

Prājña Pāṭhashālā Maṇḍala Grantha Mālā

MIMAMSAKOSAH

Part VI

Edited by

The Late Kevalānandasaraswatī

1962

Rs 35

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम्	...	...	...	...	
ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च	...	...	...	...	१-७
शुद्धिपत्रकम्	...	...	...	...	९-११
मीमांसाकोशः	...	...	...	...	३९१७-३९३१

प्रकाशकस्य निवेदनम् ।

भारतसंप्रदायमुख्येन भूतपूर्वेण राष्ट्रपतिना श्रीराजेन्द्रप्रसादेन मीमांसाश्लेष-
पञ्चमभागस्य प्रकाशनं निर्वर्तितं मार्गशीर्षकृष्णदशम्यां पूर्वाह्ने शके १८८२ तमे ।
मन्यामहे, अहो भाग्यमम्माकं यत् अयं पट्टोऽपि भागः विश्वविख्यातयशसा परिणतप्रज्ञेन
महादर्शनिकेन पौरस्यपाश्चात्त्योभयतत्त्वदर्शनेषु निष्णातेन भारतसंप्रदायस्य द्वितीयेन
राष्ट्रपतिना श्रीमद्राधाकृष्णन्महोदयेन महत्वा सरम्भेण प्रकाशनगोचरतामद्य नीयते ।

गुरुचरणनिर्मितस्यास्य भागस्य संस्कारः गुरुचरणान्तेवासिना मीमांसाभूषणेन
तपःश्रवाध्यायनिरतेन आहिताग्निना तान्देष्ट्युपाख्येन द्वात्रेवशास्त्रिणा संपादितः ।

अस्य पट्टभागस्य यथापूर्वं मुद्रितपरिशोधनादि सूक्ष्मेक्षिकया धर्मकोशस्य
कार्यकारिसंपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा निर्वर्तितम् । श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणः एतादृशकार्य-
निर्वर्तनसामर्थ्ये गुरुचरणानामपि विश्वास आसीत् । न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय
गुरुभिलेन सह पुनःपुनः विमर्शोऽपि कृतोऽस्ति । प्रथमगुणवत्तासंपत्तावेव श्रीरङ्गनाथ-
शास्त्रिणाश्रित्तममाधानमित्यस्माकमपि चिरधलीनोऽनुभव इति नमिन्विश्रब्ध धर्मकोश-
कार्यमपि अयं संचालयामः ।

अधिकरणादिसंख्या— पट्टेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि ८१, मंकर्पाधि-
करणानि ४१, केवलनन्दीवृत्त्यधिकरणानि १००, तौतातिताधिकरणानि १९, न्यायाः
१८४, लघुसिद्धान्ताश्च ४६३४ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ५७९, संकर्पाधिकरणानि २६८, केवल-
नन्दीवृत्त्यधिकरणानि ६९०, तौतातिताधिकरणानि ८०, न्यायाः १२१६, लघुसिद्धान्ताश्च
२२२८१ इति ।

कार्तिकः कृष्णः ६
शकः १८८४

}

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत—अद्वैतसिद्धिः श्रीगद्यसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहनम्भार्ति निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत. चं—अद्वैतसिद्धे. टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकारः—भाट्टालंकारः नाम भीमसायनायप्रकाशस्य टीका अनन्तरेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आचारमयूखः—श्री. ज. र. वापुसेसंपादितः, मुंबई ।

आपथ—आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रथः, कण्डिका, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् ।

आपस्तम्बाचार्यः—प्रसिद्धः कल्पसूत्रकारः ।

आभरणम्—शाकटशाहीरत्नभाष्यस्य टीका । अध्याय-पाठ-सूत्राङ्काः । क्वचित् तृतीयोऽङ्कः अपि शरणस्य ।

आपेंयत्राखणम्—सामनेदीयम् ।

आथ. गृ—आथलायनगृहसूत्रम्, तत्रया नारायणवृत्तिश्च ।

आथ. श्रौ—आथलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्यानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ—इत्यादि ।

उद्योतः—व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री—श्रीशंकराचार्यप्रणीता । रामनीषः टीकाकारः । प्रकरणसंकाङ्क्षा । गद्य पद्यं च ।

ऋजु—ऋजुविमला नाम शाश्वतभाष्यव्याख्यानरूपायाः प्रागाकारोपबृंहत्याः टीका श्रीशालिक-गायप्रणीता । चौखम्बासीरीब् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋमं—ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐआसा—ऐतरेयारण्यकस्य सायणभाष्यम् ।

ऐत्रा—ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्यानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः, मूय इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा—ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप—कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्—वैशेषिकदर्शनम् । अध्याय-आदिना-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका—व्यायकणिका त्रिधिविधकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । यशशा मेडिकल्सूत्र-मुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

कूर्त- उर्जाचार्य, वात्स्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकार ।

कल्पतरु-- भाव या टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीत, १९१७ सने मोहमया निर्णयसंगरे मुद्रित । अध्याय, पाद, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् ।

कस्तूरी-- कस्तूरिकाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्ति । १९०८ सने मैसूरनगरे मुद्रिता । सा च माट्टरीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्-- वात्स्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कासं-- काठकसंहिता ।

कु., कुतुहलम्-- अध्ययमीमसाकुतुहलवृत्ति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-वाणीविलासे मुद्रिता । अध्याय, पाद, अधिस्तरणम्, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् ।

कै-- केवलानन्दसरस्वती । तद्व्याजैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैउ-- कैवल्योपनिषत् ।

कश्यपः-- व्याकरणमहामाध्यस्य टीकाकार । काश्या मुद्रित ।

कौ., कौस्तुभः-- मांसासाकौस्तुभ खण्डदेवप्रणीत । चौखम्बाया १९३९ सने मुद्रित । अध्याय, पाद, अधिस्तरणम्, सूत्र इत्यङ्कत्रयम्, पृष्ठाङ्कश्च ।

कौश्रा., कौपीतिक्रियाज्ञानम्-- पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चतुर्वर्ण्या-- महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिणः प्रणीता न्यायानुत्- अद्वैतसिद्धि- न्याया- मृततरङ्गिणी-सुचन्द्रनाथा चतुर्वर्ण्या ग्रन्थाना निष्कर्षरूपा ।

चन्द्रिका-- अद्वैतसिद्ध टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसंगरे मुद्रिता ।

जै-- जैमिनिवृत्तदादशशतश्रणी । अध्याय, पाद, अधिस्तरणम्, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् ।

जैत्रा-- जैमिनीयब्राह्मणम् ।

दुष्-- दुष्ठीका नाम वार्तिक क्षुमारिलभद्रप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शास्त्रभाष्येण सह १९३३ सनादी मुद्रितम् ।

तद्यप्रसाधिसा-- परिमाणेन्दुनेरुटीकाया सूत्रे टीका । २००२ सन्तति काश्या मुद्रिता ।

तद्यवोधिनी-- सिद्धांतकौमुद्या टीका निर्णयसंगरीया १९२९ सने मुद्रिता ।

तन्व्यरत्नम्-- दुष्ठीकाया पार्षसस्यिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्याय, पाद, अधिस्तरणम्, सूत्र चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्डय-- ताण्डयशास्त्रेण पदविश नाम । अध्याय, खण्ड, सूत्र चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्डयमा-- ताण्डयशास्त्रस्य सायणप्रणीत भाष्यम् ।

तैत्ति-- तैत्तिरीयसंहिता । वाण्डय, प्रपाठक, अनुभाक इत्यङ्कत्रयम् ।

तैत्तिरीयसंहिताया सायणभाष्यम् ।

तौता— तौतावितमवतिरुक्तः भवदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः । काश्या मुद्रितः ।

दमी— दत्तकमीमांसा श्रीनन्दपण्डितकृतः ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः— श्रीकाशीनाथोपाध्यायविरचितः ।

निरुक्त— वास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

निर्णयसिन्धुः— श्रीरामदाकरमठविरचिनः ।

न्या.माला— न्यायएनमाला पार्यसाराधिमिश्रप्रणीता, चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शांकरसारीरकभाष्यस्य टीका ब्रह्मन्दिगिरीप्रणीता । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्रं इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पञ्क्तिः ।

पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीशाण्डिकनाथप्रणीता प्रामाण्यमतानुसारीणी । अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः । चौखम्बायां मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रम. अप्यप्यदीक्षितप्रणीतः । छितितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नामोत्रप्रणीतः । काश्यां २००२ संवत् मुद्रितः ।

परिमल— भावत्यार्थीकायाः कल्पतरोः टीका । अप्यप्यदीक्षितविरचितः मोहनगव्यां निर्णयसामरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा— पाणिनिः व्यकरणाचार्यः प्रसिद्धः । अध्यायः, पादः, सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुमठविरचिनः । गोदवस्था मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीशाण्डिकनाथप्रणीता । काश्या विद्याविद्यासम्प्रदायले १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रमाकरविजयः मन्दीश्वरविरचितः । बालकतायां १९२६ सने मुद्रितः ।

बाल— बालमीमांसाप्रकाशः शंकरमठप्रणीतः । काश्या विद्याविद्यासमुद्रालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सदुपास्यवैषयनाथप्रणीतः, मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रमाकरमतानुसारीणी टीका । नव्यप्रामाकरमतस्य । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

गृहस्पतिः— गृहस्पतिस्मृति ।

बौध— बौधायनधर्मसूत्रम् । प्रश्न पटल सूत्र च ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अप्याय, पाद, सूत्र इव यज्ञरूपम् । अङ्कचतुष्टये सति तुलायोऽङ्क अधिकरणस्य ।

भगी— भगवद्गीता । अप्याय आशयः ।

महामोक्षधरः— तत्र तत्र तैत्तिरीयाया गणसुधाया वचना ।

भा— गानरभाष्य आनंदाश्रम मुद्रितम् । अप्याय, पाद, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचिन् पृष्ठे च अधिनः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नवमामासतन्त्रवृद्धवप्रणीता । वैमूर १९०८ सने मुद्रिता । अप्याय, पाद, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टालङ्कारः— मामासा वायप्रज्ञास्य अन तदेवकिचिता टीका ।

भाभर्ती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शास्त्रशास्त्रिकभाष्यस्य टीका । मुम्बई निर्णवसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भावनानिनेरः— मण्डनानन्दप्रणीत काव्या १९२३ सने मुद्रितः ।

भाष्यम्— गानरभाष्यम् ।

भूति— परिभाषादशापरस्य टीका आतायासासापटवर्षनप्रणीता । कलया २००२ सने मुद्रिता ।

भृगु— भृगुचिन्तामणि गणाभट्टविरचित । तर्कपादमात्रम् । चौखम्बाया १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसास्तुक्रुष्णी चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता, मण्डनाचार्यस्य ।

माघ— माघविरचित शिशुपालस्य नाम महाकाव्यम् । सर्ग श्लोक इव यज्ञरूपम् ।

मित्तद्वारा— पाञ्चनलपस्मृतिटीका आदिज्ञानधरविरचिता ।

मीको— मीमांसाभाष्य ।

मीन्या— मीनसा वायप्रज्ञाया आभाषदवप्रणेत । चौखम्बाया १९२० सने मुद्रितः ।

मीमामाचीन्द्रशर्मा— प्राभाकरमतसुसारेणी शास्त्रिकतामप्रणेत । प्रकरणपत्रिकापुस्तके अने जगत्या १९०४ सने मुद्रिता ।

पुरारि— अङ्कचतुष्टयविरचिता । आनंदाश्रमीय मामसादर्शन तृतीय भाग अने १९३१ सने मुद्रिता ।

मेघानिधिः— अनुसूते भाष्यकारः ।

याज्ञ, याग्यम्— याज्ञवल्क्यस्मृति । अप्याय, श्लोक इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— रत्नरत्नम् । पार्ष्णादिमिश्रप्रणीतम् । दुपटीनावाग्निदस्य टीका । छिन्तिता । अप्याय, पाद, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां मुद्रिता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकर. श्लोकवार्तिकरूपेण टीका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितः ।

रसायनम्— त्रिविस्त्रायनं अणुश्रुतीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बाया १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टहस्त्यं श्रीलक्ष्मणदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिलभट्टविश्विनं शाबरभाष्यस्य विवरणानुक्रमम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे माष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् । अणायः, पादः, अधिहरणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकाशुक्तिः शास्त्रिकृतायप्रणीता । प्रकरणपत्रिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि— वैमिनीयन्यायमाहाविस्तरः सप्तमभावतन्त्रार्थप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अणायः, पादः, अधिहरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

विवि— विविचित्रैकः मण्डनाचार्यप्रणीतः । काश्चा भैरवकृष्णहोत्रमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रितः ।

वृ— मीमांसासूत्रशुक्तिः सुवैश्विनं नाम रामेश्वरसूरिविरचिता । काश्चा भैरवकृष्णहोत्रमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता न्यायश्रीनसूत्रशुक्तिः पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यनिरूपणस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वैया. भू— वैयाकरणसूत्रसंज्ञः ।

वै. सार. कारिका— वैयाकरणसूत्रसंज्ञायां कारिका ।

व्यवहारमूलः— श्री. ज. र. वाणेश्वरकृतः, मुम्बई ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः मीमांसामासुत्रशुक्तिः । काश्चा विद्याविद्यासमुद्रणालये प्रकरणपत्रिका-पुस्तकालये १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौस्तुभः— महोदयशिक्षितप्रणीतः ।

श्रीभा— श्रीभारत भाष्यम् । अणायः, पादः, सूत्र अणुत्रयम् । जयपुरस्थे तु तृतीयोऽङ्कः अधिहरणस्य ।

शाश्वत— राज्ञाख्यनश्रौतसूत्रम् । अध्याय, सण्ड, सूत्र च । कलिङ्गावाया १८८८ सने मुद्रित समान्यम् ।

शा— शाखदापिमा पार्थसारथिभिः प्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्याय, पाद, अधिकरण चेति अङ्कन्यम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छास्त्रमाध्यगतार्तिवस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता ।

शेखर— परिमाणेन्दुशेखर नामोदाप्रणीत । काश्या १००२ सवति मुद्रित मूलदिशहित ।

श्राद्धमयूखः— श्री ज र धारपुरे प्रकाशित, मुम्बई ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकार शेषमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकार्तिक आचार्यकुमारिलमहोदयविरचितम् । तर्कपाद । चौखम्बाया १८९८ सने मुद्रितम् ।

संस्कारार्थस्तुभ— आश्विन-तदेवविरचित निर्णयसागरे मुद्रित ।

सर्कष— सर्कषसण्डम् । भारकरभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्ति । काश्या मेडिकल्-हॉस्पिटलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संश्लेषशारीरकम्— गमतीर्यकनटीकासहितम् । अध्याय, श्लोक इति अङ्कन्यम् ।

संग्रहः— न्यायसंग्रह । लिखित ।

सत्याश्री— स यापहृदय श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सत्यापादः— तैत्तिरीयद्विद्विषयकशिखाखीपकल्पमूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सदसं— सर्पदर्शनसंग्रह ।

साना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीप । श्रीकुम्भसुण्डे भरमहास्वामिप्रणीतं न. म. अनन्तकृष्णशास्त्रिणि प्रणीत ।

समयमयूखः— श्री ज र धारपुरे सपादित, मुम्बई ।

साहस्री— सुवनेशालीनिक-यापसहस्री । मुम्बई वेङ्कटेश्वर १८३० शके मुद्रिता । साहस्रवा यो न्यायप्रकाशने निवेशित स एकारमाभि प्रदर्शयते ।

सि. कां— सिद्धातकौमुदी गणेशजीदीक्षितप्रणीता । निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कपादस्य शाखदापिकाया टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने शाखदापिका सह मुद्रिता ।

सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनभाष्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सिद्धिच्यारया— अद्वैतसिद्धे टीका ।

सु., सुधा — न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भद्रसोमेक्षत्रिचिता राणकापरपर्याया ।
 चोखन्वया सुद्रिता । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७' इति स्यात् तत्र सुधायाः
 तृतीयाध्यायस्य सप्तमाष्टमपादानके भागे ग्रन्थान्ते सुद्रिते पृष्ठं अमुकं इत्यर्थः । तत्र भागे किल पृथगेव
 अङ्का सुद्रिता वारित आरभ्य ।

सोम—सोमनाथी मयूखनाथिका नाम शास्त्रदीपिकायाष्टीका अर्थवादाधिकरणम्नाम्य द्वादशा-
 ध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सते शास्त्रदीपिकया सह सुद्रिता । अत्र अध्याय, पादः, अधिस्तर्पणं
 इति अङ्कत्रयम् ।

पुस्तकम्	स्तम्भ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२५१	१	१३	क्षपाय	क्षयाय
"	२	३२	कृत्	कर्तुं
३२५७	१	३४	उच्छय	उच्छ्रय
३२६३	"	२१	ऊरु	उरु
३२९०	१	३५	त्रिमिता	त्रिमिता
३२९१	२	३५	कल्पात्	कल्पात्
३३०१	"	१९	श्रुतेः	श्रुतेः
३३०४	१	९	श्रयमाण	श्रयमाण
३३२२	"	१८	राजतप	राजसूय
३३३०	"	७	एत	एत
३३३७	१	७	रौमक	रौमक
३३४८	"	१९	नाङ्गत्	नाङ्गत्
३३५५	"	२३	मैत्री	मैत्री
३३६५	"	२१	श्रया	श्रया
३३७०	१	२३	तृतीया	तृतीया
३३८०	"	१५	अश्रुत	अश्रुत
३३८२	२	२३	बनान्तौ	बनान्तौ
३३८८	"	२४	तरस्मते	तरस्मते
३३९१	"	२०	गोत्रिका	गोत्रिका
३३९६	१	६	गात्	खात्
३३९८	"	३४	बहुभता	बहुभता
३४०४	"	१	तत्	तत्
३४०९	२	२०	दद्यात्	दर्शना
३४२८	१	९	कनूये	कनूये
३४३२	"	२५	उत्काय	उत्काय
३४४४	१	८	पणायी	पणायी
"	२	२१	पूष	पूष
३४४६	"	३२	घानाय	घानाय
३४४८	"	८	आकृष्ण	आकृष्ण
३४५०	"	३४	पति	प्रति
३४५५	१	४	क्षुण	क्षुण
३४५८	२	६	दशने	दशने
३४६१	१	७७	प्रमया	प्रमया
३४६२	२	९	धोषापत्त	धोषापत्ते

पृष्ठम्	संभः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४६८	१	३०	पडावम्बो	पदायैम्बो
३४६७	२	३२	पूर्वं लाम	पूर्वलाम
३४७४	१	२१	च्छिन	च्छिन
३४८४	१	१९	पद्यन्	पद्यन्
३४८६	२	१७	अग्नि	आग्नि
३४८८	१	२९	पद्यन्	पद्यन्
३४८९	१	१५	भवेत्त	भवेत्तु
३४९४	२	१	चतुर्मा	चतुर्मा
३५०९	१	३०	ग्रामाग्य	ग्रामान्य
३५११	१	१६	ओत्सर्गि	ओत्सर्गि
३५१६	१	१५	कार्यो	कार्यो
३५१८	१	१३	पूर्वोत्ता	पूर्वोत्तर
३५२३	१	३०	स्य रक्षा	स्यरक्षा
३५३१	१	१५	पदाय	पदायै
३५३७	१	३१	अशुद्धी	अशुद्धी
३५४९	१	९	याज	यज
३५५०	१	९	पायो	पायै.
३५५५	१	२१	मास	मासः
३५५७	१	२८	ऊचै	ऊचै
३५७६	१	२५	राद्री	राद्री
३५८१	१	९	वीकीर्पा	विकीर्पा
३५८४	१	५	त्रिधिन	त्रिधितै
३५८५	१	३१	शुद्ध	शुद्धं
३५८८	१	१	मसुम	मसुम
३५८९	२	१४	काय	कायै
३५९२	१	१	सुक्त	सुक्तै
३५९२	२	१७	नचस	नचसै
३५९९	१	७	दशनात्	दशनात्
३५९६	१	३१	भार्या	भार्या
३५९६	१	३१	अप	अप

मीमांसाकोषः

भ

● भक्ति. अत्याम्ना मुख्ये समरति । मा. १।८।२।१४३.

● भक्षः अस्ति चमस्त्रिना ज्योतिष्टोमे । १।५।७। २२. ● भक्षः अस्ति मैत्रायणस्य अमीषोमीये पद्यौ । १०।७।६।१८-१९. मीको. घ. ११७ 'अमीषोमीये

पद्यौ मैत्रायणस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षः (इत्यायाः) एहमेपीये अस्ति । आन्यमागौ स्वित्कृत्

भक्षश्च इति यावदुक्तं कर्तव्यम् । नाम कुतश्चिदतिदेशः । नेषं कश्चिद्विद्वतिः । वि. १०।७।१०. ● भक्षः (वत्) ज्योतिष्टोमे नित्यः । मा. ६।८।८।२८. ● भक्षः द्विः ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवयो, 'द्विरेन्द्रवायवस्य भक्ष-

यति, द्विष्टोतस्य वषट्करोति' इति वचनात् । ३।५। ५।१८. ● भक्षः न कर्तव्यंस्तार, किन्तु द्रव्यसंस्तारोऽय-

मिति तत्र एव स्थापितव्यम् । वा. ३।५।८।२६. ● भक्षः नास्ति प्रतिपत्त्याः पद्यौ । १०।७।८।२२-२२. मीको. घ. ११३ 'अमीषोमीये पद्यौ प्रतिपत्त्याः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षः प्रथमे वषट्कर्तुः । ३।५।११। ३६-३९. ● भक्षः ब्राह्मणा गजन्वयमने रावभूषदश-

पेये । ३।५।२०।५२-५३. ● भक्ष वषट्कारनिमित्तकः यजमानस्य स्वय यात्रापाठे ऋगुवागैषु, ज्योतिष्टोमे । ३।५।२८।४४-४६. ● भक्षः सोमस्य एष्टवने अनेकैः अनुशाप्येव । ३।५।१४।४०. ● भक्षः सोमस्य एक-

पात्रे प्रथम होतुरेव । ३।५।१३।३६-३९. ● भक्षः सोमयागे महविधानात् सिष्यति 'अल्पं ज्ञोति' इति विशेषवचनात् शेषः सित्यति । 'आशिनं मद्यप्यति'

'द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति' 'वदसि भक्षयन्ति' इति वचनानि अपूर्वाय प्रतिपादयन्ति । वि. ३।५।६. ● भक्षः सोमोपस्थासि ज्योतिष्टोमे । ३।५।१।१९-२१. ● भक्षः ह्यारिवोके प्रापस्तुषोऽपि ज्योतिष्टोमे । ३।५। ५।२७-३०. ● शोदकेन मद्यपूर्णास्य शेषः प्रति-

पायते तस्य तत्कर्मकरे भक्षः । एवं हि तस्योपकारतो भवतीति । मा. १०।७।१।२३. ● भक्षाः वषट्करोपायाः । १२।१।१।५।११. ● भक्षाः कर्तुर्वंस्तारयाः । कृष्णला

भक्षाश्च वचनाद्विधीयन्ते । कृष्णयिन्नेषम् । द्रुप. १०।२।१।१३. ● भक्षाः कृष्णलचरौ ब्राह्मणे युगपत् परि-

हृत्पीयाः । १०।२।४।१८. ● भक्षाः कृष्णलचरो सर्वेषां शतपुत्रस्योऽपनीय ब्राह्मणे एव देशः । १०।२।५। १९-२०. मीको. घ. १४२२ 'कृष्णलचरो सर्वे शेष-

भक्षाः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षाः पुष्यसंस्तारा इति याचित्वैः विवेकमर्हतीत्या वक्तव्यम् । द्रुप. ६।१।१।१५. ● भक्षाः पुष्यवाद्यौ चत्वारः १ इष्टामशः, २ प्राथिम-

भक्षः, ३ चतुर्थांशभक्षः, ४ धनुवाकभक्षश्चेति । वि. १०।२।४. ● भक्षाः प्राकृताः सर्वे अपि वनपत्न्याः इति पूर्वपक्षः । वनपत्न्येव विहितेष्वेव वनपत्न्यैः नेतेषु इति सिद्धान्तः । संकर्ष. ३।१।१९. ● भक्षाः शेषस्य ज्योतिष्टोमेऽमीषोमीये पद्यौ मैत्रायणस्यापि, वस्तु

एकमात्रम् । १०।७।३।१८-१९, २०-२१. ● भक्षाः शेषस्य प्रतिपत्तिः । १०।२।५।२९-३३. ● भक्षाः समालम्ब्यस्य समुद्रहाण्याना उद्गातृणामस्ति । मा. ३।५।८।२३-२६. 'अपस्तुब्रहाण्याना' इति शक्तिकम् ।

● भक्षाः सर्वे पुष्यान्तरेण्योऽपनीय ब्राह्मणे परिहरणीयाः प्रत्याकचरो । १०।२।५।१९-२०. मीको. घ. १४८२ 'कृष्णलचरो सर्वे शेषभक्षाः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● इदा-प्राशिन्यादिभक्षाः कृष्णलचरो कर्तव्याः । तत्र च निरवप-

यतः (कर्तैः पीडयामुर्नन्तः) जुहुषुषाकारं भक्षयन्ति । १०।२।३।१४-१७. मीको. घ. १४८० 'कृष्णल-

चरो भक्षाना न चावः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षस्य अनुशापनं ज्योतिष्टोमे वैदिकेणैव मन्वेण, न लौकिक-

वाक्यादिना सोमस्य । मा. ३।५।१।५।११. ● भक्षस्य कर्मस्य इत्यंशकार्यता वक्ष्यति (१२।१।१।३३-

३४) । वा. ३।५।१।७।५०.

ॐ भक्षणां तु प्रीत्यर्थंत्यादकर्म स्यात् । १० ।
२।१।१४॥

प्रकृतौ इडाप्रशिवचतुर्परिहरणचतुष्पाककाला मक्षा भवन्ति । तेषां भक्षणा प्रीत्यर्थंवाग् प्रीतिवन्नाथत्वेन सामर्थ्यवन्नाथत्वात् शतकृष्णलि चोो च तदभावात् अकर्म स्यात् भक्षा न कर्तव्यास्तनेति, पूर्वपक्षः ।

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् । १५ ॥

शतकृष्णले चोो भक्षणा कर्म स्यात् । भक्षाः कर्तव्याः । वामान्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । चोदकेन प्राप्ता भक्षाः । उपायविशेषश्लोकप्रसन्न, निर्धानदर्शनात्, निर्धानस्य दर्शनात् । 'निरवधन्तो भक्षयन्ति, चुचुषा- (चुरचुषा)- कार भक्षयन्ति' इत्युक्त्याभक्षणे इव । इति । तस्मात् भक्षा. सन्ति इति सिद्धान्तः ।

यचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागतित्वात् ।
१६ ॥

शब्दाब्दः सिद्धान्तपक्ष व्याजतैवति । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्यैव भक्षणमित्यत्र नाम्नस्य । शतकृष्णले तु हिरण्यस्य अभागात्वात्, मक्षमात्रात्स्वामिवात् भक्षणा- ईत्यामावात् अर्थलोपात् नातिदेशः । यत्तु यचनशुक्ल 'निरवधन्तो भक्षयन्ति, चुरचुषाकार भक्षयन्ति' इति चोो यचन, अत्यभक्षस्य स्यात् । हिरण्यशकलेषु यत् क्षिप्तमात्रं तत् चुचुषाकार भक्षयन्ति इति । तत्र भक्षणचोदकप्रकृतं चुचुषाकारात् निर्धाने इति न चावयवेदः । तस्मात् कृष्णलेना न भक्षाः इति पूर्व, पक्षः ।

यचनं वा हिरण्यस्य प्रधानवदाज्यस्य शुणभूत-
स्यात् । १७ ॥

शतकृष्णले चोो 'चुरचुषाकार भक्षयन्ति' इति शेष भक्षा उक्ताः । तत्र यचन हिरण्यस्यैव भक्षणे स्यात्, न आनयस्य, तस्य हिरण्यशुणभूतत्वात् । अत एव सत्या, याद कल्पस्ये 'नात् हिरण्यकृष्णगमि काकित्या मायेण वा संमिवाणि । यत् प्रायवह्वनात् यत् कृत्वा पवित्रान्-
दिंते आंये व्यावपति' इत्यादि (२।१।२।२।४-४, वैश्व. २।१।२) । प्रधानवत् यथा अमशणीकनामनि कृष्णतानां प्रधान' श्रिते तदा मक्षणमपि । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ भक्षणा न वाधः कृष्णलचरो चुचुषाकारेण तस्यभवात् । १०।२।१।१४-१७, मीको. घृ. १४८०

'कृष्णलचरो भवात् न वाधः' इत्या द्रष्टव्यम् ।
● भक्षणा सर्वेषां युगयुगह्वनात्वात् ब्रह्मणा स्वस्वकाले भक्षण शतकृष्णलचरो । १०।२।१।२९, मीको. घृ. १४८१
'कृष्णलचरो युगयुग' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षे कृष्णलेषु चतुर्परिहरण नास्ति, त्रैशैतभगाभावेन ब्रह्मण एवैकस्य तत्र गरुधात् । १०।२।७।२२, मीको. घृ. १४७९ 'कृष्णलचरो चतुर्परिहरणस्य वाध.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षे अपचुषास्येऽपि निमित्तम् । २।१।२।०। ११. ● भक्षे क्षेमाभिययो अपि निमित्तं ज्योतिष्टोमे । २।१।२।१।३२. ● भक्षेऽपि अनुष्ठानेन क्षेमे एतन्मतेषु एव । २।१।२।७।४३.

ॐ भक्षेऽपि समन्त्रकैव्येव भक्षमन्त्रः ॥

'अग्निः प्रथमः', 'भद्राव. क्षेयः' 'एतत् एवम्' इति विहितं भक्षकल्पनेन मन्त्राः सौमिकेषु भक्षेऽपि 'भधेहि' इति मन्त्रव्याहृत्येऽपि सर्वेषु भक्षेऽपि मतेषु । इति प्राप्ते, चोदकस्यपूर्वत्वेन मन्त्रविशेषादीवर्षभक्षेऽपि अन्येषुऽपि प्रकृते चोदकं समन्त्रकमथा वे प्राप्तात्नेपा-
मेन मन्त्रोपिस्तेन हिरण्यवर्गागन्तव्यैःपार इत तेष्वेव नन्त्याः प्राप्तिः । संकल्प २।१।९.

● भक्षाधिकरणम् । ३।२।१।२५-२६. 'किङ्क-
समाह्वानाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● भक्षानुवाकः विमज्ज विनियोकय । 'भधेहि मा विम, शीर्षायुवाय शंतुःशाय तयम्पोवाय वर्कते तुप्रनास्वाय, एहि वगे पुरोवधो मिषो मे ह्योऽग्नि, अशिनोस्ता वाहृत्वा सव्यासम्' (वैश्व. २।१।९) इति मन्त्रभागे ग्रहणे । (वस्तुतस्तु 'भधेहि...इदो-
ऽग्नि' इतिभागः आग्निमण्यस्य प्रतीक्षणे विनियोकव्यः 'अशिनो. सव्यासम्' इति ग्रहणे । वैश्व. २।१।९।२।१-
कल्पेन तयोक्तकारः) । 'शुचयश्च न्या देव सोम सुवधां अवल्पयेयम्' (वैश्व. २।१।९) इतिभागाः अव्यक्षणे । 'सप्रानिभूति. केतुर्देशाना वाग् लुपाणा सोमस्य तुष्पत् । प्रतुमद्रवस्य सोम देव वे मतिविद् प्रात उन्ननस्य यापयन्त्यस्योऽग्निदुत इदपीवस मधुमत वनकृतस्योपहृते

श्रवं कर्तुं यत्नमनो न सार्धो । तस्माद् ऋत्विजा
भक्षार्थेन एविःशेषं यजमानो विभ्रजति । तुलापुष्प-
दानादौ स्वकस्य द्रव्यस्य परस्परं क्रुद्धनिष्ठानर्थं यथा
यजमानकर्तृको विभाषः यद्भवति ।

- व्यादेशादानसंगतुतिः । ५१ ॥

यदुक्तं पूर्ववक्षिणा दक्षिणात्वेन विभागात् संस्तुतेः
दानशब्दः परिक्रमे इति तथाह सिद्धान्ती । 'अयं ते
मायः' इति विभज्य निर्देशः व्यादेशः । 'इदं द्रव्यमः
इदं होतुः' इत्यस्मात् व्यादेशान् 'होतुः' यथैवात्तः
सौम्येऽध्वरे आदेशं ऋत्विज्यो दक्षिणा नीयते
द्वारोप तत्' इति दानेन भक्तुनिः प्रतप्या । न
ऋत्विजपरिक्रमार्था । तस्मात् दानशब्दो भक्षार्थः इति
निश्चिन्तः । के.

• भक्षनिमित्तानां नवदृकानदीनां संगिपाते स्मु-
चयः स्तोत्रार्थः । ३१५१२१३-३५.

• भक्षपेटिका (३१२१-३८१२५-४४) ।
ज्योतिष्टोमे इत्यस्मात् देवतात्वात्प्रमाणम् । कर्ममन्त्रया
मघपेटिकाया अन्तरेषु इन्द्रवीणातन्त्राय निष्ठचित्प्रश्न
उत्पद्यन्त्य चोरियति । सोम. ११११४.

• भक्षमागदां स्वल्पकते ज्ञापना भक्षणम् । १०।
२१५१२१.

• भक्षमन्त्रः ऐन्द्रेषु अन्तरेषु च अन्तरेण प्रयोगः,
न तु अन्तरेणा अमन्त्रक भक्षणम्, नापि यथादेवता-
गृहः । इन्द्रवीणातन्त्रं ज्योतिष्टोमे । भा. ३१०।
१११२८-२९, ३९, ४४. • भक्षमन्त्रः समन्त्रकैश्चैव
मयेषु । अंकर्य. ६१११९. मीको. छ. २९९८ ' भक्षेषु
समन्त्रेणैव भक्षणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यम् ।

• भक्षमन्त्राः ' भक्षेहि मा विद्य दीर्घास्तुत्याय'
इत्यादिषु । १०१५१२६।८८. • भक्षमन्त्रा. श्यामाक-
मीहि-दवाप्रयोगेषु ' अग्निः प्रथमः' ' यज्ञासः श्रेयः'
' एतमु त्वा' इति । संकर्य. ३१११९. • भक्षमन्त्रस्य
गायत्रान्वच्छदरेऽपि विनियोगः । ३१२११५४१-४२.

• भक्षमन्त्रेषु विप्रमानानां छन्दोनाम्ना स्वदिक्रम-
सम्पन्ने कर्तव्यः । शान्. ४४२ने जगतीच्छद इति पठ-
नीयम्, मात्पदिने गायत्रच्छद इति पठनीयम् ।

दृतीयसवने त्रिष्टुप्छदः इति वक्तव्यं स्पृष्टे द्वादशारे ।
भा. १०१५१२६।८८. • न च ' भक्षेहि' इति
भक्षमन्त्रेषु दृतेः अनुनिमादितया अननुष्ठेयत्वेन वृत्ति-
प्रकाशकमागस्य तत्र विभज्यविनियोगाभावेऽपि अवे-
क्षणस्यानुष्ठेयत्वात् नरपक्षमकमागस्य अवेक्षणे विनियोगः
इति तृतीयाध्यायोक्तिः विरुध्यते इति वाच्यम् । इन्द्रिय-
संप्रयोगस्यावेक्षणस्य तृप्यादिषु अनुनिष्पादिताभावेन
अनुष्ठेयताया तदप्रकाशकमागस्य तस्मिन् विभज्य विनि-
योगः इत्येवंप्रस्तावत् । अष्टौत. ३१७२७-२८.

• भक्षयपदकारो यजमानस्यैव क्रतुमह्वानेन यज-
मानस्य स्वयं चाद्यपाठक्ये ष्योतिष्टोमे । भा. ३१५।
१८१४४-४६.

• भक्षत्रयापारा' लोमे १ ग्रहणं २ अवेक्षणं
३ भक्षणं ४ जपं इति चत्वारः । वि. ३१३१९.

• भक्षसमुच्चयः एवमात्रे । भा. ३१५।१२।
३३-३५.

• भक्षसिद्धये कृष्णलेपपि पुषेऽमासादिवत् चत्वार
उपहासा । तेषां ग्रहणे साक्षिण्येनानुष्ठानम् । इडाकले
एव चत्वारोऽपि उपहासा देयाः । वि. १०१२१४.

• भक्षणं अन्तरेषु अमन्त्रकम् (उक्तचित्ता) ।
वि. ३१२१७. • भक्षणं कर्तव्यं शतकृष्णकर्मरौ । भा.

१०१२३१४-१७. • भक्षणं नाम सर्वोत्तरद्वः कर्तु-
सम्कारः । भा. ३१२१७१० • भक्षणं निवनाच्छार्थम् ।

वि. ३१५१२२. • भक्षणं (शेषस्य) पुरुषसंस्कारार्थम् ।
(भक्षणक्रियाप्रयोजनं द्रव्यसंस्कारः, भक्षणे कर्तृनिज्यम-

प्रयोजनं तु कर्तृसंस्कारः इति विभेदः) पुरुषस्य संस्कुताः
प्रचरिष्यन्तीति । भा. ३१५११५. • भक्षणं यद्यपि

कृष्णलेपु न सञ्जायति तथापि कृष्णज्जितान्मास्यं चुष्युया-
वरेण भक्षणं यम् । वि. १०१२३. • भक्षणं नेत्रस्य
ऋत्विजिभरेव कार्यम् । ६१५१२४-९.

• भक्षणेन
उत्साहो जन्त्ये । वि. ३१५१२९. • भक्षणस्य तेषां
संस्कार्यम् । भा. ३१५१२१३२. • भक्षणे अनुष्ठा-

कनेवपादिनामेव न्यूनाविषयपरिहायार्थम् । वि.
३१५१२७. • भक्षणे चमसिखं न करणम्, अवम-

सिखोऽपि मानस्तुतो भक्षणशब्दात् । ३१५१९,

० मन्त्रणे होमस्य, प्रश्नः 'सहस्रस्य' इति मन्त्रेण, उक्तं च 'सहस्रः' इति मन्त्रेण कार्यम् । ३।५।१६,

० मन्त्रणेषु इष्टामन्त्राद्यं प्राथिममन्त्राय वा अवचरणे नादो पुनर्नादेवम्, ऋन्तु तत्तद्वचनो एव । ६।४।२.

० मन्त्रणनिमित्तानि चत्वारि समाख्या, वाचयम्, वपट्टकारः, अग्निपरवहितहोमश्च । तत्र 'प्रेतु होतु क्षमसः' इत्यत्र उक्तवत्या । हारिपोतने 'अपैतस्य हारि-योवनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति वाचयम् । 'वप-ट्टकः' षयममद्यः' इति वपट्टकारः । 'हृनिधानि शान्तिरिमिकुय, आहवनीये हुरग्र.....सदति मद्यन्ति' इति अग्निपरहोमी । वि. ३।५।९-१२,

० मन्त्रणनिमित्तयोः चमस-वपट्टकारयोः एवः होतारि प्रश्नः । चमसमिपययोः क्वयः अप्यर्थो प्रातः । तत्र विकल्पेन अन्यतस्मिन्निमित्तके मद्यं इति पूर्वपक्षः । चमसिपु चमसिष्मारात्प्रतिमित्तकमेव मद्यं इति द्वितीयः पक्षः । सद्युचयः निमित्तं इति त्रिद्वन्द्वः । नियमादक्षयं मद्यमम्, तत्र अदृष्ट यथावचनं द्विविधम् । ३।५।१२.

० मन्त्रणनिमित्तता होमाग्निपरयोः कतिपयोरप्येव न प्रत्येवम्, योऽग्निपर होमं च कथेति स मद्यवति । वि. ६।४।३.

० मन्त्रणमन्त्रः 'इन्द्रपीठस्य' इतिपदन्वित इति इन्द्रपदागदोपमन्त्रेणैव मन्त्रः मैदानस्यादिशोपमन्त्रं तु आमन्त्रणमेवेति एकः पक्षः । 'इन्द्रपीठस्य' इतिपदस्थाने 'मिन्त्रानप्यपीठस्य' अर्थः कार्यः इति इन्द्रमद्यमसि गमन्त्रकं इति द्वितीयः पक्षः । इन्द्रपीठस्यो महुनीदिष्टा सनपतः तथा च उहमद्यमैव यथाशुभो मन्त्रः सर्व-मन्त्रेषु श्राद्धः इति सिद्धान्तः । वि. ३।१।११.

० मन्त्रणमन्त्राणां यथाविद्धं प्रहणयोः निमित्तयोः । ३।२।९।२५-२६. मन्त्रणमन्त्रे अनुवपट्टकारदेवताया वस्तुपुत्र्य शोचिष्टोने । ३।१।१६।२८. ० मन्त्रमन्त्रे मिन्त्रानस्यादिभिः सह इन्द्रोऽपि व्यवहृतीय. 'इन्द्र-मिन्त्रानस्यादीव' इति, न तु इन्द्रपदस्योद्देश्यत्वा 'मिन्त्र-वप्यपीठस्य' इत्येतावन्मात्रमुक्तार्थम् । वि. ३।२।१२.

(सुरवाचिन्नेवम् । वस्तुतस्तु कृद्महृत्तैव 'इन्द्रपीठस्य' इत्येव मन्त्रः पठनीयः ।) ।

० 'मन्त्रायामि, वाक् तपर्यति' एषा चकियन्ती (कृत्) त्रिषयोः अस्ति धनस्यः । भा. ३।२।१०।२७.

॥ मन्त्रितेऽपि लघुने न व्याधिदान्तिरिति न्यायः । यत्र इनेऽपि चाग्निदे कमेणि तन्माद्य-प्राप्तिलक्षणस्य श्रुतिः । साहस्री १६३. ० 'मन्त्रिते-ऽपि लघुने न दान्तो व्याधि' इति न्यायेन अन्यथास्तीतिपरिनिर्द्देशात् अमन्त्रिते त्रिषिष्टागमप-लस्य, महुनौ मेवाग्रं चालमाधरः अतुमितानपि स एव मारुं स्यात् इति अन्यथाप्यातिरूपानुमितेस्तत्रय-प्रतिषेधः । परिमल. १।१।२२. २. २९. अथ.

॥ मन्त्रनियमेनाऽमन्त्रयप्रतिषेधो गन्धते इति न्यायः । यथा 'पय पन्वन्तता मध्याः' इत्युक्तेर्गन्धते पयस्येऽमध्याः इति । साहस्री. ५.९५.

० 'मगो वा विमन्तु' अयं मन्त्रः पुषेहाशविमा-गायै. दश्यायै वैनात्वि. । संकर्म. १।१।४.

॥ मन्त्रमन्त्रे वा लृत्वनात्मनि प्रकल्पते इति न्यायः । साहस्री. ७४०.

० 'मन्त्र' इति मन्त्रेणैव फल अपर्युज्यमानो-मद्यमि । वि. ३।८।१६. ० 'मन्त्राजः श्रेयः' इति श्रीहारायणे मद्यमन्त्र. । संकर्म. ३।१।९.

० मन्त्रत्वं ह्यतिशयवन्तसामान्यम् । सु. ८. १४२. ॥ महुंन्यायः । गद्य- धूपो हि तैत्तिकी गायत्रा वेदस्तत्रयस्या । अतुनामा मन्त्री कन्पवि-द्रासो नभूत् । स च राजात्तया दूरेदस्यस्यतत्परिषेवि-दस्तुवननिग्राह्यं गातः । तान् हाकाऽपि उद्वेगमर्वादा-दधापनायै नत्र चिरं विगन्धिने तस्मिन् राजसमीपे तच्छुभ्रता राजपुत्र्या दन्त्युक्तं महुंनप निखिलमन्त्रे षोपशिता एवेऽपि चाभिज्ञानं निवेदिषन्तः । आत-स्यनि महुंनैविषयमाचारपरकणि च मार्ग एव रिशोपया-मातुः । मुत्ता च महुंनप यथा सन्निवन्तः कृतम् । ततः किण्वत्तन्मन्त्र इत्यज्ञानो महुं. सपुत्र्यमागच्छन् परि उच्यते तत्रविधानतः शुक्ला वैश्वम्याश्रित्य उषश्याम,

अव्युक्त च कने । उच्छ्रमुभूतः प्रातसपविषाधिः । सर्वैर्हैतमत्येन रात्रौ मृतभुक्तः प्रातसिवाचपोनिर्भस्माप-
गुणितदेहविभक्तस्यस्यो निर्जनकने निचलीति विज्ञाप-
यमानः । ततः कदाचित् मदास्यो रात्रौ मृषयानुगतो
क्वे भस्मानुलितस्यरीरमत्तुं दृष्ट्वा विवाचता गने-
ऽयमिति मेने, तथा प्रष्टवेऽपि । साहस्री. ३९४.

● भस्मी भूत्येन सह परिभ्रमार्थे पणितयम् । भा. १०।१।१२।११.

● अर्धुमित्रादिभिः ' निरयनिषिद्धयोः इहानिर्धं फलं नास्ति ' इति बहुष्विदालपरिग्रहेण भीमांसा लोच-
यवीकृता । श्लोका. रत्नाकरः । १।१।१।१०.

● ' भवत्पूर्वे ब्राह्मणो मित्रेव ' इति सामान्यविधे-
रुपसंहारेण ' ब्राह्मणेषु चरेद् भैक्षम् ' इत्यनेन व्यापति-
तस्य सन्निवादेरन्वयव्यतिरेकविधिः ' चाहुर्वर्ण्यं चोद् भैक्षम् ' इति । शाळ. घ. १७.

● भवच्छब्दः (भवन् इति) भवतीत्यास्यात्तथै
वर्षमान. धात्वर्थनिश्चिष्टकर्तृवाचित्वात् यौगिकः । सु. घ. ३४८.

● भवति इति षष्ठ्याप्रतीतिः । मणि. घ. १०२,
● भवतेः प्रतूर्यस्य प्रकाशजनकदृष्ट्यादिक्रिया अर्थः । घ. १४१.

● ' भवत्यर्थस्य य. कर्ता, (स.) करोतेः कर्म जायते ' इति न्यायेन अष्टाकषात्कर्तृकमवनाशिताया
भावनाया अष्टाकषात्कर्म कर्मत्वेन अन्वयव्येयम् । कौ. १।२।७।९.

● भवतिक्रियायाः कर्ता क्रमेण कर्म रूपयते । ' भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ' । या. २।१।१।१ घ. ३७७.

● भविष्यकथने भवतिस्त्वल्प्रवृत्तानुगमनासमर्प-
धर्मादिप्रनकल्पविषयकवैचिन्यज्ञानद्वारेण वेदमूलम् । या. १।२।१।११.

● ' भविष्यता षडोपस्य लक्षिमिच्छत्वात् ' (४।१। १.१।२६) । षष पुनर्हाये पुषोऽभायै कफले तुषो-
प्यन्यमन्वात्तयते, नैवदुभवायैति । उजोऽप न्यायः-

' भविष्यता षडोपस्य लक्षिमिच्छत्वात् ' इति । भा. १।२।४।६।१३.

● भविष्यत्फलतायास्तु भूतकाला न्याय्य । घृ. १०।१।२७।१३.

● भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रयोगभावात्प्रतिषेधोऽप्युत्पत्ति-
फलम् । मणि. घ. २८.

● भविष्यत्-प्राप्तिगतिकपवत्वमेव क्विद् वाच-
कत्वम् । यथा लिङ्गादीना अुत्पादिनिर्धं वाच्यत्वम् । कै.

● ' भविष्यति ' ' मयिता ' इत्यादौ उत्पत्ति-
धात्वर्थः । आह्वयार्थाः तदनुकूल्यपारः । तेन वर्तमान-
कालोत्तरकालीनकालाधिकरणोत्पत्त्यनुकूलनापारवान्,
वर्तमानप्रागभावप्रतिषेधोऽस्तदनुकूल्यपारवान् वा षटः
इति शेषः, उपत्याश्रय इति वा इति शिरोमणिः । मणि. घ. २८.

● भविष्योत्तरादौ द्वौलक्ष्यत्वाच्च निवृत्ताः । सु. घ. १८९.

● भव्यं कर्म, भूत इत्यम् । भा. ६।१।१।१ घ. १३४८, ● भव्यम् । भूत्य च मन्वार्थता न्याया
दृष्टार्यत्वात्, न तु भव्यस्य भूतार्थता । ६।१।१।१ घ. १३४८, ● भव्यस्य तु भूतार्थत्वे अदृष्टार्यत्वात् । १।१।१।१६।६६.

● भव्यार्थास्ते भूतार्थे, समुच्चारिताः । भूत्य
भव्यार्थताया दृष्टार्यता, मन्वार्थस्य प्रयोक्तव्यताः उपचि-
रार्थता, वा च भूतेन कियते इति दृष्टोऽर्थः । भव्यस्य
पुनर्भूतार्थताया न लिङ्गत्वं दृश्यते, कल्पते चादृष्टम् । भा. २।१।१।१४

● अस्माहाराध्यारोपवाचः शौर्धे चरी । १०।१। १८।५९.

● भस्मसंयोगः दृष्टकार्यैः । स च विधिष्यदीना
व्ययकरणे समासज्ञानानामपि वर्तव्यः अन्वयव्यत्वात् । भा. ३।६।१।२।३५.

● भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं घृतः इति
न्यायः । अय न्याय. पुनरुत्पत्तिगमनाभावविषयकार्यं
प्रत्ये । साहस्री. ८८२.

● भाग एक एव, न द्वौ भेदावस्थस्य षोडशोमे
अतीतमीमे पञ्चौ । १०।७।७।२०-२१. ● मनुहिन्दु
संक्रान्तौ भवति च. तस्य भाग इति प्रसिद्धिरेषा । भा
३।३।१५।५४

● भागरूप परलसोऽप्रणात्मक अथ यागस्य ।
पा ३।३।१५।५४

● भागित्वात् । उक्तसु न्यायो ' भागित्वात् '
इति । (वैदिकी इति भागिनी प्रवृत्तिः, साऽपि हि
अपूर्वत्वेतिर्णायका) । भा ७।१।१।७ ● ' भागि
त्वात् ' (७।३।१।२) भागवत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः ।
श्रु ७।३।१।२

● भाग्यज्यानि । ' योऽग्नीन्ध्राय भाग्यजानि
पुनर्जानि वा जीवेत स पुनरादधीत ' । भा १०।३।
५।३०

● ' भाग्यवश श्रीकामना पुनरादधीत ' । भा
१०।३।५।३०.

● भाण्डवाह्यणिह्वन्याय । भाण्डवाहकदोषेण
वर्णयो यदि इत्य नयेत् तत्र भाण्डवाहके वयेत्
(इत्यन्वयः) । न शिल्पी कनन कर्मणि प्रवर्तयति
खडागणनेन देवस्य गृहकरणे (वा) ' अह वे समापिता
प्रवर्तस्व ' इति । पश्चान्चापसरेतु नेन स्वामिन क्षय
व्यपमासा सर्वे सवेदया भाण्डवाह्यणिह्वन्यायेन ।
मेधातिथि ८।२।१५ श

● भागवतीन्याय । यथा एकैवेव नाम्ना (इत्यथा
एवैव) भगवती श्री रूपवेदनादिब्रजना घव कुवाकरोति,
तु पाण्डेति न कवली, मोहवति न नरान्तकम् । तथा
प्रकृतोऽपि । साहस्री १७५

● भागानुद्धेन सत्यभामाया धमिधानम् । सु
५ ६५९

● ' भापो यो येन बोध्य स प्राग्वयातो यथा ।
तथा कृतस्य बोधेति शक्य कर्तुमिच्छन्म् ॥ ' (' भापो
यो येन बोध्य स प्राग्वयातो यथा । तथा कृतस्य । ')
इति यादिके पाठ । ३।३।१।१२ पृ ६५१ । यत्रपि
लोकैः ' अथ बोधा अस्य को भार ' इति बोद्धोऽपि
भाजनिरूपणमस्ति, तथापि लोकेऽपि अयनेऽवत् पूर्वमूढ

वान्, ददानीमपि एतवत् बोद्धुं शक्नोति इत्येव बोद्धुत्व
निश्चय ' अथ बोधा, अस्य को भार ' इति बोद्धो भार
निरूपणं याच्यम् । एतावत् बोद्धुं शक्त इति निश्चयश्च
योऽस्यस्य एतावत्तानिश्चयाधीन । एव च लोके ' अथ
बोधा, अयमस्य बोद्धुर्नरः ' इतीदं निरूपण विविच्यमान
एतावत् बोद्धुं यत् इत्यस्यमान्यमवगतम्, तथा इत्यस्य
' अथ भार ' इत्येव विशेषनिरूपणमात्रस्य पर्यवसित
इति लोकेऽपि नास्ति बोद्धो भारनिरूपणम् । सोम
६।१।१२ पृ ४४४

● भारत वर्षम् । धर्माधर्मसाधनप्रदेशं जम्बू-
द्वीपस्य भारतवर्षम् । सु पृ १२८ ● भारत व्यतिरेक
प्रोक्त पौरोषेयम् । वि १।१।८

● भारतादिवाक्ययोजना अर्थवादाधिकरणे यातिवे
मीको पृ ६४७ इत्यत्र द्रष्टव्या ।

● भारुण्डानि सामानि ' इमं स्तोम ' इत्यत्र
गीतानि । सत्सर्गमयूख पृ ९ (धारपुरे)

● भार्यवा पञ्चानि जति गोमिः । वि
१०।७।२० टिप्पणी

● भार्या । एकैव भार्या कर्मायां अथवायां च ।
तस्यश्च विद्यामहोत्तरकारुता । ' अन्त्यतरायेऽया
कुर्वीत ' , ' खेमणे न द्वितीया नारायण्यप्युक्ते ' इति
द्वितीयामपि जायां दर्शयति । भा ६।८।१।१७-१८
● स्वर्गायां स्वर्गार्थायां उत्पादिन् स्वर्गं एव ।
अश्वर्गायां मूर्खावधिकारि । परमार्थायां जीवत्यतिफाया
कुण्ड, विपकारा गोत्रम् । सु पृ १०

● भार्यात्वम् । परिणयनं विना भार्यात्वगणनेऽपि
न परिणयनं प्रति भाषात्वस्य कृत्वा, किन्तु पतिनेव
पति । सु पृ ५५३

● भार्याद्वयमपि एकस्य संभवति कारणान्तरे ।
मीको पृ २८२७ ' पत्नीद्वय एकस्य ' इति विधौ
श्लक्ष्णम् ।

● भार्यासमुत्तमान्मन्युक्ते । भा, ५।८।१।१६१

● भाव । के पुनर्भावयन्ता ? यन्ति ददाति ब्रह्मेति
इत्येवमादय । भा ३।३।१।१२ पृ ३७४ । सिद्धान्तमयी
भवतीतिवन्तात् ' धरत् ' इत्यन्वयमे कते भाषनवाचिन

भावशब्दं स्युत्पाद्य उदाहरति 'यन्ति ददाति' इति । वा ० भावे न घात्वर्थे ष्य इत्युक्तम् । वा १।४।४।२२ पृ. १०२ ० 'घात्वर्थे केवलं शब्दो भाव इत्यभिधीयते' । सु पृ. ५४७ ० भावे क्तवर्धे विधिवशा, स्त्रियद्वयवाचकानामे आत्मविधि 'वा ने का चिद् देवतामन्तरि तस्या आद्युक्ताने आग्नेता देवता परिग्रह्यय यजेत' इति । बाल पृ २०, ० भावे पुत्रार्थे विधिवशा 'तजात्पूर्वं रिश्वित्ता यजेत' इति । पृ २०

० 'भाषान्तरप्रमाणेऽन्वये न कश्चिदस्मिन्पण्ड' (श्लोक विद्याभूषणे ११८) इत्यनेन न्यायेन भावे निरपेक्ष अभाव वक्तुमशक्य । सु पृ ५१०.

० भाषाभाजौ एकन वेदो उगुवेनुमशक्यौ । श्र १।१।५ पृ ७८.

० भाषायां कर्मशब्दास्त्रय क्रिया प्रतीयेतेषु द्वयं विधीयते । २।१।२।१।

षैरुत्तरादायं वदा उदेह किं भावशब्देभ्य, उत द्रव्यशब्दशब्देभ्य इति । अत्राप पूर्वपक्षिणोऽभिधिति । यद्यपि घात्वर्थनामार्थयोरेकित्वेनापि सद्यथा अनेका दृष्टव्यतापरिहारे भवत्येव, तथापि उद्बुद्धारितस्य श्वेनादिवान्यस्य कदा चित्तमार्थप्रधान्येन घात्वर्थगुण भावनेषक्यम्, इहा चित् घात्वर्थशक्त्येन नामार्थ गुणगमनेषक्यम् । एतच्च वैरुप्येनान्यथाव्यभिचारेण क्त्वात् न संभवति । वदुक्तम् 'प्रधान फलस्यविधि शक्त्यन्वयमस्मिन्पण्डे । प्रधानाहृत्यमेकस्य न चैक-भावकल्पते ।' इति (वा पृ ३७४) । तस्मात् निरपेक्षे एकत्वेनफलस्यो वताय । ननु सिद्धस्य कदा एतयोस्तात् नामार्थस्य सिद्धत्वात् कर्मशक्तिवृत्त्या मिमित्तयोगिरहाय घात्वर्थस्य साध्यत्वेन कल्याणयोग्य-त्वात् कर्मशक्तिवृत्त्यापि भवत्यभावाच्च नामागदिदं क्तम् । न च साध्य कल्याणनतादात्म्यवर्तकविधाने फलस्य धविधाने च कान्यमेव इति । यथा घात्वर्थस्यैव कल्याणने सत्येनान्यथा नामार्थविधिः सैव फलकण्यत्वात् न कान्यमेव सिद्धादे, तथा नामार्थस्यपि सत्यं कल्याण घात्वर्थविधिः सैव फलकण्यत्वात् श्रुतो कान्य

मेव इति । ननु भवतु घात्वर्थस्य आश्रयत्वम्, तथापि यथा नामार्थस्य शक्त्यर्थनिष्पादनत्वमेव दृष्टोपकारकत्वम्, न तथा नामार्थे घात्वर्थस्य दृष्टोपकारकत्वमस्तीति भावार्थगतघात्वर्थस्य तादृशकल्पनाया प्रतिदूर्ध्वीभवत् अत्रापि अदृष्टकल्याणयोग्यमेवेति । मैत्रम् । गोरोह-नस्यैव प्रणयनेनाद्यमर्थस्यपि घात्वर्थेन काकलस्यपादन रूपोपकारजननात् । निघनादृष्टं तु द्रव्यविशेषनियमात् सिद्धातेऽपि सम्भवम् । इत्येव प्रति, अभिधीयते । मरेदेव यदि विधिभूति समानरदोषात्स घात्वर्थस्य प्रथमं फलभावनाया कारणं न प्रतिपाद्येत । तथाहि, 'यजेत' इत्यन विषयवद्भावाकाविषयवेन दानं प्रतीयेते । भावनाविषयत्वं च भावनाप्रत्ययेव । भावना च विषयवद्भावा प्रसूयैः पितृमेव मायं गृह्णाति । कर्मभूत मपि घात्वर्थं नैविक्रमत्वेन अनुभव्यते, किन्तु अनीकितकर्मत्वेनैव । पुत्रयत्नीकितकलोदेनेन प्रवृत्ता वृत्तिसंवेदनीयत्वेनैव तथा गृह्णाति, यदेतत्तावन्भूयम्, ओदनोदेद्यमद्वेषेन वाक तत्तावन्तत्तम्, साधनात्तन्वचके साध्ये मातु स्वकथनत्वमेवेति । तेन यजेतेत्यन विधि-श्रुतिगो घात्वर्थस्यैव फलभावनाकरणत्वान्नमात् तृतीया न्यायानि नामार्थस्य घात्वर्थकल्याणत्वान्नय इति सिद्धम् । तदुक्तम् 'आख्यातवर्ती घात्वर्थे सिद्धरूप प्रतीयेते । तस्मिन् फलनतीष्टे तु नाज्ञो दृष्टार्थ-तेष्यते ॥' इति (वा पृ ३८८) । नन्वेव एति 'गोरोहनेन पशुनामस्य प्रणयेत्' 'दन्तोद्भय वापस्य गृह्णात्' इत्यत्रापि समानन्यायेन घात्वर्थस्यैव फलकण्यत्वात् गुणकण्यत्वस्य स्यादिति । नैवम् । विधि-श्रुतिरेव घात्वर्थरूपस्य प्रमाणमित्युक्तम् । विधिः स्यात्त विषय । एत च कल्याणस्यैव घात्वर्थस्य प्रत्यक्षप्रत्यक्षा नृत्मानस्यान तस्य विधियथावच्छिद्यत्वमिति गुण सक्तानो विधि प्राप्ताप्रतिषेधेन प्रकृत घात्वर्थमश्रिय वेप गुण एव फले धन्यवर्थाय इति । इह तु घात्वर्थ-स्यैव विधिनियमत्वाद्दुक्त्यायेन तस्यैव कारणत्वमिति वेदम्यम् । ननु नामार्थस्य फलकण्यत्वनिराकरणेन घात्वर्थस्य फलकण्यत्वमिह साध्यम् । एत चार्थपरिकल्प-त्वांगमाधिकरणत्वान्येव सिद्धम् (३।१।३, ३।१।२) ।

तमाहि, बादर्थिनाणसुं ' इमाण्यपि जैमिनिः फल्ग्वी-
त्वात् ' (११११४) इति । अनेन कर्मणामेव
फलवाचनानिगद्युक्तम् । तथा स्वर्गनामाधिकरणवर्ग
' अक्षरपत्रं तु वादर्थ्यात् ' (६११११२) इति । अनेनापि
अक्षरार्थत्वे इति कर्मणः सापत्न्यमुपलक्षणत्वप्रसङ्गा-
दिति फलवाचनत्वमेव प्रतिपाद्यते । न च नामा
र्थस्य फलवाचनानिगद्युक्तत्वात् । तदा प्रतिपादाधिकरणसिद्धान्ते एकस्य
फलवाचनत्वमिति निरूपितम्, बादर्थिस्वर्गनामाधिकर-
णाम्या च घालयत्स फलवाचनत्वमिति प्रतिपादितम्, उदा
अपार्थिव नामार्थस्य फलवाचनानिगद्युक्तत्वात् तदर्थमिद-
मधिकरणमुपपद्यते इति । मैवम् । नहि बादर्थिधिकरणे
घालयत्स्य फलवाचनत्वमिति प्रतिपाद्यते, किन्तु एतदधिकरण-
सिद्धेर्नैव घालयत्स्य फलवाचनत्वमेव ह्युपकारदर्शननिबन्धन
द्रव्यगुणसत्कारणयोः शेषत्वमिति बादर्थेमेव निराजियते ।
स्वर्गनामाधिकरणे चैतदधिकरणसिद्धेर्नैव कर्मणः फल-
वाचनत्वमाश्रित्य फलवाचनस्य कर्मत्वधिकारः प्रतिपाद्यते
इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । मत्र तु चार्थित्वेनैव व्याख्याताम् ।
तदुक्तम् ' भाषार्थोः कर्मणश्चात् वे तेष्वोऽपूर्वक्रिया-
गतिः । ते कुर्वीत्यविना स्वर्गमेव ह्यर्थो विधी-
यते ॥ ' इति (वा. प्र. ३०५) । शीता.

॥ भाषार्थः कर्मणश्चात्सोभ्यः क्रिया प्रतीये-
त्तैव ह्यर्थो विधीयते । २१११११॥

विषयवचनत्वपक्षेण एकस्यमादेन पदस्य अपूर्व
भाव्यते । तत्र हि भावशब्देभ्यः एत द्रव्यगुणशब्देभ्य
इति विचारे सिद्धान्तमाह । भावशब्दाः । भावः भावना ।
भावतैर्गिजन्तात् ' एत् ' (पा० ११३।५६) इत्यच्
प्रत्यये कृते भावशब्दो नियतः । भावस्य वाचनः
शब्दाः भावशब्दाः दक्षति ददाति ह्येतोतीत्येवमाद्यः ।
भ्रमः अर्थः येषां ते भाषार्थाः । ते च कर्मणश्चात् ।
भवमेव भावप्रतिभाषायाः प्रत्यय च कर्मण्यन्ताः । कर्म-
वाचनः शब्दाः कर्मण्यन्ताः । वाचनानुसंगेन कर्मणि ।
तेभ्यः भावार्थेभ्यः कर्मण्यन्तेभ्यः क्रिया कर्त्तव्यं अपूर्वं प्रती-
येत्, न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । हि यस्मात् एष भावार्थ एव

फलवाचनानिगद्युक्तत्वेन विधीयते । तस्मात् सजेत इत्येवमादेः
भावशब्दादेव एकस्मात् अपूर्वं प्रतीयते इति सिद्धान्तः ।

सर्वेषां भावोऽयं इति चेत् । २ ॥

आख्यातशब्दा एव अपूर्ववाचका इति सिद्धान्ते उक्ते
पूर्वपक्षी शब्दत्वे । अर्था द्रव्यगुणवाचकानामपि नाम-
शब्दानां भावः अर्थः एवात् । नामपदावस्थापि प्रत्यय-
शब्दात् भावनातुरजननिमित्तं कर्त्तव्यचित्तसमाप्तौ
नामशब्दा अपि अपूर्वत्वोपपन्नः स्युः इति चेत् ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि
नामानि, तस्मात् तेभ्यः पराऽऽकाङ्क्षाभूतत्वात्
स्वे प्रयोगे । ३ ॥

नामशब्देभ्योऽपि अपूर्वत्वोचः इति पूर्वपक्षोक्त नाम-
शब्दलक्षणकर्मण्यर्थे निरूप्यति । कानि नामानि नाम श-
ब्दयुक्ते । उत्पत्तौ ' सोमेन यजेत ' इत्याद्युपनिवाचने येषां
शब्दानां स्वे स्वीये प्रयोगे प्रयोगकाले उच्चारणकाले रूपो-
पलब्धिः रूपस्य वाच्यर्थस्य उल्लेखिः ज्ञानं समाति ।
यत् सद्रूपत्वस्य कालान्तरं सिद्धति, न क्रियेव उदयप्रसन्नं
विनश्यति, तानि नामानि द्रव्यगुणशब्दाः । यथा एषामप्यो
न क्षणिकं ततः तेभ्यः तेषां पराकाङ्क्षा परस्य प्रथानस्य
व्याकार्क्षा न विद्यते ह्युत्पत्तकालादुक्तत्वेन । किंवा परस्य
अपक्षेणाकार्क्षायाः अभावः । अथवा आकार्क्षा
परा कृते नास्तीत्यर्थः । इत्याकार्क्षा कुतो नास्ति वेधाम् ।
स्ये प्रयोगे प्रयोगकाले भूक्तत्वात् किमामनसत्वात् । तस्मात्
नामशब्दा, नापूर्ववाचकाः । अपूर्वं हि वाच्यं भवति न
सिद्धम् । नामानि तु सिद्धान्तार्थानि न वाच्यार्थकानि ।

येषां तुवचनार्थे स्वे प्रयोगे न विद्यते तान्वा-
र्यावानि तस्मात्तैभ्यः प्रतीयेताऽऽकित्वात्
प्रयोगस्य । ४ ॥

अत्र सूत्रे आख्यातशब्दमुक्त्वा आख्यातशब्द एव
अपूर्वत्वोच इति सिद्धान्तमाह । तस्मात् आख्यातशब्दस्य
नामशब्दात् वैलक्षण्यं सूचयति । ' येषां शब्दानां उत्पत्तौ
उच्चारणोपलब्धिः स्वे प्रयोगे न विद्यते प्रयोगकाले
वेधामप्यो नोपलब्धते इत्यर्थः ' इति भाष्यम् । ' येषां
शब्दानां स्वे स्वीये अर्थे उच्यते उच्चारणशब्दायां प्रयोगः

अर्थः न विद्यते, प्रयोगकाले अपूर्णे न विद्यते इति खण्ड' इति कुतूहलम् ।

अत्र 'येषां कृत्वन्ती स्ते प्रयोगे न विद्यते' इति पाठ प्रकृत्य अर्थं ब्रूमो वयम् । उच्यते 'सोमेन यजेत' इत्यादिप्रतिपादके 'येषां शब्दानां स्ते स्वीये प्रयोगे प्रयोगकाले उपारणकाले रूपोपलब्धिः इति पूर्वमूल्यादनुवर्तते रूपस्य पाद्यार्थस्य उपलब्धिः ज्ञान न विद्यते' । यत् उपरत्नमानं विनश्यति तानि तदर्थनाचकानि पदानि आख्यातानि आख्यातशब्दाश्चानि स्युः । इत्यादि सर्वत्रोद्युः समानम् । तस्मात् तेषुः आख्यात-शब्देभ्यः यजेत इत्येवमादिभ्यः क्रिया कार्यं अपूर्वं प्रतीयत प्रतीतं स्यात् । तानि अपूर्वोपकानि पदानि ।

आधित्यकाले प्रयोगस्य इति अपूर्वोपकाले युक्त्य-न्तरमुच्यते । प्रयोगस्य प्रयुक्तमानकालस्य माननाया सः एकं पदं आश्रितकालः । एतदभ्युक्त्या घातयत्येव माननाश्रयत्वात् तस्मादेव किञ्च अपूर्वं प्रतीयते इत्य-न्त्यः ।

तस्मात् आश्रयानुपदमेव अपूर्वोपकालं न द्रव्यगुणपदं इति सिद्धान्तः । के

● भाषायाः । मानन्ति केचित् कर्मशब्दाः, न भाषायाः यथा द्योदैः क्रियाशब्दाः । केचिद् भाषायाः, न कर्मशब्दाः यथा यजनं भावो भूतिरिति । आ २।१।१।१६.

४ भाषायाधिकरणम् । भाषायात्पदानेन अपूर्व-
उपपद्यते ॥

भाषायाः कर्मशब्दानेभ्यः क्रिया प्रतीयतेप
तयो विधीयते । २।१।१।११॥

भाष्यम्— यथा एकं (अपूर्वोपकालमेव पदा) यथा यजेतः, इति भाष्यनेभ्यः, एतद्वाच्यशब्देभ्यः इति । क. पुनर्मात्रं, ये ते पुनः भाषाशब्दा इति । यजति, ददाति, पुनोति इत्येवमत्र । ननु भाषाशब्दोपपत्त्या एते न भाषाशब्दाः । तेनोपपत्त्या । भाषाशब्दानेभ्यो यज-
त्यशब्दः । यजत्यर्थः शब्दोपपत्त्या, भाषाशब्दोपपत्त्या इति ।

तथा यजेत यथा किञ्चिद्वर्तीति । तेनैते भाषाशब्दाः । द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणपदानो न भाषाशब्दाः । अतस्ते न भाषाशब्दा इति । किं तावन्भाषा ? अधिज्ञेयोपेति । तत उच्यते । ' भाषायाः कर्मशब्दानेभ्यः क्रिया प्रतीयते ' यनेतेत्येवमादिभ्यः । कुतः ? भाषायात्त्वादेव । ये व्यादुः त्रिमि विभावयेदिति, ते स्वर्गनामपद-
संज्ञकत्वात् स्वस्य भावयेदिति ननुः । तस्मात्तैभ्यः क्रिया प्रतीयते । फलत्रय क्रिया कारण निष्पत्तिरिति । ते च यावदानुसन्तः स्वर्गोत्पत्तिं वरन्ति । कुतः ? एतद्वाच्यं विधीयते । यथा यागादिना स्वर्गकामः येन साध्यते स्वर्गम्, यागादिदेति । यस्य च शब्दरुपादेन पदं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा नान्यपेति, ततोऽपूर्वं गम्यते । अतो यस्तरस्य याचकः शब्दरुतोऽपूर्वं प्रतीयते इति । तेन साध्यत्वात् अपूर्वस्य चोदका इति ब्रूमः । न तु कश्चित्शब्दः साक्षात्पूर्वस्य याचको-
ऽस्ति । भाषायाः त्रिमि भावयित्वा यत्, स्वर्गकामस्य च तेनापि भाष्यतेति । तयोनेनामिचरन्तु तस्योपपत्त्याः । यनेतेत्येवमादयः साक्षाद्वाच्यः यजेत किं केन कथमिति, स्वर्गकाम इत्यनेन प्रतीयतेन निपातशब्दाः । नैव द्रव्य-
गुणशब्दाः । तस्मात् भाषायाः कर्मशब्दा अपूर्वं चोद-
यन्तीति ।

अथ कर्मशब्दानेभ्यो भाषायाः कर्मशब्दा इति । उच्यते । मानन्ति केचित् कर्मशब्दाः, न भाषायाः यथा द्योदैः क्रियाशब्दाः । केचिद् भाषायाः, न कर्मशब्दाः यथा यजनं भावो भूतिरिति । किं पुनरित्येवमादयः ? ' इत्येवमादिभ्यः यजेत ' ' चित्रया यजेत पशुकामः ' इति । किं द्योदैनामिचरन्तु उत यजेतामिचरयित्वा । तथा निद्रस पशुकामः, उत पशुकामो यजेतेति विधौ एत-
न्मिचरयित्वा गुणयित्वा नामर्थमिति विचारो भवि-
ष्यति । तथा ' द्योदैर्गुणयित्वा स्वर्गकामो यजेत ' इति दत्तं । कालं पूर्णमास इति च । किं तावत् स्वर्गकामः, उत स्वर्गकामो यजेतेति । द्योदैर्गुणयित्वा इति च, इत्येवमेति च, विच्येति च नैते भाषाशब्दाः । न चैवा-
मिति न किञ्चिद् उच्यते इति, विधीयते इति । तस्मात्
द्रव्यगुणशब्दानो अपूर्वस्य विधावद्य इति ।

'वा— 'कः पुनर्भावे के वा भावशब्दाः' इति ।
 शाबन्तः कन्धस्त्रेण वाक्येयुः आश्रयताशब्दा यत्रविशुद्धो-
 न्येनमादयस्त्रेण प्रत्ययार्थमाशान्वात् कर्तारि च लकारोत्वचे-
 र्थागप्रदितिविद्यकर्त्रभिवाचनम्, कर्षचिदा विपर्ययत् कर्त्-
 विविधयानामिधानं मन्वानस्य प्रश्न । उत्त्रामपि चैक
 पर्वदुयोगेन उभयवर्णुयोगसिद्धौ, योऽयं यवनभिन्ना
 याम इत्याद्युदाहरैव भावार्थता प्रतीयति, तन्त्रुतं केऽप्य-
 लौकिस्त भावशब्दा अर्थास्तुमयप्रश्नः । सिद्धान्तवादी
 तु भस्त्रेभिज्जन्तात् ' एस्व् ' (पा० ३।३।१६)
 इत्यस्याच्ये इते भावनावाचिनं भावशब्दं व्युत्पत्तय,
 आख्यातस्य नात्वव्यतिरेकस्य तस्परत्वं कर्त्रभिधान-
 प्रतियेष चामिन्वोदाहरणं - यत्रतिददातीति । परः
 पुनर्मर्त्तोगिनत्तावन्नेन नैयोऽर्थोऽभिधीयते, न चाऽऽ-
 न्यत्वात्प्रप्रस्थित्य व्यापारः, धातुवन्तार्थत्वात् । कामं
 तुव्यजातीककेना प्राप्तवो भूयः, तेषुपि तु यमादिषुचन-
 स्वाद्गतार्थो इति मत्स्याऽऽत् ' ननु प्राप्तदानहोमशब्दाः'
 इति । अत्रोच्यते ' यागादानास्तनुस्तूतो भावनात्साऽऽ-
 र्थगन्त्यते । नित्यमास्त्वात्तुव्देभ्यस्तन्माद्वाभ्यर्था-
 तेष्व्यते ॥' यानेन हि अन्वयश्चेत्तथैव शब्दात् शब्धते
 त सर्वं शब्दार्थः । सर्वं चाऽऽत्वात् प्राप्तमेव तदनु-
 रक्तं च भावना विशाये । हस्तान्त्रायत्तन्वकपेदाः ।
 तत्रपतिरिक्तानुव्र-भुगसम्भवा विशायेते एवेति न प्रष्टाः ।
 तत्र इत्यदिशब्दना निष्पन्नार्थभिवाचिना करणार्थव्य-
 वेत्यत्वात् प्राप्तोपि फलगतमिति । सर्वं हि कर्षं साभ्य-
 त्वात् कित्स्वपं शपचनमयेवते न साभ्यान्तरम्, नामा-
 र्थं सित्स्वात् तदपेक्षापूर्णगमयो नाऽऽऽन्यत्वायै स्व-
 नेव सत्त्वं साभ्यत्वात् । तस्मात्त इत्यदिभि, फत्त्म् । इति
 प्राप्तं, सन्नेपोवर वीकने - ' भावार्थाः कर्मशब्दा ये
 तेभ्योऽपूर्वक्रियागतयि । तेः ह्यर्थाव्यजिता स्मर्गमेप
 ह्यर्थां विधीयते ॥' फत्संस्थे हेतुपूर्वप्रतिपत्ते । सं-
 न्त्यन्नात्पक्षापूर्वकं । सा च मासकपेदाः प्रमर्षन्ती ह्यवने,
 न द्रव्यगुणाद्यन्धैः । तस्मादास्याऽर्थैः अपूर्वभायना
 सम्यगे । तत्र च धारयैव कस्यव्यप्रतिपत्तिः, प्रसातसे ।
 अत्रान्नेनेन फत्त्त्पक्षेनैवसाभ्याऽनुपपत्त्या अपूर्व भावयेते
 इत्यवगर्तते । कर्षं पुनर्भवादीन् प्रत्यक्षरूप्यैवव्यप्रत्य-

वाच्य एव भावार्थोऽन्त्यते भावयेदिति । कुतः ? 'अभि-
 दृधुः स्वशस्त्या हि विविमात्रं लिङ्गदयः । प्यन्तस्य
 भयतेरर्थः केनास्त्रेनाभिधीयते ॥' न च . पातर-
 न्तपमै वक्यद्वयः प्रतिपादयति, साध्यमानवाहृतत्वात् ।
 अतः कन्धरहितमेवेनमाद्येयते भावयेदिति । किं
 ' शब्दान्तरस्य योऽत्यर्थः गर्थावैरभिधीयते । न स
 तेनेव सहितस्तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ॥' तत्रथा ' पि-
 मानव ' इत्युक्ते यो नामार्गं न प्रतिपद्यते, तस्मै योऽर्थः
 शब्दमेव केवलं प्रयुज्यते, न कोऽर्थः पि क इति । तथा
 अन यथास्यावस्य करोतिर्णस्तो वा भवतिः परार्थाः,
 ततस्त्वादीकश्ये तन्पानमेव प्रयोक्तव्यम्, नाऽऽन्यत्वात्-
 प्रत्ययोऽपि । न हि तानार्थो विविच्य तापो केनाथेन क्रिया
 प्रत्याप्यते इति । अन तु भावयेदेक्योदिनि वा पुनरपि
 तिद् प्रयुज्यते एव । अथय योऽनेन यनतेः परेणार्थाः
 प्रतिपदितः, अथौ भावयतेरपि परेण तेनेवेव्यविचयाप
 एव भाववति । तन्मादयैदिक इति । अत्राभिधीयते ।
 तर्पैव वापद् ' सिद्धकर्ताक्रियाधार्थाचन्याक्यावप्रत्यये
 नति । मानानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽर्थगन्त्यते ॥'
 इह केव्यथाऽत्राग्न्यः पर तिदृग्भित्त्वाव्यर्थाणा कर्त्त-
 त्वात्ताभामागेव व्यापार प्रतिपादयति यथा अस्तिभवति-
 विद्यतिन्नाः । अपरेभ्यस्तु सिद्धे कर्त्तव्यत्वात्प्रतिपदिव-
 स्त्रपावर्त्ततीतिः यथा यत्रति ददाति पचति गच्छतीति ।
 इत्यमेव न विविद्यरूप्युक्तेः प्रचलिततन्तत्वं विप्रकीर्णः
 स्यात्तपूर्वापयोक्तं पथगावत्तव्यत् । प्रच्युतं पतमानव्यात्-
 प्रातं क्त्वाव्यच्छब्दस्य भवति । तत्र कदाचित् कर्त्तव्य
 एवमारसः प्रतीयते, कदाचित् सिद्धे कर्त्तरे अन्यः ।
 तदा कर्त्तव्येवाऽस्यसा मति तदाऽस्ती सयमेवाव्यत्सा-
 द्रमप्रमर्षव्यस्यन्तः परनिष्पत्ती अन्यधिग्माभ्यात्प
 करोतिषन्वशात्पत्ता प्रतिपत्ते । कदा तु क्त्वाव्यत्ताऽप्यन
 न्यामिपने, तदा करोतीत्येवमपदिश्रक्ते । तथा च कि
 करोति ? पदति गच्छतीति सामान्यविशेषरूपेण सामाना-
 धिकरण्यप्रयोगो दर्यते, न तु किं करोति ? यत्रत्यति
 तेति प्रच्युते । तस्मात्तुवात्तस्मैकर्त्तव्यत्वात्प्रत्ययानि करो-
 त्यर्थं सति आख्यातानि । तत्र च क्रियमाणेन केन चिदनेयं
 मूयितव्यम् । कुतः ? ' करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्

कर्मणा विना । अथत्यर्थस्य कर्ता च करोतिः कर्म जायते ॥ ' करोतेर्निर्वाक्यं कर्मनरत्नात् सावर्त्तियमाणं न सत्ये, न शक्यदर्शं, सर्वत्रत्यति । सर्वत्ररत्नात् सावर्त्तर त्रिषु कर्तृत्वं प्रतिपाद्यमानात् प्रकानक्रियसु कर्मादिक्रियागो वापने । प्रतिक्रिया योग्यतामेदाद्वान्तरक्रिया- वैचित्र्यं भवति । तत्रान्यवतिरेकस्याभिदमवगमम्, भाविक्रियायाः कर्ता करोते कर्म संप्रत्यये इति । तथा हि- ' निर्वा न भवत्यं यस्य यस्य वा तित्यभूतवा । न तस्य क्रियमाणत्वं स्युष्पानरगयोरेव ॥ ' यः एव हि प्रकृतान्वयः, उभावितपत्तयो वाऽन्येन प्रयुज्यते, स एव त्रियमाणत्वेनापचायते मान् । तथाच न कश्चित् प्रयुज्यमाणं वा कुर्वन्तुपण्यते । यथापि ' पादौ कुश् ' इत्यादिषु निष्प्रधानां कर्मत्वप्रयोगे इत्यते तथापि अतिप्रजनसंस्कारादिविषयस्य पादादिमात्रप्रयोगात्परिनिवारः । अथपि च करोतेनेकायैले सर्वां रूपनामस्येकणादी हिमिदुस्यजोत्यादनसामान्यमसामने) अथवा यदा अस्तोत्पादनामिषाकित्वं तदैव विशिष्यत्वात्सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति तत्रतयोनायमानमेव कर्म भवतीत्युच्यते । तेन भावतित्रिया साकल्यत्वा । ततश्च 'करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः । भविता सभपेक्षयाय प्रयोज्यत्वं प्रपञ्चते ॥' भवतिकरोत्यो शक्तिमेवात् त्रिक्रियवन्धैरेव नियत प्रयोगप्रयोगात्पापाररचन- त्यम् । तत्र न इदादिभिधीयमानमर्थयत्वाऽऽ- शितप्रयोगान्पापयो वा (एत करोतीत्यादी इर्नीयानि- दित्वा कर्मादिषु पापरा आश्रित प्रयोगस्य पदत्व, मानाम्ने एवापयो यन्म भातेरित्यर्थः । करोतिपाप्रयोगे कश्च आशेन इत्यामाद्वागमाद्—अथमेवेति । पयो मादीकादी प्रपञ्चमिहितवृत्तादशक्तिः प्रयोग्यपापयो यमित् इत्यर्थः । तथा च प्रयोगप्रयोगात्पापाररच- ताकविषयासु इत्यप्रीतिः आशेपैवेति न तस्मिन्पि तादृशतात्पर्यमावका इति भावः) एवमेवश्रित प्रयोगपापयो वा शक्यं प्रयोगप्रयोगात् एव विषयते ' कर्तं करोति, भोक्तुं पचति ' इति । कर्मादिश्रित- प्रयोगप्रयोगात् प्रयोग्यपापामान ' पयो भवति, मित्रिचानि तापुः ' इति । इत्यपिदुस्ये नियते क्तु-

चित् प्रयोगः, ' करोति कर्त देवदत्त- ए च भवति ' । कदाचित् उपसर्गनीभूतप्रयोगकस्यापारः प्रयोग्यपापारः ' क्रियते देवदत्तेन ' इति ' स्वयमेव ' इति वा प्रयोगे । कदाचित्तुतः समानरुदेवदेशोपाचोपनर्नीभूतप्रयोग्यक्रियः प्रयोग्यपापारो विवक्ष्यते, तदा च करोतिप्रत्ययैस्वा- रत्येन अग्रचः अग्रयोगात् भूतिक्रियोश्च क्वचत्प्रयोग्य क्रियानिष्ठत्वात् साक्षात्प्रवर्तितु शक्तिरस्तीति वाचकत्वेन शोतरत्येन वा शिच् अग्रः प्रयुज्यते भावयति विवलेदप- तीति च । तथा चऽऽइत् ' प्रयोग्यकर्तृकैतान्त्वव्यापार- प्रतिवादकः । प्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्रप्रयोजक- कर्मसु ॥' न च तेषामभ्यन्तानामशक्तिरित्यन्वेदान्ताकत्वा भवितव्यम् । अन्येवा वा शक्तिः इत्येवमपि तदग्रनि- तयम् । कुतः ? ' शक्तयः सर्वभावानां तातुष्येभ्याः स्वभावतः । तेन ताना क्वचत्प्रयोग्यं प्रकृति- प्रवयवाद्यः ॥ ' एव करोत्यर्थद्वारेण सर्वाव्यापेत्तु भावजन्यर्थे विदः । ' तेन भूविषु कर्तृत्वं प्रति- पन्नस्य परतुनः । प्रयोजकक्रियामाहुराभावानां भाव- नाविदः ॥' यत्क न विशिष्यन्तिरिक्त लिङाद्योऽर्थे वदन्तीति । तदुच्यते । कुतः ? ' अविद्याभावाना- माहुरन्यामेव लिङाद्यः । अर्थांसमायाना त्वन्या सर्वाव्यापेत्तु गम्यते ॥' यदा हि सर्वाव्यापानु- वर्तनी करोतिपत्तुवाच्या पुरुषवाचाररूपा भावना अनगता भवति, तदा तद्विरोधाः सामान्याव्याप्यव्यति- रिक्तव्यविशेषवाच्या विधिप्रतिषेधभूतमाव्याप्यव्यतमाना- द्यः प्रतीयन्ते । तथा च सर्वत्र सामान्यतः करोत्यर्थो- ऽवयवम्पे ' किं करोति ? पचति ' ' निमगर्णीद ? अपाधीत् ? ' किं करिष्यति ? पचति ? ' किं कुर्यात् ? पचेत् ? ' किं न कुर्यात् ? न पचेत् ' इति । तत्राधाति- ष्याया भावनायां लिङादिशब्दानां च पुरुषे प्रति प्रयोजक- ग्यापारः वा द्वितीया शक्यमर्थः अविधाधिक्य भावना विधिरित्युच्यते । विशेषतश्चपप्रयोगादिपचरेण धर्जिता । यत्तु पचापत्तिव्यक्तिरुद्भूत प्रत्ययापरिण्यामादमिदितम् । सर्वान्ते ' केषुत्वस्याप्रयोग्यात्वात् कर्तृसंदर्भादित्यं- दान् । रूपादिनाशमिद्वेष प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते ॥' यत्र हि केवलः करोतिर्भावतिर्वा प्रयोगादीं यत्ताम्,

ततः कौशिक्याद्यप्रयोगे विकल्पवत् प्रत्यये न प्रयुज्येत,
 न तु केचलायाः प्रकृतेः प्रयोगः, अपभ्रंशप्रसङ्गात् ।
 तेन मरिचिन्व कस्मिंश्चित् प्रत्यये प्रयोगत्वे यस्यैवायं
 कश्चते स एवानुवादयुतः प्रवृत्तप्रसङ्गं प्रयुज्यते, नाम्नी-
 ऽन्वधिकारान्वयपचिषयत्वात् । ननु च, 'इच्छित्यौ
 धातुनिर्देशे' । सिद्धिौ अतस्तुचौ करोतिभाववती प्रयु-
 ज्येयात्वात् । नैतदस्ति । तथा यति शब्दप्रदार्थक्यादेव
 ताभ्यामाख्यातायै कथ्येत् । यत्तु कचिदर्थेऽपि धातु
 मिहूनिमन्तं प्रयुज्यते यत्रिः, यत्रिः, इति च, तत् शब्दे
 अमिहिते लक्षणया भाग्यप्रतीतिविरहायतन्तुम् । न चेद्
 सिद्धिलक्षणाप्रत्यये प्रयोगप्रतिपत्तिः, येनयाचकः प्रयुज्येत ।
 तस्मादेव अनिदहापयत्नं, कृशुशुने धात्ु तिला अमि
 धीयेने इति । तस्मादर्थपरवसिदपयंमाख्यातप्रथयसहिता
 येन प्रयुज्येते । यदि न मान्यैना प्रत्ययार्थः स्यात्
 करोतिभाववती वा समस्तप्रत्ययार्थोवादान्तमर्थो भवेताम्,
 ततः सैन्यप्रयोगोऽप्यामङ्गुयते, न तु चतुस्रमयम्यस्तीति
 करोतिभाववतिभ्या कश्चितेऽपि भावनायै कर्तृलक्षणादि-
 प्रथायानर्थं फुः प्रथयः उवाचैते । यस्तु तत्र भावना-
 मिधानाराः स प्राप्तवदनुवृत्ते, अन्यथा हि मायनै-
 यैका प्रथयवै, करोतिभाववती वा कर्तृलक्षणादीनामपि
 अमिषायमप्रति भ्राग्निः स्यात् । नित्त च पूर्ववरी-
 भूता भावना आकाशतेनोच्यते । तत्र यदि प्रत्ययान्तर
 प्रयुज्यते ततः करोतिभाववतिभ्या द्रव्यतुपसङ्गतलक्षोच्य
 माना नैवाऽऽस्त्वगतदृशी कथ्येत । तस्मादववव तदपि
 प्रयोग्यमिति । किञ्च—'भाष्यत्र गन्धमात्रा च धातु-
 प्रत्ययसंनिधौ । कदा चात्वेति विस्पष्टं न कदाचित्
 प्रतीयते ॥' यदि खेगन्धेन अन्तः शब्दयार्थत्वमव-
 धायेत्, ततः करोतिभाववतिभ्या प्रत्ययसौनद्वयमाह्ला
 स्यत्, न तु तत्रकि, उभयसंनिधौ गन्धमात्रत्वात् ।
 केवलमहनिप्रत्ययप्रयोगमात्रादि न विवेको विज्ञाप्यते ।
 तत्रयते हि यत्तु धातुसहितेन प्रवृत्तेनोच्यते इति,
 भाषना प्रत्ययतुष्टइतिन धातुना, अथनोभान्यात् । न च
 शक्तिरत्वनारा विनोप, यवथा व्यर्थपक्षिहास्यात् । न
 च विवेकप्रत्ययैवमस्ति । स्यादेत्, सूत्रायातोर-
 प्रतीतेः सिद्धमिवािभ्येन नैति । तदुक्तम् । अस्ति-

विद्यतिनवतिपरेषु शब्देष्वन्वयदर्शनात् । न वा कृदन्तेष्व-
 ष्वन्तर्न भाषना नास्ति, किञ्चिदपकृत्यमात्ररूपप्रतीतिः ।
 कृत्येषु चावत् भोक्तव्यम्, यत्रत्यपिति किञ्चिन्पूर्वा
 आख्याताहमथे । तथापि कर्मोत्प्रेषेणु द्रव्यधातान्यात्
 'वाशयो न इत्यायः' इति भावोत्प्रेषोभ्यो न्यूनतरा ।
 नहि तत्रप्रयोग्यकृत्यपापगमाध्याम्, एकत्र धात्वर्थमाध्याम्-
 त्परत्र स्वयापारयिषिप्रयोग्यमस्वात् । एतेन भाव-
 क्षमोपबलमाचक्षिरोऽपि व्याख्याताः । तेष्वपि हि
 प्रयोग्यकृत्यपापगुणव्यप्रीतिरविशिष्टा । अत्रो न विच्छाना
 न्युपकृत्यत्वम् । तथा 'अव्ययतुने भव्ये भवन्ति' इति
 शरणादिशेषेऽपि स्वमपेक्षणीयगन्तुभावनाधिकारान् ।
 'अमिनामं लुहोति' 'दर्भाद्यकैनेनोपपत्तं लुहोति'
 'अमिपुल्ल ह्युवा मद्यनति' 'पुत्र याचः प्रवदितोः'
 इति सर्वत्र ध्युनैव भावनात्तरनापेक्षा भावना अवगम्यते ।
 एकः पक्षानित्यपि निवृत्तरूपभावतोपसर्वान्वयप्रतीतिः
 प्रायज । एव वाचकानिच्यमि द्रव्यम् । तथा च सर्वत्र
 शरणापेक्षा दृश्यते । अन्यथा हि रुदितद्वितसमनेष्वपि
 इव न स्यात् । न च निर्यापराणापेक्षे व्यपदेश भवति ।
 न चास्ति स व्यापार, यत्र किञ्चिदव्ययं जन्ते । तत्र
 शिद्धः करोतिभाववत्योऽर्थः । शब्दप्रते च सर्वत्र सामाना-
 धिकरण्यमस्ति दर्शयितुं विनाऽपि पूर्ववरीमूलेन । अथवा
 'किं कर्तव्यम् ? एकव्यम्' 'कर्मकारं लुहोति ?
 अमिनामम्' 'किं कृत्वा बुधोति ? अमिपुम्' 'किं
 इतवम् ? पक्षान्त्' 'किं कृतम् ? पक्षम्' 'किञ्चिदो
 देवदत्तः ? पक्षा' 'केयं किवा ? पाक्षः' इति । न च
 करोतिसामानाधिकरण्यातिरिक्त आकाशतेष्वपि भावना-
 यमाल विद्यते । तस्मादाहातौऽपि मायना न मुद्यन्ति ।
 तथा चाऽऽहुः 'करोतिष्वेधिय सर्वेषांत्' इति ।
 यत्तु अस्माः प्राधान्यम्, तत् कामं विडाऽमिधेय योत्स
 ता अन्यवचितीकान्यामस्तु, न स्वरूपम् । नन्वेवमपि
 पापेनेति धात्वर्थे निष्पृष्टे नैवैव भावनाऽऽस्तुवाचेति मान-
 वेतिनि पुनः प्रयोगे न प्रकरोति । नैव दोषः । तथाहि,
 ययस्य पातोभेदेनार्गे कथाप्रदने गगनेनेति विद्योत्स
 कथाप्रदना निष्पृष्टम् । इतरत्तु भावनाप्रदं सामान्यरूप-
 उच्यन्तरेण भावयेदित्यनेन कथ्यते । अथवा कैचित्

इत्यस्य 'पाके स्पन्दो' इत्यर्थे चेत्किं भ्यान्वृत्ते । तथा 'घनतावर्धकत्वात्प्रगणयते । भाष्येदिति चेत्पुनरेव कीदृशी पुनरुपयतात् भावनाऽवगम्यते इत्यपेक्षायाम् , तथा एतेत यथा भिन्नित्ववति' इति प्रगल्भान्तिता व्याख्यातस्य भाष्यवृत्ता विवृता । इत्येन्द्रियक्रमाधिकरणे च (११२।११) 'बहुधात्' इति शब्दस्यैतद् सामर्थ्यम् , यन् होमविशिष्टं प्रकलमाह' इत्यभिधानात् (भा. पू. ५५१) 'शुभ्यात्' इत्यत्र 'होमे एतेत' इत्यर्थे सूत्रितो भवति । नयनस्य च इच्छा-योनित्वात् , निष्पत्ते चैच्छाऽधोवात् भाष्यनिष्पत्त्याव-गतेः धात्वर्थनिष्पत्तिमात्रेण च ऋत्वादिभेदेः तन्निष्पत्तिमात्रेण धर्मरक्षणान्नोनेन धात्वर्थैकत्वस्य प्रयत्नस्य ऋत्वाधनत्वविधातात् प्रयत्नस्य साधनत्वम् न कश्चिदोपे । प्रयत्नद्वयात् च धात्वर्थोपादानाद् देशदत्ते स्पन्दमाने 'नायं स्पन्द' करोति किन्तु धात्वर्थोपादानात् अथ स्पन्दो भवति इति स्पन्दारदर्शनात् प्रकल एव करोत्यर्थोऽवगम्यते । नशादायति 'न रयः स्वयं गमन करोति, किन्तु अक्षादिना धाम्य गमन मित्यते' इति व्युत्पत्त्यर्थेनात् धात्व-चाञ्चस्वन्त्यातिरिक्तकरोत्यर्थेनाप्रतीतिः भावः मित्र । आरुपातप्रथेमाद्यथाऽनुपपत्त्या तु रथादे भावनाऽवगमे 'रथो भवति' इत्यस्यैव सर्वदा भावनाऽवगमोऽपत्तेः भूतादिप्रथेमादेति अवयवादिप्रथेमादेनाश्रयणे । धात्वर्थ-मानम् , कर्तृत्वकादयश्च व्याकृतपदाधेयानामधार्यते, न च मानान्वयिचारेण दोषः' इति धार्तिक (पू. ३८२ प. २-३) निरूपते । अत्रचन्द्रियवर्धकत्वान्याया वास्तव्यो भावनाऽनुपपत्त्या पूर्वोत्पत्तिरित्यर्थोचनया गोविन्दानेनेति पुन्यम् । अन्यथा सोऽपि प्रास्ताधिकरणे व्याख्यातुं शक्यते । नित्यम्बलम् शरीरसोऽरिणोः अभेदविवक्षया शरीरानिपत्ती अनिष्पत्तिवर्धकैर्धोऽपत्तेः । 'पद्य धात्वर्थे स्वयं एतद् आदये युगपत् प्रभु' इत्यादि-स्तुनित्यर्थोचनया चालन, शरीरसोऽरिणाप्रकलानामान् सिद्धमानशरीरधनयनाधिष्ठानेन अल्पता सिद्धमानान् शरीरधनयनान् इति प्रयोगस्तथा प्रकलानामान् भावना न विरूपते । एवं च 'सिद्धकर्मविधायाचिति' (वा. पू. ३७६ प. २५) इत्यस्य विधानाभिधानं व्याख्यातुं

शक्यम् । गता धर्मभावनायाश्चेतनमात्राधिकत्वेऽपि शब्दभावनायाश्चेतनाश्रयत्वायोगात् उच्यते यद्यपि सिद्ध-मानप्रदणत् । नित्यस्यापि शब्दस्याभिधायकः सिद्धिरिति-प्रेत । भाष्यनिष्ठप्रयोगेन 'नायं स्पन्द' इत्यर्थे शब्द-व्यापारस्यापि अधिकृत भावनात्वम् । यथैव हि दृष्ट्य-योनित्वात् प्रकलस्य इत्यभिधानं यं किना आस्त्यभा-योगात् भाष्यनिष्ठत्वम् , तथा सिद्धादिव्यापारस्यापि प्रेरणाव्यस्य प्रहृष्याव्यस्य यत्तेन तन्निष्ठता अवधीयते । न च (भाष्यनिष्ठताभावः इत्यनेन अन्यतः) यथा स्पन्दानन्तामेव सद्योपनिष्पत्त्यपत्तेः आस्ताच्छातः प्रायेण आस्ताच्छणीयत्वात् स्फुत्वालागानिष्पत्त्याऽनुप-पत्तेः अन्यथा च कदाचित् नैरास्ताच्छानुप-पत्तिप्रदणत् । इत्यस्य भाष्यवृत्त्याऽपि भाष्य-निष्ठत्वं नास्ति, तथा प्रेषणात् भाष्यनिष्ठत्वाभावात् ('न च' इति अन्यतः । इति ?) पुनरपत्तेः व्याप्यधर्मैकित्वस्यैवसापत्त्योचनान्नोपेक्षेण प्रेरणानन्तर-भुत्वत्त्वे । अनेनेन शब्देन सर्वप्रकलत्वस्य अभिधान-त्वस्यापि व्यापारस्य अर्थप्रतिपत्त्याः समावृत्तित्वस्य भावनाऽवगमस्येवम् । तथा अनभिहित्वात् एव धार्तिक-योनित्वत्त्वं 'सिद्धादियुक्तेषु वाच्येषु द्वे माने प्रतीयते' इत्यादौ भावनाद्वयव्यवहारानिर्गोच । 'स्पन्दप्रकलवोरिव भावनाऽवगमिणि भ्रमम् । अपनेतु प्रकलानुपपत्त्योत्पत्ति-रिति ॥ प्रकलत्वविरहितत्वार्थमानना तु न शक्यते । वक्तु-मात्रकृतस्यैव प्रकलत्वोपपत्त्ये ॥ सुधा. पू. ५.७६-७७) । ये तु तदनुपपत्त्यर्थमायं कर्तृत्वमना विदोषान्ते तथा एव करोति तत्त्वानामोर्विचिदाने । एव तद्धि धात्वर्थव्याप्यता भावनेचेत्प्रदणत् । सर्वं साव्यता सामान्यम्, न तु गोत्वादिस्वैयं । कथम् ? अन्यथैव हि यथादौ सामान्यं क्रणालम्बम् । अन्यथा भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥ भावनाया हि स्वयमेव प्रतिपुका सामान्यविशेषी भवति । तथा तत्कलभूते यथादौ समवेन भावनाकरणाभावेऽपि धात्वर्थसामान्यं नाम कर्तृत्वमभावेन अभिधीयते । तद्विदोषाभावात् यथादौ भावनाविशेषा इत्युच्यते, न तद्व्यभिचारेण । यथादौ तद्विदोषाभावात् कदाचि-

इत्यर्थे प्रयुज्यते, कश्चिन्नाकर्मात्, नचचित्तु मया-
 नत्वा उभयवर्गि प्रयोगे, न स्वरूपानिधानेन । कुत ?
 'चादृशी भान्नाऽऽरुपाते धात्वर्थव्यति च्यादृशः ।
 नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्वयेः पदं कश्चिन् ॥'
 भावतादृशो हि निम्नजातिमत्रा रात्ररूपमत्रा जिन्नम्भवा
 योगिनीमभिवर्तु, न चासौ व्याप्यते तादृशभिर्भाष्यते,
 रिन्नम्भवाहितरूपेण सम्बन्धनत्वात् । एतच्चाव्योऽपि
 वेदितव्य । तथा वदति भावतादीनिन्वयमापि श्रुत्या
 लक्षणादव्येयार्थं, प्रतीयते दृग्भास्यवर्षकगणित्वाभावात्,
 न चैतद्व्याप्ये व्यवेयव्यादिशब्दिते दृश्यवर्षकत्वम् । तथा-
 नत्वाप्यन्योपधाविद्यमानत्वात्सुखदिशिदिशैव उवाचपक्षमाद.
 इति च । तेनदूरविषयभावेणैव प्रयोगे, नार्थसाभ्यन्त
 इत्यसिद्धसम्बन्धवत्त्वात्पञ्च भावतादृशः । रा तु प्रतीत
 पादौ शोभायान्तु अर्थेणान्यत्रनीत्यभावात् प्रथमं तात्तु
 साभ्यासमभेदेन आभ्यन्तरेणिति । तत्र चार्था विद्युदेता
 माना, इत्या पूर्वप्रतीतमपि विचित्तु साक्षाऽऽधीयते,
 पारदंशन्वयपूर्णं भासताऽनुश्रवणयोग्या न भवति ।
 विचिन्नाम्रमात्र भवमेवा एतद् ज्ञायते, चादृशेणैः
 पूर्णं विधानमर्हति वाक्येन । पूर्यति चेति । न च
 बुद्धिपूर्वप्रती पूर्वतु पूर्वार्थान्वित व्यापार परत
 शोभायुक्तोऽनुश्रवणित । न च पुर्यायं, साध्य
 व्यतिरिक्तसाध्यव्यतिरेके चैवैतत् प्राप्यते, तोऽन्वहित-
 तस्य अन्याय साध्यस्य व्यतिरिक्तत्वान् । तत्र यदि
 अस्मा भावनाया उपुर्यायं साध्यः स्तान् तद
 पुरोपरान्तंभावतु प्रत्यक्ष प्रयोगव्यतिरिक्तव्यतिरेकः । तेन
 यद्यपि सन्देहोऽन्यदनुश्रवणव्यतिरेकस्य साध्यपूर्य्य-
 योऽस्मिन्, तथाप्यन्यदनुश्रवणव्यतिरेके, नहि प्रत्यक्षवि-
 रैरेका सत्प्रत्यक्षत्वान्, (चिन्तु) वेगयतादपि । तथा
 च चरन्ति कस्य वेगार्थेण च इति । ('यस्य वेगार्थ-
 सत्ययो दृग्भास्यव्यतिरेकेन स । अर्थेणैव साध्यवर्षाभावात्
 नवगंश्रयात् ॥' इत्यादिना विश्वविद्विषयत्वे (भा।३)
 पूर्वाकारो वरचि) । किंच 'संन्यमानमुक्तं च श्रुत्या
 धात्वर्थभावनयो । वदोकाद्यविनेयो पु ध्यायानोऽस्वा
 न विद्यते ॥' भरणान्त इत्या निरुक्तव्यापारा श्रुती
 अनन्तरपनिवेशो गैववदाद्यधियद्यः । अत्र हि साभ्या-

धादेभ्योपात्तेन मन्यत्रतोण विधिदेन प्रच्यायते,
 तोऽन्वितोण कृत स्यात्स्यो इत्येवं प्रतीयते । किंच
 'साभ्यांशे पुर्यायां च प्रलयो न निजोऽकः ।
 स्यमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुर्यायाः सदा ॥'
 यत्र हि साभ्यापिना पुर्यायप्रतिज्ञान उत्तमिभक्तिप्र-
 कर्षात्सेभ्येते, साध्य पुनः स्वार्थस्यपुनरापदि प्रागेव
 तादृशत्वं सर्वं पुर्यायाः प्रथियतव्ये । तद्वच्च भावनेतिनि-
 त्यपेयित्वात्ते निनेर तादृशत्वमेवैवात्तादृशत्वान्, पुर्यायाः
 अधिरिति । एत विशेषभावनानुश्रवणादव्येयत्वे । तदपि
 च न साभ्यासता, किं तर्हि ? एतद्भावनापिप्रत्ययेन ।
 तद्वच्च दृष्टव्यस्यापि स्वार्थेदेव कृताम्पद्यत्र सवगतिः ।
 चात्रपुनःचरन्तु अनर्थेयिते, निवेश, निष्कानर्थक्याद्य
 वाच्येतरा इति । किंच 'सत्येने यस्य कर्तुं कथं
 चिद्व्ययतिरिक्तम् । स्वार्थायै वाऽन्वयान्तये या स
 साध्यत्वं प्रपद्यते ॥' न चान सात्तदर्थेर्गैःसाभ्या-
 सन्तोऽस्मिन्, स्वार्थाया तु कामद्योषान्वात् भवन-
 एतन्तो विद्याने । कुत ? 'स्वार्थो नैव सादिगीत्यं
 हि स्वार्थोः प्राप्यते मान् । तेनासौ भावनापेभ्यः
 प्रयोऽन्वयेन सम्बन्धते ॥' ततोऽन्वयस्वार्थस्यसाभ्यासा
 भावना केन भावनेतिरेण वरणमपेयते । ता च
 साभ्याधीनप्रत्यक्षतात् तत्तमिकर्षादाभाश्रीयमाणे प्रमणा-
 न्तराय योगयोग्यप्रयोरुक्तानात् विच्यविशेषाच्च अत्यन्त-
 गत्यासत्तुपस्थित-धत्तवर्षानिक्तन-भाष्णामाद्यत् सर्वपर-
 मानता च वेतविद्यान्तर्भेदिरेपित वित्ताऽनुपपदे-
 योर्गैरेत्येव विशासने । यद्यपि च याग स्वमेव तादृ-
 निरुक्तसाभ्या विद्यापननिवारित इत् सावधिपति ।
 सर्वमेव च कदापिनिष्पन्नम्, कदाचिदनिष्पन्नम् । न
 च सन् साध्यप्रत्ययेनिष्पत्तः वचिद्युत्पत्तये, कश्चित्ति-
 त्तवाभावेपरोमिनात् कश्चिन्निष्पत्तये । प्रमाणसाध्य
 निद्यातर्पिनामपि साधकत्वविशेषः । तस्मात् यागादीना
 कश्चिदात्, तच्च व्यपूर्वज्ञापने तच्छब्देभ्यः पूर्व-
 प्रतीति । अतश्च एतानि स्यादं. समन्ति ।
 ये मानार्थं भावनापेभ्येभ्यः, कर्मव्यन्तः यथा-
 द्य, तेषां विद्या प्रतीयेतेति । ननु चोत्तेन कर्म-
 कल्पवत्प्रत्ययेन कर्मव्यन्तःपुनरितेव आद्यादात्त

गमनाऽऽगतिः प्रसोक्तिः । उवाचि ' येनेषिततुमे-
 भायिः किरित्त्वद्योऽवस्थते । तदोगी तेन
 धात्वर्थो न कश्चित् स्यादकर्मकः ॥ ' यदि वा
 सर्वगतानां सकर्मकत्वात्तः सधरा अर्थमेतेषो भावतया
 न भरितव्यम् । नैष दोषः । कुतः ! ' अन्यदेव हि
 घात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मकम् । अन्यदेव च सर्वत्र
 प्रत्ययार्थनिवन्धनम् ॥ ' ' ओदन् पचति, ग्राम
 गच्छति ' इति धातुधारावर्गस्यैकं कर्म, अपर पुन-
 र्भावनकर्म । तत्र कश्चिद्भावनकर्मैव भावनान्तैरपि
 प्रतिपद्यते, पाकेनोदनं भावयतीति । कदाचित्पुनः स्वकर्म-
 निश्चिष्टधारावर्गबुक्ता भावना कर्मन्तरेण पुनर्ये, प्राग-
 युष्मन्नेन स्वार्थं भावयेदिति, ओदनावायेन चेति । तत्रै-
 तद्भावनार्थात् फलसद्व्याप्यभावेन गम्यमानां धातुधारा-
 न्तरेणैवोहितं भावनान्तैरपि सर्वनामवधत्ते । तत्र प्रायेणैव
 कामनन्तैरेव सर्वनामवधत्ते, 'सुप्तसामः वासीत, स्वाम्य-
 वाम, मपीत ' इति । कथपि आदिदोषोपकर्मकत्वे,
 यः इत्येव कृत्यत्वोऽभिहितकर्मत्वेन च स्वाधी-
 न्यत्वार्थमेतै । तेन करोते, सर्वदा सकर्मकरत्वात्, अकर्म-
 कत्वात्तन्नामपि च तस्यामानाधिकरणत्वात् ' किं
 करोति ? आस्ते ' ' किं करोति ? शेते ' इति छिदेऽभा-
 दिप्यपि सकर्मिका मात्रा । ' यत्नेरपि तु वन् कर्म
 पूज्यत्वादेवतेष्यते । तदुद्दिष्टत्वेन पुत्रादेः कर्मत्वं
 भावनाभितम् ॥ ' तस्मात् सकर्मककर्मकौटवियोगात्
 आसनेन भावयेदित्यपि प्रयोगसिद्धिः । कश्चित् सकर्मक-
 कर्मकयोः भेदः उच्यते, ' साक्षादव्यभिचारेण
 धातुधारां चत्र कर्मभात् । सकर्मकः न धातुः स्यात्
 धातुधारायै स्वकर्मक ॥ ' अस्तनशयनादौ हि न
 त्रिशनेऽऽनन्तर्येण वा इदं उच्यते वा कर्म निरूप्यते,
 तेनकर्मस्य अभिधीतत्वे । पविगम्यादीनां तु विविक्त-
 तस्युत्पन्नानशास्त्रार्थव्यवस्थान्यभिप्रायात् सकर्मकत्वम्,
 न तु भावनविशेषणे कश्चिद्विशेषः । शेष भावना
 अत्रप्रत्ययपरिवृत्त्यां कर्त्तुं सर्वकर्मज्ञानसुधापाप्मनुष्यदीनान्य
 करणानुत्पद्यते. ' कथं भावयेत् ' इतिविशेषता-
 प्रत्येकते । वा न प्रत्ययार्थनामनुष्यदृशान्दृशान्दकथ-
 नावाव्यवस्थाप्रयोगेति श्रुत्यर्थनिरूपं तदुच्यते, तथा-

कथञ्चिदुपस्थाप्यमाना साक्षादव्यवस्था भुक्त्युपदेशेन
 चोदनाव्यवस्थान्यभिदेशेन वा अव्यवस्थाप्रकारेण
 अव्यवस्थानुपपत्त्या कल्प्यते । ततः परिपूर्णत्वाद्ब्रह्म
 योग्येति विधीयते । तद्विधानाचार्यापत्त्या यथाद्विधान-
 मित्युपपन्नं भावार्थत्वम् ।
 ' मान्ति केचित् कर्मकत्वात् ' वागो यतनं इत्या-
 इत्युदाहृत्यै तस्मान्नायिद्वयसिद्धयेनैव नितानुदाहरणं
 यागादिकल्पनानोदनाव्यवस्थान्यभिदेशात्तत्वेन धा-
 तव्यत्वं तुशानम् । स्वतन्त्राया कथञ्चिदपि भावार्थत्वा-
 चङ्गाऽस्यभावात् । यागादयो हि स्वात्मन्नेषापि कदा-
 चिदनुगानात् भावार्थतुल्यविषयाः स्मृतिरिति । ' के-
 चिद्भावावार्थं न कर्मकत्वात् ' यथा भारत्येतदुत्तरादिति
 चोदाहरणम् । भूयादस्तु प्रत्येक्य-वाकारणचतस्रादेः
 यथानिर्गतभावार्थां इत्युदाहरणम् । तत्र यथाकथञ्चिन्
 शिञ्जत-कृत्यत्वा नावशब्द एको गीयेत्, गैतौ ।
 तामपि तु प्रत्येक्य-वाकारणतः कथञ्चित् भावार्था-
 कियुदाहृती । अथवा द्वितीयस्यार्थसाम्यत्वेन भावना-
 प्रत्येक्यत्वमनवविद्ये नास्तीति विनाऽपि तस्मात्प्रति-
 धानात्प्रवृत्तिं भावार्थाः । कथं पुनरपी न कर्मकत्वा-
 त्प्रदा वातुमात्रं कर्मकत्वेनेत्युक्तम्, निर्विशेषस्य सामान्य-
 स्थानुत्पन्नमवशत्वात् असमंशान्तरम् । अतो विशेष-
 वाचिनामेव धातुना कर्मकत्वेत्युदाहृत्योक्तमेतत् । यदि
 हि श्वेनविभादशौचमैवावश्यात्ः पृथे सन्धेस्तु ततो
 यागकरणसाक्षात्तया तस्याभावात्तद्व्यभिचाराभिचानाविवेक-
 तुपपत्तेः प्रतिद्वयादिभिर्गुण्यवित्तयेव स्यात्, गतः
 ' क्षिते एतन्मिजभिरुत्ते ' इत्याह । कस्तदुत्पन्नवि-
 त्तये न नीतम् । प्रथमशब्दोत्पन्नत्वत्वात् । अथ नाम
 वेपथ कस्तद्वत् नाऽऽसीद्यते । भेदस्यशेषनासम्बन्धात् ।
 तस्मात्प्रधान्यासमेव स्थितवोरथात् तौतार्थसिद्धिः । ' न
 चैषमर्थिना ' इति कल्पयामिप्रायम् । ' निविमत्ति रत् ' इति ।
 सन्धेविमिनात्प्रायविमिन्विमिनात् अवया
 निष्पत्त्याव्यभिचाराव्यभिचारेणविमिन्विमिनात् निविमिन्वि-
 रत्म् । तस्मात् इत्यादिन-क्षणात्, सन्धेसन्धे इति । अह
 च ' साध्यसाधनसंनन्धेः सर्वदा भावनाऽऽश्रयः ।
 तेन तस्य नु सिद्धिः साध्यावनासत्यदाहृते ॥ ' -

सर्वेषां भानोऽर्थ इति चेत् । २ ॥

भाष्यम्— एव चेत् भद्रत्वं प्रकृति, अभाव-
शून्यत्वञ्च इत्युपगच्छन्ना अपूर्वस्य विभावका इति सर्वेषां
भानोऽर्थः । स्वर्गजलो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमेव सन्न-प
' यजेत ' इति चरति, ' इत्येनाभिनचत् ' इत्येतपोऽथ ।
तथा ' विनया पशुनाम् ' इति । तन्मादेवेऽपि ताकादृश-
त्वात् भावनचनाः । सर्वेषु भावनचरेषु नाम्नि विनि-
यामनाया हेतुः, कर्मद्वया एतादूर्वस्य विभावकाः, न
द्रव्यसुपगन्ता इति ।

वा— ' न ताद्यत्प्रत्ययेष्वेदमपूर्वप्रतिपादनम् ।
न च धातोः स्वरस्यत्वं स्थाप्यमानो धा परतः
साम् ॥ ' यदि हि मात्कारचार्यैनापूर्वप्रतिपादकत्वं
विध्वने धातोर्वा प्रत्ययनिरपेक्षया, तत्रैव नामास्यो दुर्बलः
स्यात्, इह तु यथैव धातोः प्रत्ययर्मन्धानुष्ठीतस्य
भावनानुपसर्गनिमित्तं परव्यतिथिर्भवति, एष नाम-
पदस्वपीत्यविरोधः ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि
नामानि, तन्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूत्वत्वात् स्वे
प्रयोगे । ३ ॥

भाष्यम्— येषां शब्दानां उच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे
पशुपमानाया रूपमुत्पन्नते, यत् ऋतुपन्न काश्रितार
तिप्रति, न नियेव उदप्रमाय विनश्यतीत्यर्थः । तानि
नामानि । ते द्रव्यगुणान्या । ईदृशो द्रव्यगुणशब्दान-
नामर्थः । ते द्रव्यगुणान्या इति वक्तव्ये, तानि नामान्तीति
सूचितम् । अत्रैव नामान्तीत्या पराकाङ्क्षाः । कथं
गमने । यत् एषा विभक्तयो नामिक्य उच्यन्ते ।
वतमासः । शृङ्गः शृङ्गी शृङ्गा, गुग्गुः गुग्गी गुग्गु
इत्येवमादयः । तस्मात् सम्बद्धं सूचितम् । यत्, एषा न
शक्तिर्लोऽर्थः, तत्रमेव पराकाङ्क्षा प्रधानाकाङ्क्षा न
विद्यते, इति नैपम्युत्पत्ति र्नाम्ना, भूत्वत्वात् स्वे प्रयोगे
स्वप्रयोगकाले जिगमान्त्वार्थित्यर्थः ।

वा—पशुका यदेकमादपूर्वं तदेतत्तदर्थं भविष्यतीति
तद्वत् नाम्ना वस्तुधर्मैर्न नियोग दशंयति । कथम् ?
' वदुदृष्टप्रसङ्गादि धर्मो नेष्टः पदेपदे । नात्रः
फलेन संकल्पे परिहाते न तस्य च ॥ ' एकस्मा-

ददृष्टे कल्पिते पटीतरत् दृष्टयस्त्वेन तादर्थ्यं भवते, एतो
शासनं कल्पते । अल्पं तु तादर्थ्यमित्येव ततोऽपि पुनरदृष्टं
कल्पते एव, ततो धर फलेनैव सर्वाणि सन्नयानि । न
च गुणधैरुत्पत्तेः साधनम्, नात्रश्च पराकाङ्क्षे वावर्यं
पारलभ्यस्तदनुग्राहार्थोऽभ्युपगमस्तस्यः । सा न स्वयं निष्पाया-
सिद्धरूपस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टेनोपवर्तुम् ।
नहि नागावैतमपेक्षते, गुणप्रयोगेवैलसामेन निष्पन्न-
तया गम्यमानत्वात् अपेक्षणीयस्य वा सिद्धत्वेनाप्योष्य
त्वान् प्रगुण्यतेऽस्मिन्निति चाभिधेये एव प्रयोगः ।
तदापरैव हि निष्पन्नरूपोपलब्धिः अनुत्पन्नत्वे त्रिधा-
रूपस्य सक्तव्ये विनाशित्यप्रदर्शनं निष्पन्नस्यापि शक्तिरस्यं
तु पुनर्निष्पन्नयोपपत्तेः । तेभ्यः पराकाङ्क्षा अन्याकाङ्क्षा,
निष्पायत्वेन वा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यते इत्यन्या
हारः । अथवा तेभ्यः परा दृष्टे, आकाङ्क्षेत्यर्थः । कुतः ?
यूतत्वादेवेति । स्वरूपकथनार्थमुपपन्नस्य निष्पत्तावादेवेति ।
पुनरन्वे तदेव हेतुत्वेनोदितं सूत्रात् ।

येषां सूत्रस्यार्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते वान्या-
टयत्तानि, तन्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽश्रितत्वात्
प्रयोगस्य । ४ ॥

भाष्यम्— येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे
प्रयोगो न विद्यते । प्रयोगकाले येषां गो नोपलभ्यते
इत्यर्थः । तान्याकाङ्क्षतानीदि भाऽशब्दान् पराविशब्दे-
नोपदिशति । कथं पराविशब्दता मावद्यादलात् । यत्
एषा विभक्तयः आरुकातिवृत्त इत्युच्यन्ते । नतन्मासः ।
एवमिति वचनं वचनानि इत्येवमादयः । तस्मात् नैम्यो-
ऽपूर्वं प्रतीयते । भवत्यस्मिन् भूत्वर्थे मनुश्रिताः ।
यूतस्य मन्वार्थताया दृष्टायता, भाषार्थस्य प्रयोगजनन-
उत्पन्निरपेक्षती । सा च भूत्वेन कल्पिते इति दृष्टोऽर्थः ।
भगवन् पुनर्भूतायताया न किञ्चिद् इत्येव, कल्पते
चादृष्टम् । तस्मात् यतो द्रव्यार्थः । किञ्च आश्रित-
त्वात् प्रयोगस्य । एतेषां प्रयोगः, पुरुषेण भाषितो
भवति, पुरुषस्यैव भावना उच्यते । पुरुष हि
यद्वि भाषयति । तेन ' स्वर्गकालो यजेत ' इति
पुरुषोऽपि प्रतीयते, यतोऽपि, सन्न-योऽपि । ' स्वर्गकालो
यजेत ' इति द्रव्यं प्रतीकते पुरुषत्वं, न तु संकल्पः ।

ननु एतदुक्तं भवति, जर्मिनश्च द्रव्यस्य च एकत्वं यजे-
तेति चक्ष्यति, द्रव्येण भाव्येदिति, अतो द्रव्येणार्थस्य
भावना गम्येत, आधाष्ट्या चेति । सर्वं गम्यते ।
द्रव्येण भाव्येदिति तु यावयेन, यागेन भाव्येदिति तु
शुद्धा । यदा तु, यागेन भाव्येदिति यागस्यार्थो विधी-
यते, न तदा द्रव्येण भाव्येदिति द्रव्यमकथ्यः । न च
द्रव्यसंज्ञे विधीयमाने यजेतेत्यनेन सकथ्यः । अनूद्यमाने
तु सभारति । न च योगसंज्ञे विध्यनुवादी संभवतः ।
तस्मात् क्षुतिवाक्ययोर्विरोधः । विशेषे च क्षुतिर्मली-
यती । तेनाधिना न द्रव्यसकथ्यः । तत्र द्रव्यमवति
स्वर्गद्वयप्रत्यये स्वर्गार्थं भविष्यतीत्यनुपपन्नम् । एष
विनिगमनार्था हेतुः, येन भावराज्या एवापूर्वस्य चोदकाः,
न द्रव्यगुणवन्ता इति । यदा यागेन कुर्मदिति, तदा
यागवचनमेव भवति दर्शपूर्णमासाम्नामिति लक्षणया,
दर्शं च पूर्णमासे च यागो विहित इति ।

वा— 'आध्यात्मवर्ती भास्वर्धः नाप्यरूपः
प्रतीयते । तस्मिन् फलवतीष्ठे तु नाम्नो दृष्टार्यते-
प्यते ॥' धात्वर्थेनापत् प्रकृत्यैव साध्यात्मनो वित्तेप-
वस्तु आख्यातमानेन धातुना उच्यमानाः । स यदि
फलप्रधानत्वेन चोच्यते, ततोऽसिद्धरूपत्वात्तस्य साधना-
काश्यात् यस्या नामवर्दे गुणविधित्वेन नामवैश्वेनेन
बोध्यवशादपि दृष्टेरेव तादर्थ्ये लभते । ननु नाम-
धेयवर्ते नामपदनसि साध्यार्गं भविष्यतीति धातुत्वत्वं
स्यात् । न, तस्य फलप्रत्यये गुणविधित्वेन सिद्धार्थ-
त्वरूः अपि च 'साध्यात्मकोऽपि धात्वर्थो यदा
नाम्नाऽभिधीयते । तदा द्रव्यवधेवासौ निष्प-
त्त्यात्मा प्रतीयते ॥' यथापि वस्तुत्वत्वेन धात्वर्थः
साध्याः तथापि नामधेयेन उच्यमानो लिङ्गस्यत्वात्वेभि-
त्यात् सिद्धरूपेऽभिधीयते । अभिधानकृता चाऽऽ-
काश्यात्वेनिर्न पस्तुद्वया । तस्मात्तुका धातोरेवाऽऽ-
काश्या, न नाम इति । 'किंचाऽऽभिधत्वात्प्रयोगस्य'
इति । अतुत सान्यक्यात्पिङ्गो विशेषेऽभिधीयते ।
पुरुषवाकारात्मिकत्वा भावनाया धात्वर्थोपलक्षणेऽपि
पुरुषेण आधितः तदतिप्रकृत्येवभावश्च न नामधेय-
महत्तम् । तस्मादस्ति विशेषः ।

शा— यदा एकं (अपूर्वं) तदा सदेहः हि
भावराज्येभ्यः, उत द्रव्यगुणराज्येभ्य इति । तदर्थं च
हि भाषायाः फलेन संबन्धेन, किंचा द्रव्यगुणगम्यार्था
इति । ... तत्र अनव्यवसायमेव केचित् (प्राग्वकः)
पूर्वपक्षमाहुः । तदुक्तम् । तथा हि अप्रामाण्यमेव
स्यात्, नद्यामुक्तम् । तथा सति प्रमाणलक्षणे एतार्थं
विचारः स्यात् न तिवह, सिद्धरात् प्राप्ताम्बस्य । ननु
पक्षद्वयेऽपि अनुष्ठानस्य एवमन्तत्वेन अभ्यवसितत्वात्
नाप्राप्ताम्बस्य । नूर्णालीपित्तमेतत् । यदि एतद्वयेऽपि न
क्षेत्रिन् अनुष्ठाने विशेषः, किमर्थमधिकरणम् । अपि
च पूर्वपक्षे इत्येनादीना गुणविधित्वात् इयेनद्रव्येण
यद्यन्यम्, सिद्धात्ते तु नामधेयत्वात् सोमेन यद्यप्यं
इत्यस्ति विशेषः । यथा आह भाग्यकारः 'मिते एत-
सिद्धिपक्षेण गुणविधिनोमवैक्यमिति विचारः' (भा.
पृ. ३८६) इति । यत्र तु न सिद्धात्तेऽपि नामधेयं
यथा 'सोमेन यजेत' इति, तत्र प्रतिनिधिवद्वयवचनः
प्रयोगः । तदप्याह भाग्यकारः (भा. पृ. ४०५)
'यदि द्रव्यगुणशब्दाः अपूर्वं बोधयन्ति, द्रव्यगुणवचारे
न प्रतिनिधिरुदाहातयो यथा पूर्वपक्षः, यथा तर्हि
सिद्धान्तः, इत्थं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनु-
ष्ठानस्यः' इति (भा. १।१।११५ पृ. ४०६) । तस्मात्
प्रसङ्गने एष अप्रामाण्यमिति नैवं पूर्व. पक्षः । किन्तु
द्रव्यादिभ्य. आहूर्णम्, तेष एव फलसाधनमिति । कुतः ?
'फलं हि साध्यमानत्वात् सिद्धं साधनमिच्छति ।
द्रव्यादि च तत्त्वा, यागः स्वयं साध्यो, न साध-
नम् ॥' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'भाव्येव हि
भाव्येण फलेनावेदुमर्हति । धात्वर्थः करणं तस्मां
वाच्यत्वं संनिर्कर्षणम् ॥'

सोम—सुवार्थसु— भावार्था. प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादका. प्रत्यया कर्मवचनाः नै गम्यः तेभ्यः
अपूर्वं प्रतीयेत । यदा भावार्थाः भावनाप्रयोजनकः सै
कर्मवचनाः धात्व. टेभ्यः अपूर्वं प्रतीयेत इति ।

प्रयोजनम्— यदि द्रव्यगुणशब्दाः अपूर्वं प्रतिपाद-
यन्तीति पक्षः, तदा द्रव्यादीनामदृष्टार्थत्वात् अदृष्टार्थेभ्य
प्रतिनिध्यभावत्वं न प्रतिनिधिः । यदा तु भावशब्देभ्यः

इय चाद्यतोपसक्तभाजनैर सुख्यविशेष्या, तद्वति रेकेष्वेतरपदार्थान्वयापर्वसधानात् । तस्त्वमेव चोक्त-
 तोषात्तथा क्त्वाभयवायुषाचाथा वा योग्यताद्यनुसारेण
 निपातोपसक्तानिपदितातिरिक्तशब्दभ्रमो य 'सुनुपान
 लिङ्गसख्या प्रतिरिचोऽर्थे' इत्य सर्वस्ववि प्रसारतया
 भ्रम्य । निपातोपसक्तानु क्रियासममिन्वाहारादौ
 सति तथा भ्रम्य । अ'शममिन्वाहारादौ' अन्वेन
 भवि । प्रातिपदिकानां वि सुवर्षे करणत्वाद् । उक्ति
 समासदिक्त्वात्प्रातिपदिनायत्तार्थानां तु यत्र करणत्वा
 संवदेन तद्विद्वत्समासदिगुक्ति यथा आशेष इत्यदौ,
 तत्रादेवतात्वात् भावनायामेवान्यत्र, न तु तद्विद्वतोपत्ति
 द्वये । स तु पाठिक एव । यत्र चारकान्तिरिक्त-
 स्रज्जेन सा, तत्र परम्परात्वेऽपि । यथा 'अधामि
 धानीम्' इत्यदौ । एवं सुनुपान्तिङ्गसख्ययो समाजा
 निपातश्रुत्या सुवर्षे करणत्वात्तन्वय । तथातिरिक्त-
 पदापमश्रयत्तु सुवर्षेकरणत्वादेर्पाठार्थस्य कर्तुंशदेकत्वस्य
 कालदेर्द्वन्द्वस्य लिङ्गत्वस्य च विष्पादे सर्वस्यैव
 लिङ्गानन्वयिभावनायाविशदोषव्याप्याया भावनाया एवा
 न्वय । अत्र एव भावनापदोपसक्तानिपाता तस्या मान्य ।
 आरण्येन ब्रह्मदिना घोषस्त्रिताया तु मन्त्रेणवय
 प्रसारणम् । प्रकाशवत्तत्र सप्तशब्द त्रये यथायथ
 पाठिसन्तप्रसोच्येलाग्नेन गम्यमाना कौस्तुभे एव
 प्रद्वय । तस्मात् सिद्धा अत्रतत्तन्वय आर्षी भावना ।
 तस्मा च स्वर्गादि भावम्, चतुर्वर्षश्च करणम्, योगा
 दिक् तु कर्त्तव्यात्तद्विद्वित्कर्त्तव्येति सिद्धम् ।

मण्डन-- 'य नूनमाप्यवप्राप्तिषेव ।' स
 श्रुतवैदिक ।

शंकर-- 'भावार्थस्य फल्येवम् ।'

- फलसिद्धी भाषायाधिकरण एतम् । वृ ६।१।
- १।१ ● भाषायाधिकरणे भवत्ते विद्म गृहीत्वा
- दणवक विचारितम् । कौ १।१।३। ● भाषायाधि
- करणे कर्मण कर्मणि सप्तितम् । वा २।३।१।
- ११. ● भाषायाधिकरणे च कर्मत्वानाकरणस्यैव
- धर्मलोचि । भाट्टाह्वार वृ ९. ● भाषायाधिकरणे

विचिन्त्यचचो घातत्र प्रवेद्यप्रशोभदोभयवापारजन-
 स्तेन दग्गिता । वा. ३।१।१।३। वृ ९६८
 ● 'कर्त्तव्यस्यै' इति तादर्थ्यचतुर्थस्य फलश्रुतात्
 इति वसिष्ठोद्भवत्ताविधि । न तु फलस्य विषय इति
 प्रतीतयम्, भाषायाधिकरणे फलविधिविषयत् (इद
 पूर्ववत्) । वा. (१।२।१।१९) । अत्र भाषायाधिकरण
 लिङ्गात्तस्य (४।१।१।९) भाव्यवर्णकं प्राद्यम् ।
 हु ० दशपूर्वगाणान्या स्वमे इति सप्तत्र एतदपि
 भाषायाधिकरणे निरवृत्तम् । यत्र एव फले विधीयते ।
 तस्मात् भावना सर्वविशेषविशिष्टा विधीयते । वृप्
 १।१।१।११ ● भाव्यवर्णकोऽपूर्वे इति भाषायाधिकरणे
 स्थितम् । कु २।१।३।३, ● धात्वर्थस्य करणत्वं
 प्रत्यायाधिकरणे साधयिष्यते । २।१।१।१, ● न च
 भाषायाधिकरणे धात्वर्थस्य करणत्वमुक्त इति वाच्यम् ।
 उक्तस्यापि तस्य पठे स्वर्षतायाधिकरणे समान
 पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव फलत्वं, न तु स्वगादे
 इत्यादिषु साधयिष्यमाणत्वात् । तत्रैव स्वर्षतायाधि-
 करणत्वादेन (६।१।१।१) भावनात् प्रत्युत्पन्नत्वेवैव
 प्रत्यायाधिकरणश्रुति । ३।१।२ वृ २४८ ● भावना
 प्रधानभूता भाषायाधिकरणे साधयिष्यते । कौ १।१।
 ६।१, ● नृपत्यविशेष च अस्म मते भाषायाधिकरणे
 प्रधानभाषात्वात् नरत्वाचयस्यैव यच्छन्द्याद्यस्यैव वाह्या
 तिष्ठत्वात्तन्विशेष क्रियेत् । १।१।२।२९. ● यदि
 नैव कामान्द्रे (स्वर्षताया पशुव्याम्) फल-
 मभिधीयते ततो भाषायाधिकरणे विन्ता किं भाव-
 यन्त्रा फलस्यैव सत् प्रत्युत्पन्नत्वा इति । वृप्
 ६।१।१।१ ● धात्वर्णकोऽपूर्वे च उक्तविषयमाह-
 तवत्त्ववत् आतिरिक्त अतन्तोचविशेष वा तानान्य
 इत्युक्तम् भाषायाधिकरणे । भाट्ट ४।२।१।२०-२८.
 ● तेषामेकस्य विज्ञातीयश्रुतेर्विद्येवै 'योगेन येनैत'
 इत्यादौ पदश्रुतवैदिक चारकश्रुतेष्वर्णनासत्वेन दोर्नल
 भाषायाधिकरणे व्याख्यातम् । कौ ३।३।३।१४
 वृ ३००, ● यात्रयाधिकरणेन इहलक्षणत्वे भावनाया
 प्रतिपादिते कर्त्तव्यत्वं यत्र एत न योगादि इति भाषा
 याधिकरणे प्रतिपादयम् । ३।१।३।१ ● समानपदोपस-

भाषार्थस्यैव मन्वनाकरणत्वम्, न तु नामार्थस्य इति भाषार्थाधिकरणे वक्ष्यते । सोम १।२।११

● यत्र भाषार्थे प्राप्तं गुणश्रयात् तत्रैव गुणपक्ष-
सेनैव भाषार्थाधिकरणप्राप्त्यादेन, न तु यत्र गुणो
ऽपि प्राप्तः । अत्र दत्तौर्ण्यमासवाक्येऽपि, आग्नेवादि-
वाक्येषु कात्प्रमाणोपमगोरपि प्रती, गुणपक्षसंबन्धानुप-
पत्तिः । कौ १।४।४।४.

● पूर्वोक्तं तु लक्षणद्वयं (ह्येवमिति च गुणकर्म-
लक्षणम्, ह्येवमिति च भाषार्थलक्षणम्) न गुण-
प्रधानविषयम्, अपि तु अपूर्ववदसद्रावविषयम् ।
समासस्यैव भाषार्थाधिकरणप्राप्त्यादेन प्रतिविहित-
त्वात् । श्रौ २।१।१० पृ १०८

● भाषार्थाधिकरणप्राप्तौ न्यायसुखाद्भूतऽपि 'वृद्ध-
शब्दार्थत्वे अवाक्यत्वेऽपि भावनाया सात्पर्यवृत्त्या साध्य-
त्वात्' इत्यदिप्रत्यये खल्लोपेऽपि वृत्तित्तमङ्गीकृतम् ।
कौ १।३।८।३४

● भाषार्थाधिकरणन्यायः । 'दत्तेन्द्रियसामत्व-
शुद्ध्यात्' इत्यत्र इन्द्रियसमिकामा भावनाया भाषार्था-
धिकरणन्यायेन होमस्यैव करणत्वोपपत्तौ न गुणस्य करण-
त्वोपपत्ति इति पूर्वोक्तम् । भाषार्थाधिकरणन्यायो यत्र
कात्पर्यादुत्पत्त्ये तत्रैव । वदपि च यत्र कात्पर्य-
मात्रं भाषात् कात्पर्यमात्रार्थो ज्ञेयो ज्ञेयता, यत्र योभी
समव्यपित्ति, प्राक्तो वा । यथा- 'अग्निहोत्रं जुहोति',
'सोमेन यजेत', उच प्रथम्येति पुरोडासा प्रथयति',
'देद्रवायवाग्नात् गृहीयात् व कामयेत्' इत्यादी ।
यत्र तु नामार्थ एवमात्रं तत्र भाषार्थादौ विवेकतया
अप्येन प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् कल्पानुपपत्त्ये पक्षेऽपि
अप्राप्तत्वेन प्रत्याख्येतिवाक्यत्वात् न भाषार्थाधिकरण-
न्यायप्रवृत्तिः । कौ २।३।१।१२२

● भाषार्थाधिकरणन्यायः । 'यजेत स्वर्गं काम' इत्यत्र
आकाङ्क्षात्तरोन आर्था भावना अर्थाधीन्ये- भाव-
देति । सा चाद्यन्तमपेक्षते १ किं भाषयेत्, २ केन
भावयेत्, ३ कथं भाषयेदिति । तत्र भाषावाक्याया
पराश्रयानेन स्वर्गो भावतयाऽन्वेष्ये स्वर्गं भाषयेदिति ।
करणकाङ्क्षाया उमानन्दोपपत्तौ यागो भाषार्थाधिकरण-

न्यायेन करणत्वाऽनेति यागेन स्वर्गं भाषयेदितिवादि ।
साइरी ८५१२.

● यत्र द्वयोरेपि भाषार्थगुणोपपत्ति, समकल्पयति,
प्रतिरेन वा, भाषार्थस्यैव वा प्राप्ति तत्र भाषार्थाधि-
करणन्यायः । यथा- 'सोमेन यजेत', 'उच प्रथा उच
प्रथयतेति पुरोडासा प्रथयति', 'देद्रवायवाग्नात् गृहीयात्
व कामयेत्' । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादी । भाट्ट-
२।३।१२२. ● भाषार्थाधिकरणन्यायेन कर्मण एव
कल्पय विष्प्रायप्राप्तम् । 'कर्मण क्ल' इति भाषार्था-
धिकरणे साधितम् । कु २।३।४।११ ● भाषा-
र्थाधिकरणन्यायेन भाषार्थस्यैव पूर्वप्रवृत्त्या विधेस्त-
अङ्गीकर्तव्यम् । कौ १।४।५।१३, ● भाषार्थाधि-
करणन्यायेन कात्पर्यस्यैव कल्पसंबन्धोपपत्तिः । २।३।
४।६. ● भाषार्थाधिकरणन्यायेन कले यथाविधानात्
यागात्तर (द्वाशयणत्रय इति पूर्वोक्तम्) । वा
२।३।४।५ पृ ५२५. ● भाषार्थाधिकरणन्यायेन अग-
कर्णिकाया भावनाया भाष्यप्राप्त्या स्वर्गरेण तर्पेन
अन्वयः । भाट्ट ५।१।४ ● अप्यप्यत्र च भाषार्था-
धिकरणन्यायेन भावनाया करणत्वेन अन्येति । कु
१।२।१।१८ ● गुण-भाषार्थयो उमगोरपि प्राक्तौ
भाषार्थाधिकरणन्यायेन विशिष्टवाक्यार्थस्यैव कल्पसंबन्धोप-
पत्तिः सत्त्वात्प्रयत्नादी (इदं पूर्वोक्तम्) । कन्तूरि २।३।४

● भाषार्थस्य समकल्पयतिऽपि भाषार्थाधिकरणन्यायेन
प्रयोजनात्कार्यं विधीयते 'देद्रवायवाग्नात् गृहीन्
गृहीयात्' इत्यादी । भाट्ट ५।१।४ ● भाषार्थस्य
भाष्ययत्नं प्रयुक्तस्य भाषार्थाधिकरणन्यायेन करणत्वम् ।
सोम ६।१।१ ● भावनाया भाषार्थाधिकरणन्यायेन
यागादि करणत्वेन अन्येति । कौ २।३।२।५ पृ ४३.

● 'मासमग्निहोत्रं जुहति' इत्यत्र मासानुसारेण अग्नि-
होत्रादिकर्मण एव भाषार्थाधिकरणन्यायेन विधेयता । कु
२।३।१।१।२४

● न च गुणभावनया आक्षेपस्याप्यत्र समापित्तु
शक्य ('एतस्यैव रेऽग्नीषु कामन्तीयम्' इत्यत्र) ।
स हि न तादन् करणत्वेन, तथापि, भाषार्थाधिकरण-

न्यायप्रवृत्त्या तन्मैव फलसंख्यापत्तेः । औ. ३।१४।
१२।२६.

● भावार्याधिकरणन्यायस्वरूपम्— ' भावनायाः
करणकालक्षया धात्वर्थैकरूपरश्मिप्रशया यत्रोऽप्यात्, करणा-
कादृशा च विशेषाभाः भावनायाः स्यात्, नास्तु-
मानायाः ' इति । बाल. पृ. ९७.

● भावार्याधिकरणप्रवृत्तेः ' पञ्चसादृश्या ' इति
विशेषाधीनत्वात् तदुपोद्धात्वेन प्रतिपदाधिकरण-
प्रारम्भे । कु. २।१।१।।

● माननाभेदक्री भूतार्थमेवोपयोगिभावार्याधि-
करणरूपोपोद्गतप्रकृतानुप्रश्नादौ समाने अनुना शब्दा-
न्तसत् भेदोऽभिधीयते । भाट्ट. २।२।१.

● ' वाच्यार्थ. (परिश्रुते) ' इत्यप्युक्तम्, भावा-
र्याधिकरणविषयीतत्वान् । (भावार्याधिकरणे हि
धात्वर्था एव फलभावनाया करणम्, न नामार्था
इत्युक्तम्) । दुपू. ७।१।१।३.

● भावार्याधिकरणसिद्धसंज्ञकसंज्ञकभूतेऽपूर्व-
सद्भावः । खन. ६।१।१।१.

● भावार्याधिकरणनिवृत्तः (प्रमाणागते)
' क्रियाविशेषितस्य द्रव्यादेन विषयसम्, द्रव्यादेः क्रिया
प्रति उपलब्धत्वात् सिद्धत्वा च प्रतीतस्य भूतविषयता-
नुपपत्तेः । धातोः एककालान्तरादेवक्रियाक्षणनिना-
याचनत्वेन फलान् अनुपोद्धात्तदुत्पत्तेन अवगतस्य
धात्वर्थस्य तद्वन्याऽनुपपत्त्या साध्यत्वेन प्रतीतेः प्रामा-
ण्यैरङ्गीकृतेषु तेषु विषयत्वाच्च । अत्रे भावार्थस्यैव
निपत्तं इति । सोम. २।१।१ पृ. ९७.

● भावार्यापदं आख्याययन्वाचनपूर्वमतिपादम् ।
वि. २।१।१.

● भाषाज्याते ' स्वीयते ' इत्यादौ सत्या अन-
नित्येव भावार्याधिकरणं वा । अनुशासनाच्च द्विवचनादीना
असाधुरम् । इति वैशम्भरणाः । मणि. पृ. १०६.

● भाषायास्तथैके सत्त्वाभा अन्वयः । ' सत्त्वाया
अपि मिनायुक्तयाः ' इति विद्वां दृष्टव्यम् ।

● भावद्वयं तु यत्रो दाम शस्यो धात्वर्थभावे
वक्तिः । वृत्तेस्तु भाषेय. । मणि. पृ. ११६.

● भावप्रत्ययः । गोमती भावे गोमत्त्वं इति हि
' यद्विचित्रमेवार्थं गोमच्छन्दः प्रवर्तते । ए एव गोमती
भाव उच्यते त्यत्त्वादितिः ॥ ' तेन भावप्रत्ययः ' आन-
र्थक्यात्तद्वेदुः ' (३।१।१।१८) इति अर्थगत सन्ध-
मवलम्बते निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुतः उगमक्तिः । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६७७, ● भावप्रत्ययः । यत्र उप-
सर्जनत्वेन (गुणं) विवाहित्वा पश्चात् निष्कर्षनिवृत्त्या
भवति, स न यस्य गुणस्य भावत् इत्ये सन्निवेशः
सद्विधाये ' इत्यतः ' इति भावप्रत्ययोरपत्तिः । ३।४।
४।१३ पृ. ९२४ पं. १५-१७, ● भावप्रत्ययः सम-
वेतगुणग्राही । ३।१।६।१२ पृ. ६७७, ● ' शब्दवृत्ति-
निमित्ते हि भावप्रत्यय इत्येते ' ३।१।६।१२ पृ. ६७३,
● सर्वत्र हि भावप्रत्ययः सन्धमनिषेधे यजुष्यस्य
ओपमत्तं पाचकत्वं इति (पूर्वपक्षे स्थित्या) ।
३।१।६।१२ पृ. ६७४, ● ' भावप्रत्ययं विनापि गुण-
प्रधानो भवति निर्देहः ' इति महानान्ते व्युत्पादितम् ।
सु. पृ. १४२२. ● भावप्रत्ययेन विदोपयभूता जातिः
निष्कृष्टा अभिधीयते इति गोपदस्य सैन वाच्यत्वेन
यथा इहा, तथा देवदत्तस्य सोमत्वं इत्युक्ते यदि प्रति-
पत्त्यभावात् सन्धमनिष्कर्षप्रतीत्येव स एव भावप्रत्यया-
र्थोऽप्यवसीयते (पूर्वपक्षे इदम्) । वा. ३।१।६।१२
पृ. ६७८. ● भावप्रत्ययस्य त्वकालादेशः मीको.
पृ. ९३३ ' तदित्यर्थः ' इति विद्वां मदी दृष्टव्यः ।
मणि. पृ. १६१-१६२, ● भावप्रत्ययस्य लक्षणात्पथ
सादायैव गुणशक्तिरूपम्, अन्यत्र च गुणमित्युपसर्गादि-
दम् । औ. ३।१।६।१२ ● भावप्रत्ययानां धात्वर्थ-
विरिक्तवाच्यभावनिगमः । मणि. पृ. १०४.

● भावप्रत्ययार्थः य एव प्रतिपदित्वस्य विशेष्ये
वर्तमानस्य निमित्तम् (पूर्वपक्षे) । वा ३।१।६।१२
पृ. ६७८.

● भावप्रत्ययार्थवादार्थः मीको. पृ. ६०५
' अन्वयान्वाय ' इति भाष्येयाधिकरणे उक्तम् ।

● भावप्रत्ययार्थवादितिः एव प्रत्यासर्तव्यार्थं
प्रणीतम्, नेतोः । वा. ३।४।४।१२ पृ. ९०३.

॥ भावप्रधाने आख्यातम् । आख्याते न कर्तुं न क्रिया प्रधानम् । भा. १।१।४।२४. ॥ 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्त्वया १।१।९ भावप्रधान-वाच्यतायास्तु प्राधान्यान्वयः । वा. १।१।२।५. ॥ 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्पृगा अनेकार्थवि-यादकेषु आख्यातेषु भावनाप्रधान्यनियमं क्रियते । गणि. पृ. १।१२. ॥ 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्पृगते. आख्याते भावनायाः प्राधान्यम् । सु. पृ. ७०१.

॥ भावप्रधानः निर्देशः । अन्तरेणापि भावप्रधानं प्रत्यक्षयोग्यमनुप्रधानो निर्देशः भावप्रधानो निर्देशः इत्युच्यते । तत्र गुण प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्ष्यते । के. ॥ भावप्रधानो निर्देशः । कथमन्तरेण भावप्रधानं भावप्रधानो भवति निर्देशः इति पृष्टे, भवति यदा प्रथम एव गुणं स्वप्रधानेन विवक्षते, इति व्याहृतम् । इत्यादि 'पूर्वमेव गुणं कश्चित् स्वात्मस्थेन विवक्षते । कश्चित् द्रव्याङ्गभावनेन, ततो निष्कृत्य वाप्ये ॥' यत्र गुणप्रथममेव स्वप्रधानो विवक्षितः तत्र अत्युपयोग्यं भावप्रधानं विना च धर्मानापिहाण्यं धर्मो भवति 'पटस्य दृश्यं' इति । तत्र तु द्रव्योपसर्जनत्वेन च न निरूप्यो विवक्ष्यते तत्र सामानाधिकरण्यं भवति 'शुद्धं पटं' इति । यत्र पुनर्वासर्जनत्वेन विवक्षित्वा पश्चात् निरूप्य-विषया भवति, तत्र यत्र गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने तत्रैव इति भावप्रधानोत्पत्तिः । स्वप्रधान्यविवक्षायाः तु अत्रैव (गुणं) अननुगतत्वात् गुण एव न भवति, न तद्वद्वारेण इत्ये शब्दनिवेशः, तेन नाभौ तथा सत्यं द्रव्यस्य शब्दप्रयोगो भाववति इति भावप्रथमेन नभिमधीयते । पूर्वमेव निष्कृत्यात् निरूप्य-कारिणः प्रथमस्य निरूप्यत्वात् । वा. ३।४।२।१३ पृ. १२४ प. ५-२०.

॥ भावप्रधानताशब्दात्तेषु न कदाचित् काल-पर्यन्तं कियत्कृतस्य आध्यात्मिकमिति स्थितम् (भावार्थाभिप्रेरणे) । वा. ३।४।१।२ पृ. १०३.

॥ भावप्रयुक्तं साधनप्रथमं अपेक्षितं । यजेत धनं, किमर्थम्, कथमिति । कर्तृप्राधान्ये कार्यभावात् न साधनास्तद्वशात् भवितव्यम् । नहि भवति 'पाकं'

केन किमर्थं कथमिति । (अत्र. भावप्रधानमाख्यातम्) । भा. १।१।४।२४.

॥ भावविषयः अन्यतरपौष्टिकवद्वयया कौट्यन्तरस्य आर्थिक-व्यवस्थाविधिः यथा, 'पूर्वोत्सवावास्थाया वेदिं करोति' इति अनायासत्वात् पूर्वोत्प्रेक्षिकत्वे व्यवस्थापिते अर्थात् हविरभिवाहनोत्तर वेदिकरण पौर्वासाया ग्यवर्तिथत्वं भवति । इह उदाहरणं पत्रमे सिद्धम् 'उक्त-पार्श्वं ब्राह्मणस्य' (५।४।२।१०) इत्यत्र । वाङ्. पृ. १९.

॥ भावशब्दश्च प्यन्तश्चरतेः 'एत्त्' (वा. ३।२। ५६) इत्यपि अत्युत्प्रेर्भावनामाह । कणिका. पृ. ३५९. ॥ भावप्रधानो मन्तव्यो न विवाचकः, निम्नु अवि-पानयान् । ३।१।१।३०-३१. ॥ भावशब्दात् । ॥ पुनर्भाव, के ते पुनर्भावशब्दा इति । यत्किंदिदति-तुदोति इत्येवमाद्यम् । ननु चागदाहोमशाब्दा एते, न भावशब्दाः । नैतदेवम् । यथादिशब्दाश्चैते भावप्रधानाश्च । मन्तव्यत्वंशातेऽन्यन्तयो भाववेदिति च । तथा यजेत यथा किंदिशब्दवैति । तेनैते भावप्रधानाः । इत्युक्त-शाब्देषु ब्रह्मगुणप्रथमं, न भावतायाः । अतस्ते न गतकाव्याः । भा. ३।१।१।३ पृ. ३०४-३०५, ॥ भाव-शब्दात् सर्वे प्रधानवर्त्मनो विधायका उत केचित् सत्कारणमर्थ इति विचारे केचित् भावशब्दा प्रधान कर्मण केचित् गुणवर्त्मण. विधायका इति विदन्त । ३।१।२।६-८, ॥ भावप्रधानान् आख्यातानीति पया-शब्देनोपदिशति (सूक्तशब्द) । ३।१।१।४. ॥ भाव-शब्दादिनापूर्वम्, न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । ३।१।१।२-४.

॥ भावता अज्ञानवर्त्मनेऽपि साध्यं साधनं इतीकृतं स्यात् वेति । किम्, येन, कथ इति । मीन्या. ॥ भावता अत्योत्पादकानुसू-पात्तसाधनत्वम् । अविदुर्भवता-नुसू-पात्तं भावकं वाप्ये भावना इत्यर्थे । मीन्या ॥ भावता अर्थवशादिशब्देषु विनोपयो धर्मिता । वा. ३।१।१।२ पृ. ३७८. ॥ भावना आख्यातप्रत्ययार्थो भाववितु-र्प्राकार । भावना द्विविधा अन्तर्भावना, अर्थभावनता वेति । शिट्-केट्-लोट्-तप-प्रत्ययभावात्ता शब्द-भावनता । शब्दोत्पत्त्यात् अर्थभावनता । भिन्नाह भावनायु

भाष्यनात्वं सामान्यम् । प्रवलेः भाष्यना इति पक्षः, स्पन्दः, उभयसाधारणं, उदासीनत्वविच्छेदसामान्यम्, धारार्थसामान्य इति च पक्षाः सन्ति, यान्ति अनुक्तान्ते । वि. २।१।१ वर्णव २, ७ भाष्यना आरुण्यप्रवय-
 नाणा, विनेरुपात् सामान्यत्वाच्च वग्रादिधातुनाच्चात्
 अत्रैव । २।१।१ वर्णके २. ७ भाष्यना । उत्तराश्व-
 व्याज्येमायविकारायन्तरमाधिरान् । द्वितीयभावविकार-
 रूपपक्षः संज्ञायाः, उदासीन आरुण्यप्रवयेदेवं मेदुत्
 तदनुमिधिरुत्तामेदस्य अवयवभावत् सिद्धसत्तायाः
 पूर्वे अयनाः प्रयोचनाः, सर्वात्मनेत्यपिुत्ताश्च असिद्ध-
 सत्तायाः । उत्तरे अययथाः प्रयोचनाः, सिद्धसत्तासिद्ध-
 सत्तायाविकारान्ते भाष्यनात्वे व्यापार इति कल्पना
 अनुवर्तते । सु घृ. ५७०. ७ 'भाष्ये च वाक्यायैः
 सन्तरेण विरोधिता । प्रत्यक्षं ज्ञातेन निरय मेदः शब्दा-
 न्तरादिभिः ॥' यस्मिन् वदन्मूढे अन्त्यान्तरादिभि न
 भाष्यान्तर प्रतिपाद्यते तस्य एतन्नैवक्यम्, भाष्यान्तरा-
 पेक्षया तु मानहृत्म् । वा २।१।१।१६. ७ भाष्येन
 सर्व्वसाक्ष्येषु श्रीमान्तरगते कारकविशिष्टावेषेण वाक्यायै,
 न तु नैवाधिकवत् ससर्गः इति 'अर्थैकरादेकं वाक्यम् ०'
 २।१।१।१।१६ इति भाष्ये कान्तिके च उक्तम् । याज्ञ.
 घृ. ७३. ७ भाष्यना करण-इति कर्तव्यता-नामपरविशिष्टा
 निधीयते । तुघु. ७।१।१।१. ७ भाष्यना कर्तारमज्ञ
 करोति । 'करोतिसामानाधिकार्येण आरुण्यप्रवयवक्यत्वे-
 नाधिरानयते, करोतेषु धारार्थसामानाधिकार्ये 'वाकं
 करोति, धारणा करोति' इति वा धारार्थस्य कारक
 रोम कणेश्वरान्वययोगोपपत्तेः धारार्थाधिरारिणा भाष्यना
 प्रययनाया कर्तारमज्ञ करोति । कर्तुः अनभिधानवशे
 भाष्यनाशेष विना कर्तव्यतायवगतेः अनुष्ठानसिद्धयर्थेन
 च 'कर्तारिणस्य अनुष्ठानयोगभाष्यनापरानुत्तरात्पत्त्यात्
 करणात्म्यप च विना अनुष्ठानयोग्यताभाष्यत् कारकत्वेन
 धारार्थस्य अन्यथात् भाष्यनाह्वय (कर्तुः) तुक्तम् ।
 अभिधानवशे तु आदी एव कर्तव्यतायवगतेः सकलनाह-
 वयमनापरानुत्तरात्वाच्च कर्तव्यस्य सत्प्रकारात्मकतायात्
 प्राक् आसिद्धेः, सिद्धे कर्तव्ये भाष्यनाया. सिद्ध-
 र्थधिरारिनेन धारणायाह्वयान् धारार्थान्वयानुपपत्तेः.

भाष्यनाया व्यापृतः कर्ता धारार्थे विना भाष्यना कर्तुम-
 शक्नुवान् आत्मन एव कर्तुं तसिद्धये धारार्थमङ्गं करोति ।
 सु घृ. १३८२-८३. ७ भाष्यना । कर्तुं गुणारसामान्यत्वाय
 चादी उमेव विरोधतः पर्युपरथापयति । करकन्तराणि तु
 धारार्थसामान्यत्वात् सर्व्वभक्त्येतिवर्तयततमक धारार्-
 त्तिरुषन्तरादा इतिरुत्तराणि. मन्ति । वा. २।१।१।१२
 घृ. ११७. ७ भाष्यना केवलप्रवयवजनैव सन्त्ये ' भाष्य-
 येव' इति । २।१।१।१. घृ. ३७६. ७ भाष्यना । प्रव-
 यवयवान्तर्गतो नास्ति अर्थविशेषादिसंस्थानाम्, दाया
 कर्तारत्वात् । अर्थविशेषस्या ह्य ननु भाष्यान्तरात् । शा.
 ५।१।१. ७, 'भाष्यना गन्धमाणा च धातुप्रत्यय-
 यनिधौ । कस्य चाच्येति विरपट न कदाचित् प्रतीयते ॥'
 केवलप्रवृत्तिप्रत्ययप्रयोगाभावात् न विषयो विशयने ।
 मन्त्येति हि वक्तुं धातुत्वेन प्रत्ययेनोच्यते इति, अथवा
 प्रत्ययानुसङ्गीतेन धातुना, अपुत्र उदाहृतम् । न च
 दासि कल्पनाया विरोध, सर्व्वम् अपर्याप्तिसामान्यत् । न
 च विनेरुत्तानुप्रोबनमिति । वा. २।१।१।१. घृ. ३७६ ।
 भाष्यनाया वस्तुतः प्रत्ययमाननाभ्यन्तरेऽपि प्रतीतिमानव्य-
 द्धारिणा रोनेन विषेक्यमद्यक्यदादादादादापदेन धारार्थ-
 वत् भाष्यनाऽप्युच्यते इत्येतावदतगम्य, 'पचति' इत्यस्य
 लोऽर्थः इति पृष्टे धातुमाननाभ्यन्तरे निमित्तं धारार्थं
 पाकमिति व्याख्याय समुदाहरणप्रवयवत्वेन भाष्यना
 स्वपयितुं करोती भावयती वा प्रवृत्तमाने प्रवृत्तनुप्रदार्थं
 प्रवयवमात्म्य भाष्यनावाचित्त्वामानेन अयोग्यतया नत्वा
 प्रयोगो न विद्व्यते । सुवा ७ भाष्यना न धारारेषु
 वर्तमानाना विकल्पस्येन वर्तते । किं तर्हि ? सर्व्वेषु
 दुग्णत् । वा. २।१।१।१. घृ. ११४. ७ भाष्यना च
 कल्पवोच्यते न निपाया, स्वीयानिर्दिष्टान् 'उज्ज्वला
 यजेत' 'गमिदा यजेत' इति । स्वर्गस्वीयिततः
 काप्रययोगात् 'स्वर्गस्वर्ग' इति । भा. २।१।१।
 ७।१४. ७ भाष्यना सन (यजेत ददादिव्यादी) यत्रपि
 पते भाष्य भाष्यवारचन. सर्व्वेषु एतान्, तथापि एकैकस्य
 पूर्व्वोऽपयवोऽर्थः, अन्यथा येन सनुदाय. धारार्थ-
 मन्त्यमात् समुदाहृतम् । नवागन्तर अन्त्यम् । दयादिति
 दमेन साधयेति विवेकमेव दान कारण भाष्यनायाः

प्रतीते । २।२।१।२. ० भावना नावत् न धारयर्ष-
विशेषाद् विना इतिकर्तव्यता शक्नोति प्रतीतम् । वा.
२।१।१।१।५।१. १. ०६५, ० भावना तु अनुपस्था-
नाद् नियमानाऽन्यथायति । भावनात्मन्त्वानन्वयत्परिधा-
येत्या सत्यपि धारयर्षकत्वे भावना तावत् अनन्वयप्रमाण-
त्वात् आख्यातप्रत्ययान्तरेण अनुपनीयमाना न कथंचित्
प्रत्ययिष्यति इत्युपपन्नं प्रयोजनान्नयत् (कर्मान्तरागम्) ।
२।२।१।१।२।४. १. ६१६, ० भावना । ' तेन भूयिषु
(भवनेषु) कर्तव्यं प्रतिपन्नस्य यस्तुनः । प्रयोजकक्रिया-
मष्टुर्माना भावनाविदः ॥ ' (भूयिषुर्भवत्तानुक्तौ भाव-
यितुर्व्यापारविशेषो भावना इत्यर्थः) । २।१।१।१. १.
३५८. ० भावना व्यंथा । अित्यस्य पल्लवणोक्तिकर्तव्य-
स्य यजेतेत्यनेन कर्त्तव्योपपत्तेः । यस्मात्तेन वेलाया स्वर्गो
नरान् कर्तुं सर्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव क्षणे करोति कर्त्तव्यं
अपि व्याप्नोति । तुम् । ५।१।५।६, ० भावना व्यंथा ।
महती षोडशी विधीयते ' षोडशिनं पृच्छति ' इति ।
तत्र विधीयमानस्य व्यंथा भावना, किं येन कथमिति ।
तत्र विमर्शं करणोपकारो विषयविमर्शानो निराकारश्च
करोति । केन द्रव्यं षोडशी । कथमर्थं षोडशिन इति-
कर्त्तव्यं वा आत्म्यात्वे वा नियतदृष्टं करोति । तत्र
वाक्यं परिणमासम् । न केनार्थोनापरिपूर्णम् । १०।५।
५।२०, ० भावना द्रव्यदेवताविशिष्टा सामन्तरेषा-
नाश्रया याग कथयति, प्रकृत योरादये । ६।५।१।१०.
० भावना । (यत्रैव इत्यस्य योगेन भावयेत् इति कथ-
मर्थः ?) इत्यस्य धानो. वेदेनार्थं कथ्यमाने यागेन इति
विशेषणं करणतन्मा निष्कृतम् । इतरतु भावनात्मकं
सामान्यकर्म शब्दान्तरेण भावयेत् इत्यनेन कथ्यते । वा.
२।१।१।१. १. ३८०. ० भावना द्विविधा शब्दभावना
अर्थभावना च । तत्र अर्थभावनाविचारः मीको. १.
६२५ ' अर्थभावना ' इति विन्दी द्रष्टव्यः । शब्द-
भावनाविचारश्च ' शब्दभावना ' इति विन्दी द्रष्टव्यः ।
० भावना धारणाविरिक्ता हृत्तरूपा आत्मभावः ।
आश्रयस्तु आश्रयलभ्यम् । भाषि. १. ११५. ० भावना ।
धारयर्षैत्युपपत्त्या-सामान्यरेषोऽपि भावनात्मकौ-
त्वात्समाश्रयः कथाभावात् प्रमाणम् । सु. १. ७०६.

० भावना नाम भूयिषुर्भवत्तानुक्तप्रयोजकव्यापारः ।
तेन स्मार्त्तव्यतुल्यवापार एव स्वर्गभावना इत्युच्यते ।
सौम. ३।१।४. १. २३७. ० भावना । पत्नीत्युक्ते
वाक्ये करोति इत्येवमर्थं सर्वं जना. प्रतिबन्धि । तत्र पाठः,
पतिः, पत्न इत्येतै. शब्दै. व्यकृतिव्यापारो विद्वाकारक-
सत्पायोगो धारयर्षः सिद्धसभावः । करोति इत्यनेन
स्यकृतिव्यापारो विद्वाकारपेत. स्वव्यन्वभावः । तत्र सिद्ध-
स्वभावस्योतनाय यथा पत्न-प्रत्ययान्तो विहितः, तथा
साग्यस्वभावस्योतनाय आख्यातप्रत्ययविधिः । स च
आख्यातप्रत्ययार्थः ओऽन्तोपसेत्तुल्यः । ततो भविष्येद-
नस्य प्रयोजकव्यापारत्वात् निवृत्तेन भावनासन्देहोपपत्ते
इति । अन्ये भावनापक्षा अभ्युक्ताः । प्रयत्नो भावना इति
चेत्, ' रथो मच्छति ' इत्यत्र तदभावप्रसङ्गात् । सन्द-
इति चेत्, मानसव्यापारस्य यत्रो अर्थान्ति । उभय-
साधारण उदासीनत्वविच्छेदसामान्य भावना इति चेत्,
शब्दभावनायामव्याप्तिः । नहि शब्दस्य विनोऽप्येतन्नस्य
सन्द. प्रयत्नो वासति । लिङ्गैः तदुक्तप्रत्ययसमा-
गता शब्दभावना । सर्वाख्यातगतार्थभावना । तदुक्त
' अभिधा भावना(धामा) नाहुत्पन्मावे विदायः ।
जर्षाः नभाभवा लभ्य अनस्यजुषे गन्धे ॥ '
इति । किंच सान्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्यत्या
दीना भावनात्मकत्वात्, किन्तु अयोलाशुनुक्त स्वरूपम् ।
तन्मादस्मदुक्तं भावना । यथा ' पचति ' इत्यत्र
ओद्वनपरोक्षप्रयुक्तत्वात्, तथा ' यचति ' इत्यत्र स्वर्गादि-
फलोपपत्त्युक्तत्वात् । तथा च फलभावनाया प्रत्ययान्तव्याया
एवपरोषात्तत्वेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रकृतार्थः परण न तु
द्रव्यादि, तस्य पदान्तरेषोपात्तत्वेन विकृतत्वात् । साध्य-
स्तोऽपि प्रकृतार्थः स्वसाधननिष्पादित. गन् गन्तेति पठ
साधयितुम् । द्रव्यादीना तु प्रकृतार्थेऽप्यनेन दृष्ट एवोप-
कारः । द्रव्यादिनिष्पादितेन फलुत्पत्त्येन वाद्यदिकरणेन
स्वर्गादिफलोपपत्तौ सत्या येनमुक्तत्वात्पारासमा इति-
शब्दादिनिर्देशा इत्येतादना, सेय यन्सादिधारात्मन्य-
त्यनेन केनापि नाभिधीयते सर्वथात्मव्यङ्ग्यादिनात् ।
अतो न भावनायाः प्रकृतार्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् ।
अस्तु तर्हि धारयर्षेणामर्थमेव भावना इति चेत्, न,

प्रतिपाद्यर्थे निवृत्तपक्षपात् । अन्यदि पाक्ष भोदन् प्रति आनुकूल्यम्, अन्यथा चरनस्य संयोगविभावो गति, अन्यथा चरविभागात्प्रवचते । मिथानु म्प्रदान-त्वकिमु भावनात्कामान्यमनुवर्तता नाम, नैतावता प्रकृत्यर्थमात्रं तद् भवति । तस्मात् विनोयरूपात् कामान्तरूपाच्च यत्तद्विषयानुवाचात् अन्यैव आख्यात-प्रत्ययवाचा भावना । तथा सति 'यजेत' इत्यत्र आख्यातस्य 'भावेदे' इत्यर्थो भवति । तत्र 'किं भावयेत्, केन भावयेत्, कथं भावयेत्' इत्या-काङ्क्षायां 'स्वामी भावयेत्, जगिरे भावयेत्, सम्प-न्वाधानप्रसन्नवदालादिभिः । ठाङ्कारं स्यात् भावयेत्' इत्येव भाव्यस्योत्कर्षनतत्समर्पणेन आकाङ्क्षापूर्णात् प्रकरणात्ततः सकृद-धत्संसर्गं भावनावाचिन आख्या-तस्यैव प्राञ्जः । भावनाप्रदानवपरीत्येव आर्षी भावना इत्युच्यते । सा क्वचित्पि दृष्टभावनया भाव्या, विधायेते त्तिदादिः करणम्, अर्थकारसंपादित्वा इतिः इति कर्त्तव्यत्वात् । सेव शब्दभावात् तिदादिभिरेव गम्यते । धर्मभावना सर्वसंशयप्रत्ययैर्मन्थते इत्युक्तम् । तथा आर्षीभावना स्वार्थं करणं कर्मियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थयत् करणं तृतीयशुद्ध्या । तथा च धूपने 'दमं-पूर्णमाहम्भा स्वर्गैर्मन्थो यजेत' 'चित्रया यजेत पशुधामः' इति च । तत्र करणत्वे अपूर्णस्त्वनामन्तरेण न सम्भवति इति भाव्यस्येति । वि. २।१।२ कर्त्त २. * भावना पुंस्यभावात्पर्ययात् । सु. पु. ७४४. * भावना प्रतीत-गानैव प्रमाणत्वात् अपेक्षान्वगान्धीनत्वान् प्रथमं तदवत् साव्याप्तमपेक्षते 'किं' इति । ... न च वृद्धिपूर्व-कारे पुत्रयः पुत्रयामेहितं स्थापय चरनशतेनाप्युक्तः अनुतिष्ठति । तत्र इति अत्र भावनाया अनुवचयार्थः साध्यः स्यात् ततः पुत्रयेण अप्रवर्तमानेषु प्रत्ययस्य श्चोतककतितः प्राप्येत् । तेन यत्रापि समानस्यो पाठान्प्रत्यासत्तेः सात्वयं वाचात्पूर्वनाय उपलभ्यते तथापि अयोग्यताभिरतिक्रियते । नहि प्रत्यासत्तिरेवैवा संकल्पमन्त्रं (किन्तु) योग्यतायाः । ..... साध्यं पुनः स्वर्गसंशयप्रत्यापत्तिं प्रागेव शान्तिं सर्वं पुत्रयाः प्रतिपद्यन्ते । ततश्च 'भावेदे', 'किं' इत्यर्थेतिमात्रे

विनये तस्मात् साक्षेण एतावद्वगतम्, पुत्रयार्थः कश्चित् इति । तत्र विशेषमात्रमन्यगतत्वात्पेक्षते । तदपि न साप्याप्तमत्र, किं तर्हि एतद्भावनाविषयत्वेन । ततश्च दूरस्थस्यापि श्रवणद्वारेण इत्याख्यस्य संगतिः । ... तत्र-अवयुक्तसाव्यासा भावना 'केन भावयेत्' इत्येव करण-मपेक्षते । तत्र च साक्षाधीनप्रवृत्तित्वात् कस्यचिद्व्याप्ये वाश्रीवमाणे प्रमाणान्तराच्च योग्यशोभ्यत्परोक्षानात् विनयविशेषाच्च अत्यन्तप्रत्यक्षरूपस्थित-धान्यव्यतिक्रम-कारणमावात् सर्वकर्मभावनाया च केनचित् धान्यर्थ-विशेषेण विना अनुपपत्तेः यागेन इत्येव विहायते । ... सेव भावना अगत्यपरिपूर्णां सती सर्वकर्मणा उपगान-ननुपपत्तौतना करणत्वानुपपत्तेः 'कथं भावयेत्' इति इति-कर्त्तव्यतामपेक्षते । या च प्रत्यक्षादीना अत्रिष्टादृशसं-शयनत्वानाम् अत्यन्तसाक्षरमस्या इति यथासंभवे त्व-संगमहा यथाकथंचित् उपस्थाप्यताना साक्षानुसारेण श्रुत्यानुपदेशेन चोदनायामान्वायतिदेशेन वा अत्यन्त-दृष्टोपभारद्वारेण अत्रयथाऽनुपपत्त्या कस्यते । तत्र परि-पूर्णरिगदनुपपत्तौ योग्या इति विधीयते, तदिदधानाथ अर्थावस्था यागादिविधानम् । या. (गण्डव्या) पु. २८३-३८६. * भावना । प्रत्ययस्य चेतनधर्मत्वेन चेतन-विना अनुपपत्तेः चेतनस्य प्रत्यये स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्य-कान्तिकत्वात् अथलात्तम्भावनाप्यथाः क्रियायाः कर्त्त-व्यत्वात् । कर्त्तव्यत्वात् कर्त्तुमर्हतात्प्रतिपाद्ययोग्यः । सु. पु. १३९८. * भावना प्रकृत्याख्या कर्त्तार विना न सिध्यति । पु. १३९७. * भावना । मित्रसाध्वर्गानु-प्राये प्रसन्नदत्तभावनाभावित्येवैकल्यस्य स्वयनेत्सत्वात् वैकल्यभावनाशोने सामान्यस्य ऐक्यं चाच्यम्, तत्तु इष्ट-मैव । पु. ७०६. * भावना । यदा च सुदभावात्प्रतीत-भावात् धान्यवर्तमानपेक्षात् न विभ्रव्यमानसाक्षात्त्व-त्वम्, भावनामैदे च भावयित-यापूर्वमेदावश्यंभावात् न सद्य एकाधर्म्यं दत्त एकावश्योद्यतानभावादि भावय-स्यत्वात् एवभावनात्कच्छेदकता न युक्ता । पु. ७०९. * भावना यावत् किं-केन-कथं-गानैर्न पूर्यते यावत् विधिर्न प्रवर्तते । वा. ३।६।१।७. * भावना व्यापार-त्वेन मनस्वेन वा प्रत्ययवाच्यो जलः । स च निर्वर्त-

सकर्मक । तस्याश्च भाषनाया मुग्धविशेषोपदेवैव
 क्षयः । मणि पृ ११० * भाषना सर्वे वैदे कारक
 विशिष्टोऽनेन भाषणे, विशिष्टोऽनेन तु सकारकविशिष्टोऽनेन ।
 पाठ पृ ७५ * भाषना सर्वविशेषविशिष्टा निर्मा
 यते । टुप् ११।१।११३ * भाषना । शिद्वनवदना
 निवृत्तपुनःप्रवृत्तिरनेन अशिद्धभजनोत्पादकभाषनाया
 व्यापारः च विना उदात्तकालोमात् भाषनारण्यस्य अत्र य
 निवृत्तय अतोऽतएवमुद्रसत् अत्रय शिद्धभनाप्रयो
 वसाववत्कारणसत् तद् दृष्टाशिद्धभजनयोः अत्रय
 निवृत्तय तद्भक्तिविधायवर्षानुरजनवद्वारूप नापर
 सामाज्यम्यामत्तयम् । तत् च भाषनिउत्पादकयापर
 एव भाषनाप्रयोगप्रकारात् भाषना इत्युच्यते । सु
 पृ ५६९ * अक्षमकालादानामपि करोमिशाषानादि
 करणार्थंनन्त् ' किं करोमि ? आम्ने, किं करोमि ?
 इति ' इति सिद्धा एतन्मार्गिषु अथि सर्वनिका भाषना ।
 तस्मात् अक्षमसामर्थ्योपेतिरोपान् आतद्धन भाषयेत्
 इत्यपि प्रयोगमिदं । वा २।१।१।१ पृ ३८६,
 * ' अथादनेकभयं च विचरयति भाषना । निरोपय
 तिपिस्तत्रैव वृद्धति निरोपणम् ॥ ' १।१।१।१,
 * ' अस्यादावपि कर्तते भाषेऽन्त्येव हि भाषना ।'
 २।१।१।१ पृ ३८१ * ' धातय केचन पुद्गो
 भाषना ' इति वैकृत्यो परिभाषित धारदध्यायायम् ।
 मणि पृ १११ * न न कृद्नेधपि अस्त
 भाषना नन्ति, सिद्धिररुद्रुधनात्प्रवर्तते । प्रत्येषु
 धातु ' मोक्षयम् ' ' अथ दम् ' इति कैङ्किन् न्यूना
 अत्रानात्त गम्यते । तस्मात् करोम्यनु उच्यतेषांभाष
 ' भाषणे न इत्यव ' इति भाषोपक्रमो नूनतय ।
 एतेन भाषकौनखलकालादि' अपि व्याख्याता ।
 तेष्वपि हि प्रयोगकालारण्यमार्गमिति अत्रिशिष्य ।
 तथा ' अत्यवृत्ते भाषे भवति ' इति मण्यवर्षोपेऽदि
 एतयोपेयार्थपन्त्युत्भाषनासिद्धयम् । तथा ' अगिनाम
 पुद्गोत् ' ' अतएवनेनोपगत करोमि ' इति अत्र
 भाषनान्तरावस्था भाषना अत्रगम्यते । पर, पर्याय
 इत्यपि निर्वृत्तपुनःप्रवृत्तिरनेन अशिद्धभजनोत्पादकभाषनाया
 व्यापारः च विना उदात्तकालोमात् भाषनारण्यस्य अत्र य
 निवृत्तय अतोऽतएवमुद्रसत् अत्रय शिद्धभनाप्रयो
 वसाववत्कारणसत् तद् दृष्टाशिद्धभजनयोः अत्रय
 निवृत्तय तद्भक्तिविधायवर्षानुरजनवद्वारूप नापर
 सामाज्यम्यामत्तयम् । तत् च भाषनिउत्पादकयापर
 एव भाषनाप्रयोगप्रकारात् भाषना इत्युच्यते । सु
 पृ ५६९ * अक्षमकालादानामपि करोमिशाषानादि
 करणार्थंनन्त् ' किं करोमि ? आम्ने, किं करोमि ?
 इति ' इति सिद्धा एतन्मार्गिषु अथि सर्वनिका भाषना ।
 तस्मात् अक्षमसामर्थ्योपेतिरोपान् आतद्धन भाषयेत्
 इत्यपि प्रयोगमिदं । वा २।१।१।१ पृ ३८६,
 * ' अथादनेकभयं च विचरयति भाषना । निरोपय
 तिपिस्तत्रैव वृद्धति निरोपणम् ॥ ' १।१।१।१,
 * ' अस्यादावपि कर्तते भाषेऽन्त्येव हि भाषना ।'
 २।१।१।१ पृ ३८१ * ' धातय केचन पुद्गो
 भाषना ' इति वैकृत्यो परिभाषित धारदध्यायायम् ।
 मणि पृ १११ * न न कृद्नेधपि अस्त
 भाषना नन्ति, सिद्धिररुद्रुधनात्प्रवर्तते । प्रत्येषु
 धातु ' मोक्षयम् ' ' अथ दम् ' इति कैङ्किन् न्यूना
 अत्रानात्त गम्यते । तस्मात् करोम्यनु उच्यतेषांभाष
 ' भाषणे न इत्यव ' इति भाषोपक्रमो नूनतय ।
 एतेन भाषकौनखलकालादि' अपि व्याख्याता ।
 तेष्वपि हि प्रयोगकालारण्यमार्गमिति अत्रिशिष्य ।
 तथा ' अत्यवृत्ते भाषे भवति ' इति मण्यवर्षोपेऽदि
 एतयोपेयार्थपन्त्युत्भाषनासिद्धयम् । तथा ' अगिनाम
 पुद्गोत् ' ' अतएवनेनोपगत करोमि ' इति अत्र
 भाषनान्तरावस्था भाषना अत्रगम्यते । पर, पर्याय

भाषना तु सुदृशापविचारत् (प्रतिसिद्धययो) सपु-
 दिवशोरनार्थं इत्यपि अत्र च क्तम् । तथा च पूनार
 भाष्यध्यायस्या ' भाषया कर्मशब्दा ' इति शास्त्रानापि
 कल्पयेगाभितम् । वा २।१।१।१ पृ ३७९-३८०
 * निवृत्ते पुनर्प्रति भाषना । टुप् १।१।१।१
 * (ननु) पुन्यमपनश्च विधुपना गात्रोच्यते । तस्य
 आराधाधिरण्यभावेन एतदयन आश्रितम् । वा २।१।
 १।१।२६ पृ ५४७, * ' यथैकमन्यवेषा भाषना
 एतन्न गम्यते । तथा युगविशिष्यया चतुर्थोऽपि
 एत्येवेत्यत ॥ ' इति चेचित् । २।१।१।२६,
 * यदि क्त्वा भाषेत न भाषना गम्येत तत
 पावनाऽऽग्नेदिव तिरोहितस्वरूपा गम्येत प्रप्राय
 प्रत्ययानु उदात्तार्थं तद्व्यवहानम् । ३।१।१।१३ पृ ९३३,
 * यान्ते तु सर्वे प्रत्ययार्थो भाषना इति व्यग्रहार ।
 तत्रायमभिप्राय । ' प्रत्ययार्थं क्व न्त पृष्टिपत्यवै
 यत् । प्राधान्याद्भाषना तेन प्रत्ययार्थोऽनघाते ॥ '
 २।१।१।१ पृ ३८०, * सत्र हि अविश्वयामौ करोमि
 इत्यपि सामान्यव्यापारात् प्रतीक्ये, पक्षधादिष्वप्या
 विविधव्यभिधायक्ये नगस्था कर्तृशब्दात् । तत्र ग्
 श्लोकासीयव्युत्पिमात्रय परिस्पन्दरूप निरन्त्ये ता
 भाषना । २।१।१।१ पृ ३८१ * भाषते यथा धात्वर्थे
 न व्यभिचरन्त तथा भाषनामपि । सु पृ ५६५
 * भाषनया इति कर्तृकता आशान्विता किं येन
 कथमिति । टुप् ७।१।१।१, * ' भाषनया इति
 कायका धात्वर्थे ' इति याव भाषे नयमाते वर्गित
 एव । १।१।१।१।० (गिष्पणी) * भाषनया करोमि
 कर्तृपदे आशान्वितं । तत्र वरुण कृते व्यामिषते ।
 इति क्त यथा अत्यवृत्तपुद्गोत् आशान्विता । १।१।१।०।
 ३५ * भाषनया कुरेन्नन्वित्रमुपासन निरोपणम् च ।
 वा ३।१।१।१ पृ ९१६ * भाषनाया अत्रय
 विना नैवाशान्वितान्तर । सु पृ ५६८, * भाषनाया
 अनुसाधया भाषन विरोटुमवकथना । पृ ८५२.
 * भाषनाया एतकर्मकम् । भाट्ट ३।१।१० * भाष-
 नया कर्तृव्यवरूपत्वेन निवृत्तपुनःप्रवृत्तिरनेन अशिद्धभजनोत्पादकभाषनाया
 व्यापारः च विना उदात्तकालोमात् भाषनारण्यस्य अत्र य
 निवृत्तय अतोऽतएवमुद्रसत् अत्रय शिद्धभनाप्रयो
 वसाववत्कारणसत् तद् दृष्टाशिद्धभजनयोः अत्रय
 निवृत्तय तद्भक्तिविधायवर्षानुरजनवद्वारूप नापर
 सामाज्यम्यामत्तयम् । तत् च भाषनिउत्पादकयापर
 एव भाषनाप्रयोगप्रकारात् भाषना इत्युच्यते । सु
 पृ ५६९ * अक्षमकालादानामपि करोमिशाषानादि
 करणार्थंनन्त् ' किं करोमि ? आम्ने, किं करोमि ?
 इति ' इति सिद्धा एतन्मार्गिषु अथि सर्वनिका भाषना ।
 तस्मात् अक्षमसामर्थ्योपेतिरोपान् आतद्धन भाषयेत्
 इत्यपि प्रयोगमिदं । वा २।१।१।१ पृ ३८६,
 * ' अथादनेकभयं च विचरयति भाषना । निरोपय
 तिपिस्तत्रैव वृद्धति निरोपणम् ॥ ' १।१।१।१,
 * ' अस्यादावपि कर्तते भाषेऽन्त्येव हि भाषना ।'
 २।१।१।१ पृ ३८१ * ' धातय केचन पुद्गो
 भाषना ' इति वैकृत्यो परिभाषित धारदध्यायायम् ।
 मणि पृ १११ * न न कृद्नेधपि अस्त
 भाषना नन्ति, सिद्धिररुद्रुधनात्प्रवर्तते । प्रत्येषु
 धातु ' मोक्षयम् ' ' अथ दम् ' इति कैङ्किन् न्यूना
 अत्रानात्त गम्यते । तस्मात् करोम्यनु उच्यतेषांभाष
 ' भाषणे न इत्यव ' इति भाषोपक्रमो नूनतय ।
 एतेन भाषकौनखलकालादि' अपि व्याख्याता ।
 तेष्वपि हि प्रयोगकालारण्यमार्गमिति अत्रिशिष्य ।
 तथा ' अत्यवृत्ते भाषे भवति ' इति मण्यवर्षोपेऽदि
 एतयोपेयार्थपन्त्युत्भाषनासिद्धयम् । तथा ' अगिनाम
 पुद्गोत् ' ' अतएवनेनोपगत करोमि ' इति अत्र
 भाषनान्तरावस्था भाषना अत्रगम्यते । पर, पर्याय

पृ. ७६७. ७ भावनायाः कर्तृव्यवमेतदक्षेपकत्व शुद्धम्, न वैषम्यम् । मणि. पृ. ११४. ७ भावनायास्तावत् न शब्दप्रतिरिक्त प्रत्यामर्ष पर्यायः । या. ३।४।४।१३ पृ. ९१३. ७ भावनायाः घालनं प्रति विशेषता । रहस्य. पृ. ४६. ७ भावनायाः धारतार्थीननिरूपणत्वात् धारतार्थमेवेन मेदोऽनुमीयते । यत् सदधीननिरूपणं तत् फलैरेव भिद्यते इति न्यायोः यत्रनिरूपणधीननिरूपणत्वात् इत्यस्य सर्वनिषेधेन मेदे दृष्टत्वात् । सु. पृ. ७०४. ७ भावनायाः धारतार्थानिच्छतायाः धर्मान्वयः सत्ता विहरणे (१।६।१६) भाष्ये निवर्णयिष्यते । पृ. १२१६. ७ भावनायाः धारतार्थानिच्छेदं विना भावनान्तर्गतं स्वाहृदयप्रतीतिः एकभाक्तावच्छेदकत्वविशेषप्रसङ्गेन एकस्या भावनाया अनेतानुरञ्जनमपेक्षायोगात् अतुरञ्जस्मैदः अनुरन्मैदमाश्रियते । पृ. ७०४. ७ भावनायाः नैमित्तिकत्वले पापक्षमभावनत नावधीनविहरणे (१।४।१) निरूपितम् । भाट्ट. ६।१।१ पृ. २१९. ७ भावनायाः प्रवचमानार्थता भावराशाभिधेना । सु. पृ. ५६६. ७ भावनायाः भाषणेक्षया भावार्थस्य भाषणसमोऽपि विष्णुन्ययत्वात् पुरापरार्थस्य भाषता इति । पृ. ५८२-५८३. ७ भावनायाः मेदाभेदावधारणं शब्दान्तरादिसद् धर्मावाचीनम् । पृ. ६८३.

७ भावनायाः सुतरविशेष्यत्वं इति विचारः । सन्तु आख्यातार्थस्य दृतेः मुख्यविशेष्यत्वे मानामानः । तथाहि । निदुपात्तेः स्वादिदंमया तावत् अन्वाविशेषणी-भूतमपान्तरादोपस्थापे चैनादौ आश्रयतादृश्येन अन्वेति इति तावत् अविच्यदम् । य च 'चैत्रः खोदनं पचति' इत्यन कर्मात्प्राते चैत्रः, 'ओदनः पच्यते चैत्रेण' इत्यन कर्मात्प्राते च ओदनः, तत्रैव अन्वाविशेषणत्वात्, इत्यस्य कर्मत्वादिविशेषणत्वात् । अथ न 'चैत्र इव गच्छति मैत्रः' इत्यादौ चैत्रे प्रथम-न्तदोपस्थाप्येऽपि न निदुपात्तत्वात् इत्यप, तस्य एव शब्दार्थे सादृश्ये प्रतिबोधितस्य लक्षणस्य विशेषण-त्वात् । अपि तु चैत्रे एव । अथ एव 'चैत्र इव सुत-पन्नस्य भाषते' इत्यन उभयन सङ्ख्यात्वंतः उपसारेपि अन्वाविशेषणीभूतदोपस्थाप्यत्वात् । गावास्त्यते शब्द

मंश अन्वाविशेषणत्वात् एव संख्यान्वयस्यार्थं प्रथमा-न्वेति । अतश्च उदरेन आख्यातोपाचार्यं भावनाया अपि तस्मिन्नेव आश्रयतादृश्येन अन्वयः, न तु तस्य मुख्यविशेषणम् । अन्वादि-वर्तनित्तन्वत्वात्तार्थप्रकारक-दुद्धित्वात्प्रच्छिन्नं प्रति उक्तविषयप्रथमान्तवद्बन्धोपाप्यतिः धारतां इति एकवचनकारणमात्रकल्पने लक्षणात् । इति चेत्,

उक्तप्रथमान्तार्थस्यैव आश्रयतादृश्यत्वेन दृतेो अन्व-यस्य कलादिक्त्वं सभवेन लटलकार्यंतरमात्रात्कल्पने एव नियमनाभावात् । नहि आख्यातार्थमन्वयाद्यः प्रथमा-न्तार्थं प्रति प्रसारणेनैव अन्वययोः इत्यन नियामक-क्रियन्ति अस्मि, वैमिनिपाणिना यत्तुमपविषदन्तुमन्वय-शब्दपरिणीतत्वात् । 'तद्भूतानां विशयैर्न यमान्नाय.' (१।१।७।२५) इति वैमिनिना क्रियानुरूपविशेष्यकानु-भवस्य उक्तत्वात् । न चैवं गीतमानुभवोऽप्याति ।

किंच, सत्याया अपि तिदुपात्तायाः नैव नामार्थे-नैनादौ अन्वयः । तस्य प्रथमोक्तत्वरूपसतोवात् (प्रथमा-निमन्वयैकैकत्वादिसाम्यसा शालाकानुद्धत्वात्) । न च सत्याः साधुतागर्भत्वात् नातरोपकरणम्, एकदोपात्तव-प्रत्यासत्ता इति तदविषयस्य तस्य अन्वयेन विशयो-पस्तिताया, तिदुपात्तायाः एव साधुतायैकरीच्यत्वात् । न चैवम् 'चैत्रो मैत्रस्य गच्छति' इत्यन द्वित्वा-न्वयानुमानापात्तं । द्वित्वात्प्राप्तुमन्वयं सुधा प्रवेष्टेक-न्वयानुमानस्यापि अन्वेतोपमन्वयताया अवश्य एक-स्यानुमन्वय-मन्वात्प्राते शब्दे पदान्तरोपात्तद्वित्वस्यैव तदोच्यत्वात् ।

यन्मुत्सु, तिदो लामन्वयस्येन दृतेो सन्तुमपि वशमामगीत्या कर्मादेः निरुद्धत्वात्प्राया भावस्य आश्रयक-त्वात् तत्र च एकदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या संख्याया अन्वयेन न दुष्कपि तस्य. प्रथमात्वे अन्वयः । अतश्च एकदोपात्ताना एरविशेष्यकर्ता औत्सर्गिकं इतिन्यायेन एककार्यसंगणनाशकसालाप्राप्तुयेनैव च यदि सत्ता-क्षिरोन्वे भावनान्वय इत्याहहः, तदा अस्तु आख्यात-स्ये एव वर्तनी उभयान्वयः, न तु प्रथमन्तदोप-

रूपान्ते । यथा चैव एति भावनाया न प्रति मुग्य निरोप्यन्त तथा अये निरूपयिष्याम ।

किञ्च, भवन्ते काकाद्यतिरिचारात्प्रातथनिष्ठप्रकारता निरूपितविरोधप्रकारत्वेन आर्यातपरज्ञानरूपे-शाब्द-बुद्धिवाच्यच्छिन्न प्रति विरोधतान्त्रिकेन प्रथमागतामपद वाच-अर्थाविरोधशीभूताभेदविरोधशैप्यस्मिदित्वेन कारण तेत्येव कार्यकारणभाव पर्यवसत । न चानौ समन्वित । ' न पचति चैव, एतत्त्वम चैव, एतत्सपि चैव ' इत्यादौ आर्याताथमावताया चैव एव अन्वयप्रलङ्घन नानर्थे अभावे एतद्व्यवस्थाविरोधात्प्रात्या एतदेवमेवे अरिशब्दायभूते समुद्ये वा अयवतापत्ते । एत चैव सत्त्वात्वेन ' भावनाविरोधे सत्त्वात्प्रात्या ' इति नियमस्त्विति व्यभिचारापत्तेश्च । अत एव निपातासमन्वित व्याहृत च नारयत्वेत्यस्य विरोधमात्रं, सत्त्वात्प्रात्या चैव अवगतापत्त । न च उक्तार्थान्तरमभावे तेन विरोधपणे ऽपि निपातसमन्वितव्याहृतस्थले सम्प्रामावन्तयो पृथक् कार्यकारणभावमात्रादिव सत्त्वविरोधो अव्यवस्थापत्ति अनेकनार्यकारणभावकल्पनात्सत्त्वात्प्रात्या । अस्मात्ते तु एक कार्यकारणभावमेव वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषा भावनात्प्रात्या माकत्वात् मुत्त्वविरोधप्रकारत्वात् ऽप्यवपत्ति ।

किञ्च, उपनिषत्तत्वाकारणेनापि नेरुत्पत्त्यम् । ' चैव एव पचति, एव एव हृत्ते ' इत्यादौ निपातसमन्वितव्याहृतेऽपि उभयोरपि सम्प्रामावन्तयो चैवा पपदतीते । न च त्रिधासमन्वितव्याहृतस्थले एव सत्त्वात्प्रात्यावन्तयो वैरूप्य नाचन एति नियमोऽपि समन्वित, ' पचति न चैव चैवो न पचति ' इत्यादौ उभयव्याहृति वैरूप्यात् । अतो भवन्ते कार्यकारणभावानन्त्यात् व्यभिचारात् न प्रथमान्तपरोपस्थाप्यस्य भावनाविरोधप्रकारत्वात् ।

अपि च ' भोत्रन पचति ' उच्यते प्रथमात्पदाभावे कारणाभावादेव भावनाप्रकारकज्ञानुपपत्ते इत्यसामग्री वगाम् भावनाया मुत्त्वविरोधपणे वाच्यताभावः । न च अनुपपत्तात्प्रात्यावन्तयो भावनाप्रकारकज्ञानुपपत्तेऽपि सत्त्वविरोधप्रकारत्वेन आर्यातपरज्ञानस्य कारणत्व कल्पयित्वा तादृश बोधार्थं प्रथमान्तपदाव्याहार इति वाच्यम् । अनुभवस्य तापनिर्देशरत्ने तादृशकारणभाववत्त्वेने गौरवात् ।

न च तत्रापि ' पच्छिन्नत्वेन ' इत्यादौ आर्यातपदाभावे प्रथमात्पदा मुत्त्वविरोधे वापत्ति, गुणवै प्रकाशकबोधप्रधानच्छिन्न प्रत्येन मुत्त्वज्ञानस्य कारणत्वात्, वक्ष्यमाणरीत्या प्रथमाया अपि सत्त्वात्प्रात्यावन्तयो । अनतिरिक्तत्वेऽपि प्रथमा तनामपरोपस्थाप्यप्रकारकज्ञानेन सत्त्वच्छिन्न प्रति प्रथमात्पदाज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेन तादृशस्थले आर्यातपदाव्याहारोपपत्ते । न च विनि-गमनाविग्रह ' अस्तिर्भवतीपर प्रथमपुरुषे अप्युद्यमानोऽर्थागत ' (भवन्तीपर सत्त्वात्प्रात्या) इति स्तुत्यनु-मन्त्वेन तस्य अदोपत्त्वात्, तादृशानुवाचनज्ञानाभावे निरुक्तबोधस्य इष्टत्वात् ।

किञ्च भावनाप्रकारकज्ञानान्च्छिन्न प्रति आर्यातपदाभावे प्रथमात्पदा कारणत्वेन कारणत्वे ' चैवेन मुत्त्वते गगनेन स्थीरते ' इत्यादिभावात्प्रात्यावन्तयो प्रथमान्तपदाव्याहारोपपत्ति । अथ नून आर्याताथविरोधकबोधमेव अज्ञीइत्य कारणता वच्छेदके भावमित्ता निर्वेद्यते तदा तदपि गौरवम् । अयम मते इ तर्जने अत्युत्ताथविरोधकत्वात् भावात्प्रात्यावन्तयो च अर्जुनमिधानेन प्रथमात्पदाव्यवस्थापत्ति । किञ्च, यदि अर्थावन्तयोभूतप्रथमात्पदा भावनात्प्रात्यावन्तयो एव एव ' चैव एव पचति, एव एव हृत्ते ' इत्यादौ नून माननात्प्रात्यावन्तयो अत्रय क्य वा शाब्दबोधः ? न तावत् चैवात्प्रात्या, तस्य एवकारणभूतात्प्रात्यावन्तयोचैव देवे भेदे प्रतियोगिताकरतत्वेन विरोधप्रात्यात् । नापि एवकारणभूताया प्रात्यावन्तयो प्रतिप्रतियोगिताकत्वसम्येव भावनाया अर्थव्यवस्थासम्येव च एवकारणभूते अ य रिम्त् सत्त्वाया अदत्त, तयो प्रथमात्परोपस्थाप्यता भावात् । न च अर्थोपरिहृतो लोभन ' दवि तीष्ठति ' इतिन्त् प्रथमात्पदाव्यवस्थापत्ते । तथाप्येऽपि चैवे पाक भावनाव्यवस्थापत्ते । चैवात्प्रात्या वृत्त्यापि ' चैव एव पचति ' इति एतच्चनप्रयोगात् । अत एव -पचतिपदस्य व्युत्पत्तिर्येन्येन वाद्यय अवयवद्वीइत्य ' पाकानुत्पन्नं कृतिमयैगित पाकानुत्पन्नं चैवनावाश्रय ' इत्येव एव कारणार्थेदेवविरोधकत्वात्प्रात्यावन्तयो-इत्यप्यस्य, तादृशत्वेन एकत्रचनस्य तत्राव्यवस्थापत्ते । चैवस्य अर्थविरोधपत्तया तत्रापि अन्वयानुपपत्तेश्च । न च चैवपदस्य विरोधप्रकार

विशेषतया च चारद्वय अपेक्षोपक्रमम्, ततश्च प्राकट्यपूर्वकमिन्द्रियेण, प्राकृत्यपूर्वकमिन्द्रियमात्राद्यैश्चैवान्य इति शब्दबोध, इतदपि विशेषतश्च च विशेषतयाभाव विशेषात् यत् विशेषणत्वं तदभाव इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि 'चैत्रे मैत्रक्ष गच्छत' इति 'चैत्रे मैत्रक्ष गच्छति' इतिवाक् द्विवचनरहस्यवचनधोरणि आपत्ते । न च 'चैत्रे गच्छति न मैत्र' इतिवद् एवञ्चनोपपत्तिः, तथात्वे तत्र गच्छतिशब्दप्रज्ञेय भिन्नवाक्यत्ववत् इति सुखविशेषणमेवेन भिन्न वाक्यराशये । अन्वयमते तु चैत्रादिति चैत्रात्पूर्वनिश्च एतन्नूना भावना इति बोधः । मेदे च चैत्रप्रतिशेपि सन् वार्द्धिक एवमाशयेन वा तत्र लक्षणा इति न विशेषः ।

यत्नस्तु पचति चैत्रे, मैत्रे चान्वति 'वीट्यौ चैत्रमैत्रौ' इति प्रथे 'चैत्र एव पचति' इत्युत्तरा पत्तिः । अत एव 'वीट्यौ चैत्रे' इति प्रथे 'पचति' इत्युत्तरापत्ते न प्रथमात्विशेष्यो नोव इत्युक्तम् । 'वीट्यौ चैत्रे' इति प्रथोत्तरं तु न किञ्चान्तरात् तथात् इत्युक्तम् । अत अनुपपत्तिद्वयेन भावना सुखविशेष्यत्वम् । रहस्यं पृ २०-३०

तदपि च (आशयतेऽपि कर्तृत्यादिरक्षण इति प्रथमुक्तम् । तदपि कर्तृत्वादिप्रतिपत्तिं न भावना प्रति विशेष्यम्, किन्तु भावने च तद्विशेष्यम् । इतरथा 'पचति चैत्रे' इति प्रयोगापत्तिः, 'पचति चैत्रे' इतिवात्, तस्य कर्तृत्ववत् । 'पचति भवति' इति भावोत्पत्त्यप्रयोगानामवैश्व । यच्च 'अथाधीतं भवति, पचति भवति' इति शब्दद्वयत्वयोगे च च भूषणानां युक्तत्वप्रमाणानां भूत-भाविष्यकभावानादिति-सर्वमानयुक्तत्वात्प्रकार इति शब्दोद्योगोक्तत्वात् मानुषम् । दृश्यते च तु यते दृश्यते एते भवति इति प्रयोगः । एव 'पचति भवति' इति प्रयोगोऽपि कर्तृविशेष्यत्वपक्षे नोपपत्तिः । तथात्वे 'पचति भवति' इति प्रयोगापत्तिः । भावप्रधान-म्वरणात्' इति विश्वस्मृत्या 'भावनातिरिक्तत्वात्कार्येषाम् प्रति भावप्रधानत्वभावनाया विशेष्यत्वोक्तम् । अथ हि न मन्वृत्त्यर्थे प्रति भावनाया प्राधान्येनोच्यते ।

'प्रवृत्तिप्रवृत्तौ प्रवृत्त्यर्थे सद् गतं ततोस्तु प्रवृत्तः प्राधान्येन' इति स्मृत्यैव प्रवृत्त्यर्थेतिरूपितप्रवृत्त्यर्थे प्राधान्यस्य मुख्यसाधारण्येन सिद्धे ।

न च 'भावार्थे केवलं तुजो भाव इत्यभिधीयते' इति वैधाकरणस्मृत्यनुसारेण भाववद्वयत्वात् प्राधान्यपरत्वात् सत्यात् तस्यैव आशयतायाविशेष्या प्राधान्य अन्वयं रमृत्वा ('भावप्रधानम्वरणात्' इत्यन्वया) निवृत्त्ये, प्रवृत्त्यर्थेयान्तरमृत्तिस्तु सामान्यविषयत्वात् सुप्रथमि-प्रायेण स्वार्थेया इति वैधाकरणमतमेव युक्त इति वाच्यम् । एतस्य परिभाषावृत्तेन नरीशुद्धवादिवात् श्रयनाप्रवृत्ते । अत एव व्याकरणशास्त्रे एव तत्र 'भावे पत्' (पा० ३।३।१८) इत्यादौ प्रवृत्तिः । साऽपि न सर्वत्र 'भवेत् ततलै' इत्यादौ अप्रवृत्ते । अत्रात्र निरुक्तभावतः देन गिगतानुधातो अल्पत्वत्वात्तत्र दुर्लभत्वा भावनात्पूर्वकाधारत्वात् भावनेन उच्यते । न चान्वयः ।

अत एव - 'कर्तृमात्रत्वात् नाम' इति स्मृत्या आशयतावद्वयं धातुपरत्वाववासात् अन्वयाऽपि स्मृत्या शब्दोरेव भावनायाप्यनिवृत्तत्वात् धातुर्थेनुरागिभेयपदत्वोपपत्ति - इत्यप्यपवादम् । इदंते पात्रशुद्धवादी आशयतान्तरमृत्त्योगमावेन तन्मवासाववात्तद्वयं धातो लक्षणविश्व-त्वात् नौतुमे युक्तमित्यात् । अत्रात्र आशयतायां देव्यो क्त्वा प्राधान्यम्, क्त्वा च तुल्यत्वं इत्येवेति 'भावप्रधानम्वरणात्' (निरुक्त १।१) इति स्मृत्या भावनातिरिक्तत्वात्तार्थे प्रति भावनाया एव प्राधान्य इति नियमते । अत एव कर्तृविशेष्यत्वमेव एव कर्तृ-कारणत्वान् इत्यपि तावन् । रहस्यं पृ ३८-३९, ७ भावनाया मुख्यविशेष्यत्वम् । भावनातिरिक्तत्वात्तार्थेन सत्त्व भावनात्तार्थेन प्रथमत्वा इति तस्या मुख्यविशेष्यत्वं सिद्धम् । पृ ४६, ७ भावनाया साक्षात्पर्यम् । तु पृ ६८३, ७ भावनाया सतिप्रयोगेन कर्तृविशेष्यत्वं तन्मवासात् इति सर्वप्रधानत्वात्तद्वयं आशात्तु-कारणिकत्वान्तरमृत्त्युक्तम् । (इत्येवेति) पृ ११९३, ७ भावनाया साक्षात्पर्येणितं तन्मवासात्तद्वयं त्वम् । पृ ४४९, ७ धातुपर्येणितोऽपि प्रथमत्वात्तन्मवासात्तद्वयं भावनाया विशेषणत्वेऽपि विशेष्यविशेष्यत्वम् ।

गम्यते । घृ. ११३२, ७ सुदृढभावनाया विधिविषयत्वा
 योः । घृ. १५४. ७ भावनाया इष्टरूप फले अस्ति न
 वा इति विचारः 'स्वयं वामाधिस्तरणम्' इति मीमांसे भाट्ट-
 म्ये श्रुत्यः । ७ भावनाया धारत्यर्थस्य बभूवत्यख्यत्वा
 न्यतरगतये प्रकाशः । रघुस्य. घृ. ५७. ७ भावनाया
 प्राप्ताया गुणकर्मयोर्द्वयोः अन्वयार्थोऽयम् । सु. घृ. ८५३.
 ७ भावनाया नामः करणम्, अवशातादयः समिपानीनि
 श्रुतानि, प्रसादादीनि आरादुपकाराणि अङ्गानि । यथा
 भोजने भोदनः करणं शाकसुपादनः समिपत्येपकारिणः,
 पीठदीपादयः आरादुपकारिणः तद्वत् । वि ८११३
 वर्षकं २. ७ ब्राह्मणे अग्निहोत्रविज्ञान्यैः यन्व्यख्यमेति-
 त्वं यत्प्रथमा भावनायां पुराया निष्पत्ता. । वा २११।
 १४१६ घृ. ४१० पं. ८. ७ वस्तुतस्तु यस्मात् प्रथमः
 कृतफारायति-उद्देशेन स्वार्थं यदनि तस्मात् फलभावनेऽपि
 सुदृढभावनातत्परते. नैस्त्वा भावनाया अनेककारणानि-
 च्छेदः संभवति । सु. घृ. ७०७. ७ आर्त्तितितित्यादिषु
 कारणानेकशात् चलनफलानिषु च आकारानामप्रधानत्
 अङ्गानेषु कर्माभावात्, भावनरत्नानरत्नानिषु उपदाना
 फदानभावात् त्वेवं उक्तं भावनासु एकत्वमभिहितम् ।
 वा २१४११२ घृ १२४

७ भावनातिरिक्ते मनः धन्यत्वात् पुद्गलसः ।
 'नेष्टे तोयतमादिस्य' इत्यन । भाट्ट. ४११३.

७ भावनाधिं कृतेति भावयतित्या कथितेऽपि कर्तुं
 कृत्व्यादिप्रनायनार्थं पुनः प्रथमः उच्यते । वा
 २१११११ घृ. १७५

७ अन्तर्महत्वात्पुत्रादपि आरवातात् भावनाय-
 गतिः । वा. २११।११ घृ. ३८४-८५.

७ भावनाश्लेषादेव कर्तृप्रतीतिविधेः आत्म्यत्वस्य
 कर्तृभावित्वं कर्तृत्वकरणे (२१४४) निषेधते । सु.
 घृ. ५४७

७ भावनेपसर्जनपारार्थं निर्यात्येवञ्च करणाया
 धारत्यर्थेन संख्यामितिः । स एव हि तानि स्वयिद्वयसं-
 म्पेक्षेते, भावनाऽपि च तेषामुत्पत्तेरिति दृढाती-
 स्तरिदः संख्य. । वा. २११।११ घृ. ३८२.

७ भावनास्तरणत्वं धारत्येकैव, न द्वयगुणयोः ।
 मीम्या. ७ भावनास्तरणत्वं लिङादिज्ञानस्य भावनाभाव-
 निर्वर्तकत्वेन । मीम्या

७ भावनाकर्म यत् अन्वयेतिनेन पुत्रा अस्तुष्ठि-
 त्वमणि कदाचिदुत्पत्तेरु कृतधिया नारणाश्च वदाचिद्
 दापते तत् निगोमप्रयुक्तत्वात् निगोमस्य च भावना-
 विषयत्वात् भावनाकर्म । सु. घृ ५८५.

७ ' भावनात्. प्रातःप्रात् (कर्तृत्वमयो. प्रत्ययेन)
 वारकानमिधान इति न्यायः । एतदर्थं क एव ' अन्वतः
 प्राते कर्ममेवेतराच्यता ' इति न्याय । ' एव वष्य-
 माने लौकिकन्यायानुगत. (काणिनि-) श्रुतार्थे वणिते
 भवति । श्रुतार्थगणि च न्यायानुगतानि भवन्ति ' इति
 गार्ह भाष्यम् । अत्र कर्त्तिकम्- एव च व्याख्यातव्याने
 यत् लौकिकेन न्यायेन ' भावनातः... धानम् ' अन्वयं
 गदति अत्रुता सूत्रैर्न विधत्ति । वा. २१४।१२ घृ
 १२६

७ भावनात्वम् । भूतमविच्छेदतमानादरेभमनेर्धेय
 अकारमायिकं भवितुं चापत्तस्य भावनात्वम्, न विधा-
 रितु । वा. २११।१२ घृ. ३८९.

७ भावनाद्वयम् । इह हि लिङादिषुनेषु याक्येषु
 द्वे भावने रम्येते शब्दादिना अर्थास्तिना च । तत्र
 अर्थास्तिना अर्थमादा. नापेक्षयन्ते । अन्तस्तिना तु
 श्लोच्यन्ते । वा हि एवं कर्तने, स्वाध्यायाध्ययनविधिना
 इत्ये त्वे विचारना. स्वाध्यायपदोपासक आत्मा
 नियन्तरे भावनेति । अत्र लिङादीना प्रयोजकत्वस्य
 पुरा- प्रयोजन, तेन किं इत्यपेक्षाया शुरुपरवर्तन इति
 गत्यन्ते । अथ तु योग्यत्वेन लिङादिविषया निरूप्यते
 प्रार्थयेति ततः निमित्ति अपेक्षिते पुरा इत्येव
 उच्यते । यद्यपि च अन्वयतत्वात् लिङादिषु एवं-
 विधं प्रयोजकत्वं न सम्यक् इत्यापि पुरास्य
 प्रयोजकस्य प्रयोजकत्वात्पत्तेः एतत्प्रयोजकत्वादेव विना-
 यत्वा प्रयोजकता । यदि चैवं न कृत्येत्, तत्रैवा
 निपातपरत्वात्पत्तेरिति भवत् । अथ वेनेत्येक्षिते पूर्व
 संन्यस्तुयवपेक्षे विधिविधानेन इति उच्यते । अथ
 इति प्रायस्कृतात्पत्तेरिति । अथ एवम् ! सुवि-

पूर्वकारिणे हि पुरुषा वावत् प्रशान्तोऽय इति नानु
मुष्णन्ते तावत् प्रशान्ते । तत्र विधिनिमित्ति व्य
नीदति ता प्राशान्त्याह उच्यते । उच्यते पुरुषार्थलक्षणे
कालो खल्लेख स्वामो अनुष्ठान मन्तृति प्रसिद्धात्
न वैदाहृत्यमानमपेक्षते । साधनेति नर्तकशैले
अप्रवृत्तपुराणीयोगात् । गान्धर्वेण प्राशान्त्यप्रतिपादनाय
आकारक्यते । वा १।२।१।१० पृ ११४ प १७-२७

● भाषनापदस्य कान्तापचकारम् । मणि पृ ५०.

● भाषनापदप्रसूतिनिमित्तं कर्मरूपेति कर्तृत्वा
रूपागतप्रकाशदृश्य रमेव शब्दाद्यभावनोभयगतम् ।
मणि पृ ९१

● भाषनाप्रशान्तापशान्तादिन मीमांसका । सु
पृ १३७०

● भाषनाप्रमाणम् । नच करोति सामानाधिकरण्या
तिरिक्त आकारनेपु अस्मि भाषाप्रमाण विद्यते । वा
१।२।१।११ पृ २८०

● भाषनाभेद अन्वयात्, धर्मभेदेन भाषना
भेदात् । समिधो यजति, ननुत्पन्न यजति' इत्यादौ ।
वा १।२।२, ● भाषनाभेद 'ननुभेदात्, कर्मभेदश्च
भाषनाभेदात्, 'यजेत, ददाति, जुहोति' इत्यादौ ।
२।२।१

● भाषनायचन 'यजेत' इति (शब्द) यस्य
पर श्रुत तस्यैव श्रुत्या कारणतामा । हुन् ४।४।१।१२

● भाषनानाधि यजति, ददाति इत्याद्यापशान्तमेव
वाच्यं प्रतिपादयति । नि १।२।११ वर्गक २

● भाषनाप्रतिषेधनात्पत्त्यम् । गिद्धमन्त्रानामपर
याना भाषनाभ्यो व्याजानो मन्त्रिपदेन मन्त्र करोति
इत्यभिधानादुच्यते । असिद्धमन्त्रानागतदत्तास्तु घात-
मानेभ्योऽन्ते इत्यहोऽन्य प्रयोगेति प्रयोगेन शशारस्य
भाषनानाधिक्य आख्यातस्योक्तम् । सु पृ १७१

● भाषनाविधानार्थं यजतिवा । मा १।२।१।
१।२'

● भाषनाविधिपूर्वकश्च सर्वत्र प्रवृत्तश्च यजति
र्भवति । वा १।२।१।१५ पृ ३४२

८ भाषनाधिकेक ।

ससर्गमोहितधियो विविक्त भाहुगोचरात् ।
भावतमान न पद्यन्ति ये तेऽथ न विदिच्यते ॥

[उच्येक - पञ्चतीत्यादिशब्देभ्यो चालर्षवस्यैव
भाषना प्रतीयते न तद्विदित्वा । अतो लक्षारक्तमेव
स्मृत्तिक चालर्षस्यैव मयमानेभ्यो भ्रान्तेस्तु म्यामा
विक्रमाभ्यवर्जितं सयौषधिमगान् इत्याकादिवाक्येभ्यो
भाषनाभ्यवर्जितं साध्या अनुमत्तवस्यैव प्रति-
पादते इति श्लोकात् । कतन च पाकादिभारतैभ्यो
भाषनाधिक्यप्रतिपादनम् । तदभावे 'यजेत स्वर्गकाम'
इत्यस्य चाकन्य 'यजेत भावयेत् स्वर्गम्' इत्येतिभ्यो
शान्ता न स्यात् ।]

तथा छाहु -

सामानाधिकरण्यात्तदर्थभेदाभिव्याहृत्युमा ।
न तादृशानुमानाद्वा वृक्षता दिशपाश्रुति ॥

[उच्येक - किं करोति ? पवति इति सामानाधि-
करणात्तदर्थभेदाभिव्याहृत्युमात्तदर्थभेदाभिव्याहृत्युमाना प्रवर्तते न
करोलापिभिधायति । 'वृक्षः शिवाया' इत्येवमादी
सामानाधिकरण्यात्तदर्थभेदाभिव्याहृत्युमात् । न
हि वृक्षलक्षणाद्यवचनं क्व शिवायादिवाक्ये वृक्ष
शब्देन अहं सामानाधिकरणं प्रवृत्तते, अपि तु तद्विशी-
यवचन इति श्लोकात् ।]

इह मनु गगनाद्यविधागतो अनिश्चयान्तात्
अयतो मन्त्रश्च क्वादेस्तामनात्प्रकल्पयन् मनु
करोतिनन्तः । तथा च भक्ति करोत्यर्थेन कर्तव्यं
प्रयोजक इति मन्त्रे प्रयोजकत्वाकारे शिष्टानुष्ठान
करोत्ययमन्त्रो । तेन सा भयता, करोतिमानाधि
करणात् पद्यन्तात् इति तेषा तदर्थेऽनुमानम् ।

तद्वत् । एकाधिकरणात् तदर्थभेदाभिधान
निमित्तं नैकाव्ययप्रमपति । ताहो सट्प्रयोगानुपपत्ते ।
न न्यद् वृक्षता शिवायादिशब्दोचर अपि तु अग्नि-
श्रेयशिशुविक्रमा गन्धोपान । तद्विदित्वाविद्यया स्युः
विपर्ययलक्षणम् ।

विशेषाभिधानोपपन्नमेवेत्यम्, इति चेत्, न, तस्याः प्रत्ययार्थत्वेनान्युपगमात् । प्रपञ्चस्य चैतन्ये चाप्यकमेदाहते चाप्यनावाहस्ययोगात् ।

चातुरस्तु नामान्वयान् । कथेति समानाधिकरणतया सदर्थ-भेदाभिधानि इति ज्ञानात् ।

अपि च—

भाषाभावे प्रयोगस्य द्विधाऽपि खलु दूरीतात् ।

घात्वर्थवर्ति सामान्यं क्रोट्यर्थमुपागमात् ॥

‘किं कथेति, कथ्यं प्यनति’ इति न ध्वनिजन्य-मन्थत्वं । सदपि वा न विवक्षितं घात्वर्थमात्रविज्ञासनात् । तथा च नामान्वयस्योपागमात् । अतो यस्तद्वत्सामान्येऽपि प्रयुक्तमानस्य कथेतेरिह कुतस्तदर्थः ? ।

तथा ‘का किंवा ? वाकः’ इति भावार्थेमात्रमन्थन-विज्ञासनात् भावनावाहस्यव्यवहारस्य भावनाविशेषनिमित्त-मेतदधिकरण्यम् । सम्प्रदानापेक्षामिति चेत्, न, निवृत्ते-रपि प्रसङ्गात् । प्राधान्यादिजनेष्वपि विवक्षयामिति चेत्, न, इहापि तद्विशेषमात्रात् घात्वर्थस्य तद्व्यवहारार्थेनात् प्राधान्यमभिहितम् । अतः सम्यक्त्वार्थानुवाक्येन कथेते-तस्मादाद्यर्थयोर्नामनूत्राद्युर्भावनिमित्ति शब्दप्रवृत्तिविदः प्रतिपेदिरे ।

तथा चोचुः ‘विशारदना धातर । कथं शब्दे विशारदना, पच्यतादयः इति ? यदेवा ऋतेतिज्ञाना-नाधिकरण्यम् । अत्रत्ययः क्रियासामान्यरचनाः, त्रिधा विशेषरचनाः पच्यतादयः ।’

अथ मतम्, न भावराहितो घात्वर्थः । सर्वेना वेन विशिष्टत्वमन्वने । त्वम्,

सर्वत्र यदि घात्वर्थे भाव्यं सैवास्तु भावना ।

सर्वभूतिसमर्थोऽन्यो व्यापारः कोऽनुपागतः ॥

सावमतत्त्वमर्थो हि व्यापारो भावना । घात्वर्थे एव चेत्, कस्यचिन्नान्नामस्तु कृतत्वात् स एव भावनाऽस्तु, न तद्विशिष्टरूपमानवशेषः । एव चेत् खलु स्वर्गादिजने-दप्यनुकूलः साधारण्यस्य भेदप्रधानं व्यापारान्तरमुपलभ्या-भेदे वदुः प्रपञ्चस्योऽतिनिविष्टेषु । साधार्य एव तु स्वर्गादिजनोंऽप्याय नोदितस्तस्मात्प्रधानतया तथा व्यवदेश-मर्हति । अथासाधारण्येनात् घात्वर्थस्य नैवमिति यदि

मन्येत । वक्तव्यः स व्यापारो यदि समीहितपरिधि-जननामुपः साध्यसम्भवो धर्मभेदः तदपेक्षया तथा व्यप-देश्यो न भवत्यर्थस्तथाविधप्रमतिवर्तत इति ।

अथ परिस्पन्दस्वदा तद्वाधना घात्वर्थानामविहत-भावनात्वम् । अस्पन्दमाननाधनेषु ‘आस्ते’ ‘जेते’ ‘चवते’ ‘जानाति’ इति चामकतुंकेषु तदभाषप्रसङ्गः ।

[उन्मेषकः— अचरेषां तु दूरान्तम्— आत्मवर्तुणः प्रपञ्चो भावना भूतादि श्रुतकथाग्रादिभावार्थात् श्रुति-गिभः । स चास्पन्दप्रत्ययवाच्यः । तस्य स्पन्दमाना-स्पन्दमानवाक्येषु ‘पचति’ ‘गच्छति’ ‘आस्ते’ ‘जेते’ ‘चवते’ ‘जानाति’ इत्यादिषु च समानात् सर्वनास्पन्दार्थवदिति नास्ति अन्वयसिद्धेयः । तच्चैतद् दूषणायोपन्यस्यति ।

व्यापारोऽपि भावना ।

कर्तृन्तरेऽस्य नाह्यातं धीमान्यात्रोपचारत् ।

[उन्मेषकः— ‘जू पतति’ ‘रथो मच्छति’ ‘अग्नि-ज्वलति’ इत्यादिनादिकर्तृषु प्रवृत्तभाववादादादाव्यवहारो-पपन्नसिद्धेयः ।]

योऽपि मन्यते सकल्पस्य प्रवृत्तमेवेदनीयभेदनन्वा-त्मनः । [उन्मेषकः— ‘सकल्पस्य प्रवृत्तमेवेदनीयभेदनन्वा-त्मनः’ इति मानस प्रत्ययस्युपपत्त्यम् ।] औपरीत्य-प्रवृत्तुपलक्षणात्प्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तान्तरप्रवृत्तयोः स्थापये-भासता । कर्तृन्तरेऽस्य भावार्थं प्रमुच्येत ‘जू पतति, रथो मच्छति, अग्निज्वलति’ इति ।

अपि च—

धातुगोचरनिर्भूतिसिद्धिपरिणतत्वात् कर्मत्वा ॥

सर्वत्र तस्य न परः कर्णामिभनोऽप्यनौ ॥ इति ।

[उन्मेषकः— यत्रापि घात्वर्थस्य नामाधिकारे नश्यन् सर्वमीमासभेदिषु तत्रापि प्रयत्नान्तरतुल्यत्वेनैव कृतस्य कर्मत्वं वक्षु शक्यते इत्यर्थः ।]

पुरापमततो हि घात्वर्थनिर्भूतिप्रधानवर्तमाने सर्वत्र काम्ये नित्ये नैमित्तिके च तत्प्रमत्ताप्रसङ्गः व्यापार-विशेषानुपलभ्यात् । न हि धाम्ये प्रयोगे वस्तुनिमित्तस्य धारण्यस्य फलत्वात् तस्मात्सर्वार्थादिपठविशेषाप्रधानत्व-भेदः समिति । अन्येषु तु न भवत्यभेदः । न च कर्तृ-

न्यापारः, करणन्यापारप्रामुख्यमात् । अथवा व्यापार-
संख्यात् वारकमेवाभावप्रयत्नात् इत्यस्मादिमप्रवृत्तेन ।

**कर्मणो भावभेदं यः फलवाधितया वदेत् ।
तस्यादृष्टफलोत्पिद्यमनुष्ठानं न युक्तिमात् ॥**

[उन्वैकः—अपर प्रत्यय । फलवर्तंतं कर्म कर्तव्य-
तया चोच्यते 'यजेत् सार्गकामः' इत्येवमादिनिर्वास्यैः ।
तत्र कर्मस्वरूपं भावभेदः, फलवर्तन्तत्वात्वात्वात्वायैः ।
सा च भावनेति । तदेतदपि निराकरणाय दर्शयति-
कर्मण इति । एवमुपन्यस्य निराकरोति-तस्वेति ।
अदृष्टफलेषु सागादिषु फलवर्तन्तस्वरूपमाप्रतीयमानत्वात्-
म्युत्पत्तिव्यवस्थाकरो नियुक्तोऽपि मानुषिष्ठेदित्यर्थः ।]

धातुर्हि कर्मस्वरूपमात्रेणोपादेत् अस्त्वतोपसदनात्
भावभावनाऽकारण्ये । तथाहि, भावात् कर्मणोत्पत्त्या-
निराकरोति कर्मणोपपत्तिं तात्पर्यवशात् प्रयुज्यते । अव-
स्तेन तेन फलोत्पादित्वेनैव कश्चित्प्रमाणः स स कर्म-
णोत्पत्तिव्यवस्थातेन तेनास्त्यतेन व्यभिचयते । तद्विद
फलवधिकं कर्म भावनात्पत्त्याऽवशीर्यते । नामागमान
फट् भावनायवर्गमिति । फलोत्पादिकावस्थाऽऽकारण्यार्थः ।

तथा फलेन यथा किञ्चिद्वर्ततीति दर्शितम् । एवं
मयत्वाभेदेन भावनाकर्मणोर्भेदः । उक्तं च—पूर्वापरीभूत
भावाभावात्पत्त्यावच्छेदे 'वदति पतति' इत्युपक्रमप्रकृत्यपम-
पर्वन्नाम् । तत्र प्रतिपद्यमानकर्मणः कर्मणः कानुपक्रम-
वर्गा । फलवच्छेदा तु फलव्येदे इति यो ववेत्, तस्य
प्रत्यक्षत्वेण कर्मणु काममात्रमविविचयौ फलव्येदे, पुरस्ता-
त्तरस्याय तत्पर्यन्तकर्मण्यवयवपरिधानम् । अदृष्टफल-
कृतनिष्कृतिरन्वयकंपरिभाष्येभ्यो कथं प्रयति ? न हि
नियुक्तोऽप्यसिद्धनिवर्तनोपः प्रवर्तितामर्हति । प्रवृत्तौ
वा पुरः फलवर्तनादकृतत्वात्कार्यकामानवयुष्यमानो न
विरन्तुमर्हति । शास्त्रात् फलोत्पत्तिं प्रतिपद्य विरस्यति,
इति चेत्, न । कृतवास्तव्यस्य फलोत्पत्तेः, फलोत्पत्त्या
च कृतवास्तव्यस्यदितरेषु भवप्रयत्नादित्यसमनिप्रवृत्तेन ।
प्रवृत्तमनुष्ठयनम् ।

[उन्वैकः—प्रवृत्तमनुष्ठयनः इत्यस्यभेदव्यवहार-
मन्तव्येतिरेकस्य दूयमितु रक्षणी इत्यर्थः ।]

धातुप्रत्यययोर्वाच्ये प्रतीयेते न हि क्रिये ।
संबन्धो नावकल्प्येत द्वयोः साध्याभिधायिनोः ॥

[उन्वैकः— यदि प्रत्ययः क्रियान्तत्वावच्छीनं ततो
धातुप्रत्यययोर्वाच्यं क्रियाद्वयं प्रतीयेत । न तु क्रियमाण-
द्वयनिष्ठ क्रियाद्वयमुत्पन्नमादे । अतो न प्रत्ययः क्रिया-
नन्त इति ।]

'येषां तृप्तौ' (३।१।१४) इत्याख्यत-
वर्ती भावभेदः साध्यक्रियाभ्येयेते । यदि च प्रत्ययः
क्रियान्तत्वावच्छीतं क्रियाद्वयं प्रतीयेत 'ओदने पचति,
करोति घटम्' इति यथा । तस्मात् भावभेदव्यतिरेकिभ्या-
ख्यातेषु क्रियाऽस्ति । साध्यस्य च साध्यन्तरेण यन्त्या-
दर्शनात् तदभिधायिनोः प्रवृत्तिप्रत्यययोः उन्वैक्याहारात्-
पर्यायः ।

[उन्वैकः—'येषां तृप्तौ' इति भावार्थाधिकण-
स्ये भावभेदस्य साध्यामनः क्रियात्पत्त्यभिहितं कुतः
करणत्वमपवः । तत्र च क्रियान्तप्रतीतिः श्यात् ।]

वरकानात् धातुर्वाक्यदुपारम्भः इति चेत् ।

[उन्वैकः— ननु च कर्णतादात्म्यस्य क्रियाकारक-
वचनचोत्पत्त्यस्य एव समन्विताहात् । न च एतद्विरोधः ।
तस्य भावनात्पत्त्यापत्तिपादनत्पत्त्यादित्यभिधानेण बोध-
यति—करणव्यतिदि ।]

न, 'येषां तृप्तौ' इति त्रियोधात् ।

[उन्वैकः— तत्र धातुर्वाक्यस्य साध्यत्वप्रतिपादनपरसूत्रं
मन्यमानः परिहारात्— न येषामिति ।]

न हि तद्भावनाभिप्रायम् । नामपदास्य भावभे-
दस्ये दृष्टार्थता अपेक्षते, संकथपत्तिपादनाभेदात् ।

[उन्वैकः— नामपदास्य बीजादेर्वास्तव्यस्ये वा
दृष्टार्थता तद्वेदिततात्पर्यसाधनत्वात्प्रतिपादनाभेदात्वात्स्य
सत्यस्य ।]

अपि च—

न भावेनापि भावार्थे कोट्टैस्ति यमागमः ।
अन्वितात्वाद्यन्तरोधाच्छाब्दत्वात्करणस्य च ॥

[उन्वैकः— भावार्थभावनयोः वाक्यत्वेन कारक-
न्तरेयेन च वाक्यदेः वाक्यन्तरस्य एतन्नो न सच-
वीति । न चेतिरन्वैक्यामना काष्ठानां भावनात्पत्त्येः

‘कण्ठे पचति’ इति वाच्यत्वात् कणात्पुत्रोदरेणाग्रा कथं भाषेनाप्रवृत्तात् । अतः ‘कण्ठेः पचति’ इति समभि-
प्याहाये न स्थादिति शेषार्थः ।]

न वाच्यत्वात्सर्वविधायाः कणात्पुत्रोदरेणाग्रा कथं भाषेनाप्रवृत्तात् । अतः ‘कण्ठेः पचति’ इति समभि-
प्याहाये न स्थादिति शेषार्थः ।]

[उच्यते:— अर्थाशितभाषनाद्वारापञ्चमाभ्युपगमे
व्यादितमर्थकमभ्युपगमः प्रकरोति, व्यपेक्षिताश्रुतकिया-
हायुद्धं कणात्, नृदा पचति विवत् । न चेद् तथा,
न भवति भाषनापेक्षणात् । यथा ‘पचत्’ इत्युक्ते कर्तो-
त्यश्रुता निवाऽपेक्षते नैव मनेत्यर्थः ।]

विच्छिनन्ति पचन्तीति न विशेषः प्रकल्प्यते ।
कः प्रत्ययार्थो धातुकन्वापारे यदि कर्तृता ॥

[उच्यते:— उच्यते प्रथोत्रकन्वापारवचनगतः
प्रत्ययस्य पात्तोर्विच्छिनन्तिनास्तित्यर्थः ।]

अपि च, विच्छिनन्ति पचन्तीत्युभयत्र प्रथोत्रक-
न्वापारस्य प्रत्ययेनाभिधानात् धातुभ्या च विच्छिनन्तिरिति
नार्थमेदः स्यात् । नन्वास्त वाच्यत्वं नैवेन व्यापारमेदः,
वदभिधानाच्च दोषः । तथाहि, विच्छिनन्तीति कण्ठ्याः
कर्तारः, पचन्तीति वेदपच्यारथः । पुनर्मन्वात् कर्तृत्वान्न
नरेत्माह, यदि वाच्यत्वोद्योगादिकम्, कथं तद्विधानात्
कर्तृत्वम्, वेदपच्यारथ एव कर्तार इति अविशेषप्रवृत्तः ।
अथमुपवृत्त्या धातुना अभिधीयमानायापस्तक इदानीं
प्रत्ययार्थः, कर्तृत्वस्यैव भाषनायाः धातुनाभिधानात् ।
कर्तृत्वस्यैव भाषनायाः धातुनाभिधानात् ।
ध्यात् । पचन्तीत्युक्ते पचन्तीत्यर्थः प्रत्ययस्य ।
नेज्जानात् ।

न हि धातुर्धरकण, पचन्तीत्युक्तम् ॥

[उच्यते:— ‘धातुर्धरकणमेदः च व्यापारो इत्युक्तो-
नरा’ इति पाठान्तरम् ।]

नोऽपि व्यवहितकलेषु इत्यने, नोऽपि ह्यव्यादि-
धातुर्धरकणमन्त्रो न प्रत्ययार्थः । प्रकलान्तरकणा न
धातुना धातुधरकणप्रधानीय इति ।

[उच्यते:— अतो जयैव धातुः पचत्यादि-
धार्यर्थस्य प्रकलान्तरकणमन्त्रो न प्रत्ययार्थस्य तथा नार्थ-
स्यः । ... ‘स प्रथो धातुधरकणप्रधानीयः’ इति
इति वाच्यः । तत्राप्यनर्थः— यद्यपि व्यवहितकलेषु
इत्येनादिषु व्यापारान्तर प्रत्ययवाच्यमस्ति तथापि स
कर्तृत्वभाषारः पचन्त्यादिधातुधरकणप्रधानीय एव । न हि
द्वितीयः कर्तृत्वमन्त्रोऽस्ति, यः प्रत्ययवाच्यः स्यात् । अतः
तदवयवमेव प्रत्ययानर्थक्यम् । धातुधरकण-
प्रधानीयो मत्स्येति विग्रहः । धातुनादिधातुधरकणमन्त्र इति वाच्यम् ।]

कर्तृत्वात् च करोत्यर्थो व्यापारोऽतस्तद्व्योमतः ।
तदभावः प्रत्ययार्थस्यावनेऽपि विभक्त्यर्थः ॥

[उच्यते:— इतश्च न क्रियन्तः प्रत्ययवाच्यमस्ती-
त्याह— कर्तृत्वोति । निष्कर्षात्किञ्चान्तरात् क्रियावाच्यमपि
क्रियाभाषः इत्यर्थः । यद्योक्तम्— ‘करोतिः क्रियमाणेन
न कर्तृत्वमन्त्रो विना’ इति । ननु च ‘करोति स्वयंकार्थम्’
इत्यादावस्त्वेष स्वर्थादि कर्म । यत्तु तत्र कर्मतुदिर्न वापदे,
तत्र द्वितीयऽनन्वात् । तदन्वात्तु धातुधरकणविषय-
त्वात् कारकविभागीनाम् । तथा च ‘उपधातुमोदन
कर्तृत्वस्यैव पचन्ती’ इति धातुधरकणेषु कारकविषयको
इत्युक्ते, न भाषनाप्रारथेषु स्वयंकार्थविधित्वात्कारकत्वाद्
—प्रत्ययार्थेति । अन्वयार्थः— प्रत्ययार्थो व्यापारोऽपि
विभक्तिधर्मविधायकम् । ‘कर्मणि द्वितीया’ ‘कर्तृ-
त्वमन्त्रोऽनन्वात्’ इत्येवमविधिविधित्वात् कियाने कियो-
नुपधातुनात् । न च अर्थो द्वितीयः परत्वात्, अतः कर्म
मन्त्रोऽनन्वात् ।]

करोति गदा कर्तृत्वमन्त्रोऽनन्वात् कर्मत्वेन करोत्यर्थोऽर्थः
प्रथमः । चिह्नित्वेनोऽर्थः प्रथमः । नवादि, न वातु
‘कर्मणि स्वयं’ ‘धातुधरकणस्य’ ‘आशी कृत्वा’
इति एतत्त एवम् ।]

[उन्वेकः— स्वर्गमन्त्रात् क्रियायाः क्रियप्रणामात्वे तदभावे, यथा म्पापकाम्यभावे धूनाभाव इत्याह- करोतिरिति ।]

यदि भन्तीतु संगतिस्वर्गविभक्तिभेदमात्मादेवम् । तथाहि, शास्त्रार्थसाधनासाहित्यः सुविभक्तयः, प्रत्ययार्थ-नियोगसमंगि स्वर्गसाधनादेव तदर्थमन्त्रात् ।

[उन्वेकः— अम्पापमर्थः— प्रत्ययार्थभावना कर्मणि स्वर्गसौ तत्परणे विधिपञ्चनियोगसमंगि च चामादौ द्वितीयातृतीया कर्मस्वरूपविभक्ती न दृश्यते । नियोग-कर्मसं-भगादेर्विषयत्वेन । प्रत्ययार्थनिशेधकर्मणि स्वर्ग-कामादिति स्थितिरूपे सगमौ । स्वर्गकामादौ शब्दे प्रत्ययार्थनियोगसमंगि विषये कारकविगच्छिर्न दृश्यते इत्यर्थः । यदा कामानाधिरूपणम् । सिद्धान्त्यादिना स्वर्गकामादिशब्दस्य कर्मपरत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात् । तत्राभ्युपगम्यो भवति । स्वर्गसौ भावनाया विषये च कर्मणि कारकविभक्त्यदर्शनादिति ।]

तत्र वार्तम् । एवं सति शेषत्वे सक्रयधेनोः पठवा अन्याहृतपरत्वात् ।

[उन्वेकः— नातत इदमागतं न प्राप्तागिति । यदि स्वर्गस्य द्वितीयाऽमावात्कर्मणोऽनभिन्विकेः कर्मत्वं न विवक्षितं ततः 'कारकाणामविवक्षा शेषः' इति न्यायात्तत्र शेषलक्षणा पठौ स्यात् स्वर्गस्य यजेतेति स्वर्ग-भावनयोः शक्यप्रतिपादिका । न च ताशुपलमापदे । तेन न कथञ्चिदुद्भूतः कर्मसंज्ञक इत्यर्थः ।]

अत्रिच प्रत्ययार्थभावनासंभगात्प्रत्ययार्थभावनेभ्यो विभ-क्तिरादिभ्यः करणविभक्तिः सीधमाणेनेन्द्रमप्यसामुभर्तुति । अस्त्येव कर्मसंज्ञकः 'यत्ने स्वर्गकामः' इति चेत् ।

[उन्वेकः— ननु 'स्वर्गकामः' इत्यत्र परे स्वर्गः भ्रूयते । स तु पुरुषार्थत्वेन भाष्यत्वयोप्य, भावना च भावनावैधिणी, अतोऽस्त्येव कर्मसंज्ञो द्वितीयाभ्यन्तरेणा-पेति चोदयति— अयत्वेवति ।]

न, पुरुषविशेषणत्वेन साक्षादर्थक्यात् । 'स्वर्गाय यजेत' इति साक्षात्संगतिरिति चेत् । न, अकर्मकत्वात् कर्मत्वसंबन्धभावस्य च भावनाधिधानाभावेतुत्वात् । अकर्मत्वा च चतुर्थीनिर्देशात् ।

[उन्वेकः— ननु सामर्थ्यात्स्वर्गादिस्वावगतनियोज्य-पुरुषप्रतिपत्तेरविचक्षितत्वात्पदवृत्तस्वर्गमात्रप्रतिपादनपरत्वं स्वर्गकामपदस्य तत्रैव पुरुषान्तधेनो नास्ति । एवं चाप्यमर्थो भवति— स्वर्गाय यजेतेति, तदेतच्चोदयति— स्वर्गयिति ।]

स्वर्गाय याग इति च शाल्येनापि संबन्धनात् ।

[उन्वेकः— न चतुर्थीनिर्देशस्य कर्मत्वं गम्यते । 'शुक्ले वचति' 'सुषाये मुदके' इत्यादौ तत्रापि शृष्यादेः चतुर्थीनिर्देशे श्लोकादिवर्गिणैव क्रिया प्रतीयते न तुल्यादिवर्गिणेत्यर्थः । न च कर्मणि चतुर्थी संप्रति । यदि चतुर्थीनिर्देशात् कर्मसंज्ञोऽभ्युपगम्येत ततसाद्विदोपादानस्य प्रत्यय स्वर्गादेः कर्मत्वसंबन्ध-प्रसङ्ग इत्याह— स्वर्गयिति । तन्मत्कार्यमात्रत्वात् क्रियान्तर-भाव इति सिद्धम् ।]

तुल्यार्थत्वं भावयति यतीति प्रसज्यते । कः प्रत्ययार्थो भातुच्छब्दापारे राज्जु कर्तारि ।

भावयति घटः (कुम्भकारः, भवति घटमित्यपि प्रयत्नेव । तुल्यात्वेत्वात् । तथाहि एकत्र कर्तुः) कुम्भ-कारस्य व्यापारं गिजावधे, अन्वनाख्यातप्रत्यय इति न मितयोऽर्थः । प्रत्येक-व्यापारे गिजार्थः कर्तृव्यापार आख्यातार्थ इति नानार्थत योऽपि गम्यते, यत्कल्पतेनेह कर्तृप्रयोगसंभेदः । यदि जपनात्वा प्रवर्तयिता निवर्तयिता न कर्ता स वैकः कुम्भकार इति तदापारमिधाना सुवर्गायत्वात् । पठ, नर्ता, प्रयोजकः कुम्भकार इति चेत्, कश्चमनीशिवः साधनप्रवृत्तिनिवृत्तौऽप्यस्य कर्तृत्वं शक्यं कुम्भकर्मतिक्रम्य ? आचातुण्णे धातुनाऽभिधीय-मानं यापारत्वं । इन्द्रादीरानीमाख्यातार्थः ? धातुनाऽ-भिहित्वात्तदापारस्य । न च व्यापारभेददर्शनम्, येन धातुप्रत्यययोर्विभानाः स्यात् । करणत्वं च शब्दतोऽन्वतो वा धात्वर्थेभ्योमवगाथाविविशिष्टमिति दुर्वा इत्यार्थत्वम् । अतो न प्रत्ययो भावनावचन इति नूक्तम् ।

प्यन्तसं भ्रूयतेरर्थः केनाशिनामभिधीयते ।। पितृ-

कर्तृव्यापारदृष्टस्य पच्यार्थो यदि भावना । धात्वर्थान्तररूप. स्यात् सोऽन्वधिअध्यागतिकः ।।

यदि च कर्तुं यावन्ने भवता, स च पञ्चादिभ्य-
विश्वयादिभ्यः, त परिवर्तोपादाने । अन्यथा सिष्पति-
निर्विलसनिभ्यान्निष्पेयः भ्यात् ।

[उच्येकः—अस्त्वयमर्थः—यदि सिद्धयति विक्र-
यतीति चत् पञ्चिपि प्रयोजय यावत्पञ्चनः स्यात् तत्रस्त-
थिव देवदत्तः एवकीति कर्तुमिदं सामानाधिकरण्यं न
स्येतेति ।]

अथानि नोपादत्तं तत्राप्यविश्वयादिगतन्तराणं
इति नान्यो धात्वर्थोऽप्युपादानपर्यायः । अथ मतम्-
चरोतीत्यन्वयभाषणं प्रत्ययस्य विषयवासाऽनुवृत्तारम्भा
स्यानुवृत्तारम्भाद्येवोच्यते धात्वर्थोऽप्युपादानपर्यायं
इति, तदुक्तम् । एवं हि सामान्यलक्षणानुपादानेन
धात्वर्थसामान्यरूप एव स्यात् । न पर्यायान्तरं भाषना-
पर्यायम् ।

अथ मतम्, स्वयं साध्यत्वात् खान्दं न गौरादि-
वत्प्रत्ययः । तस्याः प्रतिपुत्रय शीघ्रं करोति मन्-
करोतीति स्वयमान्वयिष्येयान्ना योगात् । धात्वर्थोऽपि तु
कथं सामान्यमनन्देव ।

उक्तं च—

अन्यदेव हि धात्वर्थसामान्यकरणत्वमकम् ।
अन्यथा भाषना नाम साध्यत्वेन व्यवहितम् ॥
तदेतदपेक्ष्यम् । तथाहि—

न क्रियाकरणाच्चेरे द्वे हाने अनुयायिनी ।
एतः प्रतीतः सामान्ये द्वे नाथ्यसमवायिनी ॥

तर्हि धात्वर्थकरणे क्रियाकरणातिरिक्तेऽप्ये
पञ्चादिषु प्रथमः, एतः क्रियाकरणातिरिक्तं करणमकं
धात्वर्थसामान्यं कथ्येत ।

शीघ्रमन्दादिभ्यः धात्वर्थसामान्यस्यैव करोतिवान्यस्या-
वान्वयसामान्यमेव । शोणकर्मदित्वात्कथं ।

उक्तं च—

न हि धात्वर्थकरणः फलभेदप्रभायतः ।
धात्वर्थं फलभेदं च व्यापारो दृढवतेऽन्तरा ॥

[उच्येकः— यदि क्रियाभ्यां प्रथमवाच्या अस्या
भाषना मन्दा नामनुपगन्धेव कथं तर्हि शीघ्रं करोति

करोतीति शीघ्रमन्दाद्ये विशेषो इत्यनेनेति
एत्याह—शीघ्रमन्दादि ।]

चाच्यो लक्षणभेदश्च तत्र धात्वर्थभावधोः ।
भावः परिवरणं इति यजत्रादावासंभयः ॥

[उच्येकः— यदि च धात्वर्थभावधोऽपि स्यात्तो
पटपद्योरिव रूपभेदोऽपि दर्शयित्वाच । न चातो
दर्शयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेणाह—चाच्य इति ।]

ननु यद्यन्ते एव रूपभेदो दर्शयितुं स्पन्दारम्भा भावः
अस्पन्दारम्भा धात्वर्थः इति, इत्यागच्छ्याह—सा न इति ।]

अथ च भाषनाधाराधर्मोद्भासिता ततोः स्यात्तो
रूपभेदो दर्शयित्वाच । अस्पन्दारम्भा धात्वर्थः स्पन्दारम्भो
भावः इति चेत्, एवमस्पन्दमानात्मकत्वेन यद्यते
नानातीत्यास्त्वानात्तेशु तदभासप्रसङ्गः । गच्छत्यादौ च
धात्वर्थस्य भाषनाधाराधर्मः । चेदन्तं यावत्स्य पुत्रात्
प्रसृतम् ।

कथं परिवरणम् ? न सत्ययमाध्यामिभान्नान्देव
गम्यते ।

[उच्येकः— स्पन्द इति विभगाभिप्रायमेवत् देव-
दत्तादिः संयोगविभागतलक्षणमनान्येऽन्यः परिवर्तो न
गम्यते इत्यर्थः ।]

कथं न गम्यते ? यथा सत्यावाधये प्रत्यये कदा-
चिद्व्यतीति प्रत्ययः प्रादुर्भूतत्वातिरिक्तमर्थमलम्बते ।

नैतत्कारणम् ।

कार्यं विभागसंयोगलक्षणं चरतीति धी ।
आलम्ब्यतां ततो नान्यो विशेषो लक्ष्यते स्थित्वात् ॥

[उच्येकः— चरतीति प्रथमस्य देवदत्तकार्य-
राधोगविभागलक्षणत्वात्, संयोगविभागवित्प्राणलक्षणो-
ऽन्यः स्वन्दो देवदत्तात् गम्यते इत्यर्थः । कार्यमित्वा-
त्प्रथमगतायाचिकरत्वेन प्रथमकदाचित्कता दर्शयति-
तव इति । स्थित्वात् निश्चलात् चरतो देवदत्तस्य संयोग-
विभागात्वेन विशेषो न तदतिरिक्तो भवदभिमतः स्पन्द
इत्यर्थः ।]

ए तल्ल परिवरणोऽप्युच्यते पूर्वात्तदेवधोग-
विभागलक्षणोऽप्युच्यते । तथा च तावच्च गौराकरो
प्रत्ययः । न तल्ल पूर्वात्तदेवधाराधर्मोऽप्युच्यते

न, नियतदेशाधारप्रतीति । इह प्राप्नोति चेदेति नियत
प्रत्ययो न देशविशेषस्योपास्यव्यवस्थायां भवत्येव ।

[उच्येह - त्रियाकारणकसंयोगविभागलक्षणकार्यानु-
माने न कचन देश प्रातः पक्षीत्यनुमानं स्वानामुक्ति ।
न च यदेते त्रिया तदेते एव संयोगोऽनुमीयते इति
वक्तव्यम् । कारकदेशत्वात् त्रियायाः सयोगस्य च द्वि-
त्वात् । न च नियतदेशवर्तिनी त्रिया नियतदेशमेव
संयोगमनुमानप्रतीतिं वक्तुं शक्यम् । अत्राकारणप्रत्य-
यत्वे नियतदेशवृत्तिकारणप्रतीतिः । न चापि नियमो
यदेशवृत्ति कारणं तदेतद्व्युत्पत्तेः कार्यमुत्पत्ते इति ।
पाठस्य अत्र तुरन्तवर्तमानदेशवर्तिनी कारणभाष्यदर्शनात् ।
तस्मात् प्रत्यय एवाकारणसंयोग इति सिद्धम् ।]

विपरिणतत्वेऽन्यथाव्यवहारिणश्च न जात उपपत्त-
मिति चेत्, स एव यदि आकारादेश इति तद्विपरिणो-
गविभागो प्रकृतौ ।

अपि च प्रथमाश्रयवृत्तयोरेपि संयोगविभागयो-
रिदयोः प्रत्ययत्वस्य सुतरां, न तद्विद्वत्स्य कर्मणः ।
तन्मध्ये च तर्हि संयोगविभागस्या त्रियामनुमिमीभे,
काराचित्तत्रोद्देशानुपपत्तेः । काराचित्तत्रोद्देशे च
अन्यथाव्यवहारिणश्च न जात इत्यन्तर्गणनात् ।

नैवकारणम् । यत -

नित्यं सर्वदा जन्म स्वात्संयोगविभागयो ।

अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्त्वयोरेवासु तेन किम् ॥

[उच्येह - यदि परित्यक्तं सर्वदाऽसि विमिति
सर्वदा संयोगविभागौ न स । अपि चोऽपि संयोग-
विभागस्यैव काराचित्तस्त्वपि हेतुस्त्वयोरन्तर्गतः, स
संयोगविभागानामेव भविष्यति, किं धर्म्यत्वात्प्रकारि-
त्यन्तर्गणनेत्येव ।]

तद्वि कर्म संयोगविभागस्या नित्यमनित्य वा अनु-
मीयते । नित्ये हेतुप्रतिपत्त्यात् हेतुप्रत्ययत्वान्न सदा
संयोगविभागोत्पादप्रसङ्गः । अनित्ये तु त्रियादि हेतु-
मत्त्वात् तद्वैयर्थ्यात् तद्विपरिणतं विभक्त्यनुमान-
कर्मणः ।

यस्तु भवते नित्यत्वात् तद्विपरिणतं कर्मैव कारण
संयोगविभागो, न प्रथमादि गृह्यतस्मात् व्यभि-

चारिवाच । तथाहि, कर्मैवकारणकविनि संयोगविभाग
सत्त्वात्, कर्मणि च सति नियोगसत्तात्प्राप्त्य, तत्रार्था-
नुमित्यस्य हेतोः सदाऽनापे सत्ताप्रमाणमावात् ।

[उच्येह - यत्र परित्यक्तं तत्रैव पाण्यादी
संयोगविभागौ वेगात्प्रत्यय सन्कार प्रवर्तते इत्येवाश्रय-
त्वम् । सस्वरस्य ह्यन्तर्गतम् । सस्वरस्य संयोग-
विभागयोः परित्यक्तैश्चर्यसमवाय इत्यर्थः । कर्मणि
च तर्तित्यवधिचारित्य परित्यक्ते दर्शयति । यदिह
परित्यक्तोऽस्ति संयोगविभागौ च न चापेते ततो व्यभि-
चार भ्यात्, न त्वेवदस्ति । संयोगविभागोऽर्थात्तुमेव
संयोगविभागानामेव सत्यसिद्धे कुतो व्यभिचारः ।]

प्रयत्नस्त्वानर्थः, सत्यपि च प्रयत्ने बहुषु स्युषुषु
किञ्चिदेव प्रयत्नाद्देशान्तरं प्राप्नोति ।

[उच्येह - बहुषुपि हृद्यादिषु आत्मस्युषुषु
प्रयत्नात् किञ्चिदेवात्र देशात् प्राप्नुवदुपपत्त्येव । तत्र
यदि प्रयत्नेऽस्य संयोगविभागौ स्याताम्, तत्र किमिवा-
त्मप्रयत्ने उत्तरे स्युषुसमवायवियोग्यात् न सर्वेष्ववदा
संयोगविभागौ प्रतिपद्यते । कर्मजन्यत्वे तु निरवयवप-
त्त्यात् कर्मणो नियत एवावयवरा संयोगविभागौ प्रति-
पद्यते इति ।]

स त्वच्य -

प्रसिद्धस्यान्तर्गतत्वानित्यत्वाद्धेतुता मवेत् ।

अकारणत्वमन्वस्य यदि कर्म तत कथम् ॥

बहुकर्मण्ये हि निगद्यन्तर्गतत्वात् प्रसिद्धसद्भाष-
यसु हेतुरिति व्यस्त्यापत्तेः, न तु अप्रसिद्धसद्भाषय-
कत्वात् ।

[उच्येह - तत्र तावत् पूर्वेषु विज्ञेयैः - बहु-
कर्मवचने इति ।]

तद्विपरिणतस्य हेतुस्त्वयोरनुपपत्तिः । तद्विपरिणत-
सद्भाषयसि परित्यक्त्ये इति यदि मतं हन्तं तर्हि
कर्मणोऽपि तदकारणमापत्तिः । अपि व्यधिकरणमपि
सत्त्वात् (वेत्तवित्) इत्येव प्रतिपत्त्यात् व्यभि-
चारस्यैव तत्त्वमेव कारणम्, संयोगविभागान्वा किमपि
सदा येन ह्य कारणं परित्यक्तं अहत् मूच्यते ।

[उन्मेषकः— इदानीमुत्तमं विनोति— तद्विधीत-
स्वेति । अन्तरङ्गमभिचारिविपरीत्यस्य म्यमिचारिणो
बहिरङ्गस्य च प्रललादेर्हेतुत्वमनुकृतिमिति इत्या अन्तरङ्ग-
मभिचारि च कर्म कारणं संयोगविभागयोरेप्रसिद्धमपि
व्यस्तिवमित्युच्यते । तद्व्युत्तम् । संयोगविभागवत्कर्म-
ण्यपि प्रयत्नस्य बहिरङ्गत्वमभिचारित्वादिदोषादनाश-
रतापत्तेः । अथ आमाधिकरणमपि प्रकलादिपरमन्य-
कल्पनात् निवृत्तावपकलैकविमेषितं निवृत्तावपत्तं स्वन्-
भारमते इत्युच्यते, इत्थं संयोगविभागोरेष्येवं प्रलला-
ध्वरणं म्यद्विविधोपः]

प्रायेण च कर्महेतुतः संयोगविभागोक्ताधिकरणा इति
यतिविधिरेवम् ।

[उन्मेषकः— अथ च गुरुवादेः पतनादिकर्महेतोः
संयोगविभागेऽपि अस्तीति न बहिरङ्गत्वं यन्तुं
शक्यते इत्याह— प्रायेणेति ।]

हेतुमत्ता च कार्येण ततः प्रागनुमीयते ।
वर्तमानावभासः स्यान्न क्रियाधिगमजनः ॥

[उन्मेषकः— संयोगविभागस्या वाप्येकस्या वाशङ्क-
भूतः परिस्यन्दोऽनुमीयमानोऽपि शान्तोऽनुमीयते न वर्त-
मानः । न हि संयोगविभागप्रकलादेः वर्तमानः परि-
स्यन्दः संयोगविभागयोः कारणम् । उभयोर्निर्देशात् न
समानशालयोः कार्यकारणभाव इत्यते, किं वरि । पौरा-
ण्यन्तास्थितयोः । तेन यद्यपि संयोगविभागस्य भावत्
परिस्यन्दोऽपि मन्मते तथापि अनन्तरपूर्वकत्वात् मत्तथा
कारणे न तन्मत्तः । अतः 'चलति' इति परमानपरि-
स्यन्दावभासो न युक्तः स्यात् ।

ततश्च —
'तद्वान्मागिमात्रं च हेतुहेतौ यतिरे । पौराण्य-
निर्मितं कार्यकारणत्वम् ॥' इति ।]

कार्योपबन्धनप्रत्ययन्युत्पत्तं हेतुत्वस्य तदुपयोगि, न
वाप्येकस्य, तस्य दशा सिद्धस्यात् । (अतः कार्येण-
मनुमिमान, कलाप्रत्ययानुमिमाने, न वर्तमानः स्यात्म्) ।
तथा च कर्मद्वारावभासा ताः प्रकलादिकारणोप-
पत्तौ न वर्तमानावहन्, स्यात् ।

यति च—
संयोगान्तं वर्तमानं तत उन्नीयते कथम् ।
विभागतो मीयमानं स्यात्प्रायेतदापतेत् ॥

[उन्मेषकः— विभागं संयोगं च उल्लास कर्म विन-
यतीति नैवेदिषाम् । तेन विभागोपक्रमं संयोगान्तं कर्म
विभागपूर्वकसंयोगोत्तरकालं विनयमेवानुमीयते, न वर्त-
मानम् । चर्यापि च वर्तमानप्रतिमाद्यः, कलाप्रत्य-
यविभागादिकल्पनानेवम् अन्त्यपि नु वर्तमानसंयोगा-
त्मन्यं प्रत्ययवेति न्याय्यम् ।

ननु च विभागादेव विभागावभासात्, तथा च
परमानप्रतिमाद्यो न विदुष्यते संयोगान्तत्वेन तदा तस्य
वर्तमानत्वादित्याद्युक्त्याह— विभागत इति ।

यदि विभागावभासात् कर्मत्वमुच्यते तथा सति स्थिति
स्थानावपि वर्तमानमवगतः । स्थानुत्प्रेतविभागस्य
स्थानावपि विद्यमानत्वात् । अथ देशविभागो विदुष्य, न
च स्थानोदेवभूतेन इत्येतेन विभागः, अतः कथं तत्र
कर्ममनुमानम्, इत्युच्यते तथा सति चरित्वा स्थिते
देशतत्त्वात् पृथिग्व्यादिदेशविभागस्य विद्यमानत्वात्
कर्ममनुमानप्रकृतः न चाविरतो विभागो विदुष्यति कथं
विभागानुपपत्तौ वा वर्तमानावभासात्तन्मात्रमात्रप्रकृत-
दिव्यः ।]

संयोगान्तं कर्म संयोगोत्तरकालोत्तरकालमनुमीय-
मानं न वर्तमानम्, संयोगविभागौ तु वर्तमानौ । शान-
त्यानुसूपस्य नियमः, न तु तद्विपरीतः । तस्याचरोरेव
चर्यापि प्रत्ययविषयता, न तु कर्मणः ।

अथ विभागावभासात्तन्मनुमानस्य अस्ति संयोगोत्तराद्
परम्यावात् वर्तमानमनुमीयते इति, उदर्यत् । स्थाना-
वपि प्रकृत्यात् । विभागस्य दुष्टत्वात् ।

उल्लास गुणविशेष एव शान्तराजानः किञ्च, न तु
तद्विदित्यमानानाम् निश्चयार्थः, चः इत्यपस्य धातो-
र्वाऽपि विषयः स्यात् ।

[उन्मेषकः— तथा चर्यापि तदुपपत्तः, इत्यपः संयोग-
विभागान्तरकालावपि चर्यापि तदुपपत्तः इति प्रायवाः
संयोगविभागस्य अनुमिमानोपपत्तः न तदुपपत्तितिरि-
क्याप्यारिण इत्याह— तस्मिन्नि ।]

वदन्त्यनुमानं यस्मैऽपि साधनेषु समिहितेषु ससु
कदाचित् पवतीति प्रत्ययो भवति इति ।

[उन्वेद्यः— यस्तुः कारकप्रतिरिक्तक्रियायादि
कैश्चित्तुमानमुपन्यस्तम्— अथाकाशुत्पन्नदेवदत्तादिकारक-
प्रान्तसंनिधाने कदाचित् पवतीति प्रत्ययो भवति । कदा-
चित्तु मानति । तं यदि कारककारणक एव स्मृतं तदा
सर्वदा प्रत्ययः प्राप्नोति, न चैवम् । अतोऽन्यत्रैतुक् इति
निश्चीते । तेन कर्मभूतान् पवतीति प्रत्ययान् कारक-
भूता क्रियाऽनुमीयते इति, तदुपमानं उन्वयस्यति-
वदतीति ।]

तत्र,

सिद्धेरुपनिशेषेय पवतीत्यपि संविदः ।

किवापदार्थस्वान्वयं नातुमानं प्रकल्प्यते ॥

य एव सङ्ख्येयमनेषु निमागण्यकः प्रविष्टिमान-
परासोपगतो वा गुणमेवमस्य समिहितेष्वपि सधनेषु
कदाचिद्भावात् उदितमप्यतः पवतीत्यपि प्रत्यय इति तत्र
श्रियापदार्थानुमानं युक्तम् । तत्र एव तर्हि गुणविशेषान्
कदाचिद् भावन्तु । अन्यथा साधननिश्चिदान एवैव
स्मृतं । न, कर्मणोऽपि तथा प्रवृत्तान् । कर्मन्तरानुमाने
चाननस्यभावात् । अग्निसोपगतस्य कर्मणो मानात् प्रहृष्य-
मादराद्यः । तदेतौ तस्य साधनसंनिधिनाम एव मावः ।
तस्यैव तर्हि सपोगय कारणं कर्मोऽपि चेत् । न, प्रकला
देवैव कर्मदेवोत्पत्तेस्तुत्वात् । तन् इत्येव साधनियतिरिक्त-
माननाभावात् ।

यागोन भावयेत् स्वर्गसिद्धयः परिकल्पितः ।

स्वर्गदात्रस्य यागो तु नियोगः संपतीयते ॥

एता हि भावनास्य वाक्यस्य इत्यादि धर्मविषया
पुरवतिशोपगत्यापि स्वर्गप्रेरकस्य यानुपान्त्वं कर्मत्वमव-
काशे । तस्मान्ने तु मन्त्रात् विप्रकृतुमेव परिकल्पन
मिनिषो वास्तव्यो यगने साधनेत् स्वर्गम् । पुरवतिशोपस्य
निशेषे वागे गन्वते । वसिष्ठः ऋतुशिने स्वर्गसिद्धं
स्वतोऽप्यतो वा वृत्तकिञ्चिन्वपि नैव वा । न तत्र-
मर्षः धक्तोऽनुपगन्तुम् ।

ननु पुरवतिशोपगतमेव न संभवति । अतो गान्-
वोमादपन्तवो गाना अन्यतमस्यापि व्यषष्टेद्रासभवत् ।
जग्या च तस्यभावात् ।

[उन्वेद्यः— ननु स्वर्गस्य पुरव्यं प्रति शिरोपगतं न
उक्तम् । त्रिषिचं हि शिरोपत्तं भवति । किञ्चिदयोग-
स्यपच्छेदेन यथा 'पीनो देवदत्तः' इति । न तत्रान्य-
योगस्यपच्छेदः समभवति, अन्यस्यापि पुरवत्तादेः पीनत्वात् ।
ताप्यपन्तवो यत्रपच्छेदः । देवदत्तस्य कदाचिदप्यप-
दिना काश्चोपगत्येः । अन्ययोगस्यपच्छेदेन यथा 'पथो
धनुर्धरः' इति । अन्यत्र तदभावात्स विप्रसिद्धत्वात् ।
अतन्ताद्योगस्यपच्छेदेन यथा 'गन्धवती पृथ्वी' इति ।
अन्यत्र गन्धासमवेनात्तामावनिपेधार्यत्वात् । न चानैक-
प्रकात्मनि विशेषणानं समवति । न तावदशोपगतपच्छेदः,
अतुशानात् प्रागुत्तरकथनं वा यामप्यारदरमगात्तान् ।
नाप्यन्ययोगस्यपच्छेदः, अन्यस्यपि कदाचिद्योगोपत्तेः ।
नाप्यन्यताशोपगतपच्छेदः, स्वर्गकामस्य वागागततुपिपत्रः
कदाचित् कार्त्तव्यगोकाभावात्, (इति) न पुरव-
तिशोपः समन्तौनि चोदयति— ननु पुरवतीति ।]

साध्यस्यपि तर्हि अनुपवन्तम्, स्वर्गस्य तथा अनि-
दंशात् शिरोपत्तव्येवासांक्षाद्यनासकथाभ्युपगमात् । पव-
मानेच्छाविशेषणं नितरस्त्वान्निषेधम् ।

[उन्वेद्यः— ननु न पुरवतिशोपत्तं स्वर्गादि ताप्य-
ममुपगच्छाम् । किं तर्हि ? इच्छाविशेषणम् । तथापि,
स्वर्गस्यपिदिपत्तात् कामतोषासंत्वाविशेषणमेव स्वर्गादि
गन्वते । अथमप्यं च कामं प्रति अयोगस्यपच्छेदेन
शिरोपत्तमस्ती काश्चट्क्याह— नवैमानेति ।

नीमाशकन्तु इतरस्यापि अनिषदमेवैच्छतिशोपगत
स्वर्गादिः मतिप्यति । इच्छाविशेषणस्यैव न पाठस्यैव
कथयितुं पुरवतिशोपगतोदयति । ननु चत्थाप्ये स्वर्गे
कथं वदितुमिच्छा इच्छा भवेत् ? तेनेच्छाविशेषणमपि
तत्रानुपवन्तम् । नैव शेषः । साध्ये अहाप्ये वा स्वर्गे
वतीति कारकिच्छा । न च निशेगतः साध्यमेवैच्छति,
मुत्पत्तिवदौ राज्ये वा अरुमदमेवैच्छात्तर्जनात् । तदेव
वतीमानप्रदमेवाह ।]

न ह्यज्ञानमिच्छतीत्यदणपत्ते । निमित्तत्वे तु वा-
चीरञ्जुमुभङ्गहरे तदानर्थस्य च । अतुपपङ्गरे त्वेतत्
स्यात् ।

[उन्मेषकः— यदि स्वर्गस्य साध्यत्वं मान्युपगम्यते
ततः क्वनिमित्तत्वोभे व्यपवत्स्य निमित्तत्व आपचे-
निमित्तप्रतिपादक स्वर्गनामादिपदं स्यात् । स्वर्गोष्ठा
नेत्ररति पनेत्र जुहुयावेति । निमित्तत्वे तु 'अनवीन-
गमिहोत्रं जुहात्' 'यावचीनं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत्'
इत्येवमादिनामान्यश्रुतिविशेषोपसंहारनेत्रमभ्युपगन्तव्यम् ।
'अविहोत्रं जुहात् स्वर्गनामः' 'दर्शपूर्णमासाभ्या
स्वर्गनामो यजेत्' इति जीतनाभ्यांश्रुतेन सना हीतय
यद्यपि वेति । एवं च सामान्यश्रुतेः काल्पित्तत्वेन
आनयंश्चमेव स्यात् । सामान्यश्रुतेर्यामिनापयंरतात् । यदि
च सामान्यश्रुतयमदयोऽयं मान्युपगम्यते ततो विदोप-
श्रुतेरानयंश्च स्यात् । सामान्यश्रुति एव स्वर्गनामस्या-
नुग्रहोपपत्ते । तदेवदाह— अनुपपङ्गरे इति । सामान्य-
श्रुतयुपपङ्गरे सत्येत्स्यात् । विशेष श्रुतेः आनयंश्च स्यात् ।
स्वर्गनामस्य च तदा सामान्यश्रुत्या व्यनुग्रहं वीरितमेव,
किं पुनरनयेन स्वर्गनामो यजेत्, स्वर्गनामो जुहुयादिति ।]

स्वात्मानदं क्रियेषु परिहारी कर्मिण्येषु ।

[उन्मेषकः— एवं गीताश्रुतेन चोदिते सति पूर्वपक्ष-
त्वात्— स्वात्त्वदिति । यत्नन्ति अविहोत्रदर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि निरवानि सन्ति पुनः कामवत्त्वेन
विधीयन्ते तेषां पुनः श्रुत्यानयंश्चकार भवत् स्वर्गनामादि
पदं फलवतिरादकम्, कानि पुनः वेदनामसत्त्वेन
योग्येन पय 'एतन्वयं रेववीणु वादन्वीयानाशिष्टोमसाम
बन्धा पद्यनामो क्षेत्रेन यजेत्' इत्यादिनां कर्माणि,
तेषु पद्यनामसत्त्वेन निमित्तार्णवमिच्छत् । अथवा
अविहोत्रादायानि स्वर्गनामादिपदस्य निमित्तार्णव, न
फलवत्ता । न हि माननाडभावे स्वर्गादिर्भावत्य उभयवति ।
नदि तु हया सति सामान्यश्रुत्यानयंश्च भवति, भवत् ।
हि कुर्म ! सर्वथा तावदीदृशाः शब्दार्थौ नावयत्यो
इति ।]

अपि चानयंश्च स्वादिप्यनर्थो नाभवत् चकत्ते
इत्युक्तम् ।

मी. को. ३८१

[उन्मेषकः— पूर्वाचरितोपेय परिहायन्वस्माह— अपि
चेति ।]

पुनरपदेधादा स्वर्गनामः पुनः प्रतीरथते इति नान
यंश्चम् ।

[उन्मेषकः— गण्येत्तदनुग्रहं असित् पते चोदितं
उदितं न भवति, पुनविधानेन त्रिस्तुग्रहोपपत्तेः । तेन
सामान्यश्रुतिवत्त्वात् स्वर्गनामोऽभिहोत्रादि अनुविशति,
'स्वर्गनामो जुहुयात्' इति पुनस्तुग्रहं स्यात् । असर्ग-
नामस्य तु सृष्टेय । तेन पुनस्तुग्रहविधानार्थत्वात्तदनुग्र-
हान्युपपत्तेरस्यैव नामयंश्चाभिव्याह— पुनरिति ।]

जुहुयेमेव भवत्त्वं ददशं गल्ल आदरिः— न इत्य-
नुग्रहान्तरयतिरिक्ताऽस्ति शेषता । इत्यनुग्रहोः गल्ल
योग्यता । अतः नास्तिनिमित्तो वा निजाना शेषमाथो
गम्यते । हस्तारोपि समार्गादिः इत्येतो वस्तुतो वा
कर्मसकृन्तो तत्र प्रतिवर्तयोप उक्तयेन क्रिया कथात्,
यागादिस्तु प्रत्यङ्गमर्तो देवताकर्मतो वा कथं स्वर्गेण
सम्भवेत् ? भावनाकर्मणा तेन तदनुग्रहितं सम्भवेत्, सा
च नास्तीति गम्यमानो भवत्त्वं आदरिः इत्यनुग्रहसकृन्-
त्वेव शेषमायं मेने इति ।

[उन्मेषकः— इत्यनुग्रहोः प्रीत्यनुग्रहोर्वांगवत्त्पयोः
यातुगान्यस्योयविभागस्त्वनिपयोः प्रीतिरिदरण्येतिवृत्ती-
यादाऽततो भूतयचर्त्तनिकर्षयत्त्वात् कान्तवत्तित्तैकतेन
वा शेषमाथो गम्यते । उपात्तस्यापि ग्रहसंभारान्त् 'ग्रहं
संभारि' इति द्वितीययादाऽततः हस्तारस्य च संस्कार्य-
नित्यमिति । वस्तुतो वा ग्रहदिवंश्चोऽप्यसम्भवेत् । तत्र
प्रतिपक्षोपपत्त समार्गादिप्रस्तुतेन प्रवृत्तान्वी ज्योति-
ष्टोमनिचा गच्छेत् निरवर्तययोग्यात् । तत्र अथवा क्रिया
प्रति शेषमायः यातुवाच्यतोः सयोगविभागयोः त्रिधा-
शब्दाभिधेयोर्यत्नः साध्यतात् । यास्तु स्येतेतेन
नादिसाष्टाद्यैकैयमानः स्वमायतोऽकमेन एव प्रतीपते ।
देवतापूनात्तत्त्वात् वा यागस्य पूजनादयेवत्तत्त्वं
सम्भवेत् । न कथं चिद् कर्मसूतः स्वर्गसकृन्त्वा । यदि तु
मानना स्वात्त्ववत्त्वादेव यागस्य स्वर्गसकृन्तो भवेत् ।
सा चोक्तेन प्रशारेण नास्तेपेति गम्यतातो भवत्त्वं
आदरियागस्य न स्वर्गोपस्यमिति मेने इति ।]

अनेच्यते—

अनेकार्यतमन्याप्य तेनेवविहरण्यत ।

द्योतिना तिङन्तेषु भावभेदोऽनुमीयते ॥

'ए करोति' इति तावन्ननोत्पन्नानि श्रुतिविषया मान्या इत्येतिरुच्यते । स च पक्षस्तद्विषयानाधिकरणोऽपि नायत्र वर्तितुमर्हति अनेकार्यत्वे 'नैकान्तिक्रमत्' ततोऽभिव्यक्तिप्रयोगात् अन्वयहाराद्गतापत्ते । अत्रगत सामान्यतात्पाराण च प्रयोगोपपत्तौ सामर्थ्यपरिप्लवात् योगात् प्रदीवराधात् अपदीवराधनाच प्रयोगात्तेऽपि प्रयोगान्तरनिवृत्तत्वेन प्रयोगात् किं करोतीति चोला दनाया एवाभिप्रायात् । एष भावनाविधानेन करोतिना सामान्यिकरक्षणत्वात् धारणान्तरद्वान्ना तद्विदोऽपि कथितं मनुमीयते ।

[उच्यते — श्लोकात् किं करोति— एष करोतीति । अनेकार्यत्वे हि करोतेस्त्वन्नागो सति अकारिण्यन्वय-देवाये अवेदं प्रयोगेति अनेकान्तिक्रमत् । एष च 'एष हाते मानसत्वेन । इत्यने चोली निश्चिन्नाभिप्राय-प्रकृष्टादिनामशिरसश्च । तस्मान् मानसार्थ एष करोतिरिति ।]

यद्यपि प्रत्यक्षे भगवन् विदोपावसाभावान्त्, परं तु प्रकृतिमेतद्विद्वन्प्रकृत्यन्तरेणैककथपदानम् । प्रत्यक्षेऽपि पौरुषव्यतिथ्यात् न वदन् स्वान्त सामान्यमाने विषयमादापि, अपि तु प्रकृत्यापौरुषव्यतिथ्यात् स्वयं विदोपमेव समभवति । सर्वथा एष तावद्विदोपे वर्तते । तेन सावन्वयोऽनेदव्या धारणोपपन्नत्वमानस्य विदोपाभावेन विदोपाभिप्रायानुसंगमनिवृत्तम् ।

ननु प्रत्यक्ष सामान्यभावनामित्युक्तं तत्कथमुच्यते सामान्यविषयित्वेनैव विहरण्यम् ।

[उच्यते — प्रत्यक्षे भावनासामान्यत्वेन, करोतिरिति भावनासामान्यत्वेन परं, न न द्वयोः सामान्यत्वेन चोला भावनापिहरण्यम् ।]

उच्यते—

भेदोपहितसामान्यवचनेऽप्यप्युच्यते ।

को राजा याति ? पाञ्चालराज इत्यभिधीयते ॥

[उच्यते — परदुःख भवति, यथा पाञ्चालराज इत्यप

सतीवाताभिः भिद्यमाना पाञ्चालविदोपवदिते राजाये गन्धमाने 'को राजा' इत्यनुपहितसामान्यवचनेन सन्तस्य उपहितसामान्यवचनार्थित्वात् यच्च अनेन सामान्यविहरण्यम्, तद्यथापि न अन्वितविधान-चोद्यम्, नाप्यसामान्यविहरण्यम् ।]

प्रश्नार्थित्वात् हि सामान्यवचनेन व्यपष्टिक्रममात्र-विषय-श्रुतप-परिदृष्टतान्नापिकारण्यप्रयोगा, को राजा याति ? पाञ्चालराज इति यथा । युक्त एव चोद्यते सामान्यवचनं, अन्यथा प्रश्नगत तद्व्यपष्टिपत्त-स्यत् । निरीक्षतस्तु भावनाया अपविज्ञातपभेदात् प्रयोगान्तर-समान्यविदोपाया । तस्मात् सिद्धत्वात् न त्रिपक्षकत्वान्न नाप्युच्यते ।

[उच्यते — तस्मात् पाञ्चालविदोपाभावे प्रत्यक्ष-सामान्यताभिः विविधिते भावे गन्धमान-न करोति इत्य-सामान्यत्व-साधनम् । येनायकत्वम् तद्व्यपष्टिगतानुपपत्ति-स्यात् । नामि विषयपक्षाभावात् । सामान्यविहरण्यदर्शनात् । यथा, 'को राजा याति ? पाञ्चालराज' इति । नादृष्टत्व-तैवम्य अवश्यं — न चायमसत्त्वोऽपि प्रमाणस्यत्, अतएव दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वात् । तेन सति दृष्टान्ते न विदोः हेतुत्विति । अथवा वृत्ते चित्तप-इत्यप्याप्त-स्यत् इति नादृष्टत्वत् । यथैव ह्यत्र सामान्यविदोपानि-यत्त-यत्त सामान्यविहरण्य-तयेन 'किं करोति ? क्वचित्' इत्य-न करोतिप्रत्यक्षे ।]

भावाभावे प्रयोगस्तु न द्विधाऽपि निरीक्षित । अन्वित-सोऽपि धारण्योचरो लक्ष्यते स्यात् ॥

[उच्यते — आत्मानुसंगतापिहरण्यस्य नामसामान्य-विहरण्यत्वेन करोते नाकनाभावेन न प्रयोगे दृष्ट, येन धारण्यसामान्यत्वेन तत्राप्यवर्तयेत् । तथाहि, 'कथा-ध्वस्तति' इत्यत्र भावाभावेन मायासाय उच्यते । त-चायुन, उच्यते धारण्यस्य अन्वितोऽपि धारण्यत्वेन भावनिवृत्तत्वात् । अन्वित-चायुषि मृदुवीज्यनिनिष्ठाया-युन-इत्य-वा । यदि तदन्वितोऽपि मृदुवीज्य-इत्य-वा ना-मान्यत्वेन धारण्यत्वेन भावना-नाप्युच्यते ततोऽन्वितो धारण्यत्वेन भावना-वृत्ते ध्वस्त-न करोतीति-सतोऽपि भावो ध्वस्त-यत्त-वा-पाननम् । परिस्पन्द-स

करोत्यर्थे इति । यदस्ति 'वा क्रिया ? पाकः' इत्युदाहृतं तथापि नादानवित्तेयनिष्कथन सामानाधिकरण्यम्, न श्रुतपाकनिगमनम्, येन धात्वर्थवचनता करोतेः स्यात् । तदेतदाह— सत्यन्ते तथेति ।]

'पथा ध्वनति' इति हि भाष्याभावेन भाष्यनामात्र उच्यते । सर्वत्र धात्वर्थः निश्चिद्वस्तुत्वादपि ध्वननमपि सुख दुःखशानं वाऽन्तरो धात्वर्थ एव भव्यः ।

[उन्मेषकः—तत्र भाष्यप्राप्तसामानाधिकरणस्य करोतेः यथा भाष्यनाभावे न प्रयोगस्यैव दर्शयति—वन्देति ।]
न हि सर्वत्र धात्वर्थस्य करणत्वेन वर्मवाऽपि तु ध्वञ्चिचनानतिवृत्तिविवक्षाभावात् ।

[उन्मेषकः— ननु धात्वर्थस्य कर्णत्वात्पुण्यत्वात् कथमिह कर्मत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह— नहीति ।]

यद्यपि कण धात्वर्थस्यैव न्यायपरत्वात्पुण्यत्वात् कर्मत्वमिति । तेन यदा धात्वर्थस्यनिवृत्तिविवक्षिता भवति तान्यस्य पठस्य तदा कर्मनिर्देशो न निदृश्यते ।]

'वा क्रिया ? पाकः' इति चेद्वापि द्विविधत्वात् धात्वर्थस्य श्रौतान्मथेदेन नामाभावे भाष्यनामाः शब्दतस्तद्विरोधपक्षणाप्रसक्तत्वात् पाकशब्दस्य ।

[उन्मेषकः— व्यञ्जते तथेति यदुक्तं तत् विज्ञेयत्विका मितेति ।]

यद्वायनाप्रतिपादकशब्दाभावेन भाष्यनाभावे सति 'वा क्रिया ? पाकः' इति सामानाधिकरण्यं करोतेरुदाहृतं तदपुनरुक्तं । पाकशब्द एव हि भाष्यनाप्रतिपादकः । न सामान्येय एव शब्दार्थे इति न्यक्तत्वात् । किं तर्हि ? अन्तरः शब्दः स शब्दार्थे इति पविना मन्धितभाष्यनाविशेषनिष्कथनमपि ऐक्यधिकरण्यमत्रेति न दोषः ।]

तिरुन्नेऽपि तर्हि लक्ष्य एव भावोऽस्तु । नैतत्सागम्, यदा सर्वत्र कश्चि पात्रो हुद्विमेषमग्रहणे न भाष्यनापरामर्शमन्तरेण न भाष्यमेतत् ।

[उन्मेषकः— यतः 'काः पाकः' 'पचति' इत्यत्र बुद्धिभेदे न स्यात्, अस्ति चाग्री । तथाहि पाक इत्यत्र सिद्धत्वेन धात्वर्थो दम्यते, पचतीत्यत्र चाप्यरूपः । तत्र चाप्यत्र भाष्यनाप्रतिपादकत्वात्, तदुत्तरार्थेन न्यायप्रतिपादकत्वात् ।]

प्रत्ययेनाभिधीयते । ततोऽनाभिधेयभावनानिष्कथननैकानिष्कथन्यम्, न पाकपत् गम्यमानापेक्षामिधेयः ।]

इदं भाष्यं शृष्टे व्याचष्टाम् 'पाकः पचति, इत्यत्र धात्वर्थो भियते न वा' इति । को हि श्रुतं प्रत्ययभेदमवधानीते ? तथाहि, तिङ्न्ते भाव्यः स गम्यते, न तथाभूतो धनन्ते, भावे तदिधानात्, शुद्धस्य च धात्वर्थस्य तत्रव्याख्यानात् । 'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति । यतर्हि भाष्यं भाष्यनासत्त्वर्थेनानिमित्ति तिङ्न्ताना मोऽर्थः । गम्यमानत्वे हि तिङ्न्तधनन्तयोर्धीनं भियते, अवशिेषात् ।

न च साधनतात्पर्यसंज्ञकाद्रेयावयवम्, 'स्थीयते' इत्यत्रप्रसङ्गात् ।

[उन्मेषकः— यद्यत्र साधनत्ववयवम्, ह्यतः तर्हि भावोत्पन्नताद्वारात् स्थीयते इत्येवमादौ शब्दे कारकसङ्गन्धमाणात् धात्वर्थस्य साधनत्ववयवमेव न प्राप्नोति । अस्ति चाग्री । देवदत्तेन स्थीयते इत्यत्र स्थितिः क्रियते इत्यर्थोऽप्यगम्यते । तेन भाष्यनासत्त्वर्थेनानिमेष साधनत्वं न कारकमगम्यत्तमित्यनर्थः ।]

विद्य—

पाकं करोति पचतीत्याख्यातार्थो न हृदयते ।
भेदेन उच्यतेत्यर्थः पाकादौ न त्वयं क्रमः ॥

[उन्मेषकः— पचतीत्यस्य पाकं करोति, इतीममर्थं निर्दर्शयति, न पाकशब्दस्य । नेन तिङ्न्ते केनचित्कृत्यभावेन पाकोऽभिधीयते केनचित्कृत्यर्थे इति गम्यते । गम्यमाने भावे पाकादावपि तथा निदर्शनमसङ्ग इत्यर्थः । यन्ति पाकं करोतीति तिङ्न्तव्यवयवे भेदेन निर्दर्शयति नम्रतिपद्य भेदम्, पाकादपि तु न तथा भेदप्रतिपत्त्यनादिति गम्यते ।]

[उन्मेषकः— ननु तिङ्न्तेऽपि न पृथक्कृत्यर्थोऽभिधीयते, अधिपाने प्रमाणाभावात् । यत्तु निदर्शनं तदुदाहृत्य भेदं परिहृत्य, यथा कस्यामिनिवर्तनं करोतीति । न तावत् पाकादिनिवर्तनविषयोऽपरः करोत्यर्थोऽभिहितः । करोत्यर्थे एवाभिनिवर्तनम्, न च तदापि अपरं करोत्यर्थं समवति योऽभिधीयते ।]

परिकल्प्य भेदं तयोपदर्शनं पाकस्वामिनिवर्तनं करोति भवेति चेत् ।

[वस्तु भावार्थे साध्यत्वं तद्भावत्वेन स्वाभाविक-
मित्यभिप्रायेण चोदयति- परिहृत्येति ।]

न, पात्रादावपि भेदप्रतिपादनप्रणयत्वात् ।

[उन्वेषकः— वद्या अज्ञानमेव भेदं परिहृत्य
निदर्शयति, वा स्वयंसा यच्चिदन्ते निदर्शयन्ति- न
पात्रादाविति ।]

शब्दोपकल्पितस्तिरन्तेष्वपि भेद इति चेत् । अस्तु
तावच्छब्दार्थमेवो वस्तुन्यपि उपादायिष्यामः ।

[उन्वेषकः— तिदन्त्यस्य तावदर्थरूपं भवताऽङ्गी-
कृतम्, तत्तु तादृक्मिथ्यनन्तमेव वक्ष्यामः ।]

नन्वेवं भावनाया अपि साध्यरूपाया भावनामन्तरा
पातस्तदपि तथैत्यनवस्था । यदि मत्तं ध्यायतो हि सा
स्वरूपमेव शब्दस्वादादसं परधीनोपमानम् । अत्र स्वरूपा-
चयालसिद्धेः नान्यसम्पर्ययपेक्षेति । पात्रार्थोऽपि तर्हि
तथाऽस्तु । उपादाह- उपातः सोऽपि तथा भवता वा
भवापादितवशाभावः स्वयन्देर्वासायत्प्रोपादीयते ।

ध्वनन्तदियपि कारकसम्बन्धोपपत्तेः अन्यथाऽपाने
कारकसंज्ञासोपादाय्यापात्रसम्बन्धः कारकत्वात्प्रपञ्चो, ।
किञ्चसम्बन्धमभिव्यक्त्यात् कारकत्वान्न ।

इदमेतन्मु पात्रादिषु प्रत्ययोपादानेन सिद्धभावेनानु-
नयात् । अनभिभवनि चेत्याद्यै न पात्रमिभूतरूपमन्व-
यादास्यं धर्मान् स्वपात्रत्वनिर्देशनेन निदर्शयति भाव-
नाया इति । न च तिदन्त्यान्तरेकशब्दस्य विद्वद् भेदा-
मेतोरिति गौतमिषु मिथ्यमृत्प्रियपोपादानत्वात् ।

साध्यभावरूपप्रतीतिनिर्देशनाद्या च धार्यस्य
निर्देशने भावनामिच्छतो धार्यस्यैव नमस्तत्प्रसङ्गो न
करणं स्यात् ।

तन्मादात्तस्यै एव त्यागादस्मा धातुतत्प्रोपादानेन फल-
भवनसमर्थो भावनात्मिक चेति उच्यते ।

[उन्वेषकः— तस्मात् मूल धार्यतातिरिक्तभावनया,
धार्यस्यै एव त्यागप्रत्ययना धातुनोपादायमानः प्रत्ययाय
फलभवनसमर्थतया सम्भवात्, एतन्नसमर्थेणासा-
द्वचनभावादि प्राग्व्याप्यं इत्याह- तस्मादिति ।]

इदेषामप्रवृत्तम् । उपादाह—

इत्यमाने दस्तुभेदे नेशा जगद्धार्यमात्रजा ।
प्रत्ययार्थताभिभव सिद्धे तद्भावनिश्चयः ॥

[उन्वेषकः— यदि धार्यत्वभावनासोत्तरिकतो येवै
न स्यात् ततः शब्दोपकल्पित एवार्थं भेद इत्यस्युपपत्त्येत,
न त्वेतदस्ति, प्रत्ययपरिहृत्यन्तोः धातुव्याप्ययोगविभागा-
तिरिक्तयो प्रत्ययसिद्धत्वात् ।

वस्तु पात्राद्यै साध्यत्व न गम्यते तत् प्रत्ययार्थेन
सिद्धत्वेनाभिभूतत्वादिति तत्राप्याह— प्रत्ययार्थेनेति ।]

दर्शयिष्यते एव धार्यत्वमप्यनो धार्यार्थाद्रेदवत मिषा-
ऽतो न शब्दसामर्थ्यलिखितमिति युक्तम् । अर्थात् हि
वस्तुनि तथा नाम भवेदति ।

तत्रप्रवृत्तौषोक्तत्वाच्च शब्दस्य न तत्तुल्यत्वस्यो
विभवः । निश्चिते तु धातुनिर्भाव्यत्वहेतुवादानेऽभिभव-
मिष्यते युक्तम् । न चेत् तथा प्रनाशान्नात् । ताभ्य-
ध-अन्वस्य सम्भमानभावनानिगन्त्यात् ।

[उन्वेषकः— यदि धार्यत्वतिरिक्ता भावना नास्तु-
पगम्येत ततः ध्वनित्यनुसृष्टेति सति अगृहीतध्वन्यः
प्रत्ययः स्वयमेव भावनासुद्धिं कुर्वतेन शब्दोपकल्पितो
भेद इत्युच्यते, इत्याह- सन्नपेक्षेति । विभवः सामर्थ्य-
मित्यर्थः ।

उत्तरार्थं त्रिभुवोति— निश्चिते दिवनि । भावन-
सम्बन्धेति । ' देवदत्तेन पात्रः ' इति धार्यस्यै उच्य-
माणत्वात्प्रतिष्ठापनप्रियतेः शब्दवाच्यभावनाविपत्त्यादि-
त्यर्थः ।]

तथादर्शनात् धातुतुल्या एव इति ।

[उन्वेषकः— इत्येते च सम्भमानभावनविप-
कारसम्बन्ध इत्याह— तथेति । एतावत्सुक्ते धातुतुल्या
एवः किन्ते तदेकत्वार्थं वाक्यं समाप्यते इति ।]

विज्ञ-
विज्ञियन्ति पचन्तीति न विद्योप. प्रकल्प्येते ।

श्रुते वयापारनाजान्त्वान् कर्तुंभेदोऽपि ये कुतः ॥

[उन्वेषकः— इतश्च धार्यत्वं चतिरिक्ता भावना
अस्तीत्यह- त्रिभेति । यदि धार्यं चतिरिक्ता भावना
अस्त्युपगमने तदा तिद्वियन्ति पचन्तीत्यनयोरेवै ध्वन्ये-
स्तुत्यान्तरं प्राप्नोति । उभयोपि विनिर्गत्यात्पात्रा-

विपयत्वात् । ननु पत्नीतिशेषयोपात्तदेवदत्तादिकर्तृकः
पात्रोऽभिधीयते, विकल्पन्तीति न तदुल्लङ्घनं, अतः
कथमैश्वर्यमित्यस्योद्देशाद्— श्लेष् व्यापारेति । स्वय
कर्तृभेदे सति अर्थभेदो भवति । स एव धारणातिरिक्त-
व्यवहारान्म्युपगमे न युक्तः ।]

न तावन्निवृत्तेषु धारणं एव व्यापारमोपादीयते
विचिन्तयन्ति पचन्तीति धारणार्थभेदात् प्रत्याभेदासङ्गात् ।
कर्तृभेदाद्यैवमिति चेत्, न, व्यापारभेदमन्वेषेण तदनु-
पपत्ते । तथाहि, साधनाना निरोद्धृत्वे कर्तृश्लेषे देव
दत्तादेव एव वतीति न तदुल्लङ्घः । अतुणतया धातु-
नाभिधीयमानव्यापारत्वे तु तदुल्लङ्घ एव कर्तारः । एतेन
मिति निवृत्तिरिति धारणातिरिक्त इत्याशयो
व्यङ्ग्यतः । तस्मात् धारणातिरिक्तो व्यापार उच्यते
यस्मिन्नेऽर्थभेदः ननुभेदश्च ।

[उच्येकः— भिन्नतीति प्रत्येकदेशदत्तादिकर्तृभे-
दापात्रोऽभिधीयते । निवृत्तीति तु प्रत्येकदेशदत्तादिकर्तृभे-
दाशयं । तथा भिन्नतीति देवदत्तादिकर्तृक एव, देवा-
भ्यतीति प्रत्येकदेशदत्तादिकर्तृकः । एतस्मिन् चैषा मन्वदाना
भेदार्थं यतिरिक्तव्यापारान्म्युपगमे तुल्यार्थं न स्यात् ।]

अथ, कलः । स्वान्ततम्, कर्मसमवायिजिष्येष्वेव
धात्वर्थतिरिक्तो व्यापारोऽस्त्युपगम्यते । कर्तृसाक्षिण्ये
व्यपमिति ।

[उच्येकः— अनेन मद्वाक्यं दृश्यते । अयं वाद्यद्वयं,
कर्मसमवायिजिष्येषु विभिन्नानि पचन्तीत्येवमादिपुत्रेण
प्रकरणे धात्वर्थतिरिक्त, कर्तृ-वापारो त्रेहुं दृश्यते ।
तदनन्त्युपगमेऽभिधीयमानव्यापारतो च कर्तृत्वगणे सति
तदुल्लङ्घ एव सर्वनाभिधीयमानव्यापारत्वेन वतीति प्राप्नु-
वन्ति । न हि तदुल्लङ्घादिकर्मसमवायिना फलेन प्रत्येक
व्यापारेणाभिधीयमानेनाभिधीयमान व्यापार देवदत्तादयो
भवन्ति तेन अवश्य कर्मसमवायिजिष्येषु देवदत्तादी-
नामभिधीयमानाकारादिप्रत्येक प्रत्येक-वापारतिरिक्तो
व्यापारोऽस्त्युपगम्यते शक्यः । कर्तृसाक्षिण्ये तु यजते
पचन्तीत्येवमादिषु दृश्येण व्यापारत्वेण यजतान-
विवक्ष्यत्वात्तुमयोग्ये अभिधीयमान-वापारत्वेन कर्तृत्वो-

पयते । अत्रापि व्यापारान्तरे भवति कर्तृभेदोऽर्थ-
भेदश्चेत् व्यापकमिदं कर्तृभेदकारणमिति ।]

उच्यते—

श्लेष्ते व्यापारानानात्वात् कर्तृभेदोऽपि वै कुतः ।

‘ यजति यजन्ति ’ ‘ यजते यजमानः ’ इत्युपात्रो
धातुनाऽभिधीयमान-वापारस्य कर्तृत्वात् सकलविशेषस्य
च कर्तृभेदेयस्य यजमान-वापारत्वात् ‘ यजन्ति
यजमानः ’ इत्यनुपपत्तिः । धात्वर्थतिरिक्त व्यापारप्रधान्य-
विशेषाया तुल्यता । नन्वभिधानेऽपि व्यापारभेदस्य
स्वतन्त्रव्यवस्थाभेदात् कर्तृभेदः कारणमेव इत्यादिवाप-
विषयत्वमेषादुपपद्यते ।

[उच्येकः— यद्यपि धात्वर्थान् व्यापारान्तर नाभि-
धीयते इति तथापि धात्वर्थे एव स्वातन्त्र्यविषयभेदात्
कर्तृभेदो भवति । तस्मिन्नेव यजते यद्विना स्वातन्त्र्यं
विशेषते तदा ‘ यजन्ति यजन्तः ’ इति प्रयुज्यते ।
यजमाने तु स्वातन्त्र्येण विभक्तिने (यजते) यजमान
इति । विषयत्वे हि वाक्याणि भवन्ति, यथा ‘ इक्षीयेन
परमाणि ’ इति अविहितसति दीप कारणत्वेनोपदिशन्ति,
दर्शनविशेषात् तस्मात्तदयो विभक्तिरिति ।]

हिमिदं स्वातन्त्र्यम् ? साधनाना नियोजित्वम् ।
काष्ठदीपि पचन्तीति कथम् ? नियोज्यन्तारासाधनं
नियोजकत्वाविषया प्रयोगे न स्यात् । तस्मात् प्राधान्येन
प्रतिपाद्यमानव्यापारता स्वातन्त्र्यम् ।

[उच्येकः— यस्य व्यापार प्राधान्येनाख्यात इति
तत् स्वतन्त्रम् । काष्ठदीपि पचन्तीति काष्ठदीपना व्यापारः
प्राधान्येनाभिधीयते । तस्मात्तानि स्वतन्त्रानि ।]

तथा बोलम्— स्वादीये प्रत्येक कर्मसमवे स्वादी
स्वतन्त्रेति ।

[उच्येकः— प्रत्येक इति स्वादी-वापारः कथ्यते
यथा पचमानमोदं विभक्ति । स्वात्ता हि वापराण
ओदनो निर्वर्तते, गन्धया । तदनेन यस्मिन्ना स्वादी
ओदनवाके स्वतन्त्रेणुच्यते । अथवा प्रत्येक इति तुल्य-
प्रत्येक-व्यपिभेदे तस्मिन्नेदमभावतापरतमि अतुम्राव-
र्येन स्वादीत्ये नियममात्र इत्यर्थः । न तदु विना
स्वात्ता कश्चिदनेन भावयितुं प्रयत्नीति ।]

मनुष्यत्वात्, कदादा एव तु ७ ।
 तथाहि, पश्चिमा देवदत्तनामोऽप्यदात्तं विविच्यदिना
 चानुपादानात् विविच्यन्ति पश्चिमात्तयेमेदं कर्तुमीदौ ।
 यत्रतना विविच्यन्तास्तु तदर्थेनाभिधानात् ऋविवां
 कर्तुमीदौ । तथा चोक्तम्—तदभिर्लक्षितपूर्वकं प्रेरण-
 न्मतेन वा यत्तस्यै पच्यते । इति ।

नैऋतम्—

विहित्तिमानसंकरपविशोपेकावलम्बनौ ।
 क्षायमानवर्षत्वात्प्रेषायन्यानिधायिनौ ॥

[उन्मेषकः—जावे वनद्वयो विधीयन्ते । जन्व-
 येश केवलो भाव इत्यभिधीयते इति पाठशब्दात् ।
 विक्रमेन प्रतीयते, न तु वैश्वसन्कषायः । तस्मात्त-
 द्वेदममेकान्यथैः । कामस्यस्य संकल्पविशेषोऽवगम्यते ।
 शोऽव देवताप्रतिष्ठा पुत्रोपासादेस्तदर्थंसादस्य सङ्कल्प-
 विधौ पच्यते, नारदानादयः ऋविवा व्यासय-
 इति ।]

भाषाविधिनौ पाठो यथ इति विहित्तिमान
 सङ्कल्पनात् पाचयति पचानपवर्ती, न तदतिरिक्तौ
 कर्तुंश्यामी । पाचयति क्रिया सिद्धेऽनिरुद्धेनात् । तथा
 'पच्यन्ते तदुद्यः क्षयमेव' 'पचते यदमानः' इति
 तस्मात्तस्यै तस्मात्तान्युपगम्यते ।

[उन्मेषकः—पच्यते निश्चयवद्वयार्थेऽभिधीयते ।
 तद्वि विवलेदनायैकर्तुंश्यामी, पचयते, स्यात् तत् ।
 पाठ इत्यन्वयं पाचयति क्रिया सिद्धेति व्याचष्टीत्यु,
 न तदतिरिक्तौ । तथाहि पाठः सिद्ध इति वदति, न तु
 पाचयति क्रिया सिद्धेति । एवं तात्पर्यद्वयोऽप्युपायौ ।]

तथा 'पचति देवदत्तः' 'पचति काञ्चन' इति
 प्रकृतानुसारेण नार्थान्तरविचारः युज्यते ।

आपविचारदि तस्मान्मेव तदर्थं नापिद्यम्,
 अपविचारत्वं शब्दात्तदतिरिक्तवत्तथा । प्रत्ययमेव हि
 प्रकृतानुसारेण एव कर्तुंश्यामी ।

[उन्मेषकः—पचते विक्रमेन कर्तुंश्यामी चावर्षा-
 पतिः प्रतीयते । तस्मात्तपविचारदिः प्रत्ययमेव तस्मात्त-
 न कर्तुंश्यामी इति ।

शोऽव पचे, पाट प्रचर, शोऽव्यानिपाठ इति ।]

यथोक्तम्—

तथा क्रमवदोर्विष्यं प्रकृतिप्रलयांशयोः ।

प्रह्वयश्रुतिवैलक्षण्यं भाषनात्मा प्रतीयते ॥

प्रधानना च प्रयेण प्रत्ययार्थ्यात् प्राधान्यादि
 प्रत्ययार्थत्वम् ।

[उन्मेषकः—अपि च पश्चिमात्तं प्राधान्येन कर्तुं-
 प्यारापोऽवसीयते । प्रधानस्य च प्रत्ययार्थत्व 'वैश्वस्यः'
 इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तस्मात् प्रत्ययार्थो भाषनेवाह-
 प्रधानानां चेति ।]

अस्यदिषु व्यभिचार इति चेत् ।

[उन्मेषकः—अस्तीति न व्यापारविष्टे वस्तुनि
 मनुजते । किं तर्हि । सचायम् । न न सचा व्यापार
 इति ।]

न, वस्तुनो भावेऽपि स्यात्तत्तत्प्रतीतिः । अन्यथा
 अस्ति नावः सचा इत्येतेः प्रत्ययने ।

सचाया एव व्यापारयत्ना प्रतीतिर्मेदं इति चेत्,

न, व्यापारयत्नस्यैकत्वस्य साध्यत्वस्य पचादिषु
 निश्चयात् । इदं तर्हि व्यभिचारः 'यत्ने यत्नान्, '
 'पच्यन्ते तदुद्यः क्षयमेव' इति । व्यापारयत्नस्यै
 वा चातोऽप्यभिचारः । न, अस्त्युपगमात् । विद्याऽपि-
 धानस्य तदतिरिक्तवत्तत्, तस्याप्यप्यभिधेः । पाकदिषु
 व्यभिचारत्वं, मेदेनातिरुद्धेनात् अप्रतीतिः, इत्युपायाने
 मेदेन निश्चरंशात् । अन्यथा तुल्यत्वात्तदतिरिक्तमेव स्यात् ।
 सामान्यविशेषोश्च साध्यतापनात्तथोक्तम्, सामान्यस्य
 असाध्यतात्वं अतिविशेषतापनात्तदुपलक्ष्यम् ।

[उन्मेषकः—अस्तीति । अन्यथा तुल्यत्वव्यभिचारस्य
 अन्यथात्तिदरन्मुक्तवत्तदतिरिक्तं व्यापारयत्नम् । मेदे-
 नेति । पाठस्य क्रिया सिद्धेति न पाठदिगात्तदतिरिक्तमेव
 कर्तुंश्यामी । नापि निश्चरंशात् प्रतीयते । यदि
 व्यापारयत्नं स्यात् ततः पचादिषुऽप्युत्पन्नवत् प्रतीति-
 निरुद्धेन स्यात्तम् । 'नानस्युपगमात्' इति वदितव्यम् ।
 तस्मात्तदर्थं—न प्रत्ययस्य व्यभिचारो नापि पच्यतेऽप्य-
 निवार इति प्रसिद्धम् । ततोऽप्यतिशया तावतात्ता-
 माह—अनस्युपगमादिनि । व्यापारयत्नस्यैव तदति-
 रानस्युपगमात् सति तदतिरिक्तमेव वस्तुव्यभिचारोऽ-

हृत्पण्डितः । सर्वत्र व्यापारान्तरं निरुद्धत्वेन भगता याम्नाभिर्वापायन्तरमापादितं विविक्षुःप्रति पचत्तीत्यनेन तत्रैतन्नृत्तौ व्यापारमेदः । अस्माभिश्च यवति पचत्तीत्यन व्यापारान्तरमापादितम् । तेन विना देवदत्तादीनां कुरिन्ना न कर्तुंशुपपत्तेः, न तु 'यवते यवमानः' पच्यन्ते तदुक्तः स्वयमेव' इत्ययं । यागपारमार्थिण्यभिहित-व्यापारतात्त्विकं यवमानद्वयुक्तम् । तत्राभिधानस्येति । अत्र हेतुः तद्विरुद्धतादिति । व्यापारान्तरनिरुद्ध-रूपारिथ्यः । अत्राभिधानरूपमिति कथितव्यः । अत्राप्यवयवः- अघार्येनिरुद्धतात्त्विकं, व्यापारान्तरनिरुद्ध-नरूपमिति शान्त् । अत्रैव काण्डाह- तथान्यथा-विदेरिति ।]

विद्म-

तदेव तस्य करणं न चैकमवकल्पते ।

माननां संविरत्नेऽतो घातयन्त्वतिरेकिणीम् ॥

[उच्येकः- न च भावनाया एव भावनाया कर्मता कर्मता च घटते । उभयोरपि क्रियात्वेन तुल्य कृतवत् ।]

घातयन्त्वतिरेकिणीमित्यनेन घातयन्तो वृत्तिरेको घातयन्त्वतिरेकाश्च भावनायाः प्रतिपादितं यदि घातुको-च्येत ततो वागादिप्रतिरिक्ताऽपि सर्वे घातयन्तस्तत्र भावयन्त्वतिरेकिणीं कर्तुं तेन प्रविद्धवागादिपारमर्थ-व्यतिरिक्तरूपघातुवाचकत्वं च प्रतिपादितम् । तदेव तस्य कारणमित्यनेन च स्वतिरेके घातयन्त्वते च कारणं मुक्तम् । यदि घातयन्त्वेषां स्यात् माननाऽऽस्त्यवयवे ततो यदवदेऽपि माननाया घातयन्त्वेषां मानना मानायाः कर्मता कर्म चेत्यमुपगतं स्यात्, न चैतदुक्तम् । न हि चेतनं कर्म कर्मत्वं वा भवति । यदपि च सामान्य विशेषोभेदेऽपि, सामान्यस्य विशेषात्मकजातघाति भावनासामान्याभिप्रायेण तदेवेति स्पष्टदेव ।]

यजेतामनेषेन, इत्येव चतुर्भिषे, स्य यम यजति, इति षेक्ये क्रियाकारकभ्रातृपुत्रति । सामान्यविशेष-भेदेऽपि न क्रियाकारकत्वमुत्पन्नमिति उक्तम् । सामान्यसामान्यविशेषेणैव वाच्यते ।]

विशेषातिरेक्येषेण तु कारकमिच्छेतिरेक्येव ।

[उच्येकः- विशेषेणैव । अयुक्तोऽयं पक्ष इति वाच्यं स्तोत्रादीनाम् ।]

नान्येकदेशयोः क्रियाकारकतायाः, उभयत्र समुदायस्य शब्दोपात्तवत् ।

[उच्येकः- उभयत्रेति । क्रियापदे कारकमेव च समस्तस्य वागस्य वृत्तेनोपात्तत्वात् त्रिमासः कर्तुं शक्यते इत्यर्थः ।]

नपि घातयन्ताया भावनाया अन्तर्भूतसामान्यकर्म-करणताया विशेषकर्मकरणतायो यथा सुखवति माध-यनम्, उपशोकावति मालिन्या इति । 'स्वं यमं वदु-भिर्देः' इत्यपि घातुना भावयोपादानात् विशेष-भावनाऽऽस्त्यवयवात् विशेषविशेषस्यैवयवतात् । अनुवादाने वा सिद्धयमिच्छाऽस्तौ न तिष्ठन्तेऽपि तासुपादानमर्हति ।

[उच्येकः- तुल्यं तु मृगशब्देन श्लोकशब्देन च सामान्योऽभिहिते कर्मकरणे यथासुप्तका क्रिया निदोष्यते इति विशेषविशेषतायाः । इह तु भावनेन घातयन्, न कर्मकरणसामान्यम् । न घातुवाते विशेषे विशेषेण भवति । घातुवादानाभिरुपेण ह्यस्यैवादि-शब्दानां घातयन्त्वमपेक्षत्वं कथ्यते । नपि माननेन घातयन्त्वदा तस्याः तत्राभवेव स्यात्, न तु तत्कारणस्य घातुनाऽभिहितत्वं । तस्मात्तदुक्तव्येति तदुक्त-मिति ।]

एतेनोदयतां पचत्तीत्याद्योऽपि व्याख्याताः ।

उत्पाद्यैव कारकमाने नाम पदोपात्तवार्थस्य विभक्तिविभक्तौ, तदतिरेकी विभक्तौ प्रत्ययोपादानः कर्तव्यः प्रतिज्ञापने नूडे ।

[उच्येकः- कारकभाव इत्युपात्तवत् स्वतिरेकीति च स्वतिरेकमुपसंहरति । 'स्ये वदं अथमेवेन' इत्यत्र यथाशक्त्येवामात्रोपात्तवत् घातयन्त्व आगत्यतदयतो-पादानां माननाया द्वितीयास्तृतीयायां कर्मत्वं कर्तव्यं च स्पष्टमे, आगत्यादेव घातयन्त्व कर्तव्यत्वव्यक्ति-कर्मत्वं च । आगत्या भावनायघातुवाचकत्वेऽपि यती इत्याह । यती एव कारकत्वं कारकत्वं स्पष्टमे आ एव घातयन्त्वतिरेकी भावे घातयन्त्वमती तु घातयन्त्व

कारकत्वमित्यर्थान्नं प्राप्नोति अकारकत्वापि भावस्य धातुनोपात्तत्वादिनि । 'न चापि व्यभिचारस्य तादात्म्याभावात्प्रतिष्ठा । वचिद् दृष्ट भ्रान्तिबोधे बाधधीरव-
वातिका ॥'

नैव हि व्यभिचारस्य कचित्साक्षाद्वापातक्यं दृष्ट येन सादृश्यस्य व्यभिचारित्वे गमनमाने तेन प्रामाण्यं न्याह-
न्येत् । ननु भ्रान्तिबोधे दृष्ट व्यभिचारस्य व्याघातकत्वम् ।
अनाह- भ्रान्तिबोधे बाधधीरववातिका । भ्रान्तिबोधेऽपि
साधयिषो न्याघातवत्त्वं न व्यभिचारस्य ।

चातिक्कारस्तु चिदादिन्यापार प्रेत्यामाह- इह
चिरादियुने न्यौ नास्तेन्यौ हे भावने अनगण्येते शब्दा-
शिक्षा चार्थात्मिका चेति । प्रत्येककलापात्रम् भवना ।
उक्तं च भट्टराजे- 'साध्यायाव्यवयवविनिष्ठा कथं
विधायका. साध्यायादोपात्तप्राप्त्या निवृत्तत्वे भावयेदिति'
इति । एतद्वत्त्वं निवृत्तिन विधिनिवृत्त्यमानवच्छिदादि-
प्रत्येककलापात्रो भावयेति ।]

इदमन् यद्वैरित्यनापि द्रव्यप्रदानभावनाभ्युपगमात्
निश्रयिषु तथापनीतेरुचियोगः ।

[उन्मेषक — नेनु इत्यत्र यद्वैरित्यन कल्पयि सवत्-
प्रत्ययप्रयोगे भावनाया अप्रतीतेर्न भावनाया यावत्
वरणत्वम् । अतोऽत्र या गति. साऽन्यनापि भविष्यती
साधदक्याह- इदमन् यद्वैरिति ।

किं इतपान् ? इदमिति करोतिष्ठमानाधिकरणान्
द्रव्यप्रदानभावनाभिधानमिति भावनायामेव यावत्त्वं करण-
त्वमित्यर्थः । तथा निश्चयो वैरदत्तः । पक्षा, पाचक
इति करोतिष्ठमानाधिकरणद्वयनाह अस्यस्यापि द्रव्यनिष्ठ-
भावनाप्रतिपत्तिरिति आदिब्रह्मणम् ।]

यत्तत्र माननाविषयत्वप्रतीतिं कल्पयन्नाहिति. तत्
अनिरूपितकरत्वरत्नम् ।

[उन्मेषकः— पक्षमिति । तन् अनिरूपितकरण-
त्वरत्नं यवनमित्यर्थः ।]

तथाहि—
पत्रण खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारोचरः ।
तिरोदधाति कर्तारं प्रपानं तत्तिवन्धनम् ॥

[उन्मेषकः— तिरोदधातीति । प्रधान कर्तार तिरो-
दधाति कर्तुं प्राधान्यादित्यर्थः । अस्या तिरोदधाति
कर्तारमिति प्रतिशयते । तत्र हेतु. प्रधान तद्विषयत्व-
मिति । यस्मात्प्रधानं वरणतिक्रमनं तादात्म्यकर्तृनिवन्धन
वेन कर्ता करणेन कर्ताचिरोधीयते । 'प्राधान्यं तत्र
बन्धनान्' इति तु समीचीनः पाठः ।]

न खलु कर्तृव्यापारलक्षणाया भावनाया धातुवर्धनस्य
कर्मतरप्रसङ्ग. अवरञ्जनं वा परश्चादापि तथाप्रसङ्गात् ।
तथाहि— चिदादियु न साक्षाद् न्यामिषते तवत्, अगि नु
परश्चादितरणे । तद्व्यापारस्तु उच्यमाननिपत्तनादिदृष्टम्
परश्रुतोषा ण्व ।

[उन्मेषक— तथाहीति । वेद्यतया हि परश्रुता तीक्ष्ण-
गारेण सत्युच्यमानं दासं छिद्यते । छेदने परश्रुतानन्वयान्
साधकत्वमन्वेन वरणा मधति । कर्तृव्यापारम्बु दुष्टो
वर्तते न दास्यं इति ।]

अत एव करणस्यापचहितव्यापारतया निश्रयिदो
साधकत्वमन्वयम् । तद्व्यापारयोःपश्यन्तितया च वरणस्य
कर्तुं स्वातन्त्र्यमात्रयुक्तगतिरित्येऽपि ।

[उन्मेषक — धर्तृव्यापारव्यापार इति कण्ठस्य प्रवृत्ति ।
यदि पुनस्त्वस्युपमने निपातने च परश्रुता दासं छिद्यते ।
तदेव करणं यथासादरेणापि फलस्योपजुवतेः स्वातन्त्र्य
मवति, कर्तृत्व मगतीत्यर्थः ।]

अन्यथा करणमेव व्यात् ।

[उन्मेषक.— अन्यथेति । व्यकारो वा प्रदिल्लयते ।
तस्यपमर्थ- अद्यपि कर्तृव्यापारो परस्यो. करणमेव न
स्मारिति ।]

अग्रे च—
साधनानामभावात्. साधनकर्तृकर्मोतिरेकित्याम् ।
साधनानां नियोगो हि कर्तृव्यापार इत्येते ॥

शरीरनेगानी कर्तृकर्मतिरिक्तसाधनान्तरकस्या साधन-
न्तरनियोग. कर्तृव्यापार इति नियोगविषयज्ञापित्वा
तर्पेन कर्मसाधारणत्वात् ।

कथं वहिं कर्मतरङ्गिणामः ? कथं च करणपरिच्छेपि
कर्तृत्वापरं तदातिविरहिणः फलस्य कर्मता ।

उच्यते—

अन्यार्थादिप्रियवशाद्यगकर्मातिशयाद्विना ।
उद्वेगान्द्वयवृत्त्याऽपि फलभेदेऽप्यतेतराम् ॥

[उच्यते— न कथं पराधारेण कर्तृत्वापरविषय
तेन कर्मतरं स्यात् कर्तृत्वमतिरिक्ततात्पर्याभावादित्येका-
कनानामेव परामः । किं वहिं ? यागादिप्रियवशात्
कर्तृत्वापरस्य स्वर्गादिकर्मस्य कागम्यकर्म च प्रति-
पादकामः । तथाहि स्वर्गं प्राप्नुं याग करोति, न याग
प्राप्नुम् । तेनोद्वेगमानतेन स्वर्गस्यैव कर्मत्वम्, न
यागदेः । 'कर्तुरीच्छित्ततमं कर्म' इत्याह आचार्यः ।
तन्मादिच्छान्तिप्रयामावाद् कर्तृत्वापरशास्त्रमपि यागात्-
कर्म यागादिप्रवृत्त्याऽपि नु क्रियाफलस्यैव आप्तुमिच्छते ।
तस्मात्तस्यैव कर्मत्वमिति शैलीनामैः ।]

वदन्त उरविष्टस्त्रन्दरायाः क्रियायाः नान्तरीय-
कथेन निषयतामुपपद्यमिहितं वेदं कर्म, इच्छाविषय-
मावात् । उद्वेगं तु कर्मानुगोचर्याऽपि त्रियज्ञं उद्वे-
कानुनिषयतात्पर्यात् । भिन्नभावात् प्रवृत्तितया इतरकथस्य
यान्तरीयवत्तात् ।

[उच्यते— 'वेदं कर्म' इति प्रसिद्धा । 'इच्छा-
दिशक्यमावात्' इत्युक्तम् ।]

अतः करणस्यापि धारयत्यस्य साधनप्रतीतिनिन्दने
अधिकेन । यथा परसुना जिनतीति परसोदयम्भमानल-
निषायमानत्वप्रतीतिः ।

[उच्यते— धमेन करणस्य परसोः सव्यवहारतीति-
निन्दिता ।]

पञ्चगुण्यनि निरातपति शिवाभयनायेति निदर्शनं
प्रयुक्तं चेति । यत्तु कर्तृत्वापरविषयव्यतिरिक्ततात्पर्य-
मात्रं च इति, तत्रोच्यते—

कथ्यमानाद्द्वारभेदाद्विज्ञा फलवन्तराजते ।
अन्योत्पादाहवृत्तात्मा भाषना किं प्रवृत्तति ॥

[उच्यते— पञ्चनिपटलिगच्छादित्युक्तं तन्मन् प्रथम
कथ्यमानवेषात्तस्यैवाकाशयोः शिवात्पञ्चान् न धारयती
भाषना, अपि तु भाषनाया धारयस्य करणतेन कर्म-

त्वेन च संगतिः । साव्यवहरीतिनिदर्शनाया च भाष-
नाया व्यतिरिक्तताया प्रत्ययौपासत्वा धारयसंगतिः । यत्तु
'अविभ्रजति' 'आवपति' इत्याशासते कर्तृ-
व्यापारस्याविधेयभावेर्मानाया धारयस्यैव, न तदस्माकं
कथं च धारयति ।

'कथ्यमानाद्रूपमेदाग्निना' इति अतिव्याप्तः । तन्नापि
अथमर्थः— अविभ्रजत्यथै धातुव्ययस्य भवमानधास्य-
भाषनामभेदाद्विनापि भवेत् कालस्यैव सद् एतन्मितिः ।
तत्र न किञ्चित् प्रवृत्ततिः ।]

तस्यैवा पञ्चनिपटलीति प्रत्ययसुक्तमानधालुगोचरो न
भवेतीति प्रतिपादितम् । धारयत्येतामिधानं करोति-
भावयतिम्यामिध न ना पञ्चयतिमावहति ।

अथवा—

धातुनामभिधानीयान् कर्तृकर्मसमाश्रयान् ।
लघात्तनः त्रियाहपात् विद्येपात् प्रतिजायते ॥

[उच्यते— अथ च 'अविभ्रजति' 'अतिव्रति'
इत्यन्यापि अन्यो धारयः, नन्वा च भाषना प्रतिपादे-
त्याह— अथवेति । 'अविभ्रजति' इत्यत्र स्वरूपेण
वदादिन् असाव्यास्यः प्रत्ययौपासनात्प्रत्ययस्यैव-
साधनः । शशीयुत्पत्तौचो धारयः, च ताराभूतानु-
कर्तृत्वापरः प्रत्ययार्थ इति न चरुपयंरं भाषयति । एत-
'अकिञ्चति' इत्यनपि स्यात्प्रत्ययौचो धारयः,
प्रत्ययार्थस्तु स एव । पञ्चतीत्यत्र तादृशप्रत्ययविभागः
संशोभयैषित्य वा धारयः । यमि चात्र प्रत्यय-
व्यापारः तदुत्तरपरिस्थानो विद्यते, तथापि 'कथ्यते
तदुत्तरः स्वयमेव' इत्यत्र परिपरप्रत्यय प्रत्ययार्थस्यैव
विभागवचनरत्नेन पञ्चनिपटलीति अनव्ययमिवावग-
य एतार्थः । प्रत्ययार्थस्तु कर्तृत्वापर उभयत्र । सुहृके
पञ्चति सुहोति इत्यत्र भोग्यदन्तायवयवस्यैवगमिभाग-
तत्समिन्नेग—आहृक्तीवप्रतिप्यनात्पञ्चयौग धारयः,
तत्ताराभूतस्तु कर्तृत्वापरः प्रत्ययार्थः । एवमन्यन्यापि
दर्शयितुम् । यमपि च दन्त्यस्य अपि संशोभयैवगम-
युमपन्त्वौ, स्वयविवोभास्यः स्वयमिवविभाग-
तथापि पञ्चति यत्रति इत्यत्र गमनादेः संशोभ-
विभागान्तो गन्तुयवयवनायात्वेन धारयः प्रतीतेः

अधिभ्रमणस्य आभारकर्मभित्तत्वापि अधिधीवमाण-
स्थाध्यात्मकर्मभित्तत्वेन शब्दादेश अवगमात् कर्मकर्तृ-
समाश्रयान् इत्युक्तम् । एवमन्यथापि कर्तृवैसमाप्रत्ययं
सयोगविभागज्ञेयप्रतीतिं वाच्यम् । सयोगविभागज्ञेये
लज्जामानो न किञ्चिद् साध्यन्मानवाः, निष्पदाना-
मुत्तरकालं पयसिदुपलभन्तात् । तेन प्रत्ययोपात्तक्रिया-
संघर्षात्तत्राभ्यस्तमिप्रधानं त्रिधास्यात् साध्यत्वान-
नित्यात् । क्वचित्क्रियारूपादिति पाठः, स शोभन एव ।
विशेषानिति । संयोगविभागरूपत्वेन विशेषानियमः ।]

यथाऽधिभ्रमतेश्चतुर्द्वीस्थालीसयोगविशेषः आसित्वे-
रशित्वमानजन्यपारसयोगभेदः । एव सर्वत्र । यान्त्येः
सन्दुलावयवान् विभागः प्रथित्विन्वयवयवयोगो वा ।

[उच्येकः— आसित्वमानमुक्तं आभासश्च स्वादीति
विग्रहः । एतदुक्तं मनसि— करोति लयावपति भावयति
इत्यादिविषयप्रधानवचनकविषयपाठुपातिरिक्ता ये धात
वस्ते संयोगविभागार्था इति नादधिभ्रम्यादिगन्धे पाल-
यन्वं भावनाया इति ।]

पदासीनत्यविच्छेद्व्यं धाल्वर्थकारणम् ।
रपन्द्वयापारपर्यायं करोत्यर्थं प्रचक्षते ॥

[उच्येक — यत्पुनरिदमुक्तं 'वाच्ये लक्षणेदेक्ष
ननु कालसंभावयोः' इति, तत्राग्याह— उदासीनत्येति ।
धात्वर्थेष्वावत् संयोगविभागोऽस्मिन् दक्षित' । भावस्य
परित्यक्तान्तरे धातुराध्यययोर्भावविभागपरत्वं अस्मिन्
सर्गोदासीनत्वमप्युक्तिरिति ।]

तथाहि— अधिभ्रमति, उदक आसिञ्जति पचति
न इत्यधिभ्रमदिभ्रमयोगभेदेभ्योऽव्यापारपर्यायभेदो भेदेन
करोति स्मन्दते चेत्ये त्वादिभिरिति व्यापाररूपवैश्वये ।
न सैव सञ्ज्यामिमत्संयोगविभागोऽयम् एव प्रत्ययः ।
एत —

व्यापारस्युक्त्युपजनने न संयोगविभागयोः ।
सतोऽपि हि चैष्टित्वा विरामं समुपागते ॥

न हि चित्तस्य स्थित्यस्य त्रिधाप्रभृत्पूर्वोत्तरदेश
संयोगविभागोऽयम् । अतएव तत्राभ्यस्तो व्यापारप्रत्ययो न
धातु विरामेत् ।

विभागेन समुच्छेदात्सयोगप्रत्ययो न हि ।
भविष्यद्युक्तसंयोगविभागोऽप्यक्षता कथम् ॥

वर्षवन्निच्छित्तोत्तरदेशसंयोगविभागप्रत्यय आलम्बन-
मिति । वदति न स्यम् । न ह्युत्तरदेशसंयोगः पूर्व-
निमग्नत्वे, न च विभागः संयोगेन सहेय वा ।
वदित्तोत्तरदेशोच्छेदात् कुतस्तत्रावयवः ।

अपिच्छित्तोत्तरदेशनिषेधोभाष्युत्तरकारणात् न सर्व-
माननाम् । तेषु वर्तमानानामतेषु कथमिन्द्रियं धियमुप-
जनयेत् ? मनोऽपि चागमित्कृशान्त्वस्यैव समर्थम् ।
यथैश्वर्यमेषु गणयते त्रिंशत्पारिपु विंशत्यादिहान भवति
गागणयते । तद्वदिह संयोगविभागान् गणयतश्चलनीति
सुखिं स्मात्, नागणयतः ।

[उच्येकः— यथैवेति । अगणितवधुवागीन्द्रियस्य-
गणितवधुवाभावस्य चेत्यर्थः ।]

अथि न, स्थानौ पूर्वोत्तरदेशेन निवृत्तान्त्या सयोग-
विभागान् व्यापारयोः स्थात् । आभारदेशसंयोगविभा-
गान्वा सेति चेत्, तत्रमुक्तम् ।

तथाहि—
जलादयवसंयोगविभागौ स्थिरमूर्तिषु ।
जलाधारेषु मत्स्येषु व्यापारप्रत्ययादिना ॥

[उच्येकः— यथाक्षेति । जलनिर्दिनः स्थिरमूर्तेः
मत्स्यस्य अनिच्छित्तोत्तरदेश एव जलदेशेन संयोग-
विभागः संभवति । न न तत्र चलतीति प्रत्ययो
चाकते । तन्नादकारणमेतदित्यर्थः ।]

प्रतीतिं वद मत्स्याना देशः, न स्यापोरिव द्येनो
न देशः । तदवयवाना च संयोगविभागोऽप्येति तेषु
मत्स्याद्विष्णुषु वदन्निष्कारप्रयत्नेन विपृतात्मसु न
त्रियावयवः । तस्मात्सैव तदवयवः ।

नमरोऽप्यप्रवृत्त्यात्तद्वृत्त्योः संयोगविभागोऽनुभूतमा
प्रत्यक्षता । न च नियतितत्वात्पेनावपनिष्कथनत्वम् ।
सतमसे क्षणित्वे निमित्तु त्रिधाप्रत्ययात् ।

[उच्येक — मत्स्ये इति । रात्रवन्वचनरे निमित्तु
चलनीये प्रत्ययो भवति, न तत्र व्यतिरिक्त नेशोऽन्व-
रमस्ति वदित्त्वन्तौ संयोगविभागौ विमुक्तः स्थानम् ।
तस्मात्सु मात्स्येऽपि तेजसाऽप्यव्यतिरिक्तत्वात् तदवयव-

संयोगस्तेजसः संभवति । अन्त्यावयवसंयोगेऽपि च सर्वेन चलीति प्रसूतो न स्यात् । सर्वगिद्धनस्थ न तेजः-सद्विद्यदेवैर्षदकार्यसागवयवसंघातमानरूपनकार इत्यवयी विद्यते, नैकदेशसंयोगेऽपि सर्वेन चयनप्रवचः स्यादित्यर्थः ।]

उत्सदास्ति धान्वात्तत्तद्विद्यविशेषातिरिच्यमानतमा जित्वापदाथो भाषनापर्वाकः ।

[उच्येकः— तस्मादिति । धान्वात्तत्तत्त्वात् तद्विद्यविशेषश्चेति निग्रहः । तदाहित इति व्यापाराहितः । गन्धद्रवादिपदे अन्यव्यक्तिवाच्यमभेदात् इत्यर्थः । विशेष इति गुणनिर्णयः संयोगविमोक्षकः ।]

अप्येवं भाषनाथो धात्वर्थस्य निष्पत्तिस्ततश्च फलस्येति कथं तन्निष्पावो धात्वर्थस्य कर्णम्, स्वर्गादि च अन्यत्वात् कथं कर्म ? तस्मात् धात्वर्थे एव भाषनाऽस्तु । सर्वे धारण्ये चान्दस्य व्यापारान्तरानुपपन्नान्दित्युक्तम् ।

[उच्येकः— स्वर्गमिति । अन्त्यावयवैः— यदि धात्वर्थनिर्गतात् व्यापारान् व्यापारान्तरं स्यात् ततस्तस्य स्वर्गादेः कर्मत्वं भवेत्, व्यापारान्तरनिष्पादितस्य धात्वर्थस्य कर्णवत्, न तु तदुपलम्प्यते इत्युक्तम् ।]

उक्तोत्तरमेकम् । तथाहि—

फलेन साक्षात्करणे कर्तृभेदापत्त्यर्थितः ।

कारणत्वं प्रधानांशो तादृक्त्वम् वा यतस्ततः ।।

[उच्येकः— तादृक्त्वमिति । तादृक्त्वं उदेतकृतत्वं परित्यज्यम् । ततः इति द्विधाभवनात् । यस्मात् द्विधा-भवनानुच्छिन्नः परिभ्रष्टः छिन्नीयुञ्जते तस्मात् तत्र परशोः कारणमिति ।]

न इमे अन्यकर्मकरणविशेषो फलधारण्ययोः कर्म-करणत्वे । दर्शितं हि 'परशुना छिनत्ति' इति न हि द्विधाभाव्ये कर्तृवाशुतिरपि तु फले वाचननिर्देशादि-रूपान्दशात् कर्तुः । तत्रैव फले वाचनानुच्छिन्नमिच्छाना-यनप्रवचनरथाच । इत्युक्तं भेदः— धात्वर्थस्योत्पादनं निषेधात्, परस्वदेशे तु सिद्धस्योद्यमनिपातवादिः । वृत्ता-देशे कर्मत्वं द्विधाभवने कर्तृत्वात् ।

तदर्थं परशुनिष्ठितं निपातोद्यमनादिद्वयार्थं द्विधा-भवेन प्रति करणत्वम् ।

[उच्येकः— 'करणत्वं प्रधानांशे' इति यदुक्तं तद्विद्योति— तदर्थमिति । तदर्थमिति तत्कारणं वृत्तादि-कर्मत्वकारणकमित्यर्थः । तदर्थमित्यत्र अर्थशब्दः कारण-धाधी । निपातोद्यमनादिरक्षणमिति । निपातोद्यमन-मित्तत्तन्मित्यर्थः । यदा तदर्थमिति वृत्तादिकर्मप्रयोजनं तच्छेषभूतं तादृक्त्वमभन प्रति करणत्वमिति ।]

तत्र परशोः कर्णत्वं छिनत्तौ प्रधानांशपेक्षम् । तादृक्त्वस्य तदधीनत्वात् । न युज्यमाननिपातनादिमान-मभमभद्रद्विधाभावनेन छिनत्तीति निरूप्यते ।

[उच्येकः— 'तादृक्त्वं वा यतस्ततः' इति यदुक्तम्, तद्विद्योति— तादृक्त्वमिति ।]

उत्सादिरामि धात्वर्थस्योत्पादकोऽनुग्रहो वा कर्तृ-व्यापारः समुद्दिष्टकर्मभवनतया प्रतिद्वेष्यभावनात्पदयो धात्वर्थोपनिबद्धप्रधानांशतादृक्त्वफलकर्मणो धात्वर्थकरणश्च इति न दोषः । न हि द्विधा भावनेति परशुनेति परशु-त्रिधाभकनं चान्तरेण कर्तृव्यापार एकोऽपरत्वात्कोऽपर-स्यामन उपलम्प्यते । न च करणव्य विद्वद्भात् । प्रधानांश-निष्पत्तिसादृशीनत्वात् । तथैहापि फलभूतेः प्रधानांशता-पेक्षत्वात्कारकविभक्तिः विभागव्यवसायाद्य ।

[उच्येकः— एवं दृष्टान्त व्याख्यावाच्युक्तं दाशान्तिकं योजयति— तस्यादिहेति । धात्वर्थोपनिबद्धप्रधानांशतादृक्त्व इति धात्वर्थकरणकः प्रधानांशः फलभवनं तादृक्त्वं भावना-रूपत्वं यथेति विशदं । प्रधानांशनिमित्तकमपि तादृक्त्वं प्रधानांश इत्यभेदेनोपचितम् । यदा, प्रधानांशो तादृक्त्वं दध्येति गमस्तत्तात्पर्यविशेषोऽपि समासः । अथवा, फलधारण्यविशेषधाधी कर्तृव्यापारः प्रधानांशतादृक्त्वमेति निग्रहः । अनेन ज्ञेयं 'तादृक्त्वं वा यतस्ततः' इत्यर्थं प्रशो दर्शितः । एतदुक्तं भरति— यदुच्येकः कर्तृव्यापारः, ए च धात्वर्थयोग्यत्वं, तथापि तस्य धात्वर्थकरणत्वं स्वर्गादिफलकर्मत्वं धात्वर्थकर्मत्वं किंवाहयन्वादि ।

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन दर्शयति— नहीति । न हि परशु-द्विधाभवनगोचरात् व्यतिरिक्तोऽपराधः अपरसंभवात् धात्वर्थ उपलम्प्यते । अत्र साध्यं अपर सधनं यथेति

विग्रहः । परशुगोत्ररथं व्यापारस्य व्यस्यत्वं यथा साधन-
तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । न च परशुगोत्ररथ एतस्मिन्नेव कर्तृ-
व्यापारे परशो कर्त्तव्यं वृक्षादेश्च कर्मैतं निरुद्धमित्यर्थः ।
पुनरपि दार्ष्टान्तिकं बोधयति— उषेहापीनि । न वागस्य
कर्मरश्मिगन्तुपङ्कः ।]

तथाहि—

प्रधानांशुमुपादाय साधनान्येकधाकथयताम् ।
व्रजन्ति सान्प्रव्यवहारो रूपतो ह्यन्यसाधनः ॥

[उच्येक — तथाहीति । उपादाय ओदनं वाष्टिदेव-
दत्तः पचेत्तिलैकसिद्धं कर्तुं व्यापारे कम्भवननिष्ठकाशा-
दप' कर्ण' रादिना समन्वये । न च तत्र व्यापारमेव
उपलभ्यते काशगोचरः ओदनगोचरश्च । अपि त्वेक एव
कर्तुं व्यापारः । स तु रूपतः स्वभावन. कर्मोद्देशप्रवृत्तयात्
काशान्निपादो न काशादिकर्मकः । अन्यसाधन इति ।
अन्यसाधनं विद्यतेक गुणस्य कस्येति विग्रहः । एतेन
' न व्यापारे हृदयतेऽन्त्या ' इति बहुक दूषण
वञ्जितम् ।]

तस्मादनुपालम्भो ध्यापारान्तरानुपलम्भमिति ।

[उच्येकः— तस्मादिति । तदेव घातन्यमानयो-
न्शुप्रभेदो दर्शितः— सद्योगविभागात्मनो घातन्यः, पचति
पटतीत्येवमादिषु स्मृतात्मकश्च भाव इति ।]

तस्मात्कर्तृकेषु बधते इत्यादिप्रसंगत इति । तत्र
वेचित्—

भाष्ये यतेतति गिग प्रथलं प्रतिवेदिरे ।
अचेतने प्रयोगस्य श्चुर्बुश्रोपचारधीः ॥

तथा यतेत यथा निजिद्रवणीनि फलभावनानुबन्-
प्रसन्न एवाप्याताये दिति । अचेतने एतत्प्रयोगः,
उपचारम् । प्रयोगश्चुर्बुशु नोपचारिक- प्रयोगः ।

[उच्येकः— ' औपचारिक. प्रयोग ' इत्यस्य
अवयवः— औपचारिकोऽयं प्रयोग इत्येवमित्थ. प्रयोगः
प्रयोगवाचुर्बुन मवति ।]

इदं तु समाधानं प्रोक्तं तत्रापि स्थितम् । न च प्रत्यये
समाने हेतुवरे चाकृति तदप्रतिद्विधिति । निषेधोप-
गमभाष्यस्य च संशयवत् ।

[उच्येक — इदं त्विति । सिद्धे औपचारिकत्वे तदप्रति-
पत्त्यभाष्योऽन्यथास्थितः शशयो दर्शयितुम् । न च देव-
दत्तो गच्छति वागुभृतीति समाने ह्यस्यप्रत्यये औप-
चारिकत्वापत्तिपादके प्रभाषान्तरे चाकृति तद्विद्विः ।
अस्तितामानेन औपचारिकत्वात्प्रयोगमे चेतने एवाप्युप-
प्रयोगः औपचारिकोऽन्यथाचेतने मुख्य इति विपर्ययव-
गन्तव्यव्यवहारः अत्रादित्याह— निर्वयैति ।]

उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्मा ततो मतः ।
कृतोत्थो द्वये चेह तद्ग्रहप्रत्यययोर्द्वय ॥

[उच्येकः— उदासीनेति । औदासीनत्वविच्छेदः कृतो
त्यर्थः । न च प्रथमे परिस्पन्दे च गभ्यते । तथाहि
प्रथमे सन्तुद्रासीनः सन् दुर्बलतुल्यन्यतो परिस्पन्दे च
उचि रथादिः । तेन प्रत्ययपरिस्पन्दयोरौदासीनत्वविच्छेद-
सामान्यरूपयोः आकृष्टतायथात्वात् चेतनान्चेतनयोः अर्थ
वदात्तावतिपर्ययः ।]

औदासीनत्वविच्छेदो हि कृतोत्थं, उदासीने जिज्ञा-
ज्ञानाभावात् । औदासीनत्वप्रत्ययेश्च द्वैषम्, भारगति
प्रथमप्रत्यय रथादौ परिस्पन्दात् । तथाहि, प्रथमकल
प्रथमस्य आत्मन्यनुदासीनं बुर्नाम व्यापारवन्तमत्रैति,
परिस्पन्दमान चान्यम् । अतः प्रथमपरिस्पन्दयोः
औदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्प्रत्यययोः तदवभासयोर्विषय
त्वेन त्रियापदागैरुत्तरात्मकतृतीयं तदभावः ।

[उच्येक — तस्मादिति पृथग्वृत्तिकर्मिका विधि
शानकर्मिका' यथाशोभादित्यदिपप्रामाण्यज्ञानेति कृतं यतो-
पेता लिङ्गित्यापार. प्रेरणादिमका शब्दभावना, अनि-
पानलक्षणोऽपि च देवरचादेरिय न्यभार. शब्दमात्रम् ।]

तद्वक्तव्यं ' न परिस्पन्द एतैक' क्रिय नः कणभोजि-
वत् । ' इति । अथापि परिस्पन्देन .व. प्रयोगवन्तम्,
अस्त्येवाती ।

मनोभूतपरिस्पन्द आत्मनस्तत्प्रयत्नजः ।
निष्ठित्यादियथा तस्मिन् साधनोपनिपातवतः ॥

आत्मना.उपेगात् विज्ञान— उच्यतिसोपात्तवचैः
तद्विषयनमात्रमपेक्षाहृत्प्रबलदेतुं मनसि कर्म स्पन्द-

रुग्णोत्ते । आत्मप्रयत्नापेक्ष्य भूतेषु द्रव्येषु रूपादि-
रुग्णः परिस्पन्दः । उभयोरप्यन्तःप्रधानः तदर्थावस्थात्
विकिरणारिवात् ।

तथाहि—

विकिरणमिदं चिद्वस्तुद्वारादिसमाश्रित्यो देवदत्ते
असमनेता अपि देवदत्तस्य निरास्तासु तस्य कर्तृत्वात्,
प्रधानत्रिधाया सर्वकारनेपनिपातात्, एकरूपत्वात् ।

[उच्येकः— प्रथमेति । विकिरणसमीपानुद्विष्टनेन
साध्यमाना प्रधानत्रिधात्वाच्चैव स्वधर्मनेन सर्वकार-
काण्युपनिषत्ति । तेनान्यसमवेता अपि विकिरणद्वयो
देवदत्तताभ्यन्तरे तन्निष्ठाः । सर्वकारनेपनिपात एते-
ष्वपि स्पष्ट— एतेति । यदि प्रधानत्रिधाया सर्वकारनेप-
निपाते न स्यात् तदा तत्त्वमीषि पाके देवदत्तादिकर्तृ-
त्वात्प्रत्ययानामानात् स्यात्प्रमोदन कर्तृदेवदत्तः पचेदिति
कारणभूता भिन्नाप्येतेनैव साकल्येन न स्यात् । विकिरण-
मिति सति काश्यादीनि विकिरणिकल्पनेन प्रयोजक-
व्यापारेण सत्यन्ते । एा वृत्तवदनामप्येतेनैव साकल्येन
न सतीत्यर्थः ।]

न हि स्य यावदपिपय करणारिवात् कारणात् ।
तेषां भेदादिनाकल्पनादुपपत्तेः । एवं च कर्तृत्वमिच्छे-
तस्य सर्वसाधनात् साध्यात्, कर्तृत्वमिति तेषां भावनात्-
मेति । तन्मुनेन च साधनात्सत्युपपत्त्या ।

[उच्येक— तेषामिति । तस्मात्प्रधानत्रिधाया सर्व-
कारनेपनिपातात् विकिरणद्वयानुद्वारादिसमाश्रित्योऽपि
देवदत्तत्रिधाः । एष च कर्तृत्वमिच्छेत्प्रत्यय करणार्थानां
तत्त्वमेव । परिस्पन्दस्यः प्रयोजकविकिरणं, विकिर-
णस्य देवदत्तस्य । अतः करणारिपरिस्पन्दयोः द्वय-
भावनान्तर्गतं इत्याह— एतेति ।

तन्मुनेनेति । विकिरणान्तरवापारतुनेन करण-
वैविध्य उपरममित्यर्थः ।]

परोपाधिनियारूपात् उच्यते न त्रियान्तरम् ।
संन्यादेव माप्यन्तमतः धरणसंगतिः ॥

[उच्येकः— 'साधुप्रत्ययशोभांने मनीषेते न हि
त्रिषे ।' इति, तदप्याह— कोपाधीति । काठेः पचती-
त्यत्र कन्दुलावपनिभावनत्सयोगवैविध्यः । अतः पचती-

त्यस्य त्वयं अन्वितात्मनो भावनासमर्पणं त्रिधा-
तमत्वम् । अतश्च धारकर्मण्योपाधिना क्रियारूपात् न
क्रियाव्यवस्थानुद्वारादौ दोष इत्यर्थः ।

औपचारिकत्वे एव कारणमाह— संन्यादेयेति । यदि
क्रियासंन्यमिच्छेत् पचतीति त्वयं इत्येतत्, सिद्धश्च
कालान्तर न तिष्ठतः प्रयत्नवदेव त्रिधात्वं परिस्पन्दवदेव
वा भवेत् । न तेन तदिति, क्रियामन्तरेणाधिकेः काल-
ान्तरत्वात्परोपाधेयमित्यर्थः । अनेन च अनिपात्यक-
धारकर्मण्येति शब्देन 'संन्यासे नावस्थेत त्रयोः सांख्यामि-
च्छानिने' इति यदुक्तं तदपि निराकृतमिति श्रद्धाम्,
करणमिच्छाविकिरणमिच्छानिनेः सममिच्छासंन्यासेः ।
अतः करोति । यस्मात् साध्यस्यो धारकर्मण्यः करण-
मत्तस्याय वाङ्मिच्छात्वेन सत्यस्य इत्यर्थः ।]

धारकर्मण्यं यत्तु भावनामनुसृत्य तदनुसृत्यैव प्रयत्नात्प्राप्तेः ।
तस्या प्रतीत्या तत्त्वप्रमर्शतु तदनुसृत्य भावनात्वं
त्रिधात्वंमिति ज्ञतः क्रियाद्वयप्रत्ययः न हि वातिकुणो-
परत्वेषु द्रव्येषु तदुपभेदः । भावनान्तर्गतमित्येव च
साध्यत न तदसम्भवं विहितं, तदभावे तस्या अप्य-
गावत् । अतश्च करणसंन्योऽनुपपत्तः । भावनापरिप-
त्तानुपपत्त करणभावयोस्तात्, साध्यात्प्राप्तेः त्रिधात्वा-
पत्तेः ।

प्रधानं न्यापृतिर्यस्य धारकर्मण्यं प्रगमीदयेन ।
स कर्तासः पचन्तीति चिकिरणन्तीति मिताने ॥

[उच्येकः— यत्पुनः पूर्ववत्संमिहितम्— 'विकिर-
णमिति पचन्तीति न विशेष प्रकृत्यते' इति, तस्य परि-
हायमाह— प्रयोजकमिति । विकिरणन्तीत्यत्र तदुत्पत्तय-
परिस्पन्दः सत्त्वद्वयविकिरण वा तदुत्पत्तिप्रत्यय
प्रत्ययेत्यन्वये विकिरणपरिस्पन्दे प्रति प्रधानभूतम् ।
पचन्तीत्यत्र देवदत्तादिसाधार पाक इति प्रधानभूतः ।
पचन्तीतिशब्दात् विकिरणमिति इत्यत्र तादृशंभेदेन
मित्येते इति प्रथमोक्तम् ।]

न मत्त्वशुण्ठो भावनाऽमिच्छीऽमनःकारणं कर्ता येन
प्रत्ययार्थं पचन्तुत्येत, अपि तु धारकर्मण्यं प्रत्ययमिच्छित-
प्रधानयापारः । कर्मण्यं धारकर्मण्यं कर्तृत्वात्परमिच्छेत्
त्यर्थं च प्रति विवेकतया । तेन विकिरणन्तीति तदुत्प-

व्यापारस्य चरुतनाभिप्रातःकृतोऽवश्यावितरस्य स्यात्सु
 दक्षिणिक्रयतन्तुस्रमगतात्मनो वा प्रवानभूत्स्यभिधानात्
 पचन्तीति देवदत्तयापारामिवाणात् अर्थभेदः कर्तृभेदश्च
 विभक्तीति न प्रत्ययार्थपेनुयोगान्तरात् । क्व पुनः
 पचिना तुल्यापारं विक्रिदेः परेण प्रत्ययेन तन्दुल-
 व्यापार एव विवक्ष्यते, न देवदत्तयापारः । प्रवृत्तीना
 रूपमेदासुव्यापारत्वेऽपि प्रत्ययस्य स्वार्थे शक्तिभेदात् ।

मासौ दास जलान्याप यत्कार्थत्वेऽपि दृश्यते ।
 प्रवृत्ते रूपभेदेन प्रत्ययार्थो विशेष्यताम् ॥

[उन्वेक — भावार्थाद्यशब्दोऽप्येकप्रत्ययश्च अत्र तुल्या-
 र्थत्वेऽपि सर्वे तत्पर बहुवचनमेक विचिन्मयं अति-
 दम्प दृश्यते इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—
 बलानोति ।]

जलानि प्रवृत्तसमवायि तदेकार्थसमवायि वा
 बहुधा बहुवचनमासीत् । तथा भावो इति । भाषो दास
 इति प्रत्ययार्थवचनमायि तदाश्रयेकार्थसमवायि ।
 प्रवृत्तीना स्वभेदात् उन्वेकत्वात् प्रत्ययभेदाभिधानात् ।
 तथेहापि पचिपथे धारतृर्पचिपसमवायिन व्यापार पूर्व
 कर्तृविषय प्रत्यय आह । मित्राश्च यद्यन्वयः । विनिरदि-
 परात् प्रवृत्तार्थसमवायिनभिर्लक्षणम् ।

[उन्वेक— प्रत्ययसमवायिनि चत्तिशब्द-
 ताभिप्रायेण । यतः शब्दः स शब्दार्थः, इत्येव बोक्तम् ।
 'तदेकार्थसमवायि वा' इत्याह तिस्रश्चत्ताभिप्रायेण ।
 यथोक्तम्— 'कश्चिज्जलादिशब्दोऽस्तु प्रतीतिर्भूतिश्चयथाः'
 इति । येषां जलस्योपलक्षणप्रकारात्प्रातिपदिकार्थ इति
 दर्शनं तेषां प्रवृत्त्यर्थवचनमायिस्य दृष्टम् । यथा
 तदाहृतिप्रतिपदिकाधंनमाश्रिय बहुषु जलानिषु दप्र-
 त्ययिषु वा प्रवृत्तये उक्तं तदर्थमेव इत्याह— तदाश्रयेकार्थ
 समवायि वेति । चानिस्त्वप्रवृत्त्यर्थोऽथय यत्कार्थसम-
 वायौयर्थः । अकार्या शब्देकार्थसमवायौ दृश्यन् । यदा
 तदिति प्रवृत्तार्थान्त्वोपुक्तिनिर्दिष्टा व्यक्तिः परमृन्वते
 बुद्धिरुत्तान् । अथवा तदित्यवयवपरमार्थः । स आश्रय-
 क्षालो प्रवृत्तार्थश्च अन्वयस्य इति विग्रहः । तस्मिन्
 समवायो यन्म तदाश्रयैकार्थसमवायि ।

'पचति' इत्यत्र दृष्टवर्तुविषयः प्रत्ययः वैवदत्ताश्रयं
 धात्वर्थोऽप्यविषयः व्यापारमाह इत्याह— निताश्रय
 वेति]

अग्निं चितुष इत्यत्र त्वं यत्तं यजतीति च ।
 दर्शनात्त्वर्थयोगात्स नाभावस्तद्भावतः ॥

[उन्वेक — यत्पुरारिदमुकं कर्मणा च करोत्यर्थे
 व्याप इति । अन्वयपक्षत्वेनाग्निं पूषणमाह— अग्नि-
 तादिना ।]

धात्वर्थस्य हि चयनावेष्टनाः रस्य वा अन्वयपदानात्
 कर्म न व्यापारान्तरविधीयमाने व्यभिचार्यति ।

[उन्वेक — धात्वर्थस्येति । चयनस्य धीयमानं
 कर्म । इष्टकामः धीकृते, नाति । तेनेष्टकामकं चयन
 म्यलम्बकं वा । स्थलस्य चयनताभ्यात्वात् । ननु
 चेष्टकामयोगात्तत्र चयनस्य अनिवात्तात् कर्मरूपो न
 पठते । नैष दोषः । चयन इष्टकामाना उत्पुष्टिपरि-
 स्थापनं नाम पुरारिदस्योऽभिप्रेतं । स च क्रियात्मक
 त्वात् कर्मणा युज्यते एव अन्वयपदानात् ।]

स तु भावकार्थम् । अग्निशब्दश्च न स्वानुचरो-
 ऽपि तु चरुतनवचन । एव द्रुक्तम्— 'अन दोष
 प्रसिद्धः' इति भाष्यकारेण । स गद्य दक्षिणति तु न
 नाकनालोऽन्वय कर्मत्वमिति दर्शितम् । तथा महानाथे
 कर्मद्रव्यजन्यो विनिरुत्तेर्भावनाभेदेनेव दर्शित । इह
 तावत् 'तन्दुलान्देन पचति' इति । ह्यर्थे, पचिः
 तन्दुलान् विक्रिदेव्य ओदनं निर्वर्तयति । ययति ह्यर्थ-
 पचिवित्तुक्तम् । द्वौ तदाद्यापारौ कर्मानुयोगोऽनौ दर्शितौ,
 तनौवन निर्वर्तयतीति यथा प्रत्ययार्थेन्याया प्रतिपादितम् ।

प्रयोनकक्रियामाह कर्तृव्यापारोच्यमाणम् ।
 कर्तृव्यापारविषयो भातोर्यो विद्वन्वते ॥

स्व व्यापारे स्वैक मित्रेणात् कर्तृव्यापारविषयः प्रेरण
 दिप्रयोक्तृकर्तृ व्यापारो गिजर्षः । धारतृविषय कर्तृ-
 व्यापारविषय इति न धातिभानपक्षोऽस्तुत्वार्थविधिः ।

[उन्वेक — स्व व्यापारे इति । भाव्येत् घट कुम्भ-
 कार इति स्व व्यापारे पूषणकारो नियुज्यते । तस्य न
 यथादि कर्तृव्यापारविषय गटकृत् स्व व्यापार इति च
 एव गिचो विषय इति प्रयोक्तृव्यापारो गिजर्षः ।

मवतीत्याख्यातात् मन्त्रधत्तवर्षदिपयो वृत्तकृत्वापार इत्युत्सार्थत्वं मयति भावयतिशब्दयो । अथवा षडवपया सिद्धमभ्यना प्रयोक्तव्यं, मन्त्रयाज्ञाश्च प्रयोक्तव्या, सिद्धमभ्यना अस्मिद्धमभ्यनावयवार्तिना भ्रान्तेन घटो भाव्य । सिद्धभावनाया प्रयोक्तव्यतातो भावनेऽनुच्यते । एतदुक्तं भवति— अस्मिद्धमभ्यनावयवमानं करणं भवन्तश्च फलवयना भाषा सिद्धमभ्यनावयवमानं भाषना । तदुक्तम्— 'शस्पादावपि कर्त्तने मागेऽस्त्यो हि भावना । अन्यत्राक्षेपमादासु न तथा सा प्रशासने ॥' इति ।

तदेतं भाषनार्थत्वादाख्यातप्रत्ययस्य हि ।

यागेन भाषयेत्स्वार्थमित्यर्थं शब्दनिर्गमितं ॥

[उन्वेक — तदेवमिति । तदनेन भाषनाया वाक्यार्थान् दर्शितम् । इत् इत्यत्र वाक्यम्, कर्मैव वाक्यार्थे कस्यात् भवति ? उद्दिष्टं कर्म यमभिप्रेतितं येन च प्रथमम् । कार्यप्रधानभूतार्थप्रतिपादत्वर च वाक्यम् । उपात्त चैतत्त्वार्थकामपदेन । जितहासम् । विशेषप्रयोजनं हि भाष्य निष्ठावपदप्रधानत्वात् । तथाहि यन्मपि न श्रूयते तथापि कथ्यते । फलं च न विधीयते, लिखात् एव पुण्यस्य प्रयुक्तत्वात् । परन्तु कश्चिद्विनिर्णयस्य । तेन ननु पुरुषः प्रवर्तते च विधेयः । न च फले पुरुषः प्रवर्तते इत्यपिनेत्यस्य । ननु यागेन स्वर्गं भाषयेदिति फलमेव विधीयमानमुपलभ्यते । नैव वचनव्यति यागेन स्वर्गं कुर्यादिति, किं उच्यते ? स्वर्गं कर्तुमिच्छेत् च यागेन कुर्यादिति । तेनाहृतस्य स्वर्गं न विधेयः ।

तथा च 'सकृत् उद्दिष्टे' इत्यनभिधानत्वात् सकृदि साध्यत्वान्नयमे साध्यपरत्वात्कदाचनस्य सकृत्पुनरुद्दिष्टादिनि वाक्यार्थो भवति ।

'उद्दिष्टा यजेत' इत्यस्य वाच्यस्य प्रथमं कीदृशोऽर्थः प्रतीयते ? न तावदुद्दिष्टा यागेन कुर्यात् इति, साध्यपरत्वात्पुनरुद्दिष्टात् । नापि उद्दिष्टा यागं कुर्यादिति, नामघातवर्षयोरान्यत्वात् । येष्वधिकस्य च गुणविधिना पक्षेर्न्यासात् । तेन निमित्तस्वभावोत्पत्तीपात्तोद्दिष्टस्य घातानाधिनस्यार्थत्वात् निमित्तं यजते यागेनेति । एव कथ्यार्थता प्रसिद्धात् भाषापर्यधिकरणे घातार्थद्वयमिति

प्रतिपादयता सूत्रकारेण भाष्यकारेण च यजेतेत्यस्य अत्र गर्भो व्याख्यातो यागेन कुर्यादिति । तेन करणार्थ-पदान्तरसामानाधिकरण्यावगमात् करणार्थमापत्तावमिति निश्चयोऽस्ति । तस्मात् मान्येन अत्रानयोपेता नाम्यर्थः, न घातार्थः इति सिद्धम् ।

एवमेव 'आग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं भाष्य' इत्यपि कार्यावयवेऽपि द्वितीया तृतीयाभ्यां व्याख्यातया ।]

कथं कर्म इति चेत् ।

अपेक्षितत्वाद्भाष्यस्य कामशब्दाद् हि तत्परः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥

[उन्वेक — ननु स्वर्गं नाम इत्यत्र पुरुषविशेषणत्वेन स्वर्गं भूयते, विशेष्यत्वेन पुरुषः । तेन विशेष्य-पुरुषपरत्वेन कर्मिपदस्य युक्ता, न विशेषणभूतस्वर्गपरत्वात् स्वर्गं मान्यदस्य दयाशब्दे—कथमिति । परिहारमाह—अपेक्षितेति । एतेन ज्योतिष्टोमगतविक्रमप्रवृत्त्याना प्रेषण-वचनादीनामतिदेसात् एव प्राप्तत्वात् 'लोहितोष्णीया कर्त्तव्यं प्रचरति' — 'दण्डी प्रैयान्वाह' इतिवचन विशेषणभूत-लोहितोष्णीयपदव्यतिपाद्यार्थं गम्यते, तथा नामन्यत् एव पुरुषस्य प्राप्तत्वात् विशेषणभूतस्वर्गपरत्वात् स्वर्गं नामपदस्यैव ।]

यद्यपि स्वर्गादेव पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते, तथापि कामश्रुतपरत्वात्, 'दण्डी प्रैयान्वाह' 'लोहितोष्णीया कर्त्तव्यं प्रचरति' इति दर्शनात् । इतः ? भाषनाया मा कथ्यपेक्षितत्वात् । स्वर्गादीनां च वाप्यतया भाष्यपरप्रति द्वितीयान्प्रयोगे इव तदापीदृशप्रतिपादनात् ।

[उन्वेक — तदेति । कामशब्दोऽपि इष्टं महत् प्रतीयते इत्यर्थः ।]

तेन पुरुषवर्तीति स्वर्गं नामपदे अतुष्टाद् स्वर्गमित्येतत्प्रतिफलितम्, भाष्यविशेषपरत्वात्, घातार्थस्य श्रौतव्यापि विशेषणविशेषणत्वात्, करणत्वेऽपि श्रुत्युद्दिष्टाद्विधेयत्वात्, साक्षाधीनत्वात् योक्तव्योपर्ययोरस्यत्वात्, तस्यैव भाषनाया घातार्थविशेषणत्वात् । स्यान्नतः स्वर्गादिविशेषणपरत्वेऽपि गुणभावात् नगदि स्यात् । न, भाषाया प्रथममपेक्षणात् ।

[उन्मेषक — नेति । किं भावयेदिति प्रथममपेक्ष्यते । स्वर्गश्च श्रीत्यात्मरूपेण पुरुषार्थत्वात् तदपेक्षा पूर्वगतमर्थो भाष्यत्वेन सवन्त्ये इत्यथ ।]

साधनेषु चोपचारादि-उदा ।

[उन्मेषक — साधनेष्विति । भाष्यमेव स्वरसात् काम्यते न फलसाधनाधन अपुरुषार्थत्वात् । ननु अनेना ब्रह्मेण साधनमपि काम्यते । नाह काम्यते । साध्यगने वेच्छा साधनेषु उदन्त्येति । न च स्वर्गेऽयन्तोपचार पदनाम । तस्मात् स्वरसात् स्वर्ग एव काम्य इति तस्यैव भाष्यत्वम् ।]

ननु न भाष्यमेव प्रतिपत्तिप्रधाना सामर्थ्यवत् अपि च निवृत्त्यर्थेपणप्रतिपादनपरा । अत्रथा कस्याप्यपेक्षेत के निवृत्त्यर्थे कस्यैव कर्तव्यमित्यपरिज्ञानात् साधयेत् अपरिसमाप्तप्रतिपत्तिकरमव शास्त्र स्यात् । नैवाशास्त्र । यत् —

प्रतीगते निवृत्तयोऽर्थात्समर्थस्य फलार्थिन ।
अन्यथा ह्यसमर्थानां दुर्बाराऽऽपि निर्भवेत् ॥

[उन्मेषक — य स्वर्गादिफलाय निवृत्तयेऽपि च तदा समर्थयोगे प्रोदुमुत्पन्नत्वात् च समर्थ ए निवृत्त्यर्थेपि इत्यर्थेऽपि इत्येवमेतत्, रिक्तं नान्येनैतत् ।]

योऽपि किं शब्दादिशेषविशेषावसाय मन्वते, सोऽपि निवृत्त्यर्थेपि निवृत्त्यर्थेपि सामर्थ्यमिति । अथवा शब्दपदोपयोगिकत्वात्वा असादीनामर्थकार्येऽधिकार स्यात् । अतएव चैच्छन्दे सामर्थ्यमुपाधीयते, निवृत्त्यावगमे तदपेक्षास्तु । तस्माद्यो निवृत्त्यर्थे प्रतिपत्तु तदपि चानुष्ठान समर्थे फलार्थं च न निवृत्त्यर्थे, असमर्थस्यानर्थित्वेऽप्युक्तोऽनर्थित्वेऽपि समर्थे प्रवृत्तता योमात् । निवृत्त —

अतत्परस्ये फलता पश्चादेनास्ति शब्द ।

न सामर्थ्याद्बुद्ध्यान् निवृत्त्यर्थेऽपि निवृत्त्यर्थम् ॥

[उन्मेषक — निवृत्त्यर्थेपि निवृत्त्यर्थेपि च न फल निवृत्त्यर्थेपि मन्वते दर्शनम् ।]

यदि स्वर्गादानादिभूताने न फलभेदाभिगमना, न शब्दवत् फलता पश्चादेना स्वर्गादीना च । नापि

सामर्थ्यत् । अत्र्याऽनुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । न, तस्य निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । एकवाक्यत्वमिति चेत् । को विशेष । अयदिच्छति अयत् कसेतीति स्वर्गादीनां यथा कुर्वादिष्यमेव विशेष । अत एव तद्धि न पुरुषविशेषण स्वर्गादीनामिति श्रुतम्, परंपरारु सत्तु ।

अपि च —

निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

अयदिच्छति अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

अयदिच्छति अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

[उन्मेषक — निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

नचेर नैमित्तिकत्वात् अग्निहोशादीनां निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

[उन्मेषक — इहापीति । निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

स्यादेतत्, स्वर्गादिद्वि-साधनम् निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् । अयत् कसेतीति निवृत्त्यर्थेपि चानुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ।

शृदनाहारेण्यनुपमप्रसङ्गः । तस्मात् फलप्रायः स्वर्ग-
कामादिभूतय इति मनोहरम् । इति ध्यायैर्मण्डनस्य
कृतिः भावनाविवेकः अविमर्शः ।

● भावनाशब्दो हि निष्प्रकारमिकां साररूपापरा
किङ्करीकृत्योभिर्गी (मात्सा) अभिषते । न चाशी
आपाने तादृशी अभिषीयते, किङ्करीकृत्यरूपेण
गन्धमाश्रयात् । वा. २।१।१।२ पृ. १८३-

● भावनाशब्दस्य प्रयोजनरूपापारम्भित्वात् विषेगी
प्रयोजकदिग्दिग्भाषास्तरात् भावनात्वमिति । सु.
पृ. ५५९.

● भावनासंबन्धयैर्प्रतिपादनैव पदादीनां अर्थ-
वत्त्वं वरयते । सु. पृ. २६

● भाषयेत् कथमित्येषा भवति, न कारणेन कथ-
मिति सहभाष्यनमाप्रयोश्च गणयति । वा ३।६।१६।
४३ पृ. १०६९ ● भाषयेत् । किम् ? स्वर्गम् ।
केन ? योगेन कारणेन दर्शपूर्णमासप्रसङ्गेन । स्वर्गः प्रदान-
भूतः, यागः साधनं उपास्यमानशब्द, तस्मात् तेषामितरे-
तरयोगो चिन्तितः । टुप्. १।१।१।१।२, ● भाषयेत्
स्वर्गम् । केन ? योगेन । कथम् ? इति प्रशङ्कान्त्या
भवति । १।१।१।१।३.

● भाविनः सुप्ररूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःख-
जनकं यद् भाष तस्य नाशकं दुःखरूपं तस्य, न्यामि-
संस्कारः । वि. ३।८।४.

● भाव्युपयोगश्चाप्रत्यक्षार्थं अदृष्टार्थं अनिपत्तोप-
कारकं प्रदरार्थं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म द्विविधं साक्षादि-
नियुक्तसंस्कारार्थं साक्षादिनियुक्तोपकाररूपसंस्कारार्थं चेति ।
वाच. पृ. ८३.

● भाव्युपयोगसंस्कारार्थं दृष्टार्थं अनिपत्तोपकारकं
प्रदरार्थं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म द्विविधं इत्यसंस्कारकं
वेद्यसंस्कारकं चेति । वाच. पृ. ८९.

● भाष्यं प्राग्वहत् । गद्य भाष्येन तद् स्वरूपं
असत् । सतो हि भावो नोपपाद्यते । अतश्चेत् कर्मणा
भाष्यते, पुनः पुनर्गी भावविभक्तौ, कृपित्त । भा.
१।१।१।१।२४. ● यद् भाष्यं तद् कर्मानन्तां प्रतिपद्यते ।
वक्षिण्यत् तद् कारणं प्रतिपत्तुं यकोति राजादि । टुप्.

मी. पो. ३८३

६।१।१।२. ● कश्चित् विक्रियमाणतया भाष्यः यथा
' श्रीहीनवर्जित ' इत्यत्र व्यन्यातभावनायाः श्रीहृशः ।
कश्चित् सस्कारत्वेन यथा श्रीहृश एव प्रोक्षणभावनायाः ।
कश्चित् सस्कारत्वेन यथा ' प्रणीतानिर्दिष्टवीथी सवौह ' इत्यत्र
स्यवनभावनायाः पुरोडाशाः । कश्चित् प्राप्कत्वेन
यथा ' या शेषिभ पयः ' इत्यत्र गोदोहनभावनायाः
पयः । टुप्. टिप्पणी न १।१।२।२.

● भाष्यता । इच्छाचोतिव्येन भावनायाः समी-
हितप्राप्त्यनित्वावधारणात् भावनास्वरूपालोचनमा पुष्पा-
यंस्त भाष्यता । सु. पृ. ५८३.

● भाष्यमानं धर्मानाश्रयक्षति करणानुसंहारेण ।
टुप्. १।१।२।१, ● भाष्यमानेन कर्णोतिर्नयते
आकाङ्क्षिते । १।१।२।१.

● भाषा । यद्यपि पाणिनिना वेदे इव भाषायामपि
स्वराद्युपगतस्य कृतत्वात् लोकेऽपि स्वरनियमत्वदग्भ्यावः
तथापि लोके स्वरनियमस्य शिष्टेतरादरेण उच्यन्त्युच्चारणे
कचन्ति इत्यादिवत् अत्रयोगादेव स्वरनियमो नाशरयक
श्लवाटुः । सोम. १।३।१० वर्णकं १.

● भाषाशब्दागतं न कर्तव्यम्, अनादिताकत्वं
भाषात् । गणि. पृ. ७९.

● भाषास्तराधिकरणम् । कौटो जपादिमन्त्रेषु
आगन्तव्यः स्वरः एव प्रयोजनः, न भाषिकस्वरः ॥

भाषास्तरपदेऽश्वैरश्वैरभाष्यचनप्रतिषेधः स्यात् ।
१२।३।८।२०॥

भाष्यम्— भाषिणेन स्वरैण केचित् गन्ता ब्राह्मणे
उपदिष्टाः, मन्त्रमन्त्राणि शैल्येण पठिताः । यथा
' इमामस्यन्त् ' इत्यश्वमेधे । क. पुनर्भाषिकः स्वरः ?
उच्यते, ' छन्दोगो यादृत्तुचाश्रये तथा याजसनेतिन ।
उच्यतीचसर्तुः प्राटुः स ये भाषिकं वच्यते ॥ '
इति । तेषु मन्त्रेषु प्राक्चरत्वं न्यवरत्वं प्रतिषेधः स्यात्
निष्ठितः । यस्यात् ? लयन्तयेनदेयात् । ऐरत् । यथा
इत्यपदस्योपदेशात् कर्मकाले गिरावदस्य नियुक्तिः । कथं
पुनर्भाषिको स्वरस्यावमुपदेशो न मन्त्रस्य इति ? मन्त्रो
नोपदेश्यः, रूपदेन प्राप्नोति । स्वरत्ववत्प्रतिषेधो न
प्राप्नोति । तस्माच्चस्योपदेशः ।

दुष्— सागन्धेन मन्त्रो पच्छकनोति अभियातुम्, तत्र न विधीयते, माहतादेव । किन्तु भाषिस्वरः तस्य (मन्त्रस्य) अग्रजः, स विधीयते ब्राह्मणेन । अथवा (विधीयमानोऽपि) स्वविशिष्ट एव मन्त्रो विधीयते ।

मन्त्रोपदेशो वा, न भाषिकस्य, प्रायापत्ते-भाषिकरुचिः । २१ ॥

भाष्यम्— मन्त्रस्य वाद्यसुपदेशो न स्वरस्तेति । कथं वाच्यं ? मन्त्रोपदेशस्योऽत्र शब्दः । किमर्थं तद्व्यपन्नम् ? ' इत्यत्राभिधानीमाहत् ' इत्याह । मन्त्रेण चाश्री (अभिधानी) आदीयते, न भाषिकेण स्वरेण । मन्त्रोपदेशेन प्रकाशयति, नेतरस्य । कस्मात् तदुक्तं वाच्यं ? प्रायापत्तौ भाषिकरुचिः । भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः । तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पश्यते, भाषिकस्वर-संतानो विच्छिद्यते, तद्व्यतिरिक्तार्थं भाषिकेणोपदेशः । यथा कथना गीतस्तु कति चार्त्तं गीतयोः प्रवचनं, क्वचपि वेदेन गीतिस्वरैः उचारयति, मा भूत् स्वगुणान्य विच्छेद इति । तस्मात् भाषिकस्वरोपदेश इति ।

दुष्— ये तावत् मन्त्राः छिद्रेन विनियुक्त्यन्ते, ते वाद्येण एव निश्चिताः, तादृशा एव प्रथेक्तव्याः । तत्र ब्राह्मणस्य व्यापार एव नास्ति । ये पुन छिद्रेन व्यप्राप्ता, रचनेन विधीयन्ते, तेषां अग्रजत्वादेन मन्त्रविष्कनेनेन वृत्तये वाच्यम्, न भूयः स्वराणि रिपत्ते, वाच्यमेव मन्त्रम् । न च अद्वयान्तरात्म्याय वाच्ये, स्वगुणस्य तावत्वाये विद्वन् द्वितीयस्य अद्वयार्थावयवत्वात् ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य ० । २१ ॥

भाष्यम्— स्वस्य (वृत्तस्य) अग्रज स्वराणां ' इत्याममुक्तम् ' इति न एतदुपदेशः । किं तर्हि ? अन्तेन प्रवचिन् एषोनेन अश्री यपोत्तरो व्यसते । प्रावचनेन (मन्त्रविष्कनेन) च स्वरेण उच्यते । तन्मन्त्रं तद्विषयं उच्यते । यस्तु ब्राह्मणोत्तरं मन्त्रः, तत्र उच्यते अमावात् न न्यायः । अद्वयस्य वचाधुनि प्रयोगः । (एतत् मन्त्रं अष्टमधिकरणे मन्त्रे व्याख्यायति नवमधिकरणेऽपि मन्त्रे विधीयते नवमधिकरणेन नवमधिकरणेन । तत्रापि तस्य नवमधिकरणेन न

संस्थः, किन्तु अद्वयेनैव इति अस्माभिः नवमन्त्र उद्बुध्य अष्टमे एव अधिकरणे नियेयते इति ज्ञेयम्) ।

विदारः कारणाप्रदो ॥ २२ ॥

भाष्यम्— इत्युपदेशेन तु गिरापदस्य विज्ञापे सुक्तः, नारवाग्रहणम् । यथा भाषिकस्थानुपदेशो मन्त्रोपदेशेन नारवेनोक्तः, नैगिरापदस्य अनुपदेशे निश्चितं वाच्यं शब्दते । तस्मात् तस्योपदेशः । स कर्मकाले विधानात् समाम्नायेन प्रातं गिरापदं वाचते । तस्मात्तत्र विज्ञापः ।

शा— ये मन्त्राः उमाग्नाये रचयन्तरेण समाम्नाताः, ब्राह्मणे च स्वगुणतरेण उपात्ताः, ते किं स्वसाम्नायविद्वेन स्वरेण प्रथेक्तव्याः, उत्र ब्राह्मण-स्वरेण इति स्वरेण वाचयितव्यत्वात् ब्राह्मणस्वरस्य वेदेन प्रयोगः । (विद्वान्तामाह—) नैवम् । ये तावत् विद्व-विनियुक्ता मन्त्राः, तेषां ब्राह्मणस्य तुगार्थवद्वि-स्युगार्थवदात् न मन्त्रस्वरूपे तन्मध्ये वा व्यापारः । वेदनि वचनविनियोगः, तेष्वपि मन्त्रविनियोगपरं वचनं न तत्रवचनविनियोगे व्यापिषते । स्वगुणतोराशानं तु ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्वस्य अविच्छेदार्थम् । तस्मात् आत्मविषयेन स्वरेण कर्मण्यपि प्रयोगः ।

मोम— तत्रयं कर्मकाले अप्यत्रनधर्मागतमन्त्रोऽपि इह ब्राह्मणतरेण मन्त्रोच्चारणधर्मनार्थविद्वेः प्रवृ-त्तिद्वयार्थत्वात् मन्त्रमन्त्रस्वरस्य अनादर इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थतु— भाषिकस्वरुपदेशोऽनु प्रवचनविद्व-स्वरस्य इत्यपदिपाने प्रवचनविद्विगिरापदस्योऽपि निवृत्तिः स्यादिति ।

पि— ' स्वो मन्त्रे भाषिकः किं स्वन् प्रावच-निशोऽपत्ता ।, ब्राह्मणेनेतरादिमो, मोऽन्यत्वाद्दुमेवेऽप्य-रतः ॥ '

भाह— कर्मकाले प्रथेक्तव्याः मन्त्राणां ' अना-न्यत्वात्तासु तान्मध्येण प्रयोगः ' इत्युक्तम् । अना-रितुं तु आशान्तर एव । तत्र ये मन्त्राः उमाग्नाये गिरापदस्य उपात्ताः, ब्राह्मणे च स्वगुणतरेण प्रयाः, तत्र कदा. मन्त्रे जगती वरुणेचय इति विन्यायान् । ब्राह्मणेन मन्त्राणां उपात्तत्वात्तरे विनियोगात् अविनि-मुक्तनधर्मन्यायस्वरस्य अधीनित्वार्थं वाचयन्तरे च

उपयोगसंभवेन कर्मकारप्रवेशेनैव प्रमाणसंवात् साक्षण-
स्वर एव प्रतीकत्वः । इति प्राप्ते, विनियोजकत्वचनस्य
शाब्दमन्त्रस्वरूपमानविनियोजकत्वेन अद्यान्वस्वविनि-
योगस्यैव प्रमाणाभावात्, साक्षणस्वरस्य च पूर्ववाक्य-
प्रयुक्तत्वाविच्छेदाद्येनैव अन्यथासिद्धतया स्वतो विनि-
योगान्तररूपेणानुपपत्तेः, मन्त्रप्रमाणान्नसिद्धस्वरस्य च
अनन्वयानिदत्तत्वात् स्वाव्यापविधिबलेन विनियोगान्तर-
रूपेणानुपपत्तेः, अन्वयप्रयोज्यतावधारणात्, तस्यैव जगदौ
पाठः ।

यत्तु पार्यसारथिना लिङ्गविनियुक्तमन्वविषये
साक्षणे गुणार्थवात्परिसंवात्पर्येतेन पुनः श्रवणेऽपि
मन्त्रविनियोगकृतत्वस्यैव अभिप्रेतं मुक्ता स्वरविनि-
योगान्तरप्रसङ्गे न साक्षणस्वरप्रतिकरिणि दूषणान्तर-
शुद्धम्, तत् लिङ्गविनियुक्तमन्त्रानां अपनियोज्यताचोदि-
तत्वाभावे चपत्ते प्रमाणभावाद्, यत्र अपनियोज्यता-
चोदिकत्वस्यैव एव लिङ्गविनियोगः, तत्र साक्षणे पुनः
अव्यापनो न्याय्येयम् ।

‘मण्डन—‘मन्त्रोच्चारं भाषिणो न स्वरः स्यात् ।’
‘संकर—‘साक्षणस्वतो न ते ।’

६ भाषास्वरूपदेशादिवत् प्रावचनप्रतिषेध-
स्यात् । १२।३।८।२० ॥

भाषा नाम स्वरसंवायोरुपपत्तेः, तत्र उक्तः स्वरः
भाषास्वरः, तेन भाषास्वरेण साक्षणा साक्षणे उपदेशात्
कर्मकारेण मन्त्राणां प्रावचनस्य प्रवचनशालीनस्य अद्या-
पनाभ्यन्तःशालीनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यात् । कर्मकारेण
मन्त्राः प्रावचनेन स्वरैरेण न प्रयोग्याः किन्तु भाषिक-
स्वरेण प्रयोग्याः । ऐखत् यथा इयपदस्य उपदेशात्
कर्मकारेण मन्त्रापदस्य विनियुक्तिः तद्वत् । इति पूर्वः पद्यः ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकत्वात् प्रायापत्तर्भाषिक-
श्रुतिः । २१ ॥

साक्षणे ‘इत्यादिभाषिणो आद्ये इत्याह’ इत्यादौ
मन्त्रोपदेशः मन्त्रोपदेशः न भाषिकस्य स्वमन्त्रोपदेशः ।
भाषिकश्रुतिस्तु प्रावचने । भाषास्वरे साक्षणे प्रवृत्तः ।
एतन्मध्ये मन्त्रो यदि कारत्वेन मन्त्रेण चठेतेत भाषिक-
स्वरसंभवेन विच्छेदः स्यात्, तद्विरहाप्यं भाषिकेन

उपदेशः । न मन्त्राणां भाषिकस्वरुपदेशः इति
सिद्धान्तः । जगदिमन्त्रोच्चारत् ।

विकारः कारणाग्रहणे । २२ ॥

यदुक्तं ऐखत् इति (२० मन्त्रे) ततोच्यते । उक्त-
विरापदे इयपदस्यो विचारः । कारणाग्रहणात् यथा
भाषिकस्वरस्य अनुपदेशो मन्त्रोपदेशेन कारणेन उक्तः
नेत्र इयपदस्य अनुपदेशो किंचित् कारणं स्यात्ते ।
तस्माच्च विचारः । तस्मात् कर्मकारेण जगदिमन्त्रेण न
भाषिकस्वरुपदेशः किन्तु मन्त्रव्ययम् । इति सिद्धान्तः ।
के.

७ भाषिकः २३ः । ‘रुद्रोद्गो वाचुवाधीव तथा
वाजसनेविदः । उच्चर्त्वाचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक
उच्यते ॥’ भा. १२।३।८।२०. ७ भाषिकः स्वरः
तत्तच्छ्रवणीयः प्राप्नोत्यस्यः । वि. १२।३।८. ७ भाषिक-
स्वरः कर्त्तौ साक्षणोत्पन्नानां मन्त्राणां प्रयोग्यत्वः ।
१२।३।१२।२५. सीफो. छ. १५५७ ‘कर्त्तौ
साक्षणोत्पन्नानाम्’ इत्यत्र अविचरण इत्यस्य ।

७ भाष्यान्तरनिर्माणत्वपर्यायं तु पुनरागम्यः
(अश्रवणप्रतिषेधविकारणस्य) । वा ३।१।१।३१
छ. ५६७.

७ भाष्यकारेण उच्यतेनिराकरणपर्यन्तं किञ्चित्कुच
(वरणमपि चमत्तत्र साक्षण एव) तत् उपेक्षणीयम् ।
वा. ३।१।१।३१.

७ भाष्यकारान्तरम् । यत्तु अत्रैवाधिकरणे भाष्य-
कारान्तरेण अत्रैः कथयदप्यत्र—प्राकृतवैकृतत्व—नित्या-
नित्यत्व—उत्तरेदितिकारविकारत्व—विचारः कृतः, स
उदाहरणान्तरेण अपि अत्रान्तरात्सिद्धः, इह अत्रत्योऽपि
साक्षणमात्रवर्षेण उच्यतेः इत्युच्यते । वा. २।३।१०।
११ । अत्र मृग्या—कृतवदन्त्यविवारः पूर्णमप्यधि-
करणसिद्धः । प्राकृतवैकृतविवारस्तु अस्मिन्नेवोदाहरणे
अप्यनिसाक्षात्प्रवृत्तसिद्धः । नित्यावान्तरत्वविवारस्तु
योरोहणोदाहरणे ‘नैमिचित्तं तु प्रकृतौ वदन्तिकारः
उच्यतेनित्येणत्’ (३।६।३।१०) इति तुदीनवि-
करणसिद्धः । उत्तरेदितिकारविकारत्वविवारस्तु उच्यते
द्वितीयेऽप्याये ‘मन्त्रभाषासुवदि अस्मिन्नेवैव, प्रकृत-

पट्टन्तगत्' इत्यत्र तत्रत्यभाष्यज्ञता वक्ष्यमाणः । पु.
१५९ * भाष्यकारान्तरे: वाक्येष्टिः प्रतिमहीतरेवेष्टिः
स्वल्पशक्तिता इति कर्त्तित्वादिषु उक्तम् (वा. ४।११।३१
इत्यत्र) । पराक्रमः १।१.

* मिश्राः । यकार्ये यद् विहितं तद् ऋत्विजः
परिनेतु अन्यत्वं यजार्थं शक्यमित्युम् । भा. १०।२।
८।२५.

॥ मिश्रपादप्रसरणन्यायः । यथा कश्चिद्विशुः
स्येष्टाभ्याञ्छान्दानशान्दश्रद्धादिनामाय धनादपथधे प्रविष्टो
युगपत्कृत्यां दुर्लभं मन्वातः पूर्णमिद् पदप्रसारस्तु मे
भगवु प्रसाररविचय सद्यः क्रमेण तदे सन्पादविष्वा-
स्येति यथा मत्वा मिश्रा स्वीकरोति, तथा गानेयानि
द्वितीयाणि श्रुतिद्वैततन्त्रे सुशुभोः प्रवेद्यमिच्छन्ती गच्छत्
तं अशक्यं मन्वाता पूर्वोक्तक्रमेण सत्तानुगतये तद्गोद-
मतीति बोध्यम् । साहस्री. ४३.

* मिश्रभिया स्थाल्वनधिप्रथणन्यायः । नदि
मिश्रहा' इतीति स्वात्वे भाषिधीयन्ते (भामती,
१।१।१ प्र. पु. ७५) । सप्रहः .

॥ मिश्रभिया स्थाल्वनधिप्रथणन्यायः । यथा
मिश्रकामेन कोऽपि स्यात्प(न)विश्रयण न करोति,
तथा स्वल्पप्रविचारेण तत्रज्ञानसम्भवेनोपदेशकाना न
प्रतारसंस्वप्राप्त्यस्तान् प्रादुत तेष्योऽनर्थेमातिगडु-
रभनेन तद्दयेन स्वाम्य एव गुर्वेचीनी मल्लविचार इति न
समीचीनम् । किन्तु शास्त्रोक्तप्रकारेण समम् परीक्षया
जायुनाऽऽशुभनिर्धारणान् अशुभयागानात्प्राशक्तयोः
संगीनाऽऽशुभप्रकारभिया मल्लविचारे न स्थान
इति भावः । साहस्री. १५७.

* 'मिश्रयो मिश्रकान्तारान् शिदमते' इति
न्यायः । एकाहायया द्वादशादिऽतिदिरन्ते उक्त्यादि-
श्लोकानि तथा श्लोकेभ्येऽपि एकाहादेव अतिदिरन्-
ताम् । द्वादशाहमतिरेके तु 'मिश्रयो मिश्रकान्तारान्
शियन्ते' इति न्याय आस्त्येत् । मि ८।१५.

* मिश्रेण हि एषा वाच्यम्, यदि तत्रैव निवि.
दे देते तदा वाच्ये । ('वाक्येनैव द्वादशाहमाहो
वक्षेत्' इत्यत्र) । भा १।४।५८.

* 'मिश्रे' इतिवत् 'युवे' इति निमित्तरीव
सतमी इति पूर्वपक्ष. ('यैश्वानरं द्वादशवर्षात् निर्वपेत्
युवे जाते' इत्यत्र) । भा. ४।१।१४. = 'मिश्रे
जुहोति' इति सप्तम्यन्तं निमित्तं भवति । दुपू. १।१।
१।१. * 'मिश्रे जुहोति' इति हि देवित्त्वत् कर्मा-
हम् । भा. ६।४।४।१६, * 'मिश्रे जुहोति' इति
होमः एकदेशनेऽपि । इत्स्तमितं नाम पूर्णकृतं
अवोष्य प्रयोजनाय । यच्छकले विगतोऽपि प्रयोजनममर्थे
तदेकदेशमित्यम् । ६।४।४।१०. * 'मिश्रे जुहोति'
'स्कन्धे जुहोति' इति विशिष्टो भेदनादिहोमः निमित्ता-
वृत्तौ आवर्तनीयः, न तु क्वदेव कार्यः । दर्शपूर्ण-
मासादौ गानादिभेदे आन्यादिरवन्वतादौ चापं होमः ।
वि. ६।२।९, * 'मिश्रे जुहोति' 'स्कन्धे जुहोति'
एषा भेदनादौमादीना नैमित्तिकानामनेकेषा प्रयोगवचन-
परिच्छेदत्वेन सद्भवः, न तु विकल्पः, भेदनादि-
निमित्तमुपवीच्य विशिज्जवात् । १।२।३६.

* मिश्रकर्तृकत्वं श्रौतपरिणयोः । ३।८।११।२३.

* मिश्रकल्पयोः अपि राजपुरोहितयोः कुशलयये-
ऽधिकारः । ६।१।२।१२-२५.

* मिश्रकार्याणां गुणाना एकस्मिन् कर्मणि सन्-
ययः । १२।७।३।९. सीको. पु. १२५८ 'एकस्मिन्
कर्मणि शिवाकार्याणां' इत्यत्र अधिपत्यं प्रथयम् ।

* मिश्रजातिषु पशुषु कुम्भ्यादीना भेदेनानुग्रहम् ।
१।१।१।१०।१०-४१.

* मिश्रदेवताकेन्द्रमपि ध्यादीना तन्मय । १।४।
५।४-३५.

* मिश्रदेवताकव्युगणे षष्ठाहोमस्य आशुतिः ।
१।१।२।६।२६.

* मिश्रदेवताशान्दानामप्यज्ञाना तन्मय वचननु-
याते । नोम. १।१।११.

* मिश्रप्रयोगवचनपरिच्छेदता अपि वीनासर्वे
नित्ययो । दुपू. ५।१।१७।१०-१४.

* मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तसंभृतिरयं कामानाशिर-
प्यम् । सु. ट. ४०५.

ॐ भीमभासहृदव्यायः । 'शाम शक्यकृत्याप्यो न स्यात्' ता कटाचन । भीमभासहृदव्यायः खर्वाद तेऽस्तु एतन् ॥ 'इत्यादि वारिष्ठे सम्प्रदायमुपन्यक्तम् । तस्य आग्रस्य (दामाचलकृत्यावस्य) उच्चैस्तारा दद्यामा-पस्तथापि अरुस्य अतिनीचदद्यात्प्रतिः आस्यं कालेन भन्तीति तच्चतौषोऽवदर्थं सपत्य इति विप्रश्राया प्रवृत्तिः । दामाचलकृत्यावः शयः अगुश, शम्भरेण स्वमाशया निमित्तः । ते च सत्प्रदायदिना मेवादिचूर्णारणौ शका अपि अज्ञानममाशयात् कालेन मशकदियोनि प्रापु इति प्रसिद्धं तन् । द्वितीयस्य (भीमभासहृद-व्यायस्य) तु तत्प्रविश कदापि स्वपादात् पतदीणि प्रिधाया प्रवृत्तिः । यथा भीमभासहृदव्यायः त्रयोऽसुख-स्तेनैव शम्भरेण तथा निमित्तः चिर जीरन्मुक्तिमुना-मनुभूय निर्गणपरं प्रयात इति कथेन । माहृत्सी. ४०५,४०६.

० भीष्मस्य च सर्वात्मनोपनिवेशवस्तथातन् । अपत्नीस्य च प्रतुययोगः धर्मयतिजन्म । वा. १।३। ३।७ पृ २०३-०८ । भीष्मस्य अनाश्रितं अपत्नी-कृत्य च ' स एव भीमः कुरुशर्मातुर्बृहदारुणिरासीत् कथिवेया. ' इति जन्मयोगधेति धर्मयतिक्रमद्वयम् । सु. पृ. १८५ । (इति कुरुशर्मातुचरम्—) भीष्मस्य पितृभक्षिवशात् विद्यमानधर्ममात्रावेदहस्य व्यवहितान-पत्न्यद्विमानुष्यस्य मागसिद्धिः । ' ब्रालकामेकदाज्ञा-नामेकभेदः पुत्रवार्त्त भवेत् । सर्वे ते लेन पुत्रेण पुनिनो मनुजन्तवः ॥ ' इत्येवं विचित्रनीधेनः पुत्रजन्य- विद-न्यायः वैकुण्ठशर्मणलीसमस्य आसीत् इति अर्थात्तथा अनुकूलमपि गन्धते । ' नो वा सि०८ विद्म पाषी निस्तदेषि न दक्षशम् । शार्ङ्गावतिक्त्वाजीशे मनेनै-कायथौ कथम् ॥ ' वा. १।३।३।७ पृ. २०८ । भीष्मेण सतनये सत्यनीं तनिपर याचजा एभि महाजले गन्धामिण्युने तिष्ठति एतस्य. पुत्राया सज्जलाभट्ट नैमा ददाति इति तस्येया प्रत्यारचनेन ' उभय नाह करिभ्यानि ' इति प्रविशते, एतन्पत्नीच्छन्ति एतच्छततिमयात् गैतव्याः सतति शत्रुभाणिकी स्वानु इति तस्येया पुनः प्रत्या-स्थानेन ' अरुदेतेरति च कथेभ्येत्तिनिक्षयम् ।

आग्रप्रभृति मे दाय ब्रह्मचर्यं मतिप्रति ॥ ' इति तिष्ठ-भक्त्या ब्रह्मचर्यं तद्गृहणात् नैमित्तिकेन च ब्रतेन निवस्य ऋतुकालगमनस्य साधात्, धर्ममात्राया अहं भासौ परिणेष्याति इति परिनाय्य परिणीताया अगमनेऽपि अदोष. । सु. पृ. १९२.

० भीष्मादेः वज्रावधिकारिणः यद्वृत्तकर्मनालम्बनानि पूज्यातिशयानानि पुत्राणी द्विर्दिशति । सु. पृ. ७५०.

ॐ मुजया विश्वेभ्येतेन नानिकारणम् इति न्यायः । यम आचार विना साध्यात् चित्तपन्तगर्भ उपेक्ष्य आकालेन परम्परया च एतार्क्यः साध्यते, तन् अप न्यायः अयत्ततीति । साहृत्सी. २५४.

ॐ ' भुवमस्य पते ' हत्त्वाद्यो ददाहृतयो रघ-मुखे स्युः ॥

' भुवनस्य पते इति रघुमुखे ददाहृत्युदेति ' इति विधायेव शाणन्तरे ' पद्माहृतीः ' इति पश्यते, तस्य शाणामेदाधिक्ये प्राप्ते, ' भुवनस्य पते ' च नो भुवनस्य पते ' इत्यनयोर्द्वयोरेकरूप्यदेशपर्यायीत्युच्यते इति यावत् । अथवा दस्युषु पञ्चानां अ-पुन्यसादः ' यद्व्य-काले भवति ' इतिवत् । शाणन्तरीयशाण्युपसृष्टाण एतन्नकवतौपत्तौ वाक्यमेदाधिक्ययो अन्वयाप्यात् । संकर्म. १।४।०८.

० ' भूः सुतः सुतरिः सुतौ पत्नी सहायते व हि तस्य योनिः ' इति भूतौ उभौ इति पदेन गार्हपत्याहवनीययोः उवाचानोपादेययोः सहायानाभावेन पराभ्रातृभोगात् सभ्याससाक्षरत्वस्य वक्तव्यया ' स हि तस्य ' इत्यस्य सादित्यवदुमप्यवस्थेन (साहित्यविशिष्टोपय०) आहव-नीययोनिफलधवणात् सभ्यासस्ययोः आहवनीयानात् आधानं स्यात् इत्यादिः पूर्ववच. ' य हि तस्य इत्येक-वचनेन सद्दित्तमित्यवस्थायोगेन च. गार्हपत्य. हस्य आहवनीयस्य योनिः इत्येव लक्षणादुक्ता द्योः लोकात्. प्राप्तिः इति सिद्धान्तः । संकर्म. १।३।३. ० ' भूः (नाम याव.) वैश्वेदेवमिदं वैश्वेदं सर्वं, तस्य विश्वारजः श्वोनीयाः वेतुर्दक्षिणा ' । शान् एतिस्य इत्यस्य प्रतु-दागिन्धस्य निरोक्तिः, न तु धर्मन गारात् । १०।३।१।४।

६६-८ मीको पृ २२७७ 'धनुःयाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● 'भू' स्वादेति गाक्षये जुहुयात्, हुं स्वादेति दधिगात्रो जुहुयात्, एव स्वादेत्याहवनीये जुहुयात्, भूर्भुव स्व स्वादेत्याहवनीये जुहुयात् ' एतेषा विश्वस्य, न समुत्पन्न, विविधैरगुण्यसमाधानात् प्राचश्चित्त्वेन विहितत्वात् । ऋग् वृत् - सामतो भ्रूप्रापश्चित्तार्थं निषिद्धान्तरानन्वयोपरिहासार्थं च तेषा क्रमेण विधानेन अन्योपनिषेधत्वात् । वि १२।३।७, ● 'अथैष भू' इति एण्डदिनेषो भू । तत्र 'धेनुर्दक्षिणा' । अनया धेनो ' गोश्राद्धश्चाश्वतरश्च' इत्यादौ गोसामायस्यैव वाच साधत्, तत्रश्च हाससाधत् गोवो धेनव एव दातव्या, अश्वदस्य दातव्य एव इति पूर्वपक्ष । धेनु-रैवैव दातव्य । धेनुश्च तत्रा निष्ठित्वादिनावाच इति सिद्धान्तः । १०।३।१४

● न्यादिन्याय । यथा 'भू सत्ताकम्' इत्यदि षाडुर्हि निवतानासौषण्मप्रत्ययस्योपनिषेधेन नानात्वं मन्ति, तत्रय मन्तरीत्येन 'सत्ताका मन्त्रे इद्वौ निराशे तासिषपदो । अग्निपातो च मन्त्रौ च प्रादु मन्त्रे गोो च भू ॥' इत्युक्तस्यभेदेन प्रमाणात्प्राप्तं परिसमस्यासौ उपसर्गभेदेन मन्त्र भूत्वे भवितेत्यादौ प्रत्ययभेदे । वाचभेदे श्रद्धावते, तथैवैव ब्रह्म उपाधि भेदेन मानसावभाषते इति । साहस्री १७८

● भूवादि षाडु अग्निघानी धुनि । वाळ पृ ४१.

● भू-निक्लिप्तो वेदव्यसोपनिषानिद्रयम् । या २।१।११ पृ ३०८

● भूशैलौष्ण्यन्याय । अथ वाच अथा वाषाण्यमस्य अथवा आशेषविनशाया प्रवर्तते । साहस्री २०२

● भूसस्ररीराष्ट्रे औपशिक्षेपुदसिगया व्याति देविद्विद्वदस्यदधिगात्रा वाच । १०।३।१४।६-५८ मीको पृ. १२०० 'धेनुःकय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● भूत् इत्य भव्य कम् । भा ६।१।१।। पृ १३५८

● 'भूत् भव्य भविय्यद्वपट् स्वाहा नम' इत्यादौ न मन्त्रभेदः ॥

'भूत् भव्य भविय्यद्व वपट् स्वाहा नम ऋषयु कामवपट् स्वाहा नम' इत्यादौ वपट्कारणवाहाकार नमस्कारा प्रदानार्था, भूतादिनेषा यथाक्रममन्त्रेण निमनीत्वसंभवात् । इति प्राप्ते, सामायस्यधर्मणि प्रमाणमात्रेण केवलश्रित्तेन होमाना कल्पनायोगात् भूतापुद्गेतेन वपटादभेदकमनस्य स्तुत्यधत्वेनोपपत्तेश्च सुष्ठिकरणान्तस्यन्वाहाकारवदेतेऽपि न प्रदानार्था । सकर्ष २।१।२९

● भूत् भव्यायोपदिश्यते इति न्याय । अथ मीमांसावाच्यप्रकारो घृत् । तथाहि, किं द्रव्यगुणयो क्लृभाकनाकरणद्वयुत वाच्यमित्य इति भाषायांविन्ये (२।१।१।१-४) रुदिका द्रव्यगुणयोरेव भावनात्वरहस्य भूत् म वाच्योपदिश्यते इति 'वाचादित्वासाङ्ग्य वाच्यमित्येव भावनात्वरणयमित्युक्तं तत्र इति । साहस्री ५२

● भूत् इत्य भव्या न्याय निपतयति इति निराश अष्टम् । अथवा यथायि वागो देवता । सरतुर्वन् उपसरोति, तथापि साधनता प्रतिपद्यमान आशयो भवति, नाथया । अतो भूत् भव्यायोपदिश्यते । दुष्प ६।१।०।१८

● स्वगादेस्तु नामपदाभिव्यक्तत्वं सिद्धरूपस्य आटवाण वाच्य वाच्य घाटयते प्रति 'भूत् भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायात् साधनत्वत्र गुणत्वेनाभिव्यक्तत्वं च । तथा च वाच्यमित्युक्तम् 'इत्याय वमस्योणे गुणत्वेनाभिव्यक्तत्वं' (६।१।१।१) । भाषाटी ३।२।०।११ अट्

● भूत् भव्याय वरूपते इति न्याय । साहस्री ७००

● भूत् हि तातु मयार्थं इत्येवद्विद्वत्त वर्तमान प्रयोगम् । भा १०।१।१।१० ● भूत्वा नम मात्र तत्रगुदे 'वृषि'रे स्वाहा' इत्यादयः । अग्नि मन्त्रेणे 'वृषि'पति नमना' इत्यादयः । तथा च भूत्तद्विषयाने उभये मात्रा समुत्पत्तेन विकल्पेन वा शक्य इति पूर्वपक्ष । न तत्रै मात्रा कित्तु साहाय्या एव (अग्निमन्त्रण्य) शक्या इति सिद्धान्तः । सकर्ष २।१।२१ ● भूत्स्य च भवार्थात् 'वाच्य

दृष्टार्थमात् । न तु मन्त्रस्य श्रुतार्थता । भा. ६।१।१।१
पृ. १३४८, ७ भूतस्य भयार्थता भविष्यति । एतद्वि
कर्मा प्रसिद्धं सर्वे यदाशुभप्रिया । १०।४।२०।३८.

७ भूतस्य स्वर्गदवादेः इत्यस्व, मयं कर्म प्रति
गुणत्वेन अन्वयः वदन्ते । सु. पृ. ४१५.

७ भूतान्वाच्यानमानं यथाप्रतिशयैः 'सोऽतोवीण
भोर्धनदृष्टस्य यद्वक्तम्' इत्यादिवाक्यैः यत् प्रतिपाद्यते
तत्र यत्रपि सन्त्ययमन्त्रेण तथापि न तेन प्रयोजनम् ।
वा. १।१।१।१.

७ भूतार्चकः । 'एवं य. सर्वकृानि प्राहणो
नित्यमर्चति । स मन्त्रेण परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना
(पथा क्रजुता) ॥' मनु. १।१२। वा. टिप्पणी च
१।१।७।१३ पृ. ७०२.

७ भूतार्थवात् : ' विद्येते गुणगाः स्यादनुगाः
ऽन्यथाः । भूतार्थवादस्तद्वानर्थवादद्विधा मतः ॥'
विद्येवानुसंधारितानयोः शताभागे भूतार्थवादः । अन्य
औचनियदाः 'प्रकापतिगल्भते क्वामुदविपदत' इत्यधी-
मुदाहरितः । तदनुक्रम, नगरे मिह्रादिपञ्चनगरिणात् ।
'यत्र दृ.सोम समिन्न न च व्रजमनन्तरम् । अमि-
रापिपनीना क्व वस्तुन स्वप्नदालसम् ॥' इति उच-
नियदस्य उदाहरणम् । बाळ. पृ. ८८-८९.

७ भूतानानयत् । आधानं भूतं उच्यथा आहित-
जित्वा उच्यते तथा भूतपदनमानं अग्निपित्र उच्य-
दवति इति पूर्वशब्दे । भाट्ट. ५।३।१०.

७ भूतेष्टकाः अग्निदेवः न तु चित्तिदेवः । तेन
साः सद्युपवातनाः न तु प्रवित्ति । भा. ५।१।६।
१५-१६. ७ 'भूतेष्टका उच्यते' इति विहिताना
इष्टकानां उच्यमानं प्राश्नविधौ नमैः । संकल्प. २।४।२३.

७ भूतेष्टकाः नाम इष्टकाः आश्रमणे समाह्वयताः ।
तस्मात्पि अन्वयार्थत्वात् अन्वयत् अह्वयानं भरम-
सयोगः इति धर्मा. वृत्त्याः । प्रश्नार्थात् यावन्वय वरा-
यत्वात् । भा. ३।६।१।३५.

७ भूतेष्टकोपधानं प्राश्नविधौ नमैः । संकल्प.
१।४।२३. मीको. पृ. ४५ 'अग्निचने भूतेष्टकोप-
धानं' इत्यत्र इष्टकम् । ७ भूतेष्टकोपधानं राश्रमृश-

मन्त्रेण विद्यते यथाऽऽश्रितेन स्वाह्वयान्तेमनैः
चर्तव्यम् । संकल्प. २।४।२४. मीको. पृ. ४५ 'अग्नि-
चने भूतेष्टकोपधानं सद्युपवातमन्त्रेण' इत्यत्र इष्ट-
कम् । ७ भूतेष्टकोपधाने यदि ध्रुविने स्वाहेत्यादि-
राजस्यस्यमन्त्राणां विधियोगः स्यात् तदा स्वाहाकारस्य-
मूल्य प्रयोगः इति पूर्वः पत्रा । यथान्मानमेव प्रयोगः इति
विद्वान्ताः । संकल्प. २।४।२४.

७ भूतेष्टका-चित्रिणी-पत्रिणी-इष्टकानां मध्यम-
विनी उच्यमानम् । ५।३।७।१७-१९ । अथ लैक-
कृपायाः प्राक् । ५।३।८।२०.

७ भूतोपयोगसंस्कारार्थं अहृष्टार्थं सनिपक्षोपकारकं
वदन्त्ये प्रवृत्तिस्य वैदिकं कर्म तथा, हुडहरिर्द्विहः
शिष्टाचारक-अभिप्रायः । बाळ. पृ. ८९, ७ भूतोप-
योगसंस्कारार्थं इष्टार्थं सनिपक्षोपकारकं तदर्थं प्रवृत्ति-
स्य वैदिकं कर्म अनिपक्षिः द्रव्युच्यते । पृ. ८२.

७ भूतदंतं यतनान्वाश्रमिणीशिरसम् । मणि. पृ
१९६.

७ भूतमधिपत्यतोः भूते एष्टका, भविष्यति नाशि
व्यथा । टुप्. ४।१।१।२६.

७ 'भूतमन्त्रसमुच्चारणे भूतं भयार्थोपदिश्यते'
(भाष्यभाष्य ३।४।१।६।१०) । नम्यं कर्माधिकरण- (६।
१।१) पूर्वपक्षयोः भूतस्य स्वर्गदवादेः नम्यं कर्म प्रति
गुणत्वेन अन्वयः वर्तते । सु. पृ. ८।५. ७ भूत
मन्त्रसमुच्चारणे हि भूत मन्त्रार्थं भवति । मन्त्रस्य तु
भूतार्थने अस्वाह्वयता कस्या स्यात् । न च एते मणि
अष्टकजनना ममति । भा. १।१।१।१६।६

७ भूतमन्त्रसमुच्चारणन्यायः । (६।१।१।१-१)
अथ पञ्चम्यपूर्वपक्षसुत्वात् । सु. पृ. ५.१५४४.

७ 'अस्य नारायणनक्षोमप्राप्तत्वेन भूतमन्त्रसमुच्चा-
रणन्यायेन त्रिधायवत्यध्वने च प्राधान्यम् । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६९८, ७ 'पशुमांसमेत' इत्यत्र
पशो इत्यस्य नियमोक्त्यन्तरात् सद्युपवात् अनिपक्षिणे
चिन्तार्थथा द्वितीयथा कारकसामान्य एष्टकित्वा तदि-
शेषावाद्दृष्ट्या सया भूतमन्त्रसमुच्चारणन्यायेन कर्मत्वेन
गुणभावः आत्मादितः । ३।१।७।१५. ७ प्राश्नकर्म

भूतभण्यसमुच्चारणवाचने अर्थवाचाना चोदनार्थनायै हेतुनेनान्यात् हेतुभाषेखलस्यमप्रामाण्य चोदनात् नित्यभूमिदमधिकम् इत्याहुः । भूमि. १।१।१. * भूत-भण्यसमुच्चारणवाचयात् अनुत्पत्कारणगे वस्तु सामर्थ्यात् सोम- अद्र्वात् । सु. १. ११५४-५५; * भूतभण्यसमुच्चारणवाचात् उपने पात्वर्थनिपादकत्वात् इत्यस्य अवसीवते । ४ ६२२.

● ' भूतभण्यसुपयोगं हि संस्वये इत्यभिपद्यते । सत्त्वो नोपशेष्यते नोपयुक्तत्वात् ते क्वचित् ॥ ' इति सत्त्वुन्यायस्य स्वरूपम् । वा. २।१।४।१३ पृ. ४११.

● भूतभाण्यसुपयोगोभयदेवतासंस्कारार्थं दृष्टार्थं संनिपात्योपहारक नस्वर्थं प्रत्तिरूप वैदिक कर्म यथा, पशुदेवतायथा । इत् न आश्रयिकर्मभेदेषु लप्यते । बाल पृ. ८२.

● भूतभाण्यसुपयोगोभयसंस्कारार्थं तु इत्यसंस्कारक कर्म नास्त्वेषु । बाल पृ. ८२

● भूमा नोपीच्छिदेत् । ' सृष्टीश्वरधाति ' इत्यन ' एकवाऽस्तुवत् ' इत्यनुवाकैः (तैत्. ४।१।०) सुवचानुपयोगान्मा कर्तते । तेन सृष्टि-असृष्टि-उत्पदान्. सृष्टिगन्धेन लप्यते । भा. १।४।१०.

ॐ भूमा । १।४।१२।३-५ ॥

' सृष्टीश्वरधाति ' इति श्रूयते । अत्रिचकने उपनेया काश्चित् दृष्टान्. सृष्टये नमः । तदुत्पदानकरणमन्त्रेषु बहुषु ' इन्द्र अस्तुपत ' ' भूतानि असृजन्त ' इति सूत्रपाठः प्रसुतः । तेषुचित्तु सूत्रकानुनांति । तयासि सूत्रकानुपठिताना बहुत्वात् सर्वे मन्त्रा तदुत्पद्ये इत्यत्र सृष्टिगन्धेन उच्यते । तेनात् सृष्टि-अमृष्टिसमुदायः सृष्टिगन्धोप्य । शास्त्रे समुदाये सृष्टिगन्धो मौष । गुणध्यान भूमा नाम वाह्यम् । बहोमोत्रं भूमा । अत्र सृष्टय मन्त्रा, तेषु प्रथम-चतुर्थ-शोडश सृष्टयेषु सूत्रपाठगति, तत्र सृष्टिगन्धो मौष । के.

ॐ भूमाऽधिकरणम् । सृष्टिगन्धः ॥

भूमा । १।४।१२।३-५ ॥

भाष्यम्—' सृष्टीश्वरधाति ' इति श्रूयते । सत्त्वुन्यायि. अर्थवादः इति संदेहे, अपूर्वत्वात् विधिः । इति

प्राप्ते, उच्यते । यदि विधि, सृष्टिमन्त्रका उपरधाती-इत्वा. इत्यर्थः । तत्र नेष्टवता विशेष. कश्चिदाधीनते, एकरूपा. सृष्टिमन्त्रस्य नैवरूपा इति । तत्र सर्वथा सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः प्राप्नुवुः । अन्येषां असृष्टुक्ताना मन्त्राणा आनर्थक्यं स्यात् । तस्मान् अनुवादः, मन्त्र-सामान्यत्वात् प्राप्तानामुपधाने मन्त्राणाम् । सृष्टीना सृष्टिपुंवीतेन सर्वनाथैवादायम् । अपि च विक्रिये लक्षणा, ' एकवाऽस्तुवत् ' इत्यत्र या असृष्टयस्ता लक्षयेत् । तदुत्पद्यतेऽपि लक्षणा । तदुत्पद्यते लक्षणाया शेषः । कर्म तु असृष्टिपुं सृष्टिपुं च सृष्टिगन्ध इति । भूमा । नद्येसत् सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा, अक्षयो त्रिलिङ्गा इति ।

या—भूमा । यदि ' सृष्टीश्वरधाति ' इत्याख्यात-प्रत्ययस्यान् विधिगधीयते, तत्र न जहास घर्मविरोधेन या काश्चिद्विद्वत् सृष्टयो नाम अस्यास्यो विरुद्धतां चिन्तयन्ति, या एतन्निपातिज्ञेयमेने उपनीयते ता एव सृष्टय, ततोपपन्नमानमुदित्य मन्त्रेषु विधीयमानेषु सकलम्याते प्रत्ययवचनाभिव्युक्त लिङ्गप्रकरणविनिर्देश-मन्त्रनर्थनयप्रसङ्ग । तस्मात् प्रकरणघटादेव सर्वेन मन्त्रेषु प्राप्तेषु एकदेवानुवाद सृष्टयमिपानिचित्वात्प्रादायार्थं । अत्र चोच्यन्ति । चकनचोदनैव उपपन्नस्य प्राक्तनार्थ, लिङ्गप्रकरणानुमितया च श्रुत्वा मन्त्रप्राप्ते, प्रदेशान्तरुत्पद्येनादानुपपत्ति, एकरूपाक्यावीनत्वात् अर्थवाद-प्रवृत्तेः । तथा च प्रथमार्थवादे व्याख्यातम् । न चान्यो गुण श्रूयते, यदर्थता कल्प्येत, तत्र परिसह्यार्थैव प्राप्तेः । तत्र च उपपन्नमन्त्रैक्यमिति वाच्यं पुत्र भूति-प्रयोजनम् । तत्र केचिदाहुः । उपपन्नमेवान विधीयते, तस्मात्प्रथमपदार्थानां च मन्त्रग्रहणम् । इत्यभिर्दं प्रसक्तान्, यदेकरूपैर्मन्त्रैः त्रियते इति । चकनेनार्थसृष्टी-उत्पदानमिति चेत्, सहतस्यापनेनापि चयनोपपत्तेः । न नैव सहतानामेतेनान स्यात्, न, तस्येष्टकः प्रति उपपत्तिव्यमानस्य प्रतिप्रधानसृष्टिगन्धसिद्धेः । अपि च, ' प्राप्नुवन्त्यपि वक्षन्त्या पुनरेवविधा क्रिया । आश्रयैवमन्त्रास्त्वानं तथा हि प्रतिपद्यते ॥ ' तद-क्षाव्युक्तवृत्तव च लभ्यते । अर्थसृष्टीना तु अनिप्रम-स्वात् । न वाच्यत्वात्प्राप्ते एव सर्वं मन्त्रा त्रिभुज्येत् ।

अविशिष्टसामर्थ्या हि केचिद् भूमाणादि कुर्मः । अविच, 'प्रत्यक्षवासाणोक्तानां मध्यमा चित्तराश्रयः । तदर्थमपि संयन्धः कार्यो मन्त्रोपधानयोः ॥' ये तु औपानुवाक्यमण्डोनाष्टेषु वाक्काव्ये संयन्ध एव नास्तीत्यर्थेवैव वचनम् । न चाप्यवयवेन सूत्रार्थ-वाच्यं प्रतिपादते, अतिशयैकशब्देन भूयस्त्वनिमित्तमन्त्र-प्रवृत्तिमात्रवचनात् । अतो नास्तीव वृष्टिनामविधानमाव-तीत्यम् । भाष्यकारेण तु विधौ लक्षणा परिहरता अनु-वादवशाभाषितम् । 'एकवाऽस्तुवत्' इति हि अनु-वाक्यसूत्रानामुक्तिरुक्त्या अनुपपत्त्यानेतरलक्षणार्थता न्यात्, तत्रापि च पुनरुक्त्याऽपि प्रतीपादनीच इत्यनिवृत्त्यम्, उपधानादुपसर्तवेन पुनरुक्त्याऽप्युक्त-लक्षणा ।

शा— 'सूचीकव्यधाति' इति वृष्टिवाच्ये गुणनिधिः, उा अर्थवाद इति संशयः । तत्र आगत्यतश्चन्द्रात् विभक्तौकवायवश्यामात्रम्, अर्थवचनाय निधिः । वृष्टि-लिङ्गा मन्त्र उपधानार्थेन विधीयते । (वृष्टिवाच्ये हि 'तदनाद्यमुपधातो मन्त्र इतीष्टकात्, छद् च मन्त्रे' [पा० ४।४।२२५ । मन्त्रानां प्रथमाद्यमार्गात्, आसामिति यदर्थं यत्-प्रत्यय स्यात्, नत् प्रथमाद्यमर्गं उपधानेः उपधानेतरणमूतः मन्त्रश्चेत् य मन्त्रि । नत् यत् आसामिति निर्दिष्टम्, इष्टकाश्चेत् ताः मन्त्रि । मन्त्रे छद् भवति इति सूत्रार्थः] इति सूत्रेण वृष्टिमन् आवा इष्टकाना उपधाने, उपधानार्थे मन्त्रः इत्यस्मिन्ने यदर्थे मन्त्र-प्रवृत्ते च सति छद्दह-त्वेन यत्प्रत्ययलोपात् निष्पद्ये । [वृष्टिवाच्ये] सूचि-वाच्यवत् मन्त्रोपसर्तव्येऽप्यन्यः । तत्र विद्येण्यन्ताना-मिष्टकाना अन्त्यः प्रागात्पि विद्येण्यन्तानामन्त्रविधिः संभवति इति भावः । पूर्वशब्दे निज्ये कित्वात्तमाह—) नेमम् । लिङ्गप्रत्ययान्तेन प्रासत्वात् न विधिर्मन्त्राणा संभवति, तथा सति परिसरत्वा न्यात् । तत्र बहुषु मन्त्रेषु प्रहरणपक्षेण वृष्टिनिधानात् अन्ये परिसरकालेन या च विद्येया परिसरत्वात्वा न मन्त्रान्ततया आनर्थक्यं स्यात् । तन्मात् उपधानमैवाम विधेयम् । 'सूचीः' इति तु लिङ्गप्रत्ययान्तानुक्त्यान्मन्त्रेण वृष्टिवाच्ये

इत्यन्यर्थवादस्य उपपत्त्यर्थे इति भाष्यामिष्टकाव । के-चिन्नु मन्त्रनिधिवैव समर्थवन्ते । नहि 'एकवाऽस्तुवत्' इत्येवमादीनां उपधानैकान्तिकं लिङ्गमस्ति, येन प्रातिः स्यात् । (उपधाने दोषं विना 'यो वा इष्टकाना प्रतिष्ठां वेद, प्रत्येव तिष्ठति, तथा देवतवाऽद्विरस्यद् युवा सोदित्वाद्, एषा वा इष्टकाना प्रविष्टा' इतिवाक्य-विहितस्य तत्रदेवतवेतिमन्त्रैक्यास्यमानस्यापि अस्ति, न तत्रैक्याक्यतयाऽपि उपधानैकान्तिकं लिङ्गमुपपत्तिरु-क्तव्यमिति भावः) । साधारण्यलिङ्गादि इष्टकाना भूमाणादनादिषु मन्त्रः प्राप्नुयुः, तत्रापि विधेय-भावः । तदर्थमपि उपधानमात्रे मध्यमचित्तराश्रयार्थे सति मध्यमविधानमर्थवत् भवित्यति । परन्तु हि 'मन्त्राणां तु वचनाद् ब्राह्मणवलाः' इति (५।३।५। १९) । 'वा यै का क्व नक्षत्रवतीमिष्टकमभिज्ञानी-यात्, तां मन्त्रमार्गां चिन्तादुपधात्' इति वचनेन अमिपूर्वस्वरान्तोः प्रत्ययार्थेऽप्यत्र प्रत्ययान्तविधि-तानामिष्टकाना चयनरान्धित्ववित्तवत्त्वमेव वा मध्यमा सूचीया चिति, तस्या प्राति, इति तदस्यार्थे विधान-मित्यर्थं) न चास्मिन् सूत्रे सूचीना विधानमन्त्रमाह-तव्यम्, गुणवृत्तिनिमित्तकणमानानुपपत्त्यात् । क. पुनरत्र गुणः ? भूमाः । वृष्टिमुदाये हि भूमाऽस्ति । सूष्टकवृ-ष्टिमुदाये अपि 'एकवाऽस्तुवत्' इत्यनुयाये (तैसं. ४।३।१०) वृष्टिभूमाऽस्ति इत्यनेन साहचर्येण वृ-ष्टि-शब्दः । १।४।१७.

सोम— पूर्वैरेत्येव प्रत्ययस्थात्तु संशयिः ।
धि— 'सूचीकव्यधातीति ये मन्त्राः वृष्टिलिङ्गाः । विधेयसौ गुणलेन शब्दे वा, एन गुणे निधिः । आस्ता-नेनमित्यन्तव्यविभक्त्यन्तरयोगात्, लिङ्गप्रत्ययान्तमन्त्राणा वि-वक्ष्यतात् । तान्त्रेऽहंकाराऽप्यनेन विद्वन्वत् स्तोत्रेणैव । यद्यन्त्रेणेतानत्र सूचीरित्यर्थवदतीः । एकवा-ऽस्तुवत्त्वोदी मन्त्रस्ये कतिप्रति । वृष्टिवाच्यत्वाद्युक्तिः वृष्टिवाच्येन मन्त्रतः ॥' १।४।१७.

भाट्ट— 'सूचीकव्यधाति' इत्यत्र विभक्त्यन्तव्य-त्वाभावात् प्रत्ययविधिप्रत्ययस्य विधित्वम् । तत्र च उपधानमेव इष्टकास्तस्याप्यनेन विधीयते । यद्यपि

चेष्टनाना चकनाद्बलान्बभूवऽनुगतैर्न उपधान प्राप्तेन, तद्यपि तन् पूर्वमेव प्रत्ययविधित्वा विधीयते । लक्ष्यश्च प्रत्येनोपधानसिद्धिः, चकनसमानकर्तृकत्वमिच्छिष्य । अन्वयाश्च समुचितोपधानमपि धृत्वाचित् प्राप्नुवात् । आधिष्ठव्याश्च नयनमित्कर्तृकत्वमपि । तस्मिन् एवस्मिन् इष्टकासम्कारद्वारा चयनाद्गतान्नेषकविधौ प्रतिप्रधानावुचिन्वयात् अङ्गप्रधानयोरेककर्तृवत्त्वाच्च ष-अङ्गसिद्धिः । गृष्टिर्षं तु लिङ्गप्रधानानुगृष्ट्यङ्गुटिगन्मानस्य गौणानुवाद इति भाष्यकारः । धार्ति-करान्स्तु-नोपधानमानमिधि-तया तस्मिन् 'प्राणश्च लक्ष्मणाति' इत्याद्यनेनोपधान-विधिनैपर्थ्यापत्तः । अतो मन्वमानुपधानानुवादेन मन्व निशिष्य वा उपधानमिष्टकाकारकार्यत्वेन विधीयते । ततोपधानमिधिष्य तु पूर्व्यात् । मन्वविधिष्यत् त्वयानो लक्ष्ययमः । मन्वा हि इष्टकाप्रधानमन्वाश्चस्त्वृष्ट्यादिष्यपि प्राप्तिमन्वाशोपधाने निरन्तेन प्राप्नुवन्ति । अन्तस्त्वियमः श्रद्धादिपरिणामेषु वा गत मन्वमन्वितिविषयवधः । 'वा नै वाचनं साक्ष्यमन्वीमिष्टकामिधानानीयात् सा मन्वामाया धितानुवादव्यात्' इति षचयेन प्रत्ययप्रकरणवतीनामिष्ट-धाना मन्वमन्वितिविषयवध विधानात् । अन्वया तत्त-विषयवधप्रकरणपाठरहिताना मन्वाया चयनमहाप्रकरणेन सर्वविधिषु अन्वमायासेव वा निर्वरापत्तेः । अतो मन्वमन्वितिविषयवध मन्वविधि । इष्टकाना प्रत्ययप्रकरण-वर्तनं च इष्टकाविधि-प्रत्ययप्रकरणमिति-पदनिवेद्यमन्वक-त्वम् । नृष्टिपदं हि नृष्टिप्रकाशकमन्वोत्प्रेषणकारम् । तत्र च विज्ञेयत्वात्प्रत्यय मन्वस्य विधेयत्वात् तत्तद्विष्टकाना प्रत्ययप्रकरणवत्सिद्धिः । इति प्रकरणमिष्टकालोक्यवृत्त मन्वस्यपि मन्वमन्वितिमात्रमन्वयापत्ते इष्टकावन्वीति पदविधेयत्वम् । अन्वय मन्वविधिषोपधानमन विधीयते । नृष्टिपदं च गौण्या बुद्ध्या समदमस्ययास्त्वृष्ट्यामन्वमन्व-परम्, 'दत्तानुदोष्टका उपधापति' इत्यर्थेवायानुवादत् । तत्र चतुर्थस्य नृष्टिमन्व (१, १४, १७ इति-) त्रय अङ्गुष्टिमन्वा इति नृष्ट्यादृष्टव गुणो गौणीङ्गित्तिमित्तम् ।

मण्डन-— ' भूमा स्तुः सृष्टयो मनाः । ' १६.
 शंकर-— ' भूमा सृष्ट्यादिवोपधा । ' १७.

* पत्यञ्जयाहाणवर्ग इष्टकाव्याप्तियुक्तशब्दविनिर्मुक्त-मन्वोपधेयवत् इत्युक्तमेव भूमाधिकरणे । भाट्ट-५।१७.
 * भूमगुणयोगेन गृष्ट्यवगृष्ट्यापे गृष्टिचान्द्रमरीचः ' सृष्टीरुपधाति ' इत्यन । वि. १।४।७.
 * भूममूलकगौण्या इत्यत्र गौणी वाच्यते । बाल. वृ. १४१, * भूममूलकगौण्या लिङ्गसमवायमूलिका गौणी वाच्यते, पूर्वस्या बहूना चयनाना नावधानान्वयात् इतरसा तदभावात् । वृ. १४२.
 * भूमिः न देया । वा पुनर्भूमिरश्रियेता ? यदे-तत् मृदास्य चयान्तरं पुंन्यपीलोक नाम । न क्षेत्रमान मृत्तिका वा । भा. ६।७।२।१, * भूमिर्न देया विश-त्रिति । ६।७।२।१.
 * भूमिरधिकवत् । ग्रहणवर्गो प्रयोगार्थे भूमि-रधिकवत् । तत्रथा भूमिरधिकः भूमी रथयालिष्य निधा करोति, उद्योगे- प्राशुण्यो रथिवेति । भा. ७।२।२।१६, १।२।२।१२
 * भूयसा अल्प वाच्ये । प्रणवाद्येवम् । बाल वृ. १२२, वा १।२।७।१४ वृ ८६०.
 * ' भूयसा स्यात् सधर्मत्वम् ' इति न्यायः । (' विप्रतिपिद्धधर्मणा समवाये ' १।२।७।२२ इति मूलस्याद्योऽयम्) । विरल सण्डः सोमकथ इत्यत्र (प्रकृतितः प्राप्तेषु ऋक्षधाधनेषु) गोत्व-अवाप्त-जन्योः विकल्पेन प्राप्ती गोत्वस्य ' योगियुनेन कीर्णाति ' ' एकहायस्या कीर्णाति ' इति वाक्यव्यतिहितकवद्वय साधनत्वात् । भूयसा स्यात् सधर्मत्वम् ' इति न्यायेन एककथनादनीभूत-अत्राल-वाच्यता । क्रयान्तराणां तु अन्तरेण वाया प्रवृत्तिसिद्धिः ? कौ. २।१।६।१२ वृ १६९. * बहवश्च प्रैषार्थः एकी निगद, ' तेन भूयसा स्यात् सधर्मत्वम् ' इत्यपि प्रैषार्थे अर्थात्पु-रिति परिशेषात् प्रेये अतीत् इति पूर्वपक्ष । वा. ३।८। १।२।३.

* भूयोऽनुग्रहन्यायः । इतरानामपि मन्वप्रधानस्य तदन्तरात्तवस्तुप्रतिपत्तयर्थत्वात्तव यवन् उपासकमन्वप्रधान-भावेन तेषामनन्वयादिद्वान् भूयसानुग्रहानुवेधेन तस्मि-न्वद्वय इत्यादिः इतरानामपि अन्वेष्यतापरत्वं अन्-

सीदते, न तदुपाधिफलपेक्षारामानुजयेन । पराक्रमः
५.५।२. ७ भूयोऽनुमहन्व्यायः इत्यर्थमविषयः । सु.
५. ८१२.

भूयोऽनुमहन्व्यायः । इदमुमहन्व्यायः । प्रथानेषु
वृत्तानुश्रयमानेषु धर्मविरोधे भूयोऽनुपेक्षितं धर्माभामनु-
ष्ठानम् ॥

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्वात्
सङ्घर्मात्म्यम् । १।२।१७।२२ ॥

भाष्यम्— पञ्चदश्याये अग्निष्टुदेवाश्च प्रथममहः ।
ततो ज्योतिर्गोपमुतिष्ठे इहः । परिशिष्टान्येनाद्वाद्यानि
द्वादशाहमृत्नीनि । तत्र धर्मविप्रतिषेधे सति एकादशा-
नामहामग्निष्टुत्तश्च विचार्यते । विमेषु द्वादशाहिको धर्मः
कर्तव्यः उक्तं अग्निष्टुह इति । ननु सिद्धमेतत्, नौदक्षनाम-
पेयनोर्नामत्परोक्षायमेवाहिको धर्मः कर्तव्य इत्युच्यते,
‘न वा क्रत्रभिषानादाधिषानाममन्त्रणम्’ इति (७।५
३।१५) । तथा सिद्धं ग्यायत्रोत्तरेण आक्षिप्यते । अथवा
नाम्नामेव विभक्तिता । विप्रतिषिद्धधर्माणामेवेषा अग्नि-
ष्टुत्तयैनादक्षाना चाहा रामत्रये प्रारम्भन् पञ्चदश्याये
भूयसमेकादशानामहा सधर्मेन स्वात् । तत्रो धर्मः
कर्तव्यः । सो हेतुः । भूयस्त्वमेव । ननुपु गुणसमेषु
महत् फलं भवति । एतस्मिन्नस्य चत्तम् । एष हि
लोकैः शृण्वन् । लोके, एकादशसु प्रदीपेषु कैर्मति
सपत्नेभ्यस्त्वमिह चै महान् प्रकाशो भवति, विषये
अथा । इति पुनरिहोदाहरणम् । सुवद्व्याया अग्निष्टुति
आयेषां, इतरेष्वह स्वैत्री । तत्रैत्री कर्तव्य ।

उप— (अत्र भाष्यकारेण पञ्चदश्यायमनुसृष्टम् ।
तत्र अग्निष्टु प्रथममहः, ततो ज्योति, गौ, व्यासुः इति
अहः, परिशिष्टानि एकादशाहानि द्वादशाहिकानि । तत्र
अग्निष्टुति आयेषां सुवद्व्याया नामवेयात् प्राजा, द्वादशाहि-
केषु तु चोदकेन ऐत्री, तत्र व्यायः चिन्तये । अथवा
ज्योतिर्गोपमु, इति अत्रे नाम्ना ऐत्री प्राजा अग्निष्टुति च
नाम्नैव आयेषां । इव नाम्नामेव अत्रात्त चिन्तये इति ।
इदं भाष्यकारोक्तमुदाहरणमाधिपति —) अस्मिन् सूत्रे
पञ्चदश्यायस्तात् अनुसृष्टम् । (नयम् !) या
स्यत्तं वधवीर्यपारिप्रहणीसत्काला सुवद्व्याया, सा प्रति-

विषयं क्रियते (‘पञ्चाला व्यायैतै’ [१।१।१।२।२४]
इति शुक्यम्) । यथादेका च (सा कर्तव्या) आयेषां अग्नि-
ष्टुति, अन्येषु ऐत्री । तत्र तावत् शयय एव नास्ति
(मेरेन कर्णात्) अविरोधात् । या तु आग्निष्टुते
उपसृष्टसु च (क्रियते), तस्या (तन्नेण क्रियमानया)
विरोधः (उच्यते) । तथापि देवतास्कारस्त्वान्
निगदस्य, यथादेवनमेव तन्मैदः, नास्ति तन्नेषोवा-
रणम् । तथा निर्वारणम्: परस्कारत्वात् प्रतिनिवर्षं
मिथ्यते, एवमिदमपि । तस्मात् द्वे अपि सुवद्व्याये आहा
तत्रे (इत्यनुसृष्टम्) । किं इति अनोदाहरणम् !
अत्र पञ्च व्याया. सह नोयन्ते फलं प्रति, तत्र च नयया
पौर्णमासिने चिन्तन्त, इत्योर्दाधकः, तत्र अग्निमर्ग-
नात्तमागमन्त्रोविरोधः (बहुदाहणम् । तथाहि—
आयेषां दाये पुषोदायमन्त्रकालं निर्वर्षेत्, इत्याय प्रदाने
पुरोडाशमेकादशकपालं पशुतामः, इति मधु इतमपो
धानाः प्राजापर्यं इति उक्तं यागा. । तत्र आयेषु पुषोदायो
धानासु च आयेषु विधुक्त. । तेन आयेषु वर्यौर्ग-
मास्वमासास्यथोर्मासात् न विरोधः । अत्र तु पञ्च यागा-
नित्यन्ते. तत्र ऐत्री पुषोदायो दपति च दासिने
चिन्तन्त, मधुसूतयोश्च उपाह्वयाञ्चिवारात्वात् पौर्ण-
मासिक, तत्र अभिगर्धनात्तमागमन्त्रयो. विरोध, चत्-
होत्तुपञ्चहेतो. अग्निमर्गनमन्त्रयो, वान्त्यो. इत्यन्तरोक्ष
आस्वभागमन्त्रोविरोधः इत्यर्थः । सिद्धान्ताह—) तत्र
मधुसां धर्मादुदाह. प्रयोगजनानुग्रहम् ।

नोम— किं सुवद्व्यायमैत्यै इत्यत्र प्रवद्वं, उक्तं
शुवदा धर्मस्य इति प्रवद्वविशेषविषयात् संगतिः ।

दि— ‘ या पञ्चदश्यायस्य सुवद्व्यायऽऽनुरागा ।
आयेषो ग्यात् विमैत्री वा, प्रथमाहातुगुण्यः ॥
आयेषी प्रथमं चारो विरोधातुदयात् वति । न बहु-
सुवद्वैत्री इत्यर्थेनागमोक्तिः । ’ ‘ त्येदेक कुड-
रगामे ’ इति न्यायादित्यर्थः । इदं भाष्यमनेनोक्तम् ।
यापिः मतेनाह— ‘ यथायामुहृत्तं इत्यन्तत्वात्तुत्त ।
वार्मन्परागमनोर्गामे, प्रथमत्वाद् दर्शित्वौ ॥ दर्श-
यान्तिदेवोऽनं प्रात आत्रो, उक्तिमो यतः । इतं मन्त्रा
इत्येवा बहूना उक्तिचित्ता ॥ ’

भाट्ट— कामेष्टिकाष्टे 'अथये इये पुरोडाशमया कपालं निर्गयेत् इन्द्राय प्रशये पुरोडाशमेकदशकपाल दधि मधु धृतमाये धामः । तत्सुवृष्ट प्राकप्रतरं पशुकामः' इति श्रुतम् । तत्र चिन्देष्टिवेदेव दध्यादिदत्तना अनेके यागाः । तत्र आयोऽन्यत्र धानायाग, आदेवविकार, च उभय-कालकृत्यादिविदुः । ऐन्द्र एजादशनयाल ऐन्द्राविकारः । दधियागो दधियगस्त्वैव । तयोःसमापानाधर्माः । मधुगुणो-दक्षना त्वागुणावर्जितास्त्वान् पौर्णमासधर्माः । तदिह चतस्राण्यु धदकित्तमाण्यु भ्रान्तभागयोर्नारीश्रीशृषण्वर्षी-मन्नाणाम्, हयिरभिमर्शने चतुर्होत्र्यवहोत्रमन्त्रयोश्च निरुधे सुवस्वनेवास्तुविरोधिरात् अमानाहनाधर्माः । इति प्राप्ते, सुव्यवर्णानुग्रहसा प्रथममत्तनावपि भूयोऽनु-ग्रहानुधेनेन प्राप्तमथविश्वान् सुव्यवर्णैःशलासदस्त्व वाचम-द्वीहृत्थ भूयोधर्मवन्धोपक्रोपजीविदावधतेः पौर्णमासी-विमथणा भूयसा तन्निवर्णम्, अल्पना च विदुधर्म-रिषये प्रवृत्तवम् । अविश्वदानावृत्तधर्मानो एतदयमाप-विशोपरात् सर्वेषा तन्निवर्णम्, आहृत्तधर्मो त्वापुत्तिः । दई च उपसृष्टावृत्तधर्माव्यापामावपथानिमिषोदा-हणम् । उभयत्र तत्सर्वे दृदाहृत्तवन्तः मृत्यम् ।

यच्च भाग्यकारेण 'पञ्चदशरात्रे अग्निहृत् प्रथमगह-साम्य नाम्ना अग्निधृत्तमविकारस्त्वादीशो मुद्राग्रम् । योनिर्गोतपुरिति श्रद्धः, तेषामपि नामैकैकहृत्त-पठित्तयोनिरादिधर्माः । तैन्त्री मुद्राग्रम् । शरीरु एfi-वयमु चोऽनाम्निद्भातिदेसेनैव ऐन्त्री । तदिह सुत्वा-काशीनसुत्तग्राहानाम्य तथदिक्मेदेनैव अनुग्रहान् न कश्चिदिवाः । आतिशोपकश्रीनीनसुत्तग्राह्याऽऽज्ञानस्य तु सर्वयुक्तापे तन्निवर्णस्य धामिक्रान्त्तु निरोधवर्षी मयोऽनुग्रहाय ऐन्त्री सर्वा' इत्युक्तम्, तन् मुद्राग्र्या-हानस्य देवतावृत्तानाधरेत्त्वं इन्द्रपशरोन च अग्नि-प्रकाशनरूपनासंविदेरमानान् मेदेनेशमवरेवन्मुद्राग्र्या-कृत्वावमेरौधितम् ।

अत्र एव एकादशाधिकरण सप्रतिभारदेवतास्तुत्राग्र्या-विवरणम् । न चैतन्निवर्णानुग्रहाणि द्रव्यभेदेन भिदा-उपग्रहापये, प्रवृत्तसिद्धिनापयिः, 'आहृत्तानि दधीन्ध-निमृशति' इति वचनान्तरविदित्वागिधर्मानुग्रहादेव

तत्तद्रविरुद्ध्य 'चतुर्होत्रा' इत्येताभ्या मन्त्रविकानेनाने-केषामपि इतिपा सङ्घट्टमिधर्मानुग्रहमे मन्त्रमानसुधोपेन उदाहृत्तौ प्रमाणभावात् प्रवृत्तसिद्धिरुपपत्तेः । अत्र एषा-समये यन्निवर्णानुग्रहवृत्तिः तत्र व एव मन्त्र इति न प्रवृत्तः ।

मूषहन्— 'विधेये बहुधर्मता ।'

जंकर— 'भूयासः स्तुः सधर्मताः ।'

* न च्याऽऽज्ञाशुभिरपि पञ्चपञ्चराम्यस्ता इति भूयोऽनुग्रहस्यायः उभयनापि नृत्यः इति चेत्, न । पराक्रमः ६६१२, * भूयोऽनुग्रहस्यायेनपि आभने सर्वलोकगतिरसन्धस्त्वैव अमान्तरात्सर्वेषामपि प्रति-पायता । ६६१२, * यत्तुनिर्गोष्ठाधिकरये भूयोऽनुग्रह-न्यायेन यत्तुनिर्गोष्ठाधर्ममेदे प्राप्ते यत्र सर्वेषा तन्निवर्णान् न शक्यते निरोधः, ता सुव्यवर्णानुग्रहानानात् भूयोऽनुग्रहः । यत्र तु एकस्यपि इतरे प्रवृत्तिनः इति यद्यन्ते विशेषः तत्रैकस्य तत्रिण एव धर्माः प्रथमाः, बहूनामपि अ-ङ्गिता तत्तन्नेवजीवित्वेन स्वधर्माप्रवोक्तवन्ताः । ५७११, * नामधेयगुणैःपहःश्व विविचिता ह्येष्टपि कर्तव्याः विरुद्धास्तु नामप्रतिताः विरुद्धा अपि अतुनावालाये सर्वे-यागहा क्तोऽनुग्रहा धर्माः वे यत्रोऽनुग्रहानुधेने नोदक-प्रापिता एव कर्तव्या न नामधेयिताः । सोम, ७११२ .

* मूलैकस्य अन्तरावयवमन्त्रान्तप्रवृत्तत्तन्तन्तन्तन्त-नुग्रहेण तस्य प्रतिशान्तेकलेन प्रतिद्वे इधिवीनेके एव विश्रान्तेः भूयोऽनुग्रहस्यायात् । पराक्रमाः ६५११ .

इति भूयस्त्वेनोग्रभुति । ३।३।३।१० ॥

'ज्योतिशेनेन स्वर्गकामो यजेत' इति यजुर्वेदे सामवेदे च समानाधर्मेण आम्नानम् । तत्र सामवेदे पशुमन्त्रान् तन्निवर्णान् यजुर्वेदे च शुभापे निरपेक्ष वैशि न विश्वः । इति प्राप्ते, सिद्धान्तभाट्टः । उभयभुति भूयस्त्वेन निर्णयम् । यस्य उभयोर्वेदयोः कृतिः अत्र मयति तस्य भूयस्त्वेन निर्णयः । यत्र भूयासो गुणः उपाग्राह्याः, तत्र तस्य सर्ववत्तया चोदना न्यात् । यत्र च कर्तव्यतया चोदना तत्र इतिचर्तव्या आगहृत्तये । तत्र इतिकर्तव्यतान्नेन कर्तव्यतयाचोदना अत्रनिर्णयमेदे ।

तथा च ज्योतिष्टोमस्य बाह्वैदिकत्वात् उपासुः प्रयोगः । के.

ॐ भूयस्त्वेनोभयश्रुति । ३।३।३।१०॥

यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं यमामगन्ति- 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं ज्ञमो वजेत' इति । तथा सामवेदेऽप्येवं समान्भवत्- 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं ज्ञमो वजेत' इति । सकृच्च कृताया क्रियादौ द्वितीयां गुणार्थं श्रवणं भवति । तत्र सदेष्टः किं याजुर्वेदिकं गुणार्थम्, उत विपरितं इति । पूर्वमग्नेष्पौतक्तिको वेदधर्मो विनियोग-विधियोगेनापत्ते इति प्रकृत्या इदानीं प्रबन्धनेव यजो-मन्त्रेण श्रूयते, तत्र कतरस्य वेदस्य नक्थ उच्चैष्ट्यादि-धर्मोऽप्यनुष्ठान इति सदेदे सति अविद्वदनाकस्य च मनसाविकोपात् कस्यचित्स्तेनैवानुष्ठानस्य इति स्थिते उतविधिविधेन कुर्वेद विचार्यते । अत्रापि पूर्वपक्षिणो-ऽभिव्यक्तिः । न तत्रापि एतन्नोक्तस्य अन्वयं अङ्ग-मन्त्रार्थं धारणम्, तमप्येवाह श्रवणविकोपात् । नहि कृते विनियोगार्थम्, कस्यचान्युभवत् अत्रानविकोपात् । अतोऽप्येतद्वेदेन विपरित्येनैवेत्यादकथनम् । यत्र एतस्य नाम वेदाध्ययनमन्त्रेण सति स्वद्यात्वात् तत्राप्यभ्यस्त्या-धेतया । तेन यदेवमहा शास्ता येन प्रथममचीता स एव वेदकृतोऽप्यारू इति ज्ञानान्तराद्वेदसमुच्चयोऽपि अत्राश्रय्ये विकृत्य एवेति । एवं प्राप्ते, अस्मिचीयते । अनेवेन यत्रङ्गभूयस्त्वश्रवणेन त्रिष्टोपायवर्तिर्न स्यात् । यजुर्वेदे हि ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीगादित्रैतिकर्तव्यता भूयसी ध्याते, न तथा वेदान्तरे । इतिकर्तव्यतायाः प्रकृत्याऽप्येतद्वैदिकत्वमिति तत्रैव प्रकृत्याम् । यत्र च प्रकृत्य एवैव कर्तव्यताऽप्यमनुपपत्तिः । इतरत्र च गुणार्थं अत्रणमिति । तदुक्तम्- 'गुणानां यत्र भूय-स्त्वमितिकर्तव्यताऽप्यमनुपपत्तिः । यत्र तेनैव लिङ्गैर्न तस्य कर्तव्यताऽप्यमनुपपत्तिः ॥' इति (वा. ४. ८१५) ।

प्रयोजनम्- पद्येणम् । सूत्रं तु उभयश्रुति कर्म तस्याहभूयस्त्वेनोपचिन्तितम् इति । तदस्य यथाशक्तं सिद्धावस्थे तु वातिकारणप्रदा ननु-मन्त्रेण । यदि यत्किञ्चिद्वैदिकत्वोत्पत्त्यवगतौ लिङ्गं तदा उदस्यभूयस्त्वयोः को विरोधः । न हि भूयस्त्वेनाव-

धारितोऽन्वीयान् धूमोऽग्निं नानुमायति । एतुपाम्- 'यद्यस्य गमकत्वेन स्वगच्छेत्पचारितम् । तदुत्पं यद्वा वा तस्य प्रतीतो न विशिष्यते ॥' इति 'यादस्य हि धूमस्य गताकत्वावधारणा । स तादृग्यद्गुण्यो वा बहि गमयति ध्रुयम् ॥' इति । (वा. ४. ८१६) । अतो यथावर्तिकर्तव्यं सिद्धान्त-रेतुर्वर्णनीयः । प्रतिकर्म विरोधस्वरूपिगानुत्पत्तिः । इत्येवमेतन्न कर्मनिरोधनिलक्षणं भवति । ज्योतिष्टोमस्य च इत्येवयत् कृत्स्नमेव यजुर्वेदे समाहायते । तेन तत्रैव कर्मोपपत्ते । इतरत्र वेदे कर्मस्वरूपमात्रमनुष्ठीयत्वं स्तोत्रसम्प्रदायप्रतिष्ठानात् गुणार्थमेव श्रवणम् । ननु अनेकेऽपि गुणाः प्रतिवेद विधीयन्ते । नैवा प्रति-याक्यं कर्मोत्पादेन न विधायः श्रूयन्ते । नाप्येतेन कर्मोत्पादेन सर्वेषां विधानमवाप्त्यन्ते । अतो न तावदात्म्येन अनेकगुणविधानम् । नापि प्रकरणेतादृश-मानस्य, प्रकरणमन्त्रात् । कर्तव्यस्य हीतिकर्तव्यताऽप्युक्ता प्रकरणम् । न चात्रावेद कर्मव्यता सम्भवति । अतः प्रक-रणेनाप्यङ्गकथनासमाकृत्य गुणार्थं अत्रणमिति । उच्यते, न हि स्वल्पेणानुष्ठीयमानमितिकर्तव्यताकाऽत्रापरिमित्यः । किं तर्हि ? विधायजुर्वेदस्येनानुष्ठीयमानत्वम् । इह तु यादृशं कर्मोपचिन्तितं तागत तेन यदेतद्वेदन्तरे सुदस्येन अत्रण-मन्त्रयनविधिनाऽत्रै तदस्य प्रयोजनम् । स तु संविधि-समाश्रयिते कर्तव्यतासंस्कारवगमार्थमेवेति निर्णीयते । अतो यजुर्वेदे एव ज्योतिष्टोमस्तोत्राः । वेदान्तरे गुणस्य-न्वयमेव श्रवणमिति सिद्धम् । प्रयोजनम्- पद्येणम् । सूत्रं तु इत्येवैवतादियत्रकर्मव्यत्वेन यजुर्वेदे एव योति-ष्टोमस्तोत्राः कर्तव्यतासंस्कारवगमार्थमेवेति स्थितम् । तौता.

॥ 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इत्यनेन न्यायेन यत्र यागपरिचायकदेवतादिमत्वा तत्रैव यागविधिः । कौ. २।१।१०. ॥ अंशदान्त्योः 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इति न्यायेन औपानुवाकस्यश्रवणे एव गुणविधियादुत्पत्त्य-प्रधानविधिपरि । संवत्स. ३।१।४. ॥ यत्र कर्मण एतस्यां तावदात्वा भूयसाग्नाना विधानम्, 'भूयस्त्वेनो-भयश्रुति' इति न्यायेन प्रधानव्यति तत्रैव विधानम् । शातामन्तरे तु स्वत्याग्नानामविधानम्, तत्र कर्मणि

तच्छास्त्रापायिनोऽपि विद्वान् स्यात् इत्यादि । सोम-
६।१।७. * यदि तु उपवन (वेददत्ते मन्त्रः) विधा-
स्त्वे नोभयभवन ' भूयस्त्वेनोभयभृति ' इत्यादि नास्ति
तत्रागत्या विकल्पो गृहीयते । वा. ३।१।१।७.

॥ भूयस्त्वात्तद्वाद् इति न्यायः । यथेतरवस्तु-
सत्वेऽपि यस्य वस्तुनो बाहुल्य तेनैव लोकप्रवादः इत्यर्थे
अयं प्रवर्तते । स्पष्ट. । साहस्री. ७५९.

॥ भूयोमन्त्राधिकरणम् । एककर्मणि भूयोमन्त्र-
सत्वे विकल्पेन मन्त्रस्य ग्रहणम् ॥

दशपूर्णमास्योः पुरोडासापिष्टविभक्तौ ' यथाभावा
व्यावर्तेशाम् ' * भक्तौ वा विभक्तौ ' इत्यादौ बहवो
मन्त्र आभवात् । ते सर्वेऽपि समुचित्वत्वात् विगतत्रये
अद्भानि, अन्वक्तमग्रहण्ये विनिगमनाविरहत्वात् । एकस्य
विनिगमो भवन्त्याऽऽवृत्त्याया अभावात् । अनेकेषाम-
हिना एकस्मिन् अर्धे समुत्पन्नवद्वैपरीत्यस्यापि न्यायत्वोपेयं
विदेरिति वृत्तस्य प्रकाशयत्स्य पुनः कथ्यमानमवात्
मन्त्राहाड्छायाश्च धिक्त्वेन विनिगमोऽपि शान्ते ' वा
चतुर्मिषदत्ते ' इत्यादिस्त्रिधा विकल्पेन विनिगमः ।
संक्षेप. १।२।३.

• भूयोमन्त्राधिकरणे (१।२।३) ' यथाभावा
व्यावर्तेशाम् ' इत्यादिमन्त्राणां विकल्प उक्तः । संक्षेप.
१।३।२६.

॥ भूतिद्वयशक्तुर्निग्यायः । हिनाचणप्रान्तदेशे भू-
तिद्वयस्य पक्षी ' मा साहसं चुरु ' इति पुनः पुन-
रुच्येदन्तं सिद्धशब्दप्रत्यय आस शिक्कवीति प्रसिद्धम्,
तथा पयोपदेशमानतुद्यत्त. स्वयं च क्येषाचरणशीरो
दाग्मिनस्याज्य एवेति माधः । उक्तं च महामारणे-
' न माथा मापिन शस्ति बहु नेदधि गापति । प्रवृत्ति
याति भूतानि भूतिद्वयचतुर्विधम् ॥ ' इति । साहस्री.
३५०.

• भूयसा पत्रावत्तम् । वा. १।३।७।१७.

• भूयुशुनकचक्षिद्यानां तदे नधिवार. । ६।६।।
२४-२६

• भूतत्याच परिक्रयः ' इत्यत्र ' दक्षिणाः
शोमस्य ' इति वचनान् प्रदानमाशाद्रभूत्वाऽपि दक्षिणाय

पठद्वात् कर्त्तव्ये. न अन्नभूतेष्विष्टेषु आतिदेशिमा-
न्वाहायदक्षिणायातिः इति वदन्ते । कौ. २।१।५।१९
छ. ८३-८४

॥ भूतत्वात् परिक्रयः । १२।१।१६।३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयः परिक्रियन्ते श्रवितो येन
स परिक्रयः अन्वाहार्यः सोदकप्रतोऽपि सोमे ऐधिकेण
न कर्त्तव्यः । भूतत्वात् शोमार्येन परिक्रयेण गानादिना
भूता कर्त्तव्यः । अद्भानुपानार्थम् कौमिकः परिक्रयः ।
तस्माद्वाहायो न कर्त्तव्यः इति सिद्धान्तः । कं.

• भृतिः कर्मकरेभ्य आनन्तर्यं यदीयते वा ।

भा. १०।२।८।२७, * निगिमा प्रकरीः भृतिः भवति
व्यापारतः कृततः वचनतः इति । व्यापारतन्नाम्
न मायवीजानां दादशशत भृतिः । कर्मकुर्वाणा हि
कर्मकरा. पाठिकमपि बहः कर्मन्ते । फलानुसृत्य तेन
ज्ञापत । वचनं तु भृती सत्या परिमाणादिशेषपरं भवति ।
यत्र हि पाठिकमपि अहर्नं तन्पते न सा दक्षिण
भृति । न हि या तस्मिन् कर्मणि दक्ष कुर्यात् ।
स्नेहाद्वा अन्नेन वा प्रवारेण कृत्स्नमपि बहः कर्म
कुर्यात् । न वीहीना दादशशतेन प्रोत्साहितः । आश्रय
मन्वे यद् इत्यं सा भृतिः । (' तस्य दादशशत
दक्षिण ' इत्यत्र इदम् । आश्रितमन्वे उदरसूत्र-
पर्याप्तम्) । १०।३।१२।५४, * यो नहु कर्म करोति
तरुं बद्धी भृतिः दीयते । १०।३।१३।५४.

• भृतिपाचनं (वननं) ज्योतिशोमे धनतोऽपि
नितम् । ६।८।७।२६-२७. मीको. पृ. १८२३
' ज्योतिशोमे भृतिवनां ' इत्यत्र इत्यम् । • भृति-
वननं यथायं याचूनया द्रव्यसंपादनम् । ' यीक्षितो भृति
कन्वीत ' इति वचनान् । वि. ६।७।८.

• भृतिवननादिधत् । यथा भृतिवननं निपत्
तदाङ्कितयस्य च कर्त्तव्यत्वं तथा प्रतिग्रहादिनिपत्स्य
भरत्यन्तेन वदाङ्कितयस्य कर्त्तव्यत्वं । भाट्ट. १।१।२
पर्यन्तं ३.

• भूत्वेन सह भर्ता परिक्रयायै पठितं यम् । भा-
१०।३।१३।२८.

● श्रुतादीनां प्रत्येक बुद्ध्या व्यापित्तमाणा एक भिन्न एकस्मिन् शब्दबुद्धौ स्याम्युपासनेकपापराधाष्ये महत्त्व साधनत्वम् । सु. पृ. १२०७.

ॐ भेषोऽपि पादप्रसाराय षेट्ते इति न्यायः । धारणप्रत्यय समर्थाह्वयमैकरणसमीहने अयमवतरति । साहस्री १०४.

● भेद अज्ञापूर्वाया दन्तभेदे । वि. २।२।१.

● भेद अपूर्वाया द्वितीयाध्यायार्थे । द्रुप. ७।१।१।१

● भेद कर्मणो द्रव्यदेवतापुत्रत्वे, यथा ' ज्ञापय क्षेत्र मातमेत ' ' सौमं चरु निर्दिपेत् ' इत्यम । वि. १।१।५.

● भेद कर्मणा अम्यामेन माननाभेदात् । १।१।१।२

● भेद कर्मणा गुणात् । २।२।१।२३ ● भेद कर्मणा द्रव्यदेवताभेदात्, यथा चतुर्भास्वयैश्वदेववर्षेति ' वैश्व देव्यामिश्र ' ' कात्रिणो यजिनम् ' इत्यम । नि. २।१।९

● भेद कर्मणा संगत्या, यथा ' रामहृषामिशो ' तिस आहृतीऽद्वेति ' इत्यम । १।१।७।२१

● भेद कर्मणा शब्दाभेदात्, यथा ' अथैव ज्योति अथैव विश्व-ज्योति अथैव सर्वज्योति ' इत्यम । २।२।१।२२.

● भेद । भन्त स्वगताएषानदे न कर्मान्तर (भेद) कदाप्यति । या, २।१।१।११ पृ. ६४९. ● भेद ।

विशेषान्तरादितोऽनन्तरतो विधि कर्मस्वरूपमेव विदधत्

पूर्वनिदिहादपत्यमेव कर्मांतर (भेद) कथेति । इति (प्रथमाध्यायोक्त-) विधित्तिर्णैकपण्येण नीरतम् । १।१।

१।१ पृ. ६४९.

● भेदस्तु तद्रेदात् कर्मभेद प्रथमो स्यात्

तेषां प्रथानशब्दत्वात् । १।१।४।१।२६ ॥

रन्देदार, तस्मिन्नेन पूर्ववृत्तिर्निष्ठं कालो एषाने ।

कार्त्तभेदात् सुखाकार्त्तानामशब्दानां भेद स्यात् । प्रयोगे

तेषां कर्मभेद करणभेद स्यात् प्रत्येक भेदेनानुष्ठान

स्यात् । कर्मभेदे देवताः । तेषां सुखाकार्त्तानामशब्दानां

प्रथानशब्दत्वात् प्रथानशब्दत्वेन तस्मिन्नेन एकीकरणम् ।

अस्मत् तेषामाहृति इति सिद्धात् ।

तथा चान्यायैर्गर्भानम् । २७ ॥

अज्ञानामावृत्तौ लिङ्गमाह । ' पत्नीसंकाशान्तात्पराति संनिष्ठे ' इति अन्वयैर्दर्शनं भेदेन अहं पत्नीसंकाशा न्ता दर्शयति । तस्माद्भेदः ।

अथ सुखावचनं तद्वत् । २८ ॥

' सखितिसखितेऽहनि आशीऽभ्रागर प्रविश्य सुनद्राणा-

माहवति य सुखाप्रागच्छ ' इति (सखितिसखितेऽ-

हन्वशीऽदामीनागर प्रविश्य सुनद्राणां सुनद्राणामाहवति

प्रेष्यति ' इति भाष्ये पाठः) । न सखितिसखिते

इति बीजानवचनत् सुनद्राणाभेद दर्शयति । तस्माद्-

ङ्गभेदः ।

पश्चतिरेकश्च । २९ ॥

द्वारस्य अहमि, ऐन्द्रादिनास्तु पञ्चन एकादश ।

प्रत्यह एकेकस्मिन् पत्नी एवस्य अहं पशुशुभलेन

प्रयत्नेन अतिरेको भासति । तत्र ' स ऐन्द्राभ वायं ' इत्युक्तम् । तदहं पश्चतिरेक इति । तस्मात् सुखा-

बर्त्तनानामशब्दानां आवृत्ति इति सिद्धान्तः । के.

ॐ भेदस्तु सदेहात् देवतान्तरे स्यात् । ११ ।

४।१।३४ ॥

देवतान्तरे देवताभेदे सति पशुगणे ऐन्द्रादिनेषु

कुम्भीयुक्तश्रावणोना भेद स्यात् । सदेहात् एहस्या

उत्ताना अत्रानाना कस्य पशोः श्रावणानामि इति

सदेहप्रवृत्तः । तस्मात्तत्र भेदः । इति पूर्वं पद्यः ।

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् । ३५ ॥

ऐन्द्रादिनेषु पशुषु कुम्भीयुक्तश्रावणीना भेदो न

स्यात्, तत्र तत्रम् । इदंवाग्रहानां प्रत्येकभेदेत्वात्

कस्य ति इत्येव इति सदेहप्रवृत्ते तु अथात् भेदज्ञानस्य

प्रयोजनसिद्धयर्थं लिङ्गकर्म लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

त्वात् । इत्येवैव लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण

अभ्यान्वयान् । अभ्यर्चना क्रियमाणस्य हृदयप्रज्ञाना
 होमस्य कृते वा होना फनीया शब्दा, तस्याः प्रथमस्य
 अपूर्वस्य अत्र प्रतिप्रकृता वशा जुहोति, तदर्थं च स
 'पूत वृत्तायाम्.' इत्यादिर् 'अन्तरिक्षाय स्वाहा'
 इत्यन्त मन्त्र पठति । होतृशान्त्वायाः प्रथमार्धवर्षमाप्ति-
 वशा स्नात् तदैव प्रतिप्रकृत्यनुभननमाद्या भवितुम् ।
 तदा च वशाहोमः । होतृशान्त्वायाश्च उत्तरार्धवर्षान्ते
 वषट्कारे अभ्यर्त्तुं हृदयप्रज्ञानि जुहोति । तथा च
 वशाहोमे होतृशान्त्वा कर्मभूता नाति । तदेतत्
 'अशास्त्रप्रज्ञानाम्' इत्युक्तम् । अथ वशाहोमे कर्मण
 मन्त्र. प्रतिप्रकृत्या पठनीय. 'पूतं पूतपापान्.' इत्यादि-
 रेव, तैत्र च स्वशान्त्वा स्वस्य वशाया. शान्त्वा, तथा
 स्वशान्त्वा प्रदान वशा तदा स्वशान्त्वाप्रदानं वशा ।
 तदेतत् स्वशान्त्वाप्रदानशक्तिवनेनेत्युक्तम् । एषा नम
 मासकथः । षड्गणे च निशा एव वशाः । तासा च
 भेदज्ञानार्थं चिह्नकरणायनात् तद्व्यकरणार्थानां कुम्भीना-
 मपि भेदः स्यात् । इति पूर्वपक्षः ।

अपिवा प्रतिपत्तित्वात् तन्त्रं स्यात् स्वत्वस्या-
 भुविभूतत्वात् । ३७ ॥

प्रिधानी आह । अपिवा तन्त्रं कुम्भी स्यात् ।
 प्रतिपत्तित्वात्, दोषभूतानां वशानां प्रतिपत्तिरियम् ।
 ननु कुम्भ्यास्तन्त्रे वशा स्वशान्त्वाध्वर्षने एव हृदय न
 भवेत् । उच्यते । स्वत्वस्य अश्रुतिभूतत्वात् । स्वत्व
 शुक्तिभूत शून्या निहितं न भवति । तस्मात् परम होमे
 न दोषाव नास्तुप्रदानं । तस्मात् कुम्भी तन्त्र स्यात् ।

सकृदिति चेत् । ३८ ॥

पूर्वपक्षी आह । तद् प्रथमे एव शान्त्वाध्वर्षान्ते
 सर्वासा वशानां सकृद् होमो भवति । इति चेत् ।

न कालभेदात् । ३९ ॥

शिवान्दी आह । न वशानां सकृद् होमः । काल
 भेदात् शान्त्वाध्वर्षान्ताः भिन्नाः तप कालभेदः एष्टः ।
 तस्मात् शान्त्वाध्वर्षान्तानां कालभेदात् नशाहोमे भेदोत्र ।
 तत्रश्च एवशान्त्वाध्वर्षान्तेषु होमः । के.

● भेदः द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यः । कर्मभेदज्ञानि प्रथ-
 मानि एट्, शब्दान्तरसम्पत्त. ईदृशा संज्ञा शुभः प्रकृता

न्तर पठि । वाल पु. ८. * भेदो नैव वाक्यधर्मेन
 अभिप्रेतः, अस्माक आहुतिपदाधर्मनात् । वा. २।।
 १४।४६. * भेदो न कर्मणः उपतितास्ये द्रव्यनिर्घो-
 नुक्तौ, यथा 'अग्निहोम जुहोति', 'होमा जुहोति',
 'पयसा जुहोति' इत्यन । वि. २।२।१०. * भेदो
 न भवति सामान्य द्रव्यभेदेऽपि । ६।३।३।११-१२.
 * 'भेदो नाम पदार्थानां ध्यायन्तेऽः फस्यत्म्.' वा.
 २।१।१४।४६. * भेदो यावत्कायधूनः तावत् रोमंरोपि-
 मावो नास्ति । (अतः द्वितीयानन्तर तुतीयोऽभ्यायः) ।
 टुप्. ७।१।१।१. * भेदः सहाशब्दान्तरयोः शुभसद्व-
 योश्च अभिधीयते 'सकृदानमिवाहवात्सहा शब्दान्तरात्
 पृथक् । व्याहृत्यसमवायाच्च संख्या भिन्ना गुणान्तरात् ॥'
 वा २।३।१२।२६. * भेदः समिदात्पूर्वाणां दर्गपूर्व-
 मागयोः । २।२।३।२. * अग्निधरिवर्षमाने हि पूर्यमंगि
 येनापि प्रसारेण उत्तरस्य भेदः प्रतीयते, न तु
 प्रकरणान्तरं यदपि किञ्चिदुपाकरोति, तथा च 'पूर्व
 चाकर्मसन्निवौ' (२।३।१२।२५) इत्यन कथनात् ।
 वा २।३।१२।२५ पृ. ६१५. * भेदं विना प्रवि-
 त्तिवार्त्ताभाष्येण । सु. पृ. ४०९. * भेदेन व्यपदेश-
 नुषङ्गने तपि भवति । भा १०।७।१२।३४.
 * भेदस्य अपरणा अतिहास्यत्वात् आशानिहाना ज्ञान
 टीना च दृष्टम् । अपरणे च भेदस्य नाभ्यर्त्तं व्यपदेशं
 नाकथने । वृहती. ट. २८४. * भेदे एकदेशात्मनि
 प्रापक्षिणं सन्तने वा । ६।८।१।१०-१६.

● भेदाप्रहणात् तद्वृद्धिः. अतस्मिन्नपि भवति ।
 वृहती. पृ. २०४.

● भेदाप्रहणनिवन्धन एव शुक्तिवादिषु खन-
 भ्रमः । वृहती पृ. २०५.

● भेदाभेदौ आहुतिपक्षयोः । मीमेक्षे. पृ ७८६
 'वाहुतिवाद' इति विन्दी शास्त्ररीशिकापथे दृश्यम् ।
 * भेदाभेदौ । 'इव गोः' इति पदयोः सिद्धप्रतिप-
 तिनिर्दिष्टयोः सामानाधिकरन्धने अनुक्तन्यायुक्ताशास्त्रेण-
 कत्वेन भेदाभेदसिद्धिः । एवं अवयवावयवयोः शुभ-
 शुक्तियोः त्रिधात्रिधावयवोर्भेदः भेदाभेदोऽनुपपन्नः । मणि.
 पृ २३

● भेदाभेदविरासः । सप्रति भेदाभेदी निग-
क्रियेते । केचित् जातिव्यक्तिगुणगुणवयंशवयंशदीनां
भेदाभेदी वर्णयन्ति । तथाहि, जातिव्यक्तयोर्भेदस्यावसर्ग-
जनसिद्धः । अभेदोऽपि तयोः प्रतीयते । एषो गौरित्यत्र
प्रतीती वा-त् एषतादात्म्येन गोल प्रतीयते, अन्यथा
एषश्च गौशेति प्रतीतिः स्यात्, एषश्च गोलं इति
वा । न कदाचिदपि तथा प्रतिपत्तिः । अतः एषतादा-
त्म्येन भेदास्य प्रतीत्यन्त एष एव गौमित्यभेदः
प्रतीतः ; तथा अत्रैव प्रतीती एष एव गौ , न मुण्ड
इति ब्यह्वारात्, एषतादात्म्येन प्रतिपत्तायैव मुण्ड-
भेदोऽप्यवसीयते । तथा मुण्डो गौरित्यत्र मुण्डतादात्म्येन
प्रतिपत्तयः सामान्यस्य न एष इति ब्यह्वरिदरानात्
भेदोऽप्यवसीयते । एतत् उक्तं भवति, यस्या व्यक्तौ
तादात्म्येन सामान्यस्य प्रतीतिः, तस्या व्यक्तौ तथा
प्रतीत्या तदभेदः एव प्रतीतः ।

आध्यात्म्येन प्रतीती भेदस्य विगोपीस्तुमद्यत्राण्यम्,
किन्तु व्यक्तवन्तान् भेदः प्रतीयते, अतो जातिव्यक्तयोः
प्रत्यक्षेणैव भेदोऽभेदश्च प्रतीतः । न च भेदाभेदाभेदश्च
समस्तः निश्चयत्वात्, सदाव्यवदिति काव्यम्, विरोधा
अत्रात्, यतोरेवम प्रतीतिनामिति तयोरेव निश्चयम्,
यथा सदाव्यवदिति । तदुक्तम् ' प्रतीयते चेदुपयं विद्येव,
भेदोऽप्यवसीयते । ' इति । श्शीतयोरेषि तिरोवेऽङ्गीकृत्य-
मणे एकस्यैव सामान्यस्य ज्ञानाभूतात् व्यक्तियु युग
पवारेसमाप्य इतिनाङ्गीक्रियेते । यदि प्रतीतिक्रान्दङ्गी-
क्रियेते, तर्हि भेदाभेदयोरेषि समानमिति तुल्यचर्चः ।
क्रिञ्च, प्रथमयाकिदर्थेन तावदेव प्रतीयते, तदानीमनु-
गुणाकारस्य न प्रतीतिरेवाङ्गीकृता सर्वकारिभिः । क्रिञ्च
अभेदप्रतीतिनामिति यो वदति, तस्य सर्वलोकाविरोधः ।
यथाभेदव्यवहारिणाणां पुरतः स्थितेषु वस्तुषु प्रथम
एकाग्रतया प्रतीयति । अथ सर्वेषु वस्तुषु सर्वेषु प्रथम-
मभेदप्रतीतिरेव सगुणप्रत्ये पश्चात् वेदप्रतीतिः । अजे-
ऽवाधितविरयप्रतीतिमिदौ भेदाभेदी तावद्वहन्मरुतः ।

क्रिञ्च, अब गौरिति सामानाधिकरत्येन प्रतीति
रक्षीति निमित्तवदम् । न च अन्वयभिरयोर्नाश्वरो यथा
सामानाधिकरत्यं न दृश्यते, तथाऽत्यन्तमिदमव्याधि

स्वरूपप्रतिपत्तौ न च दृश्यते । अतोऽत्यन्तमिदमव्यव-
भिन्नाच्च ब्यह्वरं सामानाधिकरत्यं भेदाभेदी कल्पयति ।
न च वाच्यम्, अत्यन्तमिदमयोरेषि प्रथमप्रकारितया
प्रतीत्येन सामानाधिकरत्योपपत्तिः इति, प्रथमप्रकारित-
त्यैव अत्यन्तमिदमयोरेष्यतामिदयोश्च अदर्शनात् तदपि
भेदाभेदमेव कल्पयति । न हि अत्यन्तमिदयोर्द्वेषुदपयोः
प्रथमप्रकारित्वं सामानाधिकरण्यं ना दृश्यते । न च
समानाधिकरत्येन सामानाधिकरत्यम्, ममयावसर्गव्यव-
प्रामाण्यमिदमनुपपन्नमात् । अतो येन पिच्छेन अमिदं
सामान्यं प्रतीयते, तदपेक्षया निश्चयेव पिच्छान्तरमेवेषा
अभिन्नम् । यथा एक एव देवदत्त पुरुषान्तरमेवेषा
दीर्घः प्रतीयते, ए पदान्यापेक्षया ह्रस्वो भवति, तथा
भेदाभेदावपि एवप्रतीतिरन्वयिदत्वात्प्राणह्वमर्हतः । तदु-
क्तम् ' सर्ववस्तुषु ह्रस्वियां ब्यह्वर्युगमादिभिरा । जायते
द्वयव्यवसर्गेन विना सा च न निष्पत्तिः ॥ '

अत्रोच्यते । यथोर्जातिवयंशोर्भेदः प्रतीत तयो-
रेवाभेदः प्रतीयते इति बुध्दं वचः । तथाहि, अनुगुणा-
कारस्यमाया जातिः प्रतीता, ब्यह्वरान्कारस्यमाया च
व्यक्तिः । अतः आकारान्तरं यतोरेण तयोर्भेदं नाम
आकारान्तरं न पश्यामः । आकारान्तराभ्योऽपि भेदोऽपि
तदीय एवाकार स्यात्, न तु जातिव्यक्तयो-
रेवाभेदाभासः सः । यथाऽत्यन्तयोः भयोरे इति प्रतीती
सर्वोचिद्व्याकारव्यतिरेकेण सर्वोनाकारस्तृतीयः ।

ननु यथा मयोर्गिनोर्नाकारः स्योवाकारः एवं जाति
व्यक्तयोर्भेद इति प्रतीती अभेदाकारे चात्याङ्कारो न
स्यात् । अथोच्येन न ययं जातिव्यक्तयोर्भेद इत्यभेद-
प्रतिपत्तिं अन्वयुपगच्छामः किन्तु मिदमाकारेण प्रक्तिवि-
मेव, नहि जानिन्वकी एकाकारेण कदापि प्रतीयेते ।
अतो न तृतीयान्तरमर्ह इति । तत्र, मिदमाकारेण
प्रतीतये. कदाचिदेकाकारप्रतीतिरिदमेव । तथाच्युच्यते,
त चावमेवकारेण यदि तयोः सप्रतिपत्त्येन प्रतीतः, तथा
सोर्गानुवीयावतारः स्यादिति ... प्रतीतिनामिति वेदक-
मेकाकारप्रतीतिरेव, तर्हि जातिव्यक्तयोः सा वार्ता ।
वस्तुव्यवहारिणोरेव मातु, को दोषः । अथ निरूप्यमाण-
वस्तुव्यवहारिणोरेव मातु, को दोषः । अथ निरूप्यमाण-

● भेदनादिवत् । काममानपरलक्षाभनत्वेन हि क्षान्ति (काम्यादि) कामाणि कामोक्तव्ये तस्या कर्तव्यानि भवन्ति इति कामनाया निमित्तद्वन्द्वमुच्यते, न तु भेदनादिवत् निमित्ततया वाक्यैतन्नव्यक्तम् । रत्न. ५।३।१२। ३२.

● भेदनहोमः तु त्रिमित्वात् तस्मै न विद्यते । तुप्. ५।३।१६।१९ वर्णकं २. ● भेदनहोम. रत्नन्दनहोमश्च न लौकिके । वि. ६।५।१५.

● भेदनहोमादीनां नैमित्तिकानामनुग्रहे षाड्भ्यो न निवामनं क्तिन्नु यथानिमित्तमनुग्रहम् । भाट्ट. ५।३।१२. ● भेदनहोमादीनां नैमित्तिकानामनेयेषां प्रयोगवचनपरिच्छेदत्वात् समुच्चयः, न तु विकल्पभेदनादिनिमित्तमुपजीय विहितत्वम् । वि. २।२।३।६.

● भेदनहोमादिवत् । भेदनहोमो यथा ऋतुनिमित्त-उत्पत्त्युक्तः तथा चयने वैशानरव्याय । भाट्ट. ५।४।१६.

॥ भेर्यापातन्यायः । तत्रया भेर्यापाते भेर्यमाहृत्य कश्चिद्विदित्पदानि गच्छति, कश्चिद्विद्यत्, कश्चिद्व्यक्तारिगदेव प्रवृत्तेऽपि । साहसूरी. ६०८.

॥ भेर्यविप्रन्यायः । मर्त्यन्यायदेव अयम् । साहसूरी. ३९५.

● भोतः सुपदु त्रिपिप. अररोजानुमर उच्यते । शा. १।१५. ५. १२५.

● भोग्यस्य मानस्यपि भोक्तृवागती भोगो न दृश्यते । सु. ३।८. ५६.

● भोजनं व्याकल्प्यते अनाचारे दक्षिणाव्यानाम् । या. १।३।३।७ ५. २०४. ● भोजनम् । दक्षिणरस्त भोजनाचारमूर्भूमा अति. 'अन्नमंर वदक्षिणतो दद्याति, तस्मादक्षिणेन हस्तेन पुत्रोऽन्नमसि' इति । या. १।३। ५।९. ५. २२६. ● भोजनम् । पातपारणपूर्वकभोजनं चागमूर्भूमा अति: 'परशहदरातीमुपदद्याति' इत्याद्या अक्षिरागमे । १।३।५।९. ५. ६२६. ● भोजनम् । प्रादुम्भानभोजनवाक्यपरिषेव दिरमोक्ष ('देवा ये देवभजननम्पवधाय रिषे न श्रमन्' इति परको. धर्म) । सु. ५. ४. ● भोजनं निमित्तमभोज्योऽप्युत्तराशा.

अथ अनाचार उदीच्याना दक्षिणाव्याना च । वा. १।३।३।७ ५. २०४. ● भोजने उपयुक्तं कवलीपयै प्रसात्पापि न पुनः शिष्टाः स्वीकुर्यन्ति । वि. १।१।३। १२. ● भोजने 'प्रादुमुजोऽस्मानि सुजीव' इति शार्तो नियमः । तद्योपनीतस्यैवाधिकस्ये नानुपनीतस्य । ६।२।६. ● भोजने प्रादुमुपज्ञा नियम्यते । भा. ५।२। ५।९.

● भोजनार्थौ मौनविधाने शाकारेतितात्पर्यादि हस्त-महादिना न कार्यम् । सु. ५. ३१८, ● भोजनार्थौ लौकिके अपि वैश्वकप्रादुमुपज्ञादिनिवन्तो दृश्यते । ५. ९२९.

● भोजनवत् । यथा चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देवस्ये सुहृत्वे इति चतुर्थे भुक्त्वा ततश्चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति । भा. १०।५।१५।५६.

● भोक्तव्यं अन्तिकाठिन्यात् अतिप्रदानकालस्यना नपेक्ष चर्चयितोव यद्विगीर्यते तत् इति हेमाद्रिः । वाट. ५. १६८.

● भ्रम अयदृशात्मकः । नायंरुह्यात्मकः । ऋतु. ५. ५७. ● भ्रमः । यद्य हि दर्शयन्त्य प्रमाणं नानि व्यामोहः स । यथा दृष्टिकाया रक्तवित्तानम् । भा. ३।८।१२।२८. ● भ्रमे अलिङ्गे लिङ्गस्य शापरणस्य पठ्यत् अलिङ्गनामधिविज्ञत् लिङ्गतामप्यन दक्षा स्मरत् लिङ्गपरहर प्रवर्तयति । ऋतु. ५. २१. ● भ्रमे दोष नारण इति नैषाविवाः । मणि. ५. १४.

● भ्रमज्ञानम् । ननु प्रपञ्चमपि स्वमिचारी स्यात् । तथापि विनाऽप्यर्थेन ऐन्द्रियकं ज्ञानं दृश्यते अविज्ञाया रक्तविदमिति । (उच्यते-) न तत्र ऐन्द्रियकं ज्ञानं स्वमिचरति । एकं हि तत्र ज्ञानं इदं इति नाशुभम् । अपरमपि रक्तविदं इति रक्ततावपि सारप्रधानम् । तयोर्विज्ञाप्रदृष्टमिच्छन्वतो भ्रमोऽयम्, न पुनः ऐन्द्रियकं विज्ञानं स्वमिचरति । चायं च तत्र ज्ञानं विवेकं गृह्यम् । प्रपञ्चार्थिषु दोषकमान् इन्द्रियं न सूर्यं कार्यं करोति । तेन विवेकाप्रदृष्टम् भ्रमः । पापकर्मलो-यस्यै सर्वा विवेके अपरपारिते प्रतिपत्तिविज्ञानं विवेक-प्रदृष्टमिच्छन्वन्म् । ध्यानज्ञानं न तद्विषयार्थं शापर-

वत्याभावनिर्देशेन्द्रियादिह्यस्यप्रमत्तं निन्दु दोषपण्डित-
साक्षिकज्ञानजननझरलचक्रोत्पत्तम् । नैव कदाचित् विज्ञानं
(वेद्य प्रति) ध्वमिचरति येन अनिश्चयः स्यात् ।
यावत्ज्ञानमपि नैवार्थव्यभिचारिता दयति । निन्दु
ग्रहणस्मरणयोः द्विवेकमवधारयति । अज्जु. पृ. १९-२०.

• भ्रमसंशयोक्तप्रत्यये विरोपदर्शनस्य भ्रमादि-
निरोक्षित्वेन हेतुत्वम् । मणि. पृ. ३०.

• भ्रमणत्वादिन्यायः । वाक्यत्वं नाम जातिः
मित्रस्थानकराप्रवृत्तकर्म यद्यप्य-कर्मवद्गर्णात्मक-पदसमुद्दे
अन्त्यर्थे वा विलक्षणव्यवपदार्थघन्धप्रत्ययाकाङ्क्षा-
ध्वनयानात् भ्रमणत्वादिन्यायेन वक्ष्यन्ति तद्भूताधिकरणो
नाल्पवर्तितम् । वा. ३।३।११ पृ. ८०५.

॥ भ्रमरन्यायः ॥

१ यथा भ्रमरो हि पुण्यागा कण्ठनाडीतल्पहरता गन्ध-
गुणमानमादत्ते, तथा प्रहृतेऽपि । ३२३.

२ यथा भ्रमरो हि प्रतिपुष्पं गन्धमादत्ते, निगन्धोभूत
परित्यज्यन्यत्पुष्पमवलम्बते, तथा प्रहृतेऽपि । ३२४.

३ यथा भ्रमरो हि स्वदेशेन कठिनसामग्रिं चच्छिद्नी-
कोत्ति, परन्तु स्वश्रीतिपात्रनोमालव्यनसुकुमारकमल-
कुमुमान्तपाती स्वनातिमित्रा त्यजति, तथा सन्निभ
सन्निभ प्रति वर्तते । साहस्री. ३२५.

• भ्रष्टावसरन्यायः । यथा केवचित् कश्चित्
प्रति उक्तम्, ' त्वया अमुकालखेऽप्राकृत्यम्, तव
अभीष्टसिद्धिर्भविष्यति, अन्यथा न ' । एवं प्रतिश्रुता-
वसरे स न आयातः, भ्रष्टावसरतात् तस्य आभीष्ट-
सिद्धिः न जाता, तथा प्रहृतेऽपि । साहस्री. ३५.

• ' भ्रातृशामिकभादानामेव श्वेत पुत्रान् भवेत् ।
सर्वे वैनेव पुत्रेण पुत्रिणो मनुजन्वीत् ॥ ' (मनु. १।१८२
' सर्वांसास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजन्वीत् ' इति सुद्विदे

मनो पाठ.) । इत्थेवं मीमाः कैवल्यशार्ङ्गपत्नीसङ्गमः
आसीदिति गम्यते । वा. १।३।३७ पृ. २०८.

• भ्रातृजायाया. कर्तव्योऽजितपाः परिपत्तं
अनात्तः । वा. ३।३।३७ पृ. २०३-२०४.

• भ्रातृव्यवान् अध्वरकल्पयः वसेत् । भा. १।१।
३।४।१९ • ' भ्रातृव्यवता अदान्धो आसौ वृष्य-
ताऽसुः ' । संकर्ष. ३।३।१५. • भ्रातृव्यवतः
अभिषिदतिरन. कर्तोये । वाल. पृ. ३४, • भ्रातृ व
वतः गौरितिरान. कर्तोये । पृ. ३४.

• भ्रान्तः । न च कालान्तरे पुराणान्तरे अत्रा-
न्तरे वा अविपर्ययात् भ्रान्त इति वक्ष्यते इत्यादिदुम्
(प्रत्ययेणोपलभ्यमान. इहकान्यतिरिक्तः अवयवी) ।
दुप्. १।१।७।२७ टिप्पण्याम्.

• भ्राष्ट्राद्यमिना कामेन अत्रिचयनगतेन उर्य-
सामेनापः । १२।४।७।१७-२५. मीको. पृ. २४
' अत्रिचयनगतेन ज्वलद्वृक्षाप्रवाहत्वेन ' इत्यत्र द्रष्ट-
व्यम् । • भ्राष्ट्राद्यग्नेः काम्यन्याह्वनीयवामावादाह-
वनीयधर्मवता नाम्नि चयने । १२।४।८।१६-२७.
मीको. पृ. २६ ' अत्रिचयनप्रकरणे श्रुतत्वं ' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

• भ्राष्ट्रादिकान्येऽप्रौ आधनादिसरस्कराणा लोप-
धयने । १२।४।१।२८-२९.

• भ्रूणहा । ' तस्माद्विश्रुतेन गर्भेण हृतेन भ्रूणहा
भवति ' इति । भ्रूणहा पापहृत्तमः । दशोभोलोकायो-
रपकरोति, तस्य हन्ता प्रणहा । प्रहन्ता भ्रूणहा । स
यमहावनवधकारी । तस्मात् यत् भ्रूणघन्देनाभिदधाति ।
स हि विमर्षि वा सर्वं भूतिं वा नश्यति । अतो भ्रूणहा
घटवधकारी । तथा ' आनेयी हला भ्रणहा भवति ।
आनेयीमापत्रगर्भागतु । अन कुपी अस्य विवृते
इत्यानेयी ' (पूर्वपक्षे इदम्) । भा. ६।१।३।७.

म

ॐ मक्षिकायाय । यथा मक्षिका हि सर्पं देह
परिहृत्य मण्डलानमरागम्बडे, तथा दुष्टोऽपि ।
साहस्री ३२८

ॐ मक्षिकास्थाने मक्षिकापात इति न्याय ।
अथ पातसे तादृशकराविषये प्रनर्तते । साहस्री ७५१

● मङ्गलम् । तत्र च समासिन्नाप्यसम्बन्धरेदु
त्वेन विहितम् । विद्यापयो वेदस्तु भाग्यरतुमेय ।
न च नारितनप्रवनादभ्यधादौ अन्यपयतिरङ्गयमि
चारेण मङ्गलस्य तदनुत्वेन विधिर्न समवति इति
पाच्यम् । यमिचारस्य देवतरप्रभुसत्तया भुतिरोषित
हेतुपनापहरताभावात् विप्रसमप्रस्ताङ्गमङ्गलरतन कारण
रनरस्यताइ इति जीर्णम् । समागं बुद्धिप्रतिमादि
दृष्टयामतीतनतना मङ्गलान्यक्तका विप्रस्यष्टहेतुचन
विहितम् मङ्गलस्य इति मणिहृत्म् ।

अथ चिन्ताशक्तिः । तद्व्यक्तस्य न भाषता अपुयया
भरान् । न च समाप्तानवयनस्य तस्य पुरुषाभवात्,
समाप्तौ विप्रस्यसमाप्तवर्तनेन ननरतना अक्षस्य अक्षन
वदनात् । अथवा विप्रस्यस्यतामावगन्तव्यस्य समाप्तिसं
खात् । इत्यनन्तरमायदयो समाप्तप्रकारानि
यमात् । न च विप्रस्यस्यतामावगन्तव्यस्य समाप्तिसं
खात् । अथ व्यष्ट्याय मङ्गलस्य, बुद्धिप्रानभा
संता च व्यष्ट्याय समाप्तजनकरम् । यदि च उपनाप
वमरान् दुषागन्तव्यस्य तादृशनिवृत्तस्य व्यभिचार इति
निमापत् तदा आर्दीगदप्रतिपत्तिनमन्तवितिरिक्तमराना
नये तादृशनिवृत्तान् विप्रस्यस्यस्य भाषतावच्छेद
कं अनुपयतिरिव । अथक्यनगौरव द्वि विप्रस्यस्य
कल्पे नि मङ्गले पूर्वोपपन्नोपपदृष्टय सुख्य इति दिक् ।
मणि १ ६

● मङ्गलाचारस्यप्रविरोधो वेदनस्य (' गोऽरोदी
यद्वेदीन् वदुहस्य यद्वलम् ' इत्यन) । सु १ ४

ॐ मञ्जनो मञ्जनन्याय । यथा नवादी पठित
स्यस्यनमिष्ठ कदाचिन्मञ्जति कदाचिदुमञ्जति, तथा
संभारस्युदे पठितो मञ्जतानमिष्टो चीर कदाचित्

मञ्जति ज्ञानिसुप्त न प्राप्नोति वायुद्वगनचरणारिदिदा
श्रयो न मनेत् । साहस्री ७

● ' मञ्जा श्रेयति ' इत्यत्र स्थान गौणनिमित्त
उत्तरमहायागदिमि । या १।८।१०।२२ १ २५
७ ' मञ्जा क्रीडति ' इत्यादौ लक्षणा मित्ता पदान्तरन्या
संभव । सु १ ७५३

ॐ मञ्जूपाऽऽनुन्याय । अप ' याय इष्टय
मनुयमे अनिद्रायप्राप्तिविषये सनरति । यथा यथा
चित्तदक्षिभूपने मयाऽऽश्रया सर्ममन्जूपा इह्या
पीप्लस्य तेन मक्षित इति । साहस्री १७८

ॐ मणिप्रदीपप्रभायाय । मणिस्य प्रदीपस्य
मणिप्रदीपो, तयो श्रमा मणिप्रदीपप्रभा । यथा कस्मिंश्चि
' मरिचि अथारकस्य अत दीपशित्ति तस्य प्रभा
वहिराप्रदेशे स्तमिन् वरुणुल्लुपुण्ड्रस्ये, तथाऽऽस्यस्तिन्
मन्दिरेऽपमरस्यस्तान् स्तिस्य स्तस्य पमा वहिरा
प्रदेशे दीपस्येन रतसमामोपलस्ये, तथाविध प्रभास्य
दुक्तो द्युत्स्य मणिरस्य मणिरिति बुद्ध्या द्वौ पुरुष
वमिषावन उरुस्यस्येर्धोरपि प्रभावित्ये जायमान
मणिपान आन्दनम् । अथपि दीपस्यमाया मणिसुद
ल्लया धारता पुरुषण मणिर्नोपलस्ये, मणे प्रभास्य
मणिसुदया धारता मणिर्नोपलस्ये एव । अथ भाव - य
दीपस्यमाया मणिप्रान्तिरस्ति स विहंवादिभ्रम, या मनि-
प्रमाया मणिसुदिरास्य स सवारिभ्रम इति । एव हि
' स्तान् श्रयोऽपि सवादी यथा सस्यनफलप्रद । मङ्
तन्वोपसनाऽपि तथा सुचित्फलप्रदा । ' इत्युक्तमित्य
यत्र विस्तार । साहस्री ५५८

ॐ मणिप्रवालन्याय । भागया एक शीर्षो
मणि ए० प्रवाल पुनमपि पुन प्रवाल इति प्रवन
रिति । यथा वालरिष्यस्य पु प्रथमा बृहती (८।८।
१२।८) त्रितीया सतोबृहती (१२।८।१२।८) तृतीया
बृहती चतुर्थी सतोबृहती इत्येव मणिप्रवालन्यायेन यथा
नरपठिता । ऐताना ३।२।१

ॐ मणिमन्त्रन्याय । यथा मणिमन्त्रानां कल
दाह प्रति म्वातन्देश्ये प्रतिरघनव लोकप्रतिदम्, न

तत्र तत्र युक्तयेच्छ, एवं कामिनो मिश्राणाम् अपि ज्ञान-
मानं प्रति प्रतिवन्त इत्यम् । इत्येवं यत्र पुष्पप्रतिवन्ध-
करम्, तत्राप्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५९९.

● मण्डपस्य आग्नीप्रियोत्पत्तयानं प्रवृत्ताभिरय
आग्नीमीभिः एवं हविर्धानात्तस्य प्रवृत्ताभिरय वेण-
वीभिः, तथा यदोनामस्य प्रवृत्ताभिरवेन्द्रीभिः, ज्योति-
क्षेमं । (याज्ञिकान्त एमिमन्त्रैः अग्निर्धानमाचरन्ति
नोपस्थानम् । तत्र ' आग्नेव्यर्चाऽऽग्नीप्रमामिष्टुगैत् '
इति तैत्तिरीयधृतोरिय प्रमाणं दृश्यं इति सम्भुमहः) ।
वि. ३।१।८.

● ' मण्डलेष्टयाः उपरपति ' इति अदस्ताणा-
मेवेष्टयानां नामान्तरं व्यभिचयने । संकल्प. २।१।२५.
मीमे. प्र. ३४ ' व्यभिचयने चतुरक्षणा० ' इत्यत्र
व्यभिचरणं दृश्यम् ।

● मण्डूकेन विषयं अग्निवृत्ते ' मण्डूकेनाग्नि
विक्रपति ' इति विहितम् । तत्र प्रतीकं न मत्वर्यं
किन्तु सद्देव, अग्ने. एकवत् । वि. ५।१।८.

● मण्डूकस्य अशेषतात्वेऽपि आग्निवपने विनियुतत्वेन
उत्पन्नैः तन्त्रेषु पूर्वपक्षानिमग्नम् । सु. ए. ६५०.

● ' मण्डूकतोत्तन्याय ' । तथा मण्डूकतोत्तने
तुल्यत्वात् मण्डूकस्तुल्यत्वं उत्पन्नोत्पन्नस्य ध्वनिं तथा
प्रवृत्तेऽपीति शेषम् । साहस्री. ९०.

● मण्डूकरुण्डितिन्यायः । यथा मण्डूकाः लण्ड-
लोत्पन्नस्य गन्धन्ति, तद्वयज्जतेऽपि । अत्र ' इमे
गुणदुर्गो ' वा० १।१।३ इति गुणमहाभाष्येऽभिहितः ।
साहस्री. ५३९.

● मण्डूकरुण्डितियन् कवित्तुशुषि । (मण्डूको
गन्धन् उत्पन्नस्य उत्पन्नस्य गन्धन्ति मन्वर्भूमागावः न
सृष्टिं तदत्) । मणि. ए. ७९.

● मण्डूकवमया अक्षाशा. यद्वात् उरगानि
एवन्ति । वृहती. ए. २०६ । न मण्डूकरुण्डितं
नेत्रसंसारः । किन्तु शक्तिप्रतिबन्धनेषु । अत्र एव
बेङ्गकारस्य अमरीतिः, उरगाशस्य स्मरणं इति स्मृति-
प्रसंगे दृश्यतेम् । ऋजु. ५. २०७.

● मण्डूकसूक्तस्य अग्नी प्रयोगः, तत्र मण्डूकेन
अग्निविक्रपणमात्रात् । (अत्रः मण्डूकसूक्तस्य अर्थ-
वचनम्) । वा. २।१।५।२२-२३.

● ' मत्वर्यो - शक्योऽप्योनामेकवाक्चवत्ताद् भवेत् ।
इत्यर्थे. पदोऽप्योना एतन्मणोऽतिदुर्गम् ॥ ' (इदं पूर्व-
पक्षे, ' इत्येवामभिवचन्त् पयोन ' इत्यत्र । विद्वान्ते तु-)
गुणवचनेत्यस्य मन्त्रोपेक्षः स्मरते, न द्रव्यवचनेत्यः ।
इत्यर्थेऽपि पाश्यान्त्यस्य पक्षे प्रयोगात् स्वयमेवोपवाचते ।
मत्वर्येऽप्यत्र च स्वयं कल्पनीया, कल्पस्तु स्वयमेव । वा.
३।१।४।५.

● मत्वर्यधीयः । ' नोऽन्यास्तीति च उच्यते मत्वर्य-
धीयः प्रवर्तते ' । वा. ३।१।६।१२ ए. ६७३, ● यद्गी-
तनमीत्या हि यादृक् उच्यते स्वयमेवः असत्प्रभृत्य
प्रत्याप्यते न तादृक् मत्वर्यधीयः । ३।१।६।१२ ए.
६७६.

● मत्वर्यलक्षणा शौण्या वाच्यते इत्येतादौ, तत्रमाना-
वर्धकत्वात् । बाळ. ए. १८५, ● मत्वर्येऽप्यत्र । विशिष्ट-
विशेषिणि च० ' सोमेन चयेत् ' इत्यादौ तृतीयान्तेन
द्रव्यविशिष्टिः, तत्र सोमादिप्रातिपदिके सोमादिवात्
शब्दो मत्वर्यः तद्व्यञ्जयति । तथाहि, सोमादि हि
व्यक्तोऽपि धूक्ते, कर्णं च शरत्त्वात् क्रियते स्रज्यते
शब्देन, किंवा चान् वल्भावनेषु प्रथमवाचा, न च
तस्या सोमादे. कर्णत्वं समरति समानशरीरत्वात्-
शरीरोपात् इति भावार्थविशेषणे (२।१।१।१-४)
स्वियम्, न च धातुर्धनेन सोमादे. वक्ष्यते. समरति
हरय चतुना प्रथमार्थे प्रति करणत्वेन उपायनात् क्रिया-
न्वयतया अत्रयमात्तु, क्रियाकारणे वा धातुर्धनेषु
प्रत्ययार्थे प्रति करणत्वात्प्रत्ययेः । न च सहायि प्रत्यय-
वाच्याया. पठमानानयाः धातुर्धनेषु व्यर्थवित्तात्पर्ये-
भासनात् सोमादेः स्रज इति वाच्यम् । तस्या ब्रह्मशु-
त्वात्, मशुत्वात् च तथा शब्दान्तरस्यान्वययोगात् ।
कल्पमाना हि अत्र श्रुता, न धातुर्धनेभावना । न चाध्या-
ट्य धातुर्धनेभावना तथा सोमादेऽन्वयः, धीमेन माप-
नानेन धीमेन इत् भावयेत् इति निनाऽपि अन्वयाहारेण

वाच्यत्वमन्वयवैपपत्तेः । तत्र तदस्य यत् प्रत्ययार्थे कस्य
 यामः तस्मै तृतीयात्वेन सोमादिपदेन वर्तितव्यं नान्वा
 गतिरिति । तत्र अत्रान्तं निरुत्तलेन सोमादिपदस्य
 सामानाधिकरण्यमानेन नामस्वात्मभावान् अर्थान्तरावाचिनः
 सोमादिपदस्य अर्थान्तरे यतो ह्युक्तिं मत्वर्थलक्षणया
 व्यङ्गीक्रियते इति ।

स्यै मत्वर्थलक्षणा विशिष्टविधायेव इति प्रथमतः
 प्रतिभानि । लङ्प्रदधिरण्यवाचिके हि (१।४।१।१-२)
 कर्मणि गुणविविधे, 'पृथे गुणविविधे, विशिष्टविधिरूपेण
 वा इति विवरूपं निरूपयिष्येपु पञ्चमश्च दोषा उच्यते ।
 तत्र तृतीयाद्ये एव मत्वर्थलक्षणदोष उच्यते नेतरयो ।
 शास्त्रदीर्घिकाग्रामसि ' विशिष्टविधिरूपेण च मत्वेऽन्वय-
 रक्षणम् ' इति । तेन ' दन्वेऽन्वयमस्य लुट्पात् ' इति
 श्लेषादिगुणपठतन्त्रेषु यथा वाच्यवर्थाभिधानत्वं न मन्वय-
 रक्षणम् अभिमतम्, एतन् ' श्रीहिनिर्भवेत ' इति प्रमेयि
 गुणविधायेति इति । केचिदेषामेव सिद्धान्तं वर्णयन्ति-
 मन्वु मत्वर्थस्य कर्णवानगतिः मत्वर्थलक्षणया मत्वर्थ-
 तत्परणत्वं च न शक्यमिदं हि तस्मिन्, किन्तु लक्षणिकम् ।
 भावनायाश्च कर्णाद्वाङ्मया तद्व्यञ्जना यत्रो स्यात् ।
 कर्णाद्वाङ्मया च विषेयाया भावनायाः स्यात्,
 नान्त्वमानायाः । सोऽयं मात्रार्थाधिकरणन्यायः । तेन
 ' श्रीहिनिर्भवेत ' इत्याद्यो भावनाऽनुवादात् न कर्णा
 काङ्क्षाऽस्ति, इति न पाठान्ता वाच्यस्यः कर्णात्वेनोच्यते,
 किन्तु नर्गतेनेव, भावार्थाधिकरणन्यायमाश्रितः । वाच्य-
 र्थमिहाया च भावनाया श्रीद्वादेः कर्णत्वेनेव अन्वयो
 पठते, इति न मत्वर्थलक्षणा इति । तदनुक्तम् । वाच्य-
 र्थस्य हि कर्णत्वं सिध्यति, तथापि नवमाध्यायत्वेन वाग-
 स्वल्पे श्रीहिनिर्विपर्ययः, इति साधनायो गुण विधातुं
 अनस्य वाच्यस्य. अत्रान्तरे अशुभदिलोयो लक्षणया, इति
 गुणविधायेति सिद्धा मत्वर्थलक्षणा, तदुक्तं ' विधाने
 वाऽनुवादे वा वाग- कर्णमि'ते ' इति (वा. १।४।
 १।१३-१२८. वाच्यस्योः स्वयो च-पदयोः पाठस्तत्र) ।
 विशिष्टविधायेव ह्यं मत्वर्थलक्षणोक्तिः मात्रार्थाधिकरण-
 न्यायेन अतिलक्षणभावात् इत्या इति ज्ञेयम् । इति मत्वर्थ-
 लक्षणया । पृ. ९६-९७.

● मत्वर्थलक्षणान्तः कथितलक्षणं तुर्धलक्षणा ।
 सु. पृ. ४१२.

● मत्वर्थवाच्यार्थः मीको. पृ. ६०६ ' अस्या-
 न्याय ' इत्यत्र वर्तिके द्रष्टव्यः ।

● मत्सुपु अस्त्वर्थे स्मृतः । सु. पृ. ८९३.

● मत्सुपुः अस्तिव्यययोगविपयत्वम् । वा. १।१।१२
 पृ. ५७६.

ह्यु मत्तकादिन्या दृष्टा तिर्यक्तु फामितेति
 न्यायः । अर्थ न्यायो यत् अधिकांशत्वात् अस्त्वर्थे
 प्रुत्तिरिति विवक्षा तत्र प्रवर्तते । मत्तकादिनि स्त्री-
 विरोधः । साहस्री. ४७७.

● मत्त्वान् न पयसा सप्तश्रीपात् । यद्यपि मत्सुपु
 मत्त्वान् मत्वन्ति तथार्था पयसा तद् न समवन्ते लोके ।
 भा. १।७।१।९६६ .

ह्यु मत्त्वकण्ठकन्यायः । यथा मत्त्वमन्वयार्थं तत्त-
 वद्वान् मत्त्वकण्ठदीनपि तावत् यद्वाहि, एवगति च तस्मिन्
 पृथीते, तथा नन्वम्पदत्वात्प्रविष्टयथा तदुवाची अपि
 पृथीते, व्यज्येते च भावस्यागलक्षणया इति लक्ष्यमपरे ।
 ' तत्त्वापत्यम् ' (पा० ४।१।९६) इतिसुमहाभाष्ये
 अयमुक्तः । तथाहि ' यथा कश्चित् मानार्थं मत्त्वान्
 सप्तश्रीपात् सप्तश्रीपात्परिहर्ति नान्दरीपकत्वात् । त
 यावदादेय तावदादाय शक्यमप्यनुत्तुजति ' इति
 श्लेषः । साहस्री २३९ .

● मथितः अग्निः आचने गार्हपत्यार्थ एव ।
 संकर्ष, १।१।१. मीको. पृ ९२७ ' आचाने मथितोऽ-
 ग्निः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मथुरानिवासिसिद्धाक्षणीना सुरापानं अजलेऽपि
 ददपते, स अनाचारः । वा. १।१।१।७ पृ. २०४.
 वाचिकं ह्य मीको. पृ ३६९ ' अनाचाराः ' इति
 विन्दो द्रष्टव्यम् ।

ह्यु मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् । १।०।१।
 १।३।३२ ॥

यत्रामदने कते द्वादशाहान् ' सक्विते पूजने पद्वे
 मन्वाद्येत् तत्र वा ' इति प्राप्तम् । परन्तु रणिगः
 मधु न मधवेपुः, मत्तचारित्वात् । रणिगो हि दीक्षिता ,

दीक्षितव्यान् ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणा च 'मधु मास च चर्चयेत्' इति मधुनो निषेधात् । तस्मात् सन्निः मधु न ब्रह्मभूयः इति पूर्वोः पक्षः ।

प्रादयेत वा यज्ञार्थव्यात् । ३३ ॥

गवामयने कने द्वादशाह्वात् 'सन्निधते पृथगे पठहे मन्वाययेत् कृत वा' इति चोदपेन प्राप्त मधु सन्निभिः प्रादयेत । सन्निधा दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वेऽपि ब्रह्म- चारिणा निषिद्धमपि मधु प्राशनापमेव यज्ञार्थव्यात् प्रत्यर्थव्यात् । पुरुषार्थैः प्रतिषेधः कर्त्तव्यं प्राशनम् । ऋतु- सादृशुपार्थे सन्निभिरपि मधु प्राशनीयम् । इति सिद्धान्तः । वाशब्दः न प्राशनीयुषितेऽपूर्वपक्ष यावत्पर्ययः । के.

● मधुमक्षाने द्वादशाहगतो पृथक्पठहे श्रवणशरामपे कियते । ऋषित् विद्वत्तौ यन अवरिन्कादिः निरुदत्तः पृथक्पठः तत्र विद्वत्तनियौ धर्मम् । मधुमक्षान्ध पठहाह्वात् उपनिषत्सामान्यत्वे च आश्लिष्यन्त्यात् । वि. १०।६।९. ● मधुमक्षाने पठहाधर्मो यदपतिननं द्वादशाहे । भाट्ट. १०।६।१२. ● मधुमक्षाने पृथगे पठहे उपरिषेन अतिरिष्टस्य पयोऽतदेः न वाचः, किन्तु समुच्चयः । १०।६।१।१-२. मीको, पृ. २३२७ 'नारिष्टोऽर्वादीना आतिरिष्टिषामा०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● मधुमक्षानादे, अतुष्टाने गवामयने पृथक्पठहाह्वयो सर्वपठहान्ते एकैवेच न तु प्रतिपठहान्ते । १०।६।१०। २९-३०. मीको, पृ. १५५६ 'गवामयनादौ पृथक्- पठहाह्वयो०' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् । न मन्- गनादेरप्याहृत्तिः पृथक्पठहाह्वय कर्मान्तरव्यवधानेनाह्वयो गवामयने । १०।६।१।३१३१.

● मधुमक्षानधुताशानयो, वैकृत्सिनयोः गवामयने पृथक्पठहान्ते अनुष्ठानम् । १०।६।१।२७-२८. मीको, पृ. १५५२ 'गवामयने पृथक्पठहान्ते०' इत्यन अधि- करण द्रष्टव्यम् ।

॥ मधुदके द्रवसामान्यात् पयोविकारः स्यात् । ८।१।१९।४०॥

विश्वामित्रो 'दधि मधु कृतं पयो धाना उदकं कण्डूनाः तन् सस्रष्ट प्राजास्य भवति' इति श्रूयते । तत्र मधुनि उदके च को विध्यन्त इति विचारः । तत्र

मी. को. १८६

पूर्वपथमाह । मधु च उदकं च ते मधुदके पयोविकारः स्यात् । पयोवो विचारः । पयः प्रकृतिः । तस्मात् मधु- दकयोः पयोवो विध्यन्तः स्यात् । द्रवसामान्यात् । मधु उदकं च द्रवः, पयश्च द्रवः । इति द्रवत्वं सामान्यात् ।

आवर्षं वा वर्णसामान्यात् । ४१ ॥

विश्वेशो मधुदकयोः पयः प्रकृतिः इति पूर्वपथ वाशब्देन निरूपन्तु सिद्धान्तमाह । मधुनः उदकस्य च हविषः आज्य प्रकृतिः स्यात् न पयः । वर्णसामान्यात् । मधुदकयोः आज्यस्य च वर्णः समातः न मधुदकयोः पयसश्च वर्णः समातः । तस्मात् आज्यं प्रकृतिः तस्य विकारः मधुदके । अतः आज्यविध्यन्तो मधुनि उदके च ।

धर्मानुग्रहाच्च । ४२ ॥

विश्वेशो मधुदकयोः हविर्विशेषयोः आज्यविध्यन्तो प्रायः इति सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । मधुनि उदके मूत्रसा आज्यधर्माणा उत्पन्ननादीना अनुग्रहो भवति, पयोधर्माणा दोहनादीना तु नापुष्टः । तथा च मधु- दकयोः आज्यधर्मानुग्रहात् आज्यविध्यन्त एवेति ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् । ४३ ॥

विश्वेशो मधुदकयोः हविर्विशेषयोः आज्यविध्यन्तो प्रायः वर्णसामान्यात् अनुग्रहः । पूर्वस्य च पूर्वपथोक्तस्य च द्रवत्वसामान्यस्य तु मधुदकयोः अविशिष्टत्वमेव । आज्यमपि अधिमयोगात् इत मधुदके च द्रवे इति तदपि सामान्यमन वर्तते एवेति न विशेषः । तस्मात् मधुदकयोः आज्यविध्यन्त एव स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

● मधुदकयोः आज्यविकारत्वं अष्टमे (८।१।१९। ४०) शक्यते । सु. पृ. ८।१२. ● मधुदकयोः चिन्ति- गतयोः उवाचुष्याश्चधर्माणातिदियः । ८।१।१९।४०-४३. मीको पृ. ९०८ 'अक्षिदेषः विश्वेशो०' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● मधुमक्षणं ऋषयं सन्निभिः कर्तव्यम् । १०।६। ३२।३२-३३. मीको, पृ. २२०२ 'द्वादशाहे यन- । मके सन्निभिः०' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● मधुभक्षणनिषेधः ब्रह्मचारिणाः पुरुषार्थैः । वि. १.०।६।१२.

● मधुभिन्नेषु दग्ना भस्मिचपने भग्निं (चित्ति-समुदायं) प्रोथति । तत्र सृष्टेदेव, न प्रतीयकम् । वि. १.१।८.

● मधुपायः पशुकामेष्टौ सप्तवायगतः उपाशुपाजस्य विवृतिः । वि. १.२।१७ वर्षक २.

● मधुकरन्यायः । मन्थि विमदे हृषियो देवतया भोगः प्रत्यक्षविद्योऽद्यकथोऽनुपगन्तुम् । शा. १.१।४। प्रत्यक्षोपाशौ भस्मीभावावगमात्, मधुकरन्यायेन रत्नमात्र-ग्रहणे प्रमाणाभावेति भावः । सोम.

● मधुकरराजमधुमक्षिकान्यायः । यथा मधुकर-राज मधुमक्षिका अनुवर्तते, तथेन्द्रियाणि चित्तानि चैवशास्त्रे विस्तारः । साहस्री. ८७१.

● ' मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहृनीषु च । नोच्छिद्यो भवति दिनः ' अथ प्रकृतितत्संनिपत्योपकारक-वदृष्टार्थक्रियानिषेधः । बाळ प्र. ३६.

● मधुपर्कार्थं अग्रे सोमस्य च, अग्नीषोमीयः पशु, औषधस्येऽहनि सौख्यात् पूर्वदि दिशते । वि. ४।१।१३, ५।१।६.

● मधुमक्षिकान्यायः । सा हि रत्नगुणवैशदत्तं न कण्टकदि, तथा सज्जनः गुणमालं यद्वाति न दोषान् । संमह.

● मधुर, रस, सिन्धवः दीप्तौ गुरु इति त्रिभ-सोपावागीना गुणान्तरविशेषत्वात् न रसेन सक्थोऽस्ति इति रसव्यतिनेन श्रयेण संबन्धे । भा. ३।१।१२ प्र. ३८४.

● मधुरसमावितामग्नीजन्यायः । यथा मधुर-रसभावेत्यामास्रवीजना परिर्क्षितत्वा धृतयासुक्षाना अन्तःकृष्णवदरकम्भ्रमापापहृष्टिषु तद्द्वारा परम्परया फले मधुप्लियम, तथा भृष्टेऽपि । साहस्री. ६९९.

● ' मध्यादवदति, पूर्वाधोदपयति ' इत्यत्र मधु-दायेनानुसमयः । भा. ५।१।३।४-५. ● मध्यात् पूर्वा-धोद इति द्विवचन अवदानधर्म । वि ६।४।१.

● मध्यत चरिणः वसन्तमानतौवृत्तारः । सु. प्र. १.२८९.

● मध्यदीपकन्यायः । ' मध्यमिणत् ' अथ (म्यावत्) प्रवृत्तिः । साहस्री. ६७३.

● मध्यमणिन्यायः । यथा नासिबालङ्कारमुक्ता-फलसोमेषु संशोभिनी कोशितो मणिः भौकितो स्वप्रमता भूयवतीति प्रविद्यम् । साहस्री. २४७.

● मध्यस्थं यज्ञ मन्मध्ये । ४।१।२।३ ।। राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयमभ्ये ' पृथ्वीं दीपति ' इति विदेवनादयः पठिताः । ते किं अभिषेचनीयसक्त उत श्रुतत्वात्पक्षस्य इति विचारो पूर्वः पक्षः । यद् अथ मध्यस्थं तन् तन्गोप्ये तद्ग इति श्रेयम् । यत् विदेव-नादि, अथ अभिषेचनीयत्वमाल्प मध्यस्थं मध्ये पठि-तम्, तत् विदेवनादि तन्मध्ये अभिषेचनीयमध्ये अभि-षेचनीयार्थं इति ।

मवासां था समत्याषोऽनात. स्यान्नहि तस्य प्रकरणं देशार्थमुच्यते मध्ये । ४ ।।

' पृथ्वीं दीपति ' इत्यादिविदेवनादीनां अभिषेच-नीयत्वमभ्ये पाठात् अभिषेचनीयार्थत्वं विदेवनादि-चोदनात् इति श्रुतेः पूर्वपक्षे प्राप्ते तिज्जानावति । वासवः पूर्वपक्षतिसाधये । विदेवनादिचोदनात् नानभिषेचनीयार्थत्वं हिन्तुं सर्वासा इष्टिपशुवोमर्षिद्वीम-चोदनात् विदेवनादिक अर्द्धं भ्यात् चोदनात् समत्वात् ' वासस्येन स्वाशयकाम ' इति फलचोदनात्. समत्वात् फलस्यैविति यावत् । ननु अवाप्तप्रकरणेन अभिषेच-नीयार्थत्वं भवतु अत्र आह, नहि तस्य अक्षरार्थमिति तस्य अभिषेचनीयस्य प्रकरणं वास्तव्येव । तस्मात् तद्ग-त्वम् । ननु तर्हि अभिषेचनीयमभ्ये किमपि पाठ इति चेदुच्यते । देशार्थमुच्यते मध्ये इति । अभिषेचनीयस्य मध्ये विदेवनादिक देशार्थमुच्यते । देशार्थं वागर्थ-भिरार्थः । विदेवनादीनां अक्षरात्मगुणार्थत्वेऽपि तेषा-मनुष्ठानं अभिषेचनीये मादेन्द्रसोमकृते, तद्विधानार्थं अभिषेचनीयमभ्ये पाठः । तस्मात् विदेवनादिकं सक्थ-सम्पूयाद्भवतः । अनुष्ठानं तु अभिषेचनीयगतमादेन्द्रकृते मात्परिने । के.

● ' मध्यमेन वलाशयणेन ज्ञोति ' । संकर्व. १।३।२. ● मध्यमस्य इति प्रथमा निरुपपद भवति

रुहमेधये ' भोदनतुदरति ' इत्यन । अन्यत्र सेपपदम्
' पद्याना मध्यमः ', ' अद्याना मध्यमः ' इति । भा.
११।१।८।१६. ० मध्यमयोरेव पर्वणोः प्रणयन-
निवम । ७।१।१२।१-२६. ० ' प्रयध्याद्गोकाणा
(मन्त्राणा) मध्यमा चित्तिराशयः' । या. १।४।१।२।२३
प्र. ३६४. ० मध्यमायामुपवर्त्तयिषीषते प्रहृत्पु-
ङ्गतरात् । इति सकर्मं द्वितीयेऽध्याये (पृष्टविद्येऽधि-
करणे) किं चित्तौ औचरवेदिषा धर्मा. कायां न वा
इति सदिष्ट आन्व्युत्तरवेद्यो. समुच्चयाभावात् भित्तार्थ-
स्वावगमेन शब्दे. उत्तरवेदिकार्थव्यभवात्प्रागतेः औचर-
वेदिकपर्यायतिदेश पूर्ववत्प्रतिष्ठा, औचरवेदित्त्वे
पित्वा उत्तरवेद्यामिश्रितशब्दे ' इति यचनात्पेवनाया
समुच्चयव्यवहारे ऋषि चयननिष्पादित्वयन्त्य ' अर्धि
चित्ते ' इति द्वितीयेन त्रिपदस्यारथेले अन्त्य योग्यतया
श्रुतिधारणतश्चस्फारार्थैरावगमनेन ' उत्तम्येता भर्ति
निष्पाति ' इत्यतिधारणत्वोत्तरवेद्यार्थावगमनात्,
मार्थवेद्येऽपि न ' वेद्या वर्हिषि हर्षिषासादकति ' इति
वेदिनर्हिषेति च स्थोत्रन्धेयोरपि पश्चिमश्रवण-
भावेन निवमनिष्पन्नात् आन्व्युत्तरवेद्यावगमतेः
समुच्चयविशेषात् उत्तरवेदिनार्थावत्या स्फुटास्पन्नादे.
तदमतिदेश सिद्धात्पेयितु उत्तम्येता समुचीयमानेऽपि
पदाने उत्तरवेदिकार्थवेदे उत्तलेदिधर्मा भवेत् इति
परता तन्वयभाष्यत्वा औचरवेदिकपर्यायत्वलक्षणस्य
तद्विभक्तस्य अवहित्वात्पूर्ववत्प्रतिष्ठास्यैकं उपवा-
दित्वात्प्राग्व्यात् । सिद्धस्य समुच्चयव्यवहारे अवहित्वात्पे-
निरावेन तद्विभक्तस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात् तद्वि-
भक्तसिद्धः प्राक्तत्वेवैकत्वविचारः । सु. प्र. १४९.

० मध्यमथितौ निष्पन्नादीना इष्टज्ञानामुपवा-
न पन्थम्याम् । ५।३।७।१७-१९ । तथ लोचपृष्ठाया.
प्राक् । ५।३।८।२०

० मध्यमपुरुष' नहि पश्येपगमन्तोऽप उपव्यते
इति वक्ष्याम (३।८।१।१२३ इत्यन) । या ३।१।
४।१०.

० मध्यमपुरोडाशस्य यवनपरस्य निवमश्रुत-
यावम् । भा. १०।७।१६।५-६.

० मनः (बौद्धमतैः) । न जल मनो नाम चक्षुरा-
दिवत् किञ्चिद्विन्द्रियान्तरं रोचयामाह, सिन्दु पूर्वमेव
विज्ञानं चरमज्ञानस्य उपादानमाचक्षते । तदेव हि सम
विज्ञानत्वेन अनन्तरं चाचरहितत्वेन तमनन्तरप्रत्यय
इत्युच्यते । तत्र यदिन्द्रियविज्ञानसमन्तत्प्रत्ययस्य
श्रुतिणा तदिन्द्रियविषयस्योपादानेन स्तोत्रेणान्तरेण
इन्द्रियविज्ञानसमानकालेन ज्ञानित स्वजनप्रणविपरं
विद्यदाभं उपरतेन्द्रियसाधारणं ज्ञानम्, तत् मानसं
प्रपञ्चं (नाम) । न वत् इन्द्रियं तद्व्यापारोपमे
याहत् । नान्तरविषय इन्द्रियविषयविज्ञानविषयव्यु-
त्पन्नितज्ञानात्सोचयमात् । न च अन्त्यविषयमात्र,
तेषां इन्द्रियरहितज्ञानं तत्रविज्ञानाभावेन उपवादनवि-
हत् । न चाप्रत्ययं विद्यादाभमवात् इति । कणिका.
प्र. १२०. ० मनसो विमुच्यतः सात्त्वजते । ऋषि.
प्र. ५४, ० मनसि इन्द्रिये ' मुखी इति प्रणव
इन्द्रियकर्म प्रयथरात् ' इत्यनुमानं प्रमाणम् । अन्ये
तु सुपादीनां निवमन्त्रविशेषानुष्ठानं द्रव्यान्तरस्योपा-
सनायिष्यमाणत्वे सिद्धे सात्त्वजस्योपासनाया मनः-
सिद्धिरित्याहुः । तत्र शरीरस्योत्तरे सिद्धकालनात्
वर्षान्तरराज्यं । तत्र अन्तर्निद्रियम्, स्वात्मयोग आ-
न्तर्ब्रह्मविद्या-तद्वत्तन्निष्पाद्यप्रवृत्तम्, सात्त्विकविषये तु
स्वात्मन्यामावात् । कुतो न स्वात्मन्यसिद्धिं चेत् । तस्य
व्युत्पत्तिमात्रस्य देहात् रहिर्भावाभावेन सतिवर्षसम
वात् । शुभपञ्चानामुत्पत्तिश्च मनसोऽनुत्पत्तेः प्रमाणम् ।
येऽपि तस्य विमुरामाहुः, तेषामपि देहावच्छिन्नस्य
इन्द्रियत्वात् अस्वात्मन्यावृत्तिः । शुभपञ्चानोत्पत्तिश्चि ।
प्र. १९-२०.

० मनोभेदस्य आत्मभेदाधीनत्वात् आत्मन्य
सामान्योक्तत्वेन मनस्यसामान्यविधिः । सु. प्र. ३४२.
० मनोरथविषयवृत्तमणन्यायः । स्वस्तिरापरिकल्पित-
मनोरथविषय इत्यर्थः । ' मनोरथात्ता न समातिर्पित्त
वर्तुतेनाप्यस्य वाऽव्यक्तैः । पूर्णैर्गुणैर्गुण पुनर्वाना-
श्रुत्यतः सति मनोरथानाम् ॥ ' इति । अयं च सर्व-
दर्शनस्यैव चार्थभेदतमै, प्राणिनिर्दशने न यथितः ।
तथाहि, चावसिः ' नवाहरीरे पृष्ठाणि सति ' इति

यद्यन भवतममतर फलादिना नसीवीरे प्रवृत्तिरिति तदेत मनोरायमि नृमममिति । पाणिनीये तु— ननु स्तोत्रवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रवेशेन पशुवृद्धि-प्रमाथितमिति चेत् तदेत मनोराम्यविनृममण वैषम्या रिति । साहस्यो ६९२

● मनःसद्भावतदणुत्वे । इशानीं मनःसद्भावोऽणु-परिमिततु च सा चने । नृदम्यारिकं त्ववन् कार्यम्, तन्मात्मसमाशिक्षेरे असमवायिकाणनेन द्रव्यातरसयोग एव आशयेव । तथाहि, वृद्धाचारिकान् स्वसमवायि-कारणद्रव्यातरसयोगासमवायिकाणक नित्यद्रव्यातानित्य विशेषसुखात्वात् पाथिवरमाधुगतस्वपादिकत्, तात् द्रव्य मनःगच्छामिधनं तत् च नित्यमिति ज्ञान्मेवम् । उत्तरया तस्यापि कारणात्त्वनाप्रसङ्गात् । नित्यं च उभयमुख्यत्वं विभुत्वं वा भवति । तस्य च विभुत्वमनुत्तम्, सयोगाभावप्रसङ्गात्, सयोगस्य कक्षादा परपरया ग निर्वैर-कारणम्, सप्रतिपक्षे सयोगे तथा द्रव्यात् । न च नैतत्तमान सयोग, सुगमुनिरेपि सयोगप्रसङ्गात् । न च उभयेरतर्वै अयथावचपिनो मांसिचारात् । अप्रजापौरुंनशेरव प्राति सयोग, स च विभुतोर्न संभवति ।

ननु विभुतोऽपि सयोग समवति । तथाहि विभुनी-मिष संयुक्ते, द्रव्ये सति निरन्तरत्वात् रज्जुघटवन् । तथाहि— आकाशमात्मतद्योगी, तन्नुक्तत्रयान्तरनयोनि-द्यात्, आत्मसंयुक्तस्य संयुक्तपदवन् इत्यादि । नैवम्, प्रमात्तत्वात्साधिगिपचरयात् । अयं सयोगमनुगम्य विभुनो साधयितुं युक्तम्, इतरथा अप्रतिद्विनिरेषणत्वात् गायिकाणानामपिमिवात् । तन्तश्चायं सयोग क्रिया-व्यपचेन दृष्ट, विभुद्वये तु सयोगे साध्ये कारणान्नात्, कार्यासागतुमाननापात् साधितवियवचम् । अतो न विभुनो सयोग ।

यस्य विभुत्वसाधकमनुमानम्— मनो विभु, ज्ञानासम-वायिकरणाश्रमेगाथ—वात्, आत्मवन्, द्रव्येने मति-रन्तर्गतत्वं आकाशवन्, निरवश्यमेव मति द्रव्यात्-रमसद्रव्यत्वात् आकाशवन्, उभये सति भूतवत्-आकाशवन्, एतदंशवने सति इतिद्वयत्वात् भोगवत्

इत्यादि, तत् सर्वं धर्मिणाहकप्रमाणविशेषादेवाकृष्ट-सयोगाथैत्नामन कल्पनाया । अतः पारिशेष्यास्तुन्मेव-निक्षीयते । तर्हि पाथिनाधुनेरवास्तु, न द्रव्यान्तर मन इति चेत्, पाथिनाधुनेना द्रव्यपरमत्वनिवमान्, मन सत्यं न द्रव्यपरमत्व सत्यंयूयत्वारिति व्योमदीकया प्रपञ्चिताम् । किञ्च विवादाध्यासित पाथिवादिद्रव्ययोगे-न कानासमवायिकारणम्, वायिवादिद्रव्यसंयोगत्वात् इह पाथिवादिद्रव्यसंयोगवन् द्रव्यातरसंयोगवत् । विभुत्वस्य दिगामसयोगो वा भवतु, कालामसयोगो वा, किं द्रव्या-स्तरेण मनसा इति तुल्योऽयमनुयोग । अतो मनो-ऽस्तित्वमणुत्व च किदम् । प्रवि ३ २०-२२

● मनोःकृच (मनुसवाधिय ऋच) एमि-नेव यावदर्थे उपादेया न सर्वा । १०।६।१९।७-७६ ● मनोःकृचा 'अद्विकल्प पुणेहित' (मृग-८।२७।१) इत्याशाना 'वृष्टुकावा' ऋच (१।२।७।१-६) इति द्रव्योश्च पाथ्या इति समारथा । सु पु १११९ ● मनोःकृचा वृष्टुकावापश्च समारथया कापाव प्रते-लिङ्गेन भाषिणेनीत्सेन निनिगोय इत्युक्त (१।२।७।२०) इत्यन । वा १।२।७।२५ पु ८३७ ● मनो प्रतिव-भ्यापि प्रानेकत्वं 'यदे किंच मनुरेवद् तद्रेषश्च' इति नेशुजातत्वात् अविकल्पम् । सु पु १७२

● मन्वाद्यय सयान्तामिषेय परिपालनादि ऋ-मिषियस्य इति स्मरन्ति । वा १।३।१।३ पु ५८५, ● न च आर्य मन्वाद्यय सर्वशाखाध्यायिनः, ते हि प्रयत्नेन आर्यासमाध्यायिन्य भूत्वाऽयमात्र-स्ववाक्यैरपिसारणापै निवज्जीसु । १।३।१।२ पु १६४, ● मन्वादिभिः धर्मियस्य रथय विहित तद्राजभर्तृत्वेन शाकमान राज्य इत्यत्र प्रयत्नार्थेन प्रतिपद्यते । ३।७।१९।२०

● मन्वादिनायक्यपरिद्विद्वान्तराणा आशामन अथक-मन्मुद्रगुम् । वा १।३।३।७ पु २११

● मन्वादिस्तुतय गौलेका एव । दृष्टपुस्तकं कृ-त्वम् अतिष्ठितान्तरपर्येषणानुत्तर्नात् वेदपुस्तकत्र प्रमाप-कताम् । वि १।२।७

ह्यु मनुस्वरूपः स्वार्थैर्यमिन्नश्राद्धाणाम् ॥

‘आहुश्चत एव ओपचिधानस्वतिष्ठो यः पगन्-
 श्रुणोते’ इति स्वार्थैर्यमं त्रिनिन्द्य ‘मनुपरित्येय
 दूयात्’ इति श्रुतम् । अथ च मनुस्वरूपो यजन्त्यैरेव
 परः । तेषां ब्राह्मणपितृव्रतानामाभावात् । इति प्रामे,
 स्वार्थैर्यमप्रतिषेधपूर्वकं मनुस्वरूपविधानात् तस्य च
 प्रशंसकपूर्वकत्वेन तस्याश्च ‘ब्राह्मणैर्यमं पुणेतिस्वार्थैरेण
 वेदयेत्’ इति वचनान्तरेण यजन्त्यैरेवयोश्च सत्त्वात्
 त्रैविद्यानां स्वार्थैर्यमप्रतिषेधपूर्वकत्वात् । अस्तु-
 तस्तु निन्द्यार्थैर्यमं त्रिनिन्द्यत्वेन प्रतिषेधन्यकृत-
 धमनत्वात् कर्तव्यं च कार्यमेवैतन्मनुस्वरूपस्य च
 ‘यार्थैर्यमनिश्चितश्रुतेषु सावकाशात्प्राक् शौभो विस्म-
 दन्तो व्यसंस्त्रिभिर्यमपरः । पुणेतिस्वार्थैरेण तु
 अस्वैर्यं गुणमूलम् । पञ्चायत्तत्रिभिर्यमपरत्वेन चतुर्वत्स-
 र्थैरेण ब्राह्मणव्रतैरिनापरत्वेन मनुस्वरूपस्य ‘यजन्त्य
 निगताथंम् । गद्यव्यपैर्यमो पार्थक्येन विधिदर्शनात्
 तेषु मनुस्वरूपस्य निष्ठा प्रवृत्तिरित्येव श्राद्धवेधम् ।
 सत्यर्थः ३।४।५.

● मनुवत्स्ये तु यजन्त्येवो (प्रर) यस्यापि
 पत्रं तस्यापि सत्त्वेनोच्चारणं ‘मनुवत्’ इति । ङप्.
 ३।४।२।४३.

● मनुष्या प्रायशः निर्वात स्वार्थं कुर्वन्ति । भा.
 ३।४।२२. ● मनुष्याः स्वापनेन सिद्धाः दीर्घायुषो
 मनवीर्यं धेच्छतः । उग्रः रक्षणं नायुर्लेहं विन्दु
 आयोगेषुप्रायश्चित्तनष्टम् । वि. ६।७।२३. ● मनुष्या
 धर्मिताः वक्ष्यन्त्येवम् । सत्यं सत् ३।४।२३ । ...
 ‘देवाः समितार आरभन्त्यनु मनुष्याः’ इति मनुष्य-
 समनियमाणात् कानिचनेन प्रत्ययपुष्पमश्रुतं धर्मितुम्
 इति पूर्वपक्षः प्रथमः ।

कृत्रिभ्यो वा समिधानात् । ३।४।२३। ... परि-
 श्रयेण कृत्रिभ्यो सर्वकर्मपरिवर्तनशक्त्यात् समनसौ च
 तेषामेव समिधानात् शक्तिरि च एवस्मिन् नृणाञ्चना-
 योनेन ‘समिनार’ इति नृजननस्य समनस्यप्रत्यय-
 नादिकार्यविश्रान्तं पशुनस्यनादेश आदिजननस्यनात्
 समनसपि आदिर्न इति पूर्वपक्षान्तरम् ।

समिता सर्वकर्मभामचितोपात् । ३।४।२३ । ...
 कृत्रिभ्योमन्थनं स्याद्वत् शब्दं समनस्यस्यैव सर्वकर्म-
 धर्मायोगमावाहृय —

अप्यनीं स्याद्वे तत्तु रूप एव कश्चिद्, त्रियपि वा
 लक्ष्यतेषु अन्यः कश्चित्पिहू शक्ति इति सिद्धान्ति-
 तम् । सु. ३।० प. २७. ● क्षेत्राणामेदितयो मनुष्याः
 दृश्यन्ते, न हृत्सस्य पृथिवीगोत्पत्त्येति । भा. ६।७।
 २।३. ● मनुष्याणां परमायुः शत वर्षाणि कलिमुये,
 वृत्तारियुगान्तरे तु पुरुषेतिहासस्युत्पत्तिप्रमाणत्वात्
 अनेकसहस्रवत्सराणि आयुः । भा. ६।७।२.
 ● मनुष्याणां समर्थांमेव वागादिश्रुतिभिर । वि.
 ३।४।२. ● न मनुष्याणामेतावत् (सङ्घस्यस्यत्त)
 आयुश्चित्ते । गन्धर्वोन्मत्त एतन्नरायुष इति भवति
 स्मृतिः । भा. ६।७।३।३१. ● मनुष्येषु वाचन-
 विष्णुकर्मणाज्यवेदशेषु अकर्म्ये, वागादिषु नाधिक्रियते ।
 ङप्. ३।४।२।

● मनुष्याधिकारं चात्र समिधतम् । भा. ६।७।
 ३।२२. ● मनुष्याधिकार एव विश्वकर्मामये
 संवत्सरस्य दिनस्यसत्त्वात् । ६।७।३।३१-४०.

● ‘मनुष्यधर्मं शब्दस्य सत्यधनत्वात् ।’
 (३।४।२।३) इति विनासपि पशुनिर्देहान् अमनन्त
 इति मनुष्यधर्मत्वात् तादर्थ्यम् । इतरेषु पत्रेषु । वा.
 ३।४।२।२१.

● मनोवायां पुणेतिवाक्यं च आकृतं कृत्रिभ्योः ।
 कारभेदात् लौघेन स्यज्यात् । भा. २।४।२०।
 ५४-५६.

ह्यु मनोवायां तु वचनावबिफात्. स्यात् । ३।७।४।
 २१।४३।।

अग्नीषोमीये षष्ठी ‘त्यं शब्दे प्रथमो मनोवा’ इति
 मनोवात्स्यम् । वायुये षष्ठी तत् चोदकेन प्राप्तम् । उग्र
 वयादेवम कृत्रियं इति उग्रं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।
 ‘नप्यन्त्यदेवस्य पशु आत्मेत्येव मनोवा वायां’ इति
 वचनात् मनोवायां मनोवाधुने आदिनाः स्यात्
 यथादेवतमूले न स्यात् । तुष्टं उह तदर्थ्यः । के.

० अग्नीषोमीये मनोतायां अभिघ्नः प्ररथात् समासस्य, प्रतीयमानः साहचर्यात् सोममपि प्रतिपादयन् सपुदायायो विज्ञापने । वा. २।१।२।१२ प्र. ४२६.

० मनोताधिकरणे (१०।४।२।१।४३) मनोता-मन्त्रन्यासिघ्नस्य एन्देशस्य अग्नीषोमीयकारणत्वस्य समर्थित्वम् । पराक्रम . ४२२.

॥ मनोतान्यायः । कायशरिपञ्चो मनोतामन्त्रस्य न ऊहः ॥

मनोतायां तु यचनादधिकारः स्यात् । १०।४।२।१।४३ ॥

भाष्यम्.— अस्ति वायव्ये पशुः ' वायव्यं क्षेत्रमा समेत भूमिधामः ' इति । अस्ति तु प्रह्वो अग्नीषोमीये षष्ठी मनोतामन्त्रः । ' त्वं हमे प्रथमो मनोतास्य त्रिषो अमनो दक्षम होतु ' (ऋ. ६।१।१) इति । स इह बोद-केन प्राप्यते । तत्र सदेहः ' सि यथादेवमहितो यो मनोता-मन्त्रः, अथवा अधिकारेण प्रथोक्तं च इति । उच्यते । ननु प्रह्वोऽन्यासनिगद्येऽप्यम् । अग्नीषोमी हि प्रह्वो देवता । अथनन्यासश्च । असमवेताभिधानादधिकारेण प्रनोक्तव्यः । अन्वेष्यते । सत्यमग्नीषोमी देवता प्रह्वो । तौ तु अग्निश्च सोमश्च । तथात्रि. अदेवता, न त्वसम-वेतः । अग्निप्रयत्नेन साऽप्य देवता, वा प्रतीयते । अद-मिह सायुर्देवताकारं भूषणे । स देवताकार्ये भूषमाग्रेऽग्नि-कार्यमपि षणोति देवताप्रयत्नम् । तस्मात्तर्थावृत्तेनादर्शा-म्यात् । नम्याद्यगदेवत मनोतामन्त्रः प्रथोक्तव्य इति । एवं प्राप्ते, ह्यम् । मनोताया तु यचनादधिकारः, स्यादिति । यत्रोच्यते ' यत्रान्यदेवश्च. पशुः, आग्नेय्येय मनोता कारा ' इति । त्रिभिः यवनं न दुर्धरम् । अस्ति यवनन्यासिभारः । तस्मात्तदधिकारेण मनोतामन्त्रः प्रनोक्तव्य इति ।

द्वेषु— (ननु यवने षष्ठी मेनं निवृत्तः । अत आह—) ' यत्रान्यदेवश्च. पशुः ' (आग्नेय्येय मनोता कारा) इति यवम प्रिच्यते किं प्रह्वो उपायते, उत (तत्रान्यश्च) प्रह्वो (उच्यते) इति । (तत्र) पूर्वं. पशुः प्रह्वोऽपि । (यत्रम्) अग्निविद्वा (रि) मनोता, वा प्रह्वो अग्नीषोमी अभिघ्नत् उच्यते इति ।

साहच्यं भवति । तस्या (आशुद्रकस्या च) ऊर्ध्वे प्रते (प्रह्वो इह यवने इति पूर्वेण संबन्धः । पूर्वेणमग्नि-पति—) प्रिच्यते अनाम्नान्तात् तस्यामपि न भवति, सुनिश्चिन्नायमावाहः । ननु लिङ्गेन प्राप्नोति (प्रिच्यते) । उच्यते । सामान्यसंबन्धे (षष्ठी) लिङ्गमवकारं लभते । न च (प्रिच्यते मनोतायाः) सामान्यसंबन्धोऽस्ति । तस्मात् प्रह्वो (एव मनोतायाः) निवेशः । न च अदृश्यां मनोता प्रह्वो । (सा हि) अग्निं तावत् भुल्यैवमिषत्तं, (तस्यप्यहं) सोमं (अपि) तद्वत्तं यवनोति यवनम्, उभयोर्मांसस्यधनत्वात् । (यत्र गिताह—) इतरेतरुचौ हि तौ देवतारं प्रतिपद्येते (तेन एककार्यकत्वात् यवनते अग्निना सोमो लक्ष्यितुम्) । यथा पुष्कर (पशुम्) स्वन्तत् एष्टुत (सहचारी) षष्ठेभ्योऽपि (मन्त्रोऽपि) स्वन्तत् लक्ष्यते एककार्य-त्वात् । प्रवेशः द्यवत गनेश्वर इति पाठोऽपि न तु ' पुष्कर (शाकम्) स्वन्तत् एष्टुत गनेभ्योऽपि स्वन्तत् लक्ष्यते इत्यर्थं यथेय' । उच्यते पुनः ' पुष्करत्वात् अदे-श्वरम् ' इति तत्रमन्त्रान्तात् यजेश्वर इति पाठो न स्वीकार्य एव । नै । एतदिति । (समापत्ते—) इह यवने (अर्ध-वाहत्वेन) मनुन्त मन्त्रप्रह्वोऽपि निवेश्यति । (यत् प्रह्वो मनोताविषाणश्च यवनं ' मनोतामन्त्राह ' इति तत्रान्यदेवश्च इत्यर्थः) । अथवा तत्रोपायद्वयात् इत्येव (यवनं) अनुसर्पं नथेति । लक्षणा च सोम प्रयापयति इत्यु-क्तं पुष्करत्वात् अदेश्वरम् । (तत्रमन्त्रः) । सिद्धान्तम् (आग्नेय्येय मनोता इति) एवकारणम् अनर्थकं प्रह्वो, अत्रान्यदेवत्वात् । प्रिच्यते चारणं विद्यते । (तत्र योर्देवेन यदेवश्च. पशुः तदेवस्यैव मनोता प्राप्नोति उच्यते । एतं प्राप्ते अथवागणं विद्यते आग्नेय्येयैति इति अनाम्नाभनीये अधिघ्नम्) । न चाप्येवमन्त्रेण उपायने (प्रह्वो इह यवनम्) । अन्येभ्यः (रि) मनोता भूषते (रिच्यते) ' मनोतामन्त्राह ' इति, अन्यत्र (च) ' यत्रि अन्यदेवश्च. पशुः ' (आग्नेय्येय मनोता कारा) इति (तेन एककार्यकत्वात् यवनं यव-यत्. इति) । अपि च अर्धेकारणे अपि (षष्ठी) एवकारणं यवप्रिच्यतेयामात्रे मन्त्रेण यथा रिषो

(विष्ठी इव भार्गवदेऽपि मातृव्याख्याने शेष एव । तद्वन्मात् विष्णुवर्षमिदं वचनं इत्यहः । ऊहानूह-
विचारस्य भव्यावसन्धमाह—) दयामसन्धयः वापसाभा-
न्येन (न्यायजातस्य) कृत्स्न्य (वचनेन) वाचः इति ।
(इदं चाधिष्ठातृं धारयेत् सवनीयः पशुः वज्रोत्थिष्ठोमे
नास्तीति कृत्वा चिन्तितम् ।) ।

द्रा— अग्नीषोमीये पशौ मनोतामन्त्र. ' तं द्रव्यं
प्रमते मनोता ' इति । तत्रैव वेद वचन ' यद्यप्यन्व-
देवस्य पशुः, आग्नेयेन मनोता कार्या ' इति । तेषु
मनोतामन्त्रे किं विदुस्त्रिषु वाचपरशिविषु यथादेवर्षं
ऊहितया, अथवा अधिसारेण पशोश्च य इति संगमः ।
तदर्थं च ' यद्यप्यन्वदेवस्य ' इत्येतत् वचनं प्रत्ययार्थम्,
अत्र विदुयर्थमिति । तत्र पशौ अग्नीषोमदेवतात्वात्
त्रैलोक्येति मनोता । तत्रासादभ्यान् ऊहृत्प्रमाणा
वचनेनानेन नास्ति । यत्र विदितेव्य. तथापि एवमे-
तरेण मनोता तत्र भार्गव, नेत्रस्य वेति । ... तस्मात्
वाचशक्तिः वधादेवत ऊहितया । इति प्राप्ते,
ब्रूमः । ' अग्निद्वारेण मन्त्रोऽथमग्नीषोमौ प्रका-
शयन् । अन्वयेण वचनं प्रहृतावसतिष्ठते ॥ '
न च विदुस्त्रिषु सामान्यजनोऽस्ति, येन त्रिभेद
केवलश्रितिन्यायाः उत्कर्षः स्यात् । तस्मात् नेत्रस्य-
प्राप्तिः, येन तन्निर्वाणनं प्रहृतावेव वचनं कार्यं कुर्यात् ।
तस्मात् विदुस्त्रिषु यथादेवत ऊहे प्राप्ते तन्निर्वाणाय
वचनमिति वाचशक्तिषु अहः इति अग्निशब्दस्य
अनाप ।

सोम— वासादिवत् मनोताया अपि दृष्टार्थत्वदूह-
दुशुक्तिषु. संगतिः ।

त्रि— ' मनोतामन्त्र ऊहेऽस्ति वाचवे नास्ति वा,
ऽन्वयौ । आग्नेयेवेतिवचनं प्रहृताौ सार्पक वतः ॥
अग्नीषोमाग्निव चरन्ते वाचनं विना । अन्वयेनात् तत्र
वाचयाद् विदुस्त्रिषु अणुण ॥ ' तस्मात् ऊहे नास्ति ।

भाट्ट— अग्नीषोमदेवस्यैव मनोतामन्त्र उभाभ्यामः
वेत्याश्रितसंसाह । स किं विदुस्त्रे उचितो न वेति
चित्तात्, प्रहृतावसतिष्ठते मनोतामन्त्रेऽपि देवतात्सम्यमा-
विष्टमप्रायश्चित्तेन मनोतामन्त्रेणैव समं यथादेवतात्

विदुस्तावपि त्वय्याभानार्थमहः । स च वचनोन्वदेवस्य
पशुस्य एव एव । यथाग्नेरदेवस्य, यथा वाचशब्दे,
तथापि य एव । तत्र प्रथमाधिष्ठातृमिति मन्त्रेणोहः ।
माऽस्तु वा त्वम् । अत एव प्रहृताौ मनोतामन्त्रो नामी-
षोमसोऽग्निशक्तिः प्रमाणाभावात् । यदि तु मनोतामन्त्रस्य
' मनोतापि हविषोऽवर्द्धममानस्य ' इति मन्त्रे चतुर्थ्यन्त-
तया अन्वयेयमान — हविर्संग्रहिवैवतावाचित्रावगमात्
प्रहृतामन्त्रे चाधिष्ठातृस्य ' तं द्रव्यं प्रमते मनोता ' इति
मनोतापदप्रामाण्यविशेषेन देवतापरत्वात्तत्रागतेः अन्वय-
विश्रामपरायण्येन प्रहृतावेवतामन्त्रोमन्त्रात्तस्मात्-
श्रीकृते, तद्वा अग्नि (मन्त्रे) स्वयदेवस्यैव पशौ कृत्वावसका-
वपि वाचशक्तिपशौ निरुक्तसंबन्धात्मनेनाग्निवदग्निवत्सौ
देवताप्रकाशानुपकारार्थतुल्येन ' धान्यमग्नि ' इत्यग्नेन
वाचशक्तिपशोरे वाचमात्रम् । न चैवमपि ' पूषति वा
एतद्बन्धोऽस्त्वं एवेनदुष्टि तस्मात्तत्त्वं मोदते ' इति कृत्वा-
पदुतासाहूतावगमिन्, तस्मात्तस्मात्तत्त्वं कृत्वावसकावपि
पशुस्यैव पशोहविषकवेऽपि प्रहृते प्राकृतकयावे
शुक्तिनेयेन विद्वे प्रवेकानुपेवेन कृत्वावगमकृत्वावपि
अवचनमावाह । अत एव वाचमात्रस्यैवेह विचार्यता-
दप्यावसगतिः ।

न च एवमपि ' यद्यप्यन्वदेवस्यः पशुरातोयेन
मनोता कार्या ' इति वचनस्युतावगमपत्रेऽपि विदितं
वाच्यम् । अस्य दैक्षप्रत्यक्षत्वेन विदुस्त्रिषु कवे
लक्षणावपेतेः । मनोतामन्त्रात्तत्रैव पशौ उच्यतेपशुकी
संविष्टवर्षनेन प्रहृतावेवोपवेशेव । इति प्राप्ते, दैक्ष-
संनिधौ पडितस्य मनोतामन्त्रात्तत्रैव अन्वयेः सामान्य-
सन्धयेव अन्वयमात्रात्तत्रैव उक्तपशुवपेतेः अन्वयवचनस्य
प्रहृतावसत्यर्थनिवृत्त्यर्थमात्रेण तत्र उक्तस्य वाचशक्ति-
पशुस्यैव हविषकवेऽपि तत्रैव मनोतामन्त्रस्य वाचः ।
इत च वज्रोत्थिष्ठोमे यस्मीत्यागात् कृत्वा चिन्तया । यद्वा
तु आग्नेय सवनीय. पशुस्योत्थिष्ठोमेऽस्ति कदा मनोता-
मन्त्रस्य मह्यप्रत्यक्षत्वेऽप्योत्थिष्ठोमन्त्रेऽप्यगते अवधीन-
मानुद्वारादिपशुवपेतेनाय तन्वयवचनप्रथमो अन्वय-
वचनद्वयवपेदहृत्प्रत्यक्षत्वेन सामीप्ये सामान्यवचन-
वचनप्रमाणेन तत्रैव निवेद्योपपत्ते अन्वयवचनस्य प्रहृता-

देषोत्कर्षनिवृत्तवर्तनेन शर्षेनयम् । तदाऽस्य विकृता-
पुद्गलितव्यवर्तने प्रमाणमावात् वायवादिपरी कृगन्तरोह
इष्ट एव ।

याद्विधास्तु नैरोऽहमन्वन्ति । तेषामपमभिधायः ,
महती गान्धविश्रानकृत्यसन्धनेमिषीपीमाम्बध्या, व्याप्य-
वृत्तिसन्धनेन गृहणोपपत्तौ अन्वयाप्यवृत्तिसन्धनेन तद-
योगात् , अग्रे तु गान्धविश्रानकृत्स्नसन्धनेन ।
अतश्च वायवादिपरी तेषैव संधनेन लक्षणोपपत्तेर्न
काचोहाति । यस्तुतस्तु देवदत्तले अन्वयविश्रानकृत्य-
स्यावाप्यवृत्तित्वे प्रमाणमावादिष्येते एतेहृदाधौ । २२.

मण्डन— 'मनोता न विवारभाक् ।' २४.

शंकर— 'मनोताऽवेत्यह्नम् ।' २४.

० 'अग्नीषोमामान्यमानौ यदति' इत्यन द्वयो-
रपि अग्नीषोमदेवतासंस्कारस्यम् । मन्त्रः पुनः मनोता-
न्यायेन उभय (देवता) संशयः । भाट्ट. १०।१।८.

० यत्तु वादिके अग्नीषोम (गन्धर्वे) एव अनुवाचक
एका यावत् । उभयत्रापि मनोदान्यायेन उभयत्र लक्षकत्व-
मतीह्यैव कल्पनीया इत्युक्तम् , तत् अनुवाचकसमाख्य-
वाच्यत्वे लक्षणस्य प्रमाणमावात् न उपेक्षितम्
('वाग्नीषोमोऽग्नीषोमस्येते हृदन्वती अमन्तास्य-
याम्' इत्यन इत्यम्) । जी. २।२।३।३.

० मनोतामन्त्रजन्य प्राज्ञावलेपु पशुपु वाचपये ।
भा. ५।२।६।१२. ० मनोतामन्त्रस्य गौणार्थे चिन्-
योगः । भाट्ट १।१।१. ० मनोतामन्त्रस्य 'त द्वये
मनोता' इत्यस्य शीघ्रवर्तितयो कृष्णश्रीवशेनावृत्ति-
१।१।२।०।५७-५९. 'हृदिष्यन्त. अग्निगो. पुरोऽतु
वाच्यमानोवयोश्च आशुचि. न्योतिशोमे' इत्यन ब्रह्मन्म् ।

० मन्त्रः 'अथवे बुध निर्लयापि' इति आह्वयते ।
आह्वानवगमस्यैव तेनोपकर्तव्यं प्रवर्तितम् । तत्र कथं
गत्तु उदकरिष्यतीति भित्तोपाकाच्छा ज्ञानेति उद्वारण-
मात्रेण उपकरिष्यति उत्र मन्त्राधनद्वारेणेति । अपूर्वदेयता-
प्रशान्तनमाकाङ्क्षितम् । अन्वोक्ति न अयं क्व चर्तुम् ।
तस्मात् मन्त्राधनद्वारेणोपकरणीयति । दुष्प. १।१।१।१
वर्णकं २. ० मन्त्रः अग्निधन्वृ कमे उद्वारणं वा कर्मणि
सन्धेति । भा. १।१।१।४. ० मन्त्रः अग्निधान पुनस्ता

अन्वय करण न भवति । वा. ३।२।१।२. ० मन्त्र
अग्निधर्षणम् 'उन्दतीरोजो वने' इति सत्तानेनाग्निधर्षणे
तन्त्रं च्योतिशोमे । भा. १।१।१।१।५०. ० मन्त्रः
अग्नेष्यप्रतिमन्त्रो ज्योतिशोमे 'अथदं चक्षुः ०' इति ।
यदा एककाल अनेकं अमेधय पश्यति तदा सृष्टदेव मन्त्र ।
१।१।१।१।७।५०. ० मन्त्रः अर्थाग्निधनेन अग्नी
भवति । १।१।१।१।४।३०. ० मन्त्रः अर्थाग्निधानस्यो
गात्तु आकनोति उपकर्तुम्, न गौणमर्थं शकनोत्यभिधानम् ।
३।२।१।१. ७. ७४९. ० मन्त्रः अथवाताङ्गं तन्त्रं दर्श
पूर्णमाखयोः । १।१।१।१।२।४५. ० मन्त्रः आग्नीषोमउ-
पोपस्याने प्रकृत एव आनेयः । ३।२।८।२।१-२४.
० मन्त्रः आन्वयपृष्णाङ्गं तन्त्रं न दर्शपूर्णमाखयोः । भा.
१।१।१।१।४।४-४५. ० मन्त्रः 'आयुर्धा अग्नेऽति'
इत्यादिर्वाजमानः दर्शपूर्णमाखयोः । ३।८।१।१५-१६.
० मन्त्रः उपपत्तोऽग्निधनेन 'गुणजि ते वायुमन्-
रिखेण ते कष्ट' इति । भा. १।१।१।१।१. ० मन्त्र
एक एव 'मन्त्राग्निधनिः' इत्यादिः 'मक्षयामि' अन्त
मृष्टात्ताने । ३।२।१।०।२७. ० मन्त्रः वृहस्पताङ्गं
तन्त्रं ज्योतिशोमे (वृहस्पतमन्त्रम् 'वृषिषु स्वाभयै'
इति भाष्ये । 'वृषिषु सुगन्धावृष्टये' इति मंत्राभाष्ये ।
'सुषिप्लाग्यस्त्वोपधीम्यः' इति विश्वारे । 'वृष्यै त्वा
सुसन्धायै' इति भाट्टीषिकाने । 'विषाणे निष्यै'
इति शम्भुभट्टायाम् ।) । १।१।४।१।६।१-५२. ० मन्त्रः
'कदावा सरीरिणो' इति गाहकलोपरधानाङ्गं सुति
प्रास्तात् । वि. ३।३।७. ० मन्त्रः करणभूतः कर्तव्यस्य
वस्तुनः अग्निधनार्थः समधिगतः । भा. १।१।१।
१।२।४९. ० मन्त्रः छिः अग्निस्त्वेष्यप्रपन्नानाभ्यमुवाचते
उदाग्निसत्त्वमनिवविशाम्, तस्मादित्थं प्रोवाच इत्यदि-
देशप्रकर एव नयमे चित्तस्ये । दुष्प. ७।१।१।१।१.
० मन्त्रः कश्चिद् वेदभागः वः विहितमर्थं प्रयोगकले
प्रकाशयति यथा 'वर्द्धिवत्तद्वदं दामि' इत्येवमादिः ।
भा. १।१।१।१. ० मन्त्रः अग्निधायकः यथा 'वसन्ताय
कपिड्वारानामेत' इति । वि. २।१।७. ० मन्त्रः अन्वयः
'वैश्वीमन्त्ये वायव्ये वा' इति । सृष्टिकारः 'अग्नि-
सुधां विरः' इति । आग्नीषो. 'आवृदा अग्नेऽस्यापुर्मे

देहि' इति। अविधानार्थः 'एषोऽसि, एषोऽसि' इति।
भा. (२।४।१।१, * मन्त्रः इन्द्रा अविधान्ये 'हुनमि
वाचं सह रिवा सर्वेण' इति। १।२।१।१।१।१, * मन्त्रः
'शीर्ष परिधीन' इति दशपूर्णमासयोः अर्चययुक्तः
न तु परिधिस्तत्रत्याग्युक्तः। १।२।१।१।११-२९.

* मन्त्रः त्रिविधः ऋह, यज्ञः, साम इति।
(१) विधापकः ऋट्मन्त्र- 'पृणीवादिन्नापमानाय
तन्वान्' इति। (२) विधापको ऋणमन्त्रः-
'वृणत्याप इषिष्ठान्नापमते' इति। (३) अन्वतो
मन्त्रः- 'मेघोऽसि'। (४) दान्तः- 'इषे दान्'।
(५) आर्गमन्त्रः- 'आयुर्दी अति'। (६) स्तुति-
रूपः- 'अग्निर्माँ'। (७) स्रष्टामन्त्र- 'एको
माग एषा च तस्य'। (८) मन्त्रीवामन्त्र- 'अग्नी ते
वन्त्र निवृत्ते वृत्तेरि'। (९) परिदेवनमन्त्र- 'अग्ने-
ऽग्निदे'। (१०) प्रथममन्त्रः- 'अग्नीदग्नीत् विद्व'।
(११) अग्नेष्णमन्त्र- 'घोऽसि 'वृत्तोऽसि'।
(१२) प्रथममन्त्र- 'पृष्ठानि दान् परमन्'।
(१३) अग्नानमन्त्रः- 'इष वेदिः एषो मन्त्रः'।
(१४) पुरस्तादनुष्टमन्त्र- 'या ते अग्नेऽथादाय'।
(१५) परस्तादनुष्टमन्त्र- 'विततित्वा पुनातु'।
परस्तादनुष्टमन्त्र- 'मन्त्र् या त इद्र'।
(१६) प्रयोगरूप- 'नेष्वर्थात् ऋट्मन्त्र- 'अये मूळ
महा असि'। (१७) प्रयोगरूप- 'नेष्वर्थात् यजुर्मन्त्र-
'इषे एतेषां वा'। (१८) प्रयोगरूपः सातु सर्गाग्र
ऋट्मन्त्र- 'अग्निगोटे एतेरिहत्'। (१९)
प्रयोगरूपः चातु सर्गाग्र यजुर्मन्त्र- 'देवो वः एविता
मार्गन्तु'। (२०) सामर्थ्यकान् मन्त्र- 'देवस्य
दा'। (२१) अस्मिन्ध- 'ईष्यश्रुति वन्त्र-
यासि'। (२२) दानमन्त्र- 'तत्का यामि व्रजणा'।
(२३) इतिवृत्तमन्त्र- 'इति वा इति मे मनः'।
(२४) इषाद्येवलेनमन्त्र- 'मग मतोषाह'।
(२५) अग्नेयविकारमन्त्र- 'तुमो ह सुतुम्'।
(२६) हेतुविधिः- 'इत्येते नामुगन्ति हि'।
(२७) निर्वेत्तार्थः- 'याँ मेविता वरुणेन'। (२८)
निष्कामन्त्रः- 'मोषाग्र विन्दते'। (२९) संशयार्थः-

'विरधीनो निवृत्ते'। (३०) पट्टतिरूपः- 'सिग
इन्द्रात्ता राजका'। (३१) पुण्यद्वयारूपः- 'यद्येन
वसमदवन्त'। (३२) हेतुविधितरूपः- 'इन्द्रात्ता न
हि'। (३३) यद्यमानवामिष्णुविधिः- 'ममाते
चर्गो'। (३४) ऋदिवग्नामिष्णुविधि- 'अग्रानिष्णु
मा वा'। (३५) यद्यमानवदिवग्नामिष्णुविधिः-
'सिम्न मष्ट वजो सह'। (३६) पत्रविधितरूपः-
'आयुदा अप्रेऽसि'। (३७) शुभमृतदेवताविधिः-
'समिषाः समिषो'। (३८) प्रथममृतदेवताविधिः-
'स्वाहाऽग्निं स्वाहा'। (३९) देवताविधितरूप-
'हेमिषो सरथ'। (४०) शुभमृतदेवताविधि- 'प्रेतु
होतुःस्मरतः'। (४१) प्रथममृतदेवताविधि- 'योम
न्यागे वीहि'। (४२) इत्यविधितरूप- 'सुवा
सुवाका'। (४३) यातिविधिः- 'स्रगस्य मयायाः'।
(४४) जातिविधितरूप- 'अग्निदेवस्य दामि'।
(४५) गुणविधि- 'दैवैः मृगीत हरिरी'। (४६)
गुणविधितरूपः 'पट्टिद्विद्विद्वि'। (४७) त्रिधा-
विधि- 'अग्निगोऽग्नौ जाहुम्या'। (४८) निधाविधि-
रूप- 'न ता नमन्ति'। (४९) निषेधविधिः- 'अधीरा
तन्मर्गा'। (५०) निषेधविधितरूप- 'वनिदुमस्य
गा'। (५१) निमित्तविधितरूप- 'यत् पशुमाँ'।
(५२) शास्त्रविधितरूप- 'देवमस्य वस'।

पुनरस्ति ऋट्मन्त्राणां चतुर्दशानुष्टमपञ्चमः १४
मेषाः। गायत्री-उष्णिक्-अनुष्टुप्-बृहती-पट्टितः-
निधुक्-जगती-अतिजगती-शक्ती-अतिशक्ती-
अष्टि-अत्तष्टि-भृतिः अतिभृतिः इति। तत्र गायत्री
चतुर्विंशत्यक्षरा तत्र उच्यते चतुर्दशचतुर्दश
उगिताः। तेन उष्णिक् २८ अक्षराणि, अनुष्टुप् ३२,
बृहती ४०, पट्टि ४८, जगती ४८,
अतिजगती ५२, शक्ती ५६, अतिशक्ती ६०, अष्टवा
६४, अत्तष्टवा ६८, भृति ७२, अतिभृति ७६ उच्य-
ते। तथाहि चतुर्विंशत्यक्षराः गायत्र्याः चतुर्दश
उगिताः अथान्यत्तेषां उच्यते। यथा-

गायत्र्याः मेषाः- गायत्री ८।८।८ (प्रथमपरिधयेतु
रागन्ति तावन्ति अक्षराणि शेषानि)। उदाहरणम्- 'अर्षं

देवान्' (ऋग. १।२०।७) । पद्मपङ्क्ति ५।५।५।६ उदा० ' आभिष्टे अय ' (ऋग. ५।२०।४) । क्रिया ५।५।५।५।६ उदा० ' अन्तं तमय ' (ऋग. ५।२०।१२) । उणिगानार्थो ६।७।१२ उदा० ' ना मे अवयाना ' (ऋग. ८।२५।२३) । पादनिचूर्त् ७।७।७ उदा० ' रवावत् पुरुवतो ' (ऋग. ८।४६।१) । अतिनिचूर्त् ७।६।७ उदा० ' पुल्लम पुल्ल ' (ऋग. ६।४५।२९) । चरमण्या ७।२०।७ उदा० ' स सुन्वे यो वपुसा ' (ऋग. ९।२०।८।१३) । वर्षगाना ६।७।८ उदा० ' ईशाना वर्षगाना ' (ऋग. १०।९।५) । प्रतिष्ठा ८।७।९ उदा० ' आग ऋणीन मेवत्र ' (ऋग. १०।९।७) । हृसीयसी ६।६।७ उदा० ' प्रेष्टु विशाणा ' (ऋग. ८।१०।३।२०) । विपटीया हृसीयसी ७।६।६ उदा० ' इत् महत्त्वदाना ' (ऋग. १।२०।१०) । अथ उणिष्त् नन्देदाथ । उणिष्त् ८।८।१२ उदा० ' व इत् योम पातम ' (ऋग. ८।१२।१३) । पुर उणिष्त् १२।८।८ उदा० ' तुञ्जति इरी इविर ' (ऋग. ८।९।८।९) । ककुम् ८।२।२८ उदा० ' नये धर्मे व पयो ' (ऋग. ५।५।३।११) । ककुम्न्यङ्कु शिया १।१।१।४ उदा० ' एरी रेकणताये ' (ऋग. ८।४६।१५) । वनुशिया १।१।१।६ उदा० ' प्र या पये भृगवा ' (ऋग. १।१२०।५) । पिपीलिकमण्या १।१।६।१२ उदा० ' एरी यन् सुगुवा ' (ऋग. १०।१०।५२) । अनुष्टुप्गर्भो ५।८।८।८ उदा० ' धिदु तु सोप ' (ऋग. ६।१८।७।१) । उणिष्त् ७।७।७।७ उदा० ' मसीमहि ला व ' (ऋग. १०।१६।४) । अथ अनुष्टुप् नन्देदाथ । अनुष्टुप् ८।८।८।८ उदा० ' अत्र ओषिष्ठमा भर ' (ऋग. ५।२०।११) । महा-पद्मपङ्क्ति ५।५।५।५।६ उदा० ' तत्र न्वादिश्र ' । (ऋग. ५।२०।५) । कृति १२।१२।२।८ उदा० ' मा कसौ पावमम् ' (ऋग. १।१२०।८) । पिपीलिक-मण्या १२।८।१२ उदा० ' पर्षु यु प्र धव नात्रया ' (ऋग. ९।२०।१३) । कापिराह् ९।२।५ उदा० ' ता विद्रासा हवामरे ' (ऋग. १।१२०।३) । नष्टपदी ९।२।१।३ उदा० ' वि पृच्छामि पावना ' (ऋग.

१।२२०।४) । निराह् १०।२०।१० उदा० ' प्रेष्ठे अग्ने वीरिहि ' (ऋग. ७।१।२) । निना १।१।१।१।२ उदा० ' अग्नि नये वीधिधिभि ' (ऋग. ७।१।१) । अथ बृहती नन्देदाथ । बृहती ८।८।१२।८ उदा० ' मा विवन्भत् ' (ऋग. ८।१।२) । पुरस्ताद्बृहती १२।८।८।८ उदा० ' महो पत्यति ' (ऋग. १०।२२।३) । न्यङ्कुसारिणी ८।१२।८।८ उदा० ' ईशान निद् द्री ' (ऋग. १०।१३।२।२) इयमेव उरोरुहती वा मन्तोमीती वा । उपरिष्टाद्बृहती ८।८।८।१२ उदा० ' ये पावपते वाम ' (ऋग. ८।४६।१८) । विष्टारपङ्क्ति ८।१०।१०।८ उदा० ' दुत्र व्यस्त महो ' (ऋग. १।२०।७) । ऊर्ध्वबृहती १२।२।२।२ उदा० ' अथ यन्मि वव ' (ऋग. ९।११।११) । पिपीलिक-मण्या १३।८।१३ उदा० ' अग्नि नो वीरामनो ' (ऋग. ८।४६।१८) । विषमपदा ५।८।१।१।८ उदा० ' एगिन युगलित ' (ऋग. ८।४६।२०) । बृहती ९।९।९।९ उदा० ' व रता व तिती नतो ' (ऋग. १।२८।७।११) । अथ पङ्क्ति नन्देदाथ । पङ्क्ति. ८।८।८।८ उदा० ' यानाथ ध्रुव ' (ऋग. ८।४६।१५) । विराह् १०।१०।१०।१० उदा० ' वि विपोरहिना ' (ऋग. ६।२०।७) । स्तोत्रबृहती १२।८।१२।८ उदा० ' आ य नर तुवानो ' (ऋग. ५।५।३।६) । विपरीता ८।१२।८।१२ उदा० ' य ऋष्य आगपत् ' (ऋग. ८।४६।१२) । प्रस्तापङ्क्ति १२।१२।८।८ उदा० ' तन्वा समुद्रा अग्नि ' (ऋग. १।२१।४।२) । आस्तारपङ्क्ति ८।८।१२।१२ उदा० ' आग्नि नल ' (ऋग. १०।२।१।१) । समारपङ्क्ति १२।८।८।१२ उदा० ' पष्टि सट्या ' (ऋग. ८।४६।१२) । विष्टारपङ्क्ति ८।१२।१२।८ उदा० ' अतीयान निर्वाहार ' (ऋग. ५।५।३।१४) । अथ त्रिष्टुप् नन्देदाथ । त्रिष्टुप् १।१।१।१।१।१ उदा० ' कस्य नूत कसमस्था ' (ऋग. १।२।४।१) । अमिसारिणी १०।१०।१।२।१२ उदा० ' यो वाप्य विद्ययो ' (ऋग. १०।२।१।१) । विराह्याना ५।५।

१०११ उदा० 'सन्नि न इन्द्रो' (ऋग. १८१५६) ।
 विंश १०१२१२१ उदा० 'शुभ्र तु ते शुष्मं' (ऋग. २१११४) । विंश १०१२१०१२ उदा० 'ध्रुवी ह्यमिन्द्र मा' (ऋग. २१११२) । विराड्भूषा १११११११८ उदा० 'ध्रुवं मे भिन्वयन्वा' (ऋग. १११२२६) । विपरीता विराड्भूषा ८११११२१ ११ उदा० 'नीळ्यो रम' (ऋग. ५११५५) । ज्योतिष्मती १२१२११२१८ उदा० 'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन' (ऋग. ८१३५१) । ज्योतिः १२८११२१२२ उदा० 'सामिन्वयान्' (ऋग. ८१२११२) । गदा-वृहती ८१८१८१८१२ उदा० 'नवाना नवनीना' (ऋग. ११११११३) । ययमथ्या ८१८१२१८१८ उदा० 'स मा तान्वमिनः' (ऋग. ११०५१८) । पङ्क्त्युच्चरा १०१०१८१८ उदा० 'एवेन्द्रमिन्या' (ऋग. ५८२६) । विंश विपट्पूर्वा नाम श्यमेन ।

अथ जगती वन्देवाद्य । जगती १२१२११२१२ उदा० 'प्र देवमन्त्र' (ऋग. १६८११) । महासतो-वृहती १२८१२१८१८ उदा० 'आ स. पत्नी मनुना' (ऋग. ६१४८६) । महासक्तिः ८१८१६११०९ उदा० 'इषसिना शकुन्धिना' (ऋग. ११२११११) । विंश ८१८१८१८१८ उदा० 'तदक्षय तदक्षे' (ऋग. ८१४११६) ।

अथ प्रगाथाः । याहवः प्रगाथः बृहती-सतो-वृहती उदा० 'अयं वा मयुमन्मः' + 'विन्त्युरेण मिश्रला' (ऋग. ११०११-२) । वाङ्मयः बृहत्-सतो-वृहती उदा० 'आ छलायः सवयंया' + 'या प्रर्षाय मादनाय' (ऋग. ६१४८११-१२) । महायाहवः महावृहती-महासतो-वृहती उदा० 'वृहद्भ्यो अवि' + 'विशाश यहनति' (ऋग. ६१४८१०-८) । विपरीतोच्चरः बृहती-विपरीते उदा० 'गहि ते धार यमभः' + 'य कन्वः आययत्' (ऋग. ८१४६११-१२) । आनुष्टुभः अनुष्टुप् एषा + गायत्री २ उदा० 'आ रम रय' + 'तुविभुन तुविभ्रो' + 'स्य ते महिना मरः' (ऋग. ८१८११-२-३) ।

अथ अतिजगती १२१२२१२१८१८ उदा० 'प्र षो गहे मतपो' (ऋग. ५१८७१) ।
 अथ झफरी ८१८१८१८१८१८ उदा० 'प्रो प्यरमे पुरोरयं' (ऋग. १०१३३११) ।
 अथ अतिझफरी १६१६१२१८१८ उदा० 'षाठं जान क्रतुवा' (ऋग. २१२२३) ।
 अथ अष्टिः १६१६१२१८१८ उदा० 'विश्वदुनेयु मरियो' (ऋग. २१२२१) ।
 अथ अत्यष्टिः १२१२२१८१८१२१८ उदा० 'अग्नि होवार मयं' (ऋग. ११२२७१) ।
 अथ धृतिः १२१२२१८१८१२१८ उदा० 'अव-मंह इन्द्र' (ऋग. ११२३६) ।
 अथ अतिधृतिः १२१२२१८१८१२१८१८ उदा० 'स हि शर्षो न' (ऋग. ११२२७६) ।

एते गायत्र्याः सप्तैः भेदाः प्रत्येक चतुर्भिः १ एकेनाग्रेण न्यूनाः निवृत्तगायत्र्याः, २ एकेना-ग्ररेण अधिषाः श्रितागायत्र्याः, ३ द्वान्यामस्राम्या न्यूनाः विराट्गायत्र्याः, ४ द्वान्यामस्राम्या अधिषाः स्वराट्गायत्र्याः इति ।

	गायत्री	अष्टिः	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	विपट्	जगती
देवी	१	२	३	४	५	६	७
आयुषी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्रारापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
याम्नी	१०	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
आधी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
मानी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

अन दैवी गायत्री १ अक्षर । दैवी उधिण्क् २ अक्षर । दैवी जगती ७ अक्षर । एव आसुरी गायत्री १५ अक्षर, आसुरी उधिण्क् १५ अक्षर इ० । ब्राह्मी गायत्री १६ अक्षर, ब्राह्मी उधिण्क् ४२ अक्षर, ब्राह्मी जगती ७२ अक्षर इतिरित्या कोष्टार्थो ज्ञेयः । एते सर्वे भेदाः यन्त्रेष्वेव सम्भवन्ति न कञ्चु । एषेनाक्षरेण न्यूनमित्ये निवृत्तश्रित्वा, द्वात्रिंशत्संख्याया न्यूनत्वा विभक्ते विराट्स्वरजौ । एते नत्वारक्षन्वायो भेदाः उल्लेखे यत्रपु संभवत्येव । वाच्यं पृ. ५८-७०.

● मन्त्रः दर्शयन्वाह ' बर्हिर्दिवसदन दामि ' इति तन्त्र न दर्शपूर्णमासयोः । भा. १.१.४.१.४.४४-४५, ● मन्त्रः ' वैवस्य रवा ' इति निर्वाणस्य न तन्त्रे दर्शपूर्णमासयोः । १.१.४.१.४.४४, ● मन्त्रः देवताप्रनाशकः ' अग्नेरहस्यमितिगन्त्रेणम् ' इत्यादिः अग्नौयगुक्तः । १.१.४.१.४-५. ● मन्त्रः द्विविधः क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । इष्टोपाहानमन्त्र क्रियाप्रकाशकः । मूकवाकमन्त्र. फलप्रनाशकः । वि. १.१.१५ ● मन्त्रः ' धाम नामासि ' इति आग्नेयगणस्य न तन्त्रे दर्शपूर्णमासयोः । भा. १.१.४.१.४.४५, ● मन्त्रः शुवाभि मर्शने ' बुनन्ति वे वृषिदीं ज्योतिषा मह ' इति । १.२.१.१.४.१.२, ● मन्त्रः नक्षत्रणार्थः ' देवीरत्न.० ' इति । यदा अनेकश्लोकस्य नदी वरति तदा भावी बहुरूपेण मन्त्रः, न तु प्रत्येक श्लोकेषु मन्त्रावृत्तिः, ज्योतिष्टोमे । १.१.४.१.४.५०, ● मन्त्रः प्रत्येके नमाम्नानात् प्रधानैकैकशकतामुच्यते । १.२.१.१.४.५५, ● मन्त्रः फलप्रकाशकः दर्शपूर्णमासयोः ' अगम्यन् स्वः स ज्योतिषा-जम्भ ' इत्यादिरपूर्वप्रयुक्तः. न तु स्वर्गादित्यप्रयुक्तः । १.१.१.४.५-५. ● मन्त्रः बर्हिः. संहनस्व हरणस्य च व्यातिष्यदेचाम् अग्नीषोमी देवेरी नयनकाले नानुवेनीयः । (संहनहरणमन्त्राविशरणम्) । १.२.१.१.४.५६-५७, ● मन्त्रः । मन्त्रे. मनोवेकां ' शुभ्रुनीप्रथिविधियि० ' (६.१६) इत्यौगदिके अत्रयथे कृते मन्त्रद्यम्बुस्युत्सक्तिः । सु. ट. ५९. ● मन्त्रः शुभ्ये एव विनियोगः यः न गौणे । बर्हिन्याः । १.१.१.१.१-२. ● मन्त्रः यमस्य प्राणस्येव अमिदकानि साऽपि देवता । सु. ट. ४५७.

● मन्त्रः यागहोमकथले तद्बहुभूतदेवताप्रकाशार्थो एव । भाट्ट. १.१.७. ● मन्त्रः लिङ्गविनियोगः. न फलकल्पनायै प्रमनति । वा. १.२.१.४.१५. ● मन्त्रः ' वासस मा० ' इति अर्धयुग्मनमोभवप्रयोगः दर्शपूर्णमासयोः । भा. १.१.२.१.२. ● मन्त्रः वेदिस्रोक्षणस्य ' वेदिसि बर्हिषे वा ' इति निः स्रोक्षणे सङ्कृत् प्रयोक्तव्यः । १.१.४.१.५। ५९-६०. ● मन्त्रः ' शुभ्रयन्त्रम् ' इति सान्नाय्यवान-स्रोक्षणस्य संनिधिक्रमात् दर्शपूर्णमासयोः । वि. १.१.५. ● मन्त्रः षस्कारकः । भा. १.१.१.१.२. ● मन्त्रः क्षरणाद् ' ऊनाद्भद्रस रवा स्तुवामि ' इति तन्त्र न दर्शपूर्णमासयोः । १.१.४.१.४.४४-४५, ● मन्त्रः स्वर्गाणो ज्योतिष्टोमे ' इत्यग्रे व्रता अमि ' इति । एकसा भौ पुनः पुनः स्वाने न तत्प्रावृत्तिः । १.१.४.१.४.५०. ● ' मन्त्रो ह्यिनः स्वरतो वर्णतो वा ' इति बहुजनसिद्धिस्तद्विषयकारपरितस्त मन्त्रपदस्य उद्धारण पदान्तरप्रयोगः स्वपक्षानुरागमादेव व्याकरणसहाभाष्यकारेण कृतः, न वस्तुतः । (विषयाया ' मन्त्रो ह्यिनः स्वरतो वर्णतो वा सिष्यप्रवृत्तो न तमर्पमाह । यं वाच्यज्ञो यजमान हिनस्ति यमैन्द्रशतः स्वरतोऽपयवात् ॥ ' इति श्लोकः, महाभाष्यकृतं तु ' दुष्टः शब्दः स्वभूतो वर्णतो वा ' इति पठितम्) । सु. ट. २९३ ● उपरसमन्त्रः प्रत्युपरनमावर्तते ज्योतिष्टोमे ' रजोहृषी दग्महृषी वैष्णवान् रत्नामि ' इति । १.१.४.१.१.५५-५६. ● ' चोदितायान्तुरेयेन मन्त्र सर्वः प्रवर्तते । ' मन्त्रस्य षण्ण्येत्वात् न चोदितामतिक्रम्य स्वतन्त्रेण प्रक्षयनसामर्थ्ये अवचक्षते । वा. १.१.५.५.३७. ● जामदिमन्त्रः षट्श्रयाः । भाट्ट १.२.१. ● दन्ति-मन्त्रः उपाह्वयान्नाद् यथाशब्दकामात् दर्शपूर्णमासयोः । वि. १.१.५. ● नक्षि शुक्लुमानात् प्राक् स्वर्गं मनो विधीयते । ' वा. १.१.७.१४ पृ. ७११. ● बर्हिषः स्रष्टामन्त्रः व्यातिष्याया उपसत्त्वा अग्नीषोमीये च अस्या-वर्तते देवपृथक्त्वात् । १.२.१.१.२.०.५५. ● मनोत्तमज्ञो वाय यादिपद्यौ अविदुतः प्रयोक्तव्यः । भा. १.०.१.१.१.१.२१. ● ' यन वर्णनियतो वा वर्णलेपोऽपि वा स्मृकः । स्वान्तरनियोगो वा न मन्त्रज्ञान नेषते ॥ ' (विन्दु

मन्त्रं इत्येते एव । वा. २।१।१।३४, ० सर्वत्र
 मन्त्रा तत्प्राप्तन वा अभिदधन् मन्त्रः अद्रुमायं गच्छति ।
 १।२।४।१३३ पु. ७६२. ० मन्त्राः अकर्मकरणः (कर्मसु
 करणवशा न सन्नाः) वाचमानाः । वि. ३।८।७.
 ० मन्त्र (१) अर्थप्रदानार्थाः न ते उच्चारणमात्रदृष्टे
 कुर्वन्ति । (२) सुप्रत्ययविधादिभिः न तु गौरवार्थाः ।
 (३) अपूर्वप्रवृत्ताः न तु अप्रत्यादिनरूपप्रवृत्ताः ।
 (४) नमोवार्ताविधादिभिः न तु सञ्चिन्दिपदवत् अग्रम-
 वेताः । (५) अपराथाः न तु वसपतिवाम्बवत्
 परार्थाः । (६) शास्त्रस्वाम्यपदान्द्रव्यवेतानाः यथा
 विह्वौ । इति पट्टिपाः । तुप्., स्तन १।३।१।११.
 ० मन्त्राः अलोनिक्काम्याः । सुकर्म. २।१।२२.
 ० मन्त्राः अपिशाक्तर्मा यथा 'अभ्यक्तु हा न इन्द्र कृष्टि-
 रत्ने' इति 'गुण्येव जर्मते तुर्पति' इति, 'इन्द्रः सोमस्तु
 गायुषा' इति च (इदं पूर्वार्थे) । भा. १।२।४।२१
 -८ । विद्वान्ते तु विद्यमानोऽप्यर्थः प्रगदात्म्यादिभि-
 नोवन्त्यते । निगमनिक्काम्यकरणानेन प्राप्त अर्थः
 कल्पितव्य । यथा 'गुण्येव जर्मते' इत्येवमादीनि
 अधिनोरभिधानानि द्विवचनान्त्रानि रक्षन्ते । अनेन
 'वाधिनोः काममत्रा' इत्यादिनं सूक्तनवगम्यते । भा.
 १।२।४।४२. ० मन्त्रा अपिवाचकाः इति प्रसिद्धिः । वा.
 २।१।६।३३. ० मन्त्राः अष्टकालिद्रा वेदे इत्यन्ते ' वा
 जनाः प्रतिनन्दन्ति ' इत्येवमादय । भा १।३।१।१०.
 ० मन्त्राः ऋषिभिः न कृताः, किन्तु अततरणस्वो-
 दाहताः । वा- न तु स मन्त्रः तैरेव (ऋषिभिरेव)
 कृता, उदात्ता वा पुरुषात्वेण अग्रतरे वंशामाभिर्मृतः ।
 किं हिं ? यथा अग्रतोऽपि कश्चिन् प्रकृतार्थविधानाया
 तदर्थं वाक्य उवादिस्वामानः तदर्थंस्वरूपं मन्त्रं श्लोक वा
 अन्यदीयं मन्त्रा स्वयन्कस्थाने प्रवृत्ते, तस्ययत्नेन
 च अन्ये तदर्थमाधारयन्ति, एषामिहापि वेदार्थविद्भिः
 तद्वसिक्तान् कर्तुः गत्यादिभिः आत्मीयव्यवहारेषु
 भुविद्यमानस्वरूपेण विशिष्टार्थप्रवाचनार्थं मन्त्रा प्रवृत्ता ।
 अत्रैतन् वामाशदीना तदनुस्था गतिस्वार्थविधिविधिवति ।
 प्रत्यवदत्त्वाथेनेन च आर्षोत्तमम् । वा. १।२।४।८१.
 ० मन्त्राः कर्मोत्कारिणात् कर्मोपभूतार्थेवस्कारकर-

संमते प्रयोक्तव्याः, मान्यथा इति द्वितीयसूक्तवाचपिकरण-
 न्यायः । सु. पु. ११-८. ० मन्त्राः किं विवक्षितवचना
 स्त अपिचक्षितवचनाः । किं वर्णप्रमाणेन वागस्त उप-
 सुर्वन्ति उत उच्चारणमात्रेण इति संदेहे विप्रक्षितवचना
 मन्त्राः । निप्रयोक्तव्यं तु अष्टाध्यायेव इति सिद्धान्तः ।
 कर्मोद्गस्कारका मन्त्राः । मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्वार्थः ।
 भा. १।२।४।३२-४५. ० मन्त्राः किञ्चस्वरूपमात्रेण
 तदर्थंनिप्रवृत्तानेन वा कर्मोपभोगिना गच्छन्ति । वा.
 १।४।६।९ पु. ३४०.

ॐ मन्त्राश्चाकर्मकरणात्तद्वत् । ३।८।६।१२५ ।।

'आसुर्दा अवेऽस्यासुर्मै देहि' इत्यादयः मन्त्राः
 अकर्मकरणाः कर्मसु करणतया न सन्नाः । आशीर्मन्त्रा
 श्लोते । एतादृशा मन्त्राः आध्यर्थवस्तुमात्रानात् अन्-
 युगा पटनीया इति उल्मसे पूर्ववदे प्राप्ते सिद्धान्त उच्यन्ते,
 अकर्मकरणा मन्त्राः वाचमाना वचमानेन प्रयोक्तव्याः ।
 वचारेण अर्थस्योगात् इति पूर्वतरुत्वात् अनुदृष्ट पदं
 देहत्वेन सञ्च्यते । 'आसुर्मै देहि' इति प्रार्थनया वच-
 मानस्य अर्थेन फलेन सङ्गोः अश्लेषः । तस्मात् अर्थ-
 स्योगात् वाचमानासादृश्या मन्त्राः । तद्वत् 'य. काम-
 श्लेत्' इत्युक्तः कामो यथा वाचमानः तद्वत् । एवं च
 अर्थस्योगरूपनामस्यान् गमादस्यावा वाचः इति भावः ।
 अत्र सुधा— आशीर्मन्त्राणांमि फलप्रार्थनसामर्थ्यान्व-
 कत् सिद्धान्त काश्चत् वाचमानस्य, इति ।

विप्रयोगे च दर्शनात् । १६ ।।

'आसुर्दा अवेऽस्यासुर्मै देहि' इत्यादयः आशीर्मन्त्रा
 वाचमाना एव नाध्यर्थयाः इति पूर्वमूत्रेण उक्ते
 सिद्धान्ते देवन्तरेण्ययागार्थं गृह्णन्ति । विप्रयोगे
 वचमानस्य अर्थविधिविधौ प्राप्ते इत्यर्थः । अत्रयः
 स्वयं सन्ति, वचमानश्च श्लेषितः तदापि तस्य अन्व्यु-
 पस्थान दृश्यते 'इवैव सन् तनं त्वाम्' इत्यादिनां
 मन्त्रेण । न चैतदन्वयो- समवति । उरस्त्वानमन्त्र
 आशीर्मन्त्र एव 'सितो मा स्वामासुर्मा प्रहाची' इति
 तृतीयचरणे प्रार्थितत्वात् । तस्मात् 'आसुर्दा अवेऽसि'
 इत्यादिषु मन्त्रः वाचमान एवेति सिद्धान्तः । के.

ॐ मन्त्राशाकर्मरत्नाखड्गत् । ३।८।१।१५ ॥

इह एवजातीयः मन्त्रा उदाहरणम् ' व्यासुर्वा
अग्नेऽरायुर्मं देहि, वरुषो अग्नेऽसि वरुषो मे देहि,
चक्षुर्वा अग्नेऽसि चक्षुर्मं देहि ' इति । तेषु सदेहः
भिर्गात्रिजाः उत यात्रमाना इति । इहापि अधिकाराङ्गा-
मिरासायं पूर्वोक्तन्यायसद्व्यवहारेणतिरिच्यते ।

पूर्वपक्षस्तु भवतु फलाय विधौयमानस्य नीचैसुवादेः
ग्रहणप्रयोगान्तर्गतत्वात् फलस्य वाचमानत्वेन कामनाय
अपि यावमानत्वम् । आयुर्वादिमन्त्राणां त्वविवायफलेन
यथाप्राप्तप्राप्तुवादकत्वम् । फल च प्रह्वे कर्मणि यथा
श्रवमानस्य स्वर्गारूपेण भक्ति, तथा कृत्विजामपि
दक्षिणारूपमस्त्वेव । यत्रमानफलानुवादकत्वेन मन्त्रपदाना
मुत्पत्तम् । स्वर्गस्य फलस्य आयुर्वादिपदेनमिमानात् ।
यथा च लक्षणया तदनुवादकत्वम्, तथा कृत्विजुत्पत्त्य-
नादन्त्वमपि समवत्येव । तेन समाख्यानगणान्वयुत्पत्-
कत्वानुरोधेन अत्रोरेत दक्षिणमन्त्रमन्त्रफलप्रत्युत्पत्ति-
रूपेणोत्साहनायमाद्यस्यते । तस्मात् अत्र्युगा एवजाती-
यका मन्त्रा प्रयोक्तव्या इति । एष प्रामे, अमिधीयते ।
सर्वेदेन यजुर्विद्या फलमग्ने । सासाशाशास्त्रमर्देत् ।
तद्धि अमित, फलमेतदशाशास्त्रे । यत्रमानस्य च फल
कर्मदशैणासिषकविभवा । कृत्विजुत्पत्तं तु नामितः प्राग्-
नीयम् । यत्रमानादेव तस्य सत्यमानत्वेन अप्रिभ्रंश-
भावात् । निश्च उदाहरणनार्थमिहमाश्रायणम्, पर
मानस्य चालम्बादृष्ट यथाचोदितानुष्ठानसाध्यम् । तस्य-
शास्त्रमानप्रुत्साहजनन यथाचोदितान्त्रयोगकविद्वेत्तुः मूला
विभर्वाति तदेनाश्रयणीयम् । कृत्विजुत्पत्तं तु यत्रमान-
न्यायारक्षणदेव विद्वत्साधकर्म(न)प्रमुद्वे । अन्ते यत्र-
मानस्येवासाहनयोगरूपेण लिङ्गेन (आशासनयोगव्यवहार-
रिङ्गेन) यत्रमानस्य वाधितत्वात् यत्रमानेनैवाशर्मन्त्रः
प्रयोक्तव्या इति विद्वत् ।

प्रयोजनम्- षोडशम् । सूत्रं शु- मन्त्राशाकर्म-
करण चेमेने कर्म न क्रियते, तेऽपि यात्रमाना रदत्
शुक्तामरिति । तौता.

● मन्त्राश्च ब्राह्मण च वेद. मा २।१।८।१३.

ॐ मन्त्राश्च सनिपावित्वात् । १२।१।१।१८।

यत्नप्रयोगेषु विद्वत्पृथक्त्वे तति ये मन्त्राः सनि-
पावित्वा. यथा आन्यग्रहणे श्रोत्रणे अभिमर्तने इति ते
मेदेन कर्तव्या. । सनिपावित्वात् । सनिपावित्वात्
पते मन्त्राः उपस्थितं कर्म अभिमुच्यते । तस्मात् अन्त्य-
प्रतिप्रधानुत्थां पृथक् प्रयोक्तव्याः इति सिद्धान्त. । के

● मन्त्राः । दर्शपूर्णमासयो. पुरोडाशविभागे ' यष-
भाग व्यावर्तेषाम् ', ' भगौ वा विभजतु ' इत्यादीना
मर्थेणा समुच्यते । इति प्रामे, कृतस्य प्रकाशनस्य पुन.
वसारायमयात् मन्त्रावाह्यायाश्च विरल्येन विनियोगे
अपि शान्ते ' ता चतुर्मिगद्रे ' इति लिङ्गाच्च क्विप्तेन
वितियोगः इति सिद्धान्त । संकर्षे २।१।८. ● मन्त्र
दिशिधाः कृष्णा क्रियमाणानुवादिनश्चेति । कृष्णा
' करोति ' इत्येव प्रत्ययं युजन्ति । क्रियमाणानुवादिन-
एव कर्तव्यमिति प्रत्ययं युजन्ति । अप्युत्पत्तयत् करोती-
त्येतेन प्रत्ययेनार्थः । क्रियमाणानुवादिनश्च प्रत्युत्पत्त
क्रियमाणमर्थमनुवादिनि । शोऽनुवादेऽलम्ब्यत्वे स्मृति
कर्तुम् । क्रियमाणानुवादिने यन्त्रा, स्मरणार्थाः । मन्त्र-
मानसामन्त्र्यात् मन्त्रेण स्मृति कर्तव्या । स्मरणार्थस्य
च मन्त्रस्य आभाससामन्त्र्यात् स्मरित कृतगतदृष्टार्थ
भवति । प्रतितेषु च कर्मसु स्मृतिष्ठानेनार्थः । भा.
१२।३।१६।३७. ● मन्त्रा. धर्मं प्रमाणम् । मथि.
पृ १३. ● मन्त्रा. श्रेयस्सा आध्वर्यवाः दर्शपूर्णमासयोः ।
२।८।१।१२४-२५. ● मन्त्रा. प्रोत्साहनार्था यात्रगाणाः
' आयुर्वा अग्नेऽसि ' इत्याद्यन. । भा ३।८।१।
१५-१६ ● मन्त्राः मन्त्रसमाप्तापठितवैश्वदेव एव
कर्मणि प्रयोक्तव्या, न तु ब्राह्मणमानसाधियेन स्वरेण ।
भावास्वायिकरणम् । १२।३।८।२०-२२. ● मन्त्राः ये
परप्रायानार्थास्ते निगदा, तेषा च रजुत्वमेव । वि
२।१।१३. ● मन्त्राः ये आश्रयोपदिष्टाः एव न मन्त्र-
सामनाथे पठिता. ते शास्त्रान्तरेण एव प्रयोक्तव्याः ।
१२।३।१।२३-२४. ● मन्त्राः ये लिङ्गेन आश्रय
वचनेन विधीयन्ते तेषामप्यन्त्यादेन मन्त्रविधानेनैव कृत्वा
यावत् न भूयः स्वरमपि विद्यते, वाक्यभेदभवात् । उपु.
१२।३।८।२१, ● मन्त्राः ये लिङ्गेन वितियुजन्ते ते

यादृशा एव निर्जिताः तादृशा एव प्रयोज्यन्ते । तत्र ब्राह्मणस्य व्यापार एव नास्ति । १२।३।८।२१. ० मन्त्रः यच्छब्द- आत्मन्त्र- उच्चमनुवाङ्मुपहृतविधियुक्तः । अन्तःपुराणस्य उच्यते । 'देवाश्च यामिषं ब्रूते इति च' इत्येवमादिभिः आग्नेयवर्षैः पुनः पुनः भूतैरिति न कर्मन्तरं कल्पयति । या. ३।१।१।१। ५. ६४९. ० मन्त्राः वैदेहदेशः । धर्मं प्रमाणात् । वि. १।४।१. ० अग्निदेवे तावत् विनियोगस्य मन्त्राः भूति परिफल्यन्ति । तत्र यदि जहृत्स्वार्था गौणी भूति- भवेत् तबस्तस्मान्द्रुमवशात् भूतिः कल्पेत । यदि तु गौणमपि यदा पूर्वतः स्यात् तबिष्ये तदा तदतिक्रम- कारणात् तत्र तद्विधियुक्तं कल्पितं तदा निराकारेषु मन्त्रप्रकारेषु प्राधान्यात् अथान्ये विधिषु न पुनः भूतिफल्यन्ते- रति इति न विनियोगः । या. ३।१।१।१। ५. ७५०. ० 'कुत्रा दशरथो मन्त्रः ब्राह्मणाश्च वदुःश्रुताः । न ते निर्मात्यता यन्ति विनियोः याः पुनः पुनः ॥' सु. ५. ११२१. ० नाभिवाचकं मन्त्रेणैव । किं तर्हि ? अभियुक्तप्रयोगः । वेदभियुक्तेः मन्त्रा इति ज्ञेयत्वे न ते मन्त्राः । भा. २।१।१।१५. १ 'स्वाध्याये पश्यमानेषु तेषु मन्त्रान्दं स्मृतम् । ते मन्त्रा नाभिधानं हि मन्त्राणां रूपं स्मृतम् ॥' वा. ० शेषमूलमयं संस्कृ- त्वन्तो मन्त्राः उपलब्धन्ति नाभ्याम् । भा. ३।२।६।१७. ० मन्त्रं द्रुपद्विरचायामुपलब्धं 'पवित्ररतिः' इति होता पठेत् क्रौट्यवित्नापावे अग्नौगमिषी पयो । वि. ३।८।११. ० मन्त्रान् कण्ठसंहरात् अमिषमेव यजमानं धारयेत् वाचपैवे । 'आयुधेन कल्पताम्' शशाङ्को मन्त्राः कण्ठतः । ३।८।८।१८. ० मन्त्रेण 'उपहृतस्य' इत्यनेन अनुवाचनम्, 'उपहृत' इत्यनेन च प्रतिवचनं श्लोक्तिप्रोक्तं शोभन्ते । भा. ३।५।१२६। ४२. ० मन्त्रेण एकेन कृते कर्मणि द्वितीयस्य प्रयोगो- ऽनर्थकः । १२।३।१।३।२९. २ मन्त्रेण तद् देवतास- पीतेन तद् दृष्टार्थाय, स्वरणस्योपेक्षितत्वात् । तुप्- ५।१।३।२९. ० मन्त्रेण स्मृतं क्रियमाणं अनुदधकारि भवति । या. १।१।१।७. ५. ११८. ० मन्त्रेण क्षिण्य- यमेषु शययन्ती अपादो विहितेन प्रकृतज्ञानतराया न

वाच' । भा. १।३।१।१-१२. ० न च वायत् कर्मा- न्नुभूतेऽपि विद्यते तद् सर्वं मन्त्रेण अभिधातव्यम् । मूलमधिकं वा अगो यदभिधातुं एतव्यं तदभिद्यते । या. २।१।५।१५. ५. ४७७. ० अग्निमन्त्रमन्त्रान्तरां अद्गमचानोमवहृत्परिनिगमनं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।७। ४।८. १०. ० चतुर्दशरात्रोत्तमन्त्राभ्यां अभिमर्शनस्य अपूर्णं प्रयोगव्यम्, न तु दर्शपूर्णमासमुदायाय, दर्शपूर्ण- मासयोः । ५।१।५।११-१२. ० मन्त्रैः एव मन्त्रागैः स्ततः । 'अनेनोतायेन म्भुति- वत्तया इति नियमा- र्थमन्त्रान् मन्त्राण्यन्' (तत्र अदधायम्) । १।२।४।१७. ० मन्त्रैरेव स्मृत्या कृतं कर्म वान्युपव्यापि भवति इति नियमात्प्रविष्टिप्रवर्णने । या. २।१।५।११. ० मन्त्रैः प्रकृतैरेवैः आग्नीध्रोपस्थानं ज्योतिष्टोमे । ३।२। ८।११-२४. ० मन्त्रस्य अग्निहोत्रान्नोदरगन्धस्य नातु- श्च न दर्शपूर्णमासार्थोदरगन्धे । ५।१।८।११. ० मन्त्रस्य अपचारे प्रतिनिधिर्नास्ति । भा. ३।३।५।१८-१९. ० मन्त्रस्यापि अर्थवादयं उक्तं सूत्रमाधनकाराभ्याम् । 'अर्थवादयं उर्थवत्' ५।३।५।१९ इति सूत्रम् । 'एव च मन्त्रार्थतः अर्थवत् पठिष्यति पुनः मुदायाः परिधीत आगान्' इत्यादि च भाष्यम् । के. ० मन्त्रस्य अभिधानार्थस्य आभाससामर्थ्यात् अभिहितं अन्य- द्यपरं भवति । भा. १।२।१।४।३०. ० मन्त्रस्य अभिधानपूर्वकमेव सामर्थ्यकरणं नयापि न तद्विनि- योगस्याभिधानम् । किं तर्हि ? अर्थरक्षणस्य । अन्येव च तेन प्रथमं तदभिधानमिति. कल्पते अग्या च उदहेन विनियोगशक्तिः । या. ३।१।७।१४. ५. ८२५. ० मन्त्रस्य अपहृतस्य उदधे प्रयोगः प्रशास्यमुदायायैः दर्शपूर्णमासयोः । १।१।५।१२।५५. ० मन्त्रस्य कटः अष्टविधः- (१) प्रकृतम्, (२) वचनोक्तं (३) लिङ्गोक्तं (४) प्रकृतवचनोक्तं (५) लिङ्गवचनोक्तं (६) प्रकृतलिङ्गोक्तं (७) प्रकृति- वचन- लिङ्ग- वित्तोक्तं (८) अत्रावृत्तव्यम् कटः । (विद्यास्य मीको. ५. १२७४ इत्यनं द्रुपदमै वाच्यम् च द्रव्यम्) । तुप्. ५।१।१।१. ० मन्त्रस्य अरण्यता क्रियातत्त्वविशेषात्तदनेन । पराक्रमः. ८।११.

● मन्त्रस्य करणार्थस्य गतिरिति कथञ्चिद् प्रयोगः, यथा 'कुरु कुरु करवाणी' इति । भा. १२।३। १५।३०. ● मन्त्रस्य कर्मणो आह्वयनागत्य कर्म समानकर्तृकप्रतिपत्तयः । वा. ३।१।१३।२६. ● मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशयत्य विना करणत्वायोगात् करणत्व-अङ्गो तदन्वयातुपरत्वा मन्त्रार्थस्य कर्मसमवेतार्थ-नात्वया । सु. प्र. ७२८. ● मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थ-प्रकाशनात्मन्यै एकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यं च शब्दसामर्थ्यम् । बाठ. उ. ९. ● मन्त्रस्य सत्यं न दर्शयुष्मासुवोः—निगमि प्रविसृष्टि, ध्वने प्रविसृष्टयम्, वेदिसृष्टये प्रविषात्, आन्वयशब्देण प्रविष्यहम् । भा. १।१। १।१८-४५. ● मन्त्रस्य तावत् अविषावकत्वात् स्तिन्नवत् श्रुतितो दौर्नत्व भवेत् (शब्दप्रतिषेधने) । वा. ३।२।१।२३ प्र. ५३३, ● मन्त्रस्य तु सपेक्षगती यदतो नैव कश्चिद् विशेषः । ३।२।२।५।३७. ● मन्त्रस्य स्वर्थस्य च प्राहृत्यस्य चाद्यः चात्रयेये माहरेप्रस्तोत्रोना कृत्वाश्रयनात्क विहितेन रूपोपादिना । भा. १।०।१। १-२ चर्क ३. ● मन्त्रस्य 'पत्तो सनन्न' इत्यस्य द्वि-पत्नीके विहितिकारोऽपि बोधः । १।३।१।२२. ● मन्त्रस्य शक्तिभेदि नाम्ना । भा. ६।३।५।२८-१९. मीमं. प्र. २।२३. 'शैवनाऽस्मिन्मन्त्रिकामा' इत्यन इत्यम् । ● मन्त्रस्य प्रनाशान्दप्राम अर्थं प्रकाशयितु सामर्थ्ये नामात्म्यवाद मिनेदुम्, कश्चिच्चयत्वात् । दुप्. १-०।८।१-०।२०. ● मन्त्रस्य प्रकृत्याऽप्य सङ्ग प्रयोगः ज्योतिशोमि दीक्षितस्य । २।१।५।१।८।५४. ● मन्त्रस्य प्रकृत्याऽनुपेक्षितस्य मन्त्रप्रकाशयतिशेये 'मन्त्रस्य तु मन्त्राभोदितार्थेकापदानात् तत्परतन्वयत्वे ।' ('निते-पित स्वर्धमदीयं मन्त्रं सुतो हि कौण्डिनमित्तयाव ।।' इति शेषः । वा. प्र. ७५३) इति ऐन्द्रप्रविहरणवादिषे उक्तम् । सु. प्र. १२४८. ● मन्त्रस्य स्वर्थेयं यन वेदे विषयं न एव तेन स्वन्वेरत्ते । यदि तु उभयपद विद्या स्थेते तत्र अगत्या विक्रयो द्वापिपते । वा. ३।३।१।३. ● मन्त्रस्य स्वार्थमिति मन्त्रमिति विचारो आसीदिति निर्णयः । मन्त्रत्वेन मन्त्रिणुक्तप्रतिष्ठित मन्त्रकृतम् । भा. २।१।१।३२. ● मन्त्रस्य स्वचरार्थे, प्रयोगकाले

परायंस्वोपरथापनम् । मन्त्रोपापमित्यत परार्थं कौण्ड इति विज्ञायते । १।३।३।१०।२५. ● मन्त्रस्य विद्युत् सङ्घारत्वात्मानः । पराक्रमः. ४३।२. ● मन्त्रस्य सङ्घट्टवचनम् । 'अश्वनिपतिर्कर्मणा विरोधाग्रहणे षोडश-त्वात् सङ्घट्टवचनम् ।' सु. प्र. १२।५।१५।५२ । यथा सुप्रजगन्नाहने 'शैवा इजाण.' इति औपवहणे अहनि । भा. १।१।५।१५।५३. ● मन्त्रस्य सारवाङ्मस्य आतिथ्याऽर्दिषः आशीर्वागीवार्थं स्वरणकाले वृष्य-आवृत्ति कर्तव्या ज्योतिशोमे । २।२।१।२०।१०. ● मन्त्रस्य सारवाङ्मस्य आत्मानसामर्थ्यात् स्मृतिऽ-वृत्त अवधारणाय भवति । यथा प्रेषितं इत्यम् । ननु निर्गमशब्दादेव स्मृतिर्भवति । एत विविशब्दादि सामर्थ्यात् भवति । मन्त्रादिपि भवति । मन्त्रस्य आत्म-नसात्मन्यात् मन्त्रेण कर्तव्या । भा. १।२।३।५।३७. ● मन्त्रस्य हि एतत् प्रयोगेन वत् स्वारमिति त्रिंश-साधनं वा । अस्मिन् सारणे न त्रिंश सत्तैव । ६।३। ५।१८. ● मन्त्रस्य हिरण्यमर्गस्य वाच्यत्वस्यै आदरे विहितस्य उक्त्यपारे निवेशः । १।०।३।५।२२-१७. ● अकर्मसमवेतार्थमिवाविश्वामपि पदाना समवेतार्थं परमोपनेन स्मृत्तयैतौपवत्ते. सङ्कल्पस्य मन्त्रस्य करणसिद्धि । सु. प्र. १।१०. ● अग्निविहृण्यमन्त्रस्य 'उत्तिष्ठन्वाह' इत्यनेन कालविधिर्योतिशोमे । वि. ३।२।४. ● अग्निमर्गमन्त्रस्य आग्नेयविकारोप विकारः । भा. ८।२।५।२४. ● अक्वतमन्त्रस्याहुनिर्गानावैरिणो यन्मृते । १।३।५।३।५६. ● चने ज्येष्ठ्याया आवृत्तौ तन्मन्त्रस्याय्युधि । भा. १।२।५।१२।४२. ● न च विधिमन्त्रो पूर्यमानमित्येऽस्ति । अत मन्त्रस्य विद्युत्सङ्घारत्वात्मानः । पराक्रमः. ४३।२. ● पृथुमन्त्रमन्त्रस्य ददाशुंमन्त्रात्सङ्घट्टे । भाट्ट-३।२।१. ● प्रकृत्याऽनुपेक्षितस्य विना प्राशक-मन्त्रस्य अन्वयात्प्रयोगः । सु. प्र. ४५७. ● बहुवचनात्-पाठमन्त्रस्य प्रकृत्यायै निवेशः । १।३।५।१५-२०. ● मन्त्रोक्तमन्त्रस्य गौणार्थे निमित्तयोगः । भाट्ट. ३।३।१. ● एतन्मन्त्रस्य मुच्ये बहिःस्थेयं निमित्तयोगः । वि. ३।२।१. ● विधिपदविनिर्वायेन न मन्त्रस्यावृत्तयेन ।

उतो विषस्वति श्रेयः निनेगात् र्मायिष्यति ॥' (६२ पूर्वपद्ये) । वा. १।१।११०. ० इतरङ्गमन्त्रस्य 'वानं विवृजति' इत्यनेन कालविधिव्योतिष्ठोमे । नि. १।२।४. ० श्रीशिवशय विहाते न प्रतिविधियोगेऽपि । १।२।१। २४-२७. ० 'इविष्टदेहि' इत्याह्वानमन्त्रस्याह्वाने त्रिभि-
 योगः । वि. ३।२।१२. ० मन्त्रयोः कर्मादेवतायाश्चक्रयोर-
 पूर्वप्रयत्नत्वम् । 'कर्मदेवतायिष्टत्वम्' । १।२।३।८-९. ०
 ० पाद्यमन्त्रयोरेकचरनान्तराह्वानचरान्तयोर्द्वित्रचरान्तयोर्दो
 द्विचक्रुहायां विष्टौ । 'पाद्यन्याय.' । १।२।१।१०-१४. ०
 ० 'मन्त्राणामपि कर्मणं निश्चितार्थप्रदायनम् । तेन
 गौदानयोग्यामी नाम्नायाद् भेदभागो ॥' वा. ३।१।१।१३
 पृ. ६४९. ० मन्त्रानां अर्थप्रस्थापनात्वंत्वम् । 'मन्याधि-
 पत्वम्' । १।२।१।१२-४५. ० मन्त्राणां भवन्ते अतृप्ता
 संस्काराविति । संस्कर्ष. ३।१।१८. ० मन्त्राणां 'इन्द्र-
 पीतम्' इत्यादीनां अतृप्तेन कर्मभक्षणेषु विभियोगो
 न्योतिष्ठोमे । ३।१।२।१२८-२९, ३९-४४. ० मन्त्राणां
 उच्यते प्रतिप्रदानात् अल्पार्थो. पुष्य. कापि श्वातुर्मास्येषु
 यद्यन्मन्त्रेषु वृथविहितैः । २।१।१।१८. ० मन्त्राणां
 कृषिदृष्ट्याभ्यन्तत् प्रयोगस्य च प्रत्यह्वयेण यदंश
 सद्रापात् न वेदान्तिकयायादकत्वम् । सु पृ. १११,
 ० मन्त्राणामेकनादीऽपि न स्मृत्वाप्युच्यते च., श्यापी-
 मिधानाया मन्त्राणां श्लोकादिवाचनत्वात् प्रतिमन्त्र च
 नान्वार्यमेवम् प्रवेयेनेन श्यापीमिधानाणां नान्वार्यकार्य-
 द्वारा श्लोकादिवाचनत्वे सति संश्यायुनेन वचनेन
 वाच्यताया अस्तुत्वात्प्रवृत्तात् सङ्घितवाचनत्वात्मानेन
 वाच्यत्वस्य स्वाहाद्विवाचनत्वात् । पृ. ८१७. ० मन्त्राणां
 श्लोकादिनेन प्रयत्नवाचनेन मुख्येनेनार्थेन उक्तयः ।
 पृ. १०८४. ०
 ० मन्त्राणां कर्णार्थत्वान्मन्त्रान्तो न कर्मादि-
 संनिपातः स्यात् सर्वैश्च वचनार्थत्वात् । १।२।३।
 १०।२५॥
 'शो लेति जिनि' । 'द्वैतत्वं एव उच्यते. अन्ते
 इत्यह्वाने' इत्यादिवाचनेनाना मन्त्राणां कर्णार्थत्वात्
 कर्णार्थत्वात् मन्त्रान्तेन मन्त्रस्य अन्तेन अवयवेन
 कर्मादिवाचनत्वं, कर्मणः य आद्योऽन्तरश्चः तस्य कर्मदिः,

संनिपातः कर्णार्थं कर्मत्वम् । 'शो एव' इति मन्त्रस्य
 मन् अन्तिमं 'एव' इति एवं तथापि वा 'आ' इति
 अन्तिमो वयः तदुच्चारणकाले श्रावणाया श्रावणस्य प्रदाहः
 कर्णः । एव सर्वत्र । तस्मात् कर्णमन्त्रेषु मन्त्रान्ते
 कर्मप्रारम्भः इति सिद्धान्तः । के.
 ० मन्त्राणां कर्णभूतानामन्ते कर्मांशः । १।२।३।
 १०।२५. ० मन्त्राणां कर्णभूतानामेकार्थानां विवृत्यः ।
 १।२।३।१३।२९. ० मन्त्राणां कर्मापि कर्णार्थमिधानार्थत्वेन
 प्रकरणत्वात्कर्णार्थत्वेऽपि नान्यत्वं ननु युवा । सु पृ. १०२.
 ० मन्त्राणां कर्मप्रदायनार्थत्वात् । वा. ३।८।७।१०. ०
 ० मन्त्राणां कर्मसंबन्धोऽपि स्वार्थोऽपि प्रयोगः
 श्याद्धर्मस्य सति विवृतत्वात् । १।२।३।७।१८ ॥
 मन्त्राणां कर्मसंबन्धोऽपि कर्मसु प्रयोगत्वात् प्रवृत्तकाले
 परतेषां कर्मः 'परंति नाम्येषु' इत्यादिः, तेन
 स्वार्थेन ह्येन कर्मैत विधिः. कर्मकाले प्रयोगः स्यात् ।
 परंस्व तन्निमित्तत्वात्, च. मन्त्रप्रयोगः निमित्तं यस्य
 तादृशत्वात् । तस्मात् अनन्त्यावृत्तकाले कर्मसु मन्त्रा
 नोच्चारणं । इति पूर्वः पद्यः ।
 विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वत्राहं प्रयोगः स्यात्
 कर्मांशत्वात् प्रयोगस्य । १९ ॥
 'परंति नाम्येषु' इत्यादीनां कर्माणां विद्या इति
 प्रशार्थाव्ययनकाले विधानात् प्रयोगस्य च कर्मांशत्वात्
 मन्त्रप्रयोगस्य कर्मांशत्वात्कर्णार्थत्वात् सर्वत्राहं श्याध्यये
 अनन्त्याये च मन्त्राणां प्रयोगः स्यात् । इति सिद्धान्तः ।
 के.
 ० मन्त्राणां च अर्थवचनं कर्मणं, न स्वरूपम् ।
 मन्त्रेषु हि अहं कर्मणितायम् । अर्थवचनेन ह्यहं उच्य-
 त्वात् । मा. १।३।१।१२. ० मन्त्राणां च स्वरूपं साम-
 न्यम्, नार्थाव्ययत्वं । तुष्य. १।२।३।४. ० मन्त्राणां
 जस्तुत्याश्विनमिधानाया अनुचयः, न विदुः । १।२।१।
 १।१-२. ० मन्त्राणां निर्वात्म्यादिसंज्ञात्कालेन अन्वि-
 यत्वात्संयन्तु चरुमाणाणाश्चमनेऽपि अविद्यमानादिभ्यस्त्व-
 मेव श्रामाभ्य इति जीर्णोः । अन्तःकालविधिरत्यन्तद्वारा इन्द्र-
 चायन-निर्वापवि विशेष्यकर्ममन्त्रात्कर्मप्रदाहकत्वविद्युत्कर्ण-
 कर्मप्रदाहकत्वेन उच्यतेपचित् इति सोमेश्वरः ।

● मन्त्रस्य वरणापेक्ष भवति असृष्टत् प्रयोग, गन्ध ' कुप कुप कर्वाणि ' इति । भा. १२।३। १४।२०. ● मन्त्रस्य कर्मणा ब्राह्मणव्यापस्य कर्म समानकर्तुंश्रमनिवणः । बा. ३।८।१२।२६. ● मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थप्रदायकत्वं विना कर्णत्वापोयान् करणत्व- श्रवणे तदन्यथातुपस्था मन्त्रार्थस्य कर्मसमवयवकल्पना नान्यथा । सु. ५. ७२८. ● मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थ- प्रदानान्तरामर्ष्यं एकवासकतोपगमनसामर्ष्यं च शब्दगान- र्थम् । बाळ ५ ९. ● मन्त्ररत्न रत्न न दशपूर्णमासयोः— निषेधि प्रतिग्रहि, ऋने प्रतिष्ठनम्, वेदित्तरणे प्रतिषाद्, आज्यमश्वेषु प्रतिग्रहम् । भा. १।।४। १४।४४-४५. ● मन्त्रस्य तावत् अविधायकत्वात् तिङ्गवर् धृतितो दौर्भेत् (देव-विकामे) । पा. १।२।१।२३ ५. ५३३. ● मन्त्रस्य तु वाच्यगणि- यदतो नैव कश्चिद् निषेधः । ३।२।१५।३७. ● मन्त्ररत्न- दर्भस्य च मातृत्वस्य वाच. वाचनेने माहेन्द्रस्तोत्रोपा- करणवाच्यताया विहितेन रथपोषादिना । भा १०।४।१। १-२ वर्षक ३. ● मन्त्रस्य ' पत्नी संनशा ' इत्यस्य द्वि- पत्नीये विष्टृतिषागेऽपि बोधः । ९।३।७।२२ ● मन्त्रस्य प्रतिनिधिं नास्ति । भा ६।३।५।१८-२९ बीनो. ५. २३३. ' देवताऽभिषासक्रियाणां ' इत्यत्र दृश्यम् । ● मन्त्रस्य प्रमाचान्तप्राप्त अर्थं प्रकाशयितुं सामर्थ्यं नानारम्यवाद निनेदुम्, अविषावकत्वात् । दृष्. १०।८।१०।२०. ● मन्त्रस्य प्रसाशाङ्गस्य वस्तु प्रयोग- ज्ञेयविद्येमे दीष्टिमस्य । १।१।१।८।५५. ● मन्त्रस्य प्रादायानुषेधशुक्तिन मन्त्रजहागोविंसेवे ' मन्त्रस्य तु प्रादायानुषेधार्थप्रशामनात् तत्परत-भृते. । ' (' विरो- धिन मन्त्रमर्तीयं मुख्यं मुक्तो हि गौणार्थनिमित्तमात्र. ।। ' इति शेषः । पा. ५. ७५१) इति ऐन्द्रधिवरणाशिक्षे- उक्तम् । सु ५. १२४८. ● मन्त्रस्य कथयेत् यथ येदे- रिमान न एव तेन एवदेवसते । यदि तु ठमपत्र विष्ण- स्वते तत्र अगत्या शिष्यो प्रदीं रवे । पा. ३।३।१।०. ● मन्त्रस्य लघ्यामिनि नाम्नीति विचारे अस्तीति निर्णयः । मन्त्रेण वामिपुष्पशिक्षित मन्त्राद्यम् । भा. २।१।७।३१. ● मन्त्रस्य यथार्थं प्रयोगवाते

पदार्थस्योपस्थापनम् । मन्त्रेणोपस्थित. पदार्थं वक्तव्य इति शिक्षावते । १।२।३।१०।२५. ● मन्त्रस्य विष्णुप- संहाररपामात्र. । परात्मना. ४३।२. ● मन्त्रस्य वस्तुद्वयचनम् । ' असन्निपातिकर्मणा विरोधाग्रहणे फालेक- रथात् वस्तुद्वयचनम् । ' सूत्रम् ११।४।११।५३ । यथा सुव्रजप्रसाहाने ' देवा ब्रह्माण. ' इति औपनरुष्ये अहनि । भा. १।१।४।११।५३. ● मन्त्रस्य स्वरणादस्य आतिथ्यावर्तिप- उत्तीचीनीयार्थं भागवाते वृष्टम् आशुक्तिं कर्तव्या ज्योतिष्टोमे । १।२।३।२०।५. ● मन्त्रस्य स्वरणार्थस्य आम्नानसामर्ष्यात् स्मरित- कृत अष्टधार्थाय भवति । यथा प्रेक्षितं कृतम् । ननु विधिद्वयदेव स्मृतिभंगति । नाथ विधिद्वयद्वयपि सामर्ष्यात् भवति । मन्त्रादसि भवति । मन्त्रस्य आम्ना- नसामर्ष्यात् मन्त्रेण कर्तव्या । भा. १।२।३।१५।३०. ● मन्त्रस्य द्वि एतत् प्रयोजनं यत् स्मरति म्पि साधनं या । अस्तु स्मरणे न क्रिया भवति । ६।३। ५।१८ ● मन्त्रस्य द्विरप्यगमस्य वाच्यपत्नी अपरे विहितस्य उत्तरापारे निषेधः । १०।३।१।२३-२०. ● अन्तर्मसमवेतार्थविधायिनामपि पदाना समवेतार्थ- पदोपस्थेन स्मृयर्थत्वोपपत्तेः एकत्वस्य मन्त्रस्य करणत्वेतिदि. । सु ५. ११०. ● अग्निविहरणमन्त्रस्य ' उच्चिद्वन्वाह ' इत्यनेन कालविधिनोविद्येमे । वि ३।२।४. ● अभिमर्शनमन्त्रस्य आग्नेयविकारेण चित्रस । भा. ८।२।५।२४. ● अवघातमन्त्रस्वाहृत्कर्तव्यार्थविद्ये- राजसूये । १।१।४।१३।५६. ● चरने लेनंशुभावा- अपशुनो तन्मन्त्रस्याप्याशुनि । भा. १।१।४।२।४२. ● न च विधिमन्त्रयो पूर्वापरभावनिष्कोऽस्ति । अन्- मन्त्रस्य विष्णुपसंहारसमात्र. । परात्मना. ४३।२. ● पूर्वातुमन्त्रमन्त्रस्य दर्शयुवंमन्त्रायासुक्तम् । भाट्ट- ३।२।१. ● प्रकाशनाहंशुपेयिकीं विना प्रसात्क- मन्त्रस्य अल्पवातोः । सु ५. ४५७. ● वस्तुवनाद- पाद्यमन्त्रस्य प्रयुक्तवि- निषेधः । ९।३।५।१८-२०. ● मनोवाक्यमन्त्रस्य गौणार्थं निषिद्धेयः । माट्ट ३।२।१. ● मन्त्रमन्त्रस्य मुख्ये बहिष्येय विनिषेधः । वि. ३।२।१. ● ' निषिद्धचित्तिविषेण न मन्त्रस्यावनीदते ।

समुच्चये प्रमाद्य भवति । लिङ्गप्राप्तमपि गुणार्थं पुन भ्रमण इत्युक्तं मन्त्राधिष्ठणम् ।

वि— 'प्रथमं त्रै समुच्चयेषु विह्वल्यो वा चतुर्दश वत् । अथ उक्तिद्वयात्, मेन समुच्चित्युत्तीरणात् ॥'

भाट्ट— ये तु सत्या विनैव ब्राह्मणेन अनेके मन्त्रा प्रत्येकं विनियुक्ता, वेपु वा लिङ्गविनियुक्तेष्वपि ब्राह्मणे एव अर्थवादाद्यर्थं प्रत्येकं पुन भुक्ति, उन ये ताव दवनविनियुक्ता, तेष्वदृष्टार्थत्वादेव प्रयाजादितत् समुच्चय, अथवा तद्विनियोगोपैवर्थापत्ते । लिङ्गविनियुक्तेष्वपि 'उरु प्रथा उरु प्रथखेति पुष्टेहाय प्रथयति' 'उरु ते यष्टप्रतिरिति पुष्टाहाय प्रथयति' इत्यादिषु यथा आध्यात्मिकं पुन श्रुतयोजनं तथा समुच्चयेऽपीति मय मानस्तौत्तरम्, दृष्टान्तेऽपि वचनविनियोगात् 'इमे दैवति राणां त्रिनक्षि' इतिनात् तद्वचनं प्रयोजनान्तरयत्वेनोपपत्ते, न दृष्टापरस्परमे ककल्पनम् । अतश्च निरपेक्ष साधनत्वमन्त्रात् विकल्प एव । एव लिङ्गविनियुक्तेष्वपि मन्त्रानु धृतेश्चवादात्माध्यात्वात् न मणिमन्त्रौपध्यायेन समुच्चयसम्भवात् । अत एव तत्र प्रथममेव अण्युक्तं कथाप्रथमे तत्तच्छब्दात्सा विधीयते इत्युक्तम् ।

सम्पदन— 'मन्त्रोऽनेको ब्राह्मणोऽपि विह्वल्य ।'

शुक्ल— 'ब्राह्मणे विह्वेऽप्येवम् ।' विह्वल्य ।

● मन्त्राणां मुख्यैः विनियोगे (३।३।१।१-२)

इत्यस्य पेत्रीयाय अथवात् । वा ३।२।२।३.

● मन्त्राणां यथाश्रवणोऽपि क्रियात्समवेताप्यवसादानेन नियम्यता । सु पृ ४५७ ● मन्त्राणां यत्कल्पानाम वसाननिर्णय एव्याकल्पनिर्णयेन भवति । वि ३।१।

४४ ● मन्त्राणां लिङ्गं नाम अर्थेऽप्यवसायमर्थम् । तस्य मुख्ये षोणे च केनचित् प्रधारेण विन्यते । (गोयस्त अर्थस्य अथाल्लये द्वाष्टार्थांश्चतन्यवापत्ते षोऽप्यर्थं चन्द्रव्यापार अन्ति- इति इ) । वा ३।२।१।१

● मन्त्राणां विष्वन्त्येन श्रामण्यम्, न साक्षात् । वि १।१।१ ● मन्त्राणां विशिष्टाः परंभण प्रयोजनम् । मणि, पृ ७

● मन्त्राणां सुविशिष्टादि-श्रामण्यगत-त्वन्न मातानां व्यापार विना स्वस्तेन मन्त्रव्रातुपपत्ते एवाव्यापकाद्याया उच्यते अदृष्टार्थात्तदुपेय अर्था

विधानमेव शाब्दोपेयस्य अनुपेयार्थस्य अनुग्रान-रूपदृष्टप्रयोगेनार्थत्वात् व्यापारत्वेन आर्त्तवियते । तदेतत् 'अथये पुं निर्वायामि' इत्यादिकरणमन्त्रेण स्वपवादम् । यत्र तु स्वस्तेनो नानुपेयविक्रयगति, अथ च विनियुन्यते, 'इमे श्वेऽं त्वेति द्यात्प्रामाण्येनति' इत्यादिना उच्यते 'त्रिनक्षि' इत्यप्याहारेण अनुपेय-नियामिषान सभावनीयम् । क्रियमाणानुवाक्ये 'तुवा सुगता' इत्यादिषु यूपपरि यानादिनिवाया दीर्घं फलं वाक्यत्वेन वदावित्मन्त्रे 'परिवीरानि' इति परिष्करणं तत्रत्यसापेक्षितेदे प्रसभे इति तत्समृति दाहार्थं सारभाषेदाया अनुपेयसमृतिदाहपरितुलनेन अर्थाविधान अर्थवत् । कर्मण सारभानुपेयाया मपि मन्त्रानुस्यूते तदाकाहोऽप्याध्यात्वात् न दोष । के ● मन्त्राणां सम्बन्धुचयनविहितानां समुच्चय, यथा अत्रिचयने भग्न्यादाने वतुर्गम्, रगने द्वयो, मृदाहारेण पात्रम् । १।३।१।१३० मनीके पृ ७१ 'अत्रिचयने उच्यते विहितानां' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मन्त्राणां सनिपातित्वादेवार्थानां विष्वन्त्य स्यात् । १।२।१।३।२९॥

एशार्थानां एकवर्तीनां मन्त्राणां 'युवा वा विमन्तु' 'अग्ने वा विमन्तु' 'अर्षमा वा विमन्तु' इत्यादीनां विकल्प स्यात् । सनिपातित्वात् समर्थत्वकात् करणत्वात् । करणमन्त्राणां च कर्मादिसनिपात उक्तं । न च विष्वन्त्यमन्त्रेण सर्वेषामन्त्रे कर्मादिसनिपातं कर्तुं शक्यं । तस्मात् एशार्थानां करणमन्त्राणां विकल्प इति सिद्धात । के

● 'मन्त्राणां सनिपातित्वादेवार्थानां विकल्प स्यात्' (१।२।१।३।२९) । विह्वल्यो वा एषा मन्त्राणाम् ('उरु प्रथयत्' इत्यादीनां), न समुच्चय । इत्त ? उक्तो वाच 'मन्त्राणां' इति । भा १।३।१।१५

३३ ● मन्त्राणां सारसत्वेऽपि प्रामाण्यम् । मणि पृ १९ ● मन्त्राणां शौचानां क्रियमाणानुवाकित्वात् समुच्चय, न ह एतद्व्यत्ये विकल्प । १।३।१।१।१६-

३८ 'शौचमन्त्राणां समुच्चय' इत्यत्र अत्रिचयणं द्रष्टव्यम् । ● 'अर्थाविधानार्थेऽप्येवामन्त्राणां ऋतोरपि । मुख्येन

च दृष्टार्थानां न गौणे भुक्तिरस्त्वना ॥' 'अपिना प्रयोगसामर्थ्यात्' (१।१।१३१) इत्यनेन न्यायेन अभिप्रेते तावद्विनियोगाप मन्त्राः धृतिं परिकल्पयन्ति । तत्र यदि जहास्वार्थां गौणोद्युक्तिर्भवेत् तत्स्तुत्यवत् उपपन्नानि भुक्तिः कल्पयेत् । यदि तु गौणमपि वदता पूर्वतर स्तार्थोऽभिप्रेय, तदा तदस्वीकृत्यारण्यमावात् तद्विनियोगधृत्वौ कल्पिताया निराकाङ्क्षेषु मन्त्रप्रकरण- स्ताप्यावाध्यप्रतिषिधु न पुन भुक्तिरूपनदेशरस्ति इति न विनियोगे । या. १।२।११२ पृ. ७२६-५०.

● करणमन्त्राणां कर्मसमवेतानुग्रहसामर्थ्ये- स्मृतिफलक- रणम् । त्रिपमाणावादिना अनुश्रीयमानान्यैस्मृतिफलक- रणम् । अतुमन्त्रादीनां कृताहुतप्रत्ययेषुगणप अनुष्ठितार्थै- स्मृतिफलकत्वम् । श्रोत्राहनाशयानाम् ' अगन्म स्व. स ज्योतिराऽभूम' इत्यादीनां ' यदैव अद्वय करोति तदेव यीर्षनरत्त भवति' इति वाक्यारधारितवर्माद्- भूतश्रद्धावाताप्ये अर्घुदेवमैस्मृतिफलकत्वम् । खोन शत्रुमन्त्राणां आगदुपशान्करणम् । सु पृ १०२,

● 'चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' इति तृतीयया मन्त्राणां करणद्वये अभिहिते स्वयापार विना तद्व्येगात् उच्चारय- स्तात्स्व्यापारत्वात् कर्मोपस्यनुययोगिन्याच स्वयापार कर्मोपस्यनुययोगिभ्याम पापारेण करणत्वात्प्रवसायात् चतु- भिरभ्रिमादान अनिश्च्यविति वाक्पापीकरणे इति करण- विनिर्मुक्तत्वात् अर्पयित्वाकल्पेन कर्ममात्राद्वत्त्वात् प्र- च- देवदत्तम् क्रियेत्स्वयुययोगिराजगते. चारकत्वात्तयात् करणत्ववैरिचकारकत्वात्पुनरुपेतेः करणत्वनिश्चये क्वि- अभिधानार्थतासिदे स्त्रोत्रप्रक्रममन्त्राणां च सौविर्गच्छति- म्यामेव अभिधानार्थत्वात्तयात् ' वा चतुर्भिरदत्ते' इत्यादिभूतिविनियोगेभ्यो अन्वयादानादिभ्येऽपि तदर्थं द्यान्मन्त्रैकप्रसङ्गयोगेनापि अर्थप्राप्त्याव्य अनिहत्वम् । पृ. १०३. ● दीक्षाहुतिमन्त्राणामिचयमन्त्रेण धुत्वा सौमित्रश्रीधारिणमन्त्रेः समुपय । १।१।१।२३-२९.

● न तास्त्वैरापेन मन्त्राणां प्राद्वये विनियोगोऽस्ति । या. २।१।१।१५६. ● मन्त्रानुमन्त्रमन्त्राणां वाजमन्त्रानां न कश्चिद् मन्त्र. दसंपूर्णमणयोः । ५।१।१।३३. ● प्रैप मन्त्राणां पार्थिवानां । ३।१।१।२२५-२६. ● सुपय

विपयविनियोजकभुक्तिरूपना विना गौणविपयभुक्ति- कल्पनाऽन्योक्त सुखविपयभुक्तिरूपनायाः प्रायश्चादयोः सुखविनियोगेन मन्त्राणां नैराकारत्वात् गौणे मन्त्र- विनियोगकल्पना न युक्ता । सु पृ. १०८४. ● एतस्मिन् उपयान्तरेषु विधिषुऽनुपूर्वीकमन्त्रविशेषाद्यानात् उपाया- न्तरान्तेषु नियमादृष्टमात्रकल्पनया मन्त्राणां अर्थानि धार्यं तिष्ठम् । या १।२।४।३६. ● मन्त्रे ' अगम सुवः सुवरणम्' इत्यन सर्गाखरूप अपूर्वार्थक मन्त्र- द्वार जा अपूर्वसंज्ञाविशिरोप इति चिन्ता । द्वितीय- बोधि. तिष्ठान्त. । सोम. ५।१।१२ वर्गक २. ● मन्त्रे एकस्मिन् नित्यमपि समपति स्तुतिः अभिधानं कथं । यथा ' इह विष्णुर्विन्दन्ते' इति । यदि विश्वोर्ष्ये तत्र स्तुतिः । अथ अन्यस्मै हृत्तान्त आश्रयवर्ते ततो ऽभिधानम् । अथ आत्मना वाक्यार्थेन ततो जप । भा. १।२।४।१२. ● मन्त्रे नेत्रे चरो बहिः स्तरनिषर्क- हृत्तपदस्थाने रणपदस्थ उह । ५।२।१।१०. ● मन्त्रे शीर्षारिषिद्वयो अतिरिष्टे वैश्वान्तरेवतावाचकयोदेह । (मन्त्रोपस्थाप) । ५।२।१।११-८. ● मन्त्रे ' खेद ते ०' इत्यस्मिन् नीजारावद्वोह ' इत्याय मन्त्रो- नेनारमेऽवद्वोहकत्वम्' इत्यन । भा. १।२।१।११-८.

● आहवनीयान्वाधानकरणमन्त्रे अहं षण् वाजमान दर्शपूर्णमासयोः । (यवोन्वाय) । ३।१।१।२६-२८.

● ऐन्द्राभैकदत्तारपात्तिरारमन्त्रे ऐन्द्राप्ररोहः । भा ५।३।१।११-८, चित्रेऽष्टितनिर्वापमन्त्रे तदेवताप्ररोह । ५।३।१।११-८. ● द्विरहृत्प्रतीके दर्शपूर्णमासप्ररोहे प्रैपमन्त्रे पत्नीशब्दस्य नोह, एव विदुतायसि । ५।३।१- ७।२०-२१. ● सर्वत्र हि मन्त्रे निश्चिदेन पर कर्म- समवेतमर्थं वदति, यथा ' अग्ने ज्ञे निर्वैपावि' इति अधिनिर्वैपापिपदे । शिष्टानि तु असमवेतमर्थमभिधापि- रणम् अग्रशोभाद्वापि इत्ययानि कथाकथान्यथापुनरपि अनुमितसामर्थ्याभिधानानि क्विन्त्यार्थमुपसर्तव्यं इत्य- तद्विधिप्रसमवेतार्थवशादानेन प्रयोगार्थेन प्रतिपन्नम् । तत्रश्च भुक्तिमन्त्राय विनियुक्तम् । तद्योगेभ्यो क्विन्त्या- मन्त्रपुनरुपे । या. ३।३।७।१४ पृ. ८१२. ● तावद्वि- धिनिर्वापमन्त्रे विधेदेवरोह । भा ५।३।१।११-८.

० मन्त्रेषु अन्वयविरूपं न निरक्षितम्, किन्तु अन्वय-
विनिर्णयपूर्वकान्यतयाप्यम् । सोम. १।१।११ वर्णक २.

० मन्त्रेष्वपि ब्राह्मणलिङ्गानि दृश्यन्ते । तेन अभि-
युक्तैः मन्त्रैश्च अभिधानमेव मन्त्रलक्षणं तदितरेषां-
वाक्यपरं च ब्राह्मणलक्षणं इति च स्वीकृत्यम् । न च
देवशादीनामन्यतमं ब्राह्मणं इति ब्राह्मणलक्षणम् । मन्त्रे-
ष्वपि देवशादिप्रभावत्वात् । तथाहि- 'इन्द्रो वाग्दानि
द्वि' अत्र हेतुः । 'उदानियुर्मंशीरिति तस्माद्ब्रह्मसुख्यते'
अत्र निर्वचनम् । 'मोक्षमत्र विन्दते अप्येवा.' अत्र
निन्दा । 'अग्निर्मुखां दिव. कतुर्गु पतिः' अत्र प्रशंसा ।
'अथः सिद्धाशीतुपरि विदासीत्' अत्र सहायः ।
'कर्मिन्बलागामेत' अत्र विधिः । 'मद्व्यस्युत
ददन्' अत्र परकृतिः । 'यत्नेन यशस्यजनत देवाः' अत्र
युगलप । 'इन्द्रदा इत्यत्रथा इत्यपच. इति ब्राह्मणो
सामेत्' अत्र ब्राह्मणोक्तमन्त्रे प्रतिफलनं दृश्यम् । 'राजा
क्षिप्रं भगं भक्षीयाद्' 'यो वा रथा शुचिस्सोःयाद्'
अत्र 'इत्याद्' इति वाक्योपनयः । जि. २।१।७.

॥ मन्त्रेष्वप्यप्यप्यप्यं गुणोपदेशात् स्यात् ।
१।१।११।२०॥

'यत्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽप्राद्य
प्रदीयते' इति अतस्त्वरचनस्य दर्विहेमेषु श्रुत्याम्
'गृध्रिषै स्वाहा, अन्नविधाय स्वाहा, वायवे स्वाहा'
इति वाक्ययोः यत् स्वाहाकारेण देवेभ्यः प्रदीयते, तत्
'गृध्रिषै स्वाहा' इत्यादी इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति ।
मन्त्रेषु 'गृध्रिषै स्वाहा' इत्यादिषु अत्रात्रवचनस्य, न
वाक्योपनयः । अत्रान्नविधायस्य, मन्त्रो न विधापत्र,
विधापत्रविधायस्योश्च नैकवाक्यता स्यात् । अपि च
'गृध्रिषै स्वाहा' इत्यादी गुणोपदेशात् देवतालक्षण-
गुणोपदेशात् देवत्वविधिपरस्य सत्र न तु स्वाहाकारविधि-
वत्त्वस्या उपसंहारोपनयः । तन्मन्त्रेष्वपि दर्विहेमेषु
स्वाहाकारोऽस्ति इति सिद्धान्तः ।

अनाश्रान्ते च दर्शयान् । २१ ॥

अर्चिर्द्विहेमे स्वाहाकारे अनाश्रान्तेऽपि स्वाहाकारस्य
दर्शनात् सर्वेषु दर्विहेमेषु स्वाहाकार. कर्मणः । योनि-
धेमे 'यत्नेन यशस्यजितो आश्रयेथा' इति औदुम्बरां

विगाथे जुहोति स्वाऽन्वादान्तरावयति भूमिगते स्वाहा
करोति' इति अनाश्रान्ते स्वाहाकारस्य दर्शनम् ।
सिद्धान्तोऽप्यम् ।

प्रतिषेधाच्च । २२ ॥

'न स्वाहेति वचनं करोति, मन्त्रं च ग्राह' इति
कश्चित् दर्विहेमि स्वाहाकारस्य प्रतिषेधान्, प्रतिषेधस्य
च प्रतिकूल्यमान् सर्वेषु दर्विहेमेषु स्वाहाकारो भवति
इति सिद्धान्तः । के.

० मन्त्रेषु अपाण्येषु मन्त्रप्रथमान्वापसिद्धस्वरनियमः
(भाष्यस्वरपिकरणम्) । १२।१।१०-१२.

० मन्त्रेषु प्राधान्याभिधानात् देवत्वत्वेन अन्वयः
प्रशंसाः । वा. १।४।१९ पृ. ३४०. ० मन्त्रेषु
'यथाभागं स्वावर्तयाम्' इत्यादिषु पुरोडासविषयौ एव
सोप्यौ न देवताः । संकर्म. १।१।१६. ० मन्त्रेषु लिङ्ग
वचनसम्बन्धे 'वर्हिर्देववदनं दाभि' इति विनियोगनानु-
शुचम् । भा. ३।३।४।११. ० अस्तु मन्त्रेषु अप्ये-
तया वेदनाम्बुधयोगो दृष्टः (वेदनाम्बुध, वेदो वयते
इति) क्लाम्, अन्वयत्वापि लक्षणा, तथापि तु इत्येव
(क्लाम्बुधस्य वेदे लक्षणा) गणकौ । वा. ३।३।१।३.

० मन्त्राकरणपक्षः । अथमेवे अवधिपदे वदन्ती-
यत्प्राप्तयानार्थं वेदोपि मन्त्राकरणकले यथाणा पशुतामर्थे,
पशुशीतिरेषा वदन्त्यः इति समासवचनम् । १।४।१।
१७-२१. मौक्त. पृ. ७४१ 'अथमेवे अत्रिगुणैरे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० मन्त्राधिकरणम् (श्रोतस्वहान्तमन्त्राणां वाच्यता-
त्वम्) । ३।१।१।१६. मीने पृ. १०१२ 'वाची-
रक्षिकणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ मन्त्राधिकरणम् । मन्त्रा अनुष्ठेयार्थस्वरस्यः ॥
वदन्तीशास्त्रान् । १।२।४।३१-१ ॥

वाच्यम्— अप्येदानीं वि विधितव्यत्वात् मन्त्राः
तद अवधिपदवचनात् । किमर्थेप्रस्तावनेन शतस्योद-
कुर्येति, का उपसंहारमार्गेण इति । यत्प्राधान्यात् अथ तदा
न नियोगः 'वर्हिर्देववदनं दाभि' इत्येव वर्हिर्देवने
विनियुज्येत । अभिधानेन चेतुः, प्रश्रमेन प्रिज्ञानाद्-
भाषो नाप्येवैरुक्तं यकनोतीत्यन्तरेषां वि वचनं वर्हिर्देवने

एव विनियुष्येतेति । तदेवमगच्छाम् , उच्चारणानुरी
 योपभृयन्तीति । कुन । तदथशाखात् । यस्मिन्मन्त्रस्यो
 मन्त्रस्तदेवैत शाख निरप्याति । उच प्रथा उच प्रथवेति
 पुषेडाथ प्रथयति । इति । वचनमिदमनशब्द यथार्था
 मित्यादेशोपकुर्वन्ति । अथ उच्चारणमात्रेण, वृत्तो वचनयो
 विनियोगेन लक्ष्य । अतो नार्थमिवानेन । यथा साध
 पुरर परेण चैत्रीयते गृह्णमक्षिभ्या न परस्वीति गगने ।
 न च यथाकार्थं न विनियुतीति चेत्, नहि, येन विधीयते
 तस्य वाचकशोभोऽथवाद् इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण
 विहितोऽथवावेन किञ्चिदपि प्रयोजन विधेने । अतो
 नार्थवाच्यं वचनम् । तथा आन्त्यादानसमर्था मन्त्रा
 उदाहरणम् । सिद्धादेशोऽदाने प्राप्ता यवनेन विधीयते
 'ता चतुर्भिरादत्ते' इति । चतु संस्थापनमिति चेत्, न,
 सनुचययन्दाग्रजात् ।

तथा ' इमामगृह्यन् रथानामृतस्येयथाभिधानीमा
 द्दो ' इत्युदाहरणम् । रथानागन प्राप्तस्य रथानादान एव
 शास्त्र विनियोजकम् । तद् विधित्वायत्ये न घटेनेति ।
 ननु गर्दभान्ना परित्यज्यात्यति । न यकनोति परि
 हत्यायुम् । परित्यज्यातो हि स्वार्थं च कदाद्,
 परार्थं च कल्पेत, प्राप्तं च चोपेत । तस्मात्त्र निरक्षित
 यवना मन्त्रा । अतो न प्रमाणं ' बर्हिदेववदन दामि'
 इत्यस्य रूपं बर्हिदेवने विनियोगस्य ।

या— इहाऽऽनयकथयन्वापत्तेरिदं संदेहमुत्पा
 द्यन्ति किमयवतो मन्त्रा उक्तवयका इति । तत्त्वयुक्तम् ।
 ' स्वष्टे शान्दाप्रतीतेऽर्थे नामर्थाय हि गच्छयते ।
 अथौ ददति ह्ये वा वृथुत् किं विचार्यते ॥'
 नर्तनं हि कार्यदशान्दन्त्याना श्रवणं कल्पते । तच्च
 अथप्रत्यापनं मन्त्रेण्युत्पाद्यमाणेऽप्युत्पद्यते । न च
 'अविशिष्टेषु वाक्येषु' इत्येवमादिप्रतिपादनात्स्वोक्तत्वात्
 पूर्णपदा भवन्ति । असात्प्रत्ययोऽथवात् इति भावऽऽह
 ' किं निरक्षितवचना मन्त्रा उक्तविकथितवचना' इति ।
 न च वनेन हेतुनेदमपि न निचाराणीयम् । नैप शेष ।
 अथयवतामपि वाक्यानां द्वैविध्यदर्शनात् । उच्चारणार्थं
 मन्त्रानेन क्षयिनाभूते तत्र अपत्तविविधया प्रयुज्य
 मानेऽपि विशिष्टान्तर्यायकं भवति । यद्यर्थप्रत्ययन

नियमने तदोच्चारणमर्थान्, अथोच्चारणविधया ततोऽथ
 मन्त्रायन अनुपदानात् । यथा अेषु विविधितानु चेतति
 विवाचासर । कथं पुनरस्य प्रमाणं लघोनेन तत्र ?
 पूर्वोक्तोक्तोत्त (वाचनानुविनियोगप्रथमे) । एषा
 'वाग्नायस्य विचार्यतात् (१११।१।१) इत्येवमेवार्थं पूर्वं
 पठ इति तदुच्यते च निगमस्य उच्चारणं पुनरविहितम् ।
 एव हि गच्छते वा ' सौऽरोरीत्' इत्येवमादे कथंचिद्
 संश्लेषादानम्, तत्र मन्त्रैक संदेह इत्युदाहरणयोगिणो
 एव चितनीय इति । तत्र विधियुक्तिते वागत् स्वयम्
 (माध्यकार ' अथि वा प्रयोग' २।१।१।१ इत्यन)
 निरक्षरिष्यति, अविधिरूपत्वात्, प्रदेयान्तरविहित
 स्तुत्यमभवात् । पश्चिपात् स्वरूपयोगे सत्ययोजनस्यो
 किं निरक्षितमिति विचार्यते । सामसु तु वाचकत्वात्मावा
 दतमप्रयोगमात्रास्यपि गतिपरत्वगतसंदेह । कथं पुन
 पूर्वपत्रादिन भ्रुत्वस्युत्पादना चेवाभि मन्त्राणां प्रयोग
 निधि ? येनिराहु । अथप्रयोगार्थमेतौ अविधित
 र्थं यतन । न हानाशिवार्थान् मन्त्रान् कश्चिपि
 प्रयुज्यते । अतो यथा ' विष्णुसात्पनामोपकुर्वन्ति' इति
 विद्वत्प्रयोगाभिधानं नैतदन्वयेन द्रष्टव्यम् । अथ हि
 तत्र दुष्टोऽभिप्राय । यदि नामोसात्पनामोपकारं यच्छेति ।
 तत्र शक्यत्वस्याप्रयोगे वस्तुमिति । यदपि प्रयोजनरूप्ये
 ' बर्हिदेववदन दामि' इत्ययं बर्हिदेवनामव्यापने
 तदनन प्रकारेण प्रयोगप्रत्यापनमेव द्रष्टव्यम् । अथना
 याशिःदानेनाभिधानाप्रयोगेतिदिमन्त्रार्थोक्तो विचार ।
 निमित्तं तु याज्ञिकप्रतिद्वेषेक्षिता, यत तैव ताव
 युक्तावुत्तरन न विचार्यते । तत्रायमभिप्राय ।
 सर्वथा तावत् ददमेया स्मृतिव्यायेन प्रयोग
 रतमवस्थितं तत्र (? तत्र) शक्यं वापितुम् । तस्यैव
 रिन्द मूलं निरूप्यते । तद्यदि पूर्ववधो भविष्यति ततो
 ऽप्यपनामावादिनिधोक्तं भुक्त्युत्पादनेन मूलं कल्पति
 भ्रमम् । सिद्धाते तु विद्वत्प्रत्ययेरेव मूलत्वात्पत्र
 खनम् । अथवेव पूर्वपठोऽपि प्रयोग । स्वाध्यायान्तर
 विधिनैव मन्त्रा पुराणार्थं गीयन्ते । तथाहि । दर्शपूर्ण
 मासादिमि न्यामकरागत्या वाक्त्वरूपस्यैव तत्त्ववैदुष
 कारकत्वेन स्वीकियते । प्रजावादिनामपानि मन्त्ररूपमपि

च । तत्र प्रशासनाधिकारान्यै समर्प्य चरितार्थानि
 शक्यप्रमाणेन कल्पि प्रयोगेणा न प्रतिपन्नते । मन्त्राः
 पुनः वर्तानौपदिशार्थमिधाधिर्यात् वेनाशोनाहप्रभितः ।
 स्तुतिविधिन्मृतीना गु प्रशासन्तरेण सिद्धिरिति प्रयोग-
 यत्नैरेवा रूपमेवाप्रीकियते । स्वाध्यायाव्ययनचोदनाऽपि
 प्रशासन्तरमन्त्ररूपमेव समर्प्य चरितार्थेतात् न
 विमृष्टमर्थाभिधान वाक्यद्वन्द्वति । प्रशासनाधिकार्येवपि
 तात् रूपान्तरमेव प्रसक्तनासीत्, तत्रविशेषार्थदानेन
 युक्त न हि तत्र तथा किञ्चित् । अथे च कार्यस्वाध्याय-
 वार्थे नार्थे निशासते । मन्त्राणां तु मन्त्र एव समर्पति ।
 अथवा कार्यप्रधान्यवशेऽपि पुनः शब्दे नियोजन्यः,
 वदप्रधानेनाकारणादर्थमभिधानस्य । नस्यार्थमेवाग्रम् ।
 तथा च तदर्थशास्त्रादीन्मुच्यते । परिहारस्तदप्रमाणुषेन
 विपर्ययानुदाहरणानि अज्ञानदानव्यभक्ति दात वानि ।
 भाव्यतास्तु वयातयोदाहरीरि कार्यसिद्धि मरैवमुपन्य-
 क्तानम् 'उच प्रथा उच प्रथल' इत्यादि । 'यथा साधः'
 इति । नीलीरोमाणुवद्वेन्द्रिन्स्य चतुस्तलेपेति परैरदपते,
 परेण तु नीयम्भनमुपलब्ध न पश्यतीति ज्ञाप्यते, तथा
 मन्त्रप्रणालीचयता अर्थप्रकाशनाशक्तिरुक्तिरिति भवति
 तथापि परेण विनियोगे ह्युक्ता स्वयं विनियोजनशक्ति-
 र्नास्तीति गन्तव्ये । तत्राधारताम्बलम् । धन्यया स्वयमेव
 विनिमुच्यते । 'मन्त्रपर्यवहार्यम्' इति उद्भ्रमप्रत्यानुमित-
 मन्त्रविधिन्युक्तिप्राम्ण्यम् ; न हि इति छेदः । विविनेक
 वाक्यतता अर्थगताः स्तुत्यर्थाः कस्यिन्ता । प्रदेवान्तर-
 लक्ष्य तु मन्त्रस्यऽऽनुमानिकस्य वा विवेकान्तर-
 समीपेऽर्थेकादमपश्यत स्वयं प्ररोचनाशक्त्याविभक्ति-
 वाहतापेक्षत्वात् दूरस्यैव स्तुत्या कार्यम् । तथा
 अन्त्यादाने रूपदेव शक्तानां मन्त्राणाम् 'ता चतु
 मिरादते' इत्यर्थेक वचनम् । चतुःशतानामपि
 द्वारदेतमन्त्रगतामेव मूल्यान् किमगताम् । न इत्युचो-
 ऽन्वयासी भवति । न च निष्पन्नतात्पर्यमार्थेनोपदेष्टु
 सक्यते । तेनैव वाक्यं भवेत् 'वे एते चाप्यास्तीरन्त्या-
 दानं कुर्वन्' 'ते च प्रलेप वचनव्यवहार इत्यादिर्भवत् ।
 विशान्प्रत्यादैव च संन्यासाः अनुचयवदप्रमाणशाप प्रत्येक
 च सामर्थ्यादिद्वयत्न प्रत्ययमिने न दानवो वापचितुम् ।

असलक्षे पुनर्वचनव्यवहारात् व्यहृत्स्य न चतुर्ष्वी
 प्रागित्तले प्रमाणमिति युक्तः सद्युक्तः । उच्यतेरपि
 तादृशमन्त्रोत्थवर्गमन्त्रार्थमादानमर्थप्रशासत्वात् निशो-
 यते । यदि मन्त्रोऽपि स्थात् प्राम्णेऽनर्थक वच-
 नम् । परिसङ्घेति परैर्वेदेनापेरात्ताद्विपया बुद्धि-
 रमिषीयते । साऽपि गर्दभराजान्वा आदाने वा स्वान्मन्त्रे
 वा । उभयथा न निर्दोशी । विधिरः सन्न शक्यते इति
 स्वार्थं जयात् । परस्य च ताक्यस्य गर्दभशाना न
 इलस्याथे कल्पेत । प्राप्तं च रूपार्थानां मन्त्रभादान वा
 ज्ञापित । अहृत्स्यैरे लक्ष्यत्वात्वेन यथैव नीयते नैव
 नतिप्यते । यदि नाथाभिधानीमिति उच्यन् स्यात्ततः
 परिसंक्षतीतपि, न तासावसि । बरकाणां विधापरिहारे-
 णान्योन्यसम्बन्धाभावात् । तेन वाक्यमपि निरूप्य सव-
 चीयात् । एका च सा । प्रवराणामुर्वसोमश्चाविशिष्ट-
 रत्नस्य परिसङ्घप्रयोजन वदयति । 'अतो न प्रमाणं
 धर्मि' इत्यादि । तदा हि महाप्रयोगमन्त्रेन हर्षे मन्त्राः
 केचनप्रधानार्थी । उदयोवागर्हिर्नामिषुचयो गार्थे सन्त्ये-
 रन् । पाठनमनुरोधात् तदाऽपि नैव व्युत्क्रमेण प्रयोगः
 कर्माण्यनादत्त एतदेव अनुशासनप्रकार वा परिष्कारा-
 शीयते ।

वाक्यनियमात् । ३१-२ ॥

भाव्यम्— नियतपदानां हि मन्त्र भवन्ति
 'अग्निर्मूर्धा दिव' इति, न शिपयैषेण । यथार्थप्रला-
 यनार्थां विपयैषेणायथं प्रतीयते इति नियमोऽनर्थकः
 स्यात् । अधोऽपरविशेषार्थां विपयैषेणानुच्यत्वारणमिति
 नियम आधीयते तेन यत्तस्मिन् वते नियमोऽर्थवत्
 न नून पक्ष इति । ननु अर्थवत्त्वमपि नियमो दृश्यते,
 तथा इत्यासी इति । युक्तं तत्र तत् । निरर्थपेऽर्थप्रत्याभा-
 भावात् ।

या — 'अग्निर्मूर्धा' इति शेषः प्रतीयते स
 मूर्धाऽऽमि इत्यनेनापीत्यनर्थको नियमः । यस्य दृष्टार्थेता
 तस्य प्रमाणवत्ते तदुच्यत्वात्तद्व्यहृत्प्रमाणभावात् नृत्त-
 म्भन न युक्तमिति निष्कर्षवत्त । अथ नियतव्य-
 मनादृष्टं कल्प्यते तत् उच्यत्वात्तदोपपत्तये तदपीत्युच्य-
 चित्तप्रतीतेः । यन्तु दृष्टार्थे तद्विषयव्यवहारो

षो जातुनिदधधरयेत् । अग्न्यकारसंभ्रमिभिधानेनोप-
कुर्वन्त । उच्चारणमात्रे तु नैव विशेषो भवति । तस्मा-
दुच्चारणार्था मन्त्रः । ' एको को न द्वितीयोऽवतस्ते ',
' अस्मत्पिताः संहृष्टाणि ये वदन् अधि भूषाम् ' इति
चोदाहरणम् ।

धा— एतन्मन्त्रिस्तत्त्वं चादितेरशनेकत्वं च द्रव्य-
विभक्तिविदम् । न सैव विभक्तिविदोऽर्थः कर्मोपधिकः ।
कर्म वा अदितिरेवता अन्तरिक्षं शीर्षं मनेत् । न च
स्तुत्यनवयवोऽपि हेतुद्वयं परिहर्तुं शक्यम् । अत्राग्रे हि
विभक्तौपभूताः रजुतयोऽसंभ्रमो भवन्ति । मन्त्रस्तुष्टि-
अपरोक्षस्वासाऽऽदत्तव्याः ।

स्वाध्यायपरद्वयपन्तात् । ३१-७ ॥

भाष्यम्— स्वाध्यायमात्रे पूर्णिका (स्त्रीसामान्य-
निर्देशोऽयम्) अवहन्ति करोति । माणवकोऽवहन्ति-
मन्त्रमधीते । नाशो तेन मन्त्रेण तदभिधानमन्वयति
अक्षयानुपूर्णाः अवधारणे एव दत्ते । येन च नाम
प्रयोगेन तद्व्यवहितं भवत् । अतः उच्चारणमात्रादुच्चारणेन
प्रयोजनमित्यवगच्छामः ।

धा— स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्मार्थत्वात् कर्मशुभ-
योक्तृते तत् अभ्यसितकामम्, तेषां विद्वानः सन्तो वृद्धाः
शिष्यान्स्वरावधारणे एव प्रवर्तयन्ति संनिहितेऽप्यर्थे,
न तद्वचनात्प्राये । तेनावशं तेषामुच्चारणमेकाङ्ग-
त्वेनाभिधेयमिति ।

अविज्ञेयात् । ३१-८ ॥

भाष्यम्— अवि च वेदाविश्वरूपणा अग्न्यस्य
एवाधो वैदिकम् । यथा ' अग्न्युक् सा त इन्द्र इष्टिरग्ने ' इति,
' स्वाधेयं वर्मसो वृषतीत् ' इति, ' इन्द्रः सोमस्य
काण्डुक ' इति च । एते किं प्रत्ययवेषुः । उच्चारणार्थे
तु न बोधः । तस्मादुच्चारणार्था मन्त्रा इति ।

धा— केचित् पदार्थो ज्ञानेनाविज्ञेयाः । केचान्नि-
वृत्तकार्यं एव न ज्ञायते । न च मन्त्रार्थः सत्त्वामनेनोप-
कर्तव्येति किञ्चिन्नैवाम्ममप्येवमिति इति इदं ज्ञानेन शक्यं
कर्तुमुच्चारणं तदैव कार्यमित्यवधार्यते ।

मी. को. ३८५

अनित्यसंयोगामन्त्रानर्थक्यम् । ३१-९ ॥

भाष्यम्— अनित्यसंयोगः पालयि भवेत् मन्त्रेण-
मिधानार्थेषु, यथा ' किं ते कृष्णवि कीकटेयु गावः ' (किं ते कृष्णन्ति कीकटेयु गावो मानिरे वृद्धे न तपन्ति
धर्मम् । आ नो भद्र प्रमगन्दस्य येरो नैवापारतं मघान्
रुचया नः ॥ ' श्रुम. ३।५.३।१४) इति । कीकटा
नाम जनपदाः, नैवापारतं नाम नगरम्, प्रमगन्दो
राजेति । यमिधानार्थाः, प्राक् प्रमगन्दस्य गाव मन्यो-
ऽनुभूतपूर्वं इति गम्यन्ते । तदेतैलदधंशास्तादिभिः कारणै-
र्मन्त्राणामविश्वहितत्ववन्ताः ।

धा— अर्थप्रकाशानपक्षे यथ्य योऽर्थः न एव तेन
प्रसाद्यमित्यत्र । केचित् च अतिरिक्तकर्मोद्भूतैर्धर्मैरध-
पन्तो मन्त्रा लक्षन्ते यथा ' किं ते कृष्णवि कीकटेयु गावः ' इति । अयं हि इदंनाप्येतया स्मरणेन विश्वामित्रस्या-
ऽऽर्थं गम्यते । तेन नित्यं कर्मार्थं घन प्राप्तयमानेन्दो-
ऽभिहितः । मन्त्रेणैवामिच्छते यः कीकटेयु अनपदेयु गाव
स्तास्य किं कुर्वन्ति । ते हि नास्तिभः किं कर्तव्यं
इति वदन्ते न किञ्चिकर्म अनुविधन्ति । अतश्च ता
नाऽऽदिता (सोमसि धर्माणं पदः) सोमस्मरणार्थं वृद्धे,
न धर्मं (धर्मः = तत्ते वृते पयोनिक्षेपेण निरयन्दिते वत्
शिष्टं तत्) तपन्ति न धर्मतपने परोदायेन साधवो-
भगन्ति । तस्मात् प्रमगन्दस्य कीकटाधिपते. यत् वेदः
घन तदस्माकं नैवापारतं मगरमाभर । ' इन्द्रोर्म-
दच्छन्ति ' (पा. ३।१।८४ वा.) इति मन्त्रः ।
अथवा अस्मान् प्रति तत् विमृष्टिं धारय योष्य चैत्ये-
तयो मपयन् स्वस्था साधयाम्मार्कमिति । इन्द्रस्य दीर्घ-
रवम् । मन्त्रेणैवामिच्छन्ति तथा खति आदिमद्वर्णमिधानात्
वेदस्य कुत्रिमत्वेनाद्यानात्प्र प्रवृत्तते । न चान्यो मन्त्रार्थः
गम्यते वक्तुमर्हति । अत्रोऽप्येवद्वयत्वात्तानाद्वयत्वात्तो-
च्चारण फलदाश्रयणीमिति ।

अविशिष्टस्तु यार्थवार्थः । ३२ ॥

भाष्यम्— अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमाना वेदे
च पदानामर्थः । न इयैव लोके विपश्चित्तत्त्वैव वेदेऽपि
नक्षिणुर्हति । नैवम् । लोके तैर्मैर्यजुदेः सत्यवहारः ।
इदं देवताभिरस्त्वयामिर्षाद्वैशाचित्तेनः सत्ये न कश्चि-

मिषानीम्' इति । लिङ्गाद्रान्त्यगामे वाद्वात्तु निगैरे
अन्धामिषानिमिति । सति च वाक्ये लिङ्ग विनियोज-
कम् । तन्नाम्य प्रत्यगन्मानानुमितिं वाच्यं नास्ति । कत-
रत्वात् । एतेन मन्त्रेणाऽऽधानं पुनरिति यस्मिन् सति
रक्षनामाने लिङ्गात्प्राप्नोति । अत्रामिषान्या तु प्रत्यक्षमेव
वचनम् । अस्मिन् सति तदानुमानिकं नास्ति । तेन
गर्दमरक्षनाया न प्राप्तिरेवेति ।

वा— वाच्ये मन्त्रान्मानमनमगणपयोगेन प्ररणी
च व्यहृत्तयैदानप्रवृत्तिचदयसं कल्पते तदर्थं वैदिक
मरति । नैराकाङ्क्षोचरत्वात् तु कल्पितमपि पौरुषेय-
त्वाद्प्रमाणं स्यात् ।

न च शुक्तिमक्यविराग लिङ्गादे स्थातन्व्येग
प्रामाण्यमिति वक्षते (तृतीये वाक्ये) । तदेतद्वद्
' सति च वाक्ये लिङ्ग विनियोजकं तन्वाह्यं नास्ति'
इति । यदेव हि प्रसफात् अनेन वक्षते, रक्षना वा
गुह्यीयदिति अस्मिन्निमित्ते तद्वैराग्यामिषानीमिरक्षनेना-
पराये मनस्य । यदपि 'नेत्रं मनस्य ' इत्यादत्ते' इति,
कर्मं सति ' इत्यत्रामिषानीम्' इति । अत्रकरकन्वा-
धमरतिरयैव सत् समान्यामिषानेव प्रत्ययम् । तन्मान
आदानमाने विधीयते । किं तर्हि ? अन्धामिषानीविशिष्टे ।
अथ वा फलत पश्चात्तन्वाह्यकर्मस्य उपलभ्यते ।
यस्यैवा दर्शयामस्तु नामि । यदि हि यदेव मन्त्रवचना-
त्प्राप्तयात्तदेव प्रत्यक्षवचनेनोच्यते ततो वयमुपात्तान्येवमहि ।
नन्वेवमशक्तविधिरेवाप मजात इति न सकस्य परि-
सृष्टयेति । एतेनैवमिषान्प्रदोष । सर्वेन हि परि-
सृष्टयश्चादानेनरागश्च निरा न क्षुधा परिश्रम्या मिषो
योच्यते । विधिरेव तेनजातीयस्य फलेनैव व्यपदेश ।
वर्त्तते विधिनियमपरिसरयामा मेद । उच्यते ।
' विधिरत्नमशक्ते नियमः पाक्षिके मति । तत्र
चान्यत्र च प्राप्ते परिसंरूपेति कीर्त्यते ॥' विधिरेव
हि केनचिद्विज्ञेयैव भिद्यते । तत्र योऽत्यन्तमप्राप्ते
न च प्राप्स्यति प्राप्त्रचनादित्यनग्न्यते तत्र निशेधः
दुष्ट एव विधि, यथा 'वीहीन्वीक्षति' इति । क्व
तु प्राप्त्रचनात्वाधिकी प्राप्तिः उभायते तत्रप्राप्तिपक्ष
पूरुषो विधि प्रवर्तते च निष्कृत्वाप्रियम् इत्युच्यते

यथा ' वीहीनवहन्ति' इति । तदुक्तमित्यर्थव्यतिपादेय
तस्मिन्नेवं तस्यास्तिमात्र विधेः । एतम् । किं तर्हि ?
अमस्ताशुपूज्यम् । तदप्राप्तिपक्षे च तदुक्तैश्चादान्तरावा-
धित्वेन, पूरणे तु सति या वेधा निवृत्तिरत्वावर्त्त,
न वाक्यात् । न च तद्व्याख्यं नियमः । परिसंख्या
हि तथा स्यात् । प्रत्यागता वा अवदितिनिवृत्तता
सुख्यं वाच्यनिवृत्तिकालकल्पनावयवः । तत्प्रसक्तिकारा
स्वतन्त्रे- अतिवृत्तिवर्षादिति नियमान्तर्गतागर्हित्वनि-
र्गम्यते । न च प्राप्ते सति विधिरेव प्राप्ते येना
स्यान्निवृत्त्यर्थता कल्प्येत । प्रागेव तु परात्माने
नार्थेन प्राक्कचित्निरोधादस्याप्राप्तिः कृत्वा, या चार्थ
कल्प्येति न तस्यैव्यतिरिच्यते । य पुन प्राप्तिव्योपादान
चान्यत्र च प्राप्त्रवारीति संभाव्यते यत्र वा यथाच्यं च वा
परिसरत्वा यथा अश्वतोदाहृते यथा च गृह्येधीये पञ्चमं
पत्रे । अनादि च न प्राप्ते एतेषां प्रवर्तने प्राक्कस्य
आभ्यान्नुमित्तत्वात् । क्व तर्हि ? यनेतद्वक्ष्यं नामवि-
ष्यत्त एव प्राप्स्येति । सर्वस्य प्रत्यक्षेन वाक्यस्य
नानुमानिकवाक्यप्रतिपक्षप्रधानं कल्पित्वेति । किं हि तेन
पक्षिरेन यन्मन्त्रोत्सर्पणं सिध्यति । तदपि गर्दम-
रक्षनामिद्वृत्ति कर्म कल्प्यते । तेनैव कल्पते कृत्याचित्ता-
न्दायेन, यदि नामैव कस्य न मर्तेत्त. कीदृशमनुष्ठान
स्यात् । तत्र मन्त्रप्राप्तिश्चावदेकान्तेन सिद्ध्येद्व्यभि-
चारम्, तद्वदेव तु गर्दमरक्षनायामपि प्रसज्यते ।

यद्य एतेन वाक्येन प्रत्यक्षेण नेराहृत्तवाद्वादिदोष-
विनियोगसम्यक्वात्मानुमाने निषिद्धं तदा वेत्यान्धामि-
षानीनियमत्वविद्विरिणीशौनस्यप्राप्त्यवस्थाकनम् ।

अर्थानादो वा । ३५ ॥
भाष्यम्— ' उक्तं प्रया उक्तं प्रवर्त्तते पुरोडाश
प्रयति' इत्यर्थव्यपदेशेन पुनः श्रुतिः ' वक्षतित्येव तत्र
ययति' इति । ननु नम्य मन्त्रस्य वाच्यशेषा, न च
प्राप्तस्य स्वरुपा प्रयोजनम् । सत्यम् । नाम मन्त्रस्य विधिर्न
संरतः । प्रयनमेव तत्र श्रुते । अन्त पुनः स्थाप्येव प्राप्ते
श्चावृत्ते प्रयन स्तोत्रम् । इयं प्रयन प्रवर्त्तं यन्निव-
मायमेवकुर्यात् मन्त्रेण द्विद्वे । कल्पना मरति शुक्तः ।
यद्यतित्येन उक्तमत्र पनुमि प्रययति । निनेतेदेवाद्य

कथं भवति । नेति इमं । ननु हि उभय भविष्यन्तीत्येव-
दुच्यते । कथमसति प्रथमे प्रथयतीति शब्दः । मन्त्राभि-
धानात् । मन्त्रेण पुरोडाशमन्त्रव्युत्पत्तय इति ज्ञेते ।
यद्येवं प्रथस्य इति ज्ञेते त्व प्रथयति, यथा यः उच्यते इति
ज्ञेते न कावयति ।

वा— यद्यपि प्रदेशान्तरखानामन्त्राभिधानं न स्मर्यते
तथापि यथाभिधानात्तत्प्रयोगश्च न स्यात् वाक्यमर्थ-
वत् । तस्य क्षेत्रदेशोत्पत्तिरात्म्यम् । ननु च पुरोडाशा-
भ्यामुपपत्तिप्राप्त्याश्रयणं न विधातव्यम् । नैतद्विशेषतः
प्राप्नोति । इत्यत्र हि विद्यमानमित्यपि प्रथेत् । यिक्ते
तु सति दादृशं कर्त्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति । एवं
च स्वयंभुङ्क्ताऽपि नित्यसि । पठ्यमानं त्वाच्यं-
वधमाख्या लब्ध्या कर्त्तव्येण सिद्धयति । अयं-
प्राप्तं स्वसमाख्यात्मकान् नियातकं स्यात् । एतमर्थं च
यद्यप्येकान्तोऽर्थात् प्राप्नुयात्तथापि वाक्येनैव भावयित-
व्यम् । तस्माद्गुणस्य प्रथारुतिः । एवमपि ' यथापि-
येव तत्प्रथयति ' इत्यनेन स्तुतौ सिद्धाया मन्त्रमहणमन-
र्थकम् । न । मन्त्रस्यैव म्बुलभैमुपाशानात्, प्रथन कर्त्तं य
तस्य हि क्रियमाणत्वात् मन्त्रः साधनं भवति । तत्र च
' उच्यते यथापिः प्रथयति ' इत्येकान्तवशात् प्रयुज्यन्ते ।
तथा सति यथापि प्रथितो भवतीति पुरोच्यते ।
' सिनेतदेवास्त्य फलमिति मेकाह ' । यदुत्तरार्धमेव ता
' इ यथापि' इति न्यायः । मन्त्रस्यैव कर्मणामभिहित-
स्वरूपं करयते तथापि वाक्ये तद्व्यञ्जकवर्तनमेकान्त्येन
साधकम् । मन्त्रेऽपि तु सिद्धयितिविशेषो न फलकस्य
भावे प्रथयति । कर्मणामिति विनियुतानां हि स्वरोपे
योग्यपदानुपपत्त्या पदसाधनस्य युना । सिद्धावुमित्य युनः
श्रुतिगवाद्भावेन विधानेनान्तरावितिगोवापिच शक्यते ।
तेनैवाप्यपि मन्त्रोऽपि प्रधानपदस्यैवैतान्तरमना स्तुति-
देवाभ्युपगन्तव्या । ' कथमसति प्रथने ' इति कस्याप्यप्रथः
(' कस्य ' इति कर्मणि षष्ठी किरियत्वात् शब्दार्थः) किं
विष्णुशब्दसिद्धिं पुरोडाशमन्त्रस्य, अथ स्वयंभुङ्क्तास्य
गणपतिप्रथनस्येति । शिवाऽपि वाकुलम् । पुणे-
राश्रमपत्तं तावद् विधीयमानत्वादेव न प्रथयति । न च

मन्त्राभिधानात् तस्यास्तित्वम् । किं तर्हि । स्वस्व-
कदावात्, इत्युत्तरनायसंनद्धम् । अथ पुनरितरदेव-
न्यायेन कथमस्मदीतिशेषश्च, तथाप्युत्तरमन्त्रमन्त्रम् ।
' मन्त्रेणाच्युं, पुरोडाशम् ' इति पुरोडाशेन सम्यक्ते न
यजमानेन । तस्मात् अद्यन्त्य इति केचित् । तत्रयथापि
तिवदमदुष्टम् । अस्तु तागत्युरोडाशप्रथने । तत्र हि
यासिज्ञाना येषांविद्यं मन्त्रः कृत्वा प्रथनमभिधाने
प्रयुज्यते, सोऽयं स्वसिद्धान्तेन पृच्छति— कथमसति इति
प्रथने प्रयुज्यमानेनेन प्रथयतीति । तत्रानुपेख्यमानेन
उत्तरं ' मन्त्राभिधानात् ' इति । यद्यपि प्रथनं प्रथम
कृत्वासाधयति, मन्त्रेण तु मन्त्रः (यथा कर्त्तव्यमात्रं
भवति तथा) तस्मात् इत्युत्तरः शब्दार्थः । अयत्त
सर्वप्रयोजकत्वात्प्राप्त्या प्रथोऽप्युत्तरात्पूर्वकत्वं अर्थस्येव
स्थितमिति शब्दैरेव तथैव प्रजातिं यम् । इह च स्तुति-
विषयसिद्धयर्थं प्रथयति इत्येतद्विधीयते इत्युक्तम् ।
तत्राऽऽह, नाथ विधिं नभयति विद्यमानुपपत्तेः ।
प्रथोवकत्वात्प्राये हि प्रतीयमानसङ्कोचः स्यात् । त
स्वानुपात्तप्रयोग्यत्वात्प्रायसात् न प्रतीयते । तेन यथा
यतेतेतानुने यावदतीति न्येनमेते त्सेह पथेत्यनुने
प्रथयतीति न वाच्यम् । न चेत्पुरोडाश-प्रथेत तेन वा
प्रथितवमित्युपादानमस्ति । तस्मिन्सति प्रथयतीत्यनुप-
पत्तम् । तदुत्तराद्यपि ' मन्त्राभिधानात् ' इति प्रतीकश्री-
तमन्त्रोपात्तप्रयोग्यत्वात् हि वाक्ये प्रथयतीति विधये ।
' यथा प्रथयति ज्ञेते ' इत्यनेन पुरोडाशकर्त्तृकं विधा-
नव्युं प्रेषयतीत्येतदर्थोयति । यद्यपि च मन्त्राभिधान-
क्रियाणां पद्यो-सामानुपादायापि व्यापार इत्येन प्रथोवक-
त्वात्प्रायेः निष्करीत्येवपुनरुत्तरं संभवति तथाऽपि दूर-
विमनादुपादानपूर्वकतेतेता । अथवा अस्तु यजमानप्रथने
' कथमसति ' इति स्वयंभुङ्क्तां किञ्चिच्छब्दगतमर्थवत्
वाऽऽलम्बनव्युक्तम् । तद्वच किञ्चिद्वचना स्तुतिरिति ।
तदभिधीयते । मन्त्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रथयति ।
' मन्त्रेणाच्युं, पुरोडाशम् ' इति न पुरोडाशप्रथो-
पादानाभिधानम् । किं तर्हि ? पुरोडाशं प्रथयति, उच्यते
भवति, प्रथयति । प्रथयत्येवगीतिकरत्वं, प्रथयत्यर्थं न
शब्दप्रथयतीति । ' यथा प्रथयति ज्ञेते ' इत्यपि तदुत्तरार्थं

एव । प्रथमाविति श्रुते इत्यर्थे । यस्मैन कृते च प्रथमय
नेनेय, गुणनादात् । अथ वा 'तदाचष्टे' इत्येव मुख्य
मेव प्रथमत्वोत्कर्षमाश्रित्य प्रथममुद्रणं सिद्धा स्तुति ।

अविरुद्ध परम् । ३६ ॥

भाष्यम्—पञ्च पदविषयस्यार्थस्यैव निरुद्धितार्था
मन्त्रा इति । वायमनर्षके नियमो न दृग्प्रमाणात् ।
नियतोच्चारणमष्टाधेयि चैत्, अत्रिद्वया अष्टकस्यैव
अस्त्वष्टेऽपि । एव प्रथमप्रथममनुस्यदथ शरि शरणीति ।

या—अथयस्योच्चारणमष्टाधेयि तन्निवृत्त्यात् वाक्
मन्त्रस्य कर्तव्यमष्टकं तममापि प्रत्याननियमाद्भवि
ष्यतीत्यविरोध । एतेन मन्त्रादिनियमं प्रत्युक्तं ।
कस्त्वपि उच्चारणस्यैव विशिष्टात्पूर्वैकमत्रिनेषामन्त्रानां
दुपयान्तरनिवृत्तौ निषमादृग्गात्रकृत्यनया सिद्धमर्था
भिधानम् ।

सर्गैरे कर्मगर्हानुपाटम्भं सप्तशरणात् । ३७ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् 'प्रोचणीशुभाद्य' इति
मुद्रणोपनयनस्यैव उच्चारणादष्टकमिति । तत्र । वर्तप
मित्यपि सिद्धातेऽनुष्ठानस्यैव स्मृत्या प्रयोगनम् । उच्चारण
नरेणपि सा प्राप्नोति । अत्रेदं देवोपनिषत् ५३ वेति
नियमोपमाज्ञानम् । सप्तशरणात् ।

या— केन सर्गैरे 'अश्रीतमीन' इत्यन मुद्रणैवना
समस्यात् । अमिधानसर्गगर्हाभिहितं साऽप्यनुष्ठानम् ।
मन्त्रस्यैव उच्चारणात् । इदानीं हि अतिक्रान्तास्तस्याप
श्लोकोत्तरानां न प्रयोगशाला यावदवस्थानम्, तदावदव
पेनचिद्विधानादिनाऽनुष्ठानघाने कृत ये मन्त्रो भवन्मथे ।

अथवा उक्तं भाष्यम् इति । यदि हि नोप एतन्न
निष्ठे ततोऽनन्तराद्यत्र मयेत् । इह ह तदीयस्यैव उच्चार
णानुष्ठानस्यैव उच्चारणस्यैव उच्चारणस्यैव इति
न मन्त्रप्रथमम् ।

अभिधानेऽर्थात् । ३८ ॥

भाष्यम्— 'चत्वारि गृहा' इत्यत्रमिधानं गौण
शब्द । गौणी स्वभावा, प्रमाणवत्त्वात् । उच्चारणाद
एवमप्युक्तम् । चत्वारो होत्रा दृग्गौणीशब्द । सर्वे अथ
चत्वार इति स्वभावभिधानम् । इति शेषं इति कर्तव्यमज्ञानौ ।
यत्त एसाव इति च्छेदनाभिधानम् । निष्ठा नद इति

विभिर्देवैर्देव । इदम कामान्तर्यतीति, शेरुतीति यच्च
कर्मा, महो देवो मयानाविनेन इति मनुष्याधिकारादिभि-
प्रायम् । तदया चत्वार्यस्तानी हृदयनादौ वाशान्त्रा
शैवात्पेशी नरी इति नया स्तुति । यत्तममृदये
मथनाना चेतनशास्त्रमुपपादयितुकाम आम नगसन्नेन
उच्यते 'ओपथे आपसौनम्' इति, 'शृणोत आनाम'
इति । अत्र पर श्रातगुणानुस्यनं भविष्यति, यना-
चेतना चन्ते प्रानागोऽपि शृणुतु, किं पुनश्चात्तौऽपि
ब्रह्मणा इति । इत्य चचेतना अपि श्रातयं व्यामन्त्यते ।

वा— 'चत्वारि गृहा' इति रूपककारेण याव
स्तुति कर्मशले उक्ताह पथेति । (भाष्यकारेण
व्याख्याने प्रदेयिनेषांशान्त्रा अर्थान्तर्यते अपरितुल्य
अथय यथा व्याचष्टे-) हीने एव श्रियुति हेतुद्यजे
विविद्युत् । तस्य च आदिशरणादृष्ट आदिशरणाद्येव
मन्त्रादिशरणादृष्ट आदिशरणाद्येव । तत्र चत्वारि गृहा
इति त्रिवचनमाना शब्दम् । तत्रो वास्य पादा इति
शीतोष्णसर्पाशाला । इ शीतं दलपनाभिधानम् । अत्र
इत्याद्य इत्यशब्दमिति । निधय उद इति श्रयनाभिधानम् ।
श्रयन इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुति । शेरुतीति अत्रविरुद्धम् ।
तत्रोच्यते श्रयनेऽहान् देवो मयानाविनेन श्रयुक्ताह-
करणोपकरणेन सर्वेषुपहृदयानुप्रवेद्यात् । एवमनेन
मार्गैरस्ति तत्रद्वन्द्वस्यप्रामुक्ति ।

गुणाद्विप्रतिपेथ स्यात् । ३९ ॥

भाष्यम्— 'अदितिर्वा' इति गौण एव शब्द ।
अतो न विप्रतिपेथ । यथा त्वमेव मन्त्र विनेति, तथै
वददित्येव एतो कः, यत्तददित्येव यत्त यत्त इत्य
विरोध ।

या— अदितिर्वादिदिति । नात्र गुणादीनि विव
शितानि । किं तर्हि ? अदितौ प्रथमादिनयाचमविद्य
माननिमिषिद्वयमौषादानं स्तुत्यम् । शुभरुदेन
श्रीऽन्त्ययिनःश्रयणस्यैवो ज्ञेयवित्तय ।

विद्याऽवचनमस्योपात् । ४० ॥

भाष्यम्— यत्त अकर्मशलेऽददित्याद्येन साधारण्ये
न पूर्णिशास्त्रेति प्रकलाभितुमिच्छतीति । अथयत्तयोऽत्, न
यत्तैवकाराद्येवसाप्यितुमिच्छति । नतु प्रकलाभन

म्यालोऽटात्तानासश्च परिचोदित । उच्यते । औक्थ्या-
स्तानाद्यनागन्नास, सुवृहत्तावाश्रयान्नास ।

वा— यद्यपि पूर्वलोऽयमभिप्रायो नोक्त्वस्तासायापि
ग्रभमात्पुन्यव्यते । यदि हि स्थाप्यावाणालेऽर्थश्चननमुप
सुज्येत ततस्तदा श्रियेत । न लौक्यमस्ति, धर्मभिरस्योपमात् ।
तदनभ्यस्तु प्रोक्षणदिवस्तीकरीयात् ।

सतः परमविज्ञानम् । ४१ ॥

भाष्यम्— विदमानोऽप्यथेः प्रमादालस्यादिभिर्भौ-
पलभ्यते । निमग्ननिष्कृत्वाकरणशेन प्राणलोऽयं कल्प
प्रित्तच । यथा 'सुष्येव जर्मरी तुर्परीत्' ('सुष्येव
जर्मरी तुर्परीत् नैतीशोव तुर्परी पर्परीत् । उदन्त्येव
जेमना मदेरु ता मे चयनवज मस्यु ॥ ' ऋष. १०।
१०६६) इत्येवमादीन्यधिदेशविधानानि द्विवचनान्त्वानि
लभ्यन्ते । अनेन 'अधिको काममया.' इत्यादिन
सूत्रमगमन्ते । देशविधानानि च घटने जर्मरी
शपनमारीति । अरचमप्रतिष्ठा च लीनिनेनाधेन
विशेष्यते । एव सर्वम् ।

वा— यत् पर कारणविवेकवस्तुक्त तदयुक्तम् ।
सत ध्यायेत्स पुराणप्रयोगविज्ञानात् । सत चार्थपकरणा
सुतदेवतापनियमनिकृत्-याकप्रज्ञाना अधिमोपाया ।
तेषां क्षेत्रमर्थमेव परिफलनम् । यथैव च व्याकरणेन
नित्यपदाचाराने क्रियमाणे लोपविज्ञानादीनामुपायतेनो-
क्तदानम सुत्प्राप्त्यै वैरेव पदोत्पादनमिव मन्यते । तथाऽम
नित्यपदार्थप्रतिषेधाद्योपायान्ननित्यपदाकारमानमु-
पायत् प्रविशते । सत यथा कश्चित् भावशाला व-
तदवगदीना चेतनत्वमिनासप्यम विशेषवाधिरागरा
निरुपयति एतेनैवमुक्तोऽयमेव मन्त्रादिभि, यथा च पूर्वं
पत्रोत्तरपत्रादितौ स्पष्टाहमर्थं कस्त्वितौ एवमुपायेप
निविष्टता कल्पता । अथवा परमायेनेदेवमृषिनिस्तयो-
चम्, न तु स तन्मतेरेव वृत्त, तदानीं या पुराणान्तरेण
हन्व तेयाम्भिर्युत् । किं तर्हि ? यथाऽऽन्तेऽपि कश्चि
द्व्याधेयैरिच्छता तदर्थं वापपत्रादिरसमानस्त्वर्थसम्प
मान शोच याऽन्तरीय इत्यादि स्ववाक्यस्थाने प्रयुक्ते,
तदन्त्येन वाक्ये तदर्थमवधारयन्ति, एवमिहापि वेदाय
विद्विष्टादितिष्ठन्त इमे भूयारिभि. वाक्यीयवदाहोयु

अनिसामान्यरूपेय विशिष्टार्थप्रत्ययवार्थ मन्त्रा प्रयुक्त,
तद्वलेन चासदादीना तदुत्पत्त्याऽनित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति ।
मत्ववदद्वयार्थमेव वाऽऽर्पणस्यम् । तत्रैव तत्रावचन
स्मरन्ति । यथा किल भूताशो नाम कश्चिदपिनेपल्लव
निराकरणार्थं सुष्येयैत्येवमादिना सृजेनाशितौ सृष्टवत् ।
'भूताशो अशितो काममया' इति चान्ते सतीर्वनास्य
ऽऽर्पणाशिन वृत्तमिति च चोचितम् । नन सृष्टि-
अदृष्टुन सज्जतायन्तवात्तमहन्ती एव वा शशु इति ह्यप्यौ
अर्थात् कुसुरौ । आकाररस्यदिति द्विवचनदेश । तापि
वाक्ये जुग्भमाणावदाग्रदश्याद्युत्तौ लभेरी । तुर्परीत्
विसन्धौ । नितोपतिवैधर्मात् तत्कारिणी नैतोशो योक्ष्यौ
तापिन तुर्परी स्वरमाणा हिसकापिति वा । पर्परीत्त
योभायुक्तौ । उच्यतेपि विपारार्थं, सत्र ज्ञानो
उच्यन्तौ प्राहृषितौ चात्तौ । जेयना उदकप्रत्नौ तेम
शब्दात्समादिभिहितो मन्त्रार्थो ननन्यव्य । तौ यथोक्त
लामेन मत्तौ भवतस्तथा यौ मदेरु तौ मे चायु मण्डु
नरामरणपरमं च अर्थात् शरार अजर अमर च कुल
मिति वाक्यदेश । तेषां पात्रार्थं, यौ अदृष्टुन
चोदितात्त्विक वृक्षयो सर्वतो जुग्भमाणौ सृष्टवः
निहन्तारौ भवतो हिंस्यौ इव च हिंसनशायौ दास्येण
च शोभेने वात्तकविन चोदकलामेन मदाद्यपिबे ताड
मायमि जरमणयो. सुषितादियाञ्चररस्त्रामररस्य वा
मीतावन्नमनर मे शरीर विवत्तामिति । 'अयम् ह
त' इत्यस्यपार्श्वम्, तेन त्रिलोकोऽमृतव वन प्राथित,
तथा नोपरितन्ममृति 'त नू न इह त खिं दा' इति
श्रुते । सदेवात्प्राप्त्युत्पन्नपुत्रेण द्रष्टव्यम् । इव च शशुनेम
द्विर्वायेऽहनि मन्त्रार्थेयै शस्त्रे विनियुक्त । तम अमृष्ट
इति । अनाद्यलोऽयम सार्हत्त्ववाची योऽऽमान इति
भाति, महाशक्तौत्वम्बु सा त इह, ऋषि. आयुष
विशेष पाणिसेव्य, अग्ने इति अस्माकम्, शनेनि
पुण्यम्, अन्व शेषम्, मरुतो कुपति क्षिप्तमिति । इति
धिदित्युपमायो हि रम, अतस्ते सुव्यवृत्ते, सुपुत्रव
रीक्षान्, वाप इव द्वीप इति म्पाधि अलानादि ।
काक्यायं तु प्रथमवृत्तौपौद्वितीयवचनयोध पदाना
पंच. । सत्र तेत्येतादिकितो पश्चात् सूचीयतादे

कच्यते । शुक्लचूणे शीतेऽविरितं वा लघ्यते तत्र सह-
चारिणी निरयमूढिश्च वक्ष्यामि सा तवत् नव्यसादेना
स्मरमेव । वेत्स्यमी पुराय जलं वृद्धिरूपेण रिधिपत्तः
अथ इव द्वीपमद्राधानि धारयन्ति तत्र प्रियकरासे-
ऽवस्ताकमेव । स स्वमेवं धापास्यद्वयः सवमस्य न
वेत्त वेदि । 'एकत्र प्रतिपाषित्वं' इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः ।
('एकत्र प्रतिपाषित्वं साकं गवांसि निगतम् । इन्द्रः
सोमस्य काणुका ॥ ' ऋषः ८।७७।४) । एतेन प्रवले-
नायित्वं साकं योग्येन, यथासि पात्राणि सोमस्य पूर्णाणि
इन्द्रः काणुका काममाना' वामुक्त्वाव्यस्य सान्द्रयो
वर्षा ऋषयः, आकारस्तु विमन्त्रादेयाः, अथवा
वात्सवान्देयादयः (वात्सवानि = विवर्णि इति तुर्गः ।
कार्तं प्रियं क इत्तं सोमं रत्नत्तकं वेपु तानि इति ह्य)
निरुक्तोक्तः । काणुकादव्यविक्रया योजनीया । तदेव
सर्वं देवनिष्पन्नेषु विद्युत्तन्नामभेदेऽप्येवमेव प्रसिद्ध-
तथाभावेऽपि वेदस्य तदन्वयमातिःसङ्गमर्गताम् ।

वच्छाानितस्तंबोम् । ४२ ॥

भाष्यम्— ' परं तु शुद्धिमान्यमममम् ' (१।१।
८।२१) इत्येति ।

वा— परं तु ध्रुविनामान्यमममिति । यत्रमान-
स्तवप्रार्थिता इन्द्रश्च शर्षभानः सर्वदाऽस्ति । वीरुता
नाम यत्रैव वनवदालपाणि निस्ताः । अथवा सर्व-
नोक्त्याः कृपा, वीर्यम् । प्रमगन्, कुभीदृष्टि, स
हि प्रमूलरमगमिष्पनीयेनं ददाति । नीचाशायः
पण्डः तदीयं धनं नैचामारम् । तत्र सर्वमयशङ्कभूत
मेवा समंनप्रयुक्तेस्तदस्त्रकगाहरेति । शेषं यतार्थम् ।
लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् । ४३ ॥

भाष्यम्— ' आग्नेय्याऽऽनीध्रमुपनिष्ठते ' इति विवा-
नाद्विरिनाथानामेव मन्त्राणां भवति लिङ्गोपदेशः ।
यदि वेत्सि मन्त्रेनास्तवदने, आग्नेय्या नासिगव्यनि-
धानात् ।

वा— आग्नेय्येवमिन्द्रा देवतया लिङ्गेन तदभिधान-
सामर्थेन स च उपदेशः । तदर्थार्हेना मन्त्रस्य श्रेत-
यति । देवतावृत्तिते शेषं स्मरति स चाग्नेय्यान्तेन मन्त्र-
प्रकामयति सा तस्य देवता नाभिधानमादेत । एतदेव-

त्येऽपि मन्त्रे अनेकदेवतात्सत्यद्वययोगे सति तदेवमय-
देमाभावात् । प्राधान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोप-
पद्यते ।

ऊहः । ४४ ॥

भाष्यम्— ऊहदशमं च विवक्षितार्थानामेव भवति ।
निवृद्धस्येनम् ? ' न पित्रा वर्धते न माता ' इति । अन्ये
वर्धते इति गम्यते । प्रत्यक्षं क्रौमात्सौमस्याविरिदेवते
मातादयः । शब्देन न वर्धते इति ज्ञे । का पुनः सन्दस्य
हृदि । यद्ब्रह्मचरननुकचनस्ययोग ।

वा— ऊहदशमं ' न माता वर्धते ' इति । अर्थे च
पुष्ट्यादिरुदेः प्रत्यक्षत्वात्प्रतिषेधात्समावात् ' आनर्थक्या-
सद्वेष्टे ' (२।१।१।१८) इति शब्दे विश्रयते । तत्रापि
स्यौर्यादिरुद्वयस्य भवात्प्रतिषेधात्समाचितेन द्वित्यनुवृत्त्य-
नयोः प्रतिषेधः । स चार्थपरत्वे सर्वकण्टकविरोधमात्रा युवा-
दिसावा सत्यामरम्यते । या चान्यपदद्विरुद्धाप्रतीति-
रिच न । यत्रपि मातृमभतीनां परार्थासङ्गतिभेदादेन
च भेदविद्येऽन्यत्र उदेवावुनयति तथापि न्यायावगात-
नृत्यनीतेनाभ्यायभेदेपूवृषयथात् प्रत्येन विवक्षितार्थता
विश्रयते । अन्यथा तु तददृष्टमविवर्तनैव भाव्येत । तथा
' यत्रान्यदेवतः पराशर्येव्येव मनोहा कार्या ' इत्युह-
प्रतिदर्शनम्, एवम् ' उखाया वरानाम् ' इत्येवमादीनां
यथार्थमूहितानामेव आम्नानामपि विवक्षितार्थं भविष्यति ।
दत्तया प्राशर्यद्वयाने अन्यकल्पने च अदृष्टद्वयं
करव्येत ।

विधिश्चाश्च । ४५ ॥

भाष्यम्— विधिश्चाश्च विवक्षितार्थानेन मन्त्रान-
नुवृत्ति ' वात द्विमाः दत्ता वपाणि जी चान्द्रित्येतेदेवाः
ऽऽह ' इति ।

वा— विधिरेव च गद्यप्रतिपत्तयानु पर्यावर-
यान्याख्याननिर्वेननादिप्रतिक्षार्थप्रसंगानपरतं दर्शयति ।
अर्थानाशयधे हि सर्वं तदनर्थकं स्यात् । तस्माद्विरिक्त-
यचना मन्त्रा इति सिद्धम् ।

अ— ' यदि दृष्टार्थदेव स्यान्मन्त्रान्मानमनर्थ-
वम् । मन्त्रावगात्तदृष्टं चैत्तदुक्ताण्यतो परम् ॥ '
अत्रमिधीयते— ' यद्य हृष्टं न लभ्येत स्यात् नान्या-

दृष्टकल्पना । अनुष्ठेयमभूतेऽहं मन्त्रोच्चारणमर्थ-
यत् ॥ स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदय ।
एवं दृष्टार्थतावाभावाद्दृष्टपरिकल्पना ॥ तस्मात्-
प्रत्यक्षानेनैवं मन्त्राणामुपचारात् । उपायमिदमभा-
देव त्वदृष्टपरिकल्पनम् ॥'

नोस— संगतिः— विषिसममिमादृष्ट—अर्गनाद-
निवागमन्तर अवतरस्यत्या तदसममिमादृष्टमन्त्र
विचार ।

वि-- ' मन्त्रा उच्यंते प्रथमेति किमदृष्टैव हेतव ।
सोपेयं पुनोदाद्यमथोदाद्ये मासका ॥, श्राद्धेनापि
तद्भानात् मन्त्रं पुनैव हेतव ।, न तद्भानस्य दृष्टत्वात्
दृष्टं परमदृष्टव । '

गुरुमतेन— ' मन्त्राणां शोभंशु कश्चो विनि
योक्ते ।, न मन्त्रलिङ्गविद्यार्थमनुवर्तीत्यतः ॥ '

भाट्ट— मन्त्राणां प्रामाण्यमेव । प्रामाण्यमिति न वेति
चिन्ताया न तत्वाद्द्विवेकं प्रामाण्यम्, तस्य द्विवेकं
निरुक्तिरप्यभावात् । नापि साधवन्नेन अर्थवादान्त,
तेषां हि स्मिद्धितेन विधिना परैक्याकल्पत्वात् शुद्ध
स्वस्मृतिप्रसारत्वात्—आत्मना विषयवस्तुवाच्यज्ञानजनक-
त्वम् । मन्त्राणां तु दूरतन्वेन परैक्याकल्पत्वात्पुनरिति न
तद्विषया प्रामाण्यमत्र । नापि प्राधान्यं स्वतन्त्र्येण
वाक्यार्थं, परार्थविषयोपस्थितं वात् । नाप्यर्थसंज्ञकत्वेन
प्रामाण्यम्, अन्विद्यतायैविकल्पत्वात्तत्रेन तदसमात् ।
सामग्र्यप्रामाण्यमात्रेण यथास्यैवाप्यनुशासनेषु । न च
प्रामाण्यात्तत्रेण स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमात्राङ्गी-
कार, यथाऽनुशासनात्तत्रेण स्मृतिविद्ये निवृत्तमन्त्र-
मनोनिवृत्त्याम् । प्रयोगतन्त्रेण तत्रेण स्मृतिविष-
यार्थत्वं । अन्त्रेऽधिकारव्यवहारप्रणयित्वा अन्वयतन्त्रेण
मन्त्राणां मन्त्राणां उच्चारणमत्र अदृष्टार्थं विधीयते ।
स्वाध्यायविधिश्चेत्स्वाध्यायविधिप्रयोगप्राप्तमन्त्रकल्पत्वेन
अप्यत्र विद्यते इति न कश्चिदोप । इति प्राप्ते, अधि-
धीयते । दृष्टे समन्वयदृष्टकल्पनाऽनुष्ठेयत्वे । प्रयोगसम-
वेतार्थमभूतिरेव समया मन्त्राणां प्रयोजनम् । अर्थमथवा
कामं मन्त्रदृष्ट प्रयोजनम् । यन्वदे तु तत्रापि मन्त्रः
अर्थमप्युपान्यायां, प्रकाशनं परमदृष्टार्थमिति वस्तुम् ।

समा तु कदाशरामिन्त्यत्रैव दृष्टं प्रयोजनमर्थं
भावेऽप्युपाहृतम् । अनुष्ठाशा त्वदृष्टार्थत्वेनेत्यत्र
विस्तृतः । न त्वेवापत्ता तत्रैव अदृष्टार्थत्वम् । न
च मन्त्राणां नियमेन पाठोपार्थम्, तद्वत्त्वेन मन्त्रेण
स्मृत्यर्थमिति नियमकल्पनात् । तस्य चादृष्टकल्पत्वेऽपि
न दोषः । न चैवं व्याप्यार्थेव तत्रैव मन्त्राणां विनि-
योगसिद्धौ पुनरुपेया क्वचिद्विनियोगकण व्यर्थमिति
वाच्यम् । गुणपरिष्कारार्थकत्वेन कार्यकत्वात् । तथाहि,
अर्थप्राप्ते अन्वयादाने विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां सिद्धेन
प्राक्समानानां प्राक्प्रमाणात् पूर्वमेव प्रवृत्तेन ' ता-
चतुर्गिरिप्रमाणात् ' इति वचनेन मन्त्रस्वरूपमभिव्यक्ति-
ज्ञानमात्राणां विहितत्वात् एतद्वचनान्नापि मन्त्राणां
आशयनस्य च प्राप्तिप्रभवे एतद्वचनप्रवृत्तिव्यतिहायात्
एतच्चैवमन्त्रकचतु स्वरूपगुणव्यतिरिति निश्चीयते ।
तथा लिङ्गवैक्यामिवमन्त्रभूतज्ञानमात्राणां प्राक्समन्त्रस्य
मन्त्रस्य तत्र, पूर्वप्रवृत्तेन ' इमांमन्त्राणां रसनमवस्थेय-
धाभिधानीमात्रं ' इत्येव वचनेन मन्त्राविशिष्टप्राप्ते
अश्वयन्त्रत्वेन विहिते पूर्वम् पञ्चविंशत्यायां यदं
रसानमिच्छित्स्वरूपोपरिस्तरा पृथक् । न च पृथ-
परिस्तरायां स्वार्थानि, परार्थकल्पनं प्राप्तव्यं इति
नैदीयम् । अधाभिधानीसकल्पस्वार्थस्यैव निवेदनम्,
अन्वयित्स्वरूपपरमस्य अर्थसिद्धितेन अकल्पनीयकल्पं,
प्राक्प्रमाणात्प्राप्तत्वात् प्रादुर्भावमात्रम् । अत एव
यत् प्राक्प्रमाणात्प्राप्तत्वेन परिस्तरायास्तद्वत् प्रवृत्तिः
यथा— ' पञ्च पञ्चमस्तत्वा ' इत्यादी गतं प्रा-
प्यन्वयमप्येव पञ्चवित्स्वरूपपरिस्तरात्त्वं तत्रैव वत् ।
यन्मपि च श्रेष्ठी परिस्तरायां यथा ' तादृष्टं वदेत् '
इत्यादी तत्रापि न शक्नु । वदेव मन्त्राणां परस्परव्यतिरि-
न क्वचिद्विनियोगार्थम् । न चैवमपि प्रामाण्यात्,
वाच्यत्वेन प्रामाण्यात् । सामान्यव्यतिरिक्तत्वात्तत्रैव
तु पदार्थविषया । यथा हि द्वादशोर्ध्वं प्रति काली-
भूतज्ञानविषयत्वाच्च प्रमाणमिति सर्वदर्शनमत्र तत्र
पदार्थज्ञानमपि वास्तव्यात् पदार्थोऽपि त्वयेत्यपि वक्त-
व्यमिति । अतश्च मन्त्रविनियोगविधौ मन्त्राणां पदार्थ-
त्वात् शुद्धं प्रामाण्यमिति । अन्तु वा प्रामाण्यात्तत्रैव

प्रबोधनवत्तन्नामधेये स्वाध्यायविष्णुपत्तेर्न वदितोपः ।
प्रबोधनमयेत्यादवदैव स्पष्टम् ।

मण्डन— ' मन्त्रस्थायो विवक्षितः । '

शंकर— ' मन्त्राणां न प्रमाणम् । '

● मन्त्राधिकरणम् । मन्त्राणां प्रबोधनविशेषः
(मन्त्राभिवरणे वक्ष्यते) । [अर्थात्तत्राधिकरणे तु]
मन्त्राणामपि प्रबोधनवत्त्वात् प्रामाण्यमस्ति इत्येतावत्
सिद्धम् । श्रु. १।२।१. ● मन्त्राधिकरणे स्वर्थाद-
प्रबोधित- मन्त्रस्मारित- इत्येवैवतादिउच्यतेनामावच्छिन्न-
धात्वर्थभावान्त्वधर्मप्रमितौ अर्थादाना प्रोक्तव्येव
मन्त्राणामपि स्मारकतया प्रामाण्यं सिद्धति । सोम.
१।२।१. ● मन्त्राधिकरणे ' वक्ष्यन्वित्यस्योपः '
(१।२।१।४२) इत्येव वक्ष्याना प्रकाशित्यस्य निर-
वृत्तव्यविधिविषयत्व प्रपञ्चितम् । कु. १।३।३।१०.
● मन्त्राधिकरणे कङ्कान्तेऽपि अनुपज्ञ उक्तः । ' धम्यक्
खा ते ' (इम. १।१।६९।३) इत्यस्मात्पुत्रि, तद्विगत्यामुपि
' त्वं तू न इत्त त रथि दाः ' इति श्रुतेः तदेव अनु-
पज्ञेन दृष्टव्यं इति (ता. १. १५०) । बाल १. ६०.
● मन्त्राधिकरणे चेतनप्रतिपदरेषु मन्त्रेषु तत्तुल्याना
देवतानाम्, अचेतनप्रतिपदरेषु तदभिमानिवेद्याना
शास्त्रोपे, न तु प्रबोधिते. इति अवोचाम । कु. १।१।
१५।४०. ● मन्त्राधिकरणे तु अर्थमकाशनरूपत्वरमु-
त्सादनेन मन्त्राणां स्मारकतया प्रामाण्यं सिध्यति इति
गुल्लव्यम् । सोम. १।२।१. ● मन्त्राभिवरणे प्रथम-
मन्त्रस्यऽऽप्यर्थक्येऽपि प्रथमस्य आध्यर्थक्यसिद्धयर्थे
प्रथमे विविरङ्गीकृत । रमाधर्म. १. १४६. ● मन्त्र-
ाधिकरणे मन्त्राणां अभिधानार्थैवमुक्तम् । सु. १.
६८८, उच्चारणमन्त्रप्रबोधनत्वं च निरस्तम् । १.
६८९. ● अनुपज्ञार्थपरतात्तन्नामधेयं मन्त्राधिकरणे
सिद्धम् । कु. ३।२।१।१, ● अर्थाभिधानरक्षणद्वार
संयोजान् मन्त्रेषु ऋतुशेषतः मन्त्राधिकरणे व्यवस्थापितम् ।
३।२।१।१. ● ' वक्ष्याति शृद्वा ' इत्यस्य तु विपुलसि
क्षोत्रुसार्थे प्रयुक्तस्य थोऽर्थे. त मन्त्राधिकरणे व्याख्यातः ।
३।३।८।२४ १. २७०. ● ' देवान् यामिर्नबते इदामि
च ' इत्यादिमन्त्राणां वन्द्याविना विधिवत्किंप्रतिष्ठापत्

विधायकत्व नास्ति इति विधिमन्त्राधिकरणे (२।१।६)
उक्तम् । सोम. १।२।१. ● नियमविधियन्त्रस्य उच्यो-
ऽपि कौस्तुभे मन्त्राधिकरणे प्रदर्शितः । भाट्ट. ४।२।१.
● मनोतास्तामिगन्धे देवतायानिमनोतापदशामानाधिकर-
भ्येन लक्षणाजीवरण इत्युक्त मन्त्राधिकरणे । कौ.
२।१।६।२१, ● मन्त्रेष्वपि हि अशुद्धव्यक्तारित्यं
तन्मिषमविदेरेव प्रमेयम्, न मन्त्राणाम् । अत एव
मन्त्राणां पदार्थविषयैव प्रामाण्यं इत्युक्त मन्त्राधिकरणे ।
३।३।६।१२, ६ यथा न नास्य वाच्यम् (' यद्य-
प्यवदेवत्यः पशु आग्नेयैव मनोता वाचा ') वाच्यता-
दिपक्षो कृतनियतकर्म तस्य प्रकृतौ अन्यायनिवर्तनेन
अप्रवृत्तवत्त्वं तन्नु उक्तर्थात्तत्त्वमेव, तथा मन्त्रा-
धिकरणे एव प्रपञ्चितम् । ३।३।७।१४ १. ३५९.
● अस्तैः प्रवेकतुगततात्तद्व्येधमधानत्वे, पूर्वपूर्वसा.
ञ्च. अर्थादर्थेवैव व्यावृत्तवित्यस्य प्रयोक्तुः, उच-
रोत्तरस्याः क्वच सातन्यानुपपत्ति इत्यादि मन्त्राधिकरणे
अपीचाम । कु. ३।१।१०. ● यन्मार्थातुनादवन्त्ये
अपि अनपिगतसमुपादिशोक्तत्वेन प्रामाण्योपपत्तिः
मन्त्राधिकरणे उक्ता । कौ. २।२।३।३, ● समीकृतदि-
विधिपि न बृहद्रथतत्त्वादिविधेश्च, किन्तु तत्तत्तु-
क्षोत्रुगर्भरोभूत-गुणाभिधानजन्यत्वात्तदपुष्टयत्तत्त्व-
विधयोस्तुक्त मन्त्राधिकरणे । ३।१।४।८. ● ' चतुर्भि-
रभिमादत्ते ' इत्यत्र पचयशिएकत्रयतुयाद् एवाच ननुभिः
इति शब्दः मन्त्राधिकरणोत्तुल्लग्निरित्याद्येनेन पूर्ण-
पक्षः । सोम. १।२।३।४. ● न चैव पदव्याहारे
पञ्चावपि (' त पशन्तिराशिपा ' इत्यत्र) अर्था-
हृत्यस्य पक्षस्य प्यलेनापि स्मरणोपपत्तेः, नावक्ष्यन्तु-
त्तुणोपपत्ति । मन्त्राधिकरणोच्चन्त्यायेन पठित-
मन्त्रेष्विव अन्व्यहृतमन्त्रेष्वपि प्रबोधनसतोर्थाव्येकतायेव
उच्चारणोपपत्तेः । कौ. २।१।१।८।५०. ● यदपि च
इत्यत्रवाच्यस्य (' सुधीस्वदपत्ति ' इत्यस्य) अर्थवाच्ये
सन्निहितव्यवहारभावेन अर्थवादव्येव न निर्बहतीति,
तदपि आपाततः । ' अर्थावादी वा ' इति मन्त्राधि-
करणगुणसूत्रवृत्त्या प्राकृत्यिकविधिविदित्त्वात्तन्नाम-
मपि भिन्नदेशानामैव वृत्तन्वाच्यस्य स्वयंस्वतोपपत्तेः ।

कु. १।१।१७।२९ पृ. ११६ * मन्त्रगतानां पदानां मन्त्राधिकरणव्यायेन प्रयोगशब्दे अर्थाभिप्रायस्त्वेन विद्युत्प्रयोगः । कौ. १।१।७।३२, * 'तस्मिन्दिवातिगुणाधना' (१।१।१२।२३) इत्यस्यैकसूत्रत्वेऽपि मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रत्वम् ('तदर्थमाह्नात्-मन्त्रानर्थक्यम्' १।२।४।३९ इति सूत्रवत्) प्रत्येकं प्रथमाल्लसूत्रोपस्थासौ व्याख्यानोक्तार्थं न विरुध्यते । १।१।१३।२३ * मन्त्राधिकरणभाष्ये द्विजितिनियोजनप्रस्तावपथ्य यज्ञपतिप्रथमस्य उपोसामप्रथमफाल्गुन निराकृतम् । पराक्रम . ४८।१. * अयंवादानामनयार्थपत्त्वामाये ' विधिगान्धा' इति मन्त्राधिकरणस्यानुसूत्रविशेषः । कु. १।२।१।१८.

* मन्त्रानुसारेण आकाङ्क्षाभाषे पदार्थस्य सञ्चोच व्युत्पत्तेः । मन्त्रो हि अनुष्ठानकाले पदार्थं प्रकाशयन् पदार्थयोगे । न च जैषातुशारेण दोषमज्ञोचो युक्तः । पराक्रम . ४३।१, * मन्त्रानुसारेण निराह्वानस्य विषे सञ्चोच इन्द्रवीजाधिकरणे निराकृतः । ४३।१, * मन्त्रानुसारेण विषे, पर्यवसाननियमः । ४३।२

* मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः । भा. १।१।१९।६१. * मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः आपारे दर्शयुष्मासन्तः । १२।३।१।२।२८. मीको पृ. ८५८ 'आपारे मन्त्रान्ते' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । * मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातो वक्षोर्धारायामाश्रितवने । १२।३।१।२६-२७. मीको. पृ. ४७ 'अधिकरणे वक्षोर्धारायाम्' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । * मन्त्रान्ते वर्मप्रारम्भः करणमन्त्रेषु । १२।३।१।०।२७. मीको पृ. १३६४ 'करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते वर्मप्रारम्भः' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

* मन्त्रापचारैः नाम्नो मन्त्र प्रतिनिधीयते । न शब्दस्य प्रतिनिधिः । वा. ६।१।१-१८.

* मन्त्राभिधेयज्ञानगतिः प्रसिद्धक्रियात्मकस्य (युक्तस्य) प्रथमं भावति, तथापि प्रसिद्धक्रियात्मकमिधानज्ञानवर्धमानम् मन्त्रस्य प्रसिद्धक्रियात्मकवशात्प्रतिपत्तिरिति प्रतिपत्तौ ध्रुवज्ञानव्याप्यतया मन्त्राभिधेयस्य

क्रियान्वयकल्पनरूपो विपर्ययः पक्षोद्भवति । सु. पृ. ११०५.

* मन्त्राभेदे तत्पति षष्ठभेदात् विषयान्तरम् । षष्ठभेदेन हि प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । वा. ३।८।७।१७.

* मन्त्रार्थः यैः एष तत्र मन्त्राधिकार्यार्थः । भा. १।१।१९।०२, * मन्त्रार्थं ह्यनुकल्प्ये नौरकं न मन्त्रादराणि । अर्थवशात् हि तानि न ह्यनुकल्पयितव्यानि । ९।१।२।६. * मन्त्रार्थान् पद्यविशेषैः मन्त्रविदो वर्णयन्ति । बृहती १।१।७।२४ पृ. २००. * मन्त्रार्थस्य यत्र नानात्वं तत्र मन्त्रस्य आनुचिर्भावेति, यथा अत्रो लोच्युत्साया । भा. १।१।१।२।४२

* मन्त्रार्थाधिगमोपायाः । अर्थ-प्रकरण-सूक्त-देयता-आर्ष-निगम-निरुक्त-व्याकरणशान्तिनि अधिगमोपायाः । वा. १।२।४।४१ । अत्र सुधा-अर्थ-स्वमर्थे पदांतररामानाधिकरणविशेषणम् । प्रत्यय-प्रक्रमः । भूत्-देवताज्ञान-अन्वयकमिन्द्राद्यमृषि-वैश्वानरदेवतैः अर्थज्ञानोपायः । आर्षशान्त्यर्थे 'अहं मनु रमय सूर्यम्' इत्यादौ अस्मदर्थज्ञानहेतुत्वेन अर्थज्ञानोपायत्वम् । पृ. १११.

* मन्त्रार्थप्रतिपत्तिः मन्त्रप्रयोजकतया मन्त्रशब्दे वेति विचारः । मन्त्रयागस्य कृत्यस्य विधिविधौ सिद्धं मन्त्राधिकरणे (१।२।४।३१-४५) ।

अभेदं प्रतिभाति । अस्मिन्नाधिकरणे 'तदर्थमाह्वानं' इत्यादिपञ्चदशमि एते मन्त्रा अर्थाभिप्रायस्य इत्येतावन् अवगतम् । मन्त्रार्थप्रतिपत्तिः मन्त्रप्रयोजकतया मन्त्रशब्दोर्वा इत्येतन् सुखकारणं स्वयं न निर्धारितम् । तत्र अनुष्ठानवेष्टनानुष्ठानशुद्धिप्रकारणार्थं करणमन्त्राणां वक्षोर्धारायामादिद्वयं मन्त्रशब्दोर्वा इत्येतावन् मन्त्रशब्दस्य शब्द-बोध-मन्त्रत्वे । ननु क्व न मन्त्राभेदे किन्तु श्रेष्ठ-देव-मन्त्राभेदे, शब्दोच्चारणस्य पर-प्रत्येक-शब्दबोधजन-तत्त्वसाक्षात्कारम् । नहि स्वमित्येव शब्दबोधाय वाक्य-प्रयोग-अर्थवान् भवति । यन्तु तदर्थबोधोपलब्ध-शब्दोपायान् पूर्व-अवश्यं भावितव्यात् । नहि अनुष्ठाने वाक्यरचना युज्यते । मन्त्राधिकार्ये 'असिद्धिस्तु शान्तार्थः' (१।२।४।३२) इति लौकिकस्य वैदिकस्य च

पाठस्य अर्थात्तौर्धं निर्विकीर्णं ब्रुवन् भोऽतएव मन्त्रवन्तं
 शान्दशेषं अभ्युपगच्छति । अन्वया षोके भोऽः शान्द-
 शेषः, मन्त्रेण तु व्यार्थितः इति हेतुव्यपदेशः ।

रिद्धा भोऽतएव मन्त्रतः शान्दशेषः इत्यमर्यः मन्त्र-
 गानप्रवृत्तौ न स्पष्ट लभ्यते । प्रथमे हि सर्वे मन्त्राः
 संशोषपरिरकाः । तथाहि, 'इमे त्वोर्वे त्वा' इत्यर्थं मन्त्र-
 शान्दशेषे इति विनिश्चयः । तत्र ताश्चान्दशेषात् तन्मन्त्रस्य
 संशोषपरिवारितात् विनिश्चयव्यपदेश 'शान्दे ऽन्वित्' इत्य-
 ष्यध्याहार्यम् । शान्दे इति संशोषने प्रथमा 'संशोषने च'
 इति धात्वन्तप्रत्यये विहितः । संशोषन् शान्दम् । 'इमे त्वा
 कर्त्ते त्वा ऽन्वित्' इति शान्दां प्रथि शान्दोऽर्थः ।
 मन्त्रं प्रवृत्तानो ज्ञानवति । तत्राह्लास शान्ता अनु-
 ब्रान्ति । शान्दाशान्देन हि तदभिमानिनी देवता
 अमेधेन उरनवति । तदथ ऐन्द्रमन्त्र तज्ज्ञापनस्य
 च तत्रान्वये न विरह्यते । 'अभिमानविषयदेवताऽऽ-
 जित्वा ननु गतिमन्त्रम्' इति वादगणपत्यूजे (२।१।५।३)
 तद्राज्यादे च स्पष्टमेतद् । 'विश्वो देव्यं रथस्य' इत्यादौ
 तु मन्त्रादमेतत् ।

नतु देवत्वविषयवैक्यादिकं नामे निराकारिते ।
 सर्वं निराकारितं कल्प्यमानवृत्ता, न तु कल्प्यता ।
 प्रकृतं मूलनारस्य देवत्वविषयवैक्यं अभिमानं कर्त्तव्य-
 धिमानं च इति पाठविनिश्चयने प्राज्ञविधाने ।

इति, स्तोत्रशस्त्रीया क्रमः देवतास्तुविषयाः स्तुत्य-
 देवताः प्रथमे तद्गुणशोभिताः । स्तुतिराकषामां मन्त्र-
 प्रथमे शेषमन्त्रस्य लोकेष्विद्वत्तात् । लोके हि स्तोत्र-
 गणनप्रादिभिः स्तुत्यं स्तोत्रि । गुणस्य चरुत चमरधरं
 चाननः प्रथेदति । नैदेऽपि तथा भावम् । न च
 सामानि गाऽः शस्त्रीया च शक्तिः प्रथिधकृत्वादिस्तुत्य-
 गुणशेषं स्तोत्रोप्यं शस्त्रीयाश्च क्रमः शक्युनन्ति कर्त्तुम्
 'अथा आयाहि शैतये' इत्यादिस्तोत्रोपनिषत्सुतु-
 पत्तेः ।

किञ्च, शस्त्रीयाशब्दात् शान्त्यं विहितम् 'भक्त-
 मन्त्राद्' इति । पूर्वपूर्वस्य क्रमः उत्तरमुत्तरमर्थेन
 प्रवृत्तमुत्तरस्य अविच्छेदेन उत्तरोत्तरस्य क्रमः पूर्वपूर्व-
 मर्थार्थमुत्तरा विवर्तते इति सात्वत्युपपत्तेः । नहि एव

शक्तिः शोः प्रवृत्तं अर्थात्तौषः कृपमपि संभवति,
 तत्तदगणने तत्तदर्थार्थोपपत्तौचित्यस्य उत्तरोत्तरस्याः
 क्रमः शोतयेन मन्त्रगणनं वात् । तत्तत्स्तुत्यदेवताया एव
 प्रवृत्तं अर्थात्तौषे तु न शक्तिः विरह्यते ।

किञ्च, शान्दस्य तृतीये 'मन्त्राणां करुणार्थान्मन्त्रानेन
 कर्त्तव्यं विनिश्चयः स्यात् सर्वस्य धवनायैवात्' (१२।३।
 १।२५) इत्यधिकरणे करुणमन्त्रेण मन्त्रान्तेन कर्त्तव्यं-
 विनिश्चयः विनिश्चयः । मन्त्रार्थमन्त्रस्य प्रतीकत्वव्यप-
 न्तुत्तान्तेतुष्ये च अशौ मन्त्रोपपत्तौ तत्तः अनुत्तरेष्व-
 म्नाया ततः अनुत्तरे इति क्रमः स्यात् । ताश्च अनुत्त-
 रार्थमन्त्रस्येन स्पष्टहितं वात् कथं मन्त्रान्तेन कर्त्तव्यं विनि-
 ष्यते । मन्त्रोपपत्तौ तत्रा एव मन्त्राः शान्द-
 शेषाद्युपपत्तेः तु न कथिदिशेषः । न न एतं तति
 करुणमन्त्रात् अत्रार्थमन्त्रानिः । देवतामन्त्राशान्दोषस्य
 मन्त्रस्य अनुत्तरेतुत्तान्तात्तु इति वाच्यम् । देवता-
 यां शान्दोषे आद्यैरै दृष्टार्थमन्त्रात्, तत्रानु-
 मन्त्रादिमन्त्रेण कर्मणमन्त्रानामिवास्तु तथैव अभ्यु-
 त्तरेतस्य । न च भोऽतएवमन्त्राशान्दोषस्य कथं
 दृष्टय देवतामन्त्रमन्त्रात् इति वाच्यम् । तर्हि
 लोकेऽपि वाच्यम् एतद्व्यपत्तौ दृष्टयानुपपत्तिः,
 परतुदेवत्यमन्त्रानां । अनुत्तरेतानां लोके परमियन्
 शान्दोषस्य दृष्टय इति चेत्, नैदेऽपि उक्तं, देवता-
 संशोषतादिदिश्यात् तस्य तदुपपत्तेः । 'देवतां परिपू-
 मरीत्यात् । यद्वा इदं विन । तदेतानां परिपूम् । अथो
 यथा बन्धसे प्रतिश्रोत्र्यदेद् कर्त्तव्यमिति । प्रथमे तद्-
 प्र्युः देवेभ्यः प्रतिश्रोत्र्यं वार्हिदांति । आमन्त्रोऽर्हिहाये'
 'अन्नामिण्यु मा पातयन्निषमिन्त्यात् । अग्निः पुत्रात् ।
 निष्पुत्रः पञ्चत् । तन्मन्त्रेण प्रतिश्रोत्र्यायामिति'
 'अग्निं होतारमिदं तं हुवे इति देवेभ्य एव प्रतिश्रोत्र्यं
 यथेन यजते' 'यज्ञह । ब्रह्मधर्मं मेभ्य मन्त्रव्यामि
 देवेभ्यः प्रजापतये तेन राण्याहमिति । प्रज वै प्रजा ।
 ब्रह्म एव देवेभ्यः प्रजापतये प्रतिश्रोत्र्यं अर्धं मेभ्यं
 यज्जाति । न देवतास्य आशुदपते । यवीयात् भरति'
 इत्यादिगाव्ययोगेन सति भाष अनुत्तः । इत्याद्य-
 विशेषः । लोके वाच्यवचनस्य प्रथोक्तपुत्रापीत्यात्

अशास्ते चार्थे वाक्यरचनायोगात् प्रयोक्तुः अर्थज्ञानं नास्त्यतीतमिति । न तु तत्त्वभोग्यवृत्तव्यवस्थितव्यवस्थितम्, परमवायनेच्छैव वाक्यप्रयोगात् । मन्त्राणां तु अर्थोक्त्येवमेव निरूपितत्वात् तदप्रयोग्यत्वान् नावश्य-
 कम् । तथा च अनुपपन्नरूपि मन्त्रप्रयोगो न विरु-
 ध्यते । नहि चक्रुर्गुरुज्ञानमपि श्रोतृवाच्यार्थयोरे प्रयोज-
 नम् । अ-सुपपन्नरूप- इत्युक्त्याः कालोत्तरित- - कालिदासा-
 रिचिंतयन्पर्याय्यो र्मुक्तप्रानां ज्ञानदोषदर्शनात् ।
 ' देवदत्त घटप्रानव ' इत्यत्र मगोघने प्रथमा । रजोपन-
 अनिमुक्तीत्यत्र नामकम् । ज्ञान श्रोतरी, ज्ञान प्रयो-
 करि । तत्रैव अविमुक्तीभूतदेवदत्तमित्यत्र घटप्रानपन-
 ज्ञान तदनुत्तर प्रयोक्तृगणप्रानयो वाक्यार्थः । एत-
 द्दिव्योपपन्न मन्त्रोपपन्न तदितरेषां श्रोतृणां प्रयोक्तृषुश्च
 एवमावमानोऽपि न सर्वेषां कार्यकारी । सर्वोपपन्न
 घटप्रानपनज्ञानमेव कार्यकारी, अन्यथा ' देवदत्त '
 इत्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमत्रापि ।

न च छन्दोऽथवाज्ञाने ' वो ह वा अर्चिर्दत्ताप्येव-
 च्छन्दोदेवताज्ञानेन मन्त्रेण याजयति याऽव्याययति वा '
 इत्युक्तम् ' तन्मादेवतानि मन्त्रेभ्यो विनात् ' इति
 विधानात् प्रयोक्तृरपि अर्थज्ञानमावश्यक इति वाच्यम् ।
 नहि अत्र देवताज्ञानं वाक्यार्थज्ञानरूपं विवेकम्,
 श्रुत्यवगम्य मन्त्रोच्चारणदेव तन्निष्ठे । ऋषिच्छन्दोविषये
 तदप्रमत्तम् । किन्तु अस्य मन्त्रस्य अग्निर्वैवता, इन्द्रो
 देवता इत्येव श्रुतप्राना पुलनजघाधारूपेन देवतापरिज्ञान-
 मान ऋषिच्छन्दोज्ञानान्तरं चिन्तयन् । तत्रैव काला-
 यादिप्रतीतवर्तानुमतिप्रतिपत्तयः मन्त्रार्थज्ञानमाये-
 ऽपि सुप्रभवेव । प्रयोक्तुः मन्त्रार्थज्ञानस्य आवश्यकत्वे
 देवताज्ञानविषयैरपर्यायिणं न प्रयोक्तुः तदावश्यक इति
 प्रतीतम् ।

अथ एव च उपनीतमानस्य चन्द्रो उपनीतमानस्य
 च मन्त्रविषयः संगच्छन्ते । नहि तस्य मन्त्रार्थज्ञानं बध-
 मपि समापने । अस्य मन्त्रस्य इव देवता इति एतन्न-
 यन्त्रं तु बधविधिप्रतिपत्तिं प्रदयितुं शक्यते । ग्राहयन्ति च
 शिष्टाः । तथा ' गापत्याः विश्वामित्र ऋषिः, गापथी
 छन्दः, तविता देवता ' इत्यादि ।

अत एव च सर्वाङ्गोपसहरणाय प्रवृत्तेषु कस्य
 सुतेषु वापि मन्त्रार्थस्य अज्ञानतया नोपनिश्चयम् ।
 न च तेषु ऋषिच्छन्दोज्ञानस्यापि अनुपपन्नात् अज्ञान-
 न स्मात् इति वाच्यम् । इत्यत्रैव : नहि सर्वत्रैव ऋषि-
 मन्त्र ऋष्यारिज्ञानं तत्र विवक्षितम् । शशीषासु कस्य
 सान्तयेन मन्त्रमात्रम् तदकृतम् । किन्तु नहिर्हेतुं वाच-
 यितुमुपपन्नताविधावकं तत् ।

किञ्च सर्वत्रैव चतुरस्य तृतीये ' वस्यै देवतायै
 हविर्गृहीत स्यात् वा भवायेत् यपत् ऋषिष्वत् ' इति
 वाक्यमुदाहर्य इतिहासपुराणमन्त्रार्थेवाद्यप्यपिदेवत-
 रूपज्ञानं अत्र विवक्षितं इति पूर्वपक्षकिना आशेष एव
 इत्यदौ देवताप्रतीपादकस्य आन्त्यादिप्रत्ययस्य भवत्वात्
 तस्य च प्रथमोपस्थितस्य त्वगो प्रमाणात्वात्, अन्ते
 कार्यनिभवे तत्त्वे अर्थे कार्यविज्ञानात्, इह न अन्ते
 ध्यानसमवादात् देवतागच्छत्येव ध्यान इति सिद्धान्ति-
 (संक्षेपे. ४।३।७) । तन्वायेन ' मन्त्रेभ्यो विधात् '
 इत्यप्यपि देवतागच्छत्येव विवक्षितत्वात् मन्त्रक-
 वाक्यार्थज्ञानरूपं तत् इति दूरापारम् । न च मन्त्रक-
 वाक्येणैव देवतागच्छत्येव अस्तुप्रतिपत्तिप्रयोगात् वाच-
 मन्त्रकस्य उदाहरणेऽपि, ' इति शाण्ड्याच्छान्दि ' इत्यादी
 इति कश्चात्तत्रैव अत्रैव विरोधः, ' चतुर्भिर्भ्रिगादेव '
 इत्यादौ तृतीयाविशेषश्च इति वाच्यम् । प्रयोक्तुं अर्थ-
 ज्ञानानुपपन्नोऽपि तुल्यत्वात् । ' इये त्वा ' इति मन्त्रो
 हि माकाह्वा ' शस्ये छिन्नदूमि ' ज्येष्ठाहारं शस्ये
 छेदनप्रधानक ' । तद्व्याहारश्च ' इति शाण्ड्याच्छान्दि
 इति विनिबोधकवाक्यस्य । एव च आदौ विनिबोध-
 कवाक्येन एव शाण्ड्येदेने अवगतं पुनः मन्त्र-
 तन्मरणस्य आदौर्णामवगम्यमास्त्येवम् । एवं न मन्त्र-
 ज्ञानार्थस्य अज्ञानेनैव विवक्षितत्वात् अनुपपन्नतात्
 कस्य तद्द्वारा मन्त्रस्य कस्याप्यवगतम् । तस्मात् अतिव्य-
 विरोधकत्वेन छेदनानुपपत्तौ मन्त्राणां साधनतायां तृतीया-
 ध्यायेदिरविरोध उपपद्यते । अथवा ' रथश्रेयेन मन्त्रे-
 न्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ' इत्यादौ तृतीयायाः का गतिः ।
 ' व्युद्धं वा एतन्नस्य यद्दृश्यतेन किन्ते । इमान्-
 एषान् रथनाम्नस्त्वेषाविरदति यन्नुत्थ्ये यत्तस्य समुत्थे '

‘उभूत्वा एव उभायाः चर्चनं यतः प्रकृत्य सगृह्ये’ इत्यादिनामधेया अपि अत्रातुं शक्यम् । न च मन्त्रजन्य-
 श्राद्धोपेयस्य प्रयोगानुगतत्वमात्रे उद्योगकारणमात्रत्वं उद्यो-
 च्छेद इति वाच्यम् । नहि उद्ये शब्दत्रयेण उद्यार्थेन
 मति प्रयोगश्च, श्राद्धोपेयत्वान्ते तस्य व्याख्यातम् । किन्तु
 प्राकृतस्य वैदिकार्थमिधानाकत्वमात्रेः तत्र योजम् । तथाच
 ‘शमये वो जुष्टं प्रोक्षामि’ इति प्राकृतस्य अग्नि-
 देवयज्ञेऽग्निप्रोक्षणप्रत्ययस्य अग्निं प्रति शीर्षिशोक्षणत्वापत्ते
 समर्थस्य शीर्षेशी सूपदेवत्ववैदिकशोक्षणमिधाने अनाकस्या
 अग्निचरस्य त्वान्ते सूत्रेण प्रकृत्यम् । ‘न माया चर्चते
 न शिला’ ‘तत्साद्यं नोद्येत्’ इत्याहूदर्थमेव अपि तत्र
 भवति ।

अनुष्ठानगारिमन्त्रा अपि तत्तत्सुल्लेखत्वात् एव शान्द-
 दोषजननाः, न तु प्रयोगः । ‘प्रसिद्धा वा अनुष्ठान-
 ग्ने’ ‘अभिषेकस्य मन्त्रं जपति’ ‘स्वनाभिमानयते,
 अभिमृष्य मन्त्रं जपति, अभिमुरोःन अभिषेकस्य वा
 जपति’ इति कत्याभाषणम् । ‘मन्त्रमुच्चारणेन मन्त्रा-
 र्थत्वेन कर्मोत्पत्तिः । शीर्षेण च मन्त्रं सूत्रं’ इति उद्योगस्य
 (अनुष्ठानगोप्यत्वस्य) प्रामाण्यस्येति कर्मोत्पत्ति इत्यनेन
 यत्नकार्यविधया मन्त्रजन्यत्वात् न विवक्षितम् । किन्तु
 मन्त्रार्थत्वकारणमेव विवक्षितम् । तत्र विनिर्गोप्यत्वात्
 अनुष्ठानगोप्यत्वात् तुल्यम् । अत एव मन्त्रोच्चारणतदर्थ-
 ग्नरागोः समानतात्पर्यमोपपन्नम् ‘उच्चारयेत्’ इति
 शब्दः उत्पत्तिः । ‘इति गार्हपत्यसुविष्टते’ इत्यस्य च इति
 मन्त्रेण गार्हपत्यसुविष्टे उद्योगस्य प्रत्ययत्वात् इत्यर्थः ।

‘तदनुष्ठीयित्वाहयेत्, ऋः शेषेण मुने ज्ञेयव्यति’
 इत्यादिनामधेयाश्च इति शब्दम् । ‘उपस्थितिस्य शेषः
 त्वार’ इत्यत्र च उक्तत्वात् एवमि श्राद्धानुष्ठाने । वस्तु-
 त्वात् उर्ध्वं प्राप्य अथवात् उपस्थितेः । मन्त्रेण
 गार्हपत्यसुविष्टे विवक्षितार्थः । अत्रश्राद्धे मन्त्रार्थत्वान्ते न
 नोपानुष्ठीयितम् ।

तथा च कर्मजाते कल्पसूत्रदिग्दः विनियोजनार्थं
 वानात्म्य अर्पणतत्त्वस्यापि मन्त्रप्रयोगः शिष्टः ।
 मन्त्रार्थत्वानुष्ठीयते अनुष्ठाने तु अनुष्ठानः । ‘यौःपैत इत्
 कर्त्तं मन्त्रसुते’ इति अत्रात् । ‘व्याजस्यं माहाहारः

विराभूत्, अमील देवं न विजानाति योऽयम्’
 इत्यादिनिष्ठा तु नहि निष्ठात्वात्वेन ज्ञानप्रसंगार्था इति
 निश्चले वासराचार्यैः स्पष्टमेवमिहितम् । एतेन ‘मन्त्रा-
 र्थेणो जपत् जुहुव तथैवाभ्यापयन् द्विजः । स्वर्गं लोक-
 मनाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥’ इत्याद्यपि व्याख्यातम् ।
 छु. पू. ४६-५०.

० मन्त्राविधायकत्वाधिपरणम् । २।१।६।३०
 -३१ । इदमेव विधिमन्त्राधिपरणम् ।

० मन्त्राप्रानतक्रमः (मन्त्रपाठक्रमः) अनुष्ठानक्रम-
 नियामकः । तदभावे तु विधाकत्वत्वेनोपतुक्तस्यापि विधि-
 वाक्यस्य पदार्थजननियामकत्वम् । भाट्ट. ५।१।४.

० मन्त्रोक्तं ‘मन्त्रम्’ इति क्व अक्षर्युग्मनातोप-
 गामि ज्योतिष्टोमे उपरवेणु । वि. ३।८।१६, ० वेद्युति-
 त्तमपकरणमन्त्रोक्तं (‘अत्रातिष्णु मा नामवन्निर्ण’)
 इत्यादिमन्त्रोक्तम् । कर्त्तव्यत्वं दर्शयुग्मनातोपगार-
 होमे । ३।८।१५.

० मन्त्रोच्चारणं अर्पणवाक्यार्थमेव भवे । भा.
 १।२।४।३२. ० मन्त्रोच्चारणं प्रतिप्रत्यात्वात् अर्पणो एवम्
 कार्यं चातुर्नाम्यगतत्वात्प्रत्ययेण दक्षिणविहारे । १२।१।
 १।१८. ० मन्त्रोच्चारणस्य यागप्रयोगे प्रयोजनं ह्य-
 मेव अर्पणत्वात्प्रत्यय-मन्त्रैरेव मन्त्रार्थं स्वार्थ्यः इति ।
 नियमस्य तु अर्पणं प्रयोजनम् । भा. १।२।४।३१-४५.

० ‘मन्त्रोपदेशोऽयं तद्गृह्यत्वाच्छब्दस्य’ इति
 योऽपि न्याय उक्तः तत्रैव न्यायेन अत्रोद्योऽपि मन्त्रोपदेश
 एव न भाषितोपदेशः । (इदं पूर्वपक्षे) । भा. १।२।१।
 ५।२३ । (‘मन्त्रोपदेशो वा न भाषितस्य’ इति
 १।२।१।२।१ पूर्वपक्षस्य, उ एतावती न्यायः । कै.)

० ‘मन्त्रोपदेशोऽयं तद्गृह्यत्वाच्छब्दस्य’ । मन्त्रप्रामाण्ये
 पेश्येण पठितानां मन्त्रप्रामेयं अत्रात्त्वत्वे ‘इमान्मन्त्रान्
 रचनान्मूलस्य इवशाभिधानीमांश्च’ इत्यादी उक्तत्वे
 मन्त्रस्यैव तद्गृह्यत्वात् इति न्यायार्थवर्णनः ।
 तेन न्यायेन मन्त्रप्रामाण्ये अत्रोद्योऽपि मन्त्रार्थत्वोत्पत्ते
 मन्त्र. मन्त्रोपदेशः एव गती वैजायन्त्यावाक्यवत्पः इति
 उक्तव्यवर्णनः । कै.

बहुनिवि, खं इमे मन्त्र एतस्यै मधेयुः । उभयमपि गा मृत्नो भूदिति नियमः नियते । यदि द्वायुपस्युसैत्, एतौ ते वायु इति ब्रूयात् । यदि बहुयु, एते ते वायव इति ब्रूयात् । तस्मादेतद्व्यतिङ्गमिति ।

झा— मन्त्राणामिदानीमुद्घिन्यन्ते (प्राथमस्तुतावशिष्टो मन्त्रोह एवेदानी चिन्त्यते इत्यर्थः) । 'अथये ब्रह्म निर्गमामि' इति 'ब्रीहौणा मेघ सुमनन्मानः' इत्येतौ मन्त्रौ हि सौर्षादिषु नीवागदियु न उक्ति यौ, उत नेति एवमे 'मृत्तौ यादशो मन्त्रमोदकेन हि वाह्यः । प्राप्यते पिटृवौ, तस्माद्ब्रह्मसाधय-पत्पते ॥' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'मृत्तौ यादशं स्वं मन्त्राणां हि विपञ्जिताम् । तादृगोवाति-देष्टव्यं पिटृवौ नाचिरक्षितम् ॥' तस्माद्ब्रह्म ।

सोम— मयमापदे मन्त्रोद्घन्याये एत व्यान्तर-ध्वजिलोमेन समोदोहोद्वावयमन्त्रा शोभेद्वात समोद-किन्तार तत्सगदसकरोहनिचार च चरिसमाप्य इदानीं स एव मन्त्रैः प्रस्तूयते इत्यनन्तरम् । मयमापदे प्रायेण मृत्तुवृद्धौ विचारितः । अत्र पादे (सृष्टीये) तु प्रायेण वचनोद्घिन्यते, प्रस्तूयत्यु अवस्थाः । सृष्टीयेस्तु—मृत्तौ यथा उदात्तमालत्तकतया मन्त्रा उद्वप्या क्ताद-पुर्वैरेव मन्ये । अर्धनामभिधानं कृतं तद्विकारस्यान् उक्त-म्यामपि तवौ पिटृतापि नयेत् त्र्यधिनदसुकवैरेव अभि-धानं कर्तव्य इति प्रापितं पञ्च षडभ्येन निराचष्टे । नेत देवम् । अयं यत्रांतस्मात् वैष्टेऽयं यथाऽऽस्मात्तमन्त्र-प्रकाशकतासममन्त्र इति ।

वि— 'अग्निनीषादयो नोश्वा ऊना वा, नहि चोद-नात् । निरसा देवदशीरोऽष्टदशसूयते तव ॥' ('इन्द्राय मख्यने नैराग्नेशदशकयम्' इत्यदौ नीवागदियवे उहो ष्टयः) ।

भाट्ट— 'अग्नेरह देवपन्नत्र' 'ब्रीहौणा मेघ' इत्यदिमन्त्रेषु समोदार्थेनादिपुक्तिरलेन अग्निनीषादि-पदस्य सौर्षनीवागदियु द्वायवत्सकव्यभिचिन्त्यमाणाया लक्ष्यः उहः सिद्ध एव श्रेयसादिवत् । तद्वदो न पदान्तर-श्लेषेणामयो भावः उहः परमापशिष्टोऽपि आदिष्य समःधीयते । मृत्तौ हि अग्निनीषादिर्यदेन अग्निनीषादीना

लक्षणायेन अपूर्वसाधनत्वेन स्वेषु प्रतिपादनात् पूर्वा-नीवागदीनामपि तैरेव रूपेण प्रकाशनेष्यते. न पदान्तर-प्रक्षेपो युक्तः । अत एव 'पामान्' इति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य मृत्तवाविव एतथाशिकया विद्वान्नाथपि लक्षण्येषु एवरायशागकृतान् नोहः । नहि 'अग्निनीषादस्य द्यकत्या अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादियम्, अपि तु स्वयमेव' इत्येवमन्त्रेण रूपेण शब्दे भवति लक्षणा' इति न्यायात् । विदोपतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्, तस्य चापिपदेन लक्षण्यैव प्रतीतेः स्यात्सापि तथैव प्रतीतिशब्दो नोहसिद्धिः । इति प्राप्ते, अथपि अपूर्वसाधनस्य मृत्तौ उद्देयताऽवच्छेदकत्वे अग्निनीषादिर्यदेन स्वयकि-जन्योपशारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि सम्बन्धेन इत्यर्थोऽवगाहने । अत एव शक्तिवन्त्योऽपि ब्रीहि-न्यामित्यादिप्रकारक एव, न तु अपूर्वसाधनत्वप्रकारक । लिङ्गस्यैवभुक्तिव्यवयेन तद्व्यतिङ्गस्य उद्देयत्वोऽपि मन्त्रार्थार्थनीषाम्यादियवे लक्षणया प्रमाणाभावात् । अथ एव तादृगोपेनापि श्रेयसागद्व्यवच्छेद विरोधे एव श्रयदेवतादौ सम्बन्धो कल्पते, न तु उद्देयताऽरुचे दयेऽपि अपूर्वसाधनत्वे । अतश्च उपपन्नपुत्रभावेन द्वारस्य शक्तिवन्त्योऽपि विद्वान् अतिदेशे तत्पुत्रभावेन प्राध्यापणस्य आग्राहियदस्य सौर्षादी नामान् द्रव्यविद्वयप्य-पदांतरप्रक्षेपो युक्त एव । अत एव अग्निनीषादिर्यदेन अवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण मृत्तौ निरुचकारिबन्-कत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभावे इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुं मयन्त्रत्वेऽपि युक्त एव तस्य विद्वौ लोपः । तत्र तु एतावान् निरोधः, कार्याभावे लोप एव, अथान्ते तु तन्मन्त्रोपपन्नत्वप्रमाणमिति ।

यत्तु मूले मृत्तवायेन नावघातस्य तत्त्वेन विवेकः, अपि तु अपूर्वसाधनत्वाविरोधोपाकत्वेन, इत्यस्या आश्रा-यैसाधनेः । अतश्च आग्राहियदस्य स्वस्वेषु अपिपिधि-तत्वात् युक्त एव पदान्तप्रक्षेप इति, तत्र, उपात्ते मृत्तवायेन ब्रीहिसौर्षाणां विद्वान्नादेश अतुक्रते वैशुप्या-नापत्तेः, यैनेन रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता, देवैव रूपेण नियमाष्ट प्रथपि जनकत्वोचितत्वात् । यत्तु अति-पदेन शब्दरूपदेवताप्राधान्यात् लक्षणावयवभवात् इति,

अत्र सूत्रः । कस्यामपि सद्यसाया वेन स्वधनयनाचक-
रासकयेन प्रकृतेः शब्दलक्षणा, न तैरेव सन्धेन
विह्वी इति द्वारमेवात् युक्तः पदान्तरप्रवेशः । अस्तु-
तस्तु, घन्दस्य देवतात्वेऽपि अर्घुर्विदेवतात्वरूपशब्द-
वाच्यतासन्धेन अर्थस्यापि अर्घुर्वचनस्यात् प्रसङ्ग-
योगपक्षे न मन्त्रान्तगतस्यादिशब्दे शब्दलक्षणा,
इति युक्तो नैविकपदे इव पदान्तरप्रवेशः । अथ एव
सन्धेन तन्मातौ 'तृणानि वा एतन्नोऽखर वनेन-
मूहनि, तन्मन्त्रं मोहे' इति कण्ठयोहर्षुवायोऽपि
योग्यते । अत्र एव तन्मातृप्रसङ्गात् तद्वक्तृत्वान-
सर्गकण्ठगतोहः एव कर्त्तव्ये वैदिकत्वसाधन्यात्, तद-
स्यैव लौकिकत्वोहः । तथा 'अन्वेनं माता मन्त्र-
ताम्' इत्यावशिष्टेषु मन्त्रादिशब्दोहप्रतिषेधोऽपि 'न
माता वक्षते, न पिता' इत्यादिरूप अन्वेनोहविद्भ्यम् ।
अपि च नाथ प्रतिषेधोऽपि न्यायप्रसङ्गात् इत्युक्त-
मन्त्राधिकरणोऽपि, तथापि नित्यानुवादः प्रयाय अन्य-
शोहविद्भ्यम् । न च ऊहस्य न्यायसिद्धये त्रिकृदिविधेने
'विशेषा देवानामुवाचा वचना मेदोऽनुह्वि' 'अगम्य
वना मेदोऽनुह्वि' इत्यादिमन्त्राद्येवेष्यम्, तस्य
मन्त्रप्रयोगाद्यधिक्यप्रतिषेधमन्त्रादिविद्वदर्थत्वात् ।

मण्डन— 'निर्वापमने म्रामूहन स्यात् ।'

शंकर— 'मोहादिमन्त्र ऊर्ध्व- स्यात् ।'

● मन्त्ररूपः प्रतिषेधो द्विविधः, मन्त्रगतस्यैव
ननुप्रवर्तमानापदेशस्य निषेधात्कलनत्वं निषेधयुक्त-
वाक्यान्तररचनाच्च । वाल. पृ. ३०, ● मन्त्ररूप-
विधिः द्विविधः, मन्त्रगतस्यैव निषेधोऽपि केषुचन्यत्वात्
विधियुक्तवाक्यान्तररचनाच्च । पृ. १२.

● मन्त्ररूपः-विधिः त्रयोः उपास्योः प्रथमः,
अन्तर्यामिणो द्वितीयः, ऐन्द्राद्यवन्तृतीयः, मेधावरा-
धपुर्यः । धारप्रदेशे तु ऐन्द्राद्याः प्रथमः । वि.
१०५/१७.

● मन्त्रक्रमेण अनुष्ठानम्, उदात्ते तु विधित्ति
स्मात्क इति तत्रैव उक्तं नरव प्राभाकरम् । तैत्तिरीयधर्माः
प्रथमं ततः अग्नीषोमीयम् दशैर्द्वयमाद्योः । भा. ५।१।
५।१६. ● मन्त्रक्रमेण प्राशस्त्यमो वाच्यते, यथोक्त

'मन्त्रस्तु विरोधे स्यात्' इति (५।१।१।१६) ।
आगतमाथ. । वाल. पृ. १५३.

● मन्त्रगतं आगत्य न विधायकम् । १।१।६।
३०-३१. 'विधिमन्त्राधिकरणम्' इत्यथ अविश्रयं
द्रष्टव्यम् । ● मन्त्रगतं विद्मि प्रातस्य द्योतकम्, चोदना-
गतं प्रातकम् । भा. ८।१।६।३१. ● मन्त्रगतः वक्षते
दक्षति इति सागरस्यः विधातवो न वेति विधाते न
विधातकः, किन्तु अविधातनायकः । (विधिमन्त्राधिकर-
णम्) । १।१।६।३०-३१. ● मन्त्रगताः अपि विधा-
यन्ताः कनिष्ठ इदमने 'मन्त्राया वपिज्जन्तानामने'
इत्यादयः । वा. १।१।६।३०. ● मन्त्रगतस्यैव ननु-
युक्तवर्तमानापदेशस्य निषेधत्वकल्पनात् मन्त्ररूपः
प्रतिषेधः । वाल. पृ. ३०. ● मन्त्रगतानां प्राश-
स्त्यानां चाप्यतमशानां येषां विधिमन्त्रात्प्राशस्त्यं
तेषामपि वाच्यत्वम् । वा. १।१।६।३१.

● मन्त्रगताप्यतस्यैव छेद्व्यवधानात् मन्त्ररूप-
विधि यथा 'वन्त्राया वपिज्जन्तानामने' इति । वाल.
पृ. १२.

● मन्त्रजन्यार्थस्तरणं कर्मोऽङ्गम् । वि. १।१।
१०.

● मन्त्रज्ञपः अस्त्रियते मृताविचारपक्षे कृप्यते ।
(कृत्राचिन्ता) । वि. १०।१।१८.

● मन्त्रजातम् । या वातुसकामिः संनिपत्सोपकारि-
मन्त्रव्यतिरिक्तस्य आरुपकारिणः सोमदेः कृत्स्नस्य
मन्त्रव्यतिरेकस्य आरुपकारिणः सोमदेः कृत्स्नस्य
मन्त्रव्यतिरेकस्य निष्कृतमन्त्रात्प्राशस्त्येन नोतिष्ठोमन्त्रत्वा-
त्तावत् वरुणीयाद्वान्तस्यत्त्वोपापि प्रति आचार-
प्राशस्तं कर्तव्यमाथ, न तु प्रपञ्चना इति वरुणीयादिपुस्तका
वक्तुं शक्या । सु. पृ. १।८०.

● मन्त्रतः श्रुतं च विरोधप्रदं वरुणीयस्यो
नैवावपनकम् 'अमिदं होजामृगिणाम् युवायुती
दक्षनत्.' इति अग्नीषोमीयात् अतदिदिशात् मूलाका-
द्वैपात् तन्निगि वरुणीयद्विरुद्धानां मेधावरादिगना
प्रशस्तयोः । वाल. पृ. ५४८. ● मन्त्रवस्तु विशेषे
स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मादुपविदेशः सः'
(५।१।५।१६) इत्यादिधिकरणे मन्त्रस्य कर्मकाल-

प्रयोगेऽपि स्तोत्रादिप्रयोगेनैव परमयोगे अदुष्टाने सामर्थ्यात् स्मारकत्वावगतौ. स्मृतिव्याख्यानं चानुष्ठानस्य स्मृतिक्रमेण क्रमस्य न्यायकत्वात् मन्त्रब्राह्मणपाठयोः विरोधे मन्त्रशास्त्रानुष्ठाने पश्चाद्विहितस्यापि आश्रयस्य प्रागनुष्ठानं इत्युक्ते, ननु ब्राह्मणपाठस्यापि तदेव दृष्टमनुष्ठेयस्वरूपं प्रयोजन इत्यागच्छत्य 'उत्तरविदेशे स' इति सूत्रपर्यायेन कर्णोपचिन्मात्रार्थो ब्राह्मणपाठ इति कथ्यते । 'उत्तरविदेशः सः' इति क्व सूत्रद्वयं कथयति तत्र विरोधे षडिति न तु आविष्टेऽपि । सु. पृ. ६६७.

ॐ मन्त्रगतानु विरोधे स्मात् प्रयोगरूपतामाध्यात् वस्मादुत्पत्तिदेशः सः । ५।१।१।१६ ॥

दशपूर्वमाद्यपयः अग्नीषोमीयपाठः पूर्वमात्मानतः आग्नेयपाठः पश्चादात्मानतः । द्वावपाठे आग्नेयपाठानुष्ठापने पूर्वमात्मानतः, अग्नीषोमीयपाठानुष्ठापने पश्चादात्मानतः, एव आश्रयपाठान्ते वावमानपाठे न । एवं षडिति ब्राह्मणपाठो वा ऋगीयान् मन्त्रपाठो वा इति निश्चारे न्यनियम इति पूर्वपक्षे तु उपस्थेन निरस्य सिद्धान्तमाह । ब्राह्मणशास्त्रमन्त्रपाठयोर्विरोधे मन्त्रतः मन्त्रपाठानुष्ठानेन अदुष्टानं ग्यात् । मन्त्रपाठो ऋगीयान् । प्रयोगेऽप्यनामर्थ्यान् प्रयोगे रूपस्य मन्त्रत्वव्यस्य सामर्थ्यात् समशयात् । मन्त्रो हि प्रयोगे समनैति । ब्राह्मणं तु विषयं कृत्वापि क्व प्रयोगे न समनैति । तस्मात् न ब्राह्मणपाठ उत्तरविदेशः प्रयोगोत्पत्तेः. रेचः प्रदेतो भवति । अनुष्ठाने मन्त्रः संनिहृष्टः. ब्राह्मणं तु विप्रहृष्टम् । तस्मात् मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठवत् ऋगीयान् । तथा च मन्त्रानुष्ठानेन आग्नेयः पूर्वं पश्चादग्नीषोमीयः इति सिद्धान्तः । के.

० " विचारानं सदस्यार्थं ब्राह्मणं स्मारयिष्यति । 'मन्त्रवस्तु विष्टेये स्मात्' श्वनैतद्विष्टे ॥ " वा. २।१।६।१२ पृ. ४६२.

० मन्त्रत्वं लक्ष्यमन्त्रमवेवानामसि वा नास्तीति विचारे नास्तीति निर्णयः । २।१।९।१४. ० मन्त्रत्वं नास्ति उद्भिदादीनाम्, अप्येद्व्यस्यमानात् । वा. १।४।१।१. ० विशिष्टकामपदसमुद्भासकत्वात्पनिशेषस्य मन्त्रत्वम् । सु. पृ. ९९. ० मन्त्रत्वेन आत्पात-

विशेषाणा विविधकालिषेदीयते इति न नियम । वा. २।१।६।१० पृ. ४६१.

० मन्त्रनियमार्थवत्ता । यस्य (भवे) तु अदुष्टार्थता क्वन क्रमान्तरे अदुष्टकारणजन्यादुष्टप्रमाणाभावात्, क्रमान्तरे न युक्त इति नियमार्थवत्ता । वा. १।१।७।३१-२.

० मन्त्रपदानां एतदि दृष्टं प्रयोगं यत्र समवेतव्ये प्रकाशयति इति । भा. १।१।१।२।३६.

० मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठात् प्रत्यः, यथा आग्नेय-अग्नीषोमयो ब्रह्मे । ५।१।९।१६. ० मन्त्रपाठात् मन्त्र-लिङ्गोपनिष्ठाब्राह्मणपाठो वन्तान् । संकर्ष. ४।२।६.

० मन्त्रपाठानन्तरमेव पदानानुष्ठानम् । १।२।३।१।२५.

० मन्त्रवैरूप्येयथाकथयो. तुल्ये अर्थाभिधानं सामर्थ्ये मन्त्रतावधिनियमः अदृष्टार्थं । व्ययथा अनेकेषु व्यापारिहमण्येषुपयप्रभेदे वाक्यनियमात् । (अदृष्टार्थेण इदं पूर्वपक्षे) । वा. १।२।४।२२-३.

० मन्त्रप्रवादयः देवतास्य व्यर्थः । सु. पृ. ६४९. ० लिङ्गविनियोगमन्त्रप्रवादयस्य वस्तुवि-प्रयत्नस्य पुष्टेऽप्यप्रयत्नकृतकत्वं निराकृतं मन्त्राधिकरण-भाष्ये । पराक्रमः. ४।८।१.

० मन्त्रप्रवादयत्वम् । 'येषां पुष्यलुष्ठानमर्थाधिकृतं प्रतीकने । तेषां मन्त्रप्रकाशयत्वं नालुनिष्ठादिना मनैत् ॥' वा. ३।२।१।०।२७.

० मन्त्रप्रवादयकत्वम् । कथमन्त्रप्रवादयकत्वं यावतागतम् । ३।८।१।२।२६-२८.

० मन्त्रप्रतिपाद्यस्य प्रवापयवेदेव देवतात्वम् । 'प्रवापते न तदेतन्न्यस्य इति लुटवान्' इत्यादी । संकर्ष. २।४।१२.

० मन्त्रप्रयोगः वर्षमालीतोऽन्यथाप्युक्तम् । १।३।७।१८-१९. मीको. पृ. ३६४. 'अन्यथाप्युक्तमपि कर्ममालीनमन्त्रप्रयोग.' इत्यत्र व्यधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० अर्थाभिधानार्थं मन्त्रप्रयोगः । भा. ८।३।६।१६.

० मन्त्रप्रयोगकाले सविज्ञातप्राप्त्यापि विनि-योयकाले अनपेक्ष्यम् । सु. पृ. २२१२.

० मन्त्रप्रामाण्यम् । मन्त्राणां पदार्थत्वेन प्रामाण्य-
 वाक्यार्थे पदार्थानां प्रामाण्यान्वयपसमात् इति पार्थी-
 सारविधित्वात् शास्त्रदीपिकायामाहुः । त्वय्यर्थः तर्कपदे
 'उपनी वाऽनचना' स्तु' इति सूत्रे (११।७।२४)
 आचार्यैः 'अनाभिषीयते, यन्प्रयन्ति मूलान्तरं न नः ।
 पदार्थानां तु मूलत्वमिदं ब्रह्मभवावत् ॥' इति वाक्या-
 र्थप्रतीतौ पदार्थानां नश्यत्त्वञ्चम् । दर्शपूर्णमासादि-
 प्रयोगविहितेषु भुक्तिहित्वादिविनियोगेषु मन्त्रा पदार्थत्वेन
 प्रविष्टा वाक्यैक्यावशतश्च इति मन्त्रोपनिषदा दर्शपूर्ण-
 मासार्चिमान्ता विदधते महापादवाक्य दर्शपूर्णमासादि-
 प्रयोगविधेः महात्मनोपदेशे पदार्थमूला मन्त्रा प्रामाण्यमात्र
 कमान्ते इति । गुरुचरणारस्तु एतं वृत्तिं मीमादिवत्
 पदार्थविषयैव एषा प्रामाण्यं स्यात्, न शब्दविषया
 इति दूषयित्वा न्मृतिवत् वाचाप्यलक्षणेनैव एषा
 प्रामाण्यं इत्याह । अह्नोसोमेथरस्तु अगधियत्तार्थगच्छल-
 मप्याह । 'प्रकथितस्मृतिनिर्गम्य मन्त्राणां चरन्तेऽन-
 यत् । देवतादत्तं यद्य मान् वस्त्राद्यदिश्च यः ॥
 मन्त्राणां यद्योऽपि पूर्वपानं पदिष्यते । मे देवीत्यात्म
 वादिराजमन्त्राणां मात्रमन्त्रता ॥ कलाणां त्वा (शामा-
 नि) विभक्तैः पद्मलाभ्यपत्स यत् । स्वाभिगतं निशार्थं
 कर्तृवदं च चरन्ते ॥ मन्त्रकामगुरोरात्म ब्रह्मणकमत्राण-
 नम् । ताम्ब्य निशयो यश्च यथाहृहश्च मन्त्रयः ॥
 तदर्थपरतासां स्यात् सर्वा नैराग्यया भवेत् । सर्वसाधारण-
 त्वेन विचारस्य प्रयोजनम् ॥ कर्मजाते तु उपदेशे मन्त्र-
 योऽर्थसदस्त । इमे तादितु चोद्यार्थं स्तिन्दनीत्यादि
 पूर्तये ॥ अनाभिव्यादिशब्दस्य स्थाने यथादिनाम च ।
 विद्वान्ते मन्त्रोपदेश प्रशस्त्यान्वाह इत्यर्थे ॥ यथास्नात-
 प्रयोगस्तु केच्योऽर्थोविषययोः । यदि तदर्थवस्थेऽपि
 नैतदन्वत् प्रयोगश्चम् ॥ ततो धर्मप्रमाणतः अनाया-
 नैव सिध्यति । एतान्दिस्वाल्पस्य प्रशस्त्ये हि कर्मता ॥
 समीहितान्द्रताभावात् कथञ्चित् प्रतीयते ॥ अपूर्वसाधन-
 त्वेन यत्रयत्तत् प्रशस्त्ये । विधिप्रस्तावनादन्वय तथापि
 प्रमाणता ॥ अपूर्वसाधनत्वाच्च लनन्तौ समीहिते ।
 आत्मनोऽह्मन्त्वत्वेनेन मन्त्र- धामात्थमस्तुते ॥ अशुल-
 द्रययमादिरुत्तनाद्य प्रमाणता । (स्मृत्यैवपरते

स्वादिनि सर्वमनुसुचन् ॥)' इति । (न्यायमुधास्या
 इमे श्रोता. वृ. ९७-९८) ।

तत्रापि गुरुचरणौक्ते वाचाप्यलक्षणे प्रामाण्ये लोके-
 श्रोक्ते च सर्वमन्त्रताप्रारणे मन्त्रार्थानुसंधानविषये
 प्रामाण्ये जपमन्त्रेषु आयातितस्यो शेषोऽस्त्येव । अवि-
 क्षितार्थकमुच्चारणमान एव हि जपः । तदुक्तं ब्राह्मणे
 (२।१।११ अथिकरणारम्भे द्वाह्यदीपिकाया) 'यं
 क्तमामि अर्थे अथिबक्षित्वा उच्चारणमान अहृष्टमि
 क्रियते यथा वैष्णवीमृचमन्त्रेषु स जपः' इति
 (शास्त्रदीपिकाया तु 'यं क्तममि अर्थप्रत्यक्ष अवि-
 क्षित्वा उच्चारणमान अहृष्टयं क्रियते 'वैष्णवीमृच्य
 वाग् यन्त्या' इत्यादौ स जपः' इति अक्षरपरिपाटी) ।
 'तं क्तममि' इति अविशब्दात् स्वचिदर्थमात्रोऽपि
 प्रतीयते । ततश्च अस्ततः कुतो याथास्यं कुतो वा
 अनुसंधानम् इति चेत् । तत्र । जपमन्त्राणा-
 मभि 'सर्वां शब्द सर्वाणि वज्रपि तर्थाभि धामानि वाच-
 स्तोत्रेण परिचल्य उच्यते' इति गुणगुणितन्त्रार्थेऽर्थ-
 त्वम् अर्थे विनियोगात् गुणगुणितन्त्रार्थेऽर्थे तत्सर्वं
 मन्त्रेषु । तेन तेषां मन्त्रार्थानुसंधानविषये प्रामाण्यं
 समवायेव । वाचाप्यं तु तत्रापि आयातमेव ।

तनु तत्रापि लक्षणया याथास्यं वाच्येन । अत एव
 अर्थेऽर्थधियन्त्रे 'पुम एवार्थेदिवा दहते' इत्यादितु
 अर्थार्थेषु 'गुणगदन्तु' इत्युक्तम् 'दूरभवत्वात्'
 इत्यादिमन्त्रे उच्यन्तेनैव वाचास्यंभुक्तम्, इति चेत्,
 न । तेषुदाहरेषु समनानेन तदुक्तम्, न तु अर्थ-
 नियमः । अत्राहाऽपि गुणेन अर्थोऽपि गुणिन स्तुति-
 नुसंधानात्समभवात् । अत एव अर्थेऽर्थधियन्त्रे एव
 'प्रकथितचलनो बपानुदागिदत्' इत्यत्र महाभूत
 विदकत्वेन भाष्योक्ता व्याख्या 'एव तु (विन्दु)
 स्तुतिवमेव हीयते' इति दूषयित्वा अर्थेऽर्थधियन्त्रे
 स्तुतिप्रत्ययप्रतीनिमित्तेण अर्थोऽपि प्रशस्त्ये. अत्राहाऽपि
 गुणेन स्तुतिरहीयता (वादिके), एतन्मात्रं चोक्तमन्त्रेषु
 माधार्थ्यं अयातमेव, मन्त्रार्थानुसंधानविषये तु प्रामाण्यं
 समपति इति वदेव दुर्क इति विदम् ।

ननु एवमपि खानमन्त्राणां कथं शब्दरिषया प्रामाण्यं इति चेत् । उच्यते । तेषामनन्दलयात्मिण्यन्त्यामि-
 श्रुतकालेन शब्दलुक्कहकृत्वात् गात्रप्रमात्रनक्त्वात्मन्य-
 न्मार्गान्तेन शब्दप्रमाणात्पर्यायात् । सा च इवमपि
 श्रुतकाले प्रज्ञापनेर्हृदयादिषु विद्या न समजति । अत-
 स्तान्मयी व्याप्नोति इति ईदृश पदार्थविषया प्रामाण्य-
 मिशैरुक्तम् । वाच. पु. ७०-७२

● मन्त्रब्राह्मणयोः । ' गौतम यत्र नाम स्यात्
 हचिद् ब्राह्मणमन्त्रयोः । तत्रानुवादरूपत्वात् मन्त्राणां
 गौतमेत्यने ॥ ' अथर्वणमपि (यत्र) ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य
 च गौतमम् , तत्र ब्राह्मणस्य अत्यन्तप्रसिद्धिपितृत्वात्
 प्रथमप्रवृत्तेश्च अत्यन्तप्रमाणाकैः तथैव गौतममनुक्तम् ।

' मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थयन्तमनात् तत्परतन्त्रवृत्ते ।
 शिरोविन स्वायम्भवीत्य मुच्य सुक्ते हि गौतमोऽनेमिरु-
 मातः ॥ ' या. ३।१।२।३ प्र ७५३. ● मन्त्रब्राह्मणयोः
 संश्लेषणमेष चपनवाद्यात् उपलक्ष्यम् . पूर्वनेन अग्नि-
 धेनुषः , इति प्राप्ते , ' यदहमि वैश्वानरात्तरहस्यं
 सममेव ' इत्यानुपश्रवोः एकारमिवमात्ररूपवशात्-
 विधानात् उक्तवदिते एवामिधेनुषः । संसर्पे. २।१।२७.

● मन्त्रब्राह्मणयोर्विषये अत्यन्तस्य यत्र गौतमा उक्तव-
 शीया व्याप्यते तत्र मन्त्राणां गौतमा युक्तः मन्त्रस्य लिङ्ग-
 रूपत्वात् ब्राह्मणस्य च श्रुतिरूपत्वात् । ' मैत्रावयवः
 देव्यानि चातु चात ' इति ब्राह्मणस्य तु शक्त्यन्वयमेव
 ' प्रजासांरत्र ' इति मन्त्रान्तिद्वेन चाप्येऽनुपगतः । सु.
 प्र १०५.

● मन्त्रब्राह्मणगतता वेदाः । या. ३।३।१।१ प्र.
 ८०१.

● मन्त्रभूयस्त्वन्वायायः (संसर्पे. १।१।४) । इह हा
 हनेऽपि मन्त्रभूयस्त्वन्वायेन एवार्थवादात् त्रिकल्पसमाप्तः ।
 (इह ईतरेते) । संसर्पे. १।१।१५, ० पथी अनुवाजेषु
 एवार्थवैश्याः मैत्रावयवः इत्यादिः । अन्वयुः ' देवान् यत्र '
 इति मन्त्रभूयस्त्वन्वाये एव शब्दः सूत्रात् । प्रजासां त्र
 पदमन्त्रात्प्रमाणात् प्रमाणानुपपन्नम् । अन्ये मन्त्रभूयस्त्व-
 न्वायेन विशिष्येत् इति पूर्ववत्तः । ३।३।८.

● मन्त्रभेदाभेदपूर्वतल अदृश्यपरोक्षनभेदाभेदयोः ।
 सु प्र. ७०५.

● मन्त्ररूपं त्रिधिरूप चेति त्रिधिर्यं भगवत्-
 वाक्यम् । वाच. प्र. ९.

● मन्त्रलक्षणम् ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या । २।१।७।३२॥

भाष्यम्— मन्त्रगतो भावशब्दो विषयज्ञो नेति
 परीक्षितम् । कोऽय मन्त्रो गामेति ? उच्यते । अशते
 मन्त्रे तद्वतो भावमानः कथं विचारित इति । इदमर्थो-
 दधिकृत्य पूर्वं श्रद्धयम् । उच्यते अशते मन्त्र इति । तदर्थ-
 वेयु मन्त्राख्या । अग्निमानस्य चोदनेषु एवंजादीयेषु
 अग्निमुक्ता उपस्थितानि मन्त्राणांमदे, मन्त्रानुपपन्नान्,
 मन्त्रा वर्तन्ते इति ।

मपित्तमिदं सदाशम् । अग्निमानस्य भापि वेदिमन्त्रस्य
 इत्युच्यते, यथा ' वसन्ताय ऋषिमुलानात्मने ' इति । न
 नक्ष्य श्रुतान्तेन तत्र तत्र उपदेष्टुमिति नृशब्दस्य ।
 ' ऋषयोऽपि पदार्थानां नामं यान्ति पृथक्त्वयः ।
 लक्षणेन तु सिद्धानाममन्त्रं यामि विपश्चितः ॥ '
 उदाहरणम् , ' मेरोऽसि ' इत्येवमादयोऽस्फुटाः । ' इषे
 दा ' इत्येवमादयोऽस्फुटाः । ' आशुदां अने ' इत्यादि ।
 ' अग्निर्षोः ' इति स्तुतिः । मन्त्रा ' एते मय '
 इति । प्रथमतः ' अशी ते इन्द्र मिच्छते बुधैरिव '
 इति । परिदेयनम् ' अमे अश्विनैः ' इति । द्वैः
 ' अमीदीदीम् ' इति । अन्वेषणम् ' सोऽसि कतयोऽसि '
 इति । पृथक् ' श्रुच्छामि या ' इति । आरन्धनम् ' इव
 वेदिः ' इति । अनुपपन्नं ' अन्विच्छेण पश्विणेण ' इति ।
 प्रयोग वेद्ययं चातु स्वयं च । सामर्थ्यमभिधानम् ।
 तत्त्वैर्दृष्टिस्तरेणोदाहरणपदेनेनोऽऽस्फुटम् । एतदपि
 प्रापिकमेव । अस्तिमन्त्रा अत्र च मन्त्रा भवन्ति ' ईदं
 स्यापि मन्त्रस्य चादिन् ' इति । त्यागव्याध ' ताता
 यामि ' इति । आर्थात्त्वमामपि ' सोऽकमयत प्रजाः
 इत्येव ' इति । श्रुतिरपि ' वायुर्नोऽपिशा देवता ' इति ।
 मन्त्रा. ' न वेतद्विज्ञो यदि ब्राह्मण वा मन्त्रेऽब्राह्मणः सो
 वा ' इति । परिदेयनम् ' ये मामनुशत ते मां प्रप-
 सुमन्व ' इति । द्वै. ' अशुतः शोमानाह ' इति ।

८ मन्त्रलिङ्गानि उत्तमामन्त्रशास्त्रन्तवन्तरूपा-
दीनि । उच्यतेऽप्युच्यतेः 'अग्नेये लुष्टं निर्वणामि' इति ।
श्यामन्त्रणम् 'अग्नेये चगश्चिद् यशसे समर्षय' इति ।
अश्वि-धनम् 'उर्वी चासि वस्वी चासि' इति ।
त्वान्तम् 'इषे त्वा' 'ऊर्वे त्वा' । आदिशब्देन आर्याः
('आशुशशास्त्रे सुप्रशास्त्रपाशास्त्रे' इति) । देवता-
प्रतिपादनम् ('अग्निर्- पातु कृत्विषाः' इति) । वि.
१।६।१. * मन्त्रलिङ्गेन प्राज्ञानवाकमल न वापः ।
कौ. ३।३।७।१४ पृ ३५९.

* मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् । मीको. पृ. ३:०१
'मन्त्राधिकरणम्' इत्यत्र दृश्यम् ।

* मन्त्रलिङ्गानुसारेण निष्काण्डस्य विधेः सनोयः
निगूढतः इन्द्रपीठाधिनगे । पराक्रमः. ४३।१.

* मन्त्रलिङ्गोपोद्बलितप्राकरणपाठः मन्त्रपाठात्
बलवान् । संकर्म ५।२।१६.

* मन्त्रवर्णः चतुर्धा बध्नीते देवताविधौ । यथा
'यवमये च प्रनापयते च तस्य लुक्षेति' इति
चतुर्धा वैश्वस्य अग्नेर्देवतावशाधिक्या 'अग्निर्घोषितः'
इति मन्त्रवर्णः । बाल. पृ. १४४. * मन्त्रवर्णः
तदितेन शब्धते इन्द्राविधौ । यथा 'पालीयतं
पृहति' इति तदितेन निरपेक्षस्य फलीवतो देवस्य
शेषयता 'अग्नाः फलीयन्' इति आध्यर्ष्य-
मन्त्रवर्णः । पृ. १४४. * मन्त्रवर्णेन देवताविधि-
अपूर्वविधिः । पृ. १२२. * मन्त्रवर्णेन द्वितीया वाच्यते ।
यथा उताउतावे अग्नीषोमीयवाज्यामन्त्रवर्णेन 'ताववता-
माश्वस्यैर नौ' इति द्वितीया । पृ. १४८. * तदितेन
चतुर्धा वा मन्त्रवर्णेन चैष्यते । देवतास्यविद्वान् दुर्लभं तु
एव कम् । वा. २।३।१।१३. * मन्त्रवर्णात् उपाह-
वाज्यं देवतावत्वात् व्यक्तचोदनसम् । टुप्. ८।१।३।५.

* न च मन्त्रवर्णस्य ('आमस्य यथाया वेदसोऽनुवृत्ति'
इत्यस्य) अत्यन्तारिहितव्ययवापणसामर्थ्यं पशुचोदना-
विहितस्य तु हृदेऽवतनपननाममुपनुव्यते । वा. २।३।६।
१८ पृ. ५१६.

* मन्त्रवाचिता 'शुद्धेऽपतिष्ठे' इतिपृष्ठान्दस्य ।
७।३।१४।१५-१६.

* मन्त्रविकल्पः यथा, उपाहवात्तदौ वैश्ववदि-
वाज्यानुवाकत्वानाम् । बाल. पृ. १६३.

* मन्त्रसमाह्वानादे मन्त्राः त्रैवैश्वेभ्य पठिताः । १५
प्रयोगे न शब्दस्य एव प्रयोजक्यः न वाह्यवागतपर्यदि-
स्वरेण । (मापात्वरविक्रमणम्) । १२।३।८।२०-२२.

* मन्त्रः मन्त्रावितृपठे 'अभितान्वादे मन्त्रे दुष्पण'
इति । तस्य श्रवणादुत्तर पेषणं प्राप्नोति । तत्र घर्मान
भवन्ति इति पूर्वपक्षः । भवन्तीति सिद्धान्तः । (दुष्-
मिश्राः शक्तयो मन्त्राः । धानाविष्टानि रुक्काः । भक्ति
यथा धाना । दुर्दृष्टिपणी.) । टुप्. १०।२।३।३५.

* मन्त्र्याः श्रद्धः ज्योतिष्टोमे प्रातःसन्ने गृह्यते । वि-
२।३।१.

* 'मन्त्रवर्णान् पृथीयात् अभिचर्यमाणस्य' ज्योति-
ष्टोमे । भा. १०।५।१९।६७.

* मन्त्रग्रहस्य आदितः प्रतिवर्षः कामस्योगे ।
भा. १०।५।१९।६७-६९, न च अन्तर्धामार्ण्यं ऐद-
वापवात् प्राक् । १०।५।२०।७०-७२, ग्रहस्य प्रति-
कृते सादनस्यैषि प्रतिवर्षः । १०।५।२१।७३-७४,
प्रदानस्य तु न प्रतिवर्षः । १०।५।२२।७५-७६.

* मन्त्रधियावधि नोपदेशः क्रियमाणः क्वचन
भवति । अपिच वनिदोऽस्य सर्वे मन्त्रधियः । भा
१०।५।२३।४५.

* मन्त्रधियन्यायः । इमा शक्या (शाक्यादि
श्रमणा प्रायश्चित्ताः) मन्त्रधियन्यायेन निगम्येति
'विद्येये स्वनेर्षे स्थात्' इति. कु. १।३।३।६ पृ. ५५.
* मन्त्रधियन्यायः । यथा श्रुतग्रहान्वेषसारिपत्येऽप्ये
शाक्यस्य महर्षिपत्न्यायाभ्ये स्वर्गफलकल्पना, नह
सर्वेश्वरिह आदुरादिभूत् अनुवृत्तिकं तत्र किं शाक्य
शक्तिभ्ये इति शक्या मन्त्रधियन्यायेन सिध्यतिर्त्तर्षं
परिहृत्तुम् ('काम्ये कर्मणि' इति) । भा. ५.
४।३।७.

* मन्त्रसहस्रापठित्तिने मुख्य्यम न ह्यमानविधि
सम् । ३।६।५।४०.

* 'मन्दायन्ते न शक्य सुहृदानाम्युपेक्षा-
ट्पत्वाः' इति न्यायः । अन्वयः- सुहृदां विधाय

ये अम्बुपेताथैःकृत्याः अश्रीकृष्णपरशरार्थकरणहृदप्रतिष्ठाः
लघुरपास्ते न मन्द्रावन्ते नाऽऽरस्य कुर्वन्ति इति ।
साहस्री. १७६.

● मन्द्रः स्वराः प्रायणीयायाम्, स च प्रायणीया-
प्रयुक्त एव न परमापूर्वप्रयुक्तः ज्योतिषोमे । भा. १।१।
२।२-३ वर्णकं २. ● 'मन्द्रं प्राक्तःसग्ने' ज्योति-
षोमे । सु. घ. ११८१. ● 'मन्द्र प्रायणीयायाम्'
ज्योतिषोमे । वा. ३।३।२।१ घ. ८१२. ● 'मन्द्रा-
ऽभिभूतिः केतुयज्ञानाम्' इत्यारभ्य 'मध्यमि' इत्यन्ते
भाषा एते मन्द्रः, स च मद्यो विनिबुध्यते इति
विद्वानाः । पूर्वकण्ठ 'मन्द्राऽभिभूतिः केतुयज्ञाना-
वाग्नुषाणा सोमस्य ह्ययत्' इति तुमिप्रसयाकः पृथक्,
'वसुपद्मणस्य सोम देव ... उक्कूलस्तोपदूतो भसयामि'
इति मध्यमव्यासकः पृथक् वर्तन्वः इति । ३।२।१०।
२७. नौको. घ. १५९८ 'गुणामिधानाधिकरणम्'
इत्यत्र इत्यन्तम् । ● 'मन्द्रवा आश्रमागतम्'
दर्शपूर्णमासयोः । वा. ३।३।२।१ घ. ८११.

● मन्द्रादिः मध्यमस्तु तृतिनिषिद्धमस्तपद्मश-
नयोः सकलो मन्त्रः । गुणामिधानाधिकरणम् । ३।२।
१०।२७.

● मन्द्रतरः स्वराः आतिव्यापाम्, स चाऽऽतिव्या-
प्युक्तो न परमापूर्वप्रयुक्तः ज्योतिषोमे । भा. १।१।२।
२-३ वर्णकं २. ● 'मन्द्रतरमातिव्यापाम्' ज्योति-
षोमे । वा. ३।३।२।१ घ. ८१२.

● मन्द्रतरादिधर्मस्य 'मास्तभृदिति जन्म मन्द्रं
जनयति शरम्' इत्यश्वत्थिनस्य स्मरतिश्वशुकम् । तेन
न वर्णनिषेधोऽथै धर्मः । मणि. घ. १६९

● मन्त्रतोः उत्तमपुरषैकवचनस्य प्रदत्तो मातृकः ।
अतादृशरूपेण जानतः तादृशरूपरूपेण प्रहासः ।
प्रहासार्थिकं व्यञ्जनतामस्यं इति आलंकारिकाः । मणि.
घ. ११६.

● मयूच्युत्यम् । वेदेत-मयूच्युत्यममयथे । तदवा,
मयूच्युत्य नृत्यः अन्वदत्तनिचते अन्व्यू संनिचते । भा.
३।३।२।१०.

● मरणं अनिषत्कालम् । भा. १।१।२।३।३६.
● मरणान्तरं व्याधिरिति न्यायः । साहस्री.
१४२.

● मरणस्य निःशेष्मृत्तिनीवसंस्मरणसाधकत्वं
जन्मान्तरिपत्य क्वचिदमेत्य असुरणात् अवशीयते ।
घातमात्रस्य तु स्वल्पाने प्रह्वभिः बाह्यिचकी, प्रथमक्री-
भोगप्रवृत्तिवत् । सु. घ. १२५. ● मरणे क्वचित्
स्वामिनाः सने प्रतिनिधिर्भावः । ६।३।८।२२ । परन्तु
तस्य कर्मकरत्वमेव, न क्वास्तामितम् । ६।३।१।२३-
२५। अग्रापि तस्य अनुग्रहे स्वामिपर्मरंतं भवत्येव । भा.
६।३।१०।२६. ● सार्पदेशोस्तं यजमानस्य मरणे कथ-
चित् प्रातर्होमः कर्तव्यः मन्त्रान्तस्वमातिनिमित्तदोषपरि-
हारार्थम् । वा. २।२।५।१६.

● मरणोत्तरं यजमानस्य धर्मस्वार्थस्य समापनम् ।
१०।३।२।२।८-९९.

● मरणकालस्य सर्वस्वाद्यो नाम क्रतुः 'मरणकालो
येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियात्'
इति । यजमानमरणोत्तरं च यज्ञावशेषः क्वचित्किमिः
समापनीयः । 'जादयाः समापयत मे यज्ञम्' इति हि
यज्ञानवशेषः । वि. १०।२।२३.

● मरणकालमना वीर्ययोगसंततस्य प्रत्याख्यतमिपक्-
क्रियस्य समापति । संकर्म. ४।३।५.

● मरुत्वतीयाद्यो ब्राह्म. सायधिते सग्ने । वि.
३।६।१९.

● मरुटमादिपातादिन्यायः । साहस्री. १४०.

● मलापकर्षणार्थं स्नानम् । वा. ३।४।५।१४.

● मलवद्वासाःसंघादः न सवदेत, तासा अप्यमयात्'
इति निषेधः कृतार्थः पुत्रवार्थो वा इति संशये केवल-
पुत्रार्थः इति सिद्धान्तः । दशैर्पूर्वमासयोः । (संवासा-
धिकरणम्) । ३।४।७।१८-१९.

● मलवद्वासाःसंघादः । 'सस्य इत्येऽहनि पत्नी
अनालःमुञ्जा इत्यत्र तामपश्य यजेत' इत्यपरोपपन्नत्वं
दर्शपूर्णमासयोः उदक्यासनाद्यप्रसक्तो 'न मन्त्रद्वाराणा
गवेदत' इति निषेधः मन्त्रकालादुत्तरत्वे । सु. घ.
१२३.

● मल्लवद्वांसःसंवादनविधाधिकरणम् । (रत्न-
सल्लया सवाण्डव्य निषेधः पुत्राद्यर्थः) । ३।१।७।१८-
१९. ' सवादाविहरणम् ' इति निन्दौ द्रष्टव्यम् ।

● ' मल्लिनः स्त्रियात् ' इति शब्दः । नायमेवाग्लो यद्
प्रथमान्त गुणनूतम्, प्रथानमापि मरति त्रियाया यथा
' मल्लिनः स्त्रियात् ' इति । तुप्. ६।१।१।१२.

● मल्लिनदर्पणन्यायः । ' सद्यंजा दोषगुण
मनन्ति ' इति न्यायेन समानार्थोऽयं तथैव द्रष्टव्यः ।
साहस्री. १००.

● मह्यमन्यायः । यथा अन्येष्वपि जनेषु सन्तु
मह्यना बहुत्वात् मटप्राम इत्युच्यते, तथा मह्यतेऽपि ।
साहस्री. २६.

● मसूरादिनिषेधः शब्दे, अथ जातिनिषेध. पुत्र-
पार्यः । यथा हि मोचनार्थित प्रादुर्गुण्यत्वं विधीयते न
मोचनम्, एव अनापि मह्यार्थित मसूरादि निषिध्यते,
न मसूणम् । याञ. पृ. ३१.

● मरुतु दृष्टस्य व्रतम् । भा. ६।१।७।१११.

● महान्महत्त्वेव करोति विक्रममिति न्यायः ।
अथ महत्त्वं जतो महत्त्वं जनेऽथैव पराक्रमं करोति, न
दुर्लभेऽपिनि भावनिवृत्त्याभावात् । साहस्री. ७९४.

● मह्येन्द्रस्य वाज्यानुवाक्याश्रयम् ' मह्यं इन्द्रो य
ओचता ' , ' सुनम्यविन्द्रं वज्रपा मह्यम् ' इति ।
सु. पृ. ६५५.

● मह्येन्द्राधिकरणम् । २।१।५।१२-२९. ' स्त्रु-
वन्नाधिकरणम् ' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् ।

● महर्षयः मामानुब्रह्मण्यर्थां धून्ते । वा. १।३।
१।७ पृ. २०८.

● महाशुक्लीना. विशिष्टेन कयलेन परिस्थन्त्य-
लनम् । वा. १।२।१।१२ इ. १०९.

● ' महादिवाकीर्त्यं वृष्टं मनति ' इति ' विभ्रात्
वृष्टं विरु ' इति अन्त्यागुणस्य महादिवाकीर्त्यस्य
साम्. निरुपति वृष्ट्यापनन्देन विधानम् । सु. पृ. ८९१.

● महादिवाकीर्त्यानि नथ सामानि अरुकाणि ।
याञ. पृ. ७२.

● महादोषत्यागोऽल्पदोषाह्वीकरो यथा
लोकप्रसिद्धिरिति न्यायः । साहस्री. ५६२.

● महापद्दक्तिः त्रयती । पादेषु अक्षरणि ८।१।७।
६।१।०९. उदा० ' ह्यतिक्ता शकुन्तिष्ठा० ' (क.प.
१।१९१।११२), किंवा ८।१।८।१।८।८ । उदा०
' तदन्नाय तदपसे ' (क.प. ८।१।७।११६) । के.

● महापद्दक्तिः अत्रुत्तुप । पादेषु अक्षरणि
५।५।५।५।५।५ । उदा० ' तव न्वादिष्ठा० ' (क.प.
४।१।०।५) । के.

● महापापकारिणः (ब्रह्महत्या प्रतिरिक्त) अर्पित
हरण अनाचारः उदीच्याना दाक्षिण्यत्याना व ।
पा. १।३।१।७ पृ. २०४.

● महापितृयज्ञे ' अर्धं उपनमयति ' इत्यनेनेत्यस्य
पात्रयोभ्यासस्य स्तुत्ये ' यत् पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, उप
यर्थो देवानाम् ' इत्यनुवादः । वि. ३।१।७. ७ मया
पितृयज्ञे ' उयगि हि देवेभ्यो ध्यायति ' इत्यत्र अनुगत्ये
विधिर्नैति उवाचः । निनि सिद्धान्तः । वा. ३।५।१।७-
सूत्याम् - ६ ● महापितृयज्ञे चोदकप्रत्ये वरणे ' नर्पेण
वृणीते न होतासुम् ' । अत्र चोदकप्रत्येवचनान्या
वरणस्य विपर्यय. इति पूर्वपत्र. । चोदकप्रत्येवचनम्
एववाक्यत्वेन वरणयतिरित्यमन्त्रात् अनुष्टुप् इति
पर्युगस्यता इति सिद्धान्तः । वि. १०।८।११.

● महापितृयज्ञे तिसृणां ऋचां द्वे एव पुष्टे-
वान्ये, तृतीया याज्या ॥

● महापितृयज्ञे द्विसं ऋच. यागानुवाक्यापेक्षान्तात् ।
तासु द्वयोर्भूतो. समुच्चिन्यं याग्यासुम् ' द्वे वै देवाना
वाज्यास्तुताक्ये ' इति प्रकृत्य ' परे हि देवेभ्य निरु ' इति
श्रुत्या देवापेक्षयाऽऽधिक्यकथनात् । अपिस्तु व
प्रमाणमन्त्राद्य एव, ' तदेवा हृत्वीमेवधा वै प्रददाति ' इति
श्रुत्या विररन्तात् । अनुवाक्यापेक्षान्तेन क्रमप्रसंगोऽर्थो-
विनियोगे हृत्वीयाया अथशिशया सनिहितेन वाज्याया
मेवेत्तन्निन्देन समुच्चिन्यं विनियोगस्य न्याय्यत्वात् । इति
प्रादे, (द्वे १) पुष्टेनुवाक्यत्वेनैव द्वे विनियोगे, त्रि-
स्त्वोमदशाचरणं यत् । ' प्रथमया द्वितीयया त्रयमपि

प्रेष तृतीयया कथ्यते' इति स्पष्टमेव कौपीनके विनियोगात् । संकर्म. ४।४।२.

४ महापितृयज्ञे द्वयोस्तुवाचकयोः प्रत्येकं प्रणयः ॥

अग्नीषोमशोधितान्तर्याम्य उभयेः त्रुगेतुनाशरतस्य स्वातन्त्र्यवृत्तितया अन्ते अधीयमानः प्रणये द्वितीयवांते एव स्यात् । इति प्राप्ते, 'पुरोऽनुनाक्ये' इति द्वित्रचनेन प्रत्येकशोक्तत्वात्प्रकारात् प्रतिपुष्टोऽनुनाक्यं प्रणये विषयः । एतेन 'कचमुत्तरा प्रणौयपरमुक्त्वा प्रणोति' इति श्रुतिप्रणयते । संकर्म. ४।४।६.

५ महापितृयज्ञे घानान्तु अयघातस्य न वाचः ॥

अर्थेन च विपर्यये नादृष्यात् तत्रचमेव स्यात् । १०।२।३४।७५ ॥

भाष्यम्— अस्मि महापितृयज्ञः शोमाय पितृयज्ञे पृष्टनात्पम्, विनुष्यो गर्हिसन्ध्ये घानाः, विनुष्योऽग्निष्यात्तन्मोऽग्निशान्तये वृषे मन्थम्' इति । घाना इत्यत्र यदेह. किं घानान्तु इति: कर्त्तव्यः, अत्र नेति । किं प्रथम् । न कर्त्तव्य इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्तौ घानान्तु विद्वेष्येत्, सक्तो हि मषेद्युः । तस्मान्न कर्त्तव्य इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । उक्तमविघातकमग्निमाय गुणाम् कर्त्तव्यं व्यञ्जनमिति । आह । अञ्जनमविघातकम्, हन्तिस्तु घानान्तं विहन्तीषि । अनेच्छते । तथा न विनाशकं भवति तथा करिष्यते । निषर्त्तियते, तथा न विद्वेष्यते । विघाते क्रमकर्म न कृतं भवति, यदायस्तु न निवर्त्तते । तदुक्तम् 'गुणलये च मुख्यक्रियं भवति' इति (१०।२।२.२६.८) । तस्मात् पूर्वं हन्ति कृत्वा पाकः भाष्यः । तत्र हि हन्तिः प्राकार्यो भविष्यति, न घानान्तं विहन्तिष्यते इति ।

द्वुप— घाना इत्यनुशाहरणम् । द्विषाऽप्यनुषञ्जनम् । कचमनुपपत्तिः । चोदयेन्नापि विपर्यय एतन्मात्रे । पूर्वमन्तर्याम्यः, ततः अयणम् । अय अन्त्यादुत्तरमन्तर्याम्यः प्राणते, तथापि तथैवानुष्ठेय । तत्र 'अर्थेन च विपर्यय' इत्युक्तम् । अर्थेनानुष्ठेयताः प्राप्नोति, तथापि अर्थविपर्ययते न युक्तः । तथैवानुष्ठेयः ।

नात्) । अर्थेऽनुच्छेते निषघात्या वागचोदनाया चोदकः इति । घानान्तु चैह निषघात्या चोदना, ततश्चोदकः अन्तर्याम्ये अयणे च प्रापयति । एवमेव अन्तर्याम्ये प्राप्ते अर्थेन विपर्यय इत्युक्तम् (पश्चात्कालम् पूर्वमनुष्ठेयनात्), तदपि अनुपपत्तम् । यदि निषघातरूपं त्रयं यज्ञते सन्ते. वागीवत्, तथा अन्तर्याम्यदीनामन्त्या सेवनादीनामिष्य (स्यात्) तदाऽपि (क्रम-) विपर्ययप्रसङ्गैव नास्ति (हन्तिस्वरूपस्यैव उक्त्यात्) । अय नैव निषघात्या प्रथमम्, तथापि यथाप्रामेयानुष्ठेयम्, न विपर्ययः (तस्मादनुशाहरणं घानाः) ।

किं तर्हि उदाहरणम् ? तत्रैव (महापितृयज्ञे 'अग्निषान्त्याये (नूतनताया.) द्वुषे मन्थम्' इति) मन्थस्य अन्त्यादुत्तरात् वेपथ प्राप्नोति अर्थेन । तत्र (वेपथे सन्त्य किं प्राणतः वेपथ-) घर्मा भवन्ति, न भवन्ति इति । (तत्रैव च किं प्राणतमिदम्, उदात्तार्त्तौ निष्कमिति । तत्र) पूर्वपक्षे वेपथान्तमिदम् । इत्यत्रः (हेतोः) अन्त्यमन्थेन (इदं) वेपथम् । सिद्धान्ते तु तदेव वेपथम्, प्राणतकार्येणान् । नमनामन्थम् (न तु कार्यान्तरम्) । अतः स्वयंकृतोऽपि निषघाते (तादृष्यात् तत्कार्येणान् वेपथस्य उत्सवेव स्यात्, नान्यदम् । इति घर्माः-) मन्थयेत् । (उदाहरणान्तरात्-) कृष्णलेपु पात्रघर्माः (प्राणतः) भवन्ति, न भवन्ति इति (मन्थनः) । यदि अपूर्वोऽय पाकः ('पुष्टि अययति' इति) जतः (पात्रघर्माः) न भवन्ति । अथ प्राणतस्य प्रतिप्रधानः, सन्ते भवन्ति । (सन् प्रतिप्रधान विषयो वाक्यमेतदात् पात्रान्तरविधिः इति धर्मपक्षः । सिद्धान्तान्ताह-) तत्र प्रतिप्रधानोऽयम् । यथम् ? चोदनेन प्राप्ता (पाक-) घर्माः अर्थेलेपान्तिप्रधानः, अन्त्यविघातात् प्रतिप्रधानते । तनु प्रतिप्रधाने अन्त्यमन्थमेव निघातदम्, न चतम् । इति हि विधीयमाने वाक्ये निघातः (प्राणतस्य प्रतिप्रधाने गुण्यं विधीयते इति) । यदि (तु) व्यर्थं विघात तथा इति विधीयमानतात् अर्थेन, अमात स्यात् । इत्यन्ते । प्रपत्तात् अस्मिन् वाक्ये ('पुष्टि अययति' इत्यत्र) तत्र न विधीयते, (किन्तु) अन्त्यमन्थमेव (विधीयते) । इतः प्राप्तिवृत्तस्य ? अन्त्यवि-

वास्ये भूतमेव आघारत्वेन भूयते, ('शशापत्य घृते चक्षुः' इति-) कामीविमचिसणोयात् नचउन्दसाम-
 र्थाच्च । यथा आदित्ये (अदितिवेदेवताके चरौ) पयः
 अधिस्तरणम्, तथेहायुष्यवितृषास्ये (सप्तमौनस्तात् अधि-
 करण प्रथम । उच्च अध्यागतस्यायामेव-अर्धश्रणोत्तरम्-
 चरशन्दसामर्थात्) तस्मान् गुणशक्ये घृतमनुयादः
 (' तस्मात् पावान्तर वैतशूर्पनिभिद्योगतः । पलिपस्य-
 मानं तु लापनाद्विहितं परम् ॥ ') ।

ज्ञा— महावितृषते श्रुते ' सीमाय पितृमते पुरो
 दास्य पट्टुष्यात् निर्धयति, पितृमते र्निष्पन्नये घाना,
 वितृष्योऽपिश्चत्तोऽपिवायव्ये दृष्ये मन्थम् ' इति ।
 (श्रामाश्रयेक भण्यममर्षतप्रशारमाह-) ये त्वाहुः
 ' न कपो नाम कश्चिद् गुणः पदार्थवतिरितोऽस्ति,
 यस्य दृष्यन् वाधे व्यरस्यायथा । पदार्था एव हि विवताः
 प्रतीयन्ते । तेन केरलस्य क्रमस्य बाधाममागतं तदाथे
 पदार्थोऽपि क्षयित, इत्ययमालो न कर्तव्य इत्येवप्रिय
 करणार्थे इदमविरणम् । यत् ' विपर्यायो नास्ति ' इति
 तनायाहुः- घानाहु शरथ हृत्वा अरगत, प्रहृती च
 विपरितम्, इत्यस्ति विपर्यय इति । यदि विपर्यय, कथं
 तर्हि अत्रघाततुङ्गनम्, नहि क्रमस्य दृष्यन् घानं संभवति । घनाम्, न तु अत्र
 परमायते नमकाथ । प्रहृती हि श्रुतेभ्ये वीहिदु
 अत्रघातः कृत, यनापि भुनास्वैर घानासु अत्रघातः,
 इति नास्ति क्रमविपर्ययः । प्रहृती अक्कातात् पर
 शरथम्, इह तु विपर्ययमित्येववदा विपर्ययवाचो
 युक्ति । ननु घानावस्थाया हन्ति विपयमथो विघात
 (घानावस्थे) कुपान् । यथा न विघातो भवति, तथा
 कुपिते, सङ्घेदेव अतम्यस्तमरहनन क्रियते, न च
 भविष्यति विघात इति । (इदं श्रामाश्रयस्यायन्ने दृष्यवति)
 सद्युस्तम् । संभवति हि दृष्यन् क्रमस्य काथ । ते एव
 हि पदार्था अत्येनाय्ये च धमेणाशुशु उच्यन्ते, तेन
 क्रमस्य प्राङ्गत्तमगाथेऽपि पदार्था न निरगन्ते । यत्
 ' अथय दूरस्य अत्रघातः ' इति, तत् ' पूर्वं हन्ति कृत्वा
 पश्चात् घातः कार्यः ' इति भाष्यविरुद्धम् । यदपि
 अशोचरकालेऽपि अवघाते विपर्ययो नास्ति, श्रुते इत्ये

अत्रघातकरणात् इति, तदपि असारम् । प्रहृती हि हे
 इत्यथवने गुणेशाश्रयण जीहिधरणे च । तत्र घना
 देवतासकचात् पुरोदाशकथे वर्तते, न वीहिधरणे ।
 प्रहृती च वीहिधिययः अवघातः, न पुरोदाशार्थवत्,
 तेन घानावस्था चोदकप्रतये वीहिधयेव अवघातः, न
 घानावस्थायाम् । तत्र तु नियमाणे हन्ती नमविपर्यय
 स्यादेव । घानासु चावघातकरणे घानाव विद्वन्ते ।
 यत् सङ्घेदेव अत्रहनिष्याम इति, तथ्य एति अत्रहृद
 कार्यमदृशार्थमयहनन स्यात् । प्रहृतिष्यु उपपिधे-
 कार्थोऽवघातः नियमाणो घानाव विद्वन्त्यात् । तस्मात्
 नैवमधियरणं युक्तम् ।

सोम— पूर्वहृत्वादिषेभ्यमप्रतिपादानात् संगतिः ।
 सूधार्यरतु— अर्थात् क्रमविपर्ययि हन्तेर्धानावघात
 तस्य अविहत घानावस्थेय स्यात् इति भाष्यकारपक्षे ।
 वार्तिककारपक्षे तु तत्र पेरणस्य प्राङ्गतयेन स्यात्
 हनिष्येत्तमात् इति ।

यि— ' नावघातोऽवघातो वा घानानाम्, नविन-
 ण्ये ।, न नाश क्रमवावेऽतोऽवघातो नाम कथ्यते ॥ '
 तस्मात् क्रमवायेन अवघातः कार्यः । इति भाष्यपक्षे ।
 वार्तिकमते तु- ' पेरण नूतने मन्थे प्राङ्गत वा, अत्रा-
 रणम् । नूतनम्, प्राङ्गत परममानावस्थस्य लापनम् ॥ '

भाहृ— ' पितृमते र्निष्पन्नये घानाः पितृमतेऽपि
 पानाद्रथेके याने घानावस्थया मर्दनीचमभवतात्, कर्त्तव्ये
 न वेति माध्यकरेण निचारित । तस्यायमभिप्रायः,
 चोदयेन पाशत् पूर्वमेव यथावस्थया अवघातविपर्यय
 भर्त्तनीचर तदपक्षेः, तदुच्यमवघातकरणे च घानाव-
 यथावघाते' न भर्त्तनीचरप्रघातः कार्यः । इति प्राप्ते. नेते
 पूर्वं किञ्चिद्वहनाना ययाना भर्त्तनीचर पुनरवघाते इत्ये
 एव घानावस्थमधिके- अथेचनानुपेतेन प्राङ्गतम कथि
 त्वाऽपि ' गुणनेपे च सुरास्य ' इति न्वायेन (१०३१
 २७।६५) मर्दनीचरमपि प्राङ्गत उपमर्दनीचरकथ
 कर्त्तव्य एव । न च घानावस्थयावघातः, तदुच्यमवघात
 करणेन तदनापते । प्रहृती हि हन्ति उपादकवेदुष्यम-
 मत्रावलो यथा हन्ति भवति तथा कार्यः । अत्र

एव तदनुगेन भर्जनात् पूर्वमपि यत्किञ्चिद्वैतव्य-
संस्वयमेवमथात्. सधर्मक. कार्य एव, अन्यथा
लोकप्रविष्टधानात्वात्प्रपत्तेः । अत एव आनुगिरसि
तदनुगेन न दुष्यति । उच्यते पूर्वोऽप्यथात्. पार्यायं,
उत्तमस्य धानात्प्रविष्टवर्षेः इति न कश्चित् विरोधः ।
एतन्निषे भाष्यमिन्द्रावभानद. पार्यायस्यैः तद्व्यथाव
प्रयात् उभेच्छणीव एव । पार्यायकारस्य तु न द्विवार-
मवहवागमेव धानात्वम्, पूर्वमेव सम्यक्वितृष्टधाना
यवाना भर्जने ह्ये धानात्प्रविष्टवर्षेः । अतो यथाप्रज्ज्ये-
वात्पत्तस्य भर्जनात् पूर्वमेवातुष्टोपपत्तेः नान धाना
उदाहरणमपि तु मन्थ. । स च दुष्प्रविष्टा. मन्थवः ।
प्रहृते च अभिवात्या मृदावत्सा गौः, तस्या दुग्ध
विवक्षितम् । नन भर्जितपरतण्डुलाना पिष्टे एत सक्तु-
रप्रविष्टेर्गर्भनोत्तरमेव वेपथ प्रादुर्गतमदापेऽपि हवि-
सपरार्थं वेपथस्य गुणोद्बोधिसंश्लेषाद्येनैव भर्जनोत्तर
करोपपत्तेः । न च कमान्त्ये नपार्यायान्मन्थव्यम्,
धुल्यन्तेऽपि तारयप्रत्यमहासा व्यवाधात् । न च
प्रहृतौ वेपथस्य पार्यायत्वम्, यैह भर्जनोत्तर पादा-
भावात् वेपथान्नावः सक्तुवैत । कलापि पुरोडाशायाक
प्रति तस्योपकारस्यै पार्यायणयोर्द्वयोपि द्वितीयया द्रव्य-
सम्बन्धोर्लगात् । अत्रैव सपेन प्रहृतौ हवि.सपत्तमेव
वेपथ पाकात् पूर्वमनुष्ठितम्, तस्यैह सक्तुसपत्तयं
पाकोत्तरमनुष्ठानेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अत एव प्रहृतौ
वेपथपाकायो. पाटोऽप्यनुवाद एव । अतो वस्तुतो नान
क्रमबाधोऽपि । तेनात् भर्जनोत्तरमेव वेपथम् । अ-
पानस्तु मात्प्यार्थिककारमन्थयोः पूर्वोत्तरीया मन्येऽपि
भर्जनपूर्वोत्तर पूर्वमेव वा कल्पः । आगादिदृष्ट्वेन सक्तु
रत्तत् । परिकार्ये तु न निर्वापप्रोत्थापि, नत्वषट् न गा
वेपथमित्युक्तमेव ।

मण्डन--' धानासंभवहन्त्ये । '

झंझर--' वेपथं कर्मरज्ये । ' पादिः कर्मतेनेदम् ।

● महापितृवशे ' नार्येण हृणति ' इति पूर्वुदाहः ।
भा. १०।८।१।१-४. ● महापितृवशे, पामनिरोपायो-
भागवत्पार्थेन परिमिते वत्तरद्विधाया धेनव दुग्धे विष्टे
प्रक्षिप्य मन्थः कल्पते । वि. ३।५।७. ● महापितृवशे

मन्ये वेपथस्य न उच्य. । १०।१।१४।७५. मीको.
पृ. ३१२९ ' महापितृवशे धानासु ' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
● महापितृवशे मन्ये भर्जनादुत्तरन सधर्मक वेपथादि
वर्तव्यम् । दुपू. १०।१।१४।७४. ● महापितृवशे ' ये
पुरोदशो दर्मा. ' इत्यन विविशुत्तवशो वेति सधमः,
अनुवाद इति सिद्धान्तः । वा. ३।४।१। पद्व्यूनाम्
४-६. ● महापितृवशे वेपथमदृश्य पूर्वुदाहः ।
१०।८।१।१-४. मीको पृ. २५७४ ' पूर्वुदाहस्याव. '
इत्यन अभिस्तरण द्रष्टव्यम् । ● महापितृवशे वैदिकवा एव
इतिवर्तव्यत्वात् अतिदेशः । भा. ७।४।१।१-१२.

● महाप्रकरणं प्रहृतेः विहृतेषु । बाल पृ. ९.
● महाप्रकरणं प्रत्यक्ष परिकल्पितावन्तप्रकरणत्
प्रबन्धम् । तेन अभिप्रेचनीयप्रकरणत् सजमप्रकरणस्य
प्राक्त्वात् ' अक्षैर्दीर्घति ' इत्यादिना राजसूयाङ्गमेव ।
वि. ४।४।२. ● महाप्रकरण (निनिषोक्त पमाण)
प्रधानस्य । बाल पृ. ९. ● महाप्रकरणत् अत्रान्तरप्रकारं
प्रत्यक्षेण तेन अभिप्रमाणदेः न दर्शपूर्णमासप्रत्यक्षम्, किन्तु
प्रमाणाङ्गत्वम् । कै. ३।३।७।४ पृ. ३६३. ● महा-
प्रकरणत् अत्रान्तरप्रकरणस्य वक्ष्यरूप अभिप्रमाधि-
क्ये (३।१।१०) ५५ने । सु. पृ. ९२१. ● महा
प्रकरणत् वक्ष्येति विनिषोक्तवति वेपथस्य अत्रान्तर-
प्रकरण एकत्वकल्पं वेति । वा. ३।१।२।४।२४.

● महाप्रवोगविधिः पुरप्रार्थे. यथा ' तमे दर्शपूर्ण-
मासास्या स्वर्गकामो दमेत ' इति । बाल. पृ. १३.

● महापितृवशे विदुषु । पादेयु अथवापि ८।८।८।
८।१२। उदा० ' नवना नवर्षानाम् ' (कस. १।१९।१।
२३) । कै.

● महाप्राज्ञायाः इत्यादी महत्संश्लेष पूज्यत्वात्त-
गुणवाचित् अत्रमन्थते । सु. पृ. ६४८.

● महाभारतनिर्वचनान्याख्याने द्वैधायनेन उक्तम्
' महत्स्यन् भारतवाच महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य
वो वेद उर्गपापे. मनुच्यते ॥ ' वा. १।३।५।१० पृ.
२२८.

● महाभाष्यकारः उच्यते । ' व्याकरणे द्विती
याथा. तृतीयाथैवाचिरानभिधानात्, या पटीति.

निमित्ताना कर्तव्य इत्युपदिष्टा, सा महाभाष्यकारेण न कर्तुं वा इति उक्तगिष्ठा ' इति उक्तं महाभाष्यकार-ग्रन्थयोगः । सु. पृ. ६३२.

● महाभूतानि शुभिरप्येतोवास्यावाशास्त्वानि । सु. १००९.

● महाभूतगुणा. रूपत्वसाध्यः । पा. ३।१।७।१३ पृ. ७०२.

● महाभूमिः गोनप-राजमार्ग-जलप्रवाहविहितता सर्वेषां प्राणिनां साधारण स्थं इति सर्वभौमोऽपि महाभूमिं सर्वस्वम्ने वातु न शक्नोति विश्वविदादौ । नि. ६।७।२. ● महाभूमिर्न देवा विश्वविति सर्वस्वदाने । ६।७।२।३. ' विश्वविति सर्वस्वदाने मशन्मिर्न देवा ' इत्यत्र स्थ यत् ।

● महामौक्तिकदेहस्याः आमानः । पा. ३।१।७। ३३ पृ. ७०९.

● महामल्पतील्यायः । भोगेऽयं न्यायः । यथा मामाल्पकवीरसत्त्वत्वीर्यव्यति एव, न रामिवो नापि तेन वीरेण निष्पन्ने, एवं आभ्यादिभयमन्येन देहान्नाम आश्रयते मयत्त्वं एवमाश्रित्य एव, नापि जाय-दादिकल्पनेनात् वा । तथा च भुक्तिः ' महामल्प उमे दूरे शक्यति, पूर्वं चान्न चैत्रमेवाय पुष्य एतत्त्वं मवर्ति, स्वप्नात् बुद्धानं च ' इति । साहस्री. ८९७.

● ' महायमैश्च यथैश्च भसी । द्विदने तनुः ' इति मनुः २।२८ । यत्र पञ्चमयधारेण विधिः स्नानः । धातुः पृ. ४०.

● महायानिर्वाणनायुक्तगानिष्येऽपि मौलसिद्ध-युते (१।१।१.८) एव भाष्ये युक्तः । वाङ्. पृ. ६

● महायानं विभागनगिष्ठा एति । सोम. ६।१।१ । चतुर्दशत्वं पूर्वं इति मन्त्रवैपिका । भाट्ट. ६।५।४ पृ. २८८.

● महायानस्य (विनिर्देशकं प्रमाणं) प्रतीकविधि-स्यं निरूपयमेव । वाङ्. पृ. ९. ● न च महा-यास्ये एति अन्तरात्मकं प्रमाणं भावति, परान्तरात्म-कमन्त्रं, यथा ' मोक्षमन्त्रिकर्तव्यं ' इति प्रविशेती-त्यन्ते महावक्त्रं, अन्तरात्मकं ईश्वरविषयम् ।

भा. ६।४।७।१९. ● महायास्येषु यत्रपि अन्तर-वाक्यानि अग्रमणं तथापि अग्रार्थमन्त्रं अविवक्षिते महायास्ये अन्तरवाक्याभाषणम् । वा. २।१।१।१.

● महाधीरस्य (मृतमयानविशेषस्य) ज्योतिष्टोमे प्रत्याङ्गभूतस्य भेदने ' तं निरुतमिष्टोमे पठते चिद्विधिः ' इति सामवेदविहितस्य उक्तैस्तत् । पा. ३।१।२।९ पृ. ८१३.

● महावेदि. अद्यानिरास्यं पदव्यवहित । कु. ३।७।६।१८. ● महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रतरं हविर्वाले-माश्रये हविर्वाणायत्ये शक्यते भवतः । वि. १।१।१।७.

● महाघृतस्य प्रकृतिः ज्योतिष्टोमः । वि. १।१।८. ● महाव्रते उपगाभीषा पत्नीनां अतिदिने उपगत्युभिः ऋत्विग्भिः समुच्य, तार्पणं अदत्तस्य समुच्य, उग्रदिश्लोकारिवासा अतिदिष्टागार्यदि-सासा च समुच्यतः । वाङ्. पृ. १७८. ● महान्ते काण्टकौणभिः ' पलत्र उपगयति ' । ततोऽग्नं कर्मा-न्तरं दुग्धभिधानस्योपगानम् । वि. १०।१६.

● महान्ते गरामयगतये उपगानमर्त्विभिः पत्नीभिः आतिदेशिजनानामुपगानकर्तृणां नृत्विक्त्वा न धारः । १०। ४।५।८-९.

● महाव्रते तार्प्यादिभिः प्राहुताहवनासमः समुच्यः ॥

आच्छादने त्वैवाप्यान् प्राहुतम विद्या-न्याम् । १०।४।१३ ॥

आप्यम्— महान्ते धूपते ' तार्प्यं यजमानः परी पते, दग्धमय पत्नी ' इति । अस्ति तु मन्त्रो ' अर्त्वि-यागः परिपते ' इति । तदिह चोदकेन प्रत्यम् । एत-स्यैव विमहत्स्य वाक्ये निवृत्तिः, नेति । किं प्रत्यम् आच्छादने तु प्राहुतस्य विज्ञानः, स्वत् । पुनः ई-दिश्लोकार् । एते एते. प्राहुतस्य वैश्वस्य च । कीदृश-माच्छादयितुं प्रकृती विहृती च प्रच्छादयन्ति । तन्मात्रं अन्तर्भूतेन चोदकप्रत्यम् निर्देष्टम् ।

अधिक वाऽन्यार्थान् । १४ ॥

आप्यम्— वाद्यः पञ्च गानार्थगति । अथि-मिदं प्राहुतं पाणो भविष्यतीति । कु. १।४।१

निवन्तं भवति, नदन्तिर्यं न धक्तेति निवेद्यम् । गता निवन्त्यसि दान्तेति भविष्यम्, न वन्तिर्यव्यति । तद्धि निवन्तं दम्पतिवेषकं सधोदकं प्रातः कथेत । बभुवौ पीनं प्रशङ्कने परिषत्ते इति भवति, नायश्चापी । उच्यते । नैतदेवम् । उपरिवास्तोऽपि कौं परिषत्ते इति भवति, तद्यथा कर्मल परिषत्ते, वैराय परिषत्ते इति । सर्वतो धत्ते परिषत्ते इत्ययमस्तिद्वयं भवति । तस्माद्दहत्स्य वास्तो न निवृत्ति, समुच्चय इति ।

समुच्चय च दर्शयति । १५ ॥

भाष्यम्— समुच्चय च वात शब्देन गृह्यन्तान्तेन दर्शयति 'वासांशं वासोऽपि नोमान्ते' इति । कृष्णविषयया नामासि विस्तृतयति, ततोऽध्वर्युं परिषत्ते इति । तस्मादपि पर्यायान् अतिवृत्ति, समुच्चय इति ।

सोम— ताप्यमिति श्लाघा वाच्य । तृपास्वदृष्ट विनेयस्य ('तृपात्' इति मुक्तिरे उच्यते । तत्र गुहमेव । तथा च शास्त्रवीरिभाष्य विस्तरादिषु च 'ताप्यं यत्रमान परिषत्ते' इति वात नोऽपि अनुदं एव । भङ्गद्विसिद्दीनया शम्भुभेदेन 'ताप्यमिति पर्यायं पवार' इति स्पष्टमेव उक्तव्यात् । 'विकार इयेवं (इति) महान्तर' अहन् सव इतमनुपभुज्य अङ्गुत यत्रम् । एतन्परंस्वादेन समति ।

पि — 'ताप्याच्छादनवाप्येभ्यो, दशोभ्यस्तात् समुच्चय ॥'

भाट्ट— स्वतरे महाभ्रते 'ताप्यं यत्रमान परिषत्ते दर्शनय पत्नी' इति धुनम् । तत्र ताप्यं धृतावन-कम्पत् इति माघना । अत्रापि परिषान्नेर्देशेन ताप्यादि विधौ पर्यायपरिधानेऽपि उदात्ते यत्रमानोर्देशेन तद्विधौ वाचनादापि तद्वान्नेमवश्यं ताप्यदिति विधि परिधानमेव यत्रमानाद्युद्देशौ विधीयते, तत्र प्राहृत्तमेवा विदेशनं प्राप्ते पूर्वं विधीयते, इमन्तस्मै न वेत्स्य देवत् । तस्य च प्राहृत्तमेवार्थेऽन्तेनैव विधानात् प्राहृत्तस्य अहान्तरं निवृत्ति । न च प्रहृत्तस्यैव पीनोप-कृष्णयामलिङ्गाच्छादने विनिमुक्तं वात् तत्र न ताप्यं वेदानामोभ्यासात् योग्यतयैवैपरिषत्ते एव तन्निदेश-

प्रतीते अमित्रनाशेत्वेन नाहृत्तनिवृत्तिरिति वाच्यम्, कौपीनाच्छादने एव परिषदादिप्रयोगोपरिषत्ते वाप्यदिति विधाने रक्षणावचे । ताप्यादिना कौपीनाच्छादन-स्यापि कृतं गम्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु— अग्न्याच्छादनेऽपि 'परिस्तुणीत परिषत्ते वेदिम्' इत्यादौ परिषदादिप्रयोगात् यत्रपि न कौपीनाच्छादने एव तद्धि पानम्, ताप्यापि प्रहृत्तवपि 'अहृत्त वात परिषत्ते' इत्यनेन कौपीनाच्छादन इव आचारपक्षोपरिषदाच्छादनेऽप्यहृत्तविधानाद्विहृत्तवपि ताप्यदिक्रमप्रत्येन विधानात्तुभ्यनैनाहृत्तमिच्छति । इति प्राप्ते, कौपीनाच्छादने गृह्यस्य कच्छाद्यसमयेन ताप्यादिनामभ्युपगमात् उच्यते वाप्ये एव ताप्यादिविधिप्रतीतेन कौपीनाच्छादने अहृत्त-निवृत्ति । अत एव न्ययिन आचारपक्षोपरिषत्ते एव प्राहृत्तमिच्छति इति प्रकृतौ 'वात इति विश्ववपि' इति प्रतिपत्तिविशेषविषयमेव वाच्ये वाप्योऽहृत्तमनुवादलिङ्गेन उक्तव्यप्रतीतेन तन्नाप्यहृत्तमिच्छति । एव च यद्यपि ताप्ये कौपीनाच्छादनेऽपि न कश्चिन्नोपगम, तथापि वाप्यो गृह्यन्तानुवादस्यैव तस्याहृत्तेन समुच्चय । दर्शनस्य तु कथमप्यन्यथावाद्युपरिषत्ते एव विधिप्रतीतेवालोनु-त्वात्तुयेन तत्रापि समुच्चय । अत एव यत्र न वाप्योऽहृत्तवत्तात् तत्रापि विश्वदिति 'अनमृताद्युदेव्यं यत्रातच परिषत्ते' इति धृते तन्नैकस्या वस्तुतश्च कौपीनाच्छादने-ऽयोग्यत्वात् तन्नाहृत्तस्यानिदेशमात्म्यानिवृत्तावपि उपरि-षत्ते इति इतिवृत्तिरेव । विधिपि चेद् दादने वक्ष्यते ।

मगहन— 'उमुगयो नृगया स्मृत ।'

शुक्ल— 'वाप्यं न वास्तव्येण ।'

● महाभ्रते 'विधुं हुनुमयो नरन्ति' इति हुनुमि-गानम्, तस्यैव तस्य च काण्डवीणोभयानम् । वि १०।१।६ .

● महाभ्रते पत्नय उपागपन्ति, विच्छेद्यमि, कण्ठीणीगामिनि, आपात्किमि । भा १०।१।१८

● महाभ्रते भुनक्तरेण देवराजवादिमहाणम् यत्र यत्र । १०।१।२३-४ मीनो वृ ३६४८ 'मह-समुच्चयस्याय' इत्यत्र अधिपत्तय उच्यते ।

सु महाप्रश्ने स्तोत्रान्तरसाधनीभूतं श्लोकादि सामभि प्राकृतसाम्ना समुच्चय ॥

सामस्वर्धान्तरश्रुतेरविनाश प्रतीयते । १०।४।

८।१६ ॥

भाष्यम्— महाप्रश्ने श्रूयते 'श्लोकेन पुनस्तासदस स्तुवते, अन्तुश्लोकेन वक्ष्वास्तदन, क्रौञ्चिन चात्वालमवे श्यमाण ' इति । मति तु प्राकृतानि सामानीह चोदकेन प्रस्ताभि । वन सद्य किं प्राकृताना सामा विदुषि, उतानिदृशि समुच्चय इति । किं प्राप्ताम् ? स्तुवते इति प्रश्नविद्विद्भ्योमे प्रत्यक्षधुते चोदकप्रामाणि सामानि निमत्स्यते इति । यथा ' क्रीत्स भवति, कण्व भवति, यविष्ठस जनिने भवत, हुजागुदुभि भवत, भर्गवगती भरत, क्रीडाभि भवति इति श्रुतेषु चोदकप्रामाणि निय र्थत्वे, एतन्निहापि श्रुत्वा । एव प्राप्ते, द्रुम ; सामसु ' श्लोकेन पुरस्तात्स्तुवते ' इत्येवमादिश्रुयमाणेषु प्राकृता नामविकार प्रतीयते । कुत ? अथात्तरश्रुते । अर्था तरेण हि सत्यं श्रूयते ' पुरस्तासदस स्तुवते ' इत्यवमादि । यच्च एत केनचित् पदेन स्यभ्यते विदो पश्येन, न तत् पदा तरेण वह सचममहति सट्टुचरि तम् । यथा ' भाषां राग, पुचरो देवदत्तस्य ' इति भाषांनिशेषणत्वेनोच्चार्यमाणो राग इति शब्दो न पुन पुनराधानेन संबन्धते इति । एव ' पुरस्तासदस स्तुवते ' इत्यनन सत्रम्पमानो न पुन ' श्लोकं स्तुवते ' इति सत्रममहति । यदि स्तुवो देशमसा विधीयते, श्लोकेन चैवमस्तुवत, तत उपपद्येतेकस्यमिति । यदा तु पुनर्देश्यता विदित्वा, तदा परिपूर्णं वाक्यम्, श्लोकेन चैवैतदपि विधातयम्, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमानेत य । हृदय मानस्तुच्चारयितव्यं, न चोच्चारित । तस्मादनुप्यारितो वा कल्पयितव्यं, उन्वारणं वा कल्पयितव्यम् । कल्पनाया च शब्दो धारयेत् । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि ? देशसामविशिष्टा स्तुति ध्रुव्या विधीयते । न देशन केनचित् संक्षेप विहिते, परिपूर्णं वाक्ये, पुनरप्य वाक्य कल्पयितव्यं भवति । उतमपविदोपनविशिष्टा हि स्तुति ध्रुव्या यदा विहित, तदा परिपूर्णं वाक्यम्, न तदा पुनरप्यत्र क्ताचित् संक्षेप कल्पयितव्यो भवति, यदर्धं

किञ्चित् श्लोकाप्येन । तस्मात् स्तुत्य तदपिद विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ।

अर्थे त्वश्रुयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारत्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुपनयितम्, यथा ' क्रीत्स भवति, कण्व भवति, यविष्ठस जनिने भवत ' इत्येव मन्त्रिमिति प्राकृताना निवृत्तिरिति, तदपरिहृत्यम् । अत्रोच्यते । युक्तमन यत् प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र हाषांतर न श्रूयते प्राकृतस्यैव शेष भवते । वस्मात्तप वैकृतेन प्रत्यक्षधुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति । इह इ अर्थांतरश्रुतयात् वाक्यमेतदप्रसङ्गात् अनिदृशित्विच्छन्तम् ।

सोम— पूर्वेण एककार्यत्वात् समति । सूत्रे— अर्थांतरश्रुते प्राकृतस्तत्पर्येषथा स्तुत्य तस्यश्लोकेनयुते प्राकृतप्रामाण्य इत्यर्थे ।

वि— ' भाष्यं श्लोकादिनाऽऽम्नादि न क, ऽऽथ स्तुतिगिद्वय । देशसामोर्विधौ भेदे (भेदवत्) वैशि ष्टयाच समुच्चय ॥ ' ९

भाट्ट — तत्रेन ' श्लोकेन पुरस्तात् सदस स्तुवीत् ' इत्यादिना प्राकृतस्तोत्रधनुवादेन श्लोकारस्यसाम्प्रामाण्ये देशसामुष्णता तस्याभि विवेकत्वात्तुपपत्ते, वाक्यमेशोपादक शुभादेव कर्मांतरत्वप्रतीति, तथा च उपहोमश्रुतेन (५।१।९) अष्टार्यांयात् समुच्चय स्तोमात्तरं । न च प्राकृतस्तोत्रण्येव अतीदेवत्त पूर्वप्रवृत्तव्रीहारेण शुभस्य विशिष्टानि विधीयन्त तेन प्राकृतसाम्ना प्राकृतदेशस्य च निवृत्तिरिति वाच्यम् । स्तुतिधातो पूर्वाभिदिशानिहित साधारणस्तोत्रमाकथानित्तननादिदेशात् पूर्वं प्राकृतस्तोत्राणां मेव विशिष्टोपस्थापकभावेन विशिष्टत्वात् कर्मांतरण प्रतीते । गृहमेधीये ' भाष्यमणो यजति ' इत्यत्र उ आन्यभाष्यपरमेव पूर्वक्रमेणो विधिभ्योपस्थापनमिति विशेषः । ९

गण्डन— ' श्लोकस्तोत्रं न वाक्यम् । ' १०

शङ्कर— ' प्राकृती वैदृतस्तुते । ' प्राकृत्यं स्तुति न वाक्य । १०

● महाप्रश्नगत धर्मं सारस्वरूपे दर्शयति ' पनस्य जगत्पति ' इति । भा ८।१।१।१८

● महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकं आश्वलायननिर्मितं ब्रह्म-
मुत्र शरणापेक्षणीयानां बह्वृत्ता. सर्वादिस्मरणात् वेदत्वेन
व्याहृतानि । वि. १।२।१ वर्णनं २.

● महासतोवृहती षण्ठी । पापेषु अपराणि
१२।८।१२।८। उदा० 'आ यः पत्नीं मानुषा' ।
(ऋ. ६।४।६) । के.

● महिषप्रहाधां ऐन्द्रनाथनादिक्रहाणां सन्तुष्यः
श्वश्रमेण । १।०।४।२।३-५. मीको. पु. १६४४
' श्वश्रुमुच्यमानः ' इत्यत्र श्वश्रुम् ।

● महिषी प्रसन्नोन्मुत्सी महिषो नन्दनातुर इति
न्यायः । यत्र केचित् महाभूतां मृत्युञ्जयवध-
वादिस्थानानि स्वस्त्युल्लेखतानि व्यामिश्रयितप्रदानि च
मन्वा भ्येन्द्रप्रथमनागिनीचर्योनिप्रक्या शक्तिरु रिते-
भ्येऽपि स्वामीष्ट कचन्ते, तन्नाम्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं न
गुप्तानीश्विना यवणमारीचक्याददीपये । तथाहि, तं
मारीचं शाप्य मीरुक दधाननः प्रानुदाबहार । हीशानीष्टे
ह्युपन मे खे हस्यो मनार्थकर । कुञ्ज खेदे वरं देह
की मीचो महे कुम कणे शिखर ॥ ' इति । साहस्री.
८१.

● महिष्याः श्वे आदित्यधक. राजभूवे । भा.
१।१।२।१३.

● सांसं आश्वतोषात् व्रतस्यै उवाचैषवे । भा.
२।२।१।०.

● 'सांसं तु सजनीयानां चोदनाविशेषात् ।'
१।८।२।२।२ ॥ इत्यत्र पुरोडाशानन्दरेण सजनीयमने
मावतिथि वक्ष्यते क्षासपानाम्नेने । सु. पु. २३०.

● 'मासं तु सजनीयानाम्' इति सिद्धान्तात् पुरो-
डाशमात्रेण अवर्तय्यमानं तत्समयवत्म् । या २।१।६।
१२ पु. ४१८.

● सांसं तु सजनीयानां चोदनाविशेषात् ।
१।८।२।२।३ ॥

सासपानामवर्तं (सासपानानामव इत्यपि पाठ.) नाम
पर्यविशालरुम्बर वनम् । 'तत्र यद्विनेषस्तिरेऽह्नी यद-
पतिमृगां शानि, व वनं यत् स्यात्तदह्नि, तेषां तस्माः
पुरोडाशः सजनीया भवन्ति' इति श्रुतम् । इदं तस्य-

मयसं नाम मासमवर्तं किं उच्यतेमेव पुरोडाशाना
सजनीयपुरोडाशानामेव वेति विचारे सर्वेणामेवेति उक्तं
पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । शब्दः पूर्वपञ्चाशत्पर्यः ।
तरस्यन्देन यत् मास उक्त इत् सजनीयानामेव पुरोडाशा-
नाम् । वृत्. १ नोदनाविशेषात् । ' तरसाः पुरोडाशाः
सजनीयाः ' इति तरससजनीयसम्बन्धो विधीयते । पुरोडाशाः
इति तु वस्तुतः । तस्मान् धानाः सजनीयानामेव पुरो-
डाशरूपाणां पञ्चानामपि सजनीयपुरोडाशस्यद्विद्वाना
प्रवाणा स्वाने मास प्राणं सजनीयेति विशेषोऽनन्तरात्
इति सिद्धान्तः ।

मच्छिरसंनिधायन्यान्नेति चेत् । ४४ ॥

नाकयानामपने नामसने ' तरसा. पुरोडाशा. सज
नीया भवन्ति ' इति तरसद्विद्वानमासमयत्र पुरोडाशाना-
मुक्तम् । तत्र धानादिपञ्चानामसजनीयानामेव
पुरोडाशाना न तु याना पुरोडाशाना इति सिद्धान्ते पूर्व-
सूत्रेण उक्ते पूर्वपक्षी ज्ञेयः । सिद्धान्तिना पुरोडाशशब्दः
धानाः सजनीयानामेव पुरोडाशानामेव पुरोडाशानामेव
चरमभूवः सजनीयशब्द एव सजनीयानामेव पुरोडाश-
वाचित्वेन स्वीकृतम् । उदाह- अश्वनिषो, सनिधिः
अश्वेदः अश्वनिधिः अश्वतमेदः, अश्वनिषो धानादीना
पुरोडाशात् अश्वतमेदे सति पुरोडाशशब्दस्य धानादिषु
मदित. गौणता लक्षणविकृता वा अस्याप्या । तत्रैव पुरो-
डाशशब्दस्य लक्षणा न स्वीयतां मुपयेऽप्ये समभति ।
अत्र सिद्धान्ती त्वे, इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् इति ।

स्वात् प्रकृतिच्छिद्यत्वाद् वैषम्यजनत्वं । ४५ ॥

पुरोडाशशब्देन धानादीनामपि प्रकृते पुरोडाशशब्दस्य
लक्षणा स्यात् । सा चान्यास्यां सुरयेऽप्ये संभवति ।
इति पूर्वपक्षिणा पर्यन्ते घट्टितम् । तत्र उक्तार्थं
सिद्धान्तम् । स्वात् पुरोडाशशब्दस्यैव धानादिषु लक्ष-
णिकरत्वं न्यायम् । न तु सजनीयानामेव पुरोडाश-
शब्दस्य सजनीयशब्दस्य न्यायम् । ' प्रकृतिच्छिद्यत्वात् ।
प्रकृतौ अश्विदेने पुरोडाशशब्दस्य धानादिष्वानीपहति-
पक्षे चिद्वत्त्वात् उक्तप्रमाणत्वात् भक्तिः स्यात् । पुरो-
डाशशब्दस्य सुबन्ध्यापि गौणस्तुतिवत् । पुरोडाशस्य
सजनीयशब्देन अस्तुत्युक्तानुत्तरत्वे धानादिष्वानीपहति-

द्वारेषु अघननीयपुणेडाशस्त्रलक्षणा अर्ग्यावर्षा, घानादि समूहेन च घननामस्य पुणेडाशस्य अनन्वयात् न राक्षसा तटलक्षणा इति मृत्वा सूर्यराशि पुणेडाशस्यैव लक्षणा वृत्तिरुक्ता इत्याशयः इति मृत्वा । " प्रकृतौ वेति श्लोके ' अतुल्यघन पुणेडाशा निरूप्यन्ते ' इत्यागौ दृष्ट लिङ्ग घानादिपदस्यैव प्रत्याघनस्यैव तादृशिकं यस्य च प्रकृतिलिङ्ग पुणेडाशस्य । अतो विज्ञानानि लक्षणा न दृश्यन्ति " इति तु कुतूहलम् । येषामात् इति बोधो दृशन्ते । यथा प्रकृतौ ज्योतिःश्लोके ' बरि रष्वर सामा गोम सान् ' इत्यादौ सामशब्दस्य पृष्ठन्तोरे लक्षणमित्यस्य दृष्टत्वात् विज्ञानाविति ' एकपिण्य शोडशी देवापसामा ' इत्यत्र सामशब्दस्य पृष्ठन्तोरे लक्षणा तद्वत् । वेदाशब्दस्यैव वैदिकसामशब्दो दृष्टान्तिव । तस्मान् धात्वानामघन घननीयपुणेडाशस्य लिङ्गस्यैव पञ्चन एव मासमन्वयमिति सिद्धान्तः । के

ॐ मास तु सजनीयाना भोदनाविशेषात् । ३।२।२०।४२ ॥

धात्वानामघन पृथिव्यास्यलक्षणम् । घनद घना मनन्ति ' सस्ति सस्तिवदिति दृष्टमित्यंशया याति, स दन यान् मृगान् हन्ति तेषा तस्मा पुणेडाशा घननीया मन्ति ' इति । तत्र सदेह कि घननीयानामन्वेया च संभवता पुणेडाशाना स्थान उत्तरा दृश घननीयाना मन्त । पूषपराचैतस्मात्सो । अत्राप पूषपत् । ' घननीया मन्ति ' इति श्रुतेः । तत्र घननीयाना तद्विपुणेडाशोद्देशान् तदसिद्धि समवति सन्त्य मानसिरोषशक्तिश्रया वाक्यमेदमप्येवम् । अथयरो ह्येन च उत्तराशिषौ सानकपानशेषात् पुणेडाशोद्देशेन युक्तं, न तु अनहितघननीयोद्देशः । घननीयात् दृ लक्षणा घननीयपुणेडाशातुल्यत्वं अक्षयुपातुगतौ वेति । तेन पृथिव्यास्यलक्षणास्य विज्ञाने मासाधिकारा स नीयपुणेडाशस्यैव एवति । एव घाने, अविधीयते । यत्रैतं चकि घननीयघन अन्तर्गतं मन्त । तथाहि, यदा पुणेडाशोद्देशेन मासविषयान् तत्र घननीयस्यैव स नीयपुणेडाशोपु ल्प शिके नचन । लक्षणं च सप्तथ विविना । न च घननीयपुणेडाशाना घननीयघनोद्देशे

पुणेडाशानादिनि कश्चिन् सप्तथोऽस्ति, येन लक्षणा मयेत् । तथा च अक्षयुपातुत्वं घननीयघनस्य पुणेडाशा घननीया इति सामानाधिकरण्यात्सुपपत्तेः । ज्योतिषान् यथादेशेन समाननियमयोर्हि शब्दयो सामानाधिकरण्यात् मन्ति । यथा गौ गृहा इति, न तु यान् अत्त इव, नामन्तातीया या पुण्या ब्रह्मणा इति । घननीयोद्देशेन उत्तराशिषौ पुणेडाशस्य घानादेशे घननीयान् न समन सीति अत्रिवायेन पुणेडाशस्यैव घननीयघनोद्देशेन तु पुणेडाशानामस्ति लक्षणं इति । न च पूषस्य घननीयपदस्य तुल्यप्रयोजनमप्यस्ति । सिद्धाते तु इति ' वैदिकानामन्वेयासो घननीयान् इति परलक्षण नायो युक्तं पुणेडाशपदेन तु वाद इति । किञ्च मन्ते ' पुणेडाशानाम् ' इति श्लोके पुणेडाशाशब्दस्य लक्षणं दृश्यते इत्यम् । अतो लक्षणात् पुणेडाशस्यैव लक्षणिकं प्रमुचितम् । न यतीत्यलक्षणमुचितम् । न च प्रथितलक्षणस्यैव (१) घननीयघनस्य वैकल्पिकवर्तमाना पुणेडाशानामाना स्थान तस्मिन्निमित्ते सिद्धम् । अथोचनम्— पूषस्य घननीयपुणेडाशानामान का मन्त न चम्, सिद्धा ते त्वेकस्यैव घननीयस्य पुणे डाशस्य घानात्पाना वन्ति । सूत्रं तु घननीयपुणेडाशस्यैव कर्तुं मान्योऽननीयोपारिणि । तीव

ॐ मास ऋषचारिण न मन्थयित्वा श्रुत्वा वर्धितं मयि लेष वर्धयति । मा १।४।१।२९, ७ मत्त मास च कश्चेत् दृष्टवात् । १।६।१२।३२ ० मासस्य इत्याख्यस्य पानो निष्पत् । वि १।३।२ ॐ मासाधिकरणम् । धात्वानामघने घननीयपुणे डाशास्यलक्षणम् ॥

मास तु सजनीयाना भोदनाविशेषात् । ३।२।२२।४२ ॥

धात्वानामघन पृथिव्यास्यलक्षणम् । तत्र घनामन्ति ' सस्ति सस्तिवदिति मूहपविमृषया याति, स दन यान् मृगान् हन्ति तथा तस्मा पुणेडाशा घननीया मन्ति ' इति । तत्र सदेह, कि घननीया नामन्वेया च संभवता पुणेडाशाना स्थाने उत्तरा उत्त घननीयानामवेति । किं प्राक्तम् ? सप्तपुणेडाशाना मन्

मया स्यात् । न चक्रेने पुरोडाशाना च मासमया
विधानं सवनीयमन्वेदं च पुरोडाशाना विदोपशियम् ।
मिञ्चेत् हि तथा वाचयम् । तन्मात्यवपुरोडाशाना
मासमयाना । इति प्राप्ते, उच्यते । मास तु सवनीयानां
एवम् । तस्मात् सवनीया भवन्तीति तस्मात्सवनीयमन्वेदो
विधीयते, तस्मात् पुरोडाशाना भवन्ति इत्यत्र तद्व्यत्ये ।
तुव एवम् । सर्वगुरोडाशेषु मवनीयानन्दोऽनुवाचो न
पठते, पुरोडाशानन्दो मवनीयानन्दोऽनुवाचो । तन्मा-
त्युपुरोडाशानन्दोऽनुवाच इति । तन्मात्यवपुरोडाशाना धाना-
दीनां एते मास वेदानादिशेषादिति ।

वा— पुरोडाशानन्दस्य धानादिपञ्चमर्थेनात्यवपुरो-
डाशविषयत्वम्, मन्वेदि सवनीयत्वे विदोऽनुवाचस्यत्यत्वात् ।
इति प्राप्ते, अभिधीयते । सवनीयानन्दस्यप्रमाद-
पादात्पुरोडाशानन्दं लिङ्गमववावाद्यौर्णं कृत्वा धानादीना-
मपि ग्रहणमिति ।

अभिरसंनिवायन्माप्येति चेत् ॥ ४३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पदवृत्तिः, सवनीयेषु पुरोडाश-
मन्वेदोऽनुवाचो मासमन्वेदोऽनुवाचः । धानादिषु पुरोडाशमन्वेदो न
पाठते । भाक्त्यान्वाप्या मन्वेदो एवमन्वेदः ।

वा— मन्वेदमन्वेदस्यात् इत्यन्तेरेपूर्वनाद्ये न कुतो
यदि वा सवनीयमन्वेदस्यान्तेरेयुवाचान्तेरे भवति।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गात्पञ्चैराजयत् ॥ ४४ ॥

भाष्यम्— प्रकृतौ षोडशैमे धानादिष्वर्थं पुरोडाश-
मन्वेदो भाक्तः सन्निहितेषु प्रयुक्तः । इहापि भाक्त इय
प्रयोष्यते । अन्वापि हि सवनीयमन्वेदने ते सन्निहितः ।
प्रकृतौ लिङ्गात्प्रयान्त्वात्प्रकृतिलिङ्गात्पञ्चैराजयत् । यथा
हमिणो गच्छन्ति, ध्यमिणो गच्छन्तीति, यथा उक्त्यो
वैरूप्यमात्रा, एकविंशः षोडशै वैराजकाया, इति प्रकृत-
लिङ्गेन सामन्वेदने वैरूप्युत्रो वैराजका इति गम्यते ।
एनमिहापि सवनीयानां भाक्त्यामन्वेदः ।

वा— 'पुरोडाशानन्दं' इति प्रकृतौ धानादिषु
रक्षितं दृष्टं, न तु सवनीयमन्वेदस्यासवनीयेषु पठति ।
हादिस्यात् पादयत्ने तेन रक्षयितुं नेतेरेण । न सवनी-
यमन्वेद पुरोडाशमन्वेद धानादिभिः सह सन्वेदोऽस्ति ।
तन्मात् धानादीनां स्यात् तस्मात् इति सिद्धम् । ' इति

मौ. षो. १६३

कथितप्रलापलप्रवेकैरगतसर्वविरोधबाधमार्गः ।
श्रुतिकृतदृष्टनिश्चयेः प्रमाणैः स्थितं इह कर्मसु श्लेष-
श्लेषिभावः ॥ '

वा— ' ननुदेदयः पुरोडाशः सवनीयान्
गम्यते । विश्लेष्यते न मन्वेदि तस्मै सवनीयत्वम् ॥'
इति प्राप्ते, अभिधीयते । ' पुरोडाशं सनुद्विदय वास
चोयने यदि । ततः स्वात्मवर्गामित्यमुदेदयस्मा-
विश्लेषणात् ॥ उद्विदय सवनीयान्तु मांसमय
विधीयते । पुरोडाशानुवाचमन्वेदो तु लक्षणा ॥
पुरोडाशपदे तद्वि ज्ञानं लक्षणां ब्रजेत् । प्रकृतौ
चास्य दृष्टा सा पुरोडाशानलंकरः । सवनीयपदं
मुख्यं न मुख्याय परित्यजेत् । दृष्टा च प्रकृतौ
नैव सवनीयस्य लक्षणा ॥ अव्ययवाचा च तेनैव
लुका वरसंघटिः । तद्व्ययवेतः पुरोडाश इति
तेन न संगतिः ॥ '

सोम— सूत्रार्थस्तु— श्वेतवर्णमन्वेदस्यापानं मांस-
मिति तद्वान्धेदीनां सवनीयानामेव, न तु सवनीयानादीनां-
पुरोडाशानाम्, संनिहितानामन्वेदोपलभात् इति ।

वि— ' पात्तवाच्ये पुरोडाशानलंकार इति मासता ।
यथैव सवनीये वा सर्वेन गमनीयत्वम् ॥ तस्मात् सवनीयाः
स्थिरितिः तस्मिन्निधेः श्रुतः । पुरोडाशस्य मासस्य तेने-
चात्ते निबन्धते ॥ '

भाट्ट— पद्विद्वदतिथे शाकान्धमन्वेदयोरे संने
' संस्ति सन्निधेऽस्ति गृहपतिर्गुरोर्णं यानि, तत्र यान्
मृगान् हन्ति तेना तरसाः सवनीयाः पुरोडाशान् भवन्ति '
इति श्रुतं मास 'मन्वेदो' इति विधिमान्नाप्यासवनीयात्
पुरोडाशास्य तदुदेदयैव विधीयते । विधीयते हि प्रत्येनार्थ
प्रधानाभाष्यवाग्लोकार्णम् । अतस्तस्यासवनीयत्वं तदुचि-
तम्, न सवनीयानाम् । यदा तु ' पुरोडाशाः सवनीयाः '
इति भवदेकदिभूत. पाठश्रुत्या प्रावणिकत्वात्विधेयत्वेत्तस्मात्
यत्रयान् पुरोडाशानुवाचोऽस्ति सवनीयान् । न च
पुरोडाशास्य सवनीयान्देन विधीयम्, विधिज्ञोद्विद्यते ।
अतः सर्वपुरोडाशाकार्यै तस्यं विधीयते । सवनीयपदं तु
सवनीयासवनीयपुरोडाशानुवाचं गौर्णं लक्षणिकं वा । अत
पुरोडाशमन्वेदने तरसम्, न धानादिश्वेतः । इति प्राप्ते,

सन्नीयपदत्रयुपोडाशब्दोऽपि चार्थप्रज्ञापने प्राथमिक-
सन्नीयपदमेव सन्नीयपदोद्देशेन कथयन् । प्रथमायास्तु
द्वितीयायै लक्षण उभयमादिच्छेदव । अतः सन्नीयस्यो-
द्देशेनैव धर्मादिपदकृत्यर्थेन तस्य विधीयते । पुरोडाशपदं
तु एव वच्य च पुरोडाशवत्त्वसम्बन्धेन सन्नीयस्योपु-
लक्षणात्मनुवाद । दृष्टञ्च 'पुरोडाशानल्लुक्' इत्यादौ
पुरोडाशशब्दः । सन्नीयस्यपनिर्हानि पर इति तस्य सन्नीय-
स्यगलपञ्चक सुसम्भेय । तदेवं श्रुत्यादिपदप्रमाणसम्बन्ध-
निरूपितम् । अतः परं प्रयोगश्च निरूपयिष्यते ।

गणहन— 'मास त्रिषेव सन्नीयस्यै ।'

शब्द— 'तस्य सन्नीयाद्गम् ।'

• मासाधिकरणम् । १।१।१३।३८-३९ वर्षक १.

मीनौ पृ २२७३ 'धात्यादिशब्दम्' इत्यत्र दृष्टयम् ।

• मासादद्वान्ते छेदनायै स्वप्रतिष्ठे । वरुण साम-
स्यात् । भा. १।१।१४।२५.

• मासपाकः यामिने न आहृत्सन्नीयादौ । भा.

१।१।१।१२, • मासपाकश्च वेदादिरेऽग्नौ अमायः ।
१।२।१।१५.

• मांसपाकप्रविषेदः योऽत्र वेदारिकेऽग्नौ स यत्
वषाद्य श्रवण आहृत्सन्नीये विहितं तस्य स्यात् । अथवा
दक्षिणेऽग्नौ परुषा अन्नस्य अन्नमाग्नातम् । यदा आगव-
योयान् मास वनस्यै उपशरीयते तदा दक्ष दक्षिणागौ
अपविशन् इति तस्य दक्षिणागौ व्रतधरुणशक्यस्य
मेव, अथवा भागात् इति । भा. १।२।१।१३.

• मासप्रसङ्गः न वैदिके, तिनन् लौकिके माने ।

भा. १।१।२।१।२

• मांसभक्षणम् 'वधेश्चाद्रमोक्तिव यथा क-
त्तममभक्षणम् । शेषे विहितं धर्मं न सर्वत्र निधि-
प्यते ॥' पशुपशुमीनपुर्वशापवदशीषु गाममत्तमेषुधा-
रिषिषावनिषेवात् शृङ्गस्य अथवा कामचारे प्राप्ते
तदङ्करणमियम् । शेषेन विहितं । यथाह 'न मासभक्षणे
दोषो न मनो न च भैषुने । प्रश्चित्तेश भूताना
निश्लिप्तु मदापण ॥' (मनु ५।१६) इति । वा.
१।१।२।१।२. १९२.

• मांसमया पुरोडाशाः पर्यगिर्त्तं वा. पश्वि-
त्तारुणे ण्डिकान्ते । पूर्वश्वे तु पिष्टमयः पुरोडाशः ।
भा. २।१।१।१२.

• मांसविक्रयणो हि प्रयज्ञविभक्तानेव पश्व-
वित्रीयते । वा. ३।१।१२।२२

• मांसपर्यगमपि वैहारिकणामग्रीना पशुव च
दव्यन परिहृतम् । भा. १।२।१।१।५.

ह्र 'माजीवन् यः पराज्याद्दुःखगोऽपि
जीवति' इति न्यायः । उक्तं च मायकविना 'म-
जीवन् यः पराज्याद्दुःखगोऽपि जीवति । तस्याऽन्न-
निरोधास्तु जननीकलेषकारिणः ॥' इति । साहस्री
५०२.

• मास्यो पीणोऽस्या पुरस्तात् चतुश्चे गमस्य
दीक्षा कर्त्तव्या, न चैत्याः प्राक् । ६।५।१।३०-३१.
मीको, पृ. १५५५ 'गवायनस्य दीक्षा' इत्यत्र
दृष्टव्यम् ।

• मायकृष्णाष्टमी एवाष्टमा नाम । वि. ६।५।
१०.

• मायसतमीपीणोऽमासीयात्सुनीप्रतिपद्वत्त्वेष्य-
दीना नियमाकषाप्रमाणे न शास्त्राद्भेदे किञ्चिदस्ति । वा
१।१।१।३० पृ २०५ । पास्तुनीपीणोऽमास्यन्याया
प्रतिपदि वस्त्वनिमित्तक उच्यते । मु. पृ १८७.

• मातुलुकन्यापरिणयादीनां अननुष्ठानम् । माह.
१।३।४ वर्षक २.

• मातुलुदुहित्पारिणयनं अनाचारः । अनुदेव-
लूनयोः दण्डशक्त्यात्माना च । वा १।१।१।३० इ
२०३-२०४.

• मातुलुदुहित्पारिणयनादितिपशाका स्मृतिरि-
क्षाचारणा कामादिदेवन्तर स्वष्टमेव हस्वने इति न
कश्चिदपि श्रुतिमूल्य समारणीयम् । नहि मातुलुदुहित्-
पारिणयनात् प्रयत्नाशेषत्वि, अनुत्पत्तिश्च सगवति इत्य-
चर्य अग्न्यतरस्यामागण्य धाश्रयणीयम् । तत्र श्वश्राम-
निमित्तस्य आनासस्य अग्रमाग्य इति सिद्धमेवश्रावीय-
काना दुःखाचारम् । वा. १।१।५ पृ. २५.

० मातुलमुत्तापरिणयः वेपुषित् दक्षिणदेशोऽपि
त्रियने, व प्रमाणम् । इति चेत्, न, स्मृतिव्यति-
त्वात् । 'मृत्युस्थ सुतागृह्णा मातृयोगं तथैव च ।
समानप्रयाजं चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति
स्मृतिः । सदाचारच स्मृतिः प्रख्या । वि. १।१।५
वर्षकं २.

० मातुलमुत्तापरिणयनम् 'मातृलम्ब्य सुतागृह्णा
मातृयोगं तथैव च । समानप्रयाजं चैव त्यक्त्वा चान्द्रा-
यणं चरेत् ॥' इति स्मृतिनिषिद्धम् । अथ मातुलमुत्तायाः
पुत्रिनाकरणादौ गान्धर्वदिनिवाहादौ वा यत्र मातृयोग-
निवृत्तिः नास्ति, तद्विशेषे मातुलमुत्तापरिणयननिषेधाः,
न तु यत्र गोकनितृप्तिः तद्विशेषोऽपि इति चन्द्रिकादौ
('मृगिचन्द्रिका') प्रयाजिकम् । सोम. १।३।५ पृ. ३४.

० माता च परम देवताम्, समा च पुत्रेण द्युपैवैरप-
नियन्मानो (मातृशब्द) जननीजननः अत्रगम्यते ।
माता ह्यः निप्रथम इत्येतिरप्यत्रपरिणयानो धान्यस्य
मातृगोचक । भा. १।१।७।१८. ० 'माता मन्त्रा
पितुः पुत्रः' ('मन्त्रात्मन्त्रम् १।१।१।१०') इति सूत्रेण
दण्डेन जनविशुद्धं गान्धर्वदितोपपत्तिः, तेन वर्णसंनयः ।
वा. १।२।१।१३ पृ. १२८ ('येन जातेः स एव सः'
इति द्वितीयधाराणः । गुणः) । ० मातृस्य सेनिनो वा
यदि पुत्रः स्यात् तन्नायोः प्रसिद्धजातिरिवात् नैव (पुत्र-
जातेः) दुर्गन्ता भवेत् । वा. १।२।१।१३.

० मातृगणप्रायः लैरिचि । त्रि. (गुदमले)
१।५।२

० मातृगोत्रा कुत्राणं च परिणेषा । वि. १।३।५
वर्षकं २.

० मातापितृगुणोद्दिष्टशुभा पात्रप्रदा । वि. ५।१।४.
० मातृलम्ब्यायः । प्रथमलम्ब्य निर्गन्तव्यं नाथ
यतीति न्यायार्थे । अथ च शक्तिरे प्रशादोपात्म्याने
कसमापि मृत्युनेन ' एतावन्नाऽयं कालेन नद्रथातः
न्यस्यन् । वधुप्रायजकं रीत्यं मातृलम्ब्यायकदक्षिणम् ॥'
('योगतण्डि' ५।३।७०) इति । माटस्वी. २३०.

० मातृरथन् । यथा मनुष्यमपिप्रसिद्धो मातृ इति,
मनुष्यतां यन्तु मनुष्या निर्गन्तव्यं (उच्यते) । यत्न

तु अतोऽन्वयतः प्रकृत्यो नास्ति न च मातृगुः । तथा
आह्वानैतुगना न दक्षिणात्पारिक्या आह्वयत्वा व्यरसा ।
भा. १।३।७।२१ । अथ चार्तिकम्- यत्तु मनुष्यमपि-
प्रसिद्धो मातृ इति मातृशरंणोक्तम्, तद् ' तद्वच्छति
पथिदूतयोः' (पा. ४।३।८५) इति वा दूतनिषेधं
पक्षयित्वायम्, अप्रत्ययितोक्तत्वाद् वा उपेक्षितयम्,
सर्वसिद्धयपि प्रसिद्धते तद्विदितसायाभावात् ।

० माध्यंदिनं सवनम् । ' पश्चिमिष्टोमे माध्यंदिन
सवनम्' इत्यत्र अनेनास्यात्वापेक्षितेन माननाप्रधान-
त्रिभिः । मणि पृ. १११. ० माध्यंदिनः पयमानः ।
' निच्छब्दा आगतो माध्यदिनः पयमानः पद्यवामा'
इति ज्योतिषोमे श्रीणि छन्दसि । भा. १०।५।२।१०.
० माजदिनः पयमानः निच्छब्दपरः । गायत्री बृहती
त्रियुगः इति छन्दसम् । वि. १०।५।२. ० माध्यदिनः
पयमानः नाम स्तोत्र अग्निष्टोमे माध्यदिने सवने प्रथमम्,
चत्वारि च षडस्तोत्राणि इति षड् स्तोत्राणि माध्यदिने
सवने । ८।३।५. ० माध्यंदिने पयमाने गान आद्यं वृत्ते
न तु वृत्ताद्यसु स्तोत्रियासु, एकत्रिके नती । १०।५।
३।०-५. मीनो. पृ. ४५४ ' अन्त्योपाधिनामम्'
इत्यत्र दृश्यम् । ० माजदिने षण्णुसोदाद्येन चरन्ति
सर्वनीयस्य पयोः । भा. १।२।३।१४. ० माध्य-
दिने सवने एकादशपयसः सवनीयपुरोडासाः । १०।५।
२६।८८. ० माध्यदिने सवने षड्वाः पद्य ' षड्
माध्यदिने छल्लि' इति वचनात् । सोम. १।२।६.
० माध्यदिने सवने चत्वारि षडस्तोत्राणि अमदस-
स्तोत्राणि ज्योतिषोमे । त्रि. १।४।३. ० ' माध्यदिने
सवने दक्षिणा नीयन्ते' ज्योतिषोमे । भा. १०।६।
१८।६५. ० माध्यदिने सवने पौत्रुदायनेगाम्यज्जते अज-
नाप्यज्जते नाम सपे । १०।६।६।१०. ० माध्यदिने
सवने षड्वावामहाते प्राजापयानामान्यम् अच्यते ' ताम्
पथंमिहृतातुलुवृत्तिः, षड्वावाम्यामभते' इति । ४।१।
१८।३३. ० माध्यदिने सवने सवना दक्षिणा सन्कृताः
ज्योतिषोमे । १०।६।१८।६५. ० आगवैज्यमेकादश-
कपालं (निर्वपेत्), माध्यदिने शरमन्तं चरम्, बार्ह-
स्पत्यं चरम्' अजन्तव्यवाम् । १।२।३।२।११.

० सावनीयस्य ' मास्यदिने निरुपते ' इति वचनात् मास्यदिनसालस्येव अन्नमि मर्जति । ११।४५।१८ .

० मास्यदिनार्धनपनमानयो अन्नस्य साम्ना गान्धर्वदिनेषु (गान्धर्वस्यसुपुष्यु) निवेग. न तु अन्ने, विवृद्धस्तोमकेषु ऋतुषु । ५।३।५।१३-१४. मीमे. पृ. २६० ' अतिरामे काम्यस्तोम० ' इत्यत्र इष्टयम् ।

० मास्यदिनार्धनपनमानयोरेव साम्नामात्रादोद्भवौ विवृद्धा विवृद्धस्तोमकस्तु । १०।११।१११-१२. ' विवृद्धा-विवृद्धस्तोमकस्तु मास्यदिनार्धन० ' इत्यत्र इष्टयम् ।

० मास्यदिनार्धनपनमानयोः साम्नामात्रम् इति वचने (१०।५।६-०।५।२-२६) । भा. ५।३।१-१३.

० मास्यदिनतृतीयसप्तमवसाना पशुपुरोडाशाना पशुजनमये उपनवान् प्रसङ्गि मेषे न तु तन्निवृत्तम् । ऋत.कुरनेऽपि पशुगमादीशुसंमिश्रितमिष्येन पशुमस्य फलितान् पुरोडाशाना तन्निवृत्तमेव । वि. ११।२।१२.

० मास्यदिनपञ्चमस्य आशुस्युचः (अतिरामे) ' तथा ते वातमप्यः ' इति गणन एव एतद्विदुस्तोम-पूर्वार्धं वागतान् साम्नामात्रावः न तु विदुस्त्वगती-छन्दस्त्वयो. । वि. ५।३।५. ० मास्यदिनपनमाने शीघ्रं सूक्तानि आन्वयानि । १।४।१.

० मास्यदिनसवनीयाः तृतीयसवनीयाश्च पुरो दाशा अस्यस्य पयो. प्रातः सवनीयाना वा तन्मध्ये पण्डिता । भा. १२।१।११३.

० मास्यदिनीयायाः सावनीयाश्च. कश्चिदु-११येऽपि आयममिश्रोमस्य दोषस्यैः । सावनीयान्याप. । ५।१।१।३०-३४.

० मास्यमिश्रा अर्धमात्रादेव आनमसि नास्तीति पदसि, तस्मिं हेतुमिगणद्वैर निरुपन् । याल पु ६.

० मास्यी सुग त्रस्यस्यैर निविद्या न धामि-येरपते । या १।३।१।० पृ. २०५-२१०.

० मानं उपाहरणं च फलसा चर्तये जीविष्टोमे । १०।६।१०।० मीमे पृ. १८२१ ' उजोतिष्टोमे शोमस्य० ' इत्यत्र अपिष्यत् इष्टयम् ।

अहर्गणे सोमस्य मानं प्रति मानस्य परिमाणं कर्तुं वाय. उपाहरणं मानकाले । प्रतीतो ज्योतिष्टोमे केन माननापठेन उपाहरणस्य उपाहरणं उपाहरणस्य अहर्गणैऽपि पृथक्प्रागे नोत्पाद्यम् । उपाहरणैऽपि च मन-काले एवोपाद्यम् । इति पूर्वः पद्यः ।

हरणे वा श्रुत्यसंयोगाद्यर्थाद्धि प्रष्टवौ तेन । ८० ॥

वागन्- पूर्वपद्य-वद्वयम्. अहर्गणे प्रमर्दं सेनो पात्रहरणस्य वास मानकाले नोत्पाद्यत् किन्तु हरणे हराकाले उपाहरणकाले उत्पाद्यत् । श्रुत्यसंयोगान् भुञ्जा सयोगमात्रान् श्रुत्यनुक्तत्वात् । नहि श्रुते मन्-काले उत्पाद्यत् इति । ननु ग्रहणी मानकालस्य उपाहरणदर्शानान् मानकाले एव हराप्रस्य उत्पादनीयं इति चेत्तत्राह । श्रुताश्रयोमात् श्रुत्यनुचरत्वात् । नहि श्रुते मानकालस्य उपाहरणं कर्तव्यमिति । किन्तु प्रष्टवौ मह एकावात् अर्धान् । नहि मानकालः उपाहरणकाले अल्पस्य प्याकृत इति अर्थात् तैवेव क्रियते । अहर्गणे उ मानकालस्य दिवसान्तोरयोमिष्टोमप्रागे षष्ठीऽप्यु-तेन प्रथह उपाहरणकालमात्रा प्रथह उपाहरणकाले पृथक् वायः उत्पादनीय इति सिद्धान्तः । के.

० मानं सोमधर्म । भा १।६।१३।२६.

० मानाधीना मेयसिद्धिरिति (प्रमर्दयैना प्रमेयसिद्धिरिति वा) न्यायः । साहस्री. ४६६.

० ' मानाधीना मेयसिद्धिः ' इति न्यायेन प्रमाणित-पणस्य धर्मस्यैव निरूपणं प्रति हेतुत्वम् । कौ १।१।१।१.

० न चैव कल्पान्द्रूपवदिताने निर्गमनस्य । श्रौत उमानं रस्यप्रमाणरगतस्य मानाधीनत्वेन 'मानाधीना०' इति न्यायेन प्रमेयस्य प्रमाणोर्जास्त्वत् अक्षयवधिरितिनेन तत्रत्वावयवे, निर्गमनस्यत्वात् । पूर्वपद्ये । १।३।१।६.

० मानोपाहरणादीनां जोममानधर्मता । १।१।१।२६.

० मानदीनां कथा एकाऽप्युपाहरणस्य कालिनेतीहर्णे दागतस्यैव गननस्य सोमधर्मैः । १०।६।१।५।३-०६. ' ज्योतिष्टोमे कालिनेतीहर्णे ' इत्यत्र इष्टयम् ।

• मानवीपु पञ्चदशानामेव सामिपेनीतम् । वि.
१०६।१९.

• मानसं अहः । 'एष वै दशमम्याहो विद्यमानो
कमानसम्' । द्वादशाहं ' दशमेऽहनि मानसाय
प्रवर्षन्ति' । भा. १०६।१११-४०.

• मानसमहन्तरं स्याद् भेदश्चपदेऽहान् ।
१०६।११।३४॥

द्वादशारे 'अनया तत्र पानेन समुद्ररसया प्रकाशते
पुत्रं प्लामि इति प्राजापय मनोमर्हं प्लामि' इति श्रुते ।
एत्र मानसं कर्म मानसो ग्रहः द्वादशाहान् अहस्वर
मित्र अहः स्यात् । 'वाग् वै द्वादशाहो मनो मानसम्'
इति प्राजापयान् मानसस्य भेदेन व्यपदेश्यात् । किञ्च
'यामे द्वादशाहः' इति याचा द्वादशाहः ससृजतः,
'मनो मानसम्' इति च मनसा मानसं ससृजतम् ।
वाहमानसयोश्च भेदः प्रसिद्धः, तेन द्वादशाहमानसोरेषि
भेदो गम्यते । अस्मात् द्वादशाहान् मानसं मित्रमहः इति
पूर्वः पक्षः ।

तेन च संख्यानम् । ३५ ॥

तेन च मानसेन द्वादशाहस्य सप्तान् द्वादशाहान्
मानसं अहन्तरं इति गम्यते । 'निवृत्तानि ह वै द्वाद-
शाहस्य गतरक्षानि छन्दसि, तानि ध्रुवसैनैर आप्याय-
यन्ति' । द्वादशाहस्य यानि गतरक्षानि छन्दसि तानि
मानसेन आप्याययन्ति इति जुनर् द्वादशाहान् मानसं
मित्रं दर्शयति । नहि स्वैरेन एव छन्द्यन्ते । सत्य-
सात्त्विकयोर्भेदाधीनत्वात् । अस्मात् द्वादशाहान् मानसं
अहस्वर इति पूर्वपक्षे षेकस्यशुभम् ।

अहन्त्याय परेण चोदना । ३६ ॥

प्राजापतौ मानसो ग्रहः द्वादशाहान्तरमपि सन् द्वाद-
शाहान् अहस्वरम् । कुतः ? अहस्वात् । अहः अन्तः
पत्नीसयाजाः । 'पत्नी सयाज्यं यात्र तदेव मन्त्रमाय
प्रवर्षन्ति' इति पत्नीसयाज्यत्वात् अहस्वात् परेण पर-
स्तात् मानसस्य चोदना भवति । तस्मात् मानसं द्वाद-
शाहान् अहस्वरम् । द्वादशाहिकानि गुणैरेव तु पत्नी-
सयाज्येभ्यः प्राग् न्यान् । परस्त्वान् अगौ विहितः ।
तस्मान् अहस्वर इति पूर्वपक्षे हेतुत्वरसम् ।

पक्षे संख्या सहस्रवत् । ३७ ॥

प्राजापतौ मानसो ग्रहः द्वादशाहान्तरमपि सन् द्वाद-
शाहान् अहस्वरं इति पूर्वपक्षिणा संके सिद्धान्तिनः
शब्दाः । ननु एव नपौदशसु अहःसु द्वादशाह इति
संज्ञा नोपपद्येतेषु । व्यज्यन्ते । पक्षे नपौदशाहस्यपक्षे-
ऽपि अस्या सत्त्वाविशेषत्वात् इत्यप्युच्यते द्वादशाहस्यः
धर्मगणनामपेक्षयात् उपपद्यते । अहस्यवत् । यथा
अतिपानः अहस्यमहानि 'अतिपानेन सहस्रकाम्येन
यनेत' इति सहस्राधिकेऽपि सहस्रमन्त्रो ह्यः उच्यते ।
तस्मात् मानसं द्वादशाहान् अहस्वरं इति पूर्वः पक्षः ।

अहर्दग्ं वाऽशुभयोदनाऽभावात् । ३८ ॥

मानसो ग्रहः द्वादशाहान्तरमपि द्वादशाहान्तरं इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तवती । यास्तदः पूर्वपक्षं प्राङ्मुखः ।
मानसो ग्रहः अहर्दग्ं दशमस्य अहः अत्र स्यात्
न अन्यदहः । चोदनाभावात् अहस्वरस्य अस्तिप्रायाः
चोदनायाः अभावात् । 'अनया तत्र पानेन समुद्ररसया
प्रजापतये पुत्रं प्लामि इति प्राजापय मनोमर्हं गृह्णाति'
इति दशममहर्दगीह्ये अहोदना एषा । अशुभत्वं,
यथा अशुभस्यो विधीयमानो षसिन् कर्मणि भवता
तन्मरी प्रहाम्यावो इति विज्ञापते न कर्मन्तरे उच्यते ।
तस्मान् दशमेऽहन्त्येव शुभनिधिरसम् ।

दशमविसर्गवचनाच्च । ३९ ॥

सिद्धान्ते हेतुत्वरमाह । 'एष वै दशमम्याहो
विद्यमानो कमानसम्' एष दशमस्य विसर्गं अन्तः
कमानसं इति जुनर् अन्तेऽप्य दशमस्य न सत्त्व-
मेत्त्वं कर्म इति दशमस्य अहं विसर्गस्य वचनं
दर्शयति ।

दशमेऽहनीति च वदसुगणशास्त्रान् । ४० ॥

'दशमेऽहनि मानसाय प्रवर्षन्ति', 'दशमेऽहनि
सांपत्नीमिकर्मिणः स्यन्ति' इति दशमे अहनि इति
तदसुगणशास्त्रे एष दशमस्याहः शुभस्य भाव्यात्
सांपत्नीत्वात् मानसो ग्रहः दशमस्याहोऽहः नाहस्वर इति
सिद्धान्तः ।

सुरयासामञ्जल्यान् । ४१ ॥

द्वादशाह इति द्वादशमहर्षत्याः सप्तमश्लाघाच मानसो ग्रहः इत्यमरस्याहोऽह इति । मानसस्य अह्नस्तत्त्वे तु नवोदशतु द्वादशाह इति एतस्यावचनं अष्टमश्लघा स्यात् । तस्मान्नाहर्षन्तर इति सिद्धान्तः ।

पद्मविरैके चैक्यम् मानान् । ४२ ॥

द्वादशाहे ऐकादशितेभ्यः पशुभ्यः अह्नः अतिरैके आपिरने एति एतन्म अह्नः शक्तिभ्यः मानान्, द्वयो- रद्वोरभावात् मानस न अह्नन्तर इति सिद्धयते । अह्नन्तरत्वे तु द्वोरतिरैकः स्यात् । अह्ना तस्ये त्रयो- दशत्यान् पशुना चैकादशत्यान् । ' नः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्रागः शर्मः ' इति एकदशतिनीं द्वादशाहे विधाय विद्ववाया तस्या एतस्याविरैकं दर्शयति । एकदश पशुषु द्वादश अहानि । एतन्मतिरैकं नूनं द्वादश एतान्य- हानि इति गमयति । तस्मान् मानस दशमाह न कर्मा- न्तरमिति सिद्धान्तः ।

स्तुतिभ्यपदेशमद्रेण विप्रतिपिद्धं व्रतवत् । ४३ ॥

वदन्तः पूर्वपक्षिणः ' मानसमहर्षन्तर मेदेन व्य- र्देशात् ' (१०६१२३।३४) इति ' तेन च मानसेन द्वादशाहस्य सत्त्वात् मेदः ' (१०६१२३।३५) इति च, द्वौचरमाह सिद्धात् । अत्रेन सप्तदशस्य स्तुतेर्वै- देश व्यभिचयिषिर्दं मन्वायते । व्रतवत् यथा महापत- वसेन सप्तमहर्षन्तरम् । ' वन्ति वा एते नियुनात् ये सप्तसप्तवसिनि । अन्तरैरि नियुनो समयत, तेनेय नियुनात् यन्ति ' इति सप्तदशोपमनिषाय तन्त्रवर भूत्स्य सप्तमस्य वसेन अनुविबुद्धं सप्तदशस्य अ- परवर्गेण स्तुतिं दर्शयति । क्षेत्रेऽपि ' शीर्षे वैश्वे- शोमनो देवदत्त ' इति व्याख्यानस्येन आरवती सम्भूयते । उक्तान् शेषः ।

वचनादतदन्वयत्वम् । ४४ ॥

वदन्तः पूर्वपक्षिणः ' अह्नान्नाय वरेव चोदना ' (१०६१२३।२९) इति, वराह सिद्धान्ती । ' वनीः संघान् प्राञ्च उदयेन मानसान् प्रथमंति ' इति वचनात् दशमस्याह्नः अतदन्तं उदयनासमयं पत्नीसयाजान-

न्वाभायः । द्वादशाहिकानामह्ना सामान्येन पत्नीसयाजान- तना, निशेषेण तु दशमस्याह्नौ मानसान्तरा उच्यते । अत्रे न शेषः । तस्मात् मानस दशमस्याह्नोऽह्न न द्वादशाहादहर्षन्तर इति सिद्धान्तः । केः

● मानसो ग्रहः द्वादशाहस्य दशमेऽहनि । तत्र ' द्वादशाहस्य द्वारखनि छन्दसि, तानि मानसेनाऽऽ- प्यावपन्ति ' इति मातेन द्वादशाहस्तुतिः । ' कवे द्वादशाहः, मनो मानसम् ' इति न्यपदेशयोः । ' एष वै दशमस्याह्नो विचरिषो कर्मानसम् ' इति विष्णोर्विवा । वि, १०६।१२३. ● मानसे ज्ञाने चाधुपादिसामग्री प्रवि- वन्धिषा । मणि, पृ. ६३.

● मानसान्तरा दशमस्याह्नो न पत्नीसयाजान्तया प्राग्गाहे । भा. १०६।२३।२४

● मानसप्रधानता तचनेनेन द्वादशाहस्य दशमस्याह्नः । भा १०६।२३।२५.

● मानसप्रत्यक्षे महारं हेतुरिति वैचित्, देव्ये । मणि, पृ २१.

● मानससंज्ञको ग्रहः द्वादशाहदशमाहाह्नम् । मानसाधिक्यम् । मानसप्रशासनम् ॥

मानसमहर्षरत्नं स्याद्देदव्यपदेशान् । १०६। २३।३४ ॥

भाष्यम्— द्वादशाहे ध्रुयते ' अथवा त्वं पत्ने- सप्तदशसया प्रजापतये जुष्टं सृष्टमीति प्राजापत्यं मनोर्षे- यज्ञानि ' इति । तत्र सप्त- किं मानसमहर्षद्विदशाहाह- रन्तरं वा अहर्षन्ति । तत्रेह कानिचित् मेदशाणानि प्रतिभानि । तानि निराविकीर्णत्वात्तार्थं उच्यन्तेति ' गणसमहर्षन्तरं स्यात् ' इति । वृत्तः । मेदेन व्य- र्देशात् । द्वादशाहान्त्रेदेन व्यरिच्यते । वषम् । ' कवे द्वादशाहो मनो मानसम् ' इति द्वादशाहान्तरमेव मानसं न्यपदिशति, ' कवे द्वादशाहः ' इति कर्कसमवात्, ' मनो मानसम् ' इति च मनःसमवात् । यथा वाम् मन्त्रोर्मेदो धस्तुनेऽवगम्यते एवमेतयोपि द्वादशाह- मानसयोः । चतः पृथक्चैव मति मेदेन व्यपदेशो भवति, मानसा । अत्रे भिन्नते एतदहर्षिति व्यपदेशादस्यते ।

तेन च सखात् । ३५ ॥

भाष्यम्— इतश्च अहस्त्वमिति । कुत । तेन मानसेनाह द्वादशाह सन्त्यते । कथम् ? 'चिभूतानि इ वै द्वादशाहस्य गतराणि छदासि, तानि मानोभेयाऽऽप्यावर्षति' इति । द्वादशाहस्य यानि गतराणि छदासि तानि मानसेनाऽऽप्यावर्षति इति हुनन् भिन्न द्वादशाहाद् दर्शयति । कथम् ? सखात् । न हि तेनैव अपमानं तस्य संस्तुतिर्भवति । कुत ? अत्यन्तमेदात् स्तुतिस्तुत्यथै । न हि देवदत्तो देवदत्तन स्याते । भिन्ने हिरेण पण्यविविधे सन्त्यते । तददिहापि द्वादशाहो मानसेन स्यूते इति संस्तुताद्येऽऽभिगम्यते इति ।

अहस्त्वाच्च परेण चोदना । ३६ ॥

भाष्यम्— इतश्च अहस्त्वमिति गम्यते । कुत ? द्वादशाहो द्वादशरात्रेण चोद्यते 'पत्नी सखायं प्राश्न उरेत्य मानस्य प्रवर्षति' इति । तस्मिन् द्वादशाहिक स्वाहो गुणविविधैर्नन्द द्वादशाहिनी पत्नीसंवावाक्यता स्यात् । अथ एहस्त्वात् भवति, एतेन द्वादशाहिकानामप यतो नापत्येति न बोधो भवति । अतोऽपि यैः उच्यते द्वादशरात्रेण चोदितेति गम्यते ।

पदे सख्या सहस्रवत् । ३७ ॥

भाष्यम्— परिकोदनापि द्वादशम् । निमित्त परिचोदना । नपेव द्वादशाह इति पयोदशास्वहो नोप पश्ये । अत्रोच्यते । यदा प्रमाणतरेण सन्द एता केनैव प्रयुक्त इति भाष्ये, तदा सख्याधर्मिकयात् नयो दशसु गुणक्या प्रयोगे मेत्यति । यथा 'अतिशय सहस्रगह्वानि', 'अनिराज्य सहस्रसाय्येन गपैव' इति व्यभिचरेऽपि सहस्रे सहस्रराशे छद्, तददिहाप्यधिके सविष्यति । अथवा कर्मणानामभेदेणैव द्वादशाह इति । यत्नन्ति कर्मण्यदीकृत्य प्रयुक्तत्वात् नाचक इति निश्चीरते । सर्वानि प्रकरणादीकृत्य प्रयोगात् सर्वेषां वाचनो भवित्पत्तिरिति न रोग ।

अहस्त्वाच्चोदनाऽभ्यात् । ३८ ॥

भाष्यम्— दशमस्याहो गुणस्य विधि स्यात्, नाहस्त्वचोदना । कुत ? अहस्त्वमप्यस्य वचनस्य अभावात् । कथम् ? एत तावद् भूयते अथवा एत

पात्रेण सदुदत्तया प्रयाक्तये शुभ एतन्मैत्रि प्राजापत्य मनोमद् गुह्यति' इति । दशममदरहीकृत्य प्रत्यचोदनेन । गृह्णीति सत्कारविधानात् । न च सत्कारमेदे कर्ममेदे भवति । 'अचोदकाश्च सत्कार' (२।१।९।१८) इत्युच्यते । 'येस्तु द्रव विनीयन्ते गुणसत्' (२।१।१।८) कर्म न प्रयानमिति । यथा अथवाप्यै विधीयमानौ न कर्म भिन्न । यस्मिन् वर्मणि भवतस्तन्वस्यै प्रहाभ्यासविति विद्याश्वे, न कर्मातरे इति । यदि चाहस्त्वमेतत् भवति न कर्मातरम् । एतन्वस्यैव अहस्त्वानुमानप्रवृत्त्यनना भविष्यति, प्रवृत्त्यनपक्ष, नाप्रवृत्त्यप्रवृत्त्या त्रिधा तस्य । अतो नाहस्तरम् । दशमे एताहनि गुणविविधिति ।

दशमविसर्गवचनान्च । ३९ ॥

भाष्यम्— इतश्च नाहस्तरम्, तत्रेण गुणविवि । कुत ? दशमविसर्गवचनान् । दशमविसर्गात्तत्र हि भवति 'एव वै दशमस्याहो विसर्गो यमानसम्' इति । एव दशमस्य विवर्षणं अत यमानसमिति हुनन् अचोदकम न्यत्रतो दशमस्य, न स्वतन्त्रतत्कर्मति दर्शयति । तस्मादपि दशमस्याहम्, नापान्तमिति गम्यते ।

दशमेऽहनीति च तद्गुणशास्त्रात् । ४० ॥

भाष्यम्— इतश्चाहम् । कथम् ? एत गुणशास्त्रेण भविष्यति 'दशमेऽहनि मानस्य प्रवर्षति' इति, 'दशमेऽहनि सार्वगतीभिकर्मि स्तुति' इति । दशमस्याह प्रपानभावैव निर्दिशात्, अहस्य व्यापेय भावेन, तत्तत्तरेण गुणैः दशमस्य, नापान्तमिति गम्यते ।

सत्प्रयात्तामस्यत्वात् । ४१ ॥

भाष्यम्— यदि च गुणोऽयम्, एत सत्प्रया एत इत्या भविष्यति द्वादशाह इति । इतरथा नयोदशसु द्वादशाह इत्यसमञ्जस सत्प्रयावचन स्यात् । अत्राप्यत्वात् । यदुच्यते गुणवृत्त्या सहस्रस्य गतद्विष्यतीति, तदनुपपन्नम् । कुत ? तत्र हि प्रमाणतरेण सत्प्रयावचनमादिविषे सत्प्रयावदो गोप्या वृथा प्रयुक्त इति निश्चीरते । न हि सत्प्रयेवातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीय वृत्तिराश्री येत । यदप्येतात् 'अथवा एत पात्रेण' इति वचनम्,

तदपि प्रहरणकारविधानादग्रमेऽहनि सामान्याम् विद्यते,
 न कमा-तपमिति उपाधिगतम् । एष त्वेत्, नैतद्व्यक्त
 पचनगहनरत्नप्रत्यक्षम्, नान्यद्व्यमानात्तर प्रापकम्,
 येन सत्त्वेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यप्यवस्थाम् ।
 तस्मान्नेह योथा वृथा प्रयोग इति । यद्यपि कर्मगण
 नामधेयत्वात् प्रकरणात्तेन नवतमद्गीकरणत् नाशयेय
 ह्येण या वृत्तिर्भविष्यतीति । तदपि न युक्तम् । सत्त्व
 कर्मगणनामधेयमेतत्, न स्वयथार्थम् यत्नेन । इत्यत्र
 एतानि कर्माण्यहोमि परिमितान्येकन उमाह्वानातीत्यनेन
 रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयम्, न वर्णानुपूर्व्यमात्रेणैति ।
 तथा हि तन्मैत्र्ये कर्मनामधेयेष्वधमपधेयानुवाद
 भूते नामगान्धे कांते, न लौकिकनाशितस्वारेण परि
 भाषामानेन वृद्धिगुणत् । यथा अग्निहोत्रे न्येन ज्योति
 होम इति । एव इत्यहाह इत्यर्थानुपेते नामधेयम्,
 नार्थाभावेनेति । तस्मात्परिचोदयेत् ।

पश्चात्तिरेके चैकस्य भावात् । ४२ ॥

भाष्यम्— इतश्चाहृदमिति विज्ञापते । युक्त ।
 पश्चात्तिरेकेकस्यात्तरैश् दर्शयति, न द्रव्ये । कथम् ?
 'य पशुत्तिरिच्येण स ऐन्द्राण करि' इति एका
 दशिनी इन्द्राहादे विषय विद्वान्नामनेक्यात्तिरेक दर्श
 यति । उत्र तादृशिरिच्येने, एको न भवति । कथम् ?
 एकादश पञ्च, द्वादशाहानि । एकस्यातिरेक तुक्त
 द्वादशैवावरातीति गणयति । यदि नवेन्द्राहानि स्तु
 द्रव्योभाव स्यात्, नैक्येति । तस्मात्पश्येत् न कर्मा
 न्तरमिति ।

स्तुतिच्यपदेशगद्गेनाविप्रनिषिद्ध इत्यत्र । ४३ ॥

भाष्यम् - अस्मिन् स्तुते द्वयो मूलयो परिहार
 उच्यते । यदुक्तम्, मानसमहरतरम्, भेदेन स्वपदेनात् ।
 तेन च मानसेन उक्तान्नाहृद । न ह्यामनेन आत्मा
 संस्पृश्यते इति । अत्रानिधीयते । नैतद्विप्रनिषिद्धम् । अद्दे
 नापि समुदास्य स्तुतिर्दद्या । यथा महान्तधर्मेण सपसर-
 शस्य । 'यन्ति वा एते मियुनादे धनस्यस्युपपन्ति ।
 अतर्पेति मियुने धनस्यस्येनेव मियुनाद यन्ति' इति
 उद्युनायनेममिषाय तदवपनभूतस्य महान्तस्य धर्मगतु
 निषृद्यत् समुदास्यनपधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । नेके

ऽप्यन्यपधर्मेणैवावपनीं सत्सूचते एवेति । यथा कार्यं वैरी
 मोदनो देयदत्त इति । तद्विहापि द्वादशाह ससा
 विप्यन इति न दोष ।

वचनादतदन्तत्त्वम् । ४४ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, यदहं तस्मैतत्, एव इदं
 शाह्वस्यैवैत्यक्षणा मानसान्तता युक्ता भविष्यति, न तद
 इत्ये । पत्नीसयादान्तता भवेदिति । अत्र दगम ।
 पश्चतादत्तद्व्यतर भविष्यति । द्वादशाहिकनामहा
 सामान्येण फतीसयान्तता । विरोधेण तु दृष्टमस्थानो
 मानसा ततोच्यते 'पत्नी सयाय प्राज्ञ उदेस्य मानसा
 प्रदर्शयति' इति । नास्ति वचनस्यातिभार । तस्मात्स
 दोष । अगो दृष्टमस्थानो मानसमद्ग न सतन्मिति ।

सोम— मन्वन्तस्य सनद्वादमाहाहृत्त्वेऽपि मन
 सस्य न द्वादशाहद्वादशमित्युत्पन्नात् सम्यति । प्रयो
 जयम्— विद्वानुत्तु सगत्तमद्गचौ मानसस्यप्रवृत्ति इति
 पक्षे । सिद्धाते त्वद्गत्वात् प्रवृत्ति ।

वि— 'मानस किमर्हमिन्द्रमद्ग वा द्यमेऽहनि ।
 मित स्वव्यादिना, ऽहं तद् विद्योर्गैस्त्वदिभिर्मर्गत् ॥'

भाहृ— द्वादशाहिके दशमेऽहनि 'प्राधान्य
 मानस प्रदृशयति' इति ध्रुवम् । तत्र किं शुभ्यन्त
 यिति उत्र दगमसुयाद्गत्वेन ग्रहणात्तरमानसिचि र्मि
 चितान्नाम्, 'यद्यपि द्वादशाहो मनो मानसम्' इति
 भेदापपदेनात् 'विद्युत्तानि वै द्वादशाहस्य गतस्वामि
 च्यन्दासि सान्मानसेनेवाऽऽप्याययति' इति मन
 सेन द्वादशाहस्यापाननवचनेन भेदानुमानात्तरहस्तदर्शिवि
 मयने । द्वादशाहपद स्वयुक्तानुवाचस्वरोक्तादि हृद
 वा । इति प्राप्तं, भेदापपदेशस्य अवयवावयविदेशत्
 प्युपपत्ते पदविधायकस्यास्य यागान्तरविधानस्य
 प्रमणामायात् द्वादशाहपदस्य कृत्वन्तरत्तमे प्राणाभावात्
 तनेन प्रदृशान्तरविधि । अत एव उच्यतेऽहनि 'मानसा
 प्रदर्शयति एव वै दृष्टमस्थानो निसर्गो दगमस्य' इत्य
 दितिद्वायप्युपपन्ते । विद्योर्गं अन्त । सिद्ध निष्ठा
 पधेनादशिनी विषय 'अयं य पशुत्तिरिच्यते स
 ऐन्द्राण कार्य' इत्येनस्वीय पशोरतिरेक दर्शयति न
 द्रव्ये । या तु सर्वेयामहा पत्नीसयादान्तात्वात् 'पत्नी

तथाप्य मानसाय प्रवर्षन्ति ' इति अन्वयस्य तद्वहिर्भागा-
वर्षति, या पत्नीयथाशान्तत्वस्य सामान्यविरिज्यात्
दशमाहर्षीतिरिक्तविषयलोपपत्तेरितिहासः । अतो विद्वत्सिद्धि
दशापने प्रवर्षमाने दशमाहास्येन मानसप्रवृत्त्यापि
प्रवृत्तिः, अहन्वस्ये वाच इत्यप्यावसगतिः ।

मृच्छन— ' न मानसमहमिषम् । '

शंकर— ' नाहन्वन्मानसं स्यात् । '

● मान्वावर्षिके देवताविधिः दशपूर्वमाससोषणम-
प्रकृते । ऋषू. १०।१।०।१४. ● मान्वावर्षिके देवता-
विधिः प्रजाजेषु । समिश्रादिशब्दात्तु वर्मेनाभिषेधम् । भा.
१।२।२०।५९-६०, ● मान्वावर्षिके द्रव्यनियमविधिः
(अग्नीषोमीये पथे) । ६।८।१०।३२, ● मान्वा-
वर्षिके देवता आचारे ' इन्द्र लघ्वोऽथ इत्याचार-
माचारानि ' इति । १।१।३।४.

● मान्वावर्षिकदेवताकल्पना आचारादिषु क्रिय-
त्मकत्वात् मन्वावाहृत्वाय पञ्चवर्षिन्येवमाचान भवति ।
सर्वजबन्ध्याय देवताविधिः । वा. १।४।१९. ८. ३४१.

● मान्वावर्षिकदेवताकल्पनातत्र चरमात्तुपरा-
वयम् । वा. २।२।३।३. ४०९.

● मान्वावर्षिकद्वन्द्वप्रवृत्त्यायां अपि गौरवम्,
' उद्विष्टा गजेव ' इत्यादी । वा. १।२।१।१.

● मान्वायां विप्रादीनामभिभूतये भोजनार्थमा-
गमनं न भवति । स्नेहाभिगमेन तु पूजना अनिम-
न्त्रिततासापि स्वयमेव भोजनमागमनं दृश्यम् । वि.
१०।१।१२ वर्षिक ३.

● मायावादी नामरूपमध्यम्य अस्वप्नार्थं प्रति
बान्धने । तत्र प्रत्यक्षविरोधः । रत्नाकर. ८. ३६५.

● मायिका गुणा यामस्यं निर्गुमत्वं न
विजन्तीति न्यायः । यथा स्वप्नमादिरुणा अरापि-
पाद इति प्रवृत्तिर्निर्गुमत्त्वमीश्वरस्य न निरावन्तीति
न्यायः । साहस्री. ७८५.

● मारणाय गृहीतोऽहच्छेदं स्वीकरोतीति
न्यायः । एष्ट. । साहस्री. १४१.

● ' मारुत, कृमापः ' देवादिभिषु अष्टम. पशु
अथवापि स्वेतिशेषे न । वि. ८।१।७, ● ' मारुती

मी. को. १५४

आमिञ्ज', ' वारुणी आमिञ्ज ' वरुणप्रवासेषु । भा.
१।२।१।५।३३, ● मारुती मेघी दक्षिणविहारे
हृविश्वस्यै वरुणप्रवासेषु आंश्रमन्यनदेः पुनर्विधिः
चातुर्मास्येषु । ७।२।३।२३, ● मारुती शम्भो दक्षिणे
विहारे कर्त्तव्या वरुणप्रवासेषु । १।१।१।१२९,
● मारुतीमेव दक्षिणसिन्धु विहारे आषाढपथि इति
लक्षणया गगनोदना भवति । १।१।२।५।३९ ● मारुती-
मेघ (आमिञ्ज) प्रतिपत्त्या दक्षिणसिन्धु विहारे
आषाढपथि वरुणप्रवासेषु, तत्र पृथग्द्रव्यलक्षणम् ।
१।१।२।१।३५-४३. ● ' मारुती पृथिवीम् ' इति राजसूते
पशुः पृथिवी अत्यन्तः । वि. ४।१।१. ● मारुताः
भेदे प्रत्यावर्तना भेदेन क्रिया वरुणप्रवासेषु । भा.
१।१।१।१०४५.

● मारुतसमरुपाळस्य देवताविकृतित्वं स्पष्ट-
देवताविदित्वात् । बाल. ८. १२०.

● मारुतस्य दक्षिणविहारे प्रथमद्रव्यलक्षणे चातु-
र्मास्येषु वरुणप्रवासेषु । भा. १।१।२।१।३५-४३.

● मारुजनं परिधिषमः अग्निपरिधानार्थमनुश्रीयते ।
वि. १।३।१।१०.

● मारुजातीयः परिधिषमः अग्निपरिधानार्थमनु-
श्रीयते । अश्वहित्वायं मारुजस्य इत्यादयः परिधिषमः ।
वि. १।२।१।१०-११.

● मारुजातीयस्य चतुर्भार विद्वेषा नये । संकर्म.
१।२।१६.

● मारुदेवो वह्नो दोषा इति न्यायः । अर्षं च
मापकपिना विद्वतः प्रस्मरन्तिरेव । तथादि ' तुल्येऽप्यथे
त्वर्भानुभानुमन्तं चिरेव चत् । हिमाच्छमाद्यु प्रथते
कन्धरिन्नं स्फुटं पम् ॥ ' इति । साहस्री. ८१०.

● मारुतीपुष्पमरुमना हनुमीहते इति
न्यायः । मारुतीति पुष्पविशेषस्य नाम । तामरुमना
कषणणेन हनुमीहते यत्ने इति भाषः । न्योग्यचमेत्ये
अस्य प्रवचनः इति । साहस्री. ७३०.

● ' मारुत्यं कथं विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न
संजायते ' इति न्यायः । सर्वानुपपत्तये सर्वानामि-
चित्रविचित्राणामनारुण्यम् । साहस्री ८८९.

० भाषादे प्रतिविहस्य द्रव्यस्य न प्रतिनिविन्म ।
(' अवशिष्टा वै भाषा ' इति भाष्यप्रतिषेधे) । ६।१।
६।२० मीको वृ २०१७ ' प्रतिनिविन् प्रति
विहस्य ० ' इत्यत्र द्रव्यम् ।

० भाषपात्तधिकरणम् । ' भाषनेय मय पचत
द्रव्यपचत । ६।७।१२।२६-३० मीको वृ २४४४
' परवृत्तिपुण्यकलाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रव्यम् ।

० भाषपात्रसम्प्रयो न केवल कर्त्तव्यं किं तु
सर्वेषामय । नृसुत्रयोचित्तु सत्यथा ' इति द्रव्याह
नृसुत्राणि भाषानेय मय पचत न वा एवेया हवि
संज्ञाति ' इति । (इत्यत्रातिषेधम्) । पच्यवस्तु भाष
पात्रो न कस्यापि, आग्नयानस्य तु स्तुतिरेषा ।
भाषास्तु निषिद्धा एव वसिये कमणि । वि ६।७।१२

० ' माममग्रिहोत्र जुहोति ' इत्यग्रिशेषान्द्र
जुहोतिना समानाद्यङ्गत्वात् कमपर । वि ७।३।१६

० ' माममग्रिहोत्र जुहोति ' इत्यग्रिहोत्राङ्गत्वात् (अग्रि
होत्राङ्गे यथा क्रियाग्रिहोत्रवत्पुण्यकलाया उदेवाद
पौणमास इति ' इति) पौणमासाद्द्र घमत्पुत्र
(इति सिद्धान्त्येकदेशे) । सोम ५।४।४ ० ' मास
मग्रिहोत्र जुहोति ' इति जुहोत्रादिनामयन निव्यादग्रिहोत्रात्
कर्त्तव्य विधीयते, न तु मास काले विधीयते । भा
२।३।११२६ ० ' माममग्रिहोत्र जुहोति ' । न चाय
शुक्तिरिति तद्विषयचतुर्भेदात् । वृ ७।३।१।१२

० ' मास दशमपुण्यमासस्य पचत ' इति कर्त्तव्यविधि
न मत्स्युपविधि जुहोत्रादिनामयन । वि २।३।१२

० मासं दशमपुण्यमासस्य पचत ' इति प्रत्यह कम
जुहोत्रादिनामयन । सत्र्य ३।१।२५ मीको वृ
१।६५ ' जुहोत्रादिनामयने मासः ' इत्यत्र द्रव्यम् ।

० ' मासेन दशो मयने प्राजस्य हीमविक्रयत् ।'
इत्यत्र प्राग्भित्तिविधिपेभूता निव्यादवस्था न क्वचि
नाशयत । सत्र्य ३।१।७ ० ' मासेन दूरीमयति '

इत्यत्र मन्त्री इति मन्त्रिदानवनादि, अथवा उग्रवचनं
हानिभयानादायादि इति वक्तव्यम् । या १।२।१।२

वृ १।०

० ' मासाग्रिहोत्रस्य निव्यादग्रिहोत्र पचति । वि ७।३।
१ ० ' मासाग्रिहोत्रे जुहोत्रादिनामयनगते अग्रिहोत्रे

यात् प्राधान्येऽपि उपापुण्यस्य सत्रयो भासि, इत्य
परमापूर्वपुत्रव्यामकत्वात् । भा १।२।१।२०-२२, २५

० ' मासाग्रिहोत्रयाय । अग्रिहोत्रादिनामा इति
विदेग । आग्रहोत्रनामभाषा । अग्रिहोत्राग्र्यभाषा ॥
उक्त क्रियामिद्यान तच्छ्रुतावयवत्र विधिपदेन

स्यात् । ७।३।१।११ ॥

भाष्यम्— नाम्ना धर्मप्रदेग नक्षयम इति अग्नी
प्रतिपात्तम् । सोऽप्युच्यते । जुहोत्रादिनामयने श्रुते
' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति । तत्रैतत् समभिधाने नैवने
कात् क्रियाग्रिहोत्रात् कर्त्तव्यत्वेनात् इति (२।३।१।११) ।
अतः अग्रिहोत्राद्यङ्गत्वात् कथमय प्रयुज्य इति ।
तदयमाश्रयते । ' उक्त क्रियामिद्यान तच्छ्रुतावयवत्र विधि
प्रदेग स्यात् ' इति । उक्तमात्रे निव्यादमिद्यान वन
नामथा अग्रिहोत्रात् इति ' नक्षयस्य चापराधम् '
(१।४।१।४) इत्यत्र । तस्याप्यत्र अग्नी कौण्यपानिना
मन्त्रोये जुहोत्रे विधिप्रदेग स्यात् धर्मप्रदेग । नैवने
कराग्रिहोत्रस्य ये धर्मा ते अस्मिन् अनन नाम्ना
अतिविशेषतः । वि कारणम् ! उच्यते । पराङ्गोऽय
परम इति । पराङ्गस्य परम वृत्तौ तद्व्याप्यो गम्यते ।
य यत्र निरालो भवति तत्रावृत्ते । यथा ग्रिहो देव
दत्त इति । यत्र भविष्यात् तत्र विधीयते, यथा अग्नी
निष्ठपिणा गिहा निरपता इति । इह चापिनाम अण्य
जुहोत्रे अग्रिशेषनदान । एवमात् न विधीयते ।
' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति अग्रिहोत्रकत्वं जुहोति
इति । कथं पुन अमनि प्रतिप्रपद्ये त्वस्य धर्मकोऽय
यत्तु इति । उच्यते, माह्वत्वात् । अग्रिहोत्राङ्गोऽय
कर्मणा उक्त गतहव्यत्वेनादिपदमना एवमाय
गन्तव्येति गम्यवित्तम् । यत्करोति चेद्गमयितुं प्रवेष्टव्येति
यत्करोति । एवमहोत्रेणापि यत्किं कर्त्तव्यं यत्करोति
मिति ।

इत् — नैवमित्यस्य अग्रिहोत्राङ्गो नामनेय इत्य
धम् । पुनश्चायमप्यो धर्मातिदेशो न भवति । कथम् !

० ' मासाग्रिहोत्रे जुहोत्रादिनामयनगते अग्रिहोत्रे
यात् प्राधान्येऽपि उपापुण्यस्य सत्रयो भासि, इत्य
परमापूर्वपुत्रव्यामकत्वात् । भा १।२।१।२०-२२, २५

० ' मासाग्रिहोत्रयाय । अग्रिहोत्रादिनामा इति
विदेग । आग्रहोत्रनामभाषा । अग्रिहोत्राग्र्यभाषा ॥
उक्त क्रियामिद्यान तच्छ्रुतावयवत्र विधिपदेन
स्यात् । ७।३।१।११ ॥

भाष्यम्— नाम्ना धर्मप्रदेग नक्षयम इति अग्नी
प्रतिपात्तम् । सोऽप्युच्यते । जुहोत्रादिनामयने श्रुते
' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति । तत्रैतत् समभिधाने नैवने
कात् क्रियाग्रिहोत्रात् कर्त्तव्यत्वेनात् इति (२।३।१।११) ।
अतः अग्रिहोत्राद्यङ्गत्वात् कथमय प्रयुज्य इति ।
तदयमाश्रयते । ' उक्त क्रियामिद्यान तच्छ्रुतावयवत्र विधि
प्रदेग स्यात् ' इति । उक्तमात्रे निव्यादमिद्यान वन
नामथा अग्रिहोत्रात् इति ' नक्षयस्य चापराधम् '
(१।४।१।४) इत्यत्र । तस्याप्यत्र अग्नी कौण्यपानिना
मन्त्रोये जुहोत्रे विधिप्रदेग स्यात् धर्मप्रदेग । नैवने
कराग्रिहोत्रस्य ये धर्मा ते अस्मिन् अनन नाम्ना
अतिविशेषतः । वि कारणम् ! उच्यते । पराङ्गोऽय
परम इति । पराङ्गस्य परम वृत्तौ तद्व्याप्यो गम्यते ।
य यत्र निरालो भवति तत्रावृत्ते । यथा ग्रिहो देव
दत्त इति । यत्र भविष्यात् तत्र विधीयते, यथा अग्नी
निष्ठपिणा गिहा निरपता इति । इह चापिनाम अण्य
जुहोत्रे अग्रिशेषनदान । एवमात् न विधीयते ।
' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति अग्रिहोत्रकत्वं जुहोति
इति । कथं पुन अमनि प्रतिप्रपद्ये त्वस्य धर्मकोऽय
यत्तु इति । उच्यते, माह्वत्वात् । अग्रिहोत्राङ्गोऽय
कर्मणा उक्त गतहव्यत्वेनादिपदमना एवमाय
गन्तव्येति गम्यवित्तम् । यत्करोति चेद्गमयितुं प्रवेष्टव्येति
यत्करोति । एवमहोत्रेणापि यत्किं कर्त्तव्यं यत्करोति
मिति ।

इत् — नैवमित्यस्य अग्रिहोत्राङ्गो नामनेय इत्य
धम् । पुनश्चायमप्यो धर्मातिदेशो न भवति । कथम् !

अभिहोन्नय च अवयवा इतिकर्तव्यता तां नक्षत्रोक्ति
 लक्ष्यं विनापि वदिता । न नामनस्योगात् । न चायं
 गुणविधिः तद्विदितवृत्तयोः अभावात् । तच्चार्थाप एव
 विश्रुतं नामिन अवशेषयति । उभयत्र नामधेयमिति
 चेत्, तत्र, नामधेय विशिष्टे भवति । न चेद् विशिष्ट-
 ताऽस्ति, इत्येवशाऽभावात् । उभयत्र च नामधेयत्वे
 अदृष्टा शक्तिः कल्प्या ।

अपूर्वं वाऽपि भागित्वात् । २ ॥

भाष्यम्— वाऽपीति विपश्चिन् प्रयुक्ते, अपि-
 चेत्यर्थः । अपिवा अपूर्वे एते उभे अपि कर्मणो
 स्याताम् । न कौण्ड्यायिकमर्मणो लुहोति नैवमिहपूर्वः ।
 साधारण च नामधेयमुभयोः । कुतः ? भागित्वात् ।
 अवयवमि लुहोतिः भार्या एतस्य नामधेयस्य । यथेन तत्र
 'अभिहोन्न लुहोति' इति सङ्घारणम्, एवमिहापि ।
 तत्र तुल्ये मनुष्यारणे तस्मैव एतन्नामधेये न सत्य इत्यत्र
 निरोगहेतुनाऽपि । तस्मात्तुभयोः साधारणं नाम इति
 नास्ति परमप्रदंम् ।

नामनस्योत्पत्तिकृत्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— नैदृक्त्वम् । कुतः ? नामनस्यौत्पत्तिक-
 रतात् । औत्पत्तिर्न हि नामिनान्मोः सक्रमः । यन्नाम
 यमिहोन्नये औत्पत्तिकेन सक्रमेन प्रसिद्धं तस्मिन्नेव सदा
 नियेयं नामत्र न । तथा अन्यत्रस्थाया सन्त्यायं विश्वतो
 न स्यात् । उक्तं अन्वयशानेकार्थस्य इति । यत्र च
 नोभयार्थः तदा नैवमिहं तावदाह । तस्मात्तदवयवविधा-
 नार्थं चेतस्वपि प्रयोग उपपद्यते इति नास्ति इत्या-
 भिधान्मन्त्रे देहा । तस्मात् विविधप्रदेशः एतत् ।

प्रत्ययाद् गुणसंयोगात् क्रियाऽभिधानं स्यात्
 तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अथाह । कस्मात् पुनः तत्रामधेयं इदं
 इह प्रयुक्तमित्युच्यते, न पुन एतन्नमधेयं ह्येति ।
 तत्र आह 'प्रत्ययाद् गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्
 तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात्' । नैवमिहे अभिहोने प्रत्ययो
 गुणयोगे । प्रत्ययविहिता धर्माः सन्ति । इत्य होति, इत्य
 अयपति, चतुश्चरयति, राजिरी अभिहोन्नमिद्
 भवति, इत्यं लुहोति, एतन्मिद् अस्ति लुहोति, इत्येव

प्रत्ययाद् गुणसंयोगात् नैवमिहस्य तत्रामधेयम् । इह
 प्रयुक्तमान दोहनादिक्रियाभिधानं स्यात् । धर्मप्रदेशक-
 मित्यर्थः । अथ पुनर्लुहोति, न केनित्कर्माः सन्ति ।
 तदभावे नेषा धर्माणामभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न
 प्रशयेत किमर्थमयमभिहोन्नमिद् इह प्रयुक्तं इति ।

धर्मं वा । प्रत्ययो गुणसंयोगो नैवमित्यस्य त्रय-
 देवतासंयोगः । 'दन्ता लुहोति', 'पक्वा लुहोति',
 'अम्ये च प्रजापतये च मायं लुहोति' इति । एतस्मात्
 प्रत्ययान् गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्, कर्मनाम-
 धेयम् । इत्यस्यो लुहोतिः अभिहोन्नमिद् इति । अथ
 इतरलुहोतेः रूपं नास्ति । तदभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न
 ज्ञापेयं कीदृशं तदभिहोन्नमिति । ननु मातोऽस्य रूपं
 नैवमिहति । न मातः कर्माऽत्र, कर्तृधर्मः नः । अथि न
 अभिहोन्न तु माते विधीयते, न मातेन आभिहोन्नं कल्पते ।
 तस्मात् नैवमिहस्य एतन्नामधेयम्, इतरत् तद्वद्विधेयः
 इति ।

आ— कुण्डपाविनामधेये अथवे 'मानमभिहोन्न
 लुहोति' इति । कत् नैवमिहमिहोन्नार्त् कर्मात्तर इति
 स्थिते (२३११११२४) सगः तिस्र्य अभिहोन्न-
 शब्दः नैवमिहमिहोन्नधर्माणामभिधेयः उत नैति ।
 'उभयोरविद्येयिषा मामानाधिकरण्यतः । नाम-
 नेयमिद् तस्मात्त धर्मानदिदेहेत्यति ॥ एकस्य
 त्यभिधेयस्यै गौगत्वेनापि समवात् । नान्वरया-
 प्वभिधेयत्वमनेकार्थत्वत्पदत्त ॥' न च अत्र-
 गणानिरोधार्थं नैवमिहे उच्यते होन्न इत्येव प्रवृत्तिनिमित्त
 समवाये । इतरत् तु अभिदेवत्यत्र नावयत्तम् । उपर्य-
 क्तं कौण्ड्यायिनः, तद्वचनत्वे सति न गौगत्वं नैवमिहस्य
 युज्यते । नैवमिहस्य धर्मनात् । अतस्तत्रामेदं तत्र-
 इत्ययमिहिलया अन्यत्र प्रयुज्यते । सादृश्यं च धर्म-
 निमित्तं भतो धर्मादिदेशोऽयं 'मावमभिहोन्न लुहोति'
 इति ।

श्लोक— प्रत्ययान्तरत्वात् नमस्य लुहोत् आधेहत्
 त्वितिहितमभिदेगं तावद्वेन विचारं कल्पनीयत्वस्यैतत्र
 तत्र विवृण्वितः नामधेयनिमित्तं । अतिदेगः । हतीपवादे
 प्रयुज्यते । सूत्रार्थस्तु— अभिहोन्नमिद् कर्मनामधेय-

मिरुत्तम्, तदप्रत्यक्षे तस्य अग्निहोत्रशब्दस्य प्रकृत्या
न्तरे अरण्ये विधीयमानवधाया प्रदेस्य अतिदेशः स्यात् ।

चि— 'मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाभिहोत्रतः ।
मिवा माराभिहोत्रेऽसिन्धुं धर्माणां नतिदेशकम् ॥ उग्र-
विदेशकः, नैव ब्रह्मोर्गन्ध समस्तः ।, अग्नये होत्र-
मिषस्य त्रिलो संश्रितव्यम् ॥ तत्र सुप्र ततोऽन्यत्र
गौत्ररथ प्रसिद्धये । नित्याभिहोत्रान्नाम् भर्माभिहोत्रमिति
दिशति ॥'

साहू— इदानीं नामाभिदेशे प्रसूयते । 'मास
मग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ नैवमिहोत्रमिति वाचिनो
नाम्न न तावत् धर्मांतरवाचकम्, अनेकमिति
कृतनापत्ते । दर्विहोत्रत्वेन चोदनाभिहोत्रनिदेशाभावात्
नामानिदेशाभावेन अग्निदेवताकृते प्रमाणाभावेन तदप्र-
न्यायानुपपत्तेश्च । न च 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यनेन
अग्रे प्राप्तं यत् अग्निपश्चिन्नपश्चिनेन योग्योपपत्तिः । तस्य
अतिप्रसक्तत्वेन कृदादिबन्धने पुन योग्यतावत्त्वत्वात् ।
अन्तेऽतन्मन्त्रस्य सप्तमीऋषीदौ अनुपपत्तेश्च । सप्तमी-
तपुहन्स्य गौत्रादिकौ वाग्राभावेन अनुपपत्तेश्च । यदि
तु नित्याभिहोत्र इव अग्रे होत्र होम इति व्युत्पत्त्या
अपि कृणत पश्यधर्मादौ इत्यं मासाभिहोत्रेऽपि वेग
आधीयेत तस्मात् प्रनुपपत्तौ अग्निहोत्रपदस्य निरु-
च्छयना नित्याभिहोत्रे प्रयोगात् तस्यैव इति तुल्यत्वेन
मासाभिहोत्रे तद्व्यवहारं गौत्रमभावरत्नम् ।

अन्येन दिशा 'मासं कर्त्तव्यं सप्तम्याम्' इत्यादौ
योग्योपपत्तौ इत्यस्य । अथवा 'च इत्या' इत्या
दिना योग्यमानीकृतत्वात् उभयत्र शब्दविक्रमा
विरोधात् । द्यौर्दिक्कात्प्राज्ञादिति वा एतत् सुग्यस्य
अपत्यं गौत्रनिमित्तम् प्रसिद्धमादौ निरुच्छयना
आदिपरी एव । सौमिकोदनाभिहोत्रनिदेशे च
राभोपपत्तौ वदभावात्तस्य अत्राशयः । एतत्
गौत्रमभावेऽपि षडनामद्वयपर्यन्तेन चोदनाभिहोत्रे
दिशादेव अग्निहोत्रमपलाप इत्यस्यम् । उभयत्र
निरुच्छयनात् प्रमाणाभावेन एवमात्मन्यनाभिदे । न
च तथापि देवताशब्दपर्युद्धिषःपश्चिनेन उग्रवौ
गौत्रे प्रमाणाभावे । तस्मात्पश्चिनेनोदनाभिहोत्रे

रित्या समासासमयेन देवताभिहोत्रपत्ते । कस्य
मातृत्वादिना विष्यनुपपत्तेश्च । अतश्च अग्निहोत्रे
शब्दा धर्मांतरे गौत्रा । तत्र अत्यन्तपरमं गौत्रात्
धर्मांतरे गौत्रो इति प्राश्न । तस्मिन्दिग्गोत्रोऽनुपपत्ति
तु गौत्रीज्ञानकर्तृत्वात्तच्छेदकमेव अग्निहोत्रोपपत्तिरिति
कमात्तत्वात्तदोपपत्त इत्यपि शक्यं वक्तुम् । एतत्
शिहो देवदत्त इति तत् प्रमाणात्तद्व्यवहारस्यैव गौत्रं
समवेऽपि असिनेव वाक्ये तदीयधर्माविवारमन्तर
विधानेन साध्यताद्वयेन गौत्रोपपत्तेश्च इति त्रयो
नामाभिदेशः । पद्यथाभिदेशोऽपि च निरूपितरथस्यैव
अतिदेशात् उक्तव्यमिति ।

मण्डन— 'धर्माभिदेशे पदमग्निहोत्रम् ।

शक्य— 'नामाभिदेशकं चाय ।'

● मासाभिहोत्रन्यायः । (२।३।१।२५, ३।३।
१-५ इत्यधिकरणद्वयमिति मासाभिहोत्रन्यायत्वेन अग्नि-
होत्रम् । तत्र २।३।१।२५ इत्यत्र कर्मवेदिचारः, ३।३।
१।२-५ इत्यत्र च अतिदेशोपचार इति बह्व्ययं
विचारं करणीयं) 'वाग्राभोत्रं चोदनाभिहोत्रेण वने'
इति वृहस्पतिवचनं ब्रह्मणे धर्मांतरत्वेन प्रतिबन्धवति
सकृत्वाभावात् तच्छब्दं अनुपपन्नं, इति चेत्, साद्य
भिहोत्रन्यायेन तद्व्यवहारोऽप्यस्य । वि ५।३।१।३,
● मासाभिहोत्रन्यायः । न च पूर्वोक्तमासाभिहोत्रन्यायेन
(२।३।१।२५) 'आयकमयकपालं निर्धेदुं इत्याम्'
इत्यत्र कर्मांतरत्वं, वैपपत्तौ । तत्र अत्रान्तरव्यव-
हारश्च अस्ति प्रकरणात्तरत्नम् । इत् न अत्रान्तरव्यव-
हारेण प्रकरणात्तरत्वं, कुत प्रकरणात्तरत्वं ।
३।३।२ ● दाक्षाययनस्ये निमित्तमुखा सातकपुत्रे
प्रसक्ते आहार्यनिरापादिवदेन तद्वाचात् यावोऽग्निमासि
होत्रन्यायेन गौत्रमास्यनुपपत्तेऽपि सातकपुत्र-
वाचापेमात्त पुन पुत्रानुपपत्तौपत्तिः । नौ ३।३।१।
● सौमिकमन्त्राचिन अयम्भुवराद् बह्वदशाह्वाने
प्रमुषात् 'चारुना निपातं नृपश्चामुष इति'
इत्याम्यत् मासाभिहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मात् अतिदिग्ग
कमात्तर तद्व्यवहारं विधत्ते । वि ३।३।५

० भासाग्निहोत्रमासवर्षोपूर्णमाससर्गमेवाभेद-
विचार । अथ ' गात्रमग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यन
कर्मभेदेन वैश्वदेव्याग्निहोत्रसर्गभेदे वेत्ति चिन्तते । तत्र
पूर्वपक्ष, ' तिष्ठ आहुतीं जुहोति ' इत्यादी अत्र न्याय
स्वित् ' यत्र जुहोत्ये अन्वेष्यविश्वे कर्मोत्पत्ति
वास्तवोपात्ते भेदादयो अथवास्तवोपात्तरेण कर्मोत्पत्तेः
नुपपन्नमत्र भेद एवास्तिपत्ते नास्ति ' इति । मासा
ग्निहोत्रवाक्ये च नामातिदेशेन परस्परविपर्यय आभात -
कालद्वय कर्मोत्पत्तिवाक्यमत्रमिति । तेन कर्मभेद एवा-
स्तिपत्ते ' वराग्निहोत्रेऽष्टाकपात ' इत्यादि पौर्णमास्याया
स्यनल्लक्षणेन इति । अत्रोच्यते । नामातिदेशेन अत्र-
त्यापितेषां अस्याशेषि कालद्वयकाल प्राक् एव ।
तत्राप्य उपात्तेन अत्रोत्पत्तेन कालद्वयान्वयोपात्ते न
कर्मभेदाद्येन । ' तिष्ठ आहुतीं जुहोति ' इत्यादी तु नैव
भेदविपर्ययेन व्याप्यत उपपन्न, यत्कर्मोत्पत्तिरिति
उपपत्ता स्यात्, अत्रोत्पत्तिसक्यै कर्मभेदे एवास्तिपत्ते ।
एव आद्योपात्तेऽपि इति दृष्टान्तान्वयोपात्तम् ।

वायेदानीमिदं चिन्तते ' मास दशपूर्वमासाभ्या
यजते ' इत्यत्र ' आज्यमासो यजति ' इतिवत् इत्य
सख्यया कर्मभेदात् द्वे कर्मयो यजित्वा विधीयते इति
नास्तिविवादम् । तथा दशशब्देन पूर्णमासशब्देन च
प्राज्ञान्वेष्यादिनाश्वन्नि इति कर्मोत्पत्तेन एतेन शब्देन
एवैवदिता कर्मणि अनिदिश्यते इत्यप्यविवादम् । अथ
परस्परविपर्यययदेवतादिल्लेखितं ज्ञाया नप हतपत्ति
वाक्यगत एकैकस्य कर्मणो भेदमाश्रितं न वेत्ति
चिन्ताम् । तत्र पूर्वपक्ष, यत्राप्य ' भासमग्निहोत्रे
जुहोति ' इत्यत्र अत्रोत्पत्तिवाक्येन नास्ति, तथापि त्रिभ-
न्वाधिरूपेण (७।१।२) इति कर्मोत्पत्तेः कर्मणोत्पत्तिगतात्
यथा सीधे प्राज्ञान्वेष्यादिनाश्वन्नि तत्रकर्मोत्पत्त्याया
वाक्यदिविश्वेदेति कर्मोत्पत्तेः । तत्रापि नानिदिशेन, एव
मिदं विधिपत्राभावात् दशशब्देन पूर्णमासशब्देन
च निमित्तस्य इति कर्मोत्पत्तेः आद्योत्पत्तिगतात् कर्म
अतिदिश विपर्ययेन एवैवदिश्यते कर्मणि विवेच्यते इति
न कर्मभेदो पौष्ट, चिन्तु द्वेषेति । अत्र मूय । इति
कर्मोत्पत्तिगतात्पि अत्रमादे निरती एव, तथापि

' मास दशपूर्वमासाभ्या ' इत्यत्र दशशब्देन पूर्णमास-
शब्देन च एतेष्वेन लक्ष्य इत्येकशब्दोपादानात् समुत्पत्ते
इति आद्योत्पत्त्याद्युत्पत्तिगतात् पत्रकर्मणि, सीधे
तु प्राज्ञान्वेष्यादिनाश्वन्नि न प्रत्येकशब्दोपादान
मन्ति, येन समुत्पत्ते, तद्वत्पक्ष कर्मभेदः स्यात्,
चिन्तु तत्र एकैकशब्दोपादानात् शब्दकल्पना,
एतेति कर्मोत्पत्तौ च आकाङ्क्षा उपस्थापयति इति
इदमेव अतिदेशक शब्द कल्पते पौर्णमास्योत्पत्तौ
दशश्वन्नि इति । एव वाशब्दोत्पत्तिगतात् कल्प-
नात् न प्राज्ञान्वेष्यादिनाश्वन्नि इत्युत्पत्ते, न च
तद्वत्पक्ष कर्मभेदापत्ति इति वैषम्यम् । ननु इदं नया
पूर्वमासशब्देन दशशब्देन वा कर्मोत्पत्तिगतात् कल्प-
नात् कर्मोत्पत्तेः कल्पना अनिदिश्यते, इति कर्मोत्पत्त्याय
कल्पनाकल्पना एकैकशब्दोपादानात् समुत्पत्त्यायते पत्र
कर्मणि । एव वाक्योत्पत्त्यायते तत्र प्राक् सीधेनात्
पत्रोत्पत्त्यायते एतेष्वेन लक्ष्य इत्येकशब्दोपात्तेन इति
सममपि कर्मोत्पत्त्यायते कर्मोत्पत्त्यायते इति पत्र
कर्मोत्पत्त्यायते चिन्तयेत् । प्रकृतौ एतेष्वेन
विपर्ययेऽपि तदतिदिशेनाश्वन्नि अपि एकशब्दोपादानेन
नमुत्पत्त्यायते चिन्तयेत् । तत्र तु एतत् विवेक, प्रकृतौ
एतेष्वेन प्राक् सीधेनात् इह तु तदतिदिशेनाश्वन्नि सख्य
सोमो नमाश्वन्नि तदतिदिशेनाश्वन्नि इति (१२।२।
१।२५) ममप्राधान्ये तु ' भूयसा स्यात् तत्रकर्मत्वम् '
इति न्यायेन (१२।२।७।२२) सोमप्राधान्ये इति ।
तत्र तत्र कर्मोत्पत्त्यायते इति सिद्धाति, तस्य तु
नित्यतदुत्पत्ते दशशब्दशब्दा अतिदिश्यते प्रकृतौ
न्यायम् अप्य स्यात् । तथा च एतेष्वेन (११।२।
१५।१३-१५) ' वाक्यमिति नानिदिशेनाश्वन्नि ' इत्यत्र
इत्यत्र प्रकृत्याश्वन्नि कर्मोत्पत्त्यायते इत्युत्पत्त्यायते । अत्र
पत्रकर्मोत्पत्त्यायते चिन्तयेत् । ननु समुत्पत्त्याय-
तेनाश्वन्नि इति प्रकृत्याश्वन्नि इति न्यायेन, यैवम् ।
प्रकृत्याश्वन्नि इति प्रकृत्याश्वन्नि इति न्यायेन,
सख्यस्य वैदते प्रकृत्याश्वन्नि, शुक्लत्वे इति कर्मोत्पत्त्यायते

याग्रे । तत्र च अङ्गुलविरोधस्यात् लोपदेशिनोऽपि समुच्चयः आतिदेशिवेनापि विकल्पेन वाच्यते इति प्रकृति षट्पातुशान सिद्धम् । बाल, वृ. ८१-९१.

० मासाग्रहोत्रप्रपणं बौध्वायिनामकने प्राप द्विवेदश्री क्ये न शालासुखीये । १९।१।१।१३. मीमो. वृ. १४६३ 'कुण्डपायिनामकने प्राजहिते०' इत्यत्र द्रव्यम् ।

० मासाग्रहोत्राकारपर्यवे इहवामिर्माणपर्याप्त कारणात् सामिचित्यवन्तो एवादिदीक्षापथा न प्रत्येकम् । उक्तिं प्राप्ते, 'न प्राजापत्येनानियुता इष्टया. कारयेत्' इति प्रतिषेधावधानुपपत्त्या वीक्षता. पूर्वं प्राजापत्यपक्षो. पक्षोऽपि अस्मिन्मासात्प्राभात् अनेन कालेन सह अनि रोधान् एवादिदीक्षापथाया प्रकृतिन प्राप्त्वात् न वाध. । सं. २।।१२५.

० मासायानिकः पक्ष (इत्यत्रादिपक्षः) प्रत्युक्तः प्रागेन नियुक्त. इत्यर्थे । भा. १।१।१।५५ वृ. ५१.

० माहेन्द्रं ह्यार्षिणं चत्वारि वृष्ट्योनाणि ज्योति-
ष्टोमे । वि. ७।।३. ० माहेन्द्रं खोन राजगृहमहा-
मिषेवर्णये अतिदेशात्तम् । वष्य काले अपरर्षेण पत्र
मन्मन्मामिषेकः निश्चो । अभिषेकात् प्राङ् च विदेव-
नादयः विपत्ते । १।१।२. ० माहेन्द्रः स्रोत्रं वाचयेत्
'रथयोषेय माहेन्द्रस्य स्रोत्रमुपाकरोति', 'दुन्दुभि-
योषेय माहेन्द्रस्य स्रोत्रमुपाकरोति' इति । १०।।२
वर्णन २ ० 'माहेन्द्रमण्डूकान्ते' इत्यस्य माहेन्द्रा
मन्दिनस्येति अतिशया हूपने इत्यर्थे इति पूर्वपक्ष ।
माहेन्द्रेण इष्ट्या जतिप्रादान् हुत्वा अनुत्तरपट्टं कुर्वात्
इत्यर्थे इति सिद्धान्त । सं. ३।३।०

० माहेन्द्रलोपानन्तमेव अतिशयात्तया श्लोम. न
तु खल । सं. ३।३।०. मीमो. वृ. १९० 'अति
प्रकृत्या. माहेन्द्रप्रदानमन्त्रमेव०' इत्यत्र इष्टयात् ।

० माहेन्द्रलोपार्थानि चत्वारि वृष्टानि ज्योतिष्टोमे
न सप्तानि पश्यति । भा. ७।३।१।१६.

० माहेन्द्रलोपोपाकरणशक्यमत्र विहितेन रथ
दुन्दुभिरोषेण प्राङ्गतमन्त्रयोर्गोषो वाचयेत् । रथ
घोषावधत्तम् । १०।।१।१-२ वर्णन ३.

० माहेन्द्रतोत्रकाले अभिषेकापर्यवे विदेवनापीन-
मपि तत. प्राजापत्ये, राजसूते अभिषेकनीकरोपपत्ते ।
भा. ५।१।५।२१.

० मित्रवाचादादिभ्य. पीतातदिना क्रियमाणोऽप्यने
नास्ति दोष. नापि प्राप्यधत्तम् । वि. ३।१।१४.

० मित्रावरुणयोरेत्यन्तं एतस्ववसाविशेषः । छ-
वृ. ९९९.

० मित्रविन्दायां अनारम्भाघातं सामिषेनीसातदस्य
निविशते । वि. ३।६।२. ० मित्रविन्दाया अनारम्भ-
विक्रित (सामिषेनी-) सातदस्य अनिदेशात्तदस्य
साधेन विविन्ते । वा. ३।६।२।९.

० मित्रविन्दावौ सामिषेनीसातदस्यपुन अत्यस्य
अनारम्भाघातसातदस्येन उपमहम् । १०।।१।१।५०-
१९. ० मित्रविन्दाविपु 'सतदस्य (सामिषेनी.)
अनुत्तूयात्' इति वचनाम् । भा. १०।१।१।२।२४.

० 'मिथश्चानन्दमन्त्रमाणा ।' (३।।१।३।१२)
इत्यत्र आन्यमागममाज्ञानात् चर्तनीशुभन्तः तावन्मन्त्रां
तदन्त्यं वक्ष्ये । सु वृ. ७२२

० मिथश्चानन्दमन्त्रमाणा । ३।१।१३।२३।
वर्तनीमन्त्रयोः श्रूयते 'चर्तनी पौर्णमास्यमन्त्र
चक्षे, वृकवती धमाशास्त्रायाम्' इति । इदमनुक्तं
चतुष्टयं न प्रकृते निविशते तत आन्यमागमो इति
विचारे सिद्धान्तमाह । मिथ. परपरं मिलित्तया
इत्यर्थे । चर्तनीमन्त्र अनुवाङ्मन्त्राया पौर्णमासीमन्त्रे
वृकवतीम्या च अन्तास्तावमं. अर्थेन प्रतोक्तेन ।
सन्त्य । पवने नोपयोग कश्चित् । अनर्थमन्त्र, अर्थेन
सकल अर्थसकल न अर्थसकल अनर्थमन्त्र प्रवे
धकन्तया इत्यर्थे. तस्मान् । 'अभिरुर्नि वदन्त'
इति चर्तनी आदिषी, 'च होमसि तल्पने.' इति
चर्तनी वीमी । 'अग्निं प्रत्येन जन्मता' इति
वृकवती आशेषी, 'होमगोर्भित्वा वयम्' इति वृकवती
वीमी । पौर्णमास्या वैज्ययोमागावात् अनानास्यानं तु
सर्षेण गोमाभावात् । प्रधाने उक्तान् अनुवाचनान्
नाग्निं प्ररोचनम् । आग्नेयमागोस्तु अम्बुयुवोगः । इति
आ-वभागयो. अनुवाचनाना विविशेयः स्यात् इति

विज्ञानतः । प्रधानस्य अनुसक्त्याना च विष, न अर्थ-
संज्ञकः प्रयोजनप्रयोजननिर्गन्धः विद्वादिशास्त्रात्तेः इति
कौस्तुभोक्तः गुणार्थः साधुषान् । के.

॥ मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ ३१११३१२४ ॥

दशमसुक्तमागवोः धृत्ये ' वान्त्री पीर्णमास्यामन्-
व्येते, वृषन्वती अमावास्यायम् ' इति । तत्र सङ्केहः किं
अनुसक्त्यायुगलस्य प्रधाने निषेधः उक्त आन्वयागवोः
इति । अतार्थक्यत्तद्वन्वयप्रसङ्गात् विधातृत्वं परि-
सृष्टाप्य इदानीं आन्वयकृतद्वन्द्व्यावैधर्म्येण प्रसङ्गात्
यथायोगे व्यवस्था प्रतिपाद्यते । अत्राय पूर्वपत्तिणोऽभि-
सन्धिः । यद्यपि पीर्णमास्यामन्व्यायस्यै चान्ति सुन्वी,
तथाप्यनुसक्त्यायुगलद्रूपस्य देयताप्रकाशकस्य कालार्थत्वा-
सम्बन्धात् स्वभावादेव यागवोवित्त्वात् एतन्वया यागपर-
रमेव । तत्र किं क्रमसुक्तयोरेवाव्यभिचारस्य वाऽनयोः,
यदि वा प्रकरणानुरोधेन प्रधानयागपररम् । तत्र प्रकरणस्य
शरीरस्त्वान् क्रमज्ञेयं प्रधानसम्बन्ध एव अनुसक्त्या-
द्रूपस्य प्रकरणतुल्यतेन वाच्येन प्रतिपाद्यते । तदुक्तम्
' मिथं तत्रानुसक्त्याभिर्यागानामेव संगतिः । न
कालयोः क्रमस्तस्मात्प्रधानाद्भवत्या हन् ।।' इति
(वा. पृ. ७३९) ।

किञ्च, यथा प्रकरणेनाव्यभिचारो. प्रधानार्थत्व तथा
अनुसक्त्यायुगलद्वारेण । अन्तेऽपि प्रधानात्प्रधानादनयो-
नान्योन्यसंबन्धः । तदुक्तम् ' गुणाना च परार्थत्वादि-
तनेनापि हेतुना । सवद्ध नाव्यभिचारस्यामनु-
सक्त्याचतुष्टयम् ॥ ' इति (वा. पृ. ७३९) ।

तस्मात् आन्वयाग्राम वाधिला वान्त्येन प्रधानार्थत्व-
मेव अनुसक्त्यानामिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।
अन्तेऽपि यत्तु तादृशाग्रामस्य प्रधानसम्बन्धस्यैव भवेत् ।
तथापि, एकातानुसक्त्याऽऽस्यै, अपरा लोकी । पीर्ण-
मास्यामन्वयस्यैऽऽप्यपीर्णार्थे अत्रिहितस्यैव सोमस्य
देवतात्स्यम् । केरुस्य सोमस्य प्रकृतानं महेन्द्राधिकरण-
न्यादेवेव च रामवर्षे । न चानुसक्त्याद्वयेन अग्नी-
षोमसम्बन्धमिति वाच्यम् । ' अनुसक्त्यामन्वाह
इनेवसिम्भन् कर्त्तुं विवक्षितानुसक्त्यागवोव्यवस्था
श्रद्धात् । न च अनेनैव वाच्येन त्रिप्यमपि

विधीयते । प्राप्ते कर्त्तुं त्रिप्यस्य मन्त्रनिषेधस्य ' च
विधाने वाच्यमेदमसङ्गात् । ' पुरोऽनुवाक्यामन्वाह ।
इत्यत्र तु अनेनैव पुरोऽनुवाक्याना क्रमप्राप्तत्वात् एक-
त्रयान् विधीयते इति युक्तम् । अत्र तु मन्त्रविशेषस्यापि
विश्रद्धाया वाच्यमेद एवेति किञ्चित्कामतत्त्वं नलोपागच्छो
कथं तादृशिकरुमपरतयाग्रवत् ? न च मन्त्रस्य काल-
गैत्वामन्वाह पीर्णमास्यामावास्याजन्तुवोर्लक्षणया समपर-
त्वमिति वाच्यम् । व्यवस्थामेतेनैव कालवचनोपपत्तेः ।
तथापि आन्वयागवोः क्रमप्राप्तद्वयवाक्यद्वयस्यैव प्रामा-
न्यते । आन्वयागवोश्च प्रधानस्य अतिप्रवेष्टा, द्वितीयस्य
सोमः । तेन क्रमलिङ्गान्वाग्रामाग्रवोर्लक्षणद्वयवाक्यायुग-
लद्रूपमवगतम् । आग्रवोर्लक्षणं च प्रतिप्रधानसुक्त्याद्विषयानेन
पीर्णमास्यामावास्याक्रममुदाहरते आहृत्या प्रयोक्तव्यौ ।
तत्र चान्यत्रैव मन्त्रप्राप्ते व्यवस्थां वचनम् । पीर्ण-
मास्यामावास्यामौ तौ हृत्पदपरमन्त्रकौ, जन्तुवाक्या
यागवोर्लक्षणौ तौ हृत्पदपरमन्त्रकौ प्रयोक्तव्यमिति ।
एतच्च पीर्णमास्याविषयणे एव प्रसिद्धम् । अत्रो मुख्य-
कालार्थत्वेनैव वाच्योपपत्तौ न तद्विद्वात्प्रधानेन व्यवस्था
प्रधानसम्बन्धप्रयोग युक्तम् । तेन अनुसक्त्यायुगलस्य
आन्वयागवोरेव निषेध इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— प्रयोक्तम् । सुखं तु नियोऽन्योन्य-
मनुवक्त्याना प्रकृतयोश्च दशमसुक्तयोर्वाङ्मिथानेन
अनर्थसम्बन्धात् अर्थसम्बन्धमावाहित्यर्थः । तौता

० अथ अग्निदेवता नविष्णुमिति नश्चिद् ब्रूयात् य
वक्तव्यः ' मिथश्चानर्थसंबन्धः ' इति । नहि आग्नेय-
स्य, ' यदग्नेयेऽष्टाकपालः ' इति अनुसक्तौ विविध
भवतीति । भा. २।१।१६ पृ ४८७. ० मन्त्रवमा-
न्याये अत्रिषेवपठितस्य पुरोऽनुवाक्यामन्वस्यस्य आग्र-
वोर्लक्षणः कालद्रव्यतयोः अन्वयस्यैव प्राप्ते तयोर्बन्ध-
वैल त्वतीयाः ' मिथश्चानर्थः ' इत्यत्र वक्षते । कु.
२।२।१२. ० यदि एतयोः (आन्वयागवोः) अग्नी-
षोमीयादिवत् अन्यदेवतास्त्वमन्त्रगतं स्यात् तत्र वाच्येन
लिङ्गवाचावीणात् अग्रवोर्लक्षणं विदिताहृत्या अग्नीहृत्य
गोत्रमिति ' मिथश्चानर्थः ' इति न्यायेन आर्गपत्तेः ।
न तु तदस्ति । कौ. १।२।१२. ० ' वान्त्री

पूर्णमासे अन्वयेते, शुक्लवती अमावास्यायाम् ? इति वाक्ययोः, आत्मानामोः पुरोनुवाक्यान्वयस्याप-
कर्तृ इति 'मिथश्चानर्थ' इत्यत्र नश्यते । कु. ३।२।
३।३ .

● मिथुनस्य गर्भे. प्रयोक्तव्यो न गर्भोत्कम् । भा.
५।१।५।२४ .

● मिथ्या प्रत्ययः । यो हि वनित्वा प्रव्यसते नैव-
देव इति छः मिथ्या प्रत्ययः । न चैष (बोधनाया अक-
गम्यमानः अर्थः) काठान्तरे पुष्टरान्तरे अपरस्थान्तरे
देवान्तरे वा विपैति । तस्मादप्रतिथ. । भा. १।१।
२।२, ● किं नु रन्तु अमिथ्याज्ञानस्य स्वल्पम् ? यस्य
वाक्य- प्रत्यय विमृश्यमानस्यपि नोपपद्यते न तत्
मिथ्या । ३।१।७।१४ पृ. ८६२.

● 'मिथ्याभिर्ज्ञेयानो दोषो हिः समो भू-
तवितः । मिथ्याभिर्ज्ञेयानो च क्मादन्ते मृषा वदन् ॥'
(याम्. ३।२८४) । अर्थं वेपथ्येत्तन्नावावाक्यत्वं
प्रतिषेध. । चाट. पृ. ३० .

● मिथ्याज्ञानम् । वाक्यं हि ब्रह्म ज्ञानमुपपद्यते
'नैतदेव (किन्तु) मिथ्याज्ञानम्' इति लज्जस्यप्रयोगे,
विपरीतं तत्प्रयोगे इति । यदा हि ब्रह्मादिभिर्ज्ञेयैः
मनो मरति, इन्द्रियं वा विमिथ्यादिभिः शीश्यादिभि-
र्ज्ञेयो वा विपद्य, ततो मिथ्याज्ञानम् । अस्ति तस्मिन्
(इन्द्रियमनोऽर्थमनिर्ज्ञेयो) मिथ्याज्ञानम् । तदुभयगणे दोषो
मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । तदुभे हि ज्ञान मिथ्या मरति ।
तस्मात्प्रत्ययं ह्युक्तं कथम्, यत्र न मिथ्येति प्रत्ययः स
प्रमाणौषीन प्रत्ययो नान्यः इति । भा. १।१।५।५
पृ २७-२८ .

● मिथ्यावाग्वः । सनिष्ठस्य मगधो वीरैः स्थापिता
मिथ्यावाग्व्य हेतुः स्वप्नादौ । भा. १।१।५।५ पृ. ३० .

● मीमांसकः यवनयति नुवाचः । वा ३।१।८।१३
पृ. ५२६ . ● मीमांसकाः । भन्तुः शत्रुः निष्पत्-
त्यति कथं कथं अयोमिः मीमांसकमूलप्रकर्षं विना
कश्चिद्गुणनन्तस्य अविश्वसिः प्रतिपत्तेः समान्या
स्ववृत्तान्तःसंज्ञैरेव वरं मीमांसकाः संदध प्रतीयन्ता-
मरे । मु. पृ. १२०१ . ● मीमांसकाः राजरप प्रमाणं

स्वतः, अग्रामात्प परतः इति वदन्ति । वैद्यनाथ
१।१।२।१ पृ. १४ . ● मीमांसकाः न्यायेन वेदं व्याच-
क्षते । वा ३।१।७।१३ पृ. ७०१ . ● मीमांसकाः
'वाक्यार्थो वाक्यलिक.' इति वदन्ति । रत्नमाला,
वाक्यार्थमिर्षये पृ. १०१ . ● मीमांसकाः न्यवेद्यामान-
प्रविणः एकाशीमान नाम्युपगन्तवन्ति । वि. १०।८।१२
टिप्पणी. ● मीमांसकाः शक्ति, पदार्थान्तरं इति वदन्ति ।
अस्या एव सद्यते इति व्यथहारः । साक्षात् व्यथकान-
र्थप्रतीतिमहकारिज्ञानविपयत्वं वा । मणि. पृ. ७४ .
● 'मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति ।
लेकट्टी. प्रतिप्रति वचनन्यक्तिपामुधिः ॥' वा. ३।१।
७।१८ पृ. ७०६ . ● मीमांसकस्य (मते) हुदे-
रुमेयत्वम् । ऋजु. पृ. ६० . ● मीमांसकानां आर्तुः
(ज्ञातिः) पदार्थः । वात्. पृ. ७ . ● मीमांसकानां
पदाद्यते सति कथं कथं प्रमाणत्वं । ऋजु. पृ. ४१ .

● मीमांसकप्रवादः 'स्वार्थवाग्वः, परार्थमहम्,
प्राप्तशाय.' इति परिणयस्य श्रद्धिं शेषपत्रं अज्ञान-
परिमज्ज्यातु न मरति विन्तु प्राप्तपरिर्ज्ञेय्यातु इति ।
रसायनम् पृ. १६८ .

● मीमांसकमते कर्मसम्बन्धात् तिष्ठन्ति, वेद
नरूपमते कर्मणि । मु. पृ. १४०७ . ● मीमांसकमते
अधेयावनेव कारकविशिष्टरूपेण वाक्यार्थः । ब्राह्म. पृ
७३ . ● मीमांसकमते युगादिस्यारसा अत्येव । तत्तन्म-
धर्मसंज्ञकत्वपरिष्कारिणीनां निर्दिष्टत्वात्पत्तेः । ब्राह्म.
६।७।१२ . ● मीमांसकमते सन्धेो द्रव्यम् । मु.
पृ. १८८३ .

● मीमांसकमार्थाः । अनात्मवाचीत्यस्य सात्त्विक
स्वोपग्रहात्प्राप्तिं तत्प्रकरणाधीनां सात्त्विकपरकमिति ।
तत्रथ प्राकरविकरवनेः सात्त्विकस्य स्रुत्यंस्वर्णितः
'अनात्मवाचीत्यस्येन सात्त्विकेनीसंस्वर्णितः' इति
मीमांसकमार्थाः । रत्नमाला पृ. ३८ . ● हरे इत्य-
विषयो मिथमविषय. इति मीमांसकमार्थाः । पृ. ४० .

● मीमांसका अभिप्रायानभिप्रायत्वेन
सात्त्विक । १०।८।१८. मीमांस. पृ. १९८५ . 'स्वमार्थ-
विषयत्वम्' इत्यत्र द्रव्यम् । ● मीमांसक मर्त्या न वेति

संशये धर्मज्ञानार्थं कर्तव्येति सिद्धान्तः । भा. १।१।
 १।२. ० मीमांसा च इतिवृत्तयतारो न अङ्गम् । तदुक्तं
 ' धर्मं प्रथमिवागमं हि वेदेन कथ्यात्मात्रम् । इतिस्त्वथता-
 भागं मीमांसा पुरयिष्यति ॥ ' इति । अतो वैष एवायं
 व्याख्यानम् । धार्यार्थं पृ. १०. ० मीमांसा न्याय-
 निरूपणारिम्भः । बाल पृ. २. ० मीमांसा लोकदेव
 प्रत्यक्षानुमानादिभिः अविशिष्टप्रमाण-परिष्कृत्यगच्छरैः
 मृत्ता । नहि कश्चिदपि प्रथममेव एतन्नतं युक्तिवशात्
 व्यसह्यं क्षमः । भा. १।३।१।२. ० मीमांसा समस्त-
 वैदिकधर्मोपसंहारादिभ्यो वेदान्द्रव्याभ्यां ' विधिविधेय-
 स्तर्कश्च वेद.' इत्येतस्मिन् दर्शने उच्यते भवति । १।३।६।
 १३ पृ. २५१. ० मीमांसा सर्वशक्यगताभ्यागनिरूपणा-
 दिभ्यः । तेन अस्या यो न्यायमार्गः, तस्मिन्नाद्ये दुर्जाते
 ना विवेकाभावात् न किञ्चित् शक्येत् । रत्नाकरः १।१।
 १।१ श्लोका. १५. ० मीमांसया वेदान्तयानि व्याख्या-
 यन्ते । भा. १।१।१।२. ० मीमांसायाः द्वादशाध्या-
 यानां द्वादश विषयाः-प्रमाण-वेद-वेक्षण-प्रयुक्ति-
 क्रम-अधिहार-सामान्यादिदेह-विशेषादिदेहा-ऊह-
 वाच-तन्त्र-प्रसङ्गाः । बाल. पृ. २. ० मीमांसायाः
 धर्मज्ञानयोग्यायम् । सु. पृ. १३०. ० मीमांसयाः
 न्यायनिष्ठरक्त प्रयोगनिष्ठपणमनुक्तं स्वभावाद्बुद्ध प्रयोगार्थ-
 स्वाभाव्य तस्मात्प्रैः इति मन प्रयोगैर्भूतं तत्र तत्रिरूप-
 तीर्थ इत्याह । पृ. १६९. ० मीमांसया. पूर्वेषु अध्यायपट्ट-
 केन प्रत्यक्षविहितवर्णाणां वर्णेषु दर्शपूर्णमासादीनां इति
 धर्मन्याय चिन्तितम् । उच्यते इदानीं अविदितैरितिकर्मव्यता-
 वैषु ऐन्द्राहादिवु चिन्तितवृत्तिष्वपि । भा. ७।१।१।२.
 ० मीमांसया. विषय । धर्मं दृश्ये वास्त्वविषयः न
 वेदायः इति । तथा च दर्शितम् ' अथातो धर्मविज्ञाता
 सूत्रमवधिदं ह्यम् । धर्माय विषयं वक्तुं मीमांसयाः
 प्रयोजनम् ॥ ' (श्लोका. १।१।१।२।२) इति । तथा च
 ' अथातो धर्मविज्ञाता, जोरुत्तान्छतेऽर्धो धर्मः ' इति
 न सूत्रम्, ' को धर्मः कथंज्ञाय ' इत्यादि भाष्ये च न
 कुचविह्वलितैरिव वेदायैव व्याख्येयम् । शा. ३।१।२.
 प्रथमेऽध्याये प्रमाणम्, द्वितीये सार्वभूमम्, पृष्ठे फलम्,
 इतोऽपि साधनं विभावते इति विवेकः । सोम. १।१।२।
 मी. को. ३९५

' धर्मो द्वादशरूपेण व्युत्पाद्यः, तत्र लक्षणैः ।
 प्रमाण-वेद-शरण-प्रयुक्ति-क्रमसंज्ञाः ॥ अधि-
 काण्डोऽपिदेहश्च सामान्येन विज्ञेयः । ऊहे वापश्च
 तन्त्रं च प्रसङ्गश्रुतिः क्रमात् ॥ ' द्वादशध्यायेऽपि
 शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रथमेऽध्याये विषयवादादि-
 त्त प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यमादिधर्मवेदः ।
 तृतीये प्रथावादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेदनात् ।
 चतुर्थे गोदोहनम् पुत्रार्थस्वययुक्त्या भुक्तानं न तु
 क्रतुर्थप्रयुक्त्या इत्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनिश्चयविषय-
 त्वात्तः । षष्ठे कर्तृविकारो नाशयः इत्यादयः । सप्तमे
 सामान्यतः अविदेहाः प्रत्यक्षवचनेन अनुमितवचनेन च ।
 अष्टमे विशेषरूपेण अविदेहाः । नवमे ' अथवे जुष्टं
 निर्वणामि ' इत्यत्र ' सर्वाय जुष्टं निर्वणामि ' इत्यादिः
 उक्तः । दशमे भाष्य. । एकादशे तन्त्रम् । द्वादशे प्रसङ्गः ।
 वि. प्रस्तावना.
 पूर्वेषु अध्यायपट्टकेन प्रत्यक्षविहितवर्णाणां वर्णेषु
 दर्शपूर्णमासादीनां इति कर्मव्यता चिन्तितम् । भा. ७।१।
 १।२.
 पूर्वं मट्टके उपदेशाचारः । सोम. ७।१।१।
 ० मीमांसया द्वादशरूपेण धर्मधर्मविषयैः जैमिनिना
 अनुष्ठानयोग्येतिना विचारितो । यद्यपि धर्माधर्मो
 ' अर्थातोऽपिधर्मः, न किञ्चिदपि, अत एव ' धर्मः
 क्षरति कीर्तनात् ' इत्यत्रोपेक्षितत्वे च किञ्चिदप्युक्तये
 धर्माधर्मतत्त्वप्रयोगः, तथापि ' धर्मस्त्वुचितः पुत्राय ' इत्यादौ
 नान्यत्र विहितविहितक्रियावादापि धर्माधर्मतत्त्व-
 प्रयोगान् तावहि प्राधान्येन विचार्यते । रत्नकर. पृ. १.
 ० मीमांसयाः वेदान्तयानि व्याख्यायन्ते । भा. १।१।१।२.
 ० मीमांसयाः द्वादशाध्यायानां द्वादश विषयाः-प्रमाण-वेद-
 वेक्षण-प्रयुक्ति-क्रम-अधिहार-सामान्यादिदेह-विशेषादिदेहा-ऊह-
 वाच-तन्त्र-प्रसङ्गाः । बाल. पृ. २. ० मीमांसायाः
 धर्मज्ञानयोग्यायम् । सु. पृ. १३०. ० मीमांसयाः
 न्यायनिष्ठरक्त प्रयोगनिष्ठपणमनुक्तं स्वभावाद्बुद्ध प्रयोगार्थ-
 स्वाभाव्य तस्मात्प्रैः इति मन प्रयोगैर्भूतं तत्र तत्रिरूप-
 तीर्थ इत्याह । पृ. १६९. ० मीमांसया. पूर्वेषु अध्यायपट्ट-
 केन प्रत्यक्षविहितवर्णाणां वर्णेषु दर्शपूर्णमासादीनां इति
 धर्मन्याय चिन्तितम् । उच्यते इदानीं अविदितैरितिकर्मव्यता-
 वैषु ऐन्द्राहादिवु चिन्तितवृत्तिष्वपि । भा. ७।१।१।२.
 ० मीमांसया. विषय । धर्मं दृश्ये वास्त्वविषयः न
 वेदायः इति । तथा च दर्शितम् ' अथातो धर्मविज्ञाता
 सूत्रमवधिदं ह्यम् । धर्माय विषयं वक्तुं मीमांसयाः
 प्रयोजनम् ॥ ' (श्लोका. १।१।१।२।२) इति । तथा च
 ' अथातो धर्मविज्ञाता, जोरुत्तान्छतेऽर्धो धर्मः ' इति
 न सूत्रम्, ' को धर्मः कथंज्ञाय ' इत्यादि भाष्ये च न
 कुचविह्वलितैरिव वेदायैव व्याख्येयम् । शा. ३।१।२.
 प्रथमेऽध्याये प्रमाणम्, द्वितीये सार्वभूमम्, पृष्ठे फलम्,
 इतोऽपि साधनं विभावते इति विवेकः । सोम. १।१।२।
 मी. को. ३९५

इति शुण्विधिः । (पूर्वपक्षे) । १।१।२।२३-२
 पृ. ३५६.

॥ मुख्यं वा पूर्वचोदनाहोक्तवत् । १२।१।८।
 २३ ॥

यत्र तुल्यसम्बन्धानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेध. उच्यते
 मुख्यं मुख्यधर्मः कर्तव्यः । यथा ' आत्मवैष्णवमेवादका-
 कपालं निर्वपेत् अपराहं सख्यसीगयाऽवत्य यजते ' इति । अथ मुख्यस्य मुख्ये आत्मो विद्यमानस्य आत्म-
 वैष्णवस्य कस्यो भावति । पूर्वचोदनात् पाठक्रमेण पूर्वं
 विहितत्वान् । एतेष्वपि एतेषु एतं दृष्टव्यम् ।

तथा चान्यार्थवृत्तौ च । २४ ॥

पूर्वं प्रधानं क्लीबसदृशं इत्यत्र तथा च अन्यार्थदर्शनं
 भावति । ' अन्वयस्मिन् पूर्वमवगतौपीलान्ते ऋग्ऽपि ' एव
 कर्मवत्प्रिर्गमं ' इति । इदं चापि ' यथा वै पूर्वो-
 ताविनो अन्वयवताविनो नोधीकनो नावतास्यन्ति श्लोक-
 मेरेवत् ' इति भाष्ये उदाहृतं तत्र प्रथमवाक्यार्थो
 नास्माभिर्ग्रहोऽपि शातः । उपरदावन्वयं तु कंचिद्
 विषयं विचार्य निर्णयकारिणो मध्ये ये पूर्वोताविनः
 पूर्वमवगतौ निर्णीयन्त. ते, जषयं पश्चादवगतौ
 स्वीय निश्चय कश्चित्कन्तं प्रति न दृष्टीयन्ते उच्यन्ते
 तस्य स्वीकारं न कुर्वन्ति । न च तदनुसारेण अन्व-
 यस्यापि निर्णयं करिष्यन्ति, निर्णयं न कुर्वन्ति
 इत्यर्थः । इति । कै.

● न च (' वाचिभ्यो वाचिनम् ' इत्यत्र) विष्णु
 अत्रावगच्छानपिनेत्, न, ' मुख्यं वा० ' इत्यव-
 धाणद्वैतकद्रान् । वा. २।१।५।२३ पृ. ५३८.
 ● न हि प्रधानमप्युपसहारात्पूर्वम्, अग्रमुपविधेय-
 न्वावत् ' मुख्यं वा० ' इति न्यायवचनसदृशम् । अन्यथा
 ' इदं यथा प्रधानं क्षेत्रेण ' इत्यत्र उपसहारावस्थापि
 सोमयागस्य, प्रधानत्वान् पूर्वोत्तमो विद्येते । कौ.
 ३।३।१।१. ● निधनमानानुवादेन हीपादिस्तत्रये
 खेत्वापि (वीभक्त्य) आश्रयान् अनेनप्रस्तावारि-
 भक्तिनि हीनेर, कृतमस्ता भागी दीपावयः प्र-
 यन्ता इति नेत्र ज्ञयते, ' मुख्यं वा० ' इति प्रस्तावे
 वा प्रयन्तन्ति । वा. २।२।१।३।१ पृ. ५६८.

● ' प्रजापतिर्दक्षायामभयनयत् ' इति वक्ष्यात् अर्धं
 प्रत्ययस्य इत्युपसहारात्पूर्वमेव कल्पेत्, यद्वा उपक्रम-
 वरीनोपसहारात् ' योऽयं प्रतिग्रह्यति ' इति ' योऽर्थं
 प्रतिग्रह्यति ' इति । ननु ' मुख्यं वा पूर्वं ' इति
 प्रथममनुग्रहीतव्यं विरोधाभावात् । पश्चात्तं तु विरोधात्
 लक्षणया लक्षणयोगम् । भा. ३।८।१।१२ पृ. ९६६ ।
 अथ चात्किम् -- सर्वत्रैव तावत् ' मुख्यं वा० ' इति
 धृतिद्विधाधिकरणव्याप्तेन च पूर्वं विज्ञानं अनुपपन्न-
 प्रतिद्विदि द्वितीयविज्ञानान्तरात्प्रयत्नखलत्वात् आन्वयस्येन
 आत्मने तन्मते । एवञ्च न तु पूर्वविज्ञानावयवकान-
 निषये उपजायमानं सत्त्वा विरोधावस्थाया तदनु-
 गुणवतिरिधेन कथं कल्पन्मेव न कल्पन्ते इति
 अन्यथाव्यभिचि प्रतिपद्यते । ● (' यो होता योऽध्युः ' इत्यत्र)
 प्रथमोच्यतेते होतुमन्ने किञ्चिदपि कल्पनाधीनं
 न कल्पामः । तेन ' मुख्यं वा पूर्वं ' इति तं
 स्थार्थपुत्रमेव दृष्टीता अणुपुत्रम्, नर्मलक्षणार्थः
 अणुवर्णीयते । वा. ३।८।१।२। पृ. ११२५. ● यत्
 ' मुख्यं वा० ' इति न्यायेन प्रथमशुतार्थवादस्यैवा-
 स्तरणमिति उच्यते । विप्रतिषिद्धमर्थमनाये प्रधानयोर्विरोधे
 मुख्यानुग्रहमिति उच्यते (पूर्वपक्षे) । कु. ३।३।
 १।१. ● ' सत्यं पुत्रेवसो ' इत्यादिषु आधिकारिक
 ह्यविरुधत्वात् इत्यत्रानन् । अन्यथा हि ' मुख्यं वा० '
 (१२।१।८।२३) इति कदाचित् आश्रयग्रहणप्राप्तिः
 स्यात् । वा. ३।१।७।१० पृ. ७२३. ● (' ज्ये-
 ष्ठयेदः ' इत्यदीना) इत्यपि विद्युदेवस्येते दीर्घस्य
 ' मुख्यं वा० ' इत्येव इत्यादीवयवम् । ३।३।१।२
 पृ. ८०५. ● ' मुख्यः प्रथमवार्थव्याज्येतिशोभोऽभि-
 धीयते । ' ३।१।८।१६. ● मुख्यः (आर्थः) यः कान्वा-
 देवावयवयने ष प्रथमोऽर्थो मुख्यः । मुख्यमिह भवतीति
 मुख्यं इत्युच्यते । (किंवा) यस्मिन् निष्पन्नवत् घञ्वात्
 संप्रत्यय स मुख्यः । भा. ३।२।१।१ पृ. ७४६. यः
 शब्दं प्रतिपद्यः स मुख्यः । यत्नं बहुधा. प्रयोगोऽस्ति स
 मुख्यः । पृ. ७४८.

॥ मुख्यो वाऽपिप्रतिषेधेयात् । १२।१।२३।३४॥
 तत्रे यजमानागणे शुक्रान्वावरम्मादीनि यमपि मुख्यो

यजमाने गृहपति कुर्वाण नेतर बन्धिद् । कस्य
याना वाजमानाना करणेनैव गृहपतेरपन्नसम् । तस्मात्
सो गृहपति कुर्वाण इति सिद्धात् । के

• सुतो वापिनो ऋष्य , न सुरय । भा १०।
१।१०।३९ • सुरयेन गौण ऋष्यते, अत्रातत्राप ।
वा ३।३।७।१४ पृ ८६० • सुरयेन समानविधान
प्रतिनिधि । भा ३।६।१४।३७-३८

सुरयस्य अन्ननिर्वाहसमर्थस्यापि प्रधान
निर्वाहसमर्थस्य सत् उपदानम् ॥

निधिरप्येकदेशे स्यात् । ६।३।२०।४०॥

भाष्यम्— ऋषि श्रीहय, यावतो द्यवदानमान
निर्वर्तयति । तथा कति नीवार शेषनर्थाणामपि
परता । तत्र किमुपदेशमिति । किं प्रथम् ? अप्येक
देशे द्यवदानमानेऽपि निर्वर्तमाने प्रतिनिधिरुपदेशे ।
किं कारणम् ? शेषनर्थाणां स्वनिर्भरित्वमिति ।

अपिवाऽर्थस्य शून्यत्वशेकशेकेन निर्वर्त्येतायां
नामनिबन्धनाद् गुणमात्रमिनत् तदर्थत्वात् ।
४१ ॥

भाष्यम्— अतिथेति पद्यवाक्येति । एकदेशेन
श्रीहीणा प्रधानमात्र निर्वर्तयितव्यम् । कुत ? अर्थस्य
शून्यत्वात् । योऽप्राथ, येन कामे तत्रातिवर्त्यते ।
शेषनार्थाणि यदि न शक्यानि, तद्गुणैरेव प्रधानस्य
गुणे वापिनः । तदपन्न पन्नदानमपि शक्येति, न यद्
पश्चारे वर्तते । तत्र च शेषनार्थाणि क्रियमाणानि प्रधाने
श्रीहितेन गुण विहन्तु । श्रीहिते च प्रधाने साहाय्यभूत
भूते 'श्रीहितिर्भवेत्' इति । तस्मात् शेषनुरोप कार्यं ।
अपत्ति द्यवदाननिर्वाहे एतदेव स्यात् । अस्ति ह्येते ।
तस्मात् प्रतिनिधिरिति ।

तथा चार्थार्थदर्शनम् । ४२ ॥ (स पुनश्च
सुरयस्य इदं सूत्रम्) ।

भाष्यम्— तथा च अकार्यदर्शन अपि मरति
'तदेव कष्टं तादृक् दोषव्यम्' इति ।

श्री— दत्तगुणानुपेक्षा अथपन्नपरिमणोरुपेक्षापे
शून्यत्वस्यापि पुरोडाशकामिन्नकामिभ्यः समर्थां श्रीहरो
एवमने तत्राति शेषे पुरोडाश कतस्य, तत्रातिपति

रिति सवने 'भूयसा शेषकार्याणां वा भूयस्तन्न
वाधनम् । एकस्य श्रीहिशास्यस्य किञ्चिद्विशेषस्य
युज्यते ॥' उच्यते । 'श्रीहयोऽपि पुरोडाशभूता
यागस्य साधनम् । तद्वैकल्ये प्रधानस्य गुणहानि
प्रसज्यते ॥' तस्मात्पन्नार्थाणां पन्नान्न श्रीहितेन
पुरोडाश कर्तव्यम् ।

सोम— पूर्ववद्विहापि प्रतिनिधिरिति प्रथमत्वान्न
सगति । सूत्रार्थेन— एवदेशेऽपि पुरोडाशकाम
नमर्थवीहितेऽपि प्रतिनिधि स्यात् शेषकार्यादीन्ने
इति ।

वि— 'शेषार्थेष्वपूर्णाश्वत् श्रीहय कि तदेवत् ।
श्रीहयो वा सर्वविद्ये नीवारारिकमिष्यते ॥, पुरोडाश
तथा श्रीह प्रधानत्वाद्नेष्यता । शेषनार्थाणि ह्यप्यत्र
शून्यत्वगुण्यतो वरम् ॥'

भाट्ट— यत्र त्वत्वात्परिमाणशेषकार्यादर्शनात्
पुरोडाशतत्त्वानामपि चित्तानामर्थां श्रीहयो कल्पते अ
वेनेन पुरोडाशकृत्वा प्रधानमनुपेक्षम् । शेषनार्थाणां लोपः ।
न च कृत्वा शेषनार्थाणां पुरोडाशात्प्रभूतानां पुरोडाशात्
भूतैकनीद्वनुरोपेन गैरात्मनः । श्रीहीणामपि यतोऽप्ये
विहिततया यागात्तत्रैव पुरोडाशात्प्रभूताभावात् । न च
त्वत्तिविष्टपुरोडाशमात्रेणात् श्रीहिति' इति तृतीयप्रश्ने
जन्तवरेति व्यस्यम्, पुरोडाशात्प्रकारकत्वं यावत्तत्रैव
करणात्स्य 'कष्टे पचति' इत्यारित्युपपन्नत्वेन
लक्षणाया प्रमाणाभावात् । अतश्चैकप्रधानाद्गुणैरेवतने
वैषम्यप्रदाना लोपो नासुत् ।

मण्डन— 'प्रथ तमुपहनमद्वम् ।'

शंकर— 'शेषनार्थाणाम् गुण्यम् ।'

• मुख्यस्य न लोप मुख्य लोपेऽपि । भा
२०।२।२।७६३ • मुख्यस्य पुन प्राप्ते पूर्वं कृत्वा
पचारेऽपि सुपचरेतेषां दानम् । मुरपानुपचारात् ।
६।१।१६।३५ • सुरयस्य संशयार्हस्य लोपे संशये
ऽपि प्रतिनिधि परित्याज्यं तदित्याज्यं चर पत्
त्याय सूचिषी । नि ६।१।१०, • सुरयस्य हरिते
नारी आस्य प्रतिनिधाय कृतवत् । ६।१।१ • एवम्
सुरयस्य आसन गौणप्रतिपत्तम् । भाट्ट ७।१।१

ॐ मुर्ये कार्यासमर्थे लब्धेऽपि प्रतिनिवेः
कार्यसमर्थस्य मत उपादानम् ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थोद्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्या-
पादार्थेऽपत्त्वात् ॥ ६।३।१९।३९ ॥

भाष्यम्— अस्ति यूपसले गदिरज्ज्ना पयो-
ध्यापत्ये न समर्था, नदृश्य न तत्समर्थम् । तत्र
लब्धेः विद्युपादेन गदिरज्ज्ज्ना कञ्च ३मिति । गदिर-
द्रव्यमित्याह । अदि श्रुतम् । तदुपादानतः शास्त्रविहित
करोति । प्रतिनिधायकत्वकारी स्यात् । तस्मिन्नर्थनिपा-
तवम् । इत्येवं प्राप्ते, द्रूमः । अर्थद्रव्यविरोधे अर्थ
प्रयादत्तं नम् । तदर्थं हि द्रव्योपादानम् । निषेधनादमा-
गत्स्यं पयोर्भविष्यतीति, न द्रव्यमेवोपादीयेतेति । कदर-
मुष्यदानीं द्रव्यभूतिं नाथते, अर्थं त्वनुच्छति । गदिर-
ज्ज्नामुपादानं समर्थं नाथते । तस्मात्कदर-
ज्ज्नामुपादानम् । द्रव्यमन्वे हि तदुत्पत्तिः, गतिविरोधपरिहृता । द्रव्य-
ण्ये प्रति शेषभूतानि ।

मोम— सूत्रार्थस्तु— प्रयोञ्जत्प्रतिरोधे प्रयोञ्जं
चञ्जत्, अतो द्रव्याणां प्रयोञ्जन्तोपचञ्जत् द्रव्याभावे प्रति-
निष्पत्तिः कार्या इति ।

वि— ‘ निषेधनेऽप्ययोग्यमेतदिति किं तदा
भवेत् । मुष्यत्वेन स एव स्यात्, तद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥’

[भाट्टे इदमधिकरणं पूर्वधिकरणे एवावतरमाहितम् ।]

गणहन्— ‘ कार्यद्वानेसादमाद्यम् ।’

शेखर— ‘ न तु कार्यान्वयः यथा ।’

० मुख्ये प्रधानवर्ति एव लभ्ये तोपकारणैः कार्यः ।
धि. ६।३।२१. ० मुख्ये विद्यमाने गौणे नोपादीयते ।
भा. १०।३।१९।३९, मुख्ये समवर्ति भक्तिरव्याप्य
३।८।२२।१६.

० मुर्यातिशयः सत्त्वपायाः आनर्थक्येन कारणेन
‘ वतामिताधूनोति ’ इत्यारो । भा. १०।५।५।१४.

० ‘ मुर्याधिगमे मुर्यमागमो हि तद-
भावात् ।’ ६।३।१६।३५ ॥ इन्धिकरणे यदा यूपार्थे
मुष्यं गदिरज्ज्ज्ना मरता तदप्रतिनिधिं पदस्युपादानं
प्रतिष्ठो मन्वे मुर्यं लभ्यते चेत् मुख्य एव प्राप्य,
कदरं यदीत्ता तदुत्पत्तिं वेत्तुमिन् सरकारेणु श्रुतेषु प्राह

पत्तियोजनान् मुर्यं लभते चेत् तथापि मुर्य एव
प्राप इति व्यनक्ति तम् । परिमल. ४।१।२३।२८
अम्.

ॐ मुर्याधिगमे मुर्यमागमो हि तदभावात् ।
६।३।१६।३५ ॥

श्रुते गदिरज्ज्ज्नाये अन्वयिते कदरं प्रतिनिधिं
उपादानं इति उक्त्यर्थं प्रयोगे प्रयुक्त । कदरमन्वियन्
इत्यात् मुर्यं गदिरमेव लब्धमात् । तदानीं तु सन्वि-
त्तेऽपि प्रतिनिधिर्न प्राप्य, किन्तु मुख्य एव प्रतिरोध-
त्वात् प्राप्य, तदर्थमेव प्रतिनिधिरेव । अतः, मुर्या-
धिगमे मुख्यं अधिगमे एते सति मुर्यमेव प्राप्यम् ।
हि यस्मात् तदभावात् मुर्याध्यायात् प्रतिनिधिः, अगमः
स्वीकृतः । इदानीं तु मुर्यमेव लब्धं तत्र किं प्रति-
निधिना । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ मुर्यानुपद्वय्यायः । मुर्याध्यायकारे गृहीते
प्रतिनिधौ पुनर्हृत्त्वयाती मुर्यस्यैवोपादानम् ॥

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ।
६।३।१६।३५ ॥

भाष्यम्— अथ यत्र विरोधं श्रुते प्रतिनिधिमुपा-
दानं प्रतिगतो मुख्यमेवोपलभते, तत्र किं प्रतिनिधिमेवो-
पादीयता तत्र तमेव मुख्यमिति । किं तास्मिन्नर्थे ? प्रति-
निधिमुपादान्ये इत्येव संशयितवानसी प्रतिनिधिमुपादान
एव सत्यतन्त्रे भवति । तस्यात्यतिनिपातार्थं तेन । इत्येवं
प्राप्ते, द्रूमः । मुख्य्याधिगमे लोकोपादीयते । अन्वये हि
श्रुतस्यानुसृत्यः प्रतिनिधिः । श्रुते हि सत्त्व्यं व्यनक्तिः ।
प्रतिनिधौ विकल्पः । अथ यदुक्तं संकल्पमेवदोषः इति ।
श्रुतेत्यसौ, निष्पत्तिर्गत्यापा वा ।

मोम— पूर्वैः वैकल्पिकव्यापानवतरेऽपि इह तद-
व्यायात् मुख्यानादर इति व्यनक्तिनात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— मुख्यमागमे तदेष यतो मुर्यामागमस्य-
गमः इति ।

वि— ‘ प्रतिनिष्पत्तये मुख्यत्वेन प्राप्यं तु किं
द्रव्योः । सत्त्वयेन प्रतिनिधिमुष्यं शास्त्रार्थान्वयः ॥’

भाट्ट— [भाट्टे १६-१७ अधिरथयोः एवनेवाधि-
करणं कृतम् । तस्मिन्नेव तु शम्भुमतेन एतं कृतम्— अथ

'मुद्र्याधिगमे मुद्रयनागमे हि तदभावात्', 'प्रवृत्ते ऽपीति चेत्', 'नानर्थक्यात्' इति सूत्रयपमुखप्रपूर्व-
पञ्चनयनिर्वाहरणार्थं क्व सिद्धान्तनयप्रदर्शकमिति अर्थि
करणप्रदर्शकतया वृथह् वृथन् भाष्यवैरैर्यार्यतम् ।
तत्राद्यस्ते मुद्र्यान्वयेन प्रतिनिधुपादाने प्रवृत्तस्य मध्ये
मुद्रयनामे यदा तदा तेन मुखमेरोपाचयमिति सिद्धातो
दर्शित । द्वितीये तु स्ते यदा पुन प्रतिनिधुमुपादाय
केचन संस्कार कृता तदानन्तरमपि मुद्रयनामे मुद्रय
मेरोपाचयेन, न तु सङ्कोऽपि प्रतिनिधिरुपाचये इति
सिद्धात् । तृतीये तु स्ते प्रतिनिधौ संस्कारकरमानन्तर
निधोन्नादिरुपप्रधानम्यापि विद्विर्जना तदानन्तर मुद्रय
द्रव्यगमेऽपि न मुद्रयमुपाचये किन्तु प्रतिनिधिरुपैवेति
सिद्धात् । सर्वथापि च पूर्वपक्ष ठग्न एव द्रष्टव्य ।
अथवा 'प्रवृत्तेऽपीति चेत्' इति पूर्वपक्षस्यमेव । तदा
स्ते प्रयोगेन श्रुतमेवागमवितथमिति पूर्वपक्षोत्तर
'नानर्थक्यात्' इति सूत्र प्रयोगनाभावात् श्रुतमाद्य
मथितमिति सिद्धान्तप्रदर्शनमप्येति सूत्रद्वयेनैवमर्थमधि
करणमिति । तदेतदधिकरणमेतदप्रदर्शनं सूत्रानुरोधात्
भाष्यकारादिभिः कृष्णमपि प्रयोगनाभावात् स्वयं न
प्रदर्शितम् । इति]

यदा मुद्रयमन्वये यदा प्रतिनिधुमुपादात् प्रवृत्त
उदादाय या दिना सर्वे वा संस्कारा कृता, कार्यं न
इति तत्र कार्यकारणानुरूपं मुख्यानामे तथेवोपादाय पुन
संस्कारानात् प्रवृत्तं तैरेव प्रधानं कार्यम्, मुद्रयसंभवे
विद्योपादानस्य वाच्यमित्याप्युच्यते । न च प्रति
निधिव्याग संस्कारस्य, द्रव्यस्य वृथह् संस्कारे प्रमाणा
भावात् । गतेऽपि वा 'वयावति' आद्यस्य संवाद
रिभे' इत्येव संस्कारात् । प्रवृत्तानुरोधेन पुन संस्कार
वाच्यं उच्यते । यदा तु प्रतिनिधितेन कार्यं निरूप्य
तत्र प्रयोगेनाभावात् न मुखयमुपाचयेन । मुख्याभावा-
न्निमित्तकप्रवृत्तित्वात्तमेव तु कार्यम् । १४

अर्थान्— 'मुखयमपी तदानयेत् ।'

अर्थान्— 'वैशार मुख्यमेव क्व ।'

• मुद्र्यानुपहन्त्याव । यत्र एवमाश्री इत्ये
प्रसिद्धेन इति कृत्वे विद्ये तत्र एवमपि तन्निगद

धर्मा आद्या, बहुनामपि प्रसन्निना तत्तन्नेवकीरितेन
स्वधर्मापयोग्यत्वात् । पराजम् . ५७११, • मुद्र्यानु
महत्याव । यत्र सर्वेषां तन्निगद न एताने विद्ये तत्र
मुद्र्यानुपहन्त्याव भाष्यात् भूयोऽनुपहत्याव । ५६११-
५७११

• मुख्यानुपरोधेन गुणो अतिरहितो न्याय्य ।
मुख्यानुपरोधेन । इति ? मुख्यानुपरोधे मुख्या
भा. ३१३१११

• मुख्यानुपरोधे प्रतिनिधि इति न्यथात् औत्त
पुनस्वय औत्तु-या अत्यनुपरोधे क्षेत्रज्ञाया पुन्य प्रति
निधयो भवति । दृक्कमीमासा १०४

• मुख्याभावे गोणे चतरे नाशय । या ११०
५१२१

• 'मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोपितव्यात् ।' (३१
८१११३६) इत्यनेन न्यायेन वैकृतविशेषाणां प्रवृत्तये
अनाना केवल प्रधानार्थे उपायत्वम् । शा ११११००
सौम- 'वशावर्षेण वै कात्या इत्युक्ता उपायु वनका'
इति श्रुतमुपायुच प्रधानार्थम्, अङ्गस्य कात्यावर्षेण
चोपितव्यात् कात्यान्तर्धेराभावात् इति मुख्यार्थे ।
ततश्च कात्यावर्षेणमुद्रयमुद्रयानुपरोधे प्रयोगे एव
अत्रगात् प्रधानार्थत्वम् । • 'मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोपित
व्यात् ।' इति वैकृतविशेषाणां शेषप्रधानार्थत्वम्,
तत्र यत्र वाक्योपान्तप्रधानार्थस्य तत्र । या ३११
५११२ वृ ४११२-४१४ • मुख्यार्थे विनिर्गो
मन्नागम् । ३१३१११-२

• मुख्यानुपरोधेन मुख्यानुपरोधे प्रतिबन्ध
नम्, न तु लक्षणाशेषकारणम् । मणि वृ ७६.

• मुख्यानुपरोधे मुख्यानुपरोधे मुख्यानुपरोधे ।
या ३१३११२६

• मुख्यानुपरोधे न न्याय्या, न लक्षणाशेष । भा
३१३११२६

• मुख्यानुपरोधे हि औत्तुमित्यात् अन्तर
दग्नेन भावित्वात् प्रतिपद्यते । या ३१३११२१ वृ
४११

॥ सुल्यासंभवे गौशप्रहणं युक्तमिति न्यायः ।
अथ सुत्यांविन्तामणिक्या धूमः । तत्र च 'सा
द्वेन्दुः सिनीवासी' इति शकम्नीमास्यम्, ननु च
दृष्टक्रमो यथा इत्यप्यवधानं सती सामीप्यरेति
व्याख्याते इति चेत्, न, तथाः सामीप्यसम्प्राप्तौ
विरहत्वात् सुल्यासंभवे गौशप्रहणं युक्तं इत्युक्तमिति ।
साहस्री. ८२३.

● सुल्यासंभवे इति प्रतिविधिना, ततः मुख्यद्वय-
सामेऽपि मुख्यं न प्राजम् । ६।१।१७।३६-३७.

● मुख्यक्रमः अपि अङ्गक्रमविधौ प्रमाणम् ।
सुल्यप्र च प्रमाणत्वम् । मुख्यक्रमाधिकरणम् । ५।१।७।
१४. ● मुख्यक्रमः अतिदेशविधौ अपि । टुप्. ५।१।
११ । न न प्रहृती आदेशसामान्ययोः विहृती सार-
सतोः । नन्वस्तम्. ६ मुख्यक्रमः अर्थक्रमत्वं दुर्लभः,
प्रयोगवचनभित्त्वात् । टुप्. ५।१।११।१८. ● मुख्य-
क्रमः एवं क्रमप्रमाणम् । याव. ५. ८. ● मुख्यक्रमः
पाठक्रमात् दुर्लभः, अनुमानिकरत्वात् विरमोचरिति-
कस्याच्च । तेन पीणमासा श्रीगौमीपयुतोदागनिर्वायः
प्रथमं तत उवाहृषणान्वनिर्वायः । भा. ५।१।८।१५.
● मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद् कथ्यते । दशपूर्वमासयोः
अभिपत्यावदानाधिकारणस्यदाने पूर्वं कार्याणि न
द्व्य. । भा. ५।१।१२-८ । टुप्. — स्थिरकृतवर्तनं
प्रधानेर्वाभिप्रायं वर्तिषि हविरागदं चोदाहारम् ।
सन्वत्सम् — न तु प्रधानचतुष्टयत्वात्प्रभूतावदानाभि-
प्रायणरिषयम् । ८ मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमो वाच्यते
यथा— सान्नाय्ययोः पूर्वं प्रवृत्ताः पश्चात् आभिप्राययोः ।
प्रकृतं तु आदेशस्य प्रथमं पश्चात् सान्नाय्यस्य । तत्र
सान्नाय्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिक्रमात् प्राक्तं वनदानम्, स्विकृ-
तवदानं च मुख्यक्रमात् आदेशस्य पूर्वं कार्यम् । उदं
'अथदानाभिप्रायसादनेपुं' इत्यधिकरणे (५।१।१२)
उक्तम् । याव. ५. १३७. ● मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य
वाच्ये यथा— पाठादर्थात् दत्तो वर्मा रोहनादयः पूर्वं
विष्कते, पश्चादाभेदस्य निर्वाचदयः । तत्रप्रवृत्तिक्रमेण च
दा. द्विविरागदप्रभाबदोषाभिप्रायणविकृतवदानान्यपि
पूर्वं शक्यति मुख्यक्रमानु प्रथमं आदेशस्य नर्त्तयति

पश्चात् ८३. । दशपूर्वमासयोः । सन्वत्सु नैदं विरोधो-
दाहणं समसति । उदाहरणं तु मुख्यम् । भाट्ट.
५।४।२. ● 'मुख्यक्रमेण चाऽह्नातां तदर्थत्वात्'
(५।१।७।१८) इत्यधिकरणे 'सारस्वती भवतः ?
इत्यत्र स्त्रीपुंसदेवत्वाविधौ, न पुंस्यदेवत्सो इति निर्णयः,
'एतद्वै दैव्यं मितुनं यत् सरस्वतीसरस्ताश्च' इत्यर्थ-
माशङ्कयति इति शास्त्रनिर्वाहकमुक्तम् । याव. ५.५७.

॥ मुख्यक्रमेण चाऽह्नातां तदर्थत्वात् । ५।१।
७।१४ ॥

विभाषायां चतुर्थपञ्चमे द्विविधौ 'सारस्वती भवतः,
एतद्वै दैव्यं मितुनम्' इति सान्नाय्येने । 'सरस्वती
च सरस्ताश्च' इति विग्रहं समासे 'पुमान् द्वित्रा'
(या. १।१।७७) इत्येकदोषात् सरस्वती इति भवति ।
तौ देवते ययोः तौ सारस्वती शरी । हस्य च
मितुनदोक्त्या स्त्रीपुंसत्वम् । तत्र किं निर्वाचादयः
प्रथमं स्त्रीदेवस्य युदेनहास्य वेति विचारे अनियम
इति पूर्वार्धे वागदं निसकृत्य सिद्धान्तमाह । न
अविषयेन निर्वाचादयः । किन्तु मुख्यक्रमेण अह्नातां निर्वा-
चादीना क्रम आदेशः । ह्येकदोषे 'प्र जो देवी सर-
स्वती' इत्यादिवाधानुकारणयुक्तं स्त्रीदेवत्वं प्रथमं पठि-
तेम्, ततः 'प्रीतिप्राप्त सरस्ताः' इत्यादि पुदिकल्पम् । तेन
मन्त्रराठेन स्त्रीदेवत्वं ह्यः मुख्यं प्रथमं इत्यवगम्यते ।
तेसात् तेन मुख्यक्रमेण निर्वाचादीना अह्नातां क्रमः
श्रीकृतं यः । तदर्थत्वात् अह्नातां प्रधानार्थत्वात्
पञ्चानाना च गन्धपाठक्रमेण नियतत्वात् । के.

● मुख्यक्रमान् औपदेशिकत्वात् आनिदेशिकपाठक्रमे
कथ्यते । ५।१।११।१७-१८. मीको. प्र. ३५५
'अव्यक्तत्वान्नायः' इत्यत्र प्रथमम् । मुख्यक्रमे
प्रधानक्रमेण निवम क्रियते नह सोदितानाम् । टुप्.
५।१।१३. ● मुख्यक्रमे प्रधाननिष्पित्तत्वात्सर्वानुद्धो
धीयम् । भाट्ट. ५।१।७.

॥ मुख्यक्रमाधिकरणम् ॥
मुख्यक्रमेण चाऽह्नातां तदर्थत्वात् । ५।१।
७।१४ ॥

माप्यम्— 'सारस्वती भवत' । एतद्वै दैव्य मिधु-
नम्' इति श्रुतेः । तत्र सदेहः किं स्त्रीदेवत्वस्य प्रथमं
धर्मा उत पुदेवत्वस्य इति । नियमकारिणः शास्त्रस्या
भावादनिवमः । इति प्राप्ते, द्रूम । मुह्यत्रमेग वा
निवमः स्यादिति । स्त्रीदेवत्वस्य हि पूर्वं यन्वायुवाचययोः
सामानान्तरं 'प्र णो देवी सरस्वती' इति । तस्मात्
स्त्रीदेवत्वस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम् । तस्मात् स्त्रीदेव-
त्वस्य पूर्वं धर्माः कार्याः । तथा हि प्रधानकारणा
भवत्प्रदानान् । इतरथा चे. पदाधैर्भवनपान सामर्थ्यादनुज्ञात
तेभ्योऽपिगिनि स्वयंपन्नं स्यात् ।

दुप्— (प्राजपत्यपराशरदेवप्रयोगशास्त्रादप्राजपत्यज्ञानि
हन्तम् । अनिवातिष्यति द्वितीयादिषु तद्वदेव प्रनृत्वा
नियमसमाप्तान् न अनियमः । प्रथमे तु पदार्थे
निमनियमः उत अस्मि वक्षिन् नियमः इति । तत्र)
धुन्ययेपाट्टप्रवृत्तिशब्दे. (प्रम-) नियमस्य अभिप्रायान्
प्रथमे पदार्थे अनियमः । एवं प्राप्ते, द्रूमः । स्त्रीदेव-
त्वस्य प्रथमं यान्वायुवाचये, तस्यैव प्रथमं प्रदानम्,
उतः स्त्रीदेवत्वस्यैव प्रथमः पदार्थः. (पूर्वं) आरम्भ-
णीयो मुह्यत्रमेगः । कथम् ? एतद्वैदिकान् (अन्नयोः
एवैकमासीत्वात्) एवमग्नयश्चक्रितान् पदार्थान् अपेक्षते ।
तत्र पुदेवत्वस्य प्रथमः पदार्थो वक्ष्यते उत (प्रधान
मनिहितो य. पदार्थः. तत्रागभूतस्यैव पूर्वान्तरम्) प्रनृत्वा
एवमग्नयश्चक्रितान्, स्त्रीदेवत्वस्य च एव पदार्थः
विधीयते । एव द्वितीयादिषु पदार्थेषु प्राप्नोति । तत्र
शास्त्रे स्त्रीदेवत्वस्य प्रदानान् (प्रदानानुष्ठानान्) यः
पदार्थः (अथारहितः) तस्मिन् (प्रथमपदार्थ-)
प्रदाने स्त्रीदेवत्वस्य (पश्चान्) कृते ततोऽन्तरमेव
स्त्रीदेवत्वस्य (मन्त्र-) यद्व्ययमेग प्रदानं प्राप्नोति ।
किं अतः ? (अर्थेनं मरिचि) आनन्तर्येण स्त्रीदेवत्वस्य
दो पदार्थो प्राप्नुतः । तत्र एवमग्नयश्चक्रितान् साम्येन वा
सहचरनेनापेक्षितान्, इतरथापि तावन् अपेक्षितो (अग्न-
यश्चक्रितान्) पदार्थो, तत्र. पूर्वसामयि एवमग्नयश्च-
क्रितः । तस्मान् प्रथमं स्त्रीदेवत्वस्य धर्माः । अत्र आह
(मन्त्रप्रदान-) यैः पदार्थैः एवमग्नयश्चक्रितान्
उतं तेभ्योऽपिगिनि स्वयंपन्नं स्यात् ।

वि-- 'स्त्रीपुंसदेवयोः सारस्वती तद्वर्माणः प्रमः ।
नास्त्यस्ति वा, ५२ नारत्येव तस्मिन्नामकवर्द्धनात् । यथा
नुवाकनापाठेन स्त्रीप्रथमं हि मुख्ययोः । मुख्यधर्मैकेन
धर्माणां स्यान्मुख्यत्वमतः प्रमः ॥ '

भाट्ट— मुख्यत्रयोऽपि अद्भुतमनियमे प्रमाणम् ।
मुख्यत्व न प्रधानत्वम् । यत्र धानेभ्यो वा सादाना एवनामा
सहनत्वप्रता, तत्र प्रयोगविधिनाऽऽप्रधानयोः साक्षात्
वगतायां प्रधानान्नासाहित्यतुषेण यावदनुज्ञात न
धानस्त्रीद्वारेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रथम-
प्रत्यासत्तुप्रदान मुख्यत्रयैर्गैवाज्ञे कथमनियमः । अत्र एव
प्रज्ञो अह्निरुचितप्रत्यासत्तुप्रयोगो वीक्ष्य, मुख्यत्रये
तु प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्तुप्रयोगो वीक्ष्यमिति तत्रेभ्यः,
वैपरीत्येन कल्पने चेति वक्ष्यते । मुख्यत्रयोरुपहृत्य च
विशेषयोः 'सारस्वती भवत एतद्वै दैव्य निपुनं च
सरस्वती सरस्वत्य' इति वाक्यनिहितत्वान्नद्रव्यकाल-
निर्वापकम् । अत्र हि त्रयसामानाधिकरण्याभावेऽपि
सकृत्प्रदानान्तराद्यनन्तरात्तस्य 'दैव्यम्' इति वाच्य-
त्वात्तद्वैतानुपपत्तेः. द्विरचनेन देवतास्तिनन्तरात्
विधीयते । अत्र एव न यागद्वये अपि समनवेन
देवताः । अर्थेनादस्य विरुद्धोपपत्तौ तदर्थेऽप्यह्निरु-
स्वतीसत्त्वदेवत्वसत्त्ववगमात् । न चैवमपि सारस्वती च
सत्त्वस्य सत्त्वत्वो, सरस्वती देवतो यत्रोक्तो हि
शुक्लत्वा एवैकस्य द्विदेवत्वस्य किं न स्यादिति वाच्यम्,
एवैकदेवत्वशाब्दानुवाकनापाठेन एवैकदेवत्वत्ववगतोः ।
अत्र एव प्राजापत्यस्यैवप्रतिपददेवतासामान्येन मन्त्र-
पाठनान् प्रधानधर्मे सति मुख्यत्रयैर्गैव तस्मिन्नि-
धमः ।

यस्तुवस्तु— मुख्यस्यापत्तौ पूर्वपदार्थप्रवृत्तौ तत्र-
पदार्थप्रवृत्तेऽपि पूर्वपदार्थैकमनियमायकारत्वोपपत्तौ प्रा-
यः यान्वाऽनुवाक साक्षिणीत्वरपदार्थप्रवृत्तेन निर्वाचनेन
पदेऽपि नैव मुख्यत्रयस्यैव हीर्षमुत्सहस्यम्, सद्यै
सद्यः पूर्वशापाद्व्यापकयो धर्माः पठितः पश्चान्ने-
त्यर्थ निर्वाचय, यान्वायुवाचयोरनु विनरीतः पठः ।
तत्रम नृत्वाविमर्शविदयवगात् प्रदानेनोक्तविधये

अनियमप्रसक्तौ मुख्यक्रमेण आग्नेयस्य प्रथममग्निघातं पश्चात्पुन हस्तुदाहारेण वक्ष्यमाणे द्रव्यम् ।

मण्डन— 'मुख्यक्रमान् क्रमोऽङ्गेषु ।'

शंकर— 'मुख्यक्रमान् तद्वह्नात्मन् ।'

● मुख्यक्रमात्तुरोधः । वैद्वत्मुख्यकमात्तुरोधेन अग्नेयकस्यापि प्रथम आग्नेयैकस्य निर्वापः इतो माहंस्त्वचरगेः । भाट्ट. ५।१।१० .

● मुख्यकमादिः दीर्घान् आग्निदेशिकपादाद्विरोधे षष्ठ । भाट्ट. ५।१।१० .

● मुख्यगौणयोः मुख्ये चार्णतप्रथमः । भा. ३।२।१।१ .

● मुख्यजघनयोः अन्यतरस्मिन् त्र्येताये जघन्यो ष्टयेव, मुख्यो ष्णुप्रक्षीतम् । तदुक्तम् 'मुख्य वा पूर्वचोदनालोकेनत्' (१२।२।८।२३) इति । भा. १०।५।१।१ .

● मुख्यद्रव्यस्य प्रधानमाश्रयमस्य लामेऽपि मुख्य-स्यैवोपादानम् । ६।३।२०।४०-४२ . ● मुख्यद्रव्ये कार्यसमर्थे प्रतिनिवेशोपादानम् । ६।३।२।३१९ .

● मुख्यद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिविना मुख्यकार्य-करणोत्तरं मुख्यं न आदात् । ६।३।१०।३६-३७ .

● मुख्यद्रव्यसदस्यास एव प्रतिनिधित्वं श्रुतप्रति-निष्पन्नारिऽपि । ६।३।१।२।३३-३४ .

● मुख्यप्रतिनिधयोः सामानविषयम् । ३।६।१।४।३७-३९ .

● मुख्यप्राप्त्यधिकरणौ प्रयोञ्जयथी । वा. ३।२।१।१११. १.५११ .

● मुख्यवागक्रमेण निर्वाणयद्रक्रमे प्रादात् । विना-यगे रि चतुर्गण्यमयोः सारस्वतयोः स्त्रीदेवस्य वाग्या-नुवाक्यावातस्य प्राथम्येन स्त्रीवागस्य मुख्यस्य प्राथम्यं तिष्यति । वि. ५।१।७ .

● मुख्यलक्षणम् । 'तत्तुनर्मुपलक्षणं यत् फलव-त्स्य' । सूत्रम् ४।४।१।१।४ .

● मुख्यलाभे मुख्यं प्राज्ञं न प्रतिनिधिः । वि. ६।३।१६ .

मी. को. ३९६

● मुख्यविशेष्यत्वं वाक्यायं माननायाः । भाट्ट. २।१।१-२ .

● मुख्यवृत्तिः गजगवा वाक्ये अन्नवर्षक्यप्रति-घाते विपरीतो वाधो भवति इति शिवा । बाल. ४. १४५ .

● मुख्यघ्नीयादिघर्माः प्रतिनिधिव्यपि नीचाटदिषु सर्वेभ्यः दर्शपूर्णमासादे । भा. ३।६।१।४।३०-३९ .

● मुख्यशब्दः प्रयोगे । भा. ७।१।१।१ .

● मुख्यसभवे गौणमहणं माहति । भा. ३।३।८।१६ । अहीनशब्दस्य न हीनः अहीनः इति नूत्नास ष्ठीकृत्य ञ्मोशितोमर्थेण न युजत । उ हि ' अक्षः उः ऋतुषण्डे ' इति व्युत्पत्त्यानामः मुख्यः । वा.

● मुख्यसिद्धौ गुणोः सोढुं वचयते । वि. ६।३।१. १९ .

● मुख्यारिषीकोद्धरणन्यायः । यथा मुखाण्य-तृषारिषीकान्ये गर्भस्थं पृष्ठं तृणं बहिष्यरणकृत्या खितानां मुखारिषीकानां विमज्जनेन समुद्रमिते तया आत्मा अपि युनया अन्त्यकन्यतिरेकलक्षणोपायेन शरीर-मित्यान् प्रज्ञाचर्चादिज्ञाधनमनसैः पुष्यं कृतधेत पर-ज्ञौव जायते, चिदानन्दरूपस्य सदाशक्त्योभयोरविशिष्ट-त्वात् । उक्तं च पञ्चदशाम् ' यथा मुखारिषीकैवमारमा युक्त्या समुद्भूतः । शरीरमित्यादीरैः परं ज्ञौव जायते ॥ ' इति । साहस्री. २९ .

● मुद्रानां माप-वचक-चोदना न प्रतिनिधिः ' अयशिला वै मापाव्यक्ताः कोदनाः ' इति वचनात् । वि. ६।३।६ .

● मुरारिमिश्राः पञ्चदशानोत्तरं षट् ज्ञानामि ष्णुपायतुभ्यसापो जायते, तेन पञ्चवर्षहिरण्यकले इति अत्यव्यक्तारकृतप्रमाण्यहः दशगुः । मयि. ४. १८ .

● मुष्करत्वं पुनः शुभः । तेन शुभायं दर्शयति ' मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय ' इति । भा. ४।१।६।१७ .

● मुष्टिकपादादिषु चतुर्द्विनिर्वापादिषुमुद्रायेन अनुसमयः । समुद्रावातुसमन्यायः । ५।२।३।४-५ .

॥ मुद्रिकपालोपघानावधानाज्जनाभ्यञ्जनवपन पावनेषु चैकेन । ५।२।३।४।।

पूर्वपपुत्रनिर्गम् । पूर्णगासेढी आग्नेयस्य अग्नीषोमी यस्व न पुरोडाशायं वीहीषा निवाष 'चतुरो मुदीन् निर्वपति' इत्युक्ताः । तत्र आग्नेयार्थं एका मुष्टिं निर्वप्य अग्नीषोमीयार्थं एका मुष्टिं निर्वपेत्तथा । तत्र उष्यार्थं द्वितीय, इत्यादि । एवं मुष्टियु चतुर्दु एकेन एकेकेन मुष्टिना अनुष्ठान कर्तव्य इति पूर्वपक्ष ।

तथा पूर्णगासेढी आग्नेयस्येष्टाभयकार्थं त्रयी वषा लाभि उपधीयन्ते, अग्नीषोमीयार्थं तु एकपादाकपालानि । तत्रापि आग्नेयार्थं एक इपादमुपधाष्य अग्नीषोमीयार्थं एक कपालमुपदानत् । तत्र उष्यार्थं द्वितीयदि । अग्नीषोमीयार्थं नवमादिकाकपालानि तु अपनधानेन उप धेयानि इति पूर्वपक्ष ।

तथा आग्नेयस्य पुरोडाशस्य एक अवदान गृहीत्वा अग्नीषोमीयस्य एक प्राङ्मत् । तत्र उष्योत्थिगीप इति पूर्वपक्ष ।

तथा गौत्रिष्ठेने दीक्षाया यजमानस्य नेषयोरञ्जन 'त्रिराट्कने' इत्युक्तम् । तत्र दक्षिणेने एकदा अवन श्रान्ता कल्पेन एकदा अञ्जन कर्तव्यम् । तत्र उष्यो नेषयो द्वितीयवार एव उपधीनेत्ये तृतीयवार अञ्जन कार्यम् ।

तथा सश्रद्धो धनेक्यजमानस्ये तन्नि एकस्य यज मानस्य नवनीनेन सर्वाङ्ग अभञ्जन कृत्वा ततो त्रितीयस्य यजमानस्य नत तृतीयस्य इ यदि एकेनेनैव अनुष्ठानम् ।

तथा चतुर्नाम्नस्यो यजमानस्य वपनत् पतिष्णिग ित्त्रिर्वपति' इत्युक्तम् । तत्र मन्त्रस्य पूर्वदिग्भागे एकदा वपनम्, ततो दक्षिणभागे एकदा इतिरित्या चतु र्दिक्षु त्रिच वपान्धीयम् ।

तथा द्वापूर्णेमासयोग्ये चित्वादिभ्या पुनलु' इति मन्त्रा सप्तमिर्भेति' इति कच्छादुपरि वार्षपतिस्त्वा पुनाडु' इति वषादामन्त्रा गामिर्भेत्तम्, केचरत्वा वपित्वा पुनाडु' इति नमिभ्यस्तस्य वपयन्तत् पुनाति । तदेतत् पावन सभादौ अग्नेक्यजमानस्यो सपेया यजमानान्

प्रथमतः कच्छादुपरि, तत्र सर्वेषा यजमानानां कच्छादध न्नात् तत्र तर्पेत्वा यजमानानां नानेत्पस्वात् इति एकै वेन अनुष्ठानम् कर्तव्य इति ।

एष मुष्टिषु च कपालानां उपधाने च कपालानेषु च अञ्जनेषु च अन्वयनेषु च वपनेषु च पावनेषु च एकेन एकेकेन अनुष्ठानम् कर्तव्य इति पूर्व पक्ष । चकार प्राज्ञान्त्वयपुत्रु उच्यते उपधारणार्थे दृष्टान्तार्थं । उपा करणादिष्वन एकैश्च पशुना भोजति तथा मुष्ट्यादौ इति ।

सर्वाणि त्येककार्येणादेया तदुत्पुण्णवान् । ५ ।।

मिद्धातपुत्रम् । पुत्राश्च पूर्वपक्षनिवासान् । सर्वाणि एव अनुष्ठानेन वापि न तु एकैश्च । मुष्टिचतुष्टयस्य, कपालाष्टकस्य, अवदानद्वयस्य अञ्जनस्यस्य भग्यञ्जनस्य एकस्य, वपनस्यस्य एकविंशत्या दक्षिणार्धे वापनस्य च प्रत्येक एककार्येणैव एक कार्यं अपूर्णं यद्य चोदसा त्नात् । एकैककार्येणैव इति पाठेऽपि न पार्यायै । एषा एतेषा इति वा चतुरस्रो मुष्टिना चतुष्टयस्य एकमात्र माहात्वात् । एष कपालोपघानाशायि योग्यम् । तस्मात् एकेकेन मुष्टिना एकेकेन कपालोपघानेन एकैकेन अवदानेन, एकैकेन अञ्जनेन, अन्वयनेन एकैकेन च पावनेन नानुष्ठानम् । किन्तु मुष्टिचतुष्टयविद्या अनुष्ठानम् कर्तव्यं । तथा च समुदावातुष्टयस्येऽत्र मिद्धात । के

• मुष्टिचतुष्टय एक पशवे निर्वपि दशपूर्ण मासयो । वि ५।२।३

• मुष्टिपरिमाण निवापे अज्यमोरेव । सवर्षे ३।४।३ नीको पृ ३३७७ 'निवापे मुष्टिपरि माण' • इत्यत्र प्रष्टव्यम् ।

• मुष्टिलोपेन ग्मदत्सारावे चो चतुस्रपातु म्दो वाक्येये । २।१।२।६५-६८

॥ मुष्टिलोपानु सारयालोपसद्गुणत्वात् स्यात् । १।२।२।६५ ।।

दशपूर्णेमासयो चतुरो मुदीन् निर्वपति' इति निर्वाक्यसाधनं मुष्टि, मुष्टिगुणश्च चतु षट्पादा उक्ता । अथ शब्दार्थे 'नेषार एतद्वाद्यस्य शरी चक्रांगार्थं शब्दु कम् । तत्र मुष्टिसंरचयणेन यत्स्य उष्योर्गो लोप प्राक्त । एव वति मुष्टिगोपात् सा शलोपो वर रपात् तन्मुष्टस्वात्

यस्यायाः मुष्टिगुणत्वाद् । मुष्टिलोपो न कर्तव्यः तदपेक्षया संख्यायाः लोपो नरम् । सत्या हि मुष्टेर्गुणः । हुब्बा-पेक्षया गुणयोषो म्याप्यः । तस्माद् वाचस्त्रिमुष्टिभिः सप्त-दशशतशः पूर्वेत् तावद्विमुष्टिभिर्नोणा निर्दिष्टयाः इति पूर्वः पद्यः ।

न निर्वापरोपत्वात् । ६६ ॥

दशपूर्वमासयोः 'चतुरो मुष्टीनिर्वपति' इत्यत्र निर्वापत्वात् मुष्टिः सत्या चोक्त । अथ वाचनेये 'सप्तदश-शतशः नैवारथरथमिति' तत्र मुष्टिलोपो न कर्तव्यः चतुः-संख्यानेपत्तु कर्तव्य इति प्रथमः पूर्वपक्षः सूत्रोक्तः । तं परं नद्यन्तेन निषेधवति । न मुष्टिलोपः कर्तव्यः । चतुःसंख्यायाः मुष्टिगुणत्वे स्यात्तया । न तु संख्या मुष्टेर्गुणः । संख्यायाः निर्वापरोक्त्यात् । चतुषो निर्वापति मुष्टीन् निर्वपति इति च ध्रुवत्वव्ययः । तस्मात् सत्या-लोपः किन्तु मुष्टिलोपः कर्तव्यः इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इममेव पक्षं पश्चात् सिद्धान्तत्वेन स्थापयिष्यति ।

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकार-संयोगाय परं मुष्टेः । ६७ ॥

तुभ्यः द्वितीयं पूर्वपक्षं व्याख्ययति । अथ तृतीयः पूर्वपक्षः उच्यते उभयलोपः इति । न केनच मुष्टिलोपः । चोदनां प्रति सामान्यात् संख्या तद्विकारः, संयोगाय परं मुष्टः विकारः इति सौम्यदानव्यः । चोदना प्रति नैवारथरथमिति प्रति संख्या ह्यसंख्या प्राहृत्यत्तु संख्याया विकारः । सप्तदशसंख्या चतुः-संख्याया बाधिका । किंच संयोगात् द्रव्यभावसंयोगात् परं सप्तदशं मुष्टेर्विकारः मुष्टेरापकः । तथा च वैकृत-सत्यया प्राहृत्यसत्या निवर्त्यते वैकृतेः शरावैथ प्राहृता मुष्टयो निवर्त्यते । तस्मात् मुष्टिपर्यवस्येत्तयोर्गोः इति तृतीयः पूर्वपक्षः ।

न चोदनाभिसंबन्धात् प्रकृतौ संस्कारयोगात् । ६८ ॥

दशपूर्वमासयोः 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति निर्वापत्वात् मुष्टिः संख्या चोक्त । अथ वाचनेये 'सप्त-दशशतशः नैवारथरथमिति' । तत्र सप्तदशसंख्याया चतुःसंख्याया अप्यो सप्तैश्च मुष्टयो बाधन्ते इति तृतीयः

पूर्वपक्ष उक्तः । तं नद्यन्तेन निषिष्य द्वितीयं पूर्वपक्ष-मेव सिद्धान्तमाह । न उभयत्रापि । चोदनाभिसंबन्धात् । चोदनेति वाय द्रव्यः । पागस्रबद्धा हि सप्तदशसंख्याया सप्तदशं च । प्रकृतौ दशपूर्वमासयोगेन संस्कारयोगात् निर्वापत्वात्सप्तदश चतुःसंख्या मुष्टिर्गुणं च । सत्य हि सप्तदशभूतेन चोदकप्राप्तस्य काये अभिनिर्वप्यते तत् तेन निवर्त्यताम् । तत्र चतुःसंख्यानुबन्धात् मुष्टिलोपो न्यव्य-त्यः । तस्मात् मुष्टिलोपः कर्तव्यः, चतुःसंख्यालोपेपरतु न कर्तव्यः । तर्हि कथमतुभ्यम् ? उच्यते । चतुर्भिः कुह-यादिभिः शरावं प्रविष्टया तस्य निर्वापः कर्तव्यः, पुन-रेवं पुनरेवं एवं समदशायात् । इति । इति सिद्धान्तः । के

० 'मुष्टिलोपात् संख्यालोपस्यदुष्कारात् स्यात्' इत्यत्र 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इत्यत्र चतुःसंख्यायाः गणितमुष्टिभिरेवगण्यत्वात् सप्तदशशतशे चतुः प्रथानभूत-सप्तशतप्रहापत्तौ संगतानुबन्धो बध्नते । भा. ३।१।१।२२.

० मुष्टीकरणं यावत्तलं ज्योतिषोमे । भा. ३।१। १।२२. ० मुष्टीकरणं 'मुष्टीकरोति' इति ज्योति-षोमे कृत्स्नमन्तराद्यं न तु दीक्षावेदान्तयोर् । भा. ३।१। १।२२-२५. ० मुष्टीकरणेन इत्यत्रापि निर्वाहितं ज्योतिषोमे दीक्षाम् । वि. ३।१।२४.

० मुसलं यज्ञानुभव, 'उत्पत्तमुसलान्ध्यामवहति' इति । वि. ३।१।५. ० मुस्यं राजमूये नानावीथेष्टो ज्येथेकम् । दुर्. ५।२।७।२३.

० मुसलप्रोक्षणस्य प्रतोषकं अपूर्वम् । भा. १।१। २।२-३.

० मुसलशब्दः दन्ते प्रसिद्धः । यथा, कप तु पञ्च मुसलिनो मायवता मद्या नावतरेयुः इति । भा. ४।२। ६।२८.

० मुहूर्तः नभोर्ध्यात्तमागातिसहस्रपत्तः सूर्या-दिगणितमवयवः इति शिवादिशिवकृत्यन्तान्तरितः । सु श्र. १७००.

० मूढं मूढभाषयेत् बोधयेदिति न्यायः । पद्यार्थोऽयम् । साहस्री. ७४२.

॥ सूत्रोपनिषत्तन्मायः । यत्र विद्या विद्यता तत्रस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अथर्ववेदः । साहस्री, ३०३.

● सूत्रं न प्रयोगं च आगच्छेत्तन्मन्त्रादिप्रमाणानां दर्शयित्वाप्येव । साह. ५।१।३. ● सूत्रानामवेषचनं कर्तव्यं संस्कारः । भा. ३।३।१९।१८२.

● सूत्राद्यभारणद्वारेण पौरुषेषवाचकेषु अर्थनिश्चय-प्रतिष्ठा इति सूत्रभावे कर्तव्यं ज्ञानोऽपि निश्चयोऽत्रोऽत्र विधीयतेऽनुपपन्नमो भवति । वैद्यनाथः १।३।१२ पृ. १६.

● सूत्रोच्छेदश्चक्रायः काय एव अप्रमाणवान् इत्यु-च्यते । साह. पृ. १३१.

● 'सूत्राः प्राणां परिवारयोर्वेषं करोति' इति सूत्रोपनिषद्भाष्ये कर्माप्रत्ययस्य विधितोऽपि श्रुतिः, गोविधारात् । साह. पृ. ४६.

● सूत्रवद्विद्वत् इत्यभिधेयगोचारात् । वि. ८।१।३ सर्गकं २.

● सूत्रेण विद्वद् आनमनं क्रियते । तद् चतुर्वि-धैः शुभकत्वं तदिति । भा.

॥ सूत्रवद्विद्यायाः । न हि कश्चित् वेद्यायान् सूत्रवद्विद्यायां प्रतिषेधं करोति । साहस्री, ७१४.

● सूत्रिप्रसूदत्तस्य वैश्वशिक्ष्यां विधियोगः । भा. १।३।५।३. अथ सूत्रा-भूषितारण्यस्य सूत्रिकद-क्षिण्यां उपपत्त्याद्ये सूत्रे 'आप्तुम्ये पशुरिति ब्रूयात्' इति शिवागच्छे आप्तुम्येति अर्थवत्त्वम् । पृ. ६५७

॥ सूत्रासिक्तताप्रत्ययाः । 'वेजवापत्तनी सूत्रा' इत्यादि । वेजवापत्तनी यत्र सः वेजवापत्तनी स्वर्गादि-पात्राणां पात्रविशेषो सूत्रा इत्यात् । 'कुड्याणी' इति गुणप्रमाणप्रयोगो म्भावात् । 'सूत्रं मतेये' इत्याद्याद्यो-विद्याविधिः । यथा यत्र सूत्रायां द्रुमं तादा शिक्तं सत् तदिति भावते तादासात्तदासत्त्वमिति, तथा कृपादीन् शिक्तान् सूत्राद्युत्तं विधायोत्तुम्यै विद्यमानत्वं तादासात्-मुपपन्नमो इति भावः । अथ च पशुदक्ष्यम् 'सूत्रा-विधे' यथा तादा तदिति भावो तथा । कृपादीन् ध्यात्तु-वधिता तदिति एवमेव प्रथमं ॥' इति । साहस्री, ४५१.

● सूत्राजलम् । रश्मिप्रदीपेरे भ्रान्त्या दौर्बल्यच्छा-स्कारितोपगुणदर्शनेन तोषकशब्दाप्यवधानान् तोषयत्येष तोषनशब्दप्रयोगः । सु. पृ. ९०१.

● सूत्रगृह्यायां भ्रान्त्या तोषनप्यतोष यदा चार्द्धं प्रयुङ्गते तदा तन्मोर्मुग्धार्थाप्यवधानप्येन तोषयतीतिः प्राप्तिमुक्तराम् (प्राप्तिप्यवधिः मुग्धः शब्दः मान्ति-मुक्त्वः इति मध्यमशब्देतिहमाहः । सु. पृ. ९००) । वा. १।१।१२।२३ पृ. ३५८.

● सूत्रगृह्यादिज्ञानानि ध्वनयानि निष्कार-कृतयथा वाच्यन्ते, इतोपादानादिपञ्चविधेण वाच्य-व्यवदेसं समन्ते । वा. ३।३।१।४ पृ. ८५८-८५९.

● सूत्रगृह्यादिप्रत्ययाः प्रत्ययेण वाच्यन्ते । वा. ३।३।१।४ पृ. ८५९.

● सूत्रगृह्यादर्शनमिव अन्वयदर्शनं भवति ध्रुव-न्तरे न्याये वा । भा. ५।१।१।१।३३.

॥ सूत्रगृह्यागुणान्यायः । यथा शीघ्रो गददेदो विक-तासु सूत्रेन्दवः प्रतिश्रित्वा अथा यथा इव संवृत्ते, गृह्यात्प्रित्वात्वा तथा यथा मर्या पश्यन्ति, समन्ते च । न च छाः श्रित् । सा भ्रान्तिर्मुग्धगृह्याप्यवधाना । छाऽश्लक्ष्ण्यम् 'अर्थात्प्रयत्न' । अथ च 'रे वित्तं विन्त्य चिरं चरन्ती सुतरे', पारं गतिष्यति यतो भवत्तारस्य । पुत्राः कलत्रमितरे सुहृदाः सहायाः, सर्वं विद्येक्यं सर्वे मृततृणिकाभम् ॥' इति । साहस्री, ४४२.

● सूत्रगृह्याह्वयमेतदर्थमिव (वेदु पत्नीसंजानन्वता तेषु अर्थसादर्थनम्) । भा. १।३।१६।१८.

● सूत्रगृह्यायन् अप्रमाणमूह्यत्वात् मिथ्यादर्शनम् ('अतीषीमेषस्य स्थाने अतीषीमेषः पुरोदायाः' इत्यादि दर्शनम्) । भा. ३।८।२।१।४१.

॥ सूत्रमिथ्या सत्यनाश्रयणन्यायः । (अर्थार्थः 'मिथुमिथ्या इत्यवयवविश्रयणन्यायः' मीमेके पृ. ३०६० इत्यत्र द्रष्टव्यः ।) । साहस्री ३४८.

॥ सूत्रागुणान्यायः । यद्युतं सूत्रव्यवृत्ती । अयं विशिष्टवाचकतात्वात् सति पृथग्विधेयत्वान्वाच्यत्-व्यवधाने विशेषमात्रप्रत्ययां प्रवर्तते । साहस्री, २१४.

● मृगारेष्टिः नाम अग्निविशेषः । भा. ११।२।४। २२.

● मृदाहरणे षण्णा मन्वाणा अनुचयेऽभिचयने । भा. ११।१।४।३० .

● मृन्मयेन वाचं 'मृन्मयेन प्रतिष्ठाममस्य प्रथयेत्' इति विहितं काम्यम् । तत्तु नित्ये अथा प्रथयने अर्हीतुं न योग्यम् । नित्ये तु 'चमसेनापः प्रथयेत्' । वि. ४।१।२. ● 'मृन्मयेन प्रतिष्ठाममस्य प्रथयेत्, कर्त्तव्येन ब्रह्मवर्चसनामस्य' इत्यं ऋग्वेदे वाचनिकी व्यवस्था । ब्राह्. उ. १९.

● मृन्मयादिपात्राणां अयां प्रथयने न नित्यता । भा. ४।१।२।४.

● मृत्नामिहोत्रे महापितृवये वा 'उरि हि देवेभ्यः' इत्यत्र अनुवादो विधिर्वा इति संशयः । विधिः सिद्धान्तः । वा. ३।४।१। पट्पृथी ६, ● मृत्नामिहोत्रे महापितृवये वा 'चे पुरोदजो धर्माः' इत्यत्र विधिरनुवादी वा इति संशयः । अनुवादः सिद्धान्तः । ३।४।१। पट्पृथी ४-५. ● मृत्नामिहोत्रे धुत्वेन 'मनोपदीवी दि देवेभ्यो दौह-यति' इत्यनेन प्राचीनाग्नीत्स्वरूपमन्तरारः यज्ञोपवीतस्य । भाट्ट. ३।४।२.

● मृत्ताधिकारपक्षे अस्तिपक्षे इय सर्वस्वारे वाग्या-वाचविवेकः । १०।२।२।४।६०.

● मृत्ताधिकारित्वपक्षे अस्तिपक्षस्य जप-संस्कार-इष्टीनां लोषः । १०।२।२।८।५०.

● 'मृदानुगमनं नस्ति अज्ञात्वा प्रदायासनात्' इत्ययं प्रतिषेधः 'इयं ह्यर्चिर्त्ति उन्नास्ते न यिया गन्तु-मर्हति' इत्यनेन सिद्धेये तर्पाहिनये । वाङ्. उ. ३४.

● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य कृत्यमनामनु-ष्ठानम् । १०।२।१।५।१. ● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्ति-पक्षस्य शुभसमाना नानुष्ठानम् । १०।२।२।०।५२. ● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य स्वयंवाक्यमर्पाङ्गपुरादि-फलप्रसाधप्रभाषास्य लोषः । १०।२।२।१५२-१५५. ● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य दोहनामना अनुष्ठीय-मानाना शुभसमाना नानुष्ठानम् । १०।२।२।२।५६-५७.

● मृत्मारणन्यायः । स्पष्टार्थः । यत्र क्रिया निष्फला, तत्र अस्म्य प्रवृत्तिरिति भावः । साहस्री. २००.

● मेखला न सरकारबनिक, इत्यन्वात् । परन्तु तथा वीधामिष्यार्कर्मवति । वि. ५।३।१११.

● मेघोदये शालिसमृद्धौ कोद्रवानशानमिति न्यायः । यथा मेघोदये वृष्टौ सत्या शालिसमृद्धौ व्रीहि-संपर्या कोद्रवः कुरिततथान्यविशेषद्वारा मत्तर्गं लग्नते, तथा शानोदये कर्मादिकं दुष्कृत्वेन । फेचितु मेघोदये इति पदं विहाय 'शालिसमृद्धौ कोद्रवाशनम्' इति न्याय-न्यास्यं वदन्ति । यथा शाक्तिः उच्चमवाचनविशेषः, कोद्रवः इत्यथान्यविशेषः । उक्तप्रवस्तुसङ्घट्टे यत्राथमवस्तु-त्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १४४.

● मेघस्य एकः । भा. ३।८।३।२०.

● मेघपत्रविकरणम् । अभिगुप्ते मेघपतिशब्दः देवतापरः ॥

मेघपतित्वं स्वामिदेवत्वस्य समावायात् सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् तस्य चान्यान्यानिगदत्वात् सर्वत्रैवा-पिकारः स्यात् । १।३।१२।२।२३ ॥

भाष्यम्-- अस्ति अज्ञोविशेषेन अग्नीषोमीये षष्ठी अभिगुप्ते मेघपतिशब्द एकवचनियदः, परेया आश्विना द्विपञ्चमिदः । त प्रति सप्तयो भवति । द्विपञ्चादिषु पञ्चम्येषु किं अतिकारेण इतरश्च इतरश्च प्रवोक्तव्यः, उत स्वाविषयः उदः कर्मन्व, उत देवतापरः इति । किं प्राप्तम् । अतिहासः । कुतः । मेघपतिरिति न्यायिदेवत्वम्, स्वाभी मेघपतिदेवता च । स्वाभिना पशुः देवतापत्रम् इति. सङ्कलितः । मेघपतये न्यायिदेऽपि आद्यौ मचति, तस्य कार्यं वरिष्यथीनि । देवतापत्रमपि, तासां उल्ले-खयते इति । यथाशामपि हि तं मेघं प्रति आदिपक्षेन एवमाशोऽस्ति । सर्वेन वाचिकस्ये पतिशब्दः प्रयुक्तः आ टिमरस आ न कुमारीस्यः । स एव यथाशामेक-वचनान्तो वाचने द्विवचनान्तश्च । यथा प्रकृतौ अवि-गथितेकस्यः अविगथितद्वित्यश्च संन्यतापत्रनिष्पन्नः, एवं एवमेतु चिह्नितेषु । तस्मात् न विधियेत ।

दृप्— मेघ इत्यन चत्सात्. पद्या, अविपरिणोमयोः प्रयोगः, व्यवस्थया वा द्विवचिगदो देवताया एकवचिगदो यजमानो, उभौ वा स्वामिनी द्विवचिगदः पत्य-पेक्षया, उभौ वा देवतापत्नौ सधानापेक्षया एकवचिगद इति । तत्र तुभौने पक्षे शेषमाह 'उत्कर्षो देवताया स्यात्' इति (३५ सूत्रे), सम्य देवतावचनः तन्म्येत्कर्षं प्राप्नोति, एकवचिगदोऽप्यो एवदेवतेषु पद्यापु इति । तत् पादान्यागमनलोच्य । (पाशम्यागं दर्शयति—) 'यनासि प्रकानभूत्. प्रतिपरिकार्यः, तत्र शुभमूर्तं वचनं नयते' इति । (उत्कर्षं कारणात्तस्माह—) सवागस्य देवतावचनद्वयेव ।

अपिवा द्विसप्तचापोऽर्धाभ्यावे यथासत्यं प्रयोगः स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्—अपिवा नैतदेवम् । तथोरिह समयात्. एकवचिगदस्य द्विवचिगदस्य च । तयो एकवचिगद-स्वामिनि प्रयोश्यते येषा एवाम्नात्. येषा द्विवचिगदः एवाम्नात्, तेषा च देवते वक्ष्यति । तस्मान् द्विवचौ षष्ठी देवतायु द्विवचिगद. उभेन प्रदर्शयते । बहु-यजमानेषु एकवचिगद उचित्यते । एवं यथासत्यं प्रयोगो यतिष्यति ।

स्वामिनो वैकशाब्धादुत्कर्षो देवतायां स्यात् पत्या द्वितीयदान्दः स्यात् । ३५ ॥

भाष्यम्— याभाण्डः पक्ष व्यावर्तयति । स्वामि-देवतयोपमयोर्वाचक इति नैतदेवम् । एक एव मेघपति-शब्दः. तस्मात् द्विवचनम्, यस्मात् एकवचनं च एव न स्वामिदेवतयोर्वाचनो मतिष्यति । ननु एवोऽपि मेघ-पति. अपरोऽपि ज्ञायते, इयमवाचक इति । उच्यते । यथा स्वामिनः, तदा मेघपतये यो मेघ, त मेघ्या दूर-उपनयत इति संन्यध. । यदा देवतावचनं, तदा मेघ-पतये उपनयत मेघ्या दूरः इति संन्यधः । स एव सङ्-हृत्वरितः उगाम्ना पदान्या न संन्यधुमुत्सहते । वचन-व्यतिरेकान् वाचकमेतः प्रसज्यते । तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अव्यवधीयते । अग निगमं न देवता-वचनं. कल्पते ! तस्माद् कल्पमाने एकवचिगद उच्यते एवदेवते षडौ । एव प्रकला बाधेन ।

यजमानवचने पुनः कल्पमाने न द्विवचिगद उच्यते । तत्रैव यजमानयो. दशयो. वाचनो मतिष्यति । तस्मात् प्रकरणानुग्रहम् स्वामिवचनं. कल्पते । स्वामि-परस्य उक्तो मतिष्यति ।

देवता तु तदाशीश्यात् संप्राप्तयात् स्वामिन्य-नर्थिका स्यात् । ३६ ॥

भाष्यम्— तुभाण्डः पक्ष व्यावर्तयति । न स्वामि-वचनः, देवतापत्नौ मतिष्यति । कुतः ! तदाशीश्यात् । 'आद्याशान् मेघपतये मेघम्' इति देवताया हविश-गास्यते, मेघपतित्वाः मेघमाशाशाना उपनयत तस्या इति । यजमान प्रति आद्याशानातुर्कीर्तनमनर्थकं अन्तर्गम्यं च । त प्रात एव स्वामिनि मेघ. निगमोमाशाशयते । न च तेन निलामेव स्वाभिष्टग्नेन प्रयोजनम् । याग एव हि न सन्नत । तस्मात् देवतावचनो मेघपतिशब्द इति ।

दृप्— सिद्धान्तरु देवतावादिपक्षः । स्वामिपक्षे वाक्यापि एव तावत् षड्ते, आद्याशानपदानर्थक्यात् । अपि च यजमानाव मेघपतये यो मेघ, त मेघ्या दूर-वशद्वार उपनयत । निगमं इति प्रयोजनार्थित्यात् असमर्थो वाक्यापि. । न च मेघमनूष किञ्चित् विधीयते इति । इतरथा (देवतापक्षे) मेघ्या दूर उपनयत मेघपतये मेघ कर्तुं इत्येवमाशाशाना. ह्युपपन्नो वाक्यापिः । न न परकीयो देवतापै षडुं शक्यते इत्यपि चोऽयं यजमान-स्येति ।

हस्तगांश्च भन्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् । ३७ ॥

भाष्यम्— उल्लूट च यजमानेन नाय मनेति । केचल परकीयो रक्षते । कालेन देवताय समनयते इति । ऋः पुनरस्य देवताय संन्यध. , यत् तामुद्दिश्य परिश्रोऽस्व लययते । स च यागः प्राक् कृतः । तस्मात् यागात् पठयं श्रव नास्मीन्मू, परित्यज्य भागते । आशमप्रधानं यत् तदास्मीन्मू, न यं प्रति आत्मा शुभभूत्. । तादृशो तु भक्त्या पतित भाति । तस्मादेव-तनोरिव तत्र मुख्य मेघपतिवत्, भाक्त इवामिन इति । उल्लूट्येनैकसंयुक्तो द्विदेवतेऽसंभयात् । ३८ ॥

भद्र एव द्युःकाशीजम् । न च तदमास्ति । शाराभेदेन द्वि.श्रुत्य षड्भुजगाभावात् इति वाच्यम् । तथापि निरुक्तपितृभुतेः अनेकत्वकल्पनागौरवमिषा एकस्त्रैवार्यस्य वाच्यत्वात् । तद्विद्वि किंप्रस्तमिति चिन्तायाम्, देय ताया विग्रहाद्यभवेन स्वामित्वापर्यवर्तित्वानुपपत्तेः यत्रमानपरत्वमेव । न च तस्य एकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः । पाञ्चन्यायेन (१।३।४) तानुपपत्तेः । वस्तु-समुत्पत्त्यर्थानुपपत्तिकर्तृत्वैकत्वात् यत्रेति इतिवत् एकवचनम्, पत्नीचरनमानामिप्रायेण च वपानी इतिवत् द्विवचनम् । अत एव एकवचनीकप्रयोगे द्विवचनान्त एव मनः । अन्यत्र तु एकवचनान्त एव इति नास्मन्नते विकल्पोऽपि, इति प्राप्ते, यत्रमानपरत्वे पञ्चोद्यभासकस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यम् । उक्तिगात्रीना च अश्रुताना वचनान्त न तदाद्यात्मनमपि संभवे । अतः देवस्वामि-व्यवहारसिद्धयर्थं देवताया अपि स्वीकारात्म्यसम्बन्धस्य त्वीये साधितत्वात् तन्मादाय मेघपतित्वोपपत्तेः देवता-परत्वमेव । वचनं तु वस्तुसुतीर्यैव देवतात्वस्य अधी-पोमयोः स्वात्म्यवृत्तित्वात् एकवचोपपत्तेः अधिष्ठानभेदेन च द्विवचोपपत्तेः ममाप्युपपत्तेमेव । तत्रैव ह्य च देव-तास्तेऽपि मेघपतित्वं तामानाधिकरण्यवैधेय उपपन्न इति न कश्चित् इतिः । एष च विकल्पोऽपि परमुपपत्त्यात् न दोषात् । प्रयोज्य पूर्वपक्षे तत्रे द्वयोरेष ऊहः निरूप्यश्च अर्धद्वयानुसंधाने । सिद्धान्ते तु अतिमाधिकरणे वक्षते ।

माण्डन — ' स्यादहन मेघपतेर्विकृत्याम् । '

शंकर — ' देवतवन्मोक्षपतिः । ' उच्यः ।

ॐ मेघपतित्वं स्वामिदेवत्वस्य नामवायात् सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाधिकारः स्यात् । १।३।१२।३३ ॥

अत्रिगुणैरे एषेषा शास्त्रिणा ' मेघपतये मेघम् ' इति एकवचिनादः । अन्येषा शास्त्रिणा तु ' मेघपतिभ्या मेघम् ' इति द्वित्विनादः । अनयोर्पक्षयोः पशुगणेषु विहितेषु अधिकारेण प्रयोगः, उत द्विवचनस्य देवतापर-उदः एकवचनस्य तु यत्रमानपरः, अथवा उभयोर्पक्ष-मागण एव, अथवा उभयोर्देवतापर उदः इति विचारे मयत्र पक्षमाह । सर्वत्रैव विहितेषु अधिकारः स्यात् । मेघो

यश्च, तस्मात्तत्रैव पशुमेव । मेघस्य पतिः मेघपतिः । मेघपतित्वं च स्वामिदेवत्वस्य । स्वामी एवमानश्च अती-पोमी देवता च तत्रमाहारात् स्वामिदेवत्वस्य । समवायात् मन्त्रत्वात् । दानुत्वेन यत्रमानस्य सन्त्यः । शङ्खद्वयेन च अग्नीषोमयोः मन्त्रः । सर्वत्र च देसेषु आ-दिपतदः आ च कुमारीभ्यः पतिशब्दस्य आनिपत्ये प्रयुक्तत्वात् । तस्य च एकवचनान्तमेघपतिशब्दपठितस्य द्विवचनान्तमेघपतिशब्दपठितस्य च मन्त्रस्य प्रवृत्तौ एव अन्यायनिगदत्वात् एकवचनेन द्विवचनेन वा मन्त्राणां मेघपतीना यन्तुमुपपत्कत्वात् । तत्रैवं सति एकत्वं दित्वं वा अश्विजिह्वा प्रातिपदिकार्थमात्रेण प्रवृत्तौ मन्त्रयोः प्रयोगस्य स्वीकृतत्वात् विद्वत्तावपि तथैव प्रयोगात् न दोषः । तस्मात् पशुगणेषु अनूद्देनैव मन्त्रयोः प्रयोग-स्यात् इत्येकः पक्षः । पतिशब्दस्य आधिपत्ये सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्, समवायात् स्वामिदेवत्वस्य मेघपतित्वं स्यात् । एकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य च मन्त्रस्य अन्यायनिगदत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया च सर्व-त्रैव प्रवृत्तौ विकृतौ च मन्त्रश्लेषविचारः स्यात् । इति सूत्रप्रदानामन्वयोऽर्थकः ।

अपि च द्विन्ममवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं प्रयोगः स्यात् । ३३ ॥

अत्रिगुणैरे मेघपतिशब्दः क्वचित् एकवचनान्तः पठितः मेघपतये इति, क्वचित् द्विवचनान्तः मेघपतिभ्या इति । तयोरेविकारेण पशुगणेषु प्रयोग इति प्रथमः पक्ष-उक्तः, तं निरसकरोति भ्रपिवादादः । अत्र द्वितीय पक्ष-माह । मेघपतिशब्दस्य द्विगमनायोः भ्रमिगति स्वामिति देवताग्रन्थे चेति द्वयोः समवायः । येषामेकवचनान्तो मेघपतिशब्दः तेषां च स्वामिनमभिप्रेत्य स्यात् । तेषां तु द्विवचनान्तः तेषां अग्नीषोमो अभिप्रेत्य स्यात् । एवं अर्थात्वेत्ये व्यर्थयोः स्वामिदेवत्वयोः अन्यत्वे भिन्नत्वे सति यथासंख्यं प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्तौ एकवचनान्तस्य स्वामिनमपेक्ष्य प्रयोगः । द्विवचनान्तस्य देवताद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तौ प्रयोगः । द्विवचनान्तस्य देवताद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तौ प्रयोगः । इति यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् । इत्याद्योसुता एकवचनान्तः देवतापेयञ्च
द्विवचनान्तः इति चशास्यन्त्या । अयं द्विगीवः पूर्वपद्यः ।

स्वामिनो वैश्वान्तदुक्तयो देवतायां स्यात्
पद्यमा द्वितीयमन्तः स्यात् । ३५ ॥

शाश्वतो द्विगीवपक्षमित्यादिः । अग्रिमेषु मेघ-
पतित्वान्तः स्वामिनो दोषकः स्यात् । एकवचनान्तः दय-
मानपद्यः द्विवचनान्तस्तु देवतापद्यः इति वैलक्षण्यं तु न
युक्तं ऐक्यशास्त्रात् एतस्य शब्दस्य एवमित्येव यावद्ये
अनेकाभेदात्म्यं भव्याप्यतयात् । ननु द्विविधौ अपि
मेघपतित्वयो देवतापद्योपेयं किं न स्वनात् इति चेत्,
एकवचनान्तमेघपतित्वान्तस्य एकदेवताके विकारे उदात्तः
स्यात्, स च प्रररणविकारः । तस्मात् देवतापद्यः ।
किन्तु स्वामिपर एव । ननु द्विवचनस्य वा गति-
स्वामिपरं । उच्यते । द्विगीवपद्यः द्विवचनं पद्यमा
स्यात् कर्त्ता अभिप्रेत्य द्विवचनं युज्यते । तथा च प्रकृतौ
गणनात्मपक्षिणेन मेघपद्यो इत्येवचनं पद्योपयमानौ
अभिप्रेत्य मेघपतित्वा इति द्विवचनम् । पद्यमणे तु यत्र
यत्रमावर्तिवृद्धिः तत्र उच्यते ततोः प्रकृतिः मेघपति-
शब्दः नैव देवतापद्यः इति कृत्याय पद्यः ।

देवता तु तदाशीष्ट्यां संप्राप्तत्वान् स्वामिन्य-
नर्थाया स्यात् । ३६ ॥

तुग्रन्देन तृतीय पद्य निरस्य चतुर्थे सिद्धान्तपक्षमात् ।
देवता मेघपतित्वान्तार्थः स्यात् । तदाशीष्ट्यात् ताभ्यां
देवताभ्यां आशास्यते हरिनेन च मात्र तदाशीः, तस्य
भार, तदाशीष्ट्यां तस्मात् देवतापद्यत्त मत्तमन्तमेघपति-
शब्दस्य । ' आशासना मेघपतित्वस्या मेघे उपनयत
मैस्या तुः ' इति । स्वामिनि तु मेघपतित्वान्तस्य स्वामि-
पद्ये तु का आशीः अनर्थाया स्यात् तदाशीस्तात्
स्वामिनः पद्य प्राप्त एव पूर्वमपि, इति पुनरागमन
वक्ष्यम् । तस्मात् मेघपतित्वान्तः देवतापद्य एव । तस्मात्
देवतापद्योपेयं एव उच्यते ।

उत्तरार्थाच्च भवत्या तस्मिन् पक्षित्वं स्यात् । ३७ ॥
अत्रिगुणैवगतमेघपतित्वान्तो देवतापद्य इति सिद्धान्त
उक्तः । यत् तस्मिन् यत्रान्ते पतित्वं मेघपतित्वं तत्
भरत्तं गौत्या वृत्ता । उदात्तात् ' अशीषोमात्म्यामिदं

न मम ' इति यत्रान्तेन पद्योस्तद्व्याः कृतौ भवति इति
उदात्तकर्त्तृत्वात् गुणात् यत्रान्तस्य मेघपतित्वं स्यात् ।
युगपं तु मेघपतित्वं देवतापद्य एव ।

वस्तुव्येवैकान्तुषो द्विदेवतेऽन्तंभावात् । ३८ ॥
अभिगुणैवगतमेघपतित्वान्तस्य देवतापद्यो द्विदेवते
द्विदेवताके षडुपयो एतस्युक्तः एतद्वचनान्तो मेघपति-
शब्दः अर्थभावात् न हीमन्तीति कृत्या उदात्तमेघपति-
शब्दस्य एकदेवताके पद्यौ उदात्तः कर्त्तव्यः स्यात् इति
ननुक्तः ' उदात्तो देवतापद्यः स्यात् ' (११३।२।३१६)
इत्यत्र तात् परिहर्तव्यम् । अनुदात्तपरमेतत् ।

यत्रस्तु ममदायात् तस्य तद्व्यवस्थायात् । ३९ ॥
अभिगुणैवगतमेघपतित्वान्तः एकः यः अशीषोमयो-
र्गणः उदात्तः । समतावात् हरिन्वत् गणे मेघपति-
शब्दस्य नाचचयेन युज्यतात् । ' आशासना मेघपद्यो
देवतापद्योपेयं उदात्तत ' इति उच्यते । तस्य गणस्य
वा तदुदात्तपरमेतत् सः एतद्व्यवस्थायाः युगः तस्य यस्य तादृश-
तायात् । गणस्य एकत्वात् एव उच्यतेमेघपतित्वान्तपद्यस्यैव
युगपते इत्यर्थः । तुग्रन्दः चाप्यैः अनुक्तस्युदात्तार्थः
द्विवचनान्तोपेयपतित्वान्तोऽपि गणतापद्यपद्यपरत्वेन उदा-
त्तः पद्यः इति । तस्मात् एतद्वचनान्तो गणस्यो मेघ-
पतित्वान्तः एकदेवताके पद्यो नोदकपक्षिणः ।

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् । ४० ॥
अभिगुणैवगतमेघपतित्वान्तः द्विवचनान्तोऽपि क्वचित्
पद्यतो मेघपतित्वस्या इति । तस्य देवतापद्योऽपि न
विशेषः संसर्गित्वात् अशीषोमात्म्यदेवतापद्यस्य । संसर्गो
अयमर्थो देवता नाम । द्वाभ्यां संसर्गो कदाचित् एका
देवता भवति । द्वौ अर्थो संसर्गो एका वातः तस्मात्
एकवचनान्तः द्विवचनान्तोऽपि च मेघपतित्वान्तः प्रकृता-
मेघे भवतिनिवृत्तते । तस्मात् विशेषभावात् तेन
द्विवचनात्तेन चह एकवचनान्तस्य विभक्त्यः स्यात् प्रकृत्या-
पेयं । निवृत्तौ तु षडुदात्तपद्यो उच्यते प्रसर्तित्वेन ।

एकत्वेऽपि गुणानवायात् । ४१ ॥
अभिगुणैवगतमेघपतित्वान्तः एकवचनान्तः पद्यते ।
तत्र एकवचनेन एकत्वे विकल्पितेऽपि गुणानवायात्
एवत्यस्य गुणस्य अशीषोमरूपदेवतापद्यो भवत्येते अशी

शोभे च प्रयेः अनुराधात् आशाभागात् तद्विषया
 'मेघवने मेघ उपवन' इति वक्तुं प्रकथत्वात् एष-
 वचनान्त्यस्यैव प्रत्ययः प्रकरणाद्योः। देवाकारेण
 एतन्नाम् एववचन मेघपतिशब्दस्योपगमम्। अग्नि-
 लोमनाकारेण च दिशाम् दिवचनमपि उपवनम्।
 तस्मात् देवतातुकारेण विद्वन्ने मेघपतिशब्दस्य उक्तं न
 वचनानुपगारेण इति सिद्धम्। के.

● 'मेघपतिं स्वामिदेवत्वम्' (० देवत्वस्य इति
 सुवाः) इति आद्यमूलगमेपतिवचनस्य 'स्वामिनो
 वा०' इत्यनन्तमृते अनुपपन्न एतन्भाष्यस्योपगमः।
 सु पृ. १४०.

● मेघपतिशब्दस्य अभिगुणैपगतस्य एकवचना
 न्तस्य एकप्रभिव्या मृत्वचनान्तेन उक्तं। भा. १।३।
 १।४।४. मीरौ पृ. ३४० 'अभिगुणैपगतस्य मेघपति-
 शब्दस्यैकवचनान्तस्य एकादशिन्यामूहः' इत्यन अति-
 क्तस्य उक्तम्। ● मेघपतिशब्दस्य अभिगुणैपगतस्य एक-
 वचनान्तस्य बहुदेस्ये पद्यो दिवचनान्तेन विवहा।
 १।१।१३।६८-४३. मीरौ. पृ. ३४० 'अभिगुणैप-
 गतस्य मेघपतिशब्दस्यैकवचनान्तस्य बहुदेस्ये पद्यो'
 इत्यन अधिरान उक्तम्।

● मेघापति वचनमर्थेन मरति। सु पृ ५९.

● 'मेघपतिर्मेघः' इत्येवमादि इतिहासवचनमिव
 प्रतिभाति। इतिहासे च निरी सति आदिमत्ताद्येवो
 येस्य प्रकल्पेन। अस्तु इति चेत् तथा सति तस्मा-
 त्प्रामाण्यं मेघपतिर्मेघः काशवचनस्य मेघ इत्यप्रतिष्ठिः।
 भा १।१।१६।४४

● मेघपिच्छणम्। अग्नीषोमीयवस्तुवामिगुणैप-
 गतमेवपठित अधिगुणगताया मारस्यया मेघां न
 पठनीयः। इत्युक्तम्।

लिङ्गविशेषनिर्देशममानविधानेप्यभासा मार-
 स्वती स्त्रीयात्। १।१।१७।४४।

भाष्यम्— अग्नि शोभीक्षेप। तस्य पठनं कदा
 च्छा 'अ मेघः पृथुमिधेमे मारस्यया, ऐन्द्रा
 पृथुस्ये, ऐन्दो इति शोभयिनि, सारस्वती मेघ
 विरते' इति। अग्नि तु अग्नीषोमीये अभिगुणैप-

'उपवनत मेघा दुर आशाक्षना मेघपतिभ्या मेघम्'
 इति। तत्र सदेहः किं सारस्यया मेघादभिगुणवचनं
 कर्तव्यम्, नेति। नञ्श्रीषोमीयांश्च तत्, चोदकेनेह प्राप्त-
 मिति। अथोच्यते। सर्वेषा समानो विधिरिति कृत्वा
 चिन्ता। किं तावत् प्राप्तम्। समानविधानेनैव पशु-
 अशासा सारस्वती मेघो अभिगुणवचनम्। कुतः? लिङ्ग-
 विशेषनिर्देशात्। विशिष्टलिङ्गो अभिगुणवचनेन निर्दिष्टः,
 'प्रास्ता अधि भरत' इति पुंशुः, स्त्रीत्वं चास्या।
 न च पुंशुवचनं लिङ्गमभिपदिशुम्य मरति शब्दः।
 तस्मादभिगुणवचनमप्राप्तं सारस्वती मेघेपि।

दुप्— चतुर्षु पशुनेष्वचनान्तोऽप्यर्थे एव प्रारभे
 शब्दः। उच्यते। प्रातिपदिसर्गस्यैवद्विराने। वचनेन
 यथा प्रातिपदि नोक्तवन्ते तथा कथामः पण्डितकण्ठे
 (१।३।६)। तस्मात् समेतवचनं, प्रातिपदिसर्गसंभ-
 वात्। स्त्री द्वि पुल्लिङ्गेन न शक्यते वदितुम्। नात्र लिङ्ग-
 वचनमिव विमलस्येयं। किन्तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्ग-
 मित्युक्तम्। तस्मात् मेघामाभायो युक्तं, अतमेवार्थ-
 रत्नादिति सिद्धान्तवादी मन्थने, 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्'
 इति।

पक्षमिधानाद्वा, तद्धि चोदनाभूतं, पुविपथे
 पुनः पशुत्वम्। ४६॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्याख्येयति। नैतदिति
 अशासा सारस्वती अभिगुणवचनमिति। तस्यामप्यभिगु-
 वचनं च्यात्। कुतः? प्रकरणात्। समानं प्रकल्पं सर्वेषां
 पद्वामिति कृत्वा चिन्त्यते। तेन सारस्यया अपि
 प्रमेयीति। लिङ्गविशेषाद्युक्तं गन्धमिति वदुष्यते,
 तत्र। पक्षमिधानात्। अस्ति तत्र पशुत्वं संनिहितम्।
 तदभिप्रेय 'प्रासा अधि भरत पठन' इति श्रुत्यात्।
 तदि चोदनाभूतं सर्वनामस्यैव पुविपथस्य। एत्
 पशुत्वदेनोच्यते। अग्नि च तत् मेघम्। तदभिप्रेय
 पशुत्वन्तमानाविरतस्य सर्वनामस्यैव सवृषारणिवति।
 एव प्रकरणमनुष्ठीभ्यते। नमस्तत् प्राशुपान् सारस्वती
 अभिगुणवचनमिति।

दुप्— पूर्वस्यैव तु मन्थने। पशुत्वदेनात्र
 शान्ताविरतस्य अधिपत्तिः, 'प्रासे पठने' इति।

तद्य पशुशब्दाच्च मेघामपि विद्यते । तस्मात् सपथो
निगद्येऽयम् । ' वक्षसिधानाद्वा ' इत्यनेन प्रतिपादयति ।

विद्येयो वा तदर्थनिर्देशात् । ४७ ॥

भाष्यम्— वाद्यब्दः एतं वक्षं व्यावर्तयति । नैत-
दस्ति प्राप्नुयात् सारस्वतशिशुवचनमिति । अयमन्य-
पक्षः, न प्राप्नुयादिति । कुतः ? विशेषो वा तदर्थ-
निर्देशात् । प्रथमं शेष शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति ।
स्त्रीकिङ्कशावमयो मेपीति । किञ्च पुंगव्यो न शक्नोत्य-
भिषदितुमिति प्रथम एव पथः सवीर्यतः । केवलं
परपक्षानवकटतिर्वक्तव्यम् ।

दुप्— ' विद्येयो वा तदर्थनिर्देशात् ' इति सिद्धान्त-
संग्रह प्रथमद्वयार्थ एव व्याप्यते ।

पशुत्वं चैकदाव्यात् । ४८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, पशुत्वामिप्रथमेरादच-
नम्, एषो हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन प्राप्तौ
पगव इत्यभिषदयो भतिष्यतीति । तत् परिहर्तव्य-
मिति ।

दुप्— ' पशुत्वं वैवश्यात् ' इति पशुशब्दोऽय-
मुक्तिः । अस्मैशब्दोऽपि, तयोर्षोऽसामानाधिकरण्यात्,
तत् प्रति उच्यते ।

यथोक्तं वा सनिधानात् । ४९ ॥

भाष्यम्— यथोक्तं सन्न अशिशुवचनं अप्राप्ता
सारस्वती । कुतः ? पूर्वसादेव कारणात्त्रिनिगोधादिति ।
गदुकम्, पशुशब्दचमानाधिकरणः सर्वनामाद्यब्दः प्रयो-
यन्ते इति, तत्र । कुतः ? सनिधानात् । संनिहितवचनो
हि सर्वनामाद्यब्दः । त्वरितमात्रे यः पदार्थः शब्देन
सनिहितः, तेन संबध्यते । अथ तस्मात्तमनि सिद्धान्तिसर्व-
विशेषणविशिष्टे रूपेण सनिहिते प्रयुज्यते । सनिधाने
नैकेन विशेषणेन विशिष्टा स्वल्पमिषदित्वा शक्नोति ।
सनिधानात् तथैव सामान्यं व्याधीयते, नान्या किञ्चिद्
पशुत्वादि । तयोर्षोऽसामान्यं पशुशब्दे, शब्देन व्यक्ते-
निष्कृष्टे पशुत्वे, ' अस्मै पशवे ' इति शक्यते संबन्धः
वर्तुम् । अनुसार्थमात्रे तु सिद्धविशेषवचनः प्राप्नोति ।
तस्यापरात्त सारस्वतशिशुवचनमिति । कृत्वा चिन्तयेत् ।
अन प्रयोक्तव्यं न वक्तव्यम् । किमशोषोमीशार्थः पशुवर्मा

उत साधारणा इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रयोक्तव्या विकारोऽयम् ।
यदि साधारणाः पशुवर्मादातः सारस्वतशिशुवचनमात्रात्,
अथामीषोमीशवर्मादातोऽसामान्यशिशुवचनमूदेन प्राप्यते ।
न च प्रयोक्तव्यस्य प्रयोक्तव्यं वक्तव्यम् ।

दुप्— ' यथोक्तं वा सनिधानात् ' इति पूर्वपक्ष-
वारिणा बहुक संदेहेन निराकृत्यते ; सनिहितवचनत्वं
सर्वनामाद्यब्दानां स्वभावः । त्वरितमात्रं सर्वनामाद्यब्दो
यद्यन्तरेण सनिधान्यने, तेन सह शीघ्रं संबध्यते । न
चेद् पशुशब्द उच्यते, येन सम्बन्धः स्यात् । तस्मिन्नस्ति
शब्दोपात्ते, संस्यप्रकारः आधीयते प्रकरणात्तयोचनेन ।
' सिद्धान्तिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण सनिहिते प्रयुज्यते '
इति कोऽर्थः (आदिपञ्चस्य रूपशब्दस्य च कोऽर्थः इति
प्रश्नः) । कतिचिद्गद्यदशविशेषणविशिष्टा व्यक्तिसमि-
दधाति रूपेण स्वभावधर्मैस्तथैः । सर्वनाम्नामेतेदेव साम-
र्थ्यम्, यदेतानि विपरिवर्तमानमेवामिदधति । स्याकम्पु
विपरिवर्तते । अथवा, एतेषु कति कस्यचन विद्यमानं
यत्त्वभिधीयते । तत्र विद्यमानं यदि विपरिवर्तते प्रक-
र्यसंनिहितम् । सनिधाने वैचित्र्ये विशेषणे विशिष्टा
स्यैव मन्विदितुं शक्यवन्ति । एवम् सनिधानविशिष्टे
सत्त्वमिदधति । तस्मात् सनिधानमेवैव सामान्यं
मिदधति । सनिहितं च पुलिङ्गम् । यद्यपि कीचिद्गमसि
सनिहितं तेषाम्प्रथममर्थः शब्दस्य चर्चितम्, पुलिङ्ग-
त्वात् । ' तयोर्षोऽसामान्ये पशुशब्दे ' इति । उच्यतेऽसामान्यः
पशुशब्दः ' प्रागो पशवे ' इति पुलिङ्गेन पुलिङ्गशब्दः
शक्यः संबन्धयितुम् । अस्मिन् पक्षे व्यक्तितो निष्कृत्य
पशुत्वम्, तेन सह संबध्यते अस्मैशब्दः, न स्वकला ।
एतदपि पशुशब्दे उच्यतेऽसामान्ये न भवतीत्युक्तमेव ।

द्वा— प्रशान्तिशोभात् ' प्रासा अथि मत्ता ' इति
च पुलिङ्गस्य अस्मैशब्दस्य निपातलिङ्गपशुशब्दाविशेष-
पशुत्वामिप्रयोगेण ' प्रागो पशवे ' इत्येवं विषयमपि उप-
पत्तेकिङ्कशिशोषाभ्याम्पत् तस्यामपि स्यादशिशुवचनम् ।
इति प्राप्ते, अभिधीयते । ' पशुशब्दशुतावेषं
भवेन्न त्यद् स मुतः । तस्मात् प्रयोक्तव्यत्वे यद्-
परोक्षतया स्थितम् ॥ ब्रह्मं, तत्र प्रयुक्तोऽर्थ
पुलिङ्ग वदितुं समः । न कीचिद्व्यवहो मेघा-

मज्जतेर्त्तं प्रवर्तते ॥ ' तेन सामानविष्णुर्वेषधे अग्नि
 गोमैश्वामयदृष्टिः । (न च पावात् इति बहुत्ववत्
 विभक्तिनापलिङ्गस्य अविकलता प्रवृत्तिः इत्यात् इति
 वाच्यम् । निःकं प्रातिपदिकार्थः इति लिङ्गस्यैव प्राति-
 पदिकार्थत्वात्, विभक्तिविकाराणां स्मै-इत्यादीनां दासा-
 दीनां च चार्चं लिङ्ग इति पद्येऽपि मेघीयरीरिचत्तवगुणु
 लिङ्गस्य सगजानेन विवक्षया समानस्यागनिराचरव-
 नस्य अशुक्लत्वात् इति भावः । इदमनाशेषम् -
 अतिपाने आमेव-एजम-एर-एर-एरत्सगीत्सणा. पत्तार.
 पत्तार- इषेकः पद्य. । मारत्सनेपेरीत्सण एक एव
 पद्यः इत्यारः । तत्र एकपद्युपमे मेघामग्निपुत्रसमस्य
 निवृत्तिरेव । चतुःपद्युपमे तु तेषां समुचितानां तदा
 लम्बनस्य अग्निपुत्रस्यैव श्रुतिपञ्चासूत्रसमाप्तेन च इतर-
 पद्युपमेतदा यवनमज्जतेन प्रकृतपद्युपमेतदा अग्रवृत्ति-
 यन्नेन मेघवन्निधानमे विरक्षितम्, न तु सर्वात्मना
 प्रवृत्तमानः इति) (इदन्तरे अग्नीशोमीकार्यत्वात् धर्माणा-
 यद्विदेनेन पञ्चनगरमानात् ऊदेन प्रवृत्तिः । १५ .

सोम- पुलिङ्गस्य पद्युपामिषाकले पूर्वापक्षे तथा
 मेघा प्रवृत्तिः तथा अग्नीशोमीकार्योऽग्निपुत्रेव इति
 सिद्धान्तेऽपि तदभिप्रायेण पुलिङ्गोपमेव अतिवरीशैव
 प्रयोगः स्यात् । इति सिद्धान्ते उक्तस्यैव एतदधिकरण
 खुत्वायपुलिङ्गायमतापादीनयेन अपैसस्य संगतिः ।
 एव च पूर्वाभिप्रायवत् लिङ्गोपमेनेन प्रवृत्त्या इहापि
 लिङ्गेहयुगायनात् अत्रावतरीणीरिति इत्यर्थः । सूत्रार्थवत्
 -सगजानिपद्ये वपुणु यासस्वी तेषो अग्निपुत्रसम-
 मता, तस्मिन् पुलिङ्गनिर्देशात् अस्याथ स्वीर्यात् ।

दि- ' देश इत्यादि मेघा नो य, उन्ता इति
 पद्युपमेव । अग्नि, मेघ पद्युपमेव. पुत्रविराजिन-
 थप ॥ ' इत्यभिप्रायः ।

माट्ट- ' एतेऽग्नीशोमे वपुणुपद्यः समाह्वयः ।
 ' आमेवमज्जतेर्त्तमे आत्मानो, एजामनुषधे क्षितीयम्,
 एरं वृत्ति शोभति इतीयम्, मारत्सनी मेरीमगीतते
 वपुर्षी' इति । अत्र तस्यैव तस्यै निविधे मारत्सना
 वपुणुपद्युपमेव तस्यै अग्नीशोमीकार्येण वपुणुपद्युप
 मते, न तु तस्यैव अग्नीशोमीकार्येण वपुणुपद्युपमेव

देशः, न तु तेन समानविधानत्वात्पुत्रकं वृत्तीरे (३।
 ६।७) । अग्नीशोमीकार्यं चाधिगुणैव ' प्रासा अग्नि
 भरत ' इत्यादिः । स क्रतुपद्युपमेति देवोऽन प्रातः अतिपाने
 चतुर्षामर्थे तन्नेक पठनीय ' मैश्वो आग्नि भरत ' इत्यु-
 हित य, एवं मेघामपीयविकावदम् । यदा तु पद्युप
 समानविधानत्वं तदा मेघार्थोत्तरमायानि न वेति चिन्तयेत् ।
 तत्र पुलिङ्गस्य मेघामठमपैलेऽपि ' अरमे ' इति प्राति-
 पदिकार्थवत्तुर्धयोः प्रधानभूतयोः मेघा समवेतत्वात्,
 पुलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशापि रत्नत्वात् (१।१।४)
 निर्देशमात्रायेत्वात्, समस्तस्य मन्वस्य प्रकृतत्वं मेघार्थ-
 रत्नस्यपिषदम् । न च पुलिङ्गस्य अतिदिमनपद्येऽपि
 क्वचित् प्रातिपदिकार्थत्वात्पाणि गत्वात् कथं प्रातिपदि-
 कार्थे प्रति लिङ्गस्य गुणत्वमिति वाच्यम् । विभक्त्यर्थ-
 येऽपि सत्याकामिकानुभवस्य सत्समापत्तया वा लिङ्गेऽपि
 गुणान्वितव्यमवत्त्वात् । नहि सत्यावगापि विभक्त्यर्थत्वं
 गुणान्वितव्यमवत्त्वं, विरुद्धत्वात् । अतो लिङ्गस्य यतिक-
 क्षिप्यत्वेऽप्यनुभवचक्रेण प्रातिपदिकार्थे प्रति मारकं मणि
 च गुणात्वात् पाशापि रत्नप्रवृत्त्युपमेने मन्वस्य मेघामपि
 प्रवृत्तिः । न च पुलिङ्गस्य पुत्रपद्युप प्रवृत्तेऽप्यर्थवत् तदनुपमेने
 ' श्रीश्रीणा मेघ ' इत्यत्र गुणभूतपक्षिपद्युपमेनेन इतरमन्वस्य
 संकोचोपपत्तिः, ' पानी संमदा ' इत्यस्य एकपद्युपमेनेन
 एकवृत्तीनमयोगमात्रविपत्तयाच चानवत् अस्यापि पुत्रप-
 द्यायविपत्तयाच चत्वात् । अत्र एव प्रवृत्तमेऽप्येकपद्यु-
 पमेनेन न देशमात्रविपत्तयम्, गुणानुपमेने प्रधान
 संकोचस्यैवपापत्तयः । इतरथा मेघार्थविपत्तयत्वं एवैपु-
 वपुणुपद्युपमेवमन्वस्यपत्तयत्वे । अत्र एवपिपद्युपमेने वचनस्य
 लिङ्गस्य वा वापुणुपद्युपमेने प्रयोगः । न च ' वात्वा-
 तनायामेवस्मिन् बहुवचनत्वात्तस्याम् ' (वा० १।१।
 ५८) इति सूत्रेण चापिमात्रविधाने विरहिते तस्या
 एकरतेऽपि बहुवचन निरवनेन मारत्स्यपिषदका वपुणुप-
 मेषु अन्वयविधानेऽप्येकवचनस्यापि वापिमात्रविधानेऽप्येक-
 वचनमेऽपि लिङ्गस्य कथं लिङ्गे वापुणुपद्युपमेने प्रयोग इति
 पाठ्यम् । लिङ्गस्यपि ' गुणितमग्निपुत्रायाम् ' (१।१।१।
 ५८) इति सूत्रेण चापिमात्रविधाने विरहिते तस्या
 एकरतेऽपि बहुवचन निरवनेन मारत्स्यपिषदका वपुणुप-

वरुणीनामिषा यथा दक्षिण' हवीयं चतुर्थी अवैष्टिः राजसूये । भाट्ट. १।१।१३. * मैत्रायण्ययामामिक्षाया ' न कश्चिनेन प्रवरति ' इति निषेध. । भा. ७।१। १०।२६.

* मैत्रायण्यदिग्रहेषु धर्मायैषु पवआदिषु प्रदेय धर्मा ननुश्रेयाः । १।१।१२।४५-५०. भीमो वृ १८२४ ' ज्योतिष्टोमे मैत्रायणादिग्रहेषु ' इत्यत्र अधिऊरुण श्रद्धणम् ।

* मैत्रायण्यदिग्रहापेक्षया ऐन्द्रायण्यस्य प्रथम-मतुग्रान् ज्योतिष्टोमे । १।१।१७।१२-६४, कामययोगे ऽपि ऐन्द्रायण्यस्य ब्रह्मण्य पाठप्रामे स्थलानि एवानुष्ठानम् । १।१।१८।६५-६६.

* मैत्रायण्यग्रहः चतुर्थी ज्योतिष्टोमे मन्त्राण्यवधिपि-काण्डयोः । नि. १।१।१७. * मैत्रायण्यग्रहः ज्योति-ष्टोमे प्रातः स्वप्ने रहते । २।३।१.

* मैत्रायण्यङ्गद्वानन्यायः (४।२।६) । न च श्रुणुममपि एतमेव मानवज्ञात् मित्र बह्वभुवादाय तेनेन मयत् उपायद्वय (अहर्नीये) कर्त्तव्यमिति वाच्यम्, उपायद्वयस्यैव प्रायश्चित्ते दानविधानात् तस्य च मैत्रायण्यङ्गद्वानन्यायेन प्रायश्चित्तोक्तानुत्तमप्रव-स्तुदुःखाहजनकत्वेन प्रायश्चित्तव्यवधानत्वात् । भाट्ट. १०।१।१५.

* मैत्रायण्यपात्रे पयस्या निदधाति ज्योतिष्टोमे । निषमानाश्च एताम एकदेवप्रयोगेन. न तु अन्यतः । भा. ३।१।१८।१३.

* मैत्रायण्यग्निपे सनीयपशुवते ' अयं यजमानः ' इत्यत्र ' अयं मुनिसुर्या यजमान. ' इति पाठविचारः । वि १।२।१।२.

* मैत्रायण्यसाम शार्वर विषयिणि सर्वशुडे । भा. १०।१।१।४.

* मोक्षः शान्तम् भवति । कथम् ? इत्यम् । यो हि देहान् विविक्तं अन्तः अन्तरं अद्भुत्मान्तान् जानाति, तस्य देहसंभोगविरक्तस्य पूर्वंज्ञानात् परमैवा क्तोपयोगेन शान्तम् तद्विचित्रे शरीरे पतिते अनागततां च कर्मफलानुष्ठानादेव अक्षान्त् देहान्तस्तुतः

अत्यन्तसंख्यः शरीरेण भवति । ' तत्र शतशतकल्पाना भोगान् पूर्वाक्रियार्थे । उत्तमपवयवस्यैव देहो मोक्षयते पुनः ॥ कर्मन्तोपयोगार्थं शरीरं न प्रवर्तते । तदभावे न कश्चिद्दि देहस्तानवतिष्ठते ॥ मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र कामनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्वात् प्रणयायविहा-सरा ॥ प्रार्थमानं पत्रं ज्ञातं न च्यनित्योर्नित्यति । आद्यतो चैतदस्तीति तज्ज्ञानयुक्तयुक्ते ॥ ' श्रौत्या. सरुण्योपपरिहारे १०८-१११, रत्नाकरश्च. * मोक्षः ब्रह्मविषयसर्वकल्याणानुनिवृत्तिः । रहस्य. पु. १. * मोक्षः । शरीरमवशो बन्धः । तदभागे मोक्षः । तेन विप्रज्ञानां देहानां यः प्रवृत्तमायः यश्च अनुत्पन्नानां प्रागभायः स मोक्षः । कर्मनैमित्तिकश्च बन्धः कर्मसंपादेन न भवति । रत्नाकरः. संवत्सरोप-परिहारे १०६. * मोक्षस्य धर्मविशेषस्वयं प्राणपरि-मात्रकत्वात् मैत्रेणोपादानम् । सु. पु. १२७.

* 'मोक्षार्थी' न प्रवर्तेत तत्र कामनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्वात् प्रणयायविहासरा ॥ ' (श्रौ. वा. संवत्सरोपपरिहारः ११०) इत्यनेन स्वयंतेन काम-निषिद्धवर्जनात् तत्कर्मोपयोगार्थं शरीरमुत्पत्ति । सु. पु. ३२९. * य. स्वर्गं न कामवते बन्धात्मकत्वात् मोक्षार्थी तस्य कर्मस्वरूपे एव कर्त्तव्यता (न फले) । सु. पु. ६।३। १।२. पु. १४०८, * मोक्षार्थिनाऽपि अत्रत्य पापशय एषितयः, तस्मिन् (अ-) मति मोक्षमावात् । ६।३। १।२.

* मोक्षवादः । क पुनश्च मोक्षो नाम । विचि-यासनात्तेन विचिन्त्यन्तीत्परिरूपेण प्रवृत्ततो शान्तता-गत्य नि शेषनाकोच्छेदात् मोक्षीतादिवैविध्यं हित्वा केवलं सविमानेणापम्याम इति केचित् । अपरे तु दीपस्तान्तरस्यैव शान्ततामस्योपरमम् । उभयमप्येतन् यद्वाधार्थमात्रम् इति तल्लक्षणप्रतिपादनेनैव निष्कृतम् ।

अपरे तु प्रवृत्तित्यं अपारगंमाहुः । अविश-निमित्ते हि प्रोक्षः सन्प्रवृत्तयत् प्रज्ञेयैव प्रवृत्तित्यं अविद्यायां विदीनाया स्वप्नेन विनियते । तथाहि क्षुति ' यम हि तैविति भवति तद्विद्वत् इत्यं पश्यति, यत्र तस्य सर्वमस्तीत्यन्तं तत् केन कं पश्येत् ' इति ।

तदिदमपि प्रपञ्चस्य अविद्यानिमित्तत्वनिराकरणेन परमा
 र्थस्यप्रतिपादनात् निरस्तमेवेति । 'आत्मैवेद सर्वम्'
 इति सर्वस्वात्मना मोक्षा इत्यर्थः । यथा 'य कानयेत
 रात्रं स्याम्' इति रात्रद्वय भोक्षा इत्यर्थः, तथा 'य
 कम्पयेत सर्वमिदं भवेयम्' इति सर्वस्य भोक्षा भवेय
 नित्यम्, तथा 'आत्मा सर्वम्' इति स्वस्वत्त्वात्
 भोक्तृत्वार्थः ।

यत्तु 'यत्तु हि द्वैतमिव मनसि' इति द्वैतभानस्य
 आदित्यवचनं तदोपचारिकम् । यथा एतन् स्वप्नप्रपञ्च
 इन्द्राणां-सृगतोषादि नियन्त्रित्वात् काल दृष्टिपथमागत
 पश्चात् चित्तोने भोक्ष्यतामिति वर्तते, तथा अथ शरीरे
 द्विविधविषयस्वप्नप्रपञ्चोऽपि अस्य आत्मना नियन्त्रित्वात्
 काल उपभोग्यं सन् पश्चात् विनाशात् अतुल्यभोग्यो
 भवति इत्यनेन सादृश्येन प्राति इति उपाचारोच्यते,
 पुत्रप्राप्ता विषयभोगेणो आस्मानितरत्नेन मुक्तौ अभिहितं
 जनयितुम् ; यद्यपि 'यत्तु यस्या स्ववाम्नेयाभूत्'
 इति मुक्तौ आत्मन अद्वितीयत्वपञ्चनम्, तद्यपि न
 प्रपञ्चस्वरूपनिषेधाद्यर्थम्, किन्तु सत एव प्रपञ्चस्य
 आत्मपञ्चनं धर्मापेक्षायां, 'अस्य' इति वचनात् ।
 नहि अत्र एवावदुच्यते 'यत्तु न मे आत्मैराभूत्'
 इति, किं तद्धि ! 'यत्तु तस्य सर्वमा मेव' इति । तेन
 अस्याप्यस्य, यत्तु यस्यामस्यथाया मुक्तौ इत्यर्थः, अस्य
 आत्मन इत्यनेन दर्शनसाधनत्वेन दर्शनगतदनेन वा
 न किञ्चित् अन्तत् स्वर्गं चिन्ते, किन्तु आत्मैराभ्य
 र्थं वाचा किञ्चित् तदा केन कथमेवेति । यथा
 लोके यस्य न निश्चिदपि वाच्यो विच नाऽस्ति स
 एव वदति 'न मे निश्चिदपि अहमेव सर्वम्'
 इति एव स्ववचनं न किञ्चिदस्ति इत्येतादृशव्यक्तिम्,
 एव मुक्तौ आत्मैरात्मन सर्व इति स्ववचनं तद्व्यक्त्यात्मान
 विवक्षितम्, न प्रपञ्चस्वरूपत्वात् । तस्मात् न प्रपञ्च
 इत्यर्थो मोक्ष, किन्तु प्रपञ्चमवच्छिन्नम् । तेषां हि
 प्रपञ्च - पुत्रप्राप्ति भोगायत्नं शरीरम्, भोगसाधना
 नैऋत्यानि, भोग्या राज्यादयो विषयाः । भोग इति च
 सुप्तदुःखविषय आशेषोऽनुभव उच्यते । तस्मिन् निविष्ट
 रथापि वचन्य अल्पविद्ये विद्यो मोक्ष । विविद

आत्मतित्त्वम् ? पूर्वोक्तप्राप्ता शरीरेन्द्रियविषयाणां
 विनाशा, अतुल्यत्वात् चाल्पित्तोऽनुत्पत्ता । यथमत्या ता
 तुपत्ति । तस्यादक्यो धर्मोऽर्थमर्थो नि शेषयो परिशेषात् ।
 शेषेण प्रपञ्चस्यो भेद, तद्विन्नेषोऽप्य मोक्ष ।

यत्तु एतन् अनेपधर्मपथात् मुक्तस्य न किञ्चित्
 सुप्तं स्यात्, तदथ अपुरागर्भो मोक्ष स्यात् ।
 नैव दोषः । नहि धर्मवचनो सुप्तस्य आनन्द, तथा
 कति उपर्याचमस्यात् विनाशो स्यात् । तन् अपुरागर्भसि
 श्रुते निरोध स्यात् । स्वाभाविकम् आत्मानन्द एवा
 र्थेषामिभूतं सन् निमुक्तस्यैव अविषयो भोग्यो
 भवति । स्वाभाविकरो च आनन्दस्य 'आनन्द एव'
 इत्यादिश्रुतिवहस्य प्रमाणम् । यत्तु सुखाभावोऽपि पुत्रि
 रस्ति 'अनारिं वा न वा न श्रियागिये मृच्छन्' इति ।
 गत्यम्, निषयपुत्राभिप्रायं तु एवमातीवयस्य, यथा
 आनन्दश्रुतिविशेषात् । अथ सुखान्नात्यन्तत्वेन आनन्द-
 वचनमेव तु पात्राभाविप्रायं किञ्चित् न व्याख्याते
 सुखाभाववचनानां व्यत्ययत्वात् तेषामेव अवस्था
 कथं सुखम्, न भूयसा आनन्दवचनानाम् । किञ्च,
 आनन्दस्यैव सुखाभावपरत्वे अत्यन्तत्वात् शक्ति
 स्यात्, सुप्तस्यैव तु सामान्यवचनस्य विशेषेऽपि
 व्याख्याने नातीव स्वायंहाति इति तदेव सुखम् ।

यत्तु विद्यामानोऽपि आनन्द अननुभूयमान अस्ति
 द्वित्व एव । न च सुखस्य सर्वकथनस्यैव आनन्दो
 तुल्य समवति । स्वप्नस्योऽप्यमानन्द इति चेत्,
 स्वप्नवत्स्वप्नप्रपञ्चात् । यत्तु तथापि आनन्दलगात्
 पुत्रप प्राप्ताते एव, आत्मनि प्रेमोत्पत्ते । नहि असुप्ते
 प्रेमोत्पत्ति समवति नाप्यतिशयो सुखे । (उच्यते-)
 किमिदानीं अस्माभि आत्मा मुक्तस्योऽनुभूयते ? उत्त
 यिति द्वुगुणस्य अदिशाहृदिकस्य मोक्षोऽप्यस्यम् । यदि
 सकारिणोऽपि परमानन्द अनुभवेषु, ततो मुक्तस्य न
 वश्विर्गम्य इति तदेव अपुत्रात्पत्तं मोक्षस्याप्येव ।
 अतो यत्तु अननुभवस्यैव आत्मन प्रेमविषयत्वं
 दृष्टत्वात् अङ्गीकृतम् । अथ स्वप्नस्योऽपि आनन्द
 संतापपरत्वात्प्रसिद्धं न प्रकाशते, (तदा) मोक्ष
 प्रकाशमानस्य अभिमाने नाम ? प्रयागविद्यया हि

अननुभवान् । न च तदानीमभिमतान् न तादृशानुभव इति
 पाच्यम् । स्वप्नशास्त्रे अभिमतानुभवान् इति चेत् ।
 तस्य आनन्दस्य 'अथाथ पुरुषः स्वप्नोक्तिः' इति
 भुक्तिविद्वन्महाशयता आनन्दानन्दानुभवस्य ज्योतिष्-
 कारणादनुभवैवात्रान् । तदुक्तम्- 'मित्रं कर्मात्मनैतन्न-
 मन्तद्व्येथ्ये च यः । यच्च मित्रवियुक्तारि तेनारता
 नैव मुच्यते ॥' इति ।

अत्रो नित्यमुखाभि यन्तिर्मुक्तिः इत्याहुः ।
 तत्र 'विज्ञानरूपेण विज्ञानीयान् अथ सव-
 मरमेवाभूत् चेत् कं परमं' इति च मोक्षशब्दे ज्ञाना-
 भावप्रतिपादकभुक्तिरिच्छतात् । आत्मनश्च न विज्ञान-
 युगादिस्वरूपम् 'आत्मन् प्रसन्ने निदान्' 'स एषो
 मद्गम आनन्दः' इति श्रुत्या मेदयतीति । 'मम न
 इतिमरि सुखम्, केनच दुःखमेव' इत्यनुभवान् । 'ता
 एताः प्रजा अहर्हर्षलोके कं यन्ति, अहर्हृद्यमप्युन्ति'
 इति सुप्रसिद्धयोः तादृशप्रतिपादकश्रुत्या आनन्दरम-
 क्तवर्तिप्रथमः । सुसुखवस्थाया आनन्दानुभवव्यवस्था ।
 अत्रो न नित्यमुखाभि यन्तिर्मुक्तिः ।

तस्मान् प्रसन्नस्य सर्वथा विलसो मुक्तिः । स च
 दुःखानामनुभवान् पुरुषस्य । तेन सुखदुःखोरभोगा-
 मयो मोक्ष इति कथितम् । तथा च श्रुतिः 'मिथामिमे
 न इत्यत' इति ।

न चैव आनन्दभुक्तिरित्येषः । 'मम आनन्दम्'
 इति ध्रुवेः ममत्वं आनन्दधर्मैरात् । तस्मात् तु 'अमन-
 स्कम्' इति ध्रुवा मनीऽभावेन 'विराजत केन विराजी-
 यत्' इति ध्रुवा च तस्मात् आनन्दानुभवनिषेधम् ।
 'अथ वा अरे इदं विरजता' इति तु यत्किमन्तरम् ।
 (३ : आत्मस्वरूपं, विज्ञानं च प्राये विज्ञान् अर्थं तमर्थं
 इति एतच्छ्रुत्यात्ते एतन्ने मनीऽक्षेपः । के.)

किञ्च, आनन्दविज्ञानवचनयोः रिषेधे प्रान्त्यन्ते-
 परस्मिन् आनन्दवचनयो दुःखानुभवस्य परिकल्प्य
 त्परिहासः, उक्तवती आनन्दवचनान् । अतः उक्त-
 वचनो रिषेधपरिहासः इति आनन्दविदुः समास्य एव
 शेष इति ।

न चैव मुक्तस्यापि नानुपादेयम्, इति पुनर्यत्नम्
 (किन्तु उपादेयत्वमेव, इति ननुद्वेषेण बोध्यम्) । मधु-
 मिषमोक्षानुभवत् सुखस्यापि बहुतरुःशानुभवद्वेषेण
 देयतात् ।

न च एवमपि सर्वमानदुःखाना स्वभावेन विषेधि-
 पुत्रास्वरोत्तरत्वा वा नाद्यात् आनन्दान्ता प्रतिलोप्यमानान्
 अनौत्ताना अनीतत्त्वादेव नामात्मनान् न मोक्षः साध-
 स्यात् इति पाच्यम् । सुखदुःखहेतुवर्तमानोच्छेदस्य
 पुत्रायासाप्ततात् । तथाहि, उचितानां प्राप्त्याना च
 अदृशाना मोक्ष-आत्मज्ञान-नैमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन
 नाद्यात् आनन्दानुष्ठानेनैवनात् । तदनुष्ठानेन अनुत्पादयित्
 विहितानुष्ठाननिषिद्धाकारणान्या प्रत्ययारविहास्य सुख-
 दुःखजनकपर्यायनानाद्यात् पूर्वस्यारविहासो मुक्तो भवति ।

अथ एव ज्ञानकर्मयोः अनुष्ठानेन वनकत्वा । ज्ञानेन
 संश्रिताना वसत्रप्रमाणानां नायाः, नित्यकर्ममिथ उद्वृ-
 त्तसि । अन्यथा नित्याकारणव्यवस्थावयेन शरीरोत्पत्ति-
 प्रवृत्तान् । तस्मान्नुपशेषी शरीरोत्पत्त्यास्यप्रवृत्तया
 मोक्षजनकत्वा । प्राक्कर्ममोक्षा तु न कर्मभिः, न ज्ञानेन
 नायाः, किन्तु श्रेणेनेति ।

न च 'ज्ञानमि- सर्वकर्मणि भस्मसत् कुर्वतेऽनुं'
 इति ज्ञानस्यै शरीरोत्पत्त्यास्यप्रवृत्तया मोक्षजनकत्व-
 मन्तु, किं कर्मना इति वाच्यम् । ज्ञानवनेऽपि विहित-
 ननुष्ठाननिषिद्धाकारणान्या प्रत्ययरोत्सरे । तेन ज्ञान-
 कर्मयोः अनुष्ठानेन वनकत्वं । तथापि उपादेयत्वात्-
 ज्ञानं ह्येवोत्पत्त्यात् प्रत्ययम् । उपास्यतमस्य तु ह्ये-
 पयोक्तव्यम् 'सर्वान् कामानामोति' 'न स पुन-
 रानन्ते' इत्यादिशास्त्रोपाय मन्तुगपत्तत् नित्येषत्त-
 पत्यक चेति विवेकः ।

अथ सिद्धो ज्ञानधर्मसमुच्चयः इति मध्येः । तदु-
 क्तम् । 'उत्पन्नं लब्धवन्ता येन आत्मा कारणात्मनो
 मद्गतवैत वा' इति । 'श्रेयो कर्मण्यदिरस' इति हि
 त्मते नः । 'उत्पन्नोऽस्य तमन्वन्तं किञ्चिदित्यति
 मानस ।' तदुत्पत्त्यं नो ज्ञानेयम् । 'तस्मात् तद्व-
 त्तो यम कर्तव्यः परिहर्तव्यः । तद्व्यतिरेकं ज्ञानं
 श्रेयः महत्तमं ॥ उक्तवन्ति नित्यवन्तं यथा वे पश्यान्ति

शक्तिः । तथैव ज्ञानकर्मयोगे प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥
इति ।

‘प्रत्ययातिर्मुक्तिः इति जीर्णाः ।’

नव्यास्तु ‘तमेव निश्चिन्वाऽनिमूलमेति, नान्यः
पन्था विद्यतेऽप्यनया’ इति श्रुत्या, ‘न कर्मणा न
प्रज्ञया’ इति श्रुत्या च मोक्षे ज्ञानतिरिक्तसाधननिषेधात्
वीथ्येऽनान्यमहादानकाशीमरणादिकर्मणा ज्ञानद्वारेव मोक्ष-
जनकत्वाच्च ज्ञानमेव साक्षात् मोक्षजनकम् । कर्म तु
ज्ञानजनकान्त करणशुद्धिजनकम् ।

‘न च ‘तमेव’ इति आत्मनिश्चितिक्रियेयकज्ञानस्य
मोक्षजनकत्वपरिसम्पत्ता इति पाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्ष-
जनकत्वेन निवृत्तापाप्यभावात् परिसम्पत्ताऽप्यपत्तेः । वाक्या-
न्तप्रसङ्गपरिसम्पत्त्या तत्तद्वाक्यानां ‘नान्यः पन्थाः’ इति
निषेधस्य चानुपपत्तिः ।

एतेन उपनिषत्स्य ज्ञानतिरिक्तसाधनान्यादिरन्य-
ज्ञानपरिग्रहेऽप्या इति परंक्षम् । अध्वयनविधिमेव
सिद्धये ।

‘न चैवं उपनिषदन्वयनस्य तत्त्वज्ञानस्य वैशिक्रियेयस्य
संभवान् शूद्रादीनां मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्-’ तेषां-
मतिं ‘आवनेच्छपुरो यथाञ्’ इति पुराणभण्यविधिना
तत्कर्मसाधनसत्त्वात् मुक्तिसिद्धेः । अतोऽयं ज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वविधिः, ‘नान्यः पन्थाः’ इति तदतिरिक्त-
कर्मणः साक्षात्साधनत्वनिषेधः । ‘न चतुर्द्विगदिति
ब्रह्मन्, पञ्चविधतिरिचैव ब्रह्मन्’ इतिवत् । एतन्निषेध-
वत्सादेव कर्मणा मोक्षसाधनत्ववैधक्यप्रयोगः परंपरासाधन-
त्वप्रयोगः । अत एव ‘अलिखिता मुच्युं तीर्थेऽं निगम्यां-
ऽमृदममनुते’ इति श्रुतेः आविशारूपकर्मणः सु-सुवृत्त-
द्वन्द्वप्रक्षिप्तज्ञानसाधनस्य आत्मज्ञानद्वारकत्ववैधक्यश्रुतिरपि
संगच्छते । ‘न कर्मणा’ इत्यादि श्रुतिरपि परंपराया
मोक्षसाधने सन्नाससाहचर्यनिषेधनद्वारा धन्यायमादास्त-
योषिक्रम कर्मणा परंपराया साधनत्व बोधयति, न साक्षात् ।
एवं ‘तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति एतेन
दानेन तपसाऽनादातेन’ इति श्रुतिरपि कर्मणा ज्ञान-
वैतन्मैव बोधयति, न साक्षात् मोक्षसर्वप्रथमिति ।

‘न चैवं ज्ञानेन सचितकर्मविनाऽपि मदीरजनक-
नित्याकरणत्वाय कर्मविनाऽप्ययोगात् मोक्षो न स्यादिति
नाच्यम् । तस्य संचितविनाशकत्ववत् अवर्मानुत्पादनत्व-
स्यापि अङ्गीकारात्, उपरजनवाङ्गीकारात् ।

‘न चैवं वेदान्तात्प्यवनजन्मत्वान्नोच्यते मुक्तिः सात्
इति वाच्यम् । प्रारब्धस्य प्रतिफलसत्त्वात् ।

‘न चैवं सचितानां प्रायश्चित्तेन, प्रारब्धानां भोगेन
नाद्यात् नित्यनर्मेभिश्च अनुत्पादात् सत्त्वज्ञानस्य अनुपयोग
इति वाच्यम् । सुखभोगयोग्यदेहजननपरमर्मेदिनादाहारा
तस्य मोक्षोपयोगित्वात् इति जीर्णाः ।

अन्ये तु तत्त्वज्ञानस्य सचिन्तनात्कल्पवत् प्रारब्ध-
तादात्म्यापि । तत्त्वज्ञानस्य क्विचिदोपस्यैव मोक्षजनकतया
शुद्धतमेव मुक्तिः । जीवन्मुक्तादित्यत्राहस्तु मदीर-
न्वयतुर्गणनत्वेन ब्रह्मन् भाकः इत्यहुः । मेणि।
पृ. ५५-५६.

● मोक्षसंबन्धि यन् तत् वेदप्रभवम् ।-वा.
१।१।१२.

● ‘मोक्षमयं विन्दते आपचेताः’ कर्मे निषेध-
शुक्लाकथान्तरकल्पनात् मन्त्रकल्पन- प्रतिषेधः । वात्.
पृ. ३०.

● मोक्षकापूर्वावसाना ज्ञानमश्रयि सदाचारः ।
भा. १।१।३।७ पृ. २०५.

● ‘मौद्ग चर्चं निर्वपेत् श्रीकाम’ अत्र मुद्रानां
प्रोपत्तयनादयः प्रतिनिधिर्न भवन्ति, ‘अथश्रिया वै
मायाश्रयनाः श्रेयसाः’ । वि. ५।१।९. ● मौद्गि चरो
प्राज्ञतर्हिःस्वरणमन्त्रे एतितददहपने रक्तपदस्य कः ।
१।१।२।३ मीको. पृ. १२२६ ‘ऊहः रक्तपदस्य’
इत्यन अधिकरणं प्रष्टव्यम् ।

● मौनिना न्यामिप्रायश्चरणाज्ञानार्थव्यशयने
अधिकनिकोचादिना क्रियमाणं न श्रेयसाधनम् । सु.
पृ. ३१८.

● स्रज्जन्मशुद्धस्य मैशुने प्रयोगो दरवते । सु
पृ. १७५५.

● म्लेच्छाः पक्षिणा योषणे बन्धने च अभ्युत्त-
रयः । भा. १।१।५।१०. ● येषा दर्शनमाप्तिरपि

वेः एव न पठते । समायाऽपि च न म्लेच्छैः
 सहाचारान्नायिनाम् ॥ उन तेषु प्रगिहोऽर्थः कथमर्थः
 प्रतीयन्म ॥ ' (इदं पूर्वपठे) । वा. १।३।५।१०.
 ● म्लेच्छेभ्यः अन्यवतनन्वाविभ्यः आचार्यमन्त्रिना-
 दिना समीचीनतः आचारो भवति । मा. २।३।२।२३.
 ● 'तस्मान्नाथैः सेवार्थे गृह्यन्ति च कौगलम् । म्लेच्छा-
 नामधिकं तद्वदभिवेगार्थनिर्णये ॥ ' वा. १।३।५।१०.
 ● यन्तु कथमपि अविनत एव शब्दः म्लेच्छानामपि
 प्रयोगविषयनाशः तस्य च आर्षसदेव अतद्विद्वद्-
 व्यवहारपरमा अर्थे जानन्ति तन् किं तेषां मिश्रं तुं
 शक्यते । १।३।५।१० पृ. २२८.
 ● म्लेच्छादीनां दुर्गमदेश्यव्यवस्थितानां वेदयव-
 द्वाभावात् । ऋतु पृ. १५५. ● पानि पुनः अनु-
 पस्थितेऽर्थमात्रानां म्लेच्छादीनां अर्वादिपार्थक्य-
 पानि तेषां मूलकल्पनावेद्यानामेव चोदना समावनात्
 नारुदा इति मिथ्या चेटुभूतचतुष्टयकारिणेष्वपि व्यपना-
 सन्तु । सनातिव्याप्य पुनश्चोदनायां कारणात्परनिषेधे ब्रूते
 विद्वन्व्याप्यमायान् परिशेषमिदं षोडशमूल्यम् । वा.
 १।३।५।१२.
 ● म्लेच्छानुप्रयोगमितिपतिषो वपनतविवारः ।
 वा १।३।५।१ पृ. २२९.
 ● म्लेच्छदेशा' अनन्ता । ' अनन्तम्लेच्छ-
 देशाश्च कः सर्वत्रालम्बते । अनन्तेषु हि देवेषु

वः सिद्धः क्वेति शक्यताम् ॥ ' वा. १।३।५।१०
 पृ. २२५.
 ● म्लेच्छप्रयोगः । ' दृष्टमेषु तु (यमेषु)
 तुल्यत्वमार्थम्लेच्छप्रयोगिणाम् । ' वा. १।३।५।१०
 पृ. २२५.
 ● म्लेच्छप्रसिद्धोऽर्थः पिकेमादिवाद्यानां प्राज्ञः,
 न तु निगमनिवृत्तादिना वपनार्थः । पिकेमाधिकर-
 णम् । १।३।५।१०.
 ● म्लेच्छप्रसिद्धिः अपार्थिव्या नादरणीया ।
 आर्वागिरोषे आर्षप्रसिद्धौ च म्लेच्छप्रसिद्धिरपि आदर-
 णीया । पिक-मेन-तानस- इत्यादिशब्दाप्येतिषु
 निर्णयोऽप्यम् । वि. १।३।६. ● म्लेच्छप्रसिद्ध्या
 पराहमन्वस्य वृष्यवतुनिरर्षः, स न प्राज्ञः । आर्ष-
 मतिदया तु सूक्त इलेगार्थे प्राज्ञः । १।३।५.
 ● म्लेच्छभाषा ' न म्लेच्छभाषा शिखेत् '
 इत्येवमादिस्मृत्यनुकारेण हिमशक्तिव्यान्ततन्मृष्यमृगश-
 ण्णानुप्रसिद्धतथमपि कृत्वा योर्वर्तित्वातिव्यतिरिक्तवन्तदि-
 भाषागतस्य म्लेच्छित्तवतस्यभाषिकरणाप्यन्वयान्तर-
 तेन भाषण प्रतिपिच्यते । युक्त च तस्य अरोपवर्ग-
 चरणवन् परिदरणीयत्वम् । वा. १।३।५।२।४ पृ. २५८.
 ● ' यथा हाव्यनुष्पत्तात् प्रमाशयवित्तवेषुपि ।
 जायते वाचकप्रान्तिष्वपि म्लेच्छभाषिते ॥ ' वा.
 १।३।५।१ पृ. २२५.

य

● ' यजतिस्तु इयच्छमेकमुपयोगात् ' (२।३।
 ५।१४) इति श्रुत्यां शाग चिना इयदेकान्वयप्रयोगः ।
 सु. पृ. ७४३. ● यजतिः भावनाविधानार्थः ' दशपूर्व-
 माणाभ्यां स्वर्गकर्मो यजेत ' इत्यादी । मा. १।३।५।
 १।३. ● यजतिः यव आपने तत्र प्रहीनमूल्यं इदं
 ग्राह्यं प्रार्थितः । ८।१।१।१५. ● यजति समुदाय-
 वचन ' दशपूर्वमाणाभ्यां यजेत ' इति । सिद्धमे तर्हि
 दशपूर्वमावच्छेदः ? नित्यतुल्यवचनम् (अथर्वविधान-
 पठे) । १।३।५।१३. ● यजनेः सागमेत्यम् । १।३।
 १।३. ● यजतेः देवपूजाप्रदानान्यत्र कान्तिताम् । सुकर्म.

२।५।१. ● यजतेः न विवक्षा गुणे फलकथनताम् ।
 मा १।५।२।३ ● यजतेः स्वतन्त्रैककर्मकथनित्यम् ।
 स्वतन्त्रैककर्मकथनित्य-देवतोद्देशक-२. यथागो यजि-
 ताभ्याः । माणि. पृ. १०२. ● ' यजतिषु ये यजामहं
 करोति नानुयायेतु ' अर्थे ऋषयः उद्देश्यवर्तमानस्तुदा-
 विवि । वाळ. पृ. २०. ● ' यजतिषु ये यजामहं
 करोति नानुयायेतु ' अर्थे यतुंगवर्तिषु. दृष्टार्थः । पृ.
 २१. ● यजतिषु ' ये यजामहे ' इति मन्त्रः अनारभ्य-
 वादेन प्राप्तः । नानुयायेतु इति च अनुयायेतु प्रतिषेधः ।
 तत्र अनुयायवर्तिषु यजतिषु ' ये यजामहं करोति '
 इति पूर्वोदासः न तु विवक्ष्यः । मा. १०।८।१।१-४.

● यजल्यः । ' इदं द्रव्यं नेतः प्रवृत्तिं कस्मिंश्चिद् स्वकार्ये विनियोगेऽस्मि ' इति संस्वरूपे मानसे लामे, वाचिके च न भवेत्तिभन्देकारणरूपे कृतेऽपि हज्रादिना उपादानं क्वचिद्देवे निक्षेपरूपं अपि कं त्यागं विना यागपरिणामम् । सु. ४. १५. २० ● यजल्यर्थस्य यत् शब्दे तन् प्रथमम् । तद्वि कर्मव्यतया श्योचते । भा. १।१।१।१ वर्णकं २.

● यजतिचोदनः सोमः, दक्षिणोऽङ्गः पुनः जुहोति-चोदना । भा. ८।१।१।१२. ● यजतिचोदनाः अहीनाः, आसनेष्वपिचोदनाणि सन्ति । वि. १०।६। १६. ● यजतिचोदनात् स्वामिना च अरिष्वतपरि-मागतान् अहीनानाम् । भा. १०।६।१७।३.

● यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्यत्वात् । ४।१।१।२।२७ ॥

अन सूत्रे यागलक्षणं उच्यते यागप्रयोगो वा कथ्यते । यजतिचोदना यजति यजेत् यजेत इति यजधातुः इत्य च देवता च ' न मम ' इति त्यागरूपं हि वा च तेषा समाह्वरं द्रव्यदेवताक्रियं ब्रवीति, एतानाम् यागपर्यायः । यजतिचोदनायाः समुदाये द्रव्यदेवतात्यागसमुदाये कृतार्य-त्वात् अर्थात् परिपूर्णत्वात् । के.

● ' यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्य-त्वात् ' इत्यन देवतोद्देश्यकसत्त्वत्वात्वात् यागः, च एव प्रथमवर्तिनो क्षेमः इति वचने । सु ३।४।१।८।४७.

● उत्पत्तिप्रवृत्तिश्चोदनात् उत्पत्तिप्रवृत्तिपरिचयतमस्योद्दि-पदस्य द्रव्यगामान्तररते तत्पदवैयर्थ्यापत्तिः तद्विधार्मा-स्येति सर्वनाम ' यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं ' इति न्यायेन यागचोदनाग्रहेण च द्रव्यगामान्यत्वमाह । अद्वैत. २।२. ५।४०-४२.

● यजतिचोदनासु प्रक्षेपान्तरान् ॥

' आग्नेयोऽष्टाशपाद्ये भवति ' ' वैश्वदेव्याभिधा ' ह्याद्ये द्रव्यदेवतासंक्रमणभ्रवणेन ह्योत्पत्त्यवगादा-रणासर्मादायिण त्यागमात्रं कर्त्तव्यं नाहुविः । इति प्राप्ते, यजनेर्देवपूजादानान्यतरावापिरेन देवता गन्धार्दिभि-रिष्यते, विनाय दीयेन इत्यसौ च तन्त्यागान्तरवत्स्य प्रक्षेपान्तात्प्राक्तीर्तेदेवताविप्रश्रुतभावेन परस्वप्नमानसतु-

त्प्राप्तव्यस्येव प्रथेयः । अत एव ' मन्वेऽग्नेगामाहुवीः पश्चाहुवीः पुरोडासाहुवीश्च जुहोति ' इति श्रुतिरप्यवने । सकर्ष. २।४।१.

● यजतिचोदनोत्पत्तिपु पुनः सिद्धयोः त्याग-वेचतोद्देशयोः जुहोतिः ' यजतिमानः प्रक्षेपगामान्तरयो विज्ञायते । वा. ३।४।१।४।४१ पु. १.८.६.

● यजतिचोदनत्वे सति अहूर्णवताप्यतमहीन-त्वम् । १०।६।१६।६०-६२. ' यजत्यस्यतोपायि-चोदनत्वम् ' इत्यन इत्यम् ।

● यजति-जुहोति-इत्यादौ शब्दान्तरं कर्मिदेकं प्रमाणम् । २।१।१।१. ' यजत्युत्पत्तिरूपम् ' इत्यन अधिरूपं द्रव्यम् ।

● यजति-वृत्ति-जुहोति-ह्यादिभ्यः यज्याद्य-र्थेण गम्यते भावयोदिति च । भा. २।१।१।१.

● यजतिपदाभ्यासात् कर्मभेदः ' समिधो यजति, तनूत्पातं यजति ' इत्यादौ । भा. २।१।२।२.

● द्रव्यदेवताक्रिये यजतिशब्दो वर्तते । भा. ६।१। १।२.

● यजतिशब्दयाच्यमेव यमं समामनन्ति ' यजेन यजमन्वन्त देवास्तानि धर्मणि प्रथमान्वाचन् ' इति । भा. १।१।२।२.

● ' यजतिचेऽङ्गि होमभेदं वाच्यम् । विधिं हृदयते । तम वाहनिमिर्हृत्वा दण्डं दद्याद् द्विजायते ॥ ' अर्थं दण्डकल्पः प्रतिषेधः । साह. ४. ३०.

● यजमानः एकः एव ज्योतिष्टोमे । वि. ३।३। १.१. ● ' यजमानः एकः कृत्वा ' इत्यन एकस्यात्म्य यजमानशब्देन स्तुतिः, न तु यजमानशब्दो नामवेपं नापि गुणवितिः । १।४।१.१. ● यजमानः छत्रतिरेष एने शुभ्रजातम्भादिवाजमानकर्ता, न य. शोऽपि । १.२। ४।१.३।४. ● यजमानः द्विपत्नीषु वृत्तलीकृत्तन्ति । भा. ९।३।६।१०. ● ' यजमानः प्रहृत् ' इति समा-क्रायते । तम क्रियेण गुणविति. किमर्थमाह ' इति मदेदे एवंवादीयः अर्थवादः न विधिः इति निदान्तः (' यजमानः प्रहृत् ' इति यजमानशब्दः प्रहृत्यन्त्यं स्थावत्, उभयोः कर्मसाधारणत्वात्) । भा. १।१।१।२।

२३-१. नीको. पृ. १९१० 'वृत्तिप्रविचरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानः महातरे ताप्यं परिचरते । तस्य शक्यतेन बहुवचनस्य सपुत्र्यम् । १०१४।७।१३-१५. * यजमान. यत्र गुणभूते विधीयते, तत्र येन केनचित् यजमानेन स विधि. सिप्याति, यथा 'यजमान-समितौदुम्बरा भवति' 'युक्तं यजमानोऽन्वारमते' इति । भा. १।१।१३।४०. * 'यजमानो यूप.' इति तत्र गुण-विधि अर्थवादः इति संदेहः । अर्थवादोऽर्थं न गुण-विधिः इति सिद्धन्तः । १।१।१३।२९-३. * यजमानो यूपं नायस्येत् अष्टनादिपरिष्कारान्तम् । वि. ५।१।५. * 'यजमानो वा एकवचनेषु वैश्वानरां च वषाणम्' इत्यादिना अवधानेन यजमानस्य माणमुक्तम् । संकर्म. २।२।१६. * यजमानानेन षडार्थान् परिजयादीन् सुचरन्-यज्ञेने इत्युच्यते यजमानः । भा. ५।१।४।२०. * यजमानाः अतिवयसो जीवन्तोऽवशिष्टाः । १०।१।१७।४८-४९. * यजमान एव ऋत्विजः स्युः धमे । १०।६।१५।५१-५२. * 'यने यजमाना एव ऋत्विजः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानाः सपे बहवः । १०।६।१।४५-५०. * 'यं यजमाना. बहुव.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानेन कर्मसु त्वाय. स्वयं कर्तव्यं इत्यत्र ऋत्विजस्यैव । १।७।८।१८-२०. 'शास्त्रकृत्या-पिकृतम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानेन मीहिमत् संकृत्य न यजमनो दातव्यः 'नामृतं वदेत्' इति निषेधात् । धा. ३।४।५.११ पृ. ५५३. * 'यजमानेन संमित्र.' इति यजमानो यूपदेः पश्चादतिवयसि वनमानस्य अवतिनैव । संकर्म. १।१।५. * यजमानेन काङ्क्षमिति तामामान कर्तव्यम्, इत्यत्र कर्षंमृत्तिमिम् कर्तव्यम्, तदर्थमेव तेषां परिधीयतात् । कृष्णात् परपरस्य च यजमानस्यैव गर्भंमृत्तात् कृष्णोक्तान् यजमानस्य न विदुः । शास्त्रकृत्यापिकृतम् । वि. ३।७।८. * यज-मानेन समस्तान्मुत्थितां ज्वेतिशेमे । ३।७।१८. * यजमानेन सर्वं स्वयं वा कर्तव्यं परिक्रमेण वा क्रायि-तावत् । धा. ३।८।३।८. * यत् दक्षिणां यजमानेन विदम्य यत्त दाकृत् नाम आभवेति स्वयमेव तस्य तदन् कर्तव्यतया, न परिचर । भा. १०।१।

१६।५०. * यथैव अथर्वबुधा पदार्था. कर्त्तव्या. तथैव यजमानेन अप्रमादाथं प्रत्यवेधितव्या. । धा. ३।८।७।१७, * यजमानात् भक्षो नापनीयते होतिः शान्यापनयेऽसि ज्योतिशेमे ऋतुग्रहयोगेषु यजमानस्य स्वयंवा-न्नापापये । ३।५।१८।१४-१६. * यजमानस्य अतुमन्त्रं दर्शपूर्णमासयोः द्वादशाना कर्मणा मध्ये कृतुनिवृत् । भा. ३।८।१।२०. * यजमानस्य आसीय-मेकत्वमपि पठ अमुपादेयम् । घाळ. पृ. ९७. * यजमानस्य ऐष्टिकेषु इडादिमन्त्राः सन्त्येन ज्योति-शेमे । वि. १२।१।५. * यजमानस्य ज्योतिशेमे ऋतुग्रहयोगेषु स्वयंवा-न्नापापये वपङ्कारनिमित्तः अस्ति मयः । ३।५।१८।१४-१६. नीको. पृ. १२४३ 'ऋतुशस्त्रेषु स्वयंवा-न्नापापये' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यज-मानस्य द्वात्राशरी क्रियाकर्मसु फलमेवैव च । तयोः क्रियानिष्पत्तिर्या फलयोगस्तु अहत् । वि. ३।७।१०. * यजमानस्य परिक्रमेण सर्वत्र स्वयं कर्तव्यमुपादिनम् । धा. ३।८।१।१. * यजमानस्य प्रतिनिधित्तिः । एते अन्वयतामयजमानस्ये तत्पदाने निवृत्ताः प्रतिनिधिरेष यद्यपि तस्य यजमानस्यैवत्वं तथापि न तस्य स्वयं-वा-न्नापत् । वि. ६।३।०-९. * यजमानस्य प्रपला-पूर्वाभिव्यक्तम् । धा. ३।८।१।७, * यजमानस्य प्रोपित-स्यापि द्रव्यतामेव उत्पद्यते यजमानस्यम् । ३।८।१।१५. * यजमानस्य प्रथमापानिनं नामयौ, दर्शपूर्ण-मासयोः अन्वयत्वाकाने । पञ्चोन्वायः । ३।८।१।२६-२८. * यजमानस्य धानि कर्माणि तान्युग्रशतमेव परिधीया ऋत्विजः । वि. ३।८।१०. * यजमानस्य यागवा. पठइव विहितम्, होमे प्रचरते इत्यं योद्यत्त ज्योतिशेमे ऋतुग्रहयोगेषु । धा. ३।५।१८।१४. * यजमानस्य शोभनमेव शोभेन्द्रयत्र. प्रायश्चित्तं न तु ऋत्विजामपि (यजमानशोभनानुष्पत्तौ शोभेन्द्रयः) । ३।५।१३।२४-२६. * शोभेन्द्रः यत् यजमानानां यथादि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पुरश्चर्याणि प्रपन्नानामपि यजमानस्य मर्त्ति । भा. ३।८।१।४. * शयं होमे कृते यदा नाम यजमानस्य ऋत्विजस्य मर्त्ति तदा

यथाशक्ति प्रातर्होमं कर्तव्यं प्रधानाश्रमतिनिमित्तं
दोषपरिहारार्थम् । या २।१।५।१६ पृ ६०८.

● यजमानाध्युभ्यामुभयोर्यजमानाभ्याम् 'वाचस्य मा०'
इति मात्रो दर्शपूर्णमासयोः पठनीय । वि. ३।८।८

● यजमानाध्युभ्युभयोर्यजमानाभ्याम् 'मद्रम्' इति मन्त्रोक्त
कृत्योनिष्ठोमे उपलक्ष्ये । वि. ३।८।१६

● यजमानाध्युभ्युभयोर्यजमानाभ्याम् 'वाचस्य मा०'
इति मात्र दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।८।८.

● यजमानानेकत्रये अर्होने पञ्चमवारमादीनामेक
यजमानकर्तृत्वम् । १।१।५।१।१२२। स वैक
अनियत । १।१।५।१।१२३.

● यजमानान्वारम्भं नुष्वापारम्भश्च । सोम.
६।१।४.

● यजमानार्थं हि क्रमं यावत्समाप्तम् । मा ३।८।१३।२६.

● यजमानावेहितेन पर्यवेहितेन चाप्येन होम
उपधत्ते । तान्व्यवसामाये वैश्वस्यम् । मा ६।१।१०।४२.

● यजमानाह्यनीययोः विष्णुपुत्रमावस्यम् ।
सुरप. ३।४।६

● यजमानं मृत्तियगुभयमाभिः-फलविधिं मात्र
'विष्णुः, मद्र तन्नो सद्र' इति । यावत् पृ ६३

● यजमानैस्त्रयोऽपि श्रेणाली, यजमानश्चिन्नुलाप-
गये, यजमानगुद्वयं सन् । वि. ३।१।१४

● यजमानकर्तृत्वस्य दक्षिणामुखात् । ३।८।१।१२-२.

● यजमानाद्युभ्योः अन्तराश्रमम् । वि.
३।८।१०

● यजमानगण्डने कर्मणि 'यजमानगणितोऽङ्गुष्ठो
मरुति' इति औत्तुम्बदीयमान एतेनैव यजमानेन न
दर्श । स वैश्वो यद्वपतिरेव सन् । अर्होने च वेद
विश्रवामनेन न सर्वे । वि. १।१।५।११-१२.

● यजमानगण्डने अरत्वादिपरिमाणं दूपादी ।
सुरप. १।४।९. 'मूपादी अरत्वादिपरिमाणम्' इत्यत्र
अधिकृत्य द्रव्यम् । यजमानगण्डं मानं अधिकृत्य
विधिमानेषु प्राप्नुयुः । सुरप. १।८।१०. भीमो,
पृ १४. 'अधिकृत्ये विधिमानेषु' इत्यत्र अपि रत्न
द्रव्यम् ।

● यजमानगामिता करणमन्त्रप्रशस्तरत्नम् । ३।८।
१३।२६-२८

● यजमानगामिफलविधिं मन्त्रं 'मन्त्राद्ये चर्चो
विहवेष्मस्तु०' इति । यावत् पृ ६२.

● यजमानत्वं अर्होनेऽप्येव विहितेऽप्येव च ।
वि. ३।८।९

● यजमानद्वित्यगुह्ये कुलाप्यादिषु एकत्र
अर्होनेषु च प्रत्यजविहिते विधेते, 'शशपुरोहितो
मनेपाताम्' 'एतेनैव द्वौ याचयेत्' 'एतेनैव श्रीन्
याचयेत्' 'एनो द्वौ ऋद्यो वा अर्होनेऽप्येव' इति ।
या ३।१।१।१०.

● यजमानधर्ममाहिता उने प्रविलिधे । ६।३।
१०।२६.

● यजमाननामनिर्देशं स्वर्णपादनिगदे नियं, न
वैकल्पिक । सुरप. १।३।२१

● 'यजमानपञ्चमा इष्टा मशयन्ति' इति द्रव्य-
सम्भारत्वात् यजमानोऽशक्तो निधोयते वाक्यसम्भारत्वात्-
इत्यभि । द्रुप. ६।४।३।९. ● 'यजमानपञ्चमाः
समूहेऽष्टा मशयन्ति' इति यजमानस्यापि मशोऽस्ति
दर्शनी । वि. १०।१।९

● यजमानवस्तीना मर्यादां सनहनं दर्शपूर्ण-
मासादी ।

पत्न्या सनहनेऽपि कौरी या दुर्गादिभिः विधौ एकत्र-
स्योपादेयविशेषकत्वेन नियमित्यन्तं औत्तुम्बदीयमानव
देवस्यापि विधेःश्रुतिताप्यदिकैश्च वा क्वचित्पञ्चमपत्नी
युगला । इति प्राप्ते, सर्वोभयमपि सनहनदिसस्रसया
भर्तृणां, कर्तृशान्तिपात्तं कर्त्तव्यमाश्रयत्तत्वेन संनि-
पात्तियाद्य । मद्रवत्संस्त्यात्वापि विशेषेण सम्प्राप्या अनिश्चि-
त्तत्वात् । पत्नीप्राप्तिपरिच्छेदं यत्संस्त्यात्वात्तद्विष्णुवाच ।
सुरप. १।१।२ वर्णक २

● यजमानपदमृत्तियगु ननुर्गुके विष्णोः सूतवक्त्रे
प्रशस्तरत्नम् । ३।१।१४।४०

● यजमानपुरुषेभ्योऽर्होने (यजमानपुरुषेभ्यः) अन्ये
ऋतिसम्बन्धे । यजमानेन यजमानपुरुषेभ्यो न वदीतया ।
ऋतिसम्बन्धे वदीतया । भा ३।३।१०।२६.

● यजमानपूर्वजाः एव ऋषयः 'आर्यैः वृणीते' इति उक्तः । संकर्म. १।४।१. मीको. घृ. १००४ 'आर्यैः वृणीते इति' इत्यत्र दृष्टं यम् ।

● यजमानफलविद्मसद्विहृत्यर्षत्वेन इत्येवञ्चान्तर्कृत्यावसायात् यच्छब्देन च इष्टिमन्मन्थोरेतकृतृकर-निर्देशात् यजमानयने एव इष्ट्या भवितव्यम् । सु. घृ. १५.१२.

● यजमानवहुत्वं एतद्व्यञ्जम् । भा. १०।१।१६। ६०-६१.

● यजमानभक्षा. ज्योतिष्येण ऐष्टिनेषु सन्त्येव । वि. १२।।१६.

● यजमानमिन्द्रकर्त्तव्यप्रतिपादनम् । भा. १।७। ८।१८-२० घृ. १०८९.

● यजमानमरणोत्तरमपि सर्वन्वायः कांत्विग्भिः समापनीयः । १०।२।२३।१८-६९. 'सर्वन्वाय यजमानमणोत्तरम्' इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

● यजमानशब्दः एतच्छब्दमुत्तर्य. 'यजमान एकशब्दः' इत्यत्र । वि. १।४।१३. ● यजमानशब्द. एतद्व्यञ्जमानराविनि स्वसृष्ट्याऽप्येकवचनमिति कृत्या द्विपदमानके च प्रयोगे स्वसृष्ट्याऽप्येकवचनं उक्तं क्रियते । भा. ९।५।१।१०.

● यजमानशरीरे अग्नीनां यजमानाणां च तिलेषुः द्विपदिभिः परिधानीये कर्मणि । भा. ११।३।१३। ३४-४२,४५.

● यजमानसंस्काराः हि वीक्ष्यादशयः । भा. १०।६।

१५।५२. ● यजमानसंस्काराः ज्योतिष्येण 'वेद्य-दमभुं यवावे, दत्तो वावो, न्यग्निं निदृष्टवे, म्नापि' 'तं अन्यतसि, शरीरीक्या अतकि' इति । ३।८। २।२-८. ● यजमानसंस्कार यजमानस्य प्रथमोत्तरकर्म भाद्रोपशरकाः 'स्नामित्युक्तपिकरम्' इत्यत्र दृष्टव्यम् । ३।७।२।६. ● यजमानसंस्काराः सर्वयजमानायाः सन्ते । १३।६।२।१२५-८२. 'सर्वे यजमानसंस्काराः' इत्यत्र दृष्टव्यम् । ● यजमानसंस्काराणां च पाण्डुप-भूतसंस्कारितरेणैव ऋषिद्विहृत्यर्षत्वेनपुनरुपस्थात् भोक्तृ-त्वपर्यायित्वमपि यथाद्वयं वक्ष्ये (१।७।२।६) ।

या. ३।१।७।२४ घृ. ७१८. ● यजमानसंस्काराणां स्वमप्रतिभोक्तात् पूर्वभाविता चयने । ५।२।२।२।२३.

● यजमानपूर्व जपवति, तत्रश्चापूर्वात् नाराचोरे पूर्वं मरतीति उक्तम् 'चोदना पुनरभम्.' इत्यत्र (५।१।२।२) । भा. ७।१।२।२. ● यवि. उद्वेस-विशिष्टन्यायवाची । सु. घृ. ७४९. ● यविः देवतो-द्वेषात् यजमानसमुदायवाची । घृ. ७४८. ● यजेः प्रत्यय. फले गुणमात्र इति वत्, स नाट्या अगूनां मरति इति प्राणश्लिषो विज्ञायते । भा. ७।१।१।७.

● यजमानस्यः शयदेवताएतन्त्यः । भा. १०।१।१०। ४२. ● य ययैः यः यकरणक-देवतोद्देशक-प्रतिष-माणस्तत्सामा. । कु. ४।१।७।१९.

● यजिमानस्यविधानत्वसिद्धिः एतुष्टोमाधिक्य-विद्मन्त्वेन । सु. घृ. ९२५.

● यजिवाच्यं वर्म । अग्नीषोमीयज्ञानेषुऽपि एतद्-विश्वज (२।३।२) सिद्धयजिवाच्यकर्मवाचित्वाद्गीर्ष-णेन । पण्डोमाधिक्ये विश्वतुवात्रविचारः । सु. घृ. १२५.

● यजुषि कानिचित् निष्पदि वेदेषु पृष्टव्ये, तथा ऋत्तोऽपि । वा. ३।१।३।१. ● यजुषि तान्येव उच्यन्तेन गुणेन स्वपदित्यन्ते निगद्य इति । भा. २।१।२।३।४३. ● यजुषि कानि न वरुणोक्तार्थानि तेषु उपाशुर्वं निवेक्ष्यते । २।१।२।३।४२. ● 'यजुषि वा तद्वत्त्वात्' (२।१।२।३।४०) इति निगद्य यजुर्मेस एवेत्युक्तम् । वाच. पू. ५८.

● यजुषेःपदत्वम् । यावत्पदनात् यजुषेःशक्तित्वात् यजमानस्य अथ च विभगे साकार्थ्यं तावदेकं यजुः । कु. २।१।१।४।४२.

● यजुष्टो यजुषेःप्रमाणवित्ताय 'सुवः स्वाद्येति दक्षिणश्रीं जुष्टयात्' । वि. १२।३।५.

● यजुष्यं निगदानाम् । निगदाधिक्यम् । २।१। १।३।८-८५.

● यजु परिमाणाधिक्यम् । २।१।२।४।६.

● यजुर्भेद परस्परनिषेधाद्भवैव तुभ्येत् । कु. २।१।१।४।६.

० 'यजुर्वेदो दक्षिणा' इत्यधिकरणे (१०३। २१।७४-७५) ब्राह्मणग्रन्थे यजुर्वेदोऽपि अध्वर्यु-
मागम्य निवर्तते, इति पूर्वपक्ष इत्या ब्राह्मणो अपूर्णो
विधेयमानो युक्तं वा अपूर्णत्वात् अथेते (१०३।१७।
६३-६४) । इदं तु समस्तं सप्तदश्यानि प्राहुः-
दक्षिणागम्ये परम्परसहितस्यैव दक्षिणागम्येन सिद्धानि,
तत्र यजुर्वेदोऽपि प्राग्भागे दानम्, स तु अपूर्णत्वे
अन्वये वा शतयः प्रागः अपूर्णो उपसंह्रियते इति
सिद्धान्तम् । बाल. पृ. १७.

॥ यजुर्वेदो दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः स्यात् ।
१०३।२१।७४॥

'वाजपेये रगा. निष्ठा. इत्यादयः सप्तदश्याः सप्त-
दशसप्तदशसप्तधाकाः सप्तदश्वेभ्यः सप्तदशभ्यः ऋत्विग्न्यो
दीक्षन्ते । तत्र 'यजुर्वेदं रयमन्वयेन ददाति' इत्याज्ञायते ।
सोऽत्र यजुर्वेदः यजुर्वेदेभ्यः युक्तः सत्त्वोत्तरो रयः दक्षिणा
अन्वयैः भागस्य विहाय वाजपेयः स्यात् । यजुर्वेदं
रय एव अन्वयेन नाम्नात् सिद्धिर्दिष्टा । इति पूर्व-
पक्षः ।

अपिवा भुक्तिभूतत्वात् सर्वासां, तस्य भागो
नियम्यते । ७५ ॥

पूर्वपक्षे भूमिवाजनेन व्यावर्तयति । सर्वासां सप्तदश-
रूपरथाणां दक्षिणायां भुक्तिभूतत्वात् 'सप्तदश रथाः'
इति भुक्त्वा विहितत्वात् वभिदशः अन्वयैः स्वदेशे ।
तेन तस्य अन्वयैः भागः नियम्यते यजुर्वेदो रयः
अन्वये एव नाम्नायै इति । तथा ऋत्विग्न्यः श्लेघे एव
सप्तदशक. अज्ञाने एव इति । यस्मिन् रये अक्षी यजुवा
मानेन युक्तौ भवत, यो रथो यजुवा युक्त. अन्वयुक्तः
कुल. स. यजुर्वेद. एवं ऋत्विग्न्यः सप्तदश. इति । तस्मात्
अध्वर्योः सर्वस्य दक्षिणागम्यस्य रयेन न निवृत्ति इति
सिद्धान्तः । के.

० 'यजुर्वेदो' (१०३।२०।७४-७५) इत्य-
धिकरणे वाजपेये यजुर्वेदोऽपि उपसंह्रियेते रयेन अतिरिक्तस्य
अन्वयमागम्यं यजुर्वेदः उक्तः । बाल. पृ. १७७.

० यजुर्वेदो रयः वाजपेये यजुर्वेदोऽपि
यजुर्वेदोऽपि इत्यादिभिः. सवीकृत. वि. १०३।२०.

० 'यजुर्वेदं रयमन्वयेन ददाति' इति वाजपेये अत्र
अनियमनः उपसंह्रियेते प्राप्ते उपसंह्रियेतेः प्रति-
पक्षः । बाल. पृ. १७.

॥ यजुर्वेदो दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः स्यात् ।
१०३।२१।७४॥

भाष्यम्— अत्र वाजपेयः । तत्र रयमन्वयेन
'यजुर्वेदं रयमन्वयेन ददाति' इति । तत्रात्मर्थः सप्त-
दशः किं यजुर्वेदोऽन्वयोर्मागम्यं निवृत्तं, किं भागे
नियम इति । किं प्राग् वा यजुर्वेदो (यजुर्वेदो इति
सुप्तिपाठ) दक्षिणा रयध्वर्योर्विकारः स्यात् । तदाद्य-
सप्तदशसप्तदशस्यैव । न सप्त सप्तदशस्यैव । यजुर्वेदं रय
मन्वयेन ददाति, ना-सहितं गम्यते । स रथोऽन्वयेन
नियमं इत्यागोऽन्वयिष्यता चेदकस्मान्ना निवृत्ति न
शक्नोति कर्तुम् । नैवापि सप्तदश क्वचित् यजुर्वेदं रय
वाजपेये ददातीति, येन ननु सप्तदश गम्यते । इतः ?
प्रश्नो हि वाजपेयः । अपूर्णः पुनर्वाजपेयं भुक्ते ।
वाजपेय पुन. पररथाऽक्षीयः । तस्मादन्वयेन
नियमं रय इति ।

अपिवा भुक्तिभूतत्वात् सर्वासां, तस्य भागो
नियम्यते । ७५ ॥

भाष्यम्— अपिपेति पक्षवाच्यं । भुक्तिभूतं किं
सर्वं रथाः सप्तान्येन वचनेन 'सप्त सप्तदश्यानि
ददाति' इति । 'सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्ठाः, सप्त-
दश वाजपेयः, सप्तदश युग्मनि, सप्तदश गवा गवाग्नि,
गवसो नवमस्य सप्तदश' इति । तेनापि रथेषु सप्तदश
रथाः सर्वेषु प्राप्ता नियम्यन्ते । तत्र न शक्यते वर्य
को रयः । तथा अन्वयेन यजुर्वेदं, पक्षे प्रागः स नियम्यते ।
यजुर्वेदं रयमन्वयेन ददाति, नाम्नात्, न चान्वयै । एवं
ऋत्विग्न्यः श्लेघे, नाम्नात्, न चान्वयै । कामभिर्युक्त-
गुणैः, ना-वाग्, न चान्वयै । तत्र पक्षे विधानार्थं यजु-
र्वेदोऽपि सप्तदशस्यैव । भागं नियमं यजुर्वेदोऽपि । तस्मा-
न्निवृत्ते चोदरथाऽपि अतिरिक्तं । तस्मादन्वयेन रयि
रथो नियम्यते, न तद्राग नियमं रथीति ।

आ—वाचपेये 'सतदश रथाः सतदश दास्य' इति दक्षिणा विधाया श्रुते 'यजुर्वेदे रथमन्वयेवे ददाति' इति । (यजुर्वेदे 'इन्द्रस्य वयोऽसि' इति यजुर्वेदेः सवीट्टाभिरयैः) । तत्र सतदशः किं यजुर्वेदे रथोऽयं भागः निवर्तयेति । तत्र 'प्राक्प्रागशयजुर्वेदेः स्यात्प्रागशय वाचकः । न त्वयं वाचकस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥ '

सोम— यदि दक्षिणानन्दे सन्धिपि एकवाक्यताया भागानुपसृता तदभावे किं वक्ष्यमिदंरुतिथेः संगतिः ।
वि— 'यजुर्वेदेऽयं भागः वाचते यमवत्युत । वाच. प्राक्प्रागशय, मैत्र पक्षे प्रातेनियमते ॥ '

भाट्ट— वाचपेये 'सतदश रथाः सतदश दास्यः सतदश निष्काः सतदश सुयामि सतदश गवाः गतानि घातश्च वपसो वयसश्च इति सा सतदशकानि ददाति' इति ध्रुतम् । तत्रापि प्राक्प्रागशय दानं पूर्वप्रवृत्त्यद्गीकारेण निरुक्तस्यविशिष्ट विधीयते इति प्राक्प्रागशय-निवृत्तिः । तत्र च 'यजुर्वेदे रथमन्वयेवे ददाति' इत्यादि भूतम् । तत्रापि 'प्राक्प्रागशयपेये ददाति' इति-यत् यजुर्वेदे रथोऽयं भागः वाचते दास्यः निवर्तकः, वैजुर्वेदे च प्राक्प्रागशयस्य वैजुर्वेदेभागेन प्राक्प्रागशय-विभागेभ्यापि वाचते । इति प्राप्ते, मात्र प्राक्प्रागशयपूर्वो यजुर्वेदे रथो विधीयते, येन भागान्तरनिवृत्तिरास-क्ष्येत्, पूर्ववाक्येन प्राप्त एव तु वाचकयजुर्वेदे रथोऽनियमेन यस्मै कस्मैचिदतिथेन प्राप्तेऽन्वये नियम्यते । प्राप्तिश्च दास्यदिग्वात्तत्साहिभेदेति तादृश एव नियमते । अत एवान नियमद्वयम् । यथैव हि अनियमेन यस्मै कस्मैचित्पि प्राप्त इति रोपि-त्प्राक्प्रागशयनियमः तथैव यजुर्वेदेः कस्मै चिद-प्राप्त इति रोपस्य यजुर्वेदेऽपि नियमद्वय-रूपेण च कस्मै चिद-प्राप्त इति । अन्वये तु सप्त-दानान्त्वैदेवतानेवन्वयधोमते यजुर्वेदे तत्र च यजुर्वेदे-रथविना अन्वयेदेवेन यजुर्वेदे विधीयते । दानं तु सतिचिदप्रागशय इति प्राक्प्रागशयम् । अत एव नियमद्वयस्यैवैवोपपत्तौ उपस्थित्य प्राक्प्रागशयदिग्वात्-त्प्रागशयस्यैवैवोपपत्तौ अत्रप्रागशयदिगेः यजुर्वेदे-

नियमद्वयस्यैवैवोपपत्तौ यथादिपरिसेवाफलकान्ती-कारवत् नाहीक्युत्पन्नम् । अतो मात्र भागान्तर-निवृत्तिः ।

गण्डन— 'यजुर्वेदेऽयं यजुर्वेदे नियमम् ।'
शंकर— 'यजुर्वेदे गतो न स ।' चः अयथावाचः ।
● यजुर्वेदे, कस्मै चिद-प्राप्त इति त्रिविधो मन्त्रः ।
पल्ल. पृ. ५८.

युं यजुर्वेदस्यम् ॥
श्लोके यजुर्वेदस्यः । २।१।१२।३७ ॥
भाट्टयम्— अथ यजुर्वेदे किं लक्ष्यमिति । यजुर्वेदे लक्ष्यं न वक्ष्यम् । कस्मै चिद-प्राप्त इति वाच्यम् । अत एव यजुर्वेदे किं लक्ष्यमिति । यजुर्वेदे विज्ञास्यते नैपरीत्येन, ना न गीतिर्न च पादवदम्, तत्र प्रक्षिप्तपठितं यजुर्वेदेति ।

वा— 'श्लोके प्राक्प्रागशय' इति यत् सप्त वाक्ये-यम् ।

वि— 'नवर्वागशयस्य यत्र वाच्यमिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रक्षिप्तपाठ इत्यस्त्वमेकर ॥' वृत्तगोवि-वर्जितयेन प्रक्षिप्तपठिता मन्त्रा यजुर्वेदे ।

भाट्ट— अत्रप्रागशयमन्त्रतः यजुर्वेदम् । स्तोभा-सरेष्वपि तत्रप्रागशयमिति ।

गण्डन— 'कस्मै चिद-प्राप्त इति मन्त्रः ।'
शंकर— 'यजुर्वेदे लक्ष्यं तथा ।' (उक्तमिति श्लोकः) । १५.

● यजुर्वेदेः आध्वर्यवप्रवृत्तयः । सु पृ. ७५७.
● यजुर्वेदेन यत् किञ्चित् काम्य नैमित्तिकं वा चोद्यते तत् सर्वं उपाश्रयं कर्तव्यम् । वा. १।१।१९.
● यजुर्वेदस्य उपाश्रयं स्वतः । भा. ३।३।१।।.
● यजुर्वेदे देवैः विधीयते रथो यस्मै । पठितः । वि. ३।३।६ । यजुर्वेदे इन्द्रदेवतात्पि सक्तमन्त्राणां भवते । वेदान्ते तु नियमायं सर्वोत्तरं स्तोत्रशास्त्रादीनि पठन्त्ये । तादा इन्द्रदेवताकाङ्क्षितयमपत्तौ इत्यस्य सतन्व-नियमविधानम् । यजुर्वेदे तु मन्त्रत्वकाङ्क्षान्नास्तु विनापि रथोऽपि विधीयते । अत्रपि चोद्यते नैमित्तिकम् । वा. ३।३।१। १० । यजुर्वेदे याजमानं अत्रान्तरकालम्, महाकाण्डे तु आध्वर्यवप्रवृत्तयः । वि. ३।३।१०. ● यजुर्वेदे सोम-

इयत्साविदितिः इन्द्राग्यादिदेवतानां च इति त्रैय विधिः ज्योतिषोमस्य । ३।३।३.

● यजुर्वेदोक्तं वासपेये हिरण्यमाहित्यं सगेगामेन शस्त्रिजा न तु अव्ययंशोषे । वि. ३।८।५.

● यजुर्वेदविहितप्रधानविधिविहितत्वत् आधान-साम्ना उपानुसृतम् । वा. ३।३।२।५ प्र. ८११.

● यजेट इत्यत्र अस्ति अंतद्रथ यत्रिचातः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽपि अस्ति अंगद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं चेति । तत्र लिङ्वाच्या आर्षीभावनाना, आख्यातयाच्या च आर्षी-भावना । भीम्या । ● यजेट इयत् व्याख्यातस्य 'भव-येत्' इत्यर्थः । भावनावाच्य आकाङ्क्षास्य 'किम्' इति भाग्यस्य आत्मन् कल्पस्य, 'केन' इति वरयस्य साधनास्य, 'कथम्' इति इतिवर्तकतायाः-अद्रस्तमूलस्य-उपकारकसमूहस्य इति । तत्र अर्थभावनायां भाग्या-वाङ्मना यजुर्वेदोक्तं, करणाकाङ्क्षायां वागादिन्वेति, इतिवर्तकतायाः आङ्क्षायां च अन्वयसाधना-प्रधान-श्लेष-अवघातादियावाङ्मनास्य च ज्येति । प्रधानादि कृता शान्तुजनेन स्वयं प्राग्व्यः इति शस्त्रार्थम् । वि. २।१।१ वसं २, ● यजेट इयत् प्रत्ययस्य आख्या-तयास्यैव भावनाविधायित्वम्, लिङ्प्रत्ययेन विधि-रूपत्वात् पुरुषप्रवर्तकस्य । पुरुषस्य कर्मभूतरेण न प्रवर्तते इति कृत्वा मुखं तत्र भावम् । ६।१।१, ● यजेट इत्यत्र विधेया यागक्रिया । आख्यातगतं चैतत् तस्या विशेषणम् । क्रिया च वर्तमानाक्षिपति इति क्रियाद्वारा कर्ताऽपि विधेयः । विधेयकर्तृगता च सन्ध्या विवक्षिता भवितुमर्हति । ६।१।२, ● यजेट इत्यत्र आर्षीभावना प्रत्ययगतमित्यस्योक्तं बोध्या । सा श्वया, भाग्य कर्णे इतिवर्तकता चोक्तं त्रयोऽपि । तत्र भाग्य प्रत्ययगतव्यवधानास्येन बोध्या अर्थभावनाय, वरय भावनाभावनिवर्तक लिङ्प्रधानम्, अर्थभावनास्य प्राकारस्य च इतिवर्तकता इति । भीम्या । ● यजेट इत्यात्मनेपदं विधिशास्त्रानुपादकमेव । सोम. ६।१।२. ● यजेट इत्यादी अंतद्रथ यातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययस्य अपूर्ण अर्थः । ए च भावना नाम अर्थः । निबन्धात् भवतेर्भावनानुवर्तनत्वितिः । भावनायां करोति ।

करोते भवनिमाकङ्क्षति । एव इत्येवमेवैरेण सर्वा-ग्यातेषु भावयत्यर्थः लिङ्गः । के. (वा. २।१।१।१.) . ● यजेट इत्यनेनाऽऽक्षितः कर्ता । स विरोध्यते स्वर्गनामशब्देन । यथा 'राजा रासस्येन यजेट' इति । विशेषणं च कर्ताङ्गं भवति । १।१।१।१, यजेट इति भावनावचनः श्रुत्या पुरुषार्थमाक्षिपति । न चाऽऽक्षितः क्रिमंशं प्रथमं पूरयति । तन्मेषावन्वेन वागो विधीयते । टुप्. १।१।१।१, ● यजेट इत्यनेन शिवस्य कल-कल्पेनिकर्तृत्वस्य कर्मपरोच्यते । ५।१।५।८. ● यजेट इत्यन्वयस्य. याग कुर्वन्तु यागेन वा कुर्वन्तु इति । यथाभिव्यक्तिमत्तं गन्तये न कल्प्यते कर्ता आधारस्य वा । पश्यथो वरणं कर्म वा । भा. ६।२।२।५, ● यजेट इत्यस्य पूर्वो भागः यजत्यर्थे लघ्विति, उत्तरो (यागः) यागवेदिति, तथा ददातीति पूर्वो भागो ददात्यर्थम्, उत्तरं तमेव भावयेत् इत्युत्पद्यति । एवं जुद्धेति इति पूर्वो भागः जुद्धेति उत्तरस्येव (भावयेत् इति) अनुवदति । एते यागो भावनावचनः सर्वेषु समानः । यथात् इति इत्यनेन साधयेत् इति केवलमेव इत्वं वरणं भावनाया. श्रुतीयेन । २।३।१, ● यजेट इत्यस्य यागेन कुर्वन्तु इत्यर्थः । कर्तुं हि यागः । १।४।१।२. ● यजेट इत्वं लिङ्ग-एकपादरूपा विनिवृत्ती भूतिः । बाळ. प्र. ४२. ● यजेट इत्युक्ते किं केन कथं इत्यामाङ्क्षाननं भवति । तत्र किं केन इति कर्त्तर-णाग्या निराकारवृत्तौ । कथमिति अत्याश्चानाङ्क्षया सतिमाने अनाज्ञानात् इतिवर्तकतायाः त्वत्वं वाक्यं जुद्धे सतिधीयते । तत् सतिधाचितं अस्मीत्यर्थं सतिषापपति । अनेन श्रेण अन्वयसाधनादिका इति-कर्तृगता अनुपपन्ते । एव चेत् न सादृश्यं तत्र वर्तते प्राग्व्ये, अस्ति साट्ये नास्ति परमातिः । टुप्. ८।१।१।२. ● यजेट इत्युक्ते जुद्धेतिवादिशेषः अत्रगन्त्ययः । वा. ३।४।१।४। प्र. ४८२. ● यजेट इत्युच्यते किं केन कथमिति लिङ्ग आकाङ्क्षा वाच्ये । तत्र किं इति निवृत्तेर पुरुषार्थविद्य. तायात् परंपर्येण वा । यातुत्तरवचनं भवति । ओङ्गं यजेत् इत्युक्ते निबन्धात् आकाङ्क्षा विद्यते । नन (पाठे)

भयस्त्रादिना निर्दिश्यते इति नैषधे । इह (वैदिने
 कर्मणि) शास्त्रेण निर्दिश्यते । आमाह्वयानम् तु तुल्यम् ।
 टुप् ७।१।१।१ * यज्ञेय इत्येवमादय साक्षात्
 चाप्येते क्रि येन कथमिति स्वगकाम इत्यनेन प्रयो
 जनेन नियमादृक्षा । भा १।१।१।१, * यज्ञेय
 तुद्यत् इति धातुना क्रियेते, प्रत्ययेन कर्ता । तयो
 कर्ता प्रधानभूत उपसवनभूता विधा । प्रवृत्तिप्रत्ययौ
 प्रत्ययस्ये सह झु । १।१।१।१२, * यज्ञेय
 तुहोति ददाति इति गन्धार्त्तं कर्मभेद । १।१।१।१,
 * यज्ञेय यज्ञेन स्वर्गं तुर्वर्गं स्वर्गस्यै व्याधियेव
 दत्तम् । इह तु न स्यात्तं वेदोऽसौ व्यापार इति ।
 नाम्नियो च भायवाधानादि श्रूयते । तस्मिन्
 आमाह्वयनिष्ठत्वात् सन्निधानस्य एतन्नमनि अवमस्मिन्
 व्यापार येन व्याय स्वर्गं करोति इति । १।१।१।१०
 * 'यज्ञेय स्वर्गकाम' इति । यज्ञेय इत्यस्य उत्तमपदं
 निम्न आकाङ्क्षा जायते । तत्र प्रथमं तदन्तु स्यात्मान
 आमाह्वयं भावयेत् किं' इति । तत् फलपदेन
 निगमाच्छ्रीतिरिति । तत् भायमान येन भायते इति
 द्वितीयं आकाङ्क्षा पूर्वोर्गे निगमाच्छ्रीकरोति । यथ
 इति तृतीयमाकाङ्क्षा अन्वयाध्यायीनि निराकाङ्क्षी
 युर्वति धनिधानात् । तदेव असन्नद्धावशात् यामात् फल
 श्रूयते न देवतत् । टुप् १।१।१।१२ पृ १६५२

* यज्ञश्च त्वय । भा ३।८।१।१०, * यज्ञे
 हि मेव । ३।८।१।१०, * यज्ञस्त्योदपति । ' नीति
 ह वै यज्ञस्योदपति राशयो वृहत्स्यतुष्टु । अन यज्ञान
 पति अन यज्ञोदपति । ' १।०।५।१।२२, * यज्ञस्य
 एतन्नि राशयि (वाणयैकङ्कनादि) जायतेन प्रक
 रण बाधित्वा नवन्ति । ३।१।१।१।२२ * यज्ञा
 नाममिशोमपूर्वकता (यज्ञेषु आग्निशोमस्य प्रागभ्यम्) ।
 ५।१।१।१।२७-२८ मीमंसे पृ ७१ अग्निशोमस्य
 यज्ञेषु प्रागभ्यम्' इत्यत्र अधिकरणं दृष्ट यम् ।
 * यज्ञानां सर्वेषामङ्गं वाक्कृदिकम् । वाक्कृदिकम् ।
 ३।१।१।१।२२ * यज्ञे कृदिकस्यै दक्षिणायाम् यस्त
 याङ्गं भाग्य आमाह्वयि स्वयमथ यज्ञमानेन विमय
 कस्य वाशान् कल्पयित्वा, न परिपद्य । भा १।०।१।

१।२।५०, * यज्ञे च भविनीर्किते न प्रयोक्तव्य ।
 १।२।१।१२ षण्क २ * यज्ञे यतपादिगाम्ना तुने
 यानम् । १।०।६।१।१-२

* यज्ञायचर यज्ञे अवचर्यते अनुश्रीयते अनेन
 इति यज्ञायचरशब्देन यज्ञाद्भूत्वामिधानम् । सु पृ
 १०६० * यज्ञायचर यज्ञप्रचारहेतु यानानि इत्यर्थः ।
 वि ३।१।१२

* 'यज्ञादौ सान्न (मात) स्मृत' इति
 स्मृति । सूक्तप ३।१।१८

* यज्ञायुधानि दत्त ' स्वयमथ, कपालानि च
 अग्निहोत्रद्वयणी च शूर्पं च वृष्णाजिनं च दाम्पा च,
 उट्टयल्ल च मुगल्ल च इत्यथ उट्टयल्ल च, एतानि वै दत्ता
 यज्ञायुधानि दर्शपूर्णमासयोः । भा १।१।१।७

यज्ञायुधानि धार्यन् प्रतिपत्तिविधाना-
 र्त्तजीयत् । १।१।१।२३।३६ ॥

यज्ञायुधानि यज्ञायाणि तत्राज्ञेयं धार्यन् चार
 यित्वाणि । प्रतिपत्तिविधानात् ' व्याहृत्वमिममिनि
 र्दहति यज्ञायैव' इति तेषां प्रतिपत्ते अत्येष्टी विधा
 नात् । ऋजीयत् यथा अहोरात्रे सर्वेषामहो ऋजीर
 अयन्ते प्रतिपत्तयै धार्यते तद्वत् । इति सिद्धात् ।

यज्ञमानसंस्कारो वा तदर्थं श्रूयते तत्र यथा
 कामी तदर्थत्वात् । ३७ ॥

पूर्वपक्षमाह । ' यज्ञानैर्हन्ति' इति यज्ञमान
 संस्कार अयम्, न पावणा प्रतिपत्ति । तदर्थं तेषा
 पावणा अपि विनिर्धेय श्रूयते, यानाया तुवीयया
 यज्ञमानस्य द्वितीयया च निर्देशात् । तत्र एव सति
 पावणा तदपत्तत्त अर्थेकमत्वात् यज्ञमानसंस्कारार्थं
 त्वात् यथाकामी स्यात् तेषामपेया वा अत्येष्टी
 यानम् । इति ।

सुरधाराण वा मरणत्वानियतत्वात् । ३८ ॥
 सिद्धान्ती पुनराह । सुरधाराण सुरधाना आवात
 काजीनाना आग्रामायेव पावणा धारण कर्तव्यम् ।
 मरणम् अनिश्चयत्वात् । यथाचित् तानि यामानि
 उत्सृज्यन्ति मयेवु मरण चापद्यत । तत्र यज्ञमानागरीर
 सारारत्तेषु स्यात् । तस्मात् सुरधाराणैव पाव्यम् ।

यो वा यज्ञनीयेऽहनि म्रियेत सोऽधिष्ठत
स्वाहुपवेपयत् । ३९ ॥

पुनपवो पश्चात्तमाह । यो यज्ञगान यज्ञनीये अहनि
गानदिने म्रियेत, स अस्मिन् सङ्कारे अधिष्ठत
स्यात्, तस्मिन् दिने वागणा मनिहितवत् । उपवेप
यत् तथा सान्नायवाग्नि एव उपोषण मगानेपधाने
अधिनार उपवेपस्य मनिहितवत् तद्वत् ।

न शास्त्रलक्षणत्वान् । ४० ॥

नाम दृष्टानोऽन धमरति । उपवेपस्य शास्त्रलक्षण
त्वात् । यथा मान्तर्यवाग्नि एव उपवेपो नामस्य इति
शास्त्रे ॥ अने । सान्नायवार्था गान्ना ताम्बनिलक्षण
उपोषण । गान्नाः तु भारकण्य वागीनैः समार । तस्मा
द्विपयो ह्यन्त ।

उपचित्तर्ग प्रथो नक्षत्रादाशिरवत् । ४१ ॥

पूयवशात्तमाह । अपरा न कृत्याना फरणम् ।
त्रितु सराशरमले नवाना पात्रान्मुत्तति कृत्या ।
सङ्कारण्य पात्रप्रतोत्रकस्यात् । सङ्कार पात्राणा प्रयोत्रक ।
अशिरवत्, यथा कुरापेये नयो 'पूयवशो भवत
इति उच्यते । तद्वद् शिराभिते ' अथ यज्ञमानस्य
नययुक्तमाशिरं दुहति इति श्रुते अशिरार्थं अथा
गौरुपादीयने तद्वत् ।

शदासामञ्जसमिति चेत् । ४२ ॥

उक्त पक्षे अशिरागच्छते । सङ्कारमले नवीनोवचि
पक्षे 'यज्ञने' इति यज्ञान्दस्य अशिरागच्छत् प्राप्तिति ।
नहि नवीनाना पात्राणा अनेन पञ्चमोऽस्ति । इति चेत् ।

तथाऽऽशिरैरेऽपि । ४३ ॥

नवीनपात्रवादी प्रतिश्रुत्या शब्दा प्रतिश्रुति । तथा
पात्रयु यज्ञान्दस्यैव आशिरैरेऽपि 'नययुता' इति शब्द-
स्यापि अत्रागच्छत्प दुष्पत्तन । नहि अथा गो
ब्रह्मापि तद्वद्बुद्धा ।

शास्त्राच्च विप्रयोगस्तत्रैतद्भव्यचिनीर्षा प्रकृत्याव
भेदापूर्वाथवद् भूतोपदेश । ४४ ॥

मिहाम्नी आह । नम आशिरविषये गान्दस्य
विप्रयोग गन्दागामनस्य भवति । 'पूयवशो भवत'
इति शब्देन तद्वद्बुद्धो गो विप्रयोगे निवृत्ति कृता ।

प्रकृतौ श्वेतिस्रोमे एकत्रयचिनीर्षा एकस्या गो गत्
पत्रो द्रव्य तस्यै नते आशिरं च चिनीर्षा, तस्मात्
'नययुतामथिरे दुहति' इति प्रकृतौ श्रुतम् । तस्य
च कृत्येने विप्रयोग । तस्मात्तन न दोष । अथ इह
यज्ञकर्मविषये तु अपूर्वाथवत् अपूर्वं अर्थे अस्ति
अस्य इति अपूर्वाथवत् धन्यम् । नहि यज्ञपदेर्दह
अथत प्राप्त । तस्मान् यज्ञाद्गामान्बन्धनं वनं दोष
स्यात् । अत भूतोपदेश भूताना पूर्वसिद्धाना पात्राणा
उपदेशोऽयम् । तस्मात् यज्ञपात्राणा यवजीर पात्रण
इति सिद्धान्त ।

प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् । ४५ ॥

प्रेतपञ्चाननारं पान्ताद्वनं नार्थकम् त्रितु प्रति
पत्ति । यथा अन्येषा सोमद्रिस्ताना द्रव्याणा अवभृथ
गमन प्रतिपत्ति तद्वत् । तस्मात् आधानममृति यात्र
पञ्जीर यज्ञपात्रधारण इति सिद्धान्त । के

० यथायुधानि चरस्त्रितानि विविधद्रव्यात्

'स्वनेनोदति कपालेयु अथयति, अशितोहृद्वक्ष्या
हृदीपि विषंयति श्वेनं विविगति, दृग्वाग्निमपत्ता
दुष्पत्तन्याः सन्तानि, अश्वा ह्यस्तुपत्ता (अश्मथा
इति पाठ), उष्णत्सुतलाभ्यामाहाति, ह्यदुपत्ता
तिनाह' इति । त्रि ३११६, ७ 'यथायुधानि
समपति' अत्र यथायुधाना दाना समनक्षय विधि ।
४११६

यथायुधाधिकरणम् । यथायुधाननययुताद
वम् ॥

द्रव्याणि त्वविशेषेणाऽऽनर्थक्यात् प्रदीयेरन् ।
४११७७ ॥

भाष्यम्— नो दृग्गृणमणौ । तनाऽऽप्रात्ये
'स्वनेन कपालेयु चामिश्रोहृद्वक्ष्या च हृदी च दृग्वा
ग्नि च अश्वा चोष्णत्सुतल च सुमन् च ह्यदुपत्ता चेतानि
वै दग् यथायुधानि' इति । तत्र सप्त शिनेतानि
द्रव्याणि प्राग्वाग्नि ह्यु स्वनेन स्वैतार्थेन ह्यदुपत्ता-
ग्नि । तदेतद्विद्वक्ष्यार्थेण विद्वक्ष्य विषये विधि,
उत्त अनुवाद इति । विधौ गति श्रान्तम्, अनुवादे
इति यथायुधान । किं प्राप्तम् । विधिरिति । तथा हि

प्रवृत्तौ विशेष, इतरथा वादमात्रमनर्थात् । प्रक्षणे चैषा यज्ञायुधशब्दोऽनुस्यूतः । यज्ञस्य आयुधानि यज्ञस्य याचनानीति । इतरथा उद्वननादीना आयुधानि भवेयु भवणेन, लक्षणया यज्ञस्य । सत्या चैवमस्त्वये, वाये नैकेन सप्तधात् । इतरथा नानाधसत्राधारोति सत्त्वा ज्ञानरूपते । तस्मात् प्रक्षयेत् । अविशेषेण विहित प्रकरणेन प्रधानस्य भवितुमर्हति ।

दुष्- (ननु त्वदीये एतेषा यथाश्रयणं विनि गौनेन उद्वननाद्यर्थेण सिद्धम् । अतः किमाश्रयित्यते इत्यत आह-) प्रदेयवे इह निघण्टवे त्वदीये विन्ता (वि सर्वशुद्धनादि सर्वै कार्ययुक्त यथाश्रयणमिति । इह तु प्रदेयवेवादात्तस्य निराश्रयते इति । पूर्वपक्ष माह-) ' एतानि वै दश यज्ञायुधानि ' इति विधि स्वम् (यज्ञस्यधनस्य स्वस्वार्थेनामप्राप्त्यात्मम्), स्वाम्यत्वात् (यज्ञायुधशब्दस्य श्रुत्यर्थत्वात्) । इतरथा (यदि उद्वननाद्यन्तया प्राप्तानामनुवादः तत्र) परयथा (दशधाम्यता) स्यात् । यथानामि (सप्तधाम्यता) प्रदीयमानानि यागं निर्वर्तयति ततो भवति यज्ञसाधनानि । साधनवचनोऽत्र (यज्ञायुधशब्दः अत्र) तत्र (प्रदेय स्वस्य) यज्ञायुधशब्दोऽत्र । इतरथा (यदि प्रदेयत्वेनेत्येते तत्र) प्रयात्तया (यज्ञसाधनानुस्यूतमिति वृत्त्या) गौम स्यात् । (गौमशब्देन यज्ञस्यैव उच्यते) । वागसाधनं अविशेषेऽपि (वागविशेषेऽपि इति मुद्रितगतं अनुष्णं) प्रधानवागसाधनत्वेन । कथम् । ' एतानि वै दश यज्ञायुधानि ' इति (एतानि पदानि) (अतः ' दर्शपूर्णमासघोषोऽन्तानात् ' प्रधानस्यैव अङ्ग इति अधिकं मुद्रिते । लिखिते इत्यप्येव च इदं नास्ति) साक्षाद्दशानि प्रकरणेन (प्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासेन सह) एतन्नवपक्षः श्रुतिः । अतो नैषा प्रवृत्तादिभिः (अदौ) एतन्नव । अथवा ' एतानि वै दश यज्ञायुधानि ' इति दर्शपूर्णमासघोषोऽन्तानात् प्रधानस्यैवाङ्गम्, न प्रयात्तयानम् । (ननु यज्ञशब्दस्य वागसाधनानिवापि तदनुवादेन विधीयमानानि दशानि प्रकरणत्वेन वाद-ननुर्मादिरद्वयप्रधानायां इति युक्तम् । अत आह-) ' यदनीयसाक्षात्पति ' इति अथ

प्राप्तमासादनमनुष्य वेदिनिष्कम्बते । अङ्गप्रधानहविषा याचनमथप्रधानम् । तस्मात् तत्र (प्रकरणत्वेन) वाक्यादङ्गप्रधानमर्थात् (इह तु) ' एतानि वै दश यज्ञायुधानि ' इति न लिखितमनुष्यते (येन तत्रानुवादेन विधीयमानानि दशानि यज्ञायुधानि भवेयुः) । न च उद्वननाद्यन्तयोरनुवादप्रकारेण लिखितप्रधानं भवितुमर्हति । (एव तति) सत्या चैकनिययोगानुस्यूतत्वेन ।

स्वेन स्वर्थेन स्वयन्धो इत्युवाचा पृथगर्थत्वात् तस्माद् यथाश्रुतिं न्यु । ८ ॥

भाष्यम्- न चैतदस्ति विधिः प्रदेयानीति । अनुवादः प्रसक्त्यात् । ' स्प्येनोऽर्धति ' रूपान्तेषु श्रयणिति, ' अग्निहोत्रहव्या निर्वपति ' ' श्रुतेन विविनचि ' ' कृष्णाजिनमुद्रात्स्वाधस्तादपरतृणाति ' ' शम्भ्याया दशदशुपदानि ' ' प्रोक्षितान्शाम् क्षुद्रमुद्रात् न्यामयद्धन्ति ' ' प्रोक्षितान्या इवतुपलाभ्या गिनन्ति ' इत्येन स्तौन स्तौन नास्तेनोद्वननादिषु प्राप्नुवन्ति । प्राप्ताना यत्नमनुवादात् । प्रकरणमपि वाक्येन वाच्यते । यज्ञायुधशब्दक्षानुवादपरक्षे न्यायः, न विधिपरः । गौमो हि च ऋगुपशब्द रक्षणादिषु । संख्याऽपि पाठमपि प्राया भविष्यति । विस्वाद्यैवैतदुद्वननादिभिः स्वस्वार्थेन प्रयुक्तानीति । भवति हि तत्र विधिः ' स्प्येनोऽर्धति ' इत्येवमादि । न तु यज्ञायुधानि वर्तयानीति । तस्मात् उद्वननादिषु वाक्येन प्राप्तानामनुवाद इति ।

दुष्- अत्रपिभवस्य स्वनेन (क्खेन इति मुद्रित पाठ) किमपि कर्त्तव्यमिति (आकाङ्क्षिते) यदाचरेण (उद्वित इत्यनेन) उद्वनने दत्ते (प्रशौकन प्रति) निराकाङ्क्षयान्नायप्रत्येयं आकाङ्क्षति । वाक्याद्येवा (स्वस्वार्थेना) उद्वननादि प्रयोजनम् । प्रकरणेन श्रुत स्वयन्धो भवेन्न न वा । आयुधशब्दोऽन्त्याश्रयणत्वं (शक्यत्वादिषु) प्रविद्धो लक्षणया (गौम्या पृत्त्या) स्वप्रादिषु वर्तते । तात्रपि साधनानि एता यधि इति । न च विद्यमाने विधौ लक्षणं न्यायः । अतः स्तुतिनादनुवादीऽप्यम् । (अस्ति हि विधिः यज्ञायुधानि धर्मार्ति इति । तेन स्तौतवत्तया एतन्नवपक्षप्रधानम्)

मान न धृक् विधित्वमर्हति, वाक्यमेदप्रवृत्तात् । सख्या चाऽऽश्वदनाभिगात्र ।

बोचन्ते चार्थकर्मणु । ९ ॥

भाष्यम् — अर्थकर्मणु बोचन्ते पुरोडाशादीनि, तावपि विकल्पेण तत्र यथे त्रय । न मणुष्य, पुरोडाशादीना निरपेक्षणा यतिमन्वात्, स्फुट्यादीना च ।

एष या । बोचन्ते चायकर्मणु । बोचन्ते पारिधानीये कर्मणि 'आहितादिप्रथिमिर्हन्ति यत्रयत्रैश्च' इति । यत्र प्रथिवैरस्तत्र न मनेषु । तस्मादादि न प्रवृत्तया नीति ।

दुष् — (अत्र भाष्यकवेषेण अयकर्मणु आश्रयादी पौमीवादियमेषु पुरोडाशादीनि बोचन्ते तैरेण न विकल्प यासिक्काश्रयमज्ञान्, न समुच्चय निरपेक्षविश्रान्त इत्युक्त्वा पुन कर्माश्रय उच्यते परिधानीये कर्मणि पात्राणा दर्शन प्रदेक्षन्नेन अत्रयत्रते ऋते । तत्र यदि पात्रिस्फुटयन निरस्फुटयनञ्च तत्र सोमन इत्यभिप्रायेण अह—) अमुषोऽय विकल्प, विषयमधिष्ठानत् । द्वितीयेऽपि यत्रैरे (अल्पेन अत्रुपपत्ति । यमम् । पूर्वपक्षे) 'मभ्यान् पूर्वाधीन द्विरपत्ति' इति (यत्रनेन) तात्रमात्र्य होमन् शिष्य विप्रने । तेन यत्रमात्रे पश्यते । नैवदेवम् । (कुत ?) मरणस्य अनिफलतात् कदाचित् (सौर्षगादिभिः क्रियमाणे सति मर्यादीना) आसिर्वाचनात् स्पष्टम्, उदुत्तज्जलोदर णम् । तत्र यत्रपत्ता नोपपत्ते (स्फुटादिजातीय हि द्रव यज्ञात् । ज्ञान्यवसागे तदनुपपत्ति ।) अथवा देवतेदेगेन द्रवपरित्यागान् निरिच्छकानि । तस्मात् प्रति प्रयोगमुत्वायेरत् (एवमयोगोपयुक्तानाम्नीमनेन यत्रमनेन पुनस्त्राणायोगात्) । तत्राजरे, मियमाणो न तेष्वेति । निरिच्छकान्कृत्यानुमत्तम्, निरिच्छकत्वदेव । (न हि निरिच्छयेन एरस्मिन् कर्मणि उपस्थेन शिष्य कार्यं कृष्यति) । अथवा द्रवपत्ते उदुत्ते अरत् (अस्मिन्) सत् (द्रवपत्तेद्वेषात्) पूर्व कश्चाश्रयमशु मरण नेरण न तादृ (निकल्पत्) इति यत्रयाका नोप पत्ते । उददनागर्भेते तु न सिद्धिन् विकल्पम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १० ॥

भाष्यम्— लिङ्गदर्शनेन च, 'चतुर्दश पौर्णमास्या-नाहुतानो हुवते, नयोदसामवासायाम्' इति । तस्माद् प्यत्रवाद इति ।

दुष्— [वाच्य इत्यत्र चान्द्राभमीषादी पूर्ण मन्त्रे मुद्रिते । पर तत्रस्ते 'लिङ्गदर्शनाच्चेतिस्त्रमात्रि पति' इत्यवतारितत्वात् स अस्मिन् मन्त्रे आश्रयक इति प्रतिपात्ति ।] ('लिङ्गदर्शनाच्च' इति ह्यत्रमात्रि पति) चतुर्दश नयोदश इति उभयत्र (पूर्वपक्षे विद्वा ते च) वृत्त्यम् । (कुत ?) न हि द्रवमेदवाहुतिमेद । एकमेदत्वरत् अर्धेदेवाहुति (करिष्यते) । नन केचि दातु । उदात्तिसाक्यधारेण (पुरोडाशादि-) द्रवेष माधितत्वात् (स्फुट्यादीनि) कर्मन्तर (कस्यवतिन इत्यस्य वाक्यस्य कर्मन्तरमेव पूर्वपक्षे विधेय) आश्र तपि इति (मिद्-) दर्शन (उपपत्तिमिति । तदेतदेक देशिमत रूपपत्ति-) इद नोपपत्ते । न हि द्रवमयोधा माशेष (वेचनामन्तरंय) कर्मात्ता भवति । नम्याद् यथा वक्षते । 'मणुष्यत्त उरोति' इति शक्यगिषेणु सर्वहोमेषु चतुरस्रमत् (विहितम्) । तेषामपि दश दश द्रवाणि इत्येताद्युक्तानि होमयाभनानि (न व्रीहिस्त वचिरपेयाणि, सविविचनात्) । नमैवा प्रतिद्वय द्रवच दाने एवमाणे नूनं चतुरस्रानि भवन्ति । होमे चैक चतुरस्रत् श्रुम् । तत्रदि एकस्माद् गृह्णेन, इतरेण साधनत्वा होमेत । (यदि तदनुगेन सर्वेणो गृहीत्वा हूयेत तत्र चतुरस्र हीयेत) । तस्मात् तत्तत्पत्तये अन्य स्थिते याग एवैनेन चतुरस्रत्वेन । ननु नूनं गृहीत्वा सृष्टोप्यन्त वेवतेक्यात् । यथा तात्रय्ये दे चतुरस्रत्वे (सृष्टीया सृष्टोम) । उपपत्ते । तत्र अमेमेशदन्वेन सृष्ट पदाने एवम् विषयान्ते, इत्यस्मि (मरण) आत्मीय चतुरस्रत्वे विधेयेन गृह्णाति, इत्यस्मि विधे येन तत्र चतुरस्रत्वेयको गति । इह तु एकत्वाद् कथं सृष्ट निगमते चतुरस्रत्वेयतामभाद्रवस्यते पौमदागवत् । स्यादुत्तिनहुत्वात् दर्शन नोपपत्ते ।

ज्ञा— 'सर्वश्च कल्पति च' इत्यनुत्तम्य 'एतानि वै दश यज्ञयुक्तानि' इति श्रुतम् । निमर

पधानयामहनिश्चैन स्फन्वोना विभि, उत 'स्फन्वो-
 दन्ति' इत्यादिवाक्यप्राप्त्युवाद इति शक्ये 'अर्थ-
 वत्त्वाद्भिर्नार्थोच्यो वादमान ह्यनर्थकम् । यत्तदा द
 प्रकरणादाग्नेयादियु वर्तते ॥ गौणेनायुधशब्देन
 तत्रपधानतया उत । स्फ्यादिद्रव्याणि योचन्ते
 पुरोडाशादिभि सह ॥ समुच्चयो विकल्पो वा
 स्यादिति प्राप्त उच्यते । य ह्यनास्यावशब्देऽपि
 श्रूयते नतरा विधि ॥ विकल्पोऽपि न वेपम्यात्
 पुरोडाशादिभि सह ॥ समुच्चयोऽपि नैवाध्वानिर-
 पेक्षश्रुतेरपि ॥ 'यज्ञयुधानि सभरति' इति च
 अनंतरश्रुतेन विधिना एकवचनत्वात् शेषोऽयद्युधना
 दिद्वारा प्राप्तयज्ञतापन साधुवाद ।

सोम— यथा पूर्वं वत्शब्दनाशक्षेतेति न प्रति
 येय एतन्निधि यज्ञायुधशब्दनाशोद्धननादिमानसापन
 मिति प्रत्यख्यनात् सगति । सूत्रार्थस्तु 'स्फ्यादि-
 द्रव्याणि प्रथयेत् प्रथयेद्वीर्यं भयम् इतरथा यज्ञयुध-
 वाक्यावयवत्वात् प्रथयेत्वे च सति श्रान्तिपणश्रुत्यापि
 प्रकरणत् प्रधानमात्रार्थानीति ।

यि— दश यज्ञयुधानीति ह्यिष्टेन विधिं वा, ।
 आशोऽप्यत पुरोडाशे समुच्चयविकल्पे ॥ साधुमुत्पत्ति
 श्रियेन विरच्यदिर्न युज्यते । स्फन्वोदन्तीति यज्ञात्
 तदन्वत् उच्यते ॥

भाट्ट— 'स्फन्व' इत्यायुपकृत्य धुनस्य यदा
 युपकारकस्य तृतीये उदाहृतस्यैव साक्षात् प्रयत्नभूतमे
 यज्ञोद्देशेन उदाहरणव्यापित्वात् यज्ञोपायुधाशब्देऽस्मिन्
 वा स्फ्यादिद्रव्यावयवत्वात्, इत्यस्य समस्तवाक्य
 वेपम्यापन, पञ्चशब्दस्य तत्साधनोद्धननादि-
 वत्त्वात् । सम्प्रदाहतादिवाक्ये स्फ्यादीनामुद्धनात्तापयत्वे
 सति आत्मन सह विपक्षेन उदात्तात्तापयत्वे,
 इति प्रति, संभरणविषेकवाक्यत्वात् तदयथाश्रित्येनापि
 अत्रान्यत्रयज्ञोद्देशे 'सर्वमे वे' इति वाक्ये
 विहितस्य आत्मस्य पश्चिन्नात्प्राप्त्युपपत्तौ, उद्धन
 नादिक्रियाभेदेऽपि च दशशब्दस्य समस्तवाक्येऽपि वाक्यवधा
 दयथात्तापयत्पञ्चशब्दस्य न प्रसक्तत्वात्साधुपकृत्युप-
 पत्तौ तापयत्तापयत्तापयत्पञ्चशब्दस्य तदन्वत्

नतस्य स्फ्यादिविधावकत्वम् । तदेतदथवादत्वस्य तृतीये
 सिद्धत्वेन पूर्वपक्षोत्थानामाशयेऽपि क्षिप्यहिताभ्युक्तमिति
 द्रव्यम् ।

यत्न भागशरविभित्तिभूत स्फ्यावाक्यस्य
 द्यवदानेन विकल्पत्वात् पूर्वपक्षे परिधानेने कर्मणि
 आदिनामिदमिदं हति यज्ञयज्ञेश्च' इति यज्ञयज्ञ
 करणकदाहानुपपत्तिरिति, तत् पूर्वपक्ष उद्धननाथर्थ
 पानाणा पृथक् सत्त्वात् तेषा च यज्ञसाधनवाग्नेयेऽपि
 आयुधत्वात्साधनेन प्रयोजकत्वेन यज्ञयज्ञोपपत्त्या दाहो
 पत्तनत्वेऽस्वीयम् ।

मण्डन— 'होत वा स्फ्यादयो न हि ।' ६

शंकर— 'प्रथेय स्फ्यादि नो यज्ञे ।' ७

● यज्ञायुधवाक्यस्य सभरणविषयत्वाद् न तु उपात्त
 याज्ञोद्देशेन स्फ्यादिद्रव्यावयवक दर्शयूगमात्रयो ।
 भाट्ट ४।१।१० ७ यज्ञायुधवाक्यानामानुवादत् ।
 भा ४।१।१०-१०

● यज्ञायुधी यजमाना । " एतद्विद्वदमपि भवति
 विश्वि पचनम्, पाचनचम विधायाः 'स एव यज्ञा
 युधी यजमान अज्ञाता स्वर्गं लोकं याति' इति प्रथम
 शरीरस्य व्यवहिति ।" (भा १।१।१५ पृ ४)
 "यत्तु प्रत्यक्षसिद्धं यत्नमुपयत्ताम्, 'स एव यज्ञ
 युधी यजमान अज्ञाता स्वर्गं लोकं याति' इति प्रथम
 शरीरस्य व्यवहिति इति । तदुच्यते, शरीरस्य भाग ।
 यत्न तत् शरीरस्य, नोऽपि तैर्वाशुपै यज्ञयुधी इत्यु-
 च्यते ।" (पृ ६०) । भा १।१।१०

॥ यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म प्रयोगभेदात्
 प्रतिपन्नं श्रियेत । १२।१।१९।१२ ॥

'यज्ञोत्पत्त्या नहिस्तदुत्पत्ता तदानीमीदीरय'
 इति सोमे श्रूयते । अत्र यज्ञोत्पत्त्युपदेशे यज्ञस्य उत्पत्त
 उपदेशे आतिशयात् उत्पत्ते उपदेशे एतस्मिन् उपा-
 यत् विहितस्य दत्तस्य बाह्य कर्म मोक्षणम्, अग्रण
 मुपपत्तयम्, मूनात्तापयत्ता इति । तत् प्रथम-
 भेदात् आतिशयात्, उपपत्ता अमीशोमीरय च
 प्रयोगस्य भेदात् प्रतिपन्नं प्रतिपत्तं विद्यते । नहि

आतिथ्यायास्तानामपठिता उपसर्गोऽग्नीषोमीयो वा ।
इति पूर्वं १४ ।

न वा कृतत्वात् सदुपदेशो हि । ४४ ॥

शेषाणाम्, आग्राणामुपपायनम्, मूलनामवयवेचन इति
द्वन्द्व्य बहिष कर्म आतिथ्याया उपसर्गु अग्नीषोमीये
येति प्रतिक्रम न कर्तव्य आतिथ्याया कृतत्वात् । पुन
क्रियाया हेतुनास्ति । साधारण्येद् आतिथ्यादीना बहि ।
कथं ज्ञापते ? छि यस्माद् उपसर्गेषा 'यज्ञानिथ्याया
बहि, सदुपसर्गान्, तदग्नीषोमीयस्य' इत्यनेन वाक्येन
बहिष साधारण्यस्योपदेश, न धर्मादिदेश । तस्मात्
आतिथ्याया क्रियमाणा बहि उक्त्या सर्वथा एव
भवन्ति, तस्मात् प्रतिकर्म कर्तव्या । इति सिद्धात् । के

॥ यज्ञकर्म प्रदानं तद्धि चोदनाभूत् तस्य
द्रव्येषु सत्कारमत्प्रयुक्तत्वं द्रव्यत्वात् । ११११११ ॥

अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासयो ज्योतिष्टोमे च ये उपसर्ग
धर्मा समाग्राता, ते किं यज्ञिप्रयुक्तं अपूर्णप्रयुक्ता वा
इति निश्चारे सिद्धात्तमाह । यज्ञस्य यज्ञस्य अग्निहोत्र
दर्शमास्य कर्म कार्य अपूर्वं इति कर्तव्यता प्रति प्रथानम् ।
हि यस्माद् तन् चोदनाभूत् विविजान प्राप्त भवति । अत
तस्य अपूर्णत्व द्रव्येषु द्रव्येवतादियु सत्कार, तत्रानुक्त
अपूर्णप्रयुक्त । तद्वत्तत् धर्माणा अपूर्णप्रयुक्तान् ।
अपूर्णप्रयुक्तत्वे मन्त्रे तदीयविशेषे विधीयमाना अय
स्मिन्नपि तदीयविशेषोपदेशे भविष्यन्ति । तस्मात्तत्र ऊक्त
सिद्धो भवति । के

● 'यज्ञकर्म प्रदानं' (११११११) इति तस्मैव
(अयस्य) प्रयोजनस्य च श्लो । वा ३१३७१११
पृ ८६१ ● 'यज्ञकर्म प्रदानं' (११११११)

इति नवमाशाविशेषणवायेन यज्ञसंयुक्त्या एव अय
यातादिशिक्षाया मात्रप्रशंसयत्वात् । कु ११२७११२८

● 'यज्ञकर्म प्रदानं' देवदत्तवत् । (गीष्मपैरये)
भाष्यवर्गचानुपगत यागस्य अपूर्णधर्म एव नवमात्र
यज्ञेन निश्चयते । वा ३१३७१११११ पृ ८८०

● यज्ञकर्मणि क्रम्यते अग्रा जानम्वरण प्रयोग ।
तान् एकमुक्ति । भा ११२८१११११११ १११११ ३

मी नो ४००

● यज्ञतन्वादिष्टोमस्य अग्नीषोमीयि ।
सकर्म ३१११११

● यज्ञद्वार वात्सल्येन त्पोर्मध्यम् । भाट्ट ११११
११

॥ यज्ञपत्यधिकरणम् । इति निगदस्य यज्ञपति-
शब्दस्य अयमवशाद्यन्वयात् विकृतौ नोह ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद् विधिवदधिकार स्यात् ।
११११११११११ ॥

भाष्यम्— श्लो दर्शपूर्णमासयो, 'दर्शपूर्णमासयो
स्वर्गस्यो यजेत' इति । तत्र इडागिनाद् 'इडागिनाद्'
इत्येवमादि । तदमाभ्यासते 'देव्या अन्नयने उपहृता
उपहृता मनुष्या य इम यज्ञमकान् ये च यज्ञपति वर्यन्'
इति । एत अप्रमयं यज्ञाधिक । छि सदुपसर्गानाये
यज्ञपतिपत्य ऊहितं च, इत अनिकारण्य प्रयोजनं च
इति । तत्राप्य परापत्ये छि सव्येवतन्वने नम
पतिमन्त्र, इत अयमवतन्वचन इति । कथं समवेत
यजन ? यदि यज्ञपतिश्चैव यजन यज्ञपतिप्रकारकम्,
तत समतामिषाथै । अथैतत्सुलभात्, ततो न समवेता
मिषाथै । छि प्राप्तम् ? ऊहितं च, समवेतामिषाथैति ।
कथम् ? यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य यज्ञपत्य श्लो कृते ।
इडागिनापैशैश्च पर्येषपतिश्चैव विधीयते । तस्मात्सुलभ
प्रत्यद्, इडागिनापैशैश्च । तस्मात्सुलभप्रत्यन् न
इडागिनापैशैश्च । अतो यज्ञपतिपत्य ऊहितं च । यत्स्येव
वृद्धिर्नोक्त्ये च एवोत्साहप्रकारण्य सत्कृतो न स्यात् ।
उत्सात् सर्वे वृद्धिसत्कारण्ये नदिगता । एवंतु
वर्धित येतु वृद्धयन्तम् । एत प्राप्ते, ज्ञम् । चोदिते
तु परार्थत्वादिधित्तधिकार स्यात् । चोदितमपि यत्,
समवेत परार्थे चिच्छिष्येने न स्वस्वकारण्ये, तदपि
अनिकारण्य प्रयुज्यते । ततोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।
अत हि यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अयं यज्ञपतिश्चैव इडागिनापैशैश्च
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।
अत हि यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

अतः यज्ञपतिवचन वृद्धिविशेषणायम्, वृद्धिवचन
चेत्सुलभप्रत्यम् । कथमवगतम् ! इडागिनापैशैश्चैव
यज्ञपतिश्चैव यज्ञपत्य । अतोहितं च स्यात्, परापत्यम् ।

इदोमद्वेषहृतेनेोयामौ इहाह्वयतामिडोपद्वेषा ' इत्याह ।
 तेनावात्मन्वे यद्यैव आरम्भः , स इत्याग मन् इति ।
 तन्मन्पयन्तिथ, उपद्वेष मनुष्या इत्येवमादिः , यद्यपि
 वर्षान् इत्यन्तः । अस्मादिडामुपह्वयं वदितय इति याक्या-
 द्मन्मन्वे । तानरंभेडोपह्वये । यत्मान तु प्रोखाहवितु
 चरितय इति नाभिन् वाचयम् । केन वदितु सामर्थ्य-
 मस्ति । न च सामर्थ्येनैव वाचयद्वे विनियोग
 भवति । इहाप्रकृत्य चैरमनुष्यद्वि मविपरीति । इहा
 च सदैववाचयता । तन्मन्दिप यत्नयति, उच्यते
 मनुष्या ये यजन्ति वर्षान् मन्था इति । तत्र यथापत्त-
 यिद्विद्य इतिर्वक्तव्येति, एवमित्यपि यजमाने कीर्तिते
 भवति निवेद्यतामने । तस्मात्प्रियाः स्यात् । विधि-
 यत् । यथा यजमानो मुचभूतो विधीयते, तत्र येन
 केनचित् यजमानेन स विधिः सिध्यति । यथा, 'यजमान-
 मन्विदोमुच्यते भवति', 'युज यजमानोऽन्वारभते'
 इति ।

द्रुप्— 'यजन्ति वर्षान्' इति वृद्ध्या सह यजयते
 इहापदमन्वेव प्रत्ययेऽशक्यता, इत्या सह षोष्ठा इति
 पूर्वः पद्यः । विद्वान्नाम्, यथाविद्यो वृद्धिविदोपणम् ।
 वृद्धिरिडास्तुत्यथा । इदोपह्वयेन एव शक्यत्वात् । अत्र
 यद्वत्तनिहावशान्तेन यथापत्तयिद्विचयन सम्भवे इति ।
 उच्यते । 'स यो देवं विद्वानिहया चयति' इत्यनेन इहा
 चरितयमिति विधीयते । अनेनापत्तयस्त्वन मन् इदोप
 ह्वयेत्यादि । 'नदीवृद्धवृद्धवृद्धम्' इत्येवमन्तः इदोप
 क्तान्त्ये । 'देव्या अप्ययं', इत्यादि. कृत्विगुण-
 क्तान्त्ये । अथर्वण्यथावाचाः सर्वे कृत्विभ्यो यथापत्तया,
 'उच्यते मनुष्याः' इति त एतोच्यन्ते । कीदृशास्त
 इति । उच्यते । ये यथापत्तय रणन्ति, ये च यथापत्त
 यविषु धाम्नाह्वय मनुष्या उच्यन्ताः । तस्मात्
 मनुष्यविदोपपरात्प्रायसो यथापत्तयान् । तेन नोदये ।

आ-- 'उच्यते मनुष्या ये यजन्ति वर्षान्' इति
 किं पत्तय यथापत्तयिद्विप्रदायनेन प्रोखाह्वययानेन
 लक्षणात्पद्ये वा अनेवमन्वन्तेषु कस्मैमु उच्यतेपत्तयम्,
 उच्यते इत्येवमन्वन्तेषु नोदयेन इति (उच्ये
 य इति यथापत्तयान् अनेवमन्वन्तेषु यथापत्तयमित्यम्, उच्ये

इहास्तुत्यर्थमिति सम्यगितिर्गपः) । 'इहामन्वैक-
 वात्म्यत्वादिहास्तुत्यर्थता भवेत् । स्वामिद्वेषार्थता
 त्वम्भ्य सामर्थ्येनावगम्यते ॥ वाचयान्च वद-
 द्दिग्म्, दृष्टं चेह प्रयोजनम् । उत्साहकण्ठात्,
 म्नुस्यामद्वेषार्थत्वमापनेत् ॥ यजमानेषु वदुपु
 गर्वसंस्कारसिद्धये । ऊहे यजपति वर्षानित्येवं
 प्राप्त उच्यते ॥ प्रत्याक्षदेव यचनादिदोपह्वयान-
 श्लेषता । इत्यन्त्य निगादस्योक्ता तन्मन्पयतिने
 ततः ॥ स इयम् भवितुं शक्तमतः स्तुत्यर्थता
 चरम् । वृद्धिप्रकाशने कल्प्यं लिङ्गेन विनियोज-
 कम् ॥ यन्त्येदेन च पाराभ्यं वृद्धेः सुत्या विधी
 यते । लिङ्गादपि ततो वृद्धेने स्वायेन प्रकाशनम् ॥
 सधे तु एकयजमानवृद्धिप्रमाणेन इहास्तुत्येतिः नोदः ।

मोम— प्रहृते शक्यत्वस्यापि धन्यवाद्यस्य परि
 उच्यः, तदा किमु वक्तव्यं प्रहृते मुख्यस्य यथापत्त-
 यान्त्व इत्युक्त्यात् संगतिः । सूत्रार्थरतु— चोदिते-
 ऽपि यथापत्तयान्ते पाराभ्यात् इहास्तुत्यर्थेत्वात् श्रवित्यः
 नोद रयात् । विधित् । यत्र पाराभ्यां यजमानो
 विधीयते 'युज यजमानोऽन्वारभते' इत्यादौ, तत्र यथा
 एकवापि तन्मिदि, एवमिहापि एकयजमानवृद्धिप्रकाश-
 नेनापि स्तुतिविधिरिति ।

वि-- 'ऊरो यथापत्तयो वा, वृद्धयर्थेत्वाहोऽ-
 भिमः । प्रथमेशक्या वृत्तमन्त इहायो नोदने ततः ॥'
 प्रत्ययध्रुवा इत्येवमन्त इदोपह्वये विनियुक्तः, इति
 नास्ति धमे उह ।

भाट्ट— दस्युंलाद्येरीशान्तिदे ध्रुवम् । 'दैव्या
 क्त्वायं उपद्वेष उच्यते मनुष्या ये इम यजमान् ये
 यजन्ति वर्षान्पुहृते यासापिथी' इत्यादि । तत्र तत्र
 यजन्तिअन्ते वदुपचयन्तेनेहितमो न ति यिथावायम्,
 न तावत्तमनेनापेकरतादयम्, यथापत्तयः उच्यते मनुष्य-
 क्त्वायंउपद्वेषकृत्विगुणंकायाः कर्मणि समनेयवायम् ।
 न तावत् इदोपह्वयान्वाचयं देव शक्यताया दस्युंलायमात्तम्
 यजन्तिवृद्धिप्रकाशनाप्याप्येन मन्थि समनेयव्ये
 पद्योक्तवत्, लिङ्गेन मन्थयथापत्तयम् 'मन्थेन ते'
 इतिपत्तयने यथापत्तयुच्यर्थेनोदने । न च 'स यो

हेन विद्वान् इदं प्रचरति' इति विधाय 'अथ
प्रतिपत्तेः श्लेषश्लेषदूतेष्वोपात्त्वा इत्थं प्रवृत्तौ पठने
त्याह' इति आदानवाक्येन प्रतीकप्रद्वेषेण कृष्णस्य
निगद्येयश्लेषाद्धाने विनियोगात् तन्वहइत्येते मन्वगत-
वाक्येन मनलिङ्गस्यैव वाच्य इति वाच्यम् । तद्वज्र
वाक्येन चक्षुषात्तस्यैव विनियोगोपपत्तौ प्रतीकप्रद्वेषेण
प्रमाणभावात् । अथ वा विनियोगान्तरकल्पनागौरव
मिथा प्रत्ययवाक्येनैव प्रतीकप्रद्वेषेण समस्तविनियोग
कल्पनम् । अत एव 'स्वो न ते' इत्यादौ प्रत्ययविनि-
योगात्तथाभावात् अपेक्षितविनियोगात्प्रत्ययकल्पनेऽपि न
क्षति । किञ्च 'ये यश्नति बधोन्' इत्यादौ यच्छब्द-
प्रत्ययेन यश्नतिश्चिद्विधत्ता मनुष्यकर्मकारिणामुपादान-
कर्मणः प्रतीयते । अतो यच्छब्दकर्मणामभिलिङ्गादेव
वक्ष्य इत्येवाहान्तरोपपत्ता । अत एव 'स्वो न ते'
इत्यपि यदि पूर्वेषु यच्छब्द स्थान्, तदा स्यादेव
तत्रैकत्रयत्वात्, न तत्रैकस्त्वोक्तौ कर्मणोऽङ्गीकारः ।
प्रते द्वं यच्छब्दप्रत्यादिद्वौ आहान्तरोपपत्तेः । तथापि
प्रथमेपमभूत्त्वापि 'उव ते यश्नति प्रथमम्'
इति प्रत्ययानुपपत्तिश्च अत्र विनियोगात्तत्रैकस्त्वोक्तौ न तथा
त्वोपपत्तेः । तन् तददेव श्लेषोपात्तः । नहि प्रोत्सा
हनायैतु 'आनुदा' अन्त्यस्युर्देहि' इत्यादिषु च-
नोह भावनिवन्दा । अतश्च यद्यपि नेद प्रथमम्,
तथापि अनुपपत्तिः प्रोत्साहनायोगेऽन्यत् इत्यादि दृष्टौ-
क्तान्तरोपपत्तौ तत्रैव मन्वत्वात्तद्विचक्षणत्वेन प्रोत्साहना-
यैतु 'आनुदा' अन्त्यस्युर्देहि' इत्यादिषु च-
नोह भावनिवन्दा । अतश्च यद्यपि नेद प्रथमम्,
तथापि अनुपपत्तिः प्रोत्साहनायोगेऽन्यत् इत्यादि दृष्टौ-
क्तान्तरोपपत्तौ तत्रैव मन्वत्वात्तद्विचक्षणत्वेन प्रोत्साहना-
यैतु 'आनुदा' अन्त्यस्युर्देहि' इत्यादिषु च-
नोह भावनिवन्दा । अतश्च यद्यपि नेद प्रथमम्,

वाच्यम्, तृतीयव्ययेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यस्तत्प्रतिषेध-
कत्वात् तत्रैव प्रतिपदिकत्वेन मान्यवर्गिकत्वेन तद्वि-
करणेन वा तृतीयपत्रप्रत्ययानिर्वाहोपपत्तौ 'इदं थावा'
इति पदानामिव आधुरारिपदानामपि स्थावकत्वोपपत्ते
कल्पनकल्पने प्रमाणाभावात् । 'ममामे वर्ष' इति पूर्व-
पत्तौ गतिगृह्णाति' इति इतिकरणदिनियुक्तस्यैव फल
कल्पकत्वरत् इत्येवाहान्तरोपपत्तौ इतिकरणदिनियुक्तत्वात्
फलकत्वस्य श्लेषोपपत्तेः । न च एवमपि एवमादिस्ये
सर्वेनैव यश्नतेरुद्वेयत्वात् तद्विद्वोपपत्तेः स्यादेवैस्तुत
अपि नक्षिणत्वेन प्रकाशानन्तरत्वात् वर्षपत्रादीनां च 'प्रह
ममादि' इति नू प्रातिपदित्वेनैव प्रतीक्युपपत्तः, प्रतीकौ
साधुत्वार्थस्यैकत्वाच्च न तथा विद्वान् इति वाच्यम्,
प्रतीकौ अत्रिद्विद्वेषापि अधिकार्यैकत्वस्योक्तत्वात्तत्रैव
ताम् यज्ञात् तत्रैव एव चक्षुषेण एव चक्षुषात्तत्रैव
पत्तौ साधुत्वार्थकल्पनकल्पने प्रमाणाभावात् । अतश्च
विद्वान् यज्ञात् तत्रैव एव चक्षुषेणैव विनियोगो
इति प्रतीकः, न तावन् यश्नतिश्चिद्विद्वेषात्तत्रैव, इत्यादि-
त्वेन कल्पार्थस्य स्मरतः कल्पनेष्वेव च । एव तथापि
यदि तृतीयपत्र इतिकरणेन वा किञ्च प्रति विनियोग
स्यात्, तत्र निश्चयस्य मन्वत्वं सकल्पस्य निश्च
प्रमाणानन्तरत्वेन, तत्र प्रथमतः तत्रैव निश्चयनाशान्तरत्वेन,
तन्मन्वते तत्रैव निश्चयस्य निश्चयस्य, तस्यैव चक्षुषेण
मन्वत्त्वाच्च अन्वेषितत्वादि निश्चयस्य मन्वत्वं ।
कारणा यत्तदस्य मन्वत्वं मुन्यत्वात्तत्रैव च । तत्र
च विनियोगस्यैव कल्पने चक्षुषेणैव मन्वत्त्वात्तत्रैव
देवताया मन्वत्वं, तथा आधुरारिपत्तौ च । न
तु सर्वथा अष्टमत्तरत्वं 'इदं थावा' इत्यादौ अथा
स्मरत्त्वादिभ्यः । अपि च विद्वान् 'ममामे' इत्यादौ
वर्षं प्रकृतौ नामपि कल्पने चक्षुषम् । एवमपि विनियोग
युक्तस्य कौमुदे स्यात्तत्रैव । अत एव कौमु-
देयस्यैव च यश्नतेनादौ नैतिकरणेन विनियोगः,
अपि तु लिङ्गादेव च, तत्र 'प्रथमम्' इति मन्वत्वं
प्रथमप्रकाशत्वेन प्रयोगानन्तरत्वेन अत्रिद्विद्वेषस्य
प्रयोगानन्तरत्वेन तद्विद्वेषस्योपपत्तेः चक्षुषेणैव
कल्पनकल्पनम्, लिङ्गनेरुद्वेयत्वेन प्रयोगानन्तरत्वे चक्षुष्य

प्रौढनवजोत्पमे इति मीमांसकमपीदा । ननापि तु
 त्रिन्नयगात् फलकत्वकवादीकरो नातीन कचिद्रुपभाषी,
 परतु तन निशब्दमन्त्र फरूप सिद्धवत् प्रतीयते
 यथा प्रथममन्त्रादी । प्रकृते तु प्रथम तापत्र इति-
 कण्ठेन त्रिषा प्रति विनियोग, 'अथ प्रतिपद्यते इवाह'
 इत्यादिना मन्त्रोच्चारणस्यै इदामशयाङ्गत्वेन विधेयत्वम् ।
 अस्तु वा वृत्तदेशत्वद्वयद्वयस्थ नक्तविनोपपत्तिविशो-
 पाङ्गानमहातनस्यै इदामशयाङ्गत्वेन विधि । सर्वथा
 नोपाङ्गानं नाम किञ्चिदस्ति त्रियाङ्गम्, यत्फले यज्ञपति-
 शुक्तिर्भवेत् । यावाद्युषि वायुपाङ्गानमप्रकाशानस्येव उच-
 विचमनुष्योपाङ्गानस्यैवाट्टापरिणामम् ।

वस्तुतस्तु यत्फलापाङ्गानस्य मशयाङ्गत्वे न तत्परत्व
 यज्ञपतिशुद्धेरेन मन्त्रे प्रतीयते, येन मान्यवर्णिकफलाङ्गमया
 शङ्कयेन । नहि इदामशयाङ्गं यज्ञपतिशुद्धिकर्तृमनुष्यो-
 पाङ्गानमत्रैव यज्ञपतिशुद्धिर्भावते इति जम्दस्वरात्तत्तत्
 प्रमाणान्तरमन्त्रेण प्रतीयते, 'ये यज्ञपतिशुद्धिं कर्तुं सम-
 र्थान्ते तद्वृता' इति हि तदर्थः । न च यो यत्कृतं
 समर्थः तदुपाङ्गाने तच्चयते इत्यत्र प्रमायमरित, अतो न
 तत्रदस्य फलप्रतिपादकत्वम् । अत एव न प्रौढाह्नार्थ-
 राभाषि, शुद्धिवागमनिष्पन्नानमन्त्रेण प्रौढाह्नतुपपत्तेः ।
 अतोऽन वद्वरतिशुद्धेः उपाङ्गानविशेषमत्वेन उपाचायाः
 परापरत्वात्, अट्टापरिक्रमनविपक्षेण अट्टापर्यत्वाच्च,
 एते प्रकृतप्रकृतकारणैक्ययज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तद-
 ट्टोपानचेत्तत् । यथापि यद्यमानः न सन्धेयैषोपपत्त्यते
 पर न गुणभूतः यथा औदुम्बरीमन्त्रादियु, तद्व्या-
 श्रेणीत्यागात् । (३११८) प्रकृतप्रकृतेऽपि एकस्यैव प्रकृत
 न परेषाम्, यद्यमानस्यकारणानावावात् । तत्र का कथा
 अट्टापर्यप्रकाशमरिपयभूते यद्यमानविधि । अत एव
 यत्र यद्यमानस्य मन्त्रसंग्रहयुगुदिप्रकृतोपपत्त्वेन प्राधान्य
 यथा सूत्रसंग्रहो' आशास्त्रेऽथ यद्यमान' इत्यादी,
 यत्र वा प्रौढाह्नार्थेरेन यद्यमानविशेषाङ्गानात् तस्य
 प्राधान्य यथा 'आशुदो अंत' । अह ते यज्ञपति प्रथ
 ताम्' इत्यादी, एतोमयथापि एते उह । तदिदमुच्य
 'विश्वस्यदश्याने स्वार्' इति प्रकृतप्रकृतस्यैव ।

मशयन-- 'नहि मनेद् पठन्तिस्मिन्नाशाम् ।'

शुद्धर-- 'न यज्ञपतिशुद्धेऽपि ।' २२.

● यज्ञपतिवत् । यथा 'य इमं यज्ञमनात् ये च
 यज्ञपति वर्णान्' इति यज्ञपतिर्मन्त्राणाणा रौतुणां प्रक-
 तासो न स्वायं वीथिते इति अविकारेण प्रमुच्यते ।
 न सर्वान् यद्यमानान् प्राति आहत् । भा. १०।१।
 २५।५१.

● यज्ञपतिशुद्धस्य शोभाङ्गानमन्त्रगतस्य बहुपत्र-
 मानके विकारे गौह, अष्टमनेतापैकत्वात् तस्य । भा.
 ५।१।१।१००.

● यज्ञपात्राणि आ अन्तात् (याचन्तीन्) धार-
 पितयानि । ११।३।११।३४-४२, ४५, ● यज्ञ-
 पात्राणि यज्ञसञ्चयेन हि धाराणि मवन्ति । भा ११।
 ३।१३।१००, ● यज्ञपात्रैः ' आहिताग्निमग्निर्भवेहन्ति
 यज्ञपात्रैश्च' । ६।६।६।३४, ● यज्ञपात्राणां अग्नीना
 च परिष्कनीये यर्मनि प्रतिपत्ति, यद्यमानस्यरीरे निष्के-
 पणम् । ११।३।१३।४४. ● यज्ञपात्राणा टन्त्रस्य
 नियम । भाट्ट ११।३।१३.

● यज्ञपात्राणां पार्ष्ण आधानमारभ्यैव ।।
 प्रकृत्यर्थत्वान् पौर्णमास्याः क्रियेरत् । ११।३।
 १४।४३ ।।

भाष्यम्—एत स्थितमपवर्णितम् । अन्तर विन्ता-
 न्तर भिन्ते (सूत्रदेने) । यज्ञपात्राणि धारविद्यमानि
 इत्युक्तम् । तत्र विन्यते किं पौर्णमास्याः धारस्य धारपि-
 तयानि, अत आ अग्न्याधेयात् इति । किं प्रथम् ?
 पौर्णमास्याः धारस्य धारपितयानि इति । कुत ? प्रकृ-
 त्यर्थत्वात् । इमानि पात्राणि अतारम्भोक्तवान् दुर्ध-
 दूर्धमावर्षानि । तनेयानुष्यणि । उपपत्तिप्रकृति च
 धारणम् । तस्मान् पौर्णमास्याः धारस्य धारपितयानि ।
 अग्न्याधेये वाऽविप्रतिषेधान् तानि धारवे-
 म्मरणस्यानिमित्तयान् । ४४ ।।

भाष्यम्— न वा पौर्णमास्या धारस्य धारणम् ।
 किं तर्हि ? अग्न्याधेयात् । कुत ? अविप्रतिषेधान् ।
 यद्यपि पौर्णमास्या निश्चितानि चोद्वेगा यद्यमानाहृदिषु
 प्राप्नानि । तत्र प्रकृति धार्यमानेषु विप्रतिषेधो मरति,
 मरत्स्यानिमित्तयान् । अह् पौर्णमास्या यदि गार्ध-

माघश्रेत, मन्वन्तगरीरसम्भारलेपो भवति । आधाना-
चारभ्य धारमाणेषु अधिपतिषेधो भवति । तस्मा-
दाधानादात्मन्य चारणम् ।

वि— ' किं पौमन्समीमारभ्य यज्ञाऽऽधानमित्यं-
शुभिः ।, ऋत्नस्यंतथाऽऽप्यः स्यात्, मरणानियमात्
परः ॥ ' परः पक्षः आधानमारभ्य धारणमिति ।

माहृदीपिना तु पूर्वोधिचरणे गता । तत्र हि अन्न-
सामिणोत्सहितोऽमेधविचरणं कृता चारणवत् ।

मघदन— 'तेषामाद्यथाधनन्ते चारणं स्यात् ।'

शंकर— 'परमानेतित्तु सा ।' सा पात्रशुभिः ।

ॐ यज्ञपात्राणां याज्यज्जीधं धारणं निधनम् ॥

यज्ञाशुभानि धार्येत्, प्रतिपत्तिविधानाहृजीप-
वत् । ११।३।१३।३४ ॥

भाष्यम्— यज्ञपात्राणि तु आ अन्तात् धारयि-
ताणामि । कुत ? प्रतिपत्तिविधानात् । प्रतिपत्तिरन्तेषा
परिधानीये कर्मणि निर्धार्यते, 'आदित्ताम्रिमिभिर्दहन्ति
यज्ञपत्रैश्च' इति । अजीपवत् । तत्राभा, अहर्गणे सर्वे-
षामहृदीपिवीऽप्यभ्ये प्रतिपादानार्थं वाक्ये । 'अजीप-
मस्तु प्रहरति' इति श्रुते (तत्रत्) ।

यज्ञपात्राणांकारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र यथा-
धारी तदर्थत्वात् । ३५ ॥

भाष्यम्— न थेष पात्राणा प्रतिपत्तिः । किं तर्हि ?
यज्ञमानसस्कारोऽयम् । तदर्थंश्वेदा पात्राणांमर्थः श्रूयते ।
अर्थं ज्ञायते ? तेषा तुनीयसा निर्देशात्, यज्ञमानस्य
द्वितीयस्य । एष यथाधारी स्यात् । उक्तमन्येदा ना
प्रारणम् । तदर्थंकारात् अर्थंश्रूयते, पात्राणां गे, वैधि-
द्वयार्थं सिद्धयतीति ।

हृत्तयधारणं वा, मरणस्यानियतत्वात् । ३६ ॥

भाष्यम्— मुख्यतया वा अथयाना पात्राणा
धारणम्, मानियम । कुत ? मरणस्यानियतात् ।
अनियतंमरणं मरणम् । कदाचित्तानि पात्राण्यमृष्यान्ति
मनेषु, मरणं चाप्येत । तत्र यज्ञमानगरीरसम्भारलेपो-
हृत्तयत् । एवमपि ताम्रहारपित्तयानि आदपरः प्रयोगः,
परस्तस्तीषे पात्रैर्यंजमं मन्त्रियति । पूर्वेषु विद्यमानेषु-
पात्रानमन्येषामनयेत् । नभ्यान्मुग्धधारणमैव न्याय्यम् ।

यो वा यज्ञनीयेऽहनि त्रिवेत् मोऽधिकृतः
स्यात्तुपवेपवत् । ३७ ॥

भाष्यम्— अथवा न कुलपाना चारणम् । को यज्ञ-
नीयेऽहनि त्रिवेत् यज्ञमान, गोऽनेन हृत्कारेणधिकृतः
स्यात् । तस्य तानि पात्राणि संनिहितानि । उपवेपवत् ।
यथा सान्नाय्यपात्रिनः एवोपवेपेपवक्षणेनाधिकारः । तस्यो-
पवेपे संनिहितः इति ।

न, शास्त्रलक्षणत्वात् । ३८ ॥

भाष्यम्— तरेततोवपवते । किं कारणम् ? शास्त्र-
लक्षणं तद्वदति । पक्ष सान्नाय्यपात्रिनः एवोपवेपेपो
नान्यथेति । तत्र हि सान्नाय्यार्थां शास्त्र । तामनुमितिपत्रते
उपयोगः । तस्या अक्षानाम्यथापिनः असमाः । अप्ये-
दमनिसन्न रत्साराधिकरणम्, यज्ञनीये अऽहृत्तयन्त वा,
अन्नाय्यविधानात् 'श्रादित्ताम्रिमिभिर्दहन्ति यज्ञपत्रैश्च'
इति । न चान्यद्विधमहनि यज्ञपात्राणांउपवेपवक्षणाः ।
अथये हि धारणेन महादयितुम् । तस्मादुपवेपः
वदयन्तः ।

उत्पत्तिर्वा, प्रयोगवक्ष्यादाशिरवत् । ३९ ॥

भाष्यम्— अथवा न धारणम् । किं तर्हि ?
हृत्कारान्तेऽप्यनि मानानि पात्राण्युत्पातानि । प्रयोगव-
त्तत्त्व मस्कारान्त्य । आशिरवत् । यथा क्रतुपथे 'घृत्तु-
भक्त' इति यज्ञमाहृदाये इतदुहः, 'अन्ना यज्ञमानस्य
अतमाभिरे इहृत्ति' इनि श्रुतेगधिसार्थमन्वा गीरव-
दीयते, एतम् ।

अश्रुत्तमानससमिति चेत् । ४० ॥

भाष्यम्— अथ यज्यति एवं कति यज्ञमास्कारः
अयमव्रतो भवति । यज्ञमन्येन हि पात्राणि यज्ञपत्तयानि
भवन्ति । न च गवामा यज्ञमन्वोऽस्तीति ।

तथाऽऽशिरोऽपि । ४१ ॥

भाष्यम्— आशिरोऽपि यऽऽस्कारव्या गौऽपार्थयते,
मा यज्ञमानस्य अश्रुत् न भवति । तत्र अन्वस्यामाह-
स्वमेन । वडि तत्रस्या गौ, इहाप्यस्यानि पात्राणि
मणितानि । यत्तस्यो ना तिरोप इति ।

शास्त्रात्तु धिययोगेनप्रैकद्वयविधीयां प्रकृता-
ववेदापूर्वोर्ध्ववद् भूतोपदेव । ४२ ॥

भाष्यम्—अवमुन्दने । द्याम्नाद्विप्रयोगस्तत्र । शास्त्रेण तत्र शब्दस्यासामञ्जस्य जनदुष्टो विप्रयोग इति, ' पूत मतो भवत ' इति । एतन्न चचिक्रीर्षाया ' यजमानस्य मततुक्तमाशिर उरुहन्ति ' इति, ऋणेषु चोदयेन प्राप्यते । तत्रश्रावभ्यासित्येते । अशिर च या प्रयुञ्चते । तस्मात्तत्र शब्दासामञ्जस्यमनुस्यन्ते । अथैहा पूर्णोऽर्थो नाशत प्राप्यते । यज्ञपत्रैश्च दाह अवशिष्टेषु प्रत्यक्षभूत । तत्रचित्तं च तेषां सपाठन परत्वेन । तस्मादिह श्रावयित्वा शब्दस्यासामञ्जस्यप्राप्त्यप भवतीति धारणमेव प्राधान्यात् ।

प्रतिपत्तिर्षो, यथाऽन्येषाम् । ४५ ॥

भाष्यम्— स्थितादुच्यते । (पूर्वमश्राव्या अन्त रत्वादिभिः—अधिकार्यम्) । यदुक्तं वानैरथ त्रिषो यजमानस्य छेदक इति, तस्य । किं तर्हि ? प्रतिपत्ति र्षां चानया अग्नीना च यजमानगरीरे । कथम् ? यथा अन्येषां द्रव्याणां सौमलितानां अवशुष्यमान प्रति पत्ति लभते । तुल्यो छेदः । तावपि नानाकर्मसु तत्र तुक्तानि प्रतिपादनाहोपि, इनाचपि प्राणाणि अग्रयथ तथैव, तन्मन्त्रं तेषामपि प्रतिपत्तिः । ननु गृहीतमन्त्रेण उपवनं निवृत्तं न गतं । यजमानगरीरे अग्नीनां प्राणाणां च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः न इत्यनाहितिम् । तदनं च गृहीयात् तत्र तेषां शुद्धभावं एव तर्हि तत् प्राप्यते । निक्षेपणे तु द्वितीयैः यथा ' दक्षिणे पाणी तुहमाद्यन्वति इति ।

श्री— विद्धा त्वयदेशी तु (प्राभाकर) आह— यत्रापि गुणभावं प्राधान्यात्, तथापि धारणम् । परि स्तम्बं हि सर्वा मरणस्य अनिषत्तत्कार्यं कदाचित् पूर्वं प्रयोगेषु तस्य परिश्रवणस्य उत्तरप्रयोगकाले अनगते यजमानं धर्मायत, वयं यज्ञपात्राभावात् त्रिगुणो दाह शक्यः । तस्मादन्तर उत्तरकालं धारणं तेषामेव धार णम् । परितेषु न तेषु तैरथ तत्रप्रयोगस्यापि विद्व ङ्ग योष्यन्ताम् । उपपत्त्या परमपि इति श्राव्या अत्रान्त ष्यणम् । (अत्रावयत्) यत्रपि आभवनवैरुपि दाहस्यपरिग्रहम्, तत्रपि आभवात्स्याः प्रतिपत्तिः न विधीयते इति आशान्तामेव धारणम् (इति) ।

स्रोत— पात्रेषु प्राशुक्तनियमाभावात्स पर्यवसानं कथनात् संगतिः । सूत्रे कश्चिपवनत् कश्चिपत्स्य अवभृथे प्रतिपत्तिपर्यन्तं धारणवत् इत्यर्थः ।

वि— ' मा भूत् पचनियमं पात्रं ताम विमै षिष्ठकम् । निवृत्तं वा, ऽस्मिन्ने देवान्त् मैव प्रति पत्तिः ॥ '

भाट्ट— पात्रस्य तु नियम एव । ' आहिताग्निमग्निभिर्द- ह्ति यज्ञपत्रैश्च ' इति वचनेन तैर्दाहविधानात् । यत्रपि यत्र आहिताग्निधाराप्रतिपत्तयश्चैव विधीयमाने पात्राणां मग्नीनां च गुणमेव, तृतीयश्रवणात्, दाहस्य गरीरे प्रतिपत्तयत्तत् दद्यात्परत्वेन प्राचीनप्रधानतोषां यज्ञपत्राणां धारणात् । अत एव श्रावणमपि सन्धि आहिताग्निवत् अत्रय नाधानोपपत्तयः परिश्रवत्, तथाप्ये तत्रप्रतिपत्तिरथ शरकाराभावात् आधानमग्न्यात्पुरात्तरसंभवन उत्तरमं सन्धिप्राप्त्यप्यज्ञात् । किन्तु अयमिच्छरीरगतुष्टसम्भवात् आहिताग्निसा यक्तुपपत्तयेन । एत चापमोक्तं क्रतुकर- णम् प्राक् यजमानमन्त्रे दाहकरणं दाहस्य मन्त्रकरोषु पाठेन पुरापाठनस्यापि सद्योपयथस्य चाप्येन तत्राद्योऽप्यम् । अतश्च दाहस्यप्राप्याद्यप्रत्ययैर्यथाभावात् न तदुद्येयस्य आ अतः धारणनियमः । तथापि क्रतुपञ्चकोत्तराणां तत्रपि त्यागैः मरणस्यानिषत्कालात् कदाचित् पूर्वं प्रयोगेषु युक्तैः परितेषु उत्तरप्रयोगकालात् पूर्वं यजमानमरणं यज्ञपात्राभवेन दाहस्यप्राप्यत्त धारणमायत्तकम्, तत्तथै तैर्योपादानलाघवात्तुल्येन उत्तरप्रयोगसिद्धेन याद्वारात् क्षयः । एतं धारणं न दद्यत्तुमसमभूत्येव । सन्धिपि तत्र प्राधान्यामुपदेशं तत्र पूर्वं यजमानेच्छयन्तं यजमान मस्य शब्दस्युपापने, परमनेष्टेषु प्राधान्यमतिदेशेन मन्त्रास्य ता एव धारणम् । यज्ञपात्रप्रदेन प्रमादविद्धो यथा यज्ञतन्त्रिच्छयन्तं, ता उपपत्ते, त त्रौपदेशिक एव, प्रकृतिमात्रस्य धो वा, संकोचे प्रमादमाणात् । एव च यजमानस्य पूर्वं प्राधान्यमात्रेण यजमानमरणं यज्ञ पात्राभावात्पि वै विधीयते । अस्मिन् तु परमापूर्वं विधिः—अग्न्युत्पत्तयश्चैवपि आधानमग्न्यात् उत्तरप्रयोगं विधिः—अग्न्युत्पत्तयश्चैवपि तैरथ दाहं अग्निधारात्तदाह पर्यादिशब्दात् च तथापि सिद्धमन्त्रस्य प्रयोगनिवृत्तं न

इति सम्ये मुन्याद्यद्यमने लौकिकाम्येषमया तन्मैत्र
 प्रत्येविरथाच । आपानोत्तर हि आहितानिवायन्
 आहितानिवायन् गदे दुष्यथायंतथा श्रुतं तत्र मुन्याद्य
 पानापूर्वनिष्ठिप्रस्थामावेन कर्गन्वायमनेऽपि, इति सम्ये
 आपानप्रयुक्तपूर्वनिष्ठिप्रस्थामावेन नारणलेन अपगमन्व
 याये प्रनाथानाम् ।

रह्युत्तरु त्वा पात्रैरपि गृह इति गक्यते उक्तम्,
 आपानसम्ये एव पात्रोत्तरैरप्यमायन् । तथा यद्य
 करणामावेऽपि यथायुक्तादानमादेन पुरोडागवकपय्य-
 च्छायात्तोररये । अत्रो दाहवैगुण्यार्थं पात्राणि क्षम्यीया
 नीति न कथे अनिष्टर इति सिद्धान्तिरुदेति ।
 सिद्धान्ती तु—यद्यपि मरणम्यानिपतक्षणात् पात्राणा
 धारणं भवेत् । तथापि यो नाम प्रयोगोत्तरसले रमणी
 यानि नमानि पात्राणि लभेत् तन्वेच्छवसोत्तं पुरोडागेना
 म्योपात्तेऽपि न कश्चिदपि स्वात्, दाहस्य पुरोडाग
 कयन्तयायेन ये वैकल्पिके यद्यप्येवयत्ते । अत्रो दाह
 प्रति पात्राण्येगुण्यार्थेऽपि 'दग्निषो हन्ते तुडमासायपि
 दग्निपूर्णे आहवनीयम्' इत्यावात् नानि पात्राण्ये
 सन्नापरैरानापात्राण्यस्य प्रतिपत्तिस्वामये तदनु
 गेनेन आ अन्नं चायन् । अत्रुत्तरु—तदनुगेषेन आह-
 वरयेऽपि इच्छातोमायैपि कर्त्तव्यकरणे वैगुण्यता
 पत्तं सर्वप्रामेयं नामादानायप्रतिपत्तुपत्ताग्निरपि पक्षे
 सर्वस्मैव कथेत्वे प्रमाणात्मा । अत एव वर्णनीयम्,
 यज्ञपात्रामपि पात्राण्यमाधानप्रकरणे उपजानामाधान-
 द्रव्यगण्यारण्यकाले एव 'वशिष्ये वैगुमि सह इति
 मानद्वित्तन आरण्यकाले मूषद्वित्तनस्यत्तं उ-
 यज्ञाय तथैवेनेषादानम्, आदानं तु तेषामेव प्रति-
 पत्ति । न चैत्रमायानोत्तर प्राक्प्रयमनिष्ठिष्यो यजमान
 मरणे पात्राण्येत्तुपत्तुत्तं नापात्राण्यन्यप्रतिपत्तनापत्ति ।
 अत्रुपत्तुत्तरेऽपि आरापेययन्नायैषुवायस्य यज्ञमावेऽपि
 प्रतिपत्तितायेषात् । वस्तुतस्तु, दैव्यप्रतिपत्तनुपत्तु-
 र्वादासात्तं दाहोपवोशियापात्रिच्छन्नायकयस्य उपयो-
 माण्यक्ष्णकमपीति त्वाद्यपिपदेऽप्यसायनोपपत्ति ।
 अत एव प्रतिपत्तिसीय आश्रयिष्यकाले एतेपत्तुत्तं, न
 नैदिने इगती ज्ञेयम् । अतयेव प्रतिपत्तिसेदितानिरिक्त

स्यैराहम् । अत एव यजमानेष्यनद्रव्येऽपि वदुत्तरमा-
 धानोत्तर वा मरणे पारलौकिकफलिकदाहोपवोशिया
 मानमिति ज्ञेयम् । न इत्यं प्रतिपत्तिमान्यस्यम्,
 उभयत्र दृष्टव्येऽपिदोषेण उपयोष्यमायस्यस्वस्वस्यापि
 अग्नीषाठम् । अनिपत्तिर्मात्रदेव न आधातकाले
 तत्रप्राकृतजनानामिव तत्तद्विद्वानिस्तेपकालेऽन्यत्राद्य
 प्रमाप्तिरवापाणमपि आसादनम् । नेषा पर प्रयोगमेदे
 अनिपयो भित्तकालमायात् ।

यसु वैद्वतपात्राणां विद्वत्किशोमाम्य एव यजमान
 मरणे आवात्तन्, न तु प्रयोगवद्विभूतमरणेऽपीति
 नारायणवृत्तिरारेणोक्तम्, तन् प्रमाणमायदुषेयम् ।

मण्डन—'पात्राणां स्वादायणं सर्वकाले ।'

प्रवर—'आहवनीयं पात्राण्यनिष्ठिष्यम् ।'

ॐ यज्ञपुच्छं—'अनुयाजादि उद्वरणीयत् ।'
 अग्निषोमानी भवति । कु ३।१।१९।१९

ॐ यज्ञायधीय एतन्मि । भा १।२।१२८
 वर्षे ३ ॐ यज्ञायधीय इति अग्निषोमि निष्ठिरूपाया
 वायवायु कुरु एतन्मिस्तीमयुक्तं गात्रयम्, अन्नवच
 क्षमेन । चि २।१।१२ ॐ यज्ञायधीय इति आवाये
 गात्रे । भा ३।३।१०, ॐ यज्ञायधीय इति अग्नि
 षोमे गृहीतमाने अन्ते गीयते । त्रि ८।३।५,
 ॐ यज्ञायधीय इति अग्निषोमे गीयते । योनिगादे
 व सामगा 'गात्रीरा यिष' इति गाथीन ।
 प्रयोगे तु 'आवीरा फीरा' इति गात्रयम् । ब्राह्मणेन
 निषवपूरक 'ऐर उरुतोहावे' इति विधानम् ।
 १।३।१८, ॐ यज्ञायधीय इति अग्निषोमे गीयते ।
 उरुत्तरकालेऽपि मृतं, प्रयथननं अर्वात्—वदुत्त
 हवस्वत्तुत्तमकं गृहीतस्वत्तं गीयते । एतन्मिष्य
 स्तीमस्तन । 'यज्ञायधीय इति अग्निषोमे' (उरुत्तर
 ७०२) इति वृहती, 'ऊर्वात् न पात' इति अग्ने
 वृहती (उरुत्तर ७००) । त्रि ९।२।६ वर्षे ३,
 ॐ यज्ञायधीय इति अग्निषोमे गीयते' इत्यावात्
 कीपु कुरु गीयते । २।२।२०, ॐ यज्ञायधीयेन
 अग्निषोमं गतिष्ये । २।१।२२ ॐ यज्ञायधीये
 गिरायस्य इगपदेन वाय त्रित्तोमे । ९।१।३८।

५०-५३. मीको पृ १५६। 'मिगपदाय इग-
पदेन वाच०' इत्यत्र अचिह्नक इष्टयम् । ० यथापदीये
मिगपदप्रधानं इगपदे भवेत् प्रोत्थितमे । भा १।१।
११।१०. ० यथापदीये मिगपदस्वाभावप्रमे इगपदे गान
वर्तते प्रोत्थितमे । १।१।१।१।१ ८-५८. मीको.
पृ १५६। 'मिगपदस्वानासने इगपदे गान०' इत्यत्र
अचिह्नक इष्टयम् ।

● यथोपदीनाम् । मीको पृ ११६० 'उपवीत-
यथोपवीतम्' इति त्रिवेदे इष्टयम् । ० यथोपवीतम्
(ननननु३ यथोपवीतपथ) । 'यथोपवीतवाधोवीत
अधारेवेत् यत् वाजयेदा' इति ऋटशाखाविरित्तम्
ननननु३विट्टुद्विपरम् यथोपवीतम् ऋचीनार्वडमि
वीतश्रान्त्यो. विन्वात्त्रिसोपयो. इमुन्निप्रान् पितृमनुष्य
प्रधानकर्मविपदायम्, यथोपवीतस्त्रिणासम् त्रिसोप
शेनान् यथोपवीतस्त्रिणासम् विपयोप
धुन्यात्प्रधानशोभित्तिनासत्रिसोपश्रान्त्य उपवीतम् देव-
प्रधानकर्ममात्रप्रदानात् 'उपवीत देवाना' इत्यस्य
विभित्ति निराकर्तृम् । सु पृ १३५२। 'यथोपवीती
ह' इत्यत्र नान्नु३विट्टुद्विपरम् ननननु३विपदायम्
वेत् वासीद्विप विपयोपस्य उपवीतम् उपपदेत्
मिदन्त्राद्वायेत. । सु पृ १३५२-५३. ० यथोप-
वीतम् । 'स्मृतिमि पुरुषो निय कृतो यतो-
पवीतवात्' । वा ३।१।११-३ पृ. ८५६ ० 'यतो-
पवीतिना नान्यम्' इत्यादिश्रुतिः। वेत्त्रिसोपवात्
प्रमाणम् । भा १।१।११-०. ० यथोपवीतस्य
हान्तृत्वमागतिषु 'उपपदेत् देवानामेव तत् पुहने'
(गैम. ३।१।११) इति ऋट्प्रमे प्रत्यगिधानात् ।
तथा ऋट्प्र न अनात्प्रसार्तिथिना सर्वगतसत्प्रदान-
वात्प्रदानेन अध्यात्मध्यानसंप्रथम धूपनं प्रयुतेन
वे पदेत् देवा. सर्वं विवनादा०' इति । वा १।१।
३।० पृ २०१

● 'यदृष्ये य प्रकृतये य वायु तुरोती
सर्वं य दृष्टयते य दृष्ट' इति ऋट्प्रमे देवस्य
विपयोपे अतुष्टात्प्रोत्थितम् इति । वात् २.२८

० 'यदन्तीष्ट०' इति ऋट्प्रमे गार्हपत्यस्योरहाण
मितृषवे विहितम् । संकर्ष. १।२।१५.

● यदन्तरेण यत्र सम्भवति तरय तदर्थत्वं
तदपेक्षमिति न्याय. । यथा- न हि ज्ञानमन्तोरेण
कर्मोत्थान सम्भवति । साहस्री. ८५५. ० 'यद-
न्त्यो पुत्रोहासो अन्तया वनति ।' संकर्ष. १।१।०,
० यदपमानान् तदूर्ध्वमादाय कृत्वा निदध्यात् ।
अथ अपादान् कर्मपर न देवाकालपर. । २।२।११.
० 'यदृष्ये यत् तुर्युर्ध्वय यदृष्याधीर्गच्छेत्'
इति युगसाक्यस्य अपेक्षद. । तुपु. १।१।१।१।१८.

● यदसद्विद्यमप्रयोजनं न च तदपेक्षावत्प्रति-
पित्सागोचर, यथा ममनस्तेन्द्रियसनिदृष्टः स्पष्टान्-
त्येस्मभ्यमप्यासीनो घट इति न्याय. । 'व-
त्तिसर्ववत्' इति न्यायेन विपयप्रयोजनस्योत्पत्तेन
विकारधामनान्तरमिति पूर्वपक्ष. इति सर्वदशानसम्पदे
वैमिथिये । (अथ गार्हत्या 'मध्याधीनो घट इति
न्याय' इति न्यायनाम विधेते । तस्य अनुपपन्नत्वात्
अगामि परिगुणि कृतेन ज्येष्ठम्) । साहस्री. ७२१.

० 'यदहरेय न पुस्तस्य वक्ष्य हटयते' इति अन्त्योऽप
दृष्टमंत्र विहितस्य विधाने पितृविपदायम् । संकर्ष. १।१।
११. ० 'यदापेयोऽश्वकपालोऽमावास्याया घोर्मास्या
वाच्युते भवति' इति । अत्र दान्वरेषतमेव त्रिषोर्ध्वं न
न्यगविधि इत्यभ्युपगमे विवक्षितार्थविधया न्यूनतमभ्यु-
पगमे वाक्यभेदप्रकार. । वात् २ १, ० 'यदापेयोऽश-
्वकपालोऽमावास्याया घोर्मास्या वाच्युते भवति' अत्र
विधि निदध्यात्प्रोत्थितम् । पृ ३० ० 'यदापे
योऽश्वकपालोऽमावास्याया भवति' इति दत्तं आग्नेयपुत्र-
भूति 'वेत्त्रात् सर्वम्' इति त्रिपेक्षायामुपार्थम् । वि.
२।१।१८. ० 'यदापेयोऽश्वकपालो भवति' अनेन
दन्तोर्ध्वमिति त्रिषोर्ध्वं । तुपु १।१।१।११ पृ १३६६.
० 'यदापेयो' इति अपमानस्य गतीर्ध्वमे । यद्युपे
कात् यत् तदृष्ये' इति कर्मार्थभूति. कर्त्तृत्वम्, न
तु यत्तद्विधि । भा १।१।१।१।१. ० 'यदापेयो' इति
कर्म तदुत्पत्तौ तद्विधीयते' इति त्रिपेक्षायामुपार्थम् ।
वात्. २. २०, ० 'यदृष्ये' इति

बुद्धेति । अथ सामान्यविधिः नृत्तये । ॥ १५. ॥

० ' बहून्मे प्रथमे देवताः समारचति, प्रयाजभाज एवैतान्त्वं करोति ' तत्रथा भक्ति. सर्वेण भागी भवति एवं तदर्थमाग्नि देवताभक्तिः करोति । प्रयाजविपयिना कौपीतकिभूति । संकल्प. २।२।२. ० ' यदेकया बहूनात् दधिहोमं कुर्यात् ' इत्यन दधिहोम. वर्मनाम्नेयम् । 'शाडीयाक', अष्टका', अग्निहोमम्, नाग्निहोमः इत्यन दधौ दधिहोमः । नाम वाक्ये दधीरूपो शुभो विधीयते, ' दधिहोमो यथाभिक्रम होमस्ययोगत् ' इति । वि. ८।१।१. ० ' यदेवाद्ः पौर्णमासा इति. ' इति वाक्ये पौर्णमास्ये इति. अग्निहोमोयत्पुत्रोत्पत्त परं नान्यत्, इत्येव सोमादुरकार्यः । उवाचुषाशान्तमग्नि आग्नीषोमीय सोमात् प्राट् न कर्तव्यं प्राज्ञेण, परतु प्राज्ञाकर्म वैष्णवं कर्तव्यमेवेति न तत्सोत्तर्यं । दर्शपूर्णमासयोः ॥ भा ५।१।६।११-२१. ० ' यदेव तृतीयां ज्योतिरुदेव तेनाप्यते ' इदं आहवनीयं प्रकृत्य भूतपत्तर इति पूर्व. पद्यः । तृतीयज्योति.वद औत्तरेदिकाग्निपर इति विद्वान्तः । संकल्प. २।२।२.

॥ यन्वायं जायते यरमात्तस्मिन्त्वत्पतिविस्रतीति न्यायः । यथा — ' मृचिकत्वा चयन्तो पट. स्वर्गे आहृत्तृतीयकम् ' इति वैदोपिकाः प्राहुस्मथा नैवयिका अपि । इति । साहस्री. १०८.

० ' यन् किञ्चित् सोमस्ति तेनाकन्य यन्ति ' इति. यत् । अत्र यथा प्रतिपत्तिर्न स्वीक्रियते तथा ' स्वयया पशुमन्ति ' इति पत्राश्रय मतिपत्ति. पूर्वपक्षे । सोमं निष्ठे तु अनाश्रयपदे गौहत्याज्येकदेशोपिना तदग्नी-कर्ममित्युक्तमेव (५।२।८ इत्यत्र) इत्युक्त. । आहृ. ५।४।१०. ० ' यन् ब्रह्मैतुदीनि वाचिष्युर्न दारुमयेन होत पश्मिन्पूर्ववापे ' । साकप्रस्मादीवे इदम् । संकल्प १।१।२.

॥ यन्तृत्तकं तदनिद्वामिति न्यायः । इत्तर कायम्, अन्यभाज इति यावत् । तथा च कायमान्तरकोत्पत्तेः प्रागस्त्येन प्रावभाजप्रतिशोभितत्वा प्रागप्रजाप्रतिशोभित-पटितान्म्यकम् । एतस्य प्रागभाजप्रतिशोभितेऽपि भाव-यत्तमाकाश व्यभिचार इति तर्किकाः । वेदान्तिमते तु मी. को. ४०।

व्यंस्व्यापि नाद्यान्युपमेन न भावस्तु निनीणीयमिति नैः । साहस्री. १११.

० यथायात् इत न तन् चोदकः प्रावयति । भा. १०।७।८।२३, ० यन् बुद्धी (विशेष्यत्वेन) एगिहित वदित (प्रमाणं) इत्युक्तम् । ८।१।१०।३३-३४, ० यन् विरमानं न दृश्यते, तदर्थनाय यत्नः कियते । यथा घटं न पर्यामि इति प्रदीप करोति, न यदापिपण न पर्यामिती । ७।२।१।२०.

॥ यन् यत्नं कृत्यते वद्विधीयते इति न्यायः । अनेन अप्ययनरथेऽनान्यथापि निधिरन्युक्तमन्त य इत्युक्तं प्रहृष्टान्ते उपोदत्ते । साहस्री. ७६६.

० ' यदाति भूतलादे घटादि तन्म्यक्ष्णीयमाणम् । सोऽथी प्रमापविगृह. प्रमाणविपयेऽपि शोऽभाजः ॥ ' ऋजु. ४ १४.

॥ यद् दृष्टं दृश्यते स्वप्नेऽननुमूर्तं कदापि नेति न्यायः । स्वष्टोऽयम् । साहस्री. १७४.

० ' यत् तु.जेन समिद्धं, न च ब्रह्मनन्तरम् । अग्निगोपनीन क्त्वात्तु स्व.पदास्वयम् ॥ ' इदं न तद्व्ययम्, विशेषकत्ववृत्तय गावर्त्तमाणात् । किन्तु रत्तरूप-कथनमानम् । विशेषणतु उद्येनेनापि हि साधारितन्नुन-वैसंश्रयमश्नं वृत्तया मुत्तरतायान्तराति रयन्तंमृषा लभ्यते । तद्वि दु रमिभयम्, इदं तु न तथा । एव साकारिण रान्पादिसुन कर्त्तव्यविप्रमाणभावात् शनु-कृतापहायदिशुन्नापत्तम् । इदं तु अर्थतादादिप्रमाणतो नर्पायिवात्तनाभोऽप्यतक प्रमितम्, न कश्चन्ये अपहाग दिशुन्नापत्तम् । तथा इदं अनन्तर अर्थात्तत्र सतत नर्पादिर्न्येन्तम्, इतरत्तु न तथा । किन्तु सुगृह गोपरादि-तावत्तथा अनन्तरम् । एतदिदं अग्निगोपनीन स्व-नीत उपस्थितेन सक्त्वन्यननितादिविपयकपेक्षम्, इतरत्तु विपयपेक्षमेव । पद्य, इदं प्रवृत्तान्तेऽपि अल्पमानोप-नीतविपयम्, इतरत्तु प्ररनोपनीतविपयमिति । अत्र एव आहृष्टविपयमे ' व्यक्तार्थे. सर्वज्ञानान्तिरिति न्याय-लभ्यम् । न्यपूर्वदेवतास्त्रम सममाहूर्त्तनरिपु ॥ ' (१।३।१।३० १. २७७) इति, वैश्वानरमन्तरिणाश-वर्त्तं तदुक्तदृष्टान्तोपेक्षोत्तरत्वे ' नार्थेऽगाम्येन्द्रादि-

निर्मिध्रुवसन्निः । (ना. पृ. २१९) इति
 वार्तिके निर्मिध्र-सततिपदाभ्या आहृतीयविशेषणार्थं
 एव सर्वांशत्त्वानुपलक्षणार्थमुक्त्वा । तद्व्याख्याने माह-
 सोमेश्वरेण तु 'केवलोमे सुप्तं इत्युक्तेः दृष्टामिध्रव-
 मेव स्वर्गत्वसामान्योपलक्षणत्वेनोक्तम्, सततिस्त्व तु चिर-
 काष्ठतास्यं दुःसामिध्रत्वेनैव आशिष्यते' इति वदता
 भवौष्ठिकमुपविशेषपतिपत्यर्थं वदुपात्त इत्युक्तमिति ।
 साह. पृ. ४८-४९

ॐ यन्निवृत्तमद्वस्तु सदुत्पत्तिमद्विपीति न्यायः ।
 'युवं क्लम मृतस्य च' इति मयवशाकथमस्मिन् न्याये
 योजनम् । साहस्री. २६२.

• 'नन् पशुर्गालुपट्टन०' इति मन्. निमित्त-
 विविक्षणः । साह. पृ. ६५. • 'यत् पूर्णं तन्मु-
 ध्याणा०' इत्यादौ विधिरनुवाहो वा इति सप्तये, अनुवाद-
 इति सिद्धांत च्योनिष्टोमे । भा. ३।१।३।१।१

ॐ यद्यथा पचंते तस्य तथास्यं भाति मानवः
 इति न्यायः । यत् शुक्लत्वादि यथा वेन शुक्तिवादि-
 न्येषेण वर्तते, तस्य तथास्य शुक्लत्वादिस्वरूप प्रमाणतः
 सजुत्वीर्यस्यः । उक्तं च- 'यथाश वरंते तस्य तथास्य
 भाति मानवः । अन्यथासा भ्रमेणेति न्यायोऽन सार्व-
 नीतिकः ॥' इति । साहस्री. ५६१.

ॐ यद्यदा यत्करणसामर्थं वचदा तत्करोतीति
 न्यायः । यथा- 'सामग्री स्वर्गार्थं (कर्तुं) समर्था'
 इति । सामग्री करणकमुद् इत्यर्थे इति तत्र बोधे ।
 साहस्री ६९६.

ॐ यद्यदा यत्र करोति तसदा तत्राऽऽसमर्थ-
 निधि न्यायः । यथा हि- शिलवाकल्पगद्दुरे इति
 उपदर्शनगमदे बोधे । साहस्री. ६९७

• यत् यस्मान् प्रतीकते तत् तस्य वाच्यम्, यथा
 गोरपदस्य गौरम् । सीम्न्या • 'वज्रोप्या वदुस्यो-
 र्गापी' । इदं ताल्य (ऐ) आशी भवति । सोऽव
 आशीवाच्यस्य कः इत्यस्यार्थवत्त्वेन वर्तय. न तु
 येनियद्यात् । 'कथा नश्चिन' इत्यत्र 'कथा' इत्यक्षर-
 द्रव्यावक. वाच्यो भागः । 'नश्चिन आशुवात्' इति

द्वितीयो भागः । तत्र 'श्चि' इत्यक्षरस्यः इत्यो
 वृद्धसदृशत्वात् ऐ भवति, स च सव्यक्षरस्यान्
 सिक्थेयस्य 'आइ' भवति । परतु 'कस्तवा' तथो
 नदाना' इत्यत्र 'सदाई भदाना' इति न कर्तव्यम् ।
 विष्णु 'वशाई तुणाम्' इत्यत्र कर्त्तव्यम् । वि. १।२।१५.
 • 'यद्वैतद्विदोषेण स्थितं क्रमयशादुभौ । प्रत्य-
 यार्थं मह ज्ञूत प्रकृतिप्रत्ययवर्धित ॥' इति न्यायेन
 (ना. पृ. ९०२) कर्तुः प्रथमस्यपि वाच्यत्वकत्
 आगमिस्तथा दर्शनीयत्वात् (व्याकरणमते) । सु. पृ.
 १४१७.

• यद् विधेयप्रवचनार्थं तदैव श्लोतव्यम् । धा.
 १।१।१।१२०. पृ. ३५१. • 'यत् सप्तदशवतीमुप-
 दधाति०' इत्यादिभ्रुतिः, धानवाक्यपूर्वकमोहनचारमूल-
 भूता । एतेन परिगृह्य इत्येतेन अति इति भ्रुतव्यः ।
 सु. पृ. २१४. • 'यः अमावास्या पौर्णमासी
 चानिवातयेत्, अग्रे पथित्वेऽप्राक्पाल निर्वपेत्' ।
 अथ विहितानमितिभक्तपुत्रवर्थाधिकार्यवधि । बाह.
 पृ. १५. • 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत्, सोऽ-
 मावास्याया पौर्णमास्या ना' इत्यत्र मुच्येव पूर्वणि,
 शेषायास्तु अपत्रपे. । न न वीक्षणीया पूर्वणि, मुच्यशा-
 श्लेत्स्ये इति । प्रथमदोषयो. प्रथमस्य प्रायश्चात् । वि.
 १।२।१५, 'य इष्टया' इति वचन (यथा) साङ्गानि
 क्रमणि अमावास्याकात् प्रति उवाचदान इत्येतेल्लोक्तत्वात्
 सन्नात् युक्तं यत् आग्निदेहिकं त्वहकालत्वं चावने, न तथा
 चाग्न्यान्वयस्यकमेधोयेषिणु । इति श्रौतसूत्रः । शा. ५।१।११.
 • 'य इष्टया' इत्यन्वयदेवाक्येन यथा पौर्णमास्यादिफलविध-
 नात्, इतराणा (विद्वतीना) इषीना त्वहकालत्वं एव
 प्रातपरिभाष्यविधानात् सप्रकल्पता कि न स्यात् अत
 आह पूर्ववशी । सोम ५।१।११. 'य इष्टया पशुना०'
 इति वचनेन विद्वतीना वीर्येन प्रात 'प्रहनात्पन
 वाच्येन । वि. ५।२।७. • 'य एतेनानिष्ठाऽया-नेन
 चैत' इत्यत्रान्यदन्वेन अपमिष्टोमादय. संस्था,
 एषाहः, अदीना, यथापि, चेति अतोपाः सोम-
 विद्वतो यदन्ते । ५।२।१४.

ॐ य एतेनेत्वग्निष्टोमः, प्रकरणात् । ५।३।
१३।३७ ।।

‘एष वाच प्रथमो ब्रह्मो ब्रह्मनाम्, यन् ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वा अघान्नेन गन्तेत सर्वंप्रथमेन सत्तापते, प्र वा सीयते’ इति ध्रुवम् । यशाना मध्ये ज्योतिष्टोमः प्रथमो यश्च । यः ज्योतिष्टोम अहृत्या अन्य याव प्रथ-
मन्तुर्वाग् तेन तथा कृतेन सर्वंपर्यं गते पतनमेव ग्यात् अथवा प्रसीयेत् मरणं स्यात् इति श्रुत्यर्थः । अत्र ध्रुवौ ‘य एतेन’ इति एतच्छब्देन को यावो यश्चता इति विचारे सिद्धान्तमेवाह । य एतेन इति एत-
च्छब्देन अग्निष्टोम एव उक्तः, नाम्नः कथित् । प्ररणात् । अग्निष्टोम एव हि प्रकृतः । प्रकृतवाचक च सर्वनाम । तथा च अग्निष्टोमस्यप्रथममेतद्वचनम् । वाक्यार्थकथनार्थ-
मेव सूत्रम् ।

लिङ्गाच्च । ३८ ।।

लिङ्गान्ते हेतुत्वन्माह । चकारः स्तुचये । लिङ्गात्
अग्निष्टोमपरः एतच्छब्दः । उक्तवचनस्यैव वाक्यशेषे,
नवत्यधिकशतपरिमिताः ज्योतीषा ऋचः उक्ताः । ताश्च
अग्निष्टोमे एव भजन्ति नाम्नन् । वाचसोपनिषत् ‘एतन्
नवतिपठ (१९०) स्तोत्रीषा’ इति । सम्बालपचिन्म
भाष्ये एवमुक्ता-‘निष्ट्वा परिष्वगमान एत च नव ऋच ,
पञ्चदश भाज्यानि चत्वारि, सा एकोनसप्ततिः । [१-
(१५ × ४ = ६०) = ६९] पञ्चदशो माष्यदिनः
पचमानः, तेन चहृत्सीतिः [६९ + १५ = ८४],
एतद्भागानि पूषानि चत्वारि, सा अष्टपष्टिः चतुरस्रीत्या
माह द्विपञ्चाशच्छतम् [८४ + (१७ × ४ = ६८)
१५२] । एतद्दश आभ्यं पचमानः तेन पष्ट्याधिक
शत नव च [१५२ + १७ = १६९] । एकविंशं
यज्ञपरिवीच तदेकम् नवतिपठ [१६९ + ११ = १९०]
अग्निष्टोमस्य इति । के.

७ ‘य एतेनेत्वग्निष्टोमः, प्रकरणात्’ । ५।३।१३।३०-
३८ ।। ‘न प्रथमयज्ञे प्रष्टुन्त्यात्’-प्रत्येनस्यस्येव
अर्थेनोद्योपपत्तौ अतिरिक्तवार्तिककल्पनाया प्रमाणाभावात्
प्रथमस्यस्य च अष्टुपचमर्कान्विपयनाचित्वात् अत्र

प्रयोगपरतावगतेः, यज्ञस्यस्य च लक्षणया प्रयोगपर-
त्वम्, प्रकरणात् ज्योतिष्टोमरूपव्यपत्त्यमेव वा अङ्गी-
कृत्य प्रथमस्यस्येन ज्योतिष्टोमप्रथमपौनोऽभिधीयते ।
न च अग्निष्टोमस्यस्यज्योतिष्टोमस्य वाऽभिद्वयन्यायात्
अतिरानस्यस्यस्यस्य च वचनत् । भाट्ट. ३।३।२.
७ ‘य एतेन०’ इत्यनेन अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमस्य
वादः । भा. ५।३।१३।३७-३८. ७ ‘य एतेन
अनिष्ट्वा अघान्नेन’ इति वाक्यं पूर्वमग्निष्टोमस्य
वर्तयतामाह पश्चाद् गवाचीनाम् । वा. ५।३।१४।३९.
७ ‘य एव विद्वानग्निं चिनुते’ इति चयन अग्निद्रव्य-
संस्कारः । वि. २।३।१०, ७ ‘य एव विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते’ इत्यादि विद्वान् च अनुवादक न कर्मा-
न्तरविभाषकम् । २।२।३. ७ ‘य एवं विद्वान् काम-
देव्यं गावति’ इत्यादीनि यजुर्वेदवाक्यान्त्येव । वा.
३।३।२।९ वृ. ८।३. ७ ‘य एव पदाना प्रतिपत्तौ
प्रतिपद पाठ.’ इति महाभाष्यस्योक्त्यायेन साधूना
प्रतिपद पाठ नाम्यवस्थिति । सु. वृ. २६३.

ॐ यः कल्पः स कल्पपूर्वक इति न्यायः ।
एव हि सप्तस्यस्यनादित्वात् इन्द्रस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो
गतकल्पीयं वेदमस्मिन् कल्पे स्तुत्वोपदिशादीनि भावः ।
‘यथापूर्वमन्व्ययत्’ इति श्रुतेरिति । साहस्री.
५७१ .

७ ‘यः कामयेत, प्रथयेत्पुमि’ , इत्यन्या जाये-
वेति, छ एतामात्रि यज्ञामादित्येभ्यः कामयाऽऽलभेत’ ।
अत्र ननुदैक्येऽपि एकस्मिन् पक्षे गौतमत्वात् विधाति-
गण्ये नाम्बहुः । एकत्वनाम्बुश्च मेघपतित्वः (ए-
वदितमन्त्र.) द्विवचनान्तेन विकृतो प्रष्टुत्वात् । वि.
५।३।१३. ७ ‘यः कामयेत वीरो म आकाशेतेति
स चतुर्होत्रं लुह्यात्’ अत्र विशेषनिधि. पुत्रयार्थः ।
आल वृ. १५ .

ॐ यः कारयति स करोत्येवेति न्यायः । कार-
यितुः कर्तृत्वमिति । यथा राजादिर्हि भूपैः सुरादिक
कारकं स्वयं करोतीति प्रसिद्धं तथा प्रष्टुतेऽपि ।
साहस्री. ५४ .

ह्यु य कुरुते न मुडके इति न्याय । स्पष्टार्ण । साहस्री १०७

हु यश्चाद्यार्द्यो न स चोदनार्द्य इति न्याय । अस्याय - य श्रुतायनातरावश्रव्या ऋष्यते, न स वेदार्द्य इत्यर्थ । नातीयकनवेद्यस्य सर्वधिरूपकतयेत्यर्थ । उचरस्वाम्युक्तिरुक्तोऽय इति (११२।१।११) । साहस्री ७८३

• यश्चोमोर्दोपो नासौ एक पत्र निवर्तयति । भा ८।३।३।७, • यश्चोमोर्दोपो नासावेकस्य ष्यत् । ८।३।३।२४, • यश्चोमोर्दोपो न त्पोकश्चोयो भवति । ६।१।३।२०

हु यश्चोमोयो समो दोपो न तेनेकश्चोयो भवतीति न्याय । यश्चोमोयैव पाचनत्वेपपथौ नाति रित्तश्चोयैक्यत्रा अवकल्पयते इति सर्वदर्शनसम्प्रदे पाणिनीयेऽभिहित । साहस्री ७२३

• 'यश्चोमोये सनो योप परिहरोऽपि वा सम । नैक पर्युयोच यन्मादगर्ध्वनिचारये ॥' इति याप । 'तन्मायश्चोमोर्दोप' शेष सभनम् । श्रौता उपनये २५० • यश्च यश्च कर्ता, स तन व्यपदिशत, यथा पाचने उचर इति । भा १।१।२।२ • 'यो नाम ननुमन्वत्त कृत्वावाजि भण्येत् । न क्रतोस्तस्य वैशुष्य यथावोपितस्मिदित ॥' पुरुषार्थाह्वनदने उ • 'नो नाम' इति कर्त्वात् नतोलं वैशुष्य किन्तु पुरुषस्य प्रत्ययसमाप्त इति प्रतिषेधप्रतिपक्षयो एव-कल्पमेवापि कर्त्वावशे । सोम १०।८।७ • य पत्रे चोर्दो, स इति कर्त्तव्यत्त स चोमान इति कर्त्तव्यता प्रति प्रमाणम् । या ७।१।१।२ • 'यो वासापापाशुरेत्, त शानेन शानकृत, यो मिहनेत् स्युषेय, यो लादिता ह्युर्वात् यावत् प्रस्फच पाम्द सप्तरीवात् तावत् सप्तम्यम् सुर्मौ नैक न प्रवानीयात्, तन्मात्र वासापापाशुरेत्, न ह्यवात्, न लोहित उयात्' अत्र पत्रो व्यस्त्यारूप प्रतिषेध । वात्-पृ ३५ • 'यो वासापापाशुरेत्' इत्यादि प्रतिषेध नस्तन्निहाय । स च पुरुषगतनरव्याज सनीति

न तु ननुगत । वा ३।१।६।२७. • 'यो मास, स नवस्तर' इति कचनत् मास गौण सवस्तर । वि, ६।७।२३

हु यो यद्वृषति योज हि लभते सोऽपि तत्कल्पमिति न्याय । स्पष्ट । साहस्री ७२६

हु यो य प्रति सेव्य स तस्माद्भिन्न इति न्याय । तत्र तथाहि अनुगतेनापि ज्यैश्वर्योर्भेदोऽव सीयते । परमेश्वरो जीवाद्भिन्न, स प्रति से यत्त । यो य प्रति सेव्य स तस्माद्भिन्न, यथा पृत्साद्वा । साहस्री ७१०

हु यो यस्य प्रमद्धे लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणीति न्याय । तत्रमा- उपायव्यस्य धियो या-ननुत्पानि गत्वाऽप्राप्तनादीनि लभते, एव प्रवृत्ता तरेऽपि श्रेष्ठम् । अय 'स्थानिकदेशोऽनुविशी' १।१।५६ इति सूत्रभाष्ये स्पष्ट । साहस्री ८३२

हु यो यस्य भिन्न न हि तस्य दूमिति न्याय । स्पष्ट । साहस्री ९८०

हु यो यत्रिरूपितसासिद्धिकप्रकाराक्रान्त म तत्रिरूपित-तज्जातीयविशेषणाधानविशेषसतानक इति न्याय । अत्र पर्यायपरिपाटीयमे विस्तारो निरूपित इति विरम्यते । साहस्री ८२५

• यो चशिशेपस्व येषक म तद्गोधक इति शीतरी-व्याजिर्गनम् । सु पृ १६३६ • यो याम कर्त्ता स एव वायव्यलोका । यजमानस्य च प्रयोगक तथा साकर्त्तुवनस्येन । साक्षात् त्वायमान यजमानेन कर्त्तव्य इत्यत्र कर्त्तव्यम् । वि ३।७।८ • 'यो वा अयस्यायस्य प्रयेण' इति यजमानेतरावशुकीर्त्तने निन्देयम् । सूक्तम् ३।६।१ • 'यो विश्वस्य स नैकत' इत्यादि पशुरूपास्ययो विधित्तुनदो भा इति मध्ये अनुवाद सिद्धान्त । भा ३।७।३।१२, • 'यो वृष्टिशानो, योऽजायनायो, य स्वर्गाम्, स सोमरेण इत्येत । हीप् इति वृष्टिकामय निघनं वृष्टात्, ऊर्द्ध इत्यत्राशामाय, ऊ इति स्वर्गनामाय इति । तत्र किं शीभर वृष्टादेर्निमित्तं हीप् इत्यादि अफनं धृष्टेनिमित्तं अय सोमरे एव निघनविशेषवत्तथा इति निचारे

नियन्निरोपवास्था इति निर्णयः । २।२।११।२।८-२९.

हुं यो वै चित्तेन दूरस्यः नमीपस्थो हि दूरतः इति न्यायः । माहृसी. १७९.

० 'यः शिष्यते स लुभार्थान्निधायी' इति न्यायः । मन्त्रापरिदेवता एषा इति विष्णु मन्त्रापरि-शब्दात् सनदशसु वदितेषु कृतेषु, तेषां केचनाना एवमेव सति 'यः शिष्यते' इति न्यायेन शिष्यै-कस्य तद्विद्यया सतदशसु दृष्ट्या प्रथम बहुलान्वितस्य, पश्चात् प्रहृतिभूतमन्त्रापरिधन्वेन अन्वयः । कु. २।२। ७।२१.

० 'यः सोमेन यथामगोऽग्निमादधीन, नतु प्रीविक्ष-नक्षत्रम्' इति जालयिरोपनाय. सोमस्यै, न व्याघ्र-नस्य । भा. ५।४।५।१५-१६, ० यो हि अग्नेन सह मनश्शुभ्रवायते, न तासमीपगोऽपि अन्वः तेन सह सम्भुम्भति । यथा मार्वा यथाः, पुरुषो देवदक्ष्म्येति । अर्थाविरोपणार्थं उच्यतेमगो यत्रशब्दो न पुरुषेण सप्तत्ये । २।१।६।१२, ० यो हि अग्रेण त्र्यम्ब लक्ष्मिष्ठ. शयानो प्रोदपाद्ये वा, वागेन हस्तेन वा पादेन वा, यथा कर्षवित् देवतापै उत्स्रजति, तस्य पत्र न भग्नि इति शिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु मेत्य द्रयं शुची देने, मशतः, माहृसुयः, दक्षिणो हस्तेन, समाहित-गताः, मन्त्रार् नियमत्रय देवतापै उत्स्रजति, तस्य फटं भवति इति स्मरन्ति । ७।५।१।२. ० 'यो हि प्रपानोपकारितेन श्रूयते, स तदग्निं पितृ तपस्वरोति इति कल्पते' इति औदुम्बराविपरणौक्यम् (वा. १।२। २।२२ प्र. १३६) अन्नापकारत्यापस्य स्वरूपम् । सु. प्र. ८।५. ० यो हि कर्तुः वागार् नक्षयति, पत्यम-स्यौ एकम् । भा. २।२।७।२१

हुं यो हि सुचरन्तं प्रति श्रूयन्मा भुनथा इति किं नेन कृतं स्वादिति न्यायः । अयं 'लानेऽन्तर-गमः' । १।१।५. ० इति सुनमहाभाष्ये 'अनर्थक च' इति यतिन शास्त्राखरे बुद्धद्वयः । बुनथा इति निर-नुत्तान्पाठ इति बोध्यम् । साहृसी. ४३०.

० 'यो हि यद्विच्छति, स तत् करोति' इति न्यायः । ऋगिका. प्र. ९६. ० 'यो हि यद्विच्छति' इति न्यायश्च प्रवृत्तयेन शिष्योति नाप्रवृत्तस्य इति विश्वयन्-द्विपयः इति मानः । सोम. ६।१।२. ० 'यो हि यद्विच्छति' इति हि इन्द्रियं मावकितु स्मरत एव पुरुषः प्रवर्तते । वा. २।२।१।२६ प्र. ५५१. ० यो हि स्मरति इदं मया कर्तव्यमिति न तत् करोति । भा. १।२।१।२६।३७, ० यो ह्यौ शौर्यो स एवो शारीकः (इति गौणतः) । ८।१।६।२९. ० ये एव लौकिकाः पराधाः, ते एव वैदिकाः, लोपागमविहार-निरोपास्तु फाचिरसाः श्रवणविदाः । वि १।१।२०, ० ये धर्मा यरिम् प्रकरणे आम्नायः, ते त्रैयं व्यय-क्षिण्ते । अतः अग्निदेवमिनारः कर्तव्यः । ७।१।६. ० 'ये पुरोदजो दर्भाः' इत्ययमनुवादः (प्रेताग्नि-रोने) । माहृ. ३।५।४. ० 'ये पुरोदजो दर्भाः तां दक्षिणाणां स्तुवीयां' इति मृताग्निहोत्रे, महापितृ-यते वा भ्रूते । तन अनुवादः एव, न विधिः । भा. ३।४।१।९-४, ५ प्र. ८९७. ० 'ये वा अग्नी वैशद्वस्य स्तोमार्तेरैवेते सामन्तः' अतः सन्तो न कृद्वा-न्तरात्म्यविधायविषया गौणतामन्त्रोपेयवदनम् । स्वरूपं. ३।३।६.

हुं येनोपक्रम्यते येन चोपसंहियते स वाक्यार्थं इति न्यायः । यथा- 'उपक्रमोपमहाराजव्यातोऽपूर्वता-फलम् । अर्थोपदीपवती च रिद्धं तात्पर्यनिर्णयः ॥' इत्युक्तान्तरनिर्णायकपदविपरिक्षेत्रे भारिगी प्रवरणप्रति-वापस्य अर्थस्य तदन्तरोपेयवदनस्यानुपक्रमोपसहायौ न्तः । अयं न्यायः परार्थाऽनुमाने प्रविष्टः । साहृसी. १२८.

० येन क्रमेणोपकरणं तेन क्रमेण नियोजनार्थं वाच्येते श्रवणवत्पशुषु । विन्दु. ५।१।५.

हुं येन नामाने यो विधिरारभ्यते स तस्य वाचको भवतीति न्यायः । प्रामिति भावे च, येन नामाने इत्यस्य वत्तुंवात्त्वयथाशक्तवियर्यं, नन्-द्रयस्य प्रकृतार्थेऽप्येवोपेयवत्त्वात् । अयं हि विशेषज्ञो-देशविदोपमोचिच्छ इति सामान्यमार्गविद्योदेशकः -

इति (वा पृ ३२९) । अनेकविधविज्ञानरूपनामौषध
च सुपक्तमेवेति ।

तथा ऊर्ध्वजिह्वपुस्तकावरोधेनापि नामौषधीषं स्त्रीत्व
विधानं सम्भवति । न च त्रिलुपुल्लिङ्गत्वेन साधारण-
रथात् पशुसम्बन्ध स्त्री परिधानाविशेष इति नान्यम् ।
सायनाहरे 'अश्वोऽश्वीयोगीय' इत्याम्नानेन माधारण-
स्यापि पशुसम्बन्धं पुल्लिङ्गागकरत्वात् । न च सायान्तर-
निषेधेणुविधानकरत्वात् स्त्रीत्वपुस्तकत्रैविकल्प इति पूर्व-
परमभिप्रायो वाच्य । आयास्यन्देऽपि 'अश्वोऽश्वी-
योगीय' इत्यत्र 'अश्वेयतामज्ज्याविशेषेणोत्पादकत्वात्
'सर्वमात्ताप्रत्यययोगेण चर्म' इत्युक्तविशिष्टपुस्तकावरोधेन
स्त्रीत्वानवकाशान् । न च वर्णांतरावच्छेदपि निष्कृश-
नुवादेन गुणान्तरविधिं नरकथने इति वक्तव्यम् । निष्कृ-
शनुवादादसौख्यककत्वात् । तदुक्तं 'प्रथमं हि स्व-
याम्यस्यैशुर्णं संवध्यते क्रिया । वान्यान्तरराति
पश्चात् शुद्धा सा ह्यनाभ्यन्ते ॥' (वा पृ ३३०)
इति । वायु प्रभृतीनां तु गुणान्तरावच्छेदपि श्रुतिगान्धी-
व्यवहारेभ्योऽपि आकाङ्क्षासम्भवात् विधानमुपपद्यते
एवेति तत्र न विवक्ष्य, किंतु समुच्चय एवेति । तथा
पशुकामपदोपासकप्रवचननिमित्तोऽपि अश्वो वाक्य-
भेद । यत्रपि फलं न विधीयते, तथापि तत्र
कर्मविधानात् कर्मणि च शृणुविधानात् नरकषट्ठव-
विधानस्य वाक्याहृतिमन्तरेणासम्भवात् वाक्यभेद
एव । न च पशुसाधने कर्मणि अर्थग्राह्यपशु-
कामनाऽनुवाद्येऽवधिनि वक्तव्यम् । यतः पशुकाम-
पदात् साम्प्रदायिके प्रथमीभूतकर्मवन्वितया कामना
अवगम्यते । अश्वीयोगीये तु पशुसामनायासाऽप्या-
सायास्तानुवादकत्व इत्यतो गुणविशेषान् विचिन-
मानादप्येकग्रहणप्राप्तयेऽपिनामपेयमेव चिन्तयदम् । एव
एव चिन्तयन्नेन मूलकर्मोपगमात्पशुसम्बन्धे विधीयते
इति । विषया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च इत्यभिप्रायेणेति
न किञ्चिदुपपन्नम् ।

तथा 'पशुदशम्यान्वयि' इत्यत्रापि प्राते स्तोत्रे
शुद्धविविधानं नोपायते, वाक्यभेदप्रवृत्त्यात् । नापि
पशुदशम्यान्वयिदशम्यान्वयि विधीयते इति नर-

कम् । यतः त्रिधा विधीयते, तद्विशेषणं वा, न चाभ्य-
पदवाच्यं पूर्वं क्रिया, नापि त्रिधाविशेषणम् । इतो न
विशिष्टइत्यपि । अथ यत्र अन्वयः क्रियापदं न श्रूयते,
तत्र 'अस्तिस्वमेवतीपर प्रथमपुरुषे अपशुसमामो-
ऽप्यहित' इत्येकदश्यात् अन्वयता अस्तिस्वया उपरित,
सर्वोभयविशिष्टा स्तुतिप्रयोगश्चनन्तेत्यपि विधीयते
इत्युच्यते, तदप्यस्तु । सर्वं पुरुषं यायावे हि विधीयते ।
अस्तिस्ववदवाच्यतायास्तु सत्ताया वरत्वात्सामान्यत्वेन
अर्धविधिपरत्वात् 'अस्मिन्पुनिषाय स्तुती' इत्युपनिषा-
नस्य पुरुषभाष्यपरत्वात्वेन गणतु विधानम् । न चात्रापि
पानभेदेपरकत्वानि पशुदशम्यान्वयि आश्रयानि उप-
निषाय इति कल्पनीयम्, कल्पनाशौचमदोषादेव वाक्यस्य
चरुत्रयाऽप्युपपत्तेः । तेन उद्भिदविक्रमण-सायेन 'आज्ञै-
स्तुते' इति स्तुतिनियमपेक्षये सिद्धे, 'गद्यदशम्यान्वयि'
इत्यनेन आश्रयनामस्तोत्रानुवादेन सत्यतायां विधीयते
इति । एव च सति 'स्तोत्रे ऋषिषि पशुदशम्यात्' इति
इति अनुशासनमपि अर्थवद्भवतितीति । प्रतुनितमित्त
च अर्थवादावगतं प्रतस्मिन् स्तोत्रे क्रियमाणं देवा-
नामाग्निगमनम् । अर्थवद्भूतं 'पदाग्निमिदु वदान्या-
नामाज्यत्वम्' इति ।

एव प्रते स्तोत्रे 'त्रिदशं वद्विषयमानम्' इत्यत्र
त्रिदशविशिष्टपवमानस्वरूपमुद्यप्यविवाने, तथा 'सप्तदशमि
गुप्तमि' इत्यत्र सप्तदशम्यात्पशुदशम्यान्वयि विधाने वाक्य-
भेदप्रवृत्त्यात् न गुणविधिवत् । अन्यतरविशिष्टान्यतर-
विधानं च उभयविशिष्टान्याहृताभ्यामपि विधानं च
आप्योदाहरणदूषणेनैव निरस्त इति अत्रापि नापेक्ष्य-
मेव । तथा च सति 'वद्विषयमाने स्तुतते' इत्येत-
द्वाक्यनिहितवद्विषयमाननामकस्तोत्रानुवादेन ऋषाभिरा
नमस्तथा स्तोत्राहृत्वेन विधीयते । नमस्तुतिमित्त
च वद्विषयमानपशुदशम्यान्वयिनिर्वातेनैव चर्चमेव स्तोत्र-
स्वेति । तथा 'सप्तदशमि गुप्तमि' इत्यत्रापि
'गुप्तं स्तुते' इत्येतद्वाक्यनिहितं- गुप्तनामकस्तोत्रा-
नुवादेन सप्तदशम्यान्वयि विधीयते इति । नामपशुवि-
नित्तं च अत्रा बापुना गृहे स्तुते रभतगदितामाग्नि
जागति, तस्यत् तसावगतनामनामि स्तोत्राग्नि

पृष्ठानि । तथा चार्धशतकेऽपि * तासां वायुः श्रेष्ठं चन्द्रकौ* इति । प्रबोलनं तदत्र तत्तद्गुणोपादानं पूर्वपक्षे, सिद्धात्ते तु नामधेयपञ्चोक्ताणि । सूत्रं तु यस्मिन् गुणविधिनामधेयत्वेन सदिश्ये सति चान्ये गुणान्वयोपदेशः प्रतीयते, तस्मिन् उपपदस्य प्रधानेन कर्मणा नामधेयत्वेनैव सदन्यः इति । नौता ।

ॐ यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः । १।१।२।३ ॥

' चित्रस्य चक्रेत पशुनामः ' ' चित्रं चक्षुःपदमानं ' ' पञ्चदशान्वाचार्य ' , ' सप्तदशानि पृष्ठानि ' इति चित्रा - पदमान - आञ्ज - पृष्ठशब्दाः, किं गुणविधयः, उक्त कर्मणापदेशानि एते विचारं सिद्धन्तिमाह । यस्मिन् चाक्षे गुणोपदेशः, गुणस्य अपरस्य उपदेशो भवति तस्य प्रधानतः प्रधानेन कर्मणा अभिसम्बन्धः शिच्छेदकत्वेन । तद्व्यवस्थं चित्रादिपदं नामधेयं स्यात् इत्यर्थः ।

किंवा नामधेयं स्यात् इगुनाहंते । प्रधानतः अभिसम्बन्धः इत्यस्य प्रधानद्वारा, अनेकैषा गुणानां अनेक विशेषणविधिप्रसरसमर्थेन एतेन विधिना सकल्यो भवति इत्यर्थः (छं. पृ. ४१९) । ' चित्रस्य चक्रेत पशुनामः ' इति चित्राशब्दं ' यस्मिन् मत्तु ह्यनमापो ङानाः तादृशः तासमृष्ट प्राजापत्याम् ' इत्युत्पत्तिवाक्येन सिद्धितस्य यागस्य नामधेयम् । अग्निष्टोमे सवनस्ये, पवमानदेशतथैतन्मैत्रियमानानां स्तोत्रविशेषाणां नामधेयं पवमानपदम् । तत्र यावत्सर्वे चक्षुःपदमानं नाम, माध्यन्दिने सवने माध्यन्दिनपवमानं नाम, कृतीकम्बने च आर्यं पदमानं नामति । प्रातःसवने एव पवमान-स्तोत्रोत्तरं गीयमानानि पश्चादि स्तोत्राणि तेषां नामधेयं व्याज्य (आग्यानि) इति । माध्यन्दिने सवने च्यवानोत्तरं गीयमानानि स्तोत्राणि च्यवादि, तेषां पृष्ठं (पृष्ठानि) इति नामधेयम् । के.

ॐ यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थ-लक्षणाऽपि भवत्येवम् । १।१।२।२ ॥

इदं सूत्रं साक्षात् पुरुषार्थस्य लक्षणं प्रतिपादयति, फलार्थस्य तु अर्थात् । यस्मिन् इति फल्यं करणपरं

च । प्रीतिः इत्यत्र ' चिन् ' भावे कर्मणे च । यस्मिन् फले फलविषया पुरुषस्य प्रीतिः इच्छा भवति * पुरुषार्थः साधुरूपः । यस्मिन् कर्मण्ये कर्मण्ये वागदौ कृते सति पुरुषस्य प्रीतिः मियं स्वार्थि' भवति, नोऽपि पुरुषार्थः साधनरूपः । तस्य पुरुषार्थस्य उभयविधम्यापि लिप्सा लक्ष्यमिच्छा अर्थलक्षणा । अर्थेन पुरुषार्थेन लक्ष्यते न शाल्लेष । आसं विनैव सिद्धत्वात् । अधिभवात्वात् । मियंरूपः मियंसाधनरूपश्च पुरुषार्थः, प्रीत्या सह स्वरूपेण साधनत्वेन च अधिभवी भवति । तस्मात् स्वार्थिः मियं साक्षात् पुरुषार्थः, साधनरूपस्य यागादि-साधनस्या पुरुषार्थः ।

पुरुषार्थमित्यत्र मन् को विहितः, स फलार्थः इति तु फलार्थस्य लक्षणं अर्थात् सिद्धम् ।

किंवा यस्मिन् फले अनुभूयमाने पुरुषस्य प्रीतिः गृहीतवति, तस्य फलस्य लिप्सा फलविषया प्रवृत्तिः, अर्थलक्षणा साक्षात्, न निष्पत्तीना । अर्थमन्वत्त्वात् फलस्य गत्याविनाभूतत्वात् इत्यर्थः ।

किंवा, वर्गकल्पनामुपारेण ह्यस्य अन्योऽर्थः । यस्मिन् उपात्ते पुरुषस्य प्रीतिः मियं पशुलक्षणं फलं भवति, तस्य गोदोहनस्य लिप्सा अनुष्ठितिः, अर्थलक्षणा पशुलक्षणफल्यनुत्पत्ता, न तु स्तुत्यनुत्पत्ता । विभक्तत्वात् । तत्र पक्षे अकारणश्रेयो न कर्तव्यः, गोदोहनस्य विशेषविधिविपरिग्रहभावात् । तथा च गोदोहनं पुरुषार्थं न प्रदर्यम् ।

किंवा अन्यत्वेनागपुत्रवारेण मूलस्य अन्योऽर्थः । यस्मिन् इत्ये पुरुषस्य प्रीतिः अधिभवायो भवति, तस्य इत्यस्य लिप्सा अर्थेन अर्थलक्षणा पुरुषभोग्यरूपप्रयोजन-लिख्यतया पुरुषार्थः इत्यर्थः । अधिभवात्त्वात् पुरुषार्थ-त्वात् । इत्यस्य लिख्यत्वात् । तस्मात्, इत्यनेन पुरुषार्थ-धेयेन मन् कृतवति उपपद्यति । के.

* ' यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य ? (४।१।२।२) इत्यनेन न्ययेन एतेकस्य फलं प्रायेणमानस्य ह्यनुपपत्तौ विधीयते, न सार्धं प्रति ते विधीयन्ते । छन्दः ६।१।२।२ पृ. १३८९. * ' या ते ओऽथाद्यथा तद्वर्षिषा गद-रेडोमं दनो अयावधी तेषां चको आयावधी माहा ।

या ते अग्ने रजायामा, या ते अग्ने हृद्यया० इत्यम
 मवेह, किं तन्पूर्वाभिः० इति संप्रत्य अनुपल्लव आहो
 स्मिन् गौतमो वाक्ययोऽन्वयार्हते य । ' या ते
 अग्नेऽजायामा० ' इत्यादौ अनुपल्लवैकजायामर्षी गौतमिष्टोमो
 ऊतस्योमेतु । वि. २।१।१६. * ' या ते अग्ने (ऽजा
 यामा) ' इति मन्त्रवने तन्पुरिल्लायाम्नाय सद्दुदाप्रतात्त्यापि
 आहृत्या त्रिभिर्धर्मैः । संकर्म. २।१।२०

॥ ' या प्रीतिरिविवेकानां विषयेष्वनपाथिनी ।
 स्वामनुम्भरतः सा ये हृद्ययान्माप संप्रत्यु ॥ ' इति
 न्याय । ' इति न्यायेन सर्वस्मादग्रेयजातादिरकथी ।
 उष्णहृद्य या प्रीति भोक्तवैच द्रुमुत्सते ॥ ' अपमयो-
 भोयेषु प्रेममयगपुर सग्मात्प्रमैकनैव्यवाया दृष्टान्तर्येन
 ईश्वर प्रेमप्रार्थनापुर.सर पुराणः प्ररुणन्याममुदाहरति-
 या प्रीतिरिति । नास्ति विवेकी वेदा ते अविवेकः । अर्था-
 दविवेकिनामस्मत्तानश्रुत्याना त्रिषयेष्वनपाथिनी इटा या
 प्रीतिरिति हे माय कथमीशते सा प्रीतिस्वामनुम्भरतम्या
 सदा विन्तयतो मम हृद्ययात् मनश्च गच्छेत् अपमच्छतु ।
 मम मनो विषयेकामार्तिक गरित्यत्र स्वयेव सदा तिष्ठ-
 तिरित्यर्थः । यदा- अविवेकिना विषयेषु इटा या यादृशी
 प्रीतिरस्ति या तादृशी त्रियेषु विद्यमाना प्रीतिस्वामनु-
 म्भरते मे हृद्ययाम्नाऽऽसर्पतु मा अपमच्छतु सदा
 तिष्ठतिरित्यर्थः । भवत्येन पुराणे श्रुतेः किमायामसितत
 आह- इति न्यायेनेति । इत्यनेन पुराणोक्तन्यायेन सर्व-
 स्मादग्रेयजातात् पतिजायादिलक्षणात् विरक्तधीः वित्ता
 धीः यस्यस्यै रिरक्तधीः पुरुष वा गोग्यमोच्यर प्रीति
 भोक्तवामिति ह्युपसद्वयेवमात्मान द्रुमुत्सते वेदमिच्छ-
 तीति भावः । उच्य च क्वाचित्पुत्रशिशुमणिमोत्या-
 ' हृद्यमुदिष्वय वालोऽपि वगल्ल्या विमद्भुवम् ।
 हृद्ययद्वि निर्वाधि वीर्य गगयामि ते ॥ ' इति ।
 साहस्री ५५४

० याः इहा देवता सा. (सृष्टान्ते) सद्गीतनेन
 प्रयवेस्ये, इयमपीश, न कश्चिदन्तरितेति । या,
 १।१।१।१५६. ० या इहा प्रजा आच्य चरन्ति सा
 या ऐश्वर्यायिनी । संकर्म. १।१।२७. ० ' या वै का
 च देवतामन्तरितात्, तया आहृष्येत आग्नेनेता

देवता परिद्वेष्याय दजेत् ' अय भावे क्रतुर्यो विधि. ।
 धाठ. ट. २०. ० यस्यां चितो ये मन्त्राः प्रकाश्या,
 नरेव मन्त्रे. अगुचै, मा मा जिति. पुरोषीया । इति
 प्राप्त । ' यदेवाग्नेन यच्छ्रुतं तदेतया पूर्यति ' इति
 चवनेन लोङ्कृणाया क्व एष म्युनपूरी विनियोगात्,
 प्रकान्तनियतमक् सकमन्त्रसमाप्तौ अवशिष्टा इष्टकाः, गोक
 हृद्यमग्नेन उपयेया, पुनः पुनत्पुनर्वसमानत्वादेव,
 ' अयातयामी लोङ्कृणा ' इति श्रुतिस्वपद्यते । संकर्म.
 २।१।१६.

॥ यद्वः पुरयो लोके तदश्रास्य देवताः
 इति न्यायः । यथा- विश्वामिनि, श्वजापनी श्वप-
 य्यादाहृष्येन्द्रादिदेवोद्देशेन स्ववत्या गोश्यामीति मनवि
 हृत्वा यदा यथादेवं तद्गामोस्त्ववंगु प्रमुत्तलाया
 तुष्टैरिन्द्रादिमिर्षष्टि. सृष्टा, सस्य च तत्सगमैव प्रसू-
 मन्सृष्टिवाक्त्वादिषु पुगणेषु सस्यते इत्यन्यत्र विचारः ।
 साहस्री ५५३.

० यदर्थो नियमाश्रय, तदर्थो नियम इति सर्वत्र
 नक्षत्रम् । भाट्ट. ५।१।१४. ० ' यदर्था क्रिया, तदर्थो
 नियमः ' । अथवातादिनियमादृष्टस्यापि ' यदर्थाः ' इति
 न्यायेन प्रीत्यर्थतत्कथापाठ गीतिनिष्ठस्यैव । कौ.
 २।१।३।६ ट. ५७

० यथागमे योऽपे. त तस्य । सु. पृ. ५६८.
 ० यत्किंचिच्छ्रुत्वात्स परां किंचिद्विषय बुद्धिविषय-
 त्वविशिष्ट-वद्वत्त्वान्यच्छिन्ने गतिः । ' यत्किंचित्
 प्राचीनमधीपोमीयात् ' ' यत्किंचित् सोमकित ' इत्यादौ
 तत्रैव बोधात् । अत एव शानयनावच्छेदकत्ववच्छेदकस्य
 विषयत्वरन ऐश्वर्यात् न वाक्यमेव । यत्किंचिद्वानेव
 तस्यैव तु परांमिषयत्वेन उपेतबुद्धिविषयत्वविशिष्टे
 लक्षणा । येषां किंचित्त्वदस्य अज्ञातप्रकाशयच्छिन्ने गतिः ।
 मणि ट १६९-६६.

॥ यद्गृह्ये यद्वेषेष्टं चक्षुसत्तद्भायमद्रेऽपि तद-
 पेक्षते इति न्याय । आलोचयते आलोचयिष्याया
 अभावेन तद्भायमद्रेऽपि तदपेक्षाया अभावादिति ।
 सर्वदर्शनसमये औत्सुक्ये विस्तर । साहस्री. ७१६.

० यच्छदोः एतदपिपठनम् । सु. पृ. ४९१. ० यच्छदो-
नित्तसंबन्धः । 'नदि यच्छब्दतच्छब्दौ चंति मित्त
चन्तुनि' ॥ श्लोषा आत्मनादे ५० पृ ७०१. ० 'यदे-
यस्य एतु नद्वैयस्य. पुणेऽद्य. ' इति न्यायेन पुणे-
दात्म्य पूषा देवता । वि ३।३।११.

॥ यत्परः शब्दः सा शब्दार्थः इति न्यायः ।
५ अर्थ. पर. तात्पर्यविषयो यस्य सा फलर. । स्पष्ट-
मन्वत् । साहस्री. ७८८, मणि. पृ. ८१. ० 'यत्पर.
शब्द. न शब्दार्थं.' इत्यनेन न्यायेन अविशेषप्रतिश्र-
रूपस्थापि शब्दार्थसंबन्धम् । सु. पृ. ४९८. ० 'यत्परः शब्दः
स शब्दार्थं.' इति न्यायेन ' स एव वेद ' इत्यारिवच-
नात् न्याये प्रसाधनं नास्ति इति चेत्, न । महा-
नात्पर्याय विषयविषयवत्त्वेऽपि अत्रान्तरात्पर्यैव स्वार्थ-
निर्भरता निराश्रयत् । ततश्च वेदनस्य अनुग्रहनात्
स्वस्वरूपत्वत्वम् । तैस्र. उपोद्घात पृ. ५ (भाषण-
माश्रयम्).

० ' यत्प्रसङ्गे न यद् आगतं तत्प्रसङ्गो तद् बुद्धिस्य
जायते ' इति न्यायेन आशयविशेषणोक्तगुणविहिते
बुद्धिस्थे सति असापि (वैश्वदेवाधिकरणे) कृत्यस्य
न्यदाशेषेण गुणविशेषपूर्ववत्त्वम् । कौ १।१।११।
१३.

० यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुज्यते, तत्कार्ये
नन्विनोऽङ्गं प्रसज्यते । मा. १२।१।१११ । यत्
नन्विनोऽङ्गं प्रसज्यते, एतन्मै तत् प्रसज्यते । यथा
पाशुसा. प्रसजा. पौरोचाधिक्येत् । १२।१।११८ । यत्
नन्विनोऽङ्गं क्रियमाणं इत्यस्यापि उक्तं भवति तत् प्रसज्य
यथा पाशुवेत् प्रसाज्येत् क्रियमाणेत् पौरोचाधिक्येत् ।
१२।१।११११.

० यन्मात्रे तत् बचनान्तात्पर्येणान्वयेनैव कर्मान्तं यति-
रिक्तेन सर्वेण यद्यप्य इति न्यायः । वा. १।२।६।१०
पृ ९१२. ० 'यन्मात्रेण निना चोदितदयदेवज्ञातकथा
नुपपत्ति, तन्मात्रमेव अष्टाश्रुत अर्थापस्था कर्मस्य
प्रवर्तते नाम्बत् ' इति -राण. जन्मान्तराधिकरणपूर्व-
वधोक्त. । वा. १।२।१।१११ पृ ५२३.

॥ यद्विवाहस्तद्वीतगानमिति न्यायः । यथा
यद्बुधस्तयोऽपिवाहो भवति श्लोके गानमपि तस्यचान्व
गोचरे, नाम्बिति । तथा तत्तद्देवतापुत्राणां तत्त-
देवतामाहृत्यपचनानि क्षुण्यन्ते इति नापि क्षयनापि
परस्पर विरोध. पुराणानामिति । साहस्री. ४६८.

॥ यद्विदोषयोः कार्यकारणभावोऽस्मति याचके
तत्प्रामाण्यचोरपीति न्यायः । यथा- तार्किकाण
परस्परदुल्य उक्तित्वादिना कार्यकारणभावे सिद्धे, कार्य-
त्वेन इतित्वेन च कार्यकारणभावः, न तु कुण्ठान्ते
जातित्वेन प्रवर्तते पदार्थिक प्रति कारणत्वम्, तथात्वे
न चोद्यत्तथासिद्धत्वेनाकारणत्वं स्यात्, कारणता प्रपञ्चधा-
सिद्धेर्वापि स्यात् । अत एव न इत्यनेन दण्डादेष्येतादिकं
प्रति कारणत्वम्, नार्थान्तिप्रवर्तने प्रवृत्तान्ताच्छिद्रं
प्रति इतिप्रवर्तस्वैक्याऽस्मादादिति । साहस्री. ५००.

० ' यद्बुद्धयोः प्राथम्यमित्याद्युद्देशकत्वम् ' इति
न्यायः । सु. पृ ८६३. ० ' यद्बुद्धयोः
प्राथम्यमित्याद्युद्देशकत्वम् ' इति न्यायेन प्रथम-
निर्दिष्टस्य प्राधान्यप्रवृत्तत्वे इति भावः । आभरणम्
१।१।१।६ ब्रम्. ० ' यद्बुद्धयोः ० ' इति न्यायात्
('वक्तुं आदधीत, उपनयीत' इत्यन) वक्तुंतादि-
कत्वस्य निमित्ता प्राथम्याद्बुधता भवति । तन्मै च
वक्तुंतापिदिष्टहेमन्तादिज्ञानिरूप आधानस्वोपनयनस्य
वा प्राधान्यनिवृत्तकृतृकत्वविधिः । कौ २।३।१।४
पृ. २८.

० यच्छब्दः एव हि तच्छब्दार्थं स्वभावोपस्थित
नियमनोपायं, ' येन कर्माण्येव तत् जगत्तु दुःखम् ' इत्यादौ
नयेव श्रुतसिद्धिर्नाम् । न तु तच्छब्दोऽपि । कौ. ३।३।१।४ पृ ३५८. ० यच्छब्दः कर्तृत्वमा-
नाधिकरस्य, यदिसाब्दः, शस्त्री च निमित्तत्वोपस्थाः ।
यथा- ' यो देवस्वरूपस्यमहाशक्तिं चित्तुते ' ।
अत्र अमत्तयत्तुंमितिना वैश्वानरेति. । यथा वा-
' मे न प्रतिशब्दति .. स एषीं निति चित्तुते ' अत्र
कर्तृत्वमात्राधिकरणात् यच्छब्दात् एषीं चित्तुतेतिश्री ।
' यदि रथतरामा छेद. स्यात्, ऐन्द्रतापत्राण्
महान् रथीवात् ' इत्यत्र यदिसाब्दः रथतरामात्पर्य

एन्द्रानामप्रतामिभित्तत्र बोधवती । ' मित्रे जुहोति ' अत्र सतमी पानमेरस्य होमनिमित्तत्र बोधवति । वि १।१।७-७ यच्छब्द-त्रिणासमानप्रथिकरण्याच्च 'यदा श्रेयोऽपानपात' इत्यादेर्पच्छब्दात् विरक्षणं कर्तुंमानाना विकरणोऽय ' य एव विद्मान् ' इत्युपन्यमानो विधि सामर्थ्यं निरूप्यात् । तथा चोक्त - ' त्रिणापदैकगोमिष्वे यच्छब्दो न दोद्विषिम् । कर्तुंशुक्तं स एवाप- प्राप्तिवार्थानुवादहत् ॥ ' वा २।२।३।७ पृ. ४८८.
 * यच्छब्देन अनुवादप्रतीति । वि १।१।४
 * यच्छब्देन, उत्तमपुरुषेण, व्यामनगादिना च विधि शक्तिवत् । यथा - ' यस्मिन्नेव हविर्पार्श्वमाउठति ' अत्र यच्छब्द - ' तर्हिद्वैतमदन दामि ' इतिशक्ये उत्तमपुरुष, ' अग्नीदग्नीन् विहर ' इत्यादी व्यामनत्र (सप्तौवन) विधिर्वाच्ये इत्या अनुवादत्र बोधवति । वि २।१।२
 * यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्ध, ' न ता नशन्ति ' इत्यादी । वा २।१।७।११ पृ ४६३ * यच्छब्दस्य त्रिणासमानाविकरणस्य, विधिरूपप्रतिबन्धकत्वेऽपि, कर्तुंमानानाविकरण, कर्तृगणानुनादित्याद् विधिशक्ति प्रतिबन्धाति । सु पृ ७४६.
 * यच्छब्द-आत्म-प्रण-उत्तमपुरुषाणुपहृदविधि यत्तथो (रि) मात्रा न कमत्र कल्पयति । वा ३।१।१।१ पृ ६५९
 * यच्छब्दोपन्येन आरगतस्य विद्यावक्त्रप्रकाशने प्रतिबन्ध । सु पृ ७२६
 * यच्छब्दतच्छब्दौ उद्वेगप्रतिनिर्देशने । वा ६।१।३।१६ पृ १८८५
 * ' यच्छब्दयोग प्रथममनित्याणुद्वेषणस्य ' इति न्यायेन दक्षिणासने प्रथम यच्छब्दीनप्रकाशने उद्वेगप्रणाममलम् । सु पृ ४९५
 * ' यच्छब्दसमभिव्याहारे कति तच्छब्दस्य तदपरपर्यायिणम् ' (यच्छब्दायवसरामिदत्र तच्छब्दस्य) इति नियम (अय जतेष्टि-अधिवरण पायो नाम) । भाट्ट ५।३।४.
 * ' यत्सन्निधाने यो दृष्ट ' इति 'यथ । ननु ब्राह्मणस्य विद्याया' नोत्तरका' सर्वथयेन ' वत्सन्निधाने

यो दृष्ट ' इति 'यथात् विधेयस्मरणत्रयानयते, विनि योगात् प्राक् विधायकत्तमविकृतम् । सु पृ ६६७-
 * यद्धनि सरकारक मद्बोधन तत् तद्विधीय सर्वविधायकत्वानतिरूपम्, तद्विधायकत्वानतिरूपस्य मागवदायविषये कणाधानरूपम् वा सरकार बनयति । भाट्ट १०।७।८
 * ' यत् एतन्नरत्नतोऽवस्य न्यायति ' इति न्यायेन एवकामन्या यवच्छेदवाचित्वात् । सु पृ ८९३
 * यवीभाव विराम समातिर्वा । ' दहव एते वागा । यदि तु वह त्रियत्ते, तत सर्वसमाप्तौ यवी भाव पर्यन्तितो भवति इत्येववदुपकार उपपत्ते ' । भा १।२।१।१२०
 * यत्तार्थानुगतिरेव नास्ति, तत्र मद्देहस्य वा कथेति न्याय । सर्वदर्शनसमूहे वैमिनीयै स्पष्ट । साहस्री ७२०.
 * यत्रारयतेन कर्म प्रतिपादये, तत्र यनाम, वा धर्मातिदेवक भवति । यथा ' मातमहिधेन जुहोति ' इति । सुपृ १।२।१।५।६२ * ' यथेति वाऽस्यवकात् स्याद् ' । २।१।१।२१ । यत्र सर्वकारकान, तत्र प्रणाय स्यात् इत्येव तुल न्याय्यात्तम् । सु पृ ६५६
 * यत्रोभयो प्रत्यक्षान्वयेन सम्पत्तम्, तत्र उद गह्वर, यथा ' पुरोडास चतुर्धा करोति, आग्नेय चतुर्धा करोति ' इति । यत्र तु त्रिरुपयम्, नास्ति तत्रोपसहार । यथा- प्रत्यक्षपरोक्षयो ' आग्नेयमौ यजति ' इति चोदकप्रत्यक्षत्वानरूपयो । वि १०।७।९
 * यत्रोभयो मनो दोषो न तर्जोऽनुयोग्य इति न्याय । साहस्री १४०
 * ' यत्रोभयो रामो दोष, परिहारीऽपि वा सम । नैक पर्यनुयोक्तव्यलाहृगर्थविचारणे ॥ ' इति न्याय । अय साम्प्रवचनभाष्यकृत । यत्र वारि प्रणिपादिन्या भस्त्राद्योस्तुलादौष, न तत्रैक पर्यनु योग्य, स्वपक्षऽपि तदौषकत्वात् इत्येव यत्र निवृत्ता तत्राय प्रवृत्तिरिति । साहस्री १२९
 * ' यत्र च कारणान् कार्यदर्शनम्, तत्र तत्रोस्तित्र उदगीयते ' इति 'यथेन धत्ते कारणश्रितत्वेन उद्वे-

समनेतवात् हस्ते (सम्बन्धे) युक्त एव भेदः (नक्तैः) ।
 सु. ट. २५९. ० 'यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः' ७।
 ४।२।५. इति न्यायेन । कृष्णनिशिष्टप्रथावास्तव्येषु
 शौचयोगाद्गतस्य विष्णुश्रीसंज्ञेय, दार्ढ्ययोगमाहिरयथाजानु-
 वादेन कृष्णवर्णित्वदीर्घारेण वा 'यत् ० स्युः' इति
 न्यायेन परिहर्तव्यम् । कौ. २।२।२।५. ० 'यत्र निगा०
 स्युः' अप विष्णुताधिकरणोक्तो न्यायः । सु. ट. ४४७.
 ० यत्र पस्ताब्दसामानाधिकरणम्, तत्र सुगेन (निमि-
 च्चन) पदाब्दः परत्र वन्दते । टुप्. ५।२।१।३६,
 ० यत्र यद्नागत्याना च धर्मविशेषः, तत्र भूयोऽनुग्रहः,
 'भूयस्य स्यात् सर्ममत्' (१२।२।७।२२) इति । यत्र
 तुल्यप्रकारानि तत्र 'सुव्यं वा पूर्वोदानालोकम्'
 (१२।२।८।२३) इति । न हि न्यूनतरेषु सुव्यहीन-
 कारणे न भूयसि सममे वाधिस्तु । ७।४।३।१९.
 ० यत्र मन्वर्षस्य तानात्मम्, तत्र अस्य (मन्वस्य)
 व्याहृतिर्भवति । यथा आगौ (चयने) लोकप्रणयः ।
 भा. १।१।४।२२।४२. ० यत्र यत्रानुशासनान्या-
 भान, तत्र चतुर्ष्वचतुर्भूदौतविभक्तिः । भाट्ट. ५।१।१७.
 ० यत्र याग, फल इति शौचते, तत्राहूतानि
 प्रयाति । भा. १।१।२।१।३६. ० 'यत्र लक्षणवृत्तिर्यस्य
 रूपे ऋषे विक्रीयते । लक्षणवृद्धौ तस्मिन्' इत्यनेन
 शब्देन उद्देशसार्पणसामान्यवृत्तौरक्षीयस्य सुखान्तर-
 पस्य उद्देश्यत्वाम्बाव । सु. ट. १३५५. ० यत्र विविध
 नैमित्तिकम्, तत्र विशेषणवाचे निमित्तमेव बाध्यम् ।
 वाह. पृ. ११६. ० यत्र मध्यमपि किञ्चित् सामा-
 न्यम्, शब्दोऽर्थो वा, इतिद्वैततादि, तद्वगुणा वा रूपा-
 दप उच्यन्ते, तत्र तदीयो विष्णुः कल्पः । भा.
 ८।२।२।२.

० 'यद्यन्तरेषु तुल्यानि नामकानि ध्येये । इत्यन्ते
 तन्निदानेन तथा भावा हुगादिषु ॥' इति न्यायेन
 प्रतिपुमानुवर्तमाना यत्राद्य' प्रवाहिनित्तया चन्द्रमर्षि-
 दिवत् वैदिकप्रदोच्यतेः कृत. नैव वेदस्य नियता
 पिकृत्यते । कु. १।२।१।२८ ट. २६. ० 'पयैव पाठः
 प्रतिपुमान् (तथैव सामर्थ्येनपि भूतीनाम् । तैनेन
 चैता न समानन्ति सदसामां तु समानेत् ॥' वार्तिक

१।२।१।२५ सूते) ननु अप्याहर्षेपदस्य यथैव पाठः
 प्रतिपुमान्वायः इत्यनेन न्यायेन सामर्थ्येणनवा अनुवार्थ-
 माणात्तत् शैवित्रयोगवर्त-यत्तानिधान अयुक्त इत्या-
 यदुच्यते । सु. ट. ६५७. ० यथा 'जातस्य पुनस्य
 नीडन' एव नोदितस्य परिपूर्णस्य शेषः व्याभारते ।
 इति पूर्वपक्षः । भा. ५।२।१।२७.

० यथा नाम तथा युग इति न्यायः । माह्वही.
 ६५७.

० यथा यज्ञो ह्युद्योगस्य कण्ठे पाकः, तथा
 विकृती चरो. इत्येकः पक्षः । तद्व्यवहारयोग्ये कदाह-
 परादौ चापि पाकः इति द्वितीय. पक्षः । तथै. स्वात्म
 मेव पाकः इति सिद्धान्तः । अग्रे पेपथादिनिवृत्तिश्च ।
 चि १०।१।११. ० 'यथा यस्तुनात् तथा आभवेत्'
 इति न्यायः । वा. २।२।१३।२९ ट. ५६८, सु. ट.
 ८७९. ० 'यथा यन्नुवाचयाकुषात्' । इत्येन्द्रियैककल्प-
 दिना स्वतोऽद्यतोऽपि, इत्यत्रेनादिना यथा शक्तो भवति,
 तथा शक्तिमापाय सर्वभोगैरेतं कुषात् इत्यर्थः । यदि
 तु न शक्तिः सर्वोन्नोपगतस्वस्यः स्यात्, ततः सतिपरा-
 न्नोपसंहारेणापि अधिहारः कर्तव्येत् । सु. ट. ५३२.
 ० 'यथा स्यात् सन्नदर्शनम्' । द्युपत् प्रवृत्तेः 'यथा
 सन्नदर्शनं' इत्यनेन न्यायेन तदेव धर्म एवेन शब्देण च
 प्रतिपाद्यते । न च मन्वते पिनेम क्तरेण प्रतिपाद्यते
 क्वचत् पौनःपुन्यमदनर्थकमिति । वा. २।३।१५।२८.
 ० 'अपि नोत्पत्तिवयोगात् यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं
 तथा भाते विद्यते स्यात्' । यथा एकैकस्य वृत्तस्य
 हृत्तिलोऽद्यस्य वा दर्शन एवैवेन वृत्तमभितिवेद्यते
 एवमेव हने ह्यमभाते भवेत् । सर्वेषा मन्वक इत्यम् ।
 भा. ६।२।१।२

० 'यद्योत्तरं सुतोना प्रामाण्यम्' इति न्यायः ।
 (उत्तरोत्तरं सुतोना प्रामाण्यं' इत्यत्र इत्यम्) । कौ.
 १।३।८।२७ ट. १३१.

० यथादेवर्च वा तद्व्यवहित्वं हि दर्शयति ।
 ३।२।१।२९ ॥ लिट्शेन मन्वस्य अवेद्रोपममण्ये
 विन्निनेकमावेऽपि 'इत्याव स्या चनुमते यद्गामि' इति
 इत्यदिनेन मन्वनेन उपमन्वत्वात् इत्यदिनेन न होम-

मानात् सोमस्य मानप्रदणो इन्द्रलिङ्गमननिर्देशात्
 ऐन्द्राणा एव यदानाना औपदेशिकवर्गव्यापकतेन,
 'सोमेन गयेव' इत्यन्यपि मन्त्रालोचनया 'एद्रेण
 सोमेन यनेत' इत्येवमर्थात्प्रकारेण, चर्माप्येऽपि च
 अस्यानाना प्रवृत्तिविकारभावोपपत्ते, सर्वेषां यदानानां
 समानविधायकत्वात् अनेन्द्रसोममप्यनाना यथादेवत
 मन्त्रवत्ता इत्यथ (पूर्वमुक्तं -) पूषपक्षत्रोचनार्थेनाथं
 इदं सूत्रम् । प्रमोचनोत्पन्नपूर्वसूत्रावप्रमोचकामन्त्रत्व
 निरूपणार्थं वा धन्द । 'तदाकृतित्वा हि अनेन्द्राणा
 गतियोगित्वेन उपस्थापित्वेन्द्रवृत्तिः' इति । 'लिङ्गविशेष
 निर्देशात्' इति पूर्वसूत्रानुवचनमुपपद्येन्द्राणां प्रवृत्ति
 लोपशान्तं प्रह्वानन्त्रेषु सोमस्य इन्द्रप्रदानविशेषत्वात्
 इति । लिङ्गविशेषनिर्देशात् तदाकृतित्वेन इत्यस्यापुष्ट्या
 अन्वयिण्युक्तं 'नमति' इत्यन्यत्र 'अनुवृत्तुञ्जद्वय' इति
 विशेष्यविधान इति वदयम् । सु ए १२४१-८०

• 'यथाभागं व्याप्तवन्तम्' इति ऊहं पुरोडाश
 गये कार्यं । सकार्यं १।३।१८ मीको पृ २५९०
 'पुरोडाशगणे यथाभागं व्याप्तवन्तम्' इत्यनं वदयम् ।

• यथाभागं व्याप्येथा इत्यत्र विष्णोवेव
 संबोध्यौ ॥

सूयोमन्त्राधिकरण 'यथाभागं व्याप्तवन्तम्' इत्यदि
 मन्त्राणां विष्णु उक्तं ते वेदो संबोध्य विभक्तं
 विदधति, देवतानां यावत्सर्वेषां तत् ससुवृत्तवत्प्रकृतम्,
 चेतनत्वेन संशोषणवर्तित्वात् । इति प्राप्ते । पिण्डावेवान
 संबोध्यौ । तयोर्वेत्तवृत्तवत्प्रकृतम्, स्वविष्णोवचेतना
 नामपि संशोषणवर्तित्वात् देवताया अपि सम्बन्धित्वात् ।
 सकार्यं १।३।१६

• यथाशक्ति । यदि प्रयोगवशात्प्रदाने तद्धि यथा
 शक्ति इत्युक्तवन्तते । प्रा ६।१।११

• यथाशक्तलधिकरणम् । यथाशक्ति यथा ।
 यथाशक्त्युपपन्नयथा । नित्यं यथाशक्त्युपपन्नयथाशक्ति
 अर्थात् ॥

तर्कवर्णौ प्रवृत्ति स्थापयाम्नोपदेशात् । ६।
 ३।१।१५

भाष्यम्— बहुवचनवाक्ये भूयते, 'यावत्सोमलि
 होनं पुष्टोति' 'यावत्सोमं दर्शपूर्णमासां यजेत' इति ।
 नित्यमन्त्रित्वेन, नित्यो च दर्शपूर्णमासौ । तत्र यदेतत्
 कामश्रमप्रदन्तत्वं भवामश्रवणं द्विविद्यम्, तत्र वदेह ।
 किं यं काल्पन्येन विविधमुपसहृतं यन्नोति तस्यैवाधि
 कार, तत्र सिगुणमपि तत्र प्रयोज्यमिति । एवावदो
 कामश्रमपुत्रे प्रथमे श्रवणे चिन्तयामिषे सान्ने । इह नित्ये
 श्रवणे द्वितीये इति । किं प्राप्तम् । स्मृतानौ प्रवृत्ति
 श्वाचमाम्नोपदेशात् । यं काल्पन्यं विविधमुपसहृतं
 यन्नोति, स एवावृत्तिप्रवृत्ति । तथाभूतोपदेशात् । यथा-
 भूतं हि तत् कामश्रमयुक्तं भूतम्, तथाभूतोप निरवशु-
 पदिदनेन । तस्मात् सर्वाङ्गीपक्षेऽप्येव प्रयोगं वर्तय ।
 इति पूर्णमासमाह साङ्गस्यैव वाचकं । कथम् । पौर्णे
 मास्याममावास्यायां च साङ्गं विधीयते । यथा पौर्णमास्यां
 विहितम्, सा च पौर्णमासी । यदावास्यायां विहितम्,
 सा चामावास्यायति । साङ्गममावास्यायां विहितं पौर्णमासा
 च, तस्मात् साङ्गं दर्शपूर्णमासास्तद्वेदोपपद्ये इति ।

उप- ('सर्ववचनौ प्रवृत्तिं स्यात् तथाभूतोपदेशात्')
 यावत्सोमं प्रथमे चिन्तयते किं सर्वाङ्गीपक्षेऽप्येव प्रथम
 पुरुषोऽधिक्रियते, उत (अहं -) एकदेशोपमहासमर्था-
 ऽपि इति । एतदनेन तु (१।३।१।२।१६) कप
 म्भार, किं सर्वेऽहं निराकाङ्क्षीनिपते, उत एतेरेकस्य
 इति (चिन्ता) सर्वमिति सिद्धात् । एकादेशे (कप
 म्भारये) सर्वाङ्गीपक्षे सिद्धे (एव) इदम् (वापि
 करणम्) आरभ्यते । (भाष्ये ' प्रथमे श्रवणे ' इति
 श्रवणश्रवणं कृतम्, न तु प्रथमवर्तमानं, प्रथमप्रयोगे इति
 वा । तथाभिमतवत् -) ' अस्मिन्नेव पुष्टोति ' इत्ये
 वमुक्तस्य (इति) विपरित्तमामारस्य निमित्ते कथं
 च विधानात् उ तावत् कर्मान्तरमित्यम् । नापि प्रयोगा
 तस्य (प्रयोगमेव इति आनं दाशुभ्रिये रते च वाट)
 अन्तर्गतत्वात् इत्येव निरवशेऽप्येव (इत्यनित्यये
 ष्ट्रेणानुपपन्नवित्यर्थं) । सुविद्वत्सु अस्ति मेद ।
 तमेव (मेदम्) आभित्य भाष्यकारस्य आह द्वितीये
 अथो इति । (उक्तधिकरणमपि न विद्वत्तिसाधयित्वा
 यम्, किन्तु सङ्गप्रामाण्यवयम् । विद्वत्प्राहाणं तु

प्रदरुताये इत्यभिप्रायेणाह -) चर्चयन्परिचरन्सिद्धान्त
 जनिताद्यद्वाय (धृते) उत्तरमधिकरणमाह गते ' साम्येपु
 चैवर्णमित्वात् ' इति । (यद्वा, यथा तिमिच्छन्नेन
 अद्रव्यात्, यथा स्वर्गकामादिमानस अधिकाद्यवयवात्,
 तद्वन्नेन साम्यमपि हीनाद् प्रयोक्तव्य इत्येवमाश-
 ङ्कमानं प्रति उत्तरमविरत्य सवामविषयवारण्यते
 इत्यभिप्रायः) । सर्वाङ्गोपसहस्रमर्थस्य (एव साम्येपु)
 अविच्छ्रयः, तादृशस्य (एव) निगमनत्वात् । न तु
 नित्ये तादृशीदृष्टिः, सर्वदा यः सर्वाङ्गानि उपसहस्रं
 चक्षतेति । तस्मात् (तत्र) एकदेशाद् - (उ-
 महर-) समर्थोऽपि अधिक्रियते । (एव अविच्छ-
 याना विषयविषयः कथितः । इदानीं प्रवृत्तमधिकरण
 पूर्वपक्षप्रवृत्ति अभिधीयते--) सर्वैः अङ्गैः ऋतुनिग-
 कादृशीक्रियं । तादृश एव (ऋतुः) कर्तृभूमित्वेन
 (याजनीयत्वात्वेन) बोधते । तदुक्तम् ' तथाभूतोप-
 देशात् ' इति । योजनान्तरमाह--) अथवा यथा धातोः
 (धारणस्य) पूर्वोपरीभूतस्य (मानना-) काण्ता
 सर्वैः (अङ्गैः) विद्ययावृद्धीक्रियते कण्ठे, तथा
 नित्येऽपि (विषयस्यैकधुनित्वान् इत्यस्य न्यायस्य काम्ये
 नित्ये वा अत्रिदेशात्) इत्यतः तथाभूतोपदेशात्
 (इतुकात् । यथाभूत काम्यम्, तथाभूतोव गित्य
 चितिः । अथवा नामवित्ताद्य (स्वर्गपूर्वमाकार-
 कर्म) सर्वैः (अङ्गैः) विद्ययावृद्धीक्रियते यथा काम्ये
 तथा नित्येऽपि, तथाभूतस्तुत्तरात् । इत्यतः तथा-
 भूतोपदेशात् । अथवा यथा साम्यस्य सतिषी
 इतिरत्नत्वका (आम्नाता) तथा ति यथापि (प्रयो-
 र्थि) सतिपानावित्तेषात् । इत्यतः तथाभूतोप-
 देशात् (इतुकात्) । अथवा मानसैवमेतन्तरेतरयोः
 कारणमिच्छतेः आस्तत्तपदस्य च (' भागनाऽऽनेपदे-
 तरेतरयोगकृत्यानाम् ' इति वातिकपाठ लिखितमुद्रितेषु)
 तुल्यात्वात् तथाभूतोपदेशात् । अथवा पुरुषार्थस्य
 (साम्यस्य) उभयन (साम्ये मित्ये च) विप्रमानत्वात्
 तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । अत्र पद पश्चा उवा) ।
 अपिवाऽऽप्येकदेशे स्यात्, प्रधाने कार्यनिवृत्ति-
 गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् । २ ॥

भाष्यम् — अपिपेति तद्वत्प्रवृत्तिः । अल्पेक
 देशे अद्रव्या रथादेव प्रयोगः । यतः आह्वयपि अद्र-
 र्थापि प्रवृत्तमानस्य प्रधानादेव अवयवगौ निष्पद्यते ।
 तुल्यमान सर्वाङ्गयोगेण भवति । नो गुणः । साङ्गान्
 स्वर्गमिनिर्वृत्तिः प्रधानमात् इदमन्यत् पश्यम् । तस्मात्
 स्वर्गोपाप्त्यर्थं संपूर्णं करिष्यामि इत्यारब्धम् । यवि
 कानिचिदङ्गानि न प्राक्नोति कृतम्, तथापि अस्मात्
 एकदेशाद्गुणतुल्यत्वात् प्रधानान् फल भविष्यति । तस्मात्
 प्रधानमात्रस्य प्रयोगमाह, नाङ्गानाम् । दसंपूर्णमाद्य-
 गन्धकः अग्निदोषान्दश्च प्रधानवत्तार्थं. अन्यानि
 अङ्गानि तदर्थानीति ।

दुपू-- (एकदेशमितेन तावत् सिद्धान्ताह)
 नास्ति इति नतंभ्या, (अपूर्णत्वात् । अपूर्णप्रवृत्ता
 हि इति नतंभ्या) । कथमपूर्वमात्र. ? फलमात्रात्,
 (कास्मान्नामविष्कण्डित्यस्य हि अपूर्णं कल्पते) ।
 कथ फलमात्र. ? निमित्तकण्ठो एव न (कावदे)
 अवयवत्वात् । इत्येवनावयवः ? निमित्तकण्ठयोः (द्वयो
 रधि) अत्रुपादेयत्वात्, ते प्रति कर्म उपाधीयते ।
 (' ने प्रति कर्म उपाधीयते ' इति तु आनन्दाश्रमीये
 पाठ, स च उदात्त-प्रागुत्तारं न भाति) । तत्र
 अन्वययोग्याने (वाक्याय) कृतार्थत्वात् एक (एव)
 प्रति उपाधीयते (कर्म, न द्वे अपि प्रति) उपयोग्याने
 वाक्यभेद स्यात् । (फलमेव तु प्रति कर्मात् नोपा-
 दीयते ? अत आह--) निमित्तस्य ध्रुवत्वात् तत् प्रति
 (कर्म) उपादायते (न फल प्रति) ।

(इतः पर अश्रमीयलिखिते प्राथमिकतद्वात् प्राक्त-
 नस्य इत्यस्य उवाचात् आनन्दाश्रमीय एव उच्यते,
 अचिच्छु पुत्रकान्तारादिनि) ।

ननु भावनयचनस्य ' किम् ' इति आकाङ्क्षा
 उदरता न विमित्तन दूर्ध्वे (निष्फलात्वात्), नापि
 योगेन (अनुकुर्यात्त्वात्) । केन तर्हि ? फलमेव (तेन
 वत्वात् फलार्थतः पुत्रकम्) । उच्यते । यदि फलार्थी
 पुत्र. कर्मणि प्रवर्तेत (ततः) तस्य ' वाक्यमिच्छ' इत्येतत्
 अङ्गत्वेन स्यात्, (एतत्वा वाक्यभेदात् ।
 किञ्च फलप्रयुक्ते कर्मणि) फले च अनर्थी न प्रवर्तेत

इत्यत्र च दोष (ग्यात्) कृत्वा च इति नर्मै यत्ता (नैमित्तिकेऽपि) ग्यात् (काम्यम् । तत्र च) ' अस्मि यद्व्येकदेशे ' इति च (मूलम्) विद्वज्जेत । (विद्वद् इव काम्यम्, इदं नैमित्तिक इति -) यत्रदेशेऽप्येव न रणम् । नियन्त्रायस्ये फले सति (द्वेषोपि) काम्यं तत्र काम्यपदेन एव स्यात् । तस्मात् याम्येव भाष्यमिति ।

अथोच्येत श्री अशौ (वस्य) प्रयोजनो यथाहो निमित्तापक्ष । तत्र ध्रुवो निमित्तेन (निमित्तस्य भूतत्वात्परिहृत्य) निमित्तात् (एव प्रयोज्यत्वात्) विचित्रं । फल तु (केचनम्) विचित्रे (न तु प्रयो जयम्) । अथो न विचित्रो भित्तिपथस्यात् । एव न निमित्तप्रयुक्त आरम्भ इत्येव कथं । तस्मिन् (वस्ये) क्रियमाणे सति फल निमित्ति न प्राप्तते इति । (इति चोदप्रमाणो । परिहृति -) एतदपि अनुपपन्नम् । (वस्यम्) च स्वर्गं न काम्यते न चक्ररात् मोक्षार्थं, तत्र च काम्यत्वे एव स्वर्ग्यथ, निमित्तमममत् (जीवन् हि निमित्तम्) । न च सत्त्वं श्रुत्स्य (निमित्तस्य) क्वचित् सति प्रयोजकता क्वचित् प्रति अप्रयोजकता स्यात् । तस्मात् सुदुर्लभे प्रयोजकमेव निमित्तम् । तस्मात् निमित्तं काम्यत्वात् ।

अथोच्येत किंवाच क्व यत्पदेनात् काम्यत्वात्प्रमाणं फलेत्वादकता । न चायत् फलमस्ति वागस्य स्वर्गात्ने (विश्वत्रिन्वायात्) । तस्मात् क्रिया यस्या (सुदुर्लभाऽपि प्रयुक्तत्वात्) फलमिति । न च तात्पर्यं वैदेन उच्यते इति । एतदपि अनुपपन्नम् । कथम् ? ' योनिशामदसंयुक्तमामो (सर्वत्र प्रचरन्) सत्त्वमेव सर्वत्र प्राप्ति स्यात् । न चेत्थेन तत्र । तस्मात् तात्पर्यं किंवाच फलं प्रदष्टव्यं अथवाच, ता (एव) फलत्वं (यथा भोव तात्पर्यं) ताभ्याम् वैदिकं (यथाशक्त्यभिरणं विहितं किंवाच फलत्वं) । न च काम्यमानं फलं सति, अनुपपन्नम् । तत्रैव तात्पर्यं पुराणेषु अभिमतम् ' इति चेत् (नच) प्रसादात्तस्मिन् (फलत्वे) पुराणेषु च अनुपपन्नं स्यात् । न

चेत्थे (प्रत्यर्थत्वात्) । तस्मात् निमित्तं प्रति काम्यत्वात् निवीयते (निमित्तम् । अतश्च अपूर्वाभावात्) इति तत्रैव तात्पर्यं । कथम् (इदानीं तुने) एवदेशे वात् इति चेत्, साद्रस्य (प्रधानस्य) वाचकं कृत्वा शब्दं, प्रधानमात्रपदेषु (तु) एकदेशाद्भव । (इदं मात्रं व्याख्यानमिति मत्वा व्याख्यातातरमाह -) अथवा दशार्थं (फलेत्त्वत्पदार्थं) वा पुरो वाच्यमित्युच्यते (निर्गुणत्वात् इति तत्रैव तात्पर्यं), तात्पर्यं एकदेशाद्भव । कैश्चित् पुन (अथवा) एकदेश्यमर्थो वर्णित । (यद्यपि अलौकिकभावात् भावेन) कथमव्याख्यानं प्राकरगिरि इति तत्रैव तात्पर्यं नास्ति (तथापि) आहवनीयविषयात् प्राप्तिता अस्ति, काम्येषु एकदेश्यमन् इति । एतदपि अनुपपन्नम्, अपूर्वमित्युच्यते आहवनीयार्थनाम् । न च अपूर्वमिति उच्यते । तस्मात् अद्विष्टदिरस्य अथा वास्यात् पुरोडासस्यैव इत्येतात् उच्यते । कथं तर्हि ईदरे (निमित्ते) पुराणवृत्ति ? (उच्यते -) प्रयत्नानुत्पत्तया (प्रवृत्ति), विहितत्वात्प्रति प्रयत्नं सति (अनुपपन्नं विहितं काम्यं प्रायश्चित्तोपाने नर ' इति यत्नत्) पुराणं च हितात्प्रतिपत्तये आहवनीयवृत्ति तत्पत्ते । यथा त्रैके उपानदारात् दिशः किंवा कर्त्तव्यविहितत्वात्, एतद्विहाय प्रयत्नं परिहृताया (प्रवृत्तिं सुकृते) । ननु एव अप्रयत्नं फलं स्यात् । उच्यते । फलं तावत् (सर्वत्र) भाव (एव) । अप्रयत्नस्य (प्रयत्नत्वात्प्रमाणं, प्रमाणं भावः) अभावः (न तु मन्वकतात् स्वपत्तिद्वारात् । अतः -) कथमपि किंवाच (भावनाया) फलं स्यात् । अस्मिन्निमित्तं प्रयत्नानुत्पत्तिं फलं (स्यात्) इति यदि उच्येत, तत्र । न (हि) आशक्त्यभावात् प्रयत्नं ही गतिं विहितत्वात् । तत्र अप्रयत्ने विहितं प्रयत्नानुत्पत्तयः, अथवा वाच्यत्वात् प्रयत्नस्य इति इत्यतश्च यथा (यद्यपि) तस्मात् प्रयत्नानुत्पत्तिं फलम्, इति नेदस्यां सोदाह । कथं तर्हि प्रयत्नो गतिः ? किंवाच अशक्त्यात् । अथवा कर्त्तव्यवृत्ति । (तेन) अशक्त्यात् सोपे य, न कथं (सति वाच्यत्वात्)

निरतंते (नोत्पद्ये) । ननु (एवमपि प्रत्ययाकारहेतुभूता) अक्षरानिष्टुत्तरेव (कलास्य) फलं स्यात् । उच्यते, आत्मन्यतिरेकेण क्रियायाः फलम् (भवति) । अक्षरानिष्टुत्तिस्य करणमेव । स (च) क्रियायाः धर्मः (सन्) कर्म फलं स्यात् । न च प्रत्ययापामानः फलं श्लुका-नेव । परि च आत्मन्यवयः फलं स्यात्, (ततः) फल-निमित्तयोः (द्रव्यमपि) एकवाग्भावादित्योः उक्तः (प्राक् । अतो नित्यस्य कर्मणो निष्पत्त्येव अपूर्वाभावत् इति-कर्मयथा नास्ति, इति टीकाद्वयस्य प्रयोगः-) इति केचित् एव (अधिकर्णात्तद्वान्तम्) वर्णयन्ति । (एतदिदानीं दृग्निर्वाहकमेव) सत् (एवमेव-मितम्) नोपपद्यते । कर्म भावनातो हि नित्य आशाद्वा उत्पद्यते हि केन कथमिति । (तत्र -), तद्विनिष्ठा चेति कर्तव्यता । (नत इति आन्तर्यामि-कथनानाद्दृष्ट्या प्रत्ययमुच्यते) । सा च (आकाङ्क्षा) दृष्ट (अपि क्रिये कर्मणि) शिष्यते । तस्मात् अस्मि इति कर्तव्यता । यदि च अस्मिन् (नित्ये) योगेन (क्रियाकारणत्वात्) दृश्यते, पञ्चान्मादिष्वपि तत् (ततः उत्पद्यते) न माद्यन्येन स भवित्यति (क्रिया सा-न्य-रतेनेव स्यात् यावः । तदर्थं ननुपि इति मूर्तयत्वा न स्यात् । दृष्टते-) तत्र (कामरागद्वेष) निमित्ताभावात् (कर्म एव कर्मयत्वा विधीयते इति नेतिरन्तर्गतता) इति चेत्, तत्र । अथर्वणि तस्मिन् (निमित्ते) किमिच्छनाद्दोषोत्पत्तेः योगोत्पत्तेः (च) परिश्रवत् न प्रशान्तम् (चोदयति-) ; अन्वयनिश्चयोर्विरोधः इति चेत् । (उत्तरम्-) अविरोधः, भिन्नवाक्यत्वात् । (एकत्राप्यन्यत्रागो हि फलनिमित्तयोर्विद्वेष्यते । वस्तु-तस्तु नास्त्येव विरोधो भिन्नवाक्यत्वादनयोरीत्याह-) निमित्तं हि कर्म प्रयुक्ते, न कामार्थत्वात् स्या-त्तपि । (तदेव व्यनक्ति-) न हि कर्मण्य निमित्तं कल्पते, येन फलोपचिनं स्यात् । (प्रत्यय-) तस्मिन् निमित्ते, कर्म क्रियमाणं विप्रमाण्येनम् इति तुलना पद्यमिष्टुयं मरुति (अतश्च निमित्तचरन्त्येव अपेक्ष्य-माणं फलं कर्म तेषां विद्वेष्यतेति) । फलं न कामयते (मोक्षार्थं) इति चेत् । उच्यते । न हि ईदृहाः

पुरुषोऽस्ति, यः अवश्यफलं च, फलं न कामयते । मोक्षार्थं (न कामयेत्) इति चेत्, तत्र । तेनापि अवश्यं वाक्य एवित्यन्वयः । तस्मिन् सति, मोक्षमाकाङ्क्ष । अमोक्षार्थिना अपि अमोक्षे एतित्यन्वयः पद्यात् । उप-रथा (अप्रधीणे पते) इत्यत्रातेः । तस्मात् नित्यानि कर्मणि तत्र (चापक्षपक्ष) उपाकृत्येन चोद्यमानानि इति कर्तव्यतागपेक्षन्ते । वीताया च (हर्ष-) द्रव्ये-च्छादा कर्मणः इदमेव (चापक्षः) फलम् । यदि च नित्ये श्रुत्यनुब्रह्मणं यावः कर्मभूतः ततः सर्वथा-विशिष्टः श्रुत्यनुब्रह्मः, इति सर्वत्र (भाष्येऽपि), फलमाह न भवति । (चोदयति-) फलप्रदानार्थं कर्मणोऽप्यनु- (यावः कर्मभूतः) न भवित्यति । (निराशयेन-) साधनान्येन (स्वर्गकामाधिकरणस्य पूर्ववक्ष्यमान्येन) तस्य उप-निषात्तादिति (फलवदस्य द्रव्यपरत्वमापात्ता इति निज) यदि च क्रिया स्वभावत्वा (स्वतः) अन्वयत् किञ्चि-दुत्पादयति, ततः तदेव वेदेन च उच्यते । नहि आशङ्कनीयम् (वस्तु) स (वेदः) इत्याद्यनेन चोद-यति, यत्रोत्तिष्ठोमस्य सङ्घट्ट प्रवेले सर्वत्र प्रवृत्तिरिति । उच्यते । पञ्चादीनां क्रियाणां त्रीं धर्मो दृष्टौ, एतस्मिन् प्रयोगे एकत्रात्ता निमित्तकत्वात् च । तत्र चोत्तिष्ठोमस्य फलचोदनाभिः (सर्वत्र चोत्तिष्ठोमः इत्यतिभिः) अन्वयपत्रात् निहितत्वात् । एतस्मिन् प्रयोगे (द्व) एककत्वात् (क्रियात्वमावलेन लेके दृष्टा) येन वाप्ये । यदि च फलं नास्ति (तत्र, ' सर्वपूर्व-माकाङ्क्षा भवेत् ' इत्यत्र) परणविमर्शोत्तरेऽप्येवोक्त-भवे-पदानां (परणविमर्शः, उत्तरेऽप्येव इदं धर्मस्य, आत्मनेपदस्य च) आभावत्वात् । (यदि न नैमित्तिकं, कर्मभूतः एव धर्मार्थो न फलभवेत्त, ततः) ' भिन्ने श्लोक्ति ' इति (श्लोकस्य) निराकाङ्क्षात्वात्, ऋतु-मन्वये न स्यात् । आकाङ्क्षोत्तरभावात् हि कल्पयेत्, पुरुषार्थता वा । न च भवत्येव (मेदमहोमस्य प्रती-कनविषयिणी) आकाङ्क्षाऽस्ति, निमित्ते भूतत्वात् । नहि आकाङ्क्षा कल्पते ऋतुना (तस्मात् मेदमहोमस्य न कल्पयेत्तस्मिन्) । निज) यदुक्तम् (मरुता) फलनिमित्तयोः अनुपादानात् (अनुपादेकत्वात् नैकत्र

ममत्वात् एवमिति । इति । (' मित्ते बुद्धेति ' इति)
 अनेन एवतुल्यम्, (भेदबुद्धेर्भेदविषयत्वं नोपमित्यर्थः ।
 तेन) इत्येवम् क्व प्रति उपाधीयते निमित्तं च, एव
 मित्तमपि (अग्निहोत्रादि फलनिमित्तबोध्यादीयमानं न
 कुर्वति) । यथा च तत्रत्ये पिण्डविकृत्यत्वं (अमासा
 म्यामनस्य च प्रति उपाधीयते) एवमित्तमपि (अग्नि
 होत्रादि । तस्मात् समनोक्तदानं नोप) चाप्यकारश्च
 (निमित्तसंयोगे) फलमित्युच्यते ' प्रधानादिमन्त्र
 फलम् ' ' एकदेशाद् - (गुण-) युक्तात् प्रधानात् फल
 भोगिनिति ' इति वदन् । तथा पिण्डपक्षे पुत्रकामोदया च
 (निमित्ते कस्यपि फलमित्युच्यते । विश्वत्रिदशिकरत्ने पिण्ड-
 विकृत्यत्वं फलतरं दर्शितम् । पुत्रसामोदिरत्र जातेषु) ।
 सूत्रकार (अग्नि) नित्ये इति इत्येवमतिसिद्धेति (' एक
 स्यापि प्रयोगे स्यात् ' (३।३।११५) इति वदन्,
 ' इष्टयादृत्तौ प्रकाशदानैतौतारम्भणीया ' इत्यत्र च-)
 प्रकाशवत् इति दृष्टान्तोपादानात् सिद्धादह्नव दर्शयति ।
 क्वं यथावदन्वय (विधिवाक्य) पुरुषाद्यत्वं न स्वमि
 चरति । नहि फलनत्वेण पुत्र्यत्वं प्रवर्तते, वैपुषिन्
 माहात् (दर्शपूर्णमाशादिषु), वैपुषिन् (प्रजापदिषु)
 पारमर्षेण, (न तु इच्छिपि निष्कमे विधिरिति) ।
 यदि च (अर्धुते पक्षे) परमर्षेः करणत्वं वदन्,
 (नत) प्रजापदीयामह्नव न स्यात् । कर्मभूतत्वात्
 (प्रजापदे) । नैव अत्रेति, ' एतन्मा कर्म-वम् ' इति
 (नदि कर्म-साधनोदार्ते स्मरन्त्), आगेष्टमाशब्ध
 शब्ध इति इत्येवमपि (अनुना) संबन्धेन (तस्मादाह्नव
 सिद्धिः) । यदि न यत् फलमस्ति, यत्रैव पारमर्षे
 पराह (अत्रैव तु कर्मभूतं स्यात्, नत) स्यात्कि
 तावदे (फलभोग्यामर्षेण) पारमर्ष्य कर्मभूतत्वात्,
 ' यत्रैव च प्रयोग्यावदे (कर्मभात् । इति-)
 कर्मभूतेन (कर्मभात्) संबन्धेन निति । परं च (फल-
 यत्वं) कर्मभूतत्वं न । परमर्षे तु नैव वाप
 (भागे) । तस्मात् परमर्षे विभागे, ह्यत्रैव
 (परमर्षेण) कर्मभूत (उपाध्याय) । सिद्धेति
 अत्रे (सिद्धे) सिद्धे (तस्मात् तस्मात् कर्मभूत
 एव परमर्षे इत्यत्रैव फलम् । वाप नित्ये इति-)

व्यपदेशश्च (फलेण) कर्मत्वत्वात् अवश्यमर्थमत्वात्
 (च उपपद्यते । तत्र अत्रैव फलं नित्यम्, अत्रैव
 वाप्यम् । फलार्थत्वे तु न विशेषः) ।
 (सिद्धान्त दर्शयति-) एव च साहच्यम् (मूर्धा
 ह्नव) शक्नोति न शक्नोति कश्चिदपि कर्तुं इति शब्दा
 ' यावत् शक्नुयात् ' इति उपनिषद्वये । शक्य
 (न्य) शक्नोति (अत्रैव लयमाने) वैपुष्य शब्दः ।
 कस्ये तु यत्र (संयुक्तां कर्तुम्) शक्नुयात् तदा
 प्रवर्तते ।
 तद्कर्मणि च दोषस्तस्मात् ततो विशेषे स्यात्
 प्रधानेनाभिसंबन्धान् । ३ ॥
 भाष्यम्— प्रधानादिभ्यो दोष श्रवते ' वाप न
 एव स्वर्गाद्योक्तानि-छन्दे, यो दर्शपूर्णमासाद्यो क्व पौर्ण-
 मासीममाशब्दा वाऽपिवात्येवम् ' इति प्रधानादिक्रमे दोष
 द्रव्यत्वं नित्यता दर्शयति ।
 कर्मभूते तु जैमिनि प्रयोगवचनेकत्वात् सर्व-
 पामुपदेश स्यात् । ४ ॥
 भाष्यम्— वदुक्तम्, नास्ति भेद इत्यादिभिः,
 इमानि प्रधानानि । प्रयोगवचनेकत्वादि जैमिनिगद
 स्य । सर्वपामुपदेश ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या चनेत,
 अमाशब्दापामाशब्दा चनेत ' इति ।
 अर्थस्य व्यपदेशित्वादेरस्यापि प्रयोगे स्यात्
 यथा क्वचनत्वेषु । ५ ॥
 भाष्यम्— एवाह्नवसंयोगेऽपि स्यात्, सिद्धादि
 फलमप्येव । कुत ? अर्थस्य स्वार्थित्वात् । एव
 इत्यत्रैव प्रधानम् । अग्निहोत्रादिसात् दर्शपूर्णमाश
 यत्रैव फलमिदं भाति । तदिदं कर्म-पत्रोपादिदिति । परं
 पौर्णमास्यापुपरिहृतम् सा पौर्णमासी, यत्रैवैव स्यात्,
 सा अमाशब्दा । ' यदापदिऽष्टाक्षरानेऽमाशब्दायां पौर्ण-
 मास्यां चाप्युच्यते भवति ' इति । तस्माद्भवे पुष्टेष्टासौ
 ऽमीपौमास्यां च, आद्यं चाग्नीषोमादिभ्यः पौर्णमास्याम् ।
 आद्यं चित्यमतीतममाशब्दायाम् । यदुक्तम् ' पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्या चनेत, अमाशब्दापामाशब्दापामा
 चनेत ' इति साहचर्ये विधात्वात् साहचर्यपूर्णमाशब्देन
 अभिधीयते इति, नैवदेवम् । सिद्धेति दानि पूर्व-

करप्रतिरोधित एव प्रधानं एव न तु साह । अत एव निमित्तत्वापि विनिर्वाहविवादा अन्यथा । अत एव विनिर्वाहेऽपि प्रवृत्तजनकानुगतानां विधीयमानस्य समन्यतया एव । अत एव अङ्ग-वैरोधि प्रधानस्य एतदुत्पाद्यजन एव, तस्य प्रधानमवगतजनानां धीवन्तम् ।

तत्र तु अत्र विरोध - यत् काम्य विष्वाशितेऽ साधनताज्ञानोत्तरमेव अङ्गविधीयते, नित्ये तु निधि सृष्टिनिमित्तादिभिः - अत्राप्यन्यथाकरणप्रतिरोधित्वज्ञाने बलैऽपि साहाय्ये, अनेकविधतायाम् । अथि तु दु- र्त्त प्रधानकरणकर्मकारा भावादेशान् पूषद्वत् पारंगणस्य माप्यत्र स्वल्पे च इति बोध्यम् । अत्र हि पाठप्रत्यये माप्यत्र निमित्ते ' धर्मेण काय मनुजसि ' इत्यादिशक्त्येव प्रतीयते । अत एव न विश्वविन्यायेन स्वांतराजानम्, न च अनुस्थाप्येत्यापि काम्यकारेण माप्यत्रकथनम् । काम्येण च तत्, त्वयिभविर्वात्, समानवदधुने चत्पेनिति तत्र पतक्ष । न च तपोपूर्वमासादी कथनात्मनेव स्वगाणना विदेऽपि मादोरोपयो ' धर्मो ' इत्यस्य आ- प्यत्र इत्यस्यम् । तत्रापि सुमुक्तौ स्वगाणनामिष्ट र्त्तेन, तदुत्तरो माप्यत्र अङ्गितयापतानुगतारत्ते अत्र माप्यत्रका काय-कारितावत्तस्य अनुमुक्तपयतना संशयान्न । यथाप्यत्र तु सवदिभ्याप्यत्रात् निधि स्यात् प्रत्येकतया, तस्य वैमिषिकाजोत्रकल्पस्य निमित्तमनुप्रोत्तिनिमित्तानुप्रवृत्तये वाप्यत्रात् । न च तदुत्तरोपयान्, तत्रेऽपि हिर्वाशयामनेन अत्रकथनम् । अतश्च पारंगण-कथनमनोत्तमेव अङ्गवन्तम् तु प्रवृत्तनिमित्त-रत्तत्रोत्तरे अङ्गवन्त इत्यत्रोत्तरोत्तरोत्तम् ।

न च उपनिषत्तस्य एव अङ्गवन्तस्य वाप्यत्रात् । इत्, तत्र च इत्यन्ता वरिष माप्यत्रान्, तदुत्तरो उत्तरात्पि न निमित्तमवधारणोत्तरे अङ्गवन्तस्य इत् वाप्यत्रम् । * साप्यत्रात्तदोत्तरेण अन्यत्र वा तस्यै कथयार्थं तदोत्तरोत्तरोत्तरे, विदवन्तानोत्तरो- मंत्र अङ्गावैरोधकत्वात् अङ्गावन्तानुपनिषत्, तस्यै

शक्त्यवच्छेदोपपत्ते । अत एव कामे निमित्ते च यस्या विकारिण यावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितानि अङ्गानि तत्र तावन्त्र चर्हि आश्रय ईश्यतुयत् इति महावाक्यार्थं कल्पनात्, काम्ये सर्वाङ्गादिगम्, नित्ये च शास्त्र्य बन्धित इत्यलाम् । अतश्च यद्यत्र एकस्यैव काम्यवक्तव्यस्य यावन्तीयावक्तव्यं च खेमाप्यत्रोत्त- र्त्तिसुपाधिकारिमेदेन प्रमाणसाहित्यमेरुऽपि यस्याधिक- रिणे यावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावता काम निमित्तं च विधातव्यम्, तथा अत्रापि इति न नोऽपि दोष । अत सिद्ध निमित्तभूयतुर्त्तयेन यथापि अङ्गहीनतापि प्रयोग इति । अत एव विष्वाशये ' वैदेव याद्वत् तद्वत् क्षेतवन् ' इति सिद्धान्तानि विष्वाशय प्रवृत्तं च इत्येवम् ।

मण्डन- - ' यावच्छानि विद्या नित्य । '

शङ्कर- - ' अयं क्त्वा त्वद्वाहान स्यात् । '

० यथाशास्त्रविकल्पम् (यथाशास्त्रियाव ३।२। ११-७ एव यथाशास्त्रविकल्पम्) । यत् इति शास्त्र्येनानुत्तरतया प्रवृत्तम्, तस्यै यथाशास्त्रविकल्प, न तु अनुत्तरतया चाप्ये । अतश्च तत्रैव अस्यापि न तन्वाप्यत्रियता । भाट्ट ३।२।० ० न प्रयोगार्थि- विषयशमन्त यथाशास्त्रविकल्प, त्रि- प्रयोग विविना यत् क्व वनया बोध्यत तत्रैव । तत्रैव हि यथाशास्त्रि- पुर्वान् इति वक्तुं शक्यत न अर्थान्-यम् । तत्रैव प्रयोगार्थि-य यथाशास्त्रविकल्प अनुत्तरतया प्रवृत्तं कल्पयता बोध्यत, तस्यै यथाशास्त्रविकल्पं चाप्य यावत्परतन् न तत्र यथाशास्त्रविकल्प । सोम ६।२।०

० ' इति हि त्व स्वर्गो इति इत्योर्वैदिकानयो प्रविण- कृतम् ' एत अष्टम- ' इति कृतयो कथनम् न यत् त यन्त नोत्तिया दन्ते ' इत्यादि- भाट्टपता तत्रैव कृत्योत्तियेनैव तत्रैवैवैवस्य वि- धातयामि नित्यत्वा न्यायिणाम यथाशास्त्रविकल्पस्य वाप्यत्रात्तान् चर्या न ननुत्तवत् तदा द्विकृतव- मानकथनम् प्रतिपद्यन्तवन्तान् । इत्यादि ११२४ । भाट्ट ३।२।०, ० विष्वाशये निमित्तवक्तव्यं पूर्वं न तदुत्तरोत्तरोत्तरी इत्यस्य, तदोत्तरोत्तरी यावद्वा

शेषदशाधाम्, यद्यत्तत्कलत्रवज्रानामर्थं यामयावमीव-
 चाकषाभ्या एकवक्त्रवज्राङ्गीकरणेन निमित्तपापक्षयागन्वयो-
 चरमेव, उच्यन्त्य यथावृत्तान्तोपेन प्रयत्नादित्यत् तस्मापि
 यथाशास्त्र्युपबन्धोपपत्तेः । ६।१।४, * चतुरा-
 चद्वैतः अत्रिसप्तमेष्वान्नाङ्गैस्ते तु काम्ये नापि-
 क्रियते । तिले तु यथाशास्त्रिन्यायात् अपि क्रियते
 एव । ६।१।९, * 'सुचं हि म्यः' इति द्वयोः
 पञ्चप्रानयोः प्रतिपदं कुर्यात् । 'एते अगृह्यन्' इति
 बहुवच्ये पञ्चप्रानोः । पाक्षिकेणामादर्येण एकस्य यत्र
 मानस्य करापित् दक्षिणादिमपादनपुरःसरं अशाक्तौ यथा
 यथाशास्त्रिन्यायानुसारेण एकत्वभावेन अपि अर्थात्
 शतस्य द्वित्रयुपबन्धान्नाङ्गस्य प्रकृते ज्योतिष्टोमे मन्त्र
 इति चेत्, न, निखिललेमप्रकृतेर्ज्योतिष्टोमस्य एतेनैव
 कर्त्तव्यत्वात्, योगेन यजेत इति उच्यतेतिथौ, कर्त्तुं
 रेकत्वस्य न शक्यं । एकरास्य अमनुष्यवत्तया अनुष्येयत्वात्
 विवक्ष्ययथाशास्त्रिणावपिपत्ताऽपि नास्ति । कर्त्तुरिति
 ३।३।१।८-१९, * अत्रपि होमादिभिरण्यस्य न
 प्रतिनिधित्वः । तावद्द्वैतस्यैसाध्यं अत्रानविकल्पित्वत्वा-
 देव, कतुप्रयोगवि-धियप्यस्यात् तेषामधिपारिधिषोषण-
 स्वकृतीति यथाशास्त्रिन्यायाविषयत्वात् एव न प्रति-
 निध्यागच्छ । भाट्ट. ६।१।९, * निगन्धेऽपि ज्योति-
 ष्ठोमस्य तैक्ये यथाशास्त्रिन्यायाविषयत्वात्, कल्पयथादि-
 वान्धेतु एवमात्रमिमान्श्रुत्या मावलाजामन्वितस्य तस्य
 (एकरत्वस्य) अन्तराहत्वेन अशाक्तौ दक्षिणादिमणा-
 न्नाङ्गत्वभावेन अस्वेष्टानुमाहत्वात् । ३।३।९.

● यथाशास्त्रिप्रयोगो ऋग्वेदेऽपि तैक्यायनीप्रशुक्तिः,
 होमन्तु आहनवीचे निगधिरुपक एव वा । भाट्ट.
 ४।१।९.

● यथाशास्त्रिप्रयोगादौ (पद्यो) मृगभावेऽपि
 स्वर्ध्वमेव कन्यामन्तारिषिद्धिः । सूषण्डेनादेस्तु तत्र
 निरुधिः । भाट्ट. ४।१।९.

● 'यथाशास्त्रम्' इति सूत्रात् (२।१।१।१२९) ।
 यथा शिष्टं निहितं प्रकृतौ गृहकारणम्, तथा अवापि
 (चातुर्भारवशाकमेधीषानीकजरादीष्टियु) । यदा, यथा

शिष्टं शेषाद्भक्तयः प्राकृतः तथा कालोऽपि । पूर्वपद्यः ।
 वृ. ५।१।१।१९.

● यथाश्रुतीति चेत् । १।७।२।७२ ॥

अग्नीषोमीये पद्यो 'यद्यपि चतुराचरी यजमानः
 पञ्चापचैव यथा कर्त्तव्यं' इति श्रूयते । इदं श्रूयमाणं
 पञ्चापचन यथाश्रुति श्रुतिमन्तिकस्य कर्त्तव्यम् । न्याया
 पञ्चापचत श्रुतं नादृशेयु इति वयावामेव कर्त्तव्यं नादृशेयु ।
 इति पूर्वः पक्षः ।

न, चोदनेऽव्ययान् । ७३ ॥

अग्नीषोमीये पद्यो यथाश्रुतं पञ्चापचत वयावामेव
 म्यात् नादृशेयु इति पूर्वपक्षं निरस्य सिद्धान्तमाह । न
 यथावामेव पञ्चापचतं हि तद् अदृश्यमिति तत् । चोदनेऽव-
 न्त्वात् । अत्रयामाना वयावामस्य च 'अग्नीषोमीय
 पद्यमालभते' इत्येवैव चोदना । तत्र यथावामेव चेत्
 पञ्चापचतं सव्यन्ते, तदा अदृश्यमिति भवितुमर्हति ।
 तस्मात् अदृश्यमपि पञ्चापचतमेति सिद्धान्तः । चोदनाया
 एकरात् इति समाप्तः । के.

● यथाश्रुतीति चेत् । ३।४।६।२२ ॥

दग्ध्रुमिमात्रप्रकरणे 'यस्योभयं हविर्गतिमाच्येत्,
 ऐन्द्रं पञ्चराशवोदनं निर्वपेत्' इति श्रुतः पञ्चराशवः
 यथाश्रुति उभयश्रुतिमन्तिकस्य स्यात् । उभयस्य कार्य-
 प्राप्तागामीनस्य हवियः आर्तो गत्यामेव, प्राथमिकं
 पञ्चराशवः न तु एकराशवो । 'मिमे जुहोति' इत्यत्र
 'पुरोडासो धामत' इत्यत्र च न यथाश्रुति कार्यः
 श्वीकृतः कारणात्तरत् । 'उभयं हवि' इत्यत्र तु तथा
 कारणमात्रात् यथाश्रुत्येव अर्थः स्वीकार्यः । तस्मात्
 उभयोर्हविर्गोरातो एव प्राथमिकं इति चेत् पूर्वपक्षी
 भूयात् ।

न, तल्लक्षणत्वाद्वाहुपपातो हि कारणम् । २३ ॥

'यस्योभयं हविर्गतिमाच्येत्, ऐन्द्रं पञ्चराशवोदनं
 निर्वपेत्' इत्यत्र सायणावतकपदविधितो एव प्राथमिकत्वं,
 नैकहविरातो इति पूर्वपक्षं नाना निषिध्य सिद्धान्तमाह ।
 न यथाश्रुति वाक्यार्थो प्रदीदु शक्यः । उभयपरस्य
 तल्लक्षणत्वात् प्राथमिकत्वनिमित्तनिर्देशकत्वात् निमित्त-
 स्वन्पात्कर्तव्यत्वात् । उभयपदेन निमित्तं व्यञ्जितम् ।

उभयवक्ष्य निमित्तलक्षणम् । तेन उभयवक्ष्ये न निमित्तावच्छेदकशक्तिविद्यया । हि नर उपपात हविषो विनाश एव निमित्तम् । तत्र हति उभय वा स्यादेक वा स्यात् । तस्मात् एकस्मिन् हविषि आर्ति श्रौते पञ्चरात्रम् प्रवक्ष्येत् । वै

• यथासुरयग्राम (यगर्षोर्विशेषे) पौनःपर्यन्तया सत्तिकायात् ऋषिणात् । भा ३।३।१०।४ पृ ८४०
• यथासुरयग्रामान् दग्धिमन् उवाचुवावाङ्ग दग्धि गृह्णास्यो । वि ३।३।

• यथासुरयग्रामाय । अत्र ' यथासुरयग्रामेण सगामान् ' (१।३।१०) इति पाणिनीयव्याख्ये । यथा ' गृह्णामिनात्स्या ' (७।१।१२) इत्यादिषु पाणिनीयवृत्तयु शब्दविशेषादीर्घद्विकेनात्प्रत्ययौ विधीयते, यथाक्रम प्रथम प्रथमन द्वितीयो द्वितीयैतेत्यन्वयं प्राच्युक्त्यादि, एवमन्वयादि बोध्यम् । साङ्ख्यी १९०

• यथासुरयग्राम (यथासुरयग्रामेण सगामान्) । विधापि अनुष्ठानवेदान्तान्नेन यावति प्रदेशे ब्रह्मणे प्रधान पठयते, ताल्लेन मनेषु मन । तेष्वेव अन्त्याव्ययवापेताया यथासुरयग्रामेण सगामान्देवतात् बुद्धौ प्रतिष्ठान मन्ति । वा ३।३।५।१२ पृ ८१९

• यथासुरयपाठ पाठसादेश्यरूपकमन् एव प्रकार (क्रममन्, एकमन्) । बाल पृ १२
• यथासुरयपाठान् ' एताद्रामकाङ्गपत्न निवपन् ' ' वैश्वानरं द्वाग्धकपा' निवपन् ' इत्येव त्र्यम्बित्तिसु इष्टियु ह्यादी रोचना दिव ' इत्यादीना वाञ्छन् वाक्ययुगलान्, यथासुरय प्रथमाया प्रथमम्, द्वितीयाया द्वितीयं रूपं क्रमेण विधिवेग । मीमांसा

• यदाऽर्षोऽमसाजुजञ्चति अर्धेन चनणुनयति' अथ सन्वयस्य द्वावाविशत न मञ्जुविशत । मण्डुस्य स्यादेव पञ्चमण्डलम् । भा ३। १०।१०-५१ • 'यथा एकस्मात्पुत्रे तदेकस्य तदमम्' (यथा वाक्यमण्डलम् एकस्मादेव पदात् अपुत्रस्य शान भवेत्, तथा इत्यत् पदजातं तदर्थं आपुत्रोपपन्नपदस्यैव मन्वत् इत्यम - सु पृ ५६८) इति च 'यावन् चत्वारो नामपदान्जुमराशौऽप्यवचीक्रे' । वा ३।३।१।२६ पृ. ५४९. • 'यथा

क्रिया अनुष्ठानया विधीयते, तथा यथात् कारकपापो गम्यते' (भा ३।३।१।२३ पृ ९-१) इति भाष्योचनं यथैव कतुराच्यतवधाया मन्ति । सु पु १४।६
• 'यदा त्रिधा अनुष्ठानया विधीयते तदा अर्घान् कारकपापो गम्यते' । यथायात् गम्यते न स शौचं यश्च न शौचो न स वाक्यत् गम्यते । भा ३।३।१।२३ पृ ९२२ • 'यदा स्वात्मपरिस्पन्दान् प्रभृत्या फलप्राप्तम् । क्रिया पूर्वापरभूता सन्त्यते वर्तते तदा ॥' इति न्यायेन एवमन्वयान्तेक्रियावपरं समुदास्य एकत्रियत्नम् । सु पृ ६६१ • यदा सुव्यवस्थितमनो नीचैरे सकृत् कृत्, यत्नगं व्रीहीणां शम, तदा सकृत् वाचित्वा, सुरया व्रीहय एव प्राणा न नीचाय । वि ६।३।१६

• 'यदि - अथि चतुरस्री यन्मानं पञ्चवर्षेण यथा वापा' इति यत्नच तत् पद्मस्य दधि श्रौते द्विविधे वाक्ये क्वाग्रहणमतिरिक्तम्, वाक्यभेदमज्ञत् इति दत्तम् (१०।७।२०।७३) च सति । वा ३।३। ७।१८ पृ ७१३ • 'यदि अर्धकम ततो तिलक, अथ प्रतिपत्ति तत् समुत्तर' इति पूष एव (१०। ४।१८) अत्रापि (१०।४।६।१०) याव । के • 'यदि आतुरं स्यात् मनसा वाचा वा सप्येत्' अत्र यद्विगर्ह्यस्त्यागनं विधि । बाल पृ २८
• 'यदि आत्मनिर्वाणी विधीयते, न श्रुतौ तौ तद्विधौ यदि न विधीयते तत्र प्राङ्गुली रूपत यौ अत्र्यम्नितायौ क्तयौ ' इत्यनेन आत्मनिर्वाणधि परणभाष्योक्तं न्यायेन (२।३।१।३ ह्ये) एवं तावाचित्वा प्रत्यय उपस्यधीभूवा 'शुभ्रात्परिविनेष क्तवम् । सु पृ ११२५ • कर्णव्या यदि पञ्चम यदि सोमंन यजेत, तेषान्वा पूर्णोऽग्निधित स्यात्तन्मन् मन्वदधार पौत ' इत्यत्र अग्निवित्तर्कमोमे लोकृष्ण रूपगुणवत्परिविश्रमेत, वायु सर्वोऽपि अस्वार्थवाद । इष्टियुगलौ च भोमप्रयोगान्तेऽष्टियुगलान्तरी, इति न धापि पुत्रगामिद्वयस्य पुनर्विनिर्देश । स्वर्णं १।३।११ । अत्र च इष्टियुगलौ चोरेव पुत्रगामिद्वयविधि पवत्यति । यन्तुनान् उच्यतेऽपिपुत्रगामिद्वयभ्येव एव

दिनतिलोकेगृणामामि अग्नित्कर्तुंलोभे समुषयः क्षेमा-
नन्तर्गेष्टिवधत्ता ह एतन्निगितोत्पृष्टमान इति
अन्तरा भिन्ना । ६।२।१०.

इत्तु यदुद्राता जघन्यः स्यात् पुनर्थे सदैवेदसं
दद्याद् यथेतरस्मिन् । ६।२।१०।५५।

ज्योतिष्टोमं ज्ञात.यत्ने ब्रह्मःणानन्तरं ऋषिष्यमनायां
अभ्यर्चुं, उग्राता, प्रसोक्त, प्रतिहतां, बन्धमानं, ब्रह्मं च
पिपीलिजपट्टिकात् शम्बरस्य गच्छति । तत्र देवम्
यदि उद्रातुः अन्वर्षुणा गद् अचच्छेदः नाम अन्वाम्भ-
भद्रं स्यात्, तदा आरन्ध्रं यत् अदक्षिणात् एव
समापनीय । समाप्य च स एव कामः पुनः कर्तव्यः ।
पूर्वकारे अत्रता दक्षिणा अस्मिन् पुनर्थे दातव्या ।
इति उद्रातपच्छेदे प्राग्भित्त्वा । अथ यदि प्रतिहृतः
प्रणोता मात् अचच्छेदः स्यात्, तदा आरन्ध्रे एव
प्रतिहृतपच्छेदवति यागे सर्वस्वदक्षिणा देवा इति प्राग्-
भित्त्वा । यत्र तु एतन्निगिते प्रणोये अपच्छेदद्वयं क्रमेण
समाप्तम्, पूर्वं प्रतिहृतपच्छेदं, अपरं उद्रातपच्छेदः,
तत्र 'पौर्वाष्वे पूर्वानीरव्यम्' (६।२।१०।५४) इति
न्यायेन अपरापच्छेदनिमित्तकं अर्थात् उद्रातपच्छेद-
निमित्तकं प्राग्भित्त्वं कर्तव्यं भवति । तदुद्दिशति
मृदसरः— यदि उग्राता अच्ययः स्यात् यदि यदाता
कुपोऽपच्छेदः पन्थान्यः स्यात्, तदा आरन्ध्रं यागं
अदक्षिणं समाप्य पुनर्थात् कर्तव्यं, तस्मिन् पुनर्थे
शदतातस्मा दक्षिणा न दद्यात् किन्तु सर्वेदसं दद्यात् ।
यथा इतरस्मिन् । अथ प्रतिहृतपच्छेदवति सर्वेदं वीथये
दद्याः अत्रापि सर्वेदं देवम् । तथा सति पौर्वापर्यन्यायो-
ऽपि अनुगच्छते, निमित्तासमुच्चयप्रतिप्रभित्तसमुच्चयोऽपि
अनुगच्छते । न च विशेषं प्राप्नोति । तस्मादेतदन्वये
एव कर्तव्यम् । के.

● 'यदुद्रातो यत्कर्त्तव्यम्, भूः न्यदेति गार्ह-
णये जुहुयात्' । अथ विहितानि क्रान्तिनिमित्तकं, नैमि-
त्तिकं दोषनिर्घातार्थं फलार्थं अधिभारविधिः । दान्.
पृ. १४. ● 'यदि ऋतुतो यत्कर्त्तव्यम्, भूः स्वादेति
जुहुयात्' इत्यदिशु दोषनिर्घातायैव प्राग्भित्त्वेण विहितं.

मी. को. ४०४

न तु समुषयः । भा. १।२।५।१६ ● 'यत्रेकं
सुप्तमुपहृतेत्, एष ते वासे इति ब्रूयात्' 'यूषे वै
गच्छस्य दुष्टिष्ठमासुच्छते । यत्रसुप्तमुपहृतेत् गच्छस्य दुष्टिष्ठ
मासुच्छते । तन्मातृगोषो नोपहृत्तव्यः' इदं प्राग्भित्तं लौकिके
सूपस्वर्थं, न तु उच्छेदपणकारीने वैदिके । वि. १।३।३.
● 'यत्रेकं सुप्तमुपहृतेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्'
अयं नियिदाभरानिमित्तकरोपनादाफलमवधितपुरायाया-
धिकारविधिः । वाल. पृ. १५. ● 'यदि कामयेत
वर्षुकं पर्वन्ध्रं स्यात् इति, नीचैः सद्यो मितुयात्'
इति वृष्टिफलं यत्प्रदानस्येन । 'यत्प्रदाननामिता वृष्टि
पर्वन्ध्रः सदायत्' इत्येव योऽन्वर्षुः कामयेत, स
नीचैः मितुयात् इति न्यायेयम् । तादृशी तु कामना
ऋषिनाम् । क्वचित् ' एतदिद्राताऽऽत्माने वा
पुनमानोय वा' इत्यादौ (बृह. ३।१।१८) वाच-
निकं फलमूर्ध्विनाम् । वि. ३।८।६. ● 'यदि काम-
येत वर्षुकः पर्वन्ध्रः स्यात्, नीचैः सद्यो मितुयात्'
अथ गुणस्य अर्षुर्विधिः । वाल. पृ. २२,
● 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्वन्ध्रः स्यात्, नीचैः सद्यो
मितुयात्' इव परस्मैपद (रूप) विनियोगेन स्तुतिः ।
पृ. ४१, ● 'यदि कृष्णतारह न विन्देत् अयो
अपि लोहितकच्छरः स्यात्' (शतपथे) । अयं गुण-
श्रुतिनिधियमविधिः । पृ. २३. ● 'यदि च देतुत्वं
मिच्छेत्' १।२।३।२० इति न्यायात्, यस्मैकस्यैतमया-
मिनोऽतःकृष्णतारहमागस्य होमस्तान्त्वेत्तुत्वाय-
यानुपयथा अन्वयविधिः कल्पयानः इतिविषय एव
कल्पयते । सु. पृ. १२९२. ● यस्मादयं देतागतः अयं
वा मुद्रादक्षिण्य, अन्वया नोपपद्यते यदि भुक्तिमुक्तय-
नासि इत्यनयोपपत्त्या मूलकल्पना । तस्मात् स्ववस्थित-
विषयेव साऽप्यन्वयताया । तथा चोक्तं 'यदि च
देतुत्वंमिच्छेत् मन्दिष्यात्' इति । या. १।३।३।५
पृ. २४४. ● दन्वैदिकेण होमताघनस्य देवपिक्वण-
पूर्वकप्रयोगस्य 'यदि च०' इत्यनेन निरसतः ।
सु. पृ. ११२. ● 'यदि चरत्ताया आमलपण्डम्' इति
आश्रयणमात्राश्वत्थं होमयागे गुणविषयकं न कर्त्तव्य-
विषयकम् । भा. २।३।१।१-२.

हुं यदि तु वक्षस्तद्वन्तं तद्विकारः स्यात् ।
१०।३।२०।७२ ॥

अथवा अधिस्वरान्तरस्य पूर्ववक्ष्यमूढमितम् । अथवा
यंतु ' तथा च सोमचमसः ' (१०।३।१९।६८-
७१) इत्यधिरणे गणितेन मूढे द्रष्टव्यः ।

सर्गं वा पुरुषापनवान् दासां ऋतुमधानत्वान् ।
७३ ॥

अथवा अधिस्वरान्तरस्य सिद्धान्तगतमितम् । वा-
गन्तुः पूर्ववक्ष्यमूढमितम् । अथवा यंतु ' तथा च सोम-
चमसः ' इत्यधिकारे द्रष्टव्यः । के

हुं यदि तु वचनान् तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं
सेष्टि तदर्थत्वान् । १०।२।१८।१०॥

अस्मा अस्ति यथापिहा इति वृत्ताचिन्ता ।
तुशब्दः कृतवचिन्तामुद्रावपि । यदि वचनान् तेषां
अस्मा यत् स्यात्, तदा तेषां जपसंस्कार अर्थलुप्त
सन् निरर्थाः । यत् ' जपति ' इति चोदना, ते मन्त्र
जपः, संस्कार ' देवमन्त्रु यजेत ' इत्येवमादयः,
यथाश्च संस्कारश्च तेषां समाहारः, जपसंस्कार अर्थलोपाय
कर्तव्यम् । न तैः अस्मिन् शक्यं जपितुम्, नापि देव-
मन्त्रु कृतम् । अथवा च योर्दोषो न प्रापयति । किंच
नेष्टि दीर्घापीया इत्यर्थः सहितं नेष्टि यममन्त्रं लुप्येत् ।
तदर्थत्वान् यजमानान्तरान् गी-शाश्च । दीक्षा च जपानिः
नियमाश्च मानस कर्म । न चास्मिन् मनः अस्ति ।
तस्मान् अर्थियते जाः, संस्काराः, इतिश्च निरर्थाः ।
इति सिद्धान्तः । के.

• ' यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्य मध्ये तिचापः ' ।
इत्यादिना गुणविशिष्टं कर्मन्तरं निषोपने अवेष्टिमा ।
वि. २।३।२ • ' यदि ब्राह्मणो यजेत्, बार्हस्पत्य मध्ये
निचापः, आहूतिमाहुतिं कृत्वा, तमभिपारयेत् । यदि
राजस्य ऐन्द्र यदि वैश्वेन वैश्वदेवस्य' अथ पुरस्तादनुपज्ञेय
विधिः । याज्ञ. पृ. २०. • ' यदि वज्रमानं प्रसेत् -
' प्रसावतेनिमात्राम लोचः ' इति धृत्वा यजमान-
भगवान्वाप्य धमिष्ठयपुरा सद् हुत्वात् " (भावस्तम-
गुप्तम्) अथ क्रियप्रतिनिधित्वमित्यर्थः । याज्ञ.
पृ. २३ • ' यदि रथतरसामा ' इति सप्तदिके वाक्ये

चिन्तिते उपदिकत्वसाम्येन वृद्धिस्तथाना ' यदि ब्राह्मणो
यजेत ' इत्यादिवाक्यानां पूर्वोपनिषेणे निमित्तार्थत्वान-
नादेन प्रयोगनिषेधा गुत्यादनात्, इत्थपि ब्राह्मणदि-
समुक्तस्यास्येन वृद्धिस्तथाना वज्रतरसिवाक्यानां प्रयोग-
विधिना गुत्यादनात् अत्रान्तरगतितिः । सु. पृ. ११५.
• ' यदि रथतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रतावशात्
प्रधान् पृथ्वीयात् ' इत्यादिपदाभाषितोऽर्थः अतोऽद्यो-
स्येन निषोपते, न तु रथतरसामा-वृहस्पत्यमन्त्राभ्यां
च अन्तरगतम्, किन्तु जोषितोऽर्थे परं अस्मिन् यजेत ।
रथतरसामिन्द्रस्यम् । भा. २।३।१।१-२. • ' यदि
रथतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रतावशात् प्रधान् पृथ्वी-
यात्, यदि वृहस्पत्यां गुक्तायात् ' इत्यादि, अथ
अन्तरगतानो स्वरस्वरा विधिः । अत्र पाठः ऐन्द्र-
वाप्यामनेन प्राह । याज्ञ. पृ. १८, • ' यदि
रथतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रतावशात् प्रधान् पृथ्वी-
यात्, यदि वृहस्पत्यां गुक्तायात् ' इयं निमित्ततो
वाचनिकी व्यवस्था श्रुती । पृ. १९, • ' यदि सत्राय
दीक्षितानां प्रमीनेन, योऽस्य नेष्टिः स्यात् त तस्य
म्याने दीक्षितत्वा ' अथ द्रव्यप्रतिनिधित्वमित्यर्थः ।
पृ. २३ • ' यदि मुसदशमन्यहोऽयने, तत्र सिप्या
भवति विन्ददशानमन्दसाहदयपुक्तम् ' इति
न्यायः । स्वल्पसमानान्यतरद्वाद्वयसामान्यमुसदश-
प्रकृतित्वाभ्युपगमे, शब्दमालसमप्रतिनिधित्वाद्भवेत्ता सामा-
न्तर्यमुक्तम् कर्मणः मन्त्रसदृशतो ' यदि मुसदाः ' ।
इत्यनेन न्यायेन विषयदत्तायात् प्रकृतित्वव्यवस्थानासाकं ।
सु. पृ. १२८१. • ' यदि सोमविषयं प्रतिविद्येत,
श्रुतेन वरनाशायेन अवशाणं नादायेत्, एतुष्टेर्नन्दी-
रवेके, नित्यवदेके वर्षे समाप्तमित्यर्थः अथ अर्थः
अभ्यनुष्ठानविधिः । याज्ञ. पृ. १६.
• यदिशब्दः निमित्तार्थत्वोक्तः । ' यदि रथतरसामा
सोमः स्यात् ऐन्द्रतावशात् प्रधान् पृथ्वीयात् ' इत्यत्र
ऐन्द्रतावशात् इत्यर्थेन सोमस्य निमित्तमित्यु-
क्तम् । वि. ४।१।५. • यदिशब्देन विधिविधि-
प्रतिगन्धः, ' यदि सोममन्त्रो ' इत्यादौ । वा.
२।३।६।१८.

वाचकभावोऽवमक्षपादादिशब्दवत् ॥ विभीतके
 ऽक्षशब्दो हि यद्यप्यल्पे प्रयुज्यते । तथापि वाच
 कस्तरय त्रायते शकटाक्षवत् ॥ ' तथा चोक्तं शब
 निर्गतिकर्मां कम्बोजेव्येव दृष्टो विरायणप्रसार्थां प्रयुज्यते
 शबदिके मृतशरीरमिषानादित्वादि । (" श्रुतिर्मतिकर्मां
 कम्बोजेव्येव भाष्यते विचारमन्त्र आयेषु भाष्यते
 ' शर ' इति " इति निरुक्ते २।२) । बहव एव हि
 भान्तो नामशब्दाश्च प्रतिदेश अर्थभेदेभ्य व्यतिरिक्त
 ह्येवते तस्मात् एता इव भूमिभान्ते विप्रतिपत्ति
 स्यात् । एव न निरुक्तिरुपेयादिदर्शना साधारणान्द
 काव्यशास्त्रप्रस्ताविके अविज्ञानप्रयोगात् ' चोदकोऽनुप्रदी
 ' वते । ' वेपथुर्नादिरोपस्य ' इत्येव चैतद् व्याख्ये
 यम् । इत्यत्र विप्रतिपत्तिकेवोपेयमानवात् । तस्मा
 दानाविप्रतिपत्ते उक्तत्वात् विन्यय । इति प्राप्तिऽ
 मिधीयते ।

शास्त्रन्या वा तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— वाच्य एव व्याख्येयति । नकाम्यो
 यदि दीर्घात्तेषु साहचर्यात् शिवद्वयम् भविष्यति, यदि
 विपद्युत्तु, साहचर्यात् सर्वेषु । किं साहचर्यम् । पूर्वतरये धीणे
 मन्त्रित दीर्घात्सा शिवद्वयश्च एतन्नशोः साहचर्यम् । क
 पुत्रान् निश्चय ? न शास्त्रस्थाना क जन्मार्थं । न
 शास्त्रन्या ? शिवा । नेषामविच्छिन्नरश्मिनि शब्देषु वदेषु
 न । तेन शिवा निमित्तं भुविरमृत्युशरणे । ते द्वय समा
 मनन्ति यवमयेषु कर्मभाष्येषु विहितेषु वाक्यशेषे ' यथा
 ' या ओपपन्नो म्यायते, शंभुने मोदसात् इत्येतिद्वित
 ' इति । दीर्घात्सा यथा दर्शयति येद । वेदे दर्शनं
 निच्छिन्नात्मनो दीर्घात्तेषु यथाशब्द इति गम्यते ।
 तस्मात् शिवद्वयुत्तु गौण । तस्मात् दीर्घात्कना उपोडाद्य
 कर्तव्य । ' यसादशब्द गानोऽनुवाचति ' इति सूत्रे
 उक्तत्वात् दर्शयति । अप्युक्तो येषु ' इति वञ्छले
 वेतवमन्त्रम् । सूत्रे हि गानोऽनुप्राप्ति । वागुतोऽप्यु
 ज्ञाने । अत्रुत्तु रूपे मित्तरीषु वा ।

या— ' शास्त्रन्या तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्ति
 र्पीतीयसी । औचित्यं प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि
 नीयते ॥ नात्तापिप्रतिपत्तौ हि न लोकाद्येह

गत्यता । या शास्त्रानुगुणा सैव प्रामाण्येनाव
 धार्यते ॥ लौकिकत्वे ममानेऽपि शास्त्रेणाध्ययिता
 हि सा । शास्त्रस्था पुरया ये वा प्रतिपत्तिमन्दा
 श्रया ॥ प्रमाणत्वेन मन्त्रव्या मप्रत्ययतरा हि ते ।
 शास्त्रार्थेऽप्यनुष्ठाना पुरुषाणा हि सर्वदा ॥
 श्लोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्पत्तो भवेत् ।
 लौकिकत्वव्यथात्वेऽपि नार्थोऽस्तीव विरुध्यते ॥
 रसवीर्यविपाकाना मेदाद्यैर्नैयैषाद्य । निर्पार्था
 स्वार्थतन्त्रेण, धर्मतिर्यक्येण चाश्लिष्टे ॥ उक्तार्थे
 याज्ञिकैर्वैषा नैर्वैर्वाऽर्था निरूपिता । तेषा त
 एव शब्दानामर्थो मुख्यो हि नेतरे ॥ अत्रव
 स्थितशब्दार्थसम्बन्ध सति सम्भवे । विरुध्य
 श्चाष्टदोषान्वात्त कथंचन युज्यते ॥ अविच्छिन्न
 शब्दार्थो यो वेदेऽप्युपलभ्यते । तत्रलनिर्ण
 यात् नस्माद्दोके भवति निर्णय ॥ ' यवमतीभि
 र्दि ओदुम्बरां प्रेक्षणे विधीयमाने कन्मनोषोऽय
 ' यत्रया ओपपन्नो म्यायतेऽप्येते मोदमानास्तिगति ' इति
 वङ्गापु गम्यात् श्रुते, मन्त्रकारेण वाक्यवाचकिक
 यवमयभ्रमभवात्सावकोपपत्तेनोपपन्नो य न मन्त्रयो
 जनत्वात् तथा नामान्त्तु । ' फाल्गुनेऽन्यौपवीना तु
 जायते पत्रगातनम् । मोदमानातु तिष्ठन्ति यथा
 कणिशशास्त्रिन ॥ प्रियद्वय शरदपक्षस्तावदूच्छन्ति
 हि क्षयम् । यदा यर्षासु मोदन्ते मन्त्र्यगता
 प्रियद्वय ॥ तदा नान्यौपमिभ्यानि सर्षामामेव
 मोदन्तात् । ' एव परहनेततगन्वा अपि यात्रसवयोग
 देव निधीयते । मन्त्रानुदाहरणानि लोकप्रसिद्धैरेव
 स्थितत्वात्तुनामि । तथाहि ' नैवोच्यन्ते वचिदेदो
 यवभृत्सा प्रियद्वय । जम्बू न चैतस प्राह्वर्वागह
 नापि वायसम् ॥ अध्यारोप्य विचारेण किं शुभा
 मियथते मन । सद्विद्येषु च सर्वेषु वाक्यश्लेषेण
 निर्णयम् ॥ च-यन्मेष न गेनापि शुभकार्यो विचा
 रणा । ' यत्ति तनाभिषेकसदेहमनुसहृद्य उवाचान
 उदेरनिर्षेणाय शरत्पान करिष्यति, शवद्रास्यदोषमेव
 च निर्णयो नायत् । अत्र तु अभिषेकनिर्णय एतन्न च
 ह्य, सर्वत्र च इव एव भविष्यति इत्येवमनुसहृद्य

पापवने । ' तथापि न्वायतुल्यव्याघ्राय घृनपरि-
प्रहः । याम्यदोषान् तथैव स्मान् यथादर्शयिनि-
र्णयः ॥' तत्रिद्विस्मृते च शाण्डादीना गौणवृत्ति-
निमित्तानामनुत्तमणाम् वेषप्रदवृत्तमभूत्तद्विद्वि-
घ्नव्यर्थेऽपि निष्ठावने एवंनि न्होदाहृतंन कार्पम् ।

(आर्यम्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिव्याजम् ।)

' तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यतिदुर्गीहजम् । यत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादार्थम्लेच्छप्रयोगात् ॥ तत्र किं
तुल्यता युक्ता किमेकैव बलीयसी । (पूर्वपथ-
माद-) गमा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थव्य-
हारिणाम् । आर्यान्तावद्विज्येवसदृष्टार्थेषु फर्मसु ।
दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमायम्लेच्छप्रयोगिणाम् ॥' अने
हि शब्दः अर्थप्रणयनार्थे प्रयुज्यते । अर्थैश्च नवराहार-
प्रसिद्धपर्यन्तनिवीरते ।

' तत्र यस्य विशिष्टरथ म्लेच्छेष्वयान्तराभिवा ।
नत्रापि तस्य सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥ यथैव
शार्पण्येऽर्थे संनवानादिवा नतिः । म्लेच्छ-
गम्ये तथैव स्यादपिशिष्टं हि कारणम् ॥ न
प्रयोगाविततस्य म्लेच्छेष्वपि हि दृश्यते ।
अनाद्योरर्थगम्योश्च विज्ञेयो गम्यतां कथम् ॥
यथा च म्लेच्छदेशेऽपि धूमोऽप्रेतयोवकः ।
पित्रं स्वार्थे प्रयोगान् नीरिष्टः प्रकृतोऽपि चाचरुः ॥
तस्मान् पीत्यादिशुद्धानां वृशदस्त्यादिवोचते ।
गमा विप्रतिपत्तिः स्यादार्थम्लेच्छप्रयोगात् ॥'
एनि प्राप्तेऽभिधीयते । शास्त्राया वेति पूर्वादेव दाल-
म्यन्याया कोशनीया । किञ्च, ' यथा साम्यनु-
रूपत्वान् प्रमादाशक्तिनेष्वपि । लापते वाचक-
भ्रान्तिरतथैव म्लेच्छभाषिते ॥' मन्त्रप्रवचनदेव
गौणप्रवचनप्रयोगनिमित्ता अर्थपर्यंशा मरन्ति ते शाल-
स्यैरेतादिपुत्रापरिवायिमिल्लुपुर्गागिनिः कथयन्ते शाल्य-
साधुहापर्यमभ्यादिव तदर्थविविधिविबुद्धम् । अमियु-
क्तान्मिपुनश्चनयोश्चामिपुनश्चानं न' इतिरस्य नुत्तमभ-
यापरमात् । ' अतः शास्त्राभिमुक्त्वादाचार्यनतेनिम-
मिनाम् । या मतिः सैव धर्माहंशब्दार्थत्वप्रमा-
नता ॥' एतेन आर्यान्तान्निताविमल्येऽपि ' अभि-

युक्तता येये यदुशास्त्रार्थवेदिनः । तेते यत्र प्रयु-
क्षीरम् मनोऽर्थसत्त्वतो भवेत् ॥'

(स्मृत्याचारविरोधे वद्वानलविचारः) ' स्मृत्या-
चारविरोधे वा साम्यवैषम्यसंग्रहे । समा विप्रति-
पत्तिः स्यान्मूलस्याभ्याद् द्वयोरपि ॥ यथैव श्रुतिमूल-
त्वान् स्मरणानां प्रमाणता । आचारार्थानां तथैवेति
न विज्ञेयो पत्यवले ॥ यद्वाऽऽचारवलीयत्वं फल-
स्वत्वान् प्रतीयते । कलाद्विभुक्त्यामानं हि प्रमाणं
दुर्बलीभवेत् ॥ श्रुतिराचारमूलं वा फलत्वा सोप-
लभ्यते । वाचद्वि धरणं दृष्ट्वा श्रुतिरन्याऽनुमा-
स्यते ॥ तावद्विधात्मकः पूर्वमाचारः प्रवितित्यति ।
प्रतिष्ठितस्य बाधश्च कीदृशः परिकल्प्यताम् ॥
तेनाऽऽचारवलीयत्वं ममत्वं वैह युज्यते ।
स्मृतीनां वा वलीयत्वं शास्त्रस्या वेति चर्ष्यते ॥
उद्योगोः श्रुतिमूलत्वं न स्मृत्यान्तार्योः समम् ॥
मप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना । तथा
श्रुतनुमानं हि निर्दिष्टमुपजायते ॥ आचारानु-
स्मृतिं ध्यात्वा श्रुतिर्विज्ञायते ततः । तेन दृग्गन्त-
रितं नस्य प्रामाण्यं विप्रकृत्यते ॥ न ह्येकैव श्रुतिः
काचिदाचारानां प्रवर्तिता । सिद्धाभिर्विप्रकीर्ण-
त्वात्प्रामाण्यः प्रवर्तनम् ॥ नैकपालकेनैव ह्याचा-
रानां विविधैः । कश्चित्प्रकरणे कश्चित् कथं
चिदुपलभ्यते ॥' तत्रशास्त्रिप्रकरणे ' यत् नतदद्यतवीमुप-
दवायत्रनेनेमनो दक्षति, तस्माद्गमात्वा ह्यस्याभ्या परि-
रान् एतयोऽवमत्ति' इति । सयपि हेतुर्नयदत्त्वे प्रसिद्धि-
रतिने हेतुमननात् । ' विकल्पिते तु वेदे चयनेन'
इत्यनेन न्यायेन विष्णुतुमानम् । न चैतन्नयोगोऽर्थेन.
प्राप्तम्, येन ' तस्मात्प्रजाः दश मासान् गमे धुगा, एकादश-
मनु प्रजावन्ते, तस्मादधनर्षः प्रजाः' इतिरन् स्वमात्र
मन्त्रतोनाम्येप्रवत्त्वेन वा ' तस्मादुद्धरे तपसि पुत्रान्
पितृपत्नीरिति' इतिरनुद्वेष्ट इत्यनेन न्वाचात् एतत्प्रथम-
विधि । एतन् ' अन्तेन तदधिकतो दक्षति, तस्माद्-
वियेन ह्येन एतयोऽवमत्ति' इति । नचा' कीर्तितो नक्तं
दक्षिण प्रथममद्वे, कपं हि मत्तुः । पूर्वमन्त्रे ' पित्र्यै'
इति । तथा युरैकदक्षिणा ' दे दे खाने यूपमृच्छतः,

तस्मात् त्रिषु पुनोऽतिविवास्तस्मादुत्तरो बहीर्जास
 विदते, नैसा बहून् पनीन् इति । तथा दसपूण-
 मासपक्षयो अग्नीषोमीश्रुतिविशेषं धर्तृदुपनेन त्वाष्टयस्य
 विनित्त-इत्यतःप्रब्रह्मत्यापुत्रीयविभागप्रतिग्रहप्रस्तावागा-
 रकक्षलनताना भूमिदायनास्नानामासभयमानस्यद्वयनञ्ज
 नाविलेपनाकर्तृनाद तक्षानाना षष्ठेऽनाद्युपसर्गादीना
 नित्तविपवाणा प्रमरणातिरिक्तस्त्रीधर्मस्वावशाणम् । 'एष
 च विप्रवीर्णानामशक्येऽत्र सङ्घति । नृत्तिमेव
 दृढा मुपक्ता सम्पादत्यन्तरा रमति ॥ तेना
 ऽऽचार स्मृति यावदनुमातु प्रवर्तते । स्मृतिर्वैय
 श्रुतिस्नानार्द्धमिवावधारयेत् ॥ तस्मादाचारेभ्य
 स्मृतिर्वैयथी सविप्रयेति ।

(त्रिवृच्चर्माहाधिकरणम्) 'त्रिवृच्चर्मावारा
 देहोकेऽन्योऽर्षं प्रतीयते । वेदे तदभिमुक्तं च
 तस्मादन्यो विलक्षण ॥ तत्र किं तुल्यकल्पत्वान्
 पदार्थं लोकवेदयो । समा विप्रतिपत्ति स्यादथ
 वैवा बलीयसी ॥ लोके तानन् त्रिवृच्छब्दसि
 गुणत्वनस्य वाचक । त्रिवृच्छब्दसिप्रवृत्तिर्धर्मो हे तु
 नदके स्थित ॥ ' त्रिवृद्धिभयमानमित्युक्त्वा तृचय
 मनुजानामिति स्तोत्रीधर्मनवनन एव त्रिवृच्छब्दो
 विशङ्के । तथाऽय चरुणादोऽपि लोके स्थालीनि
 रन्धन । यास्तिनाना च वेदे च प्रतिद्वयधोदन
 प्रति ॥ १-अनन्यावितापणमपकोदनवचनो हि यद्वि
 धाना चरुण्य प्रसिद्धरतया वेदेऽपि आदित्य
 प्राण्येष पशति वर ' इति निर्दिष्टे पञ्चदशत्
 ' आदिनिधोदनत ' इति वचनच ओदनवचनत्वं ज्ञातम् ।
 एन आश्वगा प्रस्तर ' इत्यश्वज पीयशात्म्य प्रस्तरौ
 लोकप्रसिद्धया विशङ्कते, वैरिक्वाकपरोषान् कश्चोपश
 वाप्रविद्धि । एर हि भूवते यजो वै वेदेभ्योऽधो
 धूनापात्रमन्, सोऽप प्राशिश्व । ' स वायु
 एदीन स वायुमुज्या निवेद्य ६ । ने कान् वासता
 प्राज्ञा धर्मो त प्रशस्तु ते ॥
 ' मेक्ष्वीयो विपृती ये च ते इत्यवयवामिके ।
 लोके सिद्धे, तथा वेदे वाशानामेव मूलके ॥
 ग्यमादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविषये । प्रतिपत्ते

समानान्निवृत्तयो हि प्रमग्नयेते ॥ ' गतु च
 लोकप्रसिद्ध धर्म प्रथमद्वल्लादेदप्रसिद्धिरेव प्यायसी ।
 'मेतदेव पदार्थेषु नहि वेदो विशिष्यते । अष्ट-
 हेतुवाक्यार्थं लोकात् स ह्यतिरिच्यते ॥ तस्माद्
 मय्यपि त्वेषा प्रतिपत्ति समा भवेत् । यदि
 वा पूर्वभाविताहोविषयेव बलीयसी ॥ ' वेद-
 म्निषेधा हि लोकप्रसिद्धिगतान् भवते, वैदिका पुन
 र्नेत्रप्रसिद्धकत्रतरसामानाधिकरन्धेन सिष्येत् । ' तत्र
 लोकातिरिद्धा वा वैदिकी मयै वृद्धते । लोक-
 सिद्धिं व्यतिरिच्य साऽऽमान नैव विवर्तते ॥ '
 ' वेदवर्गनादिलोपस ' इति च हेतु शैक्तिषु
 पदार्थेण दर्शनादिलोपस्थायीयाना वा वपभवेन पुनरन्
 प्राक्वत् । आदित्यपूष्यमात्रप्रकारस्वर्गाहवनीयादिवच
 नान् कयमपि प्रोबनाशेयत्वात् सञ्जसमिभयकण्य
 -दुवादन यपाररहितत्वाच्च, न पदार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वमभय
 क्षेपते । तत्राश्वणे च विधिविशेषप्रसङ्गात् नेत्येव वा
 दर्शनादिलोपस्थेयमित्यात्र । तथा शास्त्रत्वमवातिप्रसिद्धि
 रति भस्तराद्यनुपैव । पञ्चऽऽह वापारसमुपनीत
 स्याद्विप्रत्योर्ध्वधृत त्रिवृत् । त्रिवृता ग्रन्थिर्नैवेन '
 इति । तस्मात्साऽपि तात्रवृत्त । इति प्राऽपिधीयेने,
 ' शास्त्रस्या प्रतिपत्तिर्या सैवात्र व्यायसी भयेत् ।
 धर्मस्य वनिमित्तत्वात् ससाधनपरता मन ॥ अर्थ
 वादृष्टनाऽऽप्यर्थप्रतिपत्तिर्लौकियसी । तद्व्याहृत्याहो
 नान्यस्तस्या ह्यसि प्रयोजनम् ॥ गौणो वा यदि वा
 सुरयो वेदेनाऽऽधीयते हि य । स धर्ममावनेन
 पदार्थोऽप्यवसीयते ॥ त्रिवृच्छब्द प्रमुक्तो य
 स्तोत्रीयानयक प्रति । वरुत शक्तस्ततोऽन्यत्र नेतु
 जामशतैरपि ॥ तेन वा ' त्रिवृत्प्रसिद्धो ' इति भवने
 एव तेनेत्रार्थेन भवित वम् । एव स्तोमपद्यो वयमिशाश
 स्तोम इत्यादिषु सङ्ख्यामात्रवचनेन प्रसिद्ध तथापि
 ' त्रिवृदेव स्तोमो भवति, पञ्चदश स्तोमो भवति ' इति
 कदे भवताम्, स्तोमेव मान स्तोम इति यासि रमग्नान्,
 तथा ' स्तोमे इतिपि पञ्चदशप्रथं ' इति वाक्य
 प्राक्षप्रसिद्धे अवश्यमेव त्रिवृत्तरिषु होत्रप्रसिद्धिरति
 श्रमणीया । वतु मनुवचन तदुभयस्यत्वात् सम

तेनापि युज्यते । यद्वा तत्रापि नमस्तुत्रमेव नियुञ्ज-
 न्दात् प्रणेष्यते, तथा यदात्रिद्वयमर्षानि । यद्वा
 यथेयान नमरे दृष्ट तेषांश्च स्तोत्रीयान्तेऽपीनि यत्रैव
 तदुपमन्त्रेण तन्मन्त्रिद्वयमुच्यते मन्त्रि । यत्र तु सत्ये-
 चान्तर्यनयत्तम्, तत्र वैदिकोऽर्थो गौणो ऋषया लैभिर्नो
 वा मुख्य इति तदर्थे विपरीते सुरास्यैराष्टौत्तिकप्रसिद्धि-
 रेव ब्रह्मीत्येतेषुक्तस्यैव वक्ष्यामि. 'चेदिति तु प्रतीयता-
 श्लोकात्' इति । तथा चतस्रोऽपि अन्वयानेनार्था-
 मिधानप्रतिपत्तयोरित्येव न नियममानो याविक्रोद-
 प्रसिद्धिनामोदप्रतिपत्तय एव भासति । आश्वयत्तैश्वरी-
 शब्दो तु यदि तावत् वैदिकस्यैवमन्त्रस्यप्रसिद्धि-
 र्नेन लैभिर्नो अन्वयप्रसिद्धिः क्लीप्त, ततः सिद्धमेव
 ग्राम्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धीयताम् । अथापि इत्येवज्ञानुपमित
 प्रसिद्धयेनवागो गौणप्रसिद्धिः वाऽऽप्तप्रसिद्धिः 'समाना-
 मित्यव्ययेन' इत्यादिषु इव आधीयते, तथापि
 शास्त्रकल्पितत्वात् धर्मं प्रति बणीयताम्. 'अथापि
 वाच्यगौणत्वं तथापि कथञ्चनम् । स्वन्त्रस्य हि
 वैदिक्यं दृष्टं चेन्न निवार्यते ॥ गौणं लाक्षणिकं
 वाऽपि वाच्यभेदेन वा स्वयम् । वेदो यमाश्रयस्यै-
 को नु तं प्रतिकूटयेत् ॥' न चान् 'सदित्येषु
 सकथयेथात्' (१।१।१।२४) इत्येतेन तुल्यार्थेण
 प्रतिपत्तिद्वयस्यैव असदित्येवत्वात्. 'लौकिकीं प्रति-
 पत्तिर्हि स्वायं नि सप्रया सिता । वैदिक्यापि तथा
 स्वायं वाधनेऽनो विपर्ययात् ॥ तस्माच्छास्त्र-
 क्षितेर्नैका प्रतिपत्तिरलीयसी । न सन्ना सुकृष्ण-
 चारीर्निमृष्टैः ससंभ्रैः ॥' इति ।

शा— आचारप्रसङ्गात् उक्तस्यैव प्रयोगरूपानत-
 विप्रतिपत्तौ उदाहरणं चिन्त्यते । अत्र भाष्ये आर्भक्षेच्छ-
 विरोधेयानुवादानात् चारप्रयोगेण सिद्धान्तस्यतात्, मिष्टा-
 चारस्य च पूर्वपरुतत्वात् वा मिष्टानामेव निषेधेऽभि-
 धानप्रतिपत्तिः नैवापिन् वाच्यस्यैवतुमुगा, नैवाधि-
 दनतुमुगा, तत्र तुल्यप्रकारमाद्यद्वयं वाच्यस्यैवतुमुगाया.
 नसीयत्तं प्रतिपाद्यते इति तदर्थेन । (तदमुक्तं) इति
 मत्स्या आचार्यैः अन्यथाऽपिभरणं व्याख्यातम् । यत्र
 आर्भक्षेच्छयो. अमिधाननिर्वातयति, यथा पीठान्द-

भार्यां वृक्षविधौ प्रयुज्यते, म्लेच्छास्तु हस्तिनि । तत्र
 चिन्त्यते— किं तुद्वयमन्त्रम्, उत आर्भक्षेद्विद्विर्वीयसी
 इति । तत्र 'लोकप्रसिद्धिगमत्वात् उक्त्यार्भक्षोभ-
 योरपि । समा विप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रार्थे हि
 वदन्वयस्य ॥' इति यत्र, सू. । 'प्रतिपादकत्वामात्रं
 म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । अविप्युत्तस्तु द्वाद्व्यार्थः
 श्लेषेऽप्येवावधार्यते ॥' नस्मात् पीठान्दित्यव्याः वृक्षा-
 यथाभिधायिनः इति विद्वाम् । माण्यमपि स्वार्थम्लेच्छ
 विधानाभिप्रायं स्यादित्येवम् ।

(वर्षकं दिनीयम्) मृत्याचारविरोधे वा । यत्र
 मन्वादिनिगन्धनाना अनिगन्धनाना चाचारणा विरोधो
 मानुष्युहितुपरिणयनादियु, तत्र किं तुल्यप्रथमम्, उत
 रमूचीना इवीयम् इति चिन्त्यते । तत्र 'मन्वायल-
 विद्वेषस्तु कृष्णान्तरितानरित. । भ्रुविस्त्वोर्द्वि-
 त्वेवं न द्वयोः श्रुतिमूलतः ॥' अत्रोच्यते । 'सप्रत्य-
 यप्रणीता हि स्मृतिः सौपनिषन्वना । तन्वास्तेन
 बलीयस्त्वमाचारान् निर्निबन्धनात् ॥' (प्रत्य-
 नन्देन मन्वादीना निमनीषेऽप्येवतदर्थानुभवः, इदानी-
 त्तानेषुच नमरादियु विश्वस्य विप्रसिद्धिः । इतस्ततो
 निप्रतीणत-पद्यत्तणगत्य-सिद्धासिद्धेऽप्येवत्वादिना
 विरोहितान् विधीन् उपग्रहणं तत्रनिपाद्यदर्शनाः कर्तव्य-
 त्तरथन कामिन्वन्तः, तदुक्ता इत्यर्थः.)

(वर्षकान्तरं तृतीयम्) 'यित्त्वं कृषिपामानं'
 'पवति चक्रः' आश्वयत्त, प्रस्तर. 'रेख यो विपृत्ती'
 इत्यत्र किं लोकवाक्येऽप्येव. तुल्यप्रथमं उत वाच्य-
 शेषस्य प्रतीतिर्वीयसी इति वदन्तः । तत्र 'पदार्थपद-
 संवन्धे तुल्यत्वं लोकवेदयोः । अदृष्टस्यप्रतत्वे हि
 लोकात् वेदोऽनिरिच्यते ॥' इति पूर्वः पक्षः ।
 तिस्रान्तस्तु 'वाच्यैक्यं पिधिरतुल्योर्विपर्ययकादृते
 नहि । तेनैव वाच्यशेषस्या प्रतिपत्तिर्वीयसी ॥'
 १।१।५

श्लोम— आचारप्रसङ्गात् संगतिः प्रतिपत्तयव्या-
 मिष्टायेण, माण्यकारणं च तन्वाच्यप्रसङ्गात् सगति-
 योऽपि । प्रथमार्थं प्रयोगेन पूर्वार्थे हस्तिनोऽपि
 पीठान्दित्येवत्वात् हस्तिताचकटाभिधायेष पीठान्द-

प्रयोगान् अपरप्रयोगैस्तामानान् आहितानि अपरप्र-
 योगनिमित्तं प्राथमिकं न भवति, विद्वाने तु भवति
 इति । भवदेवस्तु ' परितोत्सवो वैश्वस्य दण्डी ' इति
 गौतमस्मृतौ हस्तिमनाश्विन्येन सह पीलुष्टदण्डस्य
 विक्रयं पूर्वपक्षे, विद्वान्ते तु पीलुष्टदण्ड एवेत्याह ।

वि— ' यथादिशाद्यः ष्टि द्रव्या मो वा, ५५यं
 म्लेच्छान्मायत । दीर्घपुत्रमिष्वग्वाया द्वेऽप्यथा
 विश्वलता ॥, यथाया इति शास्त्रस्या प्रतिष्ठित्तु
 बलीयसी । शास्त्रीयधर्मं तेनाप शिवत्कारि न यन्ते ॥'
 शुरुभतमाह— ' यथायथाभिधानेन तद्व्ययं न प्रमेति
 चेत् ।, न शास्त्रस्य बन्धनेन तदसिद्ध्याऽर्धनिर्ण-
 यात् ॥'

वातिक्रमतेन घर्षकान्तरमाह— ' यो मातु-
 विराहो गिराचार स या न वा ।, इत्यन्तरवत् माय
 मन्त्र्य स्मार्तजयताम् ॥, स्मृतिभूते दि सर्वं शिक्षा
 चाग्नोऽप्य च । अतमेत स्मृति म्भूया लभ्या
 मन्तरा तु वा ॥'

घर्षकान्तरमाह— ' गैरिके नामगणे वाऽध-
 निवृत्ते, मन्त्रेण । तयो, विषयैर्गदिकयाकरवा-
 दित्यहन्तिम् ॥'

माह— प्रयोगस्याचारस्य यथायथेच्छते परपर-
 मयविभक्तिरिति यथा पीलुष्टदण्डस्य ह्यविदेये आर्षाणाम्,
 अदेया ह्यनिमित्तं, तत्र पुंश्वस्यम्, स्वहारे आर्षाणा
 मिह म्लेच्छनामप्यमित्युक्तं विदेयात् । अथप्यमरण
 शोभयति समन्तरम् । इति प्राप्ते, अभिधीयते ।
 एतन्नामम्लेच्छेऽभेदेन अनेकानिकल्पनाप्रसङ्गान् एव
 नैव इति लोचयत । न च विनिगमनातिह, आरं
 प्रतिहारे विद्यमानम् । आर्षो हि शब्देऽसमपि
 एवमथ भवेदेषोऽपि विद्वान्नाद्याद्यायैतत्तत्र विविच्य
 परिष्कारं, न म्लेच्छः । इत्यर्थेऽवहारेण्य यथा-
 कपिदिशि विद्वान् । अतएवविद्वान् ब्रूवित्तेषु एव
 इति । एतदर्थेऽपि तु एतन्ना, इतिप्रमाणम् । यत्र
 तु विद्वान्प्रमाणं, एतन्ना अर्थादिशब्दे तु उभयवर्ति
 इति, आर्षं विदेयवर्ति प्रयोगः । एत नि ५५

विद्वान्प्रयोगस्य नियामकता ; ' यथाया ओपयवे
 म्हायन्ते अथैते मोदमाना श्वेतिश्रान्ति ' इत्येतेन
 यवप्रत्ययं दीर्घश्च विविधे इति, मिनद्गुत्तु इ
 लक्षणया प्रयोगः ।

युव था । यत्र मातुल कन्यापरिणयनादे स्मृत्याचारो
 विरोध तयोमयोरपि भ्रुतिकल्पनत्वात् तुल्यतराम् ।
 इति प्राप्ते, स्मृतीना उपमयप्रणीतत्वात् स्मृतिषु कर्त-
 यन्त्राचिविधिप्रयत्नप्रणयाच्च बलीयस्यम् । आचारो
 तु आनरितुया प्रणाना मन्त्रादेश्च तथा प्रत्यवित्वा
 मागत इत्यन्ते विद्वान्प्रयोगप्रकरणदिशुभयुक्तमस्या
 उच्यते, परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्तयताश्चिविधि
 मन्त्रयन्त्राचारकल्पनायाच्च दीर्घत्वात् । अत्र एतेदर्श-
 नानाचारदर्शनेन भ्रुतिषु स्मृतिज्ञानस्य स्मृति तदुपदेश
 या कल्पितान् स्मृतिऽप्यनम्, स्मृतीना तु लक्षादेवेति
 विरोधः । अतश्च स्मृतिविरोधे आचारस्य कर्त-
 यत्विद्वान् स्मृतिदर्शनं वा अननुष्ठानम् ।

एत वा । निवृत्तयथायादिशब्देषु यत्र लोक-
 याचमुदीपनार्थेऽभिप्रेतिरिति, उक्तं यत्र शर्षकपक्षे गैरि-
 कस्यैकमे प्रमाणमात्रम् तुल्यतराम् । इति प्राप्ते,
 विद्वान्प्रयोगे विहित्तुवोरैकवाक्यताऽनुपपत्ते रिति-
 र्पिनरोपस्यैव प्रतिप्रहृदकत्वमनुमयते । अतश्च लौकिक-
 प्रमाणवगनेऽप्ये अनेकगणिकस्यनाभिया न इति,
 अपि तु लक्षणार्थेन बोधः । अत एव यत्र यावत्
 शोभे नास्ति, तत्रापि निवृत्तादिपदाद्यो वैदिक एव
 प्रतीकत इति वक्तव्ये । अतश्च निवृत्तदण्डस्य स्तोत्रगत
 कर्तव्यं यत्र न तु मंगुयम् । यद्यन्त्येव ओदनं,
 न तु स्थानी । अथान्तरप्रत्ययं कथा, नाधवेत्या ।
 वाक्येऽप्यप्यु फौलुभे इत्यथा ।

मण्डन— ' आरं प्रतीते कल्पन्तु यशो ।'
 शक्य— ' यथाया दीर्घपुत्रता । ' ३. ' परित्वा-
 यर्षेण्वाऽऽपते । ' ८. ' स्मृत्याऽऽपत्यस्य रूप-
 म्वात् । ' ९. ' निवृत्तपरिचित्तम् । ' १०.

● यवनसाहायिकरणम् । एतं बेचिर् दीर्घपुत्र-
 यवप्रत्ययं प्रपञ्चत, बेचिर् मिनद्गुत्तु । यवप्रत्ययं बेचिर्
 उपरे, बेचिर् इत्युत्पत्तौ । वेदप्रत्ययं बेचिर् वक्तुमर्हं,

देवित् जम्बाम् । ज्योतिषमथा पशुपार्यगमाद्विकल्पः
(इत्येह प. ३.) । यः शास्त्रज्ञाना स शब्दाद्यैः । के
शास्त्रज्ञः । सिद्धाः । तेषामविविचिता भूमिः शब्देषु
वेदेषु च । तस्मान् दीर्घसूत्रानां पुरोचानाः कर्मणः ।
सूत्रो वराहसूत्रः । यन्तुले वेतलसूत्र इति सिद्धान्तः ।
१।३।८।८-९. ७ यववराहाधिकरणे तु वाचपरोष्यात्
शब्दं संदेह एव, यथादिशब्दानां त्रिपञ्चवारिण्य सर्वा-
निक्रमसिद्धेरमानात् । न तु विपरान्विभयः । कु. १।३।
५।८ पृ ६६ सर्वातिवमतेन यथैकं ३. ७ यववराहाधि-
करणे शास्त्रयमयोगनरनेन लौकिकप्रयोगनाथ. उक्ता. ।
सु. पृ. २५९.

७ अनेकशक्तिव्यवहारप्रहापनुपपत्तिं त्रिनव्यापत्ति-
-निषममन्त्रापत्तिश्चेति दोषवत्तुष्य यववराहाधिकरणो-
क्तम् । कौ. १।४।१३।२३ पृ. २७३. ७ एतन्मतेन
शब्दस्य वाचकमभिप्रेयात् एतन्मतेन चार्थस्य वाचक-
रानियमात् इति यववराहाधिकरणोक्तः वाचकैक्य-
निषम. इत्यान्वयेन वीच्यथा उक्तः । सु. पृ. ३०९.

७ यथैव मद्रुमाना त्रिपञ्चगुरोरेवजादीनां एकाभिध-
नेनैव इत्यप्यतीतिविदे. । यथादिशब्दानां अर्थेणैव रिषणं
तथैव वराह्यानामपि एकाभिधानेनैव इत्यप्यप्राप्तिविदेः
अन्यास्या अनेकार्थम् । इति यववराहाधिकरणोक्त-
न्यायपरामर्शः । सु. पृ. ३५६.

७ यववराहाधिकरणन्यायेन लेखयसिद्धिः शास्त्र-
प्रतिद्वया वाच्यम् । न्यायनि. १।३।१७।४५ इयम्.

७ यववराहाधिकरणप्रयोगज्ञानरूपवशात्प्रथमं 'सिद्धिनि-
सफकारेण' (१०।६।७।१९-२३) इत्यधिकरणम् ।
कौ. १।३।८।५.

७ अर्थशास्त्रानामन्यतार्थपरत्वाभावे यववराहाधि-
करणविरोधः । कु. १।२।१।१८.

७ यमयवराहवैतलसूत्रज्ञानां लौकिकप्रतिदोऽर्थो ब्राह्मः
तत्र सिद्धप्रतिदोऽर्थोऽयथा विकल्पाः इति संदेहे, सिद्ध-
प्रतिद्व एवार्थो ब्राह्म. इति सिद्धान्तः । भा. १।३।
४।८-९.

७ यमयविधिः 'यमयवक्ष्यममवति' इति । वि.
१।३।५.

मी. को. ४०५

७ यमयविष्यर्थेवाद्. 'यन्त्या योपपत्ते गत्यन्ते
अथैवे मोदमाना इतिवृत्तिरिति' इति । अयमर्थवादः
'यवमतीभिरद्विरीकुम्बरी प्रोक्षति' इत्यस्य विधेयसं-
श्लेषः बह्वीषु शापान्मु उरुल्लभः । मायै तु वाचपरोषा-
धिकरणमयववराहमन्त्रविधिसोपल्लेनोदाहृतः ('यमयेषु
करमपायेषु विहितेषु वाक्यमेषं ...' इति भाष्यम्) ।
कौ. १।३।८।९ पृ. ५७.

७ यवव्रीहोरैवमिन् कर्मणि विकल्पः, एकायं-
रान् । भा. १।३।८।१०-१५.

७ यवव्रीहयन्तरनियमस्य विधेयो वन्दुलेषु वाच्यः ।
भा. १०।३।२।१००.

७ यवशब्दः वेदे दर्शनात् अविच्छिन्नपारपरवै-
दीर्घशेषेषु इति गम्यते । भा. १।३।८।९.

७ यवमथ्या शापनी । पाथेषु अक्षरणि ७।१०।७।
जवा० 'य हुन्वे पो वरुना' (ऋक्सं. ९।२०।८।१६) ।
के. ७ यवमथ्या सिष्टम् । पाथेषु अक्षरणि ८।८।१२।
८।८ । उदा० 'य मा तपस्यमित' (ऋक्सं. १।२०।५।
८) । के.

७ यवागूः एतद्विमानास्तुष्टुलात् पौष्टकपरिमाणे
जने विधान्य आयमानं इदम् । इदं राजन्यस्य यज्ञे
कनम् । के. (भा. ४।३।४।८) . ७ 'यवाम्ः राजन्यस्य'
ज्योतिष्टोमे ज्ञनं मन्वयम् । भा. ४।३।४।८-९, ६।१।
७।२८, १०।१।१।१, १२।१।१५।३०. ७ 'यवाम्वा
इति' इय कर्मणि मूलीया वाक्यविभक्तिन्या विनि-
मोक्तृनी भृतिः । वाच. पृ. ४४.

७ यवागूराकस्य पश्चात् अग्निहोत्रहोमस्य पूर्वत्वं
च पाठत् प्राहम्, अर्धानुकारेण प्रथेयानुकारेण
कथ्यते । अर्थेण पाठकामद् बलवान् 'अग्निहोत्रं
इत्येति यज्ञम् पचति' । भा. ५।४।१।२.

७ यष्टी 'भाग्ययज्ञःशीतमाना शुतवर्दीत' ।
भा. १०।३।१।२०.

७ 'यष्टी प्रवेद्य' यष्टिष्वचरपुण्यात् इत्यर्थः
गौणी भृतिः लक्षणा या । या. १।४।१२।२६
पृ. ३५४, सु. पृ. ४९८.

• याग अयुक्तं दाता, पुष्यः प्रतिमहीता ।
 भा. ३।७।२।६, • यागः कर्तव्यतया न योग्यते,
 फलसाम्बन्धेन तु तदापत्तोपापत्तेन (यागभोवते) । ३।१।
 ३।४. • यागस्य पूर्वापरयोर्भूतः स्मिन्नन्वयता पद्धति न
 निबन्धरूपः । वटा घानुमान्धितः तदा नामाये वर्धते ।
 तुप्. १।१।१।२।१०, • यागः देवतामपेक्षते, देवताश्च
 यागमन्त्रेण न समरन्ति इति यागनपेक्षते । तयोः
 सुनिबन्धनेन प्रमाणेन मंत्रयोर्भूति । १.०।६।१।३,
 • याग देवता भूतमनिबन्धनपेक्षते । ऐन्द्रवाचमदि-
 न्यपि यागानपेक्षते । तयो द्वयोः साकङ्क्षयोः एक-
 इन्द्रिकत्वयोः संबन्धो भवति । १.०।६।२।३-८. • याग.
 देवतामुद्दिश्य द्रव्यायागः । होमस्तु त्यक्तस्य बहो
 श्रेयः । सि ४।२।१२. • यागः देवता विना न
 भवति, तेन स देवतामाकाङ्क्षति । भा १.०।२।६।
 १८. • यागः नहि स्तुतयश्चोपार्जं भवति, फलस्त्वान्
 यागस्य अफलसाधोपत्योः । भा. १.०।५।२।२।४५.
 यागस्य हि स्तोत्रपत्रे अद्भुते मद्भद्रप्रणिमिते । १.०।५।
 १।१.०. • यागः नाम द्रव्यदेवताविषाणा तदुदाहः ।
 १।२।१।२।२७. • यागः पूर्वनिर्वृतयागपेक्षया यथाभूते-
 विवर्तं यथाचदेवतोदेवस्यः प्रत्येयत्वात्मेव निर्वर्तते ।
 तस्य तस्मिन्नेव अणे समस्तेन पुरोडासेन यागः साध्यते ।
 क्तवाचनैः श्चेगथ द्यादानम्, यागान्धेन प्रत्येयत्वं
 संस्क्रियते, तदुदाहरितदेव यागनिर्गुणे प्राक् प्रत्येयत्वं
 निर्गुणसाधारण्यमान् नागादिषु अथवायागमनम् । सत्यपि
 होमस्य संस्कारकत्वे नापेक्षकत्वम्, निर्गुणयागमावि-
 यत्वात् निवृत्तद्विदादीना म्पुरोडाशपेक्षस्य भविष्यति ।
 या. ३।१।१।१।११ टु १८२, • यागः प्रधान श्रेयः,
 अद्भुतः । ३।१।१।१।११ टु १८२, • यागः फले प्रति
 उपाशुंते चाचरते, न द्रव्यं प्रति, दार्ढ्यकारणमद्भुतं
 नृत्पानिर्देवायकायः । ३।१।५।८. • यागः फले चोदितो
 भवति यदा, तदा धर्मत्वं आकाङ्क्षति । एतन्ना-
 मारण्यो किं चोदयेत्त यथाः उन नामपेक्षेन इति
 रिण्ययात्, नामपेक्षेन पर्यवर्तते । तस्य अद्यत्वा
 (अर्धप्रणाप्रसक्त-) धर्मकति भवति । उपदेष्टोनेन
 पद्धति । अतिदेवस्य उपदेष्टो कर्मात् (भीतयात्) ।

तुप् १.०।५।२।५।८५. • यागः फलोपभोगेन योग्ये
 अर्थमे, अप्रतिबद्ध फल दास्यति । यागफलस्य अर्थमे,
 प्रतिबन्धः, अशेषवत्कथे हि सः । तस्मिन् वृत्ति न श्रेयो
 भवितुमर्हति । भा. ३।१।१।१. • यागः यथेयविति-
 योग्यकलक्षणस्वरूपनिबन्धिरूपत्यागात्मकः । सु टु १५१४.
 • यागः साधन उपवर्जनम्, स्वर्गः प्रदानम् । सि
 १।५।६. • यागो हि ब्रह्मध्वजहागत् देवतोदेवाविष्टि-
 द्रव्यत्यागस्य । भाट्ट ८।१।८. • देवतोदेवो न स्वात्-
 न्यागमात्र यागः । देवतोदिष्ट्यन्वयमानस्वात्प्रथमश्रेयो
 होमः । या. ३।१।१।१।११ टु. १८२, • ' देवताय प-
 क्तुंश्रेयो नातिरिक्तमपेक्षते । यागः साधनमित्येवं सान्ना
 नैरेव साध्यते ॥ ' २।२।२०।२७ टु ५५३. • प्रत्यय
 देवतामक्यो हि त्यागो यागः । भा १।५।१।१।१७.
 • यन्त्रयागः तस्य प्राधान्यम्, पस्तु प्रत्येयः वीऽऽ-
 मेव । या. ३।१।१।१।११ टु. १८२, • यो देवतोदेवो न
 द्रव्य त्यजति, तेन यथोऽस्तुतिको भवति, न त्यागभावेन
 यागः कृतो भवति । ३।१।१।१।१७ • यागाः प्रवर्तनं
 अथवा विदेवनास्यः अद्भुत रात्रयुवे । भा. १।५।१।२.
 • याग विना द्रव्यदेवतामभोगस्तु न कथयितुं शिष्यते ।
 या ३।१।६।१८ टु. ५१६, • एवदेवोऽपि हृष्यते,
 सर्वमिदं द्रव्य देवतोदेवो न त्यजमानं वागं साधयति ।
 ३।२।१।०।३। • यागात् अट्टमगदस्य कल्पनीयम् ।
 तस्य कल्पनीयम् । द्रव्यप्रतिपादनद्वारात् । भा. ४।१।
 २।५. • ' तथा गन्धार्थसंयक्तमतिवन्धकारणान् ।
 प्रत्येयधिकतामायात् यागान् होमस्य भिद्यता ' । या.
 ३।१।१।१ टु. ६४५. • यागस्य अत्रत्यादिप्रदानत्वेन
 अनुपमताः । भा ५।२।१।६ • यागस्य एवदिव
 द्वाभ्यामुदाहरणस्य न प्रत्येयनम् । भा. ३।१।१।१।२३ ।
 विष्णोः तु विधिप्राप्तं धर्मपेक्षेऽपि अनुसन्धयत्ययम् ।
 सु. टु. १०६८ • यागस्यैव मन्त्रितपूर्वमित्युच्यते ।
 या. ७।१।१।२, • यागस्य तावत् इत्यात्मकं निर्वर्तकं
 पुरवं प्रति प्रयाग फल प्रति गुणता, यथा कर्त्तव्यं इति
 युक्तं स चाचरते तस्य स्थापितं पुरवमपि प्रति सुवरा
 गुण इति वक्तव्यम् । तथा यथा सुवरा प्रति प्रयागं
 तस्य तदुपवर्तनं फल प्रति सुवरा तत् इत्यपि वक्तव्यं-

• यागद्रव्यस्योपसंस्कारो ह्य म्निष्ठत्वं दर्शपूर्णमासयो । इत् १०७।३।१११.

• यागनामवस्था उद्भिद्रादिशब्दानां प्रमाण्यम्, उद्भिद्, पशुभिद्, विश्वजिदिति । उद्भिद्राधिकरणम् । १।४।१।१

• यागनामधेयं आचारशब्द, 'आचारमाचारवति' । एव अग्निहोमशब्दोऽपि । तदपत्यन्याय । १।४।३।४

• यज्ञनामधेयं शोशब्द 'यज्ञमिचर्यमणो यजेत' । तद् परदेदान्याय । १।४।४।५. • यागनामधेयं चातुर्मास्यप्रथमपर्दानामधेयं वैश्वदेवशब्द । वैश्वदेवाधिकरणम् । १।४।१०।१३-१६

• यागनामधेयं चित्राशब्द 'चित्रया यजेत पशुकाम' । चित्राऽधिकरणम् । १।४।१२-३.

• यागनामधेयं वसवेष्वशब्द । वसवेष्वधिकरणम् । १।४।१।६-८.

• यागनामधेयं दशेनादिशब्दा 'दशेनेनामिचरन् यजेत' । तद्व्यपदेशन्याय । ३।४।४।५.

• यागप्रक्षेपयोग्योपपत्तम् । अत्रदानादे प्रक्षेपान्तरस्य एवप्रदायैतेन तावदिद्वयाक्षय-व्यपत्स्य वात्स्य ऐक्यात्, तमध्ये वदत्कारान्तरमनुश्रीयमानस्य, देवतो-हृद्यद वत्स्यवत्स्य यागस्य, वदत्कारान्तरचुद्धन-योग्याहृतीयोनिनिधानयककरण प्रदक्षितेन प्रपेपेण सह अन्यत् कश्चिच्छायोगाऽपि योग्योपपत्ति । यदेन दत्तदानस्य आहृतीयमिधेयो द्विरवदानगणनेन प्रकृत्यते, तदेव दानानुवाक्यस्य उदेरवदेरतासात्प्रदक्षरा समस्तपुरोडागत्रिष्वश्वतोऽहोस्यस्तरा क्रियते । सु श्रु १५३१.

• वाग्भ्योऽप्येतेष्वोपसंस्कारस्य यद्गुणित्ववधत्तान् व्यग्रापि अत्र क्षमन्तर्थापत्तये, आहृतीयमिधेयपदधेये देवतोऽहं, तदुपनिधानस्येव दत्तयाग, तदनन्तरमिधेय इति यागप्रक्षेपयो भावतैरुपसंस्काराभावेऽपि, अस्यानाकर्तोऽपि, तमध्ये नासात्पर्वमराद्य स्यादसिधेयाद्यत्तपने, 'अन्यन्ता-न्तये च वागनासा मुदि प्रमाण' इत्यादिप्रवृत्तस्यैतत्त योग्योपपत्ति । श्रु १५३५

• यागभिन्ने वचनशरी न स्वाहाकारवाम (पश्य प्रथम) । आह. ४।१।१०.

• यागभेदो न भवति द्रव्यभेदेऽपि । ६।३।३। ११-१२

• यागयोग्यस्य व्याज्यस्योपादान आत्यग्रहणे प्रयोजनम् । भा ११।४।१४।४४.

• यागलक्षणम् । यजनियोगेना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये वृत्तार्थत्वात् । ४।२।१२।२७ ।।

भाष्यम्— रोषविनियोग उच्यते । प्रधानलक्षणमुच्यते, किं तद्विधानं यन्मते शेषा इति । उच्यते । यवति ददाति जुहोतीत्येवलक्षणम् । अथ किलक्षणभेदो यजनिर्जुहोतिर्देवतिभेति । यजतिचोदना तापद्दयदेवताक्रियम् । द्रव्य देवतामुद्दिश्य त्यज्यते, तस्य च क्रिया, यथा नियथा तपो एवभो भवति । समुदाये समुदितेष्वेव यजनिशब्दो भवति । लोके इहोऽनेन पशुपतिरिति । तेन मयाभेदे द्रव्यदेवताक्रियस्यार्थस्य यजतिशब्देन प्रत्यापनं नियते इति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं न कथ्यम् । ज्ञानमेव प्रयोजनमिति ।

उत्— समुदाये वृत्तार्थत्वादित्युक्तोऽयं ग्रन्थ । न हि यागशब्दो द्रव्यदेवताक्रिय त्रितयमपि प्रकीर्ति । किं तर्हि । यजतिपादुवाच्यम् । समुदाये वाच्य एवस्य ह्यु वाच्यमित्यहहकल्पना, समुदायस्य वाच्य येनाप्रतिद्व । जुहोतिपठेचनाविद्वि इवेवदप्युक्तम् । पुणेदाशब्द परेऽपि जुहोतेतिप्रमाणत्वात् । माद्वान् जुहोत्येकपाश्वान् जुहोतीति । उच्यते । न परापरैश्चक्ष्मिदम् । किं तर्हि । 'यजेत स्वयंशाम' इति साधनत्वेन वागस्य चोपमानस्य प्रयोग कथ्यते । यो देवतोऽहोऽहं इत्यस्मिन्नेन यमोऽनुश्रुतो भवति न त्यागमात्रेण वाग इत्येव भवतीति । तस्मात्प्रयोगकथनमेवैतत् । मृत्प्रकारस्य यजतिचोदनेत्याह । चोदनेति हि वाच्यमुच्यते । जुहोतिशब्दस्यापि पठे चोदितस्य प्रयोगानुशासनेष्वप्युच्यते । आसेवनाधिक्यं च तत्र प्रापिकम् । ददातेऽप्युक्तारूपमेवेति ।

त्रि— 'अपिरूपा निरूपा वा यागोमददातव । त्यागदागौ यजितरता मध्येते होम इत्येते ॥ आहृत्त्यां यागस्यस्य त्वागोनेन नियते । यागतोऽपि होमस्य

विधेः शेषाश्चान्ता ॥ स्वीयं द्रव्यं परिगम्य वरतीचं
यथा भवेत् । तथा उपदानं दानं त्यागेऽप्येषामिधं
निद्रा ॥'

भाट्ट — प्रवृत्तत् फगादिपदायां विध्यनुशासनाः के
इति विचार्यन्ते । यम प्रयेयान्नतो देजतोद्देशपूर्वको द्रव्य-
त्यागो विधीयते न यागपदार्थः । प्रयाजद्विषु प्रयेव-
विद्युत्पर्यमाद्य विशेषणं तत्र यागशेषेषैव प्रयेवविदेः ।
यज्ञवनाच्छेदकं चोक्तविषयत्वात्तत्रमयापके जातिरुपग-
म्यदौषाधिक्यं वा सामान्यमित्युक्तमेव । प्रयेवप्रधानक
उक्तविषयत्वागो होमपदार्थः । उपदानं तत्सत्वात्प्रदानपूर्वको
द्रव्यत्यागो दानपदार्थः । उपदानति यज्ञवनाच्छेदकं
तत्तदमेवमयापके पूर्वोक्तदेव सामान्यम् । प्रतत्सत्त्वत्वात्साम-
ान्यतराणि यत्परंशास्त्र लिखितानि ।

मण्डन— ' त्यागः श्रुतीद्देशानुत्ते रजिः स्यात् । '

शंकर— ' यागश्च लक्षणं दोक्तम् । '

● यागपथयनः सहायकपन्थेन यथा समिदादयः ।
भा. १०।१।०।१५.

● यागविधायकत्वं नास्ति देवतासंयोगाम्बे ।
अथः ' फलमात्मैत ' इत्यत्र स्वर्गमाप्तविधिः अग्नि-
होमशोकाधिकारे । भा. २।३।६।१६-१७.

● यागविधिः अथ द्रव्यदेवतासंयोगात्- ' यागप-
थंस्यात्मैत ' , ' होमं चरं निर्वपेत् ' , भा. २।३।
५।१५.

● यागविधिप्रकारश्चास्मिन् अनागतज्ञानवेषणस्येव
आग्नेवाधिकारे एव प्रवेक्षितः । कौ २।३।१।१५.

● यागरूपं द्रव्यदेवत्वम् । शु. पृ. ७६१.

● यागसोपः कर्ता । भाट्ट. ३।१।३, ● यागसोप-
कालः । ३।१।३.

● यागसोपत्यं द्रव्यम् । भाट्ट ३।१।३.

● यागमाधनाति । अथराम्बुनि हनीषि याग-
यागनाति न वत्ताकृतिः । भा. २।१।७।२१.

● यागदोषो । ' फलदाके यन्तेरेव सफलः श्रुते
स्पृष्टः । तस्येतिथी समान्तात् त्रुहेतेरद्रव्येत्यते ' ॥ या.
३।१।५।५। पृ. ९८२, ● ' अथवा नैव भिद्यते

यागहोमौ परस्परम् । पूर्वाणी हि महती तन्नागौ
नरसिंहवत् ॥ ' ३।१।५।५। पृ. ९८३.

● यागहोमादौ त्यागाद्यः आराहुपकारकः । भाट्ट.
५।१।७.

● याच्छना श्योतिशोमे निला घनवतोऽपि । वि.
६।८।६.

● याच्छनाकृत्यगमयिद्यमाने लोच्यत् । ६।८।
७।२६ ॥

श्योतिशोमे ' द्वादश गनीर्दक्षितो भूतिं वर्णात् '
इति श्योतेननं नाम द्वादश याचनम्, ' होमं व्रीणाति '
इति होमस्य च श्रवणं तत्तम् । याचनं च श्रवणं च
अनयोः समाहारः याच्छनाकृत्यगम, स्वीये एते स्वीये
च रोमे अविद्यमाने सति कर्तव्यम् । यः स्वयं घनवा-
नेप तेन घनवाच्य न कर्तव्यम् । यन्म च स्वीये अत्यन्त-
शब्दे सोपः स्यात् तेन सोमकृत्यग न कर्तव्यम् । श्लेक-
वत् । लोके यथा दण्डो याचते, यस्य न यः पदार्थः
स्वीयो न भवति स तं श्लीणाति तद्वत् । इति पूर्वोः
पक्षः ।

नियतं याऽर्धवस्त्वान् स्यात् । २७ ॥

अविद्यमाने स्वीये घने होमे च याचना श्रवणं
स्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण श्राव्यं यागन्देन निरस्यन्
सिद्धान्तमाह । याचना श्रवणं च नियतं नित्यं स्यात् ।
अर्धवत्तान् श्रवणं स्यात् । तदक्षणे क्रोत्रैर्गुणं स्यात् ।
तन्नात् विद्यमानेऽपि कर्तव्यम् । के.

● याजकान् गुणभूतः अप्यारकः । रत्न. ६।
१।६।२५ वगैक २.

● याजनाश्यापनादीनां घनानांय विषयो निय-
प्रार्था । अनेनेतोपायेन घनमर्चनीयं तावनेनेति ।
वि. ६।१।८.

● याजनाश्यापनप्रतिमहाः ब्राह्मणस्यैव वृत्तुपायाः
स्पृत्तुपाः । भा. १०।१।५।१६.

● याजमानं अप्यनुपठयमानं शरमन्थोक्तं फलम् ।
याजमानकृत्यगमना कृतिरजा वनेत्या । वि. ३।८।१५.

● याजमानमिति समाख्यातना चर्मणा पत्नीकृतृत्तना-
भावः । ६।१।६।२५. मीमं. पृ. १५८९. ' केदारमन्त्र-

न्याय ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * याजमान
 वप उपवाक्यरूपे ऋषिप्रोमे, नातिवक्ष्यम् । ३।८।३।९-
 ११ मीको वृ १९५४ 'तयोऽधिकरणम्' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * याजमानं प्रत्ययवर्गिणी-
 फलम् । वि ३।८।१८, * याजमानं याजसमाधिक्य
 फलम् देव परवत्या, साक्षात् दर्शपूर्णमासयो आघार-
 करणमनोत्तं संवापनाभान । २।८।१५, * याजमान
 वृष्ट्यादिकल ऋषिप्रोमे सदस नीचस्थेन निम्नस्य,
 पादौ कामना तु ऋषिवशात् । ऋषितु याजलिक
 ऋषिवशा फलम् । ३।८।५ * याजमाना 'अथुदां
 व्येऽपि, आसुर्मे देहि' इत्यादय आशीर्मे जा,
 नातिवक्ष । ३।८।३।१५-१६ मीको वृ १०२२
 'वाशीरधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * याजमाना
 शुक्लपक्षमा । ३।८।५।१०-१४ मीको वृ १४३५
 'कण्ठाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् * याज-
 मानान्तु वत्प्रधानान्तु कर्मवन्' (३।८।२।४) इत्य-
 नेनाधिकरणेन समिदादय, नरवत्प्रधानां तोयमात्र
 वपादप्रथ प्रवेपक्षारिता पुरुषसंस्कारा याजमाना
 न्तु । वा ३।४।४।१३ वृ ९०२, * याज-
 मानान्तु०' इत्यनेन तत्पूर्वकता (याजमानकर्तृकता
 शोभमानता) । ३।४।१।३।३-४ ९७३ । योग्यतात्पर्य
 मृत्तिकव्य अघ्नवाभ्यानाम्प सिद्ध इति न पुन साध-
 नोपम् । पशति च ' याजमानान्तु०' इत्यत्र न योग्य-
 तया पञ्चमानेन कर्मयेति । ३।७।१६।३३ वृ १०९८
 * ' याजमानान्तु उत्पन्नवशात् कर्मवन्' (३।८।२।४)
 इत्यनेन न्यायेन फलपतिवृष्ट्योश्च वापानार्थं तन् (अथुर्मे)
 आभिर्मेर विहायो । वा १।२।८।१७ वृ २८४ ।
 अथ सुधा- ऋतुतुत्पुत्राहंकाराद्यदिवापि कृति
 वागपि संवातोपने कथ पञ्चमानसंवात्तरादधारणा
 इत्यादृष्य (याजमानान्तु० इति) न्यायात्तरुत्तम्
 इति । वृ ३२० * अन्तुर्पिनिधेयादेस्तु ऋतुतुत्
 पुत्रपनेतरे, ' याजमानान्तु०' इत्यनेन न्यायेन
 अघ्नवाभ्यां इत्यने, सापनागपि तत्रापेत्त ऋतुतुत्
 पनेत्पुत्रपनागत्, प्रहरणस्य परस्परं तिरुभेत्
 (इत्यदृष्य) । वृ वृ ११९०, * कर्म-

तुक्तमनुष्ठाद्वले ' याजमानान्तु०' इत्यनेन न्यायेन
 याजमानान्तुपति । वृ १३४८ * याजमाना वपनादि-
 तत्परा चोतिप्रोमे । वपनाधिकरणम् । ३।८।२।३-८
 * याजमानस्य आर्त्विज्येन वाप इतिवत् (तथा
 मये) । वि १।४।१५ * याजमानाना प्रधानात्
 म प्रथमत्राणा न कश्चित् क्रम दर्शपूर्णमासयो । भा
 ५।१।१।२ * याजमाने कण्ठे पठितं पञ्चमती
 दम्भिमन् प्रत्यवर्तिन उवागुवाक्यस्य द्रष्टुम् । वि ३।३।५
 * याजमाने समाख्यानात् पर्मोपि याजमान
 स्यु । ३।८।९।१९ ॥
 दर्शपूर्णमासयो वत्स चोपायस्तुजति, उपा
 चाविश्रपति ' इत्यादीनि सत द्वादनि, अथम च
 ' सप्तम वपानानि' इत्यादीनि पञ्च द्वादनि इति
 द्वादश द्वादनि आश्रानानि । तानि द्वादलपानि कर्मणि
 याजमाने कण्ठे समादानान्त आश्रात सार, याजमान
 स्यु कर्मणि । वेदा प्रमाय इतिवत् कर्मणि याजमान
 शोभे प्रयोग । कर्मणा याजमानान् इत्यर्थे । याजमान
 इति विशेषसमाख्यानात् एतेषा कर्मणा याजमानस्य
 इति पूर्वं पक्ष । याजमान इत्यत्र याजमानानि
 इत्यपि पाठ कुतूहले ।
 अथुर्मे तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यातम् ।
 २० ॥
 दर्शपूर्णमासयो ' वत्स चोपायस्तुजति ' इत्यादीनि
 मन्, ' सप्तम वपानानि' इत्यादीनि च पञ्च इति
 द्वादश द्वादलपानि कर्मणि याजमानकण्ठे समाख्यातानि
 याजमाना इति विशेषसमाख्याया याजमानानि इति पूर्वं
 सप्तम पूर्वंपक्षे प्रपत्ते, सिद्धात्तत्पूर्वनिदम् । अथुर्मे
 एतानि कर्मणि तुशीत् न पञ्चमान । तदर्थो हि कर्म
 इत्यर्थो न चरमात् अथुर्मे परिधीत । तस्मात् ए
 एर कुतूहत् । याजमानसमाख्याया यद्यपि विशेषसमाख्या
 तथापि ता न-यायपूर्वा । आभ्यन्तर इति समाख्या
 सामाप्रमपि न्यायपूर्व ' अन्तुर्पिनिधेये च तादस्यवन्'
 इति न्यायतुष्टीत इति प्रवन्म् । पञ्चमानान् ' इर वेद
 च संवाद' इति सूत्रात्, वेदुषिच पशुषु ताण
 तुक्तवगमपि भाति । येन याजमानान्तरा वृतादी

मन्त्रिभक्ति । तस्मात् आप्तव्यंशक्ति इदानी इति विद्वान् ।

अपूर्वं स्वपुरुषेयत् । २१ ॥

दर्मपूर्वमागधो यजनानागच्छे ' यत्न चोपान्तमृशति उपा चाधिभ्रवति ' इत्यधीनि द्वायम कर्माणि आम्ना-
जानि । तानि याजमानानि यथा पोषीय इति पेटु
कर्म, नेत्रीय इति मेटु कर्म, तद्वत् इति पूर्ण-
पक्ष । तत्र एतन्तन्निराकारं तु- मयत् । पोषीय
नेत्रीय इत्यदि तु अपूर्वं कर्म, विशेषसमागन्त्यात्,
न तत्र अपूर्णं कर्त्वा स्यात् तत्र अपूर्वं अपट्टयेत
नित्येव । द्वादशसु कर्मसु तु अपूर्वपुरे कर्त्वा परि-
कीर्तयत् । अथ सुधा- 'यत् नानावगताप्युक्तं तस्य
अपट्टयेत् इत्येवमर्थत्वेन स्पष्टयत्वा नेदं तुम् (चादि-
शोष) 'वाग्यासम्' इति । के

ॐ याजमाने सनाप्यानात् कर्माणि याजमान
स्यु । ३१।१।१९ ॥

शो दर्मपूर्वमागधो । तत्र याजमाने कर्त्वाप्राप्तानि
द्वादश द्वायान- ' यत्न चोपान्तमृशति, उपा चाधि-
भ्रवति, अथ च हनि, एषदुपैव च समाह्वयि, अधि न
पाते, कपालानि चौरदधति, फुरोटाया चाधिभ्रवति
आज्य च, सभ्रयश्च हरति, अग्नि च यद्धानि, वेदि
च परिगृह्णाति, गस्त्री सनदति, श्रोत्रणीश्चासादयति,
आज्य चैव एतानि त्रै द्वाया द्वायानं दर्मपूर्वमागधो '
इति । तत्र एतेदं विवेक-तत्त्वयो कर्माणि, उत यत्-
ज्ञानस्येति । इदानीं सामान्यकर्मव्यवहारीतरेपसमागन्त्याया
काच प्रवृत्तत् प्रतिपादये । अत्राय पूर्ववत् — उपाधि
भ्रवथादन्त्याधीनि द्वादशकर्मद्वयानि अपूर्वपुरेदे याच
माने कण्डे समागन्त्यानि । न च यानि आम्नाव-
मन्त्रेण सनुमान्या कर्त्तुं एकमाने । तत्र दि गतैरुत्प्रेक्ष्य
पाठस्य स्यात् (१) द्वायविधिवर्षित्वात् विधि-
योग्य सामर्थ्ये प्रयोग । तत्रोद्य प्रयोगविधिरित्युदी-
रणात् कर्त्तव्यं याजमानम् । उपाधिभ्रवत्परिकर्मणा तु
गुणवत्त्वेन केनचित् समर्पितविति कर्त्तव्यं प्रयोग-
व्याधीनानि कर्त्तव्यं इति व्यभि । न च द्वादशकर्मणा

द्वादशानां स्वपामनेषाम्युपेयापानान् इत्युक्तं याज-
मानकण्डे समागन्त्यासामान्यरूप इत्युक्तं यत्रमानेन कर्त्तव्यम्,
कर्माणि चाप्युपैति समरति, सामीप्यस्याकर्मत्वेन कर्त्तुं
मेव स्यात् । तेनेतच्छ्रवणमागन्त्या कर्माणा न समागन्त्या-
सामान्येन कर्त्तव्यमप्युक्ति । तेनेककर्त्तृत्वे सति भव्यु-
त्प्रेदसमागन्त्याया याजमानकण्डसमागन्त्याया विशेषरूपत्वेन
नदीयस्यत्त्वात् विशेषसमागन्त्यानात् सामान्यवमवत्त्वा
श्रवित्वा यजमानं न कर्माणि कर्त्तव्यानि । आपान
चोत्पत्तिविनियोगात्प्राप्तयेव उपपद्यमिति । एवं प्राप्ते,
अभिधीयते ।

अध्युर्गुरो नदर्यो हि न्यायपूर्वममाप्त्यानम् ।

२० ॥

नयमधिप्राथ । अपेदेय यदि कर्मणा विधान याच
मानकण्डे भवेत् । किन्तु अध्युर्गुरोविहितानमेव कर्मणा
द्वादशमान याजमाने विधीयते, ' एतानि चै द्वाया
द्वयानि दर्मपूर्वमागधो ' इति याजमानकण्डे श्रवणत् ।
न द्व द्वादशकर्मण्युत्प्रेयेन कर्मणामपि प्रधानभूतानां
याजमानत्वं समरति । अद्वायुर्गुरोत्प्रेयाश्रितेषात् ।
तेन कर्मणामाध्वर्यसमागन्त्याया अपूर्वपुरं कर्त्तव्यत् तदु-
त्प्रेयेन द्वायानामपि कर्मणामन्यो यजामीत्यरूपमाप्युत्प्रे-
करमेव । याजमानकण्डे तु द्वादशविधान न्यायान्
विनियोगे याजमानस्य म्पारकमेवेति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पशोक्तम् । सूत्रं तु- अप्युर्गुरो
द्वन्द्वु कर्मसु कर्त्वा कर्मापमेव तस्मात्तुमादकस्यात् याज-
मानसमागन्त्याय तस्मैविमानवयोगेन न्यायवशादिति ।
शौता

- याजमानान्तियवयो' आधिगन्त्येव क्लान्तम् ।
वि २।१।१८
- याजमानकण्डे वापुर्गुरोत् । वि ३१।१०.
- याजमानकण्डे आचानकर्मण्येन भुक्तम् । भा
३।१।१९
- याजमानमन्त्राणां न रक्षिष्या व्योदितेभ्ये ।
सहस्रं २।१। मीको. पु. २८२६ 'ज्योदितेभ्ये

याज्ञमानमत्राणां न परिहर्यते' इत्यत्र अविद्यया द्रष्टव्यम् ।

● याज्ञमानविचार तृतीयाध्याये अष्टमे पादे । वि प्रष्टानास्योऽ १०

● याज्ञमानसंस्काराणां इक्ष्मप्रतिभोरूपवत्ता । ५।१।१-१।२३ मीकोष्ठे पृ ४६ 'अग्निचपने इक्ष्म प्रतिभोचनानि दाक्षिण्यस्योरेभ्य परस्तात् वनध्यम्' इत्यत्र अविद्यया द्रष्टव्यम् ।

● याज्ञयेत् । 'याज्ञयेत्' इति विधि, अविद्यया प्रयोगेऽप्यपर विवक्षितप्रयोगेऽप्यपर वया विधत्ते तथा 'अभ्यासयति' इति विधि अभ्यासन विधत्ते नास्याप्यम् । रत्न ६।१।१६।२८ वर्णिक २

● याज्ञुर्दिक आधानम् । भा ३।३।२।१ पृ ८०९, ● याज्ञुर्दिक ज्योतिषोमस्यान्मान क्रियाधम्, सामनेरिक् सुगयम्, न विप्रीतम् । ३।३।३।१०

● याज्ञुर्दिक ज्योतिषोम, इति तत्र उपात्त स्वर । वि ३।३।३, ● याज्ञुर्दिक वाचयेत् । ३।३।२३, ● याज्ञुर्दिकया वनध्यम् संस्कारा वैधित्यस्य यत्र मानस्य । ३।८।३

● याज्ञुपानुनमपथा प्रमात्य कर्त्तव्यकारिण नाद्रीदुनन्ति । वेदप्रि प्रागुप्य मयते देवतासिद्धयत्न, वेदप्रि यज्ञुपानमिदं चरन्त्यात् उन्वो न विद्यते इत्याहु । तत्रत्ये तु यद्विद्यते तत्रत्ये उन्वो न विद्यते इत्याहु । यत्नानि, यद्विद्यते तत्रत्ये उन्वो न विद्यते इति । बाल ट. १७

● याज्ञुपदौघका वनस्यविधायापामवि देवतोऽ लक्षणं अमुकस्येति । सूर्य १।१।२०

● याज्ञसेनीनामरि 'एतदा कुरीति' इति वाचयन् अमुकविद्ययाचिचयन् अमुकं प्रावृत्तं संनिहितयाच्य कर्त्तव्यम् । न च मयस्यस्यम्, दृष्टव्यं तत्रत्येति धारणात् । अर्धभूयसापिद्येकपाकेन, स्वस्थानेतिद्वया आह्वानादी र्वा अर्धेण अर्धुनिस्तस्य तावमासायं दाद्यतदी अयम् । इति प्राप्ते, 'मिदुमिदु' इत्यादिष्व अह्वाने अर्धुनि निरुपारस्यमाह्वानं सर्वं चकारत्तदन्तर्गमे तद्व्यवहारादीनाम् उक्तवान्

शेषस्य स्तावक्येन प्राक्स्यमावाच न दाद्यतदीत्याना वात्सेनीमि समुच्चर । मूले तु पूषाधिकररूपवत्ता वस्थापामन ह्यवाचितया विचार इत्युक्तम् । तत् ह्यस्मन्स्य वा विकार इत्येतत् सिद्धा तमुक्तस्यास्य विशेषत् तदोक्तम् । सूर्य २।१।३३

● याज्ञसेनीमन्त्रा समुच्चयेन वा स्तावभ्येन वा सावस्वरिक चयन न आद्या । सूर्य २।१।३२-३३

● याज्ञिका पञ्चित् आख्यसर्गं विनेर सोममक्षण म्हाटु । 'न सोमोनेच्छित्तो मनति' इति स्मृतिस्तु पीतशेषयननिषेधप्रतिप्रसन्नस्य इति ते मयते । तत् वातिविरिद्ध 'सुवन्तं पात्र वतिवित्य क्षालयमन्त्रात्कर्मम् । न दुष्यते च त्वयाप यज्ञेषु चमली यथा ॥ चमल सोमस्योपागतया वै मेव्य उच्यते । अथा तथेन सवोमसिद्धो मेव्य कर्मण्ड ॥' इति मन्वादिहमण्यिरिद्ध चेत्तुपेक्षम् । छु ३।१।८।२२

● याज्ञिश्च उदेतत्र रोचयते, अग्निष्टुति ऐय्या एव मुन्यत्ताया पाठम् । उह सुर्वेति, 'अग आगच्छ, रोहिताश बहुजानो धूमकेतो वातपेरो विचयणे' इति । भा १।१।१।५।४४ ● याज्ञिकान् अग्निचपने इत्येता इति नित्या मयते । तत् परिभाषामात्रम् । वस्तुतः वाचयेत् सा । सूर्य २।१।४० ● याज्ञिकान् अप्रति समपेवाहनेऽहवस्येन आधान निय मयते । छु ६।१।१०।४४४. ● याज्ञिकान् अतमवेताधयपदपटितम त्रस्य लायनर मयत्त विद्यविद्युत्कारो । तत् चित्तम्, किञ्च पदमात्रमैव गौर । सूर्य २।१।१६ ● याज्ञिकान् 'कवीमाहयति' इति विद्ययत्तम्, मीमांसकात् उपायावाद् । भाट्ट ४।२।७, ● याज्ञिकान् यत्र एतदे अविद्ययाविद्येयो वमप्रीत्य अग्निदेव मन्वन् (मन्वीष्टयणे) । ८।१।४, ● याज्ञिकान् शैमिञ्च न च धर्मन् यज्ञुपान् अतुतिष्ठति । उच्यते विपरिमाणे पर सभामात्र औपदेशिकं सुर्वेति । तस्मिन् 'प्रवन्ति' इति बहुवचनमग्नि मन्वोऽपिद्वयान् उच्यते । ७।१।७

● याज्ञिका विद्यया उच्यतेऽहवस्येन पनीयवशादिः स्यात्तदित्ये तदर्थवत् । वि. १०।१।१०.

● याज्ञिका मन्वोऽपानुकारेण यकारधत्ते । 'यानिषिधे

स्यदायात् वेदाध्यायैः ऽपि, विरेपे न्वावाक्यावविधि-
 चान्यस्यनुसारेणैव याज्ञिकैरपि न्यायैश्च । सु.
 पृ. १००७. * वेदाहतेऽपि तुर्वन्ति कर्षेः षमणि
 याज्ञिका । वा. १।३।६।११ पृ. २३२. * याज्ञिकैः
 वेदिन् पात्रात् उद्भूय होमभक्षणमुक्तम्, वत् अन्त्य-

(३।५।९) माप्यवतिरुविणे वादुपेक्षत् । सोम. ३।
 ५।६. * याज्ञिकैः निवेकमय्यद्विरा मधा पुव-
 क्तनाम इत्युक्तम् । वा. ६।१।२।५. * याज्ञिकानां
 अन्त्यवाधानादिभ्यो प्रथमपदाभे दर्शपूर्णमासाभ्यन्ता-

मसिद्धिः । भाट्ट. १।१।११. * याज्ञिकानां अह्नान्य-
 त्रयानुप्रदानात्कादाचन ह्यविधीयन्तानासावर्धने प्रयोगे
 लक्षणक प्रसिद्धः । १।१।१९. * याज्ञिकानां गुणरमित्यु
 इषी प्रतिपत्तिः । केवाचित् मीमांसकतदेव गुणान्
 कण् । भारंया तु गुण कर्षणं. एवं तद्वत्सु कृते-

कण्णरसकण्ठः । वा २।२।१२।२७ पृ. ५६।,
 * याज्ञिकानां वरहारेणु 'शोमः' इति ' ज्योतिषोमः'
 इति नामद्वयमुपलभ्यमाने । २।१।६।१७ पृ ५११.

* याज्ञिकाचारविरोधापत्तेरपि व्यतिरिक्तद्वय
 नियमे न युक्तः । सु ३।७ पृ. ३९

* याज्ञिकप्रयोगरूपाचारमाभ्याक्षेपकसाधानार्थ-
 स्वेन गुणविनिर्वाहनेपक्षिणाः । कौ १।५।१।११ पृ. १५२.

* याज्यम् । ऋगित्यथाज्योश्च अग्निवाज्यो धर्मः ।
 भा. १।१।१।१५.

* अन्त्याप्य एव तु माणवकः प्रथमतः, याज्यवत् ।
 वाय्वानुवाक्ये वाचकत्वं सुप्रभूतः । एतन् २।१।६।२५
 वर्णकं २.

* याज्या देवतोपलक्षणार्था । भा. १।२।१।५।
 ३५. * याज्या पानीयतद्वह्यं ' देहिमीं तस्य याज्य-
 नांश्च' इति । २।१।१५।७७. * याज्यं प्रदानार्था ।
 ५।१।२।२. * याज्या । यथा इत्यने या याया । वा
 ३।२।५।१२ पृ. ७६०. * याज्यस्य आगतमवधारित
 तस्य सधन पश्चाच्चोदमान याज्या इत्यवगच्छने । वा.
 ३।२।५।१९ पृ. ७६२. * याज्यां ननुवाक्या वाक्यं
 न व्यपदेत् यथावदेत् यत्र विच्छिन्त्यात् पुरोऽन्त्य
 यश्च्य उच्यते । संकर्म. ४।२।१. * निष्ठन् याज्या-

मन्वाह । भा. १।१।२।१०।११. * याज्यया यजति ।
 संकर्म. ५।२।१. * ' याज्यायाः अधिगपद्भ्योति'
 इति याज्याधर्मः । वा ३।२।१।२२ पृ. ७६०.
 * वाय्वानुवाक्ये आन्त्यमग्नौ, ' यज्ञेषीं योर्ध-
 माभ्यामद्व्येते', ' वृषन्ती अमावास्यायाम्' । वा. २।२।
 ३।३ पृ १७५. * वाय्वानुवाक्ये विपर्ययेणाह्वाने विप-
 र्ययेष कर्तव्ये (पूर्वमनुवाक्या पश्चात् वाज्या इति आर्यः
 जमः) । भा. ५।१।२।२. * याज्यानुवाक्याः ।
 ऐन्द्राणां पञ्चगा. नाम्ना, आग्धानुवाक्यासुवले तु द्वे
 न्यास्यते । तत्र न्यायनस्य भाय सुगलं अन्त्यवधस्य तु
 अन्त्य सुगल इति स्वस्थानविच्छिदिः समं स्थारिणि न्याशत् ।
 संकर्म. १।२।३. * वाय्वानुवाक्ययोः वाय्वनीरपुरस्ता-
 द्बभ्रतादिपमार्था निष्ठौ यथायथ समुच्यते । ५।२।
 १२. * वाय्वानुवाक्यानां वाग्नानां काव्यकाण्डज्ञता ।
 वि ३।२.७.

मन्वाह । भा. १।१।२।१०।११. * याज्यया यजति ।
 संकर्म. ५।२।१. * ' याज्यायाः अधिगपद्भ्योति'
 इति याज्याधर्मः । वा ३।२।१।२२ पृ. ७६०.

* वाय्वानुवाक्ये आन्त्यमग्नौ, ' यज्ञेषीं योर्ध-
 माभ्यामद्व्येते', ' वृषन्ती अमावास्यायाम्' । वा. २।२।
 ३।३ पृ १७५. * वाय्वानुवाक्ये विपर्ययेणाह्वाने विप-
 र्ययेष कर्तव्ये (पूर्वमनुवाक्या पश्चात् वाज्या इति आर्यः
 जमः) । भा. ५।१।२।२. * याज्यानुवाक्याः ।
 ऐन्द्राणां पञ्चगा. नाम्ना, आग्धानुवाक्यासुवले तु द्वे
 न्यास्यते । तत्र न्यायनस्य भाय सुगलं अन्त्यवधस्य तु
 अन्त्य सुगल इति स्वस्थानविच्छिदिः समं स्थारिणि न्याशत् ।
 संकर्म. १।२।३. * वाय्वानुवाक्ययोः वाय्वनीरपुरस्ता-
 द्बभ्रतादिपमार्था निष्ठौ यथायथ समुच्यते । ५।२।
 १२. * वाय्वानुवाक्यानां वाग्नानां काव्यकाण्डज्ञता ।
 वि ३।२.७.

इह वाय्वानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादेवतो-
 पलक्षणार्थत्वात् । १।१।४।२।३ ॥

ऐन्द्राणां ऐन्द्रते वर्मणि अनेक वाय्वानुवाक्यासुगल-
 माभ्यातम् । तानु वाय्वानुवाक्यासु वाय्वानुवाक्यासुगलेषु
 विन्यस्य स्यात् । देवतोपलक्षणार्थत्वात् देवताया उर-
 लक्षण-स्मरण अर्थः- प्रोक्तं तादा वाय्वानुवाक्या-
 नात् । तत्र एकेन सुगलेन कृते भवर व्यर्थम् । अपर
 सुगल तु प्रयोगान्तरे भविष्यति । तस्मान् विकल्पः ।

लिङ्गदर्शनात् । ४ ॥

' ऊरु वै देवानां वाय्वानुवाक्ये एकस्य प्रत्या-
 कच्छति नामयत्नयथा अथान विहः नाया.' इति पितृ
 यज्ञे वाय्वानुवाक्याभ्यविधानपरं कान्ये तयोर्द्वित्वं उचित
 दर्शयति । तस्माद्विधत्वात् । वाय्वानुवाक्ययोस्तु समुच्य
 एष । के.

* वाय्वानुवाक्यादीनां जनेन (एकश्रुत्या)
 प्रयोगः । वि. ५।२।८.

* वाय्वानुवाक्यादिमन्त्रगतमन्त्राद् आग्नेयस्य
 प्रथमानुष्ठानं पश्चाच्चोपास्यन्तोत्तरमग्नीषोमीयस्य, न तु
 आह्वणपाठत् अग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चात्पश्चाच्चोत्तर-
 माग्नेयस्य दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ५।१।१।

● याग्यानुशासनाग्रान्त आश्वयज्येऽपि ऋषिदमपेव होवन्पेण । वा २।१।१।१० पृ ८९६

● याग्यानुशासनाग्रमेण विश्वायणीवचतुर्थेपक्षमयो सरस्वतयो स्वीयागस्य प्राथम्यावममात्, सुस्यदाग क्रमेण स्वीयागस्यैव प्रथम निवार । त्रि ५।१।०

● याग्यानुशासनाग्रस्य ' इद्र मुद्रि यज्ञिग स्तोम वृ० ' ' मुद्रि इद्र यज्ञिग सुप्रगी० ' इति ' इद्राय चक्रिणे वृषममायेव ' इत्यस्य पशुपुरोडासस्य ममा झतम् । भा १०।१।१।१०

● याग्यानुशासनाग्रस्युगल ऐत्राजिह्वन्ये कर्मणि अनेकमान्मानम् । तत्र त्रिसंख्य, न महुस्य । एत्र सिमन् प्रसंगे एत्रमेव सुगम् । द्वितीया प्रयोगान्तरं भारति । १२।१।१।१३-४ मीसे ५ १३०२ ' ऐत्रा वर्द्धन्त्ये कर्मणि० ' इत्यत्र ज्ञयम् । ● याग्यानुशासनाग्रस्युगलता क्रमत्रिनिपुलान्नामपि उवाङ्ग्याजे देवता रूपतर इत्यथे । सु ४ ५५७

● याग्यापनये नापनीतो भक्ष प्रवरन् । ३।१।१७।४४ ॥

अति ग्योतिशोम । नत्र कृत्वापेनु भूने ' यव मानस्य वाग्वा शोऽमिपयति, होवरेतयति, स्वय वा निपय यवति ' इति । यदा स्वय यवति, तदा सदेह विमस्य मयोऽस्ति, नास्तीति । अथेव विपयुद्रि, अति ग्योतिशोमे ऋतुमहास्याय । अति च तत्र वाग्वा । ताश्च यदपि ममात्पयस होतुमयोग्य एव, तथाप्यत्र यवत्वात्तस्यानामेवप्रयोग्येव नगन् । होतुःपत्नीय चाऽपि वा प्रयोग्यात् । तत्र यवमानस्यदाया पयद्रय विदितम्, होये च प्रययं स्वय शेष्यागम् । एत स्वर मयचारयति तदा सदेह इति वयद्र्यते होम कर्मण, ताश्च तद्विहितमयागमपि होत्रैव कर्तव्यम्, यत्र यवगानीपि ।

पूर्वपञ्चसु-वाग्वा इि होतु गवागाद्रचने प्रानीता, न तु यवत्वात्तयो । न च वाग्वापनयेवैव यवत्कर्म-ययदेवत्येव, इतो वाग्वागोऽर्थात्तयत् । तौ यवा गवाग्वापनेऽप्यर्थात्तयत् प्रारब्धमिधेय कर्म नानीयो, तथा यवत्कर्मण्यप्येति, अतो वाग्वापनो

वाग्वापनपरिष्कारप्रमाणेन कर्तव्यम् । यवत्कारस्य विन्न च मयत्र होनेति । एव प्राप्ते, अग्निधीयते ।

यदुर्वा वाग्वाऽऽगमात् । ४५ ॥

अयमभिप्राय मनेदेव यदि वा वापनये मयत्रकारण भूतो यवत्कारो नापनीयेत । तथापि, नाथ ' यवमानस्य वाग्वा ' इत्येतान्मान अयने । त्रिगु ' स्वय निपय यवति ' इति । न च वाग्वाभेचारणमभिनेत्यते । किं तर्हि ' यवत्कारस्यैतेन दस्यैव हवि प्रदानायत्वात् । विश्व ' आगत यवति ' इति भूयते । अस्य वाग्वापनं — वाग्वा वात्स्य वाग्वागो न ममाप्यते, तावत्परंत विच्छेदे न कर्तव्य । यवत्कारेण च वाग्वा ममाप्यते । ननुदि वाग्वा प्रसु च विस्मयेनमानस्यदा प्रगतविच्छेद मेव कुर्यात् । तस्मात् यवत्कारप्रयोगस्य यवमानपरंतव द्यात् तद्विहितमेव मयत्रमपि यवमानेनैव कर्तव्यम् । यच्च ' यवत्कारं मयत्रमपि नापनीये ' इत्युक्तम्, तद युक्तम् । यत्रो यत्वा तात् होतुनपनीयते इत्युक्तिमेव, तस्य एव अर्थान् होतरे प्रवृत्तत्वात् । अतो वाग्वापनये एति मयत्र यवमानेवैव कर्तव्यमिति सिद्धम् । प्रयोगे जनम्-पञ्चकम् । मूत्र तु यवत्कारे मयत्रकारणस्य यवत्कारस्य पशुगममद्यत् इति । शौता

● याग्यापनये नापनीतो भक्ष प्रवरन् । ३।१।१८।४४ ॥

व्यागिणेन प्राय सत्रेन ऐत्राजप्रदमत्तत्वात् प्राक् कृत्वापयाम मरन्ति । नत्र ध्रुपे ' यवमानस्य वाग्वा, शोऽमिपयति होवरेतयतेति, स्वय वा निपय यवति ' इति । कृत्वापयसु अतिमा वाग्वा यव मानस्य भारति । परंतु यदि यवमान स्वय वाग्वा पतिवु नैच्छेत्, तदा क यवमान होतार जनि-नेयति हे होत एव एतयव, एता वाग्वा एव पठति । यदि वा स्वय पतिवुतिच्छेत् तदा यवमान निवृत्त होतृस्थान विधिना उपविश्य यवति यवता पठति इति भूयस्य । एव अति यव यवमान स्वय वाग्वा पठति तदा विचार किं यद्वा होतृ गवागात् कर्मण्य भवागो भारति तदा भयोऽपि होतृ गवागात् भवतीतो भारति न वेप । इव

पूर्वपक्षो वृत्ते । याव्वाऽपनये वज्रमानयाग्याः होतुः सज्रमात् अपनये सति भक्षः होतुः सज्रमात् अपनीजे न भवति । किञ्च होतयेन अपनीष्टे । प्रत्यत् । यथा याग्याया होतुः सज्रमात् अपनीता-यामपि प्रथमं नापनीतो भवति तद्वत् । तथा च वज्र-मानस्य स्वयं याग्यायाऽपक्षे याग्यामानं वज्रमानेन पठ-नीयम्, वपट्कारः होता पठनीय, वपट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतयेन भक्षणीयः इति । याग्यापनयेन नापनीतः इति वाक्ये तु याग्यापनयेन भक्षः अपनीतो न भवति इत्येवार्थः ।

यद्गुर्वी कारणाऽऽगमात् । ४५ ॥

स्थितिद्योमे मात मयने ऐन्द्रस्यप्रहप्रवासात् प्राक् ऋतुप्रत्यया भवन्ति । तत्र ऋतुयाग्यायु अन्वयः वज्र-मानयाग्याः । ता वज्रमानः स्वयं वा पठति 'होतयेत-यत्' इति होतये वा प्रयच्छति । तत्र यदा यजमानः स्वयं पठति तदा वज्रमानयाग्या होतुः सज्रमात् अप-नीता भवति । परतु तदा सोममथ होतुः मरुतात् अपनीतो न भवति, याग्यापाने वज्रमानेन पठितेऽपि वपट्कारश्च सोमभक्षश्च होतयेन कर्तव्यो इति यः पूर्वः पक्षः तत्रिहृत्पर्यं वा-ग्यदः । सिद्धान्तमनुमिदम् । याग्याया होतुः सज्रमात्पनीतार्थं तदयिनाभूतो वपट्कारोऽपि होतुः सज्रमात्पनीतो भवति, वपट्कारनिमित्ते भक्षोऽपि होतुः सज्रमात् अपनीत एव भवति । तदेतद्वत् एतन्-यद्गु भव इति । यो यदा वपट्कारयिनाभूतयाग्या-पाठक तस्यैव भक्षोऽपि । जगतामत् कारकस्य भक्षकारपक्षे वपट्कारस्य होतुः सज्रमात् वज्रमानः प्रति आगमन्तु आगमनात् । यजमानेन याग्यायाऽपि वपट्-कारोऽपि वज्रमानेनैव पठनीयः भक्षोऽपि तेनैव भक्षणीयः इति सिद्धान्तः ।

प्रवृत्तत्वात् प्रारस्थानायाः । ४६ ॥

पूर्वपक्षोक्तव्यान्तनिश्चयार्थं सिद्धान्तपक्षगतं सूत्रमिदम् । यथा प्रथमे नापनीयते होतुः सज्रमात् तथा याग्याप-नयेऽपि भक्षो नापनीयते इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणां, तत्र । प्रारस्थं प्रवृत्तत्वात् अन्वयः न अपाय, न अपनयः । भक्षस्तु द्रु ऋतुत्वाभावात् अपनय एव । प्रवृत्तः प्रायेव

प्रवृत्तः अतिशान्तः । तत्र ऋतुयाग्यायाऽपठकत्वे कृप-अपयः ग्यात् ? तस्मात् पूर्वपक्षिण्ययत् प्रारस्थान्तः अत्रुपयुक्तः । यस्तुतुत्तु यजमानयाग्यायाः सज्रमात् याग्यायान्तर्गमे वर्यस्य प्रवृत्तत्वात् न तत्र वज्रमानयाग्या-पनयेन 'अपनय' सम्भवति इति सूत्रार्थः कतिचिदुपारी । के.

● याग्यापनये भक्षस्याप्यपनयः । (वज्रमानस्य) ऋतुयाग्येषु स्थितिद्योमे । ३।१।२।१५-१६.

● याग्यार्थचान्तिः एकः वशाहोमे माक्रपलाना पशुना एकप्रदानत्वात् बाजये । भा. १।१।२।१५, ● याग्यार्थचान्तिः मिश्राः ऐन्द्रादिभिरेषु । तत्र वशाहोमः तत्र न । १।१।२।१५, ● याग्यार्थचान्ते 'वशा जुहोति' इति श्रुतं गठयो । सर्वयाग्यार्थचान्तिषु होमः ऐन्द्रादिभिरेषु । १।१।१।११-३६.

● याग्यादीनां देवतालोचकानां क्रमादपि नाग-क्रमः । भाट्ट. ५।१।५.

● याग्योत्तरमेव वपट्कारः, न तु यैजमानहो-त्तरम् । संकर्ष ३।१।६.

● याग्याय न्यजमानहविर्द्रव्यदेवतोद्देशार्थमिहित-मर्थम् । वा ३।१।२।१६ पृ ७६१, ● देवता याग्याले येन मन्त्रेण उद्दिशति तस्य याग्यात्वम् । सु. पृ. १।१०१ । अग्निगुणप्रसिद्धया याग्याखीनदेवतोद्देशा-र्थतया विहितस्य, अक्षयप्रसिद्धया च याग्यार्थतया विहितस्य मन्त्रस्य याग्यात्वम् । याग्यार्थविहितमन्त्रत्वम् । पृ. १।१०२, ● 'निगदाना च याग्यायमाह्वयं प्रति-विध्यते' । वा ३।१।२।१२ पृ ७६२, ● 'येन मन्त्रेण यागाद् होतुः यजति देवताम् । प्रसिद्धेऽस्य याग्यात् न सूक्तयो हि नेदः ॥' ३।१।१।२ पृ. ७६०. ● होतुप्रवृत्तविहितेजमानद्रव्यसम्बन्धुद्देशा-क्षभुतदेवतायथासम्भजनस्य याग्यात् यस्मिन्प्रसिद्धय-यगतम् । ३।१।१।१२ पृ. ७६१ (टिप्पणम्), ● 'होमाद्वर्यं च याग्यात् न वक्ष्यन्तिऽप्येते । निगद-वादिभिर्येण सूक्तयोः निविध्यते ॥' ३।१।१।२ पृ ७६१.

• याग्यात्रप्रतिद्वि सतिपरिग्राहानु अन्तु अरि । वा ३।१।१२२ पृ ७.०

• यायाधर्मा आसीनत्तम्, अवसानत्तम्, वपत् कालन्तत्तम् पुगेनुवाक शूर्पूकरा इत्यादय ('आसीनो यत्रति ' 'अवसान यत्रति ' 'यायाध अधिशयत् कराति ' 'पुगेनुवाकवा च प्रथम प्रमुक्ते ') । वा ३।१।१२२ प ७.०

• याग्यापाठे विष्टा नाय, अनुनाक्यापाठम् आसीनत्तम् कां । ' विष्टत् याग्यामन्वाह, आसीन पुगेनुवाक्याम् ' । वि १०।१।२० • यायापाठे यत्रानान स्वत स्त वपत्कारमितिसत्तो मध्वलस्य ऋतु यायेनु शोविष्टान । भा ३।१२।१८४-४६

• याग्यापुगेनुवाक्याद्योस्तु समुच्चय एव । सनापामाभ्याम् दिक्वत्तुश्रवणाय कर्म भावश्चेति । भा १२।१।१८

• याग्यापुगेनुवाक्यानुयच्छन दंष्ट्रमास्यो

संस्कारस्य न प्रघातकम् । भा १०।१।२०।३९-४१

• याग्यापुगेनुवाक्यादय ऋवदे । वि ३।१।६,

• याग्यापुगेनुवाग्यादीना कते प्रयोगे एकधुयेर पाठे न त्रैलयेण । १।१।८ वयंक ३

• याग्यागर् । यथा नागामन्वात् पुगेनुवक्या मन्वात् शत स्तुतिवचन देनाप्रवचनन अधवन्, तदत् एतन्नि स्तुतामन्वा । भा २।१।१३

• याग्यागर्कारयो अनवानचम् । याग्यागर् कारी एतेनैव अनवान एतनी । अनवानस्य सस्य भागमप्यस्य क्तम् । वि ३।१८ याग्यागर् कारीवाचनिक समुपन । सकर्षे १।३।११

• याग्यागर्कारयो ' संतपमूक वपत्तम् ' इति संतप क्तम् एहधुतीरुपम्याममातकरा विधीयते । इति संतप, योऽनेनैव प्रवचनमप्यप्यप्यनय विधीयते, न एहधुतम् । सकर्षे १।३।११ • याग्यागर्कारये समुपन ' याग्या अधिशयत्तुती ' इति । नागय गत् (समुपन) । भा १।३।१।१२

• याग्यागर्कारयो समुपय क्तान च ॥

' याग्या याति ' ' वपत्कारेण प्रवर्तते ' इति विधिभ्यामुभयो प्रवचनभवागततरङ्गापत्वाद् ऋतुयाग- विक्रमयाद् विक्रय, तत्र ' सतवत्तुवा वपत् क्तम् ' इति विधायनानुयच्छतानुविधानायोगादेकश्रुति रूप स्वपरिशेष एव सातन्त्यम् । ' यत्कर्मण्यहम्बुद्धत्तु कामसु ' इति स्मृते । एकधुतिर च तदन्तर्गतया गामक्यातीयात्कृतम् । तत्र यथा याग्याना वयैव वपत्कार इणम् । ' उवैगत् करोति ' इति श्रुत्या ' उवैगत्ता वा वपत्कार ' इति स्मृत्या च विहितयो विक्रयकर्मवरोस्तु नैहधुत्या कृह विरोध । इति प्रस्ते, याग्यागर्कारोमश्रुतेन स्वविधौ वाचनेणस्यतान स्पेशय विधि । न च विकल्पितयो मत्तानाद्यमर । एतद्व्याजैव समुच्चयव्यपि लामान् । कथमन्यथा ' याग्यागर् अधिशयत्तुती ' इति याग्यागर्कारो न्मागिधान सगच्छेन । एकधुतिस्तु ' समानवत्तु वा वपत् करोति ' इति वचनात्तद्वैलेस्तेति । सकर्षे १।३।१२

• याग्यागर् यत्र प्रयत्, सैव याग्या । वा ३।१।१२२ पृ ७६०

• याग्यागर्प्राधिकाया एव शाब्दान्याविकारणम् । सकर्षे १।३।१०

• वाजा । गन्धवचनाना द्वापत्तनेनु याथा च क्ताकार । वा १।३।३।७ पृ २०५

• यादृशी तादृशमेव माधयतीति न्याय ॥ चौरान्वयणे चौर एव प्रयोक्तव्य इति न्याय ॥ माहस्वी ६६१-६६०

• यादृशी मुग्ग तादृशी क्पेटिकेति न्याय । मुक्कप्यपरिहागविशुद्धासम्य व्यवहार इति । माहस्वी १८०

• यादृशी यत्रम्यादृशी यत्तिरिति न्याय । तुल्यप्रयोगविशुद्धासम्य दृष्टिरिति । माहस्वी १८६ • ' यदृशी यत् ' इति न्यायेन दुर्धर्षस्ते दुष्पनपुत्रम् । मु ०८०

• यादृशी भावना यय सिद्धिर्भवति तादृशीति न्याय । माहस्वी ८१०

सु वाटसी शीतला देवी वाटसे गव्याहनमिति
न्यायः । अयं दुस्यस्वप्नविनशागामरतर्थाणि ।
साहस्री १४०.

सु यागन् वेले तावद्यागवानमिति न्यायः ।
साहस्री ८०७.

० 'वावद्यावद्वियादाय मुसकं दीयते मनः ।
अननस्थादिदोषेण तावत्तावद्विद्वन्वते ॥' इत्यनेन
न्यायेन चिरनिःसृतवदागदिवत्वेऽप्यत्र सु'कतर्कस्य
अप्रतिशितानेन निराहृतस्यपि पुन पुनस्त्येन समानपि
शुभगन्धरात् । सु. १. २५०

सु यावन्तिरस्तावती जिरोन्नयेति न्यायः ।
साहस्री. २७९.

सु यावत्तानं तावत्पुण्यमिति न्यायः ।
साहस्री ४०८.

० साधु यावतीरं न शक्नोति वशिरपि कर्तुमिति
कृत्या यावन् शक्नुवात् शरुपनिरुधने । वा. ६।३।१।०.

० यावन्ति वाग्ध्यानि वीर्यविशदीन्पुतिवृत्तं
नगत् फल प्राप्तये । सि ११।१।१. ० यावन्ति ज्ञाना-
मन्त्राम्पुषानामि, तास्त्वन्वयानामेव दागनधीनः आन
यन कथिवानाम् । 'गायत्रीयु स्तुवते' इत्यादौ श्लोम-
परिभित्तानामेव ऋचा आगमनस्य दृष्टवत् । आगम-
नस्य कर्त्तव्येतेन, वायव्यमन्त्रो अविश्रवा प्रयोजना-
भावात् । इति प्राप्ते, सर्वेषामपि उतमेवना 'यहपीणा'
इत्युदयरीदौ निवेदनेन चित्तवोगात् सर्वेणमेवाह्वय
'यं नु वेदयसोगात् कारणादेकदेवस्य' (वैश्व. ३।५।८)
इति न्यायात् । संकर्म. ३।१।३८. ० 'यावतो-
ऽथात् प्रतिपदीयात्, सात्तो वाक्पाशयुक्तात्पान्,
निर्वपेत्' अत्र वाक्पाशस्य अन्यथात्पाने (प्रति-
पदीयात्—प्रतिप्रायेण इति) व्याख्यानप्रदानादोषः ।
वाल् १. ८ ० 'यावतोऽथात् प्रतिपदीयात्सावतो
वाक्पाशयुक्तात्पानिर्वपेत्' इत्यत्र प्रतिपदीयादित्यस्य
निहितद्वन्द्वधारावर्त्तं निर्वपेदित्यस्य च यावद्विध्यतेत्य
नैदोपादानात् तुलनात् । सु. १. ९२८. ० 'यावतो-
ऽथात् प्रतिपदीयात् सातो वाक्पाश चयुक्तपालन
निर्वपेत्' इति इति. प्रतिपदीयात् सातुर्ना इति संगमे,

दावतिनि सिद्धान्तः । अश्वप्रतिपदेवधिकरणम् । मीको.
१. ७३६। ३।४।१।३०-३१. ० 'यावतोऽथात् प्रति-
पदीयात् सातो वाक्पाश चयुक्तपालन निर्वपेत्' इति
इति. लौकिके अश्वप्रतिपदे वैदिके वेति मयये, वैदिके
इति सिद्धान्तः । अश्वदानन्याय. । मीको. १. ७३० ।
३।४।१।०।२८-२९. ० यावत्पः दुग्धः स्युः, तावन्ति
द्रव्यपाशानि उपात्तयानि स्युः, सात्तो प्रादण्यः दधिगत
उत्तवीतिनः उज्ज्वलितेषु अन्वयोऽनुविगमयुक्तुषुः ।
सात्प्रसथावीवे इत्यम् । संकर्म. १।३।२

० यावत्तुक्तं आनी, प्रदावर्त्तं च तस्यै पत्न्या अधि-
कारः । भा. ६।१।६।१२.८. ० यावत्तुक्तं कर्मयं (वायु-
मांस्थेयु) गृहमेधीवे, सिद्धदृष्टारिप्रत्यक्षभ्रमम् । १।०।०।
१।०।२४.

० 'यावज्जीवमग्निहोत्रं चतुष्टयात्' अयं नियम-
निमित्तक नैमित्तिकपुरुषार्थविधायकविधि । घाल १.
१४. ० 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र किं कर्म-
धर्म भन्त्याव. यावज्जीविकस्य, उत कर्त्तव्ये नियम-
धोयते यावज्जीविकता । किं जुहोतिरनुवाचः, यावज्जीव
इति विधिः उत जुहोति इति विधिः यावज्जीवमिति अनु-
वाद इति विचारे, कर्त्तव्ये नियमधोयते जुहोति इति
च विधि. इति निर्णयः । भा २।१।१।१-७. ० 'याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति षोडश निमित्तपटुल
नित्योऽग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते न तु कान्ये कारणरूपगुणः ।
सि ३।४।१. ० 'यावज्जीव दग्धपूर्णमासाभ्यां वनेत्र'
इत्यनेन दग्धपूर्णमासकर्मणा सह निमित्तप्रवचनो विधीयते ।
३।३।१३. ० यावज्जीव वषपाश्याणं चारणविधम् । भा
१।३।१।३०-४२, ४५ । तत्र च भन्त्यावेवप्रभृति ।
१।३।१।३।८२-४४.

सु यावज्जीवाधिकरणम् । यावज्जीवविधायकणम् ।
यावज्जीविकस्य कर्त्तव्येन न कर्मधर्मः ॥

यावज्जीविकोऽप्याम, कर्मधर्मः मकरणात् ।
२।४।१।१२ ॥

भाष्यम्— यद्वृत्तमात्रेण धृतये 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोति' इति । 'यावज्जीव दग्धपूर्णमासाभ्यां वनेत्र'
इति । अत्र वनेत्र, किं कर्मधर्मोऽप्यामो यावज्जीविकस्य

कालः । नियतमित्यत्रानियतं कर्म । तेनोच्यते वर्तुषामो नियमश्चोच्यते इति ।

वा-- धर्म इत्युच्यते । तेनेवा प्रतिष्ठा, वतृधमाऽयं चोच्यते इति । सोऽपि च नियमो न साधारण्यम् । कुतः । 'यद्यज्जीवपदाख्यातश्रुतिवृत्तिसंभवः । मत्पदे भवतस्त्वत्र लक्षणावृत्तता भवेत् ॥' इह हि याजमीरमिति शिवत्वंमाविर्जीवनं निमित्तभूतं श्रुत्वेव प्रतिपादितम् । उद्देनियवतीत्यपि धर्मवर्मात्तुक्तमवनामानसपी प्रथयात्र. धौन एव । ननुपमपि मत्पदेऽनुच्यते । मत्पदे तु जीवनेव काले लक्ष्येत् । श्रुतेतिप्रतिष्ठाप्राम्यमासः । पर हि विधि. यमाच्यते स चोदनायो मरति । मत्पदं पीनशाल्येपरित्यागेन कात्याय्याद्यो विधीयेते । तेन लक्षणापर्यवसायी विधिः प्राप्नोति । तदेवम् । याजमीरमिति शिवत्वंमाविर्जीवनं श्रुत्वेव काले नरोति । तद्यथा, यावद्दोहं स्वपिति । दुक्तमथ कात्यय-णम् । मत्पदानापदेशो यद्यम्, नात्र काचित्प्रतिष्ठापेक्षा । तेन भुविभुक्त रोदनमतिक्रम्य कालो गच्छते । यदि तु इहापि यावद्दोहं स्वपदादीतं वेति विधीयेत, तदा केन वा रोदनं निमित्तत्वं वायते । याजमीरचोदनया तु न किञ्चिदतिक्रम्यकालमिति । प्राणधारणक्रियाया एव निमित्तानुपपत्तेः । न च शिवच्छेदः कालचनः कश्चित् प्रसिद्धः । शिवधमेव तु समातिपर्यन्तत्वेन विशिष्टमिति । क्रियाकालाभोरमेदाश्च लक्षणेति चेत् । अत्र वैधेयिकानुपपत्तित्वं परिहाराद्योपस्थापणम् । अपि च मत्पदपि क्रियाया इत्यन्ते काचिद्वचनस्या विच्छेदं, एते न सर्वानु कालप्रतिपत्तिर्नोपपत्तेः । तत्र भेषाः क्रिया उप-लक्षणीकृत्य ननुदादिनपरिवर्तनक्रियायुः काळणपरिहारे-वपरिष्ठात् । ता एषा ननुक्रियापरिष्ठापेन प्रक-र्यते. अन्यत्रिष्ठापरिच्छेदात्प्रपत्तीकामानेनोपलक्ष्यन्ते । तथाहि, 'अनुवर्तिथतगतत्वाद्दोहोदादियु रूपतः । चिह्नं च्यवशब्देच्छ्रुतिं नितं सूर्यादिचेष्टितम् ॥' क्रियाता कालेन सौम्येते एतुषु निगडान्येष गृह्णादीनि परिच्छेदकथेनोपादीकृते । तत्परिच्छेदं वादिस्तलक्षण-त्वमुक्तिनिर्देशादिभिर्भाष्यकारिक्रियापरिच्छेदेन क्रियते । अद्वय्यारतौ न तु शिवच्छेदिक्रियाणामपि प्राधिक्यपरिष्ठापण-

नात् परिच्छेदकर्मं गच्छति । न च जीवनं नाम निनेयादि-धितत्परिष्ठापणम्, येन परिच्छेदं मत्पदमाध्यात् कालव्ये-नाऽऽधीयते । तस्मादपवित्किराकाललक्षणा दुष्परिहारा । पुनश्चाप्यलक्षणा । कथम् ? 'न ह्येकेन प्रयोगेण जीयकालोऽयकरुष्यते । विततेनापरित्यानादम्यथा वा युवाश्रुतिः ॥' अतस्त्वं प्रयुक्तानो यदि तावद्वितल प्रयुक्तं जीवनपरिमितम् कालस्यान्तम् निश्चित्यमा-यस्यं यदावदापरिहृत्योक्तस्तले मन्त्रकानिष्पत्तिस्तल-रतात् यदि कथंचिदत्याधामरस्याया समापयेत् न च श्रियेत, तदने काले समापनात् अपथाचोदित्वापत्तिः । अध्यायमाप्य श्रियेत, तथाऽपि प्रकृतात्समापनं दोषः स्यात् । न च सर्वमव्यवहृत्वनमस्ति, येन मृतेऽपि सना-येत् । सर्वप्रवृत्तयोदेन च यावधीरकाम्यचोदनासमीपा-ज्ञाते एवैवै विना प्रमाणेन केवलकाम्यविषये वक्ष्यन्तीयेत्याहात्मस्मिन्मध्ये । यदि तु तत्परोपेन मद्देव मत्पदो-मत्तं समावितमिति मयेत । यथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या वजेत' इति चोदिते तदेकदेशकथेनापि शास्त्रायः समाच्यते इति न श्यायते तथा जीवितपरिच्छेदकालैक-देशवर्तिनो यावदात्र.कालाभोरनुदनात् चोदनाद्व्यवहृत्-क्रियायै नविष्णतीति । ततोच्यते । 'पौर्णमास्यतिष्ठि-हृत्सर्वच्छेदफला श्रुतिः । अत्र्याप्रावधि तत्र त्याज्य रियर्ह्यं प्रतीचते ॥' यद्यपि तत्राव्यवहृत्कर्मणः पूर्वाह-चोदनाशब्देन वा पौर्णमासी न व्याच्यते, न किञ्चित् दुष्यति । सर्वथा दिनमन्त्रशुभ्रिक्रम्य पौर्णमास्या तावत् कृतं कर्म तत्रमात्रं च गार्हपत्येकम्, न श्याति । इतरम पुन-र्जीवित्प्राप्तिक्रियासमाप्तत्वात् व्यवच्छेदं न किञ्चिदतीति व्याहावगच्छ समकालेन वाक्यवगर्भं, स्यात् । नाप्यत-श्रोत्रमयोरपि जीवनकालान्तातेः सिद्धत्वात् शिवच्छेदक-समस्तजीवित्वावधिरियहायुः एकदेशानुदने वाचित् स्यात् । अत्र माप्रातश्चोदनाभिधेयमन्त्रासमनाशिवन्ती न गच्छतीति पुष्टं नियोकुमिति अपरिहारा-लक्षणा । ननु नार्थाद्व्याप्तो नाप्यभावात् तत्पदप्रदेव न दोष जनयेत् । तथाहि, 'मद्देव श्रुतो होम-क्रियमाण पुनःपुनः । न शब्दे भास्मापत्ते-सामर्थ्यारोपितधमः ॥' अथ योऽयं मम दोषः

स तत्रापि शेष एव, नच शो न विशेष ।
उच्यते । 'सम प्रतिदिन गर्वभोदनार्थं समाप्यते ।
काम्यवच्च पृथक्छेद्य तव स्वप्ने समाप्यते ॥' मम
जीवनमहिततावशात् कालोपपत्तेः हि स्वप्नं कर्म कृत्वा
निराशास्ते पुनरेव रति, पुनरपि तदन्तिकतसमयात्
द्वितीयादिब्रह्मस्तुष्टानम् । तत्र च प्रतिदिनं कर्मसमाप्तं
नाम्यात् इति तावच्च वदितुम् । तत्रथा काम्ये य
फलभूमाणी पुन पुन प्रदृष्टे न तस्य अन्वयस्तस्मैत
कर्म इत्येव बुद्धिर्वाप्यते, तथाऽप्येति । तत्र पुनर्जीवित
परिमितकालविधानात् कर्मणोऽपरिसमाप्तस्यैव ऐन्द्रवाप
नादिब्रह्मसुखतुष्टानुष्ठानम् । तत्रैतच्छास्त्रोचोदना
कर्ममिहापत्रमन्यासविधानम् । ननु व्ययदेवतास इति,
संयमेतदेवैत न तु लक्षणा अपथा मृतिरेव स्यात् । तदु-
भयन शूलनुपेयेन प्रकरणं वाधिया जीवामुद्दिश्य
सोमयागविधानात् कर्मकर्मविधिरित्युपपन्नम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च, कर्मधर्मं हि प्रकमेण नियन्व्येत,
तत्रानर्थकमन्यत् स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च भवति 'अपि ह य एव
स्वार्थोक्तान्तिष्ठते, यो दर्शपूर्णमासशान्तीं पौर्णमासीममा
थास्या नाऽतिपातकं' इति । कथं लिङ्गम् ? कर्मधर्मं
हि प्रकृतं सत्रं याज्जीवनकालेन परिसमाप्येत, न तत्र
पत्तातिपात स्यात् । तत्र चानथकम कर्त्तव्यत् प्राय
श्चित्तिदि त्रिषीयमानम् ।

वा— अनिपत्तिरिति स्वधर्मतिष्ठतोऽभिधीयते ।
जीवनपरिसोतश्च दर्शपूर्णमासयो काल । न च तदति
क्रम कथंचिदपि सम्भरति । प्रक्रमेण हि कर्मकालं सम्भूयान्
(जीवनं) अनतिक्रमन्ति। यमिषीपते । न च कश्चि
दपि दर्शपूर्णमासयाज्जी सन् अप्रक्रममाण एव जीवन-
पतित्त्वं भवति । नहि अथो दर्शपूर्णमासयाजो स्यात् ।
अथ स्वशास्त्रपरिसमाप्तं उच्येत, तथा मृतस्य तद्
भवति, इत्यन्तर्कमेव प्राप्तश्चित्तविधानम् । नन्वप्ये
हि प्रतिमाह दर्शपूर्णमासप्रक्रमणाप्येव जीवन
निमित्ते विधानात् सम्यक्त्वविक्रम, तदुत्तरकालश्च
प्रत्यक्षित्तविषय वेन । ननु पूर्वेषुधेति प्रतिमासमभ्या
साभ्युपगमात् तदतिक्रमनिमित्तत्वापेक्षित्तविधानं भवति

व्यति । न शक्यमेव वदितुम् । न हि निमित्ते
यत् चोदितम्, तेन तत्र भवितव्यम्, न शक्यम् ।
इह च पौर्णमासमाभ्यासितापिनिमित्तत्वेन श्रुतं,
न चाभ्यासस्तच्छ्रुतान्-य । यथा न ब्रह्माण्ड
कश्चिद-भेदितोऽसम्भवात् । तेन जीवितपरिमिताभ्या
समदुक्तशेषेण पौर्णमासमाभ्यासाशब्दवाच्यत्वमित्यम्, इति
नात्रपदानामतिपातान् निमित्तं स्यात् । ननु च पौर्ण
मासमाभ्यासाशब्देनात्र शालोऽभिधीयते, स चावश
यिपव एवेत्यवशानतिक्रमो निमित्तं स्यात् । नैतदेवम् ।
अतिपातान् नाम अनिपत्तमानस्य भवति । न च काल-
स्यातिपत्त्या धम अनतिपत्तविधानात् । यस्य हि
याज्जी विषयोऽनतिपत्तमौल्यत्वेन चोदितस्तस्य तदति
कृत्युनमतिपत्तचित्तु-व्यते । न च कालस्य कर्म अनति
नमणीपत्तेन चोदिनम्, किं तर्हि, कर्मण काल ।
तस्य हि नोऽङ्गम् न तस्य कर्म । तत्रेव च तल्लक्षण
सत्रावशे सद्युप निरुणं च भवति, न काल । तत्रेव
चाभ्युपगतमेव श्वास्तिकप्रदानतिक्रमो प्रतिपद्यते, न वा
तस्य स्वभासिद्धत्वात् । तस्मात् य पौर्णमासी च
कालस्यमिषयामानमतिपातेवेदित्यवधारणात् कर्मण एव
निमित्तत्वम् । न च आश्रयस्तच्छ्रुतान्-य इत्युपपत् ।
व्यपवर्गो च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेद स्यात् ।
४ ॥

भाष्यम्— व्यपवर्गीय सप्रदानस्य दर्शनं भवति
'दर्शपूर्णमासभ्यामिष्ट्वा सोमेन ख्येत' इति । यदि
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमस्य शालोऽस्ति, तत्र न
वावर्णयतकालेन नो परिसमाप्येते । अथ जीवन
निमित्तम्, उपापत्ते कर्मभेद । दर्शपूर्णमासी परि
समाप्य सोम कर्मोत्तरं कुर्यादिति । अपिच, 'आहि
तामिषा एव योऽभिहोत उहोति, न इत्यपूर्णमासी यजेत,
या आहुतिमात्रो देवतान्ता अनुजायिनी करोति'
इत्यनु-पविनीवचनं भवति । निपते य आहुतिभाग
तस्मिन् अर्शयमाने अनुजायिनीवचनं भवति, यस्त
निपत आहुतिभागो न तस्मनुष्यायति इदं नो भविष्य
तीति । निवत्तश्च भागो नियमपक्षे भवति, न काम-
पक्ष । कर्मधर्मं च काम्यमभिहोत च दर्शपूर्णमासी च ।

तस्मान्निवृत्तवत् । अस्मिन् भूषणे, 'वचनमपि वा एत
 त्वाप यन्निर्देशेन दशपूर्वमासी च, अथा ह वा एताभ्या
 निर्भूषणते भूषुत्वा च' इति जगामाणनिर्मोचनाभावात्
 वचन च नियमपक्षे उपपद्यते । कामपक्षे हि अपयोगा
 दसि मुख्यते ।

वा—दशपूर्वमासाविश्वेदी त्रैवेण -वायेन अशेषा-
 भ्यासमिर्व्युत्तरकाल सोमवशां स्यात् । न च मृते
 मासौ कर्तुं शक्यम् । अथ तु अस्मिन् सोमलुप्तकाले तत
 प्रकृत्यन्तरे दशपूर्वमासाभ्यां जीवितकाले नाशरूपेण ।
 च च कर्तुं धर्मपक्षे वर्षप्रयोगेनात् नान्यरूपेण, नाशया ।
 सुशब्दपक्षेभ्यस्तस्मिन् चेतु दशपूर्वमासनिर्निवृत्तौ सोमकाल
 स्वतो वषोक्त एव कर्मप्रयोगमेव स्यात् ।

कालशेषकर्ममेव स्यात् इत्यस्याप्यत्र 'वाच्यम् । यदि
 यावन्नीवाधिकरणे कर्मधर्मवाच्योपेतं, ततो दशपूर्वमासमप्ये
 एव सोमोऽप्यासि च कर्मणि कर्तव्यमिति स्युः । ततश्च
 शिवतस्य कर्मण कर्मोत्तरेषामिच्छेदे सति दशपूर्वमासा
 विष्णुः इति भाष्येते । अथवा 'एष स्वर्गोदोः
 स्थिते एतन्नरिच्छते' इत्यस्मिन्निमित्तं निन्दत-
 नुश्रियेत् । तस्मादपि न कालविधानमिति ।

मुच्यते वाच्यार्थवत्त्वं तु पूर्वमासोक्तस्य दशमिति ।
 तत्रापि । आश्रितादिनां एष सदिग्ध दीक्षितस्य दानादौ
 निषिद्धे विध्वंसारक्षेपभूत परिषेऽनवरुणार्थेनारी मरति ।
 प्लुतावत हि कालमनी अग्निहोत्रादिदेवताभ्यो भागमदत्ता
 त्त अनुष्वायिनी इत्येति नावमस्तमस्य ददातीत्येव चिन्ता-
 युक्ता कथोतीत्येतन्नियमपक्षे युज्यते । कालनिषेधे तु
 कामपक्षेदशपूर्वमासस्य कर्मप्रयोगे सति नियोगतो दातव्य-
 मावावृत्तुत्पादिकीकलनोपपद्यते । तस्मादपि नियम
 वचनम् । एतेन जगामार्थान्नविधानं व्याख्यातम् ।
 कामपक्षेनाप्यामप्रयोगादपि निर्वाक्ये सति चयमप्ये
 निर्मोचनाचदोःस्थमशङ्कम् ।

अनित्यत्वात्तु नैव स्यात् । १ ॥

भाष्यम्— ह शब्दोऽवाच्ये । इत्यथ परशम,
 कर्तुंयोगे नियमश्चोक्त इति । यदि वर्षेण सोमस्य गुण
 िविभवेत् स एवैक पूर्णोऽग्निहोत्रयोगे अनित्यः स्यात्,
 कामपक्षेनोक्तं भूते नाप्य कश्चिन्नित्यं । तत्र लिङ्ग विद

ध्येत । 'वचनमपि वा एतत्तत्र यन्निर्देशेन दशपूर्वमासौ,
 जस्या वा एताभ्या निर्भूषणते भूषुत्वा च' इति । कथ
 शिष्यते । अथमरणनिर्मोचनाभावात्तत्र नियमपक्षे
 उपपद्यते । कामपक्षे अप्रयोगादपि युज्यते ।

वा—यदेतन्मुक्तकामिहितमेतदेव सूत्रारूढं कथेति ।
 नियमपक्षे होतवेत् स्यात् । अन्तिपरशसु मारतश्चे नैव
 स्यात् । अथवा यावन्नीवाच्येन काले गृह्यमाणे लक्षणा
 दोष उक्तं, तस्यप्युपेवाभिधीयते, तस्यामपि लक्षणानाम-
 नित्यतामन्वेत् स्यात् । तत्रापि कालोपस्थापनं युक्तम्, यन्निव
 रिषताऽपि कालेनयित्वाभूत्, 'यदहथाद्रमा न ह्यवते
 तानमप्यप्यथा नियत्' इत्यत्रियत् । न च सर्वप्रमाणानु-
 मेन जीवनपरित्यक्तमित्यं कुतश्चित् व्याख्यातस्यरूपा,
 यथा कालो लक्ष्येते । तदेतदेवमापद्यते वदेत् मरति,
 तत्रश्चातिशयतासिन्धुमैतदिति विद्वम् । कथं तर्हि
 नियतमित्येवतासित्यमित्युच्यते, यावच्छरीरमाविरताभि
 मायमेतदित्यरोप ।

निरोधश्चापि पूर्ववत् । ६ ॥

भाष्यम्— इत्यथ परशमो न पूर्वमासो गृह्यधीयते
 इति । कुत ? त्रियोथात् । विशेषो भवति । दशपूर्व
 मासविनासा शौचद्वयं अपि कालान्तीत्यप्युच्यते
 भवेत् । सोऽन्तरव्यापे प्रसिद्धतः स्यात् । अतोऽपि
 परशमो नियम इति । सप्तसप्ततयश्च सप्तमासमुप
 पश्यते ।

वा— नियमं तु पुण्यवर्मादायातिदिरपणे इति
 च वक्ष्यते (८११४) । काल सवतिदिरप्येन । ननु
 कालोऽपि द्वयहकारणवत् सद्य मारतया भाष्येते । नैव
 देवम् ; वाच्येन शौचमासमावासायो एष सुचरित्य
 वधारणमवज्ञात् ।

कर्तुंमु धर्मनियमात् कालमासं चिचिचं
 स्यात् । ७ ॥

भाष्यम्— यदि कर्तुंयोगे नियमश्चोयेत, ततो
 जीवन निमित्तम् । जीवने निमित्तं कर्म विधीयते ।
 तत्र प्रयोगे वरित्तमन्त धर्मः । तथा च्यवर्गाव्य दशम-
 गानस्य भवति । तामाह कर्तुंयोगे नियमश्चोयेते
 इति सिद्धं भवति ।

धा— कर्तृधर्मपक्षे यदिद स्वमित्त वाव जीवमिति वाग्याहारम्, इद निमित्त भविष्यतीत्येतावत् सूत्रम् । ननु भाष्यकारेण गणकर्तृदर्शनमुक्तं तदपि दर्शपूर्णमासाधिकृत्या इत्येतेदेवास्मिन् तत्र पुनरुक्तम् । अथा क्व, उदयमु नाहकृत्तत्र हासने । वेदान्ततत्त्वोक्तवैयर्थ्येनैवौद्धमित्यम् । त्वत्सले िकृतीनामपार्गे स्यात् । मत्पते तु तामा न्य परादर्शनं सिद्धाते उपरुक्तते । अथवा निगमनपुनरे- तदिति व्याख्येयम् । अथवा पुनरुदये कर्तृधर्मो निय मोऽवधिःपुनम् । वाग्यजीवत्वमन्यं तु वा गतिरिति नामिदित्तमत आह । एव त्वि कात्यायनमेव निमित्त स्यात् । अथवा अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासोद्गावत् याव जीवप्रस्थात् कर्तृधर्ममि प्रश्नः भवेत् । पशुधोमचातुर्मास्येषु तु कथम् । उदुक्तते । तत्रापि वीष्यायुक्तं कात्यायनमेव निमित्तं स्यात् 'नयनेवगते ज्योतिषा' इत्यादि । न तावदेतत् कात्यायनोपदिश्यते । स हि यावत्स्वित्प्रत्येनेन निष्पत्तयान्नेन कुरु शस्यते । अथापि नैपमित्कत्वं नहृत् प्रयोगे स्वात्तथापि वीष्याऽनर्थिका भवेत् । न च वगतं यत्तावत्परणप्रमावपरित । तस्मादावज्जीव ये स्यन्ता स्त्रेथिनि निश्चयते । नहृत्प्रति च ' नित्र उहोति इत्यादित्रिमित्तायां मथिययति तेनेच्यते सर्वत्रैव ज्ञातीयते कर्तृधर्मनियमावधारणात् कात्यायन निमित्तं शास्त्र प्रत्येतवम् । एतेनैव पशुचातुर्मासादिवसि नैपमित्प्रतिदि ।

शा— ' दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गभागे यजेत ' इति काम्य प्रयोग विचार्य, आम्नायते- यावज्जीव दर्शपूर्ण मासस्या यजेत इति । तत्र साय, जोऽय यावज्जीविने धर्मो निधीयते, स वि अ-श्राम क्रमोऽय, उत नियमं पुरुषाय इति । पूर्वपक्षे कात्यायन प्रयोगप्रमासात् निधि । सिद्धान्ते प्रयोगात्तरं नित्यं निधीयते इति भेदप्रज्ञात् प्रयोगभेदाभेदचिन्ता । तत्र कर्माङ्गविधौ क्रम कथमप्यन्यथात् प्रशान्तुवद, पुरुषार्थविधौ तु तत् पराणात् प्रक्रमणाय स्यात् । अत्र अभासविधि ' यावज्जीव यागमप्यभ्येद् ' इति । नैतद्युक्तम् । ' यावज्जीवपदे कात्यायनेन प्रक्रमणो दक्षिणा च नम्यन्कात्यायन प्रतिवचनत्वात् ॥ ' नहि प्रक्रमणस्येन

श्रुतेर्लक्षणापत्ता चाग्या । त्वत्पदे च जीवनस्यविना तत्संबद्धं कालो न्यथते । यजिना च याताभ्यास । न चैत यादयम् । तस्मात् जीव्ये निमित्ते पुरुषस्य प्रत्य थापपरिहायश्च दर्शपूर्णमासप्रयोगो निधीयते । जीवनं च यावद्विनिगातं नित्यतन्निमित्तरात् नियमो निधीयते इति पुरुषार्थः ।

सोम— अग्निं पदे प्रयोगभेदं प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादात्तरवम् । पूर्वपादे कर्मभेदे सहस्य त्वेन उक्तानुभावेनमपि वाहारेण प्रयोगभेदपुन्यत्वं नात् आनतर्थात् च । प्रयोजन पूर्ववत्त्वे दर्शपूर्णमासोपे फलनामनायत एव प्रयोग, गोऽपि आनधीवमभ्यस्त एव कामाव वन्यत । सिद्धान्ते तु कामानाहितस्यापि । कामयन्तु नहृत् कुण एव फलान् कल्पते इति । सूत्रा र्थस्तु— यावज्जीविकोऽध्यास मन् कर्माङ्गं प्रक्रमणत् इति । यावज्जीव भन यावज्जीविक ।

वि— 'यावज्जीव उहोतीति' धर्मं चमणि पुलि च । कात्यायन कर्मधर्मोऽयं काम्य एक प्रयुक्तत्वात् ॥ न चानो जीवनं तत्र निमित्तत्रावभासत । काम्य प्रयोगो भिन्न स्याद् याव जीवप्रयोगात् ॥ '

भाट्ट— यावज्जीव दर्शपूर्णमासस्या यजेत ' इत्यथ काम्ये एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासकामि जीवनपर्यन्तं कालत्रिधि । न च यैर्धर्ममास्यधिकालविशेष । न्यायं यावत्प्रभावनाम्प्रातरावसायकारिविदुषपत्त । अत एव विनिगमनाविरोहत्वात् कात्यायनविचार्य प्रयोगद्वयविधि । जीवनपर्यन्तकालत्रिधिसाध्यादेर च प्रतिवयोगमासादि अथात् दर्शपूर्णमासाद्युक्ति । अतश्च तावद्वाक्यप्रयोगे यावत् यावत्प्रयोगादेर स्वर्गादिपुनम् । इति प्राप्ते, कात्यायनस्येनार्थ कालत्रिधि । अत्रो भाट्टमन्त्राधि कारविहितमन्त्रायेन जीवनस्य कर्मप्रवचनगते माव विदुःकात्यायनादित्यन्तरं चाहवयो च गुणभूतकालत्वं तेषु प्रधानाहृत् परिसम्भक्त्याभावेन यावच्छ्रयस्यैव्यापि विवेककालत्वं चिन्तात्रिमित्तं यमेर तवथ श्लोकी । तस्य हि प्रतिनिमित्तं त्रैविनिवाहृत्वे त्रैविन्यत्वात् यावत् श्रुत्याभाषोऽनुवाद । निमित्तरात् च स्यात्प्रवयि र्वात्तुविधाप्यत्र वागुत्तरावयं यथा चकृधमासावप-

न्यतिरेकानुविधाद्यधनदशात्प्रधानं यत्न स्नानम् इदं च यद्वत्सं यद्वत्सं । अथ च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वम प्रापकप्रमाणभावादेन विद्वेत्प्रयानुविधाने एव विवे-
क्षास्यम् । अतश्च निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकरूप-
नदशात्प्रधानयोग्यता अकरणे प्रत्ययाथोऽनुभूयते । अथ
च 'धर्मैश्च वाचमनसुदति' इत्यादिवाचनसोपात्तं, 'गति-
मपन्यायेन' (२।३।८) पापक्षयः एतानुपदिष्टो
निराश्रयैमित्तिसत्त्वे कर्मम् । यत्तु यत्प्रत्ययकारणदि-
निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकम् पाठ्येन प्रातिष्ठमवेनान्वयात्-
विधानस्य प्रमाणान्तरेण प्रकृतिः, तत्र व्यतिरेकानुविधाने
एव विवेक्षास्यम् । अत एव यत्प्रकारभावे यद्वत्सं-
वाच्यप्रत्याहारः । अतश्च यावज्जीवपर्यन्तं एव यत्प्रत्ययेन
जीवनस्य निमित्तत्वात्ततः तदनुसारेण यावज्जीवाप विनि-
योगान्तरमेवंमिति सिद्धम् ।

मूढान्— 'न विहित इति यावज्जीवकालोऽवि-
होते ।'

शंकर— 'यावज्जीव कर्मविधिः ।'

● यावज्जीवाधिकरणे निवृत्तनिमित्तकं नैमित्तिकं
कर्म उक्तं अग्निहोत्रादि । शास्त्रे पु. ८५. ● याव-
ज्जीवाधिकरणे यावज्जीवितो नियमः सन् पुत्रात्मैः,
न तु अन्त्यासः सन् धरत्यर्थे इति स्थितम् । सोम.
८।१।१६, ● जीमन्तव निमित्तान् यावज्जीवाधिकरणे
उक्तम् । ६।२।७. ● निलयैविधिराना पापक्षयहेतुत्वं
न्यत्यस्युक्तान् : न सप्तमम् । यथोक्तं यावज्जीवाधिकरणे
नेन— 'उन्वोपासकमात्रादि सर्वपापघ्नये सति । अग्नि-
होत्रानुष्ठाने च प्रसवो लुकिमान् ॥' इत्यादि । भाट्ट-
छंदा १२ ● निमित्तस्य त्रिनिशोधात्प्रकृत्यैव याव-
ज्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन तस्य (अन्त्यपक्षेणो चन्द्रस्य)
प्रयोगान्वयितुणामावेन वाजिनदैव तदेतदनुपपत्तेः ।
इदं पूर्वपक्षे उक्तम् । भाट्ट. ६।५।१, ● यथा नैमित्तिक-
सत्त्वे पापक्षयमाप्स्यन् तथा यावज्जीवाधिकरणे निरुधि-
तम् । ६।१।१. 'अन्त्योपसव्ये ज्योतिष्मिणेन यजेत' इति
ज्योतिष्मिण्येन निलयप्रयोगविधिः । 'ज्योतिष्मिणेन दान्य-
वास्यो यजेत' इति दान्यवास्योपविधिः इति द्वितीयस्य

ननुर्वे यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् । कु. ३।३।१९।
१७.

● निमित्तद्वयसत्त्वेऽपि यावज्जीवाधिकरणन्यायेन
निमित्तस्य कर्मप्रधानत्वात् वाच्यमेवापत्तिर्दृष्टा ।
भाट्ट. २।१।७

● यावज्जीवाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन तत्पक्षं
वर्त्तं (यत्प्रधानत्वं) दर्शयन्माहात्म्येन कर्मो-
त्त्वेन विधीयते इति चेन्न । कौ. २।३।४।९.

● कर्मप्रधानायावज्जीवाधिकरणवद्वयमागरीत्या
पापक्षयार्थे विनियोगः कल्पयते । कौ. २।३।१।२६.

● यावज्जीवाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन निमित्त-
परत्वात्प्रयोगः नास्त्येव दर्शयन्त्वेन विधिः । कौ.
२।३।४।९.

● यावज्जीवादिप्रयोगविधिः निर्माच्यधुलवगतवद-
कते यत्तदनुसारेण प्राप्यमानाहविषयवथा सत्त्वैववक्ष्यता
दुक्तम् । सु. पु. ५.३२.

● यावज्जीवकर्मणां अग्निहोत्रार्थानां स्वभावमान-
कर्मस्य च । वि. ६।२।७. ● यावज्जीवनमप्यग्निहोत्र-
दीना स्वकल्पयन्त्या आहुतिः । ६।२।८.

● यावज्जीवकालः न प्रवृत्तेः संप्रसूतः, कर्मपूर्वोऽसौ
इत्युक्तं 'कर्तुर्ना भुक्तिमयोगत्' (२।४।१।२) इत्यन ।
भा. १।२।१।२०.

● यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोगारम्भगीवाया. शङ्क-
कानुष्ठानम् । विन्दु. १।१।१०.

● यावज्जीवनपक्षेऽपि चातृमन्थेषु विचारते ।
संक्षेप ३।१।२०. श्रीकौ. पु. १६.११ 'चातृमन्थेषु
वाच्यत्वात्परिषयके' इत्यन अथिक्लणं द्रष्टव्यम् ।

● यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकर-
णम् । २।४।१।११ ॥

अहत्प्रकारेण व्युत्पत्तेः— 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'
'यावज्जीव उन्वयंमासाया यजेत' इति । तत्र एतेद-
कि कर्मधर्मोभ्यासो यावज्जीवकता, उत्र कर्मधर्मनिषेध-
वा यावज्जीवितेति । अन्त्यावस्ये— 'अग्निहोत्रं जुहोति'
इत्युक्तस्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गानम्.' इति कले
विनियोगः व्युत्पत्तेः । इत्यर्थे 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'

इति श्रुतेः । तत्र किं काम्ये एव प्रयोगे यान्त्रीयम् । जीवनापच्छिन्न कालोऽङ्गतया विधीयते । ततश्च 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्यनेन विशेषित एक एव काम्य प्रयोगे यान्त्रीयमप्यस्ति तत्र । अथ यान्त्रीय तद्दूतरोनाय एव प्रयोगे नैमिचक्रो विधीयते । ततश्च 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्येकयाचक्यावद्या साय प्रत्य रामान्तीय उपात्तद्विरुद्धवत्, अक्रिया निमित्तमयमप्यहिरामयोवनो वा यत्र निमित्तमनुष्ठय इति । पूर्वम श्रद्धा तरादिसहायोरप्युत्तविधिप्रमाणे कर्मभेदे पंचवसिने सति इदानीं उच्यतेतरादिसहाय प्रयोगविधिसहायक प्रयोगभेदे निरूप्यते । न च प्रयोगत्रिभिः साधारण्य चतुर्धा व्यापविषयकतया इहानिरूपणीयमिति वाच्यम् । एतेऽनुष्ठानगतान्नपरिमाणान्निश्चय प्रयुक्तिलक्षणो व्यापारस्तत्र निरूपणीय, प्रयोगभेदविषयम् । द्वितीयाश्रयाविषय एवेति न विरोधः ।

अत्राय पूर्वपश्चिभोऽसिमिधि । जीवनापच्छिन्न हि काले विधीयमाने प्रज्ञास्य कर्मण कथञ्चनान्तरात्प्रत्यय परश्रममनुष्ठाने, कालव्याप्त्येन ग्रहणात् । दृष्ट च लक्षण याऽपि यान्त्रीयप्रवृत्तस्य कालपरतः सावदोह स्वपिति' इत्यादिषु । तदुक्तम् 'कर्मस्थो हि कथञ्चानात्तदङ्ग मभिवाञ्छति । काटोपदेशपक्षे च तत्तद्वैवोप युज्यते ॥ इति (वा प्र ६१४) । एव सति कल्पना लक्षण मयति । इत्यथा प्रयोगान्तरमात्रपरत च कथ्येत । न च यान्त्रीय दशपूर्णमासैकप्रयोगेव इति 'दशपूर्ण मासाभ्यामिष्टया रोमेन यजेत इति विशेष । अस्य सामि ष्येयैव इष्टवैति । न चाप्यतन्मध्ये कथमस्यानुष्ठानमिति । वचनपरगदेवा यथेयमभ्यनुष्ठानविरोधात् । न च यान्त्रीयप्रवृत्तस्य कालप्रश्ने रोष । शिद्धान्तेऽपि निमित्तानलक्षणस्य चरितिशिष्टतयात् । न च शक्यता निमित्तपरमिधीयते, 'अग्निष्टय जुहोति' इत्यत्र स्वमिवापत् । नापि जुहोतिभ्यालक्षणप्रयोगे, जीवनापच्छिन्नता निमित्तप्रामादिवाभ्यातापवसिदेतेश्चानेव श्र्यात् । न च काम्यत्वेन स्वाज्ञोपदेशमभ्यनुष्ठानमभ्यनुष्ठानमिवापत् । यान्त्रीय च सर्वाङ्गप्रवृत्तस्य कालप्रश्नस्योपदेश इति वाच्यम् । अज्ञोपदेशान्तेन तद्भूतव्यवहारविषय

स्वीकृतम् । तेन यान्त्रीय नाप्यतन्तद्भूतव्यवहारमि होनादिसाक्षात् । तस्मात् यान्त्रीय काम्य एक एव साम्याभोऽपमिष्टोपदेशप्रयोगो दशपूर्णमासप्रयोगश्च, न तु प्रयोगान्तर विधीयते इति । एव प्राप्ते, अभिधीयते ।

वर्तुवी श्रुतिसद्योगात् । २ ॥

अयमभिप्राय - भवेदेव यदि बालविधौ यावज्जीव जुहोति 'अन्तर्बोध्यतावृत्तव दोषो न भवेत् । तथाहि न तत्रयान्त्रीयगन्धेन कामेऽभिधीयते सामस्य विधिष्वजीवनसाधामिच्छावितानात् । नापि जुहोतिगन्धेन अग्न्याम अभिधीयते, होमावच्छिन्नमभवनाप्राप्त्यापि च विद्यते । नापि जीवनापच्छिन्नकालविधिप्रामाण्येदेवाभ्यासाद्येपिमिदि, विकल्पान्तरात् । न किमप्यस्य माण अगाद्य, शान्दो वा । न तावदशान्य शास्त्रार्थो भवति । शान्दत्वे च जुहोतेत्यन्तरत्वात् दुर्वारो लक्ष्येति । तेन म्नागपरित्यागेन यावज्जीव जुहोतित्यागप्राप्त्या कालाभ्यामावेद लक्षितौ विधाय चिति विधयेन लक्षणा प्रयत्नेतः । 'यावदोह स्वमिति' इत्यादिषु वर्तमानापदेशान्तेन यथाप्राप्तानुनादन्तर्बोपेय शब्द उक्तमभ्यास दोषावेति । तेन यावत्कृत्युर्भाविनीयतेन निमित्तभूत यावज्जीवगन्धेन प्रतिपाद्यते ।

ननु एतन्म निमित्तत्वमिध्यानात् निमित्तत्वमप्येऽपि लक्षणादोषोऽभिहित । नैतत् । श्रौतवान् निमित्त भासस्य । तथाहि, समाजवर्तुत्वपर्यन्तपर्ये एतुोऽपि शासनत् । यथा 'जा सहरति' इति । जीवनापच्छिन्न होमक्रियास्य कालावदभिधानतः प्रतीयते । न च जीव नस्य होमपरतः साध्यत्वेन, साध्यताप्रतिपादकश्रुत्यैव गाचात् । नापि साधनत्वेन, यान्त्रीयप्रवृत्तस्य जीव नस्य सामस्यभावेन साधनत्वात्प्रयत्नः । न वैतदपि काम्यप्रयोगस्य यान्त्रीयमाभ्यनुष्ठानत्वात् परादेशैव स्वीकृताना प्रवृत्तानामन्वशो मविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति विचारकाम्याच्छिन्नप्रयोगोपलक्ष्य तुष्पारिहृतत्वात् । निमित्तस्य तु साधनसाधनमात्र परिदेहेण निमित्तत्वेन शान्दोपपत्तः यान्त्रीयप्रवृत्तस्य जीवनापच्छिन्न निमित्तत्वमेव युक्तम् । तेन यद्यपि यावदुपपदस्य जीवनापच्छिन्न जीवनमभि

व्याहृतक्रियासंज्ञमामयमिदित्तम्, तथापि क्रियान्यवर्ध-
नसहस्रवारणस्य क्रियाव्यवस्थं च निमित्ततायति-
रेकेषामसमात् निमित्ततास्यपञ्चविधोपप्रतिपादनार्थमेव
पुनः समुच्चारणेऽप्यव्यवस्थेस्तान्पञ्चमूनीवते । तेन यथा
' गौर्गच्छति ' इत्यत्र ग.आदि.प्रकृतानामुपस्थापिधाने-
ऽपि गणिधानस्य क्रियामवस्थाप्येस्तात् क्रियासंकथम्य
च व्यतिरिक्तेष्वसंभवाद्भिषानरय स्वकियपर्यन्तत्वा-
द्वयकरोरपि श्रौतत्वम्, तथा अथापि संज्ञमामयमिध-
नस्य निमित्तपर्यन्तत्वात्निमित्ततापि श्रौतमेव । एतच्चाहृत्य-
विकल्पे विस्तरेण प्रतिपादितम् । कालश्च तु अविद्याव्या-
धिषेयतामान्यव्यक्तिषु पराभावात् अर्थान्तरत्वेन उल्लग-
नविद्यव्यवस्थेति लक्षणाद्येवो दुष्परिहर एव । तथा जुहो-
तित्तवदे चाश्वसहस्रका प्रयुक्तमेति । निमित्तपत्रे तु
प्रतिनिमित्तं कृत्स्नतास्त्रायेतमात्रेः प्रयोगभेदादन्यासा-
भावेन गान्यासलक्षणोपेव । किं तर्हि । इमोरिव
श्रुतिवृत्तत्वमिति । तदुक्तम् । ' यावज्जीवपदास्त्रायात्-
श्रुतिवृत्तत्वसमयः । अत्रत्ये भवतस्त्वयत्र लक्षण-
वृत्तत्वा भवेत् ॥ ' इति (वा ४, ६२४) ।

नेन ' अन्तिक्रानं जुहोति ' इत्यादिषु मन्थान्तर-
प्रतिषेधकारकं चारकच्छेपेण्यवस्थाभावादिति साध्यायन
न्युपेऽपि संज्ञोऽपि कृत् एव । ननु चारकच्छेपेण्यवस्था-
ऽपि गम्ये निमित्तार्थेन व्यभिचरत्येव । यथा ' याव-
ज्जीवं जुह्वन् ' इति । सत्यमेवम्, किन्तु विधायकत-
गममिधनोपेव यत्तदुपकरणस्य गम्ये निमित्तत्वव्यभि-
चारस्योक्तत्वात् तथाभूतामेव निमित्तार्थत्वम् । तत्र
निमित्तरं न धारये, न च भावनायाम्, तपि
पत्रे, मानान्तरविरोधेन तेषु निमित्ततासम्भवात् ।
निमित्ते उल्लग्नत्वेन तेषामव्यवस्थेः । किन्तु विधेः
अन्यथाप्यवस्थेन । कर्तृत्वसाधक्यं चारकच्छेपेण्येव उक्ति,
सस्यैवावश्यकं यथायमाम् । न चैवं सत्याहारविरो-
धादगम्यतायुद्धेऽप्यत्र, ' अथं जुहोति प्राणवुहोति ' इति
सत्यं प्रातः. गान्यासविध्यस्यैव जीवन्मन्थपेक्षास्येव
निमित्ततास्युपपत्तमात् । तदुक्तमाचार्येण । ' जीवना-
देर्निमित्तस्य साम्यात् काणो विरोधकः । निमि-
त्तार्थेऽत्र जातिकर्मणोऽवश्यव्यवस्था ॥ ' इति ।

तेनार्थं वाक्यार्थं — सद्यः प्रातर्जीवनवातक्रिहेनं
शुभुवादेवेत्यवश्यकत्वात् होमस्य प्रतीकते । तदेवावश्य-
कर्तव्यं लोकेऽप्यनम्, यस्याकरणे प्रचारायो भवति ।
तत्राप्यभावस्व भावोत्पत्तिहेतुत्वाभावात् तरङ्गीनान्य-
क्रियाकरणस्यैव प्रथवाप्योत्पत्तिहेतुत्वम् । न च
प्रचारायनिवृत्तिः कर्म, प्रागभावरूपत्वेन साधकत्वा-
भावात् । किन्तु प्रयोगनदानं तु अत्र विधायकत्वात्
नाथाः पुरुषसमीहितसाध्यावाहृत्साया युमुक्षुमुक्षुताया-
रम्भ्यात् नैमित्तिकविधेः उभयसाधारणमुत्पादुरितस्य-
स्त्वानङ्गीकरो ।

न चैवं साध्याभेदाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । अत्रि-
होमस्य काम्यप्रयोगे स्वर्गः कर्म, इह सुखित्तय इति ।
' गणिधौ त्वविद्यायात् ' इत्यनेन न्यायेनोत्पत्तिरस्य-
भावात् पुनःश्रुतेस्तु प्रयोगान्तरविधानेनैवार्थवत्त्वात् । ...
... स्वैशक्रिहेमस्य दशपूर्णमासयोग्यं काम्यप्रयोगः ।
अपरस्तु यावन्निमित्ततायवरात्रुतेः । अत एव किद्विद-
द्वाहनेऽपि न वैद्युत्वम् । साध्याजीवमन्थरस्य कर्मत्वं स्वर्ग-
होमेतं च इति विरोधेन किद्विद्वान्मात्रस्यैव विष्णु-
मतत्वात् । नेन शुभुत्तुयोपेन जीवन्निमित्तः प्रयोग-
भेदोऽत्र विधीयते इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम् — पूर्वपत्रे जीवनलक्षितं कर्मत्वात्त्वे-
नानिहोमदशपूर्णमासविहृतायतिदेशः । सिद्धाते तन्नेति ।

सूत्रं तु — कर्मत्वं प्रयोगो विधीयते ' यावज्जीवं
जुहोति ' इति श्रुतिप्रयोगात् श्रुतिवृत्ततादिरत्यर्थः ।
नौवा.

॥ यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥
२।४।१।१ ॥

' यावज्जीवमविहोषं जुहोति ' ' यावज्जीवं दशपूर्ण-
मासाभ्यां यजेत ' इति श्रुते । इव यावज्जीविकः
कर्मधर्मः अन्त्यस्य, लोकोविस्तारः, यावज्जीवमिति
विधिः, प्रकरणम् । एव गति प्रकरणमनुगम्यते । इति
पूर्वपक्षः ।

कर्तृर्था श्रुतिसंयोगात् । २ ॥
' यावज्जीवमविहोषं जुहोति ' इति यावज्जीविकः
अभ्यासः कर्मः धर्मः, न तु कर्मयो धर्मः । जीवने

निमित्ते नियमेन अग्निहोमस्य मित्र प्रयोग, पुरुष धर्मतया विधीयत । अग्निहोमस्य याज्ञिकी इति वदन्तुते समावयवमभवात् । वाग्भट्टो हि जीवनापयितामस्य वाची, वातुश्च जीवनापयि । शत्रु स्वप्रकृत्यस्य जीवनास्य वाच्यं स च समवयवमिति । तत्र च वाचिविरोध विज्ञासाधनं वाग्भट्टस्य तावद्यज्ञस्य सत्त्वात् निमित्तत्व रूपेण आश्रीयते । कान्तविधिरत्वे तु तद्वान्तस्य याज्ञिकीयदे कान्तपुणा स्यात् । सा न अत्यय सम्भति न युक्ता । तस्मात् याज्ञिकीविरोधस्यापि कर्तुं धर्म इति सिद्धान्तः ।

छिद्रादर्शनाच्च कर्मधर्मो हि प्रक्रमेण नियम्येत ध्वान्तर्धर्मसम्बन्धे स्यात् । ३ ॥

‘याज्ञिकीयमिहोमं पुरोति’ वाच्यीयं दर्शपूर्णमासस्या वक्षते’ इति वाच्यीयविरोधस्यापि कर्तुं धर्म इति सिद्धान्ते हेतुः तस्मात् । ‘अत्ययं पवित्रेण पुरोडाशमदावपात् त्रिविधैश्च दर्शपूर्णमासवाची एव अमावास्या वा वीर्गमादी वाऽपि पादयेत्’ इति दर्शपूर्णमासोऽप्यत्रातिशये प्रायश्चित्तस्य वापि कृतेऽपि विधानरूपस्य सिद्ध्यर्थं दर्शनं याज्ञिकीयविरोधस्यापि न कर्मधर्म, किन्तु कर्तुं धर्म । कथम् ? कर्मधर्म इति तस्मात् काम्यप्रयोगस्य शेषतया याज्ञिकीयनकाले विधीयते प्रक्रमेण प्रकृतेन याज्ञिकीयनकालेन काम्यप्रयोगो नियम्येत । यम उच्यते । समाव्यत । एव च कर्मधर्मवत्तु याज्ञिकीयव्यवस्यस्य एवमप्यप्रयोगस्य कालतया तन्त्रे समाव्यतयान जीवन्तदायाः न कालेन दर्शपूर्णमासस्या इष्टत्वात् भागति, इति वाच्यीयनकालोत्तरमेव दर्शपूर्णमासो इति उक्तव्यम् । तथापि १२४ च दर्शपूर्णमासयोः द्विन तत्र तस्मिन् जीवन्तस्यमासे गति आयात् स्वकालाति क्रमपावशित्तया वापि कृतदिविधानं अत्रैव अत्राव्यतयं च स्यात् । तस्मात् अस्यापि कर्तुं धर्मः ।

उपपत्त्यं च दर्शवति कालश्चेत् कर्मभेदः स्यात् । ४ ॥

याज्ञिकीविरोधस्य कर्तुं धर्मो धर्म इति सिद्धान्त इत्यत्राह । ‘दर्शपूर्णमासानिष्ठा लोमान् वज्रत इति शोभात्’ इति दर्शपूर्णमासोऽप्यत्र

समाप्तिं दर्शयति । कालश्चेत् यदि हि याज्ञिकीयनकालं कर्मधर्मो स्यात् तर्हि दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्त्रे एव गोमे वृते प्रकृतेन दर्शपूर्णमासकर्मण भेदः नापि स्यात् । कर्तुं धर्मो नैव प्रतिष्ठाप्य दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य समानतात् नापि बोधः स्यात् । अथवा कालश्चेत् दर्शपूर्णमासविनिमुक्तः सौम्यात् ततो यथोक्त एव कर्म भेदः स्यात् कर्मप्रयोगभेदः स्यात् । इति ।

अनित्यत्वात् नैव स्यात् । ५ ॥

यदि च याज्ञिकीयनकालं कर्मधर्मो स्यात् तर्हि जयामने वा एतत् सन यदग्निहोमं दर्शपूर्णमासो, जयथा ह वा एव एतास्या निर्गम्यते मुस्तुवा च’ इति वचना एव न स्यात् । कर्मधर्मो हि अचान्द्रिय निरुद्धो अनित्यत्वात् । काम्यप्रयोगधर्मो हि याज्ञिकीयनकाले विधीयमानो नित्यप्रयोगस्य अलान्तात् काम्यप्रयोगस्य च अनित्यत्वात्, अत्रापानुष्ठेयत्वस्य च यमभेदवचन विरोधः । त्रुसन्द हेतुसमुच्चये । तस्मात् याज्ञिकीयविरोधः स्यात् कर्तुं धर्मः ।

विरोधश्चापि पूर्ववत् । ६ ॥

‘शत्रुवशीरं दर्शपूर्णमासस्या वक्षते’ इत्यादिना याज्ञिकीयकालस्यापि कर्मधर्मतया विधीयमाने, स विद्विष्यति अनिति श्येत । तथा एतन्निष्ठं प्रकृतं ‘यदि निर्वापत् वाचैव निर्वापत्’ इति वचनं न्यर्थं एव विरुध्येत । ‘प्रजापतिं पुरयमच्युतं’ इत्युपन्यस्य तैत्तिरीयके अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासकालप्राधान्यात् वेधा चिदेव नियतया परिगणनं विरुध्येत । पूर्ववत् पूर्वं त्रुनोक्तव्यमर्थवाच्यविरोधत्वात् विरोधः । सिद्धान्ते तु जीवन्तस्य निमित्तत्वं निमित्तस्य चानुष्ठेयत्वं अतः देशात् तस्यो नियोः ।

कर्तुं धर्मो नियमत्वात् कालश्चापि निमित्तः स्यात् । ७ ॥

याज्ञिकीयविरोधस्यापि कर्तुं धर्मस्य नियमः । तस्मात् पूर्वप्रधानमेव याज्ञिकीयमिति कालराहस्यं निमित्तं स्यात् । अथवा कर्तुं धर्मनियमत्वात् उच्यते याज्ञिकीयं तस्मान्मयं शिष्टं इति कालराहस्यं कालराहस्यतया शक्यं मानं याज्ञिकीयत्वं च त्रुनो निर्दिष्टशक्यमप्यस्यत् ।

अथवा । ननु एवं अशिशोभस्य दर्शपूर्णमासयोश्च नित्य-
स्वनिष्ठापि पञ्चानुसार्धगोमिष्टोभेभु का मनिः । तत्र
यावत्तीराववाभावात् इत्यत आह- वस्तुः धर्मनिधमात्
वाम्भ्यस्योद्यत्-वस्व प्रयोगश्च ज्योतिषोभादी पुण्यार्थतया
निषेधेन विधानात् ' वसन्तेवमन्ते ज्योतिषा यजेत '
इति वीक्षापुक्त काल्याण्यन्य वसन्तस्य निमित्तार्थं निमित्त-
नाशेषार्थं स्थान् । इति सिद्धौ ज्योतिषोभादेः नैमित्तिक-
प्रयोगः । उक्तान् न काम्यप्रयोगस्य ह्यस्य यावत्तीर-
नास अन्वयान्नो निषेधते, किन्तु जीमने निमित्ते अग्नि
होमादेः उहना प्रयोगया विधिः इति सिद्धान्तः । के.

० ' वाचस्वीविकोऽध्यासः ० ' । (२।१।१।१) इत्यत्र
शाखाभ्याम्यधोः अन्वयविधिदेवत्वं वाग्व्याप्तम् । वा.
३।१।३।६. ० यावत्स्वीविको निधमः कर्तव्यमं, स पुष्पार्थ-
त्वात् नातिरिच्यते । टुप्. ८।१।१।३।२०. ० याव-
ज्जीविके प्रयोगे एकदेशोपहारमर्धोऽपि पुष्पोऽधि-
विधते । यथातन्वयधिकरणम् । ६।३।३।१९-७.

० यावत्स्वीमिन् नैमित्तिकस्य अतुष्टेयत्वम् । सु.
४ १९९.

॥ यावद्दूचन वाचस्वीनिमित्तं न्यायः । यथा-
अष्टोत्थातभयोः षण्णारावर्षत निषेधस्ततोऽपि कावद्रविणा
सुस्तत्र न दत्तः तावत्प्रवेदित्युक्तं नवेति । अन्यथापि-
यथा च धर्माऽधर्मयोर्ननुभ्यानिकात्वेन कारिकापि
पिशाचमोचनकालने पिशाचस्यापि तत्कालान्तरिपशाचत्व-
नातोक्तिनिषादस्यतीक्ष्णत्वप्रकृत्येन उभाभविषयवैतरेति
नोभ्यानि । साहस्री. ५७७. ० यावद्दूचन वाच-
स्विकं न तत्र न्यायः उच्यते । भा. ५।४।४।११,
० यावद्दूचन वाचस्विकं न सद्यस्त्वुपसक्तमिति । ५।
३।४।१२, ० यावद्दूचन वाचस्विकं भवत्येव । ३।५।२।८।
८८, ० यावद्दूचन वाचस्विकम्, ' यावति यचन तावत्येव
सद् भवितुमर्हति ' । १०।२।१।७।४८.

० यावत्सुष्ठो व्यतिराशी । सु ४ १६८.

॥ यावत्संपातसुप्तयेति न्यायः । यावत्सुष्ण-
कृतसुप्तिसिद्धिर्नैवस्तत्रत्येव न्ययंमोक्षानुभवनि सु-
प्तिमिण इति । साहस्री ५४२.

० यावत्सं वानागौ उत्तरानु गोदोहनम् । १।१।।
३।१०-५३. मीको. ट. १०९८ ' उत्तराग्नीदोहा-
धिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० युक्तिनाम्नेऽर्थे उरुवविशेषस्य अनासनीयात्वात्
युक्तियुक्तं यद् इतिकारादिभि उक्तम्, ननु ' यूपरा-
नुवाचत्वात् न आहम् ' इति अशङ्कापरो न कार्यः । एत-
मेव वार्तिककाराण्युक्तमपि वृत्तिकाराण्युक्तत्वमपि अशङ्कं
न भाति । एव मूलश्रुतुक्तस्यापि अर्थस्य वृत्तिशर-
युक्तस्य आह्वयम् । सु ४. ५३९.

० युगादिकालपरिमाणं ज्योति शास्त्रायववाहसिद्धयर्थं
गणितविषयप्रप्रमाणोक्तानुमानपूर्वकम् । सु ४ १२८.

॥ युगपदेव विज्ञेयो विज्ञेयणं तद्वैव च
विज्ञेयप्यान्तरमिति न्यायः । यथा- ' तस्मिन् शौक-
मात्मनि ' इत्यादी प्रचीनतार्किकमनमाधिस्यादसिद्ध-
पदाभंस्तरणात् परतन्वायेन तदवधारानामन्वोचं
न्यायकर्मभावेनान्यत्ररूपः प्राप्नोत्येव भवतीति सक्षेपः ।
साहस्री. १८०.

० युगपदधिकरणयचने द्वौ भाति । अत्रिकरव
तन्वद्विषयागोऽर्थे, न यत्र अनेने युगपदेकेन पदेन
वोच्यते तत्र द्वैः यथा च धरन्दिरो इत्यत्र धरपद्
रक्षयश मरिचसहितधरपद्, इतरगद्वितधरवर वा ।
इतरानु मरिचपदगन्विर्णीयते । एत मरिचपदमपि । मेनं
युगपदधिकरणत्वात् । भाट्ट ६।२.५.

० युगपदधिकरणयचनता । अत्रिकरण इत्य
अनिवेशमिति यावत् । तस्य सुपदसिक्तानम् ।
सोम. ६।६।१. ० युगपदधिकरणयचनतायां इन्द्र-
स्मृतेद्विचननसुत्रचनोच्यतेश्च । ' प्रथिनागोवैक्ययोः '
इति दर्शनात् यथै मरिचो च यत्रौ धेनि निदर्शनं
निधते । भा. ६।१।१।२० ० युगपदधिकरणयचनताया
इत्यस्मृते । यथा दी यत्रो वा युगपदतिगतं इत्यने,
तत्र इन्द्रमनायो भवति । वा. ३।१।६।१२ ४ १३७२.

० युगपदनेककालभेदेने होमकालनयम् काशेष-
स्तन्वद्विषयिकं . . । भाट्ट. ५।२।२.

० युगपदपच्छेदे भद्रक्षिण्य-सर्वस्वद्रक्षिण्ययो-
विकल्प । विन्दु. ६।५।१९.

० युगपद्विध्यनुवादोपात् देशानुदेशेन विधीय-
मानानां कर्मणा स्वरूपानुवादवत्तन अपुक्तम् । वा.
२।१।१।२।२६ पृ. ६१९.

० युगसिद्धिः-पुण्याश्रयाश्रयित् पुण्यासिद्धय च ।
‘छन्द. पृ. १८८.

० युधिष्ठिरस्य कनौजोऽर्जितं श्रुत्व काशपरिषदन
श्रायार्थं प्राज्ञपरिषदं अन्तर्भाषणं च (यन्तं पश्चिम.) ।
वा. १।१।२।३ पृ २०८ । ‘इदं सन्धं धनु कृत्वा,
सन्धेनानेन साधनेः । अतीत्य लक्ष्यं यो वेदा स सन्धेन
मुक्तमिदम् ॥’ इति द्वेषदेन उद्घोषिते, तथा इत्यनेन उ-
द्धेनाय शौर्ये निवेदिता । तथा च ‘विदयेत य इम
लक्ष्यं तं शुणीष्य वरानने’ इति श्रावणवचनात् लक्ष्यवेधा-
नन्तमेव अर्जुनेन ब्रुव. इति अत्र परिषदनेऽपि, वारणे
जावत्परमकात् अन्यस्य विशेषतो भ्रातृ. कनौजसद्व
जायाया. परिषदात्, एतेन युधिष्ठिरस्य धर्मोत्पत्तिव्यमः ।
तथा श्रेयो ब्रह्मण । युधिष्ठिरादीनां धनुर्देशाचार्यः
अत्यकच्छयः, न हन्तुं शक्यः, अश्रयामिनं च पुनं हते,
शस्त्रं लभ्यति, इति मन्त्रं कर्त्तव्यं शस्त्रं त्याज्यं चित्तु
अश्रयामा हत इत्यनु युधिष्ठिरैष्येन इत्यवरः ।
सु. पृ. १८६ । ‘या चोष्ठा वाऽनुजगामेऽप्यल-
पिच्छत् । नास्ति देशाद्येनैव युगपत् प्रतिपादिता ॥
वीचनरथेन कृष्णा हि वेदिमन्वात् समुत्थिता । सा च
भी. भीमं भूयोभिर्भुङ्गमाना न दुर्पति ॥’ अत्र एव
पौत्रेण ‘इदं च तद्दुमुत्सङ्गमुत्सजं जगद् विनागिर्वीर-
मनुष्यः । महानुभावा रिक्तं का सुमज्जमा बभूव कनौज
सोऽन्तेऽहनि ॥’ इति । नहि मानवीर्येणमुत्सङ्गे ।
अत्र एव शानुदेशेन कर्म उक्तं ॥ ‘यद्ये च रामहनि
शौर्ये वरुणश्रापति’ इति । इत्यथा हि कथं प्रमाद-
भूतः सन्नेव वदेत् । अथवा कश्चन. एव का.
महत्तमा शैव्य. एतदेवोच्यते इति । अथहास्यार्थ-
वत्ता कश्चने । ‘यस्य नापुंशुवैव देवस्य भद्रं भवति ।
स कश्चन मनसि चित्तं निश्चिन्त्या चरति ॥’ तथा युधि-

ष्ठिरपदेऽशात् समानध्ययानीयमाना, सद्द्वेषेन स्वस्व-
लाभेण वपुनकरय प्राराहस्य अयम उपायवित्तु आत्मानं
मच्छापयित्तु शौचसं कृत्वादी, तथैव केनलानुनंनार्थाया
एव सत्या. शौर्यं च कनेनाविहितं परस्परं सनाताविद्यय
च मेदप्रयोगान्नयकारार्थं दर्शयित्तुम्, साधारण्यप्रत्ययने
इत्येवमादिनिबन्धैः सुपरिहरत्वात्, रामलोमहृत् ५६हास्य
च शिष्टैरेव धर्मत्वेन अपरिग्रहस्य उक्तत्वात् अन्-
पाठम् । तथा च श्रेयसाद्याद्यभूतानुत्वादे ‘श्रायश्चित्तं
कामइतेऽप्येके’ इति, एवमन्तेऽपि अश्रयमेव. प्रायश्चि-
त्तत्वेन ब्रुत एवेति न तस्य सदाचारत्वात्सुप्रसंगः ।
वा. १।१।२।३ पृ. २०९.

० ‘युगमि ते वृथिवीं ज्योतिषा सह’ इति
भुवाममिमममिति । भा. १.२।१।४।११, ० ‘दुतन्मि
याच सह रिषा सुर्वेय’ इति उक्त्वा अभिमन्वणे मन्त्रः ।
२।१।४।११, ० ‘युगमि वायुमन्तारिक्षेण दे सह’
इति उपभूतोऽभिमन्त्रेण मन्त्रः । १.२।१।४।११.

० ‘युवा सुवासा’ इति यूपपरिव्यामे होत्रे
मन्त्रः । सकर्म. १.४।१६.

० ‘सुर्वं हि सा स्वर्पती’ इति इत्येवमनामनोः
मनिषदं कुर्यात् । ‘एते अमुप्रमिन्द्वय’ इति बहुव्य
यजमानेभ्य । अथ कर्त्तं याचमिष-यदल्लगनिधि. ।
वाल पृ. २२. ० ‘युग हि त्य स्वर्पती’ इति प्रति-
पद् विधीयमानेन वाक्येन दिव्यजमानेन क्रतुना संवप्यते ।
तत्र च प्रवरजसोषो युक्त. । दुष्पृ. १.०।५।४।२०
पृ १९६ ० ‘युग हि त्य’ इति मात्रस्य स्तोत्रि-
ष्टोमे श्रुतस्य युक्त्यपयोगे प्रतिपाद्येनोत्पत्तेः । वि ३।।
१८.

० युग्मद्-अगदी । रापदस्य उत्तरीयसंश्लेष-
रसिद्धिवैमारी, अस्मात्पदस्य स्त्रच्यतीनस्त्रकर्मोद्य-
नित्वादिशिष्टवैमारी शक्तिः । स्वात्मस्य च अन्यत्रोप-
कृतार्थेन अनुभावादिनूत्तम्, तेन अन्यतरार्थेन उक्तं रिते
‘वाचसतरास मन्त्रकामात् स राजा’ इत्यादौ स्तुतकर्म
श्रीसमर्पिणि, न कर्मिणीनिः, उपायवित्तुमर्पिणीनि ।
अथानि संश्लेषकारिदं न म सते भ्रमते चेति ।

'स्य धाम' इत्यम 'स च अहं च एवं च ययं' इत्यर्थे चर्त्तुयात् अत्रात्पर्यङ्केऽपि मर्त्यु आरोपित स्वातन्त्र्यप्रतीतिः । मणि ४. १६२.

७ युष्मत्पर्यायः । यतिरिति तस्य्वाप्तिमुष्मत्पर्याय उपप्रदर्शयन्वान् । सु. ४. १११९.

८ युष्मत्पर्यायकयतावच्छेदकं प्रकृतगात्रद्वयौषास्यत्वात्कारकवृत्तमित्यनेत्येकत्रकृतिकला-विपर्ययौलगात्-ज्ञानपरमम्, प्रकृतगात्रद्वयौषास्यविविधपचनारुपितवृत्तिसंनिधयकृतिच्छाविपचनारयं वा । रहस्य. ४ ५८

९ यूयः । भवति हि बहुना एकवचनान्तः मन्वः सप्तशायपेद्यः । यथा यूय रजं कुर्वं परिपत इति । भा. ३।२।३३ ४ ४८० अपेक्षानाममेव समुदायस्य धर्त्तृति, नाभिवेद्यत्वं । यूपवनगच्छानपि यदा समुदायोपसर्जनसमुदायविपचनी तदा साकल्येन हृत्तानी । यदा तु समुदायमेव व्रजः, तदा तन्निमित्तेनैकवचनस्य भाषणेन हृत्तान्तक्यः वा ।

१० यूकामिष्या कथ्याऽनाशयपन्थावः । उक्त च 'कथ्ये गुणे विरचिते गच्छ नो तन्नेभ्यः कश्चिद्गुणो भवति वदन्ति मयन्तिह । कुणो तु कश्चि सुकृतमर्थमिदं गतः किं यूकामयेन परिधानविनोक्षण स्यात् ॥' इति । भाद्रस्त्री. ३५५.

११ यूय अग्नीषोमीये पत्नी देवः । ब्रह्मवर्चसकामेन कर्त्तव्यः । भा. ३।६।३।२०, ७ यूयः उपसय. नाम एकदशिमनाम् । तत्र जोषणादय. सस्यारं न द्विवन्ते । छेदनान्तरस्तु तृणी क्रियन्ते, मान यदुर्व्वकथे । दक्षिणउ-
रु यूयो उपमेने । ७।३।२।३२-३५, ७ यूयः एकदशिमनेषु प्रत्तिपद्यु मित्रा । ८।१।८।१५. ७ यूयः गच्छान्तो नाम साधस्येतु, गच्छे ह्युवीकैर्षीवीर्वक्ष्य-
नाम निगती मेदि. । स एव यूस्त्वेन गच्छ. । वि. १०।१।५, ७ यूयः यन्त्रेणानी साधस्ये । तत्र छेदन-
दालोपात् दृवाहुनिर्लुप्यते । १०।१।५. ७ यूयः यन्त्रेणानी साधस्ये । तत्र पर्युक्ष्य परिदरय परिपेकः
अङ्गनं प्रोक्षण इत्यादयो धर्माः कर्त्तव्याः, साधेयत्वात्, अधिषट्त्वत्, अधिष्टाव्यात् । जोषण-तद्वय-तच्छ-
षाति नु न कर्त्तव्यति । १०।१।२।२-२३, ७ यूयः

गच्छेच्छानी माधस्ये, तत्र स्थानाट्टुतिर्नास्ति, अयुष्मत्त-
स्यत्वात् यूपीयत्रभ्रमस्यणोरभावात् । १०।१।६, ७ यूयः यन्त्रेणानी साधस्ये । स च न गात्रिर एव, किन्तु यन्त्रिश्चिद्वृत्तजन्व. । १०।१।२।२। ७ यूयः यन्त्रिर एव वाजपेदे । भा. १०।७।१६।१६, १२।३।८।१८, ७ यूयः गात्रिरः नित्यश्च नेमिसिक्तश्च अग्नीषोमीये पत्नी । ४।३।३।५-७, ७ यूयः यन्त्रिरः पादागो रोहितो वा ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थे तद्वयम् । ११।३।१।३६, ७ 'यूप यन्त्रेण वीद्वेकामस्य' इति कल्पविधिः । ४।३।३।११, ७ यूयः यन्त्रेण यन्त्रानि, पादागो यन्त्रानि, रोहितके यन्त्रानि' एकान्याः मन्त्रो विकल्पेन यन्त्रिरादयः । २।२।६।१७.

१२ यूयश्चाकर्णकालत्वात् । ११।३।३।३॥
(ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थे किं मित्रा यूयाः उत एक एवेति विचारे) सिद्धान्तमाह । यूप. तन्त्रेण पशुनयार्थे एक एव स्यात् । भर्त्तव्येनास्तवात् पशुनयार्थे. काले नाम्नी गच्छति, 'दीक्षातु मूं छिनत्ति, श्र्येते वा गच्छति' इति अन्तस्मिन्नेव काले विधानात् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे पशु-
नयार्थे यूप एक एव ।

एकयूपं च दर्शयति । ४ ॥
ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थे एकयूप एकमेव यूप दर्शयति । सवनीये पत्नी 'निज्जुत यूपं पारवीश' इति परिषयाण विदधाति । यूयमेदे तु चोदकैर्नेत्र परिर्य्याकस्य प्राणव्यात् न विधानमयम् । के.

७ यूयः छेदनस्य एयोजकः, सस्यत्त्वं अनुनिष्प्रायी । 'यूपस्य स्वर्षं चरोति' । वि. ४।२।१. ७ यूपत्तमेण ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थम् । अग्नीषोमीय-सवनीय-अन्त-
कथ्या पञ्चमः । यूपनयः । ११।३।३।३-४. ७ यूयः 'हृत्तान्तस्यैकानयण' । इति सायणवियानं । अत एव गार्हस्पत्ये कदर श्रितिविधिः च भवति । भाट्ट. ८०।१।५.
७ यूपः न केवलम् छेदनेन भवति, किन्तु प्रोक्षणा-
दिभिः मर्त्यैः सस्यैर्भवति । 'यूपं छिनत्ति' इति तु छेदन-
ग्रहणं च मुद्रत्वात् प्रदर्शनार्थम् । भा. ११।३।४।६.
७ यूपः परिधिरुक्. पशुमस्तु चालुमार्त्स्ये 'परिषो यज्ञ निजुञ्जित' । वि. ५।२।१२, १०।१।३. ७ यूयः

परिधिष्व मन्मथ रथविद्यु परिधि । (आश्वलायन
 श्रौतसूत्रे १।१।४ परिधी ष्वु नियुञ्जन्ति' इति
 सूत्रम् । 'इतिषे परिषे, उत्तरे वा पशुनिषेण कर्तं यो
 न मन्मथे उपचारिषेणाम्' इति वृत्तिः) । (के)
 * यूप पशो अतरङ्ग, संनिपातितम् । भा १।१।१
 ११। २७, * यूप पात्नो ब्रह्मासंज्ञामस्वेति पर
 विधि । १।१।११२, * यूपो वैश्व अत्रापक्षाम्नेति
 कन्निवि । १।१।१११ * यूप मन्मथमारिण
 मन्मथे' इति यूपद्वयत्वं सतदनादितिदशोपि कर्त्तव्यं
 मानम् । नि १।१।१९ * यूप सप्तस्त्रेषु आशीष
 मन्मथरहितो यष्टते 'साप्तस्त्रेषु उर्ता वेदि, 'पत्तेराली
 यूप' इत्याश्वलायन (मूले तु सूत्रे 'साप्तस्त्रेषु उर्ता
 वेदि, 'पत्त उत्तरेदि, 'पत्तेराली यूप' इति पाठ
 रूप । १।१।७) तत्र न छेदाद्व्यत्येपात् यूपद्वित्युच्यते ।
 १।१।१९ * यूप साक्षात् सप्तपशुना योतिष्ठोमे ।
 भा १।१।११९ * यूप सौमारीणो पशौ 'श्रीदु
 मयो यूपो मन्ति' इति उपरिष्ठ औदुम्बर एव
 यूप । न भोदकृष्णादिदिवादि । नि १।१।१८,
 * 'आदित्यो यूप' अत्र आदित्यस्य तेजस्वितो
 युगेन, यूपानस्य यूपस्य स्तुति क्रियते । 'यत्रमानो
 यूप' अत्रापि (चतुर्धरोऽन्तरमुनेन,) यत्रमानतो
 यूप स्तुते । १।१।१८ * इमेतयोर्गत् कष्टस्य
 यूपता । नहि लोके यूप इति सज्ञातं वक्षिद् यूपो-
 ऽस्ति । एव ते सस्त्रा स यूप । नमन्त, औ-
 ष्वो यूपो भवतीति सस्त्राभिहितम् । भा १।१।१
 २२। ६६, * पादिसदीना हि आग्राना संस्त्रैर्यं
 क्रियते छेदादिभिः । न तु अव्येयम् । १।१।११।
 ७७, * 'वैश्वो वा दादित्ये वा पात्नो वा
 (यज्ञेषुवा) अन्येषा पशुकृत्ना यूप भवन्ति' ।
 १।१।१।११४ * 'यत्रमानो यूप' अत्र यत्र-
 मानतेन यूप स्तुते । वि १।१।१८ * यूपो
 एषादण औपश्वयेऽह्येन धर्मादिषु प्रशंसितं
 इति पूर्वपक्षः । देवपरश्वयं मन्मथयूपेन उच्यते
 इत्येतेन सह अव्येयं दत्तां वृत्तेऽपि उच्यते
 यत्प्रकारेण परे ष्टि प्रपातकाले एव कर्तव्यं

इति सिद्धान्तः । सकर्म्यं १।१।१९ * 'यूप
 अर्थे आत्तरेदि मिनोति, अर्थे ब्रह्मिदि' इति देश
 लक्षणा, न तु आत्तरेदि इति यूपद्वयभावेन योति-
 ष्ठोमे अग्नीषोमीये पशौ । यूपवेदियाप । १।१।१।
 १३-१४ * 'यूप उपाति' इत्युपात्तिलेखा
 'रुदिरिरे यन्नाति' इत्यादिभिन्नियोगलेखा च अत्र
 गतमपि यूपेन यत् पशुपपाथं दादित्यादि छेदादि
 ससृष्टं स यूप इति विपरीतत्वमन्यकपालेचनमा
 पश्चादत्रगच्छते । सु १।१.२-०३ * यूप यत्र
 मानो नावस्येत् यज्ञनादिपरिष्वाधानम् । वि ५।३।
 * आग्नेन यूपमन्ति' इत्यत्र आग्ने प्राज्ञावपर्मा
 न नर्त्तव्यं योतिष्ठोमे अग्नीषोमीये पशौ । भा १।१।
 १६।३२, * 'निवृत्ता यूप परिशीप' इति द्वितीय
 परिष्वाद्य निवृत्ता विद्वाति सन्नीये पशौ । १।१।
 ३।४, * 'दीक्षासु यूप उतिचि श्रौते वा राजनि' ।
 १।१।३।३३, * 'यूपयाज्यमानाय' इत्यत्र यूपस्ये
 नोह पाशकचारुर्तास्त्रेषु परिषो यूपवर्त्मजुषते । १।१।
 १३।६९-७२ * यूपानु मोचनादि प्रथमपरिष्वाद्य
 एक पश्वर्थे पशौ । सप्तर्षे १।१।४ * यूपस्य अग्नी
 षोमीयपशौ ग्रादित्यं नियं वाम्य च । 'रुदिरि
 यन्नाति' इति नियतम्, 'ग्रादिरि वीर्षतामस्य यूप
 उर्ताति' इति काम्यतम् । भा १।१।३। ७,
 * 'यूपस्थानिके अग्नि मथिता यूपानुति जुष्टोति'
 अत्र मथन विगन्धितम्, अनिगन्धितमन्तिरम् । मथन
 विधीयते नातिरम् । १।१।३।७-८, २९, * 'यूप
 स्थानिकेऽग्नि मथिता यूपानुति जुष्टोति' तत्र यत्र
 व्यसधानेन यथा इष्टिषोचरा मन्त्रिन तावति देशे अग्नि
 सस्रव्य, तत्रैव मिनोरे देशे यूपैकादश्विना व देशे व्यावृत्ति
 कर्तव्यं । वि १।१।१७ * यूपस्य ग्रादित्यं वाग्नेये
 नियमं, पुन अत्रान् । भा १।१।३।६५-६७
 * यूपस्य पञ्चमिनोत्तरे परिष्वाद्य उपरं यूपेयता
 छेपम् । सकर्म्यं १।१।८ * 'यूपानो यज्ञाग्निस्तादि
 परिष्वाद्य' इत्यत्र द्वयं वम् । * यूपस्य पञ्चमिनोत्तरे
 परिष्वाद्य उपरेण वदेति पूर्वपक्षः । ग्गानुद्वैतमेतत्
 परिष्वाद्य इति सिद्धान्तः । एव औदुम्बरागपि ।

सकर्म १।८।८, * यूपस्य पञ्चाशित्वादि पञ्चमानस्यै
 कारित्याद्यै, न यस्तु कस्यचित् । ' पञ्चमानेन
 समित ' इति यत्राजारेष्वावकत्वात् । १।४।५,
 * यूपस्य परिमाण एतद्विषयविश्वदत्तनप निरुक्षितः ।
 १।८।२६, * यूपस्य परिव्यञ्ज एकादशित्याम्, द्वाभ्यां
 द्वाभ्यां रसानाभ्या एकादशद्वयं अग्निष्ट परिरीयेत ।
 १।८।२२-२५, * यूपस्य परि यत्नम्, यद्वत्तद्वैरस्यै
 एका विदितपथे परिरीय इत्या यथाज्ञानम्, इति
 प्राग्, युष्मदुमाभ्यां परिव य म प्रवृत्तिस्त इति सिद्धान्तः ।
 १।८।४ * यूपस्य परिचाये, अथर्वो कथनान
 ' परिरीयति ' इति । रोडु कियमाणनुरार्द्ध मन्त्र
 ' युष्म नुरात् ' इति ज्योतिषेने अग्नीषोमीये पशौ ।
 नौ च युष्मद्विनामपने प्रातोः । भा १।८।१०।११,
 * यूपस्य परि चाये, देखादशिया ' परिरीयति ' इति
 आभ्यर्ष्यमन्त्रस्वाद्युतिः । सकर्म १।४।१६ * यूपस्य
 पञ्चद्वयम् । वा १।७।६।१३ वृ १०८३ * यूपस्य
 पञ्चद्वयंनुत्तरमेव, न तु ज्योतिषोमपन्नपूर्वमुत्तर-
 ऽस्य । तेन ज्योतिषोमपन्नान्नभूतस्य उपाकरणोपायुः,
 क्ल अग्नीषोमीयवर्गादिदेवसः । भाट्ट १।१।२०००० २,
 * यूपस्य प्राकृतस्य, प्राकृतपद्युगिज्ञेजनायुसादात्
 निहितेन परिविना याप नौमिष्वात्तुर्मास्येपु । भा
 १।०।१।१।८-२२ * यूपस्य यूपे यूपाना वा
 लौकिके स्वर्गे प्रापञ्चित मन्त्रविशेषात् । ज्येष्ठ
 यूपस्यमृतेत्, ' एष ते यायो इति स्स्यात्, यदि
 दौ ' एतो ते वायु ' इति, यदि द्यूत् ' एते ते वायव्य ' इति ।
 भाट्ट १।१।३, * यूपस्य लौकिके स्वर्गे
 प्रापञ्चित न वेदिषे अन्नको-यूपकारिगालिने । ' एष
 ते वायो ' एतादिमपनात् प्रापञ्चितम् । सूत्रमाथ
 स्वास्व्यात् यूपकार्यापरयोत्तमेव नतो बहि प्रापञ्चित-
 मिः पुरुषार्थम् । वार्तिकेकारस्यात् तु ऋतुमन्त्रगत
 नौति स्मर्त्तमिति । ' यूपञ्चित्यायूपस्यने स्नायात् ' इति
 स्मृतिः । १।३।३ * यूपस्य विद्यापत्त यूपनिर्गमद
 स्यने प्रः कार्यार्थेवात् । न तु अपयज्ञे अदधामरता
 भासात् । (भाष्यस्वरस्य- ' विद्यापते यूप इति यद्व्यं
 रयनावागदिनायम्, यदा उगि उमे यासौ अद्याधी

यत्रपथे स्याताम् ' इति) । सकर्म १।८।४
 * यूपस्य स्वस्वतम ज्योतिषोमे पद्युनयस्य । भा
 १।१।५।८-१० * ' यूपस्य स्वः करोति ' इति ।
 यूपस्योति भवयत्तच्छक्त्यां पद्यौ । यूपस्येव स्वः ।
 वा. ४।२।१।३

यूपाना अग्निष्टभिन्नाना मान सौतेयऽह्वनि ॥
 ते च एकादश यूप औपस्येऽह्वनेव समीचेर्य
 प्रवृत्तिः । इति प्राप्ते, अज्ञाना प्रधानशान्त्वात् षड्य
 द्युयावामेव तेषा समानम् । प्रवृत्तौ पद्युनयस्य तत्रभूतो
 यूपोऽग्नीषोमीयपञ्चमेनेन पूर्वेण समितोऽह्वनेवद्वेनाये
 यूपः परेऽह्वनेव समानः यः । औपस्येऽह्वनेव प्रवृत्ता-
 येकपाथेऽपि यवानपयवेने पात्रविभागदर्शनात् ।
 अत एव ' अग्निष्टमेतदह्वर्युपेयुग्मिष्टे हि तदह्वर्युप-
 मानो भवति ' इत्यादिना मन्त्रस्युपपत्तौच्युपे देव
 यथात्म हेतुत्वात्, तेन महावेद्या दशाना वृत्तेऽह्वने
 वगे, तद्यतस्वकारणा परे चापि, प्रधानकाले एव कर्त्विष्य-
 मापतया ' कर्त्विष्मन्नाम इव युक्ति इतोचिद्यु ' इति
 निश्चाऽऽपन्न सगच्छते । सकर्म १।८।१७

* यूपाना अज्ञानादिपरिव्यञ्जाना तेनानुसम्प, वच
 नात् । भा. ५।२।१० * यूपाना भूयवा परिव्याये,
 ' युष्म नुरात् ' इति होममन्त्रस्य तत्रमेव नायुति ।
 सकर्म १।८।१६ * यूपाना यत्र एवादिशित्, तत्र
 यूपस्युति तथेव वर्तते वा । नि. १।१।२७, * यूपे
 उपसायास्ये परिव्यायादिपुषधर्मा नातिदेव । भूया
 वेसागो रोते । ७।१।१३

यूपे पश्ययूप मिनोतीति सरयाधिधि ॥
 सागिचित्ये निवृत्तिवृत्तौ भुक्तम् ' स्वर्गाय वा एष
 होवाय नीवने यद्विर्ग्वेक एकादशमिनी यद्वयदेवादिशित्
 मिनुराज्जेतैरेन स्वर्गादोवादात्तद्व्याच्यत मिनुरास्त्यद्विमि
 पद्युत् ' वर्षवेदकयूपं मिनोति, नैन वज्रेण व्यंछेक-
 दत्तप्रति न स्वधमि पद्युत् ' वर्षवति ' इति । अथ
 प्रवृत्तौ यूपेऽह्वानिया एकयूपस्य च पक्षत प्राप्ते
 कथेकयूपौ नियम्यते, तदि वाद्युत्तयार्थान्वायवायेनेव
 इतरनिवृत्तिसिद्धे, ऐकादशितप्रतिवेपो ज्येष्ठे स्यात् ।
 अत पद्युनिर्गमनाद्विषयकाह्वयमानस्यैकयूपमित्युवात्,

अनुवादे च मौणी न शेषः । प्रतिपक्षश्च यूपसामान्य-
स्यैव । अत्राहुते वा यूपे विधीयते इति न यूपधरीर-
भट्टानिरीक्षा धर्मा नवन्ति । इति प्राप्ते, यदमावित्य-
जेन निषेधस्त्वैव यत्र मितुशादित्यजेन विधेयते प्रतीति-
नांवाभावात्प्रैरुचिन् प्रयोगे असमवायतुभारसमाधि-
न्यस्यैव प्रवर्तमानो विधिभूतान्नेर यूपानुद्दिश्य मत्प्रथमान
विकृतं विदधाति । ' एका सामिपेनीमन्नाह ' इतिवत् ।
अत एव नैनमिति वाक्यद्वये नेोभयवर्गापर्युज्यते ।
संक्षेपं. १।१।२६

● यूपे- एकयूपे एकादश पशून् यदा नियुज्यन्ते
तदा एकस्येन पशोः समञ्जनं पूर्वैस्मिन् पशे, एवंवा
सिद्धान्ते । भा. ४।४।११०।२८, ● यूपे नियोजनं पशु-
धर्मं । ३।६।०।१८, ● यूपे परिधिरूपे, ' परिधौ पशु
नियुज्यते ' इति शुण्विधिरय न कर्मान्तम् । वि. १०।
२।३, ● यूपे परिधिरूपे परिधिवर्मा. जविरुद्धा. यूप-
धर्माश्च कर्तव्याः न केवल परिधिवर्मा एव । १२।१।
१०-११, ● यूपे परिधिरूपे पशुनिशेधनं पशुमत्स्य
चतुर्मास्येषु । १।२।१२, ● यूपे परिधिरूपे ' यूप
वाच्यमानाव ' इत्यायज्ञगणैरे ' परिधयेऽव्यमानाव ' इ-
त्यहुते न कर्तव्यः । १।२।१२, ● यूपे परिधिरूपे,
स्वरूपविरुद्धा वक्षणेऽयथादयो न कर्तव्या । अञ्जनः
दशक कर्तव्यः । १।२।११.

ॐ यूपे विशाखेऽपि यूपधर्मा शाल्योर्भेदेन
कार्याः ॥

शाखाद्यमेव नियोजनज्ञानात् शलेनानीवत् तस्या
अपूरतात् तत्र यूपधर्माः कर्तव्याः । इति प्राप्ते,
धर्माणां पशुनियोजनरूपकार्यातीतान् शलेवाक्या अग्रे
स्वरूपविरुद्धाऽञ्जनादीनामिदं तत्र प्रत्यक्षेण धर्माः ।
संक्षेपं. १।४।६

ॐ यूपे विशाखे ' दिवसप्रेण ' इत्यत्र ' दिव-
सप्राभ्या ' इत्यहं कार्यं ॥

' दिवसप्रेण मा लेदीरन्तरिष्ठ मध्येन मा- हिती '
इति मन्त्रस्य युक्तेनान्तरिष्ठद्विषयोसंभवेन अप्रमत्तताम-
त्यात्प्र विशाखं उच्यते । इति प्राप्ते, अथमध्यमन्त्रद्वयो-

समयेनापौरुषामावाद् अत्राभावात्प्रतिरुद्धः कार्यं एव ।
संक्षेपं. १।४।७.

ॐ यूपे विशाखे नियोजनस्थानस्यैव भेदः ॥

' मैत्रेय वेतमात्मते वायुण इत्यम्पवा जीवधीना च
उपायन्नसामः ' इति प्रथमं श्रुते ' विशाखो यूपे
भवति ' इति वाक्ये विशाखस्यैव इच्छन्त्यादिवारिपद-
दृष्टार्थत्वादप्रमाणं द्वे शाखे यूपस्य सत्यं । इति प्राप्ते,
नारुणप्रवासिक्त्रिहाद्यवत् नार्णार्थत्वे सम्भवत्तदृष्टार्थत्वा
योगात् पशुनियोजनस्थाने एव शाखायान् यूपः उपाय ।
अत एव ' द्वे द्वेते देवते समुद्रस्यै ' इति वाक्येनेो
देवताभेदेन यूपद्विरागतुपहोक्तिः कार्यार्थत्वे एव युज्यते ।
' विशाखे यूपे त्रेता अलम्भन्ते ' इत्येतेद्वान्प्रयोगे
' शैताना प्रथममाशिन कागाव मधम ' इत्यादिना
शाखायवे पशुधर्मनोक्तिरपि युज्यते । संक्षेपं. १।४।४.

ॐ यूपे विशाखता उपरतूर्ध्वं कतिपयाद्गुल्फ-
परिमितभागे एव न तु नामिदधनादूर्ध्वम् ॥

ऊनापरिव्याथार्थे नामिदधं स्वरूपनरोध कर्तृ-
भेव शाखाभेदः कार्यं. इति प्राप्ते, शाखास्येन परि-
व्याथस्यावश्यकत्वात् उपरतूर्ध्वं कतिपयाद्गुल्फोर्ध्वमेव
विशाखता । संक्षेपं. १।४।६

● यूपे शाण्वस्युतिः। आग्नीषोमीनपशुमन्त्रेण ' स्वाभ्या-
हुतिं जुहोति ' वनस्पते जगत्पशून् त्रिदश इत्य
नक्षत्रे जुहोति ' । यूपे हुक्मे सति गवश्चिष्ट इष्ट
गूः रभणु वन आहुतिः । इदं यूपसंस्कारार्थां शाण्व
हुतिं अथुपरिमिताया श्लेनाज्या न भवति । वि.
१०।१।६

● यूपान्नं यतान् ज्योतिष्टोमे । यतान्ऽधिकराम् ।
४।४।१।२२-२४. ● ' यूपान्नं वा तद्वान्नास्य ' (४।४।१।२३) । नदि एषा (यतान्) यतान्ने
पशुसवन्धिनी, किं तर्हि ' यूपान्नं वा तद्वान्नास्य ' इति
यस्यति । वा २।६।१०।३१. ● यूपान्नस्य परि-
नास्यस्य अपि छेदनकालिकस्य पशुकाले उत्तरं ।
संक्षेपं. १।१।२१.

● यूपान्नं अग्नीषोमीयपशौ ' अन्वेन यूपम-
नक्ति ' आत्यमर्षस्कृतमन, आनस्यन्तरं वातिशयक-

त्वत् । वि. १।४।८. • यूपाजने आग्ने संस्कारा न क्रियन्ते । टुप्. १०।१।१।२ प्र. १८०४.

• यूपाजनाय्ये पशुने दग्धूर्णमासगतःशनाग्ना धर्माणा नातिदेशः । मा. ७।३।७।१८.

• यूपाधिकरणम् (दीक्षासु यूपघात्रापर्य) । ५।१।१।८।२७. ' यूपस्मैन्वाकः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• अग्नीषोमीयप्रथमवत् प्रयोगेदामावात् अभिवाहन विचारण यूपाधिकरणेन अगच्छेत् नृचितम् । सोम ५।१।१६.

• यूपावटवर्हिषि दासिकवर्हिर्धर्माभवा । अट. दशैषुमेमासगतवर्हिर्धर्माणा नातिदेशः । मा. ३।८। १६।११. • यूपावटवर्हिषि पशुवते, दशैषुर्णमासगत- वर्हिःशब्द- धर्मांजातिविज्ञाति । ७।३।७।१८, • यूपा वटवर्हिषि प्राकृतवर्हिर्धर्मः न कर्तव्यः ज्योतिष्येमे अग्नी षोमीये पशो । १।८।१६।११. • यूपावटवर्हिषि श्लोकस्य निरूपितः । टुप्. १०।१।१।२.

• यूपावटस्तरणं अक्षय्येन वर्हिषा, ' वर्हिषा यूपवटनस्तृणाणि ' । अत्र वर्हिःशब्दो जातिवाची, न भस्कारवाची । तेन वर्हिःसंस्कारणा छेदनतीना नाम प्राप्तिः । वि. १।८।८, ३।८।१७-१८, ७।१।७.

• यूपावटस्तरणमायः । यो यूपावटस्तरणमायः स उदाहि । न तु अनेन न्यायेन यूपावटस्तरणी अक्षयुं कर्तौ न प्राप्नोति । टुप्. १०।१।१।२।८.

• यूपावटस्तरणवर्हिः दग्धूर्णमासगतवर्हिषो न विहृतिः इति तदमाणा नातिदेशः । वि. ७।३।७.

• यूपावटस्तरणवर्हिर्न्यायः । अग्नीषोमीये पशो यूपवटस्तरणवर्हिः यूपाजनाय च लौकिकम् ॥

निर्विश्रातु विहृतावपूर्वस्यानधिकार । ३।८। १६।११ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्येमे पशुश्रीषोमीय- ' यो ऽतिष्ठते यदग्नीषोमीयं पशुमासकमेत ' इति । तत्र भ्रूवते ' वर्हिषा यूपवटनस्तृणाणि ' ' आग्नेन यूपमनक्ति ' इति । तत्र मध्यं, किं जगोष्णवर्हिषिः, भाग्यवर्हिर्धर्मा. प्राहृतः इत्येवा उट नैति । किं अस्तम् ? इत्येवा इति । कुतः ? वाक्यं हि वर्हिर्धर्मस्य अन्वयमात्रस्य च धर्माणा

विवायकम् । नदिहामि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम् । न चैतत् वर्हिर्वाज्य निष्पद्येजनम् । तस्मान् अत्र धर्मां. क्रियेन्न् इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमाः । निर्देशात् विहृतावपूर्वस्यान- धिमारः । निर्दिष्टा एते धर्मा. प्रकृतौ, यत्र प्रधानस्योप- कुर्मणि प्राकृतकार्ययोः आव्यवर्हिषोः, ये च प्रधान- स्थोपकारिणो धर्माः ते इहानिदिदन्ते । प्रधान हि श्वोदकोऽपेक्षते न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन यामान्यम्, न धर्मांशम् । अविच, ना प्रथं इति ज्ञातेन संनिहितेनापि एकत्रावस्था भवति, अन्वयस्यस्योपपत्तौ सत्याम् । यथा भावां राशः, पुरुषो देवदत्तस्येति । किमद्ग पुनश्चिद्व्येन । निर्गतं गन्तु अङ्गस्य प्रधाना- पेक्षया भवति । केवलनिहातिदेशः किरते । पदायां- पेक्षया अङ्गत्वमापि सावधितय स्यात् । धर्मांशपेक्ष- माणाः साधारणा भवेत् । तयोर्दो न्ववच्छेदा । किङ्- विनोपदसंज्ञायां स्वपतिष्ठेत् धर्मां. । तत्र वर्धनं नोपपद्यते, ' यवक प्रतःपवने चरति, सुतोह्येन नासंदिने ' इति, तथा ' न पिता वचते, न माता, न नामि., प्राग्ने हि स ' इति । तस्मान् यद्द्वारा प्रकृतौ ज्ञताः, तद्द्वारेण निहृतो, नाप्यद्वारा । न च यूपावटस्तरणं प्रकृतवर्हिः, यूपाजने न । तस्मात् तत्र प्राकृत्य धर्मां भवेत्. अप- र्तरणम् ।

वा-- यद्यपि अङ्गोपदेश एव अनुपपन्न साधारण- द्वायात्, यदि च शास्त्राणि अतिदिश्येन् ततः शास्त्रार्थं प्रकृतित्वत् विहृतिष्वपि कल्पमानः मन्वांभेलेनावधार्यते, क्षार्थप्राप्तिपुरःसरम् धर्मातिदेशः इष्टः । तत्र रागवनेन न्यापारेण यद्द्विनेन आत्मसिद्धयर्थं निवमदद्वाराभूतानि दद्यानि, जददावि च प्रयोजनानि स्यन्ते । तानि च निर्वाकास्तिमात्रस्यैव प्राप्नुवन्ति । तैश्च धाम्यदिदव्यर्थं पदायां प्राप्पमाणाः सागमनियता एव प्राप्यन्ते । न च यूपावटस्तरण नाम वर्हिषः कापे प्रकृतौ विहृतम्, येन वर्हिः तदमां वा यद्वारत् । यैस्तु वेदिसारण्यदिनि गृह्यन्ते न तेषा यूपावटस्तरणमन्शरेण विहृतिषोपपद्यते इति न तदर्थं प्राप्यन्ते । तस्मादिह अपूर्वस्यानधिकार इति । शास्त्रानिदेशात् मात्र । शास्त्रापेक्षया हि तत्रैवमिनन प्रकृतिन्त् पुनः कल्पयितव्यं स्यात् । दूत्यसम्पत्त्यादि-

स्तेष्वश्व विधत् एव । गान्धातुविदेशात् सामानविभाक्त
पशुपशुमाणा मध्ये आश्रीयान्तरणकार्यं पशुपशुदेवानो
देवतात्वर न पशोति । तस्योहस्य च दर्शनं विद्व्येत ।
तस्मान्मुपकारविदेश इति ।

शा— यस्मात् प्रज्जो अन्नप्रदानार्थां वर्द्धिर्धमा,
तथात् विद्वन्नामपि यूपान्तरणवर्द्धिषि कर्त्तव्या ।
इति प्राप्ते सिद्धातस्यैव ' नक्षिर्देशान्तु विद्वन्नाम-
पूर्वस्वानधिकार ' इति । प्रज्जो यत् वर्द्धिं सर्वं
अप्रमुखा वर्द्धिर्धमा नान्द्रोणे विद्विति गच्छति, न
स्वरूप । तेन प्रज्जवर्द्धिर्धामे एव धना विद्वौ
कर्त्तव्या । न च यूपान्तरणं प्राज्जवर्द्धिं कर्त्तव्यं ।
अतो न तत्राद्ये वर्द्धिर्धमा ।

सोम— अतिदेशविषये चित्ता प्रवृत्तात् सगता
इत्याहु । (प्रथमस्ये) प्रज्जो अन्नप्रदानार्थं नदिह पूर्व
पशुदेव, प्रकृषाविशेषात् इति हेतुश्च प्रज्जो अन्न
प्रदानार्थेनैव अविद्यत । यतोऽपि प्रज्जो कर्त्तव्योप
शक्यतायैवेन निर्देशात् अर्पणस्य अग्रवकारस्य यूप
एवार्थवर्द्धिर्धामार्थायादे अतिशयार्थं धर्ममरणा-
यान इति द्वितीयस्यार्थं ।

वि— ' धर्माणां प्रवृत्तिस्थाना विद्वन्नामविदेशात् ।
प्रवृत्तिशोभतो य, ऽऽप्यो विदेशस्यमित्युक्त्वात् ॥ ,
प्रज्जो कार्यवृद्धिमा विद्वौ न्युनं चेतरे । यूपान्तर-
न्युनं कार्यं नहि प्राज्जवर्द्धिषु ॥ '

भाट्ट— वर्द्धिर्धमोऽपि प्रज्जो अन्नप्रदानकारण-
मुक्तम् (३।३।१) अत्रश्च वैश्वानरादि ' वर्द्धिषा
यूपान्तरणमन्युनामि ' इति निर्दिष्टे यूपान्तरणवर्द्धिर्धमि
स्यार्थां वर्द्धिर्धमा भवेत् । इति प्राप्ते, प्रज्जो
' नदिषि हवीनामादयति ' इति उच्यते, अन्नप्रदान
वाच्यवर्द्धिर्धामादनार्था एव नदिषि धर्मा, न कार्य
मात्रेणैव अनुपकारवर्द्धिषु गच्छते । यथापि वा परिच्छेद
नीवादिबन् प्राज्जवर्द्धिर्धमाप्रथमत्वात्, तथापि न
अमाहृताभवे यूपान्तरणार्थे वर्द्धिषु भवेत् । उच्यते
कारणप्रधानेन एवार्थानामतिशयो विद्वौ अमाहृत
कार्यवर्द्धिर्धमं प्राज्जवर्द्धिषु । न हि प्रज्जो वेन वेन
पिण् सवधेन अर्द्धिर्धमवर्द्धिषु उद्देश्यवर्द्धिषु,

येन अमाहृतस्वपि तस्मिन् यथात् धर्ममाहृत्स्व शङ्कयेत्-
न । यतोऽपि अमाहृतप्रमाणत्वेन तावद्विशेषात्तमेव प्रवेशेन
अनुपस्थितसामान्यत्वे उद्देश्यवर्द्धिषु अर्द्धि-
मात् । न च तथापि यूपान्तरणवर्द्धिर्धमायां धर्मा
वाहृताभामेव पञ्चमस्यार्थेन (३।५।१२) धर्ममाह
करात्, सौत्रिकमार्गवर्द्धिषु आकाहृत्स्वमित्युक्त्वात्, उच्यते
देवताविदेशयोरभावात् । पञ्चमस्ये तु स्थानात्ताना
मश्वात्तुव दक्षणाच्च अतिदेशकल्पमिति विशेष ।

मण्डन— ' यूपान्तरणवर्द्धिर्धमा भवति धर्मा । '

शबर— ' न यूपान्तरणवर्द्धिषु । ' (वर्द्धिर्धमं) ।

६ आतिशयार्थां वर्द्धिं पुन सनस्य उच्यते हेतुर्धर्मो
नदीयेने । तदा च सनस्यवर्द्धिषु अर्द्धिर्धमं
कार्यवर्द्धिर्धमं न प्रसङ्ग । यूपान्तरणवर्द्धिर्धमा
येन इति भाव । शा १।१।१।२१ च विद्वन्नाम-
विशेषे कानिचित् अग्रवर्द्धिषु स्तोत्राणि विहितानि,
तेषु च यूपान्तरणवर्द्धिर्धमि न प्राज्जवर्द्धिषु
तदादिनाम्ना कृत्वा वा प्रति, प्राज्जवर्द्धिषु परिषेव
तेषां निरुद्धत्वात् । भाट्ट १।२।१०, ६ आहृत्स्वते कृते
' अर्द्धिषु कामायाहाकपालम् ' इति । न च प्रज्जो
प्राज्जवर्द्धिषु आतिशय एव यत्रमानविधे तत्र च इत्यर्थे
विषयवर्द्धिषु चामेष्टयात्तत्रापि तस्यान्वविशेष इति
ता-यम्, प्राज्जवर्द्धिषु कर्त्तव्यवर्द्धिषु यत्रमानवर्द्धिषु
प्रधानापि यूपान्तरणवर्द्धिर्धमि अमाहृतकार्यवर्द्धिषु
ततोऽपि तस्यान्वयवर्द्धिषु । * १।३।१५

७ यूपान्ते अत्रत्यादिपरिमाणं यजमानगत
मेन ॥

पुरुषयश्चिमेदेनानितारतयम् अत्रियमेन यत्
कस्यान्तरितयत् प्रवेशमाहात्म्यवत् । इति प्राप्ते,
' यजमानो अमित इति उच्यते तत्रान्यत्रय
सर्ववर्द्धिषु अमित इत्येव विषयमात्रं तत्र । अर्द्धि
१।५।१

८ यूपान्ते पञ्चारग्निव्यादि परिमाणं तर्प
यजोदित्वा क्षेपम् ॥

' पञ्चारग्निं यूपं कृत्वाति ' यजमानसमितौ तु यथा
भवति ' कान्दिम परित्यजति ' इत्यादी वाचाभावात्

उपगन्तव्यमन्त्ये तावता चर्द्वैतानि परिमाणानि ' चतु-
हंसा स्यूना ' इत्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् । यूपस्य
नामिदंया मन्थमागस्तथा यूपमन्थमागस्य तेन बोधात् ।
इति प्राप्ते, तानादूर्ध्ववैतानि परिमाणानि । ' चतु-
हंसा स्यूना ' इत्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् पुनरनियो-
गनादिवाक्यार्थत्वात् । ग्रातोपरिमाण एव निनीयनात् ।
परिमाणदशाया एतत्साम्यप्रवृत्तेन स्वनामिपरिमाणस्य
तदूर्ध्वेन समत्वात् । एकपिगतत्वत्प्रादिपरिमाणान्तरपक्षे
मन्थमनो परिमाणसंभवात् च । संकल्पः १।५।८ ।

• यूपाहुतिः अग्नीषोमीये पद्यो, 'यूपस्थान्तिके अग्नि
मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति' इति । भा. १०।१।५९,
• १।१।७।२६, • यूपाहुतिः एतदतिन्त्या कर्म अन्तिक-
देशस्यविशित्वात् । १०।१।६।१०-११, • यूपा-
हुतिः यूपेनादक्षिण्या कर्मम् । सा हि क्रियमाणा कस्य-
चिद्यूपस्थान्तिके मरति, उर्ध्वतःप्रागन्त्याधितस्य जुहोम-
नात् तदेकस्य अस्तित्वं यूपस्थान्तिके क्रियमाणा कर्म-
व्याप्यं भवति । १।१।१।२।२९, • यूपाहुतिः साम्यकं
मन्थेवाद्या नास्ति । १०।१।५९, • यूपवाप्तुं गतिपयता
पुष्येण, सुतेण आहारीये ' तव विष्णो विक्रमस्य '
इत्यादिमन्थेणाहुतिर्द्वौऽप्यम्, सा यूपाहुतिर्नाम । ' यूप-
मन्थेयता होतव्य ' ऊह विष्णो विक्रमस्वेति सुषेणाहृ-
नीये यूपाहुतिं जुहोति ' इति आष्वत्थः । वि. १०।
१।५. • ' यूपस्थान्तिके अग्नि मथित्वा यूपाहुतिं
जुहोति ' । भा. १।१।७।२६. • यूपाहुतीना पूर-
कदतिन्त्या कर्मम् । १।१।७।७७-७०. ' यूपेना
दक्षिण्या यूपहुतीना कर्मम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

यूपयूपान्तिकेः । अत्रात्के तन्थेयत्वा यूपहुति-
न कर्तव्यम् ॥

' कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात् निवर्तत
तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् । १०।१।५।९ ॥

वाच्यम् — तस्मिन्नेव ज्योतिर्द्वौ पशुमीषोमीयः ।
' यो योऽग्नीषो वदमीषोमीयं पशुमाचरते ' इति । तत्र
इदमाचरते ' यूपमन्थेयता होतव्यम्, य हि योऽहित-
व्यायो जुहोति, आद्यं चापि वाच्यं, यूपस्थान्तिके-
ऽग्नि मथित्वा, यूपहुतिं जुहोति ' इति । अत्रात्के

श्रुते ' तन्थेयत्वा यूपो भवति ' इति । तन्थेयोऽर्थ-
सामधिकः, किं तावत्के तन्थेयत्वा यूपानुतिः कर्तव्या,
नैति । किं प्राप्तम् ? कर्तव्या, विभे. प्रकरणान्तरे अति-
देशत्वात् कर्मस्य स्यात् इति (१०।१।१।१६) । एवं
प्राप्ते, यूपः । कर्म चेत्तत् द्रव्यसंयोगार्थं यूपे एवमा-
दिभिः संस्कारैर्भविष्यतीति किमस्ते । यूपं प्राप्यमन्थेत.
एता श्रुते । तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिगोचरेण यूप-
यता । अष्ट-अन्ते हि आद्यु इत्यस्याभे वर्तते । न
चाप यूपेन प्रयोगम् । अपूपे हि तन्थेयत्वा पशु-
वप्यते । तन्मात् तत्र यूपहरणार्था यूपहुतवाद्यः
संस्काराः, अर्धेणोवाधिरान्तिमुमहंतीति । तन्मात्तस्मिन्
तन्थेयत्वा यूपहुतिरिति ।

ज्ञा— 'यूपमन्थेयता होतव्यं ' इति पाठः ।

सोम— आष्ट इत्येतत् आद्यु इत्यर्थे वर्तते ।
एतिसु गमने । आरम्भगीकथा स्वविधिगमने प्रवृत्त-
इत्येन अस्त्यत्तरत्वात् अहर्गमनेऽपि यूपहुतेः पत्त-
त्वात् इह कर्मत्वं प्रवृत्तिपतेः संगतिः । सूत्रार्थसु-
क्तं चेदं यूपहुतित्वं यूपमन्थयम् । तादर्थ्यं च
' यूपमन्थेयता ' इति श्रुतिक्रियायात् ऐतानार्थवचन-
मतेति त्वात्तद्वत्त्वं न कर्तव्यमिति ।

वि— ' यूपहुतिः तन्थेयत्वा कर्मा नो वा,
इतिदेशतः । कर्मा, होमरुद्धेयत्वात् नान्थेयत्वात् स
युगपते ॥ ' कर्ममन्थेयत्वात्तादुक्तिं विद्यते ।

भाट्ट— तावत्के ' तन्थेयत्वा यूपो भवति ' इति
श्रुतम् । तत्र यदि तावत् दृष्टाद्वयसंस्कारण एव यूपः
यदि वा तन्थेयत्वात्प्रवृत्तम्, यदि वा तादृशविशिष्टं वाप्यं
सर्वथा तावत् तन्थेयत्वात् अमेयान्वयः, वापात् छेद-
नादिसर्वसंस्कारावनेन तादृशदृष्टय तन्थेयत्वात्तादुक्ति-
गणनायकात् । अत्रात्के जन्मने यूपदे यूपकार्य-
पशुनिषोक्तं लक्षयित्वा तत्र अपूप एव तन्थेयत्वात् विधी-
यते । तद्विद् भार्यप्रवृत्तात् अत्रानादीना यूपसंभवा प्राप्नो,
किं यूपहुतिः कर्मा न वेति चिन्तयाम्, दृष्टार्थत्वात्छेदता-
दीना कर्मणा रोपेऽपि क्षेपयुक्तस्य तस्या तावत् पशु-
निषेजनशय पशुद्वारभिरात् अत्रानादिवत् भवन् । न
च ' यूपमन्थेयता होतव्यम् ' इति वचने अष्टव्यवृत्तय

० यूपैकादशिन्यां अञ्जनादिपदार्थेषु शब्देषु अञ्जनादिना परिष्कारान्तेन अनुभवस्यः, न तु अञ्जनादीनामेतेष्वेते । 'अञ्जनादि यस्मान्नो यूपं नावसुतेत् आण्डिकायाण्यत्' इति वचनात् । आ. ५।१।५।७-९.
 ० यूपैकादशिन्यां अञ्जनादिपरिष्कारान्तानुभवस्य. कर्त्तव्यः । एतस्मिन् यूपे समुदाये फला द्वितीये यूपे तदुदायः कर्त्तव्यः इति । वि. ५।१।५.

॥ यूपैकादशिन्यामपि रक्षणाद्वयेन युगपत्परिष्कारायम् ॥

वेदान्तैरन्येऽप्येका विहितरथत्वे परिकीर्तना यथाऽनन्तप्रथम । इति प्राप्ते, युगपदुभाभ्यां परिष्कारात् प्रकृतियत् । संकर्य. १।१।१४

॥ यूपैकादशिन्यां उपराणां द्वैक्येण मान्यम्, न तिर्यकत्वेन ।

'अस्संमिता मितुयात् पितृव्यैकस्वामस्य, मध्येन संमिता रजामसमिता च मनुष्यलोकस्वामस्य, चण्डाल-संमितामिन्द्रियस्वामस्य' इत्यादिभिर्वचनैः कामनाभेदेन एकदशमोत्तराद्यैः विधीयमानं शास्त्रं परस्परप्राप्य पाठान् एकविधमेव स्यात् । इति प्राप्ते, वचनसार्थक्याय प्राक्कण्ठमनादत्वापि, अन्योन्यविरुद्धयोगेन स्वीकार्यम् । यूपपरिमाणपुनश्चिन्तयेत्तदुपरस्य विहितमिति । यूपस्य तु एकादशपत्रिंशदस्तरानो विरुद्धिपताः । तेन तन्नेदेन उपराणां परिमाणवैषम्ये प्राप्ते वैध्वेण स्यात् कृत्वा विधीयते, न निर्वाक्येन । अत्रदानान्तिसंक्षेपे यूपयोभाग उपरस्य । तस्य हि 'अवृणोष्वत्र भवति' इति उपरान्तिपदेन तत्रावभावात् । मन्वभासस्य निष्काममन्त्रावैह्वन-परिमितत्वेन ईर्ष्यतः ऐकहृत्तस्य सत्त्वादेव तस्य ग्यनया प्रयुक्त्येवैव साम्यविधिः । एवं चयातेऽपि । संकर्य. १।१।१४.

० यूपैकादशिन्यां एकादशो यूपः उपरयो नाम, नाथी उपर्युक्ते, किन्तु स यूपस्यैव द्वैते दक्षिणतः । अमन्त्र-उत्तरेनादिभिर्विधुयुक्तमन्त्रेण तस्य यूपस्यैव योष । वि. ७।१।१४.

मी. को. ४०९

॥ यूपैकादशिन्यां एकादशपञ्चयोजनं चापेय्या पदत्या अङ्गीनेषु उक्तव्यते, इतरा पदतिर्यु प्रकृतौ ॥

आग्नेयमरस्तस्यौष्ण्यौष्ण्यार्हस्यलवैश्वदेव्यामास्त - ऐन्द्राग्रयाचिन्नावणत् एकादश पञ्च विधाप 'यामिमा प्रना आपय चरन्ति या वा एतैरुदादशिन्यां' इत्युक्तत्वात्तो न्यस्यस्तपश्चन् प्रकृत्य 'आग्नेयमग्निष्टम्भित ऐन्द्र-मैन्द्राग्ने चारस्वनेन योष्य वैश्वदेवं योष्यं मात्वं चरैरपत्त यास्या च' विधाय श्रुत 'सामेता कथया विदुस्त्वमेता-गतिरानवरम आलेत ?' इति । अन्नातिरानवरमग्ने-ऽङ्गीनर. । तस्यान्तततोऽतिगन्तवात् । न तृभयतोऽति-रासतप्रवरः । द्विदिशामेकादशिन्यां प्रकृत्य, 'सामेताम्' इत्याम्नात् उभयोत्पद्येन उरुकर्यः । इति प्राप्ते, यामिमाभित्यनेन प्रकृतिसामित्वात् चतुर्भुक्त्येन पूर्वस्या निर्देशानुसंस्थायां चापेय्येन कतिपयसमकालधनेन, सामेतामिदानीपि कनिष्ठिताया एव परामशास्त्रियेया एवाहीनेषुकर्यः । वत्तु न्यस्यं 'आग्नेयमिति ऐन्द्रो' इति, तदेन्द्राग्रोभयस्य नामैश्वदेवस्येनैव निर्देशमिद-निवृत्तम् । संकर्य. १।१।२५.

० यूपैकादशिन्यां चोदकप्रणा यूपपृष्टिः षोडशितोमे तन्वम् । १।१।१।७।१६-२९

॥ यूपैकादशिन्यां दशमैवादाशयोर्ध्वलयः अग्नि-कोणे दशमः, प्रेक्षानकोणे एकादशः इति ॥

यूपेष्टस्यचर्यैरविधानाद्देहे. आग्नेयकोणमाश्रय ईशा-नापत्ता यूप आग्नेयैरे इत्युक्तत्वात् । इन्द्रा अग्नि-श्वदेवस्य सुस्यकोणैरेवस्यपेऽपि तत्तमीयवतिद्वै-परिष्कारे मानाभावात्, तदाकण्ठदेशस्य प्रधानपञ्चयुगयो-परिष्कारान्तिवेषाय द्वितीयं यूपमग्निष्टदक्षिणे मीत्वा, तृतीयमग्निष्टदक्षिणे मितुयात् । एवं चतुर्थमग्नि-युगलानि दक्षिणोत्तरयोर्मन्त्राणि । 'उदायवर्गा यूप भवति' इति वचनादेवमनुपपन्नतः । एतेन 'यद्यमेवश्वा भार्हरण्यश्च योष्यमग्निमे भवतः' इति तिङ्गमनुपपन्नतः । इति प्राप्ते, 'दक्षिणावर्गाः परावी भवति' इत्याह्वय विधादेनेषान्नात्रोक्तत्वात्तमेव पञ्चमिषोक्ते सिद्धे, तद-द्वेषु यूपेभ्यो प्रधानसंमिर्क्यत्वेन तमेव धनाने प्रवक्तव्ये

प्रत्यमानः उदयपर्यायविधिः संमत्समिद्धर्पाविधेयेनैव
नेतवः । तथा च पशुक्रमेषैव नव यूपं मीरया, दश-
मस्य स्थानमतिक्रम्य, वैशङ्किकेणे दशम मीरया, तदु-
दयभागे एकादशमिदुत्वात् । एव त्वि त्रयोदशोत्तमो-
पोत्तमयोः क्रमोपयोगे, स्यादिति भाष्यकारः । यद्यपि
यूपप्रमानोत्तरमेव पशुनिर्गमनप्रवृत्तेः, उदयपर्यायतामागौ-
षादीदानान्तरक्रमेणैव यूपेषु कृत्वा, पशुत्वं यूपक्रमेणैव
नय भिद्युज्य, दशमैकादशयोर्व्ययमेव निषेधजनमपि
समरति, तथापि ' दशमोऽग्निग्राहू ' इत्यारित्तिद्वन्द्वना-
नुगुण्यासंधोक्तम् । तद्विदं क्रिद्दर्शनं न्यषधेपोद्धतमेत-
द्विदद्वयवनादृशीषः भाष्यज्जो निषिञ्चते, इतरत्तु विकृ-
त्तयम् । आचार्यस्तु प्राचनिकत्वादिशेषादिश्रवण एव
प्रवृत्तौ स्वीकृतः । संक्षेपं १।१।२३

● यूपैकादशिन्यां पारित्यागे ' युना मुखाः ' इति
होयमन्तः कर्मम् । संक्षेपं १।१।२५. ' यूपमन्तः
यूपैकादशिन्यां ' इत्यत्र प्रथमम् । ● यूपैकादशिन्यां
यूपानामन्तराद्य रथाद्यनामम्, न तु प्रमाणानिषमः, नापि
वेदिसंमिन्नपरिमाणेन चिह्नः, तत्र वेदेरेव यथंभीक-
यात् । संक्षेपं १।१।२३-२४.

३३ यूपैकादशिन्यां यूपानुतीनां तन्त्रम् ॥

अन्ते यूपानुतिस्तद्वत् ॥ १।१।२।२६ ॥

भाष्यम्— एतेतिशोमे यूपैकादशिन्यां, ' एकादश
यूपान् तिनचि ' इत्याभ्यन्ता । अस्मि तु प्रवृत्तावमी-
पोतीये पशो यूपानुतिः । मा किं भेदेन कर्त्तव्यं, उत
तत्रमिति । किं प्राप्तम् । अन्ते यूपानुतिस्तद्वत् । यद्वत्
नामादेतेषु वसाम्भोमे भेदेन, उदयपर्याय भेदेन कर्त्त-
व्योपदे । इतः । ' यूपस्याग्निभेऽग्निं मथित्वा यूपानुतिं
तुदोति ' इति श्रुतेः । यद्वत् च यूपानां मित्राव्यन्तिनामि ।
यथैव यूपस्याग्निभे न ह्येतत् तद्वैव तेन गुणेन यजनं
रथत् । तन्माभ्यन्तेन कर्त्तव्यम् ।

इतरप्रविधेयो वा । २७ ॥

अथवा नैव भेदेन कर्त्तव्यं इति । किं तद्वि ? तत्रम् ।
कर्मणा ? इतरप्रविधेयोऽप्य आह्वयप्रविधेयेऽपि मथित्वा-
तिरि । इयं शपथो ? आह्वयप्रविधेये तुदोतिपुण्यामा-
। १७१शोमेपाह्वयप्रविधेः प्रथमः । तत्र, अग्निं मथित्वेति

वाच्यम् । तदपि मन्थनं प्राग्गते नर्भत प्रवृत्तवात्
प्राग्गते प्राप्तम् । तदेदमपि वक्तव्यं यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथि-
त्वेति । उभयस्मिन्वापि विधीयमाने वाक्यभेदेः ।
मन्थनस्य स्वार्थपरार्थकत्वात् । तस्मादन्तरविक्षिप्तं
मन्थनमन्तिर्न वा । तत्र च मन्थनं विप्रक्षिप्तमविक्षिप्त-
मन्तिकमिति द्रुमः । सुतः । मन्थनविधिपरलादाकपस्य ।
एव एवाह, ' यूपमाच्छेप्यता होतव ' न हि वीक्षित-
स्यामी जुहोतीति, वीक्षितस्यामी होमे दोष मन्थते इति ।
तत्परिहासार्थं कल्पान्तरमुक्तम्, वैष्णवीमन्त्र्याच्छेप्यतीति ।
तथाप्यहोमे दोषमपि मन्थमानः पुनराह, ' होतव्यमिति '
पुरुषस्यैव जुहोत्यावतन इति । तदुभयमपि तत्र न गम्य
मिति प्रतिपिष्यं तृतीयं कथ्यमाह । यूपस्यैवमन्तिकेऽग्निं
मथित्वा तथा होत यम् । तदुभयमपि गम्यम्, जुहोत्यप्य
न वीक्षितरनामी जुहोतीति ।

तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्येतद्विक्षिप्तं न मन्थ-
नम्, तत्रश्चाऽऽह्वयप्रविधेयं यूपस्यान्तिके मीरया होमः
प्राप्नोति । आह्वयप्रविधेयं जुहोतीति नियमत् । तत्र, न
वीक्षितस्याग्नी जुहोतीत्येतन्न सच्यते । अथ तु, अग्निं
मथित्वैत्येतद्विधीयते तत्र आह्वयप्रविधेयो भवति ।
अन्त्योऽप्यमाहवनीयायो मन्थते । तत्रैतत्समाप्तं भवति,
जुहोति च, न चाऽऽह्वयप्रविधेयं जुहोतीति । तस्मान्मन्थनं
विधीयते, नास्ति कर्म ।

अनुवादमात्रमन्तिकत्वम् । २८ ॥

इतः प्राग्गतेऽनुवादः । होतव्यं । लक्ष्मिना यूपवै-
पयं दुर्गम् । यूपस्यान्तिकेऽपि मथित्वा मुन्यते होमः ।
न्यायप्रातरः सानुवादः । एव त्वि यज्ञमन्तिके जुहोति, न
दोष । तत्र कर्मणा मन्थनमात्रं तस्मादऽह्वयप्रविधेय एव
न हूयते । अह्य कल्पितं भवति । तस्मात्तन्त्रं यूपानुतिः ।

अष्टाह्वयप्रविधेयानाम् । २९ ॥

न चास्मिन्प्रविधेयाः शक्याः प्राप्नुयुः, अपरेषां कर्त्त-
व्यमिहस्य । अथ परस्मिन्प्रविधेयेषु, तत्र यूप उ-
दयेन । तत्र प्रतिपिदम् । न च क्वचि परस्मिन्प्रविधेय-
मन्थनं कर्तुम् । तस्मादप्यविक्षिप्तमन्तिकमिति ।

शा— यूपानुतिः यूपैकादशिन्यां भेदेन कर्त्तव्या इति
मन्थते इति भेदेरेव तदन्तिकेऽग्निना भेदात् वन्धोमन्थ

भावेति । मेषम् । शार्पेक्षिके हि अन्तिकदेशे मेषान्
उभयति, तेन य देश प्राप्तः सूपैकमीपं प्राप्नोऽर्थाति
मन्वते, यत्र सूपे दृष्टिपथं व्यापयते, तत्र मेषान् होमश्च,
स न सर्वेषा एवदेशः समरति इति अष्टप्रमाणविशेष-
स्यात् तन्मम् ।

सोम-- 'वशाहोगमत्' इत्यनेन सगतिस्तुत्रार्थो
सृजितो ।

त्रि-- 'सूपैकादशिन्यां सूपैकहृतेर्भेदोऽयं कल्पतः ।
सर्वापमेजनायोऽन्त्यः कान्तोऽयं दृष्टिगः शतः ॥'

भाट्ट-- दैहे पशौ शक्ति सूपानुतिपथाः । एषच्छा-
यत् 'सूपमच्छेषता होत यम्' इत्यनेन सूपप्रतिपादन
गमनोद्देशेन, ततः पूर्वमेव घृते व्याहृत्यनियं होत यमिति ।
अन्यस्तु 'न हि कश्चित्पशुमो लुहति' इति । तत्र गोत्रो-
पन्यासपूर्वकं 'गौरीसूचमन्वृत्वात्प्राप्ति' इति होमा-
भावः उ. उक्तः । अन्त्येति सूपं प्राप्य गच्छतीत्यर्थः ।
हृतिपक्षे 'गमनोत्त सूपदेशे सूपस्थानिके अग्नि
मथिना लुहति' इति होमत्त उक्तः । तत्र सूपैका-
दशिन्यामन्वयोः पक्षयोस्तयोः होमकल्पशब्दौ । तृतीये
तु अन्तिकदेशेऽप्यस्य सूपानुतिपथः । इति प्राप्ते -
प्राप्तान्तिदेशशक्ति, प्राप्तसर्वात्म्यादेन देशस्य,
मयनोत्तरशाल्यस्य च विधाने वाक्यभेदात् । सूपानुते-
सूपप्राप्त्येवैतेन अष्टप्रमाणसोपदेशात्त्रेन अन्तिकदेशस्य
प्राप्त्याच ।

पशुत्वानु- अन्तिकदेशशिवभावे मयनम्याह-
मयेन गृह त्रिषु चैव यद् एव होमात्सर्वोमतोत्तरतःसिद्धय-
थंमन्तिकदेशेऽप्यस्य पशुत्वविशेषः । देवकार्यविहितप्र-
योगविधानेन च तत्रयमेवमात्रादन्तिकशिवभावेऽपि परमा
दिवस्त्व व्याहृत्येवमात्रमभ्यस्त, यावता शमीप्येन सूपदेश
यद् प्राप्नोऽस्मीति व्याहृत्येवमात्र एव शमीप्येव्यान्तिक-
पदेन त्रिषुसिद्ध्यात् तस्य वैक्ये तन्मन्वते । भेदे तु
भेद इति श्लेषम् ।

मेषउत्त-- 'सूपान्तिकाऽऽहुतिमन्वयम् ।'

शंकर-- 'अन्ते' सूपानुतिपथस्य' तन्वेषुव्यर्थः ।

● सूपैकादशिन्यां सूपैकगणा यावन्तास्तिर्भेदात् ।
कारणोर्देशेर्भेदात् । संकल्पे १।१।२४.

सूपैकादशिन्यां 'वेदिसंभितात् विभिनोति'
उत्तरस्य रथाशमानेन न विकल्पः ॥

तुल्यव्यानेन 'वेदिसंभितात् विभिनोति' इति वचना-
न्तस्त्वान्वन्तान्यस्तत्रात्रभावात् उच्यते. परिमाणशो-
रित्वस्यः । इति प्राप्ते, सूपैकगणा यावन्तास्तिर्भेदास्ता-
वन्तास्तीदिरभिरर्थनेत्येवमिप्रत्येण वचनान्तरस्योपपत्तेः
विशेषमावादावेत्यत्र. । संकल्पे १।१।२२.

सूपैकादशिन्यादौ अग्निप्रतिभन्ना सूपः उद-
वक्षिणा मानव्याः ॥

'अपमन्तनेत्यं वक्षिणेति' इति लक्षितस्य देश-
स्वामिश्रेण सूपेनास्त्वान्वयान्ते एव सूपे अन्वयनेन यत्र
जाति निर्लेषः । 'पुस्तान्निभिनोति' इति वचनाद्वा
अग्निशाल्यादेशो प्राक्सस्यस्येव समाह्वयः । इति
प्राप्ते, उत्तरदक्षिणाविरतुताय वेदेः प्राप्तेऽपि लक्षितदेश-
स्त्वान्वयान्ते 'त्रिरक्षीणिनेति' इत्याहसविवाताप
व्यतिशेदस्यलक्षणसंबन्धोरेव मातः यः । सर्वेषामपि वेदि-
प्राग्भागावस्थितान्त् 'पुरस्ताम्निनोति' इत्यप्यविरहत्वात् ।
संकल्पे १।१।२०.

सूपैकादशिन्यादौ रथाशमात्राणि सूपान्तरा-
ख्यनि ॥

सूपान्तराख्यमात्रादक्षणे समपरिमाणतायाः 'सम
स्यात्' इति न्यायेन सामेऽपि परिमाणविशेषो प्रमाणा-
मापान्तिनेन प्राप्ते, 'पशाशेष निमिमिति' इत्यस्वात्तराल-
पद्यनेन शार्पेकयत् रथाशमानाणि सूपान्तराणि कार्य-
णीति । संकल्पे १।१।२१.

● सूपैकादशिन्यां श्रमणे सूपान्ता सूप-
सर्वाणा नाभिदेवा । भा ७।१।३।३३-३४.

सूपैकादशिन्यां सूपैकहृतेर्भेदोऽयं कल्पतः ।
सर्वापमेजनायोऽन्त्यः कान्तोऽयं दृष्टिगः शतः ॥
तेन एतदशिन्यां येषां पूर्वैरुपेय समान्त्वेनान्नात्,
तेषामहृतेर्भेदोऽन्त्यकालात् तन्वेषोपकारवदेऽपि तुल्या-
वृत्तिश्चसामान्य प्रमाणभेदात् प्राक्प्रकारवदीयसंभारान-
वदाहृतिः स्यात् । इति प्राप्ते, प्रश्ने सर्वेषु-
सुखकारण्यं उद्देश्येन्यद्यत्तनेन संभान्त्यामि उद्देश्य
यात्र एव शमी, वचनात्तदुक्तात् तन्वेषान्त्वोक्त्येऽपि

न दन्वना छेदनादेति विवक्षते । विवृतापि तेषोऽप्युष्ट समान दन्वमेव । संकल्पे, ॥१११८

० यूपरूपमायां यूपानुवादयः संहराणां, अर्ध-
श्लेषाभिः कृतितुल्यं इति न तेषां बाल्याम् । भा. १०॥१५॥९.

ॐ यूपधर्मन्यायः । अग्नीषोमीये पशो दीक्षासु
आहुष्यमाणं यूपच्छेदनं अग्नीषोमप्रणयनादीनि नाप
कथंति ॥

असंयोगान्तु यैत्र्यं तदेव प्रतिवृष्यते । ५११।
१११२७ ॥

भाष्यम्— अस्ति दसंपूर्णमासप्रवृत्तिते पशो अग्नी-
षोमीये वैजं यूपधर्मं । तत् प्रतिवृष्यते ' दीक्षासु यूपं
ऽग्निचि' इति । तत् प्रतिवृष्यमाणं अर्धं चोक्तान्यपि अग्नी-
षोमप्रणयनादीनि प्रतिवृष्यति उत नेति सगमे, प्रतिवृष्यति
संन्यादिनि । तथा प्राप्ते, द्रुमः । विवृत्तो अन्वधिक
वत्, तत् प्रतिवृष्यमाणं ततोऽर्धं चोक्तान्यपि अग्नी
षोमप्रणयनादीनि न प्रतिवृष्यते इति । कथम् ? अस्यो-
गात् । शाश्व यूपधर्मं । ततः प्राचीनं सौमिकम् ।
न तयोः परस्परं सन्धः । न सौमिकः पशव्यं.
पाशुपत्योपचारकः पशोर्वा । यदि हि तयोश्च-
चारकः स्यात्, तत तस्योपयुक्तं प्रभेदव्यस्य
सादास्य कुर्वन् युगभूतः स्यात् । न स्वेतदस्ति ।
उन्मत्तना परस्परं क्रमे निवृत्तः । अतो यूपमात्रं
प्रतिवृष्यते । अपि च यूपमात्रं प्रतिवृष्य कृदायं शब्दे
शे विद्याना स्वल्पकपो न भविष्यति इति ।

द्रुम्— अग्नीषोमप्रणयनेत्तरालं यूपान् छेदनादय-
वर्धमानाः वपनेनापट्टप्रमाणा. सौमिकत्वात् नापकथंति ।
द्रुम् ? मिथयरेगाचनपरिवृष्टीक्यात् । अमिथयरेग-
वचनपरिवृष्टीतेषु हि अम आवाहृत्प्रते । नवाच्यं यूपं
पशव्यं उतरप्रवृत्तपदति । तस्मात् यूपं, पशव्यं शोऽन-
हृत्प्रते शोऽनकनपदति । पाशुपत्यवद्वयम् ।

शं— यूपच्छेदनं दीक्षासु अपट्टप्रमाणं प्रणयनत्
वशात्पशोर्वा अकथंति । इति प्रति, उच्यते ।
' सौमिकेन पशव्येन पाशुपत्येन न हि प्रमः । अर्धं
ददपकथंन सौमिके नापट्टव्यते ॥ ' इति ।

सोम— पूर्वमिहापि पूर्वपशव्यस्य उत्तरपशव्यो-
पसाधनस्य पाठतः क्रमे इति बद्धकृमत्वाविशेषात् इति
पश्यवस्थानात् संगतिः ।

वि— योतिष्टोमे वेतवन्तहोमादूर्ध्वं प्राचीनसंरागतो
वृद्धिः आग्नीषोमि प्रणेतय । शोमस्य प्राचीनस्यै पूर्व-
मात्रस्यपितः इदानीं इविचने प्रणेतय । तयोश्चभयो.
प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आग्रात । तदेतत् पशो तुला
दिनात् प्राचीने औपनस्ये दिने प्राप्तम् । तत्र यूप-
च्छेदः दिनतयात् पूर्वं दीक्षाकाले अपट्टः । तस्मिन्
अपट्टे प्रयज्यन्त्येव (५१११२) तदन्तःप्रवृत्तम्
अपनर्दयात्, प्रणयनमपि अपट्टप्रणय इति पूर्वः पक्षः ।
' यूपच्छेदाकर्षः' किं तदन्ते ध्रुत एव वा । प्राधान्यात्
तदन्तःप्रवृत्तं चापट्टव्यताम् ॥ अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं
पाशुपती ऽपि । प्रणयनात्सर्वेभ्यश्च शुभमागन्-
कथंनम् ॥ '

भाट्ट— योमिहाग्नीषोमप्रणयनान्तरं ' पशुपत्यं यूपं
ऽग्निचि' इत्युक्तं यूपच्छेदनं ' दीक्षासु यूपं ऽग्निचि'
इत्यनेनापट्टं प्रणयनं पशव्यं (५१११२२) प्राचोऽपि
पशव्यं अग्नीषोमप्रणयनादीन् अपकथंति । इति
प्राप्ते, मिथयरेगाचनपरिवृष्टीक्येन अत्र पाठस्य
क्रमानिर्वाहकत्वात् महामयोगविशेषेऽपि वा दन्वति-
विशेषेणया प्रयोग्यतानवगमेन प्रणयनात्पशुपत्यात्
पाठस्य प्रमाणव्यवहारेन बद्धकृमत्वाभावात् दीक्षाकाल
विशेषाक्ये च प्रयोग्यतानवगमेन तत्रैव प्रणयनेनाप
भिव्यतोगविशेषादिच्छेदेषु शोमाद्विद्यावशात्पशव्यं
पाठेन क्रमचल्यनात् तत्रैव समस्तोद्योगान्तरं यूपच्छेदन-
मात्रं यूपीत्यादयवर्धमानं वा अपट्टप्रणयत् । न ह
तदन्तःप्रवृत्तः । एतेन यूपच्छेदनस्य दीक्षाते वानं इति
वेवापिपुत्रः अपकथम् । ' दीक्षासु यूपं ऽग्निचि' इत्यस्य
समस्तोद्योगान्तरं पठितव्यम् ।

मण्डन— ' यूपं पशव्यं पशव्ये । ' १६,

शंकर— ' यूपं सुतापशव्यं स्यात् । ' १८,

० यूपधर्ममात्रं दीक्षासु ' यूपं ऽग्निचि' इति
प्रतिवृष्यवितान् प्रतिवृष्यते, न तु अग्नीषोमीयप्रण-
यनादीनि । भा. ५११११४२७.

० यूपकार्ये पशुनिवेदनम् । भा. १२।२।१।२८ ।
 ॥ यूपकार्ये विधीयमाना एतेषां च, तद्वर्मान् लभते ।
 टुप्. १।१।३।३ वर्षे २ वृ. १६४७.
 ० यूपगणे सप्ततिरिक्ते अन्वनास्तिरिक्ताणामन्त-
 काण्डम्बानुपमयः, समे तु येन वेनासि यजमानेन घाण्ण-
 नभगात् वदार्थानुक्रम एव । भाट्ट ५।२।५.
 ० यूपचित्रायुपसवशने स्नावात् । टुप्. १।२।
 १।१९.
 ० यूपच्छेद. अग्नीषोमप्रथमोत्तर पठितोऽपि,
 'दीपानु यूप उजसि' इति विधानेन दीपानुच्छेदप्र-
 कृतते, परतु अग्नीषोमप्रथमस्य मासकर्मः । तस्य
 शोभाद्वात् यूपच्छेदस्य च पश्चद्वात् परम्पर क्रमान-
 पेक्षयात् यूपच्छेदः पश्चद्वत् । वि. ५।१।१४.
 ० यूपच्छेद ' वैश्वीमन्स्य आच्छेदपति' इति ।
 भा. ११।२।७।२०. ० यूपच्छेदनस्य पशुप्रयोग
 चर्चितस्य दीपानुच्छेदस्य पश्चद्वत् । सु वृ. ११।८४.
 ० यूपतक्षणे गुणकर्म, यत् यूपः उभाय । वि.
 २।१।४.
 ० यूपद्रव्यम् । नदि उद्गम्यते यूपद्रव्यं प्रकृतौ
 नदीतिवत् । घर्मनिमित्तस्तु अर्थं शब्दः उपायते ।
 भा. १०।१।२२।८३, ० यूपद्रव्याणां ग्वादिवाहीना
 विवक्षा, एकवर्षीयत्वात् । १२।३।१०-१८.
 ० यूपद्वारा वत्सराजनिवाहा. परादृग्वा । वि.
 १।१।१९.
 ० यूपधर्मा — धूनासनम्, उच्छुपणम्, अय-
 टय उच्छुपणम्, यूपमूह्यं परि(यू)हणम्, मध्ये
 रत्नस्य परिपुत्रण इति । अथ अन्नवादिपरिपुत्रणान्तः
 म्बुदायः । वि. ५।२।५. लोपण-दहन-उच्छुपण-पु-
 हा-परिपुत्रण-परिपुत्र-अन्न-प्रेषणद्वयः यूपधर्माः ।
 १०।२।३२. ० यूपधर्माः चातुर्यस्येपु परिधी सार्थाः ।
 भा. ९।२।१२।४० । वस्तु ये परिधाराविरोधि-
 नस्त एव निवृत्ताः 'यूपधर्माणां यूप' इति यूपान्दर्ह्य
 नेदा । ९।२।१।८६-४३, ० यूपधर्माः मनुजैः
 परिधी स्वधर्मरिगेषु इति पञ्चस्यचातुर्यस्येपु । १२।२।
 १।२०-२९. ० यूपधर्मा. निवासे यूपे आगरोभेदेन

सार्थाः । संकर्म. १।४।५. मीको. वृ ३२६० 'यूपे
 निवासेऽपि' इत्यत्र दृश्यम् । ० परिधानेषु च परिधी
 यूपधर्माः नपने लघुद्वन्ति । भा. १।१।७।१४
 वृ ७२६. ० यूपधर्माणां उपायते प्रतिदेशः ।
 ७।३।१।३।३३-३४. मीको. वृ २८८ 'अतिदेशो न
 उपायते यूपसंस्कारणम्' इत्यत्र अधिवरणं दृश्यम् ।
 ० यूपनिरासने 'अथनक्तरेदि अर्थं नदिरेदि'
 इति उपलक्षितदेशनिर्देशस्य विधानम् । ३।७।१।१३-
 १४. 'यूपवेदिन्याः' इत्यत्र दृश्यम् ।
 ० यूपन्यायः । यूपतन्त्राधिकरणम् । अग्निष्टोमे
 नशाणां पशूनां यूपन्यायम् ।।
 यूपध्वान्तमैश्वर्यात् । ११।३।३।३ ॥
 भाष्यम्— नोतिष्ठोमे पशवः अग्नीषोमीयस्यग्नी-
 यानुन्यायाः, तेषां यूप. 'पशवो ब्रह्मणि' 'बालासो
 ब्रह्मणि' 'रौदितके ब्रह्मणि' इति श्रुत. । तत्र निना-
 स्ते, किं ब्रह्मणा पशुन्यानां भेदेन यूप, अथवा तत्र
 भेदि । किं श्रमम् ? नेदेतेति । किं धारणम् । अग्नी-
 षोमीये वास्तु प्रथेगस्यनेन श्रमते यूप, उत्तचोऽपि
 चोदनेन श्रम्यते । घर्मविरोधात्सर्वानुशोदप्रयोग-
 वचना भेदेन यूपं श्रायन्ति । तस्मद्भेदः । एवं प्राप्ते,
 उच्छुपते । यूपश्च तत्र भवेत् । कुतः ? अथमन्त्र-
 एवात् । नात्र पुनःकर्मसाले लयन्ति । किं तदि ? पृथ
 काले, 'दीपानु यूप उजसि, धीते वा राजनि' इति ।
 नशेत्प्रथमानस्य न श्रमते विरोधोऽस्ते पशुन्याय यूपो-
 ऽयमस्मं मेति । सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते । तस्मात् सर्वोपे
 भवति ।
 एकयूपं च धर्मयति । ४ ॥
 भाष्यम्— एकं यूपं यजमानस्य पशूनां साधारण
 धर्मयति । सन्धीये पशो 'मिश्रता यूप परिधीय' इति
 मिश्रता परिपाल विदधानि । यदि नामा यूपं भवेत्सुव्रत-
 पुंसस्य यूपस्य यूपधर्मात् यूपान्तरे चोदनेनेन श्रमे मिश्रता
 परिपाल न विद्यतश्च भवेत् । अथ तत्र यूपः, ततः
 एतदाय अथ तन्मिलित्यग्नीषोमीये एव परिधीस्य कृत्वा-
 दीपयात् पुनः धानीये परिपाल न श्रम्यति । तद्विवा-
 तस्य भवति । परिधीयते च । नमादपि तस्यम् ।

शा-- षोडशोमे अग्नीषोमीये षमी उपदिशे यूप ,
 सप्तमीयानुत्पयेत्युत् अतिदिष्ट । स किं नवणामपि
 पश्यात् तनम्, उत प्रतिपद्य भेदेन यूप इति । तदर्थं
 भिद् विचारते, 'सोऽशु यूप टिनचि' इति हि
 अग्नीषोमीययूपस्थापनं, उत सर्वयूपानामिति । तत्र
 'यथेवाध्वरजल्पायामाद्यस्यैवापकर्षणम् । निर्वा
 पस्य तथा यूपोऽप्याथ एवापकृत्यते ॥ अग्नीषो-
 मीयसखायामनोऽस्मात्पशुक्यते । भेदेन सप्तमी
 यादौ खनति यूपसग्रह ॥ न तदस्यप्रियेण
 सर्वयूपपकर्षणात् । न चेहाध्वरजल्पायत् युक्त
 माद्यपकर्षणम् ॥ प्रथमतःकालाद्योऽत्र तथैवा
 प्राप्तचेदवा । आगापवर्षेऽप्यगति क्त्वात् सर्वा
 पकर्षणम् ॥' अ चरन्तना हि प्रथमतयापकर्षणे
 एति प्रवक्तव्यमाद्ये नियमविधाने च ७००ने, इति
 तस्यैवापकर्षणं समाधत्त । अतः तु अग्नीषोमीययूपप
 र्शेऽपि अस्मिन् प्रथमतःस्थापनं अगतित्वविधिः ।
 तस्मात् अपिनेयात् सर्वयूपपकर्षणे एति अकमत्रात्यन्त
 अग्रमागदिशेयो यूप सर्वेषां तनम् ।

सोम-- आगानवत् विशेषाग्रहप्रभवात् इह न
 तत्र न ह्युरिषंते सगति । सूत्रे तत्रमिति शेष ।
 दि--'अग्नीषोमीययूपैषु यूपो भित्तोऽय तत्रता ।
 उपदेशातिदेशान्वा मित्रो, नो कल्पयेदत् ॥'

साह-- षोडशोमेऽग्नीषोमीये उपदिशे यूप मव
 नीयानुत्पयेत्युत् अतिदिष्ट । स किं नवणामपि तत्र उत
 भेदेन विचारयाम्, 'सोऽशु यूप टिनचि' इत्यने ।
 द्विदित्यस्य दीक्षाकारस्य गुणत्रयभेदेन विधायावृत्
 दस्य च प्रहतिप्रकृतिमापार्ष्णेन ध्रुव उपदेशानि
 देशो नगिकत्वेन, कुर्वन् प्रातिजालयैवमापसेऽथी
 षोमीययूपकृत्यनस्यैव दीक्षाकारविधिः, विशेषतश्चाध्वर
 कात्साधयेत् (५१११०) तदर्थेनोपरिचरन्तत् तस्यैव
 दीक्षाकारे अपकर्ष इति तस्मात्पिषोमीयाते अपवगात्
 सप्तमीयदौ यूपान्तरकल्पम् । इति प्राप्ते, सोऽशुयूप न
 देशपूर्वपशुक नहुपरध्वरकल्पानसमादेशाभावात्, अपि
 तु प्रशरणात् षोडशोमापूर्वमनुना सत् तस्मिन् साहायि
 वेद्योमेणात् नदीपपूरे निमित्ताने । हवींस्त्रय न सर्वेणाम

विशिष्टमिति उक्तव्यमिति । वरुत्तत्त यूपोदेशेन
 विहितस्य कात्स्य द्विदित्यस्य वायव्यवृत्ता यमिचरितकृत
 सवधादेव देशोपलक्षणे वायवादिभत् षोडशोमावर्षा-
 नुपपक्षेर्दक्षे यूपोपदेशेऽपि सप्तमीयाद्यवतिभेदेन तस्याति
 समवात् कालत्रयादेन यूपतः क्वम् । अवश्य हि
 सर्वत्रैरदेशादिनाऽपि कालत्रयादेन यूपतःकृत
 वाच्यम्, अथवा एकरितमपि काले यूपस्थापते ।
 वायवादिपशो व परप्रकृतीक्षाभावादेव कात्स्येप ।
 यूप-छेदनादिकं तु 'गुणत्रयेऽपि मुत्सस्य क्रिया स्थल'
 (१०।२।२७।६५) इति यायात् कार्यमेव ।

मण्डन-- 'नव यूप स्यात् पशुता नशाणाम् ।'
 शबर-- 'सोमाग्रहयूपैवचम् ।'

७ अह्वणेषु उपरुत्तरीना मुग्रहण्याह्वानं प्रधान-
 मैदात् भिद्यते । इति चैत्र, पूर्वकालीनतया यूपस्थापनेन
 तत्रैवात् । वि ११।२।१०

८ यूपपदस्य, तदर्थस्य च अलौकिकत्वेऽपि,
 प्रतिद्वयसमभि माहुरिण ष्युत्सर्चं समवति । वि
 १।१।१०

९ यूपपरिव्युभयपार्श्वानागिह्वाना परिभाषणान्न
 पाशकचालुमालीषु । भा १२।२।१०।२६

१० यूपपरिमाणतुल्येन दैर्घ्यमुग्रहस्य । सर्वर्ष
 १।४।२६

११ यूपपरिव्ययण अत्रयुगा नियमाण होता 'ह्रस्व
 सुधासा' इति मानकतुवदति । वि ३।८।११, ७ यूप
 परिमाण 'पार्वरीरि' इति मानकाप्युत् करोति । ३।
 ८।११, ७ यूपपरि यथ यूपधर्मो न पशुधम । ३।८।
 ११, ४।११९ ५।२।१०, ७ यूपपरि यथ सहाया यूपस्य
 वक्षाम् । यूपपरिमाणकल्पान्न होमा वृत्तीय कोष
 पापिआमयने अग्नीषोमीये षडौ । ३।८।११ ७ यूप
 परिव्यायेण कुण्डलापितमयने आध्वर्येन कर्ममत्र होता
 कुर्षात् । होतः तु कश्चिद् होतृपुत्र इत्यात् । बहिरहो
 वा कश्चित् । मा ३।८।१०।२१ । कुण्डलापितामयने
 होतृपुत्राणां न्यायामपि पशुतात् कार्यात्तरयण
 दर्शेत् । दिव्यण्याय

० चूपपरिचयागार्था रसान्, रसानपरमांश्च भ्रूयन्ते, से हरांर्थाः नाग्नीषोमीयार्थाः एव । नोतिष्ठोमे अग्नीषोम्ये पथे । मा. ३।१।१०।३१.

० चूपपादः । संकर्म. १।८.

० चूपप्रतिनिधौ (न्यीहने) पशुनिषोक्तौ (बाते) परिणामेऽपि, प्रतिनिषायेन नियोजनम् । विन्दु. ६।३।१८।३७.

॥ चूपमन्त्रः यूपैवादिन्यां ' धुषा सुरासाः ' इति होत्रमन्त्रः तन्मन्त्रः ।

' धुषा सुरासाः ' इति होत्रो मन्त्र एकाऽश्वार प्रयोक्तव्यः, प्रतिप्रथमं धुषाश्चेत् । इति श्राप्ते, किप्रमाण-नुपादिमन्त्राश्चदशधर्मैरेनाष्टयमाणाविशेषरक्तश्वेन । प्रतिप्रथमनिधि श्वयत्नु ' परिवीरसि ' इत्यश्वरसमन्वयः । तस्य वरणयेन दृष्टामेतात् । संकर्म. १।४।१५.

० चूपमानस्य अग्नीषोमीयश्रवणित्वः दीक्षाद्यु प्रति-कर्मः न तु ह्योऽरात्चीनानामपि अग्नीषोमप्रयववादीनां नौनिनामम् । मा. ५।१।११।१७.

० चूपमाताह्नं अन्तर्वेदिर्वेदिष्वन्तर्गतवैद्य विनोपः । मा. ३।१।११।१-१५.

॥ चूपरक्षान्यायः प्रायः क्षात्रीयोऽथ नक्षयः । तथा च अग्निः— ' यदेकस्मिन् यूपे द्वे रक्षणे परिचरति, तन्मन्त्रे द्वे जाये विन्दते, यत्रैवा रक्षणा द्रव्योर्ध्वयोः परिक्रमयति, तन्मावैसा द्वौ षष्ठी विन्दते ' इति (तैर्ष. ६।६।१।२) । साहस्री. ९९५.

० चूपरिरोहणे ' यस्य यूपे विरोहति स तस्य पशु पाण्डे त्राम लोमश विप्रश्च यस्य यदुत्तरमाग्नेत ' इति कर्म, विट्टो इव मानसि । संकर्म. १।३।१०.

॥ चूपनिरोहणप्रायश्चित्तं प्रवृत्तायि ॥

' यस्य यूपे विरोहति ईश्वरः फणप्रतिरोहतायु पशु पाण्डे त्राम लोमश विप्रश्च यस्य यदुत्तरमाग्नेत ' इति विहितं छिन्नयूपेऽहोदुरोहणमितिगक्त कर्म विवृतानेन प्रयत्ने । तथा हि नुत्यानिवृद्धथा दीर्घतमिगात् । प्रह्नौ वीक्षानले टित्वायनुच्छिन्नस्य यस्याप्येन कान्तेरि विरोहणमवागत् । इति श्राप्ते, अनुच्छिन्नस्यैव यूपस्य विरोहकर्मणान् प्रह्ननापपरिचरत् । गरुडौत्रेयमनुक-

पानोऽपि यूपरक्षणोपादकानिसेपस्य निमित्ततोऽपि अयवेयात् । संकर्म. १।३।१०.

॥ चूपवेदिन्यायः । यत्रो चूपनिषयने अर्धमन्त्र-वेदि अथे वद्विर्वेदि इति उपनिषद्वेदिनिषेधस्य विधानम् ॥

नया चूपस्य वेदिः । ३।१।६।१३ ॥

माध्यम्यं— अस्ति न्योतिष्ठोमे पशुगणोमीय. ' ये गीष्टोमे वग्नीषोमीयं वदुमात्तमले ' इति । तत्र चूपं प्रहृत्य ध्रुयते ' यद्यो ये यूपो पदन्तोऽपि विनुपात्तित्-वेदेत्, यद्विर्वेदि अनावक्यः स्यात् अर्धमन्त्रोऽपि मित्रो-नार्थं वद्विर्वेदि भ्रनरकरो भाति न निरंरति ' इति । तत्र सदेहः, विमन्त्रोऽपि इति चूपद्रुभायेन वेदि-रुदिरयते, ज्ञ अर्धमन्त्रोऽपि, अथे वद्विर्वेदि इति वेदगन्त्रयार्थेननुक्तो इति । यथ चूपद्रुभायेन, कथं वा वेदगन्त्रयेति । यदि चूपार्थेन वेदगन्त्रेण च यज्ञयो निश्चितः, एव वेदिष्वयदो यूपः कर्तव्यः, तथे चूपद्रुभायेन । अथ यस्मिन् देशे शीघ्रनानस्यार्थं वेदगन्त्रे, अथे च वेदि, स देश उपदिशयते, ततो देशच्छाया । किं प्रमत् ? तथा चूपस्य वेदिः । यथा चूपद्रुगिणं प्रयानस्य, तथा चूपस्य वेदिः । तथा यूपो मन्त्रणः, तथा मीयमानस्यार्थं वेदगन्त्रे भाति । एवं वेदिभूतित्यनुकर्मण्यते, इतरथा वेदिगच्छो लक्ष्यवेदम् । अग्निश्वायामिधे भुतिग्याय, न लक्षण । तस्मात् चूपद्रुभायेन वेदिनिर्दिश्यते ।

या— ' अर्धमन्त्रोऽपि मित्रोयार्थं वद्विर्वेदि ' इति विमन्त्रोऽपिदेशो नृवाङ्गमेन विधीयते, अथ वद्विर्वेदि-वेदमिभ्रम्विदेशमात्र लक्षणीयं । ननु च पुरस्तात् (चिन्तियां वा संयोगात् इत्यस्मिन्नपरिचरणे ३।७।३।७) सर्वाभेदप्रत्यक्षणा इदानीमनुक्तो विचारः । स्थिते एतस्मिन्नभेदेन वद्विर्वेदिः । यदि हि वाक्यस्योपात्तं चूपार्थता भवेत् कुतश्चा वैमर्ष्यविचारकः । स्थिते पुनर्देशगन्त्रार्थेन वद्विर्वेदवर्धये सुन्वेने । किं प्रमत् ? तस्मै चामिधं चूपस्य तस्यययोगाद्भिरनुमर्हति । तज्जा हीतरथा रथात् । न चान्तर्वेदिश्वनस्य औलोऽप्यो न नवरेति यथे लक्षणा प्रतिपद्ये ।

तरमान् इति शक्यामहे इति धामा पक्षात्
यूपविषयमेवोपसङ्ख्य वेदे यूपार्थत्व प्रतिपन्नम् ।
अथवा पूर्वोपाधिकरणेन स्थिते भाद्रश्रुतिदोषार्थेने किं
यूपार्थत्वमप्यस्ति नान्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव
विद्वद् यूपार्थवमिति न विचारणीयम् । न तेन सिद्ध
यूपरूप पदप्रवृत्त्यात् । श्रुतिशेषमस्य हि तादृश्य वेदिनं
पद्यो । ननु च पशुरपि स्वाङ्गभूताङ्गयो दारयति ।
दद्यात् यदि तस्य स्वमहिम्ना वेदिमयेत् । प्रधानद्वारेण
स्वगतस्त्री तस्वरूपमाने एवावतिष्ठते । पातं च वेदि
पार्थे अतिवेदीन प्रच्युतो दाशार्थोर्गमासिर्नो वेदि मिया
इत्य पशुद्विपु सौमिकी भविष्यते । सा प्राकृतोभ्येव
वेदिभ्यो विभिद्येत्वा । न चेद् यूपमान प्राकृत यतो
वेदि लभेत । तस्मादप्राप्त्यैपस्य लौकिक्यैव देशतुदया
अस्तवर्हिर्वा माने प्राप्ते अनेन कचनेनार्थत्वान्तर्दि
नियम्यते । इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

देवमान धाऽश्रित्येणैकनाकच्यत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— देशमात्र वा वेदिशब्देन लक्ष्यते, न
वेदिवृत्तम् । कुत्र च अश्रित्येणैकनाकच्यत्वात् । अथ
मन्तोदि मिनोत्वर्थं बहिर्वेदि । इत्येतेनकात्रशक्त्या वा, सा
शास्त्रितेन यदि देशलक्षणा । अथ यूपप्रभावेन यथा
निर्देश, ततो न शास्त्रितेन वेदिवेदिदेशो भवति । येषां
यूपस्याङ्गम वेन उपदिश्यमानायाम् अर्थं बहिर्वेदीत्येत
दुच्चार्यमाणेन कर्मभिदुपपत्तिं वर्तते । अथ बहिर्वेदि
देवमपि यूपप्रभावेनेवदेशितो वाक्य भिन्नत । तस्मा
यूपप्रभावेन येषां निर्देशे बहिर्वेदिशब्दं त्वयथा
न शास्त्रित्व । यदि तु देशलक्षणा, ततो विहिते
देशे तदयमाणे अथपराकच्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति ।
अनुप्यमाने, येषाम् तरे कस्मिन् कस्मिन् प्रदेसे
यूप इति गम्यते । अथ पुनर्वेदिदेशेनैव धूपमाणे
यथास्मिन् देशे मीयमानस्यार्थमन्तोदि अर्थं बहिर्वेदि,
ए देशो लक्षयितुमिदो भवति । स च बहिर्वेदिशब्देन
विना न दाक्यते लक्षयितुमियवत्प्र शास्त्रित्वो भवति ।
तस्माद्दत्तात्प्रयेति ।

या— उमाग्यापत्तौ दिवबहिर्वेदिशब्दाग्या मन्तदेशो
लक्ष्यो भाद्रश्रुत्यो विधीयते । १ छुत्र १ छुत्रार्थ-

सयोरो देशकालोपलक्षणम् । सर्वेतिव्यष्ट, वृत्तार्थो
च वेदियुपाविद्यान्यत् ॥ अत्राङ्गिभावे हि क्यो वा
वेद्यङ्ग भवेदेदिर्वा यूपङ्गम्, न चैकमनुपपद्यते, मिर
काङ्क्षायाद्दृष्टकल्पनादाक्यभेदपञ्चङ्गात् । न तावत् पद्य
व च यापुत्रस्य यूपस्य वेदिं प्रति अपेक्षाऽस्ति । शां
कर्तृवृत्तितुपकरणधारणवायुताया वेदे सहस्रभावात्
एवंपिनि यूपे अपेक्षा । न चा प्रत्येव दृष्टोक्तान्त
प्राक्त्वते । किं चार्थं बहिर्वेदीत्याशियम्, निष्प्रयुक्तवा
संभवत् । तस्येव । मन्तश्चे तु द्वाभ्यां विना देशविदेशो
पलक्षणासम्भवाद्यवयव शास्त्रित्वमेतत् । अथ तमस्याप
यूपस्यान्तर्दिशां माने प्रसूत 'अर्थमन्तोदि' इति मन्त
मन्ते, इतिवचन अर्थस्य पुनरापत्तिमपत्तौ । अर्थ
बहिर्वेदि' इत्यापि विचार्यम् । ततश्चानेकशतत्वात्प्रथम
भेद, मिनोत्वात्प्रातनुपलक्ष्येवच प्रथमो । यधि
रस्य च मित्यपददुपपत्तोऽनर्थक कल्पयित य । न्त
चार्थशक्तोर्देशित्वेन वे विहिते विष्णुभागादप्यं तर बहिर्वेदि
भविष्यति । मन्तेवचम्, यदि मित्यमन्तोदि बहिर्वेद्यव
वा यूपमान प्रत्यक्ष स्यात् । समक्षात्तोर्दिप्रमद्वे हि तवि
अर्थमन्तवचनतामर्थत्वात् परितन्वयादेतस्य बहिर्वेद्यव
गम्यते । एतस्मात् वा बहिर्वेद्य प्रवृत्ते अर्थत्वाविहितमिति
तदवयवमपातरमन्तसमीचेन । न त्वेतदुभयमवयवित ।
अतश्चेदमन्तधारणमर्थमन्तोद्यव न त्वर्थमेवा-न्तोदि ।
तथा सर्वा चार्था तमनियतत्वात् अदाचित्प्रापि प्रमो
तीति न बहिर्वेद्य मित्यतीति । ननु च यदि समस्त
मन्तोदि मिनोति, ततोऽधमन्तवेदीत्येव निष्प्रयुक्तं
कथं न श्येति, पदार्थं तत्वायत् निष्प्रयुक्तोऽमित्येति
एवाग्य विहित नेत्रत् प्रतिषिद्धम् । तस्माद्दुभ्याम्वा
विशिष्ट एवो देशोऽभिधीयते इत्येवमन्तकथमेद ।

शा अर्थमन्तोदि मिनोति अर्थं बहिर्वेदि
इत्यनेन यथ मीयमानस्य यूपस्य अर्थमन्तोदि भवति
अर्थं च बहिर्वेदि, तत्र नितुयात् इति लौकिक एव देश
विगमो विधीयते, न सर्वत्रो वेदिदेशे ।

सोम— प्रयोजन उदचनोदिशंसकृतवेदे अङ्गा-
मावात् तीमनुतात्वे उक्त्ये एवेतिदोमनिवृत्तिभूते अग्नि
यूपमन्तस्य यूपेवाश्रित्या प्राचीनतया मीयमानत्वा

हृदङ्गतया शययूप वेत्तुःनमारिर्कं न कर्तव्यं शिष्टान्ते । पूर्वपक्षे तु संस्कृताया वेदेः यूपमानाङ्गत्वात् शययूप उद्गननादिर्कं कर्तव्यमिति । सूत्रार्थस्तु यथा दीश्वरविष्णु वचनात् प्रथानार्थं तथा वेदिषु वचनम् यूपार्थं इति । एव च पूर्वसूत्रं प्रत्याख्यानत् संगतिर्षीष्या ।

नि— 'अन्तर्वेदि मिनोत्सर्षं यूपान्द्रुम लक्षणेत् । वेदं यूपान्द्रुमयेन वेदिभावेऽप्य चोच्यते ॥, वहिर्वैश्वानरित्वेऽप्युद् शक्यते भिद्येत् तद्विषी ।' भीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽप्य लक्षणेत् ॥'

भाट्ट— दशपूर्वोक्तवचने ' होतु अन्तर्वेदेक. पादो भवति चाह्वयेदेक ' इति श्रुतम् । तथा होने अग्नीषोमी-पयूरमान प्रहृत्य ' अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्सर्षं चाह्वयेदि ' इति । तत्र अन्तर्वेदिष्व. एव तत्रहृदयेन विधीयते, अत अन्तर्वेदिष्वेदिसन्तृणिकदेशविशेषो वा इति चिन्तायात्, लक्षणाया प्रमाणाभावात् अन्तर्वेदिदेव एव एकपादोद्देशेन यूपोद्देशेन च विधीयते, तद्विषी पादायो-तरयोर्ह्वयेदिदेवा. प्रात एवाद्गते । इति प्राप्ते, अग्नीदेवस्यो होतृपादासाक्षात्पादाया दार्शनिकया वेदे. एक पादोद्देशेन विषी एवकवयोद्देशविशेषोऽप्यन्यादिस्याऽऽ-पत्तेः । अह्वयेदेक. । इत्यस्यानुवादायोगात् विधाने वाक्य-मेवमतेत्याया वेदाविशेष एव लक्षणा होमस्यानोद्देशेन विधीयते । न च देशविशेषोऽप्यपेक्षया एवमादन्त-र्वेदिदेशविशिष्टाह्वयेदिदेवमेव लक्षणाया विधीयामिति याच्यम्, विशेषविशेषणभावे विनिगमनाविष्टम् । दिताशेदाह्वयेऽपि होमिकया वेदेऽह्वयेनाङ्गप्रधानार्थत्वात् साधितान् (३।७।१) यूपार्थेऽप्येव वेदे. प्रातृवा-दशोद्देशेन होदिधाने परिसम्प्रापितः । न च अग्नीषोमी-कादिरुपाङ्गत्वेऽपि वेदेऽह्वयेनाङ्गप्रधानाङ्गत्वे प्रमाणा-भावात्, प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गता प्रयोगविधानात् । अन्यथा तदङ्गप्रधानाङ्गत्वेऽप्येवाह्वयेदिदेवित्वात्तदानीं देवा-देवतावत्ते । न च वाक्येन वेदेऽह्वयेनाङ्गत्वेन विधानात् प्रकृत्याङ्गप्रधानार्थत्वात् त्रयोपपत्तेः परिसंख्यात्वात्पत्ति, षट्पत्तिः प्रथमार्थमात्रमात्रार्थेऽप्य ' इति यथास्ये ' इत्यर्थानामाशयेन अनुपपन्नत्वान्नेन उपासितसंघा-तुपपत्ते । न चैवमपि फलत परिपूर्णत्वात् त्रैश्वक्या-

नावतिः, प्रातृप्रथमप्रतिपन्धानभावेन शान्दपरिपूर्णत्वात्-पत्त्या त्रैश्वक्यावरणत्वात् । अतो वर देशविशेषोऽप्येव एवा । न च अर्धोद्देशेन वहिर्वेदिनामविधानात्, अर्धान्तरे न अन्तर्वेदेन प्रातृत्वेन अनुवाचोत्तरकर्तृ लक्षणाऽपीति याच्यम् । अनुवाचोत्तरार्थमिदं लक्षणाङ्गीकारात्, तथापि अन्तर्वेदिषु एव लक्षणाङ्गीकारं तद्वेदेरेतं विषेफलेन काननमेवतापत्ते. ' अर्धमन्तर्वेदि अर्धं वहि-र्वेदि ' इति पूर्वैश्वितवेदविशिष्टमानस्यैव यूपोद्देशेन विधानम् । सप्तप्रयोजनं तु यूपैवादिन्याय वेदेरेविवृद्धिः । परंतुतत्रतु वेदाविशेषोऽप्यप्यपत्ति शान्दमन्तः चाङ्गे विहिताया वेदेरेवोद्देशेन अर्धमाध्युपपत्तेः यूपैवादि-न्यायस्य तदर्थं वेदिविशुद्धिसादिकर्षा । अत एव ' शययूप वेदिमुदनि ' इति मत्स्यसूत्रात्पञ्चमस्य संकल्पते । अतोऽप्यप्योक्तं यूपम् । देवविशेषोऽप्येव वा माग्नीर्त्तया इति व्येयम् ।

मण्डन— ' वेदिभूयुगो नहि ।'

शंकर— ' वेदेऽप्यङ्गता न च ।'

० यूपशब्दः एतदशिनोत्सर्षे उपपद्ये सप्तायाह्वे-
शयो न भाति । भा. ७।३।१३।३-३५. ० यूपशब्दः
कर्मापिष्टाङ्गवचनः । या. १।२।१२२ पृ १३६.
० यूपशब्दः जोषणादिनिगमितिक. । त यम श्रुपते
तत्र जोषणाश. पित्य प्राप्यन्ते । भा. ७।३।१३।२८.
० यूपशब्दस्य पश्चात् क्षुत्त्वेन वाक्येप्यशब्दः प्रति गुण-
तन्मुत्रवर्त्ते । सु पृ. १०४९. ० यूपशब्दस्य शास्त्रीय-
च्छेदादिनिगम्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । वि. ७।३।१२.
० यूपशब्दे तु (जोषणादि) क्रियावाङ्मोक्षर प्रयोगेऽपि
तत्प्रयात्तद्विशिष्टाङ्गवचिन्तात् न ह्यदशानिवाचिनं इति
सुक्त एव तत्र संस्काराविशेषः । वस्तुतस्तु यूपार्थं
मन्त्रेणाङ्गीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादिसंस्कारत्वम् ।
भाट्ट ७।३।९.

० यूपसंस्कारः अथ ' अग्निं ऐन्द्रादितिा रक्षता
परिशीय मानवति ' इति वाक्योक्तं, इति पूर्वपक्षः । अग्नि-
शाधिहृदयेन परिष्कारकृत्वेन चाखनेन ताना, सोऽह्वयान्
इति वाक्यार्थः. वेन रक्षानात्तस्यायोऽप्यम् । संस्कारं,
१।४।१३, १७ ० यूपसंस्कारः । तत्र पञ्चमुपपत्ते

ज्योतिषे । भा. ११।३।८।५-७, * यूपसंस्कारः प्रोक्षणं अञ्जनं उच्छ्रयणं परिव्याजं च । ११।३।८।५, * यूपसंस्काराणां यूपानाम्ना यूपैकादशिताने उपाये नातिदेशः । ७।३।१।३।३-३४.

३ यूपसंस्कारकर्मं गलेऽव्याजः न कर्तव्यम् । भा. १०।१।६।१२.

* यूपस्तुःसर्व्यः आदित्यस्यन्दः 'आदित्यो यूपः' इति । वि. १।४।१५, * यूपस्तुःसर्व्यः यजमानस्यन्दः 'यजमानो यूपः' इति । १।४।१५.

४ यूपस्थापने अग्नीषोमीयपथौ 'वर्षमन्तर्दि, अर्धं वधिषेदि' इति लौकिकेष्ट एव विधीयते न तु सस्कृतप्रेदिभागो विधीयते । वि. ३।७।६.

* यूपस्यर्षे लौकिके अग्नीषोमीये पथौ यागसमाप्त्युत्तरं प्रार्थयिष्यन् । ९।३।३।९. मीमंसे. पृ. ११८ 'अग्नीषोमीये पथौ वागसमाप्त्युत्तरं' इत्यत्र अधिकरणं द्रक्ष्यम् ।

* 'यूपहन्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृति प्रमाणम्, इति ज्ञाने, अपमर्गं स्मृतिः, (हेतुदर्शनात्) अशक्यं नूतनम् । शोभादाचरितं न्तः केचिन्, सत एषा स्मृतिः । भा. १।३।२।४ । 'यूपहन्तिनान्देन यूपपरिवाणगाटकं (उच्छ्रये)' । वा. पृ. १८६

* यूपीयवृक्षभर्मा 'समे जावमश्वान बहुवर्णं दाग्यमग्निमुष्णामभुवि' इत्याहस्तम् । वि. १०।२।३२.

* येयजामहं विरिचरन्मानं अन्नं, पशुंशान्तापौ विधीयते । गानुपाजेषु इति । अथवा येयजामहं गमन्त्येन प्रायश्चाज एव अनुपाजस्येन विदोष्यते, अनुपाजस्यै येयजामहं वक्षेति इति । तुप्. १०।८।३।४.

* येयजामहस्यं सतुपाजेषु इति पशुंशान्तः । येयजामहस्यम् । १०।८।१।१-४ मीमंसे. पृ. २४७४ 'पशुंशान्त्याय' इत्यत्र एष्टव्यम् ।

* 'योक्रेण पत्नीं यनयति' दशरूपमाचरोः । त्वज्योतिषेमे षीमिकेन प्रपञ्चिष्यम् । भा. १२।१।१।२५.

* योगः अभिचरने । 'अग्निं युनक्ति दत्तना वृतेनेति जुहोति । अग्निमेवेतन्नक्ति' इति मन्त्रेण होमो योगः । त च सर्वान्ते वार्तिककारमन्त्रेण, प्रथमान्ते भाग्यमतेन । वि. ११।३।९. * योगः क्लृप्तया मन्त्रा माध्यमे । यथा रथकार इति । ब्राह्म. पृ. १।५. * योगः रुदिः । क्लृप्ताऽध्वव्ययैपयमिश्राने मसुरावधनिष्कल्पनाऽयोगः । सु. पृ. १२००. * योगेन अक्लृप्ता रुदिः ज्ञायते । यथा प्रोभणीशब्दे । ब्राह्म. पृ. १।४५

५ योगादुरुदितैर्धौयसीति न्यायः । वेनादित्यस्य यौगिकारकृतिप्रत्यययोगरु-धार्थं वाचनादित्यर्थः । रुदिरनु मङ्गुतिप्रत्ययार्थमनपेशेन मान्द्रबोधजनकशब्दात्विक्का इति । माहली ६५६.

* योगजधर्मवत्त्वसिं तुलीयामाहुः न्यायविदः । तत् योगिन् मानुषान्तेन अनुन्दरम् । न च इतिहासं पुराणादि मानम्, तस्य अन्वयात्पर्यवस्यत् । मणि. पृ. २९

* योगजन्त्याग्निमागृहणैश्वर्यकल्पानि वर्णयामि । न तन्वार्थवादव्यम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८८.

* योगरुदः निर्गन्पदाब्दा, पट्टकजदिगन्धत् । अभिचरने 'निर्गन्धेनेष्टवः पचन्ति' इति । वि. १।४।१०.

* योगरुदानां पट्टकजदिगन्धानां विषयः पत्तादिः अर्थः । वा. ३।४।८।१३ पृ. ९३३ टिप्पणम् ।

* योगरुदत्वं (पदस्य) मनुदापगन्धया अवस्त्वगन्धश्च च एवार्थप्रत्यावकत्तं पट्टक इत्यादी । मणि. पृ. ३८

* योगविमोचौ (होमविमोचौ) अभिचरने प्रयान्तौ प्रधानापर्ययं च, न तु सर्वान्ते सर्वान्ते चेति । भा. ११।३।१।१८ । (योगविमोचौ प्रधानार्थौ इति प्रयान्तौ विमोच इति भाष्यमतम् । अङ्गप्रधानार्थौ योगविमोचौ इति वदन्ति विमोचः इति वार्तिककारमतम् ।)

* योगविमोचौ द्वादशस्यै अहर्गणे प्रसहं दस्येति 'त वा गृह्यस्युनक्ति अहरर्धविपुलसि' इति । भा. १।१।१।२१०. * योगविमोचौ तौमिकौ अङ्गप्रधानार्थौ । रत्न. १।१।३।१।८.

• योगसिद्धिः नाम कर्माः । पदार्थो योग-
सिद्धिः । भा. ४।३।११२।२८. • 'योगसिद्धिर्वा-
ऽर्थस्योत्पत्त्यर्थो- (त्यर्थो) गित्वात्' (४।३।११२।२८) ।
अथ ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' इत्यविशेषश्रुतेः, एकस्मिन्
प्रयोगे सर्वकालेषु पूर्णपक्षयुक्त्वा, अथैक फलप्रदानस्य
उत्पत्त्या प्रयोगे योगदानप्रदानयोश्चाभावात् (अनेन
उत्पत्त्ययोगात् इति पाठः सूत्रे सिध्यति) अनुपादेयस्य
चापिनिश्चितसहित्यत्वात्, सर्वगन्धस्य च प्रज्ञाप्रसि-
त्वात्, प्रज्ञाना च इष्टिहास्याना पशुप्रमादीना
अन्योन्यविरुद्धाभ्यावगतैः, एकमेव फलं एकस्मिन्
प्रयोगे भवति इति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिः इति
सिद्धान्तविषयते । सु. घृ. ८७३. • ' योगसिद्धिर्वा-
ऽर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात् ' (४।३।११२।२८) इत्यपि तथा
विकल्पेन एतानि (हीयादीनि) अथ फलानि भव-
न्तीति । वा. २।२।११२।२८ पृ ५६३.

• योगसिद्धयधिकरणम् । दर्शपूर्णमासादीना
सर्वफलत्वेऽपि प्रसिद्धत्वं पृथगनुबन्धम् ॥

एतत् सर्वेऽविशेषान् । ४।३।११२।२७ ॥

भाष्यम्— एवंशालीयकैश्चेत्तदहस्तेषु एतदुक्तम्,
प्रधाने सर्ववामाना निश्चितं । इतिवार्तां संदिश्यते ।
किं सङ्ग्रहयोगे सर्वं वामाः, अत्र पर्यायेति । किं
प्रसक्तम् ? सङ्ग्रहयोगे सर्वं वामा इति । वधम् ? सर्वेषां
वामाना दर्शपूर्णमासौ निमित्तम्, ज्योतिषोक्तं ।
निमित्तं चेत् सर्वेषां वामानाम्, वीक्षणं यत्नं वामो न
मन्विष्यति । नमाम् योगपदेन सर्वं वामा इति ।

योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । २८ ॥

भाष्यम्— न चैतदिति सर्वं सुगन्धकामा इति ।
पर्याये योगसिद्धिः । पर्यायेण भवेदुः वामा इति ।
सुतः । अर्थस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् । अर्थां द्वौ वामा
नाम, न सर्वे एतं सुगन्धकामकते । अथभगो सुग-
न्धकते. सर्वेषाम्, निरोधत् । अथवा, उत्पत्त्यसं-
योगित्वेति । न वामानाभेददुत्पत्त्यसंयोगत्वात् । उत्पत्त्याना
उत्पत्त्येन वचनम् । ये सर्वे वामास्तेभ्यो दर्शपूर्णमासौ
ज्योतिषोक्तं । न सर्वे वामाः वामेण, श्रूयन्ते, ये

सर्वे वामास्तेभ्यो हि कर्म निधीयते । उत्साह वामाना
साहित्य गन्धो इति ।

दुष्— वामानुद्दिश्यमानत्वात् इत्येतरयोगनि-
वृत्ता । तदुद्देशेन ज्योतिषोक्तौ विधीयमानः एतमेव कर्म-
मेव निमित्तं प्रयोगे साध्यते । न तु योगपदेन पर्यायेण,
अनुपादेयत्वेनापि । न चाप्यवामानविशेषत्वम्, वामानां
विशेषात्त्वमात् । यद्यपि वामाना अनेनविषया उत्पत्त्या
ननुऽप्येकमेवोद्दिश्य कर्मात्प्राप्तत्वात्, कर्मफलता साम-
न्वित्वात् । जयवा कालोक्तौ निमित्तं ज्योतिषोक्तौ विधी-
यते । वामाना भेदेनैतदुत्पत्त्ये । अतो निमित्तमेता-
द्वैमित्तिकत्वात्प्राप्तत्वात् ।

शा— किमेकस्मिन् प्रयोगे सर्वे वामा भवन्ति,
एतत् प्रयोगेभेदेन इति उच्यते ' सर्वे सुगन्धकाम-
सुनिमित्तत्वाविशेषतः । वाह्यं निमित्तमेकस्य
साहयोगापरस्य हि ॥ ' वामानाकारा विशेप, यदेव
यदा वामाने तदेव तदा भवति, नान्यत्, इति चेत्, न,
अन्यत्वात् । नहि वामाना कर्मणः फलस्य वा अङ्गम्,
येन तदभावे फलदुत्पत्तिः स्यात् ; नतु उपादेयस्य वृत्तः
निरोधवृत्ता वामाना कर्माङ्गत्वेन, न वामिन उपादानम् ।
उद्देश्यं हि वामिन कर्म उपादिश्यते इति पक्षे वश्यते ।
अत्र एव सिद्धसाविकत्वात् ।

[प्राभाकरास्तु, यद्यपि कर्मणि उपादेयस्य कर्तुं,
वामाना न विशेषणम्, तथापि निरोधस्य विशेषण
वामाना । निरोधाद्य निरोधव्यवहारी, निरोधो निरोध
प्रति सुगन्धः । तत्रैव निरोधविशेषतः वामानाऽपि
निरोधाङ्गम्, इति वामानाविदे तत्रानिरोधव्यवहा-
र्याङ्गम् निरोधस्य उत्पत्त्यसंयोगत्वेन न स्यात् ।
नहि निरोधस्य स्वयं फलपदेना स्वयंनिरोध-
फलत्वम्, किन्तु तदापनतं यिना तत्रानिरोध-
कृत्यनुत्पत्त्या स्वयंनिरोधफलत्वम् । तदपि वामाना-
विदे तत्रानिरोधाविशेषतः सर्वे (फल-) योग्यत्वं
इत्याहुः । तदनुत्पत्त्यम् । स्वयंसाध्य निरोधं प्रति सुगन्धे
तद्विशेषात्प्राप्तत्वात्प्राप्तत्वात् । अतः वामानाः तद्वि-
शेषव्यवहार्याङ्ग फलानुत्पत्त्यस्य दुर्बलं इत्याह] यद्यपि
कर्मणि अनुपादेयत्वापि कर्मिणः अपूर्वं प्रति सुगन्ध-

त्यात् कामनाऽपि निषेधविद्धौ अहम् इतीच्छति,
तथापि (शामाङ्गय) निवृत्तिरक्षा दुर्बलैः । अत्र
कागमस्यो विरोध, यत्र फलकामो न क्षुब्धते, फलान्ते
चतुर्थान्ते निदिश्य तादृशैर्न कर्म विधीयते । कामोप
सम्पत्तु फलसम्पत्तये, न स्वयत्नम् । अपिच, ये
युगात् काम्यन्ते, तेषामनिर्णयं युगवदुत्पत्ति स्यात् ।
तस्मात् युगवत् स्यु । एव श्राद्धे, द्रुम । 'कामो-
द्देशेन कर्मैव साधनत्वेन चोद्यते । तेषां चोद्देश्य-
मानानां साहित्यं न विप्रक्षितम् ॥ एकैस्त्वैव
कामस्य निरपेक्षस्य साधनम् । कर्मैव चोद्यते
नच सापेक्षत्वे विदुष्यते ॥' यद्यपि हि कारण
यद्गमकार्यस्य निरपेक्षस्य निष्पादयन्, तत् एकमेव
युगवत् जनयति, यथा मृत्पिण्डो युगवत् एकमेव
पट्टमुत्पादयति, नानेकम् । कामासाध्याय विरोधः ।
विधिहि चैतनप्रवर्तनात्सर्वं समीहितस्यैव फलत्वं
सुखस्यपति, न पश्चादित्यन्वयः । येषामपि युगवत्
कामना, तेषामपि कर्मणो युगादवसर्गवत् षडुद्दिश्य
यदा प्रयुज्यते, तदैव तदा भवति, नायम् । यथा
हि, एकपान्ति कर्मणि यथाविध्यं फलस्य न्यास्य
पयोः। साधनत्वेन चोदितानि, युगात् एकमेव
तथाविधं फलं जनयति, नानेकम्, इतरथा सङ्घेन
यावद्विषयं सिद्धं त्वि न काम्योक्तं कर्म पुन प्रयुज्येत,
इत्यने च पुन प्रयोग, तथा इहापि एकमेव युगवत्
फलम् । न च साहित्यत्वेन जन कामना फलत्वं नैवेकस्य
इति वाच्यम् । साहित्यस्य अत्रिरवित्यन्तं उच्यते ।
अथ परायेण काम ।

मोम— अहङ्कारिणी सागतिः । इह हि सुखोऽपि
(नैरेवो ष्वेतितोम इत्यादि -) सर्वत्रान्द नोद्देश्यस्य
पदं, सापेक्षत्वात्, किन्तु निरपेक्षत्वात् कामस्य एव ।
तथाच प्रहृतयत् सर्वत्रस्य उद्देश्यप्रतीतिपर्यवसानार्थत्वा-
भावात् उद्देश्यविरोधाभावेन, इति अद्वैतस्य न् अवि-
वर्तिश्रवात् न साहित्येन फलत्वमिति ।

वि— 'जोनिश्रीमस्य सर्वस्य सर्वं सृष्टुमुच्छिने ।
दण्डं वृथानतोकात्र, सङ्गं तन्मनितोप ॥ एते क-

स्वानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम् । चोदितं तेन कामात्
परायेण भवत्यस्मी ॥' तस्मात् प्रतिकूलं वृथान् प्रयोगे ।

भाट्ट— एतस्मिन् प्रयोगे किं कार्यमिति फलस्य
यत्ते, उक्तमिति चिन्ताया सर्वत्रस्यैवोद्देश्यत्वात् उद्देश्य-
त्वेन कार्यत्वात् उद्देश्यत्वात् कारणेन च तद्विच्छिन्नोप-
निदमात् सर्वान्युत्पद्यन्ते । अस्तु वा तच्छब्दासापि पुन
साधनैरोद्देश्यत्वात्, तत्रैव च उद्देश्योपलब्धिरिति, तत्र
तथाप्येकरिजमपि प्रयोगे कारणत्वात् सत्त्वत्वेनैव
साधकत्वात् । न ह्येक कारणं कार्यस्य नोत्पादयति,
एकमादपि यदाह रूपरमनिशान्तैकोत्पत्तिर्ज्ञानात् ।
एतन्नाशान्तैः सापेक्षोत्पत्तौ तद्विच्छिन्नान्तस्य
नुत्पत्तिर्ज्ञानात् पुनान्तर नोत्पादयाम्, कार्यत्वात्
च्छेदसत्त्वात् अत्रस्य तु फलस्यैव युगवत् प्रयोग वा
उपलब्धौ न किञ्चिदाप्यम् । न च सर्वेषां युगवत् सर्वस्य
कामनाभावादुत्पत्तिः, कामनाया कर्माङ्गत्वे पठ प्रती
जनस्य वा प्रमाणाभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ वापरा-
भावात् । प्रवृत्तिं प्रति पर फलेच्छाया कारणत्वात्
तमन्तेच्छामाभेदेन प्रवृत्तौ जायता कारणत्वेन
सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिदाप्यम् । अत्र एव विषय
यत्तदसमीहितताधनतामपि अयतरकले एव सम-
हितत्वोपपत्तेरुत्पत्तिः । न च उद्देश्योत्पत्तौ तेषां
भोक्तृत्वेन भोक्तानुपत्ति इति तत्रमरारोक्तं सुखम्,
गानेन तदपूर्णा नाद्यात् । यदा तु स्वर्गसाक्यवैकल्यां
पते तस्यैव सुखाफलम्, अन्यथा तु 'एतैस्त्वै
कामाः' इत्यर्थत्वात् अन्ये प्रतर एतेऽप्ये, अय
तु नैवेकस्यै एव, किन्तु सर्वेष्वोद्देश्यस्यैवोत्पत्ति
फलमिति तत्रसायेकमाश्रियते, तदा तेषां कामनाभवे
ऽप्ययुगवत्सुखोत्पत्तौ न किञ्चिदाप्यम् । यस्तुतु
स्वर्गसाक्यस्याभ्युदयनिगमत्वेनापि उपपत्तेरस्यैवस्य च
साध्यमनुचापक्यवत् सुखस्यैवोत्पत्तिस्तथाप्युत्पत्तेरिति
मतमुपेक्षितमिति पूर्वोक्तस्यैव सर्वोपपत्ति । अत्र वा
अज्ञापमानस्यानुपत्तिः, तथापि यत्र द्विजाभावेव फलानां
कामना, तत्र साधनानुत्पत्ति येन विवादी । न चास्मिन्
सिद्धान्त इति तत्रमरारोक्तं सुखम्, सापेक्षोत्पत्तिः फलेन-
पत्तिज्ञानात् । अत्र एव अत्रानुत्पत्तिरित्यत्रानुत्पत्तिः-

मुद्देशत्वाऽऽच्छेदकम्, सर्वशब्दस्य विरोधनाशान्तर
 ताज सर्वत्रयमि, अपि तु पूर्वपक्षे समनस्योपादानात्
 तस्यैव सर्वनाम्ना सर्वशब्देन परमार्थान् समनान्विषय
 तमेवोद्देश्यत्वाऽऽच्छेदकम्, सर्वताऽऽच्छेदकमेवाभीयते,
 तथापि यत्र समूहान्भवादिमहा अनेत्रविधदिशी समनता,
 तत्र तावतामुत्पत्तिनिर्वाचनं, इति प्राप्ते, एतत्तु कथा
 प्रवृत्तिप्रयोजकमनाविषयत्वेनैव उद्देश्यत्वाऽऽच्छेदकम् ।
 अनुष्ठानोच्च-भाविनामनान्विषयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनाग्न्याय
 प्रवृत्तिप्रयोजकस्या कल्पना एव कामनाया उद्देश्यत्वाऽऽ
 च्छेदकत्वोत्पत्तिप्रयोजकं प्रवृत्तिप्रयोजकं इति कामनाविरोधत्वम् ।
 तत्रानुष्ठानोपक्रमे वा कामता तद्विषयत्वाच्छिन्नस्यैव
 स्यैवोत्पत्तिर्नास्त्येव । न च समूहान्भवात्तेन विषय
 चात्त वाद्यं प्रवृत्तिनाशनेनोत्पत्तिविषयत्वं, समूहान्भवात्ताने
 इव समूहान्भवेच्छासामपि प्रत्येकमेव विषयत्वस्या
 वक्ष्यतेत्याहुः, इत्यत्र तादृशकारणात् समूहान्भवात्सकरो
 रेव स्मृतिपन्नोत्पत्तवाचते । अत एव सर्वताऽऽच्छे
 दकान्च्छिन्नस्यैकस्यैव उत्पत्तिविषयत्वात् एकगृह्यादिप्रो
 पत्तासमुत्पत्तिवत् फलान्तरत्वाच्चतुस्रसिद्धयेऽप्रयोज्ये
 एवमेव फलम् । निमित्तस्यैव न तस्यैव प्रवृत्तिप्रयो
 जकत्वात् । पापपदकामनायास्तु तत्राभावेन पाप
 धक्कामनायास्तु तत्राभावेन पापधक्कप्रवृत्तिप्रयोजकत्वा
 ऽऽच्छेदकत्वच्छिन्नतामाभावात् सुगमजित्कामयत्प्रयोगे पाप
 ध्वयेन मह स्वर्गादिफलोत्पत्तिर्नाश्रिति । अत एव
 तत्र स्वातन्त्र्येण निमित्तविषयत्वेच्छिन्नत्वान्वयत्वेन तत्र
 द्विविधेनेन यथागुत्पत्तयः तत्र कारणत्वेन स्वर्गादुत्पत्तौ
 प्रवृत्त्याया 'त्वत्कथा वनेच्छासाम' इत्यादिस्मृत्या
 चत्वात्तद्वैपस्यादि तत्रानुत्पत्तयः विधानात् इतरफलाभावा
 त्तिष्ठतिविनिर्दिष्टादेरे वा 'अकाम सर्वकामो वा'
 इत्यादिना चत्वात्तिष्ठानात् प्रवृत्तयः । सर्वकाम
 धक्केन पक्षात्पन्न (काम) स्वर्गादामनायनेन स्वर्ग,
 इति तु इत्येव । इदमपि स्वर्गादामनाय प्रयोजकमित्यपि
 नो भव । प्रयोजनं तत्रात्प्रयोजकम् ।

मण्डन— ' सर्वं कामं तद्वत् न तु ।'
 शङ्कर— ' प्रयोगेणैव न तद्वत् ।' (वृत्तं तदं
 फलम् ।)

७ योगसिद्धयधिकरणे (२११२१२७-२८)
 पदवादिपत्र हेतिहास्यमिदमेव अविषय इति प्रतिपादि-
 तम् । नाह वृ ८६

७ ' अर्थराशोपाचरत्तमो निर्वैषेत् ' इयं च लक्षणेन
 वृतावादीना वाच्यमुत्पत्तिकल्पनकल्पनेन प्रत्येकमुद्देश्यना
 भावात् नाम योगसिद्धयधिकरणन्यायोऽपि ।
 (वैखानर भाष्यकपाल निर्णयत् पुने जाते ७) । कौ ११४
 १२१२२ ७ योगसिद्धयधिकरणन्यायेन पयविशेष
 फलप्राप्ति न युगत् । प्राद्धनयम वृ ३७ (वारपुरे)
 ७ एकस्मिन्नेव प्रयोगे प्रतिप्रधानावृत्तिप्रयवेन प्रत्येक
 फलवत्त्वभावात्, न योगसिद्धयधिकरणन्यायेनापि
 अत्र (एते) फलवत्त्वम गृहणीयम् । सोम ६१२११
 ७ कर्मभेदस्य भेदहेतोरभावेऽपि योगसिद्धयधिकरणन्यायेन
 फलभेदस्य भेदकत्वम् । सु वृ ९१२, ७ चात्पर्य
 फलस्य योगसिद्धयधिकरणन्यायेन आनर्गलनिवमा-
 भाव । वृ ८६८ ७ ननु यथापि 'पदाहरनीये तुहोति'
 इत्यादी आहर्तनीयादिपदवाच्यपिरोधो न निर्धारित,
 तथापि तादन्तन्मैव विनिषेधो भवत्येव तदित्येवविशेषात्तथा
 'नक्तं नार्हैत्यभावात्तथापि इत्यदिवाच्ये प्रत्येकमेव आधा
 ननायादणविशिष्टाश्रितानित्ये अहर्तनीयादिपदानामत्र
 गते उत्पत्तिशक्यत्वे- (' अश्रितान्यादवाति ' इ) अत्रि
 गन्धस्यापि प्रत्येकमेव तत्पत्रं वाच्यतायात् आधानस्यापि
 योगसिद्धयधिकरणन्यायेन प्रत्येकमेवोत्पत्तवत्त्वोपपत्ति ।
 कौ ११४७१२७ ७ प्रयोगे तु विकल्प योगसिद्धय
 विकरणप्रयत्ने विद्ध । सु वृ ५५३ ७ फलनवाच्यमपि
 मौमर योगसिद्धयधिकरणन्यायेन सत्तुत्कारित एकमित्
 प्रयोगे एवमेव फल साधयति वेद्यत् । रौ २१०
 ११२८

७ ' सर्वेभ्यो दर्शयूषामासौ ' इत्यादी पुनरप्यनुष्ठानान्
 कोद्देश्यतायाच्छेदकत्वेन तदभावात् । नहि सर्वेभ्येन
 एव उद्देश्यतायाच्छेदकं तद्वत्त्वमेवतुल्यलक्षणीत्यत्र तदादि-
 बत् सर्वशब्दस्य पुनरप्यनुष्ठानित्येव कतिप्रहृतं तद्वत्त्वा
 र्थेन उद्देश्यतावगते । अथवा सर्वेभ्येन रूपेण एव
 फलफल योगसिद्धयधिकरणविरोधाभावात् । कौ
 ११४७११३

● 'वैश्वानर इन्द्रसकपाल निवपत्' इत्यत्र 'गायत्रीवै' इत्यादायादिदिक्पठनात्, अथाक्षपादिदिक्पठन्य नामधेयत्वाभावे लघ्वेन एकस्थैव कामशब्दस्य स्वर्गनेन पुण्यपुण्यवशुपयनेन योगसिद्धयधिकरणविषयत्वात् पठेत्, तद्विषय इति शब्दस्य स्वर्गनामधेयार्थस्योपपत्तेः । तत्र हि स्वर्गा नामधेयानां सकल्यानि दिक्लौनामैतन्ते ऽपि यदा यत्रामधेयेन समस्त तदा तत्रा मुनस्य तत्रामधेयवच्छिन्नतादेव फलं पुण्यमादि जाते इत्यस्मात्पदस्य अत्रागमेन तत्रागमेषुपुस्तसारेण उपाते प्रकृत्यादेः प्रत्येकमेव कामशब्दस्यभावसाक्षात् योगसिद्धयधिकरणविषयत्वोपपत्तिः । (पूर्वपक्षे आद्य इदम्) ।
 को १।१।२।३

● योगसिद्धिन्याय । १।३।१।२७-२८

● योगिन न कृति, मानभवात् । न च इति हास्युपजादि मानम् । तस्य अथ तात्पर्यं कथ्यात् । मणि प्र २९

ॐ योग्यो योग्येन सन्प्रथते इति न्यायः । यथा- इत्यते हि लोकेऽन्यो योग्यः नमोव नरपुपक्षि शब्दीना मिश्रन्त्यादिपञ्च इति । साहसूरी २७७

● योग्यता । आकाश्या- योग्यता- तनिद्या नानि भिन्नाभिधाने प्रत्येकानि न शब्दोपात्तव्यमिति । मोम ५।१।१ कोनरे ● योग्यता च अत्रयमनोवकर्म चत्वम् । अत्रित च 'पञ्चा सिद्धि' इत्यत्र सेका न्ययप्रयोगकथमत्राप्यस्य ययवि सत्तात् योग्यता, न न 'वह्निता सिद्धि' इत्यत्र ।

येचित्तु त्रयापानो योग्यता । सा च तात्पर्यं त्रिपथीभूतानामसदृशं अपरपथानिशात्पन्ताभावप्रति योग्यताभावः । वतले चैतन् चयपदायसस्य निश्चय कर्मत्वनिष्ठापन्ताभावप्रतिशेषिणाभावः ।

अथरासपनिशात्पन्ताभावः प्रतिशेषिण्यधिकरणो वाच्यः । तेन 'घञ्त् भूत्' इत्यत्र घञ्प्रयोगे भूत्वा निष्ठाभावनियोगित्वं ऽपि न क्षी ।

एकपदायतावच्छेदके तात्पर्यनिषयात्पदायनिष्ठात्वात् भावनप्रतिशेषितावच्छेदकत्वात् वा योग्यता । तेन समुद्र-निष्ठाभावनियोगितावच्छेदकस्य सेककृतात्वे

स्वर्गं ऽपि पणोऽतरस्य तात्पर्यविषयत्वात् न योग्यता हानिः । उद्धरणमिप्रथे तु व्यशेष्येन ।

एव गच्छतावच्छेदकभेदेन एकपदत्रोपयो पत्नी-त्यादी कृतवतमानाःस्यो योग्यता, पदार्थेऽपि स्थिती न चित्तु सम्यक् रूपस्य क्वचित्त्रिकारूपस्य समवायः ।

अत्र च 'वह्निता सिद्धि' इत्यादी वाच्योपधारणात् योग्यता इति । सा च न सरूपसती हेतु, उद्धरणेण शब्दोपेयोदयात् । अत्र ताजान हेतु । उद्यमशब्दान्श्रवणाकारणम् । न च अत्यन्तान्यो नामावगमं योग्यता नैकरूपेण हेतुत्व समवाय इति वाच्यम् । अत्रोपपत्तावच्छिन्नोपिपत्तेन हेतुत्वात् ।

'होतव्यमिहो न होतव्य' इति, 'शब्दो नित्यो न वा' इति च वाक्यात् योग्यतामवधारयि शब्दत्रोष इत्येव । यद्वा तदन्तर्गतादकावचना तद्वना शब्दे प्रतिबन्धत्व कल्पते । अतस्तत्र पदाभ्युपनिमान न शब्दत्रोष इति दिक् ।

गलनस्त न योग्यताज्ञानस्य कारणता, किंतु 'वह्निता सिद्धि' इत्यादी योग्यताज्ञाने व्यशेष्यतामिश्च प्रतिबन्धक । सा च अन्तर्गतादिशाघात्पेनेव दम्प्रतिबन्धकत्वात्पन्ताभावानामिते शब्दत्रोषेऽपि प्रतिबन्धकम् ।

किंच योग्यताया समन ऐक्याभावात् त्रिगुण्य हेतुत्वं तद्विधावचयवाच्योपेयोपेयसिद्धय हेतुत्वत्वेन न समवायः । अतो न योग्यताज्ञान कारणम्, किंतु अगुणीताभावात्तद्विधावच्छेदकत्वात्पन्तावच्छिन्नतदभावनमिच्छन्त प्रतिबन्धकम् । तदभावाच्छिन्ने हेतुविधेयात्पन्तावच्छिन्न-प्रत्ययनिश्चयनाच्छायात्पन्तावच्छिन्नतदभावनमिच्छन्त प्रतिबन्धकम् । तदभावन कारण इत्यात् ।

आलकारिवात्तु न शब्दत्रोष योग्यताज्ञान हेतु, नात्र व्यशेष्यतामिश्च प्रतिबन्धक । तत्रत्येऽपि 'वन्तो गुः' इत्यादिपदावच्छिन्नोपेयोदयात्, 'एव वाच्यता तुो वाति रापुण्यकृतोपेय' इत्यादिश्लोकार्थेऽप्युद्धरणेन चमत्कारादिपदात्तुभावात् च ।

न च तत्र पदार्थसारात्मिकम्, न शब्दबोधः इति, वाच्यम् । ' चरमानय ' इत्यादावपि तथा यत्तु चरन- तथा शब्दबोधमशोच्येति शक्तिः । हिन्दु वाचनिधयस्य शब्दभित्तमेव प्रतिबन्धम् । न चैवं प्रयुक्ततापत्तिः । प्राक्तनशब्देन प्रामाण्यवद्वाच्य एव (अग्रमाध्य- निश्चयस्य वा-वे.) वाच्यमानत्राने चतनान्, अग्रमाध्य- मत्वाद्यन्तानस्य प्रवृत्ति प्रति हेतुतया उद्भावेन प्रवृत्त्याभावाद्यमभावात् । तदुक्तं खण्डने ' अस्तन्ता- मल्लिपि शब्धे शान शब्द करोति दि ' इति । इत्याहुः ।

बस्तुवस्तु एवं सति अयोग्यताबोधोऽप्यपत्तिः । ' चन्द्रे सुग ' इत्यादिवाक्येन पम्पराणा शोभातुल्यवादान्, वाहलंजरिणाशमेन बोधोदयास्य (मीमांसकाना नैत्र वा भरति ? - के.) वास्तवविशेष एव उक्तवक्री वाच्यम् । एवं च उच्येत्तस्मात्परिधि-वाच्यनिश्चयान्तरम्, शब्दबोधे हेतुत्वं युक्तं इति अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं युक्तमुत्पत्त्याभावात् । मणिः, पृ. ६६-६८. * योग्यता न सर्वत्रैव शिष्यरूप दौषायनेन, गुणान्त- रोगवन्नेन वा भरति । तत्र परस्परताः गुणान्तगुण- जनयन्ति । तदर्थं शोचनिर्माणं करोति । वा. ३।८। ३।९ पृ. १११६. * योग्यता स्वार्थप्रतिपादने वाक्यस्य सहकारिणी । वि. १।१।७. * योग्यताया शब्द- बोधपरत्वव्यतिरिक्तः । भाट्ट ३११६.

* योग्यताज्ञानं न शब्दबोधोद्देशः, अपि तु अयोग्य- तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामात्रम् । भाट्ट ३।१।६ पृ. १९०.

* योग्यत्वं वास्तवत्वपरत्वं एकत्रावकाशं च मह- पम्परात् इत्येवापि विभिन्नोक्तानि । वा. ३।१। १४।३४

* योग्यप्रयुक्तं साधनं कार्यसाधकमिति न्यायः । तथा - नाह कर्म परीमीलमिदानवमूढता- त्वात्तत्सम्प्राप्तम्, तत्प्रेक्षा परमे-वरमायात्पादं तदित्या- मीतोद्यमपर्यगुद्भवा विरिभिमामिना सुमुहुषा क्तिपमाण्यात् कर्म न्यायः इति भावः । अत्र एवोक्तं भागवता ' निवृत्तं कुर्वन् कर्म त्वं कर्म ज्यायो हर्मणः ' इति । भाहसी ५२८.

* ' योजनं तत्त्वतुल्यम् ' श्लोकानुवचनम् । (' ह्यतो विनस्तिक्षितः दण्डो ह्यन्यतुल्यम् । तत्सह- तादयं शोभो योजनं तत्त्वतुल्यम् ॥ ') । सु. पृ. १९८

* योजनप्रायायां कार्येषां महद्व्यन्तन्यायः । तथा कार्येषां ह्यन्या नशां बोधनेन योजनचरत्वेन प्रायाया महत्त्व कैवर्तकस्य वृत्तने न युज्यते, तथा प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः इति केचिन् । अन्ये तु - मध्ये बहुबुद्धुत्वात्तद्वदपो- लभिततास्यैवा नञ्चै कथनं तथा योजनप्रायाया तस्याम- नुक्त तथेयाङ्कुरिति । भाहसी. ५९.

* योनेः स्थायाः उत्तपयाश्च प्रथमेन संपादित- ननुभोचैव बृहद्व्यन्तवैर्मानं ज्योतिषोमे । भा. ९।२।१। २५-२८.

* योनिप्रत्ययः । योनिः सामान्यप्रसृता प्रथमा कर्तु, उत्पत्तिवाच्यो ग्रन्थः । अत्रमेव ' बन्धनाप्रत्यय. ' इत्युच्यते ' छन्दोगस्यः ' इति च । वि. ९।२।१ वयंके २.

* योनिगतानां लोमाना उत्तरयोर्कैवोभिदेवः । ९।२।१०।३३-३७ ' लोमाधिक्यम् ' इत्यत्र अवि- करणं द्रष्टव्यम् ।

* योनिस्मात्तः उत्तरवर्गयोर्न उत्तरयोर्कैवो- र्तात् । ९।२।९ । ३९-३२. ' नातोद्वयः ' इत्यत्र अपिस्वरं द्रष्टव्यम् ।

* यौगपद्ये अपच्छेदयोः अदात्तित्त्वत्पदादिष्व- योर्विषयः । ६।५।१।८।५१-५३. मीको. पृ. ४९७ ' अपच्छेदयोग्ये अदात्तियत् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * यौगपद्येऽप्यपच्छेदयोः प्रातक्षिणम् । ६।५। १।७।९-९०. मीको. पृ. ४९८ ' अपच्छेदयोग- प्येऽपि प्रातक्षिणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* यौगिकं नामधेयं नातिदेशकम् । कथम् । केनेर दि योगेन द्वादशोऽपि प्राणोक्तान्दः नेनेर नरायकोऽपि । टुप्. ७।१।१।२२ पृ. १५३४. * यौगिकानि नाम- पदानि अतिरुद्धानि तेषां चिन्ता तदप्युक्तानिस्वरं । वा. १।७।३।४ पृ. ३३३, सु. पृ. ४३०. * यौगिकानि प्राणोक्तदिपदानि न धर्मातिदेशात् इति व्यसने

(७११२) न१११११ । रत्न. ५।३।९।२१-२५.
 * योगिने निर्गम्यदृष्ट । वि. १।१।१०. * योगिक.
 मोक्षणीयदृष्ट. । १।१।९. * योगिकाः । अवयवार्थ-
 समन्वितवर्तिमानवयवनाः योगिनाः, न अनिहित
 वचना. । प्रमाणात्तरेण तु विरोधभागा. तत्रैव व्याप्ति
 दन्ते । यथा वैशद्येनामिच्छा इति लङ्घित अनिहिता-
 मप्रतिबन्धेन अविषये । शा. ३।२।८ पृ. २९०.
 * योगिका शब्दा. प्रोक्षणीयादयः । वि १।१।१०.
 * योगिने (परे.) न कर्तृषोऽभिधीयते दण्डु-
 पठम् । समाप्तान्धधनुषपट्युत्तुमीयते । वा. ३।३।
 ७।१। पृ ८१४. * योगिने शब्दे. द्रव्यमभि
 धीयते । ' सर्वान् योगिने शब्देद्रव्यमेवाभिधीयते ।
 नहि संवन्धात्तत्र समन्वयित्वोत्थात् ॥ ' यदि एक-
 हान्यवदिमि शब्दे सन्धोऽभिधीयते, ततो नेदा
 द्वियेत् । न तु एतैः पराशोऽभिधीयते । कथम् ।
 अतिशौरवात् । इह हि सव्यमान वा अभिषेच
 कथयेव, तद्विरोधो वा । यदि तावत् संकथमात्रम्, तत
 सर्वयोगिकाना एकस्मिन्निमित्तात् पर्यायशब्दात् ।
 अथ सव्यवितोष तदस्तस्य स्वतो विद्योपामात्रात्
 अवश्य सञ्चिन्तन एव मैत्रेऽभ्युपगतय । सन्ध्यापि
 च अनभिधीयमानौ न शक्नोति अविधीयमान सव्य
 एवच्छेत्त इत्यवश्य शोऽपि अभिधातय । न चैक
 शिम्भु सन्ध्यापि एकशोऽभिधीयत. । न च तन्मतेन
 अन्यस्मात् स्वच्छिन्न प्रतीकते इति उभयपि (अनु
 योगिनिधियोगिनी) अभिधातयो । तत्र योमात् इत्येक
 सव्यर्था शोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य न कश्चिदभि
 धाता दृश्यते । तेन मनुष्य विधिद सन्ध्यामभिधीयता
 वदन्त सन्ध्या सन्ध्यानेन एवमनुस्तरा अभिधानु
 (उपस्थितवित्तिष्ठ सन्ध्या) अवयववचना, निधोगत
 शोऽपिभिधातय. । तत्रथ तन्मभिधाय एकस्या
 निधाया अतिशौरव शब्द । ३।३।६।१३ पृ. ६००.
 * योगिकानां अरयवार्थविशिष्टयत्तिमात्रावधिषेन,
 अनिहितवर्तिन्ये प्रमाणात्तत्र । भाट्ट. ३।२।८.
 * योगिकाना नातिवर्तिवार्थमात्र. । सु पृ. ११००.
 * योगिकाना इत्यवयवार्थवर्तिषे (३।३।६) गति-

त्तम् । होम. ३।३।६. * योगिकाना पदाना अनिहित-
 मानवावयव आशेषविकरणे निराहृतम् । (धर्म
 साधिता) । शा. ३।२।६. * योगिकाना शब्दाना
 अवयवयोग्यत्वीपु सर्वासु व्यक्तियु साधारण्येन प्रवृत्ताना
 लक्षणभूत-प्रयोगयवक्षयक-धर्मनिषेधात् प्रयोगमात्रात्
 व्यवस्थितविपर्ययवाचकाणांशक्तिः । सु पृ ११००.
 * योगिकाना शब्दाना द्रव्यावयवत्वेन सव्यवयव
 कत्वात् । (मीमा. सनात्प्रातिरूपणारणो) ' सर्वे
 योगिने शब्देद्रव्यमेवाभिधीयते । न हि सव्यवयवनि
 समन्वयतिशौरवात् ॥ ' वा. ३।३।६।१२ पृ. ६७५.
 * योगिकाना शब्दाना सव्यवयवविधायकम् । ३।३।६।१२
 पृ ६७५. * योगिकाना समप्रियाहासविशेषे अनिहित-
 परकम्, न स्वत । खेम ३।२।८ पृ. ९१०.
 * योगिकी एव समाख्या विनियोगे प्रमाणम् । वा.
 ३।३।६।१३ पृ ८२०.
 * योगिक-अयोगिकत्वम् । सव्यवयव राजेतिदन्त
 राज्ये अनुप्रतिष्ठ इति स योगिको युक्त, न तु राज्य
 शब्दो राजनि अनुस्यूत सव्य इति अयोगिकत्वम् ।
 वा ३।३।३ पृ. ५८५.
 * योगिकत्वं (परस्य) अवयवव्यक्त्या अर्थप्रत्या-
 यक्त्य चिन्तयुः इत्यादौ । मणि पृ. ७८.
 * योगिकतामातिदेश । बाल पृ ११७-१९
 * योगिकशब्दत्वं (परस्य) समुदायव्यक्त्या, अथ
 यावत्तन्मा न विनास्यतामकृत मण्डप इत्यादौ ।
 मणि पृ ७८
 * योगिकशब्दस्य विनियोगोत्तरत अवधीको । सु
 पृ. ११५१. * योगिकशब्दानां व्यक्तिसाधिवत् ।
 पृ ११२२. * योगिकशब्दानाम् । ' सर्वान् योगिने
 शब्देद्रव्यमेवाभिधीयते ' इति कर्तव्यात् (वा. पृ. ६७५)
 सर्वेषां दृशद्विगतव्यक्त्ययोगिकशब्दाना द्रव्ये शक्तिमदु
 मीमांसनेऽप्येति । अनिर्हातव्यत्तिषेऽप्येव-योगिक-
 परपरमिष्य कारिक इति परे । मणि. पृ ११५.
 * योगिकशब्दाना स्वयवयवार्थव्याख्यास्तुवाचित्वम् ।
 सु पृ. ११२२.

० **योगिकराजद्रव्यचतुष्टयादार्थः** 'अध्या-
न्यायः' इति भाष्यीकधिकरणं मौक्तो. पृ. ६०५. दलम
द्रव्यम् ।

० **योगिकशुचिनिवाधिशेषप्रणयनं** छान्दोग्य
लौकिकप्रकरणाय श्राव्यमानम् । या. ३।२।८।२१
पृ. ७७८.

० **यौवात्रयं** सामं वाहते नृचे भवति पूर्वां बृहतीं
'पुनान. सोमं वारणाषो नृकानो०' । उक्तं विद्यार-
पट्टिकः 'बुहानं कानिचिन्' । प्रक्रमेण विरतो बृहताः ।
भा. १।२।६।२५ वर्णकं २. ० **यौवात्रयं** सामं माज्यं-
दिने गीकते । उदाधारश्च प्रयाषो वाहते । 'पुनानः
सोम०' इति बृहती 'बुहानं ऊवरू०' इति स्वो-
बृहती । प्रक्रमेण च तिस्रो बृहती भवन्ति, तानु
यौवात्रयं मेघम् । वि. १।२।६ वर्णकं २. ० **यौवा-
त्रयस्य** रौरस्य न साम्नोर्यां बृहतीविद्यारपट्टकलोरेण
प्रक्रमेण संवाधिते वाहते नृचे कार्यं ज्योतिष्टोमे । १।२।
६।२५-२८ वर्णकं २. मौक्तो. पृ. १८१९ 'ज्योति-
ष्टोमे बृहतीविद्यारपट्टकलोरेण०' दलम द्रव्यम् ।

० **यौव्यस्तु** विरोधे स्यात् सुखानन्दनर्थात् ।
१२।२।१।२७ ॥

० **युग्मस्तु** चातुर्मास्येषु 'परिधौ षण् निवृजन्ति' इति
श्रुतम् । अस्मिन् परिधौ परिधिधर्मा यूपधर्माश्च प्राप्ताः ।

तम विरोधे सति यौग्यः यूपधर्मः स्यात् कर्त्तव्यः मुक्तवा-
नन्वर्थात् । मुख्यः षण् तत्स्थानन्वये यूपः, गमिषानि-
रवात् । परिधिरुपु वहिरङ्गः । तन्मात् पर्यन्तिष्ठे परिधौ
यूपधर्मः तद्यत् उच्छ्रयनं निवृत्तनं इति कर्त्तव्यं. स्यात् इति
पूर्वः पक्षः ।

० **युग्मो वा** तस्य तत्र विधानात् । २८ ॥

० **चातुर्मास्येषु** पाण्डुरेषु 'परिधौ षण् निवृजन्ति' इति
श्रुतम् । तेन परिधिरुपु यूपधर्मं भवति । तत्र परिधौ
विरोधपक्षे यूपधर्माः कर्त्तव्याः इति पूर्वपक्षे सति
सिद्धान्तमुखम् । या-उक्तः पूर्वपक्षपात्रव्ययः । इत्यः
परिधित्वेन शक्यं अविरोधी एव यूपधर्मः वर्तय ,
तस्य यूपधर्मांशु, तत्र परिधौ विधानात् 'परिधौ षण्
निवृजन्ति' इति । तन्मात् तत्र तद्यत् उच्छ्रयणं
निवृत्तनं च न कर्त्तव्यम् ।

० **उभयोद्वाद्वा संयोगः । २९ ॥**

० **युग्मस्तु** चातुर्मास्येषु 'परिधौ षण् निवृजन्ति' इति
श्रुतम् । तत्र परिधिधर्मा यूपधर्माश्च कर्त्तव्याः । धर्मविरोधे
तु परिधिधर्म एव कर्त्तव्यो न यूपधर्मः. तद्यथादिः । यतः
उपयो. कश्चो. अत्रैव धर्मस्य सक्रियो न प्रक्रमेण ।
तदस्य नाम अतएव हि रजभापस्योयोगः । तस्मात्
धर्मविरोधे परिधिधर्म एव कर्त्तव्यो न यूपधर्म इति
सिद्धान्तः । के.

२

० **रक्तपट्टन्यायः** । यत् तु निराहृष्टेऽपि वाक्ये
आकाङ्क्षाकृत्याय एकवाक्यतां कियते, तदा रक्तपट-
्टन्यायमवहति । यथा षडोऽङ्गीति वाक्यस्य निराहृष्ट-
स्यामि 'रिदगः इत्याकाङ्क्षागुणधाय 'रक्तः' इत्यने-
नैकवाक्यतां कियते, तथा प्रकृतीनां दूतपूर्वमासादीनां
स्वपक्षप्रस्थापने. निवृत्तौ प्रकाशनाद्वापान्तरास्वाधीनां
विद्वतीनां चातिविद्वान्ः परिपूर्वोनां शरभभारिभिः सहो-
त्थिभ्यश्चकृद्वाविरोधः पुनश्चापिताकाङ्क्षाधायनः, इत्येव
विगम्येऽप्य प्रचारः । साहस्री ५०।

० **रक्षोमीतिनिगद्यताम्** 'अग्रे रक्षोऽद्राकृत्या
निर्वैवन्' 'अमावास्याया निधिं धरेत्' इति ।

मी. को. ४११

० **निर्वाहिन्यायः** । मौक्तो. पृ. ६३८५ । भा. १।२।२।
५।१५.

० **'रक्षोहृणो** पक्षग्रहणो वेणुधान् तानामि' इति
उपगमनः प्रभुपक्षं आवर्तते ज्योतिष्टोमे । 'उत्सव-
न्याय' मौक्तो. पृ. ११६० । भा. १।१।१।१।
५२-५३.

० **रक्षितवन्तौ** आजन्मगौ स्वस्त्ययन्वा इदौ 'अग्रे
रक्षणे अहं०' 'रा नः शोम विभतः०' इति ।
आश्वश्री. ३।१०।५.

० **रजस्योन्नतानां** भूमिगमन-अश्वात्-अमाश-
भयण-अनमग्न-अवज्जन-अविदेयत अकर्तन-अश्रु-

पन्न-मनगच्छेदन-भर-जुसर्जनादीना प्रियविषयाणा
दशपूर्णमासप्रकरणमितिकलीवर्मेतन्म् । वा १।३।१।
८. २०१.

● रथजु इ भेद्वरूपनउने महाजवे । दामे
नितुणे स्याताम् । पञ्च व्यापणे । स्यापृता एका
दक्षिणावृत्ता चाम्बा । ताम्या भेद्वरुच्छेदु कुर्वात्
दक्षिणावृत्ता दक्षिणतः, स्यापृता उचरतः, द्विगुणे
प्रोते कुर्वात् रन्तोः अन्ताश्च वीचपान्तयोः विः प्रदक्षिण
पर्यन्त ऊर्ध्वगति निरुक्तं वताति । ऐआ. ५।१।३
(वाचवमाध्यम्).

● रथजुमवेग्यावः । यथा रथोरतानतया. सर्पा-
रतना मानम्, शानाचरतु स्वरूपेण, तथा ब्रह्मणोऽनन-
शुदस्य म्प्रब्रह्मत्वेन, बुदस्य च निप्रब्रह्मत्वेन भान न
मानान्तरनिरुद्धमित्यर्थः । माहली. १६५.

● रत्नपरीक्षायाम् । ' यथा रत्नपरीक्षायां द्वाव-
शकुन्त्युपपन्नम् । तथा व्याकरणसिद्धं तावुशकुन्तिरूप-
णम् ॥ ' वा. १।३।१।२० वृ. २८२.

● रत्ननां हवीषि राजसूये इष्टिनिरुक्तिः । तैस.
१।८।१ इत्यय एकतरज हवीषि उक्तानि सैत्रा. १।०।३
इत्यय 'शरुगेनानि हवीषि मरानि' इत्युक्तम्, 'ज्योदेव
रत्ननां हवीषि' इति मल्लापारः (१।३।११) । नि.
१०।१११. ● रत्नना हविषु मैत्राशांस्यस्यै 'स्यपृता
वेदिमन्ति, स्वपदिन बहिः, स्वपृता इष्यः' (तैव.
१।८।१) इति । तत्र एतोरुपकाराणा अत्रानां अनट्टयान
अट्टनोपकाराणा तु अतुट्टानम्, अट्टनतादीनि न
कर्वन्ति, यर्हि मरणादीनि कर्वन्ति । १०।१११.

● 'रथ कच्छति' इति वाचस्पतिनारः मीमे.
वृ १००० 'अधीं मयना' इति निन्दी, मीन्या.
मपृते च उच्यते । ● वाचस्पते 'यजुर्ब्रह्म रथमप्यवे
दमादि, कर्मभयुं होये, मानभियुं कमुद्राये' भा १०।
१।१।१०५. ● रथेन यजुर्ब्रह्मेण वाचस्पते विहितेन,
अप्यवेदीं रथेन मयनात्स्य न निरुक्तिः । १०।१।२।
५४-०५.

● रथाक्षमात्राणि अन्तावाति प्रुपैकद्रमिन्यावी ।
मंकपे. १।४।२१. मीको वृ. २२६० 'युपैक-
द्विग्यावी रथाक्षमानाणि पूषान्तवाति' इत्यत्र द्यम् ।

● रथाक्षमात्रान्तरालका च मयैकदक्षिणी विहित
नत्र मविष्यति । वा. १।४।२।१६.

● 'रथचोपेण मादेष्टस्य सौत्रमुपाङ्गोति' इत्यत्र
उमाहारद्वेदः पूर्णपथे, तत्पुपयः सिद्धान्ते । वा. ८.
१५३.

● रथचोपाधिकरणम् । वाचस्पते मादेष्टस्योपे-
पाकरणतापनतया विहितेन रथकुमुनिपोषेण प्राकृतदं-
मन्त्रशोभांश्च ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विद्वतावर्षिकं
स्यात् । १०।४।१।११ ॥

भाष्यम्— एव वा । अस्ति वाचोवः, 'शरदि
वाचोयेन स्यागवशांशो यजेत' इति । तत्र अथुते 'रथ-
चोपेण मादेष्टस्य सौत्रमुपाङ्गोति, दुन्दुभिनोपेण मादे-
ष्टस्य सौत्रमुपाङ्गोति' इति । अस्ति च प्रकृतौ 'वा-
च्यन्तमित्ति र्मात्रायां सौत्रमुपाङ्गोति' इति । उर्दिह
चोदनेन प्राप्तम् । तत्र समाप किं रथचोपेन दुन्दुभि
चोपेण (च) चो नार, स मन्त्रस्य निरर्तकं, इ
द्रा तत् दर्भयो, उत्रोमयमुममस्य निवर्तकमिति । किं
प्राप्तम् ? शब्देन सामान्येन वाचो मन्त्रस्य निरर्तकं,
द्राचनेन द्रान् दर्भयो । ननु तत्पुपयनिर्देशोऽप्यम् । तेन
परार्थेन शब्द चोपदिशोपर्यनेनोपकारम्, न स्वर्णोप
निर्देशम् । अथोच्यते । इदमनिर्देशोऽपीदृशो भवति । तत्रा-
यमवयवम्, न रथः परार्थ उच्यते । अर्थादि तत्र
हीयेत, एतया च इत्था । चोदनालिङ्गसंयोगश्च बाधेत ।
तस्मात् चोपो मन्त्रस्य निरर्तकं, द्रान् दर्भयोति ।

दुपू — 'रथचोपेण' इति इयो दर्भयोनिर्देशः,
चोपो मन्त्रण । कुतः ? एतत् (रथश्च चोपश्च इति
इन्द्रममागमने) स्वाद्यो रथाद्यो मन्त्रिणः । इत्याद्य
(रथस्य चोपः इति पञ्चीनपुस्तकस्य) एतदीशम इति
एतथा प्रीति, अति नार्थः । रथचोपो रथचो मन्त्रीति,
चोपश्चोऽपि चोपेनेन । तत्पुपये नृ रथः चयर्थ उच्यते ।
तस्मात् ईदोऽप्यम् । ननु दन्दे रितचने मन्त्रेति । उच्यते ।

‘सर्वो ह्यतो निभापया एकत्वात् भवति’ इत्येकवचन (इडे) भाव्येन ।

चोदनालिङ्गस्योपेगं वद्विकार प्रतीयेत, प्रवृत्ति-
सन्निधानत् ॥ २ ॥

भाष्यम्— एव प्राप्तं, वृत्तम् । चोदनालिङ्गस्योपेगे
वद्विप्राय प्रतीयेत । उभयस्य चोदनालिङ्गस्योपेगे मैत्रे-
कस्य । रथयोपेगेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथ
निघिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रवृत्तौ दर्शो
लक्षणम्, मानस्य । नचिदानीमेषोक्त इदमिदंशो मवि-
ष्यतीति । नैवेदम् । द्विवचनं हि तथा स्यात् । एक
वचनेन च निर्देशः । तैवेते लक्षणम्, स च घोषः ।
तेन हि धमनि साहाय्यरतुतीयायाः । ननु ससुदयेन सप्त
मिन्नाहारे भवित्येति । नहि, समुदायस्यामन्वयार्थेनात् ।
अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्त-
कमिति । ननु मनो वाचक एव, उपावर्तन्यमिति । नैख-
च्यते । उपावर्तनमप्यभिधापयतो मयः । न चोपावर्त-
मानं स्तोत्रोपाकरणम् । अथापि अभिधानं स्यात्,
तथापि तस्य निवर्तकं । लक्षणोपावर्तनमिति प्रवक्ष्या
श्रुति । अभिधानोपावर्तकमिति चोदना । भुक्तिश्च चोद-
नाद्विधीयते । तस्मादुभयस्य निवर्तनो रथयोपो हुन्दुमि
योपश्रेति । हि मतिरिति प्रयोजनम् । नहि रथो न घोष-
विशेषणम्, नरयतिरिष्टोऽपि योप स्तोत्रोपाकरण
सप्तदेविति ।

द्वयम्— (विद्वान्माह—) एव तर्हि (यदि समा
हृतसमाधोऽयम्, तत) तत्पुरुषादपि पार्श्व्याम् अथ
समासः प्राप्नोति । कथम् । अथ (समाहारसमासे)
षष्पदिस्वोर्न समाहारः, स प्रथमनूत, त प्रति
धनत्विषे व्यञ्जत गुणभूतो उपावर्तते । स च समुदाय
(चक्षुष्यो हेतौ) अनेकार्थसमुदायो हि समाहारः ।
अतोऽसौ) न केनचित् प्रवन्देनोच्यते । तत्र द्वापि
रथयोपो पार्श्वो मनेताम् । तस्मात् तत्पुरुष एव सौपात् ।
प्रयोजनम्, यदि रथो घोषविशेषणम्, एव निषयो
भवति (रथस्त्वैव घोषः, ना-रथस्य) । ननु पूर्वपक्षेऽपि
नियम एव (स्यात्) । (अरुणात् एक
कथार्थम्) । उच्यते । अजाकारगुणवचनोऽयं सप्त

एव (रथयोपमान एव) उपपद्यते । अरुणगुणस्तु सधा-
रुणोऽपि भवति । तत्र वाक्येन (एकहावनी—) इय-
निषयो भवति ।

शा— वाक्येये श्रूयते ‘ रथयोपेण माहेन्द्रस्योप-
सुधाकरोति ’ इति । प्रवृत्तौ ‘ उपावर्तन्यम् ’ इति मन्त्रेण
दर्शोपेण स्तोत्रोपाकरणम् । तस्मिन्, किं रथ दर्शोनिव-
र्तकं, घोषश्च मानस्य उत रथस्य घोष उभयोनिवर्तक
इति सशयः । तदर्थं च किं वयं समाहाररुद्रो रथेन
योपेण च इति विना पण्यितस्तुल्यम् । तत्र पण्यिसमास
पक्षे पूर्वपदस्य लक्षणा स्यात् । अतः समाहाररुद्रः । तेन
रथो घोषश्च द्वय उपाकरणसामानम् । तत्र रथो इत्यन्त-
र्यामात्वाद् दर्शोनिवर्तकं, घोषस्तु मानस्य शब्दत्वसामा-
न्यात् । एष च न अपत्य रथस्यैव घोष आदत्तः ।
घोषस्य अनिर्गोणात् येन येनचिदपि घोषेण कार्यसिद्धेः ।
इति प्राप्तं, बह्वम् । इत्येतरयोमाहने पदद्वयमपि श्रुतिवृत्त
स्यात् तथा तु रथयोपान्यामिति द्विवचनं स्यात् ।
समाहारादप्येते तु द्वे अपि पदे लक्षणार्थे स्थातान्,
तत्पूर्वपदानां लक्षणात्सिद्धमिदं पण्यिसमासभयणम् ।
तरमात् रथस्य घोष उपाकरणस्य साधनम्, स च
प्रावृत्त लक्षणं न नदर्शो निवर्तयति ।

सोम— यदि कार्यं विधानात् श्रेरं कुशदाप,
नहि रथस्यापि दर्शकार्यं विधानात्, तदाथकस्य स्यात्
इत्युच्यते समिति ।

दि— ‘ रथहुन्दुमित्युपोपौ किं बहिर्मानो नमः
त् । वाषकावृत तदयोप एक एव हि वाचकः ॥, रथ-
योपेत्य इन्द्रस्त्वैतेनो वाचनी, न सत् । घोषाभ्यामिति या
योपे लक्षणा ना प्रवृत्तौ । पूर्वपक्षेऽनयोऽपि शब्दो-
ऽनास्तु रथे इति । सदातो रथदुन्दुभ्योरैव घोषः
प्रयोजकः ॥ ’

भाट्ट— एव वा । वाक्येये ‘ रथयोपेण माहेन्द्रस्य
स्तोत्रसुधाकरोति ’ इति श्रुतम् । तत्र अतिदेशप्रवृत्ते
पूर्वपक्षेनानेन रथयोपकरणसमुपाकरणेयं माहेन्द्रोदेशेन
विधीयते । प्रावृत्तोपाकरणस्य च स्तोत्रोपाकरणस्यैव लक्षणा
मिति नान्यद्वारन्यप्रवृत्तः । अस्तु वा पदनेपथं लक्षणाया
माहेन्द्रोपावर्तन्योपावर्तन्योपाकरणस्युपावर्तनं रथयोपस्य

विधि, प्रहृणो च आकाशमास्वोपाकरणे दमौ उपा
 र्त्तव्यम्' इति मात्रश्च साधनम् । तदनौपदेशिनेन रथ
 घोषातिदेशिकस्य नापे अत्रत्यमाविनि, किं रथो द्रव्य
 रत्नमापात् दर्मोनिवर्तकः, घोषश्च शब्दत्वमापात्
 मन्वस्य, किं वा रथस्य घोष एव प्रयोनिवर्तकः, इति
 चिन्तायाम्, पूर्वपदे रथसाप्रसङ्गेन तत्पुरुषसमानानु
 पपदोद्देश एवापम् । न च द्वेऽपि इतरेतरयोगद्रोषाभवापे
 द्वित्वनापभेदेऽवचनातुरोवेन समाहारद्रोषो वाच्यः ।
 तत्र च बहुव्रीहिवत् समाहारे पदप्रभस्य लक्षणपक्षेर्वै
 त्तुपुरुषातीत्यभवेति वाच्यम् । समाहारद्रोऽपि पद-
 द्वये लक्षणानुवृत्तानाम् । नहि पक्षिपदं वादम्
 (वात्स्य) ' इत्यादौ समाहारो नाम विरोधतया कश्चिद्
 प्रतीकते, अथवा पाणिपादयो समाहारविशेषणत्वे
 वादन (धारण) र्गणत्वमुपपद्ये । अत एव एकविध
 एव द्रव्य । तत्र च ' सर्वो द्रव्यो विभाषयैकवचनत्वे
 इति वचनेनैकवचन वैकल्पिकम् । अत एव, एकवचना
 न्द्रव्यं ' समाहारद्रव्यं' इति यद्वाङ्मनसि परिभाषा
 मानमेव । अतश्च द्वे कस्यापि लक्षणीत्वमापात्
 तत्पुरुषापोषात् एव प्रकृतवचनम् । यदि पक्षिकवचनस्य
 द्विवादी लक्षण उद्भवति तथापि तस्या अत्रयैकवचन
 मिष्टत्वात् पक्षाधिकरण यावेन अशेषतया तत्पुरुषापोषया
 प्रदर्शयते । न चोभयविधाने वाक्यभेदः, द्रवेन परस्पर
 महितयोरेन करणत्वनिधानात् । न च तथापि इतरेतर
 योगद्रोष परस्परमाहित्यतो पदप्रकथयया भावनेक
 त्वात् कथं तत्तीकार, तत्र तस्य घनउदरिस्मसर्गविक-
 याऽपि नाधोपपत्तौ लक्षणाया प्रमाणाभावात् । धकस्य हि
 स्वसादृशत्वात्तद्विचित्रात्त्वमभोगे कर्मत्वेऽप्यत्र, मदिगस्यापि
 तदसाहित्यमनुक्तिरस्य चेतनेति च लक्षणा । अतश्च रथो
 दर्मनिवर्तकः घोषश्च मन्निवर्तक इति सिद्धम् । एव
 च घोषो नावश्य रथस्येति प्रयोजनम् । न च
 द्वेदेन तयो परस्परमाहित्यावयवे अक्षैकत्वयनी-
 न्यायेन परस्परनिधमात् कथं न तयो रथस्येति
 वाच्यम् । यादौघोषपदइयसर्गमाहारे हि आगोषा
 लाङ्गन उपधयो वादशोऽथोऽङ्गमन्ते तादृगादौ
 तदर्थयोग्यात्पुष्पौ पाङ्किकीपविषय वत् । अत

एव अक्षैकत्वाननीसले परिच्छेदपरिच्छेदकभाव एव
 पाङ्किकीपविषय । ' अत्रये कृत्तिका' इत्यादौ लघु
 चय एव । अत एव ' पाणिपाद पश्य ' इत्यादी
 सिद्धान्ते द्वे इतरेतरयोगस्य परस्परसापेक्षेण एकात्र
 रूपरथ मात्रयोरेव भासमानोत्पाद् नैव कश्चित् पाङ्कि
 नावश्य, न वा निरूपयनिरूपकभावस्य नोपविषयता ।
 अतो यत्नकल्पविधयो एव मन्निवर्तकः इति
 प्राप्ते, नाथ द्रव्य, स हि न तादृशतरेतयोः, तथापि
 द्विवचनापक्षे । नापि समाहारद्रव्यं, तस्य वाच्यता
 भावेन पदप्रशस्यापि समाहारे लक्षणाऽऽपत्ते । न च
 इतरेतरयोगद्रव्य एव ' सर्वो द्रव्यो विभाषयैकवचनत्वे
 इत्यनेन वचनेन एकवचनस्य वैकल्पित्वमनाविधानात्
 समाहारद्रव्य प्रमाणसम्भवं इति वाच्यम् । ' द्वैकवचनो
 न पठित्तो भवति समाहारैरन्त्यादेव तद्विद्वत्' इति म्हा
 भाष्येनैव वाक्यविषया प्रमाणात्वात् । इदं हि वाच्यम्
 ' सर्वो द्रव्यं' इत्यस्य मन्वयस्यानार्थं तत् समाहारस्य र्क
 वचना गदरसमासेऽभिधानं तावथितं । अतश्च अनुवाचन
 कलादेव समाहारस्य समुदायापर्यायित्वात् पदद्वयो लक्षणा
 बहुव्रीहिवत् । न च तत्र किञ्च वयानुपपत्तिः, ' पाणिपाद
 पश्य ' इत्यादौ तदुपपत्ते । ' पाणिपाद वादस्य (वात्स्य)'
 इत्यादौ तु समाहारे एव समाहाधिकरण्येन अत्रय समा
 हि समत्वयोर्वा पुनरुपपत्तेति ध्येयम् । अतश्च समाहार
 द्रव्यस्यास्य तद्वचनत्वात् तन्मेकलक्षणाङ्गीकारेण तत्पुरुषा
 प्रवणात् रथस्यैव घोष । दम्तुनस्तु भवति इतरेतरयोग
 द्रव्य एव एकवचनस्य वैकल्पिकता, न तु अत्र द्वे समा
 हारस्य भावविद्याधीयते तथापि प्रहृणे न द्रव्यं, एव
 वचनस्य द्विवादी लक्षणाया द्रव्यपक्षेऽपि तुल्यत्वात् ।
 न च नपवद्विचित्रत्वात् तस्या अयोध-रम, घोषस्य
 निरूपकत्वपक्षेऽप्यनेन अपेक्षितविधानसामान्य मुरद्वलक्षणा
 पादकल्पपुरस्स्यैवावशयोक्तव्यं । यदा हि भोक्तव्यं
 त्यागोऽपि अपेक्षितविधानसामान्यं प्रमाणात्पादावद्वी
 कृतं, तदा किन्तु वक्तव्यमभवतो लक्षणात्तवे अपे
 क्षितविक्रान्तानुद इति । किञ्च इतरेतरयोगद्रोऽपि
 साहित्यलक्षणाया पदद्वयेऽपि आवश्यकत्वात् तत्पुरुष
 एव युक्तः । न च तस्य सप्तमीतिभवा भावने, तथापि

अनुमानार्थैयर्वापत्तेः । इतरथा कर्मैवाग्नीनामपि तत्रैव
 गोधापत्तेः । अतश्च रथस्य घोषः उभयोर्दर्ममन्त्रयोनि-
 वर्तकः । न च शब्दत्वसामान्यात् मनस्यैव निवर्तनी-
 ऽस्त्विति वाच्यम् । सादृश्यस्य हि निवामनपेक्षायामेव
 निवामनकतः, ग्रहणे चोपकरणसदृश्याज्ञानापनकत्वकार्य-
 वनस्यैव विहिते रम्यतोषे वैशेषार्थाभिधानात्तत्राप्य-
 कस्य मनस्य निवर्तकः, तथैव वरपदपरत् शापकस्य
 दर्भेदवापि निवर्तकः क्षापनरूपस्य कार्यस्य औपदेशिक-
 जनकत्वमेव जनकान्तरास्तिदेशान्मैव व्यत्ययनात् । अत
 एव 'धेनुर्दधिणा' इत्याद्यामपि न सादृश्यस्य निवाम-
 नकत्व । दन्माडदस्य घोषेणोभयोर्वाच ।

मण्डन— 'दर्भमन्त्रार्थेयोषोप ।' काश्रक. । ३.

अरुत— 'रथघोषात् मनःसर्भा ।' काश्रकौ । ३.

• यत्तु कैश्चित् वृद्धोही अन्यपदाद्यै निरुद्धल्लु-
 ळात्तम्, पङ्कजपदेऽपि क्ततो निरुद्धल्लुषापत्तेः. योग-
 कतिप्रसादोच्छेदापात्तत् तदुहीहृत्पति तददेव अन्यपदाद्यै
 शक्तिः शब्दुपपादितम् (अक्षान्वायेन), तत् पङ्कज-
 पदप्रतिरन्त्या शक्यपङ्कजारे यमाहाद्वन्देऽपि यमाहारे
 अन्यपदाकारणतो रथयोपाधिकरणसिद्धान्तानुप-
 पत्तिप्रसङ्गान्त्तु नर्षे-तत्तम् । औ ३।१।१।२२.

• रथमुत्ते 'सुजनस्य स्ते' इत्यादयः. उभाहृतयः
 रतु । संसर्ग्य २।१।२८. मीको. पृ. ३०६१ "सुज-
 नस्य स्ते" इत्यादयो दन्माहृतय. रथमुत्ते स्यु. " इत्यत्र
 श्रुत्येन ।

• रथपदवाच्यतायः । यथा- न्ये नियुक्ते पश्ये, ते
 मिन्तित्वेन रथं उच्यते, नियुक्ते तु न रथमुत्ते वेद्युत्तम्,
 पन्सरस्तेहास्तिगवाहृतयत्तश्च हेपुग तथा प्रहृतेऽपि ।
 साहस्री. ३९३.

• रथयन् (मनस्यमेतत्पदम्) । यथा 'यत्तुयुक्तं
 रथमनस्येव ददाति' इति रथस्य वाक्यस्यपेरेण प्रामाण्यत्
 आशयश्चानाद्य अल्पयुग्माने नियम. (एयनिहापि) ।
 भा. १।०।३।१३.

• रथकारः अनेनैकिक वैरिणोस्ते वा इति मनमेत. ।
 तन विनित् वैरिणिवेयो भिन्न कारस्तरम्, न तु दृष्टा.
 न वैरया न जयिषाः । भा. ६।१।१२।४४-५०.

• रथकारः 'माहिभ्येन वरण्या तु रथकारः प्रजावते' ।
 धनियान् येइवावा जाले माहिभ्य-माहिषो वा उच्यते ।
 'माहिषोऽर्था-छत्रिययो.' इत्यमर. । 'दृष्टाविशेषु
 वज्ज.' इत्यमरः । वैरयत्तु दृष्टया कस्य, वरयो ।
 वि ६।१।१२. • रथकारः गौधननापरपर्यायः पर्या-
 विशेषः । रुदे. प्राक्कनात् 'रथ करोति' इति शोभस्य
 दौर्भवात् न दिवातिः । 'वर्षासु रथगतोऽग्नीनादपीन' ।
 मीन्या • रथकारस्यापि आपेयस्यमस्ति । सकर्षे.
 ३।१।६. मीको. पृ. २३८८ 'निपादरथकारयोगेपि
 आपेयस्यमस्ति' इत्यत्र उच्यते । • रथकारस्य

आधानमानेऽधिकारेऽपि नोत्तरकमेहु अधिकारः, निष्ठा-
 ऽभावात् । तदुपाधन च नास्तिमरस्यार्थं किन्तु लौकिका-
 मिगुणक स्वर्गकमेव रतन्त्रमेव प्रधानम् । ('निष्ठादाय-
 नारयोत्पादनादिगिहोन द्यंयुर्गोषाद्यो च नियमेवे' इति
 सत्यापादश्रौतस्युत्तम् । ३।१।१५) । मीन्या. • रथ-
 कारस्य क्रमोः गौधननाय नाम अनेनैकिकस्य आधाने
 अधिकारः । ६।१।१२।४४-५०. • रथकारस्य सकर्षेण-
 पातिविशेषस्य आधानस्यापे पर्युत्तु. । वि. ६।१।१२.

• रथकाराधिकरणम् । रथकाराधानाधिकरणम् ।
 रथकारस्य गौधननापरपर्यायस्य आधाने अधिकारः ॥
 वचनान् रथकारस्याऽऽधानेऽस्य सर्वशेष-
 त्वान् । ६।१।१२।४४ ॥

भाष्यम्— आधाने श्रूयते । 'वर्षासु रथकार
 आदपीत' इति । तत्र सदेहः किं वैरिणिकाना अन्वतमो
 रथकारः, आहोमिन्यत् अनेनैकिक इति । किं प्राग् रथ
 कारस्य अनेनैकिकस्य आधानमेतत् । तुउ । वचनान् ।
 पञ्चमिद् भवति 'वर्षासु रथकार आदपीत' इति ।
 नहि वचनस्य किञ्चिदल्पस्य नाम । सर्वशेषश्च अनेनैकिक
 वताद्ये । ब्राह्मणाजन्वविशा उच्यमानानम् । परि-
 दोषात् अनेनैकिको रथकार इत्यतः ।

न्यायो वा कर्मसंयोगात्तदुच्यते प्रतिपिद्ध-
 रथात् । ४५ ॥

भाष्यम्— न्यायो वा न्याय वैरिणो रथकारः
 रथस्येणा विदोषोच्यते । युगे हि अन्वतमोत्तम्
 प्रतिपिद्ध. । तस्मान्न वैरिणो रथकारः स्यात् ।

अकर्मत्यासु नैव स्यात् । ४६ ॥
 भाष्यम्— नास्ति त्रैविक्रितो रथकार । प्रतिषिद्ध
 हि तस्य गित्योपपत्तिरिति । अत्रैविक्रितस्तु अस्ति ।
 तस्मात् पञ्चप्रामाण्यान् व आधस्यति ।

आनर्थक्यं च सयोगात् । ४७ ॥

भाष्यम्— ब्राह्मणविदु यस्तददो नियता । तान्
 प्रपि वया उच्यमानान् अपि असन्नघदानपत्रय प्राप्नुवुः ।
 तस्मात् अनैविक्रितो रथकार इति ।

गुणार्थेनेति चेत् । ४८ ॥

भाष्यम्— एव चेत् पञ्चवि, नास्ति त्रैविक्रितो
 रथकार, प्रतिषिद्धस्यात् गित्योपपत्तिरित्येति । गुण
 र्थेन कश्चित् गतिरिति रथकार । यापि जीवन
 चैतन् । वाक्येन तन्न इदमाधान विज्ञाने ।

वृत्तमिति नित्यम् । ४९ ॥

भाष्यम्— उक्तमेतदस्मात्, न निमित्ताधानि
 एवानि अथानीति (२।३।१४) । क्रिमयो वरि न
 निमित्ताधानि । वृत्तदो मनति, प्रापकानीति । प्रापि
 तस्मात् तेषामाधानम्, पुन प्रापणमवयवम् । तेन
 यन्प्राप्य तस्य भवितव्यीति । अथोच्येत एतदेक
 निमित्ताधे भवितव्यीति । नैतदेवमस्त्वत्ये । वस्तुनादि
 रयुव त्, कथमिदं वर्णमि स्रथयेत् । अथिच
 प्रापकण्डे आधान विधीयते श्रुत्या । निमित्तण्डे पुन
 वर्ण विज्ञातव्यं वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्यालीयसौ
 इति । तस्मात् अनैविक्रित्येवमाधानमिति ।

सौधन्वनास्तु हीनव्यापन्नप्रणालं प्रतीयेत् ।
 ५० ॥

भाष्यम्— न तु सर्व एव अनैविक्रितो रथकार ।
 सौधन्वना इत्येव जातिरन्वन गत् । (ब्रुव १)
 सौधन्वना नाम जातिरभिधीयते । हीनस्तु क्विचिद्
 वैभक्तिर्यस्यो जातन्वत्, न तु दृष्टा, न वेत्या, न
 दादिषु । तेषामिदमाधानम् । कथमप्यगमने ? प्रसिद्धं
 भवतव्यम् । मन्त्रवर्णो हि भवति ' सौधन्वना क्रम
 गृह्यस्य ' इति । ' कभूया त्वा ' इति रथकारस्य
 आधानमत्र । तस्मात् सौधन्वना क्रम इति ।
 क्रमाथ रथकार । अथिच ' नैमि नपन्ति क्रमते

यथा ' इति वे नैमि नपन्ति ते क्रमन इत्युच्यते ।
 रथकारश्च नैमि नपन्ति । तस्मात् अनैविक्रितता
 अगुदाया एतदाधानमिति ।

श्री— रुद्रिकवेन योग्यायान् वचनान्वाच, अथिदु
 योऽपि अधिपकप्रतीतेर्यथायात्, ' कभूया त्वा ' इति
 च मानस्यात् कभूयौवचनपत्रयस्य अवान्तरवचस्य
 रथकारस्य इदमाधान विधीयते ।

सोम— अत्रार्थेयान् अविदुयोऽपि अहामर्णद
 नथिकार इति प्रत्यवस्थानात् संगति । नकि प्रमा
 वरस्तु अस्माभि रथकारस्य नत्रधिकानोऽप्यौक्रिते ।
 तस्मात् अस्मिगुण्य अर्थकर्म इदमाधानम् । तत्र
 विधिन्यायेन कल्प्यं पत्रम् । सूत्रार्थेभ्यु— पयनात्
 रथकारदेदमाधानम्, तथा अस्याधानस्य अर्नैविक्रिता
 धानापर्याय परिशिष्टवत् अनैविक्रित्यस्यसरस्येदम् ।

त्रि— ' विद्यादिषु रथद्वयो वा, ऽऽधोऽऽ
 योगत ।, वृत्तवर्णां तर तस्याऽऽधाने चर्तुंरुच्यते ॥'
 येत्याया अनिवाहुत्पत्रो माहिष्य, दृष्टाथा वेणुदुग्गा
 करणी तस्या करत्या माहिवाहुत्पत्रो रथकार । तथा
 च यत्रन क्व ' माहियेण करत्या तु रथकार प्रववते'
 इति । तस्य च रथकारस्य आधानकालो वर्णुः ।

भाट्ट— यथावा वर्णानामाधान विधाया ' वर्णानु रथ
 कार आदधीत ' इति श्रवम् । तत्र विज्ञातव्यमिति कल्पन
 गौरवापन, तादृशादीनामत्र रथकारे निमित्ते आधानो
 हेतुन वयावधि । इति प्राप्ते, रथकाराद्यन्व प्रतिदि
 वरेण सौधन्वनापरवर्तये जातिरित्येते स्वत्वात्, तस्यै
 नाप कालविशिष्टाधानमिति । न च तत्रापि दग्मेवैवेन
 पत्रो रुद्रिकल्पनाया प्रमाणमात्र । रथपत्रुर्वैवपि सौध-
 न्वने प्रवेगिण तत्रायात् । न च प्रोक्षणीयवन्वत् (१।।
 ९।११) योग्यतामात्रं तदुपपत्ति, योग्ये ब्राह्मणौ
 अत्रप्रवेगेण रुद्रिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । रथारण्येय
 तात्रन्वेदकमनुत्तरस्य कादचित्स्वरत्नामिनि निमित्तत्वात्
 तुपपत्त रथकारपदवैधर्म्यमन्वाच । अत प्रसिद्धिकलात्
 सौधन्वना एव रथकार । तुषत्र च ' प्रात्यात् जापत
 वैर्यात् सुधवाऽऽनाः एव च ' इत्यादिना उक्त
 नैविक्रितात् निरन्यून वेदाधिकृतो जातिरित्येव, न तु

स्रष्ट । यत्रापि च रथकारस्य 'माहित्येण करणानु तु रथकार
 प्रजायते' (काण १.१५७) 'माक्षि' शोभे प्रजायते वित्त-
 स्रष्टाद्भनशोभेत्पात् 'श्रुताया कर्णे वेत्यात्' इत्यनेनोच्ये
 ऽपि रुद्रम् । तथापि 'कृन्नाया द्या देवाना प्रजयते स्तेना
 दधानां वि रथकारप्रदाध्यात्' इति वाचनित्वात् मन्त्रे कन्नु-
 पत्प्रयोगात् तस्य च 'शौचव्यञ्ज कृमा' इति मन्त्र
 तरे साधनाधिकरणनिर्देशान् शौचव्यञ्ज एव अथ रथ
 कारप्रदेनाभिधीयते । अतश्च तस्य अनियतरात् प्रियापेक्ष
 तात्पर्यावधिपथ अद्गीहृत्त्यापि कृत्कारणेन सविशिष्टायाणा
 उत्तमैर्न निर्धीयते । सर्वाधिकारेषु च प्रख्यात् साधारण्येनैव
 धर्मोन्निधानम् । यत्रापि च प्रियाभावात्स्य तदुक्तम्पु नानि
 धर भ्यात्, तथापि व्याधानमान् अर्थमिधित्तगैरिनाभि
 सुगण वत्त्वव्यवहारात् कथमव्यवहारात् । एत च आहत
 नीत्यादेरनुपयोगात् अभावेन तदुद्देशेन विहिताना 'नच
 गार्हपत्यमन्त्राणि' इत्यादीना धमाणा शेषेऽपि एवस्मि
 मेद कुपेदे स्पष्टिते वा सिपु वा तेषु अभ्यासान् इत्यद्ग
 तुक कार्य इति तन्प्रत्यक्षमिष्टाया । मम तु प्रति-
 भासि-नास्साधानस्य अथमैतत् प्रमाणमावात्, अग्नि
 इति द्वितीयान्तरदे उद्योगदेशरथकारे रथकारप्रदे योगा
 द्वीकारस्यैव न्याय्यताय, अविपु आहृतीयागुत्तरान्तर
 मेव । न च तेषामनुपयोगे, अतिरिक्तया करारधिसा
 भवेन तत्रानुपयोगात् 'आहिताग्निमितिर्हन्ति यत्
 कारैश्च' इति षचनविधिते दादे उपागुत्तरमात् । न धाय
 दाह कर्षोत्तुकारादिभिर्गामवित्तव्य, वन क्रमाभाव
 यमार सद्भन । तदात्तरे आहितमित्येन आधानस्यैव
 उरान्ति तदुद्देशान्मैवासात् प्रत्यङ्गणनाने । न
 नैषापत्ति । तसां प्रतियति विना आपणनगरा-
 रणप्रियदे अनिभवात् । अत् कश्चनान् अथ
 कर्मरे' इति सुगणम् आहृतीयादेरवस्थाप । वन
 नाव' पद्भनूत्तव्यवहारस्य, यदुक्तम्पु नानि । न छति ।
 मत् एत परमानेदुपुनर प्रार कन्नु-ने मन्त्रे अग्निभि
 पारैश्च दाह, परमानेदुपुनर पूर् मन्त्रे तु उपाचन
 कन्नु अभिमिरत् दाह ।

[भा १.५२ वचनात् रथकारस्य कन्नु-शौचव्यञ्जकर
 पराकार इति चिन्तायमेव] । के

मण्डत- 'पिनौ रथकारहि ।'
 गकर- 'रथकारस्य चाहितौ ।' अधिसार ।

● रथकाराधिकरणे तु प्रकरणसाधनस्यै रुद्रिर्न
 तस्यते । अहीनपरस्य रुद्रिवा नास्ति, येन रथकार
 धिक्करवियोगे सत्स्येत । भाट्ट ३।३।८ (टिप्पणी)
 ● रथकाराधिकरणे सुवृत्तायप्रतिवे अथवप्रतिविहितो षष्ठी
 पदात् (उक्तम्) । तु ५६६, साहस्री ३३७

● रथकाराधिकरणन्याय । यथा- 'रथकारोऽग्नि-
 नादधीत्' इत्येव रथकारप्रस्य सत्तात् सदेह, 'रथ
 करोति' इति सुवृत्ता रथकार कश्चन ब्राह्मणो
 रथकारागोप्य मन्त्रानुसंगवमहासाक्षात्प्रयोगेतिपयो
 म्नात्, उत नः सन्तवादीय इति । अयुना वा
 आयापानोपयोगिनि विद्या, तस्या अन्वयाननुसंगेन
 दिज एव रथकारप्रदोप्य इति पूर्वपक्ष । 'माहित्योऽग्नी
 प्रजायते वित्तस्रष्टाद्भनशोभेत्पात् । श्रुताया कर्णे वेत्या-
 द्वितीयोप रिपि मृत ॥ माहित्येण करणानु रथकार
 प्रजायते ॥' इति मनुना १०५५ माहित्येणैवतस्य
 रुद्रिरेव रथकार इति प्रथितमिति पूर्वोक्तप्रतिपक्ष
 प्रतिपक्षमात्रेन तस्यै प्रहणम् । तस्यैवपुनरुक्तस्य
 पानोपयोगिनिविद्याया अथवस्यविद्यै कश्चनमिति सिद्धा-
 न्तिवमिति । किञ्चित्साक्षात्प्रयोगे च स्वल्पप्रदेशेनाथ
 सुगण इति उपेक्षम् । साहस्री २३६

● रथकाराधिकरणन्यायेनापि रुद्रिये साधनमेव
 नोप्ये, न तु रुद्रिनेपसिते योगागोपे प्रतिपक्षस्य
 मानमात्तात् । (सूनि वृ ३१५) ● यत्रापि सिक्
 नमादिउपदे सत्स्यप्रतिदि सुवृत्तायप्रतिदिन्वा, कदा
 च निगनाप्रतिदिरेत् अत्रप्रतिदिरेन्वा कस्या च ।
 अत् एव रथकाराधिकरणन्यायेन वदन्तत्तानाथव
 च सत्स्यप्रतिदिरेत् अथवात्त सत्स्यैव विनादि
 वैपव्यासत् आनथवप्रतिदिरेत्ताना सत्स्यप्रतिदिरेत्
 शौरेण था'पुनरुत्तु नान् । इति वृत्तवत् । कौ
 ३।३।१०

● रथकारादियास्ये (२१ मु रथकार भाषीत)
 शौचव्यञ्जकरात्कन्नुपुनरानुपयोगेन विद्यायि-
 ल्पि (शौचव्यञ्जकरात्कन्नुपुनरानुपयोगेन विद्यायि-
 ल्पि) । मति ५ ७०

० रथकाराधान अष्टमर्थम् । भाट्ट. ५।४।३

० रथकारशब्दस्य रथकारिणि अथवावप्रतिदिग्भवात् 'माहिष्येण करिष्या च रथकार प्रजायते' इति स्मृतेश्च ध्युलोमधिकेण 'सौव वनास्तु हीनचा मान वर्षात् प्रतीयेत् इत्यनेन वा न्वायेन (६।१।५०) 'कर्मणा एवा देवाना म्रपतयेन्नेनादशमीति रथकारस्या दध्यन्तु' इत्याचनमन्वर्थात् 'सौववना कर्मव' इति च सौववनस्यसमानाधिक्यस्य ऋभुशब्दस्य 'त नेमिसुभो वशा' इति मानवार्थात् रथकारविषयत्वप्रसिद्धे 'आस्यात्वायते वैश्वान्तु शुभनाचार्य एव च । भाद्रपक्ष निवर्गान् न गौण शक्तत् एव च ॥' इति शावनात्परपथाये सौववनारथे शान्तिशेषे, समुद्रावप्रतिदिग्भवात् 'रथकार आरपीत्' इत्यत्र समुद्रावप्रतिदिग्कर्मवस्त्वामिधान युक्तम् । सु. पु. ४६७

० 'रथतर ऊचरथोर्गति' इत्यत्रोच्चगवर्णवशेन गतम् । विष्णु. ५।२।८ ० रथतर पवमाने करोति विधितिर्नि सर्गशुद्ध । भा. १०।६।५।६४, ० रथतर शुद्धविष्यपमाने विश्विति गर्वशुद्ध । ५।२।१।८ ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम्' इत्यस्या कृचि गत 'यम् ।' 'अभि त्वा ह्य' इति वृहती योनि, 'न त्वावा अयो' इति स्तोत्रवृहती, तयो प्रप्रयनेन कर्मप्रभ भवति तत्र रथतर गत यम् । वि. ५।२।६, ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम्' ० इत्यस्या योनी उच्य यम् । २।२।१, ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम्' इति कृचि गीयते । परदु. 'वर्षात्पु रथतर गतति' इति निधिन 'क्या भक्षिर आ भुनन्' इत्यादिषु क्वत्वीषु क्तुषु गीयते । ७।२।१, ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम्' इति तृचे गीयते । १।१।३, ० रथतर साम एच्छट्टदृक् न भवति । उत्तराम्ब्य तदध्वरस्य पाठत् (उच्य ६८०-८१) तत्र प्रथमा वृहती द्वितीया च गतोवृहती । द्वयरेव च प्रप्रयनेन कर्त्तव्य धरायते । तदानीं उत्तरे क्तुषु गी भवत । न तु तत्र दशमधीरथ उत्तरदिग्भवे समानेत्तये । ५।२।६, ० रथतर साम । 'मवतीषु रथतर गतति' ।

रथविश्वोपानुपूर्वीमानरथस्य क्रमश्चरन्परितरिच यद् मानम्, तस्यैव रगतस्यन्वार्थस्य अतिदेश, न तु क्व अतिदेश । ७।२।१, ० रथतर साम ज्योतिष्टोमे शुश्रुक्तोर्न वृहता सह विकल्पितम् । ७।३।३, ० रथतर साम ज्योतिष्टोमे माध्यदिने सवने शुश्रुक्तोर्न प्रथमम् । ६।२।६ वर्णिक २, ० रथतर साम विश्विति पठहत् प्रातम् । ७।२।२, ० रथतर साम षड्दशे प्रथमदिने पुनिगापादकम् । ७।२।३ ० नहि कण्वरथतरावथो रथतर इति निधीयते । वा. २।२।८।२२ पु. ५३१ ० रथतरस्य वृहत्तम धर्माणा अनिक्रान्ता समुच्चयो नैदगस्तोमे कण्वरथतरे । ५।२।१६।५७ गीको पु. १३०२ 'कण्वरथतरे अविषकदानां' इत्यत्र दृश्यम् । ० रथतरस्य वृहत्तम धर्माणा न्यवरथस्य उत्तरागगत कालेऽनुष्ठानम् । ५।२।१६।५५-५६ मीको पु. २९७७ वृहत्तमधर्माणा न्यवरथस्य उत्तरागगत कालेऽनुष्ठानम् । ० रथतरस्य वृहत्तम धर्माणा न्यवरथस्य उत्तरागगत कालेऽनुष्ठानम् । ५।२।१६।२५-२८ मीको पु. १८२२ 'ज्योतिष्टोमे वृहत्तमधर्माणा' इत्यत्र दृश्यम् । ० रथतरस्य योनि वृहती, अभि त्वा ह्य' इति । उत्तरा पठ्किति 'न त्वावा अयो' इति । भा. ५।२।६।५५ ० रथतरस्य साग्री योनि 'अभि त्वा ह्य' (योनि २३३, उक्ता ६८०) इति क्तुषु वि. १०।१।३५ ० रथतरे गीयमाने 'अभि त्वा ह्य' ईशानस्य अगत स्वर्तयाम्' इति स्वर्तयाम्बोकाज्जकाले एव गीय यम्, इतरागीचारावकांठे तु समीत्तन कर्त्तव्य इति पूर्वं पठ्क । स्वर्तय इति मन्वोपचारणात् प्रागेव समीत्तनम्, न तु सर्वारमसतृचे समीत्तनम्, इति सिद्धात् । वि. १०।१।२ ० रथतर प्रस्तूयमाने समीत्तयेत्, वृत्ति समुद्र मनसा प्यायेत् अथ नमस्त वाचनिच यन्मन् विधि शीत । द्याक् पु. २०. ० 'रथतरे प्रस्तूयमाने समीत्तयेत् । (उद्ग हा) स्वर्तय प्रति वीक्षण । अथ स्वर्तय प्रति वीक्षण कालार्थे सयोग । न तु स्वर्तयशब्द वीक्षणयो अङ्गप्रसिद्धनस्य च । प्रस्तापकाले यन्मन् समीत्तित तत् स्वर्तयशब्दोपचारणकाले उमीत्तयेत् । भा. १०।६।२।३ ० 'रथतरे प्रस्तूयमाने समीत्तयेत्' ।

स्वर्गं प्रति वीक्षते । स्वर्गं दृष्ट्वा च्चात्तराणां चि रानीत-
नेत् इत्यर्थः । इत्येक वाक्यम् । स्वर्गे प्रति तु वीक्षते
न समीक्षते इत्यर्थः । स्वर्गं दृष्ट्वा च्चात्तराणां चि रानीत-
नात्तद्विभागः । 'अभि रान' इत्यारभ्य 'अस्य जगता'
इत्यस्योच्चारणपर्यंतं समीक्षणं कार्यम्, 'स्वर्गे' इत्यु-
च्चारणमात्रे तु वीक्षते न समीक्षते । उक्तयोस्तु ऋचो-
र्नास्त्वेष समीक्षणम् । वि. १०।६।२.

इत्थं रथंतरापिनरणम् (प्रथमम्) । ज्योतिष्टोमे
'वेन्द्राद्यपामान् ग्रहान् गृह्णाति' इत्यादिना ग्रहापना
गुणविविधिः ॥

गुणस्तु ऋतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत्,
संयोगस्यासौ प्रभूतत्वात् । २।३।१।१ ॥

भाष्यम्-- आदि ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गं गतो वदेत्' इति । न प्रष्टव्यं ध्रुवो 'यदि रथं-
तराणां गोमः स्यात्, ऐन्द्राद्यपामान् ग्रहान् गृही-
यात्, यदि बृहस्पतां शुक्राग्रान्, यदि ब्रह्मसाया
व्याघ्रजाग्रान्' इति । तत्र सतिष्ठते किं प्रदाप्रदाविद्यो
ज्योतिष्टोमस्य विधीयो, उत्र कर्मान्तरस्य रथंतराणां
बृहस्पतामथेति । यदि रथंतराणां बृहस्पतामथ-
णेन च ज्योतिष्टोमोऽस्मिन् प्रयत्ने तदन्वयं गृह्णाति वि-
द्योः । अथ नाभिधीयते, तत्र कर्मान्तरस्येति ।
किं तात्पर्यात् ? प्ररणात् ज्योतिष्टोमस्य । इति
प्राप्ते, इत्येते । गुणस्तु ऋतुसंयोगादिनि । गुणान्दः
पञ्च व्याजं प्रति । नैरास्ति ज्योतिष्टोमस्य इति ।
इतः 'ननु संयोगात् । कथं नहि ? कर्मान्तरस्येति ।
ननु ज्योतिष्टोमकर्तृवैप एव बाधिका यो वाद्, रथं-
तराणां बृहस्पतामथेति । नैति द्रूमः । यदि न बृहस्प-
तामथेति मथेत् ज्योतिष्टोमस्य वाद् । बृहस्पतामथेति
स्तु पयः । कथं बृहस्पतामथेति गोमः भाति, पय वा न
बृहस्पतामथेति इति ? यदि रथंतराणां वा, बृहस्पता वा
निमित्तं प्रदाप्रदाविद्योस्तु तत्र न बृहस्पतामथेति ।
रथंतराणां बृहस्पतामथेति, तत्र ऐन्द्राद्यपामानां गुणा-
पना चेति, तत्र ज्योतिष्टोमस्य गुणविविधिः । अथ रं-
तराणां बृहस्पतामथेति वा न निमित्तम्, तत्र
बृहस्पतामथेति । यदि रथंतराणां चेति नोऽर्थः ? अथ-

मर्थः, यदि रथंतराणां अत्र विशेषणं क्रतोरिति । पुन
एतत् । मन्वाद्यप्यस्यैवम् । समर्थानां हि पदानां
गमागो भवति । सामर्थ्यं च भवति विशेषणविशेषभावे ।
अथाप्यात्र च भवति विशेषणम् । तत्राद्यर्थः, यदि
रथंतराणां गोमः, बृहदेव वा, नाप्यदिति । ज्योति-
ष्टोमाय च बृहति समानि गायत्रादीनि । तस्मात्
ज्योतिष्टोमस्य वाक्ये एवो गन्धाविति । तेन वयमि
प्ररणात् ज्योतिष्टोमस्य गुणविविधिरिति गन्धे, तथापि
तत् वाच्यं वाक्येन रथंतराणां बृहस्पतामथ
मथिद्युर्गतिः । ननु यथा ज्योतिष्टोमो न रथंतराणां,
एवमन्वेषेऽपि न रथंतराणां न भिद्विजि । उच्यते ।
कर्मान्तरं रथंतराणां कथं विद्योः । उच्यते ।
रथंतराणां गोमः स्यात्, इति । ननु नास्ति विधा-
यः वाक्यः । उच्यते । अत्रि य एव स्यात् इति ।
आद् । नैव निधानं शक्नोति, यदि वाक्यसंज्ञकम् ।
निधानस्य निमित्तानेन एव शक्तिः शक्यो भवति, न
विधानाभेदेति । अत्र द्रूमः । यदेतत्, सद्यदि वाक्यम्,
यदि रथंतराणां गोमः स्यादिति, अथाप्यात्राद्यप्यस्यैव,
रथंतराणां गोमः स्यादिति । यत्राद्यप्यस्यैव तस्य
अर्थोऽर्थः, अन्यथा गत्यवस्था । सर्वदिके न शक्नोति
विधातुम् । यत्, अथान्तराणां सत् विचारयति ।
तत्र रथंतराणां बृहस्पतामथेति वा भावो निमित्तत्वेन
श्रुतमात्रेऽपि भवति । तस्मात्तद्विद्योः शक्ति-
संज्ञः । तस्मिन् अविद्योः शक्तिः रथंतराणां
गोमः स्यादिति शक्नोति रथंतराणां कृत् विधातुम्,
यदित्यवस्था । अथवा, यदि वेद्येऽप्यस्याहाः । अथवा,
यथाप्यात्राद्यप्यस्यैव गमना वाचिकं भुजिह्व, यदि तासि
भुजिह्व, तत्र दधि उच्यते इति । एवं शक्तिवत्त्वेन
वाच्येन शक्तिवत्त्वेन विद्योः भवति, एवमप्यासि विद्योः
शक्तिः । यदि रथंतराणां गोमः स्यात् ऐन्द्राद्यप्यामनां
ग्रहान् गृह्णाति वाच्येति । कथं पुनः शक्तिवत्त्वेन तेन वाक्येन
विद्योः भवति । उच्यते । न्यथापि रात्रयः कथ्यते,
यदि दधुपक्षेण निश्चयेन शक्तिः मुञ्चतेति । ननु
न गच्छ, इत्येते परा निश्चयेन शक्तिः कथ्यते,
निश्चयेति ता परा समानानिति इति । निश्चयेः ताः

ना परा समुच्चरन्ती कमेरर्षं शमयति, यमप्रवेदने हि ता मयागदे इति ('वामप्रवेदनेऽकञ्चित् ' पा० ३।१।१५३ इतिमात्राविपर्यये गण्यमाने लिङ् स्यात्, न तु कञ्चित्) । एवमित्वापि यदि ऐन्द्रबावगामान् ब्रह्मन् गृहीत्वान् इति, गहीतुमिच्छेत् इत्यर्थः । तत्रो रभ तरङ्गमानं क्तुं कुर्यादिति । ननु एतं नमि इच्छामात्रं मन्वेत्, न ब्रह्मप्रताविरोपदिवानम् । उच्यते । यथा अरिम् लौकिके वास्ये ' यदि दधुपरोचनमिच्छेत्, याति शुचीन ' इति दधुपरोचनयकीर्तनान् दधुपरोचनं याति शुचीन इति तेन एववाक्यत्वात् गम्यते, एवमनापि ब्रह्मप्रताविरोपकीर्तनान् तेन एववाक्यत्वात् पराप्रताविशिष्टो रथतरङ्गमात्रं गम्यते । अथवा अत्र हेतु-हेतुमन्त्रेणैव (पा० ३।३।१५६) रथतरङ्गमात्रं योम ऐन्द्र बावगामान् ब्रह्मणा हेतुं कर्तव्यं इति । तस्मात् कृत्यन-प्रयुक्तयोगान् शुभं कर्मात्तरं प्रयोग्येत् । एतं कृत्यन-कृत्यसंज्ञेयं व्यर्थवान् मतिरिति । अपि च पूर्वेषु गामि-येन नयितव्यम्, परेण नैमित्तिकेन । कथम् ? एते हि निमित्ते नैमित्तिकं भवितुमर्हति, गाराति । यच्च भवि-त्यन्, ननु तन्, भवितव्यं रथतरङ्गम्, तन् कथं पूर्व-कारणं ब्रह्मप्रताविरोपस्य निमित्तं भवितव्यतीति । अपि च नि एतिस्य कथंयथा कर्मात्तरम्, नरुधमा यात् इत रदपि कर्मात्तरमिति गम्यते । तन्मात्रं जीनिधेयंश्च शुभविधानमिति ।

वा— ज्योतिशेने प्रथमं गृहदधर वैश्विन्ये पृथ-साकनत्वेन चोदिते । तत् पुनं भूयते ' यदि रथतर-रामा योम म्यादेन्द्रावगामान् ब्रह्मन् गृहीत्वान् ' ' यदि बृहस्पताम 'पुत्रावन् ' इति । तत्र सगुणं कर्म श्रवमाणं संदिश्यते किं कर्मात्कं ज्योतिशेमात् उत तस्यैव ब्रह्मप्रता-विरोपविधानं प्रति, रथतराच्छिन्नस्य निमित्तार्थं अत्य-मिति । तत्र एतस्मिन्पदपरिद विचारयित्वापि विमप-कृत्यनप्रयुक्तयोगे रथतरस्य, एव सत्तामन्त्रयोगो इति । तद्विदधयमपि एवयित्वायमपि किं कृत्यविशिष्टं रथतरम्, ता रथपरविशिष्टं कृत्यविशिष्टं भवति । ननु च यदिगन्तो परायात् इह निमित्तं धरीयते, तस्य च उद्विदधमात्तान् विरोपकारोपयमानो गान्त-येत् । अनेनित्तितायेन

नेतस्य यदि द्रह्मण प्रवेधते, तादृशस्य कुर्वन्ति-प्रतिर्भावेत् । अप्रतिपद्ये तु वरात् विधानमापद्यते । निमित्तत्वमपि च यादृशस्यैव भूयते, परि तादृगो ज्योतिशेन, नरुधमास्यैव गुणास्यैवेन अत्यमिति वयं इत्ये । यदि तु तादृहं न भवति, तत यादृशस्य मायापि निमित्तीकर्तव्यं । वास्यं यथाच प्राङ्निमित्तत्वमेव नोत्तान्यते, भवति तत् निमित्तत्वापि विशेषणम्, यथा अत्यर्थधिकरणे वदन्ते (भाष्ये) ' मृषामादे इति या विशेषणम् ' इति । तस्माच्च विविधानुपादयोप इति । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणात् रथतरावतरस्य दुः-सायस्य च यवगा-परेण प्राप्ते, यदिसन्धेन च प्राप्य-पेक्षत्वनिमित्ततापत्तीने, ब्रह्मप्रताविरोपस्य च प्रयोगन-पत्तेन ब्रह्मणत्, इतीत्या च विरोधिता गुणोपपरेण अत्र रोवात् ' तस्मात्पिपूर्वगामेन पुनं इति ' इत्यर्कभेद-त्वेम् । एव सिद्धन्तं प्रातः पुराभ्येन स्वावत्वं चौर-पूर्व-पण परिश्रयो कर्मात्तरमिति । कुत ? ' समाया मति-सामर्थ्यं नचापीष्ट विशेषणे । विशेषणं न्यवरुद्धेषु ज्योतिशेने च नास्ति तत् ॥ ' ' गुणाव्याप्यसंयोगे ' इति पूर्वकर्मासन्धौ गुणो भेदकं व्युत्पन्नम् । इह च षट्-श्रीयर्थेच्छास्य यदिताद्वेषवधेन निमित्तत्व गम्यते न रथतरसत्ताया, उपपन्नसत्तात् । न च ननुविशिष्ट-रथतरमिह प्रतीयते, येन तदेव निमित्तं बल्येत् । न च तत् कृत्या अत्युद्धेत्तु प्राक्यते, अत्यन्तं वि-धानत्वात् । एव हि तद्वचिच्छिन्नत्वं, यदि रथतरस्यैव-धामेति, न तु एव मंगरति । तन्मादवतरमेव कर्त-व्यम्, यदि रथतरगेन अस्य धामेति । न च एवभावेन-कन ज्योतिशेस्य अपत्यं वा अकगतम्, बलिमित्त-म्वेत् । अतो निमित्तप्रतीतिं पारित्यस्य तद्वचनाऽप्य-पत्तेन वैतरथतरसाम्बन्धकर्मात्तरविधि-व्यवधीयते । तस्य हि तद्वत्त्वं न्युम् । न च रथतरसत्तामात्रं विने-पत्यम्, अत्युद्धेत्तान् । न विशेष्यत्वादेन सत्त्वत्वं । न च सामर्थ्येन विना समालोऽवतरस्येत् । इत्येते वा-अगो (गन्ताव) अत्र, इति पूर्वत्वान् अत्रयति-जनम् । अथ कथम् त एतं वैतरथतरसाम्बन्ध-पत्ते-न विद्यते । न तावत्मेव कर्तुम् । तावत् विहितस्योप

सन्धियामान्तरविशेषात् । इदं हि ऋतुसमयेन श्रुतम् 'आमर्षक्यास्तदद्भेयु' इत्येन न्यायेन स्तोत्रेष्वन-
तरति, गावन्करोति तु स्तोत्रेषु साक्षात् विधीयन्ते
तस्मात् यत्परमिति । अत्रन्तरे तु प्रथमसिद्धे रथतर्पणं देव्य-
श्रीद्वैतप्रदेशो ऋतुतर भक्त्याश्रयेणः । एवं च
अन्यथाप्यधिकानात् तद्व्यापनो बहुनीहिननुप्रदीप्यते ।
अन्यथा हि उपरुर्नैवपरस्य लोक्षितोप्यौगादिवाक्यत्वं
अनया परिहरेत् । यदि च ब्रह्मज्ञानानिधानेन कृत् एव-
देक वाच्यम्, तल्लक्षणानि रथतरविधानं च, आनेपस्ताद-
पूर्वभागाभिधानेन निरस्यते । भोगः स्यादिति च आम-
न्यात् तत्कर्म यौगो निशाको, रथतराद्यन्तरन्यायत्वं तु
व्यतिरेकत्वमप्येव स्यात् । यौगमप्येन च प्रवृत्तिदिने
न्योतिष्टोमप्रवृत्तिर्यामं भविष्यति । तस्मात् कर्मविधिः ।
इदमेव भाष्यनते दर्शयति—'यदि रथंतरागमेत्तरथ
शोऽर्थः ?' इत्यादिना । ब्रह्मज्ञानविशेषात् अथ एव न्योः
वाक्येन आन्तराद्यप्येन वा भविष्यति ।

यद्यपि मृत्तानाकषैषु भवान्तराकाश्यानि अप्रमाणम्,
तथापि अर्थाभिभावात् अतिविशिते महात्रक्ये भवान्तर-
यास्याभ्रवणात् विविचयेः अथाप. । (यदिवाच्यं)
परित्यागात् वर अन्वहृत्वं पूरणम्, इति मत्वा
'अथवा यदि गेच्छेत्' इति दर्शयति । लक्ष्मणवत् ११-
शिक्षायाश्च क्वचिः प्रमाणज्ञानेन अन्वहृत्वं, इति न
स्वमनीषिताम्येन अमिहितम् । अन्वहृत्वादि संपद-
वृत्तिरेव व्यतिरेकत्वना लक्ष्यवर्ती धर्ममानवावात् इति
मत्वा 'यदि शक्तिं भुञ्जीत' इत्युक्तस्य पञ्चान्तर
कल्पयति । परस्तु दृष्टान्तस्यैव अधिकं, 'यथा पुनः'
इति कृच्छति । 'अन्वयेन सन्धः' (कल्प्येत यदि
दधुपुत्रेचन दद्यादि भाष्यम्) 'कामप्रवेने हि'
सिद्धं दन्वा प्रत्यावसति इति सिद्धान्तविकरणम् । तत्र
एव वादयोर्भेदमिति । यदि ऐन्द्रमयत्रयान् ब्रह्मन्
अतीतिमिच्छेत्, रथतराज्ञानं न तु कुर्यादिति । तथाप्य
यदिद्वन्द्वहितम् 'शोम स्यात्' इति पदत्रय विधा-
यकम् । 'महान् गृहीयात्' इत्येतत्तु यद्यपि अवि-
धायकम्, तथापि इच्छार्थत्वात् 'शो हि यति-
च्छति, स तत् करोति' इत्येव निरिपत्तं लभ्यते ।

अथवा इच्छामानुषक उपार्त्तं महाप्रार्त्तं 'स्यात्' इति
एवैव लिट् विधास्यति । त्रिभेद व्यतिरेकत्वनाऽपि
अर्थं यथो मन्यं यत्तरतरः इति मन्वानः 'अपना-
हेतुहेतुमनोसिद्धं' इत्युपन्यस्यति । तत्र 'शोम, स्यात्'
इति हेतौ लिट्, 'गृहीयात्' इति विधायेन । तेन
एतदुक्तं भाति, रथंतरागम शोमहेतुकान् ऐन्द्रमयत्रा-
ज्ञानं ब्रह्मन् गृहीयात् इति । न च अतिव्यपणोऽस्य
हेतुरां प्रविष्यते, इति अर्थात् निश्चितो भविष्यति
इति । अथवा हेतुमति 'गृहीयात्' इति लिट् ।
'शोम, स्यात्' इति विशेषे अतुक्तमपि च
शोमस्य हेतुत्वं हेतुमदशेषात् सन्निधेयं भविष्यति ।
तथापि एवोऽर्थः 'ब्रह्मज्ञानाविशेषकारणभूतः शोमभाग,
नर्तनः' इति । 'यदिवाच्यपरित्यागो, कृत्वाप्याहार-
कल्पनाः । च्यवधानेन संवन्धो, हेतुहेतुमदोश्च
लिट् ॥' इति पञ्चविकल्पसम्प्रदेशकः । सर्वं चैतत् शब्दे-
ष्टयाधिकरणसिद्धान्ते एव उपयोभ्यते इति अत्र
प्रसिद्धम् । 'निष्पद्येन निमित्तेन निष्पद्यं प्रति-
भूयते । न रथंतरसत्ता च निष्पद्यत्वं इत्युक्तं-
स्ववत् ॥' पाठ.सर्वेने हि ब्रह्मज्ञानं भवति, मार्त्तं-
दिने रथंतरम्, न चादिपद्यस्य निमित्तत्वात् युक्तं ।
कारणार्थोक्त्यात् निमित्तत्वस्य, भाग तु नैव किञ्चित्
निमित्तम् । अथवा ननु । स च आवृत्त एव विद्यते ।
जगत्सामा च न ज्योतिष्टोमः, इति 'जगत्सामि सामा
भावात्' इति नश्यते । अतश्च 'तस्मान्मन्वादिरेषु
रथतरम्' इति नपार्त्तत्वमिति ।

पक्षरथे तु द्विभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं,
गुणवान्त्वत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— तुशान्तात् पक्षः अन्वया भवति । नैतदस्ति
यदुक्तं ब्रह्मज्ञानमिति । कथं तर्हि ? ज्योतिष्टोमस्यैव
ब्रह्मज्ञानविशेष इति । युक्तः । प्रकरणसामर्थ्यात् । नन्वेत
दुक्ता यावत्सामर्थ्यात् कायन्तरस्य ग्गतस्मात्ते कृत्वा-
ज्ञभेति । परितुत्तमेतत् ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा कृत्-
त्वामा चेति । पुनर्दूषित अनेकसामर्थ्यात् ज्योतिष्टोमस्य,
विशेषण रथंतरेण युक्ता वा न प्रकल्पते इति । तदु-
च्यते । पक्षरथे विशेषणम् । बृहद्भक्तस्योर्गोद्विषयत्वात् ।

माति स प्रयोगो यत्र रथतर नास्ति । मरति च म प्रयोग, विपमानरथतरनामकम् । तदेतद्रथतर मरतिव अभाषारज्जात् विशेषकम् । तस्मात् ज्योतिषो म एव रथतरनामा नूहत्सामा चेति । अथ यदुक्तं पूर्वेण निमित्तेन मरिते अथ, उतरण नैमित्तिकेनेति । नैतद्विशेषतः । मरति हि भविष्यदपि निमित्तं यथा वर्णिवति इति वृषिणहृकर्मा नुष्ठानम् । अथि च तत् इष्टम्, इदं च आन्तिक निमित्तम्, तन् वधावचनं भवितुमर्हति । 'म्यात्' इति चेतुः सिद् विपणि कालेषु मरति । तस्मात् भविष्यदपि निमित्तम् । यत्तु जगतसाम इति कर्मांतरम्, तस्मात्तस्मात् रथतरसामादपि कर्मांतरमिति, (उच्यते) पारसाम, अमभ्यात् कर्मांतरं सवति । रथतरसामो नूहत्सामश्च ज्योतिषो म्म भविष्याम् । तस्मात् कर्मांतरमिति ।

धा— पूर्वोक्तेषु ज्येष्ठिर्ज्योतिषो म्म गुणविधिरय न कर्मांतरम् । एतस्मै हि तेन छिद्रेन रथतरसामत्वेन नूहत्सामत्वेन च प्रहापताविधियथैकनाम्युच्चारणं ज्ञियते । गुणज्ञानवाचकं अर्थांतरप्रत्यये इति एकल विज्ञायते । अथवा रथतरविधियान्त् ज्योतिषो म्म गुणवानप्येव एवमात्तरत्वं बोद्धिर्मास्ति सार्थांतरत्वं प्रतीयते । तदथ कर्मकम् । यत्तु विदोपनाभाभात् सामानरसापेक्ष निदोपनाभाभात् रथतरादेति समासो नापकल्पते इति । तत्र ह्यम् । 'इत्यते पाक्षिकं वस्तु सत्तयैव विदोपणम् । विदोपे यद्विदोपक्य तस्य चेद् निमित्तता ॥' यदि हि रथतर मित्य ज्योतिषेमे अयमहितं वा स्यात्, ततो न चरच्छिद्रादपि । यत्तु अरथतरोऽपि ज्योतिषो म्मयथैव अन्वयेन । तत्र तद्व्यञ्जेदुत्वेन नास्ति निदोपणकम् । यदि च एवमा विना निरादण्डुडिर्न मरति, तत्र एवमसौ दर्शयितुं यो ' यदि रथतर साम अरथ अस्त्वेव ' इति । बहुमीश्व मत्स्यवर्णिनात् मनुष्य अस्तिव्यवधिपरत्वात् न एतस्मिन् अशुभ मत्सासनाभ्यन्तरम् । यत्रा ' यदि रथतर सामेव अरथ मरति ' इति तत्र बोध्यं एवमवश्यम् । तद्वि रथतर यथापि सर्वदा साम, तथापि यत्र ततो न मरति, तदा त मी सामहाषात्तत्वात् अर्थात्वे इति ।

तत्तत्तद्वे रथतर सामेति कल्पते । अथरथ च क्रत्वेषु मैत्रैरनामरतं वाचा यत्, रथतरस्वरूपे सामत्तरव निरथ पौनरुक्त्यात् । न च रथतरस्य सापेक्षत्वं ज्योतिषोमे, येन समासो न स्यात् । इदमितिष्टेषु हि एकमोत्र विषयेषु च एतद्रथति । चेत्तेषु तु भिन्नस्तोत्रविषय साधनेषु प्रत्येकनिरपेक्षमेव माधन्यमिति सामर्थ्यं न सिद्ध्यते । यत्रा पौनरुक्त्यादेव सामस्यत्वं तस्मात्प स्तोत्राणां यत् रथन्येषुपुंस्त्विति वृत्त्युच्यते । अथवा नूहत्प्रगतरो अनादयानरथान् अनादयान्मयोगाच्च विशेषिनो स्तमेतानयो यथाऽवस्तिवानुवादं काल्प्यात् सामांतरण्ये अन्वेषणं परपरतत्वं-छेदेनैव विशेषणवसिद्धिः । तेनोपयन् रथतरविशिष्टत्वं क्रो निमित्तवत् । अथवा अस्तु रथतर क्रतुनिर्वाणं निमित्तमिति । ननु च तदेव न प्रतीयते । उच्यते । कथं च प्रतीयते, तितु यदा मत्स्यक्रतुनयोगाभावात् रथतरविशिष्टं ननु न दृशीत, तदा विकल्पमात्रे समासे यो विभागे विदोपणविशेष्यत्वं प्रतीयते, रथतरमन्थं सामेति च प्रतीयते । पश्यन्तरपाचं ननु निदोपणमेव समासमि स्थत्स्वतिरोपत्तवगावात् तथा विवक्षित्यते । यत्तु च नूहत्तरत्वेऽपि वस्तुस्वरूपेण रथतरमस्ति, तथापि अत्र तावद्विरादे, ताम्नायेन च विदोपणत्वोपपत्तिः । स्ववचने च अनाभावस्य निदोपणकारणं न वस्तुत्पन्नम्, ना भूत् नीत्सुपत्वं, ' देवदत्तस्य नौ ' इत्येवमादीनां विशेषणत्वेच्छेदः । तथाहि, ' न लोके देवदत्तस्य गोसं वन्धोऽस्ति चेवम् । उत्पत्त्ये च नीत्सुपत्तयै वधोच्येन येन तन् ॥' यदि च वस्तु एव अथवा रथतर भवेत् नैव शब्देन विशेषणमुपादीयेत । न हि अत्र किपोपकल्पमस्ति ' अमिषण ' इति । तस्मात् अवश्यं वाक्यगतमेव असाधारणत्वमाश्रितव्यम् । अस्ति च अनापि ता, ज्योतिषो म्मनामस्यै रथतरत्वं विनिश्चयनं कल्प्यात् । प्रथममप्रतीयते च रथतर दिमित्तत्वेन उच्यते, न निमित्तांतरादव्यवसाया प्रमाणं विदोपे । तस्मात् उभयथा अपि अदोषात् निमित्तम्, इति न वदित्वात्तरात्सामादीनामाश्रयणं पुनश्च । न च अमभ्येदने हेतुमत्प्रतीतितायात् मरति, यथापि निमित्तं

त्वमेव न प्रनीतम् । तन्मभवे च न प्रतीतप्रदर्शं युक्तम् ।
 भूतमविव्यहृतमानाना च अविद्यमेन लोके वेदे च
 निमित्तां दृष्टम्, इति रथंतराभिनयान्तमवोचम् ।
 भाषि च यत् एवमन्तेन अश्वारितम्, तत् निरपद्यमेव ।
 ज्योतिशोमप्रक्रमे च अश्वारितमेकस्मिन् रथार प्रशोच्येत,
 इति सर्ववैकल्पिकाना ऋतुप्रक्रमे एव अश्वारित्यात्
 अश्वयुगलविश्रमनागेः 'एवमिदं कर्तव्यम्' इत्यवधार्यं
 प्रदर्शितव्यम्, तदन्तेन प्रयोगाच्चैवप्रवृत्तादिदिशि । न
 च निमित्तं नैमित्तिकस्य रूपरश्मिधानेन उपकरोति, कथ
 तर्हि ? शयमानत्वेन । तस्मान् शययुक्तमपि मकथित-
 त्वात् रथार निमित्तम् । यदा तु एकदेशमप्येवापि तेन
 विशेषितः ऋतु, निमित्तम्, तदा अगौ वर्तते एवेति
 अविरोधः । न च छिद्र, काष्ठविरोधवपन्नेन उपचितः,
 येन अन्यतरागेषामेव निमित्तं भूयात् । सर्वथा हि शक्यं
 दर्शयितुम् 'यदि रथंतरागमा सोमः भूतो भवति भवि-
 ष्यति च' इति । तत्र इह अर्थवदोष एव विज्ञापने
 'यदि रथंतराभिनयति' इति । यतु जगत्साम साम-
 यन्तो दृष्टयुक्तम्, यन्तुक्तम्, नस्य दर्शनीयनेषु
 अप्रमाणत्वात् । अथवा प्रक्रमे द्वियुक्तयुक्तप्रति-
 पत्तिधानादिव जगत्सामसामयात् तत् इति वैवम्यम् ।
 अपि च उवापि नैव भ्रूयैर्भूमोत्सृष्टि, किं तर्हि ?
 अमहत्त्वात् विपुलाते निमित्तत्वेन प्रदृशम् । तस्मात्
 निमित्तार्थानि सर्वाणि शक्यानीति ।

शा— किं ज्योतिशोमात् कर्मान्तर रथंतरसामा
 बृहत्यामा इति निधीयते, किंवा ज्योतिशोमः एव रथ-
 तरेण नूहता वा अश्वारित्यो ग्रहाप्रजाविशेषे प्रति निमित्त-
 कत्वेन अनुधीयते इति । तदर्थमिदं शिल्बते किमर्थं
 मूस्तनऋतुसयोगो रथतरादेः, उत अहत्तनऋतुसयोगः
 इति । तदर्थमपि किं रथतराविशिष्टः ऋतुः इह निमित्तम्,
 उत ऋतुविशिष्ट रथंतरमिति । 'तत्रान्यार्थं प्रधानत्वाद्
 यदुद्देश्येर्निमित्तता । रथंतरविनिर्गतस्य ऋतोरेवाथ-
 गम्यते ॥ विशेषणं व्ययश्चेत्तु विशेष्यव्ययापि
 चोच्यते । ज्योतिशोमे च नान्येषां व्ययश्चेद्दस्य
 संभवः ॥ रथंतरेण कृतमस्य ऋतोर्धर्मसिद्धिर्नैव
 हि । मन्वन्त्यान्वापि सामानि गायत्रादीनि तत्र

हि ॥' तस्मान् रथंतरसामां गुणः कर्मान्तर कल्पयति
 इति पूर्वं पक्षः । न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः ।

सोम— पूर्वस्मिन् पादे कर्मभेदः प्रविधाविति ।
 अस्मिन् पादे तदपादात् प्राधान्येन प्रतियोग्यते इति
 पादान्तरत्वं आनन्तर्यं च (संगतिः विशेषः) । प्रयो-
 जनम्— कर्मान्तरत्वे तस्य फलप्रकल्पनायैव ज्योति-
 शोमाद्भवान् ज्योतिशोमाद्भवेन केचनरथंतरसामं कर्मा-
 न्तरमनुशेषम् । सिद्धान्ते तु नैमित्तिकत्वजमानुशेषम् ।
 'यदि बृहत्सामा' इतिशक्यविहितद्वयवशात् प्रकृतौ
 निवेशानिवेशादर्थं च द्रष्टव्यम् । सूत्रार्थस्तु— रथंतर-
 सामेति सामसयोगस्य अग्रेषु कृत्स्नकृतौ भूतत्वात्
 रथतरसामेति शब्दस्य अपूर्वकतुसयोगात् रथंतरसामादि-
 गुणः कर्मान्तरमादिषेत् इति ।

वि— 'रथतरं साम सोमे भवेत् तद् बृहत्त-
 यम् । ऐन्द्रजययुक्ताः प्रवणशब्दाः ब्रह्माः भूताः ॥ रथं-
 तरादिवयुक्तमन्वन् कर्माधारा गुणः, गायत्रादियुक्तात्
 पूर्वान्मन्त्रावृत्तितो गुणः, सोमशब्दव्ययत्वे ज्योति-
 शोमसमर्थेन । ब्रह्मार्थं युक्तत्वेन व्याप्तित्वात् फलस्यम् ॥'
 आप्तवशात्प्रकारकं न कर्मान्तरविशेषकम्, किं अन्येन
 निहिते सोमनागे यत्र जगत्साम मभवति तत्र गुणविधा-
 यक्रम, रूपेणैवमानस्य प्रतियोग्यम् ।

साह— ज्योतिशोमे 'यदि रथतरसामा सोमः
 शब्दैश्चतस्रसामान् गदान् यदीयान्, यदि बृहत्सामा इत्य-
 म्नात्' इति श्रुतम् । तत्र यदिद्वयोक्तमस्य निमित्तत्वस्य
 न तान्त्र रथंतरं बृहन् वा अश्वय, तस्य विशेषणत्वेन
 वृत्तमहेत्वात् । नाप्यन्यदार्थं, तस्य कायचित्कत्वा-
 भावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिशोमे, सामान्तराणांमपि
 नियन्त्रेण बृहत्ततरसोक्तस्ययोगेणानुत्वा विशेषणत्वा-
 सभवात्, ज्योतिशोमरसावच्छेदेन शयौगम्यापि व्यापत्-
 त्तिमुपगतत्वात् । अतः समावर्तस्य केचनरथतरसाम-
 कत्वस्य श्रुते कर्मणि पक्षप्रधाननिश्चयेन निवेशावभावात्
 उभयविशिष्टं कर्मान्तरमेव निधीयते । यदिशब्दस्तु अवि-
 यतिवार्थं । इति प्राप्ते, बृहत्ततरतो ज्योतिशोमे पाक्षि-
 कत्वात् स्वायोगे चान्त्रा परस्परयोगे मन्त्रा वा क्रि-
 यन्तरोपपत्तिः । न च ज्योतिशोमरसावच्छेदेन तदभावः,

स्वागन्तरकार्यपृष्ठोन्नादावच्छेदेन तदुपपत्ते । अन्यथा तत्रापि काण्डाग्रे प्रोक्तवान्पाठात् नरक्षमात्रपरम्भान्नात् । अतो युक्ते रथतराधिकरणे नरोत्तमिक्तया । वस्तुतस्तु न नरोत्तमिक्त्या तन्मात्रं, प्रयोगान्मादात् । प्रयोगावगतं प्रत्यङ्गतत्वेन अथवादर्शसंरक्षस्य अतुल्यद्वयत्वं व्ययथा चोत्तमिक्त्येवैवमप्यस्य विद्वत्तान्भावेन शूद्राश्रयदे रनापत्ते । अतो लक्षणवाऽपि न्यवस्येव निमित्तम्, नैमित्तिकम् अत्रानिगेण प्रकृत्यापूर्वसाधनोभूतहोदेदान विधीयते । न च पाठादेव ऐन्द्रायजस्यनियमस्य प्रसं तद्विधिरेवंप्रथम्, तत पूर्वंभूय नैमित्तिकतया विधानम् । तद्व्योचनं च निमित्तमात्रे प्रकृतौ विद्वतो च योग । यदापि च सर्वान् निमित्तस्य स्वस्यै नैमित्तिकावस्थानत्वमात्रं प्रमेयम्, तथापि तत्रान् पाठादेव विदे तदमाने तदमान एव प्रमेयं नैवंप्रथम् । तस्मात् कर्मान्तरार्थिषु ।

मण्डन— ' ज्योतिशेभ्ये ग्रहाश्च यम् । '

शंकर— ' बुद्ध्यामाग्नितत्त्वम् । ' नृश्रत्यागादि ज्योतिशेभ्य एव, न कर्मान्तरं प्रत्ययम् ।

ॐ रथतराधिकरणम् (द्वितीयम्) । रथतरादि शब्दानां गीतिविशेषाधिकरणम् ॥

मान्दोऽभिधानशब्देन प्रयुक्तिं स्याद्यथाशिक्षम् । पा२।१।१॥

भाष्यम्— इह श्रुते, ' रथतरमुत्तरयोगान्ति ' ' वक्त्राय रथतरं गात्रम् ' इत्येवमादौभि समाप्त्यायते । तत्र किन्त्वा, निर्गम्य अतिदिरव्यते इति । मनु यत् रथ तरादिभि र्वादेरुच्यते तदतिदिरव्यते । वाडम् । तदेव तु न शक्यते त्रिमैमि शब्दे उच्यते इति । ननु सिद्ध-नेतु ' गतिवियु सासायत् ' (१।१।१।१६) इति । तथापिद्वयं व्यायेपं करिष्यते । स एव तु निर्गमो भविष्यति । यदि स एव निर्गम, किमर्थं व्यायेपं ? दादपार्थं, स्पृष्टानिगननम् । तत्र किं प्राप्तम् ? तदुच्यते । उक्तोभन्वकाणाम्भारिकाशया द्विकार-प्रथम-प्रसन्न-उद्गीर्ण-प्रतिहार-उपद्रव-निघनतया क्वचि सामग्यं अभिनयुक्ते रथतरति । तस्मात् वैरोच्यते । ननु गीते कथा भावान् मान्दोऽभिधानस्य संस्कारार्थमो

वाचका एते शब्दा इत्युक्तम् । तदेव उदम्भत आशिक्ष्यते । मेने संस्कारस्य वाचका । किं वाचकम् ? अकर्मकाले प्रयोगात् । अकर्मकाले साम प्रयु-पन्ते । न च संस्कारकर्मणि प्रोक्षण-अवेक्षण-पर्यायि रग्णादीनि अकर्मकाले प्रयुज्यन्ते, प्रयोगान्मादात् । अथ तु माना एते, तत्र अथ ' स्वाध्यायोऽप्येत व ' इति नियमात् अकर्मकाले प्रयोगो युज्यते । तस्मात् कथा नामानि । निच संशयदेवात् । संशयेश्च भवति रथतरं गृह्यत् इत्येवमादि । न एकत्वात् सामकारकर्मण अन्तर्यं । एतेनैव हि तत्रा पर्यायम्, यथा गीतिविरिति । अथ कथा नामानि, यत तासां मेदात् संसाधयकरं युक्तम् । अपि च यदि गान रथतरम्, गान च गृह्यत्, इह रथतर इह गृह्यत् इति पृथक्त्वेन संज्ञानिदेशो नोपपद्यते । कन् नामत्वे तु उपपद्यते । किञ्च विज्ञानपृथक्त्वात् । प्रति-गामं च विज्ञानपृथक्त्वात् । प्रतिसामं च विज्ञानपृथक्त्वं इत्येव । तदेकरात् गानस्य अनुपपन्नम् । सत्यात्मेरे हि विज्ञानपृथक्त्वं इदम् । तत्रया अन्वतेऽन्वपुरीभाव, नियेऽचूणम् । न तु एकस्य तदुद्गीर्णवश्चूर्णं न । अथ कर्त्तव्यत्वानि, यत कथा मेदात् विज्ञान-पृथक्त्वं युज्यते । तस्मात् कर्त्तव्यत्वानि । उक्त उच्यते । सात्र अभिधानशब्देन प्रयुक्तिं स्यात् पृथक्-सिद्धमिति । सात्र अभिधानशब्देन यथापिष्टं प्रवृत्ति-स्यात् । क्व विष्टं प्रवृत्तुनि सिध्येव । किञ्च सिद्धम् ? स्तोत्रादिभिश्चिष्टं कर्त्तव्यम् । सा प्रवृत्ते । किं कर्त्तव्यम् ? तस्या रथतरादि नामपरमिति ।

जद्वैत्येव्येविधिप्यादावर्तरेऽप्रयुक्तिं स्यात् पृथग्भावात् क्रियाया हाभिस्तनच । २ ॥

भाष्यम्— तद्वचनं पत्रनिहृत्तौ । न तु एव क्वात् क्वच प्रवृत्तिरिति । कथम् ? इह ' वक्त्राय रथतरं गात्रम् ' इति कवलीना ना क्वदेव अभिनय आतिदिरव्ये रत्, कवलीना ना उपरि आपेचभावे । तत्र कर्वे वापत् अतिदेशो न घटते । कुत्र ? शब्देऽर्थविधित्वात् । शब्दानां अर्थविधानं कार्यम् । न च वक्त्राय रथतरं गात्रम् इति कवलीमि योऽर्थोऽभिधीयते, स अभिनयत्व शक्तुमिति वस्तुम् । तस्मात् कर्त्तव्येति । आपेच-

वेऽपि न सगदति, वृषणागान् । नहि गच्छेद्वादे सगदति, वृषणागान् इत्येवमिदं । तत्राद्यं नः इति । त्रिधाव हि भागीकृत्याः भवन्ते अभिमतयोः प्रवेत्, न गच्छन् । तन्मात् प्रापेकलेनापि न्नातिदेशः । अतो नापे क्वचः प्रदेश इति ।

स्वार्थे वा स्वान् प्रयोक्तव्यं क्रियागतसुदृक्-भावेनोपनिदयेरन् । ३ ॥

भाष्यम्— स्वार्थे वा प्रार्थयान् अभिमतव्य-वर्तमाना भद्राभावेन उपदिशेरन् । कथं पुनः ' वर-वीतु गायति ' इति शब्दभावः उपर उदैदृग् ? शक्यः । यथा ' वेग कर्णेलेत्तु वन वयान् नृदुयात् ' इति । एषि पुनः प्रयोगेन कावीना अभिमतो निर्देयनीति । उच्यते । प्रयोगेनमष्टं रूपम् । कुनः ? त्रिधावा । वयान् त्रिधा भूवते, वरवीतु रथन्त गायतीति । वया प्रयोगेना प्रयोगेन क्रियावाः । उच्यते । अयमेव अभिमत-पक्षे योगः, एव प्रयोगेन त्रिधावाः पल्पचि-तम् । तस्मादयमपि कथो दृष्टिः ।

अष्टमात्रमिति चेत् । ४ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पक्षमि क्रियन्भावेन अभि-वर्तमानसुपदेशो दुःश्रितः इति । तेन तर्हि अष्टमात्र-प्रतिशब्दान्, रथन्त-शब्दं कर्त्वीतु प्रयुञ्जीव, कर्त्वीः रथन्त-शब्देन अभिलेखेत् इति । किं कारणम् ? शब्दे उच्यते वन वरन्मुखा प्रतिशक्तिः । शब्दे सार्वस्व-मन्वात् अर्थे कार्यं त्रिधावते, वया गमनान् इति । इह तु शब्दे अर्थे समवति, नापि । अतोऽन शब्द-त्रिधावत्त्वम् ।

नौत्पत्तिकृत्यान् । ५ ॥

भाष्यम्— पूर्वस्मादेव चारः गणीयान् । कर्त्मात् ? औत्पत्तिकृत्यान् । औत्पत्तिके हि नामिनाम्नोः सप्रथ । व' शब्दो यस्मिन् अौत्पत्तिकं सप्रथेन प्रसिद्धो न स अतोऽन्य प्रत्यासक्तिं उच्यते । न हि नोशब्देन अथोऽभिधानं शक्यते ।

भाष्यं पीनमनर्थकं ख्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— एवं च सति अतिदेशात्प्रमत्तवर्त-रथात् । अथारथावैदृग् । तस्मात् शब्दस्थानं प्रदेशो

युक्तः । वृत्तिकारणत्वे मेने ' गतनात्तं औत्पत्तिक्य-अनर्थकं स्यात् ' इति । तस्मात्प्रमत्तवर्तः, सया गतो-नेतागन् प्रथावः शिष्टानामकृतेऽप्युपगन्तुं न्याय्य इति ।

स्वस्थेति चेत् । ७ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पदरहि, नाम्नोऽतिदेशः-अपुक्त इति । तेन तर्हि स्वस्थानिदेशो भवत् । सारः सानमन्वेन लोके अभिधीयते नुगमा देवदत्त इति-सुखरो देवदत्त इति । स्वः, घोषः, नावः इति समा-नायाः । स सामग्र्यवेदोच्यते । तस्मात् च रथन्तम्, तस्मात् तस्य अतिदेशः ।

नार्थोभावाच्छ्रुतेरसंयन्धः । ८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, स्वस्थानिदेश इति । नूनः । अर्थाभावान् । अपरस्य अभिगतीत्सस्य वरवीतु-अभावान् । ननु अक्रेतासौ अतिदेशेन भावते । उच्यते । भावश्रुतिना न शक्यते । तर्हि अभिक्त्य-करणे अभिक्त्यज्ञो नादः कर्त्वीतु भावश्रुतं शक्यः । यदि भाषेत न कथनो मन्वुः । न चेत् भाषते, न भूतः । ' कर्त्वीतु रथन्त गायति ' इत्येतस्याः श्रुतेः पदान् परंपरेण अभिक्तयो न स्यात् । तस्मात् स्व-स्थानिदेशः ।

स्वस्तूपचितु स्यान्मात्रावर्णविभक्त्यात् । ९ ॥

भाष्यम्— तुष्टावः वगन्तव्योपदेशे । यदि अभि-वर्तमानस्य कर्त्वीतु प्रदेशो नोपरपत्ते, अनुगतो गच्छ कर्त्वीतु रथन्त गायतीति । कथम् ? तदुच्यते ! इह ' कर्त्वीतु रथन्त गायति ' इत्यस्य वाक्यस्य द्वे कवन-व्यक्तौ भवतः । कर्त्वीतु यद्रथन्तम्, तत् गायति इत्येवम् । रथन्तं यत्, तत् कर्त्वीतु गायति इत्यस्य । स्वोर्वेया द्वितीया रथन्तं यत्, तत् कर्त्वीतु गायतीति । सा स्वस्य शक्यते न समग्रीत्युक्तम् । न हि अभि-वर्तितारः कर्त्वीतु वमावेवमिदं शक्य इति । पूर्वा तु समवति, कर्त्वीतु यद्रथन्तं तत् गायति इति । ननु वाऽपि न समवति, न हि कर्त्वीतु रथन्तान्ति । अतः वगुच्यते, स्वस्य उपचित्तु न्यात् । स्वस्तु अभि-वर्तितारः कर्त्वीता उपचित्तु उच्चारणेण स्यात् । कथम् ? मात्रावर्णविभक्त्यात् । वरुतो मात्रा वर्णाश्च अभिक्तीना

कवतीना च अभिवक्ता अभिवक्तीर्षी विद्यते कवती
 प्वति । षोऽथै अभिवक्तीस्वर कवतीषु साधारणवध
 समवेतो विद्यते । तस्मानुवादेऽन घटने, कवतीषु रथतर
 गायतीति । तस्मात् स्वरस्यानुवाद ।

लिङ्गदर्शनाय । १० ॥

भाष्यम्— लिङ्ग च दृश्यते एतस्मिन्नर्थे अस्ति
 रथतर उत्तरयोरिति । ि तत् लिङ्ग भवति । एवमाह,
 'रथतरमुत्तरयोर्न पर्यामि इति विश्वामिनस्वामने, दृष्ट
 दुत्तरयोर्न पर्यामि' इति वसिष्ठ इति । यत्र विद्यमान
 न दृश्यते तद्दर्शनाय एत क्रियते, यथा व्रत न कर्म
 गीति प्रयाग करोति, न यज्ञविषाण न पदप गीति ।
 वसादक्षि उच्यते रथतर गृह्य । नोरोनुवाद इति ।

अश्रुतेस्तु विचारस्योन्नास्तु यथाश्रुति । ११ ॥

भाष्यम्— उच्यते एष व्याकरोति । नैतदेव
 स्वरस्यानुवाद इति । कुत ? एव अति उच्चरयु विचारो
 न कश्चित् श्रुते भवति । तदा उच्यते यथाश्रुता श्रुते
 कथा । यथा स्वाध्यायकाले श्रुता । तत्र रथतरमुत्तर
 योर्षाश्रुति' श्रुतेतदनुवादमान अष्टवृत्तिविशेषकर अनर्थ
 क्रमेव आपद्यत । अतो न स्वरस्यानुवादो युक्त ।

शब्दानां चासामञ्जसम् । १२ ॥

भाष्यम्— रथतरादीना च सामञ्जस्यना अताम
 जस्य स्यात् 'रथतरमुत्तरयो, दृष्टरुत्तरयो' इति ।
 कथम् ? तदुच्यते । अत्र रथतराशब्दे दृष्टरुत्तरयो वा
 रथरस्य सामञ्जस्य इत्यनुवादे आनुपूर्वा अवस्थिते
 स्वरविशेषे ण्युक्त । स एकदेशे विनाशुर्न न अस
 मवेतो भवति । तस्मान्नेतत् युक्तम्, स्वरस्य सामञ्जस्य,
 तस्य जानुवाद इति । अथाह, एव नञ्ज्ञा सर्वे पथा
 निवदा, तत्र किं अष्टवृत्तिरेवेति । उच्यते । क्वच पथ
 प्रदेशो भवतु । ननु उक्तं न शक्या क्वच ज्ञातते
 प्रदेशे इति । वाद्यम्, देशान्ध्या भविष्यति । 'कवतीषु
 रथतर गायति' इत्युच्यते, 'च च कवते कवतीषु रथ
 तर गातुम्, तत्र देशान्ध्या भवति, कवतीदेशे इति ।
 यथा अथो विद्यते, रूपे लिपिदि इति । धर्मलक्षणा या
 स्यात् । रथतरधर्मा वा कवतीषु रथतरस्यैव अस्ति
 दिश्यते । यथा 'रथतर प्रस्तूयमाने वृषिषी मनसा

च्ययेत्' इत्येकमाद्य । यथा आनाम्ये श्रेणिते आचा
 र्यामी यवनामाचार्ये इति आचार्येणुक्ष्ण आचार्या या
 मतिदिश्यते ।

अपितु कर्मशब्द स्याद्भावोऽर्थ प्रसिद्धप्रहण
 वाद् विचारो ह्यविशिष्टोऽन्ये । १३ ॥

भाष्यम्— अपितु तैव स्यात् क्वच सामान्य
 तस्याश्च प्रदश इति, तथा देशान्ध्या भवत्यश्चा वा
 व्याश्रयणीया । अगतिश्रैया वत् लक्षणापरिग्रह । किं
 तर्हि ? कर्मशब्द स्यात् । रथतरादि गानारस्य
 सत्कारकमयो वाचक । कुत ? उक्तो याव 'गीतिषु
 सामाख्या' (१।१।१।३६) इत्यत्र । तत्र गीति
 विशिष्टाया क्वच पथ शब्दो दृष्ट । न चापहीनविशेषण
 विशेष्ये बुद्धिरुच्यते । तस्मात् विशेषण तावत् अपि
 धीयते । विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्यय ।
 अतो नारित क्वच शब्दन रथरर्षा इति । तैत्रेय श्रुतेन
 गीतिनामयेव इति नृम् । किंच प्रसिद्धप्रहणवाद् । अप
 थ गायतीति शब्दो गानक्रियाया प्रसिद्ध । वा कुण्ठौ ?
 गण्डस्व उच्चारणविशेष, गायति गान करोति इति ।
 तद्प्रहणश्च रथतरादिशब्द तद्वचन इत्यत्र । तेन सह
 कारणात् द्वितीयासामर्थ्याच्च । यथा आस्तारिकक गात्रीति
 यममानत्र गायति इति । तन्तु शब्दयचनेनापि समुदास्य
 भवति गायः गायति, क्वच गायति इति । सद्वत् ।
 विपरिणमय तु शब्दम्, भासन क्वच मस्करोति इति । यथा
 निपतिगोन अर्थेन न तत्र एते गान करोति क्वचमिति ।
 नस्यात् गीतिवचन । इत्यथ गीतिजनन । कुत ?
 विकारो हि अवशिष्ट अथे । विकारश्चात्र क्वच पथ
 दृश्यते । ह्यनानामकारणा दीर्घा, दीर्घा च इत्यन्तम् ।
 विद्यमाना सङ्गतम्, सङ्गताना विद्यन्तम् । स
 अविशिष्ट अथे सत्कारकमेभि । यथा अक्वहित्वा
 गीतीना तण्टलीभाव, विपिगा तण्टुलाना पिडीभाव ।
 तस्मान् शब्दाना सम्भारो गानात्यो रथतरादिभि शब्दै
 क्वच्यते । तत्राथ प्रदेश रथतरमुत्तरयोर्षाश्रुति' इत्येव
 नादि ।

अत्रापि चापि दृश्यते । १४ ॥

भाष्यम्— अपि च अत्रापि साम दृश्यते । इव

गन्धः एन्द्रीः कसु भाववितः । अक्षं अक्षे
इत्यर्थः । अक्षं नाम इदं 'प्रत्ययेर्द्वय अक्षं
वाच्यं' इति । प्रमादीदृशं नाम काम । तत् अक्षयि
व्यपन्नम् । यदि क्वि वाच्यव्यञ्जः, यमं प्रमादीदृशं
अनुच स्यात् । अथ कौत् एव वाच्यव्यञ्जः, एते विनापि
कस्य कौत्सिर्भवति । तेऽनुचवदो 'प्रमादीदृशं अनुचं
वाच्यं' इति । इत्यद्वयं कौत्सः वाच्यम् ।

तस्य च क्रिया बहुवचसां वाताडेषु विरुचि-
त्यदर्थो ह्यमां न शीविरो विधानात् । १५ ॥

भाष्यम्— ननु उक्त संस्कारमेवै अन्वयेः
अक्षमेवमि प्रत्येय इति । तत्र ह्यम्— तस्य मित्य अवयव-
काले बहुवचसां विधिपु अन्वयिषुं च । ननुचेषु
नानामुद्ये अन्वये, विधेषु इत्यर्थः । विरुचिनात् ।
आभवादेशात् विविचरं यत्रानं भवति, तत् अक्षयं
विधियत् अन्वयिष्य च प्रयोगमुपभावात् । भूमि-
रविचरत् । तत्रच भूमिरविचरः भूमौ इत्यन्वयिष्य
सोपसर्ग (अन्वयः) भवेति । सा तत्र प्रत्येयकाले
शेषप्रयोगवदर्थः । अर्थो ह्यम् अन्वयवित्प्रदानं न
श्रीकाले वाच्येः सिद्धः । तथा अन्वयवित्प्रदानम् ।
कृतः । विचरणात् । विचरते हि अन्वयिष्योत्पन्न-
संज्ञेय, एवमच रथंनरा भाष्यं इति । न श्रुतिर्यो
विचरते । तस्मात् परिचोदनेन अक्षमेवमि प्रयोग-
विधिः ।

तस्मिन् संशयिरोषाः सुवृत्तिचरुष्यकरणात् ।
१६ ॥

भाष्यम्— अथ बहुवचसां संशयकरणात् इति,
तस्योच्ये— तस्मिन् एव विधयेन वाच्यमेव संशयकरे संशय-
विरोधा मवेयुः । ह्यः । विचरुष्यकरणात् । सुवृत्तेऽपि
वाच्ये वाच्यविरोधो भवति, वाच्यविरोधाच्च संशयकर-
णवत् । यथा आचारितं पर्यमानकर्मति । अन्वयवा-
च्यस्य आचारितकर्मिणा, अन्वयवाच्यस्य पर्यमानक-
र्मिणः । एवमिदमपि वाच्यव्यञ्जना रथंनरादीनि,
अन्वयवाच्यस्य सुवृत्तिविः । तस्मात् संशयकरणात् ।

योनिसंशयस्य सुवृत्त्यपदित्तस्यिर्विधीयन्ते । १७ ॥
श्री. बो. ४१३

भाष्यम्— योनिश्चारी यस्तु न योनिःकर्म ।
योनिःकर्मणश्च क्वचः, सुवृत्त्युद्धारमिः अतोनिःकर्मणश्च।
विधीयन्ते 'सम्पत्तः योनिः, विधिःविद्यन्तेः संज्ञा,
रथंनरा योनिःसुवृत्तिरिति, सुवृत्तो योनिःसुवृत्तिरिति' इति ।
या तत्र सुवृत्ताः । संज्ञाविद्यन्ते विधानात् । इह एव
श्रीविद्यन्तियन्ते यन्नेदं विद्यन्ते एवमिद-
विद्यते । यन्तेषु यन्नेदं विद्यन्ते, अन्वयिषु
संज्ञाविद्यन्ते । तथा 'सम्पत्तः संज्ञा', 'विधिःरथं
संज्ञा' इति । 'योनिः सुवृत्ते' 'वृत्ते सुवृत्ते'
इति । अतः योनिःकर्मणश्च विधानात् अन्वयिष्यं क्वच
रथंनरा योनिः संज्ञा । यदि च योनिः संज्ञात्,
तस्मात् अन्वयिष्यं क्वच योनिः । अन्वयस्य अतः पर्यायेऽपि
नोच्यते 'रथंनरा योनिः' इति । तस्मात् योनिः
कर्मणात् ।

अथोच्ये वाचि इत्यन्वयस्यभाष्येति । १८ ॥

भाष्यम्— अथोच्ये न काम इत्यन्वये । इत्यन्वय
तत्र अन्वयविरोध इत्यन्वये वा इत्यन्वयं वाच्ये विद्यते
अति नेनां यन्ते, न वाच्यं संशयविधिः । सुवृत्तो
सुवृत्तो योनिः, तस्य वाच्येऽपि यन्नेदं विधिः, यदि क्वच
यन्नेदं विधिः । अथ नु योनिः, तत्र एव सुवृत्तिः ।
वाच्येऽपि यन्नेदं विधिः । इत्यन्वयं वाच्येऽपि यन्नेदं
'वाच्ये वाच्ये विधिः' इति । अन्वयविधिः च यान्
संज्ञाः । यान्नेदं यन्नेदं योनिः संप्रदाने 'ये
ये विद्यन्तेऽपि योनिः इति च यन्नेदं योनिः, यान्
वा विद्यन्ते, यान्नेदं योनिः, क्वच विद्यन्ते'
इति । यन्नेदं योनिः यान्नेदं विधिः । यन्नेदं योनिः
तस्य संज्ञा । तस्य योनिः एव यान्नेदं सुवृत्ते, न
क्वचि । उद्यत्तस्य च योनिःस्य यान्नेदं न क्वचि । क्वच
येत् ये च यान्नेदं यन्नेदं । तस्य क्वचि उद्यत्तस्यः ।
तस्मादपि योनिः कर्मणात् ।

रथंनरात् नानि वैरुष्यमिति चेत् । १९ ॥

भाष्यम्— बहुवचसां यथा बहुवचसां इति । तत्र
परिचोदने । यथाप्ये नानि वैरुष्य इति । रथंनरादीः
सुवृत्तिः अर्थात्तस्य । तेन रथंनरादीः पक्षिणां सु-
वृत्तिः अनुवृत्ता भवति इति युक्तो रथंनरे सुवृत्ते

गृह्व शिष्यार्थे अस्मिन्काले प्रयोगः । रथतरीतेस्तु एक एवार्थे । तस्य योषा प्रयोगे सिद्धिर्न पुन उच्यते न किञ्चित्कम् । तासु गकारकाले प्रयोगः धस्त्वस्यमत्तौ न युक्तौ भवति । नभ्यात् सन्कारस्य सङ्गमस्य इति । सिद्ध्यायाः प्रतीत्यायाः त्वेण परिचोच्यते ।

स्थापूर्वात्तरेणनिष्पत्तेर्या पाके । २० ॥

भाष्यम्— एतत् वैकल्पम् । कुत एतत् । अथा रथस्य प्रतिगन्धः । ऋगातरेषु आभयमेतात् भिद्यते । यथा पाके । यथा एक एतामथ पाके नाम । तस्य अथातरे वैकल्पः भवति । अथपाठ्यात् ओदनस्य पाकः, अथपाठ्यात् गुडस्य । येन ओदनपाके रक्षितं नष्टौ अथिखिरासु गुडं पत्तुं वाञ्छति । तस्मात् तस्यापि अस्मिन्काले प्रयोगः उच्यते ।

शब्दानां च सामान्यम् । २१ ॥

भाष्यम्— एव च सामान्यतया ऋगाशब्दानां च सामान्यं भवति । कञ्जीषु रथतरं गावति इति । कञ्जी गन्धः कञ् एतं कश्चिन्ति, रथतराशब्दश्च साम । इतरथा शब्दीशब्दे वा देगाशब्दात् स्यात्, रथतराशब्दे वा धनशब्दात् । तस्मात् गौतमी सामशब्द इति ।

गा— कञ्जीषु रथतरं गावति' इत्यत्र अनेन रथतराशब्देन किं कञ्जीषु अतिदिश्यते इति परिश्रानार्थे रथतराशब्दात् किं गौतमिदिशिण्या 'अभि एतं इदं नेतुम्' इत्यादिना वाचका उक्तं गौतमानस्य इति चित्तने । द्वितीये तु सन्कारस्य कुर्वता गौति साम' इति एतान्तरुक्तम्, न तु उच्यते इति । इदं तु अति देवाविषयनिर्द्देशार्थं गौतमिदिश्यात्तन् 'वाचनं इदीद्विषये । तत्र गौतमिदिशिण्या क्वचि प्रयोगात् कञ्चनम् । द्विष्टिकञ्चनत्वे विशेषणीभूतगौतमिदिश्यात् आरभ्यकत्वात् तन्भिषानं च तत्र एव नद्विधाभूताया क्वचि प्रतिपत्तिलिदे, अभिषानात्किञ्चनानुपपत्ते गौति गावतेषां अभिषेयम् । अत्र अभिषया यो गौति विदेषु, तस्य कञ्चादिषु अतिदेशः ।

भोगम्— गौतमाचरन्ती कश्चिन्ति अतिदेशार्थत्वेन तन्मुनेन अतिदेशार्थेन दिव्यार्थं गत् अर्घ्यायस्त्विति । कश्चिन्त्यं पुनरुच्यते आधीमावादे प्रयोगः । तत्र तत्र

भोगमाले आधीमावादिप्रवृत्तिभूता मानवर्णा स्तुतु पाण्डा । तत्र सर्ववर्णप्रवृत्तिभूतायुक्तं युक्तं प्रयोगः एवम् । अथवा आधीमावादेप्रयोगकाले स्मृत्यन्तरे शान्तौ कश्चिन्त्यभिपत्यद्भराभावे अदृष्टार्थता स्यात् । नभृहीतविशेषणाश्रयेण गौतमिदिश्यात्तन्त्वमेव इति सिद्धात् । सूत्रार्थस्तु— साञ्ज अभिषयात्तरे रथतरादि वाच्येन कश्चिन्त्यं अर्घ्यायै मिष्येत्यत्तु अनुपपत्ते गौतमिदिशिष्यमन्तरं तत्त्वनिर्द्देशं प्रवृत्ति व्यवहारः स्यादिति ।

वि— 'अतिदेश्य विनिश्चेतुं कञ्जीषु रथतरम् । गावतीषु गान्तुता शब्दात् गान्तेन वा । इति चिन्ता, गान्तुता त्वमित्येवम् प्रसिद्धिः ।, तस्य दीर्घात्स्येव वाचकादिभौ भवेत् ॥'

भाट्ट— प्रज्ञी ज्योतिषे अमीक्यानुपपन्न रथतरं विष्टिविशेषे अनियमकारो कञ्जीषु कर्त्तव्येन भूयते 'कञ्जीषु रथतरं गावति' इत्यादिना । तथा 'योषा गावति, तदुक्तं योषावति' इति च श्रुतम् । तत्र रथतरादि शब्दानां गौतमिदिशिष्याया क्वचि प्रयोगात् विष्टि वाचकत्वे प्राप्ति, आहृत्यधिकरणं वाच्येनैव गौतमिदिशिष्यात्तन् विज्ञातीयगीतिरमानं वा वाच्यम् । एव सामान्यं स्यापि गौतमिदिशिष्यात्तन् वाच्यम्, न तु गौति तदिशिष्यात्तन् कञ् । तस्यात्तन्निष्पत्तेः अस्मात् पद इतं कति मुक्ताशयत्वे लक्षणा योषोपपत्तः । आहृत्यधिकरणार्थे तु (११३१०) प्रयोगकृत्यात्तन्निष्पत्तिः । च' इति लक्षणात्तन्निष्पत्ते, तदा क्वचि ऋगिदिदेशात्तन्निष्पत्ते, कञ्जीषु कर्त्तव्यार्थं । तत्रापि अथप्रकाशने लक्षणादिना अमीक्यानुपपत्ति इति कञ्जीषु कश्चिन्त्यमिदिदेशः । देवादिशब्दात्तन्निष्पत्तेः अमिन्तौ पठेत् इति, जराय रथतरात्तन् वा तदमन्त्रं वाच्यं तत् तदमन्त्रिदिदेशार्थं कञ्जीषु कर्त्तव्यार्थं । तत्रापि तदमन्त्रं कुर्यात् इत्यर्थः । अनेन तु माध्यस्तं पञ्च अथमन्त्रं कुर्यात् इत्यर्थः न लिखितः । सिद्धान्ते तु एव गावा प्रयागमावात् कञ् इदं योष्येन अभावेन गौतमानस्यैव कञ्जीषु अतिदेशः इति प्रयोगः । प्रवृत्त्यात् आहृत्यधिकरणसिद्धयेन गौतमिदिशिष्यात्तन्

उद्योद्भूतानि अग्निचिह्नद्वयमनुष्णानि इति श्रुत्वा ।
 न च 'अग्नेः वा गावति' इत्यादी योनिस्वयन्विनेन
 रूपेण विवेकवान् अतिदेशानुगोचरयो अग्नि 'अग्नीषु
 रथतर गावति' इत्यादी रथतरात्म्यैव विवेकानुद्धेद
 कृतात् अतिदेशानुपपत्ति इति वाच्यम् । तन्नपि
 परमैवाहकप्रयोगोक्तत्वाभावे अभिधीयतेऽपि यन्मैव
 विवेकानुद्धेदकृतात् । अतुनरस्तु यद्मेवैवैव आ-
 मागविषे अतिदेशानुगोचरम् अग्निपि अतिदेशानुभावे
 न काचित् कृति । एतन्नेन अभिधीयते येन रूपेण
 उपासकः तैनेन कर्तव्यं उपासकत्वाभीकारेण उद्योप
 पत्ते ।

मण्डन— 'गीतिरेवातिदिव्येत् ।'

शरर— 'गीतिं वाम तु नृन् मता ।' न क्व
 मता ।

● रथतराधिकरणे अग्नेर्वाचिद्वयस्य आनन्तरिणी
 सति । कौ १:३:३५३ ● रथतराधिकरणे निश्चित
 द्यदिव्यं सवराणी विशेषभावेन निमित्ताग्राह्यं न
 वैमिलिका यता इति कौस्तुभ निरूपितम् । अत्र न
 उभयनिष्ठा प्रशास्त्र, अनिष्ठा च वा नाचित् प्रतिपत् ।
 भाट्ट १:०:१६

● लौकिक भाग्यद्वयैव एव रथतराधिकरण
 न्यायेन आधेय्ययैव उच्यते । न नदयश्चरन्त अमिनराने
 निग्नेयसाधनश समुच्चयसाधनन निरव्याद्यस्य
 तिष्ठन्ति । सोम ८:१:१०

● रथतरादिगीतीना निगन्तुगीकार । मणि,
 पृ १७०.

● रथतरादिग्रन्था समन्वयश्च गीतिराचन ।
 १:१:१११-२ 'गावस्यैव रथतरादिग्रन्तश्च गीति
 काचन' इत्यत्र श्रुत्वा । ● रथतरादिश्रुत्स्य
 गायत्रिसाध्यत्वेन प्रसिद्धयानुसंधितम् । सु पृ ८:२
 ● रथतरादिग्रन्थाना गीतिविवेकानुसंधितम् । रथतर
 धिकरणम् । ७:१:१११-२२

● रथतरादिसाम्ना तुचे गानम् ॥
 एकपैस्थानि यत्ते सु ग्राभ्यायनत् । १:०:१
 १११ ॥

भाष्यम्— सामान्युदाहरणम्, रथतर श्रुत् वैष्ण
 वैद्यन शाकरर रैवमिति । वन सद्य विनेकस्थामृचि
 गान वर्गानुष्ठुत शृपे इति । इति श्रुत्वा । एकपैस्थानि
 यत्ते सु । एकपैस्थामृचि गतयानि । एत स्वाभ्याये
 गीतानि । यथा स्वाभ्याये गीतानि, तथा अग्नि
 गातयानि । अग्नि स्वाभ्याये चतुर्विधस्य ग्राह्यम् ।
 अग्नि कर्तुं रथतराद्यमव्यहति । अतो यथाऽभ्यस्त तत्र
 प्रयोगवान् । एतन्मादेशकामृचि गीतैस्व । एकपैस्थानि-
 न्युदाहरणम्, न तुचोत्पत्तिनि । यथाऽऽह, विम-सतनि
 -यता-एतन्मादेश-शाकरापीमिति ।

तुचे वा छिन्नदर्शनात् । २ ॥

भाष्यम्— न चैतद्वयम्, एकपैस्थानेन गातया
 नीति । नृन् 'छिन्नदर्शनात्' । छिन्न मयि । एवमाह,
 अशत्रुण प्रथमाया ऋच प्रचौति, अशत्रुणोत्तरयो
 रिति । न दोषस्यामृचि प्रयोगोत्तरयो मयि ।
 तस्मात्तुचे गातयानि । अयंमपर छिन्नम् 'कृ
 सामोराच, मियुनि सभवावेति । गोऽप्यनीय, न वै स्व
 ममात्तमि जानयेने मे महिमेति । ते त्र श्रुतोच्यु,
 गोऽप्यनीय वा मवा' म्यो वायत्वे वेदो मे महि-
 मेति । तन्निच्छे श्रुतोच्यु, गोऽप्यनीयमवावेति । तस्मा-
 देव वाम तुचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति ।

आह । छिन्नि-म्, प्रसिद्धयस्यिति । तस्मि
 धीने । इत्ये-पि ऋग्वेदे न प्रथमा नाम काचित्
 क्वास्ति, तथा उचरे इति । एतच्छ्रुत प्रथमात्तम्,
 उचरत्तमिति प्रथमाता ऋचोऽष्टादशेय प्रथोत्तरम्,
 अन्तरेण चोत्तरैरिति । तस्मिन् दन्ते सति अत्र
 छिन्नामानश्रुते । तत्र यत्तनुनाश्रुतोऽयं दन्त्,
 एतन्मादेव नाम तुचे नियते स्तोत्रीयमिति, तथापि कृ
 सामोराच-इति पुस्त्यादर्थशादश्रुतेचनश विदुषातीति
 गच्छते । तदुक्तं यत्रमिति इत्युत्तरमिति ।

अ- सति नोतिणेन रथतरादीनि स्तोत्रीयानि
 सामानि, तानि चि एतैरुक्ता ऋचि भेदाणि, अत्र तुचे
 इति सद्यमे स्वाभ्यायवेनेवा एतस्मा ऋचि गीतत्वात्
 तन्नेच्छयन्वाय यत्ते अत्रि एकपैसा मयेवु, 'एक वाम
 तुचे क्रियते' इति परमानानिर्देशकच न त्रिपिचममित्ये-

जातान् पूर्वं पञ्च । 'कवसागोवाच' इत्याद्यर्थवाद विभावितविधिशकौ 'एक नाम तृचे कियते' इति चरनात् तृचे गात शानीति सिद्धान्तः ।

सोम— न्वाध्याग्यातैर्कर्वेसावबाधो विध्य तरात् इति पादांतरतः । यद्वा सामनियये वाव प्राधान्येन अत्र चिन्तते इति पादांतरता, पूर्वत्र क्वचनव्यात् 'सुपर्णोऽसि सायनच्छन्दः' इति अयथास्याध्याग्ये अपि इत् पथास्याध्याग्यमेव इत्युत्थानात् पादापान्तरस्तगतिश्च इत्याहुः । चस्तुतस्तु एकाहाहर्गणामकनोमनागविययो चाधोऽत्र युगापत्ते इति पादान्तरत्र येष्वम् । सूत्रे रथतरादीन् उद्दिश्य इति अथाहारः ।

भाट्ट— योयामेकस्यामेतौसामानि सामानि तस्या मेव कर्मकाले गोवादि, न्वाध्याग्याते तपेशान्तरात्, सामनियये तुचोत्पत्तिरेवप्यापत्तेश्च, 'एक नाम' इत्या देस्तद्विषयकत्वेनानुवादीकनत्तश्च । इति प्राप्ते । ऋद्धि सामोवाच, मिथुनी संभक्तयेति । सौऽवधीत्, न वै तन्ममाल अकारे, वेदो मम महिमिति । वे दे भूयो चतुः । सौऽवधीत् न वै वा ममाल स्तो जायात् इति । तात्तिसौ भूरोचु । सौऽवधीत् मभरामिति । तस्मादेक नाम तृचे कियते स्तोनीयम्' इत्येकदेशेऽष्टान्येन विधिना तृचे सामविधिप्रदीतेस्तुच एव गानम् । दर्शितध्यास वाक्यार्थो मन्त्रे ।

अत्र एव 'अष्टारिण्य प्रथमाया ऋच प्रनौति, यद्गणैर्गोतस्यो । परोया गवति वदुत्तरयोः' इत्यप्या प्रथमेनोपपत्तेः । सामनियये तृचोत्पत्तिस्तु मन्त्रे लिङ्गपर्येति न निगेष । सिद्धोऽन्वयमथ सिध्यहेतार्थं पुनरिदोच्यते ।

मण्डन— 'तृचे गोय मनेत् साम ।'

शकट— 'तृचे लोयाद्गसामानि ।'

● रथतरादिभ्राम्ना पादद्विजाना मध्ये त्रिधमिति रेव्ययेव होतु पृथक्त्रये निवेद्य । १०।६।५।१३-१४ 'त्रिधमिति पादद्विजपत्तयदिभ्राम्ना०' इत्यत्र उच्यते ।

● रथतराधारमथयत्नम् । 'न वै बृहद्रथनामेकच्छन्दः, यन् नयो पूर्णं बृहदी क्तुमातुत्तरं' । अत्र ऋद्धिपठनम् । एका प्रथमा बृहती उत्तरं दे क्तुमी

इति । मूलतस्तु उत्तररायन्वे ऋद्धिवाच्यत्वेव मूल रथतः धामभूत विसृते । परन्तु द्वयोः प्रथमनेन ऋद्धिपठनं उपपद्यते । तत्राय— 'अभि त्वा शूर नोतुमोऽनुया इव येनव । ईशानमरुत ब्रमत स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्य प ॥ १॥' (बृहती ८।८।१२।८ अश्वरणादा), 'ईशानमिन्द्र तस्युयो न त्वावां अयो दियो न पाषिव । न जातो न पतिष्यते ॥ १ ॥' (क्तुम् ८।१२।८ अश्वरणादा), 'न जातो न पतिष्यते अश्वकतो मधवमिन्द्र वाग्निः । गयन्तस्त्वा हवामहे ॥ १॥' (क्तुम्) इति मूलमूत्रे दे एव ऋनो, तत्र प्रथमा बृहती निर्दिष्टेव । द्वितीया मतोबृहती तु 'न एकैर्वायो दियो न पाषियो न जातो न पतिष्यते । अश्वकतो मधवमिन्द्र वाग्निो गन्तवस्तवा हवामहे ॥ २ ॥' इति । वि १।२।६ वर्गेक १

● रथतरामान प्रागग्रथकम् । वायुग प्रयाप । बृहतीपठनयो क्तुपकार प्रथमम् । भा १।२।६।१६ ऋ रथतरामाने 'स्वर्दश प्रति वीक्षेत्' इति वीक्षणो स्वर्दशपदापाठकालस्य विधानम् ।। स्वर्दश प्रति वीक्षण कालमात्र परार्थत्वात् । १०।६।२।३ ॥

भाष्यम्— 'ईश्वर वै रथतरमुद्रातुभ्यु प्रपथितो, रथतरे प्रस्तूपमाने समीलेत्, स्वर्दश प्रति वीक्षेत्' । अत्र सदाय किं स्वर्दश प्रति वीक्षणमद्रप्रयोगनसंबन्ध, उत सार्थार्थं संबन्ध इति । तत्र एतावत् सावत्र पीक्ष्यम्, किं रथतरे प्रस्तूपमाने समीलेदित्यस्य शेषं स्वर्दश प्रति वीक्षेतेति, उत स्वर्दशमित्येवमादि प्रथमसम्बन्धिति । किं प्राप्तम् ? अद्रप्रयोगनसंबन्ध इति, प्रथमसम्बन्धिति । कुत्र ? भेदेनारगमात् । भिन्नमित्युपपत्त्यने, स्वर्दश प्रति वीक्षेतेति । ननु अभिव्यक्ति संपत्तये, रथतरे प्रस्तूपमाने समीलेदिति विधाव स्वर्दश प्रति वीक्षेतेत्यनुवर्तीति । उच्यते । उभयपत्तयो भेदे महीत्येव । यं भेदे यद्गमणो न वेत्ति निदर्शने । अथवागतिऽन्यित्यनुवादोविशेषात् । तत्र विधिचोक्तोऽपूर्वकार । वादमान धान्यकम् । विध्यरगमाच्च । त्रिधमिधमपत्तये वीक्षेतेति । अविधीयन्नुपपत्ते, स्वर्दश प्रति वीक्षेतेति

तु घोराया दधि कर्तुं न गुणभूते षण्मभते । क्वा तु
 प्रपातभूत । न च क्वा प्रयाग्यमानो वी उपलिङ्ग न
 न्प्यते द्वासरत्नपारा पात् । क्वभिधानश्च सत्रय नैव
 वी उतिता साम्बस्वन सव बहुभिनि । यदि तावदयमर्थं
 उगिन्दने, ररटा वी उतेति । वी-वो स्वटम्, य प्रात
 वीक्षणगुण्टिहामपनिक्वालो नैर क्रियामध्यम्यम ।
 अथायमथ, स्वटम् वीधन निरततेदिनि । ल्वाय
 प्रतान् न ए ए राप । उदेनप्रहार सत्रय आङ्करो
 अयुगाम्भमान न लिङ्ग न च वाक्यमनुप्राप्ते । ल्वाय
 सत्रय तु वीधन्य, एतदुसारणकाल वीधतति प्रकृति
 क्वापिद् सुक्या सत्रय । ल्वापिसत्रयश्च कर्त्तुभिधान
 म्पि सने न इरत्नने । क्वाता परस्परानीगानन
 निगणविगोयमानसत्रयमसुपैति, इधान स्वटम् वस्युप
 इति । अतो वदम, स्वययय सव, स्वटम् प्रति
 वीधेतेयम क्वाय सत्रय इति ।

किं भवति प्रतीकम् । अद्भुतसत्रय सति यत्र,
 स्वयलुसत्रोयकनीयतदेव, तं वृषात्पने, ररटा
 प्रन्वयाने समीपेति । उल्लोकेस्तु स्वटम्क्यामाया
 इतानिधन पूरक । विद्वान्तु तु ल्वायसत्रय सति
 क्वाति भाग क्वाण्टान्, स्वटम् प्रति वीधतति
 निधन सिद्धा भवति ।

द्वा— ' ररटा प्रन्वयमान समीप्यत् इति विधान
 भवने ' इत्यत्र प्रति याथा ' इति । अत्र सदेह,
 ति स्वटम्क्याय वीधन्य न वाक्य सयोग, उत
 अद्भुतिसत्रय इति । तत्र क्वायने ररटम्क्याय
 ल्वायप्रदान् अद्भुतिसत्रय एव ल्वाय स्वटम्क्याय
 वा वीधनम्, ररटम्क्याय सत्रयवत् वीधन नाशय
 इति, वीधन न स्वटम्क्याय अद् वीधनम् ररटम्
 सव उच्चारण तापया । इति प्राय श्रुत ।
 ' अनपत्तिमनधान् वाक्यभेदप्रसङ्गान् । न
 बुधोऽङ्गाद्विसत्रय तामावातायता वरम् ॥ '

शोम— पूरान् इदमि निरकतुसाग, वेगान्
 वीधनविधायक्य इत्युच्यते सगति । मूषार्थानु
 — स्वटम्क्याय सत्रय पात् वी क्वाण्टोयाम्भमान
 सि ।

वि— स्वटम्क्याय वीधने न कि स्वटम्
 द्विखटम्भान । मीलनावभिताऽऽवोऽस्तु भिचक्यनेन
 तद्विध ॥ प्रविशयेनवधिर्हि वीधो वाक्य । मिने ।
 ल्वाय मीधन्यापि विधितोत्तयोर्भवत् ॥ '

भाट्ट— ' रथतर प्रन्वयमाने समीप्येत् ' इति
 विधाय, ' स्वटम् प्रति वीधेत् ' इति श्रुतम् । तत्र
 रथतरयोनिभूयायमृचि इजानमय्य जगत स्वटम्
 इति श्रुतस्य स्वटम्क्यायस्य च वीधनेन अन्वयमि
 सत्रय, उत वाक्य सयोग, इति विनायम्,
 ल्वायसत्रयवधिः स्व समीप्येत्प्रायतपेक्षामान्,
 द्वितीयया निर्गतिस्रोतन्य स्वटम्क्यायस्यैव
 वीधनमेव पातयो । धीयने । यत्तु स्वटम्क्याय एव
 क्वासत्रय वाधन्यस्वन विधीयते इति पूरयान्
 मूले कृत तत् न इधानदिपदैकत्वतया धत्व
 स्वटम्क्याय स्तोत्राद्ययन निधानप्रयोगस्य रात
 प्रातर्भिराद्वायोमेत् वीधनस्योपि क्वासत्रयवधिः
 ररटम्क्यायसत्रय विधो गीरसायवेत्येतिम् । अत्र
 स्वटम्क्याय वीधन वाक्यतयो समीप्यम् । इति प्राये,
 अट्टायय वीधन्य मय्य विधो गीरसाय प्रति
 गन्तयोगेन च अस्या द्वितीयया क्वासत्रयनीयति
 येन क्वासत्रयसत्रयभावात् प्रविशयेनवधिः
 क्वाय एव सयोग । प्रविशयेन क्वाय मूषार्थान्
 न तं वा अवि । अत एव ताम्प्रतरीयानुगदे
 काविकान इते अर्थात्मीधन्याय विधि (आधि)
 इति मयन ।

परानुतरु एवक्यायसत्रय अत्र निगी
 विवायय एव । तेन च आधकारिवाधिस्रयान् ।
 अत एव निगीलनाक्ये एव स्वटम्क्यायवधिः
 क्वाय मूषार्थान् इति व्ययम् ।

प्रयोगा पूरयत् स्वटम् । उल्लोके च रथटम्
 समीप्येत्प्रायतपेक्षामानि समीप्यत् पूर्ववत् ।
 सिद्धान्ते तु उल्लोके स्वटम्क्यायवधिः क्वायमि
 ररटम्क्यायसत्रय वधिः क्वाय समीप्यम्, अत एव
 रथतरावत् प्रयोगा समीप्येत्प्रायतपेक्षामानि
 क्वाय तद्विधितोत्तयोर्भवत् इति व्ययम् ।

निरूप्यते । अत्र यद्यपि साक्षात् रसना श्रूयते, किन्तु 'युं परित्यजति' इति यूपपरिव्याणदेव उच्यते, तथापि दर्भमय्यादिद्वन्द्वानां यौगिकत्वेन परिव्याणधिनरसनाविशेषोपनयनं चान्वात्वात्वे रसना श्रूयते इत्युक्तम् । यूपपरिव्याण 'यूप परित्यजति' इत्यनेन तथा अग्नीषोमीये विधीयते, तथा 'आग्निं एवं गृहीत्वोपनिष्यन् यूपं परित्यजति' इत्यनेन सवनीयेऽपि चिह्नितम् । तेन यूपपरिव्याणश्रेणादेन उभयत्रेन रसनायाः प्राप्तवान् रसनाधर्माः क्षयमाप्तः तिमिरीषोमीयव्रतानाया एव उत अग्नीषोमीयसवनीयव्रतानाया इति भवति यदेहः ।

अत्राय पूर्ववक्ष्यः— अग्नीषोमीयस्य क्रमे चतुर्दश्या रसनाधर्मो दर्भमय्यादयः श्रूयते न सवनीयस्य । तेन पशुधर्मवत् अग्नीषोमीययूपपरिव्याणार्था एव रसनाधर्माः । न्तु श्रुत्या रसनामाधर्माः प्रतीयन्ते । श्रुतिश्च वाक्यात् यदीयसी । सत्यम् । किन्तु यूपवस्तुसंबन्धे, आनयक्यात् अपूर्वसाधनलक्षणया श्रुत्या विनिर्देशो वक्ष्यते । तेन तथा श्रुत्या प्रत्यक्षत्वात्पशुधर्मो दर्भमयोः प्रकरणादिति चिह्नितानायां, एवं अतितापशब्देऽपि न विण्णवितृवस्य चिह्नितार्थाः तथा रसनाधर्मो अपि चमत्पक्षयत् श्रुत्या क्रमोपरिचयताग्नीषोमीययूपपरिव्याणरसनायां एवेति । एवं प्राज्ञे, अग्निषीयते । भवेदेव यत्रग्नीषोमीयनम-भुतस्य 'यूपं परित्यजति' इति परिष्कारस्य त्रीदशोपनय-का यूपत्रयेण प्रकानापूर्वमिदं तापश्रेणो भवेत् । किन्तु यूपस्य अद्यौनिकत्वेन अनिर्वातोपपरिमाणस्य साधना-देश्याया 'यूप परित्यजति' इति द्वितीयाश्रुत्या यूपनि-र्वातुपशोभित्वेनैव परिष्कारस्य यूपद्रव्ये चिह्नितवते । एव सवनीयेऽपि 'उपनिष्यन् यूपं परित्यजति' इति द्वितीयाश्रुत्या यूपद्रव्यता परित्यज्य श्रूयमाना तापपरिष्कार-यूपसोमीषोमीय एव निष्कृतम् । यद्यपि न यूपव्यस्य-निर्वातुपशुक्तम्, तथापि एतस्यै कार्यं चोपशेषस्य मन्त्राति न्ययेन यूपव्यस्योपनिष्यन्तोपशुक्तस्यैवति-पयवनेनेकाद्र भवति । एतस्य यूपस्य वलितानरसना-कादिशेषात् वभाररसनामाधारस्य एव भवति । न चैव तसि अग्नीषोमीयस्यैव क्रमेण चिह्नितवितवत्

अनासहायया श्रुत्या उदारपरिव्याणरसनायां एव विशाक्यते । प्रकरणसहाययेव श्रुत्या चिह्नितार्था दर्शपूर्णमासीयवर्धितार्था इति वाच्यम् । यतो य एव द्वाग्नीषोमीयस्य यूपं, स एव सवनीयवद्वत्तपि । तेन अग्नीषोमीययूपपरिव्याणरसनास्यचिह्नित-त्वेन द्वितीयमात्रा धर्माः सवनीये यूपपरिव्याणरसनास्यचिह्नित-त्वेनापि विहितता भवति । विण्णवितृवस्यार्थो न दर्भ-पूर्णमासचिह्नितोऽन्यथा युक्तम् । यत्प्रतापारणा धर्मा इति तथापि सवनीयेऽपि वाक्ये 'निवृत्ता यूपं परि-षीय' इत्यनुवाचो रसनाधर्मोसाधनाद्येवादिनाऽयूपव्र-मानो जिह्नं भवति । तेन जिह्नदर्शनादपि साधारण्य-रसनाधर्मा इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पूर्वोक्ते सवनीयरसनाया दर्भमपरि-नियमः । सिद्धान्तेऽग्नीषोमीय एव दर्भमवादिधर्मनियम इति । सूत्रं तु-रसावेति रसनाधर्मोपलक्षणार्थम् । तेनाय-धर्मः, यद्वत् यदधर्माः सवनव्यवर्तिपक्षेऽप्यारणाः, इदत् रसनाधर्मो अपि साधारणः । जिह्नदर्शनं चोक्तमेवेति ।
तौता

● 'रसना च जिह्नदर्शनात्' इत्यन सिद्धान्तानिगत उभयोः परिव्याणयोः साधारणी रसना इति परिहाये वक्तव्यं । या. ३।३।१।२२ पृ. १०४५. ● 'रसना च जिह्नदर्शनात्' । (अष्टादशात् सूत्रात् तुल्य-साम्येऽनुवर्तते) रसना च अग्नीषोमीयसवनीययोः धर्मोऽ-कृत्या । जिह्नस्य दर्शनात् । एवमाह 'आग्निं एवं गृहीत्वा विवृता यूपं परिनीय त्वामेव सवनीयं पशुधर्मकरोति' इति सवनीयपरिव्याणे रसना दर्शयति । सा यदि साधारणी तत्र एतदर्शनमवब्रवीते । भा. ३।३।१।१११. ● रसना तददर्शनाग्नीषोमीयस्युत्पत्ता, सर्वेषु पशुषु अनिदिरपते । ३।३।१।१११. ● रसना तददर्शना-द्रमात् अग्नीषोमीयस्यम् । इति प्राज्ञे, भुक्तं यूपम् इति चिह्नयति । 'उच्यते रसनाधर्मो दर्भमय्यादय-व्रमात् । अग्नीषोमीययोः स्युः, श्रुत्या यूपद्रव्यता-गताः ॥ एतदपरिव्याणरसनीयो हि रसना श्रुत्या । एत-धर्मो सा यापि क्रमेण पशुशेषताम् ॥' श्रुतिः प्रसन्न-वत्परी । या. ३।३।१।१११ पृ. ८३६. ● रसना तददर्शनात् यूपवर्ता एव, न पशुधर्मा, 'जिह्वस्य यूप

परिवीय' इति वृत्तीकथुया वाक्येन च । वि. ३।६।१०. ७ रक्षणा (द्वितीया) न पद्यमन्वयार्थं विद्धुः सूचककारार्थः । १।४।१।२२-२४. ४ रक्षणा सूचपरिव्याणार्थं, विद्धुः प्रपिष्टवर्ममयी । भा. ३।६।१०।३१. ७ रक्षणाः । अग्निद्वयने (द्वे) पद्यवृत्तनाथ, अहर्गणे कृत्रेण एव उपवृत्तिः । संकर्म. १।४।२१. ७ रक्षणाः ३।६।१०. ' अग्निद्वे परिवीय वाक्यति ' इति रक्षणाद्यत्वात् विशेषः । संकर्म. १।४।२२. मीको. वृ. ७८ " अग्निद्वे रक्षणा वाक्यति " इति रक्षणासंस्कार. " इत्येव इष्टव्यम् । ७ रक्षनाया सूचपरिव्याणं (सूचपरिवेष्टनं) ' परिवीरमि ' इत्यादिमन्त्रेण अनुर्गुः करोति । वि ३।६।११. ७ रक्षनाया. सूचप्रत्य ल्योतिस्तोमे । ४।६।१।२२-२४. ७ रक्षनायाः सूचार्था. नवति समुच्चयः । वा १।४।१।२२ वृ. १२७५. ७ अग्निद्वयने एवमेव एतद्व्यवहृतान्ति श्रेयमेतन् सूचकारार्थाया रक्षनायाः मेददेत्यभ्यन्तर् द्रैत्यन्वयेन । भा. १।४।१।२२-२४.

रक्षणाधिकरणम् । अग्नीषोमीये पशो रक्षनाथर्था अग्नीषोमीय-पशुनीषोम्यन्वयारणा ॥

रक्षणा च द्विद्वयसोनात् । ३।६।१०।३१ ॥

भाष्यम्— अग्नि ज्योतिष्टोमे पशुयज्ञीषोमीयः ' शो शोचितो मदीषोमीयं पशुमात्प्रति ' इति । तत्र रक्षणा ध्रुवते रक्षणाथर्माथं ' विद्धुः भगति, दर्भमयी भगति, प्रविष्टाना वसैष्या च ' इति । तत्र उदेहः विमेने धर्माः अग्नीषोमीयरक्षणायाः यज्ञनीषरक्षणायाश्च साधारणा. उत अग्नीषोमीयरक्षणाया एवेति । किं प्रसङ्गः प्रसरणात् अग्नीषोमीयरक्षणाया इति । एवं प्राप्ते, मूना. । उद्ययोः साधारणा इति । कु. १. द्विद्वयसोनात् । द्विद्वयमिति । एवमाह ' आग्निद्वे सर्वे गृहीरसा द्विद्वयं सूचं परिवीय आग्नेय मगनीय पशुमुपाकरोति ' इति सन्नीषपरिव्याणे रक्षणा दर्शयति । न्य यदि साधारणी, तत्र एतदसाम्यकल्पते । यदि अग्नीषोमीयाया, तत्र अग्रहृतात् पशुनीषपरिव्याणम् निरर्हते । सन्नीये च परिव्याणान्तर अग्रहृतात्, पशु निवृत्तय दत्तवते । कथम् ? ' त वै आग्निं प्रहे गृहीरसा उपश्रीकन्वय सूच परिव्यथति ' इति । तत्र यदि

मी. नो. ४१४

न साधारणी रक्षणा, वाकसा परिव्याणं प्राप्नोति । रक्षणा तु दर्शयति । तस्मात् साधारणी रक्षणा । तस्याधारणस्य तद्वर्मा अपि साधारणाः । तदेतद्विद्वत् रक्षणासाधारणम् । नोऽत्र गतु न्यायः इति ? उच्यते । प्रख्यादग्नीषोमीयस्य, वाकसात् सूचमानस्येति ।

वा— अग्नीषोमीये सूचपरिव्याणमात्राय पुनः उपनीये ' स आग्निं ब्रह्म गृहीरसा ' इत्याम्नात्सु, तस्य निर्गुणपुन. सनगात् वामान्तरम् । उभयोश्च केनचित् द्वयं भवितुम् । यत्र परिव्याणस्य च, सा रक्षणा लोके वेदे च प्रविष्टा । तेन उभयत्र तादृशद्वये रक्षणा प्राप्ता । सा च किमपि क्रमार्थं च व्यपेक्षिते अग्नीषोमीयस्य स्थानानुसारेण प्रकल्पे ' अत्रितु दर्भमयी प्रविष्टाना कर्त्तव्या ' इत्याम्नात् विशेषः प्रतीयते, न सन्नीषपरिव्याणत्वात् । तस्मात् इत्यप्युक्तमर्थवत् रक्षनेतिवर्तव्यता अग्नीषोमीयस्येति । तस्या प्राप्ते, द्विद्वयसोनात् साधारणी इत्याह । नहि सन्नीषोमीयस्योपेक्षिते निवृत्त्यानुवादो रक्षनाथर्थासाधारणाद्विना उपपद्यते । वा प्राप्तिरिति चेत्तस्मात्— वाक्यसंशोभात् रक्षणात्मानस्य, स्थानात्सोमीयस्य । वाक्यं च तस्मात् कथंस्वर इति । ननु ' न तद्वामं द्वि तदर्थत्वात् ' (३।७।१।१) इत्युक्तेरप्यति । तेन अग्नीषोमीयस्यै-प्रयुक्तत्वात् व्यस्ता स्यादिति । नैतदेवम् । न शेषा तावदात् पशुमन्त्रस्येति । त्रि तर्हि ' सूचान् वा कथंसा यत् ' (१।४।१।२३) इति वचनम् । तेन ईदृशमेक शक्य-नमेतत् । सूचपरिव्याणसाधारणसाधनस्य एते वर्मा इति । यथा न अग्नीषोमीयस्य एतत् सूचपरिव्याणमेव च सूचपरिद्वयं सन्नीयस्य सूचपरिवाक्यम् । द्वयमपि च अत्रैसाधनस्यैव प्रतीयते, न तु दर्भसोनात्सर्वार्थैरेव निवृत्तिवृत्तये भविष्यति । तस्मात् बहिर्मेनेयस्यैव साधारणा रक्षनाथर्माः ।

शा— रक्षणाथर्मा. क्रमात् अग्नीषोमीयाथर्माः । इति प्राप्ते, मूना । (श्वेती) ' श्वेतैस्तपुसंस्वन्धि-परिव्याणान्नात्ता गताः । नाग्नीषोमीयथर्माः स्थाना-यतेवार्थवत्त्वतः ॥ सन्नीयपरिव्याणमत्येतत् सूचसंगतम् । तस्मात्प्रापि रक्षणा सहधर्मैः प्रप-स्यते ॥ ' इति ।

देव । किं तर्हि ? आग्नेयरत्नानामो. समभ्योऽनेन विभक्ते, तत्र च प्रयोजनवशात् । अग्नेरस्य रत्नानां तदर्थम् । तस्य हि सा अनपक्रमणद्वारेण उपररोति । ननु पशोः अन्यथा अनपक्रमणार्थे विद्यते एव । उच्यते । यथा मूषाभ्यां रत्नानां भवति समुच्चय, एवमिहापीति । ननु द्वितीया- निर्दिष्टत्वात् मूषस्य रत्नानां तदर्थमिति उच्यते । इतरत्रापि आग्नेयमिति द्वितीया विद्यते एव । अथवा परिव्याजस्य मूषमिति द्वितीया सादृश्यत्वात्, न रत्नानां । अह । परिव्याजार्थत्वात् रत्नानां मूषायां । उच्यते । रत्नानाम् पक्षनपक्षमणेन प्रयोजनवशात् परिव्याज भावमानमपि तदर्थम्, सामर्थ्यं परिव्याजेन कथ्यते रत्नानाम् । ननु परि व्याजमपि मूषतादर्थ्येन अर्थेनात् रत्नानां तदर्थमिति उच्यते । सप्रधानमैतत् । यदि वा परि व्याजार्थां रत्नानां मूषायां, अथवा विभक्ता सादृश्यम् । परिव्याज पक्षार्थम्, मूषश्च परिव्याजस्य आधारात् प्रतिपद्यमान पक्षार्थः । तत्र किं युक्तमिति । रत्नानां पक्षनपक्षमणेन प्रयोजनवती । परिव्याजमपि तदर्थम् । येषोऽपि आधा- रता प्रतिपद्यमानो रत्नानर्थता प्रतिपत्स्यते । अग्रे यूपे या द्वितीया, सा सप्तमर्थे लक्षयिष्यति । आधारात् च प्रतिपद्यमानस्य तादर्थ्यं प्रसङ्गाद्भिष्यति ।

मूषाद्वा, तस्मिन्कारात् । २३ ॥

भाष्यम्— यद्येतिशेभे प्रत्ययो हि मूषस्य सम्कार । रत्नानां हि या च वारतां च द्रविष्मो माया मूषस्य राजनवति, द्रविष्मो च प्रयोजनं युष्मत् । तस्यानुपस्थैव द्रविष्मो रत्नानां स्थान् । द्वितीया च निर्माणं तद्रूपकारणे एव भवति । रत्नानाम् च तृतीया । तृतीया च गुणत्वे तस्या । रत्नानामुत्पत्त्या । यत् नक्षत्रं विधानादि- तुल्यम्, अत्रादिर्हर्तव्यम् । उच्यते । तदाममे निधानं वाच्यत्, द्वितीया च विभक्तिं श्रुतिं प्रत्यक्षं वा, वाच्यं परिपश्यति । ननु उच्यते, कुलसमने लक्षणाऽपि न्याय्येव ।

टिप्— 'निष्ठाया मूषा पवित्रीय' इति ईश्वरतप्त- त्वात् मूषस्य, तदर्थेन रत्नानां । न ह्य परिव्याजस्य (मूषा पक्षम्) मूषस्य द्वितीया (विमर्श, परिव्याजस्य तादर्थ्यं प्रतिपादयति, न रत्नानां) । तत्र (परिव्याज

अर्थमात्र) अनूयते । (पशुमुपाकरोति इत्यत्र) पशो अपि द्वितीया उपाकरणस्य (पशुवर्धनं प्रतिपादयति) न रत्नानां । न च अर्थाश्लेषाकारणेन रत्नानां (तस्य साधनत्वेन प्रयोजित) परिव्याजेन ह्य रत्नानां आश्लेष्यते । तत्र यदि वा अनेन विहितं तदनुष्ठेते, तेन वा (विहित) अत्र (अनूयते इत्यत्र) नागिनियोगः । सर्वथा मूषायां रत्नानां एतदर्थे एकारणं पशोः नियोग्या इति (तत्र) प्रतिपद्य रत्नानां कार्या यथा पूर्वपक्षः । निष्ठाये द्वेषान्यमेव इत्येतत् प्रयोजनं (भाष्योक्तं एवैतिह्येन अन्यथा पूर्वपक्षं मन्वमाना) नैच्छन्ति । (कथं ?) पदार्थाऽपि (सती रत्नानां) असन्निध्योपकारित्वान् (सन्निध्योप ?) (साधार्थे) यूपे क्रियमाणा (सर्वथा पशूना) एवैव उपकरिष्यति । यथा प्रयाजा सृष्टां कृता (सर्वेषामभिवादीनामुपकुर्वन्ति) । अत एव द्वयेऽपि द्वैराज्यम् ।

(एतं हि ते वर्णयन्ति । पूर्वपक्षेऽपि न परिव्याज रत्नानर्थं किंतु रत्नैव परिव्याजार्थां । परिव्याजं ह्य न मूषाद्वा किंतु (पवित्रीय इति—) क्त्वाप्रत्ययेन पद- धारणार्थम्, तद्द्वारेण च पदार्थम् । अतो रत्नानाऽपि तद्द्वारेण यूपे विद्यमानाऽपि पदार्था इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु, यथा मूषार्थमेव परिव्याजम्, न वाक्येन उपाकरणद्वयम् । इति) ।

(प्रयोजननिवर्तनं गमाधत्ते—) एतदर्थमुक्तम् । पदार्थाऽपि सती (रत्नानां) अनपक्रमणं कुर्वती पशोः सन्निध्योपकरोति । यथा यूपे द्वितीया रत्नानां समुच्चये (निदाने), एतं पशोः समुच्चये (पूर्वपक्षे) द्वाभ्यां रत्नानाम् पशून्गते । तस्मात् युक्तमेवैव प्रयोजनम् ।

अर्थवादश्च तदर्थवत् । २४ ॥

भाष्यम्— एतं च मूषार्थवदोऽर्थवान् परिष्यति । ' बुद्धा मुनासा परिवीत आगन्तुं एतं धेयान् भवति ज्ञानमान । न पौरतां क्रयं उन्नयन्ति स्ताभ्यो मनसा देववत् ॥ ' इति । तस्मात्पूजा रजतेति । किं प्रयो- जनं चिन्ता । अग्रे भवते ' एतन्मूषे एतद्वत् पशोः नियोग्या ' इति । प्रतिपद्य रत्नानां कार्या यदि पूर्व-

पक्ष । सिद्धात्ते द्वैतत्वमेव । श्लोकमप्युदाहरन्ति
' पक्षङ्गं रजना चैद्योकरमिन्द्रं बहून् नियुञ्जीत ।
प्रतिपद्यु रजना वायां यूपे चैद् द्वैतरक्ष्यं स्वात् ॥ '
इति ।

ज्ञा— ' यूपार्थां सत्वहृद्यार्थां, हृद्यार्थां पशु-
यन्धनी । जनपदमणान्, तेन पक्षङ्गं रजना
भवेत् ॥ ' एव शाने, म् । ' यद्यहृद्यार्थां यूपे स्यादेवं
किल्लष्टकल्पना । यूपार्थां सत्वधि (श्वी अपि)
स्वेवा हृद्यार्थां दास्येजन्मन ॥ परिव्याणश्चि यूपार्थं
द्वितीयान्तोऽरगन्धे । रजना च परिव्याणशोप-
भूता स्तुतीयथा ॥ सर्वं तद् विपरीतं स्वात् पक्ष्यार्थां
रजना यदि । यूपार्थां रजना तस्माद् भवेत् न
पशुयन्धनी ॥ '

मोम-- विदुषहम् दर्गाहमे काल्पचक्राद्वाद्य
म्, इह तदस्तिन् साध्यायात् पक्षङ्गं रजना इति
प्रवरत्वात् संगति । सूत्रार्थस्तु--पक्षङ्गं रजना
इति पश्यामे विधानात्, वाक्ये एतुश्वधमागन्ध
विधानात् इति यावत् इति ।

वि-- ' रजुर्द्वितीया परवया यूपार्था वा, एतान्
पशोः पक्षार्थां, विद्वता यूपे परिशीलेति यूपार्था ॥ '

भाट्ट-- मन्वीयस्य कनिषी ' आश्विन मह गृही-
त्वोनिःक्रम्य यूपे परि श्यति ' इति श्रुतेन वचनेन पशु
मश्रापारणपरिव्याणपरिवे उक्तं, यूपपरिव्याणस्तत्र मन्वी-
यादृशत्वा प्रवर्णनसंशयमेव (३।१।११) अस्यावादा
यूपदृढपर्यवेज्ज्मन् विधीयते । आश्विनोत्तरमासान् उप-
निःक्रम्य च पाशदवाद्य श्रुतमनुवर्ते इत्युक्तमेव ।

व्यश्व ' आश्विन मह गृहीत्वा विद्वता यूपे परिशीकाम्य
मन्वीय पशुमनाद्येति ' इत्युक्तिसाक्ये पुन भूत परि-
व्याण न पशुमभ्यासार्थम्, वैश्वानरेति । किन्तु यूपमिति
द्वितीया समासार्थे । ' परिशीय ' इत्यस्य कर्माज्ञाया
' यूपे ' इत्यस्यानुपदानं, तथा च विद्वत्करणे यूपपरिवे इत्युक्त-
पशुमभ्यासपरिव्याणोत्तरात्परिवेदिसिद्धयर्थविधानात् पक्ष
यमेव परिव्याण पश्यावदनुपार्थम् । इति श्रान्ते,
द्वितीया परिव्याणपरिवेदिसिद्धयर्थे यूपपरिवे संभवति,
एवायुपशुशो प्रवर्णनात् । न च वैश्वानरे,

रजनाधर्माणां दर्भमयीत्यादीनां एतत्परिव्याणपश्याण-
सिद्धयर्थं अनुवादस्य तृतीये (३।१।१०) उचित-
त्वात् । अत्रया रजनाधर्माणां परिकल्पयेत्तन्नि अशुशोप-
मानयूपपरिव्याणानुपार्थवैव अनुश्रान्तसादेव्यादापत्तौ अ-
प्राहृतकार्यार्थे तपरिव्याणार्थारसिद्धेः । सति तस्मिन्
विद्वत्करणस्यपरिव्याणानुवादे तद्वेनेन पशुतयार्थेयु-
क्त्वस्मिन्परिव्याणमात्रस्यैव उद्वेकस्तावत्तस्मात् साध-
य्यसिद्धिः । अगु ना निर्वापतिवेन प्रवृत्तिलिङ्गाह-
त्येन शाह्वश्रुतियान्तिसिद्धयर्थमस्तिन् परि शने
विद्वत्त्वानुवाद । सर्वथा न परिव्याणात्तर पशुवत्कण-
थम् । प्रयोजनेन यूपे द्वैतरक्ष्यत्वेऽपि पश्यावति द्वैतत्व
पूर्वखे प्रह्वौ विद्वतो च । सिद्धात्ते नैति ।

मण्डन-- ' यूपयुगो रजना शिवुद्विधा । '
शुकर-- ' यूपङ्गं रजना परा । ' परा द्वितीया ।
● रजनाधिकरणन्यायः, ' वाक्य प्रवर्णात् क्षीय ' इति । ३।१।१।११ ।

● रजनाऽऽप्ताने कल्पमन्व -- ' इयमयन्व
रजनाप्तव्य ' इति । अग्निचकने रथे योऽनारथे अध-
रजनाया आदान अत्र रजनाऽऽदानम्) । वि. १।१।१।

● रजनाह्वयं वैश्वानरेण पशुपु । ' द्वे द्वे एते
भोदाथं, द्वाभ्यां द्वाभ्यां रजनापदानेनैव यूपे परिव्याणं
इति रजनाह्वयं सुव्यापानीत्यत्र च इति लिङ्गद्वयेन मन्वीय-
योर्विव्यन्त् । वैश्वानरेणोत्तरात् । वि. १।१।१।१० ।
● रजनाह्वयं मन्वीयपरिव्याणं गोतिलोमे । मन्वीय
च परिव्याणं यूपं त्वयत् । १।१।१० । ● रजनाह्वयेन
युपपरिव्याणं यूपैश्वानरेणोत्तरात् । संकल्पं. १।१।१।१० ।
● रजनाधर्माणां धर्ममयीत्यादीनां एतत्परिव्याण-
सिद्धयर्थं अनुवादस्य तृतीये (३।१।१०) उचित-
त्वात् । अत्रया रजनाधर्माणां परिकल्पयेत्तन्नि अशुशोप-
मानयूपपरिव्याणानुपार्थवैव अनुश्रान्तसादेव्यादापत्तौ अ-
प्राहृतकार्यार्थे तपरिव्याणार्थारसिद्धेः । सति तस्मिन्
विद्वत्करणस्यपरिव्याणानुवादे तद्वेनेन पशुतयार्थेयु-
क्त्वस्मिन्परिव्याणमात्रस्यैव उद्वेकस्तावत्तस्मात् साध-
य्यसिद्धिः । अगु ना निर्वापतिवेन प्रवृत्तिलिङ्गाह-
त्येन शाह्वश्रुतियान्तिसिद्धयर्थमस्तिन् परि शने
विद्वत्त्वानुवाद । सर्वथा न परिव्याणात्तर पशुवत्कण-
थम् । प्रयोजनेन यूपे द्वैतरक्ष्यत्वेऽपि पश्यावति द्वैतत्व
पूर्वखे प्रह्वौ विद्वतो च । सिद्धात्ते नैति ।
मण्डन-- ' यूपयुगो रजना शिवुद्विधा । '
शुकर-- ' यूपङ्गं रजना परा । ' परा द्वितीया ।
● रजनाधिकरणन्यायः, ' वाक्य प्रवर्णात् क्षीय ' इति । ३।१।१।११ ।
● रजनाऽऽप्ताने कल्पमन्व -- ' इयमयन्व
रजनाप्तव्य ' इति । अग्निचकने रथे योऽनारथे अध-
रजनाया आदान अत्र रजनाऽऽदानम्) । वि. १।१।१।
● रजनाह्वयं वैश्वानरेण पशुपु । ' द्वे द्वे एते
भोदाथं, द्वाभ्यां द्वाभ्यां रजनापदानेनैव यूपे परिव्याणं
इति रजनाह्वयं सुव्यापानीत्यत्र च इति लिङ्गद्वयेन मन्वीय-
योर्विव्यन्त् । वैश्वानरेणोत्तरात् । वि. १।१।१।१० ।
● रजनाह्वयं मन्वीयपरिव्याणं गोतिलोमे । मन्वीय
च परिव्याणं यूपं त्वयत् । १।१।१० । ● रजनाह्वयेन
युपपरिव्याणं यूपैश्वानरेणोत्तरात् । संकल्पं. १।१।१।१० ।
● रजनाधर्माणां धर्ममयीत्यादीनां एतत्परिव्याण-
सिद्धयर्थं अनुवादस्य तृतीये (३।१।१०) उचित-
त्वात् । अत्रया रजनाधर्माणां परिकल्पयेत्तन्नि अशुशोप-
मानयूपपरिव्याणानुपार्थवैव अनुश्रान्तसादेव्यादापत्तौ अ-
प्राहृतकार्यार्थे तपरिव्याणार्थारसिद्धेः । सति तस्मिन्
विद्वत्करणस्यपरिव्याणानुवादे तद्वेनेन पशुतयार्थेयु-
क्त्वस्मिन्परिव्याणमात्रस्यैव उद्वेकस्तावत्तस्मात् साध-
य्यसिद्धिः । अगु ना निर्वापतिवेन प्रवृत्तिलिङ्गाह-
त्येन शाह्वश्रुतियान्तिसिद्धयर्थमस्तिन् परि शने
विद्वत्त्वानुवाद । सर्वथा न परिव्याणात्तर पशुवत्कण-
थम् । प्रयोजनेन यूपे द्वैतरक्ष्यत्वेऽपि पश्यावति द्वैतत्व
पूर्वखे प्रह्वौ विद्वतो च । सिद्धात्ते नैति ।
मण्डन-- ' यूपयुगो रजना शिवुद्विधा । '
शुकर-- ' यूपङ्गं रजना परा । ' परा द्वितीया ।
● रजनाधिकरणन्यायः, ' वाक्य प्रवर्णात् क्षीय ' इति । ३।१।१।११ ।

● रजनाधर्माणां धर्ममयीत्यादीनां एतत्परिव्याण-
सिद्धयर्थं अनुवादस्य तृतीये (३।१।१०) उचित-
त्वात् । अत्रया रजनाधर्माणां परिकल्पयेत्तन्नि अशुशोप-
मानयूपपरिव्याणानुपार्थवैव अनुश्रान्तसादेव्यादापत्तौ अ-
प्राहृतकार्यार्थे तपरिव्याणार्थारसिद्धेः । सति तस्मिन्
विद्वत्करणस्यपरिव्याणानुवादे तद्वेनेन पशुतयार्थेयु-
क्त्वस्मिन्परिव्याणमात्रस्यैव उद्वेकस्तावत्तस्मात् साध-
य्यसिद्धिः । अगु ना निर्वापतिवेन प्रवृत्तिलिङ्गाह-
त्येन शाह्वश्रुतियान्तिसिद्धयर्थमस्तिन् परि शने
विद्वत्त्वानुवाद । सर्वथा न परिव्याणात्तर पशुवत्कण-
थम् । प्रयोजनेन यूपे द्वैतरक्ष्यत्वेऽपि पश्यावति द्वैतत्व
पूर्वखे प्रह्वौ विद्वतो च । सिद्धात्ते नैति ।
मण्डन-- ' यूपयुगो रजना शिवुद्विधा । '
शुकर-- ' यूपङ्गं रजना परा । ' परा द्वितीया ।
● रजनाधिकरणन्यायः, ' वाक्य प्रवर्णात् क्षीय ' इति । ३।१।१।११ ।

साधारणसिद्धयर्थमनुजन्तं तृतीये साधितम् । भाट्ट.
३।३।१०.

c रक्षनापरिव्यायं विशारते एव शरणधरेव ।
संक्षेपं. १।६।८.

ॐ रक्षितृणादिन्यायः । यथाऽऽदिस्वरसमयः
स्वभावतस्तुयादेर्भासका अपि, सूर्यकान्तमण्यरुद्रास्त-
राहसा भवन्ति, तथा प्रभुनेऽपि । साहस्यी. ८०० .
० रक्षितृणादिन्याय । रक्षितृणापे. रमायनो विशेष-
भावेऽपि सूर्यस्तस्वशाग्निभि. तृण दास्यते । इति औपा-
धिनो विशेषः । के.

० रम. मरु. स्मित्य शीतो शुद्ध इति । अत्र
मधुरसम्भ गुणत्वात् गुणान्तैः शीतान्तिमि मन्थो नाश-
कल्पते इति एतन्प्रतिपादितं द्रव्यं यत्रयुते । न च कथ-
चित्पि स्वराजस्य द्रव्यचनत्वम् । वा ३।४।४।१३
पृ ९४० .

० रसमोजनं (मन्थन) गगामथनाद्यै पृथक्पृथक्
शुचौ कर्तव्यमिति सूत्रेण, न तु प्रतिपदहान्तम् । * ०।
६।१०।१९-२०. मीमं. पृ १५५८ 'गगामप-
नक्षी पृथक्पृथक्शुचौ' इत्यत्र द्रव्यम् । ० रस-
मोजनार्थ (मन्थनार्थः) गगामथने त्रिकालीयपृथ-
क्पृथक्पृथक्पृथक्शुचौ आशुचि कर्तव्यम् । * ०।१।
१।१।३१. मीमं. पृ. १५६३ 'गगामथने त्रिकालीय-
पृथक्पृथक्पृथक्शुचौ' इत्यत्र द्रव्यम् ।

० 'रमयतिविपादानां भेदात् प्रेम्भेदात् ।
निर्वाणं स्तम्भेत्वेन, कर्मभिक्षुत्वेन वाजिरे. ॥ त्वम्भुत्वे
वाजिरेभेदा शैवेभ्योऽर्था निरुपिताः । तेनात्र एव मन्थना
अर्था मन्थना हि नेतरे ॥ ' वा १।३।८।१. पृ. ३१७.

० रमने इन्द्रियं ससमागमिपञ्चकनया रतनत्वानु-
मानेन अप्-प्रभृतिः । मणि. पृ. १५.

० रमायनं मासुर्देव, किंनू आशेषपुत्रादिहेतु ।
रमायनं शीर्षसुर्देवुरिति केचित् । वि. ६।१।१३. ० न
रमायनानां एतान्त्वं सामर्थ्यं दृश्यम्, येन सहस-
ग्रस्य जीवेतु । एतान्ति दि अतिरिषेष्टानि, वल्ली-
पठितस्य नाशरानि रम्यर्थप्रसादनि, निपादनानि ।
नेत्रपदाशुपो दान्ति दस्यते । भा. ६।१।३।३३.

० रमायनादे भेदके अभिरामसुर्देवमङ्गीक्रियते ।
इति चेत्, श्रुतिविशेषात् तल्लोतनमर्षनादानाम् ।
सोम. ६।१।१३.

० रमायनवैशुष्येन इन्द्रियहीनत्वान्यो दोषः
सम्भवति । सु. पृ. १५००.

० रमाद्यग्रव्यः रुद्रोऽपि न जातिवचन । किंनू
'मिता-चतुर्जातमधुपुत्राद्यत्र द्विप्रवृष्टं स्रज रसत्वा'
इति उपाधिपुत्रकारेण द्रव्यवचन । वाल. पृ १७२.

० राक्षोन्नयाय । प्रयोगान्तरैरप्यत्र शीर्षादी
षा (आग्न्मणीषा) कर्तव्या । न चान्यत्रैतन्नामः
प्रवृत्त्याद्वा कर्तव्यमिति त्रितीये (२।६।१) निर्णीत-
त्वात् । अतो न उक्तान्प्रोन्नयाय अत्र प्रयत्नी । वि.
१२।२।२६

० राक्षोऽपि. निमित्तम्. ' अयने रक्षोप्रे पुरो-
शागमशाकषल निर्वेत्तु, यो रमोभ्यो त्रिभीषात्' । नचि
विषाय ' अगतास्वाया निशि वनेन ' इत्यागात् ।
अस्याः दर्शकत्वमव्यवहितत्वात् अतोपायन्- अस्मिन्नमन्-
थेयदननाश्रुत्वाते प्रवृत्तमिति । यानि तु द्रव्यावर्हि-
प्रवृत्तानि अगम्यवगम्यानि तानि तु आवर्तन्ते एव ।
वि. १०।१५. ० राक्षोऽपि. मन्थमानात्प्रवृत्तनि-
मित्तवत्त्वात् । सु. पृ. ८९५.

० राग. प्रीति । सु. पृ. १३०. ० नहीन्द्रजानं
राग, अथित् चित्तमश्नु, आयनो दर्शनात्तरणम्,
अमृतगुणामिनन्दनं रागमवच्छेदः कणिका. पृ ११६.

० रागाः सुखदण्डिरसा हान्यरुहीता. मर्षोऽधि-
युक्ता । (हेमादि) । वाल. पृ १९८.

० रागाक्षिप्तमहन्तिगतं पुत्रपाणा फलं एव प्रकृति
सिद्धिः । ऋजू. पृ. १९.

० ' रागाद्वैषम्येभ्योऽप्यदप्रमादात्स्वप्नप्रजा. । न च रा
गोद्वेदिषु यत्ना. रक्षुत्प्रमादप्रयोगः. ' ॥ वा. १।३।
०।३ पृ १७१ .

० रागप्रायं न निर्वीर्यते, यगिसर्भेयर् । वि.
१।३।१० .

० रागप्राप्तपुराणार्थमत्रविषयं अत्रयं. शौने
निषेधो यथा- ' ऋतुयथाकामकालसिद्धतायैवति प्रित ।

प्रतिषेध क्रमोद्देशिण प्रकरणाधारात् ॥' इति व्याकरणाधिकरणे । चालू पृ ३२, ● रामप्राप्तपुरुषार्थमात्मविषयक पुरुषार्थ श्रोतानियेषो यथा 'न हिंस्यत् सर्वा मृणानि' । यथा वा 'न ह्यस्त्रं मनुष्येत्', 'तस्माच्छूषो नोपशृणुय' इति । पृ ३३, ● रामप्राप्तपुरुषार्थमात्मविषयक पुरुषार्थ स्मृतिकल्प्य प्रतिषेधो यथा- मुदा नियेष मत्तः 'मुग वै मत्तजाना वाप्य न मत्तमुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणयजन्तो वैश्वश्व न मुद्यन्तिवत् ॥' पृ ३१.

● रामानुजत्वान्त् स्वार्थिषा न विषेयम् । जि ४।१।२ वर्णक २.

● राजा क । राजा तुर्वन्त सवत्रैर्गणिका राजन् । तत्र राजा जनपदप्रतिपालन नाम सर्वलोकप्रतिष्ठम् (पूरिष) । या २।३।२३ पृ ५७८ ● राजा क । राजा यत् कर्म स राजा । त्रि पुन राज्ञम् (घञ्) । जनपदपुरोहितो यतश्च ब्राह्मणोद्देश्ये राजा इत्यन्त आचार्यनिरासिनः प्रवृत्ते । ननु जनपदपुरोहितोऽपि अनुचरव्यति उत्तरे राजस्य आज्ञा (द्विषा) प्रवृत्ते प्रयोगतः । (कन्य नयति) प्रवृत्तत्वं च तदुक्ते (राज्यवृत्त) राजाभ्यः अस्ति कल्पे । इति पूर्वपक्षे । जातिनिमित्तो राजाभ्यः । यदि राजा नितिपन्त्रो गतिरिति तत्र तत्कर्मत्वाद् जनपदपुरोहितो राजस्यो मतिरिति, तेन आचार्यनिरासिना यद्वैतो न विशेष्यते । अथ यदि राजाभ्यः परिस्यन्दनित्यपवादो भविष्यति तत्रत्यस्य वर्ता इति राजस्य धरिषत्रस्यै हरिषित्तो मतिरिति । तत्र आज्ञायाः प्रयोगो न विशेष्यते । न राजस्य वर्ता राजा । ननु यै च जनपदपुरोहितो करोति तत्र वैतो राजस्यदेना भिषयति । त्वयते । सोऽयं लोकः प्रवृत्तः । परिपाल्ये राजस्यः प्रविष्ट इति तयोर्गात्रा ब्राह्मणस्यैवो राजस्य प्रवृत्ते ।

वो तु गण्ड निर्णयः । राजवर्तीयस्य कर्म इत्यन्त परिपाल्या राजस्यैवोऽप्ये इति । तत्रत्यस्य कर्म राजस्य, न राजस्य कर्म राजा इति । भा २।३।२३, ● राजा परिपाल्य इति । परिपाल्यो राजा कर्त

राज्यमिति । स, राजवन्द्ये उच्चरितो प्रवीणो । १।१।२।२३-१ पृ ३६०. ● राजा प्रजा रक्षेत् 'चाटवरकरदुर्वृत्तमहाहासिचक्रादिभि । पीडयमाना प्रजा रक्षेत् कायसौत्र विरोधतः ॥' सु पृ १०९ ● राजा प्रमगन्दो नाम । भा १।२।३।१-६, ● 'राजा राजस्येन स्थाप्यमानो यजेत' इत्यस्य प्रकरणे अनेनै ' यदि ब्राह्मण, यदि राजस्य, यदि वैश्व ' इति अत्र ब्राह्मणदीना इदं कर्मोत्तर विपीलते अवेष्टिनाम, न तु ब्राह्मणदीना निमित्ताद्येन भवन्तः, कर्मोत्तरमिदं न गुणविधि । राजस्यः स्मृतिरस्य एव याचक न तु ब्राह्मणदीना सम्बन्धनमपि । १।३।२३, ● राजा सर्वभोग । य इदानीं सर्वभोग व यदि (पूर्ववर्गीयः) दास्यति । सोऽपि मेति रूपे इ कुन । राजा भूमिभागेन (योगेन) सर्वभोगो भूमेरीष्ट, तावताः सोऽपि । न तत्र कश्चिद्विरोधः । सर्व भोगस्य स्वेत्यर्थः वदती प्रथिका समुदाता श्रीकण्ठो रक्षणेन निर्दिष्टस्य कल्पचिद्व्यास्ये, न भूमे । तस्मिन्निष्ठस्य च मत्वा तैस्त्वत् सर्वप्रतिज्ञा फल चक्षुष्यादि यत् स्मृतित् तस्यैवित्त प्रति न कश्चिद्विरोधः । तस्मात् न भूमि देवा । ६।३।२३

● प्रथम जातिनिमित्तो राजा, तत्र तत्कर्मत्वात् राजा राजस्य, तत्कर्मत्वादि ब्राह्मणदिभ्यः स्वनायाय वा अत्र मत्तत्वात् राजस्य । या ३।५।१।२६ पृ १००३.

● 'राजाव्य अतिरिचयेत्' । न च भाषिणस्यविहित (राजा इति) भूतत्वनैव उपपत्तमानत्वात् । अत्रया हि सा अप्यत्र आधीयते । २।३।२।२ पृ ५८२ ● राज (सविषयः) ये एद एतादृशकपालधर । राजस्ये । भा १।१।३।१२ ● राज दुष्टविद्या-विद्ययाः फाल्गाव्यमीदिष्टान् स्मृत्यभिप्रत्यम् । वि ६।३।२,

● राज महभूमि गौरवराजमार्गब्राह्मणदिविद्या न स्यन्, सर्वगणिकाचार्य हि तत् । ६।३।२ ● एवम राज एव एव पुरोहित उच्यतेयवेन भूयो, 'पुरोहित करोति' इति एवम विचिचिम् । (अतः न ही । भा ६।३।२।१३ ● राजा अथवन्द्यो नैमिचिरी परिपाल्यति । या. ३।३।३।३२ पृ ६९७, ● अर

रसि निनिने हि रासगंघ्यारिदोषिणः । तदनुज्ञानरासाना
रासां पृथिविरीषने ॥ १११६।१२ पृ. ६९७.

ॐ राजानुमृतवियाहप्रवृत्तसृष्टरन्ध्यावः । यथा
भयस्य विगहप्रवृत्तौ हि रसादप्यनुभवते इति प्रथितम् ।
माहस्ती. १३७.

- ० राज्ञोपेवाः आशयः मे धविपट्टिमिमाभिताः ।
नेपामनि स्वत्रागीयमेव आर्यैरारणम् । संकषे. १।१।७,
- ० राज्ञोपेतानां प्रहरोपेतानां या प्रत्युत्पन्नकर्मणामनि
न जातिनामः । ३।१।७.

० राज्ञेयपुरीदा । वरि च यदुपशरुणमानभ्रौ,
एत पुनः प्रत्येकं सस्यः इति(पेरु गरा)मनेकपुन-
कीदा आरप्रते । (एकपुनप अन्वत् विक्रमेन विवृ-
न्यामनिरारणत्, राजपुरमेन चान्विरति अनिरारणत्
अप्यन्वत्प्रापया यथा, हयवमति । टिप्पणी) । भा. १।१।
११।१८ पृ. १५५, सु. ६९२.

० राजकर्म कि पुनः ? अनन्तपुररथेण तपभेद-
रथे(कण्टकानां)रास्यगन्धं आर्षान्नेरासिनः प्रमुद्यते ।
भा. १।१।१२.

० राजकुले मेरा क्रियो, कर्मणि हि भूमी । या.
१।१।१७६.

० राजजातिविशिष्टः क्तां राजतृणलापनं विधी-
यते, राजगणौ वा नदयन्ते । राजराजिनं स्वध्या
नापि साधनम् । एते न स्वयः । तस्मात् स्वयंच्छा-
विशिष्टः क्तां कर्मचञ्चली । ज्योतिषः पुराणमिषम-
रतेनोपवीण तत् नान्येन संरन्धनार्हेति, यथा राजजातिः ।
वा ६।१।१११ पृ १७५६, ० राजजातिविशिष्टेन
यथा राजस्य. कार्यः न अतदिदिष्टेन, तथा स्वयंच्छा-
विशिष्टेन अतः कार्यं, जातिविष्टेन । ६।१।१।
पृ १३७७.

० राजपुराप्रारथयत् । श्लोकाः । राजपुरप्रारथयते
श्लोकोऽन्वो भवति । रत्नकण्ठः संन्यासेरे ५६.

ॐ राजपुरप्रारथान्यायः । यथा कश्चिदाजपुरः
स्वनामुपगन्था कथाचित्तविशिष्टितो व्यापारस प्रथा ।
तेन च पुनरैव पाठितः सः, एषाभेयारदानां मन्वने
म्, पश्चात्कथपिडाबुनविश्वयता मतिनाहृषदेसा-

डाज्ञानमास्मानं गन्त वैभृगिहृष्टने प्रतिष्ठा प्रापेति ।
माहस्ती. १५७.

ॐ राजपुरप्रवेग्नान्यायः । यथाऽन क्रमेणैव यत्नां
पुरवाया प्रथेनो भवति न पुनरत् । तथा- यथा विमृ-
ल्लया राजपुरप्रवेगो रासुररथेसाहृष्टनादिकं क्रियो, इति
भिया भेदीभूतया तत्पुन्येनाः, एष मुनाहृष्टरन्ध्या
यन कार्यभरन्त्य विषया तदास्य प्रवृत्तिः । माहस्ती.
१८५.

० राजपुरप्रवेग्नान्यायेन साहृष्टेरे पदायान्त-
भन्यतेऽपः । यत्र साहृष्टरन्ध्यायेणोत्तर गह्रासवसाये-
भेनः, यत्र वा ' बङ्गी, सुबङ्गी, छपी, चैमः '
इत्यादी विशिष्टस्य वैशिष्ट्यप्रवेये लक्ष्यं तत्र । मधि.
पृ. ७०.

० राजपुररूपः इति मत्पुरे पूर्वपदे गच्छाम् ।
इति मधिः । राजवदेन राजगंघ्यौ लभ्यते इति पञ्च-
धरः । राजवदेन राजग्य एव लभ्यते इति अन्ये ।
मधि. पृ. १५१. ० राजपुरर. राजपुरर इत्यारि-
रित कश्चिन् अत्रादिप्रमयो निरहीतः स्यात् । तथाहि
' शिरोपगतका राजा, पुरासक्योपखर्जन्तम् । अर्थेभोः शिरो-
पेतिरे, तस्यैसा प्रथमका ॥ '..... राजपुररादि-
परी शब्दार्थतया राजकीनां गुणधरमेव प्राप्तम्, प्रमाण-
न्यरतेन तु निरहीतं कश्चरो । तथा कश्चाधिकृतो
दक्षितम् (१।१।१।२) न चैताराता मन्वयार्थं
भरतीत्युल्लेखे । यद्यप्यनुपेष्टि तत्र गतो गुणशोभा,
उभेभोकाशय मन्व. प्ररन्ति । अदि वायो । कश्चम् ?
' शिप्राणः पुरुष एव गुणर तादस्यच्छति । स्वमिर्षं
मजने पश्चाद् निश्चा द्व यथास्यि ॥ ' तत्र यदा राज-
तिदिष्टः पुरतो नित्तधिनः तथा दन्वार्थात्पुण्यत् एवा-
न्तेन वस्तुयामाति उपशरवते विरञ्जित यम् । यदा पुनः
दन्वार्थेन विबन्धने तथा तत्र निशोपपन्नशयापेतेः राज-
शाक्यदेन उपशरकभूता. पुरराः विदोषां भवन्ति इति
पुररसजगन् एव प्रयोक्तव्यः । प्रयोगद्रव्य निश-
मानस्य तासन् स्पन्मार्दौ अर्धेदेये गंभरति निमित्ति
यद्यप्यपिप्रियोपयोगेद्यथा विवक्षाभेदेमापेय रिच्छां
व्यवस्थामाश्रियाम्ते । तेन भूतं निमित्तमन्वेष, उन्दे

प्रयुक्तमन राजपुरय इत्यन उपकथायुक्त शेषत्वमेव विवक्षितमिति शक्यते । यत्राणि नोर्गार्भदागाविस्वामिति श्वत्त्व-साधियमानमो न शेषत्वम्, तथापि उपकारकत्वसमवात् उपवर्तितमिति द्रष्टव्यम् । वा ३।१।१।२२ पृ ९०३, ५०८-९०५ * राजपुरय शतक चाली पुरुय इत्येव विग्रहः । रात पुरुय इति व्याख्यायुक्ता विग्रहप्रदर्शनं तु अर्थेतिवृत्तिग्राह्यम् । रोम ६।१।१।३ * 'राजपुरय शोभन ' इत्यन शेषभूत्वस्यापि गुह्यस्य विशेषणस्य शोभनपदादेशस्यापि समग्रो भवति । एतावत् । पृ ३१७ * राजपुरये राग पुरुषोपसर्जनभूत्वस्य पदात्तरेण विशेषण न भवति । गहि भवति तदस्य राजपुरया इति । (ननुपसर्जनं पद पदात्तरेण भरभयते राजपुरवपरे - वृद्धली.) ऋतु पृ ७०

* 'राजपुरोहितौ राजपुत्रयोः यत्नेनात्मा ' कुलवपदे राजपुरोहितौ श्वदायिकयो मित्यन्त्ययोरेपि । द्वितीयपदान्तरिपये तु, उभयो समशदान्त्वेन सारागत-तन्वपत्नी विस्तरयेते । वि ६।६।१२ * 'राजपुरोहितौ सापुत्रयोः यत्नेनात्मा ' योगे चतत् गर्तुहितं भवते । भा १०।२।१।३।१२, * एतेन (कुलयेन नाम योगेन) राजपुरोहितौ सापुत्रयोः यत्नेनात्मा ' इति अत्र द्वौ यवपत्नी । ३।३।९।१७

* राजशब्द धत्रियवचनौ रुट, न तु राज्ययोगस्य प्रवृत्तिमित्यत्र । प्रयुक्त राज्यशब्दस्य राज्ययोगप्रवृत्तिमित्यत्रम् । राज कर्म राज्य इति राजगुणविचार धात्रियस्य कृत रावकत्वेन नेतरस्य । वि १।३।२ * राजशब्द धात्रियवचनैश्च वाचक, न तु मत्प्रदायिना राजकर्मणामपि । भा २।३।१।३ * राजशब्द धात्रियवचन एव, न योमिह । नच अनभिहिते अनवदपरिपालन-प्राप्तेऽपि आशुक्ते । पापीनेषपि वेपुचिन् कृत्रीश्वराभियन्तु मन्त्रहन्त्रिरेषपि प्रयोगदर्शनात् । दृष्टम अनभिहितपि, अत्रापि च जनपदम्, धर्मिणे राजशब्दप्रयोग । तदपि वा अत्र च हीये अनभिधानं प्रतिशानम् । एतावपि न प्रैवमिच्छे राजः । वा २।३।१।५ पृ ५८२-५८३ * 'राजत्वमभिवाचने ' इति राजशब्देन राजशब्दवाच्यतय

प्रसिद्धय धर्मिणैश्च अभिप्रेक्षविधानात् विशेषेलाममेव राजशब्दस्ययोगात् राजशब्दार्थस्य उद्देश्यत्वेन प्रवृत्तिमित्यपेक्षत्वात् । लेख्यमितिरेपि आदृग्णीकृतया ज्ञानि वानित्वावगतौ अभिप्रेक्षामित्यत्र न मन्त्रवति । सु पृ ९०२-०३, * राजशब्दस्य, जनपदस्य शब्दो रक्षणे, चौगदीना च जनपदपुरेभ्यो निष्कारणे च रुटि । पृ ८९९,

* राजशब्दार्थविचार ' भवेद्यदिवाचने ' २।३।२ मीरौ पृ ७१८ भाष्ये चाधिके च द्रष्टव्य । * राजशब्दप्रयोग राज्यरहितेऽपि धर्मिणे ज्ञानि-मित्यत्रेण । सु पृ ९००.

* राजशब्दवाच्य नाधुपत्तानामधुमिप्रवृत्तौ मर्त्यपि चादिमि अवधारित । सु पृ ८९९

* राजतसोर्गोप्राह्वानशब्दयोर्विग्रहयोः अतिरिष्ट-इत्याद्यदिग्रहणं सम्भूय । १०।४।१।२-५ मीरौ पृ १६८८ 'श्वसकुचयः ' इत्यन द्रष्टव्यम् । * राजन्य श्रीमे अस्मिमादर्धीत । भा ६।१।१।२६, १।३।१।२, * एकादशतु प्रमेयो राजन्यमभिमादर्धीत । ६।१।१।२८ * 'देशे राज्य' इत्यत्राप्येव राज्ये वेददत्तेन सृज्यते । वि १।१।१८

* अत्यपि एतस्य विप्रराजन्यौ न वैदवस्तौ कुरु । ना ३।३।१।२५ पृ ८४३ * राजन्य श्रीमे उचर्यात । भा. ६।१।१।३३ * राजन्य विजार्ति' अत्राय रूप राजपुत्रान्तमेत्त् । न प्रधानम् । अस्य राजन्यस्य अभिप्रेक्षनीयपामो अवकर्मणोपहृतेऽपि मत्प्रवृत्तत्वात् राजगुणप्रदानमेव न तु अभिप्रेक्षनीयपाम् । वि ६।१।२ * राजन्यस्य अपिष्टोमे वेदवती शक्यते । भा १०।१।१।४८, * राजन्यस्य अभिष्टोमे वेदवती शक्यते इत्यत्र एवमुच्ये । १०।१।२।१९-४२, * राजन्यस्यैव राज्यम् । नच तत्र श्रुतौ श्राद्धमन्त्रेणौ स 'राजराजमेव' इति वचनात् । १।३।१।१०० * राजन्यस्य ज्योतिष्टोमे कानमप्य इत्यादिभ्यः (शक्यत्वात्) इति वचनात् । न भवतिवाच्यताम् । ३।३।१।१७-१९ . * राजन्यस्य ज्योतिष्टोमे पत्न्यवत् । न शौभवमत् । भा २।३।१।३।३९, * राजन्यस्य

ज्योतिष्टोमे ब्रह्महम पार्श्वदमम् । वैमिलिभमेव तम् ,
 न नियम् । १।३।११।०. * राजन्वय ज्योति-
 ष्टोमे यथाकर्तव्यं तत्रैवम् । ४।३।४।८-९. * राज-
 न्वयस्य द्यौश्चित्तस्य यथाः तत्रम् (लोकत्रयम्) ।
 ज्योतिष्टोमे । वि. ४।३।४, १०।४।३, * राजन्वयस्य
 इन्द्राजने जगद्विजयुपायः । अथायत्तत्तु मन्त्राणाः ।
 ४।३।२ वर्णक ४. * राजन्वयस्य नित्याग्निष्टोमसंख्यायाः
 शेष एव । राजन्वयस्य अग्निष्टोमे मनुष्यप्रसन्नचित्तस्य षोड-
 शिनो विधानात् । तत्र अग्निष्टोमसंख्येतरं षोडशी एव
 कर्तव्यं । य एवाग्निष्टोम इत्युच्यते । एव उच्यते
 संख्यायागि । तत्रापि राजन्वयस्य षोडशिनो विधानात्,
 अक्षयमन्त्राणां एव सिध्यति । मांडस्तु वा काम्यो-
 क्तस्य संख्या निवृत्तिः । भाट्ट १०।१।१२. * राज-
 न्वयस्य पार्श्वदमं ब्रह्महम यने । भा. ६।६।३।१७,
 * राजन्वयस्य वीरसंज्ञाः फलेन सन्धोऽन्यते । ६।६।
 ३।१८, * राजन्वयानां नगदसो द्वितीयः प्रजाजः ।
 ६।६।३।१९. * राजन्वयानां सनाधिराजो नास्ति । वि.
 ६।६।३.

* राजन्वयकर्तृका अपेक्षिः । ' वदि राजन्वयः
 (यजेत) ऐन्द्रं मय्ये विधानं आहृषिमाहुनि हृष्याऽ-
 निरास्ये ' इति । भा. १।३।१।३।८.

* राजन्वयचमसं ब्राह्मण एव प्रमर्त्युः न
 राजन्वयः राजसूये दग्धये । ३।६।२०।५.२-५.३.

* राजन्वयचमसमक्षुषं ब्राह्मणानामेव धनसूये
 दग्धये । ३।६।२०।५.२-५.३. मीको. पृ. १०८०
 ' दग्धयेक्याय. ' इत्यत्र दृश्यम् ।

* राजन्वयैदृश्यो, आर्तिव्यं प्रतिविद्धम् । भा.
 ६।६।३।१८. * राजन्वयैदृश्यो. तद्विषयं नास्ति किञ्च
 ब्राह्मणानामेव । १।३।४।१।४२-४७. मीको. पृ. २८४
 ' आधिकार. आर्तिव्ये ब्राह्मणस्यैव ' इत्यत्र दृश्यम् ।
 * राजन्वयैदृश्यो. ज्योतिष्टोमे न्यशेषफलममठ, न तु
 शोभममठ । स च शोभयिष्यतः । वि. ३।२।३९,
 * राजन्वयैदृश्योः विहिते फलममठे वागद्वन्द्वसंख्या-
 रिषयः ' श्लोकानि, अभियुगोति ' इत्याद्यय न प्रवर्तन्ते,
 मी. को. ४।१५

परतु चोदनेनातिदिग्गये । ३।६।३।३. * राजन्व-
 यैदृश्योः सनायममठः प्रतिविद्धः । ' न राजन्वो न
 वैरयो वा सनायस्य पिबेत् अलोमपीषो दोषः ' । भा.
 १।३।४।१।४५, * राजन्वयैदृश्यानां ज्योतिष्टोमे फल-
 चमसो विधीयते ' य वदि राजन्वय वैरयं वा याजयेत् ०'
 इत्यादिना । १।३।४।१।४५. * राजन्वयैदृश्यानां प्रवचयणे
 मनुवत् फलः इति पूर्वपक्षः । त्रापेय-मनुवत्तस्यो
 नैवविधानात् तुक्तया विकल्पितो इति मिद्धान्तः ।
 संकर्म. ३।४।५.

* राजन्वयशब्दः पर्वण्य एव हि राजशब्दस्य । वा.
 ३।३।२।३ पृ. ५८३.

* राजन्वयस्युत्सर्गः ऐन्द्रो राजन्वयः ।
 वि. ३।३।१।४.

ॐ राजमं वामसं चैव दूरतः परिवर्जयेदिति
 न्यायः । साहृषी. १०२.

* राजसूय. ध्वनिपमानाधिकारः । मु. पृ. ८९७.
 * राजसूयः बहुयामात्मकः । वि. ३।३।१०. * राज-
 सूयः । गवा तन मूत्रे, राजो वा पशु. राजसूयः ।
 भा. ४।३।३।१९. * राजसूयविधिषोऽनं राजसूयः कायो
 नातद्विशिष्टेन । वा. ४।३।३।२ पृ. १३४७.
 * ' राजसूयेन स्वात्तन्त्र्यापी क्लेश ' इति । अत्र
 अनुमन्यायी-अग्निष्टोमम्, पतिव्याधीना शोभनाम्, वेदा-
 चित् शोभना च मनुदिनाना एक फलं श्रूयते ।
 भा. १।३।३।३।२२. * ' राजसूयाय शोभा व्यु-
 नाति ' ; ' राजसूयेनाज तर्पणायुरेति ' इदं यद्वानं
 निवृत्तौ महाप्रकरणम् । वाळ. पृ. ९. * राजसूयात्
 मित्रहन्ता राजगारिकर्तृकाया अवधेः । १।३।३।३।२-
 १२. मीको. पृ. ७३३ ' अथेष्टे ब्राह्मणदिकर्तु-
 कायाः ० ' इत्यत्र दृश्यम् । * राजसूयस्य हस्त-
 स्यैव विदेकस्य अन्नम्, न तु अभिषेचनीयव्या-
 ह्नम् । ' पशोही सैव्यति, राजन्वयिनाति, चीनस्येव-
 माम्बवति, अभिषिच्यते ' इत्याद्यः । विदेकनाधि-
 करणम् । ४।३।३।३-४. * राजसूये अन्नाना सन्व
 न । १।३।३।३।३-१९. मीको. पृ. १०७० ' इति-

राजसूयधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * राजसूये अनु-
मत्यादीनि यागरूपानि, निवेदनादीनि च अयागरूपानि
इति सनाध्येन न कम्पति सनप्रधानानि पुरायाथानि,
किंतु अयागरूपानि ऋतुथानि । यागरूपान्येव तु प्रधा-
नानि । ४।४।१।१-२ * राजसूये अनुमत्यादय इव,
पवित्रादय सोमा, होमा तत्र प्रधानम् । भा ११.२।
३।२ * राजसूये अनुमत्यादय इत्यो विहिता, तासु
आरम्भदरम्य लोपात् आरम्भाणीवा न कर्तव्या । वि
१०।१।३ * राजसूये अन्ये एव हविः इत्येव वाग्वि-
सर्गं । सू ११।३।७।११ * राजसूये अभिषेकात्
शाब्दं निवेदनादय । भा ५।१।२०।२१ * राजसूये
अभिषेचनीकारये सोमवागे चोदकपयसात्रमङ्गानुष्ठानो-
पात् निवेद्यन-सोम सोपागपमादिक कर्तव्यम् । इति चेत् ।
अभिषेचनीयमन्त्रे 'मादेऽत्रोऽ प्रवभिक्षिष्यते' इत्य-
भिषेकस्यापकर्षं, तत्र च अभिषेकात् प्राक्तनानाम् निवेद-
नादीनामापकर्षं कर्तव्यं । वि ५।२।१० * राजसूये
अभिषेचनीयवद्यपेयोभिमततत्रात् । ११।२।१।५।७-
६२ मीको पृ ५६३ 'अभिषेचनीयदणपेययोभि-
तत्रम् इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * राजसूये व्यवेष्टि । तत्र
'यदि ब्राह्मणे यजेत गृहस्थस्य मन्त्रे निषाकहुतिं
हुत्वा तमभिषारयेत् । यदि राजस्य एतद् यदि वैश्यो
वैश्वदेव' इति । तत्र ब्राह्मणैरप्योरपि राजसूयात्
राजसूयार्गतेन इदं कर्मवति इति पूर्वपक्ष । यन्निव-
रतुं एव राजसूय । अनेष्टिषु वाशष्ठाधिकृतं
निष्प्रयुक्तं कर्मांस्तमेव निषेधने इति सिद्धान्तः ।
तथा च अनेष्टिदेशा राजसूयाङ्गत्वात्, स्वतन्त्रा चेति ।
तत्रैव स्वतन्त्रेति शक्यम् । वि १।३।१ * राजसूये
अनेष्टिषु अद्धानि पृथक् कृतवानि, एत न । भा.
११।४।३।८-१० * राजसूये इष्टय १ 'अनुमती
पुरोडाशमशकृत्वा निवपति' २ 'नैऋतमेवकपालम्'
३ 'आदित्य च च निवपति' ४ 'आग्नेयमेवकपालम्'
कालम्' इत्यादय । पठान् - 'आदित्या महा गन्धिणी
माल्मते', 'माहती पृथिव्य', 'पृथिवीमधिम्याग्'
इत्यादय । सोमा - अभिषेचनीय, दणपेय इत्यादय ।
होमा - 'वत्सीवत्पया होम' इत्यादयो दर्शि-

होमा । एते सर्वे यागरूपा प्रधानम् । अयागलता,
'प्र (प) श्रेही वी-रति', 'अपेदी-वति', 'गज-
विनाति', 'सोम नेपमात्पावपति' इत्यादय, एतानि
तु अद्धानि । वि ५।१।१ * राजसूये इष्टिपशुभोम
दर्शिकेमा पयानपूना । तत्र इष्टयर्ष आरम्भाणीय न
कर्तव्या । (वत) अग्निभोम प्रथममाह्वानि । भा
१०।१।३।० * राजसूये 'उत्तरे निरयुक्ते नेपमीये
एवात्पात्रपाते ऐत्रापीष्यश्च, इथावो दक्षिण' इति ।
तत्र पोष्य पेयस्य त्रिदेवस्ये न कर्तव्यं किंतु केवलपूरेन
ताके चरो एव । ३।३।१५।२९-५६ * राजसूये किं
निवेदनादीनामते प्रयोग उत्तमिषेकात् पूर्वं इति सदेहे
अभिषेकात् पूर्वमिति निर्णय । भा ५।१।२०।२१,
* राजसूये 'दिग्भुक्ते हे' इत्यादीना अनुपदेवकालना
प्रधानाना अद्धानि अनुष्ठानानि न एतन्म । १।४।
१।१-३ * राजसूये दणपेये नाम यथे दण चमण
प्रयेक दणमिर्दधि पीयते । तत्र चमणनरव चमणो
दणमि पेय, स च राजसूयेन दशमि इति पूर्वपक्ष ।
राज वरव सोममन एव नास्ति चमणानस्यापि । इ-
चमणपातुं शतसरयानात् उदित्प 'शत ब्राह्मण
पिनति' इति ब्राह्मण विहित, तथा च दत्तचमणवत्
यममानचमणोऽपि ब्राह्मणेव दशमि पेय इति
सिद्धान्तः । वि ३।१।२० * राजसूये दणपेये
'प्राक्तमो अत्यये ददाति' इमो प्राक्तमो अ-
भुक्तमपेय निवतनी न तु कृत्स्नम् ननुदाशिव्यव ।
१०।१।१७।३-६४ * राजसूये दणपेयमभिषेचनीयो
दो सोमवागी । 'सह सोमो कीणात्पभिषेचनीयदण
पेययो' । तत्र कश्चत् पूर्वमाविना दणपेयकालना अप-
कर्षात् तत्र इति पूर्वपक्ष । नास्ति त मन्, सद्य
रगाभ्यो दणमन इष्टिय कर्त्तव्यापद्ये दणपेयमेववम ।
ताम्य प्राचीने अन्यतयवहिते काले अभिषेचनीय ।
'सवो दीष्टयति, मव सोम क्रीयति' इति दणपेये
उत्तरकालाय च । 'मह सोमो क्रीयति' इति तु कर्त्त-
मौसमाददय वेत्य साक्षित्यम् । तत्र च नामि वचनम् ।
वि ११।२।१८ * राजसूये दिवातपेदेव - 'अग्नेयम
दावपत् निवपति विरय दक्षिण । ऐत्रेकेदावपत्पव-

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— अन्वयार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । पूर्वे निवृत्तत्वं उच्यते निवृत्तकामिति । तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्ष पौर्वापर्यं भवेत् । नैवमेतत् । वाक्यदत्तत्वे तु विज्ञायते, साद्रूप्ये. प्रधानमो-
रेत्वपौर्वापर्यमिति । एव एवाह कर्तृत्वं निवृत्तकामिजनन-
वत्, बहुत्र निवृत्तक पञ्चजननं तदिति । फलश्रवणश्च
साद्रूप्योर्भवति, न केचनयोः । उक्ताहर्गनमेवैतत् ।

शा— ' देशकालफलभेदाद्दानानां तन्त्रता भवेत् । कर्तृभेदोऽपि नैवान्ति दक्षिणामात्र-
भेदतः ॥ उच्यते दक्षिणाभेदात् कर्तृत्वमपि
मिदमे । तदानन्तानां कर्तृत्वादान्तेऽत्र पृथक्स्त्वत् ॥'
उक्तान् प्रवृत्तित्वं उच्यते ।

सोम—सुत्रार्थसु— राजसूये अतुनदेशकालान्ना
कर्माणां ' यत्कथं यत्कति ' इति बोधनेत्वेन युगात्
प्रयोगत्वात् तन्त्राह्वानं र्तत ।

वि— ' सोमपौष्णारिके तन्त्रमज्ञानमुत्त निवृत्तः ।
तत्र फलकयोः, नैव दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥'

भट्ट— सर्वत्रैकफलमात्रमात्रानेकेषां कर्माणां फले
साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे प्रयोगभेदात् अत्रा-
शक्तिरित्युक्तम् । तद्विह पत्र देशारिभेदे नाम्नाः,
दक्षिणाभेदमात्रं श्रुताम्, यथा राजसूये ' आग्नेय-
मेहादत्तकपाल नियेयानि कामने दक्षिणा, सोमपौष्ण-
चक्र निर्देयति दशमो दक्षिणा ' इत्यादौ तत्र किं दक्षिणा-
भेदात् कर्तृभेदस्त्वथ प्रयोगभेदाद्दक्षिणा, किं वा नैति
चिन्तायाम्, सत्यपि दक्षिणाभेदे, कर्तृभेदे प्रमाणायावत् ।
न ह्यत्र अभिधानभेदस्तत्पौष्णैः तदैकस्य उच्चरधिकरौ
स्वापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृत्वभेदस्तु न दक्षिणाभेद-
व्यापकः, प्रमाणभावात्, दर्शपूर्णमासे च अत्राहार्च-
दक्षिणाह्वानमपि कर्तृभेदाभावात् । ' दर्शपूर्णमासशेखर-
वृत्तिचन्द्रः ' इत्यनेन दक्षिणा तद्विहितानामेतेन व्यापक-
कर्तृत्वमेव ' सर्वे दर्शपूर्णमासाश्चा यजेत ' इत्यत्र दैशिक-
प्रयोग इव विधीयते । अतश्च तदपि शक्तिप्रयोगभेदे
कर्तृत्वभेदस्यैकत्वात् कर्तृत्वैकत्वमेव । अतएव तत्र
दक्षिणाभेदोऽपि, इन्द्रशाहनेवैकत्वात्तदनेनैकप्रयोगत्वात्-

यगमे वामनन्वामर्गोर्मिलितगोरेव दक्षिणात्वात् । अत
एव ' अन्वत् इन्द्रशहत्त ददाति ' इत्यनेन प्रसह
विभाष्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणामिदं कृत्वात् ।
अतश्च तत्तत्प्रधानाह्वानत्वेन व्यवसिगयोरपि काम-
रूपामपौरैकप्रयोगत्वात् मिश्रितगोरेव दक्षिणात्वम् ।
आवश्यकत्वात् न्याये तत्रापकर्तृत्वभेदप्रयोगे, त्रीहिरा-
भाकामयवयोः समानतन्त्रत्वे च । इति प्राप्ते, दक्षिणायाः
कर्तृत्वकारकत्वात् तद्वदेव प्रयोगान्तरविशेषात् सुत्रं तद्वे-
दोवन्वयम् । न ह्यन्यथा तत्प्रधानानां व्यवसिगतदक्षिणा-
मान कथमपि समन्वये । न चान् इन्द्रशाहवत् मिलित-
गोर्दक्षिणात्वम्, प्रायेक दक्षिणापदभरणेन मेदात्मके ।
इन्द्रशाहे तु प्रत्येकदक्षिणापदाभरणत्वात् तदैकमिति
विशेषः । न न दसौ पूर्णमाने च दक्षिणाभेदगतेऽपि
कर्तृत्वमेवभाव, आध्वर्यवादित्रमास्तया तेषां तेषां
कर्तृणां प्रतिष्ठायां मेदेनैव विहितत्वात् ' दर्शपूर्णमासो-
त्तार ऋषिषः ' इत्यत्र ' तोमे मसदसार्त्विजः, ' इत्ये-
द्विध्यन्तेऽप्येकवाक्यत्वात् तदर्थेवास्त्येन कर्तृत्वप्रयोगविधायक-
त्वात्वात् । अत एव दसौ पूर्णमाने च पूष्णत्वात्तद्वत्
याज्ञिकानाम् । एव च- दक्षिणाया कर्तृत्वभेदात्
प्रयोगभेदावश्यकत्वं राजसूयान्तर्गतार्षेयपौष्णैः
पौष्णैः दक्षिणापेक्षया तत्रि समये तत्तत्प्रधानाह्वानेना
यगतावास्तव्य एवोपनिधत्वात् व्याज्येयान्येन प्रवृत्तम्,
न तु अन्यं क्रतुप्रयोगे ज्ञापिताया अन्वाहार्चदक्षिणायाः,
इति वक्ष्यते । अन्वत् वा तन्त्रमि वा । सर्वथा दक्षिणा-
भेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' भूतिभेदे तन्त्रभेदः ।'
शंकर— ' कर्तृत्वदक्षिणा भेदः ।'
* राजसूये प्रक्रमे ये कर्तार, ते एव आसमाने इति
न नियम दक्षिणाभेदात् इति पठतः । कर्तृत्वभेदपि
दक्षिणाह्वयधर्मभेदः समवति । पूर्वेऽन्तर एव धामनेन
नीता आग्नेयव्यवाधिक शिकं कृतम् । अयुजेन कर्तारः
अभियेचनीय इति धर्मभेदः । तथा च राजसूयस्यै-
कत्वात् कर्तृत्वनिवृत्तम् । वि. ११।१।२, * राजसूये
वाहणनैश्वर्योन्नयिकारः । ११।१।३ * राजसूये ' च

शामवेत रात्रुमस्य प्रजायै न्यादिनि, स्तरीयप्रथमे प्रतिहित-
मालम्न जुष्टायाम्' इति शौभाषनाधिकारसुब्रह्मे । भा.
१११।१।१५. * राजसूये यथायागव्यापि कर्त्तव्येन न
न्यासः कर्त्तव्येन पश्यति किं चया एव न्यासः कर्त्तव्येन
पश्यति । सोम. ४।४।१, * राजसूये यथायाग-
व्यापि कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन न समवधानानि किं नृ यथा
एव प्रथम अयागास्तु अद्रम् । ४।४।१, * राज-
सूये यागव्याप्येन अद्रुमन्यादीनि कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन-
रन्ते ' अस्मै कलाय द्रुमानि कर्त्तव्येन कर्त्तव्ये' इति
परोक्षेद्रोम सुब्रह्म्यानि न तु अयागव्यापि । ४।४।१.
* राजसूये रत्नना हविषि दशपूर्णमासपरिहृति-
रुपाणि । तेषु मेवावाहृत्स्ये हविषि ' स्वपञ्चना
वेदिमन्वति, स्वपञ्चिन्तं ब्रह्मि, स्वपञ्चन उष्मः' इति ।
यथा न पञ्चो स्वतोयनानामुदनानादीनां निहृती यथो
ब्रत सुब्रह्मे । नर्दिनाएवनिप्रसादनादकः वेदिधर्मा विहृ-
तायपि अद्रुमार्थाः । उसात् उदनानादीनि नातुष्टयानि ।
वर्हिगस्तानादीनि उष्टयानि । एतोरुष्टयान् अनुष्टय-
नम्, अष्टयोरुष्टयान् इ अष्टयानम् । वि. १०।१।१,
* राजसूये ' वनीकनयायामुष्टयान् जुष्टोति' इति श्रूयते ।
अनारम्भ 'सहाह्वनीये बुद्धि तेन शोऽपामीष्ट श्रिन.'
इति । अत्र आह्वनीयसमीकरणयोः विक्षय इति
पञ्च । वनीकनयथा आह्वनीयस्य नाप इति
सिद्धान्तः । १०।८।८. * राजसूये विरेतनादी-
नामभियेकान् प्रागपकथ्ये । ५।१।२०।२१. ' विरेतनादी-
नामभियेकान् प्रागपकथ्ये' इत्यत्र आधिक्येण उष्टयम् ।
* राजसूये निवेगपरिहितना वनीकनयथा सामान्यविहि-
ताह्वनीयस्य जायः । भा. १०।८।८।१६. * राजसूये
सस्य नाम इत्यो वन । कस्य हविषि इति भाट्ट-
सस्यना हवीषि इति शा, सस्यगणाय. इति विवरः ।
वि. ११।२।१५, * राजसूये सस्यत् (वृ) यन्वव्याप्यनि
आग्नेयशाक्यवादीनि दश हविषि आम्नातानि ।
तत्र 'पुरस्तादुपमदा सौम्येन प्रत्यग्नि, अन्तरा हराष्ट्रम्,
उत्तरादिश्वरैः' इति अष्टम्-नशत-दशमहविर्निर्णये
उक्तम् । अनेन वाक्येन उपमदा आग्नेयशाक्यवादीषु
सौम्यादीनां प्रथमामनुष्ठानं विहितम्, तथापि सौम्यादयः

नोपसृष्टामङ्गानि किं प्रयातन्वैव । काष्ठीपरोपमन्ववर
तु वद्वान्मस्यम् । ४।४।१, * राजसूये सपरिम्माद्योऽग्नि-
श्रोमः ' अग्निश्रोमस्ये ज्योतिश्रोममाहृति' । यथा दश-
पूर्णमासादग्नीया आरम्भणीया इत्यत्र राजसूये अग्नि-
श्रोमः । १०।१।१. * राजसूये ' सोमापौष एकदश-
कपालः, ऐन्द्रापौषश्चक्रः, पौषश्चक्रः, इत्यमो दक्षिणा'
इत्येकं निरुम् । ' आग्नेयैः एकादशकपालः, ऐन्द्रा-
पौषाश्चक्रः, पौषाश्चक्रः, यामनो दक्षिणा' इत्य-
न्यत्र निरुम् । एतदोच्यते. इत्येवमुक्तं इति
पठः । दक्षिणामेदेन कर्त्तव्येनात् अङ्गमेदः इति
निद्वान्तः । वि. ११।४।१. ' सोमापौष एकदश
कपालः, ऐन्द्रापौषश्चक्रः, पौषश्चक्रः, इत्यमो दक्षिणा' ।
' आग्नेयैः एकादशकपालः, ऐन्द्रापौषाश्चक्रः, पौषा-
श्चक्रः, यामनो दक्षिणा' इति विस्तरे पठः ।
द्वितीयस्त्रिः आग्ने, प्रथमः निरुः पश्चात् इति निरु-
द्वयस्य वैपरीत्येन पठो मार्ये । ' आग्नेयैः एकादश-
कपालं निर्वपति यामनो दक्षिणा' । ' सौम्यापौष
चक्रं निर्वपति इत्यमो दक्षिणा' इति एतादृशः एवा-
चाञ्च पठः आह्वनीयिषायायाम् । ' यामनान्तर्धेहं पूरं
धर्मं कर्त्तव्यम्, इत्यमनन्तैरुक्तम्' इति च तत्र स्पष्टी-
करणम् । आह्वनीयिषायायै वाक्यराशौ भाट्टदीपिका-
याम् । तैत्तिरीयसंहितायां तु १।८।८ इत्यनेन पठः
' आग्नेयैः एकादशकपालं निर्वपति, ऐन्द्रापौषाश्चक्रः-
दशकपालम्, पौषाश्चक्रः निरुः पश्चात् यामनो दक्षिणा...
सोमापौषं चक्रं निर्वपति, ऐन्द्रापौषं चक्रम्, पौषं
चक्रम्, इत्यमो दक्षिणा' इति । परतु वै.संहितायां
विह्विष्यापि यीषि कर्त्तव्येषुचानि, तथा चान न निरु-
द्वयं किं विरुचय, ता आग्नेयैः तादितिकं प्रथमम्,
' अग्नीषोमीयैः एकादशकपालं निर्वपति, ऐन्द्रापौषाश्चक्रः-
दशकपालम्, सौम्यं चक्रम्, कस्युदक्षिणा' इति द्वितीयं
निरु सोमापौषादि वृत्तैर्न निरु इति विरोधः । इति
अत्र विषये भूयो वैचिन्त्यम् । * राजसूये सोमापौषादि-
करो द्विष्टयेन न वेरुणं किं पूरैकदेशे एव । वि.
१।१।२०. * राजसूये सौम्यश्च नोपसृष्टामङ्गं 'पुरस्ता-

दुपदमा भौम्नेन प्रचरति' इति तु वारुण्यं चयोग इति
 पत्न्यं शौभ्य । भा ४।४।३।५-६.

● राजसूयाह्न विदेवनादप प्रकरणत्वात् । वि
 ३।३।१०

● राजसूयान्तर्गतं- अतुमत्यादीष्टो अन्वारम्भणी
 यास्य ऋषि । १०।१।३।५. मीमीके पृ ९.७७ ' आर-
 म्भणीपत्न्यं राजसूयगततुपत्यादीष्टो ऋषि ' इत्यत्र
 ऋषिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● राजसूयान्तर्गतानियेषेचनीये अतुन दक्षिणा ।
 वि १।१।४।२

● राजसूयान्तर्गतदशपैये यन्मानवमनेषु द्वाहृण्य
 एव भद्रता । भा ३।१२०।५२-५३

● राजसूयादौ तद्व्याप्यभोगोनानुगारेणद्धानाम्
 इति । ११।१।३।१२-१९

● राजसूयोपक्रमे वृत्तानामेव ऋद्वित्रा
 समाप्तिपर्यन्तता ॥

अनियम स्मादिति चेत् । ११।४।२।४ ॥

भाष्यम्— तत्रैव विधाने, विप्रुपक्रमे णे कर्तार
 ते एवाऽऽ तदुत् अनियम, ते वाऽन्य वेति । नि
 प्राप्तम् । अनियम स्मादिति चेत् । इति चरपत्यसि,
 इतिदक्षिण वर्तुष्टरच इति अनियम । पवित्रदक्षिणाभिनें
 परिव्रिता पवित्रार्थान्ते भवति । पवित्रा ते तेषामपयर्गं ।
 उत्तरे कर्मणि कथावामी, ते वाऽन्ये वा स्यु ।
 तस्मान् अनियम ।

दुप- पवित्रम् दक्षिणाभ्यानात् पवित्रस्य ये कर्तार
 ते पवित्रायसुगदीकण्डे । ते द्वितीयस्य सोमस्य गान्त्रम् ।
 कथम् । अनियमेन वर्तुष्टयुपपत्तये प्राप्त वचनाभियापदे ।
 तस्य नियमवचन यत्सैवाप्येनोपादत्ते तस्यैव तेऽङ्गम् ।
 द्वितीयस्य पुनरुचौ उपदाननियमो न भवति । यथाऽन्ये
 पदार्गं भेदेन नियते, एव वरणमपि भेदेन प्राप्नोति ।
 तत्र यदि वा त एव वरिताया, अथवाऽन्ये । एव
 ऐष्टिनेप्यपि भेदेनैव ।

नोपदिष्टत्वात् । ५ ॥

भाष्यम्— नैवेदन युक्तम्, अनियम इति । कि
 तर्हि ? य एव प्रथमे त एवाऽऽन्तत् स्यु । यस्मात् ।

उपरिष्टत्वात् । आदावेन वरणकाले यजमानेन तेषामुप-
 दिष्टम्, अनेन मां राजसूयउपशनेन कर्मसमुदायेन वा न
 यत इति । वरणं च प्राक् कर्मपशुने । तदुत्तरमग
 विदोपग्यात् तत्रम् । नेनाऽऽन्ता सर्वाया भवन्ति ।
 आह । यदि समुदायमुद्दिश्य नियते तत एवम् । अथ
 पुनरप्यत्र पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वाया, तदथा एव
 भवन्ति । नि पुनस्त युक्तम् । समुदायमुद्दिश्येति । तथा
 स्यान्विशेषेन कर्तुं कर्म निर्वर्तते । इत्यथा पवित्राने,
 उन्वरस्मिन् कर्मणि त एव वामते न उपवर्तेष्व् । अ ये
 व क्तासो नोपपन्नेष्व् । अर्थात् स्यात् । तथात्र
 पवित्रम् । एव च एति लापत्र भवति । इत्यथा प्रति-
 कर्तृगोत्राणां तदुत् स्यात् । ऋद्वित्राऽऽन्तोऽन्यदि
 चाये कर्म । तस्मान् समुदायमुद्दिश्य नियते । तथा च
 तत्रम् ।

दुप- स्वाम्यन्वयस्य राजसूयउपक्रमो वाम उपा
 यत्वेन चोद्यते । न उपाये प्रवर्तमान आयातेऽ
 ऋद्वित्रो वृणोते, राजसूयउपशनेन वागेन सावयनेति ।
 तस्यायन्वयमपिदापत्तस्वर्तुषा कृत भवतीति । अथि
 च समुदायमुद्दिश्य नियमाणेषु यो कालो निर्वात-
 स काल एव वर्तियते । अनियमेनोपादाने पूर्ववत्
 नेऽप्युरपि । कदाचिदन्ये न लभ्येत् । तत्र योऽप्ये
 काल उपदिष्ट स जायते । तत्र कर्मवेत्तुष्यत् कर्म
 भागे भवेत् । तस्मात् प्रतिकर्मे वरणं वर्तयति ।
 अतुक्तनिद- वारभनम् । य कर्मणि वानानि, तस्य
 गत्रमयनाधिकार । स एव जानति, ऐष्टिकं वरण
 मिष्टिचेरोपकरोति, न रोमिचेपु । क्व रोमिच वरण
 न तद्विष्टिनेति । यथा आदायाकाने कृते कश्चिदेव
 वरणं कुर्यात्, आ कर्मणि करिष्ये, तत्र से भवते
 ऋद्वित्रो भवतेति । यथैतदप्रमाणम्, एवमिदमपि । न
 कश्चिदनपेविशेष । न च पवित्रमग्यहोम इतिर्वा,
 येन प्रासङ्गिकेन वरणेन निवृत्ति । यथा दीक्षायादीनां
 पौतिसिद्धीमिचेन करणेन । ददप्युच्यते समुदायमुद्दिश्य
 नियते इति । तदुत्तरम् । न हि समुदाय फले चोद्यते ।
 येन तदर्थं वरणं स्यात् । कथरो वा ददत् समुदायवचनं
 राजसूयवचनं इति चेत् । तत्र । रोमिचमिष्टिर्वाविशेषोमा-

निरपेक्षा उपासाः । ते निरपेक्षा एव प्रयोजनमपेक्षन्ते ।
 तेषामपेक्षमाणानां धर्मिण्यवरूपः मन्त्रः अन्नमाणी रुचयः
 षष्ठे दिवसाणि । ये षष्ठे दिवसकाले तेषामितिर्गतं भवति ।
 अथ च वर्णानियमः दूतिकर्तव्यत्वादेन गृह्यते । तस्मात्-
 चथाऽऽन्यत्किञ्चनैवना मेदेन क्रियन्ते, एवं वयस्यसि
 मेदेन वान्यम् । न ऋषिद्विदोषः । तस्मादेवैक्य
 मेदेन वरणम् । यदि ससुदायमुद्दिश्य वर्णं तन्नेगेत्यते
 ततोऽन्यत्कवीनिर्गतं भवति । वरमाचयेनेन न क्रियते ।
 वस्य वर्णो पञ्चमः । तस्मात् यदेतद्वर्णं वैदिकं
 मेदेन चिन्त्यते । किंतु षोडशं लौकिकोऽप्युपायः ।
 च चिन्त्यते । पूर्वपञ्चमः — अनियमेन लौकिकमनु-
 पायमिच्छति । सिद्धान्तवादी तु लौकिकमनुपायमाश्रयेव
 निश्चिनेच्छति ।

प्रयोजनीयत्वात् । ६ ॥

भाष्यम्— एह न प्रयोजनं अवयवदक्षिणाभ्यामसि
 समुदायवर्णपत्तिः । न ह्यवयवेन केरुडेन कृतेन बधिर्यः ।
 अथप्येव समुदाय-गणसद्विषयस्य व्ययस्यै परिशीलने ।
 तेषां समुदायवर्णो नृत्तार्थत्वम् । नामात् एव वर्णो
 आन्तःस्थः ॥

विशेषार्थां पुन श्रुतिः । ७ ॥

भाष्यम्— आह । यदि समुदायवर्णस्यै, अथवर्णः
 परिक्रमः, गृहदेव कर्तव्यः, सि पुनगवृषा इति ।
 उच्यते— उभयथा वृत्तित्ये श्रुते गृहत्वा प्रत्ययस्यै वा,
 परिक्रमविशेषो नियम्यते, प्रत्ययस्यै कर्तव्यः । उच्य-
 संख्यानिश्चयेन च ज्ञानतो दक्षिण, अगुणवर्णित्वेनैव
 उदासीनेषु क्रियमाणमनुपदपकारि भवतीति ।

आ— किं सर्वमेषा कलित्करणं कथम् ? उन
 मेदेन ? (इति सवये) दक्षिणामेदेन प्रयोगाया भिन्न-
 त्वात् अन्नभूतस्य वरणस्यापि मेदः । (इति प्राप्ते)
 सर्वस्य राजसूयस्य एव चन्द्रशान् युवाश्चर्वविक्रीर्षा,
 विक्रीर्षितासु च गृहान्नस्यम्, नरमाचष्टन्माचविक्री-
 रत्वात् सर्वकर्मणा राजसूयावयवभूतानां सत्यं वरणम्, इति
 दादमन्तः । एव आन्तः कार्यः ।

सोम— पूर्वोपिद्विदोषोक्तमेदस्य एतद्विषयस्यै वद-
 माणाभेदस्य च विषयमेतद् (सगतिः) ।

वि— ‘ राजसूये प्रक्रमस्य कर्त्तव्ये नियता न किम् ।
 नियता वा दक्षिणाणां मेन्द्रनियता अमी ॥ अनेक-
 समुदायामयववर्णाय ते ह्यवः । आदी तेन विषयन्त्ये
 विधेये दक्षिणाभिदा ॥ ’

भाट्ट— तदेवं दक्षिणामेदात् कर्तुरवमेदेन प्रयोगमेद
 इत्युक्तम् । इत्यानी तदविद्युत्तमृताः पुरुराः किं निघ्न
 तव त एवेति चिन्त्यते । तदिह यथैककृत्वाधनाना
 प्रयोगेकरमेन प्रमाणावयव तस्य पुरुषस्य तावदविवाहमेव ।
 यथापि चतुर्मासपर्यन्तमृतादी तद्वेदमहाह्वं प्रमाणं तमे-
 तराङ्गमेदवत् पुरुषमेदोऽपि स्यात् । इति प्राप्ते, कतिपय-
 प्रधानप्रयोगे उपासना तेषां साग्रे प्रयोगान्तरे अन्येषाम-
 प्राप्ते कर्मविशेषावसंज्ञेयमेव सर्वादी लौकिकव्यतिष्क-
 णेनाद्याहुपादानम्, न तु यथाश्रुतमाप्तरवारसत्त्वात् सर्वादी
 तन्वेप वैदिकं वरणम्, प्रमानादीनामित्य वरणस्यापि
 कल्पत्वं प्रमाणाभावात् । अत एव वन न बर्मेविशे-
 षाद्गुणं तत्रान्येषादाने न क्षतिः । न चैवं लौकिकसंवि-
 त्करणेनैव सर्वप्रयोगेषु तेषां कर्तुरनिश्चयावती तत्तद्वयो-
 गारम्भेषु पुनर्वैदिकवर्णोपर्यम्, गतिद्वयेन नराश्चित्त-
 करणशक्त्याप्यङ्कुर्येवम् । अत एव लौकिकोपायस्य-
 यत्रिद्वे, साग्रे पुरुराशेषाश्चित्तम् । वैदिकवर्णताव-
 संक्रिद्वे कल्पयं शीतमिनापि व्येषम् । तस्मात्तति
 संमदे त एवेति सिद्धम् ।

मण्डन— ‘ नस्त्विभेदे वृषको । ’ (वृषको
 राजसूये) ।

शंकर— ‘ राजसूये तु तन्मा । ’

● राजसूयकर्तारः प्रथमवर्णः एव आन्तःस्थः स्युः
 इति भाष्यत्वम् । तथा च भाष्यमने कथम् । इति
 कथने त एव वर्तते इति वार्तिकतत्त्वम् । भा.
 ११४।१।१८—०

● राजसूयगतः पौम्यवधः गन्धध्वजिभौ न
 कर्तव्यः । भाट्ट ४।१।३. ● राजसूयगते दशमेये
 (अथमेये इति भाष्यम्) रिदित्वासा प्राकाशान्वा
 ऋत्वापर्युंतागमादस्य वाधः । १०।१।१७।३-६४.
 मीको. घृ. २८।३६ ‘ प्राकाशान्वाः ’ इत्यत्र उच्यते ।

० राजसूयगतप्रायेणप्राशना पृथग्दृष्टिप्रयुक्ताना
थन्नानि भेदेन कननाति, न तत्रम् । भा ११।४।१।

१-३

० राजसूयगतवैष्णव निरुपात्, आतिथ्येष्टि
गतवैष्णवतद्व्याप्य, अन्वयेनास्ति प्रकृतिविकर
भाव । न चाग्निदेशोऽस्ति घमागाम् । वि ७।१।६

० राजसूयगतवैष्णवे आतिथ्यवैष्णवधमाया नाति
देश । ७।१।६।१८ 'वैष्णवयाप' इत्यत्र अधिकरण
द्रव्यम् ।

० तद्व्याप्यव्याप्य एतच्छब्दाभावेन तदपञ्चया
राजसूयचोदनाया दीनत्वामात्रात् तदुक्तधनियक्तं
कत न वाधितुं शक्या । सु ४ ९.१०.

॥ राजसूयव्यास ॥ राजसूयव्यासव्यासा वागा
नामव फण्यस्तम् ॥

प्रकरणशब्दसामान्याचोदनात्तत्तद्गतम् ।
११।१।१॥

भाष्यम्— एति ननुमचरति एतिरिति कर्माणि,
पक्षद्वय पद्य, पावनादय शोभा, चन्मात्रप्राया
होन इत्यमार्गमि दग्निरेभिषक्ति । तथा 'प्रीडा
दीपति', 'राजसूय विनास्ति', 'गौतम रोपमात्रया
पवति', 'अभिधिच्यते' इति । एतेषा एतिषी श्रूयते
'राजसूयेन न्यायचक्रमो वनेत' इति । स एष रूप
वत्ता एतिषी अरय शब्द श्रुत्वा एतन्मन्त्रावक
समाख्यात् । तत्र ६२६, कि सर्वेषामनुमत्याश्रया सनु
शयस्य राजसूयशो वाचक उड कयाचित् वाचक,
वेपाचित्रति । किं प्राप्सु? सर्वेषा वाचक इति ।
ननु ? प्रकरणशब्दसामान्यात् । प्रकरणशब्द सर्वेषा
समान उपवनेन इति । एता एव स्युने, तस्मात्
राजसूय, राजो वा च राजसूय । तत्रैकरसनिषाधे
एति विदेशामावे च सर्वेषा वाचको भविष्यति । यश्च
राजसूयव्यासित्, तत्र च भवति । तस्मात् एतिषि
प्रशान्नाति ।

दृष्टम्— प्रशाने 'प्रीडा दीपति' इत्येवमादय
उदयमाना एष कैमशक्तिभिलाषिन, एषा रूपवत्ता
एतिषी अरय चिन्मत्ता राजसूयशब्द प्रकृतिभि-

नय । प्रकृत्याभिधेयाव नावगम्यन् निराप 'से
उगात्ता नेमे' इति । तस्मात् ये तदभिधेया तपमनन
स्वारात्र पर करण्ये न तु अमात्र उक्तौ च्च विधी
यते । किं तर्हि ? प्रातमव निरुपयते । ननु याग
सामानाधिकरण्यात् यागेभ्य एव फल्म् । उच्यते ।
राजसूयशब्द प्रकृत्याभाविष्यवी विरुप स्वाप्यमाने
वाच्यते । यागशब्दस्य तु नैव याप । मुख्यश्च राज
सूयशब्द, वनयो यति । अतन तात् सूचीन
तेन फल्यकरणमुच्यते । प्रकृत्याश्च फण्यव्युत्पि इति
तभिषायितम् । तस्मात् राजसूयशब्दवाचक फले विधी
यते, यागशब्दोऽनुवाद प्रत्ययव्यत्येन च अवरय तथा
रपितय । आन्तयच राजसूयस्वारात्रयोरेव सयथे
नुन । राजसूयशब्दो वाश एव इत्येवमप्रीडा इत्य शब्द
राजा चास्मिन् प्रकरण श्रूयते । तस्मात् सूत्रिणी
एतिषीयनेन तयन प्रवते । अय एतुपन, अथक
न्यायेन, नशत विक्षेपे ।

अपिनाऽऽहमनिष्या सुपन्तो विरिण
त्वान् । २ ॥

भाष्यम्— अधिवति पञ्चयावृत्ति । वा अतीन
ता अद्भ्य, यथा विदेयनादय । राजसूयसर्वो राजन
न्यायस्य कुपान् इत्युच्यमाने यागोऽन स्वाद्यव भाष्ये,
नावायन । अयथाश्च विदेवनादय । एतदत्र मन्त्र
इत्याना फल्यवर्तना श्रूयमाना इति ।

दृष्टम्— चैतति भावनाचरतो यस्व पर भुट,
तस्यैव श्रुत्या करणतामाह । इत्यस्य वाच्यन श्रूयत् ।
नामपद च आप्नातनुकारित्वात् यत्र आप्नात एव
वते । आप्नात शय ब्रवीति । तस्मात् प्रकृत फण्य
पले निर्धीयत । इतरया वेमप्यामित्वापिन त्रयुधकरण
निरलधति ।

शा— 'सर्वेषा प्रकृतत्वेन फल्यपेक्षितया तथा ।
राजसूयपदस्यापि ममानत्वात्फल्यत्वय ॥' इति
श्रुति, उच्यते । 'चात्रयोना फल्येयो न नास्मामिति
दि सितम् । वनिश्च यागमेवाह यनेनेन फल्य
नय ॥ राजसूयपद चापि यन्मैकधिकरण्यत् ।
यागानामेव तेनात्र यागाना स्थान् प्रशानता ॥'

सोम— पूर्वस्मिन् पादे षष्ठ्युक्तिः निवारिता, इदानीं कल्पयुक्त्यववाद्-प्राधान्येन निवार्यते इति पादा-न्तरात्, आगतत्वं च (संगतिः) । सूत्रार्थस्तु—प्रकरणे क्षयमात्रं राजसूयस्य प्रकरणस्य, तत्र साधारण्यात् चोदयमाना अनद्वारं सर्वेषां समप्राप्त्यभिधि ।

वि— 'राजसूयं तु प्रनादि देवसादि च ते उभे । सुखे उभैस्सुखत्वं, स्वादाय प्रक्षिपैकवतः ॥ वागाया भवन्त्युत्पात् अङ्गित्वा पश्यतातः । देवनायस्य च्चुत् अद्ग्य फल्यो वयोः ॥'

भाट्ट— राजसूयकारणे इष्टियुक्तोद्योगाः अथमाद्य होमविदेवनादयः सर्वे कृत्वाद्वाञ्छा भवि भूता. न स्वाद्येन फलेन संवप्यते, मातृर्षाभिस्संगत्यायेन यज्ञेषु फलमानान्तरकदात् अवागामा तद्दृश्याप-पत्ते । राजसूयस्य यज्ञिष्ठामानाभिस्संगत्यायेन तन्मात्र-नाम्नाय । न च राजा सोम रूपेण अस्मिन्नेत अस्मिन् इति ध्युत्पत्ता राजसूयस्यस्य होमकारणप्रसक्तिरात्, वेद्यमेव कल्पयन्तोऽस्तु इति वाच्यम् । एतां क्षि-येण सुखे निष्पाद्यते इति सुखत्वा सर्वेषां उप-पत्तेन यज्ञिष्ठोपे प्रमाणमासात् । अत एव राजा क्षयिषु सुखेति क्वाति यत् इति सुखत्वा अभियेच-नीयस्यैव तत् माहेन्द्रास्तत्रात्मपिपेरात्तत्रात्मनेन राज-सूयपदप्रसिद्धे, तन्मेव कल्पयन्ते इति अवासात् । उक्तदुष्टता सर्वेषां समो यज्ञिष्ठोपे प्रमाणमासात् । अतः सर्वे वाया एव कल्पयन्ता इति विदेवनादीनां तद्विष्णो अतिदेवता ।

मण्डन— 'राजसूयस्य यज्ञितरङ्गम् ।'

शंकर— 'राजसूयं यज्ञे कल्पम् ।'

० एकस्मिन्नेव यानपाते युक्तकथं, कल्पयन्-वेति वाक्यभेदः । न च राजसूयन्याय (११४१२) एकाग्रो हि सर्वेषां उपदेवताप्रदानादीनां उदसो अन्वयः देवतात्प्राधान्यात् न प्रयोगान्तो वश्यते । यौ. ११४१३ पृ. १८१. ० 'तन्नेष्टिप्रसम्पसा जुहु-यात्' अतः द्वितीयस्य पूर्वपठ—नां राजसूयन्याय', कर्त्तुं विनात्यक्त्यात् कल्पस्य च विनियोगान्यक्त्यात्

मी. नो. ४१६

उत्पन्नस्यापि कर्मणः प्रयोगविधौ कर्त्तव्यं यज्ञिष्ठोपनिर्णयस्य कर्त्तव्यं वैगिष्ठोपपत्तेः । प्रवृत्ते तु दध्नः अहान्त्वनि-रेन प्रातोपस्यनुवादेन गुणविधिः, फलविष्टिविनि-योगविधिश्च इति वैशिष्ट्यमात्रात् वाक्यभेदः । भाट्ट. २।२।११. ० अतः ('एतस्यैव देवतासु वाच्यत्वं य-क्षेतेन यजेत' इत्यथ) युक्त्यैव कल्पयित्वात् राज-सूयन्यायेन प्रयोगान्तेनान्यत्, (इत्येक पद्य. द्वितीयस्तु—) नाम राजसूयन्याय प्रयोगस्य वाच्य-वाक्येनैव प्रमाणत्वात्, पण्डितधर्मोऽपि च विविदिष्य-वाक्यत्वात् विनियोगान्तरकरणेन प्रयोगान्तरस्याऽपि च (त्यापि विष्टि-) नोपपत्तिः । यौ. २।२।१२।२६ पृ. २८०. ० 'एतस्यैव देवतासु' अत आद्य पूर्व-पठः राजसूयन्यायेन स्वधर्मविष्टिप्रमाणोपसोपमाना-विष्टिसंज्ञाप्रचयात् भूत-कल्पयित्वात् प्रयोगादपि युक्त-कल्पेन विनियोगविनियोगविधिर्गोचरात् । द्वितीयस्तु पद्य नाम राजसूयन्याय, प्रयोगस्य अविष्टोपसोपेत्त-कल्पस्य च वाक्यवाक्येनैव प्रमाणत्वात् तदनुवादेन देवताविधिः कल्पेदेवेन अविष्टिविधिश्च इति वाच्य-भेदम् । भाट्ट. २।२।१२. ० 'तत्र वाच्यत्वात् एक-विष्टिप्रमाणस्य कृत्वा कल्पयित्वात्तेनैव यजेत' इति वाक्येन राजसूयन्यायेन वाच्य-कल्प-एतद्विष्टिप्रमाण-विष्टिप्रमाणोपसोपमानोक्त-कल्पयित्वात् विनियोगे वाच्य-प्रयोग. कल्पेदेवेन विधीयते । यौ. २।२।१२।२६ पृ. २७८. ० 'इत्थं पूर्वोक्तयोः' राजसूयन्यायेन नाम्नाः सजोच्यन्तानुपपत्ते. प्रश्नात् सर्वेषां वागायां फल-सम्पत्तेः । भाट्ट. २।२।३. ० 'यज्ञेयस्य' ('ज्योति-ष्ठोमेन स्वर्गात्मो यजेत') राजसूयन्यायेन इष्टियष्टि-वाक्येनैव कल्पयित्वात् कल्पयित्वात् प्रमाण-भावात् (ज्योतेन यजेत, ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गात्मो यजेत २.) । २।२।१.

० 'द्वैष्टिकतास्य' इत्यत्र द्विरुपपत्तयः उक्तौ अन्वयेन राजसूयन्यायविधियुक्त्यात् वाच्य-भेदावस्यमानेन शुद्धाद् भेदे एव । यौ. २।२।१२।२५ पृ. २७४.

० राजसूयपदं अग्रविद्यार्थत्वेन आख्यातपरकं

' राजसूयेन यजेत ' । मीन्या. * राजसूयपद अणु-
रथस अशक्यादिशब्दत्वात् इति साम्प्रदायिकः । मीन्या.

* राजसूयप्रकरणे ' अशैवी-यति, राजस्य जिनानि ' इति देवतादीनां अभिप्रेषणीयप्रयोगान्त्. पारितोषकत् अभि-
प्रेक्षणीयाद्वाच्यम्, इति पूर्वः पक्षः । मन्त्रिणैः, अत्र-
न्त्यप्यकरणत्वात् नराभ्यकरणस्य प्रबलत्वात् राजसूयस्यैव
देवतादीनाम्, अतुष्टान् तु अभिप्रेक्षणीयतामन्तेन्द्रस्तोत्र-
काले इति विशेषः । वि ३१३।१०, ४।१।१२.

* राजसूयवत् राजस्ये यथा यजिना (यगीः)
फलसम्बन्धे यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रसज्जादिसाधारणेनाण्डु
पञ्चमस्य इति पूर्वपक्षः । भाट्ट ४।१।११, * राज-
सूयस्य राजस्ये नचैषा याचना यथा फलसम्बन्धः साध्यात्
न तथा ज्योतिष्येऽपि प्राणजीवामेना मर्षेण फलसम्-
बन्धत् सर्वेषां प्राप्यत्वम् । पूर्वपक्षः । ४।१।१२.

* प्राजापितामि कर्मणा राजकर्तृत्वविशिष्टायां फलो
द्वयेन राजसूयवाक्ये विधानात् प्रसज्जमर्षिभवेन गुण-
सम्बन्धे फलसम्बन्धे चापि न वाक्यभेदः । भाट्ट. २।२।११.

* राजसूयशब्द. इष्टि-पशु-नोम-दक्षिहोमरूपा-
यामनेकेषां प्रधानानां उपसह नामधेयम् । वि. १०।
१।३, * राजसूयशब्दः यजननामधेयम्, अग्रसिद्धार्थत्वे
सति वापस्तान्नाग्रधिकृष्णात् । ४।४।११, * राजसूय-
शब्दः ' राजा स्वाग्रस्यकामो राजसूयेन यजेत ' इत्यत्र
मन्सकत्वात् प्रवर्तमानो राजकर्तृकणा एकप्रत्ययपठि-
तानां सर्वेषां याचना नामधेय भवति । ४।१।११.

* राजसूयशब्दवाच्यत्वात् यानामनेव फलार्थत्वं
न तु अतिग्राह्यत्वात् विवेचनादीनाम् । ४।४।११-२

* राजसूयसंक्रमणे एव शौच्यचर्चिदे. परिमाण
(समुपासकम्मे वा) न तु उपसहस्यकम्मे । सोम.
४।४।३

* राजसूयसंक्रमणे वाप स्वाग्रस्यकामस्य उपसह-
त्वेन यजेत । ' राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत ' इति ।
द्रुम्. १।१।४।२।५.

* राजस्य चत्वारोऽपि यथाः कुर्वाणा इत्यन्ते । तस्मात्
सर्वे राजानः । न्तु न क्षमिपसकमेन राज्यं विहितम्,
अन्त्यायेन इत्ये कुर्वाणे न राजानो ह्यन्त्यात् । नैप

दोषः, सर्वेषां तावत् राज्यकृतात् ताभ्यामपि राजस्यं
उच्यते । वा. २।३।१३ ट्ट. ५८०, * जनपदस्य
हि असाधारण राजसूये तेन तत् राज्यं इत्युच्यते ।
२।३।२।३ ट्ट. ५८६, * राजः कर्म राज्यम्, न तु
अर्थापत्या राज्यस्य कर्ता राजा इति कल्पनीयम्, देशा-
न्तरे विद्वान्त्वाद्वाचः (इतिहेतुः) । २।३।२।३ ट्ट. ५८५.

* राज्यशब्दः । नित्यजेरेव शान्दार्थो. नित्य एव
सर्वस्य शास्त्रतः प्रतीयमाने, साधुत्वपतिपत्तिवैल्यस्य राज-
सूयस्य-वाच्यत्वात् राजसूयस्येऽन्त्याकृत्यायमानो शौचिक.
साधिमिदत्तशौच्यमानोऽपि नित्यमिदत्तत्वात् न आदि-
मत्वं प्रतीयते । वा. ३।१।१।१० ट्ट ११०५.

* राज्यशब्दं जनपदपुरपरिसरयोः, अतश्चोदरणे (अष्ट
कानां) आर्यावर्तनिवासिनः प्रयुज्यते । राजः कर्म राज्य
इति च अभियुक्ता उपदिशन्ति । भा. २।३।२।३.
* राज्यशब्दस्यापि नहि आदिमती प्रवृत्तिः इत्युक्तं
(२।३।२) इत्यन । वा ३।३।१।१३ ट्ट. ८२२.

* राज्यशब्दाभिप्रेयं यनिपालनादि कर्म क्षत्रियस्य
इति मन्वादयः स्मरन्ति । वा २।३।२।३ ट्ट. ५८४.

* 'रात्रौ दीपशिक्षानान्तिर्जनं भानाजुविने सति'
इति न्यायः । यथा सूर्योऽत्रो दीपविमाना न शोभते, तथा
गुणवत्परमनिष्ठाने गुणवाचादिपते ह्यस्यैविक्षायासस्य
प्रचार इति । साहस्री. ७८८.

* रात्रीज्याधिकरणम् । पूर्णमास्याः इन्द्रहकृत्स्ने
पूर्वेऽनुष्यवान्, पुरुषाणां । पुरुषाणि रात्रौ एव यज
इति पूर्वपक्षः । दिवसे एव इति सिद्धान्तः । संकर्म.
२।१।३.

* रात्रिषर्वायेषु शहवमत्तानां समुद्यत एव न
विकल्पः । सकर्म ३।३।१६.

* रात्रिविषये एकदेशवचन ' द्विगुणेन यजेत.
त्रिगुणेन यजेत, चतुस्रमेण यजेत, पञ्चमेण यजेत, षड्-
शमेण यजेत, सप्तमेण यजेत, अष्टमेण यजेत, नव-
मेण यजेत, दशमेण यजेत, एकादशमेण यजेत '
इति । समसग्रहण यथा- ' द्वादशमेण यजेत '
इति । भा. १०।५।१।११.

● रात्रिशब्दः अहोरात्रवचनः, अह-शब्दोऽपि ।
द्विरात्रादयो अहीनाः । द्वादशाहः । मा. ८।१।२०।२७.

● रात्रिशब्दः द्विरात्रादिपदान्तर्गते पश्चिपट्टिकतन्त्रदिन-
परः । वि. ८।१।२०, ● रात्रिशब्दः 'सम' इत्यमि-
सर्थे समुदायसामान्येन, 'अत्रेद्द्वारातः' इत्येकत्रयना-
न्तेन प्रयुज्यते । इति च प्रत्येकं रात्रि-यक्तिप्रधान्येन 'य
एता िश्रति रात्रोरपदयन्' इति बहुवचनान्तोऽपि प्रयु-
ष्यते । ४।१।८.

● रात्रिसमं नाम न कश्चित् रात्रिरूपः, किन्तु
प्रत्येकसमवचनबुद्धिरात्राद्यनि रात्रि-
समसाधनेन व्यपदिश्यन्ते । वि. ४।१।८. ● रात्रिसमं
व्यपदिशकं प्रतिश्रितिरूपं फले श्रेयम्, न तत्र स्वर्गः कल्प-
नीयः । 'प्रतिश्रितिर्हृदये य एता रात्रीरपवन्ति, ब्रह्म-
सर्वस्वित्तेनोऽप्राप्ता भवन्ति य एता उपपन्ति' इत्येवादिः ।
४।१।८।२७-२९, ● रात्रिसमं यथा वाङ्मयोरपेक्ष्य-
यादेन श्रुता प्रतिश्रिता फलत्वेन कल्पिता (तथा अत्रापि) ।
वि. ३।४।२२.

● रात्रिसम्बन्धावः । यत्र विविशकवे फल न
भूयते, तत्र अर्थवादसम्बन्धेन फलमितिदिश्यते इत्यर्थ-
पादादिदेन, अत्रमेव रात्रिसम्बन्धावस्य विषयः । अत
एव रात्रिसम्बन्धेन 'प्रतिश्रितिर्हृदये य एता रात्री-
रपवन्ति' इत्यत्र विद्युद्देवताश्रयणात् फलमन्तरेण च
विधियुक्तेरुपपत्तेरवश्यं फले कल्पनाये 'व्यपदिशक
प्रतिश्रित्यं फलम्' इत्युक्तमिति दिक् । साहस्री.
८६८.

● रात्रिसम्बन्धावः ॥

कवौ फलार्थपादमहत्तराण्यनिभिः । ४।३।८।
१७ ॥

भाष्यम्— रात्रीः प्रत्यु भूयते 'प्रतिश्रितिर्हृदये
य एता रात्रीरपवन्ति । ब्रह्मसर्वस्वित्तेनोऽप्राप्ता भवन्ति,
य एता उपपन्ति' इति । तत्र महेदः किं त्र फलार्थ-
पादा तत्र फलविषय इति । नि प्राप्तम् । फलार्थपादा
इति वाच्यमितिर्भेदे । पुनः । फलार्थपादा कथा एते
गन्ता इति । किं फलार्थम् । विधिरितिर्भेदः अत्रापः ।

अत्रयत् । यथा 'यस्य गारिः सुभो भवति स उन्द-
यामेव स्मेनावयति' इत्येवमिति ।

पुन— रात्रीणां विधीयमानानामर्थवादेऽप्यत्र, भवि-
तत्वं च कर्मणः फलेन, तस्मात् स्वर्गः फलमिति । विधि-
विमनेरभाव इति सामान्यभावात् इत्यर्थः । अथवा
साध्यत्वान्नसम्बन्धाभाव इति ।

फलमात्रयो निर्देशाद्भ्रुतो ह्यसुमानं स्यात् ।
१८ ॥

भाष्यम्— भाष्ये. पुनस्तत्पर्यः एवंत्वानीयमेभ्यः
फलमस्तीति भेदे, न फलार्थवाद इति । कुतः ? अधुना-
फलत्वेऽपि अस्तीया फलत्रोदनता वाङ्मयोरभूतया भवि-
तयम् । तस्मात् अन्यत्वरहिता सती, अत्रैवहिता
कल्पनीया । इय एता उपपन्ति ननुतेन । प्रतिश्रिता ब्रह्म-
सर्वस्वसत्तया च सम्यक्साहाय अत्रा प्रत्यक्षः । विधि-
विमनिमात्रमन्तरेऽपेक्ष्यम् । आह । कर्म फलत्वे विधि-
विमनिमात्रमन्तरे भविष्यति । यदेतेन प्रतिश्रित्या
पादार्थेन रामन्त्यते इति । उच्यते । सह पादार्थेन भवि-
ष्यति, न केषाम् । तस्मात् भाष्येन । अथवा रात्रीणां
या विधायिता विमनिः, सा इममपि प्रतिश्रितिरिणेनं
विधायति प्रत्येकवचनेन । एतन्निर्वा सह प्रतिश्रितिभि-
निवासी मतिष्यतीति ।

पुन— कर्मणः फलेन भवितव्यम् । तत्र नि स्वर्गस-
मावाहृत्य तेन महेकवाङ्मया, उत प्रतिश्रित्यैकदेन
विधिरिण्य प्रश्रित्यादेः फलम् । मनिषान्त्य कल्पतरात्,
प्रतिश्रित्यैवैव वाङ्मया कल्प्या । त्वर्गावाहारे ति मनि-
षान्त्यैव वाङ्मया चोमयं कल्प्यम् । तत्र गौरवम् ।
'विधिरिमात्रमन्तरेऽपेक्ष्यमिति' साधनसद्वय एव-
मादिशयः । पुनं प्रतिश्रिति साधित साध्यम् । उत्तरेण
तु 'उपपन्ति' इति फलार्थपादात् लिट्याहियते
साधनसद्वयसत्त्वे । 'आह-कर्म फलत्वे विधिरिमात्रम-
न्तरे भविष्यति, यदेतेन प्रतिश्रित्या पादार्थेन सं-
मन्त्यते इति । प्रतिश्रितिरित्येतेन उपपत्तीत्यं वाच्यं
इत्यन्ते । एवं परिचोदित आह-कल्पवाङ्मयात्मकं कर्म
कल्प्यते च साधनसद्वयसद्वयान्, उच्यते । अथवा
रात्रीणां य उपाधिप्रयोगात्ततः स यथा इतिचोदयता-

मन्त्रप्रवेक्षते तथा स एव नाद्यपहाद्यतसब्रथ इरिष्यति । यथा 'एकस्मै कामायान्ये मनःकनन आर्हिवते । मनैःशो ज्योतिष्टोम' इत्येवमन्त्र वाद्यन्त्र लिङ्गोऽभावे ऽपि ज्योतिष्टोम सर्वैकमात्रा नापन भवति । तथाहि, उपत्तो वा लिङ्ग साधकत्वेन ज्योतिष्टोम विद्यास्पति, एवमिहापि । अथवाऽर्थेनातोऽनिनामावादिभि रक्षयति । स रक्षित साध्यनापनस्यैव प्रतिपादयित्वाति । तस्मादर्धवादेभ्यो विधि । विपरिवर्तमानाश्च त एव प्रत्या प्रतिपादयते । तस्मात् 'त रजग ख्या' इत्यथापनपवाद ।

धत्तेषु स्तुति परार्थत्वात् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं यथा 'यस्य गदिर लुबो भवति' इत्येवमदियु फलश्रुतिर्येकादशे भवति, एवमि हापि स्यादिति । युक्तं चन फलार्थवाद । फलविव्य ममत्वात्, फलार्थवादसमवाय । एतुल 'द्रवमन्त्राक्रमसु परार्थैवात्फलश्रुतिरर्थवाद स्यात्' इति ।

शा— 'अथापश्येकवचनं सर्वमानापदेशत । फलविषयसमर्थत्वात्तदुद्देश्यार्थवादता ॥ अनादिष्ट फलत्वेन वसात्सर्वगीफलार्थता । निर्वैशाचु प्रति ष्टेव फलत्वेन धितन्मते ॥ जुहुषन्तैव कर्मैतन्निरा काङ्क्ष फल प्रति । वल्पनीय फल तत्र चिनामो ध्याहृतेर्धैरम् ॥' (विनाम विपरिणाम इत्यर्थ) ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— कतो राजिसत्रादिक फल श्रुति पर्यवदायइ इव फलार्थवाद कार्यानिनिगन्तायो मदायं इति ।

वि— 'स्वर्गाय वा प्रतिप्राये राजिसत्रमिहाऽऽदिम् । पूर्ववत्साग्रप्रतिष्ठा च अथा तेनाश्रुतादयम् ॥'

भाट्ट— 'योतिर्गौरसु' इत्यादिवाचनोत्पादितानि गौरानि कर्माणि विद्याय 'प्रतिनिश्चितं ह वा य एता रात्रीशययति' इति श्रुतम् । तत्र राजिसत्रादौ पूर्वैकत्वं स्वर्गवचने स्वर्गोपस्थिति तदाचमनोपस्थिति काम पदान्तकत्वेना चेति गौलापत्ते, तापनात् श्रुतप्रतिष्ठा देशेय नास्त्यव्ययानम् । तत्र विषय व्यवस्था यत्र श्रुतानामेव पदमा लभ्यता फन्परत्वधमन, यथा उदाहरणार्थे प्रियवचनत्वं चक्य कथयित्वा मदि

फलवास्तुचित्तेन साध्यत्वावगतौ प्रतिशदित्वाभावा र्थस्फितत्ववित्तयया भाव्यत्वम्, पातोरेव वा सत्रतर परिचय इच्छाविषयत्वावगतौ त्वर्गादिवदेव साध्या वागति । तत्र प्राथमिकफलापक्षाया श्रुतनाक्यैव लक्ष्यया फलपरत्वे प्रसिद्धे यथात् स्तुत्येवैश्यामप्राप्तवत् लब्धविदेरेव साजकत्वम् । यत्र तु श्रुतोपार्थैवात्पदेन न स्थापकत्वकल्पन विना फलकत्वमात्रेणोपपत्ति 'यद्वा क्पानो भवति गावत्रिधैरेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्यादौ, तत्र तेषा स्थापकत्वमेव । फलापेक्षाया तु उपस्थितपदनमानपातीरुपदातरस्यैव कामपदयुक्तस्य कल्पनेन सर्वैदा न स्वयंप्रयुक्तत्वम् ।

मण्डन— 'राजिसत्रे फल स्तुतौ ।'

शंकर — 'फल राजिसत्रार्थेनादात् ।'

॥ राजिसत्रन्यायेन अर्थैवादावगतानि पूर्ववत्सोमि (विश्वानरेषी) प्रवृत्तिवचनानि स्यु । सु पृ १९०,

॥ राजिसत्र यायेन अर्थैवादावगतोपशुक्ताना पूर्ववत्सिद्धत्वं चानाना परावर्गे कृत्परत्वकल्पनेऽपि अष्टत्वादीन् प्रति फल नास्ति । पृ १९१ ॥ राजिसत्र यायेन वाक्यसोचनत्वं पण्डितवगता देवताश्रुतिरेव द्वारमिति कल्पयितुं युक्तम् न त्वत्पन्नप्रतीकापूर्वकल्पनम् (पूर्वपक्षे) । शा १।१।४

● एतेन— 'तुल एवैनिमिड प्रनया पशुभिश्च तर्पति' इत्यर्थैवावोचनस्य देवताप्रकारस्त्वेव राजिसत्रन्यायेन द्वारवोपपत्ते, न अनुपस्थितापूर्वकल्पन युक्त—इति वेदादिमतमपि प्रयुक्तम् । ततोऽपि उपस्थिततरन्मन्त्र कल्पनेव नैपकत्वेनैव गायेतन यावावताम् । कौ १।। ३।६ पृ ६७ ● 'धर्मोप पापनफलुदति' इत्यादितान्य शेषात् राजिसत्रन्यायेन पापस्य एव निरुद्धेभित्तिकल्पते परम् । भाट्ट २।१।१ ● 'नैकारश्चर्मवति' — 'चक्षुपदधाति' तत्र पूर्वपक्षे नैकारत्वावये परस्पर प्रकल्प, आश्रयार्थिकत्वाच्च वृहस्पतिदेवताया राजिसत्र न्यायेन विधेयत्वम् । कौ २।१।७।१८ पृ ५२ ● 'एत वेद ब्रह्मैव भवति' इति तिस्रवधत्रयदावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य, निरीत्याशेषात्ब्रह्म्या ब्रह्मसुभूयोर्मिथोत्त विरोपरत्व राजिसत्रन्यायेन प्रतिबलम् । भाट्टमती १।१।४ ५५५३ ● 'यद्वाक्यानो मयि, गावपैरेन पुनाति' अथ

पत्रयेऽथवा रात्रिसप्तम्यायेन वृत्तसादिकं फल्ग्वेन कल्पयते ।
 कौ. १।४।१।२३. * विद्वन्निरोधिना प्रकरणेन पाठार्थ-
 निर्धानाद्यतेः फल्ग्वर्षकृत्वा रात्रिसप्तम्यायेन पूर्वपञ्च-
 यितु वाक्या । सु. १।४।६. * 'वैश्वानर इन्द्रश-
 क्रमल०' इत्यत्र अष्टावपाहादिष्वस्य नामवेपथुनाम्ने,
 'गायत्र्यैत्रेण' इत्याद्यर्थवादस्यपुत्रीधरात्, तस्य
 च रात्रिसप्तम्यायेन फल्ग्वस्त्यस्युपगमः । पूर्वपञ्चे
 आद्ये । कौ. १।४।१।२३. * एता पत्राष्टाया
 'शनेन वातवात्' इत्यादिवाक्ययोरेण रात्रिसप्तम्यायेन
 फल्ग्वम्. अत्रयोगादेः । कु. ३।४।१०।२३.
 * 'स्वाध्यायेऽप्येतत्' इति स्वाध्यायध्वनेन भाव-
 येत् किमिति तत्र विश्वविद्वत्कृतं न कल्पयते । न च
 'रात्रिसप्तम्यायेन' अर्थात्तदत्तं फल्ग्व् । भविष्य च
 फल्ग्वेन । तस्मात् स्वाध्यायध्वनेन यदत्रोच्यते तदन
 फल्ग्व् । दुप्. ५।१।६।६.

* रात्रिसप्तम्यायागमः । 'प्रती फल्ग्वेणदमद्रवत्
 फाल्गुचिन्नि.' (४।३।८।१७) इति पूर्वपञ्चसूत्रे, विपय-
 ल्लेनेने प्रती 'प्रतिविद्वन्नि इ वा एते न एता रात्री-
 रायन्ति' इत्यर्थेनादावगममेव फल्ग्वनायेणे मन्वते ।
 तस्य द्विपया सट् शुभमुनिचरन्निरेनेन कल्पप्रामाण्य-
 सप्तम्यात् इति वक्ष्यति । सु. १।४।८.

* रात्रिसप्तम्यायागमः । न च फल्ग्वेऽथवा
 अ-वार्थमनुष्णत्वेनेपिभक्तवात् रात्रिसप्तम्यायागमत् तदा-
 च फल्ग्वेऽथवा फल्ग्वेना पौर्णमासीनामाध्वर्यु वैश्वेऽथवा
 शरत्पत्रम् । (पूर्वपञ्च) । भाट्ट. ४।३।१८.

* रात्रिसप्तम्यायेन (४।३।८।१७-१९) प्रकरणस्त
 रेण फल्ग्वेऽथवा अतान्ते, अगम्य स्तुतिधर्मवत्त्वै-
 कार्थेऽथवा फल्ग्वर्षकम् । रात्रि. १।१।२.

* 'रामरायणयोः पुत्र समतायणयोरेव' । अन्य
 एतेन हुता स्तुतिधर्मो अन्वयमन्विचरित्वात् ।
 भर्ता हि लोके कल्पविकं अस्तुतिवत्तद्वेदसाभिन्त्य
 एतान् स्तुतिः । मंत्रादि वैदे न युक्ता । वा. १।४।
 ८। १ ३३६.

* रामवत् प्रजुमरोग. भीष्मस्य अत्रलीकस्य
 फल्ग्वेऽथवा. । वा. १।३।३।७ १. २०४ ।

सुधा-गमयत् इत्यनेन तस्यापि पत्नीत्यायेन एकाभिन्ः
 क्रमप्रयोगात् धर्म वक्तव्यम्. मन्वित । १. १८५ ।
 (अत्रोत्तरम्-) गमयत् स्नेहगमत् अपत्यवृत्तियान-
 त्पुण्यस्य वागविद्विः, द्विष्यमसीताकण्य च श्रेयसपदा-
 म्बिता लयसीतागतानृत्तगमनाद्भक्तितृप्त्यर्थम् । वा.
 १. २०८ । सुधा- रामेण सीतान्नेहात् भावोन्तागमन-
 प्रतप्रहणान् । साक्षादपत्याया कुमारागमा इतिभ्रान्त्युच्छे
 रामः । ननु रामस्य धर्माधीनगमनस्यनेन 'यत्रेयत्रे
 प्रतुस्ते सीता पत्नी द्विष्यमसीत्' इति द्विष्यमसी-
 सीताकरणमन्विक रथादित्याभाट्टस्य-द्विष्यमसीति । अप-
 यादभीत्या त्वया वा सीता नद्वत् रात्रिष्व यदनुद्यस्यं
 अनेप्युये तदभासाशङ्कानिष्ठमर्थमित्यर्थः । 'यथापहा-
 दूषिता सीता गमो भक्तो' इति लोकापवादमवधानेन
 अगो एवम्, न सीताया हृदयवात्, नापि रामस्य
 मीताया नैष्ठुर्यात् इति श्रोतवितु लोकापवादमीति प्रति
 त्यागस्य निष्कषापेक्षयदर्शनात् साक्षादप्यस्य सीताशब्देन
 सट् सापेक्षसमाग न्. । १. १९२.

* 'रात्रोवाजीयं वैश्वस्य महाधाम कृत्वात्' इति
 इति प्रीतिश्रीमे नैमित्तिकमेव न शिलम् । भा. ४।
 ३।१।४, * 'रात्रोवाजीय वैश्वस्य महाधाम' इत्य-
 यादे । ६।६।३।१७.

* राष्ट्रमूतं नाम होमा र्शिरोहोमाः । वि. ८।१।४.
 [एते होमाः अनेकफलमे विहितः यथा-(विम. ३।४।
 ८) अथेदेने, अभिचरतः, आनोतकर्णार्थम्, ऊमद-
 परिहास्य, ओजससमस्त, प्रायसामस्य वेष्टयणोर-
 पभृतस्य गत. इत्यादि] । * राष्ट्रमूता अग्निप्रकरणे
 उपजानां उवादे उपदेवः 'राष्ट्रमूतो बुद्धोनि' इति ।
 भा. ७।१।१।२, * राष्ट्रमूता उवाह्वमेतत् यचनादाते-
 देन । ८।५।१।२८.

* राष्ट्रमुद्धोमा अनासवधुता. वैदिकमन्त्रम् ।
 वि. ३।८।१३. * राष्ट्रमुद्धोमाः 'कृताप्राहुतयामाभि-
 र्गन्तः' (उष. ३।६।३) इत्यादिभिर्नैमित्तिक-
 माणा होमाः । ते च वैदिकेष्वेव कर्तव्यं, न लौकिकेषु
 इत्यदिपु । ३।१।१३.

इह राष्ट्रभूदोमेपु 'ताभ्य' स्वाहा' इत्येव द्वितीयोद्वितीयो मन्त्रः ॥

'कृतापाद् कृतधामाग्निर्धर्वसारवौषधपोऽसुर उर्जो नाम स इदं ब्रह्मधनं पातु, ता इदं ब्रह्मधनं पातु तस्मै स्वाहा ताभ्य स्वाहा' इति मन्त्रे स्वीयुसलिङ्ग-वपदाना व्यतिपत्ताया यथार्थं विनिकृष्य मन्त्रद्वीकृत्य ('कृतापाद् कृतधामा गन्धर्वसत्त्वौषधपोऽध्वरः उर्जो नाम स इदं ब्रह्मधनं पातु तस्मै स्वाहा' इति प्रथमो मन्त्रः । 'ता इदं ब्रह्म धनं पातु ताभ्य स्वाहा' इति द्वितीय इति) होमद्वये विनियोगः । 'या ते अग्ने' इति मन्त्रद्वये 'तस्य' इत्यादिशब्द सङ्घटान्नातस्वापि व्याहृत्या विनिष्कर्षदर्शनात् । 'ममो स्तरेभ्यो ये पृथिया वेऽन्तरिक्षे ये रिथि' इति मन्त्रस्य होमो विनियोगे पृथि-नन्तरिक्षनुपदाना अस्तत्वात्तर्पणैः व्यतिपत्तानामपि विभजनदर्शनात् । इति प्राप्ते, स्वाहापठस्य सङ्घटान्ना-नाम्नानाम्ना मन्त्रान्तस्योपाङ्गाच्छास्त्रेण होमर्षवपावसेन च तन्मन्त्र विनिकर्षेऽपि त्रिराम्नातस्वाहाकृत्वा 'ताभ्यः स्वाहा' इति मन्त्रस्य निनाकाङ्क्षना च तावानेव भिन्नो मन्त्रः । तच्छब्दबलेन 'ता इदं' इत्यादिपरमर्षे तच्छब्दवसेन सर्वोवास्वावर्षापाया । तस्मै ताभ्यः स्वाहा' इति पाठेनैव तादृशमन्त्रद्वयसिद्धया स्वाहाकारा-न्तरवेवर्षावस्यैव ताकमानस्य भिन्नमन्त्रानुमानात् । (केचिदास्मिन्शब्द नैराश्रयत्वे) । संवर्ष. २।१।२६.

इह रासभरन्त्यायः । यथा गर्भमण्डल. आदा-यसुवेद्यभूयते, पश्चात् मन्त्रानुपानुबन् क्रमेण परि-शीलते, तथा नीचप्रीतिरपि पुनः वृद्धिं प्राप्य पश्चा-त्क्रमेण शीयते इति भावः । साहसूरी : ३०

इह राहोः शिर इति न्यायः । अत्र न्यस्यो नाय-प्रदायकान्प्रदायीपोतते वैयत्र्यागोत्रिप्रशाम्यामुदाहृत । अत्र वैयत्र- 'यथा राहोः शिर इत्येकविंशति वस्तुनि घन्नाथैर्मन्त्रेदन्तरहारः, एतन्निहापि एतावरणवर्धनं शम्बरस्य म्हातृतिरिपाया करणरूपवस्तुष्वप्येते । मूलयन्त्रेन तु सप्तयन्त्रेतेति केद्वयनद्वार उपपद्यते' इति । अत्र घन्नाथैर्मन्त्रेति प्रतीकभावात् गोमेत - 'अनेका-स्त्युषुषं गिधे राष्ट्रभूद्व्यायः, धरित्रिधेकास्त्युषुषं

दिरशब्दार्थः, तादृशमन्त्रद्वयार्थेव तादृशानि परार्थो-ऽवयव' इति पृथक्पौरुषतिरिति भावः । साहसूरी. ५६०.

० रुक्तामः 'अग्नेयं वैश्वानराग द्वादशकपालं निर्व-पेत्' । भा. २।२।२०.

० रुक्तामेष्टिः— तेषामेष्टिः— आग्नेयेष्टिः इत्ये-वैव । 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् रुक्तामः' इति । यजाम-तेजस्रामः । वि. २।३।२.

० रुक्मधारणं अग्निचयने । कण्ठे भूतः कर्कशं टम्यमानः शौर्यं आभरणविशेषो रुक्म नाम । उपा-रिथलोऽग्निः शिखरेऽवस्थापितः, तच्छं धर्ममाणः उर-प्रदेश यथा न दरेत् तथा व्यनभायकत्वेन वज्रात् तत् रुक्मधारणम् । तच्च वफ्नादिसरुकारोत्तरं चार्णम् । वि. ५।२।२२, ० रुक्मधारणं अग्निचयने दीक्षणीयादेरुर्ध्व-माज्ञानम् । दीक्षणीयानन्तरमग्निश्च वपनदशः सत्कारः नोदकप्राताः । तत्र आरौ रुक्तापः पश्चात् रुक्मधारणं कार्यम् । ५।२।२२

० रुक्मप्रतिमोचनं चयने उद्घोषने. शिख्ये आसन्नं कण्ठे वारणे क्रियमाणे उर-प्रदेशदाहामलाय न्यवधानार्थम् 'रुक्ममन्त्रं प्रक्षिमुद्धते' इति विशिष्टं एकविंशतिनिर्वाणसौवर्णभरणनिक्षेपणाय रुक्मप्री-मोचनप्रत्यर्थः । सोम. ५।२।२१.

० रुक्मप्रतिमोचनादि अग्निचयने दीक्षितमस्त-रेभ्यः पत्न्यात् पतंयम् । ५।२।२२।२३. मीकौ. पृ ५६ 'अग्निचयने रुक्मप्रतिमोचनादि०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० रुक्मप्रीपरिणयनं सुप्रदपरिणयेन न्यायथा-नम् । या १।३।१७. पृ. २१०.

० रुचिः— उजस्य इन्द्रः । सोम. १।२। पृ. ७

० रुद्रः अग्निः । 'त्वमग्ने स्तो अमुषो ममो रिवः' इत्यादौ आग्ने प्रयोगदर्शनात् 'रुद्रो वा एष यद्भि' इति चार्णयददर्शनात्, 'रुद्रमग्निं शिताः प्राहुः' इति च आरण्ये पृथेणि तुमारुममौषात्तने दर्शनात् । सु. पृ. ५६-५७. ० रुद्रः इति रोदननिमित्तस्य शम्बरस्य दर्श-नात् 'पदरोदीचत्' इत्युच्यते । मा. १।२।११०. ० 'रुद्राधिकं गा दपत्' इत्यादौ यथा— गवानुपावसे

सक्यामाम्रमिषः, एवं 'चतुषो गुहीन् निवेपति' इत्यत्र
मुष्टानुवादेन मन्वयाया विधानं मन्वानुवादेन मुष्टेर्न
विधान इति पूर्वः पद्यः । सोम. ५।३।२.

● रुद्र-शब्दः रोहितेः रोदनार्थात्, रूद्रत्ववस्थ
व कर्मार्थात्, रोदनकर्तृवाची धाकरणादवगम्यते ।
सु. पृ. ५६.

● रुद्रः शब्दः- रुमात्रः, प्रवीणः, अश्वकर्षाः,
अपरीपितः । या. ६।३।१०।२२.

● रुद्रत्वं (परम्य) समुदायप्रकृत्या अर्थप्रयावकत्वम्
यथा 'घटः' इत्यादी । मणि. पृ. ७८.

● रुद्रिः अरुणः योगेन चाप्यने । यथा प्रोक्तगी-
शब्दे । शाल. पृ. १४६.

● रुद्रियोगमपहरतीति न्यायः । यथा- यना-
ऽन्वनातिप्रसक्तानुपराधीच्छेदने स यदेष्टाच्च योगसमु-
दायशब्देः प्राक्त्वं नियमयते, तथाच प्रनन्ते । यथा
गौरिरश्वान्पश्याऽऽतिप्रसक्तम्पशुऽऽनुरथाश्लेचनश्च येषां-
समनसंरुद्रादिरुपयोगार्थवत्येन रुद्रया साम्नात्पुंशुः-
हृत्पुत्रविषाणादिमनी ष्वन्तिर्वादे, तथा- 'कर्मसु
रथशयोऽग्नीनादधीत' इत्यत्र रथान्शब्देन प्रथमेरयो-
त्यतो वर्णश्लेषे उच्यते, न तु रथ कर्तेतीति उपपत्त्या
द्विजातिरिति श्लेषः । रुद्रियु-स्वरूपेण, जारया,
गुणेन वा निर्देशाद् अनुनि राजाश्वमिश्रकेने प्रनन्ते ।
यथा-हित्य, बकित्य, गौ. मुञ्ज इति । 'हित्यः
वृष्टमने हृत्ती इवि यस्तन्मग्ने मृगः' इति । योगसु
प्रतिबन्धयथोक्तव्याघ्रशब्दे- योगिक इत्यवशयाव-
गम्ये । यथा- आदित्यादिशब्दात् योगिना इति । अना-
ऽद्विष्टा अवत्यमिति 'इदिकारादिति-ज.' इति ङीव
न्तात् 'स्त्रीयो ङ्क्' इति दनप्र पयेन केऽन् योगम्य
एवेति । साहस्री. २३३.

● 'रुद्रियोगमपहृति' इति न्यायान् एक एव
उदाहर तेन स चतुस्त्रयोपपत्ते प्रत्यासत्ता उपलभ्यते ।
वि ३।५।८. ● रुद्रिः योगश्लक्ष्णी, योगश्लक्ष्णवर्णा-
श्लेषचनश्चपेक्षयात् । मीन्या. ● रुद्रिः योगाच्छीम-
तुर्दिरुत् । वि. ३।३।१३. ● रुद्रया कथयता योगो
चाप्यने, यथा रथयारः । शाल. पृ. १४६.

● रुद्रि-योग-विचारः । रुद्रावयवार्थप्रपञ्चिष्ठेने
गुह्यप्रसक्तिरुक्त्याऽयोगः । सु. पृ. १९००.

● रुद्रिशब्दानां सर्वेन जातिरचनत्वम् । या.
३।१।६।१२ पृ. ६७८.

● रुद्रिशब्दप्रणयायाः नमगत्याया. त्रिनियोज-
वर्तं नाम्युपगम्यते । सु. पृ ११९३.

● रुद्रिसाहचर्यहेतुकत्वात् उपस्थापनस्य आनि-
वेशित्वात्पर्यायशक्यते । सु. पृ. १२०२.

● 'रूपं वाऽशेषशब्दात् ।' (७।३।१।२९)
इति (जायनी) यथाकथंचिदुत्तरात् येनेनेचिदुपपत्त्या
यथा अनुशासम् । वा. ३।३।१०।२३, 'रूपं वा०'
इत्याह्वनीयादित्यत्र अतिरिच्यते न इत्यः । ३।६।

६।१७. ● 'रूप वाऽशेषशब्दात् ...' यथा कर्मने
अनसि चाश्वसि वा अनोराशोरूपमेव प्राप्ते न उठु-
त्पादक कर्म, अनोराश.उच्यतेः संरक्षणमित्यत्याभावेन
कर्मण अशेषात् (शेषान्नाभात्) तथा आह्वनी-
यादिशब्दानां गस्कारजनकस्य आवागम्य भूमितोना-

चशेषेयत्वा आह्वनीयादिश्रुत्या कर्मनेऽपि आह्वनीयादी
निहिते, अन्य आह्वनीयादिरूपमेव आच्यते नोत्पादक-

माधानम् । इति न्यायसाम्यम् । सु. पृ १९७. ● केवले-
नापि सुवेण इवावदानोपपत्तेः आपस्य अनुप्राहृत्स्व-

कल्पनाऽशेषात् स्वधिवेध 'रूपं वा०' इत्यनेन न्यायेन
हासोचन् लोकसिद्धस्य बोधादेशत्वात् कोटरकरणेन

(स्वधिवे) सामर्थ्याधीनकरणात्पपत्तेः. सामर्थ्यात्
स्वयस्वित्तविपण्यत्कल्पना युक्ता । पृ ५३०. ● तथा

तु (अभिहोनादिकर्मणा) 'स्व वा०' इत्यने-
नैव न्यायेन आह्वनीयादिश्रुत्यापयवसानात् न

रुद्रिदश आवागम्यप्रतिपादने हेतुपत्ति । वा ३।३।
३।८ पृ. ५९०. ● 'रुपादुत्तरकाले हि विनियोग-

प्रयोजने' इत्यनेन न्यायेन अदृष्टयोजवन्नेदा
भेदयोर्मन्त्रभेदाभेदपूर्वकत्वं कर्मभेदाभेदपूर्वकत्वमतेः,

नापूर्वकत्वेन एतार्थेऽपि एकत्वावयवत्वता युक्ता । सु.
पृ ७०५. ● 'रुमात्र प्रायान्' (१।३।१।१२)

इति अर्थवादनविधिर्न कथितम् । वा. ३।१।२।२३-२
पृ. ३५४ । यथासंभव गुणशब्दादिमित्तवापिषयन् ।

मु प्र. ४९२, रूपप्रथेति पद्ये विभक्तिनिर्देश, प्रथेतिशेषोपहापनाय । प्र. ४९३.

● 'रूपाभेदेऽपि हिंसादेर्मेद अद्धान्नङ्कारित' । रूपभेदाभावेऽपि नोदितान्नोदितत्वाद्युपाधिभेदसद्भावाद् 'रूपा०' इति न्यायेन निश्चितत्वव्यपस्था कृत्वा । मु प्र. १५०२.

● न च रूपाविप्रत्ययेन न द्रव प्रत्यायते । गम्यते हि धूमादिभ्ये अग्नि, अविनाभावाद् द्रवम् । वा ३।१।६।१२ प्र ६८४.

● रूपग्रहणशक्तिं नञ्शेषे न विरह्यते सामान्य-मनित्यत्तमग्रहणोऽपि । वा ३।४।४।१३ प्र. ९४०.

● रूपान् विशेषग्रहण - (अव्ययेनाल्परूपतः) पृथगन्वदपरैरुपायैः केनान्यत्रान्यथागमनूपाजाना पीरोडाशिकाना प्रवृत्तिसौ । बाल. प्र १४७

● रूपभेदाद् द्रवदेवतालक्षणान् आभिधानागिन-याग्योर्भेद । भा २।२।१२३

● रूपरमादिशब्दा केनान्युपवचना । यदा तेषा द्रवेषु प्रयोग, तदा न मत्तर्थायैव विना प्रवर्तन्ते । वा ३।१।६।१२ प्र ६८१.

● रूपवता धर्मिणो अन्य शिष्यमात्रं ग्रहण-माह्व । दुप् ७।१।१३

● रूपशब्दाविभागश्च (६।३।१।२) । नहि वर्मणो रूपमुपलभ्यते अथयुक्त 'रूप०' इत्यत्र प्रत्य-क्षोपलब्धमिधानम् । वा. २।१।२७ प्र ४००

● रूपसामान्यन्याय । तद्यथा-तानेव शाटका नाख्यादयामो ये मधुराणाम्, तानेव शाटीन् भुज्यते ये मधुरेषु, तदेवेदं भवत कार्पाषण यन्मधुराया यहीत-मित्यादि । अन्वयिर्निष्कारित्येव रूपसामान्यासदेवेद-मिति भवतीति 'अदत्त्' इति सूत्रमाहात्म्ये उक्त. । साहस्री. ६००.

● 'रूपरपशब्दो वेदनि मद्भक्तुणा स्थिता । अन्वयमात्मना वेदनि देहा. सभोगदेव ॥' वा. ३।१ ७।१३ प्र ७०२-०३

● रेवत्यायव्यन्याय । यथा केनचित् प्राप्तीनेन द्रव्ये कस्ये हि श्वशरो गमय इति । स त लिखित्वा

दरांयामात्, अथ गमयो भवतीति । स च मज्जुखित्वात् रेवत्यागममेव गमय मेने । पश्चादने गत्वा गमय एव रेवत्याया. तद्वद्विद्वि तत्वाजैति तौचिकी भाषा । तथा 'एष पुरुष' इत्यादिश्रुते पूर्वोक्तकार्पाषणिसोऽनाभ्यागममेवामनया जानीते, अतस्तदुपहासोपदेशेन आत्मनि काने तदात्मनुद्धमपन्नदतीति । साहस्री. ४८

● रेवत्यागव्यन्याय (अयमेव रेवत्यागव्यन्याय) । रेवत्यागव्यन्यायेन अनुप्रासनाय कल्पिते प्रविद्यावाक्ये एव विभक्तिलोप इति समाप्ते उपनिषदोरेवामानात्र वक्ष्य सन्त्योपस्थापरम् । सोम. ६।१।१३

● रेवतीयु कारवन्तीयम् । भावनासंश्लेष-धात्वर्थान्वय विना रेवतीवारवन्तीयागव्यस्य भावनाविशेष गरवायोगात् सामान्यं धामनाधनत्वाभवत्ते, प्रधानभूतया गारव्यवत्त्वार्थान्वयायोगात् 'रेवतीयु कारवन्तीयं कावत्त्वं कृत्वा' इति पाठस्य कृत्वाशब्दोच्यभ्रान्नासंश्लेषस्तात् पत्ते, तदश्चेद्वदवावयवशिक्षाया कारव तीयस्य अति देशत अग्निषोमस्त्रोनाभवन्विशेषोपस्थावगतो, नारदती यान्विताना रेवतीनामसि तांश्लेषोपस्थावगमात् रेवत्या भारव्यं वारवन्तीयस्यापि अग्निषोमसामस्तुवादीपयति । सु प्र ८६०-६१.

● रेवत्यधिकरणम् । रेवतीवारवन्तीयाधिकरणम् । वारवन्तीयाधिकरणम् ॥

समेपु कर्मयुक्तं स्यात् । २।२।१२।२७ ॥

भाष्यम्— 'निद्रुमिद्रुविक्षोभरतस्य नावया स्वेकविशमविशेषप्रथमं कृत्वा अक्षवर्चसनामो यजेतेति । एतस्वैव रेवतीयु कारवन्तीयमग्निषोमसाम कृत्वा पञ्चकामे शेतेन यजेत' इति । अत्राद्यनर्थ. साहायिक किं तस्यैका मिष्टोऽग्निषोमस्य गुणाद्वास्तन्तीयात् पराव पत्त्यम् । एतेन यजेतेत्यनुवाद । अथ किम् । एतेन यजेतेति कर्मन्तरामिति । किं प्राप्तम् ? न कर्मन्तरं शुभास्तरमिति । कुत ? एतेन यजेतेति विदितव्य एतद्रवन्तम्, नानादितस्य । अतो न विध्यत्तरम् । पञ्चकाम एव यजेतेत्युच्यते, न यजेतेति । कथं कृत्वा ? वारवन्तीयं कृत्वेति । अथिच एतस्वैरेति निस्पष्टकर्मन्तरवचनम् । तस्यम् युक्तम् पञ्चकामेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते,

द्रुमः । त्मोप्येवकृतीयायेषु मियत्ताक्येषु कर्मयुक्तं फलं भवेत् । एतत्पैत्र रेवतीषु वाच्यन्तीयं व्रजेति । नद्योतस्य रेवत्यः सन्ति, यानु अथ वाच्यन्तीयं भवेत् । तत्र रेवत्यो भवन्ति, तानु च वाच्यन्तीय विधीयेतेति वानय भियेत । अथोप्येव-अस्य पूर्वा रेवती-रुभादाय तासु च वाच्यन्तीयं कृत्वा, एतेन येजेतेत्यनुव इतीति । तथाऽग्निष्टोमसामेति वाच्यस्येतः । अथ अग्नि-ष्टोमसामसामे भवति इत्युच्यते । एतत्पैत्रेतेतदग्निवक्षित स्यात् । उग्रवक्षितन नियस्यमाणे भियेत वाच्यम् । तस्मात् नमान्तरम् । अथ नमान्तरे कथमवाक्यभेदः ? रेवतीषु ऋतु वाच्यन्तीयं सामं कृत्वा पञ्चम्याग्ने यजेतेत्युच्यते वागः सर्वान्तरेष्वैविंशितो विधीयते । तेन एवमथेत्यम्, विभागो च साकादृशतमित्येवताक्यवमुपपद्यते । ननु अग्रभेदे वागभेदं कल्प्यते नूनं नः । रेवतीषु वाच्यन्तीयमन्वर्षमिति । नेति द्रुमः । निरुच्यन्तान्तीपरवेवती-गुणयो वागो विधीयते, न वाच्य तीर्षान्विर्वृत्तिः ।

अर्थात् रेवतीषु वाच्यन्तीयमभिधेयस्येति । शक्यते च तद्विर्षतं विद्मः । उच्यते । रेवतीनां वाच्यन्तीपरम् च शक्ये न विहितं स्यात् । तत्र च रेवतीषु अग्न्याग्निं क्षान्तिं यजेतुः । वाच्यन्तीयं वाच्यस्यैषि ऋतुः । नैप दोषः । ऋतेष्वभिनिर्गुणं चैवन्तो वाचाण उच्यते तेन उच्यते शक्यते । प्राग्भेदात्तर्षां कृतेरेवत्यं जन्मः शक्येति वदितुं अग्निनिर्गुणं पूर्वैकस्य न । यथा 'गोमनाय' इति रक्तगुणमद्योऽथ. ताव्येनैवाऽऽन-यवो विधीयते इति न वाच्यमेवो भवति, एवमत्रापि दृश्यम् । ननु एवमपि वदुःशर्मा रेवत्यो वाच्यन्तीयं कथं कथं वागः पञ्चकामयेति । नैप दोषः । वक्ष्य-भूकथे । एतेऽन निर्वर्षकते वागो विधिः । ननु रेवत्योऽपि विधीयते वाच्यन्तीयमपि । यदि न विधी-येत् नैव तद्विधिः वागः प्रीयेत । न ह्यविधाय विशेषणं शक्यते विधिः विधातुम् । तस्मात् वदुः शर्मावप्यनेषु नैवार्थम् । अत्रेव्ये । अर्थ इति प्रयो-जनमभिधीयते । वाच्यत्वं पदान्तेकं प्रयोजनमभिधीयते-यति, तावन्त्येकं वाच्यम् । न चान् वदुःशर्मा प्रयोजनाभि- न ह्यन अनेकम् अभिप्रेत्य अनेकं च विधानमस्ति ।

रेवतीष्विति नैव-वेवत् रेवतीनां विधायकम् । रेवतीषु वाच्यन्तीयमित्यत्रापि एवमेव वाच्यन्तीयगत्ये द्वितीयात् । तस्मात् उच्यतेऽभिप्रेतो गम्यते । प्रातिपदिकार्थेऽस्य भवतिरेवत् । कृतेष्वपि करोतिर्न संशयमात्रे पर्यव-सितः परमयोक्तव्यमस्मात् । एतं विधिः एतदु यद्विर्षतं परार्थः । तदेकमेवा पदान्तीनां प्रयोजनम् । तस्मात् एकवाच्यम् । गुणो पुनः फले प्रकल्पमानेऽग्निष्टोम-वाच्यम् । कर्म वाच्यन्तीयम् । एतस्य च अग्निष्टोमसामेति वाच्यमेव । स्यात् । अगोच्येत, रेवत्यादिकर्तृविशेषणं विधिः वाच्य एतत्कर्मिषुते विधीयते । तथाऽपि पञ्चकामांश्चैवन्तु भियेत वाच्यम् । अथ एतन्त्येत । रेवतीषु कृतेन वाच्यन्तीयं पञ्चकामो यजेतेति । नैप शक्यम् । कृतान्तप्रमाणान्तिरेपानाद्गुण स्यात् । ननु इदानीमेवोक्तं शक्यते हि रेवतीषु वाच्यन्तीयं कर्तु-मिति । अग्निं वाच्ये वाच्यम् । अतः एतं वाच्य-न्तीयमन्वर्षेण यजन्ते । वचनं तर्हि भविष्यति । पञ्च-कामो रेवतीषु वाच्यन्तीयमग्निवर्षयेत् । ततो यजेतेति शक्यमित्युच्यते । यदि वचनं रेवतीषु वाच्यन्तीय-संशयस्य, सिद्धं कर्मान्तरम्, नाग्निष्टोमं गुणविधिः । ननु तत्रो यजेतेति शक्यतावादात् वागोनास्या-द्भ्रमप्रयोजनसंशये भविष्यति । नैव शक्यम् । अथ प्रत्यक्षभावे विधीयमाने पञ्चकामं मन्वर्षणम् । उग्रव-क्षयन्ते वाच्यं भियेत । अथ वाच्यत्वं चोऽनुवादः मन्वर्षेण वाद्यता । नैदशुपच्यम् । मन्वर्षणं वाच्यं कल्पयत्तम् । तस्मात् नमान्तरं वागुच्यत् वा रेवतीषु वाच्यन्तीयम्, तदुच्यते वा वाग । तत्र वागपञ्चकामयोः संशयस्य विधायी यजेतेष्वरिक्तानां विधिकुलप्रमा-महेऽस्ति । न तु रेवतीनां वाच्यन्तीयसंशयस्य विधायक-साध्यत् किंचिदुपच्यते । तस्मात् सर्वविशेषणविधिः वागः पञ्चकामस्य विधीयते इति सिद्धम् । अथ पुन-विधिः वागो विधीयमाने तदेवतीषु वाच्यन्तीयं अथ-ग्निष्टोमसामं भवतीति । उच्यते । वचनद्विष्टोमसाम-कार्यं वाच्यन्तीयं । विधिवद् द्वि वचनं न कर्तव्यं । नाग्नि वचनस्यापि मारः । अथ यदुक्तं तदेवैवेति । अन्वर्षणार्थं वचनमिति । तानीं अविशेषादेतद्वर्षक-

म्येति ऋणाशब्दे भविष्यति । तस्मात् गुणात् फल
कर्मालासेवधर्ममिति सिद्धं धर्मव्यवहारीयकेषु कर्म
युक्त फलमिति ।

टुप्— इदानीं अस्वभावशब्दे उत्तरमविशेषमात्र
भ्यते । तत्र विषय तावद्गर्भवति— 'निवृत्तमित्युक्ति
ष्टोम' । 'तस्य वाच्यत्वात्कर्मणामिष्टोमनाम टुवा
ब्रह्मन्वैतन्मनो यत्रेन' इत्येतमभिप्रेत प्रकृत्य 'वारन्तीय
मिष्टोमनाम कर्मम्' इति च गुण विधाय पुनर्ब्रवीति
'एतत्स्यै रेवतीषु वारन्तीयमिष्टोमनाम इत्या वपुषामो
प्यतेन यजेत' इति । अत्रापि पूर्वोदेव मदेह विं
गुणविनिष्टो वाग पूर्वध्मात् यतिरिक्तश्लोत्रे, किं
च पूर्वस्यैर गुणविनिष्टत्वात् पाप फलमिति । नि
तात्प्रमाणं समस्तैरेव पूर्वाधिकरणेन गुणात् फल
मिति । तथाहि— रेवतीसारन्तीयस्य ब्रह्म
प्रदे विधौ । श्रूयते फलमत्रापि यागोऽनेन न
विधीयते ॥ रेवतीवारन्तीयस्य च करि
यति । त्विनेन प्रत्ययावृत्त्या कृपाशब्द पृथक्
श्रुति ॥ 'यस्तु रेवतीवारन्तीयस्य शौच्यन्विक्रान्त्
तस्य च फल प्रति विधानात् प्रलय वृत्तिकरणे वास्तवभेद
आद्यद्वयेन, मोऽपि न आगच्छित्य स्वमेव वैदेन
तस्करण्योपात्तत्वात् । रेवतीषु वारन्तीय कल्पनि मिषा
दिते हि स्यजे उजे परेण लिङ्गा फलपदाव वेदना
कर्म य । तेन न आद्यनिदोयो भविष्यति । तत्रापि
अपारनिर्देशात् रेवतीना पराशना प्रपाशान्त् वारन्तीय
फल प्रति विधीयते । गुणोपादानमेवेन फलपदोपाहारितो
विधायक फलय गुण शिष्टपदव्यवहारादतोषव्य विधये ।
रेवत्यस्य सधर्मनिर्देशात् वारन्तीययोपभूतत्वात् प्रयोच
नानामनपेक्षमाण न फलेन समप्यते । तद्व्युत्पन्नं तु
वारन्तीय द्वितीयानिर्देशादवगतपम्भ य कपीत्यमिदित्त
मात्रा प्रति पराशम्भानीय प्रतीयमान प्रयोचना
पेक्षान्त् फलपदा प्रतिपद्यते । वागना उभयतिर
स्वरेषामपि ह्यकार्येण फलमिति वागम् । एत
च कति निपरिवृत्तिप्रसङ्गे एते प्रत्यार्थात्पत्नी वा
पत्न्यब्द , तस्माच्च यत्नित्तमानाविरह्यात् परा पत्नी
फलपदा गुणो नत् प्रकरणात् प्रातमाश्रयधर्मिन्वच

न्दती, प्रमाणाभावाच्च आश्रयात्प्रासङ्ग्यात् तन्निवृत्ति
स्यप्रवृत्त एतन्नत् पूर्वोच्चरितेन वचनात्परेण च वाद
मविष्टोमनामव्यवहारीयिषु वारन्तीयमित्यदि कर्मधर्मा
तस्मात् निःप्रातमन्यमम न प्रत्यनमयात्पिपत्ति ।
कर्मा तपश्चे तु सर्वप्रसङ्गाद्विधात वम् । न च तस्य
भ्यते । कुत ? 'एकप्रति स्तभावेन सर्वदेव
विधायक । अतर्पाथर्विधिसुष्टो नानेकार्यविधि
क्षम ॥' तेन इत्यावाब्देन रेवतीना वारन्तीयस्यच
मात्रम्, लिङ्ग च फलपदमात्र निधीयते इति प्रकृत्य
गुणविधिपक्ष । सर्वे चैनेऽनुवादा यन्वतुसादेवेन कम्
कृत्वात् प्रदर्शिता भवतीति न भयच्छरेण प्रत्ययगुण
वर्जिता । तस्मात् कर्मन्तरम् । इति प्राप्ते, अधिधीयते ।
आश्रयत्वेन गृह्णानि यो गुण प्रकृत्या क्रियाम् ।
तस्करण्यनुपादात्पदाच्च भेदे न गम्यते ॥
इदं तावद्वाच्यमेतत्परं रेवतीनिषादि यत्निमत् श्रूते ।
य च यपि यादृक् अत्र श्रूयते तादृक् परि पुन
श्रित् प्रातस्तान् गम्यममर्मात्तर्गममप्यन्यात् । तदप्य-
दधिष्टोमस्यव्यवहारात् इति प्रकृत्यामवश्ये, अतस्करण्य
मात्रे वाक्येन विधीयमाने प्रकरणादेवाऽऽप्रापशना
स्यो होमोपाप इत्युक्तम् । धर्मोति हि दधि तस्कर
देव होम निर्वर्तयितु न तु रेवतीगुणक वारन्तीय इत्य
निवृत्तिसमर्पेनत्त वदेवत्प्रासङ्ग्यात् । तथाहि 'देवता
वृत्त्यकर्तृभ्यो नातिरिक्तमपेक्षते । याग सापत्त
मित्येष साम्ना नैरेव माश्रयते ॥ तस्मात्पत्न्य
वरोन मुदायुत्पदपानोऽपि याग सामाश्रयवमशेष
त्वात्प्रापशनामेव रेवतीसारन्तीयस्यकले श्रवणोऽऽ
वहितम्, प्रातिनमाश्रयमाश्रयत् । यत् वारन्तीयस्य
साध्यवेन आश्रयव्यवहारीयचित्तम् नोत्र न तस्य इदं
रणम् । आतिरेक्षित्वात्तद्विदुर्हि स्तोत्रमात्रम् । शाह व-
स्तोत्रसाभनभूतव साम्ना शोभ्यतया श्रितम् ।
स्तोत्र च प्रकृत नास्तीत्याश्रयो न प्रतीयते ॥
अथोच्येत यद्योऽनेन शक्यते याम कर्तुं यथा
कुवराश्रयिष्यति । यथा च सप्तोति याग आश्र
यत्त प्रतीयत्तु तथा प्रतिपद्यते । तर्पणशालहकारि
शक्यतुमाश्रेण अयममात् । 'आनर्थक्याचरद्वेपु इत्यनेन

न्यायेन अत्रभूतस्रोत्रप्रणये आश्रयाश्रयिसंज्ञकः सन्त्यती-
 ति । तदनुपपन्नम् । उक्तं वेदत् । ' तन्नामान्नेषु
 कल्प्येत यद्भक्त्येन चोदितम् । प्राधान्यावस्थितं
 यत्तु तदङ्गे नोपसर्पति ॥ ' ' सप्तशतारिण्यं-
 वेदस्य रूप ' इति सप्तशतारिण्यं गुणत्वेन चोद्यमान
 साक्षात् वाक्यपरिभाषयान् यथा शक्यतेति तद्योपकरि-
 णतीत्यथ्यवमानात् तदङ्गपञ्चानुप्राप्तत्वेनाप्यर्थात् । यदि
 तथैव शारथ्यतीवमसि वागाङ्गत्वेन चोद्येत तत्तत्राश-
 मबाद् तदङ्गानि स्तोत्राण्युपलभेत् । इदं पुनः क्ले-
 विहितं गुणभूता क्रियाभावाश्रयत्वेनापेक्षया यदि योपधा-
 त्मने तत्रै गृह्यति । अथ न त्मने तत्रो वाक्यत्वात्सो-
 न्तर प्रतिपद्यते । न च एतद्व्यवसायवैक भवति ।
 कर्मान्तरविधाने सुव्यवसायवैकत्वात् । अलन्नाभेदाच्च शक-
 योन्नयोः न स्तोत्रे साधिते शाब्दः साधित इति शक्य
 वक्तुम् । तत्र तथैव कृतान्तरे भुवम्, कृतान्तरे क्रियेत
 तादृशेऽप्येव एतत्सात् । वाक्यवैक्येति तु सामान्यव्यवसाय-
 वाचिनी यत्रो पराम्यवर्त्यायेऽप्यस्ति विषयम् ।
 यद्यपि स्तोत्रप्रणये क्रोधाश्रयणं भवात् तथापि सर्व-
 स्तोत्रेषु प्रथममन्त्रेऽभिष्टोमशास्त्रेणैव भवेत् । तत्र
 अत्रिष्टोमशास्त्रि वाक्येनेव आश्रये न्यवसाने वाक्यभेदः,
 पुनरपि च वाक्येन अत्रिष्टोमशास्त्रमन्त्राङ्गत्वेऽप्यवसाने
 यत्रैवाप्येति विष्टोमो गोऽपि वाक्यभेदः । एतत्सर्वेति
 च पूर्व संकथे तथैव सर्वतदीयस्रोत्रप्रणयपरिष्टोम-
 शास्त्रेति विष्टोमशास्त्रेण वाक्यभेदः । क्वचनान्यव्यव-
 कृतान्तरे वाचिनीत्वं स्थितेन । ननु यामिन्द्र अग्नि-
 भुजाश्रयत्वेन त्वय्ये पूर्वविविधैव योपपन्नान्यते । वाचिनीत्वं
 ति क्रतुवाश्रयणत इत्येति लिङ्गं वाच्यत्वं एव न त्वोऽन्यथ
 भविष्यति । क्रतुत्वं च त्वान्यत्वेनाभिष्टोमशास्त्रेणोक्ष्यते ।
 प्रकृतकृत् त्रिष्टोमशास्त्रमन्त्रिण्ये वाच्यत्वात्किञ्चनकारणा-
 न्नात्वाच्च न क्वचनस्तोत्रप्रणयप्रणयान्नात्वात् । नैतदेवम् ।
 नदि हि वाच्यत्वाभिष्टोमशास्त्रेणोक्ष्यते वाच्यत्वं
 अपेक्षेत तत्र एवं विज्ञायते । न तु तादृशोऽस्ति ।
 गुणादिनाक्याना परम्परप्रणयान्नाभिष्टोमशास्त्रेण । पूर्व-
 संकथयित्वाश्रयणत्वं क्रमोः वाच्यत्वेन सन्त्ये न तत्क-
 ल्पित्वाश्रयणव्यवसत् प्रतिपत्स्यते । कर्मानुगतत्वं हि वच्ये-

तत्कल्पितोमशास्त्रं विज्ञातम् । इदानीं पुरुषार्थेभूतत्वात्
 वेदसाधनं तत्रैव स्थानं भवत्यति । सामान्यतो दृष्ट-
 कल्पनायाश्चैवशास्त्रेणप्रणयत्वव्युक्तम् । आह च ।
 ' फलस्य विहितं साम स्वतन्त्रं रूपमात्रत । वेद-
 स्याध्यायमेवैकमुत्पत्त्यर्थमपेक्षते ॥ ' इति वाच्यत्वा-
 यमशिष्टोमशास्त्रं प्रथममुत्पाद्येत कृतो वाच्यत्वात्साक्षात्तुत्तमपि
 तांइवव विज्ञायेत । इदं पुनः तन्नामान्याप्यधीतोत्तति
 तात एव गृहीत्या कृत्यव चोद्यते । तत्र क्रतुत्वात्स्तोत्रान्तरेऽ-
 एतत्कल्पितोमशास्त्रो न कश्चिद्विष्टोमः । यदि च वाच-
 यन्त्रेणमन्त्रकार, कश्चित् विद्योयेत, ततः कश्चिद्विष्टोम-
 श्रोत्रप्रणयत्वव्यवसायं प्रकृतप्रणयो भवेत् । न चैवमस्ति ।
 तस्मात्त्रिष्टोमशास्त्रमन्त्रविधिः । ननु च पुरुषार्थमपि
 तत्रैवक्रतुमवापन्नं कश्चोपि पुरुषार्थं भवितुमीति प्रास-
 न्निक्त्या क्रतुसिद्धौ पूर्वकल्ल स्यात् स्यात् । यदेत्यापि
 दधिपयसी प्रणीताधर्मास्तुक्लभेते । तत्रैव एतद्व्यवसत् यत्र
 गुणभूता धर्मा भवन्ति । न विष्टोमशास्त्रमन्त्रं नाम
 वाच्यत्वात्सर्व गुणः । प्रनरप्रणये हि यानि गुणत्वमपि
 स्यात् । तथैव तु अत्राप्यस्तिवाच्यत्वम् । यदि तु केन-
 चित् प्रनरिणाशिष्टोमशास्त्रमन्त्रोऽवगच्छते, तदाश्रयणं
 तत्र प्रणीताधर्मास्तुक्लभेते कश्चित् वाच्यत्वमिति । तस्मात्
 नैवोऽपि वाच्यत्वेन भवतीत्यपूर्वकर्मविधिनेव एतत्सर्व-
 त्वमुपवाचनीयम् । तथा कति हि वदपि सर्वमन्त्रं
 तथाऽपि विशिष्टविधिना शक्यं विधानम् । किं
 पुनर्नदा निष्कारिणात् पूर्वविविधुद्गोऽपि अनादिप्रणयनेषु
 बह्वं प्राप्तम् । एतच्छब्दत्वात्तत्वं धर्मव्यवसायं अनुवादो
 भविष्यति । न वातुगादे लक्षणयोः । प्रकृतप्रणयधर्म-
 वचनत्वेन वा 'अथैव चोति' इत्यादिवत् सुमन्त्रत्वेनैव
 वर्तिष्यते । तदा वाच्यत्वात् कश्चयैभूतमतिदेदीनेव प्राप्ते-
 तीति तदनुगतद्विष्टोमः । कृताश्रयत्वं लिङ्गोक्तोवाच्यत्वात्
 सध्वन्यविष्टोमशास्त्रमन्त्रविधानात् तादृश विधिः । ननु अत्रि-
 ष्टोमशास्त्रो रेखावाच्यत्वात्तन्मन्त्रो वाच्यत्वं विधीयते
 इत्यन्येविष्टोमशास्त्रमन्त्रं विधानस्य स्यात् । तथा-
 हि । ' मीरुप्रयत्नसाध्यत्वं क्रियान्तरविष्टोमशास्त्रे । तत्र
 त्रिष्टोमं विद्यायान्यस्यैव कार्यं पुनर्विधिः ॥ ' इति
 एतन्निष्कारिणाभिष्टोममिति भवति इति तथा विधीयतावदा

अर्थादाश्लेषमानानि न विषयक यत्पार निरदिष्ट ।
 क्रियान्तरविशेषणे पुनर्विधीयमान, तथा क्रियया स्वयं
 रहितया अनाश्लेषमात्रा अवश्य विधायाकस्य आशुक्ति
 रेष्येति वाक्यमेतद् प्रयोक्तव्ये । नैव दोष । ' इत्या
 शब्दाधर्मैकैकं गृहीते भावानोच्यते । सोऽपि स्व
 गोचरप्राप्तं गृहीष्यति विशेषणम् ॥ नवेन ननुना
 पश्चाद्वक्तव्यमपह्णणे कृते । क्लृप्तस्यानेन स्यान्वैष
 रेवतीस्थानकल्पना ॥ ' रेवतीचारवन्तीवचनं निष्पा
 योचरमानापेक्षोऽप्यस्ति स्वचित्तोपगमिदिष्टं कृत्वा
 श्रुत्यै ननुना शक्यते । अतश्च स्वविशेषणार्थेप एव
 कृतो । य तु तत्पत्रय साक्षात्पुनर्जीवन् शुभभूदना
 दहन्तु निश्चिपन् अतिदेशविहातलाननारवन्तीयवरीन
 रवतीरपि तद्विषया कल्पयति । तेन यद्यप्येव वाक्ये
 अमिश्रोमसाम न विधीयते तथापि ननुविशेषणमपि
 तत्र सक्रामतीरवदोष । अतश्च प्रकृत्यागमवच्छेदकत्वे
 चास्य तीरवत् नस्ति । परं ' आत्मना शक्तिव्याहृषि-
 गुणैराश्रयते क्रिया । चारव-तीयगीतेस्तु क्रियया किं
 प्रयोचनम् ॥ दशमोऽहोहनादीनि क्रियया विना चरज
 त्वमलभमानानि तामपेक्षते । चारवन्तीषु पुनर्गोत्रविधातु
 सम्पत्क्रियारगकृत्वा विनैव क्रियान्तरय सावकल्पभजन
 समयमित्कनपक्षेणात् सावनामव यमान म्यतन्मेव
 रेवतीपु मीयमानमिष्टप्रयोगाद्वेरेन कृत् साधयेत् ।
 ततश्च एतदेवैवति च अमिश्रोमसामेति च इत्या
 शब्दश्च चोपैति च सर्वमसदश्च स्यात् । तस्मात्
 साधात् कल्पम् । य न पूर्वनिष्कलणविशेषणविशिष्ट
 त्वात् कर्मावरम् । ' समोपैति ' अवोपरवात् यग
 गुणोत्तराध्यायविषयं मानपेक्षानामिप्रायम् । क्रियाक
 र्वादा क्रियाकारानपेक्षत्वमुच्यते । ' मित्रशक्येतिपि ।'
 पद्यद्वेषेति गुणकल्पमेव च यानान्तविधानरय वा
 अर्थात्सात्वात् सेत्स्यतेन लक्ष्यते वाक्यमेदे पूर्व
 लक्षणं भवत्येव किंचिदेव वाक्यरूपम् । नचन्तर
 संघे ते अत्र चमेद इत्यभिप्राय । ' न एतस्य रेवत्य
 कृति ' — आत्मन्तर्थावर्धेना वचनं इति प्रतिभाति,
 एतस्य या रेवत्यस्तस्य चारवन्तीषु कृतेति । तत्र
 यथापि प्रवरत्वात्पत्वात् एतद्वेति विधिप्राप्त्यादो न

वाक्यमिनस्ति, तथाऽपि रेवतीस्वरूपवन्ती चैव तद्वद
 प्राप्तति नानुचते । तत्र रेवत्य प्रयोक्तव्यं तातु च
 चारवन्तीवविषयेको वाक्यमेद, एतच्चद्वेषेयवर्ष च । जय
 तु एतच्छब्दात्प्रकार्येयस्य रेवत्य कृतत्वा, तातु च
 चारवन्तीयम्, नच पत्तलेति विधीयते यतिश्रान्तये
 इति, तथाऽपि अथनस्तिमित्तनामगमेदाभ्युपगमेन आद
 श्रोमसामसामो विधातुमनुवदितु वा अगकृतत्वात् तत्र
 तथाऽपि नावत्यते । अथ खोऽपि विधीयते, तथा
 सति पूर्वस्मात् विष्पणमत्वात् अमिश्रोमसाममाश्रयज्ञ
 देतस्यैवत्यनयकम्, विधीयमाने वाक्यमेद इत्येता नच
 योचना । अथवा— यथाक्रमवत्स्थित एवैवच्छब्दो रवती
 विदोषण स तथाभूत एवाग्युपवाक्यते । तत्रभैव चन
 यं यते—एतस्य या रेवत्यस्तस्य चारवन्तीवमिश्रोमसाम
 इत्येति । तातु कस्य न्तरेरेवविशेषणादेतच्छब्दस्य
 च रेवतीविशेषणत्वान् उपशीलनादेतस्य अमिश्रोमसामेति
 न लभ्यते । तद्विषया वा पुनरपि वाक्यमेद ।
 इहेव यतो पूर्वपत्रयचनचपो नियहय, किमपि
 कथमवाक्यमेद इति प्रष्टवे पूर्वपत्रयदी चिन्ति
 पृच्छति । तथा नाम मन्त्रे किंचित् सति अनेन अत्र
 एवयतो वाक्यमेद इत्यज्ञानदेन दर्शित । एत
 पृच्छामि तावदेतस्य कथमवाक्यमेद इति । सिद्धात्
 यदी ' वप्रशान्तं विधीयते । विशिष्टविधानोपपत्तौ
 सत्यामेवमर्थतादित्याह । नचयमेद इति—कल्पान्तात्
 तोयात्माननाद्वैकवाक्यत्वाचमवामिप्रायेण । ' मैत्रि
 नम् ' इति— गुणभूतेकमाधानविशिष्टप्रधानमूनमात्र
 ' उरविधानामिप्रायम् । ' रेवतीना चारवन्तीयम्
 च मन्त्रो न विहित इत्येति '— विशेषणविने
 पणानामविशेषणानि तावत् विधीयते । इत्याश्रय
 नैव विधौ स्मयते । तेन यद्यपि मन्त्रा भावनाऽपि
 चीयते, तथापि विध्यधीनमपृच्छितात् पुष्टय सतीमपि
 तामसतीमि न प्रतिपद्यते । तेन यागमात्रमात्राविशेषण
 तात् रेवतीचारवन्तीयोस्तद्विधिमविधानेन प्रयोच योमे
 धीयविषयप्रमाणमाशात् एतस्तीवविषयत्वे तदेव
 नियमे चालति रेवतीपु क्रमनायापि मानमासीयता
 दीनि सामानि प्राप्नुवन्ति । सामान्य चारवन्तीवक्य

स्वात्मनस्तानु गायत्रीवृत्त्यनुष्ठानं प्राप्नोति । तत्र रेवतीषु
 वात्स्वतीवर्षिणि सत्रधरतीतिवर्षां स्यात् । अत्रो नार
 यतीषमेव यथाऽप्रत्यक्षानुदित्वेव रेवत्यो विहिता उति ।
 नैव दोष । ' निवित्त्व यद्यपि भ्रुवा न दृष्ट्वेति
 द्रवीत्यायम् । तथाऽप्येवविषये तस्य विवित्त्व पञ्चमि-
 प्यति ॥ ' सर्वत्रैव पदेन कृतेन युयविति श्रुते तत्र यदि
 तावत्यानायातुगम्या विवित्त्वयत् एव प्राप्ता तत्रो निमि
 च ये अत्रय मरति । अथ तु न प्राप्ता तत्र उतरस्या
 कणा पूर्वनिर्गुण्युत्तरात्वेन विदित तापननुप्राय यथा
 कृतं न गम्यते इत्यथादवश्य कर्त्तव्या कर्त्ता विहितर-
 ङ्गिभ्यस्ते । न चेद् रेवतीवारन्तीवपुत्रघ प्राग्निधे
 कुतश्चि' यस्त, येन निमित्ततत्र आश्रीयेत् । तस्मात् अनु
 श्रेय एव विद्यायते । यदि त्वि अनुश्रेयसैव सत्रय उप
 यत्त कथमुत्तरवाऽनुश्रेयसोपात्तयैव क्व मन्वते । तदसं-
 माह- द्वाभ्येतातर्षी कृतेनैव सत्र- गम्योति ररितु-
 मिति । कथमेतेनैवैवार्त्तगमिरिति चेदत्त व्याह-रणा
 हि नचिन्विमपि गति । तथा गोगमनयति । प्रमाणा-
 उरपातऽप्यानयो र्त्तोऽश्च चोद्यमानो न स्ता-
 गम-गम्यामिनाविहितो वाक्यमेव जनयति । तथा
 ५१ तत्राश्रीयेतात्ता निर्भूति पूर्वकात्त्व चेति । अधरा ।
 तत्रैव न विधीयेत विज्ञेयवाचिज्ञेयणम् । अत्र इत्या
 ङ्गभूत तत्र कर्माङ्ग प्रतीयते ॥ ' तत्रैवत्यमवगाङ्
 भूतमयस्य गुणमूकस्यात् ' इति श्रवणविशेषणाना विभ्य
 मस्त्वर्त्तो गम्यते । रेवतीराय तीवसत्रघस्तु करोतेनिज्ञे
 यणम् । सामान्यभूतात्तत्र करोत्यवगाङ्गिहो गानुश्रेयस
 प्रतिक्रमे । तेन मृशामहे इविषा विज्ञेयगमिर्निगत्रजि
 भातनामिश्रेयस्य करोत्यवगाङ्गवत्र रेवतीराय तीव
 मत्र परिशिष्टाऽनुपगन्त्या । तथा च त्रियाविज्ञेयणाना
 मपि प्रयावादीना विज्ञेयवाचि श्रवणवतादीनि दर्शपूर्ण
 प्राजादिपुण्योच्यते । उक्तम् विध्यन्मत्र परिशेषिताया
 भातनाया क्वरगामर्त्तोर्निचम सेत्स्यति । उक्तस्यद्विधान
 प्रतिपिनदमनिर्वृत्त्यय एव श्रेयो ननुप्रनानिर्वृत्त्यय ।
 अर्त्तगमनाम प्राग्गाढदप्रयोगात् । अत्रो नैव विश्व
 पत्रे रेवतीषु यत्त्वतीव प्रमुच्य अण्यमिति । त्रिं वहि ।
 एत परिश्यामिति परिश्रव्य शय प्रकामितय इति ।

' नन्वेवमतीति । वापरभियेय विधिङ्गनानादेनैवत्वात्
 नैवरास्त्रलमिति मयवे । नैव श्रेय इति । न तावद-
 भियेयानात्तत्रेवैवकार्येत्त मन्वीत्युक्तम् । अथ प्रयो-
 जनभूतभियेयानामानेष नपेथा । तत्रोच्यते ।
 ' श्रुयन्ते वह्योऽर्त्ताय ष्काः पूय विधीयते । विदिश्या
 भातना मा च याम इत्युपलक्षित्वा ॥ ' ' ननु
 रेवतीऽपि विधीयते' इति । यदि धनमात्रतुगात्येवैव
 कार्येत्त मयेत्त एव परिहार स्यात् । एते तु सर्वे
 विधीयमानात्तत्रोपगानभूताऽङ्गमादेनाथलमप्येवेने ।
 उच्यते । ' विधीयमानमप्यत्र नाथ इत्यमिधीयते ।
 प्रधानत्रियुक्तोऽर्ध स चैवोऽत्र विधीयते ॥ '
 तदाह- ' न ज्ञानेनस्य' श्रुयजनत्वेन ' अमिप्रत्यवनेक
 प' त्रिवाक्यमिति । तथा इत्यन्तरमन्त्राचारितयाणा
 न प्रायजित्भावनता पर्यस्तामम् । विदितविधुत्तरकात्
 तु न विदितपेरपते । तस्मात्तत्रैवैववा चोपेयवक्यत्वम् ।
 गुणविधित्वे चोत्ता वाक्यमेव । ' अत्रोच्यते' इति ।
 एतच्छब्दमगनत्वम् । छिद्रेऽपि कर्मान्तरत्वे कर्मसुत-
 पन्पथापक्षान्तरमिति निराकरणे । तत्रैवा कचन यति -
 वरतीषु यत्त्वतीवममिश्रोममाम कृत्वा, एतन्नङ्गयेन
 यतेति । किमेव भविष्यति । अत्रय तावत्र वाचिष्यते ।
 एतन्वेने च इत्युपप्रादि समीपमित्यसवाविषयमनुप्रादी
 प्यते । तत्रोच्यते । न, पनुकामपदानर्थवकप्रपद्गात् ।
 ननुपरित्यागे वात्रमेवशुद्ध । न त्वकस्य त्रुत् ५१ च
 प्रति सुगपदिधानमत्रकल्पते । ' अथेस्त्वप्येत वेवतीषु इने
 नेति' । प्रथमोपयक्तमेव कण दोषात्तत्रमभिरिगया पुन
 क्यवत्त्वतीति केचित् । अथवा नैवम् । उध तर्हि,
 गुणकामेषु याशिगाना इष्यी प्रतिपति । केपा-
 पिमीमाळकान्देन गुणात्त्वम् । अपरेषा तु गुण
 त्रयय एव उदत्तस्य त्रुत् पण्यन्तरसत्रच । अत्रेव
 कचन वाचि । कित्र तावत्वेन श्रावणवक्यमो यत्त ।
 यदि तु पनुकाम स्वात्तोऽनेनैव रयत्वादिभिन्नेनेति ।
 तथा गति च ' प्रत्यय सन्निवृष्टावैविधिय तावत्कुरि-
 प्यति । न चान्यपर कल्पनि विधानाव विन्नि-
 ष्टवा ॥ ' याग हि कने विषयव्ययो न विप्रवृत्त्यते ।
 न चानुत्तरात्तर तत् तपचित्तमपि कथ्यमिति ।

अनेकार्थविधानं च प्रवेद्योपपत्तिविधौ कर्मविधानमिति च
 लभ्यते, तथा पान्निप्रायश्चित्तोद्देशेन कर्मविधानादित्येव
 मन्थमानौ भवति- 'अथ रेवतीपु इनेन वारवन्तीयेन
 पशुक्रामौ गच्छेतेति' । स्तोत्रद्वारेण यागसम्भरणलोपपत्ते
 कर्णवृत्तीदेषैषा । अथवा इत्यभूत्प्रथमा । अनेनेव
 इत्यभूतेन पशुक्रामौ वञ्चेतेति । तत्रोक्तम् । नैव
 मक्यम् । ह्यन्तःप्रगाहद्रितोपहानाद्वैगुण्यमिति । यदि
 त्वेवेदं कर्म गतस्य वायुवाह्यप्रयोगेन विहितं तद
 गतरे रेवत्याग्रे गीधमानं पूर्वनिहतवायुं प्रत्यविशेष
 हानादिगुणं गच्छेत् । नविदानीतोवाऽऽसीधे वक्षे भवतैव
 नथ रेवतीपु क्रयव या यति सामानि प्राप्नुवन्त्येव पर्णानुपुञ्जे
 नामिहितम् । नैव दोषः । इत्येति निर्दिष्टं मन्थो
 नगावोच्यते । इत्येतावर्षी इत्येतेषु मन्थं मन्थोति
 यदिति । सिद्धान्तवार्दी तन्पूर्वकर्मविधौ अनेकार्थं
 विधानं तादात्म्येति मन्थमान आह- 'उति वचने'
 मन्थो धन्यम्, मन्थस्ये वसति वारवन्तीयवद्व्यमानेन
 लभ्यमानस्तु रेवतीधराकर्ममिति । पर पुनराह- 'वचन
 र्हि मन्थवन्तीति' । तैनेवाभिप्रायेण । फले वांदाहकर्म
 विधानात् वृत्तादाहस्य चाभिधायनत्वात् । यज्ञिगु
 नाद-इति च सत्यं फलं प्रति विधानं उत्पन्नविधाना
 निप्रायेण । सिद्धान्तवार्दी स्वामिधेदानेनार्थविध्ययथा-
 नुपर्षादपत्तं वक्ष्यति- 'यदि वचनं' तिष्ठ तर्हि कर्मा तर
 न पूर्वमैनामिष्टुनो गुणविधानमिति । 'ननु तत्रो वञ्चेतेति
 वाग्लुवादात्' इति वचनेनादिघट्टवत्तात् अत्रापि सायक-
 मेन क्लीयाग म गते । 'नैव मक्यमिति' सिद्धान्त
 रिपणम् । यदि च रेवतीगुणः फलं हीयं याग
 प्रति गुणनेन विधीयते, तत्रोच्यते स तदेष्टव्यं ।
 तदथ उद्दिश्यमानात्तदेष्टव्यं वाप्य न तेन गुणेन वा
 मन्थते इत्यन्वयमेव स्थापयन्विधानं वा वाच्यमिच्छेत् ।
 गुणविहितकर्मविधाने वा अप्रत्यभिज्ञायमानत्वादेकान्तेन
 कर्मात्तरम् । न च वक्ष्यमानो पौरोह्यप्रत्ययानु
 वादं सम्भवेति । एतेन रेवतीगारावन्तीवर्षिषि मन्थस्य
 निमित्तान् प्रयुक्तम् । अतश्च न वारवन्तीय केनचित्
 वरानर्षेण प्रयोगेन रेवतीभि संवदमिति विशेषहाना
 दिगुणं गच्छेत् । अथ 'मन्थनपोऽनुवाद' इति ।

गुणादेव फले मतिं प्रकरणात्तदगतं यागद्रव्यममि-
 न्वाक्येऽनुवर्षिष्यते इति । न पुनराश्रयविद्यमानं वा
 तूर्ध्वमिच्छेत्प्रत्यय विशेषे येनेषा वच्यते । स उच्यते ।
 तत्र हि 'यानर्षक्याचदहेतु' इत्येतन्निराकृतम् । अत्र
 स्वर्गो तु तदमन्थवादादिप्रयोगेणसम्बन्धं गुणं दत्त
 मिप्राय । तद्वत्करोति 'प्रकरणादि वाच्यं प्रत्यकर
 मिति' । आश्रयाश्रयिसम्बन्धो हि पान्थवधानगुणत्वा
 स्तमन्थवद्व्यते । स तु न समवतीत्युक्तम् । अत्रानि
 सवचनं ननुवक्ष्यमानमहणत्वात् । तत्र नाम्नि । 'अम
 गुणं प्रवर्णात्' इति वच्यति । सद्युक्तं चतसरेण ।
 तस्यैवविधेवाद् गुणप्रवर्षिषिहकर्मो तद्विधानम् । तत्रैव
 म्वात् । मन्थपि कर्मात्तत्रोत्तरेण तद्व्युत्पत्त्यादेव पर
 मिति । तद्विद्वत्प्र भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रत्ययसमिप्येण
 यागसम्भरणधारागमात् निरायरोति । तस्मात् कर्मविधि ।
 'अम गुणविधिषु वागे विधीयान्ते' क्रियात्मकस्य अत्र
 दोमभाक्षो विशेषेण कथं सवच इति । तत्रोक्तं परत
 दिति । प्रागुक्तन्यायेन आतिदेशिकं वचनं उच्यते ।
 'अमिणेमसाधं कांते' इति । न किञ्चिदमिणेनान्यत् भाग
 वसितं विद्यते, परन्तु वारवन्तीयं क्लीयागमिति कल्प्यते ।
 तेन प्राट्टनवशात्पनीनकायव्यवमिषोक्तम् । अथका
 प्रिष्टेमन्थन इति स्तोत्रम्येव कांते तादर्थ्येन वर्तितव्यं
 इत्यर्थः । तस्मात्तन्मनु कर्मयुक्तं परं खादिति विदम् ।
 आ- तत्र पूर्ववद्व्याप्तं गुणमात्रं विधीयते ।
 फलाय न तु यागस्य विधानं विधीयते ॥
 सामाश्रयस्य यागस्य साक्षात्प्राप्त्यसम्भवि । तथापि
 स्तोत्रनिर्मुक्तिद्वारा ननुपपद्यते । प्रवृत्तं कर्म गृह्णाति
 फलाय, विहितो गुणः । स च तत्र गुणत्वात्सामो
 याग सामान्ये न सामर्थ्ये ॥ 'अत रेवतीवारवन्ती
 यथापनवाग्निधेनमन्थोपसमानकर्मविहितं प्रवृत्तं एव
 याग फलाय विधानं दास्यते ।
 सोम- पूर्ववद्व्याप्तं सागति इति । सूत्रार्थवत्-
 समुप क्रियात्वादिदोषात् आश्रयान्तेष्टव्यं तदुत्पत्ते
 गुणेषु ध्रुतेषु कर्मयुक्तं च म्वात् न गुणवृत्तमिति ।
 वि- 'उत्तराऽमिष्टुनेत्येव वारवन्तीयवाम दि ।
 रेवतीपु इत्येति भूतं प्रयुक्तान्ते ॥ रेवतीपु

कम वृषभा पूरुगुण । रेवतीवारुणीसप्तम्याम्
पुष्ये ॥ साम्नेऽपि कर्मणा स्वयं वाक्यमिज्जा ।
तेनोत्पुष्यसुक्तमथर्त्तयन्ते षष्ठे ॥'

भाट्ट— 'विश्वामित्रेण' इत्यनेन विहितं य
त्रिपुनागस्य पञ्चमस्य 'तस्य सायान्पर्याप्तम
शिरोमसाम् इत्यादिप्रसङ्गसामो ह्यनेन यत्रे' इत्यनेन
इते पश्चाद्भाट्टः 'एतस्मै रेवतीपु वारुणीयमिज्जोम
साम् इत्यादिपुष्यसुक्ते हेतुन यत्रे' इति । तथापि पुष्य-
पदाद्य पूर्वपक्ष— रावमूरुयनेन स्वसारविशिष्टाभि
शेनसोमभावन्यासिणिकाराश्वयकारभूतत्वात् इति-
प्रवेत्ता रतिपुष्यस्यैव रिक्तियेवैरिणिएप्रवेत्तासिणिक
वात् । इति चाभेदे प्रकृतौ वायवायान्ये सिद्धातिना
पि । द्वितीयस्तु— नान् रावपुष्यस्य, प्रयोग्यादि
शेनसोमोत्तरात्त्वस्य च वायवायान्येनेन प्रकृत्या
तदनुवादेन र्वापि विधि फलोद्देशेनाभिधिविशिष्टेति वाक्य
मेवात् । रावपुष्यस्यैव फलोद्देशेन रावपुष्यस्यैव
मिशेनसोमोत्तरात्त्वादि तात् पूर्वप्रवृत्तधीधरेण प्रयोग
विशेषणत्वात् सिद्धम् । न तस्य वायवायान्यस्यैव न तु
स्वेन तस्य पूर्वप्रवृत्तधीधरेणोत्तरपक्षे । न च त्वनिसाम
नादिसह, आश्वयज्येन विधासकत्वात् । अतो नान्वान्
गुण एव स्वयन्विस्वकस्वरात्त्वोक्तस्य रेवत्याख्य एव
ता श्राम्नात् फलोद्देशेन विधीयते । 'रावपुष्यस्यैव
शेनसाम् कार्यं' इति प्राक्प्रवृत्तस्यानेन तद्वर्तीयस्यापि
प्राप्तं वात् । न चान्यपक्षे तुर्वीयात्वेनैव फलोद्देशेन रिक्त-
मन्त्र-रतिपुष्यस्यैवोत्तरपक्षे । तेन रेवतीवशिष्ट
रावपुष्यस्यैवोत्तरपक्षे विधासकत्वात् । अतो रेवतीवशिष्ट
एव युक्तं ।

सिद्धांतस्तु-- नान्वाश्वयज्यस्य प्रकृत्या
पुष्यस्यैव तात् प्रवृत्तरेवति अविशेषणम् । अत्र
वदानुपपत्तेः तात्साक्षात्प्रकृत्या । अविशेषणस्यैव
द्वारादेव तात्साक्षात्प्रकृत्या अविशेषणस्यैव तात्
देवता श्लोकात्प्रकृत्यात्वेन उपासितत्वात्तदुक्तं ।
न च वायवायान्येन र्वापि विधि फलोद्देशेन रिक्त-
मन्त्र-रतिपुष्यस्यैवोत्तरपक्षे अविशेषणस्यैव तात्साक्षात्प्रकृत्या
पुष्यस्यैव तात् प्रवृत्तरेवति अविशेषणम् । अत्र
वदानुपपत्तेः तात्साक्षात्प्रकृत्या । अविशेषणस्यैव
द्वारादेव तात्साक्षात्प्रकृत्या अविशेषणस्यैव तात्
देवता श्लोकात्प्रकृत्यात्वेन उपासितत्वात्तदुक्तं ।

इति श्लोकात्प्रकृत्या अविशेषणस्यैव तात्साक्षात्प्रकृत्या
पुष्यस्यैव तात् प्रवृत्तरेवति अविशेषणम् । अत्र
वदानुपपत्तेः तात्साक्षात्प्रकृत्या । अविशेषणस्यैव
द्वारादेव तात्साक्षात्प्रकृत्या अविशेषणस्यैव तात्
देवता श्लोकात्प्रकृत्यात्वेन उपासितत्वात्तदुक्तं ।
न च वायवायान्येन र्वापि विधि फलोद्देशेन रिक्त-
मन्त्र-रतिपुष्यस्यैवोत्तरपक्षे अविशेषणस्यैव तात्साक्षात्प्रकृत्या
पुष्यस्यैव तात् प्रवृत्तरेवति अविशेषणम् । अत्र
वदानुपपत्तेः तात्साक्षात्प्रकृत्या । अविशेषणस्यैव
द्वारादेव तात्साक्षात्प्रकृत्या अविशेषणस्यैव तात्
देवता श्लोकात्प्रकृत्यात्वेन उपासितत्वात्तदुक्तं ।
न च वायवायान्येन र्वापि विधि फलोद्देशेन रिक्त-
मन्त्र-रतिपुष्यस्यैवोत्तरपक्षे अविशेषणस्यैव तात्साक्षात्प्रकृत्या
पुष्यस्यैव तात् प्रवृत्तरेवति अविशेषणम् । अत्र
वदानुपपत्तेः तात्साक्षात्प्रकृत्या । अविशेषणस्यैव
द्वारादेव तात्साक्षात्प्रकृत्या अविशेषणस्यैव तात्
देवता श्लोकात्प्रकृत्यात्वेन उपासितत्वात्तदुक्तं ।

तथास्वेऽपि तृतीयान्तैश्चन्द्रस्य धातुप्राप्त्यर्थमेव याग-
परामर्शितास्वीषोणसौ रेवत्यादिवप्राप्तोक्त्य एव परामर्श-
भावात् । अतः तदपेक्षया ह्यनुभूतनर्मान्तरविधानमेव
व्यापः । तथा हि निर्वाकित्वेनाभिष्टयागयिनात्वात्
नारान्तीय प्राप्तेष्वानुवृत्ते केवल रेवतीविशिष्टस्यैव
भावनोत्तरकालविशिष्टरेवतीकरणकयामान्तरमाप्तेव फलो-
देशेन विधीयते । पश्यन्तैश्चन्द्रः प्रवृत्तिविपारभावात्
वारकः । तृतीयान्तैश्चन्द्रः प्रस्तोष्यमाणवर्गवचनो न
दुर्व्यापि । उत्तरकालत्वस्यो गुणश्च प्रयोगान्तरित्वात्
अर्थेऽप्यप्यपि तद्गदमेवापादयेत् । तथाऽपि काल-
स्थान समवप्राप्तिरुक्त्या वाक्यभेदपरिहृतावर्थं विवेकत्वेऽपि
तावन्नैकस्या यागे परंपरासम्बन्धेन विषयस्य रेवत्यात्वस्य
गुणस्य उदात्तत्ववित्वात् कर्मभेदबोधोपलब्धिवाताः ।

मण्डन- 'मिश्रे यज्ञो फलविधिः सह रेव-
तीभिः ।'

शंकर- 'वर्मान्यदेवतीश्रुतौ ।'

● रेवत्याधिकरणस्य (२।२।१२।१७) अपवादः
सौम्यविक्रम (२।२।१३।२८-२९) । कौ. २।२।
१३।१७, ● इन्द्रियसामाधिकरण- (२।२।१३) रेव-
त्याधिकरणयोरेवसादः सौम्यविक्रमः । २।२।१३।१७
पृ. २९५. ● रेवत्याधिकरणे वारवन्तीयस्य रेवती
श्रुत्यै, आगिष्टोपसवधे, फलसवधे च विधीयमाने
वाक्यभेदात् भारभोवदन्तेन भाष्यान्तर विधीयते श्रु-
तम् । मीन्या. ● विशिष्टविशेष, विशेषविशेषणोप-
पत्तये, वाचयमेदावता सिद्धिमानपरस्य, विशेषणसोऽपि
प्रमाणमित्ये एव इति रेवत्याधिकरणे वक्ष्यते । कु.
१।१।८।३२.

● न चैवं प्रकरणभावे तासा (समिपेनीना)
आभयतानुपपत्तेः यथ काग्रतान्ये तदाधितस्य गुणस्य
फलधत्वेन विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । आश्रया-
शब्देन तत्रानुचनन्तस्यैव गुणत्वादिविशिष्टस्य रेव-
त्याधिकरणस्याप्येव गुणात् सिद्धस्य, फले विध्य-
श्रीभाष्यम् । कौ २।२।१३।२८ पृ. २०१, ● 'हीप्
इति इष्टिनामाय निर्वर्णं युर्वात्' (अत्र) निद-
नानुवाचोपपत्तेः रेवत्याधिकरणस्यैव हीपादिविशिष्ट-

निदानान्तरविभवादाद्गनुपपत्तेः । २।२।१३।१७ पृ. २९५.
● सौम्ये- 'हीप् इति इष्टिनामाय निर्वर्णं युर्वात्' ●
इति । रेवत्याधिकरणस्याप्येव हीपादिविशिष्टनिदानान्तर
फलस्य विधीयते । यदि तु प्रवृत्त्यात् इह सौम्यस्यैव
अन्यस्यैव भावात् रेवत्याधिकरणमात्रस्यैव, तथा इन्द्रिय-
नामाधिकरणस्यैव सौम्यस्यैव निदानस्यैव विशिष्टपदेः
कामरायोग आलात् । इति पूर्वोपपत्तेः । वस्तुनि २।२।
१३।१७-२८

● रेवत्याधिकरणसिद्धान्तः ' वाक्यभेदप्रवृत्तौ
प्रवृत्ते अभिष्टुति फलय गुणिव्यस्यभावात्, गुणविशिष्ट
कर्मान्तरविधि ' इति । सोम ६।२।२.

● रेवतीवारवन्तीयान्त्वयेन विशेषितया कृता-
गन्दोक्त्या भावनाया ऋष्यापवर्णिस्यमः । सु पृ.
८६७. ● रेवतीवारवन्तीयान्त्वयस्य विशेषणभावात्
विशेषणान्तर्भावमुपगमेन टिडैव विशेषणम् । पृ.
८६६. ● इत्यस्य अतिरिक्त्यागिष्ट सारूप्यभावेन विशेष-
णत्वोपपत्तेः तद्विशेषणस्यान्तर्भावत्वात् अविषेयत्वेऽपि
क्योलापेक्षयातिरिक्ततप निरूपणाभावेः त्रिनेत्रकस्य-
योगात् विशेषविशेषणान्तर्भावत्वात् रेवतीवारवन्तीया-
न्त्वयस्य विशेषणविशेषणत्वेऽपि विशेषणं युक्तं ।
पृ ८६६

● रेवतीवारवन्तीयादिकाक्येन विहितं कर्म
विधीयते । वा. २।२।१३।२९ पृ. ७३५.

● रेवतीवारवन्तीयत्वसंबन्धययागपद्युनिययाया म-
ण्डनः कासारवागवदान्तरकालासारवावस्यभावात् ततः शर्त्
विधेरपयवैक्यानापत्तेः, नानेक्यद् प्राधान्येन विधिः सम-
कति । सु. पृ. ८६८.

● योऽपि अदाभ्यावाक्ये (' योऽदाभ्य दहीवा
खेगाव यज्ञे ') यजति, सोऽपि रेवतीवारवन्तीय-
पूर्वपशनाप्येन सज्जन्तविधिवाक्याना प्रवृत्तेन विधी-
यते । वा २।२।१३ पृ ६९०.

● रेवते अन्वयवाक्याय विश्वरिति सर्वदृष्टे । मा.
१०।६।५।४, ● रेवत अक्षराणाञ्छविनाः सान् १५

निश्चिति । ७।३।३।८. * रेवतं काम षट्हे पष्ठेऽहनि
पृथग्व्यादकं विशिञ्चति च षट्हात् प्रसप्तम् । वि.
७।३।३.

* रोगाः । निपतकाल्य अपि रोग मन्वि । यथा
तृतीयश्राद्धयज्ञाशेनि । भा. ६।१।२।५. * रोगेण
अङ्गविकल्पपापि, ओषधदिना वैक्ये परिहृते अवि-
बाधेऽस्त्येव । वि. ६।१।९

* रोगद्वयात् अमृतं अजौदनः रोत्रम् । भा.
३।७।३।१.

* 'रोमी हीनातिरिक्ताः साग. पौनर्मवहाया ।'
विवाहे वर्जः । अर्थ प्रत्यय. व्यक्तिनिपयकः स्मृति-
कल्पः प्रतीयकः । बाल. पृ. ३१.

* रोगिन्वायः । यथा रोगिनादे रोगव्याऽपि
नाशकया प्रहृतेऽपि । साहस्री. ३१५.

* रोदनम् । इष्टमितेण अन्विचनेन च क्त
वापनिर्मोहनम्, हन् रोदनमित्युच्यते । न च तद्विच्छादो
मन्ति । भा. १।१।१११ पृ. १०७. * रोदनस्य
मङ्गलाचारवाक्यविशेषः । सु. पृ. ५.

* निस्पृच्छेत्प्रियोगध्यानादिना रोदनादिशक्यता० ।
सु. पृ. ५.

* रोहिणी शयाङ्गम् । भा. ३।७।१।५.

* रोहिणिकाशब्दस्य शैलीकार्थक्यनाशिकावा-
न्तर्जातिप्रथिता । सु. पृ. १८१०.

* 'रोहितके यज्ञानि, र्नादिरे वजाति, पाखरो
यज्ञति' । एकार्थ. सन्तो विष्णुयज्ञे र्नादिशब्दः ।
भा. २।१।६।१७.

* रौद्र. अच. रौद्रिः । 'वात्तुमव रौद्रं चर्च निर्व-
पेत्' इति प्रथय 'एतन्न निपादरूपति वाक्येत्'
इत्युक्तम् । अस्मिन् रौद्रवाये निपादरूपत्वार्थमन्त्रस्य
अधिकारोऽस्ति । वि. ६।१।११. * रौद्रे गावीशुकै
चरो चयने सजाते, उपवेये इत्याकाशमि न कर्त्तव्यः ।
संकर्य १।१।१०.

* रौद्रिष्टि. 'एतन्न निपादरूपति वाक्येत्' इति
वाक्येन निपादरूपत्वोर्विहित । सा लौकिकेऽसौ
(लौकिकेण अग्निपु—इति मायम्) । वि. ६।८।३.
* रौद्रिष्टयां निपादस्य अधिकारः । ६।१।११३।५१
—५२. नीको. पृ. २२९। 'निपादरूपत्विन्याय.'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* रौमकमाया । भा. १।३।५।१० पृ. २२६.
(यदा द्रविष्ठादिमायाया इष्टयां स्वच्छन्दस्वतया तया
पारसी—वर्षर—यान—रौमकादिमायासु किं निरूप्य किं
प्रतिपत्त्यते इति न विद्मः ।)

* रौघं नाम बह्वेति तृये भवति । 'पुनानः सोम
चारवापो यथानो०' इति बृहती । उक्तय निष्ठापयक्तिः
'हुहान ऊर्ध्वं०' । प्रथमेन तित्तो बृहत् । भा.
१।१।६।२५ वर्णकं २.

* 'रौघयैवाजये यद्वेति तृये भावः' इति
भूयते । उक्तगाने व रौघयौमानयरोधमारः एकः
प्रगाथ. । तत्र च अथमा 'पुनानः सोम०' इति
बृहती 'हुहान ऊर्ध्वं०' इति द्वितीया सनोबृहती ।
तत्र प्रथमविरोधेण रे बृहती उचरे निष्पादितये. न
तु अन्यत. उनाधिबृहती आनेत ये । वि १।१।६
वर्णकं २, * रौघयौवाक्ये सामनी शान्दिने सन्ते
गीषेते । १।१।६ वर्णकं २.

* रौरवयौधाजयमान्नोःयान बृहतीविष्ठात्पट्त्वो-
रेव प्रथमेन शपासिते बह्वेति तृये कर्त्तव्योक्तश्रेमे ।
१।१।६।२५—२८ वर्णकं २. नीको. पृ. १८१९
'ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्ठात्पट्त्वोरेव०' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् ।

* रौहितकः । गारिः पाखरो रोहितो
वा मूः तन्मय, ज्योतिष्टोमे पशुमयायम् । भा. १।१।
३।३।१.

ल

● **लघुरेणु** ध्वनिश्च दानतान्तेण्डकं तन्तुल्लसाम् ।
 वक्ष्यमाणेषु वा तत्तदादेशविशेषतः बोध्यम् । अर्थथा
 तद्वचन्य भावनाप्रमत्त अवयव इति लिङ्गम् । रङ्गस्य
 ५ ६६

● **लक्ष्मणार्था** । लिङ्गलौकिकव्यञ्जनप्रकारणा विवि-
 र्वाश्व । वेगामेव ननुचानामा निषेध । एतद्भुङ्क्ष्विति
 भूतकाल । लक्षणोभयिष्य काल । एते वर्तमानकाल ।
 क्रियातिपत्तिङ्गवा-या । आशीरवदीनामपि लिङ्गादि
 वान्वयत्वम् । सु ५ ६०

● **लक्षणम्** । इतरवावृत्त्या बोधक आकार
 लक्षणम् । वि ३।१।२ ● लक्षणम् । सनातीय
 विज्ञानीय यावत्तक लक्षणमत अस्मिन् लोभप्रसिद्ध
 आकार लक्षणम् । २।१।१ ● लक्षण अणु
 लब्धे - अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्ती यन्मार्थस्य अथ
 निवृत्त्यस्य । भा १।१।१५ ५ ३९, (मीको
 ५ ३८६ 'अनुपलम्बि गन्धे द्रष्टव्यम् ।) ● लक्षण
 अनुमानस्य-अनुमान ज्ञातस्य घनम् एकदेशदर्शनात्
 एकदेशागारे अमनिवृत्त्यर्थे बुद्धि । भा १।१। १५
 ५ ३६ (मीको ५ ३०२ अनुमानलब्धे च सविस्तर
 द्रष्टव्यम् ।) ● लक्षण अथापने । अर्थापत्तिरपि ह्य
 धृतो वाऽथ अत्रथा नोपपद्यते इत्यर्थकत्वना । यथा
 जीरति देवदत्त एहामानदर्शनेन शक्तिमात्स्य एत
 पश्य कथयना । भा १।१। ५ ३८ (मीको
 ५ २५३ अथापतिनन्दे च सविस्तर द्रष्टव्यम् ।)
 ● लक्षण अहीनस्य यत्रतिजोदनादहीनत्व स्वामिना
 वास्वित्वापिमागवात् । १।१।१६।२१ इति सूत्र द्रष्ट
 व्यम् । ● लक्षण आत्मावस्थय यथा नृत्यस्यार्थे ह्ये
 प्रयोगो न विद्यते तात्पर्यात्तामनि । २।१।१।७ इति
 सूत्र द्रष्टव्यम् । ● लक्षण उरगावस्थय - उरगावस्थयि
 त इत्येव अमनिवृत्त्यर्थे बुद्धिभूतवादपत्ति । यथा गवय
 दर्शनं गोस्मरणस्य । भा १।१।१५ ५ ३७
 ● लक्षण एव - तेषामृत्यु यथावद्वेगो वाद-व्यवस्था
 ३।१।१।१३ इति सूत्र द्रष्टव्यम् । ● लक्षण एक

वान्वयत्वम् - 'अर्थकत्वादेक वान्वय साकंश्च चाह
 माये स्यात्' २।१।१५।४६ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 ● लक्षण कर्मण - यत् आश्रय देशान्तर प्रापयति, त्व
 कर्म इत्युच्यते । भा २।१।१५ ५ ४००
 ● लक्षण कर्तव्यस्य- मुग्धादिभिर्यत् अष्टपुत्र पश्यन्त
 च कर्तुना प्रकरणेन श्यते तत् कर्तव्यम् । भा १।१।
 १।१ ५ ३२७ ● लक्षण कर्तव्यपुत्रवार्धनौ 'यस्मिन्
 प्रीति पुत्रवत्स्य' ४।१।२।२ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 ● लक्षण गुणकर्मण - 'यैस्तु द्रव्य विधीयन्ते गुणस्त
 प्रतीयते, तत्रय द्रव्यप्रधानात्' २।१।३।८ इति सूत्रे
 द्रष्टव्यम् । ● लक्षण द्वास्व द्वास्वित्वात्पूर्विक एव
 स्वत्वेन तत्राथ । भा ४।१।२।१२८ ● लक्षण स्मृत
 'चोदनागम्योऽर्थो धम' १।१।२।२ इति सूत्र द्रष्टव्यम् ।
 अर्थत्वे सति चोदनागम्य वम्, नैत्यदर्शनात् पणौ
 च अतिवास्तिनिश्चयार्थं चोदनागम्य इति । इत्येवौ
 अति वास्तिनिश्चयार्थं अर्थत्व सति इति । वि १।१।१
 ● लक्षण नानन 'नामलक्षणम्' इति शिबो (मीको
 ५ २३२८) 'येषामुपपत्तौ स्व प्रयोगे कथेपलम्बि
 स्तानि नामानि' २।१।१।१ इति सूत्र च द्रष्ट
 व्यम् । ● लक्षण निगदस्व- निगदाविपरये २।१।१।३
 निगदो वा चतुर्थे' इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । निगदा
 नाम प्रापण परमबोधनार्था मन्त्राः । कौ २।१।
 १।१।२९ ५ ११५ ● लक्षण प्रत्यक्ष- 'हामप्रयोगे
 पुष्करयेऽप्रियाणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् १।१।१।४
 इति सूत्र प्रत्यक्ष प्रमाण इति शिबो च (मीको
 ५ २७६१) द्रष्टव्यम् । ● लक्षण प्रधानकर्मण - 'ईदं
 न निर्वाप्यते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणध
 र्त्वात् २।१।१।७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लक्षण प्रैपत्य-
 प्राप्ते प्रवर्तनम् । 'प्रवर्तनस्मृति प्राप्ते प्रैप इत्यभिधीयते ।
 वा २।१।१।१ ५ ३८२ ● लक्षण ब्राह्मणस्य - 'नेषे
 माहणशब्द २।१।८।३ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 ● लक्षण मन्त्रस्य 'त-चोदकेषु मन्त्राणा' २।१।
 ७।१२ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लक्षण अणु - 'नेषे

यनु.खन्द्. ' २।१।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 * लक्षणं वागव्य- ' यन्वित्तोदना द्रव्यदेवताक्रियं समु-
 दये कृतार्थोवात् ' ४।२।१।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 * लक्षणं लक्षणम्- तन्नाम. लक्षणमुच्यते येन तदवति-
 रिक्तम्; तस्य स्वरूपं ध्यातृत्वात् न निरूप्यते । वा. २।१।१।११ पृ. ३७०, * लक्षणं निवे.- अग्रप्रवेपणम् ।
 ' अग्रप्रवेपणं लक्षणं विधिरं प्रतिपद्यते ' । २।१।१।११
 पृ. ३८०. * लक्षणं विनोपाहिदेवस्य- ' अथ विशेष-
 लक्षणम् ' ८।१।१।१ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । * लक्षणं
 शास्त्र- शास्त्रं शब्दविधानात् अस्मिन्कृतेऽर्थे विहा-
 नम् । भा. २।१।५।५ पृ. ३७ ' शास्त्रस्य लक्षणं ' इति
 भिद्वौ च द्रष्टव्यम् । * लक्षणं दीपवत्त्व- पदार्थत्वम् ।
 ' दीपः पदार्थवत्त्वम् ' ३।१।२।२ इति सूत्रे उक्तम् ।
 * लक्षणं सकर्मकत्वमर्थो- ' शास्त्राव्यभिचारेण
 घातरथो यत्र कर्मभाक् । कर्मकः स घातुः स्वान्,
 पापयेव त्वकर्मकः ॥ ' पचिगम्पादयः, आत्मनवाय-
 नादयः । वा. २।१।१।११ पृ. २८५. * लक्षणं वस्त्व-
 ' इन्द्रशास्त्रेण सन्वमाख्योपविचोदनेन यजमानवहृत्वेन
 च एतन्नाम्नामिषयोगात् ' १०।६।१।६० इति सूत्रे
 उक्तम् । * लक्षणं सधर्म- आसनचोदनावरं उपायि-
 चोदनाभय यजमानवहृत्त्व वा । भा. १०।६।१।६०.
 * लक्षणं साधर्म- ' गौतमिषु सामाख्या ' २।१।१।१३६.
 इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । * लक्षणं रतोमस्त्व- ' अर्षिर्षं च
 विषयं च० ' (१।२।१०।१२९) इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 * लक्षणं होमस्य- ' तदुक्ते प्रथमात् उद्घोषितशेषेण-
 यिक, श्चान् ' ८।२।१।२।८ । तदुक्ते यवतिना उद्योऽर्थे,
 उद्घोषे. आणान् आरेचनादिक. पञ्चम्ये. उद्घोषि-
 स्यात् । * ' राज्ञ च लक्षणं सौ लक्षणं लक्षणं
 धर्मम् ' । वा. १।१।१।२ पृ. ६५७, * न शक्य
 पृथगेनेन तत्रतोपदेष्टुमिति लक्षणमुक्तम् । ' तत्रतोऽपि
 पदाधाना नास्त यान्ति पृथक्पदा. । (कणयोऽपि हि
 लक्षणा- एति वार्तिके) लक्षणेन तु विद्यागमनं
 यानि विपश्चितः ॥ ' भा. २।१।५।२९ * ' निरा-
 कार्थी भवेत्तथ्यं येन तन्नाम लक्षणम् ' । वा. १।१।८।२४
 पृ. २६२ * लक्षणे येन तत् लक्षणम्, धूमो लक्षण-

मोः इति हि वदन्त । भा. १।१।२।२ पृ. २२.
 * ' सर्वथा लक्षणं नाम यद्व्ययञ्जेदकारणम् ' । वा. १।२।
 १।१ पृ. ७६६. * लक्षणोपेन लक्ष्ये वस्तुनि सभायवानुदि-
 जसिते । वि. १।१।२. * लक्षणेन लक्षोपवी प्रतिपत्तिः ।
 भा. २।१।७।२९. * सर्वलक्षणेषु प्रतीतिनायैवपिक-
 स्वादनुष्ठानानङ्गत्वम् । यथा ' योऽयं शुक्लमासाः हस्यते
 तमानय ' इत्यादिषु अमा.प्रकृतीनाम् । वा. १।१।७।
 १४ पृ. ७९३.

॥ लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्येति
 न्यायः । साहस्री. ६८६.

* लक्षणोपयोगः पूर्वाचार्यैर्निहतः- ' लक्षणोऽपि
 पदाधाना नास्त यान्ति पृथक्पदाः । लक्षणेन तु
 सिद्धानामन्त यानि विपश्चितः ॥ ' इति । वि. २।१।७.

* लक्षणकर्मणि प्रयोगं प्रसिद्धत्वात् न वक्त-
 व्यम् । लक्षोपवी प्रतिपत्तिर्लक्षणेन । भा. २।१।७।२९,
 लक्षणकर्मणः प्रयोगं न वक्तव्यम् । शनमेवात्र प्रयोगन-
 मिति । ४।२।१।२७, लक्षणकर्मणः प्रयोगं न
 वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो हि लक्ष्ये प्रयोगं यत् कसितो
 मन्वन्तीति । १।२।१।२१९.

* लक्षणक्रियानाम गानक्रिया । सोम. ३।२।५.

* लक्षणस्य उदासीनस्य न गमयति । सोम.
 ६।५।३. * लक्षणर व्यापिनो धर्मस्य अन्यतो ध्यावर्त-
 स्त्वम् । सु. पृ. १०८०

॥ लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायः ।
 लक्ष्यते ज्ञापते पदार्थोऽनेन ' लक्ष दशोनाङ्गनयो. ' तरणं
 स्यात् । लक्षणप्रमाणाभ्यां धर्मः । तद्विधियम्- इतर-
 मेरतुमापकं व्यग्रहप्रयोगज चेति तेषां क्रियाः ।
 एतावतीपविशतीत्यर्थो लक्ष्यस्तुगत. कश्चित्तोके
 वेदे वा प्रविडो धर्मो लक्षणमिति मीमांसना. । प्रमाणा
 धर्मो धर्मिणोति तदप्रमाणम् । तेन लक्ष्ये वस्तुनि
 सभास्यथा जातया प्रमातुमुक्तः प्रमाणेन तद्व-
 गच्छति । तथा च- ' यथा गन्धजलादिरजनेन प्रस्यञ्जदि-
 प्रमाणेन च पृषिन्नादितिदिसिद्धता यत्र निवृत्ता तस्य
 प्रह्निरिति । एन च अग्नीत्यादिन्येकारादे नचद्वयताः

सर्गादिहेतुत्वरूपैश्चरत्स्य भुजादिप्रमाण च तत्र तत्र दर्शयत ईश्वरस्य साधयतीति । साहस्री ७२

● लक्षणाशब्द मीनासाग्राज्जे प्रमाणाभ्याययोर्दन्त 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म', 'अथवा शोभत्स्यम्' इति । बाळ पृ १ ● लक्षणाशब्द, सजातीयनिजाती याथांतराभाषुत्तासाधारणधर्मप्रतिपादक कृत्वा । मु पृ ५३६

● लक्षणा अदृक्कल्पनाया ष्यायसी । भा १। १।१।२, १।१।२।५।२; दुर्ग १।०।१।१।६, मु पृ ५४६ (लक्षणाविषयको विचार प्रकाशनेन मीचो पृ २२२० 'द्वितीयायी' (भाद्रहस्त्यगता) इति किन्दी प्रष्टव्य) । ● लक्षणा- अथवा पदवृत्ति । सादस्या यथाकथमत्र चेन आकषोपस्थितिलक्षणा ।

स्वभावस्यजननस्यलक्षणा । हस्ताश्च परिनिष्ठान् साभय सन्निववाचकस्यस्यधेन । यथा 'गङ्गाया घोष' इत्यादी गङ्गाप्रसवस्यप्रसाहस्यधे लक्षणा । त स्तान्प्रसवताप ष्टेदक च गङ्गाप्रसवस्यतीत्यवकारकतीविसौशकस्यान्द र्त्तम् । गङ्गास्यधर्म्य स्वभावयेन मान संयोगवादिता वा 'गङ्गाप्रसवधर्तरी घोष' 'गङ्गापानुत्तरीर घोष' इत्युभयनिष्ठानुगतम् । एव 'शिरो देवदत्त' इत्य आदि परवसास्यधेन 'सिंहस्यधी देवदत्त' इति तेषे लक्षणैव । 'अभिवेषादिनाभूते' इत्यस्यापि अभिवेषस्यधेन यत्र प्रकाश तत्र बुचिल्लक्षणा इत्यर्थे ।

न चैव तीरतन्मानभकारको घोष कथ स्थाविति पाच्यम् । नदीतीरे समुद्रतीरे च इति भवेद्वाप्यत्र तादृगजेषरन अतीकस्यार्त्तम् ।

न चैव सर्वत्र गङ्गाप्रसवधर्तरी इति शेषम् अत्रदृष्ट लक्षणापत्ति । गङ्गाप्रसवधर्म्य विधास्यधेने अत्रह लक्षणादुत्तीकस्यार्त्तम् इति समुदाय ।

चतुर्थे गङ्गाप्रसव तीरस्यमलप्रकारको घोष । तीरस्यविश्र-अत्रतत्ताविसृष्टि विनोत्पन्नस्यधेने यस्या परवसास्यधेने, समवायेन गङ्गाप्रसवधर्म्यस्यान्दरत्तम् देवु च ष्यापनय न उच्यताप्रार्थति इति सुपम् ।

षा च लक्षणा द्रष्टा । अनदृष्टवर्था जहत्स्वार्था च । स्वभावस्य-विशेषस्यधेनस्यधेनयोर्विना अनदृष्टवर्था ।

यथा 'गणी प्रवेगय' इत्यादी । अत्र अथवायथापि क्रियाकथान् । इत्यनेन उपादानलक्षणा इत्याशयक्रिया ।

स्वभावस्यार्थाविशेषधर्ता वयस्योच्चिन्ना जहत्स्वार्था 'गङ्गाया घोष' इत्यादी ।

एतितल्लक्षणाऽपि अर्थैरात्तर्त्ता । स्वभावस्यधर्म्य नर्णद्वयपरित्यागद्वयान्दरुपस्यधर्म्यैव द्विरेषादिपदे स्मितव्यक्त्यात्तान् । एतेन, द्विरेषपदेन प्रकाशय लक्ष्यते । तेन तत्रकथा अत्रमन्त्रोप इत्यपात्तम् । द्विरेषपदोत्तगनिकस्यधर्म्यस्य अत्र नगापत्ते ।

'नगममि' इत्यादी जहदबहलक्षणाया च तृतीया इति चेदान्तिन ।

एवशापत्येदके न लक्षणा इति प्राञ्च । तेन विश्लिष्टगणादे गो उचिसिद्धताकिञ्चिदस्य हेतुवत्त्वं तद्विश्लिष्टगणादे उचिसिद्धवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् उपापि लक्षणा युवा इति नद्वया ।

लक्षणाधीन स्वभावस्यार्थापानुपपत्ति, न तु स्वार्था उपपत्ति, वेदे तद्व्यमयात् । 'गणी प्रवेगय' इत्यादी त प्रवेशनस्यधर्म्य भोजनप्रवेशनकथ्येनानपत्त्यत्रावत् भन पानुपपत्तिरन । वस्तुतः सुप्तापानुपपत्तिज्ञान सुप्तापानु घोष प्रवेगय च न लक्षणाधीनोपपत्तिरनम् ।

लक्षणाधर्म्ये लक्षणाधेने तीरस्यधर्म्ये, तेन तीर स्मृति इति प्राञ्च । तत्र । गङ्गाप्रसव तीरानुपपत्तियौ तत्र विभक्त वर्थापनो न स्यात् । अत्र तीरस्यधर्म्य एवऽपि पानुभावस्यधर्म्य, तीरावयवयोर् तीरस्यधर्म्ये योयिगतपदज्ञानस्तेन हेतुनाद्वीकस्यार्त्तम् । शक्तपदस्यधेने तीरावयवानुस्यधर्म्य सुप्तापान् । सर्वतावधर्म्येस्तेन तु न घोष इति दिक् । मणि पृ ७६-७६

● लक्षणाऽपि च या दृष्टयूरा तन्मासेव शीमर बुद्धिर्नरति । वा ३।१।१।३ पृ ८०७ ● लक्षणाऽपि गङ्गावृत्तिप्रकार एव । मु पृ ७२७ ● लक्षणाऽपि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्तान् अथवती । यथा 'अश्वी निवृत्ति', 'अरुते निवृत्ति' इति । भा १।१।२।५।६, ● लक्षणाऽपि हि लैतियो । १।१।२।२२, २।२।३।६ ● लक्षणा च लैतियो स्वार्था गणी अनुपत्ता । दुर्ग ६।०।१।१।१९ ● लक्षणा न भुक्त

वाच्येत । भा. १०।८।१६ पृ. २०७३ • लक्षणा च परार्थेषु न पदार्थाः । बहुकम् 'तेन वदधितवनेः क्रियासङ्घबोद्धा' इति । तच्छब्देन आहृतिः परामृश्यते ।

तथा न्यायनुपाहृतः परि वर्णयद्यधिकारे विर. प्र-
 र्नाशामान्ये परिगुणयामा प्ररर्नाशामान्यस्य वाच्यत्वे
 अबन्ते तद्विशेषात्तद्वाया श्रैयादीनां पुष्पधर्माणां वेदे-
 ऽनुपकतेः तद्विलक्षण विशेषान्तरं अभिव्येयेन सामान्येन
 निधिरेणानिगोमाख्यं लक्ष्यते इति । अत्र वाच्यपरर्ना-
 शामान्यधर्म एव लक्षणा इत्युक्तं न शब्दधर्म इति ।
 बाल पृ. ७८. • लक्षणा निमित्तिता नावक्यते ।
 भा. ३।१।८।१५ पृ. १००२. • लक्षणा प्रक्या सा
 वददृश्यतायां ज्ञायसी । भा. १।१।२।१. • लक्षणा
 ज्ञेयतरुण्यः, न तु शक्यतरुण्य । मणि. पृ. ८२.
 • लक्षणा शक्तिरलक्षणापेक्षया उच्यते । दुप्. १।१।
 १।३ उर्णक २ पृ. १६५६. • लक्षणा । लक्षणिक-
 यद्वादिपदव्यापि अनुमानस्तरुणीकाणन् तत्रापि साहा-
 द्धत्तम् । यदि च लक्षणिवत्स्य नानुमानक्यम्, तदा
 तीरोपस्थापक-पदव्यतिरेकयुक्तान्वयानुमानक्यत्वात्सा-
 द्धा अत्रापि अतीवर्त्तते । यत्र सर्वणि पदानि लक्षणि-
 तानि सादृश्यात्पत् न बोधः इति कैचित् । मणि.
 पृ. ६५-६६. • अदृश्यात्तु दृश्यां लक्षणा लक्षणी ।
 भा. १।१।१।४९, • अनुमाने हि लक्षणा न्यायः न
 विधी । १।१।८।१५. • 'अभिव्येयानिानुने प्रवृत्ति-
 लेशोपपत्तेः' वा. १।१।१।२३ पृ. ३५८. • अम-
 पत्ते हि लक्षणा आभीयते । भा. १०।६।१७।७.
 • असाधारण्येन हि लक्षणा भवति । दुप्. ६।१।५।३
 पृ. १३६९. • न च बुद्धिर्माने लक्षणा न्यायः । भा.
 १।१।५।४७. • न द्यगति विरोधे लक्षणा दुक्ता । वा.
 २।१।७।२१ पृ. ६२६ • निरुदलक्षणा शक्तिरुद्वय ।
 माट्ट ७।१।१ • निरुदलक्षणा अभिरुदलक्षणा
 वाच्यते । उदाहरणं मूयम् । बाल पृ. १५३,
 • न्यूनतर अधिवर्त्तयिष्यत्तरुण्ये लक्षणा, 'सोमोदा-
 हरणम्' 'सोमेन बनेत' इत्यादी मरुतरुण्यम् । पृ. ३.
 • प्रमाणान्तानुसारित्वान् अनुमाने प्रामाण्यमाणाऽपि

लक्षणा न बोधः । सु. पृ. ८१३. • नूतनविष्णुर्भूते
 लक्षणा । परिगुणितं नमिन् लक्षणा । दुप्. १।१।१।१।
 २६. • (लक्षणा) मरुतरुण्यं भुव्या (अभिव्येयं)
 वाच्यते । बाल. पृ. १८१. • मन्वन्तिद्विविधेषात्
 अत्रत्या विधानसि लक्षणा मीमांसा । अनिष्टप्रत्याह
 'अधीनशीलं विहर' इत्यादी । मोम. ३।२।५.
 • मुख्यार्थोपरती सादृश्यलक्षणाऽनुपपत्तेः । वा. १।३।
 १३।२६ पृ. ६२०. • वचनानर्थकशात् पर पदमानस्य
 लक्षणा । मोम. ७।३।८. • वरं लक्षणा कल्पिता ।
 लोकिचो हि लक्षणा इह अभिमित्कल्पना । भा.
 १।८।१।२, • वर लक्षणा, न एकसाक्ष्यसाधनेसाध-
 रम् । अनेसाधये अग्रमकरम् । लक्षणा तु गमिह,
 लौकिकरात् । १।१।२।१२. • वाच्यम् वाच्यार्थं
 लक्षणा । 'घटमानव' इत्यादिवाच्ये घटनधनधामान-
 रोधेऽपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणा विना अनुपपत्तेः ।
 लोच्यसङ्गस्यैव लक्षणत्वम् । मणि. पृ. ८२-८३.
 • निवक्षितवर्षितः न नूननामनुपपत्तेः लक्षणा । यथा -
 'वाच्येष्वेतेष्वंशु वृहस्पतिसन्नेन पतेन' इत्यत्र वि-
 क्षितोऽर्थः उत्तरनल्पविशिष्टवृहस्पतिसन्नेन पतेन वाच-
 येत्यम् । वदपेक्षया म्यूनोऽर्थः प्रविष्टवैव वृहस्पतिसङ्ग-
 तावधेः शक्यत्वम्, तदनुपपत्तेः वाच्येष्वर्थो वाच्यलक्षणा
 इति । बाल पृ. ३. • परधानात्पक्षाऽपि
 ज्ञायसी । प्ररुह हि लक्षणाधाम्, परोक्ष धनधाने
 नावकम् । भा. १०।२।१७।७. • अतिशय बलीयसी
 न लक्षणा । ३।१।२।३३, • भुवत्समने लक्षणाऽपि
 न्यायैव । १।१।१।२३ • अतिरूपधामिने च शक्तिः
 न्यायः न लक्षणा । भा. १।१।१।२, २।२।३।२८,
 ३।२।१।२५, ३।७।१।३, ६।१।३।१९, १।१।६।
 २।, १।२।८।३१ वर्णक २, १।१।२।२०, १०।४।
 १६।३३. • साधन् साधनव्यवहारकामावाच्येन
 स्वमिष्टव्यवहार स्वप्रतिपक्षधनस्य एव लक्षणा, न तु साधा-
 र्येव स्वनिप्रदावस्था स्वप्रतिपक्षधनस्य भौरात् ।
 कु. १।२।१।७. • 'निरुदा' लक्षणा काश्चित् सामर्थ्या-
 दमिधानत् । कियन्ते साधनं काश्चित् काश्चित्
 रवगणितः ॥' इह वैयुधियैषु अभिधानत्तरे लक्षणा-

शक्तिरपि अनारिस्ताम्रवृत्तत्वेन निरुद्धा, यथा शुद्धा । वैदुचित्तु किञ्चे, यथा यथाङ्गनामा चक्रनाक इति । वेदुचित्तु पुन कर्तुमपि न शक्यते यथा गच्छ स्वर्गस्वर्गप्रणयेषु । वा ३।१।१।१५ पृ ६८३

● लक्षणया अनुवाद उपपद्यते । निदितस्य च भवति । भा १।१।१।५०२४, ८ लक्षणयाऽपि कर्तुमान् साधुभवति यदा आह्वयेन शब्दार्थो नाशक्यते तदा, यथा अग्नी तिष्ठति, अग्ने तिष्ठति, = अग्निर्गर्माप, अक्षयगर्मापि तिष्ठति इति भवति सन्वहना । लक्षणाऽपि हि लौकिक्येति । २।१।१।५, ● लक्षणयाऽपि तावत् कर्मसम्पन्नता समवति । १।५।१।५९, ● लक्षणयाऽपि विमान भवति, यथा लोके 'अग्नी पिण्डपिण्डा विहा विद्यन्ताम्' इति । वेदेऽपि, 'पृथिव्यादिभ्ये' इति । न च तत्र विहसन् प्रतिवृत्तिवचनो दृष्ट, इत्यन्यत्राति प्रतिवृत्तिवचनो विहायते । पृथक्-शब्दे वा पृथक्साधनमन्वचन । न च लक्षणया प्रयोगे शब्दाथ परिच्छिद्यते । क्लृप्तराम्, स्वार्थे एव वामानोऽप्यन्तर लक्षण्येति, स्वार्थे चहेतेन लक्ष्येत् । ८।३।६।२८. ● लक्षणयाऽपि शब्दार्थो भवति । १।५।१।५० ● लक्षणया लोके कल्पते । यत्रोक्तं तद्द्वयपदैवाधिकारये पूर्वपक्षे । वनयोवादनन कर्मणि प्रवृत्तौ अनर्तनप्रवृत्त्या गौण्यत्वात् इति । वाळ पृ १८१, ● लक्षणया मूल्यवृत्ति रजित् वाणते 'नीक्षीनवहानि' इत्यत्र (नीदिपदेन परार्थनामसि श्लक्षणात्) -नानर्थक्यप्रतिष्ठना इतिरास्य । पृ १८५. ● लक्षणया लजितव्युत्पन्न जन्मत्र, यथोक्तं नकमे 'यान्त्या वाचा कर्मणां तातन्वा दीधयावाचामनुत्तूणात्' इत्यादि । (अत्र) सार्वोनिशम न लजितव्युत्पन्ना 'नोतिणोमा मूरप विदु लक्षणया दीधयूय' इत्येति । ३ १४२

● लक्षणया सन्धेय विद्वद्यथ प्राप्तते । टुप् १२।१।१।१ ● नदि भ्रुवा उन्मुक्तान् लक्षणया उपपद्यन्त वृत्तने । वा ३।१।५।१८ पृ ८६६ ● प्रथम अनुवर्षीतन्व निषेधाभावात् । पश्चात्तन तु निषेधात् लक्षणया कल्पनीयम् । भा ३।१।१।१।३१. ● टिकादि वृत्तनोऽद्वयवचनस्य लक्षणया आनन्वयविरुद्धवर्णितव

● नोषकन इति पाभासा । गणि पृ ८२ ● क्षुण्माये लक्षणयाऽपि व्याहारो भवति । यथा 'अग्नी तिष्ठति', 'अग्ने तिष्ठति' इति । भा ६।१।१।१५

● लक्षणया अर्थव्यवहारोऽपि लक्षणात् । गणि पृ ११० ● लक्षणया अनुमित्तनाक्ये भवति । सकर्षे ५।१।४ ● लक्षणया धृतिर्विद्ययी । भा १।१।१।१२८, ३।६।३।१०, ५।१।१।५३३, १।१।२।३, १।०।१।१।५३२, टुप्. १।०।१।१।१२ ● लक्षणे तात्पर्ये अक्षयवचनया लक्षणया अपि नात्यन्त । सकर्षे २।१।५ ● लक्षणाना मध्ये लक्षणया लजितव्युत्पन्ना नाक्ये, अत्रहल्यार्थया जहन्वाया, निहन् लक्षणया अनिरुद्धलक्षण एकलक्षणया अनेकलक्षण, अलक्षण्यमया बहुलक्षणया, कल्पना अक्षयवचन लक्षणया धर्मव्युत्पन्ना च नाक्यते । अत्रोपलक्षण्ये 'नाथमेदिनीकथन' इति विन्दी उपलक्षणके इत्यर्थानि (मीने पृ २९६६) । वाळ पृ १४२-१४३ ● लक्षणया अपि व्यपञ्चा भवत्येव । भा ३।१।१।१२२, ● लक्षणया च शब्दे वाच्येन लक्षण्युक्तम् । १।०।१।१।१२ ● लक्षणया उपबन्धनमन्वचनो वेत्ता, गौण्या वाचनसन्निधुगुणनन्वापत्त्या, तत्र लक्षण्यमन्वचन । वाळ पृ १४१. ● लक्षणया लक्षण्येति स्ववचनान्वयवचनव्युत्पत्तिलक्षण्येन लक्षण्यात् । भाट्ट ५।३।१५- ● अथवादानगतवियन निषी क्लृप्तराम्ना अनुवादव्युत्पन्न लक्षणयायामन्वचने । वा ३।१।१।१५ पृ ८००, ● लक्षण्यासु पाठव्यर्थ प्रतीक्यम् । १।१।३।१५ पृ १४५, ● लक्षण्यासु साक्षात्तन्वात्पदान न विन्ते । १।१।६।१।२२ पृ ६८१

● निता कारण लक्षणयाऽनाश्रयणात्, विस्तर हि पक्षव्यवहारानधिकार्ये सति अन्वयवचनमेव च कल्पयति वाच्यो भवति । वा २।१।५।१।५५ पृ ५१२

● लक्षण्यार्थ अस्ति श्रुत्यर्थे प्रकृत । भा ७।१।१।५

● लक्षणभाष्यण अथवादानमेव मुक्तम्, अर्थव्यवहारान्तर प्रमाणतत्प्राप्तार्थवियक्यत्वात् । १ विविगटम् । वा ३।१।१।३३० पृ ५६४, ● लक्षण्यधर सदैव आनर्थक्यप्रवृत्तिविरुद्धम्, अथवा मुक्ताव्यवहारे ।

२।१।१।२२ पृ. ४११, * न चैतन् लक्षणाश्रयणं इति सर्वत्र सा आशङ्कितया इति । २।१।१०।२१ पृ. ६१२.

● लक्षणान्तः शब्दभेदः भक्तिदुष्टः, लक्षणयाः पद दोषरात् वाच्यभेदस्य च वाच्यदोषत्वात् । मीन्या. * लक्षणान्तः श्रुतिन्यायाः । भा. १।२।१।२४

● लक्षणान्तोपः । अधिक्त्वात् एतः न्यूनत्वे यथा 'चतुरस्रत्वं जुहोति' इति । अथ जुहोतिः देवतोद्देशत्वात्-विशिष्टप्रत्येकवचनस्य आग्नेयादिचोद्देशव इत्यर्थः अंशयोः (देवतोद्देशत्वात्प्रत्येकः) प्राप्तेः, प्रत्येकमानसत्येन न्यूनत्वे लक्षणा । बाल. पृ. ४. * लक्षणान्तोपः अनुवादे नास्ति । वा. २।२।१।२७ पृ. ५५५.

● लक्षणापरिग्रहः अगनिकगतिः । भा. ७।२।। १३.

● लक्षणान्तोपयोगे न शब्दान्तदुष्का भवति । भा. १।१।१।८१.

● 'श्रुत्याश्रयणं शब्दस्य न्यूनाधिकविकल्पने । लक्षणान्तशब्दयोरेवादिशेषो नानुमिते ष्यती ॥' जा. १।१।२।३ पृ. १२०.

● (शोभे वमानो) अत्रापि य एकलोकः 'पुमान् शिवा' इति अत्रापि लक्षणान्तत्वं एव । भा. ७।३। १।१९, * श्रुतुवादाने अदृष्टं परमपितृय इति लक्षणा-अन्तः परित्यज्यते । यथा शक्तिवेषु आद्यदो सुकल्पते (तदुक्तः) शान्तः (पयः) पीकने इति । भा. १।१। १।२।२९.

● लक्षणान्तिद्विः तात्पर्यात् । भा. १।२।१ पृ. ६.

● लक्षितलक्षणा मन्त्रसंलक्षणतो दुर्गन्तरा । वा. १।१।१।१ पृ. १२७, सु. पृ. १३३. * लक्षितलक्षणा लक्षणया वाच्यते । बाल. पृ. १३२. * रथेनरथामनि अन्तरासीयमाने कृपा पदं लक्ष्यते, पदेन रथः । नैषा लक्षितलक्षणा । भा. १।१।१।५८ वर्णिक १, * मन्त्र-अर्थप्रयागन्तर्गुणाश्रितः । न चार्थः पुनः गर्धं मन्त्रायते इति लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । १।१।१।२।२३. * लक्षितलक्षणाया द्विरकारेण अन्तर-पदं लक्ष्यते, तेन मन्त्रया अन्तरयोः इति केचित् ।

मणि. पृ. ७६. * दीक्षणीया आसीयमयूरी लक्ष्यति, तेन चर्गाणा उक्तः । अस्मिन् पद्ये लक्षणा । यदा तु दीक्षणीयापूर्वं परमापूर्वं लक्ष्यति तदा लक्षितलक्षणाया चर्गाणा मन्त्रः । दु.पृ. १।१।२।३ वर्णिक २.

● लक्षितलक्षणापेक्षया लक्षणा बलवती । दु.पृ. १।१।२।३ वर्णिक २ पृ. १६८६

● लक्ष्यानपायन्यायः । मीको. पृ. ११६४ 'अलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यान्यायः' इतिन्याये द्रष्टव्यम् ।

● लक्ष्यानपायन्यायः । उपलक्ष्यानपायन्यायः । लक्षणापाये-ऽपि लक्ष्यस्य नापायः । यथा 'नागपेक्षयामागत्यायम्, मधुपेक्षयामागत्यायम्, पट्टपेक्षयामागत्यायम्' इति । यस्मिन् प्राप्ते न नागः, न मधुः, न पट्टः, न पट्टस्तस्मिन्मपि स एव कालः, तत्र द्यागमनं द्विजते' । इति १।०।८। १८।७० मूले मायम् । अग्निं नागादित्परस्य काल-लक्षणाभावेऽपि कालस्य लक्षणायापयो न भवति नदत् । के. न्यायनाम तु रमायने पृ. २२.

● लक्ष्यान्यायता न न्याय्या, मुन्यायता च न्याय्या । भा. ३।१।१।२६.

● लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति न्यायः । साहस्री ६८५

● लक्ष्यलक्षणयोः अनुवाच्यमाणयोः संकथः नहि अवगम्यते । भा. १।१।१।१७ पृ. १९८७.

● लक्ष्यलक्षणाभावः शब्दजायकमाश्रयतः । सोम. ३।२।५.

● लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा इति प्राञ्चः । तद्वि-शिष्टान्ते लक्षितनिघञ्चिदान्तस्य हेतुत्वात् तत्रापि लक्षणा युक्ता इति नद्वया' । मणि पृ. ७६.

● 'लक्ष्यमाणयोर्वैगम्यं दुर्गोपि तु गीष्ता' इति त्रिके लक्ष्यमाणशब्दस्य लक्षणानुसूचीतीतिपयत्-पीकतेव उपपत्तिः । सोम. १।१।२।३५.

● लक्ष् । लक्ष्येस्तु अन्ततमभूत्तत् । 'अवच्छ' इत्यस्य 'भूते' इत्यनुबुद्धौ (पा ३।२।८४) 'अनव-तने लक्ष्' (पा ३।२।१११) इति सूत्रात् । रद्वस्य. ६४, मणि. पृ. ११७.

ॐ 'लघयन्तलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्वत' इति न्याय । इति भारवि । नाहस्त्री १६७

● लभूप्राये उपात्ते, गुरुयाश्चयानुपपत्तावपि आनर्थं स्वपरिहासय उपात्तेऽपि स्थौ गुणोपश्रवणम् । सु पृ ५०-५१

● लट् । लटो वर्तमानत्वे घञि । वर्तमानं लृट् (गा ३।२।१२३) इत्यनुगमनात् । तस्य वर्तमानत्वं लृट्प्रयोगाधिपणसंगतं चिकित्स्वम्, लृट्प्रयोगाधिकरणसंगोपाधिचिन्तित्वात्, अतीतमविष्मन्तात्तिरिक्तकालमवधिष्यत्वात् वा । एष च वक्रिणाप्रयोगप्रशोषशाब्दाधिकरणसक्तकाल एव वर्तमानशब्दः । तत्कालवृत्तिषु वर्तमानत्वव्यवहारः । अननुगतस्य चिन्तयमानस्येव अनुगत इति । यथा तदादिष्वननामार्थं व्यननुगत एव । बुद्धिस्थलेन अनुगमे बुद्धरसि अननयम तद्बुद्धराननुगम इति । एव यन न प्रयोगाधिकरणसक्त तस्यै लिप्यादिनाप्रयोगस्यज्ञानस्यैव ज्ञान अ वाह्यत्वम् ।

परे तु वर्तमानतारिकं वचनबुद्धौ, वचिदेकदेशे, अचिद्बुद्धौ अचिदाद्यप्येव वचिदेकभावे अन्येति । तेन 'आदिपूर्वसि बुद्धिर्भोगेऽस्ति' 'इह पुनरासीदिति' 'वचति' 'जानति' 'मानि देवदत्त' इत्यादि प्रयोग । ईश्वरो जानति' इत्यादौ वर्तमानतः अनवधि । देवते स्थीयते' इति प्रत्ययार्थकत्वात् 'नाहर्षसाब्दयोगो वा । सप्त ध- 'अप्रवृत्तो, प्रश्रये वृत्तौ निरत एव च, । निरवप्रवृत्त, सामीप्ये वर्तमानश्चतुर्विधः ॥ इति । अरथाय । लृट्था वर्तमानतः प्रवृत्त्यभावे अन्येति, यथा 'मसि न भुङ्क्ते' मस्यभोजने निवृत्त इति । इह दुःखमासीदिति इत्यत्र प्रियाया वारावाहित्वत् । 'निष्ठिति पूर्वता इत्यादौ निश्चया नित्यप्रवृत्तत्वे । तथा बहुलव्यवहित्वम् । सामीप्ये तु तदा त्वमायमिष्यसि वधिष्यसि वा' इति शृष्टे 'एव आगच्छामि, वच्छामि वा' इति उत्तरे लोभ्यम् । अत्र सर्वत्र भक्तिरंशना वा । तथा मन्ते उद्यमशुद्धीकनचनस्य प्रहसे

भक्ति । अतादृशयेन ज्ञानतः तादृशत्वकथन प्रहस्य । तथा पुरापदयोगे भक्तिपदर्थे लट् ।

प्रहासार्थिकं व्यञ्जनागम्यं ज्ञानलक्षारिका । घञि पृ ११५-११६

● लृट् । 'वर्तमाने लृट्' (गा ३।२।१२३) इति सूत्रात् 'पचति' इत्यन वर्तमानतः लृट्प्रयोगे । तत्र लृट्प्रयोगकालान्तरकालत्वम् । तथा कालिकृत्तिलस्येन कृतान्तरेण अचानि निवृत्तप्रवृत्तयश्च कृतान्तरेण अचानि चिन्तिते बहुचारणकालीनत्वात् । अत्र स्वयं कृतान्तरेण भावनापर । तेन जानाति' इत्यादौ आश्रयवत्त्व वर्तमानतः शब्द इति । नदयति' इत्यादौ च धातुना नाशस्यैवोक्तिः । प्रत्ययेन च प्रतियोगिनस्य लक्षणा । वर्तमानकालस्य पर अनुभवात्तुरोदेन स्ववृत्तुपचितेन हीयमानत्वेन प्रतियोगिस्थिते एव अन्यथा । तथा च वाच्येति नाशप्रतियोगित्व वर्तमानकालोत्पत्तिक्रमसौचित्यस्य च वर्तमानत्ववत्त्वं इत्येव अस्मिन्मते शाब्दिकेण । रदस्य पृ ३९-४०

तत्प्रवृत्त्येव लट् शक्तिः । न तु लृट्प्रयोगस्य अक्षयतावच्छेदकभेदप्रवृत्तः । तस्य तदादी बुद्धिरथाप्येव गतिप्रवृत्तिलक्षणत्वात् । अथवा लृट्प्रवृत्तत्वेन वाक्यभावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नस्य च कालिकृतत्वेन प्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तयोपपाद्यस्ववृत्तित्वात् कृतौ सचय । कृतो व्याप्यत्वेन लृट्प्रवृत्तत्वात् । तेन मैत्रीप्रयोगकालोत्पत्तिकृतत्वेन न चैकलत्प्रयोगावधि । रदस्य पृ ४२-४३

ॐ उपोराशहरतयाय । मम श्रीकण्ठ । तथा 'सन्दिग्धी काञ्चन दवाह्वा बहुलो लघोरक । यदापि बहुकास्यानि न ददामि कर्मादिवापु ॥' इति । लक्ष्मीति लघोरक । त्वं वचाशा गतिः । साहस्री १२८

● लभे प्रती रमण्यात् । सु पृ ६०
● 'लभ्यमाने फले ह्ये नारणपरिप्लवना । अक्षयनिदिधिना न स्वर्गाद्यर्थं अक्षयन विधेयते' इत्यु० बह्वना' इति न्यायेन रदकृत्यभावे अदृष्टकृत्य अभावात् । वेषनाथ ॥१११

● लघने प्रबोधन वैदिकशास्त्रोपपत्त्य बहिष् उप-
सादनम् । भा. ११।१।१।४।४४.

● लघनादेः प्रकृत्यापि न सर्वापेक्ष । भा. ३।८।
१७।३२, वा. पु. १११५.

● लघनप्रकाशकमन्त्रस्य मुख्ये बहिषि विनियोगः ।
भा. ३।२।१।१-२.

● लघनमन्त्रस्य दर्भउले प्रतिलयनं आहुति'
दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११।४।११।४।४-४५.

● लघुनं न भयतिव्याम् । भा. ६।२।५।१९.

● लाञ्छनिकानि सर्वाणि पदानि यत्र, शदान्तं मूक-
मेव । मणि. पृ. ७३. ● लाञ्छनिकं शब्दे वैदिक आश-
यति । ' शोभेन यजेत ' इत्यत्र मन्त्रयन्त्रका । वाल.
पृ. ११४. ● लाञ्छनिकस्य पदस्य शक्तपदस्य लिङ्गे-
सहस्रोद्गोषस्तथा स्वार्षोपस्थितित्वात् आन्वयव्यञ्ज-
णत्वा । मणि. पृ. ७३.

● लाञ्छनिकपदस्य अट्टावावस्तवभावात् तस्मैत-
श्चकपदस्यैव शब्दबोधनेऽत्र इति चेन्नित् । लाञ्छनिक-
स्यापि अनुभावरत्वं युक्तम् । मणि. पृ. ७३.

● लाञ्छनिकशब्दप्रवृत्तिः, तावद्वीरधारणा विना
न युक्ता । सु. पृ. ७३७.

● लाक्षारमात्मिकत्वापौमवीजन्याय । यथा
लाक्षारमात्मिकतापौमवीज्याना अहृत्पृष्ठविपरपणैः
शार्फादी रक्तिप्रतिपत्त इति । यथोक्तम्- 'यसिचेर हि
संताने प्राप्तिना कर्मगतना । फले तत्रैव वृथाति
जायति रक्तता यथा ।' इत्यादि सर्वप्रभेदवद्रे अर्हत्त-
नये । साहस्री ७००

● लाठारस्तोपसित्तात् पीङ्गुरुनुमात् रक्ष-
चापनात् षट् लतासितमित्युक्तयोः । रत्नकरः पृ. १६२.

● लघयं अयि निधयत्कणम् । सु. पृ. २२.

● लघयामि प्राधान्यविशेषिते अग्रोन्नतम् । मणि.
पृ. ११४.

● लापन्यायः (अघनेन आतोवीर्यात् ३।२।८।
२१-२४) । लापनायक्यापस्य निधयत्कणं युक्त ।
उ हि प्राप्तिनाः एतवदुपिष्येनादानवद्वान्तये एतं प्रा-
यति । यत्र हि कविद्वन्द्वस्य विविधैः पञ्चम्ये दृष्टवरो

भवेत् तथापि विधेः पञ्चम्येऽपि कल्पयदर्थानात् उभयया-
स्तुल्यत्वात्, पूर्वोक्तविधया अनोभययाप्युपपत्तौ लापन-
त्यैव नियामकत्वात् युक्त एतच्छकल्यनम् । पौ. २।२।
७।२० पृ. २३८, ● इत्यथेवोपासकस्य एतस्यै लाप-
न्यायस्य एव नियामकत्वात् युक्तं तथैकानम् । २।२।
७।२० पृ. २४०. ● रवनीपपक्षारिषु आतिवेदिङ्क-
पाभागा आधानवेत्तापमेवोपासकत्वेन व्यापन्यायवशात्प-
क्षारान् गान प्रत्यङ्गिदिः । भाट्ट. १९।१।४.

● लाङ्गलं जीवन्मिति न्यायः । लाङ्गलं ह्यं
जीवनस्य निमित्तमिति गण्यते । साहस्री. १९२.

● लिखितपाठेनापि अन्वयनं अर्थगतं च सभ-
वति तथापि न तदपूर्वजनक इति व्ययम् । वि.
१।१।१

● लिङ् प्रविषेथे श्रौते यथा- न चतुस्त्रिंशदिति
इत्यात् । वाल. पृ. ४०. ● लिङ् विषापी भुक्तिः । वा.
३।१।७।३ पृ. ७००. ● लिङ् तिथौ इत्यतो गण-
मयु ' अग्निहोत्रे वृत्तपादात्पते बुनिशो. उवा ।'
(मस्य.) वा. पु. ४०. ● लिङ् शब्दभावनायावचो
लिङ्त्वेन । वि. २।१।१ कर्णं २. ● लिङ्गा तावत्
पालस्यविषान् स्वरपदेऽनोपात्तत्वात् श्रौतम् । वा. २।३।३।
४ पृ. ५९३. ● लिङ्गः प्रवर्तनात् शक्तिग्रहं न्याय-
तुभ्याम् अन्वया उक्त । सुसुखिनस्य शक्तस्य वेदेन
श्रुतगाने प्रवर्तना उक्त्यै स्तनदग्ने माता प्रवर्तते । तदा
अग्ने तस्या मातुः प्रवृत्तेः वाग्नि विशालमानः वाग्निस्त-
त्तुपुष्कल्या स्वप्रवर्तनात् वाग्निः प्रवर्तय, यामानस्य
इति वाक्यश्रवणानन्तर प्रवृत्तव्युत्पत्तिं दृष्ट्वा माहमुत्पत्ति-
दृष्टान्तेन तस्यामपि प्रवर्तनाज्ञानस्य वाग्निप्रवर्तनात्
तद्वारपत्तितात्पत्ता चिदादिवाग्निप्रवर्तनात्पत्तौ कर्षेव
शक्तस्य यदतिरिक्तम् । प्रवर्तनाभिधानमिति कल्पयति इति ।
घाट पृ. ७६.

● लिङ्गार्थः इष्टाधनस्य इति मतम् । लिङ्गैरेष्टाध-
नस्यकारको भावार्थमिति श्रौतयो बोध इति च मतम् ।
मीन्या. ● लिङ्गार्थः प्रवर्तना इति चेत्पित् । इष्टाधनस्य
इत्यप्ये । मरीच्य. ● लिङ्गार्थः । विष्णुविरिकं लिङ्गार्थः ।
' विविदिनिम्नभातमनायाचोऽहमप्रशङ्गयेनु लिङ् ' (पा.

● लिङ्गार्थः इष्टाधनस्य इति मतम् । लिङ्गैरेष्टाध-
नस्यकारको भावार्थमिति श्रौतयो बोध इति च मतम् ।
मीन्या. ● लिङ्गार्थः प्रवर्तना इति चेत्पित् । इष्टाधनस्य
इत्यप्ये । मरीच्य. ● लिङ्गार्थः । विष्णुविरिकं लिङ्गार्थः ।
' विविदिनिम्नभातमनायाचोऽहमप्रशङ्गयेनु लिङ् ' (पा.

३।३।१६१) इति सूत्रात् । नृपदादेर्निट्प्रत्यय प्रवर्तन प्रेरण विधि । निमन्त्रण आग्रहने धादभ्रोजनार्थौ दौहित्रादे प्रवर्तनम् । आमन्त्रण सामचारानुज्ञा । अधीष्ट सञ्चारपुर धर प्रवर्तनम् । अत्र तत्त्वमेव न शक्ति । नागान्धविदल्पनापत्ते । किन्तु एतच्चतुष्टय वृत्तिप्रवर्तनात्वेन । प्रवर्तनात् च परनिष्ठप्रवृत्तिवर्तक ज्ञानविषयप्रवर्तकधर्मत्वम् ।

एतेन इष्टमाधनत्व-कृतिसाध्यत्वबल-इतिष्ठाननुबन्धि वाना प्रयत्नत्वाभावेन विध्वंस्येव वन्त पगस्था ।

मण्डनसु -- यथादी इतिष्ठान-यत्नज्ञानस्य लोपत एव निन्दे आचलभ्यत्वात् । तत्र लिट् शक्ति । ५५ वृत्तिष्ठाननुबन्धितप्रधान च देयाभावजननेन अथवा किद्वत्वात् न प्रवृत्तौ हेतु । अत एव आदितिक्रकामुक्तरय नरकसाधनताहाजनदशाया प्रवृत्तिर्निषयाया । अत्र इष्ट माधनत्वमेव प्रवर्तना इत्याह ।

धर्म टिप्पै इति गुरव ।

इष्टमाधनस्वादीना अक्षेपनो ज्ञानात् पदार्थात्तर प्रवर्तना, तत्र लिट् शक्ति उक्ति भट्टा ।

अर्थभावानिधाऽनुकूल शक्तिरेव प्रवर्तना इति पितृचरण ।

साकारणभावश्च लिङ्गार्थ हेतुहेतुमत्तोऽर्थ (पा ३।३।१५६) इति सूत्रे । यथा ' यो साक्षात्साकारहेतु त शक्तेन यातयात् ' इति । मणि पृ ११७-११८

* विष्णुपुराणा भागना लिङ्गार्थ इति सङ्कृतिद्वान्त । त्रिधि प्रवर्तना, बहुपक्षा तद्विधिया अर्थभावना लिट्प्रतिपाद्या इति तदर्थ । मणि पृ ९३
* लिङ्गार्थस्य निगमरूपस्य उक्तेन स्वधेन ज्ञानात् ताप्यवृत्तौ अचय । नन्वद नु एतार्थस्वाभावरस्य प्रतिशेषितामधर्मं आध्यात्मार्थवृत्तौ अन्वयानुवादक सत् विद्यार्थतात्पर्यब्रह्मकम् । रहस्य पृ १९ * ' लिङ्गार्थे हेतु ' (पा ३।१।७) इतिव्यञ्जनात्स्वयं विधौ मरणे ऽपि वर्तमानापदेशाच्छदिभ्यत्वात् निर्णयनावेभता सु पृ ४८

* लिङ्गादि एव वेदै प्रवर्तक पुरुषभावात् । घाल १ ७५ * लिङ्गाद्य । प्रथम दि ऽिद्वदय कार्य बोध

यति । तत्त्वानुप्रायकम् । अप्रयोजक व त् तावयानसर्वा लोचनया अवगम्यम् । ऋजु पृ ३२, * एभिदिने पथि-कारविधौ वाक्याचरणता लिङ्गाद्यस्य अनुवादात् नृप । पृ ३९, * लिङ्गादिभि फलसाधनानिच वना तां तैव अभिधीयते । पृ ९७ * लिङ्गादेरेव प्रवर्तकत्वम् । कथ अजातपूर्येण प्रवर्तकित्थर्षेणैव अ पुनसौ बाल, प्रथम लिङ्गादे सन्धय वृद्धति इति चेत्, परा । नरा बहुभुषितस्य ज्ञानस्य रोदनेन स्तनदापापार्तना ज्ञान्या स्तनदाने मन्त्रा प्रथर्षेणै, तदा अन्वो तस्या मातु प्रवृत्त कारय न्ति व मान करणान्तराणुपत्त्या स्वप्रवर्तनगत्या कारणत प्राल्प्य ' गामानय ' इत्यादिवाक्यप्रथमपान ७८ प्रयो वृत्त्यप्रवृत्ति दृष्ट्या मातृप्रवृत्तिदृष्टानेन तस्यामपि प्रवर्तनज्ञान कारणत अन्वयाय दरकारणनिज्ञाताया लिङ्गादिभ्यश्च श्रवणानन्तर्यात् तस्मैव अथ वदनिरेकाभ्या प्रवर्तनामि धानमनि' बन्धयन् केन वायते । तत्र च प्रैरत्नेन विरोधणा 'वभिचारिनेन अवान्यत्तान् सर्वावृथित प्रवर्तनाशमायस्य वाच्यत्वे अग्रगते तद्विरोधाकाशना प्रेषादीना पुत्रयधर्मोभा वेदे अनुपपत्ते तद्विद्वेष मिने पात्तर अक्षिपेतेन तामा येन विधि-प्रेरणा-निरोधस्य च त्यते । अतो गृहीतसन्धयता लिङ्गादिवाच्येन प्रवर्तनात्ता माचनेन तद्विरोधस्य प्रवृत्त्यान्वय सम्भवा अरागितेभ्यतए सन्धयप्रवृत्त अक्षेप । तस्य च प्रवर्तनामाना पविरोधनेन हेतुना प्रेषादिद्वय तेन प्रवर्तयितुधर्मो वातुमानात्, वेदे च पुरुषाभावात्, भावनादे अ प्रवृत्तिविषयत्वा तदानीमज न्वात् प्रवर्तक-यानुपपत्ते । गरिरोध्यात् लिङ्गादेरेव प्रवर्त कत्वाचरणत्वात् तथैवसिद्धे न लिङ्गादिगन्धस्वरूपानि धानापत्ति । प्रवृत्तिविषयत्वस्य च श्रेय साधनत्वमपि कर्तृदेन लिङ्गादे पुरुषार्थोपपिधत्वेन अनुपपिदेस्तात् प्रव र्तकत्वाग्राहनि । सु पृ ३०, यथैव च श्रेय साधन त्वाचरणे प्रवर्तकत्वानिर्वह्यात् तद्विरोधाय अत्र साधनत्व कल्पते, तथैव स्वरूपेण यामादे श्रेय साधनये तपि इत्ययैव प्रवृत्तिनिडे लिङ्गान्ता प्रवर्तकरत्वानिर्वह्यात् निदिनस्वरूपेण श्रेय साधनत्व वरपिपठते । तथा च लोके-नि स्वाभ्यासम तरेण स्वैच्छया यानयनगर्भौ इते ऽपि न तत्पत्र वैतन लभ्यते । तस्यात् प्रवर्तकाचरा

अन्या साध्यता । क्रिपु लोके श्रेय साधनतया कार्यान्-
गम । तेन च रूपेण कार्याभिधायाका छिन्नात् । यदि
पर गौरवये वाक्ये सापेक्षकार्यान्वेषनम्, प्रमाणा-तप-
नगम्या च श्रेय साधनभूतायाः क्रियाया एव कार्यता ।
तेन लोके क्रियेव कार्यतया शब्देनाभिधीयते । वेदे तु
स्वर्गकामरूपसाधनोचनया स्वर्गसाधनानुगुणकालान्तरभ्यादि-
कार्याभिधानसामर्थ्यं अत्राचर्यते । न च तत्र प्रमाणान्त-
रापत्तय इति कार्यार्थेन अनपेक्षतम् । न च प्रमाणात्-
रापगम्यानां कार्यार्थेन प्रतीयमाना त्यागमर्हति । अन-
पेक्षितार्थाभिवाचकरूपेऽपि लोके सापेक्षत्वोपपत्तेः ।

ननु एव तद्धि वृद्धाभ्यहाराद्विद्वान्ब्रह्मण वेदे न
स्यात् । नैतम् । न तद्व्यापदित्तु प्रथमं । न तु प्रमाणान्त-
रापेक्ष इति सिद्धम् । ऋजु पृ ३-२६

● छिन्नादिरूपशब्दधर्मैस्तात् शब्दभान्तेरुच्यते,
स एव विधि, नियोग, प्रेरणा च । बाल पृ ७५

● छिन्नादिवैदिकशब्दनिष्ठाकारणस्य वृत्तात्पत्त्ये न
काचित् ध्वनिः । रहस्य पृ १५.

● छिन्नादिशब्दस्तावत् प्रमाणा-तराभिपय कार्य
अर्थं व्यञ्जयति । शब्दजननापि च कार्यसा-
न्यार्थोपात्तत्वात् तत्रानेव स्वाथान् अस्मिदपति । तदन्व-
यिनश्च तेऽन्यथा प्रमाणा तस्य विषयभूता । तेन
अर्थस्वभावात्तेननया पर न सापेक्षता । ऋजु पृ ३५.

● छिन्नत्वं निश्चयत्वेन विना नास्ति । सु पृ २५२

● छिह्-लोड-तडय - पञ्चमलक्षणाया निधि
सामर्थ्यम् । वा. ३।१।७।४ पृ ७००

● छिद्विधिं श्रौतेषु कथं - 'ज्योतिशोमेन स्वयं-
कर्मो पचेत' । वाड पृ ३०

● छिन्नं अक्षरण अवति न्यये । मा १।१।१०.

● छिन्नं अपिदेते प्रमाणम् । मणि पृ १३ ● छिन्नं
'आर्थाभिधानसामर्थ्यात् गन्तु शेषभाव स्थत्' (३।
१।११) इत्यत्र सामर्थ्यशब्दात् मन्त्रनिर्गोपविशेष
कारणत्वेन सूचितम् । सु पृ ११५१ ● छिन्नसामर्थ्य
पश्चात् छिन्नचतुस्रानेव भवति यत् । न तु छिन्नावगम-
समये एव छिन्नपरमम् । द्वा १।१।० पृ ७८

● छिन्नमेव व्याप्यतेन तद्ध सपक्षे, व्यापकस्य अन्वय

व्याप्यभूतस्य समकर्मणोभारतया वृद्धमात्रा वारणम् ।
वा ३।१।१।१२५ पृ ५४४, ● छिन्नं केवलं मन्त्र
गतमेव अवगन्तव्यम् । सामर्थ्यं तु सर्वानुष्ठानस्य
अवगन्तव्यम् । ३।३।७।१८ पृ. ८४१. ● छिन्नं क्रम
समाप्तया च नान्कोपि शक्तिमुत् । भा ३।१।७।१०
● छिन्नं क्रमात् ब्रह्मत् । वा ३।३।७।१४ पृ ८२६
● छिन्नं चोदनागत अन्तरङ्ग भवति । भा १।१।१६।१,
● छिन्नं चोदनागत प्रायश्चित्त, मन्त्रगत प्रायश्चित्त योत
कम् । ८।१।१६।११. ● छिन्नं द्विविधं शब्दजन्यं
अर्थसामर्थ्ये चेति । बाल, पृ ९ ● छिन्नं द्विविधं
शब्दगत अर्थगत च । छिन्नान्तरादिगणेषु द्वय
शाब्दिको निश्चयत प्रवर्तते । तत्र शब्दगत छिन्नं अद-
गन्तो रानिश्चिद्व्यथ । अहं शब्दोऽपि आरौद्राश्रयव
रानिश्चिद्व्यथि । अर्थगत छिन्नं गणत्वम्, गण एव सप्त
धर्मैर्गणमनुश्रेष्ठोऽपि समर्थ । भा. ८।१।१०।१७ ● छिन्नं
द्विविधम्, सामान्यसमर्थोद्योगप्रमाणांतरसाधेय अन्व-
पेक्ष च । 'वर्हिदेवसदन् दामि' इति मन्त्रस्य ल्यता
द्वय इति प्रथमोदाहरणम् । अर्थसामर्थ्यं कर्मात्
छानाद्गल द्वितीयम् । मीन्या, ● छिन्नं द्विविधं
लीलिकं शाब्दिकं च इत्यादिविचार मीको पृ
२८५२ 'प्रतिवदिताय' इति क्रिदो द्रव्य ।
● छिन्नं धर्माद्गतोपेक्ष प्रमाणम् । मणि, पृ १३
● छिन्नम् । न च सारथस्य प्रपत्तस्य सत्त्ववस्तुमोक्षुण
त्वसत्त्वमाश्रित्य शब्दिके सत्त्वजन्यमोक्षुणाना तस्यै
णामभूतत्वान्प्रपञ्चपरमाण्वाना च आधिपतिं पुल्लिङ्ग,
तेषा निरोभाव स्त्रीलिङ्गम्, तेषा साम्यं नपुंसकम् । इदं
च छिन्नस्य सर्वेषामपि वस्तुतामस्ति, तथापि वैश्विक
शब्देन किञ्चित् छिन्नमभिपश्यते इत्युक्तात् इदं
दापि पुल्लिङ्गादेरित्यमानसत्त्वं वृद्धादौ लपि पुल्लिङ्गादे
विग्रमान्दत्तात् इदं अपुत्र इति वाच्यम् । लोपविग्रह
नुसारेण 'मन्त्रवैश्वानरी स्त्री मन्त्र' लोपस्य पुल्लि
उपश्रान्तरं यन्तु तत्रभावे नपुंसकम् ॥' इति स्वत-
वेसादेनां, 'हस्तिना वृद्धाया च स्त्रीतिवृद्धे सम-
न्यत् । अतस्ता वातिमिच्छन्ति' इति स्वतवेसादपि
न्यत्त्वमितिपिचोपस्य वा छिन्नान् आधिपतिवैश्व

प्रथमद्वेषीयवतिपत्त्याहाङ्गस्यैव प्रतिपत्तिविधेः कल्पनात् तस्य लिङ्गसम्पत्ताभावेन लैङ्गवत्याभाव्य अभिधारण निष्ठशेषेणनया निर्विनयनाया आवाङ्मूलाय सह कारित्वेन लिङ्गस्यैव तत्र अभिधारणनिष्ठप्रथमद्वेषोङ्ग स्यात् प्रमाणात् । तत्र आकाङ्क्षानां प्रमाणात्वे अङ्गत्व प्रमाणनिर्मात्रयासेवात् पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्य पात्राहाङ्गमात्रेणैव वाच्ये निविशोपादस्यन आवाङ्मूला विना लिङ्गस्य ह्यपि अभिनिवेशकत्वात् एवम आवा इत्येव एव अङ्गप्रमाणाभावेन लिङ्गप्रामाण्यात् पक्षे ।

अथ श्रुतिविना प्रजातस्यैवकारणकाभिधारणस्य इति सूत्रेण विधौ अभिधारणे प्रथमद्वेषोपम्य विनियुक्तत्वेन प्रतिपत्त्यावच्छेदाया अभावात् आधिक्यविधिरत्यन्ता-नुपपत्तिः । न च यथा 'उत्तथयत्' सिद्धये तत्र यत्ति ' इत्यत्र उत्तथयत् अणानतत्र गुणत्वेन विनि युक्तस्यापि आधिक्यविकल्पनया प्रतिपद्यत् तथा इत्यपि इति वाच्यम् । तत्र त्यागात् प्राति विनियुक्त स्यापि उत्तथयत्स्य प्रथेणादीयप्रयोगेनासाङ्गप्रथा आधिक्य विधिभङ्गनया प्रथेयात् प्रति प्रतिपद्यत्प्रयोगेनापि प्रवृत्ते अगभेदाभायेन तदनुपपत्तेः । एतेन (यथा) 'मैत्रा नदगाव दण्ट प्रपच्छति' इत्या दण्टकरणभङ्गात्स्य मैत्रादयोहेतेन प्रथि प्रा सिद्धात्ते दीक्षितदण्डस्य दीक्षा सि-नञ्जहात्प्रत्यावयुक्तस्य दण्टेऽपि विनियोगसम्भवात् श्रुतिविधेः दण्टात्प्रयोगेनकस्यनिक-यनामीरपरिहरात् आधिक्यवप्रतिपद्यत्प्रत्ययस्य दण्टस्य दानप्रतिपद्यत्त्वम् । प्रतिपत्तेषु सांख्येयवदस्य कृशयिपण्यमत्वे नदस्य तान् कस्येतेनैव दीक्षितदण्टनिष्पत्तिरिति इति न वे क्तम् । तथा इह अभिधारणे विनियुक्तस्य श्रुतिविधेः धारणात्प्रवृत्तिरन्यतमीरपरिहरात्तत्र उपादयतिपत्त्या साङ्गप्रथा आधिक्यप्रतिपत्तिविधिः कर्त्तव्या प्रतिपद्यत्त मस्तु 'दीपो नानुमिते स्वमी' इति यापेन आधिक्ये प्रतिपत्तिविधौ धारणप्रयोगेकर्यविकल्पनस्य अपेक्षत्वात् इति निरन्तरम् । तत्र समर्थमभावात् मैत्रावशेषोपकार सिद्धे त्यागदेन इहप्रतिपत्तयथा नयैरव उच्यतात् इत्येव त्रीपरिर्भवत् । निष प्रथमद्वेषीयविधिप्रतिपद्यत्

विधौ विधेयविधेः आरम्भकत्वात् तस्यैव धारणयोः प्रतिपत्त्यपेक्षयो न श्रुतिविधौ तत्रत्यनुबन्धीयत्वात् वाच्यम् । मैत्रावदण्टस्य दण्टेन तु विनियोगविधिवत्त्वेन लक्ष्येय इति वैपथ्यम् । तैत्तिरीयाशाखायाः 'यद् दीक्षित दण्ट प्रपच्छति' इति प्रतिपत्तिविधेः श्रुत्येनैव तत्र तद्वहनात् । उच्यते चेत् । अतविधौ प्रथमद्वेषोपम्य तस्य भावनासामर्थ्येऽपि यत्तार्थानुपपत्तय उत्तरत एव विधेयविधिभङ्गवर्त्तमानत्वात् तत्र पूर्व प्रथमद्वेषीयविधिप्रवृत्त्या काङ्क्षाया अविहित विनियोगविधेरिव प्रतिपत्तिविधेरपि प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाकृत्तत्र लिङ्गप्रथमप्रतिपत्त्येन कल्पनोपायः । न च एव विधिप्रतिपत्तेरपि कल्पनात्प्रतिपत्त्येन विनियोगमन्त्रविरहात् धारणाक्षेपगतिकल्पनात्प्रवृत्तये हेतुद्वेषायाभिधारणार्थम् वाजपथ्ये प्राजापत्यस्याऽभिधारणार्थे च शेषस्य धारणीयत्वात्पत्तिः । तथा च प्रतिपत्तय धारणयोः न त्रोगमेनेन समित्तिरिति तु च तेष समर्थोक्ति चतुर्थोक्ता (प्रथमद्वेषीयविधारणार्थम् ५। १।४ माट) विरुध्यत इति वाच्यम् । नागतत्वात् हदिक्रमिधारणार्थं प्राजापत्येत्वादनौयस्यैव विनियोग कल्पने प्रतिपत्तिप्रवृत्तये धारणाक्षेपगतिकल्पनेन अपि शेष इत्यामयेन नागततायाऽसम्भवात् ।

इत् न लिङ्ग द्विविधम् । सामान्यस्य प्रथमद्वेषोपम्यस्य सपेक्षम्, तदनपेक्ष चेत् । सप्रमेयोहेदक्याऽन-छेरत्-सावधमभावात्-छिनमिरुचित्त्वमनशाङ्गतनिष्ठम-प्रथमद्वेषोपम्यस्य प्रथमद्वेषोपम्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् । आंसा चर 'वर्द्धेद्वसन्न दामि' इत्यादिमन्त्रादि । अथ मन्त्रादिप्रवृत्तयश्चतु न तन्मन्त्रेण त्वयन्त्य उदे इत्या, विद्याऽपि मन प्रवृत्तयेण स्मृत्या (स्मृत्या) एतदसम्भवन आनयकत्वात्, अपि तु अपूर्वीकल्पने हेतुः । न च तेन त्वयन् मन्त्रात् शेष समन्विते, तस्य एतन्नतगाथेण शेषकत्वात् । न च अपूर्वीकल्पने त्वयन् शेष विना अन्न मन्त्रव अपूर्वीकल्पने प्रवृत्तयेत्' इति निरुत्तोरुदक्याऽन-छेरत्तात्परि वाचकप्रवृत्तिसंभवात् । अत अपूर्वीकल्पने त्वयन् शेषोपम्य प्रवृत्तयैव प्रवृत्तयैव प्रवृत्तयैव प्रवृत्तयैव प्रवृत्तयैव । तत्र दर्शयन्तप्रवृत्तये अन्त्य मन्त्रव पाठत् ' इति

पूर्वासाधवन्धि किञ्चित् अनेन प्रकाशयेत्' इत्यपगतौ 'किं तत्' इत्येवावा 'सर्वं' इति मन्त्रलिङ्गतः अत्रमगते । अतो मन्त्रलिङ्गप्रयोगे पूर्वमाद्यपूर्वसर्वाधि-
 ल्यनरन्त्यापनदस्यैपूर्वमाद्यपूर्वसर्वाधि अत्रान्विच्छिन्नमिच्छिन्न-
 मन्त्रलिङ्गमन्त्रोद्येयप्रमाणसाधैवात् अन्व लिङ्गस्य
 सामान्यसम्बन्धोद्येयप्रमाणसाधैवात् । एवं पूर्वानु-
 मन्त्रमन्त्रे सामानुमन्त्रमिति समस्त्यथा 'यासासान्ता-
 पूर्वसर्वाधि किञ्चित् अनेन मन्त्रेण प्रकाशयेत्' इत्य-
 वगते 'किं तत्' इति अथेवावा 'पूर्वा' इति मन्त्रलिङ्गा-
 द्रमगते । अतो लिङ्गप्रयोगे पूर्वनिश्चिन्नातीत्यथापूर्व-
 साधनरन्त्यापनदस्यैच्छेदक - साधकसामान्यान्त्यापूर्व-
 साधनरन्त्यापनदस्यैच्छेदक - मन्त्रोद्येयप्रमाणसाधैवा-
 साधैवात् लिङ्गस्य निश्चकप्रमाणसाधैवात् । यत्र
 तु उद्येयस्वरूपे अनेनयथासाधनेन अपूर्वसाधनत्या-
 दिज्ञेयार्थं न प्रकल्पयेत्तथा यथा अर्थज्ञानरथ साम-
 य्यादि कर्माद्युत्पन्नज्ञेये, तत्र लिङ्गस्य सामान्यसम्ब-
 धोद्येयप्रमाणसाधैवात् ।

लिङ्गस्य च अत्रान्वयेन अनेनयथासाधनात् विहितस्य-
 पठितनिश्चकप्रमाणसाधैवात् अत्रान्वयेन विद्यापदश्रुति-
 कल्पनादन्तरितप्रमाणसाधन अत्रान्वयेनप्रमाणसाधुनिर्णो दीर्घ-
 न्यम् । अत्र एव 'कदाचन स्तरीरति' इति द्रष्टव्य-
 शिवावाः ऋचः याम् लिङ्गात् इत्येवावा-
 कल्पते, तावत् 'येत्या गार्हपत्यमुपनिषते' इति मुख्य
 गार्हपत्योपसप्तमार्थत्वं ऐन्द्राधिकरणं (३२२) निरु-
 चितम् । न च उदकमस्त्रादिवशुभ्रं इत्याह्वरवागमनात्
 न गार्हपत्योपसप्तमार्थत्वं इति वाच्यम् । साधनात्
 द्रष्टव्यमन्त्रोद्येयस्य - मन्त्रिवात्तन्मन्त्रोपाधिरूपदेवतात्
 शक्यं तद्विषय प्रथान्वयेन प्रतिपाद्यवत्प्रमाणसाधो-
 पाधिरूपदेवतात्वे लक्षणादीर्घारिणं प्रहने तद्विषय
 श्रुतिसामान्यात् इत्येवैतौ विषये एकप्रकारसाधना-
 पत्तेश्च, यद्यन्यत्रमन्त्रमन्त्रेण 'येत्या' इति वचनेन
 चयानुपयोगोद्येयसाधनत्वेन विधानानुपपत्तेश्च । गार्ह-
 पत्यस्य तु साधनत्वेन चयानुपनिषदेऽपि चयनसंज्ञासं-
 तोयपरिधिः । अतश्च अस्या अ- (अनेनयथा-) खिन्ने-
 प्रमाणसाधनात् 'येत्या' इति गार्हपत्यस्य चोक्त-

सामर्थ्यसङ्ग्रहवृत्तिसाधनात् गार्हपत्यस्यैवाद्येव अस्या
 ऋचः इति शक्यम् । मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्गविधिविधोद्ये-
 सागर्थस्य श्रुतिसङ्ग्रहत्वेऽपि न स्वतो विनियोजकत्वम् ।
 अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य 'वर्हिदैवसदनं
 दामि' इति मन्त्रस्य अस्या वर्हिदैवनाम्नस्य, न तु
 गौण्या उन्वयजित्पत्नान्तर इत्युक्तं तृतीये (लिङ्गाधि-
 करणे ३२११) इति लिङ्गनिरूपणम् । मुरारि. पृ.
 ११७१-७५ ।

॥ लिङ्गं मन्त्रेण वा अनुश्रवणतया इति न तत्रादि-
 लिङ्गे प्रवृत्तिर्भवति । यद्यथास्यो 'एतात् फलवत्'
 इति तत्र प्रवृत्तेः । भा. ३२१८।२१ पृ ७७८. ६ लिङ्गं
 प्रवृत्तात् ऋचवत् । वा. ३२१७।१८ पृ ८३६.
 ७ लिङ्गं प्रवृत्तात् ऋचवत् । पूषानुमन्त्रमन्त्रस्य प्रवृत्त-
 नात् प्राप्तं दर्शपूर्णमासार्थं तैजिनेन पूषाङ्गत्वेन
 गल्पते । मीन्या. ७ लिङ्गं प्रमाण भवति, (१३) प्रवृत्त-
 वतोऽर्थस्य धनिसाने यमर्थमागत्यति, 'उ तस्य लघव-
 भतः' इत्येव सम्भवे । कथं सख्य उच्यते इति
 नदिङ्गमाने सामर्थ्यात् परिनिश्चयः । यथाय समयोः
 नत्र मन्त्रो धिनियोजकमिति । भा. ३२१७।१८ पृ.
 ८४३. ७ लिङ्गं प्रमाणत्वेतिद्विसामान्यसङ्घस्य पदार्थस्य
 विनियोजकम् । मीन्या ७ लिङ्गं मन्त्रेण वचनसमर्थ्यं
 'वर्हिदैवसदनं दामि' इति विनियोजकत्वमुक्तम् । भा.
 ३२१८।११. ६ लिङ्गं मन्त्रविनियोजकम्, द्रष्टव्ये एवाप्यं
 विनियोजकं न गौणे । 'वर्हिदैवसदनं दामि' इति मन्त्र-
 कृत्वात्पत्नान्तरं उन्वयजित्पत्नान्तरम् । मीन्या ७ लिङ्गं
 वाक्यात् वाच्यत्वेन 'स्येन ते' इति मन्त्रार्थोः
 उन्वये मन्त्रे आद्ये वाङ्मन्य दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३२।
 ७।१८, वि. ३२१८. ७ लिङ्गं वाक्यात् ऋचवत् ।
 वाक्यस्य लिङ्गं श्रुतिं च सम्पत्तिना विनियोजकत्वात्
 लिङ्गस्य च श्रुतिमानकल्पनेन विनियोजकत्वस्यात् । 'स्येन
 ते मन्त्र' इति पूर्वार्थस्य लिङ्गात् सङ्गान्नत्र न तु वाक्यात्
 सादनाङ्गत्वम् । मीन्या. ७ लिङ्गं विनियोजविधिरूपस्य
 सामर्थ्यम् । सु. पृ. ११९१ ७ लिङ्गं क्लिप्तवत्त्वात्
 श्रुतिसङ्घवा दुर्बलम् । वि. १०।८।८. ७ लिङ्गं विवक्षितं
 'वचने वाक्योर्षी कृष्णश्रीवागमने' इत्याद्यो 'वर्हिदैवो

भवन्ति' इति विशेषिणान्त् । 'अथ ऋषभो
 वृत्तिर्नस पुत्र' इत्यत्र च पुत्रत्वलिङ्ग विशेषितम् ।
 'सुप्रथम भवन्ति' इति विशेषिणान्त् । भा ८।१।
 ६।१०, * लिङ्ग विविधधाविधानशामर्थम् । ३।३।
 ७।१८ पृ ८८८, * लिङ्ग वैदिक अन्वयप्रदानरूप
 अन्वयवासिद (प्रत्यय) स्मृत्यनुमिन्धुत्यपेक्षया
 प्रयत्नम् । वा ३।३।७।१४ पृ ३६० * लिङ्ग
 वैदिक स्मृतेर्नान्त् । वा ३।३।७।१८ पृ ८८९
 * 'लिङ्ग स्यात्तत्र सात्त्विकवर्णवर्णनम्' । (७।
 ८।३।१८) इति सूत्र्य अह स्यात्तत्रात्मकस्य यामय
 नस्य अह स्यात्तत्रात्मकस्य साहस्यत्वात्तत्रात्मने
 न्रीहियमन्त् तदीयत्वात्तत्रात्मने एतदस्मिन्निविहात्तत्रा
 लिङ्गत्वोपपत्ति इति परमत्तुक्तम् । सु पृ ७३१
 * लिङ्ग समान्यत्वं यत्नम् । वा ३।३।७।१८ पृ
 ८३० * लिङ्ग समान्यत्वाद् यत्नम् । मयातुयाने
 पठिताना ' भवेद्दि' नृचउत्तम् 'दिन मे' इत्यादि
 वाक्याना समान्यत्वात्तत्रात्मकस्य लिङ्गात्तत्रे यथ-
 श्वेदश्रुत-सम्प्रदायाद्भेदोपपत्तेः ।

काश्यानामुक्तवाक्यान्ते अत्रिदशान्वयिष्यान्तान्
 यान्तात्तर सीमायोरान्वयिष्यान्तान्त्तत् पूर्वपठिताना
 मन्तकत्वा न्मात्रावगच्छेमायोरान्वयिताना समान्यत्वात्
 यात्तत्रात्तत्रै लिङ्गवत् सामिधेयत्वेन वाच्यत । भाट्ट
 छकार * लिङ्ग सामर्थ्यम् । भा ३।३।७।१८ पृ
 ८३१।३० दुर्ग ९।१।१८ * लिङ्गात्, सीतार्त्तानि
 मया हि प्राप्ति इतिरिक्ते भेदोपपत्तिसंज्ञात्तत्रात्मक
 यात्तत्रात्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 * लिङ्ग रथान्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 इति प्रथमे पठितोपपत्ते नित्यत्वमशान्वयितान्त्तत्रै
 प्रति यथाशक्त प्रथमतस्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 लिङ्गवत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 वाच्य । अह । विशेषेण लिङ्गेन प्रथमं कथं येत,
 न चैतदोपपत्तेः । भा ३।३।७।१८ पृ ७३० । अत्र
 लिङ्गत्वेन देवत्वव्यपत्तौ यौगिकी भुक्तिधर्मिणीयते
 न सामर्थ्यमात्रम् । वा * 'इत्यौ गौरीऽशित्तम् गदा'
 इत्याद मुक्तमित्यर्थस्य पदप्रत्ययस्य गुणवाच्यत्वात्

नियताद्दीर्घसामर्थ्यात्तत्रै लिङ्ग वाच्यत्वे तत्रै-
 कर्मत्वात् । सु पृ ६६८ * तत्र लिङ्ग कर्त्तव्य
 विभक्त्याय कियु प्रातिपदिकार्थो लिङ्गमित्युक्तम् (९।१।
 ९।३३) (' प्रातिपदिकविशेषण द्वि स्त्रीण्यम् ')
 इत्यादिना वाच्यत्वात्) । दुर्ग ९।१।१६ । ८
 पृ ६६८ * प्रत्ययदानानुसारेणैयंकार्यमसिद्धव
 लिङ्गम् । भा ३।३।११।२१, 'सामर्थ्यं नगम्य
 वदन् लिङ्ग निर्बलम् । अत्र वाच्यत्वमर्थ्यैर्वा' ।
 नियतत्वात् । वा ३।३।११।२१ पृ ९६९ * न
 वृद्धौ समिहितं न्त्तत्तत्रै लिङ्गमित्युक्तम् । भा ८।१।
 १।१।३३-३४ * यच्छब्दस्योक्तिरामर्थ्यं तन्निम्नम् ।
 वा ३।३।३।१८ पृ ८९८ * 'सामर्थ्यं सर्वं
 मायाना लिङ्गमित्यभिधीयते' । मीमंसा * सामान्यत्वात्
 सति स्वयमेव लिङ्गमाहाय कर्मने । दुर्ग १०।१।११।
 ४० * लिङ्गेन अन्तत्तम् - 'सर्वद्वैतवत्तत्रै न्त्तत्तत्रै'
 मन्त्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 चिदु समय । मन्त्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 वगत । धृत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 याग्याना यथपठ्यवगत सामर्थ्यात्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 करोत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 अन्तरत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 तत्र क्रमत्र मुनीक्यादेर्नैसात्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 एतत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 वि ३।१।१८ * लिङ्गेन तत्र (सूत्रवाक्ये) प्राय
 वाच्यत्तम् । भा ३।३।७।१९ पृ ७६९

इति लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वप्रत्यय सार्द्ध
 कर्म्य सर्वार्थान्त्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 'मन्त्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 इत्यथ कर्मण्य निन्दे वृद्धे सति लिङ्गस्य मत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 सर्वप्रत्यय तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 (९) प्रत्यय परमिशा स्यात् । तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै
 क्वच सामिधेय वाचा इत्यर्थे, न सत्तत्रै न्त्तत्तत्रै । भाट्ट
 न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै न्त्तत्तत्रै

इति यान्ति आधेयानि सूक्तानि दाप्रतयानि तैः सर्वैः
 श्लका आधीयन्ते वदन्त । इति पूर्व. पक्षः ।
 याददर्थं वाऽऽर्थद्वेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
 तस्मिन्ना लिङ्गसामर्थ्यम् । ७४ ॥

‘मनोरंजनः कामिषेनो भवन्ति’ इति न दाप्रतयी-
 मत्ताः सर्वा एव मानय कृतोः प्राद्या’ क्ति अर्षेदीप-
 दात् अतिप्रमिपनरूपनार्येदोषत्वाद् यावदर्थे अपेक्षा-
 नुसारेण पञ्चदश सप्तद्वीप येति अल्पेन परिमाणं शब्दात् ।
 अत्रा एव मानय कृतोः प्राद्या. न सर्वा इत्यर्थः ।
 तस्मिन् न व्यवहारिमाणे कस्मिन्नुद्योगे लिङ्गस्य मत-
 यक्यरूपस्य सामर्थ्यं समर्थत्व एतत्त्व. आत्येव ।
 मतदशाश्वतोऽपि मानस्य एव न भग्ननस्यः । इति
 लिङ्गसम्बन्ध. समाप्तः । तस्मात् यावदर्थमेव प्राद्या, न
 सर्वाः (५९) इति सिद्धान्तः ।

आद्येये छत्रनविधिः । ७५ ॥

पूर्ववधप्रदंनित्यं आद्येयेच्छत्रात् (१०६।१५।
 ७३) वैषम्य दर्शयति सिद्धान्तो । आद्येये छत्रान्ते
 ह्मन्निधि इन्माना सूक्तानि विधिः युक्तः । आद्येयेः
 सूक्तैः इत्युक्तत्वात् । कामिषेनोना तु परिमितत्वात् न
 सर्वाद्येये मानवीनामृचा प्रह्वय युक्तम् ।

श्वजीपस्य प्रधानत्वाद्दृग्णे सर्वस्य प्रतिपत्तिः
 स्यात् । ७६ ॥

यानु यथा अहर्गणे ‘क-श्वयस्यु प्राप्यमे’ इति सर्वैषा-
 मत्ता पदनीयं तस्यै अविरोधात् प्राप्यते तथा सर्वासा
 मानवीना कृषा कामिषेनोरेन यह्य स्यात् इति चेत्,
 सनाह सिद्धान्तो । श्वजीपस्य निष्पीडितरूपस्य शोभरोपस्य
 प्रधानत्वाद् अहर्गणे सर्वस्यैव प्रतिपत्तिः अवश्ये अष्टु
 प्राप्तेन शक्यत् । मानवीयु कामिषेनीयु तु अगितमित्यन-
 रूपवर्षोपत्वात् न सर्वासा मह्यं इति सिद्धान्तः । फे-

● लिङ्गेन वे मन्त्रा विनियुक्त्यने ते यादमा
 एव निरुतास्तदा एव कर्मणि प्रतीक्या, तप
 ब्राह्मण्य स्थयात् एव नास्ति । उक्तु. १०।३।८।
 २। ● लिङ्गेन वे शंयुक्ताः ते अपूर्वार्थं न उभयन्ति
 इति गणनावसर पूर्वार्थः । ‘कन्दैवतयोभ’ इत्यन
 (१।१।३।८) । रुन्. १।१।२।२ ● लिङ्गेन विद्यां

वाप्यते यथा—‘स्मोन ते वदन् कुषोमि’ इति मन्त्रे उभयो-
 र्वर्षयोः कर्मरूपनेतस्यमार्गप्रकाशनसामर्थ्येन ‘तस्मिन्
 शीर’ इत्येकवाचनतोऽप्यमसामर्थ्यात्कर्मं लिङ्गम् । वा. उ.
 ४।३५. ७ लिङ्गेन वाक्यं अर्थवियुक्त्यात् वाच्यते ।
 या. ३।८।१०।२। ४. ११२६. ● लिङ्गेन विध्वन्त-
 निवमो मवर्तनयुक्तम् । भा. ८।१।२।२, ८।१।२।६।
 २८, ४ लिङ्गेन भटिन अधिवन्ता । ७।३।२।४।३६.
 ● लिङ्गेन श्रुतिप्रामो यथा — ‘क्षुण्णोपयति’ ‘स्यधि-
 तिनायति’ इति सूक्तादिः एकः शेषः क्षुणा दत्ता-
 पदाने उतरापदाने वाऽनेन तेषामि प्राप्ताः, लिङ्गेन
 द्रवावदाने एव निवमनात् शेषचरे वाच्यते । तत्र
 एवास्मिन् शेषिणि द्रवावदानो भूत्यैव श्रुतिः, करणान्तं
 कानेकः शेषः प्राप्ताः तत्रलिङ्गेन सुवर्षेव निय-
 क्तता करणान्तं शौन्मपि वाच्यते । वा. उ. १।५.
 ६ तत्रैव एतन्वयवाद्यो वाच्यतयोमेन अर्द्ध विपत्ते,
 लिङ्गेन वा केनाचित्कर्मकारिणा । या. ३।८।८।२८
 ४. ५५. ८ लिङ्गात् एतत्त्वदवगम्यते, ‘समर्थमेतत्
 समर्थमभिमनिर्वर्धयितुम्’ इति । भा. ३।३।७।१५
 ४. ८४३, ८ लिङ्गात् शेषिचिह्नयो भवति श्रयसः,
 निर्दिष्टिहितः श्रुतेः । ३।३।७।१८ ४. ८८२,
 ● लिङ्गात् केरुशत् लिङ्गकर्मभाष्यान्समुदायो बल-
 कान् । ३।२।७।१०, ● लिङ्गात् प्रकरणं दृष्टम् ।
 १।२।२।८।१२. ● लिङ्गात् प्रत्याहारि अजुमानिनि
 श्रुतिः बलन्ती । वा. ३।२।७।१४ ४. ८४१.
 ● लिङ्गात् श्रुतिर्गता । भा. ३।२।७।१४ ४. ८२२,
 १।३।१।३७. ● लिङ्गात् उपास्यासनेत्वात् समान्या
 कृत्यती । ३।२।७।२. ● लिङ्गात् अर्थवियुक्त्यः एव,
 प्रथमत्वात् लिङ्गशब्दात्, तत्. सामर्थ्यात् द्वाप्येन अपमर्थो-
 द्भिहितो मनसि । भा. ३।३।७।१८ ४. ८५५-६६.
 ● लिङ्गस्य अर्थवियुक्त्यः ऐन्द्रिनिधेयोंं प्रति श्रुति-
 लिङ्गयोः सद् प्रस्थितयो. यदा श्रुतेविनियोजनानि अश-
 रणि दृश्यन्ते, तदा लिङ्गो स्मरणसमर्थानि, ततो यावत्
 तेषा प्रकरणमनान्यथायुपपत्त्या विनियोजनानि बल-
 विमुक्तस्यन्ते तद्विस्तरे प्रत्यैविनियोगः प्रत्याशिनः ।
 तद्विस्तरे प्रतीते मन्त्रोऽपि प्रकरणिन प्रति नियमांशुः-

भूतः । प्रकरणी अपि मन्त्र मति । तथा इति पङ्कणा
 म्नातस्य अन्यथाप्युपगमनान्वात् न इन्द्राभिधानश्रुति-
 कल्पनाया अर्थापत्तिः प्रमथति, न च श्रुतिमन्त्रेण विनि-
 योगः सिध्यति । तस्मान् श्रुतिरहोयती । या ३।३।
 ७।१४ पृ. ८३०. * लिङ्गस्य उक्तः यथा- 'वन्दति,
 स्तोत्रमि' इति एकहायन्याम् । माष्टे च 'वसुधे,
 स्तोत्रमि' इति । बाल. पृ. १२६ * लिङ्गस्य यवादि-
 प्रयत्नार्थं. (भवति) । सु पृ ७३९. * लिङ्गस्य
 दुर्बलप्रमाणोपनीचिनम् (अथ अपिक्वर्णार्थः) ।
 या. ३।२।७।०. * लिङ्गस्य परमाने पर्यन्ताना-
 योगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तम् । सु पृ. ११९२.
 * लिङ्गस्य प्रसिद्धिः अन्तरवाक्येभ्यः इत्यादि । या. ३।२।
 ७।१४ पृ. ८८१. * लिङ्गस्य वाक्येन वाच. । बाल
 पृ. १६६. * लिङ्गस्य वाक्यात् ऋषीपत्तनम् । तथा च
 भगवतुवापि (३।२।१०५-२६) उच्यते । या ३।३।
 ७।१४ पृ ८३३. * लिङ्गस्य विनियोगानन्तर्याम-
 नस्य देवपदप्रयोगाभावात् पदप्रत्ययविधेः अचर-
 नानित्वात् वाक्य अन्तर्गतप्रापनेन । ३।३।१।११
 पृ. ८१७. * लिङ्गस्य श्रुतिमानुमानान्तरित श्रुत्यर्थः ।
 वाक्यस्य पुनः लिङ्गश्रुत्यनुमानान्तरित । ३।३।७।१४
 पृ. ८३१ * लिङ्गस्य श्रुतिकान्तरस्यैरिषेच. । उडोपा-
 शान्तमर्ते 'य इम यजमवान् ये च यजयति र्धांन्'
 इत्यथाः पृथक् कर्तव्यः अमिद्वदर्थे कपे विनियोगः अत्र
 इति पक्षः । अथवा, एकवाक्येन, उदाहरणेन च
 लिङ्गस्य वाचात् तथा वने न शक्यते । इति सिद्धान्तः ।
 वि. ३।१।१४. * लिङ्गस्य श्रुतिविशेषात् वाच्य
 वाक्येऽपि न तर्पण वाधो युक्तः । सु ३।१।१४
 पृ. ५४. * लिङ्गस्य सामर्थ्यात्पन्त्र सामर्थ्यस्य च
 सदर्थ्यस्यैवनिर्णयनादे व्यापगतत्वान्नाम् । पृ ११७.
 * लिङ्गानां नामानाविविधा विश्वकर्मादि विदु विष्णु-
 न्नादिविद्वन्नेकरीत्या (७।१।२) उक्तमविषयः । सोम.
 ८।१।१. * लिङ्गयो विधेर् अर्थाभिधानाभिनस्य
 लिङ्गम्, परस्परैकवाक्यशागमनान्वात्वात् लिङ्गात्
 पर्यायः । या. ३।३।७।४ पृ. ८४०. * लिङ्गी-
 रिषेपे मन्त्राणां योगसामर्थ्येन योगवाक्येने प्रमथे, युगल

सामर्थ्येन युग्यार्थाङ्गत्वम् । योगान्तरत्वे तु एकमेव
 शेषेति योगमुपरसामर्थ्येन मन्त्रदसमुदाहारम् । यौ.
 ३।३।७।१४ पृ ३५७.
 * लिङ्गातिदेशान् नामातिदेशः प्रथम, शी-
 मुदिदेशेऽपान् । लिङ्गातिदेशश्च सर्वपतिदेशान् प्रथ ।
 वि. १।२।१।६ .
 * लिङ्गानुगिता भुक्तिः आवाह्यारसेन विना-
 प्रकाशनमानविनियोगाद्यैव जायते । या. ३।२।७।१५
 पृ १५३.
 * लिङ्गाधिकरणम् । यौ पुस्त्यादि लिङ्ग वि-
 धितम् ॥
 तथा च लिङ्गम् । ३।१।६।१७ ॥
 भाष्यम्— अधिक्कालतर वा । तथा च लिङ्ग-
 मिति । एतदाधिकरण लिङ्गाधिकरणे अतिरिक्ते ।
 लिङ्गमधिकृतम्, अत्रा वाक्यस्य वाचिकत्वात् । न च
 विनियोगमिन श्रुते इति भवति लिङ्गम् । 'ह्रीं नौ
 सोमरुयी' इति श्रौतयत्वात् सोमरुयी इत्यभिधे-
 मेव लिङ्गं प्रतीयते । ननु कथं 'मृगीमानव' इति न
 मृगं व्यतीतने ? नैधम् । अमन्त्र तु वत् । 'पूर्वे
 वाचने' इति यथा । लिङ्गं विरहितम्, वाक्यस्य
 शुभ्य अपरिपिद्धत्वात् । तथा च लिङ्गं 'संश्लि-
 भयति' इति । तथा च 'मुक्ता भवति' इति ।
 वक्तुं 'ह्रीं नौ सोमरुयी' इति । तत्र ह्रीं
 इत्यनभिधितम् । तथा 'प्रसन्नते पुरपात् इति
 आत्मने' इति पुरप्रत्ययप्रियत्विम् । निराद्यो दि-
 त्याग, उचो लिङ्गविनशात् । तस्मात् विरहित लि-
 मिति ।
 शा— लिङ्गं तु अविद्ये विरतालिङ्गे इत्यने
 अधिकारी च वाक्यप्रयोगान् अचर्या इति अविधि-
 क्तवाद्यः । सिद्धः सिद्धी इत्यारी अनन्वयादि लिङ्ग-
 प्रसिद्धिः मन्त्रस्य वाचक्य कल्पयति इति शब्दाद्यैव
 सन्तानवत् लिङ्गं विरहितम् ।
 चि— 'न पुल्लिङ्गे विचक्रा वा विचक्रा, उड-
 योगत् । आद्यो, उडुपिरोपेकत्वात् सप्यत्वात् इ-
 विचक्रत्वात् ॥'

भाट्ट— भगवु सख्या गव्यार्कगत् विवक्षिता ।
लिङ्गं तु उपादेशगतमपि अद्याद्यन्त्यादयिचक्षितम् । नहि
तन् प्राविचदिकार्योः, सिद्धादिपदात् सप्रथीयैः, तस्य
लिङ्गनपक्षाराभ्येन लिङ्गविशेषयमिनागम । नपि
प्रत्ययार्थः व्यभिचारो देव । नाहि राधादीनाम्, सुवि-
कारणा 'तस्माच्छो नः पुंस्ति' इत्यादीनाम्, विशिष्टो
वृक्षादौ विपरीतलिङ्गे मक्षिनादौ च प्रयोगेण व्यभि-
चारादेव । अतः सादानुशासनमात्मभेदम्, न लिङ्गं नाम
कस्मिन्नि चन्द्रस्य अर्थः, इति अविशक्षितम् । इति
प्राप्ते, सिद्धः सिद्धी श्यादौ अनन्वयासिद्धलिङ्गप्रतीतिः
लिङ्गमपि क्वचित् प्रागर्थना मुनिपरातणा च क्वचिद्य
निम्बतत्वादिप्रातिषेदिकविकाराणां चान्त्वम् । अतश्च तन्
क्वचित् सत्यात् क्वचिच्च प्रातिषेदिकार्थेभ्येव वि-
क्षितम् । यत्र तु वाच. यत्र नाधुरार्थं तच्छब्दप्रयोगः ।

मण्डन— 'पशोर्लिङ्गं विवक्षते ।'

शंकर— 'लिङ्गमप्येवमिच्छते ।' एव सर्वत्राप्यु ।

● लिङ्गाधिकरणम् (लिङ्गेन वर्धित्वेनमन्वस्य
श्रुत्ये विनिर्णयः) । ३।१।११-२. शीघ्रे. घृ.
२११३ 'वर्धित्वांन ।' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● लिङ्गानुसारेण भङ्गानुसङ्ग्य प्रतणौ विभक्त्य
विनिर्णयो ज्योतिष्ये । वि. ३।१।११.

● 'लिङ्गानुसाराच्च नित्यम्' (३।३।८।१८) ।
श्यामदिविहविषोपानुपपन्नानुमानात्प्राकाराद्यै एतत्
न्यूनम् । निरुद्धप रानक्षिताचारान् निषलम् कर्तुः
उपलक्षणभूतव लिङ्गम् अन्वगतम् (कर्तुः उपलक्षणभूतं
यत् लिङ्गं तस्य अन्वगात्) उदाहृत्यपदानुमानानुपपत्तेः
सर्वथाता । सु. घृ. २५१.

● लिङ्गादिभिः प्रत्यय- आनुमानिकाना भूत्यादीना
कार्य- यथा कृष्णलेपु सामर्थ्येन मीहीनश्चन्ति द्रव्यनि-
देशानुमितश्रुतेः । बाळ घृ. १४६, वा. ३।३।११५
घृ. ८४१. ● लिङ्गादेः श्रुतिप्रामाण्यस्या स्थलस्थेण
प्रामाण्य नाति । वा. १।२।१।३४. ● लिङ्गादीनां
भुलादिनिर्णययोग्यता । वि. ३।३।१२. ● 'प्रमाणत्वा-
प्रमाणत्वे लिङ्गादीनां अविशक्षते । पूर्वं. सह विशदस्या-
विशदतागिरूपने ।' वा. ३।३।१३ घृ १८०.

२ लिङ्गादिप्रमथा अर्थवादप्रमथा च स्मृतिः
श्रुतिप्रमथा स्मृताः कश्चते । अन्वगतार्थोः । वा.
३।३।१।४ घृ ८६०.

● 'लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत्' । (३।३।४) तेषा
मन्त्राणा अर्थः यथा व्यक्षि तथा लिङ्गोपदेशो भवति इति
स्तुत्याल्लक्षणम् । सु. घृ. ११२.

● लिङ्गक्रमयो' उपदेशप्रमाणात् अतस्तानर्थक्य
प्रसङ्गस्य चोक्तवत् प्राक्त्वम् । सोम. १।१।१५.

● लिङ्गक्रमयो' विशेषेण स्तुतयानुधिकरणे बंधितः
'अर्थेन त्यक्तव्येत' इति । स्थितोदाहरणमपि यथा
अन्यनुशासनान्मनुस्मृतयो' प्रसक्तक्रमयोः 'उपहृत उप-
हृतस्य' इत्येव मन्यो आम्नाती । तौ देनवामान्यान्
तथैव अन्नतया प्राप्नुतः 'उपहृतः' इत्यनुशासने
'उपहृतस्य' इत्यनुशासाम् । न तु तथा सामर्थ्य-
मास्ति इति विपरीत शेषत्वम् । यावद्वि स्थानेन
प्रकरणसुत्याय एक्यापभक्त कश्चते तथालिङ्गेन श्रुति
कल्पितया शापितो विनिर्णयः. कृष्णकल्पितलिङ्गश्रुति-
पदस्यैव कर्मण्य बाधः । तथा परिवाणनस्थविषयानानु-
सादिनो 'परिवासि' 'युवा मुनसाः' इति वा
अग्नीषोमीवपरिवाणश्रुत्ये प्राप्ते लिङ्गात्सवनीयार्थद्वितीय-
परिवाणान्नतमपि । कथं न मनोताग्नीषोमीकमनावन-
कस्येन लिङ्गेन अश्वेयसवनीवपुष्पागाद् इति चेत् । न ।
'बचनान्नयथाधर्मैश्चि स्थात्' इतिवत् उच्यतेश्रुति
कृतविनिर्णयकल्पितप्रकारादरेण अग्नीषोमीशब्दात् ।
एव हि आह 'यथायथेदेवत्यः पशुशोभ्येन मनोक्त
कार्यो' इति । अतया हि अगा लिङ्गेन उच्यन्-
माणा मनोता वाचिता । द्विदेवत्येऽपि एकदेशस्यैव न वेच-
तामिदेवत्येन अग्नीषोमीयात् उच्यतेष्वित्यर्थः । यद्वा
एवताय स्थानात्पत्तयैव स्थानम् कार्यो एव इत्यत्र
सयोमता कार्यो इति अनुपायते । वा. ३।३।१।४ घृ.
८३६-८३७. ● लिङ्गक्रमयो'विशेषे' 'उपहृतः उप-
हृतस्य' इत्यनयोः यथाकर्म पाठान् प्रसप्रतिपन्नशेषत्ये
क्रमेण अगन्ते लिङ्गात् वेपरीयम् । एव क्रमान्तविशेषे-
द्वि द्रष्टव्यम् । सौमतेयते तु अन्येदेवत्यनिर्णयिणी

अ यदेत्यानुम वचस्य आम्नातस्य तदेवत्यानुमनमेन वाच । कौ ३।३।७।१६ ५ ३६०

ॐ लिङ्गकमसमाख्यानात् काम्ययुक्त समाप्तात्मन् इत्यत्र इन्द्रादीना कर्मणो बहिरिरेष उद्गात प्रतिपादित । कु ३।३।१८।१९

ॐ लिङ्गकमसमाख्यानात् वाम्ययुक्त समाप्तात्मन् । ३।३।७।२०॥

इह काम्यवाचानुमक्यत्वात्समुदाहरणम् । ' इन्द्रादी रोचना दिव ' ' प्रार्थयिष्य ' ' इन्द्रादी नरति पुर ' ' अथद्रुवम् ' इत्याद्या ऋच । आहणे च काम्या दृष्टय श्रूयते- ऐन्द्रामेन्द्रादृक्कपाल निर्वपेद् ऋच उवाचा निरायु ' ' ऐन्द्रामेन्द्रादृक्कपाल निर्वपेद् भ्रातृ यवान् ' ' अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपाल निर्वपेद्भ्रजाम ' ' अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपाल निर्वपेत् भयलनमिमोरम् ' इत्येवमाहय । तदेता याज्यानुवाक्या प्रति संदेह, कि चातिस्त्रिद्वैन्द्राम कर्म तत्र सर्वज्ञानेन ऐन्द्राभ्यो न याज्यानुवाक्यायुगलेन भवितव्यम्, उत एतस्यामेव ऐन्द्रायामित्ये काम्यायामिति । एत वैश्वानर्यो याज्यानु वाक्या । एव सर्वज्ञानेनयावादात्म्या लिङ्गस्य विनि योक्तव्य निरुप्य इदानीं लिङ्गस्यै विनिषेवत्तरमुत्त प्रमाणात्काम्यात्मन्येति तत्रत एव विशेषश्चित्यते ।

अत्राय पूर्वपक्ष — यद्यप्यन येनैव क्रमेण ऐन्द्राया स्थान कर्माणि समाप्तात्वा तेनैव क्रमेण तदेवत्यानि काम्यधमारायुक्तानि नान्यापुषेयानुवाक्ययुक्तानि अपि श्रूयन्ते । तथा च एते क्रमेण समाप्तया च तद्वृत्त रत्नैव या शानुवाक्याविनिषेयो युक्त । तथापि लिङ्गस्य समाप्त समाप्तयातय त्वविरत्तात् ऐन्द्रायादिप्रसंगत- सामर्थ्यत्वमेव लिङ्गा क्रम्यमाप्तयोर्नोपिपत्तात् इन्द्रा यादिदेवताकर्ममायाद्गत्येव याज्यानुवाक्याना युक्त मिति । एव प्राप्ते, अमिथोयमे । मधेदेव यदि समाप्त- मन्पनिषेव लिङ्ग विनिषेयक भवेत् । अथादि प्रहाशतसामर्थ्ये हि लिङ्गम् । न चापदिस्वरूपे विनि योग समपति, वैश्वानरसङ्ग्रहम् । समपति तु तेषा यास्य पूर्वीवत्त्वे । न च साम्प्रत्यसंशयमत्रेण यायापूर्वीवत्त्व लभ्यते । तेन एव साम्प्रत्यसंशयमत्रेण प्रसङ्ग

या समाप्ति, तत्र तदपेक्षयैव लिङ्गस्य विनिषेय कत्वम् । अत्र तु वाक्यप्रवरणयोर्भावप्रादि क्रम समाप्तयोश्च न भवेत्, तदा लिङ्गस्य विनिषेयकत्वमेव न स्यात् । तेनात्र क्रमेण या शानुवाक्यायामेन्द्रामपि सम्भेदिति साम्या गस्यथो न चय । तत्र किं कुर्वन्ते इत्याह्वामिति निरीपापेक्षाया स्वाभिवेषसमवेतायस्य ताने विनियुज्यते । यत्र पुन क्रमेण गाम्नात्तरपे जातेऽप्यपेक्षा, कार्यद्रव्यमाधारण हि लिङ्ग मन्वित्वात् वेत्त न विनिषेयत्वमर्थम्, तत्र विनिगमप्रातिपद्ये समाप्तयाऽप्याधीयते । यथा केवलाग्निदेवत्वस्य कर्म क्रम आगैयो कर्तुं गच्छते । तस्याश्च लिङ्गन रूप द्रव्यधर्मवत्त्वे समिप्यमात्राप्रसंगान्न इत्यमालात्प्रसङ्ग शन च । तत्र यदि चात्यासमाप्त्या नाधीयते, तदा अत्र म्यात् एमिप्यमात्राप्रसंगवनार्थत्वमेव स्यात् । तत्र सं समाप्तया तु इत्यनेन अत्रय इतीज्यानादेवत्वात्कारण सामर्थ्य मानस्य कल्पते । यद्यपि अमिषानसामर्थ्यं न देवतायै, किन्तु यागयान यविवापाराश्रित्वत्वात्मेव । तथाहि, समाप्तयाक्तिप्रयागविषयमाप्त्यनुष्ठेतेन इव मानदेवताप्रसंगम एव लिङ्गेन विनियुज्यते । तदुक्तम्- ' नासति श्रुतसक्ये सामर्थ्ये विनिषेयकम् । येन च क्रतुसप्त-वर्तन काम्यार्थत्वा श्रुता ॥ ' इति (वा घृ ७७१) । अत सर्वत्र साम्प्रत्यसंशयक एव लिङ्गविनिषेय इति । प्रयोजनम्-पत्नीकम् । सूत्र तु लिङ्गकमसमाप्त्यामि काम्येतिवद्भवेव मत्र समाप्तात् न सर्वत्र यातीत्यर्थ । तौत्वा

ॐ लिङ्गकमसमाख्यानात् वाम्ययुक्त समाप्तात्मन् । ३।३।७।२० ॥

' ऐन्द्रामेन्द्रादृक्कपाल निर्वपेद् प्रजापाम ' ' ऐन्द्रामेन्द्रादृक्कपाल निर्वपेद् ऋच उवाचा वीट ' इत्याद्या काम्येदयो विहित । एव काम्यधमाराड वाम्ययाकृते इन्द्रादी रोचना दिव • स्पष्टद्रुवम् ' इति ऐन्द्राम याज्यापुषेयानुवाक्यायुगल चाज्ञातम् । तत्र किं चापत् निश्चि ऐन्द्रम कर्म तत्र सर्वज्ञानेन अनेनैव याज्यानु वाक्यायुगलेन ऐन्द्राम भवितव्य उत उवाचा प्रथमाया येन ऐन्द्राभ्यो इव युगल भयन तु अत्र च इति

यम् । नने तु सति समापदात् पूर्ववत् तेन अनुपपन्न-
स्यात् । तदभिनिक्रमैव लिङ्गं भुवि नन्वकीच्यन्म
विनियोगे परिहृतो भवति । समात् सम्यक् सूचित
मिति ।

गा— मनसाग्ने इदेह , किं यन्नत चापर्थं
मस्ति, तन्नत सन्न विनियोगेन च मन्त्रे नमसमाग्ये
वशित्वा, उत तदनेन काम्येति चेति । तदर्थं च नि-
लिङ्गमि ध्रुव्यादिन्व निरोक्षणेन विनियोगेनम्, उत
अनुपपन्नो बन्धप्रमाणमन्वपि अर्थे च व्यापारविरोधमने
प्रमाणं भवेति । तत्र ' लिङ्गस्याप्यन्येदंक्षस्य मन्यन्ते
विनियोकृतम् । तद्वृत्तीय क्रमात्प्राप्त्यास्मिति
मर्त्याना भवेत् ॥ ' न्याय्यावतिष्यत्प्राप्तवत्स गान्
मन्त्रस्य अस्मिन् प्रयोगेन मथित्वम् । तत्र मन्त्र-
स्यप्रादेन ' उच्यते मन्त्रे प्रकाशोऽस्मिन्, अतोऽन-
विनियोकृतम् ' इति युक्तिस्तयते । न च निष्प्रयोगस्य
प्रकाशमथनम् इति ह्यहोरेण सन्नतं वस्मात्प्राप्तवन्मि-
न्न एव गन्तव्ये, किमप्यप्रमाणेन । तत्र अथवा
न्याय्या प्रान्त् । इति ह्यहोरेण लिङ्गात् स्यात्प्रथमम् । इति
प्राप्ते, ह्यम् । ' मन्त्रे प्रयोगेनानेका मन्त्रस्यास्ति,
सदापि तु । नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोऽस्य
(मन्त्रस्य) सम्यगी ॥ ' नहि अर्थेतिममि प्रयोगेन
प्रमाणम जरेण ल्पु सन्नम् । न च सामर्थ्यमात्रेण प्रयोगेन
किंचित् समर्थते । अन्वदिस्वप्राप्तप्रतिपादनं साम-
न्याय्यमर्थे । न च तात्प्रथमत् एते काम्येति । काम्य-
पूर्वगतनन्वप्यप्रमाणत्वात् न सम्येन वप्रमाणमन्त्र-
तरेण सामर्थ्यमात्रात् सिध्यति । ' पूरा प्रपिप्रमाण ' इत्य-
स्य तु भावस्यस्य यागसन्नवत् (यागस्य
करात्) ननुव्यवसिद्धि इति न्याय (३१२१५) ।
न चाभिर्पूर्वादिना सुवदिन्व नत्वमसिद्यत्, येन कृत-
स्यमन्येत् । तेषेऽपि तल्लक्षणत्वात् ह्यहोरेणामपि मन्त्र-
वशदेतिहासादिभि र्मन्त्रोत्पत्तिपि प्रतीये (मन्त्राय
प्रार्थित्यु म्पावीथरन्-तान्प्राप्त्यन्नसुरैरुत्पत्तिव इति
पाठमानदेन ह्यहोरेणामपि र्मन्त्रो र्दिरपि सभायाय
गमात् तेषे संभोगोऽस्ति इत्यथ) । तस्मात् नु-
चनप्रमाणम दर्शयित्वाम् । न च मन्त्राण्डस

क्रमसमाख्यानाधिकरणम् प्रमाणमस्ति । ते च काम्येतिष्येन्,
-नि तैरे विनियोगे, न कस्यान्तरे । न च कस्यान्तरेषु
सम्यकपेथना एषा मन्त्राणा तत्र विनियोगे, तेषामप्यन्त-
न्तरेणापि स्मृतिविधिदे एकात्तो मन्त्रोत्पत्त्याम् । यत्र तु
एकात्ते, तत्र मन्त्रेण सामर्थ्यमात्रादपि तादर्थ्यम्, यथा
अर्थेणमन्त्रे अनुपपन्नाऽस्तम् । नहि तत् विना अनुपपन्न
विनियोगे । यथा च आत्मज्ञानस्य तपस्यविकल्पकना
उत्पन्नोत्पत्तिवत् । इत्येधात्तामावात् न कस्यान्तरेषु
विनियोगे । क्रमसमाख्यानात् काम्येतिष्येन उच्यते
यथासमात्त च साम्याऽनुपपन्नत्वेन विनियोगे ।
समात्तमस्यमन्त्रमपि तास्तेषु साम्येपादौ नमसहितेन
लिङ्गेन विनियोगे । (अथमन्त्रस्य कर्मिन् प्रथमदेवता
प्रकारात्प्रमाणत्वात् । यथा मोमारीदेतिष्येने आम्नाताना
मानवीनामृचा मथानदेवतामन्त्रमन्त्रसामर्थ्येऽपि नृत्तम्,
नचिन्मन्त्रो यथा ' अथवे रवोऽपे पुटोहाप्रमणक्याल
निनयत् ' इत्यतिलिङ्गम आम्नाताना ' वृत्त्या पाठ ' इ-
त्याम्नात् ।)

मौ— पूर्वोक्तैरे वप्रमाणवशदे मिरुतिदे लिङ्ग
स्यापि इह तस्मिन्प्राप्तं प्रकाशेनं अनन्तरं समाति ।

मोम— मूर्तार्थेषु — तद्विधिनिर्द्धारणान्तरमात्
मन्त्राणां च साम्येपन्न इत्यन्वित्यादिवाक्येऽस्मात्सिद्धि ।

वि— ' एतन्मन्त्रेण मन्त्रा याथा अनुपपन्ना
नमात् । अण्डवैस्त उपासिद्भि र्वाचा विनियोगे
ऽथवा ॥, लिङ्गं क्रमसम्यक्यान्वा प्रान्त् उच्यतेम् ।
अनन्तरमपि मन्त्रार्थं याथा सन्नतं वा इति ॥,
समाख्यानात् काण्डयोगे क्रमदिष्टेषु योचनम् ।
-अपेक्षिते देवमान गति काम्येभ्यश्च ॥ '

आह— काम्येतिहासे इत्यन्वित्यादिदेवता काम्येभ्य
समाम्नाता तेषु मन्त्रेण मन्त्राण्डे तद्विद्वा एव काया
या ननुवाक्यवाक्येऽस्मिन्नेन समाख्याना न्यायुत्तकथ-
मन्त्रा समागता । ते लिङ्गादिद्वन्द्व्यादिदेवत्वस्य
तावद्भवम्, न तु ह्यन्वप्रमाणमन्त्राणां च काम्येतिमान्य
ह्यम् । न च सामान्यस्य घटोत्पत्तिसमागमात्वे लिङ्ग-
मानेन विनियोगेयोगे नमन्त्रप्रयोगेनासाहाय्येऽस्तिनेन
सामान्यस्यवशेयप्रमाणत्वात् अथ इत्यादिदेवता-

प्रकमाने मन्त्रविनियोगोपपत्ते । न च उद्गाहिस्वरूपे
 आरभ्यैवात्पूर्वोपाहारत्लक्षणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम् ।
 इदमप्यदिदेवतायाः शुद्धत्वं कल्पयामिचित्स्वेन लक्षणो
 पपत्ते । अर्थाचारित्वेऽपि वा लौकिकत्वात्साध्यादेर्वैश्वानरादेव
 निश्चरणापत्तौ गरिरोपादेवापूर्वोक्तोपमिते । अत्रो
 लिङ्गमात्रेण क्रमसमाख्ययोर्वापत्त्वं सर्वायंत्वम् । इति
 प्राप्ते, आचाराद्भावेन योग्यतात्पर्यं लिङ्गस्य विनियोज-
 कत्वात्प्राप्तेर्मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणा
 पापयोग्ये विनियोगेन निराकाङ्क्षतया समाधान लिङ्ग-
 मात्रात् सर्वायंरोपपत्ति । अतश्च वाक्यप्रत्ययक्रमदिवा
 धामान्तरसंश्लेषप्रमाणेन सत्तदासाक्ष्योत्पत्त्यात् तत्र
 तत्तदुक्तत्वेऽवगतौ द्वारविशेषः एव लिङ्गाद्यगमभवेत् ।
 न च वाचसंकीर्णसंस्थेन प्रख्यादिवापत्तौ, मन्त्रविशेष-
 निवृत्त्या तेषां मन्त्रादकालोत्पन्नमन्त्रयोर्नानाकाङ्क्षा-
 वेत्यात्मनुपस्थितेन तेन वाक्येन बाधयोगात् । न चैव
 प्रभवेन विनियुक्तत्वात् तदुत्पत्तेः विनियोगे अत्रुत्पत्त्यादि
 पूषणुमन्त्रमन्त्रस्य प्रकरणेण शौण्डेयं विनियोगाविति,
 प्रमाणद्वयसाधनेतिपत्तत्वात् मन्त्रप्रयोजनासाक्ष्यवेत्या
 प्रथमप्रमाणस्योपरिगतत्वात् वाचकरोपपत्ते । अतश्च
 प्रकृतेः साधयोगात् क्रमसमाख्यातुयोगात् काम्येष्टिप्रिय
 रश्मेर मन्त्राणां । न चानासाक्ष्योत्पत्त्यक विवेदिति
 अर्थाभिव्यक्तिरुत्पत्त्युत्पत्त्यादेवसाक्ष्योत्पत्त्यावत्ये प्रमाणा-
 भावात् । अत्रुत्पत्त्युत्पत्त्यावत्योपपत्त्यादेवसाक्ष्योत्पत्त्यावत्ये
 तद्वेगान्तरं करणनेति तस्य युक्तं । अत्रुत्पत्त्यावत्योपपत्त्या
 संवत्त । देवत्वरूपसाक्ष्यविद्यमानत्वं आनुपूर्वीविधि
 ध्वरणेनेन वृत्तं प्रायः साधप्रतिपादनं प्रयति करणत्वा
 साधविधित्तु अत्रुत्पत्त्य इति देवत्वम् । अतश्च अपि-
 चात्, अन्वविचारोऽपि वा साक्ष्योत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये
 नर्थाय विनियोग । अत्र एव साक्ष्यविधी भावात्साध्या यत्र
 न विधीते यथा अर्थान्तेन विनियोग्यात्प्रधाने वा, तया-
 काङ्क्षोत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये साध्यावत्योपपत्त्यावत्ये
 विनाऽपि भावेन लिङ्गमात्रादिनियोगः । अत्रुत्पत्त्यावत्योपपत्त्या
 साक्ष्योत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये साध्यावत्योपपत्त्यावत्ये
 अत्रुत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये साध्यावत्योपपत्त्यावत्ये

अत्रियमानद्वयान्तरं सन् प्रथमादित्रये कारणाभावात् इति
 विशेषान् सामिपेनीयु निवेशे प्राप्ते समाख्यया क्रमनु
 वाच्यार्थाय निवेशः । सामिपेनीयु तु अन्वधाप्रमाणम् । न
 चैव मन्त्रोपपत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये, मन्त्रोपपत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये
 नान्तरशुद्धरोध्यावत्यावत्ये पूर्वमात्रेणैव प्रकृतं पठितं, तत्र
 तत्तदुत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये यात्रावत्ये निवेशासम्भवात् समाख्य
 चापेऽपि नमन्त्रावत्योपपत्त्यावत्ये निवेशेनैव निवेशे
 सामिपेनीयानुपपत्त्यावत्ये । अतः लिङ्ग काम्येष्टिप्रिये विनि-
 योग इति ।

मण्डन— 'काम्ये समाख्यानत्वेन वाग्या ।'
 शंकर— 'मानन्दरे (शक्ति) प्रया लिङ्गम् ।' प्रया
 प्रमाणम् । ८

० लिङ्गाद्यगमम् । नक्षत्रं तावका तिस्रो राप
 इत्येवमादिषु । नैकराये निरुद्धत्वात् लिङ्गा-
 नैकराजसम्भवात् ॥ अर्थमन्त्रेणै व तद्वैश्वानरात् न
 निरुद्धत्वात्प्रयत्नेषो षडते इति । श्रौत्या द्यपदे
 ५८ । अर्थोपपत्ते- 'तारसादिमती तथा । स्त्रीवा-
 धान्यत्र दृष्टं स्यात्, कथंनिद्वेह समवेत् ॥ २१२ ॥
 शब्दमात्रप्रतीत्या वा, दृष्टव्यौ वैश्वानरात् ।
 संस्तरानप्रमत्तसाधनैर्यथा पातश्लेते मते ॥ २१३ ॥
 तेन लिङ्गाद्यगमत्वात् सद्भावः स्यात् प्रमाणत्वात् ।
 अपेक्षाभेदत्वात् विशेषोऽपि न विद्यते ॥'
 २१४ ॥ साक्ष्योत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये अन्वय विद
 मानमेव अत्र नक्षत्रादिशब्देषु भास्यैव अत्रागच्छे ।
 अथ पुनरपि साधने आतिरिक्तम् । एतत्, अर्था
 साधो न स्यात् । अत्रुत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये
 गितु लिङ्गं प्रयत्नात्पुत्रत्वात् साध्यावत्ये एतेन ।
 मन्त्रावत्योपपत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये
 इत्यत्र अन्वयम् । ये प्रायः स्त्रीवादिभि र्वाच्यो
 यमा दृष्टाः, नैरुत्पत्त्यावत्योपपत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये
 प्रयोग एतान् कल्पयामिषुत्पत्त्यावत्ये । स्त्रीवादिषु संस्तर-
 प्रयोग एतान् कल्पयामिषुत्पत्त्यावत्ये । अत्रुत्पत्त्यावत्ये
 अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये
 अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये अत्रुत्पत्त्यावत्ये

● लिङ्गत्वं अन्वयानिवादात् अन्वयार्थदर्शनात् अवि-
धारयते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१ .

● लिङ्गवर्धनात् । ३।३।१३।३०॥

सोमप्रकरणं प्रवेद्यादिप्रकरणत्वं ऋत्विजं अव-
शिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्याधानात्प्रकृते. तद्वैगुण्येऽपि च दक्षि-
णालाभात्प्रकृत्याधिसातात् स्वामिन एव कानात् प्रथम-
फलमोक्तवृत्तवत्कलाधानात्वात् उच्यते; तद्वैगुण्यमात्रं
मोक्तवृत्तान्तरान्तराध्याय्या नृद्धिः । तस्मात् उत्सवैव
धनने इति । सु. पु. १५१४.

● लिङ्गप्रकरणार्थां ऋत्विजः । यथा- 'दसोपूर्णा-
मासवकरणे 'दृश्यावर्धनेनिके' 'उल्लारादि स्तुति' ।
अत्र ऋषेण आस्त्ररथमात्रस्याहं हस्ताननेजनम्, लिङ्ग-
प्रकरणार्थाया नु हस्तावनेवन उर्ध्वशीप । वि. ३।१।१४.

● लिङ्गप्रकरणविरोधे पूषातुमन्नापि उदाहृतं
व्यापि । शेषानेकत्वे इदम् । शेषानेकत्वे तु निर्वर्णा-
सिपु लिङ्गेन 'देवस्य त्वा' इत्यादिना प्रकरणप्राम-
मन्नात्प्रसाध. । वा. ३।३।७।१८ पृ. ८३९. ● लिङ्ग-
प्रकरणविरोधे शेषानेकत्वे पूषातुमन्नाप्यस्य प्रकरणेन
दर्शपूर्णमासयोर्विनिर्गोणे यानि समाह्वयसहस्रकृतलिङ्गात्
पृथक्देवस्यर्मात्प्रसम् । इदमुदाहरणं च निद्वन्द्वत्वात्
मन्त्रस्य अविनाशप्रकरणविरोधे ज्ञेयम् । मुख्यप्रकरण
विरोधे तु अन्यसूत्रम् । शेषानेकत्वे तु पूषातुमन्नाप्यस्य
प्रकरणत्वात् आश्रये प्रकृते मुख्यलिङ्गेन अतुमन्नापेन माध. ।
शौ. ३।३।७।१४ पृ. १६०.

● लिङ्गात्वेन वागभ्युत्प्रेष्यधानत्वं 'आकाश-
स्वलिङ्गात्' इत्यत्र । परानाम्. ६. २।१-२ ● लिङ्गात्वेन
स्वात्प्रकृत्यत्वं दर्शो पूर्णमासे च विप्रसन्न विनिर्गोण्यत्वं ।
वि. ३।१।९.

● लिङ्गवाद्यं प्रकरणार्थेन न युक्तं । उच्यते ।
१।१।३।४

● लिङ्गात्तान्त्र्यं ऊहः यथा- 'कल्पसि दृष्टाति'
इति परब्राह्मणम्, गण्डे च 'पयुगलि इन्द्रोऽपि'
इति । गाल पृ. १२६.

● लिङ्गात्प्रत्ययविरोधे ऊहः क्वचित्- यथा 'ग्राम्मा
मी. शौ. ४२१

अग्निं भरत' इत्यत्र अग्ने इति पदं पुलिङ्गैकत्वम्
(प्रज्ञौ) । 'महा आत्ममेत' इत्यादिषु (विकृतौ)
'प्रणयः' इत्येवं स्त्रीलिङ्गप्रकृत्यन्तरेण 'प्रणयोऽपि
भारत' इति ऊहः । गाल उ. १२७.

● 'स्वर्गात्माः' इत्यत्र लिङ्गवात् गण्ड्याया अग्नि
उद्देश्यविशेषणत्वेन अविबक्षितत्वम् । सोम. ३।१।४.

● लिङ्गवाक्ययोः लिङ्गं पक्षीय. । वृत्तः १ अर्ध-
लिङ्गप्रकृतौ । यत् 'स्वोन ते' इत्याह प्रत्यर्थं उदानकर्तव्यः
अभिधानसामर्थ्यं तन्मुद्रम्, 'तस्मिन् सीद' इत्यस्य
पुनः पूर्वेण च एववाक्यतादुष्फलास्य भवति जगन्मयम् ।
तत्र पूर्वस्य मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्यात् उपसरणे विनि-
योगः उक्तो भवति इति संनिर्गुणे लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः ।
उत्तरस्य तु उपबन्धिते अभिधानसामर्थ्ये ह्य. भ्रुयर्थः
इति लिङ्गान्तरितः विप्रकृत्यो भवत्ये इति । भा. ३।३।७।
१८ पृ. ८४९-५०. ● लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे शेषा-
नेकत्वे 'स्वोनोऽप्येति दोषस्य वाक्येन मद्दन् प्रति । सीदे-
त्यस्यैव लिङ्गेन तेनाय पूर्वस्यन ॥' वा. ३।३।७।
१४ पृ. ८३८ ● लिङ्गवाक्ययोः- समुदायावयवविनि-
योगाय वाक्यसामर्थ्ययोः सहप्रतिष्ठितयोः असमर्थविनिर्गोणा-
सम्भवात् यावत् तावत्वेन पूर्वो भाग. उत्तरार्थाभिधान-
समर्थं, (स्वोन ते उदान ०) उत्तरो वा पूर्वसमर्थ-
(तस्मिन् सीद०) इत्यनुगीगते, तावत् प्रत्येकभाग-
वर्तिना सामर्थ्येन पूर्वस्यापि स्वार्थे परस्यापि स्वार्थे श्रुति-
स्तुतिना । तत्रैव यावत् इत्यत्र विनिर्गोणकृत्यनुमानाय
प्रत्ययते तावदिदं विनिर्गोणे सिद्धे विराभाङ्गुल्लाम्
प्रकरणान्तरस्य न कश्चिदपि हेतु भ्रुयनुमाने इत्यनुप-
कातमूलो विनिर्गोणो वाच्यते । मन्त्रस्यापि हि पूर्वस्य
पूर्वार्थे शीघ्र विनिर्गोणः उत्तरस्य चिन्नेण । तयोत्तरो-
त्तरस्य शीघ्र पूर्वस्य तत्र चिन्नेण । शीघ्रविनिर्गोणस्य मन्त्र
चिरविनिर्गोणो नास्ति । तथा अर्थोऽपि प्रथमावगत-
मन्त्रवक्तुं नेतरं यस्यापि । सूत्राधाने च संभवात् न
परोपसर्जनं प्रतिषेधते । हस्यन् लिङ्गं नृपीय. इति
मित्रा चान्य विनिर्गोण इति । वा. ३।३।७।१८
पृ. ८२२.

• लिङ्गशास्त्रप्रकरणस्य नाममाह्वयानां विचारः ।
 'सर्वं भागवदा शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ।
 वाक्यं तु पदसंवाचमात्रमित्युदितं पुरा ॥ १ ॥
 इतिकर्तव्यतावाद्वा प्रक्रिया द्विविधा च सा ।
 पाठानुष्ठानसादृश्यमेवेन द्विविधः प्रथमः ॥ २ ॥
 महात्मा चौगिरी संज्ञा लीक्रीनी विदिती तथा ।
 विनियोजकमेवापदिष्टि भाष्यरिदो विदुः ॥ ३ ॥
 ननु वहिर्मुखस्य प्रथमप्रपञ्चेन लिङ्गेन अपूर्वगणध-
 रितोपनिर्दिष्टं विनियोगः । द्वापञ्चेन अत्रोपु लिङ्गस्य
 विनियोजकत्वं नाप्युपैतु । ध्रुवैश्च अनापि प्रथमप्रपञ्चा
 साधनविशेषाद्भूतविद्वेषे भवति । अत्र चाप्ये विदोः
 यत्र विनियुज्यमानस्य गन्तव्यं लिङ्गविनियोगान् प्रागेव
 येनापि प्रमाणेन ननुप्रकथोऽपेक्षित । तदभावे
 लिङ्गविनियोग एव न समस्तीति लिङ्गमन्त्रमाणाक-
 नादित्यत्र प्रतिपादितम् । प्रथमविनियोगस्तु ध्रुवि
 विनियोगान्तरे एव निवेदकत्वं च प्रयोजित । मन्त्रे
 ध्रुवि यानि मन्त्रेणार्थाभिधायित्वमितिवाचानि तत्रिन्दि-
 पदानि तेषां वाक्येनैव निराकारिषु विनियोगः । प्रथम
 विनियोगान्तु प्रसन्नार्थिनाम् । नि पुत्र प्रथम इतिकर्त-
 व्यतावाद्वा । कस्य पुनरितिकर्तव्यतावाद्वा । भाव-
 नात् इति वनेत्याम्भमात्तरादिभिः भागवतार्थो उच्यते ।
 भावना हि प्रतिशब्दकालप्रत्यया तद्विद्वेष्यं वरणा-
 पेक्षते । तत्र प्रथमतया प्रकृत्यर्थं उच्यते 'यामेव
 स्वर्गं मारयेत्' इति । तत्र चयमितीति कर्त्तव्याद्वा
 भवति । तेन भाष्यविद्वेष्यं भावनायां परम्यमान-
 मितिर्द्वैतवादानं भावयितुमुच्यते । न तु स्वस्वेष्य
 भाव इतिकर्तव्यतायां मन्त्रो अर्थेति । न हि
 भाष्यपूर्वैः कथंमिति । मन्त्रेति तु भाष्येत् इतिमिति ।
 ननु 'स्वर्गं मारयेत्' इति मन्त्रे भावना च कल्प्य
 उच्यते इत्येवमितिमन्त्रे तत्र भाष्यकारेण कल्प्य
 भावनामित्यन्तु भाष्ययुक्तमिति कर्त्तव्यतायां पर-
 म्युक्तं मन्त्रं, भाष्ययुक्तम् । उच्यते । कर्त्तव्यमेव
 प्रथम भाष्यया संभवते तन्तु भाष्यमन्त्रस्यैव भाष्य
 मन्त्रोऽपि यमेव कथं न भावयितुं शक्यते
 इत्यर्थेऽप्येवोपेक्षते 'यामेवमन्त्रं इत्येव स्वर्गं मारयेत्'

इति । न चैतान्ना भाष्यं करणत्वज्ञानि । इत्यन्त
 मन्त्रीविजदुपरिसेरिति तत्रभावे भाष्यकारोपेक्षेत् ।
 एव चापूर्वे इते तत्र एव कथं निष्पत्तिव्यवधारणम् ए-
 कर्त्तव्यत्वं तु सक्तमन्त्रीति कर्त्तव्यतामेव 'इत्यनेन
 यामेवमन्त्रं कर्त्तव्यम्' इति । तत्र इत्येवमेव पराकार-
 गतवन्ते । तेन भाष्ययुक्तमप्यन्तर्लिङ्गमात्तु
 वाट्कियमन्त्रं दीपनीयापूर्वैः परंपर्याति । एतच्च उक्तं
 दिव्यं उच्यते । तेन अपूर्वभावनायां प्रथमप्र-
 पञ्चवन्ते । प्रथमभाषना हि भाष्यमपेक्षते, परमभा-
 शेत्यभाष्यम् । अतस्तयोः आकाङ्क्षाविनियोगमै-
 एकाकार्यता प्रथमभाष्योपेक्षा दसंपूर्णमात्रभाषना अर्-
 तापयतीति । तेन विधिपूर्वकं साधनत्वं विनियोगेन
 उरुत्तरजनने घटते नान्यथेति विशेषणस्य प्रथमप्रप-
 ष्यकार्यत्वं कल्पते । तत्रापि च प्रथमोपकारत्वेन ध्रुव-
 कारत्वं समस्तीति प्रथमप्रकारत्वं भावनाइत्येव
 गतना प्रथमार्थिना तदर्थं विनियोगस्य पक्षान् कल्पते ।
 आह च । 'एकभाष्येन शेषासाक्ष्योऽप्यन्तः परत्वात् ।
 उपकार्योऽकार्यस्य पक्षद्वयमुच्यते न ।' इति । एव च
 उक्तमत्रोपकार्योऽप्यन्तः ।
 ननु प्रथमभाषना भाष्य अपेक्षते कल्पक-
 च कर्णोपरिगतमित्याहात्कार्यतायां प्रथमेन प्रथ-
 मभाषना कर्णोपरिगतं कर्णयो न तु तदर्थमेव
 क्रतुना तेन प्रथमदुपकार्योऽकार्यभावे प्रथमं न तु तदर्थे
 इति । कल्पितमपिमेव । न वासाहात्वा स्वन्तेव इत्य-
 णम् । शब्दस्य प्रमाणम्, आकाङ्क्षायां विशेषप्रवृ-
 त्तायां प्रथमे निरपेक्षं किन्तु भाष्येन सर्वैव परंपर्याति
 तत्र चययो योऽपि संनिहितो भवति तस्मिन्नेव सर्वै-
 वाक्यमात्रं भवते । अथ न संनिहितं ततोऽप्यन्त
 योऽर्थं तेन सह परंपर्याति । तदिह 'स्वर्गं मारयेत्'
 इत्येव भाष्यस्य संनिधौ न कृतवन्तः, संनिधौ
 तच्छब्दस्य अर्थान्तरम् । तत्र यदि दसंपूर्णमात्र-
 धृत्यायां एकाकार्यतायां भाष्यस्य परंपर्येत् ततोऽप्य-
 दनेन तदर्थेण स्वन्त एकाकार्यता । यथोक्तं तु मन्त्रे
 दसंपूर्णमात्रे एकाकार्यतायां आकाङ्क्षायां उक्तं उच्यते
 मन्त्रे । अपेक्षितोऽपि प्रथमभाष्यो न चैतन्निधि एव

वित्तः येन प्रयाचयन्नेनेहवावगताऽऽप्तिवात् । तेन दर्श-
पूर्णसमवायकवाक्ययोः एववाक्यतायां गुणप्रधानतायेन
निष्पन्नाया एवादेशितोपकारनिर्घृतिः । आह च । दर्श-
पूर्णमाद्योः उपकारमपेक्षमाणयोः प्रयाजादियु वा उपकार्य-
मपेक्षमाणोपनिषत्प्रत्यय एवोपकारं प्रकरणात् तावन्
कार्थ्यं प्रतीयते । तदन्यथातुपरन्ते. करणोपकारः कल्प्यते ।
तेन उपकारापेक्षामागमिह तावत्प्रमत्तानुमाने न्यायि-
यते । नोपकारोदेर दोषितं तदर्थं वेति । अत एव
पदार्थपूर्वकं प्रत्याख्युपरकार इति तन्प्रज्ञाः । त्रिनिस्तुतेषु
पदार्थेषु कल्पिते चोपकारं त्रिनिश्लेषोपकारात् प्रथमं
उपकारमेव यद्वादीति तत्रोपरान्तपूर्वकारम् । तदेवं
प्रकरणं प्रयाजादीनां त्रिनिश्लेषकारम् । तत्र त्रिनिश्लेषं प्रहा-
प्रकरणमाशान्तरप्रकरणं चेति । तत्र प्रहाराभावायाः प्रकरण
महाप्रकरणम् । तदन्तरगतं शब्दप्रहाराभावा. प्रकरण तद-
बन्धप्रकरणम् । तत्राभिधमन्यार्थानां प्रयाजादियु त्रिनि-
श्लेषकारम् । अतः त्रि निश्लेषोपकारानामपि अशान्त्य
पूर्वसिद्धयर्थे कथमाशङ्काऽह । अन्यथा वाटनिपक्षस्य
दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तिर्न स्यात् ।

कथित्वाह । नाशान्तरप्रकरणं नाम प्रमाण सभाति,
यमेवार्थमज्ञात् । प्रतिशब्दभाषणार्थत्वा हि भावना कथ-
माशमपेक्षते । तत्र यादेवान्नाशान्तरा प्रयोजनापेक्षा प्रक-
रणेन एवमाशान्तरं भवति तावदिततऽऽदि प्रथमप्रकारायेन
सन्त्यते इति सर्वेषां पदान्मप्यनान्वितानां नान्तोप्या-
द्वादिनामः सभक्तरीति नाशान्तरप्रकरणत्रिनिश्लेषाद्वा-
संमनः । अथिकत्वेन तु वाक्येतेर मशान्तरियु विधीयते
इति तदङ्गं नाशान्तरप्रकरणमिति । स नूनं वार्तिके ' पर-
प्रकरणस्यानागद्रे भुनादिनिघातिभिः । शब्दे पुनश्च
तेनैव संज्ञेन तदित्यने ॥ ' इत्यस्मिन् अधुत्पूर्वी । यत्र
ह्यदोदेशेनेव भुनादिभिः किञ्चित् त्रिनिस्तुत्ये तत्र
अवश्यमङ्गस्य कथंभावापेक्षोपपत्तिर्या । हा च यदि
परस्परदि किञ्चित्तदुदेशेनैव विधीयते तान्तरानुपनीत
एव । तयोः सन्तुचोपरान्तप्रयोगे यदत्र असन्तुक्तं विहितं
गतमाशङ्क्यानुद्भूतेः समिविश्लेषोपकारमेव संभवत्येते ।

यौऽप्यङ्गपूर्वणाशान्तप्रकरणस्य स्वारसिर्न कथंमाश-
काऽऽप्तिपठति तेषामि कथनप्रकरणस्य वा अभ्युपेत-

व्येव । अन्यथा दीक्षणीयादियु अतिदेशानन्तरप्रकारात् ।
नेन प्रयाजादुदेशेन भुनादिभिः त्रिनिश्लेषाद्वाक्या मन्थे
त्रिनिश्लेषसंयुक्तविधाय पुनान्ते प्रयाजादुदेशेन अत्रे त्रिनिश्लेषे
मन्थस्यस्य अभ्युपेतप्रकरणस्य अशान्तरप्रकरणत्वात् प्रयाजा-
पदप्रता भवति ।

यत्वेतन्न मृपति तस्य सामिधेयीना त्रिनिश्लेषव-
धानागाथेव सत्येति त्रिनिश्लेषे बन्दीयता प्रकरणेन उपादी-
तस्य प्रयोगाद्वादिदे- निविदिः सामिधेयीना विच्छेद-
प्रतिपादनमर्थकं स्यात् । अथोच्यते उपन्यस्ये श्लेषक-
पदप्रकरणान्वितनाभिधानसिद्धयर्थमर्थतरापेक्षाया मनि-
दिताभि- सामिधेयीनिश्लेषाभिधानं मरुति संनिधानाभावे
तु मन्तताभावात् प्रत्येन प्रकमेतान्यमः शयत्ये इति ।
तदुक्तम् । प्रत्येनप्रययार्थेयोरैव मियस्तरिष्टेः
प्रत्येन हि प्रयानापूर्वमनृप तदन्तरत्वेन तर्पयानं विधी-
यते, तद्वि कर्तुमैवरायत्वात् प्रयानापूर्वैरिययमपाकादि-
बन्तुषायति । 'स्तुतिपदानि च ' निधीनं मनुष्याणाम्'
इत्येवमादीनि सन्नि शेषयानमन्वितमभिधीयते इति
नान्विकनिधानसिद्धयर्थमर्थतरापेक्षा । तस्मात् अङ्गाना-
मपि भारतेय कथमिति प्रयाजोपेक्षाभावाद्वा तदाह
मयान्तरं माशयता । 'मरुति हि सामिधेयीरनुपपत्तं कथ-
मिति त्रिरीयाकाऽऽशान्तमिति ' कथंय न्ययो परकार्य-
रूपत्ये सयति निश्लेषात्तथा मपूर्वणा न्यस्यते. कथं-
माशान्तरा मरुति मरुतिराणा तु त्रिके इति कार्यं हि
तत्पेक्षया निमित्त सामिधेयं निश्लेषामिति तु त्रिरीय-
मात्तं तस्यत् अन्त्येराद्वाऽऽशान्त्यपेक्षा । अथेव कथं तद्वि
प्रयाजादियु आचकोदितेषु मीमिक्षपमाननिधेयः कथं
वा दीक्षणीयादियु ऐष्टिभममितिदेव. । यथा तत्रया भूय-
ताम् । स्वारसिर्न हि निश्लेषकरणमाशङ्का मरुति,
करणान्तरसमुप्या तु नाश्लेषेन शयत्ये । ता दीक्षणीया-
दियु प्रयाजादिदेशेन इति कर्तव्यताकाद्वा कल्प्यते तस्या
च मशामतिदेशमिति. । प्रयाजादियु तु न त्रिनिश्लेष-
कारणोपकारकमरुति इति नातिदेश इति । अशान्तमिधीयते ।
इदमन निश्लेषनीयं कि येन मशान्तरान्तराऽऽशङ्का
कल्प्यते तेन तदेव प्रति हा कल्प्यते उह तदर्थेनादेष
तावदतिरीयेन इति कर्तव्यताकाद्वा कल्प्यते इति । यदि

तान् पूरुः क्लृप्तः ततो वैश्वस्य पनोरदत्त्वेन स्वामा-
विश्रयार्थं प्रविशतिः प्रजापतिर्दत्तेन दस्युणांमा-
विपन्तात्प्रद्वेषेन कल्पते इति न विद्वत्पितृं पिबे ह्यग
तद्वद्विपिदोषविचारे पश्ये । पशुं तान् स्वप-
मानमाद्येष्वपने तदा निष्कादृश्यात् न प्रद्वेषे-
विशेषपिन्दा । कदा तु प्रजापतिर्दत्तेन विद्वत्पितृं
कल्पते तदा प्रकृतिविशेषेन निर्गोत्रत्वात् चिन्ता-
वसत् । न च 'पशो च विद्वदस्यतान्' इत्यन पशोः
अपूर्वनिगाहत्वेन पूरुःकत्वेन विद्वदस्येन वाच्यते
द्विभ्रन ट्राक्षिहमां व्यतिरिच्यन्ते एत मेवैवापदेन
विवायते इति वक्ष्यन्, अहमे विशोपातिदेवविष्वाधि-
क्यात् । न चासौ वमाना येन दत्तितो गान् पूरुःकपूरु-
चिन्ता क्रियेत तस्मान् विशेषतिदेश एव चिन्तते । तथा
च मापक्यते विशेषतिदेशविचारयेन वसति । पशो
ऽऽ दास्योऽन्मन्त्रिभ्यो विष्पन्त उव शैमिह इति ।
विष्पान्तेति विद्वत्स्य प्रारब्धकामाक्षिभ्य चोदनायानान्या
त्रिणाह य च सामान्येन विद्वत्पितृं विद्वत्कल्पते
नानया । अगैवदोषागच्छयत् विद्वदस्येन तावदिति-
कान्तानामाकाशा कल्पते तत्र चोदनासामान्यादनि-
देश इति तर्हि प्रजापतिदु श्रीभिरनगात्पत्न्योमेव
सामर्थ्यात् भावः प्रजापतिरनान् अन्तकत्वेन मौनिक-
विष्पन्तप्रसङ्ग इति समान परंभुगेम ।

तदेतदवाम्यानेष परिहर्तव्यं न प्रजापदान-
गच्छन् यस्य हि दक्षितेन चतुर्णां मन्त्रणैरेव वा देवता
नाम्न वदन्तान् । प्रजापदीना तु मन्त्रणादिभिर्देवता-
मुपदेः नान्यकल्पनिति । यदि तु पत्न्योराचिचकषे देवता
नास्ति, तद्व्यक्त तत्र तान्प्रजापत्याप्यन्वक्तव्यप्रसङ्गः ।
तस्य हि तद्वच देवताया स्वादिनि विधाने 'विशुषां
स्वादीयप्रदानम्' इति मन्त्रवर्णां देवतास्यति वदति ।
ऋगैःश्रोमन्त्रभि तर्हि 'पितृवाराव शकृति' इति दक्षितेनेन
देवताऽभिवचान् नाप्यन्वक्तव्यम् । न यद्ये देवता
तद्वितेन निर्णीयते किन्तु प्रद्वेषे वस्मान्दोषः किंच
असमादायि न प्रजापतिदु श्रीभिरनगात्पत्न्योमेव
पूरुःकपूरुःकत्वेन वाच्यते पूरुःकपूरुःकत्वेन वाच्यते
अपुं तद्वि परिष्पन्तादि ह्यप्रत्येवैवदि न च न

अनर्गुरेयोपनस्य यमाननीयम् । तत्र यदि प्रजापतिदु
शैमिकविष्पन्तो दस्युणीकादि औदव्यालीपन्तः इति
अधिदिदेशो वत् । तस्मिन् प्रपेकमनुशीमाने प्रपन्त्य
कात्रैरुषेः ह्यार् । न च तन्नेन प्रवद्रेन वा सप्र-
धानप्रभवः । कावमेतान् तन्प्रपन्ते विषनामाकष पूरु
हि प्रजापः प्रजापदानुशीयन्ते पश्चादनुवादाः । ततोऽपि
मूकसायादिपरहितः परलोपवादाः । न चैव एते एवं
भवति शीक्षणीयदितु एव ऐष्टिकरिपन्तवत् । न च
यावत्कति इतिचिद्वदमि विद्वान् कतिविद्वत्पितृं
पितोपातिरदत्तान् शयवतेऽभिकातुम् । तस्मात् कति-
देशः प्रजापतिदु श्रीभिरनगात्पत्न्योमेव, तस्मात् प्रस्तो-
पान्यव्यवस्थान् । कष तर्हि विरेकनर्कना अपिरेक-
नाहृतं नैपते । चोदकप्रतिरेव धर्मैःप्रद्वेषातिपूरुः
व्यभिषेचनीयस्य प्रागेव परंभुगत्वात् । विद्वदो हि
कल्पोपपद्यवद्वाः प्रथमे प्रकृतेरेव समीपतन्त्र हि
सुवपन्ते इति गृहेनेवीतापिकरणे मापक्यते वसति ।
एव निशान्तपरेषानस्वापि विकारस्य कर्तापद-
यमात्परंरगत कल्पितानं तद्वच प्रयो भाय ।
विद्वत्पितृं वत् प्राहुःप्रद्वेषे पतिउ नया अन्तरेने
स्वस्य प्रकृतेन चरन्म् । विदेवनातीनातिरे तरे
प्राहुःप्रद्वेषे मरेऽन्तरेनकाटे अनुशीमानाना प्र-
रणेन अगिषेचनीयाद्वत्प्रसङ्गः । न तनेऽन्तरे
अन्त्य वप्यप्राना प्रकृतेऽवगन्तवद्वाहनात्तानाहं
न्तेनकाटे किति इति गामिषेचनीयाद्वत्प्रसङ्गः । यद्व-
माक्यापन्तु पविचावारस्य वदन्त्य श्रुतिरपन्तो वमन्त-
म्यवानवप्येन वदिता तन्नेनोरादाय इतरत्वेन सदर्श
इति तस्यविपन्त प्रकृत्यापदे वच क्षयन् धृते । तत्र
रावपूरुस्य प्रकृत्यापदे वच क्षयन् धृते । तत्र
भवति प्रकृत्यापदे वच । तस्मात् अतन्व्यवस्था
म्युपानेऽपि न कश्चिदोष इति ।

दिविषय पश्यन्म् । एत मावनापानेनापानानुपदानी
केनत विनितोवद न त्रानदीना नापि सनिपतिवत् ।
तेषा हि उवाचय धुवादिपिरेव शिभितोग प्रस्य इ
सहायमायम् । मन्त्रनामनि न हस्वपेन प्रस्यवदं
तद्व्यस्य तु वाच सम्ययचरस्य निष्कल्पस्य तदपि विद्व-

साहित्येनेति मन्त्राधिकरणे वाक्यार्थप्रत्ययसम्प्रदानादि
न्यादिना दर्शितम् ।

संविदन्ति तु ये कार्यमपूर्वं चान्वयगोचरम् ।
न दर्शाद्यङ्गता तेषां प्रयाजादौ । प्रसिध्यति ॥ ' ४ ॥
नार्थभूतं प्रधानं अपूर्वं लिट्वाभिप्रेष उरसवनी-
भूतसङ्घैस्तरपदार्थं वाक्येन प्रतिपाद्यते इति ये मन्यन्ते
तेषां मते प्रजाजादीनां दर्शाद्यङ्गता न भ्यात् कथम् ।
' आत्माहृत्प्रति प्रधानं हि न प्रधानान्तरान्वयम् ।
अङ्गापूर्वन्य येन स्वात्मज्ञानापूर्वसंगतिः ॥ ' ५ ॥
न कार्यन्याये भवतीति न्यायात् प्रजाजापूर्वं स्वरप्रधानभूतं
न प्रयोजनान्तरमपेक्षते । अनेपे च गान्ठितेनापि दर्श-
पूर्णमासपूर्वेषु संगतु नार्हति ।

कथं केनचिदुभये आर्बितासूर्वमितिप्रसमाना-
सति प्रजाजादिवाक्यानि न प्राग्विज्ञानान्तरमनगमनिति
अवधानादिकम् अतुवावकवधमवात् । रिन्तु वागस्वरूप
मेव स्वररस्त्रिषिष्टमुल्लेखयन्ति । उक्तं अत्र यन्निष्ठ
स्वयं चाप्रयोजनीभूतं प्रयोजनरूपविस्मरतिस्थान्ययोभ्य-
मित्यधिकारवाक्यगतं एव लिट्प्रत्ययेन शुभभूतेनाग्नि-
स्वार्थेगमित्यते तेषां च तद्वद्वयं कर्षोपकारदानं च च
सुभूतं सर्वैरुच्यते । न च अणविरात्प्राग् तेषां स्वरु-
पेषु समय समज्जीव्यान्तरापातरूपशामपूर्वशामन
व्याश्रयणीयत्वात् । योऽसी लिट्प्रत्ययं प्रागनूप्रमानायेतया
मद्वि न इदानीं अपूर्वतस्याहस्महणापादिनप्रधानापूर्-
वैदमर्षान्तरगतिपदतया चित्तसाक्षात्परमधिकाशङ्गाभैव
अभिप्रेते न स्वप्रधान विपर्ययिन्त्येतिस्तिष्ठेत् । एत
देवसूर्वमभिप्रेष्ये मान्यकारणेन ' न चापिहितमङ्ग
मगति ' इति विधिरात्प्राग् कर्मणा मद्गुत्पदात्
नाङ्गव समज्जीव्ये । ननु एव एति यस्तु पुरुषप्रयत्न
सोऽनुवाद इत्यपि भाष्यमस्ति धनियानिति नैमिचित्ते
अङ्गप्रदानमन्तरवन्दे तदुक्तं तत्र हि चारुङ्गादेर्भै
अङ्गनं निनाऽप्यपूर्वात्प्राग् समज्जीव्यनुवाद एव
लिट्प्रत्ययं तस्मिन् प्रजाजादीनामन्तरमिति । ' तदेव-
स्मन्निधामानं शङ्कादुभयोऽभिरोचते । प्रमात्र-
परतन्त्रेभ्यो नैतद्रीचिनुमहेति ॥ ' ६ ॥ तथा च
' स्वप्रधानं श्रुते कार्यं तद्व्यापे निमित्तिते ।

वाक्यानन्तरेण संगन्धो न वापे नापि संशये ॥७॥
द्वयोः सद्ग्रासदेहात्पट्टतौ यजमानयोः । मा युवं
हि स्व इत्येषां प्रतिफलप्रकृतिं गमत् ॥ ' ८ ॥ गपि-
कारवाक्येषु तत्रत् अमी लिट्प्रत्ययो विदितमित्येषवाक्या-
भिधानवाक्येन न समिदादिवाक्येषु अन्यनिष्ठं कार्यम-
भिधातुमीक्षते । लक्षणशास्त्रमिदानीं चेत् । न लक्ष-
णायां प्रमात्रमस्ति । विनियुक्तमित्यत्र प्रमाणमिति चेत्,
न, मित्याभिप्रेतयोर्गत्संभवात्प्रतीकत्वात् । न गच्छ स्व-
परानगतप्रधानकार्यवधेन ग्राहकमहत्त्वमयम् । प्रयमित्या-
ङ्गत्वात् न प्राग्विज्ञानान्तरं प्रतीयते इति चेत् । एतदेव
तदि प्रमाणं निरूपयितव्यं अनेन तावत्कार्यमभिधीयते
तर्हि प्रत्ययेवाधिकारापूर्वं उत अन्यदिति, तत्र यदि
कारुङ्गादेरेष तद्विरावानुमेषैः सभावेत् नत पर-
मिज्ञानसाम्प्रदात् त्रियमस्य विनियोगमन्तरात्तदनु-
मन्वते । अथ तु प्रयत्नेन मूयमगणे न तद्विरावानु-
प्रवेशदानं पश्यति तत प्रयमित्याश्रयेन नियोगा-
न्तरमेव प्रधानभूतं सर्वेषामविषयमभ्यरस्यति । इतरथा
श्रुतिवाक्यसङ्गान्तरं पश्चिद्वत् हि श्रुतिनाथ च वाहने
श्रुतानि न तद्व्यापैनापि नियोगान्तरमात् । अत्र च अस्या
मयम तावद् ग्राहकस्य विशेषं गच्छते । विषयानुप्रवेश-
समये श्रुतिवाहकस्य विशेषं स्वमभये तु यथा ग्राहकस्व-
रिषेव स्वात्, लक्षणसङ्गान्तरं । न शैव विशेषे सङ्ग-
माने वाहको यहीतुमीषे मा वाहिष्ठ ज्योतिर्वोमो यजमान-
द्वयस्युक्ता ' सुव हि स्व ' इत्येता प्रतिपदं तत्रापि
हि प्रथमं तावत्स्त्वेव गदेह । किं कश्चित्युत्पन्नैव
यजमानान्तरं सम्यति तत्राविरोधं श्रुतिप्रकरणेन ।
अथवा अमनासम् विशेषं इति तदेव एति यदि
' कश्चित्ते यजति ' इत्यत्र प्रधानापूर्वसङ्गता नियेषसा-
दिश्रयात् प्रत्ययसङ्ग एव भवति तस्मिन् एव इति उल्ले-
नेन लिट्प्रत्ययं सङ्गताश्रयार्थमित्युच्यते, ततो यजमान-
द्वित्वसंभवात्सङ्गता श्रुतिविरोधमनानिश्चयत् प्रत्ये प्रति-
पदं मन्वते तद्व्येनैव दिव्यभूते एतन्पौरुषात्तितादृक्त्वं
पन्थमिद्वयत्वं वा प्रपद्यते ।

विशेष एव तत्र निमित्तो न सङ्गमानमिति चेत् ।
न च तदि अपि नगमत् । न हि निर्धनं न्यायेन

विचार समवति । सत्यि सददेह पथात् निरोधनिपत्र
 प्रविष्यत् समिप्रागेऽपि मवति । यदि मनैव न समि
 दापितु प्रथम सददेह । किं तर्हि समिधानात् प्रवृत्तापूर्व
 नेवेऽस्मिन् भ्रात्रिमर्त्यात् तदाविरोधात् अह्नवप्रवृत्त
 मिति । तथापि पञ्चादशोपदयानां तु स्यात्तत्रैव यथा
 पूर्वपञ्चपायेन निश्चिने प्रतिपद्य प्रवृत्तप्रवृत्ते मितान्त
 स्यायेन श्रुतिनिरोधमतीभासे सति शास्त्रं च्यावर्तत । किञ्च
 मदि निरोधक तत्प्रेयकतादिवत्प्रतिपद्य ततः दक्षावव्यामि
 नामवहन्नादिसायाणा इव प्रयापादिवाक्यमनानामपि
 पञ्चादिगणानां प्रधानापूर्वात्पितृव्यामिषावस्त्वन् इ
 नाम्मुत्तममते । एषा हि तत्र युक्ति । यथाप्रा प्रधानापूर्वा
 नितदाव्यामिषावपि स्यात् । तथा सति उदात्तवैवाप
 शिरश्रीनतशाऽनगतस्य निरोधात्ताविषयता न स्यात् ।
 कार्यद्वये सदाचानुपपत्ते । न सन्न वस्तु युगेवत् कार्यं
 द्वयसमीप प्रत्येत्तु दक्षमिति । इव च प्रवृत्ते निरोधात्
 तत्र चरन्ममिषात्तु नामाङ्गते । तेन यदि निरोधात्तत्रम
 प्रतिपद्य ततो निरोधप्रकारादितिदत्तस्य समिधानागतस्य
 प्रधानापूर्वात्तदस्वाभाविकत्वात् अत्रहन्त्यादिषु स्यात् ।
 अथ प्रतिपद्य तत्र श्रुतिविरोधेन अह्नवप्रवृत्तयुप
 पत्तिप्राप्ते मेव उच्यते काश्चि र्मुक्तिभिः । अथ
 प्रथममप्रतिपद्य अत्रागत एतेराधिकारपूरान्वित
 स्याथ भिन्नादिपत्रमगतमपि पश्चात् निरोधान्तरागत्या
 नाप्यते तदा अह्नवप्रवृत्तमपि श्रुतिविरोधात् न चि
 त्तयम् । तस्मात् अथविशेषि प्रवृत्तवैवाप्यह्नवस्य युग
 यति । यत्रपि च न चाविहितमह्नव मन्वीतत्तदह्नव
 सदनविषय अविहितम् अमिदितम् । भाष्येऽपरवाराह
 विषयस्युदादाभिधाने तु ब्रह्मन्नामनयननाधि
 कारत्वं सतिप्रातिपत्तिमिति तद्वचनमा ज्ञेयत्वतोक्तम् ।
 अथथा कथं तदुक्तं क्वमायत्तगतपञ्चमस्य
 भिन्नेर पुत्रपमनोऽनुवाद इत्येव नदक्षेण भाष्येऽत्र इति
 नेन चाग्वाद्य मन्वये । कथं तर्हि व्यपदेशो विनि
 योगमिषय विषयनिधानवितरण प्रयोगमिश्रण इत्यत्र
 मेतु च्याप्येत् । न अत्रपि विधी समिधेदीना अद्भुत
 शिष्यति । ननु प्रवृत्तमैवावर्तयति विधि श्रुतेन समि
 धेदीनां श्रेयसादीनामिवाद्भुतं निष्पत्ति । यथा ' शौनव

यन्ता ' इति यत्रविषयवितरणेण श्रेयसस्य विषयत्वात् इ
 तुवीयना विनिष्पत्तिस्य प्रधानविधिवैवा विधानम् । एवं
 प्रयातदात्मनि प्रवृत्तेन दक्षपूर्वमात्रोदितिनिरोधे सति
 विधिप्रवृत्तविषयतः निरोधकमूलता प्रवृत्तदानी विधि
 सिद्धताथ इत्यपिप्रायेण इति चेत् । अत्र विधि
 विधि निरोधकमास्त्विति निरोधप्रवृत्तयेन तु नै
 विधानात् इति यति । सिष्यनि प्रवृत्तेनापि चेत् । न,
 तस्यैव विषयनिरोधत्वात् । साक्षाद्भूम्य हि कृच्छ्र
 विनिरोध प्रवृत्तय न च विधिनिरोधप्रवृत्तानां प्रवे
 जनापेक्षा अति समानत्वेनाति धारयधनेन मान
 समानता भावनाः परिशुद्धतात् । निष्पत्तित्वे तु न
 तानमानेण परितु वीति भवति प्रवेजनाप्यस्य । तत्र
 च तथा प्रवृत्तेन श्रेयसुत्तमशोविनिरोधाद्भवत् प्रव
 जादीनां सिष्यनि नानाद्वयत्वविद्वयधनेन समिधेदी
 विधिना भवितामते । एतमह्नवमुत्तु तेषु विधि
 प्रवृत्तविधिनैर प्रयोगविद्व तस्मिन्नेते अत्रविधिस्युत्तु
 प्रविधीयते । तस्मात् उच्यतेप्रवृत्तमिति यथावतात् ।
 तदाप्रवृत्तय प्रयावदीना विनिरोधकमिति ।
 अमगनुत्तुसामानागतस्य, राच विविष पञ्चादश
 मनुत्तमस्यैवमिति । पूरे तावत् अत्राद्भिना समव
 देना वात् यथा त्विभवात्पौराणिकानां च उत्तरमपि
 या समानमनुत्तम दापने विधीयते यथा शैशुव्य पठे
 पशुधमना च । इतिविधाने सादेवन्त मन्वेनान्य पशु
 धमना चोपागतान् श्रेयोधीय च विनिरोधे मति ।
 ममारया नाम श्रेयसी प्रवृत्त । रा च लौकिक
 वैदिकी च । तथा हान्त्वमस्य इति यथाऽऽचर्यतेति ।
 तथा चमममगत हानु पञ्चमस्य चाऽऽचर्यतेति
 इति ।
 यस्तु विधिप्रापरा उदादाभिधाने कथं प्रया
 विनिरोधे मयते तन्नेवार विनिरोधकमगतमिति । न
 मत्त उदादा नाम वेपथमाथ समवति, प्रवेजना
 यत् । अस्त्युत्तम तत्तत्र च प्रोत्तमदे शरयधेयमिति ।
 तद्व्युत्तम अत्रैवापूर्वादावर्षे विनिरोधम् । अत्रेह
 हि उदादापञ्चोत्तर मत्तददाद्य पूर्वोदात्तम् ।
 तथापि कथं अत्रैवैत्य उच्यते । श्रीहीना हस्तुदविष्ट

पुरोडाशादियत्प्रणानिष्कया अर्घ्वंहापनत्वम् । तया-
विधाप्रोद्ध्यन्निषीदमान प्रोक्षण कर्त्तव्यं द्वारद्वारि
भावावशिष्यव्याङ्गं भवति । कर्त्तव्यं नोपादानेन कर्त्तव्यं च
प्रोक्षणम् । ? यदि सर्वं निषेधैर्दम्यते नावद् प्राहकमहणे-
नैव प्रोक्षणदेरवगतं तस्य कर्त्तव्यता न समवति पारि-
नेष्यत् करणोपकारत्वेनैव तादर्थ्यं निर्वहतीति नियोग
एव तद्विधितः प्रतिपत्तमस्य करणोपकारकता कर्त्तव्यम्
कणौदमर्षमाधिपतीति । यथेवं प्रकल्पमेवेदमभिधानत-
रेणोक्तम् । तस्यापि देशदेव स्मरं प्रवत्यक्षे प्रयाजादीनां
शुद्धकामाहणापरिष्ठापूर्वैर्दम्यमिवाहार्थं कर्त्तव्यमभवात्
करणोपकारद्वारवस्थानमिति उपकारस्वरूपमेव प्रार-
थिकम् । तानकर्त्तव्यं तु प्रयाजादीनामपि औपारामिक
मेवेति चेत् । तर्हि प्रयाजानि चिन्तयेत् । प्रार-
थिकं न्यात् । न हि प्रत्यक्षस्वितोपकारजनन
मात्रेण प्रकल्पविनियोगः सिध्यति । सर्वेषामेव मनिपाति-
नामनारण्याधीनता च अज्ञाना तत्त्वमत्वेन प्रहरणविनि-
योगप्रसङ्गात् । अतः प्रारम्भकमेव प्रोक्षणदेवद्वेषम् ।
ननु अमनुक्तं प्रकरणेन चिन्तियुज्यते, गनुक्तं च प्रोक्षण-
मिति । नैष दोषः । सयुक्तानामपि द्वारपैश्वर्यात् तत्रिवन्ध-
नत्वाच्च करणोपकारद्वारपरिष्ठावस्य प्रयाजादप्येव ।
नूदेवं प्रमाणमतीराविरोगेऽपि सयुक्तानां द्वारपरिष्ठावक-
सुपादानम् । अस्मदुक्तानां च प्रकरणमिति सम्यग्ज्ञानम् ।
पञ्चैतन्वादीनामपि श्रुत्यैव विनियोगो ज्योतिषोमादीना-
मपि फलार्थत्वं वाक्यादिभिरिति प्रागेव चर्चितम् ।
तस्मादुक्तान्येकान्तत्वे प्रमाणानीति । रत्नसाला, (अत्र-
निर्णयपरिच्छेदः) ।

● लिङ्गशास्त्रविशेषाधिकरणम् । अत्र भाष्यद्वारा
मन्त्रस्य एकवाक्यतोयगमनमादर्शय्य गन्धमाध्वंस्म-
लिङ्गं व्यवहृतं पूर्वलङ्गद्वयव्याप्तं च अस्थोक्तम् । बाल, पृ. ९.

● लिङ्गशास्त्रविशेषाधिकरणे 'स्मिन् ते सर्वे' इत्यादि
इत्यादि अत्र उपमानैकवाक्यत्वस्योद्देश्येण, पृथक् पृथक्
प्रकाशयित्वा चार्थो कर्ममयवेतो हरेते तदा उपशेरेपि
मेदेन प्रकल्पप्रवेशात् प्रकल्पप्रवेशे प्रकल्पप्रवेशात्
विनियोगस्य प्रसिद्धे इति वक्ष्ये यत्र कर्त्तव्यं सामर्थ्यं स
तत्र कौमर्यं प्राप्नुवन् नान्यत्र एकवाक्यतया नेतुं शक्यते,

नापि अन्वेषस्तनगच्छद्वयः सोऽवकाशं ददाति । वा.
३।३।७।१५ पृ. ८३२.

● लिङ्गविनियोग. इत्यादी प्रस्तुते तृतीयस्य
द्वितीये पादे । वा. ३।३।१।१५ पृ. ७२५. ● लिङ्ग-
विनियोगः तृतीयस्य द्वितीये अवधिगतः । ३।३।१।१
पृ. ८०३.

● लिङ्गविनियोगाधिकरणम् । ३।३।१।१-२,
मीको. पृ. २९१३ 'बहिर्स्यात्' इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

● लिङ्गविनियोगव्यत्यं नास्ति वैदिकस्य मन्त्र-
व्यतिरिक्तस्य शब्दस्य । सु. पृ. १२०९ .

● लिङ्गविनियोग्यमन्त्रप्रकल्पस्य यद्यपिप्रथमस्य
पुरोडासप्रथमफलं निराकृतं मन्त्राधिकरणे मान्ये ।
परक्रमः . ४८।१.

● लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमिति ज्ञायनः ।
३।३।३।६ ॥

'द्वर्गः' इत्येतस्यास्य स्वर्गनामो द्योत 'इत्यादी लिङ्ग-
विशेषस्य पुंलिङ्गस्य निर्देशात् पुंयुक्तं यस्मान्नात्वं
प्रेतिज्ञायनः इतिज्ञस्य युवाश्वं आचार्यं मेने । पुंस एव
कर्माधिकारो न स्त्रियाः इति प्रेतिगायनस्य मतम् । इति
पूर्व. पक्षः ।

तदुक्तित्वाच्च द्वोपश्रुतिरविज्ञाते । ७ ॥

पुन एव कर्माधिकारो न स्त्रियाः इति पूर्वपक्षे हेत्य-
न्वयार्थं मन्त्रम् । तदुक्तितात्, पुंसत्वस्य उक्तोः, पुंसत्वस्य
विनियुक्तत्वादिश्रुत्यैः । पुंसत्वस्य विनियुक्तत्वादेव अवि-
ज्ञाते गर्भे हते द्वोपश्रुतिः उपपद्यते । पुंसत्वस्य अवि-
द्यतत्वे तु नोपपद्यते । 'गर्भेणाविज्ञातेन हतेन भ्रूण-
मृतौ' इति प्रतिः । पुंसत्वेन निशियं अनिर्वातिते गर्भे
हते खनि हन्त्वा भ्रूणं मयति । भ्रूणो यशः । पुगाश्च
यशकर्ता । पुंसो यथे पशुमादा एव मयति इति अविज्ञात-
गर्भत्वम् । भ्रूणहत्यादोषः अपते । यदि त्रिणा अपि श्वा-
पिशारः स्यात् तदा स्वर्गमे होऽपि श्रूणहत्या स्यात् ।
तत्र अविज्ञानभ्रूणहत्यादोषो स्यात् । तस्मात् 'स्वर्गनामः'
इत्यत्र पुंस्य विवक्षितम् । पुंस एव च कर्माधिकारः ।
इति पूर्व. पक्षः ।

जातिं तु वादरावणोऽविशेषात्, तस्मात्
एव्यपि प्रतीयेत, जात्यर्थम्य अविशिष्टस्यात् । ८ ॥

युध एव यज्ञाधिकारो न स्त्रिया इति पूर्वपक्ष
सूत्रान्या प्राप्त तुल्यत्वेन निरुत्थत् सिद्धात्तमाह ।
वादरावण आचार्यं जातिं कर्मणि अपिश्रुता मयते
रम । अविशेषात् मनुष्यवचने पुंसि च त्रियमपि
विशेषाभावात् । तस्मात् स्वर्गकामपदेन पुमानिव स्त्री
अपि प्रतीयेत । जाते मनुष्यत्ववाते अर्थे अमित
व्यमात्र स्वर्ग स्वर्गोच्छ्रय वा । तस्य ज्ञाप्यर्थस्य पुंसि च
स्त्रियमपि अविशिष्टस्यात् स्वर्गकामाया उभयोरे
निशिष्टयात् न स्त्री अपि प्रतीयेत । तस्मात् स्त्रिया
अपि कर्माधिकार इति सिद्धान्तः ।

चोदितत्वाद्यथाश्रुति । ९ ॥

'तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते' इति सूत्रोक्तस्य
हेतोर्निराकार्यं सूत्रम् । चोदितस्यात् स्त्रीपुंसतापारम्भेन
कर्मेणा विहितत्वात् यथाश्रुति स्वर्गकामपदानुसारेण
स्त्रीपुंसं पुस्त्वेन वा अविज्ञाते गर्भे हते यथाश्रुतस्त्री
पुंसवशात् भ्रूणहत्या भवति इति अनुवाद निन्द्याति
यथाय । 'गर्भो न हृत्तव्य' इति यो वते । तस्मात्
स्त्री अपि कर्माधिकारिणी । इति कुतूहलान्तारी
सूत्राय ।

अथ भाष्यानुगारी । ननु 'पद्मालम्बेन' इत्यत्र यथा
पुस्त्वं एकत्वं च विद्यते तथा 'स्वर्गकामो यजेत'
इत्यप्यपि पुस्त्वं विनश्रिता स्यात् इति चेत्, उच्यते
'पद्म' इत्यत्र यथाश्रुति श्रुतिमनसिक्रम्य पुरत्वादि
विनश्येत् चोदितत्वात् उपादेयत्वेन विहितत्वात् । प्रहते
तु मनुष्यवशात् स्वर्गकामाभावात् पुंसि च त्रियमपि
अविशिष्टत्वात् गर्भोक्तम् इत्यत्र पुस्त्वं विनश्रित्तु न
शक्यत । अविज्ञातगर्भहृत्तव्यदोषश्रुतिस्तु मशकार्योऽनुवाद
इति उक्तप्रमेव पूर्वपक्षनिवास । इति ।

बृहौ तु 'विमक्त्येति चेन्न' ६।१।३८ इति
पूर्वपक्षिण शङ्कात्प्रसङ्गः । 'पद्माना यजेत' इत्यत्र
स्त्रीपुंसा यथा एकत्वस्य शुद्धस्य च विवक्षितत्वं तथा
स्वर्गकामपदेऽपि पुस्त्वं विवक्षणीयं इति । तयोश्च

सिद्धान्तिन 'चोदितत्वाद्यथाश्रुति' इति । अत्रवर्षस्तु
माध्यवदेव । इति ।

द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसा त्वाद् द्रव्यस्युक्त, यत्र
चिक्रयाभ्यामद्रव्यत्व स्त्रीणा, द्रव्यै समानयोगि
त्वात् । १० ॥

कर्मेणा द्रव्यसाम्यत्वात् स्त्रीणा च द्रव्यस्युक्तत्वात्
न तासा कर्माधिकार, इति पुन पूर्वपक्षोपपाद्यार्थं सूत्रम् ।
तुल्यत्वं सिद्धात्तत्राप्यप्यवत्येति । स्त्रीणा नास्ति कर्म ।
कर्म हि द्रव्यस्युक्तं श्रुक्ते 'स्त्रीनिर्भयन्त' 'तत्र
दादशशतं दक्षिणा' इत्यादि । पुसा च द्रव्यवत्तम् । पुसा
द्रव्यवत्त्वात् द्रव्यस्युक्तं कर्म पुसामेव स्यात् । स्त्रीणा तु
अद्रव्यत्व द्रव्यशून्यत्वम् । तस्मात् न तासा कर्म । स्त्रीणा
द्रव्यस्युत्वात् तु क्रयविक्रयान्या हेतुभ्या मिष्यति । सिवो
हि पिना निनीयते भर्ता च नीयन्ते । विनीयन्तश्च
पितृपुत्रानामनीयि ग क्रीतत्वाच्च भर्तृपुत्रानाम् । विक्रय
श्रुते 'शतमतिशयं दुहितुमते दद्यात् (मर्ता)' 'अग्ने
(विवाहे) गोमिश्रुण (दुहितुमते दद्यात्)' इति । तथा
च ब्रह्मादिद्रव्यापि क्रयविक्रयसमुत्पत्तिं तथा जिज्ञोऽपि
द्रव्यै समानयोगि च । ब्रह्मादिद्रव्याभिरस्त्रीणापि
क्रयविक्रयान्या ममानो योगः । तथा च स्त्रीणा ऋच
विक्रयविषयत्वात्, द्रव्यै समानयोगिनाच्च अद्रव्यत्वम् ।
अद्रव्यत्वाच्च स्त्रीणा न कर्म । किंतु पुसामेव । इति पूर्व
पक्षः ।

तथा चा-पार्थदर्शनम् । ११ ॥

क्रयविक्रयविषयत्वात् स्त्रीणा द्रव्यस्युत्त्वेन न तासा
कर्म इति पूर्वपक्ष लिङ्गप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । 'या एता
नीता सर्व्वा आ यैश्चरति' इत्यत्र आचार्ये अथवादे
श्रीपश्यस्य दर्शनं स्त्रीणा क्रयविषयत्वे लिङ्गम् । क्रय
विषयत्वाच्च अद्रव्यत्वम्, अद्रव्यत्वाच्च स्त्रीणा न कर्म ।
नाद्रव्यात् कर्मत्वाद् द्रव्यम् । १२ ॥

स्त्रीणाम्द्रव्यत्वात् न कर्माधिकार इति पूर्वपक्षे शङ्का
निराकार्यं सूत्रम् । तत्र शङ्का द्रव्यम् । ननु स्त्रीणा
द्रव्यस्यत्वं नास्ति, भक्तोत्सर्गिणं वा कर्तव्यनिर्वाहं
यत् धनं तथा उपायार्थं तेन तासा द्रव्यवत्तम्, द्रव्य
त्वाच्च कर्माधिकार इति । अथवा पूर्वपक्षी । मर्ता

श्रीतन्मात् स्त्रीणां तादृश्यं भर्षयंतम् । तादृशं च स्त्रीणां कर्त्तारिभर्षयेऽपि तादृश्यं भर्षयंतम् । स्त्रीभिः कर्त्तारिणां यत् इत्य लभ्यते तदपि भर्षयंतम् । अत एव ' भाषां दास्य पुनश्च निर्षेणः सन् एव ते । यत्र समधिगच्छन्ति यत्र ते तस्य तद् धनम् ॥ ' इति स्मृतिः संगच्छते । तस्मात् स्त्रीणामद्रव्यज्ञानं कर्त्तारिभ्यः इति पूर्वपक्षः ।

फलोत्साहाविशेषात् ॥ १३ ॥

श्रीणां द्रव्यद्रव्यात् न कर्त्तारिभ्यः इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । तुल्यः श्रीणां द्रव्यद्रव्यत्वात् वार्यति । न श्रीणां निर्भवतम् । द्रव्यद्रव्यत्वात् त्रिव्य, काश्च कर्त्तारिभ्यः, फलोत्साहाविशेषात् । फलनिपट्ट उवाहः फलोत्साहः फलेभ्यः । पुंष इत्यत्रापि फलोत्साहस्य अधिगोत्रात् वैलक्षण्यमात्रात् । तस्मात् स्त्री फलार्थिणी स्त्री स्मृतिमप्रमाणीत्यत्र द्रव्यं परिश्रयान् यजेत चेति ।

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥

श्रीणामपि कर्त्तारिभ्यः इति सिद्धान्तः । न च धनद्रव्यत्वेन तासां कर्त्तारिभ्यः, द्रव्यत्वं । तासां अर्थेन धनेन समवायात् संग्रहान् । तासां धनकर्त्तारित्वर्थः । कर्त्तारिभ्यो न च संग्रहं क्रियते ' धर्मो चाप्येव चाप्येव न कर्त्तारिभ्यः ' इति ।

कथस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ १५ ॥

दण्डमात्रे बहुकम् ' कर्त्तारिभ्यः धनमात्रत्वात् श्रीणाम् ' इति तत्र निन्दन्ती उच्यते । कथस्य धर्ममात्रत्वं हेतुम् । धर्ममात्रोऽप्य कथः न वास्तविकः । न चो हि उपनीतकथो भवति । निपतं तु इदं वानं ' शतमतिर्यं ' शोधकामस्योपमा च कथ्या प्रति । विनयमपि स्मार्तं श्रुतिविपक्षत्वात् नास्त्यन्यत्वे । तस्मादेतौ कथविनयो ।

स्वप्तामपि दृशयति ॥ १६ ॥

श्रीणां न कर्त्तारिभ्यः, अद्रव्यात् इति पूर्वपक्षे उच्यते । सिद्धान्ती । स्त्री द्रव्यत्वेन न अद्रव्यात् । यतः अतिरेक विद्याः स्वप्तामपि पूर्वपक्षे न केवलं कथविपक्षमात्रम् । ' पत्नी वै पारिव्यत्येष्टे ' इति पारिव्यत्वात्

यहमताः पीठविद्यारथः पदार्थाः । तेषां स्त्रियीषो पत्नी इति ध्रुवार्थः । ' जायता पत्नीः संजायमन्ति । भवद्भीषां हि पत्नयः । भवता वा पत्न्याः परद्रव्याभेदधर्मयत्नते ' इति च । दर्शादौ पत्नीसंज्ञायेतु पशुशरण्ये द्रव्यम् । इतः ! पत्नीनां वीर्यं भवत् पीठिरेव । तथा भवता येषां मिश्रणं पतिपुत्रेषु ऐश्वर्यं लभते इत्यर्थः । तस्मात् द्रव्यत्वात् स्त्रियः । द्रव्यत्वात् तासां धर्मोपविहारः इति सिद्धान्तः ।

श्रीवत्सात्तु भवता स्त्रियीषुच्यते ॥ १९ ॥

पत्नी गति द्रव्यत्वे इति सिद्धान्ते उक्ते पुनः शब्दा । तुल्यः सिद्धान्तप्राप्त्यर्थः । न स्वयत्वा द्रव्यत्वा श्रीणाम् । पत्न्या श्रीवत्सात् ' शतमतिर्यं बुद्धिर्भते दन्नात् ' इति श्रुत्युक्तस्य अतिरेकस्य दृष्टयत्नत्वात् । यत्तु पत्नी हि पारिव्यत्येष्टे इति श्रुत्या पारिव्यत्यस्य पशुशरण्ये पीठेभ्यः तादेव पदार्थस्यैव यत् स्वातिरेकमुच्यते तत् भवता । गौणमित्यर्थः । तस्मात्पत्नी श्रीणां द्रव्यत्वात् काश्च न कर्त्तारिभ्यः इति ।

फलार्थित्वात् स्वातिरेक्याभिसंबन्धः ॥ २० ॥

श्रीणां धनत्वमित्येन गौणं न तुल्यं इति पूर्वपक्षिणां शब्दा तुल्यत्वेन निरस्तम् उच्यते । सिद्धान्ती । ' उपहृतोऽयं यजमान उच्यते देवपत्न्यायामुपहृतो, भुवसि हविष्कण इदं मे देना हविर्तुयन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः ' इति मन्त्रेण क्रिया अपि फलार्थित्वमुक्तम् । धर्मोपमपयते इति फलार्थिणी स्त्री । फलार्थित्वात् ' पत्नी हि पारिव्यत्येष्टे ' इति श्रुती पत्न्याः स्वातिरेकं मुच्यते न अभिषयः । पत्न्याः स्वातिरेकं न गौणं किं तु मुख्यम् । तस्मात् धनवती स्त्री ।

फलवत्तां च दर्शयति ॥ २१ ॥

पुंष इत्यत्र स्त्रिया अपि कर्त्तारिभ्यः इति सिद्धान्ते हेतुवत्तमाह । ' न पत्नी पत्न्या मुच्यते न कथ्यता, यद्यप्युच्यते धुवार्थभावात् । संजातानो विजहितामरावीर्दिव्यपीठितरत्नमार्त्तमात् ॥ ' इति श्रुतिः पशुशरण्यं पत्न्या अपि धनवता वर्णयति । तस्मात् पुत्रात् पत्नी च उभौ धर्मोपविहारौ इति सिद्धान्तः । के.

• 'लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानेष्वपि सारस्वती स्वीयतात्' (१।१।२११५५) । अथ च न्यायोऽन्यथा-
 यमिहितः । पुलिङ्ग न मेष्या सवस्थे (अन्मे)
 स्वीयतात् इति । टुप् ८।१।२।१५०

• लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानविधानेऽन-
 नैन्द्रागाममन्त्रम् । ३।२।११२८ ॥

एष एन मन्त्र उदाहरणम् । इह न प्रदानानि
 ऐन्द्रानि अनेन्द्रानि च विद्यन्ते । तेषा मक्षयान्यपि
 सन्ति । तत्र सदेह इति ऐष्ट्येयु अन्येष्ट्येषु च मन्त्र, उत
 ऐष्ट्येयैश्च मन्त्र, अनेन्द्राणाममन्त्रक मक्षयानिपि । लिङ्ग
 समारण्यथा भयङ्गीयभूतो मन्त्र इति तावन्निरूपितम् ।
 इन्द्राण्येकदेवतास्य तस्य लोमरत्नमक्षणस्य नैवमक्षयान्यपि
 प्रतिप्रधानमभ्यन्तरीयानि इत्यपि स्थितम् । तत्र किं ऐन्द्र
 प्रदाननेवभूतमप्यत्र एवाव मन्त्रोऽस्त्यु, उत ऐष्ट्यनैन्द्र-
 मक्षयान् इति इदानीं प्रदानात् चिन्त्यते । तत्रय पूर्व
 पवित्रोऽभिषिचि - तत्र एतु मन्त्रे 'गोमस्य प्राग एव
 स्फेन्द्रपीतस्य मक्षयानि' इति श्रूयते । तत्र प्रात एव
 नस्य य ओम, तस्याह मक्षयाम्प्रीति तावद्रेयधिसरण्य
 न्यादितम् । इन्द्रपीतस्येति पश्यतु तु किं गोमयमाना-
 धिक्त्वम्, उत सन्नगामानाधिरण्य इति सदेहे
 सन्नगामानाधिरण्यम् । इष्टेण पीत गोमो बरिमा
 सन्ने हदिन्द्रपीत यत्रामिति । (१) . . रणे य गोम
 कानेकपदविहितारादिद्रेण पीत इति वृत्तीकान्तपुस्तक-
 समासात् दुर्लभं । तेन समानगोमस्त्वत् प्राधान्याय
 गोमस्य तस्यैरे प्रसीतवेदानाधिधानम् । न चानेन्द्र ओम
 इन्द्रीयस्येनाभिधानं सवस्थे इति लिङ्गेन ऐष्ट्यप्रदान
 तेषान्भेदमप्यत्र एवय मन्त्रो विविद्युन्ते । न च
 अन्येष्ट्यु उदेन प्रयोग इति वक्तव्यम्, प्रदानवृत्तस्येवम् ।
 तेन इन्द्रीयस्येति लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानविधाने
 प्रवृत्तिविशेषतास्यदितेषु प्रयोगे अनेन्द्रागाममन्त्र इति ।
 एवमुक्तस्य पूर्वप्रश्नान्तरमभिधीयते—

यथादेवतं वा वापृष्टवित्वं हि दर्शयति । २९ ॥

आशयमभिप्राय - यत्रपि अने देवु मन्त्रोऽप्यन्यत्र
 कार्यं, तत्रपि उदेनेर तेषु प्रतीकस्य । अनेष्ट्येऽपि
 प्रदानात् मिक्षात् प्रवृत्तिविशेषनपीत्यन्ते । तत्रादि,

उपदिष्टवर्गो हि सर्वः प्रवृत्तिर्भवति । अतुपदिष्टवर्ग
 एवाहसा विहृतिः । इह च 'इन्द्राय त्वा वसुन्ते' इति
 मन्त्रेण गोमप्रदानमन्त्रोः ऐष्ट्यप्रदानार्थत्वमेवावगच्छते ।
 यत्र गोमस्तत्रमोऽपि तत्रैव इत्यनेन्द्राणा प्रदानाना लोम-
 धर्मवन्त्रम्, इत्यपि तु साधनवृत्तान्तविदेशेन गृह्यति ।
 चोदनासागामान्यात्किन्तत्त्वेन धर्मप्राप्तौ स्यात् यथादेव-
 नूदेनेन मन्त्रप्रयोग इति । ननु 'गोमेन यजे' इत्यु-
 क्तने सर्वेन्द्रायवादिप्रदानसाधारणत्वात् गोमप्रदानेनैन्द्रेऽपि
 गोम, तद्दारेण गोमपर्यन्तं प्रात एव । अतः प्रवृ-
 त्तिविशेषतासभवेनोद्दिष्टमन्त्रमेवमनेन्द्राणा प्रदानं
 च भविष्यति । मैत्रम् । साधनवृत्तमन्त्रप्रसादेव समन्त्र-
 धुक्त्यापि गोमस्य नियमोपपत्तेः, विद्याल्लासाधनवृत्तित
 तस्मात्प्रभूतस्य अतिशेषात्तेः मैत्रिणिकृतिवन्त्रमिति ।
 तेन अन्येष्ट्यपिदिशेवादेव गोमधर्ममतिर्वचन्या । तत्र
 च सति यथादेवस्तथैवैव मन्त्रप्रयोग । 'तद्वृत्त
 हि दर्शयति' इत्यनेन सूत्रापर्येन लिङ्गदर्शनकृत् ।
 तत्र भाष्यवर्तिरुद्धेरेव सुस्पष्टमिति ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् । ३९ ॥

रिचनानुवागमुच्यते । नैतदस्ति यदुक्तं उदेन मन्त्र
 अथय कर्त्तव्यमिति । देवा हि पूर्वपथिन अमन्त्रक मन्त्र
 उदेन वा । तत्र ऊह्युर्वपश्चात्पुनमेवैव यत्र तिवक्तु
 परिष्णाम्य इदानीं ऊह्युर्वपश्चमे निरागते । अन्त
 सिदान्तिनोऽपिसिधिः । प्रवृत्तिविशेषतास्ये हि सारु
 भवति । न च एहस्यैर वजेगोमस्य प्रवृत्तिविशेष-
 भाव संभवति । न च प्रहणयासाः पूषह कर्त्तव्यं, देव
 तेषां प्रवृत्तिविशेषाभावे भवेत् । न च तेषां मन्त्रे
 वेणात्तित्वेन गोमप्रदान अन्तेषां च प्रवृत्तिविशेष-
 संभवति । सर्वामेव यामात्रेण युक्तत्वं सर्वैकत्वं ।
 तदुक्तं 'सुन्वमन्त्ररणा शेषा ज्योतिष्टोमस्त्रियेव्ये ।
 प्रवृत्तिर्विहृतिश्लेषा न यामेयादान. यत्रि ॥'
 इति (ता. पू. ७. ७. ८) । ननु 'इत्यत्र वसुन्ते एव
 यत्रमि' इति मन्त्रस्य प्रदानेन इन्द्रप्रदानार्थत्वात् इ-
 र्गोम ऐष्ट्यप्रदान एव गोमधर्ममिति, आह्वयीदस्य
 परेरेव वैश्विदस्य अतिशेषादिनिदानं एतुमन्त्रं ।
 गैवम् । मन्त्रु अत्रान्येष्ट्यस्य आह्वयीदस्य 'यद'

हृत्प्रीतिं युजति । इत्यनेन अनन्तरात्पदानेन सर्वसोमार्थस्य
 त्रैविण्यमन्त्रमन्त्रस्य होमनिष्पापकत्वम्, अह्वयनीय-
 प्त्यतिरेकेण होमसमाप्तात् उच्ये च त्रैविण्यमन्त्राव्यवहित-
 तात् । न च अन्ये तद्वत् सोमार्थताम्, येन मन्त्रेण
 विना अन्ये सोमो गृहीतमेव न शक्यते, किन्तु लिङ्ग-
 प्रकृत्याऽप्येन्द्रसोमार्थतामेव मन्त्रस्य । तेन ऐन्द्र एव
 सोमो मन्त्रेण युजते । इतरेषां च अमन्त्रकं महणमिति
 प्रथम एव पूर्वपक्षः लक्षणीयमिति ।

सूत्रं तु- पूर्वोक्तिरुद्देशमन्त्रमाधानार्थं तत्रैव भाष्य-
 नातिक्रमोः मुख्यमिति ।

सर्वेषां सैकतान्त्रयमीति श्रवणमस्य भक्तिपानत्वात्
 सवनाविशारे हि । ४४ ॥

यदुक्तं तदेन्द्राणां अमन्त्रकं महणमिति, नैवम्, सर्वेषां
 समन्त्रकमिति । पञ्चसमाप्तात्तत्र मन्त्रः स्यात् । एवं
 तद्वत् तृतीयात्तदुक्तमसाक्षयनेन इन्द्रपदसामानाधि-
 कृत्यम् इति इन्द्रो देवराणां रामन्त्रकं महणं अनेन्द्राणां
 अमन्त्रकमिति प्रथमपूर्वपक्षविशेषेन पामार्थिकं
 सिद्धान्तोऽभिधीयते । अत्रमभिप्रायः । अनेदेव यदि
 इन्द्रपीतस्येति पदं तृतीयासमाप्तेन सोमसामानाधिकर-
 म्येत् । किं तर्हि ? बहुनीहितमाहाश्रयणेन तत्रसामाना-
 धिकरणाभिद्रम् । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन् सवने तद्
 वति इन्द्रपीतं यस्याम् । तस्य सकल्पस्य च समन्वी
 सोमः सोऽग्निन्द्रपीतोऽपि यस्यामे एव इन्द्रपीतस्येति
 मन्त्रवेष्टं स्वयंविदुत एव मन्त्रः, सर्वं सोममश्रणे प्रयो-
 क्यम् । तदुक्तम्- 'इन्द्रेण यस्मिन् सवने पीतः
 सोमो निरुप्यते । तस्य योऽन्वोऽपि संगन्वी स
 एवं च्यवदिरप्यते ॥' इति (भा. पृ. ७०२) । ननु
 बहुनीहितमाहाश्रयणे इन्द्रपदविकल्पेन तृतीयासमाप्त-
 दुर्गदेश्यमित्युक्तम् । तस्य सवनसामानाधिकरणमिति
 उच्यते । इन्द्रपीतस्य सोमस्येति पदप्रत्ययस्य महाश्रिया
 सवनाभाववती अन्वयस्योपर्येताया इन्द्रपीतस्य सोमस्य
 अवयवमश्रयति इत्याश्रयणं आश्रयणमाहाश्रयं यम् ।
 न च महाश्रयो विद्यमानः, सोमः इन्द्रेण पीतः, इन्द्राय
 वा दत्तः । तेन नियमानुशङ्कं मेयो नेन्द्रपीतस्येति ।
 न च इन्द्रो देवत्वस्य भागस्तत् इन्द्रपीतस्य विष-

यानस्य च तदेव देवतात् अविद्यमान एव इन्द्रपीत-
 स्येन अनिधीयते इति वाच्यम् । यतः सकल्पसामान्यं
 योग्यत्वेति पक्षः । न च अविद्यमानस्य सकल्पोऽन्ये तत्र
 तदश्रयत्वेन आश्रयणीयः । न विद्यमानस्येति उभयति
 मूलपूर्वसकल्पयाश्रयणम् ।

निश्चयत्रौ कृत्स्न एवेकेन भरयते (१) इन्द्र-
 पीतावयवतात् । न हि कपालावयवो पटावयवो भवति ।
 तेन औपचारिक एवात्र तदत्रयवयवदेहाः । न च
 मुख्यं समन्वित औपचारिकाश्रयणं युक्तम् । यथा
 विद्यया पीतं यस्मिन् सवने तस्य सवनस्य यः सोमः इति
 स्थुत्यायां विद्यमानसोम एवाभिधीयते, तथा तदवयव
 भक्षणं सर्वं नापीतसकल्पेणलक्षणतम् । नाप्यनवर्यं
 लक्ष्यतत्त्वं इति बहुनीहितस्य एव युक्तं । ननु बहु-
 मीहितसमाप्तेऽपि मुख्यपीतस्येन इन्द्रोद्देशेन स्वसो
 रश्रयणीय, तदत्र इन्द्रोद्देशेन श्रद्धायेव लक्ष्यताम् । तथा
 च सति विद्यमानस्यापि सोमस्य इन्द्रोद्देशेन यहीत्येव न
 पूर्वोक्तस्यप्रसङ्ग इति । मेयम् । कथितलक्षणाद्योपात् ।
 तथाहि, कनेन स्वसो लक्षणीयः । स्वसो च तदुद्देशेन
 ग्रहणम् । बहुनीहितेषु त्रयाभ्यामनलक्षणम् । निश्चय-
 अपेक्षायत्वात् प्रकरणाविशेषाच्च एतदेवोचितम् । तथाहि,
 धर्मप्रदानान्येन सोममश्रणे तद्व्यापारकं मन्त्रमपेक्षन्ते ।
 प्रकरणं च त्रैविण्येभ्यश्च भवति इत्येव । बहुनीहितसमाहा-
 श्रयणेन सर्वेषामेव समन्त्रकं महणमिति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्- पत्रोक्तम् । सूत्रं तु- ऐन्द्राणां ग्रहणा
 सर्वेषां चैवमन्त्रमिति ऐन्द्रियावयवस्य आचार्यत्वं महम् ।
 यतः सवननिर्देशोऽप्येन्द्रपीतस्येति । अन्वयपीत एव
 गौक पीतसकल्पस्येति उच्यते । तौत्र
 इन्द्रविशेषनिर्देशात् समानविधानेप्यनेन्द्रा-
 णाममन्त्रताम् । ३।१।११।२८ ॥

पत्नीशोने सोमप्रदानानि ऐन्द्राणि अनेन्द्राणि च
 विन्त्ये । साधिया सोमादुत्तारः इन्द्रदेवतायाः, साधिया
 इन्द्रमित्येवनासाः । तेषां च सर्वेषामपि अश्रयणमिति सति ।
 तत्र न महामन्त्रेण क्लृप्तं । तत्र समानविधानेषु तस्य-
 प्रमाणप्रतिपादनरूपेषु अत एव प्रकृतिसिद्ध्याभावविशेषे
 ऐन्द्रानैवमहाश्रयणेषु माने अनेन्द्राणां ऐन्द्रमित्याना मैत्र-

वक्ष्यादियहचामात् सपिथिने भरणे अमन्त्रत्वं भद्र-
म-भारहियत् स्यात् । छिन्नविशेषनिर्देशात् मन्त्रमन्त्रे इन्द्र
पीतस्य इति शोमविशेषमन्त्रं निर्देशात् । तस्य च अनै-
न्द्रेण अनन्तयात् । इत्येकः पूर्वपक्षः । इदं सूत्रं एकदशा-
धिकरणस्यम् । एतस्मात् उत्तरं तु एतदधिकरणमेवभूत्
'छन्द प्रतिपद्यन्तु । ३।१।१।३९' इति स्यात् ।
मत्ते तु अन्तरागमिण्यधिकारानि भवन्ति । इति शेषम् ।

यथादेवतं स्य, तद्व्यवृत्तित्वं हि दर्शयति । २९॥

वाद्यन्तः पञ्चाक्षरं सूचयति । छन्दानैन्द्रशोमप्रधानेषु
अनेन्द्राणां शोमप्रधानां मध्यमं अमन्त्रकं वर्तन् इति
प्रथमं पूर्वपक्षं, पूर्वपक्षः । अथ द्वितीयं पूर्वपक्षमाह ।
अनेन्द्राणां अमन्त्रकं मध्यमं न किञ्चु मित्वावयवपीतस्य
इतिरीत्या ऊर्ध्वेन समन्वयत्वं स्यात् । यथादेवतं देवता
अन्तिसम्यक् ऊर्ध्वः वर्तन्वः । हि वामन्त्रं लम्पटित्वेन ऐन्द्र-
प्रधानप्रवृत्तिकत्वं अनैन्द्रप्रधानानां दर्शयति । तस्मात् ऊर्ध्वेन
समन्वयत्वं इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

छन्दःप्रतिपद्यन्तु सर्वगामित्वात् । ३९ ॥

श्वेतिशोमे ऐन्द्रेनैन्द्रशोमप्रधानेषु मन्त्रे अनैन्द्राणां
प्रधानेषु भारमन्त्रः मित्रानरुणदीतस्य इतिरीत्या ऊर्ध्वेन
प्रवृत्तित्वं इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । त पक्ष
अनेन्द्राणां मध्यमं अमन्त्रकं इति वदन् प्रथमपूर्वपक्षी
तुष्करेण चतुर्वर्त्तन् पुनः प्रथमपक्षमाह । य एन्द्र
योहविनि अनियने च विन्दुदेवत्ये 'तृतीयस्य सवनस्य
चतुर्विंशत्य' इति मन्त्रे 'अनुष्टुप्छन्दस्य इतिभलमन्त्र
सवनस्य' इति छन्दःप्रतिपद्यः अनुष्टुप्छन्दः परोक्षरूपः
जगतीछन्दः पदप्रतिपद्यः । ऊर्ध्वपक्षमाह चतुःशतं च
तु अनैन्द्रेण उहागावेऽपि उपपन्नः । अप्राप्तस्यैव
अनुष्टुप्छन्दः पदप्रतिपद्योहस्य तत्र विधानोपपत्तेः । अतः
अभिप्रायदीनां धर्माणां सर्वधिकारत्वात् ऐन्द्रानैन्द्रतांशान्-
रणात् प्रवृत्तिविभवाभावान्वावेन अनैन्द्रेण अनूहात्
अमन्त्रकमेव मध्यमं इति पुनः प्रथमः पूर्वपक्षः ।

सर्वेषां वैक्यमन्त्रमितिशासनस्य भक्तिपानत्वात्
सन्नाधिकारो हि । ४४ ॥

श्वेतिशोमे ऐन्द्रेनैन्द्रशोमप्रधानेषु मन्त्रे अनैन्द्राणां
मध्यमं अमन्त्रकं इति यदुक्तं तत् चतुर्वर्त्तित्वं वाच्यम् ।

सर्वेषां ऐन्द्राणां अनैन्द्राणां च दाद्यान् ऐन्द्रमन्त्र
एकरूपः अविद्युतः यो भलमन्त्रः तद्वत्सोऽन । न
अमन्त्रकत्वम्, नापि यथादेवतमूहः । तदेतन् ऐन्द्रि-
यन्मन्त्रं महर्षेः अनुमतम् । हि यस्मात् इन्द्रपीतस्य
सन्नाधिकारः, इन्द्रेण पीतं यस्मिन्, पीतस्य
अस्तीति पीतः इन्द्रः पीतो यस्मिन् सको इत्येवं बहु
श्रीष्टिः सन् याचनच्छन्दसः इत्यादिवत् सवनशोभ ।
अन्त्या इन्द्रेण पीत इति तृतीयानुष्टुप्छन्दस्वीकारे भवति
पानत्वात् भक्तिपानत्वं यथायथा भक्तिः तदथा पातं
यत् तस्मात् पातस्य भाक्तत्वं सदापि दियर्थः । तस्मात्
अनेन्द्राणां ऐन्द्राणां च शोमप्रधानां मध्यमं अविद्युतस्य
यदेव, न अमन्त्रकत्वं नापि यथादेवतमूहः इति
सिद्धान्तः । के.

● छिन्नविशेषनिर्देशान् नमानविधानेषु-
नैन्द्राणाममन्त्रत्वम् । ३।१।१।२८ ॥ छिन्नविशेष-
निर्देशान् अनैन्द्राणाममन्त्रत्वं इत्येतावत् सूत्रं अपाठय-
प्रधानचतुर्विंशत्येवत्यस्य स्वपदार्थे प्राधान्यात् तदुपस्थास्य स्त्री-
यस्त्राप्रतीतेः विशेषतश्च अस्य मन्त्रिकरणत्वेन बहुव्रीहि-
त्वायोगात् । (इन्द्रेण पीतं यस्मिन् इति) इन्द्रपीतस्य
इति इन्द्ररिद्वयनिर्देशात् अनेन्द्रोममध्यमतां विद्विष्यति
शोममन्त्राविपयता इत्येव पूर्वपक्षार्थम् । ' एतन्न
विधानेषु अनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ' इत्येतावत् आहृत्चैवरेण
ऐन्द्राणां च प्रदानानां धर्मशब्देन श्वेतिशोममन्त्रत्वेन
समानाधिकारे प्रवृत्तिविभवाभावान्वावेन उक्तयोगात् अनै-
न्द्रशोममध्यमतां सत्यता इत्येव पूर्वपक्षयोगोक्तोक्त-
र्थम् । सु. ट. १. १. ४१.

● छिन्नविशेषनिर्देशान् समानविधानेषु-
प्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् । १।१।१।४४ ॥

श्वेतिशोमे क्रतुपञ्चनः समाभ्याता । ' आग्नेयं पद्य-
रिमिहोम आरुपचनं, ऐन्द्राणां पद्यन्त्ये हितीयं, ऐन्द्रो
शुभिन गोचरिनि तृतीयं, सारस्वती मेष्पतिराने वतुर्भी
इति । चतुर्विंशत्यि एते पशवः समानविधाना इति एक
पक्षः, आगीशोमीये पशो एव सर्वविधान इत्येव
चौदशेन प्राप्तिः इति अन्यः पक्षः । आगीशोमीये च
भरित अभियुवेयः । तत्र ' उरन्वन् नेत्या इव आग-

माना मेधरान्मिषो मेधम्' इति पठन्ते । तत्र समान-
विधानपक्षे (सामानविषयपक्षे) चिन्तने किं अत्रिगु-
पचन कारस्वत्या मेध्या वर्तते न वेति । तत्र नेति
सिद्धात्मकम् । ननुपशुयु समानविधानेषु सखु कार-
स्वती नेति अत्रिगुपचन अप्राप्ता । कारस्वत्या अत्रिगु
वचनं न भरतीत्यर्थे । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । अत्रिगु-
प्रेषे ' प्राप्ते अग्निं भरत ' इति पुलिन्द्रेण लिङ्गनिर्देश-
पक्षे पुलिन्द्रेण निर्देशात् कारस्वत्याय स्त्रीत्वात् । न च
पुपचन. शब्दः स्त्रियमभिरित्त्वं समर्थः । तस्मात्
कारस्वत्या अत्रिगुप्रेषण न प्रवृत्ति. इति ।

पद्मभिषानान्ना तद्वि चोदनाभूत्तं पुंविषयं
पुनः पशुत्वम् । ४६ ॥

कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन न वर्तते इति
निश्चयने उच्ये पूर्वपक्षी आह । यामन्द. पशु यान्तवति ।
अत्रिगुप्रेषे पुलिन्द्रेनिर्देशात् कारस्वत्याय स्त्रीत्वात् अत्रि-
गुपचनस्य तदेषा प्रवृत्ति इति यदुक्तम्, तत्र । तथाहि
' प्राप्ते अग्निं भरत ' इति इत्यन्तं पदभिषान पशोर-
भिषान पशुनामानस्य पशुत्वस्याभिषान काचकम् ।
हि यस्मात् क्व पशुर चोदनाभूत्तम् । ननुपशुविधानपक्षे
पशुत्वन्देनैव आद्ये त्वीना निश्चयात् पशुत्वमेव चोदनाया
नरत्वम्, पशुर च पुन. पुमिषयमपि पशुत्वराचकः
पशुत्वन्. नचिक् पुमिषयोऽपि क्व कारस्वत्या मेध्या
स्त्रियमपि प्रवृत्तिमर्हति । यथा मनुष्यपण्डेन पुमानरि
उच्यते बोधिद्वि ददत् । तस्मात् ' प्राप्ते अग्निं भरत '
इति पशुत्वमि आद्ये इति पद कारस्वत्यामपि प्रवृत्ति-
मर्हत्वात् अत्रिगुप्रेषः कारस्वत्यामपि प्रवृत्ते इति पूर्व-
पक्षः ।

विशेषो या तदर्थनिर्देशात् । ४७ ॥

कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन प्रवृत्ते ' प्राप्ते अग्निं
भरत ' इति इत्यन्तस्य पशुनिर्देशकस्य पुंशोः स्त्रिया-
मपि प्रवृत्तिमर्हत्वात् इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तद्व्याख्यायो
यामन्द. यमपि अस्मि इति प्रातिपदिक पुमि स्त्रिया
च समान तथापि स्मैपचनेन सर्वेनिर्देशात् तदर्थस्य
प्रातिपदिकार्थविशेषस्य निर्देशात् पुरुषः विशेष एव
निर्देशोऽनवयते न स्त्रीत्वात्, स्त्रीत्वार्थनिर्देशस्तु स्त्रीत्वान्देन

निर्देशाह । तस्मात् पुरुषः पशुविशेष एव अस्मै इति
पदेन निर्देशत्वात् कारस्वत्या अत्रिगुप्रेषस्य न प्रवृत्तिः ।
इति प्रथमः सिद्धागतपक्षः एव युक्तः ।

पशुत्वं वैपशुत्वान् । ४८ ॥

' प्राप्ते अग्निं भरत ' इति पुमिषोपस्य निर्देशात्
कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन न प्रवृत्ते इति यदुक्तं
तदपान्तवति पूर्वपक्षी । यामन्दोऽयं यवदन्तार्थ एव ।
पुपशोः स्त्रीत्वौ वा यदुक्तं सामान्य एवमेव तद्व्याकरणम्
अग्नेशब्द इति पुपशोः स्त्रीत्वोश्च ऐवशब्दो भवति
अग्ने इति । तेन च पशुर सामान्यमेवेत्युच्यते । तद्य
स्त्रीत्वानापि अत्रिगुप्रेषे इति कारस्वत्यामपि अत्रिगुपचन
युक्तं इति ।

यथोक्तं वा संतिचानात् । ४९ ॥

' प्राप्ते अग्निं भरत ' इति पशुनामान्नायाची अस्मै
शब्द. कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन अत्रिगुप्रेषे प्रवृत्ते
इति पूर्वपक्षोऽयं यवदन्तार्थो यामन्द. । स्त्रियन्दिमिमेव
पुमिषाना स्मैपचनेन उक्तं यत् पुपशुत्वं तदन्तिक्रम्य
पशोपचने स्थात् अत्रिगुपचन पुपशोपचन न मेध्याम् ।
तस्मात् प्रथममूले यदुक्तं अत्रिगुपचनमप्राप्ता कारस्वतीति
तदन्तिक्रम्य यथोक्तमेव स्थात् मतिचानात् । संतिहित-
यचना. सर्वनामशब्दः । ' प्राप्ते अग्निं भरत ' इत्यस्य
संतिहितस्य अग्नीशोमीष पुमिषोऽपि । तद्वचनेन हि
अत्रिगु पठित । तस्मात् पशुत्वमि साधारणा इति
समानविहितपक्षे कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन न
वर्तते पशुत्वमि अग्नीशोमीषपदार्था एवेति सिद्धान्तपक्षे
तु कारस्वत्यामपि अत्रिगुपचन लभेन स्थात् ' प्राप्ते
अग्निं भरत ' इति । के

● लिङ्गशब्दः सम्बन्धमन्वयने उच्यते प्रवृत्ते ।

लिङ्गपक्षे अनेन इति हि क्रियात्वोपनिमित्तो लिङ्गशब्दः
इति न सन्निवृत्तशब्ददेवोच्यते तथापि तु न्यायगतकार-
णतत्त्वपक्षे न युज्यते । वा. ११३।३।८ पृ. २०९.
● लिङ्गशब्दस्य सामर्थ्ये मीमांसनायाः प्रतिदत्तत्वात् ।
सु पृ १११.

● लिङ्गसंख्ये क्रियायाः प्रवृत्तमभूत्स्य अत्रिगुपचनम् ।
यत् क्रियायाः प्रातिपदिकमुदात्तत्वे नस्य पठित्त्वसंख्ये

दक्षिणदिशि क्रियाङ्गत्वात् । इत् १०।१।१०।१३ इ
१८९८, * लिङ्गसप्तमे सर्वत्रैव लक्षणया प्रसृतेः ।
१२।१।१।१ इ २२२०

* लिङ्गसप्तम्याधाधिण्या मुप प्रातिपदिकपरतत्
स्मृति । सु १५८

* लिङ्गसप्तम्याय गीष्वा वृत्ते अयत्तमो हेतु ।
'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्र लिङ्गसप्तमत्पत्वात् वसतम
नायगावण शब्दमयुक्ति । यद्यपि अयत्तम एव प्राण
शब्दभूत् तान्ये, तथापि प्राणभृत्- अप्राणभृत्- तत्र
वाच अत्र एवत । श १।१।१८

॥ लिङ्गसप्तम्याय । (लिङ्गसप्तम्या इति गुणा
श्रया) । १।१।१२।२३-६ ॥

'प्राणभृत उपदधाति' इति श्रूयते । अत्रिचयन
उपधेया नाधिकविष्टया प्राणभृत् नाम । तत्कारण
मन्त्रेषु 'अत्र पुणेसुत्रस्यत्र प्राणे मौत्तम' इति
प्राणशब्दं पठित । त्रिंशत् तृतीय षट्समभितेषु मन्त्रेषु
तु प्राणशब्दो नास्ति । तथापि द्वितीयतृतीयदशमेषु
मन्त्रेषु प्राणशब्दकत्वात् तत्सहचरिणा मर्ते मन्त्रा तदुप
धेया इत्तञ्च प्राणभृच्छब्देन बोध्यते । तथाच
प्राणभृच्छब्द इष्टकासमुदाये गीष्वा । गुणशान लिङ्ग
सप्तम्याय लिङ्गसप्तम्या । अत्र पञ्चमन् मन् ।
'तसिद्धि-जाति-माह्वय-प्रशसा-भूम-लिङ्ग
सप्तम्याया इति गुणाश्रया' इति एक सूत्रम् ।
भाष्यकारिस्तु 'वाप्यानौर्कार्षि मित्रा उच्यन्तम् ।
तसिद्धि-जात्य लिङ्गसप्तम्यायात् पत् गुणश्रया
गीष्वा वृत्त निमित्ताति । इति सूत्राय । १२
अस्तिमन्त्रिकणो लिङ्गसप्तम्याय गीष्वा निमित्तप्रसृत्म् । के

* लिङ्गसप्तम्याय । श्रीमत्तमने 'इथा' स्वयोरथा
यदीन्' इत्यत्र स्वयन् स्वयन्तप-त्रे लिङ्गसप्तम्यायेन
गीष्वा इत्यत्र आत्ताव श्रीवत्तात्तये । कौ १।१।१८।२८

॥ लिङ्गसप्तम्यायाय । प्राणभृत्तदिव्ये प्राणा
दिङ्गसप्तम्यायात् वसतम प्रेषधेया इत्या एवन्ते ॥

लिङ्गसप्तम्याया इति गुणाश्रया । १।१।१२।
२३-६ ॥

भाष्यम्— 'प्राणभृत उपदधाति', 'अनानी
रवदधाति' इति । निमित्ते प्राणभृत्तमन्त्रानु उपधीय
मानानु निमित्तानाम् मन्त्राणामानर्पकत्वात् । तस्यैवदत्तुकार ।
लिङ्गसप्तम्यायात् पराशब्द परत वतते । यथा 'इति
गच्छन्ति' इत्यत्रैनापि इतिना सर्वे लक्ष्यते । न चात्र
प्राणभृच्छब्दं सुष्टित्यश्च चहत्त्वाये मन्त्राण एषधेय,
यत्रणे च सुष्टिप्राणभृच्छब्दो समवेतो वापि परिगते ।
यथा इतिनायेन साधलक्षणायेन वेदपि एतौ एते
इति ।

या-- सुष्टिकवेन प्राणभृत्तदिव्यु नोर्गत्तहिमी । अत्रै
रन लिङ्गे भूत्ता अनेरलिङ्गाना एषध इत्युदाहरण
भेद । स्वापार्परित्यगाय उच्यन्त लक्षणस्वापि म्हेन
उपाधीयमानत्वादिति । आह न, 'यत्र लक्ष्यगुहिरय
लक्ष्ये कार्यं तिवुज्यते । तन्मात्रमहृण तमित्युपा
दानं द्वयोरपि ॥

शा-- 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यापि पूर्ववदेन
मन्त्रोपादानं व्यथवादानं विध्यर्थं वा इति विवेक्यम् ।
(गीष्वा वृत्) निमित्तात्तरकथनार्थं तु सूच्यन्त्यम् ।
पूर्वम हि भूत्ता शब्दमयोग, इह तु लिङ्गवत् अत्र
त्वात् वक्तमवायमात्रं गच्छन्ति । प्राणभृत्तणे हि
प्राणभृत्तमवायोऽस्ति, प्राणभृत्तमवायुद्वयेऽपि प्राणभृत्तम
वायोऽस्ति, इत्यान सादृश्येन प्राणभृत्तम् ।

त्रि-- 'सुष्टिकत् प्राणभृत् तत्र, सादरन लिङ्ग
भूत्ता । अत्रैकमन्त्रो लिङ्गसप्तम्यायो निमित्ते ॥'
'गता एव प्राणभृत् दधाति' इत्यत्र व्यथवाटस्थो
पक्ष प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुदा । पूर्वम द्वितीयपरि
म तेषु सूष्टिप्राणा वाहुल्यम् । इह तु प्रथममने एव
प्राणभृत्तमवायात् 'अत्र पुणेसुत्रस्य प्राणे मौत्त-
म' इति । यद्गीष्वा मात्रं प्राणभृत्तवेऽपि 'इति
गच्छन्ति' इतिरत्त तत्सहचरिणा सर्वे मन्त्र प्राणभृ
च्छब्देन लक्ष्यन्ते ।

भाट्ट-- 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यादी अत्र न
निमित्तम् ।

मण्डन-- 'प्राणभृत् प्राणभृत्तोऽस्ति ।'

गङ्कर-- 'सा लिङ्गसप्तम्यायाय ।' सा इति ।

० 'सिद्धान्तेषु प्रेतराणां प्रसवयेत्' इत्यत्र सिद्धान्तः
लिङ्गसमवायन्यायात् विनिसिद्धमनुवाचकः । श्राद्ध-
मयूतः पृ. ९ चारपुरेसपादिकः ।

० लिङ्गसमवायमूलरूपोष्वा, इतरा गौणी
वाच्यते । शाल. पृ. ११३.

० लिङ्गसमवायमूलिना गौणी, अमशून्यगोष्वा
वाच्यते । शाल. पृ. १४३.

० लिङ्गसमाख्यानाभ्यां गतापंतानुवाकम् (२१९।५
१५-२६) इत्यधिकरणे 'अधिनोसत्वा वाहुम्या०'
इत्याद्यत्र. ग्रहणावेवाप्यभ्यवर्णनप्रशङ्गा मन्वा. प्ररणेन
विनियुक्तः ग्रहणादीना अतुप्रानयोष्वाणा स्नाद्ग्रहसिद्धौ
विधिं इत्यवन्ति इत्युक्तम् । शाल. पृ. ६४.

० लिङ्गसमाख्याविरोधे भगवानुवाचे प्रह्लादि-
वाक्यानि समाख्यानात् भक्षाद्ग्रहेन सन्नपसामान्यादि-
कृतानत्र महाद्ग्रहविनियोगाय प्रस्थानानि, जिह्नेन
ग्रहणावेवाप्यभ्यवर्णनेषु विनियुज्यन्ते इति स्पष्टम् ।
अथासमाख्यानोपेन च मनोऽर्था वृथुवाचकयोश्च
जिह्नेन सामिपेनीटोऽन विनियोगः इत्युक्तम् । (शेषले-
खले इदम्) । या. ३।३।७।१४ पृ. ८२७, (शेषलेखले
तु) समाख्याया मनोऽर्था सोमपौष्टीयेषु याज्यानुवाक्याणा-
त्वेन प्राप्ताना सोमयज्ञिज्ञानि याज्यानुवाक्याभिराधि ।
पृ. ८२९ ० लिङ्गसमायप्रविरोधे (शेषलेखने)
मनोऽर्था वृथुवाचकयोश्च क्रमसंरक्षनयाज्यासमाख्याया
सोमपौष्टीयेषु याज्यात्वे प्रसक्ते अधिप्रशानलिङ्गात्
क्रमवहृत्वात् तदीये सामिपेनीकार्ये निवेद्य । शेषलेखने
तु मनोऽर्थात्वेन सोमपौष्टीयेषु याज्यात्वेपयगी तदेवाव-
याज्यानुवाक्यमन्वा लिङ्गसमाख्याया वाच्य । सौ. ३।३।७।
१४ पृ. ३६०-६१.

० लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षायेताऽनुवाकस्य ।
३।२।९।२९ ॥

ज्योतिष्टोमे ओमनेपमशये 'अशेदि माऽऽविद्य'
इत्यादिः भगवन् मन विनियुक्तः । तत्राणि 'अशेदि'
इत्याख्यं 'शुभ्रजाख्यं' इत्यन्त, 'वसुमहम्य'
इत्यादिः 'उपतृते भक्षत्रामि' इत्यन्तश्च भाग. भक्षण
प्रशङ्काः । 'एदि बले' इत्याख्यं 'शुभ्रया कथान'

उच्यन्ती भागः ग्रहणप्रकाशकः । 'नूचमुत् रवा देव
श्रीम सुचपा अत्रग्नेप' इति भागः अवेक्षणं प्रकाश-
यति । 'हिते मे गाणा' इत्यादिः 'मा सेऽनत् नमि-
मति गाः' इत्यन्तः सम्यग् जगं प्रशयायति । अस्य
सर्वस्यापि मन्वस्य मनुजुवाकः इति समाख्या । सोऽत्र
सर्वोऽनुवाकः किं भक्षणे विनियोक्तव्यं उत कश्चित्
कश्चित् भागः अत्यन्तानि ग्रहणादी प्रयोक्तव्य इति विचारे
पूर्वपक्षमाह । लिङ्गसमाख्यानाभ्यां लिङ्गात् समा-
ख्यानान्त सर्वस्यापि अनुवाकस्य मन्वायंता अवगम्यते ।
तस्मात् सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोक्तव्यः ।

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदित-
त्वात् । २६ ॥

ज्योतिष्टोमे ओमनेपमशये भगवानुवाचो नाम मन्व-
समुदायो विनियुक्तः । स सर्वोऽपि मोदमशये एव
विनियोक्तव्य इति पूर्वपक्षे षोणे प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते ।
तस्य भगवानुवाकस्य आचक्षतेः श्रद्धादौ विमत्य विनि-
योगः कथं यः । रूपोपदेशाभ्यां रूपात् शुभ्रयामन्वैरूपात्,
उपदेशात् गामान्यभ्यवर्णनेषु मन्वायंता । अर्थस्य
चोदितत्वात्, यावता विना विवेकोऽर्थो न निष्यति
तावतोऽर्थस्य चोदनापरिच्छीतत्वेन ग्रहणमवेषण च विना
अनुपानतिरेकेण भगवितुमि- सहमशयानुपपत्त्या प्रणा-
देरपि भगवतिचोदनाचोदितत्वात् अपूर्वसाधने तत्र विनि-
योगसमयेन वेद्यर्थान्यायात् इत्यर्थः । के.

'तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात्' ।
३।२।९।२९ ॥

लिङ्गविनियोगाधिकारात् उपदेशस्य च सम्प्रत्यये-
ऽपि च्लेशोपधातनात् उपदेशस्यैव अशुच्यमनाज-
येनप्रतीते मानुजकार्य अत्रयत्ना वेधाचित्
जिह्नेन मात्तदपकर्षे. इति 'तस्य स्यादपकर्षः' इत्य-
स्यार्थे । भगवितुम्यथाऽनुपपत्तिक्रियात्वात्विधा 'एदि
बले' इत्यादिनाकार्थस्य ग्रहणादेऽवितरताम् अपूर्व-
साधनत्वेन अपूर्वसाधनीभूता मन्व प्रति द्रव्योपपत्तेः
मन्वप्रशङ्कता युक्ता इति 'अर्थस्य चोदितत्वात्'
इत्याख्यार्थः । अत्रमन्व कुरवथेऽर्थादिविशिष्टयाज्यासुते
भुते. ज्योतिष्टोमेन आरध्यादेनापने तदमनेवे च

अदृष्टार्थत्वाद्वाद्योगात् एकदाकथनोपगमनामभ्यस्त्य भुक्ति कल्पकस्यानुपपत्तेरवधिन्वाप्येन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावेऽपि भक्षानुदासनात्प्रोपपत्तेः प्रह्लादाभिधानसामर्थ्यापि समापत्ताविरोधाभावात् भुक्तिरूपकत्वायुक्ता इति ग्रहणार्थस्यैव अनुष्ठेयत्वेन पकादयतया अपेक्षितत्वात् तद्दृष्टार्थत्वोपपत्तेः अनपेक्षितमक्षस्तुत्यर्थत्वे सति अदृष्टार्थत्वापत्ते इति 'अर्थस्य चोदितत्वात्' इति मन्वाकथनस्य आश्रयण व्याख्याऽन्तरम् । सु ११३७-१३३९

॥ छिद्रसमाख्यानाम्ना भक्षार्थात्तनुवाकस्य । ३।२।९।२५ ॥

भगवन्म श्रुते- ' भक्षेहि माऽऽविग जीर्णानाम शन्तनुत्वाय रायस्त्रोपाय मयैते सुमन्त-वाय, एहि मयो पुत्रेयमो मित्रे मे द्वन्द्वोऽस्मन्नितोस्त्वा बाहुभ्या लभ्या सम्, नृचक्षत् त्वा देव सोम सचक्षा अय र्वेपम्, हिव्य मे माना हरिवो गणान्ये मा वि वीरुप, शिवो मे सप्तर्षीतुषतिष्ठस्य मा मेऽवाहानामिमिति या, मद्राभिभूति केतुपंशाना वाङ्मुपाणा लोमस्य नृप्युत्, बहुमद्रथस्य रत्नद्रथस्य आदित्यद्रथस्य सोम देव ते मतिविद प्रात मवनस्य, माभन्दिनस्य सवनस्य, नृतीयस्य सवनस्य मादत्रच्छटतस्त्रिपुष्ट दत्तो जगतीच्छन्दसोऽभिष्टन इन्द्र पीतम्प नग्रासपीनस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत्तस्त्रोप- हूतो भवधामि' (तेम ३।२।१५) इत्येवमादि । तत्र सदेह कृत्स्न एवानुवाको भक्षणे विनियोगनीय, उत कश्चिदस्य अवमनोऽनवापि इति । छिद्रस्य त्रिनियोजकत्वात्मा च संकषत्तापेक्षामिति प्रतिपादनप्रसङ्गेन श्रुतेरपि साम्नाय सवधमपेक्षविनियोजकत्वमिति प्रतिपाद्येदानीं छिद्रगत एव विशेष किं साक्षादचोक्षितेषु अर्थाक्षितेषु छिद्रस्य विनियोजकत्वं न वेति निरुच्यते ।

अत्राय पूर्वपक्ष, यद्यपि ' भक्षेहि ' इत्युपक्रमस्य ' लभ्याम् ' इत्यन्तस्य ग्रहणार्थत्वम्, ' नृचक्षत् ' इत्युपक्रमस्य ' अवक्षेपम् ' इत्यन्तस्य अपेक्षणात्पत्न्यम्, ' शिव मे माना ' इत्युपक्रमस्य ' मा मेऽवाहानामिमिति या ' इत्यन्तस्य सम्पत्त्वं जगतीपदम्, ' मद्राभिभूति ' इत्युपक्रमस्य ' भवधामि ' इत्यन्तस्य भवधार्थत्व मनी

यते, तथापि गोमरतभक्षणस्यैव विहितत्वात् छिद्रस्य त्रिदिविधप्रम त्रिविनियोजकत्वात् ग्रहण-अवेषण-सम्पन्नत्वात् च मद्युपाक्षेपलभ्यत्वेन तैजि ऋषिनिर्देशयोग्यत्वात् कृत्स्न एवाय मनो भक्षणे विनियुज्यते । किञ्च उपक्रमे ' भक्षेहि ' इति श्रुते । उपसंहारे च ' भव धामि ' इति । तेन उपक्रमोपसंहारयोः मद्युपाक्षेपत्वात् वैशानरवाक्ययत् कृत्स्नस्यैव अनुवाकस्य एव वाक्यत्वात् मद्युपाक्षमापत्तनाच्च कृत्स्नस्यैव ग्रहणार्थत्वम् । किञ्च ग्रहणादीनामर्थतो लोककल्पया प्राप्तत्वात् लौकिकवेधेति श्रुते यथा युक्ता । तेन लौकिकपदेशात् तत्प्रभागनसिद्धिर्न वैदिकमन्त्रापेक्षा । तेन ग्रहणवेणुगम्यन्तराण्यपि वानामपि विशिष्टभक्षणस्यैव प्रमत्तत्वेन । अतथ एकवाक्यत्वात्, एतेषुपक्रमोपसंहारगतमल्लक्षणीत्वात् भक्षानुवाकस्य भक्षार्थत्वाच्च कृत्स्न एव मनो यथार्थं इति । पय प्राप्त, अभिधीयते-

तस्य रूपोपदेशान्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदित-त्वात् । २६ ॥

अयमभिप्राय - भवेदेव यदि अर्थप्राप्तविषये वैदिक विनियोगो मानस्य न भवेत् । तथाहि यद्यप्येव ग्रहणादगौ न विधीयते, तथापि भक्षणस्य ग्रहणादिना विना असम्भवात् भक्षणवि व्याख्यानमेव ग्रहणमवेषण च अनुपपद्यन्ते । उपसंहारश्च भक्षणस्यैव प्रतिपत्तिकृतस्य ग्रहणमध्यवर्तनस्य विधानात् भक्षणविधिविहितमेव पत्रात् साभ्यत्वात् पुत्रगन्तुपदम् । तेषां च अस्मन्मना अनुग्रहा संगतात् तेषामपि वैदिकमन्त्राक्षेपार्थमवेषणोपपत्तेः नास्ति स्मृतिहेतुवैदिकोपायोपेक्षा । शक्योपि च ग्रहणस्य मात्रे प्रह्लादीन् प्रसागन्तुम् । तेन सूत्रवाक्यस्य यथा- छिद्र मद्युपाक्षेपु निभज्यैर मन्य प्रयोक्त व इति ।

यत्तु उपक्रमोपसंहारयोः भक्षणार्थतादेशे वाच्यत्वात् कृत्स्नस्यैव ग्रहणापत्तवित्युक्तम् । तदुक्तम् । निगदत्त्वात् । तथाहि उपक्रमोपसंहारैककल्पादेकनामदावयव, तदनुशेषात्सामर्थ्यात् वाच्यस्य लक्षणात्सामर्थ्यात् छिद्र नचनीयम्, वतोऽपि भुक्तिरिति विश्रम्भः । ग्रहणयमिधानसामर्थ्यात् साक्षादेव भुक्तिरूपकमिति संनिर्वायप्रतिपादनसामर्थ्यादिव विभक्त्य विनियोग इति ।

समाख्या न लिङ्गत्वं दुरग लैभिर्नि च एवदेशाद्वारणा ।
पुत्रपत्रति न त्रिद्विन्दुपत्रम् ।

प्रयोजनम्— पञ्चमम् । सूत्र तु—तस्य मन्त्रस्य
भागशो मन्त्राद्वर्णनपद्धत् लिङ्गात् अद्भागदेशादिद्वयत्वात्
कथमश्रुतस्योपदिष्टव्यम् । तत्राह अथस्य मन्त्रशास्त्रस्य
चोदितं प्रादिति । तौता

ॐ लिङ्गसमाख्यान्याधिकरणम् । मन्त्राधिकरणम् ।
ज्योतिषेभ्यो भागानुराकरं वयालिङ्गं मिषय मन्त्रादौ
विभिवोग ॥

लिङ्गसमाख्यान्या भक्तार्थताऽनुवाकस्य ।
३१।१।२५ ॥

माध्यमम्— मन्त्रमन्त्रं भूयते मन्त्रेति मन्त्रऽविग
दीपात्रुत्तत्र पतदुत्तत्राय रावस्योपाय चरमे तुप्रकास्त्याय ।
एहि वसो धुरोयभो मिषो म हृदोऽत्यगिनोस्त्वा नहुम्वा
सत्यासम् । उच्यते एता देव साम मुच्यता अत्र गयेषम् ।
हिन्व मे गात्र हरिता गणा म मा वि तीवृत् । मित्रा
म सतीर्तुप निष्ठस्य गा मन्त्रान्नाभिमति गा । मन्त्रा
भिर्भूति कृत्यशला वायुब्रुवागा सोमस्य नृप्यत्र । वसु
मन्त्रस्य ह्यत्रह्यशला आदित्यपुत्रस्य सोम देव ते मति
दिद प्रात सानस्य माध्यमिनस्य सन्नास्य तृतीयस्य नस्य
गायत्रमन्त्रस्योपदिष्टस्यो तमतीऽऽहोऽदिष्टुत इद्र
पीतस्य नागासर्पादस्य विवृतीतरं प्रमुमत् उपहृतस्योपहृतौ
मन्त्रस्येति इत्यवमादि । नय सदेह किं कृत्स्न एषो
ऽनुवाकौ मन्त्रा विभिवोऽनीयं एत कश्चिदस्य अवसर
अऽनार्पाति । कः प्रातम् । लिङ्गसमाख्यान्या मन्त्रास्यता
अनुवाकस्य । सर्वोऽनुवाकौ मन्त्रय विभिवोऽनीय ।
तुत । मन्त्रस्योपायेष एवो यत् मन्त्रे विभिवोऽनीय,
मन्त्रास्येप गन्धोति वदितु नायम् किंचित् । अयानि
नास्य पगनि भक्षयविरागवचनान्तव । वरम मन्त्रा
गीति तवदन प्रु मन् । ननु एत वसो इत्येवमादि
'ए'श्रवम् इत्येवमन्त प्रह्वणस्यं न्वेन पदस्युष्टेन पर
स्यकाहद्विगा एवार्थं विभित मन्त्रमन्त्रात् । 'तुच
धस्य' इत्येवमाद, 'अवत्यपम्' इत्येवमन्त
अवेष्यवचनम् । हिन्व मे गात्र हरिव' इत्यव
मादि च 'मा मन्त्रान्नाभिमति गा' इत्यवमन्त

सम्पन्नत्वात् । तन्महत्त्वात्प्राणा नहुमि वाक्यमि ।
कथमेतत् वाक्य वदितु सर्वमिदमेक वाक्य मन्त्रे विनि
तुज्यते इति । उच्यते । सर्वाण्येवमि मन्त्राधिकारोपगानी
सुच्यम् । आह । एवमपि मित्रेत् वाक्यम्, विदोपग
विदोपगाना युगपदचनत्वात् । उच्यते । न विदोप
गानि विवक्षिष्याम । मिषयमेव मह्वानस्यगामिभि
विदिष्ट एकोऽर्थो विरच्यते । नैव सम्पन् भवति ।
विदोपगन्तव्यताना अविवक्षितत्वात्प्रचनता, मन्त्राधिकारोपग
परत्वा चेति लक्षणात् तु गम्यते । भुवि लक्षणाविद्ये च
अनिर्वाच्या ऽ लक्षणा । अन्तरेण वाक्यमिति । अत्रो
च्यते । यद्यपि वामी मह्वानत्वा मह्वोऽप्य गम्यते न तु
सर्वे इच्छिता इति । मन्त्रमन्त्रेक प्रत्यापयित वम् । उचि
धुतम् । विशेषणवशुत्तानि । न वै प्रतीते प्रयोजनम् ।
प्रधानेन च वाच्य पदस्यमहत्त्वंकम्, तावदेव वाक्यम् ।
तस्मात् विशिष्टमन्त्रास्येवोपेक्ष वाक्यमिति मन्त्रा
विानशोक्तं यम् । समाख्यानं च मन्त्रि मन्त्रानुराक
इति । सूत्रनभ्यानुवाकौ नावच्य । ननु व समाख्या
लौकिक शब्द, कथ वैदिकमन्त्र निश्चयतीति । यद्यपि
लौकिक तथापि अनादि तत्त्वानुराकनं सत्त्वं ।
किमत्रो यवच्यम् । एतदत्रो भवति । मन्त्रास्य
मि'याहुतमनुराकं वृत् । समभिध्याहारश्च एति
सन्तं भवति । यथा पात्रमे एवम् इति । समभि
व्याहारत् सन्धेयमन्त्रासाह । आह । नानुमानस्य
एवनातीवच्यम् अन्तर्भवत् । विधानादेव अवगम्यते
नावच्य । न च समाख्या विधापी । अत्रोच्यते ।
समाख्या सर्वार्थानो हुदौ समिन्विगुपमन्त्रति प्रयोजकचनो
विधास्यतीति । तस्मात् कृत्स्नोऽनुवाकौ मन्त्रे विनि
योक्तव्य इति ।

वा— समस्तानुवाकौदाहरणं क्वचित् पदानि च
सर्वार्थशीलं चरममन्त्राधिकारिकमन्त्रम् । अत्र सूत्रवाच
यदेव प्रात सर्वमन्त्रादिशब्दा तत्त्वामानाधिद्वयस्यस्युत्ताश्च
वसुमन्त्राण्यो वायव्यमन्त्रं प्रसृतं इद्रपीतादवच
नमेव यथास्य न निष्कृत्य प्रयोक्तव्यं । इदं तु विधा
यति किं समस्तोऽनुवाकौ मन्त्रे एव विभिवोक्तव्यं, द्रत
मन्त्रावच्यमन्त्रास्येवोपेक्ष विधादिभिमिति । तत्र मन्त्रव

श्रुतिविप्रकर्षादीर्नैवम् । महानाभिधानसामर्थ्येन हि श्रुतिमनुयाय शीघ्र विनियोगः क्रियते । शरीरेण पुनरेव-
वाक्यता । ततोऽवगात्राण्ये भक्षं प्रति सामर्थ्यम् , ततः
श्रुत्यनुमानमिति विषयवर्ष । तेन भक्षस्य प्रत्यक्षसत्तरेण
मन्त्रादिना अक्षरद्वयस्य एतेषामपि च स्वयमन्यमप्राप्त्यु-
त्पन्नस्यैव । ननु अर्थप्रधाना प्रकृतानि विप्रशेषजनम् ।
कथं विप्रशेषजनम् । यदा तानि अन्वयप्रधानानि तत्रैव
भवन्ते अनुष्ठानम् । तत्रान् अर्थप्रधानं प्रसारयते,
यदेवमेव विना प्रयत्नेन निष्पद्यते । अष्टादीनि तु
सर्वाणि पृथक्प्रथमसाध्यानि तान्यन्वयानि न शक्यन्ते
कर्तुमिति अन्वयं स्मरन्त्यानि । अथविधिरिति तानि
अचोदयित्वा न शक्यन्तीति स्वार्थमनुष्ठानपक्षितुमिति तान्यपि
चोदयति । अतो मन्त्रस्वरूपाण्ये चोदयन्तु सम्प्रत्यक्ष-
तन्मन्त्रशेष उपदेशादेव अपवर्षे, अर्थस्यैव चोदित-
त्वात् । तेन यत्रपि अनुदाहृतान् प्रत्यक्षोपदेशोऽन न
शक्यो वस्तु तथापि अत्रोपः । सम्प्रत्यक्षं तु वचन-
विवेचनयोः (' वि वा एष इन्द्रियेण वीक्ष्यन्वते यः
सोम भूमिति । तस्मात्सोमेन्द्रं त्वं निर्विद्वेक्षोमगामिनः '
इत्यादिना) शाब्दभक्त्यान्वितं प्रत्यक्षोपदिष्टेयं द्रष्टव्यम् ।
शा— ' सर्वस्य भक्षणान्नत्वं महणादेरचोद-
नान् । अत्रत्यर्थो न मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति ॥
भक्षानुवाकसंज्ञा च भक्षणान्नत्वयोधिनौ । सामर्थ्यं
जातिश्च मन्त्रस्य भक्षणे वह्निसोपणात् ॥' तस्मान्
सर्वाणामो भक्षणान्नत्वं जनयम् । इति प्राप्ते ब्रूमः ।
'अष्टादी विभागेन विनियोगोऽस्य लिङ्गस्यः ।
वाक्यसंज्ञे हि नेशाते कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम् ॥
अष्टादि च शास्त्रेण साक्षाद् यद्यप्यचोदितम् ।
तथापि चोदितार्थेन कर्तव्यत्वात् प्रकृतयते ॥'
तस्मात् विधय विनियोगः ।

सोम— पूर्वैः सामान्यस्वरूपयोर्वक्त्ररूपेण श्रुति-
स्वारस्यभङ्गवत्, इहापि सामान्यस्वरूपयोर्वक्त्रमाक्यव्या
निङ्गसामान्यभङ्ग आश्रयणीयः इति प्रत्यक्षत्वानात्
संगतिः । सूत्रे लिङ्गस्य विशिष्टमक्षरसामर्थ्यपरः ।
वि— ' भक्षेहीत्यनुवाचोऽर्थं सर्वे भक्षणयोऽश्रुत
(श्री उ) । अष्टादौ यथाश्रित विभक्तं व्यवहृतेऽते ॥

अत्रियेर्भक्षणार्थना भक्षणं निरिच्छतुः सः । अर्थादि-
तेषु तेषैव कथाश्रित विनयन्ते ॥' (तैत्तिरीय ३।१।५
स्मृतः पाठो गृहीतोऽत्र) ।

भाट्ट— सोमै ' भक्षेहि माऽऽविय ' इत्यादिभक्षा-
नुवाक श्लेषेन सम्प्रत्यक्षतो मन्त्रः श्रुतः । यत्र यथा-
वदस्यासौ भक्षणमेव प्रतिपादयति न तत्रैव विनियुज्यते ।
महणाशेषस्यसम्प्रत्यक्षप्राप्तिसाधकानां त्र्यसानां किं अष्टा-
दाशैव विनियोगः अथवा भक्षणमन्त्रैक्याक्यवत्तया भक्षण-
एव इति चिन्तायाम्, अष्टादेरपि विहितत्वेन अपूर्ण-
प्रत्यक्षत्ववत् जनस्वरूपापि अभावात्, यद्यप्य अर्थात्
मन्त्रमात्रत्वेन एतद्व्याख्यायते ' वाहुन्त्या तन्मन्त्रम् ' इत्य-
नेनोक्तस्य बाहुद्वयकरणस्य अष्टादश कथमप्युच्यते,
अत्रेणुणय च भक्षणजनकत्वेनैव अभावे, सम्प्रत्यक्ष-
स्य तदनुष्ठानस्य वा मन्त्रोत्तरभाविण्या मन्त्रजन-
कत्वेन तेषामपूर्वप्रयोजनत्वस्यापि अभावात् अष्टादा-
शैवैव अन्वयस्यैव, अथमन्त्रैक्याक्यवत्तया भक्षणार्थ-
स्यैव । एव च समाक्याऽपि उपपत्ता भवति ।
इति प्राप्ते, अष्टादिप्रत्यक्षविषयमानेऽपि समाख्या-
सहस्रत्वान्तराप्रकरणेन भक्षणस्यैव तत्तन्मन्त्राणामवगते
लिङ्गत्वेन सामान्यिकगणनादिनिमित्तकत्वात् कथाश्रु-
तपक्षे. तदर्थेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ, न श्रुतो
निगमादृशयोर्द्वयोः आख्यातपदयोः कर्षविदेक्याक्यवत्ता
परिकल्प्ये गौण्या भक्षाश्रयत्वजनम्, शक्येन वा भक्ष
विशेषकत्वेन अष्टादिप्रकामकत्वान्तराण्यनुपपत्तिमात् । न
चैतन्मपि सम्प्रत्यक्षस्य कृतस्य-पक्षत्वात् विधिर्मन्त्रः,
सम्प्रत्यक्षानुष्ठानादारण्य आश्रयविशेषस्यैव अष्टादशस्य
विशेषत्वात् । वचनपरिकल्पितमत्राप्यक्षिणाभ्यानाच्च
सम्प्रत्यक्षस्यैवमेव भक्षणे प्रतिपत्तिरिति तस्य मन्त्रो-
पयोगिता ।

मण्डन— ' सत्यात्मन्त्रो अष्टादश मन्त्रः । '
शंकर— ' मन्त्रमन्त्रे विद्यमानः स्यात् । ' १०.
ऋ लिङ्गान्साधारण्यात् विकल्पः स्यात् । ८।
१।१६।२७ ॥
सौम्यं कर्मणि दर्शयैर्षाणानिके विन्यत इत्युक्तम् ।
दर्शपूर्णमासोऽपि अनेनानि प्रथमानानि । तत्र कथ

विष्यन्त लीर्षे स्फुट इति विचारे विकल्प स्यात् इति पूर्व पक्ष । उत ? लिङ्गशास्त्रभाष्यम् । 'प्रज्ञे प्रवाये वृष्ट्यः कुडोति' इति प्रभावपरत्रय लिङ्गस्य सर्वप्रधान भाष्यभाष्यम् । न च मनुष्यम् । तस्मात् विकल्प ।

येकार्थ्याद्वा निवस्येत् पूर्ववत्पाद्विकारो हि । २८ ॥

लीर्षे कर्मणि दाशेपौर्णमासिप्रधानेषु कश्चित् विष्यन्त विकल्पेन स्यात् इति पूर्वपक्षे नूनेन प्राते वा नूनेन निरग्न लिङ्गान्तमाह । न विवस्य किन्तु निवस्येत् । निगमेन कश्चिदेकस्वैत्र प्रज्ञानस्य स्यात् । न च विष्यन्त आग्नेयस्यैव स्यात् । येकार्थ्यात् एकार्येवात् एकस्वैवतरात् इत्यर्थे । आग्नेय एकस्वैवत् लीर्षोऽपि । द्विदस्तात् लीर्षे विकल्प, पूर्ववत्पूर्व पूर्वाभिहितवि-पन्व-वस्तात् । स च पूर्वी विष्यन्त आग्नेयस्य ।

अधतत्त्वान्नेति चेत् । २९ ॥

लीर्षे याने दाशेपौर्णमासिकस्वैवस्यैव विष्यन्ते मन्त्र एकस्वैवतरासामान्यात् इति सिद्धान्तिना उभे पूर्वपक्षिण गद्गा । एकस्वैवतन्मन्त्र अधतत्त्वान् अधतत्त्वान् न आग्नेयस्यैव विष्यन्तो प्रदीय मन्त्रये । लीर्षे इत्यन मूर्धे देवता अह च इति वा लीर्षे लीर्षा वा देवता असा इति न सापत्ते । तथा च न निगम । इति चेत् ।

स्याद्विज्ञाभावात् । ३० ॥

लीर्षे याने आग्नेयस्यैव विष्यन्त इत्यन न विषय, लीर्षाद्ये मूर्धे लीर्षा वा देवता अश्वेति गद्यम् निदानभावात् इति पूर्वपक्षिणगद्गायानुत्तरमिदम् । स्यात् एहायस्यभाषिणो लीर्षे एकस्वैवतरासामान्यात् विज्ञानेन स्यात् । लीर्षे तावत् 'अग्नेयस्यैव इत्येन भागवेनेनोप-पायति स एवैव नूद्वरवेन गमयति' इति एकरलिङ्ग स्य वद्वारभरीये । आग्नेये च 'अग्निगद्यो वा इत उपाया युरगो ऐक्यापत् वे यत्वास्तु अन्वायत्' इत्यादि 'यदग्नेयोऽष्टास्यगैःसातास्यस्यः पौर्णमास्यः काच्युनो भवति अग्निमेव स्येन भागवेनेन समर्पयति' इति एकरलिङ्गम् । एवं च एतद्विज्ञान विद्यमानात् लीर्षो देवता अन् हलेन सिद्ध, एव अग्निदेवता अन्म

इति सिद्धम् । तस्मात् आग्नेयस्यैव विष्यन्त लीर्षे इति सिद्धान्त । इह चोदनायत् लिङ्गं प्रादुर्भवम् ।

तथा चान्यार्थ्यदर्शनम् । ३१ ॥

लीर्षे आग्नेयस्यैव विष्यन्त एकस्वैवतरात् इति सिद्धते नोदनायत् लिङ्गं पूर्वमुक्त अन् मन्त्रत्वं लिङ्ग मुच्यते । तथा च पूर्वदेवताया अग्निदेवताया अग्नेये व-पायस्यैव नाम लिङ्गं भवति । 'अग्निमूर्धेति' इत्युपायभाष्य एकत्वं आग्नेये, 'उदु एव जातवेदसः' इति लीर्षे । इह मन्त्रत्वं लिङ्गं अतन्मन्त्र योक्तव्यम् । तस्मात् लीर्षे आग्नेयस्यैव विष्यन्त इति सिद्धान्त । के

० लिङ् । अन्वतन्मन्त्रोदभूतत्वं लिङ्गं । 'ली' (पा ३।३।८८) 'अन्वतन्मन्' (पा. ३।३।१११) इत्यन्वतन्मन् 'परोक्षे लिङ्' (पा ३।३।११५) इति पाणिनीयस्यैव । कर्मान्ताद्योग्युक्त्यात्तत्त्वं अन्वतन्मन् । तद्विज्ञानं अन्व-तन्मन् । भूतत्वं अन्वतन्मन्प्रतिगोपिगम्यम् । मन्त्रा एकस्वैमि इत्येतादृशविषयतायाः सिद्धान्तिविषयत्वं परोक्ष इत्यम् । तद्य क्रियाविज्ञानम्, क्रियाविशिष्टताद्विज्ञानम् । क्रियायाश्च पिण्डीयुगाय तादृशप्रतीतिविषयत्वात्तद्वैति अन्वतन्मन्प्रयोगम् । अत एव 'पश्य मृगो धावति' इत्यन वाचनस्य धावनाश्रयकारकत्वं वा तादृशान्ति विषयत्वात् न लिङ्प्रयोग । 'व्यतेने क्रियावादी' इति भूतवादीयेण उपायदानीयम् । मणि पृ ११५.

० लिङ् । लिङ्गोऽपि मन्त्रान्तरान्वितविष्टपरोक्षस्यैव भावनायामेष अवेति । तत्र नूतन लिङ्गस्यैव कालीनपन्त्रप्रतिगोपिगम्यत्वं । तद्य कालिप्रसङ्गेन कृतौ एव अवेति । इह च अन्तिमहृत्वावे । तेन अनेन दिवस्यधरापश्येत् इति अन्वतन्मन्प्रयोगे न पयाच इति लिङ्प्रयोग । लिङ्गस्यैव कालीनपन्त्रि यो गितं वा । तदपि स्वस्वपदस्यैव अन्तिमहृत्वे अवेति । लिङ्गस्यैव एव लिङ्गं । लिङ्गं वा पूर्वक । तस्य च न्युक्तिप्रसङ्गान्वितगदितमन्त्रेन तन्मन्त्रेन । ननुया इत्यादी भूतान्तर पूर्वक । आयतन्त लिङ्गकारणदिग्निमित्तदिग्निमित्तम् । परोक्षत्वं च प्रयोग्यु- क्तिसंश्लेषनोमीत्येतादृशविषयतायाः सिद्धान्तिविषयत्वं ।

इदं इयमपि कृती भणोति । पर तु आद्य सामान्य-
त्वेन, द्वितीयं तु स्वसन्निधयत्नपरिच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ।
चैतद्वृत्तिभूतोः प्रवेक्ष्युवाचारात्परिपत्येन तस्या उद-
भाजनोपपत्त्यंशत्वात् । इत्युक्त्वा वा स्वकृतौ प्रसिद्धस्य
साक्षात्परिपत्यस्य लक्ष्यसम्बन्धः । उच्यतेपुनरेतदपि
अन्यत्वेन कारोक्ष्यं द्रष्टव्यम् । नकिञ्चिदप्यन्ये
द्रव्येभ्यः । विशेषणविशेष्यभावे विनिवृत्तनाभिदत्त्वात् ।
अत एव उक्तदिनस्य उक्तत्वत्वेऽपि न विशेषणता ।
विनिवृत्तनाभिदत्त्वात् । रहस्य पृ. ८३.

• डिप्मानुस्यूम् । १।१।२१२ ॥ मीको. पृ.
१५०२ ' ऋचस्यैपुत्रासंस्कृत्यन् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• डिप्मानुस्यूक्त- (५।१।२१२) न्यायेन फलान्ते-
नृविशेषत्वात् ' यानेन स्वर्गं प्राप्नुवान् ' इत्यर्थवर्णनमनु-
पत्तयाम्नाह— ' यानाया फलान्तिः ' । मोम. १।१।
२ पृ. ८६१.

• छुद् । भूतकामानं छुद्ध्यः । ' मूते ' (पा. ३।१।
८४) इत्यधिकारे ' उद् ' (३।१।१०) इति
मूलात् । यथा ' घटोऽभूत् ' इति । मणि. पृ. ११८.

• छद् । छद्ध्यस्तु ' यथाधीत् ' इत्यत्र भूतकामानम् ।
रहस्य. पृ. ४४

• छुद्- अन्याननमपिपत्यत्वं एतदर्थः ' भविष्यति ' (पा.
३।३।१६) इत्यनुस्यूते ' अनयन्ते छुद् ' (पा.
३।३।१६) इति फलिनीयमूलात् । यथा ' श्वे भविता ' इति । मणि. पृ. ११०.

• छुद्ध्यस्तु फला इत्यादौ अनयान्तमपिशिष्ट
भाविण्यम् । तत्र छुद्ध्यन्तश्चालीयप्रणामाप्रतिशोभि-
क्षणस्यार्थित पूर्यन् आउङ्गौ एव अन्वेषि । रहस्य.
पृ. ४३.

• छुद्ध्यस्य अनयान्ते एव भविष्यति काले
भवति । टुप्. ५।१।०३५ वर्षेक २ पृ. १६७०.

• छुद्ध्यप्रतिपत्तयविधिः— ' पूषा प्रोक्षयामा ' इति
कार्तवी., दानमिदं च ' इत्यन्तरे गृते अक्षयति ' इति । माल. पृ. १५-१६.

• छुद्ध्यप्रकारणामननुष्ठानं अन्तरीक्षारात् इ
अनुष्ठानम् । वि. १।१।११.

• छुद्ध्यतन्मुखायः । छुद्ध्यतन्मुखायः । न यथा
न्यवेदात् तन्त्रु निर्माणि सहरति च न्यवेदे, तथा, च
तस्याः प्यत्कन्मुनिनाणे न्यते निमित्तकारण सत्यकन्तु-
रम्, स्वदेहापेक्षयोपादानकारणं च, एव ब्रह्मणो
अगता अतः कर्तव्यम्, स्वशक्तिनायादायोपादानत्वं च ।
एव च त्रयन् स्वशक्त्या निर्माणि, स्वशक्तौ सहरति
चैत्येन चित्तभागमस्य प्रवृत्तिरिति । माहृत्ती. ५०२.

• छुद् । अनिपत्ययो क्विपयोः हेतुहेतुमद्भावे
एतदर्थः । ' छिद्निमित्ते छद् क्विपतिवत्तौ ' (पा.
३।३।१०) इति मूलात् । छिद्निमित्ते हेतुहेतुम-
द्भावः । यथा ' मुद्रश्चेदभविष्यत् सुमिन्नमपि अम
विष्यत् ' ' यदि घटोऽभविष्यत् तदा अद्वयत् ' इति ।
मणि. पृ. ११८. • छद् । छद्ध्यस्तु हेतुहेतुमद्भाव-
विशिष्टविधायित्वेन । यथा ' यदि मुद्रश्चेदभविष्यत्
तदा सुमिन्नमपि विष्यत् ' इत्यत्र वृत्तिमुभयोः हेतु-
हेतुमद्भावत्वात् । उभयोरपिपत्यत्वं च क्रियाऽतिवृत्तिः ।
अत्र मूते भाविनि च । ' छ्ये मया मनतः पुन
त्वायै च्छुद्ध्यमानम्, दृष्ट्यापरो दिने वाद्यनाथी,
गदि तेन स छोऽमपिपत्यत् क्तोऽभोऽनत न तु भुक्त-
यान् ' इत्यादौ मूतेऽपि प्रयोगदर्शनात् । अगवोऽर्थादयोः
वाङ्मते । स्वस्वसम्बन्धेन मान्याम्बन्धः । रहस्य पृ. ८८.

• छुद् । ' आत्मानेणमेकादसकपाल निर्घयेत् दसं
पूर्णमासकारण्यमान ' इति तिथ्यांश क्रियाया उपपदे
अनुशिष्टेन तदा श्रुत्येन आरम्भइत्यारिष्टे. विनियोङ्गी
मुतिर्दृष्ट इति मूत्सोमेत्यारमवे । पार्थसारथिनो ए नैव
श्रुतिः । यत्तु गग्ने (५।१।१०।३३) ' आत्मानेणमे
कादसकपाल निर्घयेत् दसंपूर्णमासकारण्यमान ' इति
आरम्भणीयाविधौ ' मूत्सुवयोऽपि अत्रैव वाच्यंरूप-
विधायकः ' इति सिद्धान्ते सिद्धेयक तत् परममेव ।
अत एव ' आत्मानेणमेकादसकपाल निर्घयेत् क्विपत्य
माण ' इति मूत्सुवयोऽपि (सत्या) पञ्चमे (५।३।११।
२५-३१) विधे. कश्चयो विनियोगे उक्तः ' निरवे
सैव वाच्येन दीक्षाधिकारिणीयते ' इति । (तत्रैव पर-
स्तापु सप्त एव ' दीक्षियमाण इति मूत्सु क्विपत्याया
विधायानुपपदे विधीयो । तेन दीक्षाधिकारिण्ये. ' इत्यस्य-

कम् । के.) । तन्त्रग्रन्थेऽपि 'शरेषावेतन्त्रम्' इत्यपि-
 करणे पञ्चमे (५।३।११।२९-३१) उक्तम् । आमा-
 वैष्णवो वाक्नेन दीक्षित्यमागपदममिन्वाहारिण दीक्षार्थं
 इति । 'सोमेन वक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत' इत्यत्रापि
 वाक्वीर्येन आघनोत्तरकालस्य सोमाङ्गत्वं लृट् अश्रुति-
 त्यादिन । वदपि अत्र तन्त्रतले 'वक्ष्यमाण इति
 च दीक्षित्यमाग इतिक्व' निराशया क्रियाया
 उपपदे लृट्प्रत्ययः सोमेन च्छु हनपे' इति तदपि
 क्रियान्तस्यैव एत लृटः छद्मोक्तिद्वारा वाक्वीर्यविति
 योगोपसर्गनामिनेति कथयः । वाङ्. पृ. ५७.
 • लृट् । मरिच्यलामान्य लृटोऽप्येः । यथा 'अथ
 श्वो वा पश्ये मरिच्यन्ति' इति । एष च 'द्वसंपूर्णमाधौ
 भास्वसामानोऽन्वारम्भायां निर्वेषिन्' 'सोमेन
 वक्ष्यमाणः आदधीत' इत्यादौ लृट्प्रत्ययान्तः
 साधारण्येऽपि 'लृट् गेपे च' (पा. ३।३।१३) इति
 सूत्रेण वाक्प्रत्ययैश्च न च अत्रान्तमन्ति रापरत्वम् । मणि.
 पृ. ११७. • लृट् । लृट्प्रत्ययेऽपि पक्षवर्तीत्यादौ अत्रत-
 नानवृत्तमात्राण्य भविष्यन्त्यामान्य त्वेन (मात्रान्या-
 मेरान्विति) । रूह्य. पृ. ५३. • लृट् । समानोऽङ्गि
 लृट् उत्पद्यते इत्येतत् सुनन्ते । मरिच्यलामान्ये
 लृट् उत्पद्यते । ननु एतत् अत्रान्तमात्राण्येन अथ
 नाप्यते । नैवमुच्यते । यदि लृट् अत्रान्तने निर्षेषमानो
 लृट्प्रत्ययान्तः कालान्तं न प्रवृत्तमन्ते तदौ साधेऽपि ।
 अपमस्यमानोऽपि ल्यामान् लन्ते, लम्मान् साधते ।
 तस्मान् लृट् आत्रान्ते आत्रान्ते च मरिच्यति काले
 भवति । लृट्प्रत्ययस्तु अनवृत्ते एव । दुष्. ९।३।
 ११।३९. पृ. १६७९.

• लृट्प्रतिनिगोक्त्री भूति सोमेनश्वरपते यथा-
 'आमावेणाम्भेसादचकसात् निर्वेषिन्' 'द्वसंपूर्णमात्राज-
 प्यमानः' । वाङ्. पृ. ५६.

• लेखागम्यन्यायः । सुशब्द-अपराधविवेचनो-
 पायस्य प्रतीक्यप्रतिमागङ्गलनस्य धारागामिच्छस्यैव
 लेखागम्यन्यायने व्याकरण्यान्ते व्युत्पादनानुगतम् । कु.
 ३।५।१९. पृ. ३६९.

• लृट् । 'लिट्पे लृट्' (पा. ३।१।३) इति
 सूत्रात् लिप्तादन. आशुभो लृट्प्रत्ययः । यथा मरिचि
 पदाति इति । अत्र तु लृट्प्रत्यययोगः । मणि. पृ. ११७.
 • लृट् । लृटः पञ्चमरा देशा शेषम् । अनृत्प्रत्ययारे
 यत्रापि एकारः पठ्यते तत्रापि लृट्प्रत्ययस्य एकार
 स्वाम्भवात् अङ्गनुप्रत्ययेषु लृट्प्रत्यये एवार्थानुप्रत्यय
 लृट्. पञ्चमरा लृट्प्रत्ययस्य मूलेषु अत्रापि एकारस्य
 पञ्चमरात् । यद्वा 'वातुप्रत्यये प्रत्ययाः' इति सूत्रेण
 धात्वधिकारे 'क्रियसमभिहारं लृट्' इति लृट्
 विहितः । तस्य 'लृट्प्रत्यये लृट्प्रत्यये' इति लृट्प्रत्यये
 विहितम् । ततः 'लिट्पे लृट्' इति लृट् विहितः ।
 अत्र. लृट्प्रत्ययस्य धात्वधिकारे लृट्प्रत्ययस्य विहितम्
 पञ्चमरात्प्रत्ययम् । इष्टम् विधायापेयं पूरणम्
 'अथ पठोति निति चितुते' इत्यत्र । तदेतत् पञ्चमे मति-
 पारितमिति । वाङ्. पृ. ५०. • लृट् (पञ्चमलकार)
 निघान्तो भूति । वा. ३।३।१।३२ पृ. ७००. • लृट्
 वेदे एत । तदर्थो लिट्प्रत्यये एव 'समिने लृट्पि'
 इत्यादौ । रूह्य. पृ. ८३ • लृट् प्रत्ययान्तमात्र-
 लृट्प्रत्ययेन । वि. ३।३।१. वार्ग २.

• लोकः । न च लोकः एतद्विषयेषु अर्थेषु (वेदके
 कर्मणि) प्रमाणम् । भा. ३।३।१।३४ पृ. ८५.
 • लोकः हि अर्थार्थविषये प्रमाणम् । न च लोकः लो-
 कार्थो. नृत्प्रत्ययात् एकारान्तो वा प्रत्ययान्तो दृश्यते ।
 ३।३।१।३३. • प्रतीक्यप्रतिमागङ्गलनस्य धारागामिच्छस्यैव
 लेखागम्यन्यायने (व्यन्याय) लिख्यस्य पर्यायार्थवित्
 क्रियाणो न नातुमन्ते । वा. ३।३।१।३२ पृ. ६८३.
 • लोकात्म्यं सर्वार्थपरत्वात्तत्त्वात् साव्यवृत्तमित्य-
 यकार न सुनम् । सु. पृ. २६१. • इत्य-
 योऽप्यन्येनो लृट्प्रत्यये लोकात्म्यं अस्मिन्ने-
 मान्-नौर-विषयस्वरूपसंज्ञानुप्रत्ययविवेकानादयः (लोकादिः
 अस्मिन्नेऽर्थे, गम्यमानोऽर्थो व्यक्त, उपसर्गात्
 योऽर्थोऽर्थे, समानवित्प्रतीक्यप्रतिमागङ्गलनस्य, योग-
 रताना पट्टादिशब्दानां विषयः पक्षवादि. इति) ।
 पा. ३।३।१।३३ पृ. ९३३. • लोके अपि

अष्टाध्यायीः सूत्राः आचार्यद्रम्ये यथा ग्रामान्-
 तपश्चामानाः शान्तये अभिन्वयन्त्यथवाप्रमूनेः शिख
 उपरि प्रामथ्य शुचिदेशप्रतिश्रवणं च । न चास्यानुप-
 पत्तिः, आचार्यशाम्भ्यात् ॥ १।१।१।२. ५. ५१२, *
 लोकेऽपि च यत् प्रथमं गणप्रभृति ऋषिरीषे, तत्
 आत्मना अदिनाभूतानि अमार्यानीन्यद्वावपि असेषाणि
 ध्वजिपति । यदा तु ऋषिन् भूताना कचचित् गच्छति,
 तथा तदसन्धीनि भूवान्तराणि पश्यति न चरन्ति । तथा-
 यत्प्रं प्रकृष्टान्तराण्येगम्, न च तदेतन्वापारमाव्यम् ।
 १।२।३।६. ५. ८६. * लोकेऽपि शोभिणः स्वाभिना-
 औपशाशानवन एव गृह्यो वृत्तिप्रदाने परिशीयते । न तु
 तदेषान् भूषः सेवते । तस्मात् इत्यत्रिपरिणामम्,
 सस्कारम् पञ्चमानस्य । वि. ३।८।३. * लोके अर्थ-
 वृत्ता विवक्षा भवति वेदे तु गच्छता । टुप्. १।१।
 ८।९. ५. १६५४. * लोके अर्थव्यखणः तत्रप्रहारः ।
 येन वेगाथे. समुद्रेण, उक्तोऽनुचो वा, उ समुद्रचोयः ।
 भा. ३।१।८।१६. * 'लोके कर्माथैल्लक्षणम्' (१।१।
 १।१।२६) इति अशक्तार्थेनापि व्यवहारः । वा. १।१।
 १।१२. ५. ३४५. 'अत्र हि दधिदानादि लोके कर्माथै-
 ल्लक्षणम् । तत्रसात् नियमो तु न चित्ते भूतिव्यये ॥'
 १।३।१।३. ५. २९०. * 'लोके कर्माथै-
 ल्लक्षणम्' इति ग्यायेन विवक्षितार्थस्य तावपिदिव सिद्धिः ।
 वी. १।३।१।३. ५. १३७. * 'लोके कर्माथै-
 ल्लक्षणम्' । यद्य लोकात् इति, (१।१।१।१।२ इत्यन
 व. पूर्वपक्षः उत्तरः तलोच्यते) लोके कर्म अर्थव्यखणम्,
 कार्याणाम् सहायि उक्त. अमहदाहरति, अमहदायि
 उक्त. सहाय्यस्यै माहुरति वा । (इति उत्तरः
 पक्षः) भा. १।१।१।२६. * लोके कर्म अर्थ
 व्यखणम्, अर्थव्यखणं पुनर्वेदे । ३।१।८।१७.

लु लोके कर्माणि वेदेषु ततोऽधिपुरव-
 द्धानम् । ६।२।१।१७ ॥
 यद्दर्मं, गच्छन्तं, रथकं इति लोके कर्माणि
 लौकिकानि कर्माणि वेदेषु वेदोक्तार्थेषु आरभ्य सगा-
 पतौयानि, न मध्ये रथकं यानि । वृत्त ! ततोऽधिपुरव
 शान् पुत्रवशान् यद्दर्मोदियपयकं पुरवतिष्ठ शान् ततो-

ऽपि तगवेदात् तद्यथात्तत् भवति । तदपि राज्ञीये
 कर्म । तदपि आरभ्य समाप्तौचमेन इति पूर्वः पक्षः ।
 अधिपुरवशान् ततः । वृषभ अधिपुरोनि इति
 श्रुत्यथा लौकिकं यद्दधि कर्म अधिपुरवमुच्यते । तस्य
 शानं गिन्यथात्तत् भवति इति वृत्तुहृतम् ।

अपराधेऽपि च तेः शास्त्रम् । १८ ॥
 यद्दर्मं रथकं प्रवाचीना लौकिकानां कर्मणा यथा
 लक्षणस्य शास्त्रं तथा अपराधेऽपि तेषु कर्मसु कस्मि-
 श्चिन् अपराधे जाते वैः नशर्त्तः शास्त्रं आत्मानो
 'शारे भगे इन्द्रात्तुद्वयः', पापव च ब्राह्मणे भोव
 पितृयः ' इति । यथा यद्दधिकर्मशास्त्रं शास्त्रं तथा
 अपराधे प्रायश्चित्तशास्त्रमपि तद्यथास्त्रं विद्यते एव ।
 तस्मादपि लौकिकमपि कर्म आरभ्य समाप्तौचमेन इति
 पूर्वपक्षसाधकं हेतुन्तराद्युक्तम् । हेतुन्तराद्युक्तार्थसाधारः ।
 अपिगद्यो दृष्टान्तायः ।

आते भवे । आत्ता आ एव रथकान्तरः
 प्रसिद्धः ।

अशास्त्रा तूपसंश्रान्तिः, शास्त्रं स्वात्त प्रकल्पकं,
 नस्मात्तथैव गम्येवागमि वा शास्त्रमर्थवत् । १९ ॥
 लौकिकानि गृह्यशास्त्रादिर्लौकिकानि आरभ्यानि गति
 यमायित यान्येव इति पूर्वपक्षे गिष्ठान्तमसमिद्धम् ।
 तु-मन्त पूर्ववत्तथाह्वयः । गृह्यशास्त्रादिर्लौकिकं वा
 उतसंश्रान्तिः तत्रशास्त्रात्तथा शान् भवति वा अशास्त्रा ।
 नापि वैदिकं शास्त्रं गतं लुप्तम् । न च तत्रमुक्ता चेदा-
 तुमान् पयित्त्वरीतिः स्यात्तम् । यद्दर्मं रथकं प्रत्यक्ष.
 तत्रमूर्त्ता प्रोक्तस्य गृह्यदिस्त्वताथश्च रथणीयत्तथाश्च
 नेतरुप शास्त्रं न प्रकल्पनम् । तद्यथाशास्त्रं वेदानुमान
 कर्तुं न शक्यते इत्यर्थः । वाग, तस्मात्तथैव गम्येत् तत्र-
 शास्त्रान् रचन्नादि च रथणीयत्तत्तच्च अर्थेन लौक-
 सिद्धेन प्रयोगेनेन गम्येत् नात वेदपेक्षा । तस्मात्
 तत्रशास्त्रात् न वेदमुक्त्वात्तुमानम् । लोकन अथाते तु
 शास्त्र आत्मनः अर्थेनात् अर्थेनात् यच्छः । यत्तस्मान्तेन
 प्रातेऽपि तदर्थेपिथायस्य आयावस्य अनर्थक्यापत्तिः ।
 तस्मात् लौकिकमर्थकं स्यादितिनिर्णयो नापि । यावत्तः
 अपिबलिनाः ।

सुबोधिन्यनुसारेण त् अथ सूत्रार्थे -- उपसमाप्ति गृहनिर्माणादिप्राप्ति अग्राह्या निर्मूलं । शास्त्रे न प्रकल्प्य समूलवेदानुमापक नैत्यथ । अर्थेन स्वरश्रणादि प्रयोक्त्रेण गम्यते शाश्वत । अप्राप्ते गृहनिर्माणादिकीर्णवत् शून्ये सुकवे शाश्वत गर्भवत् सफलम् । स्वधुद्रया कर्ममभय गात्र दृष्ट्वा कुर्वोदित्यर्थ । इति । [कर्म आरब्ध समापनीकमेव इति भाष्योत्प्रेक्षित एकदेशि मत न समशीपम् । कामशब्दस्य विन्वपेक्षितफलपरत्वं संभवति अनपेक्षितनिमित्तपरत्वं अपत्यकार । फलकामे निमित्ते यास्य सुखदुःखमायना मन्स्य कष्टात्मकत्वा कर्तव्य बोधेदानुपपत्त्या तत्र फलानुभवस्यापत्तेः । तत्रश्च फलमिदं कर्मविधानात् प्रकृते कर्मणि वीतरागल न समापननिवयम् । कृ. ५।१।४।१९] के

• लोके क्रियाकर्तृ दान भूतिकरुण इष्टम् । वृ
• लोके 'गा आनय' इत्यादिप्रयोगे पदपदार्थभेदस्य मगतिर्गम्यते । शक्य नु आकङ्क्षा-योग्यता-सन्निधि वशात् स्वार्थ प्रतिपादयति । वि. १।१।७ • लोके यथा श्रानातपदासताना पुत्रप्राणा पर्याप्तकरणेन अष्टष्ट उपकार क्रियते इत्युच्यते लोके च नानुपपत्ति । भा. १।। ४।१२, • लोके येष्वयेषु प्रसिद्धाग्नि पदानि, दानि तस्मिन् मन्वे तदर्थाग्रेण सूत्रेषु ह्यवकाशतया । नाध्याह्नरादि भिरेषा परिकल्पनीयोऽर्थ परिभाषितयो वा । १।१।१।१३, • लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यते बहुमीरादय (इय गौ क्रेत या बहुशीरा) । तथा विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । शत प्रससा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्धा रत् पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्रोक्तपन्ते । १।२। २।२१ • लोके हि पुत्राणा पितृवृत्ते समन्विभयो इष्ट । वि. १।१।१३ • लोकेऽथ इत्यमपि व्यवहरमाणो हृदयते । न च लोके पयनुषोगावकाशोऽस्ति, अगादित्यत् । ऋगु. पृ. ९।

• 'लोकवाच्यतासामर्थ्ये शब्दो वेदेऽपि बोधक' इति व्यायेन 'कुप्ताधनुस्तारी वेदाद्यो वर्णनीय । वि. १।१।२ (सुकर्मने)
• लोकप्रतिद्धि ऋम प्रमाण द्रवधातर्मतमेव ।
मणि ६९

• लोकप्रसिद्धिप्रतीक्षे वेदे यन एकदेशिमा जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुनर्निमित्तात्तराधि नत्पना समाति । वा १।४।१।२० पृ. ३४३

• लोकप्रसिद्धिवापरीतान्वायानपसरयावाक्य माववाचित्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यत्व उक्ति इति व्याय । 'भावनाना प्राप्तत्वात्' इति व्याय भीको पृ. ३०३० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । सु. पृ. १४२६

• लोकवत् । यथा इय गौ क्रेत या देवदरीषा एषा हि बहुशीरा, स्वयत्वा अनश्रद्धा चेति । कदाच इत्यप्युक्त गुणानिधानात् प्रवर्तन्तेऽत्रा क्रेतार । बहुशीरा इति च गुणानिधानमवगम्यते । तद्वत् 'अदीदृम्यो यूषो भवति, ऊर्जोऽनकृदौ' इत्यादौ वेदेऽपि भवित्यति । भा. १।२।२।२०, • लोकवत् । यथा 'मस्मिन् न पयना गमशीवात्' इति । यद्यपि मनुष्या मन्सा भाति तथापि पयसा सह न समः इति । १।०।७।१९।६

• लोकवत् । यथा लोक एकस्मिन्नेव बहुवचन न श्य ज्यते । १।१।४।१९।१२, • लोकवत् । यथा लोक काष्ठबाह्वग्भृदिभ्यो यदीप्ये, तत्र काष्ठबाह्व स्वामिना सह पणते । तेषु स्वार्थ विभज्य निर्दिशति, इ' इत्यमपि नु-प इति । १।०।१।२।२१, • लोक वत् । यथा लोके 'शत देवदत्तपददत्तयोर्दीवम्' इत्यन्त समासार्थो निर्धीयते, शदेत् शत तत्र एषो दीवतामिति । इन्द्रभुक्तिविधानसामर्थ्यात् शत विभ ज्यते । १।०।७।४।८ • लोकवत् । लोकेऽपि पय एष घनीभाषवितु द्रव्यपादोपते । इयम् । दक्षमणे गम्येन आग्नेनापि नाजिजादिना क्रिये, तथापि च व्याभिशागब्धो भवति । १।२।४।२२, • लोकवत् । लोकेऽपि हि काष्ठराशप्रग्नित्मो यदीप्ये, तदर्थागिति तेऽपि परिक्रमे आनमनाप्यमेव भवति । १।०।१।०।१३, • लोकवत् । 'गतमग्न्या श्वयताम्' इति एतन्वी यानी शत न मिचजानीयानाम् । १।०।१।१।१४

• लोकवाच्यशेषविरोधे कल्पयम् । वा १। १।०।९ पृ. २२१-२२४ इद भीको पृ. १४७२ 'विशुच्यवैशवात्यिकरण' इति विदौ द्रष्टव्यम् ।

- लोकवेदाधिकरणम् । उक्तम् । १।३।५।३०
वर्णकं ? ॥

भाष्यम्— 'वष गौ. इत्येवमादयः शब्दाः किं
आहूतेः प्रमाण उत व्यक्तेः इति नवेद' । उच्यते । उदं
तावत् परीक्षयताम्, किं य एव लौकिकाः शब्दाः त एव
वैदिकाः उत अन्ये इति । यदा त एव तदापि किं ते
एवैवामर्थाः ये लोके उच्यन्ते इति सप्रथः । तत्रान्ये
लौकिकाः शब्दाः अन्ये वैदिकाः, अन्ये वैवामर्थाः इति
ब्रूमः । कुतः ? स्वयमेवमेदात् रूपमेदाद्य । इमं
लौकिका. इमे वैदिकाः इति स्वयमेदाभेदः । 'अग्नि-
सूक्तं अहूयत्' इति अन्वयिद रूप लौकिकद्वि-
शब्दात् । शब्दान्तराद्यत्र न त एवार्थाः । अग्नि च
समाप्तमस्ति 'उत्ताना वै देवगना बह्वन्ति' इति । ये
देवगना गावः ते उत्ताना बह्वन्ति इत्युक्तं गम्यत एव,
ये उत्ताना बह्वन्ति ते गौशब्देनोच्यन्ते इति । तस्मात्-
दन्वो वैदिकगौशब्दस्य अर्थः । तथा 'देवैभ्यो वन-
रपते हवीषि हिश्वयर्षणं प्रदिवन्ते वयम्' इति हिश्वय-
र्षणो वै देववनरपतिर्दे । 'एतद्दे इत्ये मेतु यद् भूतम्'
इति वेदे धृते मनुष्यः । तस्मात् अग्नीषामन्वे अर्थः ।
उक्ति प्राप्ते, ब्रूमः । य एव लौकिकाः शब्दाः ते एव
वैदिकाः, ते एवैवामर्थाः इति । कुतः ? प्रयोगचौदना-
भावात् । एवं प्रयोगचौदना समानेति, यदि ते एव
शब्दाः ते एवार्थाः । इतरथा शब्द-शब्दं अर्थो न
समीचेत । तस्मादेकशब्दरामिति । उच्यते । प्रयोजनमिदम् ।
इतरेवैदिकतामिति । ततो इतरव्यक्तं अग्निभागा-
दिति । न तेषामेव च विभागमुपलभामहे । अत एव
एकशब्दस्य तावत् ताव अर्थानन्वयच्छामः, अतो नान्यत्र
च यदायः ।

यद्योक्तं 'ये उत्ताना बह्वन्ति ते देवगनाः, यद् घृतां
काम्यु, यो हिश्वयर्षणः स दनरपतिः' इति । तस्मिन्
वचनं यत् उत्तानाना बह्वता गौब्रूयान् । ये गावन्ते
उत्ताना बह्वन्ति इत्येवं तत् । यदि च अनेन वचनेन
गौब्रूयान्, उत्ताना बह्वन्ति इत्यनुवादः स्यात् । न
चोक्ताना बह्वताः प्रसिद्धाः वैचित् । ते निजोक्तं विधा-
तव्यः । तेषु विधीयमानेषु न तस्य गौतं विगतम् ।

मी. को. ४२४

मित्रेणे हि तथा वाक्यम् । यदि चान्ये वैदिकाः, ततः
उत्तानादीनामर्थो न गम्येत, तत्र नतदा शक्येत अवि-
हातयज्ञं गौतं विहातुम् । न च उत्तानाबह्वनश्चरामपि
अनर्थकम्, स्तुत्यर्थेन अर्थवत् भवित्परीति । एष ब्रूयन्
मनुष्यम्, हिश्वयर्षणं च वनरपतेः । तस्मात् त एव
शब्दा अर्थार्थः ।

या— इह नाम-आख्यात-उपसर्गं निशताना मभ्यात्
नामापि परिहृयन्ते । तेषामपि आति-गुण-त्रिषा-द्रय-
यहञ्ज-सर्वनाम-शब्दाना मभ्यात् आतिशब्दार्थ-
न्यन्ते । तेषामप्येक गौशब्दशब्दव्य विचार्यते किं पुनरने
आहूतेर्वाचकः अप व्यक्तेः इति । ततोः 'एतत्
सांन्यासिकं कृत्वा वक्ष्यमाणं तु, सांप्रतम् । उपाय-
फलसिद्धयर्थमिदं तावद्विचार्यते ॥' [वक्ष्यमाण
आहूत्यर्थकत्वं सा-याचितं निक्षेपत्वेन स्वान्तरेण
गुप्तत्वेन कृत्वा, सांप्रतं भवति, उक्तवसिद्धयर्थं फल-
सिद्धयर्थं च अन्यत् विचार्यते इत्यर्थः । सुपाया तु
'वक्ष्यमाणं पूर्वपदादि यन्साधिकं त्यागाद् इत्या
सप्रति इह तावत् विचार्यते इत्यन्वयः । त्यागार्थकं
सन्त्यानश्रानिपरिहात 'तदर्थे' (पा० ५।१।१३३) इत्य-
स्मिन्नर्थे (तन्नु बोधो भवति इत्यर्थे इति निहात-
कौमुदी) उक्तस्यै सांन्यासिकपद-सुगतिः । इत्युक्तम्]
किं ये एव लौकिका. शब्दा. ते एव वैदिकाः ते एव
वैवामर्थाः जनान्ते इति । अहं ' किं लोकवेदशब्दा-
नामेकव्यप्रतिपादने । प्रयोजनं, यतः पूर्वं तावत्
तत् प्रविपाद्यते ॥' उच्यते— 'फलमस्य विचारस्य
वैदिकेषु भवित्यति । लोके च निर्णयोपायव्यतेनै-
कताय यत्ते ॥' यदि शब्दार्थानामन-चल लोकेवेद-
योर्भवेत्, तत एतस्या व्यक्त्याहूत्याभिवक्तव्यत्वाद् इत्य-
व्ययहास्य अनेकप्रयोगानुष्ठानद्वारेण अभिवेद्याभिधेय-
व्यतिर्निर्णयः शक्यते इत्युक्तम् । 'प्रयोजनं तु लोकस्य न
किंचिदपि सिध्यति । आहूतित्यक्त्याद्यव्य-
परमार्थनिरपणात् ॥' समुचितानेकार्थसमीपाने हि
तद्व. प्रयुक्तं विषयवति अर्थजाते प्रपञ्च करोति । तेन
च अतिविद्याभिधेयव्यवधानसोनापि समस्तयथोपेतेन
कार्यसिद्धौ विपायताया श्युतः । 'सुक्तव्यापानया

कार्यं यदि वा जातिगन्धया । नमस्त न्रियते
व्यस्तथा को विवेचयितो गुण ॥' यदि उच्येत
इतिपि वेदवत् सामा षडिदोषप्रश्नपथसिद्धिरेव प्रयोजन
मिति । तदुच्यते- " मं हि द्विधादानादि ' लोके
कर्मार्यलक्ष्णम् ' (१३११।१।१६) । तद्वशात्
क्रियमाणे तु न चिन्त्ये श्रुतिलक्षणे ॥ तेन लोके
त्रिपारोऽय जायते निष्प्रयोजन । स्वात् प्रयोजन-
यान् वेदे मानोपायतु दुर्लभ ॥ तेन श्रद्धार्थं
मिच्छते व्यक्त्यादृतिविचाराणा । श्रद्धायाश्च-
विवेकाय न कर्तव्या कथंचन ॥ श्रद्धेदे सति
लोकेदे ह्यत श्रद्धार्थनिर्णय । तस्मिन्नुप
युक्तोऽपि काष्ठ वेदेषु वायति ॥' तेन लौकिकैक
शब्दार्थत्वं सति आश्रयधिकरण उपपत्तिमायात् प्रयो
जननत्वात् आश्रयणम् । वेदेषु तु आश्रयण इत्यत्र
ध्वज्य वेदप्रशस्त्यात् प्रतीयताते । निगनाधिक्यस्तर शब्द
सप्रतिप्रयत्नोपायमार्गनिर्णय-सद्व्यवहारव्यवस्थायात्
अव्यायानव्याप-उपनीतानुपनीत- वैशेषिकानुवर्णप्रयो
न्याप्रयो न-गुणधुषणमित्युक्तप्रदाय-वदन्ताप्रयुक्त
वाक्यवदवाक्यरत्नं यदि पदप्रदायाकर लोकेवेदो
रतो लौकिकानामेव न्यवहारोपनिगतात् अर्थवत् ।
वेदे तु आनर्थक्यात् न चोदकलक्षणे घम । रचये
रूपवेद म दते । अव्यायानव्यायतया ह्यवहनानुययोगेन
च अतिदम्बयानुवत् उत्तानवदनाकवभङ्ग । तरेषा
च वैदिकाना अगमत् न नतोऽपि वीर्यवैशेषिका
वाणि । श्रद्धादिधर्ममेदित्यनुनियतपदवाक्यरचना
द्वया न्यवेदशरूपमेदाव्या स्वव्याख्याना अर्थाना लौकि-
काना वैदिकाना च वेद । इति प्राप्ते, अग्नि-
यीयते । ' प्रयोगचोदनाऽभावादेवत् तेषु गम्यते ।
तस्मात् सिद्धि फलत्वावेदविभागात् अत्रि
प्यति ॥' वेदे एति श्रद्धात् कर्तव्येदिकपदाना
अनगमनमेव अथवा न तत् विचारानरुणस्यैव
प्रयोगचोदना अभावा एव स्यात् । ' एकत्वे सति
सद्धारदिति वा दैतुर्णना । अर्थवत्त्व प्रधा-
नत्वाद् वाक्यभेदोऽयरोच्यते ॥' शब्दार्थक्य इति
वक्तव्ये अर्थक्यत्ववत्त्ववेदो अर्थव्योक्तिविधि मत्त

एतुल्यम् । अथवा वस्तुमानवर्णाव तात् उपायव्यापक-
भिगायैवैव अर्थक्यत्वेति । प्रयोगचोदनाऽभावात्
पक्षयो स्वपक्षे वा तद्वापसिद्धि वेदवादिनेव ह्ये विवादे
अत्रकल्पने मान्येन इत्यत्र आह- ' प्रयोजनमिदं तदमण
मभिधीयता इति । तदुच्यते । प्रत्यभिशास्त्रप्रत्ययविभा
गात्, भावमानोपयप्रमथरूपाविभागात्, वाचकाल्पह
माननिश्चयनप्रपदपर्यविषयान् उपदेशाविभागात्, तथा
उच्चारयित्वा खानकरप्रयत्नाविभागात्, न्यवहारि
भुतगनुगमनाविभागात् इति हेत्वविवक्षणा ।
' प्रत्यक्षप्रत्यभिधानात् उच्येकत्व प्रतिष्ठितम् ।
एकशब्दोदितज्ञानमाह्वानाशैक्यमाक्यता ॥ तथा
श्रुतवादीना याऽपि पाठयान्तरे अति । अर्थक
त्वाविरोधेन शुणमात्रान्यता परत ॥ तथा हि
चामना गायो नराश्रिपिठनासिना । गर्णप्रकर
णाश्रान्ये नराश्रिवाच्य न च्युता ॥ एत सत्वेव
गोत्पादौ धर्मो यदि धितलक्षण । नैतावताऽर्थभेदो
ऽस्ति विशेषानभिधानत् ॥' न च वा एव देवाना
गाव छ एव अक्षय सर्वेन वैदिकस्य गोपत्य
वाचा भवति । मनुष्यगणेषु दक्षिणादिवाक्येषु यथा
प्रयुग्मभवात् । ' एव द्विरुपपर्यत्य भेरी यदि
चनरपते । देवल्लोके, तत शब्द क्रियार्थं त
वाच्यम ॥ यच्चैतद् धृतमस्माक देवाना मन्विद
यदि । रसनीर्वादिभिरन न श्रद्धार्थोऽन्यथा
भवेत् ॥ न च सर्वोप्रसिद्धत्वे गन्धर्वैकोऽपि
वञ्चन । तेनासिद्धरसिद्धाना नामन्यन्तलिह
णम् ॥' अत अत्रधर्मतेषामेव गम्यतेना वेदशब्दानां
उत्तानवदतप्रतीपान इति वक्तव्यम् । अथवा सुमित्ता
नेव तथा वेनापि गुणवादेन पूर्ववर्तीगोल इत्येवोवचनमा
दिना वा पुत्राज्जेन दक्षिणयात् श्येन वप उरि
देवान पश्याम, एकमधोदेवस्य उरिर्वर्नात् अथपि
लोके वैदिकरि ह्यने इति उक्तानवदनइति । तस्मात्
लोकेवेदो अत्रिवा श्रद्धार्थो इति सिद्धम् ।
श्रद्धा- वाट्टाविश्वगोदुष्प्रवृत्तया लोकेवेदो एव
पदार्थाना अपावतान् यत्रे विचार्यते । तत्र सिद्धान्त
' प्रत्यक्षप्रत्यभिधानात् वर्णोत्तन प्रतिष्ठितम् ।

वर्णात्मकं पदं तच्च तद्भेदात् भिद्यते ॥' तस्मात्
विद्यमानं तत्र लोकवेदयोः पदपर्यायानाम् ।

सोम— लोकवेदानिबन्धनस्य व्याख्याधिकरणोद्घा-
तत्वात् संगतिः ।

वि— 'लोके पदपर्यायौ यौ न तौ वेदेऽभवत्त-
न्नौ । एवमेदत् पदं भिन्नवृत्तानादिभिदा स्फुटा ॥, वर्ष-
कस्य च पदेऽत्र त्र्यधिकत्वात् स्वभिन्नता । प्राचिरेण पदे-
कत्वेन तदर्थस्य तथाभिधम् ॥ '

भाट्ट— वाचस्पत्यप्रवृत्तत्वात् वाच्ये चि वृत्तवदि-
कानिः छत्र स्थितिः इति चिन्ता । तदर्थं च लोकवेदयोः
मन्वन्तानामन्तरं तत्र न इति चिन्तनीयम् । अन्वये हि
इत्यायात्तौ न वैदिकशब्दप्रकृत्यस्यापि व्यसभवात् नात्र
चिन्ता आरम्भणीया । एतत्वे तु लोकशब्दस्य ह्यस्यो-
द्यारेण गृहीता शक्तिः वेदेऽपि षडप्यति इति युक्ता
आशय चिन्ता ।

तत्र वर्षाभेदेऽपि मन्वन्-पञ्चमवर्षागमनोपनिषत्-
अध्यायानध्यायादिधर्मभेदात् सद्ये स इत्यादिपदयोरेव
लोकवेदयोः पदानामन्तरम् । इति प्रति, यत्र वर्ष-
भेदप्रातिवत्यनुगुणधर्मभेदः तत्र पदभेदः यथा सद्ये स
इत्यादौ जमात्, 'वज्र वाज्रणं' इति न्यूनातिरिक्तत्वात्,
'मन्वन्पृथ्वी' इत्यत्र र्मधारणशब्दश्रीयोः स्वरान् अन्तो-
दात्-आनुदात्तत्वात्, 'पत्ये न दक्षिणा देहि, भोज-
नार्थं पत्ये' इत्यत्र च्यधिरन्तरदत्तनिधिरत्वात् वाच्यत्वात्,
'यत्राः पुनरागति, यतो देवतचयस्य' इत्यत्र समाना-
धिकरणवदत्तनिधिन्याया श्रुत्वा, अश्वः इति अगमः
इत्यर्थे व्याकरणस्यैव तदभिप्रायस्य पदभेदानुभवत् ।
यत्र तु नाथेभेदप्रतीतिः तत्र तदर्थं धर्मभेदे दृढतया प्र-
मिच्छान्तेन एतत्तद्व्यवहारत्वात् न पदान्तरं लोकवेदयोः
इति युक्तं आशय चिन्ता ।

मण्डन— 'लोके च वेदे च न शब्दभेदः ।'

शंकर— 'अर्थान्नं लोकवेदयोः ।' १८

• वाचस्पत्यप्रवृत्तत्वात् वाच्यवर्णनधर्मगतस्य प्रवृत्ति-
धर्मात्प्राच्यधिकरणोद्घातत्वेन लौकिकानां वैदिकानां च
मन्वन्तानां तदर्थानां चानन्तरं भिन्नं तु लोकवेदाधिकरणं
आरभ्यते । घृ. १।१।१।१०. • लोकवेदाधिकरणे

वाच्यप्रतादिप्रतिपादितस्य 'व्यधिरस्य वाच्य' इति पञ्चम
प्रसक्तं ग्रामाण्यं अयोग्यते । घौ. १।१।१।१० घृ. १२१.

• आकृत्यधिकरणपूर्वपक्षपरमसि सूर्यं (प्रयोग
चोदनाभावात्पर्यवृत्तमविभागात् ' १।१।१।१०) लोक-
वेदाधिकरणसिद्धान्तोऽपि योग्यम् । घौ. १।१।१।१०.

• लोकवेदसिद्धान्तप्रयोगोत्तरकालप्रणीतं व्याक-
रणात् । घा. १।१।१।१० घृ. १७४.

• लोकव्यवहारवेलायां पञ्चमग्रामाभावात् (परि-
गण्यपरिपु) । घा. १।१।१।१० घृ. १४३.

• 'वेदेनापि च सम्बन्धान् प्रामेयं च्येदनादिसात् ।
वृद्धिर्नो जतिव्यवहरमाभित लोकसंभसम् ॥ ' वा.
१।१।१।१० घृ. १४३.

• लोकश्रुत्या दृष्ट्वा ' लोकं पुन उिद पुन ' इत्यनेन
मन्त्रेण उपधीयमानोद्घाता । वि. ५।१।८. • लोक-
पृष्ठाभिः एरुमिदत्वा पुनमितिः अतिरिक्त एव चेत-
नोमन्त्रेण शुष्पिधिः । संकर्य. १।१।१३. • लोक-
पृष्ठायाः चयने आशुत्तौ, तन्मन्त्रस्यापि जागृतिः । भा.
१।१।१।१।१२, • लोकश्रुत्या. प्राक्, चिन्तित्वाद्यः
दृष्ट्वाः मन्वन्तायां चित्तौ उपधेयः । ५।१।८।१०.

• लोकपृष्ठासन्त्रेण उपपन्नम्, मृतदोहा च
अभिपन्नमन्त्र, न तु दाम्ना मिदित्त उपपन्नम् ।
संकर्य. २।१।४१. सीको. घृ. ६६ ' अमिचयने लोक-
श्रुतामन्त्रेण ' इत्यत्र अधिपत्त्या दृष्टव्यम् ।

• लोकव्यवत् नातिरिक्तत्वात्, तत्र तिप्रति इति
लोकव्यवस्था. चार्वाकाः धर्मनाशयुक्तं ज्ञानस्यपत्ता ।
सु. घृ. १३६.

• लोकं प्रतिपद्ये श्रीमो यथा— उदाहरण मृग्यम् ।
वाच. घृ. ४०. • लोकं विपत्तौ भुक्तिः । घा. १।१।
७।१३ घृ. ७००. • लोकं विपत्तौ धीतो यथा— ' एक-
प्रायस्य तत्रमाच्छयत्वात् ' इति । अत्र च मन्वन्तश्रीर्णा
लोकं विपत्तौ क्षेत्र, एकेन प्रकारेण तत्राच्छेदस्याप्राप्तिः ।
वाच. घृ. ३९. • लोकं शब्दमन्वन्तानां चो लोकत्वेन ।
वि. १।१।१. वर्ष २. • प्रसक्तत्वे लोकं वक्ष्यामः ।
तत्रां विपत्तया शुभमदिति मन्वन्तमादक । यदा तत्र प्रातः
कात् इति विरश्वते, तदा सुधादेव मन्वन्तो नाभ्यदि

शेष वा । यदा एतु क्रियाया प्राप्त ङाल इयेतात् ।
त्रिभक्तये न तत्र मम वेति, न यदा सुम्परादीनामनुपेषो
मध्यमादेशे भक्तिमर्हति इति पूषपक्षे । भा ३।८।
११।२२

● लोडर्थ यति लिङ्घ एत । त्रैपादय वृचप्रत्य
यायाश्च ' त्रैपातिवर्गप्रप्तफलेषु इत्याश्च ' (पा ३।३।
१३६) इति स्त्रे चकारेण लोडोऽपि अनुनर्पणात् ।
इह्यस्य ष्ट ४४ ● विष्वादेय आशीश्च लोडर्थ ।
' गेट् च ' (पा ३।३।३६०) ' आशिपि लि
लोडो ' (पा ३।३।१०३) इति पाणिनीयश्रुतात् ।
यथा ' ना भशु ' ' गनतात् ' इति । ' त्रुडोस्तातदन्ता
शिपयत्तस्या ' (पा ७।१।३५) इति मूलेण
आशिपि तात्त्विकानात् । मणि ष्ट ११७

● लोड अमिवाणस्य गतङ्गण्यत्वो । १०।२।
२।३-१३ मीको ष्ट १४७६ ' टाणल्लनरी उय
स्तरणाभिधातयोर्वाथ ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड आपनादाना रास्तायाणा प्राणदिङ्गाम्येऽप्री
चयने । १२।४।१।२८-२९ मीको ष्ट ४८ ' अयि
चयने श्रुतस्य० ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् । ● लोड
उत्तराणस्य गतङ्गण्यत्वो । १०।२।२।३-१३ मीको
ष्ट १४७६ ' इष्यल्लनरी उयस्तरणाभिधातयोर्वाथ ' इत्यन
अधिकरण ष्टयम् । ● लोड गुणनामाना काम्य
कर्मादीना अस्तिपनसा मृताधिकारितपक्षे । १०।२।२०।
५२ मीको ष्ट ७०० (३) ' अस्तिपनस्य मृतावि
कारितपक्षे गुणनामाना नानुग्रानम् ' इत्यन अधिकरण ष्ट
यम् । ● लोड पशाना वसनादिर्गन्काराणा दीक्षणीयेष्टस्य
अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्षे । १०।२।१८।५०
मीको ष्ट ७६० (४) ' अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्ष-
नस्का-इतीता लोड ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड न कर्मणाना अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्षे ।
१०।२।१९।०१ मीको ष्ट ७०० (३) ' अस्ति
पनस्य मृताधिकारितपक्षे कर्मणाना अनुग्रानम् ' इत्यन
अधिकरण ष्टयम् । ● लोड निरननस्य लोहितस्या
यने नागे वा । प्रायश्चित्त तु लौकनिमित्त मनलेष
धनीषोमीये पक्षे । इह त्रैहिलाधिकरणम् । ४।१।१२।

२७ ● लोड शेषकार्यम्, शेषकावायमपचल इत्य
नागे । ६।४।१।३ मीको ष्ट २०७३ ' दशरूपं
मावादी विष्टङ्गादि० ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड सप्रनेषस्य, गडूत अमाने नागे वा ।
प्रायश्चित्त तु लोडनिमित्त मरुतेन आशीरेमीये पक्षे ।
इह त्रैहिलाधिकरणम् । ४।१।२।२७ ● लोड
सूक्तवासाकर्तापुरादिफलप्रकाशकममस्य अस्तिपनस्य
मृताधिकारितपक्षे । १०।२।२।१५३-५५ मीको
ष्ट ७६० (५) ' अस्तिपनस्य मृताधिकारित
पक्षे सूक्तवासाकर्तापुरादिफलप्रकाशकममस्य
● लोड सिष्टङ्गाणस्य, एककवालयस्य तर्पणेने (इवे)
आपनेन हमापननापि नास्ति । भाष्ट ४।१।०
मीको ष्ट १०१५ ' आश्रयिन्याय ' इत्यन ष्टयम् ।
● लोड हेतुनामनस्य अनुग्रीयमानाना गुणस्यमनस्य
अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्षे । १०।२।२।१६-१७
मीको ष्ट ७५० (६) ' अस्तिपनस्य मृताधिकारित
पक्षे हेतुनामनस्य० ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोडेन यथा पुरुष प्रवर्तते नहि तथा त्रिपि
गतेनापि । वा ३।४।१०।२८ ष्ट ९६०, ● लोडेन
पतिनप्राजनामद्रीहस्य यो राजनिधायि, तद्वेषेण ' शस
अशमेधेन यजेत ' इति विधानम् । न तु तद्विधाना यथा
तुपपत्त्या वाजन इत्येपामपि विदितमिति क्लेशे ।
३।४।१०।२८ ष्ट ९६० ● लोमात् वाह आदिल
माना औडुमरी इत्तना पेडितवत् नैचित्, तस्युदे
वीजम् । भा ३।३।२।४ ष्ट १८६

● लोडमूलिका स्मृतितं प्रमाणम् । भा १।१।
२।४

● लोडप्रस्तरन्याय । लोडो मृतिपिण्ड । प्रस्तर
पापण । यत्र त्प्राणेष्वप्येवेषथा गुप्तरस्यमनसस्य
भायते, तथस्य प्रभुति । अन्ये तु- यत्र गुप्तरु
वस्तुनोस्त्वातरविपद्भा, तत्रास्य प्रभुचरिति । सादृशी
६७५

● लोडप्रस्तरन्याय । लोडस्य मृतिभानियस्य
प्रस्ताये विस्तार इति चास्य । अत्र यथा मृतिपिण्डस्य
कुणाले नानाविध घट्टराप्रतिवृत्तिमृतिभ्य रव

वक्ष्ये विप्रक्षया प्रवर्तते । अत एव लोहप्रस्तासुवावेनाऽ-
मन्तौविष्मनुकथित्युक्त दुर्गासिने । साहस्री, ६७४.

॥ लोहोष्णीपवन्त्यायः । यथा लोहोष्णीपमर्तको
दगुडलाणोपगर्भोयमर्तकोः साविचरिचक्षया अल्प
प्रवृत्तिरिति । लोश्रो मृतिपण्डः, मृगुदो दण्डः ।
साहस्री. ५०३.

॥ लोहाग्निन्त्यायः । अयं परस्परार्थाप्यकलासु-
त्सयाप्यागयोर्गिभ्राना प्रवर्तते । साहस्री. ३७४.

॥ लोहपुष्पवन्त्यायः । यथा पुष्पमणिनिर्गिको-
ऽपि सनिभिमिश्रेणे मन्त्रमप्रतमानोऽपि लोहमाहृत्य
प्रवर्तयति, शक्तिशक्तिश्च भवति, तथा पुष्पः प्रवृत्त
प्रवर्तयतीति साध्याः । साहस्री. १८०.

० 'लौहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति
निर्दिष्टे लौहितोष्णीपविधानार्थं त्वदमुच्चारणे । अत्र
उपसर्जनीभूतोऽयं विधिलिखतः प्रधानभूतः अनुवादः ।
भा ३।१।१।१२ पृ. ६८७, ० 'लौहितोष्णीपाः
प्रचरन्ति' अत्र लौहितोष्णीपस्य प्रचारणोपदिष्टत्वे ।
१।१।१।१६.

॥ लौहितोष्णीपाविहरणम् । लौहितोष्णीपन्त्यायः ।
इत्येने लौहितोष्णीपत्वारिकं शनैवायेन ऋत्विजा गोत्रानु-
णामेय ॥

गुणत्वात् वेदेन न व्ययस्था स्यात् । ३।८।३।
१२ ॥

भाष्यम्— एव वा । इत्येने भूक्ते 'लौहितोष्णीपा
लौहितासना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । तथा राजपेये
श्रुत्ये 'द्विरुपमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । उप
मद्वेहः किं इत्येने उद्गाभिर्लौहितोष्णीपा कर्त्तव्या, वाच-
पेने वाग्भुविद्विरुपमालिनम्, उत उभयपि सर्वत्रिभ-
मिति । किं तावत् प्राप्तम् ? सम्राज्यत्वात् इत्येने उद्गाभिः
वाचपेयेऽपर्युक्तिरिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । गुणत्वात्
वेदेन न व्ययस्था स्यात् । गुणो लौहितोष्णीपत्वा द्विरुप-
मालिन च । पुत्राः प्रधानम् । अतो लौहितोष्णीप
द्विरुपमाल च पुत्रपतिपण्यतेन भून्ते, न कर्त्तव्य-
तथा । तस्यात् पुत्रप्राधान्यम् । निमनो अयेनम्,
पुत्रपणा प्रधानमने सम्राज्या न निभासिका इत्येतदुक्तम्

(तयोऽपिक्वणे १२ मूत्रे) । अथ च गुणत्रयन्त्यात्
भर्त्तुश्रुत्यामेतद्विधानमिति वक्ष्यते । प्रधानवृत्तिषु द्वि
गुणः द्विरुपमालः प्रतिप्रधानमुपदिष्टो भवति । तत्र
वक्ष्येन प्राप्तं कथं समारभ्या विप्रमानाऽपि विप्रानुं
युक्तेत । तस्मात् उभयत्र सर्वत्रिभिः एवंजातीयज्ञो
धर्मः क्रियेतेति ।

धा— 'गुणत्वे तस्य निर्वेन.' (३।८।२।६) इत्य-
भेन गतार्थं (प्रकृतद्रादगामुत्सव प्रथमं साध्याभ्याम्)
इत्यमथा स्यात्तदे । ये सस्याः सन्तो वचनादृत्विजा
आदास्ते किं समागमथा नियम्यन्ते नेति । लौहितोष्णी-
पादयो द्वि औष्ण्यद्विषु पठनात्वाः सत्ये सस्यात्तदे
वचनादृत्विजा क्रियमणाः समागमत्रापिपत्ना प्रतिप्रधाने ।
इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'संस्कारत्वाद्विद्विजानो समागमा-
पोचरे मन्ति । वक्ष्येनेर्त्रिजां येन तेनैवान्येऽपि
त्रिजनाः ॥ ' ऋत्विगुदेशेन वेदे त्रिबीजप्रधाना प्रति-
प्रधानादृत्विजत्वात् कर्त्तव्यं भवत्येन न गमथाः समाह्वय
वापिपुम् । तस्मादिह न व्ययस्था स्यादिति ।

सोम— अस्तु अत्र समागमथा व्ययस्था इति श्रय-
वस्थानात् संगतिः । सुत्रार्थमु- वक्ष्यारणा ऋत्विज-
पेक्षया गुणत्वात् उच्छेदकनादपत्ता न व्ययस्था स्यात् इति ।
वि— 'द्विरुपमालिनाऽऽप्यस्तु सस्यात् वचना-
महाः । ऋत्विजा ते यथाऽऽप्येन कर्त्तव्या लिखिते-
येन ॥, आग आगमापरात्, मीम सर्वत्रिभिविषयतः ।
भविष्यन्व गुणाद्वेद्येः कर्त्तव्या निर्विचैरि ॥ ' ५.

भाट्ट— ये ऋत्विजस्यस्याराः द्विरुपमालिनादयः
तत्तद्वेदपट्टिकासो समान्त्वानाद्विद्विजा कर्त्तव्या, मुदुर
श्वोदेयमन्त्रवेदानिबन्धित्वत् । अथाप्यनुशासनेना, तदा
भस्वुर्ये. तावाः । इति प्राप्ते, अलिखितकर्त्तव्या सम्राज्यथा
व्ययनेनापेदिष्टोनिश्चमानस्यत्वात्, प्रवृत्ते च सस्यास्य
भविप्रधानावृत्तिन्त्यायेन सर्वत्रिभ विषयप्रधानत्र नियमान-
पेक्षयात् न समाह्वयतास्तत्रियामकरम् । कर्मन्तपरि-
शय्यपकरत्र द्वि वेदवाचपेत्सुक्तम् । यदि तु समागमायाः
सत्यादायवाचिन्त्याः मेदेनसत्रः द्विरुपमालिनाद्विप-
दिष्या परिषंख्यापञ्चमेनेशागमुच्येत, तदापि समा-
गमया उच्यन्त धर्मोच्योयोगादेर सर्वत्रिभिव्यतिव्यवः ।

मण्डन— 'हिरण्यमाला न कर्त्तव्यमङ्गम् ।' ५.

शंकर— 'सर्वास्त्रिधा हेममाला ।' ७.

● लौहितोष्णीयादिद्वत् । यथा श्वेने अतिदेश-
प्रसक्तस्त्रिजः अन्यद् लौहितोष्णीयादिरूपगुणमात्रविधान
तथा आख्यातार्त्तकृतकृत्वेन पुरुषस्य प्रसक्तत्वात् पुरुष-
स्यानुवादः स्वर्ममान् अन्यत्वेन विधीयते । वृ. ६।१।
१।१. ● लौहितोष्णीयादिद्वत् स्वर्गवागादिशब्दाः क्रिया
सम्बन्धानुवादेन लौहितोष्णीयादिद्वत् विशेषणपराः ।
रत्न. ६।१।१।१.

● लौहितोष्णीयत्वादिभिः श्वेने उपविष्टैः आति-
देशिकस्वोपवांत्स्य न बाधः, किंतु सपुत्रयः । भा.
१।०।१।१।१-२

● लौहितनिसररं पदनालमग्न्य न प्रशोकं किन्तु
प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशौ । वि. ५।१।१।२.

● लौहितशुक्रतोः पशुप्रशोकत्व्य नामित् अग्नी-
षोमीये पशौ । भा. ५।१।१।२।७.

● 'लौकायतिकमूर्खाणां नैधत्पत् वनं विद्यते ।
यान्तिश्चिददृष्टार्थं तत् दृष्टार्थं हि कुर्वते ॥ वैदिकान्यपि
कर्त्तुमिच्छन्ति नैव ते तितुः । अस्तेनापि निमित्तेषां
प्रियो योजनन्ति च ॥ तेभ्यश्चत् प्रमगे नाम दत्तो
मीमांसकैः क्वचित् । न च क्वचन मुञ्जेषुर्धर्ममार्गं हि
ते तदा ॥ प्रथमं न लभन्ते हि यावत् वनचन मर्त्याः ।
नाभिद्वन्द्विन ते तावत् शिक्षाया वा न्यगोचरे ॥ क्वचि-
द्वेदेवशाये हि लोभेष्वात्प्रवचामि । जीवित्तु लभते
कर्मोः त-मार्गवृत्तितः स्वयम् ॥ तस्माद्लोकायतत्वानां
धर्मनाशनशालिनाम् । एव मीमांसकैः क्वचं न मनोरथ
पुत्रम् ॥ यथाऽऽदौ अजयत् सिद्ध पुनश्चयिन साधि
सम् । आशासिद्धमपान्तर पुत्रणादिचतष्टयम् ॥ तत्र
मेरागुन्मत्तय कर्त्तव्यं नान्तर अयम् । सर्वे स्वययतः
धीदेव् दुर्नद्वयान्तरादिवत् ॥ पशौ योऽर्होऽङ्गो येन
दमत्रस्यन् य निर्वहत् । हारयेदन्तरा जपन् भीतोक्-
त्रवर्त्तिभिः ॥ १' वा १।१।२।१२ पृ. १०१.

● लौकिकं कर्म अत्रत्यं समपनीय इति नास्ति
निश्चयः । वि. ६।१।४. ● लौकिकं वचनं प्रमाणान्तराधारे

क्षम् । पुरुषाणां हि वाचनमयोगः प्रतीत्यर्थप्रत्य-
नार्थः । स च प्रतीत्यापिवाचरी इति प्रमाणान्तरप्रतीति-
पर्युपस्थाप्येन तेन भवितव्यम् । तथा च प्रतीत्युपस्थापक
स्यात् अनुमानतैव गम्यते । तेन विपर्ययोऽपि अनुमान
स्त्वेव, न शब्दस्येति । यत् पुरुषेण वाचनं प्रत्युच्यते तां
प्रतीत्यर्थप्रतीत्यापदानात् । न च प्रमाणान्तरं चिना प्रतीति-
रस्ति । तस्मात् प्रमाणान्तराधारेण लौकिकं वचनमिति ।
ऋजु. १ २२. ● लौकिकं वदत् 'यथेष्टमिच्छेत् ॥
मवापि वदत् लौकिकम्' । वा. १।१।१६।४८ पृ. १६३
● लौकिकं सोमपानं यत् नम्रगन्धेषु दशयज्ञेषु च षड्
साम्भार्यमास्तेष्वमाने भोगे (सोमस्ते) । भा. १।१।१।१
२२. ● लौकिकानि अपि यानि कृषि-पुत्रयन-
अप्ययनप्रभृतीनि कर्त्तव्यानि काठान्तरपन्थनेन इष्यन्ते ।
तेषामपि स्वस्वान्तराधारेण सत्त्वसैरेन सिद्ध-
व्यवहारशिक्षिः । ते तु अवैदिकत्वात् संस्कारा न अर्हन्ति
राज्यनिधयेत्येव प्रसिद्धम् । वा. २।१।१।५ पृ. १५
● लौकिकान्येव प्रयश्चानुमानोपमानाभावात्प्रथमि प्रमा-
णानि । वास्त. पृ. ८. ● लौकिकानि कर्त्तव्यानि अत्राधीनि
स्वार्थानि । भा. ८।१।२।२. ● लौकिकानि नापि
पार्ष्ण्यस्वामीयाकाशीनि । तेषामाद्यतन औपमनोऽधि ।
तस्मात्तन्त्याह्वरनीये प्रसज्यन्ते । भा. १।१।२।१-३
● लौकिकानि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानौपमानाभावात्प्रथम
नुपस्थाप्यन्त्यानि षट् । मणि पृ. १२. ● लौकिकानि
वचनानि उपपत्ताधीनि अनुपपत्ताधीनि च दशकौ-
यथा देवदत्त गामग्न्यन इत्येवमादीनि, यथा दातव्यनि
पदपूर्वा इत्येवमादीनि च । भा. १।१।५।५ पृ. ४७.
● लौकिकानि वाक्यानि अत्रन्तो विदागुर्वन्तु, तद्यथा-
इयं गौः जैन्या, देववचीष, एषा हि बहुधैरा
इत्येवमादीनि न्यनद्वयं चेति । १।२।२।२०. ● लौकिकं
अग्निं लौकिककार्योऽप्येव वैदिककार्योऽप्यपि शेषमात्रं भवेत्,
सर्वं कार्यसमर्पितत्वात् । अत्रिचयने इत्येवमादीनि लौकिके
निर्मन्त्रये यथा । वि. ७।२।७, २२. ● लौकिकं अग्रत-
साध. (७५) पञ्चविधविधिनः । प्रसङ्गेन अनुमान-
दीनि पञ्च बाधन्ते इति ते पञ्च बाधाः । प्राशस्त्यवि-
रिक्तानां मध्ये यदेव प्रथमं श्रुत्वं तेन उत्तरत्वं उत्पत्ति-

प्रतिश्रुतः दिव्ये तेन अनुमानकम् । ५ + उपमान-
 रूपाः ५ + चन्द्रकामः ५ + अर्धवर्षिष्ठम् । ५ +
 अनुमानव्यष्ट्याः ५, एतेषां मेखनेन (२५) पञ्च-
 विंशतिविधः भवति अग्रजस्य । के. ० लौकिकः
 अर्धवर्षिष्ठम् । अर्धवर्षिष्ठम् अर्धवर्षिष्ठम् अर्धवर्षिष्ठम्
 न्तः । या. ३।१।१०।२८ पृ. १९७. ० लौकिकः
 अर्धवर्षिष्ठम् : मेके भित्तमानो वा अभिधमानो वा
 यथायं नमते वा : भा. ३।१।१०।२८, ० लौकिकः
 कर्मव्यवहारः, यथा कर्मव्यवहारोऽपि अर्धवर्षिष्ठम्
 आश्रयणो कर्मणि इति । ७।१।१२. ० लौकिकः
 निव्यः प्रवृत्तः पदविधः । प्रवृत्त-अनुमान- एत-
 उग्रान्त- अर्धवर्षिष्ठ- अर्धवर्षिष्ठः वसनाशानां चापः इति ।
 याद पृ. १२१. ० लौकिकः प्रयोगः शब्दावर्षिष्ठेदे-
 दे. न वैदिकः । भा. ३।१।१२. ० लौकिकः
 उग्रः अति प्रमाणम् । याद. पृ. ८. ० लौकिकः
 अर्धः अति प्रयोगः शिष्टवर्षिष्ठः प्रवृत्तवर्षिष्ठ
 भवति । भा. ३।१।१२ पृ. ५८१. ० लौकिकः
 हि अर्धवर्षिष्ठम् अनुमानव्यवहारम् 'अर्धवर्षिष्ठम्' इत्य-
 मन्वन्ति, पुनश्चोक्तं विधावर्षिष्ठम् । यद्वृत्तिः पृ. २८९.
 ७ 'य एव लौकिकः अर्धवर्षिष्ठ एव वैदिकः, त-
 एवमीदममर्ध इति (लौकिकव्यवहारो दिव्यम्) । या.
 ३।१।१० पृ. ३५१, ० लौकिकव्यव अति पश्य
 अर्धवर्षिष्ठवर्षिष्ठम् प्रमाणम् । ३।१।१२ पृ. ७८८.
 ० लौकिकव्यव (अर्धवर्षिष्ठ) विधेः (वैदिके) अर्धवर्षिष्ठ
 विवन्त एव नास्ति, अनुमानव्यवहारः । या. ७।१।२।
 १०, ० लौकिकव्यव (स्मार्तानां) अर्धवर्षिष्ठ-
 पद्विधः ' लौकिकव्यव मन्वन्व्यव दव्यां सुदीर्घा ' इति ।
 ८।१।११, ० लौकिकव्यव न्यासीवर्षिष्ठानां
 रमानाम्, वैदिकव्यव च वास्तुवर्षिष्ठवर्षिष्ठानाम्
 नामव्यवम् । ८।१।१२-२. ० लौकिकव्यव अर्धवर्षिष्ठ-
 पद्युः । ६।८।१।२. मीको. पृ. ६७६ ' अर्धवर्षिष्ठ-
 पद्युः अर्धवर्षिष्ठम् ' इत्यत्र इत्यम् । ० लौकिकव्यव अर्ध-
 न्यवर्षिष्ठम् । ६।८।१।२-१९. मीको. पृ. ११८०
 ' अर्धवर्षिष्ठव्यवहारम् ' इत्यत्र इत्यम् । ० लौकिक-
 व्यव चतुर्वर्षिष्ठव्यव । वि. ६।८।१.

॥ लौकिके दोषसंयोगादपष्टव्यं हि चोद्यते
 निमित्तेन प्रकृतौ सादृश्यात् । १।३।३।११।
 अभीष्टोमीये पद्यो ' वषेकं यमृष्टव्यम् एव ते
 यान्ते इति नृणां, यदि नै एषो ते वायु इति, यदि
 पृष्टव्य एते ते वायवः इति ' इत्याम्नायो । इदं प्रा-
 धिक्य लौकिके वैदिके वा यूपोपसर्गमेतन्न वैदिके एव
 अपरा लौकिके एतेति विचारो गिदान्तमाह । लौकिके एव
 यूपोपसर्गमे इदं प्राधिक्यं भवितुमर्हति, न वैदिके ।
 लौकिके एव दोषसंयोगात् । यूपव्य रि अर्धवर्षिष्ठ-
 यम् वा कर्म यूपके वास्तुवर्षिष्ठ तत्र इत्यम् । परमात्
 लौकिके एव दोषस्य कारणः । तस्मात् तत्रैव निमित्तेन
 इत्यनेन प्राधिकात् चोद्यते अर्धवर्षिष्ठे समाने कर्मणि
 गति । प्रकृतौ वैदिके यूपोपसर्गमे प्रविशेष्यम् अर्धवर्षि-
 रमात् अग्रजमेव अग्रजमात् । तस्मात् कर्मव्यवहार-
 वात् लौकिके चोद्ये प्राधिकात् इति सिद्धान्तः । के.
 ० लौकिके पुनर्वाप्युपसर्गम् अर्धवर्षिष्ठे (लौकिके)
 (वाद्ये च यमने) न किञ्चिद् दुष्प्रति । अर्धवर्षिष्ठ दि-
 तं विवन्ति लौके । भा. ३।१।२।३।३. ० लौकिके
 प्रवृत्तव्यवहारवत् एतच्छेदं कर्मणि अर्धवर्षिष्ठे लौकेऽपि
 न दोषः । यदा तु प्रवृत्तव्यवहारव्यव अर्धवर्षिष्ठे दोष-
 प्रकृत्यात् एतदव्यवहारव्यवैति चोद्यते चोद्यते । वि.
 ६।२।८. ० लौकिके यूपोपसर्गमे प्राधिकात् न वैदिके ।
 भा. १।३।३।१. ० लौकिके हि (अर्धवर्षिष्ठ) पद्ये मास-
 प्रवृत्तौ न वैदिके (अर्धवर्षिष्ठ) पद्ये मास-
 २।१।२. ० लौकिकेषु अर्धवर्षिष्ठे निषादव्यवहारीः । ६।८।
 ३।२०-२१. मीको. पृ. २१८९. ' निषादव्यवहारीः
 लौकिकेऽपि वा, न सत्त्वोपु' इत्यत्र इत्यम् ।
 ॥ लौकिकेषु यथाकामी सव्यवहारीलोपात् ।
 १।३।३।२।३।५।
 समादि. वैद्यः, कृत्विजः, सुभाषिणि च चापामि
 एतेषु लौकिकेषु पद्येषु यमपसमी यथा कामये
 तथा स्यात्, अर्धवर्षिष्ठे अर्धवर्षिष्ठे उदाहरणम् एते एव
 वा प्रतिव्याः एते । कुतो यथाकामात् । यस्मात्पद्य-
 लोपात् सव्यवहारी अर्थे प्रयोगश्च लौके लौकिकेषु ।
 न कश्चित् पूर्ववन्तं प्रयोगे अर्धवर्षिष्ठे संस्कारः कृतः,

योऽयोपादानं उप्येत । नापि व्यप्लेष, अक्षरि हि शक्यते प्रयोगः कथम् । तस्मात्प्रियम् इति विज्ञानम् । के

● ननु च यद्यपि नापकशाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुत्पन्ने निमित्तभावात्, 'अन्तु यथे हस्तिभूयगत' इति । वत् अदाऽपरिहृतेन अर्थान्तर्यं शितासदा । नैवम् । अनन्तरे भवान् वाप्यत्रयक भावस्य । अह्नुत्स्ये हस्तिभूयगतमिति, प्रमाणात्तर दर्शनमन नाप्यते, न पुन हस्तिभूयगतमिति । बृहती पृ २३. ● लौकिकी (समर्था) इतिकर्तव्यता आचारान् धर्मोपादाने कर्तव्या । गा ७।४।१ ● लौकिकी इति कर्तव्यता पारंगलादीपात्रे, अष्टपात्रो, आग्रहायणे कमणि । भा ७।४।२ ● 'लौकिका प्रतिपत्तिर्हि योग्येतेनापि नीयते । नाम्नाप्रतिपत्तौ हि न श्लोकस्येह सत्यत् । लौकिकत्वमप्यत्रापि नाथैः स्वीय निरुप्यते ॥' वा १।३।४।१ पृ २२७ ● लौकिकी वैदिकी च इति तुल्यार्थान्तरि विनिश्चयः बाल पृ ८, ● लौकिकी वैदिकी च इति समाप्त द्विविधा । पृ १२

● लौकिकाग्रे उपनिधानं गार्गीरामे आच्योहसोय पाठे । ७।१।२।३०-३२ मीको पृ १५५३ 'गार्गीरामे आच्योहस्तोत्रसि' इत्यत्र अधिकरणं यम् ।

● लौकिकोपायसप्तविंशत्युपनिषद्गीतादीनां ऋषु विनिशेगः । वि ३।६।५

● लौकिककर्मणो आत्मरक्षापि समातिर्न निर्याता ।

६।२।१।७-१९, मीको पृ १८० 'तथापि नरणम्' इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् । ● लौकिककर्मणा गार्हपत्यायसिषु नाग्रहणम् । भा १।२।१।१-७ 'विहायपिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् ।

● लौकिककर्मज्ञानात् प्रथमं प्रत्यक्षेण निश्चयः, वैदिककर्मज्ञानात् तु श्रुत्या । वि ८।१।३ वषट् ३

● लौकिकन्यूपरतयोः पुर्यासंभवात् प्राथमिकविज्ञानम् । ९।१।३।१०. मीको पृ ११८ 'अग्नीषोमीने पञ्चो वागसमाप्नुवन्' इत्यत्र प्रथमम् ।

● लौकिकराज्यानां प्रमाणात्प्रयोजनान् प्रमाणात्प्रयोजनेन अथप्रत्यायकत्वम् । ऋजु पृ ३२

● 'लौकियसाधारण्येनाकारेण शब्दसमर्पिते एष पूर्वीयपदायै सत्कारकमा वयत्रोद्यमे मति सन्तुष्टं वसा पूर्वीयत्वात्तस्यै अथात् सरसाराण्य अपूर्वीयवियङ्गमत्तं सान' इत्यत्र चाप 'तत्रे पयसि द्यव्यजवति' इत्यत्र ग्रीहणीय । रसायनम् पृ १७०

● त्वयि—वत्सदेवः विमिश्रोन्ती भुवि सोमेष्व मतेन यथा— 'तायापारमावयं' इत्यादि । वाट पृ ८५

● त्वयादे एककर्तृकत्वं—पूर्वकार्यत्वेन कर्त्तव्यं अङ्गाङ्गिमावत्रोपकत्वात् न सिध्यति । निमित्तनैमित्तिकज्ञानं नापि एककर्तृकत्वादेवपद्यते । यथा 'एतदुदरस्य प्रथमनीयेन' श्लोकोऽस्मिन् सहस्रपक्षिणेन यजेत्' इत्यत्र । वि ६।१।१२

य

● यज्ञानुक्रमणं ब्राह्मणमन्त्रिणादिगोत्रज्ञानार्थं दधानं मनस्युत्पन्नम् । वा १।२।१।२ पृ १६७

● वज्रतूपा पशुपत्यनर्गो नाकपशुयोगः । वा १।१।१।४।६ पृ ४४४

● यजुस्सामविपर्ययेण श्रोत्रम् पशुयवाक्याय स्य । सर्वे हि यजुस्सामविपर्ययेण श्रोत्रं क्रमो भवति । स हि प्रथमं वाचम् अक्षिन् विशेभ्य विवधति तन्मन्त्रं केनचित् विशोपणेन विना अभिधातुमशक्ते

विशोपणतन्वा करोति तत् शब्दोच्चारणम् । श्रोत्रं पुन प्रथमं वाचम् ब्रूयति, ततो विशोपणम्, ततो विशोपणम् तत् तदुपपशुयवापि वसन्तत्यागि प्रकृते । तेन यद्यपि यज्ञः पूर्वं सन्त्य आलोचितं तथापि श्रोत्रं पश्चादेवैव प्रतीयति । वा ३।१६।१२ पृ ६७६

● यजुस्सामानुमानम् । सप्रति पौरुषेयवाक्यानां यजुस्सामानुमानं यजुस्सामानुमानं अथप्रतिगच्छत्य इति प्रतिपाद्यते । सुवचापश्चयजुस्सामानुमानं अर्धेऽप्येति निमित्ति

जायते इति चेन्न, व्युत्पन्नत्वोच्चारणेऽपि चक्रमिवाण-
निश्चयेऽर्थाभिधानादर्शनात् तत्पर्यञ्जानमपि सामग्रीत्वेन
कथ्यते । तत्पर्यञ्जानं च इममर्थपरममर्थैरुत्पत्तिवारतायेदं
चक्रमनुच्चारित इत्यनुमानम् । अथ प्रमाणात्तान्त
भासः ।

ननु अस्तु चक्रमन्वयानुमानम्, अतस्तत्रान्य
दोपरहितव्याप्योपलक्षणं किमिति नाधीयो ? नैवम्,
अप्रमादिदोपरहितमेवाह्वयं तदाभूत्तस्यापि अन्यथा
प्रयोगो ह्यस्यते, यथा— 'निवं मूर्ध्ना' इत्यादौ भोजन
निवृत्तिपरं वाक्ये । अत्र प्रमाणावरोधनायने उक्तपर्यंतर्ध-
निश्चयं तत्पर्यनिश्चयान् अर्थनिश्चयः, तत्पर्यनिश्चयश्च
चक्रवर्तुलानुमानादार्थेन मातीति आततावत्त्वेन
लिङ्गत्वसुवपन्नम्, विषयभङ्गताक्येऽपि योग्याश्चानापूर्वं
कथनायमिवात्तम् ।

ननु कथं ज्ञानमनुमीयते ? न तावत् ज्ञानमानस्य-
नुमानम्, ज्ञानज्ञानविशेषनिश्चयाभावादेव अनुमानवैश्वर्ये
स्यात्, न तावत् विशिष्टज्ञानानुमानम्, अर्थेनैव ज्ञानस्य
विशेषः नात्येन, अतोऽर्थनिश्चयेन विशिष्टज्ञानानुमानं
निश्चये च अनुमानवैश्वर्यमेवेति कथं चक्रवर्तुलानुमा-
नम् ? नैवम्, वाक्यभरणे सति अभिधानात् प्रागेव
पदै, पदार्था स्मरणे, स्मृताना च पदार्थाना एवम-
न्वैतु बोधो नैव इति निमग्नं एकाग्रते, अतो न्याय-
संघातितेन निमग्नं विविष्टोऽर्थी शुद्धेभ्य, तेनैव
विशिष्टज्ञानानुमानम् । ननु विभक्तौ नाम कीदृशः ? स
च प्रमाणवत्तम वेति श्रुति न विद्मः । उच्यते—
'विमर्शलावत् अभिधानात् प्रागेव भगवद्विरप्यज्ञीकृत',
इत्यत्र अभिहितैः पदार्थैः विशिष्टोऽर्थो ज्ञान न गन्तव्ये,
पदार्थानामनेकार्थभाषात्पत्त्यात् इत्यं विशिष्टार्थस्य गमना
भवेत् । आकाङ्क्षासद्विधिवीयगतदुक्तार्थस्य गमना
इति चेत्, तर्हि स एव विमर्शलावत्तमो गुणविरप्य-
ज्ञीकृतः । स च प्रमाणैतिकतं वकारूप, न प्रमाणानाम्,
न च भूतिसम्भवा, विमर्शानुज्ञीकारे च प्रथमपरम
पूर्वपश्चिद्वान्तवचनयत्तित्विगुणो न स्यात् ।

केचित्तु तिस्रस्वरुद्रुवा निरीहिलत्वादर्थनिश्चये न
जायते । 'गुणान्ते तु त्रिकारुद्रुद्रुवा सा निरीहिला'
मी. को. ४२५

इत्युक्तवत्तदित्याहुः । तदुक्तम्, अभिधानसामग्रीसम्ये
यति उक्तवत्तदित्याहुः । इत्यत्र चक्रनिर्णयसङ्गाते-
ऽपि प्रतिन्ययत्तदप्रवहः, अनुमाननिश्चये च प्रवह-
स्तुतः । अतः सामान्यभावादेवानभिधानम् ।

ननु एवं व्युत्पन्नव्यतिरिक्तज्ञानं, गोक्षेत्राकाशेष्यो
हि व्युत्पत्तिः, वाक्यं च नाभिधानयम्, अत्रिनेवेत्यु-
क्तम् । नैवम्, गतिविशेषे भूमिकात्तद्वहः । लिङ्गेन
च उत्तरकालेऽर्थनिश्चयश्च । अतो चक्रवर्तुलानुमान-
द्वारेणैव अर्थनिश्चय इति निन्दन् । प्रवि. पृ. ७-११,
४४ धरिणि बहुवो गुणा इति न्यायः । अत्र
धरिणि अनुज्ञो इत्यर्थः । यथा वदेन्तु धिनेन शिरसा
धायते, तैश्च नमस्को इति उच्यते शेषाति । साहस्री.
८८३

- चक्रमिः चक्र पारस्यस्य । तत्र अक्षय एव-
स्मिन् तत्रै क्तदत्त, एवमित्तरुच्ये । इत्येया पञ्चानु
प्रयोदशानुदश एवैकस्मिन् पार्श्वे । सि. १।४।११-२.
- चक्रम्यः अक्षय्यं चतुस्त्रिगतं । भा. १।४।२।१७,
- चक्रम्यः गोभूम्यस्य पञ्चविधितिः । अथ अक्षयमेव
सवनीयं । पञ्चस्त्रिगीयः । १।४।२।१७, ● चक्रम्यः
तूर्यस्य पञ्चविधितिः । अथ अक्षयमेव सवनीयः पञ्चः
द्वितीयः । १।४।२।१७, ● चक्रमिः गणितमिदं
प्रयोक्तव्यम्, इत्यत्र पार्श्वद्वारं च इति । १।४।१।७.

● चक्रनीयताप्रकाशनार्थं अक्षयमेव अत्रिगुणैरे
अश्वत्थसोमगुणानामर्थे वैशेषिकप्रकाशकप्रणये 'पञ्च-
शीतिगो वचन्य' इति समागतवचनम् । १।४।२।१७
-२१. मीको. पृ ७४१ 'अक्षयमेव अत्रिगुणैरे
अश्वत्थसोमगुणानामर्थे.' इत्यत्र अत्रिगुणं द्रष्ट-
व्यम् । ● चक्रनीयताप्रकाशनार्थं अत्रिगुणैरे पञ्चगणे
समस्य तादृशवचनं कार्यं 'द्विपञ्चाशदक्षयं चक्रम्य'
इत्यादि । १।४।२।१-१६. मीको. पृ. ३४६ 'अत्रि-
गुणैरे पञ्चगणे.' इत्यत्र अत्रिगुणं द्रष्टव्यम् ।

● यच्चमेव कारयति इत्याश्रियत् । न च प्रमा-
कृतप्रयोगं च यथाकार्यमेव 'यच्चैव कारयति' इत्या-
श्रियत्, तर्हि अस्तु इति नाम्नाम् । शास्त्र ५।६।११.

● वचन अतिदेशे प्रमाणम् । गणिते पृ १३
 ● वचन न प्रमाणम् । अत 'वचनात्' तृतीयशकने
 पौडाशिक्षणम् । भा १०।१।१।४४ ● वचन 'यावत्
 बलीय । सर्वशुद्धे पण्णा पुत्राना वेदा वनस्वा वचनात्,
 न तु यावत् प्रज्ञाविन । नि १०।१।५ ● वचन
 लौकिक 'न्यास्तीरे फलानि सति' इति, तत् तथ्य
 भवि मयति वितथमति भवतीति । भा १।१।२।२
 पृ १३ । यतु लौकिक वचन नञ्चेत् प्रत्ययितात् पुत्र
 पात् इतिप्रतिपत्ति वा, भवितथममे तत् । अथ शम्य-
 यितात् अनिद्रिप्रतिपत्ति वा वावत् पुत्रपुत्रिप्रभन
 मप्रम ग अगत्त कि तत् पुत्रपेण सात् शने वचनात् ।
 १।१।२।२ पृ १५, ● वचन 'किकिद्र वैदिक च । पीर
 देव भवौशेष चेत्यर्थ । तत्र वीर्येभ्यो नञ्चनात् 'एवमय
 पुत्रयो वेद' इति भवति प्रत्यय न एवमयमर्थ' इति ।
 विप्रत्ये हि एतदपि कश्चि पुत्रपुत्रतात् वचनात् मयथ ।
 न तु वदवचनस्य मि-यावत् किञ्चन प्रमाणमस्ति । १।१।२।
 २ पृ १६ १७, ● अमति अवकाशे वचन यावक
 भवति । ३।५।३।२२, ● किमिद वचन न कुर्वन् ।
 नास्ति वचनस्यापिभ्यार । १।२।१।३।२७ ३।२।२।२,
 ५।१।१।१०, ६।१।१।२, १०।१।२।१।२, १०।५।
 २५।८६, ११।१।१।१३, १२।१।३।१९, ५ न च
 शक्यते पञ्च-देन परो वदियाम, किमन वचन
 कश्चित् । ३।२।२।४, ● 'यावत्पूर्व' हि वचन साधक
 भवति । ३।१।१।५, ● प्रत्ययविच्छेद वचन न
 प्रमाण भवति । यथा अम्लुनि नृण ललावृनि, शिवा
 प्रपते, पावक शीत इति । १।१।५।१० ● वचनानि
 प्रमाणानि । 'वदेनिवाच्यनुज्ञाता येपामि व प्रवन्तुः ।
 निव्यानामभिषेयाना म् व कयुगादिषु ॥ मेवा विचरि
 चवपु कुर्वता धमपठिता । वचनानि प्रमाणानि नापिपा
 (चोडादीना) इति निश्चय । तथा च प्रथमधित
 दानकाले यो वाच्यमा नीचम, आ-पकवित्त वा श्लोकम्,
 स्या था उद्यम मानवदिवाशमिन दद्यात्, न कश्चिदपि
 पनापि प्रतिपद्येत् । धा १।१।२।७ पृ २०२
 ● वचनेन अन्नप्रदानवाभिप्रताल्लरायभिरणम् ।
 १।१।१।११ मीशो पृ १७७ 'अन्नप्रदानयो वचन

क्यात् गिलदेशकालकुरुकवमपि' इत्यत्र अधिकरण
 श्रुतम् ।
 ३३५।१३।४०॥
 अथ एकपात्रे सोमोऽनेवेन भक्षयते । कि तत्र अतु
 शाप्य वननुज्ञाय वा भक्षयितयम् उत अनुज्ञायेति ।
 अथ च सदेहो भाष्यकारेण 'वम्मालोमो नातुपुत्रोप
 पेय' इत्यस्य वचनस्य विषयपरदर्शनार्थं प्रदर्शित, २ तु
 विपाराधम् । प्रत्यये वचने सति संदेहानावात् । तेन
 गृह्यिद वचनगतस्य उपहृतपदस्य अनुज्ञासार्थकत्वार्थं
 उच्यतीत्यानिपद्यदर्शनार्थं चेति बोध्यम् । दौत
 ३३५।१३।४०॥
 ज्योतिषोम सोममथ यदा एकपात्रे अनेके द्रव्ये
 त्रियते तथा किं भक्षयिता थायान् अनुज्ञाव भाष्ये
 अनुज्ञा अष्टहीत्येन वा मणयेत् इति सदेहे कथयति
 अनियम प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते । एकपात्रे इति पद
 परातिपत्तौ ननु कर्तव्यं । एकपात्र भक्षणं कर्तव्ये अतु
 श्रतस्यैव सोमस्य भक्षणं कर्तव्यं न तु अनुज्ञागतम् ।
 कुत । 'तस्मात् सोमो नानुपहृतेन पेय' इति वच
 नात् । उपदानं च अनुज्ञापनम् । के
 ● वचनाद्यकालस्य ह्यन सर्वाधानानि तत्
 भङ्गानाम् । यथा 'आग्निमास्तात् ऊर्व्वं अनुपावैश्वर्यं
 इति । भा १।१।१।४।६, ५ नचनात् आश्वेशस्य
 क्तुत्वंमङ्गानाम् । १।१।१।१।१ ● वचनात् 'इत्ये
 प्रासोत्येव कार्येऽर्थे वचनस्य स्वात दम् । अत पुत्र
 परपराधमपि न प्रमाणा तस्योचरो धम इत सिद्धम् ।
 बृहती पृ २३
 ३३५।१३।५ ॥
 अधान कृत्र तत्र पूर्वं दर्शपूर्णमासेति वा सर्वं न
 तत्र सोम, अथवा अधान कृत्रा तत्र पूर्वं होम
 कर्तव्यं ततो दशपूर्णमासो इति इतिपूर्वत्वं सोमपूर्वं
 वति विचारे पूर्वपक्षनाह । अधानस्य इतिपूर्वत्वं स्यात्,
 'दर्शपूर्णमासाः विष्टवा सोमेन मनेत' इति वचनात् । के
 ३३५।१३।५ ॥
 वचनाच्छान्वायव्यमाश्वे तत्सामान्येन प्रति
 निधिरभावावितरस्य । ६।३।१३।३ ॥
 -ज्योतिषोमे, आश्वे होमस्य अमाने अन्वमे, आश्व-
 च वा वाच्यमपि सुप्रदत्तामावात् सन्नद्विपुमण्ये

मपि पूर्वीकद्रपं ' यदि होम न विन्देत पूर्वीकान-
भिपुत्रुपन्' इति वचनात् प्रतिनिधि स्यात् । तस्मा-
न्मन्त्रेण तुगृह्यतन्मावेडिति मन्त्रद्वयव्यवस्थेन तस्मा-
न्त्रेण होमकार्येण देवता पूर्वीकद्रपं प्रतिनिधि. स्यात् ।
इत्यथ मुच्यते लोमस्य अभावात् वागस्य च
अवश्यवर्तयन्त्यात् । के.

ॐ वचनात्स्वययार्थमन्त्री स्यात् । ३।२।२।३ ॥

अथै श्रुते— ' निवेशनः सगमनो वगुनामित्येव
गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति । तत्र सादेह किं इन्द्रस्योप-
स्थानम्, उत गार्हपत्यस्य इति । इदानीं पूर्वोपि-
करणप्रवादः कियते । अत्र ' निवेशन सगमनो
वगुनाम्' इति मन्त्रेण इन्द्रस्य देवराजस्य वगुनिवेशन-
सगमनकर्तृत्वेन तथा इन्द्रोऽभिधातुं शक्यते, तथा
' भुवोऽन्तराथ सोमस्य विष्णुश्चाग्निशोऽनल.' इति
शेव वसुत्वस्यापि. ' वसुता वासुकाश्विम्' इति श्रेष्ठ-
त्वकीर्तनात् वगुनिवेशनसगमनकर्तृत्वेन अग्निपुत्रु-
धातुं शक्यते एव । तथापि ' देव्या' इति तद्विदित-
भुक्त्वा इन्द्रोऽग्निपुत्रुनामिवात्र वेदानुमतमिति मत्वेद-
मुदाहृतम् । अत्र एव यातिके म्पुत्रोदाहरणप्रतिपादनेन्द्र-
पदत्वान्न मन्त्रोऽत्र आगामान्ने पठ्यते इति निर्दिष्टतः—
' कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि' इति । अत्राय पूर्वपक्षिणी-
ऽभिप्रायः । यत्रास्य मन्त्रस्य भुक्त्वा गार्हपत्यमरुध
प्रदीयते । श्रुतिश्च लिङ्गान् वजीयसी, तथापि अंगारिण
येऽऽनन्तस्य श्रुतिश्रवणेनापि विनियोगव्यवस्थायात् न
गार्हपत्येऽत्र विनियोग सम्भवति । यतो नानेन इन्द्रा-
भिषागनेन ग वेग कथञ्चिदपि गार्हपत्योऽभिधातुं शक्यते ।
ग चाभिधान विना प्रथमपत्रेण अथ मन्त्रस्य गार्हपत्य-
नेपत्यमनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते इति भाष्यम् । उच्यते
इत्यात्मनेपदविरोधात् । ' उपान्मन्त्रस्ये' (वा. १।
३।२५) इत्युपपूर्वात् विद्वतेर्मन्त्रस्येऽयं अत्रमनेपद
निषीधते । कथं गार्हपत्यमिति द्विषीयेति चेत्, उच्यते ।
वचन तादेवमभिधानार्थमेव । इतीया च उच्यते इति
वितेयित्वायां कारकसामान्यताकारिण्यात्करणमापद्ये ।
तेनायमर्थः— गार्हपत्यदेवो सिध्त्वा देव्या इन्द्रोपस्थानं
वर्षं पतिति । एवं प्राप्ते, अनिषीयते । भवेत्येव यदि

प्रत्यक्षश्रुतिविशेषेऽपि मन्त्राणां भुक्त्वाप्यनुपपद्यते ।
तथाहि अत्रयं तादृश एवस्यामुप्यर्थेन वक्तव्यम् ।
तत्र हि मन्त्रानुशेवने ब्राह्मणराजकवतगार्हपत्यपदे पूर्व-
मन्त्रमाधीयताम्, ब्राह्मणानुशेवने वा मन्त्रगतेऽप्ये-
तन्न ब्राह्मणस्याप्राप्तविधिनेन स्वतःप्राक्त्वप्रथमवृत्तेश्च-
मन्त्रममाणेऽयं गौगत्तमद्रुक्तम् । मन्त्राय तु ब्राह्मण-
विहितार्थप्रतिपादकत्वेन तत्परतन्मन्त्रकृतेः ब्राह्मणप्रतिपादि-
तार्थानुशेवने गौगत्तमेव युक्तम् । तदुक्तम्— ' गौगत्तं
यत्र नाम स्यात्कश्चिद् ब्राह्मणमन्त्रयोः । तत्रानुवाद-
रूपत्वान्मन्त्राणां गौगतेऽप्यते ॥' इति (वा. पु. ७. ७. ३) ।
तेन मन्त्रगत एतेऽन्येऽपि गार्हपत्यमन्त्राणां गार्हपत्य
प्रधानापति । अथवा ' इदि परमेश्वर्ये' इति धातोरप्य
इन्द्रस्योऽप्युपपत्तः । अथैव यत्रापि परमेश्वर्ये भास्ति,
तत्रापि स्वार्थे तावत् दाहपात्रादी ऐश्वर्यमस्ति । तेन
ऐश्वर्यगुणयोगात् अथमिन्द्रस्यो गार्हपत्ये गौण ।
तदुक्तम्— ' स्यादंगौणमिन्द्रस्य यत्संयन्धकारि-
त्तम् । इन्द्रस्यैतन्मासदा स्वरायं सोऽपि
हीश्वर. ॥' इति (वा. पु. ७. ७. ५) । तस्मात्
इन्द्रस्य एव गार्हपत्ये गौण इति सिद्धम् । यत्
अत्रागपि मन्त्रेणैव गत्तरात् इदं अर्थकमिति केचित्
चोदयन्ति । तदुक्तम् । श्रुतिविद्वज्जगत्प्रतिपादकत्वेन
तदधिकार्यधीनतायात् । तथाहि श्रुतिविशेषे गौणानामपि
मन्त्राणां मन्त्रस्य अन्वयित्वे तदधिकारणसिद्धमिति यदा,
तदा तत्र भुवेऽन्तरात् मन्त्रिर्भवति, उतस्या अशक्यत्वे
विनियोगात्तन्मात् ' आनयं कथं प्रतिहताया विपरीत
अज्ञानम्' इति न्यायेन श्रुतिवैतान्त्या भोषेनेति न
विद्विदुपपन्नमिति ।

प्रयोदनम्— पञ्चोक्तम् । सूत्रं तु— वचनादेन्द्री
श्रवणार्था गौणार्थेऽयं । त्वीया.

ॐ वचनात् स्वययार्थमन्त्री स्यात् । ३।२।२।
३ ॥

' कदाचन स्तरीरसि इत्येव्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते '
इति श्रुते । अत्रापि किं इन्द्रस्योपस्थानं कर्तव्यं सिद्धात्
उत तृतीयोपस्थानं गार्हपत्योपस्थानं इति विद्वदिति
सिद्धात्तन्माह । गणनात् ' ऐश्वर्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते '

इति वचनात् तृतीयाश्रुतिमिति। ऐद्री इत्यपवदिता ऋन् अवधायं यथायं सुत्रार्थं अतिक्रम्य गौणार्थेन भूता ख्यात् । लिङ्गात् श्रुतेर्लीक्यत्वात् । गुणश्च वणा तरयादृश्यथ ।

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् सब-वस्याशासहेतु-वात् । ४ ॥

ननु ऐ-वा ऋचा गार्हपत्योपस्थानं 'अग्निना सिद्धाति' इत्यादिवत् अनाकषार्थेभिधानमनुपपत्त इति चेत्, उत्राह । नाऽपि भविषा इतिशब्दं यद्वाङ्मितिहृषी । न अत्रवधार्थं विधानम् । यत् गुणात् सम्भिचन स्यात् । हवि श्रपणे-क्षितु-वगुणधेमात् इत्यशब्देन गार्हपत्याभिधानं सन यति । सब-पला वाप्यनाचकमावस्य अनादिरुपा अशास हेतुवात् दाम्बर्हर्षं नामभवात् । लोकादिदृशौगृह्या ऽपि लपयते । तरमात् ऐ-वा ऋच गार्हपत्योपस्थाने विनियोग इति सिद्धा न । कै

* 'वचनात्सवधार्थेनै-द्री स्यात्' इत्यधिकरणे 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं' इति गुणसूत्रेण न जगतेऽगच्छद्वि श्रपणेशितृत्वादिगुणधेयेन गार्हपत्य अभिधत्ते इत्येव गौणसामर्थ्येन औत्तविमियोगनिवाहस्योच वात् । इदमेव ऐ-श्रुतिरूपम् । कु ३।२।७२३ * 'वचनात् रागयाममै-द्री स्यात्' (३।२।२।३) इति राग । अत्रमेव एन्द्री-याव । ननु 'वदश्रवे च' इति वाक्ये अतिद्वैतता न विधीयते, तदा वचनस्य क्षणिति प्रवृत्ते केवलप्रजापतिरेव देवता स्यात् । एत च 'अग्नि-श्रौति' इति मात्रस्य वचनमितिउत्तरय 'वचनात् रागयाममै-द्री' इति यायेन गौण्या प्रजापतिप्रसक्तत्वमेव स्यात् इत्येव देवतात्वात् मन्त्रगतौ न 'मन्त्रु मात्रश्च इति चेत् । सोम १।४।६ पृ ६६, * 'वचनात् एव गाम्' इति यायेन गौणैऽर्थे विनियोग अस्तीय मीत्' * 'नत ह्युत्त' इति मन्त्रोत्ते । ३।२।४ * 'वचनात्सवधार्थेनै-द्री स्यात्' इति यत् पिडवत् गार्हपत्यापराश्रित्तरेण लक्षम्, तत् इह स्यापथियमाण श्रुतिवर्धनस्यसामिमायेन । या ३।३।७।१६ पृ ८२०, * 'वचनात् सवधार्थेनै-द्री स्यात्' (३।२।२।३) इति विनियोगस्यनादेवतुमीपते शक्ति इत्युक्तम् । ३।३।

७।१४ पृ ८३१, 'वचनात्सवधार्थे' ०' इतिवत् वचनात् श्रुतिवृत्तविनियोगकल्पितलक्षणात्कारेण । पृ ८३०. * 'वचनात्सवधार्थेनै-द्री स्यात्' (३।२।२।३) इति सूत्रेण 'ऐ-वा गार्हपत्यनुपपत्तिरते' इतिश्रुतिक्रमेन एदवा गार्हपत्योपस्थानात् न विहितम् । श्रुत्याऽपि अनापत्ति विनियोगसम्भवात् कथं इदमशब्देन गार्हपत्याभिधानम् ? इव पेश्या गुणधेयेन इति पूर्ववचनेन (गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् इत्यनेन) उक्तम् । ननु इत्यशब्दस्य गार्हपत्याभिधानमत्र प्रदर्शनायमेव एतद्वचनं नस्मान्न नृषि इत्यशब्दस्य, स-वधार्थस्यपस्य वृद्ध-पशुदानसवध-दास्यहेतुकं नामाच्चात् इति 'सव-पस्य अनासहेतु-वत्' इत्यनेनोक्तम् । सु पृ ३३३ * 'वचनात् सवधार्थेनै-द्री स्यात्' (३।२।२।३) । 'वचनात्सवधार्थेनै-द्री स्यात्' (अथवा पाठोऽयम्) इति तार्क्यीयानविकल्प-यायेन वाचनिकविनियोगवलेन (अभिसुपूर्वप्रकाशनास्यार्थे शोरसि मन्त्रो) प्रजापतिराकृतस्योपपत्ति । पूर्ववत्तो ऽयम् । कु ३।४।२।४ पृ ९२

॥ वचनात् द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाठिवत् । ६।३।२।१२ ॥

तुलाय नाम याग प्रकृत्य लक्ष 'एतेन रात्रपुरोहितौ साधु-रगामी एतेषाताम्' इति । तुलाय एवकार्थं । वचनात् रात्रपुरोहितौ इति वचनादेव एकस्य रात्र द्विसंयोग पुरोहिताभ्या इत्याद्या नयोग स्यात् । यद्यपि न्य-शारे एकस्य रात्र पुरोहितद्वय न समन्ति तथापि वचनात् एकस्य द्विसंयोग पुरोहितद्वयसंयोग स्यात् । पाठिवत् । दागिण्यारेण कर्तव्य इति नियमात् नपशुत्तौ न प्रप्रेति, तथापि 'अङ्गलिना पुत्रेति' इति वचनात् एकस्य रात्रद्वयो-नो पाणी भवत तद्वत् । यद्यपि इव पाठिवत् । तथा च रात्रपुरोहितौ इत्ये-पुत्रे द्वितय पुरोहितश्च पुरोहितौ, रात्र पुरोहितौ यन्पुरोहितौ इति मन्त्रम् । तुलायकमे एकस्य रात्र द्वये पुरोहितो-अविहात इति पूर्व पठ । तस्मात् इति मन्त्रस्य पद-द्वयमपि पाठयति । न च वेनापि व्याटपाठम् । सर्वत्र पाठ्यत्तु गृहीतमस्माभिः ।

अपञ्छेद्गमात्, अन्वारम्भ, उच्च, सः कारणात् स्यात्
अपञ्चोः साहाय्यात्, रयात् । यूपान्तरे उच्छ्रितये
सति अयच्छेत् उच्छ्रयणेन कारणेन । न तु तेन परि-
भ्याणन्तता सिध्यति । यथा पशौ 'वृषदाप्येन अतु-
याजान् यजति' इति वृषदाभ्यधारणार्थं धामस्य विवृद्धि-
र्भवति कानभेदो भवति अर्थात् तथा प्रकृतोऽपि अर्थात्
अनवसर्गः न तु अतो नियामकः ।

वृत्तौ तु कारणात् अपञ्चोः सहायापेक्षारूपकारणात्
अवसर्गः यत्रमानातिरिक्तकरणता स्यात् । यत्रमानकार्ये
अन्वारम्भे अन्य, कल्प्य स्यात् इति व्याख्यातम् । अव-
सर्गः इत्येव च पाठो गृह्यते । छन्दोऽपि पदार्था-
नुसन्धयभङ्गात् कारणात् अन अवसर्गः स्यात् इति
व्याख्यातम् । परंतु 'अवसर्गः अन्वारम्भः स्यात्' इति
तत्र केतः । स च न युज्यते । अवसर्गः अन्वसर्गेन
त्यागः अपञ्छेदः इत्यर्थः । अन्वारम्भस्तु अनवसर्गः ।

न या शब्ददृष्टत्वान्यायामात्रमितरदर्धान् पात्र-
विवृद्धिः । ९ ॥

यूपैसादगिन्या अग्रनादिपरिमाणान्तेन गुणभाण्डेन
अनुसमयः एति सिद्धान्ते उक्तं पूर्वपणिना 'कारणाद्वा
ऽनवसर्गः' इति सूत्रेण हवा दाड्वां निडान्ती
निरस्त्वति । वागश्चो निरासत्तुचकः । न पदार्थानुसमयः
किन्तु परित्वाणन्तेन पदार्थभाण्डेन अनुसमयः स्यात् ।
अनवसर्गो अन्वारम्भस्तु न कारणात् किन्तु मन्वृत्तत्वात्
'यूप नापञ्चेत भा यूपपरिष्कारात्' इति पञ्चनादेव ।
दाड्कोनि हि कृतोऽपि यजमानात् अत्युः यूपमुच्छ्र-
यिषुम् । इतम् यूपसहाय्यभाष्यक प्रयोगवचन तु न्याय-
मानम् । प्रयोगवचनात् चोदरो नट्यात् । पशौ वृष-
दाप्यधामविवृद्धिस्तु अर्थात् उच्यते आन्वसर्गो
व्यपृत्तत्वात् वृषदाभ्यधारणात्परतः । के

० 'पञ्चनाम् समुच्चयः' (३६।१६।४५) इति
सिद्धान्तोऽपि दर्शनमेव अगत्या पञ्चनीकृत्य समुच्चयं
वक्ष्यति । वा. ३६।१६।४२ पृ. १०६४. ० पञ्चनाम्
यातनाम्विधानात् । 'कुरा दयोदो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च
षट्प्रभवाः । न ते निर्माहयता यानि विनियोज्याः पुनः

पुनः ॥' इति स्मृतेः । (वा. ३।२।८।२४) । सु.
पृ. ११२१.

इह पञ्चनाम्प्रकारस्याऽऽपानेऽस्य सर्ववैप-
त्यात् । ६।१।१२।४४ ॥

रथकारस्य त्रैवर्गिकमित्यस्य जातिविशेषस्य आधारे
अन्याधेये आधिकारः प्रत्येत्य, 'वर्षात् रथकार
आदर्शीत' इति पञ्चनाम् । अस्य रथकारत्वव्यापकस्य
सर्वदोषत्वात् सर्वेना त्रैवर्गिकानः व्यापकैभ्यः अत्रादि
त्वात् । अथवा अस्य रथकारस्य सर्वेभ्यः त्रैवर्गिकेभ्यः
अवशिष्टत्वात् । इति पूर्वपक्षः । अत्र रथकारः व्यै-
वर्गिक एव इति पूर्वपक्षासः । त्रैवर्गिकेभ्यः विभिन्
हीनः न तु सर्वथा अवैवर्गिकः इति तु द्विःराते
भविष्यति ।

न्यायो वा कर्मसंयोगाच्चन्द्रस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।
४५ ॥

'वर्षात् रथकार आदर्शीत' इति आशयविरहात्
रथकारः अवैवर्गिकः इति पक्षे सूत्रेण प्रते वक्ष्यते ।
न्याय, न्याय्यदत्तवैतः कर्माधिकारान्यायगतस्य, त्रैवर्गिक
एव रथकारः स्यात् । न अवैवर्गिकः इति वाच्यम् ।
त्रैवर्गिकस्य रथकारस्य च कर्मसंयोगात् रथकारि-
कत्वकर्मणा संयोगात् स्यात् । सूत्रस्य तु कर्मस्य प्रतिषि-
दात् न सूत्रो रथकारः । तस्मात् त्रैवर्गिकः कर्मात्
रथकर्मवर्ती रथकारः स्यात् । तस्य वर्षात् आधान इति
कश्चित् ।

'न्यायो वा स्यात्' इति पाठः कुतूहले । नीपते इति
न्याय । कर्मणि पत् । रथकर्मसंयोग प्रवृत्तिविरि-
आश्रय रथकारस्य, अन त्रैवर्गिकत्वेन नेतव्य, इति
नर्थक्यः । नेपं ममानम् ।

अकर्मत्वात्तु मेयं स्यात् । ४६ ॥

पूर्वज्ञोपपन्निराधात्, तुभ्यम् । 'वर्षात् रथ-
कार आदर्शीत' इत्युक्तो रथकारः एव त्रैवर्गिक न
स्यात् । अकर्मत्वात् त्रैवर्गिकस्य शिल्पकर्मस्य च ।
'न जीवेमुद्रिताः शिल्पैः' इति निषेधात् ।

आन्वयिक्यं च संयोगात् । ४७ ॥
'वर्षात् रथकार आदर्शीत' इत्युक्तो रथकारः

विश्वितः इति षडे युताक्षरप्रतिशाठनायं गृह्यम् ।
चकारः श्वेतत्वम्बुधनायैः । ब्राह्मणश्रीना वसन्नादिभिः
सयोगात् । यदि वैश्वितो रथकारः स्यात् तस्य तर्पा-
रान्तेके. आनयैस्वं स्यात् । इत्याम् रथकारः वैश्वित-
विश्व ।

गुणाधेनेति चैत् । ४८ ॥

‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इत्युक्तो रथकारः
वैश्वितविश्वः वैश्वितिकानां विश्वनिषेकात् एति यदुक्तं
तत्र । यत्रां चोन्तार्थं दिव्यना निगं निषिद्धं तदपि
गुणाधेनं गुणाधिक्येनानानाविश्वनामनिगंनै वैश्वितो-
एति सं हुयत् । आदि चोन्तार्थमपि दिव्यस्य रथ-
करण स्यात् । तस्मात् रथकारः न वैश्वितिकविश्व एव ।
इति चैत् ऋक्षिन् नृणात् ।

उक्तमनिमित्तत्वम् । ४९ ॥

‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इति रथकारस्य
वैश्वितिकत्वेन स च रथकरणनिमित्तेन वर्षासु आधान
तस्य निषेधने इति वेदविदुको उक्तस्माह सिद्धान्ती ।
‘तस्मै जाग्रतोऽशीनामर्षीन, शीथे गम्बरा, शयदि
येन.’ इति श्रान्ति न निमित्ताधेने किन्तु प्रायशपि
इति ‘चातुर्वर्ण्यमभिषेकात्’ (६।१।७।२५-२८)
इत्यधिक्ये उक्तम् । उक्तं अनिमित्तत्वे प्रायश-
नाम् । तेन ‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इति श्रमं
सम्प्राप्तमाधानं तस्यैव प्रायश्चम् । नन्वात् अत्रैश्वि-
कस्य रथकारस्येवमाधानम् ।

**सौष्वन्नास्तु दीनत्यान्नात्ररणान् प्रतीयेरत् ।
५० ॥**

‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इत्युक्तो रथकारी नाम
ऋ. स्यात् । इत्यत्र सिद्धान्तमाह । उच्यते पूर्वोक्तव-
द्वनिसुशार्थः । अथवरथकारावदेन सौष्वन्ना नाम
कानिदिनेषो ब्रह्म. । तत्र वैश्वितिकस्य. त्रिभिन् हीन-
यात् अन्ते निषेध. । मन्मार्षासु रथकारावदेन सौष्व-
न्ना पत्र प्रतीयेत् । ‘अभ्यां एता देवता प्रशने
प्रोवाऽयमि’ इति रथकारस्य आधानद्वयः ।
‘नेमि नवनि ऋजो यथा’ इति मन्त्रे ये नेमि
नन्मि न ऋजो इत्युक्तम् । ‘सौष्वन्ना ऋजो

मूलद्वयः’ इति मन्त्रे च सौष्वन्नापरपरंशं ऋजोः
इति शेषितम् । तस्मात् अत्रैश्वितिकस्य ह्युक्तमिदं
एवमाधानमिति सिद्धान्तः । के.

● ‘चचनात्प्रशङ्कसाधानस्य (नेऽस्य) सर्वसोपात् ।’
६।१।२।५४ ॥ ‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इति कि
न्यपरप्रसिद्ध्या वैश्वितिकानाम्प्रत्ययो रथकारस्यैवो-
च्यते समुदायप्रसिद्धया वा अन्यो कानिगमः इति सदैवे
अवगमप्रसिद्ध्या रथकारिणि वैश्वितो रथकारगम्बन्ध-
गात् आशङ्क्यविकरण-(६।१।७।२५)प्रतिपिद्वयं शत्रे-
शिङ्क्यविकसो न युक्तः । इति प्राप्ते, समुदाय-
प्रसिद्धया अवगमप्रसिद्धेकावाच्यं चचनरुतेन शत्रेश्वि-
कस्यैवविश्वः इति वच्यते ।

तत्र समुदायप्रसिद्धेः अवगमप्रसिद्धिर्नो नवीपन्त्
युतादितम् । अन्यत् एव तु समुदायप्रसिद्धिद्वयैवसं-
विद्धौ न्वायेन प्रतिषिद्धस्यपि अत्रैश्वितिकस्यैव चचन-
रुतेन अधिकारनिश्चरात् सदैवमायेन रथकारविकरणा
स्यो न हुयत् । न चाप्यत्र ऋषिन् समुदायप्रसिद्धि-
वशीयस्ययुगादेन दृशते । न च तद्व्युत्पादनं निना
पारिनेत्यन्तये अत्रैश्वितिकस्य अधिकारप्रतिः । वैश्वि-
कस्यैव अवगमप्रसिद्धेः रथकारस्यैवोत्पत्तये
रथकारविकारये. तस्यावगमप्रसिद्धे रथकारिनेन निमि-
त्तेन तर्पास्येवमाधानार्थं चचनरुतेनो भविदुयः अत्रै-
श्वितिकस्य अधिकाररुतेनात्पुनरुत्तेः । अत्र एव चचनात्
इति सुशं हेतु एवात्रैव आधानं चचनरुतेनोत्पत्तयं
इत्यनेन आधानमन्त्रितं चोत्पत्तं ब्राह्मणरुतेनोत्पत्तये
प्रतेभ्यः अत्रैश्वितिकस्य प्रतिषिद्धयत् अवगमप्रसिद्धि-
इत्येवमुक्तं हेतु. ● सर्वसोपश्च अत्रैश्वितिकः व्याजने’ इति
माये वान्धप्रयोगात् उच्यतेवाचित्वेन व्याजने ।
सुष्ट. १६६. ● श्रित्याधेने प्रथममादृत्ति’ इति
वचनादेव अत्रैश्वितिकस्यैवोत्पत्तये प्रथममनुत्पत्तम् ।
भाट्ट. ५।३।३ ● चचनस्य सर्वे अपे स्वगन्त्वम् ।
धृती ५. २३. ● नाम्नि चचनस्य अत्रिभाट्टः । भा. ३।
२।२।३, ३।२।६।२, ३।५.१।८, ३।७।६।१, ५।
३।६।२.८, ५।३।६।२.०, ५।५।६।२.५, ६।१।१।३,
● गदि चचनस्य द्विविकरणं नाम । ६।१।२।५।२५,

● वचने प्रत्यक्षे सति न श्चानुमानिकम् । १।२।४।३४.

● प्रत्यक्षवचने सति सामर्थ्ये अप्रापकम् । वा. २।३। ३।८. घृ. ५८९

● वचनान्तिदेशः इत्यन वचनं द्विविध प्रपञ्चभूतं आनुमानिक चेति । साह्य घृ ११८.

● वचनानर्थक्यात् वरं परमावस्य लक्षणा । सोम ७।३।८.

● वचनवः भूतिः (विधिः मकरैः भूतिर्भवति, प्यावारतः कृतो वचनवः इति) । आशितंभवत्या-
आधिक्य वचनस्य विषयः । आशितंभवं यद् द्रव्य वा भूतिः, वा दक्षिणा । ततोऽधिक दक्षिणात्वे सिद्धे वचन-
प्रामाण्यात् मरुतिः । विह्वलौ कृतपेये वचनप्रामाण्यात्
अत्यबलक्षणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमस- ।
भा. १०।३।१।४५.

● वचनप्रामाण्यात् प्रतिपेयो विधि वाधित्त
गन्तव्यति । विधिये प्रतिपेधम् । ताव्या गन्तव्य इति
पद्ये निष्पादप्रत्ययः क्तविधत्ते । तत्र विधिः यदा न
प्रतिपेधः । तदा प्रतिपेधो यदा न विधिरिति । भा.
१०।८।३।६.

● वचनमात्रस्य ऊहो मया-‘छागान् वपाया मेदस’
इति प्रकृतौ । आवाप-येषु तु ‘ छागाना वपाया मेदसा’
इति । वाच. घृ. १२०.

● वचनविभक्त्योर्विभक्तिः पदानम्, वारकवाचि
त्वात् । वचन तु शुभः, कारकवत्कामिधायित्वात् । वि.
९।३।५.

● वचनव्ययतिः । अन्या हि वचनवक्तिः विधीय-
मानस्य, अन्या मूषेन सवज्जमानस्य । अश्वतथन्
शरण्ये विधीयमानोऽर्थे, शततदन्त्ये शुभसक्यवार्थम् ।
न च सङ्ख्युत्पार्यमाणः शतवन् अज्ञानस्य गतिद्वयवर्ति ।
भा. ३।५।११२ घृ. ६७०.

● वचनशनेनापि आचनवचिनियोगस्योप । मु. घृ.
१०८९. ● वचनशनेनापि नहि इन्द्रशब्द उच्यते
माहं पत्यानिगानममर्षः कर्तुम् । वा ३।२।२।८ घृ
७५४. ● न वचनशनेनापि शक्यमेतत् । इन्द्रशब्देन
अभि प्रत्याययेदिति वृणन् विद्वेयेन । यथा अग्निश

सिधेत्, उदकेन वीपयेदिति । भा. ३।२।२।८. ● नहि
वचनशनेनापि अनारम्योऽर्थे अवधेने विधातुम् । यो हि
नूयात् ‘ उदकेन दग्धयन्, अग्निना वनेरयितम्’
इति किं च वचनप्रयोजनसाम्यस्यमात्तुवीत् । ३।१।६।
१२ घृ. ६९२.

● वचाभक्षणादिक्रियाकाल मेवादिप्रातिः । मु
घृ. ५९.

● वचलेपन्यायः । अयं वस्तुनः सुदन्मुच्छिन्न-
विक्रवाया प्रनन्वे । साह्यस्ती. ७७५.

● वचिणी नाम इष्टकः अग्निसेपः, न तु विलि-
नेपः । तेन ता. सङ्ख्युत्पातयाः न तु प्रतिविति । क्रोड-
काशिकरणम् । भा. ५।३।६।१५-१६. ● वचिणी नाम
इष्टकः अग्रस्तये समाभ्नाताः । तादात्म्ये अन्वर्थत्वात्
अत्पण्डरम्, अरुणत्वम्, भगमत्तयोगः, इति अर्था
कर्तव्या प्रकरणात् वाक्यस्य बलत्वात् । ३।६।१२।१५.
● वचिणीनां इष्टकाना मन्वमचितो उपाधम् । ५।
३।७।१७-१९, तत्र प्राक् लेख्युपायाः स्यात् । ५।
३।८।२०.

● वचुल्लुत् आशु वायते । ‘ अपानो वेदम्’
इति वचुल्ले वेदस्यार्थं व्यपिति । भा. १।३।१।९

● वटे यश्चन्यायः । यदि वस्तुपरस्परदेयम्
सूत्रज्ञोऽनुभयो नास्ति तत्र सोऽप्येतादृशम्, सत्वे उ
विमल्य इति बोध्यम् । इममेवैतिहाय्यप्रतिशेषम्
पठन्तीति केचित् । साह्यस्ती. ७७

● वत्सः प्रपन्नो दक्षिणा’ आश्रयो । व
अन्याहार्थमर्थं स्यात् । भा १०।३।३।३९ । वत्
वत्स पाशो न कार्यः । १०।३।८।३६ । तन अभिवायमती
न स्यात् । १०।३।१०।१८. ● वत्साः (वत्सोऽन्ये)
पद्मानचिनः । वि १०।१०९०. ● वत्स आलमेत
अन मात्वादिनिगुक्तयोहाङ्गोद्रेणोपकारकतया वत्सस्य
आलम्भसक्यत्वेन, तेन आलम्भन वत्सात् विनिवृत्तो-
पकारकभान्युपयोगस्यसकारार्थं दृष्टार्थं सतिपत्नेन
कारव तदर्थं प्रयत्नरूपं वैदिक कर्म इव च पशुलोकादि-
करणे भवदेव । साह्य. घृ. ८२. ● ‘ वत्समाहमेत’
इति अग्निहोत्रे वेदोदधिकारे भूयते । तत्र वत्सस्यो-

भाष्येतिथिर्न न पाठविधिः । यत्सालम्भाधिकरणम् । १।३।
 ६।१६-१७. * यत्सेन बर्हिषा च उपलक्षितस्य
 बालस्य विधानं ब्राह्मं दर्शनपूर्वमात्मनोः । ६।१।१२।
 ३४-४०. * यत्से अन्वाहार्थस्यानामरेऽपि अभि-
 धारणं नातुष्टेयनामपणे । १०।३।१०।३८. मीमं. घृ. ८५९
 'आमपणे वाशोऽपयोः अन्वाहार्थस्यानामपयो-
 रपि अभिधारणस्य बाध.' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् ।
 * यत्से अन्वाहार्थस्यानामपरेऽपि पाशान्तुष्टेयनामपणे ।
 १०।३।८।३६. मीमं. घृ. ८५३ 'आमपणे अन्वाहार्थ-
 स्यानामपरेऽपि बले वाक्यस्य बाधः' इत्यत्र अधिपत्यं
 द्रष्टव्यम् । * यत्से आमपपदसिमासुदे प्राहुतान्वाहार्थ-
 यमांतुष्टेयम् । १०।३।७।१६. मीमं. घृ. ८५६
 'आमपणे इधियास्यपयोर्मीमं.सुसुदे. प्राहुतान्वाहार्थयोः
 कर्त्तव्याः' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् ।

* यत्सावित्रणम् । २।३।६।१६-१७ । इत्यत्र
 यत्सालम्भाधिकरणम् ।

* यत्सापाकरणमेव सात्वच्छेदनादेः प्रसोक्तं न
 * यत्सेयधानम् । ४।३।३।८-९ मीमं. घृ. ११७४
 'उत्सेयाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यत्सापाकरणं
 शेषधर्मः । स च सावसावतभयनेह्यम् । वि. ३।६।८,
 * यत्सापाकरणं पलायनाद्यच्छेदनस्य प्रयोगस्य, न तु
 प्रसारणं सद् प्रवृत्तिः प्रसोक्तिका । ५।१।१ मन्त्राणे,
 * यत्सापाकरणं प्राणस्य 'यन् पलायनाद्यस्य यत्साल-
 पाकरणेति' 'सावसावत भयनापकरणेति' । ४।१।२, ३,
 * यत्सापाकरणं कर्माप्यशेषेऽप्यप्यनम्, तदत्र च पत्रय-
 याप्याऽऽहरणम् । ४।३।१०.

* यत्सापाकरणकालेन वनस्येयो दशे असनव-
 तच्छेऽपि । ६।३।१।४१-४३. मीमं. घृ. २०२२
 'दशे गन्धार्वाकृत्सुमलेन वनस्येयोः असनवताच्छेऽपि'
 इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् । * यत्सापाकरणकालेन
 सनवर्षेनवदशमवशाधारणम् । वि. ६।३।३. * यत्सा-
 पाकरणकाले वनस्येयात् दशे । ६।३।१।२।३४-४०.
 मीमं. घृ. २०६० 'दशपूर्वमासत्रे नने यत्साप-
 यच्छेदनास्य विधानम्' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् ।

मी. को. ४२६

* यत्सापाकरणशौहृदादयः सान्नाय्यधर्माः । वि.
 ५।४।१२.

यत्सालम्भाधिकरणम् । यत्साधिकरणम् ।
 अग्निहोत्रशौचविचारस्यो यत्सालम्भः स्वसंभाष्यस्य
 संस्कारः ॥

विग्रये प्रायदर्शनम् । २।३।६।१६।

भाष्यम्-- किमिहोदाहरणम् । न तावत् संभवेन
 परिगृहीतम्, यथा 'अग्निशौचमप्यशौचत्वात् ऋतुप्रधान-
 मुच्यते' (२।३।२।३) इति । नापि च साध्य प्रति-
 शान्त यथा 'अपनेतु चोदनात्' (२।३।८।५)
 इति । येनान् विग्रये गच्छेत् प्रायदर्शनं देतुः इति निर्दि-
 श्यते । कर्त्तव्यं देतुः इति न विज्ञानीयः । प्रहृतं वशि-
 ष्ठदेतुः धर्म इति तद्वि न सत्यमप्यपि यत्सापः ।
 तदेतद्गमकं सुमनेन तावत् अनर्थम् । अथ याऽप
 प्रतिष्ठा, कश्च यदेह इति वक्तव्यम् । इतिप्रारणनात्
 प्रतिष्ठा संघर्षं चावगच्छामाः । अथ भगवान्नाचार्यः इव-
 मुदाहृत्य 'यत्सालम्भमेतं कल्पनिश्चयान्ना हि पशवः' इति ।
 इमं सद्यस्सुपन्यस्यति स्म, किं वदितुमिधान एव आत्-
 मितिः, उच्यते आत्मभयान्मनः इति । उपरपते वैश्वदेवा-
 हरणं संशयश्च । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिपादिते स्म, वृत्तिप्र-
 तिधान इति । इदं तु ऋतुप्रद्वयम् पूर्वं स्वाधिकरणस्य ।
 नात्र पूर्वपक्षेण अतीव प्रयोगम् । तथापि पुरस्तादा
 उच्यते चतुर्दिशोऽपानात्स्य भवति मन्दाया सामान्यतो
 दृष्टेयापि आशङ्क्य । यत्सपि नियन्तीया । न हि मन्द-
 विपेण वृद्धिरेवापि दशो मितेव, न त्रयुचित् कदाऽपि
 तत्र चिन्विता नाऽऽदरेण वर्तं च भवेत् । अतस्तां
 निर्वापितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति स्म । आशङ्क्य
 अगमापि प्राणिस्युक्तो वृत्तिप्रतिधानो दृष्ट, अयमपि
 आत्ममतिः प्राणिस्युक्त एव, तेन अयमपि यत्सापद्वय
 एवेति गतति कल्पचित्तमाशङ्क्य । कथंवा यत्सापमिपानो
 दृष्ट आत्ममतिः प्राणिस्युक्तः, तस्यप्यशुचयो वत्स-
 विप्रान्नामः । तथा च कर्त्तं न कल्पयितं वं भाष्येतीति ।
 एवं प्राप्ते, द्रुमः । अस्मिन् सद्यसे आत्ममकारं
 संस्कारः । सुतः । मायसंज्ञानात् । यत्सापान्यपि
 संस्कारकर्मापि मायभूतानि इत्युच्यते । तत्र एतदपि

श्रुते । प्रायदपि चार्थनिश्चये भवति । यथा आद्य-
प्राये लिखित, अन्त्य इति गम्यते । ननु लिङ्ग प्राय
दर्शनम्, कथमनेन विद्विर्गिति । उच्यते । यथा प्राय
दर्शनेन सिन्धुवति तथा वर्णयित्पम् । कथं च प्रायदर्शन
हेतुः १-शयन प्रसौ कन्याम् । २-पुनरायं । देवता
सम्प्रदायात् न श्यायचन । दृष्टार्थत्वाच्च वत्स
आलम्बनान्ते (स्मृत्यवधाने) गा प्रस्तावविश्वतीनि ।
उत्सादेय-याग्रप्राने प्रायदर्शनं चोत्तरं भवति । तस्मादा-
त्मनमान परतार (स्वर्गनामम्) ।

धा— 'सूत्रेष्वेव हि तत्परं यदुच्यते यच्च
धार्तिके । सूत्रं योनिरिद्वार्यानां नार्थं सूत्रे प्रति-
ष्ठितम् ॥' इति ये वदन्ति तान् प्रति उच्यते । न किञ्चित्
साधन अप्रदर्शितविषय स्वार्थं साधयति । सूत्रकारेण च
उक्त हेतुमानमुपात्तम् । न च अर्थप्रकरणादिभिर्वि उदा-
हरणप्रतिपादितव्यदेवता वाच्यतममुल्लम्बन्ते । तस्मात् अग-
मके सूत्रे सति अवश्य दोषप्रतिषेधमाधानार्थं वृत्तिकरणदि-
भिर्यतित्पम् । कल्पेय समवे अप्यहारादिदर्शनमुक्तम्
(साक्षाद्यै भाष्ये) । उच्यते साधनप्रस्तावकारे सूत्रकारादीनां
प्रवृत्तानामना यैव तदनुगुणं वा कृत तदेष प्रहीतम्,
नास्तदपहं कर्तव्यं । इदं मन्त्रकारेण नोभाचम्, इदं
वृत्तिकारेण एतत्प्रदर्शनार्थं एतद् वर्णयन्ति । तद्विद्म मग-
वान् उपवर्षं किल अग्निद्वेन पितृगोहाविशारे श्रुतमिदं
वाक्यं उदाहृतवान् ' वत्समान्मेत ' इति । तत्र च
पूर्ववदेव नैषा सदायमुपश्रुतवन् । किं प्राकृत एव
व्यालम्बे व सी विनीयते, तथा व्यालम्बमान अथवा
यज्ञनिमित्तवत् कर्मेति । तत्र त्रिदोषगमात् प्राकृत
प्रत्यये नास्ति इति पूर्वाधिकरणसिद्धयेन इति नोप-
स्तम् (भाष्ये) । तेनेरातुद्रमेण यन्मिदं भिधानुद्धौ
प्रस्तावया अपनादोषं विन्दते । तत्र भोक्तृत्वयोपश्रु-
दाहरणवत् गतनादोषि पूर्ववत् भोक्तृत्वद्वैपि चात्
विन्दते । नो नाम तास्मिन् शक्यतया क्षमायनेच्छेन
नेदार्थमुभिनीयेत् तस्य तत्रिद्विद्वि अप्रदर्शितसद्भा न
सम्भवा एते इति प्रदर्शयते । तत्र वैपाचित् पूजाधि-
करणे एव आत्मनि वृत्तियथाशक्तेन प्रविष्ट, अल्पेया
च पदुमनकस्तेन, तदुभय अथपि चैव न मन्यते । तत्र

अपूर्वयोगविधानम्, प्राप्ते वा वत्सविधान इति पूर्वपक्षे
द्वैतम् । सिद्धान्तस्तु द्रवदेवतासम्प्रदायानुसारात्
पूर्वमस्माभि यन्नि कल्पित नादृष्टपूर्वनाक्यात्मन
मिधानेन व्यभिचार्यनुमानाभ्यन्ते वा । न चेह अथै
अस्ति इति गानुनचा । तथा च दोहतादिस्माभ्यं
श्रयदर्शनानुपपद्यते । दृष्टार्थत्वं च गोपस्मरनेहेतुत्वम् ।

अर्थवाद्योपपत्तेश्च । १७ ॥

भाष्यम्— अर्थवादश्च भवति ' कल्पितेनैव हि
प्राय ' इति (निरुता वाच विष, पर निरुता
वेपा ने वासनिष्ठाता) । यस्मात् कल्पयिच वाच,
तस्मात् वत्स आलम्ब्य इति । यदि वा प्रत्यक्षेण
आलम्ब्येन तत्र एतद्वचनमनकल्पते । अथ सत्त्वयि तत्र
एवजातीयक वचन नोपपद्येत । तस्मादपि व्यालम्बमान
संस्कार एति निदम् ।

धा— ' कल्पयित्वा हि ' इति प्रस्तावकार्यं च
वसोपचारस्पर्शनविधौ हेतुवनिगदोर्भावाद उच्यते ।
माराणार्थत्वे तु आलम्बमाने वत्सविषय पशुदास्यमान
असन्नमेव न्यात् । यस्मात्सौ मातु प्रियो वध,
तस्मात् सदापनाथमालम्बय इत्यसन्नमेव न्यात् । इ-
रा पुन वसप्रिया माता पुन चाटुकरणात् तेन वा हा
चाटुना क्षय्यमाना स्नेहात् प्रसन्नविषयति इत्युपपत्तौ ।
तस्मादपि प्रयोजनवत्सलत्वरभूतलम्बमानावधिधानं एत-
इति सिद्धम् ।

धा— अग्निद्वेनदोहाधिकारे ' तस्मात्मेत ' इति
श्रुतम् । तत्र अत्यन्तं विद्यमानमेव प्राणित्पदसम्भ-
त्वेनामात्वात् अनापि शागाविधि मन्वते । तत्रोत्पन्,
आलम्बने नाम स्पर्शमात्रं न तस्य शागमत्तरेण ल-
प्यति । लपेऽपि च दृष्टत्वात् । अतोऽत्र आलम्ब-
मानं वत्ससंस्कारे विधीयते ।

भोम— अत्र पूर्वपक्षस्यातीतमन्वतेन प्रत्यु-
मात्रत्वात् । प्रयोजन पूर्वपक्षे आग्निदोहाद्वयत्वात् तत्रि-
पशुवाग अनुष्ठेय । सिद्धान्ते तु वत्सवत्सुकरणात् ।
सूत्रार्थानु- यागाविधि संस्कारविधिर्ना इति उच्ये
वावदुः सत्त्वयिस्माभ्यं विन्देत्, दोहनादिप्रस्ताव
प्रायपाठत् इति ।

इत्येतत् अग्निश्चिदम् । तस्मात् अग्निं बालार्थः उच्यते । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

यत्सन्तु श्रुतिसंयोगात् तदङ्गं स्यात् । ३७ ॥

‘ बहिषा वै षोडशमे प्रतमुपैति वलैरमावास्यायाम् ’

इत्यत्र अत्रमशने वल्सः बहिःश्च तदङ्गं प्रवाहं स्यात् । अन्यत्र प्राये अत्रे अद्भूतया बहिः यत्सश्च विधीयते । श्रुतिसंयोगात् ‘ बहिषा वर्यैः उपवन्ति ’ इति । बलि तु लक्षणा स्यात् । तस्मात् बहिः यत्सश्च अत्राद्भूतया विधीयते इति तृतीयः पक्षः । तुगाब्दे द्वितीयपक्ष-
व्यावर्तकः ।

कालस्तु स्यादचोदना । ३८ ॥

‘ बहिषा वै षोडशमे प्रतमुपवन्ति वलैरमावास्या-
याम् ’ इत्यत्र न बहिर्वैत्स्यथाधनकस्य प्रतस्य विधिः, नापि बालस्य विधिः, नापि बहिषो यत्सस्य वा अत्राद्भू-
तया विधिः, किंतु बहिर्वाहणस्य यत्सयाकरणस्य च काल निर्दिश्यते इति सिद्धान्तः । इतरपक्षनिराकर-
णार्थः तुगाब्दः । कालनिर्दिशस्तु अचोदना न चोदना । काले न विधीयते किंतु भनूयते । अत्रमेव द्वितीय-
पक्षाद्विरोधः । बाल एव स्यात् परंतु अचोदना इति । अचोदनात् इति कुतूहलपाठः । कालस्य चोदनाभावात्
इत्यर्थः ।

अनर्थकश्च कर्मसंयोगो । ३९ ॥

‘ बहिषा वै षोडशमे प्रतमुपवन्ति, वलैरमावा-
स्यायाम् ’ इत्यत्र कर्मसंयोगो वर्तितो वत्सस्य न अत्रकर्मसं-
योगो ग्रीहृते बहिः यत्सश्च अनर्थक एव स्यात् । तत्र
बहिःस्तान्तं उपत्येः अभ्युपवीचयेत् । ‘ अमापमयात् प्रतं
अवयति ’ इति च मासनिषेधात् यत्सोऽपि अमशणीय
एव । तस्मात् अमादिविधिः अनुकूलः । तस्मात् बहि-
र्वाहणकालस्य यत्सयाकरणस्य चानुनाष्ट एवायम् ।

अक्षयताया स्मदाच्युत् । ४० ॥

‘ वलैरमावास्यायां प्रतमुपवन्ति ’ इत्यनेन यत्सया-
करणकाले दपचोदनाभोजन इति सिद्धान्तः । यत्सयाशी तु
वत्सेन नर् इति यत्स इत्यस्य अग्निनेन तस्मात्तेन भोजनं
इति कल्पते । तत्र, स्वराच्यस्य तादृशाशीशेषस्य शाब्दस्य

अवचनात् नचनाभावात् । न हि वाहसं वचन विधेः ।
तस्मान् कालानुवाद एवार्थ इति सिद्धान्तः । के.

‘ इत्थं यदतो ववाघातन्यायः । यथा-विधा मे
नाग्निं, मम माता वप्येत्वादी प्रसस्तीति सर्वदेवत्वमे
वौदनगेऽभिहितः इति । साहस्री ६९३.

‘ इत्थं यथागतकन्यायः । यथा भुवद्वादिभूषिता
यत्सभूमिं एवम् पुत्रभुवद्वादिभूषिताऽवयत्ते, तथा
मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ यथायथायथां बालो नाऽनेनाऽपि
जीवता । स्वपक्षहानिकर्तृन्यायः कुलज्ञातानां
गतः ॥ ’ इति न्यायः । एवं च यत्सनात्सपितृते
महादिचरितेऽहमेपरिप्रष्टुः पुत्रोऽपि वः२ एवेति
भावः । साहस्री. २३३.

० यत्सयथां नारायणो द्वितीयः प्रथमः । वा
१३।७।१७ पृ. २४८.

० यत्सम् । एकदेशावस्थिता वृथा एव वनस्येव
चोद्यन्ते । सु. पृ. १०. ० यत्सम् । भवति हि यत्स
एकवचनान्तं शाब्दः समुदायापेक्षः, यथा मूष वन तु
परिपरिधि । भा. २।२।३३ पृ. ४८० । अंश-
भावमेव समुदायस्य त्रीणि नाभिदेवत्वम् । शूयत
शाब्दावति यदा समुदायोपसर्जनसमुदायिचरती तदा
सावत्येन दृष्टान्ते । यदा तु समुदायमेव वृत्तं तदा
तद्विधितैकवचनस्यभवात्तत्र दृष्टान्तत्वम् । वा. पृ. ४८०.

० यत्सवात् । भाष्यम्— अस्यपि अर्थान्तरे
एवंजातीयको भवति प्रत्ययः— वृष्किः, पूषम्, वनम्,
इति यथा इति चेत्, न । अत्रावृष्किर्देवत्वसंज्ञकत्वम् ।
किमिति चेत् वनप्रत्ययो भवतीति । अत्रावृष्कि-
क्षिप्यते वृथा अपि न सतीति । ... न च वृष्-
क्षिप्यतिरिक्तं वनम् । यत्सयाऽप्येवमेव अतो वनं नास्तीत्य-
गम्यते । यदि यत्से अत्यनेन देवता दृष्टान्तविपरीतः प्रत्यय
उत्पद्यते तिस्यैव वनप्रत्यय इति । ततो वनं नास्तीत्य-
गम्यताम् । . अप यत्सयितु नैव तिस्यैति, न ते न
सतीति । तस्याऽभ्युपगमः वृष्किज्जोपसर्गः । भा-
१।१।५।२ पृ. ५०-५२ । बाल-वनस्येव वान्दि-
वत् परमात्मादिपुत्रात्मक एव अवयवी नार्थान्तरं इत्या-

सद्वा । एतन् अक्षयवर्षेण स्वभावात्पुनरेतित्वात्
सगतिप्रदायप्रभवेन तन्मूलकैरेताप्रामाण्यग्राह्या इति
नन्वप्रामाण्यविद्वेषधर्मेव वनादिदृष्टान्तवैषम्योपपादनेन निर-
स्त्या ।

० चनवादः— (' सात्नादिभिर्दिशिऽ आहूतिः ' इति भाष्यं आश्रित्य—) ' सात्नादिभिर्दिशिऽपुत्र्य-
माहूतेरुच्यते कथम् । यदाऽप्यवयवसंबन्धि गोलेन
नापयवे शिद्यतम् ॥ ' १ ॥ (सम्प्रत्यये—) ' एका-
वयविसंबन्धस्तेषां गोत्वेन विद्यते । तेनाऽसाया-
रणत्वात्चे स्युर्गोलस्योपपत्त्यगम् ॥ ' (गोपञ्चमिधेयां
कतिमुत्पत्त्यधिके सात्नायुपादानम् । अग्नि हि तेषा-
मेकावयविसंबन्धो ज्ञानन्तरेभ्योऽसाधारणं गोत्वेन, अतः
ते ऽप्युत्पत्ति तदुत्पत्त्यधिकेति) २ ॥ (किं पुनर-
नद्योपादाने प्रयोजनम् ? अत्र आह—) ' पिण्डे सत्ता-
द्विजातीनां ब्रह्मीनां नमवेवता । ताभ्यो विंशतिप्रभते
गोत्वं सात्नादिभिस्संशयम् ॥ ' ३ ॥ (काम्यगी-
यास्तु सात्नादाहानुत्पत्ति गोत्वे द्विद्विमिति पदन्तो
ध्वजकस्यैव सात्नादीना गन्तव्ये, केचित्तु यथाधत्वेन
भाष्येण विशेषणम्, बहुमयवपुक्तम्, इत्याह—)
' न चैतं व्यञ्जनस्यैव गुणधत्वा विशेषणम् ।
(काम्यमाह—) तथाहि नाऽगृहीतेषु तेषु स्याद्वैत-
व्यञ्जनम् ॥ ' (एतन् न हृत्स्यै, अगृहीतेष्वपि तेषु
गौरम्, अतो नैवे नीलादिवत् इत्यस्य गौरस्य
विशेषणम्) ४ ॥ (सात्नादिसात्नात्वाऽपेक्षेन च
गौरस्य विशेषमपि ' यद्गृह्णन्त्यस्यैवसात्नात्वाऽपेक्षेण
अतन्त्वा इत्याह—) ' तेषां च व्यञ्जकैः स्वैः स्यात्
पुनर्महान्त्वपत्ता । तथा सत्तानवस्था स्यात् न
स्याद्वैतव्यञ्जनम् ॥ ' ५ ॥ (इत्यत्र न तेषा
व्यञ्जनमित्याह—) ' सर्वेषु च गृहीतेषु सात्ना-
दिषु भवेन्मतिः । गोत्वे, त चैषु सर्वेषु युगप-
दुत्पत्तिसंभवः ॥ ' ६ ॥ (तन्मात्रं यथा सत्तायाऽऽ-
वहितैरेव अत्रवैतनवमिति महानं गौरन्ते तेषा
अवयविसंबन्धे तन्मन्तेन च गोत्वादी प्रत्ययम् ।
न तु नदुत्पत्त्यापेक्षम् । अन्यथा यन्मायुत्पत्त्याऽपेक्षं अ-
वयविसंबन्धे स्यादित्याह—) ' तामान् सत्तावभाषेण

महत्त्वादी यथैव धीः । त्रिव्येऽप्यथैवः पिण्डे-
तथा ज्ञानिगुणादिषु ॥ ' ७ ॥ (जैद्वमि—)
' यथैवमगृहीतेषु तेषु किं सा न जायते ।
(यद्यपि यो भवयथा न गन्तव्ये, केचित्तु तद्वत् दूरदे-
रपि गृह्यते, तदन्निर्गन्तव्ये संविद्यन्त्ययं वगुहोला
गोत्रधर्मोक्ति इति । परिहरति—) तदेवव्यतिरेकेण
प्रायं येन न विद्यते ॥ ' ८ ॥ (तदैव तिस्रोति—)
' गृह्यमाणे तु गोत्वादी नाम्वातीवकहेतुकः । सात्नादेः
रूपादिद्वयोः तदेवत्वेन जायते ॥ ' (सान-
देशानि हि अत्रवराऽत्रयवित्क्यामानानि, तेन एका-
माणे गोत्वे तनुत्पत्त्योपपत्त्येवस्य कस्यविद्ययास्य
तत्तामानस्य वा नात्वात्वर व्रथं भवति) ९ ॥
(यद्वा न स्पन्देऽत्रामेव द्यवक्षणपरोऽत्र विशेषण-
गन्तव्ये, इत्यु यथाशून्येऽपि वदयते व्याप्त्यानुमित्याह—)
' वदनत्यन्तमेवाद्वा तद्विशिष्टेति कीर्त्तते । (' न
प्रकाशा क्ती साया भवितुमर्त्तते, स्वयः, स्वतिस्रः,
वधमानकः इति हि प्रत्यय इत्यनेन इति भाष्यार्थ-
माह—) नाथ. परानुमानस्य न प्रत्यक्षेति
बोध्यते ॥ ' (करीः ननु आहूतिः साया अस्ति
त न वा इत्यनेन आहृतभाषे अनुमानमन्वतीकम्,
तन् अनेन प्रपञ्चितेषु भविर्भावने इति) १० ॥
(किं पुनस्तदनुमानम् ? तत् दर्शयति—) ' परेषां
भावने ह्यत्र नाहूतिः पिण्डवत् प्रथक । तद्वैताना-
वयविकानात्पृच्छित्युत्पत्त्यादिवत् ॥ ' (पिण्डवति-
रिक्तं नाहूतिः, तदनेन तनुत्पत्त्यात्वर । यद्यदे च
यदुत्पत्तिं भवति तदनेन तन्तिरिक्तमपि न भवति
मृगादिव्य एव यूपम्, इत्येव एव वन्मिथं.) ११ ॥
(किं पुन. रस्यं साधनमाभिषाष दूषणमेवेत्यने ।
अत्र आह—) ' सर्वत्र मोरसिद्धत्वात् साधनं
साधने न्ययम् । निषेधत्वां परेषां तु विरोधं होत्रो
वदेन ॥ ' (गौह्यविद्वेषधर्मे पराहृतिगतप्रकारे न क-
चित्पि परार्थः साधनस्य, प्रसिद्धं तु तर्थागनेऽप्यु-
पयन्त्यः तैः प्रसिद्धप्रत्ययेन विधेव एव सत्ता इति)
१२ ॥ (जैद्वमि—) ' विसंशयो न तदपेक्षेन यदि
प्रत्यक्षताऽऽहृतः । (परिहरति—) प्रमाणेऽपि

विसृवादात्तर्किकेषु ब्रूतो न्ययम् ॥' १३ ॥ (एवं प्राणिप्रतिद्वेऽपि प्रयत्नादिप्रमाणे अश्लेष तात्रिकला विसृवाद , तत्र च निरात्मनवादिना प्रयत्नात्म्यरूपदे रयहवात् । अतः कुनस्त्वदीगविसृवादस्वाऽऽक्षणम् । अनादरणीय एव स इति । तदेव दर्शयति-) 'रूपा वाचपि तेषा हि प्रत्यक्षरत्नेन समते । विषादो (भूतान्तरस्य तु नास्त्येव ज्ञानो विषयिणिरित्याह-) नैव लोकसु जातो विप्रतिपद्यते ॥' १४ ॥ (एव मनगमत्त इत्याह-) 'व्ययद्वारा हि दृश्यन्ते सामा न्यार्थनिनयना । दधिवनदादिबानादौ नैण्डिन्य ब्राह्मणादिषु ॥' १५ ॥ (विभेदेण हि सामान्यस्य वाचमाश्रयन्ते ब्राह्मणान्दन्त्य सामान्यवाचित मयते, क्वचिच्च रुचकाद्युदाहरणाद् आहृति सस्थान मयते तदेव सामान्यमिति मन्वता , ताप्रत्याह-) 'आहृति- जातिरेवाऽत्र सस्थान न प्रकल्पन्ते । (कल्पनाह) न हि वाच्यमिश्रवाद्दौ किञ्चित्सस्थानमिष्यते ॥' (तानासस्थानपरिणामेषु वाच्यारिषु अस्ति वायुवादि प्रत्यभिज्ञा , या सस्थानपरिरेक जाते साधयति) १६ ॥ (शत्रुन्यादौ च प्रतिषिद्ध मित्र संज्ञा नम् , तत्र च सामान्य स्यात् ? आह-) 'अन्य दन्त्यस्य सस्थान प्रतिषिद्ध प्रतीयते । (इत्यत्र न तत्सामान्यमित्याह-) सयोगान्मकताया तु विभगेषु विनद्वयति ॥' १७ ॥ (शङ्के) 'अय सस्थान सामान्य (निवृत्तेः-) अथादावपि तत्समम् । (अय सत्ता आगतसामान्यमुच्यते , न तद् गौरवते रस्तीत्याह-) न गोत्वेन विना होतद् व्ययच्छिन्न प्रतीयते ॥' १८ ॥ (विभेदेषु मनुष्यगवादिसस्थान सन्नायत्तत्रापि गौरवादिप्रतीति स्यात् इत्याह-) 'मवं प्रतिदृशीना च सस्थाने सत्यपीदृशे । न गोत्वादि र्मातदंष्ट्रा, (उपहरति-) तामाजाति पृथक् सत ॥' (सस्थानत् पृथग्भूता प्रादिरैव आहृति) १९ ॥ (इदं च जातिपदान आहृतिशब्दस्य उपक्रमेऽ ष्टुपम् , इदानीमुपपदिनम् , भाष्यकारोऽपि आहृत्यपि कथं दृशयिष्यति 'द्रव्यगुणभगा सामान्यमान आहृति' इति । न हि गुणमय संस्थान सममिति इति । क्व

कागुदाहरणमपि सस्थानाऽतिरिक्ततामायाऽन्यायमेव त्याह-) 'रुचकादिषु सामान्य रुचनत्वाद्युदा हृतम् । (शत्रुगतसुत्तर्पणमिष्यत् वा दृशमित्याह-) मिभेषु चैषु सामान्य सुवर्णत्व प्रतीयते ॥' २० ॥ (एव च सस्थानाभिप्रायस्य दृष्टान्तात् , न हि भिन्नु रुचकादिसस्थानेषु अनुवर्तमान सुवर्णत्व सस्थान भवति । सुवर्णत्वमत्र रुचकत्वादिविदोषा-मुपतमुपपादयति-) 'वर्धमानकभङ्गे च रुचक त्रियते यदा । ददा पूर्वाऽपिन शोक प्रीतिश्चाप्युत्तराऽपिन ॥२१॥ हेमार्बिनस्तु माध्यस्य तस्माद्ब्रूतु जयापन्नम् । (नयान्मत्र उपपत्तिस्थितिनिनामपमत्तमवमित्यत्र । तदे वोपपादयति-) नोत्पादस्थितिभङ्गानामभावे स्वाम निनयम् ॥ २२ ॥ न नाशेन विना शोचो नोपा देन विना सुखम् । स्थित्या विना न माध्यस्य (यत्र च धरमानस्य उपपत्तिनाशयोरपि न सामान स्यापि नाशोत्पत्तौ , न च देवन्तर तस्य विनाशसुखक थाऽस्ति, अत एव निवृत्ताऽपि सामान्यस्य सिद्ध स्याह-) तेन सामान्यनित्यता ॥' २३ ॥ (इत्यत्र सामान्य सस्थानमित्याह-) 'सुदृग्मापित्तारौ च यत्र भेदो न दृश्यते । तत्रैकसुद्विनिर्माणा जाति रिन्द्रियगोचर ॥' (सहस्रस्थितिषु सुदृग्दिषु सस्थान भेदमनुपा-अयतोऽपि दूरस्था पुरुषा सुदृग्तादिस्येव एकः द्विगोचरमित्येव तुल्यते इति) २४ ॥ (इत्य प्रकृत नामा वामत्याह-) 'आरादृष्टे च पुरुषे सदेहो ब्राह्मणदिषु । न स्याद्यदि न गृह्येव सामा न्य चानुरादिता ॥' (पस्तुमानात्रिकधनो हि सदेहो न ब्राह्मणादिऽवाचयतिष्ठत , अतो गौत्वादिभ्यो बहून् ब्राह्मणारिषु च अनुवृत्त नरत नाम सामान्य, यप्रत्यक्षता अप सदेह) २५ ॥ (यी प्रत्यक्षा जाति रिमिति तदि नस्त्वादिवत् ब्राह्मणवादिक्मपि सहैव न गम्यते ?) 'ततो पलश्रण चापि क्वचिन् केनपिदिष्यते । स्या दीना विदोषेण देशकाव्यपेक्षया ॥ २६ ॥ सुवर्णं व्ययन्ते रूपात्ताप्रवादेरसशयम् । तेषाद् धृत विदीन च गयेन च रसेन च ॥ २७ ॥

भग्मप्रच्छादितो षड्भिः स्पर्शनेनोपलभ्यते ।
 अथात्वाद्दी च दूरस्थे निश्रयो जायते स्मैः
 ॥ २८ ॥ संस्थानेन पदत्वादि तादाणत्यादि
 योनितः । कचिदाचारतश्चापि मन्थशाजाऽनु-
 पाखितान् ॥ २९ ॥ (ज्योतिषो मानाविनुचन्वत्, तथा च मातापितृजानाऽपेन प्राक्षयशब्देः पश्यतत तथा अयंशत्राक्षिण्ये (१।२।१) स्वस्वमेव ५९४ति । क-
 चिच्च देवो सम्पत् राजा अनुपाखितदि आचारत् प्रादाण्यादिनिर्णयः स च देशापेक्ष, यस्तु यन्मताऽऽपरा गादिना प्राक्षयप्रतिनिधयः स कालापेक्ष, सर्वत्र स्वानुपेक्षेतिरिरेर नुत्तर्णोदादिनिधयः, अपरोक्षमाणादिति । किं पुनरपि जातिः प्रत्येकं पिण्डेषु वर्तते, व्याप्य न, न चारदेशा प्रत्येकं कनेत्रय युगपदं यत्तुम्, ग्याल-वृत्तिर्नाम परस्परशपेक्षेण वृत्ति, का क्यमतीताऽनागतार्थमानेपु अन्तरेण पिण्डेषु समेने । प्रत्येक च शोडुदिनं स्यात् आह-) ' प्रत्येकसमवेतत्वं दृष्ट-
 रान्न विरोक्तते । (दृश्यते हि प्रतिपिण्ड जातिः ' १५ं शी, १५मपि' इति । न चैकान्त एतद्वह्निरियाह-)
 तथा मदापि नानातं नेह्युद्धेर्भविष्यति ॥ ३० ॥
 (विभिर्पे रिभुः प्रादेशिषो वा, तथा सारयमा निरयमा वा इति सुसुग्याकामह-) ' विभुत्वाऽप्रयथाऽभानौ प्रतिपाद्यौ च शब्दवत् ॥ ३१ ॥
 (एतदेव दृष्टान्तेन उपश्रयति-) ' यथा च व्यतिरेक्य दृश्यमाना पुनः पुनः । काशमेदेऽप्यमि-
 त्रेण जतिर्भिन्नाऽऽधया सती ॥ ३२ ॥ (यदप वृष्टम्, किं वास्वयेन हा एका एवम वर्तते भुवःऽनुपपत्त्वात् गतगुणम् वा सारयमा इति, शोऽप्य प्रसताऽनगस्य एव जताभिराह-) ' चान्तर्गोऽवयवयो वृत्तिः प्रष्टुं जातो न युग्यते । (कथमित्याह-) न हि भेद्विनिर्गुणैः कास्त्व्यंभागाविरूपनम् ॥ ३३ ॥ (वन हि म्बुक्पोऽनगतो ता वेद. त्वैकान्तम्, भेदवेधो हि वृत्तगणत्, गरिदं द्रव्यमपि अक्षरपराशमेकस्य तालौ भावमस्मैपेति । इदि न देवाऽऽति वर्तते, परं तदि वर्तते अत आह-) ' सम्याद्वृत्तपिपु जातीनां वृत्ति-
 रनीति गम्यते । विरोधाऽरत्तऽभागात्तम्यैरा-

निष्ठेने ॥' ३४ ॥ (इतिरेकान प्रमाणती, न विरोप इति । कथं पुनः खल्ललादिपु उद्यो विनेतो जालौ नाश्री-
 त्रिफो ? क्वल आह-) ' या चानयवयो वृत्तिः स्रस्वुवादिपु दृश्यते । भूतकण्ठगुणादेश्च प्रतिपिण्डं समाहितः ॥ ३५ ॥ तत्राप्यवयवोपित्यमधिगुर्वं च फाणम् । आट्टेतेवद्भवाभेन न प्रमक्तमदो द्वयम् ॥' ३६ ॥ (५०ऽगुणः ५०ऽभूयं हारादि, प्रतिपिण्डं समसिः नास्त्वयम्, एवम वृत्तग्याऽवयववृत्ति, या च अविभूता हावदीनाम्, जातिस्तु रिभुः, न एकमाऽऽ-
 क्णऽपि पृथा अन्वयानि अविभक्त आधवास्तदाऽनपेक्षेय वृत्ति, तथा दर्शनात्, इमेव हि रिभुःशक्तिः । ननु द्वैतित्वात्ता वृत्तिः व्यापकमिदृशा गतेनिवर्तते, अत आह-) ' न च द्वैतित्वात्तैवेति वृत्तेरस्ति निवाम-
 कम् । त्रिविधाऽपि हि दृष्टान्तात्संभवेद् द्विविधा यथा ॥' ३७ ॥ (व्यातिरेकाऽन नास्ति, प्रकार-
 न्तरस्यापि प्रयच्छेन जालौ दृष्टान्त द्वैतित्वादेन तस्य सञ्चर. । अथ जातेत्यत्र प्रशयानर् न उष्टं इति चेत्, तनुत्वं यणदित्यपीत्याह-) ' इतरत्वं न दृष्टं चेत् स्यादितिपि नत्वमम् । नेन हान्यो-
 म्बुगुण्यत्वं तवोनाप्यनया सह ॥' ३८ ॥ (न चैत्रय दृष्टस्य अन्यत्वेऽदर्शनात् अमाद्ये भवति, अने-
 कान्तिरत्वावित्याह-) ' न हान्यमिन्नदृष्टत्वाद्द्वे-
 रौण्यं प्रणदयति । (स्यादप्यन निदर्शनवाद्दृश, यानुमानगम्येय वृत्तिः स्यात्, न रतेतर्तीरियाह-) न चानुमानगम्येयं चान्द्रेषेन निदृक्षेताम् ॥' ३९ ॥
 (हा तु प्रयच्छगम्य । नञ्कार्त्तयेन कशापागणपेण प्रयच्छदृष्टया वृत्तेऽनुत्पत्तरस्याऽप्येन निराकरणं युक्तम्, तदमादाऽप्यपरिमेयवित्याह-) ' म्बुक्पतश्च दृष्टया वृत्तेर्न पररूपत. । निराकारोपपद्येत तद्विरोधमप-
 दयताम् ॥' ४० ॥ (ततश्च अनुपपत्तिरित्याह-) ' अद्वाद्वाऽसंभवायापि या प्रयाननिरावित्या । म्बुक्पतः, अनुमानेन प्रयच्छज्ञानसंपन्नात् ॥' ४१ ॥ (जनेदेव वृत्तिगतदं च परस्वोदितप्रकार. तद-
 यमत्वा यन्वतिनिगुणकर्म तत्र युक्तमिति । उपसंहारि-) ' यन्मादसंभयो यस्य यन्मादयस्य शायतम् । युक्तं न

तावताऽन्योऽपि संभवन् वाधमर्हति ॥ ' ४२ ॥
 (एव स्वभवेन न्यभिदेशमेव सामान्यमाश्रित्य दूषण
 समाहितम्, यथा तु वैशेषिकप्रकरणे सर्वगतत्वं ज्ञानेन्तदा-
 ऽप्यदोष इत्याह-) ' तेन वैशेषिकोक्ताऽपि जातिः
 सर्वगता मती । व्यग्रयते यत्र पिण्डेन वर्णयत्तत्र
 गृह्यते ॥ ' ४३ ॥ (येनैव दर्शनकलेन प्रकृतान्तर
 पृष्ठेराश्रितम्, तेनैव सर्वगताया अपि जाते केषुचि-
 दिण्डेषु प्रत्येकमवापश्चरा अभिव्यक्तिं काल्पन्यमाश्र-
 तिकल्पद्रव्यामाश्रित्य वृत्तिं ग्रहणं नमस्यते इति । एव-
 मुपपादिता जाति प्रयोगेण दर्शयति-) ' तन्मात्पिण्डेषु
 गोलुद्धिरेकगोत्वनिश्चयना । गवाभासैकरूप्याभ्या-
 मेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥ ' ४४ ॥ (एकाग्रमनाजनेव
 साध्यम्, गोलग्रहणं चानुवाद, यथाभासत्वात् एकरूप-
 त्वम् इति च हेतुद्वयम्, यत् पाल्य गवाभासभेदरूपं ना
 ज्ञानं तत् एकाग्रमनसं, यथा एकरूपेणैव गोलुद्धिरिति ।
 प्रयोगान्तरमाह-) ' न शालेयाज्ञोबुद्धिरततोऽन्या
 लभ्यनाऽपि वा । उदभावेऽपि सद्भावाद् घटे
 पार्थिवबुद्धिवत् ॥ ' ४५ ॥ (प्रत्येकमवयवेऽपि
 प्रयोगमाह-) ' प्रत्येकमवयवेऽर्थविषया वाऽपि
 गोमति । प्रत्येकं कृतनबुद्धित्वात् अस्यैक-
 न्यत्तुबुद्धिवत् ॥ ' ४६ ॥ (तथा कल्पे नानात्वं
 नैवत्र प्रयोगमाह-) ' प्रत्येकमवयवेऽपि जाति-
 रेकैरबुद्धित्वात् । ननुबुद्धेःपिपय चाक्येषु ब्राह्म-
 णादिनिवर्तनम् ॥ ' ४७ ॥ (इत्येव सादृश्य
 रूपत्वं सामान्ये निरवृत्तम्, तत्रचि प्रयोगमाह-)
 ' न च सादृश्यविषया गोधीस्तादृश्यजन्तव ।
 प्रामाण्ये सति गद्विद्धि प्रत्यभिज्ञैकवस्तुनि ॥ ' ४८ ॥
 (गोलुद्धिं पार्थिवीं, सत्त्वं, अर्थम्, न विषयः इति
 साधो धर्मः, तदेवैवमित्येवंस्फोरत्तैरिति हेतुः, प्रामाण्ये
 सति इति च विशेषणम्-अत्रापि रूपत्वं लीति यद्वत् ।
 यत्र यत्र अत्रापि तस्मात्-तदेवैवम्-तस्यैव रूपत्वनि । तत्र
 तत्र न सत्त्वं विषयो भवति यथा एकान्तुप्रत्यभिज्ञाया
 इति दृष्टान् । ' एतावदेव इति चेत्, न अत्रति प्रत्य-
 भिपत्तम् । ' एतावदेव इति सत्त्वं यत्तुम् ' इति भाष्यार्थ-
 माह-) ' नैकरूपमतिगोत्वे मिथ्या वस्तुं च

शक्यते । नात्र कारणदोषोऽस्ति वाचकप्रत्ययो-
 ऽपि वा ॥ ' ४९ ॥ (अन्वयार्थान्तरे एववाक्यैके
 भवति प्रत्यय पङ्क्तिपूर्वं धर्ममिति संयति चेत् इति
 चोत्रस्य उत्तरभाष्यम् ' असक्यमिदं वचनमुक्तं यन्म-
 इति, उदाहरितम्-) ' यथा व्यक्त्यतिरेकेण प्रा-
 त्वादन्यताऽऽकृतेः । वनवृक्षाग्लनेकान्तावता
 ऽसंबद्धता कथम् ॥ ' ५० ॥ (पत्तलु व्यक्त्यतिरेकेण
 ग्रहणं जातिसत्त्वात् तावन् सिद्धातिनीकं तस्य अनेक
 नितकत्वमती नोच्यते, वनस्य वृक्षान्यतिरेकेण गूढाग्लान-
 प्यसत्त्वात्, उक्तस्य असंबद्धत्वमिति । समापत्ते-)
 ' साधनं येनमवोच्येत युज्येत व्यभिचारिणः ।
 दूषणत्वधिया त्वेतदसंबद्धत्वमुच्यते ॥ ' ५१ ॥
 (नयस्वामिः साधनमुक्तम्, किन्तु प्रत्ययविशेषण-
 दूषणम्, तस्य न्यभिचारोपन्यासोऽसक्यत् एव, न हि क्व
 अन्वयविचारोऽपेक्षमिति । कस्य पुनरिदं दूषणम् ? अत्र
 आह-) ' नास्तिव्यहेतोःसुषैवा प्रत्यक्षेण विरदता ।
 (कः पुनरसौ ?) परस्य साधनं हात्र यत्तत्पूर्वबुद्धि-
 हृतम् ॥ ' ५२ ॥ (अथ वनबुद्धिव्यतिरेकेण
 प्रत्यक्षमासत्त्वात् तद्विरोधो हेतुत्वामित्युच्यते, अत्र
 आह-) ' प्रत्यक्षाऽऽभासता चात्र नैवति
 यनबुद्धिवत् । (कथमित्याह-) कस्यचित्तं हि
 मिथ्यात्वानसर्वं मिथ्यैत्यसंगतिः ॥ ' ५३ ॥ (तस्य
 पुनरन्वयसंगति असंबद्धत्वमिति । अत्रैव दृष्टान्तमाह-)
 ' यथा वनादिबुद्धीनां मिथ्यात्वात्सा रसादिषु ।
 मिथ्यैवं जानिबुद्धिः स्याद्विशेषो वाऽऽभिधीयताम् ॥
 ५४ ॥ (ननु एतन्मिथ्यं यनबुद्धेर्जातिबुद्धेः मिथ्ये
 पत्तव्यं, येन प्रामाण्याऽप्यत्राण्ये व्यतिरेके, उदाह-)
 ' बुद्धेभ्यो व्यतिरेकेण वने येनमतिर्भवेत् । दू-
 र्वदोषोपात्तत्र स्यादादौ तु न विद्यते ॥ ' ५५ ॥
 (' दोषवद्भावे न विशेष इति कथमत्राण्ये, दूषणदोष-
 रित्यत्र आह-) ' सतिदृष्टस्य बुद्धेः पुनरन्वयं निर-
 त्तेने । (जातिबुद्धितु न कथं निरन्ते इत्याह-) येन-
 चित्तु प्रशारेण जातिबुद्धिर्न नश्यति ॥ ' ५६ ॥ (ननु
 वनप्रत्यक्षमापि यनमित्येकरूपं यनवत्त्वात् बुद्धिर-
 जाकते, तस्मात् कथं दूरवद्विशेषेण प्रामाण्यं निरन्तेने ।

तद्भावेऽपि चाग्रामाभ्ये जातिवृद्धिर्न तथा म्यादित्यत
 आह-) ' वैश्ववीरिणा शब्दात्सीं तात्रन्निरा-
 कृत्वा । वनशब्दाऽनुरक्ता तु मध्यस्वस्यापि जायते ॥
 ५९ ॥ मिथ्यात्वकल्पना त्वरथा. प्रत्यक्षादेरसंभ-
 यान् । जाति मर्कप्रमाणैस्तु तद्वत्प्राजागन्वते ॥'
 ५८ ॥ (या वाचन् दूरस्वरवेदियजनवा वृषातिरिक्ते-
 क्तानाभ्यासिनी वुद्धि सा संकेन प्रसरेण नियङ्गा, वा
 ङ् वनशब्दमभ्यैङ्गुद्धि सा क्त मध्यरयम्प्रापि जायते,
 तस्मात् प्रत्यक्षादिमूलप्रमाणान् मिथ्यात्वम्, जातिवृद्धिस्तु
 पत्यक्षादिसंज्ञान् न मिथ्या । ननु किं मूलान्तरेण, शब्द
 एव मूल भविष्यति अत आह-) प्रमाणात्तरदृष्टे च
 पदमर्थे प्रयुज्यते । तस्माद् दृष्टे प्रयुक्तम् सिध्पार्थ
 स्वाह्वनादिषु ॥' ५९ ॥ (न हि १८ म्बान्त्येण प्रमा
 णम्, प्रमाणात्तरदृष्टान्तादिमात्त्वतः, अतस्तद्भावे तत्त्व
 मिथ्यात्वमिति । केचित्तु वनैकत्र कश्चिद्वैकगम्य क्त
 मेन, अतो न तद्दृष्टान्तेन जाते मिथ्यात्वमित्याहुः, तद्-
 पत्वमिति-) ' केचिन्नित्यं वनैकत्रं शब्दगम्य समा-
 शिता । (न च प्रमाणात्तरदृष्टगम्यभाषामिथ्यात्वम्,
 रसादीना धोनादिसंज्ञायात्त्वत् मिथ्यात्वप्रमत्तद्विवाह-)
 अन्ये सगताभावेऽपि सत्य गतयात्रसाधिवत् ॥'
 ६० ॥ (ननु प्रमाणात्तरदृष्टा विना न पदस्य स्वात्मन्येण
 प्रमाणात् समनति, इन्द्रियादिवत्, अतो मिथ्यात्व स्यादत
 आह-) ' मिथ्यास्य यदसंगता वद्वान्ते प्रसज्यते ।
 क्षायमानस्य दोषस्तु न तु कश्चिद्वसंगते ॥' ६१ ॥
 (प्रदेतदसंगतार्थक्य पदप्रमाणाभाष्य न तद्वचनिसम्, हि-
 अनवगाथे पदस्य सवन्प्रदृष्टासंगतम् अगूरीतत्तदभा-
 दपि ज्ञान जायते, तत्तत्संज्ञात् प्रमाणात् न असक्त्या
 क्विचिद् दृश्यति, नागते च वनप्रभादेकवनज्ञानमिति न
 मिथ्यात्वमिति । नन्ये प्रमाणात्तरदृष्टावपि पदमिति
 सिद्धान्तमिति पदत आह-) ' प्रमाणात्तरगम्ये-
 ऽर्थे पदं नित्यं प्रयुज्यते । यमोऽय न च सर्वेषां
 पदानामभ्युपेयते ॥' ६२ ॥ (नाम सिद्धान्त सार्व-
 पित इचिदोपेयतापीति । वनप्रत्ये वा कथमश्लेष
 सबोधोऽपि प्रमाणवति, तथा सति प्रमाणवत्त्वोऽपि
 प्रमाणवत्, तस्मान् अनुषोऽन पक्ष इति गत्वा

पशात्तरमाह-) ' अन्येव सगतिश्चात्र वृक्षा हि
 बहवो वनम् । ते प्रमाणात्तरात्प्रायाः (एवमवना-
 ऽभिधेयेषु एकरसं वा पद्यदिवस्त्व तरेषु ज्ञाने) सत्या
 चैपाऽन्यवस्तुति ॥' ६३ ॥ (शक्यते-) ' नानेक
 स्वैकशब्दां चेतु (न हि एतदुक्तवितेन प्रालिपदितेन
 अनेनेया क्वमिधान समवतीति । परिहृति-) एक-
 शोपवदित्यत्राम् । (ये हि अनेकार्था असादिशब्दा वे
 कृतैकशोया युगपदपि गहनार्थानिदक्षधेयेति । पुनः
 यज्ञे-) तत्र संरथायिबुद्धिश्चेत् (अनेकार्थवत्तनाद्
 द्विवचन गृह्यवचन वा दृष्टमेवक्षेपे, तत्पर्ये एववचन वन-
 शब्दान् परिहृति-) अस्तु तस्मात्प्रयत्नम् ॥' ६४ ॥
 (एव चाऽभिधायैकवचनम्, इह तदर्थमकृतत्रजेन दृष्टा-
 वैकवचनम् प्रालिपदित्प्रयोगात्तत्रमात्रं साधुप्रमाणार्थं
 भविष्यति, यदा द्वेषोभ्येकवचनम् अरुमेव इत्याह-)
 ' तस्मात् सामान्यदृष्टेन सिद्धैकत्वस्य सगतिः ।
 (तस्मादेव वचनाद्विज्ञादेन सामान्योद्वेजेन द्वेषोभ्येकव-
 चनमिति सिध्यति, एकवचनवचनैकवचन दृष्टम्, तद्वद्वि-
 दपि एकवचन दृश्यते, अतस्तदभिधेयेऽन्येकत्वम् । न च
 वाच्यम्, केवचने सामान्यदृष्टेन अर्थसिद्धिमिति, सर्वगत-
 दित्यु दर्शनदित्यह-) तेनास्याऽननगम्यापि संरथा
 स्वागू सूर्ययानम् ॥' ६५ ॥ (तेन-सामान्यदृष्टेन
 इत्यर्थे । न त्वित युक्तम्, न हि द्वेषो एतत् शक्य-
 मतुमात्रम्, प्रत्यक्षविशेषत्, अत पशात्तरमाह-)
 ' केचिद्बहुत्वसामान्यमाहर्षुक्षमित्तं वनम् । (येष
 कात्र विरोधान्वितोऽस्त्यम्, श्रुत्याप्य वा वाच्यम् उक्तस्य
 वा बुद्धरमिति । तस्य च एकत्वमस्ति इति एववचनो
 परमिदित्याह-) तत्र वैकृत्यमात्वेव (यदा अस्त्येन
 द्वेषोनेकदेशस्येव वनप्रमितेयवचनोपरमिदित्याह-)
 वनस्य चाऽपि नियते ॥' ६६ ॥ (नन्वेकत्वमप्यस-
 रेत न वनप्रत्येकतायावत् आह-) ' विनाऽप्येक-
 त्वत्वेन यवैवात्रयथा तथा । (ननु एतद्वेषु अवधेयेषु
 समनति अवयवी, शब्देषु अशुभेषु न्य वनस्य
 नाम सामान्यं यत्ते, अत आह-) अस्युचैरभि-
 न्ययति दृष्टत्वात् विरोधस्ते ॥' ६७ ॥ (किं पुनः
 प्रमाण नववचनगतद्वयते ! अत आह-) ' अन्य-

मपि च तद्बुद्धे सामान्यं तद्बुद्धिप्यति । (नस्ति हि वेषेषु रनेषु वन वनमिति प्रथमिहा । दृष्टा च अस्य गुणेषु अपि बहुषु वानामस्य वृत्तिरिष्याह-) यथा च भ्रमणत्वादिमहिम्नप्रत्ययवेषमपि ॥ ६८ ॥ व्यक्तं नानाश्रयवेषसि गृह्यते वनता तथा । (भद्रिभ्युग- पद्भूतोऽपि वलामानयमभिवाचने विमुक्त भ्रमद्विपिदि । यस्तु मयते, एकदेशस्य गृहश्लेषादिद्वैतैव वनमिति बुद्धि भ्रते निप्रमाणं वनत्वमिति, न वनि पचात्त- माह-) यद्वैक श्रयवेषादेव शोशन्वद्वनम् ॥ ६९ ॥ (यथा दोनमधंप्रतिवचित्वाण कर्णं सहस्रं पुनर्तो गङ्गा दयो वणं स्यातावचिना नोपदेन अभिधीयते, स्यात्त- जावैकवचन पदमिति, तथा धृ ३ मह्यम् अविषयक मेक ज्ञानास्य कर्णं पुनन्त मयावचिना वनवाट्ते नैवचनवातेन अभिधीयन्ते, एकासीद्वेकुर च उद- यच्छापरम्, एक श्रयस्त्रणेन एकदेशकालाभ्यानेन वा समुदायमावता समुदायवचनेन उनादिनरेण एकवच नात्वेन अभिधीयन्ते, अस्ति हि समुदायिषु एतेषां भाषासौम्येषु एकमुदायवचनेषु समुदायो नाम व्यास प्रयत्नां गुणविशेष इति । युक्त चेतिव्याह-) 'नित्य ये व्यस्तत्रिज्ञाता वृक्षा तेषां हि ते वनम् । (ये व्यस्तत्रिज्ञाता अनेकज्ञानेतर, नाऽप्येकस्मिन् देशे काले वा आसिमात् वे वनमिति नोच्यते । पञ्चाहव्याह-) यद्वा लक्षणवैकर देवशालत्रियादिभि ॥ ७० ॥ द्रव्यैस्त्वादिनाऽपीष्ट पद्विच्युपवनादिषु । (पुं- समुदायवचनमाश्रित्य तदेकवचनेकवचन समर्थितम्, इत्यां समुदायवचनमप्रीह्यत वेण वृहतेऽपि येषां समुदायोत्पत्तिकरण देशकालवैकिक तत्पत्ति वसतःकारेण वनमित्युच्यते, तेनाऽ तरेण द्वावस्य लभ यवैकवचनोपाति । भाष्येभ्येन द्वाववचनोपाता नमिति । तदेव वनम् मन्वात् तद्दृष्टानेन आरुने भिन्वावविरयुक्तम् । यदि वनेषुगुण्येन, वातुद्विन्न शोडुद्विषय विरक्तमुपापालयता भवतु, नि जन्ता । इति, तथा -) वृक्षाणां समुदाये च वनवीनीयते यथा ॥ ७१ ॥ नैपं गोमसुदायेऽपि गोयधीक्य- जायते । यादसी गृहावीन्यत्र गोयधीरपि साहसी ॥

७२ ॥ वनजग्राधृक् सिद्धे समुदायवत्त्वना । (वनबुद्धिर्हि जग्राधृतेषु वृक्षेषु सिध्यती बुक्तं तु दावात्म्यना भवति, गोबुद्धिस्तु नैवमिति । अप सादादिनमुदायात्म्यना श्लेष्यते, अत आह-) न च सादादिसपावत्तमुदुधुपालम्बने भवेत् ॥ ७३ ॥ (काशमाह-) 'क्षीणेषु पिण्डबुद्धयेषु तस्मान्नात्वे हि गोत्वधी । (सास्नादयो हि समुद्रिता नि- बुद्धिनेन जनयन्ति, गोबुद्धिस्तनेकरीण्डाऽमुद्रुत सामान्य मेवात्म्यो इति । तेन यत्रयत्न समुद्रतामभवत्त वनयम्, अत निष्कृष्टदिनेनाश्रित्य अत्रयैव अमर् यताम्, सामान्य त्वनेकसमुदायमुद्रत ततो व्यतिरप्ये एवेत्याह-) तेनाऽवयव्यभावेऽपि सामान्यं न्वि- रिच्यते ॥ ७४ ॥ (परमार्यात्सु अत्रयवत्त नपि न सभावीत्याह-) 'पूर्वोक्तदेव तु म्वाया तिमिद्वेदत्रावगव्यपि । (वषेण मित्रेषु एकमुद्रि- क्त्वात् सामान्य सिध्यति तथा अत्रयेषु मित्रु- देव दतोऽयम्, पतोऽयम् इत्येकत्र- वापत्तात्स्येववचनेने भिनोऽत्रयवोमि । किमत्यतमिभोऽवकी । नेकह-) तथायत्तातमिन्नल न म्याद्वयने सह ॥ ७५ ॥ (कस्मात्) ' व्यक्तिय्यो जातिवेषेण न निर- प्रतीयते । (तत्र एव हि मशेमयितेनेन एकत्र- क्यमात्रा 'पतोऽव' इत्येकत्रयया बुद्धयः कृण्ये, अतोऽत्रयामानादेशोऽवयवेषोऽत्रयवितो भेने न तत्र- त्तमेत् । ये च एहान्निद मेदमदेत वा अत्रयतेन मनाश्रयते तैरेतां अनेकानानां भाषा इत्यह-) वैश्विद्वयविरचितानं वैश्विष्य च्यतिरिक्ताना ॥ ७६ ॥ दृपिना साधिता वाऽपि न च तत्र वलास्यम् । पदापिनिश्चित वैश्विक्तमानमध्यमता वप ॥ ७७ ॥ (उभयोक्तयुगिपत्रयदेशोपवृद्धिदि । यथा अत्रयमन- वत्त च द्वय तदवताया न द्वयव दर्शयितुम्, अश्रियवदनेकस्यतदश्रियेकस्याऽऽनुग्रामो भूषेण-) ' ततोऽव्याऽनन्यते तत्रय म्ो वनयोनि- कीर्यते । तस्मात्प्रियदेशान्त्व मृषा म्यादेपरपता ॥ ७८ ॥ (ननु एते अयाऽत्रयतादिना अत्रयमना आत्रयतात्त- ल्यनुत्तां पुनो वेतिव्येदेहात् न विवि-

दध्यात्तदन्वयादिर्न कश्चि किं विद्येद्यत् आर-)
 'बन्धनेनैकप्रादाच्च न संदिग्धाऽप्रमाणता । ज्ञान
 सदिद्यते यत्र तत्र न स्यात्प्रमाणता ॥ ७९ ॥ दहा-
 ऽनेनान्तिक पत्सित्येव ज्ञान मुनिश्चिदम् ।
 (पञ्चविपयो हि अन्नात् अनेनन्तयो नैरात्त
 वस्तिरति, यत्र तु ज्ञानेनैकऽवस्तुम् अनेक अवभाषणे
 ' किमप्य स्यात् किं वा पुनर ' इति, तत्र
 संशयात् अज्ञानाय भवति, इह तु अनेकपथेन
 वस्तिरिति निर्णयान् दृष्टोऽप्रमाणमिति । यत्तु अमेद
 वादिभिरनम्, यत्र संशयश्चत्तदनेऽवयवा उदया
 निष्पन्नये तथा अवयवी नाम न वभिर्दृष्टीयते,
 तस्मान् न अन्व अवयवेषु भेद इति, दध्युचम्, भेद
 पथेऽपि इवमवयवेषु निष्कण्डेषु अत्रावैक्यीतिवत्परैर,
 श्वकुत्तऽनेनयथायाद्वशी यद्यौ, तेषु निष्पन्नमेषु
 वस्तिरिति निर्णयो मुक्तिर्यो भवति, तत्राह-) निष्क-
 ष्याऽवयवान् उदया वाऽन्यव्ययपतीयता ॥ ८० ॥
 बुद्धिस्तथादिनादस्य सौष्टव्यस्यापि सुव्यते ।
 (इतिविस्व पाठिरति-) बुद्धिऽवाऽन्येष्वस्य
 व्यामर्शं प्रतीयते ॥ ' ८१ ॥ (कथेऽपु अने-
 केऽपु वृत्ति व्यामर्शवृत्तिरिति । यन्नि निष्कयात् किं
 कालेन परेन वृत्ति निरा अवयव इति, तत्र
 जातिरेव अत्रापि अवयवयोगे, ' न हि भेदनिर्दिष्ट
 कालेनैवावयवत्वम् ' इति ह्युच (श्रीम वनवाद
 श्लो. ११), न परान्तिरेऽन्यवयवेषु वस्ति अवयव-
 यवपी ली, तत्राह-) ' तत्र वाच्योऽस्मिन्मः
 प्रत्याख्येषोऽत्र जातिम् । (पुनरादिर्वातिनेनो-
 पपन्नप्य वास्तान्दिग्गुणकालान्येवैवमाह-) सास्ना-
 दिगुणहेतुभेदान्मिन्न गौतम्योर्भवेत् ॥' ८२ ॥
 (कथमह) ' भिन्न एव हि सास्नादि विण्हात्
 विण्हात्परे यतः । (अथ सास्नादिगुणवयवकामाचानां
 य समुदाय वल्लभानेवैवम्, भनोऽन्यथा भवती
 रयुपने, तत्राह-) न वाच्यमामान्यं परेषा-
 मुपपद्यते ॥' ८३ ॥ (उपसर्ग-) ' तस्मान्
 सास्नादिनोऽन्येन गौतम्येनपञ्जायते । (वनउदि
 धि तर्हि वनाऽरेषपि समन्ती न समुदायल्लभ

एवम् आह-) वनान्तरेषु या बुद्धिर्नमित्युप-
 जायते ॥ ८४ ॥ तस्यास्तदेव बुद्धत्वं प्राप्तं बहुश्रयं
 विदु । (अन्ति हि अन्नात् वृक्षत वृत्तल्लभान्
 समुदायल्लभान् च, अत्र वरेषु वनेषु वृक्षगतवृक्षो-
 पाधिकृता वृषवृक्षान् वृक्षा वा वनउद्विषुंति । स्वादयेन
 वृक्षितवृक्षमभिधाने ब्रह्मश्रय वृक्षनामिधाने तत्रमु-
 दायाऽमिधाने च वनमित्येवमनम्, यत्र हि वृक्षा (हि)
 नरो नमिति पत्र तत्र किं अनुपपन्नमेव एववचनम्,
 तत्राह-) एतदेऽन्याख्येयं वृक्षल्लभ व्यस्त-
 पेक्षया ॥ ८५ ॥ यदुदरे हि वना व्यक्षेरेऽल्लं
 जात्येपेक्षया । (यथा हि वाते वनवाताना नृत्तम्,
 एत व्यक्तीनामप्यस्ति वातात्मना एवम्, नानिग्रहा
 देवादीनामपि वातल्लभयमिति । मन्वेवम्, ननुवचनमपि
 तु साधन्यात्तेन किमिति न मर्तव्य, तत्रैकस्मिन्नापि
 वृक्षसमुदाये ' वनानि ' इत्यपि प्रयोगे स्वयत्त आह-)
 एतदेवामिधाने च शब्दा नियतल्लभ्य ॥'
 ८६ ॥ (निवाचकयो हि यथा, वेचिदेवैवैतदा
 च्छिन्नमर्थं वदन्ति, केचित्तु नृत्तमेव, केचिद्व्यवसा
 अपि प्रयोगेनेन शब्दीति, तत्रेवदहरणानि दर्शयति-)
 केचिद्वृषाणि तसंन्याका गमयन्त्यन्वरादिषु ।
 एको व्रीहि मुनिपत्र इति जाति स्वसगया ॥
 ८७ ॥ पत्नीसन्तानादौ तु व्यक्तिसात्कृतिसगया ।
 अपिजलादिजातेषु प्रवीतिर्यत्तिसगया ॥ ८८ ॥
 व्यत्तिजाती वदन्त्ये वृक्षाऽन्यवयवगया ।
 अस्मान्निधि यथैरस्मिन् प्रारान्निधिरिति ॥'
 ८९ ॥ (वीदिग्यथ अनेपामपि त्रिदिशाना
 वृक्षानावृषवृषथ, पत्नीसन्तोऽपि औगण्डिको
 पन्वामि वा प्रवर्तमानो रपचित्तम्, स च आहुति-
 सगया व्यक्तिसात्कृतिस, ' पत्नी सन्तान ' इति
 अस्मिन्ने इतेषु नैकवचनैव प्रयोगात् आहुतिगत्या
 वाचिना उद्वेन नृत्तिनिमित्त यत्रामित्येतेषु व्यते, न हि
 कर्त्तव्य नाम आहुतिरिति । ' अस्मद् ' इति व्यक्ति-
 मन्वराद्यवयव, ' अस्मिन्निधि ' इत्यत्र मन्वे जाति-
 यतन पाठश्च एवस्मिन् पात्रे वृत्तवचनान् प्रयु-
 मनो जाति इत्येवमस्मदस्य वक्ति । यपि चाप

प्रापि च तद्बुद्धे सामान्य तद्भविष्यति । (अस्ति हि वंशेषु वंशेषु का कामिनि प्रयत्निका । एषा च अस्य बुद्धेषु अपि यत्तु सामान्यत्वं वृत्तिरित्यह-) यथा च भ्रमणत्वादिमहिप्रवचनवैपत्ति ॥ ६८ ॥ व्यक्त नानाध्वन्यत्वेऽपि गृह्यते वनवा तथा । (अङ्घ्रिबुध पद्भूते अपि कलापार्यामनि यद्यते विमुक्त भ्रमणितिति । यत्तु भवते, एकदेशस्थमदुबुद्धोपाधिकेनेन वनमिति बुद्धि अतो निप्रमायक वनमिति, त प्रति यथा तमाह-) यद्वैक नापेदेतुत्वादेकगोश-वचनम ॥ ६९ ॥ (यथा होम्यप्रतिपत्तिरुत्तु कापे सहस्रानुवर्तने गकारा यो वगा संयतवाचिना गोश्वेन अभिधीयते, सचल यत्तैस्वचन परमिति तथा वृत्त मह्य स्वचिपत्र मेक श्रान्ताप्य वापे बुवन्त सपत्तवाचिना वनमन्वे वैकाचनानेन अभिधीयन्ते, एकशब्देतुल्य च श्रान्ताप्यम्, एकशब्देकशब्देन एकदेशकालक्यानेन वा समुदायमापत्ता समुदायवचनेन वनमिदमन्वे एतन्नप नानेन अभिधीयन्ते, अस्ति हि समुदायिषु एतेषु पाणिनीयनेषु एकशब्दात्सम्येण समुदायो नाम व्यास एवर्था गुणविशेष इति । युक्त वैकशब्दाह-) 'नित्य वे व्यस्यतिज्ञाया वृक्षा नेष्टा हि ते यन्म । (पे यस्तनिष्ठा अनेकशाश्वेतर, नाऽप्येकस्मिन् वेसे काले वा आश्रिता ते नमिति नोच्यते । पञ्चावगाह-) यद्वा लक्षणयैरुप देवशालत्रियादिभि ॥ ७० ॥ द्रव्यैरुपाश्रिताऽपीष्ट पक्षिच्युपवनानिषु । (पूर्ण समुदायवचनमाधिव शब्देकशब्देवचन समर्थितम्, इगानी समुदायवचनमिदमन्वे तथा यत्तुपेऽपि येषा समुदायोल्लिखिताया देवशालत्रियादिक तत्रिता तद्वचनैक वनमित्युच्यते, तेनाऽवचन शब्दस्य लभ गणैरवचनोपवसि । अस्तिपुष्टेन इत्यवचनान्योशा नमिना । तदेव वाच्य भवत्वात् तद्बुद्धानां आश्रये मित्याभियुक्तम् । यदि परमेश्वर्येव, वनबुद्धिश्च गोतुदिभि विरुष्टुगणाम्भना भातु, नि ज्ञया । इति, तदाह -) यत्तुत्वा ममुदाये च वनधीनोपयते यथा ॥ ७१ ॥ नैव गोममुदायेऽपि गोवधीनव- तायने । यादानी गृह्यधीन्यत्र गो वधीरपि तादानी ॥

७२ ॥ वनवन्नायुक्तं सित्ते ममुदायवकलना । (वनबुद्धिर्हि अष्टमसूत्रेषु वृक्षेषु सिष्यन्ती युक्त एव दावात्म्यना भावति, गोतुदिस्तु नैमिति । अथ शास्त्रादिषुमुदायात्म्यम् इत्युच्यते, अत आह-) त च नास्त्रादिसंघानस्तदुबुद्ध्यात्म्यम् भवेत् ॥ ७२ ॥ (काथमाह-) 'क्षीणेषु पिण्डबुद्धयेषु तन्मायाने हि गोत्वधी । (मास्नादयो हि समुदित्ति विर बुद्धिगोप वनपत्ति, गोतुदिसरवनेकपिण्डाऽनुवृत्त समन्व मेकात्म्ये इति । तेन यत्रवद समुदायात्म्यत्वं वक्तव्यम्, अत पिण्डबुद्धिमेकाधिव अवचयेन भाव्य यताम्, सामान्य स्वनेकसमुदायतुगत त्वो पतिस्त्वो एवेताह-) तेनाऽवचयव्यभायेऽपि सामान्य वृत्ति रित्यने ॥ ७३ ॥ (परमार्थेस्तु अस्तवत्ता नमपि न स्यातीत्याह-) 'पूर्वोत्पादेन तु म्याया निस्त्रेदेवजायव्यपि । (येषु मितेषु एकदि एतन्नात् सामान्य सिध्धति तथा अवचयेण मितेषु देवतोऽप्यत, एतोऽप्यत् इत्येवत्तात्सामान्यत्वात्तन्ने मितोऽवयवीति । विमत्तन्मितोऽवयवी ? इत्यह-) तन्माप्यलान्तभित्तत्वं न म्याद्वयवै मह ॥ ७३ ॥ (इत्याह ?) 'व्यक्तिभ्यो जातिवशेषे न तिरा प्रतीयते । (तन्ना एत हि मयोपनिषत्तेन एतन्नामापत्ता 'पयोऽय' इत्येवामाया बुद्ध्या मृष्टे, अतोऽनस्यामायादेवाऽवचयेऽवयवीतोऽवयवीतो मेने न तत्त्व लसे । वै च एतन्निर्ग मेरुमेरु वा आश्रित समायने वैरजाय अनेकात्मना माथि इत्यह-) केचित्त्ववयवितिरित्यत् केचित्त्ववयवितिरिता ॥ ७४ ॥ वृषिता माथिना याऽपि न च तत्र वलायव्यम् । कदाचिन्निश्चित केचित्तत्सामान्यव्यवता यत् ॥ ७५ ॥ (उभयोऽप्युक्तिरवचयेवमिति । यथा भाषात्मनवा न इय एतत्तत्ता न गक्त एतदित्यत्र, आश्रितानेनस्यपदाद्रे इत्यादिसुवच्यो मुनेराह-) 'ततोऽन्याऽन्यते तस्य सो न्तभेति नीत्यने । तन्माथिप्रपदेशान् मया म्यादेवदत्ता ॥ ७६ ॥ (तत् एत आयाऽन्यदत्ता । भवन्त आयाऽन्यत्वात् म्यात्तां पुरुषे वैधीन्यदेहात् न विपि

दृष्ट्याऽन्वयः शक्तिः शक्तिः किं शक्तिः वेदत आह-)
 'यन्वयेनेकवचनशक्त्य न सतिश्चाऽप्रमाणता । ज्ञान
 सतिश्चने यत्र तत्र न स्यात्प्रमाणता ॥ ७९ ॥ इहा-
 ऽनेनास्तिक पक्षित्येवं ज्ञान सुनिश्चितम् ।
 (वन्वयिषयो हि अस्मात् अनेनान्तरागे नैनाहार
 वसिदति, यत्र तु ज्ञानमेवऽवच्छिन्नं अनेन अत्रमागते
 ' किमय म्हाणु किं वा सुदर ' इति, एत
 संशयात् अत्रमागत् भवति, इह तु अनेन्यमेव
 वसिदति निश्चयान् तुनेऽप्रमाणमिति । यत् अनेन
 वादिभिर्हन्त, यदा धेनेऽस्तन्तदगौऽपत्ता सुदया
 निष्कृषते तदा भवती नाम न शक्तिरपीत्ये,
 तदमाह न अत्र अत्रमेवो भेद इति, तदुक्तम्, मेद
 पनेऽपि इवमत्रयेषु निष्क्रेषु अत्रमिष्यतीतिहायये,
 सनुनाऽनेनापत्तायासदी छमी, तेषु निष्क्रेषमाणेषु
 तस्यापि विनागे बुद्धिश्चे भवति, तदाह-) निष्क्रे-
 ष्याऽनयज्ञानं बुद्ध्या चाऽनयव्यपतीवता ॥ ८० ॥
 बुद्धिस्थत्यादिवाद्यस्य नौद्धयस्यापि बुध्यते ।
 (इतिविषय परित्दरति-) बुद्धिश्चाऽनयवेपस्य
 वयमश्चैव प्रतीयते ॥ ' ८१ ॥ (एतेषु अने-
 नेषु इति व्याख्ययतिशक्तिः । यद्यपि निष्क्रेषात्तर किं
 कालमेव परैत्र हृति प्रिया अत्रयस इति, तत्
 जानिदत्र अत्रापि आरम्भमेव, ' न हि भेदविनिर्मुक्तं
 कालम्यमागत्तत्तम् ' इति ह्यन (श्लोका वनवाद
 श्लो. ३३), न एतद्विनेऽप्यत्रयेषु वरितु अत्रयवा-
 न्तगी शक्ति, तदाह-) ' एत वास्त्योदिसप्रभ.
 प्रत्याप्येयोऽत्र जातिवत् । (पुनर्जातिश्रीनिनेत्रे-
 पत्रम्य घस्तनादिवमुगात्परतरो दोषमाह-) सारना-
 दिशुभेदुधेऽप्राग्मिभच, गोत्वतीर्मेवेत् ॥ ' ८२ ॥
 (अत्रमाह) ' मित्र एव हि साग्नादि पिण्डान्
 पिण्डान्तरे वन । (अथ भाग्नादित्यत्रयससमाधाना
 न सुदुष्टय तद्व्यवस्थमेवेत्, अनेऽन्वयि मारती
 सुष्यते, तदाह-) न आरययमानान्यं परेषा-
 मुपपद्यते ॥ ' ८३ ॥ (तदाहति-) ' तस्मात्
 मानादिनोऽप्येन गौरवर्धन्यपत्रावने । (वनबुद्धि
 यपि तदि वनात्परैरपि एतन्ती न एतुनाप्यन्वयता

स्वदत्त आह-) यनान्तरेषु या बुद्धिर्बनान्त्वपु-
 जायने ॥ ८४ ॥ तस्यान्वयेन वृत्तव्यं माहं महाशयं
 रिदु । (अति हि अस्मात् वृत्तत बहुरसमानान्
 समुदायकामान् च, अत्र वषेण वनेषु वृत्तगतवृत्तुलो-
 पाधिस्ता इवसमुदायतना वा वनतुदियुक्तेति । स्वादप्येव
 वृत्तस्तिनवृत्ताभिधाने वृत्ताशय वृत्तगभिधाने तदनु
 दायाऽभिधाने च वनमित्येवचनम्, यदा हि इहा (हि)
 वृत्तयो मनमिति पत्र तदा किं अनुपानमेव एकचनम्,
 नत्याह-) एकत्रेऽप्याऽनेथेदेद्वृत्तुलं व्यवह-
 पेक्षया ॥ ८५ ॥ बहुत्वे हि तया व्यचिरेऽन्वयं
 जान्यपेक्षया । (यथा हि अनेनैकपत्रतना न्तरम्,
 एव व्यचीनान्यप्यस्ति वात्यात्मना एकान्त्र, जातिप्रहण
 देशादीनप्री तदलक्षणार्थमिति । गौरवन्, बहुचनमपि
 तु स्वयन्वयानेन किमिति न भवति, तत्रैवदिमत्रपि
 इतसमुदाये ' वनाति ' इत्यपि प्रयोग स्यादत् आह-)
 एकत्रेकभिधाने च शब्दा नियतशक्त्य, ॥ '
 ८६ ॥ (नियतशक्त्ये हि शब्दा, वैचिदेकत्रेकैवाऽत्र
 च्छिन्नमर्थं वदति, वैचित्तु नृत्तनेन, वैचिदुमयथा
 वपि प्रयोगमेव वदन्ति, तत्रेदाहरणमि दर्शयति-)
 वैचित्तुर्वापि तसत्पानां गमयन्त्यन्वयरातिषु ।
 एते श्रीहि मुनिपत्र इति जाति स्वसत्यया ॥
 ८७ ॥ पत्नीसनहनादौ तु व्यक्तिमाहृतिसरत्यया ।
 क्विज्जालानिस्तु प्रतीतिवर्थेति सरत्यया ॥ ८८ ॥
 व्यक्तिजातिं चरन्त्यन्वे द्रव्याऽनयसरत्यया ।
 अस्मानिति यदेकस्मिन् पाशान्दिवितिरापि ॥ '
 ८९ ॥ (श्रीहशब्द अनेपामपि जादिवचराना
 इष्टानेनान्तराशय, फलान्त्येऽपि औघाविको
 दग्धमाग्ना प्रारंभाने व्यक्तिचन, एव वाहृति-
 सत्यया व्यक्तिमच्छिन्धि, ' फली वनदा ' इति
 अस्मिन्ने इधेऽनुकृतचनम्येव प्रयोगात् आहृतिशक्त्य
 वाग्ना एदेन दृष्टिनिमित्तक यश्वन्मित्येयोऽप्ये, न हि
 फलीरा नाम आहृतिवस्ति । ' अस्मन् ' इति व्यक्ति-
 मान्यसत्यया, ' अतिरि पाशान् ' इत्यत्र मन्ने जाति-
 चन पाशान्त दृग्मित् पाशे पुरचनाना प्रवृत्त-
 मन्ने नति द्रव्याऽनयसत्यया वति । यद्यपि ज्ञान

प्रयोगसमवेतता च कतिपर न तु कृषिज्ञानमितिमानपर, तथापि जायमिवापीति वृत्ता वाति इत्याऽवयवसंख्या चत्तीत्युत्तमिति । ये चैते त्रीणादिवाट्वा ते प्रयोगभेदेन यथाकृपि सप्यामत्तर भवते इत्याह-) 'तत्र त्रीणादि-शब्दानां संख्यायोगो यथाकृपि । (वनवाट्वादि-गव्यास्तु व्याभियतमकशाचना इत्याह-) वनद्वारादि-शब्दास्तु प्रयत्ने व्यवस्थया ॥ ९० ॥ (एतरेव दृष्टान्तेन उपवादना-) 'जङ्गमे त्वापरे चार्थे यथा वृत्तनादयः । (श्रीहरी पुराणारादिसंख्यानां व्याख्या १ ता दर्शयति-) तत्र व्यक्तौ च जातौ च दारादिशब्देऽनुययते ॥ ९१ ॥ स्यन्नेरययमाना च मस्यामादाय वसते । (दारवायो हि सर्वदा बहुवचनान् सन् यदा एकवचनमिच्छन्नेन प्रयुज्यते तदा अत्र एकवचनस्य एक-भेदमाचष्टे, यथा तु अभिप्रायित फलभेदे दारमानपर तत्र -पक्षिभेद इति । वनवाट्वाय तु एकस्यैव -वच-सिन्नेत्याह-) वनवाट्वा पुनर्व्यक्तीर्जातिसंख्या विशेषिता ॥ ९२ ॥ वहीराहाऽथ वा जाति बहुवचनमाश्रयाम् । (जातिग्रहणं बहुवचनानु-दायाना उपलक्षणार्थम् । यस्तु भिद्येपु प्रयोगे वाचीति प्रयोगे त देशानुसृत वाची उपवर्गं विभजे, इत्यस्य-दावचनत्वे तन्निर्देशाद्यभिप्रायत्वे वा वनस्य तद्भेदादेव सुप्त बहुवचनमिति । वनवायमेव पट्टवत्वाति रिमति-) एव पट्टवत्वादिशब्दानां संयोगादि विशेषणम् ॥ ९३ ॥ सर्वेषां किंचिदस्तीति न निषाद्यन्वनेकधी । (सप्तमसु परिपरीक्षितिनिरिषेपेपु पट्टवत्त्वादिरेति साहचर्याभेदत्वात् पट्टवत्त्वेरेवपट्टवत्-तुदिरिति । उक्तमेवार्थं सतिप्य गण्यकाहं करोति-) तुल्य प्रत्यक्षयाऽऽहृत्या एते वत्तदस्यदि ॥ ९४ ॥ पुत्रासात्र तथा तुल्या इति श्रम्यत्वादिता । (गोऽव ' विममति पदे ' इत्यादे ' गहायति १ यथा ' इत्यस्य भाष्येव अर्थे । ' वति वदेऽन्वेन हेतुना ' इत्यादे ' वैराग्यम् ' इत्याद्यं भाष्येव अप-माह-) प्रत्याश्रामासंगत्या वृक्षेषुऽन्यत्पु-पट्टनम् ॥ ९५ ॥ नाऽऽहृत्या सह तस्यानि स्यदां प्रत्यक्षमय्या । ('अथ विमाहृतिवद्वापरी' इत्यादे-

' नास्तीत्यवगम्यते ' इत्यत्राप भाष्यम् अर्थपर-) यथाऽऽहृत्या एन तुल्य सद्भावेन प्रमग्यते । जातिपक्षविमोकेन वनसिद्धान्तदूषणम् ॥ ९६ ॥ (पूर्व वृषातिरिक्त्वा वनस्य आपकप्रत्ययान् अनात्-मुपपात्र पुनरपि वनादिपु नैव प्रवर्त्तितेषु इत्यादिना भाष्येण सत्प्रमुपगतम्, तस्याऽभिप्रायवह-) ' इति निगादितमेतद्भोक्मिद्धे पदायैव्यवहृतिरिह शास्त्रे न श्वत्स्याऽऽप्युपेते । भवति च वनदृष्टया जातिपट्टवत्त्वादिभेदो यदि तु न पट्टेऽनी नैव वायोऽस्ति कश्चित् ॥ ९७ ॥ (विशेषप्रतिपत्तयार्थं व्याहारिणो गीमणना, नैवा वृषिपादिपु स्वानुप-पेत्त पदायां सति, न च वनादयो भवति लेखण । जले पट्टवत्त्वादिना च स्वयन्वित्यात्मनो विशेषे इति ' पूर्व यदि वनेऽन्वेन ' इत्यादिना उक्तम् । यदि तु वाव विशेषो घन्ते इति कश्चिदभिनिविशेते त प्रणि इह काव ' अथ वनादिपु ' इति वनस्य सद्भावेऽपी न सर्वेषु स्माक अतिरिति ।) श्लोका १-९७ वनवाट्वा वनव्यापन्याय । अत्र वनवाट्वायो-रप्यभियुक्तयो प्रवर्त्तनं प्रवर्त्तनीयत्वं भवति । सप्तमसु परस्यसाहाय्यमाचरन्तो दुर्ज्ञेयतां वदन्ति तथा वदन्तेऽपि । (अत्र सप्तमसुकायो अयं न्यय) । साहस्री ३९१

• वनस्पति विग्रहद्विकार इति श्लोके (२१ ४३१) पश्यते । भा १०।१।१६।३२, • वनस्पतयो नाम श्वेतता । 'वनस्पतयः सन्ध्यान्व' इति-मादशोऽपि नानुपपत्ता । सुतयो देवा सपण । स-स्पतयो नाम अनेतय इह सममुपतितात्वं किं पुन-विदांशो प्रादाण । १।१।१।३२, • 'वनस्पतिहागयो यथा' । पशु । १०।१।१६।३२, • वनस्पते अभिधानाति वृक्ष पादयो दुम नय इति । १०।१।१६।३२ • 'पुरागम्याभ्रमले गौषा नात्का वार्यपयते वनापतीनाम् ' इव संप्रदाने पशु पादतिपि-स्य विनिषेदनी भुति । वाट्ट ४ ६०.

• वनस्पतिशास्त्रं विग्रहनाम प्रथी । नि १०।१।१६.

॥ वनरपतियामो नोपस्तरणाभिवाणे ॥

वनस्पतीनां प्रहृत्य 'सङ्कटपद्मेन वञ्चति' इति श्रुतेन सङ्कटश्रुतेन तदीशोपस्तरणाभिवाणमिति । निरङ्कुटिकरत्नेन सङ्कटं दृष्टित्वाणाम् । इति प्राप्ते, ससर्गलक्षार्थस्य अगावादेन तद्विद्वेषी पञ्चासदिना हविर्दिग्दामस्य प्राप्ते तदर्थोऽयं निबन्ध । 'पृथ्व्या-घट्ट' इति शब्दात्सतीवन्तवापु र्द्विप एव वदु र्गृहीतव्येऽसौ मन्त्रारनिश्चिति । सकर्ष १०।११०

० वनरपतियामो निगमेषु विधिवाननस्वनिदध्नेनैव देवताया अभिधानं श्रेयिणोम् । १०।४।१६।३० ३३ मीमो १ ३८९ 'वनरन्व्यात्रनस्वपतियामोर्दिगमेषु' इत्यत्र अभिस्त्रण इष्टवत् ।

॥ वनरपतिवागवाद्याया न देवतोपलक्षणम् ॥

पशौ वनरातियामस्य स्विकृदिकारवाद् दार्शिक-स्विकृदृष्ट्याया इत्येवतोपलक्षणनिगमानुपलम्भात् यानस्वयम्वागवावपि ते स्यु । इति प्राप्ते, यानस्वय देवनिगदे ताया सङ्कटपन्नित्तरेण पुनस्वल्पाणे माना भागात् स्यु । अशौचलक्षणवादेन च पापुनस्विकृदृष्ट्या वायामपि नोपलक्षणीया । वापुपहोदमस्यु वनरपति वाग्वायामपि कुनस्वल्पाणमस्युपलक्षिते । सकर्ष १०।१००

० वनिष्टु अग्नीवे इष्टामन्वित्तार पौ । भा १०। ७।१।१० ० वनिष्टु । ११ी इष्टाया वनिष्टुमीवे 'अनेन वनिष्टुना अग्नीष इतरेषामागवाप । अथ च इष्टायावे इष्टवादिवत् प्राप्तये । वि १०।७।१

० वनिष्टु वपासनिहितं त महश्चो मागविशेष । धूर्तस्वामी तु स्वविद्याविशेष इत्याह । सोम १०।७।० ० 'वनिष्टुसस्य न्ना रागिणेल्क मन्त्राना ' (वेदा ३। ६।१३) इति मन्त्र विधेयसिधिरूप । दारु १ ६५

॥ वनिष्टु अधिस्तरणम् । वनिष्टुना अग्नीष प्राहुनस्वल्केदाभयस्य निश्चिति अगोपेर्माये पशौ । अग्नीषोमीये पशौ वनिष्टु अग्नीष इष्टामन्वित्तार ॥

अग्नीषश्च वनिष्टुमध्यधूमिवन् । १०।७।१।१७।

भाष्यम्— तत्रैव अग्नीषोमीये पशौ धूमने 'वनि ष्टुमीये' इति । तत्राधिस्तरणवादेन । तत्र न मंगय

त इहापि । किं वनिष्टु अग्नीषे विकसते भयस्य उत तस्य मागनिवम इति । तत्र स एव धूर्तपत्न । वापूर्वलात् निधीयते । तस्मादित्तार इति । तस्य तदेवोत्तरम् । वचनान्तरेण प्रस्तरवात् मागनिवम इति । तत्रतदेवो व्यते । 'अनग्निभिरिष्टा वर्धयन्ति' इति अनुपात्तवात् अप्राप्ते वनिष्टुर्विधीयते इति । अथाह, ननु वनिष्टुरपि तत्र मनीतनात् प्राण एवेति । अत्रोच्यते । 'वनिष्टु प्रायपति' इत्येतवचन । तेन इहाया श्रमनमान तस्य निधीयते इष्टासक्ताराथेन, नाराधित्वा, न तस्य भय तद्व्यसयोग । तस्मात् प्राणनमानम्, न तस्य भये प्राप्ति । पूर्वस्मिन् वचने न (च ?) (वचनेन इति तृतीयान्न पाठान्तरम्) चतुर्थीसंबन्ध, तत्रैवत् अग्नीष (वे इति वचित्) इति । चतुर्थीस्तरचेन मक्षण विधीयते । तस्मात् पूर्वेषाधिकरणेन अनुत्तरागद्वया तुल्यता गुणोक्तिरित्युच्यते । सर्वेष्वधिकरणपरैरेतु अनुत्तरमाहा निबन्धते ।

शा— 'वनिष्टुमग्नीषे ह्यति' तत्रापि पूर्ववदेय मन्त्रवर्णोत्तरण । विशेषतश्चा तु वनिष्टो इत्याया प्रासनवचनान्तरि प्रस्तिरिति । तत्रमन्त्रि प्रासनं तनु इष्टागन्ताराथे उपगन्तवादिवत् । अतो नाप इहा वम् । न च मन्त्रसंगोऽस्य, मन्त्रायेतु प्राप्तीति । न चतुर्थीनिर्देश प्रासनविवावस्ति । तस्मात् अप्राप्ते वनिष्टु । 'अग्नीषे वनिष्टु' इति वस्तुनां अग्नी स्वरूपान्ते रस्ये निधीयते इति प्राहृतस्य इष्टामन्त्रस्य निरात् ।

सोम— वनिष्टु वपासनिहितं तस्वल्के मास विशेष । धूर्तस्वामी तु स्वविद्याविशेष इत्याह । कन्वने तु 'अग्नीषे ह्यति' इति वद्व्यस्यतवत्तम भित्त पञ्चा चतुर्थी रूप्येते इत्याह ।

वि— 'वनिष्टुरपि तद्वत् स्यात् प्राप्ति प्रासनतो वदि । इष्टामन्त्रार एसाद मनौ रिक्तिपते स्त ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'वनिष्टुमग्नीष ह्यति' इति श्रुते वनिष्टुरपि तस्येष्टामन्त्रात्तर । परपि च 'तस्मै वनिष्टु' इत्यनेन वनिष्टो इत्याया प्राणत विधिग तत्रापि न तस्य इष्टागाम्, न वा तस्मिन् वर्धनवत् मागयम, अपि तु

'तत्रै इत्ये वनिष्टुम्' इति श्रवणम् उरस्तथादिवत्
इहाशुभकार्यपरमेन । अत्र च तत्र मध्यार्थे प्रमाण-
मात्रम् अत्रात्मने वनिष्टुसुखारथं अस्तीत्यप्रदानकं
प्रकृतं ह्यत्र इति वन्धिषि प्राकृतोत्पन्ननिष्ठुषिः । अत्र
एव वनिष्टो मृष्टुपदवत्प्रदिग्ममिति इत्यपि बोध्यम् ।

मण्डन-- 'वनिष्टुमीदृशं विदुषां ।'

शंकर-- 'वनिष्टुवि शेषः ।'

ॐ वनिष्टुसंनिधानादुरुक्तेण वषाऽभिधानम् ।
१।१।३।२।२।।

अभिधाने 'वनिष्टुमस्य मा वनिष्ट उरु मन्-
माना' इति पठ्यते । तत्र उरु उरुं उरुसदृशं
मन्वमाना, वनिष्टु मा वनिष्ट उरु कुल इति वा
अर्थः किंवा उरु वषा मन्वमाना; वनिष्टु मा वनिष्ट
इत्यर्थः इति विचारो सिद्धान्तमाह । उरुवेष उरु-
शब्देन वषाऽभिधानं वषाया अभिधानं स्यात् । वनिष्टु-
शक्तिवशात् परात्मनश्चापे स्यामेवेति वनिष्टोरपि एव
प्रशब्देन तदनेन निषिध्यते । वनिष्टोरनेन तु पशु-
मविव्यति । तस्मान् उरुकुलव्यस्य वषा इत्यर्थः । उरु-
शब्दस्तान् वनिष्टोमवचनो ह्यः । तद्यथा उरु गजा-
द्रुणम्, उरु वेति उरुह्य इति । वनान्तो मेदधि
प्रतिद्वि, वषा वषादिनो रषाः मेदधादिन इति
गम्यते । तस्यैवदेशः कथञ्च समुदायव्ययमाद्यानि ।
मेदधिनो उरु वषा । न विस्वर्गि मेदो मन्वमानेन ह्य-
निष्ठो वनिष्टुर्गितः इत्यर्थः । इति वषावचनक
किंवा मवति । हे.

● 'वनिष्टुगनिषानादुरुक्तेण वषाभिधानम् ।' (१।१।
३।२२) इत्यधिकरणे वनिष्टोऽन्व प्रविष्यते इति
पूर्वपक्षः कृतः । सिद्धयते च न तान् वनिष्टोः एति-
तन्व चने एतत् एव प्रविष्ये इति निरस्तम् । वान
पृ ६५.

● वषानं वेषमभुषणे परमानुष्याये ज्योतिषोने
प्रधानम् । भा. ३।१।३।६. ● वषन् । गन्तरीव
नमानस इति अविद्येति विदोः अविद्यते एव
प्रधानम् इति वेषानुषणं मान प्रका. न स्वर्गि
एव । ('वा औपदी. ' इत्यादय इति आप्ते ।

'वा जता औपधन.०' इत्यादय इति शास्त्रीय-
कापाम्) । वि. १०।५।६. ● वषन्त्य ज्योतिषोने
'वेषमभुष वषते' इत्यर्थ 'मृता वा एष त्वद्'
इत्यादिः फलप्रतिः फलार्थेनादः न तु फलवि. । ४।
३।१।१-३. मीको. पृ. २४६९ 'वर्षमनीषा'
प्रत्यय. । ● वषने वेषमभुषणोऽपि निव नरित
कर्तारं इति नाचर्योः धुरप्रहाणपत्तिः । वा. ३।१।१
पृ. ११।३. ● वषने क्षुरेण निरूपति इति त्रिव पद-
दाया तेन समुदायानुसंगस्य । भा. ५।१।३।५-६.

ॐ वपनाधिहरणम् । ज्योतिषोने वपनाधिहरण
वापनानां, वषनविद्योषात् ऋत्विजामिति । एते-
उरुश्रावधिहरणम् ॥

संश्रयस्तु पुरुषसामर्थ्ये वषावेदं वषन्
व्यवतिष्ठेत् । ३।१।२।३ ॥

भाष्यम्—ज्योतिषोने ध्रुवने 'वेषमभु वषते,
दतो धारते, नानि निरुच्ये, सति' इति । तत्र तदे
विमेषवर्तीवशा अत्युक्ता कर्तव्याः, उव वषनन्तेति ।
किं प्राप्तम् ? अत्युक्ता कर्तव्याः सकारा वषरे
व्यवतिष्ठेत् तदावसानपुरुरोणं कर्तव्यम् । वषा मन्वे
पदायां वषिन् वेषे आमाताः, त एव वषते
पुरुरेण निरुच्ये, एवमेतेऽप्येति ।

वा— कर्तव्येण एतेर्निना विमुक्तिरिति वषन्
सकृत् ।

वाचमानान्तु तत्पदानत्वान्, कर्तव्यम् । ४ ॥

भाष्यम्—वषनानेन वा वषोऽन्वः । वृत् । पुर-
प्रयनाशर । वष पुरवशापानम् । कर्तव्येण वि-
फट गन्तव्ये, तस्मान् पुरवस्य कर्मवशात्पानं पुरव-
यति । न च वधिरेत कर्मवशात्पानं तामर्पेणुरव-
तदर्थं पुरवस्य कीर्णतीति । इतिनेव प्रामेये
धीमति । येन सत्य सामर्थ्यं भवति, तस्यैव कर्तव्यम् ।
कर्तव्यम् । वषा वषनकर्मणि पुरवस्यैव वषनव-
भक्ति, एवमेतदर्थेति ।

वा— पुरवशापानादेयां वषनवशा । वृत्ते इ
कर्तव्ये अनेविते, वषनवशा निरामिता भवति । वष-
नव च वषनवशा अहोविषनवशापानम् । न ३

कर्तृदत्तजननार्थाः, तेषांऽपि शिष्टे कर्तृत्वे पञ्चमानानु-
पदान् । कृत्रियकर्तृ च पक्षिणात्यमामरकं पिनाऽपि
तैश्चरुष्यते, न तु वाजमानम् । तस्मात् यथैव प्रवृत्तानि
पुरुषार्थत्वात् यजमानकर्तृकाणि भवन्ति, एषमेतेऽपीति ।
यथाप्राप्तस्यापामेव चैषा यजमानगामित्वम्, इति न
दन्तपादनं अव्यर्थं शरीरा यजमानस्य दन्ताः ज्ञानयि-
तयाः । केजदमुक्षयपनेऽपि निम्न नाभिनकर्तृकामिति
नाप्यर्थो- क्षुरषहणापत्तिः ।

व्यपदेशात् । ५ ॥

भाष्यम्— परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति ' तमन्य-
नक्ति ' 'उरैर्बैकशाऽनक्ति' इति च । अन्यो यज-
मानस्य भजनगमन्यन (च) श्रोतीति गम्यते ।

वा— अत्यमुंवापारे च ' अम्यनक्ति ' इति परस्मै-
पदेन निर्देशात् ' अम्यङ्क ' इत्यात्मनेपदमुक्तो
विधिर्ब्रह्मजानस्येति गम्यते ।

शुण्ठ्ये तस्य निर्देशः । ६ ॥

भाष्यम्— षट्क समाख्यानात् यथावेदमिति ।
नेतदेवम् । गुण्ये तस्य निर्देशः । तत्र यत्र समाख्या
विधानिश्च इच्छामः, यत्र कर्मणः प्राधान्यम् । यद्वै
क्षेत्तया, पुरस्ताः प्राक्, तत्र समाख्यया नियमः । कल्पो
हि सन्तनो यपनाविधिः पुरुराणा श्वश्रुशैलान् । कर्तुं
श्वारदुपकारार्थैः । न च कल्पे उपपन्नमाने कल्पः
यक्य, कल्पयितुम् । तस्मात् पुरुरवाधात्वे यजमान्या
निषादिषा स्थात् ।

वा— यत्तु इत्यकर्मणः गमन्यथा नियमको इति ।
तत्र समाख्या निषादिषा भवति, यत्र कर्तृश्रेयाः । क
वाग्नी, यदर्थः परिष्कारः । स च कर्तुः क्वचित् गुणत्व
प्रापदवित्तं क्रियते, न मन्त्रारथ । (' कल्पो हि '
इत्यादि भाष्ये उक्तवराश्लेषपाठनाश्लेषेन श्वश्रुशैलपूर्व
व्याचष्टे- न) तदर्थमिति कल्पशीतो हि यपनाविधिः
यद् विनैतोश्रवा सम्यक्, इत्यैः पुनः कल्पोऽपेक्षया-
रिति ।

चोर्नां प्रति भावात् । ७ ॥

भाष्यम्— चोर्दनेपदं ब्रूमः । अपूर्वं प्रति
मस्तात् विधीयते । ते ह्यनभङ्गं इत्येते कल्प्यन्ते ।

रानिदृष्टश्रवामावे च विप्रश्लेषे भवेयुः । यत्तु
सपिश्लेषे द्रव्ये च भवति, तदा न विप्रश्लेषे प्रयोक्तव्याः,
शुश्रावत्वात् । तस्मात्प्राजमाना इति ।

वा— प्रधानपूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य तस्मात्प्राः
मनिदृष्टाः सुषमपूर्वेषु श्रद्धीपन्ते । तत्रिण्डयधर्पेत्वाद्वा
तत्रैव कर्तव्या इति ।

शतुल्यत्वाद्दसमानविधानाः स्युः । ८ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं मृतम् । अयं कर्मणः
समानविधाना भवति, अविद्योपविधानादि, पुरुषदानस्य
प्राप्नुवन्ति । तदुच्यते । नेतत् यजमानं सर्वपुरुषाणां विधा-
नम् । कृतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्य एते एतद्विधानं
प्रति । का अतुल्यता ? यत् यजमानस्य विहिताः, न
कर्तृत्वज्ञानम् । कथं यजमानस्य विहिता इत्यतश्च्यते ?
अर्थात् ' स्वयं प्रयोगे स्थात् ' (३।७।१८) इति । नन्व-
विद्योपात् श्रद्धीजामपि विहिताः । प्रयोगेनाभावात् अपि-
हिता इति यथावा । कथं प्रयोगेनाभावात् ? कृत्विभिः
त्रिप्रमाणाः, न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थ-
त्वात् परित्रयस्य । स्वयंकृताश्च नाग्निं उपकुर्वन्ति ।
तस्माद्प्रयोगेनाः । अतः कृत्विनामविहिताः । एतद-
नुक्तलम् । तस्मात् समानविधाना इति ।

वा— अनेन च न्यायेन यजमानस्य गमाह्वया
चरितञ्चा भवन्तु, विशेषाभावात् । न च सस्वारात्
प्रतिप्रधानानानर्तमानां लोकतीर्षा नोदिते यदिति । नैन-
पुक्तं । सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्तव्यं परित्रयेण च
कारयितव्यम् । तदिति सस्वारात् अन्वयार्थत्वं, कुर्वुः
ते परित्रयस्य अयोग्यत्वेन अत्रात्यवत्वाच्च कारिता तापि
कृता इति अङ्गाद्भवेव स्युः । नन्मन्त्र कृत्विष्यजमानाना-
मेते समानविधाना इति ।

वा— पुरुषवत्कारः केदांमुशुपनापद्य किं वाप्य-
र्थवाः उत वाजमाना एव इति गमाख्यानात् आध्यर्थक्ये
प्राप्ते, ब्रूमः । सस्वारात् सस्वृतस्य चर्चयोर्यथा आधात्
चित्यन्ते न कश्चिदोपलक्षणनार्थं चत्वारि परित्रीणीनि,
सर्वमेव योग्यत्वात्, च तस्य कार्यं प्रति शुण्ठ्यादेन परि-
त्रीणीनि, तेन शुण्ठ्यैव परित्रीणानां कर्तृणां प्राप्ते, यथा
प्राणानामेव च गमाह्वयात् चत्वारि पुरुषाणां

युगमात्रे तत्रैव समाख्यानिधयः । सस्कारास्तु वाचमानाः ।
वचनान्तु ऋरिजवापि भवन्ति 'हिरण्यमालिनः ऋत्विजः'
इतिवत् ।

सोम—पूर्वेष्वप्येव प्रत्ययस्थानात् सगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु—सस्काराः कर्मवत् तत्तद्वैदिकमन्त्रेषु वाच्यवति-
ष्ठन्तु, तेषां कर्तृपुरुषसामर्थ्यजनने उपयोगादिति ।

वि— 'सस्कारा वचनाद्याः किमन्वयौ. स्वामिनो-
ऽधना । अन्वयैस्तान् शस्त्रात् तद्वैदिकं च तस्य ते ॥
उत्सारीर्षोपता प्राप्य स्वभावे कर्तुमुत्तिवज्ज । नीयात्यतः
किञ्च तेषां सरिक्रमा वचमानाया ॥ '

भाट्ट— वचनादयः पत्निसस्काराः समाख्यानात्
अन्वयुक्तवृत्तः । तेन अन्वयुक्तं क्षुर दण्डनस्य जन्
न च दृष्टीत्या यज्ञमानस्य केदावचनादि दन्तधवन स्नान
च करणीयं अञ्जनाभ्यञ्जनवत् । इति प्राप्ते, 'वचने'
इत्यात्मनेपदान् वचनफलाध्यवस्य यजमानस्यैव तत्कर्तृत्व
प्रतीयेते । अस्ति च तस्यापि छेदनाभ्यञ्जनाधारत्वेन
'स्वारी पर्वति' इतिवत् तत्कर्तृत्वस्य, गदादायेन
'वस्मान् वेदान् वषाम्यहम्' इति प्रयोगः । यस्तु
'नापिनो वपनि' इत्यादिप्रयोगः, स छेदनानुवृत्तधुर-
क्रियाकर्तृत्वमादाय । तत्प्रयोगः कर्तृत्ववचमादायैव 'नापिनो
पञ्चमानं वापयति' इत्यादिप्रयोगः । अतश्च 'वचने'
इत्यात्मनेपदस्यैव आधारत्वमादायैव कर्तृत्वोपपत्तौ क्षुर-
महणकर्तृत्वेषु चि सत्यवर्कल्पने प्रमाणाभावाः । तेन अपर्ष-
क्षितस्य तस्य यज्ञमानकर्तृत्ववचनियमे एव प्रमाणाभावे,
अन्वयुक्तवृत्तवचनियमस्य च प्रसङ्गः इति नापितकर्तृत्व-
मार्गं तत् । सोमे तु 'प्रपत्नी देवधुः' इति परस्मै-
पदप्रयोगान् अन्वयुक्तवृत्तस्योपपत्तौत्तर 'नापिताथ क्षुर
पक्वच्छति' इति विधानान् तत्रतृत्वमेव तत् । एवमन्व-
यादि आत्मनेपदस्यैव दृष्टं यत् । अत एव यत्र 'तम-
म्वनन्ति' 'सरेषी वषाऽनन्ति' 'दण्डेन क्षीक्षयति'
इत्यादी परस्मैपदनिर्देशः अपि च. भुक्तः, तस्य मन्वादि
आधात्वात्प्रमादाय आत्मनेपदोपपत्त्या यज्ञमानकर्तृत्वस्यैव,
गदादायन्तस्यादि निवेद्यताम् अन्वयुक्तवृत्तवचनियमेव ।
स्वामिने तु स्त्रीष्वध्याहार एव, स्वाधीति परस्मैपदस्यापि
प्रयोगान् अन्यवृत्तं च स्नात्कर्तृत्वस्य यज्ञोपान्, यज-

मानमिष्टव्यापारस्यैव विधेयत्वेन अन्वयुक्तवृत्तवचनस्य
अविधेयत्वेन नाभ्युत्थनियमः । न त्वन परस्मैपदान्
अन्वयुक्तवृत्तवचनियमः, स्नाधातोः स्मृतिव्यापारमन्त्रेण व-
भावात् । अतः ऋत्विजसस्काराः स्वामिभर्तृका एव । कर्तुं
सरकारास्तु हिरण्यमालिन्यादयः सामान्यविशिष्टाः सर्वे
मेव । विशिष्य विल्लितास्तु तेषामप्येति न त्वपि
उपमात्पथा नियमः, तस्या. निचामन्त्रमात्रत्वेन प्राक्
त्वाभावविति वक्ष्यते ।

मण्डन— 'स्यात् स्वामिनिष्ठ वचनादि कर्म' ।

शंकर— 'पुत्रस्वारा वाचमाना ।' ३. 'वचन
इतिवापि ।' ४.

● वचनार्थानां आधूननायाः च वचनप्रत्य-
पठितमन्त्राणां श्रुतसंख्यासप्तत्ये अनिश्चिनोपादानम् ।
भा. १०।५।१।१६.

● वचनादयः यज्ञमानसंस्काराः प्रपत्नोपपन्न-
नाज्ञोपकारकाः । वि. ३।७।२, ● वचनादयः संस्कार
यज्ञमानस्येव । वचनात् हिरण्यमालिनो ऋत्विजः सर्वे
वाच्येने, रोहितोष्णीपात्र इमेने सर्वेषां ऋत्विजसम् ।
३।८।५, ● वचनादयः सस्काराः यज्ञमानगतमन्त्रि-
प्रपत्नी गायत्रोष्णीपात्रादित्युक्तं नियन्ते । ३।८।६

● वचनादयः सस्काराः यज्ञवेदे समाहृताः । ३।८।७
● वचनादिमन्त्रकाराणां लेपोऽस्तिवहस्य मृत्वि-
कारित्वपत्तेः । १०।२।१।८।१०. भीको घृ. ७६० (४)
'अभिययन्त्य मृत्विधिकारित्वपत्ते उच-
' संस्कार-इतीनां
लेपः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वचनादिमन्त्रकाराणां प्रपत्नोपपत्तौत्तरः । स च यज्ञ-
मानस्य दृष्टे कर्तृत्वात्तत्र नास्ति किञ्च नोक्तवृत्तवचने
एव । वि. ३।७।२

● वचनवचनित्युत्थनयोः निर्हातनापितर्तृत्वत्वेन
कर्मत्वनाकाङ्क्षा । सु. ३।८ घृ. ७४

● वचननियेषः साधने- अर्पणवर्गस्य- वचनयो
पञ्च- अहर्षाधिकवचनियेषः । वाट घृ. २५.

● वचनपद्योत्रतत्पत्तां आधीयोभीतिरिति
अध्वर्युं सिद्धान्ति । या ३।७।२।६ घृ. १००८.

० अञ्जन-अभ्यञ्जन-चपनपापनानां बहुवचनमान-
केषु अहीनेषु त्रिव्यादिनिशिष्टेन एकैकेन पशयनेन पदार्थानु-
समये चपनानेषु । सोम. ५।२।२०.

० धपा धर्मपदाना । भा. १०।७।८।२३. ० चपयि
चतुरस्रत्ती यजमानः पञ्चावसैव धपा कर्ता । १०।७।
१९।६५. ० धपया प्रातःसवने चरन्ति अग्निष्टोमे
धपो मन्वीयस्य । ११।२।१।५. ० ' धपया प्रातः
सवने चरन्ति, पुरोडासेन मन्वीरिने सवने, अग्नेःसृष्टीय-
सवने ' इति वचन पद्यमन्ति श्रीणि सवनानि कर्त्तव्यानि
इति (गोपयति) । द्रुप. १२।२।१।२।२. ० ' धपया
प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडासेन मन्वीरिने, अग्नेःसृष्टीय-
सवने ' इति सवनीयपयोरिक्त्वेऽपि कालमेरेन विधानम् ।
वि. १।१।६।३. ० चपयायाः अर्णं आहवनीये विहितम्,
तस्यार्धं प्रतिषेधः योऽयं मातृप्रातःप्रतिषेधः वेदिकेऽपि ।
भा. १।२।१।६. ० चपानां वाजपेयस्यानां प्रयाज-
शेषेणामिषाणाम् नास्ति । ५।१।२।५।३३-३५. मीको.
पृ. २०८५. ' प्रयाजशेषामिषाणाम्नाशः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
० चपयायां प्रातःप्रातःपदार्थस्य नास्तिऽपि । संकर्म
२।५।१६. मीको. पृ. ६५३ ' अयानं प्राजा एक-
व्याहृते ' इत्यत्र अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपामिधानं अग्निमुद्वेषकोरुचस्येन । ५।१।
२।२२. मीको. पृ. २४४ ' अग्निमुद्वेषनेन उरुचस्येन
चपामिधानम् ' इत्यत्र अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपोत्सन्नतस्य आत्मरक्षणस्यप्रतिषेधः । सु.
पृ. ४.

० चपप्रचारापूर्व्यं पशुपुरोडासस्य वजः । भा.
१६।१।१।१, १५।२।१।२.

० चपानम् दृढवाद्येभ्यश्च पञ्चास्रचतस्रेण ज्योति-
ष्टोमे अग्नीषोमीये पद्ये । १०।७।९।७२-७३. मीको.
पृ. १२० ' अग्नीषोमीये पद्यौ चपानमित्य सवनेऽग्नेषु
पञ्चास्रतम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० चपाप्रपणे प्रतिबन्धात् नरोति । वि १०।७।८.
० चपाप्रपणी तन्नं देहदग्निनेषु पशुषु । १।१।५।
३८-३९ मीको. पृ. १३०६ ' देहाग्निनेषु पशुषु
कुम्भीतान्त्रयाधपणीनां तन्नाम् ' इत्यत्र अधिकरण

मी. को ४२८

द्रष्टव्यम् । ० चपाप्रपणी तन्नं न नानाहतीयेषु पशुषु,
यथा सोमामन्याम् । १।१।५।१०।४०-४१ मीको. पृ.
१९३६ ' तन्नं न कुम्भीतान्त्रयाधपणीनां ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० चपाप्रपणी तन्नं वाजपेये
सप्तदशसु प्राजापत्यस्यसु । १।१।५।८।३३. मीको. पृ.
१९३५ ' तन्नं कुम्भीतान्त्रयाधपणीनां ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० चपाप्रपणी-कुम्भीतान्त्रयाधपणीनां वाजपेये प्राजापत्य-
स्यसु अङ्गादिप्रपणाय तन्नाम् । १।१।५।८।३०.

० चपनाधिकरणम् । वैदिकसोमसवने सोमेन्द्रध्वजः
प्रायश्चित्तम् ॥

पानव्यापद्य तद्गत् १३।१।१२।३२ ॥

माध्यम्— इदं समाप्तमिति ' सोमेन्द्रं नर्षं निर्व-
पेच्छेच्छमानं सोमनामिनः ' इति । तत्र सवेहः,
लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सोमेन्द्रध्वजः उत वैदिक-
स्येति । किं लौकिकं सोमपानम्, किञ्च वैदिकम् ।
उच्यते । वैदिकं सोमपानं ज्योतिष्टोमे तद्विहितम् च ।
लौकिकं सोमपानं च सवनेषु दग्धस्येषु च पातुषाम्नायं
आसेत्तमाने सोमे । किं तापम्, प्रातःस्य प्रातःप्रातः
तद्वत् । लौकिकं वमने दग्धमित्युपैति, न वैदिके ।
उपरिही पूर्व, पक्षं प्रतिनिश्चितं । यथा उत गोपचरो-
नेन भद्रनात् लौकिके अश्रुतिप्रदे इत्युक्तम्, एवमिहापि
गोपचरोनेन धर्मं भवति ' इतिवयेण वा एष वीर्येण
इत्युच्यते, न. सोमं वमति ' इति । खेके धनुषाम्नायार्थ-
मानेति च मनेन विनष्टे धनुषाम्नायपदा इन्द्रियेण
स्युक्तिरप्यत्रते । यत्कालि वैदिके न दोषः स्यात् । तत्र
दोषः पातःस्य इति सव्याघोदिते निवृत्तिं नास्ति दोषः ।
यद्यपि दग्धते, तथापि पानक्रिया तत्र निर्वर्तित्वा, वृत्तौ
वचनार्थं इति न दोषः स्यात् । तस्मात् लौकिकस्य
सोमपानस्य व्यापदि नोवेन्द्रः स्यात् ।

चा— अयमपि अनात्म्यस्य एव । ' सोमेन्द्रं चयं
निर्वेषेत् यः सोमं वमति ' इति । तत्रापि पूर्ववदेव
अधिकरणप्रवचनपि विचालं । लौकिकसोमसवने स्वाम्ना-
यार्थं इति तस्मिन् ' यापने सोमेन्द्रध्वजः, उत वैदिके,
उत उभयवचनं । तत्र तद्वत् इत्यनेन चान्दोग्यस्यः

‘दोषात् त्विच्छिन्नैतिके स्यात्’ इत्यत्र वातिरित्यते । अपरा अधिनारण्यवमि सिद्धान्तरस्ये अभिप्रेक्ष्यदे-
ऽपि अतिरिक्तमे । केनचिद्विशेषेण पूर्वपक्षश्चकार । तत्रेह
ताम् वैदिनेन पानेन द्रव्यप्रतिपादनस्य कृतात्मात् न कदा-
चित् श्रेयं पुनः प्रतिगमाधानापेक्षाऽस्ति इत्यर्थेन इष्टि-
विधानम् । लौकिके तु यमनेन स्वात्माने रक्षणमुपा-
भवात् इन्द्रियेण वीर्येण च व्युद्धिः समाश्रिते । न जलौ-
दरवत् अन्यन्तासमानता । तत्प्रयोगे च श्रममाणा उष्टिः
तत्समाध्वर्षेण निराश्रयते । तस्मात् तत्र स्थितिः ।

दोषात्तु वैदिके स्वाध्यादि लौकिके न दोषः
स्यात् । ३३ ॥

भाष्यम्— वैदिनस्य पानस्य स्वातदि भवितु
मर्हति, न लौकिकस्य । कस्मात् ? दोषात् । दोषसव-
न्धोऽन भ्रूयते ‘इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्युध्वते’
इति । लौकिके पुनः शानुषाभ्यासस्य क्रियमाणे न
किञ्चित् दुःश्रयति । यमनाथैर हि तं पिबन्ति लोके ।
अथापि अयमर्थवादः, तथापि फलकल्पनापविहारस्य
वैदिके एव इति कल्पना न्याय्या ।

चा— तैर्येण वैदिनत्वामान्यादिभि (रेतुभिः) ।
वैदिके मरुति इति कस्मात्तु च्यते ? न हि यमने वैदि-
नस्य समवृत्ति, अचोदितत्वात् । अतो य एव दोषो
लौकिकमात्रेण हेतु स एव इह वैदिनत्ववशत्वे स्यात्,
उच्यते, ‘सम्यग्जरजरुपात्वा प्रतिपत्तिर्विधीयते ।
सद्व्यापदि प्रधानस्य न भवेत् श्रवणं फलम् ॥’
न च तात् लौकिककथनाद्यदि दोषोऽस्ति, यमनार्थ-
मेव पानात् । अथापि मरुति, तथापि वैयर्थेनैव तस्य
प्रतिगमाधान इति न वैदिनोपास्येष्टा । वैदिने तु पाने
सम्पन्नस्य तादात्म्यं जरणन्ता प्रतिपत्तिरचारिता । स च
यमनेन न्याय्यते । ताश्च प्रधानस्यैव गुणात्तादात्ता
तत्समाधानात् इति विशयते । अथ तु अयं फलार्थवादः,
तत्र सुतरा फलकल्पनामगात् लौकिकादिभ्रूचिर्गम्यते ।
वैदिके तु यमनेन पानेन प्रत्यादिम् (प्रत्यादिनम्), तेन
पत्ररसस्य इति च सुतरा संशयः ।

चा— ‘तत्रादिदोषात्तु भयोर्दोषाद्वा लौकिके
भवेत् । दोषो द्वात्रासि यमनाद् व्युद्धिरिन्द्रिय-

वीर्ययोः ॥’ एव मते, नूनम् । ‘लोके हि यम-
नाथैव पानाद् दोषो न विद्यते । सम्यग्जररु-
पर्यन्तं वैदे पानं विधीयते ॥ वैदे तु ऋतुवै-
प्यात् समाधिसोपजायते । अपेक्षितार्थता तत्र
प्रायश्चित्ताद्यर्थेभवेत् ॥ अपेक्षितविधिर्यावानन-
पेक्षितचोदनात् । तेन क्रवद्भवेद्येष्टिः फलं चैवं
न कल्पयते ॥’ ३।४।१६.

सोम—मूत्रार्थस्तु—सोमनामस्य स्वातदिरी ४४-
प्रतिप्रदेष्टव्यविकरणपूर्वपक्षवत् लौकिकी एव निदि-
मिति ।

के—दृष्टान्तसंगतिरत्र ।

चि— ‘सोमनामिकलौकिके वैदे नेन्द्रियकल्पनः ।
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो यमने विहितश्च ॥, अतो
यमनाथैव लोके पानं श्रुतो पुनः । अल्पस्य लो वाति-
दोषसाम्ये भवेद्यः ॥’

भाट्ट— यनात्प्यैव ‘वि ता एष इन्द्रियेण वीर्य-
धने (दोषात्पानेन च्यते) यः सोमं वमिति, य
सोमनामी स्यात् तस्मा एतं सोमैतं दृष्टमात्रं न
निर्वपेत्’ इति श्रुता इष्टिरिति वैदिकस्यैव सोमस्य वने
भवेत्, न तु लौकिकस्य । वैरूप्यगौरवादिभयेन क्वापि
सोमस्यैव उभयार्थस्य ताददनुपपत्तेः । न च अथ-
प्रतिप्रदेष्टव्यत् दोषनिर्वातार्थत्वकल्पना लौकिकस्य-
त्रिपयत्तत्त्वात्, यमनकल्पस्य कार्यवाहिकस्य इन्द्रि-
वीर्याभ्यात्तव्युद्धिरूपस्य दोषस्य वैदिनसोमस्यैवोपि
न्यायमानत्वात् । तत्रिर्वातार्थत्वरूपं प्रत्यक्षं विप्रत्यक्षं ।
वैरके यमनार्थतयैव सोमपाननिश्चानात्, तस्य इन्द्रि-
दिनाद्यकृत्वानुपपत्तेश्च । अतः इन्द्रिणीर्वादिरेव
लक्षणाया ऋतुवैगुण्यस्यैव क्वात्तानात् तत्रिर्वातार्थ-
मेव सत्या इत्ये. युक्तम् । आपने च ‘मा मेऽवाह-
नानि अति मा. ’ इत्यादिमन्त्रार्थात् सम्पन्नरुपात्तयैव
भक्षणस्य दोषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेः कान्ते ऋतुवैगुण्यम् ।
अतश्च अथदानवत् यमनस्य वैपराभावेऽपि तैः
अस्मिन्कतुविदोषाद्वात् अतिरिक्तम् । १६.

मण्डन— ‘पेटोत्पाने यमने चरु. स्यात् ।’
जौहर— ‘वर्माद्भयमेव यति. ।’

● वमनेष्टिः (३।१।२।३२-३३) 'सोमेन्द्रं च ह निषेत्' य. सोमं नमिति' इति यच्छब्देन इष्टियमनयो. समानवृत्त्यनिर्देशात् यजमानवमने एवेष्टिः । सु. प्र. १५।१२, ● वमनेष्टिः । सोमेन्द्रं कर्म वमनोपस्थापित-कर्माङ्गत्वा अनुग्रहप्रदेयं योमनाग्निं उपकरोति, यजमानस्यैव च तथा उपकृतुं शक्नोति नर्त्विजम्, तत्रश्च यजमानार्थेन सोमेन्द्रस्य कर्मणा यजमानकर्तृकत्वात् तस्य च वमनसमानकर्तृकरनिर्देशात् (निषेत् यः सोमं नमिति) यजमानवमने एव सोमेन्द्रं कर्म । प्र. १५।१३, ● वमनेष्टया वैदिकधोमयमननिमित्तकत्वं अर्धनाद-प्रामाण्यार्थिनम् । प्र. ६६ .

● वमनत्रिरचनयोः (सोमस्य) प्रायश्चित्तान्मानम् । पा. ३।१।१।२६ प्र. ७८५ .

॥ वरमद्य करोतः श्वो मवृत्तदिति न्यायः । न्यायोऽनं सद्विषयवृत्तुस्वरूपवेधेषा अल्पमूत्रवमनु-वराविषये प्रायश्चिते । साहस्री. ६७३.

॥ वरं सांश्रयिकाभिप्रादात्सांश्रयिकं. कार्यापण इति न्यायः । सुरार्णोनामश्रयिकशतारमनाश्रयिकादसाग-विषः कार्यापणो वरम् । कार्यापणं नाम राजतपरिमित-रूपस्य 'इदेषा' इति गणतस्येति । न्यायोऽप्य सद्विषय-वृत्तुस्वरूपवेधेषा अल्पमूत्रवमनुवरविषये प्रायश्चिते । साहस्री. ६७६.

● वरः नाम—'गौरं वरोऽतिररः, अग्नौ वेतुर्वरोऽतिररः, अरोऽनहुकः वरोऽतिररः' इत्यास्तस्य-कार्षोको वरत्तत्रागो द्रष्टव्यः । सोम. ३।८।१.

॥ वरगोष्ठीन्यायः । गोष्ठी गार्गोऽनेका वर्य-सिद्धयन्त्रे 'गोष्ठी धमा' इत्यत्र. । धर्मोन्मत्तात्प्राप-त्वान्नियेष इति । वरगोष्ठी गौष्ठी वरगोष्ठी । तत्र यथा वरयधूमन्पूनामैकमथे विगह्यदिरूपमेकं वरं विषयाग्ने इत्या प्रश्नोऽपि । साहस्री. २०.

॥ वरपात्राय कन्यानरणमिति न्यायः ॥ न हि वरपात्राय कन्यामुद्गाहयन्तीति न्यायः ॥ इमिमी कमानविषयको समानार्थको एवो हि अग्निशान्तराशादि-धमात्राया अधीश्वरदिति वत्तु न वरणीकमियेवं तल्पं प्रश्ने । साहस्री १५३, १५८.

● वरदानस्य अल्पसुर्मता अविषयवत् स्वयमावृ-णोपधाने । 'य एता इष्टकामुषदत्त्वात्, य नीत् वरान् दयात्' इति । वि. ३।६।२.

● वरच्छः नाम धान्यं अविषयं तस्य प्रतिनिधात-व्यम् । भा. ६।२।६।१० .

● वरं अयत्ताप्रकृतानां प्रवर्तनार्थमप्यर्थनम् । वा. ३।७।१।२५, ● वरं अयत्ताप्रकृतानां प्रवर्तनार्थमप्यर्थनम् (ऋतिरजः) उत्पादयत् दृष्टार्थं नविष्यति । ३।७।२६। ३३ प्र. १०५७, ● वरणम् । ' ऋतुप्रैषादिभिर्गुणैते ' इति येषां शान्ताया वचनम्, तेषां तैरेव मन्वेवंरणम् । संकर्म. ३।१।११. मी.सो. प्र. १२४४ " ऋतुप्रैषादि-भिर्गुणैते " इति येषां " इत्यत्र अधिरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात् स्वर्मत्वात् । १।०।२।१०।३५ ॥

॥ वरं शान्ताया वचनम्, तेषां तैरेव मन्वेवंरणम् । संकर्म. ३।१।११. मी.सो. प्र. १२४४ " ऋतुप्रैषादि-भिर्गुणैते " इति येषां " इत्यत्र अधिरणं द्रष्टव्यम् । ॥ वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात् स्वर्मत्वात् । १।०।२।१०।३५ ॥

● ' वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् ' (१।०।२।१०। ३५) । अण्वर्थादयो रीक्षावाक्ये अशुद्रते इति वरणमरणे कर्तव्ये स्थानम्, तत्र ' वरणमृत्विजा ' इति निवृत्त्योः । पा ३।७।१।६।३१ प्र. १०५८.

● ' वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् ' १।०।२।१०।३५ । एते ऋत्विजा स्वकर्मत्वेन वरणस्य आरम्भार्थेऽप्यतेः आत्मनि च प्रार्थनात्वरणयोर्गोमात् एते वधे नास्ति । सु. ३।७ प्र. २५. ● वरणमृत्विजा किं अवयवमुद्दिश्य सनुदायमुद्दिश्येति । किं पुनस्तं युक्तं सनुदायमुद्दि-श्येति । तथा एति अविष्येन कर्तुं, कर्म निर-त्ते । भा. १।१।१।२।५। वरपुच्यते सनुदायमुद्दिश्य वरणमिति, तदुक्तम् । वरणमिति मेदेन कर्तव्यम् । एदेकस्य मेदेन वरणम् । दुपू. ● वरं ऋत्विजा प्रश्नो (ज्योतिशोमे) आत्मनार्थं दृष्टप्रयोजनम् । भा. १।०।२।१०।३६, संकर्म. ३।२।१. ● वरं

नस्ति क्त्वं दवाच्यप्रकृतुः इनाभिमुक्त्वापिद्वयै विधीयते ।
 सु ३१७ पृ ३५ * वरण च प्राक् वर्म
 प्रवृत्त । तत् अण्यग्रमाणदिनेपरवात् तन्म । तेन
 आनता सर्वाया भवति । गजकूले । (इति भाष्य
 मतम्) । यानिकमत तु वरण वैदिक प्रतिष्ठम पृथक्
 कर्तव्यम्, ऐन्द्रिक तु वरण तत्र स्यात् इति । भा
 ११।८।२।५ * वरुण चिकीर्षुर्मन्वान वरणीयेभ्यो
 प्राज्ञेभ्य स्वेम द्रूयात् । 'देव्य होम प्राह' इत्या
 पस्तम । सोमभिधानप्रकारश्चान् कल्पे दृशित
 ' श्रेतिश्रेतेनाग्निश्रेतेनस्वन रथतरपृष्ठन गवा द्वादशगणत
 दक्षिणेनाह यन्वे, तत्र त्वमुद्रता भव' इत्यादि । वि
 १०।२।१६ * वरण ऋणौकमेव दास्य कर्तुं वायवा
 महत्सर्पमपि स्वदृष्टान् च । वा ३।५।१८।४६ पृ
 १०१६ * वरण नाम सुकरापुर सर 'अग्निहोता'
 इत्यादिमन्त्रेण प्राज्ञाणप्रवर्तना । वरणकाले च यजमानेन
 श्रद्धाभय सौम्याभिवाच कर्तव्यम् । वि १०।२।११
 * वरण निरुदयपुत्रये होतृमैत्रवरुणयोर्दशे । सरुप
 ३।४।१३ मीको पृ २३७१ 'निरुदयशुभये होतृ
 मैत्रवरुणयोर्दशोत्तरमम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
 * वरण प्रकृतौ त्रि धनमान उत परित्रयार्थ इति न
 पर्वीयम् । मन्त्रवत् निरुदय इति इतरा धन
 भाषणिति । न । प्रकृतौ आनमनाथ वरण दृष्ट
 प्रयोजन इति न शक्यं अष्टा कल्पितुम् । (नियमा
 दृष्ट तु भविष्यतीति) । भा १०।२।१०।३४ * वरण
 धार्यन्त्ययम् । सु ३१७ पृ ३६ * वरण भविष्य
 हानमुत्तनेतोत्साहजनार्थम् । अत्र एव वरुणकाले
 ' कश्चित् कस्याप्यो दक्षिणा ' इति कर्त्तव्या प्रथ ।
 वरण मने द्रष्टव्यं वानरात् । वि १०।२।१०, * वरण
 मरुदितृस्यै चोदकप्रणम् ' नार्थं कृतीने न होतरा '
 इति निषिद्धम् । एत वरुण प्रतिरिक्तामङ्गनातमनुष्ठय इति
 पसुदास । १०।८।१० * वरण वपट्कर्तृणामिदं अग्नी
 पोमीय पत्नी ' सप्त युणीते ' इत्यनेनोक्तम् । सरुप
 ३।८।९ मीको पृ १२३ ' अग्नीपोमीये पत्नी ' सप्त
 युणीते ' इति गण्ट्कर्तृणाव वरणम् " इत्यत्र अपि
 वरण द्रष्टव्यम् । * वरण वपट्कर्तृणा सप्तानामपि सौकिन्वा

वाचा, अग्नीपोमीये पत्नी । सरुप ३।८।१० मीको
 पृ १२३ 'अग्नीपोमीये पत्नी सप्तानामपि वरण सौकिन्वा
 वाचा ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

॥ वरण मन्त्रे नास्ति ॥
 ' वरणमुक्तिजामानमनाथत्वात् मन्त्रे त स्यात्
 स्वर्भर्त्वात् । १०।२।१०।३४ ॥

भाष्यम्— सति द्वादशाहप्रभृतीनि सर्वाणि ' इदं
 शाहमुद्रिकामा उपेतु ' इत्येवमादीनि । अस्ति च
 प्रकृतौ पौतिश्रेते वरण 'अग्निं होता सभे होतृ,
 होतस्व मे होदाऽसि इति होतारम्' इत्येवमिति
 इति । तत् सन्नेषु सदिद्वये किं कर्तव्यम्, वेति । उत
 एतवत्र पराथय किं प्रकृतौ धर्ममान वरण उत परी
 क्तव्यमिति । यदि धर्ममात्र प्रकृतौ, सन्नेषु कर्तव्यम् ।
 अथ परित्रयार्थम्, न कर्तव्यमिति । किं प्राह
 'मानवत नियमवच्च इति इतरा धर्ममात्रम् । तस्मात्
 सन्नेषु कर्तव्यमिति । एव प्राप्ते, नूनम् । वरुणमन्त्रेण
 सन्नेषु न स्यात् । न कर्तव्यमिति । स्वार्थं चि श्रेते
 कर्म । न च कश्चिदात्मानं कृतीते । प्रकृतौ च धन
 मनार्थं वरण दृष्टप्रयोजन इति न शक्यमदृष्टं कर्त्तु
 उम् । तस्मात् सन्नेषु वरण न स्यात् इति ।

(' अग्निं होता, चारुलो मेऽनयु । चद्रमा मे
 वरुण पञ्चो म उद्राना, अश्वानो मे हस्तम्, कृते
 मे क्षेत्राश्विन, रथमो मे चतुर्थाश्विन ' इति पद
 विश्रवाश्रणे । के)

शा— ऋतिश्रेते वरण कर्त्तव्यतामाननात् अग्नि
 होता स मे होतः' इत्यादि । तत् सन्नेषु कर्तव्यं नैति
 संशये चोदकानुग्रहाय कर्तव्यं कर्त्तव्यवर्तयं च इव प्रकृतौ,
 तत्र मन्त्रेऽपि यजमानेषु आश्वातसम् ' ये यजमानस्त
 कर्त्तव्य ' इति वचनात् । अतो उद्गाथोवात् कर्त्तव्य
 वरणम् । नैवम् । धान्यार्थं तत्र प्रकृतौ इत्यम् । न च
 अत्र यजमाने वरणेन आनन्वितं यत्, अग्नेऽर्थनेपत्
 कर्त्तव्यम्, ' कर्त्तव्यवर्तयपि यजकर्त्तव्यम्, तत्र प्रकृतौ
 वरणविधानात् तद्द्वारेण आनतानमेव । सन्नेषु तु वरणस्य
 अर्थनेपत्त्वात् निरुदयवर्तयवर्तय न विरुल कर्त्तव्यम् ।
 अर्थवर्तयवर्तय न भविष्यति । यदि तु कर्मवर्तयवर्तय

अथ ऋत्विज्यस्य तपो त्रयेण अथ चरणमन्त्रेषु अगव्य
न्यथात्तम् । वे द्वि त्वायं जुषांसा न कर्मसग मरन्ति ।
तेन अन्त्रतिगिरैरेव सप्त कर्तव्यमिति चरणमिष्टिनि ।

मोम— यथा शेषप्रमाणमन्त्राचरन्तु कर्मस्य तथा
चरणमपि इदुत्तियते. संगतिः । मूर्त्तार्यस्तु— स्ये चरण
न म्थान् तस्य ऋत्विगानन्यथैतान्, स्वार्थकर्मोच्यत्
ममस्त । नत्र पञ्चमानना एतयेव आनन्यादिति ।

दि— 'ऋत्विजा चरण स्ये कर्षं नो यः, इम
श्रेमस्त । कर्षं, मैत्र स्वर्गमेवत् कर्षार्था प्रज्ञो
वृत्ति. ॥' इति ।

भाट्ट— परित्यक्तञ्च चरणमपि ऋत्विगानन्यथे-
रान् तये न कर्षमेव । नहि तददृष्टमपकृत्विक्तमप्यथंश्च,
ऋत्विजस्य अदृष्टमप्यथे प्रमाणाभावात् तृतीये शक्ति-
त्वात् (३।७।९) । न न ऋतुपुत्रासररत्तत् स्पन्दना-
दप्यथं, प्रमाणाभावात् । सिद्धन्ती वैश्वानरि जप-
मन्त्रे शिष्यद्वैतार्थे कथ्यते इति विवेक ।

मण्डन— 'न स्ये चरण मीत् । '

मंस्तर— 'स्ये चरणवाचनम् । '

● चरण शोभायं औचरकथ्येऽस्ति एव, न तु तुत्या
काले उच्यते । सकर्षं, ३।७।१८. 'शोभायं चरण
औचरकथ्येऽस्ति' इत्यत्र अधिहरण इष्टम् । ● चरण
श्रीविच ' चरुशो चरुत् कुशांश्च भावुचरं चरुत्वात्-
संश्लेषे' इति ऋतुशोकात् अमिषोक्तान्तर्याम्यवस्था केरु-
शपनायं भारती, तत्रश्च शोभाश्रुते अत्रभूये अति-
देवात्मान होतृरस 'न होतार वृणीते' इत्यनेन पशु-
रन्त्ये । श्रीविहस्त चरणम् अद्भ्यस्तवाचरेते तु औच-
रकमितेन अतीरेमिहस्य बन्धेय प्रकल्पनात् एतु-
दागानुपपत्ति । उच्यते च अत्रभय आरुं तथोपि
आश्रमभवात्पर्यन्त प्रमाश्य होतृरन्तर्य वरुंदाणे
नेकपुत्रम् । भाट्ट. ३।१।१७. ● चरण होतृ म्नेति-
शोभे एतितेषु कर्मसु कर्तव्यम् । ३।१।१८।१६-१८.
'होतृणां शक्ति म्नेतिशोभे' इत्यत्र अधिहरण
इष्टम् ।

● चरणान्यपि च यान्द्रुति विप्रने ' एतस्यैव
पुन. श्रुति ' (३।१।२।२) 'तुगध्यापूर्वस्योमे' (३।२।
१।२४) इत्येवम् । वा. ३।७।१।२४ पृ १०९०.

● चरणकाले आश्रयेन यजमानेन तेषामुक्ति
' अनेन मा रात्र्युत्पन्ननेन कर्मसमुत्पन्नेन वाचयत'
इति । चरण च प्राग् कर्मप्रवृत्ते. । (इति नाप्यनन्व ।
वाचिकशास्त्र नैतन्मन्थते) । मा. ३।१।१।२४.

● चरणपरमः ऊर्ध्वंमुत्तमदि' होतृरेव न सर्वेषा-
मृत्विजाम् ॥

' आर्षेनमूर्त्वंगु होतार वृणीते' इत्यत्र निर्धारमान-
मूर्त्वंगाम्नासन्मूर्त्विजस्यस्यैव प्रकरणपरं । चरणस्यैव
वाऽप्य धर्मः । होतृद च वहनसाधनकारित्वत्परम् ।
तेन सर्वेषां निवृत्तानामूर्त्वंगाम्नासन्म् । इति प्राप्ते,
' होतार वृणीते' इति वाचकान्तरेणैकत्रात्रयाधोर्ध्व-
जान्नासन्निशिहोतृरन्तर्यविधानाय सर्वत्रियवर्णधर्म ।
सकृप ४।२।६

● चरणवादः । सकर्षं, ३।७।१-१४.

● चरणत्रिधय - ' वृत्तार्थं वृणीते, होतार वृणीते,
उदात्तार वृणीते, अन्तरुं वृणीते' इति । भा. ३।७।
१।२४, 'चमत्स्वपुंरु वृणीते' । ३।७।१।२६,
' शान्तिवामुपनिषत् ' । ३।७।१।३१८

● चरणवाचकस्येव प्रवृत्तधित्वात्तपि एतन्-
व्यतिथि न्याय । यथा- वाच्यो वृत्तार्थिः प्रवृत्तस्य
वाचात्प्रवृत्ता इति अत्रमन्त्रमन्त्रे प्राप्ते मोक्षमेव लभते,
एतादृशविशेषस्य महत्तरिति । माहृत्सी. ७८७.

● चरणान्तर्येन आर्षप्रतिष्ठाया नृत्त एव प्रायो
न श्रेष्ठप्रतिष्ठाया वृत्तवृत्तिः । चरणवाचिकरान् ।
३।७।१।८-९.

● चरणे वागहन्नाप्यपि चरणमिति च । भा.
३।१।१६.

● ' चरणवृत्तीत ' इति ए उच्यते चरणेण यो
वृत्तीतो भार्ग, पस्तोद्व चरणवृत्ता गयति । चरणे-
मित्येव शेषे तद् प्रतिष्ठम् । भा. ३।१।१।२९.

● चरणमह चरैतद इत्यपि । चरणमः. ६।३.

● वरुणप्रवचनस्य चन्द्रस्य ज्योतिरामित्वेन लोकं प्रसिद्धत्वात् यस्य जगत्पृथुया उदरं श्रयति वषते च वरुणारणेन जलोदयोगं शरीरगत्यात् वरुणवर्षीत इत्युच्यते । सु. पु. १.११३

● वरुणदेवता ज्योतिरोगप्रदा । वि. ३।१।१५

● वरुणप्रधासो नाम ज्योतिरोगः । वि. ३।१।१५

● वरुणप्रधासा द्वितीयं पदं चातुर्मास्येषु । वि. ७।१।३ वरुणप्रधामै वर्षासु यजेत (चातुर्मास्ये) । भा. १।१।३ ३।१।३ ● वरुणप्रधासानां एकश्चाप प्रयोगः, एककाल्यात् समानोपक्रमोपसहाय्ये च । भा. ३।१।३। १.१।४५

● वरुणप्रधासानां प्रावृषि अतुष्टाने 'सृष्टुप स्तृषि दिग्भिधायत्तु' इति विधिः । सु. पु. ३।१।२२ मीमोषे पु. १६९३ 'चातुर्मास्येषु वदि प्रावृषि यजेत' इत्यादि अश्विनरुण इत्येवम् । ● वरुणप्रधासोषु यामि न यनादितुनविघ्नं दक्षिणैर्हार्दिनस्य मरुत्कारयस्वार्थे । भा. ७।१।३।२१ ● वरुणप्रधासोषु अश्वर्युष्यतिप्रधानो विद्याभेदेनावुष्टाने तत्तदङ्गत्वं निर्वापादिषु पृथक्त्वं तयात्, न तु तन्मम् । वि. ३।१।१५

ॐ वरुणप्रधासोषु अश्वर्युष्यतिप्रधाना वसुणा नन्त्रम् ॥

वसुभेदस्तथेति चेत् । १।१।२।१०।४४ ॥

भाष्यम्— उत्रैव चित्यते किं कर्त्तव्यं भवेत्त उक्तं न विमिति । किं प्रातः ? कर्त्तव्यं भवेत्त उक्तं । अथान हस्तिना साङ्गानां कर्त्तव्यं चरते विहारे प्रचरित्वयम् । इत्येदक्षिणे । एव वषादेशं साङ्गानि प्रधासनि कुर्यानि भवति । तेन उत्तरवैहारेका कर्त्तव्ये पृथग्भागं विशेषा दक्षिण विहारे नोपजुर्नति । तस्मात् कन्तव्यं भवितव्यम् ।

न समनायात् । ४५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अङ्गवर्त्तुभेद इति । किं चिदं । एतेन कर्त्तव्यं स्यु । कुतः ? समनायात् । चन्नेन हि कर्त्तव्यं समन्वयत्वं चातुर्मास्यानां यत् कर्त्तव्या पर्वणिवत् इति । सङ्गवषट्वे चोऽपि सति अत्र यत् एतं कर्त्तव्यं संवप्यते । वरुणप्रधासानां च तदवयववत्त्वं पदमित्यसिचनोऽस्युपगम्यते । एकश्चाप वरुण

प्रहागन्तुं प्रयोग एकवाग्व्यात्, समानोपक्रमोपसहाय्यत्वात् । तत् यानद्वचनं तादृशैश्च भेदेन कर्त्तव्यं नाप्यदति । न च कर्त्तव्यं भेद उक्तं । तस्मात् क्वचनं भवतीति । एतेषु स्यात् । प्रधानभेद उक्तोऽतुष्टोऽप्यङ्गानां भेदोऽस्युपगम्यते । कुतः ? अङ्गानां प्रधानत्वान्त्वत्वात् । यथैव हि प्रधासादीनां मरुत्कार्यत्वात् भेदेन विद्या, एवमङ्गभूतत्वात् कर्त्तव्यं प्रधासादिषु समानं भेदोऽश्वर्युष्यते इति ।

ततो यत् । अङ्गानां विशेषोऽपि सव्ययथाजातीयोऽप्यस्य अङ्गस्य उपकारोऽव्ययथाजातीयोऽप्यस्य । प्रधासादीनि अङ्गानेनोपकारस्य धेनो उपजुर्नति । चिदङ्गीति वागद्वयत्वात् । अथपि अश्विनरुणसंस्वरद्वारेण । एते वागदेशादिविद्यारभेदात् भिद्यते । कर्त्तव्यं विद्यारभेदात् उपजुर्नति । तेन ते देशभेदेऽपि सति अङ्गानेनोपकारप्रत्यभिज्ञात्तन्मन्त्रवियोगिर्वापि अङ्गवर्त्तुवनि वतुमानं च भिद्यते । क पुन प्रातः उपकार इति । होवा तन्मन्त्रे गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो वा अनुवापय वचनं वरुणयन् वागम्य कर्त्तव्युच्यते । शकनोति तद्वत् परिषत् एव सामीप्यात्तन्मन्त्रं वाग कुर्वन् कर्त्तव्यं प्रतिप्रस्थातारपि संज्ञेयवितुमिति । अथैव भिद्यते । तथाऽऽश्वीनं समानं वादुत्करेऽस्य उक्तं रियत् एव प्रत्याश्रयणेनोभौ कर्त्तव्यतुष्टीतुम् । एतेऽस्यपि न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणोऽवस्थितो इव योराहवनीययोः समानं वादुत्करे देवस्य न एतेऽस्य दक्षिणं स एव दक्षिणं च दक्षिण इति तन्मन्त्रं कुर्यात्तुष्टवयवस्येन अतुष्टवचनेन च सन्तोषुः कर्त्तव्यं तुष्टीतुम् । अतस्तस्याप्यभेदः । अङ्गवर्त्तुवनि यानोऽपि वचनात् उक्तं एवत्वेदोप । तस्मात् कर्त्तव्यं तन्मन्त्रम् ।

सिद्धदर्शनाच्च । ४६ ॥

भाष्यम्— सिद्धं भवेत्तर्त्तव्यं इति । 'प्रवचनं पदं दक्षिणा इति' इति दक्षिणैक्यमाह । तदेकवर्त्तुवनेन उपगम्यते । अथवा दक्षिणाभावाच्च सावयेषु । तत् अवाहावेन यावन्विष्पति । न शक्यते सावाहाय्यं, अथवा इति । विशेषात्तद्व्युत्पन्नत्वात् । उपादेयत्वे

चेदित्वस्वेकनं विप्रकृतम् । उरुनात् उखिगैस्त्वम् । तथा च तन्न कर्त्तव्यः ।

वेदिसंशोगादिति चेत् । ४७ ॥

भाष्यम्— अथोच्येत वेदियोगो होतुः श्रूयते 'अन्तर्वेद्यः पादो होतुर्भूयति, नहिर्वेद्यः' इति । एरुश्व होतुः पाद उभयत्रोपरनुमसमर्थः । उरुमात् कर्त्तुमेदः ।

न देशमाश्रयत्वात् । ४८ ॥

भाष्यम्— नैतदेष्टम् । पश्मात् । देशमानवात् । नाम होतुः पादो वेदेरुपकारार्थेनोपरिदरको ! किं तर्हि ? देशमाश्रमेतद्विधीयते । नहिमद् देशो होतुः खानाम्, यत्र अन्वैकः पादोऽन्तरे मरुति नहिर्वेद्य इति । हुतः ? एकराकशरत्वात् । एकमिदं वाक्यं युक्तम्, सनिष्यतुप्रशद्वेदार्थतयाच । यदि च होतुः पादो वेद्यज्ञ-त्वेनोपरिदरको, एवसिमप्रत्तरेदिमिदिते हुतः श्रुत्यर्थे इति द्वितीयान्वयिभक्तः स्यात् । गोऽपि विधायां वेद-वेद्यम् इति । कथं पुनरेतौऽन्तरेदीस्तुके द्वितीयोऽपि तत्र प्रकथ्येत, अस्मिन्निदरत्वात् । यदि द्वयोर्न्तर्वेद्यन्तः प्राप्तिः स्यात्तत्र एरुश्व वचनं द्वितीयविहृत्यर्थम् । न चास्ति प्राप्तिः । उरुमात्तत्र मरुत् । तस्य च वाच्य-मेदः । अथ तु देशविरोपविधानार्थमेतत्तत्तत्तत्ताभ्या उभाभ्या समूय क्रियत इत्येवार्थत्वात् एकराकशरमुप पठम् । तस्मात् होतुपादो वेदेरुपकारः । अतो नोमपन रिषेचः ।

आ— कर्त्तुं इदानीं तन्त्रज्ञायां चिन्त्येते । न अत्युत्तमिप्रस्थातारो वचनादेव निदास्ये व्यवस्थितौ । यदा होतुः आग्नीश्व किं विहायमेदेन उत तत्प-मिति । तत्र वेदमेदेन प्रयोगोक्तिप्रचयत् प्रयोगेद्वा-भूतानां कर्त्तव्यामपि मेदः स्थानं । नैवम् । अस्यार्थे मेदे तैरेव उभयत्रापि कार्यविदे । दर्शितं च कार्यसिद्धिः भाष्ये वचनाच्च 'चातुर्मास्थाना पञ्चद्वित्वं' इति । विहायद्वयमिमानं हि इदं पञ्चद्वित्ववचनम् । न हि एतेनमिन् विहाये पञ्च पञ्च सन्ति । वचनादेव विहायदेव अत्युत्तमिप्रस्थातोः व्यवस्थितत्वात् । तस्मात् तन्न वक्ष्याद्यः ।

सोम— पूर्वाधिकरणे वेद्यमेदं नयत्वात्तत्र चिदं मेदप्रयोगमेदं उपनीय एतदधिकरणमप्युच्यतेः संगतिः ।

वि— 'कर्त्तुमेदो न गा तन्न मेदः व्यवहृतेष्वप्यत् । पञ्चद्वित्वमनवात्तैर् रसोक्तव्या व्यास्थितिः ॥'

भाट्ट— तत्रैव अत्युत्तमिप्रस्थातारो वचनात् व्य-स्थितौ । यदा होतुः आग्नीश्व किं मेदेन उत तन्नेनेति चिन्त्याया वेद्यमेदत्वात् तत्रवेद्यमन्यवर्षाप्रयोगमेदावगतेः प्रयोगेद्वाकर्त्तव्या मेदः इति प्राप्ते, सत्यपि प्रयोगमेदे तैरेव कर्त्तव्यः । यदा होतुः कार्यसिद्धे तस्मिन् वचनात्तानावृत्तौ प्रमाणात्तत्र मेदेन वक्ष्याद्यः । न ह्यन्येदाव्य-तुरेतिद्वयनप्रसिद्धि, अवशं उदुनगेथेन अद्याना तन्नि-तावगतेः सत्यपि त्रियोपे रैरुचविविहारे एव पदार्थाः कर्त्तव्याः । अत एवोपयोगेनवेद्यवत्त्वेऽपि नाग्नी-कर्त्तव्यप्रथाधारणादीनां मेदेनानुष्ठानं न या तदर्थमाग्नी-मेदः, वदुनगेथेन उरुमात्तत्रोपकरणं च एव तैरेवा-ग्नीश्वेण कर्त्तव्यं प्रत्याश्रयत्वादिभिरुपकारविद्यैः ।

आश्रयकी चेत् रीतिः अन्तर्वेदिकं यथाश्रयान-पदाशेषु । न हि तथा वेदेनैदावृत्तिरिति, वेदावृत्तारक-तानानेनाश्रयो प्रमाणात्तत्र । उरुमात्तैरेव कार्यविदेश्च । अत एव यान्निदरत्वादी प्रवृत्तान्तरानुत्तमिप्रस्थाव । न च तदर्थमाग्नीप्रमेदः शङ्क्यः । 'चातुर्मास्थाना पञ्च द्वित्वं' इति वचनेन उरुमात् । नतकर्त्तव्यवर्षात्तु तु नैव कश्चिद्विरोधः । विहायद्वयमिमानं प्रत्येन मद्यगा तन्नेन उभयोपकारप्रदायंरुपयोगेपयोः । एवं होतुपदाशेषु । न च तस्य 'अन्तर्वेद्यः' शब्दो मरुति नहिर्वेद्यः' इति वचनेन वेदिदेशस्य अन्तराश्रयतेः कर्त्तव्यताप्रसिद्धे इति वाच्यं 'अर्थमन्तर्वेदि मिनेति' इतिवत् वेदाविरोधव्यापक्या गार्हपत्यपुरोधापन्यैव तत्र विषेयत्वात् । अस्तु वा कथमिदं चिन्त्यापन्त्याऽपि प्रवृत्तव्येव कार्यविदेन पदार्थावृत्तिः कर्त्तव्ये वा ।

मण्डन— 'न तयोः कर्त्तव्यता ।' तयो-व्यतिरोचनविहायः ।

शंकर— 'कर्त्तव्यं तयोर्मतम् ।'

● यद्यमपासेषु अत्राप्य अर्थकर्म प्रदानमित्यर्थः । न प्रतिपत्तिः, नापि वाक्याभिधानात् विवक्ष्यं । वि.

११२।१० * वरुणप्रघासेषु अवभृथ प्रघाताद्गणो
 देशमेद 'अम्पत्रभृथ चरति' इति वचनात् ।
 भा ११।३।१।१ * वरुणप्रघासेषु आभृथभूमिक
 कर्मा तस्य विधानम् । ११।२।१।६३-६६ मीमो
 षु ७०१ 'अवभृथघर्मकर्मोत्तरम् वरुणप्रघासेषु
 विधानम्' इत्यत्र अतिक्रम दृष्टव्यम् । * वरुणप्रघासेषु
 अत्रभृथघर्मा-रौमिषानभृथघर्मोनिदिशन् उत्तरं सप्तक
 नर्मा तर विपत्ते । वि ७।३।८, * वरुणप्रघासेषु त्रामया
 र्दाना माख्या मेदेनातुताम् । ११।२।१।१५-४९
 * वरुणप्रघासेषु आमिषा माह्वी वाह्वी च । भा
 ११।२।१।५६३, * वरुणप्रघासेषु उत्तरे विहारे
 'अवभृथौ हवीषि आसावपति, मारुतीमेव प्रति
 प्रसाता दग्निस्मिन्' इव देवत वाचनिर्वा न्यासा
 श्रौती । बाल षु १८ * वरुणप्रघासेषु उत्तरवेदिरिति
 'उपान वपति इत्याचार्य ध्रुतेन वाक्येन उत्तरवेदा
 अनेक्षवापस्य विहितम् । वि ७।३।९ * वरुण
 प्रघासेषु श्रीचरवेहारिका अङ्गानि माख्या नोपपुर्विति
 देशमेदात् कर्तृभेदात् । भा ११।३।१।१४४, * वरुण-
 प्रघासेषु 'नाय एकवत्' (न देवता नस्य इति
 काल) चातुर्मासेषु । ७।१।१।२२, * वरुणप्रघासेषु
 काय एतस्याले चातुर्मास्यवैश्वेदिक्यावापुषि पैक
 कपालिष्वत्सविदेग नाम्ना । ७।३।१०।१६

॥ वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे नियमान्
मारुत्यर्थं पृथग्जातुष्टानम् ॥

दक्षिणेशी वरुणप्रघासेषु देशमेदान् नय
 विनियते । ११।२।१।३५ ॥

भाष्यम्— वरुणप्रघासेषु विहणपुष्यस्यमानान
 'पृथगशी प्रपयत , पृथग्वेदी युक्त' इति । तत्र
 ध्रुते 'अथान नपुंसकं विहारे हवीष्यसावपति,
 माह्वीमेव प्रतिप्रसाता दक्षिणस्मिन्' इति । इह विचा
 र्ते नि मेदेन दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्तव्यानि, अधत
 वाक्येन उत्तरे कृतानि ताचेन इतरनप्युपकुर्वन्तीति । किं
 मासम् । मेदेनाङ्गानि कर्तव्यानि । कुत । देशमेदात् ।
 देशो हि नियते, दक्षिण उत्तर इति । यानि उत्तरे विहारे
 प्रधानानि तेषा तस्यान्वेन अङ्गानि उपपुर्वन्ति, अङ्गानि

तु विधानात् प्रधानेनोपदिश्यन्, तस्मात्पदेभ्येन
 तन्निगि । ना वदेशाया माह्वी । तस्मात् तस्ये दग्नि
 विहारे मेदेन कर्तव्यानीति ।

अचोदनेति चेत् । ३६ ॥

भाष्यम्— एत वेत्स्वसि देशमेदाङ्गाना उप
 निषेति । नेतुत्तम् । यत्तारणम्, अचोदत्त
 माह्वी । यत्र वाग ए प्रति चोदते तदागि
 यद्वानि । न चेह माह्वी फल प्रति चोदता ।
 व दग्नि 'चातुर्मास्ये स्वर्गोत्तमो वचेत्' इति । न चेदिह
 कर्म चोदते, अङ्गाना प्राप्तिरव नास्ति, कुतो मे
 स्तत्रता वा ।

स्यात्पौर्णमासीवत् । ३७ ॥

भाष्यम्— स्यादङ्गाना प्रति । पौर्णमासीवत् ।
 तथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्य चोदत' इति न तत्र
 त्रमं फल प्रति चोदते । अ यवैव तच्चोदितम्, 'रा'
 पुर्णमासा-या स्वर्गोत्तमो वचेत्' इति । अथ च तत्र
 प्रधान पौर्णमास्या क्रियते इति । एवमिहापि अभिनति ।
 प्रयोगचोदनेति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— अथ उच्येत, प्रयोगस्य पौर्णमास्य
चोदते वचेत्सारपत्तेन । प्रयोगश्च अङ्गप्रधाना
निवभित । प्रयोगाद् च काल । तस्मात्तत्र तद्
प्रधान पौर्णमास्या नियते उति ।

तथेह । ३९ ॥

भाष्यम्— तत्र त्रम् । इहापि माह्वीया प्रयोगे
 श्रौते 'आसावपति' इत्यनेनाऽऽरवातेन । यथा च
 वात् प्रयोगाङ्गमेव वैशोऽपि । तस्मात् मारुत्यर्थं सादा
 दक्षिणविहारे कर्तव्यं । ननु नाऽऽसावपतिभ्येन वाय
 उत्तरत । कथं तत्र प्रयोगे चक्षति । आह । सामान्य
 मेवसावदनम् यथा पृथगौ । तथा इहापि भवति ।
 इतरथा अङ्गोत्तरे कल्पयित व स्यात् । यामि
 चैत्तत्र वागीऽवचनं कार्यं । तेषा न-तथा क्वा
 चोदता भवति । यथा 'सौर्यं चह निषेधत्, नौर्य
 ननुमाङ्गेन' इति । तस्मात् इहापि माह्वीया प्रयोगे
 श्रौते । तथा च प्राधान्याङ्गाना मेदेन क्रिया ।
 आसावपतिरिति चेत् । ४० ॥

माप्यम्— आह । न आकादवतिद्यन्देन वाग उच्यते । किं तर्हि ? आकादनम् । ननु उच्यते वागं यदपि । न स्त्रीभिर्मुच्यते एतन्नाऽऽश्वर्गाया । आकादनस्य दृशयत्वेन वा अभिप्रेयते । आभीयन्, यथाकादनं दृशयं घमाति । यदि दक्षिणेऽग्निं प्रादया होमः सिद्धः स्वाप्यमपि नयनं दृशयं भवेत् । क तद्विषयः । प्रकृती त्वेस्तादाहन्तीव्य त्वैव सिद्धो होमः । अतस्तानि कार्ये नयनं दृशयं घमाति । न त्विह उच्यते । न चेद् दृशयं वा युज्यते भुयमे एव प्रादयः । तस्मादाकादनमाकादवतिद्यन्देनोच्यते न यागः ।

नोचरेणैव्याक्यत्वान् । ४१ ॥

माप्यम्— नैवददृशयं आकादनम् । कुव । उच्यते इन्द्रान्नयत्नान् । 'अष्टाबुकरे निहारे हवींश्चादायति' इत्यनेनोचरविशारद्वेन यदशब्देन 'माद्वीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इत्येवमैकैकशब्दादेवं शापते, यथा नाऽऽकादनमष्टायमिति । कथं कृता ? आहन्तीव्ये अ प्रादयश्च हविषा होम प्रादयः । तदनुष्ठानादाकादनमपि त्वैव प्रादयम् । तत्र चरस्तान्मानयेन क्रियते । यथाशक्त्यं न च यत्रथा । होमाय न यत्तं नादृशय । तस्माद् होमार्थमाकादनम् । अपर आह । एवमिन्द्रान्नयत्ने एव एवाक्यमाकादवतिद्यन्देन । उच्यते निहारयोराकादनमाह । उचरिंमथ च्या न होमार्थम् । एहस्मिन्धोषाणे दक्षिणे होमार्थं न भविष्यतीत्येवोपरयते । तस्मादुपरय होमार्थम् । कथोच्येत, आकादनमेव निर्वीचते । ननु दृशयं माडि, तत्र दृशयन् । ननु न कगरति तदादृशयमिति । तत्र न । विष्णुश्रद्धोः योऽनववद्गद्गद् । यम दृशयं तत्र अकृत्ये, प्रकृतित, प्राकृत्यन् । यदादृशयं तत्र निर्वीचते । ननुमद्युपरय घमाति । तस्माद्युपरयेत् । अयं होमार्थत्वे सति कस्मात्प्रान्नोदना कश्चते, नाऽऽकादनमाप्यमेति । आह । होमश्चाप्येति । मैत्रम् । अकादनं हि होमार्थं भवति । नान्यत्र आकादमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति । अवाक्यत्वान् । ४२ ॥

माप्यम्— अपि च- न च होमार्थमाकादनं न च यत्, अति होमे प्रकृतित एव माप्योनि । यागमु

यच्छप । क व सति होमे शक्नोतीत्युक्त्याऽनेन यच्छुम् । तस्मादपि आकादवतिद्यन्देन योर्मासैवित् याप्यस्य प्रयोग उच्यते । तथा च तन्मतेः ।

आप्यमनयनं तद्दत् । ४३ ॥

माप्यम्— वैदिकवचनं तद्दत् युक्तं भविष्यति यदन्वयापोऽयदिष्ट, 'यदेवाप्यं, करोति उत्प्रतिप्रस्थाता करोति' इति । तथा 'यमिन्द्रो होमस्वरिणम् ब्रूते देवतारजनम्' इति दक्षिणेऽपि निहारे देवतायां दर्शयति । तस्यापि आकादवतिद्यन्दे युज्यते । तस्मादप्येवम् ।

मा— परुणप्रथासेयु निहारद्वयम्, इतीरपि आहवनीयः विमान स्वपितः । तत्र भूयते 'अष्टाबुकर्युचरं निहारे हवींश्चादायति माद्वीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इति । तत्र विचार्यते किं तत्राना मरि हविषा तन्मद्धानि उत अशेषादीना अथाना मादयाश्चानिश्चाना भेदेन अत्रानि कर्तव्यानि इति । 'सत्यं न तन्मद्धानि देशभेदात्तथापि तु । न घृष्टम् स्वादुत्तानं प्रमद्धान् कार्यमिद्विदितः ॥' अनेनोच्यते— 'चन्नेऽन्यस्य समारण्ये यत्राऽन्यस्य विधिः श्रुत । तत्र प्रमद्धाने न तत्र युगपरमर्षोऽहान् ॥' तस्मान् उपरय अत्राना आसृति ।

सोम— पूर्वं अद्भुशानाना एकदेशरयत् इह नवानामपि हविषा एव देवात्तम्, तत्र च तन्मद्धानिसुपितेः संगतिः ।

नि— 'नारदः कार्येनशामिद्वैस्तत्र मिलाऽन वा । प्रयोगैकरतनन्तं भेदो देवस्य भेदः ॥'

माट्ट— चातुर्भांशेषु बर्णप्रथायत्नेषु निहारद्वये आहवनीयद्वयं श्रुतम् । तत्र ननु हवींषि विहितानि । तदेव वचनं 'अष्टाबुकर्युचरं हवींश्चादायति, माद्वीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इति । तत्र किं नानामपि हविषा देशेभ्यस्तु तदेवाद्यानि ? उत तद्वेदम् भेदेन ! इति चिन्तायाम्, अकादनमपि देवमेव अनेनोच्यते यत्रोपि तद्वेदप्रथायां यत् 'प्रवृषि बर्णप्रथासैर्भवेत्' इत्येवमेवमिद्विषयिणीकाना नवानामपि यगाना विरत्येन एकस्मिन्नेन कर्मिर्निहारे अशुक्लम् देव-

भेदाभावेन तद्रेणाह्वयानि । न चान माहृत एवासादने
देशमेदश्रयणात् तस्य होमार्थाह्वयनीयपत्न्यात्मवर्धनत्वेन
दृष्टव्यात्वात् होमेऽपि देशमेदप्रतीनेस्तात्पर्यगत्या तत्र
द्यामाना तत्रदेशीयप्रयोगविधिरवस्थाकागमात् तद्रेदेनाह्न-
भेद इति वाच्यम्, प्रस्तासादनात्तुवादेन देशकर्मनामेक
गुणत्रियाने वाक्यभेदात् । सरवादिशिष्टिद्विषयामासादन
त्रिचरणे त्रिगिष्टोदोने वाच्यभेदाच्च । अतश्च तत्र
देशकर्मविशिष्टासादनात्तमेव मातरसुदोनेनोत्तरवाक्ये
विधीयते, पूर्ववान्ये च तस्मिन्हविषा रणागणोद्देशस्य
गृहीकृत्य देशमानत्रिंशत्सादनात्तरम्, अभ्यर्थो
समाचारवाक्येनैव प्राप्त्युपपत्ते । अतश्च अमाहृतकार्यं
योरेव आसादनयोरेणभवेन विधानात् नातोर्षागप्रयोग-
विधि उम् ।

अस्तु वा प्राकृतकार्यं एवासादनात्परिधानम्,
प्राकृतसादनस्यैव वा अतिदेशत पूर्वप्रवृत्ता विधानम्,
तस्यापि न यागप्रयोगनिमित्तम्, आसादननामे एव
देशविधानोपपत्तौ यागलक्षणया प्रमाणाभावात् । अस्तु
वा यथा एव देशविधानं तथामि ' ना उपगु कर्तव्या '
इति सद्द्वितीयानिर्देशात् प्रथममात्र एवाम दगादिविधि
न तु साह इति गान्नाह्नौ प्रमाणमस्ति । इति प्राप्ते

समस्त वाक्यद्वयेऽपि लघुत्वरूपेण त्रिंशत्सादन
विधानम्, तस्य च बहुत्वरीत्येव प्राकृतकार्यपक्षे
प्राकृतत्वमेव वा तथापि प्रवृत्तौ तदासादनस्य तद्वृत्ति
यागसिद्धयर्थत्वात् तस्य विहारात्तरे वरुणे अप्राकृतया
रणागणोत्तरवाक्या अथ यागप्रयोगविधिशिल्लगेन ।
आसादनविश्व नियमनिवृत्तत्वात्तस्योपलक्षणम् । एतच्च
नग्नमात्रविहारात्तद्विधिरुपपत्तौ न तावदेवर्थे च नाश्रित
भवति, अत्र वरुणस्य प्राणात् । वरुणस्यप्राणरणात् उच्यते
च । ' अथो हवीषि ' ' माह्वीम् ' इति न यमवार्थं
कर्मभूतानुवादं नन्व तत्रागतलक्षणतात्पर्याहक ।

अतश्च ' आसादपति ' इत्यत्र त्रिसीकाश्रयभाषात्
' माय उक्षेति ' इतिवत् तत्रागतलक्षणतात्पर्याहक
प्रयोगस्यैव देशादिनिमित्तस्य विवेकभासात्तेर्मुक्तिसाह-
चरि । अत्रप्रमाणयोर्निर्देशावतराऽपि चान साहप्रयोग
निवृत्तत्वमात्रः ।

न चैवमपि सृष्ट्यतैरवाह्नैस्वकारस्य त्रिंशदोनेन
प्रसङ्गात् यागात्तरुणोपकारोपपत्तोरुच्यौ प्रमाणाभावात् ।
उपकारलाभे च तदर्थमह्वानाक्षेपात् विश्वितदेशप्रमाणोऽपि
प्रसङ्गस्य वरुणमण्डलादिभि वाच्यम्, तत्रान्यत्राद्य
भावेन कस्य तन्निर कुत्र पणञ्च इत्यत्र नियमभावात्
प्रसङ्गमुपपत्ते ।

न च ' नह्ना ग्यातधर्मवम् ' इति वरुणमेरेण
वेद्यायनाद्य एव अद्याना तच्छ्रित्वात्सर्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । तथात्वेऽपि एव साम्यं यथा ह्वितेनुरावौ
चतुर्विंशु चतुर्षु विहारेषु चतुर्भिरवर्चसिदिभि त्रिषुपमे
तत्र त्रिनिगमनाद्विरुद्धेण तस्मिन्निगमनाभावे प्रसङ्गम-
वेन देशकर्मादिभेदेनाह्नाह्वितेरावश्यकत्वात् ।

प्रवृत्ते तु यद्यपि सद्दुत्तरोपेन माह्वया प्रवृ-
त्तान्नोति । तथापि ' यदेवाभर्तुं करोति तदेव प्रति
प्रसृता करोति ' इति मन्वेन प्रसृताभावप्रतीतिरपि
कर्मविशिष्टमाह्वयप्रयोगविधे माह्वयप्रयोगप्रसृतामे वौ
त्वापत्तेश्चावृत्तिरिति ध्येयम् ।

मण्डन-- ' विहाराशेस्तत्रभेदः । ' (भेद एव न
तत्रम्) ।

शकर-- ' विहारो अह्नावृत्तिः । '

४ परुषप्रधासेषु दक्षिणविहारे प्रतिपक्ष्यात्
मन्त्रा अर्धयो पृथगुच्चारणीया ॥

मन्त्राश्च, सतिपातित्वात् । १२।१।१८ ॥

भाष्यम्-- वरुणप्रधासेषु विहारावृत्तये तत्रि वे
मन्त्रा सतिपातिन, यथा आत्मप्रक्षेपे प्रेणोऽपि
मर्गने । तेषां किं तत्रैव प्रयोग, अथवा भेदेन इति ।
तथावापचितेयम्, न प्रसङ्गविता । तत्र प्रयोगवत्ता
गुणद्वयं तत्रभागे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्राश्च आत्म
प्रवृत्तादयो भेदेन कर्तव्या । कुत्र ? सतिपाति कर् ।
संनिपत्योपकारेण एते मन्त्रा उपस्थित कर्मादिद्वयी ।
पुष्यमणि अर्द्धपूर्वप्रसृताभागे उपस्थिते । तस्मात्
पृथक् प्रयोगवत् । नापि च वरुणाया मन्त्रातेव कर्मा
दिर्नपानं वरुणस्य, ' मन्त्राया कर्णार्थः तत्रात्रातेन कर्मादि
सतिपात स्वतत्पर्यं वचनार्थत्वात् ' इति । तथा कति

येन कर्मणा संनिवृत्तिर्नो मन्त्रहादपौऽही इति यज्ञो विभोषः । तस्मादप्यावृत्तिः ।

शु — वरुणप्रधासेतु दक्षिणोत्तरविहारयोः निर्वापादिमन्त्राः किं तत्रेण अर्घ्ययुग्ण प्रतिप्रस्थाना वा अन्यतरेण वक्तव्याः, उत उभाभ्यामपि भेदेन इति सत्ये अन्यतरेणापि उच्यमानाः अथनुवन्ति उभयोः स्मृतिं कर्तुं इति मन्यते । निर्वैवाग्नीत्यादेः आत्मानिवादिस्थात् न तत्रत समंगी, इति उभयोः पृथक्पृथक् प्रयोगः । बहुदण्डदण्डानप्रणह्यान् तन्नाकपचिन्वाऽपी इयं अम कृता ।

नोम — पूर्ववन्निह न कार्यमिद्विः इत्युक्तिः संगतिः । मूत्रार्थस्तु — निर्वैवाग्निमन्त्राः भेदेन प्रयोक्तव्याः, तेना वरुणप्रधातया कर्मादिसनिवातित्यात्, उभयोश्च कर्तव्यः प्रयोगोऽन्यथासंभवेन एकेन प्रयुक्तस्य इतरकर्तृककर्मादिसनिवृत्तास्येति इति ।

वि — 'विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेशस्तथान न वा ।, अन्य द्वौः स्मृतेः निन्दे, कथमोक्तया पृथक् भवेत् ॥'

भाट्ट — वरुणप्रधासेतु दक्षिणोत्तरविहारयोर्दक्षिणोत्तर कर्तृभेदाच्च पदार्थानां न कस्या इति सिद्धम् । तत्र च प्रधात्वादिनिषेधे शूणोऽनुप्रसङ्गस्य न्यायत्वात् मारुतार्थं न्यायत्वात् प्रसङ्ग 'गदेगावर्णुं, कथेति, तन् प्रक्षिप्यता करोति' इति वचनेन पाष्यते इत्यनुक्तमेव । अतस्ते तावत् पृथगेव कर्तव्याः । मन्त्रस्तु ये अर्घ्यस्मरणार्थाः ते अर्घ्ययुगा तावत् वदनीयाः । तदथ तेन मन्त्रान्वे पदार्थं कृते पश्चात् प्रतिप्रस्थाना स्वपदार्थं क्रियमाणे अर्घ्ययुग्णप्रतिप्रस्थानुक्तस्यपदार्थयोः क्रमविधानात् प्रतिप्रस्थानुक्तपदार्थस्य अर्घ्ययुक्तपदार्थस्येव उपास्मिधित्तिवेगमन्त्रकार्यस्य प्रसङ्गविद्यया न भवत्या प्रतिप्रस्थाना पुनःपठतः । इति प्राप्तं, निर्वैवाग्नीत्यादिमन्त्रेषु आत्मानिवादिस्था आत्मकर्तृव्यतिर्वापस्त्वैरेण क्षमोपयोगिद्वया तादृश्याभ्यामपि अत्राभात् न प्रसङ्गः । यन्मुक्तस्य 'वदेवा-वर्णुं करोति' इत्यनेन न क्रमविधिः, अतस्तत्र भावमानकालतया पदार्थकरणानविधानात्, कर्तृभेदेन पाठक्रमरक्षापि अनिश्चमकरुणः । अतो सुशब्देन द्वाभ्या समन्तकाः पदार्थाः कर्तव्याः इति न प्रसङ्गनिर्वाचः ।

मंगहन — 'पाठः पृथक् एवात् एतद् सनिवातिनाम् ।'

शंकर — 'विहारयोर्न मन्त्रैरयम् ।' १०.

० वरुणप्रधासेतु 'द्वयोः प्रणयनि' इति पुनर्विहितमग्निप्रणयनं अपूर्णम् । न प्राकृतं नापि शीघ्रिक परतु अनिदेशामर्तं प्राकृतं कृत्वा पुनः अपूर्णं विहितं अग्निप्रणयनं कर्तव्यम् । वि. ७।२।९ वर्णनं २ (घातिकमत्तम्), ० 'वरुणप्रधासेतु 'द्वयोः प्रणयनि' इति पुनर्विहितमग्निप्रणयनं न तु वैश्वदेवसुनाशीरीययोः । पुनर्विधानं च उच्यतेना अग्निविधानगुणविधानार्थम् । ७।२।९, ० वरुणप्रधासेतु नव हवींषि विहितानि । तेषु माहवीमग्निशा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारे अनुतिष्ठति । इतराण्यष्टौ च अपूर्णकृतरे विहारे अनुतिष्ठति । उभयोर्गति विहारयोर्दाना भेदेनानुष्ठानम्, न कर्त्वा । १।२।९.

० वरुणप्रधासेतु पत्नीसंवाजानां द्विरावृत्तिः ॥ एकान्तिर्यादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ११।२।११। ४९ ॥

भाष्यम् — इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किं अपराग्निज्ञा होमास्तत्र कार्याः उत भेदेनेति । किं प्रातम् ? तत्रमिति । कुतः । एकान्तित्यात् । पौर्वाग्निकानामग्निभेदात् भेद उक्तः । इह च द्वैर्नास्ति । एकान्तित्यादेतेत्याम् । तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ५० ॥

भाष्यम् — नाना भवेयुः । कुतः ? कर्तृभेदात् । माहव्या यन्पद्वानि तानि प्रतिप्रस्थाता क्षमोपि । इत्यापि अर्घ्ययुगा । तन्त्रभावेऽन्यतरेण कर्तृज्ञा वैगुण स्यात् । तस्मात् भेदः ।

शु — ये पुनः आपराग्निरा होमाः पत्नीसंवाजादयः तेषु तत्र आवापे वा इति उक्तेरे पौर्वाग्निकतः देशभेदाभावात् तत्रत्य स्यात् । अतएवपि देशभेदे कर्तृभेदात् भेदः, प्रतिप्रस्थातकर्तृका हि माहव्या उपजुर्वेति अर्घ्ययुक्तकर्तृकास्त्रितरेणा तस्मात्भेदः ।

वि — 'तत्रैव पत्नीसंवाजानौ तन्त्रं भिक्ताऽपरा । तन्त्रमन्यैव्यतो, मेव कर्तृभेदानित्यतयात् ॥'

भाट्ट— तथैवापरमिहा पत्नीसंयाज्जादयो देश-
भेदात्तत्रम् । इति प्राप्ति, देशभेदेव कर्मभेदव्यापि प्रयोग-
भेदयोः कस्यात् तदनुसारेण तत्रप्याहति । न च देश
भेदादेवाह्राहृषी सिद्धावा तत्र कर्मत्वापेक्षणे प्रतिप्रस्थान्
मात्रविधानात् कर्मभेदस्य स्वात्स्न्येन प्रयोगभेदाक्षेप
कत्वमिति वाच्यम्, वैपरीत्यत्वापि वक्तुं अवयत्वेन
मिनिगमनाविरहेणोभान्वापामि कर्तृदेशान्ना ५५विधि-
प्रयोगविधिवलेन प्रयोगभेदाक्षेपोपपत्तेः । अत्रश्च पत्नी-
सयाजादियु देशभेदाभावेऽपि कर्मभेदादेवाहृषि ।

वस्तुतस्तु देशकर्तृविशिष्टेऽप्रयोगविधानेऽपि वायुि
परपरवाच्यवरीन तत्तद्देशीयतत्कर्तृत्वडापरिणामेव प्रयोग
विभ्यापचेहोनादि कर्मभेदाभावात् तत्तद्देशाप्रसिद्धत् अत
देशीयानामप्यापवाधिकाना प्रतिप्रस्थानुक्तत्वात्तानापने
नर्तनेन पत्नीसंयाजादियु प्रतिप्रस्थानुक्तकर्मत्रम् । न हि
मावनीशये प्रतिप्रस्थानुक्तकर्मत्रम्, येनाङ्गप्रधानवैरिक
कर्तृत्वत्वात् पत्नीसंयाजेतपि तदामिगमत्तद्व्येदः । गदती
यावन्त यजमानकर्तृत्वमेव प्रतिप्रस्थानुक्तकर्मत्रमावाव ।
किंतु 'सदेवाप्यसुं कर्तति' उप्यनेन पत्नीसंयाजेषु
त्वत्प्राप्ति । अत्र हि वपदासं यागाह्वान्यसुते अभ्यर्तुं
५५ कर्तृत्वापेक्ष्य मास्तीयागाह्र ये प्रतिप्रस्थानुक्तकर्म
विधीयते । अतश्चापवातिकानामाहृषि ।

मण्डन— 'आपराधिकभेदः स्वात् ।' आपरादि-
काना होमाना भेद भेदेन अनुष्ठानं स्यात्- न त मेव
शक्य ।

शंकर— 'आपराधिकभेदोऽत्र ।'
७ वरुणप्रपासेषु प्राचक्षित्तदैव औत्सवेरिकस्य प्रणय
नम् । सकर्ष ३।२।२२ ७ वरुणप्रपासेषु ब्रह्मादीना न
भेदः । भाट्ट २।२।१९ ७ वरुणप्रपासेषु मावस्या
भेदे भशानदीना भेदेन विद्या । भा २।२।१०।१५
७ वरुणप्रपासेषु यपिष्टमय मेय नाव्यामिषायांमन
इत्यपि । तस्य आमिषात्तुक्कल सेवस्य त्वर्वस्यैव होम ।
वि २।२।१५, ७ वरुणप्रपासेषु वाद्ययो आमिषा ।
तत्र 'वाक्या निष्क्रमेण गुपैश्चावभुधमभ्यवर्धति' ।
अत्र प्रयोगप्रकार - वरुणप्रपासेषु नर हीपि । तेषामप
हपि वाक्यामिषा । नरम हपि 'वाय एवकपाल' ।

वाक्यामिषायां यवपिष्टनिमित्त नेपमवर्धयति, तत्र
आमिषात्तुक् मेरा सर्वमवदाय इत्या, तत्र एवकपालेन
पचय, भावलिमेन वाक्यामिषाया निष्क्रमेण यवपैश्च
अवभुधमनुतिष्ठन्ति इति । २।२।१५, ७ वरुणप्रपासेषु
'वाक्या निष्क्रमेण गुपैश्चावभुध पति' इति विहिते
कर्मान्तरे अतिदेशाप्रतो नाचण एककपालं गुरोराव
वृपनिष्क्राम्याः क्वचते । अनिदेशात् उपदेश प्रसू ।
७।२।५ ७ वरुणप्रपासेषु विहायद्वे मति पत्नी-
संयाजाना तस्य न, कर्तृभेदात् । २।२।११।१९-१०
७ वरुणप्रपासेषु विहायद्वे होतु आशीर्षं ब्रह्मणा तत्रम् ।
अध्यायुप्रतिप्रस्थाशेस्तु वरुणात्तद्रे । २।२।१।०।४४-
४८ ७ वरुणप्रपासेषु विहायद्वे मते आश्वद्वे, श्रेते,
अभिर्मर्जते, मनिपातितो मन्वा अव्यर्धयतिप्रसादाय
भेदेन कर्तव्या । भा २।२।१।१२ ७ वरुणप्र-
पासेषु विहायद्वेऽपि गार्हपत्यस्यैकत्वात् पत्नीमन्वावादी
तत्र इति पूर्वपक्ष । अभ्युं प्रतिप्रस्थाता व पश्चिम
नेन गार्हपत्ये वृषकपृषक् पत्नीसंयाजान् शुभ्रपातिमि
भिद्धान्त । वि २।२।१९ ७ वरुणप्रपासेषु वैश्वदे
च अग्निम यवम् । भा ७।२।१।३ ७ वरुणप्रपासेषु
वैश्वदेवकर्म'यथार्थवादाहृषिपीना 'एतद्ब्राह्मणायेन वज
हवीपि, पद्वाहाणनीतगति' इत्यनेनातिदेश, न तु अर्थ
वादमात्रस्य । वि ७।२।३ ७ वरुणप्रपासेषु 'वमीत्यो
हिरण्ययो वा सुयो भवति' । वि. ७।२।५ ७ वरुण-
प्रपासेषु 'गमीत्यय हिरण्ययो वा सुच समर्हस्य । संवा
गधिकरणम् । २।२।१।१९-२२ ७ वरुणप्रपासेषु काल
मुख्यो नास्तीति पूर्वपक्ष, अस्तीति विद्वान् । तत्र तु
आपस्वाम्यमने नाति बोधजनयते अस्तीति व्यस्य ।
सकर्ष ३।२।२८ मीको पृ २५९३ 'पयो वरा
प्रपासेषु च शान्तमुखीवोऽस्ति' इत्यत्र द्रष्टव्य ।
७ वरुणप्रपासेषु 'शरणं वृद्धेति' इति न शरण्युको
धमे विदपूर्वप्रकृत । २।२।१।१९-१९ मीको पृ
२७७२ 'द्रागमंग्यासमुदगन्त्या' इत्यत्र द्रष्टव्य ।
७ वरुणप्रपासावभुधे अवभुधयाग्ना क्षेमिनाप-
भुधवर्गाणामतिदत्त । ७।२।१।१९-३६ मीको पृ
२९६ 'अतिदेशे वरुणप्रपासावभुधे' इत्यत्र अतिदत्त

दृष्टयम् । * परुणप्रयासासप्तम्ये तुषा। वाक्यमिडा
निष्ठास्य इयं न पुष्टेयान् । ७।३।१।१७-मीको.
पृ. २३९५. ' निष्ठासासप्तम्यथाय ' इत्यत्र दृष्टयम् ।

* परुणप्रयासैककपालस्य त्रैशेषिणा यमो
' हिरण्यस्य. सुचो मरुति दागीमयो वा ' इत्येवमदय. ।
भा. ७।१।५।२३.

* परुणप्रयासगनेककपालयमोणां साकमेधीवेक-
कपाले अतिदेश. । ७।१।५।२३. मीको. पृ. २२९
' अतिदेशः साकमेधीककपाले ' इत्यत्र अधिक्य
दृष्टयम् ।

* परुणप्रयासपञ्चसचरेषु वैददेविकृतायंवा-
द्विधिकाण्डस्य अतिदेश. । ७।१।३।१७-२१. मीको.
पृ. २१५ ' अतिदेश. परुणप्रयासपञ्चसचरेषु ' इत्यत्र
अधिसरय दृष्टयम् ।

* परुणप्रयाससाकमेधयोः चातुर्मस्यगतयोः
अभिप्रययन आदूर्ध्वेय न दागीणेनासिधे न वा
सौमिभम् । प्रवन्नाभिक्रमम् । (वा) ७।३।८।१९-२५.

* परुणप्रयाससाकमेधयोरिति मण्डला साकमेधी
वेककपालेयोरिति देश । ७।१।५।२२. मीको. पृ.
२३० ' अतिदेश. साकमेधीवेककपालयो. ' इत्यत्र
दृष्टयम् ।

ॐ चर्चोन्वयाः । क्वणन्यवहादन १७ वाज-
मानम् ॥

शब्दिकफलं करणेत्पर्यपत्तयान् । ३।८।१३।२५।।
भाष्यम्— इदंशुभमासयोसमन्ति ' गाम्मे तर्चो
विद्वेषरित्तिन पूर्वमसि परिश्रुति ' इति । तत्र सदेहा,
किं कतिवक्त्राणावित्तयम्, भये तर्चो विद्वेष-
स्तिरिति, उत्र यत्रमानभ्येति । किं प्रस्ताम् ? अप्यर्थो-
देहेति । कुत ? एतं सुनिगदत्वा अविप्यति, इतरथा
रन्धना म्यान्, आसना यत्रमान लक्षणेम् । तस्मादति-
वक्त्राणावित्तयमिति । कोऽर्थः ? असया तस्मिन्
धर्ममणोऽसौ याम समरिष्यति, तत्र विद्वेषेण स्वर्धा-
द्यानेषु, अहं वनन्धी गतिर्यामीत्यर्थोऽन्वयम् । एत
मुल्लाही भविष्यतीति ।

वा—यथेन अक्राणेषु यत् फल तत् प्रकरणस्य
वीक्ष्ये, तान्तरकृष्यते, तथा ' ममाग्रे तर्चो विद्वेष्यन्तु '
इत्यादिष्वपि । ते तु वज्रमानेनैव प्रयुज्यन्ते, तस्यैव च
फलमिच्छति । कस्याः पुनरेकान्तेन वर्मसमानकर्तृ-
क्यादाधर्षया । तेमदि अद्यतुंगा प्रयुग्मानैः यत्र-
मानस्य फलमिधीयेत, ततो मनेयमिधान निरुच्येत ।
वीक्ष्य स्वल्पोः फलमन्यते इति, तद्वावगात्रित्मानेण
सुचरित्तरयस्य । तत्र तस्योत्साह करिष्यतीति निरु-
पपति ।

शामिनो वा तद्वर्षत्वात् । २६ ॥

भाष्यम्— वज्रमानस्य वा यवनम्, तद्वर्षत्वात्
वर्मण । यत्रमानार्थं शीघ्रं कर्म साङ्गम्, उपपत्तिरिति यात् ।
साङ्गशास्त्र प्रयोजन यत्रमानस्य फलनिष्पत्तिर्नियतः
सुचरित्तरयस्य यः । त्रिमो वृषेणम्, फलसमीर्तनात्
अपञ्चकरीया गम्यते । तदेतत् अत्यन्तवाधान यत्र-
मानस्य फलसमीर्तने नियम्यते यनेन मनेण यत्रय-
न्नात् प्रगतिन इत भाति, नात्युत्तमम्—तीर्त्वेन ।
तस्मात्तद्वर्षत्वात्मासाहितयमिति । अथ कर्मस्य
याजमान एष मन्त्री भवतीति । उच्यते । अन्वयवाधान
सदास्यवा आत्यर्थम् । नन्वेतुषो मन्त्र कथोवाच्य-
र्थम् । म उच्यतेऽनेन मनेरेति । तस्मादाधर्षयो
मन्त्र । ' मम तर्चोऽस्तु ' इत्यपि, यत्रमानस्य तर्चो मनेरेति
व्यपदिशति लक्षणा । यथा राजनि त्रय वर्तमान
मैत्रिना अस्मानमिति व्यपदिशन्त्येवात् ।

वा—नैवेदमकरान्तु (' आशुदां शो ' अगम्य
सुत सुवगम्य ' इत्यदयो ये, इति करणापत्तिस्तुत्ता
मन्त्रस्तद्वत्) उक्त्याद्ये च सतीर्त्वेति । किं गहि ?
मन्त्राणाम् निष्ठायाऽत्र फलमवस्थापने । कथम् ? यति-
रिचरिणासाधनत्वेन इ मन्त्राधोदितः ता वा तस्यबन्धि
वा किंविद्यमानयवद्भयान यच्छति । तस्मादिह यत्र-
त्यर्थेना सतीर्त्वे नैवेदं तद्वक्त्रेण मनेयवगम्यन्वाधान
कथितं स्यात् । नहि तद्वक्त्राजानमन्त्रासाधनेन अपे-
क्षितम् । यत्रपि तत्र प्रधानकं यत्राण्येत् तथाऽपि
न संनयेत्, त्रिभुत तर्चोऽनागोपयिसातुमिणादिसा-
कतिरन्वया यत्रादनेन । तस्मात् सूक्तसाकमेधयेन

(३२।) चोदिमन्त्ररक्षणाय वक्षानुपपत्त्या अत्र
 न्यायान्तरं पदमेतत् कल्प्यते । यास्वाद्यपि ता साक्षा
 उपपादात्मिनि तत्कल्पप्रयत्नैर्नात्र भवति । यदि
 पृथक्पृथक् उच्येते तदा अनुपपत्त्यात् ('अनुपपत्तं प्र
 रणान्तिक्त्वात्पदाऽर्थात्' । ३।३।४।१ । इति प्रक
 रणार्थिकगोक्तत्वात्) नैव प्रकरणेन प्रत्यङ्गभावो गच्छेत्पुनरिति
 वैपरिभाष्यम् । अह । अत्रापि वृषद्वयत्वे ममशब्देना
 पदार्थगुणोक्ते इति वादेना वाच्येन (३।८। १४) अत्राप्यर्थ
 वसेन प्राप्नोति । उच्यते । द्विद्वेनाऽऽध्वपदान प्राप्नोति
 अत्रमनेन श्रुत्वा वाच्यमानम् । अथ उभयानुपपत्तौ
 वस्तुतयापि वाच्यमानमेव न भवति । तथा यदि
 द्वि ममशब्द अत्रमनेन चोभयमपि न विरोध्यते
 इति । नैवदिति । यदि श्रेयस्व माश्रयत्वं न भवेत्तदा
 एव निश्चयेत् । प्रथमं तु एतदुच्यमानं केवलमेवैतत्
 प्रतिविद्येत्तत्त्वमुपपत्तौ तन्मात्राणात् प्रतिपत्ते ।
 मन्मान वाच्यमिति चेत्, वर्मणा आश्रयमाणस्य
 तस्मान्नर्तुं नरादिपदात् । अत्रापि तद्वर्णयैत् । अह
 ध्वेन, यदात्मनेवदेन न प्रतिरज्येत । तत्र आत्मनेवदस्य
 वाच्यमनेन श्रुत्वा उपपत्तौ न चोभयम् एव ममाश्रये
 ऽप्युपपत्तौ वा पूर्वते, गौण्ये वा गतये, मदीयस्य च
 मानस्य मन्पत्येव वा वच्यमानस्य बर्चो विह्वेत्प्रतिपत्तिः ।
 तन्मात्रममानच्छ्रेयसि । य च (कल्पसूत्रकारा)
 यन्मानवर्तुं कर्मणा वा वाच्यं पक्षे चरति, वैपत्तिवत्
 एव मानवत् प्राप्तिः । अथ तु विविद्वचनमुप
 रथति, तथापि किं कर्मविशेषात् अत्रमन्व्युपपत्तौ
 यावत्कल्पते किं वा फल निरद्वयं शब्दमानमिति
 विचारः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २७ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमन्व्युपपत्तौ तर्थात् । एव इह
 ' सा वै श्वाचन क्रतिश्च आशिषमाश्रुते दक्षमान
 श्वैव हा ' इत्यादिषु यत्रदानाधिक्यं दर्शयति । तस्मा
 यदि भूमौ यत्रदानच्छ्रेयसास्ति यमिति । पशोक्तमेव
 प्रयोक्तमिति ।

ना— शरीरविषयमृत्विक्त्वात् यत्रमानवत्प्रक
 तुषाद् एवमनवत्प्रियते ।

शा— अकरणभूता प्रथमाशिशो मन्ना लिङ्गात्
 वाच्यमाना इत्युक्तम् (३।८।१।१०-१६) । नै तु
 करणाना ' ममात्र बर्चो विह्वेत्प्रत्यु ' इत्युक्तम्, तं
 प्रथमाशिशोऽपि विद्याकर्ता आशुयैव न कथं । न
 वाच्यमेवमाना अत्रापि विद्या प्रथमाशिशो । न च
 मानवदोष प्रथमद्वयविषयमाश्रयत्वात् शोचते । तेन
 मानवत्वात् आश्रयत्वं एव । उक्तं च बर्चं प्रमृति
 सूक्ततावतामुपपत्तिवत् फल इति स्थिते (विद्या तद्वत्
 विन वा प्रत्युपपत्ते माश्रय काणस्त भवति, इति
 मानवत्वं न कथं विह्वेत्प्रत्यु तदप्रकारवत्प्रमृते पत्र
 चम् । न च ' दक्षाना ' इत्युक्तत्वात्प्रथमा
 कर्त्तव्यत्वं एव व्यभिचारात्कथं च अत्र नरकमुपपत्तौ
 इति वाच्यम् । इत्यन्वयं मात्रस्य कर्त्तव्यत्वात्कथं प्रथमा
 तदप्रकारवत्प्रमृतेरपि फलवाच्यत्वात्, अत्रापि
 सूत्राकारस्थानि अत्रापि देवताप्रसादजन्यमिति च
 गौण्ये चैतद्वत्तामुपदे पत्ता न स्यात्, किं त्व
 अत्रापि, उक्तं यन्मानस्येति । ' मम ' इति लिङ्गात्
 अत्रापि, इति प्राप्ते, प्रथमाशिशोऽपि मदीयस्य
 साङ्गवचनभावात्प्रथमाश्रयत्वात् अत्र च यन्मान-विन
 युक्तम्, इति तद्विद्वत् लिङ्गं न कर्त्तव्यमिति चेत्
 विनूनान् । अत्र ' मम ' इति वाच्यत्वात्प्रथमाश्रयत्वात्
 (यन्मानवत्प्रथमाश्रयत्वात्) पशु मम यो यन्मान, तस्य
 बर्चं इति । यन्मान एव वा तत्राणात् ममिति
 निर्दिश्यते । अत्रास्त्येन कल्पम् ।

साम— प्रयोजन अनुपपत्तौ मन्त्रं च
 कर्त्तव्यमन्त्रं वा शास्त्रं पूर्वपक्षे । लिङ्गात् तु यन्मान
 यन्त्रं इति । सूत्रार्थस्तु - यन्मानस्य कर्त्तव्यत्वं
 प्रथमाश्रयम्, मन्त्राणां सुत्रार्थप्रकारकत्वादिति ।

वि— ' यन्मान इति कथं वाच्यं, लिङ्गं च
 मन्त्रं, भुक्त्वा न्यामिति न भवति लिङ्गं तत्रोपपत्तौ ॥'
 उक्तं यन्माने ममेति लिङ्गं उच्यते ।

भाट्ट— य इति प्रकरणे लृतीयया वा विहिते
 यन्माने, तथा मानवविशेषात्कथं च यन्मान, न तु

वारणवापशत मास्तीनि निवचनमन । वि १।१।७

● वर्षाना प्रवर्तमाना इत्यत्र अस्तीति । मणि पृ १६८, ● वर्षाना वापशतानामपि तत्तद्वर्तमानि तत्त देशानि यत्ताना स्वसामीप्योन्मुखादिदेशेण प्रद्वगभुवपयम् । पृ १७० ● वर्षेषु एवार्थान्तेडोपाधिना पदैरनुबुद्धि । वि १।१।६

● वर्षत्रयस्याप्यधिकार अव्यक्तत्वादिषु श्रुत साम्येनीसान्दर्यासु विवृतिषु । ६।१।७।३-३९ मीमे पृ २८३ ' अधिकार अव्यक्तत्वादिषु ' इत्यत्र अधिकार्य प्रष्टवम् । ● वर्षान्वय्यापि मनुना पेशीयान (मुरास्तीनि) निषिद्धम् । सु पृ १९५

● दुर्व्यतिर वापशतानामपि सपि सजायत्येक दक्षिणासु ब्राह्मणादिषु मातापितृभ्यस्तस्मान्दत्त वर्ण विधेकान्धारण भवति । या १।१।८।२७ पृ २८०

● वर्षान्वयस्य प्रवर्तित्य इति वेपाचिन्मम् । या १।१।८।२८ पृ २७९

● वर्षान्वयसिद्धिरुपर एतेन प्रयुक्त । या १।१।८।२८ पृ २७०

● वर्षसंस्कार । न च भर्तुं यनिरकृतेन वर्षसंस्कार अथपि न चपते । ह्यनते हि अपराधिनीनामपि स्वर्मां निमित्त पयः । वदपराधनिमित्तसु तासा अद्रुग फलेपभोगे भवेत् । न तु अपयाना वर्षसंस्कार । न च निनोपत नकारैरेव एह प्रमाद । सवर्षेन च अत्रादित्य नैव वशा तत्तत्तत्तत्त । संस्कारानामपि च पुन अत्रावर्षान्या समे पञ्चमे वा अयनरवर्षा पच समये । या १।१।९ पृ १०९, ● वर्षसंस्कार । ' माता भक्षा पितृ पुत्र इति सम्यग् दानं जनयितुषु नानात्रात्रितोपपत्ति तेन वर्षसंस्कार । १।१।२। १।१३ पृ १२८

● वर्षसंस्कार । न लोकनिम्न वर्षसमये वातिद्वन समवेतम् । वा १।१।१।११ पृ ८०६

● वर्षसंस्कार ' वापशतं इति लक्षणा वा ' इति विन्दी इत्यम् ।

● वर्षसंस्कारप्रयुक्ता न गौति किं स्तोत्रव्यहप मनुका । ऋषु ५।१।१।८।२५ पृ १६९८

● वर्तमान कात् । एतावानेव चान वनमान काणे वद-भुक्ति वमस्यत्वात् प्रभृति आ सर्वान पलानवरोपभोगात् । या २।१।२५ पृ ३५५

● न हि वर्तमानास्य कश्चिदस्ति बन्धव प्रति निश्च । भा १।२।१।२६ । वर्तमानकियस्य क्षमम वात् । वा

● वर्तमानता । ' यदि इत्यपति योनिना वर्तमानता, न नित्यपु सा ' । वि पृ ६२ । अन न्यावकप्रिदा-या मष्ट अनानगता वारणद्वारेण उदमृष्ट मर्षति, वा न अतीततया स्वनामककारणद्वारेण उदमृष्टते सा ननुभवत् । न चेव नित्येषु सभरति प्राक्प्रवृत्तामावाविनामाविना नित्यत्वात्तरोविनीत्वात् इत्यथ । तदेतत् परिभाषिक वर्तमानत्वं न लोकसिद्धम् । अस्ति हि प्रकृत्या भावसहितेपानि आनायादिषु वर्तमानतानिष्ठात्तुपेयो लौकिकाना ' विद्यत ज्येष्ठा ' ' आकाशोऽस्ति ' इत्यादि प्रयोगशब्दानात् । न च भाष प्रयोग, विशेषमन्वात् । न तस्य ' आत्माऽस्ति ' ' विश्वानमस्ति ' इति विशेषेण प्रयोगपदे । अतिरिक्तसि च एकस्य भावतत्त्वस्यै तदतिरिक्तस्यपि भावतत्त्वमङ्ग इति । पृ ६२

● वर्तमानस्य ' लृ ' इति विन्दी मणिप्रभे ढण पम् ।

● वर्तमानत्वादिकमपि मायतान्वयि । मणि पृ ११३

● वर्तमाननियतस्य गौश्वे ' इत्यत्र इति योऽपुन शुक् इति दृष्टव्यो दात य । सु पृ ९५

● ' वर्तमाने जुहोति ' अनन आहवनीयविवृति । सकर्म २।१।१६ मीमे पृ १०२९ " अहवनीया पयत पद जुहोति ' ' वमनि जुहोति ' इति ' इत्यत्र अधिकरण ढणयम् ।

● वर्तमाना विदोपविहितेन ज्योतिशेमादौ आहवनीयस्य सामान्यविहितस्य वाच । १०।१।८। ६ मीमे पृ १८२९ ' ज्योतिशेमादौ वलादिना ' इत्यत्र अधिकरण ढणयम् ।

● यत्नहोम बन्धयेन ज्योतिशेमे । भा १०।८। ८।१६

एभमत्येन । अत एव 'कठिरिमाचार्यौ नातिचारितौ' इति रमृतिरिति श्रुत्यां कृती युज्यते । न चादधीत इत्युपमद्विधौपविशेष । 'यस्मिन् जात एता मिष्टि निर्देपति पून एव स' इति श्रुत्यो वयिद पादादन्विति सभावात् । अत एव प्रथमशब्द 'मस देवता शक्ति' इति मन्ताना तृचाना शस्त्रे हेतु विषय, 'त-ववमन्तस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह त्माह योऽस्य होमा ख्यात्' इत्यभैर 'एन यथा कामयेत तथा कुर्वत्' इत्युपक्रम्य 'य जामयेत प्राणैर्न प्यत्रयेथा नीति वाचयमस्य ह्यन्व शसेत्य वा पद वातीयात्' इत्यादिना तृचभेदेन तच्छ्रुतपदादिलोपेन वचमानस्य प्राणादिसत्त्ववृद्धि हेतुवृत्ताभमाना प्रतिश्रुतितोषयते । तस्मात्प्रधानपामद्गुण वा यत्रमान-तद्विस्तारवाचन यथावचन स्वीकार्यम् । प्रवृत्ते च हेतुवृत्ताश्रयणेऽप्येत रेवजाख्ये प्रदणनतीर्करेण वचनस्य श्रुत्यादौरेवाप काम्ये विधि । इति प्राप्ते, अत्रवधिकतु एतत्परम मरुत्स्य सर्वथाऽभिन्नेन तदधिकवदेकव यत्नया तत्रभावेन तस्य नातराश्रयत्वाभावात् सर्वस्वामरणादौ माधनातर कथनाच्चाविचिन्तित्वरोगरता मरणात्पर-स्तुतामानशब्द न चमानस्य काम समकृतीति स्वर्गकामविवेकमथवाच एव । जनिस्तत्राद्यादिनि विधिप्रणयस्याविशयकत्वात् । 'विव सुदृश्व मा चास्य मद्रति सुत्या' इति लौकिक यानपेऽपि पूर्वविदेत्सरविभुपपादकस्य एकवाक्यता दर्शनात् । नापि हेतु काम अत्र यथासिद्धाभ्यादर्शनात् । प्रदणयत्तदपि ननु कामयेत सर्वैरेतमद्वै संयोग मना समर्पणतीत्येवदेवात्य यथापुनरुपमन्त शसेत्' इति विशेषादादत्वेन सत्तत्राक्यानामुपपत्त । सकर्म ४।३।५

● घट्टकारोत्तर प्राणनस्य एकस्त्रेण विधि अगमन निमेषणयो वमाधमनुवाद । सकर्म ४।३।७

● घट्टकारनिमित्त मन्त्र पूर्व श्रुत न्य समाख्यामन्त्र क्तम् । वा ३।५।१०।३१ ● घट्टकारनिमित्ता होमागिपमिभिश्चाश दोषमता ज्ञेति छन्दे । ते न परित्रणार्थी किंतु सकाराधा । भा १।१।५।२५-२६

● घट्टकारपाद । सकर्म ४।३।१-२२

● घट्टकारमन्त्र स्वय पाण्यागौ वमन्तस्योतिष्ठेमे श्रुतवाजेपु । ३।५।१८।४४-४६ सीको पृ १२४३ 'स्तुवाजेपु स्वय पाण्यागौ' इत्यत्र श्रुतम् ।

होमा दोषु अन्तरागिहितगो घट्टकारस्वाहाकारयो विकस्य मुस्मितो भवति । वि १०।८।१०

● वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि अङ्गाणि ब्राह्मणे अन्वकात्त्वान् अष्टमामागिनोपाधि तन्म । अष्टमो दीनि उत्तराणि अङ्गाणि दीक्षाविषयार्थेणात् तन्म । भा ११।४।५।२०

● वसन्तम् । वसन्ते परिधीयते इति वक्तव्यम् । 'लोहितवर्णा कठविज प्रचरति' इत्यत्र वसन्ते शब्दे न वक्ष्यन्तिवचन किंतु परिधानवचन । वाट पृ १६७

● 'वसन्ताय कथिष्मन्तात्तमे' अत्र मन्त्रात् रथात्तस्यैव हेतुवृत्तत्वात् मन्त्रवत्त्वमिति । वाट पृ १२ ● वसन्ते ज्ञेतिपा वसेत' इति निमित्तार्थं श्रुति, वाक्यादरेण ज्योतिष्ठेमन्त्र वाक्यवत्परमिहिल्यात् । कणिका पृ ३६५ ● 'वसते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत' इत्यादिना वसत्कारिणाञ्जिज्ञासात् परिधीयते । २।३।१४ सीको पृ ९३ ● 'आत्मनश्चिकरणम्' इत्यत्र अतिकरण इष्टवम् । ● 'कते ब्राह्मणेऽग्नीन् आदधीत' इत्यादौ ब्राह्मणार्थना आत्मनिधीयते, न तु ब्राह्मणादिश्रवण निमित्तार्थम् । ब्राह्मण आदधीत इत्यन्वय न तु ब्राह्मणे वसन्ते इति । भा २।३।१४ ● 'वसते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत, श्रेष्ठ राजस्य, अरिदि वेद्य, यथास्तु स्वका आदप्यत्' अत्र नास्त वाचनिकमरणाविधि श्रौत । वाट पृ ३८ ● 'वसते ब्राह्मणमुपवधीत' इत्यादिना वसत्कारिकालवित्तदस्य उपनयनम्यमिति । वि २।३।३ ● 'इदि वसन्ते वसेत, द्विष्यत्तुगीयत्, वृत्तमिधारेत्' । भा १०।४।२०।५६

● वसत्कारिश्रुतिभि प्राो, न ननुमुत्त आधानाक्षेपसमया इति आहितग्नीनेव अधिपुर्वीति । वा ३।१।८।२२ पृ ७७९

० यमन्तोत्सवः शान्तिपुत्रीशान्तिपुत्रप्रतिपदि सद्य-
 धारः । वा. १।३।२।७ पृ. २०५, सु. पृ. १८७.

० यमन्तोत्सवः होयानुपवर्षावः उत्तरः प्राच्यैः
 क्रियते । वि. १।१।८.

० यमन्तोत्सवाद्याचापणां शमण्यम् । भाट्ट.
 १।३।३ वर्णकं ३.

० यमाः शेषयुताः । तन्मा प्रविशितोमः । भा.
 १।१।१।३४, ० ' यसां यमार्धवर्तन्ते जुहोति ' इति
 प्रकृती सर्वयमार्धवर्तन्तेषु होमः ऐतान्द्रक्षितेषु । १।१।४।
 ५।३१-३६.

॥ यमाहोमस्तत्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदान-
 स्थिरमाख्यवान् । १।१।२।५।२५॥

एतदेवतेषु प्राजापत्यादिषु षष्ठ्यु प्रधानप्रदानस्य
 एतदेव एतन्नाम एतसिन्त् यमार्धवर्तन्ते यमाहोमः
 कर्त्तव्यः इति यजाना होमः तत्र स्यात् । इति
 विद्वान्तः । छे

० यमाहोमः प्रविशितोमः । वि. १।१।१०.

० यमाहोमना मित्रदेवतेषु षष्ठ्युत्सवेऽपि । १।१।
 २।६।२६. मीमंसे. पृ. १०८ ' ऐतान्द्रक्षितेषु यमा-
 होमना तत्रमेकः ' इत्यत्र अधिपत्य इत्यन्तम् ।

॥ यमाहोमस्यायः । यमाहोमना एकदेवता-
 षष्ठ्युत्सवे तत्रम् ॥

यसाहोमन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
 वाख्यवान् । १।१।२।५।२५ ॥

भाष्यम्—एकदेवताः षष्ठ्य उदाहरण ' सप्तदश
 प्राजापत्यां षष्ठ्युत्सवने ' इति । अतित तु प्रकृत्यामी-
 पोनीयसी यमाहोम कर्त्तव्यः । ' यमार्धवर्तन्ते यसां
 जुहोति ' इति । स इह योद्वेषेण प्राच्यते । नम चिन्त्यते
 हि मेदेन यमाहोमः कर्त्तव्यः, अथवा तत्रयति । हि
 प्रदान ! यमाहोमना प्रवेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
 वाप्यात् । यमाहोमः कर्त्तव्येऽनेषु तु य एवात् ।
 इति । प्रदानस्यैकवाप्यात् । एकस्यै देवां प्रदान
 ' योद्वेषेण इत्या प्रचरति ' इति । देवता येन प्रदा-
 यति । यान्तेषुमेकप्रदानत् । प्रदानस्य एकदेवता
 गर्वां वाप्यात् यमार्धवर्तन्ते । तत्र विद्वान्तम्

होमस्यैदमर्थं प्रति न मुञ्चते विज्ञेयः । तस्मान्प्रत्यम्
 (यान्तायाः प्रथमस्याः अर्धवर्तन्ते यजानाः होमः ।
 सर्वयमन्ते च अङ्गहोमः) ।

शा— अग्नीषोमीपययो ' यमार्धवर्तन्ते यसाहोमं
 जुहोति ' इति श्रुते यसाहोमः योद्वेषपरथा प्राजाप-
 त्येषु षष्ठ्युत्सवः तत्र आराधो वा इति सर्वदे सहधर-
 णात्, यस्या एतन्नात्, एतदेवयजान् यमार्धवर्त-
 न्तस्य एतन्नात् तत्रम्, यज्ज् कर्त्तव्यः इति सर्वमेव
 सिष्यदितार्थमेवमुक्तम् ।

मोम— पूर्ववत् (अन्तरस्याया अदानामिर)
 अहृषि इत्युत्सवे संगतिः । यामानो द्रव्य व-
 त्रितोयो यसा । यदानस्य एतन्नात्तत्र प्रधानवाप्याया
 एतन्नात् अर्धवर्तन्ति एक एव इति सूत्राशयः ।

वि— ' प्राजापत्यप्राणा हि मेदस्तन्मुना, ऽग्निमः ।
 षष्ठ्युत्सवत्, देवताफलैकवाप्युत्सवितोऽग्निमः ॥ '

भाट्ट— देवेषु षष्ठ्युत्सवे ' यमार्धवर्तन्ते यसाहोम
 जुहोति ' इति श्रुते यसाहोमश्रीद्वेषपरथा प्राजापत्या-
 योद्वेषपरथाः षष्ठ्युत्सवे प्रकृते यमार्धवर्तन्तस्य एतदादिक-
 देवताकरोन च सहप्रदानात् सहधरणेन यसाया एतावाय
 तन्त्येव भवतीति सिष्यदितार्थमुक्तम् ।

मण्डन— ' देवतैस्ये यसा तत्रम् । '

शंकर— ' यमाहोमेव षष्ठ्युत्सवः । '

० यमिष्टस्य पुत्रशोभनेऽपि जन्मप्रदेगात्तन्वाग-
 ताहम् । वा. १।३।२।७ पृ. २०३ । चित्रयुते शक्ति-
 नापये यमशोभनेति तस्योक्तान्त्वतोनामो जन्मप्रदेगात्तमे ।

सु. पृ. १८५. उत्तरम्— ' यमिष्टस्यैव षष्ठ्युत्सवोत्सवा-
 मोद्वेषिताम् । तस्यां कर्त्तव्यमित्यत्रोत्र धर्मः यमस्य ॥ '

कामकोपनेमनोऽप्योहादिदुःखेनोत्सवस्ये ग यमतिपि-
 प्रतिषेध कर्त्तव्यते । वा. १।३।२।७ पृ. २०८ । यमिष्ट-
 वास्य पुत्रोद्वेषितस्य यमोद्वेषितस्य वाप्यात् पर्य-
 तुदस्य शिष्यमात्तवाप्यात् यसाप्यारतामावतिधरः ।

सु. पृ. १९१ ० यमिष्टस्य यम अर्धवर्तन्ते । वा.
 १।१।१।१५. ० यसिष्ठानां न सप्तपिदार । भा.

६।६।१।२६, ० यमिष्ठानां नागानां द्वितीया प्रतारः ।
 ६।६।१।११.

● बसिष्ठादीनां उवाचिस्वरो नास्ति विश्वामित्र-
समानकल्पत्वाभावात् । वि. ६।६।४.

● बसवः अश्वी- ' बसो प्रवक्ष्यामीहोम आग्रशैवा-
मिलोऽनलः । प्रत्युपैव प्रभासश्च बसवोऽश्वी प्रकी-
र्त्तितः ॥ ' सु. पु. १०८६.

● बसोर्धारा नामात्मम् । बहुव्येतादि कर्माणि ।
तेषां तु अनुक्रमेण क्रियासत्तानो भवन्ति । हादस द्वाद-
शानि जुहोति इत्युक्तम् । तत्रारि मन्वानो एव कर्मादि-
सन्निपातः । भा. १२।१।१।२६-२७. ● बसो-
र्धारायां मन्वानो कर्मादिसन्निपातः अग्निचयने । १२।
३।१।२६-२७. मीको. पु. ४७ ' अग्निचयने बसो-
र्धाराया मन्वानो कर्मादिसन्निपातः ' इत्यन अपिकरणं
प्रत्यम् ।

● वस्तु एकमपि लक्ष्यतः (उपादेवोदेरपगत-
रूपप्रशमेयत्) कश्चिदेव विवक्षते न सर्वम् । कथ-
मेवम् सुगपत् उदिद्व्यमानोपादीवममलं इति नेत् ।
अपेसादेवोदेमाद् ईद्व्यमान्यपि भवन्ति इत्युक्तम् (स्तुत-
शस्त्रादिप्रमाणे ' आचक्षते मातुलभ्येति प्रवैकत्वेऽपि
लिप्यति । अपेसादेवोदेन न्यवहार. पृथक्तया ॥ '
इत्यदिना ।) । वा. ३।६।१९. पु. ७६७.

● वस्तु प्रवाचनम् । ' वर्षमानवमन्ने च हववः क्रियते
यम । तदा पूनांथिनः शोकः प्रीतिश्चाप्सुत्तराधिनः ॥
हेमांथिनस्तु माध्वभयं तस्माद् वस्तु प्रवाचनम् ॥ '
(वषात्मक उपतिस्थितिविनाशपरमात्मकम् । रत्नाकरः) ।
शुक्रोवा. वनशादे २१-२२.

● वस्तूनि मानान्यपेक्षान्ते न प्रयोजनानीति
न्यायः । श्रुत्यादिमानमिद्वयस्तुनः मत्तोत्रनाभावात्परपेक्ष
निरात्ममहावर्धमिति विवक्ष्यामस्य मृष्टिचित्ति ।
साहस्री. १६४.

● वास्तुन. एकस्य अनेकवापेक्षान्नसर्वतः अनेकत्र
दर्शनम् । सु. पु. ८४३

● वस्तुजाते विविधम्, संश्लेषवेत्ताङ्गुलं बस्य
पद्यति । संश्लेषवेत्ताङ्गुलं धोमादि । विप्रतिप्र-
थितनङ्गुलं गदीव्याद्गुहादि । मणि. पु. ४५.

● वस्तुशक्तिन्यायः । यत्र पदार्थगतौः प्रत्येकं
विवक्षयते, तत्राप्य प्रवर्तते । तद्यथा- ' बने देव
एते शुभं पाने दानं मनागपि । प्राणे गान्त्र स्वयं यति
विचारं वक्षुमाकितः ॥ ' इति । साहस्री. ५५२.

● वस्तुशब्दः न भाषयिकारवाची, भाषयितार-
रहितेष्वपि निव्येषु आकाशादियु वस्तुत्वयतीते । पु.
पु. ३४८.

● वक्षम् । निर्गन्धघोतयदंभाकटवत्परिचय
उदीच्याना दाक्षिणात्याना च अनाचारः । वा. १।१।
३।७. पु. २०४. ● वर्षं पूर्वादिने प्रावणाय वस्तुत्वयते
त्यायं न मरति । शिक्षाः प्रधात्य दिनावरो पुन
यहति । वि. ११।३।१२.

● वक्षतिः भव्यः प्रापणे विद्यः । भा. १।१।१।१६.

● बह्विधूमन्यायः । यथोक्तप्रतीतिरुपपन्नमेव
बह्विधूमशोरितरेत्तापेक्षय न विरध्यते, तथा प्रवृत्तेऽपि ।
विद्य, यथा धूमरूपशब्ददर्शनात् कारकत्ववहेत्तुमन्वद,
तथा यत्र कार्यलिङ्गेन कारणानुमानम्, तत्राप्य मृष्टि-
रिति । साहस्री. ३१७.

● बह्विन्याय । यद्य लोकस्वाभेदाद्द्वयं पदस्य
प्रकाशाकत्वम्, तथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. १७६.

● बह्विविस्तुल्लन्यायः । यथा बने हुम्
विस्तुलिङ्गा श्रुत्यादि, एवमेवेत्तादात्मनः सर्व एते
आत्मनोः स्तुचस्तुतीति विवक्षेऽप्य प्रचाय । साहस्री-
१२७.

● वाऽपि । वाऽपीति विपपत्तिन प्रवृत्तेः अर्-
थेऽर्थः । भा. ७।१।१२.

● वा- शब्देन विधियन्तिप्रतिपक्ष । भाट्ट
१०।८।४. ● वा- शब्देन संश्लेषो निरर्थकः । भा.
३।२।८।१५. ' विद्वान्नेनोपक्रम वाशब्देन शब्दार्थं '
इति । वा.

● वासवं अपि विवक्षेयं संश्लेषीकार् । वा. १।१।१।
३१-३२. पु. १४६. ● वाक्यमपि ' कल्पयाम् इदं
करीष. ' इति न्यायसङ्कलनं महत्त्वात् कटीय । भा
४।३।१।८-९, ● वाक्यं ' अग्रया प्रीत्या ' इति
विनिश्चयकारणं लक्षम् । ३।१।१।११. ● कश्च

अर्थविप्रवर्षात् सिद्धेन बाधते । वा. २।८।२०२ ।
 घृ. ११२६. * वाक्यं आकाङ्क्षा-योग्यता-मनियोगात्
 रजसं प्रतिपादयति । वि. २।१।७. * वाक्यमेव अर्थ-
 प्रतिपादयम् । न केचन पदं वचिदर्थमपीति जनयति
 वृद्धत्वपराहरे तथा व्युत्पत्तिरिहात्, अन्वितन्यायाभिधा-
 नात्तैव स्तुत्यत्ते । अर्थान्तरापेक्षारजसांनवस्य पदान्त-
 गदते तदनन्तरोः । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्य-
 स्त्वेन प्रतिपादकत्वात्, न केवलम् पदस्य । अजु. घृ.
 १०१. * वाक्यं कर्तृस्मैरिवापदस्यमूरः । सु. घृ.
 ६२५. * वाक्यं प्रमाणं नञ्चत् । वा. २।३।७।१४
 घृ. ८३७. * वाक्यं क्रियाप्रधानं एतस्यै एवप्रयोजनम् ।
 कण्विना. घृ. ४३३. * वाक्यं द्रव्यमपि समाख्या-
 प्रसरणान्ता परीयः । भा. १।२।५।२३. * वाक्यं
 (विनियोजनं प्रमाणं) द्विविधं महावाक्यं चान्तरवाक्यं
 चेति । बाल. घृ. ९. * वाक्यं धर्माङ्गतायैव प्रमाणम् ।
 मणि. घृ. १३. * वाक्यं नाम अद्वयपदद्वीभूतयो
 हेतुवत्पदद्वीभूतयोऽन्यतरपदस्यै कथनानुगतं ध्रुवपद-
 मितिः । अस्ति चेद 'चेतुर्दशिका' 'उत्प्रेक्षा
 विषये' 'प्रवाकरोपेण' इत्यादी । अत्र च कथनाद्यन्तरे
 नमेव सजात्यादिविषयसंबन्धविषया लक्षणविषयपरत्वेन
 शक्तिजन्यपदार्थोरिषयमित्येवोपमा विवक्षितम् । तेन
 'चेतुर्दशिका' इत्यादी ससंबन्धविषया अगमान्तरवाक्ये
 भाष्यति । परंतुपस्तु— युक्तप्रोः परपरान्वयस्य-
 सुत्पत्तिसादृश्यस्य भावनात्पदानुसारेण चेतुरिति प्रथ-
 मया वक्ष्यन्तथा, दशिकापदेन तत्तत्तद्वचिदर्थमैता-
 लक्षणा । कथनाद्यन्तरे लक्षणान्वयोरिषयविरागमिवेता ।
 'उत्प्रे' इत्यादी एतन्निमित्तस्यैव कारणस्य प्रावि-
 ष्यतिरैव लक्षणभाष्यति । अथ च 'उत्प्रे' इत्यादी
 कथनास्य उत्प्रेक्षितस्य मानोरपत्ते कथनापदेशोभय
 विवक्षितम् । 'प्रवाकरोपेण' इत्यादी तुतीया कर्म-
 रस्य, चातुना वक्ष्यन्स्य लक्षणात् पत्त्या स्तुते ।
 भुवत्तदर्थनिषेधं योग्यतात्वेन चित्तं कर्मोपादिवत्पत्त-
 तुपरप्रयोग्यतात्पत्तिद्वारात्पत्तयः । ध्रुवपदे वक्ष्य
 नमेवोपादिवत्पत्तिसादृश्यस्यैव लक्षणस्यैव ध्रुवपद-
 * तामपेक्षति ध्रुवपदं तत्पदार्थान्तरस्यैव विवक्षित-

रूपेण कथ्यतात् भुक्तिरपरततोपरतिः । अतश्च वाक्यं
 सिद्धं भुक्तिं च कथयित्वा अद्वयत्वे प्रमाणम् । भाट्ट.
 ३।३।२.

* वाक्यं निरूप्यते । परममभिवाहायो वाक्यं यथा
 'चेतुर्दशिका' 'उत्प्रेक्षाया विषये' इत्यादी । 'येत्या
 गार्हक्यसुपनिषुते' इत्यादिभूमिष्वते परममभिवाहारस्य-
 वाक्यसर्वेऽपि 'प्राधान्येन व्यरमेया भवति' इति
 न्यायेन औपनिषदात्म्येन व्यापारः, न तु वाक्यीयादालम्ब्य
 इति प्राञ्चः । नञ्वायानु अद्वयपदद्वीभूतयोर्द्वैवता-
 वृत्तिगारकान्यतरपदस्यैकत्वानुसृत्यः ध्रुवपदस्यमितिः ।
 कथनाद्यन्तरे न साधर्मिकविषयतासाक्षात्तद्व्योपपत्त-
 णान्तरपदद्वीभूतयोपकारत्वं विवक्षितम् । अतः ससंब-
 न्धविषया भासमानरूपत्वकथ्य 'चेतुर्दशिका' 'उत्प्रे-
 क्षया विषये' इत्यादेः लक्षणस्य अद्वयानुसारेणस्य
 'प्रवाकरोपेण इती'विषयस्यति' 'ध्रुवत्' लक्षणे' इत्या-
 देश्य सग्रहः । भुक्तिवृत्तपदस्यमितिः अद्वयपदद्वीभूत-
 योर्द्वैवतावृत्तिगारकत्वानुसृत्य-साधर्मिकविषयता-
 साक्षात्तद्व्योपपत्तयस्य-साधर्मिकविषयत्वपर-निवृत्त-
 कथ्यतादनुसृत्यसामानात् नाति शक्तिः इत्याहुः । पूर्व-
 यत् अद्वयत्वेनदेश्योपपत्तयोरुत्पत्तेन अद्वयप्रमाणस्यैव
 अद्वयपदद्वीभूतेति, न तु अद्वयपदद्वीभूतस्य लक्षणे
 मित्येव, प्रयोजनाभावात् । परोर्द्वैवतावृत्तिगारकत्वपदेन
 च कर्तृकर्मरत्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्त-
 तमं विवक्षितम् । ससंबन्धाया भावमानरूपत्वकात् सिद्ध-
 कथितवाक्ये अतिव्याप्तिरवयव भूतेति । कर्तृक
 कथनमद्यजितानाक्यकर्तृकान्वयनम-साधर्मिकविषयत्वक-
 परममभिवाहायो वाक्य इति उच्यते । 'मीले पटः'
 इत्यादिमभिवाहाररक्षणस्य प्रयोजनात् । भुक्तिमयीय-
 परममभिवाहाररक्षणस्य अन्वयतात् साधर्मिकविषयत्वम् ।
 'चेतुर्दशिका' इत्यादिपदमभिवाहाररक्षणस्यैवोपपत्त-
 येत्यादिप्रतिज्ञानवत्पत्तात् प्रथमया कर्तृतात्पत्तयेति ।
 'मीले पटः' इत्यादिपदमभिवाहाररक्षणस्य द्वितीय
 कर्तृतात्पत्तयेति । निवृत्तपदद्वैवतात्पत्तयोरुत्पत्त-
 साधर्मिकविषयत्वानुसृत्य-साधर्मिकविषयत्वमिति ।
 अतः कथनाद्यन्तरे लक्षणस्यैव ध्रुवपद-
 वाक्यीयताद्वैवतात्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्त-
 वाक्यीयताद्वैवतात्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्तयोरुत्पत्त-

यंजेत' इत्यादि श्रुतस्मृतौ यदसमभिव्यक्तं ह्यहम् कर्तृत्वाद्य-
न्मतमसत्तर्कनीड्यादिप्रकारक्यादादिदिनेष्वक- शाब्दशेषे-
ऽपि नातिशान्ति इति श्येयम् ।

ननु एव 'औदुम्बरो यूयो भवति' इत्यादौ वाक्ये-
दाहृत्कारणत्वात् औदुम्बरत्वात् वाक्यीयपूर्वाहृत्पूर्वमुपेय
'पशुनाप्नोति' इति द्वितीयाभुतिप्रमाणकपक्षेऽप्यत्र
उच्यते यत् औदुम्बराधिकरणसाधितपूर्वाहृत्त्वविरोध ।
अत एव संनिध्यनुपहृदमि न वाक्यीयपूर्वाहृत्वाग्नीकार
इति चेन्न । यूपवर्गकृत्प्रनाशित्वाया भावनाया यूपेतरस्य
कर्मत्वेन अन्येतुमयोग्यत्वात्, आध्यात्म्येन च श्रौत
पदाहृत्त्वायोगत्वं तत्र वाक्यीयपूर्वाहृत्त्वस्वीकारम् । न च
'सोमापौष्यं त्रैतनात्मेत पशुनाम' इति षट्त्तम्य
निरूप- (निरण-) पशुनाभ्याय यागस्य औदुम्बरा-
श्रवणं समवति । न च स्वस्वभनद्रम्यपरिच्छेदस्वरनाश्रय
स्वार्थमवेऽसि अनिदेशप्राप्त- पशुनिषेधनाह्न- यूपपरि-
च्छेदस्वरनाश्रवणस्य च, यूपस्य उक्तादीना अतिदेश-
प्राप्तत्वेन तत्परिच्छेदत्वापि तास्ताऽऽपत्तौ यूपानुवादानु-
पपक्षे । अत एव आतिदेशिकपशुनिषेधनं यूपदाय
आश्रय इत्यत्र न । अथ 'यर्गमं वतुग्यधी यजमान,
पञ्चत्वैव वषा कार्या' इत्यत्र (वषा) अयदानानुवादेन
पञ्चत्वविधिमद्रीष्टस्य हृदयायपक्षेऽपि पञ्चत्वविधि-
सिद्धान्तिस्त दशमं (भा. १. १. १८, २० भा),
वषापदं अवयुत्वात्वात्, उपश्रय वा सत् तर्कानुवाद-
। तथा अनापि यूपपदमवयुत्वात्वात्, उपश्रय वा स्वात्
इति चेन्न । तत्र हि हृदयादिषु पञ्चानदानाभावे
चतुर्विधानपञ्चदशपञ्चानस्य अतिदेशादेव प्राप्ते 'एका-
दश वै पशोरतदानानि, सानि द्विद्विरव्यति' इत्यस्य
वैयम्बासव्या अवदानस्य निरुक्तानुवादत्वस्वीकारः । तदा
हि अवदानमभेदेऽत्र पञ्चत्वविधौ हृदयायपदमेवैवपि
पञ्चत्वप्राप्ते हविष्यं स्वरदानप्राप्तौ द्वयदानविधि
तद्व्यावर्तकत्वेन साधकं । न च हृदयादिषुपि सामदश्या
दीना पञ्चानगतस्य अतिदेशादेव प्राप्ते तेषां हविष्यं
स्वरदानप्राप्तौ द्वयदानविधि साधकं इति न बोधं युक्त
इति पाक्यम् । तथापि विधे पात्रिकत्वात्पुत्रपेक्ष
वयावदस्य एवस्यैव वाधिसम्भुतादस्वीकित्वात् । षट्ठे

तु न कस्यापि नैयर्गादिकार, इति विमिति यूपस्य
पात्रिकानुवादत्वाग्नीकार ।

इदं च प्राचीनाम्बुपेन इत्यप्यायानुशारेणैवम् । सत्तु-
तरतु अवदानोद्देशेन पञ्चत्वविधौ हृदयादिवाक्ये इत्यत्र
येकादशेताद्वैतु अवदानस्य परिगम्यतात्वात् वदन्न
वदानस्यैव अभावे पञ्चत्वप्रसक्त्यभावात् वषाऽनुवादेऽ
पपत्ते एवमन्तरतामह्नापत्तेऽत्र नाप वाक्यापे क्षम्यन्व ।
किन्तु पञ्चत्वविशिष्टपञ्चानान्तरस्य अतिदेशत पूर्वपक्ष
पञ्चत्वविशिष्टप्राप्तानुवादानस्य वा वषोद्देशेन सिद्धे,
तस्यैवोपरिपत्तत्वात् । हृदयाविधानपे हृदयायुद्देशेन सिद्धि
इति हृदयादिषु तदह्नपञ्चत्वप्राप्ति इति नक्त्यत्रापि
न वषापदस्य अत्युत्पानुवादत्वादिगमन्ति । अत्र नप
मते अवदानविधिसमकालप्रवृत्तानां हृदयायपदानमिदं
तदुत्तरप्रवृत्तौ अवदानविधिवाधिसमकालप्रवृत्तानां पञ्चत्वविधि-
प्रसक्त्यप्राप्तं न वक्ष्यते । किंच पञ्चत्वविशिष्टव
दानान्तरस्य वषोद्देशेन विधौ अवदानोद्देशेन पञ्चत्व-
विशेषणविधिसमकालवया अवदानस्वरूपे आश्रयस्थप्राप्ते
वषाम्ब्यातापूर्वनाश्रवणरक्षणया आश्रयत्वत्वात् इ
वायवदानेषु कस्य पञ्चत्वप्राप्ति नहि सम्भवात्
विशेषपक्षेन अन्वयान्तरे प्राप्ति, सम्भवात्, अदत्तस्य
अन्वयविशेषोपपत्तत्वात्, अतिदेशस्य अन्वयत्वे
षट्ठेनिकारभावाम्बुपेन असम्भवात् । पञ्चत्वविशिष्टपञ्च
पञ्चत्वस्यैव वषोद्देशेन विधौ तु षट्ठेनितरेण वषाम्ब्या
पूर्वनाश्रवणभूतावदाने पञ्चत्वविधौ तापसर्गात् नापदान्तरे
पञ्चत्वविधि सम्भवति, इति तदधिकरणसिद्धात विना
एव इति न वषापदप्रत्ययेन यूपपदस्य अवयुत्वात्पद
त्वादि इति । अत्र च आश्रयत्वात् षट्ठे न पञ्चोद्देशेन औ
म्बरत्वविधि संभवति इति वाच्यत्वं यूपहृत्त्वमेव औ
म्बरत्वात् । न च षट्ठेनान्तरेण आश्रयत्वात्मेऽपि षट्ठे-
वाक्ये एव औदुम्बरत्वप्रसक्तपञ्चत्वकर्मकयूपाप्रवर्तकत्वात्
विधानात् यूपान्तरीदुम्बरत्वाभावत्वात्, आश्रयत्व
साध्यत्वात्तदिकस्य बुद्धिचत्वेन माषनाया, अनेककर्मत्वात्
वाक्यमेदापत्ते । गल्ल राणके (तुलाया औदुम्ब
विवरणे पृ ७७) अतिदेशप्रसक्त्यं पशुनिषेधनस्य
यूपदाय आश्रयतामाह दस्यं ' षट्ठे हि अन्वयोपदिश्य

पादभ्यां मान्मासाभ्यां मत् तत्रेणानुष्ठान इति निद्रा-
 तित पठे (भा० ६।५।१) । तत्र च मन्थमासुद्देशेन
 दाह्यत्वादिगुणविशिष्टदेवताविधि, तत्र तापि इरण्यदक्षले
 परस्परवाचक्यं षड्भवात् । अतो न विधेयानेकत्र
 निमित्ततो वाक्यमेव । उग्रावाचक्यो द्रव्यरपीद्वैदपर
 प्रयुक्तान्नमेदस्तु रसोक्तिरते । अन्वुदितेष्टिप्रकरणस्य
 'सद्व्यवृत्ति' इति वाक्येन सम्यक्तिपरिद्वैतवाक्यविप
 महश्रवणविधानात् चक्रवाचिकरण्ये आर्षिके अनुष्ठाने ।
 अत इ देवताविशिष्टमाद्यन्तस्त्वविधिपदे गौर्वाणं
 द्रव्येदेनेन देवताविधिपत्र एव भवत् इति प्राञ्च ।
 नव्यास्तु तन्मात्राधिकरण्यदक्षले परस्परवाचक्यीकरे
 'पञ्चदशाभि' इत्यवापि स्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशराफया
 विशिष्टवाचिकाप पचे, उत्तरवाक्ययो खविष्टादिप्रकृति-
 कस्य पुत्रोद्देशेन मम सहश्रवण्यवस्था चन्द्रविचरीपि
 आरम्भयत्वात् । इ दोष्टेन देवताविधिपत्रे विधेयाने
 कन्वमित्तिप्रवाचक्यमेवात्र द्रव्येवता-तद्गुणवक्त्रादि
 विशिष्टमावनातरविधिवत् एव प्रथम् इत्याहु ।
 तत्र च श्रवणविधि विधेय श्रवणस्य प्राप्तवात् 'गद
 श्रवण' इत्यनेन सम्यक्तिपरिद्वैतवाक्यविधि - श्रवणोद्देशेन
 साहित्य निरीयते । तत्र एकस्मिन्नाच्छेदेन एवमवा
 चिकरण्यत्वं निरुक्तं कथाविशेषात्तासव्येन व्याघारक-
 तिरुक्तस्येशासव्येन भावनाऽपि इति कर्तुं वाच-
 यनमस्य गान्त्रोचयित्वात् नोक्तानिप्रसङ्ग ।
 सद्वा एवमवयुत्वे कालान्तरादिवाचिकरण्यत्वं च येन वाच-
 नासपि इति नोचयेत् । न च श्रवणानुष्ठान
 कृतिप्रकारताया अत्यधिकृतान् निरुक्तस्यै निरुक्त
 साहित्यविशिष्टतासव्ये, 'यत्ने स्वर्गस्य' इत्यत्र
 स्वर्गनिर्वापितकरण्यतासव्येन भावनाया श्रवणविशिष्ट
 एवम् श्रवणानुष्ठानिकनिरुक्तनतस्यैव निरुक्तसाहित्य-
 विशिष्टत्वस्यापि प्रयत्नमात्रताया समान् । यदि
 तु तत्र करण्यतासव्योद्देश्यत्वेन सव्ये, यदि
 प्रत्येऽपि निरुक्तस्य समानुष्ठानश्रवणोत्पत्तयेव
 संवच इति न वापि अनुपपत्ति । अत्र श्रवणोद्देशेन
 साहित्यविधौ द्रव्य पदश्रवणमात्रात् तत्र कथ
 साहित्यप्रतीति, अत्र एवाथ साहित्यविशिष्टश्रवणविधि ।

तत्र आशेषद्वये श्रवणप्रमाणापि दक्षिणस्यो त्वाप्येव
 विशेषणयो विधे पत्नमिति प्राचीनैककम् । भवते तु
 श्रवणस्यो विधेयन्तरीकागन्तु दक्षिणस्यो श्रवण न स्यात्,
 नितरा (नवरा) च तदुद्देशेन विशेष्यमात्र नदीव
 इति चेत् । वयम् । उक्तमस्यै न प्रमत्तलोच
 श्रवणप्रामि, तथापि श्रवणोद्देशेन साहित्यविधौ केनचित्
 साहित्यवाचक्यत्वे अनुपपत्तिरन्तर्निहितं यत् साहित्य
 निरुक्तवाचक्यत्वे गौरवात् एवमेव प्रदानसाहित्यविधि
 कर्त्तव्यं नव्यस्यो दक्षिणकोरेऽ तद्विष्णुस्य कर्त्तव्ये ।
 तथा च प्रत्येये दायासाहित्यवत्तेन शान्ताह्वयत्वं
 आश्रयद श्रवणे दक्षिण साहित्यस्यो दक्षिणकोरौ
 श्रवणविधि । एव च तृतीयविधिप्रकाराश्रयैः
 (वाच्योद्देशेन अकरण्यत्वात्साहित्यविधि) प्राप्नुवती
 मात्रा पञ्चमविधिप्रकाराश्रयमपि (गुणविशिष्टवाच्यं
 करण्यत्वात्साहित्यविधि) श्रवणमात्र प्रकटयति । न च
 सम्यक्तिपरिद्वैतवाक्यविधि श्रवणस्यैः तद्वत्वात्ता प्राप्त
 भावात् श्रवणमाश्रय तद्वत्त्वे मन्थमासाव्याघारगती
 श्रवणेऽपि केनचित् साहित्यविधि इति वाच्यम् ।
 वाच्यानुष्ठाने प्रदानसाहित्यनिरुक्तकनिष्पत्तिमतिरुक्तै
 अत्र विधेयतेन पुनश्चैवाश्रयेन (अस्मिन्ने उच्यते
 नामो ६।४।१८) विधेयतासव्यानुष्ठाने उद्देश्योक्तत्वं
 नपतिपरिद्वैतवाक्यविधि श्रवणस्यै उद्देश्यते मन्थमस्य
 यागीश्रवणे साहित्यवाचक्ये इति ध्येयम् । केपिपु
 'नमसिच हागे वाक्य' इति प्राचीनप्रवादस्य ताप
 स्वादिनाचकृदितिवाच्यत्वं सति पस्तुत शोभनीयो
 सहो-वाच्य वाक्यमित्यर्थे (मी ता ६३) । स्वयं
 यंनिष्ठोपिद्वैतवाचक्यता प्रिमर्शिता शोभनीयवत्त्वेन,
 स्वयंस्वयंमतासव्योधिक्रमता च शोभनीयवत्त्वेन अत्र
 सति, इति सत्यन्तर्था । तेन प्रवादोपामिशरकततादि
 विनियोजकवाक्यमग्रह । शोभनीययो वाचक्यस्यो
 एकावयवोपयोगिसम्यक्तिविधेयेण उच्चाप इति शोभ-
 नीययो महो-वाच्य इत्यन्तर्था । तेन न प्रवादविधि
 कानिप्रसङ्ग इत्याहु (भावतकार) । तत्र स्वयं
 नुगमात् उच्यतेऽपि । निरुक्तश्रवण माहात्म्यवत्त्वेन ।
 मन्थमास्य तु एता उपदेशोपदेशिम प्रसव्यविधिमा ।

अत एव 'देवस्य त्रा सविदुः प्राप्तेऽधिकीर्षाद्भुम्बा पुण्यो
 ह्युताभ्या निर्लेपाभिः' इति मन्वे कर्तृत्वात्कृतमवाचिन्माना-
 ऊचयथ कर्तृत्वात्कृतमवाचिन्माना कर्तृत्वात्कृतमवाचिन्माना-
 शानकन्यस्य वा कर्तृत्वात्कृतमवाचिन्माना अजनेनेऽपि
 तत्कृतमवाचिन्माना कर्तृत्वात्कृतमवाचिन्माना देवस्यत्वादिपदाना
 स्त्रार्थविशिष्टनिर्वाणप्रकाशनाद्वा निर्वाणान्तरम् । विधि
 वाक्यमन्वाचयथोः अथवापरो विनोयः, यत् विधि-
 वाक्ये कर्तृत्वात्कृतमवाचिन्माना, ससर्गविषया तद्वा-
 नादीकारेण वा, स्वय एव चिन्विनोयमन्त्रम्, मन्त्रवाक्ये
 द्व 'देवस्यत्वादिपदेः निर्वाणप्रकाशने' इत्यादिवाक्यान्तर-
 कल्पनाथ । देवस्यत्वादिपदाना मन्त्रवाक्यपदानांभावो
 विषयभावो च मन्त्रवाक्यस्य स्वत अविधिपौत्रमन्त्रम् ।
 विषयभावादेव च देवस्यत्वादिपदानां निर्वाणान्तर-
 मपि न स्वतो मन्त्रवाक्यमवगम्य, अर्था तु क्षुतिवदित
 वाचयन्तरकल्पनया इति योगम् । अत्र विधिवाक्यस्य
 योग्यतायां चिन्वा लक्षणस्य ससर्गविषया वा कर्तृत्वात्
 न्यतमसोचनस्याभावेन योग्यतापेक्षानुसंगकल्पनेन
 अन्तरमभावादेऽपि न लिङ्गत्वे दोषोक्तम्, प्रास्तुत सधुनि-
 क्ताकल्पन्तकल्पनया प्रमाणाभूतात् लिङ्गात् स्वतो
 विधिवाच्यत्वेन प्रकल्पनेन । अत एव आशीर्वाचीय-
 प्रसन्नवदितस्य 'त्र शम् प्रथमो मनोता' इति मनोता-
 मन्त्रस्य नेत्रशक्तिप्रकाशकस्य लभयथेवआशीर्वाचीय विनि-
 योगावमन्त्रात् चोतिष्ठोममहाप्रसन्नवदितस्यमन्त्रकल्प-
 योक्षप्रकाशवह्नुत्वादिभेदं चेत्यदिदेवताके उपनीये
 उक्तप्राप्तौ 'यत्कृतमवाचिन्माना पशु आशुप्येव मनोता
 कर्था' इति ब्राह्मणवाक्येन लिङ्गत्वेन आशीर्वाचीवाङ्मन्त्र
 इत्युक्तं दशमे (२०।१।२२) । मन्त्रवाक्यस्य तु
 याम्यर्थकन्यताद्वाय मधुनिपताकन्यकल्पकस्य इत्यन्त-
 रितप्रमाणानुसंगतया क्षुतिवदितवाक्यैरन्तरितप्रमाणस्य
 लिङ्गात् दुर्बलत्वम् । अत एव 'सोमे ते श्वदन् करोमि
 वृत्त्य धारय सुमेव वस्यसामि । दक्षिभन्वीदीदामुते
 प्रतिष्ठि वीहीणा मेव सुमनामाल ।।' इत्येवान्यपयोषो
 पयोषिमदन्विधियन्तात् वाचयात् लघुसंज्ञं लघुप्रत्यय-
 प्रकृतौ लक्षणेन लिङ्गात् पूर्वसंज्ञं लघुत्वे, उत्तरार्थस्य
 चादन्नेऽपि विधिवाच्ये । तच्छब्दस्य 'दमे पपति दशान-

यति, सा वैश्वदेवाभिना' इत्येव वाक्यान्तरीयाथपरामर्श-
 ननेन युज्यते इत्युक्तं अथवाचिन्माने । इति वाच्य-
 निष्पत्तम् । सुरारि. पृ ११७५-८१.
 * वाक्यं पदद्वयमन्त्रम् । वि. ३।३।८, * वाक्य प्र-
 रणात् वच्यत् । भा. २।२।८।२२, २।३।२।२।२७,
 २।३।१।१।२४ पृ. ६१३, ३।१।५।११, ३।३।६।१२,
 ३।३।१।०।२०, ३।३।७।२४, ३।५।१।११, ३।५।३।
 २४, ३।५।६।१७, ३।६।१।३।२५, ४।३।१।४,
 ६।५।१।५।२५, ८।५।५।१७, ९।१।१।२, ९।१।५।
 २१, १०।३।१।१।२१. * वाक्यं प्रख्यात् वलीयः ।
 ' रजामी इदं हविस्त्वपैशमनीद्वेषेता महे प्यापोऽ-
 काताम् ' इत्यत्र ' रजामी ' वदस्य लिङ्गात् दसां-
 द्वेषे सिद्धे ' इदं हवि.' इत्यादेरपि तदेष्टवाक्यत्वात्
 दर्शाङ्गत्वम्, न तु प्रख्यात् पूर्णमाकाङ्क्षम् । मीत्या.
 * वाक्य प्रख्यात् शीरः । प्रहो (प्रकरणे)
 वाचयेथ, अथर्तुं पुनर्गन्धेन । भा. १०।३।
 २।१७४, * वाक्यं प्रख्यात् वलीयः । रजानाधर्मा.
 प्रख्यात् आशीर्वाचीकस्य । ' विद्वता यूप परित्वीय
 आग्नें मनवीयं पशुमावाकरोति ' इति वाचयात् यूप-
 माशस्य । ३।६।१।०।३१, * वाक्यं प्रख्यात् वलीयः ।
 ' वेदा हवीणि आशुद्वेषति ' इति हविर्वाच्यत्वात्
 गम्भे, प्रथमवलीयि प्रख्यात् । ३।७।१।२,
 * वाचय प्र्यात् नमश्च दुर्बल । ३।८।२।३३,
 * वाचयम् । मन्त्रुक्तप्रियात्. अन्वित्तिसंयोगाभावे
 वाचयत्वमपि, अथमात्तम् च अर्थाभावत्वेन जयंद्वा-
 वाचयत्वान्तरवाचयेण । सु पृ. ७४८. * वाचय सिधेत
 उभयविधाने । भा. ३।२।१।७, १०।७।२।५।४९,
 * वाचय लिङ्गात् वलीयः । ३।३।६।१२ पृ. ६८६.
 * वाचयं लिङ्गश्रुति कल्पयित्वा अन्वये मन्त्रम् ।
 मीत्या. * वाक्यं विरोधपृथुति, पद सामान्यवृत्ति ।
 भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८६, * वाक्य विशिष्टपदक-
 म्बुहान्तरम् । सु पृ. १०९ * वाचय ध्रुवा ज्ञ्यते ।
 भा ४।१।१।४, * वाक्य भुवेदुर्बलम् । ' वाचा
 पृथिया वेनुः ' इत्यदी गति सा च क्षुति, द्रव-
 तन्तयो वाक्येन स्यात् । तप दुर्बल भुवेः । १०।२।

अर्थरचाटसि इति ज्ञानार्थकमिति मयः काले लभन्ते ।
 सर्वेषामेव च श्रुत्यादीना ज्ञानार्थक्यप्रतिष्ठाना दुर्गति-
 रीतिं वाच्यमिष्यते । तथा च — मीमांसिना प्रोक्तानि
 प्रति श्रुत्या शेषितान् प्रानुवदपि अतिउद्भूत्य प्रवरणान्वा
 पूर्णशब्देन तद्वत् समयो भविष्यति । तत आसिष्यत
 वाक्यात् लिङ्गस्य बलीयस्त्वम् । तथा च मन्थानुवादे
 दक्षिणम् (३।२।७) । वा ३।२।७।१४ पृ ८३२-८३३.
 * वाक्यस्य लोकिकस्य प्रमाणात्प्रमितविषयता । बृहती
 पृ २२२. * वाक्यस्य वाक्यान्तरकाव्यवादे प्रकस्या
 आवात्प्रारूप प्रमाणमेव । मीम्या * वाक्यस्य
 वाक्यार्थे न मति । पदवाच्येन वाक्यार्थसिद्धे ।
 मीम्या * वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपद्युवाचभूतगदाव्याधि-
 पदाभावे सा।दृष्टत्वेन अपरिपूर्णस्य विशिष्टार्थप्रतिपाद
 कस्यामेवात् विविधार्थप्रतिपादनं च विना व्यवहारागसाध
 नत्वेन ज्ञानार्थक्यापत्ते परिपूर्णत्वाय श्रुत्यर्थक्याक्यभूत
 पदात्तत्वात्पत्ता युक्ता । सु पृ ७३३; * वाक्यस्य
 विषयव्युत्पन्नस्य । पृ. ८६७ * वाक्यस्य
 विविधतायापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे अथवावाक्यमेतौ,
 आधिक्याभ्युपगमे तु ज्ञानार्थक्यम् । यदा, युनस्य
 अपि श्रुतिविषयत्वेन त्वेन एकावाक्यमेतदयोग्यात्प्राह्यार-
 दौक्त । यदा न्यूनत्वे तत्प्राप्तत्वेमेतौ, आधिक्ये
 ज्ञानार्थक्यम् । अथवावाक्यस्य विपरिणामयदित-
 क्तत्वात् अथवाचरणस्यवाच्योपा इति । बाल पृ २-३
 * वाक्यस्य निरीपणविशेष्यभावमाने व्यापार । सु
 पृ १५२, * वाक्यस्य सद्बुद्धविरत्य अनेनार्थ
 परत्वायोगात् आहृतिप्रधानाक्यभेदापत्ति । पृ ८७२,
 * वाक्यस्य सर्वमना विषयमात्रादृष्टीकालाभाये वाच
 उच्यते नैयमत्त्यं कथ्यते । पृ ६०१, * वाक्यस्य
 स्वार्थज्ञानात्म्य वाक्यान्तरात्म्येन न मति । पृ ४७८,
 * वाक्यस्य हेतुपरत्वे समन्ति कृत्वात्प्रधाना
 प्रमाणात् । भाट्ट ४।१।१७ * अनेनैव प्रवृत्त,
 अनेनैव निश्चित इति अतिभावा एकत्वेव वाक्यस्य
 मति । भा ७।१।१२ * एतदेव वाच्यस्य चोद
 पेसात् इत् प्रमाणात्तानेवस्यार्थव्यतीतार्थप्रसादनपरतया
 प्रयोग, न पणादिवाच्यता । ऋजु पृ ३४ * तत्

सामर्थ्यं समाप्ताये ।। १।११।१७ । तदेतदस्य कस्य
 समाप्ताये सामर्थ्यं यत् अत्रिहितपूर्वकमिधानम् । इतरथ
 अर्थवादा तत अनर्थका स्यु । भा १।१।११।८
 * नच वाक्यस्य पदेनत्वात् प्रमाणान्ति, दिनवपन
 यास्यस्यसह्यमानेनप्रथोजनमानोपपत्तक्यात् । तेन
 वाच्यमेवैक अल्पपद अपर बहुपदम् । वा ३।१।१४
 पृ ८५१. * 'वाक्यस्यो एकत्राक्येन पुन सत्य
 जायते' इति न्यायेन आस्थानमेदेऽपि आहृष्ट
 वशात् अस्ति एव वाक्यता । (अत्रिहिते दद्या कुपि
 इति, दप्योद्विप्रकामस्य स्रुत्वात् इति च इत्यत्र) । सोम
 ८।३।३ * वाक्ययोर्विरोधे 'पञ्चदश सार्धिनैर्ननु
 नूयात्' 'स्रुत्वात् चैकस्य' इत्येतेषुदाहरणम् । उक्त
 नापि हि वागानाविपरिणामदेकत्राक्यत्वे कृते विविधे
 एति निमित्तानिसोपयोगात् सहास्यस्य बलीयते मति ।
 वा ३।३।७।१४ पृ ८४० * वाक्याना अर्थार्थ
 शेषमना विरुद्धेनैव एकत्राक्यत्वात् प्रमाणपर
 अर्थवादाविकरणम् । १।१।१।१२-१८ * वाक्याना
 अनेनार्थता सगुणकमेवधानेन अगथा सीकितं ।
 (औनामत्या सुप्रवृत्तवियवे) । भा ८।२।१।७
 * वाक्याना अर्थवत्तापि द्वैविगदर्शनम् । उवाच्यस्य
 प्रत्यायने हि अविनाश्वे तत्र अपरद्विपक्षस्य प्रुन
 मानेऽपि विविधतात्वीर्य मयति । यदि अर्थवत्ता
 गन विवक्ष्यते तदा उवाच्यमभात् । अथोवाच्यविकार
 ततोऽर्थप्रत्यायनमनुपद्भत् । यथा वसेषु विष
 विप्राप्तु च । वा १।२।४।२१ पृ १४३-१४४
 * 'वाक्यानामेकत्राक्येन पुन सहास्य जायते' । नरि
 वरस ('दीक्षितो न ददाति' इत्यादे) अत्रिहितोक्ति
 विधिभि पदेकत्राक्यता । येन तेषामणवियाने कदा
 वाहृष्टस्यास्य अर्थोत्पत्त्याप्रभवेन एतदर्थो न
 मनेत् । किपु 'अत्रिहितो उहोति' 'दद्या उहोति'
 इत्यादियत् 'वाक्यानामेक' इति 'वाक्यत्' सपदैक
 वाच्यत्वम् (पूर्ववत्तदा) । सोम १।१।८।०
 * वाक्याना व्याकरणेन अनन्वाक्यत्वम् । वा १।१।८।
 २८ पृ २६१. * वाक्याना-विषयक्यानाम्, अत्र
 वाक्यानाम्, एतानिवाक्यानाम्, अथवाक्यानाम् । प

पत्रम्' इति न्यायान् । मु. वृ. १-०-२२. • वाच्य
 म्नाति एतन्निदिः (शास्त्रा एतन्नि संवाचयन्ति)
 अविज्ञानेतिनेन प्रथमार्त् दुर्गन्तरम् । वा. ३।
 ३।१-०।११. • वाच्यम् एवम् अनेकार्थकारि
 गौरवमपरिहारम् । मु. वृ. ८.६७. • वाच्यम् वृचत्
 न वाचकगतम्, लोचयितुं पठयितुं धर्मज्ञाना-
 नेन पशना विदित्प्रियाकार्यार्थज्ञानेनोपयत्तम् ।
 निरुतापी १।१।०।२७. • वाच्यम् प्रथम प्रति
 वचनमितिः न तु द्वि प्रति । भा. ३।१।०।१८ वृ
 ८-१. • वाच्यम् प्रथमेन वाच्यं वचिन् । वाच. वृ.
 १-१६ • वाच्यम् प्रथमं प्रथमेन मूलार्थानि-
 याद्यन् दर्थपूर्वज्ञानयोः निमित्तं विनियोग । वि.
 ३।३१.

• वाच्यम् द्विधुच्यनुमानव्यवहितम्. (धुच्यर्थः)

वचन् । 'वाचकैर्नैकवाक्यव्यवहितानुचितानि मताम् ।
 वृत्तयिष्याऽभिधातुं भुक्तिः पञ्चानु प्रसन्धये ॥'
 (प्रयोगमन्तराधेयनिर्णयं कलमनेप्रथमसारेण एक-
 वाच्यवत् सेवा समवेष्टाभिधातुमिति वाचकस्य
 पञ्च विनियोगविचारितं भुक्तिः कर्तव्यं इत्यर्थः) ।
 सर्वत्र हि प्रथमे विहितेन एव कर्मसमवेष्टां वदति ।
 यथा 'अहमे तु निरन्तरि' इति अतिविशेषादितरे ।
 निरन्तरि तु अन्तरेप्रथमविधातुं अन्तरेकहीनि
 मिति एवमनेकवचनानुसंगतान् अनुमित्त
 सामान्यमित्यर्थेन द्वितीयाधेयव्यवहितानुचितानि
 समवेष्टाभिधातुमिति प्रथमार्थेन प्रथमार्थे । तत्र
 धुच्यनुमानं विनियुक्तम् । तत्र अविद्ये मति स्त-
 मन्नुमानम् । यथा एवमनेकवचनानुसंगते वृत्त-
 कृतम् सामान्यित्वेन अथ कर्मसमवेष्टे एवमेव तत्र
 समवेष्टे भेदेन प्रथमवचनानुसंगतान् प्रथमार्थ-
 यान् विनियोज्य प्रतिपत्तिं मति (भवेत् कः) एव
 एव वचनानुसंगते न तत्र द्वितीयं प्रथमार्थं नान्यथ-
 वाच्यम् । अथवा ननु मति अन्तरेप्रथम अन्त-
 रान्तरे अन्तरेप्रथम इति । अथवा । ' एववाच्यमपि
 सामान्यमित्यनुमीयते । सामर्थ्येन भुक्तिः साच्य-
 वचनानुसंगते विनियोजितम् ।' एवमेव हि विनियुक्तानु-

मानवचनं अतिविद्युत् विनियोजितं भावते । तत्र पूर्वोच-
 योर्भावयोः एववाच्यत्वं प्रथमम्, नैकविद्युत्त्वमन्तरेणम् ।
 भिन्नार्थविधानसामर्थ्ये तु आन्तरिकवचनानुसंगतं विद्युत् ।
 तत्र अनुसंगतवचनविनियोगेन वाच्यसामर्थ्ययोः सङ्गमि-
 त्ताने अन्तरेप्रथमविनियोगमन्तरे वाच्यत्वेन पूर्वो भाग
 उत्तरार्थविधानसामर्थ्ये. उत्तरे वा पूर्वसमर्थे इत्यनुमीयते,
 तत्रानुसंगते एवमन्तरेण सामर्थ्येन पूर्वस्यापि भावे,
 परम्यापि द्वाभे भुक्तिः विनियुक्तिः । तत्र वाच्यवचनं विनि-
 योज्यधुच्यनुमानं प्रथमेन तत्रविद्युत् विनियोगे विद्ये
 निरन्तरवचनानुसंगतं प्रथमार्थमन्तरेण न विद्युत् इत्यु-
 च्यनुमाने इत्यनुसंगतानुसंगते विनियोगे गच्छते । ननु-
 म्यापि हि पूर्वम् पूर्वार्थे हीन विनियोगः, उत्तरस्य
 विनियोगः तथा उत्तरवचनानुसंगतं, पूर्वस्य तत्र विनियोगः ।
 तत्रविनियुक्तस्य च विनियोगेन च अन्तरेण ।
 तथा अर्थोऽपि प्रथमार्थमन्तरेण एवमेव ननु वदति,
 ननुवाच्ये च समर्थेन न एवमन्तरेण प्रथमार्थे ।
 ननुमन्तरेण प्रथमे इति भिन्नार्थं विनियोग इति ।
 ननु एव मति 'निरन्तरि' इत्यन्तरेण कलमन्त-
 र्थेन सामान्यमन्तरे अन्तरेऽपि विनियुक्तमन्तरे 'देवस्य
 एव' इत्यादिना वाच्यं अतिविनियोगं प्रथमेति । न चैत-
 न्निमित्तवचनानुसंगतं तदुच्यते, तथा मति एववाच्यमन्त-
 रानुसंगतम् । अन्तरेणैव वाच्यमन्तरेण निरन्तरं प्रथम-
 र्थानुसंगतं वाच्यमन्तरेण, परमन्तरेण प्रथमम् । अतः
 सामान्यवचनानुसंगतं तत्रानुसंगतं मति वाच्यमन्तरेण प्रथ-
 मर्थेन मतिवचनमिति । अन्तरेण । ' एववाच्यमिति
 यत्रार्थं वदन्तुः कर्मपरिचिन्तम् । तत्रैवमन्तरेण तु
 वाच्यमन्तरेणैवैवम् ।' मति हि अन्तरेप्रथमार्थानु-
 संगतं वदन्तुः मन्तरेणैव तत्र अन्तरेण मति ।
 तत्र वदन्तुः, विनियुक्तानुसंगतं इत्येव
 वाच्यमन्तरेण तु वाच्यमन्तरेण मतिवचने । यथा
 प्रथमार्थमन्तरेण मन्तरेण तु. एवमन्तरेणैव ।
 यथा प्रथमे विनियुक्तानुसंगतं यथा विनियुक्तानुसंगतम् ।
 यथा च कर्मो एवमन्तरेण (अनुसंगतानुसंगते) ।
 एवमन्तरेणैव मन्तरेणैव । तथा तु प्रथमार्थानुसंग-
 तानुसंगते इत्येव 'तथा अन्तरेणैव अन्तरेणैव मतिवचनमिति

नपरत्वात् ३३३ वाक्यव्यतिरिक्तप्रकारात् एतन्ने ।
 सप्रमाणं च अन्वयदीना अनयक्यप्रतिहतानां दुर्लभे
 रपि वाच्यतामन्ते । तत्रापि — वीर्याणां प्रोक्षणात्तु
 प्रति श्रुत्या नोपेतत्वात् प्राप्नुवदपि अतिलक्ष्य प्रकरणान्या
 पृथक्प्रकारतस्तु अत्राशौ गविर्गतिः । तत अस्थित
 वाक्यात् 'दिश्यते' नर्ह्यवस्तुम् । तथा च भक्त्युक्तौ
 दार्ढ्यम् (३।३।९) । वा ३।३।७।१४ पृ ८३१-८३३
 * वाक्यस्य लैङ्गिकस्य प्रमाणात्तत्प्रतिपाद्यवयवम् । वृहवी
 पृ २२४ * वाक्यस्य वाच्यतात्पर्यवाक्यस्य प्रकल्प
 आकाङ्क्षरूप प्रमाणम् । मीन्या * वाक्यस्य
 वाक्यार्थे न गति । पदशक्तौ वाक्यार्थविदे ।
 मीन्या * वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतत्वात्प्रथमि
 ष्यमास्ये आनन्धत्वन अपरिपुणस्य विशिष्टाद्यप्रत्ययपद
 चरत्वाद्योगात् विशिष्टार्थप्रतिपादनं च विना 'यद्वा' वाक्य
 न्त्वन आनन्धत्वात्परिपुणत्वात् शुद्धिवाक्यभूत
 पदात्परत्वेना युक्तम् । सु पृ ७३३, * वाक्यस्य
 विधिविशेषणम् । पृ ८६: * वाक्यस्य
 निरक्षितार्थप्रथमस्य सूत्रप्रत्ययप्रथमे लक्षणवाक्यमेतौ,
 आनन्धत्वात्परत्वन तु आनन्धत्वात् । पदा, पूनस्य
 अपि वाच्यविशेषणत्वेन 'यद्वा' वाक्यार्थप्रथमस्य
 दोषा । पदा 'युनने' लक्षणवाक्यमेतौ, आनन्धत्वे
 नानन्धत्वात् । अयत्परत्वेन विपरिणामप्रति
 कल्पना पदपरत्वेनानन्धत्वात् इति । बाल पृ ०-३
 * वाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावान्न 'यद्वा' । सु
 पृ १४२, * वाक्यस्य सत्त्वुक्तित्वात् अनेकस्य
 परत्वाद्योगात् 'अद्वैतिलक्षणवाक्यमेतौ' । पृ ८२,
 * वाक्यस्य सर्वां म्लान्तिप्रमाणान्तरधृतीनां वाच्य
 त्वस्या नैवकल्प्यत्वेन । पृ ६०१, * वाक्यस्य
 स्थायात्मकत्वं वाच्यतात्पर्ययो न भवति । पृ ४८८,
 * वाक्यस्य सत्त्वुक्तित्वात् समसस्य स्थितिलक्षणानां
 प्रमाणम् । भाट्ट ४।१।१० * अनन्तेन प्रसङ्ग,
 नन्तेन निश्चित इति अतिमात्र एतदेव वाक्यस्य
 मानि । भा ७।१।१३ * एतदेव वाक्यस्य दोष
 वक्ष्ये यत् प्रमाणात्तत्परिपत्त्यात्पदीनां वाच्यतात्पर्यता
 प्रयोग, न चकारिकवत्ता । ऋतु पृ ३४ * 'तु'

सामर्थ्य समाप्ताये' ३।१।१।७ । तदेतदस्य वाक्य
 समाप्ताये सामर्थ्यं ननु विहितेष्ववापिधानम् । इत्यत्र
 अर्थवादो मत्त अनर्थका सु । भा ३।१।१।०
 * नच वाक्यस्य सदैवकत्वात् प्रमाणम् । तत्रानन्
 धत्वात्सह'पमानैश्चर्येणमानोपत्त्यात् । न
 वाक्यमेतैः अत्यन्तं अत्र सत्त्वुक्तम् । वा ३।१।१।४
 पृ ८५१ * 'वाक्यस्यो एतत्प्रकारात्पुं स्त्री
 नायने' इति 'वायेन आनन्धत्वात्' इति वाक्य
 वागात् अस्ति एतत्प्रकारात् । (अग्निहोत्रे दत्ता उरोहि
 इति, दन्वादिश्रुत्याम्य जुष्टात् इति च इत्यत्र) सोम
 ८।३।३ * वाक्यस्योपिमेव पदप्रदानं सामिनीभु
 म्वात् 'सतदा वैद्वयस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उभ
 नापि हि वागात्वाविरत्वादेव वाच्यत्वेन कृते विहिते
 सति निमित्तविशेषणयोगात् सप्तदश्य श्लोके भवति ।
 वा ३।३।७।१४ पृ ८४० * वाक्यानां अर्थ
 नोपपत्त्यां निष्पन्नोत्पन्न एतत्प्रकारात् प्रमाणम् ।
 अथवाच्यत्वात् । ३।१।१।११-१८ * वाक्यान्त
 अन्तर्भातां सत्त्वुक्तमविवक्षानं अत्रापि लौकिकत्वं ।
 (लौकिकतां नुत्तहविषये) । भा ८।१।१।१
 * वाक्यानां अर्थकत्वात्पि वैविध्यवशात् । उक्तार्थ
 प्रत्ययान हि अविनाभूतं जन अत्यन्तविशेषणं न
 मानस्य विविच्यत्वात्पि भवति । यदि व्यक्त
 यत्न विवचने तथा उच्चारणमवात् । अथवाच्यत्वं
 ततोऽप्यव्यक्तमनुपपत्त्यात् । यथा चरुत्वं विव
 चित्वात् च । वा ३।१।१।१३ पृ १४३ १४४
 * वाक्यानामेव वाक्यस्य पुन सहाय्यत्वात् । नहि
 अन्त ('कीदृशो न ददाति' इत्यादि) अग्निहोत्रे
 विधिभिर्पदैरेव वाक्यता । केन तत्रात्मसन्निधानं
 वाक्यत्वं वाच्यत्वं अन्तर्भातरत्वात्तन्मत्तं पदुत्तौ न
 भवत् । किन्तु 'अग्निहोत्रे उरोहि' इत्यादि
 इत्यादिवत् 'वाक्यानामेव' इति वाच्यत्वं वाच्यत्वं
 वाक्यत्वं (पूर्वपदवाच्यता) । सोम ८।१।१।०
 * वाक्यानां वाक्यस्य अन्तर्भातरत्वात् । वा ३।१।१।१
 ०४ पृ २६१ * वाक्यानां विधिविधानम्, अत्र
 वाक्यताम्, उपनिषद्वाक्यानाम्, अथवाच्यत्वात् च

फलवर्धनगामे क्रमः सन्निभार अर्थवादाधिकरणे (मीको. पृ. ६३९) वाक्ये द्रष्टव्यः । ७ वाक्यानां स्वार्थपर्यन्तितानामपि सहस्र एकमरावाक्यार्थापदानेन एकवाक्यत्वं भवति । सु. पृ. ६२५. ७ 'स्वार्थोपे समानानामङ्गित्वात्पक्षेण । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सहाय जायते ॥' या. १७।१३।२४ पृ. ३६६. ७ वाक्ये एकस्मिन् अर्थो विधीयमानो नान्येन संबध्यते, यदन्वयितमेवात् । भा. ३।१।१।२ पृ. ६९०, ७ वाक्ये एकस्मिन् द्वौ संबन्धो न विधीयते । भिन्नेन हि तथा वाक्यम् । ३।४।१।७, ७ वाक्ये एकस्मिन् यथोपक्रमे निगमयितव्यम् । १।४।१।२४. ७ वाक्ये पुनः 'अर्थं प्रति न सामर्थ्यं, न च दोषत्वमुपगते । केनचः पदसंज्ञात्, प्रत्ययसुफलन्वये तु' या. ३।३।७।१४ पृ. ८२६ ७ वाक्ये वैकल्प्यशब्दो वाक्यभेदः । 'अथवा' इत्येन तुल्येन वा करणीभूता एकस्मिन्निर्दिष्टय भव्यतातिपदिकाङ्गविधौ मिश्रणदोषात्ताया अपि एक हाक्याः एकवाक्यं वैकल्प्यम् । बाळ. पृ. १८१. ७ असद्व्यपदान्वाक्येणो सति आन्तर्गतभावोऽपि सर्वत्र लोके वेदे च वाक्ये पदानाम्, प्रकरणे च वाक्यानां सक्रयो भवति । सु. पृ. ६९५. ७ एकस्मिन्नेन वाक्ये न द्वौ सम्बन्धो दारुणोति विधातुम् । भा. ३।५।१।३०, ४।३।१।३३३. ७ न च गुणकत्वसंबन्धरे वाक्ये मति क्रमोत्तरम् । या. १।२।१।२२, ७ 'प्रकृतप्रत्ययिज्ञानं वाक्ये यतोपलभ्यते । न च स्वाद्युवादात्म्यम् ॥' २।२। ५।१७ पृ. ५२२, ७ विशेषसंबन्धरे वाक्ये सामान्य-संबन्धाधिकारे इत्यर्थः अधोऽधिकरणोन्तो वाक्य-भेदो योगः (३।३।८) । ३।७।१।२६, ७ सर्वेन हि आश्रयेण वाक्ये नितितानामे विशेषश्च त्वन्वयः । २।२।३।६ पृ. ४७८. ७ वाक्ययोः विभेयो शेषोऽर्थेन उपलभ्यमानम् 'एतां चं एतां पश्यन्' इति स्वैतव्य-परद्वैवाक्यत्वात् यद्यथावर्तमानं 'तस्मात् यदि-द्वि-द्वीपोमीपत्तिनोपलभ्य चरति' इत्यनेन सनिहित यदिकद्विपरैरङ्गाक्ययोः अन्वयार्थाङ्गभेदेन वाक्ये । दोषान्नेषु तु 'पञ्चदश लामिषेनी' अनुबन्धत्, वाक्य-वैशेष्यम्' इति । को. ३।३।७।१४ पृ. ३६१. ७ वाक्ययोः

विभेये सामानाधिकरण्यापेक्षयाक्यात्, निमित्तविशेष-समोपयोगक वाक्यं बलीयः । या. ३।३।७।१४ पृ. ८९०. ७ लिङ्गवाक्ययोर्विद्वं बलीयः । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४९.

७ वाक्ययोश्च पदमानस्य प्रमितिजनकत्वं नान्वि । वि. २।२।७.

७ वाक्याधिकरणम् । तद्भूताधिकरणम् । वेदसंज्ञ-यमप्रत्यायकम् ॥

उत्पद्यो वाऽप्यचनाः स्वरुसंख्यातजिमिचत्वात् । ३।३।७।२४।

आद्यम्— यद्यपि औपनिषो मीयः शब्दः सम्बन्ध, तथापि न 'चोदनालक्षणे प्रमः' । चोदना हि वाक्यम् । न हि 'अभिहितं चोदयात् स्वर्गकामः' इत्यतो वाक्यात् अन्वयत्वात् पदात् 'अज्ञिहोनात् स्वर्गो भवति' इति गम्यते, गम्यते तु पदस्य उन्वयिते । न चात्र चतुर्थः शब्दोऽस्ति अन्वयत् पदनसमुदायात् । न चात्र समुदायोऽस्ति लोके, अतोऽत्र चत्वार्यर्थोऽत्र गम्यते । पदान्यस्यै प्रयुक्तानि, तेषां नितोऽर्थः, अत्यु-क्तश्च समुदायः । तस्मात् समुदायार्थाः कृनिमो ग्यामोशो वा । न न पदार्था एत वाक्यार्थः । सामान्ये हि पदं प्रयत्ने, विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यशब्दो विशेषः । न च पदार्थात् वाक्यार्थावगतिः, अथवात् । अतस्मिन् चत्वार्यर्थे करिमाधित् पदार्थोऽत्रगतो अर्थात्-प्र-मगम्येन, यद्यन्निप्रयत्नो सर्वमवगत म्यात् । न चैतदेवं भवति । तस्मात्तयो वाक्यार्थः ।

स्वादेशत्, अमुकत्वादपि वाक्यात् अर्गात् सम्बन्धे स्वामावादावगम इति । यदि बल्येन शब्दो धर्ममालीन म्बुकावैत् । न नैव शब्दधर्मो यदप्युक्तमपि शब्दादर्गः प्रतीयते । नहि प्रथमशुक्तं दुस्तश्चिच्छब्दान् केनिरुं प्रतिबन्धितं । (उच्यते) । तदभिधीयते, पदधर्मोऽत्र न वाक्यधर्मः । वाक्यादि प्रथमप्रज्ञादपि प्रतीयन्तोऽर्थे दृश्यन्ते । नैवेदेनम् । यदि प्रथमशुक्तादवबन्धेयुषि तर्हि सर्वेऽवबन्धेयु पदार्थविशेषे च । न तु अपदार्थविशे-ऽवबन्धन्ति, तस्मात्तैवेदेनम् । न तु पदार्थविशेषी अत्र

गच्छन्नि अकृत एव वाक्यार्थसकन्धो भविष्यति, पदार्थे
 वेदनेन हि सम्भूत अवगतिष्णति, यथा तमेव पदार्थे
 द्वितीयादिभवमेवेति । नेति ब्रूमः । यदि वाक्ये अन्ये
 यो पूर्ववर्षजनिगतसमास्तिष्ठ पदार्थेभ्योऽर्थांतर प्रत्या-
 यन्ति, उपकारस्तु तदा न पदार्थान्नादवस्थते । तस्मात्
 कृतिभो वाक्यार्थेप्रयोगे न्यायोक्तौ ना, न पदार्थेऽन्तरेण
 सम्भवति वाक्यार्थेऽवगति । ननु एव भविष्यति,
 सामान्यवाचिन परस्पर शौरिति वा अथ इति वा,
 विशेषक शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा पदमतिशयदुपनि-
 पतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते । तदा कथ-
 मिव शौरिति वा अथ इति वा सामान्यवाचिन
 पदात् सर्वगवीषु सर्वाधेषु वा सुस्तिरुपनर्कती श्रुति-
 बनिता वाक्यसुरोपेता कुतश्चिद्विशेषोपदेयमेतत् ? न
 च शुक्ल इत्यादेर्विशेषवचनस्य कृष्णादिनिवृत्तिर्भवति
 शब्दार्थे । न चावर्षको ना श्रुतेति अर्थपरिकल्पना
 शक्या । अतो न पदार्थजनितो वाक्यार्थः, तस्मात्
 कृतिभः । पदसवालान् पल्लवे, सधाताथ पुरुषवृत्ता
 इत्यनो, यथा - ' नीलोत्पलपलेप्यद्य चरन्श्रारु
 सरथा । नीलकौशेयसवीता प्रभुत्वन्तीव
 कादृश्या ॥ ' (' रामा, वीशेषसवीता कादृश्या इव
 शोभता ' इति अनार्षेपाद्ये -यावश्चनामावाक्यम् ।)
 अतो वेदिका अपि पुरुषवृत्ता इति ।

वृहती— ' उपनौ चऽवकया एपुरथंन्यायति
 मित्तवार्' । ' यद्यौपचिको निल यन्त्र संरघध,
 तथापि न चोदनात्कथञ्च धर्म ' इति (भाष्येन)
 निमित्तमारम्भम् । इदमारम्भम्— वृद्धपत्रवहायादीर्षत्तक-
 नसुक शब्दार्थेऽवगम्य, वृद्धपत्रवहायश्च प्रमाणान्तरवगम्य
 वाक्येनार्थ प्रतिपादन कल्पयित् कश्चिदर्थ प्रतिपद्यते ।
 तद्यतिपत्रवा कालेऽपि जानति ' अनेनैव तत् प्रति-
 पाद्यते ' इति । प्रतिपत्तिश्च हानोपादानादिकापानगम्या ।
 हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव शक्यतेऽव-
 गतु नाममितविषयम् । अतश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव
 औत्पत्तिरन्वय शक्यतेऽवगच्छाम्, न पुनर्वच शब्दावगम-
 पूर्वको ध्वरहार, तसौत्पत्तिरन्वय शक्यतावगमम् । (' पदेव
 हि प्रमाणान्तरेण शक्यतेऽवगच्छतु तद्विषयमेव हानोपादान

शक्यावगमम् ।) अतः कथमनुनीतिः प्रमाणान्तरेणो
 वाच्यः शब्देकगम्यविषय हानोपादान् भुज्यते । अतः
 जुद्धहानोपादानश्च कथं तद्विषया प्रतिपत्ति इदं कथं
 मिमीते । अतनुमित्तवद्विषयवृद्धपत्रविषयश्च कथं तद्विषया
 गच्छत्य शक्तिमवधारयेत् । अनवधारितत्वद्विषयविषय
 तदर्थं कथं शब्दादवगच्छेत् ? अनवगच्छतश्च कथं नव
 हरेदिति । तस्मात् वैविजानामादिशोभादीनामौत्पत्तित्व
 तुरगमम् । तस्मादेवैवचित्कवन्त्येऽनर्थक । हे
 प्रामाण्यविषयश्च औत्पत्तिविषयमित्ये स्वतंत्रावगतिरिति
 (भीमलक्ष्णे) । न च वृद्धपत्रवहायात् मित्रप्रोपति
 क्वच वेदाद्येऽपिपत्तौ अमुपायान्ता प्रविषतु छम् ।
 (वाङ्मले—) किमिति न क्षम् ? (उक्त—)
 समुदायोऽपि वृद्धपत्रवहाये अर्थोऽवगम्यते । न चो
 समुदायो वेदे प्रमुक्त । तस्मात् निमित्तता प्रतिपत्ते ।
 (नोदयति—) ननु चान्यप्यतिरेकगम्या वृद्धपत्रवहा
 देव पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽवगम्यते । आतोऽवगम्या
 हि ' देववत्ता नामभ्याश्च वृद्धपत्रम्, देववत्ता समभ्या
 कृष्णम्, विष्णुमित्र गा वधान् रक्षाम् ' इत्येवम अत्रि
 शुक्लार्थे, अतः वायोदुष्टतुक्कलाय अत्रिगृह्यार्थम्,
 अन्यत्रवायोदुष्टतुक्कलाय अत्रिगृह्यार्थम् अत्रिगृह्यार्थम्
 अवगम्यते, अतोऽवगम्यते पदेन्य पदार्थो एवावगम्यते,
 न वाक्यार्थः । पदार्थेऽवगम्यते वाक्यार्थोऽवगम्यते ।
 अन्यथा हि एवपदेऽन्तरे मन्त्रवाक्यार्थविषयविषय
 स्यात्, न पदार्थमावगम्य । तस्मात् पदेन्य पदार्थो,
 पदार्थेन्य परस्परान्तिनाकाति (परस्परान्तिनापतिरिति ।
 पूर्वपत्ती परिहरति—) यदि पदेन्य पदार्थो अवगम्यते
 पदार्थेन्य परस्परान्य, किं पदार्थनिमित्त एव
 वाक्यार्थः ? (चोरयति—) ओमित्युच्यते । (इति-
 पत्ती—) कस्य पदार्थेऽपि कसिन्नम्यते हेतुत्वम् । (चोद-
 यति—) सर्वस्य सर्वमिति ब्रूमः । (पूर्वपत्ती—)
 एव तर्हि सर्ववाक्यार्थविषयानि सर्वस्मात् (स्पष्ट),
 निवमे वा हेतुर्विषय ' इत्यभूतेन इत्युच्यतेऽवग-
 म्यप्रतिपाद्यते ' इति (सतिहेतोश्चरितपदमितिपरिकला-
 कादृशान्वययोऽप्येव तथाभूतपदार्थान्तरान्वय प्रतिपद्यते
 इति) न चात्र वृद्धपत्रवहा वृद्धपत्रा अर्थः शक्यता

स्वभावे । तस्मात् यम समुदाय प्रयुक्त , तत्रैव पद
पदार्थमवगमयति, पदार्थश्च पदार्थात्तराणितमभारमान
इति प्रयोगमतिव्यक्त्येव कल्पन्त । अथ आकष्यति
रेकारणि प्रतिवृत्तिविषयत्वे । कथं हि प्रतिपत्तौ
आवाषेकावगतिर्निरहारे त्युदात्तम् । अत्रयतिश्च
प्रमाणान्तरप्रमितनिषेधे हानोपादानावगम्यत्वात् बृद्ध-
प्रतिपत्तेरित्युक्तम् (प्रमाणान्तरेण बोद्धं प्रतिवृत्ते,
त गन्धिनी एव हानोपादाने शक्ये अवगन्तुम् । पक्षिपते
एव हानोपादाने अवगते, तद्विषये बृद्धस्यापि प्रतिवृत्ति-
रनुमीयो) इतिपथा च प्रतिपत्तिरनुमीयते, तद्विषये एव
निमित्तत्वं प्रतीयते, इति प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिपक्षमेव पद-
पदार्थयोर्निमित्तत्वम्, न पुन, प्रमाणान्तरेण विषयत्वम् ।
यम पुन (वेदे) प्रमाणो ' अस्मिन्मये प्रयुक्त ' इति
न ज्ञापने (किं) प्रयोगादेकाद्युदात्तवत् य, तत्र कथं
निमित्तता शक्यते कल्पयितुं पदपदार्थयो, प्रतिवृत्तिपूर्वक-
त्वात् निमित्तभावस्य । न पुननिमित्ततावगम्यादेव नैमित्तिका
पगति । यस्मिन् हि सति यन्नरति, तद्वर्णनात् ' अस्मिन्
निमित्तम् ' इति भावति नति, न पुनलक्षणमन्वयेण ।
(चोदयति-) वेन चोक्तप्रयथा । (चोदक एव-) नैमि-
त्तिकावगम्यादेव निमित्ततावगति । अत्रयन्तरे च ' अस्मि-
न्मये प्रयुक्तत्वात् ' इति पदार्थान्वितौ वाक्यार्थं ।
अतोऽत्रयति पदपदार्थयोर्निमित्तता वेन द्यति । (पूर्वं
कथं-) कथं पुनर्गम्यते ' अस्मिन्मये पदार्थो वाक्यार्थ ' इति ।
(चोदक -) ननु एतन्मन्वयेव वाक्यम् ।
(पूर्वपक्षी-) तर्हि निमित्तताऽत्रयत्वादेव नैमित्तिकावगति
इत्युक्तम् । (वाक्यादेवावगम्यादेव इत्ययमर्थो नैमित्तिक
इति शक्योक्त भावति) । इत्यन्तरादेरे हि हानोपादानादि
गम्य नैमित्तिकत्वम् । इह (वेदे) पुनर्नवादाने हानो
पादाने प्रत्येने, तस्मात् विपर्ययम् । (चोदक -) ननु च
बृद्धपदपदार्थेऽपि प्रतिपत्ता वाक्यादेवार्थं प्रतिपत्ते, चाप्यनु
पाधर्तय धन्यार्थयो सवध हानोपादानाभ्यां वेति ।
(पूर्वपक्षी-) गम्यम्, अत्रयति तु मन्वचक्षानोत्तरात्क
तनो विद्यमानाति निमित्ततावगतिवत् । वेदे पुन अविगत-
निमित्तौ निमित्तकत्ववत् कस्य निमित्तता विद्यमान, कस्य
वा नैमित्तिकत्वम् । (चोदक -) अथ सामान्योत्तरा-

तुमान विपत्ते ' बृद्धपदपदार्थे पदपदार्थयोर्निमित्ततावगति इह,
वेदेऽपि त एव पदार्थां, तस्मात् वेदेऽपि स्वाभाविकौ
निमित्तमिति ' । (पूर्वपक्षी- चरि सामान्योत्तर) एव
तर्हि विद्यन्त कस्या इत्यत्र प्रमाण नास्ति (वेदे हि
अनेकसद्व्यवस्थापदवातात्पर्यान्तरप्रमाणानां न ज्ञापने वे
पदार्थां विषयतो वा स्वभावान्वितौ निमित्तमिति ।
चोदक -) वाक्यो यस्यामवगतौ प्रतीयते (तावन्त)
इति चेत् (पूर्वपक्षी-) अत्रयतिपूर्वकमेव तर्हि निमित्त-
त्वम्, न सामान्योत्तरावगतिवत्त्वम् । न ज्ञापयते प्रमाणम्
स्वीत्युक्तम् । तस्मात् सामान्योत्तरावगतिव्यवस्था भावति ।
(परमार्थतस्तु वेदार्थांस्त्वौ नान्यत्वेन नास्ति) ।
सामयिकी वा इत्यन्तरावगतिवत् अत्रयत्वावगति । लेख-
तिहानो (इत्यन्तरावगतिवत् चोदक -) मन्वचक्षितवत्
वृत्ता वैदिकी-व्यवहार प्रतीयते वैदिक्यम् । (चोदक -)
ननु वान्वचक्षितवत्त्वमेव वाक्यस्य भावयति (बृद्ध-
व्यवहार एव वेदार्थान्वितवत्वावगति निमित्तम् । एव हि
बृद्धपदपदार्थे प्रतिपत्ता ' वाक्यावगति स्वभावान् पदार्थां
प्रतिपत्तावगति ' इति । अथैवे वेदे नैक एव वाक्यांशयो
निर्णयार्थं । तेन ज्ञानत्वेनियवत्त्वानात् नास्ति । अथै
यात् त वार्थां एवस्मिन् कार्येऽस्वीयते तावत्पदार्थ-
प्रतिपत्तावत् पदसन्त एव वाक्य इति वाक्यविषयत्वम्
वेदवाक्यवत् भावयति । वाक्यवत् च निर्णयैवत्वात्
(निर्णयस्य लिटादिप्रत्ययवत्त्वात्) । निर्णयैवत्वात्
वाक्यनिर्णयैवत्वात् । निर्णयार्थं शक्ये वेदेऽपि स
पद्येत्युक्तम् । प्रमाणान्तरेण वेदे हि प्रमाणान्तरे अस्मि-
द्विता (वागिनित्य) । तस्मात् निमित्तत्वपूर्वेऽपि
न वेद्य । सिद्ध सामान्योत्तरप्रमाणान्तर निमित्तता
पगती । (पूर्वपक्षी-) तद्विदमत्युक्तम् । किं निर्णयार्थं
प्रमाणान्तरेण निर्णयार्थं लोकेऽस्वीयते निमित्तता
वत् ? (निर्णयैवत्वात् वाक्ये इत्यन्तरादेरे ग
निर्णयार्थं लिटादि नि प्रमाणान्तरेण अस्मिन्निर्णयार्थं
मन् लोकेऽस्वीयते निमित्ततावत् प्रसिद्धे । भावता-)
नेति नूनं (स एव चोदक -) प्रथमभूत किं न प्रवाक-
यति । इत्यन्तरावगतिवत्त्वात् इह (तस्मात् प्रमाणान्-
तरावगतिवत्त्वात् लिटादि प्रतीयते । पूर्वपक्षी-)

एतन्निहि तदर्थभेदस्यापि प्रमाणात्तर मृगम् । अतु
 ब धाश्च तद्वेदानुसन्तिगो लोके दृष्टा , न पुनस्तदनुसन्ती
 भेद । (य एव वैदिको निगोगार्थो लौकिकद्विज)
 तस्मात् परस्परव्यतिरिक्तानां प्रयोगात्स्वेदमप्रोऽपिशाव
 शक्यतेऽन्यत्रुत्तम् । न चासी भवन्तेऽद प्रमाणात्तया
 भावात् वेदे विद्यते, तस्मात् दर्शनात्तर मृगम् (सद्य ध
 प्रहृतौर्थाव) । न चेत् स्वतन्त्रावयववादिना
 सिद्धम् (प्रमाणात्तरवगन्तार्थनिश्चये स्वतन्त्रावयव
 प्रमाणात् न विध्यते इति स्वतन्त्रावयववादिना दर्शनात्तर
 नैदाधे नेष्टम्) । न च सभावादर्थावयवनिर्वाहकम्
 (' सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाण ' इत्यत्र) । अत प्रतीय
 मानप्रदार्था क्वी वाक्यार्थे, न प्रमाणात्तरमिच्छा इति
 गृह्येय वाप्यदर्था । कथमिषमत्रगात्तरीवेति युक्ता सप्त
 धारणा ।

(सिद्धातैकदेशी पूर्वपक्षेनोपपत्ती शब्द- यत एव
 मीमांसकमते स्वतन्त्रावयवमस्य न प्राप्ताप्य सिध्यति) अत
 एक एवाव गृह्या (प्रकृतिप्रत्ययविभागिन) विस्त्वाव
 शक्यते लोके वेदे चेति ब्रह्मविदो भावते (एक एवाव
 शब्दे बहुधा प्रकृतिप्रत्ययविभगेन विस्त्वाव आर्वि
 मानभेद एतारोपितभेद सन् लोके वेदे च प्रती
 यते इति ब्रह्मविदो वेदविदो वैयाकरणो म गते)
 तस्मात् विज्ञे एवाव इति ब्रह्मविद्विरवगत यम् ।
 वेदवाङ्मिदिरस्ये (वैयाकरणो मीमांसकेन्देसी-) कथ
 पुनर्विबर्णवले ना दोष । एतन्नाऽवयवविस्तानजैवाऽपि
 ' श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके ' (भा १११५ वृ ४५)
 इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् । (परिहरति-) तत्रैव (एकव
 नास्तीति) द्रव्य कार्यविरोधादित्युच्यते । (एकदेशी)
 किं कार्यत इत्यधस्तामान् लभते (येन भवानेक वाक्य
 म नरे । परिहरति-) मा गत प्रत्ययम् अनुमानमपि
 प्रमाणमेव, अनुमानादपि प्रमाणात्तरमित्युक्तम् । मवद्वि
 रति (मीमांसके) अनुमानित्तत्रैव सतेन प्राप्ताप्यमुक्तम् ।
 (चोदयति-) अनुमानाद्दर्शनात्तथाप्यस (शब्दस्य)
 चक्ष्मेकत्वम् । (वक्षि-) एतन्ना-) अ यत वा कथम्,
 एतन्ना च निजा किं न विध्यति ? (चोदयति-) उद
 न विध्यति (अथपि एतन्ने) न हि उतावा कश्चित्ता

प्राप्नुवति । एकत्वावगतौ भुत्वा अत्रच्छेदा कश्चित्ता स्तु
 (समादेकत्व यत्नते वाच्यम्) न चैकताऽवयवित्युक्तं
 मानात् इति चोदितम् । (न गद्यावाक्यमनुमानाद्दर्शनात्त
 इति चोदितं किंतु एतन्न कथमनुमानते इति चोदितम्,
 तेन ममानुमानात् एत नोपा शब्दे ' अथत्व वा कथ '
 इति । वैयाकरण परिहरति) नैप दोष । अनुमानात्
 प्रमाणात्तरवगन्तार्थ नत पुनरेकतामत्रवैवेति ' गुण
 पत् ' इत्येवमादिषु । तदिद (स्वार्थानुमानात्तय)
 भावमात् (स्वार्थगात्) प्रतिपत्तनेन- ' प्रत्यक्त
 नित्तदोपागमविकल्प म्यत्र ब्रह्म प्रकाशते ' इति (प्रत्यक्त
 निजा अनेपा अगामितिकत्वा व्याकरणात्तयपत्र
 प्रकृत्यादिविज्ञेयता यस्मिन् इत्यर्थे) । यदुच्यते (नापे)
 ' श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्द प्रसिद्ध ' इति तदवा
 गमविरह्यम् । ' गो ' इति शब्द, ' गौ ' इत्यर्थे ' जे '
 इति (च) विज्ञान (इति) एकाभिवाचनित्वात् ।
 नहि भिन्नस्य युगपदेकभिन्नत समवति (तस्मादेकमिद
 शब्द वाच्यवाक्यशब्दानुपपत्तय विवर्तेत) । कथ पुनर्गो
 पशवगम (कथ पुनर्गुणपदव व्यावृत्त इत्यवगम इत्यर्थे ।
 उत्तर-) वाचकशब्दानुपपत्ताना परस्परानेपिणी स्वतन्त्र
 यगतिर्भवति । अतश्च यदुच्यते ' मनातीयावयवमस्येता न
 कामायागतिरिति' इति तदप्युक्तम् (सर्वत्रान्तेपु नका
 तीया ये वर्णा, तदवयवगम्या तासा-शब्दानुपपत्तौ
 यदुक्त तदनुपपत्तय) भेदनिश्चयना ज्ञापा युक्ति (भेदे
 पारमाधिके नति एता युक्ति) । विद्यमानव्य हि
 चक्ष्मणो भवति न कल्पितस्य, उक्त चैकत्वं (सर्व
 शब्दाना ' गन्त गच्छ ' इत्येवामिधाननिर्दिष्टत्वं ।
 प्रच्छति-) एत किम् ? (उत्तर-) इद तत्, कल्पन
 शैव हृद यथहारस्य निमित्तानो-यते । तच्छद मदानुपपत्त
 बहुषोच्यते पर आऽ (वाक्यम्, सर्वाणि पदानि वाक्यम्,
 आदरात्तपद वाक्य) इत्येवमादि । तस्मात् पदाभेदेन
 (भेदकल्पनत्वा) महत्त्वानि अभेद (अस्मिन् वाक्य)
 प्रतिपत्तने (अर्थल्लेपे विद्वत्) इत्यर्थे । न चैकत्वा
 अप्राप्ताप्य भुते, प्रमेये शक्ति सद्भावात् इत्युक्त (नैव
 क्तने) । अत अनासामिनी कल्पना प्रत्यगावयव, न
 वैदिकी, परमार्थपरत्वात् (नोद्यतत्वात्) वैदिकस्य

(अर्थस्य) । अतः सिद्धमौटात्तत्प्रवृत्तस्यस्ये । मेदा-
 मिधानपक्षे यथा न सिध्यति, तथा प्रदर्शितम् । अत एव
 च यथाविधिषोऽपि मात्रार्थान् मात्रविधौ वर्णयन्ति । मेदे
 हि निवृत्तमिधानं स्यात् । अतः 'उदादयो बहुल' इत्येता
 प्राग्भाष्यमपूर्वकमेव स्यात् (विधिविधौ तौ हि अने
 कता न चाभाषणे 'उदादयो बहुल' इत्याद्युपयुज्यते, इदं
 अत्रहास्यसिद्धयितार्थमिधाने तु न तस्योपयोगः) । न
 चैतन्न (मीमांसकस्य) अस्मीत् । उपरोक्तप्रधानं
 विधानम् (निगमनिघण्टुकारणानामिधानमनुपरोक्त
 काव्यनिघण्टुपक्षेऽप्युक्तम्) मेदपक्षे हि लोका एव
 विपत्तयान्नेदानां निगमशब्दात्प्रधाने । अमरपक्षे पुनरु
 गमस्तुहास्य विज्ञापः । अतन्त्याकाशमस्य उपदेशोऽप्य
 वान् । अतश्चाप्युपदेश लैषिकानाम्, वैदिकानाम्,
 छन्दसि, माषाणाम्, निगमे, इति च । आगममेव श्लोच
 पत्रा भवति (आगमे व्याकरणे दर्शनमेव श्लोचपत्रा
 भवति । तथाहि वेचित् अस्ति वरारामनिघण्टे,
 वेचित् 'अथ भुवि' इति पठति तदुपपन्नं भवति ।
 अत एव न-) केनचित् वेचित् आच्छिद्य त्वेव
 शर्द्धितं भवति । (अत एव मेद काव्यनिघ)
 अत एव च एकस्यैवादायैकवाक्येकं वचः । अथवा हि
 मेदागमे एकस्यमिधानं प्रणय (स्यात्) । न केवल-
 मय (उक्तकर्मणि) अमिधानसदर्थेऽपि (एकताया
 मिधानम्, आगमात्तरेऽपि हि एकं गान्धर्विच्छानि
 मीमांसकः, तदपि मेदे सति प्रणय स्यात्) ।
 अथ च काव्यनिघण्टुत्वात् न प्रमाणात्, एकताया
 काव्यस्य गान्धर्वमिधानं (गान्धर्वमिधानम्) न प्रमाणं
 गोचरते । चक्षुषसमागमोश्च अत्रगम्ययत्नेऽपि
 उपपन्नानामपि विषयार्थं वाच्यते (पण्डिते) आगम
 विवक्ष्यताया उपपत्त्यर्थं भवति । अथवा हि उत्सरे
 निरोधकं स्यात् । (वाक्य 'वीर्यस्यमानस' इति
 क्रियात्मकस्यो पश्चात् परपरसम्बन्धोऽप्युच्यते, समाप्ते
 तु 'नीलोत्पन्नानस' इति परपरसंबन्धो पश्चात्
 क्रियात्मकं च प्रतीयते) । अत एव व्यभिचयप्रमाण-
 निमित्तरूपं मात्राप्रमाणविधानात् । मेदे हि
 स्वल्पमेदं परम्पर्यादि, तत्र प्रमाणिते सति

'लिख्यते' 'प्रत्यये विप्र' इत्यादयः न स्यात् । तथा
 भगवत्यादिषु वर्णमात्रादिन (भाषि इति श्लोचने
 सतस्या च वर्णवाक्याद्यते तत् वर्णमात्रादिनो न
 स्यात्) । 'राश पुरुषस्य हस्तिन' इति पदद्वय
 संबन्धोऽपि सति, न यत्रपुरुषस्य हस्तिन इति
 (परपक्षे तु राशपुरुषस्य परमाणो राशपदं भाष्ये
 केनैव वक्ष्यमान इति न भाष्ये प्रयुक्तं) ।
 एव उपरोक्तिदम्, अपरस्येत्, न पुन 'श्रीराम
 स्वेद' इति (इत्यन्वयेन संशयः) । तथा च
 'करणं कर्णेन' इति विपत्तेः शब्दविपत्तयश्चिद्यते ।
 (यदि करणशब्दे विपत्तेरुपपत्ति 'धने कर्णेनोदक
 मानस' इति उदा 'उदकानपने च' करण' इत्यन्वयि
 स्यात् । अथ 'करा इत्यनं भवति, 'करणेन'
 इत्यादि न स्यात् । मत्पक्षे तु वाक्यमेदायाव पर्युपयोगः,
 पदानां वाच्येपपत्त्यात्) तथा च सुव्यापन (दुग्ध
 धातवश्च) 'अथ, गर्दम' इति, 'अथति, गर्दमति'
 इति च । तथा च अण्व्यागमोऽप्यनुपपत्त्यपत्तये
 (इत्यन्वयेऽप्यनुपपत्त्यात्) सन्तुनासिश्च निनुतासिश्च प्रत्येक
 पत्, पुनस्ते नैषा उदात्तादिभिः, इत्येवमप्युदात्तैः
 सन् अर्थप्रतिपत्तयेऽप्युच्यते भवति) अथवा हि (पर-
 मादिषु पदगणितानां) एतत्सद्व्युत्पन्नं सतिप्रतिपत्ति
 या (सर्वैः, अपातिगणितानां) स्यात्, यथा नोप
 पत्ते । (इत्यनुपपत्तिप्रमाणेऽर्थं, यस्मात्-)
 प्रमाणात्प्रतीतेऽप्युच्यते एवमागमो मृगा 'सुमि चदन'
 'इति वाचु' इति च (अथैव प्रमाणं सौम्यम-
 गम्यते, चन्दनं तु इत्यनुपपत्तयानाम्, तथा स्वर्णद्विषेण
 दैवम् वाचु अनुमानेन, इति वैनेयिकमेव ।
 तेन मिधानं न वाक्यशब्दादि, भिन्नेषु चाभिन्ना
 व्यतिपत्त्या) च द्वाभ्यं सुधमि', वाचो धति'
 इत्येव स्यात् (इत्यन्वये विपत्तयोरुपपत्तेः) । उदात्त
 निपातानां पण्डितं विशेषणयत् (प्रपञ्चस्यैवादिषु)
 अचिदानवचनं (प्रत्यये इत्यादिषु) अचिदानवचन-
 यात् (प्रतिपत्ते र्श्यामादिषु) तत्रान (एकस्यैव)
 नोपपत्ते (काव्यनिघण्टुत्वात्) ।

पदार्थपूर्वत्वत्वाच्च वाक्यार्थस्य तद्व्यादिसि निर्णयो
 दुर्वच (पदार्थमेव पदार्थामेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिभेदस्व-
 गते स्थात्) पदार्थे च पदार्थनिर्वाच्यत्वात् (स्वभूते-
 पदार्थे निवे प्रत्ययनेपदेऽङ्गीक्रियमाणे ल्यप्तेपदे प्रहीत
 संबन्धस्य प्रत्ययने इत्यत्र पदार्थानिर्वाचने न स्यात्,
 तस्मादनर्थक एव प्रत्ययः स्यात्) आनर्थक्ये चैव
 वाक्यता कथम् ? विभागजन च (कथम् ?) ।
 वर्णोपजन एव हि स्यात् (मित्रार्थप्रतिपादनत्वात् विभिन्न
 पद भवति, रिमायेव तु अर्थप्रतिपादनत्वे न पद-
 विभाग स्यात्, किन्तु तस्मिन्नेव पदे वर्णान्तरमधिक
 निदमुपजातमिति स्यात्) आगमविनिरूपणे तु सर्व
 सुपावत्तम् । आगमविनिरूपणम् तु इति चेत्,
 आगमात्तरादेव (इत्यत्र प्रकृतिसम्बन्धविभक्तिभिरेव वि-
 विक्ता शब्दभागा प्रतिपद्युपाया इति पाणिनिप्रभृतिभि
 अपरस्मात् व्याकरणशास्त्रादेवागमम्) तदुक्त (तौ)
 ' ऋषीणांमणि पञ्चन तदप्यागमपूर्वकम् ' इति ।
 (वाक्यपूर्वके ११२० तदप्यागमोक्त इति तु वच
 पाठ) । अतिप्रथमतः चाख्यानादिनात् सारस्य
 शक्यतेऽवगतम् । सेवमनेपदेशता प्रमाणत्वेत् । भेदपक्षे
 सर्वविदपक्षमज्ञम् । ज्ञानप्रधानवर्ती वेद अपचित्प्राय
 शोक्तत्वे वेदस्य वेदता कथम् ? ' अथ यद्व्य-
 त्पत्त्यम्, अथ यद्व्युत्पन्नं तदमत्तम् ' इति । किं तदस्यम् ?
 आनन्देव । कृष्णनीयस्यानन्देवो ह्येव, न पुनस्तदस्य ।
 ' वाक्यज्ञो गतम् ' इत्यादि च सर्व उपपत्तार्थं भवति,
 अत्रया हि विशेष स्यात् (यदेतत्प्रतिपादकं तदुपप-
 त्तार्थं भवति, चर्मेतिपीना भिन्नार्थप्रतिपादात्त्वं विशेष
 नर्मेतिपीना भिन्नार्थप्रतिपादकानां वेदानां च स्यात् ।
 शब्दविस्तारत्वकापक्षे तु न विशेष) विशेषे चामा-
 न्यम् । तस्मादेकानुगुण (अक्षानुगुण) इदं अक्षार्थानि
 (वेदानि) आगमविभेदे व्याकृतं । सोऽयमामा ।
 (व्याकरण) तद्विदं त्वयम् (व्याकरणोक्त) । त इमे
 ब्रह्मविद (वेदावस्था) य एव विज्ञानने । तस्मात्सि-
 बर्तन्य (मीमांसक) एतस्माद्भेदप्रत्यात् समासप्र-
 पातने ।

(' अत एक एवाय ' इत्यारम्भे वैयर्थ्योक्तं पूर्वं
 पक्षी दूषयति-) ननु चात्रापि ब्रह्मव्यवहार इत्यपि
 नैवोपपत्तिरिति । आगमसन्धेत् विवक्षा प्रवर्तते, किं ब्रह्म-
 व्यवहारेण ? अथ ब्रह्मव्यवहारानुत्पत्त्या अधिविषया
 (असञ्जातविषया) नागमविषयत्वात् प्रतिपद्यते,
 तद्विदं भेदव्यवहारेऽपि तुल्यम् । अथ (ब्रह्मव्यवहार
 खुत्पत्तिर्नादिपत्ते) आगमन एव विवक्षा प्रतिपद्यते
 (परिष्कारने इति शब्दे विपल्याया) वृत्त्यवहार
 अनुत्पत्त्या निमित्तावगाति क्वोऽप्युत्पत्ते ? तस्मात् (इदं
 व्यवहारानुत्पत्त्यवस्थाया) अवगमनि भेदपक्षपर्यवसित
 एव पक्ष (भेद विना अनुत्पत्तिप्रतिपत्त्योरनुत्पत्ते) ।
 अधेरागीमप्यपर प्रकाश (निरस्यते) ज्ञानिगुण
 योरिव एकत्र यन्निर्मादेकत्रयस्यैव प्रतीकं, सर्वत्र
 जातिगुणसन्धेदोरपि सन्निहितयोश्चरितयो तद्वत्स्यै
 कार्यताऽवगमने इति चेत्, तत्र, व्युत्पत्तौ निमित्तताय
 तथाऽवगते निमित्तमानतयेवावगाति प्राप्तेऽपि (तुल्य
 समये पदार्थान्तरनिरपेक्षतया आगमोऽवगम्या व्युत्पत्त
 केन्यदेव पदार्थ केन्यवस्थावगाति स्यात् तावन्मने
 अनुत्पत्ते इत्यर्थ) । एवमानवकमिति चेत् (परार्थ
 माश्रय सर्वव्यवहारात्मके पदार्थानन्तरत्वात् पदार्थान्तरप्र-
 पादकत्वे आनर्थक्यमिति चेत्), नहि ज्ञानार्थक्यवर्ण-
 न्तरावगाती हेतु । तस्मादनर्थक एवाय ब्रह्मव्यवहारवि-
 षयन शब्दार्थयोरीपचित्तस्य चाभिधानान्नेव । तस्मात्
 पूर्वोक्तमेव इत्येवैव सामयिकस्य सर्वपक्षमिति लिखत ।
 (एव पूर्वपक्ष साधयित्वा माप्यमनुक्तं नाच्यते-)
 ' यत्रापि औत्पत्तिको नित्य शब्द एवपक्ष, तथापि
 न चोदनात् तयो धम ' इति ब्रह्म व्यवहारव्यापित्तत्वा
 प्रतिशेष वेदिषे पक्षहाने, यथोक्त ' चोदना हि वाक्यम्,
 नहि अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीति गम्यते ' इति (एक
 स्मात् स्यात्, गम्यते तु पदार्थो उच्चारिते इति श्रुतेन
 पदात्प्रतिपत्ति) वाक्यत्वात् (च) प्रतिपत्तिर्नात्तं हेतु
 भिधावातनिवेत्तम् । न चाप्यनुत्पत्तौ ब्रह्मव्यवहार
 सिद्ध य श्रुतौ प्रयुक्तः । तस्मादनिमित्तात् पूर्वोक्तं
 अत्र माश्रय आर्थताया वर्जिता । ' पदानि धर्मा
 प्रयुक्तानि, एव निरुक्त्यर्थे ' इति । ब्रह्मव्यवहारं हि

पदानामोपसिक्तत्वं निमित्ततया विद्मं तस्मिन्नेव (प्रमाणा-
 त्तत्वाविगमनीये) नैमित्तिके । इह पुनर्नैमित्तिक-
 मन्वयान्गतौ (प्रमाणात्तरुविषयस्वाम्यगते) असिद्ध
 एव निमित्तमात्रः । कुत ? अप्युक्तं । बहुदायो
 यस्मात् । एवं सति कुमिनरत्नमुपसिक्तम् । ' न च
 पदार्था एव वाक्यार्थः ' इति परम्परानुसिद्धा दर्शयति ।
 परस्परानुसिक्तता हि विशेष उच्यते (अत्रानुसिद्धता
 हि असाधारणी, साधारणी हि अनेनित्यस्या इति
 भवत्यनित्यं सामान्यम्) ' सामान्ये हि फलं वर्तते,
 विशेषे वाक्यम् ' इत्यनेन व्याहारिकेन्द्रियद्वयपरिचर-
 नाधिकृत्युक्तम् । विस्तरश्चोक्त एव पूर्वम् । ' न च
 पदार्थाद्वाक्यार्थान्मति, असम्भवात् ' इति । ननु अस्त्येव
 पदार्थानां वाक्यार्थेन संबन्धः, तदस्त्येवस्यैव वाक्यार्थेरात्
 (परिहृति-) न हि प्रयोगस्यापि परस्परानुसिक्तता
 नकारेऽप्यनन्तं इति पूर्वोक्तानुसारेणैतद्व्याप्तिकल्पना ।
 ' असति चेत् संज्ञेयं कस्मिंश्चिदर्थेऽप्यन्ये अग्रान्तरमप-
 यन्तेत एवस्मिन्नागते सर्वमन्वयन्त्यात् ' इति अपदार्थ-
 निमित्तत्वे वाक्यार्थत्व हेतुः (चाप्यर्थः पदार्थनिमित्तकौ
 न भवति इत्यत्राह हेतुः) वर्णितश्च पूर्वम् । ' अत्रुक्त-
 दपि नामयत् अस्ति सर्वमे सामानादर्थानामपः इत्यनेन
 अतुरभविर्मुक्त विशेषेक्यं (सर्वैकर) वेदे दर्श-
 यति इति वक्षिन्म् । ' शब्दो धर्ममाश्रयी न्युक्तमेतत्
 (अतिरिक्तमेतत् इति विमलाम् पाठः), न चैव शब्द-
 धर्मः, यत्पुनरुक्तानि शब्दान् अर्थः गभीरते ' इति
 कार्यानुसिक्ता अनुसन्धयिनिर्मुक्तौ दर्शयति । यथोक्तिम् ।
 ' नहि प्रथमश्रुत्यात् सुतश्च शब्दान् केचिदर्थं प्रतिपत्ति-
 इति सामान्यद्वैतविशेषः पूर्वोक्तः (तोऽनेन भाषे-
 तीकः) । ' वदन्निष्पीयते परमार्थेऽप्यम्, न वाच्यधर्मः,
 वाक्यादि प्रथमश्रुत्यापि प्रतिपत्तौ इत्यन्ते ' इति, इयं
 तर्हि अर्थानवगमः (निमित्तं प्रथममेव वाच्यं वृद्धस्येव
 शब्दस्यापि वाच्यं नात्रोपपत्तिः । न नात्रोपपत्तिः, तेन
 आरम्भेऽप्योऽस्ति कश्चित् प्रकृतौ येनात्रोपपत्तिः । ननु
 योऽसौ इति चेत् आह-) अत्रावर्तिप्रथमः पदार्थमात्रः
 व्युत्पत्ति एव वृद्धात्प्रायो वेदाधीनगो हेतुः, इत्यु-
 त्पत्तयेनैव मन्वेन श्रुत्युत्पत्तेर (पदार्थोत्पत्तेर्युत्पत्ते

अवगतिर्देहेऽपि भवतीत्यर्थः) ' नैतदेवम् यदि प्रथम-
 श्रुतादयगच्छेत् । अपि तर्हि सर्वेऽप्यनन्तेषुः पदार्थ-
 विरोऽप्ये च, न तादात्म्यविरोऽवगच्छति ' इति । नहि
 अश्रुत्युक्तत्वात् शोके समुदायात् अर्थोऽवगच्छति वाक्यते । यत्
 पदार्थविरोऽप्यनन्तैति, तत् सामान्योद्देश्यत्वात्
 पूर्वोक्तपक्षे मन्तव्यम् । ' ननु च पदार्थविद्विरेषी
 अन्यमन्तद्विः अत्रुक्त एव वाक्यार्थेरावगच्छेत्
 मन्वेति, पदार्थेवदेन गच्छता अत्रागमिभवेति यथा
 तयोमर्थे द्वितीयादिश्रवणेनेति विमल आत्त्या । आगम-
 निवल्यानुसिद्धात् निमित्तत्वेन, यथा वृद्धश्रवणरे एव
 (गीतात्मकपक्षे) द्वितीयादिश्रवण (उपायः, तथा
 आगमविकल्पः इति-) अर्थं पूर्वोपपत्तिोऽर्थः । ' नैति
 ज्ञानं, यदि वाक्यार्थो वर्णः पूर्वोत्पत्तिमन्तमन्तद्वि-
 द्दर्शयिष्योऽर्थोन्तर प्रत्यावर्ति, क उपकारसन्धानी
 पदार्थेऽवगच्छेत् ' इति पूर्वोत्पत्तिमित्यन्ते वेदस्य
 कल्पनायामपि तुल्यं इत्यवधार्यम् । ' ननु एवं संभवि-
 ष्यति, सामान्यवाचिनः पदार्थ गौरविति वा अथ इति
 वा, विशेषकं श्रुत्य इति वा कृष्य इति वा पदमन्तिता-
 दुपनिष्पत्ति यत्, तदा वाक्यार्थोऽवगच्छेत् ' इति । तदे-
 तात् वाच्येणानिष्पत्तिमन्तं पदार्थं अर्थोपि वृद्धमेवत्यो-
 र्पत्तिहेतुरन्तम्, तदुत्पत्तयम् (निमित्तार्थप्रतिपत्तिरेकं कार्यं
 तन्निष्पत्तयेनैव वृद्धयुत्पत्तयेनैव श्रुतीमात्रोपपत्तिः) ।
 ' नहि कश्चिद्व गौरविति वा अथ इति वा सामान्य-
 वाचिनः पदार्थ सर्वगरीयु सर्वाशेषु च वृद्धिस्वसर्वशरी
 श्रुतिमानिता वाच्यानुसिक्तं तुनादिद्विरोपपत्तयेव ' इति ।
 निमित्तमात्रमुत्पत्तेर्युत्पत्तौ (स्वव्यवहार-
 म्पुत्रौ निमित्तमात्रमुत्पत्तेः इति व्युत्पत्तयेनैव विम-
 ल्याम् । निमित्तमात्रस्य पदात्तनिर्देश्यस्य स्वार्थव्यु-
 त्पत्ते) पदार्थमात्रावगतिः श्रुतीनि, न परंपरायाः ।
 इति श्रुत्युत्पत्तेर्युत्पत्तौ । अर्थनिमित्तं तु आरम्भं, न
 शब्दम्, शब्दं विषयं विचार्यम् । तत्र च वाच्यशरी-
 ष्ये (प्रयोगभाषित्येव) निमित्तलोका । न च
 प्रयोगमुत्पत्तौ (प्रयोगे व्युत्पत्तयेनैव यत्र तत्र वृद्ध-
 म्प्रादरि) पदार्थोत्पत्तयेनैव पदस्य स्वार्थनिमित्तता
 दृष्टा, येन पदमन्त- (* शर्पन्त*) प्रयोगात् सर्व-

गभीरु प्रत्ययो भ्रातृच शब्दात् इति शक्यते यत्तुम् ।
 ननु एव सति आनयक्य (पदान्तरप्रयोगस्य) भवि
 ष्यति । (उत्तर-) मय्यु (आनयक्य यथायो नाव
 गीयते) नहि इदमानयक्य अर्थात्तरस्तथा कस्यचित्तु
 धामम्, आनयक्यमेव हि तत्र स्थत् । तस्मात् इतिम
 सन्ध (इति सिद्धम्) । अत्यन्तमितमनपेशरम् (इतिम
 त्वादेदानाम्) । समर्थित्वात् हेतु 'वाक्यात्मकत्वात्
 भारतादिबन्धु कृतयो वेद इति' [इति पूर्वं पक्ष] ।
 तद्भूतानां त्रिचार्थेन समाग्नयोऽर्थस्य तस्मि
 न्निवृत्त्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वतंमानानां
 पदानां त्रिचार्थेन समुच्चारणम् । नापेक्षेव पदार्थान् पार्थ
 गन्धन वाक्यमर्थान्तरप्रतिष्ठम् । कुत ? प्रमाणाभावात्,
 न किंचन प्रमाणमस्ति चेन्न प्रथिमीभेदे । नहि अन्
 पेक्षितपदार्थस्य वाच्यत्वरणस्य पूर्ववर्णनितनन्कार
 संहितस्य शक्तिरिति पदार्थेष्वोऽर्थात्तरे वस्तितमिति ।
 ननु अथापत्तिरिति, ननु पदार्थयतिरिचममममच्छम्,
 न च शक्तिमन्तरण तदर्थकस्यते इति । तत्र, अथस्य
 तत्रितिसिद्धत्वात् । भवेत्तर्थापत्ति यद्यन्तत्वापि शक्तौ नाप
 त्रिमित्तदवकल्प्येत । अवगम्यते तु निमित्तम् । किम् ?
 पदार्था । पदानि हि स्वस्य पदार्थमभिधाय निवृत्त-
 यापारणि । अथेतानीं पदार्था अवगता सन्तो
 वाक्यार्थं गमयति । कथम् ? वन हि शुक्ल इति वा
 कृष्ण इति वा गुण प्रतीको भवति, भवति स्वस्वस्यै
 अल् गुणवति प्रथममाप्तम् । तेन गुणवति प्रथम
 मित्यन्तरे वेत्त गुणवचनमुच्चारयन्ति । मयस्मिन्ने एषा
 यथासत्प्रतिषेधोऽभिप्राय, मविष्यति विधिष्टायमप्रत्यय ।
 विधिष्टायमप्रपक्ष वाक्यार्थ । एव चेत्तरमाग्यते
 अयत्न एव वाक्यार्थ, यो काटुचिददश पम्सुदशस्य
 सन्ति 'अर्थात्तरमाग्यते' इति वदित्थ्यति ।

अपि वाक्यमन्तरिकायामेतदवगम्यते, भवति हि
 वदापिदियमन्तरा मानसादथापभावात्, यदुच्चरितम्
 पदेष्वो न पदार्था अपार्थते, तदानीं विवोगतो वाक्यार्थ
 मात्स्यच्छेदु यत्रय अर्थात्तरार्थमविध्यात्, मिलेगत्तम्
 नात्स्यच्छेदु । अपि चान्तरेणपि पदोच्चारण य

गौरवमवगच्छति अवगच्छन्त्येव अतो शुद्धगुणम् ।
 तस्मात् पदार्थप्रत्यय एव वाक्यार्थ, नास्य पदसमुदायेन
 मन्त्राच । यत्तु श्रौत पदार्थो न वाक्यादुद्येवेन द्रुतभिर
 त्रिदोषात्पवतितुमर्हतीति, सत्यमेवैतत्, यन् केचन
 पदार्थं प्रयुज्यमान प्रयोचनाभावान्तरमप्य सन्धते
 इत्यनगत भवति, तत्र वाक्यार्थोऽपी तान्द्रव्य इति
 विधिष्टायताऽनगम्यते, न सर्वत्र । एव च सति 'गुण
 कप्रतिषेधो न शब्दाय' इत्येतदपि परिहृत भवति ।
 अपि च प्रातिपदिकानुसंगती द्वितीयादिविभक्ति प्रती
 परिचार्थो विदोषक इत्यत् । या च विवोगयुते
 सामा यथुति वाचेत् । यथैते पदस्यथात् पुष्पस्य
 दरवते इति, परिहृत तत् असाणादिभि । अपि च
 एवजातीययोऽर्थे वाक्यानि सहस्रं न किंचन पुरषाण
 चीवमस्ति ।

वृत्ती— 'तद्भूतानां त्रिचार्थेन समाग्नयोऽर्थस्य
 तस्मिन्निवृत्त्यात्' । अन्ते-पते, स्पन्दनुरात्यल् (पदार्थे)
 इदं यदहास्य, यदि पदार्थात्स्य स्यात्, आत्पोद्व
 तेन क्वचलमया । कथम् ? वैदिकलोकेषुको पदार्थो
 अयत्नानगते । (चोदक -) विविद प्रयुक्तं पु
 स्यते, परस्यचयो हि पदार्थानां वाक्यस्य इत्युच्यते, न
 पदार्था (एव न वाक्यार्थं किं तर्हि अन्य) एतन्त
 पदार्थप्रत्यभिधानमात्रपक्षेत्, प्रमाणात्तर च नास्तिमिदं
 प्रयुक्तमित्युक्तम् । तत्र प्रयोगस्योऽवयो निर्वीन ।
 (सद्वन्ती -) पदपदार्थानभिधेो मातृप्रियो भवान् (ये
 मातृमेवमन्त्रपेन शुद्धते न चिरयुति) वयमा
 निह । पदार्थास्तान् नापत्तिपका मविदुषाण्यते
 अनन्तोऽस्यथेन । तत् किम् ? (नहि तावत् शब्देन
 'यतिपत्ता एतान्भवति वा) इह तत्र (व्यतिपत्ता
 एताभिधेया इति), तन्प्रतिपत्त्ये हि शब्दाय तदहा
 (वत्पत्ता-व्यतिपत्ता वस्तु शब्देन वाक्यम्, न एतत्
 चाभूत्तम् । अतोऽपिवा एताभिधेय, स्वमात्रो'नि
 तवात्) । यत्रहरे व यथायतिपत्तमेताऽऽनयोद्वती ।
 तस्मात् न 'यतिपत्ताभिधान व्यतिपत्तयोऽनयापत्तिप
 द्वयम् । त्रिमेव भविष्यति' नान्वित्ताभिधारी शब्द उक्तो
 भवित्थ्यति । तत्रम नार्थाभिधायित्त्वेने विवोगयत्

गतः (अतो विधेयाभिधानं इति वक्ष्यमाणेन उक्तम्) ।
 ' आचार्यचोदित करोमि ' इति हि उक्तिः (भाष्ये)
 चोदित प्रतीतः, कार्यमात्रोक्ति इत्युच्यते, नाम्यथा चेतनः
 प्रतीयितुं शक्यते । ननु च प्रेरणादयोऽप्यवगम्यन्ती
 लोके ; (उत्तर-) उदाहरणे हि ते, न शब्दार्थाः । के
 पुनरग्री उदाहरणे नाम ? (उत्तर-) उदाहरणे हि तदुदा-
 हरणोपदेशनमात्रात् शब्दार्थे विरोधेऽवस्थापयन्ति, यथा
 ह्रीं ह्रींभियेपरव पशुत्तम् । (हृण्प्रतिशब्दात् पशुमन-
 शिष्ये, तदा लक्षाः न तां उक्तिरित्युच्यते) । एतस्मै
 विधेया समीप-प्रयोगिभिः प्रयुज्यमानः प्रेरणादि-वपदेशं
 लभते, प्रतीकत्वं तु शब्दाद्यैः सर्वनाममित्याद्यात् । अतो
 विधेयाभिधानादितम् । विधेयाभिधाने च एति तत्साध-
 न-व्यतिपाद्योऽवगम्यते । साधनाभिधाने च (यागादीं साधने
 साधनान्तिरेऽभिधीयमाने अर्थात्-) साध्यवतिपद्म ।
 अत इदमुक्तं ' तदभूताना आसीदेवधेयुं स्वस्विताना
 व्यतिपद्मवगते. निमित्तानुपपद्यते ' इति (नन्द-
 भाष्ये- के.) । ननु च प्रयोगे नति एतन्नुक्तं वक्तुं
 (यदि अपूर्वमित्येषु प्रयोगो इष्टः स्यादित्युक्तम्, न तु
 बोधस्ति । पण्डित्-) केन वोक आयोगे कर्तव्यं ?
 एतदुच्यते हि दृष्टो नैतिकः प्रयोगः, वैदिकः अपि
 त एव । अतस्तथाभूतेऽप्येव प्रयोगः । (लोके हि कार्या
 निवृत्तमिवावितथा पदार्थे न्युपपत्तिः, तेन वैदेऽपि
 क्षान्तिगता एव धैः पदार्थां वक्तव्या, लिङ्गादि
 निरपि पदार्थोचितमेव कार्यं वक्तव्यमिति निमित्ते
 पदार्थोपयोगेऽपि निवारितिरिक्तप्रतीत्यति- एति न
 किञ्चिदनुपपत्तम् । तस्मादपूर्वमेव अनित्तमभिधायते
 चिदादिभिः । उक्तं- यदि चतिसप्तानो व्यतिपद्म
 वगति -) एव तर्हि निमित्ततो नैमित्तिकवगति (न
 च व्यतिपद्मप्रतीत्यन्त- व्यतिपद्ममौलित, तत् कथं ततो
 व्यतिपद्मवगतिरिति । उत्तर-) गन् । यैम् । कथ
 नोपयोगोऽयम् । नहि अनित्तोऽवगम्यतेः शक्यते प्रति
 पशुम् ।

(एव एवम् । साधनियथा वैशकारकम्भक्त निरापुन-
 शब्द-) न एतेऽपि पदार्थाः, एतामभिधानानि
 पदानि, तदिव वाक्यपदीय (मूम् । ' अन्वित्वाभि-

धायीनि पदानि, न पुनरर्थोपलब्धेऽस्त्यानि, पदार्थेन च
 वाक्यम्, न पदानिरिति ' इति । वाक्यपदे अधिपत्यं कृतो
 प्रथो वाक्यपदेशो ' सिद्धुक्तव्यमभ्युद्भू ' इति छः ।
 शब्दवया (एवविधेयादपदार्थानांश्रयणे) हि अवगम-
 मानः पदपदार्थविकेकः अवगुक्तो भवति अविद्यमानः
 प्रतिपन्नः (ग्यात्) । तस्मान्न कार्यतः (वाक्यार्थप्रति-
 पत्तिपद्मात्) तान् वाक्यवाक्यार्थयोः पदपद्माभ्याम्-
 गन्तारं कल्पयितुं क्षमा प्रजा (पदान्येव अन्वित्वाभिधानि
 गन्तव्यम्, पदार्था एतान्येव अन्वित्वाभिधाना
 गन्तव्यं इति) । प्रयत्नस्तु मेरुलगामास्त्रयेवत् इत्युक्तं
 (एतेऽपि वाक्यपदीयैः) यतो वाक्यार्थवगतिः प्राग्-
 गतिः अतः निवार्यते समान्तात् (वेदानाम्) ।

ननु च नान्यत्र क्रियाभेदेन आम्नानं लोके । (एव
 देशी पीहृत्-) अस्ति तावत् क्रियाभेदा वेदे, तद्वि-
 पयसिदमधिकृत्य भविष्यति । (चोदक-) किं न
 लोकि क्रियाभेदमपि नश्यत् । (एकदेशी-) किं वा
 नन्दते भवत्य ? (चोदक-) न्यासमित्युक्तव्यम्
 सर्वत्रैकी मन्व्याभेदे (सो न्यायोऽमिहित् अन्वित्वा-
 भिवानुपपत्तः, स लोके वेदे च सम इति हेतोः
 सर्व-समविकल्पमिति । परमविद्यमान्ती नृते-) मनु
 लीन । (चोदक-) ननु च क्रियाभेदे इत्य-
 व्यापकम् । (रात्रन्ती-) स्वहृत्प्रतिपद्येव निरा इति
 मया साम्ब्यु मन्त्र । (मान क्रियाज्ञानेन विनियोगोऽ-
 मिहित्, किन्तु व्यनहृत्स्वया क्रिया अभिप्रेता, सा च
 गौरेः सर्वनामगीति व्यापकम्) अतः सिद्धं ' अर्थव्य
 त्तमित्तवत् ' इति । वैदिकता तन्निमित्तवत् ।
 ' तेष्वेव पदार्थेषु ' इति (भाष्ये) अन्वित्तु
 इत्यर्थः । कुत ? नामनेषु पदार्थान् कार्य-
 कर्त्तव्यं वाक्यार्थः प्रतीकते (अन्वित्तु एव पदार्था
 वाक्यार्थ) । न वेद प्रतीकते कस्य वाक्य प्रमाणत्वा
 कल्पयित्यते ? ननु चान्यो न पदार्थः, स च वाक्यार्थो
 नवित्यति, अतश्चाद्यैर्वाक्यमपि पदार्थोऽन्वित्तु
 नश्यते (इत्) ' नन्वर्थाविति ' इत्येवोक्तं (भाष्ये) ।
 ' तद्व, अर्थव्य तन्निमित्तवत् ' इत्यन्वित्तुनिधानेन कस्य-
 नोऽस्वार्थ- - अर्थावित्तुमन्तीति । ' अपि चान्वय-वतिरे-

नाम्ना एतद्व्यगम्यते, यत्रति हि वदाचिदिनमानसा भाव-
 वाद्यवाचात् उच्चारितेभ्योऽपि पदेषु न पदार्था अत्र
 पश्यन्ते, न तदानीं निरोगतो वाचवाचैमत्रगच्छन्ति, न
 च निरोगतो वाचवाचै नापगच्छन्ते स्वस्व पदार्थार्थमत्र
 निगच्छन्ति, निरोगतस्तु नापगच्छन्ति' इति (भाष्य) ।
 किमनेनानुक्तमुक्तम् ? न उक्त किञ्चित्, प्रतिश्लाताथ
 न्याऽन शक्येय (किंतु) तदिसदये हेतुस्त्वप्रकृत ।
 कथम् ? यदि अस्युपपदाथै एव वाचवाचोऽवगम्यते,
 अनुसन्तानान् पदावाचगति । कथमात् 'युक्त' वरमर्गच्छ' य
 मपि वदाचित शक्त न भवति निरुद्ध वरहाहस्य, यथा
 भूमात् महागसादिप्रदेशावमर्गच्छ' पमप्रिज्ञानम् । (ये
 पदार्थेषु जिन वाचकार्यं भवते तात् प्रति इदम्-यते ।
 यदि अस्युपपदाथैक अस्युप पदार्था वदिमन् वाचवाचै
 प्रथमानुते निरोगे, य अथसुखपदार्थैक पदार्थाच्यद्विदो
 वाचवाचोऽवगम्यते, अनुसन्तानान् पदावाचगति ' वरस्य
 पदस्वायमयम् ' इति श्लुपत्तिमानम्, तदा निरुद्ध वरहाहस्य
 वदाचित् श्लुपत्तिमानोऽप्यमपि 'युक्त' वरमर्गच्छ' य
 कथमात् वाचवाचैतान् नोत्पद्यते यथा भूमात् महान
 सादिप्रदेशात् 'युक्त' वर मत्रधमपममृदगापि अत्रिज्ञान
 भवति ?) । न च वाचवाचै निरुद्ध' वरहाहस्येपि एव
 स्या अवगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्तनया पदार्था अवग
 यन्ते । किं तर्हि ? नैमित्तिकत्वैय । (चोदयति-) किं पुन
 चाप्य निरुद्ध' वरहाहस्य निमित्तानपेक्षा नैमित्तिकत्वगति
 (तत्र' वरमण्यरूप निमित्तम् । परिहरति-) प्रचिन
 सत्कारो हि नावप्य निमित्त' वाचवाचमेषुते अप्य इवाप्य
 स्तदववैभो न तदवप्यमपेक्षते । अत्र पुन (वाचवाचै)
 सर्वदा तदपेक्षणात् तदेव प्रमेयमित्युच्यते । (उद्धते-)
 एव तर्हि ' पदार्थेषु वाचवाचप्रत्यय ' इति वधमत्र
 'यतिरेक (भाष्ये दक्षित । उमापत्-) एवमत्र
 'यतिरेक अत्रिनेम्य अवप्यप्रत्यय एति । ' अपि च
 वाचवाचैपि पदोच्चारण य शौक्यपमत्राच्यति, अत्राच्य
 त्येतावी युक्तगुण' इय' इति । (वृत्तति-) कि
 मत्र वाचवाचवाचैप्येवमपैतत् ? (उद्धते' वरहाहस्य-)
 ओमित्युच्यते, तत्र हि पदार्थस्य 'यतिरेक' दर्शनं (पदा
 थस्य 'यतिरेके वाचवाचप्रत्यय 'यतिरेक इत्युक्तम्)

इह वाचवत्स्य (पदार्थाच्यम्य दर्शनं पदार्थे कति
 वाचवाचै भवतीति । राजानी-) सत्यमेवम्, न तु
 एतव' मानमेव (एकदेशी-) किमतिरिच्यते ?
 (राजानी-) इदमतिरिच्यते, यदि हि 'युक्त' नौ
 पदाना पदार्थमात्रे एव 'युक्त' वरहाहस्य अत्रिज्ञान
 पदार्थदर्शने तस्मिन्प्राप्तित रमयन्ते च, अत्र निरु
 मतिवाचिभाषणम् । ' नास्य पदस्युपपदायेन सह मत्रय'
 इति, न तस्युपपदायेन प्राप्ताप्यम् (सत्युपपदायेन अत्रिज्ञान
 मितवाचवाचिभाषणैर्गच्छार्थे न प्रकृत्यते) किं तर्हि ?
 अत्रय' यतिरेक' सत्युपपदायेन प्राप्ताप्यम् (पदाना
 प्राप्ताप्यम्) । ' वस्तु श्रौत पदार्थो न वाचवाचुपपदेन
 युक्त' अत्र विशेष' वाचवाचैपि तद्वर्ति' इति, कथं पुन युक्त' वर
 मृदवाचगति मत्रयते' वरमनुमित्युपपदाय । परिहरन्तु
 ' वरमेवमेव' इति, 'यत्तद्वर्ति' वाच' प्रमेयस्य
 विशेष' वाचवाच' यत्तद्वर्ति अत्रिज्ञानवाचिरेक' वर
 यत्तद्वर्ति, नावितार्था तस्मिन्प्राप्त' यत्तद्वर्ति' (अत्र
 पूर्वपक्षसिद्धा' दवाचयो अवयवम् -- अत्र' वरवाचि' क्व
 यत्तद्वर्ति' अत्रिज्ञानवाचिरेक' एव पदार्थे भवति, त
 न वाचवाचुपपदेन विशेष' वरमृदवाचिरेक' अवयवमित्युपपदाय
 इति पूर्व पक्ष । राजानी-) सत्यमत्रि' वर मत्रय
 मृदवाचै, तवापि वर मत्रय' वरमनुमित्युपपदायैव वेत्तनेन
 पदार्थेन अत्रिज्ञानवाचवाच' अत्रिज्ञाने एव पदार्थे पदाना
 'युक्त' वरमृदवाचि, अत्रिज्ञानवाचवाचिरेक' तस्मिन्प्राप्त' इति ।
 तस्मिन्प्राप्त' यत्तद्वर्ति' न त च चोदना' इति इति । न
 चोदनी वर (अत्रिज्ञान वरमण्य) अत्रिज्ञान इति
 (एतावता) प्रतीपमानस्यापि शब्दात् (अत्रिज्ञान
 'यत्तद्वर्ति' पदार्थोपपदायेन प्राप्ताप्यम्) अत्रिज्ञानवाचिरेक' वरमनुमित्युपपदाय
 (चोदयति-) मत्रयते च शब्दात् निमित्तत्वात्, अत्रिज्ञान
 यत्तद्वर्ति किमिदं (समर्प' मानवाचिरेक' वाचवाचै' वरमेव
 युक्तम् । परिहरति-) अत्रिज्ञानवाचिरेक' वरमनुमित्युपपदाय
 'यत्तद्वर्ति' अत्रिज्ञानवाचवाच' इति । अत्र शब्दात् निमित्तता' इति
 अत्रिज्ञानवाचिरेक' प्रत्ययार्थानामिदं स्मरणायै (प्रथमानुमित्युपपदाय
 शब्द' वरमण्य' मानवाचिरेक' इति अत्रिज्ञानवाचिरेक' वरमण्य' इति ।
 शब्द' वरमण्य' मानवाचिरेक' इति अत्रिज्ञानवाचिरेक' वरमण्य' इति ।
 शब्द' वरमण्य' मानवाचिरेक' इति अत्रिज्ञानवाचिरेक' वरमण्य' इति ।

स्वरणोद्यमे निमित्तात् न भवति, तथा शब्दव्यापि ।
 'एन च सति गुणातरप्रतिषेधो न शक्यः' इति
 कल्पितनिमित्तपरिहासत् परिहृतम् (कल्पनानिमित्त
 निमित्त पदार्थ इति किल शैब्य गन्तव्ये, तेना गते
 अकारोहमाभिमिश्र भ्रुति, तत्रश्च गुणान्तरप्रतिषेध शब्द
 शब्दव्याप इति, तद्विद् निराकृत 'कल्पित निमित्त न
 भवति' इति कल्प्याभये) । 'आपि च प्रातिपदिकानु
 वारता द्वितीयपरिष्वक्ति' इति, अन्विताभयमेव प्राति-
 पदिक स्मरति, यत् परशमभिन प्रातिपदिधात्
 गृहीता (निमाका) द्विधर्मि (करण च त्रिधापञ्चध
 भवति । अत्र च क्रियासन्धिस्वाधेप्रतिपादक प्रातिपदिक-
 मित्युक्तं भवति) । विभक्त्याभय परस्परान्वयप्रतिपादिका
 प्रयोगांतरस्मृताण्यधस्य अन्वयिता श्रुत्यै दर्शननि (तेन
 क्षयित्तमेव पुन्नेनाभिधीयते इति विभक्त्या एतान्
 प्रमायम्) । अत अत्युच्चोपसर्तिस्यम् (अगभिनव्या
 विवक्षावाम्) । प्रत्युक्तमुत्तमान 'कुतश्चात्' इति (क्व
 संघातस्य कुतश्चात् संकोऽपि कुतश्च इति यत्तुमान
 तत् प्रादुक्त) शब्दयत्तारस्य निमित्तेतपपत्वा । 'अपि
 च' इत्यनन्पूर्वोक्ता सप्तपरशमभिन दर्शयति
 (भाष्यम्) । अतीन्द्रिय कर्मे कर्माकारिणु चार्थेषु स्वयम्
 कर्मशक्तिर्नोह्यतीति ।

छोद्ये सञ्चियमात् प्रयोगसन्निकर्षं स्वात् ।
 २६ ॥

भाष्यम्-- लौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षार्थमुपगम्य
 सञ्चियम सञ्चियम स्वयं तत्र रहति एवमानीयसन्नि
 वाच्यनि 'नीलोत्पलमेव' इति । तस्मात् 'अभि
 होत्र ह्युत्पल स्वार्थम्' इत्येतेष्व एव पदेष्वो पदधा
 अरगत, तेष्व एवैवपदगम्यते 'अदिहोवात् स्वर्गो
 भवति' इति । पदेष्व एव पदार्थप्रत्यय, पदार्थेष्वो
 वाक्यार्थ इति ।

वृहती-- लोके पुन प्रमाणातरप्रमितरिपपत्त
 (विषयत्वा) युक्तं तद्व्युत्पत्तं शब्दमवधारय ।
 'तस्मात् पदेष्व एव पदार्थप्रत्यय, पदार्थेष्वो वाक्या
 थप्रत्यय' इति (भाष्य) व्याचक्षत् (व्यतिपन्ना
 मिप्रतिपत्ति) । तस्मादुपपत्तं वृद्धव्यवहारनिमित्तमे

व्यतिपन्नं स्वपक्ष, वेदानाकार्यप्रतिपत्तिहेतु च ।
 'विश्वम्भरे' इत्यादिशब्दु शब्दप्रथमिकल्पेन, अभिधाने
 हि स दोष, समानादीना तु तत्रैव परिहास्ये, अभिधीयते ।
 शा-- यद्यपि पदपदार्थेणनचस्योपसर्तौचाद्दुष्कृत्या-
 हारादेवाकार्यमिति सिध्यति तथापि वाक्यार्थस्य धर्म
 पुरुषसंज्ञानपेक्षत्वात् किञ्चिन्मूत्र समवर्तीत्यत्राभावात् धर्म
 चोदनाया । तथाहि, प्रत्येकं च पदानि वाक्यार्थमवगमन-
 येयुक्तत्वात्तो वाक्य वा पदार्था वा । न तावत्तत्पेक्ष
 पदेष्वो वाक्यार्थप्रतीतिर्हस्वते, न वदन्ता वाक्यार्थमिदोपै
 सनधर्मत्वमस्ति, न च समानादीनात्पदार्थार्थानाम् ।
 वेदार्थस्य 'न प्रमाणान्तराणोचरत्तानन सनधर्मत्वमव्य
 तासभायम् । अत्र तवाक्यार्थस्यकारणत्वात् पदार्थानो
 प्रत्येकं वाक्यार्थमिदोपप्रतिपादनप्रत्युपपन्नम्, अर्हन्निधव
 न्य सदैव च पदत्वात्तानाक्यवर्तमानमिति न समनति
 प्रत्यायत्तम् । नचवृहतीतस्य च शब्दोऽर्थं प्रत्याययति
 बालानामप्रतीते, प्रतीती व्युत्पत्तिवैयर्थ्याच्च । यद्यपि
 पदमन्तान्तरप न प्रत्यायकं तथापि पदसम्पत्तो वा
 पूर्वपूर्ववर्णजनितस्यस्यारहितो वा वाक्यस्यस्यार्थो वा
 निरवयवो वाक्यस्येव वा सनधर्मत्वानपत्त एव वा
 वाक्यार्थे प्रत्यायविवर्तीति चेत् । न । अप्यपदानामपि
 प्रवृत्तात्, व्युत्पत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्पेयुक्तम् । अप पदाप
 वेदनमपि वाक्यार्थप्रतीतान्प्रमत्तान्प्रहितानामपि प्रतीतिर्न
 दोष, व्युत्पत्तिश्च पदार्थाना गानेदिनेत्युच्यते, तदुक्तम् ।
 यदि हि पदेष्वोऽर्थात्तरभूतं वाक्यं पदार्थं प्रतिरिक्त
 अन्वयार्थं तादादेव वाचकत्वात् प्रतिपादयति, कस्तदा
 पदार्थपदन्त्योपेक्षेम्, तदुत्पत्तेर्ये च पदार्थं स्ववर्तिर
 नमिन्न वाक्यार्थं प्रतिरिक्ततात् । न च पदार्थान्तरप-
 र्थमिति अक्षरं शब्द । ननु सामान्य पदार्थो विद्ये वे
 वाक्यार्थ स च पदार्थ सामान्यमिदोपप्रत्यय । स्वयम् ।
 निरवयवोपार्थमिति न कल्पति सर्वविद्योपसर्तारणत्वा
 त्प्रमाणस्य । तत्रश्च सामान्येति पदाङ्गान्तराण्यवधारण-
 विरोधात्तेषो मुनमपि न चोदर आनयन आदिषेत् ।
 हाश्च न गतिवाच्यं प्रतीयेत । नपारात्तुणमिधिवोप्य
 हीनिवध, नस्तपि तेषु अदर्शनात् । नदि अर्थात्त
 वा तदस्य कर्मवर्तिरिति विवक्षित्तान सनिहितमपि

देवस्तु स्वामिनमप्यवस्थान्, तस्मान्निर्मूणे वाक्यार्थे साधेतिक । न च वेदे मन्त्रापिनाऽस्तीत्यप्रामाण्यम् । अप्यत्र धर्वाक्यानामपि पौरोषेयान् आश्रिय पुण्य-
प्रामाण्यदेव प्रामाण्यमस्तीकनम् । युक्त च मन्त्राक्याना पौरोषयत्वं दर्शनादेव वेदवाक्यानामपि पौरोष्यत्वम् । अथ पुण्यागामीत्येवै प्रामाण्यं न सममपि, ततोऽप्रामाण्यमेवास्तु न जनपेक्ष प्रामाण्यं विधीयते पूर्व पक्षे ।

अत्र वेदिगानु - 'वाक्येनैव हि वाक्याय माहा देवाभिधीयते । उक्तक्षणतथाप्य रात्र्यप्रकृतमत्र ॥ वाक्यं गोपद्युक्तं यत्कवस्त्वादिमन्त्रिगतम् । वाक्याय वदतीत्येव ध्युयति मुच्यते हि ॥ तत्र ध्युयन्तित्य स्यात्तथापि तु न वाक्याय । वाक्याथावागानितुक्तं तित्ते भावऽपि दद्यतम् ॥ पूर्वमार्गेण वाक्यस्य विस्मृतेरपि दद्यते । वाक्यायार्थवति पुत्रा पश्यत्येवमुच्यते ॥' यथैव विस्मृत्युत्पन्नानामादिमन्त्राणां पदार्थावगति भवति, तथैव वाक्यानामपि पूर्ववदेव विस्मृतेषु वाक्या यावन्निव स्यात् । दद्यते हि विस्मृत्युत्पन्नानामपि दायतमपु वाक्येषु वाक्यावगति । न च स्वरूपेण विस्मृतेऽपि स्वर्णमात्रपदार्थावगति तदापि पदार्थानि वाक्यमनुमान्य दत्तो वाक्यायामवगतिरिति तत्र युक्तम्, अस्या प्रगाथना प्रमाणमासात् । अनुमयीयमानैरथ हि पदार्थै वाक्यादेव हि वाक्यायपतीतिपुनश्च यो गानहर्षी कल्पनामवगच्छते । समगति च पदार्थयो वाक्याया वगतिरिति वक्ष्याम । पश्यन्वात्पठितप्रमेष्टितोषाया तस्यैवस्वाभ्यामिधार्थानि पदान्त्वथ वाक्यायपतीति निमित्तमिति तुजे, तथापि मन्त्रेषु येनचित्पदेषु वाक्यार्थवगतिन स्यादिति तुहामत्र रूपम् । किंचैव वादिना प्रानन्द वाक्येभ्यः स्यात् इतिदेववाक्यत्र सिद्धेत् । गानामर्थेति गौरवमन्त्रवन्वन्वृत्ता या प्रति पाठयति तथा नवतिरपि गौरवमन्त्रवन्व दत्तोश्च मन्त्रादि एव वाक्ये स्यात् ।

(अन्विताभिवाचनान्दन्वण्डनम्) अथा स्वभेदे अच्युतमन्त्रादिनाम प्रानन्दमन्त्रान् प्रानन्देदन्वण्डनो वाच्येदन्वण्डनः । दन्वण्डनम् । न अन्व विधिः प्रति

पाठयता प्रयोपनैरन्वण्डने एववाक्यात्वा भवति, एतं स्यात् 'यतो स्वयं कथं पशुर्हृत्प्रतिदेवता' इत्यनापेक्ष वाक्यता स्यात् । सर्वेना प्रयोदेवतापत्विधियुगात्प्रान प्रयोपनस्यात् । तथा 'दर्शपूर्णमासाया वचैत' इत्यथ 'समिधो वचति' इत्यादिभिरैकप्रयोपनवात् वाक्येभ्यः स्यात् । ननु इत्येवैकवाक्यत्वम् । यथा वक्ष्यति 'तदाकथं हि तद्वचन्ता' (२।३।१४) इति । मात्र वापेऽपि - 'वाक्यं बोधं दर्शपूर्णमासाया सधर्मणम्' इति । सत्यम् । मन्त्राणामुपेव तु तत्रैकवाक्यत्व न प्रय क्षम्, अथवा वाक्यवित्तिवो जत्वापत् । एव गमनश्च इत्यपि प्रत्यक्षैकवाक्यता ताजाना स्यात्, इत्ये वाद्ये । तथात्वं पनैकवाक्यत्र तत्रासाक्षितजगण मन् पदानामेकमित्यर्थे पर्यवसानं वक्तव्यम् । तत्रैव च आनयतिगन्त्वियानयनं प्रतिवाच्य पर्यव्यति, गमनमपि गयेचानयनमित्ये पर्यवसितमिति क्वदेव वाक्यभेदः । नहि गौरवस्यानयनं गवास्थिते र्ण वसानं येनैकवाक्यता स्यात् । अथ गौरवमन्त्रव मेव गवास्थितमन्त्रिद्वयात् अन्वार्थेन स्यात्, गोश गमनस्य वाभिधानात् । नाह गौरवत निदि वर स्वाभनमिधाय तदिगिष्ठमानयनेवाभिद्वयम् । तत्र 'अग्निगोभनो यज्युषा' इत्यत्र आग्निगवन्विषय योमनगुप्तत्र यन्वात्रितस्य च पुनस्य पुन मस्य उतो गम्यते - समासे ।ह परस्परवचनपूर्वक पर्याय-
तत्पत्न्य, वनायितो रवावाच्यम् । न वागति वाचन विपत्ति । पुनस्यवतो हि पुनस्यैवतपत्न्यत्वं पनमिधत्ते तस्यैव स्वाधेवात्, अतोऽन्यत्रितत्पत्न्यत्वं निषाद्यत्, एव गोमनगोऽपि स्वाधेवैव उभयत स्यात्तथाह वाक्यवन्व अतोऽन्यत्रितत्पत्न्योऽन्य पदार्थेनियन इत्यन्वुपयन्ताम् । किंच 'स्दि' शब्दो यथी दीमप्रवृत्तिज्ञम् इत्यत्रिदम्, अग्निमिधने च विरहीत स्यात्तत्र स्यात्, अथवा इत कुणो वापद्वृत्तयानि स्यात्यति तावदेताश्चयन्तोऽपि कतिच क्णवन्तोऽन्यत्रव मन्त्रवत्, अतो न स्मृतिज्ञते तावद्वेव, अभिधाया तु योगवृत्तौ पदव्यवहारोऽप तावतास्यामत्र रीम ततो निवर्तते । इतिष्ट मन्

योगिनिधानिभ्यश्च पदान्तरमेवमाशाभिधाने ऋ
मित इति वेदरीत्याम् ।

स्वरूपमाशाभिधानपक्षे तु पदान्तरमेवमाशाभिधाने ऋ
भ्रमभावात् एव कदाचिन्निधानविद्वोऽपार्थार्थव्यतिरात्
योगिवाङ्मन्वायैस्वानीयादधीयान् भाति । एव ' अति
महुर गोशीरम् ' ' ईकमपुरमनाः शीरम् ' इति ' वेत्तरी-
गुचममान सर्वकम् ' इत्यादिदर्शयितव्यम् । तस्मात्पदामि
दित्ते, पदार्थव्यतिरात् वाक्यार्थे, प्रतिपद्यते । तत्र गामान-
येनानपनिगनयनसामान्यमभिधानं तदार्थकं लक्ष्यति
गोपदमपि स्वार्थद्वारेणानयनगेन गोमर्कज्ञकारेण तसव-
न्यिवन्त्वेण लक्ष्यता प्रतिपाद्यन्ति, एव परान वाक्ये
श्वेतोऽर्थे विशेषत्वेन विवक्षितममेव स्वपदेन सामान्य-
वाचिना लभिन सन्तमित्यपि पदमि स्वार्थाभिधानद्वारेण
तस्यप्रतिरूपेण लक्ष्यन्ति । यथाऽप्यनितम्बैर पुनरुत्प-
यन्त तत्रापि तन्निवन्त्वेणान्वयेन तस्य सर्वस्य
विद्वित्तिलेया दिद् । ननु कर्मतेनाभिहित्वा गौधत्त-
मिवा निवा लक्ष्यन्त्यपि कथमावगत्यं लक्ष्यन्ति, तदे-
वनाशयवथा इति नून — लक्षणा हि सामान्येनैव
प्रवृत्ताऽप्येवनाशयवथा निवस्यते इति दर्शनकलादनी-
यित्तै । योऽपि प्रतिपत्ताभिधानमिच्छति तेषामपि सामा-
न्यं प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरेकतास्यतेन नियम्यते इवे-
वदहीतुमेव । यथादि सुपरादधिकरणवाचिकाया इन्द्र-
मित्तिनि तत्र धरादिप्रवित्त्वेन तद्विप्रमितिदिः ६ दि-
वचनोपपदचेऽर्थांतर लक्ष्यन्ति परमेत लक्ष्यति नापार्थतर
कल्पदमपि यथाऽपदेन, तथा सर्वान्तु । यत् एताप-
न्यवधिदेशो विनाभावात् अतिव्येदेनान्यवतापदादेव
सिध्यति । अत एव धरदस्य प्रथमन्तपत्रमनुमानात् ।
ननु प्रत्येकं गति देवदशे चान्येते सन्तपदावाऽऽ-
सनिपितोऽप्येतेषु न परम्यन्तपदीतिमरति तस्मात्
पदाया वाक्यार्थे गमयन्ति पदानामेकानिवाभिधान
युक्तम् । अन्विताभिधानेऽपि तुल्योऽप्येव दोष । यी
तद्वधो प्रथमप्रतिपत्तौ तपोऽं च धरापि मन्वोऽतिरूपवता
स्मृतिस्थो भवतः, न च नो स्वार्थेवोऽप्याऽऽद्विद्विद्वाने-
ऽप्यन्तप्य प्रतिपाद्यत । अथ धरदप्यतिपत्ते पदेऽप्ये
वृत्तपदादौ दस्ये तादृशस्यैव लक्ष्यन्त प्रतिपाद्यन्ति

तान्वाद्यानीकुच्यते, तस्यार्थेभ्यो तुल्यम् । तेषां हि
पदार्था एतेऽपि शिष्यार्थेयनिवाङ्नाय समान्ता वाग्यार्थं
प्रतिपाद्यन्तीति न दोषः । तेषां च समान्तायेन पुत्रपत्न्य
स्वात्मन्तम्, तत्र तद्वृत्तपदीन प्रामाण्यम्, अन्वात्मन्ते
चानपेक्षम्, अतो न पदानामन्विते इति. प्रमाणवती,
निरस्तधायमन्विताभिधानबाधो न्यायपरत्नमाद्यायामि
त्यात्ता तावत् ।

वाग्यस्त्वोऽपि पदार्थोऽन्वायेनैव निरस्तः । वाक्या-
येस्य च निर्मागत माग्यवमात् प्रवृत्तपत्रपत्नयेऽ
निरस्तनीयम् । तथाहि— ' प्रवृत्तपत्रपत्नयोऽद्विदेशाचि
न्विनामा । प्रवृत्तिशेषमेवाश्च इति निर्मागतदिनाम् ॥'
यदाहि ' अशीरोमीय पशुमात्रेव ' इति निर्मागस्य काङ्ग-
प्रधानविशेषो निर्माणः न साध्य न काचन नाप्यज्ञानि
तत्र न पश्यते प्रयाजा न पुषेहाशो न तदीया अनुजातः
कन्तीति किं बुद्ध प्रवृत्तये । एव तत्रादिनापि दर्शित-
व्यम् । तस्मादनेऽप्यवर्तुत्को वाक्यार्थः । स च पदार्थ-
मूले न निर्मूले न च उच्येतम् । तस्मात्प्रामाण्यं
शोदनाया । यत् वाक्यवत्तौषेकस्यित्युक्तं वृत्तपदि-
तनेऽपि कस्ये निवस्यतिनामा ।

त्रि— ' वेदवाक्यममानं स्वा-मर्तं वा, नाप्य
मानता । वृथकर्मगन्तव्येक्षारामनपेऽप्यरनंवात् ॥, वेदे-
ऽपि गीतननैव वाक्यार्थे उपपि वृथम् । प्रक्षीय वा क्तो
वाक्य प्रमाण नैमेऽप्यत्र ॥'

भाट्ट—'पदपदार्थवत्त्वाना निवत्येऽपि वाक्यार्थाना
वाक्यैः एत सत्यस्य सन्तिवनेन तद्वृत्तपत्नयेऽप्य
वृत्तिवृत्तपत्नयेऽप्येक्षारामनपेऽप्यरनंवात् च पुत्रपत्नयेन
भ्रमभावादप्यमन्तं न निपिरतकानामैकान्तिक श्रमण्यम्,
अन्तवाक्यार्थेक्षारामनपदा वाक्यार्थनिर्णये पदव्या-
येमास्य । इति प्राप्ते, पदेरहितता एव पदार्थाः
स्वतोऽप्यन्तपत्नया लक्षणया वाक्यार्थमूला भावता
सन्ति वाटारविदोऽप्यन्तं शिष्यो नोपपत्तिः । तथा च
' वृत्तं स्वार्थम् ' इत्यादौ स्वार्थानमिच्छा वाग्यरनिक्ता
स्वार्थेमापितरा प्रवर्तनाशिवरो भावता इत्यादिरीत्या
भाक्यादिरीत्येकमेवमन्तं सर्वनिषिद्धं ऐक्यत्वेन न तत्रा-
नन्तपुत्रपत्रपत्नयात् । तावत् च वाक्यवत् एव पद-

नैयायिकास्तु घटत्वप्रसारक-घटविशेषप्रत्ययत्वादी समग्रत्ववैरित् पदकर्मण्यकारणतयाविशेष्यत्वात्तद्वैरित्तेषु निवृत्तत्वादे. सर्वगतं भावं समवति । प्रजापतिभेदयोरेव शब्दत्वान्त् सर्वगत्य उभयवचनम् बाह्यरथप्रदान् भगवन्-मथैवात्म्य' इत्याह ।

सिद्धान्तस्तु 'घटमानय' इत्यादी घटपदोपस्थित-घटत्वान्मय्य आनकत्वान्मयोपलभकान् पदत्वान्मयविशेष एव वाक्यार्थः । स च लानादिकः, अत्र. नाशानिक एव वाक्यार्थः । तत्र च नामानु कारकविशेषोक्तं, सर्वत्र च भावनाविशेषोक्त इति निवचनः स्मृतिसिगम्भः ।

एतेन आत्त्यातमममिवाहारे प्रथमान्तार्थविशेषक-शेषनिवर्धं वदन्त. हाहानिषेमे मानामभवेन पराम्ताः । नदि प्रथमान्तपदार्थस्य शाश्वतत्वोपेक्षं न्यून्यादि मान-मन्ति । शक्यतासर्वगत्य उभयविधत्वेन विनिपयना-योगात् । तथा च त्यापुनिक्रान्त्यर्थे पदसमुदायरूप-वाक्यस्य पदत्वपदार्थोपरिगणित्तया जनकत्वं इति वाक्यस्य वाक्यार्थत्वे प्रामाण्य इति कुर्वं निर्वाता तमे प्रामाण्यम् । मणि. पृ. १७१-१७३. • वाङ्मयाधिकरणम् 'भुवेनाधिकार. स्यात्' (३।१।१।११-८) इति । सु प्र. १५.०१ • वाङ्मयाधिकरणे (१।१।३।२४-२६) उक्तं कार्तिककृतम्, 'परस्परयारोपवान् नृनि-च्छन्ति मृत्य । नममूननिरासिस्तरस्तरवाक्यशुनि-स्मृती. ॥' इति । वौ १।१।५।१० पृ. १३८.

• 'वाक्यानुशासनं तेन ह्यनं व्याकरणेन च' । किंनु शब्दप्रसक्तं कृतम् । वा. १।३।८।२४ पृ २७६.

- वाङ्मयार्थः अनेकपदार्थोपलक्षणं । स च पदार्थमूल, न निर्मूलः, न च सरेतमूल । भा. १।१।७ पृ १६०.
- वाङ्मयार्थोऽपि पदार्थोपलक्षितो भवति नाशया । लक्षणं 'सद्भूताना त्रिषाधेन समामनोऽपेक्षं त्रिभि-न्वत्वात्' (१।१।३।२५) इति । भा. १।१।१।७.
- वाङ्मयार्थं पदार्थपूर्वको भवति । भा. ५।१।७।८, दुप. ६।१।१।१, १०।८।१।१०३. • वाङ्मयार्थः पदार्थोपलक्षितो भवति । भा. ५।१।१।१०२.

• वाक्यार्थः । पदमानकरणेन वाक्यार्थो दिविवः । भेदरूप. सर्वगत्याश्च । 'रातं पुष्प' इत्यप्यौ 'अरात्र-संनन्विभित पुष्प' इति योजान् इति केचित् । सर्वत्र सर्वत्र एव वाक्यार्थः, उक्तत्वापेक्षेभ्य प्राचुर्येण मानाभारात्, अयोरेभ्यप्रसिद्धेः । अत्र. तस्यै एव वाक्यार्थः । स च 'घटमानय' इत्यादी । घटकर्म-त्वादिरूपविशेषोपलक्षिते विशेष्येन वाक्यार्थः इत्या-चार्थाः ।

तस्य च विशिष्टविशेष्यरूपव्यवस्थानार्थस्य मानं चतु-र्विधम् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यवन्म एवम् । विशेष्ये विशे-षार्थं तत्र च विशेष्यवन्तर इत्यत्र यथा 'नीलशङ्खान् पुष्प' इति । एकविशेष्ये अपरवैशिष्ट्यं इति कृत्वा 'दृष्टी देवदेव. पुष्पहली' इति । एकत्र द्वयं इति चतुर्थं यथा 'दृष्टी तुष्टरी देवदेव' इति । मणि पृ ७९-८०. • वाक्यार्थं सर्वत्र नैयायिकमते । अर्थभावेन वाक्यविशिष्टरूपेण भीमासक्तयोः । बाळ. पृ. ७३, • वाक्यार्थं । सर्वत्रो भेदश्च न वाक्यार्थः इत्युक्तं म्नाये (२।१।१।४६ पृ ४४६-४७) । 'भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थः इति ननुच्यते तथापि एवार्थता न स्यात् ननुपदेपु भेदाना समर्थाणा च नहुत्यात्' इति । तद्विना तु वार्तिके इत्यम्- ' यन्निवर्धार्थपदे सर्ववर्षीना मयास्त्रिदेवेन उवाचरत्वात् तद्विशेषनन्देः सुत्रादिभिः कृष्णादिपञ्चैदमात्रं कर्तव्यं तत्सर्वार्थं पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति इति ननुपसक्तं-तेषां भेदो एवमेव । स च यथा शुद्धमन्वेन शोभास्य उपादिभ्यो भिन्नमात्रत्वात् भवति । एव शुद्धमन्वेन्यापि शोभन्वेन अथादिभ्यो म्भवेतिभ्य भवति । एव-च्छेदनात्वात्वाद्य नाश्वेकवाक्यत्वे प्रमाणम् । भेद-सामान्यरूपे वा सर्ववाक्यार्थं सत्यप्यत्र' इति । तथा 'आजित्पदार्थयोः शुक्लत्वयोःसो म्भवेनाभि-हितयो धनिवान् इत्येतदनुसृतादप्यसिद्धो भेदो न वाक्यार्थः । स च गौरे शुक्लत्वमण्यं, शुक्लत्वे च गौरत्वमण्यं सामान्येन एव वाक्यार्थं स्यात् ननु-स्यत्वे इति न्यूनः । एतन्नि च कथञ्चित् विपदे न एवो मयथापि सत्यं इत्येवमप्येव तथापि ननुपदे देव-

येन प्रदेदीन पदद्वयं सद्यन्ते तेनेतेन तत्सर्गात्पौलरो-
 र्नेकानम्' इति । पृ ७७. • वाक्यार्थः सर्व-
 कारान्वितविकाररूपः । सु पृ ११९०. • आट्टति-
 पदार्थेषु मूलरूपयोगोत्तरोः स्वरूपेणामिहितयोः सुमिथा
 नात् इतरेतदुत्तरन अर्थसिद्धमेवं वाक्यार्थः । स
 च गौते छुत्तरपदसमं सुमन्त्वे वा गौत्तरसमं
 सामन्त्येन एतेन-वक्तुपुत्रद्वारात् उक्तव्यते इति नाना ।
 अस्मात् आट्टतिपदार्थकाम्येन नैव भेदे वाक्यार्थत्वेन
 अभिप्रेत । यदा मेदकम्. पदार्था एव वाक्यार्थः तदा
 सिद्धमेव नानात्वम् (न तु अर्थफल सिद्धति) । वा.
 २।१।१।४६ पृ. ४४७. • सामाधिकारे (पद्याधिकारे)
 हि फलसिद्धिपरन्तो वाक्यार्थः । ऋजु. पृ. १५९.
 • इत्यान्ता पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः सञ्जन्ते, न अन्यद्वारेण ।
 समिधो यमाभानाख्य एतदेव श्रेयोव्रतम् । कथ उमाभ्या
 पदार्थाभ्यां निश्चिदा वृद्धि उदाहादेव ? अनन्तराव-
 बुद्धेन सद् वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम् । अथान्येन
 प्रकारेण प्यानादिना पूर्वपदार्थमागम्य वाक्यार्थे सञ्जनेषु
 (चेत्) अपैदिकः सः पुत्रपुत्रद्विपूर्वो जातजापौ
 भवेत् । यथा अन्यसाहचरानात् आख्यातवद् यहीना
 अन्यप्राथ नामाद् नो वाक्यार्थः सञ्जन्ते तादृशं
 तद्वेत् यत्र अन्येन प्यानादिना पूर्वपदार्थमागम्य
 वाक्यार्थे संजनेषु । भा ३।१।१।२१ पृ ७३४-३५.
 • 'नाम्निदे पदार्थे हि वाक्यार्थे सञ्जायते' ।
 श्लोवा विराहस्वनमादः ५९. • न चामप्रतिपन्नपदार्-
 थो वाक्यार्थः प्रमाण मरति । पदार्थो हि वाक्यार्थस्य
 मूलम्, नाम्य एवम् विद्विद्वि । भा. ३।१।१।२१,
 • न हि अन्यन्विनः पदार्थो मरति वाक्यार्थः ।
 ३।१।१।१ पृ ७७७ • न हि दो म्यन्त्यौ पदार्थे
 अश्रुता वाक्यार्थः प्रतीयते । वा ३।१।१।२३
 पृ ५३४. • पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः, पदार्थस्यो
 वाक्यार्थः । भा. ३।१।१।२६. • पदार्थः ससृष्ट-
 विहितोऽर्थः वाक्यार्थः । ('पदार्थोऽस्मि ससृष्ट
 विहित वाक्यार्थम्') । ३।१।१।३२. • परेत्पार्थे
 अगन्ते पदार्थोऽप्यवने, तदुत्तरकाल वाक्यार्थः । वा.
 ३।१।१।१. • निश्चिदापार्थम्यवदथ वाक्यार्थः । भा

३।१।१।२५, • श्रुत्यर्थे सभारति वाक्यार्थो न ज्ञात,
 श्रुत्यर्थेन मुरपरात् । * ३।१।१।३३. • सवेतान्पेरेष
 पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते, तैरथि अन्येविकल्पेनो-
 वाक्यार्थः श्रुत्यर्थम् । भा. ३।१।१।८. • सर्वत्र तु बोधिते
 पदार्थे वाक्यार्थः अगम्यते नान्यथा । सामान्यवृत्ति हि
 पदम्, विदोपश्रुति वाक्यम् । सामान्येनाभिप्रेतुणादापदा-
 र्थानां वद्विनेषेऽवधानात् वाक्यार्थः । उदेतदुक्त 'वर्त-
 ताना विद्यार्थेन समागम्योऽर्थस्य तद्विनिष्कलम्'
 इति (३।१।१।२५) । भा. ३।१।१।२२ पृ ६८५.
 • वाक्यार्थस्य अन्यथात्वमन्वने विपरिणाम-प्रसङ्गे
 कल्पना-... इत्यर्थकत्वमनादोषः । तत्र क्रमेण उक्त-
 शानि (१) अत्रोदत्ता आग्नेयवाक्यम् । (२)
 'प्रतिनिष्कलम् (ह वा य एता रानीक्यवन्ति)' इत्यत्र
 'प्रतिनिष्कलम् रानीक्येषु' इत्यत्रयान्ते वद्विनेषे
 इत्यस्य गतिरुपमाभिव्याहृतस्य 'ये प्रतिनिष्कलम्' इति
 व्यवहितत्वमना । (३) 'अत्रप्रागप्यत्रयम् इत्यत्र
 'वाक्योऽन्वयः प्रतिवृत्तीनात् तावतो वाक्यार्थस्य अन्वय-
 निर्वपेत्' इति । वास. पृ. ४. • वाक्यार्थस्य पदार्थ-
 मूलात्ता प्रामाण्यम् । ३।१।१।२४-२६. • वाक्यार्-
 थयोः सञ्जन्तः औत्पत्तिकः । वृहती. पृ १५३
 • वाक्यार्थानां परस्परगोष्ठ्या अन्वयो न विद्यः
 पदार्थानां परस्परान्वयाकाङ्क्षापर्यवसानेऽपि । सु पृ
 ५२५. • वाक्यार्थे शक्तिः लक्षणा वा । वाक्यार्थे
 वाक्यस्य शक्तिः इति वैयाकरणानां ।
 वाचस्पतिविरचितानां द्वीकारेण वादोऽन्वयस्ये वाक्यार्थ-
 शक्ति इति गुरुवः ।
 इतरास्मिन्तभिधानाद्वीकारेण अन्यपरस्ये वाक्यार्थ-
 शक्ति इति वेदान्तिनाः ।
 वैशारग्यात् वाक्यार्थो विदोऽन्वयः इत्यस्येव विदो-
 धमभूत् इति मेऽ ।
 वैशर्म्यमन्त्राद्या वाक्यार्थमन्त्रं इति गौतमीया ।
 वाक्यार्थे लक्षणा इति सिद्धान्तः । तत्र वैशारग्या-
 स्तावत् । 'मरति, भूयात्, कर्म, यम, सम्य' इत्यादी
 भूयार्थानि वाचस्पतिविरचितानां वाक्यार्थानां न तु
 भूयार्थानां वाचस्पतिविरचितानां अर्थमनापत्त्यम् ।

आदेदिना वाचकनवरत्नं आदेदिना लघुप्रयोगात् नरत्नं गौरवान् । एतन्नरत्नमेव आदेदिना अननुगमात् । अथवा 'रत्नभो वृष' इत्यादिभिर्वाचकैरेण अथ तस्मात्पेन एतन्नैव वाचकान्ते । अतः शून्यमाणात्पूर्वो विविधा कथा वाचका, न तु धरतापुण्यावधौ इति वर्णस्फोटः ।

एष 'हरिणा, हस्ते, रामात्, हरे' इत्यादि पदादेः विभागाभावात् कस्यचिद्विशेष्येण वृषवचनान्तम्, कस्य चित् कस्यचिद्विशेष्यवन्त इति नियमभावात्तदात्तं संपूर्णास्येन करणं तद्विशेष्यशरत्वात्तत्त इति पदस्फोटः ।

एष 'दृष्टोदि' 'रश्मि' इत्यादी वाक्ये अत्र विभागाभावात् एतन्नरत्नानुपूर्वीस्य भागमन्तरात्कस्य अत्र एतेन मानाभावात् वाचकैरेव विविधास्यै 'वक्ति' इति वाच्यस्फोटः ।

ए त्रिविधं सारङ्गाद्यस्फोटं, अयत्नवाच्यस्फोटश्च । आदौ द्विधा वरुणाण्ड्यावरस्फोटः, तृणस्फोटश्च वाचकस्फोटश्च । तथाहि, 'विजोऽव' इत्यादि वाक्येषु आकाङ्क्षादिहस्तद्वहन-तत्त्वस्फोटित-पदादीनां सारङ्गाद्यस्फोटार्थास्योऽपि तस्य आकाङ्क्षादिहस्तैरेव वाचकवक्ति कल्पन्ते । 'रैर वाचस्फोटः' एव च अहात् एव स्वस्वेष्य हेतुः । अन्वितानिवादिमते अन्वयात् वक्तिवत् 'हरिद्रोषा नरा शेष' इति वाक्ये इत आत्मावयवितपूर्वगुणौ तत्त्वमनो वा कल्पन्ते । यदा 'हरतः' इत्यादौ पदविभागाभिर्न्यात् वण (अक्षर) त्रयात्मकावयव्य संश्लेषहेतुर्नृत्नान्ये वक्तिरूपस्योत्, तदा तृणरूपं सारङ्गाद्यस्फोटः । अस्याश्च उपपत्त्यन्ते महः ।

न चैव वाचकस्य पदम् स्मारकवाचका अननुभावप्रदाविति इति वाच्यम् । अनुभावस्य प्रत्यक्षमादृष्टिगत्या इत्यजान् । यथासंज्ञानजननस्यैव वाचकमकतः सत् । आकाङ्क्षादिहस्तद्वहनपदासंज्ञानवाचकजनकस्यैव अन्वयितार्थमकतव्यं प्रामाण्यविरहितम् ।

यद्वा । वाक्ये शेषनत्वात्त्रिकं धरत्नो न वक्ति, मानाभावात् । इतिपत्रादौ तु तस्य मानाभावात्तथाप्यथासुक्तं तैव तत्त्वमन्तम् । अतो न स्मारकत्वात्पत्रित्तोऽपि ।

एष च आकाङ्क्षादिज्ञानस्य हेतुत्वाभावात् तद्व्यवसायस्वैर हेतुत्वा कार्यकारणभावात्तद्व्यवसायप्रयम् ।

यद्वा । 'धरताव' इत्यादिवाक्येषु 'वनिष्यन्' इत्येवमहात्तद्विशिष्टेण पत्रादिष्वन्विष्टेरेव एतन्नरत्नो वर्णरूपोऽभिवाच्यते । स एव वाचकस्फोटः ।

एव पदस्फोटोऽपि त्रैविध्यमुत्पद्यम् ।

एव न 'एक पद' 'एक वाक्य' 'महत् पद' 'महत् वाक्य' 'महत्त्वं प्रत्येयि' इत्याद्यनुमतेरपत्तिः । यथानामनकत्वेन महत्त्वाभावेन च तदनुपपत्ते इत्याहुः ।

परे तु यथा वक्तव्यता प्रकृतं श्रु एतेनैव वेगात्प्रत्यापारणा वक्तव्यम्, उभेदेभ्यः, प्राणहरणं च शो नरोति एव वाच्यः एतेन अविश्यात्कारेण पदाद्यस्फुटौ वाचकापानुभव च करोति इति 'वत्वर शक्यं स मन्वयार्थ' इति वाक्यार्थे वक्तिमाहुः । तदनुपपत्तम् । 'पूर्वो वाचति' इत्यत्र एतस्य, 'पुत्रो ज्ञानं' इत्यादियु ह्यप्राज्ञानम्, 'गच्छ गच्छति चैत्' इत्यादौ 'भासा' इति निषेधस्य वाचकार्थताऽऽपत्तः । अत एव तादृशार्थप्रयत्नं व्यञ्जनेन अज्ञेयम् । तत्र स्पष्टान्वयिरूपेणैव स्पष्टम् ।

केचित्तु वाच्यार्थे तत्त्ववर्तमानं वाचकस्य ह्यन्तरमाहुः ।

प्राभाकरास्तु । वाच्यमित्ये पदानां वक्ति । तथाहि, पदेषु स्मृतिका अनुभावविद्यं चेति वक्तिद्वयम् । तत्र स्मारिका ज्ञातौ । अनुभाविका कर्तव्यमित्ये । एव च पत्रादिपत्राणि पत्रादिजातिस्मरणद्वारा घटारे 'वाच्यं च यानुभवजनकानि । तथाहि, सर्वान् व्याहारैरेण वक्तिमह । प्रथमपदद्वयं प्रथमवचनप्रत्ययान्तरं गौर्नृत्नानुपपत्तेषु तादृशानुपपत्तौ तस्य स्वस्वेष्येण स्वस्वेष्येण वाच्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्तन्नात्तं कार्यताज्ञानमनुभव पदानां कार्यताज्ञान हेतुत्वमाचारं तस्य स्वस्वेष्येण हेतुत्वात्तदर्थवक्ति विना अनुपपत्तत्वात् कार्या नो अनुभावात् । शक्तिमवधारयति । कार्यं च अपूर्वमित्ये इति यत्र कार्यतावचकप्रदायात् तत्र न वाच्यवाच्येयं, किंतु पदासंज्ञानमात्रम् । त्रिकादिपुक्तौ त्रिकाद्यवयव्य च लक्षणया वाच्यतावदिकल्पकार्याभिव्यक्तिवचनं इत्याहुः ।

वेत्तास्मिन्तस्तु इतरास्मिन्ने एव शक्तिप्रदः न तु कार्यस्मिते । तथाहि, प्रयोजकशक्यस्य आनयनसंभार-
विशिष्टशोके अर्थे शक्तिमयत्वात् आकाशोद्गापयत्या
सासादिपदस्य गोरगदौ शक्तिमयधारयन् आश्रुतुपचि-
त्यहीतान्यत्राने शक्तिमयधरन् इतरास्मिते एव शक्तिप्रव-
धारयति । एवं च अन्येऽपि शक्तिः इत्याहुः ।

नैवाधिकारस्तु समभिन्वाकारेण वाक्यार्थबोधः पशु-
नयनविशेषसमभारणे तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वमान-
कलने लभयान् । शब्दस्य च न शब्दशक्तिविषयत्वं
किन्तु शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तेन शब्दविषयत्वात्
अन्वयस्य शब्दस्यैवपत्तिः इत्याहुः ।

मिद्वान्तस्तु वाक्यस्य वाक्यार्थे लक्षणा । न च
वाक्याभावात् कथं लक्षणा इति वाच्यम् । बोधयन्त-
स्यैव लक्षणात्वात् । 'पशुमानव' इत्यादिवाक्ये पशु-
नयनसामान्यबोधेऽपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणा विना अनु-
पपत्तेः । नहि वदानयनसामान्यं वाक्यार्थं । जनेच्छ-
प्रवृत्तीनां समानप्रकारस्त्वसमाविशोऽप्यस्येन हेतुहेतु
मद्भावात् विनोपनिषदकेच्छाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अतः तदि-
शेषरूपवाक्यार्थस्य लक्षणिकत्वं युक्तम् । स्फुटीकरिष्यते
चेत् तन्भूताधिकारणे (१११७) । मणि. ट.
८०-८३.

● वाक्यार्थाधिकरणमिद्वान्तस्तु-तथा च वाक्याया
वाक्यार्थे शक्तेर्या गोपेभ्यते । तस्मै च न पुनरे-
च्छप्रपत्ति इति तत्त्वतश्चमगिवाट्टादिप्रापयत्वरूपं वाक्य
पदार्थज्ञानसद्व्यकरणे तत्तत्पदार्थाविवृतभावनात्प वाक्यार्थ
शेषयति इति न बोधनानामप्रमाणत्वं इति । फलवृत्ति-
११७ । वाक्यार्थज्ञानं न पदार्थोपस्थितिमन्तरा भवति,
किन्तु पश्येय उपस्थितानामप्राप्तौ योग्यतया पश्येयशक्य-
मानमेव वाक्यार्थज्ञानं तत्र च न लोभसाधेयता इति
बोधना धर्मो मयागम् । युक्तिः.

● वाक्यार्थाधिकरणः न वाक्यप्रवृत्तमूलकः किन्तु
पदार्थज्ञानमूलक एव, यदाप्यर्थे अन्यीयमानत्वात्
तद् शक्तिरके स्थानविषयमानत्वात् । वैशानाथः १११.३।
२५ ट ५.

● वाक्यार्थकत्वे च न एकवाक्यता संभवति, तत्र
तर्थाविशेषप्राप्यतिशैकभावनाविधिः । यथा 'देवदत्तः कविः'
स्थलशमोदन पक्षे' इत्युक्ते तर्थाधिकारात्प्रवृत्तम् ।
वा ३।१।६।१२ पृ ६९१.

● वाक्यार्थत्वं भावनायाः । सु. पृ. ६८१

● वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायः । साहस्री ८९२.

● वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्रनिपत्तिः-(साम-
प्रतिपत्ति) । अन्ये तत्र शक्तिरूपेण गौरवात् । मीमां.

● वाक्यार्थप्रतीतिौ पदार्थानां कल्पत्वं । बाल ट.
७०.

● वाक्यार्थबोधः ममभि वाहारेण इति वेदाविना ।
मणि. पृ. ८२.

● वाक्यार्थबोधप्रकारः कार्येण विषयं अङ्गीकृत्य
गुणमते प्रदर्शते । अने 'सुविःश्रमः पचेत्' इत्यादौ
प्रत्ययार्थकार्यस्य प्रवृत्तबोधकं अन्वयवृत्तं स्वर्गान्ते
यजेत' इति. स्यात्सुवासीत' इत्यादौ तद्विषयौ
प्रत्ययार्थकार्यत्वस्य न प्रवृत्तबोधयोग्यत्वं अन्वय. समपत्ति,
प्रवृत्तबोधयोग्यतावत्त्वात् । तथाहि, यागादिक्रियाया
कार्यत्वान्यथे नियोजनान्यथे हेतु, नियोजनविशिष्टरूपेण
यागादिक्रियाया कार्यत्वान्यथे संभारान्यथे संभारत्वं
रूपत्वस्य तन्मते योग्यत्वात् । प्रवृत्ते स्वर्गत्वस्य
नियोजनान्यथे नियोजनस्य स्वर्गत्वकामनाप्रयुक्तकार्यत्वान्य-
विषयत्वेन सन्त्येन यागादिक्रियायावत्यथे स्वर्गत्वत्वत्वं
स्वर्गतापत्त्वेन साधनात्त्वं वा योग्यता । तत्र न संभ-
वति साध्यात् स्वर्गतापत्त्वं वापत्त्वं, परंपरया लक्ष-
यनत्वस्य परंपरयत्त्वंभूयत्त्वं विना दुर्बेयत्वात् । तथा
च तस्ये निरागमत्ववात्समभारत्वं न कार्यत्वान्यथ इति ।

अथ 'सुविः श्रमः सुवासीत' इत्यादौ मिते यथा
इत्यभाषनरक्षणं विनाऽपि 'सुविःश्रमः' संभारान्य-
विषयक कार्ये' इति बोध तथा 'स्वर्गज्ञानियोग्यौ
याग. कार्यः' इति बोध. स्यात् इति शेष, प्रवृत्ते
कामनाविशिष्टस्य नियोजनान्यथे नियोजितो निरागम् ।

न च कामना उपपन्नत्वस्य अत्यन्तान्यथे तप-
स्यत्वं, वाक्यार्थवात्तद्विद्वद्भावेनाज्ञानस्य प्रवृत्तत्वेन
नास्तिप्रवृत्ति इति वाच्यम् । अहि 'स्वर्गज्ञानः' इत्या

वैश्वानरेण । कामनाया उपलक्षणत्वे नित्ये इव वैश्वान-
रीनाहायैतानामनु निष्कामस्वाप्ति प्रवृत्त्यापत्ते, इष्टमन्वये
मानामानात् अमृत्युगणत्वेण । नहि नित्यविधित एतन्ने
स्वर्गकामादसमभियाहारात् अथो विरोधः । विरोधत्वे
हि विशिष्टस्य साप्रयोगफलज्ञानादस्त्वनिरोधत्वेन
अन्वये तद्विमानाविषयसाधनत्वेन योगफलान्त् स्वर्ग-
कामवदेकवाक्यत्वानिर्दिष्टप्रतीत्यनुपपत्त्या वाक्य अपूर्व-
कामनाविशिष्टान्वयि विधत्ति । अत एव मयाविषयत्वेन
अपूर्वकादृश्या, न निश्चित्यौ आहंकारिणी च ।
'मयेदं कार्यं' इतिबोधस्वरूपनिरोधत्वे च कामनाया
निरोधप्रसङ्गा प्रयोजकत्वं कामिनी अन्वय इति विशिष्ट-
प्रयोजकत्वं सादृश्यं च कर्तृत्वविराट्प्रमाणम् । त्रैवे
तु उपलक्षणया अनन्वयया न घटिकरं । प्राथमिक-
निरोधत्वत्वे निरोधणत्वमैव इष्टमिदं ।

एतेन 'राजा स्वाराज्यकाम' इत्यादौ राजत्वविषय-
विश्रान्तत्वमेव त्वति भाववैकल्येन विरोधणत्वमपि अत्र
सम् । कामनायामेव तद्वैकल्यत्वं, 'यदा कामना
तदा दहति.' इति रीत्या व्यागर्तः संभवनाच्च । अतो
यामे कार्यत्वान्वये निरोधत्वमपि योग्यता । तत्र न
इष्टकामत्वेन शयनत्वान्त्, स्वर्गकामत्वत्वं योग्यता-
त्वात्तान्त् इति सूक्तमतिगर्वं ।

अत्र वाक्यसाधनत्वेऽपि ततोऽत्र अज्ञानत्वे निरोध-
नत्वान्त् कामसाधनत्वेन साधनत्वान्त् अनुभवम् ।

यत्र कामसाधनत्वेऽपि कथाधनत्वान्त् निरो-
धत्वान्त् उपस्थितत्वात्साधनत्वान्त् प्रतीतासमर्कत्वयोगं
योग्यता । उपस्थित्यर्थमेव अपूर्ववाक्यतासिद्धिरिति ।
तत्र । तन्मते योग्यतासिद्धिप्रदानस्यैव शाब्दतोऽपि देवत्वात्
अन्यथासाधनत्वे ।

एतेन तद्वद- (वाक्यसाधन-) ज्ञानतोऽपि
निरोधत्वमपि चिन्तितव्यमपि न यानुवृत्ति इति न
निरीक्षणतः योग्यता, न वा चिन्तित, तदतोऽपि उपादान-
प्रत्यक्षविरुद्धेण असत्त्वात्, इति पराम्भम् ।

अन्यथाप्रयोजकत्वं हि न अविद्यमानत्वेन प्रतीकत्वम्,
किन्तु अन्वितवृत्तित्वेन अस्तीत्यन्त् । तत्र न यदा
वाक्यं तत्र तदा तत्र न योग्यतात्वं, किन्तु विशिष्ट

निष्ठतया उत्कृष्टनिरोधत्वमेव, प्रयोजकत्वमपि विशिष्ट-
निष्ठतयात् । चिन्तितान्वयमपि तथेति चेत्, सत्यम् ।
किन्तु तदप्रयोजकत्वमपि नित्यं उत्कृष्टनिरोधत्वान्त्कारकत्वेन सुष्ठ
इति नाशय । अत एव इतिप्रयोजकत्वस्वरूपानुवृत्तिसाया ।
कृतिसमवधिद्वयस्य कर्तृत्वम्, फलप्रयोजकत्वमपि वाचि-
कारित्वं न कामनायाच्च, इति न तत्रोचिष्टमिष्टमिष्ट इति
प्रयोगोक्तम् ।

यन्तु तस्मिन्नेव अन्यथासाधनत्वान्त् 'यामो मत्कृति-
साध्य' इति ज्ञान कृतिसदृश्यस्य नात्त्वेन इति न
हिचिद्वैतत् ।

ननु योग्यतात्वत्वे योग्यतान्तरापेक्षया अनवस्था-
त्वेऽपि निरोधकत्वान्वययोग्यतात्वत्वे न योग्यतान्तर-
पेक्षा इति चेत्, सत्यम् । निरोधकत्वान्त् योग्यतान्वयस्य
स्वर्गकामे अन्वये योग्यतान्तरानपेक्षाकामपि निरोधकत्वेन
रूपेण स्वर्गकामस्य पदार्थस्य शाल्येण यामे अन्वये योग्य-
तान्तरस्य आवश्यकतात् ।

घटे छिद्रकृतत्वान्त्वान्वये योग्यतान्तरानपेक्षाकामपि
छिद्रकृतत्वेन परस्त्वान्वये, योग्यताद्वयत्वमपि आहारेण, योग्य-
फलत्वमपि ब्रह्मे योग्यतात्वात् । तथाहि, यथा पत्रादिमानेन
आहारपात्रसमत्वात् घटे छिद्रकृतत्वान्त्वान्वये योग्यताद्वयत्वान्त्
जले च योग्यफलतः योग्यता, तथा स्वर्गार्थिकामस्य
'मयेदं कार्यं' इति ज्ञानद्वयत्वमपि शयनसाधनत्वान्त्
स्वर्गकामे निरोधकत्वमपि, किञ्चिदा कामसाधनत्वेन
शयनमानस्य योग्यता । नित्ये तु शीघ्रादिमूल्यमेव योग्यता
इति बोधम् ।

अथ अपूर्वत्वसर्वेऽपि न विरोधकत्वमपि न ।
अपूर्वस्य प्रागनुपस्थित्या तत्र कामसाधनत्वकामयोग्यता
ज्ञानासमत्वात् इति चेत् । विशिष्य अपूर्वत्वेन
ज्ञानासमत्वेऽपि कार्यत्वेन तस्य कामसाधनत्वकामयोग्यतेन
निरोधकत्वमपि न । औद्योगिकेन कृतिसाधनत्वान्त्वात्
औद्योगिके तु विद्यमानत्वान्त्वात् समाप्तप्रत्ययत्वेनैव योग्यताद्वये
निरोधकत्वमपि न । अपूर्वं तामन्तु योग्यतात्वात् ।
'यामेदं कार्यं' इति चिन्तितवृत्तित्वान्त्वात् इत्यत्र अपूर्व-
त्वमैव विवक्ष्यतात्, यद्यन्यथा कार्यवैकल्येन अत्रासाधनत्वात् ।

एतेन वाङ्मत्साधनान्नायवयोग्यतास्य ह्यधिक्यं प्राप्तं
अपूर्वानुसिद्धया अस्मिन्नि इत्यपस्तम् । कार्यत्वावच्छिन्ने
कश्चिद् शक्तिज्ञानसम्भवात् । साक्षात्साधनस्य नियो
प्यावश्ययोग्यतास्य योपतात्वेनेव उपस्थिते तत्र
योग्यतान्तरानपेक्षया ।

‘स्वयंभूतो वनेत’ इत्यादिवाक्यभरणे स्वर्गसाधन
स्थापि कार्यं साधननि मर्गं समावप्रयोज्यम् । वागस्तु
अस्मन्वी इति अनुपपत्तिज्ञानात् अपूर्वं वाच्यं विध्यति
इति अनुपपत्तिज्ञानमेव योग्यताज्ञान इत्यन्ये ।

स्वयं कारणवाचित् स्वार्थमाह इति न्याय
प्रदीप । मणि पृ ८४-८८

● वाक्यार्थभूता अर्थभाषना इति शीघ्रं । अर्थ-
यते इत्यर्थं फलकाम पुष्प तदर्थस्तत् । बाल पृ
७४

● वाक्यार्थविधि अत्राप्य भुत्वर्थान्विगमने ।
मीन्या

● वाक्यार्थरिपयको विचार मीने पृ ३४४९
वाक्यार्थकला इति विन्दे प्रथम । १।१।७।२४
-२६

● वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गस्य प्रावण्यम् । नि ३।३।८

● नावा तत्रक्रिययोगादने वाङ्मयोपकल्पितवान् ।
शुद्धये कथमात्रेणंङ्गन्ति प्रकृता क्रिया ॥ वा १।१।
२।२ पृ ३३१

● वाक्यैकत्वम् । नहि प्रतिपद परस्यसकृद्वा
सकथो वा भवति । किं तर्हि ? ऐतद्विदेनेन सवध्य
भजानि स्वगणि एववत्पदा गच्छन्ति । वा ३।१।
६।१९ पृ ७६९

● वाक्यैकत्वसमये वाक्यभेदस्य अ वाच्यत्वम् ।
पराक्रम ५१।२

● वाक्यैकवाक्यता विषयवशादशक्ति । वि
१।२।१

● वाक्यैकवाक्यतान्तरयोः गस्तु न भुत्वान्द
नोप । भाट्ट ७।१।२

● वाक्यैकवाक्यतास्यले तद्परितरेकपुञ्जभाषा-
यतया आगच्छा । मणि पृ ६६

● वाक्यत्रययोर्विरोधे शेषनेत्रच (एकस्य
शेषस्य अनेन शेषिण प्रति नीयमानस्य विरोधे) ता
हरणम् परिचापकरणश्रियमागानुवादपरिधीरक्षिपरिवीत
पदपरितरिचपदानां । बुवा सुताया परेषीत आगात् स
उ अयन् इत्यत्रमादीना लिङ्गविनिवृत्तपरिवीतार्
वाक्यपरत्वात् सन्नीतपरि वागे विनिनोम । अथ शेषने
कत्वे उदाहरणम्- श्रेतिष्ठोमे काम्यनैमिचित्वेषु प्रतिप
त्सत्वेपु प्रतीकमहागात् पादमान भुवा विनिवृत्तो । तत्र
द्वितीयपादात् प्रकृति वशाद्यवयवमेव निवचनान्तर्ना
पसद् । सप्रथा- ‘बुवा पवत्य धारया इति एववय
प्रतिपद कुर्वात्’ इत्यन ‘परमानाये देवे’ अमि देवी
इत्यने’ इत्येतामेव द्वितीयवर्तीवपत्तौ प्राप्नुव । वाक्य
मध्यते न म सर । विश्वा दधान जोरुत्’ इति ।
(‘बुवा पवत्य धारया मश्रुते च मत्सरः । विश्व दधान
ओतया ।’ ऋग १।६५।१० । ‘उपामे गयता नर
परमानाये देवे । अमि देवां इत्यने ॥’ ऋग १।१।
१) । ननु रिभक्तिभेदात् अत्र लिङ्गविरोधः कश्च । तेन
दोष । सर्वेषां श्लोभिङ्गत्वात् रिभक्तिभेदेन तु एक
वाक्यस्यमेव शेषपद्यते । तत्र वाक्य आकाशपूर्वक-
मेकवाक्यत्वादि कल्पते तावत् इत्येव आकाशो
समाप्तविषय तावत् साम्य्यादि कल्पयित्वा विनिर्णय इति
इति बलीयस्त्वम् । वा ३।१।७।१ पृ ८३७ ८३९

● वाक्यक्रमयोर्विरोधे (शेषनेत्रत्वे) परिचापकण
विषयमागानुवादि मत्रगणपरिधीरक्षिपरिवीतपरदो लिङ्ग
देव अक्षीयोमीवकमानेन वाक्य परिचापकोपेडवते
तदेव वाक्यपतापत्रपदानागणा तथैव क्रमवगेन वाक्य
सवनीयवन्त्यागथत्वम् । शेषनेत्रत्वे तु ‘बुवा पवत्य
धारया इति एववयस्य प्रतिपद कुर्वात्’ इति इतिङ्ग
रूपयोग्यतया आकाशपदमत्रस्यैव विनिर्णयत्वात् द्वितीय
मारग्य वशाद्यवयवतेन नित्यप्रतिपदद्वितीयपरिचापप्रपत्तौ
नैमित्तिक-प्रतिपत्तयवादेकवाक्यतास्य द्वितीयपरिचाप
वाक्येन प्राप्ति । कौ ३।१।७।१ पृ ३६९

● वाक्यगत प्रत्येक नर नापुर्वैशेषकम्, सिद्ध
एकमेव । २।१।१।१ मीने पृ २७२३ ‘प्रतिपत्त
विकल्पम्’ इत्यत्र प्रथमम् ।

॥ वाक्यगतिः । नोक्तधीनत्वधरणात् अन्तरगतिः ।
नेके च प्रत्ययेषु विधिकवाक्यपरिहारातिः । न एतद्
येनैव प्रकृतंन एवार्थं विधातु एवमुद्दिष्टम्; तेनैव
अन्तरगति उदेतु ईदृशे इति स्वानुभवसिद्धमेतत् ।
तस्मात् द्वयोर्दृश्ययोः नैकसाक्ष्यमवधारयन्तव ।
काणिका. पृ. ३७३.

॥ वाक्यगत्यस्य ' यदि कामयेत यत्तु पत्न्ये इति
नीचेः सद्यो विदुषात् ' इति सामानाधिकरण्ये ' यदि
कामयेत ' इति आत्मनेपदधरा कथितम् । वा. ३।८।
५।११. ॥ वाच्यगत्यस्य आरण्यस्य एकहाफनीशरसा
' अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोः ' (३।१।६।१२) इत्यत्र
उक्तं । सु. पृ. ११९२.

॥ वाक्यत्वं नाम अति. निरुद्धानन्तरणप्रथमाभि
न्यद्वयममयद्गतोत्तरपदसमुद्रे अन्वयार्थे वा क्लृप्तान-
वयपदावैकवन्वयवशास्त्रायायनमानात् प्रकृतान्ति-
न्यायेन कस्यचित्तु तदनुभाषिकत्वे (१।१।७) न
अन्वयसितम् । वा. ३।३।१। पृ. ८०५, सु. पृ.
११७०.

॥ वाक्यदोषा. ' अन्वयगत्य वाक्यसः ' इति
विन्दी द्रष्टव्यम् ।

॥ वाच्यपरिमामाप्ति प्रत्येकं दृष्टं । भा. ३।१।
६।१२ पृ. ६५६ । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । १०।
६।१।८.

॥ वाच्यपादं नाम द्वयगत्यस्या तृतीयाव्यापस्य
तृतीया पादः । धातु पृ. १०१.

॥ वाच्यप्रकरणे क्रमात् वलीपरी । भा. ३।६।
१।१०, ॥ वाच्यप्रकरणयोः प्रकरण अर्थनिप्रत्ययत्
द्वयम् । वा. ३।३।७।१८, सीफो. पृ. २५३५
' अन्वयपरिहारात् ' इत्यत्र उक्तम् । ॥ वाच्यप्रकरण
योर्विरोधे दोषानेकत्वे ' पूर्वोत्पन्नावाक्याया वेदि करोति '
इत्युदाहरणम् । प्रसभेन हि हयिरभिशक्तोत्तरकाल
यदिपान तस्य महणे आप्नोति । अमात्रास्वात्ममि-
त्याहारेण तु पूर्वोत् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३१.

॥ वाच्यप्रकरणयोर्विरोधे दोषानेकत्वे पूर्वोत्पन्नावाक्या-
गत्यस्य ' अह देवप्रथमस्य पुष्टिमात् भूयासम् ' इति पद-

समुदायस्य प्रकरणादर्शाद्यद्गते प्रकृते पूर्वपरिकल्पयन्त्यात्
पूर्वदेवत्वकर्माद्गतम् । (सूत्रानेतदहणं तु प्रतिद्व-
मेव) । इदं अविनाशस्त्वमीमप्रकृतयोदाहरणम् । मुख्य-
प्रकरणोदाहरणं तु वैमृगस्य प्रजाजादित्यु दर्शाद्गत्यपक्षौ
वाक्येन वीर्णमतमनाद्गतम् । दोषानेकत्वे तु वेदिहरण-
इतिहयिरभिशक्तोत्तरस्य अविनाशस्त्वप्रकरणम् मुख्य-
प्रकरणस्य वा दर्शाद्गते विदे ' पूर्वोत्पन्नावाक्याया '
इत्यनेन पूर्वोत् काल । फौ. ३।३।७।१४. ॥ वाच्य-
प्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं ' अग्नीषोमाश्विनं दधिरजुषेताः '
इत्यादिः रक्तनामन्त्रः । वि. ३।३।५.

॥ वाच्यप्रकरणाधिकरणम् । वि. ३।३।५.

॥ वाच्यप्रकरणार्थं यथाशक्यमनन्तरम् । इति
वैशाखणा । मणि. पृ. ८१.

॥ वाच्यप्रयोगः वक्तव्यं परप्रत्यामनये. । वा. २।१।
१४।५८.

॥ वाक्यभेदः । ' अथ तद्वद्वल्लक्षणं विप्रतीर्णा
इतरतः । वाक्यभेदमिदं. तर्गां संक्षिप्येह त्रीभ्यमहम् । '
तर निरिक्तान्तरं वाक्यभेद. आनुत्त्विकस्यो विभागा-
कृतयो वैरूप्याल्लक्षणयोः । आनुत्त्विकस्योऽपि विविधाः
पठ्याहृत्तिः, प्रत्ययाहृत्तिः, उभयाहृत्तिश्चेति । पठ्या-
हृत्तिरपि द्विविधा प्रातिपदिकाहृत्तिः, धातुहृत्तिश्चेति ।
प्रातिपदिकानुनिगमि द्विविधा समाससमासभेदात् ।
प्रत्ययानुत्तरिणि चतुर्विधा- मुप्-तिर्-हृन्-तद्धित-
भेदात् । तदुक्तां ' अर्थैकसाक्षेक वाक्य ' (२।१।१४
५६) इत्यत्र सर्तिसेः ' पदत्वदेवदेशकमहृत्त्वत्-
प्रसङ्गात्तत्र तद्विधायकत्वेण वाच्यभेदः ' इति । तथा
' विभागाच्छणे सम्प्रदानसम्प्रदायाग अनेनाहृत्त्वकत्पना
च दोष, इतरथाहृत्तं अनेदत्तराप्रामाण्यं ' इति ।
पदाद्वाक्यतां भट्टमोमेभ्यरेण (सु. पृ. ६८२)
' वाच्येनगुणविधौ आहृत्त्वतपशाहृत्ति, महृत्त्वविपक्षया
पदैभ्येदाप्रातिपदिकाहृत्तिः, इतिरसौ- उभयस्तेन विशेषणं
' इतिगतिमाच्छेत् ' इति पदगुणहृत्तिः, आहृत्त्वस्य
हृत्त्वप्रकरणनिवेदो अर्थतया इतिपदस्य सिद्धान्त्यादि-
वाच्यत्वं विभागः ' इति । निष्प्रकृत्यणसंशयभेदस्य तु
अन्वयत्वेनैव न सन्तीति नोक्ताः ।

वैरूप्यलक्षणोऽपि वाक्यभेद, अनेकविध, वैरूप्यभेदात् । तत्र वैरूप्य विविधम्, प्रकृतौ प्रत्ये वाक्ये चेति । आद्य वाक्येषुगुणविधियुक्ते यत्रो वर्गत्वस्वरणरूपम्, उद्देश्यत्वोपायेन-रूपम्, गुणरूपप्रधानरूपम् विशेषत्वानुनायत्वरूप चेति चतुर्विधम् । द्वितीयं प्रहं इत्येकस्यैव उपाये प्रह वा प्रति गुणान् द्वितीय-विभक्त्या लभ्ये प्रहयैश्या प्राधान्यस्ति श्रौतत्वात् । नृत्वीव तु अरण्य दक्ष्य तृतीयया वरणीभूता एवहायनीमुदिच्य अरण्यप्रतिपदिनाधीनयो भिदापदोष्णत्वाया अपि एकहाय-वा एकवाक्ये वैरूप्यम् ।

तथा अन्यान्यपि नामानिधानि वैरूप्याश्रयन्ते । अक्षप्रतिप्रदेष्टे, लौकिकत्रैदिकोभयदाननिमित्तत्वे मत्व-यंत-पुण्याभेदरूपवैरूप्यम् । पठनप्रयत्नस्य (६।४।११) 'य सनायागुस्ते, ए विध्वजिता बजेत' इति विध्वजिता एते प्रकृतमप्रकृत च प्रति साध्यात्पनेन विधौ प्रकृत प्रति कर्त्तव्यत्वात्, अमनूच प्रति च पुष्ट्यार्थत्वात् वैरूप्यस्य इत्युच्यम् (या.) । तथा अथवातस्य भाव्योपधसानान्याभेदे दृष्टादृष्टार्थत्वात् वैरूप्यम् । तथा श्लेषमवनेष्टे लौकिक-नैदिक-लोमानमनिमित्तकृते अपेक्षितानपेक्षितविधौभेदात् । तथा पूर्वोदाहृते 'य, सनायागुस्ते' इत्यप्राप्ति । तथा एते अयमुदितेष्टे (६।५।११) तदुक्तविषयाया दक्षिणतरो देवताऽनवपत्न्या देवताविद्यो स्वाकाङ्क्षिताना काङ्क्षितविधौवैरूप्यम् । तथा मन्त्रलक्षणापरिणामे मन्त्र्याचार्यत्वकर्मत्वे श्लेषननस्तामनकननविशेषात् चतुर्वैरूप्यम् । इह च विधिभेदात् आहुतमभ्येऽपि वैरूप्यमनङ्गादुपपन्नम् । तथा अन्वयपीठकमेव वैश्वदेवस्य अन्नसकार-कर्मत्वे पुरुषार्थत्वे च एकमेव कर्म प्रति एकमेवात्र द्रव्यम्, शुभभूत उपानभूत, चैति । तथा वृष्णलक्षणे 'पूने भवयात्' इति अण्यप्रतिप्रमनभूतनिधमनिधिरूप्यम् । तथा 'पूषा प्रथिष्टमाग' इति पेषणस्य चरुगद्गुणोद्योगार्थत्वे चरी प्रतिप्रथगात् चतुःपुरोडाशानेभ्य अपूर्वविधित्वात् वैरूप्यम् । तथा नग्ने (१।१।१।१२-३२) ' वनीसंयात्राम्ता-न्यदि' इत्यत्र अपूर्वविधियुक्तमभिधेयत्वात् अन्त्या द्रव्यं प्रथमं इत्युक्तम् । तथा ऋषिकत्वविशेषाया अपूर्वविधिपरिसरस्यैवैरूप्यम् । तथा उभयार्थविशेषयो अपि

(६।४।१६) । तथा दशमतृतीयोपाये ' नोपयमो दक्षिणा ' इत्यत्र एकवाक्यत्वे तौमचमत्र एवेति नियमात् स तद्वशो एवेति परिसररूपत्वे च वैरूप्यम् । तथा विष्णु-नित्यउद्योगविशेषात्तत्र च वैरूप्यम्, तदपि भा-पत्तस्ये द्वारे वा । आद्य सत्यासामानिभ्ये । द्वितीयं क्लृप्तवशा सामान्यविधौपरिवरणे (२।१।१।१।७-५१ गा) । तथा पठनप्रयत्ने एकस्यैव उपायश्लेषकत्ववैरूप्यम् । तत्र हि होमायैव उपायतन्नास्यो शोषादेव पुनरवदेवम् ' वस्य धाणि हवींषि गन्धेयुर्दुग्धेयुःपुराहोयुर्गोऽऽग्नेना देवता परिश्लेषाय बजेत' इति हविर्वाशे निमित्ते तिष्ठिते तावन्नि शोषाष्टे इतिपि उज अन्त्यायापुरोडाशा उपायत्वे प्रकृतं हविर्वाशनिमित्तविहितत्वात्पने पठनप्रयत्ने पूर्वोदिति पूर्वोपगीहृत्व सिद्धमित्त सन्प्रत्यये । इत्यन्यत्र अविश्वरूप्य पुरोडाशास्य मध्यपूर्वाभे अवनानोपपन्नमित्येव शास्त्रार्थे । इत्यनस्यैव शास्त्रोपस्था मन्त्रप्रत्यये । इतरथा यदि कृतमपुष्टादासाम-न्यपूर्वार्थलक्षितमन्त्रप्रत्ययशास्त्रार्थ इति न यत्नने ततो इत्येवमन्तरो सति इतरकर्म अवशिष्ट तस्योप-व्ययम्, नाशो तु सति तेषोवोपपत्तयुक्तमेव शिष्टम् । पुनरवदीव्यमान उल्लेख प्रकृत्येतेति वैरूप्यसाकस्य स्यात् । एकस्यैव च शास्त्रेण भाष्यम् । तस्मात् अथादानत्वयाचिचिपुत्रमीकलात् यागाद्गुणद्वयस्य नोपपत्तयत्वेतरत्र तु स्वयं यथाद्गुणद्वयस्यमिति । तथा विधिप्रत्ययेऽपि विध्वजितावैरूप्यम् । तदथा द्वितीये (२।१।१।१२-१५) ' नाय य श्वेतमन्त्रेण तीर्थं च न निर्वधेत् ' इति दाशवीर्णमादिनी ' ईश्यामन्त्रे, चतुर्वो इत्येव निर्वधति ' इत्यात्मनिर्वाणी मन्त्रश्वेतचतुर्वो विधीयते । नायचमित्येवाया बुधमन्त्रे इत्यात् इत्यत्र य ननुसमवात्तौ रीर्षमिति च यो एषात्वात्तेनपरिपदेन स्यंसाहृत्वात् कर्मविद्युत्तव इति पूर्वोपहिते आत्मनिर्वाणयो लोकेऽपि सन्नेन व्यभिचासात् न दार्शयिर्णमादि-श्वेतेशोर्णमादि एव इति इति सिद्धन्तिना वकते लिटा विधीयो यो आत्मनिर्वाणी इति विशेष्यात् नाय शोष इत्यात्तव, एव सति लिटौऽनुनादकत्वात् गुणतिभिर्नान्यत्वे, उभयाभययो च गुणद्वित्यनुपादयिगेय

इत्युत्तरितमिति । यावत् पृ. १८०-१८३. * अने-
 कार्थविधानाद् वाक्यभेद । या. २।२।२।२६
 पृ ५५१, ६।५।१।२. * अनेकार्थविकल्पगत. वाक्य-
 भेदः । सु. पृ. ९३१. * अनेकस्वत्वनिमित्त. वाक्य-
 भेदः । या. ३।१।७।१४ पृ. ७२२. * अनेकगुण
 विधानाद् वाक्यभेदः । भा. ३।६।७।२१. * अनेक-
 मन्त्रपरिभावाद् वाक्य भिन्नेत । या. २।२।१।३।२५
 पृ ५६६, * अनेकसंज्ञपरिचये वाक्यभेदप्रसङ्गात् । २।२।
 १।२।२५ पृ ५६६. * समप्रवृत्तिप्रमाण. वाक्यभेदः । सु.
 पृ ८६६. * अर्थभेदात् वाक्यभेद । भा. ३।२।
 १।७।७. * अर्थभेदनिमित्तः वाक्यभेदः । या. २।२।
 ६।२२ पृ. ६९६. * आशुचित्प्रमाणः वाक्यभेदः । सु.
 पृ ८५२. * इन्द्रधनुस्य महत्त्वरहितकार्ये प्रति वैकल्प-
 निमित्तवाक्यभेद । निष्पत्तेः वातासामनश्च अस्यो
 वाक्यभेदः । 'महत्त्वरहितधनुसं, तस्य च द्रव्यमवतिष्ठ ।
 निष्पत्तयस्यो वाक्य भिन्नात् पुनरपि पुते. ॥'
 (भेदेन्द्र इन्द्र एव अन्यो वा इति विचार. प्रवृत्तः) ।
 या. २।२।६।२६ पृ ४९९. * उभयविकल्पने वाक्यभेदः ।
 भा. १।१।१।२ * उभयविशेषणनिमित्त वाक्य-
 भेदः । सु. पृ ८६८. * उभयवक्तव्ये वाक्यभेदः । भा.
 ३।२।१३।२९, ३।२।८।२३, * एकस्मिन् वाक्ये
 संज्ञाद्वयविधाने वाक्यभेदः । ३।२।१।१०. * एके-
 देशेन प्रयत्नद्वयविधाने वाक्यभेदः स्यादेव । मीन्या.
 * (अनेकगुणविधाने वाक्यभेदः प्रकल्पने) एवमुक्तविधाने
 गुणान्तरान्वयेनात् अवातरणभागे श्रौतानेनिति वाक्यभेदः
 स्यात् । आह च- ' अर्थादनेकमल्पं विधास्यति
 भाषता । विशेषविधित्वात् च यथापि विशेषणम् ॥'
 इति । या. १।१।२. * एवम प्रत्ययान्तरपरिभावात्-
 वादेन विशेषणान्तरात् अत्राद्य च सामान्यविशेषणान्-
 तरेणैकस्वत्वनिमित्तो वाक्यभेदः स्यात् । ३।२।८।२२ पृ.
 ७०९. * एवविशेषित्वसंज्ञके वाक्यभेदप्रसङ्गः । १।१।
 ५।८. * कल्पवृक्षी पुनश्चकारणे वाक्यभेदः । २।२।२।
 १० पृ १२०. * शौचप्रमाण वाक्यभेदः । सु. पृ
 ८-२. * शौचप्रमाण वाक्यभेद इति, 'कथेन

शेनेन 'सर्गसामो वनेत' इत्यस्य उत्पत्तिविधिरस्ति
 अविशेषित्वमस्ति च । मीन्या * ('सर्ग
 संघर्षि' इत्यत्र) अस्स्य प्रथमपुत्राणात् एकस्स्य
 सुभभावाविधानात् अस्यो वाक्यभेदः । या. ३।१।७।१४
 पृ ७२२, * तद्विधानपदोक्तविधिसा सर्वमन्त्रम्
 (देवता इत्यं सत्यं विशेषणं मानां याग) अर्था-
 दाश्लेषमार्गं न जानं भिन्नेति । १।२।१।९ पृ. ३४२.
 * 'शिशुदरति' इति विद्यमान विधीयते । यदि
 अस्मिन्नेव वाक्ये मन्यो विधीयते अनेकगुणविधा-
 नात् वाक्य भिन्नेत । भा. ३।२।३।६. * दक्षिणोम-
 सन्धे होमफलसम्बन्धे च निदधत् वाक्यं भिन्नेत । या.
 २।२।१।२।२६ पृ ५५१. * इत्येव विधीयमानयोः
 परस्परलोकावयवयोः वाक्यभेदप्रसङ्गः । भा. ६।१।१।३.
 * द्विक्रमवारनिमित्तवाक्यभेदः । या. २।२।५।१७ पृ.
 ८-१. * 'नेत्र अनेकसंज्ञाप्रदानपदेः प्रसङ्गते । अनेक-
 विधिवत्कृत्वा हि मेदा ... ॥' बहुव्रीहौ चर्षा. युग-
 पदेकेन समस्यते । न च तावत् वाक्यं भिन्नेत । अनेक-
 विधिने हि वाक्यभेद उक्तः । २।२।१।२।२६ पृ. ५५१,
 * न चैकपदोक्त. अनेकौर्ध्वं तावदे भिन्नेत । सम-
 स्यतेषु विधानार्थसंज्ञोपपत्तौ परस्परविशेषणान्तरात् युग-
 पदुपादानस्यपरिद्वयार्थात् । ३।८।१।१।२२, * न च
 प्रवरणस्य विशेष वाक्य भिन्नेति । २।२।१।३।२९
 पृ. ५५२. * (शोभेन वसन्तो इत्यत्र) न सर्वथे उभयं
 विधानु श्वेन लिट्वा च । भिन्नेत हि तथा वाक्यम् ।
 भा. ६।१।२।२ पृ. १३६८. * न्यूनस्य अविधायं-
 त्रियद्वयस्यत्यने वाक्यभेदोपेयो यथा- 'शौचं च
 निर्दिष्टं ब्रह्मरवेसाम' इत्यत्र सर्वान्तरावयवोक्तौ
 वाक्यभेदसंज्ञिः । आह. पृ. ३. * प्रत्ययेव वाक्यव्यव-
 त्तिप्रमाण वाक्यभेदः । सु. पृ ८६८. * प्रत्ययान्तेषु
 भूयेन चर्षिते अत्र विश्वस्य प्रत्ययान्तरानुगतम्, कर्तृणा
 तु प्रादनुपतर सामान्यविधिसम्भत् । नैवापि प्रत्ययान्-
 तरेणैव वाक्यभेद इति पूर्वपक्षः । कर्तृसंज्ञविधानेन
 प्रत्ययान्तरविधानेन कर्तृणां प्रत्ययान्तरात् अनेकविधिरात्
 न वाक्यभेदः । संक्षेपे २।२।१।६. * प्रत्ययान्तरान्-
 त्रचित्प्रमाण. विधानस्यैव वाक्यभेदः । या. ३।२।६।१२

पृ ६८०, * प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः । २।२।
 १२।२७ पृ. ५५२, * प्रत्येकवाक्यविभागास्तिनिमित्तः
 वाक्यभेदः । सु. पृ १११४ * षट्पदपरमार्थप्रहण-
 निमित्तोऽपि वाक्यभेदः । वा. १।४।२।३ पृ. ३१०,
 * परम्परानिरोधविधाने वाक्यभेदो भवति । ' तदस्यै
 च प्रजापतये च सायं जुहोति ' इत्यत्र ' च ' द्वाब्द-
 भवणात् परम्परसापेक्षत्वेन पदद्वयस्य आरुप्यतान्मयात्
 न वाक्यभेदः । एवं ' गौक्ष अथश्च अश्वतरस्य ' इत्यादावपि न वाक्यभेदः । सीन्या * प्राप्ते कर्मणि
 अनेकार्थविधौ वाक्यभेदावपि । सु. पृ. ९२६, * प्राप्ते
 कर्मणि गुण-फल-रूपानेकार्थविधौ वाक्यभेदावपि ।
 पृ. ९२७, * प्राप्ते कर्मणि सङ्गपदप्रकरणत्वात्
 वाक्य भिद्येत । वा ३।१।११।२ पृ. ७३४,
 * प्रातोद्देशेन कावचव्यायनेकगुणविधाने वाक्यभेदः ।
 संकर्म, ३।१।१६, * वानि एकक्रियाविशेषणानि
 भवन्ति, तानि तथा विधीयमानत्वा (क्रियया) अर्था-
 दाक्षिण्यमणानि न विद्यायक्यापात् भिद्यन्ति । क्रिया-
 न्त्यविशेषणे पुनर्विधीयमाने, तथा क्रियया सङ्गपरहि-
 तया आक्षिप्यमाणे अवक्य विद्यायकस्य आधुनितोष्ठ्या
 इति वाक्यभेदः प्राप्तेत्येव । वा. २।२।२।२७ पृ ५५६,
 * यत्र सङ्गदुच्चरिते द्वे विवक्षिताविवक्षितत्वे भवतः
 तत्र वाक्यभेदः । ६।२।२।४ पृ १३१२, * यदा हि
 भावनारुढ विधित्त भावनाभोज्येनैव गृह्यते तदा
 अर्थाद्विशेषणविधौ भवति अवाक्यभेदं कल्पयामः । यदा
 तु चरित्वेवार्थमित्यवधार्यते तदा भावनायाः सति कित-
 प्रोपित्वात् अनेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विहितमव-
 चीयते तस्यैकैक्य विधानेनैतत्स्य तदेवस्यैव इति
 वाक्यभेदो भविष्यति । २।२।५।१६ पृ ५०३,
 * यदि तत्र द्वौवपि सामान्यविशेषणकौ द्वयमेव वाक्य
 कुर्व्यात् तत्र वाक्य भिद्येत । ३।१।८।२२ पृ. ७८९
 * यदि कर्त्तृ रचना कुर्वन्निवृत्तात् न द्रव्य रोम
 गिति । अथ रचना होम वाक्येऽपि नूनात् न कर्मभक्ति ।
 उभयवचने भिद्येत वाक्यम् । भा. २।२।१।२६ पृ. ५४६,
 * दुग्धदुग्धत्वविधित्वत्वे वाक्यभेदः । वा. २।२।
 २।६ पृ. ४८७, * वचनार्थाक्यभेदात् वाक्यभेदः

प्रमत्तते । भा. १।३।२।२।४, * वाक्यपरिभ्रमणि-
 लक्षणे तावत् एको वाक्यभेदः । वा. ३।१।३।४
 पृ. ७२०, * वाक्यस्तीवस्य आश्रयान्वयविधिनिमित्त
 वाक्यभेदवत् आश्रयस्य अस्मिद्विशेषणविधिनिमित्तोऽपि
 वाक्यभेदः स्यात् । सु. पृ. ८५७, * विधानानुवृत्ति-
 लक्षणः वाक्यभेदः । पृ. ८६५, * विधेयभेदादपि वाक्य-
 भेदो भवति । सीन्या, * विभक्तिवैक्यभक्तिनिमित्तः अर्थः
 वाक्यभेदः । वा. ३।१।३।१४ पृ. ७५१, * विशिष्ट-
 र्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदो यथा - ' यदातो
 ऽऽशकपालः अमवारनाचा पौर्णमास्या वाच्युतो भवति '
 इति । अथ त्रिवचितोऽर्थः द्रव्यदेशतत्कालव्यवधिद्विष्टय
 िवि तद्वैधवा न्यूनोऽर्थः, विहृदाक्यनिहितयो यत्कौ-
 द्रयदेशतमेव विशेष्यते न यागविधिः इति । अन्वयगणे
 चम्बन्भेद इति । वा. ३. १. १ विशिष्टगुणतो न
 वाक्य भिन्नत्वि । वा. २।२।२।२७ पृ ५५७-
 * विशिष्टगुणवत्त्वस्य वाक्यभेदः । सु. पृ. ८७०,
 * विशिष्टार्थभेदेन वाक्यभेदात् ख्युम्नभेदः, यथा ' सुपे-
 ख्वेति भाग्या चिन्ति, ऊर्ध्वं ख्येत्स्वमाष्टि ' । ' आगु-
 र्येन कल्पताम् ' प्राप्ते ख्येन कल्पताम् ' इत्यौ च ।
 वि २।२।२५, * विशिष्टभावनाविधानस्य एकत्वे न
 वाक्यभेदो भवति । सु. पृ ८६८ * विशिष्टविधाने
 वाक्यभेदो न भवति द्वाभ्यां तु विशेषणत्वा विधि-
 गेनमाधान विचारिष्यते तेन भविष्यति वाक्यभेदः । भा.
 २।२।१।४, * विशेषणवैविध्यत्वे विशेष्ये च यदि
 विधि कृत्वा, तर्हि वाक्यभेदः । सोम. ७. ३. २, * विस्व-
 मर्थद्वयम्, विभाम् च निरुकादस्त, तेन वाक्यभेदः ।
 भा २।२।२।२५, * वैक्यभक्तिनिमित्तो वाक्यभेदः
 ' न. मौसं वमति, यत्र मौसं कृदिवक्त्वमति ' इति ।
 वा. ३।१।१।२५, * वैक्यभक्तिनिमित्तः वाक्यभेदः । ३।१।
 १।२५, * अर्थमात्रस्य वाक्यस्य न्यूनत्वविहितत्वात् ।
 लक्षणावाक्यभेदाद्विशेषो नातुमिते श्रौ ॥ ' १।४।५।३
 पृ २२९, * सङ्गदुष्परित्यक्त विद्यायक्य अनेकार्थ-
 निविद्यवचन्युपगमात् आहृतिलक्षणवाक्यभेदपरिहारेऽपि
 एकस्य अनेकार्थे तावदाद्यौ गौरवत्वस्य भावक्यभेदः भवति-
 दार्ढ्यं । सु. पृ. ९३१, * सङ्गदुष्परित्यक्त विद्यायक्य

विध्यनुदात्तैस्त्वञ्छणशक्यभेदापत्तिः । ५. १२८ .

● यमाद्योपात्तविशिष्टार्थविधौ नास्ति वाक्यभेदः ।
बाल. ५. १०२. ● सूत्रे वाक्यभेदः यथा— 'अमवञ्च
स्यकालस्ताद्, वैषयर्थाप्यातनम् । व्याख्यान वाक्य-
भेदेन ॥' श्रुत्या. १।१।५७ । 'ते सर्वानां प्रयुक्त-
त्वादमवञ्च स्यकालस्ताद्' (१।७।१५१२९) इत्येक-
सूत्र वाक्यभेदमाश्रिता अभिव्यञ्जनात् व्याख्यातम् ।

तथा 'अभ्युदये दोहावनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्त-
त्वात्' (१।५।१०५१) 'सुतोपदेवाप' (१।४।
१०।५२) इति मूलद्रव्येन अभ्युदितौ दधिप्रातयो.
प्रदेशधर्मा शतंजा. इत्युक्त्वा 'अपनञ्जे पाठ्यान्तरे
विधानात् चरयोवत्' (१।५।११।५३) 'ख्य-
गार्मा सुतश्रुतिः' (१।५।११।५४) इति मूलद्रव्येन
प्रदेशधर्मा अपव्यतनसूक्तम् । तद्विद पूर्वयोः सुतो-
श्चनयोश्च वाक्यभेदाभेदेन ऐकाधिक्यत्वात् अभ्युदिते-
ष्ट्याभेदे प्रदेशधर्माप्यातनमुच्यते इति प्रतिपत्त्यमानमपि
वतो निम्ना अधिक्यत्वात् पशुकामोष्ठिषिष्य व्याख्या-
वम् । रत्नाकरः .

● वाक्यभेदात् लक्षणा वाम् । लक्षणायाः पूर्वक्षेप-
त्वात् वाक्यभेदस्य च वाक्यदोषत्वात् । नीम्ना .

● वाक्यभेदात् स्वबहिरन्तरपनाशयणं थम् । वा. ३।६।
७।२२ ५. १०५९.

५ वाक्यभेदाधिकरणम् ॥

समेपु वाक्यभेदः स्यात् । २।१।१५।४७ ॥

भाष्यम्— 'इमे त्वा, ऊर्जे त्वा' इति । तथा
'आयुर्जनेन कल्पताम्, प्राणो यथेन कल्पताम्' इति ।
अन मदेच्छा विभेवमादिषु मित्र वाक्य अत एकमिति ।
एकमिति शून्यः । एषे त्वा इत्येवमुक्तं न क्रियिच्छेष्ट
प्रयोगनम्, तथा ऊर्जे त्वा इत्यपि च । यचनसामर्थ्याद्
दृष्टम् । तदुभयभेदोक्तं कल्पनितुं न्यायम् । एन अर्थी-
यस्वदृष्टान्तमानरत्नाः अभिव्यञ्जितः । तस्मादेकं वाक्यम् ।
एवं प्राप्ते, ब्रूमः । समेषु वाक्यभेदे स्यात् । समेषु
परस्परानाकारक्षेपे वाक्य भिद्यते । 'इमे त्वा'
इत्यनेन एकोऽर्थः श्रियते, 'ऊर्जे त्वा' इत्यनेन अपरः ।
ननु इदानीमेव उक्तं ननु दृष्टोऽर्थ इति । यवति

प्रतापदिना प्रमाणेन नोदल्पते, भ्रुत्वा तु गम्यते
'इमे त्वेति द्विनिति, ऊर्जे त्वेयनुमादि' इति । तथा
'आयुर्जनेन कल्पताम्, प्राणो यथेन कल्पताम्' इत्यायुः-
कल्पतेत्या प्राणकल्पतिः । ननु सामान्यमागमिदं तत्र
विशेषणभेदात् भेदमर्हतीति । यथा 'अग्रये ज्ये निर्दे-
पामि' इति निर्वाप एवहास्य विशेषाः 'राविः प्रगवे
ऽदिकनोर्वाहुन्वा एषोरे हस्ताभ्याम्' इति, न तेषां भेदात्
निर्वापस्य भेद इत्यते । एतन्निहाय कल्पनितान् एकोऽर्थः,
नाभौ भ्रातुरादिभिनिशेषैः निम्नो भक्तिपदीति । उच्यते ।
इह 'काश्चीर्वाचयति' इति बहुषः कल्पयः श्रूयन्ते । ताश्च
कल्प्याः । तत्रैका आत्तु वदति 'आयुर्जनेन कल्पताम्'
इत्येव मन्त्र. राकनोस्ति वदितुम् । 'प्राणो यथेन कल्पताम्'
इत्यप्यपि प्राणकल्पितापरम् । एव तु सर्वं कल्पितविशेष-
वचनाः । तत्र दृष्ट प्रयोगनम् । तस्मात् अनेवाथत्वात्
तत्रापि वाक्यभेद इति । ननु सामान्यवचनादेवञ्च यथा
विभागे । नैतदेवम् । विभागे दृष्टार्थं सामान्यमिह न ।
अपि च कल्पनोर्वाचयति इति विहितम्, 'आयु-
र्जनेन कल्पताम्' इति चाऽऽयुःकल्पयन्विधानमभि-
नितरति प्रलाभम्, 'प्राणो यथेन कल्पताम्' इति न
प्राणकल्पे । तस्मान् वाक्यभेदः ।

वा— येषां अदवमानकर्मसमवेदाभेदेन लैङ्गिक-
विनियोगाभावेन वचनान्निवेशः, तेषां प्रादृष्टार्थ-
मन्वावपेरेकमन्त्रत्वं युक्तम् । तथाहि 'कल्पयतेपामदृष्टो-
ऽर्थः न चाल्पः स्यात्प्रमाणान् । कल्पियते च तदे-
कत्वे साकारदृष्टाः स्तुर्विद्योजिताः ॥' इति इह बहुदृष्ट
कल्पना निष्पत्तिश्च इलेकमदृष्टं शब्दं कल्पितं भवति
नदा प्रत्येकं तत्कालनदानतभावात् विमज्जमानसाकाङ्क्षत्वम-
प्यस्तीत्येकत्ववचना । कथं पुनराक्षेपः पक्षे प्रतीकभेदेन
विलिखेयः 'इमे त्वेति शान्ता द्विनिति' 'ऊर्जे त्वेतनु-
मादि' इत्येकारादि । कथं च 'काश्चीर्वाचयति' इति
बहुवचनिर्देशः । तदुच्यते 'एकोऽर्थि बहुभिर्भेद' प्रती
कैर्विनियुज्यते । पुन पुनः प्रयोगात् कश्चीरित्यभि-
धीयते ॥' आदिमव्याचमन्त्रप्रहंजन एकोऽर्थि मन्त्रत-
तन द्विनियुज्यमानोऽपि न पीर्यते । वाचद्विनि-
योग इि एकत्वं आगन्निष्यते, राक्षस्य अपभोक्त-

‘यत् । कल्पता कल्पामिति च पुन पुन प्रयोगा
 षेकवाक्यत्वेऽपि बहुवचनाविरोध । उच्यते । नैव
 देवम् ।’ ‘रुपादुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने ।
 तस्मात्प्रयोगे च तत्कल्पेभेदाभेदपरिच्छेदम् ॥’ तदु-
 तावत् प्रयोगजनकत्वन विनियोगवाक्य वा । न हि तदु-
 च्चरणात् स्वल्पनिर्लक्षणं गुणम् । अज्ञतरूपस्य विनि-
 योगाद्युत्तरविनियुक्तस्य च प्रयोजनकल्पनानुपपत्तेः । तस्य
 त्रिरपेक्ष तु रूप पाठादेव प्रवर्षायते । तत्कालवपूतभेदा
 भेदानुक्तिं च तु प्रयोगविनियोगयोः । प्रमाणवशात्कामि
 कर्षणीयमित्युक्तम् । तपोपत्त्येवेषया चेषवादिना न
 परस्परसाक्षात्क्षर एवप्रयोजनत्व चोपलभ्यते । तत्र
 निष्पत्तिद्वेऽवधारिते भेदे पश्चाच्च क्रियेदेवत्वावशे
 कात्त संभवति । न च प्रागनुपलभ्य गाकाङ्क्षाव
 कल्पयितुं शक्यम् । तेन च विना यत्रत्येकप्रयोजनत्व
 भवेत्तथाऽप्येकान्रवेकत्वादेकान्रकत्वाभाव, निमुत्त यदा
 लक्ष्मिदेव विनियोगमेव तद्वेवावाद्यर्थत्वेऽपि प्रयोजन
 भेद । त्वत्पत्तेऽपि चान्दस्य यान्द्विनिधोम तेन तेन मवि-
 तयम् । इयानु विरोध । तत्र यमस्तामनात् सम-
 चकतेऽथ । न चैषामदृष्टार्थान्तरम्, ग्रामगोषदिदृष्टार्थं
 नाशयत्वात् । तत्रत्येन चैषा यवात्ता विना चोदितकरण
 नामधेयं नास्तं नाशयनाद्यतमपि कर्षणीय निश्चन
 शीत्यारि । यद्वा, यदेव ‘रथपौषेण माहे ब्रह्म स्तोत्रमु
 वाचरोति’ इति कचगन्त अवाचक्यापि विनियोग
 मात्रानुवधानेन स्तोत्राभिमुखविह्वल भवति एव
 इत्येवाऽपिना उदनादिभिरभंगहेतुत्वम् । उभयमपि चैतत्
 प्रमाणवदिति सूक्ष्मारे कैश्चिदर्थविदाभिमतम् । सर्वथ
 ऽप्येव अव्यक्तत्वम् । विस्तृतवाक्यप्रयोगात्संभवत्
 श्रयवाचकप्रयोगानुवपत्तेश्च अध्याहार । अथवा यथान्नात्
 विनियोगानुवायत् तादृशेनैव स्मर्यं सक्काराद्यने यति
 वपम् । तत्रानुव्रान्मिप्रवाचीनोऽयत्परिग्रह इति ह्यप्रयो-
 जनभेदादपि मिडो वल्पपदे । किंच, ‘अन्योन्यनिर-
 पेक्षणा कार्यान्त्यत्वे नियोगत । मत्सेक सागहेतुत्वा
 यानुप्यमवदक्यते ॥’ तथा ‘वाच्यधेन कल्पताम्’
 शेषवर्तनीना मित्रकाल्मिषरूपोपलब्धे नैकत्वापत्ति
 यत्पत्तेःकार्यते । न च तद्वि, आगु कल्पनादीना

भिज्जनात् । निर्वाणत् अमेद इति चेन्न, कल्पतिरिति
 मन्त्रगुणरवोदनात्वा प्रत्यक्षत्वात् । इह तान्तु भर्षा
 नामकर्मज्ञापवादाविवज्जया मत्वा मन्त्रोकारणान प्रवे-
 जनम् । तत्र च पश्य कल्पतव धूपते । उच्यते अथ
 भेदमन्त्रेण न भवतीत्यमपरोपसजनभुतोऽप्ये न नचने
 व्याधीयते । चल्मिदिदोपरचन न दृष्टार्थमिति मन्त्र
 लापाठना रीत्यात् । ‘यथा विभाग’ इति । कचुत् कुल
 निर्वाणैस्त्वस्यात्वा कल्पतीनाम् । पुन पुनस्वारितकालोऽपि
 यथा विभाग साधनगोदे स्वप्ति न मित्यते तथा
 कल्पतिभेदोऽपि न भविष्यतीति गचते । ‘नैवेदम्’
 इत्युत्तरम् । इह सामा यविक्रानुपयोगात् । अत्र
 तद्वत्तावचयेव ‘यथा विभागो नैवेदम्’ इति
 स्वयमेवैव वाच्यभूतुत्तर उदात्ति । ननु च विभागवत्त्वात्
 नामपि भेदोऽस्त्येति नोपलभ्यनीयम् । एव तर्हि
 नैवेदं प्रत्येदप्रतिपाद्यम्, किं तर्हि दृष्टार्थेन छैद्वत्
 पाठनकमात् तयोपरित्वावादान्तेषु पत्तति । इव
 विभागो तथाऽत्र विकल्प कस्तात्र मत्तीति ।
 ‘नैवेदम्’ इति समानावयवत्वे इ विक्त्वा भर्षी,
 न चेह सामावयवता येन विभागवदैकार्यं भवत् ।
 पत्ततिविशिष्टयुक्तवादात्तनपरत्वात् । विभागो हि तावत्
 नामप्रयोजनत्वात् सामा यभूतार्थमात्रप्रकाशयत्वात् ।
 इह पुनरायुगीनामाशस्त्येन प्राधान्यात् तादृशकल्पेन
 नल्त्पुपात्रानम्, न त्वापुत्रविशिष्टा सा यमार्को-
 निश्चयोनन्दत्वात् । अथापि त्रिप्राधय तकाद्री
 तद्वेदपरत्वात् नापार्थत्वम् । भेदपरत्वे च पूर्वोक्ते
 टाया यमुच्यते । अथवा ‘कल्पतीर्वाचति’ इति नैवेदम्
 पर कल्पित्यन्त, कथ तर्हि । क्रियानुवृत्त्याभिमत एव,
 यद्वानामधेयत्रवात् । अथश्च बहुत्वसंरचया कर्मणोर्
 विशेषणहनभेदाश्रयणाच्च मन्त्रावा तत्परये चोपलब्धे
 तिर्वाया दृष्टार्थत्वानिन्द्रा भिज्जयता । यथा पुनरिन्द्रो
 वाचयतीत्युच्यते, जन्मपदायको ह्यत्र प्रमुच्यते । नैव
 येष, उभयन प्रयेगात् । येष हि चन्द सुवत् ह्य
 क्षानो वाचयतीत्युच्यते तथैव च य शब्देतायं इति
 तन्मापि प्रणीतको वाचयतीति । तन्मात् कल्पतिश्रियात्
 र्यदमान यत् प्रवृत्तमप्युर्वाचयतीत्ययमर्थे रिश्राने,

तलप्राज्ञानेन च भिन्ना एव उक्तौ मन्त्रा दृष्टार्था मन-
न्योति वाक्यभेदः ।

ञा— 'अदृष्टार्थत्वमेतेषां अतुष्टेयाप्रकाश-
नात् । तर्थाकं तत्र भावाद्दृष्टाः सर्वं इत्येक-
वाक्यना ॥' अदृष्ट हि कल्पमान एकमेव शुक्त ताव-
त्तेन उपपत्तेः । अतः सर्वे तावत् एवार्थाः । तत्र सर्वेषां
सह कल्पितमिति समुच्चरित्वात् विभक्तानानाः
सकृद्दृष्टा मनन्ति इत्येकवाक्यता । निश्चिते च मन-
नत्वे क्वापि प्रयोजकभेदेन अनेकत्र विनियोगः 'इमे त्वेति
तिनिति, ऊर्जे तोलसुम्भटि' इति, तथापि वाच्यविनियोग
सकल आसत्तिष्वेते । (इति प्राप्ते,) उच्यते— 'यद्य-
प्येवामदृष्टोऽर्थस्तथापि न तद्विकृता । रूपतो हि
निरालाहृद्वा भिन्नत्वेनावधारिताः ॥ अन्योन्या-
नादूर्ध्वैर प्राथम्येन प्रयोजनम् । यथापेक्षमतस्तेषां
भिन्नाददृष्टप्रत्ययनम् ॥ यथा विश्वनिर्वादीनां भेदेन
फलकल्पना । यथा च समिधादीनामपूर्वं भिन्न-
सिध्यते ॥ तद्वत्त्रय च पार्श्वपाददृष्टार्थत्वरागवः ।
शास्त्राच्छेदप्रकाशेन दृष्टार्था हि विधेयमी ॥' 'इमे
त्वेति तिनिति' इति शास्त्राच्छेदने कल्पत्वेन मन्यो
विधीयते । त्रिानिर्दिष्टं च करण भावि । न च मन्त्राणा
निश्चिन्तितं इत्यम्, अन्यतः प्रत्ययान् । तेन विधियुक्तात्
एषा प्रकाशनायैवम् । तत्र वाच्यं त्रिन्ना नोदितम्य
प्रकाशने न सम्भति तर् अत्याहृती र् इति त्रिन्नीत्यादि ।
तत्र एतेन छेदन प्रसारकी, अन्येन अनुसार्जनं इति
अर्थमेवाह मन्त्रभेदः । तथा 'आयुर्वेदेन कल्पात्
इत्यादीनामपि स्वमण्डो निराकृद्दृष्ट्यात् ' 'कन्तीर्वा-
चयति' इति च कन्तीर्वापरकल्प्य भोदितत्वात् तल-
परस्य आयुर्वेदिनिगिहकृत्विमिदप्रमाणपरतन्त्र अर्थ-
भेदेन मन्त्रभेदः ।

सोम— पूर्ववत् इह यजुर्भेदवाक्यान् न यत्र तद्वेद
इति प्रयत्नत्वात् समति' बोध्या । सूत्रार्थेणु उभेयु
परस्परनिरोधक्या त्वेयु यजुर्भेद' ग्वादिभिः ।

वि— 'इत्येवामिदं एते भिन्नो वैक- विवापदे ।
अतस्तर्थाकार्यादेवात्तद्व्य ५२०नात् ॥, छेदने

मार्गैरे वैतो विनियुक्तौ त्रिवापदे । अथाहते सारकला-
न्तन्त्रभेदेऽर्थभेदः ॥'

साह— यत्र तु नोक्तविध विभाजनमानाद्दृष्टान
यथा ' इमे त्वा ऊर्जे रवा' इत्यनयोः, यथा वा ' आयु-
र्वेदेन कल्पता प्राणे यजेन कल्पताम्' इत्यादौ तत्र सत्य-
प्यर्थवत्त्वे ' भगो वा' इत्यादिवचनभेदः । किमुन
यदा विनियोगानुसारेणार्थभेदः एव प्रमाणान् । तदा
मन्त्रैरत्ये प्रमाणाभा एव । अत्र हि ' इमे त्वेति याया
तिनिति' ' ऊर्जे तोलसुम्भटि' इति विनियोगभेदात्
इमे त्वेति तिनिति इति क्रियापदाभ्यहारेण भिन्नमेव
सुगर्धान्तेष्वम् । एवं ' ऊर्जे रवा उन्मानि' इति ।
एव ' कृत्स्नीनांचयति' इति बहुवचनात् कन्तिभेदा-
गमेन अर्थभेदः । अत्राश्वा यजुर्भेद इति पूर्वोक्तप्रयुवा-
ह्यनानम् ।

मण्डन— ' भिन्नं यत् स्वादिविनियोगभेदात् ।'

शंकर— ' यदर्थ इत्येवमौ ।'

६ वाक्यभेदापत्तिर्न, विधिद्विविधयानुवपत्ति-
कल्पिते' विविभिः अनेकमर्थिचनेऽपि प्राधान्येन
विधेयस्य प्रयोजनत्वात् तत्र चान एवत्वात् । सु
पृ. ८६८. * वाक्यभेदापत्तिः यौग्येये वाक्ये भदोपः
इत्यदृष्टत्वात् । ऋजु. पृ. ७०.

* वाक्यभेदापत्तिलक्षणः न्यायः अविवक्षा-
साधकः । सु पृ. २०१५.

* वाक्यभेददोषः अपिकल्प सद्ये भूगार्पणत्व-
कल्पने यथा— ' वापत्कर्तुः प्रथममद्य.' इति । अत्र
प्राथम्यमानविषी भ. अनुवादात् प्राथमस्य च विधानात्
एतदपदे नोभयसम्भवात् । वाच. पृ. ४.

० वाक्यभेदपरिहारार्थं तुर्वेणोऽपि उपपत्ता ।
सु पृ. ११३०.

० वाक्यवाक्यार्थयोः सम्यक् औपत्तिकः ।
मञ्जु पृ. १०२.

० वाक्यविनियुक्तेषु पौक्षणादिविनियोजनार्थेण
अपूर्वप्रयुक्तम् । १।१।२।२-३.

० वाक्यविनियोगः संति प्रत्युत्ते । वा. ३।३।
।१८.

● वाक्यविनियोगसूत्रं 'वेदे वा प्राशस्त्येनाम्' (३१३।१२) इति । उरक्रमोपहारयोर्नैव वेदपदैरानु-
वपणम् । वा ३।३।११२ पृ. ८१७.

● वाक्यशक्तिः भाष्यप्रमता । अन्वया अर्थनादेतु
प्राधान्यरूपयोग्या का गतिः । कु. ३।३।११४.

● वाक्यश्लेषः । न च अपरिपूर्णेन वाक्येन
एवह्योऽवकस्यते । तत्र तदन्वयात्तुल्यवशा अवश्यं
परिपूर्णात्मनो वाक्यश्लेषः कर्तव्यः । कु. १ ।
'न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रित । कश्चिन्
मति विप्र. मीप. खोऽन्वेद्य. प्रत्यय ॥' नहि
वेदिद्वयाक्याता प्रत्ययवैक्य प्रत्यागम्, ह्यदेव हि अतु-
मालादीन्वयि प्रत्यागति । सर्वप्रमाणप्रचलानये च पठेन
अस्मान्. परिच्छिद्यते । तद्विप्र प्रत्यागतुल्यत्वे वाक्यश्लेषे

न तास्यैव उरस्तन्म्यम् । यदि अतुमालादीन्वयि निव-
दित्यन्ते तत्र. एतानामेवायं मन्त्र. इति क्लृप्तवित्याम्. । अथ
तु तैः कश्चिद्वचनप्रति तत्रः तत्तल्लिङ्गोऽयं मन्त्रः उवाच,
प्राक् तस्मादुना इत्युपपत्त्याम्. । वा. २।२।१६।४८
पृ. ४५२. ● वाक्यश्लेषः संदेहेऽपेक्षितो निर्णयहेतुता
प्रतिवर्तते । अणिक्र. पृ. ११६. ● वाक्यश्लेषो हि मन्त्र
वाक्यत्वात् गौणवाक्यप्रति प्रतिवर्तते । वा. १।२।११२९.

● नि सदित्ये विद्युदेवं वाक्यश्लेषः न निर्णायकः ।
मु. पृ. १८५. ● साक्षाद्गम्य श्रुतियो परम्परान् सुम्न्यादा
परिपूर्वत्वमर्थः श्रुतमागो वाक्यश्लेषो भवति । भा
२।१।१६।४८. ● 'प्राशस्त्येषु यगानामेकमेवप-
स्यते । कु. प्रह्निरप्यष्टधाक्यश्लेषोपेय निर्णय ॥'
वा. ३।३।११२ पृ ६०. ● वाक्यश्लेषान् अर्थाद्य
संदिग्धाना अर्थान्त्वव्यवहाननुत्तम् । भा. २।१।११२.

● वाक्यश्लेषा निर्देश यत्र विद्युदेवं सदित्ये. ।
यत्र तु अयदित्ये तत्र उद्देश्यव्यवसाय वाक्यश्लेष-
कथनेव मतिवत्तम् । वा ३।३।११२. ● वाक्य-
श्लेषमा देवतास्यैक्यं वाक्यस्य नैकवाक्यस्य
निगाहृत 'संयुक्तस्यैक्येन' (३।३।३।१८)
इतिविद्यते । पराक्रमः. १४१. ● वाक्यश्लेषस्य
संदिग्धेषु प्रमाणसुचि नैवे (अन्वयविपर्ययेन १।१।
१३) । वा ३।३।११. ● वाक्यश्लेषार्था अर्थेषां

आन्वयननिपठरूपेण अर्थवत्त्वं अर्थवागधिपरोरेन
सिद्धम् । सु. पृ. ३९७.

● वाक्यश्लेषाधिकरणम् । सतिश्रुतानुसृतम्
वाक्यश्लेषाधिकरणम् । १।३।१।१२४. मीष्टो. पृ. ७

'अन्वयव्यकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।
● वाक्यश्लेषाधिकरणम् । अत्र प्रकाशत्वेन प्रमाण-
निरूपणम् । कौ. १।३।१।२५. ● वाक्यश्लेषाधिकरणे

(१।३।१२) स्यात्कत्वेन प्रमाणस्थापि 'तेनो वै
पुन' इत्यर्थवाक्यस्य चतुस्रस्य 'अन्वयं चण्ड उ
दक्षति' इत्यादिविशेषनिर्वाहजनकान्वयीमूलाक्यस्यदि
निर्णये प्रामाण्यमस्ति न वेति किञ्चास्ती । कौ. १।३।
१५।२५.

● वाक्यश्लेषाध्याहारः 'स ते प्रणे वदेः'
इत्यादौ एव वाक्यव्याख्यम् । न तु अतुपद. स्येक्यम् ।
वि २।१।१८.

● वाक्यश्लेषत्वं अर्थवादस्य । वा. ३।३।१।१६.

● वाक्यश्लेषोक्तयोः विधेये न्यवदन् । वा
३।३।१।१५ पृ. २२१.

● वाक्यसंयोगेन अत्र विपत्ते सर्वोत्पन्नम्. ।
लिङ्गनेन वा केनचिद गमिचारिणा । वा. ३।३।१।१६.

● वाक्यसंयोगान् । प्रकरणम् अर्थमात्मा, वाक्य-
संयोगात्, प्रयोगव्यवसायान्. भा १.३।३।१६.

● वाक्यसन्निधावपि पदश्रुतिविना इतिश्रुतस्य
कारुणागि विनियोगहेतुव्य अवशीत्येन । सु. पृ. १११.

● वाक्यसमाख्ययोर्विधेये मण्डपुत्र एव
'तत्प्रागम्' इत्येवमादिषु ब्रह्मरुदी विविधान्तेषु
तदेववाचकव्यवसायवाक्येन उदाहरणीया । तथा अन्व-
यं वादित्यमात्मानाम् एते तेषोमादित्येषु तेषुवैक्य
मात्मानाम् अर्थमात्मानावाक्यस्य अर्थव्यवहारेण
विगतवते । वा ३।३।३।१८ पृ. ८१७ । इत्यन्व-
ययोर्विधेये 'तत्प्रागम्' वाक्यस्य अर्थव्यवहारेण
इति हीनमात्मानाम् अर्थव्यवहारेण हीनमात्मानाम्
तस्य हीनमात्मानाम् अर्थव्यवहारेण हीनमात्मानाम्
वाक्यस्य अर्थव्यवहारेण । एतेन च हीनमात्मानाम्
वैक्यं भवति । तत्र हीनमात्मानाम् अर्थव्यवहारेण हीन-

कल्पना यादृक्ताहा समाप्त्या वाच्यते । वा. ३।३।७।१८
 पृ. ८३६. * वाक्यसामान्यव्योचिरीये (शेष्येक्षये)
 मन्त्रानुरागतसत्यामिश्रयादेः सिद्धान्तं गृहणादौ विनि-
 योगे अत्रगते तदेकवाक्यनापकक्षेपप्रदाना समाख्यशा
 मन्त्रानुरागतसती वाक्यात् प्रकृष्टात्प्रत्ययम् । नैपानेकत्वे
 तु प्रैपानुचने समागतया होतुपत्तेः वाक्येन मेनात्पद-
 विधानम् । श्रौ. ३।३।७।१४ पृ. २६२-६३.

* वाक्यसमाप्ती सिद्धार्थी । वाक्येन (राजपुरुषः)
 पुल्लिङ्गैस्त्वविशिष्टस्य पुरुषः प्रतीयते । समाप्ते तु न
 शक्ये किं द्वयोः पुंसोः उक्तं क्वनाम्, उक्तं द्विषः, उक्तं
 नपुंसकशेषेति । तन्मात्रं वाक्यसमाप्ती नैकार्थी । टुप्.
 १।८।१।१४ पृ. २०६. ०.

* 'सामर्थ्यं कर्मणस्तारदेकं लिङ्गं विरचितम् ।
 अत्रं वाक्यसामर्थ्यं पीरार्थनिरीक्षणम् ॥' वा.
 ३।७।१।३२ पृ. १६६. * वाक्यसामर्थ्यात्
 वाक्यार्थेन उद्देशं न उपलभ्यते । टुप्. ७।२।३।८.

* वाक्यार्थं उक्तं 'शक्यं वाक्यः पुरुषः' इति-
 च्च विरोधः स्यात्प्रमाणं इत्यम् । समासार्थं तु न
 चक्यते । वा. ३।८।१।३३ पृ. १३८.

* वाक्यरसोऽऽत् । अत्रात्मने वाक्यम्, न वाक्य-
 वचम् । न पदसमुदायस्य वाक्यत्वम्, किन्तु अत्रात्मने-
 च्चम् । तस्यैव विविधार्थे शक्तिः स एव वाक्यरसोऽऽत् ।
 इति वैवाहरण । तत्र इति मीमांसकः । मणि.
 पृ. १७८. * वाक्यरसोऽऽत् 'वाक्यात् शक्तिः लक्षणा
 वा' इति वित्थौ (मीको. पृ. ७८६८) इत्यम् ।

* वाग् यन्तया । 'वैश्वीमन्तस्य वाग् यन्तया,
 साम्पत्नीमन्तस्य वाग् यन्तया, बर्हस्पत्यमन्तस्य वाग्
 यन्तया' इति । भा. १.२।१।१।३

* 'वाग्मे हविष्कृतम्' इति वाचो हविष्कृतत्वं
 अर्थवादः ॥

'हविष्कृदेदि' इति मन्ते हविष्कृत्यदेनाऽऽहुत्स्यते ।
 हविष्कृत्यत्वात्पर्यन्तत्वात् मन्त्रेषु परेण प्रयोगः । येषु
 न पराविशस्यत् । वाग्मेत्येव वा हविष्कृतम् । 'वाग्मे
 हविष्कृत्यत्वेन तदाहुत्स्यते' इति वाच्यमेपात् । न च
 एतदर्थे आग्नीषवत्वात्तन्मात्रनिर्देशेनैवैकी कर्त्तव्यता

इति वाच्यम् । पशुपुत्रोदाये 'हविष्कृतं वाग्मे विसृज्य
 पशुं निशासि' इति अर्थेन औपपन्नानहविष्कृत्यत्वा-
 यमनेः । आग्निनिर्वापस्य पूर्वं हृत्स्त्वेन तदर्थमाहृताया
 वाग्मेत्याः पुनराह्वानाभावेन वाग्मिभ्यं हविष्कृत्यैवैकालि-
 मत्स्यविधनुपपत्तेः । न च साम्पत्नीत्याचिरणव्यायेन प्रैश-
 वृत्तिः । एतत्पक्षे प्रैशस्तादृशत्वेन प्रवासानामिन् प्रकृतो-
 पपत्तेः । तस्यादौपपत्तयिष्कृत्यत्वेन । इति प्राप्ते, 'पत्येव
 हविष्कृत्योचित्यते देवान्पुत्रं विभुं वाग्मिभ्यो वदन्ति'
 इति वाक्यदोषात् इत्यर्थेनाद्य वाचो हविष्कृत्यमर्थवाद-
 मानम् । संकल्प. १।१।११.

* वाचः एकावैद्वित्वात् युगपदस्य । भा.
 ३।३।७।१८ पृ. ८२३ । क्रमवार्तित्वाद् वाचः युगपद-
 शके । वा. * वाचो विभवं हविष्कृत्यह्यं बालव्यथाय-
 मित्युक्तम् (३।२।३) । भा. १।३।७।१९. * वाचो
 मने द्वे साम्नी अशुक् । वाङ्. पृ. ७२.

* वाङ्मियमः ज्योतिषोऽग्नी । स सर्वाद्वाः, तेन
 जिज्ञासास्ये नियारिते सवि मनसः एकाग्रस्य सर्वकर्मसु
 योग्यत्वम् । वि. ३।१।१८, * वाङ्मियमः दशार्थ-
 मासतोः हविष्कृदादानार्थीनापूर्वपुक्तं, न परमापूर्व-
 म्पुक्तः । १।१।७, * वाङ्मियमः नादृशार्थः किन्तु
 कर्मसंश्लेषार्थः । १।१।१८. * वाङ्मियमस्य प्रणीता-
 काटीनस्य हविष्कृदादाने त्यागः । वाङ्मियमस्य च
 मन्त्रकाटीनाङ्गानापूर्वमेव प्रयोगकं न परमापूर्वम् ।
 भा. १।१।९, वि. १।१।७.

* वाङ्मियमन्यायः । साहस्री. ८६. ०.

* 'श्रीधीनचहन्ति' इत्यम्, परमापूर्वस्य श्रीधि-
 शासनत्वमेव प्रदेवपदत्वमवन्तेन लक्षणे । अत्र एव न वाङ्-
 मियमन्यायोऽस्ति । भाट्ट. ३।१।४, * 'अग्नेया
 आग्नीमृत्पतिधने' - सभवति च प्रकृतानामपि आग्ने-
 यीनां वाङ्मियमन्यायेन स्तोत्रत्रात ज्योतिषोऽग्नेपूर्व-
 सन्वयार्थमेवेऽपि अर्थास्तद्वत्वात् स. । आग्नेयीना
 स्तोत्रादी विविधोऽपि पार्वत्येन ज्योतिषोऽग्नेयस्यै
 पाठदेव तावत् अर्द्धसंख्यासंगमः । ३।२।८.
 * 'तिव एव वाङ्मियमस्यो द्वादश्यादीनस्य' इत्यम्

श्रित्वस्य वाचन् उपगद्गुगुदेन विहितस्य वाङ्मनसम-
न्यायेन स्वापूर्वसाधनीभूतोपसर्गधरम् । ३।३।८.

● वाङ्मनसयोः निन्द्य हिग्व्यस्तुत्रया । वा.
१।२।१।१८, ● वाङ्मनसयोः सर्वसर्गरेषु चेशः प्रति
प्राधान्यम् । १।२।१।२८ पृ. १०७.

● वाग्यमः अनुवाक्योत्तर वाङ्मपर्यन्त न तु अनु-
वाक्यात् पूर्वम् । संकर्ष. ४।३।९. ● वाग्यम दस-
पूर्वमाशयोः 'अप. प्रथेभ्यन् घाव दच्छति, ता हवि-
ष्काले विसृजति' । भा. १।१।३।३।१५, ● वाग्यम
पुरषसत्काण्ये । ३।१।१।४।२५, ● वाग्यम वाङ्मान.
ज्योतिशोमे । वा. ३।१।१।४।२५, ● वाग्यमः 'वाच
यच्छति' इति ज्योतिशोमे कृष्णप्रकण्णार्थः, न तु वीजा
वेदनाथेः । ३।१।१।४।२५-२६, ● वाग्यमः । वाच-
यमौ (आवर्षुवमममौ) क्तौ अविक्रियमणचेतसो

पदाथेषु निम्नमाणेषु अग्रमात्स्यौ तथा वरिष्येते, यथा
न वक्षिन् पशथेः पदाथानयो वा हीन्ते । अन्वयु-
वाग्यमेत अन्वयेत्तरौ न पदाथान् प्रमादधिष्यति ।
यत्रानाथेन वाग्यमेत अन्वयेत्तरः प्रमादधिष्यन्त
तं (अघातुं) वेषधियति । भा. १।१।६।२५.
● वाग्यमस्य कृष्णप्रार्थनीसद्गता । मु. पृ. १०६५.

● वाग्विसर्गः पत्नी पुत्रोदात्म्य हविष्कृदाह्वानकाले
कां च । इत्यवित्तेवम् । पत्नी हविष्कृदाह्वान माल्पेय,
पद्मपुत्रोदाथे न अम्पेव । सन्तुल्य वाङ्मनस-विशर्गो
पदयो वा वत्स्यौ गद्गुगुदेःप्राथं वा वत्स्यौ इति
सद्यो पुत्रोदात्म्ये एव इत्यस्या तस्या उमसौ
चरता, इति पूर्वपक्षः । पुत्रोदाथेयंवेव वत्स्यौ न
पदयोम्, तथा च कल्पवित्तर एव न प्रत्ये इति
विद्वान्ः इति इत्यवित्तेवम् । वि. १।१।३।८.

● वाग्विसर्गः शौचगणितिकर्णार्थं हविष्कृदाह्वाने कर्त्तव्यं
अग्नीशोमीये पत्नी । १।१।३।८।८. मीमंसे पृ. १२२
'अग्नीशोमीये पत्नी वाग्विसर्गः' इत्यन अधिह्वान इत्यन् ।
● वाग्विसर्गः शब्दस्ये नागावीर्येण अन्वयीत्युक्तं
हविष्कृदाह्वानकाले एव । १।१।३।३।१७. मीमंसे. पृ.
२३१३ 'नागवीर्येण अन्वयी' इत्यन अधिह्वाने
इत्यन् ।

● वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे ह्या
स्यात् । १।१।३।३।१७।।

वर्गपूर्वमाशयो. 'अरः प्रथेभ्यन् वाचं यच्छति वा
सहविष्कृता विसृजति' इति श्रुतम् । शब्दार्थे च नाग-
वीर्येणः श्रुताः । तत्र हविष्कृदाह्वानकाले, अनेकाः वत्स्यौ
प्रथमे अन्वे वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गं (वि
विचारे पूर्वाविकरणत्वायेनैव तिष्ठान्महाह । हविष्कृत
सह यो वाग्विसर्गो उक्तः न वीजभेदे इति तथा सन्
अहर्गणे त्रिपाशाश्रमसन् अन्वे हविष्कृदाह्वानकाले एव
स्यात् । के.

● वाग्विसर्गाधिकरणम् । ३।१।२।१०. मीमंसे.
पृ. ११०२ 'उवाचवाग्विसर्गाधिकरणम्' इत्यन भाष-
करणे इत्यन् ।

● वाचस्तोमे तयो मन्वा उपविशतः । भा. ३।३।
८।२५.

● वाचःस्तोमाद्यौ कृष्णशशिनीसद्गता । मु. पृ.
१९८. ● वाचःस्तोमादियु तु यैकशशिन्या रमण-
नाथेव व्यान्तरागानि भविष्यति । भा. ३।३।१।२६.

● वाचकः उपस्योः इत्येकः पस-योक्त इत्यन् ।
वाल्. पृ. ८१.

● वाचकाभ्यानाम् वाच्यमेयोऽभ्युपगतं च । मु.
पृ. ७१४.

● वाचकत्वं अर्थप्रतिपत्तिपत्तिकाभिधानविक्रमो
शब्दस्य सन् विवक्षावशेन कर्तव्यं इत्यन् वा इत
वाचकत्वम् । रत्नाकरः पृ. ६५२.

● वाचकशक्तिः शब्दस्य दत्त काले त नम
अर्थोऽभिधीयते । इ च (हविष्) अग्ने अहो
सर्वी कल्पते दत्त काले पदान्तरेण श्रुतिप्रयोगेनैव नार
कल्पते । वा ३।४।१।१३ पृ. ९१३

● वाचकशक्तिरकल्पनाया. तत्राश्रयान्त्व-
मुवाचधीनम् । वा. ३।४।१।१३ पृ. ९१३.

● वाचनं अभिज्ञपेयं वाचयमौ कर्त्तव्यम् । भा.
३।४।१।१८.

● वाचनमहात्माया. लेखे अजाप्राप्त्यदिप-
विश्वप्रसिद्धः तदुक्तत्वं वाचयति. (कल्पदीप-)

मान वाचयति) गिहगामौऽपि मरुत्तैदाधिकारात् तस्य च गिहगामानर्हनेन तदपि मरुत्तवामनार्थाभ्याम् । तिह्रत् एवामरुत्तमर्मरुत्तवामनार्थाभ्याम् । सु. पु. ६२.

● वाचनिकः उहः यथा 'मृष्टवहन्ति' इति । बाल. पु. १२६, ४ वाचनिकः निवृत्यः अष्टविधः— १ वाच्योः २ व्रज्योः ३ गुण्योः ४ निवृत्त्योः ५ जाति-सद्व्यययोः ६ द्रव्यसद्व्यययोः ७ गुणसद्व्यययोः ८ त्रिधातुसद्व्यययोः । एते पुनः क्रतुर्थाः पुरुषार्थाश्च । पुनश्च पुरुषार्थं वाचनिको विकल्पः द्वादशविधः— १ जातिद्रव्ययोः २ जातिगुणयोः ३ जाति-निवृत्त्योः ४ द्रव्यगुणयोः ५ द्रव्यनिवृत्त्योः ६ गुण-निवृत्त्योः ७ जातिद्रव्यगुणयोः ८ जातिद्रव्यनिवृत्त्योः ९ जातिगुणक्रियायोः १० द्रव्यगुणक्रियायोः ११ जाति-द्रव्यगुणक्रियाव्यवृत्त्योः इति । ट. १५२-१५३, ● वाचनिकः न्यायसिद्धिस्तथा. सतथा— देहता, कालः, कर्मतः, कर्मतः, कर्मतः, निमित्ततः, व्यवहितश्चेति । ट. १५९-१६१, ● वाचनिकः समुच्चयः ऋतयः पुष्टयर्थश्च । अर्थोः वद्वदस्यमेवम् । ट. १७०-१७३, ● वाचनिकः निवृत्त्योः अष्टविधः । ट. १५८, ● वाचनिकः समुच्चयमेतः न्यायसम्पन्नं ऋतयः पद्यम्, पुष्टयर्थश्च पद्यदोषेयं निवृत्तं । अथ ऋतयः तद्वन्ते (१) जात्योः— 'मैश्वर्यश्च' इति ज्योतिषोः दक्षिणम् । (२) द्रव्ययोः— 'आश्रय गमननिष्ठोऽप्यस्येत, देव्यामवृत्त्ये द्वितीयम्, ऐशं द्रव्यं पोषयति स्वीयम्, सार्वभौमः ज्योतिषोऽपि चतुर्थम्' । अथ तत्तद्व्यवसायिधिः मृष्टवहन्ति समुच्चयो विधीयते । (३) गुणयोः— महापुण्ये 'मृष्ट-निवृत्त्योः यानि स्तुतिवत् मृष्टवहन्ति च । स्वातृति देवभोग्यानि तानि आदे निरोजयेत् ॥' (४) क्रिययोः— 'गमन तमे कर्त्तव्यं' 'गौरव तमे कर्त्तव्यं' इति । (५) जातिद्रव्ययोः— देवतः 'वतोऽस्य गुरुवहन्तः नैव पश्यन्तमहन्तः । चोऽप्येवमृष्टं च यथासक्त्युप-नस्येत् ॥' अथ अन्नसम्भोगं वाति, चोऽप्यादि-सन्तोषं च व्रज्यम् । (६) जातिगुणयोः— 'अथ गिहगामनिष्ठान् भोजयेत् प्रकरो द्विजात् । भोजनैः

तमिहैः स्नेहेर्ममपूर्यविभोग्यैः ॥' इति देवताः । अथ स्नेहैरिति गुणः तिह्रत्तद्विधं सद्यदेवोऽपि तदाब्देन च-मृष्टवहन्तं प्राप्तो आदे सद्यपि विधीयते । (७) जातिक्रिययोः— महापुण्ये 'तन्मिल्लैर्गामि. गावैः पूषेः कृत्वापुण्यं पूषेर्विभोग्यैः पानैर्मधुना ज्वेन दन्ता फला वा मृष्टवहन्तं दद्यात्' अथ यथा ज्वं शश्वं इति मृतायंतदितोपात्ता अणुक्रिया पद्यव्यवसायिधिः प्राप्ते आदे चजनेन सद्यपि विधीयते । (८) द्रव्य-गुणयोः— महापुण्ये 'पुरिमा च खाला च गोक्षीरं च विभोजयेत् । यानि चाम्यत्रावाणि स्वातृत्तुण्यानि मो द्विजाः ॥ इष्टुण्यत्राव्येव देवानि आद्वर्गमिति ॥' इति । अथ सद्यस्येन द्रव्यं निवृत्त्योऽपि विधीयते तदुच्चयं चस्येन विधीयते । (९) द्रव्यक्रिययोः— पूर्वोक्तं महापुण्ये वाक्ये पापसद्यस्येन तदितोक्तं अणु-क्रिया मद्यस्येन द्रव्यं च सद्यपि निहितम् । (१०) गुणक्रिययोः— सौम्यपुण्ये 'पिबिष पापस्य दद्यात् मद्यस्येन विधीयते च । ऐशं चोष्यं यथासक्त्युपमेन फलं विना ॥' इति । अथ पापसद्यस्येन तदितोक्तं अणुक्रिया तदुच्चयं । एतं न प्रत्येकान्वादिनिवृत्त्यं वाचनिकसमुच्चय-मेतः ददा उक्ताः । एवमेव दत्तं पुष्टयर्थं वातादिविद्यं वाचनिकसमुच्चयमेतः तदा म्बु. यदि तदुत्तराणि संभवेत् । न तु तानि सम्यन्तः शोभेदादर्यानि तु अन्येऽप्याणि । एवं वाचनिकसमुच्चयमेतः ३० उक्ताः । ट. १७०-१७३, ● वाचनिकस्य सर्वान् कार्ययोग्यभाषः । आ. १०१६१, १०१७, ● वाचनिकेः नियमाने न दोषः । १२४१७१२३.

● वाचनिकप्रवाजादिविनिर्गोमथले न स्वहा-कार्याणां (पक्षे) । माट्ट. ४।११०.

● वाचनिकमक्षरपत्रकं अक्षरपत्रं पञ्चमं पद्यं नवमं दशमं च (३।५।५-६, ९-१०) । के.

● वाचनिकव्यवसायिधिः अष्टविधः— देहता, कालः, कर्मतः, कर्मतः, कर्मतः, निमित्त-तयेति । बाल. पु. १८८.

कार्यम् । मत्वाशौ प्रयोगचन्द्रिका १३।१।१ ० वाजपेये
 नीकारेण मीहिषर्मा प्रोक्षणादतो भवति । भा १।२।१२।
 ८० ० वाजपेये नैवारचस्नीकारेण प्रोक्षणान्वातादय
 कर्त्तव्य । वि १।२।१२, ० वाजपेये प्रयोगक्रम -
 तुनीषमन्ते प्रथममार्गं पश्यमान् । ततो वैश्वदेवप्रह्वर्षणं
 गच्छन्त मोमा । तत्र अग्नियु अवसिष्ठेणु सोमश्रेणु
 प्रनीषेणु अग्निगेमश्राम ऊर्षे उक्त्वात्प मोमविनाग
 इति । १।१।३।५, ० वाजपेये प्राजापत्या चित्र
 मनुष्युमि उद्योपदाना अपि परमित्ररणोत्तर पश्य
 विलम्ब्य प्रथममहाले आलम्ब्यते । मनुष्यपशु प्रात
 मन्ते एवालम्ब्यन्ते । तत्र 'द्वैया गमिनार०'
 इत्यापश्रियुषैव आकर्त्तनीय न तु तत्रम् । १।
 ४।२१ ० वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् 'परमि
 वृत्तान् उच्छ्वजे, ब्रह्मभाम्यालम्बने' इत्यत्र यूपाद्दु श्लोच
 नादिप्रत्यययोगान्न आगत्य एकपदार्थेणैव शस्यत
 करणक्यायज्ञया सेवित्वर्त्तयनाशया एव आलम्ब्यविभिना
 उच्छ्वर्षात् उच्छ्वजे उच्छ्वयाशोपपन्नस्य अनुवदति ।
 मन्त्रं १।१।४ ० वाजपेये प्राजापत्याना पशूनामेक
 प्रथमत्वर एककालत्वात् एकदेवतास्वज्ञया । भा १।२।५।
 २४ ० वाजपेये प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मभामहाले आल-
 म्बनापौरुषपरिषदम् । १।१।२।१।२।१-५३ मीको
 वृ २/४५ 'प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मभामहाले आल-
 म्भोरुषर्षमाशम्' इत्यत्र अधिष्ठणं प्रथम् । ० वाजपेये
 प्राजापत्याना पशूना एवाहोमे एको वाचार्थं चत ।
 भा १।१।२।१० ० वाजपेये प्राजापत्येषु उषारणा-
 दिपश्या पदाशुनुसमय । वि ५।२।१ ० वाजपेये
 प्राजापत्येषु पशु कुम्भी तथम् । भा १।१।५।१३०,
 ० वाजपेये प्राजापत्याद्याना वसहोम तथम् । १।१।
 ५।२८ ० वाजपेये प्राजापत्यापशूना साद्वित्यमरात्
 'महदत् प्राजापत्यान् पशुनामन्ते' इति 'वैश्वदेवी
 श्रुत्या प्राजापत्यैश्चरति' इति न । वि ५।२।१
 ० वाजपेये प्राजापत्यापशुना भद्रादिपशुनाथं कुम्भीयुत्
 पशुभ्रमतीनां न पशु । भा १।१।५।२।० ० वाजपेये
 प्राजापत्यापशुना अभिसुषेयम् आश्रित । वि १।१।२०,
 ० वाजपेये प्राजापत्यापशुना अभिसुषेयम् प्रथमत्वेन

प्राजापत्या न कर्त्तव्ये अभिसुषेय न प्रथमत्वे ।
 ५।१।१४

वृ वाजपेये प्राजापत्यपशुना देवतावदानादिना
 अनुसमय ॥

पशुनाते तस्मत्सापयज्वेत् पश्वेतरयात् । ५।२।
 ६।१० ॥

भाष्यम्— वाजपेये प्राजापत्या पशु । नैव
 मवेह विमेषेकस्य पशोर्वैवतापवदाप ततो कौण्डिन्यानी,
 तत देवमि, अथ देवतेर्वैवतापानामनुसमय, कौण्डिन्या
 मीदिपशुनाम्, देवेदेवतामिति । किं तावत्प्रत् '
 एकेकस्य कृत्वापवदाप ततो होत वम् । प्रहृते ववता
 देत्व वृत्तम्, प्राजापत्येष्वपि चोद्वेनेन प्राप्तेनि ।

उपु— यद्यपि शान्त्ये पदाशुनुसोऽवदानम्,
 तथापि पशुपशुना विधीयते । ध्वम् । प्रतिपश्या,
 अ । प्रति, दक्षिणे देव, प्रथमापऽऽकार भत इति
 सर्वान्शेषानिदिशिप्रथमत्वात् विधीयते, विधीयते चेत्
 दार्थे । अथवा, अश्वते दृष्टीतेऽनन्वरेण होमे प्राप्ते 'न
 तावत्येव होतयमप कौण्डिन्या ववति' इति वचन
 पशुनात् विधीयते । अतः प्रहृते पदाशुनुसो दे ।
 इत् वचनान्तामेव पदाशु मन्त्राणी । प्रहृते देवतापशुना
 अनतर कौण्डिन्यापशुनाम् । इति तेषां स्मृत,
 पश्वेतरयात् ।

देवतेर्वैवतापानाम् । ११ ॥

भाष्यम्-- नैवदेवम् । देवी देवताम्, कौण्डि
 इते कौण्डिन्यानाम्, एदे एदानामिति । इत्यन्त
 ऐक्यपशुना । एत एहोत मरुति । एव ववताप दात्री
 कृत्वापशुनामिति । 'देवतापवदाप न तावतेव होत
 वम् कौण्डिन्यापवदापति । कौण्डिन्यापवदाप न
 तावत्येव होत वत्, एतावदाशुना' इति मन्त्रेण इति ।
 नष्टि देवतेर्वैवतापानामनुसमं तुर्तम् । एत मन्त्रं
 कथन् । देवता पशुनात् प्रहृतेऽपि, कौण्डिन्यापशुना
 कौण्डि । अथ कौण्डिन्यापशुनात् नैव प्रहृतेऽपि एत
 यथापि । तस्मत् पशुनामेतान्नुसमं इति ।

उपु— पशुपशुनात् कौण्डिन्यापशुनात् देवतेर्वैवता
 पशुनाम् । प्रहृते 'देवतापशुनात् न तावतेव होत वत्'

द्वयेतामिदमितम् । इहाति द्वितीयस्य पशोरवदानं गृह्णन् । तन्ममगामाद्येन । अथर्षां आनतर्षं प्रकृतौ वृष्टम् ।

मन्त्रस्य चार्धवचनात् । १२ ॥

भाष्यम्— एष मनोतोमन्त्रस्तत्र भविष्यति ।

इतरथा पशोवैशेन स्वान् । तस्माद्देवतैर्देवतानाम्, गोविष्टकृते गोविष्टकृतानाम्, एहैरेडानामिति ।

शा— 'प्रकृतौ' द्वेषतादीनामानन्तर्यामिद्व्यापितान् । एकैकस्य पशो कार्यं काण्डानुसमस्य स्तत् ॥ 'वशे'स्य पशो देवतायनस्य अपरस्य देवतायनदीयेरन्, तत्र प्रथमस्य पशो यन् देवतगोविष्टकृतानन्तर्यं चोदकप्रदातम्, तन् गच्छेत् । उष्णात् काण्डानुसमस्य । नैसम् । 'पदवैक्यान्' प्रकृतार्थार्थदानन्तर्यमनुष्ठितम् । इह न्यनेकसाहित्यात् साजात्यास्तु समीचीये ॥' साहित्यमुपस्ये समानकार्त्तयै समानकार्त्तयानामनुसमस्ये देवतै देवताना ह्येन कर्तव्यम् ।

सोम— पूर्ववद्विहासि वचनान् काण्डानुसमस्य इति प्रत्ययस्त्वानात् । (घटात्—) समति । स्वानर्धस्तु—पशुगणे तस्यतस्य पशो देवताद्विद्विममन्त्रेयेत् यति व्यधि पशेकदात्पशुपशुपति एकैकस्य निरुष्य मादेरिति ।

वि— 'किं देवतायनान्ते काण्डानुसमस्योऽप्या । एहानुसमस्योऽन्त्याय प्रकृतौ तस्य दर्शनात् ॥, पशेकवान् प्रकृतौ नोऽरत् विद्वन्ते तद्वद्वान् । यजानीयर्धार्थानुसमस्योऽनन्तरत् ॥'

भाट्ट— प्रमनो सान्धर्म्यवदानादिप्रदानात्स एव पदाप्रवृत्तदितिदेशंन देहस्य तस्यैव प्राप्तिः 'देवता यवदाय न तावप्येन होतुं न गोविष्टकृतान् पश्यति, गोविष्टकृतान् च यदाय न तावप्येन होतुं य एहानुसमस्य' इति वचनेन तस्मान्त्वन्वविधाभिधाना पदार्थेदेवावगापी । न ह्यस्यविषयार्थात्तरस्ययनाने प्राकृतैकपदायका मयवने । अतश्चैकदेवये पशुगणे प्राजापत्यस्यैव देवतायनानिना प्रत्येकमनुसमस्य । अन्ते च तत्रैव देवताहोम । म च प्रकृतार्थेकस्य पशोदेवतायनाननपश्चानन्तर्येण वृत्तमितीहापि तथैव सार्थमिति शङ्क्यम्, प्रादापत्यस्यैवैवैव पशोऽन्त्याय अहोऽन्त्याय यजमानानन्तर्येण प्रकृतार्थाधिकत्वेन चोदकविधेयभावात् । अत एव यज

विभिन्नदेवताये पशुगणे चोदकविधेयदानावदाननय होम चैकस्य वृत्त्या परम्प्राप्यवदाननपूर्वकप्रदानान्तरं कार्यम् । त्रिकण्डविधमन्त्रेण तु चानेनैव । एतन्नि पशार्थानुसमस्ये द्वितीयोमस्यानिदेशमातैःकावदानानन्तर्यं चकारपत्ते ।

यस्तुतरस्तु अस्यविषयतायात्तस्यार्थमनेऽपि यज्ञान् च होममपादकत्वेन देवतायनानामपि प्रदानावपत्तोरपत्ते विभिन्नदेवताकण्डोऽपि देवतायनानादिप्रदानानेन अनुसमस्य । एवदेवताये तु पशुगणयजमानानुसमस्य इति न कोऽपि विरोधः ।

मण्डन— 'होवायनं युगपत् पठन्नात् ।'

शहर— 'पशुवचने भावात्पत् ।'

ॐ वाजपेये प्राजापत्यपशुगणे प्रथमाध्यायि, त्रिषष्ट्युदर्थमि, इडाभतायायानि च इति त्रिषष्ट्युदर्थानि अग्नीषोमीयात् चोदकप्राप्तानि । ते च नय पदार्था पदायानुसमस्यैव अनुसमस्य । न तु अत्रदानाय एक निम्न पशो, युगप्रदानाय द्वितीयपशो इति वाण्डानुसमस्य । एव एवैव पशुगणे । वि ५२२६ ० वाजपेय प्राजापत्यपशुगणा पशुगणानुसमस्य । ५२२१२-१ मीको वृ २४३० 'पदायानुसमस्य' इत्यथ अधिपत्या इष्टयम् । ० वाजपेये प्राजापत्यप्रचार प्राकृताना वैद्वाना च सर्वेषा मोक्षान् उपरिणात् । २१३१ १५१८-५६ ० वाजपेये प्राजापत्यप्रधाना प्रसजन्नेषामिषाम् नास्ति । २१२४३३-३९ मीको वृ २७८५ 'प्रसजन्नेषामिषाणां चान' इत्यन अधिपत्या इष्टयम् । ० वाजपेय मादेद्रुनेनेषाकृतस्यस्यनतया तिस्रितेन स्युःशुभिवेष प्रावृत्तवर्गमन्त्रेषोर्ध । १०१ ५१११-२ वर्गक २ मीको वृ ३२८२ 'रथेषोयाधिपत्याम्' इत्यन अधिपत्या इष्टयम् । ० वाजपेये 'यशुवृत्तं रथमन्त्रयेव ददाति' । अनेन रथेन कथ्या अथ अतिदिष्टोपदिष्टदिव्यायाव न गम । वि १०३१ २० ० वाजपेये 'यशुवृत्तं रथमन्त्रयेव ददाति, कथ्या शुभं होत सादमित्युक्तप्रदान' । भा १०३१२११७ ० वाजपेये मूय सतद्वररिति । वि ३११९, ० वाजपेये 'रथेषोया मादेद्रुस्य स्तोत्रमुवाचरोति' 'द्वुःशुभिवेषेय मादेद्रुस्य स्तोत्रमुवाचरोति' । नय रथेन

घोषेण न वर्धिवः तन्मन्त्रस्य च वापः इति पूर्वपक्षः ।
 चर्दिपत्तनात्मस्य च वाप एव परंतु घोषेणोमेयो-
 वापः । पोषात् रथस्यैव दुन्दुमेव वा, नामस्य
 क्त्वचित् घोष इति सिद्धान्तः । १०।१।२ अर्षिक २,
 * वाजपेये निहृत्तरुपः सतदधराधराधरः भुतः ।
 तत्र निवर्षि ' चतुरो मुष्टीन् निर्दपति ' इति प्राहृतो
 मुष्टिः तत्रतुष्ट्वं च अस्ति इति एक- पक्षः । उभय
 वाच्यं इति द्वितीयः । अन्यतथाप्यः इति तृतीयः ।
 धर्मस्य सत्त्वाद्य एव लेयः इति चतुर्थः । मुष्टिरेव
 चरमशुभे वाच्यः, प्रथमशुभा सत्त्वा न वाच्य, चतुर्भिः
 कुहनादिभिः राश्यापूर्णं कर्त्तव्यं इति सिद्धान्तः । (सत-
 दधरोन चतुष्ट्वस्य धराधरेण च मुष्टिर्वाच्य) शरावेणैव
 निर्नापः, निर्वायमन्त्रश्च ताकत्वरुदः आचरन्तीव, सत-
 दधरुदः इति कैवल्यमन्त्रस्य भाति । १०।२।२८,
 * वाजपेये ' वैश्वदेवो ह्यवा प्राजापतेधरति ' ५।२।१
 * वाजपेये भूतेन यजुस्तुक्त्वेन अत्पस्योर्धाम्पादि-
 नामान्तरस्य समुच्चयः । १०।३।२।७४-७५. भीष्मो.
 पृ. ३१८५ ' यजुस्तुक्त्वाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
 व्यम् । * वाजपेये ' पतदधरा प्रजापत्यान्तं पशुव आभने ' इत्यत्र किं सतदधरा एवमिति कर्माणि, अथ सतदधरापशु-
 गुणक एक कर्म इति सगद्ये सतदधरा वाया पठे
 इति सिद्धान्तः । भा २।१।७।२१. * वाजपेये
 ' सतदधरा प्राजापत्यान्तं पशुव आभने ' । एतेन प्राहृताना-
 मानेनादिकृतुपशुता वापः इति पक्षः, समुच्चयः इति
 सिद्धान्तः । वि. १०।१।४, * वाजपेये ' सतदधरा
 प्राजापत्यान्तं पशुताभने ' तन्त्वं पर्यभिहृतानुक्तुवन्ति,
 अक्षयान्वागतमते ' । अत्र पर्यभिहृतान्तरत्वर उच्यते
 पशुवाम् (कर्मोपनिवेशः इत्यर्थः) । अक्षयाम्नाते
 च कर्मताः निर्वापने इति पक्षः । पर्यभिहृतान्तरत्वर
 उच्यते नाम कर्मोपनिवेश, अक्षयाम्नाते तु वेद्यमेव
 पशुनामनुष्ठानमिति सिद्धान्तः । ११।१।२० * वाज-
 पेये ' सतदधरा प्राजापत्यान्तं पशुताभने ' । तेषु
 पशुव नोदधमाता. श्रेष्ठशरदयो धर्माः । तत्र प्रथमः
 पशवः यतः कुत्रभिश्चात्पशवः । द्वितीयोऽपि
 भागि संवाप । किं तत्र एव द्वितीयोऽपि पशवो आर-

व्यव. उत द्वितीयोऽपि अविषय इति । निर्वापस्तु स
 पूर्व आरव्यः तत एव द्वितीयोऽपि पशवो आर-
 व्यवा इति । भा. ५।१।१।८-१९. भीष्मो पृ.
 २८६८ ' प्राहृतिकक्रमव्यापः ' इत्यत्र अविषय इत्य-
 व्यम् । * वाजपेये ' सतदधरापत्यान्तं लोकाप शूरो
 भवति ' इति श्रूयते । उत सतदधरापत्यान्तं वाजपेयस्य
 पशोरक्षे मूषे निविशते न तु कर्मोपनिवेशोऽपि ।
 भा २।१।१।१८. * वाजपेये सतदधरापत्यान्तं
 सा.सदसमवात् सतदधरापत्यान्तं आचरन्तीव
 वाजपेयाङ्गनामस्तुते । ' वाजोपस्य ' इति पशुता अक्ष-
 दधराऽपि उपकामत्वेऽपि गमकात् । कु. २।२।१२।
 २७. * वाजपेये सतदधरापत्यान्तं पशुता एवैव
 प्रजापतिः । तत्रैव एकस्मिन्नेव पशुव देवतामेव ।
 तथैव सतदधरापत्यान्तं कर्मम् । वि ११।४।५,
 * वाजपेये सतदधरापत्यान्तं पशुव एकस्मिन् पशो उ
 कर्त्तव्योऽपि कर्त्तव्यं सत्त्वात् सत्त्वात्पशुव द्वितीयो पशो
 उच्यते कर्त्तव्यः, एवं तृतीयो इत्यादि । सोऽयं श्रूयते
 तुसमवः इति पूर्वः पक्षः । पशुवामुभय एव कर्त्तव्यं
 इति सिद्धान्तः । पशुवामुभय एव कर्त्तव्यं
 तथा च एक सतदधरा सत्त्वेव विषय द्वितीय
 उच्यते : उच्यते, एवं तृतीयः सत्त्वेव कर्त्तव्यं इत्यादि ।
 ' वैश्वदेवो ह्यवा प्राजापतेधरति ' इति तदर्थ-
 यथापत् । वि. ५।२।६, वाजपेये सतदधरापत्यान्तं
 कुम्भाः, इत्यत्राप्यत्र, अथअक्षयव्यवध मेदः स्तदिति
 पक्षः । पशुवामा अशुत्वेऽपि श्रेष्ठोऽप्यव्यवधमेदोऽपि
 विश्वव्यवध मन्त्रव्यान्तं एव इति सिद्धान्तः । ११।४।८,
 * वाजपेये सतदधरापत्यान्तं पशुव आभने इति एकः पक्षः । शक्रिणा वैश्वदेवसतदधराणां सोमवा-
 गुपरि इति द्वितीयः पक्षः । प्राहृतोऽपि सोमवा-
 पशुवामुभयः उपरिहृतः इति तृतीयः पक्षः ।
 प्राहृताना वैहृताना च सर्वेषां सोमवापुऽपि
 प्राजापत्यान्तं पशुवामुभयः इति सिद्धान्तः । ११।१।१५,
 * वाजपेये सतदधरापत्यान्तं कर्म को रथः इति
 विन्त्याया यजमानेऽपि निषामिना । १०।३।२०.
 * वाजपेये सतदधरापत्यान्तं भुतः । तत्र निवर्षि श्रेष्ठ-

रांषः, चतुस्रस्राणास्तु न वाप । तथा च चतुर्भिः
कुड्यादिभिः शयानं पूरितानां सतदशयानाभसो भिर्वांषः
कान्तः । वि. १. १. ३. २८ । यन्तुल्यसु शयानपूणपर्यन्तं मुष्टि-
वन्तुष्टयादृष्टिः कर्त्तव्यं, किंवा यान्तिमुष्टिभिः शयानपूरणं
तावन्तो मुष्टयो प्राद्याः । भाट्ट (मुष्टिः शयानेन गण्यते,
नतुष्टू न सतदशयानेन गण्यन्ते, शयानेन सतदशयानेन
विर्वांषः निर्वाणतन्नामुष्टिः सतदशयान इति फिल्लानन्दो
मन्त्रे, अन्यथा शयानो न्येषं एव म्यात्) । * बाज-
पेये सतदशयाने चतुर् मुष्टिलोपेन चतु मन्तानुसदः
कर्त्तव्यः । १. १. ३. २८. ६६-६८. ' सतदशयानाय. '
इत्यत्र भविष्यणे ष्टयम् । * बाजपेये सतदशयाना-
शाना प्राजापयकम्ना या वक्त्रः तस्या भेदेनानुष्ठान इति
पक्षः । पाठ प्रदानं च सर्वैव कर्त्तव्यं इति स्या (सा)-
लोमोऽपि सर्वैव, तथा च कर्त्तव्यं इति विद्वान्तः ।
वि. १. १. ३. २८.

॥ बाजपेये सर्वगोशोचरं प्राजापत्याद्भ्रमचारः ॥
उपरिष्टान् सोमानां प्राजापत्यैऽब्रन्तीति सर्व-
पामविज्ञोपाद्व्याच्यो हि षडृष्टियालः । १. १. ३. १५।
४८ ॥

भाष्यम्-- बाजपेये प्राजापत्याद् भ्रमं परत्य
भ्रूयते 'उपरिष्टान् सोमानां प्राजापत्यैऽब्रन्ति' इति ।
तत्र विद्यते विमर्भरुचाले प्रचरित्यम्, स गन्त-
व्यं सोमानामुपरिष्टान्, उन विनासयाने, अथवा सर्व-
सोमानामुपरिष्टान् इति । किं भाष्यम् ? आर्भरुचाले इति ।
रुचः । षडृष्टौ आर्भरुचाले प्रचरो षुचः । षडृष्टित्त्वं ररुचि
तत्रैव कर्त्तव्यः । एवं च अर्भरुचालो न षुचो भवति ।
परि सर्वसोमानामुपरिष्टान् प्रचारं क्रियेत्, ततः 'आग्नि-
माध्यान्पूर्वमनुष्यैश्चरन्ति' इति ' षडृष्ट्य परिषीत्
हारिषोऽब्रन्त्' इति एतदुभयमपि निरर्थक्येव, नाग्नि-
माध्यान्पूर्वं अनुष्यैश्चरन्ति, इत्यत्र च हारिषोऽब्रन्त परिष-
द्विषेत् । सोऽपि अद्धानां पिपरांशो निना कचनेन क्रियेत् ।
अथ तु आर्भरुचाले प्रचारः, लोको नैव दोषो भवति ।
एव प्राप्ते, उच्यते । 'उपरिष्टान् सोमानां प्राजापत्यै-
श्चरन्ति' इत्युक्ते सर्वसोमानामुपरिष्टान् प्रचर्येत् । कुतः ?
अचित्तात् । सोमानो इत्युक्ते सर्वसोमाना (इति)

अग्निमिषमचनात् प्रतीयते । यत्तु आर्भरुचालः । षडृष्टितः
प्राप्यते इति, अत्राच्यो हि षडृष्टिकालः, चोदनेनैव
प्राप्तः । तदर्थो हि विधिः कृत्यरः अनर्थकः स्यात् ।
तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्टान् प्रचारः ।

टिप्पणी-- यदि आर्भरुचाले प्रचारं क्रियेत् अप्रभृत्ति-
विज्ञोपाद्व्याच्यं स्यात् । नतु (चोदकगतत्वात्प्राप्येन
' लोके नैव गानं कर्त्तव्यं, यत् प्रातःकाले पदान् आत्मन्वते
तीर्थे एतेदनालभते ' इति च) तत्र परमिष्टियात्कृत्यवन्ति
मन्त्रसाम्यालमने ' इति च) कचनेन प्रातःकाले माध्य-
दिनकाले वा कचनेन कर्त्तव्यः प्राप्नुयति । तेन
दातींशुवनितिसर्भरुचाले अर्भरुचालविधानार्थं कर्त्तव्यं
कचनम् । (तस्मिन्श्च सति यथाशोमानां पूर्वयोः कचनयोः
निष्कयो न मरिच्यति । अर्भरुचालस्तु आर्भरुचाले)
उच्यते । प्रातःकाले माध्यदिने वा कचने ये एते
(नरुचाले) कचने वे मन्त्राचारक्ये, आत्मन्वमान-
शयानम् । अर्भरुचालस्तु आर्भरुचाले एव, (चोदक-
प्राप्ते कर्त्तव्यं) नान्यस्मिन् (काले) । तस्मात् (कच-
नार्थरत्नात्, नतु शब्दभेदात् सोमानामुपरिष्टान् आवापक्याने
निमित्ति न भवति इत्यत्र शाब्द-) अर्भरुचाले सर्व-
सोमानामुपरिष्टान् ।

अर्भरुचालो निना कचनानिति चेत् । ४९ ॥
भाष्यम्-- अथ षडृष्टौ एव सति अर्भरुचालो
निना कचनेन कृतो मरिच्यतीति । तस्य कः परिहार
इत्याभाषान्तं सूयम् ।

टिप्पणी-- नतु ' अग्निमिषमदत्तं चर्त्तुं, षडृष्ट्य परिषीत् '
इति च नमरिच्यतीति प्रसंगोऽस्त्युक्तम् ।

उत्तरपं. मयोगात् कालमात्रमिदं ॥ ५० ॥
भाष्यम्-- नैव दोषो कचनमरिच्यतीति इति ।
कथं षुचः ? पशुप्रचारं हावदुरष्टान्नामे अस्तुयाजना
परिधिप्रक्षाल्य चोत्तरं ग्राह्यं, संयोगात् । तानि हि
पशुप्रचारं कर्त्तव्यं संयुज्यन्ति । न च आग्निमाध्यान्
अनुष्ठाने रूढं, हारिषोऽब्रन्त्य वा परिधिप्रक्षाल्य, कर्म
निराहितम् । न हि परिधिप्रक्षाल्य हारिषोऽब्रन्त्याद्भ्र-
मं, हारिषोऽब्रन्त्यो वा परिधिप्रक्षाल्यम् । उक्तौ वा कचनविदे-
कस्य प्रयोजनम् । एवं आग्निमाध्यान्पशुयाजश्च यदि पर-

स्परम्पाद्गन्धनि मनेषु, एत्थ्य वा प्रथमस्त, तत एतेन प्रमेण उपयुचतीति विहितं भ्रमं स्यात् । अथ पुन पशोरङ्गमनुवाजा, आग्निमासत सोमस्य, तथा परिधिपदस्य पशोरङ्गम्, हारिवोजन सोमेण्या । तेषां क्रमेण निष्पद्यतेन । तस्यादविचरित । कालमाश्रितम् । आग्निमासतादुर्व्यमनुवाजैर्यरतीति, प्रदस्य परिधीन् हृदोनि हारिवोजनमिति, एतस्मिन् काले इति लक्षणमाग्निमासत परिधिप्रहरणं च । अनेवेतश्च लक्षणा पाये काल । यथा अग्निहोत्रवेत्सवामागन्तव्यमिति । यत्र अग्निहोत्रं नास्ति, तत्राप्येतथा वेत्स । न-नेता लक्षणा भवति । नहि । काल एवेह तत्रार्थे । यथा तावत् पूर्वमिति एतं स्वयंत । ऊर्ध्ववाक्येऽपि देश काल वा सूचात् । देशस्यामभ्यात् कालार्थो निश्चयते ।

दृष्टु- लक्षणे । आग्निमासत सोमाङ्गम् । अनुवाजा पञ्चङ्गम् । अनयोर्द्विधाभावस्तद्व्याप्ति, तेन आग्निमासत इत्यत्र अनुवाजा नियमणं सगुणा भवेसु । न चैत एकेन प्रयोगनननं यद्भवते, तेन आग्निमासत इत्यनुवाजा क्रियेत् । (अतः क्रमलेपेऽपि न दोषः । किं तर्हि 'आग्निमासतादूर्ध्वं' इत्यनेन निश्चये ! अत आह-) प्रकृतौ परिज्यामिसमावर्जनशुक्लरकात् अनुवाजा द्वितीयां लगे यानुवर्ति । (तदेव) ईदृशं चोदधेन प्राप्तं (अति) इदं द्वितीये लगे अनुवाजा न कर्त्तव्या, (किंतु) अजमानं (आग्निमासतकालं यान्) स्मृत्वा कर्त्तव्या (इत्येकस्मिन्निधानेन) चोदधेन एवेदं वचनम्, न तु (आग्निमासता न्यायनो क्रमनिधानार्थं च) चोदकं बाधते । द्वितीयेऽप्येवमेव ('प्रदस्य परिधीन्' इति वाक्ये कालं विधानं वचनम्) । ननु एतं लक्षणा भवति (अङ्गं भाष्यानुवाजोऽप्यम्) । नहि । (निराकरणमापातुं शक्यं निश्चयम् । तत्र कारणमाप्येन आर्थतोऽनुभाषते-) तस्यामात्रं कालञ्चन एव स्मर्यते । स तावत् परिधिप्रदस्य पूर्ववत्प्रथायां श्रुत्या दत्ते । तदुवादेव परिधिप्रदस्य इत्यां तत्र उदरजात्र हारिवोजनं कर्त्तव्यं (इति सम्भवे) अतः सर्वाप्येव (पदमिति) श्रुतिवृत्तानि । (तथा) आग्निमासतश्चोदधेऽपि स्वार्थेनेव

प्रतिपादयति, ऊर्ध्ववाक्येऽपि (शुभेन कालमात्रम्) । न तु किंचित् पदं लक्षणावृत्तम् । (अतर्हि लक्षणा भवत्यतः अत आह-) ईदृशे तु (विषये) लक्षणा भवति, यथा 'गौरुहीक' इति गोवन्दं दासिचे (प्रदुप्यन गौमर्वाय) निद्रमूनमक्षणारिं यत्कल्पयति । यथा वा आहृतिः यत्कल्पयति । एवमेव न वाचित् लक्षणा पदयाम् ।

(एतं भाष्यमनुभाष्यं चोदयति-) एतेन व्याख्येतेन 'वाजपेयेनेष्ट्या वृत्त्यतिशयेन यच्चैत इति (अतः) ले दोष उक्त (अत्रप्रयोगननञ्च यथा) सिद्धान्तानि पूर्णपञ्चवाक्येन ('कालविधिसिद्धयो लक्षणा स्यात्' इति ४।३।१२।२९), तन्नास्ति, सर्वेषां श्रुतिप्रकृतान् । (इदं 'अग्निं चित्वा ' इत्यागन्तौ) उच्यते । नैववेचम् । अत्रापि हि (प्रदुप्य परिधीन् इत्यत्रापि) लक्षणा । तेनपि (वाजपेयेनेष्ट्या इत्यादिपत्तौ लक्षणा काचिदस्ति) । कथम् ? पदस्य उच्चारणम् (अग्निमासकारि, तस्य) स्वल्पं वा कर्त्तव्यमिति । अन्यत्र वा कर्त्तव्यम्, तत्र वा कर्त्तव्यमिति । इदं तु स्वल्पं न कर्त्तव्यम्, तस्य (कर्त्तव्येन) निश्चितत्वात् । (तथा) अत्रापि न (स्वल्पं कर्त्तव्यं अनुवाजाद्युदरानन्युपयमात्) अत्रापि (स्वल्पेऽपि) न किंचित् (कर्त्तव्यम्, अनुवाजाया एतदङ्गत्वात्) । किमर्थं तर्हि उच्चारणम् ? पशुस्य । तस्य (अनुवाजस्य) च कालं, तं लक्षयितुम् । (एतं सर्वैः लक्षणां वाच्येनादिपत्तिं इत्यथा । स्वाध्यायं चानुवाजा वचनमात्रं परिधेयवचनेन उच्चारणान् लक्षणेऽप्युच्यते । परं तु 'गङ्गायां वाच' इत्यादिचिन्तनात् तद्वत् किंतु पुन एव 'कस्य' इत्यत्र कालवचनं इति नस्तीत्युक्तं तत्रोप इति शेषम्) ।

प्रकृतिकालोऽस्मिन्ने शक्यतामिति चेत् । ३।११। भाष्यम्- इति चेतपर्यन्ति तपसोभानुवाज्यां कालार इति, नैवयुक्तम् । कालवचनं सोमानाहृतिरिति पशुस्ये युक्तं । युक्तं 'प्रकृतिकालवचने । एव प्रकृतिकालवचनं अतः कृतं यथाते मथियति । अत्रनिर्वाच्यं

अकम्बन्न द्रुतो मरिच्यति । अथ कर्मोऽप्यौ तान् ।
सर्तोपध्वानिस्सव श्वेदेववाय यदूर्ध्वम् ॥

न, द्रुतिप्रतिषेवात् ॥ ५२ ॥

भाष्यम्— एते सति उपरिष्ठासोमानामिन्द्रिगोप-
धुतिर्विप्रतिषेवन्ते । केपौचित् सोमानामपलाद्प्र प्रचारः
स्यात् । न च आगरका प्राहृतः शाले लभ्यते ।

विनात्तथात इति चेत् ॥ ५३ ॥

भाष्यम्— इति चैत्यन्वयिष्य दृष्टान्तमुपरि प्रचार
अयुक्त इति, निवारस्थाने भावः । कर्मत् पुनर्विचार-
स्थानम् । उक्तं वाच्यं, सस्याः अग्निश्रोमस्यस्याया निवारः ।
नावा यत् स्थानमग्निश्रोमप्रचारादूर्ध्वम्, तत्र प्रचारे
मरुतु । तत उभौ सर्वेयामागन्तूना प्रचारण स्थानम् ।
अथवापि च अहमन्तुः । कम्बत्प्रवृत्तये तत्रैव भवति ।

न, चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५४ ॥

भाष्यम्— नैवेदेवम् । कम्बत् । चोदनापृथक्त्वात्,
वर्मपृथक्त्वादित्यर्थः । पृथगेते वर्मणो, यच्च छौमिचन्,
यच्च पाशुचम् । मीमिक्षाना प्रचाराणामेतत्स्थानम्, न
पाशुधामम् । तथाचैतत्स्थानं नचान्त् सर्वेयानामुपरि-
ष्ठान् स्थानम् ।

ज्ञा-- (मनोवचनम्) आर्माप्रचाराकाले क्वपुपहता
प्रजापयाना च एतन्कात् प्रचारः, इति 'मनोवचने
हृदिषोऽप्यनमानस्यानुब्रूहि' इति मनोवचनानुपचनं
तत्रम् । सिद्धान्ते तु वाजपेयाप्रजापयः इति (अभ्यास-)
संगतिः ।

मोम-- पामरन् मनोवचने तस्य प्रयुक्तिनेः
आगतसंसंगतिः । सर्वप्रवचनता सोमाना इति सामान्यो-
क्तापि वृत्तीप्रवचनकतैत्यौश्वेदेवमन्वानतरभाविमोमा एव
वित्तप्रियाः ।

वि-- 'प्राजापयसवका विमाने अभिषेचनम् ।,
उभौ वा दिव्यौ चोद परलात्पर्वेसोमम् ॥, आग्ने
चोदकानुवन्तामचिन्वा तदनन्तर । अग्निभाम्यदा तन्मात्
वृत्तौ दिव्यीतरम् ॥, पश्यते नहि मोमाप विचार
अभिषेचनम् । उक्तस्यात् सर्वेयामागन्तुपरिष्ठान् प्रवर्षते ॥'
अष्ट-- वाजपेये प्राजापरान्त् विषय 'उपरिष्ठा-
स्थेयाना प्राजपरैश्चरति' इति ध्रुवः । तपती वर-

नीकतः (सामान्यम्) प्रवृत्तिरूपप्रवृत्तिप्रतिषेवाकालस्य
वाजापय तमिष्ये काले प्राजापरपाद्वहृत्प्राप्य करणम् ।
उपदेशस्य प्रतिपद्यतोमोत्तरेनापुपुषयेः । न चैवमुप-
देमपैवर्षम्, अर्धवेतापरत्वेन चरिणामेतात्, प्रवृत्ति-
प्राह्वनारविप्रकर्षाये । प्रागम्य 'ब्रह्मसामन्वातभते'
इत्यनेन ब्रह्मसामकाले सप्तप्राजापयसवकारस्य वाधपूर्वक
पुन प्रचारयिष्यत्येतिवसप्तप्राजापयेन सत्येवमान् । एवं च
नक्षत्रासाम् । प्राजापयसवकारे एव पर्यवस्यति । अत-
आर्माकाले एव तद्दृष्ट्यादिप्रचारः । एव न
'आग्निमाकलात्पूर्वमन्वाग्नेःपरस्मि' इति 'प्रवृत्त्य
परिधीत् हारिषेचनं ज्ञेयि' इति च प्रवृत्ति-
प्रातः कर्म काले वा तथाभूत एव भवत्ये । इति
प्रथमः कल्पः । द्वितीयस्तु चोदनेनैव नक्षत्रितोभये
'उपरिष्ठासोमानाम्' इत्यस्य वैयर्थ्यादिचि । न चापूर्व-
लात्पर्यन्तम्, सोमोत्तरफलकारणगुणविषयानर्पेत्ततोपरि
नक्षत्रयनऽप्येवात् । न च प्रचारविप्रकर्षातिप्रवर्षा-
राम्, प्राथ सतिप्रवृत्तयाम्प्रातिप्रवृत्तयानन्तरैव ब्रह्म-
सामकाले आत्प्रमोदरपैणोत्पृष्टतथा अद्वहृत्प्राप्य तदानीम-
प्राते । अतः प्रवृत्तार्भसप्तप्रापयेन गोमोत्तराभिधिः ।
तत्रापि सप्तप्रापेयानामुपरिष्ठान्, प्रवृत्तकालप्रवृत्तयेन ।
तृतीयस्तु-- न प्रवृत्तसिमाभये चोदकानुप्रः । तेन-
मिश्रोमप्रचारात्पूर्वम्, तन्मात्तुसंस्थानकाम् ।

सिद्धान्तस्तु, तत् तत्रावादीना सोमपरिष्ठाया
स्थानम्, न तु पशुविष्ठायाम्, अग्रे विष्ठायात् सर्व-
सोमान्ने प्राजापयानुप्रचारः । यत् आग्निमाकलात्पूर्वम्
अनूष्ठावादीनाम्, तत्र प्राजापयैवर्षेण अर्धज्ञानोत्प-
र्वेऽपि आग्निमाकलोत्पत्तयानुप्रचारश्चरतिस्सम् । नक्षत्र
कर्मभिधि, केनावादिश्रोमरत्त लभ्येत, मित्रप्रयो-
विधिपरिष्ठाकाम् पात्तविधिंशाम् । एव हारिषेचने
परिष्ठायात् पूर्वं विषयानेऽपि तदुपनिष्ठकालस्य
सवस्य नक्षत्रिणेन । अतः परिष्ठायादगमि कानु-
वाजोत्पैणोत्पत्ते एव । अतः च पूर्णपठे कानुप्रयुभिः
सह प्राजापयहृत्प्राप्य प्रचारात् 'ज्ञा इति नमितः'
इत्यादीनां तत्रापि । सिद्धान्ते तु आग्निपरिष्ठाया-
संगतिः ।

पार्थिवारविन्दान् मनोतामन्त्रस्य पूर्वपक्षे तन्मतेत्याह । तनु विमिश्रदेशतारस्वले एवस्य पशोर्देवस्यैषिष्ठकृतेवा-
वदानत्रयपूर्वक होम कृत्वा अपरस्यापि कार्यमिति स्वयमेव
पञ्चमे (५।५।५) व्यनस्यापितत्वात् कालभेदेन अ-
दानकालीनमनोतामन्त्रस्यवृत्ते. पूर्वपक्षे अपि नमानत्वात्-
वेक्षितम् ।

मण्डलम्— ' प्राञ्जपत्या. सर्वैशोमोपतिष्टात् । '

शंकर— ' कृत्स्नसोमोर्ध्वाः पशवः । '

● वाजपेये सोमप्रदाः सुगमह्लाथ । वि. १०।४।३.

● वाजपेये हिरण्यमालिभ्वं सर्वेषामृत्विजाम्, नाभ्यो-
रेष । ३।८।१।१२. मीको. पृ ३३८९ ' लोहितो
ष्णीपाधिकरणम् ' इयम् इत्ययम् । * ' एतस्य तादित
एव कार्यः ' सूत्र. इति वाजपेये । भा. १२।१।५।१४.

● वाजपेयाद्वां बृहत्पतिवयम् । भा. १।२।१२।१९,
१०।२।१२।१९.

● वाजपेयाद्भवेऽपि बृहत्पतिवयस्य हवकाल.
(वसन्त-) कर्मवयना । भा. ४।२।१७।६०.

● वाजपेयाधिपत्रणम् । वाजपेयनब्द. कर्म-
नामपेयम् ।

नामपेये गुणभूते. स्वादिष्टानमिति चेत् । १।४।
५।६ ॥

भाष्यम्— ' वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत ' इति
श्रूयते । तत्र चिं शुभविधि कर्मनामपेयमिति सदेह ।
एव चेत् सदेह, इत्यन्ते गुणविधि । न तदेहः, श्रूयते
हि शुभाः । होऽनगम्यमानो न नानये नमस्वीति वदितम् ।
तस्मात् गुणविधि ।

वा— तन्मन्त्रपेयेन आख्यातवदस्य धावर्षः कन्
पति न्यत्र शुभ च प्रति वाच्यो भवत्य विरोधयते । ऐनो
द्रिदा याव यागेन च पञ्चम भाव्येति युगपरिधि-
न्यापाराद्रिनेय मत्वर्थमशुभया शब्दपरिधि । तथा
आख्यादिपदस्य तन्नेत्र कोऽपर्यादियोगः । तस्मात् सर्वत्र
हस्तारिक्तपते नामपेये शुभश्रुतेः परिद्वयादिभिर्गुण-
मन्त्रानपगमाच्चदिधानमेव मन्त्रेण आल नामपेयत्वेनेति
सपासमार सर्वाधिकरणपेयेन इत्यनारम्भते । तत्रेदमपि
वाचन शुद्ध भविष्यतीति वाजपेयोपन्यासः । सर्वाप्येष

त्विहोदाहर्तव्यानि । आह च— ' करणेपूर्वविष्टेषु वा-
ऽर्थात्साध्यवकल्पना । तस्या गुणविधानेन नास्ति
मत्वर्थलक्षणा ॥ '

तुल्यस्यान् क्रिययोर्न । ७ ॥

भाष्यम्— नैवेदेवम्, तुल्ये हीमे क्रिये स्वाताम् ।

वा च वाजपेयक्रिया या च दर्शपूर्णमासत्रिंश, उम्भन
दागर्गोर्णभासिको निष्पन्न. स्यात् । तथा च दृश्य-
मुपसदा न दर्शन नावकस्येत ' स्तददादीक्षो वाजपेय. '
इति, ' अस्तदशोपसक्तो वाजपेय. ' इति ।

अथवा तुल्यत्वात् त्रिपशोर्निति । यदि न गुणविधि-
स्वतन्त्रत्वात्वा वाजपेयक्रिया ज्योतिष्मन्क्रियया । तत्र
दीक्षाया उपसदा च दर्शनमुपपन्नम् । तस्मात् कर्मनाम-
पेयमिति । त्रिंशत्त्वेत्पत्तिति. पुनश्चत्पत्तये ।

वा— वाजपेये वाजपेय विदोषोऽभिधीयते— ' वाज-
पेयं यवागूः स्यादौषधद्रव्यता तत् । इत्यगमस्य
सागान्यादैष्टिकत्वं प्रसज्यते ॥ '

ऐकशब्दपे परार्थवत् । ८ ॥

भाष्यम्— यदि गुणविधि. स्यात्, स्वार्थवत्
परार्थवद्याभिधानं विप्रतिषिद्धते यजेनेत्यस्य शक्यम् ।
यदि ' स्ताराज्यकामो यजेत ' इति स्वाराज्यकमस्य यज
विधातु स्वार्थमुच्यते न तर्हि वाजपेयेन गुणेन सर्वत्र
परार्थमव्येत यजनेन वाजपेयगुणकेनेति । भिजंत हि
तथा वाच्यम् । ननु द्वे एवेते वाक्ये प्रत्यक्षमुपपन्नमे
' स्वाराज्यकामो यजेत ' इत्येतदेक प्रत्यक्ष परापर ।
' यजेत वाजपेयेन ' इत्येतदपि प्रत्यक्षमेव । नैवेदेवम् ।
एव एति चत्वारि परान्युक्तमेतद् नैत्रि नैत्राशु-
कमन्ते । उच्यते । यजेतेतैतदुभाभ्यां सारम्भते । यथ
सहदुभापरित मन्त्र उभाभ्यामप्यतीति । रूपमेदप ।
ईदमेवात्स रूप स्वाराज्यकामेन संवत्समात्तच्छेदनी
वाजपेयेन । अतस्तन्त्रोभाभ्यां संभन्त्यते इति ।
नैवेदसीहरोनेव क्वयेति । यत्तथातन्त्रो विधि,
यदि शातस्त्रोऽस्तुवाट. । न च शातोऽशाश्व युगल-
मन्तीति । आह— यदिवमन्तं गुणविधिपर्येऽनुवादी
यजेतेति । यत्रयगनुवादः कैनेदानीं गुणो विधीयते ।
वाजपेयसन्देनेति मा बोच. । न द्वावप्यमन्त्रेण

इत्तं य, नामगण्यार्थं वाच्यो विधीयते । यश्चात्र
 आगवाक्याद्यो वनेति लोऽनुवाट इत्युक्तम् । तेन
 दानी तस्य वाच्यो विधीयते । अत्र सप्तपञ्चमि निय
 च प्रति वीथेति विधिः । तस्मात्तुमस्या मरुत्यने इति ।
 यदुभयत्र विधिः, तत्रत्येते न स्वात्तन्त्र्यमात्राण्येन
 मरुत्येन । हे देवे तदा वाच्ये, न स्वात्तन्त्र्यमात्रस्य
 योगेन शब्द गुणविधेरेव वाच्यकम् । प्रकृतान् मरुतः
 म्यत्ता दशमस्य शोभेन, इति चेत, वाच्येन यामात्रे
 विधानम् । अस्तु याममात्रेण मरुतः, इति चेत,
 स्वात्तन्त्र्यमात्रस्य योगेन कहे स्वात्तन्त्र्यमात्राण्येन
 तदेव प्राधान्यं वाच्यकं वाच्यो गुणो यदि
 कर्मनामरेणम् । गुणविधिरथे हि यं इमे वात्तन्त्र्यमात्रो
 येषां प्रादुर्भवेत् । तस्मान् कर्मनामरेण वाजपेयागल
 इति सिद्धम् ।

भा.— ' तद्व्ययमिदं प्रत्येकं भवेत्तल्लोकावधारतः ।
 उपनाशान्यथादेव तु अस्वत्तन्त्र्यलक्षणम् ॥ ' दिष्य
 द्वि तस्य मरुति प्रथेय वा मरुतस्ये वा वाच्यवदि-
 यमात्रासन्तद्व्ययमात्रासन्तद्वेष्टया । तदिह द्रय वागे
 विधीयते न कन्म्, अस्वत्तन्त्र्यमात्रम् । उदिदयमान हि
 यदेव का भाति, तत्रत्येत् किंच प्रत्युदासीयेन अद्रुनेये
 म् । तस्येति यत् प्रत्युदासीयेन मरुतने न द्रय प्रति,
 तस्य स्वत्तन्त्र्यमात्रा कृतीवतिरेव वाच्यम् । न च वाच
 मरुतस्य इत्यत्र अन्यमोत्रयोः विद्ये येनेत्याधीतेन ।
 एतेन वाच्यमोत्रयोः प्रत्युदासीयेन प्रत्युक्तम् । न च इते
 वाच्यमोत्रयोः वाच्यम् । एतेन निवृत्तयुक्ते चोऽन्यस्य
 अधिधानम् । यथा वाच्ये ' वदेकस्मिन्नुत्तरेत-
 त्तरस्यम् ' इति । न च द्योत्रमोत्रयोः वाच्यं क्ये
 विधीयते, मरुतेत्याकारप्रसङ्गात् । तत्र एतदेव
 आगत्यो योगेन कन्म्, कर्म च द्योत्रेणैति । तत्र
 कर्मनेदेव विधीयते वाच्यम् । गुणेन वीथेत्या
 नूतनवाच्यमिति वाच्यम् । एतन्नामरेण । एतन्नामरेण
 वाच्यमात्राण्येन च । तत्र सुवत्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यमेवम् ।
 आदत्त हि वीथेतिदशमस्येव यत्र वाच्यमिति
 वाच्यमात्रं यत्र वाच्येन हे वचने वाच्यमे । तस्य हे
 लोके इति वाच्यमिति कर्मण् कर्मि- ' वाच्यमि

पदान्मुक्त्वामेहि ' इति । अस्तुत्यामि वात्तन्त्र्यमात्रिवाच्येन ।
 परस्य तु वाच्यत्वामेवम् । वाच्यत्वाभिधानः । ' नैतदस्ति '
 इति वाच्ये वाच्यत्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यमेवम् । मेवमिति ।
 ' आह वदिदनुक्तम् ' इति- वैल्यं परिहरति । गुण-
 विधिरथेति वाच्यत्वात्तन्त्र्यमात्रेण विधिमात्रेण वाच्यमेवम् ।
 वाच्येवमदस्य अनागतत्वेन वाच्यत्वात्तन्त्र्यमात्रेण । ' यदुभयत्र
 विधिरिति ' द्रयत्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यत्वात्तन्त्र्यमात्रेण ।
 कृत्वाच्येन वाच्यत्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यमेवम् ।
 प्रकृतानुसारेण ' नोहि विधीयते ' इत्यादिभ्यः मरुत्या
 इति चेत् । न । ' वाच्येन यामात्रे विधानम् ' इति
 कथ्यकत्वेन हि परस्वत्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यमेवम् । एतन्नि-
 विते तस्यैव वाच्यमेवमदत्तम् । तथाचिन्त्येन स्वात्तन्-
 त्र्यमात्रेण गुणे विधीयमाने गुणवत्तन्त्र्यमात्रेण वाच्य-
 मिति वाच्यत्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यमेवम् । इत्युक्तं वाच्य-
 वाच्येन विधीयते प्रकृतं विधीयमाना श्रीप्रद्वेषोदय
 मिति इति वैयर्थ्यम् । तेन स्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्यत्वा
 मरुत्याना नोद्युष्ट मरुत्यानि नामवेष्टया ।

भा.— ' वाच्येन स्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्येन ' इति
 वाच्येन वाच्येन विधीयते इति कर्मनामरेण वाच्यमेवम् ।
 विधीयते । तस्मिन्निदं विधीयते इति ' वाच्येन ' इत्यादिना
 सुवत्तन्त्र्यमात्रेण वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन
 उदिदयमिति अर्थोदाहर्तव्यम् । तत्र ' सर्वे व्याख्यात-
 यान्देवुः प्रत्युदासीयेन वाच्यम् । मरुत्तन्त्र्यमात्रेणो
 नास्तीत्यादिप्यनेऽनुवाटे ॥ वाच्येन किन्तु मरुत-
 मात्रेण सावाच्यं च नन् ॥ ' अर्थेभ्यः- ' मरुत्त-
 मात्रेण सर्वे निरुक्त्यात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्येन । तदिदं वाच्ये
 तु स्वात्तन्त्र्यमात्रेण वाच्येन ॥ इत्युक्तं वाच्येन वाच्येन
 वाच्येन वाच्येन ॥ ' इत्युक्तं सिद्धं वाच्येन वाच्येन ।

मौन— ' यत्र वाच्यमात्रेण अत्र विधीयते वाच्ये
 अत्र वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन ।
 वाच्येन । तस्मिन्नु- ' नामरेण वाच्येन वाच्येन वाच्येन
 वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन ।

वि— ' वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन ।
 नाम वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन वाच्येन ।

कर्मकरणेन तत्रना । निम्नद्व निष्ठ स्यात् तत्रनावा
फल् प्रति ॥ उपादेयत्वोपेत्यगुणत्वात्परि त्रिं कृते ।
उदेदधानूचिमुत्पत्तिक उच्य गुण प्रति ॥ लकरा तत्र
तद्वृत्तौ वाच्य भिद्येत् तेन च । वाजपेयेतिशब्दोऽपि
कर्मनामाभिहोत्रम् ।'

भाट्ट— पूर्वं यत्पत्र निशिष्टविधिपूर्वके यानियामि
द्वूपणानि मन्त्रयत्तन्नादीनि तानितार्थाद्वालिष्यन्ते । यदीह
यागस्य कारकत्वं स्यात् तत्र सोमादीना कारकत्वात्
उदात्तगुणवत्ते मन्त्रयैष्टत्वा मन्त्रे, उदात्तशिष्टभाषना
निराज वा । न सेतदस्युपगमे प्रमाद्यमस्ति । यागस्य
क्रियारूपत्वाद्गीकारात् । अतश्च तस्मिन् सर्वैकारकाया
माननारदेव विनैव मन्त्रयैष्टत्वा विनैव च वैकल्प
सत्र-सोपासि । यागस्य च निशारूपत्वेऽपि सत्र-घट्टामा
येन माननान्वयै न विद्म । भाग्या च वैषाकरणवद-
निरिक्ता नैगङ्गीनियते । अतश्च अह्निवादिभ्यो सर्वै
गुणविहितमेव युक्तम् । वाजपेयेदाहरण तु मूले गुण
सू-नानुराधेन । इति प्राप्ते, पत्नीगम्य पाक मन्त्रोनीति
निराणात् घा वयैष्ट्य कर्मकरकण्ठवाचनकारकत्वेनैव
माननान्वय । भाग्या च यथाऽनिरिक्ता तथा वस्यते ।
अत चेतरकारकाश्च घातका ननुपपत्त अगत्या
उदात्तविशिष्टभावानिवाधान सोमागानङ्गीकृत्म् । प्राचीन-
नीत्या वा प्रत्यलक्षणा । वाग्ना श्रुतैव पत्न्युणवो
याम्नाय प्रत्यान्वयार्थे यागस्य उपादेयत्वनिपत्तरुणा
यानि गुणात्वेन च उदरत्वात्वावुपपत्त्यधन-प्रातीति
निरादिनिरुपपत्त । उपादेयत्वनिष्कम्पादिक च
कौस्तुभे श्रुतम् । अतो मन्त्रयैष्टत्वाभिधा निशिष्ट
विष्णुपत्त नामवपत्तमेतौद्विजादीनाम् ।

मण्डन— 'वाजपेयद नाम ।'

शब्द— 'वाजपेयश्च नामनाम् ।'

● वाजपेयाधिकरणे तत्रमन्त्रेण निशिष्टविहितम
वात् गुणविहितसौकमन्त्रयैष्टत्वादिगोपयधिकरण प्रथम
स्थानमाद्युक्त्य वैक्यात् तत्रैववात्पत्त दोषपरि
हारासमयेन गुणविहितनिसकरो दहीहने । सु पृ
३०७ ● वाजपेयाधिकरणे (1111) वाजपेयेऽमवादेव
नैववक्याभयनाम् । वाक्यार्थे पृ २० ● उपादेय

त्वस्य वृत्तिविपन्नभयवाच्यतरत्नत्वस्य, विशेषक्य
च अग्रतःप्रापकत्वस्य मेगे वाजपेयाधिकरणे निष्क
पित । सू २।३।१३।२६ पृ ६२ ● पदैव यथा अद्य
पादेयानि तथा वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभे प्राप्यत्वम् ।
भाट्ट २।३।१२ ● 'वाजुहीति तद्वये न प्रथमयो
च' इति चयद्वात् नमुच्चित्तोरैव अग्निजापनिगम्यो
विधायकावयवप्रतीते प्रतिपद विधेयवैक्यमन्त्र निधि
यागारभेदाभावात् प्रथम् चतुर्षीतिदेवात् कारभेद
प्रतीते, भिन्नोरपि विधयत्वे प्रथमपञ्चनिष्कत्वं समुत्त
रूपस्य च विधेयत्वेन विधेयभेदाभावात् अनेकार्यवापने
देवताद्वयविधायि न यामनभेदापत्ति । प्रतिपादित
चैत् तत्रैतरे वाजपेयाधिकरणे । सु पृ ७६,
● यथा वाजपेयाधिकरणे 'यन्ति यन्त इत्युपाद
केनेदानीं गुणे विनीयते' इति प्रथोपादानार्थे 'वाजपेय
दादेनेति मा बोधत, न शास्त्रात् वा इत्य वाऽन्ते
नामपदस्य विधिनिर्दिष्टम्' इत्युक्तम् । पृ ७७६

● एकस्मिन्त्रय वाक्ये कृते पित्राशेषेऽप्यत्र वा, तथा
वाक्यस्य विधी वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या विवक्ष
विद्वयात्तौ त्रिधावृत्तिलक्षणस्ययमेदापते । (पृ
पथ) वा वयैष्ट्य मानेयवाजपेयाधिकरणेन कारकत्वात् । कु
२।१।६।१२ ● प्रणयनमादुःकरथारिः प्रक्रियाविधिनिष्क
उपादेयता विधेयता न । अत एव तस्मिन्निर्दिष्ट कर्म
वाप्यलानेननाया प्राप्यविष्णुपत्तयकप्रमाणान्तरभावेऽपि
जुहोनिनेन कथयितुमप्युपपत्त्या उदरत्वावविपात । यत्र तु
न योग्यमुपपद यथा—'मास' (मासमिश्रो जुहोति)
इत्यादी वागादे वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या एव उदा
देयत्वावपत्त्यात् वादिदोषेण भारत्यैमाद्युक्तिरन्त
सामानाधिकरण्याय विधेयत्वमपि तद्वत्त्वेव विधिपदयोश्च
यति । सू २।३।१३।२८ पृ ७८, ● समति हि वाज-
पेयो वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या वृत्तिवाप्यत्वस्यगो
विपन्नत्वमगवेऽपि यागोदात्तपत्तुत्पत्तौ अविकरणा
सचचन नास्करात् यागाद्गतन विधीयते । २।।
१।३।२६ पृ ७३

● ननु गुणत्वात्पदवाक्योपादाने गुणविहितस्य
मर्गेण पते विधौ वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्यापत्ते

गुणस्येन कृते विन्यसनात् । सु. घ. ८२४.

● यदि च ('वक्रमणदपदेयु') एवं फलसंरधि
इत्यपि च तदुपन्यासि इति कल्पते ततो वाजपेया-
धिकरणन्यासेन एकस्य कृते प्रति उपादान-विधान-
गुणभावात्, इतरु प्रति उद्देग-भनूनाद-प्रधान्यात्
वेत्तानिमित्तवाक्यमेदमग्नः । (तस्मात्तत्र युक्तम्) ।
वा. २।१।१६ घ. ३०३.

५ वाजपेयादिविद्वतौ वैकल्पिकातां प्राहृतानां
गादिरत्यादीनां मध्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियम-
विधिन्वम् ॥

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् प्रहणस्यार्थ-
वत्त्वाच्छरपत्र श्रुतितो विधिश्चेत्यात् । १०।७।१६।
५१ ॥

भाष्यम्— शक्ति वाजपेयः, 'गदिर वाजपेयेन
स्मरणशक्तौ यजेत' इति । अत्र श्रुते 'गदिरि
स्यो भवति' इति । तत्र गमय. किं गदिरि वा,
पानाशो वा, गैरित्तो वा, उत गदिर एवेति । उपा-
स्यत्र श्रुते 'बृहत्पुत्र मन्त्रि' इति । तत्र उभयः किं
बृहदा पुत्रम्, रन्धर वा, उत बृहदेवेति । नैषात्प्राया
श्रुते 'वामशो मन्त्रम्.' इति । उत उभय किं वर-
मनो या, गैरिमयो वा, उत वरमय एवेति । सर्वेष्वेव
किं प्रातम् । त्रिोनिनामन्त्रमे धर्मभागे नियमः स्यात् ।
गदिर एव सूप., बृहदेव पुत्रम्, वरमय एव मध्यम
इति । तुग. १ प्रहणस्यार्थं रचयत् । एव बृहत्पुत्रादिरचयता
प्रहणमर्थवद्रचित् । इतरथा प्रातनुवाद्यवाममन्त्रकं
स्यात् । शुभ्या विधिषाः गदिरादश्वेदश्रुतान् पलाशा-
दीन् वाधेन् । उपात् । यथा 'शरमर्षं शहिर्मंगति'
इति गोपु श्रुतेषु कुशा निषर्तन्ते, एतन्निष्पत्तिः ।

उभयप्रदेशात्तेति चेत् । ५२ ॥

भाष्यम्— इति चेष्यस्य, उभयं हि प्रतिशनि
चोदक., गदिरि पानाद्य च, बृहद् रथशर च, श्रौतीन्
वामम् । तेनेदानीं चोदनेन श्रुते वैदेति सति पलाशा-
दयो निरर्तितः । गदिरप्रणमयां परिसंख्यातम् ।
विरोधेनान् परिसरन्त्या इत्युक्तम् । तस्मात्त नियमः,
त्रिस्य एवेति ।

शरेष्यपि । ५३ ॥

भाष्यम्— यजुमनप्रवेशादुभयं भवतीत्यप्यवसीकते,
शरेष्यपि श्रुतेषु कुशा नैव निवर्तैरिति, खिताया
प्रतिशया सूत्रेण परिवर्तयति स्म ।

विरोध्यप्रहणात्तथा शरेष्यपि चेत् । ५४ ॥

भाष्यम्— इति चेत्यश्वति, एष न्याय उच्यमानः
शरेष्यपि शेष प्रशङ्कयतीति । न शरेषु किञ्च शेषस्येति ।
कतन कुशा निवर्तन इति, तथा न्यात् । नुतः ।
विरोध्यप्रहणात् । न हि विरोधिषु शरेष्वेद्विद्विषयाप्ये
पुश्या. गव्या अङ्गत्वेन उपादातुम् । तस्मात् कुशा
निरर्तन्ते इति ।

यथेतरमिन् । ५५ ॥

भाष्यम्— तथा इतरस्मिन्नपि रचिरादौ विरोधि
न्यद्वीनियमणे न शक्यः पलाशादश्वेदस्त्वेन उपा-
दातुम् । तस्मात् निरविवर्तते इति ।

श्रुत्यागर्थव्यवधिति चेत् । ५६ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परमपि, विरोध्यप्रहणात्
पलाशादीनां निष्कर्षमविवर्तयति । चोदकश्रुतेः आगर्थव्य
न्यात् । प्रायशहि हि चोदकः पलाशादीनि । स हि
तुल्य. गदिरादिषु पलाशादिषु च । तदुक्तम्— अष्टणा-
भिनि चेत्, न तुल्यरादिनि । न च शक्य वक्तुम्,
गदिरादिभिः प्रयोगेन एकवाक्यतामेतीति । न्यानि-
प्रयोगान्नेन हि स श्रुतमाणः परमरथा पशुपाय
वाप्यतीति । अपेदानीं वाग्मयोमानवस्तद्विषयान्
वाप्यात् कारयति । तेषु पलाशादयो विरोधाश्वेदश्रुतान्
न गदिरादिभिर्निवर्तितः । तस्माद्रिच्य इति ।

प्रहणस्यार्थवचनादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ।
५७ ॥

भाष्यम्— न्यासिप्रयोगवचनो हि प्रणश्रुतेन
गदिरिगैत्राश्वकमेति । तस्मिन् निरुपादौ न पलाशा
प्रतिपत्तये । तस्मात् गदिरादिषुः पशुशक्तो वाग्-
प्रयोगान्नेन श्यतीवो न पलाशविषयः । तरमात्
गदिरादेर प्रयुक्तिर्नोभरो । एवं रथशरे, वामशे
च । तस्मात् गदिरादीनां नियमः । नैषा परमशा
दिभिर्वैतव्य इति ।

शा— वन चोदनेन अनेनेषा प्रज्ञाना एव प्रत्यक्ष भूते, यथा 'पारोरो यूगे वृद्धत्वं वनमयं पुरोडाग' इत्यादिषु तत्र किं भूतस्य ग्यादिरादे अनेदिष्टस्य परागदे प्रवृत्तिरिच्छया अथवा भूतस्यैव नियम इति सधये, विरक्त्य प्रवृत्तिवत्, प्रत्यक्षवचन तु न ग्यादिरादे- विनायक प्राप्त्यात्, यत्प्रवृत्तिनिवृत्तयत्वे निदोषा परि संग्या स्यात्, तस्मादनुवादमानमिति यथाचोदन् विरक्त्य । नियम् । यैवः प्रकृत्याप्यद्वितीयानुवादवत्त्वे प्राप्त शीघ्रग्यादिरादिप्रवण नियमात् । एव चोदनेनापि अनियमेन ग्यादिरादिग्यात्वात् प्रत्यक्षवचनेन नियमभवे, तत्रिप्रमात् च अभावात्तत्त्वात् ग्यादिरादिनिवृत्तिः ।

सोम— यथा अणुमत्ता आहारात् न विषया तथा ग्यादिरादिनियमविरुद्धिर्न संगतिः । सूत्रार्थस्तु— विधाविना ग्यादिरादिग्यातना मध्ये एकस्य अथवा इतरविषयस्य स्यात् तथा सति तद्व्यवहारस्यैव प्रवृत्तौ भूतितो विधिग्यात्वात् प्रत्यक्ष भूतिचोदितत्वात् ग्यादिरादिनिवृत्तिरिति स्थापितम् ।

त्रि— 'बृहत्वं ग्यादिरादि विरक्त्या निम्ना उवा, विरक्त्यश्वोदकप्राप्ते, नियता स्यु पुनर्विधे ॥'

माह— प्रकृतौ वैकल्पिकानामनेषां प्रवृत्तिरनेनेनादि- दमेन प्राप्ते, विरक्तौ वैकल्प्यं पुन अत्रय यथा ग्यादितो यूगे मरति, वृद्धत्वं मरति, वनमयं पुरोडाग ' इत्यादिषु । तत्र वृद्धत्वेनेन ग्यादिरादिमानविधानात् वृद्धत्वप्राप्ते युवार्थानुवादप्रवृत्तयुवावगाहने चानप्य वृद्धत्वं पाल्यादादि काश्चित्कालो नियमविधिरत अप्य ग्यादिरादे । प्रकृत्याप्यद्वितीयानुवादवत्त्वात् कालीप्रादिनियमविति ।

अतिदेशस्य च पाल्यादादिपेपवाक्यव्यवहारादेव न तदापि प्रामाण्येन विदमन् विध्यहितार्थमन्वयम् ।

मण्डन— 'स्यात् वाचये वेदने हि मूष ।'

अकर— 'वैकल्पिकेनियमः ।'

इह शाङ्गोपाधिनिवृत्तौ प्राजापत्ये पशुनिराति- देशिकाना ऋतुपशुना ममुष्य ॥

प्राजापत्येपु वाऽऽस्तानात् । १०।४।३।६ ॥

भाष्यम्— अस्ति प्राजापत्ये 'वाचयेनेन स्थाप्य कामो वाचे' इति । तत्र प्राजापत्या पमर, 'कल्प्य प्राजापत्यात् पशुनात्मने' इति । सति तु प्रकृतौ वृत्तु पशुन । त इह चोदनेन प्राप्ता । तत्र सद्य किं वै प्राजापत्ये नपुनभातो ग्यात्वात्, इह मनुजीवते इति । किं वाचम् ? प्रत्यक्षा प्राजापत्याश्वोदकप्राप्तात् नपुनर्य वाचेरिति । एव प्राप्ते, मूष । प्राजापत्येपु च नपुनर्य स्यात् । नपुनर्योऽन्यत्रार्थे । आम्नापत्ये हि नपुनर्य 'ब्रह्मसिद्धिर्नो वन्ति, नाग्निगोमो नोक्थो न वेदसीं नातिगान इति । अथ कस्यादाचोदनेन धर्मव्यवहारोऽन्यत्र यत्ने, पशुनिरिति मूषम् । यदाह्य पशुनात्मनेऽपि श्रेय तेनाचरये, ऐन्द्रोनेनोत्थय, ऐन्द्रो वेदसिद्धिर्न, सारभत्याऽविराजन्, मास्यो वृद्धस्तोऽम् । एतास्ते वै पशुनात्मनात् पशुनिराचरये' इति मनुवचनं उच्यते । ननु पशुनात्मनिराचरये, योऽन्यत्र यम इति । उच्यते । प्रवृत्तिरिच्छाश्रेयः । ननु पशुनात् प्रवृत्तिरिच्छम् । नेत्याह । तत्र पशुनात् देवता विधीयते, अत्राभावात् । अस्यादेताश्चनानात् कर्मान् वेद मनुष्य, पृथक् अतिवेदात्तरयथा कर्ममेव ग्यादिति । अतो ब्रह्माग्निवत् मनुष्यो मधियुमर्हतीति ।

शा— वाचयेने भूते 'अपत्या प्राजापत्यात् पशुनात्मने' इति । सति तु चोदकप्राप्ता आत्राचरय वृत्तु पशुन । ते किं प्राजापत्येनेनिराते रिया मनुजीवते इति । पशुनो मरतिरिच्छा मरतोर्गात्रवि मन्वन्तस्ते चरन्— न पशुन यजनीयात्कर्षणमनुपशुनात्पशुनात्मनेक प्राजापत्यात् । न च प्राजापत्यपशुनादेन ग्यादिति समकाले, देवतावत्स्य अत्राचरय च विधौ वाचयेनात् । तस्मात् कर्मन्वराणि, तानि च अत्राचरयेतात् प्रकृतौ मनुजीवते ।

सोम— पूषन् प्रयोगवचनविधयानात् स्य च अतिवेदात्तमनुष्येऽपि इह प्रातिविहृतिविधा प्रवृत्तयै विधानात् न्नाथ इपुदियते संगतिः । सूत्रार्थस्तु— 'अग्नेय पशुनात्मने अग्निगोमवे च तेनापत्ये एव ग्यातनोप एवैव शीघ्रिन स्तोत्रम्' इति वाचयेने काल- पशुनात्मनात्प्राजापत्यात् मनुष्य, न ग्या इति ।

वि— 'प्राजापतैः पशुना किं नयो यथा समुच्चय ।, अग्निपाशा पशुपतिः स्याद्विद्वान् तस्मास्ति स्रगधाम् ॥ पशुः सुदित्य स्रगधारा देवत्व च विधौ भिदा । कर्मा य च प्रह्व वायस्रोपनाच समुच्चय ॥ '

भाट्ट— वाजपेये 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशुन्' इति शुभन यथा पूर्वंवदेन न प्राहृतानां ऋतुपशुना मुन्याःशरीरपशुनात्पशुनात् निवर्तना । सत्यपि सादृश्ये अदृश्ये वैनेकसायैतानवगते सादृश्यस्य कार्य-फलनोचरवागीनःप्रतीतिरत्राम् । न चात्र अतिदेशान्न ऋतुपशुनाश्रयेण पशुस्रोत्रेण देवताप्राविशानात्पशुना । स्रगधारा अपि विशाने वाजपेयेप्रापते कर्मांतरापश्यत्वात् । अतोऽत्र समुच्चय एव । अत एव वाजपेये 'यथाप्रेष पशुनात्पशुते तेनाग्निगैमनःरूपे' इत्यादि-ऋतुपशुनायत्नं लिङ्गमप्युपपन्नते ।

मण्डन— 'प्राजापत्या न वाप्यते ।'

शङ्कर— 'प्राजापतैः ऋतुपशु ।' (न वाच्य इत्यर्थः) ।

● वाजपेयवत-प्राजापतपदवद्वाद्भिन्नपणार्थं कुम्भीयूक्तप्राथम्येणोक्तं तत्रम् । ११।४।८।३३ मीकोट्ट १, ११३५ 'तत्र कुम्भीयूक्तप्राथम्येणोक्तं' इत्यर्थं अधिकरण इत्युच्यते ।

● यत्र पौष्टिस्तनोत्तर वाजपेयस्तोत्रं नियते सा पौष्टिगुणभवे वाजपेयपदवाच्यता । अत्र सातद्व्यस्तोत्राणि । भाट्ट ३।६।१६

● वाजपेययूक्त्याय (३।१।१।१८) । 'वाजपेयस्य यूप' इति वाजपेयाद्वापुष्यामागतयूपवत् । सोम ८।१।३ ● प्रथाजादिक द्वीदृशेष्वध्वनर्गिनाजपेययूप-न्यायेन एकप्रथमस्य प्राथम्यवृत्ते इति नास्ति संमि उतिवेद्य । शा ८।१।३

● वाजपेयशब्दं कर्मनामभेदं न गुणविधिः । १।१।१-८. मीकोट्ट १ ३४८८ 'वाजपेयाधिकरणम्' इत्यर्थं अधिकरण इत्युच्यते । ● वाजपेयवत्प्रजापतं गोम वायविनेपरवचनं । भा ३।१।१।१८.

● वाजसनेयिभिः शङ्खलिपितोक्तमेव धर्मवत्स पविगृहीतम् । या १।३।७।५ ८ २४४

● वाजसनेयिशाखाया आभ्यर्चनं (अल्प) चरक-शाखात् न ऋ । या ३।३।८।२७ ४ २८६

● वाजिना आवाहनं वैश्वदेवे पूर्वणि न वर्तं यम् । सकर्ष । ४।४।८

● वाजिमन्दुरान्वाय । 'वाविशाला तु मद्रुप' इति गोवात् । तथा पूर्व—(७.६) ३४ । साहस्री २१३

● वाजिन उपसेचनार्थं यागार्थात् पृथङ् नोत्पाद्यम् ॥

'वाजमन्दीयेण वाजिन्यो वाजिनम्' इत्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्यां शशोत्पदाविव मरुस्य वाजिनस्य यागे विधि योगेनायत्र पुनर्विधियोगस्य 'शेषान्तिवृत्त' इत्युक्तायां विधिपदवाच्ये स्वेच्छया ऋतुमगवत्त्वात् 'वाजिने-नोपसिञ्चति' इति विहितगुणसेचनं न प्रयोजकं सद्यः वाजिनमाश्रित्यति । इति प्राप्ते, वाजोत्तरी विधियोग शरणेऽपि परार्थाऽऽभिधाऽनुनिपातस्य वाजिनस्य विनि-योगाकाराद्यायां यागोपसेचनयोः समरूपप्रवृत्तेरद्विषयो-त्पन्नश्रीवाच्यत्वेनोपमेयं विधियोगसमनस्य वाजिनान्तर-मुत्पाद्यम् । सकर्ष १।४।१

● वाजिनम् । 'वृत्ते पवति इधानवति' वज्र षनीभूत पिण्ड आभिधा, अशिशिष्ठं च वाजिनम् ।

वि २।२।९ ● वाजिनं न प्रयोजकं तत्र पवति दधानवतस्य विन्तु आभिधेयं प्रयोजितम् । ४।१।९।२

—२४ ● वाजिनं यागे उपसेचने चैरमेव विनियु-प्यते न वाजिनात् उपसेचनार्थमुत्पादयित्वा च वाजिनान्ते ।

सकर्ष ३।१।१, ● वाजिनं सान्नाभ्यविद्वान् । भा ८।१।१।५ ● 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति वाजिनगुण कर्मनागरविधिः, न तु आभिधावृत्ते कर्मणि गुणविधिः । २।२।१।२३-२४ मीकोट्ट १ १५०

'गुणवाच' इत्यत्र इत्युच्यते । ● वाजिनस्य । तस्य पवने इधानवतस्यस्युत्पत्तस्य आभिधासम्बन्धेन षनीभूतस्य वैश्वदेव्याने विधियोगात् शङ्खनिपादिनो द्रवस्य वाजिन-शब्दोच्यन्तेपशुज-रीपत्वात् । श्रीपरमेश्वरस्य प्रतिवात्तमि-थ्यति । सु ४ ८२४ ● वाजिनस्य पर (आभिधा) प्र-युक्तदधानवतोपशोक्तिरावगतोर्न दधानवतवतोऽवयवम् ।

माहृ ४।।१९ • वाजिनस्य सन्मुखस्य मउषम् । भा. ८।१।१।१ • वाजिनस्य सोमस्य च अनुपपत्कणोऽपि । स च स्त्रियुक्तस्य एव । सकर्षं १।४।२ • वाजिने विक्रमउद्वेगो रथ । भा ४।१।१।२३

॥ वाजिने परप्रयुक्तद्रव्यत्वानामाह्वनम् ॥

वैश्वदेवे पंगि वाजिनस्य देवतया वाजिनामस्य वाहनभवे स्त्रियुक्तदिदेवतानामिवा आसह्य वत्तय मिति । इति प्राप्ते, परप्रयुक्तद्रव्योपनिमित्तान् प्रत्यक्ष चानाह्वनकारे नमिभ्यमाणत्वनिमित्तान् तान् विशेष्यत्वनम स्वैर नाह्वनम् । अत एव 'स वै वाजिने नामाह्वनि' इति सिद्धम् । सकर्षं ४।।१८

• वाजिन सानाय्यवमानिदेव । ८।१।१।२-९

॥ वाजिने सोमपूर्वस्य सोमामण्या च प्रहेषु ताच्छ्रज्यान् । ८।१।१।२ ॥

चातुमास्येषु 'वाजिनो वाजिनम्' इति वाजिनस्य भूत । सोमामण्या च सुरश्रवहा आश्विन कार स्यात् एतश्च यथा भूत । अन्तरे वाजिनश्रवणे सोमिको न विन्दत दार्शनीगमाश्रितो वा इति विचार पूर्वपत्रमाह । वाजिने सोमामण्या श्रेषु च सोमपूर्वस्यन्त, सोमिको विच्यन्ते ब्रह्म इत्यय । ताच्छ्रज्यान् । स गृह्य सोमामण्य देवु ते ताच्छ्रज्या । वेधा गान ताच्छ्रज्याम् । 'सोमो वै वाजिनम्' इति वाजिनस्य योगात् । 'सुश सोम' इति सुशया सोमामण्या । आह्वानाय पराह्व पत्र प्रयत्ना । सोममाह्वान च सोमयमवक्तव्यम् । तस्मान् वाजिन श्रेषु च सोम इत्यन्त । स एष नाम्ना धर्मानिदेव, न विच्यन्तेन ।

अनुपपत्कणाराच । २ ॥

पुनश्च सुक्तरत्नप्रदानार्थं भूतम् । चातुमास्येषु 'वाजिनो वाजिनम्' इति भूतम्, सोमामण्या च सुरश्रवहादेवो ब्रह्म । 'वाजिनमाह्वनीहीत्यनुपपत्कणोऽपि' 'सुशया कीहीत्यनुपपत्कणोऽपि' इति च भूतम् । तथा च अनुपपत्कणान् अनुपपत्कणस्य विद्यमानत्वात् वाजिने सुरश्रवाणिपु च सोमामण्या ब्रह्म ।

समुपपत्कण मउषणाच । ३ ॥

चातुमास्येषु वाजिने सोमयम स्यात् इति पूर्वस्य देवत्वस्युच्यते । 'सोप सम विभक्त समुपपत्कण मउषणा' इति वाजिन भूतम् । समुपपत्कणस्य च सोमयम । अस्मान् समुपपत्कणमउषणात् सोमयमानी हेतो वाजिन सोमविच्यन्तो ब्रह्म ।

नयणनयणपुरोरमुपयामप्रह्वणास्तानवातोपन इन् च तद्वत् । ४ ॥

सोमामण्या सुरश्रवेषु सोमविच्यन्त स्यात् इति पूर्वस्य हेतुवत्त्वं भूतम् । नयण च, नयण च, पुरोवत् च, उपयामश्च, प्रह्वण च, अस्मदा च, वासश्च, उपनहन च वेधा समहार । 'मीनेन मीनात् उपपाति कीवाति' इति सुरश्रवणार्थं सोमयमसुप्रह्वणस्य कर्तव्यं भूतम् । 'सुशयमनुमितिनि श्रीवाति' इति सुशयमप्यनुमितिनि प्रयत्नं भूतम् । 'एषा पुरोवत्' इति एषा पुरोवत्कणस्य कृता । स यामयहीनोऽन्वच्छ्रज्याय रत्न' इति उपयामतत्त्वविचिन्ते मन्त्र श्रवणाय भूत । 'आश्विन प्रह्वणो' इति प्रह्वणस्य श्रवणं भूतम् । 'गृहीत्या आह्वानयति' इति एतस्य प्रह्वणस्य आह्वानं भूतम् । 'निदानं कृत्वा वदन्ति' इति सुशयिणस्य कृत्वात्वात् सोमयमपत्रमनुपपत्कणान् विचिन्त याम वदन्ति भूता । 'सोमं कल्पि उपनयन्ति लोकमानि गणानि च भवन्ति' इति तन् नह्यन्तु नयन्तु तदैवत् नयणविचिन्तं तद्वत् सोमयमस्य । तेन सुशयान् सोमविच्यन्त स्यात् इति ।

हनिषा वा निच्येत्त तद्विवात्त्वात् । ५ ॥

वाजिन सुरश्रवेषु च सोमस्य विच्यन्त स्यात् इति पूर्वस्य सुशयप्रत्येन प्राप्त वादात्वेन मितस्य सिद्धान्तमाह । ताच्छ्रज्यान्तु सोमस्य विच्यन्त इति कृत्वा तन् विन्दु हनिषा इति साम्प्रदानेन दार्शनीगमाश्रितो विच्यन्त नियम्यत । तद्विवात्त्वात्, तस्य विचार तद्विवात्त्वात् । औपचारिकं सुय, सानाम्यविद्विजानिदम् । इति साम्प्रदानेन दीय ।

प्रशम्य सोमशब्द । ६ ॥

नतु यदि वाजिने सुरश्रवेषु च सोमविच्यन्ते न स्यात् इत्येव तर्हि 'सोमो वै वाजिनम्' 'सुश सोम'

इति होमशास्त्रवशेषः होमव्यक्तः वाचिनानी प्रवृत्तः
 इति चेत् तत्राह सिद्धातो । होमव्यक्तः प्रथमः ।
 प्रारम्भोऽयं होमव्यक्तो न विव्यक्तः । तस्मात्प्रथम
 नाम्ना चमादिदेशः ।

वचनानीतराणि । ७ ॥

वचन श्रवणं पुरोक्तं उपयामं महान् आसादन
 वास (वसति) उपनहनं चेति इतराणि तु होमधर्म
 रूपानि मुखप्रदेषु वाचनिकानि यन्त्रैः प्रकल्पितानि, अत्र
 प्राप्ततयात् । न तु होमधर्मव्यतिरेकेण प्राप्ति, होमव्यक्त
 तस्मात्प्रदेव ।

व्यपदेशश्च तद्वत् । ८ ॥

'गणैरव क्रीमणोक्तमामोनि, लोकमभि प्रायणी
 वाम्, सिद्धमेभमिरातिव्याम्' इति होमव्यक्तं च
 दत्त्वादिना वीक्षणायादिनाम व्यपदेशं सोऽपि तद्वत्
 इति सम्भारयत् एतन्नि विव्यक्तं प्रायवति । होमव्यक्तं
 तस्मात् नु प्रत्ययमेव दीक्षणायादीनि प्राप्नुयुः, ततो
 व्यपदेशोऽयं स्यात् । तस्मात् वाचिनं सुप्रदेषु च
 एतन्नि एव विव्यक्तं निव्यक्तं ।

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् । ९ ॥

होमव्यक्तं प्रदेव पशुपुरोडाशस्य लिङ्गं दृश्यते 'जोषा
 पशुना पुरोडाशां विव्यक्तं प्रदेवोडाशां अने पशान्'
 इति । प्रदेवस्तु न वस्तुतः पुरोडाशाः । यन्नि तु ते प्रदेवा
 पुरोडाशव्यक्तं स्युः तत्र एतन्नि उच्यते । तस्मात्
 पशुपुरोडाशेषु वाचिने होमव्यक्तं च प्रदेवोऽप्युच्यते
 विव्यक्तं न होमिकं इति सिद्धं । के

होमवाचिनानुपपत्त्यात्मेन रिपुदृष्ट्यात्मान्
 आमिनाध्यामस्वित्पुत्रोर्न वाच ॥

अत्रि होम इव वाचिन्यायानुपपत्त्यात् । स न
 रिपुदृष्ट्य एव प्रदेवप्रतिपत्तिरुपपत्त्यात् । अतः
 (आदिश्रवणा होम इव वाचिनस्यायानुपपत्त्यात्, स न
 रिपुदृष्ट्य एव, प्रदेवप्रतिपत्तिरुपपत्त्यात्) आमि
 नाध्यामीतिगृह्यतः महामनेत् । अमिनाध्यामीतिगृह्यतः
 रिपुदृष्टमिन् । इति प्राप्ते, वाचिनाऽनुपपत्त्यात्
 तस्मात् वाचिनानुपपत्त्यात् वाचिनेऽप्युच्यते इति स्यात् ।

आमिनाध्याममेवमप्य प्रतिपत्त्यात्तस्मात् अमिनाध्याममेवमप्य-
 प्रायवत्येव रिपुदृष्ट्यो न वाच । सत्यं २।१।१०

● वाचिनं आमिनाध्यामयो भेद इत्युच्यते
 एवमप्युच्यते । वि २।१।१०

● वाचिनाऽनुपपत्त्यात् अतस्मादेन विहितेनोक्तरेण
 प्राकृतवैदेरीयं होमिकं चानुपपत्त्यात् । २।१।११।१८-२२.

● वाचिनेऽप्युच्यते प्रतिपत्त्यात् रिपुदृष्ट्युच्यते । भा
 ७।१।१।२६

● वाचिनोऽप्युच्यते गुणव्यक्तं आमिनाध्याम-
 दीक्षणायादीनि उपपत्त्यात् प्राप्नुयुः अकार्थ्यो
 दत्त्वात्तस्मात्तस्मात् तस्मात् । कौ २।१।१२।१३

● वाचिनानाद्ये आग्नेये ममापन (वा १।१२)
 चतुर्मास्येऽप्युच्यते । भाट्ट ४।१।१९

● अत्रवाचिनं वाचिनाऽनुपपत्त्यात् प्रतिपत्त्यात् पर
 प्रवृत्तं नोऽनुपपत्त्यात् । न तस्मात् वाचिनवाच
 निपत्त्यात् वीक्षणायादिनाम इव अत्रवाचिनानुपपत्त्यात्
 वाचिनाऽनुपपत्त्यात् वाचिनानुपपत्त्यात् अत्रवाचिनं अनुपपत्त्यात्
 तस्मात्तस्मात् । कौ २।१।१।१९ पृ ६८

● वाचिनवाच (वाचिनं तत्र एतन्नि दृश्यते
 तस्मात् न प्रवृत्तं) । २।१।१।२२-२३ मीको पृ
 ९२२ 'आमिना तत्र एतन्नि' इत्यत्र अपिचक्षणं उच्यते
 एवम् । ● वाचिनवाच (वाचिनवाचं दृश्यते तस्मात्तस्मात्
 मेतन्नि कमात्तस्मात्) । २।१।१।२३ मीको पृ १५८०

'गुणवाच' इत्यत्र अपिचक्षणं उच्यते । ● उच्यते
 उच्यते इति तस्मात्तस्मात् तस्मात्तस्मात् । ततो वाचिन-
 न्यायेन गुणव्यक्तं कथ्यते इति चेन्न वैयर्थ्यात् । वि
 २।१।१२ ● सन्निवृत्तं वैदेव्यात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 दत्त्वात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 वाचिनं चानुपपत्त्यात् (प्रवृत्ते) । कौ २।१।१।२८
 पृ ११८ (यत् एतन्नि तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 मेतन्नि तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्) । ● ननु एव
 मपि न कर्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 इत्यादीनि अनेपिच आमिनाऽनुपपत्त्यात् प्रदेवप्रतिपत्त्यात् । न

हि उवाचवापि वाजिनन्यायेन कर्मान्तरयानङ्गा समवति ।

२।२।१२।२६ पृ. २९०, * पाठक्रमेण प्रमाणविवे.

एकान्तवाच्यमोत्तर अन्वयमन्वयधोवात् वाजिनन्यायेन

भेदोपपत्तिः । प्रधानविवेः पर्यायेण अङ्गात्प्राहृत्परपर

एकादेशे (११।१।८) निरपेक्षमानत्वेन पाठस्यान्याय-

मकत्वात् । अतः तयोवा युगवत्संबन्धात् न वाजिन-

न्यायेनापि भेदकत्वम् । २।२।१०।२३ पृ. २६४.

* स्वर्गकामवाक्ये वाजिनन्यायेन चन्दनादिद्वयविशिष्टा-

कर्मान्तरविधानात् न कश्चिदोपः । सोम ६।१।२.

* वाजिनन्यायम्यरूपम् - दृशानयनस्य आमिषा

स्यैव वाक्यीदम् । न वाजिनार्थेनम् । अतः आमिषा-

प्रयुक्तद्वयानयनानुनिष्पन्नत्वत् वाजिनस्य, न दृशानयन-

प्रयोजकता इति हि तन्न्यायः । कौ. २।२।४।९ पृ ६८.

* वाजिनयागः, पराङ्मय स्वोपकारिभोऽपि दृशान-

यनस्य अप्रयोजकः । बाल पृ. १०७, * वाजिनयागः

वाजिनस्य उत्पत्तेः अप्रयोजकः उपादानपानयोस्तु प्रयो-

जकः । पृ १०६, * वाजिनयागमनुनिष्पन्नस्य वाजिनस्य

प्रतिपत्तिं वात्तमोक्षवैश्वदेवे । भाट्ट. ४।१।९, * वाजिन-

यागस्य आत्मेन समापनं वाजिनतासे चतुमस्त्यैक्यदेव-

पर्वणि । ६।१।९, * वाजिनयागस्य आमिषादिभेदेऽति-

देशः अनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वात् । ४।१।९ * वाजिन-

यागस्य प्रधानतया अङ्गत्वाभावेन अन्तरिदेशात् वाजिन-

यागप्रतिषेधदर्शनस्य हि द्रमयुक्तम् । इति कृत्वाचिन्तया

इदं इति वेचिद्युक्तम् । वाजिनयागस्य

वाजिनापचारे द्रवप्रयोजकत्वाशक्तताया अनित्यस्य नित्यै.

आमिषायागार्हाटभिः शर्वादिभिरपि विषयवाक्यभावेन

वाजिनः प्रतिषेधस्यतया स्मिष्टकृदादिवात् अङ्गत्वस्यैव युक्त-

त्वात् । सोम. ७।१।१०. * वाजिनयागो वाचाभ्य-

धर्मणामतिदेशः । ८।२।१।१-९

* प्रतिपत्तिवर्धनेऽपि निष्कारणभूयवाजिनयाग-

न्यायेन इतिकर्तव्यतावाङ्मत्या सोमजन्मव्यवहारादप्येन

अतिदेशोपपत्तः (दौमाजुशब्दाख्ये) । कौ ३।२।

५।३८ पृ २९७.

* वाजिनयागवत् । न न वाजिनयागवत् गुण-

प्रेर. सोमपदि स्वर्गकामस्य फलमप्यर्जनशोऽपि उवाचोः ।

(कर्मान्तरमेव दर्शपूर्णमाससंज्ञक स्वर्गवन्निष्ठ विधीयते

इति भाट्टक्या उवाचिदम्) । रत्न ६।१।१२.

* वाजिनयागवत् । वाजिनयागो यथा कर्मान्तर प्राप्नोति

तथा ' क्षौरे वक्तव्ये अग्निमन्तव्योवात् ' इत्यत्र पुत्रिन

विक्रमाया कर्मान्तर प्राप्नोति । रत्न. ६।१।५।२९

वर्णकं २.

* वाजिनयागसुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्मातिदेशः ।

८।२।१।१-९, मीमे. पृ. २१८ ' अतिदेशः वाजिन-

सुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्मणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वाजिनवत् । वाजिन यथा अतुपज्ञात् उत्सर्ग

प्रतिपत्तिं आहुतिरूपा निष्कादयति तथा अन्वयनाद्द्रुप-

नयन अतुपज्ञात् अन्वयनमागतार्थकं निष्पादयति । रत्न.

६।१।६।२४ वर्णकं २.

" वाजिनशब्दस्य कारकविभक्त्यन्वयत्वात् गौ न

नाम्ना अन्वय समवति । सु. पृ. ८२१.

* वाजिनहोमं चतुमस्त्येषु रैवदेवसंज्ञक-

आमिषादोमात् (आमिषायागत्वात्) कर्मान्तम् । वि

२।२।९.

* वाते नभ्येवम्, अन्वयनसर्वोऽनं न कर्मणि

प्रयोगधर्मः । १२।२।०।१८-१९

* वातादिन्यायः । कृतपित्तश्रेण्याय परस्पर

विच्छेदा अपि देहधारण्यदि एक कार्यं कुर्वन्ति । न्यास-

स्तु वातप्रदीपन्यायः । वातेन दीपनिश्चि ।

साहस्री ३७६.

* ' वादमात्रं क्षयिकम् ' (अर्धवत्सोऽन्तः-
नयक इत्यर्थः) । १।२।२।१९ सूत्रम्.

* वादित्रं अति महान्तो ' दिक्षु वृन्दगणे तदन्ति ' इत्येवमदि । भा. १०।४।५।९.

* वाधप्रधानां (वर्षप्रधाना सोमनार्थान्तः । कार्य

शाना इति चेत् । वाधप्रथ इति आकलनाधीनत्वे

१।२।१०) नाराजतो द्वितीयं प्रजाय । वि. ६।१।१.

* पानप्रथं । प्राज्ञतः, परिभाट्, वानप्रथ इति

पर्यभेदात् शक्यप्रथयत् । भा. ८।२।५।२४.

* वाग्देवेन दद्याः पयदधर्चः । तत्र पयदधर्चाना-

युवा मध्ये यदाश्वा वाग्देवेन्य. अन्त्याश्वतथाः वागाउ-

वाक्याः, न तु समुच्चयः । संकल्पे, ४।४।३.

● वामदेवविभक्त्यम् । संकल्पे, ४।३।३. मीको. पृ. १४ 'अपराज्य कश्चमुमीशरी एजादगौव समि-
चेत्यः' इत्यत्र अविभक्त्यं द्रष्टव्यम् ।

● वामदेव्यं नाम साम । मा. ९।२।६।२८ वर्षकं
३, ● वामदेव्यं साम आधाने गायति । 'य एव
विद्वान् वामदेवं गायति' इति । २।३।२।९. ● वाम-
देव्यं साम 'कषा नक्षत्रम्' इति गायने वृषे गीयते ।
तत्र मासदिने वृषमन्वेयेषु द्वितीयम् । वि. १।४।३,
● वामदेव्यं साम 'कषा नक्षत्रम्' इति वृषे गीयते
अथवापत । परतु 'कषातीव रम्यतर गायति' इति
विधानेन वधानानुवृत्ते रम्यतर गेयम् । ७।२।२,
● वामदेव्यं साम 'कषा नक्षत्रम्' इत्यत्र सलो०
अभी पु ष.०' इति वृषे (६८९, ६८३, ६८४)
गीयते । तत्र प्रथमा ऋग् योनिर्नाम । ९।२।१ वर्षकं २.

● वामदेव्यादिषु पुराणव्यभिक्तिः । मीको पृ
२६०/ 'पुराणि' इति निन्दो द्रष्टव्यम् । वा १।८।
२।३ पृ. ३३२.

● वामदेव्यादिप्रामाण्यनि श्चान्ने विहितानि, तत्र
उद्गातु. गान विवक्ष्यते । विं. १०।८।६ । ब्रह्मा
उद्गाता सद् गाने निवक्ष्यते कल्पसूत्रानुसारम्, उद्गातं
गानमथैव निवृत्त्य उद्गाणो गाननिषेधात् इति । भाट्ट
१०।८।६ । वारम्भीपरिषामानि वेद्यानि इति । शा.
१०।८।६

● वामदेव्यमाम्नो योने इति संश्लेषे 'ओ ओ
हो हायी' इति स्तोत्रम् । तथा मर., वर्णमिनेयः,
विद्याम, इत्येते गीरुपयोगिताद् अतिदिरवये तथा
स्तोत्रा अति अतिदेव्या । तथा च तत्रैव साम्नि
उत्तरयोर्हो. स्तोत्रमथ उक्तम् अतिदेवाः वर्तुः । वि
९।२।१०.

● वाचस्पत्यौ उद्योगविभागी शब्दमि वृत्तौ ।
(उद्योगविद्युत्तुनोद्गत वाचस्पत्यौद्योगविभागानां स्तिमितसमी-
रणावसायनेन शब्दार्थम वृत्तकृतम् । न तु सावनादिस्तानः
तेषाम् । वैशनाथः) अभिप्रायेण हि प्रेरिता. वाच्यः
स्तिमितानि शब्दव्युत्पत्तिं प्रतिश्रवणानाः सर्वतोदिशम्

मी. को ४२८

उद्योगविभागान् उदादयन्ति, वाचस्पत्यौ अभिप्रतिष्ठते । ते
च वाचस्पत्युद्योगात् उद्योगविभागो नोपलभ्यन्ते । अतु
परन्तेष्वेव तेषु शब्द उद्योग्यते नोपलभ्ये । मा.
१।१।६।१२.

● 'वाचस्पत्यं श्वेतमात्मैव भूतिकामः' । अत कि
रासंपीर्णमायिक आत्मम्. गुणविधि. तत्र आत्म्यान्तर
किंवा वागान्तर इति विचारो वागान्तरमिदं न गुणविधि.
नापि आत्म्यान्तरम् । २।३।५।१२-१५. मीको. पृ.
१००६ 'आत्ममनिसंख्यावाः' इत्यत्र अतिक्रम
द्रष्टव्यम् । ● 'वाचस्पत्यं श्वेतमात्मैव भूतिकामः' इत्यत्र
श्वेतशब्दो विधि । न अनुवाद. । ४।१।१०।२५.
मीको. पृ. २।५७ 'त्रयेषु गुणभूति. नियमविधा-
नार्था' इत्यत्र अतिक्रम द्रष्टव्यम् । ● 'वाचस्पत्यं श्वेत-
मात्मैव भूतिकामः' इत्यत्रो छान एव, नाप्यः पशुः ।
भा. १०।२।३०।६९. ● 'वाचस्पत्यं श्वेतमात्मैव
भूतिकामः' इति इ पदेवसमुच्चयत्वात् कर्मान्तरविधिः ।
वि. २।३।१. ● वाचस्पत्यौ निहितेन अत्यात्मन्येव
श्रुत्यात्प्राप्तत्वात् न चाप. । १०।३।१।१-१२.

● वाचस्पत्यौ अतीत्येवमप्युच्यते अतीत्येव-
देवतायां निरुत्तया तदर्थपर्याप्तोदाहोऽपि सा निवर्तते ।
वि. १०।३।९. ● वाचस्पत्यौ उत्तरपर्ये शिरःपरमं-
मन्त्रस्य निषेधा । १०।३।२।१३-१७. 'द्विगुणवर्ग-
संख्यावाः' इत्यत्र अतिक्रम द्रष्टव्यम् । ● वाचस्पत्यौ
उपरिष्ठ श्वेतगुणेन प्राहृतान्तरव्यक्तं न चाप. । १०।३।३।
७. मीको पृ. २।५५ 'इत्यत्र गुणैः न चाप.' इत्यत्र
अतिक्रम द्रष्टव्यम् । ● वाचस्पत्यौ 'द्विगुणवर्गः'
इत्याचारमन्त्र । तत्र श्वेतप्राप्तैर्निरुत्तया नास्तीति
पक्षः । मन्त्रान्तरेण पूर्वमन्त्रान्तरेऽपि श्वेतप्राप्तैर्निरु-
त्तया अस्त्येवेति सिद्धान्तः । वि. १०।३।१. ● वाचस्प-
त्यौ 'द्विगुणवर्गः' समकर्मतात्वे इत्याचारमाचार्यते ।

● वाचस्पत्यौ अतीत्येवमप्युच्यते अतीत्येव-
देवतायां निरुत्तया तदर्थपर्याप्तोदाहोऽपि सा निवर्तते ।
वि. १०।३।९. ● वाचस्पत्यौ उत्तरपर्ये शिरःपरमं-
मन्त्रस्य निषेधा । १०।३।२।१३-१७. 'द्विगुणवर्ग-
संख्यावाः' इत्यत्र अतिक्रम द्रष्टव्यम् । ● वाचस्पत्यौ
उपरिष्ठ श्वेतगुणेन प्राहृतान्तरव्यक्तं न चाप. । १०।३।३।
७. मीको पृ. २।५५ 'इत्यत्र गुणैः न चाप.' इत्यत्र
अतिक्रम द्रष्टव्यम् । ● वाचस्पत्यौ 'द्विगुणवर्गः'
इत्याचारमन्त्र । तत्र श्वेतप्राप्तैर्निरुत्तया नास्तीति
पक्षः । मन्त्रान्तरेण पूर्वमन्त्रान्तरेऽपि श्वेतप्राप्तैर्निरु-
त्तया अस्त्येवेति सिद्धान्तः । वि. १०।३।१. ● वाचस्प-
त्यौ 'द्विगुणवर्गः' समकर्मतात्वे इत्याचारमाचार्यते ।

प्रथमाधारे ' प्रथमार्थे मनसा ध्यायन्नापारयति ' इति प्रकृतेः । द्वितीयापारणमन्त्रस्य प्रकृतेः ' उच्यतेऽथ ' इत्यति । तत्र वायव्यमन्त्रं प्रकृतमन्त्रं यथाशक्ति शिरःपद्ममन्त्रो द्वितीयाधारे इति सिद्धान्तः । १०।३।२ .

● वायव्यद्वेषतपसौ आधारे प्राकृतैतिकर्तव्यता प्राप्नोति । श्रुताया च मन्त्रविशेषरूपगुणवर्तिव । १०।३। १।१-१२ .

● वायुः अपि द्वावचरत्यथ । स्थाशने च उद्धृत-
स्वस्रो देवः न तु रूपमपि । मणि, पृ. ९१. ● वायुः
न गच्छ, वायोऽप्रत्यक्षत्वात् । भा. १।१।१।१३.

● वायुर्नावमिवात्मसीति न्यायः । यथा, नयाः
पर पार गच्छन्ती नौका प्रविशन्ते वायुर्गृहीत्वा महावर्ते
पाजयति, बलेनापूर्वं वा मजयति, महावायणेनाभिहृत्य
मजयति, पुनरप्यत्र विपमख्यते वा गमयति, सर्वेषा-
मर्थक्यमेव करोति, तथा विदुषोऽपि प्रथा विवेकबुद्धि-
मन्त्रप्रविद्यावासनाभिस्त्वाववागिरावृष्ट मनी विषये वा
कर्मणि वा शोभे वाऽऽद्युक्तसौ वा व्यग्रहारे वाऽन्यत्र वा
पातदित्वा वायुः नाश्विगव रिचसपतीत्यर्थः । साहस्री.
५९५

● वायुनिर्गमः । भा. १।२।१।१०. ● ' वायुर्दे-
शेषिष्ठ देवता ' इत्यादौ अर्थशब्देऽपि प्रायश्चित्त-
प्रतिपक्षे वाक्ये एव लक्षणा अङ्गीकार्या, मन्त्रक-
पदात् तदनुवपत्ते । न च तत्र कर्मणि शिष्टदेवता-
पवाददेवतास्वात् पदार्थानुपपत्तेरुपपत्तेरनेदं, न तु तदन्व-
यात्प्रायश्चित्तप्रतिपक्षे वाच्यम् । पदार्थमानमनमर्गकोषे
' वायुः शीतलः ' इत्येव ध्या. स्वयत्, न कर्मपादास्त-
विपया सा स्यात् । अद्वैत, २।१।५४-५५. ● वायो-
श्वाय धर्मः । (चठगम्) सर्वत्र हि श्रवणादिषु चलना-
ध्वस्तैर उच्यन्ते । बृहती. पृ. १६१ ● वायोः
मन्त्रे िं प्रमाणम् ! अष्टनि तस्मिन् स्वयन्तादिवारुने
वायुपन्थास्यमपत्तेः । गठि तेनाथो ज्यते पार्थिवस्य
वायुसद्वत्प्रमाणम् । वैशनाथः. १।१।६।१३ पृ. ७९.

● वायुभक्षणन्यायः । साहस्री २०१.

● वायुर्देवोऽप्यन्यायः । वायोः शैल ओज्य
वा शीतलः । साहस्री. ३०२.

● वारणं प्रथमपात्रं निरुपं गोरोहणादि वैभक्ति-
मेव दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।३।१।८. मीमे. पृ.
२३९८ ' नैमित्तिकानि न नियन्त्रयन्प्रयुक्तानि ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● वारणं, यज्ञावयवः सर्वतो ।
यज्ञावयव यज्ञप्रकारेणः पानम् । वि. ३।१।१२

● वारणाधिकरणम् । वारणवैकृत्याधिकरणम् ।
वारणवैकृत्याधिकारि सर्वयोगेषु निविशन्ते ॥
गुणानां च पारथिव्यादसंबन्धः समत्वात् स्यात् ।
३।१।१२।२।२२॥

भाष्यम्-- अन्वयाधेये वारणवैकृत्याधिकारि शोभ-
नानि होमाधिकारि च शूयन्ते । ' अन्वयाधिकारि नै यज्ञ-
नवरः स्यात् त्वेतेन शुकुपात्, वैकृत्यो यज्ञावयवः
स्यात् सुदुष्यादेतेन ' इति । न च धामन्यैकृत्यादा
पानाशा अन्वयाधेयेन संबन्धः । कुतः ? यज्ञावयव-
त्वात् । यज्ञार्थेतामि पानानि वाच्येन प्रथमं वाचित्तं
भवन्ति । तत्रैव सदेह, किं पवमानेषु निविशन्ते उ-
दर्यपूर्णमासाधिपु सर्ववायेषु इति । किं तावत् प्राहम् ?
पवमानहविषु इति । कुतः ? उक्तमेतत् (३।१।१।१८)
पवाने असभयन् पदार्थः तद्गुणे कल्पते इति ।
अन्वयाधेयप्रकरणे च समाभ्यासात् पवमानहविषा तद्गु-
णवा । तस्मात् पवमानहविषु इत्येव प्राहम् । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । गुणानां समत्वात् पवमानहविषा अन्वयाधेयं च
न परस्परं एक-व. । यथा आशान् अग्नेर्विष्णुः मन्त्रार्थः,
एवं पवमानहविषाधिपि अग्नेरेव गुणभूतानि । कल्प-
परस्परं एक-वच इति । यदुक्तं आशान्दस्य प्रकरणे
समाभ्यासन्ते इति, यत्रापि समाभ्यासन्ते तत्रापि प्रथमं
वाचित्तं वाच्येन अग्नेर्मन्त्रिः । किमिह वाच्यम् ?
' यवाहवनीये जुहोति, तेन होऽस्मान्मोष्ट. मीमे भानि '
इति । ननु आहवनीयोऽत्र वागम्याधिकरणत्वेन गुणभूतः
भूयते । कस्यम्, अधिकरणमाहवनीयं, तथापि उ-
आहवनीयार्थ एव वाग, प्रयोक्तव्यमहाहवनीयम्
निष्प्रयोक्तव्यत्वात् पवमानहविषाम् । कल्पेवा निष्प्रयो-
क्तता ? परमश्रुत्यात् । कल्पे कल्पमिति चेत्, सर्वं
कल्प्यम्, अस्मिन्स्वयन्तु तत्कल्पम्, न स्वर्गः । स्वर्गे
कल्पमाने दिशदत् कल्पेन, होमत्वात् सर्वो भवति, तत्र

च आह्वनीयेन अथ, आह्वः संस्कार इति । तस्मात्-
दानार्थता पवमानहविषाम् । न एतामभोधेन संसृच ।
तस्मात् न आधनेन भूषणानं पवमानहविषा प्रवितुमर्हति ।
किं तर्हि । कर्षणेषु दर्शयित्वाभ्यर्चयितुं आधानस्य
प्रधानभूतेषु निषेध इति ।

वा— 'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु' (३।१।१।१८)
इत्यस्य अथवाद आनर्थके । यत्कर्षणानि होमार्थानि
अहोमार्थानि च वाशानि यत्कामितेन निहितानि
आधानप्रार्थनं वाशित्वा इतमस्य यस्म्य मरन्तु इति,
'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु' (३।१।१।१८) इति
परमानहविषु विज्ञापते । तथा प्राप्ति, अभिधीयते ।
'वाशयेनाधानतुल्यानि पवमानहवीष्यपि । तेना-
सति तदङ्गत्वे सर्वव्यताधीन्येते ॥' प्रहस्यगम्या
स्यमानहविषागामानार्थं वाशिता वाशयेन अन्वयार्थता
विज्ञापते, 'यदाह्वनीये जुह्वति' इति । तत्र चोच्यते ।
यदि अहोमार्थक्यात् आह्वनीये, पवमानहविषा महारथो
मरति तत्र, सधानाकारभिरित्यात् अविश्वीयदीनामपि
प्राप्तेति । अथ तेषां पवमानात् आह्वनीयेऽङ्ग-
तत्र पवमानहविषामपि अङ्गैरेव स्यात् । न हि एक-
वाक्यं कल्पना गुणभूतं अन्वयता च प्रकथयत आह-
वनीयं मरतुं समर्थम् । विष्यनुसार-उद्देशतोपादेश-
गुणशानता दुर्गमरिषोषात् । मन्त्री च एव द्वितीयार्थ-
लक्षणं अन्वय च स्वार्थमेव परति इति विरोधः ।
तथा च विधिविधानीनां अक्षयव्यत्या अङ्गप्रकारः ।
मरं चासुधमेवम् । निरस्यत आह्वनीय उदरिदये ।
कल्पनामनुष्येयेन च भाव आह्वनीयवर्णना विज्ञापते
(एतं अधिगतं यथा परमतेन सम्यक्त्वात् आरथये-)
तस्मात् तत्र एव लक्षणीय । इति चेत् कस्ये तु प्रकथे ।
पवमानहविषाप्रकथे एवम्, अहोमार्थक्यादे । तत्र प्राक-
रतिरेव निष्ठा परमानात् संस्काराधेयिषि अहोमार्थक्य-
अपत्त्या परमानहविष्यभूतौ संस्कारादेन विधानम् ।
अहोमार्थक्येन तु निष्ठापर मरं सर्वव्यतापि
उदरि अविश्वीयतेन विधानम् । तस्मात्परिषेध इति ।
यसं तु ब्रूमः । किमनेन अहोमार्थक्यव्यत्यावर्णनेन ।
अदृष्टादि एतदुपपत्ते एव । मरन्तु नाम पवमा-

हवीषि आधानाद्गम् । तस्मात् न तत्र पाशाणि भवन्ति ।
'वाशयेवम् यूप' इति हि यूपप्रहणात् स्वरहितमन्वे-
ऽपि यत्प्रकथते तस्य भवितुम् । न तु इह एव विधि-
दिति । यत् दानाचरप्रहणं तत् प्रहृतपशभावात् अन्व-
यव्यवहारस्य सर्वं विरथापि । तथेत्त्वं पूषाद्युपस्य-
न्यायेन (३।१।१।१-२) सेत्यपि इति कार्योऽधि-
करणेन । मृतं तु पूर्वस्यैव पशेनखनेन नेषत् । (तथे-
रथम्-) तनु निविशः कामिधेन्यइत्यात् न पवमानात्
स्यात् । अथ आह 'गुणानां च परार्थत्वम्' इति । तत्
व्याख्यानम् । तथाहि 'यस्मिन् मामिधेनीवज्रिपिदो-
ऽग्निमन्विभ्यम् । संयुधत्वात्तस्मात्तां माहं प्रक-
रणेन ताः ॥'

वा— अथमिषाद्यो माध्यमात् एव 'अनारभ्य-
विधानेन सत्यं सामान्यार्थता भवेत् । तत्तुल्यं
वाक्यमस्यन्यथा पवमानोदितनिधौ ॥' तेन च
अग्नेरभिष्ठास्यैव माधनयेन विधानात्मनसात् तस्यैव
निष्ठापरिणत एव पवमान, माधनयेन अन्वयनि परमान-
हवीषि निधीयते । मन्त्री च (आह्वनीये प्रोतेति
इति) स्वार्थक्य माध्यम्येव प्रतिपद्यति । 'वते पवमि
दृष्टानवति' इति च । तस्मात् कस्यत् आधानात्
परमानादिषां अन्वये-यत् नाधानाद्गमम् । अतः सर्व-
व्यताधीनं वाशनीति ।

आचार्यस्तु (चार्तिहकारः) अन्वयनि परमानहविषां
अन्वयार्थे कदापि वाशयेन सर्वव्यतापि निष्ठापते,
इति यावत्प्रकारिक्यनापेक्षं न मरुते । यथाश्रुतता
यैरेऽपि दीर्घार्थार्थार्थैरे वाहनिवमस्य आनर्थक्या-
भावात् न तत्रमाधनयेन प्रहस्यनुपदेशकस्यान न्यायता ।
यदि च परमानेदितनिधौ वास नि वहाधीनि भूतेन
तत्रोदुत्तरात् एव मरुते मन्त्रिःकामिरात् परमाने
हव्युत्तरेन विज्ञानात् तत्रैव पवमि म्भुः, न तु
तामनिष्ठा मानवचमन्ति । तस्मात् प्रहस्यत् उद्देशानि
वाशयि सर्वव्यतापि इति कार्योऽधिकरणेन । इति ।

मोम-- अधिपमग्नेरुपस्यनो आनर्थक्याद्ग-
म्येन चर्षणस्यैवित्पुनरुक्तं तदित्तेन विज्ञापिते मरुति
आनर्थक्याद्गम्यव्यत्यावर्णने इति संगतिः ।

वि— 'वैतश्चरदिक पान परमानह्वनि व्यध ।
 श्वेदिते प्रकणादाधनेऽनिमस्तु तत् ॥ अनर्थक
 तद्रेषु हवि श्वेयानिष्ठे ।, नाधनहविषा साम्ना
 वाचयाश्वेदिते भवेत् ॥'

भाट्ट— आधने परमानेष्टित प्रदेगातरे 'वाग्धो
 यज्ञाचर, वैकृती यज्ञाचर' इति श्रुतम् । तत्र
 यज्ञसाधनत्वेन श्रुताना वारणादीना साधान् अयत्तरूपा
 धाने निषेधाद्यभावात् आनर्थक्यतद्वाचयेन (३।१।२।
 १८) परमानेष्टित्त्वे यत् एव निषेध । इति प्राप्तं,
 भाष्यकारेण नात्र एव सिद्धान्तिम् । आधानप्रश्ने
 पठितेन 'यज्ञह्वनीये जुष्टेति' इति वाक्येन परमान
 हविषा अत्र यज्ञवाचयते आधानाद्वाचगाधेन आनर्थक्य
 तद्वाचयत्वाद्यभावात् स्वरूपेण च परमानेष्टीना अपानिष्ठित
 एवात् वारणवैकृत्यादीना सर्वप्रवृत्तियव्यङ्ग्यत्वे सर्ववसा
 द्भव वेति । वार्तिककारेण न तावदनासम्भवाक्येन एव
 मानहविषा अत्र यज्ञवत् । तेन सर्वशेषात्प्रायेण आहव
 नीयविधानात् परमानेष्टीनामेव विशिष्य उपस्थित्यभावे
 सप्तमा प्रधापञ्चगाथा प्रमाणाभावात् । नापि पर
 मानेष्टिप्रश्ने वाचयाचरकथना तदभावेऽपि वारणादीना
 सर्ववशात् नोपपत्ते । अस्तु वा आधानप्रश्ने तत्,
 उधापि तेन आधानाद्भूतत्वेमाना आहवनीयाधिकरण
 वत्त्वमेव, न ह्य अत्र यज्ञवत् । सप्तमा साधयि
 क्त्यापच । अत एव तत्रैव अहवनीयपद आधान
 न चोत्पत्तयपूर्वविशिष्टासिद्धकमेव, परमापूर्वविशिष्टासि
 क्त्यास्य आहवनीयत्वे तदानीमन्तयात् । न चैव परमानेष्टि
 हवि अथवादी गृह्यत्यादिप्रमाणभावात्, तत्र मुख्यगार्ह
 पत्याधिकरणत्वात्प्रायेऽपि सति समवे प्रवृत्तिश्लेषोपगार्ह
 पत्यादिषु प्रमाणाभावात् । अनर्थक्यत्वात् न चनातरे
 परमानेष्टीना अत्र यज्ञत्वे प्रमाणाभावात् आधानाद्वाच्येऽपि
 वारणादीना सर्ववशात्प्रायेण तदभावादीना । सर्वत्र स्वेदे
 दग्धे अपूर्वविचारि अपूर्वसाधनपञ्चगार्हपत्यप्रश्नानु
 प्रश्ने । यथा नीष्टीन् इत्यादी । अत एव तादृशस्थले
 आनर्थक्यतद्वाचय । प्रश्ने तु पक्ष्येनैव अत्र यमि
 चरितपूर्वसाधनत्वोपरिचयि शरीरे प्रश्नानुप्रश्नेनाभावात्
 प्रमाणवत्त्वमेव उपपत्तौ न उद्भवान्तात् । एव

सन्धि यदि परमानेष्टिसंज्ञिषौ साधयि भूयन् तदा
 अनुवादस्य सति समवे सनिहितगामिवात् 'ग्रीहमि
 र्ज्ञेय' इत्यादिवत् भयेत् प्रकृतभावाविशेषतश्च, न तत्र
 दिति । परमानेष्टीना प्रदेशात्तरूपात् । अतो वाग्ध
 दीना सर्ववशात्त्वमेव । प्रयोजनम्— परमानेष्टिप्रश्न
 पात्राणा नाशे दर्शापर्ये अनिश्चिन्तानुपपत्ति पूर्ववत्.
 सिद्धाते तु वारणादीनामेवेति ।

मण्डनम्— 'वाग्ध यज्ञमानाङ्गम् ।'
 गकर— 'नेष्टयज्ञ वारणादि च ।'
 * वारणाधिकरणापोदितस्य अज्ञावत्तत्त्वं अतु
 वाक्याधिकरणेन उच्यते । सु पृ १०७२
 * वारयते (अथ) वृद्धेयस्योपासकृत्विण ।
 मणि पृ १४०

'वारयन्तीयसःकार आधाने गायति । भा
 १।१।२।९ * प्रवृत्तौ ज्योतिषोमे यज्ञयज्ञीयस्य अग्नि
 श्लोमाख्यस्मोन्माधनत्वेन अपि श्लोमात्पञ्चव्यापकत्वात्
 तत्कार्यापि वाचयन्तीयस्य । सु पृ ८७२

* वारयन्तीवादीना कर्मान्तरम् । १।१।२।१७
 मीको पृ ३३२८ 'रेवत्यधिकरणम्' इत्यत्र अग्नि
 कर्तव्यत्वम् ।

* वारयन्तीयसःकार यदि क्वचित् विधीयते तत्र
 कश्चित् ग्रीह्योक्त्यादिषु एव प्रवृत्तयस्यै भवेत् इति
 पूर्वोक्त्याधिकरणार्थिकेण वायेन उक्त्यावमानत्वे प्रवृत्तत्वात्
 योगाद्यु । सु पृ ८८२

* 'वारणी उतानतो उपवृत्ते' इति श्रुते । तत्र
 यज्ञयन्नेन आग्निप्रवृत्त्या सूत्र एव श्रुते न कृत्वा
 शक्ये अग्निप्रश्ने । भा १।१।१।८-९

* 'वाह गतोऽनुधायति' इति वापुहोपान
 द्विष्यर्थवाद । वि १।१।९

* वारण एकपत्र अत्रभूये प्रथमम् । वाग्ध च
 प्रथम अन्तु कर्तव्यम् । 'अप्यत्रयन्नेन चरित'
 इति । वि १।१।२।८, * वारणं कृत्वा देवादनिष्ठे
 एकादश पत्र अश्वमेदे ज्योतिषोमे च । ८।१।३
 * वारणा चतुष्पत्वात् पुत्रोद्यमा कृत्वाप्रथमाप्रतिभे
 अधरतिप्रदेष्टव्यात्, तत्र प्रतिपुत्रोदाय कृत्यात्पञ्चमे ।

११११२१३१-३६, मीमो. पृ. ७३६ 'अथप्रति
 परेही प्रतिपुरेवात्रं कथात्तुप्रभेदः' इत्यम इत्यम् ।
 * 'वास्तुनैककालेन' इत्यादिना आर्वांग्यामृथम्
 विधानम् । कु. १०७१५१७-५०. * 'भूगन्नय-
 नुरेन लेभेनैर विनिमिना' । श्रुन्ते चारुणे लोके
 देहा. मन्वाङ्गप्रथमा ॥' वा. ३११०१३ पृ.
 ७०२. * चारुणेम् चतुष्पत्तेषु स्वधर्मप्रदानकारेण
 वहुषु ज्ञेयेषु काशातुसमयेनैर पुरोदानधर्माः वर्तन्वा,
 श्रुत्वा पुरोदानासमप्रदान. । वि. ५१२१२. * चारुणी
 आभिधा वरुणप्रसातेषु । सा द्विधा प्रथममाना इत्येते ।
 एकदेश. अन्वा. आशापरुणे (आन्वयमागभिष्टरुणे-
 रन्ता) एकदेशः समिष्टवृष्ट्याम् । वा. ११२१२५।
 ६३. * चारुणी इष्टिः अथदत्त । ३१११३०-३१
 मीमो पृ. ७३६ 'अथप्रतिप्रदेष्टवधिकरणम्' इत्यम
 अपिचरण इत्यम् । * 'चारुण्याः निष्कालेन तुपैश्व-
 र्यमभिन' । इव ११२१२५ । चारुणा आभिधाया
 र्वाडील्लेन प्रेषेण विष्टमभयेपमृतिभूतप्रदाना तुपैश्व
 इत्यर्थ इति चेत्किन् । विष्टमभयेपम् आभिधावृष्टका-
 र्थमथा प्रदानद्विष्टव्याभावात् पुरेवासादिष्टवृष्टप्रदान-
 हरिप्रधाना तुपै. इत्येते । अनिपैनादुमयेवाभिन्नापरे ।
 सोम. १११०१८. * 'चारुण्या. निष्कालेन तुपैश्व'
 इत्यम (११२१२५) निरवेकदान्यायः । चारुयार्थ.
 पृ. २०. * चारुण्याः निष्कालेन पुरोदानो वाच्यते
 अथमये । वास. पृ. १३२.
 * चारुणाधिकरणम् (चारुणी इष्टिः वैदिके अथ-
 दाने) । ३११०१८-२९. मीमो. पृ. ७३०
 'अथप्रतिप्रदेष्टि. वैदिके अथदाने' इत्यम अपिचरणं
 इत्यम् ।
 * अन्वु चारुणाधिकरणायुपपादितरीत्या तुसापि
 योग्यद्वयनद्रीशरत्तु समागम्या वीतिभरम्. तथापि
 नात्वा. म्वात्तन्वेण मानदम् । पूर्वमये । पौ. ३।३।
 ६।३३ पृ. ३५५.
 * चारुणचतुष्पत्तयाः वैदिश्वदाने चार्वा ।
 वि. ३।१।५. * चारुणचतुष्पत्तयाः प्रयोगम्

मैदेन न सह, सादिगस्यातिराजिनान् । परंतु वातिके
 लान्तले च 'वचनत्वरमेण सादिगप्रतिनादन इत्यम्'
 इत्युक्त अथप्रतिप्रदे । सोम. ५।२।२.
 * चारुणचतुष्पत्तयापुरोदानेषु अधिभयभावा-
 धिनाशनान्तेन वाच्येन अनुक्रमवः । वि. ५।१।२.
 * चारुणप्रासादिकैरुक्तप्रासादधर्माणां साधमेपीवैक-
 काले अतिदेशः । ७।१।२।३. मीमो. पृ. २२९
 'अतिदेश. साधमेपीवैककाले चारुणप्रासादिकैरुक्तप्रा-
 सादाणां' इत्यम अधिचरण इत्यम् ।
 * चारुणीनिष्कालेनचतुष्पत्तयाः अर्थकर्मता । भाट्ट.
 ११२१२८.
 * चारुणी आभ्यामयी वीर्णमास्याम् । 'अभि-
 नुनापि चतुष्पत्त' । 'ल सोमादि सप्तविः' । भा.
 ३।१।२।३.
 * चारुणी वीर्णमास्यामन्वयेते (आन्वयभावाद्योर्वाग्या-
 नुगतये) । वा. २।२।३।३ पृ. १७५. * 'चारुणी
 वीर्णमास्यामन्वयेते, चतुष्पत्ती अमातास्यायाम्' अयं
 व्याख्यातिभिः प्रथमैः । वास. पृ. १७. * 'चारुणी
 वीर्णमास्यामन्वयेते वृष्यन्ती अमातास्यायाम्' इति
 वाच्यं सयोग । 'तस्मान् चार्वाये एताव सयोगो-
 न्नाद्विष्टव्याम् ।' इत्यम पूर्वमन्वयेतान् काले वि
 दुरवित्तमः ॥' वा ३।१।२।३।३ पृ. ७४०. * 'चारुणी
 वीर्णमास्याम्, चतुष्पत्ती अमातास्यायाम्' इत्यम मन्व-
 दिष्टविनिर्णय चतुष्पत्तया, चतुष्पत्त च द्विष्टवृष्टत
 तुमन्वयेन, मन्वदन्ते विष्ट आभिन्ना मन्वद्वृष्टयाक्ष-
 रान्वाच्यम् । कु. ३।१।२।३।३ .
 चारुण्यधिकरणम् । अनुशास्यधिकरणम् ।
 पूर्णमासे चारुणीसुगत अमातास्याया इत्यन्वयसुगतं च
 आन्वयमागद्वम् । चारुणीसुगतानुशास्ययो. आन्व-
 यागद्वम् ॥
 मिथ्याप्रार्थनसंज्ञानाम् । ३।१।२।३।३॥
 अर्थम्— द्यौर्गुणस्यो अर्थे 'चारुणी वीर्ण-
 मास्यामन्वयेते, चतुष्पत्ती अमातास्यायाम्' इति । तत्र
 मदेद. किमनुशास्यधिकरणं कथये विवेका, ल

आन्वमागोर्दि । नि तागन् प्रतम् । प्रधाने इति ।
 कुत । षोणमासीरुमामिवाहागदमाश्रयासमभि शहा
 राय । प्रधान षोणमासी च अमावस्या च, नाऽऽप्य
 माषी । तस्मान् वाहागदमश्च प्रधानस्येति प्रतम् ।
 तत्र त्रुम । मिथ सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्या न प्रधा
 नस्य कार्यमिति । यत्र तु द्व अनुवाक्य, तत्र तयोर्नान्यता
 वृधन्वता च विधीयते । प्रधाने चैतानुवाक्या । तत्र
 द्वित्व चार्त्तव्यता वृधन्वता च विद्वद्वाक्य भिये ।
 आन्वमागोर्दि ह प्रत, आग्नेयी षोमी च । तत्र चार्त्तव्यता
 वृधन्वता (च) केन्य धकवान विधातुम् । ननु प्रधान
 माप्तिरपि द्वयो प्रधानेषोर्द अनुवाक्ये आश्रयस्थामी
 षोमीवस्य चेति । उच्यते । एता चार्त्तव्यता आग्नेयी,
 एता षोमी । तथा वृधन्वत्यौ । तत्र या आग्नेयी सा विधी-
 यमाना सम्येते न षोमी । अम, राश्रयता तावत्तत्वेन
 सोम । षोणमास्यामप्यशीषोर्मध्ये एत निवभाणे सिक्त ।
 तत्रत्येकदेश्या न धनुःपाथ दत्ताद्विने वधि कर्तुम् ।
 अयोधे अग्नीषोर्मध्ये प्राप्त । नि । नैश्च यागस्य द्वाभ्यामनु
 वाक्याभ्या प्रयोजनम् । एतादेश्येन ह्यनुवाक्या चोत्रते,
 तेष्वन विवक्षितम् । तेन तत्रापि न दे । तस्मादाय
 मागयोर्निषेधा इति । (अम 'अभिर्वाणि जग्धन्त'
 ' एत सोमासि सत्यस्ति रात्रौ तृकहा ' इति चार्त्तव्य
 युगम् । तत्र प्रथमा आग्नेयी, द्वितीया षोमी । ' अग्नि
 प्रनेन कामना पुम्भानस्तुतव म्याम् । कतिरिदेश वावृध ॥'
 ' होम गीमिप्या वय वर्षधामो यवोर्दि ' इति
 वृधन्वत्युगम् । यथापि प्रथमा आग्नेयी, द्वितीया
 षोमी । के)

वा—यथावृधोप निवृत्तापराश्रम (आन्वमागोर्दिमा
 म्नातन चार्त्तव्येषु इतिमन्त्रकदुष्यन्त प्रमात्रताज
 मागवृधपापेन निवृत्तापराश्रम) कुत मदेह इति ।
 श्रयोगश्चैव द्रव्य प्रतिभवात् । ' साधारण्येन मयोम
 सदिग्ध कालधर्मभि । निरुद्ध कर्मसन्ध्ये न प्रम
 काजसगती ॥ गुण्यकरो हि सधन्यो विरुद्धो नपिउ
 क्षणौ । तुन्यत्र कर्मसन्ध्ये येषस्य कालसगती ॥
 नित्य तत्रानुवाक्याभिर्वाणान्नेव सगति । न
 काश्यो त्रमन्त्रमात् प्रधानाद्गतया ह्य ॥ गुणाना

च परार्थत्वादित्यनेनापि हेतुता । मरुद्ध नाऽऽप्य-
 भागाभ्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥ ' तस्मात्पक्ष-
 त्म चार्त्तव्यता नामनेन प्रधानार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।
 'मिथश्चानयसन्धादिष्टो नान्नाङ्घ्रिसगम । न चेहा
 न्यनुवाक्याना प्रधानार्थसगति ॥ द्वे तानुवा-
 क्यस्ये सा कर्मवत्त्वे कथचन । द्वयोर्पि च नैवे
 देवते कर्मगोर्दि ॥ ' अमावस्याया तात् ऐसी
 नैव नियमानाया । न प्रमावस्याया शोम प्रपथदेवत ।
 षोणमास्यामपि अग्निहोत्रस्य चोदितत्वात् केन्य
 प्रशसन महेन्द्राधिकरणे (२, ११, १) नियतम् । न चती
 षोमयोर्दयोर्पि प्रयोग, ' पुरोमुगाक्यामन्वाह ' इत्ये-
 कर्मण्य विवक्षितैकसङ्घत्वात् । अथाप्रातमपि द्विर विधी
 यत, ततो मन्त्रविशेषस्य द्विरप्य च विधानम् एत
 मियते । आन्वमागोर्दि कालवृत्त चरत्तव्यता दुष्ट
 मितुत्तम् । ' तस्मान् काडार्थं एयाय सवोयोऽ
 ज्ञाङ्घ्रिकथनान् । न्याय्य पूर्वप्रतीतयान् वात्ते
 हि दुरत्तिवम ॥ '

शा— दर्शपूर्णमासे आग्नेय षोमशेति द्वौ
 आन्वम गौ विहितौ । तत्र मदेह निमागवृधोप
 क्रमज्ञाना मन्त्रा ताभ्यामर्चयन् चरनेन प्रधानात्
 विधीयते, तत्र आन्वमागोर्दि अ पत्तया प्राप्तेर्दु
 र्गा चरण्यामाविति । तदर्थं च अस्मिन् चरने षो-
 माभ्यामाश्रयस्थी कर्मवृत्तौ, तत्र कालवृत्तौ इति ।
 तत्र कालव्यामरणीयत्वात् मन्त्रेण प्रयोजनम् ।
 नापि प्रकरण तस्य तेन नासाविद्वेनते ॥
 कर्मण प्रवृत्तत्वेन मन्त्रापेक्षितत्वाऽपि च । तत्र
 षोममाभ्यामाश्रयस्थीभ्यामभिधीयते ॥ ' तर्प
 च ' दूतेषुमाश्रयस्थ्या येदि ' इतिवृत्त द्वादेश्य
 विरुद्ध । तस्मात् तद्वया दम कथिसा प्रपत्त
 म य इति । नैवम् । यथापि कर्मैव कल्पानां प्रतिभवे,
 तथपि त्वमोभुता न प्रमावृत्तव्यम् । ' दूतेषु
 माश्रयस्थान् इति वृत्तम् । न पंध तस्य, तुल्य-
 एभ्यम् । न चह षोमस्य माप्य प्रपत्तौ कालवृत्ति,
 आप्य प्रपत्तवत्त्वा अभावात् । अग्नेयस्येति
 अग्निहोत्रस्य दैवात् न देवप्यम् । अन्वमागोर्दि

तु नास्त्वेष सोमः । न च वचनाद्बधार्थराम् । लिङ्गं हि वाक्यत्वं वक्षीर । वाक्यदि उभयः प्राणान् वक्ष्या-
भयत्वात्, न अनेः । अथापि विधिराहयत्वात् मन्थ-
रूपं यथैव, यद्वि व्यापनेन नीयते । तसु व्यास-
मानमपेक्षितं अस्त्वं न निदधन् सुतरामपेक्षितं वर्णि,
वीर्यमासीकलोस्यभयवो ज्ञेयवै, अगताभ्यागतयोः
वृक्षन्यायिणि । यदा काशरोगेण कर्मणि शब्दप्रवृत्तौ
काशो गुणः, इति तद्वारेण चरत्वा विधीयते, इत्याज्य
सागंरितं मन्ताः ।

सोमः— पूर्वं यथा वाक्येन प्रकृत्यवाचः, एत-
दिह वाक्येन प्रमाणात् प्रकृत्यस्य निरुपस्थात्
संगति । वीर्यमाश्या काले इमी मनी इति प्रकृत्या-
विधिः । अचरन्त्याया च प्राणाया चरन्त्या विधानया ।
सा चागताभ्यागतौ प्राणा, इति वाक्यात् ज्ञानोद्देशेन
प्रकृत्याविधानेनैव उक्तत्वात् वाक्यमागते र्पराया पर्य-
वस्यति । एत च न विमिश्रोदेशोपपन्नः, वीर्यमाश्या-
माश्यामाश्यायो स्वधनुदेश्वधर्मकत्वात् न परार्थः-
शब्दश्चेति । मूत्रार्थेन— विमोक्षना युगभूतत्वात्-
नर्पयत्वात् प्रशोभनाभावात् प्रशोभनेन अशुद्ध इति ।

त्रि— 'चावैन्दो पूर्णमासे स्तो वृक्षनयो तु दग्नि ।
इति प्रथान्वीक्यमुक्तं त्रि वा न्यान्विति ॥ प्रमेज
प्रापिता मन्वाश्विनारोऽप्याग्न्यमागते । त्रमात् तावच
रर्जयोऽत एषा दग्निविपत्ता ॥, न मुग्ये सोम
एरोऽस्ति नाधारतादिवाच्यो । दग्निश्च वाग्न्यव्याऽ-
ज्ञानो वाक्याद् 'वाग्निपतिः ॥'

माह— आश्यामागनेन प्रथाना चावैन्दीवृक्षनवी-
मन्त्याया लिङ्गकर्मो जाधि ता चावैन्दो पूर्णमासेऽन्येते
इत्यर्थः अमाश्यामाश्याम्' इति वाक्यस्या प्रथानाद्ग-
रात् । इत्यने च लिङ्गस्यापि मन्थकर्मण वाक्येनापि
वाक्यमनेन वाच. 'वृक्षन्यदेरय.' तत्रादिना । इति
प्राप्ते, अत्रापेक्षोपरमौ शक्योपगतं न प्रथानाहृतम् ।
नहि सोमदेश्वधर्म मन्थस्य लिङ्गविधेयं समवति ।
सोमस्य देवतदाश्यात् अत्रानाश्यामिप्रान्ताभ्याज्य-
समवाच । समुत्तरतु वायव्याभ्याम्य चरन्त्यामाज्यहरो
वायव्यात् प्रथानाद्वागीधरत्वात् । एतस्या च वीर्यमाश्या

मौ आश्यामागौ तत्र चावैन्दो इत्यादिरूपेण काशकृता,
वीर्यमासीकप्रकृत्यानाद्भूताश्यामाश्यायोर्गोर्नदी इत्येव उभे-
कृता चेनाविस्तारः कौस्तुभे शब्दः ।
मण्डन— 'चावैन्दो न प्रथानाद्गम् ।' १२.
अंकर— 'चावैन्दो न प्रथानाद्गम् ।' १३.

● चावैन्दोऽन्येतेः उभयव्यक्तौ चरन्त्याया
विधि । बाल. पु. १८.
● चाधिपेणाः पदवाचिन । वि. १०७१२०.
● चाधिः इदं नाम प्रापि. । 'इति ह साह
वृक्षाणिर्माश्याये मज पवत' इति दग्निपूर्वमाश्यायणे ।
वि. ६१७११२.

● चादिमुक्षीमन्त्याया । यथा चादिमुक्षीमोषुष्य-
मानवीर्यगता श्रीरामचन्द्रेण चादिनि ह्ये चादिनः
सुमीतापेक्षा दौर्लभ्यं मन्थने अगमिगानिनः इत्येव
प्रदोऽप्युक्तमिति । साहस्री. ५८५.

● चासः अद्वत ज्योतिशोभे परिधानार्थमाश्यात् ।
भा. १२।१।११. ● चासो दक्षिणा आश्रये । तत्
अन्वाहार्यधर्मकं स्थान् । भा. १०।३।७।१५ । परतु
वाग्नि पात्रो न चास्ये । १०।१।१।३७ । अमिगताग-
मि न स्यात् । १०।१।०।३८. ● 'चासो इदानी
' अनो इदानी ' इत्यत्र 'चासम्- अनम्' शब्दो
जातिगानवै । तथा च शास्त्रा न गान-तक्षत्रिगानि-
देया । आहत्य वान-तक्षत्रियामकारित्वाऽपि पूर्व-
निद्वल्य चासः स्वसव्य दानं कर्तुं शक्यम् । पूर्वपक्षे
तु कान्तगणानिनिचा वाग्निना नवीनं वाच-अश्वको-
त्याय दानं कर्तव्यं इति । अथमेव अनोचासोम्याया' ।
वि. ७।३।११. ● चास. परिपणे । 'एतद्देवस्य
वाधो यत् सोमम् । इति चास. शोममेव चाय न
कार्यमतिकम् । बाल. पु. ५३. ● चास. वैश्वान-
होमीयम् । 'वैश्वानहोमीयं चाशोऽप्ययुक्ताति' इति ।
वा. ६।३।१।४. ● 'यामांमि वक्षीम्, रत्नानि
वक्षीस्व कापान जायते माञ्जिड सपिचो हादिर्देव्य.'
भगवोऽयं वाचनिह कर्तुं स्वर्णिपथतिकम् । बाल.
पु. १५९. ● चासम. उपरिगमकोऽपि चासै 'परिपणे'
इति मरणि (परीग) । भा. १०।३।७।१५.

● वासस कर्षे गुट्याच्छ्रदनम् । वि. १०।८।८.
 ● ' यथा वाङ्मनुजानीना मास्तादेव सुदृढा । स्मर्यते वाससो नैत्र लोपपात्रान्नादिना ॥ ' वा. १।३।१।३ पृ. १८३. ● वाससि अन्वाहार्यस्थानापत्ते अवि-
 पारणस्य वाच. आग्रयणे । १०।३।१०।३८, मीको. पृ. ८५५ ' आग्रयणे वासोव-भयो, अन्वाहार्यस्थाना-
 पन्ननोरपि अविपारणस्य वाच. ' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।
 ● वाससि अन्वाहार्यस्थानापत्ते वाससितुष्टानमाग्रयणे । १०।३।१।३७ मीको पृ. ८५२ ' आग्रयणे अन्य
 हार्यस्थानापत्तेऽपि वाससि पात्रस्य वाचः ' इत्यत्र
 अविपारण इष्टयम् । ● वाससि मानोपावहरणे कर्षे
 ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०।७७, मीको, पृ. १८३१
 ' ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानुपावहरणं च वाससा कर्तव्ये ' इत्यत्र
 अधिकरण इष्टयम् ।

ॐ वाससि मानोपावहरणे प्रथमतो नोमस्य
 पचनान् । १०।६।२०।७७ ॥

प्रथमो ज्योतिष्टोमे तावन् सोमस्य मानोपावहस्ये
 नासि वाससा च भरत. । वाससि मान वासस्य च
 उपावहरणं स्यात्, ' वाससि मित्रेति ' वाससा नोपाव-
 हरति ' इति वचनात् । उत्तरपक्षेऽपि विदोपविषयः
 बरिष्मते तदग्रे इत् सामान्यत उच्यते । के.

● वामोऽग्नेरोत्पादनं अहर्गणे प्रथममुपावहरणार्थम् ।
 १०।६।२।३८, मीको. पृ. ७६८ ' अहर्गणे प्रथम
 सोमोऽग्नेरोत्पादनं कृष्यत् चाल उपावहनीयम् ' इत्यत्र
 अधिकरण इष्टयम् । ● वामोऽग्नेरोत्पादनं सोमोपावहरण-
 काले एव अहर्गणे, तच्चोपावहरणार्थमेव न मागार्थम् ।
 १०।६।२।३९-८० मीको पृ. २०२६ ' उपाव-
 हरणं विचरन्तम् ' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।

● वाससादिप्रददानं आहुतिमिवत्वा । भाट्ट
 ७।३।१५.

● वामोऽग्नेर्यं पुष्टयस्य आचारत. प्राप्यते । भा.
 १२।१।११२.

ॐ वामोऽग्नेर्यं च सामान्यान् । १०।३।६।३४ ॥
 वाचथ वाचथ तपो. कर्मदागो वागोरुच्यम्, वामो-
 षणं आग्रयणः अन्वाहार्यस्थानादि प्राकृत्या अन्वाहार्यस्थानादि

विचारः । सामान्यान् कार्यासामान्यात् दक्षिणाकर्षणं
 प्रकृत्यात् । आग्रयणे ' वासो दक्षिणा, वास. प्रथमत्रो
 दक्षिणा ' इत्युक्तम् । प्रथमो च ' अन्वाहार्यस्थान-
 दक्षिणा ' । सा चोदकेन आग्रयणे प्राप्ता विदोपविषयेन
 वासोवस्त्रेन वाच्यते । न समुपयः । चकारेण आपन्न
 दक्षिणा उपमिता । के.

● वासोवस्त्रयो. आग्रयणे अन्वाहार्यस्थानपत्ते
 उविपारणं नातुष्टयम् । १०।३।१०।३८, मीको. पृ.
 ८५५ ' आपन्नयो वासोवस्त्रयो. ' इत्यत्र इष्टयम् ।
 ● वासोवस्त्रयोः आग्रयणे दक्षिणारूपयो. प्रकृत्यान्वाहार्य-
 यर्मा कर्तव्याः । १०।३।१।३५, मीको. पृ. ८५५
 ' आग्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवस्त्रयो. प्राकृत्यान्वाहार्य-
 कर्तव्या ' इत्यत्र अविपारण इष्टयम् ।

● वासोवस्त्रदक्षिणया आग्रयणे तपयिष्टया अग्ने-
 दिष्टान्नाहार्णदक्षिणाया वाचः । १०।३।६।३५, मीको.
 पृ. ८५५ ' आग्रयणे उपदिष्टवासोवस्त्रदक्षिणाया ' इत्यत्र
 अधिकरण इष्टयम् ।

● वासोवस्त्रमन्यायः । वि १०।३।७.

● वासोविन्यासमात्रं उपवीतं वतुर्गुणो भवति ।
 भा. ३।१।१।१३२ पृ. ७३३.

● वानोद्विरण्वाहीनां कर्मसाधनत्वम् । वि
 ३।१।६.

● वाससा स्मृतिहेतुः संस्कारः । रत्नाकर
 आग्रयणे १२४. ● वाससाः स तद्विषयः इत्ये-
 निरुपयः (इति वीट्ट) । शृङ्गी. पृ. ५६.

● वामनातो वामोहः, वामोहः वामन इति
 अनाद्विरण्वाहीनां वामोहः अत्रोप (इति वीट्ट) ।
 पण्डितु पृ. ५६.

● वामिष्ठ धर्मगुप्त इत्येवैव वरिण्वाहीनः । भा.
 १।३।७।१५ पृ. २४५. ● वामिष्ठ इत्यत्र वने ।
 वामिष्ठमागन् अवीतन एव वामिष्ठ अत्र, न तु इति
 गोत्रम् । भा. ६।६।१।२५. ● वामिष्ठानां वामन
 कर्तव्या नाविचारं यदे इति वदतः । वामिष्ठानां
 वामन-वामनमेव वा विचारः नादेशः इत्यत्र
 विद्वान् । ' वैश्विनो होता ' इति विवेकः ।

‘वासिष्ठो ब्रह्म’ इति तु अर्थवादः । ‘रश्मिगति
 श्रवणं एव’ (तेज. ४४।१) इत्यादिस्तोत्रभाग-
 संश्लेषमन्वेष्टा वासिष्ठोऽत्र, न तु तद्द्वेष इति । वि.
 ६।६।६. ७ ‘वासिष्ठानां नारायणो द्वितीय प्रयाग
 तनूनपादवेषाम्’ अथ अन्यत्राग्रतो भवत्यस्य विधिः ।
 पाठ ६ १८.

॥ वासिष्ठानां ब्रह्मत्वस्य निवृत्त्यात् । ६।६।४।
 २४ ॥

येन ब्राह्मणानामेवाभिचार इति पूर्वं समनियतम् ।
 तथापि वासिष्ठानां कलमनकपात्राणां चैव कलाभिचार,
 स्यात् मान्तेषां ब्राह्मणानामपि । कुत ? ‘वासिष्ठो ब्रह्मा
 भवति’ इति ब्रह्मस्य वासिष्ठानां नियमात् इति पूर्वं
 पक्षः । अत्र यत्पि कुतश्चलितेषु चर्तुषु पुस्तकेषु
 वाग्यः पठ्यते तथापि अर्थत्वात् कुतश्चलितेषु पाठ-
 स्वीकृतोऽस्माभिः । वाग्यपाठान्तरे तु वाग्मनिरागापर्यन्तं
 तस्य स्वीकृतं यत् ।

अर्थेषां वा प्रलिप्रसवात् । २५ ॥

वासिष्ठानां तत्त्वमनकपात्राणां चैव कलाभिचारः इति
 पूर्वं पक्षं तूष्णं प्रागुक्तं चान्येन निरूप्यत् सिद्धान्तमाह ।
 सर्वेषां कनेऽभिचारः स्यात् । ननु तर्हि ‘वासिष्ठो ब्रह्मा’
 इति कथमुच्यते, तत्राह-प्रलिप्रसवात् ‘य एव कथं
 नोममालमर्षीवीन ए एव ब्रह्मा भवेत्’ इति ब्रह्मस्य
 प्रलिप्रसवः इति । तेन नान्यनिष्ठशोभोत्पन्नस्य वासिष्ठस्य
 किंचित् स्तोमभागात्प्रमत्तत्वात्तो अवास्तित्यागि वासि-
 ष्ठस्य ब्रह्मत्व च । इदं च स्तोमभागात्प्रमत्तत्वात्तदुच्यते
 यत्नम् । तस्मात् सर्वेषां ब्राह्मणानां कलाभिचारः ।
 तथापि विशेषस्तु ‘वैश्वामिण्ये’ इत्युक्तं तत्रे अर्थः ।
 स्तोमभागात् नाम मन्त्रास्तु ‘रश्मिगति श्रवणं एव अर्थ-
 म्निवृत्तं’ इत्यस्य वैशिष्ट्यं पठ्यते (तेज. ४।
 ४।१) ।

वैश्वामिण्यश्चैव श्रौतनियमात् श्मश्रुत्तनस्यसिद्धा-
 नामनभिचारः । २६ ॥

यद्यपि ब्राह्मणानां सर्वेषां कलाभिचारः तथापि श्म-
 श्रुत्तनकालेऽपि येषु अनभिचारः न अभिचारः किंचित्
 तद्विशेषात् । कुत ? ‘वासिष्ठो ब्रह्मा भवति’ इति

वैश्वामिनस्य श्रौतनियमात् । तत्रे वैश्वामिनस्य श्रौते
 तावत् नियतम् । ‘वासिष्ठो ब्रह्मा भवति’ इत्यपि
 नियमो भवति । उच्यते अत्र मानकव्यवसात् विशेषः ।
 तत्र स्तोमभागात्प्रमत्तत्वात्तदुच्यते । यौग्ये वासिष्ठत्वं उक्तम्,
 वैश्वामिनस्य तु न गौग्यम् । तस्मात् वैश्वामिनस्य मान-
 कत्वात् कनेऽभिचारः । वैश्वामिनभिचारत्वात् तु श्म-
 श्रुत्तनकालेऽपि येषु अनभिचारः इति सिद्धान्तः । के.

७ वासुदेयार्जुनयोः प्रतिगिद्यमहत्त्वद्विद्वेषविमर्षी-
 तुमद्वापरिणयनम्, ‘उमौ मन्थारवशीची’ इति तुगा
 पातचरणं च धर्माधिकारम् । वा ६. २०४.

यस्य वासुदेयार्जुनयोः मत्प्रपानमातुःपुद्गित्परिणयन
 स्मृतिविरुद्धप्रत्ययत्वं तत्र अत्रविकारद्वारात्मानस्य वैशिष्ट्य-
 वात्ता प्रतिषेधः । ‘तुगा धै मलयमन्त्रानां पाप्मा च
 मलयमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्वी वैश्वामि न
 सुरां विवेत् ॥’ इति । मन्थरीचोभुत् इति प्रथमपदो.
 तेन प्रतिषेधः, वैश्वामिण्यपि पश्यत्वात् ‘मत्प्र नित्य
 ब्राह्मणस्य (नर्गः)’ इति यत्नत्वात् । यद्यप्येतत्
 ‘गौडी पौष्टी च माधुरी च चिद्रेयात्रिविधा तुगा’
 अर्थवेषा तथा मन्थरी न वैश्वामि ब्राह्मणविरुद्धः ॥’
 इति, एतदपि ब्रह्मादिवाक्यस्य तच्छरीर्यदमेतत्तदु-
 च्यते इति सिद्धत्वात् प्रथमनाश्रयणेन मन्थारयोः एकार्थ-
 रत्वात् ‘मन्थारः ब्राह्मणत्वेया’ इति नियमात् यद्येव
 प्रथमं च एव तच्छरीरं तदर्थम् । तस्मात्तुगात्ता वा
 भवति । तस्मात् माह्वणा एव ब्रह्मराजिनः । तथा च मत्प्र
 वाग्यप्रतिषेधत्वात्प्रतिषेधवादे अभिहितम् ‘अकार्य-
 मन्थरु कुशोद्वि ब्राह्मणो मद्मोद्विः ।’ इति ।
 तस्मात्तदुक्तं भवति, यद्येव एता अननुयायिनः प्रयागादपि
 अवेया, तथा सर्वा ब्रह्मराजिनिरुद्वेष्टिः इत्येषा ‘वधैवैता’
 इति च ‘ब्रह्मविरुद्धि’ इति च उभयमपि अनर्थकमेव
 स्यात् । शोचन्वर्तित्तदर्थेनैव नर्षणं यत्नमन्थारभात् । तेन
 ‘उमौ मन्थारवशीची’ इत्यधिकारम् । तथा मान्थार्य-
 दर्शनं अन्पनुतावचनं ‘कमात्ममाशीत् तत् पश्यत्
 पर्वीहत्, तुगा धै मान्थरु, ततो राजन्ममवत्, तस्मात्
 ज्यायाश्च रूप्या च श्मश्रुत्तं तुगा पीत्वा तिस्रान्धावत्,
 पाप्मा नै मारयत् । तस्मात् ब्राह्मणः तुगा न विवेत्

पापानां न सन् वै इति । तदेतदेतत् सन्निभे ब्राह्मण
ब्रूयात् नैनं मुदा पीतं क्षिप्रं य एव निदानं मुदा
विरति इति (कठकम् १२।३४ अणभेदस्तु
ब्रूयन्) । मनुषीधुविषयवैतत् ।

यन्तु मातुलदुहितृपरिणयन तपोस्तत् मातृपत्नीभारि
सवध वनवानऽपि भ्रान्तिवदहारान् अविरुद्धम् ।
यत्रपि वासुदेवस्यैव सुभद्रा रपात्, तथापि ज्ञेयत्वे जल
देववासुदेवस्यै एकानगायाश्च निजत्वात्वायमात् म नृ
पक्षीया सुभद्रा तस्य, मातृपितृवस्त्वेषां सुहृता वा इति
परिणयनात्प्रमाणात् प्रकथयते । 'वासुदेवाङ्गजाता य
सौतेवस्य विरुध्यते । न तु व्यवेतस्य' अत्रभवे
तद्विरुद्धता ॥ येन हि 'अत्रैवमत्रम्' मम कर्मावुत्पन्नं
एव मनुष्या पार्यं सर्वथा । यद्यदाचरति श्रेष्ठ
एतदेवेततो जन । न यत् प्रमाणं कुरुते लोक
मन्दतु वर्तते ॥ इति न कथं तदलोभदग्नीभूतं सन्
त्रिदशपारं प्रवर्तयति । एतेन कर्मिणीपरिणयन
सायत्तम् । भा १।१।२७ पृ २०९-२१० । सु-
सौतु गौडी । शिखरसुखा दतिरिक्ततादादिप्रभवममान
निषेधो गौडीये यथा केशवप्राज्ञपरिषद तथा मान
आशाऽति । तद्विषयपुराणिवध प्रलयादिपद्यश्च श्रावण
मासविषय-शात् कवत्प्राज्ञपरिषद । (एतन्नम नाम
यशोदावर्भमभूता त्वा अष्टमे तर्षे) । पृ १९८

● वाहारी कार्वाणि द्विविधा प्रथमातुगाना
स्थम् । दुप ९।१।११८० पृ १७३०

● वास्तुमयम् । (वास्तुमय रीत् नच निर्वपेत्
इति निषात्परगीष्टे) । सस्तु शाकडीप्रवृत्तिक
इत्यथ । (वस्तु- वास्तुक चरनवत्ता = चरा
वस्तुभा इति ध-उदेने) । वि ६।१।१३

● वास्तुविद्या । (एष्टमूला, तथापि वेष्टमूलाश्च तत्र
तत्र) । इदं वा विषयं सर्वपातुगानां । ईदृशो
यद्वादीगदित्तिषेणे गति एतदेतच्च प्रतिवचनमिति ।
भा १।१।१। पृ १७

● वास्तुविद्याविषयं यदादिप्रतिवचनम् । सु
पृ १३०

● वास्तुदोमस्य वैदिकस्य स्थापनाशाहीना स्मार्तानां
कर्मणा च नामधेयं दर्शितोपपद्यते । ८।१।११२-३
मीको पृ २०१८ 'दर्शितोपपद्यते' स्मार्तानां शौचना
च कर्मणा नामधेयम्' इत्यत्र अपि कथं द्रष्टव्यम् ।

● वास्तुदोमे वैदिकं कर्मणि 'यदेतन्नं ब्रूयात् सर्वं
दोमं कुर्वात् पुणेनुवाकयामनूष्य वायसां जुष्टेति
सदेवदत्तय' इति सूयते । अत्र दर्शितोपपद्यते किं ह्य
विधि उक्तं कर्मनामधेय इति सार्थम् । कर्मनामधेयमिति
सिद्धात् । भा ८।१।११९, ५- मीको पृ २०१७
दर्शितोपपद्यते' इत्यत्र अपि कथं द्रष्टव्यम् ।

● वास्तोष्पतीयहोमस्य (प्रामे प्रातः) आहोम
ज्ञानं नास्ति । सक्तये ३।१।३१

● वाहीकवत् । वाहीकोऽतिथिरासत्, यवानाम्
प्राक्रयतामिच्छुक्तं यो यो वाहीकस्तस्य तस्य दास्यं किरये ।
भा ७।१।१८ । 'अथस्य स्वविमन्तवान् तथा ऋद
भिधान्तु (स्थाप ७।१।१९) । भाष्यम्- अथ
वाहीकं च तद्व्यस्यस्य च, सोऽविमन्तः, सर्ववाहीकेषु श्रुतान्
इत्यथ । नात्रमित्यत्र श्रुतिविरोधो न पुरापत्तिरिति ।
यदुक्तो वाहीकावाहीकाश्च मोक्षितः । तत्रात्रात्रात्र
एकस्यां शातमत्तत्, देवनिमित्तेन यथाश्रयित्वा न
पुरापत्तिरिति । ७।१।१९

● विशाल्यादीनां स्वभावात् स्वाभिधेयत्वात्प्रादिस्य
मेव न तु द्रव्यमायाकाहित्यम् । तथा 'विनिर्गते
गच्छन्ति' इति द्रव्यमेव प्रधानम् ब्रूयन्तमिति प्रात् ।
मन्वादायाधे हि तस्मैकत्वात् गच्छन्ति इति (प्रवचनम्)
प्राप्तेव । दुप ९।१।११९

● वि' इत्युपमो विविधवचनी । सु पृ १५१

● पित्रपेण अने धत्तमात्रतया यथाभिधं सत्त्वेन
कर्मणम् तां प्राचीकं अतिवचनम् । १।१।११८ २८

● विषयं गौरवुत्तय उच्यते । भा १।१।१०

● विकलाङ्गस्य वाच्यत्वं तद्विषयम् । पुत्रात्पुत्र
नित्ये तु ईषकमलोपे, ति अपि कार । वि ६।१।१०

● विकलाङ्गत्वेन वाच्यत्वं, ति प्रथमायाः पक्षे
७ स । वि ६।१।२

० विकल्प अग्नीषोमीये षष्ठी पाठोक्तत्वात्कल्प्या
 मिधापिबो मनयो । १।२।५।१-२० मीको ट
 २ ३ 'वापिस्त्रयम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
 ० विकल्प अशक्तिषु सर्वस्वादिभिषयो उद्गातृप्रतिद्वौ
 अक्छेदशेषपर । १।५।१।५।१-२३ मीको ट
 १९५ 'अक्छेदशेषपर' अगमिष्यत्त्वस्वर्वादिष्वयो
 विकल्प ' इत्यत्र अपिहरण द्रष्टव्यम् । ० विकल्प अग्नि
 गुप्तेष्वप्यत्र एकत्रकान्तस्य मेघपतिशब्दस्य इष्टदेवत्वे षष्ठी
 द्विवचनात्तेन मेघपतिगन्धेन । १।२।१३।१२-४३
 मीको ट ३१० 'अग्निगुप्तेष्वप्यत्र मेघपतिगुप्तस्य' ।
 इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० विकल्प अग्निमर्गनामस्य
 ब्राह्मणविकाराणु । भा १।२।१।१२ । ० विकल्प अर्थे
 कर्त्तात् । अन्तमेतन्निमुक्ते (कार्ये) नन्तर प्रयोगमर्हति ।
 ०।५।७।२९ ० विकल्प अधमेधे सनीयवपुस्तान्ये
 अग्निगुप्ते अशक्तिषु 'चतुस्त्रिगुप्तानि' इति मन्त्रस्य ।
 नि १।१।६ ० विकल्प आद्येष्वप्रवृत्त । त न
 दोषा - १ प्राज्ञप्रामाण्यपरिहास । २ अप्राज्ञप्रामाण्य
 स्वीकार । ३ त्वक्प्रामाण्यस्वीकार । ४ स्त्रीकृत्प्रामाण्य
 परिहास इति प्रयोगन्यायेनान्न प्रति शक्यं नरात् इति
 वाच्यद्वयं व्युत्पेयेषां । नि १।६।१ ० विकल्प
 आधानं साम्नाम् । १।०।१।६।१-११ ० तत्त्वस्य
 आधानदर्शनात्ता सरुमातु । २।२।१।५।० मीको ट
 २५२ 'आधानं दर्शनात्ता सरुमातु विकल्प ' इत्यत्र
 अपिहरण द्रष्टव्यम् । ० विकल्प एतन्नामा गुणानामे
 करिदम् कर्मणि त्रीदिवसो , स्वादिपरीक्षा यूपदशाणाम्,
 बुद्धदशमस्य । १।२।३।१।१०-१ ० विकल्प एकाप
 रान् । भा १।०।३।१।५।३३ ० विकल्प एकादशिता
 प्यस्तुगणेषु क्लीस्यगणेषु जादरीनाम् । १।२।५।२।१०-
 १९ मीको ट १३०९ 'एकादशितादियस्तुगणेषु क्लीस्य
 गणेषु जादरीना विकल्प ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
 ० विकल्प इत्यमन्त्राणामन्त्राणाम् । १।२।३।१।११९
 मीको ट १३६३ ' इत्यमन्त्राणामन्त्राणां तत्त्व ' इत्यत्र
 अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० विकल्प गीशुवापाना
 विन्देवातेना जापमेदेन समाप्तात्ताम् । १।२।७।
 १३ मीको ट १०६८ 'गीशुवापाना विन्देवातेना

शापामेदेन समाप्तात्ता विकल्प ' इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । ० विकल्प गुणाना एकभावापानाम् । २।२।
 ३।१।१०-२५ ० विकल्प गुप्तत्वेरेषु पञ्चभिन्नि-
 सन्वेदस्योक्तिरु समवति । सर्वर्ष ३।२।१६ ० विकल्प
 श्रुत्वेष्टेष्वहोने मनसो शीपमास्तिकवार्त्तिकसो शीप
 यागे । भा १।१।१५।२६ ० 'विकल्पवाष्टदोषतात्र
 कश्चन जुषते' । वा १।२।१।९ ट २१८.
 ० विकल्प 'चित्ताप स्वाहा, चित्तव स्वाहा' इत्या
 दिभि गायत्रात्मने चित्त च स्वाहा' इत्यादीनाम् ।
 सर्वर्ष २।४।२७ मीको ट १००२ " चित्ताप
 स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः । इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । ० विकल्प चापनीना न सञ्चय वपुगणेषु
 पर्त्तीस्यगणेषु । जापया फलीस्यजन च न प्रति
 पत्तिम् हिन्नु अगर्कम् । १।२।४।६।१०-१६
 ० विकल्प न इमे वपु, एवो वाप' इति पाठयो
 सुखादापनमत्र, कमान्तरं सापवाद्यत्वात् । सर्वर्ष
 १।३।१ सुखादापनमने इमे वपु, एवो वपु'
 इति पाठौ । इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० विकल्प
 न एकादशित्यु पशुषु उपशान्त्येमे अनेन
 गुदानाम् । किन्तु समुच्चय । १।२।१।०८ मीको
 ट ११९८ उपशान्त्युदसमुच्चय'पाप ' इत्यत्र
 अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० विकल्प न किन्तु समुच्चय
 हीनाणा मान्नाणाम्, क्रियमाणानुरादित्यात् । १।२।३।१६।
 ३६-३८ 'हीनमन्त्राणा समुच्चय' इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । ० विकल्प न द्रव्यस्य कर्मो वा जापगणेषु ।
 सर्वर्ष ३।१।१६ मीको ट ८७ आमरणेषु वत्तद्
 द्रव्यजालो निगमो न विकल्प ' इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । ० विकल्प न 'आद्य सच्यवति समुच्चये । पक्ष
 वाच स्यात् । भा ५।३।१।१२९, ० विकल्प न भवति
 नानाभावरान् । ३।१।६।१२ ट ६०५ ० विकल्प
 न मानाया वपुस्तुवादीरिमिफानाम् । किन्तु समु
 चय । २।४।१।१२-२ मीको ट १०४४ 'अप
 म्पुलाशीरिमिफानमन्त्राणा समुच्चय' इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । ० विकल्प न सनीयवपुस्तुगणेषु सव
 नीयपुष्टोदासोषु किन्तु वापुश्च एव पुष्टोदासोषु प्रयुक्त ।

१२।२।१२।३०-३२. 'सर्वनीचादिनाय.' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्पः न नोमक-
 णार्थानां दधाना द्रव्याणाम्, किन्तु कस्यचप. । १२।
 ४।३।५-७ 'होमकल्पनायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
 व्यम् । • विकल्प. पुरोडाशविभागाधाना मन्त्राणां
 प्रयोगे एकार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासयोः । भा. १२।३।
 १३।२९, • विकल्प. प्रकृतौ नापत्या आत्येन रहः ।
 १२।४।६।१७. • विकल्प. प्रायश्चित्तानां दोषनिर्वाताधानां
 ऐसम्भवे मति । १२।३।५।१९ मीको पृ. २८६०
 'प्रायश्चित्तानां दोषनिर्वाताधानां विकल्पः' इत्यत्र नाधि-
 करणं द्रष्टव्यम् । • विकल्पः ब्राह्मणविनिवृत्तानामेसाधानां
 मन्त्राणाम् । भा. १२।३।२।१३-३५. मीको. पृ.
 ३०५८ 'मन्त्राणां ब्राह्मणविनिवृत्तानां विकल्प.' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्प. श्वानास्तुतुकाद्यायुक्त-
 द्वयस्य ऐन्द्रागर्हस्थत्ये कर्मणि । १२।४।२।३-८. मीको.
 पृ. ३२२२ 'श्वद्वारागर्हस्थत्ये कर्मणि श्वानास्तुतुकाद्यायुक्त-
 द्वयस्य विकल्प.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्प
 विष्णुविदेवकात् उपायुक्तयोः । १०।८।१।३।१-६९.
 मीको पृ. १२०२ 'उपायुक्तयो वैश्विदेवी विष्णुविदि-
 देवता पौर्णमासीसम्बन्ध' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 • विकल्प. चरविषयतः अधिकरणे भ्रसमिनः उक्तो
 ऽभिनिमित्त, कामिारदुः श्वासाश्राहृत्. सम्प इति ।
 १२।८।३।०-२५. मीको. पृ. २८ 'अभिचयन-
 गतेन चरानुश्रुताश्राहृत्तौन चरानेन अश्रिता उपायस्य
 तौर्ध' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्प
 चरविषयतः अतिप्राधान्या उपवृत्तद्वये । सवर्षे ३।३।
 ५ मीको पृ. १८९ 'अतिप्राधान्या उपवृत्तद्वे उत्तर-
 पक्षे च चरविषयविकल्प.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 • अ-वयो वाच्यपरिच्छेदाभावे शुभ्रानश्रुताश्रुत्या
 विकल्पः स्यात्, सति तु सतिम्बु अश्रुताश्रुत्याश्री-
 षाण न युक्तम् । सु पृ. १५५, (अति चोरेतथाश्रुते
 अ-वयो. परिच्छेदात् । भा. १।३।१३ पृ. १८६ ।
 'परपरपरिच्छेदं हि विद्वद्वाच्यविकल्पितम् । प्रमाणी यत्र
 पक्षेदे तत्रपक्षेदेन निर्णयः ॥ ' या.) विद्वदात् स्थानि
 धारिण. विवेके अ-वयो परिच्छेदे दृशानि. ।

पृ. १५३. • एकस्य शालस्य कर्तृवत् प्रमेया, अस्य
 निवृत्तिः । तस्यद्वत् मित्रविपक्षत्वात् शालसाक्षभावात् ।
 तस्याद्विवक्ष्य. । न चेद् पूर्वपक्षोक्तिमानम्, पारमार्थिक
 मेव । तथा सत्रभाष्यकाराणाहुः । 'सर्वदलितेषु श-
 ऽक्षयोः परेन स्यात्' इति । यत्रनेन क्व प्र-
 विष्यते । आतुमानिर्वा प्राप्ति, प्रकरणाज्ञानत् । तत्र
 विकल्पोऽभ्युपगतः, नाऽऽनर्थक्येन प्रमाणेन । आन-
 र्थक्यं हि परित्यागे कारणं नोपादाने । तस्मात्पुनो
 विकल्पः । दुपु. १।८।१।१ पृ. २०५८ • एकापत्ता
 विकल्पो वा वाच्यो वा स्याति । भा. १०।४।३।१.
 • एकापत्ता हि विकल्पः न नात्पर्यायानाम् । इत्यत्र १०।
 ८।१।८. • तत्र नाम विनक्तो युज्यते, यत्र इ
 देतरनिरपेक्षाः समानार्थे निवृत्तन्ते । वा. २।१।१।९
 पृ. ५१८. • तुल्यार्थेषु हि तुल्यविषययोः विकल्पो
 स्याति, न नात्पर्ययो । भा. १०।६।१।३।१-
 • तुल्यप्रमाणत्वात् च विकल्प. । दुपु. ६।१।८।२८.
 • नासति त्यागोद्विषाते विकल्पो भवति । भा.
 १।३।२।३ पृ. १८२. • प्रत्येकं दृष्टवार्थांश्च मीक्षेय
 वयो निरस्तन्ते । यावन्नमशेषितो हि ते परस्परनिरपेक्षा-
 स्त्वेन स्वेन वाक्येन विनिवृत्तन्ते । या. ३।३।६।१।९
 पृ. ५१८. • प्रमाणविषयैश्चाप्या अपमनसो विकल्पस्य
 प्रत्यय इति विकल्पविदः । बृहती. पृ. ४३. • यानि
 परस्परनिरपेक्षाणि मीक्षेयानि वाक्यवत् प्रसर्तने तेषां
 दृश्यवत्त्वात् स्याति विकल्प. । वा. १।३।३।१
 पृ. २६०. • परिषदस्य साधनोपकारे वाच्ये परिषद्वैत
 शरे अस्यत् साधन विधीयते तत्र विह्वल. । यत्र 'मीक्षे-
 मियंतेत' 'योर्यंतेत' इति उभयेऽपि तत्पुनर्निवृत्तयः ।
 भा. ३।३।६।२ पृ. ५१६. • परस्परानवयवैराना-
 वृत्ते, कल्पेनापि तत्र विकल्प, यत्र न केनचिदपि प्रक्षरेण
 अर्थान्ता संभवति । १०।८।३।६, • यत्र पुन भाष्य
 कचन यद्विनशति तावन्म्य, तत्र न विकल्पो भवति ।
 म्य 'नानुवाके तु यत्रामद वयोनि' इति । १०।८।३।६-
 • विधिपूर्विकेन ज्ञानि. इति विधिपूर्विकेन विद्वत्तया पौर्ण-
 षि ३।३ । यत्र अर्थान्ता मीक्षेयत्वं प्रसिद्धेन वाच्ये ।
 यत्रा कल्पेऽपि म्युपमंभाष्यम् । दुपु. ३।३।३।१७

● सद्यसि तुल्यकार्यत्वे नास्ति विकल्पाः, भिन्नविषयकत्वात् ।
 ८।१।१५।६०. ● समाप्तविषयत्वे हि विकल्पो भवति ।
 भा. २।१।१५।६० पृ. ५६१. ● समुच्चयाद्यभि च
 कायविकल्पे, न सम्यग्नि समुच्चये । भा. १०।३।१।२६.
 ● विकल्पः निरुपभन्ना । नहि न्यायं यत्तु जात्या-
 दिभिः (जाति-नाम-गुण-क्रियाद्वये) योजयितुं
 यत्नयो, तस्य विकल्पसंभवात् । क्रियु कद-
 ग्राह्यत्वेऽपि विकल्पाः तद्वशादिमानिनो प्राकृते ।
 तदभिमानानुरोधेन तदात्मना इत्युच्यन्ते । परमार्थस्तु
 निरात्मना एव (इति वौदा.) । ऋजु पृ. ५०.
 ● विकल्पाः पुनः यथाथं भागभाविषया. पञ्चधा ।
 (१) प्रकृतिगता एव (२) विकल्पविषयकार्य-
 विषया. (३) अप्रकृतिविहृत्यात्मकस्मार्त्तविषयकार्य-
 विषया. (४) विकृतो लवविशतिविषयकार्यविषयाः
 (५) विकृतो अनविष्टमाशयविषया इति । याव पृ.
 १६२-६३. ● एकस्मिन् कर्मणि भूयोगान्तरणे कल्पस्य
 विकल्पेन शक्यम् । संकर्म. १।३।३. नीको. पृ. ६०००
 ' भूयोगान्तरणम् ' इत्यत्र अविस्मयं द्रष्टव्यम् ।
 ● एकस्मिन् कर्मणि आशयभेदेन कल्पान्तरत्वे विकल्पेन
 विविचोः । संकर्म. १।२।१. ' विषयाकर्ममन्वयाः '
 इत्यत्र अविस्मयं द्रष्टव्यम् । ● ये हि एकस्मिन् कार्ये
 विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते, ते परमप्रेष विरोधिने
 भवन्ति । विरोधिना न न शक्यं प्रवृत्तिः । लोहवत्-
 यमा ' मास्वान् न पयसा समधीयात् ' इति । यत्र हि
 मृगणा मत्स्या भवन्ति, तथापि ययसा नष्ट न समभवन्ते ।
 भा. १०।१।१।६६. ● विकल्पस्य अप्रदोषप्रत्येदेऽपि
 गन्तव्यमात्रात् निरूप्य. स्वीकर्षः श्रीहयवयोः, अवि-
 सये षोडशिमदे च । तथा हि प्रकृत्ययमेतौ वीहयः
 स्वीहताः न यथाः इति यत्रकल्पे प्रागप्रमाणपरिवासाः
 शमाप्रमाणापश्ववीहयः इति दोषद्वयं प्रापत् । कालान्तरे
 द्वितीयवयौ यसा स्वीहताः न वीहयः तेन यत्रकल्पे
 एव त्यक्तप्रागप्रत्येदीकारः स्वीहताः प्रागप्रमाणपरित्वात्
 इति अविरोधी द्वौ दोषौ इति यत्रवाक्ये चरसापि
 दोषाः सिद्धाः । तत्रैव च श्रीहयवयोः प्रथमो द्वौ दोषौ
 द्रष्टव्यौ । पुनः कालान्तरे प्रयोगान्तरे नीहयः स्वीहताः

न यथाः, तदा श्रीहयवयोः तुलीयवत्तुवौ दोषौ लवयो
 इति चत्वारो दोषा श्रीहयवयोः सिद्धाः । इति
 प्रयोगशक्यतात्कारेण विचारे प्रतिवादश्च चत्वारः
 चत्वारः अष्टौ दोषाः सिध्यन्ति । वि. १०।८।३.
 ● ' विकल्पस्य अप्रदोषत्वात् न तावत् स्वल्पेपेता ' ।
 तुल्यव्ययविकल्पे हि तावत् अप्रदोषत्वात् अप्रतिक-
 र्गवित्वायेन वाचिदेवाशीपते । ' एवमेथोऽप्रदोषोऽपि
 यद्वीहयवयवयोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिगत्या
 न विद्यते ॥ गति गत्यान्तरे त्वेव नैव कल्पनमर्हति ॥ '
 वा. १।३।२।३ पृ. १०४-१०५. ● विरूपस्य
 चान्दान्यत्वात् । अन्यान्यश्च विकल्पः । तत्र हि अमायः
 पश्ये । निरूपस्य ' ऐज्या गाउँपय्युपतिष्ठते ' इति श्रु-
 त्वायेन नदभावाः पश्ये परिवर्त्यन्ते तदज्ञातं भवति, श्रुतं च
 हीनते । यत्राश्च श्रुतव्यर्थेणैवोत्पत्तेः दोषः तावान्श्रुतपरि-
 कल्पतायाम् । उच्यते हि प्रतिदिशन्त्येते । भा. ३।३।७।
 १४ पृ. ८४६, १०।८।१।४, १०।८।८।१६. ● विक-
 ल्पस्य तुल्यायत्वात् एव कल्पतायाम् ' एवाध्यातु
 विकल्पेन ' (१०।३।१०) इति । सु. पृ. ८००.
 ● विकल्पे अष्टौ दोषाः । परिवर्तनता दोषपणम्
 शुद्धात्ति. , नभसकल्पना, मातृवापभेदित् । वि. १०।७।
 १२ ● विकल्पे अष्टौ दोषाः- प्रतीत्यामाप्यक्यात्. ,
 अप्रतीत्यामाप्यकल्यात्, त्यक्तमतीतप्रामाण्यस्य पुनः-
 कल्पितम्, अकालितम् अत्रमाप्यस्य कल्पितस्य तायाः
 एवपणुद्वय नाकषयत्वे इत्येते दोषाः । (यस्तुल्यवचिन्त्ये) ।
 तावयन्ते द्वादश । तावत्तुल्ये दोषेण इत्येतेः शला
 वाक्यानेकयोः दोषचतुष्टयपरम् इति । याव पृ. १९१-
 १९२. ● विकल्पे वा. दोषा भास्ति परतु न्याययाम्ये
 एव विकल्पे ते ते द्रष्टव्या, न तु ऐच्छिकविकल्पे
 व्यस्मितविकल्पे च । पृ. १६१-१६२. ● विकल्पे
 ऐच्छिके अप्रदोषदुष्टव्यम्, न तु स्वयम्भित्तविकल्पे ।
 मन्त्रय. ३।३।१. ● विकल्पे च त्वे वाच. ।
 भा. २।२।८।२२ पृ. ५६०. ● विकल्पे नीज
 नैकार्थेतामायम्, द्वारिके मन्तेन नष्ट सत्ययोग-
 रतात् । कु. ३।१।६।१२ पृ. २५५. ● विकल्पे
 हेतुः एवात्परान्त, यद्युच्यतेवागाभावात् ; पश्यन्. १२।

३।४ इत्यनेन । द्वितीयस्तु ५।३।१ इत्यन तन्त्ररामे
उच । सोमेष्वरेण तु निरपेक्षघातनमपि हेतुकत्वात्
स च न युक्त । बाल उ १५०-१५१

॥ विकल्पाधिकरणम् । मीहितमन्याय । गुण
नान्यैकः प्राणामेवस्मिन् कर्मणि विकल्प ॥

एवाधार्मिणु विकल्पेत्, समुच्चये द्वावृत्ति
स्यात्प्रधानस्य । १२।३।४।१०॥

भाष्यम्— ये त्वेकाया, एकवाधाधार्मिणो विकल्पेत् ।
यथा श्रीहितमने, यथा प्रादित्यदीनि पूर्यदाग्नि, सह
द्रव्यतर च । ते विकल्पेत् । तस्मात् १ समुच्चये द्वावृत्ति
स्यात् प्रधानस्य । एतेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उप
दीयते, आगृत्ति प्रधानस्य भवेत् । सा चायुता । वि
काणम् १ प्रधान हि फलाय वा कियते, फलवबुद्धकाम
या, नाद्राय । अकृत्यनेन च कृत कार्यम् । तस्य निर
यिका आवृत्ति ।

अभ्यस्येतार्थवच्यदिति चेत् । ११ ॥

भाष्यम् - इति चैतान्यसि, अनर्थकोऽभ्यास
इति । नान्यैर । गुणान्तरागतमन्यार्थवच्यत्वात् अभ्यस्येत ।

नाभुवित्वात् । १० ॥

भाष्यम्-- नेतृग्रन्थम् । युत १ अश्रुतित्वात्
अभुतेऽप्याय । तस्य प्रमाण गति, केन करिष्यति ।
गुणात्तरागागारपथेन च वक्षति, ' काण्यतराऽर्थवच्य
स्यात् ' (१०) इति ।

सति च्चाभ्यासमाहृत्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— अभ्यासशब्दात् यच्चिञ्चति, ' सत्ते
उमे कुर्वात्, ' गोखे उम युर्वात् ' । अपचित्वात्प्ये
कारे भूवने 'उमे बुद्धयन्तरे कुर्वात्' इति । तत् समुच्चये
सति न स्यात् । तस्मादपि रिच्यत् ।

विकल्पवच्य दर्शयति । १४ ॥

भाष्यम्— विरल्य इव दर्शनं भवति ' शैत्ये वा
प्रादिशे वा वायुतो वाऽप्येवा यकनदूना यूया भवति,
अपेनस्य प्रादिर एव कार्यं ' इति कार्यवैय गतिरि
नियच्छत् । अथ विधायमनुवदति । तस्मादपि विदयत् ।
चान्तराऽर्थवच्ये स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्-- यथा गुणात्तरागागारस्य भानर्थवच्यमिति,
नऽऽनर्थवच्यम् । काग नै प्रयोगान्तरे अर्थतर तत्सर्प
मनियति । तस्मिन्प्रथमं तस्मात्सल प्रमाणम् । ननु
विरल्यस्यापि नास्ति प्रमाणम् । न । विकल्पे न विवि
धुन कियते । ' श्रीहितमनेन ' इति भुदम्, शै
त्ये । ' यथैवेनेत ' इत्यपि, तैरपीत्यते एव । एतन्न
प्रयोगे कार्यभावाजोभाष्यमियते । अथ कर्मन
मिधीयते । नेतृग्रन्थम् । एतेभ्य निरपेक्षस्य लक्षण
श्रुतम् । तत् मिधीयते वात्येत । तरादित्यस्य ।

आ-- श्रीहितमने तैरेव कार्यसिद्धे यथाभ्यनु
दानम् । यथा प्रादुरैरेके कार्यसिद्धे यैशेऽग्निदानम् ।
ननु च अकार्येनाप्य कार्यसिद्धि प्रवृत्त ' माथा
रथ भवेत् तन्न परार्थ स्वप्रयोजक । एतेभ
प्रसङ्ग स्याद् विद्यामाने स्वैव विधौ ।' इति
(द्वादशादी शब्दे) वचनात् । अथ तु द्रव्येति
(श्रीहितमने) आभ्यासैरान्तर् नास्ति प्रसङ्गश्च ।
मन्यम्, एतान्तर विशेष, तथापि अनेन कार्यसिद्ध
अपस्य निवृत्ति इत्येताः ता एतामेत अम (द्वादश
ध्याने अभ्यासिक्त्वशब्द) सगति ।

सोम-- इत्यपि (आकार एतत्तत्तदीनामिय) हा
समस्त समुच्चय इत्युक्तिभते सगति । न च श्रीहि
इति श्रुतियथा श्रीहीना साधन प्रमाण प्रदीयते, तथ प
सहिताना साधनत्वेऽपि तस्ययते, इति च य नैरथ क्तान
इति वाच्यम् । तन्महिताना साधनत्वे साधनत्वा
यथाप्युत्तरेन असम्यक् वात् ' तन्मथ एवमिति ' इति
अमथ विच्छेदवृत्ति विभक्तिरत (श्रीहित इति) न ल्यात्,
इति तद्व्याज नैवपश्यतामात् । ' अस्वभा ' इत्येते
द्रव्यपरिच्छेदादित्युक्त्याऽभेदेन तत्र द्रव्यगुणो वा
स्वस्यैवपथान् उभयवृत्तौ शेषवति (अस्या इति
एवहाय वा इति च) । इति श्रीहितमनेत ' इत्यनेन
पुरोडागप्रतिद कथा मोह्ये विधीयते । प्रवृत्ति रं च
यास्त पुरोडाशो नियन्ते तदर्थेऽपिगाम्, न तदेवदेव ।
तस्य चापेक्षाया परावक कियतेऽपि श्रीहितमनेन विधीय
मात् श्रीहित पूर्यनेन पुरोडा । इति प्रवृत्ति रं च
संभवते । तेन अर्थान् हाक तन्निवृत्त्या निरपेक्षा

रन्त्ये । तेन एकमिन् पुणोदाशदित्तित्त्वण्येवकारे
अन्यमित्येवत्या विप्रियोधेन नित्यन्तु आम्नागरोरपि
(मीहियरगोः) पद्ययिषेय प्रयोगचनप्रकल्पम् , न
युगपत् इति न पद्योतिशोमन्त् अन्नास्यस्यविः । निर-
येधनिधानदेन च मिश्रतामपि अतुपपन्नम् ।

वि — ' मनुष्यो यत्र श्रेयोविहस्यो वा, २५
पूर्वम् । आगो, मेत नैरेण्यप्रदृष्टप्रयोगेऽन्तिम् ॥ '

भाट्ट— यत् एतान्तरकार्यव्येयं यथा मीहियरगो
एत मनुचयप्रदृष्टप्रमाणामावात् विरक्त एव । न च
एत प्रयोगविधिना युगपत्प्रयोगप्रदृष्टम् मनुचय ,
विनियोगानुसारेणै हि प्रयोगविधिरन्त्यात् । यत्
प्रमाणान्तरं विनियोगविधिवेनायामन्त्याकार्येण न
निर्णीतं यथा प्रकृतादी, तथैव प्रयोगविधिना एक-
ताक्योचान्तेन साहचर्यात्मात् मनुचय । दत्तते
च प्रकृतादी कारणावच्छेदकार्येण चानुपावच्छेदक-
नैकत्वस्य भोक्तृमिहत्यान् अन्त्याकार्येण एव
निर्णीत इति वक्तुम् । प्रकृते तु पुणोदाशदित्तित्त्व
स्वाभावतरकार्यस्य एकताकारणात् प्रकृताशयविनि-
योगविधिनुरोधेन प्रयोगविधिराऽपि विरक्तैरेव प्रक-
णम् । यद्यपि तेषा अवाधिभङ्गनोस्तुभोक्तृरथा
मीहियरक्त्यादिरूपरन्त्यावच्छेदकभेदेन आग्नेवददि-
त्वावयवमत्ता कार्यवच्छेदकराकल्पनम् , तथापि
आग्नेवदरूप- अवाक्यकार्यवच्छिन्नमित्येवमावयवमत्तुसं-
दाशानुपत्तिस्वाभावतरकार्यभेदे प्रमाणान्तरम् अत्रैक्य-
निर्णयं भुङ्क्ते एव । विनियय च तत्प्रकृतौ तुनीयव्य
निरपेक्षवदक्यायामन्त् नियमविधिरनेन च स्वेतरक्त
गन्तुत्तरादीन् नेकमित्ति कार्ये मीहियरगो मनुचय
समन इव एक हेतुविभङ्गं कौस्तुभे । अतश्च मीहि-
रन्त्येव साम्याया मिश्रीरथेन वा मनुचयसमतात्
निष्पन्नमद्रीकृत्य एतेनैव लक्षार्थसिद्धौ तदर्थेणैव उन्त्या
प्रदृष्ट । अत एव सर्वसाधारणममदुक्तं प्रवृत्त्याय
अप्यन मुलम् । एव च साहचर्यव्यवस्थेवनया यत्प्र-
नाशच्छिन्नप्रयोगे एव मीहियरन्त्याकारणात् तदर्थेनैव
नदित्त्वान्तराकार्येन न कृतुत्तुपपन्नम् ।

मण्डल— ' कार्येऽन्ते एताद् युक्ताना विरक्तम् । '

दोहर— ' पक्षीहिविकल्पनम् । '

० विकल्पगतरोपनिरूपणम् । एत इत्येविकल्पे
ताम् अथौ दोषाः । तथाहि, मीहियरान्ते यानाकल्प
प्रतीतप्रमाणव्यायम्, अत्रतीतायानाप्रकृतान्ते चेति द्वौ
दोषौ । तथा एवं यानुग्रहणसमये मीहियाखे त्यकल्प
प्रतीतप्रमाणस्य पुनरुक्तौनम्, अत्रतीतस्य चापामाश्वस्य
कल्पितस्य त्याग इति द्वौ दोषौ । तदेव मीहियरान्ते
कवशाखे द्वौ दोषौ मीहियाखे च द्वौ इति चत्वारो
दोषाः । एव यानुग्रहेऽपि मीहियाखे द्वौ दोषौ
यव्याखे च द्वौ इति चत्वार । एव मनुचय
विकल्पे अगौ दोषाः । एवं मनुचयविकल्पे मध्याय
दोषचतुष्टयापौ मस्तुत्पत्तिकल्पे एवशास्त्रद्वया दोष
चतुष्टयद्वे द्वादश दोषाः । ननु एकमिन् युगले
दोषाष्टकप्रकृतौ प्रतिबुगत दोषाष्टकवृद्धे । विरिक्त्ये मीहि
युक्त्यानि इति चतुर्विंशतिकोपा स्तु । एव चतुष्टयविकल्पे
पद् युक्त्यानि इति षट्षष्टकमि अत्रान्तरासिधम् दोषाः
स्युर्विं चेतु, न । स्याद्धि एकं यदि सामयिकाना
प्रामाण्यरक्षणानाम्, सामयिकाना चापामाश्वस्यनाना
भेद इत्यान्, न तु तदन्ति । विरिक्त्ये हि साह-
चर्यानुग्रहणसमयदेऽपि अननुशील्यकार्येऽननुशील्यकार्ये
इव सामाण्यताया, एक एव, न समयभेदाद्विन्न । एतम्
प्रमाणप्रकृतमपि न समयभेदान् भिन्नम् । ततश्च
विरिक्त्ये तुतीरयाखे तौ शयने दोषौ, तद्विरक्त्ये च
दोषेन दोषौ इतं द्वादशेन दोषाः इति द्विक्रियसमप्र-
दोषाष्टकद् प्रतिमात्र दोषचतुष्टयस्यैव प्रदृष्ट चतु-
र्विंशत्ये षोडश दोषा, पञ्चविकल्पे त्रिंशति, षड्विकल्प
चतुर्विंशति, सप्तविकल्पे अष्टविंशति, अष्टविकल्पे
द्विंशत्, नवविकल्पे पञ्चविंशत्, दशविकल्पे चत्वारिंशत्
अत्रिंशेष्ट तेषु । एवमुक्त्यापि साहचर्यायाः चतुर्विंश-
दोषा, उच्येत् । इति विरक्त्येविकल्पनम् । बाल,
पृ १५१-१५२.

० विकल्पप्रयोजकमिहणम् । अथ द्वादशे
अन्त्या ' एवशास्त्रो विरक्तैरन्त् मनुच्येन याऽतिः
स्यान् प्रवानम् ' इत्यविकल्पे (१३।३।१०)
मीहियरान्तेन विकल्पे एवशास्त्रं हेतुदत्तं, तेन न

दृष्टयोर तत्र हेतु । द्वादेशे एव (१२।३।५।१६)
 दर्शनपूर्वमासात्परतदोपनिर्वातागाना पथिहृतवैश्वानरीया-
 दीना विकल्पा उक्तं, तानि चादृष्टार्थानि इति दृष्टयत्न
 हेतु तत्रायापत् । तथा प्रथमे ' परेषावेदनाहीयित
 स्थात् ' इत्यधिकरणे (५।३।११।१२९-३१) काम्य-
 नामेनाथाना कर्मणा विकल्प सन्नरत्ने उच्यं, तानां
 अन्वयक अदृष्टार्थस्येव । अत एतास्यै सूत्रे हेतुत्वात्,
 तत्रापि श्रुत भाष्य गृहीत्या ऐकार्थ्यं नो यम्, न तु
 अन्वयतयापरकार्यं गृहीत्या, काम्यानामेकत्वात् कर्मणा
 तदभावात् ।

ननु एव आग्रयादीनामैवाश्वत्थि विकल्पपत्ति ।
 अत्र समारभे भट्टसोमेश्वर । निरपेक्षसाधनत्वमिति
 विकल्पे हेतु, ' ननु च एवमिति ' इति हि श्रुत्या
 पदसंनिधिनिमित्तानि सामर्थ्यपेक्षणे तमागो यथा
 पदयोनिधि इति कृत्वा पदविधि, एव पदत्वसादक
 सुभिराश्रयि पदविधि इति कृतीशरिधिमिक्तावति सामर्थ्यं
 प्रतीयते, अथ व्यपदेशकम् । विगतार्थेस्वर च व्यपदेश-
 नेन निरपेक्षसाधनत्वात्तन्मात् । जीह्वादेव विकल्प ।
 आग्रयादीना तु कर्त्तव्यत्वं उपादेयत्वात् यन्निर्लक्ष्यकन्दो
 पादानात् । द्वादेशस्य माहि यवियत्रया निरपेक्षसाधनत्वा
 भावात् न विकल्पपत्ति इति ।

सदसुखम् । पत्तमे हि ' परेषावेदनाहीयित्वा
 स्थान् ' इत्यत्र ' दृष्टेन दीधवति ' ' मोक्षत्वा दीधवति ' इति
 कृतीशरिधिमिक्तावति सामर्थ्यं प्रतीयते, अथ व्यपदेशकम् ।
 विगतार्थेस्वर च व्यपदेशनेन निरपेक्षसाधनत्वेन एकहायस
 कारीना समुपय, तथा द्वादेशात्तमिति इति साध्यम् । दृष्टा
 दृष्टयत्नस्यैवम् । अत्रादीना हि एकहायसत्तिद्वारात्
 निरुद्धरुद्धापादात् नैकहायसोपेक्षेन कृते निग्राह्यो
 भवति इति युक्तं समुपय, द्वादेशात् । तु वीथामिय
 अत्र नम्, इत्येव तुवापदकराम्, वीथ्या पादरुपा,
 अत्र तदुत्पादर्थेन तामि यथमाहात्म्यमिति । अगि
 यत्रादीकरोऽपि यथापत्तय अयत्नकादृष्टापीत्वात् ।
 अत्रा द्वादेशसमुपयनिदात्मद्रव्यत्वं न निरपेक्षसाधन
 (१५५२) । अत्र आग्रयादीना ऐकार्थ्यत्वं विकल्प

पत्ति मिश्रोक्तदीयेव समाधेवा । तेषां ' परेषावेदनात् ' इत्यत्र
 सन्नरत्ने उच्यते- ऐकार्थ्यत्वं समुपयप्रमाण-
 भावोऽपि विकल्पहेतु । समुपयप्रमाण च सुखम्
 सर्वाङ्गप्रदानाद्वाही प्रयोगसत्तम । य च आग्रयादिषु
 एवमात्रेवादातद्वदगमोऽस्ति इति न समुपयप्रमाणा-
 भाव । श्रीशिववादी तु दृष्टार्थे अयत्नस्यैव किरुद
 नागो समुपयेन गृह्णाति इति समुपयप्रमाणस्य ।
 काम्याना तु एकार्थ्याना कर्मणा एवप्रयोगसत्तम
 भावादेव समुपयप्रमाणभाव । एव द्वादेशे दर्शन
 माहातिपत्त्येवनिमित्तताया पथिहृतवैश्वानरीशरीना एव-
 प्रयोगसत्तमभावादेव समुपयप्रमाणभाव । दृष्टादिषु तु
 एवप्रयोगसत्तमत्वात् अदृष्टार्थत्वेन च श्रीशिववादा
 भावात् (१२।३।११।१०-१५) समुपयप्रमाणस्यैवमिति,
 इति युक्तं समुपय, इति सर्वं मुख्यम् । इति विकल्प
 प्रयोजकरूपणम् । बाल पृ १५०-१५१

● विकल्पभेदाः निरूपणम् । तत्र प्रथम तद्वत्
 विकल्प स्वोऽपि त्रिविधं चाद्यमथ, चाद्यमिह,
 एच्छिद्यमिति । तथा अष्टविधं - जल्यो, इत्येव,
 सुखयो, किरयो, पानितदमाययो, द्रव्यरभावायो,
 सुखरदभावयो, विगतदभावयोऽथेति । [१] तत्र
 जल्योऽपि च चत्वारो यथा- श्रीशिववादी । इ च
 जल्यो इत्येवकरोऽप्यस्ति, तस्यापि दयपरिच्छेदक
 व्यापारवत्तयापत्तयत्वं जल्यो जलभावात् द्रव्यत्वं
 विना जल्योरेव कर्मणोरेवमेव तयोरेव आगो विरुद्धो
 भवति । अत्रे कर्मणोरेवमात्तुपयत्वात् द्रव्यत्वं
 चाद्विधिरुपा यथाऽसुपयत्वा द्रव्यत्वं प्रत्येव स्यात्
 न स्वात्तव्यं व्यापित्यते इति । [२] इत्येव
 किरयो चत्वारो यथा- द्रव्यत्वंसामर्थ्ये आग्रियादीना
 कादृष्टात्तदसाधनयो ज्ञानस्येनासात्तयैवित्तवत्वात्
 तत्रापिकरणे (३।१।१।१०-३१) उच्यं । कोशिका
 हि द्रव्यत्वात्तत्र उच्यं ' सर्वम योनिरे चोऽर्दे एव
 मिच्छेवने ' (या पृ ६७५) इति । [३] इत्येव
 पानितदमाययो यथा- ' ज्ञानात्तद्वत्तमिच्छेवने ' इति । [४] इत्येव
 सुखरदभावयो यथा- ' ज्ञानात्तद्वत्तमिच्छेवने ' इति । [५] इत्येव
 विगतदभावयो यथा- ' ज्ञानात्तद्वत्तमिच्छेवने ' इति । [६] इत्येव

प्रसवेना अन्योन्यकच्छकारणे ' यदि प्रलोत्तापश्चिन्वात्
 प्रसवे कं दयात्, यदि प्रविर्तां तर्नेदत् दयात्,
 यजुष्टाना अदक्षिणे वरु. परिसमाप्त तेन पुनर्पनेत
 यत् पूर्वसिन् शम्भत् स्यात् तद् दयात्' इति विशिष्ट-
 टाकारिनेमिति ध्विवीणां सुपरदपच्छेदे विकल्प. इति
 पंठे (६।१।१७-२०) उच्यते । [५, ६]
 जातिताम्यारणेः द्रव्यतदभावशेष विभक्तयोः परपरयोः
 उदाहरणे यथा- खाद्यभेदेतिनाम् ' क्तु-नक्षत्र-धमर-
 चातु श्राव-आगरण-इषा-सूत्रांशान्वाग्मण-सार्धशीर्षं
 वा कुर्वात्' इत्याद्यने क्षुत्तम् । तद्विद नक्षत्राद्यनेन
 वृत्तिचक्रानुत्. जातिताम्यारणविकल्पः । मन्त्र-चतुः-
 श्रावणमन्त्रशेष यौक्तिरनेन द्रव्यवस्तिरिभात् द्रव्य-
 तदभाववैविध्यः । अथ यादव्यधरणेऽपि न याव-
 न्तिके विकल्पः, किन्तु विविधनिवेदनात् न्यायत
 एव इति यमन्येऽनुवादः । [७] गुणतदभावयो-
 र्निष्ठत्वं श्रवणयो यथा- तस्मिन्नेतिनाम्ने यादवनेतिना-
 नेव वेदिपरिमाणविशेषतदभावयोः, ' स्वात्ममात्र
 पश्चात् स्वपरितरात्' इति ' नम मायाऽस्ति'
 इति च दानपश्चात् । [८] न्यायतदभावयोर्विकल्पः
 क्तव्यो यथा- ' अतिगते पौढमित् यद्वापि' ' नाति-
 राने पौढमित् यद्वापि' इति ।

तदेवमष्टविधे न्यायवग्ने विकल्पः । सोऽयं न्याय-
 वग्ने विकल्पः क्तव्येपुस्यारण्येनेन द्विविधः । तत्र
 अष्टविधेऽपि क्तव्ये उदाहृत एव । स च अष्ट-
 विध एव जातिद्रव्यो, जातिगुणयो, जातिविययो,
 द्रव्यगुणयो, द्रव्यविययो, गुणविययो. इति द्विक-
 विधवत् पद् । तथा जातिद्रव्यगुणानां जातिद्रव्य-
 त्रियाणां जातिगुणत्रियाणां द्रव्यगुणत्रियाणां चेति द्विक-
 विधवत्तदभागे वेदा, तथा चतुष्टयवियय एकः इत्ये-
 तदशभेदाः न समन्ति ऐक्यार्थमायात् । पुरुषा-
 र्थस्य तु ध्येऽपि एकादश संभवन्ति । पूर्वोक्ताश्चाष्टौ
 इति एकेनविंशतिविधेऽसौ । [१] तत्र
 न्यायवग्ने. पुरुषार्थभावयोर्विकल्पो यथा- ' वावस्थयेन
 प्रवर्तवतकामस्य प्रणयेत्' इति यावत्भेदेतिनामुक्तम् ।
 ' कास्थेन प्रवर्तवतकामस्य प्रणयेत्' इति तु चतुर्षे

उदाहृतम् (४।३।२।१ मान्ये) । अथ हि जातिरेव
 फलार्थं विधीयते । यथा हि ' भोक्तुं प्रये यूयो भवति'
 इत्यत्र अतिवेदनेन ' यस्य पणमयी ब्रुह्मैवति' इत्यत्र
 च ' ब्रुह्म उदेति' इत्यनेन द्रव्यभातेः जातिमार्थं
 श्रवणार्थेनेन विधीयते, तथा क्तव्यारण्यस्यारण्यशेषोरे
 ' यमनेनावः प्रणयेत्' इत्यनेन आहारविशिष्टयथातेः
 जातिरेव फले विधीयते । अत एव यान्म्ययथास-
 म्ये यमनाकदे एव पात्रे नवीये । तदुक्तं तन्वने
 चतुर्षे ' नैमित्तिके विकारात्' इत्यभिराणे (४।३।
 २।१) ' ननु प्राग्नेने निक्षेपत एव चमयो विहितः ।
 सत्यम् । न तु स कारणातिना विद्वन्ते । आहारत्वात्
 हि चमयमाद्, न प्रवृत्तिविशेषमपेक्षते । शक्यते हि
 कास्थेनापि तदाहृतिर्षं पात्रं सपादयितुम्, सामभर्षाहितं
 होमार्थं वारणोरे तेन विद्वन्ते' इति मन्वेन । सम्पात्
 जायोरेवाप एवस्मिन् फले विहितयोः न्यायवग्ने
 निष्ठस्य. इति । [२] न्यायवग्नेः पुरुषार्थद्रव्यविकल्पो
 यथा- ' गोदोहेनेन पशुसमाय प्रणयेत्' इतिवत् यौगि-
 येनेन शब्देन द्रव्यतास्य पशुप्रायश्चित्तेन विहितस्य
 विकल्पो भवति । [३] न्यायवग्नेः पुरुषार्थगुणविकल्पो
 यथा- ' यदि कामवीत स्युक् पद्वैय स्यात् नीचैः
 सद्ये मितुयात्' इति वृष्टवर्षवितित्तनीचैर्मान्म्यगुणेन
 सह वृष्टवर्षविहितगुणान्तरस्य विकल्पः इति । [४]
 न्यायवग्ने पुरुषार्थत्रियाविकल्पो यथा- एतार्थानां
 काम्येदीनाम् । [५-७] न्यायवग्नेय पुरुषार्थजाति-
 तदभावयो, द्रव्यतदभावयो, गुणतदभावयोश्च विकल्पस्य
 उदाहरणानि मूल्यानि । [८] पुरुषार्था हि जातिद्रव्यगुणा.
 शुक्लत्वमन्वेयेन समन्ति, तेषां च विनाप्यतिद्रव्यार्थं
 निषेधा- इत्यपि अभागीप्रतिषेधान्ते (१।२।१।१) चातिव-
 क्तना वैयर्थ्यावित्ताः, तथापि सप्त तद्विधयोः गुणव-
 यरूपविषयतामन्वयतः पशुनाः, सामान्यत एव च
 तद्विधयो, ' अमिचकारमहीन च वृषा चान्द्रायण चरेत्'
 इति काम्येदीननियेयतत् तत्र पुरुषार्थस्वपि आहारविन्नस्य
 निरस्य समन्ति । यतिवृत्तुक्तं तु वैयर्थ्यं निषेकस्य
 अनन्त्यानमात्रकत्वरत्नान्म्यगुणानेन । तस्यैव द्वौधार्थत्वात्
 चतुर्षो न वैयर्थ्यम् । निषेधाभावे हि कांशस्य कामना-

वाच्ये कस्या एच्छिन्नानुष्ठानसिद्धावपि वाग्वातुडाने दोषो न सिद्ध्यति इति क्तुनुष्ठाने दोषनोक्षनेन तथैवात् नित्येव, यथा 'अभिवारमहीन च वृत्ता वा प्राणा चरेत्' इति वाग्वातमहीनाना अभिप । उक्त्यानि तु पुत्रसाधनार्थास्त्रिभिरभिप्रायि उदाहरणानि अन्वेष्याणि । [८] न्यायग्रन्थे पुत्रसाधनार्थानुष्ठानेभ्यो विकल्पो यथा- अहीनविकल्प एतेषु । उदाहरणानामभिप्रायः- विश्वसितुषु 'जीवतिवृत्तम् होनात् जीवतिपुरनारम्भो वा' इति विश्वसितुषु विहितो निषिद्धश्च । तत्र पुत्र-पार्थकिनात्तदभावेविकल्पो न्यायग्रन्थे । न चान्वाच्य-निषेधे विकल्पो वाग्वद्वात् इति प्रमितं यम्, विहितप्रति-षिद्धस्य न्यायादेव विकल्पो भवति षोडशिविहासप्रत्ययो इत्ये इति वाग्वद्व्यय अनुष्ठानत्वानिति ।

एव जातिप्रधाना एकादश ये विकल्पस्य तेषा-भवि उदाहरणानि अन्वेष्याणि । एव न्यायग्रन्थे एका-नविंशतिनिषेधे विकल्पो निमित्तः । एवमेव वाचनिक-न्यायि विस्तृतस्य एकाविंशतिभेदा ज्ञेयाः ।

तत्र तु नान्यद्व्ययविकल्पे वाचनिने उदाहरण-मूलम् ॥ तत्र प्रथमविकल्पस्य वाचनितो यथा- 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमःवाक्त्वा वा यौगं-गास्या वा' इति । न चान्वाच्यग्रन्थे 'होमात् जीव-तिपुरनारम्भो वा' इतिवत् वाग्वद्वत् अनुष्ठान इति वाच्यम् । तत्र हि एकवाक्योपादानाभावात् समुच्चय-सम्बन्धे 'कथञ्चित्त्व' । इह तु उष्टिपत्रुषोमाना उद्देश्यता मेदान् एकवाक्यानर्थक्यभेदेऽपि शृष्टुद्देशेन काल्पयित्वा च शृष्टुद्देशेन नो मोहनेन च काल्पय-पिने प्रयोगविधितेन 'द्राव्यहोत्रे प्रकथय वाजयेत्' इत्यनेन गुणवत्त्वव्यभिचिन्त् अनुष्ठानविधिषु अत्रि-अनेन गुणव्यभिचिनिमित्तकारमेदाभावात् एकवाक्यो-पादानेन समुच्चयसम्बन्धे वाचनेन वाचनिक एव-रिक्तम् । अत्र एव वाचनेनानुष्ठानाभावे दणधर्मोप-गुणयो एव वाक्योपादानात् समुच्चय इत्यो वैश्वानरादि-करणे वार्तिकतया (१ ३५१) 'यदि चैव वाक्यं भवेत्-स्य कश्चित्शैक्यमात्राविधानात् न विकल्प स्यात्' इति । प्रयोगविधिना च वाक्यभेदपरिहारसम्भवे नान्य-

थैर्नान्यस्यात्वात्तदभावात् नैव स्यात्, तत्र च एवमेवो-नित्यम् 'एतन्ना यजेत' इत्यत्र 'अत्र वा एतन्ना वा-पद्य' इतीवत् इत्यभिधानं मूलस्य उपेक्षम् ॥ न च-दिक नान्ययोग्यविकल्पो यथा- 'शुभा अत्रुमा गुणी-लेनाति' इति । इद्वपि न न्यायात् रिक्त्यसिद्धिः, युवा-वापुजा च गुणीना एव वाक्योपादानेन समुच्चयसम्ब-न्धेन वाचनिक्यादेव विकल्पस्य । अत्र हि 'सर्द्धिनानति' इति विहितेऽपि स्वन्वे कल्पानुष्ठान-विधिनिष्ठमात्रेऽपि च युगस्यकालस्थितोभविदितिक-विकल्पनिधानात् वाक्यभेद यथा 'रथत वा' इत्यत्र 'यद्यने ॥ वाचनिक नान्ययोग्यो विकल्पो यथा- 'रथत वृष्ट भवति' 'वृष्ट वृष्ट भवति' इति वाक्यद्वयविहितवृष्टमनुष्ठाने विकल्पाना रथत वा-वृष्ट भवति, वृष्टवृष्ट वृष्ट भवति इति वाचनिकस्यै-कविकल्पव्यभिधि । अनुष्ठानदोषेने वाचनेन स्यात् । न । नैम्न । विज्ञितम्, न द्वित्वम्, किन्तु पृथगामुद्देश्य-विकल्पविधौ विधेयविकल्पसंज्ञान्यादेव वृष्टत्वस्यैकवि-न्तव्यदोस्तु जातितदभावयो द्रव्यदमात्रेण गुणत्वमा-वयो विधानदमात्रेणैव वाचनिक विवक्षा, तदुक्त-स्थाना एवविधौ नियम-यत्र विकल्पो आतिदेशिक-वात्वादित्युक्तस्य निवेधा वाग्वद्व्ययत्वा शुभा, महत्-नान्यत्वेन वा नान्यत्वात् अनुष्ठानं, तत्रान्ये चतुर्विधोऽपि-विकल्प सम्भवति । न च तत्र न्यायादिव्यभिधिः, वाग्वद्व्ययविधेयस्यै हि औपदेशिकेन नियमेन 'न-ती पयो करोति' इतिवत् प्राङ्गल जाग्रादेव-एव स्यात्, अतो न्यायादिव्यभिधे वाचनिने विद्वत्-इति । तादृशानि चोदाहरणानि मूलानि ॥ एव कति-द्रवादीना एकादश ये विकल्पा तेषामपि कल्पनिकाना-उदाहरणानि अन्वेष्याणि । यथा 'पशव पाप्तेन वा-आद्य कुर्वीत इत्यादीनि । पुत्रसाधनार्थो, पुत्रसाध-नार्थो, पुत्रसाधनार्थे, पुत्रसाधनार्थो विकल्पे उदाह-र्यानि । तत्र पुत्रसाधनार्थविकल्पे वाचनिने यथा- 'सिद्धेर्मादित्येर्मात्परिद्विगुण्येन वा । दमेन माव-दीन्ते-विधितु पितरो वृणात् ॥' इति ॥ पुत्रसाधनार्थविकल्पो-वाचनिने यथा- मनु- 'कुम्भवापयो च रत्न-

कुम्भीपायक एव च । इत्यैदिको वाऽपि भवदक्ष्ण
 निक एव च ॥ ३ ॥ इति ॥ पुरुषायगुणविरक्तो वाचबिभो
 यथा—मनु पुरुषस्यो भारनेया निगिरत्न प्रसवते ।
 द्वाभ्यन्तःप्रभृतत्तु ब्रह्मन्मया जीवत ॥ ३ ॥ इति ॥ पुरुषा
 यन्निपात्रिकस्यो वाचबिभो यथा—‘बतुषकालिनी वा
 म्याद् यद्वाऽप्यमसात्कि । चाद्राधगणितानो गुक्ते
 वृष्य च वनवत् । पश्चात्तपोनाऽप्यभीषत् यज्ञम् क्वयिता
 गच्छ ॥ ३ ॥ इति ॥ पुरुषायजातितदभावयो पुरुषाय
 द्रव्यतदभावयो, पुरुषायगुणतदभावयो, पुरुषाभिन्नितद
 भावयोश्च वाचनित्पिन्य त्तु उदाहरणान् मुखाणि । स
 च वन विधिनिपथौ मित्रौ स्या, तत्र सायादस विःरप
 सिद्ध, न धानभेद, किंतु यत्र पुरुषायज्जलादिविधिरस
 रागान्मुक्त भूत तत्र मरति वाचनिक ॥

एव जातिद्रव्यणीदा एवदण्ये वे विकल्पभेदा तथा
 यदि पुरुषाधिपशाण वाचनिताना उदाहरणानि अथ
 प्यानि यथा ‘पश्चात्तपोना वा श्राद्ध दत्तन माद्य हति
 निष्पात् ॥ इत्यादिना ॥

एच्छिकोऽपि विकल्प कृतपरिपण एकोनविंशति
 विष पुरुषायपायमस्यविःस्यत्तु नरयथाचानिकविकल्प
 वत् पुरुषायवाचनिकविरच्यनन । तत्र [१] नरार्थ
 विषयवोज तयो एच्छिको विरक्तयो यथा—‘ब्रह्मणे ब्राह्मण
 मारभेन ’ इत्यादौ कौण्डिन्यादिज्ञातः । इह यद्यपि
 ब्राह्मणस्यदिनार्थेवाद्वातत्र न कौण्डिन्यादिज्ञातः तथापि
 कृष्णवत्तदन्वयानय नरवयव वाहार । तपि दि इच्छ
 ध्वि अस्मिन् गच्छ परहाया, तदुक्त वापत्रा
 विहागस्यदिने पशुधामप्रयोगे च नमेण चमसाद्वाता ।
 शोतात् वागोहनात् तत्र चमसस्य विरक्तियथा ॥ ३ ॥ इति
 (वा पृ ८१८) एवमुक्तान् ॥ [२] नरवध
 विषयो ब्रह्मणे एच्छिको विकल्पो यथा ‘पशुना
 यनेत’ इत्याद उदाहरणानामय एवत्तस्य विरक्तित
 इत्तु मन्मथेनैत उदाहरणमेषां अय ना उदा
 अय वा ’ इत्येच्छिको द्रव्यविकल्प । एव ‘आश्रय
 आशीप्रसुगतिउते’ इत्यत्र प्रजाता आशयं प्राप्ता इति
 उदाहरणयनेन (३११/१२१-२४) विद्वेऽपि ‘इव वा
 प्रहृष्ट मन्मथो गच्छ, इव वा इत्येच्छिक एव

गच्छ परिपण ॥ [३] नरवधविषयवोर्गुणवोरेच्छिको
 विकल्पो यथा— गौरुत्तुप्य इत्यादौ निर्गुणोपादाना
 योनात् वन्निदिद्रुगोपादाने एवके ‘शेता वा, रक्तो वा ’
 इत्येच्छिक एव गुणविकल्प । तथा अहीन अमन्यवमानने
 यत्र वनविषयमानान् शुभ्रन्यारम्भ, औत्तरासमान
 च वयं इति ज्ञाते उक्त (१२१/१२-१३३) ।
 [४] नरवधविषय निरयोरेच्छिको विकल्पो यथा—
 ‘वपात्तु रथकार आदध्यात्’ इति अत्रैरिच्छिक्य आघान
 विहितो यत्र वान विना तदनुपादानयोगात् शान्ति आक्षिप्त
 पुन्यपादादिप्रधाना ज्ञानना ऐच्छिको विकल्प ॥
 [५] नरवधस्य तु आदादेच्छिकमन्वय च एच्छिको
 निरक्त निरक्तमणि शक्यतातन्विषयकमेव परव्यक्त
 मममति । पद्ये (६१३/१११-७) नियन्मणि अश्ववज
 इत्यागस्य स्थाविकत्वात् ॥

एव एवदण्ये वाचनित्परिपया निरक्या, तेषा
 यदि वनवधविषयामेच्छिकमन्व उदाहरणानि अन्व
 यानि । आद्य हि प पात्रादि मि नैसाक्यैरितिम्,
 तत्र शोको भोजन समुत्तममपि ब्रह्मा विःसेनापि
 यथाप्रसन्न च विधीयत इति न शिरत समुत्तव, नापि
 विषय निरक्त इति उक्तौ उक्त युक्त च । अत
 एच्छिक कृतगजातिद्रव्यविरक्तियत्वे उदुदाहरणम् ।
 पुरुषायजातितदभावयो यदि एच्छिका एकोन
 विंशतिरेव । तत्र यद्यपि तुल्यवयवना ज्ञानादीना
 अन्वययो विरक्तो न तु एच्छिक, तथापि निर
 क्ताना अन्वयवयवमानाया एच्छिको विरक्तो
 मरति । तेषा तुमन्वयवयवमानाया समुत्तयोऽपि मरति,
 अतः चत्यागागतान् तद्विषयानि समुत्तयोदाहरण-
 न्येन अन्वयवयवमानाया अन्वयोदाहरणानि क्वयानि ।
 पुरुषायजातितदभावयोनात् चत्वारि उदाहरणानि समुत्त
 येन समुत्तन्त विरक्तविषयानि, ता युक्तवै । [१] इन्द्रिया
 योदायवत्तदभावयो एच्छिको विकल्प । [२]
 तथा गोपहृदन पशुनामस्य प्रणयेत् इति परवधविहित
 योगेऽनद्रव्यतदभावयो एच्छिको विकल्प । [३]
 तथा यदि कामीन चर्षुं पर्यय स्यात् नीचे सद्यो
 निष्पात्’ इति इववधविहितनीचेत्तदभावयो एच्छिको

विश्वम् । [४] तथा 'विश्वया यजेत पशुकाम' इति पशुधर्मविहितचित्तैरिन्द्रिकविश्वान्भावयो ऐन्द्रित्तो विकल्प इति ॥

एव ऐन्द्रिकविकल्पस्य एतौनविंशति ऋचयैर्विषयमा एतेनविंशतिश्च पुरुषार्थविषयः इत्येव अष्टमिगतु ऐन्द्रिकविकल्पभेदा, पूर्वोक्ताश्च सप्तविंशति वायु-गन्धनिरूपभेदा, अष्टमिगस्य वाचनिकविकल्पभेदा इति सर्वं मिलित्वा त्रयधिकं गत (१०३) विकल्प भेदा विद्वा ।

पुनरपि द्विभिषो विकल्प पूर्वोक्तो यथासमग्र अव्यय स्थितो भवसिद्धिश्च । आगो यथा- 'अग्निहोत्रे इन्द्राय विकल्प । द्वितीये यथा- 'श्रीहिमिरिष्ट्वा श्रीहिमिरेव यजेत आ यवेभ्य, यवेरिष्ट्वा यवेरेव यजेत आ श्रीहिभ्य' इति श्रीष्ट्वाप्रश्नोत्तर श्रीहिमिरेन दर्शपूर्णमासी कर्तव्यं यात् प्रपणवधि, यवाप्रश्नोत्तर च यवेरेव दर्शपूर्णमासी कर्तव्यं नीक्षाप्रश्नवर्त्य इति । यदा तु 'अग्निहोत्री वै तान्मद-विद्या मत्या पयसा जुहुवात्' इति नीक्षाप्रश्न काले, यज्ञप्रश्नकाले च यवानग्निहोत्रेषु साद्विद्या तत्प्रयसा अग्निहोत्रहोत्रे कृते आग्नेयविकल्पश्च तदा आग्नेयज्ञानादेव श्रीहिमिरेणपि अव्ययस्थितिकल्प एव ॥ व्यवस्थितिकल्पस्य द्विविधं नामगम्यो वाच निकश्च । तत्रागो यथा 'सुषेणाव्यतिः' स्वधितिना उपपत्ति 'हृत्तेनापत्रति इति सहज-द्रव्य-मासावदानेषु अ परस्मिन्वति कस्ये सुवादे प्राप्त वपत्ते त्यवसा उक्ता 'अयोद्वा कल्पनेकदेशत्वात्' इत्यत्र (१४११ ११२५) सप्तोदाहरणसु 'प्रतिषेदं ब्रह्मचर्यं हादशाब्दानि, यज्ञ वा, प्रहृणात्तकम्' इत्येव व्यवस्थितविकल्प उक्त स्मृतिपादे (११३) वारिककृत्वा समर्थासमर्थगार्हस्थ्ययोग्यायोग्य विषयोऽप्यव्ययस्थितविकल्प इति यायेन म्यामितम्, 'वेदान् अपीत्य, येयै वा, येद वाऽपि, यथाऽयम् । सामप्याधमयोग्यमज्ञोद्गरेणहुच्यते ॥' इति (वा ४ १५२) ।

वाचनिकस्तु व्यवस्थितविकल्प मण्डया समरति । देवता, काल, कर्तुं, कर्म, कल्प, निदि-स्य, अवधितयेति । [१] तत्र देशतो वाचनिको

व्ययस्थितविकल्पो यथा- 'तैत्तिरीयाणां श्रौतमूत्र 'तप परिधय' इति परिधिषु बहिल्लेषु पश्चादेशादिभ्ये स्थयिष्ठादीना परिधीना अन्धवस्थितविकल्पे प्राप्ते 'स्वयिष्ठ पश्चात्, अपीणान् द्रापीणान् दृषिणान् अविष्टो हसिष्ठ उत्तरार्ण' इति देशतो व्यय स्थितविकल्प उक्त । सातोसाहरणमपि 'यज्ञते माहोऽग्नीनादधीत' इत्यादौ यत्र वसत्तस्याङ्गव तत्र विष्ठाङ्ग मण्डनेन 'श्रौतस्मार्तद्विधा सर्वा कुप्यथाऽनन्तरु' इति चाऽर्चुभियमे कृते 'अग्नावाश्वना मागान् सवाप अहस्तसृजन्ति, अग्नावाश्वना हि मासान् सवाद्यति पौर्णमास्या मासान् सवाद्य अहस्तसृजति पौर्ण मास्या हि मागान् सवाद्यति' इति श्रुतुचस्य द्विविधस्य चाऽस्य सर्वदेसेषु अव्ययस्थितविकल्पे प्राप्त प्रिन्तव्य मण्डनेन, चाऽऽपि शुक्लपक्षादि कृष्णवर्तिने च द्विधा । ज्ञानपदारिक मास नाङ्गोऽर्चति सेचन । येऽपि चेच्छ्रितं न तेषामपेष्टो विन्त्यस्य दधिने ॥' इति देशतो व्ययस्थितविकल्प उक्त । [२] कालतो वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा-दर्शपूर्णमासोत्तरमासायो क्रमे वार्ष्णीयुगत शुषवतीयुगत च इति वायव्य युवास्यायुगते पठिते तयो पौर्णमास्या आगवास्था वा अव्ययस्थितविकल्पे प्राप्त जनेत्री पौर्णमास्यामृत्युत्वे, इत्यन्तौ अमयास्थावान्' इति वाचनान् कालतो व्यवस्थितविकल्प । पौर्णमास्यानासास्यानादी कर्मवधित्वे अङ्गीहृत्च कर्मतो व्ययस्थितविकल्पोऽप्य इति मीमे ऋत्सत (सु ४ ७२७) अस्मानि शास्त्रदीपिकापराणि निरस्तम् । [३] कर्तुतो वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा- याजमानो प्राते तदपूजाशकस्य दर्शपूर्णमासप्रवसा पीतस्य 'अग्ने जलपते' कस्यो जलपते' 'आदित्यं जनेते' इति मात्रवस्य ज्ञाज्ञगणत्रिवेदेषु अव्ययस्थित विकल्पे प्राप्ते ज्ञाज्ञगणत्रिवेदेषु अव्ययस्थितविकल्प उक्त । सप्तोदाहरणमपि आध्यात्मिकव्ययमूत्र, 'यदि वानासि वधीरन् रक्षानि वधीरन् कापाम् त्वाप्तो, मासिष्ठ धनियो, हारिद्र वैश्य' इति । अत्र वृत्तौ 'राष्ट्रानि वधीरन्' इति अत्रिनेन पूर्ववद्विहितेन सह वैश्विनो वातोविधि इत्युक्तम् । तथा 'यदि रक्षानि वधीरन्'

विकल्पेऽपि अग्रे दोषा न सन्ति, वरथापि शास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यत्वात्प्रमाणात् । 'पशुना यजेत' इति हि एकमेव शास्त्रम्, तत्र च एकत्वविव- धावशेषे कदाचित् कस्याचित् पुनश्चावादेऽपि न कदाचन शास्त्रार्थे अनुष्ठीयते एवेति वक्ष्ये तत्र शास्त्रस्य प्रामाण्यत्वादि । एष स्वेच्छया यत्नत एवै पादानेऽपीति । एवमेव वाचनिकेऽपि विकल्पे अग्रे दोषा न सन्ति । 'रथत वा छुद्र भवति' 'वृद्धा छुद्र भवति' इत्यादौ हि उभयोः पाक्षिकत्वं पौनः प्रणीयते, न अद्विधेयत्वं सर्वदा उपायकत्वं यथा इति ना च तदनुष्ठानेऽपि इतरशास्त्रप्रामाण्यादि कल्पयित्वा । तस्मात्-पापगणयित्वा एतादृशोपरमिति सिद्धम् ।

पूर्वोक्ताश्च विकल्पा पुन यथातमत्र भावाभावविषया पञ्चधा । केचित् प्रकृतिगता एव, केचित् विवक्षु पदद्विषयार्थविषया, केचित् अप्रकृतविकृत्यात्मककमा द्योपदिष्टपदार्थविषया, केचित् विकृतौ उपदिष्टातिदिष्ट पदार्थविषया, केचित् विकृतौ अतिदिष्टमात्रविषया इति । तत्र [१] प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थमात्रविषयो भाव- निरूपणे भवतामवविकल्पश्च यथा- माभाविद्धोऽप्यकृतौ नित्याग्रहोने पदभाविद्विद्वान्नाम विकल्प । 'द्वयसि श्रवणतद्भावेऽपि विकल्प' । 'न द्वापिअथेत् अपि श्रवेदित्येके' इति बह्वृत्तवशात् । [२] विकृतौ उप दिष्टयोर्भावयोः भावाभावयोश्च निरूपणे यथा- वाजपेदे प्राजापत्याना ननुषमि सहास्यो ब्रह्मसामान्ये वा ह्युपदिष्टो वाच्योविकल्प, 'अनियत षोडशिन पद्धति' नातिगते षोडशिन गृह्णाति' इति षोडशिन महत्तदभावयोर्विकल्प । [३] अप्रकृतविकृत्यात्मकयोः पदद्विषयोर्भावे अभावायोश्च विकल्पे यथा- आधादे पत्रमनेष्टीया पूणादृष्ट्या मह विकल्प, तथैव राजमतेयना 'ऋतु तत्र-समाप्त-चतुःप्रद-त्रयण-इत्युत्तरार्ध-त्रयसमाप्त-सप्तम्यनिर्वा कुरुते' इति पूर्ववदुदाहरणम् । [४] विकृतौ उपदिष्टयोर्भावयोः तादृशयोर्भावाभावयोश्च विकल्पे यथा- 'दृष्ट्या पशुना यजेत, सोऽभावा श्यावा योर्भावावा' इत्यत्र इष्टिमा-दोषात्ताया अभावात्त्वा विकृतौ अतिदिष्टया अभावात्ताया, उपदिष्टयाश्च योर्-

भावात् विकल्प, एव इष्टिमा-दोषात्ताया योर्भावाविकृतौ अतिदिष्टया योर्भावात्त्वा, उपदिष्टयाश्च अभावात्ताया विकल्प । भावाभावयोदाहरण तु 'न तौ पशो भवेति' इति पशुयत्वात्ताया विकृतौ अतिदिष्टयोः आ-भवायोः, उपदिष्टश्च न तन्नियोपपन्न विकल्प इति । [५] विकृतौ अतिदिष्टमात्रविषयत्वं भावयोर्विरुद्धो यथा 'जाव य पत्नी सजाययति' इति । तत्र पत्नीसजायनम जावयपत्न्याय न भवति, अप्राकृतशरीरस्यैव, किन्तु प्रकृतितो वैकृतियकया प्राप्ताया जयया निवभार्यम् । तत्र चोपादेयं काव जाव यैकत्वं विवक्षितम् तत्र च पशुस्यै प्रारसकार्या सम्प्रदायवृत्ति इति जापनीसमुच्चयत्वात् प्रकृत (१२।१।६।१०-१६) या क्वचित् जावै उपादेया इति विनश्य । इव च ब्राह्मणे 'ब्रह्मिन्ना उ पूर्ववदर्थेन न स्यात्' इत्यविकल्पे उा (१३।४।१।१०) विकृतौ अतिदिष्टया मात्रस्य अनुपदिष्टो अतिदिष्टमा भावेन विकल्पे उदाहरणम् । अत्र च कश्चिद्भव प्रकौ अवैकलिक एव, विकृतौ तु निषेधात्पदयोऽपि कदापि न्तविकल्पवशात् अर्थात् स्वाभवेन मह विकल्प भवते, तादृशदाहार्थं अन्ये भेदे । तत्रथा- अशीरोमीये प्रशाच दोषाभिधानेन यथाया अत्रैकत्वमेवोपासीत् प्राजापत्ये पशुनाप्ये उ नास्त्वपि विकृतौ कतुपधात्प्रभावे ब्रह्म सामान्ये वेदि । तत्रथा प्रयान्तोपाभिप्रायण प्रकृतय यथाया वैकल्पिक भवति ब्रह्मसामान्यपक्षे प्राजापत्यना उगिपायार्थं प्रयान्तोपरत्वात्स चतुर्थे निवृत्तम् (१।१।१।२०-२९) इति ।

तद्व प्रकृतविकृतितुभयानामविकल्पमिदं उपदिष्टो अतिदिष्टमावाभावविषया दृश विकल्पभेदाः तादृशिता । अथेष्टमुच्यते, ये केचित् पूर्व मावाभावविषया विकल्पभेदा उता, त सर्वे यद्भावाविषया ताप्रतिशेयि श्मावाविषया एव । केचित् पञ्चावविषया, तत्रति योनिशभाव योरित्ताभावाविषया अपि ततो भाव विषया अपि अभावात्ताविषया अपि विकल्प संभ यन्ति । तत्रथा अतिशोभनत्वैव नित्या क्रोरोद्रम्, अवा क्तम् । संता च प्रकृतोभावात्ताविषयकभावायोपरत्वात्- कर्तव्यताभावरुत्वा । न चात्र अनुचय संभवति, संश्लेष

मस्थानावराजयोगात् । तत्र प्रत्ययस्य स्वप्रतिभर्त्स्यस्य
पुण्याधीनाः उन्मत्तस्यमाना ऐन्द्रिन्द्रो विरम्य । तथा
पुण्याधारासुक्तादिप्रत्ययस्य भिन्नकलाभासि ऐन्द्रिन्द्रो
विरम्य आशोच्यम् । तथा मस्थाना म्प्रमाणकरी
गोतिगोमनद्वान्नाभितैर्जायादिभावे सह एकत्वार्थं न्याय-
गम्यो विकल्प इति ।

अथ च ये वैचित्र्ये विरम्या इत्यनेन, यथा उन्म-
त्तप्राजादौ वेणुः उद्विषादिवातुसक्तानामाश्रितत्वात्, यथा वा
श्वैर वेतनाश्रितत्वात्, यथा वा 'तत्र वा वैश्वदेविष्णु' इति
तत्रविरम्य, यथा वा इन्द्रिवृत्तारादित्रयविरम्य, यथा वा
'एतौ द्वौ बहवो वाऽऽदीनेन यजेत्' इत्यादिः कर्तृविरम्य,
यथा वा तत्रपरत्वरिषट्कसामान्यावगमना गीतिप्रका-
शेमाना विरम्य इत्याद्य, ते यथासम्भर ज्ञानादि-
विरम्येषु एव अतर्कमिति चेत्किन् । तत्रकर्मार्थानामपि
विरम्यसंज्ञात् धर्मधर्मिणोऽधामेणत्वं तद्विरम्या द्विव
विरम्यसंज्ञे एतन्तर्कमिति । तथा क्वचित् विरम्यस्यपि
अवधारणोक्त्या सह विरम्यो भवति, यथा अयोम
यादिन गन्तव्यविरम्य 'नाभोमयाती मीयेत्, सहु
कमेव नयेत्' इति विधिप्रतिषेधत्वात् । सोमयाजिनस्तु
मत्तव्ययेनेति । 'पुरोडाशान्यासेनासोमयाजिन यावयेत्
यावेतो आयेवथेऽत्राप्य, कानात्पेन तु सोमयाजिनम्'
इति उच्यते । तदेतन्मते प्रथेयादिनाम् 'पुरोडाश-
याजिनानिब्रह्मणो' इत्यत्र (१०।८।१८।१-१६) ।
गमोत्तरद्वाराणां तु विज्ञानेयवैशेष्येण - 'ध्वज्या सह,
मर्गा सह, विशा सह' इति (१।१०-३) हरिश्चर्ये इत्ये
विरम्य स्मृतिभेदेनोक्त । स्मृतिः 'वित्तमन्त्रादिभि रार्थं
मतिरिच्छेत्त्वा भवत्यम् ।' पौष्टीनमि - 'अपुष्यथां
सुक्ताणां तु पतिं कुर्यात् मतिरिच्छेत्त्वाम् । इत्यन्नादिभि
महेत्याया मतिरिच्छेत्त्वा मयेत् ॥' यम - 'यथा वैषेण
कर्मस्य हरिश्चर्येण विद्या ।' एव मूलादपि 'तौ वीरय
सात्तमन्त्रादिभिरेति ॥' उच्यते - 'विदुः वित्तमदे
पदार्थं एव मत्तवरे सुते । मत्तवत्तवरे तदवेषा कर्ता
मतिरिच्छेत् ॥' इति । एव भवत्युक्त्या मानार्थं सुक्ताणां
मर्गा मत्तवरे मतिरिच्छेत्त्वा कुर्यात् । आशरीहने तु पुनः
जातेनैव सा तु मतिरिच्छेत्त्वा कुर्यात् । अतस्तद्विरम्य-

होतव्यं पुनिरापुत्रस्य मातामहेनेन । आशादिविना
होतव्यं विशा मत्तवरेण वित्तमया वा विकल्पेन कुर्यात्
इति । तथा मत्तु विरम्यलासौ गोषे विकल्प
'स्योयत् इत्यनेन नादा विनाहत् सत्यमे वदे ।
स्वामिगोषेण कर्मण्या तथा विरम्योदरविद्या ॥' इति
मत्तुगोषविषयात्, 'वित्तुगोषं समुहृत्य न कुर्याद्
भक्तुगोषत । अगनेन विपत्ती वा मारोणा वैतुक
कुर्यात् ॥' इति वित्तुगोषविषयाय उच्यते । तत्र
आशादिविकल्पेषु पुनिरावगमे च वित्तुगोषेण, आशादि-
रिगोषेषु श्रीहियवन्तं तद्वद्वत्परत्तव्यं विरम्य एवेति । तथा
मत्तवत्तवरे एतौदित् पार्वण्येण विरम्य । 'मतिरिच्छे
कर्मणादुर्ध्वं प्रतिहरत्तव सुते । मत्तवविशो वृषत् कर्तं
मेवेतोदित् मत्तवद्वि ॥' इति यमेन एतौदित् विषयात् ।
'सतिरिच्छेत्त्वा इत्या कुर्यात् पार्वण्यवत् सदा । प्रति
सम्भर विद्यात् उक्तवैशेष्येण विधि ॥' इति ज्ञाना
त्पेन पार्वण्यविषयात् । तत्र सत्यसिना ध्वजो मत्तव
पार्वण्यं कर्तं 'एतौदित् योनामि निरुद्धमहादिह ।
सतिरिच्छेत्त्वामात्तव पार्वण्यं तव्यं सर्व्वत ॥' इति प्रवेतो-
यकत्वात् । अत्राशान्याध्वजे प्रेनपद्यधधधे च पार्वण्येण
'अशाशान्याध्वजे सत्यं प्रेनपद्यधधध पुन । पार्वण्यं तव्यं
कर्तं वैशेष्येण इत्यात् ॥' इति स्मृते । अन्यत्र
ध्वजो अशान्याध्वजे पार्वण्येणैतौदित् श्रीहियवत्तव
विरम्य एवेति । इति विकल्पसंज्ञेरुक्त्यात् । पाल
पृ १५०-१६०

• विकल्पसमुच्चयैः अगतिश्च तदा गतिं क्व
पूरतानयोगे गति विकल्पमद्वययो स्वाभावम् । सत्या दि
गतौ न तौ आधवगीयो सा । भा १०।१।११।७.

• विकल्पितपुत्राणां मत्तवरेण तव्यं अर्थवत्त्वं उच्यते
'मत्तवरे अर्थवत्त्वं तव्यम्' (१०।१।१।१५) इति ।
भा १०।१।१।१२.

• विनामत्तवरेण मत्तवरेण । १।१।१।१।११॥
इत्यर्थवत्त्वात् 'मत्तवरेण मत्तवरेण मत्तवरे' इति
मतिरिच्छेत् । मत्तवरेण मत्तवरेण 'इदं पार्वण्यं पार्वण्यं'
इत्यादि । एव 'अथ कर्मणा आशुजाहने' इति
पठ्यते । तत्र मत्तवरेण मत्तवरेण विद्यायै यथासम्भर इति-

तथा, न येति विचारे सिद्धान्तमाह । तदाधने यज-
मानप्रधाने कर्मणि विचारः यजमानापदस्यैकवचने लुहः
'यजमानो आधुरादासते', 'यजमाना आधुरादासते' इति
यथायथ स्यात् । यदि सूत्रकारः प्रहाप्रहणे तस्माधन
तस्मात् वा प्रहारापति । प्रहुरणत्त च आधुरादासन
यजमानस्य इति यजमानस्य प्राधान्यम् । तस्मात् यज
अनेके यजमानाः तयोहः कर्तव्यो भवति घञतस्य । के.

७ विकारो न अग्निगुप्रेषगतस्य 'प्रारमे' इति
पदस्य अग्नीषोमीयवर्षवनीययो समानवधिरापक्षे । १।३।
८।१२. भीषो. पृ. ३०९. 'अग्निगुप्रेषगतस्य प्रारमे
इति पदस्य०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ विकारः
नाम नाशान्तरितमनाम् । पाल. पृ. ८.

६ विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् । ६।७।९।
१८ ॥

विश्वमित् यागः ज्योतिष्टोमस्य विकारः, ज्योतिष्टोमे
च द्वादशघटत दक्षिण । तेन द्वादशघटधनेन यजमानेन
ज्योतिष्टोमस्य विकारः सन् विश्वमित् कर्तुं शक्यते एव ।
अथ द्वादशघटात् धनात् न्यूनधनेन अधिकधनेनापि वा
उभयत न्यूनधिकोभयवधयोरेपि कर्तुं शक्येत । अवि-
शेषात् विशेषाभावात् । तत्र हि सर्वस्य देयम् । यत्र च
यावत् यज शब्द सर्वं स्वम् । तत्र परिमाणेन द्वादशघटात्
न्यून वा स्यात् अधिक वा स्यात् । यावत् यज तावति
सर्वमित् दत्ते सर्वस्वदानस्य न विशेषोऽस्ति । तस्मात्
द्वादशघटात् न्यूनधनेन अधिकधनेन वा सर्वस्य दत्त्वा
विश्वित् कर्तव्यो भवति इति पूर्वं पक्षः ।

अधिकं वा प्रतिप्रसवात् । १९ ॥

द्वादशघटात् अधिकधनेन न्यूनधनेनापि वा विश्व-
मित् कर्तव्यः इति प्रश्नं पूर्वपक्षं वाशब्देन निरस्त्य
सिद्धान्तमाह । अथ द्वादशघटात् न्यूनिकं यज आनाग-
नीय स्यात् तेनैव विश्वमित् कर्तव्यं, न तु ततो न्यून-
धनेन । प्रतिप्रसवात् । ज्योतिष्टोमे तावत् सर्वस्य प्रति-
प्रसवं उच्यते । द्वादशघटत निधानं तत्र आह 'एतावता
याग ऋषिष्वज आनमनीया अपिवा सर्वस्येन' इति । तत्र
यदि ऋषिष्वजः द्वादशघटधनेन शतेन नामनक्ति, नामम-
त्तिताया ततो न्यूनैः धनेन । तथा च अत्र सर्वस्वदानेन

अधिकमेव दत्तं भवति । यथा च ज्योतिष्टोमे तेषां
विश्वित्सपि । तस्मात् द्वादशघटात् ततो अधिकं सर्वस्वम् ।
तस्मात् न्यूनधनाय नाधिकारः । अत्र साध्यात् द्वादश-
घटधनेन ततोऽधिकधनेन वा विश्वित् कर्तव्यं इति
सिद्ध्यति । सूत्रस्यारभ्येन तु द्वादशघटात् अधिकधनेन
विश्वित् कर्तव्यं इति सिद्ध्यति इति विशेषः ।

अनुपहाद्य पादपत् । २० ॥

यस्य द्वादशघटात् अधिकं धनं तेन विश्वित् कर्तव्यं
इति उक्ते सिद्धान्ते हेतुत्तरस्य अन्वाचयत् सूत्रम् ।
इत्यथ सर्वस्वं नाम द्वादशघटात् अधिकं धनम् । अग्निं पि
दीयमाने तदन्वयगतत्वात् द्वादशघटात् इति उच्यते । तत्र
सर्वस्वदाने अधिकं धनं अस्त्युक्तं भवति । पादपत्
यथा कर्मापने दत्तं कर्मापकवातोऽपि दत्तो भवति ।
तत्र कर्मापकदत्तं पादपदाने अनुपहाद्य कियते । लङ् ।
तस्मात् द्वादशघटात् अधिकधनस्यैव विश्वित् विकारः इति
सिद्धान्तः । पादः चतुर्षोऽष्टः । के.

७ विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य सदा-
त्वात् । ३।६।१६।४३ ॥ नित्यस्याथयस्य उच्यते
साम्यो गुणोत्कार इति नित्यत्वाभावेन आश्रयस्य नित्य
धर्मात्प्राविशेतात् इति न्यायः स्यात् । सर्वधिकरण
सिद्धान्तस्यमिदम् । सु पृ. ८४८ ७ 'ननुपकार
ताकात्वात् प्रथमं प्राच्यते । लङ् । यत्रोच्यते, ततोपस्य

विकाराः प्रोक्ष्य चोदितम् । वा २।।७।१२७ ४१४.

७ विकारेण प्रकृतित्विद्वजसंयोगो यथा-'नैकतश्चरणाव-
पूतानाम्' इति । भा २०।४।११२ । तत्र दुपकारवि-
मोक्त इत्या पलम्, नूनमधयात्कर्मं पठितं नगताया
मिति । ह्रस्व ७ 'विकाराय न भेदः स्यादर्थाभ्यानि-
तत्वात् । १२।१।१।४ ॥ गुणकारविकारात् न कर्मने
स्यात् कर्मणि तद्विकारे अर्थस्य अङ्गज्योपकारस्य अधि
कृतत्वात् इत्यर्थः । सोम. २२।१।२ पृ. ८४४. ७ यदि च
सत्यपि पलोचयते कर्मार्थाभावात् अनुपगतं ततो वक्ष्यमाणैः
उच्यते तद्विकारे तद्विकारेः नास्ति । सत्यपि देवभेदे
कर्तुभेदे न 'विकाराय न भेदः स्यादर्थाभ्यानि-
त्वात्' इत्यनेन न्यायेन पृथग्भेदमिति न त्रिवेद्यः ।
भा. १२।१।२. ७ विकाराणां शोभस्य दर्शपूर्णमासोक्तः

काळा । ५. १।५।२६. ' शोभविवाहा दूर्ध्वपूर्ण-
मावास्या प्रन् ननुद्युताम् ' इत्यत्र अधिक्त्वा द्रष्टव्यम् ।

ॐ विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्धभेदात्
स्यात् । ५।२।८।१६॥

अग्नीषोमीये पत्नी ' वृषदाज्येन अनुयाजान् यजति ' इत्युक्तम् । तत्र प्रजागानुशास्त्रधारणार्थं त्व् उपश्रयान् पानम्, तत्रेन वृषदाज्यमपि पारयेत् उत वृषदाज्य-
धारणार्थं मिश्रेण पानं स्यात् इति विकारे द्रष्टव्यम् ।
प्रकृतानि एतानि पानं स्यात् इति उक्त्यै पूर्ववक्षे
प्रसं तुगाज्येन तं नित्यम् मिद्वान्तमाह । अनुयाजानां
विकारे प्राहुत्प्र पात् केन्द्रादात्तत् अन्वयप्रत्यये पत्नी
वृषदाज्यप्रत्यये मनि पुरव्याज्यधारणार्थं पानभेदः मिश्रे
पानं स्यात् । अर्धभेदात् वृषदाज्येन प्रजागानुशास्त्रम्
वृषदाज्यस्य च अनुयाज्यर्थं स्यात् । अर्धभेदात् द्रवभेदात्
इति वा । नहि द्रवद्वयं मिश्र एकजने प्रसीतुं शक्यम् ।
के.

• विकारेणु प्रकृतिवदुपचारः । वा. २।२।६।१७
पृ. ५२२.

• विचारपक्षे तु शक्येण कृतस्य पूर्ववत् कर्त्तव्यः
इति भवत्प्राप्तये अन्वयसिद्धिर्न पत्नी विप्रकृतं कृतं
एव ह्यतः संभवति इति साधप्रसङ्गः । वा. १।६।१६।४२
पृ. १०६५.

• विहार्गं र्भित्तं कर्म । ननुतद्व्यतिगतेत्यादन
विकृतिः । यथा ' मीहीवदहनि ' । मयि. पृ. १२९.

• विकृतिः अग्नीषोमीयस्युः सान्नायस्य । ८।७।
२।१०-११. मीमां. पृ १०० ' अग्नीषोमीयं पञ्च
सान्नायविकारः ' इत्यत्र अधिक्त्वा द्रष्टव्यम् । • विकृतिः
अग्नीषोमीयस्युः सान्नायस्य । तथापि पद्यम् न ददाः ।
८।२।१।५-१८ मीमां. पृ १०० ' अग्नीषोमीयः
पञ्च पत्नीविकारः ' इत्यत्र अधिक्त्वा द्रष्टव्यम् । • विकृतिः
पानेन, निमित्तन वा चोपेतं । भा. १२।२।६।११.

• विकृतिः पाने वा निमित्ते वा तत्रने आगच्छति ।
१२।१।१३।१३. • विकृतिः प्रसारमपेक्षते । स चैकः
प्रसारः (विकृत्या अपेक्षते) । प्रसारपेक्षायां प्रमाणमिति ।
न साध्यपेक्षायाम् । मीमां. साधयेत् । कर्म इत्यपेक्षायां

मी. को. ४४१

साध्यनेन आगते बुद्धिर्भवति । आगतेनानि प्रसारः
(स्वगतः प्रथममुपस्थाप्यन्ते) । तत्र एतानि विकृतिः ।
ते चापेक्षिताः । साक्षापि पदायाश्च अनपेक्षितानि,
व्यवहितानि च । तस्मात् कृत्स्न बोद्धव्यः प्रापयति ।
कृत्स्नपाकितरातोपहारः । दुर्प्. १०।७।१३१.

ॐ विकृतिः प्रकृतिवर्मत्वात् तत्काला स्याद्
यथाशिक्षम् । ५।१।११।१९ ॥

साकमेवाप्यने तृतीये पर्यणि प्रथमदिने ' अग्रयेऽग्नीष-
वते प्रानश्चाक्यात्, मरुत्या सातपथेभ्यो मर्षदिने चरुः,
मरुद्रयो गृहमेधिभ्यः सर्वासा दृष्ये मायुषोदनाम् ' इति
इष्टित्वं निश्चितम् । इदं व्यहृत्वा सत्रकालं वेति विचारे
पूर्ववक्षमाह । विकृतेः प्रकृतिधर्मत्वात् अनीकवत्तादि-
विकृतिः यथाशिक्षं तदकाला प्रकृतिकाला स्यात् । प्रकृतेरेव
धर्मा वप्या सा प्रकृतिधर्मा विकृतिः । प्रकृतिधर्मवत्तः
प्रकृतिधर्मवत्तं तस्मात् । विकृतौ अतिदिनेन प्रकृतेर्धर्मा
एव भवति । प्रकृतिश्च धर्मिणः द्रव्यकाला । शक्येऽपि
धर्मवितोषः । तस्मात् यथाशिक्षं चोदकेन मिष्टं विकृतं
प्रापितं अनतिक्रम्य द्रव्यकालव्यवधानात्कालं तस्मात्
तस्या प्रकृतेः बल इव बाले वप्याः विकृतेः सा विकृतिः
तस्मात् द्रव्यकाला स्यात् । तस्मात् सानीकवर्तासातपथी-
यादृशमेधीयः द्रव्यकालाः स्युः इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा जलकालसंबुद्धा सद्यः कियेत् सद्य
विधेरनुमानान् प्रकृतिधर्मतोषः स्यात् । २० ॥

सादरेष्येत् अनीकवत्तादीयं द्रव्यकालाः स्यु इति
पूर्वपक्षं साधयन्, अपिसा- सन्दः । अनीकवर्ता, सात-
पथी, शक्येधीय च इष्टिः मरुत्कालवदुक्ता । अमथ
कालश्च तास्य अनुक्ता । सातपथः दृश्यः धर्मलोकाः ।
प्रायः मन्दिने सद्य इति तासां बाला उनाः । तस्मात् सा
सा इष्टिः नद्य एव कियेत् । तत्र सद्यःशक्ये साक्षात्
विकृतेऽपि ' सद्यः कार्यः ' इति विधिः मरुत्कालविकारनेन
अनुमानात् । यस्मादेव विकृतिधर्मकालवदुक्ताः तस्मात्
सद्यः कार्य इति अनुमीयते । तस्मात् प्रकृतेः दृष्टेः
यो धर्मो द्रव्यकालास्यम्, तत्र तेषु स्यात् अनीकवत्ता-
दियु । तथा न एतां सद्यकाला न द्रव्यकालाः ।

कालोत्कर्ष इति चैत् १२१ ॥

साकमेधीये तृतीये पर्वणि पूर्वदिने अनीदचत्वी-
भातपनीवाहमेधीया इत्यत्र क्रमेण प्रातः, मध्यदिने, सायं
चेति द्विधाः । ताः सप्तम्यास भवेयुः इति सिद्धन्तिना
उक्तं पूर्वपक्षी आह । ननु कासस्य उत्कर्षः रथात् ।
पूर्वदिने प्रातर्मध्यदिने सायं चेति दृष्टव्यः उपरमंभ्यासे,
परंतुः प्रातर्मध्यदिने सायं चेति यश्नते । न च
उदकस्य प्रातरदिमालविद्येय विरोधोऽस्ति । तस्मात्
द्व्यहकाल एता इति ।

न तत्संयन्ध्यात् २२ ॥

साकमेधाये तृतीये पर्वणि पूर्वदिने प्रातर्मध्यदिने
सायं इति विहिताना अनीकवर्तीभातपनीयाग्रहमेधीयाना-
मिष्टीना चालोत्कर्षेण द्यहकालत्वा पूर्वपक्षिणा गुणकं
सिद्धान्ती विधेयति । न चालोत्कर्षः शक्यते कर्तुम् ।
तत्संयन्ध्यात् अद्वैतः सह प्रधानाना एतेनैव प्रातरादि
कालेन संयन्ध्यात् संयन्ध्यास भनन्नात् । तत्र अन्वयान्तेषु
अद्वैतु अन्वयकालेषु च प्रधानेषु कृतेषु न सादृश तेषु कालेषु
कृतं स्यात् । तस्मात् न द्यहकालत्वा सिद्धं संयन्ध्यात्प्रौढ ।
हे.

- चिह्नितः, प्राज्ञान् धर्मान् चोदनेन गृह्णाति । भा.
५।४।७।२२ • चिह्नितः । यत्र न समप्राप्ते-
पदेन सा चिह्नितः । यथा सौम्यादिः । चिह्नितौ हि
प्रायः प्रधानमेव, तथीनं हि विधीयते अङ्गकल्पान्तु
भन्वतो गृह्यते । यतो गृह्यते सा चिह्नितः, यत्र गृह्यते सा
चिह्नितः । मङ्गलचिह्नितिर चोद पारिमायिकमेव । न तु
सुदूर घटवच यन्तम् । मीन्याः • चिह्नितिदिं उप-
काणवाद्भिणी कश्चोपमायम् पदार्थात् उपमितोऽस्ति-
प्रापणेन गृह्णाति । दु.पु. ४।१।१७. • प्रकृता हि
चिह्नितः गुल्फशक्त भवति । भा ८।१।१।२५.
• चिह्नितयः ऐन्द्रमादयः साद्रा. वीर्णमास्याममा-
यास्या वा कर्तव्याः 'य इत्या पशुना०' इति वच-
नान् । तेन सप्तशक्य चिह्नितयः । ५।४।७।२२-२४.
मीको, प्र. १३२० • ऐन्द्रमादनीना चिह्नितरूपाणा-
मिष्टीना सप्तशक्यत्वा इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।
• चिह्नितयः महद्यज्ञलोपनिपातित्यः इत्यप्रकरणयोः

क्रमस्य अर्थविप्रकर्षे उदाहरणम् । तस्य हि एव
प्राज्ञान्धामभ्यरासित्वेन नेत्रेयत्रं तत् पुण्यात् परस्मात् अ
अवस्थितक्रमभागात् भवति, प्रकरणस्य कल्पनेपसरे
प्राज्ञाने ध्याननिमित्तान् । वा. ३।३।७।१४ पु. २३,
• चिह्नितयः यागस्य-यागारापेक्षितत्वात् स्वप्रकरणज्ञानपरी
अतिक्रम्य प्राज्ञानं च्यन्ति इति सर्वत्र व्यापकत्वम् ।
३।३।१।८. • चिह्नितयः सदास्त्वान् । भा.५।५।१२६,
• चिह्नितयः सर्वाः पूर्वोक्त्याः, चोदनावाक्याना अस्मा
सत्यात् । ८।१।१६।२८. • चिह्नित्या प्रकृतेः प्रधान-
प्रमद्भिदिः यथा तीर्थभादेन दर्शनं प्रादुष्य । वात्.
पु. १४५, • चिह्निते. न्यान्तरप्रकरणं सदर्शोद्भूतिक
वरुणपद्यानामानुषं तस्मै प्रयत्नविशरणं । तत्र हि
'उत्तम वपन्ति' इति वरणपदावाचान्तरप्रमद्भितीमि
'न वैश्वदेवे उत्तमयेदिसुपवन्ति, न घृणापीरिणे' इति
पर्युदासैकवाक्यता कलादेशावात्तत्प्रकरणं चापिना चण्ड-
मीन्यानामेव 'अत्र' इति वाद इत्युक्तम् । प्र. ११-११.
• चिह्निते. उपस्मरकथाधार्माकृत्वा न तु प्राज्ञतपदार्थ-
मान्यासादृशा । मीन्या.

• चिह्नितोः प्रकृतिकात्त्वत्वात् सयमकालोद्यो
चिह्नितित्वयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ५।४।७।२१ ॥
'ऐन्द्राद्येनादनाकपालं निर्वपेत् प्रतन्नाम.' इत्यादिः
उक्ता दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिष्ठात् कर्तव्या चिह्नितः सय-
स्कान्य स्यात् । वेदिप्रकरणदि च इतराङ्गसहितं प्रधानं च
एकस्मिन्नेवाहनि कर्तव्यम् । तयोः अनाशकरीर्णमासी
स्वकालयोः 'च इत्या पशुना न यजेत्, मोऽनाशकवाधा
वीर्णमास्या या' इति वचनेन प्रत्यक्षेण शिष्टत्वात्
विहितत्वात् । द्यहकालत्वे गृहीते तु प्रकृतिकालव्यपगतान् ।
दर्शेष्टिक्रमकृतेषु द्यहकालान् भवोदकेन प्राप्तम् । तत्र
अनुष्ठाने घटव्यप्रसङ्गः । परंतु तत्र आनुमानिकत्वात्
प्रत्यक्षविधानेन प्राप्यते । तस्मात् महत्त्वान्त्वं इति
सिद्धन्तः ।

'उत्तम चिह्नितः' इत्यत्र 'उत्तम तति.' इति
मोम-यु-कु-पाठः । तस्य चिह्निते इति धातोर्लृटिच्य-
निष्पत्तिः । तति इति सप्तम्यात् इत्यर्थः । इति शब्दमेव
अपि अर्थः समानः ।

'उत्तमं तति.' अयमेव पाठो पुनतः । विद्वतिः इति पाठे तु उत्तरा इति विशेषण स्वर्थं भवेत् । तस्मात् माध्वे रत्निस्रग्नामावेऽपि स्रग्नात्वेत्तरेति विशेषणवशात् 'वृ' पुल्लिङ्गात् एव सर्वाभावम् ।

श्रीयज्ञकाल्ये तु यथान्यायम् । २३ ॥

'ऐन्द्राग्रवसदान्तरात् निर्वैत् प्रजाकाम.' इत्यादिः उत्तरा विद्वति. सचस्वाद्यैव इति मूलेन विद्वान्ते उक्ते तुद्यन्नेन तं निरखन् पूर्वपक्षमाह । यत्रस्ताख्यं न युक्तम् । श्रेयहन्त्येव षड्दशब्दे तु स्वीकृतं यथान्याय कर्मिदेश्वरत्वं न्यायमनधिक्रम्य अतुष्टान् स्यात्, तत्र युक्तम् । तस्मात् षड्दशशब्दो वर्तये एव । श्रेयहन्त्या ममिनिवैरं तदहरेव शिवांशस्युक्तस्य तृतीयेऽहनि समान्पनीषा इत्यादि । द्वे अहनी कालः वरुषा. सा षड्दशका, षड्दशकालाया भावः श्रेयहन्त्यायम् । 'न यस्या पदान्ताभ्या पूर्णो तु तावन्मायै' (पा. ७.१.१३) पदान्ताभ्या वकाराभ्याभ्या परस्य आदेरत्र वृद्धिर्न स्यात् । किन्तु ताभ्या वकाराभ्याभ्या पूर्णो ऐन्दुस्रग्णो ऐन्द्राशौभ्यो प्रमेण सः । इत्यनेन 'द्वह' इत्यत्र 'द्वैवह' इति निष्पन्नम् । 'द्वैवो वा यथान्याय' इति व-कु पाठे तु वामन्द. सिद्धान्तनिर्दिष्टताम् । द्वाह्यं भावः श्रेयस इति विग्रहः । अयैस्तु उक्त एव ।

यचनाद्वैककाल्यं स्यात् । २४ ॥

'ऐन्द्राग्रवसदान्तरात् निर्वैत् प्रजाकाम' इत्यादयः दर्शपूर्णमासप्रयागुत्तरा विद्वन्प. षड्दशकाल. स्युः, न स्रग्नात्वा इति मूलेन पूर्वपाठे मते पुनः सिद्धान्तमाह । याच्यन्. वृत्तपनिपातार्थं । 'य इत्या पशुना सोमेन वा यजेत वृ पोर्णमासप्रयागुत्तरा वा यजेत' इति सर्वाङ्गद्विद्वयवधाननिश्चिष्टस्य प्रयोगस्य विधायात् वचनात् ऐन्द्राग्रवस, पृ. ७: अशोक्य. काल. वरुषा. सा षड्दशका, तस्या. भावः ऐन्द्राग्रवस्य, एककाल्यत्वं सव. न्नाख्यं स्यात् । यजनेन चोदस्य वाच इति भावः । के.

सनात्प्याशीपोमीषीवरिनारा ऊर्ध्वं सोमान् प्रकृतियत् । २५ विद्वान्त्वयम् ॥

सामस्य दत्त इति च अस्मात्प्रायागम् । तद्विषया. आभिषा पशुस इति । अशीपोमीषपुषोऽशस्य विषयाः

'अशीपोमीषयोकादयकपाल निर्वैत्पश्यामाक' इत्यादयः सोमात् अग्निषोमप्रानुनोत्तरं स्युः, न प्राक् । प्रव्रियत् । दर्शगतदानास्वरुपा प्रकृतिः । पोर्णमाशीगताशीपोमीष पुषोऽशस्य प्रकृतिश्च यथा ईदृशपूर्णमासपक्षे सोमादूर्ध्वं मवति तदत् । प्रव्रियत् विद्वतिः इति न्यायात् ।

यथा सोमधिकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् । २६ ॥ अतिवेदेन विद्वान्तमाह । यथा सनात्प्याशीपोमीषपुषोऽशस्यविषयाः सोमादूर्ध्वं तथा सोमविषयाः ज्योति. गी. आपु. इत्येवमादयः, ते दर्शपूर्णमासाभ्या मूर्ध्वं स्यु । प्रव्रियत् । यथा प्रव्रितः अग्निषोमः, इष्टि पूर्वाधानपक्षे सोमादूर्ध्वं मवति, तद्वत् विव्रियत्पि । के.

● विद्वतेः मद्रूपवर्ण सदर्शनं अतद्देवेन च मवति । आत्. घृ. ९, ● विद्वतः मद्रूपवर्ण सदर्शोऽभूत्पि प्रवृत्तं अश्वेदोऽभूत्पि । घृ. ११, ● विद्वतोः प्रधानत-वं यथा- आदिशते. युगपदेवैवगृह्यहादौ धाम- यथादीनाम् । घृ. १८८, ● विद्वतो. प्रधानमश्वे यथा-या विद्वतो निमित्ते वामे च विद्विताः, तत्र वाच्यप्रयोगेन निय- (नैमित्तिक) प्रयोगस्य वक्तव्यमिति । स्मृतोऽहास्यं तु दर्शभ्रातृविकृतिभूतयोः महालय- नित्यभ्रातृयो. पूर्ण उच्यते प्रमद्विद्विः । घृ. १८९, ● विद्वतीनां शिशुभ्यं वीनां प्राकृते स्वल्पे षम प्रयथोपदेशयतेन प्रयनदेस्वल्पकौ 'तद्वपहात् स्वधर्मः स्यात्' (३।७।१।१६) इत्येन स्यपेन प्रयोगजनस्य चोदसापेक्षितेन दुर्गात्वात् चोदक- प्राहितस्यमद्रूपमेवैवम् । वा. ३।१।१।८. ८११

● विद्वतीनामिन्द्रादीना एवकालता । १।१।७। २६-२४. मीषो. घृ. १३२० 'ऐन्द्रमदीना विद्वति- रूपाणां' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● विद्वती अग्निवपराय अतिदेशः । १।१।१।१।२१-२८. मीषो. घृ. १३७ 'अग्निविश्राद्धिक्रम्यम्' इत्यत्र अधिवरणं द्रष्टव्यम् । ● विद्वती अग्निमन्स्य ऊह निर्वाकमने । १।१। १।१८-२९ मीषो. घृ. १२२५ 'ऊह अग्नि- शब्दस्य विद्वती निर्वाकमने' इत्यत्र अधिवरणं द्रष्ट- व्यम् । ● विद्वती अतिविश्राता षड्दशकालमर्षेणोपारिना- भावः । माट्ट. १।१।१. ● विद्वती अतिदिष्टव्यार्थं

विषय. ममुच्य. 'ममने उमे कुपांत्', 'गोचने उमे कुपांत्', 'अचितो अपि एकादे उमे वृष्टयने दुपांत्' इति । वाड. पृ. १००. • विठ्ठो अपि उदेवनेनानामे उल्लस्य न्याय अनुपपट्टकरे । वि. ३।१।१६. • विठ्ठो अयुर्वेदार्थाङ्गतरं प्राङ्मनपर्माणा नास्ति । ३।८।१६।१३. • विठ्ठो अर्थेक्षेत्रेनाति-
 द्विरने, न शनो वाचक इत्येव्द षष्माम । दुष्. ५।१।१।२।१९. वर्षां २. • विठ्ठो इदामिगदे यजति मन्दस न ऊट । भा. १।१।१६।१०. मीत्रो पृ. ३।५३ 'यज्ञायविकरणम्' इत्यन अपिस्वय दृष्टयम् ।
 • विठ्ठो उरारमात्र । सु पृ ८५५. • विठ्ठो-
 उरारिष्टैर्यदेनकादिभि प्राकृतप्रवेदतर्पणा भावः । १।०।१।५।५८-६०. मीत्रो. पृ. १।६३ 'काम्यागु विठ्ठित्तु उपदिष्टे.' इत्यन अविरण्य प्रष्टयम् ।
 • विठ्ठो उपदिष्टातिष्ठपदार्थनिषय समुचय. यथा-
 उरारिष्टो ननुपयता समुचय, पाटवैर्येनदित्वायममु-
 चय. । वागवादिभो भेदगुणस्य अजादिकारोक्ष समु-
 चय. । दीक्षाहुतिभत्याया अजादिभिर्मि प्रपुत्रं स्वाहा-
 श्रास्ते प्रयुज्येऽग्नौ स्वाहा इति षण्णा षण्णा मन्त्राणा समु-
 चयः । वाजपेये पञ्चवृत्तरपेन सह अर्चुर्भुवाण्य समुचयः ।
 नन्वेष्टो उपरोमाना नारिष्टोमाना च । गृहस्वतिमवे उप-
 विष्टस्य वाहेत्यचप्रष्टय अतिदिष्टप्राणा च समुचयः ।
 वाजपेये प्राजापयवच्छता शक्यावयुना च समुचयः ।
 माप्रष्टया आमनेतोमाना अनुपयते सह समुचय. । मन्-
 त्रे उरामार्मा पत्नीना अतिदिष्टे उरामाट्ट-कप्रिया च
 म्मुचय. । अङ्गनाम्यङ्गनीये गौगुणवायुश्रजेन ननीते-
 नालिष्टेन समुचय. । महान्ने तार्येण अहतस्य समुचय. ।
 महान्ने उपदिष्टस्येसादिवाग्ना अनिदिष्टाकम्यादिगात्रा च
 समुचयः । स्तोमनिष्ठौ उपदिष्टातिष्ठयाम्ना समुचयः ।
 पशुण्ये उरारट्ट हेमे गुराना समुचय. प्रतिपत्तिनात्
 इति । वाड. पृ. १००-१०८. • विठ्ठो उपदिष्ट-
 पशुर्निषय. समुचय यथा-उरारपेयं गत ब्राह्मणाः
 गोपान् मरुगन्धि' इति ब्राह्मणजते. 'दश दश एकैक
 चमममुपसर्गन्ति' इति शालग्राम्यायाश्च समुचय. । पृ.
 १०७. • विठ्ठो एव उरारोर्भूतिक अरारुपस्वयम् ।

पृ ११. • विठ्ठो औपदेशिष्ठो भाग्यो वाचकवाच
 यथा-माविरैस्वयूपयो. । पृ १३३. • विठ्ठो औपे
 शिष्ठो भाग्यमानोः वाचकवाचक यथा-अतिके
 गोडशिप्रहणप्रहणे । पृ १३३. • विठ्ठो वर्षनात-
 वाट्भाषा उरारसपादन अतिदिरने । मीया
 • विठ्ठो क्वचित् प्रष्टविषमार्गनदिदेवः । वि. ५।१।११.
 • विठ्ठो क्वचित् 'सहृद एव मरुति' इति प्रुते ।
 तन विविचोदनाया गृह्रधाराशोर्विकलाः इति पूर्वपक्षः ।
 पृष्टे वृद्धत एव नियम न विकल्प. इति सिद्धान्तः ।
 १।०।१६

• विठ्ठो चापि तद्वचनात् । ५।१।७।२२ ॥

द्विपत्नीके बहुपत्नीके च विठ्ठविप्रयोगे पत्नी सनद्धं
 इति मात्र ऊचितं नो न चेति विचारे विठ्ठो चापि
 प्रुक्तो इव नोदित्वाय, 'यथाहो तद् विठ्ठो' इत्य-
 त्तिदेवयचनत् । प्रुत्वे च एकारामिभिरितम् । द्विपत्नी-
 कस्यदापि द्वितं बहुत्व एतत्त्व च न विरक्षितम् ।
 तस्मात् पत्नीमन्त्रे अनिसारः इति सिद्धान्त । के

• विठ्ठो त्वनियमः स्वान् प्रुपदान्यवद्
 प्रहणस्य गुणार्थव्यादुमयोश्च प्रदिष्टयान् गुण-
 शार्थं यदेति स्वात् । १।०।१।५।६४ ॥

विठ्ठो 'दीनारीर इते चह निर्वैत प्रुत्तना
 वीरीया गजानवेवसाम.' इत्यामे विठ्ठोऽष्टौ वीहिरयोः
 अनियम विरल्य स्वात् । प्रहणस्य वीहिनैरुप
 गुणप्रवेरान् वीहिनैर्दत्ता. प्रुत्तल्लामिगुणप्रकार्यं न
 वागकस्याये. । वीहयक्षेत्रे सुवला, वागस्तु वीहिनैर्भा
 वेषा । प्रुपदायान् यथा 'प्रुपदायेनस्तुयाजान् यजति'
 इत्यन आन्य प्रुपदायकस्याये मरुति गइत् । उमाद्
 विकल्प । उमयोश्च वीहिययो नोश्चैन प्रदिष्टयान्
 प्रातिस्वत् विकल्प । गुणशार्थं 'सुमाना वीहीया'
 'सुमाना वीहीया' इत्यादि गुणशार्थान् प्रु 'यथा इति
 म्यात्' ('यदीते म्यात्' इत्यापि वाटः) यथा वीहिर-
 वदा सुमाना इति विधानार्थं म्यात् । तस्मात् विरल्य इति
 पूर्व. पक्षः ।

पेकाप्याद्वा नियन्तेत ध्रुविवो निशिष्ठरान् ।
६५ ॥

‘सौमरीर वृत्ते चरु निर्विपुत् गुह्यात् नदीतीणानां नदा
उत्सङ्गनाम’ इत्यादिभिरनौ नदीद्विषययोर्विकल्पेन नदीद्विष्टान्
तु शुद्धगुणधरायामे इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तरनि ।
अपि प्रसिद्धः । नदीद्विषययोः पेकाप्यान् ह्यनियन्त
स्वैरुपवर्द्धयन्त तत्रो प्राप्ते अन्ति प्रत्यक्षभरणेन
निशिष्ठरान् विशेषतो विहितवन्तु नियन्तेन जीमूत्र-
यवानां निवृत्तिः । तस्मात् निवृत्तः ।

विशेषोऽवत्याचच लोकात् ॥ ६६ ॥

सौमरीरान्निचरो जलद्विषययोर्न विकल्पो यवानां जप
इति सिद्धान्त साधनादभ्याह । विकल्पेन एककार्यसंगण-
यन्तर विशेषो भवति, एत नदीद्विषययोर्विशेषात्
प्रत्यक्षभूता ग्रीहयो मग्नान् नियन्तियु । लोकात् यथा
‘मरुत्वात् न पयसा समशीमात्’ इति मरुत्वा पयो
नियन्तपन्ति तद्वत् ।

पत्तोश्च नदगुणतान् ॥ ६७ ॥

‘सौमरीर वृत्ते चरु निर्विपुत्त्वानां नदीतीणां
जलसंचलनाम’ इत्यादि निवृत्तौ यदि नदीतीणां यामेन
सदस्य स्यात् तर्हि पुनरुपयेन सदस्यो न स्यात् इति
पेकाप्याद् सिद्धान्तो कश्चि आपत्य, तद्गुणतान् तौ
गुह्यात् च नदीद्विषय गुणौ यच्च न तद्गुण । अस्मैक-
हाण्ड्यान् गुह्यात् नदीद्विषय प्रत्येकान् गुणौ । पक्षस्य
परस्परान्वयः । गम्यात् उत्तरजिह्वो नदीद्विषयानं
विनश्यः ।

विशेषिना च तच्छुनारनाद्वाद्यद् विनश्य-
स्यात् ॥ ६८ ॥

सौमरीरान्निचरो नदीतीणां नियन्तो यवानां निवृत्तिः
इति सिद्धान्ते देयताभ्याह । विशेषिणा मरुत्वे तच्छुनी
तस्य अयत्तस्य विशेषेण प्रपक्षे धरणे सति अ-
स्य च मरुत्वात् मरुत्वात् यच्च निवृत्त्यै तस्यात्
इति चाह । किंवा विश्वेस अशक्यं स्यात् इत्यप्या-
हार । तथा च सौमरीरान्निचरो गुह्यादिनदीतीणां प्रत्यक्ष-
भरणे यवानां चाभरणत्वं नदीतीणां नियन्त यवानां
जपः ।

पृषदाव्ये समुच्चयाद् ग्रहणस्य गुणार्थतन्म् ।
६९ ॥

सौमरीरान्निचरो ‘सुमाना नदीतीणां’ इति श्रीद्विष्टान्
न वागधरायामे क्विपुत्त्वगुणधरायामे इति पूर्वपक्षे
पृषदाव्यद्वयान्त तस्य ‘विचरतो त्यनियम’ इति ह्यु-
(१०।७।१५।२४) त पृषदाव्यद्वयान्त वेधायने विक-
रति सिद्धान्तः । पृषदाव्ये ग्रहणस्य आचरनिर्देशस्य
गुण धरत् पृषदाव्यद्वयान्त वाधत्त युक्तम्, दन्वा आचरस्य
समुच्चयत्, दन्वा वृषदाव्ये क्तवाधनीकवात् । तेन न
वर्तिष्यत् दधि, आचरत् च समुच्चयः सौमरीरान्निचरो तु
नदीद्विषययोर्न समुच्चयमवः । एते विषयो दृष्टान्तः ।

यद्यपि चतुरस्रीति तु नियमे नोपपद्यते ।
७० ॥

सौमरीरान्निचरो गुह्यात् नदीतीणां प्रवृत्तभरणेन
चोदयप्रसात्ता विकल्पितानां यवानां यामेन नियमं स्वैरुप-
‘यद्यपि चतुरस्री’ इति चतुरस्रग्रहणं नोपपद्यते
नोपपद्यते । ‘यद्यपि चतुरस्री यत्तमान पञ्चाव-
रत्त नरा कार्या’ इति पञ्चावसेन प्राप्त चतुरस्रत्त न
विश्लेषेत् तत्त पञ्चावसेन चतुरस्रत्त अनियतिते’ इत्यादि
चतुरस्री’ इति चतुरस्रग्रहणं उच्यते । तस्यात्
नियम इति पूर्वविशेषः प्रकृतः ।

कृत्तन्तरे वा तन्वायायतान् धर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

‘यद्यपि चतुरस्रीति तु नियमे नोपपद्यते’ (१०।७।
१५।३०) इति पूर्वविशेषः प्रकृतः निरस्यति । कृत्तन्तरे
पत्तोर्परिष्कृतं पत्तोर्दस्यैषामागयो ‘यद्यपि चतुरस्री’
इति चतुरस्रग्रहणं भवितव्यं । अन्तेदेहात् दर्शयुष्-
मागयोश्चतुरस्रत्त पत्तो पञ्चावसे इति धर्मभेदेदेहत् ।
तन्वायायत्तं स ‘विशेषिणा लोकात्’ (१०।७।
१५।३२) इति न्यायः पञ्चावसेचतुरस्रग्रहणे उक्त-
धर्मभेदोऽस्ति इति तन्वाये तादृशत्वात् । इति विशेषो
दृष्टान्तः ।

ध्रुवहरे तु- त्व इति पृषदाव्ये, प्रत्यक्षभ-
रणत्त इति तदर्थः । न्यायत्तार् धर्मभेदे इत्यन्या-
त्यात् विशेषिणात् । इति उक्तवापदिशि- इति

व्यारथात् । सुतोघिन्या तु अनन्त्यागवाह इत्यकार
प्रक्षिप न्यायस्य अप्रसरात् इति व्याख्यातम् ।

तस्मात् सौगरीत्रादिचरी श्रीश्रीणा नियम बधाना थाप
इति सिद्धात् । के

• विठ्ठो तु चोदकप्रता सत (धर्मा)

आनुमानिका बन्धोः (अपि) । भा ३।३।

१।१९ • विठ्ठो दक्षिणामान चोदयेन प्राप्त

वाधितान निविदाते, विशेषात् । टुप् १०।५।२०।८५

पृ १९८१ • विठ्ठो दसोर्ध्वमात्तादप्रवृत्तिगता गुण-

नामा न प्रवर्तते । ८।१।१।१२३-२५ • विठ्ठो

देवगानिप्रगुणशक्तिपदस्यैः त्यागदो प्रयोग । १०।४।

१।४२६-२९ मीमो पृ २५५२ ' पावकाप्रियाप ' इत्यत्र

अधिकरण द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो रिपप्रकाश

एवचननात्पदवचनान्तरासनमयो द्विवचनातेनोह ।

१।३।१।१०-११ मीमो पृ २७५७ ' पावयाप ' इत्यत्र

अधिकरण द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो रिपप्रवृत्तीकाया ' फलो

धनदा ' इत्यत्र वचनल नोह । १।३।३।२२ मीमो

पृ १२२८ ' ऊह न एवचनस्य० ' इत्यत्र अधिकरण

द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो निर्वापनार्त्तं सविहृ अथि पूष

श-शाना न ऊह । एते रमेतद्रवेतदर्थं नाभिद्रवति । भा

१।३।१।३६-३७ • विठ्ठो पर्वकरोमयोर्नातिदेव ।

१।२।१।८।५०-५५ मीमो पृ २७४७ ' पार्यक याप ' इत्यत्र

अधिकरण द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो प्रक्षण नास्ति ।

अपरात्पादृशास्त्रप्रधानायेन अपूराद्गमनम् । मीन्या

• विठ्ठो प्रक्षण न प्रवर्तते । (पन) विठ्ठे

उपकारात्पादाया सपानि विठ्ठो अनिदिष्टाना

प्रधानादीनां शास्त्रात्पादाय प्रवृत्तप्रधानादिदेव उा

कील निवृत्ते । (उमपरात्पादास्त्रप्रधानाभावे) ।

सु पृ ११९५ • विठ्ठो प्रवृत्तिगता कार्ष्णिकदर्मा

एव अतिदिक्कते । वि ३।१।७, • विठ्ठो प्रवृत्ति

विठ्ठो ताकमेवगतगल्भेधीये बर्मणि ' आश्वमगो

यजति इति चोदकमात्तानि पुन श्रुति अनिदिष्ट

इत्तात् न विधापिका रिनु अनुवाद । प्राकृतस्य अप

गाययोविधेरेव अनेन द्रष्टव्या अनुवादात् । तस्मा

चोदयेन प्राप्तयो आश्वमगयो अनुवादोऽव ' आश

मगो यजति ' इति । इति प्रथम पक्ष ।

अपि चाऽऽग्नेयवत् द्विशब्दस्य स्यात् । २५ ॥

द्वितीय पक्षमाह । आश्वमगयो द्विशब्दस्य

स्यात् । द्वौ विधापयो शब्दो ययो तो द्विशब्दो तयो

भाय द्विशब्दस्यम् । यावैव आश्वमगो चोदक प्रपन्न

तायेव ' आश्वमगो यजति ' इति शब्दोऽपि प्रपन्नति ।

आश्वयवत् । यथा आग्नेये आवाहननिगदे ' अग्निम

आह ' इत्युच्यते । अत्र द्वौ अग्निशब्दो अर्थगु एक

एवास्ति । आश्वमगवाह इत्युच्यते । अत्र यथा एकस्य

द्विशब्दस्य तद्वत् आश्वमगयोऽपि । तस्मात् ' आश्व

मगो यजति ' इत्यनेन चोदकेन च एकमेव बर्म शोच

इति ।

न वा शब्दपृथक्त्वान् । २६ ॥

द्वितीय पक्ष वाक्येन पक्षेव संतुतीय वद्य एवयति ।

न एकस्य वर्मणो द्विशब्दस्य युक्तम् । तस्मात्पक्षेवार्थे

अनुवादोऽय आश्वमगो यजति ' इति अश्वमगो

यजति दक्षायै ' इति । आग्नेयवृत्तते तु शब्दपृथक्त्वं

अर्थभेद एव । अग्रे आश्व इत्यनेन आशोदा अश्विप,

अश्विमाह इत्यनेन चोदयोऽभिह्वयते । १ च ताव

भेदोऽर्थं विधत्ते । तस्मात् अर्थेवार्थे अनुवाद इति

तृतीय पक्ष ।

अधिक वाऽर्थवत्त्वात् स्यादर्थेवार्थगुणाभावे

व्यवहारनिचारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यात्पूर्वत्वात् ।

२७ ॥

चतुर्थे पक्षमाह । अथवाऽनुवादाये अर्थभेदे च

• विठ्ठो मातृव्य विधेर्द्वेष्या पुन श्रुति-
रन्विधा स्यात् । १०।७।१२।५॥

अथवाऽनुवादाये अर्थभेदे च
एतौ वचनात् अर्थि रथा अर्थवत्त्वात् इत्यत्र ।
वाक्य-पूर्वोक्तप्रधानस्य ' आश्वमगो यजति '
इति वाक्य नास्ति । न च आश्वमगो तुम कति
बन्धीद्विधत् । एत सपश्वगुणो अत्र वे अश्विप
विधत्ताभावे न सऽ ' आश्वमगो यजति ' इति पुन

चंचनात् अधिक्त्वम् आन्वभागत्यं कर्म चोदकप्रस-
 प्राहृतान्यमासानुत्पन्नोत्तर चवैष्यं स्यात् तस्य अर्थसत्वात्
 सङ्घट्टकत्वमात् । तेषु भुक्तिगुणविधिराहृतपर्यन्तयेषु
 हि स्वम् अपूर्वतात् वचनस्य संपूर्णार्थसत्तात् तदर्थं
 स्तुत्यापर्यन्तं स्यात् । न तु इह तत् स्थितिः । तस्मात्
 प्राङ्गुक्तव्यभाषणम् आन्वभागरूपमेव कर्मात्ता इ-
 ति वीचयेते ।

सुन्दरलेखे तु— आन्वभागरूपिणी अधिकारे अत्रावृत्ते
 कर्मन्तरे प्रथिते ये । अर्थसत्तात् कर्मन्तरत्वे सन्त्येव
 पुनः भवन्त्य अर्थसत्तात् । ते न समंती अधिकै-
 प्रथानगतानुपरिष्ठात् कार्ये पाठकप्रमाणम् । अर्थसत्ता-
 गुणमात्रे चंचनात् अर्थवाङ्मयस्य अर्थसामान्ययो-
 जकधर्मस्य मिल्येकसाध्यत्वस्य अत्रावे असङ्घट्टये चंच-
 नात् आन्वभागाथे पुनर्वचनत् मिल्येकसाध्यत्वभावेन
 अर्थसादृशसंभवात् इति यावत् । तेषु हि तदर्थम्, हि
 यत् । तेषु 'अस्तुमन्तात् आन्वभागी' इत्यादिशब्देषु गुण-
 विधानं सुख्ये— इति स्थग्यताम् ।

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् । २८ ॥

आन्वभागी इति तदर्थं कृते लक्षणाप्रसङ्गात् न कर्मा-
 न्तरवचनम् । किन्तु परिषुल्यया आन्वभागेत्वेत्या अङ्गानां
 प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् समान्या इति पञ्चमः ।

नाभ्युत्पत्त्यात् । २९ ॥

चतुर्थवचनानी पञ्चम श्रेष्ठं रूपति । न प्रतिषेधः ,
 अभ्युत्पत्त्यात् । नहि भाग प्रतिषेधमपि निश्चितं पर
 भूयते । तस्मात् परिषुल्यया । किन्तु कर्मन्तरवचनम् ।

अप्रहणविति चेत् । ३० ॥

न समानित्योदता । अत्र आन्वभागाथे । स्वगन्धेन
 प्रहणम्, अन्येपामद्धानां चोदकेन प्रहणम् । स्वगन्धेन
 श्चीकथो । भावप्रमाणयोः । चोदकेन अप्रहणत् । तथा च
 प्रहणिकेन तर्कमनुग्रहम् । तस्मात् चोदकेन अप्रहणत्
 आन्वभागी यद्विधीति प्रहणम् । इति पद्य पञ्च ।

न तुल्यत्वात् । ३१ ॥

नेदयेत् । चोदको यथा अपूर्वतात् इत्यप्यप्यप्यपि
 गृह्यति तथा चाङ्गप्रकारि । तस्मात् अत्रैतौ तुल्य-

त्वात् चोदकेन अप्रहणिकोत्पन्नमागयोर्ब्रह्मणं इति वक्तुं न
 तुल्यम् ।

तथा तद्व्यहणे स्यात् । ३२ ॥

ननु चोदकेन आन्वभागाथेन श्चीकथो तथा च आन्व-
 भागाकाथेन चोदकस्य आन्वभागाथो । सरोचः इति स्वम्-
 पक्षोऽस्तु इति चिन्तेयात् । तद्व्यहणे चोदकेन आन्व-
 भागाथोरेव ग्रहणे तथा स्यात् अप्रहणेन तुल्यं सत्वात् ।
 चोदको यथा आन्वभागी स्यादिति तथा इतद्यथापि
 अङ्गानि श्चीकथत् चोदकस्य तन्मयन तुल्यतात् ।

अपूर्वतां तु दर्शयेत् । अङ्गप्रथया अर्थस्यार्थसत्तात् । ३३ ॥

'आन्वभागी यदिति' इति वाक्यं च्छमेपीयस्य
 अपूर्वता दर्शयेत् । प्रहणस्य आन्वभागाथोत्पत्त्यात्
 च्छमेपीयापूर्वतायामेव अर्थसत्तात् सङ्घट्टनात् । पूर्वत्वे
 तु तत् अनर्थं सत्वात् । तस्मात् च्छमेपीय कर्म अपू-
 र्णम् । न प्रहणितं विहितं । तुल्यत्वं पूर्वपक्षविचारार्थं ।
 के

० विद्युती प्राङ्गुक्तैकदेशग्रहणे प्राथमिकतामेव प्रहणम्,
 अन्यानां लोचः । १०।१।११-६. मीमो. पृ. १२६५
 'कपात्तथा' इत्यत्र अधिपत्त्येव इत्यप्यम् । ० विद्युती
 प्राङ्गुक्तव्यगुणानां नातिरेकः । ८।१।१४।१२-२५.
 मीमो. पृ. १६२ 'अतिरेको न विद्युती प्राङ्गुक्तव्य-
 गुणानाम्' इत्यत्र अधिपत्त्येव इत्यप्यम् । ० विद्युती
 प्राङ्गुक्तव्यगुणानां विधीयमानयोः प्रथमोः अन्तराले
 अपूर्वमिति गृह्य पठ्यते, तदपि प्रकरणेन विधियुक्त्ये-
 यथा आगच्छतेतेषु । मीम्या. ० विद्युती प्राङ्गुक्तव्यगु-
 णानामप्ये वाच । भाट्ट १०।४।२१. ० विद्युती
 मन्त्रे सर्वनीतारविपदानां ऊह । भाट्ट. १।१।१
 ० विद्युती वचनमात्रव्यस्य दर्शयुष्मत्प्रसङ्गकजाकजास्य
 ऊह । १।१।१५।१२. मीमो. पृ. १६६ 'आपुण्डि-
 फञ्ज्याथ' इत्यत्र अधिपत्त्येव इत्यप्यम् । ० विद्युती यत्
 प्राङ्गुक्तव्यगुणानां यदपि नत् प्रहणत् गृह्यते । यथा
 'ओदुम्बरो यूरो मयति' इति यूपानुसन्धेन ओदुम्ब-
 रम् । मीम्या. ० विद्युती यथा प्राङ्गुक्त विधिद्व-
 म्नीत्यं तस्य पुण्यत्वात् वस्त्वाना वैतस्यमङ्गप्रसङ्गे तत्र
 कर्षमाणश्चीकथप्रमाणवित्तात् (अन्वभागी) प्रहणस्यतो

विद्वानौ । वा. ३।३।१४ पृ. ८००. ७ विद्वानौ
यन प्राकृतान्तरुदेन निधि सदस्ये वा तदैन प्रकृत्य
विनिधोक्त भन्तन रुनिधिये । वाळ ५. ११

॥ विद्वानौ लुप्तार्थानां प्राट्टवामनाद्वात्ता बाध ॥

निधे प्रकृत्यान्तरेऽनिदेशान् सर्वकर्म न्यान् ।

१०।१।१११ ॥

भाष्यम् — उहो वृत्त । वाग्यान्तुचय इदानीं वने-
विषयम् । वाधो नाम यदेवेदमिति निश्चय विद्वान्
कारणात्तरेण निधेनि कल्पते । तथा अन्त्युचयो यदि-
दमिह भरतीति निशतेऽपरमपि भरतीति विज्ञानम् ।
तनाशनर्थे प्रथम परंतुयते किं सर्वं प्राट्टत विद्वानौ
वर्तयमुत किंनिगद्यते इति । किं तवात्प्रथमम् ? निधे
प्राट्टतस्य प्रकरणात्तरे विद्वानौ यतो मन्त्रविशेषणतिदेश्य,
यतो यथा वाक्च प्राकृतौ समंजस ससर्वं विद्वानौ वर्तयम्,
यदप्यथलम् । नृत्त इ वचनेन हीद सर्वं प्राप्यते । न
च वचनमपिभोगेऽस्ति प्रापयत । कथं वचनमिति
गम्यते ? कर्तव्येन वैद्वीयु देशान्तरु प्राट्टत वने
जातमपेक्षते वाक्चरोपरतेन । तत्रपर प्राट्टता देवता
यामनुपजते, एव वेदव्यासपि । न कश्चिदिदेशोऽस्ति ।
तस्य यथा वृष्णनामा वाचोऽप्राट्टताभौ, नि वचनप्रमा-
ण्यत् त्रिपते, एत अवहत्यादि व्याट्टतापमपि सर्वं
कर्तं यमिति ।

ट्टुप— नयमेन यनिदेशसत्ता कल्पयता । दगमेन
इदानीं किमितिदिश्यते इति प्रमाणयते । यद्यद्वानौ
निदने स्वनिदिश्यते । तस्य च शास्त्रदायोरसमा
विद्यते । अत्रान्ते अतिदिश्यते । तस्मात् एवमपमपि
प्रयते ।

अपिसाऽभिधानसप्तारद्रव्यमर्थे त्रियेत ताद-
र्थ्यान् । २ ॥

भाष्यम् — यथेति पद्यप्राकृति । नैतदमि ।
उत्तं प्राट्टत विद्वानौ कर्मयमिति । कश्चिन्निधानसंस्कार-
दस्य निरदिष्टमर्हति यत्प्रथमम् । वृत्त एतत् ? अभि
धानसंस्कारदस्य इ प्रोक्ते वति त्रिपते, नापरोक्षम् ।
भाष्येन सप्त अत्राप उदाहरते, न तथाप्य । ननु कीदृ-
श्यापेनपि विद्यते, वचनप्रमाण्यत् । यथा वृष्णने

पात् । न्यादा । नास्ति एतावथ देशक वचनम् । न
वैद्वान् कर्म प्राट्टनैवज्ञपदायै उद्वेकवाक्यता याति । ई,
निशयते यामेन पर कुपार्, कथम् ? प्राट्टतेरेति ।
कथं तदि ? यथा प्राट्टतेन यामेन पर वाचिप्यद्व
उपेति ।

वृत्त एतत् ? यामेनो हि व्यापारविशेषणत्वेन अप
दस्ते, न व्यापारमानम् । यागतश्च व्यापार प्राट्टते यो
प्रयोगवचनेन वक्षित, सगृहीतश्च विरते । स एवने
ऽपेक्षितुम् । स च आकाङ्क्षितो निराकाङ्क्ष इत्येति
कर्तुमिति । अत्राप्यपि अपेक्षमप्येते न यागतो विद्वानौ
व्यापारविशेष कल्प स्यात् । इतरथा लक्षण स्यात् ।
यथा दग्धेन पुत्रते इति वचने न दग्धरूप दग्धे-
मिहितम् । यति पु तेन लक्षितेन प्रयोगेन दग्ध,
सपथते तेन लक्षणम् । परनिहादि उद्भव्य वचनो
विशेषो नान्तरुपेक्षमप्येते शब्दाभितो भवति ।
लक्षणया तु कल्पते । लक्षणया च सर्वो वापेत् ।

अथ सर्वो मा वाधीति यागतो विशेषो वैद्वीयस्य,
अज्ञान्येसापेक्षेत् । तत्, यथमिति— इतिवर्तय
विशेष प्रति वेदुत्स्य कर्मकश्चोद्देशोऽनिशुनाकाङ्क्ष
एवावतिष्ठत । अत्रैव नापरेतिवर्तं यथा आकाङ्क्षेत् ।
गम्यमाना च प्राट्टतयामेतिवर्तं यथा उच्यते । प्राट्टतानां
वाग्दाना प्रकृत्योऽर्थेचत्ता कुर्वन्तो वेदुत्स्य कर्मण प्रकृतय
यातेऽप्युपगम्यते । सर्वं वेदुत्स्यस्यम् । एतद्देव
मिषयच विद्यते । यथा प्राट्टतेन यामेन इत्त उच्यते,
उपेक्षेनवापीति । त्रिपते यथेत् । एतदो भाति ।
प्र ट्टतापदानि यस्मि प्रोक्षताय प्रद्वानौ भाति, न इति
तस्मिन् प्रोक्षने त्रिपते चोदिपानि भवति । तस्य
एतत्प्र ट्टतप्रोक्षता न चोद्वेकश्चोदीति ।

ट्टुप— यथेत्त न प्रातीते । कथं वोद्वे एतिपौ
वेदिकश्चोद्वेकश्चोदीति । उपकारइति उपकारइति ।
तस्मात् एतावथ विद्वानि । ननुवर्तं प्रद्वानौ अत्राप
योऽस्य विद्यते इति । तस्य कथंउपकारोऽस्ति इत्येति ।
उच्यते । कीदृशं उच्यतेऽस्तिप्रोक्षताय उच्यते । क इति
वोद्वेकता भा तस्य । अत्रद्विधा पदार्था । अत्रद्विधापि
उच्यते । अत्र कथंवादीऽनन्तरुपानुपकारो पदार्था ।

ताश्च यद्वाचि । पदाया उपाश्लेषादिता । न चापे
 षिता । ननु प्रकृतौ पदाया एतानन्तरं , आश्लेषात् ।
 प्रथमं ते गुणोत्ते । पञ्चान्तरात् कृषिणा । विद्वत्प्रति
 तयो युवाभिन । सचम् । प्रकृतौ पदाया वृष्टते, न
 २ । पदाय पेशया । विद्वत्प्रतिपेशया । स एव पदमन्तर
 भूयोपानायात् गजानि, लक्षणा पदायात् । ध्रुविश्च
 गच्छताया गतिवती ।

तेषामप्रत्यक्षशिष्टान्तात् । ३ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, यथा कृष्णोऽपि उक्त-
 प्राकृतप्रयोगोऽपि पादौ उच्यते इत्यत्रापि कियते, इत्य-
 मत्रापि कियतेति । तत्र । न हि कृष्णेऽपि पादोद्देशेन
 प्राप्तेः । प्रत्यक्ष इति वचनम्, ' मूने अत्रापि ' इति । न तां प्राकृतप्रयोगेन पादमाह । तत्र वचन
 प्रमाणत्वात्पदाय पाद । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचन
 नामतिष्ठत्, तेषामप्रत्यक्षशिष्टान्तात् पादोऽपि नामतिष्ठ-
 देव । तस्मात्प्रयोगेन पादवर्णितः ।

किं भवति प्रयोगेन ? कश्चिद्वैकल्यमुदाहृत्येति ।
 क्वचित् भूयते, ' स्वयं दित्वा बहिर्भाषति ' इति । तत्र प्राकृत
 इत्येव निवर्तते । ' सार उक्तं वैदिभवति ' इति । उच्यते-
 तानन्तरपरिच्छेदान्ति निवर्तते । ' स्वयं शीर्षा आगत्य
 भवति ' इति अभिप्रेत्य निवर्तते । भाष्येऽपि निवर्तते ।

शा— ' ऊहे मिद्वेऽस्तिदिष्टानां वाचाभ्युत्प-
 चित्तम् । इत्यन्ता दशमेऽङ्गानां सिद्धिसिद्धि-
 धीयते ॥ ' अतिदिष्टदायविपर्ययत् प्राथम्य अपि
 ऊहत् अविदेशोत्तरकालात्प्रथमं । इवम उच्यते इ-
 चित्तयते किं तर्हि प्रकृतं विद्वत् कर्तव्यं उक्तं उच्यते-
 प्रयोगेन न कर्तव्यमिति । तदप्यसिद्धं विचार्यते— किं
 प्राकृतमन्तरनमनुशास्त्रं च । परमैवैव अनाहृत्य प्रयोगेन
 विद्वत्प्रतिविरयते । गोपेण मारयेत् । वयम् । आमे
 वयं वाचद्वानि तानि वृद्धेति, उक्तं पदायांवाचिणि
 यति दृष्टादृष्ट्याणि तद्वत्प्रयोगेनायं य आश्रय
 दिव्यो न्यायः य अतिदिष्टयते । सर्वेण मारयेत्,
 कथम् ? यथा आश्रयेन वयेति । तत्र वृद्धिमन् पदे
 अतिदेशोत्तरकालमात्राया पदायां प्राकृतप्रयोगेनाया
 दरेण विद्वत्प्रति वचनं मन्तर दृष्टादृष्टप्रयोगेन कल्पनात्

स्वयं दिनेऽपि बहिषि एतन् अदृष्टाद्यथा कर्तव्यमिति
 नास्ति वाच । उक्तम् तु प्राकृतम् एतन्परिच्छेदस्य
 स्वयं गिते बहिषि अभावेन अतिदेशोत्तरकालेन कल्पनात्
 न अतिदेशोत्तरं न कर्तव्यं एतन्मिति सिध्यति वाच ।
 तत्र वचनेमात्रं अतिदेशोत्तरं कल्पपूर्वक एव युज्यते ।
 उच्यतेऽप्युत्तरकालेऽपि मानान्, सर्वं कर्तव्यं न
 तु किञ्चित् क्वचित्पमिताह । सिद्धावस्तु ' अपेक्षा
 भक्तियोग्यत्वैस्वरारातिदेशनम् । तद्भाषात्पदार्था
 नामतिदेशो न कल्पयते ॥ '

श्लोक— अनाथो द्विषिष । अयुक्तप्रवर्तते येन
 तस्य । उक्तं वैकल्येन प्राकृतम् प्राप्यते अत्रापि प्रति
 पाद्यते मोक्षयुक्तप्रवर्तते । तत्र प्राकृतैकश्लेषोक्तमप्येव
 प्रयोगेनयात् । यत्र तु न वैकल्यं किञ्चित् किं प्राकृतस्यैव
 उच्यतेऽपि प्राकृतं वाच्यप्रयोगे अनाथो व्युत्पद्यते न
 वैकल्यं । तत्र प्राकृतमात्रस्यैव अनुष्ठेयत्वेन अयुक्तप्रव-
 र्तायात्, यथा एतेषांवाच्यो पूर्वहणादे । परं च अयु-
 क्तप्रवर्तयते केवलं कल्पयत्युत्तरकालमिति कल्पयित्वा
 नन्तरं प्राकृतप्रयोगेन अन्तरकालेन संगति । सूत्रा-
 यैवतु— प्रकृत्यात्तरं विद्वत्प्रयोगे विद्ये विधीयमानं
 पदायां प्राकृतप्रयोगे च निवेश्यत्वं सर्वेषामनुष्ठान
 एतत् कल्पयित्वा इति ।

वि— ' कथात्तरादात्मन नामे स्थितमूहनम् ।
 निश्चित्यदिष्टमूहो दग्धे उक्तं उच्यते ॥ वैदि स्वयं उ-
 त्करो प्रकृतं सर्वमाचरेत् । एतर्हि कथं वाऽऽश्लेषो
 दशमपि उच्यते ॥ अपेक्षाभक्तियोग्यत्वैस्वरारातिदेश-
 नात् । वाच्येऽप्येति सर्वं मोक्षेनातिदिष्टयते ।

भाहू— तदेवमिदं अथुत्तरातिदिष्टानां पदायां
 नामानुशासनादस्यां विद्वत्प्रयोगे चित्कल्पते । तत्र वाचो
 नाम प्रकृतप्रयोगेन पदायां विद्वत्प्रयोगेनाश्रयमा-
 णमाह । न तु कथाभाषयामाह, प्रकृतवैद्येन नित्यं
 कथाभक्तियोग्ये कल्पयते वाच्यवर्तमाने । तासि
 विद्वत्प्रयोगे, नित्यं विद्वत्प्रयोगे ददाप्ये, प्रकृतप्रयोगे
 प्राकृतप्रयोगेनाश्रयेण प्रकृतस्यैव वाच्यत्वात् । अस्मि
 चेदं कल्पयते, प्रकृतप्रयोगेनाश्रयेण विद्वत्प्रयोगे
 नाश्रयप्रयोगेनाश्रयेण उच्यते । अतिदेशस्य विद्वत्प्रयोगे

इति यद्वन्न पूर्ववदिना सूत्रेण, तस्मिन्मिति विद्वान्नी ।
 तथाभूतेन व्याख्यातशब्दभूतेन यथोभात्, नहि प्रधान
 भूते सुप्रभूते वाऽप्यौ भवति । किन्तु यथागतविषय इव ।
 ये अथा यथा भवति प्रधानभूता गुणभूता वा वेदा
 यथार्थानामेव प्रता विषय स्तु । यत् प्रधान तत्
 प्रधानमेव यत् गुणभूतम्, तत् गुणभूतमेवेति ।

निश्चित् चाविशिष्टमेव प्राकृतानां चैतृषी कर्मणा
 योग्यम् तस्मात् सर्वं प्रधानाद्यम् ॥ ११ ॥

निश्चये उपरयोति इत विधि उत्स्य भावे विधिद
 अर्थात् इति सुतुहूलम् । प्राकृतानां प्रधानानां चैतृ
 पदं स ह्य विधित् अर्थात् एत अविशिष्ट तुल्यम् ।
 यस्मात् आध्यात्मिकप्रशासकत्वेण योगात् समधात् ।
 'अर्थं विवक्ष्यत यन्मति, यस्मिन् प्रतिष्ठिते' इति
 प्रकृतौ य एतथात्, स एतथाद्यो चित्रकौ भवति
 अर्थं विवक्ष्यत यन्मति, यस्मिन् प्रतिष्ठिते' इति
 तथा 'चतुर्थी एते यत्स्य यथात्म्यानां' इति प्रकृतौ,
 अर्थमभ्यासो भवति चतुर्थी एत नातरेति' इति
 चित्रकौ । तस्मात् सर्वे एतथादीयस्य प्रधानाद्यं चित्रकौ
 गुणभूतम् ।

समत्वाद्य नदुत्सरे संस्कारोपकार स्थाने ।
 १२ ॥

इतश्च पदशब्दो न यत् प्रधानम्, प्रधानाद्यस्य किंचि-
 द् वीति । तदुत्सरे तयो प्रकृतिचित्रकौ प्रकृतौ चित्रकौ
 च उपरते प्रकृतानुगुणानां उपरिस्वरस्य समत्वात् तस्य
 एतात् । अतो प्रधानां मध्ये प्रधानं ततोऽनुगुणानां इति
 सम प्रकृतौ चित्रकौ च एतात् एत । तस्मात् एतस्यै
 एतस्यैविषय उपरिस्वरस्य महितस्य प्रधानस्य अधि-
 कार चित्रकौविषयविधि विधापक स्यात् । तस्मात् सर्वं
 प्रधानम् प्रधानार्थमपि किंचिदस्ति । अधिस्वरस्यैस्तु
 तस्मात् प्रकृतौ प्रकृतौविधिकर्तृगताया गुणविषय
 पत्नी एतथात्प्रकृतानुगुणस्यैव इति । के

० चित्रकौ ध्वजमणेनीदुम्भ वेत प्राकृतपादिर तदे-
 निश्चि । १०।३।१।१६।१-३, ३ मीमेरे पु १६३०
 १ चित्रकौ प्रकृतौ इत्यत्र अधिस्वरस्य द्रष्टव्यम् ।

॥ चित्रकौ सर्वार्थं शेषं प्रकृतिसत् । ११।
 १७।३४ ॥

इत्तु कथामन्ति- 'यथाशब्देण वै वाक्या इष्टय ता
 उपात्तु कर्तव्या' इति । तत्र स्यात् किं अत्रप्रधानार्थं
 सुपात्तराम्, अत्र प्रधानार्थमिति । पूर्णं चित्रकौविदेनात्
 प्रकृतौ नहि राश्ववर्माणा अत्रप्रधानार्थत्वं प्रकृतौ
 सापराद निष्पन्न इदानीं चित्रकौविदेनापि किं
 अत्रप्रधानार्थत्वं चैतन्प्रधानार्थत्वं इति प्रकृतौ
 निष्पन्नम् । अथाप्य पूर्वपथ - प्रकृतौ विधीयमाना
 साधुप्रधानार्था । अत्र चित्रकौविदेनाप्युपात्तराद्यो वर्मा
 साधुप्रधानार्था एत । न च वाक्या इष्टय इत्यनेन प्रधान
 मानोपदानमिति वक्तव्यम्, साधुस्यै प्रधानस्य वा
 सापरादत्वात् । अत्रानामपि वाक्यत्वेनोपादानाकरोत्वात् ।
 तस्मान् चित्रकौविधि यथासाधुत्वरत्वात् एतौपाद्यत्वं
 निश्चितम् । एत प्राप्ते अधिधीयते ।

सुप्रभायं वाऽङ्गप्रधानोचितत्वात् । १५ ॥
 अत्रमभिप्राय - भवेदेव यदि प्राकृतार्थधर्मविधि
 इत्यत्रमस्य भवेत् । तत्र हि प्रकृतौ प्रधानार्थत्वे प्राप्ते
 एतौपाद्यत्वात्प्रधानार्थत्वं यथासाधुत्वरत्वात् । इह तु
 वाक्या इष्टय इति अत्राङ्गप्रधानेन प्रधानार्थत्वं प्रतीचाद्-
 यति । न च साधुस्य मानोपाद्यत्वेनाज्ञानामपि वाक्यस्य
 वाक्यमिति वक्तव्यम् । यतोऽज्ञाना एतु प्रधानोपकार
 द्वारेण परम्परया यथासाधुत्वरत्वं, प्रधानस्य तु साक्षादेन ।
 न तु साधुत्वरत्वे परम्परयायुक्त्विति प्रधानोपकार
 मेन सुपात्तराम्यस्यद्वयत्वात् तत्राद्येव उपात्तरादिति
 सिद्धम् ।

प्रयोजनम्-पूर्वपथ अत्रमन्तेन्युपात्तरात् वर्तव्यम् ।
 चित्रकौ तु प्रधानार्थत्वेन । सूत्रं तु-सुप्रभाय एतस्य
 पाद्योविधिकरस्य कृते अथोदितस्यदिति । तौत्वा
 ॥ चित्रकौ सर्वार्थं शेषं प्रकृतिसत् । ११।
 १९।३५ ॥

'यथाशब्देण वै वाक्या इष्टय ता उपात्तु कर्तव्या'
 इति वाक्येतिषु आध्यात्मिकोपकारान् उक्तम् अत्र
 उक्तं । स शेषं शेषम् उपात्तु अत्र चित्रकौ तस्य
 उक्तं वाक्येति तस्मिन् अत्रार्थं प्रधानार्थत्वं इति, न

वेदः प्रवर्णाय एव । प्रवृत्तयः । प्रवृत्तौ यथा वेदि
धर्मा आचर्यमांस तर्वाया मनन्ति तद्वत् । इति पूर्व
पक्षः ।

मुत्प्यायो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् । ३६ ॥

‘ यथायवैष वै नाम्ना दृश्य ता उपायु क्लमया ’

इति नाम्नेष्टिषु व्याख्येयवेदोक्तपक्षत् उपायु स्वर
उक्तः । स विवृतिभूतनाम्नेष्टिषु अङ्गाय प्रघातायथ
स्य इति पूर्वमुद्रण पूर्वपक्षे प्राप्ते मिद्वत्तयति । उक्त
उपायु स्वर मुद्रणाय प्रघातार्थ एव स्वार नाङ्गाय ।
तुन ? अहम्य अचोदितत्वात् । ‘ नाम्ना दृश्य ’
इति द्वि उक्तम् । काम्याश्च प्रघातयागा एव । अङ्ग
नाम्नास्तु । नाम्नाया विवृ प्रघातार्था । तस्मात्
उक्तशब्दे अङ्ग न चोदितम् । तस्य चोदनेन लभ्येत ।
तस्मात् अङ्गस्य तेन वाचनेन चोदितवाम्नात्
प्रघातस्यैव च चोदितत्वात् उक्तस्य प्रघातशब्देवेति
सिद्धान्तः । के

- विवृती सद्यस्तेन पमप्राप्ति । टुप् २०।१।१।
- १९ • विवृती शैर्ष-प्रेटरा विना-साहणी-इत्यादी
निर्वाणशब्दे उक्त कार्ये । २।३।१।१-२ • प्रहृता
पदानि यामै प्रवेचनाय प्रहृती यस्मिन्, नास्ति
तस्मिन् प्रघातन विवृती चोदितानि भवन्ति । तस्मात्
उपनाहृतापयोगेन न चोदकचोदयति । भा १०।१।
- १।० • यत् प्रहृतामङ्ग विवृती क्षुपते तेषु विवृति
मिगाकाद्वारत्वात् स्वीकरोति । टुप् १०।३।१।१
- यत् द्वि प्रहृतेरङ्गे पूर्वमात्राया विवृती तस्मात्पि
अपूर्वाणि नामिचित् प्रविच्यते तत्र विवृती प्रकरणाप्रण
भवति । वा ३।१।७।२० • विवृतिषु आग्रमाग्यो
यदन्तो वा प्रहृते वेति विवृत्त । सपर्य १।४।२
मीको पृ ८७७ ‘ आग्रमाग्यो विवृतिषु यदन्तो
माहृती वा ’ इत्यत्र अधिखण्ड इत्यम् । • विवृतिषु
आग्रमाग्यो त्वत् क्वत् वा । १२।१।६।१९ २१
मीको पृ ९७६ ‘ आग्रमाग्यो त्वत् क्वत् वा
विवृतिषु गौवारिषु पुनस्तुतन्वत् ’ इत्यत्र अधिखण्ड
इत्यम् । • विवृतिषु एवमिदं चोदकत्वमिति प्रकृतम् ।
५००० भाति च यथा प्रकृति । तत्र चोदकत्वम् ।

माह्या । अवशिष्टेषु न लोच । वि २०।१।१,
• विवृतिषु चोदकत्वात् दृष्टव्यत्वात् ‘ य इत्या उपायुः ’
इति वचनेन वाच्यते । ५।१।७ • विवृति
टीक्ष्णायदियु षोडशोमे आचारमणीयाया वष ।
२०।१।२।१८ मीको पृ ९७४ ‘ आग्रमा
याया षोडशोमायद्रभूतटीक्ष्णोऽपि विवृती वाच
इत्यत्र अधिखण्ड इत्यम् । • विवृतिषु चोदकत्वो न
भवत । सपर्य २।१।३ मीको पृ ९५४९ ‘ पदं
होमो विवृतिषु न भवत ’ इत्यत्र अधिखण्ड इत्यम् ।
• विवृतिषु चोदकत्वेन उपमानेन भवति । टुप्
२०।४।१।१ • विवृतिषु चोदकत्वेन यत् प्रहृता
मध्ये न पणितं तत् अवश्यतोपकारत्वात् प्राज्ञैर्दिग
वाह्यीकृते प्रहृते पञ्चानाम्बन्धु सन्निधिविशेषो भवति ।
स चाविशेषे विविच्यते । विशेषे तु विवेकनादिवत्
मन्त्रणेन वाच्यते । वा ३।१।१।१२१ इ ७१९
• विवृतिषु साहस्य विविचने । भा ५।१।१७५३
• विवृतिषु सन्निधेनासाहस्यविशिष्टेषु वषयस्य
धिकार, न वैदनाग्रमाग्य । ६।१।७।१६-२९ मीको
पृ ९८३ ‘ अधिखण्ड अधिखण्डायदियुः ’ इत्यत्र
अधिखण्ड इत्यम् ।
• विवृतात्तरवत् । येषु द्वि वीणमाग्रमाग्य
विषयात् विवृता तरणा चोदकत्वात् इत्यम् (अवर्
काल-) शब्दस्य अर्थमात्रा भावति, तेषु प्रकृति
वचनात् आगीकारार्थात्पि सिद्धेय एवमप्यम् ।
इत्य ५।१।१।१९ • विवृत्यर्थस्य वैदिक इमे
यथा-‘ श्रीहीनवदिति ’ इति । इदं वैदिकव्यक्तिगतम् ।
वाल् पृ ८८
• विवृतीत्येव एतन्मात्रस्य अर्थमात्र एव न
माहृतात् । ५।१।७।२-२४
• विवृतिवत् । पूर्वपक्षे भवति इत्येव
विवृति कृता प्रहृतात्पानम् । पूर्वपक्षेयपि अर्था
व्यपत्तं प्रहृतात्पानम् । पूर्वपक्षेयपि विवृतात्पानम् ।
तत्र प्रहृतात्पानम् । यादिसा पूर्वपक्षेयपि
आग्रमाग्यवत्पणो प्रहृतात्पानम् । विवृते इव
विवृतात्पानम् । तत्र । भाट्ट ५।१।७

* विहृतिगता पर्युदासविधिप्रकारा मीको पृ २४८० पर्युदासविधि 'पोच्यारिष' इति विन्दौ द्रष्टव्या । * विहृतिगवाना अपूर्वाद्वागा उपहोमतीना प्रकरण न विधिवोचकम् । मीन्या

* विहृतिगता त्रिचानिषेधप्रकारा मीको पृ २७३२ साम् १ इत्यन द्रष्टव्या ।

* विहृतिगतद्रव्यादिषाच ऋग्दस्योद् शीर्षदि-
विहृती अविदिग्मन्त्रे । १।१।१।१-२ मीको पृ ३११८ 'मन्त्रोहयाय' इत्यन अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिगत-मादाभारविषयकविषयपोदाहर-
णानि मीको पृ ३०१२ 'विकल्पमदा' इति विन्दौ द्रष्टव्यानि ।

* विहृतिगत-सनिपरवोपकारकत्रियानिषेध-
प्रकारा मीको पृ २७३६ स्वाम् १ इत्यन द्रष्टव्या ।

* विहृतिस्व चोदयेन मयम यम् । वि ३।२।१६

* विहृतिनिगमेष्यपि वैधवाग्नेय देवताभि-
धानम् । वि १०।४।१०

* विहृतिप्रकृत्यो सममलानवे विहृतिवनेष-
प्रज्ञे प्रसङ्गमिदं । * २।२।२।३३ मीको पृ २६२०
'प्रहृतिप्रकृत्यो समानतः सत्ये' इत्यन अधिहरण
द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिप्रकृत्यर्था आधानस्य । ३।६।५।
१४-१० मीको पृ २६४ 'आधान सवकृपायम्'
इत्यन अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिप्रधानेन अह्न्य प्रसङ्गे यथा-काम्य
भरण्यादि प्रादेन वाग्द्वयस्य आहारस्य । बाल पृ १०,

* विहृतिप्रधानस्य सप्तद्वित्रिभ्या उरु प्रधानाद्वाग
यथा-हृत्स्य आमिषायासास्य प्रधानस्यैव आत्मशक्तौ
भक्तिद्विष्टन तद्वद्भूतेन विहृतिरूपेण मानस्यह्यनिरासि
निमित्तैरेतत्प्रज्ञाशास्त्रावगमैः सह तत्रम् । पृ १४८

* विहृतिवियोगेषु केषुचिद् अविषयमन्थ्य अति
प्रधाना चातिदेव । १०।८।१।१२३-२८ मीको
पृ ११७ 'अन्वतिप्रामादिकरणम्' इत्यन अधिहरण
द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिरूप वैदिक कर्म यथा- मातृशिशोर्मादि ।
बाल पृ ८०

* विहृतिविशेषे 'कौत्स मरति' 'जाण्य मरति'
इति श्रूयते । अन कौसादिषाम् प्राप्तूनेन राग्ना यद्गु-
चित इति पक्षः । प्राकृतस्य ऋष इति सिद्धान्तः ।
परतु एतन्वनेन एवमेव प्राकृत नाम प्राच्य न सर्वाणि ।
एव हिपचनेन देवाये, वदुचनेन बहूनि वाच्यानि ।
नि १०।८।१०-११ * विहृतिविनेषे कौत्सादि
सामभिः ऋतुसाम्ना ऋष । भा १०।४।८।१७ वणक
२ मीको पृ १४३ 'कौत्सकान्यत्रविहृत्यानिनादि
गामभिः' इत्यन अधिहरण द्रष्टव्यम् । * विहृतिविशेषे

प्रसूतवैष कृत्वा आह्वयनीचोपस्थानम् । १।२।८।२९-३०
वर्णक २ * विहृतिविशेषे अध्याम्ये कौसादिषामभि
तत्समसंरक्षणकामुककामनायम् । १०।४।९।१८-१९
मीको पृ २४९८ 'कौत्सादिगाय' इत्यन अधिहरण
द्रष्टव्यम् । * प्रहृतिविनेषे सानिधेनीवर्षे अपेक्षितानामेव
मनुषिज्ञानमनुचरमेवाहायाना इत्यत्रचीन्य उक्तानयनम् ।
भा १०।२।१९।७३-७६

* विक्रय प्रतिपिद्ध अशानाम् । न्यवने न
'नाम निमीणीत' इति । भा १०।३।११।८७

* विक्रयेऽपि हि स्वयंपरिश्रमस्वस्वस्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व
सक्त्ये दद्यात्पर्यो नियते । तथा च लोके विक्रये वक्तारो
गच्छन्ति अस्यामिधांय दत्तमिति । श्रीला वदन्ति
अपमानिर्वाच यद्विदमिति । वा ३।४।१०।२८
पृ २६१

ॐ विक्रयी त्वन्य कर्मणोऽचोदितत्पान् ।
३।७।१५।३१॥

अस्ति श्लोकनिकयी । तत्र सवेह कि अन्वयार्थाना
मप्यन्य, उच्यतेत्येऽय एवेति । पूर्वप्रसङ्गेनाय
विचार । अत्राय पूर्वपक्ष - यद्यपि श्लोकनिकयी शब्दा
चद्वद्वत्त्वनास्ति । न च विक्रय विना कर्म भवति ।
तेन कथयित्वा अर्गाधितो विक्रयविधिरिति श्लोऽपि
कर्माद्भवता । स च प्रकृत एवोपाच इति प्रकृताना
मेवायतन श्लोकनिकयीति । एव प्राप्ते, अर्गाधोयते-
भवेदेव यदि कथयित्वा अर्गाधोयतिविधिमप्येवेति । स तु राग-

प्रतलोकसिद्धिनिर्णयप्रारम्भोपपद्यते । न तु तद्विधिमप्या
 क्षिप्रति । तेन विकारव्याप्तत्वेन प्रत्ययविभक्तवृत्तस्यमिति
 सति प्रवृत्तेभ्योऽय एव लोमविन्धीति सिद्धम् ।
 प्रयोजनम्-मधोक्तम् । सूत्र तु- लोमविकरपी पुन
 प्रवृत्तेभ्योऽय एव विन्ध्यस्य कर्माङ्गत्वेनाचोदितव्यमिति ।
 लौवा

ॐ विन्धी तस्य कर्मणोऽचोदितत्वात् ।
 ३।७।१५।३१ ॥

भोमिधोमे य लोमविन्धी लोमस्य विन्धेना ऋषिबहु
 एव अत्रात्म स्थत् इति उच्यते पूर्वपक्षे प्राप्त सिद्धात्त
 यति लम् । तु-उच्यते पूर्वपक्षोऽयं उपरोक्ते वैलक्षण्यस्य
 शेषः । विन्धी य लोम विन्धीणाति स तु अन्य एव
 ऋषिभ्य स्थत् । कर्मण विन्ध्यस्त्वस्य अचोदितत्वात् ।
 यथा लोमस्य ऋतो विहित न तथा विन्धो विहित ।
 विन्ध्यमात्रे उच्ये न सेतयति इत्ययत् । विन्धो गम्यते ।
 ऊर्ता तु अच्यरतिभ्यश्चोदितेभ्यो भिन्न एव ।

अत्र सुधा द्रवणोमात् विन्ध्य प्रवृत्तुवन्ते विधि-
 क्तानानपेक्षत्वेन अत्रात्त सिद्धात्त स्थत् इति । के.

ॐ विन्धी करिणि किमहहुरो विवाद इति
 न्याय । अथ श्लोकाभ्या निम्न । यथा ' लोमिनि
 वृत्ति विधीयथाय लङ्गा देहि र भुवनते विन्धे
 नोऽम् । लोमिनि मणि निम्नकाद् अमचद्री विधीते
 करिणि किमहहुरो विवाद ॥ ' इति । ' नान्य तुच
 परिवर्तनेषु चाप्येव विन्धति तुम्भे नदादि । कि
 लीरीगाप्रसन्नै कालि मणि, विन्धीते करिणि किमहहुरो
 विवाद ॥ ' इति । साहस्री ७२९.

• विन्धेनु मूलेन आनगा विन्धे । क्व च्छुमि-
 द्दंनै मुदातर मरति । भा २।१।४।३६

• विन्धिल्ल । सुविक्लिप्तोम येवन्प्रयोऽपिना
 निम्नम् । या २।१।१२ पृ ३०८

• विक्लिप्तान्ति लण्डुल इत्यत्र आशान्तोऽत्र
 स्थार मयोऽय कागस्थान विन्धेते । या २।२ । १२
 पृ ३०८

• विन्धीत अविन्धीतये । नहि कर्मणोऽयमपेक्ष-
 विन्धेताकधरेचय विन्धीतविन्धीतये विन्धे । या

२।१।२।३ पृ ५८१

• विन्धीतम्भुति अविधीतस्यूता कच्यते । वा
 २।१।७।१८ पृ ८६०

• विप्रहाद्विपञ्चक देवतास्तिरनवाकम् । (१)

विम्ह (२) हवि स्वीकार (३) वज्रोवनम् (४)

वृत्ति (५) प्रगादधति । विप्रह - ' सहस्रो गेग
 भिद् वज्रसह ' इति । हवि स्वीकार - ' अग्निः
 हविस्तुपवः ' इति । हविर्भोजनम् - ' अग्नीऽ प्रसि
 तेमा हवीणि ' इति । वृत्ति प्रमादध - ' वृत् एते
 मित्र मया पशुभिरुपयति ' इति । मयाण्य स्वमे
 वाह्यवागमात् नैद देवतास्तिरानवाकम् इति सीमासा
 सिद्धान्त । वि १।१।४ • विप्रहाद्विपञ्चम् -

' विम्हो हविषा भोग एष्ये च प्रसजता । पश्यदाम
 मित्येतत् पञ्चक विप्रहादिकम् ॥ ' कल्पतरु १।३।८

३५ प्रह

• विप्रहवायस्य अद्वैतत्वेन स्यात्स्यस्यै

विरोधनिर्देशत्वरप प्रहातम् । सु पृ ८८७

• विचार लक्षणात्तलोच्येऽपि लक्षणात्तरे विन
 मागे न क्षयमात्रहति । सु पृ ५५६

• विचारसस्य विधित्वादेवात्मणोपम् । वि
 १।१।१.

• विचित्रगति सूत्रार वितात्तमाप वि
 प्रहन्तु विन्धितर गेति । या १.०।५।११

• ' विच्छिन्नजयनव्यहारीश्र निमित्तं तन्मै-
 रति । यतिरिक्तपदारम्भो वीर्णोऽप्यवते ॥ ' इत्येन
 नापेन पदारपवित्रम् ऋषेणप्यवहितो वेदादविन्धा
 नुपवन अनाम्यायविवाता वाचपवाता देहलाभं
 नात् ऋषेदादीना दहराद्योम । सु. पृ १००८

• विज्ञाप्येय काचयित वता । विन्धु. ३।८।८

• विज्ञानस्य विज्ञानस्य च नदि कश्चित् विज्ञे
 टन्यस्यो म्य प्रति, काय महत्तुल्यते रुच अय इ
 स्ये इति । भा १।१।७।१५ पृ. ८५२

• विज्ञानमहाणपुर सरो विज्ञपेय इति सिद्धान्त ।
 प्रजु पृ २६८

• विन्धित्वादेवात्तुला । सु पृ १२८.

● श्लोकमनुदाहरति- 'वितीर्थे हि मह जात मृषि मषिष्य चाजनीत् । इष्ट हि विदुषा लोके सनाथ व्यासवाचयन् ॥' इति । भा ८।१।२।५

● विदग्ध मय्यत्पत्न । वि २।१।७

● विदग्ध (पुरोत्तमादे) यादङ्गि मषै पञ्चमस्यकाण्डिदि सायब्रह्मोऽभिरुगएवगणानुष्ठान श्यणम् । सु ए १३६१

ॐ विदेवनाधिकरणम् । राजसूये विदेवनादीना प्रत्ययवाङ्मना ॥

मध्यस्थ यम्य त्रनाथ्ये । ४।४।२।३ ॥

भाष्यम्— राजसूये अभिषेचनीयमन्त्रे 'पण्डरी दीपति' इति विदेवनादय समाप्ताः । त कि अभिषेचनीयस्याङ्ग डा इत्यनस्य गज्ज्मुत्स्य इति सदाय । उच्यते । मत्याम्नादात् अभिषेचनीयस्येति । तथा आनतर्षमलच्छदीप्यते इति ।

वा— विदेवनात् अभिषेचनीयात् वै समाप्ताय माना नमादाभिषेचनीयाद्वात् । विशेषे च प्रथम जनीय इत्युक्तम् । तस्मात् किर्णीतवात् अनायस्यम् । उच्यते । प्राङ्गाङ्गस्यचयेन श्रवमाण यद्यथावाकाङ्क्षाया अङ्ग वृत्त्या ये पदार्था वामिपत्तिने ते सर्वा वचनानयन श्यन्ते । एते च माहेद्रन्ते सनात्पदात् उपनिषत्ति प्राङ्गाङ्ग मन्त्रे । तस्मात् अनात्पदप्रकारात् अभिषेचनीयाद्वात् । महाप्राङ्गात् राजसूयाद्वात् । तस्य हुत्वात् । तस्मात् अभिषेचनीयाद्वात् विदेवनादय कप्रत्युपा इति ।

मत्रोक्ता वा मन्त्रस्योद्देशान म्यात्रहि तस्य प्रकृता देशार्थमुच्यते मन्त्रे । ४ ॥

भाष्यम्— उभया च अनुमत्यादीना चोदनाना मद्र विदेवनादि स्यात् । हुत् १ चोदनात् समात्वात् । नमाना धना अनुमत्यादय चोदना । त सर्वा पञ्चमस्य पञ्चानमृता । मत्रोक्त उपाग प्रत्ययम् । नहि अभिषेचनीयस्य केरलाय । क्रमाद्भिषेचनीयस्य केरत्य । क्रमात् अभिषेचनीयस्य प्राप्नुवन्ति । प्र रणात् सर्वात्वात् । प्रथम च नृणात् जनीय । तस्मात् नामभिषेचनीयस्य केरन्स्येति । अभिषेचनीयस्य तु मन्त्रे स्थान विदेवनादीना तत्र किञ्चमणा सर्वाणापुत्रुमादीति ।

वा— यथैतत्प्रते तत्रैव प्रयोजनमपेक्षमाणा राव सूक्ष्मप्रणयुक्ता निराकाङ्क्षा भवति । तस्मात् अयत्रो लजाना प्रसङ्गात् सर्वाथाना तत्रैव उल्लिखिते देशे मन्त्रे प्राप्ते 'माहेद्रन्त सौत्र प्राणि अभिषिष्यते' इति वचनात् अभिषेचनीयमन्त्रे निष्यते । न च अनात्त मङ्गणेन एवते मनुक्तराजानस्येन तस्मात् मन्त्रम् प्रयुक्ता विदेवनादय । अत्र अनात्प्रथमो निराङ्गते तुमीने चिन्ता ।

शा— (निद्रात -) 'तत्र प्रयोजनापेक्षा यस्मात् यत्र चोदना । विदेवनादिकाना तु न मध्ये प्राङ्गात् विधि ॥' अभिषेचनीयात्पर निहित प्रये क्त्वावपेगा सतिप्रिमात्भिषेचनीयाद्वात्वापेन प्रकृणात् राजसूयाद्वात् मीना नायस्यसमये नून प्रयोजनम पेक्षते, येन अनात्प्रथमप्रययना प्रतिपद्येत् । तस्मात् राजसूयाद्वात् । -

मोम— विदेवनादीनामङ्ग वहुक्त स्य सिद्धेग ष्टस्यापेन श्लोकरणात् सगति (एकविषयत्वम्) । वि— 'एकस्यैवामिषेच्यन्त तद्वा निमित्तस्य वा । राजसूयापेक्षयाद्वात्, प्रविष्येत्तर ॥'

भाट्ट— विदेवनादीना मत्र अङ्गव सिद्धे सतिषा- नात् अत्रा तस्याङ्गाद्वा अभिषेचनीयमङ्गाद्वात्स्य तुदीये एव निराङ्गत्वात् सराजसूयाद्वात्स्यैव महाप्रकृणाद- यमते तर्षेष्टुत्तरम् । तर्वात्प्रविष्येत्तरात्तद्वत्तमर्थे च इदमपिक्तवम् ।

मण्डन— 'देवनमस्य तुग मन्त्रस्य ।' अङ्ग— 'विदेवनादि मन्त्राद्वात् ।'

ॐ विदेवनाधिकरणम् (द्वितीयम्) । राजसूय विदेवनादीना अभिषेकपूर्वकारिकंनम् ॥

पुत्रदेशाच्च पूर्वेषा म वेद्य स्यात् तेन प्रलज समोवा न्यायमात्रमितरत् । ५।२।१०।२१ ॥

भाष्यम्— राजसूये यमने 'अशर्दीपति' 'मीन शेषमात्प्रापयति' 'अभिषिष्यते' इति । तत्र सदैह किं विदेवनादीना अत्रे प्रयोग उक्त अभिषेचनीयात् पूत्रे इति । किं प्रातम् ? 'अत्रे तु बाद्यायण' इत्ये ठे प्रयोग कनय इति । एव प्राप्ते, सूत्र । कुन्देगात्

अभिप्रेक्षन् पूर्वं तु प्रश्लेषः । क्रुद्धो हि अभिप्रेक्षः
' महेन्द्रस्य स्तोत्रे प्रति अभिप्रेक्ष्यते ' इति । प्रत्यक्षान्
प्रहाय अभिप्रेक्षन् पूर्वं प्रश्लेषक्यम् । न्यायमानं इत्युक्त्वा
' अन्ते तु वदशयणः ' इति ।

दुष्- अभिप्रेक्षनीयान् कर्णं प्राग् उग्रेष्वत्
' वयोही वीर्यवति ' इत्येवमाशयः पठ्यते । तत्र सशयः
किं अभिप्रेक्ष्य अत्रकृष्णमात्रं एतान् अपकर्षति इत्यनेति ।
केचन, अत्रकृष्णे ' अन्ते तु वदशयण ' (५।१।५।१९)
इति । रात्रमृषान्ते इत्युक्त्वा नोक्ति । अत्र अभि-
प्रेक्षनीयान्ते इति । ननु अभिप्रेक्षनाय अपकर्षः,
यथा अनामन्याया वेदिमानस्य । प्रधातानुशासना प्रकृतौ
संन्याय अत्रकृष्णत्वात् विद्वत्तौ उक्तर्थापकर्षो युज्यते ।
इह उग्रेष्वत् अत्रकृष्णे अपकर्षः, अयुक्त इति ।
एवं प्राप्ते, द्रुमः । अथपि पाठस्य प्रत्यक्षत्वात् पूर्वैः
पदाभ्यन्तरे सन्धः । म वाच पाठ अत्र कृष्णार्थः,
यथा योग्यान्वा वेदेः । अत्र पूर्वप्राप्तपदार्थः । ननु
अभिप्रेक्षनीयान्तेऽपि पाठोऽस्ति । उच्यते । अभि-
प्रेक्षनीये अत्र विहिते तत्र एते पदा भवन्ति ।
तस्य च एतेषां च भिन्नप्रयोगवचनपरिग्रहान् पाठ एव
नास्ति ।

श- ' अपूर्वो ह्यभिप्रेक्षोऽतो न तदन्ताप-
कर्षणम् । करोति वैश्वान्, तस्मान् तन्मात्रमप-
कृष्णते ॥ ' इति प्राप्ते, अभिप्रेक्षते । ' अभिप्रेक्षेण
पूर्वेषां क्रमः प्रत्यक्षपाठनः । परत्वं प्राकृतान्तेभ्य-
स्त्वनुमानेन गम्यते ॥ ' इति ।

मोम- रणान्वसंगतिरिव ।

वि- ' अभिप्रेक्षन् कृतान्द्रुमशो देवनादिकम् ।
मये वा, पूर्ववत् सर्वप्रमाणं देवनादयः ॥, अमि
प्रेक्षोऽत्रशोऽस्मात् पूर्वं प्रवच्यते । देवनादादौ
मये महेन्द्रशोऽत्र, पुण ॥ ' इति ।

भाट्ट- सर्वमप्ये अभिप्रेक्षनीयमेवमन्तरं प्राह
उग्रेष्वत् विश्वेश्वर अभिप्रेक्षन्तं सर्वमप्यवर्तः
' अपूर्वो वत्, रात्रय विवर्तित, शौन केवलाचारवत्,
अभिप्रेक्षते ' इत्येवमि, विहितः । तत्र अभिप्रेक्षन्तं
वचनादेव ' महेन्द्रस्य स्तोत्रे प्रति अभिप्रेक्ष्यते ' इति

अभिप्रेक्षनीयमहेन्द्र इति अपठ्यते । तदप्येऽपि च न
तदपूर्वपठितानामपि विश्वेश्वरदीनानामप्यर्थः, वैश्वेश्वरान्ते
(५।१।१६) अपूर्वपठोपे बद्धमन्त्राभावात् । अभि-
प्रेक्षनीयोत्तरमपि च पाठस्य स्वत्वेन पूर्ववत् प्राकृतान्ते-
स्यैव वाच्यम् । इति प्राप्ते, पूर्वं प्रधातान्ते वद-
नामाशयः कृतान्तेषु इदानीमेव अन्तेषु पाठेन एवमन्-
त्रमयशोऽर्थविरिगृहीतानां विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तानां वद-
नामन्तेष्वपि अभिप्रेक्षनीयान्ते प्राकृतान्ते अनुशा-
निकत्वेन ते महेन्द्र देवनादीनां विश्वेश्वरान्तेऽर्थविरि-
गृहीतानां क्रमकल्पनानुपपत्तेः अभिप्रेक्षार्थेण अपकर्षं
एव विश्वेश्वरान्तेनाम् ।

मगहन- ' विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः ।
शंकर- ' देवनादयः । '

• विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः, वागात् प्रथमं
अनुमत्याद्यः । सर्वमप्ये । ५।१।१९-२० । • विश्वेश्वर-
नादयः तैत्तिरीयानुशासने अभिप्रेक्षनीयान्ते ।
दुःखान्तिनां तु सर्वमप्यन्तरमुक्तम् । मोम, ५।१।२० ।
• विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः, प्राकृतस्य स्तोत्रात् वद-
नामात् । वि, ५।१।२० । • विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः अभिप्रेक्ष-
नीयान्तेऽन्तेऽन्तः देवनादयः अभिप्रेक्षनीयान्तेऽन्तेऽन्तः-
प्यन्तरं अपि अन्तेषु कृतान्तेषु पूर्वैकं कृतान्ते
वर्तयन् । मोम ५।१।२० । • विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः
प्रथमं न विविशोऽन्तेऽन्तः सर्वमप्यन्तेऽन्तेऽन्तः तैत्तिरी-
यान्तेऽन्तेऽन्तः कृतान्तेऽन्तेऽन्तः । मीमांसा ।

• ' विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः । मणि, ५,
१०२ ।

• विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः दक्षिण काले स्त्रीयं तत्रैव देव-
विश्वेश्वरान्ते । ६।१।६।१० । • विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः
स्त्रीयस्य दान विश्वेश्वरान्ते । ६।१।६।१० ।

• विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः, पुण-मन्त्र-श्रीमान्-पन्तेऽन्तः
मिथिलः । वेदा इत्यानां विश्वेश्वरान्ते वदनात् ॥
आनुशौचेऽन्तेऽन्तेऽन्तः शौचार्थेऽन्तेऽन्तः तैत्तिरीय-
वदने वा विश्वेश्वरान्तेऽन्तेऽन्तः ॥ ' महेन्द्र-
मन्तेऽन्तेऽन्तः नः उग्रेष्वत् । शौच-मन्तेऽन्तेऽन्तः
उग्रेष्वत् । गु, ५।१।१।५। ५. १८१ ।

● विद्याधिगमः त्रैविद्यानां निरुक्तः न ब्राह्मणानामेव । भा. ६।२।१२।३२.

● विद्यामहणोत्तरकालञ्च दारुमहः । भा. ६।८।२।१२

● विद्यावाङ् । अल्पवर्षविधित्त्विद्यायत जीयता अभिक्षेपशक्तिं वर्मे वर्तयम् । शा. ६।२।१०.

● विद्या-विनयाधाने शिक्षाया उपायायो वहीते प्रयत्नभूतः । भा. ३।२।२।२.

● विद्यासोमप्रजाः त्रैविद्यानां नित्याः । भा. ६।२।१।२२.

● विद्यास्थानानि । प्रतिस्वल्पमन्यन्तरमुपानियन्-
नित्यस्वयिनानामिषेषपुत्रिणिविद्यास्थानकत्वात् । ये तैरेऽपि
मन्त्रायेनादेपु भूयन्ते ताम्रणोतल्पेव विद्यास्थानानि धर्म-
शानाङ्गत्वेन समस्तानि । वा. १।३।३।० पृ. २०२.

● परिमितान्वेव हि चतुर्दश अष्टादश वा विद्यास्थानानि
('पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाश्च,
आयुर्वेदो धनुर्वेदो मन्त्रवेदेति ते शवः । सर्वशास्त्र
नपुंशे च') धर्मप्रमाणत्वेन सिद्धैः परिगृहीतानि वेद-
सर्ववेद- अष्ट- उपाङ्गाष्टादशधर्मसहितपुराणमात्रमिशा-
कण्ठनोतिमध्वनानि (उरणेदाः- आयुर्वेदधनुर्वेदमन्त्र-
वेदाः । अङ्गानि- शिक्षादीनि । उपाङ्ग-पूर्वोत्तमीमांसा-
द्वयम्), न च तेषां मन्वे बोद्धाहंतादिप्रस्थाः स्मृता
गृहीता वा । १।३।३।० पृ. २०२.

● विद्वद्भिर्निरुक्तम् । टुप्. २।२।२०।३६.
● विदुषां पुनः पद-वाचन-शोधोद्धारि मुप हीयते ।
वा. १।२।१।२५ पृ. १२६.

● विद्वद्भिर्निरुक्तम् । षोडशोपायाः शक्यन्ते,
प्रधानान्वये इति विद्वद्विचरणे (२।२।३) स्पष्टा-
सिन् । पृ. ३।७।४।८.

● विद्वद्भाष्यम् । ' य एवं विद्वान् षोडशो
यन्ते ' , ' य एवं विद्वान्मात्राया यन्ते ' इति वाच्य-
द्वयम् । वि. २।२।२.

● विधवानिशोमोऽपि ब्रह्मचारिणः अनुचितः । सु.
४. १८५.

● विधवानियोगविधेरपि एकाग्रविपरत्वात्
अनेवोत्पादनानीकितम् । सु. ४. १८५.

● विद्यात्री श्रुतिः विद्याचारिणः । मीन्या.

● विद्यानी श्रुतिः- लिट्-लोट्-तत्-पञ्चमलक्षणया
तु विधिगमस्यम् । वा. ३।२।७।३३ पृ. ७००. ● याम-
पशुनामधो. धनुष्य विद्यात्री मन्तेवपरितनीं विभक्ति
उपलभायहे लिट् । भा. २।२।१२।२७ पृ. ५६२.

● विधानं अशतस्य शतनम् । भा. २।३।३।४ पृ.
५९३. ● विधानं अपवृत्तमार्तनम् । तच्च पुरुषविणय-
शब्द-यापरः । वि. २।३।२३, ४।२।२ वर्षकं २.

● विधानं मत्स्यः इतिवर्त-यता इत्यर्थे । भा. १।२।२।
२।८. ● विधानं हि अत्यन्तानवगतार्थविषयम् ।
वा. १।२।२।२९ पृ. १४१, ● न च विधेयान्तरे-

पादाने वति अतिज्ञानार्थविधानं अवनस्यते इत्युक्तम्
(२।२।१।२६ इत्यत्र) । २।२।१।२६ पृ. ५४७.

● विधायकं ब्राह्मणम् । भा. १०।८।१०।
२०। ब्राह्मणवाचकस्य विधायकत्वम् । वि. ३।२।२.

● विधायकः अविदितस्पर्शस्य वक्ता (शब्दः) विधायते
मरति । भा. २।३।१।२२. ● विधायकं कञ्जन्त-
यथा- ' वृणीथादिज्ञाधमनाक्त धनुः ' इति (कञ्ज.
१०।१।७।५) । यजुर्मन्त्र. यथा- ' वक्तव्यं कश्चिज्ज-
ज्ञानालभते ' इति । बाल पृ. ५८. ● ' एकशक्तिः

स्वभावेन रूपदेव विधायकः । अत्यर्थविधिसमुष्टो
नानेकार्थविधिसम् ॥ ' वा. २।२।२।२७ पृ. ५५३.

● सुतोयमानवनेन वाचयर्षादुपासितो विधायकः, कल्प
गुणं विदवत् यदन्यत्र अशतशोपत्वं विधते । २।२।२।
२७ पृ. ५६२.

● विधायवाविधायकयोः वाचकयोर्वचनस्यत्व न
भाति । विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको मन्त्रः । भा.
१०।८।२०।२०.

● विधायकत्वं नास्ति मन्त्रशक्त्यास्तानाम् । २।।
६।३०-३१. ● न च मातरेण (वाचयेन) ब्राह्मणादि-
समुत्पन्नस्य विधायकत्वं विधायते तदनुगुणम् । वा.
२।३।२।४ पृ. ५९३. ● यत्र हि अनेकविधायकत्ववत्
तत्र एकस्य विधायकत्वं अत्यन्तानुदाहृत्य इत्येववाच्य-

उपमये वाचयमेदन्विहो विधिभेदे न न्योज्यते । पराक्रम ५०।१ ८ विधायकत्वे समरति अनुवाद करामाशयम् । मोम १।२।१६

* 'विधायकवाक्ये, कर्त्तरि छन्दोगवादिविशेषण-विशिष्टत्ववाहकप्रमाणमात्रे सर्वविषयत्वमेव द्वादाशम्य' इति हि न्याय । 'सर्वेषांवाग्राहक-भाव' अत्र । कस्तूरि १।३।७।१

* 'विधायिष्यते तु वेद वचनेन' इत्यनेन न्यायेन विष्णुनामम् । अग्निप्रकरणे यत् सप्तदशवर्ती-मुपधाया अत्रमेवोभयतो दधाति, तस्मादुभाभ्या द्वादाश्या परिशुद्ध पुष्पोऽजमसि' इत्यत्र । वा १।३। ४।१ पृ २२१

* विधि अज्ञातकालपरामक । सु पृ ८५६

* 'विधिरत्यतमप्रति नियम पाधिके सति । तत्र चाप्यत्र च प्राप्ते परित्याग्येति कौत्सो ॥ अथर्वविधि, नियमविधि परित्यागविधि । या १।२।४।२४ पृ १५२, * विधि अत्रउत्तरोऽपि तदधीना मन्त्रमेव प्रतिपद्येत् त्वयशो भवतीति' प्रतिषेध प्रदर्शोऽनन्तरम्य विधान च०' (१०।८।१२) इत्यत्र पश्यते । सत्यम्, पक्ष शास्त्रमन्त्रेण श्रमातिरन्ति तथैवेत्यम् । १।१।१।२, * विधि अनुक्तो हि सन् अध्यादादेव कल्पेत यदि अथवा नोपपद्येत । १।२।१।७ पृ १२० ।

॥ विधिरप्येकदेशे स्यात् । ६।३।२०।४०॥

इत्तत्र द्रव्य मीहय अन्वयानमानवर्त्तना रूपा । नीचाराध शेषकार्वाणमपि पयोत्त लम्ब । तदा एक देशे अपि निर्वर्तमाने मुख्यदशेण द्रव्यदाननिर्वर्तन समयेऽपि शेषकार्वाणमपि समर्थस्य प्रतिनिवेनीकार द्रव्यस्य चिन्ते निश्चयन स्यात् । तदा प्रतिनिविद्योय इति पूर्वं पक्ष ।

अपि वाऽर्थस्य शस्यत्यादेकदेशेन निर्वर्त्येता- र्थानामपिभक्तत्वाद् गुणमात्रमन्तरत् त्दर्शत्वात् । ४। ॥

दर्शणमासादौ मीहयो द्रव्यदानमाश्रयता रूपा । नीचाम्बु शेषकार्वाणमपि पयोत्ता रूपा शयया । एव स्थिते प्रतिनिवेशेन श्राद्ध इति पूर्वपक्ष ग्राह्य प्राप्त अस्ति-

वागभेदेन निरप्यत् मिहा उमाह । उक्ताया स्थितौ प्रतितिर्धर्म श्राद्ध । अर्थस्य द्रव्यदानमात्रेण प्रदानस्य उपलब्धे अल्पेऽपि मीहिमे शक्यत्वात् । एकदेशेन प्रधानकार्यशेषकार्यपश्चान्ता नहूना बीहीना एकदेशेन उपलब्धेन मुष्टिमात्रेणापि द्रव्यदानमात्र प्रदान निर्वर्त्येन त्रियेण सर्व-वमित्यथ । अर्थाना प्रभावाना न्यायेन अस्ति भक्त भक्त विगतत्वाभावात् । इ यदेवतात्मको वाग । तेन द्रव्यदानस्य द्रव्य योगेन वाधिभक्तम् । द्रव्यदान-ग्रहणेन च योगो निर्वर्तित एव भवति । इत्यत्र पधाना द यत् स्थितकृतविशेषकार्यं तु तदर्थत्वात् प्रभावत्वात् गुणमात्रम् । तस्मात् सुप्तऽपि न यागान्तेषु भवति । तस्मात् प्रधानाहुतिपश्चात् मुख्ये लब्धे प्रतिनिधि सर्वेषांनेऽपि न द्रव्य इति सिद्धान्तः ।

कुतूहले नू निर्वर्त्येन इत्यत्र यत्नेन इति पाठ । एकदेशेन सर्वेत् योगो न्यायितेन इति तदर्थ । अर्थाना विभक्तवान इति पाठ । अर्थाना अर्थसफरिमात्र शेषकार्यरूपाणा मीहिल्लस्य च विभक्तत्वात् वैलम्ब्यात् । मीहित्व हि प्रदानगुण 'मीहिर्मियेते' इति विधा नत् । इत्यत्र अक्षयपरिमाण शेषकार्यं च सर्वं गुण मान योगाद्गुणपुरोडाशगुण एव । तदर्थत्वात् पुरोडा शार्यत्वेन विधानात् । इति ।

सूत्रार्थे समान्य पुन कुतूहलम् । 'अत्र चि त्त्तम् । मीहय एव पुरोडाशभावकापना वागद प इत्यनुपपत्त्य, संतुपाणयोगे मीहिशब्दाशेषत्वात् । द्रव्याणा प पुरोडाशे अनुपवेद्यामावात् । 'रूपाया गयोऽपि इति पुरोडाश कालेन गुणाधिरस्यति' इति विधानात् । मीहप्रवण तन्मूलनामेव पिष्टप्रणादद्या पुरोडाशानुपमंवात् मीहि-अन्वस्य तत्पुनपरत्वे तु लम्बाप्रवणम् । ततश्च 'मीहि-र्मियेते' इति वागमात्रपुरोडाशप्रवृत्तिर्यथविधिरका यम् । उल्लेखितारथासमापुरोडाशद्रव्यस्य प्रवृत्तिरस्य देशत्वात् । यस्मिन् प्रकरणप्रधानुवाद एव । ततश्च मीहित्वमपि अथउत्तरपरिमाणशेषकार्यम् अदृश्यमेव इति कश्च मीहित्वस्य ततो विज्ञेय । एव च 'अर्थाना विभक्तत्वात् गुणमात्र मन्तरत्तदभावात्' इत्यनुपपत्त्यम् ।

विं च 'यदाग्नेयोऽष्टाश्वत्' इत्याद्युपनिषत्प्रवक्तः
 पुरोडाशस्य नास्त्व्येन कामशापवत्त्वम्, न तु गन्तव्यमन्तरप
 इत्यादि विधेयं वार्तिके सर्वप्रदानाधिकरणे (भा ३।१८
 १।१३७-४१) पुरोडाशस्वरूपं च 'पुरोडाशं प्रथयति
 उत्तुप्रमनुषु' चाहुतिं कूर्मरथेय प्रतिवृत्तिं अधयन्मान
 करोति' इत्यवगतम् । एवञ्चपुरोडाशेन च स्वस्तेन
 सात्यो गामं कथं द्यवदानमानवर्गात्साम्नीशोऽश्वेन
 श्वस्वरिमाणेन पुरोडाशेन सात्येन । इत्येते हि
 जगत्स्य स्वरूपम् । उक्तञ्च पुरोडाशस्य कारस्तेन काम-
 द्रयं तदस्त्वैव च शस्वत्प्राभावात् यान एव न सरतेन ।
 तस्य 'अथेव्यं शस्वत्प्रात् एकदेशेन चोति' इत्युप-
 पन्नम् । तसि अश्वान्तरिमाणं पुरोडाशाद्भूमिनि सुत्तये ।
 तस्य पुरोडाशाद्भूमिभिरस्य पुरोडाशप्रशस्वात्तुप्रवेधात् ।
 श्ववगन्तव्यमन्तरप्राश्वत्तु गुरुवापि गुणितान्तस्य
 श्वययमाह । यत्रपि अस्तु वा अत्रापकारिमाणं पुरो
 डाशाद्भूमं, तत्रापि उपरोक्ष्यमाणार्थमेव तत् । तस्य च
 उपसुचस्वरस्योपकार्यप्रशोचं बाधोऽस्तुचित । उपसुच-
 सम्भवात् उपरोक्ष्यमाणोद्भव प्रशस्वान् । उष्मात्
 इत्युपुरोडाशो वायव्यं न तु शस्वदानं इति वार्तिकमनं
 (सूत्रमते) सूत्रोक्तसुप्रमेयम् ।

द्यवदानमेव माधनं पुरोडाशस्तु तदुपदानं इति सर्व-
 प्रमापिकल्पप्रमदितभाष्यमते तु सूत्रमिदं मन्त्रम् ।
 अथेव्यं चागस्व शस्वदानेन शस्वत्प्रात् एवदेशेन
 द्यवदानपर्यायत्वात्तद्विद्वेषेभ्यः चरेत् अग्रे चक्रियेत ।
 कामशापने द्यवदाने उपरोक्ष्यमाणं वीक्षितकवस्य तासा
 द्रव्यात् । न तु अश्वान्तरिमाणं पुरोडाशोपकार्यप्रिष्ठाया
 नीशस्य प्रतिनिधित्वात् । अथानां अश्वान्तरिमाणस्य
 मेवपर्यायात् न वीक्षितपर्यायत्वात् । ननु अश-
 वान्तरिमाणं शेषस्य चेति नर्त्तुं सुप्रमाद्यं चागदाने
 द्यवदाने परस्वत्वात् अत्रमेव, न तु साक्षात्, तस्यैवात्
 अश्वान्तरिमाणस्य शेषस्यपर्यायात् च विवक्ष्यन्तानिनेडा
 चतुर्वीक्षणा-अभ्युदात्तकालभक्षणानां तदवगन्तव्यमन्तराद्य
 अत्रयत्नश्रुतेषुवद्व्यवदानसंभवात्तत्तत् । अतो द्यव
 दानमात्रपर्यायवोद्विष्टानेव यति न नीशस्य प्रतिनिधित्वात् ।
 अन्वयवैद्यैव अश्वपरिभागापुरोडाशात्तत्ति निर्वहं

अत्यपरिमाणेषु वपातेषु श्वपरिभागे नेन द्यवदानेभावेन
 प्रचलनागो निर्वर्त्तयितव्य इति । इति मुख्ये लक्ष्ये,
 प्रतिविधि सर्वपर्यायत्वमि न मन्त्रा ।

तथा चान्वयार्थदर्शनम् । ५२ ॥

इदं यत् श्वुत्तुहृत्वे अधिष्मत् । भाष्येऽपि ' तथा
 चान्वयार्थदर्शनं भवति 'नदेव माह्वं वीहृत् च होत-
 न्गम्' इति' इति अथेव्यं विद्यामानस्यत् एवीहृत्स्यम् ।
 'स्वरसिद्ध्याप्याशिशोऽहोतविधये' वाक्ये विहित-
 परिमाणशेषकार्यात्तद्विधिं प्रथानार्थमिदं च मुख्य-
 येन दर्शयति' इति श्वुत्तुहृत्त्वं च-अवगतम् । फे .

५ 'विधिरथेकदेशे ग्यात्' (३।१।१०।१०)

'वीक्षितकवसे' इति सकल्प प्रशस्वते प्रथोमे यदि
 द्यवदानपर्यायमानं वीहृत्तु लभ्यते, नीशाग्रतु शेष-
 काये-भ्योऽपि पर्यायं लभ्यते, तदा वीक्षितकवसेयमागस्य
 प्रधानस्य द्यवदान एव समवात् अद्भूतस्विष्टकृदादि-
 कार्याश्रयोऽन प्रधानस्युत्सव वीक्षितकवसेयमागस्य
 न नीशाग्र पतिनिधित्वात्वात् न तु वीक्षितकवसेयमागस्य
 द्यवदानपर्यायत्वं पुरोडाशमुपयात् तत् प्रधानत्वात् कर्त्तव्यम्,
 श्विष्टकृदात्तद्व्यवधिं तु नादेव-चान् इति अथेव्यस्य-
 गिष्थते । कु ३।४।१८।१० १ ३८९. ० विधिः
 हि पूर्वं प्रशोचनत्रति सुप्रम नियुक्ते । पर ३।६।१२
 ५. १००० ० विधि अत्रप्रशस्वत्प्रार्थनात् । सु ५.
 १४४ ० विधि अत्रप्रशस्वत्प्रार्थनात् । शाळ ५. ७६
 ० विधि अत्रप्रशस्वत्प्रार्थनात् । अथमेव च विधिपर्यायत्व-
 (लक्ष्यम्) । 'प्रशस्वत्प्रार्थनात् श्रान्ते प्रैव इतिपर्याय-
 अत्रप्रशस्वत्प्रार्थनात् सर्वं विधिप्रतिपत्तये ॥' वा. २।१।१।१
 ५ ३८२ ० विधि अत्रप्रशस्वत्प्रार्थनात् । सु ५.
 ० विधि अत्रप्रशस्वत्प्रार्थनात् इतिमाधनपर्यायत्व-
 त्वमपि विधयस्य अतिशयिती इति भाति प्रशोचक ।

भाट्ट. ४।१।१. ० विधि । ' उपतिविधिनोवार्थ-
 श्रयोमाऽविक्रिया-मन्त्र । सर्वे शिफित्तपर्यायविशोवात्
 विमत्तयो ॥' (विधि कारिका ३।४ ५ ३०८) । सर्वेषां
 च प्रथोमदाने अस्मिन्श्रुतेषु एवमपि विद्यते ।
 तेन उपरिवादिविधिसम्बन्धे (कणिका - यत्रितु
 सर्वं विधेस्तत्तदुपदानमन्त्रा तथापि वाच्यम्, वैचिन्त्यात्

सामर्थ्यभेदेन चतुस्त्रिदशपरत्वात् उत्पत्त्यादिविधि-
 वाक्यभेदः) तत्रैतदपथं प्राप्स्युषपदविशेषसम्बन्धात् ।
 स्वविधितुष्टयस्य यथा 'वद्विदा गजेत' इति ।
 अन्यतः कस्मिन्दिनाभावात्, फल्यदसंभवाच्च । क्वचित्
 विपरता यथा ज्योतिष्टोमवाक्ये, उत्पत्त्येन्यतो स्यामात्
 (सोमेन गजेत इत्यात्) । क्वचित् द्विपरता, यथा
 दशपूर्णमासवाक्ये, उत्पत्तिप्रयोगोः अन्यतः सिद्धेः ।
 क्वचिदिकपरता यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' (अत्र
 उत्पत्तिपरता) ('षोणमास्य-') 'षोणमास्यं यजेत'
 इति (अत्र प्रयोगपरता) । विधि. पृ. ३७७-७९.
 • विधिरुचीतस्य दशपूर्णमासयोः 'जपययते' इति ।
 वि. ३।४।३. • विधिरिख च ज्ञानागमिष. । या.
 १।२।४।५. • विधिरिख अग्ने प्रमाणम् । वि. १।१।
 ५. • विधिरिख प्रमाणं प्रवृत्तिकारणम्, तस्यैव तु अनु-
 प्रापिका प्रातरुणागत्यतिः । द्या. १।२।१ पृ ७. • विधिः
 क' । यज्ञकपमुपलम्प पुरुषः नस्मिधिये प्रवर्तते,
 कुत्रश्चिद्वा मिवर्तते, स विधिः । विधीयते ह्यनेनार्थः ।
 यथा लोकैः 'देवदक्षं गाभस्मान् हृत्वा' इति । भा.
 ७।४।२।१०. • विधिः कश्चिद् वेदभागः । यः अवि-
 दितमयं वेदयति यथा- 'सोमेन यजेत' इति ।
 १।४।१।२. • विधिः कर्तृकत्वप्रतिपादनात्मकः । सु.
 पृ. ८ • विधि कर्तुं कृत्वाचनताशानम् । कर्मिका.
 पृ ३७५ • 'त्रिषिद्धान्येकं क्वचित्' । (१।२।२।२३
 सूत्राशः) । 'यवमान, मन्ता' इत्यसौ गुणविपरमनपत्वात्
 'विधिश्चान्येकं क्वचित्' इत्यौदुम्नराधिकाणस्यल्लोकैकन
 न्यायेन न गुणविधिः । यौ. १।४।१।२३ पृ. २७३.
 • त्रिषिद्दुर्वा । फलनिमित्तयोः कर्मविधिः अधिकार-
 विधिः । देशकालयोः कर्मविधिः प्रयोगविधिः ।
 कृत्वापे शेषतया कर्मविधिः । विनियोगविधिः । एतत्-
 विनियोगः विधिः उत्पत्तिविधिः इति । कु. २।२।५।१५.
 • विधि- चतुर्विधः- उत्पत्तिविधिः, अधिकारविधिः,
 विनियोगविधिः, प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमप्य
 शेषयोः विधि- उत्पत्तिविधिः । यथा- 'अग्निहोत्रं जुहोति'
 इति । अत्रप्रधानतया शेषयोः विधि- विनियोगविधिः ।
 यथा- 'दद्यात् जुहोति' इति । प्रयोगप्रमाणवशेषयोः

विधि प्रयोगविधिः । फलम्वाग्यवैषयोः विधिः अधिकार-
 विधिः । स च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्येव रूपः ।
 मीन्या. • विधिः चेतनप्रवर्तना । बाह्य. पृ. ७५.
 • विधिः चोदना उपदेश इत्येवोऽर्थः । पृ. ८.
 • विधिर्वाक्यं अगुनादात् । भा. १।०।२।१।४।५।१
 • विधिरनु धारणेऽपूर्वत्वात् । ३।४।५।१।५
 वि. ॥

पूतत्रिंशेति महासितुष्वे वा भूते 'अपस्तात् सविध
 धारयन्तुष्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति कस्ये
 हिशब्दयोगात् सर्वमानापरंशात् विध्यन्तरेण चैकवाक्य
 स्यात् अर्थवाचीऽप न विधिः इति पूर्वपक्षं उत्स्य प्रन
 नुमन्नेन प्रत्यायत्तः निदानान्नाह । सुदृष्टक
 उपरि मन्थो धारणे निरिरेकं नार्थवादः । अपूर्वकत्
 वाक्यन्तरेण अत्रात्वात् । तस्मात् धारणे विधिः इति
 सिद्धान्तः । के.

• 'विधितु धारणेऽपूर्वत्वात्' (१।४।५।१५.
 वि.) । 'अपस्तात् सविधं धारयन्तुष्वेत् उपरि हि
 देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यागमि अगोचरमेव
 एकवाक्यताप्रतीती विधीयते एव उपरिधागण अपूर्व-
 त्वात् । तथा चोक्त शेषलक्षणे 'विधितु धारणे-
 ऽपूर्वत्वात्' इति । दांभा, ३।४।२।२. अन्. । अप-
 म्वात् इत्यादि महासितुष्वे दिष्टगताधिनो न च द्रुते ।
 कल्पवत्

• विधि- त्रिविध — अपूर्वविधिः नियमविधि-
 परिग्रहकृतिविधिः । 'विधिरन्तमशकौ नियमः परिग्रहं
 सति । तत्र चा-यत्र च वासौ परिग्रहयति शौकोः ॥'
 अत्यन्तप्रसन्नविधयशाकौ विधिः अपूर्वविधिः । यथा
 'शीरीन् मोहति' अत्र लोक्ष्य अत्यन्तप्रसन्नम् ।
 यत्र प्रसन्न्य अत्रात्प्रसन्नप्राप्तौ विधिः नियमविधिः ।
 यथा 'शीरीन्मोहति' इति शीरीणा पुरोडाशदाय कण-
 सापनरस्य तुपदिमोहतापनीभूताऽयातन्यविदलनाच्च
 त्रगणैव तदा अत्रातनस्य पद्यप्रसन्नत्वात् ।
 एकस्मिन् प्रधाने नियतप्रसन्न्य अत्रदृश्य, एक
 स्मिन्ने नियमतातल प्रधानदृश्यकथनस्य अन्यमनिर्दिष्टि-
 कृत्यो विधिः परिग्रहकृतिविधिः । यथा श्वश्रुभेदे

'आवपमो ववति' इति । 'इमाममुष्ण् रज्ज्वा मुनरेष्वधमिधानीमादने' इति च । अत्र अनिदेगेन आश्रमगतदितराद्रभो एष्टमेवीदे, मने न मय तिष्ठेन अश्वर्धर्मरथनादानसन्धयो निरवशात्तया तद्विषे उपनिवृत्तिकारणात् ।

न च विधीना आसेपातिदेखलिङ्गानमेष्टमवृत्तिश्च तथा अत्राज्ञानाकारिणावस्त्वेन अपूर्वविधित इति वाच्यम् । विधानबेलाचा विधिमानस्य अपूर्वविधित्तेऽपि फलभो नियमादि यदेष्टम् ।

न च एवमपि नियमररिष्ठाशानिष्यो ह्यवनिवृत्ति कृतस्य एवारेण निरवस्थेयं च तुल्यतया मेगे न म्याग् इति वाच्यम् । अशाज्ञानाप्रते विधेयावशात्तत्र तथा शीमोयस्तिरत्येन लाघवेन च फलरसमते जिदो पस्तिरकाया निष्पादिवाक्ष निवृत्ते फलराशेभात् । गावभिवी तु नियमस्य फलरसममाग् इत्यनिवृत्तेर फल्य इति ।

तनु एवमपि अपूर्वविधित्त्वञ्च 'अविहोन जुहुषत् मर्गधम्' 'अपातोऽग्निमग्निमेकानुपववति' इति विधौ च यमम् । एत द्वौविधयके अविज्ञानचानयो उपपत्तिविधिमात्रम् ।

न च उदेरधर्मत्वेन इति अत्रातिरिषेण इति वाच्यम् । तथापि 'त उच्येय' इत्यादिविधौ अत्राति । उदेरधर्मत्वादिष्टत्वेन अतिरिषेण चयनादिमात्र ।

न चाथ प्रकृतौ उपरवेत्या सह विषयितस्य उच्ये नदिदिस्य नियम अज्ञानस्वररिष्ठाया वा, गौरात् । उपपत्ति च अत्रास्वररिष्ठायापि चयनस्य बाधनेन मर्गधूमोतिशेषाज्ञानमिय उक्त्यावज्ञानम्, तस्य चयनाश्रिताश्रयाद्यमपि फल इति दशमे (१०।८। १।१२३-२८) ।

न च उदेरधर्मत्वेन विधिविषयावशतिरिष्ठाशानिष्यो विधि अपूर्वविधि इति लक्षणम् । इत्यदिष्टया शमयनिवृत्तीरदिविच्यन्तयेतो 'देद्राशयजम मधममर्धर्मरिति अय गुणाम्' इति विधौ अत्राति । एषध्वृष्टप्रत्येन एद्राशयजमरिष्ठाते कर्त्तव्य

अनेमिचित्त्वरुपोचाद्या तदाद्विहो वामदेश्युष्टरति तत्रातिफलत्वेन अपूर्वविधित्वात् ।

न च गरित्वित्त्वर्थफलं यत्न इत्यचित् अत्रातस्य प्रातिपत्तौ विधि अपूर्वविधि इति वाच्यम् । अत्रात नियमस्यापि त्रिहो आश्रमवर्मातिफलत्वेन अति वाच्ये । 'वाक्नुतामदीपोमी आश्रमेर नो तपात् पीर्षदास्या वनन्' इत्युपाश्रुयादे मन्विधौ अत्राश्रमवर्गस्यप्रातिफलत्वे अत्रात्वेथ । तत्र उदेरधर्मत्वात्तत्रातिफलत्वेन अतिरिष्ठाशानिष्यत्वात् । अपराश्रिद होमविधिगदश्रुतिदे 'दे आहन्मीने जुहोमि' इति विधौ गाहृषत्यागाहायंयचनाधिहरणचतु सतवाष्ट मातर तददज्ञानचावृत्तमत्तमिदोऽश्रीनाम्कस्यविद्वना तेषा मन्वयाना अत्रातलक्षणप्रातिफलत्वात् ।

न च उदेरधर्मत्वेन अतिरिष्ठाशानिष्यत्वेन विनयणीयम् । 'वैशदेवीं साप्रथी निर्मेदु क्रमकाम' इति विधौ अतिरिष्ठाशानिष्यत्वात्तना आश्रमहीमाना आश्रमाधिकमामफलत्वावशात्तया अत्रातलक्षणिकत्वे अत्रात्वे । 'दर्मपूर्वमश्रमस्य स्वर्गमो यजेत' इति विधौ धर्मया अत्रात्वेथ । इति चेत् । (अत्रयो अयो गलित म्यात्) ।

अत्र पितृचरणा । उदेरधर्मवेरफलाकारणा अनिष्ठातिस्वविशेषिषामिप्रयुक्तस्याप्रसादायामप्यो विधि नियमविधि । अस्ति चेत् 'गोहीनरहति' इत्युपाश्रुतिमे नियम्याकयावस्य अनिष्ठातिस्वविशेषिषामि विद्वन्प्रतिप्रयुक्तारात्रात्राप प्रशुर्त्वात् । 'यजुहा ष्ठति मशमिष्ठात्त, यदुपम्यति पात्राभ्यागैष्ठात्त' इत्युपाश्रुतिमे, 'पुरोहाम प्रथमि' इति नियमे च ।

अत्र च 'उदेरधर्मविधिविषयो पाक्षिहृदे तति' इत्युक्तौ 'तमुच्येन' इति विधौ 'स्वर्गं प्रप्स्यमाने धर्मीत्ये' इत्यत्र च अतिरिष्ठाति, तत्राश्रममे अत्राप्यत्र मयूमाफलत्वेति ।

एवमपि 'सर्वेभ्यो दर्गपूर्वमाश्रमो' इति विधौ अत्राश्रमवर्गत्वात्तत्रातिफलत्वात् अतिरिष्ठाति, तत्राश्रमवर्गविशेषिषामिप्रयुक्तत्वात् अत्रातिरिष्ठाशानिष्यत्वात् ।

फलभावे प्रायश्चित्तमात्राभावमुक्तत्वेन विरोधिप्राप्तिप्रयुक्त-
ताभावत्वात् (न दोष) ।

एवमपि ' वृष्टय वृद्धो बृहद्रथतृणामा तर्ष ' इति विधौ षडहातृणीयादिदिवसेषु बृहद्रथतर विरोधिष्वेसादिप्राप्तिप्रयुक्तस्वाप्तानिपूरणफलकत्वत् अति-
शान्तिनरणाय निर्धारितत्वं स्मरिषोधिप्राप्तेर्विरोधयम् ।
अत्र विरोधिप्राप्ते अनिर्धारितत्वात् (निर्धा) नाति-
शान्ति ।

न च ' हिरण्यगर्भं समवर्तेताम् इत्याध्वर्यमाध्वर्यमि ' इति नियमे अस्ति । तत्र पशुमाप्यपराभावात् इति धार्यम् । तस्य अपूर्वविधित्वेन इष्टापत्तेः ।

न च नियमापूर्वस्य नियम्यत्वान्वात् वन दृष्टार्थत्वात् नियमादृष्टकल्पनावयवभावात्, नियमापूर्वस्य हिरण्यगर्भं मानस्य वनकतानव-
च्छेदकत्वात् नियमापूर्वजनकत्वा भावात् ।

एव अत्रमथम तद्विनियोगेषु उद्धर वामिनयामा-
दृष्यति ' परिधौ पशु निशु-
जीत ' इत्यादिषु (च)
अपूर्वविधिय द्रष्टव्य इति सिक् ।

परिसरयाग्य च वैदिकप्रमाणेन चेन्नचित् सन्नघेन-
द्रवो एकस्य धावे ति-
गादिप्रमाणद्वयविधित्पुनरप्यवतरेण-
सुशुचिभ्य नित्यप्राप्तयो अनुशोभितासन्नघेन इतरनिवृत्तिफ-
लकननाशकमभि-
वाहत्विधित्वम् । वगैरे यैः ' अश्वमि-
धानीमादत्त ' इति शेषिपरिधानयाग्यम् । शेषितमन्त्र-
पेन अश्वमिधानीगर्हणीयिषायो मन्त्रमन्त्रित्वेन प्राप्तयो-
इतरनिवृत्तिफलकत्वात् । ' इत्याद्यं प्राणीषा-
मतिष्ठते ' इति शेषपरिष्कृत्याया च, ' यदि रथकल्पना-
शौच-
क्यादे-
द्राशयवाप्यत् महान् पशु-
यात् ' इति नियमात्परि-
शुष्यत्या च । अस्य अस्तिविद्वित्भूतानां रथतरसाम्ना-
अरथकल्पना च एद्रथययाप्राप्तमन्त्रिकत्वेन प्राम्थतर-
सामनिवृत्तिफलकत्वात् । ' आया पया यद्रथशयवा-
महा-
शयने ' इत्याध्वर्यमाध्वर्यपरिष्कृत्याया च ।

' अत्र दारुत्वमि-
नात एतौद्रवमि-
न ' इति प्रा-
मानयापनीबृह-
व्युत्प-
निभक्त-
रूपपरिष्कृत्याया-
गाय-
यादिषु-
उत्तिष्ठक-
रुमागम-
य एतद्विधि-
त-
अभिद-
वे-
प्राप्त्यभावात्-
म-
प्राप्तिशान्ताय-
प्र-
वृत्ति-
प्र-
सीति ।

अत्र च एवमाद्यैस्तपरिरक्तप्राप्तौषानंतर अथप्राप्तिदोष-
प्राप्तिताम-
नै आश-
परस्य-
श्रु-
विषय-
त्वपरि-
त्याग-
साम-
विषय-
तर (च) क-
त्यते-
इति । एवमपि अग्रा-
परि-
सम्भा-
इति ना-
यानि ।

' चत्वारो भवति ' ' बद्धा भवन्ति ' इत्यपूर्व-
विधिषु प-
न्नि-
श-
द्वानि-
क्रम-
प्रयोग-
सम्बन्ध-
तया-
प्राप्त-
पड-
च्छ-
दो-
मध-
र्माणा-
मध्ये-
छ-
दो-
मध-
मनि-
वृ-
त्ति-
प-
हे-
पु-
अति-
शान्ति-
कारणा-
य-
मनु-
चिन्ते-
नि-
प्राप्ति-
विरो-
धयम् । यदि-
पट-
च्छ-
दो-
मध-
र्माणा-
एक-
न-
सु-
चिन्त्य-
प्राप्ति-
। स-
ह-
मार्-
दि-
पु-
छ-
दो-
मध-
र्माणा-
प्रा-
प्त-
। यदि-
न-
एक-
म-
तु-
क-
प्र-
योग-
स-
र्वा-
पि-
नेन-
प्राप्ति-
र-
भित-
इति-
वि-
ग-
र-
त्वे-
त्य-
अ-
र-
थ-
परि-
सर-
या-
विधि-
इति-
ना-
ति-
प्रा-
प्ति-
शान्ता-
ऽपि ।

एतेन ' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' ' तत्रियस्य-
सगोत्राय ब्रह्मणे द्य ' ' अग्निद्वैति अग्नेया यद्वा भवति ' इति विधिषु अति शान्तिशान्ताया पराम्ना । सर्वं त्विवा-
स्वस्वभागासर्वा-
वतया-
प्राप्ति-
मन्त्र-
येन-
एक-
न-
सु-
चिन्त्य-
प्रा-
प्त्य-
भावा-
त् ।

ननु नियमनिर्वाचि-
याग्येषु-
नियेति । ' यत्र-
स्यी-
र-
मा-
प्र-
क्षे-
न-
गो-
ति ' इति-
अ-
क-
र-
ण-
नि-
वृ-
त्ति-
फल-
के-
वि-
धौ-
अ-
ति-
शान्ति-
शान्ता-
या-
अ-
नु-
शो-
भिता-
स-
न्न-
घे-
न-
इति-
नि-
वृ-
त्ति-
वि-
रो-
धयम् । अ-
क-
र-
ण-
नि-
वृ-
त्त-
न-
क-
र-
ण-
त्व-
रू-
पा-
या-
अ-
नु-
शो-
भिता-
स-
न्न-
घे-
न-
त-
द-
भा-
वा-
त् । अ-
य-
ए-
व-
अ-
मा-
रा-
मा-
व-
र-
स्य-
मा-
क-
र-
ण-
त्व-
म् । न-
नु-
त-
प-
य-
पि-
श-
व-
य-
नि-
वे-
धे-
षु-
' दी-
वि-
तो-
न-
द-
दा-
ति-
न-
उ-
हो-
ति-
न-
प-
च-
ति ' इ-
त्या-
दि-
षु-
अ-
ति-
शान्ति-
। दी-
वि-
त-
स्य-
श-
व-
य-
पु-
र-
या-
म-
हो-
मा-
दी-
ना-
स-
म-
स-
क-
र-
ण-
प्रा-
प्ति-
शान्ते-
न-
ए-
त-
स्य-
दु-
म-
ध-
हो-
म-
नि-
वृ-
त्ति-
फल-
कत्वा-
त् इ-
ति-
चे-
त् । शि-
प-
ये-
षु-
नि-
धि-
श-
मा-
भा-
वा-
त्-
वि-
धि-
ष-
के-
ने-
र-
व-
त्-
या-
ग्य-
इ-
ति-
के-
र्त्त-
या-
त् । न-
नु-
अ-
प-
म-
भि-
भि-
वा-
ह-
ते-
नि-
वा-
वि-
रो-
धणी-
यम् । ते-
न-
न-
दु-
श-
य-
न-
प-
र-
य-
ति-
क-
र-
ण-
व-
र-
क-
ता-
इ-
ति-
द-
न-
।

उभयभिनो विधि अपूर्वविधि । ' प्राप्तिशान्ते-
विधि ' इति लक्षणं तु नियमपरिष्कृतयो फलभावादे-
प्राप्तिरेव पराम्नेन पर्यवस्यति इत्यभिप्रायेण इत्याह ।
केचिन्तु अथोक्त्या यथोक्त्याग्युत्तिनिष्कृतयो विधि-
अपूर्वविधि । अथोक्त्याग्युत्तिशान्तायो नियम ।

अप्यशोक-यादुच्छिन्नाप्रकृतो विधिः परिगमना इति लक्षणमि आह ।

परे तु तावत्परिपक्वतापवाप्यत्र च्छेदकप्रतिमादिविपरं अपूर्णविधित्वम् । एव तावत्परिपक्वतापवाप्यत्र च्छेदक- निवृत्तादिधिया परिस्त्तयत्त्वम् । तावत्परिपक्वता- पर्वाप्यत्र च्छेदकप्रयोगात् च्छेदकत्वविपरान् निबन्ध- न्वम् । विपक्वताया अस्मि पर्याप्यश्रीकारान् । यत्र तु एकस्मैत्र विधेः समस्य तावत्परं तु सक्तसेऽपि इष्ट एवेत्याहुः । तन्ते नैतन् प्रोक्षणाविधौ पौक्षणातिपत्त- क्तान् ।

ननु 'अमये को पुष्ट पौष्टमि' इति मन्त्रस्य देवताप- द्रयभोक्षणलिङ्गत्वात् द्वयिभोक्षणद्वया कर्माथेत्तात्पर्यात् क्व एव भोक्षणमिति । यथा प्रवृत्तौ 'संकाटुनीज्जोति' इति विहितस्य ईश्वरपुत्रियु 'आदृत्यै प्रवृत्तेऽमये स्वाहा' इत्यादिषु पट्टसु मन्त्रेषु लिङ्गमन्त्रात्वेण अग्निभोगे पुनश्च वृत्तिमग्निभोगेषु पट्टसु मन्त्रेषु पठितेषु 'पट्टमिर्दीध- यति' इति यत्नेन विनिवृत्तेषु स्वाहालिङ्गत्वात् होमद्वारा दोषार्थेति प्राप्ते लिङ्गात् होममपि । न च मान्य- तेषु 'दादृश जुहोति' इति वाक्य होमविपरक इति । प्रवृत्तिः प्राप्तयेन विद्युत्परावृत्तैरुत्पन्नमन्त्रेण अनुवाद- न्नात् । न च वाच्यं 'एतदना प्रणवान् यजति' इति प्रागत् अग्न्यावधिधिरय इति । 'पट्टमिर्दीधयति' इति विधेः आनर्थक्यप्रपत्तेः । एतत्प्रवृत्तिसाहचर्यानुपपत्त्या होमद्वारकत्वात् । प्राहुर्मन्त्रवाचापत्तेः । अन्तु वा मन्त्र- यत्प्रवृत्तयः विधिः । होमवाक्यस्य मन्त्रविद्वादेऽपि । एकस्य वाक्यस्य सर्ववाक्यव्यपदेश्या गुणविधिरस्य न्याय्यत्वात् इति चेत् । तद्विपरमप्यन्यत्रावशात्तमेव अपूर्णविधिरान् । तद्विपरमप्यन्यत्रावशात्तमेव अपूर्णविधिर- एव न्यायवधिरावशात्पुनरुक्तत्वात्तमेव अपूर्णविधिः । विधियः दोषावपत्तौ मन्त्रस्य लिङ्गेन अग्निभोगमादौ लक्षणार्थे । न च प्रवृत्तेश्चयन् मन्त्रलिङ्गेन मन्त्रिरिति वाच्यम् । तयोरेति मन्त्रविधिभेद विपरवृत्ती- श्चाह । भक्त- पदार्थविद्यमानेषु मन्त्रस्य अनुपपत्त्या येन न पदार्थमस्ति भावनाऽपि । दीक्षावृत्तिकर्मणि 'प्राहुः जुहोति' इति अग्न्यावधिधिरावशात् लिङ्गात्

न होमप्राति । तेन सूत्रमुदाहरण इति हिक् ।
तत्र अपूर्णविधिः उत्पत्तिविधि-विनिवृत्तविधि-
अभिकारविधि-प्रयोगविधिभेदेन चतुर्धा । (अपूर्ण-
विधिरियत्रक विरग मीको. पृ. ५-२९ 'अपूर्णविधिः'
इति नि-दो इष्टपत्रम्) । नियमपरिभक्त्याविधिः प्रायेण
विनिवृत्तविधिप्राप्तेति हिक् ।

सोऽपि विधिः विपक्वमेवात् अष्टविधः । १ गुह्य-
धातुर्धविधिः । यथा 'अग्निहोमं जुहोति' इति । २
अन्योद्देशेन धातुर्धविधिः । यथा 'अग्निहोमं जुहुयात्
सर्वकामः' इति । ३ विशिष्टधातुर्धविधिः । यथा
'सोमेन यजेत' इति । ४ अन्योद्देशेन विशिष्टधातुर्ध-
विधिः । यथा 'दरागविधेण प्रदं कमाष्टि' इति ।
५ धातुर्धोद्देशेन अन्यविधिः । यथा 'दत्ता जुहोति'
इति । ६ धातुर्धोद्देशेन विशिष्टधातुर्धविधिः । यथा 'ज
रुपना पशुना सोमेन वा यजेत सोऽनागतश्चा वा भेषं
मास्य वा' इति । अत्र चागोद्देशेन धौर्णमास्यमावस्य
विशिष्टविधिव्यविधानात् । विस्मयितोर्धोमास्यमागत्या-
विधानात् । ७ धातुर्धोद्देशेन धातुर्धविधिः ।
यथा 'प्राशयान्धमिधे इवति' इति । अत्र प्रवृत्तानो-
द्देशेन प्राशयान्धमिधे इवति विधानात् । ८ मुक्ता धातुर्ध-
अन्ययोः मन्त्रधविधिः । यथा 'द्वोऽग्निश्चकामभ
शुभ्यात्' इति । अत्र मुक्ता धातुर्धोऽग्नीः
अन्ययोः मन्त्रधविधानात् । इति अष्टौ प्रागा इति
जीर्णाः ।

धारागोद्देशेन अन्यमन्त्रधविधेः धातुर्धोद्देशेन विशिष्ट-
विधितो मेदाभावात् मन्त्रधधर सुचम् ।

अत्र च धातुर्धधरा उद्योत्तरदौर्भ्यः प्रत्ययाना
मन्त्रधधनिवराणां भिधापत्तरागुत्तित्तभक्त्या इष्ट
पत्रम् । मणि. पृ. १३-१४ ० ० विधिः
त्रिधिवः परिसम्भविधिः निधमविधि अपूर्णविधि
धेति । मन्त्र. पत्रम् । न दृश्य शास्त्रान्य
निवृत्तविधयः ए परिहृत्तविधिः । यथा 'नाकृत
वदेत्' 'इमा मन्त्रान् सान् मन्त्रादेत्यश्च विधानीमादत्ते'
इत्यादी । अत्र अन्तःपत्तमनिवृत्ते गर्दमत्तमन्त्रादोपिधो
मन्त्रनिवृत्तेषु विधेः । अत्र चैतद्विधभावे प्रायः

औत्सर्गिकी नत्र चारण च प्राप्ति, न तु साऽपि
 उभयपक्षेति ध्वेषम् । अत एव एकस्मिन् वर्षे
 अनुत्सव एवमेव सह पाशिकाशोषावधि 'नानूत्र वरेत्'
 इति शरित्तरयैववन्न, न तु नियमविधि । अत एव
 यस्य गन्तु फल्यो वा पाशिकाशोष वातृत्तरयो नियम
 गच्छविषय न नियमविधि । यथा 'सत्यमेव वदेत्'
 'मीहीनवद्दति' इत्यादौ । अत्र नियमस्यैव अयोग
 व्यावृत्तवैजेन एवकारेण विधेयतात्, आद्येवत् पूर्व
 प्रवृत्तव्यावधानविधेर्नियमकत्वञ्च । नियमे पाशिकाशोषश्च
 तमानविध्वपवृत्तिनिमित्तको विधातृप्रवृत्तिरहितैस्त्विव्य
 प्रवृत्तिनिमित्तकश्च इत्यादिप्रकारेण बोध । मीहीन
 वद्दति 'उत्तरेऽहन् डिवायस्य एवमेव' इत्यादौ आद्य,
 धत्तदिव्यभावे आद्येपेण अतिदेशेन वा नवह्ननस्य
 पौत्रशिष्यहणस्य च पणमात्रवात् । 'मीहिभियजेन'
 इत्यादौ द्वितीय, यत्रविषयभाववदितैतदिव्यभावे मीहीणा
 मास्येण पणमात्रवात् । एवमित्येवमनेऽपि अयोग
 वातृत्तरमापसा लक्षणे श्रदेशात् त्नेऽपि दोष । यत्
 दृष्टायैत नियमविधिरन्या कैश्चिदुक्तं तत् 'उत्तरेऽहन्'
 इत्यादौ अवाप्तत्वाद्दुषेयितम्, नोदशिमहत्याभ्यासस्या
 दृष्टायत्वात् । अत एव नियमपरिरेरसातिरिक्तफल्यो
 विधियशुर्वेतिधि । यथा 'मीहीन् प्रोक्तमि' इत्यादौ ।
 अत्र श्रेष्ठतादिवाक्येय फल्यत्वात् । एतेषा चोपाधीना
 कश्चिदुदाहरणे सास्त्रेऽपि न दोष इति न विधित्त य
 नोत्तरागच्छभङ्गवृत्त्यानाम् । उत्तरेण चैत्त्वं अस्म
 न्मीमासावौस्तुभे द्रष्टव्यम् । उपनिविधावपलादेय
 तनत्र विधेचक्षित्वते । भाट्ट ११*१५

० विधि त्रिविध [१०] प्रत्यक्ष कल्पश्च ।
 कल्पोऽपि अनेकधा बध्नते ।
 कल्पोऽपि (१) नानास्मृतिरूप्य (२)
 आचारकल्प (३) विधिकल्प (४) अश्वत्थ
 कल्प (५) मात्रकल्पश्च । तत्र विधिरूप्यो यथा
 विधीयतेविधि । अश्वत्थकल्पस्य विधिश्च स्वन्प्राची-
 यादकल्पश्च, विध्वन्तरतोयावत्कल्पश्च । आगेऽपि
 विधि - फल्यपवादकल्प, सिद्धवर्तीतैनाथमाद्
 कल्प, उपाध्यायमादकल्पश्च । अस्त्योऽपि

द्विविध - एकवर्तुमीभारदानरूपपरद्वितिकल्प, अनेक
 वर्तुमीभारदानरूपपरद्वितिकल्पश्च ।
 तत्र फल्यार्थवाद्गन्तव्ये यथा - 'यस्य वर्षाणाम्नी तु
 भवति, न स पाप श्लोक मुनोति' इति ।
 सिद्धवर्तीतैनाथमादकल्पो यथा - 'मीहि ह वै
 यजस्योदराणि मागनी दृष्टी अनुत्तु' च अत्र
 अश्वत्थवर्ति अत एवोदराति' इति । परद्वितिकल्पो
 यथा - ताम्रमेतममीधेनीयनेकादशकपाल पूर्णमासे
 प्रायच्छत्' इति । इदं कल्पमुपाध्यायन तस्मादिदंऽस्मि
 दिनि उपनमात् तस्य प्रायच्छदिति श्रियाया भङ्गत्वेन
 अनुपादयान् । एतत्कल्पकल्पो यथा 'तावद्दाम्राशोमी
 वा पन्वीर नी उपायु वीर्णाम्ना पन्न' इति । विध्य
 तस्मैवाथवाद्कल्पयो यथा - 'अपि हि देवेभ्यो
 भारयति' इति ।

मात्रकल्पोऽपि द्विविध म अतस्त्वात्तयैव लेख्य
 कल्पनात् विधियुक्तवाक्यात्तरकल्पनात् । तत्रयो यथा -
 'यस्य ताम्र कथिजन्तनामासे' इति । द्वितीयो यथा -
 उपायुयादादौ वातानुवाक्यात्तस्य वाक्यदिमत्रकल्पो
 देवत्वविधि । यथा वा 'उज्जना दिवि दशियान्नो
 अस्त्ये अश्वत्थ सह ते नृपेण' इत्यश्वत्थकल्पविधि ।
 [११] अत्र प्रत्यक्षविधिमैदा प्राप्य उच्यते ।
 ते च केचित् स्मार्ता अपि समवात प्रत्यक्षमेवप्रदानेनैव
 उक्तप्राया इति न दृष्टयुच्यते । केचित् स्मार्ता एव
 एवमन्वन्तीनि तमत्रन कल्पने ।

विधि पुनर्द्विविध - उपकर्मविधि गुणमभिविधिश्च ।
 गुणकर्मविधिरपि विधि - अष्टमर्थे, दृष्टार्थे उपकर्मेश ।
 उत्तरो द्विविधो - प्रतिपत्तिरयो अप्रतिपत्तिरयो च । तत्र
 दृष्टया प्रतिपत्तिरथा - 'चरत्सते वृत्तविपागा प्रत्यति'
 इति । उपपार्था प्रतिपत्तिरथा - आश्विनकर्म रिवा
 वृदादि । अप्रतिपत्तिरथ दृष्टार्थे गुणकर्म यथा - 'मीही
 नवद्दति' इति । अप्रतिपत्तिरथ उभयार्थे गुणकर्म यथा -
 पापुपुतेऽप्यायामादि आश्विनकर्म ।

विधि पुनरपि त्रिविध - उत्तमविधि विधिनो
 गविधि, प्रयोगविधि, अधिनमविधिश्च । तत्र उत्तम
 दिविधि चतुर्विधोऽपि प्रत्येक द्विविध - कल्पार्थ

पुरुषार्थश्च । तत्र ऋत्विग्ः सत्यनिधिर्विध्या- 'समिधो यन्ति' इत्यादिः । पुरुषार्थः उपविधिर्विध्या- 'अग्नि- होत्रं जुहोति' इत्यादिः । ऋत्विग्ो विनियोगविध्या- 'मीहीन् प्रोहति' इत्यादिः । पुरुषार्थो विनियोगविध्या- 'द्रव्याजं विधिः' इत्यादिः । ऋत्विग्ः प्रत्येकविध्या, आरम्भणीयादिविधिः आग्निदेशिककालदेशानैक्यव्यवहारा- ऽऽपन्नः ।

पुरुषार्थ- प्रत्येकविधिरपि द्विविध - अवात्तरप्रयोग विधि, महाप्रयोगविधिश्च । तत्रागो यथा- 'घोर्णमाग्या घोर्णमाग्या यजेत' 'अमावास्याशामभारम्यत्र यजेत' इत्यादि । अत्र च कल्पशास्त्रे वरुणवेदेन प्रयोगादच्छे- देन कर्मणो विधेयत्वात् तस्य वरुणनामित अत्राष्टविध- मयोज्यमपि विवक्षितम् । कल्पशास्त्रे च विधेयत्वात् तदेवमपि विवक्षितम् । महाप्रयोगविध्या- 'समे दर्शपूर्णमासस्या स्यांसमो यजेत' इति । अत्रापि पण- मेकप्रयोगात्प्रत्येक- पूर्वोक्तोऽपि विधिः स्यादनुत्पन्नः । एष्य एक एक एकस्य ।

[पृ. २४] ऋत्विग्ो व्यभिचारविधिरपि द्विविध - नैमित्तिक सन् अद्योपनिर्वाणार्थः, अनेमित्तिक सन् दोषनिवृत्तार्थोऽपि च । तत्रागो यथा- 'भिन्ने जुहोति' इति । द्वितीयो द्विविध - विद्विषात्तिसममित्तिकः, निषिद्धाचरणनिमित्तकश्च । तत्रागो यथा- 'यदि ऋत्विग्ो यत्र व्यर्तिमिवात् भुं स्यादिति गाह्यवसे जुहुयात्' इत्यादि । ऋत्विग्ोऽपि निषिद्धाचरणोऽपि अल्प प्रवृत्ते द्वितीयोपाहारमपि इदमेव ।

पुरुषार्थे अधिनारविधिरपि द्विविध - साम्य, नैमि- त्तिक, सचरितश्च ।

काम्योऽपि द्विविध - कर्मफलप्रदायक गुणकाल संस्कारश्च । तत्रागो यथा- 'दग्नेर्पूर्णमासस्या स्यांसमो यजेत' इत्यादि । द्वितीयो यथा- 'दग्नेन्दिषकामस्य जुहुयात्' इत्यादि ।

नैमित्तिकोऽपि द्विविध - नियतनिमित्तकः अनियत निमित्तकश्च । [पृ. २५] तत्रागो यथा- 'यद्यदी यमनिदोम जुहोति' इत्यादि । द्वितीयो यथा- 'यथादि-

ताद्विर्मूर्तान् ददेत्' इति । तत्रागो यथा- 'यथादि- निर्वपेत्' इत्यादि ।

तृतीयोऽपि द्विविध - निष्पिनवन्वदोषनाचरणशास्त्रि- न्, इतरकर्मवर्तिनश्च । तत्रागोऽपि द्विविध - विद्विषात्तिस- न्ममित्तिकश्च, निषिद्धाचरणनिमित्तकश्च । तत्रागो यथा- 'योऽमावास्या घोर्णमाग्या वाऽऽतिपातयेत् अग्नये रथिहृते- ऽऽकवात् निर्वपेत्' इत्यादिः । निषिद्धाचरणनिमित्तको यथा- 'यदेकं यूपसुप्रसृज्येत् एष ते वायो इति ब्रूयात्' इत्यादि । इतरकर्मवर्तिनो यथा- 'पैधान् इन्द्रस्य क्वात् निर्वपेत् पुने जाते' इत्यादयः 'यग्निम् जाते एजामिदि निर्वपेति, पूत एष तेजस-यसाद इन्द्रियासी पशुमान् मरानि' इत्यन्ते जातेरपि विधिः ।

विधि पुनरपि एकादशविध - (१) सामान्यविधि, (२) विशेषविधि, (३) प्रतिप्रकारविधि, (४) अल्पवृत्तविधि, (५) उपसंहारविधि, (६) स्थलान्वितविधि, (७) कर्मदायविधि, (८) आभारविधि, (९) साधारण्यविधि, (१०) उपसर्गविधि, (११) अथर्वविधिश्चेति ।

इह च अन्यनुशासिषि प्रातिप्रकारविधोऽप्यस्ति, यथा- 'पण्डा कर्मणामग्या भीति कर्माणि जीवित्वा । यात्रया व्यापने चैत्र निमुदास्य प्रतिप्रह ॥' इति । तथा प्रतिप्रकारो- ऽप्यस्ति 'क्रीतगजरोऽभोजनश्च' इति । तथा प्रतिप्रकारो- ऽपि अन्यनुशासिषि विहितोऽप्यस्ति 'पूषा प्रतिप्रकारोऽपि अन्यनुशासिषि विहितोऽप्यस्ति । यद्यपि च उपसर्गविधि विधेय- विधिमेव एव, प्रतिप्रकारविधेरपि च सामान्यविधि- विशेषविधिमैत्री समान्त, तथापि मेद विनाऽपि सामान्य- समान्त गोत्रवीर्यदंशयेन वृषयुद्गं ।

एकदशविधोऽपि विधिर्द्विविध - कर्मणो पुरुषा- र्थश्च । तत्र ऋत्विग्ो सामान्यविध्या- 'यथाहृत्वीये जुहोति' इति । पुरुषार्थे सामान्यविध्या- 'पुन्यकामेष्टे । तत्रागो विशेषविध्या- 'यदे जुहोति' इति । पुरुषार्थो विशेषविध्या- 'य वासयेत वीरो म आशयेतेति, स चतुर्दश जुहुयात्' इति । वीर्युत्त- क्तमानावा हि चतुर्दशजुहोते वापात् पुन्यकामान्नाम- स्येव पुष्टिः । ऋत्विग्ो प्रातिप्रकारविध्या- 'पूषा

परिष्ठाभग ' इति । पुराणाय च यथा— ब्रह्मे सुवर्णेऽति
श्राद्धविधिं स्मरन् ।

पवित्रप्रवृत्तिविधिं पुनः पञ्चविधं— एतथायप्रतिप्रसवः,
मृतमनिधिद्विप्रतिप्रसवः, पर्युद्वेषप्रतिप्रसवः, नियम
विधिना प्रत्यो वाचरितं यद् तद्विषयः प्रतिप्रसवः, पार
शरत्तया वाचरितं यद् तद्विषयश्चेत् ।

तत्राद्या यथा— ' पूषा परिष्ठाभग ' इति तार्किक
(३१११४१३५) । दामिकश्च [५ १२] दृग्गन्धर्वो
' वृत् श्रवणति ' इति (१०१११११-२) ।

द्वितीयो यथा उदाहृतः स्मृतः, ब्रह्मेण सुवर्णेऽति
श्राद्धविधिः । ' स्मर्त्तुं स्मर्त्तव्यो रक्षोऽप्यत्र सुवर्णे ' इति
रक्षोरप्यत्र निमित्ते यद् स्मर्त्तव्यं श्राद्धादि तस्य
सूत्रं परित्यागः, न रक्षुमिन्निच्छ-स्मात्तस्य इत्यर्थः ।
श्रीगोऽपि ' न हित्यात् सदा भूषामि ' इति निरिच्छस्य
प्रतिप्रसवः ' अग्नीषोमीय पशुमारमेत ' ' वायव्यं श्वेत-
मायमेत ' इति ।

पर्युद्वेषप्रतिप्रसवो यथा— भट्टसोमेश्वरमते ' न
प्रसवपक्षे प्रवृत्तः ' इत्यस्य पर्युत्तमवात् प्रतिप्रसवः
' भूमिनेमे प्रवृत्तः ' इति ।

नियमविधिवाचरितप्रतिप्रसवो यथा— ' इतिरेवा
रितः न कन्यम् ' इति वरकर्मियमेत अत्रतयादृको मया
' अत्रत माभिवर्त्तितः ' इति होतुरवृत्तव्यारि प्रति
प्रसवः ।

परिमत्ताश्रावणप्रतिप्रसवो यथा— टगमे पणो-
रे इतिर्यत्रैतत् उतरऽविररणे ' ह्यदस्यप्रेऽविरणिति ' इति
श्रावणो परिमत्ता इति यथासुव आश्रयणे मगम ।
' एतदस्य वै पणोरपणानि ' इति परिमत्ता इति
सोपेया ।

कारणं अम्यनुष्ठानविधिरेव— ' यदि भोमत्तिकादी
प्रतिविरवैत् तृतीयैत वरसाश्रावणेन अश्रावणात् तं वाग
वेत्तु, म्युत्तैति श्रवणे, निरपदेके यथ ममात्मनि ' इति
आपम्यप्रसवम् ।

पुराणाय भग्नुत्तानविधिरेव— श्रीतथाश्रोऽभो-
त्तयत् ' इति ।

वाच्यतुत्तानविधिं पुनर्विधाय— कुतोऽपि वाच्यतुत्त
यत् तद्विषयः, कुतोऽपि वाच्यत् तद् तद्विषयश्च । तथाप्यो
यथा— ' यथा तु कर्मणामस्य नीतिं कर्मणि लोचिका ।
याचनाप्यापने चैव विप्रुत्तय प्रतिप्रह ' इति ।

द्वितीयं पञ्चविधं— निरिच्छविषयः, पर्युद्वेषविषयः,
नियमावाचरितविषयः, परित्यक्तवाचरितविषयः, उद-
महारवाचरितविषयश्चेत् । तत्राद्यो द्विविधः, सामान्यरूपो
विशेषरूपश्च । तावो यथा— मन्त्र ' न दीक्षितत्वात्
मश्रीवात् ' इति निरिच्छे ' जीवितान्यवमापन्नो दोषप्रमाति
यवभूतः । आकाश इह पदेन न म पादेन लिप्यते ॥ ' इति ॥
द्वितीयो यथा— ' श्रीतथाश्रोऽभोऽभोऽभोऽभो ' इति ।
उत्तयोश्च [५ १३] प्रत्येन । अत्रदोषत्व निर्वोचरत्तुत्त
वाचिने ' सामान्येनाम्यनुष्ठानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
विशेषोऽप्यनुष्ठानविधौ स्तोत्रदोषैव प्रविष्या ॥ ' इति (५
१५१) ॥ एव पर्युद्वेषम्यनुष्ठानविधिरेव द्विविधः ।
सामान्यरूपो विशेषरूपश्च । तावो यथा— ' न संवि-
त्कारमश्रीवात् ' इत्यस्य पर्युत्तमत्वपक्षे ' अग्नीषोमीये
मग्निने यजमानस्य पदे अक्षितं यत् ' इति ॥ द्वितीयो
यथा ऐतरेयब्राह्मणे ' अक्षितं यथा हुताश्रय ' इति ।
उत्तयोश्च प्रत्येन वदन्त्यवच्छ्रित्य पर्युत्तमविधि
इत्याह भट्टसोमेश्वरः ॥

नियमविधित्यनुष्ठानविधौ यथा— विक्रदेर्द-पर्वने-
पापनिवर्त्तय श्रावित्या श्रावित्यदिहृत्ति आश्रित अश्रु-
श्रावणे ' अश्रुश्रु यथोक्तं ब्राह्मणं एतेन कर्मणः ।
जीवेत् श्रावित्यमेव ॥ ' इति ॥ परित्यक्तवाचरितविषय
तुत्तानविधिरेव— ' यथा यजानता मत्तया ' इत्यनेन
वाचरितत्वात् सावराश्रीत् अम्यनुष्ठानविधि ' प्रणान्ये ' इत्यादि ॥
उत्तमहाराश्रावणविषय अम्यनुष्ठानविधिरेव—
' यापूर्त्तं तादृगे विधेत् ' इति सामान्यविधिरेव श्रावणे
' ब्राह्मणेषु चोद् मैत्र ' इत्यनेन वाचरितत्वात् सतिपदे-
म्यनुष्ठानविधि ' वादुर्बन्तं चोद् मैत्रम् ' इति । कारणं
उत्तमहाराश्रावणं— ' तावो यथा चोर्त्तं कोवि ' इति ।
पुराणाय च यथा— ' नमस्तथा श्रावणम् ' इति
सामान्यं पर्युत्तमविधि ' वैश्वदेवित्तं ह्यह ' इति विशेषे
कारणदेवो ॥

उपसहारः पुनरपि द्विविधः — उपसहृष्यस्य उपसहार-
विषये निवपद्यः प्राप्ती, अनिवपन. प्राप्ती वेति । आश्री-
वाहृष्यानि उक्तान्येन ॥ द्वितीयोदाहरणं तु ' वस्तुं क-
रमन्वर्धने ददाति ' इति ॥

व्यस्यविधिः करणयो यथा — ' पावनी पौर्णमास्या-
मनूज्ये, इकवनी अमासाराधाम् ' इति । ' नगुहोऽपि
पौर्णमासीमभिमृदोर् पक्षोऽन्यथावस्थायाम् ' इति च ॥
[छ. १८] पुरुषयो व्यस्यविधियंथा — धवादे
पार्थिवोद्दिष्टपरस्वविधिः ॥

व्यस्यविधिः पुनः निविधः — उभयप्राप्ती, अनुपप-
प्राप्ती, अन्यत्रप्राप्ती वेति । आश्री यथा-यजोर्नाइवन्तयो ।
आत्मभाषणे पाठान् विज्ञान उभयपक्षे ॥ द्वितीयो यथा
चतुर्दशोत्पद्योदमनयो, तयोः प्रकरणे अनाम्नानात् ।
यथा वा ' वदये च प्रकषपत्ये च सप्त कुशोति ' सुदास
न प्रकषपत्ये न पाठ. ' इति । प्रदनेन देवताविधि
पक्षे अभिमृश्यो अप्रपतेः ॥ तृतीयो यथा — ' वासिष्ठना
नारयोऽो द्वितीयः प्रयाजः तनुषादभ्येयाम् ' इति ।
अथ द्वि विधिसादकक्रमात् तनुषादेव द्वितीयः प्राप्तः, न
नारयणः ॥ तथा ' यदि रथतरामा सोम स्यात्
ऐन्द्रवाचवामाद् ब्रह्मन् गृहीत्वात्, यदि बृहत्सामा इक-
षाम् ' इति । अत्रापि द्वि पाठन ऐन्द्रवाचवामौच्यं प्राप्तः,
न इन्द्रप्राप्त इति ॥

व्यस्यया द्विविधः पुनरपि द्विविधो व्यस्यविधिः —
व्यागवग्ना व्यस्य वाचनिर्ग च । तथापि यथा-
अपनदावशावादे, आश्रीपथयोः ॥

वाचनिर्ग तु परस्य महता, तेन सप्रविपन
विधिः — देवतो यवस्ता, कालो व्यस्य, कर्तुं
' परस्य, मस्यार्थो व्यस्य, कर्मतो व्यस्य, फलतो
व्यस्य, निमित्ततो व्यस्य इति । (१) देवतो व्यस्य
यथा — ' वरुणप्रथमेषु उचरि निररि अ-रुं गृही
दवीशाम्दर्शनं, मास्तीमेन प्रतिप्रसयाना वदित्तमिन् ' इति ।
सार्गमुदाहरणं यथा — ' वर्मोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं
मित्युक्ते । कुश्रि उरिपते भानाशुषाशुषानु
चरिष्ये ॥ ' इति बृहत्याति. ॥ (२) कालो व्यस्य
यथा — ' वस्तुं ब्रह्मोऽदिमादधीत ' श्रौतमे गन्त्य.

' अरि वैश्व. ' ' वर्णान् उपकार आदधीत ' इति ।
स्मार्तोदाहरणं यथा — ' रिता सध्याम् कर्णस्यप्रहृन्ने
उददमुप. । कुर्णान्मुदपृतीषे च गती चेरक्षिणाशुषः ॥ '
इति ॥ (३) कर्मतो व्यस्य यथा — ' पयोर्न ब्राह्मणस्य,
यवागू गन्त्यन्, आभिजा वैश्वस्य ' इति । तथा — ' अर्ह-
द्विष्ट ब्राह्मण्य [छ. १९] ब्रह्मताम कुर्यात्, पार्थुभ्रं
रात्रन्स्य, गयोनावीथ वैश्यस्य ' इति । तथा — ' युवं
हि स्यः संप्रती इति इत्योर्ब्रह्मणोः प्रतिपदं कुर्यात्,
एते अक्षयामिन्दवः इति बृह्मणो याजमानेभ्यः ' इति ॥

(४) मस्यार्थो व्यस्य यथा — आश्रीयचतावाच्य-
धर्माणाम् । स्मार्त उदाहरणम् ' गर्माद्येऽन्द्रे कुर्वत
त्राद्यण्योपनायनम् । गर्मादेकदो गतो यमं तु द्विदो
विद्य. ॥ ' इति ॥ (५) कर्मतो व्यस्य यथा —

' रथरे प्रहृत्सामे ममोत्सेत्, इती ममुं सनया
प्यायेत् ' इति । स्मार्तोदाहरणं तु बृहस्पति. ' इष्टिप्रदे
कतुं देवा, मतो नान्दीसुरे पशुः । वैमिचित्ते बालकामौ,
अस्ये तु पुरिलेचनौ । पुत्रकरत्रे चैव पार्थिवे
ममुदाहृतौ ॥ ' इत्यादि । मनु- ' विधे स्वधित
मित्येव वाचने गोत्रे तु गृह्यन्म् । सपत्निय-
स्युदये दैवे गोत्रिमित्येव ॥ ' इति ॥ (६) फलतो

व्यस्य यथा — ' मूमयेन प्रतिष्ठाकामस्व प्रणयेत्,
काम्येन ब्रह्मवर्षकामस्य ' इति । स्मार्तोदाहरणं
तु, तत्रावले एव फलविशेषार्थं कल्पतु. सान्नायन-
विधिः ॥ (७) निमित्ततो व्यस्य यथा — ' यदि
रथतरामा सोमः सारैन्द्रवाचवामान् ग्रहान् गृहीत्वात्,
यदि बृहत्सामा मुत्रागन् ' इति । स्मार्तोदाहरणं तु

' नृणामकृतचूदानामगृह्णीषीरि स्मृतम् । निर्बृत्तचूद-
नाना तु निगमभृष्टिरेष्वेते ॥ ' इति मनु. ॥

तथा अन्यतरस्तोदि' यत्रथा या कोटयन्तरस्य आश्री
व्यस्य भाषि साऽपि भावविषया अनाश्रयविषया चेति
द्विविधा । तत्राया यथा — ' आश्रीो वै ब्राह्मो देवतया,
य सोमेनेष्ट्वाऽश्रीवोर्मयो भासि, तदेवादः पौर्णमास्य
हवि सत् तर्हि अनुनिषेधेत्, तर्हि न उभयदेवतो
भवति ' इति अश्रीवोर्मोर्मुपेदोऽने इतरीमन्मगुविप-
वत्येन व्यस्यपिठे अयं तु उदाहरणं अह्नवोमयाव-

यागसामाहृतेन इणपैरात् एतुंशमविधि दृष्टार्थं
 कृत्वाप्यने ॥ अमावसिभिन्तु पूर्वोदाहृतयोर्मध्ये नरायो
 य स दृष्टार्थं पुरापर्यन्तु अष्टाष्टार्थं ॥

सामान्यादिभिन्धेरादयक पुनरपि चाति-द्रव्य-गुण-
 क्रिया-विषयत्वेन यथायमत्र चतुर्था । नान्यादिभिष
 पर्यन्तमि उद्देश्यामे, विधेयामे, उभयामे चेति नान्यादि
 विषयमपि विज्येनादयकं क्रमेण विविच्य इति दार्ढ्य
 दुस्तरं यत्त मेधा भवन्ति । एषामुदाहरणानि अत्रेभ्योपि
 प्रथमोपगमयात्तु न प्रदशितानि ॥ [पृ २०] विधि
 पुनरपि अष्टविध - (१) धात्वर्थमावसिधि (२)
 सगुणधत्वर्थविधि (३) निबिदुदित्व धात्वर्थविधि
 (४) तत्रैव विधिष्वधत्वर्थविधि (५) धात्वर्थेऽनेना
 स्यविधि (६) धात्वर्थे अन्ययो स्यधविधि (७)
 धात्वर्थानुगमेन धत्वर्थेन अयसो स्यधविधि (८)
 मुक्तरा धात्वर्थे अयसोरेव स्यधविधिश्चेति । अत्र
 दूषणभूयण द्वितीयाध्यायार्थेयस्ताने वक्षते ॥

विधि पुनरपि त्रिभिष - अपूर्वविधि, निरमविधि,
 परिष्कारविधिश्च ॥ विविधोऽप्यसौ चतुर्विध - जाति
 विधि, द्रव्यविधि, गुणविधि क्रियाविधश्चेति ।
 तत्र जातेःपूर्वविधिर्नमा - 'सादिद वीर्षकामस्य मूष
 तुयन्' इति ॥ द्रव्यस्यापूर्वविधिर्नमा - 'मोहेहनेन
 पशुकामस्य प्रणवेत्' इति मोदोहनान्द्रस्य वीगिन्त्वेन
 द्रव्यमाचित्वात् ॥ गुणस्यापूर्वविधिर्नमा - 'यदि कामगेन
 मरुक् पक्षेण स्यात् मीचे सदे मितुयात्' इति ॥
 क्रियाया अपूर्वविधिर्नमा - 'अग्निहोत्रं जुरोति' इति ॥
 देवताविधि, होमापिस्तरणीभूताह्वयनीप्रतिविधिश्च
 अपूर्वविधायेन अन्तर्भूत । देवताया दायसिद्धया
 तस्यैतेऽपि नियेकप्रमाणत्वात् । आहवनीयादेरपि
 अधिस्तरत्वेन दृष्टार्थेऽपि होमविधिना अनाहितत्वेन
 अदृष्टार्थास्य अत्याशिक्षोकाविकरणमिति उक्तत्वात् ।
 त्वेन द्विषोऽपि अपूर्वविधि दृष्टार्थं अदृष्टार्थं च ॥
 देवताविधिरपि तद्विदित-चतुर्थी-म वचनं-द्वितीया-अर्थ-
 उददेशेण पञ्चविध । तत्रने स्तुना । आर्यशास्त्रिक
 अर्थेनादनेषु वक्षते ॥ अध्वपनविधिरपि अपूर्वविधि
 दृष्टार्थं । नदि अत्र विषय ॥

अपूर्वविधि पुनरपि द्विविध - क्रत्वर्थं पुरापर्यन्तं ।
 तत्रायो यथा - [पृ २१] 'समिधो यवति' इत्यादि ॥
 द्वितीया यथा - 'अग्निहोत्रं जुरोति' इत्यादि ॥

निरमविधिन्तु विविध - प्रतिनविधिनियम, प्रति-
 पत्तिविधि, वतुमनयतिरिक्तश्चेति ॥ प्रतिनिधिमियमो-
 ऽपि तावत् अपूर्वविधिर्देव चाति-द्रव्य-गुण-क्रिया-
 विषयत्वेन चतुर्विध । तत्र जातिप्रतिनिधिमियमो यथा-
 भूतीकविधि ॥ द्रव्यप्रतिनिधिमियमो यथा-धत् 'यदि सन्नय
 वीधिनाना प्रमथित पोऽस्य नेदिह स्यात् त तस्य स्थाने
 वीद्वधित्वा' इति । नेदिहस्यस्य वीगिन्त्वेन द्रव्यविधि-
 वात् । 'यद्युपाहृतं पशु पलयेत् अय तदयस्य' इति
 च काटीयम् ॥ गुणप्रतिनिधिमियमो यथा- काटीयाना
 ह्मणसरत्नाभावे रोदितकारद्गविधि अग्नीषोमीये पशो
 'यदि हृण्यकारद्ग न विन्देदयो अपि नेहितकारद्ग
 स्यात्' इति मत्तरपात् ॥ क्रियाप्रतिनिधिमियमो
 यथा- आपस्तम्ब "यदि यजमान प्रसोत् 'प्रका-
 शतेऽग्निमात्रम लोह' इति भृगवा यजमानसाय-
 मवसाय समिधयुया सह जुहुयात्" इति । अत्र
 होम प्रउभयाय देवताऽभ्यावात् । तथा आह्वितानिपान
 यतिरते 'दग्निने हस्ते जुहुमागादपति' इत्यावाक
 यतिनिधि पतिताहितानिपानेषु अत्र म्भूते 'पलाणि
 तु द्देवसो यजमान दृषा मृते' इति । तथा द्विजा
 नाने आह्वानमोवनस्य प्रतिनिधि स्वयते । देमादो
 देवा - 'निषाय वा र्मन्वन्तानुपेतुं समाहित ।
 पैतानुप्रेयसंस्तुका विषयान प्रतिपादयेत् ॥ निदिश्वपन्न-
 मुदुष्य वय पात्र ततो गति । पात्रमापे क्षिपेदसौ गंध
 द्यादायानु वा ॥' इति ॥ प्रतिनिधिनियम सर्वं द्रव्यं
 एव, न पुरापर्यं अपि इति न द्विविध । तथा प्रति-
 निधिनियम सर्वोऽपि दृष्टार्थ एव, नादृष्टार्थोऽपि इति न
 द्विविधविधयो चेति ।

प्रतिपत्तिविधिन्तु क्रियाविधिरपि, न जातिद्रव्यगुण-
 विधि इति न चतुर्विध । तथा प्रतिपत्तिविधि द्वयो
 देह्यक एव, न जातिगुणविधोदेशक इति न उद्देश्य
 नातिन्यारपि चतुर्विध ॥ प्रतिपत्ति पुन क्रत्वर्थेन
 [पृ २४] न पुरापर्यं इति न द्विविधवद्विधि ॥ प्रति-

पतिविधि पुन दृष्टाय दृष्टादृष्टोभयार्थश्च, नादृष्टमानार्थं
 दृष्टि न त्रिविध । तत्रानो यथा- चार्याले कृष्णविपाया
 प्रारभति' इत्यादि ॥ द्वितीयो यथा- स्वित्कृद्विधि
 इति ॥ प्रतिपत्ति पुनत्र द्विविधा- साधारणियुक्तप्रति
 पात्रादिपत्ता साधारणियुक्तोपदानानुपङ्गुसिद्ध- प्रतिपाद्य
 नियमा च । तत्राद्या उदाहरैत । द्वितीया यथा-
 'चकृत् प्रति यति' इति ॥ प्रतिनिधिप्रतिपत्तिनियम
 स्वधिरिचोऽपि नियमविधि प्रतिपत्तिविधित् आद्या
 द्विविधप्रत्येन तत्राद्यविधे । तत्र जाननियमविधिर्यथा-
 'कृत्वाप्ये ' गथा' इति । गोपदचदेव दि क्रय
 वाक्य आकृत्यधिकरणवार्तिके ' भद्रमद्यन्द'वात्'
 इति नये अनयथादिदम्भे उदाहरतम् ॥ इयत्त नियम
 विधिर्यथा- 'एवहायथा' इति ॥ गुणम्य यथा-
 'सद्वया' इति (अरण्यक एवहाय वा गता सोम
 नीयति) ॥ क्लियथा यथा- 'मीढीभवति' इति ॥
 सोऽय प्रतिनिधिप्रतिपत्तिविधियतिरिक्तो नियमविधि
 पुनर्द्विविध- नरथयं पुराथयश्च । अननयोदाहृत चतु
 विध कर्यं ॥ पुरुषार्थो यथा- 'कृतो भाय मुपयात्'
 इति । ' प्राहसुगोऽत्रानि सुधीत' इति च ॥ पुन
 सोऽय निदमविधि त्रिविध- दृष्टार्थं, अदृष्टार्थं,
 दृष्टादृष्टोभयार्थश्च । तत्र पुरुषार्थनियानियमो वैमिक्तिक
 सर्वोऽपि ' क्लो भावाहपेवात्' इत्यादि दृष्टादृष्टो
 भयार्थं । इह हि प्रथोनेकत्वेन तादर्थ्यमुपपत्ते निरमादृष्टरथ
 आकोनत्वात् भावभावोरेटाग्लत्वात् । माहसुगोत्पादेरपि
 भोजननियपेक्षया अदृष्टमप्रेष्य अप्युपने अनपातान्
 दृष्टार्थेन । यन्त तु भाषासुगोतिच्छोपनि तु दादे
 कृतो निमित्त अदृष्टार्थं प्रदुर्च एव विधि । सुरेच्छु
 प्रति तु उदास्ते इति दृष्टादृष्टोभयार्थोऽयम् ॥ क्वत्ता
 दृष्टादृष्टो नियमविधिर्यथा- प्रकृतौ वैभक्तिवयो बृह
 दयनगृष्टयो अ यत्तम्य बरनिदिहृत्तौ नियम शून्ये
 इति ॥

परिसरत्राविधेरपि अपूर्वाविधित्त नियमविधियथा
 क्लारादिपयाणि उदाहरणानि मुपयाणि ॥ परिसरत्रा
 विधि पुनर्द्विविध - साधपरिसरत्रा, वेपथपरिसरत्रा च ।
 अत्राया यथा- 'इममगुम्भर' इति । द्वितीया यथा

गृहमेत्रीये पञ्चम पद्ये ॥ [पृ २५] परिसरत्रा
 पुनर्द्विविधा - सादृष्टी आर्षी च । तत्राया निरपे
 क्ष्येति भट्टसोमेश्चर । एतत्रारेण शाब्दं परिसरत्रा
 इति मिथ्या । यथा 'त्रीणि ह नै पक्षसोदयाण
 गायत्री बृहत्पुण्ड्रं च, वाभ हेमावर्षति अत्र पद्यो
 द्यपति' इति ॥ आर्षी तु द्विविधा साधारणिकरथा च
 त्रिदोषा ॥ वामानपरिसरत्रा च या तद्वीना, सा च फल
 परिसरत्रेति गीयते । तत्र आद्याया साध्यानिरो
 मिद्धाते उदाहरण नायेव । पूर्वपक्षे तु गृहमेत्रीये
 पञ्चमे पद्येऽस्ति । भाष्यकारादयमेते तु सिद्धादोऽपि क
 चित् अङ्गीयता । यथा दशमे अङ्गिरसा दियमं शुन
 ' वैपानम पूर्वोऽदृष्टं साम भवति, योऽहमुत्तरे' इति ।
 तत्र द्विराचोत्पादाना अतिरथपरथवात् प्रकृत्यद्विराज
 योऽपि विक्त्वे प्राप्ते ' उत्तरेऽदृष्टं द्विराजस्य
 ख्यते' इति वाक्यन्तरण अनारथाधीतेन नियत
 योऽपि इति ' उत्तरे' इत्यनेन अङ्गिरसा द्विराजे एव
 परिसरत्रायते । तेन द्विराजात्तरे विषय इति अथ
 कथान्तरोक्त सिद्धान्त ॥ अत्रस्तामिभिस्तु परि
 सरत्रा नाङ्गीकृता निरपेक्षत्वात् । वैपानसविदेस्तु अथ
 वात् 'योऽहमुत्तरे' इत्यङ्गीकृतमिति । 'सत्तद्विधेय'
 इत्यपि न साधपरिसरत्रा । यद्यपि ' न वा परिसरत्रा
 नात्' (३७।१६।२३) इति सूत्रेणा तत्र परि
 सरत्रात्तमेनेक साधकृता च तथैव यथासाहम् ।
 यथापि वर्तिककृता अधिपरत्राते सनदृष्टसुते उप
 सहायगतौक्ता । तदेतदुपपत्तिपरमभिः साधरौपि
 परानो । तस्मात् प्रतपरिसरत्रयोदाहरण साङ्गिन ।
 पञ्च पञ्चमया मरथा' इति ॥ अप्रतपरिसरत्रो
 दाहरण तु ' उमानगृह्यत्, इत्येव ।

[पृ २६] परिसरत्रा पुनर्द्विविधा - नरथयं पुरु
 षार्थं च । पूर्वोक्तानि यौतानि भाष्योदाहरणानि ।
 द्वितीयोदाहरण तु स्मार्तमेव ' पञ्च पञ्चमया भाषा'
 इति ।
 परिसरत्रा पुनर्द्विविधा दृष्टार्थं अदृष्टार्थं च । तत्र
 इतरनियमया दृष्टार्थानि अदृष्टार्थं एव । विवेकात्त
 वचित् दृष्टार्थं, क्वचिददृष्टार्थं । आदो यथा - 'इयाम

कथं ब्रह्मरोऽपि अयुक्तं, हेतुहेतुमद्विस्मये न्यत्र धनेन मनःशोऽपि अयुक्तं इति वाक्येन उक्तम् । अतो यत्र कथं व्याहार-व्यवहितकल्पना- हेतुहेतुमद्विस्मयान् कल्पवधनं न प्रमत्ति तत्र यदि मनोपरित्यागे उदाहार्यम् । यथा ' यदि आतुरः स्यान्नमता वाचा वा संप्रमेत् ' इति । बाल पृ १२-२८

• विधि पुनः प्रत्येक पञ्चविध । सिद्धि-लोत्-कृत्य-कृत्यार्थ-पञ्चमत्कारभेदात् । पञ्चविधोऽपि विधिः पुनर्द्विविधः श्रौत स्मार्तश्च । अत्र श्रौतो सिद्धि यथा- ' ज्योतिष्टोत्रेन स्वर्गं प्राप्नोति यजेत ' इति । श्रौतो लोत् यथा- ' एतच्छुद्धस्य त्वचमाच्छपताम् ' इति । अत्र च मन्त्रगतोऽपि लोत् विधौ श्रेय एतेन प्रकारेण त्वयाच्छेदः स्यात्ततः ॥ श्रौतं कृत्यो यथा- स्वाध्यायोऽप्येत य ' इति । यत्रापि विधौ कृत्यो न स्मर्यते तथापि प्राप्तविषय प्रवर्तनासंप्रये स्मृतस्य तन्वादे अप्राप्तविषयप्रवर्तनास्त्वो विधिर्लक्ष्यः । गदुक्त ' प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्तं प्रेष इत्यभिधीयते । अशास्येवम सर्वे विधिस्तः प्रतिपद्यते ॥ ' इति (या पृ ३२०) ॥ विधौ कृत्यायतनैः प्राप्यशा वादाहृत्योऽपि लोत्प्रत्ययो यथा- ' अवेतने ' अवेत यम्, केन् ' अत्रगादे ' अवगाहित यम्, केन् ' गुश्रूयेण ' गुश्रूयित यम्, त्वन् ' कथं ह्यपि ' कर्त यम्, पवजाती यथा । विधौ श्रौत पञ्चमत्कारो यथा- ' समिदो यजति ' इत्यादि ॥

स्मार्तो विधौ सिद्धि यथा- मनु ' अग्निहोत्रं तु नृत्तुवादापते नृमिदो मदा ' इति । स्मार्तो विधौ लोत् यथा मृगयम् । स्मार्तो विधौ कृत्यो यथा- ' गतिं व मनो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुद्धवे ' इति । तत्रैः प्राप्यशा वृदाहृत्याग्नि स्मृतिषु प्रायो नोपपन्नते । स्मार्तो विधौ पञ्चमत्कारो यथा- मनु ' महायज्ञेश्व यज्ञेश्व माधीप कृषो तनु ' । ' प्रवृत्तमिदं यन्तु पुत्रो जातकम विधीयते ' इति । अत्र कर्त यम्, विद्याय इत्यर्थः ॥ बाल पृ ३९-४० • विधिः यत्रैः प्राप्यम् । मणि ७ १३ • विधिः । न च अत्राहितोऽर्थो विधीयते । भा २।१।१।१० • विधिः निशेधापरपर्वणः । सु

पृ ७९७ • विधिः न्यायः । वादमात्रमनर्थकम् । भा १०।२।२।३ • विधिः प्रवर्तनमन्त्रशास्त्रभाषणाः प्रवृत्ति हेतुर्वापरश्च प्रवर्तना । न च समीहितवाक्यत्वं यत्र चेत्तत्र प्रवर्तयितुं मान्यते इति विधिः स्वस्य प्रवर्तनाः प्रवृत्त्यर्थं स्वभाषाया भाषनाया समीहितभा वत्र मान्यत्वं भाषणा कारणस्य समीहितोद्वाप्रवृत्तवापरागोचरत्वं मान्यते । उक्तं च वाच्यत्वं भाषया ' कर्तुं समीहितं वेन त्रियं त्यक्तं तदुच्यते । प्रभाषा च निहितान् श्रुतिस्त्रिभिः संयुता ॥ ' इति । सोम २।१।४ पृ १०५ ११० • विधिः प्रवर्तनास्य । भाट्ट २।१।१ • विधिः प्रवर्तनास्यो हि अत्र सिद्धयै प्रवर्तते । वा २।१।१।१३ पृ ९११ • विधिः प्रयोग निशेधश्चन्द्रमन्त्रा इवे योऽथ । बाल पृ ७६ • विधिः मन्त्रास्य न प्रयो वक्तु । भा २।१।२ २ वर्णक २ • विधिः पञ्चमत् एतं विष्णुश्रेयः इत्युच्यते । बाल पृ ४ • विधिः भूशब्देनिष्ठस्य प्रवर्तनं प्रेषणं सिद्धं । मणि पृ ११७ • विधिः यदि अज्ञानं ततो विधिः, यदि ज्ञातं ततोऽनुवादः । भा २।१।२।४ • वाच्यं किं केन कथमायै तद्वाचनं न पूयते तावत् विधिः न प्रवर्तते । वा २।५ ६।१७

• विधिर्वा स्यादपूर्वत्वान् । ३।१।३।१२ वि ॥

उप वक्तु ' इति ' निशेधोऽग्नी निरापहोचरीती ' इति स्मृतिरिहितस्य उपर्वात्त्वानुवाचो न विधि इति पूर्वेषु उक्तं प्राप्तं वाच्यत्वेन न्यायवत्त्वं निदानमाह । अत्र विधिरपि स्यात् अपूर्वत्वान् प्राप्तिविधानशिष्टेषु रूपोपनोतनियमस्य इदं पूर्णमाहाङ्गत्वात् अप्राप्तत्वात् । अथवा पूर्वेषु स्मृत्यामिदम् । प्राचीनानीती रोहकैः यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो रोहवति ' इति स्मृतिश्रेयः प्रवर्तनात्वात् वाच्ये यज्ञोपवीतस्य विधिः स्यात् अपूर्वत्वान् । यज्ञोपवीतस्य ब्रह्मण्यत्वात् श्रौतप्राथम्येन प्रातिक्रम्यत्वात् अप्राप्तत्वात्, वाच्योपनोतने च अविनयैः स्मृत्यन्तया तस्य कठकश्रुतितः प्राप्तयेऽपि तत्रियमस्य विधिर्हितस्य अप्राप्तत्वात् । अस्यो चरस्यस्य ' मतो वा ' इति सूत्रे द्वितीयकारणानां द्रष्टव्यं । के

॥ विधिवर्धो म्यादपूर्वत्वाद्वाद्मान् ह्यनर्धकम् ।
१।२।२।१९ ॥

इह ये विधिवर्जिताः अर्धवादास्तैः उपादासम् ।
' औदुम्बरो यूषो भक्तपूर्वम् उदुम्बर ऊर्ध्वगव ऊर्ध्वया
ऽग्या ऊर्ध्वं पशूनाप्नोत्यूर्ध्वकथै ' इति । किमप्य
विधि कार्यम्, उत अस्यापि स्तुतिरिति ।

यस्य प्रभाकरेण साक्षात्प्रसिद्धेनेन ' औदुम्बरो यूषो
भवति, ऊर्ध्वं पशूनाप्नोति ' इत्युभयशुदाहृत्य विचा-
रितम् । अत्राद्य पूर्वपक्ष -- ' औदुम्बरो यूषो भवति '
इति विधि र्थस्थित एव । ' ऊर्ध्वं पशूनाप्नोति ' इत्यत्रापि
विश्वेदेवित्युक्तपुस्तकभाष्यदर्शनात् मुत्पद्यते च संभारति
स्तुत्यर्थेऽप्येतासात्, प्रयोक्तव्यत्राच विधितत्पर्यं नास्तु
प्रतिमानि । तथा ऊर्ध्वगवामिधेस्त्वौदुम्बरस्य अनिर्दिष्ट
व्यापारस्य यनुमाद्यनयन न संभारतीति विधिपक्षेऽपि यूषो
एतस्कारुण्यप्रमाणेन अत्रयमभिव्यक्तिरहितयूषोऽुम्बरादि
विशेषोऽप्येतासात् ' पशूनाप्नोति ' इति उच्यमानादेशप्रतिमा
तस्य पञ्चमवचनत्वस्येवत्यत ऊर्ध्वदुम्बराद्यवचनवाचा च
संनिधानाविशेषात् आतुयाऽपि विधिद्वयोपत्यस्वरना
वेषात् एतयोस्तत्पर्यमति स्फुटति । अत्रत्याऽपर्मदेशना-
ऽन्यत्रयासात् अत्रानाद्यमिति । सिद्धात्तस्य यद्यपि
नियोजयित्वाद्यर्थं विध्यपेक्षिताप्यात्रमात्र अस्मात्, तथापि
' मन्त्रा येनवाच्यत्वं वाक्यबोधय नेष्वने ' इति
योगेन एकावचनत्वानुग्रहात् यस्मिन् एव एकवाक्य
त्वानुग्रह भवति, तदेव स्वरिणीवसितान्यवचनया
यान्त, इत्यर्थं येष इति । तदेत्येविवारितशक्य
वाच्यमिधानम् । सर्वत्रैव हि मन्त्रयूषो वाचायतार ।
नैवभक्तपूर्वपरिवागेन अ पत्रकद्रुषमिति विवरम् ।
संशयान् तु अत्रमात्रमात्रकृप्य शिखात्कमिधाने कर्तव्ये
तथासंभवात् सकल यथेष्टेनाऽप्या मन्त्रेणैव पूर्वपत्र
प्रक्षयैत । तेनाप्यापि समये तानि विहितेन पूर्वपत्र
इत्यर्थेवाद्यत्वात् शिखात्कंयत्प्रवृत्तम् । यत् अत्रानात्पत्र
पूर्वपत्रमिधानं तद्वैयर्थ्येन । अतो यथावाचिकधेनेऽ-
मधिष्ठान क्वनीरमिति ।

पूर्वपत्रवैयर्थ्यप्रतिषेधिनानामर्थवादाना विष्येकवाक्यतया
आपण्य प्रतिपादितम् । इदानीं तेषामेव विधिप्रतिषेधिनाना

प्रमाण्य प्रतिपाद्यते । तत्र ' औदुम्बरो यूषो भवति
ऊर्ध्वकथै ' इत्यन पदेह निमग्न कृतविधि, उत अर्थ
वाद इति । अत्रमत्र पूर्वपक्षिणोऽमिसिधि । यद्यप्य
ओर्ध्वगवोपथ्य फलपतिपादिना कर्मिधुतिर्नास्ति, तथापि
' औदुम्बरो यूषो भवति विनयमिथाकारुणायाम्
कर्त्तव्यमिधेयत्वेन सतिहित्यय योग्यतया सम्यक् । विदु-
यतो यथा ' रथनाय रथानी ' ' मृत्युय दशान् ' तथेति
तादर्थ्यपतिपादिनाः कर्त्तव्यमिति कर्मिधुतिरमानार्था
सम्यक् । तेनात्र समधिक्यहागदेव दृष्टीयात्तथाप्यौदु-
म्बरायथ यागस्यैव स्वर्गकर्मणत्वेनेन निवेश, अत्राप्ये
स्वर्गरेष्वेव साध्यत्वेन । न च स्तुतित्वेनैव अस्याऽप्य,
पत्तार्थेनेन विध्युपयोगे सति स्तुत्यर्थेत्वावेषात् । न
चात्र विधिरैव नास्ति, औदुम्बरो यूषो भवति '
इत्यत्र औदुम्बरस्यैव स्वय भवनायोगेदशात्प्राणत्वेन
औदुम्बर यूष भावयेदिति शिखा तेषांस्वरयथरपनीय
त्वात् ।

न च ज्ञानुधेयतर्पणमप्यधिरुणेनास्य मतार्थं तम् ।
तस्याप्यत्रैव तुल्य वाक्यतया निद्वेऽर्थेवाद्यत्वेऽप्याऽनेक
अत्रमस्य रतिरसत्रागवेन विपरिणामकत्वात्तया फल
नायक्यत्वं ' द्रव्यतस्कारवर्मसु परार्थेत्वात् फलधुति
र्येगव ' (१।३।१६) इत्यनेन अ वाद्यय द्रव्यादे
फलभुति फलसादृशाभावात् विपरिणामयित्वात्क्यते
इत्युक्तम् । इह त्वयवाद्यत्वेन गुण्यत्वावधिनिष्ठेऽ
प्रतिपाद्यते इत्युक्तवदिति ।

तस्य औदुम्बरस्याप्यन्यकारुणात् गुण्यत्वंकथो
वन्तव्य । न चागौ उभयवति यत्र निवाशितो गुण
फल साधयति, गुणतात्या च विथा गुणधय ।
इथा द्योऽने रोग, मोदोहन्त्ये प्रणयनम् । न तत्र
प्रत्यो वाग उदुम्बरस्याप्य । न च यूषात्तयोपस्थिता
यूषोऽपि पशुमिगोवत्र ताऽऽशय इति वाच्यम्, यत्
फले गुणविधि प्रसंगे विहित विपरिवर्तमानं कर्म
व्याभयति । यथा- दधिगोहोहन्त्येति न च यूषो
तसि पशुमिगोवत्र वा विदुतिरहितम्, परन्तु
भुतयत् । विद्य तेषामन्यार्थेषो द्वाशयो भवति ।
इथा दधिगोहोहन्त्येतिप्रणयनविधे । अत्र तु उदुम्बरस्य

पूजयत च एव नामगनपूर्वं, पूजयन् वैरिभ्रजत् । अत्र
 नञ् तदुत्तरोण सूपोत्तरात्तत्प्राप्तिसौजन्यशक्तम् । अनेन
 नञ्नेन यूपमत्रयशक्तौ च वाक्यभेद इति । उपवृत्ते-
 यूपसंज्ञोपस्थित्युत्तरोत्तरि यन्निशेजत न आशयः ।
 प्रत्यक्षभुनेनेन आशयेन भवितव्यम्, नातिदिष्टमेति
 किञ्चिदयत्नात् सुदिशिपरिपुञ्जितोऽश्वत्थे कर्मणम् । सा
 च प्रत्यक्षवहित्त्येन चोदकप्रदानव्यापि न विधिष्यते ।
 तेन यत् गोरोहनादी प्रत्यक्षवहित्तयेन लभ्यते तत्र
 तथाभूतौव आशयः । यत् चोदनप्रदानं लभ्यते, तत्र
 चोदनप्रदानमेव । यत् यूपस्य अग्निरिस्तोत्र
 औदुम्बरस्य चो नामगत । यत् यदि तिस्रोपेण
 प्रत्यक्षत्रयोर्वैश्वानरयो नामगत तत्र गोरोहनाद्यपि
 प्रत्याग्नौषधप्रत्यक्षमेव च पूर्वं नारागत एव । अथ तत्र
 सामान्येन सामान्येन पूर्वमेव तत्र अलोक्तिरलेऽपि
 यूपस्य चाश्वत्थस्य वास्तु भवगतयेन औदुम्बरस्यापि
 काष्ठस्य वात् सामान्यस्य चावगतयेन विद्यते एवति
 न विदेषः । तेन गुणफलस्यविविधैराशयम् । तथा
 सप्तयोऽर्थो विदितो भवति । इत्यथा त्र्यनुवाचमान
 मनर्थैकगनतिप्रवेदनम् । इत्येव प्राप्ते-

उक्तं तु वाक्ययोगेऽप्यम् । २२ ॥

अग्निधीयते । अत्रप्रथमाशयः - प्रवेदेन यदि
 क्वचिद्विधितरनेणोपयोग्यं फलं प्रतीयते । न च
 निसिद्धा यत्नेन चानुभविर्विद्वेदोऽपि फलं यत् । यूपस्य च-
 निग्राह्यस्वीदुःखस्य च फलमाद्युत्तरिरेण विपरी
 तत्वाभावात् । तत्रयथायत्नम् । न च तादर्थ्येननुर्गोऽनेन
 राशनाय स्यादीतिवत् फलं प्राप्तिः, यमिच्छात् ।
 न हि 'देवाय यूपम्, ब्राह्मणाय दुग्धम्' इत्यादिषु
 फलं प्रदत्तमाशयेः किं तर्हि ? प्रवेदेनप्रदानम् । तथा
 स्तुतिदत्तत्वात्पिद्वेदम् । तथाच स्थाली' इत्यत्र
 प्रत्याग्नौ तत्रयत्नम् । यत् फलं तत्रैव प्रवेदान्तिरोपतीर्णम् ।
 न हि तत्र तथा प्रत्याग्नौ फलं तिस्रोपेणैव प्रदत्तमे
 इति । यथायत्नेनापि उपयोग्यं समवति । यत्नं चा
 यथाशक्त्यत्नं फलं प्राप्तिः तथापि यद्यनुदुःखस्य
 तिस्रोपेणैव फलं प्राप्तिः तत्रैव ।

ननु अत्र विज्ञौ यूपस्यतदुत्तरात्तत्प्राप्तिसौजन्य
 च चोदनप्रदानमिति । अत्रो यूपद्वारेण तदुत्तरं तु
 निशेजनं च आशयः कर्म आशयिष्यति । मैत्रम् ।
 विज्ञौ चोदनप्रदानं गुणफलविकाराशयैराशयत् ।
 तथाहि उपसाहचर्येण विज्ञौ पदार्थप्रदानं । प्राक्त
 योपसाहचर्ये नञ् सूपोऽत्रानुपसाहचर्ये अतिसन्ध्याभूतैराश
 यनयितव्यं । न च प्रज्ञौ तदुत्तरं प्राप्तिरिति
 पदार्थैराशयैराशयैः अतिसन्ध्याभूतैराशयैः । तेन यदि यूपस्य
 तत्रैव प्राक्ततदुत्तराशयैः यूपस्यैव चोदकप्रदानं वा
 आशयते, तदा प्राक्ततदुत्तरं एव विज्ञौ न भवेत् ।
 यत्र पुन 'अग्नीमय्यं कुर्वो भवति' इत्यादिषु तत्र
 वाच्यं एव प्राक्ततदुत्तराशयैः आशयं तत्र निवचयति तत्र
 तथाभूतस्यैव अग्नेन प्राक्ततदुत्तराशयैः तत्रैव
 स्वी कर्तव्यं । न चेत् तथाभूतोऽपि कश्चिदुत्तराशयः ।
 अस्त्येव तु वाच्यं प्राक्ततदुत्तराशयैः तदुत्तराशयैः
 यूपस्य घवतिवादनपरत्वे च यूपस्य चोदकप्रदानं कर्तव्यं च
 वाक्यभेदः ।

न चर मति पुराणधर्मोद्देशेन प्रत्यर्थमवकाश
 दर्शयित्वाशयैः प्राप्तिरिति वाच्यम् । न च प्रज्ञौ
 पदार्थैराशयैः तत्रैव प्राक्ततदुत्तराशयैः । तत्र चोपसाहचर्ये
 विधिः तत्रैव यूपस्यैव तत्रैव प्राप्तिरिति प्राणवत् पदं
 तत्रैव प्राप्तिरिति प्राणवत् प्राक्ततदुत्तराशयैः तत्रैव प्राप्तिः ।
 वैज्ञान्यं विधिः यदिरादिप्रतिवृत्तौ यथाशयैः यत्
 निशेजनाशयैः तत्रैव प्राक्ततदुत्तराशयैः तत्रैव प्राप्तिः ।
 तथा च यूपस्यैव स्वी कर्तव्यं न तत्रैव यूपम् । तस्यै
 पदार्थैराशयैः तत्रैव प्राक्ततदुत्तराशयैः । तत्रैव प्राप्तिः
 तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः ।
 'उत्तराशयैः' इत्यादिपदानां 'उत्तराशयैः' इत्य-
 तानां तु मर्यादास्तुतिपरत्वेति । तत्रैव प्राप्तिरिति प्राणवत्
 यथाशयैः, न तु फलविकारमिति सिद्धम् ।

न च 'निश्चितं नमोऽस्तु' (७।१।१।१२५)
 इत्यादिपदानां प्राप्तिरिति प्राणवत् प्राक्ततदुत्तराशयैः तत्रैव
 प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः । तत्रैव प्राप्तिः
 तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः ।
 तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः तत्रैव प्राप्तिः ।

दिदस्यै । न च गोरोहनापीना क्रम्येता' (८।१।१४।१४
ट्ट १ ०७) इति । इह तु विकृतिश्रुतस्यैः शुद्धमगति
गुण्यत्विष्टाश्रयमाणाया क्ते विकृत शिगन्तिकते इति
वैषम्यम् ।

अत्र एव वैदिभ्यनुपयोगेन एवमत्र कृत्वा त्रिच्युप
योगेन सिद्धान्तितैरितिष्टाश्रयो गुण्यत्वितिराट्टत्
एव स्यात् । न च विष्णुपयोगेनमभ्ययन न कृतम्,
तयोश्चित्किञ्चनविषयत्वेन प्रथमापाद एव वणितरात् ।
तुञ्ज स्यैव ' विधाननाश्रिते नाभ्य गुण्यार्थो न
लभ्यते । श्रुतावर्गादिविधाने वात्वर्थे साभ्यता
प्रलेन ॥ विधौ तु तमतिरुच्य स्वार्थादे साभ्यतेष्वस्त ।
तत्साधनस्य धर्मत्वमेव सति च लभ्यते ॥ '
(श्लोका)

तेन पक्षविध्यत्वमात्राय कृत्वा वार्तिककृता उदेन
पक्षात् वन भ्रान्देऽनुमितिनामति नादरणीयमवति ।

श्रयोक्तनम् - पूर्वपक्ष गुण्यत्वमित्येव पक्षोदम्यते
स्य वाद । सिद्धाते त्वाऽभ्यन्तया प्राकृतजातिभाषेन
कथ्य वार्तिक्यमेतौदुम्बरो स्य कर्तव्य इति ।

सूत्र तु - एतद्विधाना ' वास्ययोग्ये ' अर्थेनदा-
विस्मये एतेनमिति । तौता

३३ विधिर्वा स्वाहपूर्वताद् वादमान खनार्थ
कम् । १।२।२।२९ ॥

औदुम्बरो वृषो भवति, ऊर्जा उदुम्बर ऊर्ज् पत्त
ऊर्जासमा ऊर्ज पशुनामोति ऊर्जोऽनकद्रये असौ
इति पदपर्यं चतुर्था । अथ्य स्यम्न ऊजा ऊन्पेण
उदुम्बरेण स्य तद्रूपेण ऊन्पेणम् पशुनामोति । ऊर्ज् वा
जीम का । अत्र ' ऊर्जा वे उदुम्बर इत्यादि ' आनोति
नपत् अथवाद इति निषेधाद्, वैश्वोपेन वात्
पूर्वमानादेशेनाथ । औदुम्बरो वृषो भवति ऊर्जो उदुम्बरे
इति तु विधि रथात् । वागन् प्रपञ्चाने । स्युर्व
रथात् पूर्वं प्राकृत प्रम गमरव नासि । तथा च अपूर्वमर्थ
विषय इति । इतरा तु स्तुतिशब्दमात्र आशयक स्यात् ।
दि परमाह वादमान अत्रपक्ष तस्मात् च विधि रथात् ।
इति पूर्वं पक्ष ।

लोभ्यदिति चेत् । २० ॥
स्तुतिवाद्यमान अनर्थक इति एवमशिया उक्तम् । तत्र
सिद्धान्ती गङ्गो । यथा लेने ' इय गो क्त्वा वा चेत्
त्तीया, एया हि बहुवीरा, स-पया, अनपया वा ' इति
वदायि । नेत्र वा इत्युक्त इति तथा न प्रकृत्येते यथा
गुणाभिधानत् परतैतेतगम् । इति चेत् सिद्धान्ती
मृषात् ।

न पूर्वत्वात् । २१ ॥
सिद्धान्तिगङ्गानामिरास्यार्थे पूर्वपक्षमूनम् । लोभ्यत्
स्तुति सफल इति न वाच्यम् । पूर्वतात् ' इय गो
नेत्र वा, एया हि बहुवीरा, स-पया, अनपया वा ' इति
गुणा पूर्वे प्रथमादिवा श्रुता भवन्ति । पूर्वतात्
तु युक्त श्रेक । वेदे तु न प्रथमा तरेण मात्र 'अथ इति
व्ययः स्तुति बो हि विधि न कथयति कुत सो र्थ-
वादम् । अत्र पूर्वत्वात् इति कुतूहले पाठ । अर्थस्तु
समान एव ।

उक्त तु वास्ययोग्यत्वम् । २२ ॥
औदुम्बरो वृषो भवति, ऊर्जाऽनकद्रये' इत्यत्र
शिषिरेन स्यात् न स्तुति इति सूत्रमथेव पूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्ती आह । वागन् पूर्वपक्ष कावृत्तये । उक्तमस्या
भित्तिकपरोपरत अथवादस्य ' विधिना स्वस्वाक्यत्वात् '
(१।२।१।७) इति । गङ्गात् ' औदुम्बरो वृषो भवति '
इत्यत्रम्य ' ऊर्जाऽनकद्रये ' इत्यत्र सर्वोऽपि अर्थ
याद । ' औदुम्बर स्य उर्वर ' इति तु विधि
कारण्य ।

विधिप्रधानार्थक कश्चिन्, तस्मात् स्तुति प्रती
येत, तस्मात्सावाहितरेषु स्यात्वायम् । २३ ॥

' औदुम्बरो वृषो भवति, ऊर्जाऽनकद्रये' इत्यत्र विधि
संभवे लक्षणया स्तुतिवचनमपाप्य इतरावाहया आह
सिद्धान्ती । विधि इति च स्वीरुत्र सन् अन्वयो भवति
तस्मात् शक्ति पक्षोयेत । तस्मात्सावात् कस्युत्तरात्
इतरात् अत्र वाच्येषु तच्छास्त्र स्तुतिपरमयेव हीह
येम् । इत्यन्वय ।

अप्युपनिर्वा अथ अप्युप्यो वेदथ ' इति
अप्युपेति अथ वर्तय इति विधि अगम्यत्वात्

मानयैक्यम् । तत्र अवश्यं रतुतिः कल्पितव्या । शम-
विधीमि. अत्रि. अश्वस्य ज्वरनाश च सत्र-धोऽन
वचनान्तरं नष्टं शमयति इति । तस्मान्मन्त्रात् इतरेषु
'वचनानः प्रसार.' इत्यादिषु तथाप्यम् । तथा इति
यावत्, तावत् तथात्वमिति । नि तत् सामान्यं
विध्यसमय. स्तुतिमयत्वम् ।

प्रकरणे संभवज्ञपकरणे न कल्प्येत, विध्यान-
र्थक्यं हि तं प्रति । २४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रारम्भान्ते ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः,
योऽश्रुतः स रौद्रः, य. श्रुत. स रादेव., तस्माद्विदहता
श्रुतः सद्यैवात्मा ' इत्यादिप्रारम्भे ' यो विदग्धः स
नैर्ऋतः ' इत्यादि. ' अपिदहता ' इत्यादिविधिशेषतया
अर्धवाररूपत्वं चेत् प्रकरणे स्वीये दर्शपूर्णमासप्रकरणे
एव संभवन् सन् निविशेत, अपकर्षः प्रारणाद्यमत्र
निवेशश्च न कल्प्येत । नैर्ऋतयावातुगणैश्च विदग्धत्व-
विषये हि तत्र स्वीजिपमाणे अपकर्षः स्यादेव । हि
यत्. तं प्रति प्रकरणमनिहितं दर्शपूर्णमासयागमुद्दिश्य
विद्यानर्थक्यं विदग्धत्वात्थेः अर्धमासदर्शक्यं स्यात्
प्रवृत्तयोर्नि निर्ऋतिदेवताविरहेण नैर्ऋतपदेन प्रवृत्त-
कर्मोपादासमवात् । इति कर्मपुरिद्विज्ञाचार्यो. ।

योऽवधारणे । केवलस्तुतिवादात् तदेषेव विदग्धत्व-
नैर्ऋतवनिन्दया ' तस्माद्विदहता श्रुतः स ' इति
विधेः. शोभीमन् ' यो विदग्धः ' इति वाक्ययोः
दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे इतिवृत्त-पलाशद्वयलक्षणे
संभवन् तस्मान्निवेशः सन् अपकर्षः, चर्मणि पन्,
अपकृत्यमापः दर्शपूर्णमासप्रारम्भपरं विद्वित्तिपि निवि-
शमानो भवितुं न कल्पेत (कल्पेत इत्यस्य लक्षणे) न समर्थो
भवेत् । विधिवत्त्वत्वे तु विद्वित्तिपि अपकर्षः प्रसज्येत
इति यावत् । कुतः । हि तस्मात् तं प्रति दर्शपूर्णमास
कर्मविशेषं प्रति दर्शपूर्णमासोपरि ति वाच्यं । विद्या-
नर्थक्यं ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः ' इति विधेः अर्धमा-
सविशेषत्वम्, ' तस्माद्विदहता श्रुतः स ' इति अत्रि-
दाहविषयमेव ' यो विदग्धः ' इत्यनुवादासमवात् ।
इति कुमुदहृतम् ।

ननु ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः ' इत्यत्र यो निर्ऋति-

यागः तमुद्दिश्य विदग्धत्वंविधिशेषत्वे अर्धमास-
वर्षान्तमन्त्राद्य अत आह । प्रकरणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समभन्त् निविशमानः अर्धमासप्रकरणे अपकर्षः प्रकरण
विशेषः न कल्पेत, विभिन्नात् मुक्त्वा प्रकरणत्वप-
कल्पनपक्षो न समनति । अतः भिन्नकल्पनार्थक्यं दर्श-
पूर्णमासे निर्विधियोगाभावात् । इति सुबोधिनीवृत्तिः ।
यदि स्तुतिः दर्शपूर्णमासयोरेव श्रुतः स्थाविश्यते ।
तथा समभवज्ञपकरणे न कल्प्येत (अपकर्षकरणप्रकारो न
स्यात्) । अपकृत्यमेव इत्यपकर्षः । विधिशेषे तु स
नैर्ऋतः, तत्र विदग्धता शीयेत (अपकर्षः स्यात्) ।
तथा सति प्रकरणं प्रापितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म
प्रति (तन्त्यर्थः) नैर्ऋताभावात् विदग्धविधानं अनर्थक
स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव । इति भाष्यम् । सिद्धं त-
न्मन्दिम् ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् । २५ ॥

' औदुम्बरो यो मयति ' इति विधौ (यस्त्व-
विधौ) आधीयमाणे ' ऊर्जोऽवच्छेदे ' इत्यनेमिषश्च
(फल्य विधौ आधीयमाणे) यावत् भिद्येत । इष
औदुम्बरो यो प्रगात्. (इत्येव), स च ऊर्जं अन्-
च्छेदे (इति रितीवमिति) । तस्मात् विधिप्रसिद्धामा-
मपि श्रुतिरेव वाच्ये अर्धमासना इति । इति
भाष्यम् । के.

॥ ' विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वायमान क्षनर्थकम् ' (१११
१११) इत्यनेनैव तावत् विधिः (निवीते) । वा.
११११११ पृ ८९० ॥ ' विधिर्वा स्यादूर्ध्वं वा ' (१११११११) इत्यौदुम्बरविधिरणपूर्वक्युक्त्यायमेव
नैकत्विको यत्नमानः भावनायेन विधीयते प्रसारेणवाच्य-
कार्यं, इति पूर्वपक्षः । को. ११११११११ पृ ९०२,
० त्रिंश विद्यान तदप्राना प्रयेण । भा. ११११११११.
० विधि विधेयत्वत्तरहित क्षनन्त्यपर. कर्मस्वरूपमेव
विदग्धः पूर्वोत्थितादप्रमेय कर्मान्तरं करोति (इति
प्रथमाऽवाचोक्तः) विधिवन्निर्णयकालोपजीवनम् । वा. ११
१११११ पृ. ८४०. ॥ विधिः वैदग्ध्यः. पञ्चम अत्र
तमः । स च धर्मं मुरणं प्रमाणम् । नामधेयत्वमि
' आग्निदेव ' इत्यादीनि निष्काशेव अन्तर्भवन्ति । वि.

१।४।१, * विधिः भाशात् प्रमाणम्, अर्थेयाम्भ्यौ तु विध्यन्वयेन । १।१२, * विधि । सोऽर्थेयिभिन्नमये तावन्तथापयो ननुव्यवर्धयेविधागसुषेऽये । या १।१। ११।२६ पृ. ५४८. * अविहितेयन न विधिः श्युन्वये । भा. १।४।१।४ पृ. ३१३, * इतश्चो विधित्तयैव' स्यात् । * १।५।१५।८ वर्षे ८. * चेत्तपपरतनामको हि विधिः । सोम. ६।१।२. * न च यद्यप्येवमनुष्ठानमये विध्यानुष्ठाने विधिः पुर्य निरौक्तुं शक्नोति । या १।१।५।२० पृ. ६६८-६९, * न हि विधिरेवैव प्रयोक्तव्यम् ऽपि कश्चिद्विद्यमहेतु- रिति । अगिवेरी विधितेयनेन अर्थेयत्वात् । १।२। ३।३ पृ. ४७९, * पुष्यो येन प्रसथेने न विधि । १।४।१।१५ पृ. ९४८. * प्राप्ते वचन न विधिरिति गम्यते । प्रासन्त्यानुष्ठाने मयिगमर्हति । भा. ६।३।१३। ३।८. * यत्र क्वाचिदपि प्रप्नोति स विधि, यथा 'अग्नि- शोषं जुहुयात्' इति । या. ६।३।४।१६ पृ. ११७. * निवन्तरतोपायैः श्दस्यो विधिर्वा- ' ऽपि हि देवैः को कश्चि' इति । बाल पृ. ३०. * विधिष्- माकविविधाने आधिमे विधेयप्रविद्यमररः । तत्र च वदते अथाहिस्वार्थेन एव विधिष्ठयनम् । क्वाचय शक- यस्तदात् न विधिः । भाट्ट. ४।१।१३ वर्ग २. * 'समन्वये विधि कश्चित्, कश्चिन्नप्रयोजित' । या. १।५।२।३।२ पृ. ३६७, * मर्त्या विधिप्रविधा- नोत्तरकाले किं प्राप्ते किं न प्राप इत्यनेपयाना अग्रत- मात्विधयोपसहारात् विधिः साधनात्पर्येवोपेवुगट् उपयिनीयेते । न तु आसित एव ही अणु सुषे द्रव या विधीयते इति वशादपि शास्त्रार्थविधिः । १। २।१।२६ पृ. ५०१. * सिद्धार्थीर्जनार्थेनादस्यो विधिर्वा ' वदामेवेऽशाभ्यानेऽसाकम्भया योग्यमरा- वाप्युत्ते भाति' इत्यनेन । बाल पृ. ३०. * विधि विना वैकालाभात् । सु पृ. ७५५. * विधिना अनिच्छन. प्रवर्तितुमशक्यत्वम् । पृ. ८८९. * विधिना अलौकिक प्रेव. माधनराजेष. ररवम् । सिद्धार्थेयमे प्रवृत्तिर्ज्ञाने इति सिद्धार्थिर्ज्ञानं प्रवृत्ति- सामर्थ्येयनम् । हा च इतिभाष्यमरारदेऽप्यप्य

विधीर्या । गन्तवदान न सिद्धादिनिर्जने । तत्र ऽदृशायनरमरुदनिष्ठाननुविधिश्चनम् । अन्यतथानवे प्रवृत्तयवन्नम् । कोपि सिद्धादिज्ञानेन सिद्धायनश्चनम् । तिलवेऽपि भातिः । सुष्यरन्तमवदन्त् सुष्यवर्धनस्य येष । अन्यथश्च तेषा विधेयत्वात् । एवं च भागदि- निष्ठेयसाधनराजोपात् परमे प्रामाण्यम् । इति केचित् । विधेयैवपि काष्ठमद्यपादैः अनिष्टसाधनराजोपात् अर्थेने प्रामाथ इति केचित् । भीमांनश्चातु विधेः प्रवर्तताया भातिः शब्दजन्य प्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तनाज्ञानस्य प्रवृत्ति- हेतुत्वम्, ' अहमेनें प्रवर्ततामि ' आचार्यो म् । प्रवर्तते' इत्युत्तरम् । नच तत्र ऽदृशायनररज्ञान मेव प्रवर्तकम् । अनिष्टसाधनेऽपि ' आचार्यप्रवर्तितोऽहं करोमि ' इत्यनुमत्तात् । प्रवृत्तिप्रवर्तकं च प्रवृत्तिविष- येऽदृशायनराज्ञानजननद्राव्य इति आधिनेष्टस्यजाज्ञानेय क्वात् सिद्ध विधेः प्रामाण्यम् । मणि. पृ. ९-१०. * विधिनैव धर्मो गम्यते न प्रथसातुमानाम्याम् । वि. १।१।४. * 'विधिना तेषाकालेऽहम् स्तुत्यर्थेन विधीता स्तु' । १।२।१।७ । एवं गृत्वापठ्या-विधेय- भावनाशाप्रतिपादकत्वेऽपि तदनुष्ठायज्ञाना विधीना अत्र अप्यगदाः स्तु । वेगोपसारेण इत्येतिहेतु स्तुत्यर्थेन इत्युक्तम् । विधिना अनुष्ठानसिद्धये सुतेयभारतने अभिहिते विधिगानेन अनुष्ठानसिद्धे. हि स्तुत्या इत्या श्दुःशानित्वात्पर्याय अर्थेयाना धर्मप्रमेयोपिस्ताडिडो अगिक्लिष्टलास्यसिद्धुत्तरवर्थादग्नीभारकाय विधिना एव- वाक्यत्वात् शरनेन उक्तम् । सु. पृ. ५१. * 'विधिय इत्येवाक्यत्वम् स्तुत्यर्थेन विधीता स्तु' (१.२।१।७) इति भावात् अर्थेयप्रदाना केषा साधनिकत्वेऽपि तदेकसाक्यत्वाय विधिप्रदमेन अनुष्ठानम् । अद्वैत. १।२।१०८ - ६२९. * 'विधिना त्वेकसाक्यत्वात्' (१।२।१।७) इति गृत्तमपि धर्मोपकल्पकमिजन- क्तिनाविधिसमिधाहृतननुष्ठेतिशदिनादयनानिधयम् । परिमल १।२।१।१ पृ. ५१ ब्रम्, * 'विधिना त्वेकसाक्यत्वात्' इति गृत्तमे वेत्तसाक्षिद्वार्येयवनेन भावमानत्वा यत्त्वाना विधेऽहत्त्वयत्वा विधायक-

मुपपाद्य प्रामाण्यसमर्पणं कृतम् । १।१।१।२ पृ. ५०
 भ्रम्. ७ विधिना स्वल्पेण दृष्टसाधनत्वाज्जेय क्रियते ।
 माट्ट. १।१।८ ७ नार्थविधीयमाने अर्थशब्द समवधि
 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इति न्यायात् अवि-
 धिनेपक्ष आनर्गकत्वात् । शा. ७।१।१५ पृ. ५३८.
 ७ वच 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' (१।१।१७)
 इति तत् अङ्गप्रदानवाक्यानामिव पश्चात् सन्नपसद्वावा-
 मिप्रायेण इति वैचिद् । वा १।५।१३।२० पृ. ३६६.
 ७ विधेः अशेषत्वत् इति प्रामाण्य इति पूर्वपक्षः ।
 अशेषत्व-शेषत्वयोः अप्रामाण्यवशात्तयोः अभावात्
 विधेः स्वतः सिद्ध प्रामाण्ये इति सिद्धा त. वि. १।१।५.
 ७ विधे अर्थवदण्यस्य श्रुताय यस्या अर्थवादकस्य
 वत्त्वम् । सु. पृ. ४१. ७ विधे अत्रत्या. उपचिचिधिन-
 योगप्रयोगत्वात्. त्रितीयतृतीयवस्तुयांश्वि. निरूपिता. ।
 पठेन च अधिशासे निरूपयिष्यते । पणिका पृ. ६१२.
 ७ विधे एकस्य अनेकत्वस्योपायात् एकमेव विधेः
 त्रिष्वस्य पर्यवसित ' योयते हि तदर्थत्वात्. '
 (२।३।३६) इत्यन दगितम् । सु. पृ. ७७३
 ७ ' विधेरेव द्वे शक्ती कल्पविध्याम्. ' इति न्यायेन
 विधेरेव प्रयोजनार्थसमभवात् न तदर्थं विधेरेवशादपेक्षा ।
 सोम १।१।१९. ७ ' विधेरेव द्वे शक्ती कल्पविध्याम्. '
 इति न्यायेन विधित एव प्रयोजनासमभवे (प्रयोजनाया
 समभवेन इति विग्रह) विधेः अवरयमर्थज्ञाननेषत्वेन,
 निमित्त सामान्योपेयवचनेः । सु. १।१।१९।२०

७ विधेः कर्मापूर्वागित्यादर्शान्तरे विधिप्रदेशः
 स्यात् । १।२।१।१।२९ ॥

पूर्वपक्षः । योनिधोमे ' यदातिथ्याया बहिस्तदु
 पवर्दा तद्विधीयते' इति श्रुतम् । तत्र आतिथ्याया
 यद् बहिः विहितं तद् तत्र आच्छिद्य उपसदादौ विनि-
 योगे विधीयते इति प्रथम पूर्वपक्षः । तत्रार्थं सूत्रार्थः,
 विधेः विधानस्य कर्मापूर्वागित्यात् नमेक. आतिथ्याक्रमेण
 सधशात् अपर्यागित्यात् अपच्छेदकत्वात् अपच्छेद-
 पत्रात् अर्शान्तरे उपसदादौ विधिप्रदेशः विधेः विधा-
 नस्य उपशेषस्य प्रदेशे नियमनं स्यात् इति । आति-
 थ्यायमेव बहिः सधदनीयम्, परन्तु तस्य तत्र नोपयोगः

दृष्टार्थः किन्तु अदृष्टादे तत्र सधदनीयम्, उपशेषस्य
 उपसत्सु अशीतोमीये पशौ च इति ।

अथ आतिथ्याया बहिः सधदनीय विधिनेषत्वं च ।
 तत्र निमित्तुपस्यैव बहिष्य पुन उपसदादौ विधिनेष
 उक्तं वाक्येन विधीयते । तथा च उक्तस्य उपशेष-
 इति द्वितीयः पक्षः । तत्रार्थं सूत्रार्थः - अर्शान्तरे उ-
 पसदादौ कर्मान्तरे विधिप्रदेशः. विधीयते उपसदादौ इति
 विधिः, तत्र आतिथ्यायामुपसुक्तस्य बहिष्य प्रदेशे
 विधियोगः स्यात् । विधेः आतिथ्याया बहिर्विधानस्य
 कर्मापूर्वागित्यात् दृष्टत्वात्वात्सर्वत्रात्त्वात् । अत्रत्या
 केवलमदृष्टात्त्वात् स्यात् इति ।

अथ आतिथ्यावर्हिषो वे धर्मा आश्रयात्तद्वि-
 तेषा उपसदादिवर्हिषि अनिवेशानं उक्तं कल्प इति
 तृतीयः पूर्वपक्षः । तत्रार्थं सूत्रार्थः - अर्शान्तरे कर्मा-
 न्तरे उपसदादौ विधिप्रदेशः विधेः विधीयमानस्य
 आतिथ्यावर्हिषस्य प्रदेशः अतिदेशः, स्यात् । विधेः
 विधीयमानस्य आतिथ्यावर्हिषः कर्मवर्शगात् नमेष
 आतिथ्याकर्मणा नह अपवर्गित्वात् समतवात् । अति-
 थ्यकर्मणा नह तदीय बहिरसि कर्मानं सत् गान्त्य
 (यथातु वाक्यते) तस्मात् तद्वम विधेः दृष्टाय इति ।
 इदं सर्वं कुतूहलात्तुनारेणोक्तम् ।

सोमेश्वरण तु तृतीयपक्षानुसारेण सूत्रं व्याख्यतम्
 ' विधेः विधिगम्यातिथ्यासम्भवेन तत्रमातिथ्यायमेव
 अपवर्गित्यात् उपसदादिसम्भवेन आतिथ्यायमेव भावात्
 नृत्पूर्वग-वाश्रयणे तद्यथाप्रसद्वात् स्थानाया धर्मत्वस्यैव
 शिष्टात्वात्तुनारेण उपशेषी इति अर्शान्तरे उपसदादौ
 विधिप्रदेशः आतिथ्याविहितधर्मविधेः स्यात्' इति ।
 अपिचोत्पत्तिप्रसयोगाद् अर्थसम्भवेऽविक्रिष्टानां
 प्रयोगिकत्वहेतु स्यात् । ३० ॥

उपोनिधोमे ' यदातिथ्याया बहिस्तदुपसदा तद्वि-
 योमीयस्य' इति पठ्यते । तत्र यदमेक आतिथ्यावर्हि
 तद्वर्शं उपसदादौ तृतीयस्य च इति तदर्थं इति
 पूर्वः पक्षः । तत्रिदृष्टार्थः अपि-वा-क्यः ।
 तदातिथ्योगात् बहिष्य आतिथ्योपशेषोमीयैः
 उपसदा एव उपचिचिधिनैव शयोगात् संवधत्

अग्निविद्यानां विद्योपेक्षं रहितानामेव अथवा अर्थेन
 वह्निषा संभवः । एतेन वह्निषा नक्षत्रा सकन्वे त्रितोषी
 नक्षीयर्थं । स च सकन्वः प्रयोषेःसर्वेष्टः पान् ।
 प्रयोगेन वह्निषः प्रयोगस्य लक्ष्येन त्रितु, तस्य हेतु
 स्यात् । नक्षत्रे वह्निषः प्रयोग एव एव इति अग्नि-
 विद्यानां अर्थोपक्रमेण स्थितिः । तन्मन्त्रेण तु 'अथन
 आभ्यालादिचर्मैण सज्जो नग्निव्याथा एय, त्रितु व्यवि-
 शिष्टानां आग्निष्वोषसद्वीथेःसौभाग्याम् । नो वेत्तुमन्त्र-
 प्रयोगेःसर्वेष्टः । प्रयुज्यते इति प्रयोगो वह्निः लक्ष्येन
 हेतुस्य स. तमेतः । अग्निःसकन्वःसर्वेष्टः तदर्थेणव्योऽपि
 स्यात्प्रयुज्यते इत्यर्थः' इति व्याख्यातम् । सर्वेषांपि नक्षत्राणां
 नक्षत्राणां वह्निः इति सिद्धान्तः । के.

० विद्ये: कर्मन्तदुपक्रमोपक्रमम् । मा. १०६।
 १२।३३. ० विद्ये: । कामादिगरे अन्वयादीनामधि-
 कारस्त अग्निदिष्टमन्त्रानामे. नियमिधारे च आयाग-
 म्भन्य इष्टान्त्तु नामन्त्रः प्रवृत्तय सामर्थ्यानुगोपेन
 सौम्यरसनेऽपि नाग्निधारायः । सु घृ. ५२२.

० विद्येः व्यापारं यादृक्त्वात्तन्नामिधामिधः ।
 ऋजु घृ. ५. ० 'विद्येःस्वेकशुक्तिर्यद्वर्गावधिधानम्' ।
 इयम सर्वेणामेन अज्ञाना एतामन्त्रेणनक्षत्रान्या एव
 विधि बधयति । वा ३।१।१५ घृ. ९८८ । अन
 मुधा- सर्वाङ्गसमुच्चयमिदमे सर्वेषामज्ञाना एक क्त-
 यथास्य प्रयोगेन इति कल्पनाय अपर्णापिधानेन
 देवता विधिःसकन्वस्य स्यात्प्रामन्य एवविधिःसुनिश्चय
 यदा नृपतना मार्गोऽग्निवाकः एको विधिर्लभ्यते ।
 घृ १५००. ० 'विद्येःस्वेकशुक्तिर्यत्' इत्यनेन
 मन्त्रेण (१११।१।१६) सर्वेषां नक्षत्रानां युक्तम् ।
 मा. १११।१।२८.

॥ विद्येःस्वेकशुक्तिर्यत्तद्वर्गावधिधानाग्निःप-
 ष्टुनमूर्ताभिसकन्वाहर्मेन युगपत् प्रत्येयथाप्रार्थं
 स्वसदो निर्वातयन् सर्वेषामेन प्रवृत्तिः स्यात् ।
 १११।१।१६ ॥

कामे आगोऽग्निदिप्रयोगे एवदेवोनाप्यनुज्ञान सर्वाङ्गो-
 ष्टुहर्षेण वा इति विद्येः सर्वाङ्गोऽग्निहर्षेण इति
 सिद्धान्तं प्रतिपादयितुं सूत्रम् । अत्र आग्याम्- न तु

एतदेव एवदेवोनापि अज्ञाना प्रयोग इति (नैऋतसू-
 त्तोऽयम्) । कथं तर्हि ? नवाङ्गोऽग्निहर्षेण । कुतः ?
 विद्येः एवधुतिर्यात् । एतेन सत्येन अज्ञाना प्रयोगो
 निर्वाते 'वर्गावधिधानाया यजेत' इति स्वविधया इष्टु-
 च्छन् । सा तु अनेया युज्यते वा अन्वयव्याधानादिस्थापारं
 एतेऽग्नेने वा । तत्र एवदेवोऽग्निहर्षेण न युगत । कर्मन्त्रे !
 अपर्णापिधानात् । इत्यन्वयादि न पर्यायिण विधीयन्ते,
 कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तन्मन्त्रानग्निम् ।
 कथं तर्हि ! नियतन् यथाभूतानि च धृतानि तद्यथाभूतानि
 अपेक्षया अग्निधुतिर्यत् । अपेक्षया नियतन् धृतानामपि
 सता एवदेवोऽग्निहर्षेण इति । नैऋतसूत्रम् । कुतः !
 अर्थेन युगपत्प्रार्थे । अर्थेन प्रधानोपकरणे 'एते
 षोवात्' युगपत् सन्निपद्यन्ति अग्निम् । तत्र न यजते
 विद्येः, इदं प्राप्ते इदं नेति । अतः सर्वाग्नि प्राप्स्यते ।
 प्रधाप्यत च त्वमन्वयो निर्वातयत् । तथा 'निर्वात
 करिवच. प्रवर्तते' इति ऋद्विद्विद्येःसौभाग्यात् सर्वेषां
 च सन्निपद्यत् सर्वं करिवच. निर्वातं भवति । एव-
 मिहाग्नि सर्वाग्नेमे प्रवृत्ति स्यात् । इति ।

विद्ये. यादृक्त्वात्तद्वर्गावधिः । एवधुतिस्तत्र
 प्रवर्तयतिवागन्त्र्यात् यादृक्त्वात्तद्वर्गावधिः । नियमिधुत्वात्
 नक्षत्राचक्रात्तद्वर्गावधिः । अत्र अत्रिणा आकाशका कथमा-
 काश्या, तथा अग्निःसकन्वात् । अर्थेन प्राधानोपकरणेण
 युगपदेकसकन्वा प्राप्ते सकन्वात् । यथास्य (यथास्य
 इत्यस्य स्थाने करोऽयम्) प्रथमं यथा आकाशस्यपूरकताया
 अन्वितं तथैव अनुज्ञानम् । निरीतत्वं इति दृष्टव्यम् ।
 तस्मान् इत्यादिना नियमनम् । इति युगोपधिनी ।

अत्र न्यायसुखा (घृ. १५०६) - प्रयोगेन वह्नि-
 वेदविदितानामज्ञाना वाक्येऽग्निहर्षेणसकन्वात्तद्वर्गावधिः-
 गदात्वात्तद्वर्गावधिःसकन्वात्तद्वर्गावधिःसकन्वात्तद्वर्गावधिः-
 शोभयिषिप्रयोगेऽपि वेदन्ताविदितानां कथं वाक्य-
 त्वायोग्यात् न तद्यथाऽऽगोऽग्निहर्षेणसकन्वात्तद्वर्गावधिः-
 नान्यम् । यादृक्त्वात्तद्वर्गावधिः एवधुतिप्रयोगेऽपि-
 धुतिःसकन्वात्तद्वर्गावधिः अत्र अत्रिणा अत्रिणा अत्रिणा
 विधानात्तद्वर्गावधिः । नियमिधुत्वात्तद्वर्गावधिः अत्रिणा-

प्रमाणोपनयनं स्वप्रतिपादनाभिधेयात् । अनिरुप- निप्रकार्या-
नादरेण प्रकानान्वयगतते , अनिज्ञानोपावपरिमाणत्वेन
च प्रमाणोपनयरूपेण अर्थेन सर्वथा अपेक्षितत्वात्
युगपत् प्रातः , यथाप्रसो च स्वशास्त्रार्थं विवृत्यापोषात् ,
' निर्वीक्षा क्रूरिवच प्रवर्षीत ' इति उर्ध्वसिद्धा निर्वीक्षत्वात्
यथाप्रसक्त्य अङ्गनगूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधादि-
प्रवृत्तिपरिमाणते सर्वप्रयोगे कल्पसिद्धि म्वात् इति
अपस्तम्बप्रयोगोपादानाव एकत्राश्रयाननिमित्तैः तत्रक्य
स्वामावेऽपि अङ्गप्रधानाना आश्रयत्वेत्यावद्यात् सर्व-
ज्ञानगृहीतेन प्रकानेन फत्र भावयेत् इत्येव यावदेवजाप
तत्रक्यनका सनिष्ठविग्रहप्रधाना सर्वप्रधानाना प्रदान
प्रयोगविधिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदात्तरीयाणामपि
अज्ञाना प्रधानविधिप्रयोगत्वोपपत्ति । इति । के

० ' निषेखैकश्रुतिशात् ० ' गतु यात्रमान आधानस्य
पुनर्विनिहित उमानस्यैव उपाश्रय इत्यवयवात्
नेव सामानस्य प्रयोगे (उपाश्रयत्वम्) । नेतदेव
वक्ष्यति हि ' विषेखैकश्रुतिशात्तदप्यभिधानात् ० ' ।
इति । वा ३।३।२।१५ ५ ८१० ० विद्ये निराकृष्ट
स्वपि उपसहस्रप्रानस्येन सशोचो नाम्युपगम्यते ।
पराराम ५३।२. ८ विद्ये निराकृष्टस्य मन्वसिद्धा
नुशांशे सशोचो निराकृत इद्रपीताधिकरणे (३।२।१२।
२८-२९) । के ० ' विद्ये प्रररणात्तरेऽतिदेशात् सर्व
कर्म स्यात् ' (२०।१।१।१) इत्यनेन न्यायेन अलि-
यते चतस्रस्त कायम् । इति पूर्व पक्ष । भा
१०।२।१।८।४५

तु विद्ये प्रकल्पान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म
स्यात् । १०।१।१।११ ॥

निर्वीक्षते इति विधि अङ्गनामत् । निषे प्रररणात्तरे
विद्ये अतिदेशात् सर्वकर्म प्राहुत सर्वे कर्मणा अ-
उत्तमपि कर्मण स्यात् । यदनेन सर्वस्य प्राणित्वात् ।
यथा ' प्रनास्त्रं नह निषेच्छनट्ट' श्लोमायुक्ताम ' इत्यत्र
चदस्यत्वात् पाठ कर्मण । इति पूर्व पक्ष । इति
प्रथम वर्णकम् । द्वितीयावर्गे तु पात्रात् अत्रातोऽति
कर्मण इति पूर्व पक्ष ।

अथ तृतीय वर्णकम् । ' यथदेव चर निषेद्
भात् यथा त बहिर्भग कृता सम्पदा सयेन न्यूते
इदमहमसु चामु च - यूहासि इति, य द्विभात् त
प्रायेत्, यथोऽथयुवेत् यथा स्वय आश्रयेत् तद्
निष्पन्न उरुनमाथयत् ' इति श्रुते । अत्र विष्णु उरु-
नम आश्रयितव्य । इति पूर्व पक्ष । सूत्रात्तस्य
स एव ।

अपिवाऽभिधानसुस्वारज्ज्वमर्थे क्रियेत वाद
ध्व्यात् । २ ॥

सर्वे प्राहुत विद्ये कर्मण उत विचित्र वाध्यमपि
इति निचारे सर्वे कर्मण इति पूर्व पक्ष । त निराकृतं
अपिवा-त् । अभिधानसुस्वारज्ज्वमर्थे क्रियेत ।
अभिधान च सुस्वारश्च अभिधानसुस्वामी । अभिधान
सुस्वारभ्या युक्त श्रय अभिधानसुस्वारश्च इति उरुपद-
लोच । ' स्वय मित बहिर्भग ' इति अभिधानसुसुक्त
बहिर्भग इत्यम् । ' देवस्य दया सर्वितु प्रसवे ० आदे ' इति
आदानसंस्कारसुक्त अनिद्ररूप इत्यम्, अर्थे उक्त
द्रयस्य प्रयोगेने सति क्रियेत कर्मणम् । तादर्थ्यात्
तादृगप्रयोगेनार्थत्वात् तस्य द्रयस्य । अर्थेलेपे तु द्रय
स्वपि विद्ये लोच एव । इति प्रथम वर्णकम् ।

द्वितीये रणके तु कृत्वालेषु अवधानाया कर्मण ।
आश्रित एव कितुपत्वात् । सूत्रात्तस्य स एव ।

तृतीये कर्मि तु अभिधानसुस्वामी तिचरति, प्रयोग-
नाभावात् । निष्णु उरुक्रम नाश्रयितव्य ।

तेषामप्रत्यक्षप्रतिश्रवणात् । ३ ॥

यदुक्त पूर्वपक्षिणा यथा कृत्वालेषु एतद्राहुतप्रयोगेने-
ऽपि पात्र यवनप्रामाण्यात् किञ्चते एव प्राहुत एतार्थ-
मपि विद्ये क्रियेत इति । तत्र । प्रत्यक्ष हि ' ह्ये
श्रयति ' इति वर्कनेन अथय गित विहितम् । प्रत्यक्ष
विद्येत्वात् युक्त तन । स्वयदित्तत्राहिरादिषु तेषा अभिधान
सुस्वारज्ज्वमार्था नान्यत्प्रतिश्रवणात् प्रत्यक्षविधानाभावात्
चोदकस्य च प्रहृतीपकरामावात् अप्रवृत्ति । तस्मात्
विद्ये अथयत प्राहुत न प्रवर्तते इति सिद्धान्त ।

यथा ' स्वय दित बहिर्भग ' इत्युक्ते प्राहुत उरु
बहिर्भगते, एव ' स्वय कृता वेदिर्भग ' इत्यत्र

उद्गमम्, गमनम्, परितोषण च नियतंते । 'म्यम
 र्वापां श्राप्रा मानी' इत्यन अस्तिदृष्य नियतंते ।
 मनाश्च एतेषु नियतंते ।

इति प्रथम वर्णक्रमम् । द्वितीयवर्णक तु कृष्णलेपु
 मन्वापत्स बाध राफनीय सूत्राक्षरार्थेण न मिन ।
 तृतीयवर्णके तु विष्णु उद्गम मनाह्वित व इति
 निद्रात । के

• विद्ये प्रयोजननिचार । प्रयोजन मत्
 इह विद्ये वेदप्रामाण्यसिद्धिर्वा, पदार्थससर्गादीतिर्वा,
 हिताहितव्यपगतताऽवगतो वा प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तम् । न
 तावत् प्रामाण्यसिद्धि, अत्रोपाधि त्रिभि तस्यभवत् ।

स्थादेतत्, विविचिरेहै कार्येष्टयत्वा भूतार्थां
 गच्छितो भूत्स्व च मानात्तद्विषयत्वा तद्विषयतादेव
 प्रामाण्य विहन्येत, पुरुषप्राक्त्वत् । तत् अनुपपन्नम् ।
 अनेद ह भगवत् पृष्टो व्याख्यातम्, यदेतत् पुरुषवत्त्वा
 मना तद्विषयत्वात्, वत् ति भूतार्थतया, भाक्षेणित्
 पुरुषदुष्पिमगतया, न तावत् भूतार्थतया प्रयादीनाम
 प्रामाण्यप्रसक्तं । तावपि हि भूतार्थायेव । चैत्यवत्त्वा
 दिवाक्यस्य च वायागमिभाषिकिनो निष्पेक्षत्वा प्रामाण्य
 प्रसक्तम् । विविशोधनात्परमेत्, न वात्सर इति
 च स्वतन्त्रसिद्धान्तप्रदामानन्विताभ्याम्, न प्रामाणिक
 इति निरैद्विष्यते । तस्यत् पुरुषवत्त्वमेव सपे-
 क्षये हेतु, तस्य सूत्रार्थेऽपि वैदिके नास्ति इति नास्ति
 सपेक्षता । हा च कार्यविद्यमानसि पुरुषवत्त्वम् । तज
 प्रामाण्यसिद्धि अर्थे तिने ।

नापि पदार्थसर्गादीति, विनाऽपि विविधा
 'स्थानानोदन् पचति चैत्र' इति पदार्थसर्गादीति
 रूपदे । अदि मन्वेन 'निष्काऽधोऽन्वचनानि पुषो
 षचनानि, निष्का च मन्वात्तराधत्वाधीना, माना तर च
 पदार्थसर्गादीति, न पदार्थसर्गादीति, इति तस्यमव
 त्वा पुराक्यायापि पदार्थसर्गादीति भोक्तृत्वात्, न त्वेव
 वेदवाक्यानि अपौरुषेयाणि, इति पदार्थसर्गादीति
 निरिरेपत्वा' इति, तदनुक्तम् । विद्ययापि तदनुप
 पत्ते । 'तस्मिन् एषि तदाकाशानिबन्धन रंभ व
 पदार्थाना' इति चेत्, तदाकाशेन ह्युत । 'तदपार्थ

वानात्' इति चेत्, न विष्णुदिव्यवि साम्यात् ।
 यथा हि वात्स्यमिदितो त्रिभि विषयनिर्णयविभिर्निना
 न पर्थस्त्विति, तथा त्रिवाद्येऽपि पदार्था वात्स्यदि-
 भिर्विना इति ते एव पदार्थाणा आकाशोपगत
 सनिविद्यधीनानाश्च सर्वम् समविष्यति इति ह्युत
 विचिन्ता । विविहायप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन च पदार्था समनि
 स्पृहास्य एते विदितव्यात् तदुपायत्वाच्च वैदिकार्थ-
 प्रतीते ।

नापि हिताहितव्यपगतताऽवगतम् तस्य प्रयोजन
 एवमपि, 'परात्मव्यपगतं च तस्य सविष्णवेऽ' ।
 'इहिति च पच्यन्तात्ताकाशात्तन्म' इति सर्वमानाप
 वेद्यादी हिताहितव्यपगतताऽवगतम् । तस्य ईष्वा
 निद्रासम्पत्ता प्रमाणात्तदादिना प्रवृत्तिनिवृत्तोरुपाये
 योग्यं त्रिभि इति ।

(अमो-वते) हा भूत्स्व अ मानी प्रयोजनानि विद्ये
 पुष्पाधत्वाधत्वात्तद्विषय त्रिभिनिबन्धन । नहि 'सर्ग
 दानो पत्ते' इति विद्ये अस्ति सर्गो भावनाया भाव
 सभरति । ता हि सा मनाप्रवेक्षिणी । भविता च माय,
 यागादमभ भविता, इति समानपदेवात्तन्तया मद्दुर्गप
 तथा च तदनुपपत्ता एव भावनाया प्रतीते । स्वर्गस्य
 च पदा तरोपदानतया पुरुषविशेषणतया च व्यवस्थानात्
 तमपहाय यागादीनेव भावतया मायया गृहीयात् । कपि
 श्रितोपायत्वात्तद्विषयुपश्रितमार्था सुतरिच भावना तमान-
 परोपदानमपि प्रपगावगतमपि तु तदावगतया वर्तन्ते
 उक्तमादाय धात्वर्थ अस्तान्त्वयोपदानमपि पुरुषविशेषण
 मपि अपरोक्षतया स्वर्गमेव भावयन्महात्ते । समाहा-
 दितव्याविधमभाय च यागादीन् क्रमकया स्तीकृतौति
 इति पुरुषवत्त्वपदना तेषा सिद्धा भवति । कथं नहि वर्त
 मानापदेभ्यो एते पदार्थसर्गाधत्वाऽवगति ? (उत्तर)
 प्रामाण्यत्वेनात्, न अन्वसामंशत् । यथा चैतत् तथा
 'द्वयस्यस्यस्यमर्तु' इति च, 'अथयत्त ह तद्व्यपत्' ।
 इति च व्याख्याया उपायविषयित्वा स्वर्गमेवावयम् ।
 षण्णिका १ १-८

• विद्ये प्रयोजननिषेधम् प्रपृष्टो अथवापत्तत्
 अथवादीनिषेधाने च न्यव अत्रोच्यत्वात् अर्थवात्

सहितस्यै विधापकत्वावगति इति सूत्रप्रथम । प्रयेचनानपेतस्यै विधे स्वाविषयेष्टसाधनसहायन मानेन प्रत्येकतोपपत्त अथवादाभावेऽपि विधापकत्वा विरोध । अर्थवादनित्येष्टस्य विधानानस्य प्रवृत्ति दाकनौ अपि अर्थवादानर्थक्यवस्थानमानस्यै अत्रवादा न्यक्षयतीति । प्रयेचनानपेतत्वावि विधे पट्टि सामर्थ्येन अर्थवादानात् प्रायेण विदुहेरायैनिर्णयान् ।

प्रयेचनानपेक्ष्य असाध्यैऽपि अर्थवादाभावे विधेरेव प्रयेचनानपेक्ष्यविधानं । विनाऽपि तु अर्थवादेन विधेरेव प्रयेचनानपेक्ष्येन विधापकत्वोपपत्ति ।

अर्थवादइन्द्रावहृतरात् प्रयेचनानपेक्ष्यमस्य । इत्यु-
 त्तम् । अथवादापकत्वे च विधे प्रयेचनानपेक्ष्यविधानात् ।
 सु ५ ५२-२८ ५ विधे प्रवृत्तिजननस्वरूप-
 योग्यत्वरूपेण वाच्यत्वेन प्रयेचनानपेक्ष्यविधानात् प्रवृत्ति-
 निरदेऽपि अल्पस्यत्वात् च विधे प्रवृत्तिजननत्वोपपत्त ।
 नहि क्लेशहितप्रवृत्तिजननत्वं विषय, विधितान्त्रयणे
 ऽपि वेदापित् प्रवृत्त्यदर्शनम् । भाट्ट ६।१६ ५
 २१८ ० विधे का विधेयेष्टस्येण । सु ५ २६४.
 ० विधेनात्तुपरिण पदेरमाननियमान्मुपगमेऽपि न
 तदुपसंहारप्राप्तम् । पराशर ३।२. ० विधेविधेश्च
 एकसाधकता नहि भवति वक्तव्येति चेदम् । भा
 ३।२।१९

० विद्ये विषयकरणचोर्विचार (विषयस्वणी
 यम्) । ' प्रभासरात् साधनानेष्व क्रियते अथा । विषय
 करण चैव विद्येकं बुधियर्थम् ॥ ' ' योऽक्षेमा
 स्वर्गकामो यतेत ' इत्यदिपु रामकामादिनिषेधभरते
 अत्रापमानो महार्यसाधने कार्ये बोधयत्वा ननुमम् ।
 क्रिया स्वयम्भवेति न काल्पित्वात् । अथवादे साधन
 योग्यत्वं इति कारणान्तरसाधयि क्रियातो मित कार्यम
 पूर्वं सिद्धादक्षे बोधयतीति स्थितम् । कार्यं च वृत्तिष्
 तनु-त्वं इति । कृति आनयकार पुत्रप्रयत्ना
 इत्यनया ताम् । येननक्ष आत्मा कार्ये बोधवाद
 अथभवेति । न चान्न यथावमिनिर्देशेन च दर्शयि
 तस्य कार्येनैव संशेद्विजुमन्वियरमनो मन्मन्मन्म
 यार्थक्यमन्वय प्रपत्त इत्येवम् । अतन्विर्यै

येवापूर्वे कार्यमात्मा मपते । प्रयत्न एव भवित ये
 आर्षे प्रयेचनभूतस्य भावितुत्वात्मानो भावार् इति
 भावनाभावेनोच्यते । न च कार्यभिधान वृत्तिमन्मि
 दयता लिङ्गानामुपपत्ते इति वृत्तिमन्मिदयति । अर्
 च । न च युगपदेनैवामिधान दोष, तथा अत्रमन्म
 आनुगुणाच । अत्रगतो हि प्रमाणेन लिङ्गीना कार्य
 भिधाविता आनुगुणात् । वृत्तिर्गुणभूता प्रधानपदवन्म
 पूर्वरतिनि कार्ये, अविवादा च कर्मादिपर्यवसायिका
 लिङ्गीना कार्यभिधाविनामिति । न चाविधेयतामप्य
 भावनाया एव साकार्यत्वं माय आर्षे प्रति गुणभावे
 नाभिधानात् । प्रधानमन्मनापूर्वसाभिधानात् । केदेव
 वाक्यार्थ इति न विद्विद् अनुपपत्तम् । अत एव भाग्यो
 नाप्यकारस्य तन्मय-यत्नान् पुत्रप्रयत्न प्ररत्नो
 ऽपूर्वस्य नोच्यते इति । तस्य तथाविधस्य कार्यस्य नून
 वेनचित् मायार्थेनावच्छेद । नहि प्रत्येको भावमेवतरे-
 षान्ति । सर्वे हि पुरुषप्रयत्न वद्विद् भावार्थमात्तवमा-
 श्रयति, तेन विना तन्मायात् । तेन प्रत्याविभागी
 भावाय प्रकृतमिनिर्कर्यमपूर्वगतचित्तमिति । अत्रच्छे-
 दकत्वेन विषयभाष्यम् । यैरेव हि यो भवति नात्र
 स तस्य विषय इति विषयविद्, आत्तवगतो
 विषयाय । अत एव नाय एवार्थो विषय ।
 भा वयैरे पुरुषप्रयत्नानोच्यताम् । तेन ह्यार्थमिवापिनि
 सह विषयसेधकत्वेन भावार्थे कर्मतः समन्विष्टाद
 प्रथममर्हति । तत्र प्रतियत्तुपपत्तान् । अत्रिय
 यार्षे वापि प्रत्येगुणतत्त्वम् । प्रतीकस्य च कार्यस्य साधन
 ऽऽवच्छेदा । तेन न जपपथा साधकता भावार्थना
 मूर्त्तेण सहोपपत्त । विन्दु प्रतीत्युपापत्तयो म पदानो
 पक्षधनेरे अने । अत्रविषयतन्त्रितेण च विद्येयत्वं
 मुरयते इति । स च विषयभूतभावावार्थान्मि
 विषय कार्यरमा प्रतीन करण इति कर्मवर्षी च
 अपेभयः । अथशानि साधने दर्शनम् । तत्र च एव
 म वार्थो विषयभूत वरान्मिवावतीरे । इतिभाष्य
 तम् । यो हि यत्त इत्याद्यवयवस्य विषय
 क्रिया स एव तत्र करणम् । यथा वरान्मिवावतीरे
 नात्र कार्यवत्प्रतीयतात्पत्तान् कार्ये प्रवृत्तौ अपे-

मानसबोरेन शिषानकलक्षणान्ताच्छेदस्वद्वैवीकरण
 च्चरदेपले ठिदिमद्वत्प्यो करणम्, तमेहाति अष्ट
 बंधयुक्तपुरुषप्रथम साधनान्तो भवान् तस्मिन्ने प्रपने
 श्रुतैर्मानसकूपे करणम् । ननु कथं प्रकृत्यामा
 म्भवाधो भावनाया करणम्, भावमानतया हि कर्मो
 स्यात् । उच्यते ; तत्र न तस्मै तादपूर्वमेव कृतिक्रिय
 नान् । कस्त्यैव हि कारणाणि कर्तुं यतिरिक्तानि तद्व्यापा
 रणाग्यानि, न नतावता राति कर्मता प्रतिपद्यते ।
 अनीरिक्ततत्त्वं । ब्रह्मिचारीसिद्धे कर्मता इत्यते एव ।
 यथा ' अशितो न प्रोति ' इति । करण तु यत्रपि स्वरूप
 विद्युतो न समरति । तद्यत्पूर्वमानसकूपता तदधीनति
 नानुपपन्नम् । यथा परमोरेन । न हि परतु कर्म ।
 कस्तु तु भवति, अनीरिक्ततत्त्वं । तत्रमननिपदनयो
 द्वैवीकरणानरूपकतया तदधीनतयात् । परतुसमप्रपमा
 येन तत्रमननिपतने द्वेषामनकत्रमिथादकतया द्वेषा
 मनने वागणवा भवने । अत ' उद्विदा यनेत ' इति
 त्वीयमिदोवोपत्ते । श्रुतैर्मानसकूपे कारणतात्त्विक्य
 ततामत्वावोद्विच्छेदस्य । एतान्पूर्वभवेरेके भावना,
 एतान्पूर्वभवेरेके कारणे च कारण तन्नामनायाय
 त्वात् एषा एत भावता इति । अत एव न साधवि
 द्धिरिति प्रानाश्रया । यदि विपरीतस्य करणत,
 इत तर्हि इमं पूर्णमासाध्यामिष्य तन्नामिदिताना त त्रैवे
 प्रतिपरतनुभवात् विपरीतपरतदेवमेव कारण
 स्यात् । नतत्र मेदेनेति कर्तृकतामनयो न स्यात् ।
 इत्यते । न सगताश्रुतमाश्रुतमा पुनित्वास्तिया वच ।
 यदैव विपरीतत तदैव करण नायदिति । तस्याय ।
 प्रीतिस्तु न घना च विपरभावा स यथाभिधानमकस्तने
 मन्वयशुभायत्वात् अविधानस्य । अतस्तत्राभिधानात्
 उद्विक्तता विपरभावा करण सिद्ध्यापुनयो निगोवस्य
 यथास्यमाव देदितयम् । स्वभावाधीना हि साधनाना
 यथासता इति त्वावमेदे हि भिन्ना साधनता । यथ
 श्वे च एतिविपरत्वात् कारणतेमेदेन कारण
 भाव । नन्वेव प्रत्येक कारणमासाधनये कारण उपरि
 पेयता क्तिमिन् निगोवतिदिदितुता न नाति । मैवम् ।
 यथाश्रुतस्यभावीनतिदिदित्तत्त्वोवस्य । तत्र क्वनि

करणानि तस्य श्रुतले इति तदैव तस्य सिद्धि । अनेक-
 करणव्यापयताऽपि एकस्य दद्या । यथा गगनस्य अश्वेन
 विधिक्रया वा गच्छतीति । भिन्नस्वन कारण वापर इति
 यशुच्येत । अनाप्युत्पत्त्युत्पाद्यव्यापारव्यापारि
 मित्राति सविरामेह एव । अत एव तत्रेवेन गितत्वा
 र्कारणभावस्य परमापूर्वमपुन वेऽपि आऽपौरुषवतात्त्विक्य
 चर्मागामसकर । श्रुतैर्भाषणनिवेशितत्वाद् घमो
 तस्य च भेदात् । ये तुप्रवादादीनामपूर्व नान्त्य नावना
 नानुपपन्ने । नेवा सागादीना चरणभावे दुर्घट ।
 आऽप्युत्पत्त्युत्पाद्यपूर्वस्य, व्यापारमवाचमप्रपत्त्या च्च करण
 भावनाय । गौश्वरकप्रमिति चेत् । कथं तर्हि इति-
 कर्ताकारणतय ? कस्या हि इति कर्तृकतया मत्त्वते ।
 गौश च न करणम्, नहि गौशो मुद्रयपरमं सगत्वति
 वेऽपि सगत्वतेपेन भावनाभिधानमाह, तेषामपि
 मनसस्यम् न येवते । नहि कारणनिधायितु लिखादिषु
 भावनाभिधाने प्रमाणमिति । यदपि कथेति पक्षीति
 उक्तदशान्तरावदुष्कृत्यात्, तदपि न । साधक्यापार-
 विसोपस्थो श्व किं करोतीति तत्र पक्षीत्युत्पत्त्येवमेव तदैव
 निर्दिश्यते । यत् व्यापारमानसाविधात्त्वात्प्रमाण न
 निरर्थं, तत्र तात्रास्मान्स्यावश्यात् प्रत्ययाततोच्चारण
 न प्रथेन सहामनय । अत एवचितने व्यापारे वर्तमा
 नापदेनादीना प्रयोग । लिखादयस्तु चेतनमेवापि ह्यस्य
 प्रयु पन्ने न चाचेतनेषु गौश प्रयोग । मुख्यचे-
 ऽव्यवितोषात् कर्तादिप्रकारिदामानपवनसेन ' रथो
 गच्छति ' इत्यादिषु लक्ष्ये त्वाचेतनेऽपि मुख्य एव
 लक्ष्ये इति । धान्तामेष निषावाविचार प्रथमेष-
 निगावी व्यापार एव धावर्षो दुष् । नतयो सवोवर्णमागी
 नित्रानेवपत्ताऽव्यापयेन । केवलस्य सवोवर्णमाग्यत्वात्
 संयोगेऽपि सवोवर्णस्य ह्यच्छाणीयप्रयोगादिकामनेऽपि
 निगोव प्रयोगानुपपन्ने । न वेत्तस्य दिग्गणस्य
 गतिवाच्यतेति निमनेन मनीषिगामिमिते । अत्रचित्तेन
 मनोद्वैरेण निर्वपेन ।

' शालिस्मानमेव द्रव कृतितामनससिद्धये सश्वत् ।
 सवृदीय च गुरुमन सापगिरयवर्णणीयमिदम् ॥ '
 प्रकरणपत्रिका पृ १९०-२०१.

● विद्ये सङ्गुह्यतित्त एकरूपेण एकमात्रोद्य
जनकत्वनियमात् । भाट्ट ७।११२ ● विद्ये सविमल
अपवाशे निष्करोत् । 'अथा दर्शना उपदधाति' अम
अजनप्रथ विमिति सद्यः । 'तेजो वै वृत्' इति
अपवादात् पूज अञ्जनद य इति निष्पत् । वि १।४।१९
● 'विद्ये सर्वविषयत्वम्' इति शाय । 'अपिक्व
सर्वधम स्यात् तन्माय वादिप्रानस्य' (१।३।७।१६) इति
सिद्धान्तसम् । तत्र तस्य सर्वधम वस्य उपवादको याय
विद्ये सर्वविषयत्व ससिद्ध कस्ये विधाने विषयप
वाक्ये अति उर व शायम् । तत्र भावज्ञानावापयम् ।
सु पृ २४७ २.६, ७ विद्ये सामा यमात्रे पर्यं
पसितस्य अथवादिगोहात् विषयसकोनात्मनो वाधो-
ऽस्त्युपपन्नम् । पृ ५६५, ७ विद्ये स्तुत्या अविना
मावात् वापतत्त्वमेत वापतत्त्वमुपय वाक्य कुर्या
तपम् । पृ ४१ ● विद्ये स्तुतेषैकत्राप्येव गवति
पदानां सारङ्गुह्यतत् । 'नूतिवाम आत्मेत, कसात् ।
यो वायु धेपिठेति । भा १।२।१।७ पृ ११७
● विद्ये स्ता प्रामाण्यम्, ओषधयस्त्वेषधयोरप्रामाण्य
काणमेतन्मावात् । वि १।१।५ ● कर्तव्ये विद्ये
व्यापारभेदे भवति । एककारकनिश्चया तु अथसद्व्ययमपि
एकप्रत्ययमाच्यम् । या २।२।१।६ पृ ५०७
● १ व विद्येविधिना एकवच्यभागे भवति, वचनपक्षि
भेदात् । भा ६।१।१।५ ● 'पञ्चमात्मभेत्' इति
छामावर्षयविकल्पवि विद्ये छामम् वचना भेदभेदस्तु
द्वि' इति मात्रवर्णानुक्रमेण संकोचः, विधिनान्योरक
नियमात्, छामात्म्य च कृत्स्नत्व एवेऽपि विमाय
नातिशयात्, नियमसमये च अनियमानुपपत्ते पञ्चत्य
वस्यने । सु पृ ५२५ ● न च द्वयो विध्यो
एकवाक्यभागेऽपि । भा ६।७।२।३ ● विधीना
अथो अन्यतान्प्रतिपत्त्येव श्रुतापवादावदवासा
प्रमाणकारणम् । या ३।७।१।३० पृ ९६१
● विधीनां प्रसूतिशतवर्षान्तात् प्रसूतिशतम् ।
मणि पृ ५ ● निरुत्थापितुषु किमर्थम् प्रसूति
सर्वविधीनाम् । ऋतु पृ १० ● सर्वविधीना अस्यास
नियमत् । या ३।६।१।३, ● सर्वविधीनां पुरश्चयन-

नात् पयोचनाकादृशास्त्रादिना नियतंते । ३।७।१।३
पृ ९११, ● विधी अर्थवादावगमविषये कृमादि
शब्दाना अनुवादस्त्वात् लक्षणमायाम्भेदः । ३।१।१२
पृ ८०७ ● विधी अवाक्यकादृशोप । सु पृ
७१ ● विधी गौणत्वात्सम । या ३।५।१०९९
● विधी च लक्षणयोग । सु पृ ९२ ● विधी लक्षण
आचाम्या । 'एद्या गार्हस्थ्यमुपतिष्ठते' इति विषयक
ब्राह्मणम् । 'निचिदत्र सगमनो वचना' इति मत्रो
चरार्थगत द्वापद गार्हस्थ्यलक्षकम् । न तु विधिपते
गार्हस्थ्यपदे लक्षणा । वि ३।२।२ विधी शब्दार्थो
'यद्दारी भवति (न लक्षणया, न विधी पर शब्दय) ।
भा ८।१।६।२१ । (उचित्) लक्षणयाऽपि विधान
भवति । यथा लोके- 'अमी निवृत्तिका इति किं
ताम्' । तिष्ठशब्दोऽन प्रतिवृत्तवचनो दृष्ट । वैदेऽपि
'पुष्टेरुपतिष्ठते' पुष्टशब्दोऽन पुष्टनापनमत्रवचन ।
२४, ● विधी हि न पर मन्वार्थं प्रतीयते ।
१।१।३।२९, ● अनुवादे हि लक्षणा आचाम्या, १ विधी ।
४।७।८।१९ ● असाध्यविधी च सर्वपरार्थाव्यसमये
वह्यविधिर्न लभते । सु पृ ८५४ ● कुर्या
शब्दश्च नैव विधी सम्यते । सर्वत्रैव यत् 'इ
कृत्वा इव कुर्यात्' इति भवति, तत्र यदि तावत् प्राण-
पातना-वा क्रिया आच्यत एव प्राप्ता ततो निमित्तार्थं
अवय भवति । अथ तु न प्राप्ता तत उत्तरत्या
कथ्य दूषितवृत्तुचरालक्षणे निहित सामान्यरूप
यथा (यथा निहित तथा इत्यथ) कर्तुं १ तत्करो
इत्यर्थात् अ-रय कर्त्तुं या सती विहिततर निगमते ।
या २।१।२।२७ पृ ५५८, ● यथा वाक्य
अथवादानामनुवादत्वात् लक्षणानुसारेण । तथा अ
(उच्यतेवा क्रियते) अथवातागतविषय विधी
ज्ञादिशब्दाना अनुवादकत्वात् लक्षणायाति अनेप ।
१।१।१।२७ ८०० ● 'विधिपु मादो (भदान्त्)
यधिकारी' इति श्रुतेन विपत्तकामाच्येन प्रसू
नियमयो विधिने, इतिने प्र-पुत्रमन्त्र परिष्ण
वाऽस्येव तिष्ठन्प्र-पुत्रयोग । अद्वैत पृ ५०३

● विष्यदीनिः परिग्रहः । वा. ३।१।७।२२. ४. ७००.

● विष्यनुवादाौ शौगण्डेव न सम्भवतः । भा. २।१।१।५. ● विष्यनुवादयोः विधिवर्णान्, अपूर्वा-
र्थवश्याकरान् । यदि तु प्रमाणान्तरागिनां प्रथमे ;
१०।६।२।३ पृ. १९८६, ● विष्यनुवादयोः विशेषः ।
भवति चिन्तित् विधित् भवति । (कथम्)
कथयित् उपसर्गनीभूतोऽर्थो विधित्, प्रथमीभूतोऽ-
नुवादः । तथा- 'दण्डी' इत्युपसर्गनीभूतदण्डकपुत्रप्रथमा-
नङ्गः अन्तोऽवगम्यते । कदाचित् निरादिष्टे पुरुषे दण्डगुण-
विभक्त्यनुवादे 'दण्डी प्रैषान्वाह' इति, तथा
(वा) 'लौहितोष्णीषा भातियः प्रचरन्ति' इति ।
भा. ३।१।१२ पृ. ६८०.

● विष्यनुवाद-द्वेन्द्वयोपादेय-गुणप्रधानानां
सुपरद्विषेधः (विवद्विभक्त्यु नमतेत्) । वा. ३।१।
१२।२२.

● विष्यनुवावविचारः (विधनुवादे वेति)
पञ्चमेऽधिकरणे (२।२।६ मीमां. ४. २५२५)
(इष्टय.) । सु. ४. ९२५

● विष्यन्तः अग्निधोमस्य शताग्निधोमसो । ८।३।५।
१०-११. ● विष्यन्तः अग्नीधोमीवस द्विद्वयस्येपु
अग्नावैवसादिपु । ८।३।१।१-२. ● विष्यन्तः
अग्नीधोमीवस्य पञ्चसु सप्तमीयादिपु व्याप्तमिन्नोत्तरा-
सामानान्त, पञ्चलौदनासामान्याम् । भा. ८।१।६।३२.

● विष्यन्तः अग्नीधोमीवस्य सप्तम्यात् । टुप. १०।७।
१।६. ● विष्यन्तः अग्नेयस्य, द्वे-३ पुरोडासी । भा. ८।
१।६।३२. ● विष्यन्तः अग्नेयस्य कृष्णजसो । ८।१।
१८।१५-३१. ● विष्यन्तः आग्नेयस्य शौर्वे नरो । ८।१।
१६।२०-३१. ● विष्यन्तः उवाग्नेयानास्य विवेदो
भयुनि उदके च । ८।१।१९।४०-४३. ● विष्यन्त ऐक-
दशिनाना पञ्चगणेषु, 'प्रतिपद्यु युरदभंगत्' । भा. ८।१।८।
१५. ● विष्यन्तः । कः पुनर्यं विष्यन्तो नाम । विषेस्तो
विष्यन्तः । अथ विधिः कः । इदं वाचयन्मुपलब्ध पुरुषः ।
कस्मिंश्चिदर्थं प्रवर्तते, कृतविद्धा निवर्तते, स विधिः ।
विधीक्ये सनेवार्थः । यथा लोके 'देवदत्त नाम्ब्याज

सुज्ञाम्' इति । तस्य 'अभ्याज' इति विष्यादिः ।
इत्यः अन्तः । वेदेऽपि 'द्वेन्द्वयोपादेयानां यजेत' इति
विष्यादिः । विष्यन्तोऽपि प्रथमविधिविभक्ति कृतं पौरो-
डाशिकं ब्राह्मणम् । तेन समेतोऽयं विष्यादिः त्रिंशत्पा-
पूर्वविभक्तिः प्रथिपुरुष प्रवर्तयति । तस्मात् तौऽप्यन्तः ।
तथा 'सोमेन यजेत' इति त्रिष्यादिः, सौमिद्रमपि
त्रासार्णं विष्यन्तः । एष विष्यन्तो नाम । भा. ७।४।
२।१०, ८ त्रिष्यन्तः गगामयनस्य 'आदित्यातामन्य' इत्यादिपु
सव्यवरस्येपु । ८।१।११।१८. ● विष्यन्तः
गगामयनगत्योतिरादिपु एकादशपञ्चटित्तयोतिरादि-
वर्माणाम् । ७।४।३।१३-२०. ● विष्यन्तः
गगामयनगतवत्सखान्ना 'सुप्र, पवतो द्वौ स्वरखा-
मानो' इत्यत्र स्वरगाम्भोः । ७।२।१०।२६-२७ .
● विष्यन्त, चातुर्मास्य-वैश्वदेयिकत्रयापुषि चैककवात्स्य
वक्ष्यप्रज्ञदगतस्यैकपणे । ७।३।१०।२६-२७.
● विष्यन्तः दार्शिकोऽग्नीधोमीवसो यसौ । ८।१।५।१२.
● विष्यन्त, दार्शिकप्रथमस्य चातुर्मास्यगतवक्ष्य-
प्रज्ञदगतस्यैकपणोरग्निजनयने, न तु सौमिद्रस्येति साप्य-
गतम् । न दार्शिकस्य न सौमिद्रस्य किपु चातुर्मेव तत्
प्रधानं इति धार्तिकममम् । भा. ७।३।८।११-२२.
● विष्यन्त, दार्शिकोऽग्नीधोमीवसो यसौ ।
८।१।५।१२ ● विष्यन्त, दार्शिकोऽग्नीधोमीवसो यसौ
ऐक्यात्पुषि इष्टिपु । भा. ८।१।४।११. ● विष्यन्तः
द्वादशाहस्य द्विसप्तदिपु शतशतवर्तकेषु अहर्णेषु । ८।१।
१०।१७ ● विष्यन्त, द्वादशाहस्य पञ्चोक्त्य-शतोक्त्य-
गताग्निधोम-शताग्निनादिसम्भवाणेषु । परन्तु तत्र तत्र
नरत्नरत्नता । ८।१।४।८-९. ● विष्यन्तः द्वादशाहस्य
सप्तम्यस्य पञ्चदशस्यपञ्चकविंशतमयणयोः । ८।१।६।
३०-३३. ● विष्यन्त द्वादशाहस्य सप्तम्य-
स्य सप्तेषु, अष्टीनामस्य चाष्टीनेषु द्विसप्तदिपु ।
८।१।१२।४-०८. ● विष्यन्त, द्वादशाहस्यसप्तम्यादुमाय
षोडश गगामयनस्यद्वादशाहस्येषो नामिद्विष्यन्ते । ७।३।
२।५ ● विष्यन्त द्वादशाहस्यसप्तम्यादुमाय कथेष जनक-
स्तमे । तस्मात्प्रचरन्ते विदुता विधीयो । ८।१।३।
३-५. ● विष्यन्तः न गृह्य, एतद्विद्विनीयनीयता-

रयपुष्पे 'उपगमो नृपो भवति' इति सूत्रान्धेन । ७।३।
 १३३१-२८ • विध्यत न सोमे देधिकर्षणात् । ८।
 १।३।३-१० • विध्यत नाम इत्थमावरुष इति कर्त
 म्यतानपारणम् । तस्य च अनेराङ्गानवयतवर्षेयमपोकना
 लोचनमध्यव कथमात्र आदि इत्याचार्याणां विध्यदि
 त्तेन प्रसिद्धि । या ३।३।७।१५ पृ ८५२ • विध्यत
 निशयिन प्रथमस्य उत्तरनिकायिपु । ८।१।२।२९
 • विध्यत नैवमिश्रादिहोमगत वीष्मनादिनामवतगत
 दिहोमे । मा ७।३।१।२-८ • विध्यत पशो साना
 म्यात् । द्रुप् १२।१।१।१ पृ. २९१६. • विध्यत
 पशुपुरोडासो दशमोर्णमाधिकत् अश्वीषोमीयात् पुरोडा-
 म्यात् । १२।१।१।१ पृ २९१६ • विध्यन्त प्रथमस्य
 स्वान्तरस्य साहस्यस्य च उत्तरस्य । ८।१।१२।१६
 • विध्यन्त वास्यमापसिद्धैकपात्रधर्माणां साकमेधी-
 यैककपाले । ७।१।५।१३ • विध्यत त्वेनीयविशेष
 धर्माणां इषो । ७।१।२।१३-१६. • विध्यन्त
 पदद्वयधर्मां पत्र्यिन्द्राद्ये । ८।१।३।६-७ • विध्यन्त
 स्वनीयपशुधर्माणां ऐकारदिनेषु पशुषु द्वैस्य-
 सामायात् सुसाकाव्याच । ८।१।७।१५ • विध्यत
 सादस्तेन निषम्यते । द्रुप् ८।१।३।५. १।७।१।२५.
 • विध्यत सानाध्यस्य अश्वीषोमीयवशी । तथापि पशो
 न द्रम । ८।२।२।१०-११, ८।२।२।१०-१८
 • विध्यत सानाध्यस्य आश्रये पशवि । मा ८।१।१।७।
 ३८ • विध्यन्त सानाध्यस्य आश्रये । ८।२।१।१-९
 • विध्यत सानाध्यस्योपधर्माणां वैधवापमिन्तशाम् ।
 ८।२।१।१५-२८ • विध्यत गोमरुच अभिजिद्-
 विश्वविदादिषु इमेने च, अयचचोदकम् । ८।१।
 ५।१६. • विध्यत गोमिनावमृष्यधर्माणां चाश्रुधर्मां
 मरुप्रसन्नस्यस्ये । ७।३।१।१२-१५ • विध्यन्त
 नातिप्रति चराजानविमध्यन्त अश्वीषोमीयपशु
 गणनिर्मन्थे । ७।३।७।१९ • विध्यत गाविदिगति
 शीमिनातिष्येद्विगतैर्णरुण्ड रानन्दे पूर्वमिषुग-
 गतीणानविकपाले । मा ७।१।२।१८ • विध्यन्तेन
 धर्मं प्रसन्ने । मा ८।१।१३।१०. • विध्यन्तस्य
 अतिदेशोऽविदितान्तरात्केपु शीर्षिपु । ७।१।१।२

• विध्यतस्य वैदिकस्य वस्य लिङ्ग कियित्, उच्य
 गतमयगत वा वैद्विना कर्मचोदनाया तदुपगमकमे
 वा दृश्यते तन ए वि प्त रयात् । मा ८।१।२।२
 ३ • विध्यन्ताधिकरणम् । शीर्षी वैदिकस्यैव
 विध्यतस्य अतिदेश ॥

स लौकिक स्यात् दृष्टप्रवृत्तित्वात् । ७।१।
 २।२॥

भाष्यम्— अतुना एव चित्तते कि अनिषणो
 लौकिकी वैदिकी वा इति कर्तेयता तन लौकिकस्यैव
 आहोस्तिव वैदिकस्येय इति । अत्र विशेषाभावात्
 अनिषमे प्राप्ते उच्यते, स लौकिक स्यात् । स एव
 कर्त-श्लोपाय लौकिक स्यात् । कुत ? दृष्टप्रवृत्तित्वात् ।
 दृष्ट द्वि अस्य तवगत प्रवृत्ति, यथा पशविकलातीपार्श्वे,
 आष्टकान्तरी, आष्टराशुणे कर्मणि । इत्येव यमप
 यमेव अपूर्व साधते तनवय वस्य प्रवृत्तित्वात् ।
 अत आयात् विशासते पामस्य अपूर्व साधयत अय
 अभ्युपाय इति । अय चापि स्या । तस्मात् कल्पयि स
 एषाम्बुपाय ।

द्रुप्— इद तु निरयम्, किमपि लौकिकी वैदिकी
 वेति ।

यचनासु तनोऽन्यत्वम् । ३ ॥
 भाष्यम्--आह, कि एय एवोकार्यं सर्वं लौकिकं
 इति कर्ते वेति ? एव गतु प्राहम् । एव प्राप्ते,
 द्रुम् । यचनासु तनोऽन्यत्वमिति । यम प्रथमवचनम्,
 वैदिककर्मण न लौकिकी स्यात्, यचनामप्यर्थी
 वैदिकी एव स्यात् । यथा उपसक्त, गृहमेधीये च ।

लिङ्गन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ।
 ४॥

भाष्यम्— लिङ्गेन वा इति कर्ता यता नियम्ये ।
 कृता इ यत्ना लिङ्गम् । वैदिकस्यश्च लिङ्गम् । तस्मात्
 वैदिकी । कि तुनलिङ्गम् ? गोमे तावत् यो मन्वे
 ' प्रथमे प्रथमं गुणं पुरोति ' इति । तथा एव
 चर्हस्य व ' अर्थं वहिषो ह्यनापि अर्थं न, स्य रि
 अर्थं वेदां कर्मणि अर्थं न ' इति । तथा निरुपदे ' न
 दोषम् इषीदे, शर्वस्य ' इति । एतेलिङ्गकर्तौ वैदिकी

इतिवन्वडा इति । कथम् ? त्दिनस्य उद्गुमरसात् । एते हि प्रयाजादथ वैदिकस्य अक्षुष्यस्य गुण । यदि च वदेषा इतिवन्वडा प्रवर्तिता, तत एतेषु वर्मैस्तु एते सन्ति । तत एतानि वचनानि उक्तान्यन्ते ' प्रयानेप्रयाने इण्णत्तु ज्ञोति ' इत्येवमादीनि । तस्यात् वैदिकी इति वदन्त्या निश्चयेत ।

अथिमाऽन्यायपूर्वनाद् यत्र निन्ानानुनात् रवनानि स्यु । ५ ॥

भाष्यम्— अथिमा नेत्र स्यात्, वैदिकी इतिवन्व वेति । यत् अरणम्, एतेषुने न उक्तत् वैदिका निरनुम् । कुत ? अत्रायपूर्वनात् । ' आयपूर्वक हि वचन तत्कारणं भवति । न च एतानि ' आयपूर्वणि । नहि वैदिक्या प्रवृत्तिर्भूया । निरुद्धा हि सा प्रवर्णा दिभिः क्वाणै उद्युर्णमासादिषु । कथं तर्हि एतानि तिङ्गानि ! उच्यते । यत्र निन्यानुनाद्वचनानि स्यु । इह तावत् ' अथे र्दिषो तुनन्ति अथे न ' इति यत्र र्दिषे इत्येव भवित्ति । तत् कारणम्, सतो र्दिषे एतावुच्यते । न च इहास्ति र्दि । ' न होतार इणोवे, ' आयूर्व ' इति विष्णुतु- वात् भविष्यति । ननु निष्पत्तुवात् यत् वनवको भवति । नि किन्ना यत्कारणो नास्ति : ' प्रयानेप्रयाने इण्णत्तु ज्ञोति ' इति वचनं प्रयानाना भविष्यति । कथं पुनत्र प्रयानाथ इण्णत्तुक्षेमथ युवाण्णत्तुना यन्तुम् । भिद्यते हि तथा वाक्यम् । एत र्दि न प्रयाजात् वधरति, प्रयाने इण्णत्तुम विष्णुत्तुनि । न च अस्तु प्रयानेषु इण्णत्तुम सन्तो यत् इति अथार्थं यत्रवात् कतिष्यति । तस्मान् नित्रेन वैदिक्या निरय । यथेतेन ' पापेन लौकिकी एव इति कल्पना इति ।

इत्— अथिमाऽन्यायपूर्वनात् यत्र निरवतुनात् वचनानि स्यु । (अथ भाष्यम्— कथं पुन (अत्र) प्रयाजाथ इण्णत्तुक्षेमथ युवाण्णत्तुना यन्तुम् । निरुद्धा हि तथा वाक्यम् । एत र्दि न प्रयाजात् वधरति, यथनेषु इण्णत्तुम विष्णुत्तुनि । न च अस्तु प्रयानेषु इण्णत्तुम सन्तो यत् इति अथार्थं यत्रवात् कतिष्यति । - इति भाष्यं) अदुक्तमित्यम् ।

विशिष्टविधाने न भवति वीक्षा । यथा आणोऽणो रय प्येव इति । नागतानि प्रानाथे वीक्षा, एतन्निहायि । अत्रयकाशाथ प्रयाजाथ शिष्येयत् । हन्मादयथा मून वर्तते । ' प्रयाने इण्णत्तु ज्ञोति ' इति नानेन प्रयाजा निर्णीयते । सन्निषो वर्तते ' इत्येवमादिभिर्निश्चितत्वात् । एत चेत् यत्र प्रयाजा निर्णयं तत्र ' प्रयाने ' इत्युपपत्तये गुणनिर्दिष्टा च । तस्मात् लौकिकेव । (अथ इत्याने लिखिते पुनरुद्देश्ये वर्तते) ।

यथो विप्रतिषेधाथ गुणाना यथार्थकल्पना स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— तत्राह । अथ कस्मात्तये व्यपि इतिवन्वने सहा प्रवर्तते इति । निरने भविष्यति । एव त्वापेक्षा कनया अक्षरतो न नास्ति भवति । उच्यते, सह धनुवै एकथ चेत् तस्मै निरपत्त इण्णत्तु, द्वितीयथा प्रवृत्ति विप्रतिषिद्धा । अतो मिय प्रवृत्ते इतिविषयत्तु यथाथ कल्पना स्यात् । एकस्या प्रवृत्ति स्यादित्यथ । कथं एकस्या प्रवृत्त धमना यथाथकल्पना भवति । ये धर्मा येषु सार्थेषु यन्तो कल्पता त इहायि लेभेन भवन्ति । इत्यथा द्वितीयथा यथा अथकार्थं भवेत् पूर्वमेव । तेषा कारणा निरर्गितत्वात् । एत एकस्या प्रवृत्त यथार्थ कल्पना भवति । अतो यथाथकल्पना स्यात् इत्यनेन एकस्या प्रवृत्ति इत्युक्तं भवत् । एकस्या प्रवृत्तो यथोक्तं यथेन लौकिक्या प्रवृत्तिरिति ।

भाषिनाऽपु नियम्येत, गुणानामभिधातत्वात्, सत्वात्तुभिष्णुत्तु यथा येषु किञ्चोरेण । ७ ॥

भाष्यम्— उच्यते यथनिश्चयै न तु एव स्यात् लौकिकी इतिवन्वया इति । किं तर्हि । वैदिकी नियामन । पुन ? अग्निवात् । वैदिक्याथ भाषिना प्रवृत्तं । सार्धत्तु हि अक्षुष्य इतिवन्वयत् । यस्मान् न भाषिते तमते वैदिकी एव स्यात् । गुणानामभि धानत्वात् । गुण एते प्रयाजाथ योर्वादिषु उद्युर्णत्तुना अविष्णुत्तुना यत्रनि पृथग्यथम् । यथा ' वैदिकी अत्र इतिवन्वया ' इति जेषुध मरन्तीत्यथ । कल्पना ? सन्धान । एते हि तथा इतिवन्वयत्तुना सन्धा । अथ सहायार्थत्ता यद्यपि, अभिधानत्तु ।

यथा दौष्टपायिनामपने अग्निहोत्र इत्यभिधान कर्मणे वाच्यम् । ननु कर्ममद्वयविरात्, धर्मान् आनयति । तेषु अग्रस्तु एवम् अभिधान इह न युज्यते इति तेषा धर्माणां तत्र भाष्ये विनाशते । एषमिहापि प्रया जातीयान् दर्शनं अस्या वैदिक्या न युज्यते इति तस्या अपि इह भाष्ये विज्ञास्यते । ननु अस्ति चापि लिङ्गमकारणम् । सयमेवम्, उक्तान्तु न्याय भासित्वात् इति । यत्तु दृष्टप्रवृत्ति लौकिकी इति, तत्र ब्रूम । यद्यपि दृष्टप्रवृत्ति स्यात्, तथापि वैदिकी एव नियम्यते । कथम् ? यथा धेतु निरीरेण । तद्यथा कृष्ण निशीरु धेतुरिति । यद्यपि धेतुमन्वदे गोमे वा दृष्टप्रवृत्ति, तथापि अभिधानसामान्यात् अधर्मेणामपि भागी इति किरीरेण लिङ्गेन अधर्मे वा विज्ञास्यते । एषमिहापि यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्ति तथापि इतिहासिकसामान्येन भासितात् लिङ्गेन वैदिकी विशेषः ।

उत्पत्तीनां समस्ताह्व यथाधिकार भाव स्यात् ।

८ ॥

शाब्दयम्— अथवा नेत्र लिङ्गेन नियम इति । सुतः । उत्पत्तीनां समस्तात् । धर्माणां प्रशासनादीनां उप-
चार समा धर्मेण अग्रपात्रप्रभवेन, न परस्परप्रत्येन । नियमः । यदि प्रशासनीनां अनुपात्रादय अङ्गानि स्युः, ततो 'यत्र प्रयाज तस्मात्कानि' इति प्रयाज-
यमेनेन अनुपात्रादय अनुमीयेत् । यदा तु सम-
प्रयाज स्येते, तदा प्रयाजस्येनेन काम प्रयाजा अनुमीये-
त् । प्रयाजधर्मात्, न तु अनुपात्रादय । तस्मात्
लिङ्गमनियमयाम् । यत्तु अभिधायात् इति, अत्र ब्रूम ।
युक्तं तत्र । यत्र हि पराज्य परम प्रयुक्तं तत् तदस्मात्
गोत्रादिभिः इत्युक्तम् । अत्र च विधिरतो अग्निहोत्रम्
होत्रपत्तिः । अत्र पुनस्तुत्रम् । तस्मात् प्रशासनीनामेव
नास्ति प्राप्तिः, युक्तं अनुपात्रादीनाम् । तस्मात् विरक्त
उपपात्र अभिधानम् इति । अतो यथाधिकार मय
स्यात्, ये धर्माः कर्त्तव्यस्य अपि इति आस्तात् ते
तत्रैव भवेयुः ।

यद्यपि शेषवचन च विप्रतिपिद्धमेवमित्यम् ।

९ ॥

भाष्यम्— एव तर्हि 'शेषे वद निर्देरेत्' इत्यनेन
आरपादेन प्रधानस्य विधानोक्तम् । शेषाणां च वचन
भवति । कथं वृत्ता ? नान्यद् प्रधानमुच्यमानं कस्मै
चित् प्रयोजनार्थं कृतम् इति । तेन च प्राप्तिनामङ्गना
एतेभ्यो लिङ्गेन्य वितोपावसाय भविष्यति । तदेदमुक्तो
'उत्पत्ति शेषवचन च विप्रतिपिद्धमेवमित्यम्' ।
एकस्मिन् शब्दे प्रधानस्य उत्पत्तिः, अङ्गना च वचन
न सम्भवीते । किं वाच्यम् ? उत्पन्नं हि प्रधानं अङ्गानि
अपेक्षते । अपेक्षया च तानि गृह्यते । तस्मादेवमपि
युक्तम् । यदि च 'निर्देरेत्' इत्यनेन प्रधानेन अङ्गापि
विधीयेत् ततः तेषामपि फलसम्बन्धं स्यात्, तथा
अङ्गत्वमेव न्याहयेत् । तत्र अयमपि धातो न पठते ।
तस्मात् यथोक्तो लौकिक एवमुपायः ।

नित्यन्तो वा प्रवृत्तियत्तोरुत्पत्त्या प्रयत्नेन
तथाहि लिङ्गदर्शनेनम् । १० ॥

भाष्यम्— नित्यन्तो वा धीर्वादिभ्यो जोडनार्थां
प्रयत्ने, न धर्मा लौकिकाः । न पुनरस्य नित्यन्तो नाम ।
विधेरतो नित्यन्तः । अथ विधिः कः ? यद्वाच्यं
मुपलभ्य युक्तं कस्मिंश्चिदर्थे प्रयत्ने, युक्तं अत्र
निवर्तते स विधिः । विधीयते हि अनेनार्थः । यथा
लोके 'देवदत्तं नाम्न्यत्र युक्तम्' इति । तत्र
'अन्यथा' इति शिष्यादिः । इत्यः अन्तः । वेदेऽपि
'दग्नेर्गृह्णामासाध्या धर्मे' इति शिष्यादिः । नित्य-
न्तोऽपि प्रधानविधिर्नित्यं कृत्वा पीठेऽद्वैतिका इत्य-
यम् । तेन कस्मैत्येव शिष्यादिः विप्रतिपिद्धमेवमित्य-
मपि पुरुष प्रवक्तव्यः । तस्मात् शोडाशब्दः । तथा
'स्मेनेन यजेत' इति शिष्यादिः । धीर्वादिभ्यो
जोडनार्थां विप्रत्ययः । एव शिष्यादौ नाम । पठेत्
च धीर्वादिभ्यो शिष्यादिर्हितः शिष्यतो नास्ति ।
एते त्वि स शिष्यात् कथ्येते । यथा इत्यम् ? अत्र
पूर्णे यत् वाच्यं तत् अप्यहोत्रेण वा पूर्वम्, यथादि
कथं वा । तत्र अप्याह्वान् यथादि शिष्यात्
यथादी । अप्यहोत्रे हि अमुक्तं मन्त्रं कथ्यते । इत्य-
मुक्तं संशयः । तस्मात् शिष्यादौ प्रवृत्त्या अत्र
परिग्रहः कथ्यते । यथा 'दग्नेर्गृह्णामासाध्या धर्मे'

'श्रीध्याय कलविद्वानालम्भते' इति । तेन वैदिकी
 इतिवृत्तं गता प्राप्नोते । ननु यदि तद् भाषणं अस्य
 अत्र बल्यते, तत्र न भवति । तदेतद् मयूरस्य
 भाषणते । तत्राभा, मयूरस्य नृपतः अन्वयप्रतिपत्ते
 अन्वयं प्रतिपत्ते । एतन्निहासि इदं प्रतिपत्ते तत्
 अपावियते । नैव दोषः । अन्वयस्य तत्र भावः । इह
 पुनस्तुतिप्रतिपत्ते । न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं ज्ञापते ।
 इह नहि न प्राप्नोति, प्रत्यक्षविशेषात् । एतदेवम्,
 यदि विशेषं स्यात् । न तु अस्ति विशेषः । तत्रापि
 प्रतिपत्तिरिति । नैवेतदुक्तं 'विपत्ते वा प्रकृति-
 तयोदनाया मन्ते' इति (१० मू.) । उच्यते ।
 प्रकृतिरिति सिद्धम् । आह, अत्रमे प्रकृतिरिति मन्-
 धति, इत्यस्य प्रकृतिरिति । उच्यते, विध्यन्तो वा
 प्रकृतिरिति प्रत्यक्षं । बो यस्य कर्मणः प्रकृतिरिति, यस्य
 आश्रयः प्रकृति, तस्य आश्रयादेव । एवमश्रयो-
 मीयं, तस्य अश्रयोमीयवदिति । एवं मन्तं । अत्र
 कर्मात् न लौकिको विध्यन्तः फल्यते ? उच्यते ।
 लौकिकस्य विधेः अमावास्या विषयः एव नास्ति, कुत
 तत्फलमेति । आह, लौकिकी इतिवृत्तं प्राप्यता कि
 विध्यन्तस्यनेति । उच्यते । वैदिकी हि अत्र इति
 क्वं गता, न लौकिकी । कस्मात् ? तथाहि लिङ्गदर्शनं
 मन्त्रादि समर्थितं भवति ।

द्वयम्— वषभानाकादृशाया यत्र इतिवृत्तं गता न
 आनन्वये, तत्र कर्मभावस्तु अत्र चानुक्तत्वात् चोदना
 एतद् वाक्यं सुदुरी उपस्थापयति । तद् वाक्यमत्र भेषित
 पक्षकर्मण्यस्योच्यते । स च वाक्यार्थः फलकारणैरितिर्न-
 स्नातुक्तः । तत्र फलकारणे अनाकादृशित्वात्
 न संशय्यते । इतिवृत्तं यत्र अत्रोदितत्वात् संशय्यते
 उपमितवदित्वात्प्रापनेन । सादृश्यं च वैदिकेभ्यः भवति,
 न लौकिकेभ्यः ।

लिङ्गद्वयेत्यादिभिरे लौकिकं स्यात् । ११ ॥
 भाष्यम्— यदि लिङ्गान् वैदिकोऽभ्युपायो भवति,
 तेन तद्धि न लिङ्गे लौकिकं स्यात् । यत्र कर्मणि
 विधिनिर्दिष्टं नास्ति, तत्र लौकिकं स्यादिति भवति, यथा
 'यदमावास्या कलविद्वानालम्भते' इति ।

लिङ्गस्य पूर्ववन्वाचोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि
 निरूप्येत यथा स्वाकी पुत्र्यकेन । १२ ॥

भाष्यम्— अत्रोच्यते । एतदेतदेव यदि लिङ्ग-
 हेतुको वैदिक उपायः स्यात् । न तु अत्रो लिङ्गहेतुकः ।
 किं हेतुकस्तु ? विध्यन्तहेतुकः । विध्यन्तोऽपि न्याय-
 पूर्वः । न च न्यायस्तुल्यः सर्वेषां कर्मणा वैदिकाना
 लिङ्गवता अलिङ्गवता च । युक्तः । चोदनाशब्द-
 सामान्यात् । कर्मचोदनाया शब्दः समानः । सर्वत्र
 विध्यन्तस्मिन्, न विध्यन्तः । तुल्यस्य अपेक्षया अन्यत्र
 श्रुतेन विध्यन्तेन मन्त्रेण । तदेतद् न्यायपूर्वकं लिङ्ग
 एतन्नापि दृश्यमानं तुल्यवशात्ताना सर्वेषां कर्म-
 णा एव भवति । यथा स्वाध्याय उपस्थापना पुत्र्यकाना
 एव उपायः अन्येषामपि सिद्धता जानाति तुल्यो
 हेतुरस्य च अन्येषां च सिद्धत्वमेति । तस्मात्
 सर्वत्र वैदिकी इतिवृत्तं गता । अत्र युक्तं दृष्टप्रति-
 लोचिनी इतिवृत्तं गतेति । अत्र भूमः । सामान्यो
 दृष्टप्रतिपत्तिरिति । सामान्यतो दृष्टं च यदप्यभिचारि
 तत् प्रमाणम् । सत्यभिचारि चैतन् । दृष्टं हि स-
 यायादयः अन्येषामिदं यत्तत्तः । तस्मात् दृष्टप्रति-
 त्वात् इत्येति । अत्र वैदिक्या भागित्वात् तदपूर्वं
 क्वपि लिङ्गानि मन्त्रिण्यन्तीति । अत्र भूमः । भाषि
 तस्य अपूर्वत्वस्येतात्पर्यं नित्यं हेतुः । तत्रान्यत्र तस्यः
 शब्दपूर्वः । शब्देन च दर्शपूर्णमासयोः अतो इति
 शब्दते, न सर्वमेति । तस्मात् भागित्वम् । अतो
 विध्यन्तेनेव इतिवृत्तं गता प्राप्यते न्ययः ।

अत्र कस्मादेतानि वैदिकानि वाक्यानि न्यायान्येव
 नात्रुपपत्ते, प्रियोति । पूर्ति । न्यायानि अत्रवृत्तानि
 भवन्तीति । भवतु, को दोषः ? इतिवृत्तं सपरिपन्नो न
 दुष्यते । प्रमादात् भविष्यतीति । नास्त्यदरे मन्त्राया
 वा प्रमादः, पुन एतानि मन्त्रे भविष्यति । कथम् ?
 'तुल्यं च तस्मात्परिक्रमः' (११११८) शब्दकम् ।
 आनोहोऽपि विद्युपा मुगच्छन्त्यानि बहूनि नापुनते ।
 नुप्यते येषा अपेक्षया पूर्वम् । तस्मात् ऊनानि ना-
 मन्त्यते । अत्रो वैदिकी इतिवृत्तं गता इति सिद्धम् ।

मनसि हि 'अवमत्र परतंताम्' इत्याह्वयेच्छ-
 त्रियजनं इष्टवत्पनरायताम् । अवमतेन तदनुमानम् ।
 जन भवतुते सुखताप्रमेण मुते एष वा 'सुखं मे जाय-
 ताम्' इतीच्छाविषयवत्सन्नेऽपि इष्टवत्पनरायताम्
 तत्र स्वविचारवारणाय हेतौ आभाररक्षयन्तानुधानम् ।
 प्रथमं तादृशोच्छाविषये स्वविचारवारणाय आनेति ।
 अत्र च इच्छाविषयतः इच्छाविषयैर्भूतप्रवृत्तिविषयत्व
 नोपपत् । तेन प्रवृत्तौ, तदाशये पुरुषे वा इच्छाविषये
 इष्टवत्पनरायतावेऽपि न स्वविचारः, मायात्वेन च
 हेतुशब्दात् इष्टवत्पनरायतामानम् ।

अत्र च यत्रपि वक्ष्यमाणरीत्या व्यापारत इच्छाशब्दे
 वा लिङ्गारिपदभाक्कथावच्छेदकं तथापि तेन स्वेष उक्त-
 निष्पत्त्या एव लिङ्गारिपदस्य शेषः । तत्रज्ञानुप्रचपादि-
 कर्मविधाहास्य विधायनत्वात् । मरुति हि 'मृदरित
 मरु करिष्वाभि' इत्यादि पानत्वेन सामान्यरूपेण मन्मथ-
 पानविशेषतो बोध सम्यविधाहात् । प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च
 प्रवृत्त्याश्रय्य पुरुषस्य बोधः । नचनेद्विधाविना च आश्रये
 श्रयणे इच्छाया आश्रयितव्यस्य समानसहितत्वोपेतत्वा
 अग्रातो तादृशोच्छाविषयत्वस्य बोधः इति न देवसिद्धिः ।
 तेन उक्तविषयसामर्थ्या हेतुहाने जाते इष्टवत्पनरायतु-
 मानं मुक्तमेव । अत्र च अन्यरूपेण तात् इष्टवत्पनरायतेः
 न लिङ्गारिवाच्यत्वम् ।

विच भवन्मते तेन एव एव वाच्ये इष्टवत्पनरायदि
 इच्छा प्रवृत्तम्, तस्य वाच्यत्वानतादराया 'चैत्र
 पचेत्' इति प्रयोगवत्ति । इष्टवत्पनरायविशिष्टि-
 यानुसृतृविगतस्य चैत्रे अभाविधत्वात् । 'चैत्र
 पचति' इति वाच्यत्वानकारतोपेऽपि धातिविहात् ।
 मन्मते तु तादृशप्रवृत्ते प्रयोगप्रयोगवत्ताभावात् विवक-
 कथेन व्यक्रामान्नोपपत्तिः तादृशप्रयोगस्य इति वैशम्भ्यम् ।

ननु मासतेऽपि वा अन्येप्रयोग चैत्रस्य प्रवृत्तिः,
 तत्र वाच्यत्वानतादराया 'चैत्र पचेत्' इति प्रयोगस्य
 प्रामाण्यावत्ति, यामनुकल्पया चैत्रनिष्ठप्रवृत्ते प्रयोग-
 योग्यत्वस्य अभावात् । वाच्यत्वात् स्वा विवेकवत्तात्तान-
 कथयन्तेऽपि प्रयोगप्रयोगस्य स्वकथयन्तया प्रयोग-
 योग्यताम् तथापि 'चैत्र पचेत्' इति प्रयोगवत्ति

अनिर्वायः । नहि तत्र कल्पेवहितयोग्यताविशिष्टा
 वृत्तिः माय्युच्छेदे भाव्ये । बहुधा, तादृशोच्छेदपि
 आश्रयार्थिना प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः इति चेन्न । प्रवृत्तिवत्त-
 च्छिन्न प्रति न प्रेरणाया प्रयोजकस्य, स्वमिच्छायात् ।
 अनिष्ट प्रेरणोच्छावृत्तिरवच्छिन्न प्रति । 'इयं प्रवृत्तिः
 प्रेरणाप्रवृत्तिः, इयं न किंचिद एव एव' इत्यादि
 सर्वे लौकिकं प्रवृत्तान् । यदा प्रेरणाप्रयोग्यतावच्छेदक-
 तथा प्रवृत्तिवत्तया धर्मात्तरमेव इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।
 अत एव कल्पयोजकस्यवच्छेदकस्य प्रेरणाया अपरतो
 धर्म लोकेदेवताभागे इत्यपि वक्ष्यते । नस्य च प्रवृत्ति-
 रत एव धर्मस्य लिङ्गारिपदस्यिहाहास्यते लब्धवशा
 आश्रयतात् त्रैश्व । सामान्यवर्गमेव वा प्रेरणाप्रयोग-
 यत्त्वमुपस्थिति इत्याश्रयितव्यः । सर्वथा सत्,सिद्धे-
 त्वावन्तानानन्यप्रवृत्ति प्रति न प्रेरणाया सहायोग्य-
 तथाऽपि प्रयोजकत्व इति न तादृशप्रवृत्तिमपि लिङ्गदि-
 म्भाक्कथययोग्यवत्ति । प्रेरणाप्रयोगप्रवृत्तिर्येनमानतादराया
 तु प्रयोगवत्ति एते निराया- न अस्माभि प्रेरणायाः
 विषयतास्यस्यैव प्रवृत्तौ अन्यस्य इत्युच्यते । न प्रेरणा-
 विषयभूतप्रवृत्तिरियस्यैव चाप्यसौ, येन तादृशप्रयोग-
 वत्ति शक्यते । किंचिद अत्र एव माहात्म्यव्यपस्थित्येन
 स्वहानकन्वानुमितिप्रयोगव्यवस्थेण आश्रयानुप्रवृत्तौ
 प्रेरणाया प्रवृत्तवत् । अन्ति हि प्रेरणाज्ञानकल्पेप्रभापन-
 त्वायनुमिते प्रवृत्ति प्रति काश्चिदात् प्रयोगवत्त्वम् । तत्र
 वाच्यवत्तते एतदुपरिहात् । तत्वेच्छाज्ञान स्वमाकानीनस्य-
 जाकोप्येकमेव स्वस्वेष ज्ञानवित्तेन सत्तामत्ये निवेद्यते ।
 प्रथमस्यैव तत्त्वप्रवृत्तिपत्तिवत् । द्वितीयस्यैव तत्त्व
 लिङ्गारिपदवत्त्वम् । तेन उक्तप्रवृत्तिप्रामाण्यात्ते पत्
 लिङ्गारिपदमेव तेन उपादितम् । यद्येच्छाज्ञान तत्र-
 येच्छावत्तानुमितिप्रयोगवत्तास्युपयोग्यता सर्वम् इति
 फलितार्थः । अतश्च प्रवृत्तिर्येनमानतादराया अनेन
 सर्वमेव वेद्यवत्त्वस्य प्रवृत्तौ चायत्त न तादृशप्रयोग-
 वत्ति अस्ममते ।

अवदीयप्रयोगवत्तैः प्रवृत्तिमात्रेण अन्येपि लिङ्ग-
 प्रयोगस्तु माहात्म्यवत्त्वमिति शक्ये पञ्चमाक्षीना अन्येपिमा-
 त्तात्तैः च लिङ्गानुप्रयोगवत्तैः इष्टवत्तैः वाच्यत्वोप ।

संभाति हि तत्र राजपेरामादायामि प्रयोग भन्वदीव-
श्रेणामादाय च, तत्र जानन्नातुमितेरमि प्रवृत्तिरूप
योग्यतात् ।

अत्र सिद्धं न तार्किकीत्या इत्याधनत्वादेः लिङ्ग-
योग्यम्, अपि तु पूर्वोक्तस्या प्रवर्तनेच्छाया एव ।
' विविनिमन्नामन्त्रापीडसप्रप्रार्थनेषु लिङ्' (पा
३।३।१६१) ' लोट् च ' (पा. ३।३।१६०) छदसि
' लिङ्घे लोट् ' (पा. ३।४।७) इत्यादिवाणिन्नुशासनात्
अधनेनाप्यो विज्ञापते । निधि - निवृद्धन प्रथमम् ।
निमन्त्रणम् - अलिङ्गजननीभूतकण्डप्रतीयोक्तित्वात्मापक-
प्रवर्तनेच्छा । यथा आडातो दीहिनादे परर्तनम् ।
तत्र प्रमाणान्तरेण अमोक्षे प्रत्यसापावयमत्तम् । अत्र
एव निविद्यते इा अग्निमोरेण च लपरात् दृष्टसाधन-
तानुमापकरामे । वृत्तिषा-यतानुमापकत्वं तु यवैरेव ।
मृदन्तु वा तत् । आमन्त्रा कामचाशनुशा । तत्र
मेकस्य आग्रहामापनाम् । अन्त्य सप्येन आग्रहीऽपि
अपिदो भासते । अर्थात् स शरपूर्वक उदास प्रति
प्रेरणम् । एतेषु चतुर्षु प्रवर्तनात्स एकस्य अनुगत-
तात् तैरेव क्लेश एतेन शक्ति । अयमस्य तु
प्रमाणान्तराभ्यतानु न शक्यम् । सप्रभ्राधनयोस्तु
अतिरिक्तं शक्ति ' हि तन्मपीदीय ' ' भवति मे
प्रार्थना यदमपीदीय ' इत्यादी । तत्र प्रवर्तनात्ताभाजत् ।
अनुप सतिरी वा निष्ठा लक्षणा । ' हेतुहेतुमोर्लिङ् ' (पा
३।३।१६५) ' वामद्वयेनेऽर्चयति ' (पा
३।३।१६३) इत्यानुप्रासनेने हेतुतादो प्रपुप्रयोगेण
प्रवर्तनात्सप्येन शक्यतारच्छेदश्चात् । प्रवर्तनात् च
प्रवृत्तनुद् संघारणम् । अनुप्रास च जनकम् ।
तत्र लोके वृत्ताद्यद्युक्ति । वेदे च तदभावात् इच्छा
भिन्नाय कम्पचित् प्रवर्तनात् येषाम् । अमादि
दृष्टाधनतमैर प्रवर्तनादेन स्वैण वेदे लिङ्गा
यर्थे इति मण्डनमिथ्या । अर्थात्प्राविधानानु
कूला लिङ्गानिउपकेरेण अभिप्रेत्याया प्रवर्तना
त्वेन क्लेश निवृत्ताद्यप्य पतिव्य तत्तानम् प्रवृत्तिप्रती
कारणमात्र कल्पते इति तु पार्थसारथि । यन्तु
साधु इत्याधनत्वाद्दीक्षाध्यायो विविमन्त्रादि ।

तथात्वे वा लोकेऽपि तथैव तथावापने तार्किकमतेऽ-
दूषणापत्तिः । अतिप्रवर्तनात्प्रवृत्तिरुत्तमकते
सख्यागिपानानुक्त्यक्त्या लिङ्गादिनेव वा विविमन्ना-
चिरत्, तदवश्य एव । अत ' बल्लेन विविमन्नादिने
कल्पमन्वत् सिध्यति ' इति न्यायेन अलौकिको धर्म
एव लिङ्गादिनिष्ठ, प्रवर्तनात्वेन लिङ्गादिद्वयप्र
कल्पते । तन्नाम च प्रवृत्ति प्रति कारण इति न्याय
सुधाहृन्मतमेव यथ चिद्युक्त इति पार्क चौखुमे ।

वस्तुतस्तु लोके वेच्छया स्वरूपेण प्रवृत्तिं प्रति
कारणत्वम्, तदभावेऽपि तद्व्यभेग प्रवृत्तुश्चात् ।
स्वरूपेण कारणत्वं लिङ्गित्वैवैव्यञ्च । नापि तन्नामस्य
कारणस्य इष्टसाधनत्वात्तानुमापकत्वा प्रवृत्तिप्रयोग
प्रति प्रयोजकत्वेन अन्वययतिरकस्मिदो कारणकारण्ये
मान्यमानात् । अत्र, प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमेव प्रवर्तनात्
नाम्यम्, तदपि च न लिङ्गादे शक्यतावच्छेदक
योरुत्तरं अन्यत्वात्तान्च । प्रवृत्तिर्हि आत्मात्मादेव
लभ्यते । प्रयोजकत्वं तु ससर्वव्येन इति न तदपि
शक्यतावच्छेदकवोदिसिद्धम् । अपि तु लोकादसाया
रूपेण व्यापारतमैव शक्यतावच्छेदकम् । अत्रि हि
लौकिके लिङ्गादिशब्देषुसाये पुराशाय प्रवृत्तिप्रवर्तना
भूतदसाधनत्वानुमापकतया प्रवृत्तिप्रयोग व्यापारणम् ।
वेदेऽपि शब्दशरणीकरवात् अनुमायेन तत्कार्यदनात्
इच्छायाश्च अपौरुषेय वेदे शब्दान् कार्यानुमेय अलौकिक
धर्म लिङ्गविनिष्ठ लिङ्गादिसाच्य परिक्लप्य तत्र तदनु-
मापकत्वकल्पनात् तथापि प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारणम् ।
अत उभयसाधारण्येन व्यापारत्वमत्र शक्यतावच्छेदकम् ।

एवमि च तत् व्यापारनिष्पन्नं तद्यपि समभि-
रगह्यवलात् निर्गदलाभ । तथाहि लिङ्गदत्तात् व्यापार-
स्यावच्छिन्न पञ्चमस्योपलक्षणानि तस्य आत्मलक्षण-
वृत्तौ निरुक्तसत्त्वैश्च आद्ये बुद्ध पश्चात् लक्ष्मणस्य
वर्तने स्वयं बोधनेनात् । तत्रैतेन प्रवृत्तौ विदेरणयो
न अनुपम । इत्यत्र एव हि ' भूला पटवत् ' इत्यादी
पटवतात् पञ्चमस्यप्रवृत्तमात्रेणैव यपि ताप बोध-
नमतेन नृपणे दत्ताये बुद्धे तत्त्वैर्गम्य एतेन

विज्ञानाया प्रमाणान्तरेण मशोम-त्रादिना संशयोदिरूप-
सर्वगतानीभवत् भूतलप्रतिफलविशेषप्रतीतिः ।

उत्पन्नम् इति । प्रथमं निवारिषदात् व्यापारत्वेन
मादप्रत्यक्षेणैव व्यापारोपनिमित्तः । पश्चात् आख्यायैव
स्थित्वास्तौ तस्म स्वविषयकज्ञानविशेषतन्मातृमितिप्रयो-
ज्यत्वस्यसंशय उत्वेन अनुपस्थितेनेव अन्वयः । शब्द-
बोधश्च 'व्यापारकनी यागादिकृतिः' इति । न च त्रिदश-
विदोषक एव शब्दत्रयोप इति धर्मवदम् । 'व्याप्यघात-
माद्यथात्' इति स्मृत्या तत्रागाम्यप्रकारकशब्दबोधत्वा-
पत्त्यर्थं प्रति अर्थभावना विदोषप्रमाणभेदेन आख्याय-
पदबोधोपनिमित्तं वरत्न इति वास्तविकताधारण्येन एवकार्य-
कारणभाष्यस्यमात्रावधारणुद्येने च आद्यातामैकुरीरेय
मुत्पत्तिरुद्येवदम् ।

सप्तश्रार्थानयो. अवि विषयतामकल्पेन तस्यामेव
अन्वयः । हेतुशब्देऽपि स्वत्वमकल्पेन तन्प्राप्तयेऽपि
तस्या उल्लेखप्रतीतिना इत्युक्त्याप्रमाणम् । त्रिदो या
हेतुनानुपसर्गगतप्रतीतिरूपम् । तेन आख्यायानीमेव
'जातिमाते' इत्यादौ इत्युक्त्यात्वेन हेतुप्रसन्नमतीति
इति न कश्चित् विरोधः ।

एष 'यदि प्राणीन् मुञ्चती न तर्हि दाप उपविशेत्'
इत्यादौ ज्ञानभेदने, विचारयथेच्छानिमित्तं एव मयम्,
विद्वान्तर्लक्ष्यं इति. आख्यायमेव इच्छानुल्लेख कर्तुं
दातीन् भोवन्मुच्येते' इति निमित्तसंग्रहे समम् इति
न कश्चिन्म्युत्तरवत्त्वम् । अन्वय 'देवदत्त पत्ने' इत्य-
दौ लोके नावत् प्राण्येवोत्तर स्वसमसंग्रहं तत्रेन
विज्ञानाय 'चैतन्येरेतोऽहं पञ्चमि' इत्यादिप्रमाण-
नदात् व्यापारस्य इच्छानुल्लेखे अत्रतो वा विषयकृति-
मन्वयात् 'पाकेऽय प्रतीताम्' इत्याकार्ये च तस्य
विद्वे तत्प्रत्ययना प्रतीतिरुद्येन प्रमाणान्तरेण आभार-
यमे सत्त्वमन्दिमवेत्तथा 'पाकेऽय प्रतीताम्' इत्या-
द्याद्याद्यनप्रतीतिरुद्ये-विषयप्रतिविषयकल्प हेतुज्ञानं
मानव ज्ञापते । ततश्च तस्मिन् हेतौ क्रिया-
न्तरत्वात्नेन इत्याद्याद्यकृतिगाध्यगो-व्याहिस्यारणात्
उपपत्तिरिति अनुमितिः उत्पद्यते । इवचिच्च

अनिष्टावधनीभूतावरणवतिभोगिनादेरपि, सामग्रीप्राप्ता ।
तन्नामग्री च अप्रयत्न प्रतीताम् । इत्याकार्य-
भूतनिमित्तभानिष्टकनिच्छाविषय वरूपहेतुप्रमाणशक्तिर्या ।
स्वार्थ इच्छाप्रपत् । इदं च तत्रतन कौतुभादौ
स्पष्टम् । तस्याश्च प्रवृत्तिप्रतीतिरर्थव्यपेक्षेणैव दत्त
समसंग्रह तत्वेन एव इच्छाविशेषतामस्य उभयं
तुल्यम् । वेदेऽपि त्रिदशानुदधत्तगोत्तरजात व्यापार-
रूपत्वेन व्यापाररूपत्वाद्युक्त्या 'निवृत्तस्यैव
व्यापारवती यागादिकृतिः' इति शब्दबोधे ज्ञाते
सकृदप्य तत्वेन विज्ञानाया 'वेदस्यविद्वदितिरेतोऽहं
मायादि करोमि' इत्यादिप्रमाणत्वात् यागाविषयकृति-
सकृदाच तस्य त्रिदशानुदधत्त 'पाकेऽय प्रतीताम्' इत्या-
द्याकार्यं कश्चि मन्वे. अत एव चार्थमन्दिमवेत्तत्वेन
त्यात् तदुक्त्यादौचि इत्यर्थस्य निमित्तम् । न च प्रथमप्र-
माणान्तरेण तत्त्वान्तरेण अनुमितिजननत्वात् तत्रोभय-
तत्त्वित्वादे प्रमाणभावः, वेदोत्तरजातस्य अन्वयत्ववत्त्वा-
तत्त्वित्वादे. तस्मिन् यागाविषयकृतिविद्यता च न
ज्ञानादिविषयविषयकृतिरुद्ये अत्रेतिहासः । अत्रिदो 'पाके
अय प्रतीताम्' इत्यादिनेच्छेरेच्छानुविषयविज्ञानाया-
रणी इच्छान्तरेणानुविषयविज्ञानाया त्रिदशानुदधत्तप्र-
माणान्तरेण तत्र प्रमाणत्वात् । अन्वय त्रिदश-
ानुदधत्तवेन अन्वयमिच्छते अवधारित्ये समानमवित्तयेयत-
न प्रमाणत्ववत्प्रतीतिरुद्ये तत्रेण तत्रेण त्रिदशानुदधत्त-
व्यापारविषयीभूतप्रतीतिविषयत्वकाहेतुमान तथैव प्रमाण
जायते । अत एव शेषवेदतापारा प्रमाणत्वकृतिग-
हितोपदेयान्तरेणैव तत्र त्रिदशानुदधत्तवे आख्याय-
अतश्च तेन इच्छाव्यवस्थापुच्छिन्ने लोकादेन अनुपपत्ता ।
न च प्रथमप्रमाणान्तरेण इच्छाप्रत्ययत्वानुमित्तरेण
प्रवृत्तिप्रतीतिरुद्येन न अन्वयते यागावधि इच्छाव्यव-
स्थासिद्धिः, तत्रेण अन्वयते स्वतः प्रमाणत्वेन शेषाद्य-
भावे प्रमाणत्वेय निद्वे. त्रिदशानुदधत्तप्रमाणान्तरेण आख्याय-
नियजनत्वाच्च ।

अतः सिद्धं तत्रमन्वयवेदत्वेन अतिप्रसक्तत्वेऽपि
लोके वेदे वा विदोषप्रमाणे विकृतमन्वयप्रमाणेन ।
अथवा लोकादेवमायाया, पूर्वोक्तविषया प्रवृत्तिविशेष-

प्रयोगकारणच्छेदनाया विज्ञे व्यापाररूप अन्वयप्रपञ्च
एव अततिप्रसक्त लिटादिपदगकृतानच्छेदक ।

अथवा 'अथम प्रयत्नाम्' इत्याकाररूपस्य
लोकवेत्साधारणस्य विपश्चिताविशेषस्य पूर्वशुक्लत्वात् य
एव लिटादिमाकृतानच्छेदक । एष्वथ अथगेन प्रकार
शब्दशेषावच्छिन्न प्रति लक्षणदिनापशब्दशेषात्
श्लिष्ट प्रति वा लोकवेत्साधारण्येन तात्पर्यमानस्य भट्ट
मते कश्चिदतिशयत्वम् । नहि 'अथान्तु पदान् अथ
मयो बोधेन' इत्याकाररूप तात्पर्ये वेदे सम्यगिति ।
अनस्तत्र अतिरिक्तं दृष्टान्तिष्ठे धर्मविशेष एव तात्पर्यं
भट्टमत वाच्यम् । न च तन्मनस्य कारणत लोच
कृतम् । अथैव आनरिक्तकार्यकारणमात्रइत्येव प्रा
भाय एव । अत्र विषयिन्विशेषोपस्यै अनुगतपरहारात्
उभयनाशालेन अङ्गीकृत्य कारणात्तच्छेदकत्वं वाच्यम् ।
तत्रा इतिवि विपश्चितावशेषत्वेन प्रविष्टानुपेयनानच्छे
दकृत लिटादिपदरकारणानच्छेदकत्व च ।

यदि तु निरुक्तविपश्चिताविशेषस्य इच्छत्ववाप्यव
नः इत्याग्रहं, तदा वैदिकलिङ्गादिनिष्प्रयागस्यस्यसि
दृष्टाकृतत्वे न कश्चिद् छति । गुणै गुण नङ्गीकारस्य
निर्गुणकृत्वेन अप्रद्वयत्वात् । अदन्तेऽपि वा शब्दस्य
द्रव्यरूपोपपत्त । जीवातिरिक्तेश्वर निर्गुणकृतीकारणत्
वैदिकशब्देऽपि मिलेच्छाङ्गीकारे वाचकमयात् ।

यदि तु इच्छकस्य व्यात्मनिष्ठान्वाप्यवशमेवेत्याग्रह
रुप लिङ्गदिदेदिशब्दे औत्तानद्यत्स्यवाग्यमानेन
ईश्वरे इव आत्मत्वाद्गीश्वरे मानम्भावान् उपनिषदा
दिनवाग्यस्य ईश्वरमति अङ्गीकृत्य सद्विच्छेन तददाक
रिका धेदे लिङ्गाद्य तात्पर्यमा च । 'वद्व्यष्टि
विशेषितोऽहं यत्' इत्यादिपरामस्तु तादृशेच्छाया
लिङ्गान्निच्छेद्यत्वात् इति सर्वथा न दृष्टावदव्यादिक
विषय ।

यस्तुतस्तु इच्छान् अतिरेक लिङ्गादिद्वयताच्छे
दिका गपयान् । विशेषतस्त पूवकत् । वेदे तु
अङ्गीकृत्येणैव लक्षणा । अथ चैव पूवकत् इत्यपि
यत्तु यक्यम् । एव 'वैश्वानरवैचि' 'न शतममशुपेत्'
इत्यादौ नन्वमपि यच्छेदलिङ्गितरत्वेऽपि न कान्

'यच्छेदनिदानमुच्यते लिङ्गम्', तदभावे न्या
नोप्यते' इति एव सुत्रं, पूर्वमेव निरस्तत्वात् ।
नहि 'अतिप्रकाशनेत्वे लिङ्गे इत्यत्र, तच्छेद तात्पर्यं
यत्' इति नवीनतार्किकमतं युक्तम्, 'येति
ष्टोमेन न यदेव' इति लौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यात् ।
श्रुता स्वयंशेषान्वायवमेऽपि तात्कालिकानिष्ठसाधन
त्वस्य चायं वाच्यमात् । नहि नरत्रादिस्वभावनन्त
मापनिष्ठानकस्त्वमेव निषेधाय इत्यत्र प्रमाणमस्ति ।
'अथि न श्योद' इत्यादिलौकिकवाक्ये स्वविचारात्,
'नान्तयो धोऽशिन गृह्णाति' इत्यादौ उभयत्रापि
व्यगिचारात् ।

यदि हि तात्कालिकानेष्टसाधनत्वं तत्र निषेधाय,
तदा तस्य प्रमाणान्तरिद्धादुवाचकत्वेऽपि 'अतिरागे
षोडशिन गृह्णाति' इत्यनेन इष्टसाधनत्वस्य बोधात् तस्य
इत्यथा नित्यात् कर्तव्यमिति । अथ तत्र वैश्वर्यमिध कृत
गतवैगुण्यक्यानिष्प्रसाधनत्वमेव 'नान्तं वेदन्' इतिवत्
तदप, तदा एतस्यैव ननुस्वगुणवद्गुणवत्त्वस्य
विशेष । अथ तत्रोत्पत्तिरहायैव वैगुण्यपेक्षया कृत
व्यापिकत्वं कल्पयेत्, तदा तात्कालिकानिष्ठसाधनत्ववत्
वैगुण्यस्यपि नान्ततायकत्वावत् निषेधत्वं कर्तव्यमिति ।
अग्नमते तु वद्व्यवशात्ता प्रकृत्यभावयोश्चयत्पुं
यामश्रीरिपयताय पौत्रिप्रहणामावेऽपि इत्यङ्गीरे
ननुमहोपकारादिप्रपनुमितेरेव तत्र सर्वगोपकतया तत्र
विधातुमित्या प्रकृत्यभावोपपत्तौ तत्र अनिष्प्रसाधनत्ववत्
मानात् । अत्र एव विष्णुतन्निषय सर्वत्र विधिनिमित्ते
साधनताभावस्यैव नोपपत्तात् द्वयोर्वैदिकत्वे प्रयोगमेदेन
प्रामाण्योपपत्तायै प्रालम्बविशेषो लौकिकत्वावयवस्य
अग्रमात्रं नातुपपत्तम् ।

एतेन 'इतिप्रतिवातायकत्वं व्यापिकत्वं तावतायव
मेव शकता एतदप्या वा नन्वमतिशयहारे लिङ्गार्थं,
अत्रान् तादृशत्वं एतानन्तरस्य कल्पदिशिष्टानुच्यतेभव
तमप । तस्य च भावस्यै अन्यप । नातो लौकिक
वाक्यस्य प्रामाण्यविशेषं निर्गुणत्वात्' इत्याकारम् ।
'नातिरागे षोडशिन गृह्णाति' इत्यादावपि तादृशे ।

दिन एतेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु रातिग कञ्जमण-
 वरंमानतवेलाया 'चैनः कीदम.' इति प्रश्ने 'इयो-
 लत्तिनावन्तियङ्कु. प्राथिङ्कु. प्र-वनककल्लमपुष्पावुङ्कु-
 इतिमाव्' इत्युक्तान् 'न कञ्ज मथयिष्' इत्युक्त-
 वस्तु. अथकञ्जमणिक्रानापति. । इयेनर्त्तमानक
 दशाना च 'श्चेनेन न चनेत' इत्युक्तमपि. । अन्म
 न्नेन तु यश्चमानरीया लिङ्गस्य इच्छायाः स्वयननिसोप
 जनानुमिनिष्पादितप्रवृत्तिसाम्यमावकादीनाभावात्-
 योशिलसप्तनेन आगानाथं ह्यो अन्यत्वात् न तदापत्ति.
 इति वैपथ्यम् ।

किन् 'चैनः कीदम.' इति प्रथमा द्वैतेर्मुक्त-
 प्रथमान्तसुवर्त्तस्त्रेष्वाकाराभावात् । संदर्भात् तृति.
 इत्यप्यापि तोत्तरम्, निवृत्तचित्तान्च्छेदप्रथमे तदना-
 लिङ्गतोत्तरस्य अथरद्वयान् । अत्र एव 'वाङ्मथी
 इतिः' इति प्रथम्यापि 'चैन पचन' 'न पचति'
 इत्यादि द्वैतोत्तरम्, निवृत्तान्छित्तित्तरान् । अत्र एव
 कुंलसुवर्त्तपितो'इच्छरमेन भ्रममवयम्, प्रथमान्तसुव-
 र्त्तितो'इच्छे तादशोक्तस्य अथरद्वयानपत्ते । अतो
 ननुप्रथमिच्छास्थले प्रवर्त्तनात् निर्देनाऽपि निवृत्ति-
 प्रयोक्तव्या अथुपेया । 'आचार्योदेगादह निवृत्त, न
 नत्र नचाऽन्योपदेष्टार' इति वक्तृत्वस्येनात् । निव-
 र्त्तएव च प्राचां मते प्रवर्त्तनरदरे निवृत्ततत्रक-
 र्त्तवाक्यविरुपं विव्र शेषम् । उदाञ्छित्त च नेके
 इच्छा, वेदे च भवोत्तितो धर्म इत्यादि एव पूर्वम् ।
 शक्यतावच्छेद न तथा. ननुवदरम् । प्रथमंश
 मचकं च विद्याविषय तावर्थकहृत्, इतरप
 'न पचति चैन' इत्यो ननुवदर अचत्तान्त्वस्यैव
 योकात् । किञ्च न निवर्त्तना उच्यते, ननुपदे नु प्रवृत्त
 भवतानुवादक मत् तावर्थकहृत् इत्यादि प्राचीनमते
 शेषेषुमे एव चकम् ।

यस्तुतन्तु अनेकमतिक्रयतावते. न प्रवर्त्त-
 विवर्त्तयो. प्रथम् प्राक्तिक, प्रवृत्तप्रवर्त्तित्वयोर्वा नेड,
 मम.पामागात् नोयाम । अथि नु आरम्भान्ण कृतानेव,
 मन अमार एव, लिङ्गारेः प्रवर्त्तनाविर्त्तनाकार-
 म्भानागतत्वेन । शक्यतावच्छेदक च पूर्वम् अथिप्रक

अनतिप्रक वा प्रवर्त्तानिर्देनाकाकारणमेकमेव ।

अथि तु प्रवर्त्तानिर्देनाकाकारणमेव न एव विपथिना
 इत्यामत्. , तस्य अन्तु निवृत्तिपरवत्तावच्छिजे
 विद्यादेर्भया, नन्वऽ तावर्थकहृत्प्रथि । तस्य च
 किट्थेन स्वविषयश्चानविद्योक्तानुमिनिष्पादना-
 प्रतिसोशितसकलगे आरम्भान्णमेव कृतानेव अन्वयः. नन्वर्
 च तदर्थविरोधि तावत्तावच्छिजे । अतो 'निवृत्त-
 समर्थेण व्यापारती कञ्जमणपत्तयिना कृतिः' इति
 शान्त्योर्दे वृत्ते मसर्गस्य तत्त्वेन म्पन पूर्वम् ।

अत्र च निवृत्तान्छित्तित्तरानात् 'कञ्जमणवे
 अत्र निवर्त्तनात्' इत्युक्तवत्कलेच्छविपथीभूताभावा-
 प्रविशोशित्तं विपथलकपदेनानाम्, तेन कञ्जमणवे
 अलिष्टवापत्ततनुमिनि. जायते । एवं 'नातिगने
 योश्चिन एकाति' इत्यादी निवर्त्तित्तरिणे तादशोक्तविष-
 देनुक्तान् योदमेष्टणे अविशानानुपकारवत्तनुमिनि
 इया तद्व्यभिचारेणैर इत्यादौ ननुपकारविदेयपि अतु
 मानम् । ननुतनुमिने अ प्रतिशाम्भ्रीविषयतया प्रवृत्त-
 गावप्रयोक्तव्यम् । नथाहि वन अनिष्टनावनतनुमिनि
 वन प्रवर्त्तनकर्मरगात् देवप्रवृत्तयत्ते मति एवमनिष्ठा-
 ननुवर्त्तनाप्रवर्त्तनमपिन वमथयान्त्त तदभावात्तन्मा-
 मतीपयटनम् । तस्य तु इच्छाचनतागावत्तनुमिनिः तस्य
 तथा प्रवृत्तयनेष्टमाचनतावते प्रयोगविदेयवच्छेदेन
 अत्रागतवज्ञानम् तदभारकपयवृत्तित्त्वमपि विवदन्म् ।
 यद्यपि च उभयत्रापि प्रतिप्रवृत्तमसर्गोवाक्य अथवत्ता-
 भावित्तरपत्त क्रियताया अनुमितिनादात्तम्, तद्यपि
 प्रविशोमिक्तास्त अन्वयमवत्तनादात्तम् अभावीप-
 विवेयनासवत्तमस्यैव अरणाजावच्छेदइच्छास्यस्य प्रति-
 योमिक्तेने नाद्यात् तद्यः प्रवृत्तिसाम्प्रतिव्यव-
 मुलप्रमेव । अत्र च लिट्थेय स्वविषयश्चानविद्योक्तव-
 नुमितिक्थ-स्वविषयिण शक्यतावच्छेदकभूतसुवर्त्तनादा-
 कादीनाभावाप्रतिसोशितसकलगे आरम्भान्णैरुत्तौ अन्यत्र
 इति कल्पितोऽर्थः । प्रथम एव च लिट्थेयम्, द्वितीयं
 न्यपट प्रवृत्तियम् । अत्र च देवाऽवयवप्रवृत्ति-
 क्षामान्यवत्तनादाकादीनपुवृत्तवमारम्भान्ण 'न कलज्जे
 मस्योत्' इति प्रयोगविदेयताया उक्त संकथ-

पूर्वभिन्नानां रश्मिनां विषये उपजायमान सत्या क्रिया-
शक्त्या तदनुगुणान्तरिकनेन स्वयं उत्पत्तये न
उत्पत्तौ अन्यकारणवि प्रसिद्धते । 'परस्परार्थमवेदु
स्वन्तो जायते शान्ते । पुरस्तादर्थमवेदु तद्वर्षा विधि-
कल्पन्त ॥' २४१।२।३११ पृ. १६६.

० विष्वर्षविचारः । नैशायायाः इत्यथनरहृते
साध्यत्ववत्तदभिन्नानुर्ध्वत्वाभावात् अन्त्यामाद्येऽपि
विकीरणा अवनान् सर्वेषां तथानन्त्यमभिज्ञात् ।
अप्यथा चन्द्रमण्डलादावपि वीर्यार्थेऽप्यने । एत न
प्रसूतितनर्गात्प्राप्तानां प्रिनिगमनाविरहेण त्रितयेऽपि
शक्तिः । पुष्पान्तपण्डवस्य युगपदर्थेयवर्षेणैव एवा
शक्तिः । अतिसंयोगे वा युगपद् बोध । अन्यथा तेषां
धर्मो । अतः त्रिगण विष्वर्षः इत्याहुः ।

अनेकमर्थेषु । कुनिष्ठाप्यत न विधिगण्यम्, पुनो
यापानुत्पत्तयोर्षेण तन्नागवित्तावेयत्तया काले कृत्तिसाप्य-
रास्यापि भावत् ।

एत इष्टसाधनतामपि न वाच्यम् । तस्यापि यग-
न्यर्थोः साध्यसाधनेभावबोधेनैव भावत् । अन्त्यकल्पस्य
न शब्दार्थेवात् ।

न च तत्र तद्व्यवहारबोधार्थं दृष्टिकल्प्यम्, इष्ट-
तयाचिद्व्यवहारनिरूपितव्यवहारभावस्यैव प्रत्येक-
त्वात् इति वाच्यम् । स्वर्गतामवदेत तत्र इच्छाविषयत्-
वोवात् यतो तत्साधनत्वबोधेनैव इष्टसाधनत्वस्वाभि-
योवात् । 'स्वर्गः अनिष्टः प्राणो वा अगाधः' इति
येषु स्वर्गकामादिष्वर्थबोधेणभावत्वेन तद्व्यवहारव्यवहृत्य-
भावोपपत्तेः ।

एत कल्पदनिष्ठाननुवर्णिकत्वमपि न वाच्यम् । अर्थ-
गदेनेन तद्बोधात् । कलमाकसादिरुपानिष्ठे इष्टोदनि-
भावोऽप्यनुगुणान्तरिकतामात्र-बोधेनैव कल्पदनिष्ठाननु-
वर्णित्वस्य ताम्भत् ।

एत 'इष्टसाधनकृतिसाध्यकल्पदविष्टाननुवर्णित्वोक्ति-
षोभाभिन्नसाधनानुगुणतामात्र स्वर्गताम' इति बोधे
आप्यतामर्थेऽने. विशेषतया प्रकृतया च भागे वैकल्या-
पति इति हिन् ।

अत्रामिच्छीयते । अमिषेय मन्दिनिष्ठ प्रवर्तनात्प्य
विष्वर्ष । तस्माद्, प्रवर्तिर्द्वेष स्वच्छेषीना, पगपीना
य । तत्र व्यापारा इष्टसाधनत्वविधीः कारणम् ।
अन्त्याया गणगुणोदे. आशापेक्षादिषु । अनिच्छन्त-
मपि 'गत्वा मा प्रवर्तयति' इत्यनुभावात् । तेषां च
प्रवृत्तौ प्रत्येककृतेण न हेतुत्वं व्यभिचारात् गौरवात् ।
हिन् इच्छादिनिष्ठप्रवर्तनात्प्रमाणजन हेतु । तस्य
'अथ मा प्रवर्तयति' 'विधियो प्रवर्तयति' इत्याशा
कम् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुं पापवृत्त्यनन्त्यायात्-
विधीयः । स च चेतनस्य साधो. आसादिः । वेदे
उक्तानुभावात् अचेतनस्य वेदस्य अभिधातात्वक कश्चित्
मन्दिमवेत अर्थात्कम् । तथा च सत्ताशादिभानान्
वया प्रसूति तथा विवेकविद्यात्वात् इति सैव हिन्धिः ।
सा च मन्दिभित्तात्वात् मन्दिज्ञानि । मन्दि यावत्तया
शाब्दभावना तदनुपपत्ते । भावनादप्यस्य व्यापारसक-
कत्वात् । अत एव आख्यातार्थो भावनाऽपि व्यापार
एव ।

ननु उक्तानुगुणता अभिधाविषयविधेयतादिन
ज्ञानात् अप्रवृत्तस्य प्रवर्तनात्वेनैव अभिधाज्ञान प्रवृत्ति-
हेतु । तेन तद्व्यवहार इव स्यात् ? इति अभिधायाः
अचेतनवेदस्य कर्तृमतिरनेन तस्या ग्युत्सवतामत्र इति
चेन्न । प्रवर्तनात्पविमिष्ठे हिन्दुत्वात्तद्व्यवहारिणीस-
त्वात् तत्र एव तज्जातात् तथैव युक्तये । तथाहि ।
स्नानपानाग्रे इत्यन्तं स्य पश्यन्त्यां प्रातुं पश्यन्तानामै
प्रवृत्तिपुण्यस्य कर्तृकृतं ज्ञान विज्ञान-मण्डलेनैव स्यात्
प्राक्प्रवर्तनानुमानयेत् मातु परिज्ञेयात् तथा इति
पठित्वात् । तदुक्तया गोचरकटद्वयचनधाराजन्य प्रयोः-
कृतस्य प्रवृत्ति इत्यात् तथा तदावयव प्रवर्तनाज्ञान अनु-
मित्येति । तत्र 'तस्य किं हेतु' इति त्रिगणस्या
वास्यमेव तथा अवधारयति । ततः अत्रापोहाप्या
हिन् तत्र अति क्लृप्ति । तदुक्तं 'अभिधाभावना-
मादुरकामेयं गिदादप । अर्थात्भावना तया स्या-
न्यातस्य गोचर ॥' इति (वा. पृ. ३७०) ।

अर्धपरत अर्थेऽप्यवयव अर्थेऽप्यवयव वा । तथा
च अर्थनिष्ठत्वात् अर्थभावना पश्येत्तदनुगुणतामिच्छेत्वा-

दि यावान्स्या आग्यान्तःसाच्छिद्रावस्या चेत्तनाचेत्त
कर्तृसाधारणी कर्तृशक्ति ।

द्विविधाऽपि भावना नियमत कर्मकरयेतिकर्त यथा
रूपानुपसर्गादस्या तन्तितकशास्त्रद्वयमेव उभयानुगत
मात्नापदप्रशक्तिनिमित्तम् ।

ननु इत्युपापनताज्ञान प्रवृत्तिमात्र हेतु, तथा च
तद्विना प्रवृत्तनामात्रज्ञानेऽपि कथं प्रवृत्ति इति चेत् ।
मत्तम् । स्वगतानो प्रजेत' इत्यादौ प्रथमतो लिङ्
पदाशब्दे अयभावनाशब्दभावनयो अयमेव
प्रवृत्तनापि प्रवृत्ति इत्याकारको जायते । एकपदोपात्तया
धातुसाधनया प्रत्यासत्तितमभ्यात् । तदुक्तं विधि
भावनयो श्रुत्या सप्रति पूर्वमिष्यते' इति । प्रवृत्तना न
विशिष्टरूप च विषयतया अयभावनायामत्रय इष्ट
भावनात् इष्ट भावयान् उत्पन्नवति इति यत्पक्ष इष्ट
साधनत्वरूपम् । योग्यता तस्य विषयधेऽपि । क्रियन्त
निष्ठमावन्त न विषयधे इति एत मते विरोध । अय
भावनाया इष्टमावन्त त्रिधास्तत्साधनच विना न
इति आश्रितत्रियेष्टमावन्तयोर्वि इति प्रवृत्तना
नुत्पन्नति । मणि ५ ८८-९०

● विध्यात्प्रशब्दभावनानिरूपण जाल अथगत
' शब्दभावन' इति विज्ञे इष्टम् ।

● विध्यात्म वेद । के

● विध्यादि । यदाकर्मपुण्यस्य पुरुष कर्मि
विधये प्रवृत्ते तुल्यशिक्षा निरुक्ति न विधि । यथा
लोके 'देवदेव गाम्भ्यान् पुत्रकाम' इति । तस्य
' अमात्र' इति निध्यादि । वेदेऽपि दशपूषमागम्या
यजेत' इति निध्यादि । भा ३।४।२।१००

● विध्यादि विषयतायेव । ३।३।३।५ पृ ८५०

● विष्णुत्तरनिषेधे अत्र विधिपक्षिदोषभावात्ता
भावात्तत्र बोधनात् इत्येवैविके प्रयोगमेवेन प्रामाण्योप
पत्ति । इत्यत्र पृ २०

● विष्णुदेश । न तावत् सर्वे विष्णुदेश अथवा
येन, गुणद्वयानि ' यमनाय कश्चिद्विज्ञानात्प्रमते' इत्यादे
दत्तनात् । अधिरिय तु ' वाचय श्वेतमात्रमे' ।

इत्यादि तदपेक्ष । तस्यापि विधिविवेकमत्ररूपावात्स
वाक्यार्थे अयनापदनिरोधस्य स्तुतिस्तु पदत्रयानु
महाभावायारूपे अर्थात्तरे एव तदपेक्षा । तत्रय एक
देशाद्येपरूप एव तेषामाद्येव । अथवाताप्रामाण्ये महा
वाक्यार्थविवेकवाचामपि अयन्तरवाक्यार्थविरक्षा सुनि
वाप । सु पृ ७ ५ फलातो विष्णुदेश इति भाग्य
कारणित विधि । बाल पृ ५ ५ श्रुतिप्रम
(' वाच य धनमालमेत भुक्तिकाम') इत्येवमनो
विष्णुदेश । येन एवायवभूत् ' वाचुर्षे श्लेषा
देवता' इत्येवमादि । भा १।२।१।७ पृ ११७,
● योऽनो विष्णुदेश न गन्तोति निवेद्य अर्थ
विष्णुत्तम् । शक्तोति न स्तुतिप्रदाना वाचयजेयी भवितुम् ।
प्रत्यक्ष अ वाक्योपभावात् । अत गम्याद्विध स्तुतिमत्र
गच्छाम । १।२।१।७ ५ वा विष्णुदेश सक्तिन, तत्र
न कश्चोपाजिनिषे न विरुद्धते । यत्तु आदित्य, तत्र
तद्वर्णनत्वात् न वचनोपसाधनैव भवित यत् । वा
३। १।३० ५ ९६३ ● विष्णुदेशान् परस्तात् ये
हि अर्थेतात् अय ते तेषामस्ति दोषस्यम् । वे सुरतात्
धुयते ते सुरतात्तु वर्गयाको भवन्ति । ३।३।१००
पृ १०९ ● विष्णुदेशस्य अयनापद विना इत्येव
गानस्तन आगम्यवशवद्वात् अयनापद्व्यवस्थिति इति
आगद्व्यन अर्थेवादाय वे तत्रैव प्रयोनवशक्यावयम यन
अर्थेतात् विनाऽपि प्रवृत्तनापत्तयपिदि सु पृ
१०७ ● विष्णुदेशस्य प्रय वेदेऽपि अर्थेवादात्तुगारेण
रूपप्रमरूपस्य उपक्रमनिरोधयोपस्थावत्त्वाभावात् ।
पराक्रम ३२ ● विष्णुदेशस्य प्राभाये अत्र तत्रिय
ताम्या अयत्त श्रवन्त अ पाहत् पूर्वपक्षे उक्तम् । ५।१
● अथैव नादो मुक्तिदयते तत्र विष्णुदेशस्य प्रवेचना
गन्तव्यवच्छेद अयत्र तु आहतात्तना रिषा
नम् । वा १।४।३।२० पृ ३६७ ● विष्णुदेशे
ताम्यापथ्ये तन्नि अनुज्ञानाय यत्र विरोध वेना अत्ता'
इत्यादी तत्रैव अक्षय्योपात्तयतिरोपयत्र विष्णुदेशगत
गामात्तदन्वय । यत्तु ताम्यापथ्यानुज्ञानसिद्धेव
विरोधावेता तत्र न संशय इति पक्ष । मोम
३।१।१

• विष्णुदेवनामसत्त्वेऽपि ऋणादिशब्दना दीर्घत्व भवति । ऋणादिशब्दाः स्वार्षायाः सन्तः न सञ्चयन्ते इति बलात् दक्षणा प्रतिपद्यन् । तेन ह्यपि विष्णुदेवनामसत्त्वेऽपि दीर्घत्वम् । वा. ३।३।१।१५ पृ. ८०६.

• विधिकरूपक. अर्थात्.— 'यज्ञमानसमिगौ- तुम्परी भवति' इति । वास. पृ. ५१.

• विधिकरूप्यः विधिः यथा- विशेषणमिति । वास. पृ. १२.

• विधिवाङ्मय्य गार्धेसादस्य अतिदेश साक- सेवीशैन्द्राग्रैकपातशे । ७।१।१।१५० मीको. पृ. २३० 'अतिदेशः गार्धेवीशैन्द्राग्रैकपातशे ०' इत्यन अधि- क्त्वा द्रष्टव्यम् । • विधिशाब्दस्य गार्धेसादस्य वेध- देविभस्य गार्धेसादस्यिरुपसर्गो अतिदेशः । ७।१।३। १०-२१. मीको. पृ. २१०. 'अतिदेशः वरुण- प्रसाकपातशैन्द्राग्रैकपातशे' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• विधिकोपश्रोतपदयोः स्यात् । ३।२।३।१५ ॥ अत्राताद्वत्त्वेन हविष्कृत्स्नोपदेशो सति 'अत्र रसो दिवः सत्यं यन्नास इत्यत्रहृत्ति' इत्यादिभिर्मन्त्रान्तर- विधिभिः 'हविष्कृतेरिति' इति हविष्कृत्स्न-विधिं पाधि- क्त्वा न्यात् इति । सु. पृ. १०५६

• विधिनोपाधिकरणन्यायस्य स्वस्य प्रस- त्तमाणापिचेये सति विधावपि लक्षण' इति । कु. ३।२। ६५.

• विधिगतं त्रयागप्रवण न युक्तम् । वा. ३।१। १।११० पृ. १०५.

• विधियागोस्तानवतरपतिवर्णन्योमेव अनुक- शा- वनरपतिशायोनिगमेषु इत्यदेशागिपातम् । १०।४। १६। ३२-३३. मीको. पृ. ३८९. 'अनुक्यायन- सविद्यागोनिगमेषु' इत्यत्र अधिक्त्वा द्रष्टव्यम् ।

• विधिगतशब्देनैव अत्राहमादिम-सु देवताया म्प्रधान मीयादिविहृती । १०।४।१।११५. मीको पृ. २१२. 'देवताया विधिगतशब्देनैव' इत्यत्र अधिक्त्वा द्रष्टव्यम् । • विधिगतशब्देनैव देवता- प्रसङ्गं यागशरी कर्त्तव्यम् । १०।४।१।२३-२४. 'विधिगतशब्देनैव' इत्यत्र अधिक्त्वा द्रष्टव्यम् ।

• विधिचातुर्विध्यनिरूपणम् ॥ 'ननुपचया- दिभेदेन चातुर्विध्यं त्रिवेः कथम् । प्रयोगविधिरे- देवो भवतीत्य प्रकीर्तितम् ॥' १८ ॥ श्रुत्यादिभि- र्गर्भोत्पन्नस्यै पञ्चाद्विधिरिति वदन्त प्रयोगविधिरेदेवो विधिरित्युक्तं भवति । चतुर्विधं च तं समाचक्षुरे ।

उत्पत्तिविधिसामेनेने नो द्वितीये विचार्यते । विनियोगविधिसम्बन्धो यत्तृतीये विचार्यते ॥१९॥

चतुर्थे पञ्चमे चैव श्रयोगविधिचिन्तनम् । अधि- कारविहित्वन्मो व. पञ्चाव्यायोगोचरः ॥' २० ॥

उत्पत्तिरेव न्यायोपानमनुपपन्नमिति । उच्यते । 'उत्पत्त्या- दिव्यथायां च विध्यन्त्यवब्रह्मादतः । सारूपेण प्रयो- क्तृत्वाच्चातुर्विध्यं विधेयतम् ॥' २१ ॥ अपहृत्- प्रसङ्गसम्बन्धस्य विधेयस्य तत्तत्प्रकारेणैव समस्यरूपगतं भवति तदा विध्यन्त्यवनिमित्ततादेव उद्विष्यत्यैव समसः प्रमाणात्प्राप्तमिति रूपेणान्त उत्पत्तिरिति, ब्रह्मेनेन च सदिपयस्य फलभावनेना वा फलपदुपसर्गत्वात् वा कल्पते इति विनियोजनम् । फलभावेन च कर्मणो पुष्टिसम्ब- धित्वात्. स्वामित्वात् निष्कृत्यादिशब्दोऽपि विधिप्रयोग एव । सारूपेणैव च प्रयोगकारणमिति युक्तं प्रमेयचातु- र्विध्यम् । विधिचातुर्विध्यम्, विधियन्तो हि प्रवर्तयैवसं

विध्यात्प्रधानमधिधेयो तदन्वयानुपपत्त्यैवैवैवत्यत्र फल- र्थमिति प्रमेयचतुष्टयमिति । न तु एतत्प्रयोगेण चातु- र्विध्यम् । आह च— 'विधाश्री च तृतीयोक्त प्रयोगो यद्विषयन्तः' इति । 'चतुष्टयेऽपि चैवार्थान्त् कर्त्तव्यमिति विधिचिन्तितम् । एकं द्वयं त्रयं चाऽपि क्वचित्चिदापि चतुष्टयम् ॥' २२ ॥ 'अधिधेय उक्तोऽपि' इत्युत्पत्त्येवपरत्वात्, 'समिधेय भवति' इत्यु- त्तविधिविनियोगपरत्वात् अस्मिन् विधौ प्रसङ्गविनियोगा- दिदरेरिति प्रयोगेण गतम् । 'व्येतिधेयेन समोऽप्यो कथेत' इति विनियोगविधिराद्ययोगपरत्वात् । उच्यते:

'सोमेन कथेत' इत्यनेन शिद्धत्वात् । 'उद्विष्टा कथेत पशुनामः' इति चतुष्टयपरत्वात् । एवस्याप्यन्वयोऽधिधेयः कथा च विनियोजनस्येऽपि त्रिवे अर्थान्ता त्रिभि- योजनत्वात् विध्यति तथा प्रमेयमिदितम् । शनमात्र.

पृ. १५९-१६०.

० विधित एव सर्वत्र पठस्य कर्तव्यमित्यभिहितः ।
 सोम. ६।१।४, ६ वन माञ्जववाचि द्वितीयादिकं
 नाहा तत्र माध्यत्वं तद्वेदवर्णं च इयमपि विधितः एव
 सर्वादिरेवमप्यने । २।१।४.

० विधिद्वैविध्यनिरूपणं (कृतं) परिसरत्यानियम-
 अपूर्वविधिमेव । भाट्ट. १।१।६.

० विधिर्न्य अनुवादेन वाच्यते । वाल पृ. १४३.

० विधित् अथमत्र प्रवर्तता इत्याकारतः श्रेणाल्लो व्यापार-
 विशेषः । मीन्वा ० विधित् अर्थव्यवहारेण वाच्यते ।
 वाल पृ. १४४. ० 'विधित् श्रोतमार्थं च भावनाकारका-

श्रयम्' । श्रुत्या हायत् प्रवृत्तजनभावना विधीयते । तद-
 न्वधातुपदानेभ्यु व्यधीत् कारवन्तामपि । वा ३।१.७।
 २३ पृ. ७०४ ० अप्रामादियपयवर्तनस्य विधित्वम् ।

सु पृ ५७३. ० यदा हि भावनाहृत विधिन् भावना
 येष्वेतेषु गृह्यते, तदा अर्गन्तु विदोपशयिषी सति अया-
 वयमेव बध्नामः । उक्तं तु तत् विशेषणार्थमित्यवधारिते,
 नदा माननाया सतिहितलोपपराशरत् अनेकविशेषण्येने
 सति यदपि विधित्वमवसीयते तस्यैवै स्य विधानम्,
 नेतरस्य तद्वैश्यापि इत्त वाच्यमेवो न विधीयते । वा.
 १।१।१६ पृ ५०२. ० यद्यपि विधित् प्रत्ययेपात
 न नापयवपुच्छन् इति भाषाया गृह्यात्विस्त्वार्तिवोक्त-
 न्यायेन सर्वत्र 'पातय.वा.च्छन्' भावनेन विधेश
 लयाप... सु पृ ४४९.

० विधिनिगममेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतिःवा-
 द्विष्टतावपि भेदः स्यात् । १।१।१६।३२।

ज्योतिषोमे 'अजोऽभीषोमीय' इति विधी अत्र
 शब्दः पठितः । प्रैपनिगमे तु छागस्य वपास मेरुतो-
 ऽनुब्रुहि' इति छागशब्दः पठितः । एव प्रवृत्तौ विधी
 निगमे च शब्दमेदात् विष्टतावपि 'गौरुबन्धः' इय
 शपि भेदः स्यात् । विधी गोशब्दे पठितेऽपि निगमे
 उक्त, उदिशा, अदी, मदी, आदिनः इत्यादेःवतमस्य
 पाठः स्यात् न तु गोशब्दस्यैव । एत 'पृपदानेन वन
 रपति यजति' इति विधी वनस्यमिः शब्दे पठितेऽपि
 निगमेपु इत्त, शदय, द्रम, नमः इत्यन्यतमस्य
 नापनेत्यस्य पाठः स्यात् । तत्प्रकृतिश्चात् अनुकृतस्य

अत्र'गोमीयप्रकृतिः इत्यस्य वनस्यतिशयस्य च अनुवाद
 प्रकृतिश्चात् । तस्मात् विधिनिगमयोर्न शब्दैरेवम् ।
 इति पूर्व' पक्षः ।

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना । ३३ ॥

' गौरुबन्धः ' इत्यस्य प्रैपनिगमे यथोक्त शब्द
 उक्ताशब्द पठेत् । न तु अन्यतम गौः पशोःम् ।
 ' उज्जाया वपासै मेरुतोऽनुब्रुहि ' इति हि तत्र उक्ताशब्द
 आभासतः । विप्रतिपत्तेः इति पठ्यतम् । " विप्रतिपत्तेर्न
 चोदना । न विप्रतिपत्तिं चोदकं वाचयति । न च प्रवृत्तौ
 विधिनिगमभेदो विवक्षितः । " छागशब्द वपासै मेरुतोऽनु-
 ब्रुहि' इत्येवम् वक्तव्यं इति विधीयते । तत्र अथत्
 विधिनिगमभेदो जातः । छागशब्दविधानं भूत्वा शब्दो
 विधिनिगमभेदो लक्ष्यता । तस्मात्प्रमानमाभ्याम् उक्ता-
 शब्देनाभिधानं कर्तव्यम् । तथा तुपदास्यै देवताया शो
 विधिः उक्तः तेन वचनं कर्तव्यम् । विधिनिगम-
 विप्रतिपत्तिर्न चोदये । तस्मात् वनरपतिशब्देन विवेकं
 कर्तव्यं । ' इति भाष्यम् । सुषोधिनी तु- विप्रति-
 पत्ते विधिकावयशुभ्रतशब्दात् अन्यस्य शब्दस्य न चोदना,
 अन्यशब्दः पठितस्य इति न विप्रतिपत्ति-इति । कुतूहलं
 तु-भूतापेविधित्पतया प्रतिपत्ते गम्यते इति विप्रतिपत्तिः
 आर्यकोऽर्थ- गम्य न चोदना नातिरेकः इति ।
 " आधिपस्य विधिनिगमपेक्षशब्द नतिरेकः " इत्य-
 प्येकोऽर्थ इति च । के.

० विधिनिर्णयः — ' विधित्पत्ते विमन्यन्ते बहुधा
 वादिनो यतः । अतो वार्तिकवार्तियैः क्रियन्ते तत्र
 निर्णयः ॥ ' १ ॥ वः पुत्रप विधिः । कैचिदाहु-
 प्रमाणान्तयोगाच्चो लिटादिशब्दमात्रमन्वय कार्यात्मा
 यतादिभावस्योच्यते. स्वर्गनामादिनियोगमात्रमन्वय
 नियोगो विधिरिति । इय पुनरेतद्विधे विधो लिटादीनां
 व्युत्पत्ताः । अत्राहु । एतेषु स्वर्गलिटादिशब्दमात्रमन्वय-
 प्रयोगेऽप्युक्तं प्रवर्तमानमुपलभमानो व्युत्पत्सु पार्श्वे
 न्यूनस्य कार्यागतं संज्ञता । इयमप्यथा स्वतन्त्रः
 प्रवर्तने ईदृशी हि मे प्रवृत्तिः कार्यागतापुर्विरे सर्वदा
 ह्यत, अस्यापि मःविशेषात् तस्युक्तिरैवभावा प्रवृत्त्या
 भवितव्यम् । हा च अर्थव्यवहारेः लिटादिशब्दान्त्वन्वयौ

तत्राभिधीयते चिन्तादिचर्यानां कार्याभिधीयते
 निधीयते । तत्र यद्यपि प्रवृत्तव्यमर्थोक्तयोश्चर्यात्
 प्रवृत्तव्यं क्रियागोचरत्वात् कार्याभिधीयते तत्रोक्तौ च
 चिन्तादिभिधीयतेति क्रियैव कार्याभिधीयते चिन्तादि
 शब्दानामर्थे, न तु तदतिरेक्यपूर्वमिति सुद्धिर्नामनि
 त्वयपि चेदे पञ्चाङ्गविज्ञानत्वात् कार्यं प्रति निवेद्यन्तेन
 स्वर्गनामादौनामत्वन इति सिध्यतम् । निवेद्यन्तु च
 उच्यते यः कार्यं ममेदं कार्यमिति उच्यते । न चाकाम-
 सायनं वामी कार्यं तथा वेदुममम् । विनशरी च क्रिया
 तत्र नैव चाकार्यत्वं यत्कृत्ययोगे कामिनं रमयतीति
 नामशा फलोपयोग्यादिनाः कामिनो वक्तुं ससर्गमेव
 तदन्वययोग्यं भ्यास्तु कार्यं क्रियातिरेकं चिन्तादि-
 शब्दप्रतिषेधं विश्लेषते । तद्य प्रमाणान्तवपूर्वतयाऽ-
 पूर्वमिति च न्यायमिति पुरुषं नियुक्तान् निर्णयं प्रति
 च रथायते । तस्मिन् च क्रियातिरेके कार्यं यान्ते
 यो लोके विद्यमाना क्रियाया प्रयोगः न तत्राभिधी-
 यतेति, अनेकार्थत्वात्काम्यत्वात् । एवं च नैमित्तिक-
 निषेधादिप्रयोगेभ्योऽपि फलवत्त्वे आर्म्भेव वाक्यार्थो
 भावित्वानि, तन्मैत्राभिधीयतेति । उचितं ताल
 यन्नेहनं महेन्द्रजातोपेतं वा शम्भुं न्यायौषधयन्तु-
 न्यायत्वात् । न रामोहाय भृत्यते । तथा हि । ' न कार्या-
 धमिति, कथाऽपि प्रवृत्तेः कारणा मता । कर्तुरिष्टाभ्यु-
 पायन्तरोदात्ता सर्वदा यतः ॥ ' २॥ यथापि
 कार्यावपति प्रवृत्तिकारणमिति तत्र किं तत् कार्यं तत्र
 एव प्रमाणमिति वक्तव्यम्, इतिशब्दं प्रदानं च
 कर्णमित्युच्यते तत्र कृत्स्नकारणं तत्रैव कृती तथा
 भावात्तस्यां चाग्राह्यत्वं अन्वयं यतिरेकाम्भावात्तन्मते ।
 न कर्मं तु तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तिः, मानसप्रत्यो-
 धानमायते । कृतिर्हि पुरुषप्रधानं, न च मानस-
 प्रत्ययप्रयोगे बहुदेशेन प्रवर्तते तद्विहित एव प्रत्यो-
 धानमायते । सर्वे हि ' इदमुद्देशार्थं सर्वे ' इति
 भाषित्वेनात्मैव विशिष्टोद्देशव्यतिरिक्ता प्रकृत प्रत्ययोग
 जन्मतीति । प्रत्ययानुमानप्रमाणकं कार्यमिति चेत्
 किमिदानीं इत्युद्देश्यमात्रं कार्यत्वम् । यद्यपि ततो
 येनैव द्विविधं कार्यत्वमैवादिभिरनभेदप्रकारेणोद्देश्य

पुरुषः प्रवर्तते तत्रैव कार्यं प्राप्तम् । तत्र को दोषः ?
 नैवेदिककार्यावपतिः प्रवृत्तिकारणं भावितुमर्हति, यथापि
 तत्त्वात् प्रवृत्तप्रयोगेत् । यो हि मोक्षार्थं कर्तव्यं आहुत्वि-
 यानुद्देश्यं प्रवर्तमानो यस्यै त्वयनर्थेन क्रममिति स
 उच्यते विवर्तते, तत्र कार्यत्वं तावदुद्देश्यं प्रवृत्तेः
 इत्युद्देश्यत्वस्य स्वभावात्, तन्मात्रप्रत्ययकारणत्वात् । ए
 च पश्चादनभेदात्मैवमपि न कल्प्यते । न यत्तु ज्ञानप्रति
 अनर्थमुद्देश्यं न मे प्रवृत्तिं सञ्जातेव्यवस्थिति, किन्तु
 अनर्थमेवेति यत्तु मोक्षार्थमुद्देश्यमपि यत्कृत्यते । तस्मात्
 प्रत्ययप्रयोगिनां येषु कृत्युद्देश्यत्वात्कारणत्वात् कार्यता न
 तदुच्यते, प्रवृत्तिकारणमिति सिद्धम् ।
 अथ इत्युद्देश्यत्वं कार्यता सा केन प्रमाणेन प्रदा-
 यते ? न तावत् प्रत्ययोगः । प्रवृत्तव्यत्वात्कारणं इत्यं-
 तर्कप्रयोगेत् । भाषि हि संदेहाद्यपि कश्चित् प्रवृत्तिः ।
 तत्र य कार्यता मद्विज्ञान एव न विदुषावपि प्रवृत्तं स
 प्रवृत्तित्वात्कारणमिति न कार्यता प्रवृत्तव्यत्वात् निधीयतेति ।
 यद्विनि त्रि न विदुषः कार्यमकार्यं वेति संदेहादेव प्रवृत्तं
 महे इति । मा भूत् प्रवृत्तित्वात्कारणत्वं कार्यत्वं च
 वेद्यत्वा भावित्वमिति चेत् कर्म पुनस्तदानीं सर्वत्र
 प्रत्ययप्रमाणम् । न तावत्क्रियात्वात् । नश्चकार्यं, नापि
 कार्यं तस्य सुखप्रमाणत्वेन चकार्यम् । न हि कार्यं
 नाम विधिप्रकारमायते । नो हि देवनिमित्तमेव चकारणं
 सुखप्रमाणमिति, यत्तु प्रवृत्तव्यत्वात्कारणत्वात्कारणत्वं,
 तपोरमयोर्वा प्रत्यक्षा सुखोपनिषत्प्रयोगे, न कृति
 कल्पे सुखे कार्यता नाम कश्चिदतिरेकः प्रवृत्तव्यत्वमेव ।
 अथु का सुखस्य प्रत्ययप्रमाणं कार्यता, तन्मात्रत्वस्य
 तु व्यापारस्य न कदाचित् प्रत्ययोगं कार्यताऽवयव्यते,
 न अतुममेव न हि सुखस्य दृष्टं कार्यत्वं तस्मात्तद-
 तुमत्वं चकार्यम् । अन्वयेत् । इत्यर्हता नाम कार्यता
 सा च यथासां सत्यु प्रतिपद्य तदुद्देशेन पुरुषस्य
 प्रवृत्तौ सुख्यं भावते तदाकारणमिति च । न पुनस्तदा
 भावः ? समीहितप्रकारं तस्मात्कारणं वा । तद्विधिं द्रष्टुं
 भावनादेव पुरुषस्य प्रवृत्तौ सुख्यं भावते । द्विविधं च
 समुद्दिश्यम् । सुखं तु नामात्रम् । तत्र सुखं प्रवृत्तव्यत्वम्,
 तु नामात्रस्य अनुभवस्यैवत्वम् । तन्मात्रत्वस्य चात्रव-

गतरेकगमनेन न प्रमाणादि कार्येण युक्तमेतत् ।
 किमु एव नति सुत्रेण उपरिहाराभिरिक्तेषु तत्साधनैश्च
 पञ्चकारणमस्तीह त्वात् । तत्रैव 'गामानय' इत्यत्र
 गामानयनश्च सुत्राद् गमाभिरिहोत्त्वाभावात् प्रवृत्ति-
 हेतुभूता कार्यताभिधानो विधिगच्छ सगीहित-
 साधनताभिधानी स्यात् । तेन कार्यं गमागम कृत्यहं
 प्रयागिधे पुरुषाणा इति प्रवर्तते तयारिचमित्यर्थे । तथा-
 रिचता सात्रय स्वयं समीहिततया समशीलि तत्साधनैश्च
 पारिजोष्यात् कार्यसन्धिना शब्देनाभिहितान् नजति । तथा
 न वेदेऽपि अपूर्वस्य स्वयं सुत्रेण उपरिहारात्मकता-
 भावात् तत्साधनतेन कृत्यहेतौ कार्यरूपमपूर्वमभिधानो
 लिङ् समीहितसाधनतामेवाभिदधादिति नैमित्तिकनिषेधा
 धिकारणेऽपि साधनरूपप्राप्तिभावात् तदनेनैवभुक्तमपि
 फल इत्यनेनैव स्यात् । ननु न सुत्रेण कार्यरूपं, तत्सा-
 धनेऽपि भावत् । न साधनरूपं, बुद्धेऽपि भावत् ।
 तदुभयानुगतं कार्यनुष्ठानात्मकं कार्यरूपं नाम प्रवृत्तिधारण-
 मिति । मेवम् । न हि साधने कार्यरूपं नाम त्रिङ्गि
 प्रवृत्तिरेतयासुसत्काले वा प्रत्यक्षेणैवाशब्दे इत्युक्तम् ।
 अतो नास्त्युभयानुगतं कार्यरूपं नाम कश्चिदर्थवितोषः ।
 वर्तमानवस्तुन्युत्तरमेदोषाधिशालात् पञ्चमत्र प्रवर्तने,
 तद् इत्यपि साधनस्य स्वोद्देशेन पुरुष प्रवर्तयतीति
 अनेनेवोपाधिना कार्यशब्दपुञ्जि । तस्मात् कार्यता-
 गति किंवाप्य प्रवृत्तिकारणम्, अपि तु समीहितसाध-
 नरूपानम् । भवतु वा समीहितसाधनोपपन्नमेव कार्य-
 रम् । तनु निश्चया एवाभिफल यम् । तत्रैव प्रवृत्तिरु-
 नात् । कत्र लोके श्रियेव कार्यता शब्देन प्रतिपाद्यते,
 वेदे तु फलशामिनियोगान्तराणामुपशान्तिरमेव वापि किञ्च
 रिभिरभिधीयते इति चेन्मैत्रम्, किन्तायामपि कामिना
 कार्यतावशमाविरोधात् । नातो फलसाधनमवितु समर्था
 गृह्यतस्मात्, इति चेन्न, अपूर्वद्वारेणोपपत्तेः । नापुद्दारे-
 णान्यस्य साधनस्य उभयवृत्ति अनिप्रसङ्गात् । अत्र-
 न्तरापातो वा शक्तिर्वा साधनरूपवदवति ना-
 र्थम् । तथा शक्तिर्वा साधनत्ववति याज्जीते दानि-
 यथाशक्तौ स्थित्यनुपपत्तेरिति चेत्, विमिश्रणी काष्ठाना
 पाकशापकत्र गाहितं तथापि हि शब्देण्यत्वेनैवा परमाद्यन-

समद्रता स्थालुदरमनुप्रविशन्त तण्डुलान् पिष्टेदयन्ति ।
 न च तेषां यद्रूपाणा काष्ठादान्तरं त्रापारत्र तच्छक्तिव
 वा समस्तीति न तद्द्वारेण काष्ठीदीना साधनत्वाव
 स्यात् । मा गृदिति चेन्न, सर्वनेकप्रतिष्ठिरिषेवात् ।
 'सद्ये वचति' इति निर्विवादप्रयोगात् । तस्मात् यदेव
 वेन समीहितरणेद्देशप्रवृत्तेन तदुपायभूतमन्तयं शब्दो
 तदेव तस्यात्रात्त-व्यापारत्वेन अभिधीयते । तेन न
 कृत्येनापूर्वस्य कर्मानन्तरकृत्यापारत्वम् । यदि चैव वेष्टते
 ततोऽपूर्वं प्रथमि साधनत्व कर्मणे न स्यात् । तदपि
 न कर्मानन्तरं जायते क्षिप्रवृत्ताद्युत्तरानुष्ठानप्रती
 श्णात् । तत्राश्विन्युत्तरापूर्वाणि अत्र तस्यापारत्वै-
 पित्तयानि । उत्तरापूर्वाण्येव परानुपूर्वस्य कारणानि, न
 यागादीनि, इति चेन्न, न, असिद्धराशद्वयार्थत्वाच्च ।
 अधिशारत्वाक्ये फलशामिनियोगान्तराणामुपशान्त्यभिधा-
 नित्ये रिचते पश्चात्तमेवाधिकार्येणपूर्वाभिधानादिदि
 प्राक्च लोकागतकामिनाभिधाधिकार्यमेव तेषु समशीलि-
 तद्वाराणुपायपूर्वाणां न परमापूर्वसाधनवेन अन्यत्र
 र्भभर । न च यत्तेरपूर्वाभिधावित्त्वम्, येनासा-
 न्तरापूर्वाणां प्रत्ययार्थेणमापूर्वं प्रति कारकत्व यत्त ।
 तस्मात् यत्तेरेव कर्णम् । किञ्च कार्यरूपमेवा
 पूर्वस्य नोपपत्तेरिति साध्य हि कार्यमुपपत्तेः । इति
 पुरुषप्रकृत । न च प्रकृतसाध्यता अपूर्वस्य समवति,
 निरखिन्दे प्रकृते तदुत्पादात् । प्रवनेन हि आया,
 ततोऽप्यन्तरापूर्वम्, तत्र पश्चात् अधिशानुपूर्वम्,
 तस्मात् कार्यसाधनत्वेन कार्यभिधावितिङ्शान्यदत्त
 अपूर्वस्य समवति । तत्रावदत्र प्रथमतात्पत्तमपूर्वस्य
 यत्तावात्तरापूर्वद्वारमाश्रयित्वम् । तद्वत् कार्यरूपमि फल
 साधनत्वमपूर्वद्वार विमिति नेत्येते । मा वा भूत् फलसाधन
 किञ्चपूर्वं साधन साधनत्वेन, तागापि कार्यरूपता
 तस्मात्तनुमर्तरेण पुण्य, परिमत्त अर्हते समीहित
 न प्राप्ते, इते च प्राप्ते साक्षात्प्राप्त्या वा
 तरेः कार्यरूपता उपपत्ते, न तु साक्षात् प्राप्तिरेतौ
 मनोवयोमी । अत्रय च कामिन किन्तायामपि कार्य-
 पगतिरेपित्तयः । कथमन्यथा स्वतत्र प्रवर्तते । तस्मात्,
 अस्त्येन तत्रापि कार्यागतिः, न तु शान्दी विनर्ति

आर्यो, कामानुष्ठाप्युत्सवमन्त्रान् । तामपि वारं तथा कामी प्रतिपद्यते, इति चेत्, निम्न्यासहारात् । किं फल-
 म्ब्रूता सर्वाभिव्यक्तिः किवाभ्युत्थानपूर्वप्रवृत्तौ न तावत्पूर्व-
 प्रवृत्तौ, काम्येषु विवेकतुष्टानन्तरत्वाभ्युत्थानमात् । यदि
 हि विधिनिश्चयता काशाश्रुतिः क्रियायाः स्यात्, ततो
 विध्याश्रितानुष्ठानतया कर्मात्मकतां विवेकत्वप्रसङ्गः ।
 फलप्रसूतत्वमपि भद्रतुल्या मीत्या न सिद्ध्यति, न हि फल-
 काम्यं मुख्यं क्षणिकं न च वास्तविकं अग्रतुल्यम् । तस्या
 साक्षात्साधनत्वाद्योगात् भद्रपूर्वस्य चादानत्वात्प्राप्त्या-
 माद्यत् उद्दारेणाभ्युत्थानत्वात् । साधनसाधने न
 साध्यार्थिनः कार्योक्त्यानुपपत्तेः । तस्मात् स्त्रियाया
 कार्योक्त्याप्यति । न फलवत्ता, नापि विध्यावत्ता सम-
 कील्यनुष्ठानमेव तस्याः अग्रतुल्या । तस्माद्विधिप्रवृत्तौ
 काम्यतुष्टानं फलवत्तमिच्छता अग्रस्य स्त्रियाया फल-
 साधनता वा साधनसाधनेऽपि वा माध्यार्थिनः प्रार्थना-
 र्थान्वेष्टितत्वात् । ततश्च शब्देनापि शक्यते एव फल-
 नामस्य काम्यत्वञ्च क्रिया प्रतिपादात्तुल्येति नापूर्वाभिधान-
 सिद्धिः । यत्तन्पत्रक-प तस्यै अङ्गनिर्णये एव
 नक्ष्यात् ।

अन्यत्र सतीहितसाधनत्वमेव भावनाया लिङ्गा
 अभिव्यक्तिः । इदं प्रयोगेण प्रवृत्तिकारणत्वेन आश्रयनि-
 र्यतात् । ननु इत्येव प्रवृत्तिकारणम् । सत्तम, सा
 उ इत्येव प्रवृत्तिकारणं नक्ष्यता । इत्येव च
 प्रयोगत्वाद् अतिविवनत्वादेव प्रवृत्तिकारणत्वमिति नैच्छामि-
 धावित्तमम् । इच्छा हि सुखदुःखातिपरिहारोन्मत्त-
 रवदुःखाय चाधिकृत्य समुत्पद्यते, तेन लिच्छामन्तर
 मर्त्यमानस्य प्रयोगवृत्तस्य प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छासाधनत्वमेव
 समीहितसाधनत्वमितिरेव क्रियायाः कृतिसत्तुना फलवत्तेः ।
 तस्या च अर्थानन्तत्वात् साध्यस्य तद्विधासिद्धिः निर्णी-
 यते । ननु मदिहाहात्म्यं समीहितसाधनत्वत्वात्तुष्टानं
 स्यात् । न, यत्कालेन देहेन निश्चयः । नपेव हि
 इच्छा प्रवृत्ते कारणं तथैव हेतुऽपि निवृत्ते ।
 देयश्च दुःखसुखपरिहारानुपादानविहित्यं प्रवर्तते ।
 सुखसाधनं च गृहानन्तरसाधनमेव निरपेक्षेन प्रतिपादित-
 त्वेनोपपत्तयः नाप्युत्पद्यते । यत् सतिदिवेना-

रपीयसाऽपि सुरेनाऽन्नन्तस्वान्तो म्हात्मनये नागोचर्यति
 न वा आद्रियते ह प्रवनेन रणेन प्रतिधिष्यमाश्रयित
 प्रवर्तते एव सुखायने । तस्मात् समीहितसाधनत्वेन
 भावना विधिता सामान्येन त्रैविध्यं पदान्तरसमर्पितेन
 स्वर्गारिना निगवाऽधीमशरीरेतस्वर्गकामाविसरणे (६।
 १।१) व्युत्पाद्यते । न च कलितोपसमर्पकं पदन्तरं साधन-
 वान्ते नास्ति तत्र प्रकरणादिना फलं कर्त्तव्यं भवतीति प्र-
 रणाधिसर्षे (३।१।८) व्युत्पाद्यते । प्रकरणादीनामन्यभावे
 अर्थसाधोत्थेन फलेन समन्वय इति शक्तिस्त्रयधिकरणे (४।
 ३।८) सिद्धम् । तस्याप्यप्राये अर्थाहृतैः फलेनामन्य
 इति विश्वनिर्देशिकरणे (४।३।७) सिद्धम् । प्रत्ययेस्तु
 सर्वेन समानपरोक्तोऽपि क्लीबस्य विधिभ्रूत्या साध्या-
 यात् प्रव्यावित्तं प्रत्यासत्तया कर्मात्वेन लिपिनते इति
 भावाभाधिकरणार्थः (२।१।१) । तथा चोक्तम्
 ' तया शब्दार्थकार्येण पदभ्रूत्यपदमिति । भावनाया
 विधिभ्रूत्या पुरुषार्थसाध्यात्ता ॥ ' इति । ' श्रेय
 साधनता श्रेया निम्न वेदाद्यधीवते ॥ ' इति च ।
 तस्मात् इहसाधनतैव विविदिद्वान्तितैवैव तदुत्पाया
 भावनाया फलमेव भाव च प्राप्त्यैस्तु करणमिति । आचा-
 र्यस्य तु ' अभिधाभावात्साध्याव्यवहारो लिङ्गाद् ' इति
 वदोऽप्यत्र विधिभ्रूत्या अभिमत लक्षणे । किं पुन-
 र्त्तुच्छ्यते । इदं तावत् सिद्धं यथा समीहितसाधनत्व-
 यतिमन्तरेण चोक्तस्य स्वान्ता प्रवृत्तिरेव प्रवृत्ते इति लिङ्ग-
 शब्दश्रवणानन्तरं प्रयोगानस्य पुरुषस्य तर्माक्षिप्यसाधनता-
 यति शब्दत्वं सत्त्वोक्तिः कर्त्तव्यम् । ननु समीहित-
 साधनत्वं निम्नसाधनत्वं एतेषां किं अर्थाव्यवहारि-
 धाविका विधिभ्रूत्येन तदुत्पत्त्या बोधनीयमिति चिन्तनी
 यम् । तत्र नाभिधावयता तुका, सविद्धिरोवात् । न हि
 कामानुष्ठाप्यो-यात्तरं इत्यर्थहेतुस्त्वसाधनत्वोत्सवमाय
 शब्दत्वं तुल्याऽवगतिः सहप्रयोगात् । एते हि समीहित
 साधनताजनितो विविद्यन्त्य उगच्छन्त्युत्पन्नोऽप्ये ।
 भावयन्त्युत्पन्नस्यैव तेषामुत्पत्त्या तेषामुत्पत्त्या मयिता, तस्मा-
 न्न्यासुत्पत्त्या इति । न च पर्यायिनो बहु प्रयोगो भवति ।
 एतेषामुत्पत्त्या अर्थाव्यवहार इति नैहसाधनताभि-
 धावित्तं लिङ्गादीनाम् । तस्मात् न च कार्यविधावितर-

नक्षत्रिका स्यात् । तथा प्रथमोऽपि क्रमेणान्वयविधायि
 मित प्रकृत्याऽप्यभिहितं सकर्मकं स्यात् । तथा हेतु
 क्लृप्तोऽपि उपर्युक्तविधयश्चित्प्रामिना त्रिाचिन्ता
 एवमिदं परत्रुर्महं स्यात् । तन्नामेन वाऽऽहिह
 टिनोऽभिहितं इत उक्तसकं स्यात् । तस्मादेक एत
 यथा फलवेदेति नित्यप्रमाणत न क्रमेण भवति ।
 पक्ष कालपेक्षेण दूरमेव निराकरो प्रकृतयेवानीयात्
 गिलाऽऽन्मयी भाति । तथा तु कालान्वयविधायि
 काल विख्याते तदा सर्मकं तथा येन वापुन शक्य
 नीनदिकल्पेण येन रूपेण विधा अर्गधीयते तदाप्य
 चाया क्रियाया तत्त्वज्ञानं वस्तु रूपं भाति । यत्तु तेन
 विद्वद्भवेति ज्ञानवर्मेता निगद्युर्वेता एवमेतद्विधायन
 भावित्वं कर्मलक्षणमुक्तं तदपि वाक्यपूर्वोक्तमपि परकादि
 त्रिाचिन्तासंस्कारहात् । अत्रापि न वेदात्ता कायमानी
 मितव्यमान पुनार्थोपनिष्ठि स्वयमवशिष्टिवापयभाविन्दे
 नापि देवदत्तस्य पुनरागतमेवात् । तथा च वेदे पुनः
 वेदे ननु प्रकीर्णं आस्तात् । इति प्रयोगोऽस्ति । साप्रत्युर्वे
 येन समलक्षणम् । न चैव भाति न तु समलक्षणम्,
 पञ्चोर्गद्विं सत श्रावणधीननिलक्षणोऽप्येव रूपेण त्रिा
 मनेर्यथोपनिष्ठि क्षामादेरन त्रुर्महं न गत् ।
 एवं च वेदान्तभाष्यधीननित्यवर्णोऽप्येव रूपेण ज्ञानाति
 थविनिष्ठादिनिर्मलित्तया ज्ञानविज्ञानमन्तेऽप्यह
 िन्ती भावमानस्तात् कर्तव्यं संगतिहात् । अत उक्त
 विधा अकार न तास्य सुकृतावर्तकत्वा निमित्तवैक
 च समवति । इति प्रेक्षणार्थं कश्चित्प्रमाणानाम्
 गात् परवते, सर्वोदितसाधनवर्तनगमाधीनत्वात् प्रष्टुचे ।
 त आशास्यविधिविहितप्रकारेण ज्ञानात्प्रमाणान्
 र्गमिष्यादपि भविष्युर्महति । उच्यते । तत्र फलमाथ
 नत्र प्रवदन्तर तत्तु न सुन्दरामिदमभितुक्तम् । अतो
 सुविशुभासन् प्रयोगवृत्तं प्रवर्तमानमुच्यते प्रवृत्ति
 हेतुप्रतीक्षाधनतरमति । तत्र उक्तित्तात्पर्यज्ञान पूर्णं
 तन प्रमेन साक्षात्प्रवृत्त्येव अन्तरात्मनात् वेदमि
 दिते । फलवर्तना नन्वपि तु वाक्ये तद्विवाधी
 ित्तुत्तु इति निमित्तोपि । तत्र स्व साधारण्यवति
 पक्षेन हरिणस्य प्रवृत्तान्तेभ्योऽपि चिन्तित्वि

कृत्यते । प्रवृत्तिफलं न पार्वतान्तरता । न चैव
 रूपताऽथप्रविष्येन र्गवित्तु ज्ञान इत्येतदन्तरवत
 अभिधातरान्वयता चिन्तित्वि कल्पयति । एतदपि
 नित्यवृत्ता च भावना सुकृतावर्तकत्वा विद्वत्
 यते । न ज्ञानवर्तकत्वात् न चैव प्रवृत्तान्तरवित्थ
 नदमत्त । प्रेक्षपूर्वोऽपि निषिद्धे प्रवर्तवित्तम
 नक्षत्रम् । तत्रैव अभिधावापरत्यं प्रवृत्तान्तेभ्योऽपि
 दधानं चिन्तावृत्तादेन फलवर्तकत्वा चोपपत्ति ।
 ननु अस्मिन् पक्षे प्रवृत्तान्तरव्य विवे प्रवर्तवित्त
 दत्ता प्रवृत्तमप्येवमेवैव न्न्येनामदिशब्दा मंशे
 रन फलवर्तकत्वात् । तथा ज्ञानेति केचित् । न चैव
 मफलावर्तकत्वात् प्रवृत्तान्तरवर्तकत्वात् प्रवृत्तान्तरव्य फलव
 कल्पयत् । साधारण्यविधायि फलवर्तकत्वात् न्न्येनामदि
 शब्दात् एवैव, तुच विद्वत् तथा चिन्तित्वि पक्षे
 सर्वात्मनिषिद्धात् सर्वविधेयं यथोपनिष्ठि विधेय
 क्रियाविषय कर्तव्यं चिन्तित्वं तु निधेयमिति
 विधयेदन्त तद्वि न तत्परत्वा कामान्तरात्तु
 अशास्त्रवत् इति शास्त्र इति च विधयेदोऽप्येवार्थत्वात्
 अन्ति कश्चित् निषेद्यं न चापी चोऽप्य विद्वत्तु
 ज्ञानवर्तकत्वात् सीधे समप्रधानान्तरुत्वात्
 कश्चित् प्रवृत्तित्तु गच्छति । तावन्मत्तं स एव ता
 वेदी चानिष्ठित्वत्त्वधारेऽपि ज्ञानवृत्तव्यवति
 कामान्तरवर्तकत्वात्तत्वे फलवित्तव्यवति तान्तरवर्त
 कत्वात्तन्तर कामान्तरात्तुक्तम् । तत्रैव चिन्तित्वेनैव
 प्रवृत्तान्तरवित्तमित्ताऽवशिष्टव्य कर्तव्यता फल
 माधनता चावतो यते इतिप्रमाणेन र्गवित्तवचन
 प्रवृत्त 'वेद साधनत्वात् वेदा नित्य वेदत्वं मूर्तव्ये'
 इति न तादात्त । ननु एतदवशिष्टव्यवति तत्त्वत्
 विधावत्तु न इत्यविषय विधेयता विधिप्रमाणान्तु
 गच्छत् । मेव चोच । उक्तं चिन्तित्वेनैव नेत्यं
 मूर्तव्यवित्तवत् । अभिधानाभिधाने तु न वेदविद्वत्
 भिने]] इति । तुत चैवद्वैतसाधनान्तरविधयेऽपि ।
 तत्रापि तु मत्ताऽतन्तरवत् विधि अर्थ इति [कर्तुं
 समवर्तकत्वात्तु] कर्तुंविधयेन च ज्ञानात्
 कर्मभिधायि तत्वात्तत्त्व भावनात्वेप्यत्वात्तुविधेयत्वव

नताऽभिधीयते इत्याशङ्कणीयम् । तथाऽस्मिन् पत्रे प्रथ
 खावगतस्मिन्शब्दादिभ्यः प्रवर्तनात्प्रते न शब्दस्वरूपसि
 दिप्रतिषेधाभावाभिधानविशेष इति । चाप्यवेदा रिगद-
 साधनत्वमेवाभिमतम्, न च सारिश्लेषे तेन कर्षणाभि-
 धानाभावात् । प्रवर्तनाकार्येण तु शब्दोऽभिधत्ते प्रवृत्ति
 हेतुः च धर्म प्रवर्तना । सा चापौदेषे वेदे प्रेषादानाय
 समयात् पारिशेषादिप्राप्त्युपायैव निश्चीयते तेन
 अमिषायाप्राप्तवर्तनाभिधानात् प्रवर्तनाकार्येणैवसाधनता
 शब्दोऽभिधत्त न स्वरूपेति न प्रवृत्तिविशेष ।
 इदमेव भगवतो महानमिध्रस्यापि ' पुनः नेष्टान्युपा
 यकार्यक्यान्वय परतैक । प्रवृत्तिहेतु धर्म न प्र-
 दन्ति प्रवर्तनाम् ॥ ' (विधि २१३) । ' एवङ्कार च
 प्रवर्तनाप्रत्यय ' इत्यादिश्रुतौऽभिमतम् । एव चाने
 कर्षयत कल्पित न नञति श्रुतथा हि प्रेषणमभ्येपयमभ्य
 लुप्तानमिष्टतावतत्त चेति श्रुतेऽर्था नञ्स्थ कर्ष्ये
 रम् । प्रवर्तनाकार्यायाचित्ये तु एवम् नञ्त् तन्मपि
 तु शब्देभ्योऽप्येवमिषा प्रवृत्तिहेतुतामत्राचक्रशब्दे । वच य
 योऽवशम्प्रमाणतया प्रवृत्तिहेतुतादिभिर्वायी लिङ्गशब्द
 इति । न च कर्षयते न्यार समस्वीयोभि प्रतिपात्र-
 मान प्रेषादयवेदसामात् सारोनुगत शब्दार्थे श्रुत
 शब्दम् । अर्थावतरान्भुवमनेन वाचनात्वा लिङ्प्रयोगा-
 दित्युक्तम् । तस्मात् प्रवर्तनासामान्य शब्दार्थः । एव च
 पारिशेष एव शब्दार्थो दृष्टव्यान्वयोऽपि हि । न च
 प्रवर्तनात्तत्र दृष्टत्वेऽस्मान्प्रत्ययम् ॥ ' एवम् श्लोके
 पूर्वार्धे परममुप-न्यवेत्तगर्भेन समनमुप-न्यवेत्तामिति
 स्यात्प्रशनेयम् । प्रवर्तनासामान्यविशिष्टत्वा लिङ्शब्देन
 निर्दिशेषसामान्यत्वोपलक्षणार्थेऽत्रापत्तरोदयवे च वेदे
 पुत्रपदमेषा प्रेषादाना विशेषाण्यमममसात् पारिशेषा
 दिष्टसाधनस्यैव बोध्यते इति । ' अर्थावशभावनामाहुः '
 इत्यापि कारिकायाश्चमेवाप्ये । अर्थावशयते इत्यमिषा
 प्रवर्तना कर्षयत वा सैव च पुत्रप्रवृत्ति माय
 कर्षति मायना तामाहुर्दि । अथवा अमिषाया,
 शब्दस्य मायना अमिषाकारना सैव प्रवर्तना परसम
 वेदाऽपि शब्देन पुत्रस्य प्रवर्तयता तसिःशब्दोऽभिधीयमाना
 शब्दस्यापारनेत्येवमेव तामाहुर्दि । अथवा इष्टसाधनता-

ऽभिधानमभिधा सैव विधान विधिरिति द्युत्तरत्वा विधि
 रित्युच्यते सैव च भूमिकर्तृन् प्रतिपत्तमानाया पुत्र
 प्रवृत्ते प्रयोक्तव्य शब्दस्य चापारो भावना तामाहुः
 पुर्वन्तीति आदयनात् पक्षतीतिहाय्येयम् । तदेवं
 शब्दकर्तृक प्रवर्तनाकार्येणैवसाधनत्वमिषानमेव शब्दभावेनेति
 शेषेने । तथा पुत्रप्रवृत्तवर्ष महत्ते पुत्रप्रवृत्तिर्हि
 स्वर्गादिस्थानीय भा या समीहितसाधनताभिधान तु पराप्त
 प्रवृत्तशब्दस्यापारजन्मत्वा पागादिषु कृत्वा प्रादात्पत्तान
 तु इति कर्तृपत्तेति निवेद्यम् । प्रवर्तनेति समीहितसाधन-
 तीमेत्येव । तदुद्देशेन हि कृति प्रवर्तते इति वदितम् ।
 एव च प्रवर्तनावचन नृत्तयत्तावचन प्रत्यय इत्यादि
 प्रत्ययविशेष । न च सहस्रस्येवविशेष, प्रवृत्तिनिमित्त
 मेषान् पशयत्यभावात् । इष्टसाधनत्वो हि तस्मात्तत्र
 तामेव साऽप्यभिधत्ते, लिङ्गादयान्त् प्रवर्तनाकार्ये इत्येव
 कार्थ्येण वेति नास्ति पर्यायता । तदिदं कर्षयत्यस्य
 प्रवर्तनास्य वा समीहितसाधनत्वमेव लिङ्गादिभिर्मि
 धीयते इत्येतावदेव समीच्यम् । स्वप्राप्तमिषान
 पुत्रपदात् प्रवृत्तपुत्रपदमपि नातीव दृश्यते । तथा हि
 निषेधनास्त्वु प्रतिषेधस्य वद्वैतस्य नताभिधेयस्य लिङ्गादि-
 निर्निवेको प्रतिषेध इति वचनार्थेनैवमङ्गीकृत्य ' ब्राह्मण
 न हन्तात् ' इत्येव पुस्त्याविवेका प्रतिपादयता प्रतिषेध
 विधावपित्त्याश्रयया विधिनिषेधोऽप्यविवेकास्तुत्पादक
 तेषा निषेधमपि द्वेषावधत्तासमनुदित हनन प्रविषिष्य
 नरितार्थो ननु न लिङ्गपर शब्देति प्रतिषेद्धमिति । यदि
 हि स्वभावायो विषय स्यात् तस्यानुसादेऽवचन्यते ।
 न हि द्वेषादिलिखित्या एतानाविवेकौ लिङ्गापार
 प्रवर्तक शत वा न हन्वादिषादिषु लिङ्गात्पुत्र नना
 प्रतिपत्तेन । ननु कर्तृ यत्तप्यनमिषेवा कश्चनपुत्रे
 अननुदित वा कश्च निषिष्यते । ननु मन्मते समीहित
 साधनता हनन्मय विद्यते एवेति कथं निषिष्यते ।
 उच्यते, प्रवर्तना हि निषेधं कर्तृ यत्त च महान्तमर्थं
 जनयत्तु हनन्मयि कर्तृ स्यपुत्रसाधनता तेन प्र-
 वर्तना कर्तृ यत्त वा न हि शार्दी प्रेषापूर्वकारिण इति
 प्रवर्तते । ये तु महान्तमर्थे न जानाति ते स्वस्वपुत्र-
 साधनत्वादेव श्रमता कर्तृ यत्ता मन्मते एव शब्दते

निर्दिष्टं ब्रह्मवचसामः' इति । अथ तु सर्वतो दुर्बलः ।
भाट्ट. १।१।२, ० सर्वत्र श्रुतीतिके विशिष्टभामना-
विधानेऽपि पञ्चमाश्रयेण पठ् विधिप्रकारः । तेषां च
उत्तरोत्तरस्य वैकल्यं पूर्वमुक्तम् । २।२।१ पृ. ११०.

● विधिप्रतिषेधौ अर्धभागात्मैव साक्षात् विधीयते
कुर्यात्, तद्द्वारा तु तद्विशेषाणि श्रवयन्ति । बाल.
पृ. ७४. ० विधिप्रतिषेधयोः एव (यथै) प्रामाण्यं
प्रतिपादितम्, न च तद्बलविरिक्तमाद्यमप्यत्र वर्मा-
धर्मयोः । या. १।२।१।१. ० विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो
कथयाम् । प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति । येन
च नाम प्राप्तं बहुच्यते तन् दस्य वाचकं भवति ।
भा. १०।८।१।२, ० विधिप्रतिषेधयोः यतरो गुणवान्
सोऽनुदीयते । १०।८।१।२.

● विधिप्रत्ययः द्रव्यविधौपण्यवन्तं न गच्छेत् ।
सु पृ. १०१२ ० यत्र पुनः स्वविधौपण्यविधिः शिष्य
विधीयते, वाक्यान्तरमात्रेण क्रियान्तरस्य विशेषणम्,
तत्रावधारणार्थयो विधिप्रत्ययः । या. ३।६।७२२
पृ. १०४९. ० स्वार्थप्रदानं पुत्रस्य दर्शनमस्ति ।
नारदस्य पुत्रस्य कृत्वात् प्यत्वार उपगन्तुमुल्लङ्घितं
इत्यर्थमात्रे विधिप्रत्ययोऽपि अनुवाद इत्यवधारणे । भा.
१०।६।२।३.

● विधिप्राप्तपुरुषार्थमात्रविषयकः ऋतव्यैः श्रौते
निषेधो यथा— 'सोऽद्यो न वशाति न ह्योति' इति ।
दृष्टमे इदमुक्तम् । बाल. पृ. ३२, ० विधिप्राप्तपुरुषार्थ-
मात्रविषयकः पुरुषार्थः श्रौतनिषेधो यथा— अश्लोम-
यज्ञिनः सनाथनिषेधः 'सामेयमाजी मन्येव' इति ।
त च ऋतुनिषेधेन कृत्वात् । पृ. ३३, ० विधि-
प्राप्तविषयकः पुरुषार्थमात्रविषयकः पुरुषार्थः कल्प्य-
विधिषेधो यथा— श्रियाः अप्यदननिषेध इति यत्र ।
पृ. २१-२२.

● विधिमन्त्रयो एव विषयव्यतिथयः । परा-
क्रमः. ८।१२. ० 'विधिमन्त्रयोरेकधर्मैकधर्म्यात्'
(२।१।६।३०) इत्यधिकरणे यत्र 'तदापि'
इत्याशङ्कानिर्वादात् 'देवाःश्च याभिर्नरते दशति
च' अत्रापि ननुवच यथा तद्विधिं पूर्णपठ् कृत्वा

वच्छ्रुत्वापुनश्चात् वल्लभोरेव चारदाश्रयोस्तुदाः इति
सिद्धान्तितम् । बाल. पृ. ६५.

● विधिमन्त्रयोरेकाधर्मैकधर्म्यात् । २।१।७।
३० ॥

इत्याशङ्कने 'न ता नरन्ति, न द्यावति तत्कटः ।
नैनाः आमिनो व्यधिसदृशपति । देवांश्च याभिर्नरते दशति
च । ज्योतिराणि. गयते गोपतिः सहः' (तैत्ति. २।४।
६) इति । यत्रते ददाति ह्युर्वोस्तुदशरथम् । नि
यद्दद् ब्रह्मणशब्दो विधावकम्ब्रह्मणोऽपि, उत्र मन्त्रो-
ऽभिधान्यक इति ।

अत्र भाष्यकारेण मन्त्रगतमेव भावयन्त्यनुसृतस्य
विचारितम् । तदनुक्तम् । यतो न हि मन्त्रे तेषु भाव-
शब्दा अभिधावयत् । 'वक्तव्यस्य वचिकरणानाम्ने'
(मैत्र. २।१।१) इत्यत्र विधावयवस्यपि दृष्टेयम् ।
नपि ब्राह्मणे भावयन्ता. तेषु विधावयत् । 'यत्वेभ्य-
हृदिपदिमाश्ले' (तैत्ति. २।७।१) 'य एव विद्वान्
पौर्णमासी यजते' इत्यादिषु अर्थिधावयवस्यप्राप्तात् ।
तस्मात्तद्विशेषणं यथासंज्ञितमेव अधिष्ठात्वा वर्णनीयम् ।
अत्रासाध्यैभूतस्य कर्मभेदस्य उपोद्घातभूतं आचार्यविना
नपरादं परिसमाप्य इत्यानी मन्त्रसदाश्रयतासदृशमाश्रय-
सुक्तमुपस्थानरूपद्वैविध्यमद्वेनेन विचारयते । हि तयो-
न्वातमप्यन्ता गुणवान्कर्तुंविधावयवयोगे परम्, अस्ति
वा तूर्वीयोऽपि प्रसक्तः कर्माभिधायकत्वमागमेवेति ।
जत्रत पूर्णपक्षिणोऽभिसंधिः । त एव विशिष्टयवयो
भावयन्ता. तद्विधावयत्. क्वचिन्विधानकर्ममाश्रय-
वर्थावत इत्युक्तम्, एकस्मिन्नेन मन्त्रशक्तवर्तित्वम् ।
त च यच्छ्रुत्वापि पुनरुक्तमदमेवेन विधिप्रत्यययोगेऽप्य-
विधावयवस्य अभिधावयवस्यद्वैविध्यविधौपण्ये वाच्यम् ।
'यत्वेयोऽष्टाश्रयानो मन्त्रा' इत्यादिषु यच्छ्रुत्वापि
विधावयवस्य । अत्र. सर्वत्र विद्युतेते मन्त्रे च
भावयन्तानामेकस्वरस्य एवार्थविषयत्वात्, विधावय-
वैविध्यमुपकर्मयवयवकर्मविधावयवस्येव परम्, न तु
कर्माभिधायकत्वमपि पूर्णपठ्करोऽस्ति । इत्येषं प्राप्ते,
अभिधीयते—

अधिया प्रयोगसामर्थ्यामन्त्रोऽभिधानवाची
रथात् । ३१ ॥

अग्रमभिधायः । मन्त्रेदेनदेव यदि यच्छब्दादिप्रयोगान्
प्रेषुचिदभिधानत्तुपवातो न भवेत् । तथाहि, सर्वेन यत्
यच्छब्दादिशेगादनुवादता परिस्युजति । तथन क्रिया-
योगान् यच्छब्दहाय यच्छब्देन यथापगतता क्रिया-
मभूय यत्रताया पुरुषप्रत्ययौ विधीयमानताया न विधि-
व्यतिथिशेषोपीये । विधेयभूतायाः पुत्रप्रत्यये अननु-
यासात् कर्तृयोगिनि यच्छब्दे यः करोतीति मन्त्रोरे-
वानुहितेनात् भवति विधिशब्दत्तुपवात इति । तेन
भवतु 'यस्वीमय हविर्गतिमाच्छेत्' । य एव विद्यात्
योग्यमानी यजते' इत्यादिकर्तृयोगित्वात् यच्छब्दस्य
विधिशक्युपपत्तः । 'यस्यमेवोऽष्टाकपाल' इत्यादिपु
त्रिशाशोभित्वात् यच्छब्दस्य विधिशक्तिर्याहोवेति ।
तदुक्तं योग्यमात्मविश्रमे -- 'त्रिधापदैकयोगित्वे
यच्छब्दो न रजोद्विधियः । कर्तृपुत्रुः स
एतस्यप्रपिताथानुयायइत् ॥' इति (वा. पु. १. ८८) ।
य च कर्तृपुत्रुयच्छब्दाद्युपपन्नो मन्त्रे ब्राह्मणे वा अविशिष्ट
एवेति तदनेन विधिशक्युपपत्ते एतन्नि कर्माभिधाय
कृतमपद्रुमपनापीति । वदुपयम् -- 'शेषामाशुवात-
शब्दानां यच्छब्दाद्युपपद्यमानात् । विधिशक्तिः प्रण-
शेषेत्तु ते सर्वत्राभिधायकाः ॥' इति (वा. पु. ४३३) । अनेऽस्ति तुतीनेऽपि प्रकर इति । इदं तु
इदं वात् यम् -- अत्र यच्छब्दाद्युपपत्तेन मन्त्रब्राह्मणशक्य-
गात्तत्पत्ताशब्दस्याभिधायपरमभिमत पदार्थे शक्त्याप्ये
या । न तावच्छब्दे, अभिधायकशक्यतास्य आशयात्-
शब्दस्य पदाभाविश्रयतरात्रिशोपत्तः । नापि शक्यार्थे,
सर्वत्रैव शक्यार्थस्य सम्भवात्तेनानभिरेकत्वात् । अथ
एतदेव शक्यार्थाभिधानं यत् ह्यत्रविशेषे विदोषणस्य-
योग्यपत्तनीभूतपदाभाभिधानम्, तदा ब्राह्मणे यच्छब्दा-
द्युपपत्तय... विशेषणीभूतार्थप्रतिषेधत्वेन तस्माद्युप-
पत्तिनिषेधेनाभिधायकत्वमिति । ह्यपि ते सर्वत्राभि-
धायका इत्यनेन सर्वत्राभिधायकत्वमभिमतम्, किन्तु
अभिधायकत्वेन विशेषार्थप्रतिषेधत्वंत्वमापत्तम् । तद्य
ब्राह्मणे मन्त्रे च सामान्येव । तत्र 'न ता नवन्ति'

इत्यन यच्छब्दः, 'अहे ह्यभ्य मन्त्रं मे शोषाय' इत्या-
मन्त्रणामिकाः, 'दाभि, यदाभि' इत्युत्तमपुत्रुः, 'वदि
हीनमपदरेपुः' इत्यन यदिसन्धः, यदिस्येवगतयः ।
प्रथेया मन्त्रेपिथिते सूत्रे मन्त्रेयत्नाशः । किन्तु एतावानत्र
विशेषे ब्राह्मणगताना स्वस्वमेवोपपत्त्य विधित्वनिवृत्तौ
नत्या स्वस्वपदेव कर्मस्य प्रयोगानर्हत्वात् निमित्तादिष्व-
कथापनाप्येतेन । मन्त्राताना तु दाभि यदाभि निर्वपती-
त्येवमादीना स्वस्वपदेवोपपत्त्य शक्यमेभि. कर्म कर्तुमिति
विधियोगशुद्धिर्भवति । वदुपयम् -- 'अतुष्टाने पदार्था-
नामवदयंभाभिनी र्मुक्तिः । अनन्यमाधनानन्य-
वर्धिसंन्त्रेनिर्भवत्येते ॥' इति (वा. पु. ४३३) ।
तेन सद्योऽत्र किं प्रधानस्वधर्मविधायकत्वमेव पर
सर्वेन ? अथ विधायकत्वमपि ? कर्मणि प्रतिषेधकत्वमपि
तुतीय. प्रक्रमेऽन्तीति मन्त्र यम् । प्रयोगेत्तनं पूर्णपक्षे-
विधायकत्वे सर्वत्राशुवातामात्म्यासात्कर्मभेदेऽनुष्ठानभेदः ।
सिद्धन्ते तु नैवम् । सूत्रे तु -- यच्छब्दाद्युपपत्त्य रथात् ।
मन्त्रब्राह्मणपुत्रुशक्यमेव, तेनाप्यर्थ -- यच्छब्दाद्युपपत्त्य-
सहितमाशुवातेमभिधानवाचकं विधिशक्यत्वस्याप्यनमापदेत-
भूत् प्रयोगसामर्थ्यादिति । वीता

३० विधिमन्त्रयोःकौटुम्भिकशक्यात् । २।१।६।

३० ॥

'न ता नवन्ति, न द्याभि तस्यो, नैना अभिभो
अभिगादप्येति । देवाभ्य यागिदंशते ददाति च
ज्योतिष्तामि. सत्वेन शेषतिः सद्' इत्यामन्त्रयते । अथ
मन्त्र- काम्यसंश्रुतार्थावाते गोदेवग्यदस्येतेषा पठितः ।
याभिर्गोभिः देवान् यजते, याश्च ददाति ता गयो न
नदयन्ति, न च तस्यो ह्यरति, न च आता कथिदस्येते
वमिक्वृत्ते व्याधिः उपपन्नः शोभन्ति । गोत्यामी च
ताभि. सह योऽत् चिरकालं सचते संयुक्तो भवति
इति मन्त्रार्थः । अथय- पथेते- ददाति इत्यत्र विचारः ।
किं यदत् ब्राह्मणे मायचन्दो विधायकः, तद्वत्
मन्त्रेऽपि, उक्तं मन्त्रे न विधायकः इति । तत्र पूर्णपक्ष-
माह । विधिमन्त्रयोः विधि ब्राह्मणे मन्त्रे च विध-
मानस्य भावश्चन्दस्य देवाप्ये एष एकार्यः स्यात् । देव-

मन्त्रान् एवविषयश्चरन्त्यात् । प्राज्ञेण यदि विधायक
नतो मन्त्रेऽपि विधायकं स्यात् ।

अपिना प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानत्राची
स्यात् ॥ ३१ ॥

मन्त्रलो भावगन्ध विचारक ब्राह्मणखड्ग इति
पूर्वपक्ष अभिधानत्रो व्याख्याननिमित्तं । आशानवद्विनिमित्ते
ऽपि मन्त्र अभिधानत्राची स्यात् । अभिधीयते इत्यभिधान-
स्मरणे एतत् । लक्षणया वा अभिधेयत्राची अभिधानगन्ध ।
तथा च अभिधायकं व्याप्ति मन्त्राः । प्रयोगसामर्थ्यात्
प्रयोगे प्रयोगमन्त्राध्यक्षत्वे मन्त्राणां सामर्थ्यम् । प्रयोग-
सामर्थ्यात् किञ्चन सामर्थ्यामावाह्यं मन्त्रो न विधायक
इति सिद्धं च । किञ्चिदत्रापि गुणभगविधायकं किञ्चित्
प्रधानत्वमभिधायकम् । मन्त्रगतं तु अभिधानत्रम् । इति
नञ् आवाप्तं इति तात्पर्यम् । हे

० न च विधिमन्त्रयो पूजापरम्परास्त्वित्येवोऽपि,
शत मन्त्रस्य विध्युपमहारत्राभावात् पराक्रम १३१२
ॐ विधिमन्त्राधिकरणम् । मन्त्रगत आवाप्तं न
विधायकम् ॥

विधिमन्त्रयोरेकार्थ्यमेकशचात् ॥ २११६॥३०॥

भाष्यम्— इह समाह्वयते 'न ता नमन्ति, न
दमन्ति तस्यरो, नैना अनिशो व्यधिरान्पर्यति । देवाश्च
यामिदंजते दरानि च ज्योतिषाम्नि सचते गोपति
सह ॥' इति । यज्ञे ददासीत्सुदाहाणम् । कि यद्ब्रू ब्राह्मणे
न वदन्त्या विधायकमन्त्रम वेऽपि, उन मन्त्रे अविधायक
इति । कि तावत्प्रसङ्गः । त्रियो म य चाऽऽज्ञायमानस्य
भावसाध्यस्य एव एवार्थं स्यात् । एकशचात् । स एका
वमरं शब्दा ब्राह्मणयो विधायक्यति, मन्त्रगतो न
उक्त्येति त्रिपुत्रियुत्पन्नम् । तस्माद्विधायक ।

था— इह मन्त्रा उदाहरणम् । कि तद्वत् भावना
रचना ब्राह्मणवद्विदेषन नति छरेह उद्यमिद्विधायक
इत्याद्यद्वय मन्त्रान् ब्राह्मणपराय विधिज्ञानसम्बन्ध
प्रसङ्गमन्त्रेषु ब्राह्मणविद्विज्ञानमार्थान्द स्यात्वा इत्युदा-
हरणं उक्तं । तद्यदि न परमोन्तरताऽस्वयं वद
वमन्त्रमित्यथा । न चोवाचो गुण बधिश्रं च
वाच्यत्वेरे वस्तु ॥' मन्त्रावरणत्वयो दि

विध्यर्थेनादौ स्यात्वात्, तरिह स्वरूप तादर्थ्यत
त्रियाया मन्त्र गुणफलनिमित्तानि तु नैनेवात्तानि यानि
विधीयेरन् । न च वाच्यत्वरस्य पर्यसित्वाभावे
त्रियो वस्तुत्वरूपवन्ते । तदुक्तं प्रथममन्त्रे । तस्मात्
प्रकाशना मन्त्रा इति यद्वाच्यत्वात्ते तत्र वक्ष्यम् ।
कि पुन कारण मन्त्रत्वेनाऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ
शक्तिस्तिरोधीयते, नच च ब्राह्मणत्वेनासाक्षादभिर्मा-
न्ते । दृष्टाञ्च मन्त्रगता अपि विधायका 'मन्त्रात्
कपिञ्जलनालभते' इत्यादयः । तथा ब्राह्मणमन्त्रा अन्वयि-
वायका यथा 'यथोभय इतिवर्तिमाहोत्र' इत्यादयः ।
तस्मान्मन्त्रगतं । किञ्च 'प्राप्तत्वाद्यदि चेष्येत
मन्त्राणामनुवादना । तरेव विहितं करमात्रं स्यात्
यति चोदना ॥' न ह्यन विदोपदेश्चि कि ब्राह्मण
विहितमाकाद्योपहतविधिगतिसंभवे तस्मात्तो भवत्यय वा
विधयेव इति । ततोमयो अनुवादनासंभवात् अष्ट-
माश्रित्तिराय द्योरेपि विधायकत्वात् । अस्यासाद्य
कर्मदेव स्यात् । ब्रह्मण्ययमिद्व्याप्राप्त्यगधिकरण
एतोत्तं भविष्यति । तस्मात् नैरमभिधापयत्तसिद्धि ।
वेऽप्युक्त - 'यामादृशीद्वादिनमन्त्रा करणत्वेन
कर्मणाम् । ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्देवे न विधा-
यता ॥' तैरपि साग्राकृतो दृष्टमात्र स्पष्टम् ।
इत - 'विधिगणित्तियेनैव न मन्त्रव्यापनीयते ।
ततो विधायक्यति होय नियोगान्तरावित्यवति ॥'
न हि नियुक्तेन न विधाकर्मकिति किञ्चित्तमात्र यदि
स्वता विधिगणित्तियेव । अयं तसो प्रथममेव वरित
न्वयो त्रिमियोपेन्यास । न चोमन्त्रयो त्रियो ।
तथा हि विधायकं सत्यर्थं ब्राह्मणं स्याद्विद्वत् ।
मन्त्रान्तु त्रियो स्यात् इत्यनेनद्विद्वत्ते ॥'
ये च न्नेनातिनियुक्तान्ते न स्वत्ये निराश्रयण
मावादिषयका मन्त्रान्तरितेनद्वयत्वात् । न चायं
मन्त्रोपयोग्यव बधिमन्त्र इत्यत्राका कर्तते । विधि
मेवऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

अपेयनीं स्यात्ते कि तापेय द्वे प्रशासकान्ते
ऽप्यर्तति । तत्र न त्रियो प्रयोगेऽप्यपि मन्त्र पूर्व
पक्षस्ये वदतीत्यर्थेपि । तथा मन्त्राभिधीयते ।

अपिना प्रयोगमामर्थात्मन्त्रोऽभिधानवाची
स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अपिनेति मन्त्रो षात्पर्यन्त । एतन्वादी
यतो मन्त्रोऽभिधानवचनं स्यात् । प्रयोगसामन्त्रात् ।
प्रयोगे नियमगोचरस्य सामर्थ्यं निश्चये शोचान् शोचय
च शक्यमधिकृतम्, न विद्यादुम् । इत् १ विदितत्वात्
शोचानस्य दक्षिणाभिधाने, शोचयाम्श्च इत्युत्तरं वाच्यम् ।
कमान्तरं मन्त्रधर्तृति चेत् । अगृह्यत्पुण्यमानं उदयस्य
वादेव । सुव्ययस्यपतायास्यनयक्यम्, परिश्रमात्तन
साधकत्वेन तत्रैवैव विहितत्वात् वाग्यम् । नन्वात्
मन्त्रतो मानसत् एवधर्तृत्वो विषयत्व इति ।

वा— अस्ति तृतीयं प्रयोगं वर्धयिष्यत्यस्य नाम ।
पदस्य 'येपासात्प्राज्ञानाद्गानां यच्छब्दाद्वापुपुन्य-
नात् । विधिवाचि प्रथम्येत्तु ते सर्वेऽयमि
नायसा ॥' मन्त्रगतत्वात् प्राज्ञानात्तानां वाऽऽत्तत्
गन्तानां येपा गन्तान्तरेण विधिवाचिपदस्येति तेषां
मन्त्रिषात्तत्तन्म । तत्र 'न त्वा नशन्ति' इत्यत्र तात्
पच्छब्दोपहितो विधायकोऽनुवाकस्य प्रथमत्वं तथा 'अहो
उपिष्य मन्त्र मे योषाय' इत्यत्रान्वयविमर्शः । तामि
गुणशोचुनामपुण्येण । 'यदि शैमस्यपरस्यु' इति
यदिशब्देन । ते चैवनादस्य प्रयोगे मन्त्रेऽपि मन्त्र
उदाहरणम् । अभिधापना मन्त्र इति च प्रतिदि ।

जज्ञाने तु भूयस्य प्रथमा विधायशब्देन उद्विधा-
यकमिति एभिदम् । अल्पे एभिधापना इति तादृह
शोदाहरणम् । विधायकमन्त्रिकावस्तवे तु तयोर्भेदोक्तमेव
कारणमिति न मन्त्रप्रमाणत्वेनेति शक्यम् । तत्र स्वतन्त्रम्,
व्यथो दृश्यते । स्वादेव ब्रह्मण्यवताना विधि विहितो
कथा निमित्तादिपवाक्यावयवात् । न हि तथा रूपं कस्य
प्रयोगार्थम् । मन्त्रावताना तु स्वमेवोपलब्धं यस्मिं ब्रह्मण
निवर्तय इति मन्त्रे च तयोश्चोर्भेदः, यदि स्तुतिर्दि,
इति च तदुप द्यादिकं यद्यप्येते क्व नानुभावे विनि
वगर्तुर्दर्थे इति । इत् २ अनुष्ठाने पन्थांशानामवदय-
धापिनी स्मृति । अनन्यस्वावतानाऽनन्यसार्थमेतै
प्रस्ताव्यते ॥ ' न तात्पुनानैवैवतामृत् इति
पराशरं शक्यं ननुऽन्यैवद्वैतार्थिका स्मृत्या शैव

साधनमानापेक्षयात्किंचिद् ब्राह्मणपथमुपशान् वा
पुन्यद्वयैप्रत्यक्षेण न ह्युपशो वा आसीत्पशुपुण्यवर्धयामि
वा उपश्यादि वा साधनं ब्रह्मण्युपश्रयते ।

तन्नामन्त्रोच्यमानं मन्त्रेण प्रकरणे पठ्यमानम्
सामन्त्रेण क्रियन्तेति कर्तव्यमित्येव प्रयोगवचनं यदा
कामानुपलभ्य शरत्वेन शक्येन स्मृति कर्तुंमन्त्राङ्गपते
तस्या एते इति विदित्वा तन्मन्त्राङ्गानुमित्वा धत्वा
विनिश्चये मन्त्रविधानार्था निश्चयते । तदक्षोपाशात्
वाग्धर्मशरत्वादिधर्तृते । निदमाहणसिद्धिश्च मन्त्रैरेव
रहस्येन तत्र नमि अमुदयकारं भवत्यवयवमिति । मन्त्र
मन्त्रेण योऽतीत्यम् । नाहृदप्युच्यते तथययदिति न
शक्येन अभिधापिनीस्येति । किन्तु यच्छब्दोपवपादस्यैव
न साध्यात्तस्यापि प्रथममहं त्रयोमीयेऽनुपपन्नत्वात् ।
तत्तदुक्तोऽपि अगमादिस्वाध्यायस्य स्वयमर्थेनेव ननु
प्रथमं कथेति तत्र एव पूर्वप्रमाणमुदाहरणम् ।

शा— दिविष्य ब्राह्मण्यत् उक्तम्— प्रधानमन्त्रेण
विधायकं गुणवर्णनां च । किं एतदेव प्रथमपदम् ?
नेत्युच्यते । अस्ति तु तृतीयमपि प्रधानमन्त्रमिच्छा
कर्ममिति । (अभिधापयत्त अमुगदत्तमिच्छयर्थे) ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— निधायकानां मन्त्रावताना
आध्यापना च विधायकत्वात् प्रथमार्थम्, एकवाचीयं
गन्तव्यं इति ।

वि— 'देवाश्च यामिष्यन्त त्र्याप्यन्त तु मन्त्र
वम् । विधायकं न काऽन्येन समस्ताच्छिधापयकम् ॥
यच्छब्दादेः क्षीयत्तन्निर्दिष्टिविषय इति । अन्वयवत्
मन्त्रिषात्तं च प्रमाणमुपपन्नमिति ॥ '

भाट्ट— गुणप्रथमपदान्तरात्प्रथमपदान्तरात्तदर्थे निरु-
चिते अगद्वैतमिच्छात्वं तृतीयमन्त्रेण निरूप्यते । मन्त्र-
वताना ब्रह्मण्यवताना च यच्छब्दादिद्वैतमन्त्रिषाह्वानावपि
विधायकं च । मन्त्रावपि च प्रमाणवत्त्वं तत्रैव अन्वय-
त्वात् कर्मपदे । इति प्राप्ते, 'देवाश्च यामिष्यन्ते'
'यस्योमान हविर्निमाऽन्ते' इत्यादौ यच्छब्दस्य कति
शोचतेन रश्चिष्ये अन्वयवत्त्वं यामिष्यन्तवत्त्वं
रश्चिष्यम् । एतं 'अतीतीत् विद्' इत्यादौ मन्त्रवत्
विधेरेवमिच्छात्वं तदर्थार्थवत्त्वात् अभिधापनामिच्छा-

साधारणविधिविधिवत्त्वम् । दार्मीत्यदेवतमुपलक्ष्य च परप्रारंभनरूपविधिविधिवत्त्वम् । अतो विधायकरासमवात् मन्त्रगतानां स्मारकत्वम् । ब्राह्मणगतानां निमित्तादिप्रतिपादकत्व एवमेति द्रष्टव्यम् ।

गृहणम्— ' मन्त्रे रिषत्तं भावपदं विधिर्नो । '

शंकर— ' मन्त्रा. स्युः अभिप्रायसाः । '

• विधियुक्तद्राक्ष्यान्तरकल्पनात् मन्त्ररूपः विधिर्निष्ठा— उपाधुपादादीं काव्यतुवाचया—सूक्तानां र्द्वि-मन्त्ररूपः देवताविधिः । यथा वा— ' उपादिदि दक्षिणवर्त्ते अस्त्युर्नं अक्षदा. सह ते तूर्वेण ' इति अश्वदानपत्रविधिः । एतन् विरोधाधिकरणमङ्गीयान्पागत्यागते सोमेश्वरेणोक्तम् । घाल. पृ. १२

• विधिरूपं मन्त्ररूपं च अवात्तरवाक्य द्विविधम् । घाल. पृ. ९.

• विधिरूपप्रमाणप्रतिपादनं प्रथमाप्तगत-प्रथमराधार्यं । वि. प्रश्नरत्ना श्लोक १३.

• विधिच्छेपे । नहि नौगपत्रेन विधातु चक्रे, लक्षणत्वेन चान्तरातिवृत्तम् । प्रसिद्धशक्यो हि शकनोति स्थितितुम् । न च अविहितः धर्मजातीयक शब्दायगम्य-प्रसिद्धप्रक्रये सर्वाति । भा. ३.१.७।१४ पृ. ७५

• विधिप्राग्वदस्य अर्थवादास्य ' औदुम्बरो यूरो धरति, ऊर्यां उदुम्बरः ' इत्यादे. किं विधि. नार्थे उत स्युतिः इति छदेहे स्युतिरेव कार्यं इति सिद्धान्तः । भा. १।१।२।१९-२५.

• विधिव-सिग्दाना अर्थवादास्युक्तम् । वा ३।६।७।२०.

• सिधिविज्ञाटाधिकरणम् । १।२।२।१९-२५.

• श्रीश्लो. पृ. १३३६ ' औदुम्बराधिकरणम् ' इत्यत्र अवि-मन्त्र इत्यन्वयम् । • ' विधियन् प्रररणाभिगमे प्रयोग वादरायणः ' (१।१।१।०।६५) । प्रथानेतरवृत्तकाल-नामदानां तन्त्रम् । एवं सहास्य सक्ता प्रयोगवचनौडु-प्रहीयते, ' द्वादशमेन प्रजाकाम याजयेत् ' इति । तदुक्तं ' विधियन् प्रररणा ' इति एव ज्ञाने । भा. १।१।६।१२३.

• विधियन् (' चोदिते तु पराधरतात् विधिवदविचार म्यात् ' १।१।१।३४०) । यथा यत्र पत्रमानो गुण-युतो विधीयते, तत्र येन केनचिन् पत्रमानेन स

विधिः सिध्यति । यथा ' वज्रदानसमितौदुम्बरी भर्तुः ' शुकं यजनानोऽन्वारभते ' इति । भा. १।१।१।३४०,

• विधियन् (' विधियन् प्रररणाभिगमे प्रयोगं वादा-यणः ' १।१।१।०।६५) । यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रररणस्य सर्वार्थान्यङ्गानि विज्ञायन्ते, न तस्य सन्धिषो लदयति । क्रमस्य प्रक्रमेण नाधिकन्यात् । भा. १।१।१।०।६५.

• विधिवाक्यं अर्थवादात् प्रवृत्तम् । स्वार्थेनच विधेर्युत्पत्त्यम्, प्रथमश्रुतत्वाच्च अक्षजातविरोधित्वम्, अनभिघताभंनोपकृतादप्राप्तार्थत्वं चेति विधेः प्राणव्यम् । अर्थवादस्युत्पत्तौ स्तान्तरत्वात् सुव्ययः । चरमश्रुतत्वात् क्वाव-विरोधो, सात्कार्यतुवादिवात् प्राप्तार्थत्व । विवे. छदेह-जनसत्वे तु अर्थवादोऽपि निर्णयहेतुः । वि. १।१।१।९

• विधिवाक्यस्य विधायन-वेनोपयुक्तत्वापि पदार्थ क्रमनियामकत्वं यन्वात्मानक्रमाभावे । भाट्ट. ५।१।१०.

• विधिवाक्यानां फलपूर्वन्तरमने क्रमः स्वित्तर अर्थ-वादाधिकरणे मीक्षो. पृ. ६३९ वातिके द्रष्टव्यः ।

• विधिवाक्ये देवतायाः सगुणत्वे निगमेषति सगुणत्वा एव देवताया अभिधानम् । ' अग्रये पदमानाय ' इति विधिः । ' अग्निं पत्रमानं यज ' इति यज्ञस्यम्, न तु ' अग्निं यज ' इति । ' इन्द्राय वैमृषाय ' इति विधौ सति ' इन्द्रं वैमृष यज ' इति वक्तव्यम्, न तु ' इन्द्रं यज ' इति वक्तव्यम् । वि. १.०।४।१६,

• विधिवाक्ये याचन्ति पदानि, तावन्ति अर्थेऽप्युत्वं मल्लिवापन्ति इति पूर्वपक्षः । विधिवान्ते एवमेव पद अपूर्वप्रतिपादक इतराणि तु पदानि लक्ष्येण इति सिद्ध्यन्त । २।१।१, • विधिवाक्ये साधयितोऽर्थेऽर्थं अर्थवादादधिकरणे । ' अक्षाः शर्करा. उपदधाति ' इति विधिवान्ते शर्कराः केन इत्येव अवाच्यता इति उच्यते । ' तेनो वे धृतं ' इत्यर्थवादात् इतेन अवाच्यः इति अर्थवादादधिकरणं । १।४।१९.

• विधिवान्तरसंनिधौ अपवादसत्त्वे लवनेन श्रौ-चना, यथा नार्थवादः तदा विधिवान्तेनैव प्रयेचना । र्दं विस्तरेण अर्थवादाधिकरणे (मीक्षो. पृ. ६३९) द्रष्टव्यम् ।

• विधिविपरिवृत्तिः साधारं लप्यते. प्रति-पेक्षित्वा, नामप्रागम् । सु. पृ-९५९.

० विधिविवेकः । 'साधने पुरपर्यास्य संगिरन्ते
 ऋषीविद्ः । योर्धं विधौ नमायत्तमत. न प्रविधि-
 च्यते ॥' ११ ॥ यं गतु शब्दमेव वा (कणिका—शब्दा-
 न्तरादिच्यते इति भेदः । तस्य गतु लिट्वादेः अथस्तान्त-
 गोरित् वस्तुत्वभावञ्चोऽतिशयः, येन लोहविवं चेत्तं
 प्रदर्शयति), तद्रूपपात्रातिशयो वा (प्रवृत्तेरुत्प्रेषणे),
 अपर्मेदो वा, यद्मिथानान् प्रत्येऽपि तथा व्यपदेशः ।
 (तत्र सन्दृश्यरूपस्य तावत् विधिभावं निवेदयति-)
 'प्रनाशान्वाटनियमान् प्रवृत्तेः संविदाश्चयात् ।
 सममिव्याहृतेः शब्दो न विधिः कार्यरूपत्वान् ॥'
 २॥ प्रमाणं हि शब्दः प्रतिज्ञायते । योषथ च प्रमाणम् ।
 यत्र प्रवृत्तिहेतुं कंचनाश्विदिशयभयमयम् शब्दः चोदना-
 तेन प्रमाणतामश्नुते । स्वयमेव तु प्रवृत्तेः कारकः ता
 प्रमाणतामप्यभ्याहृत् । न हि कारको हेतुः प्रमाणम् (मा
 भूत् शीघ्रादीनामद्गुरुणदिरक्तकाशा क्रमणम्), अपि तु
 रूपक. (अन्विद्यते तथा भावात्) । विपश्चरतोपनाश
 दोष इति चेत्, एतावत्स्य अत्यन्तवि तुल्यत्वात् (वर्त-
 मानादेशेऽपि 'वैशः पचति' इत्यादी) । 'चोदना-
 स्त्वष्ट्रेऽर्थो धर्मः' इत्यनुपगमात्तर्कस्यात् । (एतावत्
 येन रूपेण प्रमाणम्, न तेन चोदना, येन चोदना, न
 तेन प्रमाणत्वं तस्य प्रवृत्तिं प्रति कारकत्वादित्यर्थः ।
 प्रनाशशक्तिरिति हेतुं स्मात्साय 'अनिपत्तात् प्रवृत्तेः'
 इति व्याकृते-) यद्व्यस्तान्ते च निशेगवोऽदभ्य प्रवृत्तिः
 स्यात् । तथा च 'अनुनेत् विहितं धर्मं' इति
 निषिद्धं स्यात् । नहि तदानीं कर्त्तव्यमित्यल्लिङ्ग-
 तुप्रमाणत्वेन इच्छन्ति तस्य प्रवृत्तिं प्रति पुण्यात्
 (सविदाश्रयात् इति व्याकृते-) शापश्चैव स्वरूपकर्म्म-
 सन्ध्याविषयज्ञान अपेक्षते (न तु कारकः) निदादि-
 स्वरूप च प्रवृत्तेः कारक इत्यनुपलब्धत्वरूपकर्म्मस्यप-
 रिपपत्तिदोऽपि पुषः प्रवृत्तिप्रवृत्तः ।

ननु शब्दात्प्रतिवेत्तत् स्यात् । यथाहि 'शब्द-
 शब्दात् प्रवर्तितं यम्' इत्यनुपलब्धत्वरूपकर्म्मस्यैव एव
 प्रवर्तते, नेनेरे । न च शब्दात्प्रवृत्तः प्रवृत्तेरभिधापकः,
 अन्वय वा स्वस्वित्त्वं प्रवृत्तिहेतौ, येन शापक. स्यात् ।
 यामैतत् । न हि शब्दात्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यनुपलब्धत्वात्

प्रवृत्तिकारणं 'शब्दात्प्रवृत्तं प्रवर्तितं यम्' इति, अति-
 तु प्रवर्तितं च इति । प्रवृत्त्यकारित्वे प्रवृत्त्यर्थे च
 विवेकस्य पुषः अभिप्रायमेवे कृतसकैतः तनुत्साम-
 यति (तत्रमिमांशविशेषोऽप्युक्तोऽपि अतुगतुत्तरेण
 स्मारयति सन्दृश्यम्) । तत्र. तदनुविधापिनः प्रवर्तते
 (तत्रः कृतस्य स्वस्वित्त्वरूपकारणः शब्दात्प्रवृत्तेः) । 'अति-
 विविधप्रवृत्तान् न अन्वयित्तम्' (पुमासो लिट्वादिभ्य.
 प्रवृत्तिकारित्वेऽपि) प्रवर्तते' इत्यपि सिध्यति, तस्याश्च-
 [सविदाश्रयान्-] सविदाश्रयान् इत्यप्युक्तम् । (दृश्या-
 न्तरमाह-) अत्रपुण्यासां न शब्दप्रत्ययस्य प्रवृत्तौ
 विपरिवेदनात्प्रवृत्तौ । प्रवृत्तौ नैवैतत्स्य एव अन्वय
 प्रवृत्तौ न चैतन् प्रवृत्तम् । (चोदकति-) कारोऽपि
 सापिः अर्धेऽनः मानमेवेत्ये, नैवम् । शान्त्यैव तत्र
 शान्त्येव । विनाशवित्तं शब्दात्प्रवृत्तौ मरणमनान् ।
 चोदनात्, 'अभिप्रेतयित्वा त्रि कारतेऽपि
 शब्दो तथा शक्तिज्ञानमेवेत्ये तथा प्रवृत्तिविधित्-
 मपि' इति । तेषां न शापसन्दृश्यं शान्तिस्था
 प्रवृत्ते, शान्त्यस्यैव 'शापकः' इत्युक्तान्त् (तथा
 च न गद्येण व्यभिचारः इति भावः) ।

ननु शान्त्यस्यैव चोदितं न शक्तिज्ञान अपे-
 क्षते । निम्न. ? (पञ्चल आह-ज्ञानं त्रि) शब्दस्य
 जकारकत्वं प्रवृत्तः । शान्त्यस्यैव चोदितं प्रवृत्तम् ।
 (चोदकः पञ्चलमाह-) अत्रमपने वेप । (गद्यं
 आह-) कृतस्यैव अर्थशेषः । (चोदक आह-)
 शब्दात्प्रवृत्तं प्रवृत्तम् । उक्तं च 'अन्वय-
 प्रतिभाहेतु. सर्व. शब्दः समाहृतः । यलना च निरर्थ
 न मन्मथैवैवित्ताने । अनममश्च चोदकस्यैवः समप
 वैक्षित्वात्ते ॥' इति । (शब्दात्प्रवृत्तं इत्यादेरपमर्थः ।
 साध्यानाधीन. अपर्मेदो. शब्दात्, अपि तु शब्दात्प्रवृत्त-
 धीन. । यथा हि गतु कर्त्तव्यमित्यल्लिङ्गादर्थः अनभि-
 धायक अपि कर्मविधाया अन्वयकार्त् स्यात्. प्रवृत्ति-
 निवृत्तिहेतुं अर्थमतिभासा प्रतिभो माययनः प्रवर्तक
 विवेकंशाय, तथा यथेवार्थः सर्वः शब्दात् प्रवृत्ताना अतु-
 स्यत्वां नैव सम्पत्ति । अन्वयात् इति अन्वयवृत्तिता
 भावः । अन्वयप्रवृत्तेः कर्त्तव्यमित्यल्लिङ्गात् । अप

न प्रामदीयोऽभ्यास अवस्थाभ्युपेय इत्यत्र एषा तमाह-
 ब्रह्मणा न तिरश्चा चेति । नहि तेना प्रामदीयभावनया
 पात्रेण प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुवृत्तार्थप्रतिपाद्यप्रतिभोत्पादन
 सम्यक् । अर्थाभ्यासप्रतिभो वादेनैवासाधप्रतिपादनमुक्तम् ।
 'अनायामश्न सोऽभ्यासः' । आगम्यते प्राप्यते अस्मात्
 इति कारणात् । अविद्यमान आगमो यन्मिन् अनी
 अनायाम अनादिरित्यर्थः । 'तम्य केतिदिप्यने' ।
 समय इति भादिमत्तामाह । नैयतिपादो हि ईश्वर
 निर्माण दानार्थस्य च समय इत्याचरते । य चाभ्यासस्य
 भावनाया विषय इत्यभ्यास उवा । इति (अथ पूर्व
 पत्नी चोदकमाह-) न च तूम सर्वो ज्ञापनी ज्ञानापेक्ष,
 किंतु स एव नेतर श्रीवादिध्वद्वर्तनात् (स एव ज्ञापक
 एव । नेतर कामक । कुल ? श्रीवादिपु अहङ्कारदि
 कर्मकेतु अदर्शनात् ज्ञानापेक्षया) । न च दृष्टनिपरीत
 सप्तमकल्पना लिखादीना अनुपपत्त्या, नाद्यानु
 सारेणमि उपपत्ते । प्रत्यक्ष एवमभिधानात् प्रवृत्त्या,
 धनुकदाहा, तदुद्योतनाहा, तन्मत्र वर्गा तवमिधानाहा
 तथा सममि पाहायमर्हति । (प्रवृत्तिप्रत्ययो सहामि
 धान तदनुवादात् प्रवृत्त्यर्थाववादाहा तथा एते द्वौ
 बहव इति, तदुद्योतनात् प्रवृत्त्यर्थोद्योतनाहा तथा
 'कुमारी' इति सम्यक् एतेन चोत्पत्ति, कस्यन-न
 र्थाववाभिधानात् । तथा 'पवति, पायक, दण्डी'
 इति निपु - अक - इनप प्रत्ययवैशिशिष्टमावना
 कर्मध्वन्यार्था) अन चकम्प तु (लिखादे)
 प्रवृत्ते कारकस्य च न गुण (सममि पाहात्) ।
 (शक्तते-) सप्तमवमिधेया तस्मिन् नव स इति चेत्,
 यन्तु । (सममि पाहायमर्हत् । निरोपस्तु न सिध्यती
 त्याह-) प्रवृत्तम् प्रत्ययेन अप्रतिपाद्यमानाया कथ
 प्रवृत्त्यर्थस्य च ? अमिधेय प्रत्ययस्य प्रवृत्त्यर्थस्युत्पत्ता
 प्रवृत्ति इति चेत् (प्रवृत्तिर्भावना) ? (निगम्येति-)
 न तावत् भावना कार्यरूपा लिखाप्रमिधेया इति नव
 विधियामि भवत वक्तव्यम् । तस्यां तर्हि शास्त्राया
 (कर्तृपतासाधया प्रवृत्तौ) निन्दे कारकस्य
 यमिति । सममि पाहादिपु तथात्वात् वाच्य एव य
 तथाविधे (वाच्ये न शक्ये वा) एवं च उपाह्वये,

अप्रतीतयो घनाऽयोगात् । कार्याया तु प्रवृत्तौ न
 नियमनिमित्त समस्ति अनभिधेयस्य प्रवृत्तिहेतो
 (विशिष्टसममि पाहायनिमित्त अविद्यमानमिधियामि
 धेयत्वं शब्दस्वरूपमिधियामिधेयो मते प्रवृत्तिहेतो
 लिखादे इत्यर्थः) ।

(कार्यकल्पनात् इति विदुषोक्ति-) अपि च
 अनुक्तकेतु (विषयवित्तुवशादिपु) फलाभ्याहार, इति
 (समिदादे) कल्पनाकारकस्यना, श्रुतानाममि न्वर्गा
 दीना कल्पनाप्यवसाय इति धर्म एव महिमा विधे ।
 स शब्दस्य तन्त्रावे (विभिभावे) अनुपपत्तः । नहि
 एषा शब्दादन्वयगम्यमाना अप्यथा (पुन कल्पस्य
 विना) गम्यते । नहि लिखादित्यल्लक्षणैव अत्यन्त-
 ऽनुपपत्ति । प्रवृत्तस्य इति चेत् (प्रवृत्तकल्पानुपपत्त्या
 फलादिकल्पना, इति श्रुता) न, तस्मापि (प्रवृत्त-
 त्वस्य) पवनादित्तिन इत्युपपत्त फलस्य कारक विना ।
 (द्वितीयकर्मिधेयपुसंहारि-) तस्मात् न विधि
 शब्द दृष्टयापयो वा ॥ २ ॥

ननु अनभिधेये (शब्दवापारे) एते दोषा ।
 अभिधेये एव तु लिखादिशब्दाना पुत्रव प्रति (प्रयोज्य
 प्रवृत्तमान प्रति) प्रयोजक वापार आत्मीय प्रवृत्तता ।
 एव शुक 'अभिधेयानामनामाहाय यामेव लिखाद्य' (वा
 २।२।२।३ प्र ७८) (अभिधाया शब्दस्य भावना
 प्रवृत्तनामाहुरित्यर्थः) तथा च ज्ञापकत्वात् अनायाम् ।
 प्रवृत्तिहेतु शब्दाना पुत्रस्ये-त्वा प्रवृत्ति (तथा
 च प्रवृत्तिनिषेधेऽपि उच्यते), सप्तपत्तौपेक्षया च ।
 (तथा च सतिदाधगतममि उपपत्तम्), अभिधेय
 सप्तमिधेयस्य अभिधेयत्वात् (अभिधेयत्वात्त्वर्थप्रत्यया
 गैद्वर्तनयो सप्तमिधेयत्वात् प्रवृत्तिप्रत्यययो सममि
 व्याहारविरोधोऽपि प्रवृत्तवापार अभिधेयत्वात् उपपन्न
 इत्यर्थः), प्रतीतवर्तनाऽप्यनुपपत्त्या वापारत्पना
 (आप उपपत्तः) इति । (तदेतद् दूषयति-) नेतत्
 कारम् । 'न प्रयोगानिरूप्यत्वाद् वैयर्थ्यात् पूर्व-
 दोषतः । अप्रवृत्ते फलायोगाद् रूपोक्तैर्व्यापृति
 श्रुते ॥ ३ ॥ निधि ह्यनुपपत्ते । नहि प्रपण-
 प्येदयाऽप्यनुपपत्तय शब्दस्य चापयो निरुपते, तथा

पुरवर्षमंत्रात् । नामि अन्तः तत्समर्थावराण्युक्तः ।
 करीपादिषु अनुपलब्धेः (करीपोऽस्मिन्व्यायति इति-
 यत्) । अत एव तत्रादिभिः संवत्सरेषुसप्तममीर्वाभिः ।
 (गतु यथा विष्णुः स्वः करीपादीना अप्पुन्यप्रवृत्तुक्तं
 यथात्मभिपत्ते तथा लिटादयः स्वः यथात्मैव पुरुष-
 प्रवृत्तुक्तम् । प्रवृत्तनामभिवाहकत्वे इति चैत्रेणह-) न च
 विन्त् प्रेयसादतिरिक्ते तत्समर्थावराण्ये लिटादयो
 निरूपितप्रयोगाः । करीपादिषु शीतान्तेदनादिना
 शकता समादयन् प्रवृत्तिहेतुः । शकस्तु कथमिति न
 निरूप्यते । (एतदेव विवरीतं आद्यङ्क्य निष्पत्तौ-)
 म्प्यन्तम् । यथादिदिक् लिटादिः प्रेरति पुनरम् ।
 तद्मन्त् । अभिधानवैयर्थ्यात् । अर्थात् भाषापर्यायि
 (लिटादिः) यथादिदिक् स्वभावतः प्रेरकत्वात्,
 पूर्वोक्तदोषप्राप्ताच्च (अग्रमाण्यार्हाक्षीपप्रवृत्तदिव्यर्थः) ।
 नहि प्रवृत्तिं प्रति कारक्ये शब्दस्य सदसि तदरा-
 पारामिधानमहम् । अत्रमिहितभाषापर्यायि तस्य
 कारकत्वात्, कारकस्य अनेवेहितशान्त्या (एतेन
 वैयर्थ्यात्, पूर्वदोषतः इति पदे विवृते) (अग्र-
 पुतेः उक्तिं लिङ्गोक्ति-) उपेक्षापि तु शब्दस्य प्रयोग
 नूनं, न प्रसक्तं पुरवः, प्रवृत्तयोऽपि शब्दस्य
 अस्तुतेप्यत्तात् । नहि सर्वमिन् प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिः
 प्रेक्षाप्राप्तम्, अपि तु अनुविधेये । (अथ अनु-
 विधेयः शब्दः कस्यापि न मन्ति, इत्यत आह-) न
 च अर्थावयवमतिपरिष्कारकत्वविधानात्तस्य म्प्यन्तद्वयनि
 शब्दे समन्ति (आदिशब्देन करणात्, गिनोर्गोह्यम्),
 फलात् प्रवृत्तौ उदेष्यत् (अन्तःकार्यैवम्) । ता
 एव (अन्तःकार्यात्) फलात्प्रवृत्तौ अर्थवैयर्थ्यात् चोक्तं,
 तन्न, फलत्वेणात् । आते हि अन्तःप्रतिने द्विःकरे
 एव प्रवृत्तिरिति अन्वयात्तुपपत्त्या फलात्तम् । (प्रथमः
 उपदिष्टव्यर्थस्य मागानोरेण संवादः, तेन सह यन्ते
 इति स्य यथा निष्ठा यस्य उददेश्यात्, ता तन्वीचदेष्टुः, स
 सपोक्तः, तस्मिन् सगन्तव्ये । यदेव यस्मै हितवृत्त-
 दिष्टसि कर्म, तस्य तादृशी हितप्रते सप्तार्द्धमनात्
 उददेश्यार्थान्ती अपि तत्प्रमाणप्रकारे ईकन्तवाने एव
 इति तदेतस्मिन् प्रवृत्तिरिति तत्प्रवृत्तत्वात्तुपपत्त्या

फलात्तम् इत्यर्थः) । शब्दे तु किमनुपपन्नम् । प्रवृत्तना-
 म्प्यन्तस्य (आनामानप्रवेष्टुः) वाप्यदाभि विवरीते
 अप्युपपत्तेः । पुरवर्षयोऽर्थप्रत्ययेः आद्यस्य वैयर्थ्यात् नेत्,
 दाद्यत्ति विध्याया शास्त्रमुच्यते । शास्त्रं च गद्वि-
 समायेपितरूप्य यत्रोदेन रिताहितप्रतिपरिहारोभाष्यतर-
 श्यन्तम् । उक्तं शास्त्रात् एव पुरवर्षयोऽवगति-
 रित्यर्थः) न, प्रमाणात्तात्, प्राक् (फलप्रमाणत्)
 शास्त्रात्तुः । (तदनेन फलात्तात् इति विवृत्तम्) ।
 (रूपोक्तेः इति त्वावदे-) लिटादिशक्त्यादे च
 निमी (रिटादि-) स्वस्याभिधानप्रवृत्तः । अन्वया
 (लिटादिसंज्ञानभिधाने) उन्वयिष्टिष्टयापारम्प्यत्वात्
 (लिटादिः-) मन्विधानात् विविधत्वे अर्थेणापि
 तद्वत्त्वात् (व्यापारसंज्ञात्) योग्यस्य उभयव्यापि-
 श्यम् । (शरीरार्हात्प्रवृत्ति-) तस्मात् नाभिवेया
 भावना विधिरूपम् ॥ ३ ॥
 अथ मन्त् । अभिवेय भावना विवृत्तिताप्यं
 इति । (नाभिवेया भावना अभिधाभाषना, अपि तु
 अभिवेय अर्थभिधावापारः शब्दस्य भावना विधि-
 लिटाद्यर्थे इत्यर्थः) अत्रोच्यते । ' प्रवृत्तेः सर्व-
 वोऽर्थे वा प्रसङ्गात् फलत्वे गतेः । जस्थाना-
 श्रिप्रतेहेतोरभाषात्कार्यभिधेय न ॥ ' ४ ॥ विधि-
 रित्यनुपपत्त्येः [संवत्सः प्रवृत्तेः प्रवृत्तौ, लथे प्रवृत्तेः
 प्रवृत्तौ, कारकं गतेः हेतुः अस्थानात् देवोः निधे-
 रभावाच्च हेतुः अभिवेय न विधिः इति परम्प्यतः ।
 के.] (प्रवृत्तेः सर्वतः प्रसङ्गात् इति हेतु विवृत्तौ-)
 अभिधा चेत् विधि, सर्वव्यवस्था यथास्य अभिवेयेषु
 तद्वयः (अभिधा भाषासङ्गतम्) इति वृत्ति-
 शब्दे-नेऽपि प्रवृत्तिप्रवृत्तः । अन्वयः (अभिधायाः)
 अविधेयात् । (अर्थे वा इति विवृत्तौ-) अभिवेय-
 विधेयाद्वेदे स एव प्रवृत्तिहेतुः अन्वयपरित्यागात् ।
 (अन्वयपरित्यागात् अभिवेयविधेयात्तमे सति प्रवृत्तौ,
 सत्यामपि अविधाया घटादिमन्तेन. नन्वप्ये प्रवृत्ते-
 रभावात् इत्यर्थः) । (वार्येते वनेः इति विवृत्तौ-)
 अनन्वयस्तु अन्वयार्थः इति सिद्धे (अर्थप्रतीति-
 लक्षण-) कार्यव्यथा. अभिधाया. वार्यार्थमनुपपन्नम् ।

(अस्मानात् इति विवृणोति-) अभिधायाश्च अभिधाऽपेक्षणे अनवस्थाभावात् । (अभिधाऽभिधाऽपि अभिधात्वेन अभिवेष्य, एव तदभिधाऽपि इत्यनवस्थापातः) । अर्थाभिधौ अपेक्षणे (अभिधाया, नाभिधा) इति चेत्, न । निगमकस्य हेतुरभावात्, अर्थाभिधागस्य च । नहि अन हेतुरस्ति अर्थाभिधेय उपेक्षणे, नाभिधेति (अर्थाभिधानस्य न इत्यनेन ' निवर्तेहेतोरभावात् ' इति व्याख्यातम्, ' च ' इति अभिधानानामनहेतुसमुच्चयात्), अभिधीयते अभिधा इति, पुरुषस्य न प्रवृत्तिः, इति किं चेन्न सम्यक्तम् । (अभिधीयते लिङ्गादिभिः स्थायीभिधा इति, प्रेक्षायाः हितादिप्रकृतिपरिहारार्थिना प्रवृत्ति इति च किं चेन्न सम्यक्तम्, न सः प्रासाद ज्ञेय इति विषयस्यो वदन्नाहर्षितः । उपसहस्रि-) तस्मात् अभिधा न विधिः ॥ ४ ॥

अथु ताहि (लिङ्गादीनां) अपेक्षेऽ (विधि) । नैतदपि । ' अपौरुषेये प्रेषादिर्नृधर्मो नावकल्पते । न च प्रवर्तनामात्रमविशेषमकर्तृकम् ॥ ' ५ ॥ लोके हि प्रतीत प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्युत्थारक्षण अग्निप्रायानिवाय प्रयोजकधर्मो लिङ्गम् । तथा अपौरुषेयेषु वेदवाक्येषु धर्ममयः । (लोकावगतसामांशात् लिङ्गादेर्पेक्षेऽपि ध्रुवमायात् प्रेषादि-) प्रतीते समन इति चेत्, न । वीरुपेक्षयापने । (वेदान्तराजिन प्रसह-) वेदान्तमन (वेदरूपदेहवत् आत्मन) अनिप्राय इत्यतिस्फरीय । तेन अष्टद्वन्द्वे अभिप्रायान्नाय भावात्, राक्षस्येन वीरुपेक्षयापनेषात् ।

वदसि नत अनेकयाम' र्वरिक्' पनासोपात् व्यभिचारस्य प्रेषादीनामनवस्थात् आर्थभिचारान् प्रान्तनामाग लोके लिङ्गाद्य (न पुन प्रेषाद्य) तस्य अपौरुषेये वेदेऽपि तदवर्तितरिति । इममपि अचतुरस्यम् । निश्चिन्नेय सामान्यापेक्षात् अकर्तृकये व्यापारानुपपत्तेश्च । (शारि- कोत्त प्रथम हेतु विवृणोति-) न तावत् प्रेषादयो विशेषा यदे कथञ्चित् । नाप्यन्यो विनेय कश्चित्पुण्येति । तदुपसंखेने वा तस्मात्प्रतिषेधप्रकाशनेन अस्मिन्प्रकारे व्यप्ये (विनोक्तयेन प्रस्तकत्वात्) । तदेतत् अस्मान्कल्पनेन प्रवर्तने क्रमात् अस्मात्प्रतिन सद्युजितान्तरादिभेद स्यात् ।

(द्वितीय हेतु विवृणोति-) प्रवर्तना च प्रवर्तितुं शंभार, स तमापेक्षेण इति नातिविधानेते, पुरुषस्य भावात् । नवस्थस्य च (अवस्थात्) प्रवर्तित्वनिर्णयात् । (तस्मात्) प्रवर्तयितुं भावः (तदभावात् तद्वास्तवा प्रकानाया भावभावाः) ॥ ५ ॥

यदि मन्येत, फल प्रवर्तकम्, तदभावात् (अर्थिक ग्रीयात्मका वा) प्रवर्तना, फलार्थिन पुरुषस्य तन्नाशने प्रवृत्ते । अथवा (फलसाधारणतरेण) अभावात् । न कश्चित् व्यापारविज्ञेय प्रवर्तना, अपि न प्रवृत्तिसमये व्यापारमात्र प्रयोजकभावात् । ' मिधा यास्यति ' । कतिपयैः शिरव्यादवति ' इति दर्शनात् । (दूययति-) तस्मात् । ' अर्थिता क्वापृति पुसो नियम किनिनवन्व । फलसाधनता वर्मनिश्रेया साप्यता कदा ॥ ' ६ ॥ फलार्थिता चेत् प्रवृत्तिहेतु सा इच्छा तरेणो वा इच्छासमप्रायो वा ' कृत्वाज्जल सपानेषु मन्वाभिधान न्यतस्या ' इति (कश्चित् कार-) वचनात् पुरुषधर्म इति न फल व्यावृत्ति । अथ तद्विच्छेदप्रकारेण फलस्य प्रवृत्तिहेतुवर्मे ग्रीयात्मका फलसाधारण प्रवर्तना । (इच्छाया फलम्, सुखानुभावयो चोच्छा इति फलेन सुखानुभवा भवित यम्, सुखत्वेन तद्विच्छासुपहृति, इच्छा च प्रवृत्त भवते, इति इच्छोपहारमत्वेन फलमवाप्तिना ग्रीयात्मका प्रवृत्तिहेतु व्यापारवात् भवति प्रवर्तना इत्यर्थ) ताऽपि तैरे (ग्रीयात्मका फले एव) न वर्मणि । फलसाधारण प्रवर्तनाय सत्य प्रवृत्त (फलद्वयत्वेन तत्साधारण अर्थया नाविद्यात्वात्-) नियमनिमित्ततायात् । (चोदयति-) लक्षणप्रकारात् कर्मत्वेन प्रवृत्ते, न एवमेव (अथवा फलसाधनताभावात् । परिहृति-) तत्र एव (तत्साधनतया एव प्रवृत्तिभावादेव भवत्यु) तदि तत्साधनत्वेन प्रवृत्तिहेतु वर्मनि न फलस्यम् । (मरुतो यो दीपः ? इत्यत आह-) तथ कर्मसमवायि (न फलसमवायि) इति कर्म प्रवर्तकत्वात् (न फलम्) ।

(चोदयति-) एतं ताहि तत्साधनता प्रवृत्तिहेतु । ता च फलसमवायिनी इति न दीपः । तथाहि, वर्मनि-

लपितव्यं दृष्ट्यादेः कर्मविशेषेण साध्यत्वात् तत्रैव प्रवृत्तिः ।
 (न तु सर्वैः । तदेतदुपपत्ति-) वा पुनरिय साधता ?
 यदि रूप फलस्य, सर्वैः प्रवृत्तिप्रवृत्तः (फलरूपसाध्यतायाः
 साधनार्थानिर्गुणपराभावात् न साधने प्रवर्जयेत् । प्रवर्त-
 येदा सर्वत्रैव अन्यत्वाविशेषात् इत्यर्थः । चोदयति-)
 कारकाविशेषः (प्रवर्तकः । विशेष्यत्वे व्यावर्त्यते कर्म-
 कारकं गगनकुमुदादिषु येन शक्तिभेदेन स तपोवतः)
 स हि फलस्य साधनत्वतः शक्तिभेदेन रूपादिकत् ।
 अत्रापि (फलस्य शक्तिभेदाभावे) कारकस्याभावात्
 (कारकस्याभावात्प्रवृत्त्यात्, शक्तिमत एव नाक-त्वात्) ।
 यथा हि रूपादीनां (कर्मकारकाणां) शक्तिविशेषात्
 प्रवृत्ते साधननिवन्धः, तथा फलेष्वपि दृष्ट्याः, गगन-
 कुमुदादेस्तुत्यादात् तृप्त्यादेश्च (फलस्य) कर्मभावेण ।
 (तदैवत् विवरूपं दूषयति-) कदा पुनरप्यं शक्तिभेदः
 साध्यताऽभिधानः ? फलस्य भावमद्ये न तावत्,
 तेषां च अपवृत्तिहेतुत्वात् । न एतद् उपपत्त्योपाद-
 यतोक्तिर्न शक्तिरसंभती । नापि सिद्धे फले तत्साधने
 कश्चित् संपत्तिः । अभावज्ञानेऽपि अत्र कथं शक्ति-
 मत् ? तदुपपत्त्युत् ।

ननु सर्वत्र कर्तव्यत्वमिति । इदं तावत्सर्वत्रैव विनो-
 ऽनुशास्यं यत्कर्मणः । अपि च नियमाज्ञानार्थाऽनुत्पत्त्यादात्-
 द्दयनः प्रवृत्तिनासाधनात्साधनेऽस्योपादानप्रयोगे तत् उपपत्ति-
 कल्पते । सर्वान्मना तु सर्वे तदनुपपत्तेर्यथा-नोपा-
 देयवत् । चाप्य नोपादानस्य । कथं तर्हि कर्म कारकम् ?
 नैव कर्मकारकं कारकाभिर्भवेति केचित् । त्रिनारायण-
 चोर्नां साधारण्ये । त्रिविध्यं तर्हि क्षीणम् । ताम न
 दस्य कारकत्वं शक्यान्वयमानम् । कथं तर्हि षट्
 कर्णैविति प्रयोगः ? उपादेयधुया उपादाननिर्देशात् ।
 बुद्धिसत्त्वसा त्रिधास्तु नोपादानो निर्देयस्य कारकभावः ।
 यथोक्तम्- ' यद्यत्तु पश्याथे शब्दादेर्देयमानस्य कर्मण ।
 कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धिसत्त्वप्रकल्पितम् ॥' एतेन साध्य-
 कारकयोः परस्परानुत्पत्त्ये परास्त्वम् (एतेन फलगत-
 शक्तिभेदेऽसाध्यताभिरावरणभावेण साधकसाधनयोः निदि-
 श्ति परस्परानुत्पत्त्ये मन्वथ । साध्यता यदादा वेदितव्या ।
 तथापि साध्यात् ' कदा ' इति प्रथमम्) ।

अस्तु बहिर्भवे प्रवर्तकम्, अभिमतताकता तस्य
 प्रवर्तना (प्रयोगकथापारः) प्रवृत्तिहेतुरूपत्वम् । न,
 तस्य विषयकता (प्रवृत्तिप्रवृत्तः प्रवर्तकः प्रवर्तकः ।
 सिद्धश्च स भवति । तद्विद्म सिद्धं चेत् कर्म प्रवृत्ते प्राक्त-
 प्रवृत्तेर्भावेनासा विषयः, न भावम् । विषयक्षेत्रं कर्म,
 अविद्यत्वात् कथं प्रवर्तकमित्यर्थः) अपि च ' प्रज्ञायते
 टिड्वादीनां व्यञ्जनीया प्रवर्तना । प्रयोक्तृत्वमो,
 न पिच्छे यथाऽनियतवर्तुका ॥' ७ ॥ त्रीणादि-
 शब्दाधीनत्वम् । तत्र च प्रवर्तना निष्कामाया प्रयोक्तृ-
 रंशपैश्च लिङ्गप्रथमे अद्यत्वात्ते । गितर्षतु सा
 अनियताधारा । न च गितर्षयत् लिङ्गाद्यसौऽपि अविदु-
 र्महति । यथालोचनानि शब्दार्थे च यथासाक्षात् ॥ ७ ॥

यस्य तु (दर्शन इति परेणान्वयः । दर्शनमाह-)
 " एव सति पुरुषगत, अनुत्पत्तः, होमानुगतस्तु व्यापार-
 श्रुत्या लभ्यते इति (तेषु-तैषु शास्त्रप्रदेशेषु भाष्य-
 कार-) दर्शनात् वेदान्तसंज्ञासाधारित्येन (प्रवृत्तस्य-
 प्रवेदीया), इत्यथा वा स्यादास्तन्व्यापारमन्वेन औदा-
 सीन्यव्युत्पत्त्यवस्थापारमान तावता विधिशब्दप्रयोग-
 लिङ्गैः अपराष्ट्रकालभेदा (ननु यदि मानानि विधि-
 मन्ति, अपराष्ट्रीन्, पश्यति इत्यन्वयि अस्ति भावता, इति
 प्रचेदित्यनेन त्वयार्थत्वमस्य, इत्यत आह- अपराष्ट्र-
 कालभेदा प्रवृत्तिहेतुर्भावना विधिः । सा च लिङ्गैः । न तु
 एतत् तदाद्यर्थे इत्यर्थः) । उदाहरितु तु (भवनायाः)
 सत्त्वेऽपि नात्रविशेषेण (वर्तमानादिना) विषयप्रति-
 बन्धात् अपवृत्तिहेतुत्वात् यथादिगिरिष्य लिङ्गादिशेषाया
 (' यदि रथापराभा गोम च्यात् ' कर्ममेव इति
 यतिमन्वेति ' इत्येवमादिषु लिङ्गादिशेषायाः प्रतिबन्धो
 यथा)' इति दर्शनम्, तं प्रति उच्यते ' नैकं विवर्द्ध-
 न च तद्विशेषेणैव सा फलव्यताम् । फलभेदाऽपरा-
 मर्शो, फलं नास्मात् प्रवर्तते ॥' ८ ॥ (यदि हि
 भावना विधि इत्येवमेव तस्यम्, एत-) लिङ्गादिषु
 (उदाहरितु) कालभेदेन विधिवन्त्य प्रतिबन्धे
 भावनासाधारण्यं (विधेः भावनायाश्च) अस्मदात् ।
 अविद्ये (सा भावनायाः विषयान्वयविषयधर्माभ्या-
 हात्) मेदप्रवृत्त्यात् । न तदुत्पत्तेर्कं विदद्यगवियर्षं च

कल्पते । (चोदयति-) विद्योपस्य प्रसिद्धो न भाव-
 रूपस्य (' भाव ' इति श्वातद्भस्ते ' एरच ' इत्यपि
 कृते भावनामाह । परिहरति-) विद्योपस्यभावाभावाभ्यां
 विधानात् प्रवृत्तिभावाभावयोः । स तर्हि विद्योपो विधि ,
 (अत) न भावो भावना विधि उपदेशे प्रेष्य श्लोक
 (यस्तु) । निदर्शनीयश्चासौ । (भावनाया -) कृतं यत्
 इति चेत्, न, तस्या एव ह्यनुष्ठानम् । ननु कालभेद
 परामर्शविरह एव विद्योप (भावनाया कर्तृव्यविधि),
 किमन्तेन (विद्योपेण) कर्ममानादिरूपाया अननुष्ठेयत्वात्
 तदभावेऽपि अनुष्ठेयप्रतीतिः । (व्ययति-) यस्तु एष
 विद्योप , न तु पुष्टपस्य प्रवृत्तिहेतुः (अतस्तु न कश्चि
 विधिः) । नाम प्रायेण (पुमान्) कालभेदविभवत्वात्
 भावनाम्, अनुष्ठानं तु कृतं । नहि वस्तुस्वरूपमानप्रति-
 पत्तिं यच्छक्तिनिमित्तम् । न यत् ' यत् ' इति मल्लिपय,
 तत् अर्थं (यत्प्रकारं कल्पयेदपरमर्गहितं प्रतिपद्य)
 तावत्वेन तस्मिन् (भेदे) प्रसङ्गे । साध्यतया प्रस-
 र्गते इति चेत्, केयं साध्यता ? यदि अर्थादित्यम्,
 (तदा अत्यन्तप्रागभावाभ्यां) रापुषम् (रापुषवत्
 वत्) । मुनिप्रवृत्त्याया च ' यतो नास्ति ' इत्यपि
 (साध्य इति प्रवृत्ते -) प्रसङ्गः । अथ कारकविदपत्यम्,
 तै (कारके) विषयैकतया प्रवृत्तिपरिक्रमाया किमर्थं
 प्रवृत्ते (साध्यतयानुष्ठानं हि कर्तुं यावत्, प्रवृत्तानि
 चेत् साधनानि एव यावत्, कृतं तर्हि प्रवृत्तेरेवैव्ययम्) ।
 रापुष्या च (भावनाया) अनेन (विद्याहितप्राप्तारि
 हारायिता) प्रवृत्तियः इति कुतस्त्वम् ? परन्तुऽव-
 गमात् प्रवृत्ते इति चेत्, स एव कुत ? (अतस्त्वतया
 वातरथमाचार्यद्वयाया भव मते कुत ?) । अनुष्ठेयत्वाव-
 गमात् इति चेत्, न, सिद्धं अनुष्ठेयत्वे परावृत्तया ततश्च
 अनुष्ठेयम् इति शक्येतावधत्वात् । पद्यमेव (तद्वैत
 नाकर इति नश्यमाशब्ध हेतो एव इति परा
 मर्शं) अपवृत्तस्य आत्मा प्रवृत्त आहृतम्, चिन्तितं,
 अभ्यन्तरीया वा लिटावर्षे, उत्तरात्ता प्रवृत्ति प्रवृत्ते वा
 देवचनपेष्टा वा वृत्ताव्य इति (आचार्यवैश्याना)
 विद्योपविध्या प्रवृत्तम्, तद्वैतभावात् (आद्यप्रवृत्तिहेतो-
 रभावात्) पुराणस्य न्यामाप्रतीतिः (प्रतीत्या) अपवृत्ते ,

हेतुतत्प्राप्तिसिद्धि (साध्यतया परस्व या व्यतीतिश्च) ।
 ता च (प्रवृत्ति) यस्तुवर्तमानौ प्रतिष्ठात, नेत
 का, मविपति अनुष्ठेयत्वाविद्योपत्तः ॥ ८ ॥
 यद्यपि तदर्थतम्, अन्तर्गतं यथा विषय आत्मन
 स्वयस्व प्रतीत्या प्रवृत्ति, यथा ' अथ त्वेदं कर्म ' इति
 लोके (तथा च व्यापारिक्रायकृतं यथा एव विधि इति
 भावः । एकदेशीं तु प्रवृत्तमाकादयति-) अत्रापि तु
 (यमर्थेन पश्यतीत्यादी) लक्षणे शोतु प्रमाणातरेण
 अनाधिकतमर्थमगमयति विधिरप्रवृत्तः । (नोदक
 परिरति-) न, निमित्तात्तराप्रोत्ते (त्रियाकर्तुंमन्वये)
 तस्य (लिटादे) तदविधान (मन्वयविधान) तत्
 (लडादी) निमित्तात्तराप्रोत्तैव भविष्यत्वेन (रूपेण)
 अविधानात् अथस्य (मन्वयस्य) । लिटादिमित्तु
 तयाऽविधानम् (निमित्तात्तराप्रोत्तया अविधानम् ।
 अत्राने हि द्विविधा प्राप्ति प्रतिपत्त्यनेन कल्पति प्रतिपत्तिः ।
 त-न भावात्तराविधानं कर्मण अनाद्यमित्तु लक्षणे यद्यपि
 प्रतिपत्तिरूपं प्राप्तिं समस्ति, समस्ति तु कर्त्तव्यत्वा,
 निमित्तात्तरात् उत्पत्त्यमानस्यैव तस्य तदविधानम् ।
 न तु एव लक्षणे तदाव्यापकगतित्ववचनं पुष्टपत्यन्त-
 मन्वयेन अपत्तौ कर्त्तव्यत्वात्तद्वै इत्यर्थं) अतश्च
 अज्ञानज्ञान अमन्वयप्रवृत्तेन उगाविषयप्रतिपत्तिवैवेन
 अज्ञातत्रियाकर्तुंमन्वये विधि इति विधिर्विश उद्वेगः ।
 (तद्वैतदृश्यते-) नेतुं ताम् । यत्कार, ' न
 प्रवृत्तिर्वागधियो लोकेऽस्मिप्रायवेदनात् । मृषा
 भवेत्तया याम किं सुधेय प्रयस्यसि ॥ ' ९ ॥ प्रति-
 पत्त्या नाम अयमात्मन विषययोग यत्नात्, तच्च तथा
 भावे (यान्तरात्तरा सवादे) श्वेति तिष्ठतीति, विषये
 (यान्तरात्तरा सवादे) नेतव्यमिति । प्रवृत्ते तु
 कर्मम् ? नेवे तु ' अथ त्व इदं कर्म ' इति कश्च
 तात् अविधानं न भविष्यते यो यदभिप्रायानुयोषी स
 प्रवृत्तिमर्हति, अतया (यदि त्रियाकर्तुंमन्वये यथा
 मात्र प्रवृत्तिहेतु न तु अनुविधेयविधानभेदव्ययं,
 तत् मन्वयव्ययं सर्वसाधारण इति) सर्वस्य प्रवृत्ते
 (प्रवृत्तम्) । ननु इहापि यत्तानुयोषी प्रवृत्तम् ।
 (व्ययति-) न यत्तानुयोषी किंचन निमित्तम् । १०

अस्ति प्रामाण्यम्, तद्य प्रवृत्तौ समर्थित इति, अन्यथा (प्रवृत्तौभावे, तदभिधानो वेदराशेः) मूषारथागतत्वात् । (दृष्टवति-) बधम् ? (पुनः प्रवृत्तौभावे सत्राभावात् ? उत्तरम्-) भूतार्थमानयोः सन्त्ययोः (उपस्थाहयोः स्तुतयोर्ये) अभावात् । अविष्यन्ति (सन्त्ये) न चैव पुष्यः शरते, न त्व् (प्रामाण्य) स्यात् इति मूषारथागतः । (दृष्टवति-) पुष्यप्रवृत्तौ तर्हि प्रामाण्यम् । (मनु नो दोषः इत्यत्र आह- ततः) भवतु कर्म मृगा (शब्दः) मिमोऽप्रमत्त (पुष्यः) शब्द-प्रयोगोऽप्यवधारः ? (न सऽ अत्र मेषावत् तत्र मर्णाश्रयो द्विभक्तिरिति शक्तिर्वा) इति प्रामाण्य-निदिमात्र ईदित तम्-) इत्यत्र च मन्व एवमाय-सितप्रमपतति सत्राभिव्यक्तानमर्णाश्रयत्वात् । ननु न शब्दं विभक्त्यान् द्विभिधैत्वमात्रत् (तस्मात् प्रामाण्य-मेव नन्वस्य पुष्यप्रवृत्तौशब्दोऽपि । दृष्टवति-) यद्यपि हेतुदोषो न स्यात् (श्रीशैवेयप्रवृत्तौ वेदमन्वस्य), यद्यप्यु दुर्गारः भूतार्थमानयोः सन्त्ययो उपस्थि-गोचरयोः (उपस्थाहयप्रवृत्तौशब्दोऽप्यभावात्) इति-शक्तिको) अनुपपत्तये । अत्रिपत्तौ हेतुमात्रत् (हेतु-भावे च नार्थाभावात्, अन्यथा शक्त्याश्रयत्वात्) चोदवति-) शब्दप्रामाण्य (मरिचयाः शैवस्य) हेतुः । न । प्रवृत्तौ तस्य (प्रामाण्यस्य) भावात् (प्रामाण्ये तु गति प्रवृत्तित्ते,) इत्येताः भवन्ति । ननु स्वः प्रामाण्यविधानस्य वेदवेत्तव्यवधम् । न । प्रवृत्तित्ते-मायेन तस्य (प्रामाण्यस्योऽभिधेयस्य) अवधारणः । (ननु प्रामाण्ये प्रवृत्तित्ते, स्वत्प्रामाण्यस्य प्रवृत्तयस्य वेदोपदेयत्वात् इत्यत्र आह-) प्रामाण्यं इति वेदोपदेयत्वात्, सत्, अत्रानिश्चयत्वात् प्रवृत्तित्तेऽनुपपत्तौ प्रामाण्य-विदे । ननु न स्वत् प्रामाण्यत्वं प्रवृत्तित्ते, अत्राभिधेयं । तस्मात् (स्वत् मिथ्याभावात्) प्रामाण्यत्वं प्रवृत्तित्ते (तदव्यवधानत्वात्) अत्राभिधेयत्वात् (अत्राप्युप-देयव्यवधे इति वेदोपदेयत्वात्) अत्राभिधेयत्वात् च प्रमित-वेदान्तम् । (इ अत्र प्रवृत्तित्ते, उत्तरम्-) इत्यम् । (दृष्टवति-) न, चान्यत्राभिधेयं अत्र-रथे । विषयव्यवधेयं अत्रिधेयं (अभिधेयं अत्रिधेय-

नम्) प्रवृत्ते । इति वेदोपदेयत्वात् (चले) तस्मिन् तदनु-पाये. (विषयव्यवधानत्वात्) । ननु सर्वप्रम-द्वय एव श्रित्यवधिगतः अस्मत् । (न इ पुष्य-मानम्) । (दृष्टवति-) सन्तम्, न तु सर्वं 'विध-विता यतः' 'श्रित्यवधिगतं हेतुत्वात्' इति ॥ ९ ॥

(चोक्त आह-) अत्र एव सर्वप्रमित्यवधिगत एव च फल (विश्वविति सर्वं) अन्यत्र (नेमित्तिके) अत्रापं एवहित, प्रयोगेन कल्पते । (दृष्टवति-) सन्तम् । न त्वेवमाभिधेयव्यवधिः । तथाहि 'अभिधेयोऽपि विद्योगेन न क्रिया न निमित्तित्तम् । आहत्यादन्तरायेभ्यो विहितोऽहेतुत्वात् ॥' १० ॥ न सत् कल्पान्ते निमित्तत्वात् वा अत्रावधिगतव्यवधिः (कर्ता) विद्येः गत, विषयव्यवधानत्वात् (प्रामोति), येन अत्रावधि-व्यवधानव्यवधिः स्यात् प्रवृत्तयवधिगतव्यवधानयोः शब्दोः । यतो हि अत्राप्यत्र विषयव्यवधिः स हेतुः तद्व्यावधिकु-पत्तौ । कथं पुनः कल्पान्ते अत्रावधिगतं न विषयः ? (उत्तरम्-) अत्रावधिः । (दृष्टवति-) न तर्हि अभिधा (न चोक्तिः सन्तम्, तद्विधा च तद्विधा-येति । उत्तरम्-) न प्रवृत्तयवधि (प्रवृत्तौ मनु-समवायत् इति) अभिधा विषयप्रामाण्ये अवधिगतं (अनुमानस्य मानप्रवृत्तौविधिविषयत्वात् अनुपपत्तौ-दित्यर्थः) तथा मन्व इत्येवमवधिगतः अत्रावधिः । इति च विद्योगः प्रवृत्तित्ते, विहितव्यवधानत्वात् ॥ १० ॥

अत्र च 'निमित्तान्तराः प्रतिमोहादेव प्र-कल्पते । न चोपदेयत्वात् शब्दं चोदितं ततः पुमान् ॥ ११ ॥ चले हि प्रवृत्तित्ते न चान्य-विधित्तं श्रित्यवधि (श्रित्यवधिगतं) अत्रिधेय-व्यवधानव्यवधिः । (शब्दव्यवधिगतं च) इति निमित्त-न्यायप्रामाण्यव्यवधिः । (इति मन्व, मनु इति मन्वितं अत्रावधिगतं, उपस्थाहत्वं तु उपस्थाह-भावात्) अत्रावधिगतं मन्वितं मन्वितं, इति मन्वितं-प्रामाण्यव्यवधिगतं च तदवधिगतं, (मन्वितं-प्रवृत्तित्ते) इति मन्वितं-प्रवृत्तित्ते (विषयव्यवधि-प्रवृत्तौ इत्युक्तम्) अत्रिधेयव्यवधि-

वदन्त्येवै समिति त्रियसन्धेतेतौ नैकान्तत पान्दर
परिरूप्यन् (यकपरिरूप्यन्) । शास्त्रस्य पुत्रश्रेयोऽ-
विधापरकरात् (मोक्षदृष्ट्यादिविरहणत्-) क्लृप्ता
इति चेत् । न, आशस्त्रनात् । उपदेशक वि शास्त्रम् । न
चैतेषा उपदेशका 'यज्ञे' इत्याद्य शब्दाः । नहि
एभि 'इह कुर्व' इत्युपदिश्यते । अपि तु स्वर्गकांसादि
प्रगतस्य (योगेन स्रवण) अरगभवे (गच्छते इति
विधि रूपम्) । दाश्यादिश्रुतिमिरि (अनुपदेशिहामि)
दृष्टादिमात्र (देवदादे) । स च सूत्रे सर्वमानो
वा अनुपदिश्येतिह्यन, इति विधिपन् अरशिष्यते
(तत्र च क्लृप्ति मोक्षदृष्ट्यादयोऽपि हेतवः समिति
इति नैकान्तत क्लृप्तासासमान इति) । अपि च
एव न प्रत्ययपूर्व पुत्रा प्रतीते साधुद्विशास्त्रात् म
(साधुद्विशास्त्रेण कथितमि) अनिरूपितमित्त
विशयानपमुपैच्छेत् । तथा च परनवैरुप्ये पुत्रसत्ता
भागात् (यदा तु यत्नानुपे प्रतिपत्ति पुत्रा उच्यते
तत्रम्, न प्रवर्तित्यम्, तदा अनपक प्रवर्तित्यम्)
॥ ११ ॥

(संप्रति टीकाकारीय मनुपुत्रकथयि-) नद्वि
दंशं "प्रमाणान्तयोगोच शब्दाभाशयन् (शब्द-
मात्र आशयन् आशय प्रतिपादकतया यस्य स
उच्यते । लिखितपुत्राकनशाशयमन्तर स्या
कामादिना नियोजेन-) 'नियुक्तोऽस्मि' इति मन्त्रेण
वेदनीय मुपादिन्त अपगमुषकत्वात् लिटादीनामर्थ
(नियोग) विधि " इति, उच्यते । 'पदार्थ
एव वाक्यार्थो न च मोऽनन्तमोचर । नार्हतेका
त्रिया कालविक्रित च तपुष्यवन् ॥' १२ ॥ सप्त
शब्दप्रमाणक (नियोग) नाकथ्ये, पदार्थो वा ।
(प्रथमपत्र निराश्रयि-) तत्र पदार्थस्यैव पदार्था
स्त्वोपकल्पितविशेषस्य वाक्यार्थत्वात् अपवादत्वे उदु
पयति । सन्तवाक्यापशादिनोऽपि (मने) उदि
तेषो वाक्यात्, सर्वे धनश्च पदाया एव इति नापदार्थो
वापार्थे । अस्तु नहि (नियोग) पदार्थे । नैतम् ।
अनन्तप्रमाणत्वात् तत्रानुपदिश्ये पदार्थानुपयते)
यैवपदेनश्चैवरात् (पदार्थपरम्), तत्र च

सन्धिपरिच्छेदपुर कर्तव्यम्, प्रमाणाद्वे च तन्ना-
योगात् (शार्थमर्थपरिच्छेदस्ययोगात् । परिच्छेदो हि
प्रमाणस्य क्लृप्त्, एव तदभावे भवितुमर्हति) ।

गन्तु अस्ति शब्द प्रमाणम् न, इत्येवयपत्तवत् ।
प्रमिते हि शब्देन नियोगे (येन सह) स्रवणम्,
सन् न तस्मिन् शब्देन तस्य प्रमा । (यन्तु मयने,
अस्ति एतत् लिगादे तादृश सामर्थ्यादिश्रेणे नैव
अशुद्धीतस्रवणे निरुपयतिपय कृतिपदश्रवणम्नारी
जनयति निरुपयतिपयमन्तरोपम् । कृतिपदश्रवणमन्तर
तदावात् । न च शब्देन अशुद्धीतस्रवणतया शब्दा स्वार्थ
मभिदधति इति अनेनापि तथा मरित्यम्, मा भूद
न्येषा न साक्षात् कार्ष्णीता इति अस्मापि तथा स्रव ।
तत् निराश्रयि-) अत्रिदिवसगते पदस्य प्रवृत्त्य-
पय चप्रयापरकरात् (अयममितिधि प्रथमश्रवणदि
एवचामदे सततोपि श्रवणिगादे निरुपयतिपययो
गुत्पत्ते, श्रवणानुपयत्तव च अर्थस्वसन्निपदकनार्थत्वात्
तत्रते तत्रते, नाश्रवणमन्तरोपयतिपयत्तनादी
नेसमिक्तवदमानात्किञ्चकारेणवगात् अशति वद्वहान-
कोपनिपत्ते युक्तते इति । चोदश्रि-) प्रेषादीना लोके
प्रतीते तद्वत्तस्य तदुपावे स्रवणम् । (दूपाति-)
तेषामेव (प्रेषादीनामेव) नहि प्रतीते स्रवणत्वम्,
न नियोगस्य (अपूर्वस्य । यत् -) उच्यते, न
सद्वार्थो व्यवचारात् । (नहि प्रेषादो लिटार्थं,
सम् प्रति आमन्त्रणेऽपि तस्याप्रयोगात् । नामान्तम्,
श्रवणस प्रति अन्वेष्येऽपि प्रयोगात् । नात्येवम् हीन
प्रति प्रेषोऽपि प्रयोगात् । सोऽप्यव्यभिचार) प्रतीक
स्तेषु अनुपापी शब्दस्य, सर्वश्रवणत्वात् (सत्त्वेव
प्रेषादिषु कर्त्तव्या एका समवेत् । अथवा स्वतन्त्र-
तेतनुपयते । 'तस्य कर्त्तव्यमिच्छादिनो लिटादप
सर्वमामान्तरात् नियोज्यविशेषणीभूताश्रवणमार्-
यन्तुस्य आशुतरमिच्छाश्रवणान्तरित्वात् अपूर्वस्य
मिच्छादिन । तदेव प्रमाणान्तस्रवणोच्यते लिटादप्येव
नियोगस्य इति सिद्धम् । एतदुपयति-) नियोगम् ।
श्रवणस्यैव प्रमाणान्तरादिना, नैकस्तेषु अश्रवणी प्रतीते
नियोगे (अपूर्वम् । अन् -) प्रमाणान्तयोगत्वात्

नियुज्यते (निशेधान्तराभावात्, स्वात्मनि च विषय-
विषयविभागाभ्यामुपपत्तेः, मेदाविद्यमानत्वात् तस्य ।
वाङ्मन्त्रे-) स्वर्गार्थेणैव न कार्यः (निशेधः), न तत्र
अन्वयार्था (निशेधास्तदपेक्षा) विषयवत् (यथा हि
विषयो विधिधिनियोगवर्तमानाऽऽद्येषाम् कर्तव्यः, चेत्
निशेधस्य कर्तव्यता, स्वभावात् एव नस्य वर्तयताम्प-
त्वात् । परिहरति- भवतु) किन्तु ' यत्रेन ' इति
' यावत् ' इत्यर्थे म्यात् । तथा च स्वर्गकार्मो-
ऽन्यनियोगमात्रेण कृतत्वात्तर्थाः एवादिभिः साधु सुव्यथित
अनभवात् । (अयमभिप्रायः- न अत्रैव अपूर्वं भावाय
विषयं कार्यताया अत्रान्यत्राया स्वधर्मनिशेधेन
प्रेषणं निशेधो लिङ्गार्थः इत्युपपादितमवधारणम् ।
तथा च आज्ञादय एवावशिष्यन्ते इति यत्रैतेषां लिङ्गा
कार्यं निशेधमभिप्रेक्ष्यता यागविषयशक्तिर्यः कर्तव्यः
अपुत्रं एवात् । तस्य चाप्येतेषु वेदेऽपि सम्यक् । न
चाज्ञादयो विषयानुष्ठानमन्त्रेण आत्मपरिणा कर्तुम
शक्नुवन् । न एतत् तासां किञ्चि निषिद्धताः किञ्चिनाहने
वदति रक्ष्यं किञ्चिन्मत् । तत्र स्वर्गकार्मो यागनिशेध-
कल्पमात्रेण कृतत्वात्तर्थाः एवात् इति साधु मुक्त सपा-
दितमवधारणम् । अत्र न निशेधः कार्यं इत्याह-)
निशेधार्थे च कार्ये स्वर्गकार्मोः परापरसम्बन्धः तद-
न्यथात् (कार्यस्यनिशेधान्तराद्युपपत्तेः । चोदयति-)
एतन्निशेधप्रतिषेधोः (स्वर्गकार्मोः) अन्वयव्यति-
गत् नियमात् (पाप्मपरसम्बन्धः स्यात् । न विनि-
शेधोऽस्मदीं निशेधः, तद्विषयता तद्विधेयता अत्रहा-
नात् । परिहरति-) सत्यम्, नान्यकार्मो यागनिशेधो
स्वर्गकार्मनिशेधो न यागादन्वयः । साध्यतायनमाद्यन्तु
अप्यत्र (न्यस्यतायोः एतन्निशेधप्रतिषेधोः कार्ये स्वर्ग
कर्मशक्त्येरेव सत्योऽप्यस्यते, न पुनः स्वर्गकार्मो ।
अत्रान्यत्रमन्त्राक्ष विधिनियोगो न निशेधविषय इत्यर्थः) ।
ननु न निशेधो विषयनिशेधप्रतिषेधव्यर्थम् (तस्य)
कर्तव्यताऽन्यथाव्यवहारे (तदर्थस्ये) कर्तव्यतात् ।
वैधित्यं (निशेधे स्वर्गकार्मादि) इति (विषये
यागादौ) नियुक्तते इति हि निशेधस्य स्य ' अर्थेद्
अर्थे च ' इति । न च (स्वर्गस्य यागेन-) अन्वये

गुणप्रधानभावात्ते समवर्ति, इति नेतं परनिष्पत्तये, इति
स्वर्गस्य अन्वयत्वात् यागस्य (अनिष्टत्वेन) तादर्थ्यम्
(स्वर्गार्थस्यम्) । इत्यस्युक्ते तदर्थान्वयप्रतीतेः ।
(इत्यस्युक्ते अन्वये स्वर्गनिष्ठस्य तद्विषयान्वयप्रतीतेः ।
दृष्टयति-) करोत् निशेधविषयसम्बन्धे निशेधः ।
विषयनिशेधविषेयपणमतिस्तु युतः ? (यद्वैरवनिशेध-
सम्बन्धे तयोर्भेदतु परम्परान्वयविषय स्वर्गकर्मयागयोः ।
स्वर्गयागयोस्तु किमप्यन्वयः ? नहि स्वर्गो याग इव
निशेधेन संबन्धः, अपि तु निशेधविषेयपण इत्यर्थः ।
चोदयति-) निशेधस्यकार्मत्वे (यद्यपि न साक्षात् स्वर्गो
निशेधेन संबन्धः, पक्षिण्डित्यु निशेधः, निशेधसंबन्धः
इति स्वर्गोऽपि निशेधस्यैव निशेधसंबन्धः इति एक-
नियोगमकम्पत्तु यानिनापि संबन्धे । तथा च साध्य-
तायनमावशिष्टिः स्वर्गयागदोषित्वर्थः । दृष्टयति-) जीव-
नादेरपि प्रवृत्तः (जीवनादेरपि निमित्तस्य निशेधप्रकारेण
सम्बन्धकारेण निशेधसम्बन्धे यागारिगन्धप्रकारः । चोदकः
कृत्तति-) निमित्त ? (उत्तर-) अज्ञानं वा विमि-
तस्य, (निशेधविषये यागादौ) प्राधान्यं वा । (तत्र)
अज्ञाने (विज्ञाने समिद्धादिषु) अविषेयसम्बन्धो
निमित्तस्य (प्राधान्यं तु यथा पति साध्यतासम्बन्धं
जीवनादेः निमित्तस्य सिद्धस्य न समन्वये । अन्व-
योऽर्थान्वये-) प्राधान्ये कल्पनेमित्तिहासिकारयोः अवि-
शेषः, तस्योः कर्मनिष्ठत्वात् (तत्र) न निमित्तः
प्रयोगनिष्ठः स्यात् । तथा नौभयः (कार्ये नैमित्तिके
च) नान्नोपपत्तारो न वा । (चोदक आह-)
निशेधप्रतिषेधपणेन कृतार्थस्य जीवनादे न निय-
मन्वयः स्यात् (नहि अत्र विषयसम्बन्ध-तोष वैच-
र्थ्यम्, निशेधप्रतिषेधप्रकारेण अर्थान्वयः । यदि निशेध-
प्रतिषेधसम्बन्धेन चरितार्थं जीवनं न तादर्थ्यान्तरादेति, इत्य-
भो निमित्तनैमित्तिकभानमपि न भवेत् इति चेत्त-
थाह- निशेधप्रतिषेधप्रकारेणैव जीवनादे -) आर्थस्तु
निमित्तनैमित्तिकभावः । तदर्थस्य गति तत्रावशिष्यतात् ।
(दृष्टयति-) ' स्वर्गकार्मो यत्रेत् ' इत्यपि तर्हि एवं
स्यात् (निशेधविषेयपणं काम- निमित्तत्वेन संबन्धेन, न
साध्यताया । चोदक आह-) न नविष्पत्ति (अन्वय

निमित्तभावः) साध्यस्यैव विशेषणत्वात् (साध्यत्वं तु-)
 काम्यत्वात् । (द्रुपदिति-) तथापि न (काम्यस्य) विषय
 सम्बन्धे प्रमाण अन्वसाध्यत्वापि (स्वर्गस्य नियोज्यावच्छेद-
 कथा) विशेषणत्वोपपत्तेः । (परमार्थतस्तु साध्यता
 ऽपि न प्रतीयते) इच्छामान्तरादेश्च । (प्रयत्नव्याप्यता
 दि सा-यता, न पुनः उदेष्यतागान्तरम्, नापि तद्विना
 भाविनी सा । न राक्ष कारणात् अवश्य कार्यवन्ति
 स्वमिचारात्) । ननु कामिनः अधिकारावगतिः कामोपाये
 (स्वर्गोपाये एव) अवश्यते । नाप्यथा तत् (कर्म)
 नियोजनं कृतं स्यात् । (उच्यते-) कामिना कृत
 नियोजनं कृतं स्यात् । न तु कामः प्रवृत्तित्तुः, अधि-
 कारहेतुस्तु (नियोगावगमनहेतुस्तु नियोज्यावच्छेदक-
 तया, इति न स्वर्थं कामश्रवणम्) । अधिकारहेतुका
 च प्रवृत्तिरिच्छते, न फलहेतुका, प्रागधिकारात् तद-
 शनात् । ननु कामिनोऽधिकारः (स्वर्गकामादिपदभ-
 क्त्वाद्दवगम्यते । तथा च व्यसो निमित्तमधिकारस्य)
 कामानुपाये च न कामनिमित्तं (नियोगः) । अधि-
 कारो न निमित्तमिच्छः (कार्यरूपकत्वेन स्वत्वपह्निनिश्चयत्वात्)
 न वा अन्यनिमित्तः (कामपदस्यैवार्थोत् । उत्तरमाह-)
 कामनिमित्तः, सति अस्मिन् (कार्ये) अधिकारिव
 मण्यत्वात् । (चोदकः स्वामिश्रणमाह-) ननु अनुपाये
 अधिनियमालम्ब्य न फलार्थित (नियोगावगमस्य)
 निमित्तम् । उपाये हि लोपार्थिता नियोगनिमि-
 त्तम् (नियोगावगमनित्तम् । द्रुपदिति- यदि उपे-
 थार्थिता अनुपाये नियोगावगमनित्तं-) विद्धे तर्हि
 उपयोवेरभावे नियोगः, न नियोगात् तरिखडि ।
 (चोदक आह-) विद्धे, एतन्नी नियोगात् प्रतीयते ।
 (अथमर्थः- न तदवगमपुर एव नियोगविज्ञानम्, अपि
 तु नियोगस्य स्वर्गकामस्य चामे नियोगावगमः अपर्य-
 वस्यन् स्वर्गप्राप्तौ, साध्यसाधनभारमाश्रिति । तेन
 विद्धे, एतोपायोपेवभावः कारणात्तत्तु नियोगेन ज्ञाप्यते
 इति । द्रुपदिति-) न । उपेक्ष्यत्वात् (उपेक्ष्यताप्रग-
 द्भात्) । तथाहि यदि विशिष्टपुरुषनियोगः, शान्दार्थः,
 (यो हि पुरुषः स्वर्गं, उपपन्नये मे साध्य, इत्यवगच्छति,
 तदीयो नियोगः शान्दार्थः, तर्हि नियोगात् प्राक् अर्थ

विशेषः पुरुषस्यावगत्यः, इति-) कथं स नियोगात्
 गम्यते ! (शङ्करे -) अथ फलविशेषनिमित्तको नियोगः
 (यागान्त्वत्वात् स्वर्गस्य विशेषः, तद्विनिच्छो नियोगः
 शब्दार्थः । निराकरोति-) नामो प्राग्विद्धे तद्रूपे
 (यामान्त्वत्वात् फलस्य मन्वितुमर्हति, इति मानन्त्वरेण-)
 इति मानुसिद्धनद्रादापेक्षः शान्देगोच्यते इति प्रमाण-
 न्तरापेक्ष्यतप्रसङ्गः । (यदि मन्वेत नियोगनिमित्तत्वं
 अनुपायेस्य कामस्य न सम्भवति इति वार्गं प्रति उपेक्ष-
 यतेति, तत्राह-) उपेक्ष्यते च अधिकारनिमित्तत्वे
 जीवनादिषु अधिकारभावः (अधिकारभावप्रसङ्गः) अपि
 च अधिहारनिमित्तता कामस्यास्त्युपेत्य इदमुक्तम्, पर-
 मार्थतरु-) निमित्तत्वप्रतीतिहेतु- (खिटादि-) शब्दा-
 भावाच्च अमुक्तमेतैकत् । (चोदयति- मा भूत् निमि-
 त्तत्वप्रतीतिहेतुः शब्दः, किंतु-) नियोज्याविशेषकमेव तु,
 तस्मिन् सति नियोगात् अर्थात् निमित्ततुच्यते । (परि-
 हरति-) यदि च स्वर्गकामादयो निमित्तव्यय, न तर्हि
 नियोगपरतः । तत्र (निमित्तपरत्वे) अधिहारार्थो-
 पयोगाभावः । (शङ्करे-) अथ (निमित्तत्वमिति
 शब्दात् अपेक्षितः प्राक्) अर्थात् (निमित्तत्वं)
 अधिकारातिद्धिः । (निराकरोति- तर्हि अधिहार
 सिद्धयर्थे गुणा कर्तृविशेषणव्यवहारः । (पुनः विद्वि-
 रधिहरिणः इति चेतनम्-) वर्यत्र हि (भवता)
 कामितया अधिहारोऽवगम्यमानः उपायसूते धात्वर्थे,
 तथा (अस्मान्मपि) नामितया कर्तृत्वं नातुपाये ।
 (तथापि सुतोऽधिकारविशेषप्रतिज्जम्ः इत्यत्र आह-)
 वर्यत्र च नामोक्त्य तत्पेद कर्म इति वार्थात् कर्तृ-
 नियमयिने अधिकारसिद्धिः, (अस्मान्म मन्वत्वात्)
 अधिहारविशेषितं कर्तृनियमसिद्धिः । (द्रुपदान्त्वमाह-)
 इष्टतुच्यते च चक्षुषे इष्टार्थे अन्वयः, न नियोगात्
 अन्वयः । उपायार्थे अन्वये (तु) वाच्यमेवम् ।

(सप्रति ज्ञातप्राप्तारवशात्तुच्यते-) ननु न
 विनिधीयोगपदस्य नियोगः, विशेषभावत्वात्, यथाविनि-
 योगे लक्ष्यत्वत्वात् । तत्र परस्परव्यति, वदासाः विशेष्य-
 विषयतामापद्यते । न चान्यथो गुणप्रधानभावस्य तरेण ।
 तत्र दृश्यत्वात् स्वर्गः प्रधानम्, कर्म गुणतः (गुणः,

सर्वविभक्तिः कृत्विः । इति कर्मोत्कर्षणे (कर्म उप-
 सर्जनं यद्यत् तस्मिन् कर्मो पाठस्तान्ते) स्वर्गनामः पुरुषो
 निरुपगते इति न निरुपगप्रपादनत्वाद्वास्ते, कर्मकल्लवन्ध-
 शो गच्छते । न च कर्म (ज्ञानोत्कर्षणे) स्वतः प्रकृतौ
 निरुपगः पुरुषः, उपासकहिते अभिनोऽपि अग्रतः । (न च
 प्रादुर्निर्गोमात् उपासोपेयशानम् (निरुपगदेन उदकमतेः ।
 प्रदेत् स्वान्भक्तिद्वान्भविरेकेन वृषप्रति-) न यत्
 विनियोगनिष्पत्त्या स्वर्गनाममितिः इत्यो (मन्त्रिः)
 तार्किकी सा (विनियोगनिष्पत्त्या) वैयोगिकी तेषा
 (चार्थविपरिणाम-३।१।१-तृतीयेऽप्याने साक्षात्प्रति-
 मनिष्पत्त्या यैककारस्य समता, इति यद्वात्तयाभेदः ।
 अपि च गोपायकलविषय वियोग अभ्युपगतः इदमत्र
 अनिष्टमापयते इत्याह-) मागार्थ (केराले) निरुपग-
 विषयः इति प्रकृत्युपदेयं स्यात् । (अपि च यद्य
 पठं निरुपगविषयः, तथा) निरुपगत्वात् च स्यात्,
 निरुपगत्वात्पि कर्मोत्कर्षणत्वात् (अथापि सगदेतरे च विषयः
 कर्मस्य भवति इत्यत आह-) विधिविषयः तद्वत्त्वेन
 प्रये (निरुपगत्वात्पि कर्मोत्कर्षणत्वात् । ननु प्रयेव-
 मेत्त्वं, प्रमाणं तु यत्र यत्, तद्विदुष्यते-) विधेय-
 लक्षणस्योद्देशेणात् प्राप्यप्राप्तियन्त्रम् (लक्षणस्य प्राप्या
 प्रविष्टत्वात् भ्रष्टत्वात् च विधेयविन विधिपिपयत्वात्,
 कर्तुं तदुपयत्तैः । निरुपगत्वात् प्राक् स्वर्गनामः
 कियत्त उच्यतेऽतः पूर्वतैव तावन्तै, पश्चात्तु विनो-
 यतीतो निरुपगत्वात् इति कर्तुं विधेयत्वं पुनरपि गद्यत्वा-
 द्वापौ एतेत्याह-) कर्तुं तथा च अन्वयात् प्राक्
 निरुपगात् निरुपगत्वाभावात् । (इत् चारगन्धितमापयते
 इत्याह-) ननु च कर्मात्प्राप्त्यर्थं (वाग्यन्त्र-
 विषयकत्वप्रमाणैः कर्मोत्कर्षणं च स्वविषयत्वमात्रं
 च यन्त्रोत्कर्षणं वास्तविकं-तथाप्यत्र च गोपायस्य स्वर्गदेः)
 सामान्य अन्वयत्वात् । तन्त्रोत्कर्षणं इत्याह- (न च
 कर्मात् (वाग्निप्रकृतानि योगस्य कर्माणि च । उपसहस्रि-)
 इत्याह- परस्परं अनन्वितयोः (यद्य-स्वर्गसामर्थ्यः)
 विनियोगः । तदन्वये परस्परं यान्त्रिकत्वात् [वाग्यन्त्रं
 वाग्योः परापरान्वये च वाग्यन्त्रेऽप्यत्र विनियोगः- इति
 केरलः] (तदन्वये च न परस्परं तन्त्रम्, कर्मोत्कर्षणं

वाग्यत्वात् इत्यो, वाग्योत्कर्षणत्वात्) एव निरुपगत्वात्पि
 साध्यसाधनमात्रं प्रत्युक्तं ।

ननु निरुपगात् अभ्य (लिङादेः, पुत्रव्यम्) इत्युप-
 वादक इत्यवगम्यते, कर्म तस्य (अधिष्ठातरिणः) कर्म
 स्यात् (यदि गोपकारक कर्म) क इत् अवरोधवारः अन्वय
 नाग्यात् (उपकारात्) । ननु वगति किमर्थमवरोधवारः ?
 इत्यत आह-) उपकारात्परे (कर्मव्यमाने) अधिष्ठात-
 नैके स्यात् (अधिष्ठातार्यम्) । तथा च भूतानि रभु-
 क्तवना नेति रोपयन्मापयतिम् । वृषप्रति- नदि विद्यादे,
 अस्त्र पुरवार इत् उपकारक कर्म इति विद्वम
 गम्यते-) उपकारोत्कर्षणत्वे तर्हि निरुपगार्थः (उदयः ।
 बोद्धः पुच्छति-) किमतः ? (उत्तर-) उपदेयकत्वं
 (प्रसिद्धं) हीयते, सिद्धास्तनुनायात् (इत्) साधेयत्वं
 च (जगत्प्राप्तनिमित्तं मूर्धमिदिकं प्रसज्येत । उपस-
 हरति-) उक्तम् अन्वये कर्मोत्कर्षणं विनियोगार्थं (न
 पुनः । अन्वयेऽप्युपकारकमिति) अनुकूलप्रतीतेः शक्ति-
 वाद्यत्वं (उपकारोत्कर्षणत्वात्) निरुपगार्थेन व्यभिचारः
 स्यात् । नैमित्तिकविधेयविपरिणाम्योः उपकारात्प्राप्यत्वात्
 (न चाप्युत्कर्षणत्वात्, तस्यानुकूलं द्विष्टद्विष्टप्रति-
 परिहारात्साधनम् अनुकूलवेदनीकत्वात्साधने उपसभावा-
 मात्वात् । ननु वेदेऽपि निरुपगविषयस्य कर्मो निरु-
 प्यावकर्मत्वात् उच्यते, इत्यत आह-) न च निरुपगार्थं
 एव कर्मणि विनियोगं, अत्र एव (नैमित्तिकविधेयवि-
 परयोः व्यभिचार्यदेन । ननु लोके प्रतीतिताभ्यर्थोत्
 नैमित्तिकविधेयविपरिणाम्योत्कर्षणं कर्मविपरिणामः, इत्यत
 आह-) नैतिकं च अन्वयेणादौ अत्रात्वात् (निरु-
 प्यावतायाः कर्मणः । पुनरपि स्वोत्कर्षणत्वात् उपकार-
 वैकल्येन निरुपगविनियोगत्वात् साधनमिति-) ननु निरु-
 प्यावकर्मत्वं, नोपकृत्यर्थं (नैव आत्मानं न कर्तुं निरु-
 प्यावकं स्वर्गं, परिहरति-) ननु निरुपे अन्वय (स्वर्गत्वं)
 अन्वय (सामान्यं तु कर्मम् ?) ननु निरुपे एव मा-
 सन्वय (सामान्यं प्राग्निं संवन्तं) विदुष्यति (तथा च
 स्वर्गसामर्थ्यं तदन्वयः साधनसाधनभावः इति । परि-
 हरति-) तथा माप, ईदम्, पुत्रो निरुपगते इति (तथा
 च स्वर्गसामर्थ्योः सधयो नाम निरुपगात्, न तु स्वर्गं

यामया । नहि एतावता विधेयप्रवृत्तिलक्षणैर्न कल्पते इति) ' यस्यामिर्गृह्णन् दहेत् ' (उ त्रयैः) इति यथा (यथा आदिवासावर्गद्वाराहृत इमे नियोगो नेष्टेर्गृह्ण दाह प्रति साधनतामवगमयति, तथा स्वर्गकामस्यापि साधनियोगो न यावत्स्य तद्विधेयता प्रति साधनतामवगमयति ननु इदमिदं न्युपाधौ भावार्थे नियोगात् कःकिञ्चिदिति रक्षत् । (परिहरति-) स्यात् यदि ईदृशो भावार्थः । न तु अत्रमेवेत्युक्तं माननाशिविधेः (वाहय चैत् कर्म नियोगविषय, तर्हि तन्नियोगात् प्रागवगतं यत् । न गच्छेत् अनवगतयोचरो नियोग्यं चरौचर नियोगमव गतुमुत्सहते । न च स्वर्गावधिनीयं याव प्राह्निनियोगाय गमत् मानान्तरेण पाक इरीदन्तावधि शक्यावगतम् । न च नियोगात् तदवगतम्, परस्वाश्रययोपपन्नमे, सन्नि नियोगावगतमे तद्विरुद्धम्, तर्हिभस्तु सन्नि तदवगत इति । यद्यपि यमस्य प्रमाणं दासिद्धम्, तथापि भावना न तात् त्विद्धम् । तेन च तद्विषय, न पुना रूप भावेन । तन्नाशेन वा विपकनसमये तास्य स्वर्गस्य च स्यात् इति भावः) नैमित्तिके च फल- (कल्पना- प्रवृत्त, इष्टोपाये भावार्थस्य कामधात् तन्नाशविशेषात् । न चापूर्वनि-श्रयोचर) यथा ' अस्मिन् दक्षिणे न प्रकृत्य तरेणापि कर्मफलस्य च, तथोक्तं भावनाविषये ; अतः स्वर्गसागरोत्सर्गधात् न पुत्रप्राप्तसाधनतामन्, पुत्रप्राप्तसाधनं च शिशुवने प्रक्षयः । (तदनेन फलचेन ननुदंशकारिकाविरुद्धेन गतेन स्वर्गसागरो परस्वगतमतिप्रसङ्गात् नियोगस्य कार्यता प्रतिषिद्धा पुनश्चात्मेन प्रकृत्यन्तरेण निषेधित-) लोकान् यन्मार्थान यम्यात् । नियोगप्रदानता (नियो-यति प्रति) तन्निष्ठी अनियोगात् (नियोकृत्वर तन्निष्ठा) नापि प्रतिपत्ता प्रत्येति ताम्, (नियोगविधिं नियोकृत्प्रतिष्ठात्) विषय विद्धारिणः अननुष्ठानात् (नियोगस्य प्रतिपत्तु) गहि ' गामाग' इति नियोगविधिं विवक्षितं उच्यते, अपि तु विषयविधि (नहि अर्थेयामीत्याय गहि इतरस्यैव यथावतम् । तस्मात् विषयविधिं नियोकृत्नियोःवरो यम्यतिस्ते यत्रद्विषयवशात्मेन साधनताम चरयति, न तु नियोगरथात् । चोदयति-) अ तथैव ' गन्तव्यं अयदेदे,

विपक्षापरो हि तन्मययो लोके तावदाना (अर्थाना), नियोगपरो वेदे । (तेन वेदे नियोगस्यैव कार्यता । दूयति-) अत्रमयो गच्छत्योपरि स्फीट । यदि उक्त विवक्षापरे अत्रेव गच्छसामर्थ्ये लोकेऽऽरम्भयते (तत) न (विवक्षितात्) अयवरद्वय (वेदस्य) अतःप्रदान कत्तात् (लोकप्रमाणकत्तात्) सन्वसागर्गसा, (नोत्र यात्तर तदवगतस्य वेदे सभायति । प्रयुते-) वन्द रम्भयत् (न विवक्षितमययो वेदे) इति चेत् (निय कयेति-) अयमेव विवक्षापरोऽयं यमनुमाययेत् इति यात् पौष्टोक्तम् । (सोऽप अस्तिान् पक्षे लोडविषेय सगम्यत् गच्छत्योपरि पौष्टयेकव्यमङ्गलक्षण स्फीट । अय उदतस्मरौष्टयेय यत्, तत) प्रतिपत्तयाम् चो वा (स्फीट, तदुपायामायात् । अथ न्यानुभवसिद्धा वेद वाचशक्षणसागनत्ता प्रवीति नापह्नवमर्हति, तस्मात्-) यत्नी वा प्रतिपत्ति च नान्यतिगिता सागयिनी ध्यत् (स्वत सिद्धेऽपि वेदवाक्येषु पुत्रप्राप्तवनेन नियमना तदुत्साग्यात् अर्थप्रतीति । यदि तु संव पुत्रमायात् न सवेदनिवासयत्, तत) सामायोऽऽहता वा (तावति पटयुक्त दि यात्तर अर्थविशेषप्रत्ययनिमित्तकमुत्प्लवम्, वैदिकं च तथा इति उदपि प्रत्यायकम्, इति सामायते दृष्टात् अथप्रत्ययो वैदिकत्वादि यावत्) तस्मात् लाश विरुद्धोक्तस्य एव (प्रयोगप्रभव एव इति कनिष्ठागत) नमभवतो विज्ञमो ' नियोग कार्य' इति । (एता वना ननुदंशकारिकाया प्रवर्गं ' त्रिविद्योऽपि नैव स्वामिधेयविषयतामगच्छतात् ' इति श्रुत्तवत् । अथ पक्षार्थं स्यात्-)

अपि च न लोके नियोगसाधनं प्रविशेत् सर्वस्य नियोगात्प्रवृत्ते, अनुविधेयनियोगाच कदायात् (तव वृत्तिभावात् । तस्मात्-) अनुविधेयन नियोकृतं भाय नियोगात् प्रवृत्तिहेतु । अनुविधेयतामगम्य च अर्थार्थं प्रतिपरिहास्यति प्रमाणान्तरनिष्ठात् । (वेदेऽपि अनु विधेयोऽपि लोकवत् इति चेत् तनाह-) न च वेदे (अर्थोऽपिऽपि) नियोकत्तापि (हरयते) वृत्त पुनरनुविधेय । (धर्मस्य अर्थवत्तासिद्धे । चोदयति-) ननु शब्दाः (नियोकता अनुविधेय । अन्वितनियोकृत्

च न्ययसि प्रथममेव ' ' प्रमाणत्वात् ' -कारिका ३ -
 इत्यादिना । अस्त्युपमाभाद्-) भ्रतु नाम नियोजता, न
 तु अनुविधेयः (अनुविधान-) हेतुमात्रात् । न हि
 अर्थानर्थमातिपरिहास्योः शब्दानुविधाने प्रमाणमस्ति ।
 नियोग इति चेत् (शब्दानुविधाने सति अनुविधानतुः
 पुरुषस्य हितमस्ति अहितनिवृत्तिर्भा भवति इत्यत्र
 नियोगः प्रमाणमिति चेत्) न । तस्य (नियोगस्य)
 प्रमेयत्वात् (न तस्य प्रमेय प्रमेयत्वेन प्रमाण भवति)
 नियोजनं तर्हि (नियोगस्य प्रमेयतया प्रमाणत्वाभावे
 प्रमाणमस्तु) न । तत्र नियोजनपर्यायात्, तस्य
 च तावथाभ्यन्तयात् (नियोगस्य अर्थानर्थमातिपरि-
 हास्यता मित्यत्रात् । ननु मा नाम भूत् नियोग अर्था-
 नर्थमातिपरिहास्योः प्रमाणम्, शब्दावगतस्य अप चेतन-
 मप्रति चिना अनुवचनमन। तस्याश्च अर्थानर्थमाति-
 परिहास्यत्वेनैव अर्थमवात् प्रवृत्ति अर्थानर्थमातिपरि-
 हास्यत्वजनं आलेख्यते, आक्षेपको च तदपेक्षया प्रमेय-
 मपि प्रमाणत्वात्, कारकत्वात्ना अविधिकप्रवृत्तिर्यात्
 द्यत भाह-) न कार्यादाक्षेप, अनातनियोगदर्शनत्वात्
 (अपेक्षयैव सुकमानमात्राया तत्र प्रवर्तयति अभात्)
 ' क्षेत्रोऽय कथाः, ग-उत्तु मसन्नेन ' इति वया
 (चोदयति-) पदार्थान्वयनिष्ठ (अगानर्थमातिपरि-
 हास्योपपत्त्याच्छपवमन्वयनिष्ठ) नियोग (लिट्परि-
 निवृत्तये अनेनेति द्युतस्ता) लोके, तस्य च (साध्य-
 साधामात्र) प्रमाणान्तरविषयत्वात् तदपेक्षयात्
 (प्रमाणान्तरपेक्षयात्) तद्विषयता पूर्णत्वोके (अगान
 तन्वे च नियोजस्य मागतरेण कथितत्वात्प्रवृत्ति ।
 मनान्तरागोचर-) नियोगनिष्ठत्वं (पदार्थान्वय) वेदे,
 अने न-यादेया । (तदेतत् द्ययति-) उक्तोक्तत्वेत्
 (निश्चयपर्यायविरुद्धप्रस्तावे) अपि च (लौकिको
 मेव तु ब्रह्मोक्तिरो वा, सर्वेषां नियोगो द्यये-) न
 नियोगस्य प्रवृत्तिरेत् । (चोदयति- न चेत् सर्व
 यति-) मिथ्या तर्हि नियोगज्ञानम् । न चेत् युक्त
 अर्थानर्थमात्रात् । (परिहरति-) न च नियोग
 मन्त्रात्मनो वेन निश्चयस्य स्यात् (वेदस्य) । इत्यपि
 तस्मात् पुरुष, प्रवर्तते लोके इव यस्य कथयति-

योगात्, नहि तत्र नियोगो नास्ति । (अथ न त्वि
 योगपर लौकिक अपि तु विनियोगपर इत्यत्र आह-)
 आत्वरणे (कतिशोऽप्यस्य लौकिकस्य शोभाशोभा-
 धाणापेक्ष्य वैदिकस्य) तावत् अभावात्क इत्युक्तम् ।
 (ननु न च नियुक्तिमात्र नियोगो द्यमते, अपि तु
 कर्तव्यताम् । सा च निष्पत्ता प्रवृत्ते हेतुर्नैवदव-
 यम्भते इति चङ्गते-) ननु कर्तव्यताऽवयवात् प्रवृत्तिः ।
 अत्रगच्छति च नियुक्त- ' इद मम कर्तव्यम् ' इति ।
 यस्तु अवयवगच्छति अत्रापेय नास्तुतिवृत्ति, स तत्वेऽपि
 अर्थानर्थमातिपरिहास्योः अस्तुतिवृत्तिर्य न दक्ष्येर्षोके ।
 (द्ययति-) तदेतत् अविमूढनियोगस्यम् (वच.),
 तस्यापि (लोकानुशासत् आकाशिरूपित) प्रवर्तनात्मा
 नियोगः । ग च रितावर्णैः (न पुनः प्रवृत्तिरेव कर्त-
 व्यता) इति ' प्रवर्तितोऽहमन ' इति प्रतीपति शब्दात्
 (प्रवृत्तिरेव) कर्तव्यताऽवयवमस्तु नियोजतु अनुविधेय
 त्वात् । अनुविधेयनियोगो ' ममेव कर्तव्य ' इत्यत्र
 सायात् । इत्यत्र तु (कर्तव्यताऽवयवस्य-) प्रवर्तना-
 मात्वात्तत्वे । (अथैव जन्मभाकर्तव्योत्तमो गुणोः वचः
 सगच्छते इत्याह-) उक्तं च ' कर्तव्यताविषयो नियोगः,
 न नियोगो कर्तव्यतायात् ' । (कर्तव्यताविषयो नियोग
 प्रवर्तना नियोजनमि, तमभिदधाति किञ्च, न नियोजनस्य
 धर्मो कर्तव्य प्रवर्तनाया विषयकत्वं, विषयस्य विष-
 यित्वं, अन्यत्वात् । त्वीनास्तु उद्वपति, ' प्रवृत्तिव-
 नियोगो याथास्येव ज्ञेय ' इत्युक्तस्य इदमस्त ' कर्तव्य-
 ताविषयो हि नियोगः, न पुनः ' कर्तव्यतायात् ' इति
 [बृहती १।१।११ ध. २९-३०] यावत्कर्तव्यता
 अनुष्ठान विषयो यत्र नियोगस्य स तथा । तेन हि
 नियोगो साप्यते, न पुनः नियोगो याथास्येव ज्ञेय-
 यति । एतदुक्तं भवति, साक्षात्नियोग एव कर्तव्यताया
 अवयवश्चेति लिट्परिचयः । स तु यावदपिच, तदनुष्ठान-
 मन्तरेण कर्तव्यतया अर्थावयवत्वात् तदनुष्ठानमपिचिपति ।
 शोऽय आक्षेपपरत्वात्ता उपदान यापार नियोगस्य आसीत्
 यते इति । तदेतत् अपूर्वमिति कार्यम्भे नियोगो सति
 उपपद्यते । योऽप्यति- नियोगस्य) तद्विषयत्वादेव हि
 तर्हि कर्तव्यतावयव (नियोगो विषयानन्तरीयवत्त्वात् ।

निरुक्तोति-) न तावद्दय गान्द , शब्देन नियोग
मानस्त्वानिवासात् । (वक्तु गान्तातीवक शक्ति, तत्त्वह-)
नापि आर्थे , सर्वनियोगेषु अभावात् (कर्त्तव्यताऽय
गमस्य । लभमंरहित-) तस्मादिदमपि दर्शन अधिसूत्र्य
मानस्य इति नाद्विषते इत्या ॥ १४ ॥

(सिद्धान्तमुपक्रमते-) उपपत्ते (पु २३८)
' वपदेशो नियोगार्थकमाप्रस्थितोदना । प्रथितो
सुरैवातौ नित्येऽपि न न कल्पते ॥ ' २५ ॥
यद्यपि आशाऽन्यथाऽनुशा वेदेऽनुपस्था (तस्यापीत्ये
यथेन चेतनस्य नियोगेऽनुशावात्) उपदेशात् सुवृत्तौ
(तस्यापीत्येऽपि ममाशात्) । योऽपि तददेव (आजा
दिचरेय) प्रेरणातन्त्रश्रुतौ लोके प्रकाशते । तथाहि,
आशाऽन्यथेने हि नियोगनप अनाहतनियोगफल वमं
गोचरवत् । नियोगार्थं तु (कर्म) उपदेन (गोचर
वति । अनेन ' उपादेशो नियोगार्थकम् ' इति कारिकायो
नित्य । अनुशा तु यद्यपि एव वचिन् तथापि
प्रवृत्तुध्वनिपलात् गोचरेण । (अनेन ' अपस्थित
चोदना ' इति वितुम् । अपस्थितस्य अप्रतत्तय पुन
प्रस्थापना चोदना इत्यक्षरशेजना) । नियोगार्थकर्म
गोचर अप्रवृत्तप्रवृत्त उपदेशमात्रवत्ते धीय । नहि
गा अभ्यास ' (इत्याशाया) ' प्राणरक अभ्यास्य ' (इत्यन्यथेनाया) ' कुक यथाऽमित्त ' (इत्यनुशाया)
इत्युपदेशमतीति । नापि ' भेष्य चरेत् ' ' वरित
पथ्य वधीशात् ' इति प्रतीति (आशादिरुपा) ।
भूयसा चैव (प्रवरेण) शौर्येषु समापसाशाऽऽपु
आशादिरनाकारपितो लोके प्रशान्ते (न केर
काशेपु, निहृष्टुक्तिरचनेऽपि इति प्रथितत्वयमाह-)
गोपागदिवच तु च समापसापवरपु अनेन यथा
गच्छ ' इति । नहि हीनस्य अज्ञानतात्प्राये (भे)
कर्मणि सत्यर्थेनाऽपुज्ञानमपुञ्जाय । अत एव चोपदेश
इति आशादिभ्यो भेदेन तत्र प्रतीतान्त् ' तस्य ज्ञान
सुपदेश ' - १।१।।। - इति तत्रो विद्य उपदेश
गान्देन दक्षिण (सूत्रकारेण) ॥ २५ ॥

यद्यु तत्रो निष्प, * पुनरुत्थी (सम्भानासमा
वर्त्तय वपच्छदमस्य शब्दमित्यर्थे) । ननु उप

(भाष्यजडा) ' उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्त्वोच्चा
रणम् ' (इति श दत्त रूपगतो विशेष उतत) । यदेत
अ युत्पत्तास्वपि प्रवृत्ताप्रवृत्त । उच्यते ' विशिष्ट पुरपा-
र्षस्य शुद्धरयोपायमाह य । पुरपार्थो यदा येन
यो नरेणाभिचाऽक्षयते ॥ ' २६ ॥ पुनरप्येवोपाय
अनगतमगमयत् उच्यतेऽद्विदिशि (अर्थवतेन विशेषेण
विदिशि) शब्द उक्त , अथवा त्वै एव शब्द शब्द-
नागत्रिन इति अविशेषकमेव शब्दात् । अतो नात्रिदि
ताथरव (प्रथमभावित्र पुनरप्य उपदेशात्) प्रवृत्ति ।
मवर्त्तगार्थे चेदम्, अत अय-गच्छ-अभिचा-उच्चारण
दिज्ञान च कर्म-कर्तुं करण-माहसापनेना उपदेश
शब्देनो-पने प्रेरणादिवत् । तैरि दि (प्रेरणादिगर्भे)
यथात्रिनिशिमर्षादयो निर्दिश्यते । (शब्दकृते-)
अर्थेनाहि श्वर्त्तक । (परिहृति-) सत्यम्, शब्देऽपि
(प्रवर्त्तक) तत्प्रतिपादनात् (एतेन कारिकाया पूर्वार्थे
स्थापनात् । अत्र च पुरपार्थेऽपि पुनरो नियोगो-
ऽभिमत । शुद्धरथेति नियोगार्थत्वेव, न नियोगमय-
स्येत्यर्थ । ननु यदि पुरपार्थोपायमिच्छायी शब्द उ
देन -) कथ गार्हि अङ्गोपदेश १ (न राष्ट्र वाङ्मनि
पुरपार्थानि अपि तु कर्त्तव्यनि । परिहरति-) अपे
यितो हि अर्थं पुरपार्थं, अथवा प्रमादिरपि न
तथा स्यात् (तस्यापि स्वय अनुपस्थात्) । अपे
लितक उपदिष्टावतानुग्रह (साधनानि अज्ञानि)
॥ २६ ॥

ननु लिङ्गदि-य प्रवर्त्तनाऽनवस्थते (न पुन पुर
पार्थोपायता) पराहत चेद ' उपादेशो नियोगार्थकर्म-
प्रस्थितचोदना ' इति । (उचर-) नेद पराहतम् । तथाहि,
' पुरो नेष्टाऽपुपार्थान्त् क्रियास्तन्य प्रवर्त्तक ।
(ननु तथापि इष्टहाशयतामात्र गान्देन प्रतिपादितम्,
कुत पुन प्रवर्त्तनाप्रत्यय ? तदा-) प्रवृत्तिहेतु धर्म
च प्रवर्त्तन्ति प्रवर्त्तनान् ॥ ' २७ ॥ प्रवृत्तिगार्थो हि
कश्चिद् भावतिदायो -पापार्थमिच्छातः प्रवर्त्तना । ता च
क्रियाणा अपेक्षितोपायैः । नहि तयात् (अपेक्षितो
पापत्) अप्रतिपद्य तत्र (क्रियात्) प्रवर्त्तते कश्चिन् ।
(ननु अन्वेषितोपायेऽपि नृपाऽङ्गया प्रवर्त्तते मेधा

वत् इति कथं अपेक्षितोपायैश्च प्रवृत्तिरेतु, इत्या-
 भाह-) वाऽपि आशादाय प्रवृत्तिः, वाऽपि कथञ्चित्
 अपेक्षितानि चतःसुपाक्षितैक, अथवा अभावान्
 (तत्सुपाक्षये प्रवृत्ते अभावान्) ॥ २७ ॥

(अत्र वैकिल् आम्नाय प्रति श्रद्धामानिन प्राहु -)
 ननु ' कर्त्तव्य ' इति प्रविपत्ते प्रवृत्तिः । कथं हि
 तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तेत ? को हि स्वर्णमुपलभ्य
 मूर्च्छिता इत्याह फलस्य उत्तरं दद्यात् । (सिद्धादी-
 वृच्छति-) क पुनरवयवैर् कर्त्तव्यमिति । (पूर्वव-
 दैवा प्राह-) न कश्चित् । (हिन्दु का) प्रतिपत्तः ।
 (सिद्धादी वृच्छति-) वा पुनरिष्यत् । (एकदेशी
 आह-) विपन्नसाधनानि उन्नतक्रियापथिनाः प्रवृत्ता
 (साध्यसाधनोत्पत्तिर्वाऽप्यस्ति अत्रा विद्याया प्रति
 पत्नी अनुज्ञाया, तदपतिपत्त्या वाऽपि अनुज्ञान
 लक्षणे कर्त्तव्ये तदुक्तरीत्या, ' कर्त्तव्य ' इति प्रका
 रप्रतिपत्तः) प्रतिपत्तिविधिविषय वे हि निश्चायनीति
 रमात् । का च प्रवृत्तयेत् । अत्रमाणा / तु)
 न व्यन्यासात् । ननु प्रतिपत्तये हि तस्य (प्रतीमा पु
 ताप्यामाया यदाहार प्रवर्तव्या एव । तत्र यद्विषय
 मह-) नहि ' इत्यनिरथ अनेन कर्त्तव्यम् इत्यनुज्ञान
 प्रतिपत्तये प्रवर्तते प्रवृत्तानुज्ञानोत्पत्त्यर्थे । नप हि
 प्रमाणान्वयस्यति । (अथकमाह-) प्रवृत्तमानेनो हि
 नेक इति कर्त्तव्यं यत्सु समीहते (कायवचनचेशसु प्रवर्तने
 इत्यर्थे) (सिद्धादी शङ्कते-) किं पुनरस्या नमिच्छत् ?
 (पूर्वव-
 दैवाऽपि उक्तानाह) वाऽपि । तत्र (वै चला
 उल्लासस्तेषा) उल्लासाना साक्षात् भावनामप्येन या
 आर्थात्तदाभिनयनप्रवृत्ताराणां चालादीना असादिशब्द
 भावना (अस्त्युपन वा), अथवा आनन्दकरणविषयसाध
 नमवात् । यथोक्त ' आनन्दकरणविषय, प्रवृत्तयोऽर्थ
 समीप्याम् । साक्षात्तानामप्रायतथ न इत्या गन्धमा
 नम् ॥ ' (वातमात्रं तद्वयय वाक् विना सुगन्धते यत्
 तर्पिणी सिद्धमा देहि, सोऽप्यस्यैव यत्कथि यत्स । प्राणा
 शोर्चं समीप्यति यत् कश्चिनीत्युच्यते, अथ कोटीरितेन
 प्रवृत्त इदंवादीनि स्थानानि अभिहित, यत् तद्व्येन
 आविरस्ति तदेतद् सर्वं प्रवृत्तव्येनान्दमानमापि

भिन्नतम् । विच्छिन्नप्रवृत्तिसामर्थ्ये च यदाभावा किं
 कथमनुपधीयते (इति) निश्चायिनाऽप्यनुपूर्व
 शक्तिं समाविष्टपूर्ववृत्तिप्रतिभासा उदीयमान उपलक्ष्य
 विदधाति । (अत्र ' किं कथमनुपधीयते ' ' विचार
 विवक्षा ' इति अनुमानवीचभूताना र्थमित्यनुवर्तन
 उदयमदेहविनास्तपसहेतुपर्यवस्यमाना उदयवापानाम
 भाव मन्वपति । ' अन्वयानुपूर्ववृत्तयः ' इति यासि
 स्तरणामावमाह । सद्योवधिषा प्रतिपत्ता साधनानुपलक्ष्य
 विदधाति) तद्व्याह (प्रवृत्तयेऽप्यत् अस्या प्रतिपत्ता)
 अनुपलक्ष्ये गवमासात् । सुतोभोवायेतु च यद्येवमि स्वर
 विद्येयाभ्यमेवेतु यद्यपि गूतान्दसाधनानुपमात्
 प्रवृत्तयस्यैव वापारा (निप्रवृत्तयऽप्युपाया) प्रतिपत्त
 प्रवृत्तिनिषेधनम्, नोपायकान (प्रवृत्तिनिषेधनम्)
 उपदेयाऽप्युद्वेगानोभावात् । आहारविशेषप्रतिपत्तिश्च
 (अत्रमानिरेवदपरिपत्तय इति प्रतिपत्ता) तदापीवासा
 अविदितरीत्युपाययेन पद्यमसाधननिषेधना (विना पूर्व
 भावना) न भवेत् । यातेयेदाऽप्यिष्यत्प्रतिपत्तयेदाना
 प्रवृत्तादिनिषाया प्रवृत्तिश्च (शास्त्रप्रमाणान् अत्रासादीना
 न भवेत्) अत्रातोपायाना एकत्राणीयाना च
 (यावत्तोरगादीना) गगादिनी प्रवृत्ति (न भवेत्)
 शास्त्रनिषेधनाया (अहिननुपलक्षिता) द्वेषप्रवृत्ति
 (न भवेत्) । अत्रो नेष्टानुपायमात्रं प्रवृत्तिहेतु,
 अपि तु प्रतिपत्ता इत्यवसंयत् वृत्ता । यथा अत्रोच्यत्,
 ' उपलक्ष्यप्रतिपत्तयानामुपलक्ष्यविचारिता । साधरूप
 निरापत्ता विषयत्वेन चलते ॥ ' (प्रतिपत्तेन ज्ञान
 साधना विषयत्वेन रतिने) ' साक्षात् तद्व्येन
 चानिप, अत्रानुपलक्ष्येन वा । इतिवर्तं प्रवृत्ता, ता न
 कश्चित्प्रवर्तते ॥ प्रमाणत्वेन वा लोक सर्वं समानु
 वृच्छति । न्यत्रादाय प्रवर्तते निराध्यायि तद्व्याह ॥
 (तिरमागुपलक्ष्यवाह-) न्वरुत्तिं विदुवते मयो
 पुत्रोक्तिः कथम् । अत्रादाय मुलाधारिकार्ये तिष्ठित
 कथम् ॥ आहारविशेषविशेषानुपलक्ष्यमात्रं न (• सु
 क ।) जायतप्यसिद्धिमात्रं प्रवृत्तानुपलक्ष्यमात्रं ॥
 (अथ विज्ञानी पूर्ववैकयेतिनाम्, अत्रादाय
 निरापत्तयेति-) उच्यते ' न निरापत्तयव ज्ञान

क्रियासाधनयोगिनि । सामान्येऽस्मिन् विप्रकृष्टे
 यच्छब्दबहुपायवी ॥ ' २८ ॥ सा यत्प्र प्रतिभा
 आत्मभवनती न वा । (यद्यपि प्रतिभा निर्विदया
 इत्युक्तम्, तथापि यदाचिदिदं अनुपगमसिद्धमन्तमात्र
 म्यात्र ताविकं इति मत्वा दृष्ट्याभिविद्यया विकल्पि-
 तम्) अत्रात्मनवती चेत् न देवाद्योद्वयं प्रवृत्तिनिवन्ध-
 नम् । न च तत् अन्यत् ईद्विद्योपायतायाः । निरात्मनं
 तु ज्ञानमनुकामेव, तस्य देवाद्यभाषकाम्येक्षणव्यात् ।
 विदयामांवाशा द्युत्पन्नमभवे तदनपेक्षम् प्रवृत्तिः स्यात् ।
 (कश्चिद्दह -) ननु कारकसंलग्नी किञ्च आत्मभवन-
 मिष्टिव । (दूषयति -) न । तस्या अपवर्तकनचनकम्-
 न्यसि प्रत्याया (' कायेः यत्ने' इत्याद्ये) गान्वात्
 लिङादिबुक्तेभ्यो यत्तेभ्य, प्रतिभाभेदात् अप्रवृत्तिप्रस-
 ह्नात् । (कश्चिदेव सङ्कते -) ननु गान्वात्कर्मनिर्वाक
 वा यत्. समसि, यैव-यात् । कर्म-यत्पर्यवसायिनी हि
 वाक्यवृत्तिः । (परः सङ्कते -) कथं तर्हि भूता-वा-
 र्थावितो वेदान्ताः लौकिकवृत्ति च । (उत्तर-
 माह काश्चित् -) परं यथाभेदात् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रति-
 पत्तिविपर्ययत् । यत्रो हि न तौ तत्र भेदवती, वेदान्तेषु
 तावत् आत्मज्ञानप्रतिपत्तिरन्यथा । तैत्रे च ' इद-
 मिदं निश्चयि प्रीयतवन्' इति वाक्यपर्यवसानम् ।
 (सिद्धान्ती दूषयति -) तैत्त साग्म् । (तित्त, प्रति-
 पत्तयः । भूतमयी, चित्तान्तमयी, साक्ष्यकारवती चेति ।
 तत्र भूतमयी अविज्ञान आह -) सद्यत् प्रतिपत्तेरुपपत्तेः
 पुनस्तस्यापत्तात् न कर्मफलमभ्यवभवत् (यथा कर्मविधि-
 वाक्य न परमपत्तकप्रयोगे विधीतरदेष्यते तद्वत्) ।
 निश्चयोऽसि (अत्रात्मनि) यत् अद्यत्, मन्वा एव,
 अन्यत्तत्रैव तद्वत्प्रमाणवत् (गान्धर्व्य) । अधवत्ताऽसि
 न (विधेः प्रयोगेन) इत्यर्थेवात् स्यात्साक्ष्यव्यवहानिते-
 कर्मत् (उपनिषदा कर्मविधिक्) ' अविशिष्टहा
 वाक्यार्थः' इति न्यायात् (११२।१।३३), अन्यथा
 तपिपिनरथैकविधिताथैरप्रमत्तम् । न च पुरुषार्थेवाव-
 र्धिः प्राथ्यते, ज्ञानार्थं श्रेयाभिव्यक्तिफलत्वात्, कथ-
 न्तरामशुद्धमत्तात् (" अनुनाश्रुतिः" इति छि मोक्ष
 तत्त्वने, न चात्रो साधनः) निष्पावरात्तच्च विधेः

परदुस्वरूपकत्वात् अविनिश्चितत्वात् तदन्तिपरकमनु-
 प्राप्ते गम्यते, नात्मतत्त्वावबोधः स्यात् । अतः (' आत्मा
 सातथः' इत्यादिः) श्रुत्वमज्ञो विधिः एवञ्चोत्थितैर
 अविश्रितः, तिस्यप्राप्तेः ।

ननु विधिरहितसात्तुवादरूपस्य साकाररूपस्य प्रमाथ-
 नसम्भवं । (इदं विस्मय दूषयति -) अथ केयमनु-
 वादनाः प्रमाणान्तस्यगिगानर्थेया, आहोस्विद्भूतावर्तेः ?
 प्रमाणान्तराधिगारार्थता चेत् विधिदूष्यमपि (संह
 नूतार्थे) अत्रादर्थं (प्रमाणान्तर-विपर्ययकार्थं) अपौरुषेयं
 गानुवाद् । (अथ) भूतार्थता चेत् नूनः सापेक्षता ।
 (सङ्कते -) यत् लौकिकजनकजा प्रमाणान्तराधिगतो-
 चरयत् भूतार्थता सापेक्षत्वं दृष्टमौपपत्तादिषु । विध-
 योऽपि लौकिकास्तथा (सापेक्षा) इति विधिमत् तत्
 (वैदिकं) व्यपेक्षतः । अथ (विधिर्मदिकं) अपौरुषे-
 यत्वात् सापेक्षते तत्, अपौरुषेयत्वं इतरथापि (वैदिक-
 गुणार्थेऽपि) अथाभेदं । अथ प्रमाणान्तरसम्भवात् भूत-
 यैव (वैदिकस्य) सापेक्षता, न विधिमत्ता । निरपरे
 तदसम्भवात् (प्रमाणान्तरार्थसम्भवात् । उत्तरमाह -)
 लौकिकस्यापि (औपचार्यविधिः) तदनेदंशेषप्रसङ्गः +
 (चोदयति -) पुरुषवृद्धिप्रभवत्वात् विनियोगस्य तत्सा-
 पेक्षतायां तत्र सापेक्षत्वमपौरुषेयते वचसि । सौटनी
 (विनियोगः) न केवल (नियोग) इदं प्रवृत्तिरनियेष्टः ।
 (परिहर्षति -) मानसतदविधयोऽसि तर्हि (भूतत्पोऽर्थः
 नियोग इव) अपौरुषेयवचननिमित्तानपेक्षे, इति चलेऽसौ
 (अपौरुषेयत्व) अनपेक्ष्यत्वमत्र न प्रवृत्तत्वमन्वयः,
 योरुपेयत्वं न सापेक्षत्वे हेतुः । निरदोतनिरेष्टेपि लौकिके
 वचसि सापेक्षत्वात्, न प्रमाणान्तरसम्भवं, (सापेक्षत्वे
 हेतुः) । तथा च सापेक्षत्वे प्रत्यक्षानुमानयोः परस्पर-
 विपर्ययत्वात् सापेक्षत्वात् प्रमाणान्तराह, (हासि-
 यद्वत् ।) अतः प्रमाणान्तरौपेक्ष्यविपर्ययात्पुनःपर-
 वृत्तित्वात् विधिमदितरारऽऽ (योरु) यत्न सापे-
 क्षम्, अनयाभावात् वैदिकदूष्यमपि अनपेक्ष्यतेति
 चोदयन् । (प्रवृत्तमुपसहृति -) तेन प्रमाणान्तरार्थमपि
 न विधिविदया ।

(एष तावत् न धुनमयी प्रतिपत्तिर्विशतमेत्युक्तम् ।
 अथ तावत्तावत्तौमात्रि-व-चोदयति-) न्तु चत्प
 देवेर्द गन्धप्रमगात् (विशानात्) भास्वतग्योच
 ज्ञान विधीयते । न हि शास्त्रज्ञानपरिषेध ब्रह्मस्वरूपम् ।
 तस्मिन्सद्यो हि शब्द प्रमाणम् । एतावन्वयार्थानां च
 तदथ, प्रत्येतद्विनापि लभेत्प्रत्ये चत्पत्तत्तम्, तत्
 उभ अथ योच । तस्मात् प्रतीयतस्त्वच्येते
 व्यदेकान्ताव-हस्तासक ज्ञानमयदेव शास्त्रान् विधीयते ।
 (दूषयति-) वार्तमेवत् । न ग्यत् ११ यो विधि
 योच, निष्पन्नान्तावत्तयामाश फामेन, १ गोऽ
 न्यदर्शाप्यते । मोक्ष (तनोऽ गोऽमीति-) इति
 चेत, न, तनोऽ परिरेषत् । सप्रज्ञानतन-जामाको
 हि स्रकार । निष्प्रज्ञानतन-जामाको मोक्ष ग्त्वन्नि
 सिद्धि । अथवा कार्यतादमोषात् । (अतिरे-)
 वस्मात् १ भाति १ आह-) वच-वृथ कर्मादिवाज
 अत्रिया, तन्तेदेव शिष्ये (इति नानि-)
 न्यद्विपिय । (दूषयति-) यदि १ १ कथ
 विदति गन्धज्ञानविषयो ब्रह्म, कथ त-ह्यविधि शब्द
 प्रतिपत्ति, विषयतश्च ज्ञाननिष्पन्नम्, सिद्धय (विषय)
 क्त (ज्ञान) निष्पत्ति । अतिरे- प्रमत्ता नगभावात्
 (यन्त-) स्यात् । तन्मयि चोदयति, तदसिद्धे (विषय
 सिद्धे) ज्ञानविशेषात्प्रतिपत्तिर्विष्पप्रतिपत्ति । अथ कथचि
 चोदयति (मेदमप्रविलिखते) न तर्हि ज्ञानाना
 तेषात् (० ज्ञानापरिच्छेदात्) । प्रतिपत्तिरताव
 तावत्तयनम्, ईहा वायमाश रपदित्त्वन्तम् । तापि
 प्राप्तेर्भ, अत्यारोपेणापि प्रतिपत्ते संभवान् । अतो
 १ निरोधात्प्रत्येनेन तन्मुक्त प्रकाशते । नहि तप
 (यन्त-) ग्त्वन्त प्रमाणम् । एव (भूताव-)
 अनपेक्षया प्राणापिच्छेदे कावात्प्रवहितभूताधिक्यमपि
 अनपमवित्त्वन्तान्ताव इति (' चोदयति ' इतिमा-)
 प्रयत्न विन-चाहते (वारयन्-) अमन्त-व्यमवत् ।
 (तदेव आश्रयानुदहरति ' यमपत्ते ' इत्यनेन प्रत्येने-)
 ' यदि कार्यम् एत वदन्त, १ न तर्हि ग-कार्यवत्ता गोप
 विपदा । यस्माद्भूतादिभ्यो योप- १ यमपत्ति-) कथम् ।
 कार्य अर्थ एवन्वयमप्यपि नृकारितमपि गवपति ।

(अत्रानि चित्तामयी प्रतिपत्तिं निरुपदिशन्नुक्त्वाभुव
 न-प्रति-) अथे तु शास्त्रज्ञानविषयसंबन्धानिधान
 विच्छन्ति । तस्य सद्धानिसिद्धिमेतेषां विप्रुदविशद
 ज्ञानकल्पनात् (तत्र दूषणमाह-) अथपि नान्तर्या
 यति, ज्ञानप्रकृतश्च अक्षयकालिन-चन प्रकिय इति न
 चोदनाऽर्था । तस्मात् दृशयन्तु तस्मिन् विरोपविषय ।
 उक्तियुक्तान्तावत्तु अन्वयेपवि- तत्त-वत्त- प्रती
 यते । (अन्वयेपवि-) अथ वा सुविधि-वदेन । मन्तु
 वा प्रतिपत्तिर्वन्ता निश्चयवदरेण आत्मतत्त्वान्तावत् ।
 लोभतमपि भूयति भूता-जा-पाना-नौ-वृत्तम् ।
 ननु (नान्तर्या-व-व-) वैदर्भ अने
 कम् । (परिहरति-) प्रतिपत्ति-विधापि तुम्भवेत् ।
 भूतावप्रतिपत्तेरतिरेषात् । अथ अतिरे-वदमपि
 पत्तिरे (तन्म-) पत्ति-विधि-) । (उक्त-) सा
 (प्रतिपत्ति) भूता-जाना-नौ-वृत्त-वि-) । (चोद-
 यति-) ग्यत् तर्हि प्रवृत्ति-नि-वृत्ति-प-ता-वि-
 यन्-व-व- भूता-व-व-) । तेषा-व- प्रवृत्ति-
 वन्तु तने-वा, अन्वये-व-भावात् । (परिहरति)
 न, कुतह-नि-वृत्तेरपि अर्थे-व- । तथाहि, अनि-वृत्ति-
 तान-मा-दि-रि-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-
 द-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-व-व-
 व-व-व-व-
 व-व-
 व-
 व-

अतीतो व्यंजमाहारात्मको नैक समन्त, 'भेददर्शना भावान् अभेददर्शनाय' इत्युक्तम् । (चोदयति-) ननु एवातीत्यनेन (७५ष्वेषेन इति विधि. पाठ) अभेदप्रस्तुत एकस्यत्वनस्तुभाषणम् (चीर) । नहि अवस्तुपु ससर्गस्तुशालतासदादिषु ससर्गेषु वा नानात्मसु एकरस्तुप्रतिभाष उगारति, विना एकस्य सस्यत्वन प्रत्यासात् (अभ्यासात्) परिणामात् विरता इति । (पदिहति-) न, अर्थार्थासदे । ससर्गसायत् साक्यार्थेभ्यश्च कारवेषकर्मनक्रियवधान अनुव्ययमान ससर्गी । समूहोऽपि नन्वरेण तद्वानिमित्तमेक समृद्धि नाम् । तत्र (समृद्धिपु) तदुपाधि (एकदेशनालोपाधि) एकप्रमाण (एकविषय प्रकाश) समानिपाण्यस्योऽपि ज्ञात्यस्यपरिदृष्टवस्तुरूपेणोपेक्ष्यमाणा वस्तुत्वान्न प्रकाशते, अथवा (एकस्य सस्यत्वन प्रत्यासंन भिद्येर भेदकस्यनाया) एकस्यत्वस्येन एकस्यत्वता स्वरूप । (एकनाम्येकता स्वरूप इति कलिपाया पाठ) । न च तत्र सस्यत्वे, रूपभेदात् । अथभेदात् भेद इति चेत् (उत्तर-) वधमन्यथा (एकलेन) प्रतीत आदया (गाना) । अर्थभेदात्सुतानात् इति चेत् । (उत्तर-) प्रसू ताह अथभेदाभेदो अवयवभेदो, पञ्चस्यभेदाभेदो इति न सस्यत्वनामितिनिमित्त अभ्येषु एकस्यत्वमास । समूहेकस्यत्वयोश्च तद्विशीय । अविहितसमूहस्यत्वं न तद्वत्प्रमाणो न दुरा सात् । अभाषे शब्द इति न मानस्यत्वतीते विकल्पितयद्वाहि । विवर्तविशामयोस्तु सर्वस्वेकत्वान् अथा तैकत्वं नैकस्यत्वाभनम् । यत्न वस्तुविभागाश्च न स्यात् । (सङ्घने) अथ तुल्योऽपि सम्यगितो अचनिवचन (अनाद्यविश्रावसनापैविचय निवचन) अथ विभाष । (उत्तर-) न. सस्य विवर्तनिवचना गद्यविपाणस्यत्वत्परिपु वस्तुकार विवचना ।

पराशरतमैत्र च बहुधा स्वपूर्वै (भाष्यनरराज्ञाक कालादिभि) इत्युपमतिप्रदेशेन ।
 तस्मात् ईशान्त्वयोपाया कर्तुमर्हति ॥ २८ ॥
 (एव पूर्वोक्तैकैदिति निरगते एतन्नि परमपूर्ववकी न्त-) ननु क्व चत्वाऽवगान् प्रकृतन, सं च तथा अस्त ।

(द्वययति-) का पुनरियम् ? (कर्त यथा । पूर्व पक्षी आह-) कर्त यतः । (सिद्धाती वृच्छति-) येन प्रमाणोनावराम्येन ? (सिद्धाती एवाह-) नेद्विने व्यस्यतीत्यते, सपुर सत्वात्परै (प्रमाणे) । (पूर्व पक्षी मते-) सत्यम् न शक्यतीतिनि । (सिद्धाती-) ननु सन्वोऽपि शक्यतेपुत्रा इतरतिदि (इतरेण कर्तं च जाया सिद्धि) अपेक्षते । (पूर्वपक्षी) ननु निशेगव (प्रमाणात्सादेव सिद्धि अर्थस्थापेक्षते) जन्वोऽपि तथमान् (सस्यत्वं सिद्धेऽपि सवभसानसमान् । सिद्धाती-) ननु इतरेतयभाव स्यात् (सस्यत्वं सिद्धी सस्यत्वंज्ञानम्, सस्यत्वमाने च सस्यत्वं सिद्धि रिति । पूर्वपक्षी-) न, अनादिवाच्छब्दभाषाया । न यत् सस्यत्वं साक्षादेव कते यत्सर्वाभिभाषाभिर्वापि विप्रवृष्ट, व्यपि तु भाष्यनातुयमस्येन । तत्र विप्रवृष्टस्यै पञ्चनादासमिडे कर्तं यत्सर्वापि (स्वभावेन प्रवृत्तिरिति) परत्र प्रवृत्तिप्रवृत्तीगतमथ्ये नस्तुकरा प्रवृत्तिसस्यत्वं सस्यत्वं (सर्वाणाम् सस्यत्वं सस्यम्) । उक्तं च 'सस्यत्वं सस्यत्वेन जनिता (रा) भाष्यनाऽनुगमेन मा । इति कर्तं यत्ता या, ता न कश्चित्तिरिति ॥' [वाचस्पत्ये शब्दे २ को १४८ पृ १४२] । कर्तं यत्तायमादेन प्रवृत्ति, न ईदितिकोपायताया, मित्येषु अर्थ अप्रवृत्ति प्रसङ्गात्, ईदितिकोपायते वा निगलन्यसात् । (इम पूर्वपक्षी सिद्धा ती दुषवनि-) व्यपते 'पूर्वरादेर्न्येन इतिव्युत्पत्तेरनपेक्षणम् । अथैद्विसोपेदेतु को वीत्यर्थेन तु सुती ॥' २९ ॥ (पूर्वपक्षी सस्यत्वे-) का पुनरित सस्यत्वावना, सस्यत्वियथा (वाचस्पत्येविशिष्ट विपथ) सस्य- (वाचस्पत्ये-) ज्ञानवीडम्, उक्त सस्यत्वमिहित अथज्ञानवीडम् । यदि सस्यत्वियथा तैदव अनस्यत्वमिदसास्यै सस्यत्वोपे सस्यत्वैः ईदितिकार स्यात् (तथा च प्रथमशक्तिसोऽपि अर्थप्रथमावज्ञा । वदितसुक्त पूर्वसात् ईदिति, 'शुत्यतेरनपेक्षा मवेत् इदानीं इति) । सुलक्षितं तथा नानेरेण । ... मित्रिता (भाष्यविपथा) चेत् तदुपाधि पूर्वसा स्यात् एव प्रसङ्ग । अथ इमेन (अर्थविपथेन, न पूर्वस्य विपथा) । (तथा सिद्धाती-) विवर्तयुवैकन न, यत्

(येन) तुल्येषु मलयपट्टान्माछादरेषु शब्दार्थकल्प-
विषयेषु अर्थ एव मानवलीङ्गात्, न एव्यस्योन्वयोः ।
(तद्विदमुक्तं विवेकपट्टेः को वीजममं, न तु श्रुतौ अपि
अर्थकल्पयो वीजं इति) । प्राथमं तु. सं शोच्येत्
नायत्कारयन्मानं वा शब्दसंज्ञयोर्भावनवीजानाम्,
नार्थेषु (इति विवेकपट्टेः अर्थः) । तेष्वपि च भावना-
ऽनुगमश्रेतुं चादवशपरिहारः तन्मानुभूतानिदं रूप-
शब्दपट्टाणम् अस्मान्तरानुभूतानावशीलम् ॥ २९ ॥

(शोद्यति-) अथापि पूर्वांशस्तन्मूलकत्वात्
जातान् द्वयंभयशोकप्रतिपक्षैः काष्ठाक्षिद्रावनामानुगमो
न सर्वाक्षम्, श्लुत्प्रशब्दभयपट्टायात् बालस्य । (सिद्धान्ती
श्रूयति-) भक्तु, किंतु 'पूर्वसिद्धिभ्येषुश्रव्यान्नातं
दत्र न किंचन । सिद्धे सामान्यतो वृषिधिविधिष्टे
छिद्वाक्ययोः ॥' ३० ॥ न तावत् सिद्धादिवं ज्ञानं
एव प्रमाणम् (न परं प्रत्यये वा कर्तव्यतायाः प्रमाणम्) ।
संक्षिप्तमतस्य पूर्वसिद्धि-कोषकल्पेन । नापि भावनात्
वृत्तिभित्ताज्ञापेक्षयेत् । नापि छिद्वाक्येन । तयोः
सामान्यरूपप्रसिद्धेः विधिप्रधानादित्येन अप्रसिद्धपर्याय-
वाक्यायपरीत्यनुपपत्त्या (परार्थेषु इत्यपरायविमिश्रस्य
वाक्यार्थत्वात्) सामान्यरूपसिद्धिनिबन्धनप्रमाणावैश्यां
ददभावे प्राक्प्रभावः (सामान्यरूपसिद्धिनिबन्धनस्य च
कर्तव्यतायाः प्रमाणत्वाभावात् छिद्वाक्ययोः विधिज्ञाया
स्य प्रमाणाभावात् - इति कृपिकः) । यथा चेह
कर्मणि, तथा पूर्वसिद्धि, पूर्ववदेऽपि सा (भावना)
अपेक्षितेति प्रमाणाभावात् । ता किं विद्वत्प्रमाणमेवेदं
अनादिप्रसिद्धासंज्ञानिकप्रमाणं स्यात्, तत्र पुस्तकान् प्रपु-
कम् । (तत् पारितोष्यत् कर्तव्यविजोपायैरेव प्रशु-
चैः कर्तव्यताज्ञानस्यासम्भवंम्) ॥ ३० ॥

अथ च 'कर्तुरित्याभ्युपाये हि कर्तव्यमिति
लोक्याः । विपरिते त्वकर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥'
३१ ॥ यः गतु प्रत्यये यमयक्येति ह तस्य विषय-
एव इत श्लुत्प्रत्ययस्य । अपेक्षितोपायता तद्विपरितता
चातुशतो कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रामाणिक्ययोः नैकिसा-
न्यम् । तेन तयोर्गोचरो इति यमपदे (अत्यव्यतिरेक-

स्यात्) । तस्मात् नर्त स्माऽपि नात्या कर्तुः समीहितो-
पायताया । यथोक्तं 'कर्तव्यस्य गतं फलम्' इति ॥ ३१ ॥

(शोद्यति-) कथं तर्हि नित्येषु नित्यता, कर्तव्यता
वा, यथासिद्धि वादोपसंहारः (कथम्) । तथाहि-
यदि तावत् गुणदि ईच्छितम्, तयोपेक्षनियता विद्वन्वेव,
तदिच्छाया अनित्यतात् । तत्र (मानस्येवै सति)
'वाचसी' इत्यनर्थकम् । नापि अधिपारिपटोपपक्षया
अर्थवत्, अर्थरहितं (न्याय्येताभावात् अनर्थकत्व-
मित्यर्थः) । अथ सर्वे सर्वे सर्वे सर्वेसिद्धिं फल
मविष्यति तथासुभित्तिसिद्धंम् । (निगमये-) मथैवेन
नित्यता कथयते, न गच्छन् । तथाहि, कथम् नित्य-
समीहितस्यात् तदोपायकथयतेत्या वाचनी । शब्दस्तु
नित्यसमीहितोपायप्रतीतिमानोरलक्षणः । तथासति शब्द-
व्यपारे तयो निर्द्वन्द्वकृच्छ्रादिवत् सर्वोपायसंहारप्रसङ्गः,
अथवा फलमावात् । शब्दे हि नित्यारे पौर्णुपाय
सर्वदा च इत्यथमरात्, 'यथा शक्यशक्तं' इत्युपपत्तेः ।
इतरथा (शब्देवै नित्ये) अत्राश्रयस्याश्रयकल्पकत्वं 'यो
यः' इति नियतित्यादिवत् स्यात् । नहि सर्वेया समी-
हितोपायं विद्वजिति कथयत्यथ. अधिपारिपटः । गतु-
वृत्तिरुसीच्छितम्, प्रमाणाभावात् । अधिपारितो अत्रिप्रायां
प्रत्ययानेनापि शयात् । स्मृतिशक्ययोपाम्या च तत्कथ-
नाया एव (अक्षणे प्रत्ययानुसन्नाया एत) युक्त-
त्वात् । स्मृतिशक्य युवः तदर्थव्ययमात् । प्रविष्टित्व च
नियोगत अक्षर-यथ सि प्राप्तानेव, नियोगत इत्येवस्या-
क्षिसा प्रत्यययो युक्तः । तथा नियोगोपपत्ते (अक्षणे)
प्रत्ययानुसन्नात् । ईनेनोपायेषु इच्छता मशुते । तथा च
वाचसी प्रशुति, न तादृशं अशुत्प्रत्ययः (पर्ययं विरोध-
मादर्थज्ञान-) नित्येच्छितोपायनित्य कथयतायथाशक्य-
नुपपत्तवानां चासंगतो अक्षरेण प्रत्ययानुसन्नात् (जगदधी) ।
तस्मात् नित्येच्छितोपायानि न नित्यानि (कर्मणि) । श्रु-
तिसु तेषु अक्षरेण प्रत्ययानुसन्नात्, श्रुत्यात्मकत्वाय
कर्मन आनुसन्नात् कर्तव्येतिवित्. वाचन शयात्
(श्रुति.) इति । भावनायाश्च शक्यत्वात् । (परिहास-
न्तः) अशुद्धोपपत्तिवत् निर्दोषार्थत्वात् विपरितय्यादि
सम्भवात् सूचीयानिर्दोषारिपोः (अशुद्धोपपत्ते) ।

(' अथ मन ' इत्यादिना प्राप पत्रं निरा-
 क्रोति-) बर्णभेदात् । तथाहि, ' नित्यं नित्येहितो-
 पाये यावज्जीवमिति श्रुतेः । अह्नामृतो यथा-
 शक्ति न वा सर्वाणि चान्यथा ॥ ' ३२ ॥ न
 तावत् इष्टसाधनत्वेऽपि नित्यत्वविहितः, नित्येष्टस्यैव
 साध्यत्वकल्पनात् दुरितनिर्हरणस्य । मुने तदेतौ वा कदा-
 चित् मावस्थमयेति (आत्म्यादिभ्यः), दुःखतद्वैकुण्ठ्या
 तु सर्वभेदोद्दिष्टमानस्य तद्विद्वत्सौ सर्वदा कामः, हितमपि
 न प्रेम्बनस्तस्य प्रतिबन्धधये समीहादरलेश, तस्मान्
 इष्टनिरूपय. पाप्मन अप. सदा समीहितः । नियाना
 कर्मणा फलनित्यत्वादेव यावज्जीव ' इति शब्दाव-
 गतात् इति न नित्यत्वविरोधः, अनित्ये माये सा
 विद्येत । यथाशक्त्युपगमाश्च नित्यत्वादेव अहीनाङ्गस्य
 नित्य क्रियासमयात् । न चेद वास्तव नित्यत्वम्, नहि
 फलदादिनो यावज्जीवमब्द नामरन्ति फलविशेषमब्द
 वाऽधीवने, किंतु यावज्जीवश्रुतेरवगमनित्यताः तत एवा-
 र्थावस्था फलभेदमयोभेदो इत्यादिबुधमिति । (अर्थावधि-
 द्वापने-) अनित्ये माये परिपूर्णोऽथ प्रयोगे याव-
 जीवसमुच्चिन्नामित्य कर्तव्यताऽनुपपत्तिः । नहि कदाचि-
 द्वाधिनोक्त्यामित्यसाक्षा कर्तव्यताया परिपूर्णोक्त्याधनरिम-
 काया च यावज्जीवमब्दोऽन्वेति, नित्यत्वाच्च कश्चित् फल-
 भेदो न तदेव वाधते । (यदि शब्दावगम्यमेव मिलाल-)
 नथ तर्हि नित्येष्टितोक्त्यावनात् नित्यत्वमुक्तम् ।
 (उच्यते-) शब्दावगतस्यैव तस्यविधात. शब्दसामर्थ्य-
 सम्भवेन नैत (नित्यमगीहितोपासकत्वेन) उक्तो यथा-
 शक्तिप्रयोगेण तन्नेण च ।

(प्रसङ्गात् किंचिदाह-) तत एव (यावज्जीवश्रुति-
 विनिर्दिष्टा नित्येष्टितस्य फलस्य कथितत्वात्वादेव)
 प्रमथो (नित्यतास्योः) मानन्तर भृगुम् । कथं
 चेद नित्यत्वं कर्मणो यदि नित्यमगीहितोपासकत्व इति
 नित्यमनुष्ठानात् फलदकणो प्रथमादात् (इतरस्यैव्यनुष्ठान-
 मिति तुभ्यम् । शब्दपूर्वकत्वेन तस्मात्तस्य अङ्गीक्रिय-
 माणाया-) नाशब्दनित्यत्वंमुमथोः (परस्वात्मनश्च) ।
 (पर आह-) नाशब्दो प्रथमादात् (असम्भवे) नित्य-
 मिथ, (किंतु) शब्दादेव । (परिहरति-) नैव,

शब्दादेव भेदवदयकर्तृपता किमप्यमज्ञाने प्रथवाव-
 कल्पना, शब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । न च शब्दः अरम्येन
 प्रवृत्तयेतुरित्युक्तम् । शपकले चाकणो प्रथवाप्रधानात्
 नित्यमनुष्ठानमिति इति चास्तरमेव (नित्यत्वं) शब्दः ।
 तस्मात् अथवस्वित्तविधितत्वात् ईदृशा नानाविधाः
 समुदासाः ।

(प्रसङ्गिकत्वपूर्वमनुवर्तयति-) कुन्प्रवृत्तिविशेषोक्तं
 सदा सर्वस्य समीहितोपासकयोः सर्वसा ' सर्वदा '
 इतिगान्ध्यानात् नानाङ्गप्रयोगः । ननु कल्पने
 शक्यनुसार एव न संभवति, वैकुण्ठात्, फलभावाप्र-
 तात् । (परिहरति-) किंचिद वैकुण्ठम् । (पर-)
 चोदनासर्ववह्निः, (सिद्धान्ती-) न तर्हि वैकुण्ठम्,
 यावज्जीविके यथाशक्त्युपगमेऽपि चोदनासर्ववह्निः ।
 अचोदनासर्वे वा शक्तेरन्यत्वेऽपि सर्वाङ्गोपगमात्,
 अत्रथा चोदनासर्विनिरूपयमावाक्येति । (शङ्कते-) तदा
 किञ्चिदपि निश्चयसाध्याभावात्प्राप्येका । (स्वर्वाति-)
 अनङ्गरमेष याव कर्मणो विशयोपागतत्वात् । (शङ्कते-)
 किञ्चापि विधिरूपेण शक्यत्वात् चोदनासर्विर्हृत्तये
 अंशतेऽप्यानि इति चेत् । (निराशये-) सर्वाङ्गोप-
 गमात्प्रसङ्गः । (शङ्कते-) अथ ' आत्मातनामपि
 द्युतता शक्ति. सद्धारिणी ' इति यान्यौपश्रुतेः
 शक्तिशब्दनाया । (निराशये-) फलदादिनो न हा
 दण्डधारिणः । अथ उच्यते चोदनात्वा. (येवतरेदीन
 द्र फलभावात्परम् । ननु भक्त्यु कर्मसत्त्व मनान्तरवैषम्य,
 नत् पुनरित्य अष्टम कथात्वेपु सङ्गनपुरोडासप्रवर्तनं अग्नि-
 देवतार च कर्त्तु ' आग्नेयेऽष्टावपात्. ' इत्येतस्यादुत्तचि
 वाक्वाऽन्यत. अशाक्तस्यममिति । न चोदयचित्तवा-
 यगतविनिर्धारणेण कर्मणि न्यूनतारेऽन्यतया प्रवृत्त्या
 नार प्रभवति, तस्मिन्ने कल्पकप्रवृत्त्याऽप्यनुष्ठानं अथतस्त
 दाशानात् इत्यावयवनाशङ्कते-) यदि दर्शपूर्णमास-
 मशक्यम् । (निराशयेति-) न्युपचित्तवायगतं इत्यपौ-
 रथिकत्वात् (अङ्गना) अन्तर. (अभावात्प्रसङ्गः) ।
 अथान्यत्र तच्छेद सा इतरात् । यथोक्त ' शेष. ताव-
 नता देवा नित्य चेदात् प्रतीयते ' इति [श्रुत्या.
 चोदनासर्वे पृ. १९.] इत्याद्यमनुशासक. इति हि

तेष्वनुदेशः ' इति च [भाष्ये चोदनात्पुनः पृ. १९] ।
नाप्यत्रये प्रत्ययस्येतेषु, अन्ते हेतुनानुपपत्तेः ।
तुल्ये च हाप्यते नानुपपत्तिः प्रयान्नादीनाम् (प्रयान्ना-
दीनामङ्गावुपपत्तिः) । नहि स्वल्पे चर्मे वाऽनु-
पपत्तेि अङ्गम् । प्रयुक्तरसि एवविद्यमानाङ्गात् (दर्श-
पूर्णमात्राभ्यां गान्धर्वेन तुदयस्वसि प्रकृत्यादिनिमुक्तस्य न
प्रयुक्तिरुपादानं समरति विनिर्घोगतुल्यतादुपादानस्य) ।
न च दुर्गतात् कर्मणः अङ्गुपपत्तिरङ्गं पापयस्य
वदति । अगान्तीवते (अपि) ततश्चिन्तयित्वा-
विष्यत् । पापयस्ये च पुनश्चरयेवर्षात् (गिराया
कर्मणः प्रथमवीर्यपापविरिषाऽदेवोऽवादात् पुरपयस्यैय-
र्षात्) । अगत्तुल्ये वा (निगत्कर्मणः) नागामावात् ।
गान्धीयेण तुल्येन विद्यात्ते (निवृत्तौ) न दोषः ।

(चोदयते-) " यदि तर्हि कल्पयति न सर्वो-
पहस्य, चाम्भेऽपि तथा स्यात् । कान्त्यीर्यभुतेः
इत्यत्र (नित्ये) एवं (वान्नीयेमहात्) इति सौत्,
हापि (चाम्भे अपि) स्वर्गकामभुतेस्तु । यथै
यवचीवमङ्गय अदीनाद् तथा नर्तनं स्वर्गकामैः । इत
(नित्ये) यथा यथा वाक्येन शक्यते, तदा तावदा-
मुपसहार, तथा (चाम्भेऽपि) यो यावन्ति शक्यन्ति न
तावन्ति उपसहारये । नाद् विधिविरोधादि स्वर्गकाम
भुतिः अस्मिन्नादिविषय [न ?] विरोधमनुकूल्यते ।
शक्यतेयाया तु अङ्गविन्नायकेषु नित्यत्वं न विरोधाद्-
रोधेत् । अथ सतम्, अनुपपत्तेः स्वर्गकामभुतेः अङ्ग-
विषय एवोपपत्त्यन्तः अविरोधमनुकूल्यता यथागति-यवस्त-
वाम् । (नहि) नित्येऽपि नृत्तम् । यान्तीर्यभुतेः अन्त्य-
गतिर्यात् त्वैतम् । कामभुतिस्तु सर्वोपसहारकमर्थेऽपि
उपसहार, तत्राविरोधात् काम्यमोक्षिण्यात् (१९।१।८।
३७) इदन्तुयेनाङ्गित्वेः । स्वयमविरोधः, दृशितस्तु
स्वर्गकामभुतेर्विषयमनोचलत्वे विरोधः । तत्र अङ्ग-
प्रधानविरोधे प्रकृतानुपपत्तेः येषाम्, लौकिकम् । यथा छि
' ब्राह्मणान् मोक्षयन्तान्नाविधोपकरणेनाग्नेन ' इति
यथायत्तनुपकरणं यत्तानोपकरणानुपपत्तेः ब्राह्मणनिषमः ।
एवं नाङ्गविधीनामपि नात्यन्तकारिण्यम् । नत चाम्भे-
न्पि ' गता चानुपपत्तौ ' इत्येव अस्तु, न ' यो यथा

चकनुपात् ' इति अत्रैत्युपपत्तौ ' । नैतन् सारम् । एव-
प्रयोगविधिवैरुपपत्तात् वान्नीयेमोगात्पनाप्रवृत्तात् ।
केवल्यपुन्ये चवद्वाराभावात् विरोधशुतेरविरोधत्वम् । (एत
हि-) स एव प्रयोगविधिः त्वैतौपपत्त्ये प्रयोगेन तमेव
यदि विदधाति, न विदधानि इति स्यात् । कल्पनागौरवं
च सामान्यमेवेन प्रयोगेभ्यः । परस्व च यदन्तरस्यैव
विरोधपरत्वं संनर्गमिति न कदाचिद्विदवायवत्तना ।
नित्येऽपि तर्हि एवमेवास्तु ' जीवन् यदा चकनुपात् ' इति ।
(यद्भवे-) यथादिदंस्तुपपत्तमिति चेत्, (चाम्भे-
हसि-) अविधिविरोधे तु कस्य ? अपि च हात्त्येन
होमप्रसङ्गः । अथ कान्त्यीर्ययोगेवादादुपेयात् तथा,
इत्त अङ्गविधिविरोधादिविषयि वाच्यीर्यभुतिः सामान्ये
सर्वभगमनेन इत्यङ्गविरोधोवात् ' यदा ' इति स्यात्
(यदा चकनुपात् इत्युपपत्तयदिदि) । अथ सत
नीवदसि चाद् एव कर्मणि अपि विधौ नाद्गुपपत्तेः विधा-
नम्, अविद्वन्त्य तु प्रयोगे वाच्यसि सारं नाद्गुपपत्तेः
विरोधे, यथासमं तु अविधिविरोधोवात् तस्य । न
च चाम्भेऽपि प्रसङ्गः, चाम्भेऽपि चाम्भेऽपि सामान्य-
प्रयोगेनित्यत्वात् नैमित्तिकस्य साधनविरोधात् चाम्भेऽपि,
वाच्यत्वं च साधनमात्रागतेः नवान्नीयेमहात्तरेण चाम्भे-
भिः । ननु उभयपक्षविषय एव न्त्ये, क्वाम्, एवम्
विनिर्घोषत्वं, अपरं परापरतः । तत्र
निमित्तपर्यन्ते निमित्तगतोऽविद्वन्त्य अस्तुकान्त्यावि-
कारित्वान्ति, उति यथासमा प्रयोगः । फलपर्यन्ते तु
अङ्गीकृत्ये वानुपपत्तेः फलमिति अविद्वन्त्येऽविनि-
र्घोषत्वं इत्यभिप्रायान्नात् नापिनागतिरितिरोधः इति न
(?) यथापर्यन्तित्वे प्रयोगः, एवं न हात्त्येन प्रयोगः,
नाथापर्यन्ते (कालेपु), यथासहितं चोपसहारो नित्येपु,
न चाम्भेपु इति सर्वं चतुरस्यम् ।

(तरेतरेकेदेशिपान विचल्य इत्यपि-) नैव चतुर
स्यम् । इदम् ममान् व्याचक्ष किं चाकल्पेणो-
ऽविधितरे यथाऽपि सारं न प्रयोगः, आहोस्वित्
मुत्पयेथोऽविधितः अविद्वन्त्य तु यथासक्ति प्रयोगः ।
पूर्वस्मिन् कल्पे एवैव कालविशेषपुक्ते कर्मणि
(दर्शपूर्णमासयो) तत्कालोचितोऽविद्वन्त्य अन्त्य

(अजाकाराधीन) तद्विधिपूर्वकर्मोपसंहारागामनार्थान्, अन्यथा अन्यथाऽपि (पञ्चमपाठे) अतुर्वर्त अति कारातिक्रान्ति । पश्चिमे तु (कल्प) नादृगशक्ति अविशार विगिनन्ति इति सातन्त्रप्रसङ्गः । (एकदेशी-) न ब्रूम अद्भुतकारिकार विगिनपीति, किंतु अर्ग्य गन्धैषम एवाधिनार इति, तादृशास्यैव तु बन्धविद्- ह्नस्याममवे न प्रयोगो निवर्तते इति, वैगुण्यत्वापि फले अधिकारदेहेरेव नाम्नीत्युक्तम् । (एकदेशिन दूषयति-) कोऽयमममम ? (परि-) तदुपसंहारागामनार्थम्, न तर्हि अधिभूत तद्विधेयपदराशत्वे । अथ अनुपसंहार, अनहृत्वमेव । (एकदेशी-) कादात्तिकमवगमनं प्रसभन, न तेनार्थिकारात् पर्युत्तम, दयाप्रतिगमा वेयाङ्गनेकत्वत् । (एकदेशिन दूषयति-) सत्यम्, न गृह्यत् एकात्मत, न त्वधिकारदेहयिगमे अधिकारे न निवर्तते कीटाशामिन पञ्चेन्द्रिया कानिन । अन्यथा अधिभूतस्य समवेत्य स्वार्थकाम्य कादात्तिकान्नासक्ति- नैक्ये फलमुत्पत्तमपि अधिकारातिक्रान्ति म्नात् अभात् काल चातुर्वर्त । अथाधिभूतेऽपि चातुर्वर्तनत् कारणीचे (का इनाद्योत्तामाहास्यादर्शत्वं गौच च) उरवहृत्त्व उक्तम् (चातेति,) नाधिकारमतिक्रान्ति निमित्तामन्वर्ण म्नादाभ्यर्थात् । (उचर-) कालमपत्तापि अत्राद्भुतमपत्तिमभ्य दुर्वर्त तथा स्थान (नाधिशारमतिनमेत्) । अथ अद्भुतकालान्तिप्रयोगेन पीकन अधिकारदेह (तर्हि-) अन्याह्वेयपि तुल्यम् । अपि न परिपूर्णा इगोऽधिभूत किमद्भुतकाल प्रवृत्ते । असमवात् (विकल्प प्रवृत्ते) इति चेत्, न, कल्पनामपपरि प्लते (परिप्लितिकरार्थ) । तथाहि, प्रमपकृतापेदि त्वाद्वा निवोगस्याधिकारानिष्ठतरप्रयोग (निनिवोगोपा दानावगमनेपभार पदार्थावगमे यद्भुतमिहित च सत्यम मनहृत्प्रमि अपेक्षमाण स्तोत्रज्ञो निवोग गान्धीविको नादृगहानो उपयुक्तमईति इति । खया प्रयोगाभाव सभनारुत्तनाथ), अधिनारनवात्त सपाठमर (अत्रपि अथ परिपूर्णादृगोऽपि अधिभूत तथापि तदधिहार प्रतीतिगामनार्थान् तद्व्यवृत्ती दीनाद्भुतपि स्यापवति, कश्चिद्भ्रमणे सामर्थ्याभावे मेषुद्भुतप्रयोगकरराहिति,

गोऽथ असभन), अधिकारोपदेशानुरोधात् वा वा तादृशस्य संभव (अधिक तत्कल्पनायङ्गवेसुवा एद शक्यमद्भुतवृत्तते । यथा साङ्ग उत्पत्तुं यन्वते तदा तस्य संभव) एव उभयायुपहात् आनतर्भस्य, अस्मन्कार्यत्वात् जातेहितम् ' यथा ' इति युक्तम् (अधिकारप्रतीते अधिकारोपदेशस्य चातुर्हृत्त्व पदेति युक्तम्) । अर्ग्यशक्या वा कालवत् अधिकारवच्छेदात् असभनो । न चैक एव विधि तेषामेव प्रयोक्तव्य प्रयोक्तव्य । अपि च निमये विकलाहरो प्रवर्तते ? (एकदेशी आह-) अधिकारनिवृत्तये तति ब्रूम । (दूषयति-) किमधिकानिर्मुक्तिर्नोपदेशात् पत्तिवृत्ति रिय । बयेवम्, अनर्ग्यत्वमेव । सापेक्षा चेत् यथाऽऽ- म्नादाह्वयसाधयेव इति वैकल्ये नृषा चेत् स्यात् । अथ यथासाक्षरङ्गताप्येति (निगारोति-) न कार्यानिष्ठता विशेषाकालम् । (एव युक्तप्रवृत्ति पर्यवृत्त अधि कारोपपत्ति पर्यवृत्तुनक्ति-) अपि नाधिकारान् परनिवृत्ति, तत्र यथासाक्षरङ्गोपदेशे अधिभूतस्य तादृगादेव (यथा- साक्षरङ्गोपदेशे) अधिभूतनिवृत्तिमुपेत (काल सप यते) तर्हिनिवृत्तिसिध । अथ न तादृगे (अर्ग्यगौरे कान्येऽधिहार । तर्हि कान्येतिमिच्छेऽपि विकल्पान्ते) अधिभूतनिवृत्तिरपि न स्यात् परिपूर्णा अधिभूतस्य विकल्पप्रयोगे कर्मांतरप्रयोगे इत् । अद्भुतप्रधानभेरोऽपि अथानुपकारक, अधिभूतनिवृत्तिविकल्पनामेवम्, मेदे या- ऽनद्भुतत्वमद्भुतम् । (एकदेशिमे च-) अद्भुतप्रधानभावस्य चात्प्रधानपरत्वात् । कल्पनि (अद्भुतप्रधानभावे वैमिनि प्रस्थानद्वले अथ प्रयोगे) चोद्देशार्थनिवृत्तुंया चेत् प्रसङ्ग इत्युक्तम् । कक्षयमधिभूते वाय निवृत्ति (एक देशिना उच्यते) ? निवोगक्षेत्र, न विवृत्तिविचारिता । निवोग्यता चेत्, साऽपि निवोगादेव निवृत्ता । स्वामित्य चेत्, न तादृव विविदभ्रमस्तान् स्वामी इत्युक्तार्थे अधिभूते कर्पनिवृत्ते म्नात्वम् । तस्मात् कर्पनिवृत्तय- प्रयोगनिष्ठत्वाम्ना वात्कर्मैकिक्रान्तिधिनारोर्गे गन्ध समाधातुम् । इत्युक्तया समाधेय ॥ ३२ ॥

तदुच्यते ' जीयवादेर्निमित्तत्वं साम्यात् शालो विदोषक । निमित्तार्थत्वं जाते कर्मणोऽप्यद्य

कार्यता ॥' ३३ ॥ यस्मान्तु यपोचाय प्रयोगाय एका-
न्तोऽसमर्थः (धृष्टपञ्चदशः) स दूरपुत्रस्त एकाधि-
कात् । न स्वधौ तादृशो नियोजनताया प्रतीतु पावते ।
तेन शक्त्यद्वेषोपदेशो अपेक्ष्य समर्थस्य तावदधिकार-
प्रतीतिः । स चेदधिकारप्रतीतिः (नैमित्तिके)
नेति पर्यवसिता अनित्यत्वात् सामर्थ्यस्य (अभैयित्तिकस्य
चावश्यकार्यत्वात्) । अन्यथा अधिपत्यस्य सर्वाङ्गोप-
संहाराभावे (सति) नाप्युक्तं यथासमम्भवथा, अत्या-
दशोऽधिकारात् तादृशप्रयोगस्य (ग्युक्तद्वयम्) अग्राहीव-
त्वात् नाप्युक्तमनपिपत्तत् । अतः पुनरपि शक्त्यपेक्षा
अधिकारप्रतीतिपर्यवसानाय । अतिरिक्तं प्रमाथैकदेशे
इत्युक्तम् (सति श्रुतिः) नोद्वैकदेशे इत्युक्तमाचार्यैः ।
यदि तु न चोद्वैकदेशः एवात्-) न प्रयोगनिश्चयाय
(वस्त्येन) अनन्यप्रमाणरुजासत्त्वः । (पूर्ववर्ती-) सा
शक्त्यः अङ्गता या आसीदित, वन अङ्गताः सभरे
अप्रावगतानामङ्गान्तपणा हानाच्छब्दविरोधः) कल्पस्तु
शक्यत्वात्प्रमाणयथापूर्ववत् न कश्चिद्विरोध (इति साम्ये
नैमित्तिके च यदेत्येव युक्तम् । सिद्धान्ती-) स चाय
मविरोधो निमित्तिकेऽधिकारे इष्टम्, अनेन, ईदृशेन
(मान्, करणेन, इतिभूतं यथाविरोधेण) इत्येवमानस्य
गत्यार्थत्वात् । सन्निहिते तु निमित्तश्रुतिविरोधे, नप्राप्ते
च तस्मिन् शक्यत्वं तन्निमित्तस्य याथाकात् । (शङ्कते-)
इतरापि स्ववैक्यामश्रुतिविरोधः । (उभयसमर्थे कार्ये
मां प्रति अपनुचितश्रुतिप्रश्रुतिः, नमर्थे प्रति निपम-
माता पीडयेत्) इति चेत् । (नमापत्ते-) उक्तम्
(केचनसमर्थेयनहात्प्रकारविरोधेभ्यः इति इ ३२२) ।
न च पुत्रविरोधनिर्देशोऽयं विरहितः सा-प-त्वात् । न
च साज्ज्येन प्रयोगः (प्राप्नोति), निमित्ते कालविरोधवत्
कर्मत्वात्प्रमाणम् । कालविरोधेन तन्माथोऽपेक्षोपपत्त-
त्वात्पि (निमित्तानुपपत्तिरिति । तदुक्तः (आचार्येण)
' न काले श्रुतो, निमित्तं क्षेत्रम् ' इति । न गुण एवे-
त्यर्थः, न इन्द्राव्यवस्थेयं (निमित्तन-) असाभ्यात् ।
यत्रत्यक्तितेदात्, उदाहरणं हि (कालात्-)
अज्ञानागणि, अनुपादेन निमित्तम् । ' एभिः एवामि
वा कर्तव्यं ' इत्यत्रोपपत्तयः, ' अस्मिन् सति ' ।

इति निमित्ते । ततः अज्ञानागणि तस्य निमित्तमनुपप-
द्यम् । वास्तव्यनुपादेव. (निमित्तन) कालव्यवस्थेयत्वात्
अज्ञानमपि तन् निमित्तमनुपपत्तीति युक्तम् । (शङ्कते-)
अथ निमित्तोपपत्तौ एव किं विद्यते ? (कश्चिद् परि-
हरति-) इत्येवमपि गत्वल्लेख्यम् । (अज्ञानात्-)
ननु प्रयोजनमेतत् । (सिद्धान्ती-) सत्यम् । हेतुस्तु
यावन्नोपपत्तौ तद्विदित्वापीरम् । प्रकरणोऽपि अज्ञा-
पत्तं च (तस्मात् कालविविधायकं प्रकरणवत्त्वं
कालव्यावृत्तताया प्रमाणम्, न निमित्ततायाम्) । तदेव
अपिरोधात् अनिमित्ते कालतः अवस्थाभवे ' यथा '
इति, निमित्तमपि तु विदित्वापिरोधात् कालतः एता-
दुक्तो यथेति ।
(एव कश्चिन्नापूर्वम् अपाठय्य पश्चात् पारान्तु
बाधित-) किं पुनरिदं (निमित्त) कश्चिदपि ?
कालतः अवस्थाभवे (इति स्वस्वाधेयः), कस्य चेति
(इति धर्मव्यवस्थाधेयः), कुतो गम्यते निमित्तनैमि-
त्तित्वात्तः (इति प्रमाणाधेयः), कथं चास्य नैमित्तिक-
सत्त्वः । (स्वस्वाधेय विमर्शने-) यदि तावत्
' वस्तु सति ' को विरोधः (कालतः शक्यत्वाधेयः)
नहि कालतोऽपि अवस्थाभवे तस्मिन् सति तद्विरोधः
(किन्तु-) एतेन, अथ तस्मिन् सति कियते एव ।
(नृपवति-) श्रुतिविरोधः, न तस्मिन् निमित्तार्थं (निमित्त-
श्रुत्यर्थः) । हेतुर्हि निमित्तम्, न चात्रय हेतु-
कार्यत्वं । श्रुत्यं तु नास्ति हेतौ । तस्मात् विरोधः ।
(वस्त्येयधेय विमर्शने-) यदि कर्मणो निमित्तम्, तत्र
एव कर्मवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यम्, अनिस्त्वित्यपि निमित्तान्
निमित्तवर्धनात् पृथक्साधयाकात् । (अथ विधेर्निमित्तं)
न तस्य निमित्तमनुपपत्तिरित्युक्तात् । तस्य तस्मिन् सति
न बोधो वाक्यार्थेण तद्विरोधः । (अथ पश्यन् निमित्त
तर्हि) कर्मवैयर्थ्यं सति (विधिवे फल) भवत्येवेति ।
सर्वत्र तस्मिन् (निमित्ते) कर्मणः प्रयत्ने चेत्,
विधेयमानः सर्वोपपत्तौ विरोधः । अथापिपत्तयः (निमित्त
इति चेत्) न, (निमित्तं किन्तु) विधेयादधिकारः ।
(शङ्कते-) स एव निमित्तव्यवस्थाविधिवः । (नृपवति-)
यदि तर्हि तन्निमित्तो विधेयः, न विधेयाद्विधि-

सावगति । (मा भूत् को दोष इत्यत्र आह) सात्
निवृत्तिमित्तापत्त य एतदेवोच्यते इति सापेक्षताम् ।
अथ निवो-अभिप्रायस्य अथात् निमित्तभावेन तस्मिन्
उच्यते किंवात् (अथात् निमित्तत्वे स्वयंवाचनाया अथि एव
वति । न च सर्वान्प्रकारेण विरोध तथा यावन्तौ
मित्यत्रापि स्वादित्यम् । कुत्रा वेति विभक्तौ-) न चान
(निमित्तभावेन जीवनादे) प्रत्ययाणि नमते, नाभि
शब्द , विधिवान्वात्, तस्य च (निवे) भाव
विपयत्वात्, इत्य चानप्यतिरगात् । (कथ चाख्येति
विभक्तौ-) तत्र (निमित्त) विधीयमानस्य कर्मण
पक्षे विधानात्, तत्र (पक्षे) विधी निमित्ते (विधा
नात्) उभयविधौ (पक्षे निमित्ते च कर्मविधौ) वाक्य
मेव इति । (इति आद्येपरिसमाप्तौ) ।

(आद्येनोत्तरात्सा कारितोत्तरात् अत्रांतरात्-)
उच्यते । यत्र काले कर्मण अवश्यकर्म वता तत्रि
विद्यम् । पथम् चरितम् एतौ भव-येन च हेतुर्गुरुप
इतरस्तु भवत्या (एतद्व्ययम्) तद्व्ययमेवदम्ब चत् (बीजा
दय एव हि परपरमभयानसमासादिवासाभिरोगा
निषेधेन कारुण्येन) गौणमुच्यते अथ गुरुपे एतयप
इति आरम्भकमित्ति (कर्म प्रत्या) तत्रिचित्तमन्व-
देव । निमित्तमेव हि तत्र म्वात् यस्मिन् एति न
क्रियत । अत्रावर्तवता च कर्मण प्रतीता नोपलहाय
विधिगन्तव्य इत्यत्र, न क्वाचिदीहितोपायस्य इत्यतो
यथासावपदमनेन एता समभिविधितोसाव कर्म
(नैमित्तिक) इति गम्यते । (कस्य निमित्त इति यदुक्त
उत्पत्तमाह-) निमित्तता च कर्मकस्या विधिरुपाया,
तस्मिन् एति ता दुपको यथानपयिन्त् गता तस्मात्त
मन एव सावत्वेन । भावपतिरेव इति च (नोदता-)
गन्तव्येण (निमित्तस्य) अधिपत्यापि विधिवत्
विष्णुप्रदेशात् विधिविरोधत्वात् । (कथ चाप
नैविवचनस्य इति यदुक्त उत्पत्तमाह-) अत एव
न अस्व कर्मण सह संबन्धे विवक्तो-नरकस्य इति
पदुच्यते ।

(यदुक्त प्रथमत एव ' जीवनादि निमित्तत्वात् सं
पक्षे इति ता प्रकाशयत् । एतदेव एतदेव-) ननु

निवो-चरितोपन जीवनादि स्वर्गादिरन्यपन्ते, निवोवेन
निवो-परत प्रथममप्यधिकार्यात् । नहि अन्वयित्तो-
विधौ निवो-गो लोक इत्यते, तद्वचन (निवो-
विरोधस्य प्रतिपत्तुभावे) प्रतिपत्तिरेव न स्यात् । उदि
सोपपत्तेय तु च तस्मिन् सति अधिकार्यचित्तत्वेनाप
तिष्ठते स्वर्गादि तु सापेक्षता कारुण्येन । (एतदेति
मत्र सिद्धात्वी दूषयति-) नैतद् कारम् । विरोधस्य
पत्त । नहि यावन्जीवने तावत् विधि कश्चि
वदादिना वेति दुष्कृत्य, नानाप्रकारकाविशिष्टो वा ।
न जीवनेनाप नस्तथा वा विरोधस्य, अत्राप्य वा
जीवनेस्य, यावन्जीवनेन-तथाप्य । न च प्रारभ्योभुवाद्,
जीवतोऽपि स्वयंकर्मस्वैकारिकार 'प्रा अन्वयत्वात् इत्यु
परधात् निवो-समावात् । कर्मप-प्रा-विद्यताविद्येण
नाङ्गताम् । तस्मात् यावन्जीवनेन-तथाप्य तथा न
कर्मविरोधेण जीवनेन-तथाप्य, ' यस्मिन्-व-ते ' इति
न न कालस्य संयोग तथा नपि-विधि-विरोध
अपि । (स्वमतमुपसर्त-) अतो निमित्तमेव तदि
मित्तम् (नाधिकार्यविरोधस्य प्रथमम्) । तथाहि, तत्रो
(यावन्जीवने) अनन्तम् । निमित्तमेव हि तत्र
स्यात् यदि तस्मिन् गति न विद्येत । निमित्तनांश
विरोधो यस्य तस्यैवविधि-विरोधविद्यार्थिपति
(यस्य पुनरानिमित्तमिति तस्य कर्म-इति-यत् इत्यधि
पारिधि-विरोध-) , तेन निमित्त नपि-विधि-विरोध
स्य, नाधिकार्यविरोधस्य ता निमित्तम् । गन्तव्यस्य
निमित्तमास्य, निमित्तो हि 'देहे' 'विधि' आरम्भ
मात्र इति तत्राप्य म्मुनेलादिति-वर्ति (देहे इति
निमित्त, गति इति निमित्तगतयो, आरम्भमात्र इति हेतौ
त्) । एव गन्तव्ये (गन्तव्येनित्तभावे) परिवर्तन
स्य तत्र (नाधिकार्यविरोधस्य) गन्तव्यमाप-
तत्वर (निमित्तस्य), इतर (नाधिकार्यविरोध)
अर्थ इवे (निमित्त) शब्दपुनरुचयो ताप
(नाधिकार्यस्य संभवात् आचरतात् ताप) अभि
प्रेषण च निमित्तस्य वर्तिग) । [अत्र म्मुनेला
' इति-यत् ' इति कथित । कथि-यत्-नो-नो-नो-
विधि-मन्व-त् ' एव प्रत्याप (अन्वय-निमित्तभावे)

योगस्य । धुनिरय विह विनियोचिका प्रकाशोद्येय
 (यद्यपि श्रुतिखेनाभेद तथापि प्रत्यक्षश्रुति श्रुतिरित्य
 विधीयते, प्रकरणोत्रेवावा श्रुती त मूत्वात् प्रकरण विनि
 योचकम्-यो इति भेद । इत्येकदेशिमात्र दूषयति-)
 विधिसम्भवेन विनियोगनिश्चयन (समिधादिवाक्याना
 उपचिबिनिधोगपरत्वमित्यर्थे) । ननु श्रुत्यादयश्च (चण्ड
 एवकाराथ) विनियोजका, किमत्र विधिना ? नैतर,
 तार्थ्यं हि विनियोग, तत्र विधे । श्रुत्यादयस्तु
 एवधमात्रेतेव । सप्तमश्च आश्रयावयिमात्रविदोक्त
 विध, फगार्थं तु (शेषत्वच्छणस्तु सप्तम) विधे ।
 (प्रथ-) कथं तर्हि श्रुत्यादयो विनियोजका ?
 (उत्तर-) विधिना प्रतिपाद्यमानायात् (श्रवणादि)
 यस्य श्रुत्यादिभिः संवधिभवाऽवगम्यते, तदथ (मीमा
 नस्य) इति प्रत्ययात् । न नोभयवक्ष्यमाणे शेषच्छण
 उक्त विधेऽतिपद्यमानात् ।

अथ च स्वल्पपरता सा भेदरक्षणे विहितता तदापच
 त्वाद्भेदस्य, स्वल्पपरते हि विधिभिन्नि विधमभवनाम् ।
 त्वपरता च एकताव्योपादानेऽपि भावनात्मनि प्रकृति-
 प्रत्यययो र्पौर्यापर्यभिपन्नात् प्रकृत्यर्थक्षिणेण प्रत्ययेन अथ
 साभिधाना कृतानुवच (प्रत्ययार्थे) श्रीयमाने गम्य
 तत्त्वात् गुण (भावनात्मनि) स्वल्पपरते चाप्यथ
 विनियोगपरत्वानुपपत्त एवस्या भावनाया नानाधावय
 विनियोगपरत्वानुपपत्तौ नैकसा भावनाया नानाधात्वर्थ
 विनियोजकभावात् इत्यनो वद एक वादश्च एक चापूर्व
 मिति । (अन्यथेन समभेदमाह-) समिधादिषु तु
 वनयपरत्वात् (भेद । तत्रातो भेदमाह-) 'तिल
 आहुती' 'सददा' इति तु स्वल्पपरतेऽपि संरचानो
 भेद (भाष्यकारेण तु समदस्य प्राच्यलान वयत्)
 इत्युदाहृत इति तदभ्युपगम्यम् । अकारण तर्हि तत्
 (स्वल्पपरत्वम्), न, तस्मिन्वच्छिदरचयाम्-नासेनापि
 सपत्ते । (पूर्वकर्माद्यभित्तो गुणापि भेद इत्याह-)
 गुणोऽपि पूर्वश्रुतौ विनियोगमात्रपरता तियात्स्वल्पपर-
 तयोप आगतमिति । असाऽपि पूर्वश्रुतिविच्छेदेन सहस्र
 रक्षिणवादिगुणविनियोगमात्रविधेन अपूर्वश्रुतिप्रमत्ता
 च तदेवमवति । प्ररणात्तमपि अयश्रुतिविच्छेदात्

ता पर्यायैव व्याचिक्ते । तन्निधौ तु तद्विच्छेदात् (प्रस
 भिज्ञानाविच्छेदात्) न तार्थ्यं (न त्वरूपपरत्व) इव
 विच्छेद (विनियोगमात्रपरत्वम्) । एव च कर्मणे
 विधेय व तद्भेद व्योहात् ।

विनियोगपरता तु तृतीये कथ्यते । तर्हि श्रुत्यादि-
 मानात् तार्थ्यमि युक्तम् । न चानाश्रितानुष्ठान तत्
 (तार्थ्यम्) । अनुष्ठान च विधे (साक्षात्कृतविषय
 वा तस्मिन्) । (चाङ्गते-) तदपि (अनुष्ठानमपि)
 तर्हि विवक्षितम् । (उत्तर-) स चम् ('शौणसास्य
 शौणसास्यं वना' इत्यादे-) प्रयोगविधेस्तमिद
 (अनुष्ठानमिदम्) विनियोगमात्रपरमत्त्वं (अवहत्यादि
 वाक्यम्) । यद्येव 'एव मति अङ्गविश्लेषात्'
 'न चाविहितमङ्ग भवति इत्यहं वाच विधात व' इति ।
 तत्र श्रुत्यादिनिश्चयनत्वाद्द्विविधोऽस्य प्रवर्तनमात्रत्वादिने
 द्रवादिष्वेव शेष न इति विधिरविनियोजक इति पूर्व
 पक्षविधा प्रवर्तनारूपमपि आन्विधिकोक्तश्च दुर्भ्रममिति
 'असाधक तु तदभ्यात्' (६।१।१।२) इति तस्य-
 मागरीत्य विनियोगमात्रवित्तवन्ता (विधे) । विधि
 अङ्गविनियोजक अकारण श्रुत्यादीनि उत्पन्नान्य उत्तरा
 श्रुत्यादिनापिच्छेदमभिहितम् ।

अर्थे तु अनुष्ठानमात्रपरतापि न । कथम् ?
 ननुविष्णुप्रकार्थिन क्रत्वथ, पुरपेच्छन्निध धनप्रवृत्ति
 युक्त्याथ । तत्र कथं ननुविधितोऽनुष्ठानम्, विधिति
 (धन्रजाने) अनुष्ठाने वापार ऋतुदिवे, कस्य वाऽन
 पेक्षिततद्विधिमिता तत्रत पुरयस्य (अनपेक्षितम्) इति
 प्रयोगकप्रयोगकचिन्नावाऽपि कश्चिदनुष्ठानमिति वापारपरि
 भावमत्राप्यत । तथाहि, आगिक्षार्थेना चानुष्ठानं
 प्रयोगार्थोऽर्थेऽन्यथ अनुष्ठानपति, न चातिपाठनया,
 तदर्थ- (आमिक्षार्थ-) तुनियस्यैव तदनुष्ठानेति
 त्वात् (चाचिन्सा) । एव कथाशान्तिनानन्तरीयकस्य
 शाभस्य पदस्य । तथा पुरोडाशोपसौच कपालस्य तुषोप
 वापमुलेन त्वत्स्वतात् (शेषेनापार्थे) प्रथमनुष्ठान इति
 परण संशयः, उत्तरार्थस्य च (सिद्धिद्वयस्य) एक
 वेदात्वात् उपासेनैवपुपादेयस्यैव तत्त्वमात्रं न प्रथ
 मनुष्ठानमिति । अथवादन हि युद्धायङ्गप्रयोगविधि-

निष्पन्नानुष्ठानस्य ण्यमयीत्वादीनाम्, कृत्विधौ तदभावः । अतः अर्थवादः कृत्यर्थः, कृत्वविधिः पुरुषार्थः । स-विधि च विध्यधीनानुष्ठानस्य ण्यमयीत्वस्य कृत्यप्रयोगविषय विपक्षान्तं पुरुषार्थत्वम् । तद्विचारपरिमार्थं च एतदेव विवक्षितम् । यथासु तु यद्यदि विधियः प्रवृत्तिविशेषत्वात्, सामान्यत्वात् तु युर्ये या इत्येवमन्ता पुरुषार्थः । अङ्गापेक्षा तु करणान्तात् पर्यायीता रज्ज्ज्ञानं च विवे- इति सामान्यस्योऽपि (न केवल विनोदतः) प्रवृत्तेस्तदा- यत्त्वान् अङ्ग कृत्यर्थः । (अङ्गिते-) इदं तर्हि कथं (भाष्योक्तं) ' प्रयोगकः क्वचित् पुरुषार्थः, अप्रयोग- जकः कृत्यर्थः ' इति । (पृच्छति-) किमत्र कथम् ? (बोद्धकः-) प्रयोग्ये हि अत्र कृत्यर्थपुरुषार्थात्पुत्रौ, तत्रैवं तत्रार्थं ' प्रयोगः कश्चित् पुरुषार्थः, कश्चित् कृत्यर्थः ' इति । (परिहरति-) नैव दोषः, पुरुषार्थः कृत्यर्थः इति समानाधिकरणसमकः, पुरुषः अर्थः (विषयः आशयः कामनिमित्तयोगः, कृत्यः अर्थः विषयः कृत्यविधेः) इति निग्रहहृत् । एतदुक्तं भवति, कल्पयित् कश्चित् पुरुषः किञ्चित् प्रयोगमित्यर्थः (कल्पयित् कर्मणः काष्ण्य नैमित्तिकत्व वा कश्चित् पुरुषः कामी निमित्त- वान् वा प्रयोगकः, किञ्चित् कर्म कामं नैमित्तिक वा कल्पयित् कामिनो निमित्तवतो वा प्रयोग्यमित्यर्थः) । कृत्यविधेरपि किञ्चित् प्रयोगम्, किञ्चिद् अप्रयोग्यं यथा आमिडासगिनद्वारेण दृश्यायनम् । (एव भाष्य व्याख्यातम्) । यत्र तु पुरुषोऽधीनप्रवृत्तः पुरुषार्थः, कृत्यविध्यधीनप्रवृत्तश्च कृत्यर्थ इति । एतदेव स्थितम् । तत्र ' कश्चित् प्रीतिः ' (४।१।२१) इति कृत्तरो अनुष्ठान न विधिय इति दक्षितम् । (विचारप्रयोगन- माह-) प्रयोगं त्र्येनादिकल्पयानर्थत्वम् । पुनः कृत्य- न्द्रत्येन तदङ्गत्वेन च कृत्यप्रयोगविधिविषयत्वाविषयत्वे सेपक्षलक्षणेन (दर्शिते भवतः) । कृत्यर्थपुरुषार्थौ विभक्तौ कृत्येपक्षतोपरतविचारण (सामान्यमित्तिचारण पूर्व दर्शितौ) । परतस्तु सिद्धे एकक्षेपत्वे कृत्यविधिप्रयोग- विधिवाच्यस्यैवमात्रविचारणम् । अत्र एव (साम- न्यमित्तिचारणेषुऽप्येव सामान्यविधेः-) उक्तं अतिशक्त- स्तुतीयविषय इति ।

भा. को. ५५५

पञ्चमे तु किं चिन्त्यते । ननु क्रमः (चिन्त्यते), केन प्रमाणेन ? (उक्त-) प्रत्यादिभिः । (आद्योक्त-) नैतत् सारम् । ' चोदनापक्षोऽर्थो यमः ' स च सत्पक्षस्य एव (विधिवानुष्ठान्यात्) इत्युक्तम् । क्रमश्च तदवित्कृतः । न तेषु प्रयोगविधिविषयः, अननुष्ठान- त्यात्, अतन्पर्यन्तत्वात्, क्रमश्चद्वयविकेच इत्याद्याऽदि- रूपणात् । पदार्था हि क्रमेण अनुष्ठायन्ते न तु क्रमः । नापि विधिनोविक्रियेः उत्पत्तिविधेर्वा (विषयः) । अत्र एव (अननुष्ठानशब्देन) नाविक्रियेः (विषयः) अविशेषत्वात् । म्याञ्च तावत् शीते क्रमनिमित्ते तदपि विधिः अर्थादिषु तत्परतद्व्यञ्जकः । (एवमाश्रितं पदार्थे-) उत्पत्तेः । प्रयोगो विषयस्य इत्युक्तम् । क्रमोऽपि प्रयोगविधेः । तथाहि, क्रमेण पदार्था अनुष्ठायन्ते इत्युच्यते । तथा च प्रयोगविधिविषयत्वात् न चोदनापक्ष-व्यतिरिक्तो क्रमः । (एव प्रमेव परि- शोध विचारणपरमादुर्गोचरिते-) तत्र प्रथमं क्रमश्चद्वि- रेकेण इत्युक्तं इत्युच्यते । अथोद्योगतामिति शोच्यता- मनुष्ठायता च तत्रा विधिविषयत्वात् तत्र प्रयोगविधि- विषयता दर्शिता । उक्तवर्णनेन तु उदाहरणद्विः कृता शेषापरार्थस्य प्राप्तेः । अत्रनिमित्तव्यापि कर्मचिद्विधौ- मानस्य विशिष्टकामानुष्ठानस्य विध्यर्थत्वात् कर्तृविशेषविधौ अत्युक्तव्यस्य आनर्थक्यात् अनेकार्थविधौ वाक्य- भेदात् । शेषापरार्थस्य न प्रवृत्तिप्रधानत्वात् अननुष्ठानविशेष- विधेरनार्थत्वात् (विधेःपक्षे अनेनानुष्ठान इति अननुष्ठान- विशेषः क्रमात्) नहिद्यो ' न पूतः वायसि ' इति प्रति- शेषात् (ननु अत्युक्तव्यस्य बहवः इति तेषां प्रतिप्रस्थान- विधये कश्चन व्यतिथति इत्यत्र आह-) ' इतरमन्वस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ' (३।१।२०।१२) इति । अत्रानुष्ठान- अर्थित्वात्प्रमाणत्वात् उक्तव्यमित्येव । ननु- कारिणश्च आकर्तृकतन्त्रत्वात् । अर्थादिषु तु कर्तृपि पदार्थपर्यन्ते विधिसम्पत्तौ तत्रप्रयोगानुष्ठाने (अनु- स्थानविशेषे क्व प्रतिशान्दति इति परेण संबन्धः) म्याञ्चनविधि-प्रवृत्तित्- पाठकमिति एव-प्रयोगानुष्ठान- (स्थापयानविधिप्रवृत्तियोः पाठकमिति एव-प्रयोगेण च इत्येव । प्रयोगविधिः इत्यन्वयः । क्रम इति-

पादर्थत इति परेण सन्धे । प्रवृत्तिरनुमाह—) निरुद्धं च क्रममनुसृत्यमानं स्वावगतं च सहस्रावमेत्यन्तमप्राध-
मानं अतुल्यविशेष प्रतिपादनं इति प्रयोगान्नमं ।
(ननु) चिन्तितोऽती (चतुर्थं प्रयोगचिन्तयैव)
पुरस्तात् । (उत्तर—) एतन्म, प्रथमेऽपेक्षा (प्रयोगा ये
पदायास्तर्कानिमित्तकार्य प्रयोगान्निमित्तं । क्रमस्तु
न तथा—) अपगोऽस्तु क्रम प्रयोगविशेष एव ।
अत पूर्वापेक्षा अतुल्यविशेषोपचिन्तये इति भिन्नते
लक्षणात् ।

एते तु अविज्ञानतो निरूप्यते सर्वज्ञोपहात्ममार्थस्य
उत्तेरस्यापीति, यन्ने मास्तीयान्त् शस्त्रीयमास्तीयान्त्
भ्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र यथैव अपेक्षितवाचनत्वं
प्रवृत्तिहेतुत्वं तथा शक्यत्वमिति (लोकेत एवाचय
अतिरेकभावमवगतमिति) । शक्यताऽपि प्रवृत्तिसमवधि
रूपमनुप्रतिशन्ती इष्टमानतात् गान्ध्यात् । तथा
वाचिमानस्यैष्टव्यमत् । शक्यं च शास्त्रात् प्रतीतं कर्म
प्रमाणतत्परितोयेन पञ्चासमयं चरतिष्ठने (यो वाचति
नन्वेष्टव्यमहेतुमज्ञानं तत्रापि वाचयित्वा ननु प्रमाण
शक्यत्वमित्यतः शक्यमिति) इति सर्वविचार उत्त ।
(सिद्धात्तनुपपत्ते—) प्रमाणान्तरविषयत्वानु (इत्यन्त
पूर्वपक्षं न्यायनयति) अन्तेऽप्येव शास्त्रानुसृत्यात् विधि-
रूपानुगतता अपि न साक्षात्तना (प्रास्ताव्यात्) विधिस्तु
मानान्तरसम्यक्त्वपेक्षं शब्देन प्रतीकते । न चैव
तापेक्षानुदेष, यथा मानान्तरसोच्यतापेक्षापेक्षिते ।
अथवा (शास्त्रस्य गतिरितिपक्षे) धर्मं सर्व-
ज्ञोपहात्ममर्थं न्यात्, सुतो यथात्मव चरति ।
(पूर्वपक्षी—) प्रमाणान्तरविशेषादिति चेत् । (उत्तर—)
इत्तं तद्धि शब्दस्याप्रमाणत्वं । लक्षणप्रमाणान्तरविशेषो य
पदायस्तर्कानिमित्तोपचयप्रतिबन्धि (पदायस्तर्कानिमित्तोप
शक्यतात्पुत्रं तदुपायप्रतिबन्धित्वस्य शास्त्रविषयस्य स)
अतः पूर्वोत्तर शास्त्रविषयैऽनुपगमनीय । तथा च
(शास्त्रतादात्म्येति विषयमन्ते प्रमाणे मति) नाशकस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वमुंत्वादि । नाशकस्यैव प्रवृत्तौ शक्यते
इति समर्थाविचारः । (सिद्धति) ॥ ३५ ॥

इति चाधिकारे स वदति स एव पुरस्तात्
प्रतिपादितः । कथं पुनस्तस्य अत्रानं गृह्यते ?
इह चेत् ' साध्यत्वात् कर्तुरास्तर्कानिमित्तोपाय
सिद्धमाधानं । प्राधान्येनाभिधीयन्ते फले-
नापि प्रवर्तिता ॥ ' ३५ ॥ त्रिधाप्रधानमर्थं
वाक्यं (शब्दव्यवहारात्) इति । क्रियैव हि
(साध्यरूपा) भावते, स्वभावात् (तु) इत्य (वा
प्रति) गुण (स्वार्थे) इति कदात् फलत्वात्तन्वय
वाक्ये मयते । तथा च फलमानादधिकारात्, नहि
अप्येते कर्मणु कश्चिद्विधोऽयं स्वामी वा । (चोद
यति—) कथं पुनस्तस्य फलम् ? (समाधत्ते—)
कर्मणं (धानर्थस्य) साध्यप्रतीते, इतो साध्यो
रसमवायात् । तथाहि, यदि धानादय एव क्रियं ते
एव पूर्वपक्षमूल पदानात्तन्म गम्यते (न तथा
मात्र्या नगापेक्षाऽस्ति) । अग्रापि तदतिरेकितो क्रियं, सा
च सर्वमिहा माध्यधाना, तथापि ते एव (यागादय,
न तु फलम्) । कुतः ? पीवापेक्षित्वान्त्, प्रत्ययव
प्रत्ययार्थमिष्टमिष्टायां मिथ्यापेक्षात् (धानर्थस्य च—)
साध्यत्वेन प्रतीते, अन्यथा (धानर्थेऽप्येव) इत्य
गुणशब्दाधिकोपात् (अविशेषप्रवृत्त्यात्) । अनभ्युप
गमाच्च ' येषामुत्पत्तौ ' इति (२।१।३) गद्या
स्वरूपानिमित्तत्वाच्च (धानर्थस्य साध्यस्य) ' इति
पत्तति ' इति । ननु कर्मात्तस्मिन्नुपधात् (काष्ठेऽपि
पत्तति) नैव स्यात् । न, कर्मस्यैव वरकम्पुते
शक्यत्वस्यैव हिदाऽन्वयान्त् (इ—) शब्देन भूततरोष
दानात्, ईषिततमस्य इ प्रमाणान्तरविषय । तथा च
दृष्टफलेषु (ओदनपाशयित्) अस्तु फलवत्ता, नग-
दियु तु न फलत्वयादि, तथा अतन्मवायात् माना
न्तरस्य चाभावान्त्, एव च ' इति द्वैव ' इत्युक्तम् (२।
१।३६) (वेपासित् कर्मणा फलानां साध्यत्वेन प्रधानस्य
व्योतिष्ठेऽपि साक्षात्तनात्, वेपाचित्य मानान्तरविद्वेषा
नामात्फलादीनां फलं प्रतीं गुणव्येनेति) । अथवा
(सर्वेषां फलानि तु) एवमेवैव स्यात् (एवमेवैव
स्यात् । प्रमेय परिशोधय सुप्रमथं शक्यते—) इत्य तावत्
' द्रव्याणां कर्मस्यैव (कर्मस्यैवैव इत्ययं पाठ)

गुणलैनाभिन्नच ३ (६।१।१।१) १ फलान्त इति
 युक्तम् । उक्तञ्च न क्षय भवेत् (क्षयव पानेव)
 पुरुषप्रजनस्य (भागनाश) खाण्डरिणिकण्ड स्वर्गाय
 गतवान् । असादेशे चापगतस्यदगेनात् वयस्यनुप
 पत्तं । भूते (भजनस्य) आशयारवात् । शक्यं न
 पुरुषनिर्योगात् ' स्वर्गं युवात् ' इत्यनुपपत्तेः, अत्रदक्ष-
 न कानप्रप्रदाय, कस्य चास्मिन्प्रतयेषमनात्, असादेश
 मियेषसमवधानात् । प्रवृत्तिप्रयोगे ऽपि विधि (मरुता
 स्यन्तात्) न साध्यत इत्येव । प्रवृत्तिश्च भावना,
 यद्विषयसाध प्रवृत्तहेतुं शक्यं न विधिरत्युच्यते ।
 एव आत्मनोनामना भावना मानस्य वा विधीयत
 (श्रुतिना च भावना तावदेव वा कृत्वियथा विधीयते) ।
 मन्वापि मित्रमात्रेणवा न भावनात्मैश्वर्योपायपर
 ममत्राय, १ विधिकान्तार्थान् अत्रदपि फल उपाध्ये
 समसायात् वैकल्याण साधनमारुह्य तुभ्यैवसात्
 (तस्यात् साधनानां दुर्गाणे स्वयत्त्वन धर्मस्य
 योग्यम्) । नायापचिते (चागते कल्याणना-
 गति) नोदनालक्षणत्वज्ञानं, तस्या साधनत्वपर
 सानात् । अथनस्य कर्मो लोका साधनस्यै, साधन
 तस्या च साधनपुर कर्तव्यं अथान् नसाधनयोगात् ।
 साधनस्य पुरोधारिन साधनतास्येवनामपान् । आह
 वेदपि सिद्धपर्यं त्वैस्वस्य (सैह) कर्मसमायात् ।
 कस्य तर्हि इत्यादी निधि (पूनगी-) विम
 रथम् १ प्रकृतानामनि निधि न पुरुषधनधरा एवमिति ।
 नूनं १ प्रतीतेर वदिनामय । (प्रतीतरिति निष्कर्षी-)
 तथा च निष्कारिन् प्रकृतानामनि । ययपि च इ
 साधनता प्रवृत्तहेतु, नन्दहेतु अनामृत्तरूप प्रवृत्ति
 हेतुसाधननिर्माणता तावतातनोपान् । (अथपि
 कार निष्कर्षात्-) प्रोक्तद्वि च तदभावात् (अथिम
 साधनताभावात्) प्रतीकाम्प्रत्य च अविचारात् ।
 (यदुच्येत इति प्रपञ्च, अविचारात्, अविधि
 प्रत्यक्षसाधनता निष्कर्षो मयिपनि इत्यत आह-)
 अनेकापराधोपात् (न एत प्रकृतानामान्ने यमपति
 अनेकापना मुक्ता) । न च तत्परोपाधेव तद्वोष (न च
 तत्र प्रतीकादेशे अविमतासाधना वैषेधेनरित्यथ इति

१ कृत्वा) । मोहादेपि समान् । (भीमावकैकदेशी
 व्याह-) ननु एवमपि प्रजननाश प्रवृत्तप्रयोगियस्य
 एवात् तस्यै वृथमपेक्षयात् स्वर्गकामादिवदाना च
 तस्यमर्थकामस्यात् न एव (प्रालं एव) वै समान्ये
 न साधननिर्गोष । (पूनगी-) विमत् १ (एकदेशी-)
 कामिनेऽविधार प्रवृत्तयो मरुताति । (पूनगी- नदि
 अल्पे अपिहार शतुचम । अन्वयगम्यात्स्यते-)
 एव नाम, न तु प्रवृत्तिविधि अस्ति कृते, प्रवृत्तयथा
 धितार । ननु आत्मन्यनुपदेशेव स्यात् । (उत्तर-)
 इति अर्थे नातथयम्, अयति तु विमत्थात् (आत्मन्यनु
 स्यात्) । अत्रमन्त्रिज्ञानाधि धारसिद्धिप्रसोक्तत्वात् नानर्थ
 कम् । एव गते पुन्य स्वमारुते कालातिक्रमे ट्यरु-
 र्पायैः परोपाधेन प्रवतमानददाधिमना तत्त्वसाध
 न विगठितविषयप्रवृत्तगामत्त्वमुपविष्ट प्रयेत् (निधेन)
 परिभाषयितुं (निर्विधायकित्वं) वा अत्रम् । कर्मोप
 देशेन्य अनुगिण न्तकामिनिर्दण सामाधिक्या
 प्रवृत्ते निश्च प्रक्रीयाया कर्ममत्तो यवसिन्तो दात्
 (कामैराधितमना) शक्नोति तदात्मनि आत्म
 तदनुपदिष्ट प्रवृत्ते पारिभाषयितुं च । एव दृष्टेन क
 विषय आत्मसाधनप्रवृत्तप्रवृत्तना । एव च आत्मन
 निधेऽन्वयाननात् निष्कर्षेनात् (आत्मज्ञानाधि
 धारसिद्धिप्रयोगे तदनुपदेशेऽपि विद्यते) । अतो न
 (कान्यमाने स्वगतौ) साधे गगानुभियानता स्वाभा
 विपया प्रवृत्तो उपाधसाधन स्यात्तदनात् सत् साधना
 मनिगतो तर्हि तदा पुरुषोऽनुपदिष्ट स्यात्, अथ
 चक्षया तदसाधत् । अथापि द्वित्युपरिधात्वात् तथापि
 प्रवृत्ता तु साधनतु वाप्येव उक्तत्वात्प्रने प्रजनन न
 द्विनेपेयैर्गि मन्द स्यात् ।

ननु एव शान्तिविधिषि अनुशासनावसायैव स्यात्, न,
 ज्ञानस्य दृष्टाधरात् स्वभावेन च सुकृतकत्वं संमार्गादि
 त् । इममेव नाथमभिप्रेय ' कान्यथा सुपरात्,
 अकथनो दुःखान् ' इत्यनुक्तम् । एतेऽपि (उक्त
 साधन-) स्वभावे ण्यविचारित्वात् साधनतुत्वात् तद
 पायो यतो दुःखताया न कन एव स्यात्, अर्थात्तत्र
 उपाधसाधनतासाधनतनु सुपरात् कन न । ननु एव

वर्णयन् अतिवृष्ट एवादिनासो भवति । सद्यम्, न्यायस्तु निरूपणे नाम्युपयमः । न च ' वामं कुर्वाण् ' इत्यर्थे यथाऽपि वास्तव्येण रिशक्तुं वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

(एव पूर्ववत्प्रियं णिङ्गत्प्रमाह-) अगोचरे, ' विज्ञेया एव शब्दायां दृष्टरूपाण्येऽपि हि । न च प्रवर्तनाभोधे दृष्टशक्तेर्निनाऽर्थवान् ॥ ' ३६ ॥ न तावत् सामान्य लिङ्गात्प्रथं प्रेषणाऽप्येवमाऽप्यनुज्ञान-देशानां तु विशेषाणामेव लेखे प्रतीतेः, मोहादिप्रदान-वपणमेवम् । नहि प्रवृत्तिरेवमात्रप्रयोगे, वचिदस्ति । सामान्यशब्दात् विशेषप्रमाणात्प्रदानात्प्रतिः । अतो न तावत्प्रमाणात्प्रदानेः । विशेषानुपक्रमेण तु वृत्तादीनामिव कर्तृत्वं ताच्छ्रीश्वरानुपक्रमम् । अन्यथा (ताच्छ्रीश्वरादिप्रदान-प्रदाने) कर्तृत्वप्रयोगप्रतीतिप्रसङ्गात् (कर्तृत्वानि प्रयोग-प्रसङ्गात्) । नाप्युक्तवचो न गच्छात् । (उरदेनाद्य-), अप्रतीतानाममेदुक्त्वात्, अन्यस्य प्रत्ययदेशोक्त्यात् । ' तदन्तराद्यद्वयः समानाधिक्येऽप्यम् ' इति च (काल्या-यन-) स्मरणम् । (द्वितीयोऽप्युपाधिः उपहितप्रमाना-धिक्येण तद्व्यतिरिक्तव्यम् । तत्रया ' इतिहरिः पद्यु ' ' गार्गिकश्च श्लषते ' इति च । तत्र य. समानाधिक्यं स समानाधिक्येणोपाधि स तदन्तराद्यः प्रत्ययव्यतिरिक्तव्ये इतिहरिपक्षादि । न तु अत्र समानाधिक्यं असमानाधि-करणात् ' गार्गिकश्च श्लषते ' इत्यादि । नहि ' गार्गि-कश्च ' इति एकाक्यधिक्यरहिते पुन नशब्देन असमानाधिक्येण (य-) गार्गिकश्च श्लषा अभि-धीयते इत्यर्थः । न तु तदन्तराद्य एतेषामप्य. न पुररभिधा-पिनिर्दिष्ट इत्यर्थः । आह-) गोशब्देनामपि उक्तवि-त्वात् (अन्यथा) सत् इत्येव शब्दार्थेवप्रसङ्गात् । उपेयापि तु (प्रवर्तनात्प्रामिषण) वक्ष्यते । सामान्य-चोदनाया विशेषपरत्वात् विशेष एव प्रतिपाद्यः । स च व चिद्वत्, सर्वो वा, चिद्वदेव वा, मांशां तु विशेषप्रत्ययप्रदाने सामान्यप्रयोगेऽर्थवान् । तत्र इष्टवच्छ-क्यनेवेषाणां अभिप्रायानुपनिषादिना तद्वेषाणां च वस्तुपूर्वमेवेषामाणां प्रवृत्तिहेतव प्रेषणाऽप्येवमाऽप्युपुष्टा अगुप्युत्प्रिमप्रसथा (चोदनाय.) न प्रति-पाद्या । न मोहाद्य. (प्रवृत्तिहेतवः) दोषनिषेधात् ।

ते द्वे प्रतिपाद्यमाना अगुप्युत्प्रिहेतव इति प्रवर्तनाऽवरोधे विहन्येत, निषेध एव स्यात् । नेष्टा (इष्टव्यवहारा इति कणिकानाम्) कर्मणि (प्रवृत्तिहेतवः) प्रत्ययविशेषेणात् । इष्टव्यवहारात्प्रति चेत्य गम्येत् अगुप्युत्प्रिहेतव स्यात् । सामान्यप्रयोगस्य निगोपन्यलक्षणे अनर्थकल-निगोपनात्प्रामाणात् । तस्य च हेतुत्वामात्रे (वाणशेष-श्लेषक्यवयवाभावे) अनुवर्तनात्, तदुक्त ' असाधकं तु तादृश्यान् ' इति (१. १. १. १२), भवेदसाधकं कर्म साध-यितारं गामिपच्छेत् अगुप्युत्प्रिहेतव स्यात् इत्यर्थः, ता-श्यान् प्रवर्तनामाश्लेषत्वात् (चिचि-) शब्दस्य श्रीति साधनत्वानुवयवत्वात्, शैत्यर्थेन्याच पुत्रप्रदानानाम् । अगुप्ये तु श्रीतिशब्दत्वे सिद्धोऽपि च । सर्वविशेष-प्रत्ययान्ये वासापक्य वाच्यं स्यादवरोधेन अविशेषाण्यत्वात् सामान्यचोदनायाः ॥ ३६ ॥

ननु ' प्रकाशने षिडाद्यं च्यञ्जनीया प्रवर्तना । प्रयोक्तृत्वार्थः ' (कारिका ७) इति । सत्यम्, आका-दिको नोपदेशः (प्रयोक्तृत्वार्थं वेदे) । ननु उरदेयोऽपि अनुप्रगमिप्रशायायक इति न प्रयोक्तृत्वार्थमात्रमिति चेत् । नैतत् ताम् । उरदेने प्रेषादिपिच प्रवृत्तिहेतवत्त्वा-मायादभिप्रायम् । तथाहि, ' आज्ञादौ कर्मशक्तिर्हि नामिपायानुरोधित्वा । उपदेशे कर्मशक्तिमवतुष्य प्रवर्तते ॥ ' ३७ ॥ आज्ञाऽप्येवमोर्हो कर्मण सामान्ये उपदेशेणान् । तद्विदोष (ताव कर्मण. प्रयोक्तृत्वविषय विशेष) अनादिप्रदान तदभिप्रायानुरोधित्वाद्ये चिचित् समीहमान. अभिप्रायानुरोधो प्रवर्तते । अनुज्ञानेऽपि यत्रि त्रियापलात् प्रवृत्ति. सद्यःप्रविप्रायानुरोधमपेक्षते । उपदेशे तु सद्यःप्रवृत्तिविशेषे कर्मण समीहितसत्य-भावे न प्रवर्तते । अमेवकि त्वात्पुष्य (उपदेशे.) अप्रशक्त्याभावेण विपलम्भकनिमित्तमात्रेण सद्यार्थ-वचनात् असत्यनि अनुपदेशमिगते क्वच प्रवर्तते । तस्मा-दुपदेशे तु सत्यपि अनुपदेशमिप्राय. शब्दार्थः, अनु-पदेशात्पु तु कर्मण (इति मूल्याः.) तस्मादुपदेश-प्रवृत्ते. प्रवृत्तिविषयसमीहितव्यवहारात्प्रामाणात्प्रविप्रायान्तरा-अभिप्रायानुविप्रायान्तरात् सामान्यचोदनायाः इत्यर्थः, अभिप्रायानुविप्रायान्तरात् कर्मण शब्दार्थः-इति तु कणिके ।

(अद्भुते-) तद्व्यतिपादनं (अग्निमतज्ञापनतापनि-
पादनं) नानुग्रहप्रतिपादनन्तरेण इति चेत् (निघ-
न्तरे-) न, मन्थस्यावधि प्रस्तावितरीणात् । न चेत्
तावता शब्दात्मस्य सर्वत्रान्दना शब्दात्मत्वप्रसङ्गात् । ननु
एष (समीहितसाधनतयाः प्रवर्तनात्वे इति । प्रवर्तनैव
चोदनेति तस्याः सादृश्यत्वात्) प्रमेयैव स्यात् चोदना,
प्रमाणं चेष्यते ' चोदनाख्याणोऽर्था धर्मः ' इत्यभिधानात् ।
उपमात् धन्देन प्रमाणात्मना अभिप्रेतः प्रवृत्ति-
प्रतिपत्तिनाशेषिवः क्रियाविषयः प्रतिपत्तुः स्वयमेवः
प्रवृत्तिहेतुर्मशोदना । (कूपयति-) वामित्वात् । प्रवृत्ति-
हेतोर्वाक्यस्य चोदनात्प्रामिषाणात् ' चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्तकं नवन ' इति (भाष्यं- १।१।१२) । न च वास्य
प्रामाण्यं (अभिवैक्यमेव्यते,) शब्दत्वेन वनास्तु विम-
नेतन्कर्तृद्वया (प्रमाणाहितेन), नहि तत्र शब्दस्य
कश्चिद्विरोधः । पदापर्यायत्वात् प्रामाण्यमस्तु ' धर्मं विरो-
धया- (विरोधा-) मिषानम् ।

(मन्थनि नियमं विचारयति-) क्व चास्य प्रामा-
ण्यम् ? विषये (यगादी) चेत्, न, प्रामाण्यन्तरसिद्धेः ।
सपूर्वेष्वपि च सर्वस्य लोकस्य तदमापेक्षेति प्रतिपत्तेः ।
अदृष्टसाधनत्वे (यागादीनां श्रेयःसाधनत्वे) चेत्,
शब्दस्वीकारात् । शब्दकार्यत्वे च अनुत्पन्नसद्व्यवृत्तिः ।
शब्दप्रत्ययत्व अल्पहेतुत्वम् अनुकर्मित्वम् । अनुमानं
च न स्वार्थप्रतिपत्त्या (शब्दनिर्लक्षण्यम्), तस्याः
(प्रतीतेः) अलिङ्गत्वात् लिङ्गवत्त्वात्, अनारम्भ-
नात् (लिङ्गभूतायाः प्रतिपत्तेरपि कारणात्प्रामाणात्
न्यायप्रतिपत्त्यन्तरमेव कारणं वाच्यम्, एव च तस्य
अप्यन्तमपिपत्त्यन्तरमिन्वनवस्था) । न च विषयप्रति-
पत्त्या (चोदानुमान) विषयसन्देहस्यसिद्धेः (भाष्ये-
स्वविषयप्रतिपत्तिरिद्धेः) । प्रवृत्त्याऽपि नालीनक
(लिङ्गेन चोदनाऽनुमानम् । निमित्ताभावेन-) उद-
भास्यत्, (चोदनाऽवगतिनिमित्तत्वे वा) इत्येतावधायत् ।
प्रवृत्तिवैधे शब्दवैक्यम्, शब्दमेवैव वृत्ताऽनुमानम् । पर
प्रवृत्त्या अनुमित्वात् विदितशब्दगतं व्यय शब्दव्य-
नूय प्रवर्तते इति नोभयवैक्यं (शब्दस्य च प्रवृत्ति-
लिङ्गत्वानुमानस्य च) इति चेत्, न, परप्रवृत्त्या

प्रवृत्तिहेतुत्वानुग्रहात् विरोधाविधारणात् तदभिधान-
प्रतीतेः (कर्माभाभिधानप्रतीतेः) । तन्मानप्रतिपत्त्या
प्रवृत्त्ययोगात्, नहि सर्वं सर्वस्य प्रवृत्तिहेतुः (न पत्र
आकाशयो विद्येयाः सर्वं सर्वं प्रवर्तयति । अपि च
सर्वप्रसवेदनाधीनप्रवृत्तिव्याप्यत्वात् मानन्तरेण च
सम्बन्धवहणान्तरेण तदनुपपत्तेः) अनन्वयेतुल्यत्वात्
रत्नात् । (शब्दते-) शब्दपूर्वमेव प्रवृत्त्या अनुमानहेतुः-
मिति चेत् (शब्दपूर्वमेव प्रवृत्त्या अनुमानात् शब्दहेतुक
इति चेत् । निघन्तरे-) अनुमानपूर्वकमेव शब्दात्
प्रतीतेः किं नानुमानप्रमाणक एव । अपि च नादृष्ट-
तिरिक्तः प्रवृत्तिहेतुस्त्वमीषते, तस्य पूर्वसिद्धयोस्त्वत्वात्
प्रवृत्तेः । (तस्य शब्दनिर्लक्षण्यत्वमृच्छित्तिङ्गत्वात्प्रामाण्य-
प्रवृत्तेः), दृष्टेऽपि हेतुमित्यनुपपत्तेः । प्रतिपत्तिरित्यत्र
वै. प्रत्ययगतोप अभिपत्तः, तैश्चान्न चक्षुः अल्प-
प्रमाणत्वे च (अनल्पप्रमाणकत्वं च) समर्पणीयम् (न
च चक्षुः स्वसवेदनसिद्धरत्नात् अनुमेयत्वात्) । भर्तृन्त-
रेणमेवमिति निवृत्ते सर्वं सर्वम् सर्वशक्तिः स्यात् ।
अप्रमाणकं च तत् (प्रमाणाभिमतत्वात्) उच्यते चक्षुः-
कश्चिद्विद्योपपत्तेः । अनिश्चयेऽपि न शब्दः कार्यः
उक्ततरेणवात् (कारिका २ प्र. ५) । निमित्तत्वात्
क्षमादा उत्तरी (निमित्तक्षमात्- (क-) विनाशे-
ऽपि कार्यान्तिकात्) इत्यप्रयोगत्वापि (नृसीनि)
प्रसङ्गः । कश्चिन्निमित्तमनुत्तरी इत्यप्रयोगत्वापि प्रामु-
ख्येण प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्वं एव (नृत्तरी-
हित्वापन्तरे) विधिः ॥ ३७ ॥

तत्र (च शिवे) ' वायानुत्तरी व्यापारो दृष्ट-
हेतुर्न युगधत्ते । तत्परत्वेन शब्देन यदा म प्रति-
पादितम् ॥ ' ३८ ॥ यदि पत्र नागतुरत्वे व्यापारो
याप साप्यात्मनः मावातुरत्तरेण (काय कुर्वन्
इत्येव रूपेण) गृह्यते तदा मविदुष्टस्य च शब्देन
उक्तः इति इत्येवप्रामाण्यं न तत्र विपर्ययः समर्थत्वात्
तस्य (यागादे-) अनिश्चयात् (दृष्ट कर्म
इति प्रवृत्तयो लोच्यम्) । तथात्रिंशतेः त्रिणो कश्चि-
न्निष्पन्नस्य वा लोके कर्मणि (अनुत्प्रेषयतुत्वात्प्र-
वृत्त्यात्) प्रवृत्तिः स्यात्, (अथैवमेव त्रिंशदे पुराणात्तत्र)

भारतं विधिनिषेकात् शून्यतर्कं स्यात् । तदुक्तं 'अथा
 घृत्तुं तदर्थार्थ' इति । (मूलग्रन्थ-) प्रीणयत्स्वत्वं
 पुच्छप्रयत्नानां प्रीतिरुक्त्या तु विन्यर्थसंवाये साधन
 नास्मिच्छेत् इति । अथैव विधिनिषेकात् इष्टं
 निष्टं, तथा सुनि पातव्यं कर्म तत्रातमीयक
 तासित (विधिविषयग्रहणविधौ) यद्यस्य सा यत्र
 प्रतिषेधित्वात् तत्र प्रागुक्तं साधित्वैव तापना
 त्सेन साध्यतांशपात् उक्तान्वयं तत्रातस्यवत्त्वात् ।
 चादिदा वाच्य-) परि तु विन्यत्रिष्यकारेवभावात्
 नाथवापार (ट्यानिष्ट) तदा वागस्यानिष्टत्वात्
 तापपर (व्यापार) प्रवृत्ता मना अनवकाशो याम् ।
 [अत्र 'प्रधानात्मनो नमस्तो याम्' इति सूत्रं
 दम् । 'प्रधानात्मना वागीन्द्रजज्ञो न मवति' इति
 रग्निका मुद्रिका । घृत्तुं तु सुधीर्माविच्छात्मावम्]
 प्रजापतेरग्नौ सात्त्विकतया विषेक्षानन्वयतया (एष
 परदेव व्यापारस्य युक्ता) स्यात्तर्थात् (अनवकाशविधि
 प्रतीतिस्मात्तर्थात्) नात्तद्व्यवहारात् (तुल्यं) प्रतिपाद्यमानो
 विपयस्य (क्षाम-) वृत्तात्मनात्वेति । नहीश्वरो व्यापार
 त्वात् (वागपर) वागपरो वा इत्पर । एष वाग्
 'यते' इति त्रिभिर्वात्तु फलमिदम् ॥ ३८ ॥
 (वसिमन्वादिभ्यो न्यवेति-) यत्तच्छ
 'भारतात्मना पूर्वाभिच्छात्स्वाऽप्यगम्यते । स्वर्ग
 सिद्धोऽपि ततो गततोऽप्येति कष्टात्मना ॥' ३९ ॥
 यो हि यद्व्यति यत्तुं श्येति इति भारतात्वात् प्रागम्भ
 इत्य । तथा च तत् (इच्छात्म) भारतात्वात् इति
 निरुद्धोऽपि स्वर्गात् इत्यमरा (इच्छात्मतया) कर्मि
 शब्दात् (त्रिंशत्त्रिंशत्पाठ-) औदगात्स्विन्त्वात्
 त्वात् भारतात्वात् वेति न्यवेति, तदुक्तं 'प्रत्यर्थं चापि
 गंधपात्' इति (६।१।३) । (एष विदुर्गो-)
 अथवा तां प्रथमं वाग्य आगि मुच्यते संरथते अत
 अथवातीमात् स्वर्गादेः शब्दमैतत् आभिमन्य, अथवा
 तावत् । अतो न कर्म 'दत्त' इति कल्पेच्छेत्तत्
 (विष्णुवहितया भावनात्, अगि तु) स्वर्गादेः (वनि
 शोभात्) तावत्प्रवृत्त्यात् । अथवाऽश्रमत्वात् । तथा
 च तदर्थं कर्म स्वर्गं प्रति साध्यतां स्वर्गं ॥३९॥

(इच्छते-) यथा पुन स्वर्गस्वाप्तारोपणस्य
 भावनाऽभिषेचय, तस्मात्तथा वा अथविशेषणस्य कर्म,
 समाप्तो वा । नहि तदभिषेचयवहितस्य (प्रवृत्तय
 रहितस्य) अपठयत्तदर्थस्य वा भावनात्प्रवृत्त,
 युग्यतस्य नहि सम्याया युग्यते (प्रवृत्तस्य तु अन्य
 त्ववस्थापक्षस्य पि समाप्तो ह्य) । (परिहरि-) तेष
 शेष 'अर्थाद्विशेषणपरं सवन्थं वासि उच्यते ।
 तद्योग्याद्यात्मनो न समाप्तं प्रवृत्तस्य ॥'
 ४० ॥ न एतत् स्वर्गकामावधिविषयं स्वर्गो भारतात्
 अभिषेचयो (येन वाग्नीं प्रवृत्तविशेषणप्रतीति-)
 न्येत्) चित्तु स एव विशेषणप्रवृत्त मन्वसुवात्तुं
 (भावनात्पत्) । तथा 'दृष्टीं प्रैवान्वाह' इति दृष्ट
 पथानो दृष्टी (यथा 'मैवान्वाह प्रैवान्वाह' इति
 प्रैवान्वाहनं मेवावकल्पस्य प्रते 'दृष्टीं प्रैवान्वाह' इति
 प्रैवान्वाहनस्य विशेषणविधानानुपपत्तं विशेषणस्य दृष्टस्य
 चाप्यतिरिक्तत्वात् तत्रानो दृष्टिदृष्टात्, तदर्थं 'यते' इति
 इति भावनात्प्रवृत्तस्य सवन्तु प्रवृत्तविषयत्वात् भा
 विशेषणस्यत्वात् साधनाया, स्वर्गस्य च पुष्पादिरोपण
 स्यात्प्रवृत्तस्य कर्मिमतस्य च भावनात्तर्थात् अप
 तथापि तत्र स्वर्गकामधुतिरिति, तदभिषेचयो तु
 तत्र (भारतात्मनश्चर) स्यात्तना अविरोधित एव ।
 एतच्च समाप्तोऽपि उच्यते । नत एव हि अथवा
 तदभ्यन्तरे (पुष्पादिरोपणस्य) साधनात्तत्तत्तत्
 न स्यात् । तदभिषेचयं तु (पुष्पादिरोपणं) तद्वा
 अथवा तत्रैव तत्रैव विशेषणं अथवा स्वर्गं, तस्य
 कर्ममन्वात्तु तेष तत् । स्वर्गो वा साधनात्
 (भावना) समाप्तो मन्वत् ।
 यत्तु भारतात्प्रवृत्तस्य साध्यतात्प्रवृत्तस्य (साधना
 न्यस्य स्वर्गादेः समाप्तस्य) इति । (दूषयति-) सा
 नाया तात्तु स्वर्गादेः समाप्तस्य (साध्यतात्प्रवृत्त) तस्या
 साध्यतात्प्रवृत्तत्वात् । सा यद्व्यति यदि तत्रैव सा
 नाया (परावृत्त) भावनात् तत् विधिनिषेकात् ।
 अथ (अथवात्तु-) भावनात्प्रवृत्तत्वात्, तत्
 कर्ममन्वात्तु (परवृत्त) सवन्त् । उक्तं हि 'वर्त'

